

Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte [tekst]

Bram Vannieuwenhuyze

2008

Bram Vannieuwenhuyze

Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte

[tekst]

Proefschrift voorgedragen tot het bekomen van de graad van
Doctor in de Geschiedenis

Promotor: Prof. Dr. Marc Boone

Copromotor: Prof. Dr. Johnny De Meulemeester

Promotoren: Prof. dr. Marc Boone
Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis
Prof. dr. Johnny De Meulemeester
Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa

Decaan: Prof. dr. Freddy Mortier

Rector: Prof. dr. Paul Van Cauwenberge

Kaftinformatie: bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg door Bram
Vannieuwenhuyze

Referentie: KBR, Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Bram Vannieuwenhuyze

Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte

Tekst

Proefschrift voorgedragen tot het bekomen van de graad van
Doctor in de Geschiedenis

2008

*At every instant, there is more than the eye can see,
more than the ear can hear,
a setting or a view waiting to be explored.
Nothing is experienced by itself,
but always in relation to its surroundings,
the sequences of events leading up to it,
the memory of past experiences.*

LYNCH (1962), *Image of the City*, p. 1

Inhoudstafel

Hoofdstuk 1 Inleiding	1
1.1 Onderzoeksthema en probleemstelling	1
1.1.1 Probleemstelling: Brussel, een middeleeuwse stedelijke ruimte	1
1.1.2 Onderzoekscontext: de erfenis van de middeleeuwse bronnen en de Brusselse mediëvisten	3
1.1.3 Methodologie en opbouw van het werk	9
1.2 Praktische richtlijnen	14
 Hoofdstuk 2 De stad op de kaart: twee 16^e-eeuwse stadsplannen en een 19^e-eeuws perceelsplan als cartografische basis	 16
2.1 Inleiding	16
2.1.1 Een dubbele aanleiding	16
2.1.2 Opzet van het hoofdstuk	18
2.2 Methodologische onderbouw	19
2.2.1 Doelstelling	19
2.2.2 De ‘digitale thematische deconstructie’	20
2.2.3 Onderzoeksmogelijkheden	23
2.3 De ‘digitale thematische deconstructie’ van het stadsplan van Brussel van Jacob van Deventer	24
2.3.1 Thematische onderverdeling	25
2.3.2 Grootte en onderlinge verhouding van de thema’s	26
2.3.3 Varia: letters	32
2.4 De ‘digitale thematische deconstructie’ van de stadsplattegrond van Brussel van Braun & Hogenberg	35
2.4.1 Typologische benadering	36
2.4.2 Thematische onderverdeling	39
2.4.3 Woord en beweging	40

2.5	De waardering van de 16 ^e -eeuwse cartografie: de vergelijking met het 19 ^e -eeuwse perceelsplan van W.B. Craen	42
2.5.1	De 19 ^e -eeuwse perceelsplannen en de studie van de middeleeuwse stedelijke ruimte	42
2.5.2	Twee 19 ^e -eeuwse perceelsplannen van Brussel	45
2.5.3	De vergelijking van het stadsplan van Jacob van Deventer met het perceelsplan van W.B. Craen.....	47
2.5.4	De vergelijking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg met het perceelsplan van W.B. Craen.....	50
2.6	Besluit.....	52
Hoofdstuk 3 De verdeelde stad		55
3.1	Inleiding.....	55
3.1.1	Definities en afbakening van het onderzoek.....	55
3.1.2	‘Infrastedelijke territoria’ als mentale constructie	57
3.2	De middeleeuwse parochies van Brussel: een aloude discussie	58
3.2.1	Inleiding	58
3.2.2	Historiografisch overzicht: de evolutie van de middeleeuwse parochies.....	59
3.2.3	Oude bronnen herbekeken.....	72
3.2.4	Registerrubrieken, inhoudstafels en parochies	99
3.2.5	De vorm en de grenzen van de parochies binnen de stad.....	107
3.2.6	Conclusie: de middeleeuwse parochies van Brussel.....	114
3.3	Laatmiddeleeuwse ‘infrastedelijke territoria’: <i>divide et impera</i> ?	116
3.3.1	Wijken en kwartieren.....	116
3.3.2	Singels of cirkels?	129
3.3.3	Conclusies	134
3.4	Epiloog: de Brusselse Vrijheid	135
Hoofdstuk 4 Toponymie, de vergeten discipline		139
4.1	Historiografisch overzicht en <i>status quaestionis</i>	139
4.1.1	De Brusselse spraakverwarring: tijd voor een Babylonische ballingschap?.....	140
4.1.2	Methode	142
4.2	Vorm en uitzicht van de middeleeuwse straten van Brussel	146
4.2.1	Terminologie	146
4.2.2	De materiële vorm van straten en wegen	156
4.2.3	Conclusie	176
4.3	Het stedelijke wegennet	177
4.3.1	De wegen van de historici zijn ondoorgrondelijk.....	177

4.3.2	Het wegnnet op het stadsplan van Jacob van Deventer.....	186
4.3.3	Van en naar de stad: in- en uitvalswegen	210
4.3.4	Wegennet en handelsstromen	230
4.3.5	Conclusie: wegen in beweging	254
4.4	<i>C'était au temps où Bruxelles bruxellait</i>	256
4.4.1	De stad in het platteland of het platteland in de stad?	256
4.4.2	<i>What's in a name?</i>	257
4.4.3	De betekenisuitbreiding van het toponiem Brussel	270
4.5	Besluit	275
Hoofdstuk 5 De stedelijke infrastructuren		277
5.1	Inleiding: stedelijke infrastructuren.....	277
5.2	Waterlopen in de middeleeuwse stad.....	278
5.2.1	De Zenne.....	279
5.2.2	De beken, zijarmen van de Zenne.....	289
5.3	Oude en nieuwe muren.....	302
5.3.1	De eerste stadsomwalling van Brussel.....	302
5.3.2	De tweede stadsomwalling van Brussel.....	329
5.3.3	Besluit: de ordenende rol van stadsomwallingen en waterlopen in de middeleeuwse stad.....	340
Hoofdstuk 6 Hoger, Higher, Plus Haut.....		347
6.1	Het Brusselse huizenonderzoek: dansen op een slappe koord.....	348
6.1.1	Hopeloos achterop	348
6.1.2	Huizenonderzoek: <i>de huizen blijven hier staan uit gewoonte</i>	350
6.1.3	Conclusie: een verschroeiende keuze?	354
6.2	Een 'type'-voorbeeld: torenbouw in middeleeuws Brussel	355
6.2.1	Inleiding	355
6.2.2	De vijf torens van de Sint-Goedelekerk	356
6.2.3	De verborgen en barokke torens van de Kapellekerk	359
6.2.4	In het middelpunt van de belangstelling: de stadhuistoren	365
6.2.5	Een reus op lemen voeten: de verdwenen westbouw van de Sint- Niklaaskerk	370
6.2.6	Private torens	372
6.3	De functies van de torens in de middeleeuwse stad.....	376
6.3.1	Beveiliging en defensie	376
6.3.2	Brandbestrijding	387
6.3.3	Opslagplaatsen en archiefdepots.....	390

6.3.4	Uurregeling.....	397
6.3.5	<i>Huizen in torens</i>	401
6.3.6	Conclusie	403
6.4	Torens tegen torens: een torenwedloop?	404
6.4.1	Eenheidsarchitectuur?	404
6.4.2	De torenwedloop.....	407
6.4.3	De hertogen en het <i>hertogelijke Hof</i> : grote afwezigheid in het torenverhaal?	415
6.5	Besluit: Torens in de stad en de stad in torens	417
6.5.1	<i>A tower to show my power!</i>	417
6.5.2	Epiloog: middeleeuwse torens geïsoleerd in een hedendaagse stad.....	420
Hoofdstuk 7 Conclusies.....		423
7.1	Brussel, een middeleeuwse stedelijke ruimte... ..	423
7.2	... in ontwikkeling.....	426
7.3	Pistes voor verder onderzoek.....	430

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Onderzoeksthema en probleemstelling

1.1.1 Probleemstelling: Brussel, een middeleeuwse stedelijke ruimte

Karel van Frankrijk, hertog van Neder-Lotharingen, bouwde in Brussel een kasteel. Lambert met de Baard stichtte in Brussel een kanunnikenkapittel en liet de relieken van de heilige Goedele overbrengen. Everaard tSerclaes en zijn getrouwen bevrijdden Brussel van het juk van de Vlaamse bezetter. Minderbroeders en dominicanen bouwden in Brussel bloeiende kloostercomplexen uit. Adellijke heren en oversten van grote abdijen namen in Brussel deel aan politieke en culturele manifestaties. Karel V deed in Brussel troonsafstand, de Geuzen zwoeren er een clandestien verbond en de hertog van Alva installeerde er zijn beruchte Bloedraad.

Dankzij het werk van opeenvolgende generaties historici groeit het inzicht in de historische gebeurtenissen die in het middeleeuwse en vroegmoderne Brussel plaatsvonden stap voor stap. Politieke, economische, sociale, culturele, demografische en diverse andere invalshoeken legden de vele facetten van deze gebeurtenissen en activiteiten bloot.

Ook in dit proefschrift worden de middeleeuwse stad Brussel en de activiteiten die er plaatsvonden benaderd vanuit zo'n specifieke invalshoek. De stad wordt 'bekeken' door een 'ruimtelijke bril'. De stedelijke ruimte staat centraal en wordt beschouwd en bestudeerd als indicator van maatschappelijke en vooral stedenbouwkundige processen. Het proefschrift heeft dan ook de ambitie om een nieuwe visie naar voor te schuiven over de vorming en evolutie van de middeleeuwse ruimte die Brussel was.

De stadsontwikkeling van middeleeuws Brussel is al decennia lang een intrigerend onderzoeksthema. Alle grote ‘tenoren’ van de Brusselse mediëvistiek hebben er zich op een gegeven ogenblik mee ingelaten. Vreemd genoeg leidde dat lange tijd niet tot een hernieuwing van het onderzoek. De oude onderzoeksresultaten en –hypothesen van Guillaume Des Marez, Placide Lefèvre en Paul Bonenfant roestten als het ware vast en werden slechts een aantal jaren terug losgeweekt.

Het onderzoek naar de middeleeuwse stadsontwikkeling gaat hand in hand met een aantal meer specifieke probleemstellingen en onderzoeksvragen. Ten eerste wens ik na te gaan of middeleeuws Brussel effectief de organisch gegroeide stad is waarvoor ze vaak wordt versleten.¹ Meestal wordt dit afgeleid uit het kronkelende patroon van nauwe straatjes in het stadscentrum. Er werd echter nog maar weinig onderzoek verricht naar de oorzaken achter de vorming van het Brusselse weggennet.

Daarnaast zal ruime aandacht worden besteed aan de vraag uit welke nederzettingskernen en in welke richtingen de stad gevormd is. De historische, archeologische, bodemkundige en toponymische gegevens wijzen stevast in de richting van een middeleeuwse stadsontwikkeling, zonder wortels in de Romeinse Tijd. Maar tot hertoe heeft nog niemand met zekerheid kunnen uitmaken waar, wanneer en onder welke omstandigheden het oudste Brussel precies is ontstaan. Er zijn al meerdere hypothesen opgeworpen en afgevoerd. In dit proefschrift wordt daar een nieuwe hypothese aan toegevoegd. Als het precieze ontstaan van de stad al ooit zal kunnen worden uitgeklaard, dan zal dat echter door de archeologie moeten gebeuren.

Om die reden wordt in het proefschrift dan ook veel meer aandacht besteed aan de manier waarop de stadsontwikkeling in de daarop volgende fasen verliep. Kunnen er versnellingsmomenten en ‘rustpauzes’ worden onderscheiden? Of grepen de stedenbouwkundige processen op een spontane en/of geleidelijke wijze plaats?

Op deze grotere onderzoeksvragen – en op enkele kleinere deelvragen² – zal een antwoord worden gegeven door gebruik te maken van een ruimtelijk-morfologische benadering van het middeleeuwse Brussel. Alvorens ik nauwer op deze methode inga, overloop ik kort de context waarin dit onderzoek plaatsgreep.

¹ Pierre Lavedan & Jeanne Hugueny catalogeerden Brussen bijvoorbeeld onder de ‘villes d’accession’, dit wil zeggen, de spontaan gegroeide steden, waarbij de steden in hun geheel ontstaan zijn via de toevoeging van een agglomeratie aan een niet-stedelijk element, zoals een burcht of een abdij. Het grondplan van deze steden werd gekenmerkt door de relaties tussen de agglomeratie en het niet-stedelijke element en door de fysieke omstandigheden (LAVEDAN & HUGUENEY (1974), *Urbanisme*, pp. 33 & 46-47).

² Zie hiervoor de inleidingen van de hoofdstukken.

1.1.2 Onderzoekscontext: de erfenis van de middeleeuwse bronnen en de Brusselse mediëvisten

Het onderzoek naar de ontwikkeling van de middeleeuwse stedelijke ruimte van Brussel was allesbehalve gemakkelijk. Daarvoor zijn verscheidene redenen aanwijsbaar. In de eerste plaats is het uiteraard een complex onderwerp. Over de betekenis en afbakening van de begrippen '(stads)ontwikkeling', 'stedelijke ruimte', 'middeleeuws' en 'Brussel' werden al boeken volgeschreven. In dit punt wil ik echter ingaan op twee andere 'hinderpalen' die het onderzoek danig bemoeilijkten: de bronnensituatie en de historiografie.

1.1.2.1 Bronnensituatie

Het middeleeuwse bronnenbestand van Brussel is indrukwekkend. Nochtans wordt er in de literatuur steevast gewezen op de vernietiging van de middeleeuwse stedelijke boekhouding, charters en privileges ten gevolge van het bombardement van de stad in 1695. Het klopt dat daarmee een belangrijke bronnenreeks voorgoed verloren is gegaan.³ Andere archieven die in het stadhuis werden bewaard op het moment van de ramp, ontsnapten echter aan de vernietiging.⁴ Zo beschikt het ASB over een precieze reeks stadscartularia waarin de middeleeuwse stadsordonnanties werden opgetekend.

Het grote probleem met de middeleeuwse archieven van Brussel is niet dat een belangrijke reeks documenten werd vernietigd, maar dat de grote massa documenten die de ramp wel overleefden, zeer slecht toegankelijk zijn. In de archieven van zowel de kerken, kloosters, godshuizen en liefdadigheidsorganisaties als het hertogelijke hof en de centrale instellingen – onder meer de Rekenkamer, de Raad van Brabant, de Staten van Brabant, enzovoort – treft men tienduizenden documenten aan. In tegenstelling tot de stedelijke archieven zijn de archieven van deze instellingen nagenoeg ongeschonden uit het bombardement gekomen. Ze zijn echter bijzonder moeilijk toegankelijk in het kader van een onderzoek naar de middeleeuwse stadsontwikkeling.

In de eerste plaats worden deze archieven in de meeste gevallen ontsloten door middel van 19e-eeuwse of althans sterk verouderde inventarissen.⁵ Er bestaan gelukkig enkele

³ Een overzicht van de resterende middeleeuwse stadsrekeningen vindt men terug in DICKSTEIN-BERNARD (1988), *Répertoire chronologique*.

⁴ van PARYS (1948-1955), *Bombardement*.

⁵ GACHARD (1837), *Chambre des Comptes*; WOUTERS (1842), *Bienfaisance*; WOUTERS (1842), *Série H*; d'HOOP (1905), *Archives ecclésiastiques du Brabant*; d'HOOP (1914), *Archives ecclésiastiques du Brabant*; d'HOOP (1922), *Archives ecclésiastiques du Brabant*; d'HOOP (1929), *Archives ecclésiastiques du Brabant*; PERGAMENI (1943), *Archives historiques*; CARDOEN (1991), *Inventaire sommaire*.

uitzonderingen.⁶ Enkel het Archief van Sint-Goedele werd op een doorgedreven manier geïnterpreteerd.⁷

Op zich is deze situatie niet zo heel veel verschillend als in andere steden. Het is alleen bijzonder moeilijk om met behulp van deze instrumenten op zoek te gaan naar topografische informatie. De meeste inventarissen bieden immers wel chronologische en inhoudelijke gegevens aan, maar slechts zelden ruimtelijke of topografische aanknopingspunten. Wie de middeleeuwse geschiedenis van pakweg de Brusselse Bergstraat of het huis *de Spiegel* wil bestuderen, weet niet waar te beginnen. Alle archieffondsen kunnen namelijk informatie over deze straat en dit huis bevatten. Wanneer het onderzoeksveld verruimd wordt naar de (middeleeuwse) stedelijke ruimte in haar totaliteit – zoals in dit proefschrift –, wordt dit probleem des te groter.

Toch bestaan er gelukkig een aantal hulpmiddelen. Een beperkt aantal middeleeuwse bronnen werd uitgegeven, hetzij integraal, hetzij in regestvorm, hetzij in facsimile. Hiervan werd zo veel mogelijk gebruik gemaakt.⁸ De indexen maakten het immers mogelijk om ook op topografische elementen te zoeken. In sommige gevallen wordt er ook verwezen naar andere documenten en archieffondsen.

In het onderzoek werd vooral veelvuldig gebruik gemaakt van de middeleeuwse stadsordonnanties en schepenbrieven. Het zijn twee belangrijke bronnenreeksen waarvoor voorlopig geen enkele gepubliceerde inventaris voorhanden is. In de stadsordonnanties werden geregeld verordeningen opgenomen die betrekking hadden op het gebruik en het uitzicht van de publieke ruimte. Wanneer twee partijen uit Brussel of omgeving een geld- of goederentransactie afsloten, werd een beroep gedaan op twee of meer schepenen, die bij deze gelegenheid als getuigen optraden en de akte – de schepenbrief – lieten optekenen door een stadsklerk.⁹

Philippe Godding bewees het onderzoek naar de Brusselse middeleeuwse ruimte een enorme dienst door zijn fichier – verder in dit proefschrift ‘fichier Godding’ genoemd – neer te leggen op het ASB.¹⁰ In deze toponymisch en topografisch geordende meta-bron

⁶ BONENFANT (1926), *Suprême charité* ; BONENFANT (1931), *Fonds Saint-Jean* ; BONENFANT (1935), *Fonds Saint-Pierre* ; DICKSTEIN-BERNARD (1993), *Saint-Jacques* ; OST & VANRIE (1998), *Greffes scabinaux* ; HOSLET (2001), *Fonds méconnu* ; BONENFANT (-), *Nouvel inventaire*.

⁷ DE RIDDER (1987-1988), *Inventaris*.

⁸ Zie de bronverwijzingen in de regestenlijst (bijlage V).

⁹ Philippe Godding bestudeerde de formele karakteristieken van de Brusselse stadsordonnanties en schepenbrieven (zie respectievelijk GODDING (1953), *Liste chronologique provisoire* ; GODDING (1951), *Actes*).

¹⁰ Bij deze gelegenheid wens ik dhr. Godding te bedanken voor de toestemming om de steekkaarten digitaal te kopiëren. Hoewel de ‘fichier Godding’ op het ASB werd neergelegd, verwijst het merendeel van de

vindt men vele gegevens terug over de middeleeuwse huizen, percelen en eigenaars. Ze vormen een ontzettend belangrijke toegang tot de massa schepenbrieven, die verspreid liggen over de Brusselse archiefinstellingen. De verspreiding van de uitgebreide reeks stadsordonnanties over de stadscartularia werd in kaart gebracht in de regestenlijst van mijn eigen licentiaatsverhandeling.¹¹

Tot slot van dit beknopte bronnenoverzicht, moet vanzelfsprekend nog worden benadrukt dat de studie van de middeleeuwse stedelijke ruimte en stadsontwikkeling niet meer kan worden losgekoppeld van de resultaten uit andere onderzoeksdisciplines. Er wordt een integraal hoofdstuk en een aparte bijlage gewijd aan het onderzoek van twee 16^e-eeuwse stadsplannen en hun vergelijking met het 19^e-eeuwse perceelsplan van W.B. Craen. Hetzelfde geldt trouwens voor de studie van de middeleeuwse toponymie. Op deze vlakken heb ik als historicus buiten de lijntjes van de eigen discipline gekleurd.

Wat de andere disciplines betreft, wordt gebruik gemaakt van de resultaten die andere onderzoekers behaalden. In de verscheidene hoofdstukken wordt veelvuldig gebruik gemaakt van gegevens die afkomstig zijn uit de archeologie, de architectuurgeschiedenis, de natuurwetenschappen – onder meer bodemkunde en palynologie – en zelfs de numismatiek.

1.1.2.2 Historiografie

Men kan zich de vraag stellen of het nodig is om een nieuwe studie te schrijven over de stedenbouwkundige evolutie van middeleeuws Brussel. Er bestaan namelijk al twee boeken en een overzichtsartikel over dit onderwerp. In 1932 verdedigde P.-L. Régnier zijn doctoraatsproefschrift *L'urbanisation de Bruxelles au Moyen Age depuis les origines jusqu'au milieu du XIVe siècle*.¹² Aangezien het proefschrift onuitgegeven bleef, is het weliswaar weinig toegankelijk. In de praktijk wordt het zeer zelden gebruikt of geciteerd.

Het scheelde niet veel of Guillaume Des Marez' *Le Développement territorial de Bruxelles au Moyen-Age* onderging hetzelfde lot. Guillaume Des Marez' overlijden in 1931 brak de redactie van dit werk op een bruuske manier af. Dankzij de goede zorgen van 'volgelingen' Paul Bonenfant en Fritz Quicke werd het werk postuum gepubliceerd in

steekkaarten immers naar akten die in andere archiefdepots worden bewaard, voornamelijk in het Archief-OCMW en het RABHG.

¹¹ VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengen*, pp. 260-359.

¹² RÉGNIER (1932), *Urbanisation*.

1935.¹³ Zij konden het evenwel niet laten om ontbrekende passages aan te vullen of zelfs te verbeteren.

Op korte tijd verschenen er dus twee studies die de middeleeuwse stedenbouwkundige evolutie van Brussel uitklaarden. Op een aantal kleinere punten en inzichten na, verschilden beide werken niet veel van elkaar. Het betoog was opgebouwd rond de stedenbouwkundige verschuiving van de benedenstad naar de bovenstad in de loop van de 11e eeuw. P.-L. Régnier en Guillaume Des Marez wezen *grosso modo* dezelfde kernen aan die aanvankelijk plaatselijk de stadsontwikkeling stimuleerden en vervolgens in de 12e en vooral de 13e eeuw naar elkaar toe zouden groeien. In de benedenstad waren dat het *castrum* van het *Sint-Gorikseiland* (gesticht door de hertog van Neder-Lotharingen Karel van Frankrijk) en het handelskwartier (*portus*) ter hoogte van de Zenneovergang van de *Steenweg*. In de bovenstad duiden ze de Sint-Goedelekerk en het *hertogelijke Hof* op de *Coudenberg* aan.

Na de publicatie van deze werken viel het onderzoek niet stil. Placide Lefèvre deed er alles aan om 'zijn' kerk, de Sint-Goedelekerk, een oudere oorsprong en een belangrijkere rol toe te dichten dan door Guillaume Des Marez was gedaan.¹⁴ Ook Paul Bonenfant bestudeerde een reeks aspecten waarover hij het niet eens was met zijn leermeester.¹⁵ Het was ook Paul Bonenfant die alle inzichten ten slotte samenbundelde in zijn bekende syntheseartikel *Une capitale au berceau : Bruxelles*, dat rond de het midden van de eeuw verscheen in het alom bekende tijdschrift *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*.¹⁶

Hoewel ze in menig opzicht tegenstrijdig waren, zorgden de studies van Placide Lefèvre, Guillaume Des Marez en Paul Bonenfant voor een solide basis. Het leek alsof de studie naar de stedenbouwkundige ontwikkeling van middeleeuws Brussel was afgerond. De grote lijnen werden overgenomen in de Brusselse en internationale overzichtswerken.¹⁷ De overige Brusselse mediëvisten legden zich toe op andere thema's, zoals het

¹³ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*.

¹⁴ LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*

¹⁵ Zie onder meer BONENFANT (1934), *Cadres territoriaux*; BONENFANT (1935), *Notice de donation*; BONENFANT (1936), *Premiers remparts*; BONENFANT (1942-1943), *Marais*.

¹⁶ BONENFANT (1949), *Capitale au berceau*.

¹⁷ Zie onder meer GANSHOF (1941), *Stadsontwikkeling* (Brussel op p. 16); GUTKIND (1970), *Urban development*; LAVEDAN & HUGUENEY (1974), *Urbanisme* (Brussel op p. 47); VANHAMME (1968), *Bruxelles*; DICKSTEIN-BERNARD (1976), *Bruxelles, résidence princière*; MARTENS (1976), *Centre d'un comté*; VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis* (Brussel op pp. 122-123).

ambachtswezen, de stadsfinanciën, de liefdadigheid en ziekenzorg, de criminaliteit, het grondrecht, de kunstproductie en de taalproblematiek.¹⁸

In 1979 kwam er een bruuske ommekeer. Uitgerekend in het *lustrumboek Brussel. Groei van een hoofdstad* – waarmee het Brusselse stadsbestuur het 1000-jarige bestaan van de stad wenste te vieren – zette Georges Despy zowat alle gangbare theoriën over de Brusselse stadsontwikkeling op de helling.¹⁹ Een kleine 20 jaar later onderbouwde ‘iconoclast’ Georges Despy zijn betoog in een uitgebreider wetenschappelijk artikel, dat hijzelf omdoopte tot zijn ‘testament bruxellois’.²⁰

De deconstructie van Georges Despy straalde af op de historische literatuur. De vroegere zekerheden maakten plaats voor vraagtekens en scepticisme. Het taalgebruik van de historici veranderde gevoelig bij de behandeling van het ontstaan en de vroegste stadsontwikkeling in de syntheseswerken over de Brusselse stadsgeschiedenis.²¹ Sterker nog, geen enkele Brusselse mediëvist durfde het aan om een bijdrage te leveren op het internationale colloquium *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem*.²² Volgens Georges Despy lag de oorzaak echter niet zozeer bij de historici, maar bij de Brusselse stadsarcheologie.²³

¹⁸ FAVRESSE (1932), *Avènement*; DUVERGER (1935), *Brussel als kunstcentrum*; LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*; GODDING (1960), *Droit foncier*; FAVRESSE (1961), *Etudes*; DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*; VANHEMELRYCK (1981), *Criminaliteit*; DE RIDDER (1985), *Taalgebruik*.

¹⁹ DESPY (1979), *Oorsprong*.

²⁰ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*.

²¹ “U merkt het, volgens de huidige stand van zaken roept een historisch onderzoek van de Brusselse regio van vóór het einde van de 10de eeuw meer vragen op dan er antwoorden worden gegeven...” (DIERKENS (1989), *Vroege Middeleeuwen*, p. 41); “Thans berust de geschiedenis van de vroege ontwikkeling van de stad nog steeds grotendeels op waarschijnlijke maar vaak oncontroleerbare hypothesen.” (SMOLAR-MEYNART (1989), *Evolutie*, p. 45); “Over de oorsprong en de oudste geschiedenis van Brussel [...] is weinig met zekerheid bekend. Nacht en nevel schijnen voor eeuwig het verre verleden van deze stad in een waas van geheimzinnigheid te hebben gehuld.” (DE RIDDER (2001), *Brussel*, p. 7) “Het jaar duizend: Europa ontwaakt en Broekzele duikt op uit de nevelen van het verleden.” of nog “Hoe Broekzele nu precies is uitgegroeid tot een voorstedelijke kern, zal waarschijnlijk voor eeuwig verhuld blijven door de nevelen van het verleden.” (JACOBS (2004), *Geschiedenis van Brussel*, p. 11)

²² *Genèse et premiers siècles* (1990).

²³ “Mais il n’empêche que pour la période antérieure à 1200, l’historien ne peut encore recevoir des informations substantielles de la part des archéologues. C’en est au point que lorsque le Comité d’histoire du Crédit communal prépara son 14e Colloque international qui se tint à Spa en 1988 et qui voulait associer historiens et archéologues dans une enquête commune sur l’origine des villes dans nos régions, il se révéla impossible, faute d’informations suffisantes, d’étudier le cas de Bruxelles alors que l’on pouvait mettre sur table des dossiers extrêmement éclairants comme ceux de Bruges ou d’Anvers, Liège, Huy ou Maastricht, Gand, Lille, Tournai ou Valenciennes.” (DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 243)

In de jaren 1990 nam de historische school van de Université Libre de Bruxelles het heft opnieuw in handen. Onder aanvuren van Claire Billen, Michel de Waha en Alain Dierkens stortten een nieuwe generatie jonge onderzoekers zich met overgave op een aantal heikele dossiers in verband met de middeleeuwse Brusselse stadsontwikkeling. Chloé Deligne ondernam een diachrone landschapsstudie van de Zennevallei en formuleerde op deze basis enkele nieuwe hypothesen over het ontstaan en de groei van Brussel.²⁴ Paulo Charruadas richtte zijn aandacht op het plattelandsdorpje Sint-Jans-Molenbeek. Voortbouwend op de inzichten van Michel de Waha over Anderlecht²⁵, stelde hij een nieuwe chronologie met betrekking tot de ontginningsgeschiedenis van de Brusselse linker Zenneoever voor.²⁶

Georges Despy benadrukte in zijn ‘laatste wilsbeschikking’ het enorme onderzoekspotentieel dat zou voortspruiten uit de kritische uitgave van de oorkonden van de Brabantse hertogen van vóór 1235. Datzelfde gold trouwens ook voor de studie van het vroegere domein van de familie van Aa/Brussel – de latere burggraven van Brussel.²⁷ David Guillardian ging in op het eerste verzoek en bereidt deze langverwachte uitgave voor in het kader van een doctoraatsonderzoek naar de staatkundige vorming van het hertogdom Brabant.²⁸ De burggraven van Brussel staan onder grote belangstelling van Stéphane Demeter, die zich toelegt op het onderzoeksthema van de middeleeuwse stadsomwallingen van Brussel.²⁹

Deze nieuwe wind door de Brusselse mediëvistiek was opnieuw merkbaar in de overzichtswerken en de inrichting van tentoonstellingen. In het kader van de Millenniumviering verscheen opnieuw een prachtig boek over de hoofdstad, waarin historica Claire Billen de meest recente historische inzichten op een rij zette. De vragen en twijfels van de voorbije kwarteeuw maakten plaats voor het zelfbewustzijn dat Brussel deel uitmaakte van de tweede generatie middeleeuwse steden, die hun

²⁴ DELIGNE (2001), *Senne* ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*.

²⁵ de WAHA (1976), *Mise en exploitation* ; de WAHA (1979), *Recherches*.

²⁶ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean* ; CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*. Momenteel bereidt Paulo Charruadas een doctoraatsproefschrift over de economische en heerlijke relaties tussen de middeleeuwse stad Brussel en haar hinterland voor (*Bruxelles et sa région. Entre croissance économique et action seigneuriale (haut Moyen Âge-XIIIe siècle)*), onder het promotorschap van Michel de Waha.

²⁷ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 302. Aan dit tweede onderwerp werd weliswaar een licentiaatsthesis gewijd (SOULIÉ (1970), *Châtelains*).

²⁸ *Les origines et la formation de la principauté territoriale de Brabant (Xe-XIIIe siècles)* onder het promotorschap van Alain Dierkens.

²⁹ Stéphane Demeter bereidt over dit onderwerp een doctoraatsproefschrift voor (*Fortifications médiévales de Bruxelles*, onder het promotorschap van Alain Dierkens en Michel de Waha). Als coördinator van de *Cel Archeologie van de Directie van Monumenten en Landschappen* van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest speelt hij bovendien reeds enkele jaren een voortrekkersrol in het uitbouwen van een kwaliteitsvolle archeologische dienst.

ontwikkeling dankten aan de heropleving van handel en industrie in de 12^e eeuw.³⁰ In de vele tentoonstellingen over de Brusselse stedenbouw die de afgelopen jaren werden ingericht, werd vooral de interne dynamiek van het stedelijke weefsel op de voorgrond geplaatst.³¹

Het onderhavige doctoraatsproefschrift is de jongste telg binnen een kleine eeuw geschiedschrijving over de middeleeuwse stadsontwikkeling van Brussel. Enerzijds drijft het verder op de tendens van de laatste jaren om de stedelijke ruimte te benaderen vanuit een dynamisch perspectief. Anderzijds heeft het de ambitie om een synthese van de vroegere inzichten en stellingen te koppelen aan een aantal nieuwe vaststellingen en hypothesen. Oud en nieuw worden verenigd. In die zin komt het proefschrift wellicht net op tijd, vermits de viering van het 20-jarige bestaan van het Brussels Hoofdstelijk Gewest in 2009 ongetwijfeld opnieuw aanleiding zal geven tot een hernieuwing en heroriëntering van het historische onderzoek.³²

1.1.3 Methodologie en opbouw van het werk

1.1.3.1 Ruimtelijk-morfologisch onderzoek: uitgangspunten en methode

Het onderzoek naar het middeleeuwse stedelijke weefsel en de stadsontwikkeling van Brussel werd gevoerd via de ruimtelijk-morfologische benadering (soms ook wel ruimtelijke analyse genoemd). De methode kwam overgewaaid uit de stedenbouw en architectuur en werd voornamelijk door Engelse en Franse historici-stedenbouwkundigen toegepast op de middeleeuwse stadsgeschiedenis.³³

De benadering heeft als doel om de achterliggende logica's van de stedelijke vorm te achterhalen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een reeks ruimtelijke categorieën of

³⁰ “Brussel kan niet bogen op een dergelijk antiek verleden. Het heeft blijkbaar geen deel gehad aan de eerste golven van verstedelijking die noordwestelijk Europa hebben gestructureerd. Het is een agglomeratie van de tweede middeleeuwse generatie, een exponent van de ontwikkeling van handel en nijverheid, die volgde op de verbrokkeling van de Karolingische structuren. De stad kreeg vorm in een feodale en landsheerlijke maatschappij in volle ontwikkeling, waarvan de ongekende, wervelende dynamiek aan het moderne Europa ten grondslag.” (BILLEN (2000), *Episoden*, p. 36)

³¹ Zie de tentoonstellingen *Tussen hemel en aarde. Een verhaal over de open ruimte in de Vijfhoek* in het Museum van de Stad Brussel (2000), *Vacant City. De Kunstberg, stad op de helling. Plannen en projecten 1731-2000* in het BBL-Cultuurcentrum (2000), *Vestingswerken – Brussel, de hedendaagse stad rijst uit de grond* in het CIVA (2002) en *Bouw van een stad* in het Stedenbouwkundig Huis (2004).

³² Er staan al verscheidene projecten op stapel, onder meer een grote overzichtstentoonstelling over de Brusselse stadsarcheologie, een colloquium over het ontstaan van de stad en een verzamelwerk over het oorspronkelijke Brusselse landschap.

³³ Een recent historiografisch overzicht is terug te vinden in ZADORA-RIO (2003), *Approches morphologiques*.

types³⁴, die in de loop van het onderzoek – en occasioneel ook in dit proefschrift – ‘ruimtelijke elementen’ werden genoemd. Simpel gesteld komt zo’n ruimtelijk element overeen met een ‘stukje ruimte’, dat kan verschillen naar gelang vorm, grootte, inhoud en ligging. De ruimtelijke elementen komen op alle mogelijke schaalniveaus voor.³⁵ Ook de stad zelf is een ruimtelijk element, net zoals haar straten, pleinen, huizen, kamers en muren.

Het ruimtelijk-morfologisch onderzoek kent twee grote uitgangspunten. Als eerste principe geldt de alomtegenwoordigheid van de ruimte. Alles wat gebeurt, gebeurt binnen een ruimtelijk kader, of beter nog, binnen ruimtelijke kaders. Dit wil zeggen dat men elke gebeurtenis die plaatsvond in het middeleeuwse Brussel – en dus ook elke bron die daarover melding maakt – kan inbedden in één of meerdere ruimtelijke kaders. Door de toepassing van de ruimtelijk-morfologische analyse – met andere woorden, door het opsporen van ruimtelijke elementen – kunnen deze ruimtelijke kaders worden gereconstrueerd en geïnterpreteerd.

Ik maak dit duidelijk aan de hand van het torenvoorbeeld. De informatie over de middeleeuwse torens van Brussel is bijeengezocht in een uitgebreid scala aan bronnen (materiële restanten, stadsordonnanties, historisch onderzoek, cartografie, archeologische opgravingen, iconografie, enzovoort). Juist door in elk van die bronnen afzonderlijk de torens als ruimtelijk element te selecteren en hun precieze eigenschappen en functies in die context te bepalen, werd het mogelijk om de vorming van het stedelijke torenlandschap van Brussel te begrijpen.

Ten tweede wordt er in de ruimtelijk-morfologische benadering uitgegaan van de continuïteit van de ruimte. Hoewel de kwalitatieve en kwantitatieve eigenschappen van de ruimtelijke elementen enorm kunnen wijzigen door de tijd heen, blijft ruimte *in se* een continu gegeven. Elk ruimtelijk element laat sporen na, van welke aard die ook zijn. Het voortbestaan van middeleeuwse gebouwen, archeologische relictten en perceelsstructuren zijn daar een evident voorbeeld van.³⁶ Het doorleven van middeleeuwse ruimtelijke concepten zoals plaatsnamen en begrippen als ‘kasteel’ of ‘belfort’ is een ander voorbeeld. Telkens stelt zich echter de vraag hoe de relictten van die middeleeuwse ruimte – of het nu om materiële of ideële ruimte gaat – moeten worden geïnterpreteerd.

³⁴ Voor een uitgebreide toelichting over dit begrip, zie het werk van de Franse stedenbouwkundige PANERAI (1978), *Typologieën*.

³⁵ GAUTHIEZ (2003), *Catégories*, pp. 441-444.

³⁶ In de stedenbouw en ruimtelijke morfologie wordt dit principe ‘ruimtelijke inertie’ of ‘fossilisatie’ genoemd (GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, pp. 232-234). Deze fenomenen zijn vooral merkbaar bij de studie van de 19e-eeuwse perceelsplannen.

De beide principes werden steeds in het achterhoofd gehouden gedurende het onderzoek en komen ook in het proefschrift geregeld aan bod. Bij het bestuderen van om het even welke bron en bij de behandeling van om het even welk fenomeen, wordt steeds de vraag gesteld naar de achterliggende ruimtelijke werkelijkheid. Deze vragen waren in grote mate aan de orde bij de studie van de cartografie en de toponymie. In deze onderzoeksdisciplines wordt de ruimtelijk-morfologische benadering trouwens gekoppeld aan de semiotiek en de semantiek. Er moet namelijk worden nagegaan op welke manier de ruimtelijke elementen in de plannen en plaatsnamen werden voorgesteld. Op kaarten gebeurde dat via symbolen (tekens), in plaatsnamen via begrippen.

Het principe van de continuïteit van de ruimte vertaalde zich in het streven naar een zo getrouw mogelijke reconstructie van de middeleeuwse ruimtelijke elementen, zowel ten opzichte van de hedendaadse stedelijke ruimte als op 19^e-eeuwse perceelsplannen.³⁷ Plaatsnamen, territoria en gebouwen werden zo juist mogelijk gelokaliseerd.

Concreet houdt de ruimtelijk-morfologische benadering dus in dat de middeleeuwse stad Brussel wordt aanzien als een grote verzameling van ruimtelijke elementen. De methode bestaat erin dat een aantal schaalniveaus worden afgebakend waarbinnen de ruimtelijke elementen geselecteerd kunnen worden. Vervolgens moeten de eigenschappen van deze ruimtelijke elementen zo nauwkeurig mogelijk worden bepaald, zodat deze in een laatste fase dan kunnen worden verklaard. Dat is pas mogelijk wanneer de eigenschappen van de ruimtelijke elementen onderling worden vergeleken en wanneer deze gegevens in verband worden gebracht met historische gebeurtenissen en kennis.

Ruimtelijk-morfologisch onderzoek houdt immers het risico in te vervallen in een statische, beschrijvende analyse. Morfologisch onderzoek op zich biedt weinig chronologische of contextuele aanknopingspunten. Om dit gevaar weg te werken was het nodig om de ruimtelijke analyse te koppelen aan andere invalshoeken. De morfologische analyse van de stedelijke ruimte wordt zo veel mogelijk gekoppeld aan de bestaande kennis over de middeleeuwse stedelijke maatschappij.

Daarnaast stond of staat geen enkel ruimtelijk element geïsoleerd. Dat geldt bij uitstek in een stedelijke context, die juist wordt gekenmerkt door een hoge dichtheid van bebouwing, activiteiten en functies. Om die reden werd getracht om bij de ruimtelijke analyse grote aandacht te besteden aan de nabije omgeving en de omgevingsfactoren.

³⁷ De keuze voor deze plannen wordt verduidelijkt in hoofdstuk 2.

1.1.3.2 Begrenzing van het onderzoek

De keuze voor de ruimtelijk-morfologische benadering en de daarmee samenhangende principes en uitgangspunten zorgde ervoor dat het onderzoek moeilijker in tijd en ruimte af te bakenen was. Afhankelijk van het behandelde schaalniveau, kunnen deze parameters immers nogal verschillen. Regressief huizenonderzoek daalt van in de 20^e eeuw af in de geschiedenis. De morfologische analyse van de stadsomwallingen bestrijkt slechts een fragment van het totale stedelijke weefsel. De studie van de uitvalswegen overstijgt het stedelijke kader dan weer.

Daarenboven zorgde de keuze van het onderzoeksthema zelf ook voor afbakeningsproblemen. De middeleeuwse stadsontwikkeling kan niet zomaar binnen een ruimtelijk en chronologisch keurslijf worden gegoten. Het 11e-eeuwse Brussel kende niet dezelfde omvang als de 14e-eeuwse stad.

Om die twee redenen werd van bij aanvang van het onderzoek geopteerd voor een arbitraire afbakening. Als ruimtelijke begrenzing werd het tracé van de tweede stadsomwalling gekozen. Deze werd aangelegd in de loop van de 14e eeuw en zou tot aan het begin van de 19e eeuw de fysieke grens vormen tussen de stad en het ommeland. Het proefschrift spitst zich in hoofdzaak toe op de ruimtelijke ontwikkelingen binnen dit gebied. Op een aantal vlakken is deze grens echter niet houdbaar en wordt deze overschreden.

De chronologische afbakening van het proefschrift is nog losser. De hoofdaandacht richt zich op de middeleeuwse periode, van bij het ontstaan van de stad tot rond het midden van de 16^e eeuw. De *terminus post quem* is zeer moeilijk te bepalen en zal wellicht nooit bepaald kunnen worden. Het blijft immers onduidelijk wanneer en hoe Brussel precies is ontstaan.

De *terminus ante quem* werd gekozen in functie van het kaartenmateriaal. In het midden van de 16^e eeuw verschenen de oudste stadsplannen van Brussel, die in dit proefschrift intensief worden bestudeerd en gebruikt. Via deze documenten wordt een nieuwe weergave van de stedelijke ruimte geïntroduceerd (althans toch voor Brussel). Het midden van de 16^e eeuw vormt daarnaast ook een periode van ingrijpende veranderingen op het politieke, economische, culturele en religieuze vlak.

Dat vertaalde zich vanzelfsprekend in een nieuwe vormtentaal, die ook afstraalde op de architectuur en stedenbouw. De aanleg van de *Nieuwe Schipvaart* – die Brussel in rechte lijn met de Schelde en groeipool Antwerpen verbond – in het midden van de 16^e eeuw en het ‘bastionnement’ van de tweede stadsomwalling vanaf het laatste kwart van diezelfde eeuw zijn sprekende getuigen.

1.1.3.3 Opbouw van het proefschrift

De indeling van het proefschrift is het resultaat van de toepassing van de ruimtelijk-morfologische benadering. In plaats van chronologisch of geografisch/topografisch afgebakende hoofdstukken en onderzoeksthema's te hanteren, wordt er gewerkt met verschillende schaalniveaus. Uiteraard konden niet alle schaalniveaus worden behandeld. Ik opteerde ervoor om een aantal 'klassieke' schaalniveaus³⁸ als hoofdstuk uit te werken.

Er werden in totaal vijf schaalniveaus geselecteerd, die in aflopende volgorde als hoofdstukken worden opgenomen. Dit betekent dat in eerste instantie het hoogste schaalniveau (de stad) wordt behandeld en dat vervolgens wordt afgedaald tot het laagste (huizen en percelen). In het volgende hoofdstuk worden de middeleeuwse 'infrastedelijke territoria' bestudeerd, met name de parochies, de wijken en de singels. In het daarop volgende hoofdstuk komt het wegennet aan bod en vervolgens de waterlopen en stadsomwallingen. Deze drie ruimtelijke elementen staan typologisch gezien weliswaar op dezelfde hoogte. Ze worden geklasseerd onder de 'infrastructuren'. De omvang van het middeleeuwse wegennet was veel uitgebreider dan de waterlopen en omwallingen. Om die reden – en om praktische redenen – komt het wegennet eerst aan bod.

Het proefschrift is zo opgebouwd dat de resultaten van de hoofdstukken stevast terugkomen en worden verwerkt in de volgende hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt bijvoorbeeld een cartografische methode uitgewerkt, waarvan nadien vaak wordt gebruik gemaakt. De resultaten van de parochiegeschiedenis komen bijvoorbeeld opnieuw aan bod in de hoofdstukken over de infrastructuur en over de torens.

Er wordt dus gepoogd om de resultaten van de hoofdstukken maximaal met elkaar te verweven, al blijven ze elk op hun schaalniveau ook op zichzelf staan. Dat leidt soms tot het herhalen van bepaalde gegevens in een andere of nieuwe context. Om dit op te vangen werden vaak tussentijdse conclusies ingelast. In de slotconclusie worden de resultaten van de afzonderlijke hoofdstukken kort overlopen. Daarna worden de belangrijkste fasen van de middeleeuwse stadsontwikkeling samengebracht in één diachrone synthese.

In het tweede boekdeel vindt men de figuren, de regestenlijst, de bronnenlijst en de bibliografie terug. Daarnaast werden er nog een aantal aparte bijlagen uitgewerkt waarin uitgebreid referentiemateriaal en uitgewerkte casussen worden aangeboden. Het

³⁸ Een theoretische toelichting is te vinden in GAUTHIEZ (2003), *Catégories*.

gaat om de toponiemenlijst (bijlage I), de achtergrondinformatie over de stadsplannen van Jacob van Deventer en Braun & Hogenberg (bijlage II), de casus regressief huizenonderzoek (bijlage III) en de bronnenuitgave van de haardtelling met aanduiding van de ruimtelijke elementen (bijlage IV). Omwille van praktische en ecologische redenen werden deze bijlagen niet op papier afgedrukt, maar kunnen ze online worden gedownload van de volgende website³⁹:

<http://www.medievalhistory.ugent.be/bramvannieuwenhuyze>

1.2 Praktische richtlijnen

Vooraleer de ‘aftrap te geven’ van het eigenlijke proefschrift, is het noodzakelijk om enkele praktische richtlijnen mee te delen. Ik heb gestreefd naar eenvoud en helderheid op het vlak van vormgeving, taalgebruik en notenapparaat.

De studie van de toponymie van het middeleeuwse Brussel vormde een zeer belangrijk onderdeel van het doctoraatsonderzoek. Dat vertaalt zich onder meer in de vermelding en de behandeling van een grote reeks plaatsnamen. Ik heb ze stevast omgezet naar een hedendaagse vorm en spelling. Toponiemen en gebouwen die niet meer bestaan of van plaats veranderden, worden stevast *cursief* geplaatst (bijvoorbeeld: *Lange Ridderstraat*), toponiemen die vandaag nog steeds voortleven niet (bijvoorbeeld: Hoogstraat).

In de bijlagen heb ik een uitgebreide toponiemenlijst van om en bij de 750 namen opgenomen (zie bijlage I). Deze bijlage staat materieel gezien los van het tekstgedeelte van het proefschrift, maar is er in wezen zeer nauw mee verbonden. De integrale overname van naamsverklaringen, lokalisaties, dateringen, vergelijkingsmateriaal en notenapparaat zou het tekstgedeelte echter enorm hebben belast. **In het tekstgedeelte werden de referenties over de oudste vermeldingen en naamsverklaringen daarom bewust weggelaten, net zoals de systematische herhaling ‘zie toponiemenlijst in bijlage’.** Men vindt deze referenties terug in de alfabetisch geklasseerde toponiemenlijst. Telkens er in het tekstgedeelte iets over een toponiem wordt meegedeeld, kan men daar automatisch in terecht.

Wat de figuren betreft, was het aanvankelijk mijn wens en bedoeling om ze zo dicht mogelijk bij de tekst te plaatsen. Dit zou zeker bijdragen tot het gebruik van deze documenten als bron *an sich*. Omwille van een aantal praktische en technische redenen

³⁹ Deze bijlagen zullen tevens samen met het tekstgedeelte en het deel met figuren en bronnen worden gedeponeerd in het digitaal archief van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Gent.

heb ik er uiteindelijk voor geopteerd om de figuren – samen met de bibliografie en de bronnenlijst – in een apart boekdeel onder te brengen. Zo kunnen ze steeds worden geconsulteerd naast de tekst.

Ten slotte heb ik ernaar gestreefd om zo weinig mogelijk afkortingen en codesystemen te gebruiken in het proefschrift. Uiteraard bestaan er enkele uitzonderingen. **Het historische bronnenmateriaal werd samengebracht in een chronologisch gerangschikte regestenlijst in het tweede boekdeel. Alle bronnen dragen er een volgnummer. De bronverwijzingen in het tekstgedeelte en in de toponiemenlijst worden beperkt tot dit volgnummer (onder de vorm 'BRON x') en worden eventueel aangevuld met een tekstpassage en de datering tussen haakjes. De volledige gegevens over deze bronnen – datering, regest, archiefreferenties, uitvaardigende instantie, opmerkingen, uitgave – zijn terug te vinden in de regestenlijst.**

In het proefschrift komen de volgende afkortingen voor:

ARA	Algemeen Rijksarchief
Archief-OCMW	Archief van het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn van de Stad Brussel
ASB	Archief van de Stad Brussel
d.	penning
KBR	Koninklijke Bibliotheek van België
K.U.L.	Katholieke Universiteit Leuven
lb.	pond
n.s.	nieuwe stijl
p.	pagina
pp.	pagina's
RABHG	Rijksarchief van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te Anderlecht
s.	schelling
s.d.	<i>sine dato</i>
UGent	Universiteit Gent
U.L.B.	Université Libre de Bruxelles
V.U.B.	Vrije Universiteit Brussel

Hoofdstuk 2

De stad op de kaart:

twee 16e-eeuwse stadsplannen en een 19e-eeuws perceelsplan als cartografische basis

2.1 Inleiding

2.1.1 Een dubbele aanleiding

De uitwerking van het cartografische luik is in zekere zin het gevolg van een jammerlijke vaststelling, die soms ook wel eens uitgroeit tot een ergernis. Oude kaarten en plannen worden door historici meestal slechts ‘ter illustratie’ en soms zelfs gewoon *pour la beauté du tableau* gebruikt. Dit was zo aan het einde van de 19e eeuw, toen historici voor het eerst cartografisch materiaal aanwendden. Dit is ook nu nog vaak het geval. Waarschijnlijk is dit gewoonweg eigen aan het historische *métier*. Zowel bij de bronnenkeuze als in het eindproduct komen teksten stevast op de eerste plaats.⁴⁰

Deze vaststelling geldt uiteraard ook voor de Brusselse historiografie. Veelal werden en worden historische kaarten en plannen enkel maar ‘ter illustratie’ naast de tekst

⁴⁰ “De historici zochten eigenlijk meer naar illustraties om hun geschiedverhaal te kunnen uitbeelden en populariseren. Systematisch werd er niet naar bruikbaar kaartmateriaal gezocht en de keuze was daarom vaak min of meer toevallig.” (MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, pp. 19-20).

geplaatst. In het slechtste geval staan ze er zelfs helemaal los van, op een aparte plaats. Het is spijtig te moeten vaststellen dat zelfs de enige diepgaande studie over het historische kaartenmateriaal van Brussel – Lisette Danckaerts *L'évolution territoriale de Bruxelles. La cartographie de +/- 1550 à 1840* – er grotendeels zo uitziet.⁴¹

Deze stiefmoederlijke behandeling van het cartografische materiaal heeft als gevolg dat historici weinig aandacht besteden aan de specifieke bronnenkritiek die op oude kaarten en plannen moet worden toegepast. Dit kan leiden tot 'gevaarlijke' conclusies in de aard van⁴²:

“Werden er wel kaarten bij onderzoek gebruikt, dan werd in de regel het bewijsmateriaal direct van de kaart ‘geplukt’ met alle gevaren van dien. ‘Het staat er toch zo getekend’, luidde de foutieve redenering.”

De oorzaken van de onderwaardering zijn meervoudig. Het specifieke *métier* van de historici speelt ontegensprekelijk een rol. De moeilijke toegankelijkheid van oude kaarten en plannen in archieven en bibliotheken vormt een tweede belangrijke barrière. Vaak kunnen originele documenten niet worden geraadpleegd of zijn de onderzoeksomstandigheden slecht. De graad van detaillering, de geometrische exactheid, de kleurencodes, de dorsale en marginale aantekeningen, enzovoort, zijn *normaliter* enkel bestudeerbaar op basis van origineel kaartmateriaal, niet op basis van vervormde reproducties. Ten slotte zijn niet enkel de weergave op zich, maar ook de ontstaanscontext en de materiële aspecten belangrijk bij de studie en het gebruik van cartografische documenten.

Ik genoot het voorrecht deel te nemen aan de doctoraatsstage *Les plans comme sources de l'histoire urbaine: techniques, langages, usages*, georganiseerd door de École française de Rome (september 2004).⁴³ Dankzij de stage ontkiemde de methodologie van dit hoofdstuk. Het gebruik van cartografische documenten als bron *an sich* vormde één van de belangrijkste verworvenheden van de stage.

⁴¹ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*. Het boek schetst de territoriale evolutie van Brussel tussen +/- 1550 en 1840 louter aan de hand van cartografisch materiaal, maar bestaat nagenoeg enkel uit teksten. Op een totaal van 164 bladzijden komen er slechts tien schetsmatige afbeeldingen voor. In bijlage worden nog drie plannen integraal – zij het in zwart-wit – afgedrukt. De kwaliteit van dit werk wordt dus reeds door zijn vorm gehypothetiseerd. In de vulgariserende versie worden teksten en kaartafbeeldingen wel beter met elkaar verweven, maar ontbreekt logischerwijze de diepgang van een wetenschappelijk werk (DANCKAERT (1989), *Vijf eeuwen cartografie*).

⁴² MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, p. 20.

⁴³ In samenwerking met het CROMA (Università degli studi di Roma Tre), het Institut de recherche sur le Maghreb contemporain (Tunis) en het Dottorato in storia dell'architettura e della città, scienze delle arti, restauro della Fondazione SSAV (Venetië).

Zo'n werkwijze – of beter: ingesteldheid – is in het licht van voorgaande bemerkingen zeker niet vanzelfsprekend. Ze impliceert dat cartografisch materiaal met zo weinig mogelijk historische bagage wordt benaderd. Historische kennis schept immers *a priori* verwachtingen, waarvan men hoopt dat kaarten die zullen inlossen.

Tijdens de doctoraatsstage werd net een omgekeerde werkmethode aangeleerd. In eerste instantie moet de inherente informatie van een oude kaart worden onderzocht. Pas nadien volgt de confrontatie met de historische kennis. Uiteraard speelt de specifieke cartografische kritiek hierbij een centrale rol.

2.1.2 Opzet van het hoofdstuk

De twee aanleidingen samen – de vaststelling over het gebruik van oude kaarten en de verworvenheden van de stage – resulteerden in het opzet van dit hoofdstuk. Enerzijds wordt getracht om enkele oude stadsplannen van Brussel diepgaander te analyseren en dit via een nieuw ontworpen methode. Anderzijds wordt de waarde van de resultaten bestudeerd door deze te vergelijken met de gangbare historische kennis en met ander cartografisch of iconografisch materiaal.

Dit hoofdstuk is dan ook vooral methodologische van aard. Er worden nog geen nieuwe inzichten in de Brusselse geschiedenis naar voor geschoven. Het is de bedoeling om de cartografische onderzoeksmethode van de 'digitale thematische deconstructie' uit te leggen en toe te passen. De resultaten worden in de vorm van afbeeldingen pas in de volgende hoofdstukken gebruikt.

In het eerste punt wordt de onderzoeksmethode van de 'digitale thematische deconstructie' voorgesteld. Er wordt aandacht besteed aan de principes, de gevolgde werkwijze en de onderzoeksmogelijkheden. Vervolgens wordt de methode toegepast op twee 16^e-eeuwse plannen van Brussel: het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.⁴⁴

Het is onmogelijk om de volledige 'digitale thematische deconstructie' op papier af te drukken. In dit hoofdstuk komen enkel algemene vaststellingen en resultaten aan bod. Andere resultaten worden 'opgespaard' tot de volgende hoofdstukken. Ze zullen er worden gebruikt als bron *an sich* en staan zodoende op hetzelfde niveau als teksten en bronverwijzingen. Ze mogen absoluut niet beschouwd worden als 'schone prentjes' naast de tekst. Op die manier zal de inherente waarde van deze cartografische gegevens

⁴⁴ De gegevens die over deze plannen bekend zijn, worden gesynthetiseerd in bijlage II. Zowel de auteurs, de datering, de ontstaanscontext als de karteringstechniek worden er uitvoerig behandeld.

ook aan andere soorten van kennis kunnen worden getoetst. In die zin vormt dit eerste hoofdstuk dus een cartografische basis, waarmee later wordt verdergewerkt.

De waarde van de beide 16^e-eeuwse stadsplannen wordt wel nog puur cartografisch geëvalueerd. Zowel het stadsplan van Jacob van Deventer als de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg worden afgewogen tegenover het 19^e-eeuwse perceelsplan van W.B. Craen. Vanzelfsprekend heb ik me hierbij moeten beperken tot enkele casussen.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een besluit over de waarde en het nut van de 'digitale thematische deconstructie'.

2.2 Methodologische onderbouw

2.2.1 Doelstelling

Zoals vermeld werd de cartografische onderzoeksmethode ontwikkeld als een gevolg van mijn deelname aan de doctoraatsstage in Rome en als reactie op het wangebruik van oude kaarten in de doorsnee historische literatuur. Dat mag dan wel een dubbele aanleiding zijn, maar het volstaat niet ter verantwoording voor wetenschappelijk onderzoek. Aan welke specifieke vraagstelling beantwoordt de 'digitale thematische deconstructie' precies?

De eerste doelstelling houdt verband met de dubbele aanleiding. Er wordt gezocht naar een manier om oude kaarten – of meer specifiek, de gegevens die erin vervat liggen – als bron *an sich* te gebruiken voor historisch onderzoek. Meestal worden die kaarten in hun volledigheid gebruikt en afgedrukt, waardoor men enkel een algemene indruk bekommt. Hoogstens wordt er een bepaald vlak uitgeknipt, dat dan eventueel wordt vergroot of verkleind.

De informatiedichtheid van cartografische en iconografische documenten ligt vaak veel hoger dan in één algemene oogopslag kan worden waargenomen. Oude kaarten zoals de stadsplannen van Jacob van Deventer of de stadsplattegronden van Braun & Hogenberg – om enkel deze te noemen – bevatten zeer veel kleine details. Juist door die opeenstapeling is het moeilijk om deze details afzonderlijk te bestuderen.

Er bestaat echter een wezenlijk verschil tussen de (oude) kaart als bron in haar geheel en de gegevens die erin vervat liggen. De kaart kan op een bepaald tijdstip, door één of meerdere tekenaars of graveurs, vervaardigd zijn. De gegevens op de kaart kunnen daarentegen afkomstig zijn van opmetingen, inschetsingen of ander iconografisch

materiaal. Inhoudelijk gaat het om straten, gebouwen, structuren, waarvan er sommigen zeer oud zijn, anderen zeer jong.

In die zin mag een (oude) kaart beschouwd worden als een palimpsest, een document dat verscheidene lagen bevat. Door kaarten stevast in hun geheel te gebruiken en/of af te drukken blijft deze gelaagdheid onzichtbaar. Via de methode van de 'digitale thematische deconstructie' wordt daaraan verholpen. De cartografische informatie wordt namelijk in thematische lagen (*layers*) opgesplitst.

Daarnaast wordt het onderzoek uitgevoerd als het gevolg van een meer algemene vraagstelling die bij de studie van historische kaarten aan de orde is. Welke (historische) waarde bevatten de gegevens op de oude kaarten?⁴⁵ Deze vraag valt uiteen in twee componenten. Enerzijds moet de waarde van de inherente cartografische gegevens in vraag worden gesteld. Anderzijds moeten die gegevens getoetst worden aan andere – historische, archeologische, iconografische – kennis. Op beide vlakken kan de 'digitale thematische deconstructie' vooruitgang bieden.

2.2.2 De 'digitale thematische deconstructie'

Het was noodzakelijk om een specifieke methode te ontwerpen om de vermelde doelstellingen te realiseren. Ik bedacht deze met de naam 'digitale thematische deconstructie'. Dit begrip bevat drie componenten, 'digitaal', 'thematisch' en 'deconstructie', die hier achtereenvolgens worden toegelicht.

Het eerste woord 'digitaal' wijst op het gebruik van computertechnische middelen. Gezien de huidige mogelijkheden van de informatica lijkt zo'n werkwijze bijna vanzelfsprekend. Toch is het goed om er even bij stil te staan. De werkwijze houdt in dat door middel van grafische computerprogramma's een ingescand beeldbestand van de kaarten wordt geanalyseerd.⁴⁶ Mits de nodige oefening wordt het mogelijk om kaarten te vergroten/verkleinen, te verknippen, te herschikken, te herschalen, enzovoort.

Dergelijke handelingen waren vroeger uitgesloten, vermits onderzoekers enkel beschikten over de originele kaarten en/of reproducties op hard materiaal (meestal papier). De (niet-digitale) 'thematische deconstructie' zou hebben geleid tot de vernietiging van het kaartenmateriaal. De resultaten van een digitale kaartanalyse zijn dus bijna per definitie nieuw, omdat men vroeger eenvoudigweg niet de technieken bezat om het onderzoek op een dergelijke manier te voeren.

⁴⁵ van den BROEK (1984), *Inleiding*, pp. 3-4.

⁴⁶ Deze ingescande beeldbestanden zijn rasterbestanden, wat betekent dat ze bestaan uit een ontelbaar aantal pixels, afhankelijk van de omvang – zowel in afmetingen als in dichtheid – van het bestand.

Voor de ‘digitale thematische deconstructie’ werd het computerprogramma Adobe Photoshop 7.0 gebruikt.⁴⁷ Wanneer het digitale beeldbestand van de kaart in dit programma wordt geopend, bestaat het slechts uit één enkele laag (*layer*). Via enkele bewerkingen kan het initiële rasterbestand vervolgens worden opgedeeld in meerdere lagen, die gelijktijdig, afzonderlijk of in gewenste combinaties zichtbaar kunnen worden gemaakt.

De tweede component van de methode is de ‘deconstructie’. Hieronder versta ik de ontmanteling van de oude kaart. Het ingescande beeldbestand wordt stuk voor stuk ontmanteld of verknijpt. In de praktijk betekent dit dat de cartografische details van de kaart minutieus worden geselecteerd of overgetekend en vervolgens uitgeknipt. K.D. Lilley merkte op dat een dergelijke methode essentieel is om een landschap te begrijpen.⁴⁸

Gedurende het hele verloop van de ‘deconstructie’ wordt de kaart aanzien als de autoritaire gegevensbron, als een bron *an sich*. Gedurende het deconstructieproces moet dus worden uitgegaan van de gegevens die de kaart zelf aanreikt en niet – en dit is zéér belangrijk – van andere kennis of veronderstellingen, die bijvoorbeeld afkomstig zijn van historisch onderzoek of algemene kennis. Het gevaar schuilt er immers in om bepaalde verwachtingspatronen op te leggen aan de kaart, met het risico interpretatiefouten te maken. Wie op voorhand bijvoorbeeld uitgaat van het bestaan van zeven stadspoorten, zal er op het plan ook absoluut zeven willen vinden. Niet meer, niet minder.

Het is belangrijk dit principe zo strikt mogelijk na te leven, ook al blijkt dit in de praktijk niet altijd evident. Concreet impliceert het dat er niets aan de kaart wordt toegevoegd en evenmin dat er iets wordt weggelaten of hervormd. In de ideale situatie moet de kaart daarom gedeconstrueerd worden door een ‘leek’. In het geval van dit onderzoek is dat door een persoon die níet weet hoeveel zijarmen de Zenne telde, waar de kloosters stonden of welk tracé de eerste stadsomwalling volgde. De kans dat de kaart als bron *an sich* wordt geanalyseerd/gedeconstrueerd, wordt zo des te groter.

Om die reden heb ik de ‘digitale thematische deconstructie’ van de twee uitgekozen stadsplannen aanvankelijk dan ook niet zelf uitgevoerd. Het stadsplan van Jacob van

⁴⁷ In samenspraak met Brecht Nuyttens werd geopteerd voor Adobe Photoshop in de plaats van AutoCAD of Adobe Illustrator, omdat het in eerste instantie om beeldbewerking draait en niet om vectorisatie van de kaarten.

⁴⁸ “Only by drawing a landscape (and also walking through it) can one thoroughly get to know it, and with each redrawing in the search for patterns of plots and streets this subjective engagement becomes deeper and more meaningful.” (LILLEY (2000), *Mapping the medieval city*, p. 15)

Deventer en een groot gedeelte van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg werden geanalyseerd door personen die op het vlak van de Brusselse geschiedenis als ‘leken’ mogen worden beschouwd.⁴⁹ Bij de kaartgedeelten die ik zelf deconstrueerde, heb ik uiteraard getracht het uitgangsprincipe zo goed mogelijk toe te passen.

Het deconstrueren of uitknippen van de kaarten gebeurt aan de hand van specifieke tools die beschikbaar zijn in het programma Adobe Photoshop (*lasso tool* en *move tool*). Elk stukje uitgeknipte kaart wordt opgeslagen in een nieuwe, afzonderlijke laag. Zo worden uit de oorspronkelijke laag met de volledige kaart telkens nieuwe lagen met één specifiek stukje kaart gelicht. Via de *move tool* kan dit stukje op haar exacte plaats binnen het geheel worden teruggeplaatst.

Als laatste stap van de werkwijze worden de digitaal gedeconstrueerde kaartstukjes ‘thematisch’ geklasseerd. Elke stukje uitgeknipte kaart komt terecht onder één thema. In feite komt de ‘digitale thematische deconstructie’ dus neer op het gekende ‘knippen en plakken’, een standaardhandeling voor elke computergebruiker.

Zoals gezegd komt het er bij het ‘knippen’ van de kaart op aan om het uitgangsprincipe – het respect voor de bron *an sich* – goed indachtig te houden. Bij het ‘plakken’ komt er voor het eerst ook interpretatie aan te pas. Hoewel de thematische onderverdeling voor een stuk afhankelijk is van de behandelde kaart, gaat het hier toch vooral om een *a priori* interpretatie. De meeste van deze thema’s komen overeen met morfologische ruimtelijke elementen. De omvang van het aantal thema’s en de verdere opdeling in subthema’s, hangen vooral samen met de graad van detaillering en de typologische kenmerken van de kaart.

Toegepast op de twee geselecteerde stadsplannen – het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg – worden voor de ‘digitale thematische deconstructie’ respectievelijk acht en negen hoofdthema’s geselecteerd. Aangezien de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg veel gedetailleerder is, is de verdere onderverdeling in subthema’s uitgebreider bij deze kaart.

Alle uitgeknipte stukjes kaart – die telkens in aparte lagen worden opgeslagen – worden onder één van deze thema’s en subthema’s geklasseerd. Per thema krijgt men aldus een overzicht van de informatie die de kaart op dit vlak te bieden heeft. Uiteindelijk kan men alle afzonderlijke lagen die onder éénzelfde thema vallen, opnieuw samenvoegen (via de functie *merge*).

⁴⁹ Bij deze wens ik Brecht Nuyttens, Elisabeth Vercammen en Karen Vannieuwenhuyze te bedanken voor het op zich nemen van een groot deel van de ‘digitale thematische deconstructie’ van de stadsplannen. Gelukkig tekenden zij geen bezwaar aan om als ‘leek’ te worden betiteld.

Samengevat houdt de ‘digitale thematische deconstructie’ dus in dat een historische kaart digitaal thematisch versneden en gesorteerd wordt. Er wordt naar gestreefd om dit zo ‘machinaal’ mogelijk te doen en dus zo weinig mogelijk ruimte te laten voor interpretatie en *a priori* verwachtingen. Het sorteren gebeurt volgens verscheidene hoofd- en subthema’s, afhankelijk van kaart tot kaart. Elk detail, elk vlak, elke pixel van het plan krijgt op die manier een nieuwe bestemming. De toepassing van deze methode blijft uiteraard niet beperkt tot digitale kaartbestanden. Elk beeldbestand kan op een gelijkaardige wijze worden geanalyseerd.

2.2.3 Onderzoeksmogelijkheden

De onderzoeksmogelijkheden van de methode zijn *legio*. Eerst en vooral kunnen oude kaarten en afbeeldingen via de ‘digitale thematische deconstructie’ diepgaander worden onderzocht. De veelheid aan cartografische details kan worden geïsoleerd en vervolgens in thematische lagen gesorteerd. Op die manier wordt het mogelijk ze individueel of in groep te bestuderen. De toepassing van de ‘digitale thematische deconstructie’ zorgt er dus voor dat de cartografische elementen en structuren zichtbaar en bestudeerbaar worden, iets wat nagenoeg onmogelijk is wanneer men werkt met de integrale documenten.

De studie van de documenten zelf kan erop vooruitgaan, vermits de aan- of afwezigheid van bepaalde details kan leiden tot een preciezere datering van de kaarten. Daarnaast kunnen ook gegevens aan het licht komen over de materiële en intellectuele auteurs en eventueel over hun werkwijze.

De ‘digitale thematische deconstructie’ biedt ook onnoemelijk veel mogelijkheden op het vlak van de ruimtelijke analyse. Individuele gebouwen, straten en wegennet, wijken, buurten, structuren kunnen nauwkeuriger bestudeerd en vervolgens geconfronteerd worden met historische kennis. In de loop van het proefschrift komen verschillende voorbeelden aan bod. De ‘digitale thematische deconstructie’ van kaarten en afbeeldingen vormt dus een specifieke manier om de (stedelijke) ruimte te bestuderen en te begrijpen.

Tot slot kunnen de verschillende onderzoeksresultaten samen leiden tot een betere waardering van de documenten. Cartografische en iconografische documenten worden immers niet enkel meer op hun algemene voorkomen beoordeeld. Precies door de studie en beoordeling van de individuele elementen en structuren die uit het document gelicht worden, kan ook de globale beoordeling en waardering worden verfijnd. Ook op dit vlak leidt de ‘digitale thematische deconstructie’ trouwens tot enkele aangename verrassingen.

Binnen het kader van dit proefschrift heb ik de methode toegepast op twee oude kaarten van Brussel, het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg. In overeenstemming met de afbakening van het onderzoek, werd de ‘digitale thematische deconstructie’ enkel toegepast op het stadsterritorium. De tweede stadsomwalling fungeert als buitengrens. Ze komen nu achtereenvolgens aan bod.

2.3 De ‘digitale thematische deconstructie’ van het stadsplan van Brussel van Jacob van Deventer

Jacob van Deventer karteerde in het midden van de 16^e eeuw minstens 221 steden van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Het stadsplan van Brussel wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België (zie figuur 2.1).⁵⁰ Het plan is met pen geaquarelleerd, meet 81 op 67,6 cm en werd gerealiseerd op een schaal van 1/8600^e.⁵¹ Het noorden ligt bovenaan.

De Brusselse historici baseerden de datering van het plan op de weergave van de *Schipvaart* (het kanaal Brussel-Willebroek). Het kanaal bereikt op het plan de buitenzijde van de tweede stadsomwalling. Van dokken *intra muros* is echter nog niets te merken. Deze situatie stond Lisette Danckaert toe het stadsplan te dateren tussen 1550 en 1554.⁵² Ook Cornelis Koeman en J.C. Visser hielden het in 1992 bij die datering, net zoals B. van 't Hoff in 1953.⁵³ In de tentoonstellingscatalogus *Met passer en penseel* stelde Lisette Danckaert ‘ca. 1555’ voorop.⁵⁴ René Laurent hield het op ‘circa 1554’.⁵⁵ Stéphane Demeter dateerde het plan in de periode 1550-1555.⁵⁶

De ‘digitale thematische deconstructie’ levert enkel puur cartografische gegevens op. Het is moeilijk om er veel tekst over neer te pennen. In de andere hoofdstukken worden verscheidene resultaten als bron gebruikt en in confrontatie gebracht met historische

⁵⁰ KBR, Handschriftenkabinet, n° 22.090 ; KBR, Kaarten & Plannen, R 1169, (facsimile) Bruxelles.

⁵¹ Friesland (1992), s.p. Lisette Danckaert vermeldde een schaal van 1/9000e (DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 21).

⁵² Lisette Danckaert ondersteunde haar argumentatie met “Le sérieux et l’exactitude du travail autorisent une pareille déduction, [...]” (DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 19).

⁵³ Friesland (1992), s.p. ; van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 19.

⁵⁴ *Met passer en penseel* (2000), p. 228.

⁵⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 213.

⁵⁶ “La situation représentée sur ce plan est antérieure à l’arrivée de Mansfeld comme propriétaire.” (DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 497)

en andere informatie. Ik beperk me hier dus tot het meedelen van algemene gegevens, met name de thematische onderverdeling en de onderlinge verhouding van de thema's. Hieruit kunnen conclusies worden getrokken over de 16e-eeuwse bebouwingsdichtheid van Brussel. Ten slotte past één thema minder goed binnen de andere hoofdstukken en komt het daarom in dit punt aan bod: het thema 'varia', met het subthema 'letters'. De behandeling van dit thema reikt misschien elementen aan om Jacob van Deventers activiteiten in Brussel te kaderen.

2.3.1 Thematische onderverdeling

2.3.1.1 Thema's en subthema's

Hogerop werd gemeld dat voor de 'digitale thematische deconstructie' van zowel het stadsplan van Jacob van Deventer als van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg acht thema's werden geselecteerd. De verdere onderverdeling in subthema's hangt af van de graad van detaillering van de kaarten. Voor het stadsplan van Jacob van Deventer resulteert dit in de volgende onderverdeling (zie tabel 2.1).

1_wegennet	3_eerste stadsomwalling	5_bebouwing
straten en pleinen	muur	stereotiepe bebouwing
<i>Begijnhof</i>	poorten	markant bebouwing
bruggen	torens	torens
<i>Warande</i>	gracht	<i>Begijnhof</i>
patrouilleweg tweede stadsomwalling	4_tweede stadsomwalling	kerken
<i>Leieweg</i>	muur	windmolen
2_water	poorten	<i>Warande</i>
Zenne	torens	andere
<i>Zenneke</i>	waterpoorten	6_groen
<i>Molenbeek & Begijnhof</i>	gracht	<i>Warande</i>
<i>Kleine Vesten</i>	<i>Leie</i>	bosje
vijver		7_onbebouwd
poel		8_varia
<i>Schipvaart</i>		letters

Tabel 2.1 Onderverdeling van de thema's en subthema's op het stadsplan van Jacob van Deventer.

Dankzij de 'digitale thematische deconstructie' kunnen deze thema's en subthema's mits een eenvoudige muisklik uit de basiskaart worden gelicht. Dit heeft tot gevolg dat ze afzonderlijk of in onderlinge combinaties kunnen worden behandeld, geanalyseerd of gebruikt. Zo kan men bijvoorbeeld het wegennet uitzetten tegenover de stadsomwallingen, het groen tegenover de bebouwing, enzovoort.

2.3.2 Grootte en onderlinge verhouding van de thema's

2.3.2.1 Bebouwingsdichtheid: de verhouding tussen bebouwing en onbebouwde ruimte

De bebouwingsdichtheid – een stedenbouwkundige term ontleend aan de fysica – vormt één van de karakteristieke elementen van het stedelijke weefsel.⁵⁷ Het is echter zeer moeilijk om een beeld te krijgen van de verhouding tussen de bebouwde en onbebouwde ruimte van een (laat)midleleeuwse stad. Grofweg gesteld draait de problematiek enerzijds rond de vraag welke bronnen hiervoor moeten worden gebruikt. Anderzijds blijft ook de vraag naar het precieze onderscheid tussen bebouwde en onbebouwde ruimte een heet hangijzer.

Geschreven bronnen bieden weinig soelaas, althans toch niet voor de Brusselse casus. Pas wanneer men erin zou slagen om het middeleeuwse kadaster te reconstrueren, kan waarschijnlijk een ruwe schatting worden gemaakt. Maar ook in dat geval blijft omzichtigheid geboden. De middeleeuwse bronnen verschaffen weinig tot geen gegevens over de gebruikte oppervlakte, zodat men steeds het gevoel krijgt te moeten werken in het luchtledige.

Toch bestaan er twee bronnen die een licht kunnen werpen op de Brusselse bebouwingsdichtheid: het stadsplan van Jacob van Deventer en de haardtellingen. Beide bronnen bieden een aantal mogelijkheden, maar moeten desalniettemin met de nodige omzichtigheid worden benaderd.

Het tweede probleem is van kwalitatieve aard. Meerdere benaderingen zijn mogelijk.⁵⁸ Wat behoort tot de bebouwing en wat niet? Wat is wel en wat is niet bebouwd? Bij welk van beide categorieën horen het wegennet, de stadsomwallingen – inclusief taluds en grachten – en de groengebieden?

Volgens de 'klassieke' manier wordt de stad in twee categorieën verdeeld: de gebouwen (de bebouwde ruimte) en de rest (de onbebouwde ruimte). Deze benadering geniet het voordeel van de duidelijkheid, maar het nadeel van de heterogeniteit. Voor de Doornikse casus rekende Ch. Dury bijvoorbeeld stadsomwallingen, openbare pleinen, wegen, Scheldebedding, openbare gebouwen, koninklijke en kerkelijke bezittingen en

⁵⁷ GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 208.

⁵⁸ "Elle [la densité spatiale] peut être évaluée selon le rapport de la surface bâtie à la surface totale d'une parcelle, ou par le coefficient d'occupation du sol, ou encore par le nombre de logements par unité de surface, mais aussi selon de nombreuses autres approches : densité démographique résidentielle, densité d'emplois, densité construite, etc." (GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 208).

zelfs onbebouwd grondbezit ('biens non bâties aux mains de particuliers') tot de bebouwde ruimte.⁵⁹

Ik zal deze onderverdeling hier niet volgen. Ruimtelijke elementen als de stadsomwallingen, het wegennet, het waterlopenstelsel en de (aangelegde) groengebieden behoren mijns inziens noch tot de bebouwde, noch tot de onbebouwde ruimte. Ze zijn niet onbebouwd, want meestal wel kunstmatig aangelegd of ingericht.⁶⁰ Langs de andere kant mogen ze ook niet tot de bebouwde ruimte gerekend worden, aangezien ze hiervoor vaak een belemmering vormden. De ruimtelijke spreiding van de bebouwing werd erdoor beïnvloed. Er werden trouwens vaak stadsordonnanties uitgevaardigd die de relatie tussen de bebouwing en bijvoorbeeld de stadsomwallingen, de waterlopen en/of het wegennet vastlegden.

Ik opteer voor drie categorieën. Onder de bebouwing versta ik het geheel aan individuele publieke en private gebouwen. De onbebouwde ruimte komt overeen met de 'leegte' op het stadsplan van Jacob van Deventer. Ten slotte zijn er de infrastructuren: wegennet, stadsomwallingen, waterlopen en groengebieden. De onderverdeling in drie categorieën blijft overzichtelijk en duidelijk. Tegelijkertijd denk ik dat de 'inhoud' van de categorieën homogener is dan bij de klassieke tweedeling bebouwd – onbebouwd.

2.3.2.2 Cartografische analyse

Het ingescande beeldbestand van het stadsplan van Jacob van Deventer is een rasterbestand. Dit wil zeggen dat het opgebouwd is uit een ontelbare reeks naast elkaar geplaatste pixels met identieke afmetingen. Kleur en positie zijn de enige variabelen.

Via het programma Adobe Photoshop kan het aantal pixels worden geteld. Zo omvat het hele stadsgebied – inclusief de tweede stadsomwalling en *Leie* – in totaal 10.375.598 pixels. Door het stadsplan uiteen te knippen en thematisch in *layers* onder te verdelen,

⁵⁹ "Avec les remparts, places publiques, rues et lit de l'Escaut [...] (19,56 % de la superficie en 1688), avec une bonne part des bâtiments appartenant au roi et des maisons publiques construites récemment sur des terrains autrefois vierges (4,21 % en 1688) ainsi qu'une appréciable fraction des biens d'Eglise (26,45 % en 1688) ajoutés aux quelques 12,67 % de biens non bâties aux mains de particuliers en 1455/56, la ville du milieu du XVe siècle n'était certainement pas construite à beaucoup plus de 50 % de son territoire, 60 % devant être un tout grand maximum." (DURY (1986), *Évolution démographique*, p. 192).

⁶⁰ Zie in dit licht ook de definities van *vide urbain* ("volume au-dessus du sol non occupé par des bâtiments, des ouvrages de génie civil, ou un vert dense ou arboré, et placé entre les pleins"), *espace libre* ("surface au-dessus du sol non occupée par des bâtiments, des ouvrages de génie civil, ou un vert dense ou arboré") en *surface libre* ("surface non occupée au-dessus du sol par des bâtiments, des ouvrages de génie civil, ou un vert dense ou arboré") in het handboek stadsmorfologie (GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, pp. 118-119).

kan ook per thema of *layer* het aantal pixels worden berekend.⁶¹ Op die manier krijgt men een indruk van de onderlinge ruimtelijke verhoudingen van de elementen die op het stadsplan worden afgebeeld (zie tabel 2.2).

thema	aantal pixels	percentage
1/ wegenre	1.796.741	17 %
straten & pleinen	1.442.722	14 %
<i>Begijnhof</i>	37.822	0 %
bruggen	36.245	0 %
<i>Warande</i>	19.798	0 %
patrouilleweg tweede stadsomwalling	185.743	2 %
<i>Leieweg</i>	74.411	1 %
2/ water	301.030	3 %
Zenne	142.094	1 %
<i>Zenneke</i>	14.081	0 %
<i>Molenbeek & Begijnhof</i>	26.876	0 %
<i>Kleine Vesten</i>	31.253	0 %
vijver	85.020	1 %
poel	1706	0 %
3/ eerste stadsomwalling	272.614	3 %
muur	52.643	1 %
poorten	34.346	0 %
torens	39.595	0 %
gracht	146.030	1 %
4/ tweede stadsomwalling	1.024.288	10 %
muur	136.767	1 %
poorten	39.291	0 %
torens	87.777	1 %
waterpoorten	10.953	0 %
gracht	623.504	6 %
<i>Leie</i>	125.996	1 %
5/ bebouwing	2.669.055	26 %
stereotiepe bebouwing	2.368.320	23 %
markante bebouwing	300.735	3 %
torens	9079	0 %
<i>Begijnhof</i>	18.173	0 %
kerken	136.255	1 %
windmolen	2948	0 %
<i>Warande</i>	59.988	1 %
andere	74.292	1 %
6/ groen	537.353	5 %
<i>Warande</i>	530.803	5 %
bosje	6550	0 %
7/ onbebouwd	3.773.193	36 %
8/ varia	1324	0 %
letters	1324	0 %
totaal	10.375.598	100 %

Tabel 2.2 Onderlinge verhoudingen in de thema's en subthema's op het stadsplan van Jacob van Deventer, uitgedrukt in pixels en in percentages.

⁶¹ Het aantal pixels van de *Schipvaart* komt niet in aanmerking voor de berekening van de totale omvang van het stadsgebied, vermits deze zich op het stadsplan van Jacob van Deventer nog buiten de stad staat weergegeven.

De weergave van de bebouwing op het stadsplan valt op te delen in twee groepen. Enerzijds is er de stereotiepe bebouwing, anderzijds de markante bebouwing. Over de vormgeving van de stereotiepe bebouwing valt niet zo veel te zeggen. Net zoals op de andere stadsplannen van Jacob van Deventer bestaat ze uit zwarte kribbels (dikwijls in Λ -vorm). In enkele gevallen kan men er zelfs een rudimentaire huisvorm in zien. De zone is rood ingekleurd.

De bouwblokken binnen de eerste stadsomwalling bevatten langs alle zijden een lint van bebouwing (zie figuur 2.2). De ruimte binnenin de blokken werd evenwel opengelaten. Enkele bouwblokken waren relatief gezien vrij groot en bevatten dan ook een ruim wit vlak binnenin. De bouwblokken die aansluiten op de eerste stadsomwalling bezitten langs de muur ook een open zijde (zie figuur 2.3).

Ook net buiten de eerste stadsomwalling komen bouwblokken met vier zijden bebouwing voor. Dat is vooral het geval in het dichtbebouwde *Begijnhof* en in de buurten van de *Zavel* en de Kapellekerk (zie figuur 2.4). Naar gelang men zich verder van het stadscentrum verwijderd, krijgen de bouwblokken één of meerdere open zijden. Hier is vooral sprake van lintbebouwing langs een aantal specifieke invalssassen (zie figuur 2.4).

Op een aantal plaatsen ontbreekt de bebouwing volledig. De lage en natte gronden langs de Zenne heen, zowel in het zuiden, zuidwesten als in het noorden, en de hoger gelegen gronden in het zuiden en het noorden zijn onbebouwd.⁶²

In tegenstelling tot de stereotiepe bebouwing, is de markante bebouwing in opstand weergegeven. Het waren gebouwen die zowel in de hoogte als in de breedte opvielen omwille van hun omvang. Via de 'digitale thematische deconstructie' werden er in totaal 52 markante gebouwen of gebouwcomplexen uit het stadsplan gelicht.

Het vormt hier uiteraard niet de bedoeling om al deze gebouwen individueel te bespreken. Ze werden trouwens vrij schetsmatig weergegeven, al werden bepaalde eigenschappen toch benadrukt. Het valt op dat vele van de markante gebouwen één of meerdere torens bezaten.

Als men alle elementen uit het stadsplan van Jacob van Deventer wegknipt, dan blijft er een reeks 'lege' vlakken over. Dit is met andere woorden de ruimte die niet werd ingetekend. Op papier stellen ze in feite 'leegte' voor, wat in het stedelijke landschap overeenkomt met de onbebouwde ruimte. Door niets te tekenen, kan men dus wel iets voorstellen.

⁶² DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 23.

De ‘leegte’ staat echter niet uniform weergegeven. Door de inkleuring van het stadsplan bestaat er een onderscheid tussen de vaalgroene ‘leegte’ en de witbruine ‘leegte’. Buiten de stad is dit onderscheid vrij duidelijk, terwijl het binnen de stad door de grotere dichtheid aan tekeningen en inkleuringen moeilijker waar te nemen is. De groene zones stellen de alluviale valleien voor, de witbruin gebleven zones de hoger gelegen delen van het landschap.⁶³

Grofweg gesteld kan de stad mooi in twee worden verdeeld: alluviale vlakte in het westen, hogere en drogere gronden het oosten. De linker Zenneoever *intra muros* is integraal groen gekleurd, terwijl zich op de rechteroever de overgang tussen beide zones bevindt. Een nauwkeurigere blik op de kleurschakering groen – witbruin is echter nodig.

In het noordelijke stadsgedeelte ligt deze overgang mooi in het verlengde van de overgang *extra muros*. Dit wordt trouwens duidelijk gemarkeerd door de weergave van een straat (de huidige Broekstraat). Binnen de eerste stadsomwalling buigt de overgang vervolgens weg in de richting van de Zenne. Het precieze ‘tracé’ van de overgang is moeilijk te volgen, maar vermoedelijk loopt ze bij benadering volgens de curve Dominicanenklooster – Sint-Niklaaskerk – Stoofstraat (zie figuur 2.5).

In het zuidelijke stadsgedeelte tussen de beide stadsomwallingen reikt de groene zone eerst tot aan de Kapellekerk en Hoogstraat om vervolgens iets dichter naar de Zenne toe te lopen, maar wel steeds parallel aan de Hoogstraat. De aansluiting op het *extra muros* kaartgedeelte is hier uiterst wazig (zie figuur 2.5).

Sommige historici beweerden dat op deze manier de voormalige hoogteverschillen binnen de stad konden worden gereconstrueerd.⁶⁴ Zijn zo’n vaststellingen ook te maken in de Brusselse casus? In zekere zin is de bewering over de hoogteverschillen natuurlijk wel juist, aangezien de groene zones – de alluviale vlakten – zich altijd lager bevonden dan de witbruine zones – de hogere delen van het landschap. Anderzijds geven de stadsplannen van Jacob van Deventer ‘slechts’ twee verschillende zones weer, zodat over het micro-reliëf geen uitspraken kunnen worden gedaan.

⁶³ Friesland (1992), s.p.

⁶⁴ “Jacob van Deventer vormt ook op dit punt een bijna ideale gids, omdat zijn kaarten een helder beeld geven van de hoogteverschillen. De hoger gelegen bouwlanden en de lage graslanden zijn helder en, voor zover valt na te gaan, betrouwbaar weergegeven. Zeker waar steden zijn gevormd door verdichting van de bebouwing van oudere agrarische nederzettingen, kunnen we de oude agrarische dorpen vaak nog goed in de plattegrond terugvinden.” (RENES (2005), *Stad in het landschap*, p. 38) Hans Renes paste dit toe op het stadsplan van Haarlem van Jacob van Deventer.

2.3.2.3 De 16^e-eeuwse bebouwingsdichtheid weerspiegelt?

De geografische en ruimtelijke betrouwbaarheid van de stadsplannen van Jacob van Deventer worden over het algemeen vrij hoog ingeschat.⁶⁵ In tegenstelling tot de vele stadsplattegronden en –zichten in vogelperspectief werden ze gerealiseerd via een loodrechte projectie en een schematische weergave. Om die redenen kan het stadsplan een betrouwbaar beeld verschaffen over de verhouding tussen bebouwde en onbebouwde ruimte.

Toch kunnen er ook een aantal opmerkingen worden geformuleerd. J.C. Visser wees op het feit dat Jacob van Deventer bij de kartering waarschijnlijk geen toegang had tot de achtererven.⁶⁶ De diepte van de bebouwing in de bouwblokken zal dus ofwel bij benadering ofwel met de losse pols zijn weergegeven. Ten tweede staan de publieke gebouwen – inclusief stadsomwallingen – wel in vogelperspectief afgebeeld. De contouren van deze gebouwen komen dus niet overeen met hun werkelijke grondoppervlak. Bij wijze van voorbeeld ‘snoept’ het stadhuis een stuk oppervlakte weg van de Grote Markt (zie figuur 2.6).⁶⁷

Ondanks deze twee objecties werd toch een poging ondernomen om de verhouding tussen de bebouwde ruimte en de onbebouwde ruimte te berekenen. Door het aantal pixels per layer of thema te tellen, krijgt men immers een indruk van de ruimtelijke omvang van de elementen die op het stadsplan worden weergegeven. Op zich zeggen deze cijfers niet zo veel. Ze worden pas interessant wanneer ze onderling worden vergeleken. Ik heb de onderlinge verhoudingen geklasseerd volgens omvang of belangrijkheid (zie tabel 2.3).

Joseph Cuvelier beweerde meer dan een eeuw geleden al dat de niet bebouwde ruimte op het stadsplan van Brussel minstens even omvangrijk was als de bebouwde ruimte.⁶⁸ Op basis van de resultaten van de ‘digitale thematische deconstructie’ moet dit inzicht worden bijgeschaafd. De bebouwing neemt 26 % van de totale stedelijke oppervlakte in beslag. De omvang van de onbebouwde ruimte – de ‘leegte’ – ligt met 36 % een stuk hoger. Meer dan een derde van het stadsterritorium was dus onbebouwd.

thema	aantal pixels	percentage
onbebouwd ('leegte')	3.773.193	36 %

⁶⁵ Zie onder meer VISSER (1965), *Waarde*, p. 116 ; DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 19 ; VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 29 ; MARGRY (1987), *Ontwikkeling*, p. 13.

⁶⁶ VISSER (1965), *Waarde*, p. 121 ; VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 29.

⁶⁷ Vertaald naar de computerbewerking betekent dit dat de Grote Markt een aantal pixels te kort komt, terwijl de markante bebouwing – waaronder het stadhuis werd geklaseerd – er te veel krijgt.

⁶⁸ CUELIER (1912), *Dénombrements*, p. LXV.

bebouwing	2.669.055	26 %
stereotiepe bebouwing	2.368.320	23 %
markante bebouwing	300.735	3 %
wegennet	1.796.741	17 %
tweede stadsomwalling	1.024.288	10 %
groen	537.353	5 %
water	301.030	3 %
eerste stadsomwalling	272.614	3 %
varia	1324	0 %
totaal	10.375.598	100 %

Tabel 2.3 Onderlinge verhoudingen van de thema's op het stadsplan van Jacob van Deventer, uitgedrukt in pixels en in percentages en geklasseerd volgens omvang.

Alles bij elkaar geteld spanden de infrastructuren echter de kroon. Het wegennet (17 %), de waterlopen (3 %), de twee stadsomwallingen (respectievelijk 3 % en 10 %) en het groen (5 %) namen samen 38 % van het stadsterritorium in beslag. Dit is op z'n minst verrassend. Vaak werd de stedelijke ruimte slechts opgedeeld in twee categorieën, namelijk de bebouwing en de onbebouwde ruimte. Uit dit optelsommetje blijkt dat de derde categorie – de infrastructuren – de grootste ruimte in beslag namen. Alleen al om die reden mogen de infrastructuren dus niet ontbreken in een ruimtelijke analyse van de middeleeuwse stedelijke ruimte.

Indien men het onderscheid tussen de drie vermelde categorieën – bebouwde ruimte, onbebouwde ruimte en infrastructuren – wijzigt, dan veranderen ook de conclusies. Indien de stadsomwallingen bij de bebouwde ruimte en de groengebieden bij de onbebouwde ruimte worden gevoegd, dan slaan de verhoudingen volledig om. De infrastructuren behouden dan slechts 20 % of één vijfde van het stadsgebied, terwijl de bebouwde ruimte (39 %) en de onbebouwde ruimte (41 %) de kroon spannen. Op die manier verkrijgt men opnieuw het meer klassieke beeld van een stad bestaande uit een tweedeling van bebouwde en onbebouwde ruimte, met tussenin een aantal straten en waterlopen.

Wanneer men ten slotte ook het wegennet en de waterlopen bij de onbebouwde ruimte voegt, dan wordt de verhouding bebouwd – onbebouwd 39 % ten opzichte van 61 %. Op die manier ontstaat de klassieke tweedeling tussen bebouwd en onbebouwd. In die optiek was één derde van het 16e-eeuwse stadsgebied bebouwd, de andere twee derde niet.

2.3.3 Varia: letters

Op het stadsplan van Jacob van Deventer staan binnen de tweede stadsomwalling op het eerste gezicht geen woorden of cijfers afgebeeld. Of toch... Via de toepassing van de 'digitale thematische deconstructie' werd een naam ontdekt, die tot hertoe aan de

aandacht van de historici was ontsnapt. In een moeilijk leesbaar en klein handschrift kan men in de linkerbovenhoek de woorden *St Corneliis* opmerken (zie figuur 2.7). Dit handschrift komt zeker en vast niet overeen met de grotere en meer geposeerde vermeldingen van de windstreken en plattelandsdorpen, die rondom de stad werden neergepend.

De woorden *St Corneliis* verwijzen naar het *Sint-Cornelisgasthuis* dat gesitueerd was op de *Lange Steenweg* en waarvan de kapel op het stadsplan staat afgebeeld (zie figuur 2.7 en 2.8). Claire Dickstein-Bernard klasseerde dit gasthuis onder de vier ‘hôtels pour pèlerins’ die in de 14e eeuw in Brussel werden opgericht.⁶⁹ Drie van die gasthuizen waren gesitueerd langs de invalswegen van de stad, wat er inderdaad op wijst dat ze gericht waren op het ontvangen van vreemdelingen.

Waarom deze naam op het stadsplan wordt vermeld, valt moeilijk te achterhalen. Het *Sint-Cornelisgasthuis* was zeker geen uitzonderlijke of dermate belangrijke instelling, wat de unieke tekstvermelding zou kunnen rechtvaardigen. Als enige hypothese kan ik vooropstellen dat er een verband bestond tussen Jacob van Deventer en het gasthuis. Misschien verbleef de cartograaf er ten tijde van zijn karteringsactiviteiten?

Om deze hypothese na te gaan, heb ik de jaarrekeningen van het *Sint-Cornelisgasthuis* doorgenomen voor de periode 1548-1555⁷⁰, waarin hij het stadsplan – volgens de algemeen gangbare theorie – vervaardigde. Men vindt er echter geen enkele verwijzing naar de mogelijke aanwezigheid van Jacob van Deventer in terug. Er moet wel worden onderstreept dat de rekeningen blijkbaar geen expliciete gegevens bevatten met betrekking tot het verblijf van gasten (noch bij de inkomsten, noch bij de uitgaven).⁷¹ De hypothese kan dus niet worden bevestigd, maar blijft zonder tegenbewijs voorlopig overeind.⁷²

Daarnaast bestaat de mogelijkheid dat het *Sint-Cornelisgasthuis* om nog andere redenen op de kaart werd vermeld. In één van de originele bronnen over Jacob van Deventer vindt men een zeer vage verwijzing naar Brussel. Het bewuste stuk is een

⁶⁹ DICKSTEIN-BERNARD (2007), *Sens de l'hospitalité*, p. 73.

⁷⁰ Archief OCMW-Brussel, Fonds Hôtels, H.1412.

⁷¹ In de jaarrekening van 1550-1551 treft men onder de *Ontfanck van accidenten* (toevallige inkomsten) wel de volgende rekenpost aan : *Jierst, XV januarij XV^c L ontfaen van eenen goeden persoon die nijet genoempt en woude zijn tot behoef van desen gasthuijse----* XX s. (Archief OCMW-Brussel, Fonds Hôtels, H.1412). Deze ‘weldoener’ kan echter om het even wie geweest zijn...

⁷² In dit licht kan nog worden gewezen op het feit dat het Keulse stadsbestuur pas na het overlijden van ‘Jacobus de Deventria’, in de Raadsprotocollen een *verstorben Brabender* genoemd, op de hoogte werd gebracht van diens aanwezigheid in die stad (DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, p. 81). Misschien is Jacob van Deventers passage te Brussel al even geruisloos verlopen?

stadsordonnantie van Kampen van 4 september 1577 waarin bepaalde volmachten werden verleend aan Henrick van den Vecht en Albert Jacobs.

Meer specifiek werden de twee personen opgedragen om in naam van de erfgenamen van Jacob van Deventer alle mogelijke erfrenten te ontvangen waarop zij recht hadden. Het betrof zowel roerende als onroerende goederen, die over verscheidene steden lagen verspreid, onder meer in Keulen, Brussel, Antwerpen en Dordrecht.⁷³ Het lijkt er dus op dat Jacob van Deventer ooit goederen bezat in Brussel.

B. van 't Hoff leidde uit deze vermelding af dat Jacob van Deventer misschien in Brussel zou hebben gewoond. Net zoals in Mechelen zou hij er een huis hebben gehuurd. B. van 't Hoff veronderstelde bovendien dat dit gebeurde op het moment waarop de cartograaf in de leer was bij Gemma Frisius.⁷⁴ Deze hypothese lijkt mij zeer wankel. Als Jacob van Deventer ooit effectief een huis zou hebben gehuurd in Brussel, welke rechten konden zijn nakomelingen dan nog laten gelden? Huurcontracten waren slechts van tijdelijke aard.⁷⁵

Het goederenbezit te Brussel had wellicht een langdurig karakter. Het bezit van een lijfrente lijkt het meest voor de hand liggend, maar ook een erfelijke rente geheven op een onroerend goed of het bezit van een onroerend goed zijn mogelijk. Het is weliswaar bijzonder moeilijk om de betaler van deze rente of de schenker en/of voormalige eigenaar van het goed te achterhalen. In theorie komt iedereen in aanmerking. Misschien is de vermelding *Sint-Cornelisgasthuis* op het stadsplan een aanknopingspunt?

Een korte zoektocht in de archieven van het gasthuis bood opnieuw weinig soelaas. Het enige bewaarde cartularium van het *Sint-Cornelisgasthuis* is slecht toegankelijk. Het register bevat geen inhoudstafel, de akten staan niet chronologisch geklasseerd en lopen van de 14^e tot de 18^e eeuw.⁷⁶ Misschien levert de systematische uitpluizing van dit register ooit iets op?

⁷³ [...] *constitueeren ende maecken volmachtich in craft van desen den E[del]en ende hoochgeleerden Henrick van den Vecht, der rechten licentiaet, ende Albert Jacobs ende tsaemen ende elck van hem besunderen omme van hueren tweeën ende in den naeme van hen Constituanten an to veerdene alle alsulcke erffrenten, roerende ende onroerende goederen, gereeden ende ongereeden penningen, welcker handen die wesen moegen ende alomme, waer ende tot wat plaetsen als Coellen, Bruyssel, Antwerpen, Dort ende op alle andere die gelegen zijn ofte bevonden zullen moegen worden, egeene uuthghenoemen off gereserveert, als hen eenichsins toecomen ende aenbestorven moegen wesen van de voorsz. wijlen mr Jacobe van Deventur, heurleyden olde Neve, [...]* (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 52).

⁷⁴ van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 30.

⁷⁵ Omzichtigheid blijft echter wel geboden. De gemiddelde duur van de huurcontracten was in Brussel veel langer dan in andere middeleeuwse steden. Philippe Godding vond verscheidene huurcontracten terug die over méér dan 50 jaar liepen (GODDING (1960), *Droit foncier*, pp. 245-246).

⁷⁶ Bron 379.

Tot slot wens ik nog te wijzen op een ander interessant element. Vlakbij het *Sint-Cornelisgasthuis* bevond zich de refuge van de Gentse *Sint-Baafsabdij*. Tussen beide complexen lag een grote open ruimte – het voormalige *Tafelrondveld* – die vanaf 1564 zou worden ingepalmd door de dokken van de *Nieuwe Schipvaart*.

Op het stadsplan van Jacob van Deventer staan deze dokken nog niet weergegeven (zie figuur 2.8). De ruimte werd grotendeels opengelaten en groen gekleurd. Wel merkt men een blauw gekleurde waterloop op die het gebied doorkruist en plots – net achter het *Sint-Cornelisgasthuis* – ophoudt. Twee zwarte pentrekken schijnen de verdere loop te suggereren, die via een hoek van 90° naar de refuge van de *Sint-Baafsabdij* en de *Zaterdag* loopt.

Het is niet geweten of het *Sint-Cornelisgasthuis* en de refuge van de *Sint-Baafsabdij* onderlinge banden hadden. De banden tussen Jacob van Deventer en Viglius van Aytta zijn echter wel bekend. Uit de briefwisseling van Viglius blijkt dat beide heren elkaar goed kenden en dat hij enorm geïnteresseerd was in Jacob van Deventers werk.⁷⁷

Viglius van Aytta was als proost van de *Sint-Baafsabdij* in het midden van de 16^e eeuw vaak aanwezig in de Brusselse refuge.⁷⁸ Leerden de proost en de cartograaf elkaar daar kennen? Indien Jacob van Deventer in het naburige *Sint-Cornelisgasthuis* verbleef, is dat zeker een mogelijkheid. Misschien kan een speurtocht in de archieven van – de refuge van – de Gentse *Sint-Baafsabdij* iets opleveren?

2.4 De ‘digitale thematische deconstructie’ van de stadsplattegrond van Brussel van Braun & Hogenberg

De stadsplattegrond van Brussel van Braun & Hogenberg werd opgenomen in het eerste boekdeel van de alom bekende, zesdelige stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum* die verscheen tussen 1572 en 1617. Daarnaast circuleerden en circuleren er ook losse versies van deze stadsplattegrond. In Brussel vindt men dergelijke losse stadsplattegronden in de Koninklijke Bibliotheek van België en in het Archief van de Stad Brussel (zie figuur 2.9).⁷⁹

⁷⁷ In 1570 schreef Viglius bijvoorbeeld een brief aan Joachim Hopper waarin hij deze adviseerde om Jacob van Deventer ertoe aan te zetten ‘het werk, waar hij zich daar reeds 12 jaar op heeft toe gelegd’, af te werken (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 38).

⁷⁸ LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 37.

⁷⁹ KBR, Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles ; ASB, Fonds Plans, Plans et cartes de Bruxelles, de ses faubourgs et de ses environs, n° 3.

Ik heb de ‘digitale thematische deconstructie’ uitgevoerd op het losse exemplaar dat wordt bewaard in de afdeling Kaarten en Plannen van de Koninklijke Bibliotheek van België. Het document meet 330 x 475 mm en bezit een schaal van circa 1/6700^e.⁸⁰ Onderaan rechts binnen het kader bevindt zich een cartouche waarin een korte Latijnse beschrijving van de stad wordt meegegeven. Aan de linkerkant van de plattegrond treft men een andere cartouche met een Middelnederlandse legende aan. De cijfers in de cartouche verwijzen naar cijfers die in de stadsplattegrond werden geplaatst.

Tot nu toe werd meestal het jaar 1572 naar voor geschoven als datering voor de stadsplattegrond van Brussel.⁸¹ Uiteraard komt dit jaartal overeen met de datum van uitgave van het eerste boekdeel van de *Civitates Orbis Terrarum*. In wezen vormt deze datering dus enkel maar een *terminus ante quem*.

2.4.1 Typologische benadering

Ik hanteerde hierboven reeds meermaals het woord ‘stadsplattegrond’ om de gravure te omschrijven. Deze term blijft eigenlijk te vaag. Meer accurate termen zouden bijvoorbeeld ‘vogelvluchtplan’, ‘perspectiefplan’ of ‘beeldkaart’ kunnen zijn. R.A. Skelton heeft het in het Engels over ‘perspective or bird’s-eye views’. In navolging van Cornelis Koeman sprak P.J. Margry over een ‘plattegrond in vogelvluchtperspectief’.⁸²

In deze stadsplattegronden worden twee soorten van cartografische documenten gecombineerd: een loodrechte weergave – voornamelijk merkbaar in het stratennet – en een driedimensionaal zicht op het stedelijke landschap. Dit laatste werd gerealiseerd vanuit een zenitaal – en dus denkbeeldig – punt buiten de stad. Bij sommige plattegronden wijzigt de schaal naargelang de afstand van dit fictieve punt tot de objecten ook groter wordt.⁸³ Elementen op de voorgrond staan dan groter afgebeeld. Door deze schaalvariaties is de juistheid van de afmetingen en van de verhoudingen vaak moeilijk in te schatten.

De graveur van de Brusselse stadsplattegrond combineerde een perspectief vanuit westelijke én noordwestelijke hoek⁸⁴:

⁸⁰ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 27.

⁸¹ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 27 ; DANCKAERT (1989), *Vijf eeuwen cartografie*, p. 28 ; DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 499.

⁸² SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. XI ; MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, p. 24.

⁸³ MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, p. 24. P.J. Margry gaf hier als voorbeeld de stadsplattegrond van Brielle uit het tweede deel van de *Civitates Orbis Terrarum* (1575).

⁸⁴ NUTI (2000), *Schilder en chorograaf*, p. 25.

“Het ingenomen standpunt is een ware kunstgreep – want veel te hoog om in die tijd door een menselijk oog te zijn ervaren – ontstaan door de combinatie van twee verschillende voorstellingssystemen: de *ratio geometrica* en de *ratio perspectiva*; een oplossing die volgens Georg Braun de grondslag vormt voor de superieure kwaliteit van de gezichten opgenomen in de *Civitates*. Het hele werk begon bij een planimetrische projectie, die het moest mogelijk maken de ruimtelijke gegevens te bepalen, de algemene vorm van de stad, de verhoudingen tussen de gevulde en de lege ruimten en de proporties tussen elk onderdeel en het geheel. Daarboven tekende men dan de opstanden om het werkstuk te vervolledigen en om aan het geometrische stadsbeeld een picturaal karakter te verlenen. De kwaliteit en kwantiteit aan details die men wenste weer te geven, werden telkens aan het oordeel van de kunstenaar overgelaten.”

Het perspectiefgebruik valt waar te nemen aan de weergave van de huisgevels. De noordelijk en noordwestelijk georiënteerde straatgevels zijn zichtbaar, de zuidelijke en zuidoostelijke niet (zie figuur 2.10). Van een groot aantal gebouwen werd slechts één enkele gevel weergegeven. Hier werd het westelijk perspectief gebruikt. Andere gebouwen staan echter met twee gevels afgebeeld (zie figuur 2.10). Hier hanteerde de graveur een noordwestelijk perspectief. Het gebruik van dit perspectief doet trouwens een belletje rinkelen. Het fictieve gezichtspunt in het noordwesten van de stad stemt overeen met de oriëntatie van een aantal 16^e- en 17^e-eeuwse stadszichten.⁸⁵

Zowel het vogelperspectief als de driedimensionale afbeelding hebben belangrijke gevolgen voor de cartografische kritiek. Beiden zorgen er immers voor dat bepaalde elementen duidelijk wel afgebeeld worden, andere niet. Van sommige gebouwen zijn dus enkel de straatgevels zichtbaar, van andere enkel een zijgevel en van nog andere enkel de achtergevel, afhankelijk van hun ligging en oriëntatie.

Een andere, eveneens belangrijke vaststelling is dat de onderlinge verhoudingen van de afgebeelde elementen niet altijd natuurgetrouw worden weergegeven. De elementen op de voorgrond zijn weliswaar niet groter dan de elementen achteraan (bovenaan) de stadsplattegrond. Dit wil zeggen dat de schaal over de hele plattegrond toch min of meer uniform blijft. Wel worden een aantal specifieke gebouwen groter afgebeeld dan andere. De weergave van het stadhuis vormt het duidelijkste voorbeeld. Hierdoor worden bepaalde elementen aan het zicht onttrokken, terwijl andere juist benadrukt worden. Het huizenblok ten zuiden van het stadhuis – afgebakend door de huidige Karel Bulsstraat, Grote Markt, Brouwersstraat en Hoedenmakersstraat – blijft door de omvang van vooral de toren nagenoeg volledig verborgen (zie figuur 2.11).

⁸⁵ Zie onder meer de stadszichten van Brussel van Bonnecroy (ca. 1664-1665), van Anthonis van den Wyngaerde (1558), van Theodoor van Heil (eind 17^e eeuw) en van Peter Snayers (ca. 1632) (respectievelijk *Met passer en penseel* (2000), pp. 95, 235, 237 & 238).

Gezien deze ‘onvolmaaktheden’ werd dit type stadsplattegronden in vogelperspectief in de cartografische en historische literatuur nogal eens dikwijls met een scheef oog bekeken. P.J. Margry was bijvoorbeeld ongelooflijk streng⁸⁶:

“Sterker nog, de stad is meestal uit fantasie-elementen opgebouwd ; de afbeelding kan dus niet als topografische of architectonische bron worden gebruikt.”

“Deze plattegronden zijn in de regel zeer onbetrouwbaar en soms zelf geheel verzonnen.”

Statement die kunnen tellen! In de bijhorende voetnoot gaf P.J. Margry tegelijk wel toe dat er nog maar weinig onderzoek naar deze documenten werd gevoerd. Het is dan ook de vraag of deze negatieve appreciatie niet vooral daaruit voortspuit.

De appreciatie van Lisette Danckaert was dan weer dubbel. Enerzijds stelde zij onomwonden vast dat in dergelijke plannen de verbeelding meestal vrij spel kreeg ten koste van de getrouwe weergave van de werkelijkheid. Anderzijds benadrukte zij nochtans dat de technische vereisten van de cartografische arbeid vrij hoog lagen. Er werd van de graveurs immers verwacht dat zij onnoemelijk veel details konden weergeven op een zeer kleine oppervlakte.⁸⁷

Uiteraard zijn deze kritieken niet volledig uit de lucht gegrepen en mogen de stadsplattegronden in vogelperspectief zeker niet worden beschouwd als werkelijkheidsgetrouwe weergaven. De kritieken verdienen echter een stevige nuancering. Eerst en vooral lag het niet in de bedoeling van de cartografen en compilers om werkelijkheidsgetrouwe stadsplattegronden aan te bieden. Zij wensten het gegoede koperspubliek vooral mooie en aangename stadsvoorstellingen te bezorgen. Dit komt zowel in de cartografie als in de bijhorende stadsbeschrijvingen duidelijk tot uiting.⁸⁸

Maar toch is het mijn rotsvaste overtuiging dat het zeker de moeite loont om de waarde van dergelijke stadsplattegronden dieper te onderzoeken. Er staat méér op dan men vaak vermoedt. Om die reden startte ik trouwens met de ‘digitale thematische

⁸⁶ MARGRY (1987), *Ontwikkeling*, pp. 11 & 13.

⁸⁷ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 19.

⁸⁸ “The general multiplication of detail slightly offends certain commentators who fail to appreciate the purpose of the editors. Their primary aim was not to produce well-balanced landscapes, but to give as much information as possible in a pleasing visual form, in reality a kind of super guide book. This was done so magnificently that the result was an art as decorative as it was informative.” (SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. VI)

deconstructie'. Overigens, ook Georg Braun zelf schatte deze plattegronden het hoogst in⁸⁹:

“Braun himself favoured the oblique and states that ‘towns should be drawn in such a manner that the viewer can look into all the roads and streets and see also all the buildings and open spaces’.”

2.4.2 Thematische onderverdeling

De ‘digitale thematische deconstructie’ van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg levert negen verschillende thema’s op. Ten opzichte van het stadsplan van Jacob van Deventer is er dus één thema bijgekomen, namelijk de perceelscheidingen (zie tabel 2.4). Ook het aantal subthema’s verschilt, al komen er een aantal terug. Omwille van het vogelperspectief is er bijvoorbeeld meer variatie in de weergave van de bebouwing.

Het is ook belangrijk om op te merken dat de inkleuring van de stadsplattegrond verschilt van kopie tot kopie. Het lijkt dan ook het beste om hier in de analyse geen enkele rekening mee te houden. Op het stadsplan dat voor deze analyse gebruikt werd, worden – naast de grondkleur van het perkament – hoofdzakelijk drie kleuren gebruikt: rood, groen en blauwgrijs, respectievelijk bedoeld voor bebouwing, open gebieden en water en bedaking van enkele belangrijke gebouwen.

Wanneer men het plan evenwel van dichterbij bekijkt, kan men onmiddellijk opmerken dat deze inkleuring vrij ruw is gebeurd. Bepaalde gebouwen werden niet mee ingekleurd, terwijl sommige straten dan weer rood zijn, enzovoort. Andere plannen bevatten veel meer kleuren en/of zijn preciezer ingekleurd.

1_wegennet

straten
bruggen
straatmeubilair
trappen

3_eerste stadsomwalling

muur
poorten
torens
talud

5_bebouwing

panden
dwarshuizen⁹⁰
diephuizen⁹¹
hoekhuizen⁹²

⁸⁹ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. V.

⁹⁰ Huis waarvan de lange zijde langs de straat ligt, huis met de nok parallel aan de straat. Deze term wordt geduid in TEMMINCK GROLL (1963), *Middeleeuwse stenen huizen*, p. 6 ; MEISCHKE & ZANTKUIJL (1969), *Nederlandse woonhuis*, pp. 104-105 ; FRANCOIS (2001), *Middeleeuwse woningbouw*, p. 88 ; HASLINGHUIS & JANSE (2005), *Bouwkundige termen*, p. 162 ; van ENGELHOFEN (2005), *Middeleeuwse huizen*, pp. 101 & 128.

⁹¹ Huis waarvan de nok loodrecht op de straat staat, huis met een grotere diepte dan breedte. Deze term wordt geduid in TEMMINCK GROLL (1963), *Middeleeuwse stenen huizen*, p. 6. In andere studies wordt hiervoor de term ‘langshuis’ gebruikt (MEISCHKE & ZANTKUIJL (1969), *Nederlandse woonhuis*, p. 104 ; TIJS (1993), *Cieraet deser stadt*, p. 20 ; FRANCOIS (2001), *Middeleeuwse woningbouw*, p. 87 ; van ENGELHOFEN (2005), *Middeleeuwse huizen*, pp. 101 & 128).

afsluitingen	gracht	binnenblok
2_water	4_tweede stadsomwalling	ongedefinieerd
Zenne	muur	markante bebouwing
<i>Zenneke</i>	poorten	torens
beek	torens	kerken
poel	talud	<i>Begijnhof</i>
vijver	spui	poorten
<i>Begijnhof</i>	natte gracht	andere
<i>Kleine Vesten</i>	droge gracht	6_groen
<i>Schipvaart</i>	<i>Leie</i>	bomen
gracht		veldmeubilair
waterinfrastructuur		talud
		7_perceelscheidingen
		8_onbebouwd
		9_varia
		cijfers en letters
		roerend goed

Tabel 2.4 Onderverdeling in thema's en subthema's op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

2.4.3 Woord en beweging

Het thema 'varia' verdient ook hier wat extra aandacht. Het bevat elementen die op het eerste gezicht misschien weinig informatie opleveren voor de ruimtelijke analyse. Het gaat hier niet om ruimtelijke elementen, maar om een cartografisch codesysteem van cijfers en letters alsook om een aantal 'roerende goederen'.

Deze gegevens vormen als het ware een soort ruis op de plattegrond. Het betreft geen cartografische weergave in de ware zin van het woord. De cijfers en letters spelen een verwijzende rol. Ze verbinden de cartografische weergave met talige begrippen, hetzij rechtstreeks – via de woorden –, hetzij onrechtstreeks – via de cijfers, die betrekking hebben op de legende.⁹² Om die verwijzingen mogelijk te maken, wordt er 'cartografische ruimte' opgeofferd. Op de plaatsen waar cijfers en letters werden geplaatst, kunnen geen ruimtelijke elementen worden gekarteerd.

Om het effect en de betekenis van deze cijfers en letters beter in te schatten, werd een 'proef' uitgevoerd tijdens een hoorcollege van het vak 'Middeleeuwse archeologie' (UGent, academiejaren 2005 & 2006). Aan de studenten werd de 'eenvoudige' vraag gesteld wat ze zagen op de stadsplattegrond. Vaak werden de op de plattegrond en in de legende vermelde woorden letterlijk als antwoord gegeven. Na dieper doorvragen bleek

⁹² Huis dat langs twee zijden door een straat of weg is begrensd. Deze term wordt geduid in FRANCOIS (2001), *Middeleeuwse woningbouw*, p. 89.

⁹³ "In the legend, semantic connections are made between classes of graphic images or image attributes and linguistic representations of the phenomena to which they refer." (WOOD (1992), *Power of maps*, pp. 122-123)

dat zij zich inderdaad volledig baseerden op deze woorden en niet op de cartografische weergave.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Iemand zag ‘het hof van de keizer’ op de stadsplattegrond. Wanneer gevraagd werd om dit ‘het hof van de keizer’ precies aan te duiden, werd gewezen op de woorden *Thof van den Keyser* en niet op de cartografische weergave van het *keizerlijke Hof* (zie figuur 2.12). Iemand die niet op de hoogte is van de juiste ligging van dit hof, zou heel veel moeite hebben om het juist te lokaliseren, ook al beschikt men over de aanduiding *Thof van den Keyser*. Stel dat de graveur de vermelding *Thof van den Keyser* elders op de kaart had geplaatst, dan zou men vermoedelijk nog altijd een keizerlijk hof hebben waargenomen...

Uit het voorbeeld blijkt duidelijk dat de plaatsing en de betekenis van de afgebeelde cijfers en letters niet onbelangrijk zijn. In de eerste plaats dient men zich af te vragen waarnaar ze precies verwijzen. Cijfers en letters die plaatsen en straten aanduiden, liggen in de regel op of in die plaatsen en straten. Cijfers en letters die gebouwen, waterputten, en dergelijke aanduiden, liggen er meestal net naast. Voor sommigen valt het moeilijk uit te maken waarnaar ze precies verwijzen (bijvoorbeeld *Cantersteen*: een plaatsnaam of een gebouw? – zie figuur 2.13).

Daarnaast is de precieze plaatsing van deze elementen niet onbelangrijk. Ze mochten immers enkel worden ingegraveerd op plaatsen waar ruimte beschikbaar was. Op deze plaatsen bevonden zich met andere woorden geen andere ruimtelijke elementen. Toch moet men opletten met dergelijke beweringen. De cijfers en letters bevinden zich immers wel op de plaats van één of ander object, maar de graveur of opdrachtgever van het plan vond het belangrijker om hen op te nemen in plaats van het eigenlijke object.

Voor de ‘roerende’ elementen gelden min of meer dezelfde vaststellingen. Er kunnen vragen worden gesteld over de plaatsing en over de betekenis. Ze bevinden zich hoofdzakelijk buiten de eerste stadsomwalling en in of in de omgeving van de waterlopen: boten op de *Schipvaart* en op de Zenne, boottrekkers op de oever, goederen op de kaaïen, wagens op de straten, dieren in de *Warande* (zie figuur 2.14). In zekere zin verlevendigen zij de stadsplattegrond. Vermoedelijk bezaten zij echter ook nog een andere functie.

Uiteindelijk zijn dit louter puur cartografische vaststellingen en bedenkingen. Toch hebben ze hun belang. In de volgende hoofdstukken zal duidelijk worden welke waarde aan deze elementen mag worden gehecht.

2.5 De waardering van de 16^e-eeuwse cartografie: de vergelijking met het 19^e-eeuwse perceelsplan van W.B. Craen

2.5.1 De 19^e-eeuwse perceelsplannen en de studie van de middeleeuwse stedelijke ruimte

De waarde van de twee 16^e-eeuwse stadsplannen van Brussel kan worden gemeten door ze te confronteren met historisch bronnenmateriaal. Dat gebeurt in de andere hoofdstukken. Daarnaast kan men de inherent-cartografische waarde toetsen door plannen onderling te vergelijken. Om die reden heb ik de beide 16e-eeuwse kaarten afgewogen tegen één van de oudste perceelsplannen van Brussel, het *Plan géométrique de la Ville de Bruxelles* van W.B. Craen.

De toetsing aan het *Plan géométrique de la Ville de Bruxelles* van W.B. Craen uit 1835 is opportuun omwille van inhoudelijke en praktische redenen. Ten eerste vormde het moment waarop dit perceelsplan het licht zag, een belangrijk tijdstip in de stedenbouwkundige evolutie van de stad. Niet toevallig liet Lisette Danckaert haar studie van de territoriale evolutie van Brussel eindigen in 1840. Niet toevallig wijdde ze haar laatste hoofdstuk integraal aan dit perceelsplan. In de inleiding trachtte ze deze *terminus* te rechtvaardigen⁹⁴:

“Les plans montrent clairement ce développement de Bruxelles, amorcé lentement, se poursuivant progressivement jusqu’au dernier tiers du XVIIIe siècle, pour s’accélérer et prendre son plein essor au XIXe siècle. Pour situer ce point de rupture dans la courbe évolutive, 1840 est un repère relativement important, une date limite entre deux formes de progression, l’augmentation graduelle de la surface construite étant bousculée par une véritable explosion démographique.”

Het perceelsplan van W.B. Craen werd met andere woorden vervaardigd op een moment waarop het oude stadswefsel nog niet was vervormd ten gevolge van de stedenbouwkundige ingrepen uit de tweede helft van de 19e eeuw. De overwelving van de Zenne, de aanleg van de Centrale Lanen en Ringlanen, stedenbouwkundige projecten genre Justitiepaleis, Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk en Rijksadministratief Centrum,

⁹⁴ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 11.

de Noord-Zuidspoorverbinding en de veelvuldige hertekeningen van de Hofberg hebben de stad grondig van gezicht doen veranderen.⁹⁵

Het perceelsplan van W.B. Craen biedt nog een inzicht in het sinds de Middeleeuwen gegroeide stadsweefsel. De stedenbouwkundige en architecturale ingrepen die men erop aantreft⁹⁶, zijn van een veel kleinere schaal dan de latere – vaak megalomane – projecten en hielden in zekere zin nog rekening met de bestaande ruimtelijke structuur. Een aantal van die projecten waren het gevolg van de afschaffing of reorganisatie van een reeks kloosters en godshuizen aan het einde van de 18^e eeuw, die op dat moment toch 10 % van de totale stedelijke oppervlakte in beslag namen.⁹⁷

In het buitenland bestaat er geruime tijd een onderzoekstraditie om de middeleeuwse ruimtelijke structuur en stedenbouw te bestuderen op basis van 19^e-eeuwse kadaster- en perceelsplannen. In de jaren 1960 verrichtte M.R.G. Conzen pionierswerk op het terrein van de *town plan analysis*.⁹⁸ Zijn onderzoeksmethode kende een zeer grote navolging, zowel binnen de Angelsaksische wereld als daarbuiten.⁹⁹ Recentelijk vatte K.D. Lilley het doel van de methode kernachtig samen.¹⁰⁰

⁹⁵ Voor een goed samenvattend overzicht, zie APERS, VANDENBREEDEN & VAN SANTVOORT (1982), *Chronologisch overzicht*.

⁹⁶ Om slechts enkele voorbeelden te noemen: het Muntplein, het Groot Godshuis, het oude Justitiepaleis, het Koninklijk Paleis, het Martelaren-, Konings- en Barricadenplein, enzovoort. Grootschaliger projecten waren de aanleg van het Park, van de Koningsstraat en van de haveninfrastructuur.

⁹⁷ JANSSENS (1989), *Kloosterinplantingen*, p. 146.

⁹⁸ CONZEN (1960), *Alnwick*; CONZEN (1976), *Use of town plans*; CONZEN (1988), *Morphogenesis*.

⁹⁹ Inspirerende voorbeelden waren: voor Engeland en Ierland: BERESFORD (1967), *New towns*; BRADLEY (1990), *Role of town-plan analysis*; SLATER (1990), *Built form*; LILLEY (2000), *Mapping the medieval city*; BAKER & HOLT (2004), *Medieval towns and the church*; voor Nederland: RATSMA (1987), *Kaarten*; RATSMA (1987), *Temmincks plattegronden*; SPEET (1987), *Gebruik van stadsplattegronden*; RUTTE (2003), *Stadsaanleg*; voor Frankrijk en Italië: BOEREFIJN (2000), *Designing*; BAIOCCHI & LELO (2005), *Géoréférencement*; LELO & TRAVAGLINI (2006), *Procedures, methods and usefulness*; NOIZET (2006), *Méthodologie des SIG*; NOIZET (2007), *Fabrique urbaine*; voor Centraal- en Oost-Europa: GRANASZTOI (1986), *Plan cadastral*; in België werd *town plan analysis* nog maar zelden uitgevoerd. Recente uitzonderingen zijn DERYCKE (1999), *Reconstructie*; BAVAY (2000), *Mécanismes*; BISSCHOPS (2006), *Leven aan de rand?*. In toponymische studies worden kadaster- en perceelsplannen daarentegen wel frequent aangewend als bronnen en basiskaarten (MOLEMANS (1988), *Gids*, pp. 26-30, 43-45 & 46-47).

¹⁰⁰ “The aim is to outline how the medieval planform [...] relates to the historical development of the city, and how a study of urban form not only provides a way of mapping the various stages that together create an urban landscape, but helps with unravelling the complex processes that shaped townscapes in the Middle Ages. In this context [...] it should be seen that there is great potential in using urban morphology as a means of mapping the spatial development of Europe’s medieval towns and cities.” (LILLEY (2000), *Mapping the medieval city*, p. 6)

Als uitgangspunt vertrekt men van de overtuiging dat overeenkomsten en/of verschillen in de vorm van straten, bouwblokken en percelen – in de ogen van M.R.G. Conzen de drie essentiële *plan elements* – aanwijzingen verschaffen over het ontstaan en de vorming van een nederzetting. Niet zozeer de vorm van de individuele percelen, bouwblokken of straten, maar wel de morfologische patronen en onderlinge verhoudingen zijn belangrijk.¹⁰¹ De 19^e-eeuwse – en eventueel vroegere – kadaster- en perceelsplannen zijn de oudste documenten waarop deze gegevens op grote schaal worden weergegeven. Deze plannen vormen dan ook het belangrijkste bronnenmateriaal voor de *town plan analysis*.

Het stedelijke landschap wordt gekenmerkt door een hoge graad van ruimtelijke inertie of conservatisme. Landschappelijke structuren en patronen fossiliseerden door de tijd heen en blijven in sommige gevallen tot op de dag van vandaag merkbaar in het straten-, bouwblokken- en of parcelleringspatroon.¹⁰² Sinds de ontwikkeling van de methode van de *town plan analysis* hebben stadsarcheologische opgravingen dit trouwens meermaals bevestigd.

Ik ben ervan overtuigd dat de *town plan analysis* ook kostbare resultaten kan opleveren voor de Brusselse casus. De methode werd alleszins nog niet toegepast op de 19^e-eeuwse kadaster- en perceelsplannen van Brussel. Een volledige *town plan analysis* was ook binnen het kader van dit proefschrift niet haalbaar. Om dit te realiseren is eerst en vooral een integrale vectorisatie van het cartografische materiaal vereist.

Ik ben het uitgangspunt van de *town plan analysis* weliswaar gevolgd door intensief gebruik te maken van het 19^e-eeuwse perceelsplan van W.B. Craen voor de studie van de middeleeuwse stadsontwikkeling. Dat gebeurt in twee richtingen. Langs de ene kant werd in het perceelsplan op zoek gegaan naar mogelijke relictten en patronen van de middeleeuwse ruimtelijke structuur. Langs de andere kant werd getracht om deze middeleeuwse structuren te projecteren op het perceelsplan. In dit hoofdstuk komen de twee 16^e-eeuwse stadsplannen aan de beurt ; in de andere hoofdstukken volgen parochies, wijken, toponiemen, stadsomwallingen en gebouwen.

¹⁰¹ “Al deze stedenbouwkundige elementen liggen niet geïsoleerd ten opzichte van elkaar, maar zijn met elkaar verbonden tot een coherent geheel, in die zin dat elk element het ontstaan, de plaats, de vorm en de functie van de ander heeft beïnvloed, maar tegelijkertijd ook zelf daardoor beïnvloed is.” (SPEET (1987), *Gebruik van stadsplattegronden*, p. 68)

¹⁰² GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, pp. 232 & 234.

2.5.2 Twee 19e-eeuwse perceelsplannen van Brussel

2.5.2.1 Het ‘plan Bastendorff’ (1821)

Het *Plan géométrique de la Ville de Bruxelles* van W.B. Craen is niet het oudste perceelsplan van Brussel. Van juni tot september 1821 werd reeds een gelijkaardige poging ondernomen.¹⁰³ Elk van de acht *sections* van de stad – relictten van de middeleeuwse wijken – werd door een afzonderlijke landmeter opgemeten en op verschillende bladen gekarteerd. Deze naamloze perceelsplannen worden door historici wel eens het ‘plan Bastendorff’ genoemd, hoewel deze landmeter zelf slechts twee van de acht *sections* opmat (zie tabel 2.5).

De opmeting en kartering door verschillende personen had vanzelfsprekend gevolgen. De afmetingen, de oriëntatie en de schaal variëren van *section* tot *section*. Lisette Danckaert kon daarom moeilijk tot een goede waardering komen.¹⁰⁴ Het zogenoemde ‘plan Bastendorff’ beslaat in totaal 51 kaartbladen, goed voor een totale omvang van circa 500 x 400 cm. De gemiddelde schaal bedraagt circa 1/500e.

¹⁰³ ASB, Plans et cartes de Bruxelles, de ses faubourgs et de ses environs, n° 48. Bespreking in DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 97-98.

¹⁰⁴ Namelijk: “il est donc assez difficile d’apprécier les dimensions exactes du plan, d’autant plus que les feuilles chevauchent” (DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 97).

section	landmeter	aantal bladen
section 1	J. Gulikers	7 bladen
section 2	Boonaerts	7 bladen
section 3	J.-P. Bastendorff	8 bladen
section 4	Voncken	6 bladen
section 5	Sablon	4 bladen
section 6	J.-B. Guiot	6 bladen
section 7	Vandensteen	8 bladen
section 8	J.-P. Bastendorff	5 bladen

Tabel 2.5 Opmeting en aantal bladen per *section* van het ‘plan Bastendorff’.

Als extra hinderpalen vermeld ik nog dat een gedegen studie van dit plan zo goed als ontbreekt en dat de plannen zeer moeilijk hanteerbaar zijn.¹⁰⁵ Er is geen valabele digitale versie voorhanden. Het herschalen en aaneenplakken van de 51 plannen zou trouwens veel problemen opleveren. Om deze en voorgaande redenen kwam het ‘plan Bastendorff’ niet in aanmerking om als basisplan te dienen voor mijn onderzoek, al biedt het zeker en vast veel onderzoekspotentieel.¹⁰⁶ Desalniettemin zal ik er éénmalig beroep op doen.

2.5.2.2 Het *Plan géométrique de la Ville de Bruxelles* van W.B. Craen (1835)

Vanuit praktisch oogpunt gezien was het perceelsplan van W.B. Craen veel handiger om mee te werken. Het plan bestaat uit vier kaartbladen en werd gekarteerd in één en dezelfde schaal (1/2500e) en door één en dezelfde landmeter (W.B. Craen). In omvang is het dus een stuk kleiner dan het ‘plan Bastendorff’, namelijk 122 x 166,6 cm (zie figuur 2.15).¹⁰⁷ Daarenboven is er een facsimile van het plan beschikbaar¹⁰⁸, die gemakkelijk in te scannen en aaneen te plakken was met het oog op de digitale bewerkingen.

Als datering wordt gewoontegetrouw 1835 naar voor geschoven, maar deze datum zorgt voor enkele probleempjes. Het is de datum die Lisette Danckaert vermeldde in haar overzichtswerk over de Brusselse stadsplannen.¹⁰⁹ Het perceelsplan is echter pas uitgegeven in 1836 door het instituut van Philippe Vandermaelen. Inhoudelijk is het plan gebaseerd op een triangulatiestelsel op schaal 1/12500^e, dat opgemeten werd door W.B. Craen in 1821.

Het lijkt er dus op dat de totstandkoming van het perceelsplan gebeurde tussen 1821 en 1835, zonder dat het op dit moment mogelijk is een meer precieze datering voor te

¹⁰⁵ Zie ook de opmerkingen geformuleerd in RATSMA (1987), *Kaarten*, pp. 42-43.

¹⁰⁶ In deze optiek zou de kwaliteitsvolle digitalisering van het ‘plan Bastendorff’ alvast een stap vooruit zijn.

¹⁰⁷ ASB, *Plans et cartes de Bruxelles, de ses faubourgs et de ses environs*, n° 67.

¹⁰⁸ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, planches III-A, -B, -C & -D.

¹⁰⁹ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 133.

stellen. Opmerkelijk is ook het feit dat het slachthuis van Anderlecht (pas gebouwd in 1836) en het nog niet volledig voltooide *Observatoire* (bouwwerken gestart in 1824) op het plan staan afgebeeld. Ook de *Leie*, die in 1835 werd gedempt, staat nog afgebeeld op het perceelsplan. Voorts merkt men op verscheidene plaatsen geplande stedenbouwkundige werken op, die worden weergegeven door middel van stippellijnen.¹¹⁰

2.5.3 De vergelijking van het stadsplan van Jacob van Deventer met het perceelsplan van W.B. Craen

2.5.3.1 Projectie en georeferentie van het stadsplan op het perceelsplan

De ‘digitale thematische deconstructie’ gebeurt op basis van rasterbestanden in het tekenprogramma Adobe Photoshop. Indien men het gedeconstrueerde stadsplan van Jacob van Deventer wil projecteren op het perceelsplan van W.B. Craen, dan is het nodig om het over te brengen naar een cartografisch programma dat werkt met vectorbestanden. Na een aantal *trials and errors* is het gelukt om de *layers* van het stadsplan van Jacob van Deventer naar het cartografische programma ArcView 3.0 over te brengen.¹¹¹

Het stadsplan bestaat vanaf dat moment niet meer uit rasterbeelden – een verzameling pixels – maar uit vectorbestanden, de zogenoemde *shape-files*. Dit is een ‘eenvoudig, niet topologisch gestructureerd formaat voor [om] geometrisch locatie en attribuuat informatie op te slaan’.¹¹² In de plaats van een tweedimensionale opeenstapeling van vierkante pixels, worden de cartografische eigenschappen van de lagen nu bepaald door de vorm en door coördinaten. Het is nu ook mogelijk om het stadsplan van Jacob van Deventer te herschalen en te projecteren – georefereren – naar andere plannen, *in casu* het perceelsplan van W.B. Craen.

Om dit mogelijk te maken, moeten op beide plannen enkele overeenkomstige punten worden aangeduid waarnaar de georeferentie kan worden uitgevoerd. Uiteraard is het logisch dat men opteert voor stabiele, goed gekarteerde en duidelijk weergegeven punten.¹¹³ Bij voorkeur moeten deze punten gelijkmatig worden verspreid over de beide plannen. Aangezien Jacob van Deventer bij zijn karteringen grote aandacht besteedde aan het opmeten van de tracés van de wegen en de stadsomwallingen (zie bijlage II),

¹¹⁰ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 133-134.

¹¹¹ Met dank aan Joris Verbeken voor de hulp, suggesties en ondersteuning.

¹¹² ANTROP (2001), *Werken met ArcView GIS*, p. 8.

¹¹³ Voor hints en waarschuwingen, zie BENAVIDES & KOSTER (2006), *Identifying surviving landmarks*.

werden de punten op die plaatsen gekozen. De georeferentie werd tweemaal uitgevoerd, telkens met andere punten (zie figuur 2.16 en 2.17 – zie tabel 2.6).

georeferentie 1	georeferentie 2
<i>Obbrusselpoort</i> (Hallepoort)	<i>Sint-Goedelepoort</i>
<i>Oude Spui</i>	kruispunt Hoogstraat – Sint-Gisleinstraat
<i>Muntersbrug</i>	kromming in de <i>Leuvenseweg</i>
hoek Grote Markt - Heuvelstraat	kruispunt Vlaamssesteenweg - Oppemstraat
raakpunt Anneessenstoren – omwallingmuur	kruispunt Sint-Laurensstraat – ter Arkenstraat
Plebaantoren	kruispunt Grasmarkt – Korte Beenhouwersstraat

Tabel 2.6 Punten van de georeferentie van het stadsplan van Jacob van Deventer naar het perceelsplan van W.B. Craen.

De beide projecties en georeferenties leveren twee licht verschillende kaartbeelden op (zie figuur 2.18 en 2.19). Op het eerste gezicht blijkt echter dat het stadsplan van Jacob van Deventer op structureel vlak vrij getrouw overeenkomt met het perceelsplan van W.B. Craen. Dit wordt trouwens bevestigd wanneer wordt *ingezoomd* op specifieke onderdelen en thema's (zie figuur 2.20 tot figuur 2.25).

Er mag worden geconcludeerd dat het stadsplan van Jacob van Deventer op structureel vlak zeer betrouwbaar is. De tracés van de straten en de stadsomwallingen en de ligging van de markante gebouwen stemt min of meer overeen met de weergave van het 19e-eeuwse perceelsplan van W.B. Craen. De kartering van de hydrografie geschiedde daarentegen met minder precisie, maar dit kan liggen aan het feit dat de loop van rivieren en beken in het midden van de 16^e eeuw nog onstabiel was.

2.5.3.2 Vergelijking van de bebouwingsdichtheid tussen het stadsplan van Jacob van Deventer en het perceelsplan van W.B. Craen

Hogerop werd de bebouwingsdichtheid van het 16^e-eeuwse Brussel berekend op basis van het stadsplan van Jacob van Deventer. In feite gaat het om een statisch beeld van de verhouding tussen bebouwing, niet bebouwde ruimte en infrastructuur. Er is nood aan een referentiekader om de geschetste verhoudingen beter te kunnen plaatsen. Verder teruggaan in de tijd is voorlopig onmogelijk. Opschuiven kan daarentegen wel.

Lisette Danckaert berekende de totale oppervlakte van de stad en van haar verschillende *sections* op basis van het perceelsplan van W.B. Craen (1835). Daarnaast had ze ook oog voor de respectievelijke bebouwingsdichtheden binnen de *sections*.¹¹⁴ De totale oppervlakte van de stad bedroeg op dat moment 440 ha 4 a 80 ca, hoewel op het

¹¹⁴ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 147-148.

perceelsplan zelf 449 ha 98 a 52 ca staat aangeduid. In andere studies vindt men het afgeronde cijfer 450 ha terug.¹¹⁵

Anno 1835 bedroeg de totale bebouwde oppervlakte van de stad 143,6776 ha. Hiervan namen de publieke gebouwen 14,5932 ha in. De bebouwingsdichtheid van de stad bedroeg dus om en bij 33 %. Door de ringlanen weg te laten uit de berekening, bekwam Lisette Danckaert in feite zelfs 36 %. Vlak vóór de grote stedenbouwkundige werken van de tweede helft van de 19e eeuw was dus slechts één derde van de stedelijke ruimte bebouwd. De overige twee derden bestonden uit open ruimte, die zowel in private als in openbare handen was.

De afbakening van het stadsgebied op het stadsplan van Jacob van Deventer komt niet precies overeen met de afbakening op het perceelsplan van Craen. Zoals vermeld, vormt het hele verdedigingsstelsel van de tweede stadsomwalling de buitengrens van het laatmiddeleeuwse stadsterritorium. Het is voorlopig echter niet mogelijk om de precieze grenzen van de laatmiddeleeuwse stad uit te tekenen op het perceelsplan van W.B. Craen. Daarvoor is het tracé en de omvang van de tweede stadsomwalling veel te slecht gekend.

Vanaf het begin van de 19e eeuw bakenden de ringlanen of *boulevards* de Vijfhoek af.¹¹⁶ In het noorden, oosten en zuidoosten van de stad werden zij een stukje buiten het tracé van de tweede stadsomwalling aangelegd (zie figuur 2.26). Aan de andere zijde kwam het tracé van de ringlanen overeen met dat van de tweede stadsomwalling. De middeleeuwse *Leie*, *Leieweg* en gracht van de stadsomwalling lagen er een stukje buiten (zie figuur 2.27).

Lisette Danckaerts cijfers hadden betrekking op de 19e-eeuwse stad zoals ze weergegeven stond op het perceelsplan. Er moet dus noodgedwongen worden gewerkt met licht verschillende maten en gewichten. Tevens deelde Lisette Danckaert het stadsterritorium in volgens de klassieke tweedeling bebouwde *versus* onbebouwde ruimte. Over de ruimte die werd ingenomen door de infrastructuur – in de 19^e eeuw hoofdzakelijk wegennet, waterlopen en parken – werd niets gemeld. Wel valt onmiddellijk op dat de verhouding bebouwde – onbebouwde ruimte in 1835 ongeveer gelijk was aan die van het midden van de 16e eeuw. Het suggereert een opmerkelijke stabiliteit van de stedelijke ruimte tussen het midden van de 16e en het midden van de 19e eeuw.

¹¹⁵ CUVELIER (1912), *Dénombrements*, p. CXXIV. In de bevolkingstellingen van eind 17e – begin 18e eeuw werd de omvang van dit gebied berekend op ca. 450 ha. In 1796 berekende men 450,4 Ha, in 1842 mooi rond 450 ha (COSEMANS (1966), *Bijdrage*, pp. 1 & 55).

¹¹⁶ GOMBERT (2005), *Ringlanen*.

Voorlopig hoed ik mij echter voor overhaaste conclusies. Bij de berekening van de verhouding bebouwde – onbebouwde ruimte op basis van het stadsplan van Jacob van Deventer en op basis van het perceelsplan van W.B. Craen moeten immers een aantal kanttekeningen worden gemaakt. Opnieuw, de vectorisatie van het 19^e-eeuwse perceelsplan zou in dit opzicht preciezere berekeningen en vergelijkingen toelaten.

2.5.4 De vergelijking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg met het perceelsplan van W.B. Craen

De georeferentie van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg naar het perceelsplan van W.B. Craen lijkt op voorhand tot mislukken gedoemd. Hogerop heb ik gewezen op de vervormingen en scheefgetrokken verhoudingen op de 16^e-eeuwse stadsplattegrond. De overbrenging naar ArcView voor projectie op het perceelsplan van W.B. Craen – en op het stadsplan van Jacob van Deventer – lijkt dus verspilling van energie.

Rekening houdend met de specifieke eigenschappen en kwaliteiten van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg, werd de vergelijking op een andere manier gerealiseerd. Leek de stadsplattegrond geometrisch misschien niet zo perfect, dan is het daarentegen wel mogelijk dat andere elementen werkelijkheidsgetrouw zijn afgebeeld. Daarom wordt onderzocht of en hoeveel van de verscheidene ruimtelijke elementen van de stadsplattegrond – gerangschikt per thema – terug te vinden zijn in het perceelsplan van W.B. Craen.

Aangezien het onmogelijk is om het hele stadsgebied in beschouwing te nemen, werd willekeurige casus geselecteerd. Deze heeft betrekking op een bouwblok dat zich in het zuiden van het 13^e-eeuwse stadscentrum bevond. Vandaag de dag is de oorspronkelijke vorm van dit bouwblok zwaar vertekend tengevolge van de aanleg van de Lombardstraat. Het bouwblok bevat tegenwoordig ook het imposante parlamentsgebouw van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

De werkwijze houdt in dat het bouwblok eerst uit de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg en uit het perceelsplan van W.B. Craen wordt gelicht (zie figuur 2.28 en 2.29). Hierbij valt onmiddellijk op dat het bouwblok in beide gevallen dezelfde basisvorm bezit, namelijk een halve ovaal. De onderlinge verhoudingen verschillen echter opmerkelijk. Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg is de halve ovaal veel smaller weergegeven, waardoor er minder ruimte was om het binnenblok goed af te beelden.

Als tweede stap wordt vervolgens de ‘digitale thematische deconstructie’ uitgevoerd – enkel op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg – en werden de uitgelichte delen vergeleken met de gegevens op de stadsplattegrond. Uiteraard komen niet alle thema’s (*layers*) van de ‘digitale thematische deconstructie’ aan bod, omdat ze niet noodzakelijk van toepassing zijn op de gekozen casus. In het bouwblok bevonden er zich bijvoorbeeld geen waterlopen of stadsomwallingen, zodat deze dus buiten beschouwing blijven. Na het uitknippen uit de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg bleven aldus 13 thema’s over (zie tabel 2.7).

bouwblok Eikstraat – Oud Korenhuis – Sint-
Jansplein – Violetstraat – Stoofstraat

1/ weggennet	
straten	
straatmeubilair	
afsluitingen	
5/ bebouwing	
panden	
	dwarshuizen
	diephuizen
	hoekhuizen
	binnenblok
	markante bebouwing
	torens
	poorten
6/ groen	
bomen	
7/ perceelscheidingen	
8/ onbebouwd	
9/ varia	
	cijfers en letters

Tabel 2.7 Thema’s en subthema’s van de ‘digitale thematische deconstructie’ in het bouwblok van de Eikstraat – Oud Korenhuis – Sint-Jansplein – Violetstraat – Stoofstraat.

Vervolgens wordt per thema (*layer*) een vergelijking gemaakt met het perceelsplan. Telkens heb ik de elementen aangeduid die wel en niet overeenkomen of terug te vinden zijn. Ze werden respectievelijk in het blauw (overeenkomstig) en in het rood (niet overeenkomstig) omcirkeld (zie figuur 2.28 tot 2.53).

Deze afbeeldingen spreken voor zich. Voor een hoog aantal thema’s valt op hoeveel overeenkomsten er gevonden kunnen worden. In sommige gevallen komt het perceelsplan van W.B. Craen bijzonder goed overeen met de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg. Dat is bijvoorbeeld het geval voor de weergave van het weggennet binnenin het bouwblok (zie figuur 2.30 en 2.31) of van een afsluiting (figuur 2.34 en 2.35). Verrassender is dat er ook structurele overeenkomsten bestaan in de weergave van de bebouwing (zie figuur 2.38 en 2.39) en van de parcellering (zie figuur 2.50 tot 2.51).

Hieruit mag worden besloten dat de weergave op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg veel juister is dan algemeen werd en wordt aangenomen. Gezien het verschillende kaarttype – plattegrond in vogelperspectief *versus* perceelsplan – is het niet meer dan logisch dat er ook een aantal verschillen zijn. De bomen van op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg zal men niet terugvinden op het perceelsplan van W.B. Craen. Ook het precieze aantal gebouwen en de exacte geometrische vormen verschillen.

Desalniettemin toont deze snelle en eenvoudige casus aan dat de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg niet *a priori* als fantasierijk en foutief mag worden afgeschreven. Er zijn misschien nog wel een aantal extra steekproeven vereist om de resultaten te bevestigen.¹¹⁷

2.6 Besluit

Ik besluit dit hoofdstuk door nogmaals te verwijzen naar de mogelijkheden en verworvenheden van de ‘digitale thematische deconstructie’. Deze cartografische methode werd ontwikkeld om oude kaarten diepgaander en als bron *an sich* te bestuderen.

De ‘digitale thematische deconstructie’ biedt vele onderzoeksmogelijkheden. Door de opsplitsing en klassering van de cartografische gegevens kunnen deze apart worden bestudeerd en in confrontatie worden gebracht met andere bronnen. De methode laat het dus toe om de hoge informatiedichtheid van de kaarten uit te dunnen en beschikbaar te maken voor verder historisch onderzoek, bijvoorbeeld de analyse van de stedelijke ruimte.

Maar ook voor de studie van de kaarten zelf biedt de ‘digitale thematische deconstructie’ nieuwe mogelijkheden. De aparte benadering van de cartografische elementen kan leiden tot de vondst van onzichtbaar gebleven elementen, zoals bijvoorbeeld poorten, torens, letters, kaden, enzovoort. De aan- of afwezigheid van deze elementen kan op zijn beurt leiden tot een nieuwe of meer precieze datering en waardering van de integrale kaarten. Computerprogramma’s maken het ten slotte ook mogelijk om de cartografische elementen kwantitatief en statistisch te benaderen en onderling te vergelijken.

¹¹⁷ Een analoge steekproef werd uitgevoerd in het kader van het historisch onderzoek naar de buurt van de Lakensestraat. De bovenstaande resultaten worden *grosso modo* bevestigd.

Op die manier werd aangetoond dat de behandelde 16^e-eeuwse stadsplannen zeer waardevol zijn voor de studie van de Brusselse geschiedenis. Ten gevolge van het militair-politieke opzet van de kartering en omwille van de aangewende opmeettechnieken biedt het stadsplan van Jacob van Deventer een zeer getrouwe weergave van de midden 16e-eeuwse topografie van Brussel. De tracés van wegen en omwallingen en de inplanting van markante gebouwen worden werkelijkheidsgetrouw weergegeven. De waterlopen en de bebouwingsdichtheid zijn minder accuraat afgebeeld omdat de cartograaf op deze plaatsen weinig of geen opmetingen verrichtte.

De stadsplattegrond van Braun & Hogenberg mag zeker en vast hoger worden ingeschat dan tot nu toe algemeen werd aangenomen. Hoewel een aantal elementen – perspectief, driedimensionale weergave, overdrijving – de betrouwbaarheid van het document in gevaar lijken te brengen, bevat het vele structurele details die overeenkwamen met de realiteit. Ik pleit er dan ook voor om dit document vaker in het historisch en archeologisch onderzoek te betrekken.

Kortom, het gebruik van de inherent-cartografische gegevens als bron *an sich* en de hogere inschatting van de waarde van de kaarten vormen de twee grote verworvenheden van de ‘digitale thematische deconstructie’. In de volgende vier hoofdstukken zullen een groot aantal resultaten van de ‘digitale thematische deconstructie’ worden aangewend. Alsvorens hiermee van start te gaan, wens ik nog twee verdere onderzoeksmogelijkheden aan te wijzen.

De toepassing van de ‘digitale thematische deconstructie’ op de twee stadsplannen biedt nieuwe mogelijkheden op het vlak van de voorstellingswijze van het middeleeuwse en vroegmoderne Brussel. Zowel individuele onderzoekers als wetenschappelijke, culturele en toeristische instellingen kunnen van de resultaten gebruik maken.¹¹⁸ Het is voortaan ook niet meer nodig om de stadsplannen in hun volledigheid te gebruiken. Via de ‘digitale thematische deconstructie’ kunnen er bepaalde elementen worden uitgelicht in functie van persoonlijke noden en/of verlangens.¹¹⁹

¹¹⁸ In Engeland wordt volop geëxperimenteerd met het openbaar maken van resultaten van digitaal cartografisch onderzoek van middeleeuwse steden. Zie onder meer de online-toepassingen van het project *Mapping the medieval urban landscape. Edward I's new towns of England and Wales* onder leiding van Keith Lilley (http://www.qub.ac.uk/urban_mapping/index.htm) en van het gelijkaardige project *Mapping the realm: English cartographic constructions of fourteenth-century Britain* van de British Academy (http://www.qub.ac.uk/urban_mapping/gough_map).

¹¹⁹ Ik hoop dat deze bestanden ook publiek toegankelijk kunnen worden en zal hiervoor contact opnemen met dhr. Wouter Bracke, de verantwoordelijke van de afdeling Kaarten en Plannen van de KBR, waar de beide kaarten worden bewaard.

Het behoort ook tot de mogelijkheden om op basis van de gecreëerde cartografische bestanden een digitale, driedimensionale reconstructie van de middeleeuwse en vroegmoderne stad te realiseren. In die zin kan ik verwijzen naar het project *Paper and Virtual Cities. New methodologies for the use of historical sources in virtual urban cartography*. Dit NWO-onderzoeksprogramma heeft de ambitie om nieuwe methoden te ontwikkelen voor een correct gebruik van historische kaarten, atlassen en verwante teksten in de virtuele stadscartografie.¹²⁰ Wellicht wordt het ook mogelijk om op wetenschappelijk verantwoorde wijze een driedimensionale digitale reconstructie te maken van het oude Brussel.

¹²⁰ Zie onder meer VAN DEN HEUVEL (2005), *Papieren en virtuele steden* ; WALLACE & VAN DEN HEUVEL (2005), *Truth and accountability* ; VAN DEN HEUVEL (2006), *Modeling historical evidence*.

Hoofdstuk 3

De verdeelde stad

3.1 Inleiding

Vanaf dit hoofdstuk wordt de stedelijke ruimte en haar ontwikkeling bestudeerd door haar te benaderen vanuit subentiteiten. Daarbij wordt afgedaald van een hoger naar een lager schaalniveau. In eerste instantie komen een aantal ‘infrastedelijke territoria’ aan bod.

3.1.1 Definities en afbakening van het onderzoek

De verzamelterm ‘infrastedelijke territoria’ is uiteraard anachronistisch en dus kunstmatig. Dit begrip wordt gehanteerd ter aanduiding van territoria die zich net onder het schaalniveau van de gehele stad bevonden. Het adjectief ‘infrastedelijk’ wijst letterlijk op een ligging binnen de stad. Dat betekent dat de omvang van deze territoria steeds kleiner is dan de omvang van de stad in haar geheel. Figuurlijk opgevat betekent ‘infrastedelijk’ dat ook het belang van deze territoria geringer was dan het belang van de gehele stad.

Maar uiteraard komt de theorie nooit mooi overeen met de praktijk. Omvang, grenzen en belangrijkheid zijn relatieve begrippen, die bovendien variëren door de geschiedenis heen. Dit is niet verwonderlijk. De middeleeuwse stedelijke ruimte was geen statisch gegeven, maar evolueerde constant. De ‘infrastedelijke territoria’ evolueerden vanzelfsprekend mee en konden na verloop van tijd de stadsgrenzen – zowel letterlijk als figuurlijk – overstijgen. Andersom werden territoria die aanvankelijk niet tot de stad behoorden, er gedeeltelijk of zelfs volledig door opgeslorpt.

Naast dit evolutief-chronologisch aspect is er ook een schaalprobleem. Een ‘infrastedelijk territorium’ situeert zich zoals gezegd op een lager schaalniveau dan de stad in haar geheel. De bovengrens is dus gekend. Maar waar bevindt zich de ondergrens? In wezen komt elke ruimtelijke entiteit met een kleinere oppervlakte dan die van de gehele stad in aanmerking. Zelfs het kleinste kamertje binnen de stad vormt in zekere zin een ‘infrastedelijk territorium’.¹²¹ Daarom is het nodig om het begrip ‘territorium’ wat nauwer af te bakenen.

Hoewel ‘territorium’ vaak staatkundige of biologische connotaties geniet, wordt het begrip hier gebruikt als synoniem voor ‘grondgebied’. Dit is trouwens de allereerste verklaring in de rij in het *van Dale groot Woordenboek*.¹²² In het handboek stadsmorfologie van Bernard Gauthiez wordt als overeenkomstige term ‘quartier’ vermeld. Deze werd geklasseerd onder de ‘parties d’agglomération’ en kreeg de volgende definitie¹²³:

“Partie d’une agglomération caractérisée par des traits distinctifs lui conférant une certaine unité et une certaine individualité, ou délimitée par un périmètre longeant une discontinuité spatiale comme une rue importante, un cours d’eau, ou toute autre limite définie arbitrairement. C’est un fait essentiellement social, souvent fondé sur une certaine unité économique et démographie, une réalité historique, un sentiment d’appartenance, ou la simple désignation.”

Om spraakverwarring te voorkomen kan het Nederlandstalige pendant ‘kwartier’ echter niet gebruikt worden. Dit komt omdat middeleeuws Brussel meerdere types ‘infrastedelijke territoria’ kende, waarvan er één ‘kwartieren’ werden genoemd. Ik blijf dus gemakshalve de term ‘infrastedelijk territorium’ gebruiken.

Desalniettemin is de definitie van ‘quartier’ zeer bruikbaar voor de afbakening en omschrijving van de ‘infrastedelijke territoria’. In wat volgt wordt dan ook aandacht

¹²¹ Het loont uiteraard de moeite om zelfs die ‘kleinste kamertjes’ als ruimtelijk studieobject te kiezen, zie bijvoorbeeld het mooie boekje BILLEN & DECROLY (2003), *Kleinste kamertjes*, waarin de stedelijke ruimte van Brussel door de tijd heen werd benaderd vanuit een ‘sanitair gezichtspunt’.

¹²² “1. grondgebied, gebied van een staat als zodanig; 2. (biol.) door een individu of groep van dieren in beslag genomen woongebied dat verdedigd wordt en waarvan de toegang aan soortgenoten ontzegd wordt [...]” (GEERTS & HEESTERMANS (1992), *van Dale groot woordenboek*, III, p. 3066)

¹²³ GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 30. Als synoniemen worden ‘fragment urbain’, ‘ensemble résidentiel’ en ‘quartier urbain’ voorgesteld, maar deze lijken moeilijker omzetbaar of hanteerbaar in het Nederlands. Bernard Gauthiez wees er tevens op dat ‘quartier’ niet mag worden verward met ‘ensemble urbain’, dat gedefinieerd werd als “Agglomération ou partie d’agglomération formée d’une association ou d’une combinaison spatiale d’édifices et d’aménagements urbains, caractérisée par des traits distinctifs lui conférant une certaine unité et une certaine individualité du point de vue de l’architecture et du paysage.” (GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 20) De architecturale en/of landschappelijke eenheid van de Brusselse middeleeuwse infrastedelijke territoria staat alles behalve vast, zodat ook dit begrip hier minder toepasbaar lijkt.

geschonken aan de elementen uit deze definitie: de manier waarop de territoria werden aangeduid, omschreven en afgebakend, de eigenheid van de territoria en de oorzaken achter hun ontstaan of creatie.

Territoria kunnen worden opgedeeld en behandeld naargelang hun omvang, belang, functie(s), duurzaamheid, creërende instantie(s), bewoners en/of gebruikers, activiteiten, vorm, enzovoort.¹²⁴ In dit proefschrift worden de ‘infrastedelijke territoria’ van middeleeuws Brussel geklasseerd op basis van de middeleeuwse namen die ze droegen: parochies, wijken, singels, kwartieren en Vrijheid. Ze worden vervolgens vanuit een morfologische invalshoek benaderd. Daarbij wordt niet enkel aandacht besteed aan hun ruimtelijke vorm, maar vooral ook aan de relatie met de stedelijke ruimte in haar geheel. Op die manier zal worden uitgemaakt hoe de analyse van de ‘infrastedelijke territoria’ informatie kan opleveren voor de kennis van de stedelijke ontwikkeling van middeleeuws Brussel.

3.1.2 ‘Infrastedelijke territoria’ als mentale constructie

Territoria kunnen formeel vastgelegd en/of vastgesteld zijn, maar kunnen ook bestaan als mentale constructie, als ‘beleefde’ ruimte (*‘espace vécu’*). Mensen zeggen bijvoorbeeld ‘in de benedenstad’ te wonen of te werken, zonder dat deze ‘benedenstad’ daarom een duidelijk afgebakend en formeel vastgelegd territorium vormt. Het territorium ‘benedenstad’ mag in deze zin dus worden opgevat als een mentale constructie. Om het met de woorden van de Franse historicus-antropoloog Michel de Certeau te zeggen: ‘*L’espace est un lieu pratiqué*’.¹²⁵ Daniel Lord Smail introduceerde het aanleunende begrip ‘imaginary cartographies’, doelend op de mentale en deels onbewuste karteringswijze van notarissen in middeleeuws Marseille.¹²⁶

Ook in de middeleeuwse bronnen zijn er duidelijke voorbeelden te vinden van dergelijke mentale constructies. In 1424 trachtte het Brusselse stadsbestuur bijvoorbeeld om de goede eerzame buurten (*goede eerzame gebuerten*) te vrijwaren van prostitutie en overlast.¹²⁷ Een precieze afbakening of omschrijving van deze ruimten werd echter niet

¹²⁴ GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 30.

¹²⁵ GARCIA (2002), *Pratiquant de l’espace*, p. 230. Het concept van de ‘*espace vécu*’ werd geïntroduceerd door Armand Frémont in de jaren 1970 en vond vervolgens grote weerklank onder geographen en sociologen. Henri Lefèvre introduceerde het concept ‘*production de l’espace*’. Gestimuleerd door zijn ideeën gingen een grote reeks stadshistorici de middeleeuwse stedelijke ruimte analyseren als een vorm van sociale productie en sociale constructie (zie de introductie en artikels in de bundels ARNADE, HOWELL & SIMONS (2002), *Fertile spaces*; DELIGNE & BILLEN (2007a), *Voisinages, coexistences, appropriations*).

¹²⁶ LORD SMAIL (1999), *Imaginary cartographies*, pp. 226-227.

¹²⁷ BRON 216.

gegeven. Deze buurten bestonden vooral in de hoofden van de bewoners en van het stadsbestuur en kunnen daarom moeilijk gereconstrueerd worden.

In de geschiedschrijving wordt ook vaak een beroep gedaan op dergelijke mentale constructies. Brusselse historici verwezen bijvoorbeeld naar de middeleeuwse vleeshouwers- of weverswijk, naar de Kapellewijk of Jodenwijk, naar het handelskwartier of naar de residentiële hofwijk, zonder deze territoria nauwkeurig te kunnen en/of willen preciseren. Door middel van vage omschrijvingen en aanduidingen op plannen poogde men het bedoelde gebied toch min of meer aan te duiden.

In dit licht wens ik erop te wijzen dat hier in eerste instantie enkel de formeel vastgelegde of vastgestelde territoria worden behandeld, dit wil zeggen, de ‘infrastedelijke territoria’ die in middeleeuwse normatieve bronnen worden vermeld. Net omdat ze preciezer werden omschreven, kunnen deze formeel vastgelegde of vastgestelde territoria aan een morfologische ruimtelijke analyse worden onderworpen. Dat daarmee alle interpretatieproblemen van de baan zouden zijn, is echter een illusie.

3.2 De middeleeuwse parochies van Brussel: een aloude discussie

3.2.1 Inleiding

De problematiek van de middeleeuwse parochies van Brussel heeft al enkele liters inkt doen vloeien. Onder meer Placide Lefèvre, Jan Verbesselt, Paul Bonenfant, René Laurent, Paul De Ridder, Georges Despy en Paulo Charruadas hebben erover geschreven. En terecht¹²⁸:

“La clé des origines de Bruxelles est à ce prix. Elle répond principalement à deux aspirations : d’une part localiser le point de peuplement primitif de la région bruxelloise, celui qui « donna naissance » à la ville que nous connaissons aujourd’hui et, d’autre part, identifier la structure domaniale primitive, le domaine rural originel dans lequel Bruxelles serait né.”

Hiermee is het belang van de studie van de middeleeuwse parochies al voldoende onderstreept. Om dit te versterken, wordt nog een dubbelcitaat over middeleeuws Doornik toegevoegd¹²⁹:

¹²⁸ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 27.

¹²⁹ DURY (1986), *Évolution démographique*, p. 191. Het ‘citaat binnen het citaat’ is afkomstig van Pierre Desportes.

“« A l'intérieur de la ville médiévale, la paroisse apparaît comme un cadre fondamental non seulement de la vie religieuse mais aussi des autres activités publiques ». Comme nous le verrons, l'administration urbaine s'est moulée dans le tissu paroissial. L'augmentation du nombre des paroisses reflète l'essor urbain, à Tournai, comme ailleurs.”

In het eerstvolgende punt wordt een historiografisch overzicht over de vorming en evolutie van de middeleeuwse parochies van Brussel geboden. Aangezien de historiografie zelf een zeer grillig parcours volgde, was het geen sinecure om er een helder en synthetisch betoog van te maken.

Vervolgens wordt teruggekeerd naar een reeks originele 11^e- en 12^e- eeuwse bronnen die essentieel zijn voor een begrip in de vroegste parochiale en kerkelijke geschiedenis van de stad. Mijns inziens is dit onontbeerlijk om deze problematiek te lijf te gaan.

In het daaropvolgende punt wordt de studie van de parochies vanuit een morfologische invalshoek benaderd. De combinatie van deze uiteenlopende gegevens zal uiteindelijk leiden tot een nieuw inzicht in de middeleeuwse parochiale structuur en een eerste voorzet geven voor een herinterpretatie van de ontstaansgeschiedenis van de stad.¹³⁰

3.2.2 Historiografisch overzicht: de evolutie van de middeleeuwse parochies

3.2.2.1 De hoofdrolspelers: de middeleeuwse kerken van Brussel

Vooraleer de eigen onderzoeksresultaten naar voor te brengen, wordt gestart met een goed belegde boterham historiografie. Dit is om twee redenen opportuun. Vooreerst werden er op een eeuw tijd zodanig veel theorieën vooruit geschoven, afgevoerd en weer heropgerakeld, dat dit overzicht kan helpen om door de bomen het bos te blijven zien. Bepaalde theorieën kunnen mijns inziens naar de prullenmand worden verwezen, andere dan weer niet.

Ten tweede hangt de problematiek van de primitieve middeleeuwse parochies zeer nauw samen met de ontstaansgeschiedenis en stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad (zie de voorgaande citaten). Aangezien dit het hoofdthema van het proefschrift

¹³⁰ Aanvankelijk lag het in mijn bedoeling om ook de *patrocinia* – of patroonheiligen – van de Brusselse kerken te behandelen. Omwille van een aantal hiaten in het dossier, heb ik deze ambitie voorlopig moeten opbergen. Dit aspect komt weliswaar af en toe ter sprake. Het staat echter buiten kijf dat dit aspect nog extra elementen aan het licht kan brengen over het ontstaan en de ontwikkeling van de Brusselse parochies. Ik heb evenmin gebruik kunnen maken van het vruchtbare onderzoek naar de vorming van de rurale parochies en de oude domeinen van U.L.B.-onderzoekers Alain Dierkens en Anne-Marie Helvetius.

vormt, is dit historiografisch overzicht in zekere zin ‘hoofdstukoverschrijdend’. Er werd naar gestreefd om enkel die facetten te behandelen, die elders in dit proefschrift opnieuw aan bod komen.

Enkel de onstaansgeschiedenis van de zeven ‘parochiekerken’ van Brussel wordt behandeld. De kleinere kerken, kapellen, godshuizen en gasthuizen blijven grotendeels buiten beschouwing. Deze hadden immers weinig uitstaans met de parochiale structuren. Hertog Jan II van Brabant bepaalde in januari 1296 trouwens dat broeders of zusters van om het even welke orde zich voortaan enkel in de Vrijheid van Brussel mochten vestigen mits toestemming van het Sint-Goedelekapittel en van de schepenen van de stad.¹³¹ De inplanting van een kerk, kapel, godshuis of gasthuis lokte in de middeleeuwse periode dus stevast onderhandelingen met het Sint-Goedelekapittel uit. Daarin was vaak sprake over parochiale rechten – bij uitstek de begrafenisrechten – maar zo goed als nooit over de parochiale structuur.

3.2.2.2 Het ‘probleem’ van de oorspronkelijke moederparochie van Brussel

Welke van de Brusselse kerken nu precies de oudste is, blijft nog steeds een raadsel. De archeologie zal dit probleem hopelijk ooit kunnen oplossen. Aangezien tot nu toe enkel de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal het voorwerp vormde van een uitgebreid historisch en archeologisch onderzoek, kan dit nog een tijdje duren.

Desalniettemin wordt er al decennialang druk gespeculeerd over de oorspronkelijke hoofdkerk en -parochie van Brussel. Verscheidene hypothesen werden naar voor geschoven, waarbij de Sint-Goedelekerk, de *Sint-Gorikskerk* en de *Sint-Janskerk* van Molenbeek de meeste aandacht kregen. Het debat bleef uiteraard niet beperkt tot de kerkgeschiedenis alleen. Meestal werden de stellingen gekoppeld aan de stedenbouwkundige evolutie van de stad.

Guillaume Des Marez liet zich als één van de eersten in met het vraagstuk van de oudste moederparochie van Brussel.¹³² Hij stelde achtereenvolgens twee hypothesen

¹³¹ BRON 50: nos [Jan II van Brabant], *circa premissa ad utilitatem ipsius opidi attendetes, habito super hoc discretorum virorum consilio, ordinavimus, volumus et bona fide observare promittimus quod de cetero aliqualis ordo ad commorandum infra Libertatem opidi nostri Bruxellensis predicti absque nostro consensu expresso ac decani et capituli ecclesie nostre Beate Gudile Bruxellensis et scabinorum opidi supradicti minime recipiatur [...]*. (januari 1296)

¹³² Placide Lefèvre en Paulo Charruadas verwezen in hun eigen bijdragen over de oorspronkelijke moederparochie van Brussel naar de stellingen van Guillaume Des Marez. Ze signaleerden dat de voormalige stadsarchivaris deze kwestie verscheidene keren behandelde tijdens voordrachten over de geschiedenis van de stad. Aangezien deze ‘conférences’ niet allemaal werden gepubliceerd, heb ik de theoriën van Guillaume Des Marez overgenomen uit hun werk (LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*, pp. 107-108 ; CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 28).

voorop. Eerst zag hij in de parochie van Anderlecht de mogelijke moederparochie van Brussel, een hypothese die steunde op de hoge ouderdom van dit dorp en van haar kapittel.

In tweede instantie weerlegde Guillaume Des Marez zijn eigen hypothese om zijn blik vervolgens op Sint-Jans-Molenbeek te richten. Hij verwees naar de vermelding in een diploma van de Duitse keizer Otto I van een *ecclesia matrix* en een aantal andere goederen in *Bruocsella*, die in 966 door een zekere priester Regennaldus aan de Sint-Gertrudisabdij van Nijvel werden geschonken. Volgens Guillaume Des Marez kon deze moederkerk van Brussel niets anders zijn dan de *Sint-Janskerk* van Molenbeek, die hij omschreef als ‘une grande paroisse rurale antéurbaine’.¹³³ Vanaf 1047 – de stichtingsdatum van het Sint-Goedelekapittel – viel deze eer echter te beurt aan de Sint-Goedelekerk.

In 1937 vestigde Paul Bonenfant als eerste de aandacht op een verkeerde interpunctie van de beruchte tekstpassage over de *ecclesia matrix*.¹³⁴ Priester Regennaldus schonk de abdij van Nijvel dus niet *stadium unum in Bruocsella supra fluvium Brania, mansas septem, ecclesiam matriciam, silvam et pratam* [...] – zoals Guillaume Des Marez en andere lazen – maar wel *stadium unum in Bruocsella* en daarnaast ook *supra fluvium Brania mansas septem, ecclesiam matriciam, silvam et pratam* [...].

De nieuwe interpunctie leidde tot het afvoeren van de zoektocht naar de *ecclesia matrix* uit 966, maar daarmee was ‘het probleem van de oorspronkelijke parochie van Brussel’ nog niet opgelost. Sinds Guillaume Des Marez was het concept van de *ecclesia matrix* bovendien dermate ingeburgerd zodat de zoektocht voortduurde.

Vanaf 1934 boog ook Placide Lefèvre zich over wat hijzelf ‘het probleem van de oorspronkelijke parochie van Brussel’ betitelde.¹³⁵ Over zijn bijdragen hangt echter een zweem van vooringenomenheid. Men kan zich niet van de indruk ontdoen dat hij – als kanunnik en beheerder van het Sint-Goedelearchief – ‘sprak voor eigen winkel’. Het stond haast op voorhand vast dat hij zijn dierbare kathedraal als oudste kerk van Brussel zou aanwijzen.

¹³³ DES MAREZ (1930), *Morcellement*, pp. 1092-1093 ; DES MAREZ (1936), *Seigneurie de Sainte-Gertrude*, pp. 88-90.

¹³⁴ Dit gebeurde in het kader van de lessen *Géographie historique* gedoceerd aan de U.L.B. In 1938 wijdde Maurice A. Arnould een artikel aan het diploma van Otto I (ARNOULD (1938), *Étude*), waarin Paul Bonenfant's inzichten werden overgenomen.

¹³⁵ LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*.

Mijns inziens is Placide Lefèvre ook verantwoordelijk voor een andere ingeburgerde bewering, die hij in 1934 onmiddellijk bij zijn allereerste zin op tafel gooide¹³⁶:

“Nous nous proposons d’examiner, dans le lignes qui vont suivre, quelle est la paroisse la plus ancienne de la ville de Bruxelles, celle dont toutes les autres ont été démembrées dans la suite.”

Met andere woorden, Placide Lefèvre gaf onmiddellijk aan dat hij *a priori* uitging van het bestaan van één en slechts één parochie, waaruit alle andere dan vervolgens zouden zijn afgesplitst. Uit de rest van het artikel blijkt dat hij alle mogelijke parochies afwoog ten opzichte van de Sint-Goedeleparochie¹³⁷ en dus niet ten opzichte van elkaar.

In de eerste plaats verwierp Placide Lefèvre de hypothesen van Guillaume Des Marez over Anderlecht en Sint-Jans-Molenbeek.¹³⁸ Tussendoor stipte Placide Lefèvre aan dat de kerk van Ukkel – door Léon Van der Kindere bestempeld als een zeer oude kerk¹³⁹ – al evenmin als oudste moederparochie van Brussel morcht worden beschouwd.¹⁴⁰ In laatste instantie richtte Placide Lefèvre zijn blik op de *Sint-Gorikskerk*. Deze betitelde hij als ‘slechts’ een castrale kapel, die gedurende heel het Ancien Régime ondergeschikt bleef aan het Sint-Goedelekapittel.¹⁴¹

¹³⁶ LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*, p. 106.

¹³⁷ Volgens Placide Lefèvre kwamen er slechts vijf kerken in aanmerking als mogelijke moederparochie van Brussel: Anderlecht, de *Sint-Janskerk* van Molenbeek, Ukkel, de *Sint-Gorikskerk* en de Sint-Goedelekerk. Andere kerken werden dus *a priori* uitgesloten.

¹³⁸ Anderlecht kon onmogelijk de moederparochie van Brussel zijn geweest, vermits er geen enkele band bestond tussen de kerk van Anderlecht en het Brusselse Sint-Goedelekapittel. Anderlecht werd ook helemaal niet vermeld in de belangrijke Brusselse oorkonden. Pas in de 14e eeuw zouden de kapittels van Anderlecht en van Sint-Goedele onderhandelingen voeren met elkaar over de afbakening van de tienden (LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*, p. 107). Wat Sint-Jansparochie van Molenbeek betrof, steunde Placide Lefèvre – onterecht – op de studie van Adolphe Van Loey (VAN LOEY (1930), *Onomastiese studie*) en op het feit dat het Sint-Goedelekapittel op parochiaal vlak nooit ondergeschikt is geweest aan de *Sint-Janskerk* van Molenbeek. Reeds in de *vita* van Sint-Goedele werd vermeld dat Karel van Frankrijk, hertog van Neder-Lotharingen, de relieken van deze heilige begiftigde met een deel van een *villa*, die Molenbeek werd genoemd. In de pauselijke bulle uit 1174 werd de kerk van Molenbeek, samen met de tienden, gronden en alle toebehorenen, vermeld onder de bezittingen van het Sint-Goedelekapittel. Gedurende de gehele Middeleeuwen hief het kapittel er tienden en benoemde het de pastoor van de Sint-Janskerk van Molenbeek (LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*, pp. 108-109).

¹³⁹ VAN DER KINDERE (1904), *Deux notes*, p. 662.

¹⁴⁰ Ten eerste zouden de altaren van Ukkel én Vorst zeker tot in de 12e eeuw één geheel gevormd hebben (*altare de Foresth et de Uclos cum appendiciis suis*), waarna ze in 1105 vervolgens aan de abdij van Affligem werden geschonken. Voor het overige bestonden er op parochiaal vlak niet de minste banden tussen Ukkel-Vorst en Brussel (LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*, p. 110).

¹⁴¹ LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*, p. 111 ; VERBESSELT (1975), *Ontstaan*, p. 28.

Nadat hij alle mogelijkheden had weerlegd, bleef er – toeval of niet – slechts één enkele oplossing over¹⁴²:

“Nous ralliant à l’opinion de Corneille de Wozel, un pléban de Sainte-Gudule du XVIIe siècle [...], nous prétendons pour notre part que l’église Saint-Michel-au-Mont, dans laquelle le comte Lambert-Baldéric transféra vers 1047 les reliques de sainte Gudule & où, à cette occasion, il érigea un collège de chanoines, fut – à l’exclusion de toute autre – la paroisse primitive & mère de la future capitale des Pays-Bas. Ce sanctuaire, aux dires du comte lui-même, existait déjà en ce moment comme centre paroissial.”

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat Placide Lefèvre zijn stelling hoofdzakelijk baseerde op eliminatie en op het gezag van een 17e-eeuwse (!) plebaan. Daarnaast wees hij vaak op de afhankelijkheidsrelatie van de andere Brusselse kerken ten overstaan van de *Sint-Goedelekerk*, wat telkens opnieuw werd bevestigd in de laat 12e- en 13e-eeuwse oorkonden. Alle latere Brusselse parochies waren in wezen afsplitsingen van de oorspronkelijke hoofdparochie.

Ter ondersteuning van dit alles diepte hij desalniettemin enkele topografische elementen op. Hij vermeldde de ligging van de Sint-Goedelekerk op de zogenoemde *Molenberg*, vlak naast een oude steenweg – ‘peut-être un diverticulum romain’ – en op zekere afstand van de handelsnederzetting aan de Zenne.

In zijn *magnum opus* over de middeleeuwse kerkgeschiedenis van Brussel (1942) deed Placide Lefèvre de oefening nog eens over, met hetzelfde resultaat.¹⁴³ Hij vulde zijn betoog weliswaar aan met een aantal ‘nieuwe’ elementen. Hij verwees bijvoorbeeld naar de nauwe banden tussen de Brusselse hoofdkerk en de bisschopszetel in Kamerijk, wat officieel ook werd bevestigd door middel van een bisschoppelijke oorkonde uit 1073. Daarnaast vergeleek hij de Brusselse situatie met Leuven, Antwerpen en Zoutleeuw. Hij betrok de resultaten van zijn ‘comparatief onderzoek’ in eerste instantie opnieuw op de relatie tussen de Sint-Goedele- en de *Sint-Gorikskerk*.¹⁴⁴

Toch bevatte zijn boek uit 1942 een volledig nieuw element. Placide Lefèvre koppelde de Sint-Goedeleparochie namelijk aan het bestaan van een primitieve Merovingische

¹⁴² LEFÈVRE (1934), *Paroisse primitive*, p. 112.

¹⁴³ LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, voornamelijk pp. 13-34.

¹⁴⁴ “Les exemples d’Anvers et de Léau sont assez clairs pour montrer que le souvenir d’anciens privilèges est jalousement gardé par les institutions ecclésiastiques et qu’il laisse inévitablement des traces. Dès lors, peut-on concevoir qu’à Bruxelles Saint-Géry ait perdu toute notion d’une dignité paroissiale qui lui serait revenue jadis ? Et la même remarque ne s’applique-t-elle pas à toutes les autres églises auxquelles on a voulu donner le privilège de la paroisse primitive de Bruxelles ?” (LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 34)

nederzetting. Zijn veronderstelling was gebaseerd op de vermelding van *Brosella* in de *Gesta Episcoporum Cameracensium*. Dit dorp bevond zich meer dan waarschijnlijk op de rechter Zenneoever, ongeveer in het midden van de valleiflank, beschermd tegen overstromingen. En ontegensprekelijk maakte deze nederzetting ook deel uit van een parochie.¹⁴⁵

Placide Lefèvre spande zich dan ook extra in om de hoge ouderdom van de *Sint-Michielskerk* en de bijhorende parochie aan te tonen. Hij deed dit op basis van de vermelding van een *ecclesia parrochialis* in 1047 – in het charter met betrekking tot de stichting van het Sint-Goedelekapittel – en op basis van de omvang van de parochie, die duidelijk de grenzen van het grafelijke *castrum* en van de eerste stadsomwalling overschreed. De conclusie van de kanunnik was dat de oprichting van de Sint-Michielsparochie minstens moest dateren uit het midden van de 10e eeuw, dus ongeveer een goede 100 jaar vooraleer het Sint-Goedelekapittel werd gesticht.

De inzichten van Placide Lefèvre bleven jarenlang overeind. De Sint-Goedeleparochie werd algemeen beschouwd als de oorspronkelijke moederparochie van Brussel. Verscheidene historici namen Placide Lefèvres stellingen dan ook getrouw over.¹⁴⁶

Toch werden er alvast een paar nuanceringen en verbeteringen toegevoegd. In het kader van de reconstructie van de middeleeuwse parochiegrenzen van Brussel wees René Laurent als eerste op de afhankelijkheid van de Sint-Kathelijneparochie ten overstaan van de Sint-Jansparochie van Molenbeek en niet van de Sint-Goedeleparochie, zoals Placide Lefèvre beweerde.¹⁴⁷

In zijn eerste publicaties over de kwestie herkauwde en verstevigde Jan Verbesselt vooral de stellingen van Placide Lefèvre. Het enige verschilpunt was dat Jan Verbesselt het ontstaan van de Sint-Goedeleparochie nog vroeger in de tijd situeerde, met name in de 8e eeuw.¹⁴⁸ Hij knoopte deze oorspronkelijke parochie vast aan een

¹⁴⁵ “Au reste, quelle que soit l’époque où la communauté bruxelloise s’est constituée, elle a commencé par faire partie d’une paroisse, directement détachée du ressort de l’église épiscopale. L’identification de cette paroisse primitive a donné lieu à des controverses. C’est le premier problème de l’histoire religieuse de la ville.” (LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 15)

¹⁴⁶ Zie onder meer THIBAUT (1932), *Église Saint-Nicolas* ; VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezzen*, XVIII, pp. 5-23 ; LAURENT (1963), *Limites* ; GRAUWEN (1975), *Kort overzicht* ; VERBESSELT (1975), *Ontstaan* ; DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 52 ; DE RIDDER (1992), *Sint-Goedele*.

¹⁴⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 215.

¹⁴⁸ Hij ondersteunde deze hypothese door te verwijzen naar de verspreiding van de Sint-Michielscultus in het bisdom Kamerijk. Jan Verbesselt kon daarenboven niet geloven dat de Sint-Goedelekerk jonger zou zijn dan de ‘vele minder gunstig gelegen kerken’, waarvan opgravingen het toelieten te bewijzen dat ze ouder waren dan het midden van de 9e eeuw (VERBESSELT (1975), *Ontstaan*, pp. 29-30).

‘vicusgemeenschap’ in de plaats van aan een oud domein of aan één of andere burcht. Jan Verbesselt was dus geneigd om de stichting van ‘een centrum als Brussel’ eerder naar een vroegere periode terug te voeren, hoewel hij bijzonder weinig aanduidingen of littekens aanbracht ter ondersteuning.

3.2.2.3 Olifanten in een porseleinwinkel: krachtige tegenargumenten, magere alternatieven?

Vanaf het laatste kwart van de 20e eeuw kwamen de vroegere inzichten van Guillaume Des Marez, Placide Lefèvre en volgelingen onder druk te staan. Georges Despy was de ‘aanstoker’. In 1979 mengde hij zich met een bijdrage over de oorsprong van Brussel voor een eerste keer in het debat. Deze verscheen in het boek *Brussel. Groei van een hoofdstad*, waarmee de stad op trotse wijze haar duizendjarig bestaan wenste te vieren.¹⁴⁹ Na een summier overzicht van de bestaande kennis, sloeg Georges Despy in één klap enkele mooie droombeelden aan diggelen¹⁵⁰:

“Zonder aan ziekelijke hyperkritiek of aan steriele muggezifterij te doen moet toch opgemerkt worden dat bijna alles, wat over de geschiedenis van Brussel vóór 1050 gezegd is, steunt op late teksten of op vaak zeer wankelende veronderstellingen.”

Het bestaan van een oude parochiekerk gewijd aan Sint-Michiël doorstond de kritiek van Georges Despy niet. De oudste, expliciete vermelding van deze kerk dateert pas uit 1073. De hele *story* over de overbrenging van de relieken van Sint-Goedele en de stichting van een kapittel steunt op een traditie die pas aan het einde van de 12^e eeuw op schrift werd gesteld. Georges Despy schoof daarom de hypothese naar voor om in de *Sint-Michielskerk* ‘doodgewoon een door de prins in het midden van de 11^e eeuw ondernomen stichting voor kanunniken’ te zien, ‘zonder dat sinds de Karolingische tijd aan dit kapittel een parochiekerk voorafgegaan is’.¹⁵¹

Toch kon ook Georges Despy zich niet losmaken van de zoektocht naar de oorspronkelijke moederparochie van Brussel, die hij prompt betitelde als ‘het duisterste dossier rond de genese van Brussel’. Hij richtte zijn aandacht vooral op de *Sint-Gorikskerk*, de oudst gekende kerk binnen het grondgebied dat later door de eerste stadsomwalling werd afgebakend. In zijn ogen was dit een parochiekerk van een ‘hertogelijk domein op de oevers van de Zenne’.¹⁵² Volgens Georges Despy bestond de

¹⁴⁹ STENGERS (1979), *Inleiding*, p. 9.

¹⁵⁰ DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 29.

¹⁵¹ DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 30.

¹⁵² Georges Despy wees in dat kader op de ligging van de *Sint-Gorikskerk* – echter niet op dezelfde plaats als het vermeende *castrum* van het *Sint-Gorikseiland*, dus zeker geen castrale kapel –, naar haar betiteling als *ecclesia*

Sint-Gorikskerk ten laatste omstreeks 980 als ‘parochie van de eilanden en van de rechteroever tegenover deze eilanden’.

Anders dan Placide Lefèvre, bekeek Georges Despy ook de situatie van de andere Brusselse kerken. Hij wees de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* als derde oudste kerk aan. Ze mocht evenwel niet worden vereenzelvigd met de castrale kapel van het *hertogelijke Hof* of van het *castrum* van de burggraaf van Brussel, zoals vaak werd gedaan. Georges Despy meende dat de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* omstreeks 1100 werd gesticht onder invloed van de stedenbouwkundige ontwikkeling van de *Coudenberg*.¹⁵³ Daarnaast beschouwde hij het als een vaststaand feit dat het een afsplitsing was van de Sint-Goedelekerk, hoewel hij opmerkte dat de kerk in het midden van de 12^e eeuw steevast als *ecclesia* werd betiteld.

Ook de Sint-Niklaaskerk lag in de *Sint-Goedeleparochie* en moest in zijn ogen dus als een dochterkerk van de Sint-Goedelekerk worden aanzien. Nochtans werd ook zij in het midden van de 12^e eeuw als *ecclesia* bestempeld. De *Sint-Kathelijnekerk* was dan weer afhankelijk van de *Sint-Janskerk* van Molenbeek en de Kapellekerk bevond zich op het grondgebied van Ukkel.

Kortom, volgens Georges Despy stonden de Brusselse historici voor de keuze tussen twee – en slechts twee – mogelijke hypothesen¹⁵⁴:

“Ofwel aanvaardt men de traditionele stelling over de ontwikkeling van een stad uit een rond Sint-Michiels gelegen Karolingisch domein– en probeert men deze thesis te staven. Ofwel werkt men aan een interpretatie waarin Brussel een stedelijk grondgebied zou zijn dat gevormd is ten nadele van de twee grote post-karolingische domeinen– Molenbeek en Ukkel– die tijdens de hoge middeleeuwen in dit deel van de Zennevallei geattesteerd zijn.”

Aan Placide Lefèvre kan een zekere mate van vooringenomenheid worden verweten, maar ook ‘iconoclast’ Georges Despy bleef niet neutraal. Aangezien hij de eerste keuzemogelijkheid radikaal verwierp, bleef slechts de tweede over. In zijn ogen was Brussel ontstaan uit de samenvoeging van twee domaniale territoria, Ukkel en Molenbeek. Deze samenvoeging gebeurde ongetwijfeld op initiatief van de landsheer en werd bekroond door de stichting van een kapittel, dat vanaf dat moment de kerkelijke heerschappij naar zich toe zou trekken. Dit alles gebeurde ten koste van de *Sint-Gorikskerk* in de benedenstad, een dochterkerk van het domein van Molenbeek.

omstreeks 1100 en naar haar parochiaal territorium, dat zich ook uitstrekte op de rechter Zenneoever (DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 33).

¹⁵³ DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 33.

¹⁵⁴ DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 34.

Net zoals Placide Lefèvres inzichten werden gevolgd door een schare historici, kreeg ook Georges Despy navolging. En zelfs uit onverwachte hoek. Bleek Jan Verbesselt in 1975 en 1984 nog een trouwe aanhanger van Placide Lefèvres stellingen, dan veranderde hij in 1995 van kamp.¹⁵⁵ In tegenstelling tot voordien opperde Jan Verbesselt nu plots dat de benedenstad – met het *castrum*, de *Sint-Gorikskerk*, de Zenneovergang, het *stadium* van de Sint-Gertrudisabdij en de *portus* – ouder was dan de bovenstad – met het *Coudenbergcomplex* en de Sint-Goedelekerk. Was Jan Verbesselt onder de indruk geraakt van Georges Despy's verschroeiende keuze?

Dit 'nieuwe' inzicht van Jan Verbesselt was in wezen echter niet zo nieuw, vermits ze vertrok vanuit de 'evidente' vaststelling van de verschuiving van de benedenstad naar de bovenstad in de 11^e en 12^e eeuw. Op die manier knoopte hij opnieuw aan bij de stellingen van 19^e- en vroeg 20^e-eeuwse historici als Alphonse Wauters, Guillaume Des Marez en Paul Bonenfant. Vreemd genoeg – of eerder: typisch? – bleef Jan Verbesselt vasthouden aan zijn vroegere argumenten: de inplanting ten opzichte van het weggennet, de *patrocinia*, het bestaan van een oude Brusselse kerk, enzovoort. Hij boog deze nu om 'in het voordeel' van de *Sint-Gorikskerk*.¹⁵⁶

Georges Despy schreef in 1997 zijn Brussels testament.¹⁵⁷ Daarin werkte hij vele elementen uit z'n bijdrage uit 1979 beter uit. De theorieën van Placide Lefèvre & co werden krachtiger weerlegd. Een aantal malafide bronnen werden herbekeken. Georges Despy's standpunten bleven echter grotendeels dezelfde. Hij werkte zijn visie op het ontstaan van de zes middeleeuwse kerken van Brussel weliswaar beter uit. Over de *Sint-Gorikskerk* formuleerde hij een uitgesproken mening, waarbij hij haar stichtingsdatum alsnog enkele jaren opschoof¹⁵⁸:

¹⁵⁵ "In deel 18 van Het Parochiewezen in Brabant, blz. 5-36, bij het behandelen van "Het Ontstaan en de Ontwikkeling van Brussel" hebben wij de voorstelling van Pl. Lefèvre in zijn werk "Organisation ecclésiastique de la Ville de Bruxelles au Moyen-âge" gevolgd. Na zovele jaren zijn wij, ingevolge het opnieuw bekijken van het probleem, tot een heel andere kijk op het probleem gekomen." (VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 1)

¹⁵⁶ In Jan Verbesselts ogen was het onmogelijk dat Brussel vóór de 9^e eeuw nog geen kerk bezat, terwijl dit wel het geval was in de omliggende dorpen. Aangezien de Sint-Goedelekerk en *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* hiervoor niet in aanmerking kwamen, bleef enkel de *Sint-Gorikskerk* als mogelijke oplossing over. Bovendien lag deze kerk vlakbij de Zenneovergang van de belangrijkste hoofdweg van de Brussel, de *Steenweg*. Het *patrocinium* van Sint-Goriks zou dan weer een herinnering zijn aan de missioneringsactiviteiten van deze heilige in de 7e eeuw (VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 12).

¹⁵⁷ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*.

¹⁵⁸ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 267.

“Dès lors, jusqu’à preuve du contraire, je me crois fondé à suivre ceux qui pensent que l’église Saint-Géry a été construite au début du XIe siècle comme oratoire local pour desservir les habitants du hameau de Bruxelles installés sur les deux rives de la Senne à l’intérieur du grand domaine de Molenbeek.”

U.L.B.-onderzoekers benaderden Georges Despy’s stellingen voornamelijk via de discipline van de historische geografie. Historica Claire Billen en archeoloog Michel de Waha stemden in met diens uitlatingen over de Sint-Goedelekerk en deden het bestaan van een oude Sint-Michielsparochie van de hand. Claire Billen achtte het mogelijk dat de *Sint-Gorikskerk* ‘één van de oudste, zoniet de oudste kerk van Brussel’ was. Wat de Sint-Goedelecultus aangaat, diepte zij Georges Despy’s hypothese uit over een opgezette propagandamethode vanwege de graven van Leuven om hun macht in Brussel te legitimeren en te verstevigen.¹⁵⁹ Dit inzicht is zeer pertinent.

Georges Despy’s stellingen kregen echter ook tegenkanting. De domaniale geschiedenis van het primitieve Brussel kreeg aandacht in het onderzoek van Chloé Deligne en Paulo Charruadas. Deze laatste stortte zich op de middeleeuwse ontwikkeling van het plattelandsdorpje Sint-Jans-Molenbeek.¹⁶⁰ Op basis van kerkhistorische, archeologische, toponymische en vooral historisch-geografische argumenten weerlegde Paulo Charruadas het mogelijke bestaan van een oud domein – en dus bijhorende parochie – in Molenbeek.

In eerste instantie weerlegde Paulo Charruadas het bestaan van een personaat in Sint-Jans-Molenbeek. Voor Jan Verbesselt vormde dit één van de sleutelargumenten die wezen op de hoge ouderdom en de zelfstandigheid van de parochie. Paulo Charruadas repliceerde¹⁶¹:

“Henri est investi de la paroisse de Molenbeek par le chapitre de Sainte-Gudule. Ce dernier, opposé à son subalterne, prend alors bien soin d’indiquer dans l’acte qu’Henri n’est que l’*investitus*. Il faut donc, selon moi, abandonner l’idée de faire de Molenbeek le siège d’un personat. On perd là un précieux argument d’ancienneté.”

Verder dateerde de vermelding van een *partem etiam villae quandam quae vocatur Molenbecca* in de *vita* van Sint-Goedele pas uit het midden van de 12e eeuw en meer specifiek tussen 1127 en 1174. Misschien was dit gegeven trouwens totaal uit de lucht gegrepen.¹⁶² Het toponiem Molenbeek kan pas ten vroegste uit de 11^e eeuw stammen. De

¹⁵⁹ BILLEN (2000), *Episoden*, pp. 40-41.

¹⁶⁰ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 27-43.

¹⁶¹ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 35-36.

¹⁶² CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 39.

ligging van de kerk en de dorpskern in de natte alluviale vlakte wezen volgens Paulo Charruadas overduidelijk op een jongere nederzettingsgeschiedenis. Zonder dat hij expliciet het verband kon leggen, scheen dit voldoende om te staven dat Sint-Jans-Molenbeek onmogelijk de oorspronkelijke parochie van Brussel kon geweest zijn.

Net zoals haar collega vond ook Chloé Deligne het bestaan van een uitgestrekt domein van Molenbeek – dat zou reiken tot aan de Maalbeek – geografisch gezien niet verdedigbaar.¹⁶³ Op basis van een hydro-topografische benadering van het territorium van Brussel, stelde zij de hypothese van een polynucleaire ontwikkeling voorop. Het is mogelijk dat Brussel is ontstaan in een soort van *no man's land* tussen verscheidene oude domeinen en nederzettingen in. De nederzetting Brussel – *Broeksele* – ontwikkelde zich misschien langs de loop van de *Broekbeek*, die vanuit Anderlecht naar het latere *Overmolen* en *Sint-Gorikseiland* stroomde. In die zin achtte ze het mogelijk dat het ontstaan van Brussel dan toch verband zou houden met het oude domein van Anderlecht.¹⁶⁴

De ‘saga’ over de moederparochie eindigt voorlopig bij Chloé Deligne en Paulo Charruadas. Placide Lefèvre ontkrachtte de stellingen van Guillaume Des Marez. Georges Despy verwees de inzichten van Placide Lefèvre en Jan Verbesselt naar de prullenbak. Georges Despy’s veronderstellingen werden op hun beurt ‘aangepakt’ door Chloé Deligne en Paulo Charruadas. Met de hypothese over Anderlecht is het weer terug naar af...

3.2.2.4 Parochies en urbanisme

De parochiale geschiedenis blijft uiteraard niet beperkt tot de identificatie van de moederparochie. In tegenstelling tot deze netelige kwestie, stond de verdere evolutie van de Brusselse parochies minder ter discussie. Traditioneel trekt men een logisch verband tussen de ruimtelijke en demografische ontplooiing van de stad en de pogingen van een aantal ondergeschikte kerken om zich te ontdoen van het autoritaire gezag van het Sint-Goedelekapittel.¹⁶⁵

Verscheidene kerken trachtten het statuut van onafhankelijke parochie te verwerven. In 1210 slaagde de Kapellekerk er als eerste in zich te laten erkennen als zelfstandige parochie.¹⁶⁶ In 1252 werden ook speciale parochiale gunsten toegestaan aan de

¹⁶³ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 61.

¹⁶⁴ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 62 & 79.

¹⁶⁵ Het hierna volgende overzicht is in grote lijnen gebaseerd op LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, pp. 77-100 ; LAURENT (1963), *Limites* ; DE RIDDER (1989), *Parochiewezen en urbanisme*.

¹⁶⁶ BRON 24.

religieuze gemeenschap van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*. Volgens René Laurent werden deze uitzonderingen gedoogd omdat de kerken respectievelijk deel uitmaakten van de Benedictijnen- en Augustijnenorde.¹⁶⁷ De overige kerken van Brussel bleven de hele middeleeuwse periode lang ondergeschikt aan het verstikkende gezag van het Sint-Goedelekapittel.

In het midden van de 15^e eeuw stuurde het Brusselse stadsbestuur aan op een reorganisatie van het parochiale kader. Het Sint-Goedelekapittel kantte zich zo hevig tegen dit voorstel dat de creatie van de afzonderlijke Sint-Goriks-, Sint-Niklaas- en Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg niet doorging. In 1461 verkreeg de Sint-Kathelijnekerk weliswaar een apart statuut waardoor zij min of meer opklom tot een afzonderlijke parochie. De Sint-Goriksparochie werd pas opgericht in 1520. De Sint-Niklaas- en Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg dienden uiteindelijk zelfs te wachten tot 1622 vooraleer zij officieel werden erkend.

Paul De Ridder stelde zich echter terecht de vraag of deze relatie tussen de stedelijke ontwikkeling en de groei van de parochies wel zo strikt was als men *a priori* zou kunnen vermoeden¹⁶⁸:

“In het concrete geval van Brussel lijkt ons het verschijnen van nieuwe kerken en kapellen en zeker het oprichten van nieuwe volwaardige parochies een zeer onvolmaakte weerspiegeling te zijn van de demografische expansie en de toenemende urbanisatie.

[...]

Het verschijnen van nieuwe parochies liep dus flink ten achter op de maatschappelijke evolutie die zich in feite had doorgezet, meer bepaald inzake demografische groei en stedelijke ontwikkeling. Er kan dus bezwaarlijk worden beweerd dat het parochiewezen de urbanisering heeft gestimuleerd.”

Deze vaststelling is zeer pertinent, maar stemt tot nadenken. Twee elementen zijn van groot belang. Ten eerste maakte Paul De Ridder een allusie op de officiële oprichting en niet op het *de facto* bestaan van de parochies. Er bestond een groot verschil tussen beide situaties.

Een tweede element is de verklaring voor deze gebrekkige relatie. Meestal werd in dit verband gewezen op de halstarrige houding van de Sint-Goedelekerk. Zich beroepend op haar status als moederkerk, verzette zij zich eeuwenlang tegen elke vorm van onafhankelijkheidsstreven vanwege de Brusselse kerken, kapellen, godshuizen en

¹⁶⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 168. Het is onduidelijk waarom en op welke basis René Laurent hieraan toevoegde: “Il semble que dès 1252, un remaniement paroissial soit prévu à Bruxelles.”

¹⁶⁸ DE RIDDER (1989), *Parochiewezen en urbanisme*, pp. 139-140.

kloosters. De oprichting van volwaardige parochies betekende immers een reëel gevaar voor haar rechten en inkomsten.¹⁶⁹

3.2.2.5 Conclusies?

Kunnen er wel conclusies getrokken worden na zo'n 80 jaar historiografie? Paulo Charruadas' en Chloé Delignes bijdragen betekenden in zekere zin een terug naar af. Het speelveld ligt weer open. In de plaats van een krachtige bevestiging van één van de voorgaande theorieën kwam een zoveelste afwijzing.

Als er al conclusies kunnen worden gemaakt, dan hebben ze betrekking op de historiografie zelf. Sinds Guillaume Des Marez' identificatie van een Brusselse *ecclesia matrix* – die achteraf gezien helemaal niets met Brussel te maken had – hebben generaties historici zich suf gezocht naar de oorspronkelijke moederparochie van Brussel en het – bijhorende? – primitieve domein. Is het 'probleem van de moederparochie' niet zelf problematisch?

Een tweede vaststelling. De voorgestelde oplossingen gaan allen in min of meerdere mate terug op moeilijk dateerbare bronnen en/of gebeurtenissen, waaraan trouwens dikwijls een sterk reukje hangt.¹⁷⁰ Het tendentieuze en programmatorische karakter van bronnen als de *vita* van Sint-Goedele of de stichtingsoorkonde van het Sint-Goedelekapittel (1047) wordt tegenwoordig niet meer in twijfel getrokken, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het bestaan van het 10e-eeuwse *castrum* van het *Sint-Gorikseiland* of de aanleg van de eerste stadsomwalling in de 11e eeuw.

Los van deze vaststellingen wil ik nog wijzen op een écht probleem. Het vaak opgehangen beeld van de unieke hoofdparochie, die in de loop der eeuwen en vooral na de Middeleeuwen werd opgesplitst, wordt namelijk verstoord door een aantal bronnen waarin ook ander parochies (in het meervoud!) worden vermeld. Net zoals vele andere middeleeuwse steden bezat Brussel een aantal armentafels of tafels van de Heilige Geest, die er gewoonlijk 'huisarmen' werden genoemd. De oorsprong van deze huisarmen is wazig. De huisarmen van de Sint-Goedeleparochie genieten het voorrecht als eerste te worden vermeld in 1244. Het bestaan van de andere zes huisarmen wordt vastgesteld in de tweede helft van de 13e en eerste helft van de 14e eeuw.

¹⁶⁹ DE RIDDER (1989), *Parochiewezenen urbanisme*, p. 139.

¹⁷⁰ "Décidément toutes les sources écrites mentionnant Bruxelles avant l'an mil sont maudites." (DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 245) Enkel de hypothese van Chloé Deligne – gebaseerd op historisch-geografische vaststellingen en logica's – vormde op dit punt een 'gezonde' uitzondering.

Het waren liefdadigheidsinstellingen met aan het hoofd twee leken (de huisarmmeesters of *provisors*) die door de stadsoverheid werden aangesteld.¹⁷¹ Desalniettemin waren deze instellingen parochiaal georganiseerd, wat ondermeer in de titulatuur tot uiting kwam (bijvoorbeeld *pauperum domesticorum mense Sancti Spiritum in parrochia Beate Gudile Bruxellensis*). De Sint-Goedeleparochie, de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg, de Kapelleparochie, de Sint-Niklaasparochie, de Sint-Goriksparochie en de Sint-Jansparochie van Molenbeek bezaten elk hun huisarmen. De parochiale organisatie van deze huisarmen wijst zeer duidelijk op het bestaan van parochies.

Ook in andere middeleeuwse bronnen wordt er gewag gemaakt van parochies. In de eerste plaats zijn er de administratieve onderverdelingen in de cijns- en goederenregisters. Daarnaast bevatte ook de zogenoemde *Keure* van Brussel van 10 juni 1229 al een allusie op het bestaan van meerdere parochies binnen de stad.¹⁷² Het ‘parochiedossier’ is dus verre van uitgeklaard.

Het is nuttig om het ‘probleem’ van de parochiale structuur van Brussel via andere wegen aan te pakken. In wat volgt zal ik een poging ondernemen. Er wordt van start gegaan met een doorlichting van de geschreven bronnen over de Brusselse parochiale geschiedenis van de 11^e tot 13^e eeuw. Vervolgens komen de studie van registersrubrieken en de morfologische analyse van de parochiegrenzen aan bod.

3.2.3 Oude bronnen herbekeken

Hieronder volgt een chronologische en systematische bespreking van de oudste geschreven bronnen die een licht werpen op de parochiale geschiedenis van Brussel. Gezien de gegevens vaak moeilijk te interpreteren zijn, lijkt het beter om ze bron per bron te behandelen. Sommige historici hebben zich trouwens bezondigd aan het door elkaar haspelen van verscheidene brongegevens.

Vooraleer van start te gaan, wil ik nog wijzen op het feit dat de geschreven bronnen bijna allen afkomstig zijn uit het Archief van Sint-Goedele.¹⁷³ Is dit een verklaring voor het feit dat de Sint-Goedelekerk tot hiertoe – zowel in positieve als in negatieve zin –

¹⁷¹ LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 225.

¹⁷² BRON 27: *Wat wive een andere wijf sloge, si war's omme XX s., worde sij's verwonnen. Ofte si moeste geketende steene dragen van haeren prochien in d'andere.* (10 juni 1229) Zie ook GESSLER (1942), *Port des pierres*, pp. 115-116.

¹⁷³ Dit vormt tot hiertoe het enige kerkelijke archieffonds waarvan de charters systematisch werden uitgegeven (LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*). Er is weliswaar ook een regestenlijst van de charterverzameling van de *Sint-Jacobsproosdij-op-de-Coudenberg* beschikbaar (VAN DERVEEGHDE (1962), *Inventaire*).

vaak in het brandpunt van de belangstelling stond? De archieven van de andere Brusselse kerken bevatten jammer genoeg weinig of geen oude oorkonden.¹⁷⁴

3.2.3.1 De onafhankelijkheidsverklaring (1073)

Lietbertus, bisschop van Kamerijk, besliste in 1073 dat de kerk van Brussel (*ecclesia Borsellensi*) voortaan zou genieten van de volledige onafhankelijkheid, op voorwaarde dat ze hem en zijn opvolgers jaarlijks op het feest van Sint-Lukas (17 oktober)¹⁷⁵ drie schellingen zou betalen.¹⁷⁶ Ondanks deze kleine belasting betekende dit charter de officiële bevestiging van de volledige onafhankelijkheid van de Brusselse kerk.¹⁷⁷

Er wordt expliciet vermeld dat de oorkonde werd verleend op vraag van Hendrik, graaf van Leuven en zoon van Lambert Balderik. Ook deze Lambert Balderik komt in de oorkonde expliciet ter sprake, want er wordt meegedeeld dat hij vroeger kanunniken (*canonicos*) had geplaatst in de kerk van Brussel.

De echtheid van deze bisschopsoorkonde werd door nog geen enkele historicus in twijfel getrokken. Dankzij de mededeling over de kanunniken staat het vast dat het om de latere Sint-Goedelekerk ging. Het bestaan van het kanunnikenkapittel – later Sint-Goedelekapittel genoemd – wordt nadien door talloze bronnen bevestigd. Bovendien bevindt de originele oorkonde uit 1073 zich nog steeds in het archief van Sint-Goedele en bevatten verscheidene registers uit datzelfde archief er kopieën van.¹⁷⁸ Kortom, het staat buiten kijf dat de *ecclesia Borsellensi* uit 1073 en de latere Sint-Goedelekerk met elkaar mogen worden vereenzelvigd. De vermelding op zich leert bovendien dat er een nauw verband bestond tussen deze kerk en Brussel.

De kerk onderhield niet alleen relaties met de bisschop van Kamerijk (de religieuze autoriteit), maar evenzeer met de graven van Leuven (de wereldlijke macht). Graaf

¹⁷⁴ In MURET (1994), *Doyennés, paroisses, collégiales*, pp. 152-173 vindt men een samenvattend overzicht van de Brusselse kerkelijke archieven die werden bewaard in het ARA. Ze bevinden zich nu in het RABHG. De akten met betrekking tot de Kapellekerk lopen van 1297 tot 1895, deze van de *Sint-Kathelijnekerk* van 1310 tot de 20e eeuw, deze van de *Sint-Gorikskerk* van 1348 tot 1889 en deze van de *Sint-Niklaaskerk* van 1283 tot 1932. De charters van de *Sint-Jacobsproosdij-op-de-Coudenberg* lopen van 1190 tot 1756 (VAN DERVEEGHDE (1962), *Inventaire*). De archieven van de proosdij van de Kapellekerk in de Archives Départementales du Nord te Lille lopen van 1079 (!) tot 1769 (BRUCHET (1928), *Archives départementales*, pp. 79-81 & 95-96).

¹⁷⁵ Op Sint-Lukasdag werd het wijdingsfeest van de kerk van Kamerijk gevierd (STRUBBE & VOET (1960), *Chronologie*, p. 190).

¹⁷⁶ BRON 1.

¹⁷⁷ “Le fait que la liberté de l’église bruxelloise est acquise par le seul paiement d’une redevance à l’évêque exclut toute dépendence vis-à-vis d’une autre église. Il suppose, semble-t-il, le démembrement direct et sans intermédiaire de l’église épiscopale, d’où procèdent toutes les églises primitives du diocèse.” (LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 23)

¹⁷⁸ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 3.

Hendrik leek de grote initiatiefnemer. De bisschop van Kamerijk schonk de oorkonde – en dus de onafhankelijkheid – op diens uitdrukkelijke vraag. De onafhankelijkheidsverklaring hield dus in dat de kerk van Brussel los kwam te staan van beide machten en min of meer een eigen koers kon varen.¹⁷⁹

De voorgaande gegevens zijn allemaal te vinden in de tweede ‘paragraaf’ van de oorkonde. Jan Verbesselt ging als enige ook dieper in op de eerste ‘paragraaf’, die op het eerste gezicht enkel wat algemene, spirituele bewoordingen bevat¹⁸⁰:

“De oorkonde van 1072-73 van bisschop Lietbertus van Kamerijk bevestigt – als ’t ware symbolisch! – deze nieuwe toestand door de eerste paragraaf van de oorkonde, waar hij het heeft in verband met de *aedificatores domus Dei* over Salomon, de bouwer van de Tempel Gods, in het *Oud Testament* en de apostel en zijn opvolgers, *bouwers van kerken (aedificando ecclesias)* in het *Nieuw Testament*. In ditzelfde verband citeert bisschop Lietbert eveneens *comes Lambertus* en zijn zoon – opvolger Henricus.

[...]

In deze oorkonde gaat het uitdrukkelijk over de goedkeuring van een nieuwbouw, van een huis Gods te Brussel, waarin de vader van graaf Hendrik een kapittel van 12 kanunniken had gesticht in 1047.”

Indien de interpretatie van Jan Verbesselt klopt, dan werd deze kerk van Brussel korte tijd voordien gebouwd. Het jaar 1073 vormt dan een *terminus ante quem* voor de bouwdatum van de kerk én voor de stichtingsdatum van het kanunnikenkapittel. Andere historici wezen echter op een brand die de kerk in 1072 zou hebben verwoest¹⁸¹, maar hiervoor bestaat niet de minste expliciete aanwijzing.

¹⁷⁹ “De bisschop stelt ook duidelijk dat hij ingaat op het verzoek (*annui et annuo*) van de graaf om *ipsa Brucsellensis Ecclesia vrij te maken* van elke *persona*, d.i. Personaat, persoonlijk bezit, of “wederkoop”. Hierdoor verwierf het kapittel het recht de bedienaar aan te stellen en de offer van het altaar te ontvangen.” (VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 13) Of nog: “Het gaat er om een zelfstandige *ecclesia*, die wordt vrijgemaakt van het personaat, te zien in het kader van de grote hervorming. Naar analogie met soortgelijke oorkonden durven wij stellen dat het personaat naar alle waarschijnlijkheid in het bezit was van graaf Hendrik, die volgens de oorkonde de aanvraag deed.” (VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, p. 10)

¹⁸⁰ VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 13)

¹⁸¹ MAERE (1925), *Église Sainte Gudule*, p. 7 ; GHISLAIN (1975), *Westbouw*, p. 53 ; DE RIDDER (1992), *Sint-Goedele*, p. 42. Dit wordt afgeleid uit een passage in de 15e-eeuwse kroniek van Petrus a-Thymo: *Templum Bruxellae concrematum est anno 1072*. (BRIGODE (1938), *Fouilles*, p. 208) Deze vermeende brand wordt echter door geen enkele andere bron bevestigd. Simon Brigode waarschuwde trouwens: “On est trop facilement enclin à conclure qu’un incendie signalé par les textes implique la reconstruction de l’église.”

De oudste bouwkundige sporen die tot hiertoe binnenin de kathedraal werden aangetroffen, dateren uit de 11e eeuw. Ze wijzen op een bescheiden stenen kerkgebouw, bestaande uit een aantal karakteristieke onderdelen voor de collegiale en monastieke architectuur uit die periode.¹⁸² De archeologen en historici brachten de restanten in verband met de stichting van het Sint-Goedelekapittel – en dus de *Sint-Goedelekerk* – in 1047. Pierre-Paul Bonenfant & Michel Fourny dateerden de romaanse crypte alleszins vóór 1050, maar het is onduidelijk op welke basis.¹⁸³ Waarschijnlijk verwezen ze hiermee naar de datum 1047.

Sporen van een oudere kerk werden echter nog niet teruggevonden.¹⁸⁴ Een andere vondst zou er echter op kunnen wijzen dat er voordien ook al een oratorium was gevestigd. Tijdens de archeologische campagnes van de jaren 1990 werden twee graven blootgelegd, weliswaar zonder bijhorend grafmeubilair. Op basis van 14C-datering werd het oudste graf gedateerd tussen het einde van de 8^e en het einde van de 9^e eeuw ; het jongere graf tussen de tweede helft van de 10^e en het begin van de 11^e eeuw.

Het blijft echter een open vraag of deze vondsten in verband mogen worden gebracht met een Merovingische begraafplaats en bijhorende (houten?) kerk. Volgens de archeologen Pierre-Paul Bonenfant, Michel Fourny en Madeleine Le Bon was een begraafplaats uit deze periode moeilijk los te koppelen van een parochiekerk.¹⁸⁵ Het blijft echter een open vraag of aan de vondst van ‘slechts’ twee graven conclusies over de ouderdom van de kerk mogen worden gekoppeld.

Er werd reeds benadrukt wat expliciet en impliciet in de oorkonde staat. Vreemd genoeg worden er echter ook een aantal zaken níet vermeld. Zo liet de bisschop na te melden welk *patrocinium* de kerk van Brussel droeg. In de oorkonde wordt met geen woord gerept over een mogelijke kerkpatroon, noch over de mogelijke aanwezigheid van relieken. Het was dus overduidelijk welke kerk met de *ecclesia Borsellensi* werd bedoeld. Dit laat uitschijnen dat Brussel op dat moment slechts één enkele kerk bezat.

¹⁸² Voor een overzicht, zie BONENFANT, FOURNY & LE BON (1998), *Fouilles archéologiques*, pp. 229-236.

¹⁸³ “D’abord la découverte d’une crypte remontant à la première moitié du XIème siècle, avant 1050 et conservée jusqu’à près de 2m de haut.” (BONENFANT & FOURNY (1993), *Poursuite*, p. 51)

¹⁸⁴ De archeologen waarschuwden echter voor het trekken van overhaaste conclusies. De waarneming van dergelijke sporen was helemaal niet gunstig. De opgravingen in het schip werden beperkt omwille van de stabiliteit en stootten bovendien vaak op een hevig verstoorde ondergrond, een gevolg van de vele aangelegde grafkamers. Ter hoogte van het transept werden enkel de overlappende romaanse en gotische funderingen aangetroffen. Daar komt nog bij dat de romaanse crypte werd uitgegraven in de zandbodem, waardoor het terugvinden van oudere restanten zo goed als uitgesloten is (BONENFANT, FOURNY & LE BON (1998), *Fouilles archéologiques*, p. 240).

¹⁸⁵ BONENFANT, FOURNY & LE BON (1998), *Fouilles archéologiques*, p. 240.

Er ‘ontbreekt’ nog een ander element in de bisschopsoorkonde. Er is helemaal geen sprake van een mogelijke parochie die aan de kerk van Brussel was verbonden. Bestond deze parochie (nog) niet? Of was het zo vanzelfsprekend dat samen met de *ecclesia Borsellensi* ook de bijhorende parochie werd bedoeld?

Ten slotte kan erop gewezen worden dat *in se* enkel de onafhankelijkheid ten opzichte van de hogere machten wordt bedoeld. Over ondergeschikte kerken was er geen sprake. De volledige onafhankelijkheid van de kerk van Brussel blijkt trouwens een *contradictio in terminis*. Er moest nog steeds een jaarlijkse belasting aan de bisschop van Kamerijk worden betaald.

3.2.3.2 Hulp van hogerhand (1113)

Op 17 februari 1113 nam paus Paschalis II de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk (*aeccliesiam Sancti Michaelis et Sancte Gudile*) onder zijn bescherming.¹⁸⁶ Tegelijkertijd bevestigde hij haar bezittingen, rechten en privileges. In de bulle wordt expliciet verwezen naar de oorkonde van Lietbertus, bisschop van Kamerijk (*munitionis seu lib[erta]tis con[frate]r noster bone memorie Lietbe[rt]us, Camer[acensi]s [episcopus]*) en naar het bestaan van een deken en kanunniken (*Alberto, decano, et canonicis Bruksellensis ecclesie Sancti Michaelis et Sancte Gudile*). De bulle was trouwens aan hen gericht.

Precies 40 jaar later werd de oorkonde van Lietbertus dus ook vanuit pauselijke hoek bevestigd. In dit document wordt voor het eerst een deken expliciet bij naam genoemd: Albertus.¹⁸⁷ Maar zoveel belangrijker is het feit dat de kerk voor het eerst ook zelf onder een specifieke naam verscheen: de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk. Van geen enkele naar twee kerkpatronen op 40 jaar tijd!

Het dubbel *patrocinium* kwam ook nog terug in andere 12^e-eeuwse oorkonden.¹⁸⁸ In de loop van de tijd zou het *patrocinium* van Sint-Michiels echter weggelaten worden. In de laatmiddeleeuwse bronnen wordt de kerk steevast *Sint-Goedelekerk* of *ecclesia Sancte Gudile* genoemd. Wijst de verkorte schrijfwijze op pragmatisme? Of wensten kerk en kapittel zich vooral onder het Sint-Goedele*patrocinium* te affirmeren?

¹⁸⁶ BRON 2.

¹⁸⁷ Meer gegevens over deze persoon zijn terug te vinden in LEFÈVRE (1935), *Conjecture*, pp. 99-100.

¹⁸⁸ Zie onder meer BRON 7: *ecclesie Beati Michaelis et Sancte Gudile Brusellensis* en *ecclesia Beati Michaelis* (1128-1129) ; *oratorio Sancti Michaelis Archangeli et Gloriose Virginis Gudile* (1134) (LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 11) ; BRON 14: *ecclesie Beati Michaelis et Sancte Gudile Virginis* (1162) ; BRON 16: *ecclesie Sancti Michaelis Sancteque Gudile Brucsellensis* (9 april 1174). In 1126-1127 dook – éénmalig? – een wat vreemde titulatuur op: BRON 6: *ecclesie que est Burselle in honore Dei Genitricis et Sancte Gudile* (1126-1127).

De pauselijke bulle bevestigde de bezittingen, rechten en privileges van de kerk. Deze worden helaas niet expliciet vermeld.¹⁸⁹ In eerste instantie moet uiteraard worden gedacht aan de onafhankelijkheidsverklaring uit 1073, die trouwens ook expliciet wordt aangehaald. Daarnaast wordt er in een klein zinnetje bepaald dat de rechten van de kerk niet mogen worden geschonden ten gevolge van de oprichting van nieuwe kerken.¹⁹⁰

Misschien gaat het om een standaardzin. Of kan het zijn dat in het kleine zinnetje een nieuwe situatie zit verscholen? Zowel de uitvaardiging van de bulle als het korte zinnetje wijzen misschien op het feit dat de rechten van de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk vanuit een andere hoek werden ‘bedreigd’, namelijk door de bouw van nieuwe kerken in de onmiddellijke omgeving. Het is mogelijk dat ook het opduiken van het Sint-Goedelepatrocinium hiermee verband houdt.

3.2.3.3 Getuigen in de pas (1112-1120)

Tot hiertoe wees enkel Jan Verbesselt op het bestaan van een interessante getuigenlijst, die zich aan het einde van een oorkonde van de aartsdiaken van Brabant Gualterus bevindt¹⁹¹:

S. Gv. Jatensis Abbatis. S. H. Brussellensis Prepositi. S. T. Decani. S. Johannis Sacerdotis. Et aliorum complurium scilicet. Anlini Martiniensis Presbyteri. G. Canonici Brusellensis. E. Canonici eiusdem ecclesie. G. Capellani domini.

De oorkonde draagt geen datum, maar werd door E. de Marneffe gedateerd in de periode 1112-1120.¹⁹² De eerste twee personages uit de getuigenlijst zijn eenvoudig te identificeren. Het gaat eerst en vooral om de aartsdiaken Gualterus (Gv.) zelf, gevolgd door de abt van Jette Waltelmus (*Jatensis Abbatis*).¹⁹³ Verderop in het rijtje treft men ook nog een zekere priester Johannes aan, alsook ‘vele andere personen’, met name Anlinus, priester van Merchtem, G., kanunnik van Brussel, E., kanunnik van Brussel, en G., kapelaan van de heer.

Twee namen werden overgeslagen: *H. Brussellensis Prepositi* en *T. Decani*. Deze zorgen immers voor problemen. Jan Verbesselt meende ze te identificeren met respectievelijk

¹⁸⁹ Het originele charter is echter beschadigd, waardoor enkele passages slecht leesbaar zijn geworden. In één van die passages is er vermoedelijk sprake over een *allodium*, maar het is niet duidelijk wat er precies wordt bedoeld (LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 5).

¹⁹⁰ BRON 2: *Interdicimus etiam [ne ob]ten[tu] no[v]arum aecclesiarum, aecc[lesie] v[est]re aliqua sui iuris possessio subtrahantur.* (17 februari 1113)

¹⁹¹ BRON 3. Via deze oorkonde verzaakte aartsdiaken Gualterus aan de belasting van 12 penningen die de abdij van Bornem hem verschuldigd was.

¹⁹² de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, pp. 41-42.

¹⁹³ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 42.

de proost van het Sint-Goedelekapittel en de deken van Brussel.¹⁹⁴ *T. Decani* was naar alle waarschijnlijkheid de deken van het Sint-Goedelekapittel. Een andere kopie van de oorkonde bevatte zijn volledige naam: Theo.¹⁹⁵ Vreemd genoeg stond hij ná *H. Bruxellensis Prepositi* ‘gerangschikt’. Wellicht stond hij lager op de (kerkelijke) hiërarchische ladder.

De grote vraag blijft wie *H. Bruxellensis Prepositi* was. Aangezien alle getuigen enkel met hun voornaam werden vermeld, lijkt het logisch om ‘H., proost van Brussel’ te lezen (en niet ‘H. van Brussel, proost’). De bovenvermelde tweede kopie van het charter bevat echter een andere initiaal, namelijk *N. Bruxellensis Prepositi*¹⁹⁶, wat de verwarring enkel maar groter maakt.

De proost van Brussel ontbrak echter in de getuigenlijst van een charter uit 1117, uitgevaardigd door dezelfde aartsdiaken Gualterus.¹⁹⁷ Een zekere deken *Tidonus* – een schrijffout voor Theo? – werd wel vermeld, samen met Johannes, Gerardus, Egebertus, Walterus en Herimannus, allen kanunniken van Brussel.

Op het moment van de uitvaardiging van deze oorkonden bestond er in Brussel geen enkele proosdij, tenminste toch niet volgens de gangbare inzichten. De proosdij van de Kapellekerk bestond nog niet, aangezien deze kerk pas kort vóór 1134 werd opgericht. Voor het overige was er in middeleeuws Brussel slechts één enkele andere proosdij bekend: de Sint-Jacobsproosdij-op-de-Coudenberg.

Het blijft echter een mysterie wanneer deze proosdij precies werd opgericht. Er wordt traditioneel aangenomen dat de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* ongeveer gelijktijdig met de bouw van de hertogelijke burcht op de *Coudenberg* verscheen.¹⁹⁸ Er bestaat geen enkele bron die dit zwart of wit bevestigt of weerlegt. In feite bestaan er *tout court* geen bronnen die een licht werpen op het ontstaan van de *Sint-Jacobskerk* en de bijhorende proosdij. De archeologie biedt al evenmin hulp, vermits bij de opgravingen nog geen resten van de middeleeuwse kerk werden teruggevonden.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Jan Verbesselt schreef letterlijk: “H. de proost van (het kapittel?) van Brussel; Theo de deken (van Brussel?)” (VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 17).

¹⁹⁵ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 42.

¹⁹⁶ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 42.

¹⁹⁷ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 44.

¹⁹⁸ d'HOOP (1922), *Archives ecclésiastiques du Brabant*, p. 149 ; BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. XI ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 196 ; DE RIDDER (1989), *Parochiewezenen urbanisme*, p. 143.

¹⁹⁹ Er werden wel al enkele restanten van de voormalige abdij ontdekt (CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 97 ; BOON (1999), *Brusselse Coudenberg*, p. 46).

Volgens een aantal historici ging de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* door als een soort hofkapel van de graven van Leuven, die zich aan het begin van de 12e eeuw waren komen vestigen op de *Coudenberg*. Andere historici namen dan weer aan dat er een nauw verband bestond tussen het ontstaan van de *Sint-Jacobsproosdij-op-de-Coudenberg* en het *Sint-Jacobsgasthuis*, dat toebehoorde aan de Orde van de Hospitaalridders van Sint-Jan van Jeruzalem.²⁰⁰

Aan het begin van de 13^e eeuw werden plotsklaps kanunniken van Sint-Jacobs vermeld (*canonicorum Sancti Jacobi in Caldenberga* – 1201 ; *canonicorum refularium ecclesie Beati Jacobi* – 1228). Denise Van Derveeghde leidde hieruit af dat de clerici van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* vanaf het einde van de 12^e eeuw of het begin van de 13^e eeuw de regel van Sint-Augustinus aannamen.²⁰¹ Hierdoor konden de gemeenschap en de bijhorende kerk zich onafhankelijker opstellen ten opzichte van het Sint-Goedelekapittel. Een schriftelijke bevestiging van deze feiten ontbreekt echter.

H. Bruxellensis Prepositi kan echter niet zomaar aan de Sint-Jacobsproosdij-op-de-Coudenberg worden gekoppeld. Dat zou het ontstaan van deze proosdij trouwens een heel stuk opschuiven in de tijd. Toch blijft de mogelijkheid openstaan.

Volgens enkele Brusselse historici bezat echter ook het Sint-Goedelekapittel aanvankelijk een proost. In de ogen van Placide Lefèvre bekleedde deze proost aanvankelijk de tweede rang na de deken en zou de functie verdwenen zijn aan het begin van de 13e eeuw.²⁰² Tegelijkertijd gaf hij echter toe dat de samenstelling van het Sint-Goedelekapittel in de 11e en 12e eeuw zeer slecht gekend is. Nadien stonden deken, *cantor* en tesorier aan het hoofd van het kapittel.²⁰³

3.2.3.4 Onulfi her en der²⁰⁴

In 1121 vaardigde hertog van Lotharingen Godfried I een charter uit ten voordele van de abdij van Affligem.²⁰⁵ Het belang van dit document ligt in de plaats van uitgave: *apud*

²⁰⁰ LEFÈVRE (1956), *Obituaire*, p. 97 ; VAN DERVEEGHDE (1970), *Prévôté*, p. 965 ; OCKELEY (1998), *Ziekenzorg*, p. 174.

²⁰¹ VAN DERVEEGHDE (1970), *Prévôté*, p. 965. Hun bevoorrecht statuut werd trouwens officieel bevestigd in 1230, 1241 en 1252 (LAURENT (1963), *Limites*, p. 197 ; VAN DERVEEGHDE (1970), *Prévôté*, p. 965 ; DE RIDDER (1989), *Parochiewezenen urbanisme*, p. 143).

²⁰² LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 68.

²⁰³ LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 68 ; DE RIDDER (1987-1988), *Inventaris*, I, p. 18.

²⁰⁴ Ook Stéphane Demeter en Georges Despy wijdden enkele paragrafen aan 'le prêtre Onulphe' (DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 272 ; DEMETER (2003), *Contribution*, pp. 18-20).

²⁰⁵ BRON 4.

Brussele super castellum. Dit is de oudste vermelding van een kasteel te – of bij? – Brussel, al blijft het onduidelijk om wiens kasteel het in wezen ging.²⁰⁶

Het charter bevat tevens een interessant element op het vlak van de kerkgeschiedenis. Als laatste getuige wordt clericus Onulfus vermeld. Verscheidene historici zagen hierin een priester van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*²⁰⁷, hoewel dit niet met klem door de bron wordt bevestigd. Deze clericus Onulfus fungeerde trouwens ook nog in latere akten als getuige.²⁰⁸ Getuigenlijsten uit 1095, 1122, 1133 en 1138 vermelden echter ook een heer Onulfus de Bruesella, een priester Onulfus en de broers Onulfus et Balduinus.²⁰⁹ Ten gevolge van de losse omgang met familienamen en titulatuur, valt het moeilijk uit te maken of het steeds om dezelfde persoon ging.

Onulfus verscheen eveneens ten tonele in de getuigenlijst van een hertogelijk charter uit 1125.²¹⁰ Deze keer ging het om Onulfus de Caldenberga, wat meteen de oudste vermelding van het toponiem *Coudenberg* oplevert. Of het om één van de hoger vermelde ‘Onulfi’ ging, kan echter niet met zekerheid worden gezegd. Evenmin kan worden besloten dat deze Onulfus een geestelijke of bijvoorbeeld priester van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* was. In de getuigenlijst bekleedde hij weliswaar de tweede plaats - na kapelaan Albertus - wat misschien wijst op zijn bevoorrechte positie. De andere rist getuigen leken daarentegen allen ‘wereldlijke’ personen te zijn.

Onulfus de Caldenberga dook opnieuw op als getuige in 1135.²¹¹ Ondertussen waren ook de vermelde priester Onulfus en clericus Onulfus nog als getuigen opgetreden, maar weliswaar nooit tegelijkertijd. Pas opnieuw een kleine tien jaar later, in 1143, werd Onulfus expliciet als een geestelijke bestempeld, meer bepaald als priester van *Coudenberg* (*Onulfus, sacerdos de Caldenberge*).²¹² Waarschijnlijk mag Onulfus de Caldenberga hiermee worden vereenzelvigd.

Het onderzoek van Stéphane Demeter wees uit dat priester Onulfus familiaal verbonden was met de familie van Aa/Brussel, de burggraven van Brussel. Met andere

²⁰⁶ DEMETER (2003), *Contribution*, pp. 5 & 15.

²⁰⁷ WAUTERS (1888), *Première enceinte*, p. 14 ; BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 43 ; DEMETER (2003), *Contribution*, pp. 15 & 18 ; DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, p. 45.

²⁰⁸ Bijvoorbeeld in 1122 en 1125 (de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, pp. 63 & 72).

²⁰⁹ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, pp. 15, 61, 63 & 93.

²¹⁰ BRON 5.

²¹¹ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 86.

²¹² de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 104.

woorden, zowel de kasteelheer als de priester op de Coudenberg maakten deel uit van dezelfde familie²¹³:

“Ce lien originel éventuel entre la chapelle Saint-Jacques-sur-Coudenberg et les châtelains pourrait constituer un indice supplémentaire d’une certaine indépendance de l’implantation du châtelain au Coudenberg. La fondation d’une collégiale constitue fréquemment un acte qui accompagne l’établissement d’une résidence princière principale. [...] La fondation comtale de la collégiale Sainte-Gudule, au milieu du XIe siècle, sur un autre site que celui du « château » de Bruxelles pourrait constituer aussi une anomalie si le comte avait effectivement la maîtrise du Coudenberg. En revanche, si le château de Bruxelles et bien aux mains du châtelain, la fondation comtale sur un site à la fois voisin et potentiellement rival peut s’expliquer par la volonté ducale de s’implanter dans l’espace urbain naissant en renforçant peut-être la position de l’église paroissiale.”

Hiermee onderschraagde Stéphane Demeter zijn hypothese over het oorspronkelijke kasteel van Brussel en de positie van de familie van Aa/Brussel. Mag de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* als een ‘eigenkerk’ van deze familie worden aanzien? Richtten de graven van Leuven/hertogen van Brabant hun aandacht daarom hoofdzakelijk op de Sint-Goedelekerk? Het wijst er in elk geval op dat beide kerken onafhankelijk waren van elkaar, zoals ook Georges Despy reeds opmerkte.²¹⁴

3.2.3.5 Een parochie en haar grenzen (1128-1129)

Tussen 25 december 1128 en 4 juni 1129 schonk bisschop van Kamerijk Burchardus het altaar van Wezembeek (*altare de Wezenbeccha*) aan de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk van Brussel (*ecclesie Beati Michaelis et Sancte Gudile Brusellensis*).²¹⁵ De inkomsten waren echter niet bestemd voor de kerk zelf, maar wel ten voordele en voor het herstel van het *Sint-Niklaasgasthuis* (*hospitalicium Sancti Nicholai*). Over dit gasthuis wordt vervolgens gemeld dat het ‘naast deze kerk onder de parochiegrens lag’ (*quod eidem ecclesie sub parrochiali termino adiacet*).

Dit zinnetje zorgt voor nogal wat interpretatieproblemen. Het *Sint-Niklaasgasthuis* wordt voor de eerste maal vermeld. Omwille van de genitief *Sancti Nicholai* mag men veronderstellen dat ook de Sint-Niklaaskerk bestond.²¹⁶ Vermoedelijk sloeg *eidem ecclesie*

²¹³ DEMETER (2003), *Contribution*, pp. 19-20.

²¹⁴ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 20.

²¹⁵ BRON 7.

²¹⁶ De oudst bekende vermelding van de Sint-Niklaaskerk is van de hand van een monnik van de abdij van Affligem – de voortzetter van de kroniek van Sigebert van Gembloux –, die meldde dat het schrijn van de Onze-Lieve-Vrouw van Basse-Wavre in 1152 een tijdje stond opgesteld in de *ecclesia Sancti Nicolai, que constructa*

dan ook op de Sint-Niklaaskerk en niet op de hogerop, wel expliciet vermelde Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk. Het *Sint-Niklaasgasthuis* lag immers naast de Sint-Niklaaskerk.²¹⁷

Het meest netelige element is echter *sub parochiali termino*. Voor de eerste maal is er expliciet sprake over een parochie. Over welke parochie ging het? Gelet op de inhoud van de akte, komen er slechts twee mogelijkheden in aanmerking: de Sint-Goedeleparochie en de Sint-Niklaasparochie. In het licht van de theorieën van Placide Lefèvre, Jan Verbesselt en anderen zou men moeten opteren voor de Sint-Goedeleparochie, de enige echte moederparochie van Brussel. Desalniettemin opteerde ook Georges Despy voor de Sint-Goedeleparochie.²¹⁸

Toch laat net dit zinnetje ruimte voor twijfels bestaan. Als de Sint-Goedeleparochie effectief de enige parochie was, waarom is er dan sprake van een grens? Indien het *Sint-Niklaasgasthuis* effectief deel uitmaakte van de Sint-Goedeleparochie, waarom is er dan sprake van *sub parochiali termino*? De vermelding van dit begrip wijst mijns inziens juist op het bestaan van meerdere parochies op het Brusselse grondgebied. Liep er een grens in de buurt van de Sint-Niklaaskerk en het *Sint-Niklaasgasthuis*?²¹⁹ Bestond er een Sint-Niklaasparochie waaronder het *Sint-Niklaasgasthuis* resorteerde?

3.2.3.6 Tenminste één gekende stichting (20 december 1134)

De oudste vermelding van de Kapellekerk stamt uit een hertogelijk charter uit 1134 (*capellam in eo ad honorem Domini Sepulcri Dominique Genitricis Mariae constructam*).²²⁰ De kerk was gelegen in een allodium (*allodium quoddam meum*, waarnaar het bovenstaande *in eo* verwijst), dat buiten de stad lag (*Bruxellae oppido adjacens*) en dat hertog van Brabant Godfried I kort voordien had geschonken aan de abdij van het Heilig Graf van Kamerijk. De akte van 20 december 1134 bevestigde deze schenking.

Traditioneel wordt 1134 als stichtingsdatum van de Kapellekerk beschouwd. De eerste ‘kapel’ moet effectief rond die tijd zijn gebouwd. In 1138 meldde diezelfde Godfried I dat

est in oppido Brusellensi (LAURENT (1963), *Limites*, p. 203 ; DE RIDDER (1989), *Parochiewezen en urbanisme*, p. 144 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, pp. 269-270).

²¹⁷ Het *Sint-Niklaasgasthuis* lag in de *Melkstraat*, die de Sint-Niklaaskerk verbond met de *Steenstraat* (FAVRESSE (1938), *Actes*, p. 415).

²¹⁸ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 283.

²¹⁹ Ik veronderstel dat de Sint-Jansparochie van Molenbeek – door Guillaume Des Marez en Jan Verbesselt aangewezen als oeroude parochie – hier niet in aanmerking komt. In de akte wordt er met geen woord over gerept. Bovendien lag deze parochie enkel op de linker Zenneoever, terwijl het *Sint-Niklaasgasthuis* op de rechteroever lag.

²²⁰ BRON 8.

hij eigenhandig de eerste steen had gelegd.²²¹ De Kapellekerk werd in de 12^e eeuw steevast als ‘kapel’ betiteld. Deze benaming was blijkbaar zó karakteristiek dat ze versteende tot de latere – en huidige – benaming Kapellekerk (*der kerken vander Capellen* of *ecclesia Beate Marie de Capella*, vaak ook in de afgekorte vorm *ter Capellen* of *Capella*).²²²

Ook hier bestond er dus een nauw verband tussen de kerkstichting en de landsheerlijke macht. Raymond Van Uytven merkte op dat onder het bewind en op initiatief van Godfried I (1095-1139) in Brabant niet minder dan elf kloosters werden gesticht. Deze stichtingen gebeurden niet enkel ten gevolge van de vroomheid van deze hertog of als stimulans tot de ontginning van woeste gebieden. Volgens Raymond Van Uytven veruitwendigden de kloosterstichtingen een politiek ter bevordering en aanwakkering van handel en verkeer²²³:

“Al de door hem in het leven geroepen kloosters en zijn latere giften liggen langs oude reeds bestaande verkeerswegen of in de natuurlijke richtingen van het verkeer als steunpunten van de zich stabiliserende banen.”

Deze uitspraak is zeer intrigerend. De Kapellekerk ligt aan het begin van de Hoogstraat. Bestaat er een verband tussen beiden? In elk geval wijst de inplanting van de kerk op de interesse van de hertogen voor het zuidelijke grondgebied. Is het niet toevallig dat de twee kerken die expliciet werden verbonden met landsheerlijke initiatieven – de Sint-Goedelekerk en de Kapellekerk – zich aan weerszijden van de *Coudenberg* bevonden? Mogen beide stichtingen niet worden beschouwd als een poging van de graven van Leuven/hertogen van Neder-Lotharingen om hun greep op het territorium te verstevigen?

3.2.3.7 Actie en reactie (1135)

In 1135 vaardigde het Sint-Goedelekapittel (*Bauduinus, decanus, et congregatio Sancti Michaelis atque Sancte Gudile*) een charter uit dat mits de goedkeuring van Godfried I een sluimerend conflict (*controversia sopita*) met de Kapellekerk (*capellam Sancte Marie*) oploste.²²⁴ Kort na het opduiken van de ‘kapel’ in de Brusselse geschiedenis, doken er dus reeds moeilijkheden met het Sint-Goedelekapittel op. De toon was gezet.

Uit het charter uit 1134 kan men echter niet afleiden of de Kapellekerk ook maar iets te maken had met het Sint-Goedelekapittel. Noch het kapittel, noch de Sint-Goedelekerk

²²¹ BRON 10.

²²² De benaming *ter Kapellen* werd daarnaast ook gebruikt om de nabije buurt en de parochie te benoemen, hetgeen wel eens tot verwarring kan leiden.

²²³ VAN UYTVEN (1959), *Kloosterstichtingen*, pp. 180-181.

²²⁴ BRON 9.

werden in dit charter vermeld. Het *allodium* was afkomstig van de hertog en werd geschonken aan de Heilig Grafabdij van Kamerijk. Toch voelde het Sint-Goedelekapittel zich aangesproken. Vermoedelijk was dit een ‘bedreiging van onderuit’, waarop al werd gealludeerd in de pauselijke bulle uit 1113. In het akkoord was er evenmin sprake over parochies. Ik concludeer hieruit dat de Kapellekerk alleszins niet in de Sint-Goedeleparochie lag. Indien dit wel het geval was, dan zou het Sint-Goedelekapittel wel vermeld zijn geweest in het charter uit 1134 en zouden er misschien ook geen moeilijkheden zijn ontstaan.

Het akkoord maakte weliswaar melding over parochiale rechten en over parochianen. De abt van Kamerijk mocht in de ‘kapel’ geen priester of monnik (*sacerdotem non monachum*) aanstellen die ten dienste zou staan van de parochianen. Integendeel, het Sint-Goedelekapittel bezat het recht om de parochiepriester (*parochianus sacerdos*) aan te stellen. Niemand van de parochianen van de Sint-Goedelekerk (*nullum parochianorum nostrorum*) mocht er zich laten begraven. In de getuigenlijst werd parochiaan Alvezo (*S. Alvezonis, parochiani*) vermeld.

Kortom, hoewel er geen expliciete afspraken werden gemaakt omtrent de parochiegrenzen, is het duidelijk dat het Sint-Goedelekapittel parochiale aanspraken kon opleggen en afdwingen. De getuigenlijst maakt duidelijk dat de Sint-Goedelekerk zelf over een parochiaan beschikte (Alvezo), met andere woorden, een persoon die verantwoordelijk was voor de parochiale zorgen. Samen met de vermelding van de parochiegrenzen uit 1128-1129 zijn dit de oudste aanwijzingen over het bestaan van de Sint-Goedeleparochie.

Is het toeval dat deze vermeldingen nét in deze periode opdoken? Het lijkt van niet. Het is mijn hypothese dat de Sint-Goedelekerk – en het Sint-Goedelekapittel – haar parochiale macht begon te affirmeren en te exploiteren in de eerste helft van de 12e eeuw. Een eerste, indirecte aanwijzing werd al in 1113 gegeven. Het bestaan van een parochiaan, de vermelding van parochiegrenzen en het conflict met de Kapellekerk bevestigen deze tendens, die wellicht te maken had met de vermelde ‘bedreiging van onderuit’.

In het vierde artikel van het akkoord vindt men ten slotte nog een andere interessante passage: *Ipsa autem capella, pro cognitione dignitatis et primatu nostre ecclesie, quotannis II^{os} solidos in Pascha nobis persolvat*. Geruggesteund door haar waardigheid en onafhankelijke positie kon het Sint-Goedelekapittel de nieuwe kerk blijkbaar een jaarlijkse belasting opleggen. Deze zin suggereert dat de Sint-Goedelekerk zich tegelijkertijd ging profileren

als hoofdkerk. Jan Verbesselt merkte dit ook al op, maar was zodanig ‘verblind’ door zijn eigen stellingen omtrent de *Sint-Gorikskerk* om er dieper op in te gaan.²²⁵

3.2.3.8 De kerk op de Coudenberg, een kerk van Brussel (1151)

Ondanks het feit dat het bestaan van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* mag worden vermoed op basis van de vermelding van Onulfus, priester van *Coudenberg*, is het wachten tot 1151 vooraleer de kerk expliciet werd vermeld. In dat jaar bevestigde de hertog van Neder-Lotharingen Godfried III een goederenruil tussen de Sint-Pieterskerk van Affligem en de Sint-Jacobskerk van Brussel (*inter ecclesias Sancti Petri Haffligeniensis Santique Jacobi Bruesellensis*).²²⁶ Deze laatste wordt overduidelijk als ‘kerk’ aangeduid, niet als ‘kapel’.

Ook Onulfus trad opnieuw op de voorgrond. Deze keer niet als getuige, maar wel als belanghebbende.²²⁷ Op zijn verzoek schonk Godfried III het *allodium Molenveld* aan de abt van Affligem.²²⁸ Onulfus werd deze keer betiteld als priester van de kerk van Brussel (*Onulfi, Bruesellensis ecclesie presbiteri*). Deze omschrijving is problematisch. In het licht van het voorgaande lijkt het logisch om in hem de priester van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* (van Brussel) te zien.

Vermoedelijk was de *Bruesellensis ecclesie* een verkorting van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* ‘van Brussel’, zoals de kerk hogerop in de akte werd vermeld. Ze mag dus niet verward worden met de ‘kerk van Brussel’ (*ecclesia Borsellensi*), zoals de Sint-Goedelekerk in 1073 werd bestempeld. De bepaling ‘van Brussel’ geeft in elk geval aan dat de *Coudenberg* in 1151 tot Brussel behoorde.

3.2.3.9 Een nutteloze schenking (1162)

In 1162 vaardigde hertog van Brabant Godfried III een charter uit dat tot nu toe weinig aandacht kreeg van de Brusselse historici. De hertog bevestigde dat hij samen met zijn moeder Lutgardis de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* had geschonken aan Gerardus de Sluse (Gerard van Sluis), ten voordele van het Hospitaal van Jeruzalem.²²⁹ Deze schenking vond evenwel plaats op voorwaarde dat de rechten van de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk (*ecclesie Beati Michaelis et Sancte Gudile Virginis*) niet

²²⁵ “In dezelfde periode [begin 12e eeuw] en “élan” wordt het “*oratorium sancti Michaelis archangeli*” verheven tot hoofdkerk van Brussel. De hertog zelf getuigt ervan in 1134 [...]. In 1135 noteren wij een tweede vermelding van de *ecclesia sancti Michaelis et sancte Gudile*.” (VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 9)

²²⁶ BRON 12. Met de *Sint-Pieterskerk* van Affligem werd vanzelfsprekend de abdij van Affligem bedoeld.

²²⁷ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 23.

²²⁸ Dit goed/toponiem kon nog niet worden gelokaliseerd.

²²⁹ BRON 14.

geschonden zouden worden. Het charter inspireerde Denise Van Derveeghde tot de volgende bewering²³⁰:

“En ce qui concerne les débuts de la prévôté de Saint-Jacques sur Coudenberg, on sait qu’ils sont intimement mêlés à l’existence d’un hôpital de l’Ordre de Saint-Jean de Jérusalem auquel le duc de Lotharingie Godefroid III avait cédé en 1162 une église dédiée à saint Jacques et située au Coudenberg, [...]”

Een rechtzetting is noodzakelijk. In het hertogelijke charter is nergens sprake van een proosdij, maar enkel van de *Sint-Jacobskerk*, samen met de toebehoren van een gasthuis (*ecclesiam Beati Iacobi in Caldenberge cum appendentibus rebus hospitalis et ipsa domo pauperum Christi susceptoria*). Daarenboven kan men uit het charter afleiden dat zowel de kerk als het gasthuis al vóór 1162 bestonden. Zoniet konden ze niet worden weggeschonken.

De schenking aan het Hospitaal van Jeruzalem was ingegeven door spirituele en organisatorische motieven. De hertog was tijdens zijn deelname aan de kruistochten onder de indruk gekomen van het grote Hospitaal van Jeruzalem. Tegelijkertijd wenste hij de opvang van de behoeftigen in Brussel te reorganiseren.²³¹ In deze optiek was de schenking een goede zet.

Helaas! Volgens Paul Bonenfant en Eliane Gubin luidde de schenking tegelijkertijd het verval van het gasthuis in.²³² De orde van het Hospitaal van Jeruzalem schonk zeer weinig aandacht aan haar ‘relatiegeschenk’. Volgens Georges Despy nam de orde het geschenk zelfs nooit aan.²³³ Dat het *Sint-Jacobsghasthuis* in verval geraakte, werd ook nog afgeleid uit het feit dat er nagenoeg geen gegevens te vinden zijn over haar verdere geschiedenis. Deze argumentatie klopt echter niet.

Is er geen andere uitleg mogelijk? De idee van een relatiegeschenk aan het Hospitaal van Jeruzalem blijft mijns inziens overeind, de reorganisatie van het liefdadigheidswezen in Brussel niet. Ik opteer eerder voor een kerkelijke reorganisatie. Er werd immers expliciet gemeld dat niet enkel het gasthuis, maar eerst en vooral de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* werd weggeschonken. Ten tweede werd ook zeer expliciet gesteld dat de rechten van de Sint-Goedelekerk gevrijwaard dienden te worden. Tot hiertoe is er echter geen enkele aanwijzing over eventuele rechten op de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* teruggevonden.

²³⁰ VAN DERVEEGHDE (1970), *Prévôté*, p. 965.

²³¹ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, pp. X-XI.

²³² GUBIN (-), *Hôpitaux*, p. 14.

²³³ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 272.

Ik vraag me af of de schenking van het gasthuis en de kerk van de *Coudenberg* niet mogen worden geïnterpreteerd als een noodzakelijke operatie om de ‘alleenheerschappij’ van de *Sint-Goedelekerk* mogelijk te maken. Was het de voorbode voor de uitvaardiging van een ontzettend belangrijke bulle een tiental jaar later?

3.2.3.10 Eindelijk hoofdkerk! (1174)

De *Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk* (*ecclesie Sancti Michaelis Sancteque Gudile Brucsellensis*) verkreeg op 9 april 1174 drie pauselijke bullen. Via twee bullen beval paus Alexander III aan Petrus, de vertegenwoordiger van de abdij van Kamerijk, en aan de abt van Affligem om een aantal misbruiken die werden begaan door Brusselse priesters, tegen te gaan.²³⁴ Aangezien deze twee bullen geen betrekking hebben op de problematiek van de parochies, worden ze hier buiten beschouwing gelaten. Ik behandel enkel de bulle van dezelfde datum waardoor paus Alexander III de *Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk* onder zijn bescherming nam, haar bezittingen bevestigde en verscheidene privileges toestond.²³⁵

Deze bulle was méér dan een herneming van de pauselijke bulle uit 1113. In eerste instantie werd weliswaar een algemene bescherming afgekondigd van de privileges, statuten en goederen van de kerk. Deze keer volgde wel een gedetailleerde opsomming (*In quibus hec propriis duximus exprimenda vocabulis*). In eerste instantie werd de plaats van de kerk zelf vermeld, samen met het kerkhof en de toebehoren.

Daarna volgde een lijst met ondergeschikte kapellen: de *Sint-Jacobskapel-op-de-Coudenberg* en al haar toebehoren, de *Sint-Niklaaskapel* op de *Nedermarkt* en al haar rechten en toebehoren, de *Sint-Gorikskapel op de rivier de Zenne* en al haar rechten en toebehoren, drie gasthuizen binnen de omtrek van de stad, de *Sint-Janskerk* van Molenbeek met de tienden, landen en alles wat het kapittel binnen die parochie bezit, en nog een reeks andere goederen buiten Brussel.

Close reading is hier noodzakelijk. De *Sint-Niklaas- en Sint-Gorikskerk* werden eerst vermeld en droegen het etiket ‘kapel’. Die mistroostige eer viel ook te beurt aan de *Sint-Jacobskapel-op-de-Coudenberg*, die voordien nochtans als ‘kerk’ werd bestempeld. De Kapellekerk – die dan weer altijd als ‘kapel’ werd vermeld – kwam niet in het lijstje voor. De *Sint-Janskerk* van Molenbeek werd wel als ‘kerk’ vermeld. De bijhorende parochie werd voor het eerst expliciet vernoemd.

²³⁴ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, pp. 21 & 22.

²³⁵ BRON 16.

Er was tevens een verschil in de aanduiding van de rechten waarop het Sint-Goedelekapittel aanspraak kon maken. Van de *Sint-Jacobskapel-op-de-Coudenberg* werden enkel alle toebehoren vermeld, van de Sint-Niklaas- en *Sint-Gorikskapel* telkens alle rechten en toebehoren en van de *Sint-Janskerk* van Molenbeek ‘enkel’ tienden, gronden en alles wat het kapittel binnen die parochie bezat. Het is duidelijk dat de Sint-Goedelekerk enkel volledige aanspraken kon maken op de Sint-Niklaas- en *Sint-Gorikskerk*. Dit gold niet voor de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* en de *Sint-Janskerk* van Molenbeek.

Er werd ook melding gemaakt van drie gasthuizen (*triam etiam hospitalia*) die ‘binnen de omtrek van de stad’ werden gelokaliseerd (*infra ambitum oppidi vestri*). Volgens Paul Bonenfant konden dit enkel en alleen het *gasthuis van Onze-Lieve-Vrouw en de Twaalf Apostelen*, het *Sint-Niklaasgasthuis* en het *Sint-Jacobsgasthuis* (op de Coudenberg) zijn.²³⁶ Enkel deze drie gasthuizen werden reeds vóór 1174 in de bronnen vermeld. Het *Sint-Jansgasthuis* kwam volgens Paul Bonenfant niet in aanmerking aangezien dit pas tussen 1186 en 1195 werd opgericht (onder de benaming *Heilige Geestgasthuis*).²³⁷

Verder was er nog sprake van de rechten en plichten van de parochianen. Grote kerkelijke feesten, processies, dopen en begrafenissen²³⁸ moesten allemaal in de Sint-Goedelekerk plaatsvinden. Ten slotte werd nog eens herhaald dat de rechten en privileges van de kerk niet mochten worden geschonden.

Mijns inziens moet er worden afgewogen of deze pauselijke bulle een bestaande toestand bevestigde of juist een nieuwe toestand bekrachtigde. Placide Lefèvre en Jan Verbesselt – en in hun spoor een aantal andere historici – kozen resoluut voor de eerste optie. De pauselijke bulle bevestigde het oorspronkelijke statuut van de Sint-Goedelekerk als hoofdkerk van het Brusselse grondgebied. Alle andere kerken waren er ondergeschikt aan.

Desalniettemin kunnen er enkele kritische kanttekeningen worden gemaakt. Alle andere kerken? De Kapellekerk wordt helemaal niet vermeld in de pauselijke bulle. Ondergeschikt? Uit de precieze aanduiding van de rechten blijkt duidelijk dat het Sint-Goedelekapittel enkel maar aanspraak maakte op het volledige pakket rechten en toebehoren van de Sint-Niklaas- en *Sint-Gorikskapel*. Ik interpreteer de bulle dan ook op dezelfde manier als Georges Despy deed²³⁹:

²³⁶ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 34.

²³⁷ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 35.

²³⁸ Enkel de leprozen van *Obbrussel* verwierven het recht om een eigen kerkhof te bezitten.

²³⁹ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 262.

“Par conséquent lorsque, en 1174, le pape Alexandre III confirme au chapitre des Saints Michel et Gudule la possession, avec le titre de « chapelles » de trois églises bruxelloises – Saint-Jacques, Saint-Nicolas et Saint-Géry – il ne s’agit pas nécessairement là d’une vérité historique mais peut-être tout simplement de l’expression d’une prétention des chanoines du Chapitre [sic] à l’hégémonie sur les autres oratoires.”

Het woord ‘peut-être’ mag uit dit citaat worden weggelaten. De bulle vormde de officiële bekrachtiging van een nieuwe toestand. Geruggesteund door de bisschoppelijke ‘onafhankelijkheidsverklaring’ uit 1073 en de pauselijke beschermingsbulle uit 1113 ondernam de Sint-Goedelekerk in de loop van de 12^e eeuw verwoede pogingen om de enige hoofdkerk van Brussel te worden. Dit was een geleidelijk proces, waarbij een aantal concurrenten moesten worden ‘uitgeschakeld’.

De pauselijke bulle van 1174 vormde de eerste officiële bekrachtiging van deze ‘nieuwe’ situatie. De Sint-Goedelekerk werd hoofdkerk en een aantal andere kerken – gedegradeerd tot ‘kapellen’ – werden onder haar gezag geplaatst. De onafhankelijkheid was echter nog niet volledig. Zowel de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* als de *Sint-Janskerk* van Molenbeek behielden prerogatieven. De Kapellekerk net buiten de stad (*Bruxellae oppido adjacens*) werd zelfs niet vermeld.

3.2.3.11 De schenking herovergedaan

In 1183 vaardigde hertog Godfried III een tweede charter uit waarmee hij de schenking van het *Sint-Jacobsghasthuis-op-de-Coudenberg* aan het Hospitaal van Jeruzalem bekrachtigde.²⁴⁰ Ging het om een simpele herbevestiging van zijn eigen charter uit 1162? Of moet er meer achter gezocht worden?

Er zijn toch enkele verschillen met de schenking van 20 jaar voordien. Ten eerste schonk de hertog in 1183 enkel het gasthuis met de toebehoren en inkomsten (*domum hospitalis [...] cum universis appendentiis ac redditibus suis*) weg. In 1162 werd de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* weggeschonken, samen met de toebehoren, het gasthuis en het armenhuis. In 1162 werd daaraan toegevoegd dat de rechten van de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk gerespecteerd dienden te worden. In 1183 werd dan weer onderstreept dat het Hospitaal van Jeruzalem voor eeuwig vrij over het gasthuis kon beschikken (*in perpetuum libere possidendam*).

In 1183 verschaftte de hertog ook nog enkele bijkomende details over de ligging van het gasthuis. Het bevond zich op zijn eigen *allodium*, gelegen in zijn stad Brussel en gesticht op de *Coudenberg* (*super alodium meum apud Brussellam, burgum meum, in Frigido Monte*

²⁴⁰ BRON 19.

fundatam). Waarschijnlijk werd uit deze passage afgeleid dat het gasthuis door de hertog zelf gesticht werd²⁴¹, al werd dit niet expliciet bevestigd door het charter.

Over de verdere geschiedenis van het gasthuis is niet zoveel bekend. In tegenstelling tot wat sommige historici suggereerden, lijkt het er echter op dat het nog lange tijd in het bezit bleef van het Hospitaal van Jeruzalem. De commanderij van Henegouwen-Cambrésis – een onderafdeling van het Hospitaal van Jeruzalem – schonk Guillaume de Blitterswyc in 1414 namelijk een huis, met hofstede en toebehoren, gelegen te Brussel op de *Coudenberg*, binnen de omheining van het *Sint-Jacobs klooster-op-de-Coudenberg*.²⁴² Waarschijnlijk werd dit huis ook vermeld in een inventaris van de goederen van het Hospitaal uit 1373. Op dat moment werd verduidelijkt dat er zeker géén kapel aan verbonden was (*sans chapelle*).²⁴³

De gestelde vragen blijven helaas onbeantwoord. Waarom was er plots geen sprake meer van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* en werd ditmaal enkel het gasthuis – zonder kapel – weggeschonken? Was er een verband met de kerkelijke reorganisatie van 1174? Was de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* reeds buitenspel gezet ten opzichte van de Sint-Goedelekerk? Of had de hertog andere plannen met de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*, met name de omvorming tot een proosdij?

3.2.3.12 Honderd jaar geschiedenis in één *falsum* (1183-1190)

Een zekere Baldricus (*Baudri*) – vermeld zonder titel – stichtte het Sint-Goedelekapittel in het jaar 1047.²⁴⁴ Ten minste, zo wordt toch vermeld in charter n° 1 uit het Archief van Sint-Goedele.²⁴⁵ Dit beruchte charter werd al door verscheidene historici geanalyseerd. Het vormt uiteraard niet de bedoeling om het document opnieuw gedetailleerd te bespreken. Dat hebben onder meer Guillaume Des Marez, Paul Bonenfant, Placide Lefèvre en Jan Verbesselt al uitvoerig gedaan.²⁴⁶ Ik zal enkel die elementen toelichten die een licht kunnen laten schijnen op het parochiale kader van het vroege Brussel.

²⁴¹ DE KEYZER (-), *Hôpitaux*, p. 13.

²⁴² BRON 204.

²⁴³ BRON 32: *Item y a III autres petites maisons appellées le Mont Saint Jehan à chapelle, Gaspondore et Bruxelles sanz chapelle jadiz de l'Ospital ancien* (1373).

²⁴⁴ BRON 20.

²⁴⁵ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 1.

²⁴⁶ DES MAREZ (1908), *Diplôme de fondation* ; BONENFANT (1950), *Charte de fondation* ; VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*. Een historiografisch overzicht, gaande van Albertus Miraëus tot Placide Lefèvre, vindt men terug in BONENFANT (1950), *Charte de fondation*, pp. 18-24.

In de eerste plaats is dat de datering. Na een historiografische traditie van méér dan 300 jaar misvattingen slaagde Paul Bonenfant er uiteindelijk in te bewijzen dat het charter een *falsum* was. Op basis van paleografische, sigillografische en diplomatieke argumenten dateerde hij de vervaardiging van het document in het laatste kwart van de 12e eeuw, namelijk tussen 1183 en 1190 of kort nadien.²⁴⁷ Sindsdien werd zijn zienswijze niet meer in twijfel getrokken. Daar is trouwens ook geen enkele reden toe.

Paul Bonenfant formuleerde nog twee andere belangrijke vaststellingen. In de eerste plaats meende hij dat de *vita* van Sint-Goedele op het *falsum* van 1047 gebaseerd kon zijn, hoewel hij ook het omgekeerde mogelijk achtte. Hij vond geen enkele concrete aanduiding over de mogelijke bronnen van het *falsum*. Met andere woorden: ‘rien ne permet d’affirmer qu’on ait utilisé pour sa rédaction quelque source écrite antérieure’.²⁴⁸ Dit is op z’n minst een vreemde bewering. Het is absurd om te stellen dat het *falsum* volledig, maar dan ook volledig uit de lucht gegrepen was.

Vormelijk moet het charter dus aan het einde van de 12e eeuw worden toegeschreven, maar wat met de inhoud? Kort samengevat werden er een viertal zaken in vermeld. Baldricus – de ik-persoon en dus de oorkonder – meldde dat hij de parochiekerk van Brussel (*parochialem ecclesiam Brucselles*) had laten inwijden (*consecrari feci*). In diezelfde kerk liet hij ook de relieken van Sint-Goedele (*corpus Sanctissimum Virginis Christi Gudile*) onderbrengen, verwaarloosd (*negligenter*) als ze werden aangetroffen in het Sint-Gorikskerkje (*ecclesiola Sancti Gaugerici*).

Omwille van zijn zieleheil schonk hij deze kerk (*ipsam ecclesiam*) – dus waarschijnlijk de parochiekerk – aan Sint-Goedele en voegde daar vijf *mansi* gelegen in *Hascreold* (in Asse?) en zeven bunder in Woluwe aan toe. Als vierde daad verdeelde hij al deze goederen in twaalf prebenden (*clericorum duodecim prebendas*), waaraan hij vervolgens nog een aantal rechten en vrijstellingen schonk.

In de ogen van Placide Lefèvre en Paul Bonenfant waren deze rechten en vrijstellingen in zekere zin ‘verdacht’ en vormden zij de aanleiding tot de redactie van het *falsum* op het einde van de 12e eeuw.²⁴⁹ Zo schonk Baldricus een deel van het terugkooprecht dat hij kon laten gelden op de prebenden (*redimiculi prebendarum partem*) ten voordele van het oprichten van de kerk (*ad ejus [ecclesie] edificationem*). In navolging van de 17e-eeuwse

²⁴⁷ BONENFANT (1950), *Charte de fondation*, p. 37.

²⁴⁸ BONENFANT (1950), *Charte de fondation*, p. 46.

²⁴⁹ LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 37 ; BONENFANT (1950), *Charte de fondation*, pp. 48-49.

historicus Miraeus leidde Paul Bonenfant uit dit *edificationem* het bestaan van een kerkfabriek af.²⁵⁰

Guillaume Des Marez, Paul Bonenfant en anderen toonden aan dat de *datatio* van het charter vol fouten stond. Dit was uiteraard één van de elementen om het document als een *falsum* te ontmaskeren. Langs de andere kant bleef men wel vasthouden aan de waarachtige inhoud van het document. Placide Lefèvre loste deze tegenstrijdigheid op door het *falsum* te bestempelen als een *notitia*, dat wil zeggen, een document waarin een aantal feiten en rechten werden bekend gemaakt, zonder dat het evenwel juridische kracht bezat.²⁵¹ Door de aanhechting van een zegel en de diplomatieke formuleringen heeft men wel gepoogd het document als een authentiek charter te laten doorgaan.

Via deze redenering kon Placide Lefèvre dan ook stellen dat de redactie van het *falsum* toch ‘zeer oud’ was. De historiciteit van de inhoud kon dus niet in twijfel worden getrokken.²⁵² Daarenboven bleef nagenoeg iedereen het vermelde jaartal 1047 in aanmerking nemen als stichtingsdatum voor dit Sint-Goedelekapittel.²⁵³

Kortom, volgens de gangbare theorie werd er in de tweede helft van de 12^e eeuw een *falsum* gecreëerd waardoor de stichting van het Sint-Goedelekapittel in 1047 werd bevestigd. Ik vraag me echter af of de relatie tussen het *falsum* en haar inhoud niet anders te verklaren is. De bewering van Paul Bonenfant als zouden de bronnen van het *falsum* niet terug te vinden zijn, klopt niet. In het *falsum* werden namelijk een hele reeks elementen herhaald én samengebracht die in de hogerop besproken charters en documenten werden vermeld.

Over welke elementen ging het? In 1073 verwierf de kerk haar onafhankelijke positie. In 1113 nam de paus de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk onder zijn bescherming en bevestigde haar bezittingen, rechten en privileges. In de tussentijd was ze blijkbaar voorzien van de relieken van Sint-Goedele, waarover men in de bisschopsoorkonde niet

²⁵⁰ BONENFANT (1950), *Charte de fondation*, p. 48. De kerkfabriek van Sint-Goedele werd pas voor het eerst expliciet vermeld in 1220 (DE RIDDER (1992), *Sint-Goedele*, p. 21).

²⁵¹ LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 36.

²⁵² “Au reste, l'historicité du document ne saurait, de ce chef, être mise en doute. Elle demeure absolue, en ce qui concerne les éléments essentiels, en particulier l'institution du chapitre.” (LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 36)

²⁵³ Om slechts één voorbeeld aan te halen: “Qu’il suffise de dire pour terminer, [...], que parmi les éléments paraissant dignes d’être retenus figure la date de 1047 pour la fondation du chapitre de Sainte-Gudule. C’est, en effet, parce qu’il connaissait par la tradition le millésime auquel se situait cet événement, mais ignorait sous quel pontificat il s’était produit, que l’auteur du faux a suscité pour la première fois la suspicion et fourni en fait, la plus irréfutable des preuves que la charte mise par lui sous le nom de Baudri ne peut avoir été rédigée au moment des faits qu’elle rapporte.” (BONENFANT (1950), *Charte de fondation*, p. 49)

de minste vermelding vond. Rond 1130 was er voor het eerst – zij het impliciet – sprake van een parochie en de bijhorende begrenzing. Uit het akkoord van 1135 bleek overduidelijk dat het Sint-Goedelekapittel een parochiaal gezag claimde en jaarlijkse belastingen kon afdwingen. Pas in 1174 werd deze toestand ook expliciet bevestigd vanuit bisschoppelijke hoek.

De Sint-Goedelekerk kon zich pas officieel hoofdkerk noemen vanaf de uitvaardiging van de bisschopsoorkonde in 1174. De parochiale heerschappij die ze in de loop van de 12^e eeuw had weten af te dwingen, werd hierin bevestigd, net zoals de ondergeschikte positie van een aantal andere ‘kapellen’ uit haar onmiddellijke omgeving. Het lijkt daarom niet onlogisch dat het Sint-Goedelekapittel vanaf dat moment haar autoriteit heeft trachten te versterken door het ontstaan van deze situatie terug te voeren naar de 11^e eeuw. Via het *falsum* claimde het kapittel dat het van in de 11^e eeuw de parochiale hoofdkerk van Brussel was. En daarin is het zeker geslaagd. Tot diep in de 20^e eeuw liet men zich vangen...

Toch bevatte het charter ook een element dat nog niet eerder werd vermeld. Het is opvallend dat er in het *falsum* sprake is van een terugkooprecht (*redimiculum*) dat Baldricus kon laten gelden op de prebenden ten voordele van het oprichten van de kerk. In geen enkel ander charter werd dit recht expliciet vermeld. Ook de formulering is op zijn minst vreemd. Het *redimiculum* was namelijk een recht dat uit de tijd van de Gregoriaanse hervorming stamde, met andere woorden, zeker niet uit de 11^e of zelfs 12^e eeuw.²⁵⁴

Misschien hield de vermelding van het *redimiculum* verband met de oprichting van de romaanse westbouw in de tweede helft van de 12^e eeuw? Wou het Sint-Goedelekapittel de oprichting van de westbouw financieren door zich te beroepen op een – zogenaamd – vroeger verworven recht, waarvan niemand de precieze betekenis meer begreep? In die zin kan het *falsum* wellicht ook worden gekoppeld aan deze nieuwe bouwcampagne, waarmee de kerk haar bijzondere status trachtte duidelijk te maken.

3.2.3.13 De verwelkoming van een heilige

Zoals Georges Despy al opmerkte in 1997, verdient de *vita* van Sint-Goedele een nieuwe, afzonderlijke en kritische studie.²⁵⁵ Het onderzoek van Renier Podevyn kan bezwaarlijk actueel worden genoemd, al hoeft het gezegd dat zijn ‘kritische lezing’ niet oninteressant is.²⁵⁶ Desalniettemin kon ik niet ingaan op Georges Despy’s verzoek en

²⁵⁴ Mondelinge mededeling van David Guillardian.

²⁵⁵ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 280.

²⁵⁶ PODEVYN (1923), *Étude critique* ; PODEVYN (1927), *Heilige Gudula* ;

wordt de *vita* van Sint-Goedele noodgedwongen aan de kant gelaten.²⁵⁷ Ik beperk me hier dus tot een korte samenvatting van de recente inzichten terzake.²⁵⁸

Er bestonden drie versies van de *vita* van Sint-Goedele. De oudste ging helaas verloren, maar werd vermeld en kort samengevat in de *Gesta Episcoporum Cameracensium* uit circa 1025. In deze samenvatting werd met geen woord gerept over Brussel.

De tweede versie wordt contradictorisch *vita prima* genoemd. Ze hernam het levensverhaal van Sint-Goedele en eindigde met het verhaal over de translatie van de relieken van de heilige naar de *Sint-Gorikskerk*. Placide Lefèvre dateerde de redactie van deze *vita* op het einde van de 11e eeuw, terwijl Georges Despy het begin van de 12e eeuw als datering vooropstelde.²⁵⁹ A.-M. Helvetius keerde de volgorde van de redacties van deze *vitae* echter om.

Ten slotte werd er op het einde van de 12e eeuw nog een derde *vita* neergeschreven (de *vita secunda*), waarin een soort vervolg werd gebreed aan de *vita prima*. Deze keer werd ook melding gemaakt van de overbrenging van de relieken vanuit de *Sint-Gorikskerk* naar de Sint-Goedelekerk, die zou hebben plaatsgehad in 1047. De redactie van de *vita* zelf wordt op het einde van de 12^e eeuw gedateerd. Deze passage doet in elk geval sterk terugdenken aan de inhoud van het *falsum* van 1047. In de ogen van Georges Despy vormde de derde redactie van de *vita* van Sint-Goedele dan ook een extra bekrachtiging voor de aanspraken van het Sint-Goedelekapittel.

Momenteel wordt dan ook aangenomen dat Sint-Goedele een geïmporteerde heilige is. Misschien is de oorzaak te zoeken in de wens van het kapittel om over tastbare relieken te beschikken, wat uiteraard niet mogelijk was in het geval van de aartsengel Sint-Michiël. Georges Despy merkte verder nog op dat de Sint-Goedelecultus pas na 1200 in trek kwam.²⁶⁰ Claire Billen voegde daaraan toe dat mirakelverhalen over deze heilige zeldzaam bleven en dat bijzonder weinig Brusselse vrouwen haar naam meekregen.²⁶¹ Het heeft er met andere woorden alle schijn van dat Sint-Goedele er niet in slaagde om haar ‘partner’ Sint-Michiël in populariteit voorbij te steken.

²⁵⁷ Anne-Marie Helvetius reikte reeds enkele verrassend nieuwe hypothesen aan over de datering van de *vita prima* en de *vita secunda* van Sint-Goedele (HELVETIUS (1994), *Hagiographie et architecture*, pp. 39-42). Tegelijkertijd kondigde ze echter aan een uitgewerkte studie te zullen voorbereiden en publiceren, maar deze is klaarblijkelijk nog steeds niet verschenen.

²⁵⁸ Gebaseerd op DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, pp. 280-282.

²⁵⁹ Respectievelijk LEFÈVRE (1935), *Conjecture*, p. 101 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 280.

²⁶⁰ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 282.

²⁶¹ BILLEN (2000), *Episoden*, p. 41.

3.2.3.14 Ook de hertog speelt het spel mee (1201)

In 1174 bekrachtigde de paus het statuut van de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk. Nadien ondernam het kapittel zelf actie via de vervaardiging van de *vita* van Sint-Goedele en het *falsum* van 1047. Eén autoriteit ontbrak nog: de hertog van Brabant. In 1201 vaardigde hertog van Brabant Hendrik I een charter uit waardoor hij de schenkingen en beloften van zijn voorvaderen aan het Sint-Goedelekapittel bevestigde.²⁶²

De tweede ‘paragraaf’ van dit charter is uitermate verhelderend. De hertog schonk aan de kanunniken van het Sint-Goedelekapittel de parochie en alle kapellen van Brussel (*donum itaque parochie et omnium capellarum Bruxellensium*). Tegelijkertijd kende hij ook een jaarlijkse kanunniksprebende (*pensionem canonicis*) aan elk van deze kapellen toe opdat er geen enkele zonder priester zou vallen.

De kapellen dienden een jaarlijkse som aan het Sint-Goedelekapittel te betalen, zodat dit in geval van nood voor de *cura animarum* kon instaan. Eén kapel ontsnapte aan deze verplichting: de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* (*sola capella Beati Iacobi in Kaldenbergia exempta est*). Dit werd haar toegestaan omdat oudere geschriften (*auctentici scripti*) melding maakten van de schenking van de kerk aan een kanunnikengemeenschap. Waarschijnlijk werd hiermee verwezen naar de schenking van de kerk in 1190 aan religieuzen die God dienden (*ad opus ibidem servientium*).²⁶³

Daarna volgde een opsomming van de ondergeschikte kapellen, vergezeld van hun belasting ten overstaan van het kapittel: de *Sint-Pieterskerk* 29 d., de *Sint-Mariakerk* (de Kapellekerk) 2 s., de *Sint-Janskerk* (van het *Sint-Jansgasthuis*) 12 s., de *Sint-Niklaaskerk* 8 lb., de *Sint-Gorikskerk* 4 lb. en de *Sint-Kathelijnekerk* 5 s.

Paul Bonenfant interpreteerde de voorgestelde hiërarchie als de bekrachtiging van een nieuwe toestand, maar dan in het licht van de theorie over de stedenbouwkundige verschuiving van de benedenstad naar de bovenstad²⁶⁴:

“La décadence, au XIIe siècle, de la chapelle Saint-Géry – et par conséquent du château qu’elle desservait – en même temps que que la prédominance prise par la chapelle Saint-Jacques, celle du nouveau château, paraît se manifester encore par le fait que lorsqu’il nous est possible de constater à cette époque une certaine hiérarchie dans le clergé bruxellois, la chapelle du Coudenberg ou son desservant reçoivent une des premières places, à côté de l’église paroissiale et collégiale de

²⁶² BRON 22.

²⁶³ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 273.

²⁶⁴ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 44.

Sainte-Gudule ou de son clergé, tandis que la chapelle Saint-Géry ou son desservant, rarement mentionnés d'ailleurs, sont relégués presque au dernier rang.”

Vermoedelijk werden in de voorstelling van de kerkelijke hiërarchie twee situaties met elkaar vermengd: zowel een oude als een nieuwe. De nieuwe situatie was de bevestiging van de *Sint-Goedelekerk* als hoofdkerk van Brussel, zoals in 1174 ook al door de paus officieel werd bekrachtigd. De rest van de hiërarchie lijkt gewoonweg een relict van de voormalige, oude situatie.

3.2.3.15 De Kapelleparochie, tweede parochie van Brussel? (december 1210)

In december 1210 werd de Kapelleparochie officieel opgericht.²⁶⁵ De aartsdiaken van Kamerijk, de abt van Affligem en de scholaster van Leuven vaardigden samen een charter uit waaruit blijkt dat de Heilig Grafabdij van Kamerijk en het Sint-Goedelekapittel een akkoord hebben gesloten aangaande de verheffing tot parochie van de kapel die de abdij in Brussel bezat (*capellam quandam haberet in oppido Bruxellensi*). In het charter worden een hele reeks bepalingen opgesomd die betrekking hebben op de parochiale rechten en plichten van deze nieuwe parochie. De eerste bepaling hield in dat de Kapelleparochie een jaarlijkse som van 15 lb. Leuvens aan het Sint-Goedelekapittel diende te betalen, vermits deze laatste haar parochiale rechten verminderd zag.

Een aantal zaken vallen op. In de eerste plaats is er de manier waarop de Sint-Goedelekerk werd voorgesteld. Naast de standaardvermelding Sint-Goedelekerk (*ecclesia Sancti Gudile*) is er in het charter sprake van de superieure kerk (*superiori ecclesie*) of de hoogste kerk (*maiorem ecclesiam, maiori ecclesia*). Uit het inleidende gedeelte blijkt dat de Sint-Goedelekerk trouwens parochiale rechten kon laten gelden in de omgeving van de Kapellekerk (*ius autem parochiale in circummanentibus et vicinis eidem capelle ad ecclesiam Sancte Gudile pertineret*). Dat is vreemd, want in vroegere akten was daarover nooit sprake.

Het is al even opvallend dat de Kapellekerk plots in Brussel werd gelokaliseerd (*in oppido Bruxellensi*). Dit is opnieuw in tegenspraak met de vroegere – én latere – akten, waarin de kapel stevast buiten of naast de stad werd gesitueerd.

Wellicht is er een verband tussen beide tegenstrijdigheden. In 1174 en 1201 werd de Sint-Goedelekerk officieel erkend als parochiekerk van Brussel. In 1174 was er van de Kapellekerk geen sprake. Dat was logisch omdat de kapel immers buiten Brussel lag. In

²⁶⁵ BRON 24.

1201 werd ze echter gerankschikt onder de ondergeschikte kapellen en werd haar een jaarlijkse belasting van 2 s. opgelegd. Plots viel ze wel onder het gezag van het Sint-Goedelekapittel en behoorde ze wel tot de parochie van Brussel.

Mijn hypothese houdt in dat het akkoord tussen de Heilig Grafabdij en het Sint-Goedelekapittel voortspoot uit deze tegenstrijdige situatie. Het lijkt alsof er een soort ‘compromis’ werd gemaakt waarbij de Kapellekerk haar vroegere onafhankelijkheid terugkreeg en als aparte parochie werd erkend door het kapittel en de kerkelijke overheid. Langs de andere kant diende de Kapellekerk hiervoor een aanzienlijke prijs te betalen in de vorm van de jaarlijkse belasting van 15 lb., ongeveer het 150-voudige (!) van de belasting die in 1201 werd opgelegd.

Een aantal historici hebben zich reeds het hoofd gebroken over de tweede bepaling van het charter. Daarin komen namelijk de oude grenzen van de Kapellekerk ter sprake (*termini autem ecclesie Beate Marie sicut antiquitis limitati erant permanebunt*). De ‘nieuwe’ Kapelleparochie nam dus de oude grenzen over. Michel de Waha en Stéphane Demeter brachten deze passage in verband met de bouw van de eerste stadsomwalling. Volgens Michel de Waha bestond deze laatste nog niet in 1210, vermits de Kapelleparochie dan buiten de omwalling zou zijn gebleven (wat niet het geval was).²⁶⁶ De stelling van Stéphane Demeter luidde dat juist de bouw van de eerste stadsomwalling een conflict deed ontstaan over de grenzen van de parochie, dat dan door het charter werd geregeld. Dit conflict hield wellicht verband met de Steenpoort. Het sluiten van de poort leidde tot parochiale problemen.²⁶⁷

Het is maar de vraag of er uit dit zinnetje effectief iets kan worden afgeleid met betrekking tot de eerste stadsomwalling. Nergens in het charter vindt men er een verwijzing naar. Indien de aanleg van de omwalling of het sluiten van de poort effectief voor problemen zorgde, dan lijkt het logisch dat daaraan een aparte bepaling werd gewijd. Misschien bevat het charter dan toch een *argumentum ex silentio* om te besluiten dat de eerste stadsomwalling op die plaats nog niet bestond.

De vermelding van de oude grenzen sterkt het vermoeden dat de Kapelleparochie – of althans het ressort van de Kapellekerk – reeds enige tijd bestond. Dit past perfect in de hypothese dat de Heilig Grafabdij via dit compromis de onafhankelijkheid van ‘haar’ kapel herstelde en hiermee inging tegen de almacht van het Sint-Goedelekapittel.

²⁶⁶ Mededeling van Michel de Waha.

²⁶⁷ DEMETER (2006), *Fortifications*, s.p. Stéphane Demeter bleef echter voorzichtig in zijn bewoordingen en gaf toe dat er nog geen definitieve conclusie kon worden getrokken.

De bepaling bevatte trouwens nog een indirecte verwijzing naar de ligging van die parochiegrens. In het tweede deel van de zin werd vermeld dat het Sint-Goedelekapittel de begrafenisrechten van broeders, zusters en zieken van het *Sint-Jansgasthuis* behield. Dit gasthuis werd een aantal jaren voordien gesticht en ingeplant óp de grens van de parochie, tevens de grens van de uitbreidingskern van de *Coudenberg*. Vermoedelijk zorgde de inplanting en uitbouw van dit gasthuis voor een ‘twist in de twist’ en moest worden bepaald welke rechten respectievelijk aan het kapittel of de Kapellekerk toebehoorden.

3.2.3.16 Voorlopige conclusies

Het systematisch overlopen van de 11e- en 12e-eeuwse kerkelijke charters wijst uit dat de Sint-Goedelekerk en het bijhorende kapittel op een eeuw tijd (1073-1174) uitgroeiden tot dé kerkelijke autoriteit van Brussel. In 1073 verwierf de kerk een bijna volledige onafhankelijkheid ten opzichte van het bisschoppelijke en heerlijke gezag. In 1174 werd de Sint-Goedelekerk officieel hoofdkerk en werden een aantal ‘kapellen’ onder haar gezag geplaatst.

Deze superioriteit bestond vooral op ‘perkament’. Via *close reading* valt te achterhalen dat de andere Brusselse kerken het oppergezag van het Sint-Goedelekapittel niet zomaar aanvaardden. Verscheidene elementen wijzen erop dat de Sint-Goedelekerk er met hulp van hogerhand in geslaagd is om zich boven de andere kerken te plaatsen en de parochiale rechten te usurperen. Bij sommige kerken verliep dit haast geruisloos. Andere kerken reageerden. Gesterkt door het patronaat van de Heilig Grafabdij van Kamerijk wist enkel de Kapellekerk haar onafhankelijkheid terug te eisen.

Het Sint-Goedelekapittel bleef zelf ook wantrouwig. Na de verlening van het pauselijke charter in 1174 liet het kapittel een *falsum* aanmaken waaruit bleek dat haar parochiale aanspraken uit het midden van de 11^e eeuw stamden. Rond diezelfde tijd werd ook de *vita* van Sint-Goedele herschreven en dit voor de derde keer. Hierin werd de *Sint-Gorikskerk* als het ware afgeschilderd als een oord van verderf, waar de relieken van de heilige lagen te verkommeren. Vanwaar die aandacht voor Sint-Gorikskerk? Misschien was dit een teken dat het ‘gevaar’ vooral vanuit de – nieuw ontgonnen – benedenstad kwam.

Van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* hoefde het Sint-Goedelekapittel niet veel meer te vrezen. Met dank aan hertog Godfried III was de kerk ‘onschadelijk’ gemaakt via de schenking aan de Orde van de Hospitaalridders. Toch mag uit de latere belastingsvrijstelling voor de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* worden afgeleid dat deze kerk voordien véél belangrijker en ouder was dan tot hiertoe werd aangenomen.

3.2.4 Registerrubrieken, inhoudstafels en parochies

Ook René Laurent wijdde een studie aan de parochiale structuur van het middeleeuwse Brussel, maar deed dit op een totaal andere manier dan zijn collegae historici. Hij stelde zich tot doel om de grenzen van de verschillende parochies te reconstrueren. Dit bleek mogelijk voor de periode vanaf het begin van de 14e eeuw. René Laurent stelde vast dat deze grenzen aan het einde van de 15e eeuw nog steeds identiek waren. Sommige middeleeuwse parochiegrenzen bleven zelfs voortbestaan tot in de 20e eeuw.²⁶⁸

René Laurent onderscheidde in totaal zes verschillende parochies: de Sint-Goedeleparochie, de Kapelleparochie, de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg, de Sint-Niklaasparochie, de Sint-Goriksparochie en de Sint-Kathelijneparochie. Voortgaand op de gangbare historiografie over de parochiale geschiedenis van middeleeuws Brussel is dit bijzonder vreemd. In de Middeleeuwen bestonden er toch maar drie parochies – de Sint-Goedeleparochie, de Kapelleparochie en de Sint-Jansparochie van Molenbeek? Werden de anderen niet pas ná 1500 opgericht?

3.2.4.1 De cijnsregisters van de huisarmen

René Laurent reconstrueerde de grenzen van de middeleeuwse parochies van Brussel hoofdzakelijk op basis van de cijnsregisters van de huisarmen.²⁶⁹ De huisarmen lieten hun cijnzen en renten namelijk klasseren per parochie, die als rubrieken in de registers werden genoteerd. Voor het cijnsregister van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie uit 1328²⁷⁰ – het oudste document van die aard – resulteerde dit in de volgende indeling²⁷¹:

Parrochia de Sancte Gudile
In Palude et circa Bruxellam
Circa Sanctum Johannem in Bruxella et Smaelbeke
Parrochia de Sancte Gaugerico in Bruxella
Parrochia Sancti Nycholai in Bruxella
Parrochia de Frigido Monte in Bruxella
Parrochia de Molenbeke
Parrochia de Capella juxta Bruxellam

²⁶⁸ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 161-162.

²⁶⁹ René Laurent consulteerde ook nog een aantal bijkomende cijns- en goederenregisters, evenals een reeks stadsplannen (LAURENT (1963), *Limites*, pp. 163-164).

²⁷⁰ BRON 79.

²⁷¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 162.

De conclusie van René Laurent lag voor de hand²⁷²:

“Dès 1328, la ville est donc divisée en 6 paroisses, il faut y ajouter le quartier du *Warmoesbroeck* (in *Palude*) et les environs de l'hôpital Saint-Jean.”

René Laurent voegde er nog aan toe dat vanaf 1356 – toen het volgende cijnsregister werd opgesteld – de afzonderlijke rubriek van het *Sint-Jansgasthuis* en de *Smaalbeek* werd weggelaten. Het *Warmoesbroek* (in 1328 *in Palude*) en het gebied buiten de *Sint-Goedelepoort* (in 1328 *circa Bruxellam*) bleven daarentegen wel behouden als aparte rubriek in de latere cijnsregisters. De cijnsregisters van 1393 en 1433 maakten echter duidelijk dat deze gebieden in die tijd een onderdeel vormden van de Sint-Goedeleparochie.²⁷³

Ik vraag me echter af of deze in 1328 apart vermelde zones wel effectief tot de Sint-Goedeleparochie behoorden. Aangezien de aangehaalde cijnsregisters net werden opgesteld in opdracht van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie, kan ik me moeilijk voorstellen dat zij de grenzen van hun eigen parochie niet precies zouden aangeven of – sterker nog – niet zouden kennen. Overigens verwees de tweede rubriek in 1328 zeer expliciet naar *circa Bruxellam*, met andere woorden, ‘rondom Brussel’.

In 1393 (en in 1433) was de situatie veranderd. De bouw van de tweede stadsomwalling in de tweede helft van de 14^e eeuw zorgde ervoor dat het stedelijke territorium enorm werd uitgebreid. Waarschijnlijk grepen de parochies die gelegenheid te baat om hun territoria uit te breiden, met name tot aan de tweede stadsomwalling. Dit verklaart dan in elk geval waarom het *Warmoesbroek* en de zone buiten de oude *Sint-Goedelepoort* vanaf dan plots wel binnen de Sint-Goedeleparochie schenen te liggen.

Kortom, de rubrieken van het cijnsregister uit 1328 suggereren dat de Sint-Goedeleparochie zich aanvankelijk enkel binnen de eerste stadsomwalling uitstreckte. De twee noordoostelijke gebieden er net buiten – het *Warmoesbroek* en het gebied buiten de *Sint-Goedelepoort* – kregen een aparte rubriek. Als diezelfde redenering wordt doorgetrokken, dan zou dit betekenen dat ook de zone rondom het *Sint-Jansgasthuis* en de *Smaalbeek* niet behoorden tot de Sint-Goedeleparochie, hoewel zij wel in Brussel lagen (*Sanctum Johannem in Bruxella*).

²⁷² LAURENT (1963), *Limites*, p. 163.

²⁷³ In het cijnsregister van 1393 werden de cijnzen en renten in dit gebied gewoonweg vermeld onder de rubriek van de Sint-Goedeleparochie. In het cijnsregister van 1433 luidde de rubriek expliciet *Binnen Sint Goedelen prochie int Wermoesbroec, opten Lovenschen wech ende daer omtrent* (LAURENT (1963), *Limites*, p. 163).

Hieruit kan de volgende parochiale structuur worden gedistilleerd. Brussel zelf bezat anno 1328 vier parochies – Sint-Goedele, Sint-Jacobs, Sint-Niklaas en Sint-Goriks. Ze werden allen expliciet in Brussel (*in Bruxella*) gelokaliseerd.²⁷⁴ In Brussel bevond zich tevens nog een soort parochiaal *no man's land*, de omgeving van het *Sint-Jansgasthuis* en de *Smaalbeek*. Toeval of niet, dit gebied lag precies tussen vijf parochies in (de vier vermelde parochies plus de Kapelleparochie). Uit wat volgt, zal trouwens blijken dat de parochiegrenzen op die plaats vrij raar verliepen. Twee parochies lagen buiten Brussel: de Kapelleparochie en de Sint-Jansparochie van Molenbeek. Ook het *Warmoesbroek* en de omgeving van de *Leuvense-* en *Schaarbeekseweg* werden expliciet buiten Brussel gelokaliseerd.

Volgens René Laurent hield het bestaan van deze zes parochies verband met de huisarmen²⁷⁵:

“Ainsi, dès 1328, date du premier censier de la Table des Pauvres de Sainte-Gudule, les six églises principales de Bruxelles se sont partagées le territoire de la ville ; l’origine de ces délimitations a dû coïncider avec l’apparition des Tables dans chacune de ces églises.”

René Laurent vergat hier enkele dingen uit het oog. Ten eerste dateert de oudste vermelding van de huisarmen niet uit 1328, maar uit de 13e eeuw (met name in 1244). Het begrip ‘parochie’ verscheen ook toen al in de titulatuur. Ten tweede lijkt het bijzonder vreemd dat men in of omstreeks 1328 de stad parochiaal zou hebben verdeeld in het kader van de werking van de huisarmen. René Laurent benadrukte namelijk zelf dat de huisarmen door leken werden bestuurd. In zijn ogen waren het alleszins géén kerkelijke instellingen.²⁷⁶

Het lijkt dus bijzonder vergezocht om een causaal verband te zoeken tussen de creatie van de parochiegrenzen – een kerkelijke aangelegenheid – en het ontstaan van de huisarmen – een wereldlijke aangelegenheid. Het lijkt alleszins veel logischer om te veronderstellen dat de huisarmen én hun werking én de administratieve indeling van hun goederenregisters baseerden op de aanwezige parochiale structuur.

De andere belangrijke conclusie luidt dat de Brusselse parochies véél vroeger bestonden dan de datum van hun officiële oprichting laat vermoeden. Tenminste, dit wordt toch gesuggereerd door het bestaan van de parochiaal georganiseerde huisarmen

²⁷⁴ Met uitzondering van de Sint-Goedeleparochie, maar deze mag daar omwille van het nauwe verband tussen de Sint-Goedelekerk en Brussel zeker en vast worden bijgerekend.

²⁷⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 167.

²⁷⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 165.

en uit de indelingen in hun goederenregisters. Hogerop werd ook al gewezen op andere aanwijzingen die suggereerden dat er in de 12e en 13e eeuw méér dan één parochie bestond in Brussel.

Hieruit mag worden afgeleid dat de parochiale structuur ouder was dan de oprichting van de huisarmen. Op het moment dat deze liefdadigheidsinstellingen werden gecreëerd, entten zij zich op het bestaande parochiale kader. Het lijkt logisch dat de liefdadigheid werd georganiseerd vanuit de kerken. Dat waren immers de plaatsen waar men het grootste aantal mensen kon bereiken. Uiteraard waren er ook ‘grenzen’ aan die liefdadigheid. Niet iedereen kon zomaar aanspraak maken op een toelage. In het verlengde van deze redenering is het niet meer dan normaal dat men ook het geografische ressort van de kerk – de parochie – ging hanteren als kader voor de liefdadigheidssteun.

3.2.4.2 De hertogelijke cijnsregisters

Misschien is het niet oninteressant om ook een blik te werpen op de hertogelijke cijnsregisters.²⁷⁷ Het cijnsregister van de ammanie Brussel uit 1321 is het oudst gekende register waarin het stadsgebied van Brussel op een analoge manier werd onderverdeeld (zie tabel 3.1). Bovendien dateert het document ongeveer uit dezelfde periode als het cijnsregister van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie.

Ook in dit geval is het opmerkelijk dat de indeling in gebruik bleef in de latere hertogelijke cijnsregisters. Waarschijnlijk is dit te wijten aan het steeds opnieuw kopiëren van de vroegere structuur naar de nieuwe cijnsregisters. Met andere woorden, de indeling van de latere cijnsregisters verwees naar een topografische toestand van het begin van de 14e eeuw, een periode waarin de stedelijke structuur zich nog volop aan het vormen was.

²⁷⁷ Hoewel René Laurent hierover meldde: “Les censiers ducaux, se trouvant aux Archives Générales du Royaume, ont également été l’objet de nos recherches, mais dans ceux-ci, la répartition en paroisses n’apparaît pas, en cela ils n’étaient d’aucun intérêt pour notre étude ; nous les avons simplement utilisés pour essayer d’obtenir une meilleure localisation de certains endroits.” (LAURENT (1963), *Limites*, p. 165) Dit klopt niet! Ten eerste werd de Sint-Goedeleparochie er wel degelijk in vermeld. Daarnaast fungeerden ook de andere Brusselse kerken als aanknopingspunt.

rubriek	commentaar
<i>Census in Libertate Bruxellensi</i>	méér dan waarschijnlijk de cijzen in de Coudenberghparochie (dit kan worden opgemaakt op basis van de latere cijnsregisters)
<i>Census Sancti Dyonisii</i>	idem, maar dan de cijzen betaald op Sint-Denijsdag (9 oktober)
<i>Int Ruschbroec</i>	
<i>Census in parrochia Beate Gudile</i>	
<i>Census extra portam Beate Gudile</i>	
[...]	
<i>Census circa Sanctum Johannem et ibidem</i>	cijzen in Sint-Joost-ten-Noode en Oppem
<i>Census extra Overmolenporte ante, supra Hergracht et prope wikette</i>	
<i>Census circa Sanctum Gaugericum</i>	
<i>Census circa Sanctum Nicholaum</i>	
<i>Census apud Capellam juxta Bruxellam</i>	
<i>Census versus Hergracht</i>	
<i>Census supra Hoghestrate apud Capellam</i>	
<i>Census circa Alfscamme apud Capellam</i>	
<i>Census versus Bleykerie apud Capellam</i>	
<i>Census apud Molenbeke et supra Platheam</i>	
[...]	cijzen in Elsene, Watermaal, Etterbeek, Hoeilaart, Ukkel, Kampenhout, Stokkel, Obbrussel
<i>Census apud Orssendale et apud Berghe et Hockens[ele]</i>	
[...]	cijzen in de andere lokaliteiten van de ammanie

Tabel 3.1 Rubrieken uit het hertogelijk cijnsregister uit 1321.²⁷⁸

cijnsregister 1321		cijnsregister 1399
<i>Census in Libertate Bruxellensi</i>	=	<i>Primo, op Coudenberch ---- I</i>
<i>Census Sancti Dyonisii</i>	=	<i>Item, Sinte Dyonijs tseins ---- III</i>
<i>Int Ruschbroec</i>	=	<i>Item, int Ruysbroech ---- VIII</i>
<i>Census in parrochia Beate Gudile</i>	=	<i>Item, in Sinte Goedelen prochie ---- VII</i>
<i>Census extra portam Beate Gudile</i>	=	<i>Item, buten Sinte Goedelen poerte ---- XXXVI</i>
<i>Census circa Sanctum Johannem et ibidem</i>	=	<i>Item, in Sinte Jans prochie ---- XIII</i>
<i>Census extra Overmolenporte ante, supra Hergracht et prope wikette</i>	=	<i>Item, butem [sic] der Overmolen poerten ---- XVI</i>
<i>Census circa Sanctum Gaugericum</i>	=	<i>Item, in Sinte Gorix prochie ---- XX</i>
<i>Census circa Sanctum Nicholaum</i>	=	<i>Item, in Sinter Claes prochie ---- XXIII</i>
<i>Census apud Capellam juxta Bruxellam</i>	=	<i>Item, ter Capellen ---- XLVIII</i>
<i>Census versus Hergracht</i>		
<i>Census supra Hoghestrate apud Capellam</i>		
<i>Census circa Alfscamme apud Capellam</i>	=	<i>Item, in dAlfs camme in die Bleykerie ---- LII</i>
<i>Census versus Bleykerie apud Capellam</i>		idem
<i>Census apud Molenbeke et supra Platheam</i>	=	<i>Item, te Molenbeke ---- XXX</i>
<i>Census apud Orssendale et apud Berghe et Hockens[ele]</i>	=	<i>Item, int dOrsendal int Broec ---- XXXVII</i>
		<i>Item, voere den Wijngaert ---- XXVIII</i>

Tabel 3.2 Rubrieken uit de hertogelijke cijnsregisters van 1321 en 1399.²⁷⁹

²⁷⁸ BRON 69. Dit zijn de rubrieken zoals ze vermeld worden in de inhoudstafel van het cijnsregister (MARTENS (1958), *Censier ducal*, pp. 41-43). Mina Martens noemde deze territoriale onderverdelingen 'quartiers', waaronder ze 'points de repère qui servent à localiser des biens qu'on ne situe pas dans les artères déterminées' verstond (MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 224). Gelet op de mogelijke verwarring met de 15e-eeuwse wijken van Brussel, neem ik deze terminologie niet over.

²⁷⁹ BRON 69 ; BRON 178. Ook hier worden de rubrieken vermeld zoals ze voorkomen in de inhoudstafel van het cijnsregister.

In de tweede tabel volgt bij wijze van voorbeeld de indeling van het hertogelijke cijnsregister uit 1399 (zie tabel 3.2). Dit voorbeeld is niet zo willekeurig als het lijkt. In 1399 was de tweede stadsomwalling van Brussel immers afgewerkt.²⁸⁰ Een groot verschil tussen beide indelingen is de volgorde van de rubrieken. Om die reden werden de overeenkomende rubrieken naast elkaar geplaatst (enkel de volgorde van het cijnsregister uit 1321 blijft dus behouden).

Het resultaat spreekt voor zich. Ondanks het wisselen van de volgorde, komen 13 rubrieken overeen, de meeste zelfs letterlijk. In het cijnsregister uit 1399 verschijnt één bijkomende rubriek (*voere den Wijngaert*). Deze rubriek verscheen ook al in de hertogelijke cijnsregisters uit 1346 en 1382.²⁸¹ Dit kan er op wijzen dat dit stadsdeel in de periode 1321-1346 ingrijpende wijzigingen heeft ondergaan, wat trouwens werd bevestigd door de archeologische opgravingen op de site van het voormalige *Arme Klarenklooster* (2004-2006).²⁸²

Enkele rubrieken van het cijnsregister uit 1321 waren in 1399 verdwenen. Het gaat hier vooral om rubrieken die betrekking hebben op de buurt van de Kapellekerk. Blijkbaar werd de rangschikking van de hertogelijke cijnzen uit dit stadsdeel herschikt. De cijnzen *circa Alfscamme* en *versus Bleykerie* uit 1321 vielen in 1399 nog slechts onder één enkele rubriek (*in dAlfs camme in die Bleykerie*) en waarschijnlijk werden de cijnzen *supra Hoghestrate* onder de rubriek *ter Capellen* geplaatst. Eén rubriek uit 1321 verdween volledig, namelijk deze met de cijnzen *versus Hergracht*. Ik vermoed dat ze in 1399 onder de rubriek *butem* [sic] *der Overmolen poerten* werden geplaatst.

Om de vergelijking door te trekken naar het einde van de 15e eeuw, werd ook de indeling van het hertogelijke cijnsregister uit 1491 bestudeerd. In de tabel wordt de volgorde van de rubrieken uit beide cijnsregisters wel gerespecteerd (zie tabel 3.3).

Op enkele details na komen beide indelingen perfect overeen. Aan de rubriek van het *Ruisbroek* werd ook de *Zavel* toegevoegd, ongetwijfeld omwille van de belangrijke stedenbouwkundige evolutie die dit stadsdeel doormaakte in de 15^e eeuw. Waarschijnlijk kunnen gelijkaardige conclusies worden getrokken met betrekking tot de *Steenweg*. Wat de omgeving van het *Bogaardenwiket* (*buyten den wijckette op die Heergrecht*) betreft, lijkt deze conclusie mijns inziens dan weer niet op te gaan. Deze stadsdelen

²⁸⁰ Wat niet het geval was in 1346 en 1382, wanneer ook hertogelijke cijnsregisters werden opgesteld (respectievelijk BRON 94 ; BRON 150).

²⁸¹ BRON 94 ; BRON 150.

²⁸² Mededeling van Britt Claes (verantwoordelijke archeologe). Het opgravingsverslag wordt verwacht tegen begin april 2008.

werden immers ook al vermeld in 1321 (*supra Hergracht et prope wikette*). Misschien was men deze omschrijvingen vergeten toe te voegen in 1399?

Daarnaast werd in het cijnsregister uit 1491 de specifieke rubriek met de Sint-Denijscijnzen weggelaten. Onder deze rubriek stonden de cijnzen gerangschikt die op Sint-Denijsdag (9 oktober) aan de hertog van Brabant moesten worden betaald. De rubriek beantwoordde dus niet aan een territoriale omschrijving.²⁸³ In 1491 werden deze cijnzen gewoonweg gerangschikt onder de rubriek *Coudenberch parochie*.

cijnsregister 1399		cijnsregister 1491
<i>Primo, op Coudenberch ---- I</i>	=	<i>Coudenberch parochie</i>
<i>Item, Sinte Dyonijs tseins ---- III</i>	=	
<i>Item, int Ruysbroech ---- IIII</i>	=	<i>Int Ruysbroeck ende opten Zavel</i>
<i>Item, in Sinte Goedelen prochie ---- VII</i>	=	<i>In Sente Goedelen parochie ende der omtrent</i>
<i>Item, in Sinte Jans prochie ---- XIII</i>	=	<i>In Sint Jans prochie Steenpoorte Corenhuys Item, in Voere</i>
<i>Item, butem [sic] der Overmolen poerten ---- XVI</i>	=	<i>der Overmoelen poerte ende buyten den wijckette op die</i>
		<i>Heergrecht.</i>
<i>Item, in Sinte Gorix prochie ---- XX</i>	=	<i>In Sinte Goericx parochie</i>
<i>Item, in Sinter Claes prochie ---- XXIII</i>	=	<i>In Sinter Claes parochie</i>
<i>Item, voere den Wijngaert ---- XXVIII</i>	=	<i>Voere den Wijngaert</i>
<i>Item, te Molenbeke ---- XXX</i>	=	<i>Te Moelenbeke ende opden Steenwech</i>
<i>Item, buten Sinte Goedelen poerte ---- XXXVI</i>	=	<i>Buyten Sinte Goedelen poorte</i>
<i>Item, int dOrsendal int Broec ---- XXXVII</i>	=	<i>In dOrsendal int Broeck</i>
[...]		
<i>Item, ter Capellen ---- XLVIII</i>	=	<i>Ter Capellen</i>
<i>Item, in Dalfs camme in die Bleykerie ---- LII</i>	=	<i>In dAlfs camme inde Bleyckerie</i>
[...]		

Tabel 3.3 Rubrieken uit de hertogelijke cijnsregisters van 1399 en 1491.²⁸⁴

De rubrieken van de cijnsregisters vormen dus een mooie bron om zowel de administratieve als de ruimtelijke indeling van de stad in territoria te bestuderen.²⁸⁵ Meer nog, door het naast elkaar plaatsen van de verschillende indelingen kunnen er zelfs conclusies getrokken worden over de stedenbouwkundige evolutie van enkele van deze territoria.

Maar laat me terugkeren naar de parochies. In tegenstelling tot wat René Laurent beweerde, werden de parochies wel degelijk vermeld in de rubrieken van de

²⁸³ Misschien is dit de weerspiegeling van een apart statuut van deze cijnzen? Deze kwestie verdient in elk geval verdere aandacht.

²⁸⁴ BRON 178 ; BRON 322. Ook hier worden de rubrieken vermeld zoals ze voorkomen in de inhoudstafel van het cijnsregister.

²⁸⁵ Zie in dit licht de hypothese van Mina Martens: “Quoi qu’il en soit, il ne nous échappe pas que cette division de la ville en quartiers n’est pas fortuite. Elle répond, sans nul doute, à des exigences administratives. Plus encore, ne donne-t-elle pas à penser qu’on est en face des désignations les plus anciennes qu’a reçues le territoire de la ville au moment où, de rural le sol devint urbain ?” (MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 225) Deze laatste bewering lijkt me weliswaar een brug te ver.

hertogelijke cijnsregisters. De hoger weerlegde stelling over het verband tussen het ontstaan van de parochies en de aanwezigheid van de huisarmen, wordt hierdoor nog eens extra ontkracht. In 1321 werd slechts één enkele parochie bij naam genoemd, de Sint-Goedeleparochie. Daarnaast fungeerden enkele kerken als aanknopingspunt (de *Sint-Janskerk*, de *Sint-Gorikskerk*, de *Sint-Niklaaskerk* en de *Kapellekerk*).²⁸⁶

In het hertogelijke cijnsregister uit 1399 werden vier parochies expliciet vermeld: de Sint-Goedeleparochie, de Sint-Jansparochie, de Sint-Goriksparochie en de Sint-Niklaasparochie.²⁸⁷ De vermelding van een Sint-Jansparochie is problematisch. Deze heeft namelijk nooit bestaan.²⁸⁸ Het ging zeker niet om de Sint-Jansparochie van Molenbeek (zie de rubriek *te Molenbeke*), maar wel om de omgeving van het *Sint-Jansgasthuis*. Een schrijf- of interpretatiefout lijkt me de enige mogelijke verklaring.

In het hertogelijke cijnsregister uit 1491 vindt men ten slotte nog een vijfde parochie terug: de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg (of kortweg Coudenbergparochie). In 1393 droeg deze rubriek nog simpelweg de naam *op Coudenberch*. In 1321 in *Libertate Bruxellensi*. Betekent dit dat de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg overeenkomt met de (primitieve?) Vrijheid van Brussel? De vergelijking van de rubrieken lijkt het in elk geval te suggereren. Ik kom verder nog terug op deze belangrijke vaststelling of – zo men wil – hypothese.

3.2.4.3 Conclusie

Mina Martens uitte een aantal reserves ten aanzien van de administratieve indeling die in de hertogelijke cijnsregisters – en meer bepaald in het door haar uitgegeven cijnsregister uit 1321 – voorkwamen²⁸⁹:

“Si l’auteur du censier a pris soin de séparer en chapitres distincts l’inscription des cens suivant les paroisses, les quartiers de Bruxelles ou les lieux suburbains, il n’en est pas moins vrai que ces divisions ne correspondent pas exactement à une localisation précise.

En effet, dès la lecture des premiers chapitres, on aperçoit de plus en plus nettement les mobiles auxquels obéit le scribe. La division adoptée n’est pas basée sur l’inscription des cens effectivement levés dans le ressort précisé ; elle semble plutôt tirer son origine d’une pratique administrative fondée sur la facilité de la

²⁸⁶ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 227.

²⁸⁷ Dezelfde vaststelling geldt trouwens voor de hertogelijke cijnsregisters uit 1346 (BRON 94) en 1383 (BRON 150), maar de indeling werd méér vermoedelijk overgekopieerd.

²⁸⁸ René Laurent bevestigde zeer standvastig dat de kerk van dit gasthuis nooit een eigen parochie heeft gehad (LAURENT (1963), *Limites*, p. 166).

²⁸⁹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 19.

perception des cens : c'est-à-dire que les inscriptions se font partiellement en fonction des personnes plutôt que de la localisation des biens.”

Vermoedelijk fungeerde de indeling in territoria dus als een soort voorafgaand raamwerk voor de rangschikking van de cijnzen. Bij het invullen van de cijnsplichtigen werd in tweede instantie ook een andere logica gevolgd, namelijk het groeperen van de cijnzen en renten die door één persoon of instantie verschuldigd waren.

Mina Martens' opmerking is inderdaad terecht, maar doet mijns inziens niets af aan de indeling zelf. Ook al werd ze als voorafgaand raamwerk geconcipieerd, dan nog moet ze toch gespiegeld zijn aan een bestaande en – min of meer – overeenkomstige ruimtelijke toestand. Deze toestand hield mijns inziens in dat er effectief meerdere parochies bestonden in middeleeuws Brussel. De huisarmen waren parochiaal georganiseerd en droegen er in hun titulatuur een expliciete verwijzing naar. De indeling van cijnsregisters was geënt op de parochiale structuren. En wellicht zijn er wel nog andere aanwijzingen te vinden.²⁹⁰

Deze bewering is uiteraard in strijd met de gangbare theorieën terzake. Het ondermijnt het beeld van de parochiale alleenheerschappij van de Sint-Goedelekerk. Uit het voorgaande punt blijkt nochtans dat het Sint-Goedelekapittel aan het einde van de 12^e eeuw kosten nog moeite spaarde om haar superioriteit ten overstaan van de andere kerken te benadrukken. Het aparte statuut van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* en de oprichting van de Kapellekerk toonden al aan dat dit niet volledig lukte. Het bestaan van de andere parochies – althans in de administratieve logica en via de huisarmen – vormt een tweede argument.

Het is nu echter zaak om na te gaan hoe deze verscheidene parochies zijn ontstaan en welke eigenschappen ze bezaten.

3.2.5 De vorm en de grenzen van de parochies binnen de stad

3.2.5.1 *Les limites des paroisses* van René Laurent

Zoals vermeld aan het begin van het voorgaande punt reconstrueerde René Laurent de vorm en de grenzen van de middeleeuwse parochies van Brussel aan de hand van de rubrieken uit de cijnsregisters van de huisarmen. Het vormt uiteraard niet de bedoeling om dit werk integraal over te doen, maar een herziening lijkt wel noodzakelijk.

²⁹⁰ Bijvoorbeeld het feit dat de meeste middeleeuwse kerken naast een pastoor ook over een parochiaan beschikten.

René Laurent behandelde de zes parochies telkens volgens dezelfde werkwijze.²⁹¹ In eerste instantie gaf hij een kort woordje uitleg over de parochiekerk en vervolgens stapte hij over op het overzicht van de middeleeuwse grenzen van de betrokken parochie. In feite kwam dit neer op de benoeming van de ruimtelijke elementen – hoofdzakelijk straten, maar ook enkele publieke gebouwen – die binnenin of aan de rand van de parochies waren gelegen. Indien de parochies de eerste stadsomwalling overschreden, maakte hij een duidelijk onderscheid tussen de delen *intra* en *extra muros*. René Laurent sloot telkens af met een samengebalde synthese over de omvang en begrenzing van de parochie.

René Laurent reconstrueerde de parochiegrenzen ook op kaart. Hij gebruikte hiervoor de reconstructiekaart van het 15e-eeuwse Brussel die getekend werd door Philippe Godding (zie figuur 3.1).²⁹² Er vallen onmiddellijk enkele dingen op (zie figuur 3.2). In de benedenstad komen de parochiegrenzen meestal overeen met de waterlopen, meer bepaald de Zenne en de *Ransvoordzenne*. Beiden samen vormden de oostelijke begrenzing van de Sint-Jansparochie van Molenbeek. Deze grenzen liepen trouwens ook buiten de stad verder door. In het zuiden van de stad vormt de Zenne de grens tussen de Kapelleparochie en de Sint-Goriksparochie, ten minste tot aan de eerste stadsomwalling. Hoewel men zich terecht vraagt eens kan plaatsnemen bij het ‘natuurlijke’ karakter van deze waterlopen, komen deze grenzen toch als ‘natuurlijk’ over.

Op de rechter valleiflank stroomden er in de Middeleeuwen ook enkele beekjes. Volgens de kaart van René Laurent vallen ze op enkele plaatsen samen met de parochiegrenzen. In het licht van de voorgaande vaststelling is dit niet meer dan logisch. Minder logisch is dat slechts bijzonder korte stukken van hun loop als parochiegrens fungeerden.

En er zijn nog andere eigenaardigheden (zie figuur 3.2). Ten eerste is er de zeer opvallende begrenzing van de Sint-Niklaasparochie. De oostelijke grens doet denken aan een zaagtandmotief waaruit een hap werd weggenomen. Dit contrasteert bijvoorbeeld fel met de zuidelijke grens van de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg, die bijna perfect recht is weergegeven. Naar middeleeuwse normen is dit bijzonder vreemd.

Men kan zich ook nog afvragen waarom René Laurent de grenslijnen in een aantal gevallen vlak naast de straten tekende. Lag de grens van de Sint-Niklaas- en Sint-Goedeleparochie bijvoorbeeld werkelijk vlak naast de Heuvelstraat? Waarom lag ze niet aan de andere zijde van het bouwblok – dit wil zeggen, naast de *Forchierstraat* – of

²⁹¹ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 167-223.

²⁹² LAURENT (1963), *Limites*, bijlage bij p. 227.

gewoon tussen beide straten in? En wat dan gedacht over de Sint-Goriksparochie, die als enige parochie binnen de stad op de beide Zenneoevers lag?

3.2.5.2 De parochiegrenzen binnen de stad: nieuwe hypothesen

Geen enkele van deze eigenaardigheden werd tot nu toe verklaard, evenmin door René Laurent zelf. Als een gevolg daarvan heb ik zelf ook een poging ondernomen om de middeleeuwse parochiegrenzen te reconstrueren. Dit wordt gerealiseerd aan de hand van het stadsplan van Jacob van Deventer en het perceelsplan van W.B. Craen. Deze plannen bevatten immers nog veel relictten van het middeleeuwse stadslandschap. Tevens wordt getracht om de grenzen eerder te benaderen per ‘drager’ of vormgever. René Laurent besteedde hieraan veel te weinig aandacht.

Wat de werkwijze betreft, wordt vertrokken van René Laurents reconstructie. Voor de ‘probleemgevallen’ wordt naar een alternatieve oplossing gezocht. Daarbij ging ik uit van de stelling dat de parochiale indeling in grote mate was gebaseerd op de aanwezige landschappelijke structuur. Paul Arts verdedigde onlangs een doctoraatsproefschrift waarin werd aangetoond dat het fysische milieu – met de bodem als belangrijkste deelaspect – een sterke invloed uitoefende op de oppervlakte en vorm van parochies en gemeenten.²⁹³

Deze stelling kan bovendien door een aantal andere ‘eenvoudige’ principes worden aangetoond. Het bestaan van een parochie, haar omvang en begrenzing worden in essentie bepaald door haar bewoners en bewoning. Een ‘parochie’ is in wezen een sociaal gegeven. De term ‘parochie’ wordt vaak gebruikt om een gemeenschap aan te duiden, namelijk de gemeenschap van gelovigen die tot een bepaalde kerk behoren.²⁹⁴

Daarnaast bezit het begrip ‘parochie’ ook een ruimtelijke component. Met ‘parochie’ wordt dan het gebied bedoeld dat door deze gemeenschap wordt bewoond. Het lijkt dus zinloos om onbewoonde gebieden – zoals woeste gronden, bossen en overstromingsgebieden – tot een parochie te rekenen.²⁹⁵ Daarnaast speelt ook de bereikbaarheid een rol. Parochiale rechten en plichten moeten worden vervuld in de

²⁹³ ARTS (1997), *Gemeenten en parochies*, II, p. 477. Jammer genoeg was ik enkel in staat om de conclusies van dit belangwekkende proefschrift te lezen. Het zou wenselijk zijn om de inzichten van Paul Arts verder te toetsen aan de hier verdedigde hypothese over de vorming en structuur van de middeleeuwse parochies van Brussel. Zie ook VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezens*, XVIII, p. 6 ; GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 34 ; HELSEN (1955), *Oude grensrecht*, pp. 13-14 & 16-18 ; LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 123. ; WILLIAMSON (1986), *Parish boundaries*, passim ; VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 8 ; VOSSEN (-), *Ontstaan der parochies*, pp. 83-85.

²⁹⁴ PREVENIER (1996), *Culture et groupes sociaux*, pp. 349 & 353-354.

²⁹⁵ Karel Vossen wees er bijvoorbeeld op dat de primitieve parochies van het Waasland buiten de overstromingsgebieden lagen (VOSSEN (-), *Ontstaan der parochies*, pp. 19-20).

parochiekerk. Om die reden moet die kerk dan ook gemakkelijk bereikbaar en toegankelijk zijn voor de parochianen. De Brusselse Sint-Goriksparochie werd in 1520 opgericht ten gevolge van de aanhoudende klachten van de buurtbewoners, die hun religieuze plichten ten overstaan van de Sint-Goedelekerk niet naar behoren konden volbrengen, vooral dan in tijden van overstromingen.²⁹⁶ Er zijn nog andere gelijkaardige voorbeelden aan te halen.²⁹⁷

Waterlopen fungeerden vaak als middeleeuwse parochiegrenzen.²⁹⁸ In het licht van de bovenstaande principes is dit niet verwonderlijk. Waterlopen en hun waterzieke *alluvia* waren oorspronkelijk vaak onbewoonbaar en behoorden daarom niet tot de parochies. Langs de andere kant bezaten ze ook een barrièrefunctie, die bewoners verhinderde om een kerk aan de overzijde te bereiken. Versterkingen en stadsomwallingen speelden omwille van dezelfde redenen een gelijkaardige rol.

Met deze wetenschap in het achterhoofd kunnen de grenzen van de middeleeuwse parochies van Brussel misschien beter worden gereconstrueerd. Het is mogelijk om de parochiegrenzen in verband te brengen met de hydrografische en defensieve structuur van de stad.²⁹⁹ Zodoende kunnen de parochiegrenzen in een aantal categoriën worden onderverdeeld.

Verscheidene grenzen kunnen worden vereenzelvigd met een waterloop: de Zenne in het noorden en het zuiden van de stad, de *Ransvoordzenne* in het westen, de *Koperbeek* en de *Smaalbeek* op de rechteroever (zie figuur 3.3).³⁰⁰ De parochiegrens op de *Ransvoordzenne* moet dan dateren van na de aanleg van deze kunstmatig gegraven waterloop. De parochiegrenzen op de *Koperbeek* en de *Smaalbeek* dateerden van vóór de aanpassingen aan het tracé van deze waterlopen.

²⁹⁶ DE RIDDER (1989), *Parochiewezenen en urbanisme*, p. 144 ; FELIX (2000), *Orgues, organistes et maîtres de chant*, p. 6.

²⁹⁷ De kerk van Sint-Joost-ten-Noode werd opgericht als een gevolg van de aanleg van de tweede stadsomwalling. Verscheidene akten bevestigen dat de mensen die buiten de nieuwe *Leuvensepoort* woonden, hun kerkelijke verplichtingen in de Sint-Goedelekerk niet meer konden vervullen wegens het sluiten van de poorten 's nachts (VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, p. 31).

²⁹⁸ "Wat het *grensverloop* betreft, de *sinuositeit* (mate van insnijding) hangt in sterke mate af van het aandeel van de natuurlijke grenzen ; buiten de zeer reliëfrijke gebieden zijn dit grenzen samenvallend met *rivieren* en *beken*. De breedte van een rivier en zijn alluviale vlakte en de vorm van de vallei bepalen of hij zich a.h.w. opdringt als gemeente- of parochiegrens, maar op regionale schaal, en rekening houdend met de dichtheid van het hydrografische net, valt op hoe stabiel het percentage *riviergrenzen* is in ruimte en tijd." (ARTS (1997), *Gemeenten en parochies*, II, p. 479).

²⁹⁹ Ik maak hier gebruik van de onderzoeksresultaten van het hoofdstuk *De stedelijke infrastructuur: grenzen of startpunten van de stedelijke ontwikkeling?* (zie hoofdstuk 5)

³⁰⁰ René Laurents beweringen zijn dubbelzinnig: "Si nous examinons le cours des ruisseaux, nous voyons qu'ils ont été peu employés." (LAURENT (1963), *Limites*, p. 223) Maar: "Seule la Senne a servi de limite au cours de sa traversée du territoire urbain." (LAURENT (1963), *Limites*, p. 224)

Wat de Zenne betreft, is het bekend dat haar loop wel eens van plaats kon veranderen. Ik vermoed dat het gehele Zennealluvium aanvankelijk als parochiegrens dienst deed en dat de grens pas in een latere periode op de vaste Zennebedding kwam te liggen. Op deze basis veronderstel ik dat nog twee andere grenzen in verband stonden met het hydrografische stelsel: de oostelijke grenzen van de Sint-Goriks- en Sint-Niklaasparochie. Zij bevonden zich vlakbij of op de overgang tussen het natte *alluvium* en de droge gronden van de rechteroever (zie figuur 3.4).³⁰¹

Het valt op dat de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg, de Sint-Goedeleparochie en de Kapelleparochie *intra muros* buiten de natte alluviale vlakte lagen. Deze parochies strekten zich aanvankelijk op de hoger gelegen, droge gronden uit. Later, wanneer de natte alluviale gronden buiten de eerste stadsomwalling werden drooggelegd, breidden de Kapelle- en Sint-Goedeleparochie zich uit tot aan de Zenne. Het opduiken van het toponiem Nieuwland in het alluviale gedeelte van de Kapelleparochie in de tweede helft van de 13^e eeuw illustreert deze bewering (zie figuur 3.4).

De Sint-Goriks- en Sint-Niklaasparochie lagen volledig in het *alluvium*. Hieruit kan worden afgeleid dat deze parochies pas werden gesticht na het droogleggen of afwateren van de benedenstad. Op dat moment bestonden de andere drie parochies van de rechteroever al, wat verklaart waarom de grenzen van de Sint-Goriks- en Sint-Niklaasparochies slechts tot aan de rand van het *alluvium* konden reiken. Dáár botsten ze immers op de grenzen van de drie hoger gelegen parochies. Naarmate de stad er meer en meer verdichtte, kwamen de grenzen op de straten te liggen. Vandaar hun grillige verloop.

Het volgende globale beeld komt hieruit naar boven. Op het grondgebied van Brussel bestonden er drie grote parochiale entiteiten: van west naar oost respectievelijk de linkeroever, het *alluvium* en de rechteroever. Op de linkeroever ontstond de Sint-Jansparochie van Molenbeek, zonder concurrentie. Paulo Charruadas zag in het dorpje Molenbeek een 12^e-eeuwse creatie. De Sint-Jansparochie zou dus pas in de loop van die eeuw zijn opgericht.³⁰² Op de rechteroever ontstonden de Sint-Goedeleparochie, de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg en – vermoedelijk al vanaf 1134 – de Kapelleparochie. In het *alluvium* ontstonden de Sint-Goriks- en de Sint-Niklaasparochie.

³⁰¹ De overgang tussen het *alluvium* en de droge gronden werd hypothetisch gereconstrueerd op basis van het onderscheid tussen de groene en witte zones die staan weergegeven op het stadsplan van Jacob van Deventer. Pedologisch onderzoek van de opgravingssite in de Eenmansstraat wees uit dat de grens van de alluviale zone zich effectief op die plaats bevond (DEVOS & FECHNER (2002), *Archéologie du paysage*, pp. 66-67).

³⁰² CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 79.

De parochiegrenzen op de rechteroever werden daarnaast nog bepaald door de stadsomwallingen. René Laurent vroeg zich terecht af hoe het mogelijk was dat de eerste stadsomwalling zo weinig als grens fungeerde.³⁰³ In mijn ogen is dit een aanwijzing voor het feit dat de parochiegrenzen ouder waren. Het lijkt immers ondenkbaar dat men de eerste stadsomwalling niet als parochiegrens zou hebben gebruikt, terwijl deze toch als een zeer massieve en stabiele grens mag worden bestempeld.

Is het toeval dat de eerste stadsomwalling enkel als grens fungeerde voor de later opgerichte Sint-Goriks- en Sint-Niklaasparochies? Op het moment dat de eerste stadsomwalling werd gebouwd, werd het *alluvium* in segmenten opgesplitst. De Sint-Goriks- en de Sint-Niklaasparochie kregen hierdoor een vaste, stabiele grens (zie figuur 3.5).

Hogerop de valleihelling lagen de parochiegrenzen níet op de eerste stadsomwalling. Ze moeten dus ouder zijn. In het zuiden van de stad volgde de grens van de Kapelleparochie en de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg de limiet van de uitbreidingskern. De grens van de Sint-Goedeleparochie en de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg volgde de ovale vorm van de *Coudenberg* (de *Koperbeek* in het noorden, de as van de *Guldenstraat* in het westen) (zie figuur 3.6).

Het ziet er dus naar uit dat de parochiegrenzen hier werden bepaald door de vroege nederzettingkernen: in eerste instantie de *Coudenberg*, in tweede instantie de uitbreidingskern. Dit is alvast een mooi voorbeeld van hoe parochiegrenzen de opeenvolgende uitbreidingen van de 'stad' volgden.

Een analoge situatie deed zich trouwens later voor op de linkeroever. De grens van de Sint-Jansparochie van Molenbeek lag oorspronkelijk op de Zenne. Na de creatie van de *Sint-Kathelijnekerk* en -parochie verschoof de grens evenredig met de stadsuitbreidingen naar het westen op: eerst de eerste stadsomwalling, vervolgens de *Kleine Vesten* en ten slotte de tweede stadsomwalling.³⁰⁴ Deze ontwikkeling liep parallel aan de ontginningsgeschiedenis van de linker Zenneoever.

3.2.5.3 Conclusie: de parochiegrenzen en hun evolutie

Eerst en vooral moet erop gewezen worden dat René Laurents reconstructie van de middeleeuwse parochiegrenzen niet noodzakelijk foutief is. Ze beantwoordde echter

³⁰³ René Laurent ging wel nog uit van de ondertussen weerlegde hypothese dat de eerste stadsomwalling dateerde uit de 12e eeuw (LAURENT (1963), *Limites*, p. 224).

³⁰⁴ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 222-223 ; VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, pp. V.a & XXXI.

aan de 14e- en 15e-eeuwse situatie. Zijn reconstructie gaf met andere woorden een laatmiddeleeuwse, ‘bevroren’ toestand weer.

Indien de hierboven geschetste vaststellingen kloppen, dan mag echter worden afgeleid dat de Brusselse parochies en hun grenzen teruggaan tot de 11^e en 12^e eeuw. De grenzen werden trouwens bepaald door structuren of ontwikkelingen uit die tijdsperiode: de vroegere nederzettingskernen, de oorspronkelijke hydrografie, de ontwatering van het *alluvium* en de inbedding van de waterlopen.

De stad evolueerde en de parochiale structuur en parochiegrenzen evolueerden mee. De oudste parochies lagen hoog op de rechter Zenneoever. In de nasleep van de drooglegging en exploitatie van delen van het Zennealluvium ontstonden er bewoningskernen, die kort daarop of tegelijkertijd werden voorzien van een kerk. Het parochiale ressort van deze kerken kon zich enkel uitstrekken over de overgebleven ruimte, de voormalige woeste gebieden. Dit wordt bevestigd door Paul Arts die stelde dat grotere en oudere nederzettingen en parochies een zo groot en compact mogelijk grondgebied voor zich hielden, zodat ‘nieuwkomers’ zich tevreden moesten stellen met kleinere en minder compacte territoria en vooral met een eerder perifere ligging.³⁰⁵

Tegen de 14e en 15e eeuw had de stad Brussel reeds een grote stedenbouwkundige ontwikkeling doorlopen. De bevolking was enorm toegenomen. De verspreide bewoningskernen – het poly-nucleair landschap dat Chloé Deligne vooropstelde – groeiden naar elkaar toe en werden binnen de opeenvolgende versterkingsgordels opgenomen. De ruimte binnen die omwallingen geraakte steeds weer volgebouwd.

Het is logisch dat de aanleg en/of aflijning van straten en bouwblokken heeft geleid tot parochiale herschikkingen. Vandaar dat de 14e- en 15e-eeuwse parochiegrenzen ‘plots’ op straten kwamen te liggen. René Laurent bekende trouwens dat het vaak onduidelijk was tot welke parochie bepaalde straten behoorden. Bevestigt dit niet het gegeven dat de parochiegrenzen op een verdwenen realiteit teruggingen? De overwelling of aanpassing van de loop van de beken leidde ertoe dat een aantal duidelijke grenzen wegvielen en vervangen dienden te worden door alternatieven, in de meeste gevallen straten. Het is niet toevallig dat dit vooral het geval was in de omgeving van de huidige Grote Markt.

³⁰⁵ ARTS (1997), *Gemeenten en parochies*, II, p. 480.

3.2.6 Conclusie: de middeleeuwse parochies van Brussel

Georges Despy maakte in 1979 een uitermate interessante opmerking³⁰⁶:

“Tijdens de XIde en de XIIde eeuw gebeurde het op grond van het heerlijke gezag en met toelating van de diocesane bisschop vaak dat een prinselijk kanunnikenkapittel de plaats innam van de echte oorspronkelijke kerk en van de overige dochterkerken, die later binnen de grenzen van een oude parochie ontstaan waren. Ook zijn er gevallen bekend waarin een kapittel op zekere dag de titel van hoofdkerk kreeg, terwijl de overige bedehuizen--met inbegrip van de echte primitieve kerk--verlaagd werden tot de rang van gewone kapel. Niets zegt dat de kanunniken van Sint-Michiels te Brussel niet geslaagd zijn in een dergelijke operatie, waardoor de oude parochiestructuren van de stad volgens een nieuw model in hun voordeel geordend werden.”

Deze beweringen hakten het eerste deel van de Gordiaanse knoop over de parochiale vorming door. In navolging van Georges Despy stap ik af van de stelling dat de Sint-Goedelekerk sinds haar ontstaan de enige moederkerk en -parochie van Brussel vormde. De kerk bereikte dat statuut pas in de loop van de 12^e eeuw. In 1174 werd het officieel bevestigd door de paus, in 1201 ook door de hertog van Brabant.

Voordien bestonden er ook al andere kerken. Uit de rubrieken van de cijsregisters, uit de morfologie van de parochiegrenzen en uit de aanduiding van deze kerken als *ecclesiae*, blijkt dat de Brusselse parochies veel ouder zijn dan traditioneel wordt aangenomen. Verscheidene parochies bestonden al in de 12^e eeuw, met andere woorden, vooraleer de Sint-Goedelekerk zich definitief wist op te werken tot hoofdkerk van Brussel. Vanaf dat keerpunt bestempelde en degradeerde zij die andere kerken trouwens plots als *capellae*. Wellicht was de opwerking trouwens een onrechtstreeks gevolg van het ontstaan van de andere kerken. Hierdoor werden de ambities van het Sint-Goedelekapittel immers gefnuikt.

Georges Despy duidde de *Sint-Gorikskerk* als oudste moederparochie van Brussel aan. Omwille van de ligging middenin het Zennealluvium (*supra Senne fluvium*), lijkt dit moeilijk verdedigbaar. Bovendien vielen de grenzen van de Sint-Goriksparochie samen met kunstmatige ingrepen in het landschap (de aanleg van de *Ransvoordzenne*, de bouw van de eerste stadsomwalling, de drooglegging van het *alluvium*). Dezelfde opmerking geldt voor de Sint-Niklaasparochie.

³⁰⁶ DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 34.

De stelling dat de *Sint-Janskerk* van Molenbeek de oudste parochie van Brussel zou vormen, werd al ontkracht door Paulo Charruadas. Gezien de weinige directe banden met Brussel, lijkt ook Anderlecht niet in aanmerking te komen.

Vermoedelijk ligt de oplossing in de bovenstad. Was het toeval dat de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* in het midden van de 12^e eeuw werd weggeschonken? Was het toeval dat de kerk nadien evolueerde tot een kloosterkerk en dat er ook een gemeenschap van kanunniken werd gesticht? Was het toeval dat enkel deze kerk in 1201 geen vergoeding verschuldigd was aan het Sint-Goedelekapittel?

Ik vermoed dat de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* de oudste kerk van Brussel is. De ligging naast de burcht van de heren van Aa/Brussel en de ruimtelijke overeenstemming tussen de parochiegrenzen en de *Coudenberg* vormen extra argumenten. Misschien was het wel een eigenkerk van de heren van Aa/Brussel?

In de 11^e en de 12^e eeuw werden er op initiatief van de landsheer – de graaf van Leuven, vervolgens de hertog van Neder-Lotharingen – aan weerskanten van de *Coudenberg* nieuwe kerken opgericht: de Sint-Goedelekerk in het noorden (tweede helft 11^e eeuw), de Kapellekerk in het zuiden (1134). In de Sint-Goedelekerk werd een kanunnikenkapittel geïnstalleerd ; de Kapellekerk werd aan de Heilig Grafabdij van Kamerijk geschonken.

Geruggesteund door de hertogen en door de kerkelijke autoriteiten – de bisschop van Kamerijk en de paus – wist het kapittel haar statuut geleidelijk aan te verhogen. Het slaagde erin om een gedeelte van het territorium van Brussel onder haar gezag te krijgen. De *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* bleef de *Coudenberg* echter altijd behouden. Aan de Kapellekerk was een proosdij verbonden, maar deze wist zich niet tot dezelfde hoogte op te werken als het Sint-Goedelekapittel. Toch behield ze haar onafhankelijkheid tegenover deze laatste.

In de loop van de 12e eeuw – of vroeger? – werden er ook kerken opgericht in het Zennealluvium. Méér dan waarschijnlijk was dit mogelijk dankzij de ontginnings- en droogleggingsacties én dankzij het groeiende economische belang van de benedenstad. De Sint-Goriks- en Sint-Niklaasparochies palmde de vrijgekomen ruimte van het *alluvium* in. De Sint-Jansparochie van Molenbeek had vrij spel op de linker Zenneoever.

Misschien kreeg het Sint-Goedelekapittel ‘schrik’ van deze economische groeipolen en deed ze er alles aan om de plaatselijke kerken onder haar gezag te krijgen. Werd de *Sint-Gorikskerk* om die reden in een negatief daglicht gesteld in de *vita* van Sint-Goedele? In 1174 en 1201 werden al deze kerken – *capellae* – alleszins onder de heerschappij van de Sint-Goedelekerk gebracht.

Het valt trouwens op dat analoge gebeurtenissen plaatsgrepen in andere Brabantse steden. Ironisch genoeg wees net Placide Lefèvre op de casus Leuven, waar de Sint-Pieterskerk de opeenvolgende castrale kapellen van de graven van Leuven als hoofdparochie zou overvleugelen vanaf de 12e en 13e eeuw. In tegenstelling tot wat Placide Lefèvre dacht, verschilde de situatie dus niet zo heel veel met de Brusselse gebeurtenissen.³⁰⁷

3.3 Laatmiddeleeuwse ‘infrastedelijke territoria’: *divide et impera?*

In de laatmiddeleeuwse bronnen van de stad Brussel worden er naast de parochies ook nog andere ‘infrastedelijke territoria’ vermeld. In tegenstelling tot de parochies hebben ze geen uitstaans met de kerkelijke structuur. In de volgende punten wordt nagegaan hoe ze ontstaan zijn, welke morfologische eigenschappen ze bezaten en welke functie ze vervulden.

3.3.1 Wijken en kwartieren

René Laurent – opnieuw hij – tekende in 1965 op dat, gelet op het schaarse bronnenmateriaal, de studie van de middeleeuwse wijken van Brussel allesbehalve gemakkelijk is.³⁰⁸ Dit is ontegensprekelijk juist, maar wil langs de andere kant niet zeggen dat zo’n studie zinloos zou zijn. Een doorgedreven onderzoek naar de vormelijke en functionele eigenschappen van de wijken (en kwartieren) levert immers heel wat interessante gegevens op die nuttig zijn in het kader van de ruimtelijke analyse van de stad.

³⁰⁷ LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 28. In Zoutleeuw werd de zetel van de uitgestrekte parochie (met Booienhoven, Budingen en Geetbets) pas in 1231 overgebracht van de Sint-Sulpitiuskerk buiten de stadsomwalling naar de Sint-Leonarduskapel in het hart van de groeiende agglomeratie (VAN UYTVEN (1995), *Zoutleeuw*, p. 10). De oudste vermelding over de parochiale indeling van Mechelen toont aan dat het grondgebied van de latere Onze-Lieve-Vrouwparochie in 1134 toebehoorde aan het Sint-Romboutskapittel. In 1255 werd daar een parochie opgericht. J. Verbeemen achtte het echter onwaarschijnlijk dat er vóór 1134 een andere toestand zou hebben bestaan, namelijk dat Zemst het parochierecht in zijn bezit zou hebben gehad (VERBEEMEN (1954), *Vroegste geschiedenis van Mechelen*, p. 96).

³⁰⁸ LAURENT (1965), *Acte*, p. 467.

3.3.1.1 De Brusselse wijken in 1453

Voor zover ik kon nagaan is er pas voor het eerst sprake van wijken in een stadsordonnantie van 10 januari 1453.³⁰⁹ In dit document werden de 21 *wycken* van Brussel systematisch opgesomd en beschreven. Ze werden onderverdeeld in twee groepen, met name de elf wijken buiten de eerste stadsomwalling (*oude muren*) en vervolgens de tien wijken erbinnen. In het geval van de wijken functioneerde de eerste stadsomwalling dus duidelijk als doorlopende begrenzing, wat bij de afbakening van de parochies niet het geval was (zie figuur 3.7).

Opmerkelijk is wel dat er in de akte geen sprake is van de tweede stadsomwalling (*nieuwe muren*) die reeds meer dan een halve eeuw aanwezig was. Uit de beschrijvingen van de wijken blijkt nochtans overduidelijk dat de elf wijken buiten de *oude muren* zich zeker niet verder uitstrekten dan de tweede stadsomwalling. Kortom, de tweede stadsomwalling functioneerde evenzeer als grens, maar werd in het document niet expliciet als dusdanig vermeld.

Ik zie hiervoor twee mogelijke verklaringen. Ofwel was deze begrenzing zo vanzelfsprekend dat ze niet moest worden vermeld, dit in tegenstelling tot de minder evidente begrenzing op de eerste stadsomwalling. Als tweede, voorzichtige mogelijkheid kan ook verondersteld worden dat de creatie van de wijken dateerde uit een periode waarin van de tweede stadsomwalling nog geen sprake was. Zoals ook bij de parochies bleek, bleef men immers vaak verwijzen naar de oude ruimtelijke structuur bij het afbakenen van de territoria. Er is echter geen enkel argument dat deze stelling kan onderschrijven, wel integendeel.

De lijst met de 21 wijken werd niet opgesteld als doel op zich, maar als een soort appendix bij de stadsordonnantie van 10 januari 1453. De rubrieken boven de kopieën in de stadscartularia verduidelijken onmiddellijk de eigenlijke bekommernis: *Dordinancie van den wijkmeesteren of Tmaecken van den honderstelieden ende wyckmeesteren int declaratie*

³⁰⁹ BRON 281. In feite dateert de oudste vermelding van wijken uit 1450. Een stadsordonnantie van 29 april 1450 bepaalt de aanstellingsprocedure en taakomschrijving van de acht pegelaars – stedelijke controleurs – van het bier. Per wijk werden twee pegelaars aangesteld: *maer men sal toten biere voertane VIII pegeleers stellen, te weten in elken wijk twe, [...]. Tot welken pegheleren de gesworenen van den brieders ter stont overgheven selen XVI goede knapen, vvt elken wijk viere, om biden wethouderen VIII goede mannen pegheleren der vvt te nemene [...].* (29 april 1450 – ASB, Archives anciennes, IX, f° 133 v°). Uit dit fragment kan dus worden afgeleid dat er in 1450 vier wijken bestonden. Omwille van het grote verschil in aantal met de 21 wijken uit 1453, vermoed ik dat het hier om een andere soort wijken ging. Misschien hielden ze specifiek verband met de bierproductie en/of -handel? Jammer genoeg ontbreken er verdere gegevens over deze vier wijken.

van den wycken deser stadt.³¹⁰ De stadsordonnantie regelde dus de creatie van een nieuw stadsambt, de wijkmeesters.

Tot hiertoe werd de passage over de wijkmeesters steeds verkeerd geïnterpreteerd. René Laurent meende dat er vier ambtenaren per wijk werden aangesteld. Alexandre Henne & Alphonse Wauters hadden het over acht personen belast met de organisatie van de hulpverlening en Guillaume Des Marez zag in de tienmannen en honderdmannen de verantwoordelijken van de wijken.³¹¹

Nochtans laat de tekst duidelijk verstaan dat de stadsoverheid zichzelf oplegde om voortaan jaarlijks binnen elke wijk ‘twee goede, eerbare en vreedzame mannen’ te kiezen, op voorwaarde dat ze in deze wijk woonachtig waren, niet vielen onder het stadsrecht, geen zitje hadden in de stadsraad of gezworene van een ambacht waren. Er werd tevens van hen verlangd om een eed af te leggen.³¹²

In tegenstelling tot wat de tweede rubriek suggereert, had de stadsordonnantie helemaal geen betrekking op de honderdmannen. Het woord ‘honderdman’ kwam er zelfs niet in voor. De aangehaalde rubrieken verschilden van elkaar. In de eerste rubriek is enkel sprake van de wijkmeesters. Deze rubriek werd neergepend in eenzelfde handschrift als de stadsordonnantie zelf (zie figuur 3.8).³¹³ De andere rubriek werd duidelijk in een ander handschrift neergeschreven dan de tekst van de ordonnantie (zie figuur 3.9). Waarschijnlijk werd ze later toegevoegd. Het vormt een indicatie voor het feit dat de wijkmeesters in 1453 geen uitstaans hadden met de honderdmannen, hoewel deze situatie later blijkaar wijzigde.

De wijkmeesters bezaten een duidelijk omschreven takenpakket. In de eerste plaats dienden zij bijstand te verlenen aan de inwoners van de wijk in geval van brand en andere noodsituaties.³¹⁴ Het was hen verboden om onder elkaar bijeenkomsten te

³¹⁰ BRON 281. Dit zijn respectievelijk de rubrieken van de stadsordonnantie in ASB, Archives Anciennes, IV, f° 171 en in ASB, Archives Anciennes, XVI, f° 269.

³¹¹ Respectievelijk LAURENT (1965), *Acte*, p. 468 ; HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 254 ; DES MAREZ (1904), *Organisation*, pp. 31-32.

³¹² BRON 281. Zie ook de bespreking van de wijkmeesters in VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen*, p. 140.

³¹³ In tegenstelling tot de schrijfhanden van de eerste folio's van het register ASB, Archives Anciennes, IV, werden de handen en de redactie van het tweede gedeelte met de 15^e-eeuwse akten nog niet bestudeerd. Mina Martens meldde wel dat de akten in het tweede gedeelte veel korter na de uitvaardiging in het register werden gekopieerd (MARTENS (1997-1998), *Cartulaire*, pp. 12-13). De stadsordonnantie bevindt zich in het register tussen de kopieën van een eed van 5 mei 1452 (BRON 280) en een stadsordonnantie van 18 april 1453 (BRON 282). De chronologische volgorde werd dus gerespecteerd, wat een argument *a fortiori* is voor een snelle opname van akte én rubriek.

³¹⁴ Ook in Antwerpen behoorde dit tot hun takenpakket (TIJS (1993), *Cieraet deser stadt*, p. 43).

organiseren zonder toestemming van het stadsbestuur, een verre herinnering aan gelijkaardige maatregelen die in de 13e en 14e eeuw werden opgelegd aan de leiders van de ambachten.³¹⁵ Indien de wijkmeesters echter enige vorm van oproer constateerden binnen hun wijk, dienden zij het stadsbestuur onmiddellijk op de hoogte te brengen. Vervolgens waren zij verplicht aan diens zijde het recht en de vrede in de stad te verdedigen.

3.3.1.2 De Brusselse wijken in 1496 en 1526

Nieuwe systematische lijsten met de Brusselse wijkindeling dateren uit de jaren 1496 en 1526.³¹⁶ De onderverdeling in de beide groepen bleef behouden, maar een groot verschil is dat het aantal wijken nagenoeg verdubbelde. Zowel in 1496 als in 1526 bleek Brussel plotsklaps over 41 wijken te beschikken, waarvan er dan 19 tussen de beide stadsomwallingen lagen en 22 binnen de eerste stadsomwalling (*binnen der voirseide Stad van Bruessel ende binnen den ouden mueren*).

Zoals ook al bleek uit de beschrijving uit 1453 functioneerden de stadsomwallingen dus nog steeds als duidelijke grens, hoewel opnieuw enkel de eerste stadsomwalling expliciet vermeld werd. Er moet wel opgemerkt worden dat de eerste stadsomwalling vanaf dat moment steeds meer en meer ingekapseld werd in de bebouwing. Ze geraakte dus stilaan aan het oog onttrokken. Andere delen werden dan weer afgebroken, onder meer om bouw materiaal te recupereren.³¹⁷

De lijsten met de wijkenindeling uit 1453 en 1496-1526 werden niet opgesteld vanuit eenzelfde bekommernis. De lijst uit 1453 vormde als het ware een ruimtelijke vertaling van de creatie van een nieuw stadsambt, de wijkmeesters, dit in het kader van de brandbestrijding en de handhaving van de openbare orde. In 1496 en 1526 had men daarentegen nood aan repartitieschema's om de haardtelling te organiseren. De naam en de beschrijving van de wijken wordt in die documenten telkens gevolgd door het aantal bewoonde, onbewoonde en arme haarden. De lijsten van de wijken werden opgesteld omwille van fiscale bekommernissen.

Opvallend is dat na de vermelding van de wijknaam ook telkens de naam van de verantwoordelijke honderdman stond vermeld. Er is geen spoor meer van de wijkmeesters. De wijkmeesters komen trouwens slechts tweemaal voor in de

³¹⁵ DES MAREZ (1904), *Organisation*, p. 15.

³¹⁶ Respectievelijk BRON 324 & BRON 333. Het gaat om de 'processen-verbaal' van de haardtellingen die in 1496 en 1526 in het hertogdom Brabant werden georganiseerd.

³¹⁷ MARTENS (1968), *Gebruiksrechten en renten*, pp. 210-211 ; DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, pp. 20-21 & DEMETER (2004), *Brussels monument*, pp. 6-7.

middeleeuwse bronnen van Brussel: een eerste keer in de bovenvermelde stadsordonnantie van 10 januari 1453 en een tweede maal in het stedelijke eedboek, waarin hun eed werd opgetekend.³¹⁸ Dit eedboek werd opgesteld in de jaren 1471-1477.³¹⁹ Nadien verdwijnt het stadsambt wijkmeester voorgoed uit de bronnen. Ook uit de geschiedenis?

De rol van de honderdmannen in het middeleeuwse Brussel blijft nog zeer wazig.³²⁰ Deze groep kwam voor het eerst op de voorgrond tijdens de naweeën van het stedelijke oproer in de jaren 1420 en legde vervolgens een grillig parcours af. Soms drongen ze door tot de politieke besluitvorming, maar op andere momenten vervulden ze enkel militaire en administratieve taken. Soms kwamen ze ook lange tijd niet in de bronnen voor.

Globaal beschouwd waren de honderdmannen actief op het gebied van de publieke ordehandhaving. Ze organiseerden de mobilisatie van de weerbare mannen, zorgden voor de proclamatie van de stadsordonnanties, verleenden hulp bij brand en noodsituaties, hielden toezicht op de wandel van bedelaars en vagebonden en stonden in voor de inning van belastingen.

In zekere zin vervulden ze dus een brugfunctie tussen het stadsbestuur en de bevolking, wat ertoe leidde dat ze – net als de gezworenen van de ambachten – ook betrokken werden bij beslissingen op stedelijk niveau. Gezien hun takenpakket en de vermeldingen bovenaan de wijkbeschrijvingen lijkt het erop dat ze het stadsbestuur vertegenwoordigden op wijkniveau. Mijn hypothese luidt dat de honderdmannen de vroegere wijkmeesters hebben verdrongen van die positie. In het privilege waarmee Maria van Bourgondië het Brusselse stadsbestuur reorganiseerde, werd voor het eerst geëxpliciteerd dat de honderdmannen binnen het raamwerk van de wijken werden gekozen.³²¹

3.3.1.3 De wijkbeschrijvingen

In tegenstelling tot de duidelijke verschillen op het vlak van de redactiecontext en de officiële stedelijke vertegenwoordigers was de manier waarop de wijken beschreven

³¹⁸ BRON 374.

³¹⁹ VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen*, p. 33.

³²⁰ VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen*, pp. 138-139. De acties van de honderdmannen tijdens de naweeën van de stedelijke opstand in de jaren 1420 werden behandeld door Félicien Favresse (FAVRESSE (1932), *Avènement*, pp. 233 & 261-269). Een artikel over de rol, de evolutie en de functies van de honderdmannen in het 15e-eeuwse Brussel is momenteel in voorbereiding.

³²¹ BRON 307: *Ende dat in elken wijck, ten tijde als men die gewoonlic is te verniewen, de afgaende honderste man, mitten thiensten mannen, overgeven selen den gemeynen gebueren drie persone, uuten welken de selve gebueren den eenen kiezen ende nemen selen ende dien bi der Wet doen eeden t' eenen hondersten man voer dat comende jair.* (4 juni 1477)

werden in 1453, in 1496 en in 1526 nagenoeg identiek. Als totaal willekeurig voorbeeld volgt hier de beschrijving van de tiende wijk uit 1453³²²:

*Den thiensten wijk, buten tsWolfs wyket langhs der grecht mitter Silverstrate vervolgende
int Warmoesbroeck tot den Orsendal ende ter Coelscher poirten toe ende achter Sinte
Laureys langs binnen vesten totter kerken van der cloestere.*

De term 'beschrijving' is hier zeker gewettigd. De wijk wordt in het tekstfragment niet precies begrensd, laat staan dat er een aanwijzing over de oppervlakte wordt meegedeeld. Niets wijst erop dat de afbakening van het territorium gebeurd zou zijn met behulp van landmeetkundige instrumenten. Men krijgt eerder de indruk in de voetsporen te lopen van de redacteurs van het tekstfragment. Als lezer legt men het parcours in de wijk als het ware mee af.

In plaats van te verwijzen naar meetbare elementen – zoals oppervlakte, grenslijnen en dergelijke – wordt daarentegen gebruik gemaakt van een reeks visuele aanknopingspunten die in hun onderling verband de beschrijving van de wijk vormgeven. De wijk wordt dus als het ware bepaald of omschreven door een ketting van dergelijke elementen: plaatsnamen, publieke gebouwen, straten, infrastructuren, enzovoort.

In het specifieke geval van de tiende wijk werd gebruik gemaakt van een sluippoort in de eerste stadsomwalling (het *Wolfswiket*), defensieve infrastructuur (*grecht, vesten*), een straat (de *Zilverstraat*), twee plaatsnamen (het *Warmoesbroek* en het *Orsendal*), een stadspoort van de tweede stadsomwalling (de *Keulsepoort*) en een gasthuis/klooster (het *Sint-Laureinsgasthuis*).

Hier wordt nog maar eens duidelijk hoe noodzakelijk een goed begrip van de middeleeuwse stedelijke ruimte is om de omvang en de structuur van de wijken te vatten. Het vormde dan ook een hele onderneming om de wijken uit 1496 en 1526 te reconstrueren op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 3.10 en 3.11).³²³

3.3.1.4 De Brusselse wijken in 1542

Een volgende lijst met de onderverdeling van de wijken duikt op in 1542. Deze lijst bevindt zich in een fragmentair register dat tot nu toe te weinig aandacht heeft

³²² BRON 281.

³²³ In de bronnenuitgave van de haardtellingen en wijkbeschrijvingen in bijlage wordt de lokalisatie van de ruimtelijke elementen verantwoord. In vele gevallen was ik genoodzaakt te opteren voor een hypothetische lokalisatie (zie bijlage IV).

gekregen.³²⁴ Het stuk draagt de naam *Registre vande Ordonnantien gemaect ter beschermenisse der stadt van Brussel anno XV^c ende tweenveertich* en telt 14 folio's. Het is duidelijk afkomstig uit een ander, tot op heden onbekend register.³²⁵ Het bevat een hele reeks maatregelen en organisatorische nota's in verband met de defensieve organisatie van de stad.

Daartussen bevindt zich een telling van de weerbare mannen in de stad, die plaatsvond op 2 augustus 1542³²⁶:

Monstren gedaen ende gepasseert opten 2^e dach augusti 1542 om te weten wat volck van weeren hier inder stadt waeren, te weten van achthien jaeren ende daer over tot 65 jaeren ende daer onder ende is de geheele stadt gemonstert in drie quartieren, te weten den Grooten Merct, de Veedemerct ende de Peerde merckt.

Daartoe werd het gehele stedelijke territorium binnen de tweede stadsomwalling opgedeeld in drie kwartieren, die elk op hun beurt een 14-tal wijken bevatten. Net zoals in 1496 en in 1526 bedroeg het totale aantal wijken nog steeds 41 stuks. In dit register worden ze slechts kortweg bij naam genoemd. Achter de naam volgt het aantal weerbare mannen³²⁷, die werden onderverdeeld per banier (*vaenkens*).

3.3.1.5 Evoluties in aantal en omvang van de wijken tussen 1453 en 1542

In de periode 1453-1496 vond er dus een aanzienlijke vermeerdering van het aantal wijken plaats. Of deze vermeerdering – in feite zo goed als een verdubbeling – al dan niet geleidelijk gebeurde, is niet duidelijk. Als hypothese zou ik de woelige jaren 1470-1480 naar voor schuiven. In die periode werden de wijkmeesters voor het laatst in de bronnen vermeld.

Toeval of niet, enkele jaren eerder waren de honderdmannen opnieuw nadrukkelijk op het politiek-administratieve voorplan getreden. Samen met de gezworenen van de ambachten verleenden ze vanaf de jaren 1465-1467 opnieuw advies over de stedelijke ordonnanties. Vanaf de jaren 1470 gebeurde dit trouwens meer en meer en werden gezworenen en honderdmannen officieel als het derde lid van de stad aangeduid.³²⁸ Ook

³²⁴ BRON 343. Enkel Alexandre Henne & Alphonse Wauters hebben er bij mijn weten aandacht aan geschonken, ondertussen meer dan anderhalve eeuw geleden (HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire Bruxelles*, I, pp. 296-299).

³²⁵ De 14 folio's beginnen bij f° 45 en lopen tot f° 58 v°. Er moet dus gezocht worden naar een omvangrijker Brussels register waarin dit deel ontbreekt. Ik heb deze zoektocht naar een speld in een hooiberg echter niet ondernomen in het kader van dit proefschrift. Bij de voorbereiding van de eventuele uitgave van dit register zal ze wel worden aangevat.

³²⁶ BRON 343.

³²⁷ VANDENBROEKE (1994), *Historische demografie*, pp. 143-144.

³²⁸ VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen*, pp. 138-139 ; VANNIEUWENHUYZE (2007), *Advising*, s.p.

in de troebelen naar aanleiding van de dood van Karel de Stoute en het aantreden van Maximiliaan van Oostenrijk speelden de honderdmannen een niet onbelangrijke rol.³²⁹

Mijn hypothese houdt dus in dat de wijkmeesters werden vervangen of ‘verdreven’ door de honderdmannen, die al dan niet werden geruggesteund door hun grotere politieke macht. Indien dit klopt, is het niet onlogisch dat ook de onderverdeling van de wijken veranderde. In 1453 werd immers bepaald dat elke wijk zou beschikken over een vast aantal van twee wijkmeesters. Het aantal wijken speelde dus geen rol.

Op welke basis ze werden afgebakend, blijft evenwel een open vraag. Enerzijds is het mogelijk dat oudere territoriale entiteiten – een soort van buurtschappen? – de vorming van de wijken hebben beïnvloed. De compacte vorm van enkele wijken kan in die richting wijzen.³³⁰ Anderzijds springt ook de asymmetrische vorm bij een aantal wijken in het oog, wat die mogelijkheid mijns inziens dan weer ontkracht.³³¹

In de lijst van 1496 verschenen de honderdmannen aan het hoofd van de wijken. Zoals de etymologische betekenis van het woord honderdman duidelijk aangeeft – één (leidende) man per honderd (weerbare) mannen – is het logisch dat de verdeelsleutel uit 1453 niet meer klopte: de 21 wijken zouden immers overeenkomen met ‘slechts’ 2100 weerbare mannen. Het aantal van 41 wijken betekent theoretisch een capaciteit van 4100 weerbare mannen binnen Brussel-stad, een cijfer dat in elk geval dichterbij de buurt komt van de 5060 weerbare mannen die werden geteld in 1542.³³²

In elk geval lijkt het er niet op dat men de wijken uit 1453 gewoonweg in twee of drie heeft gesplitst. Hoewel een aantal wijken uit 1453 qua vorm goed leken op de wijken uit 1496, is het duidelijk dat er een totaal nieuwe opdeling werd doorgevoerd. Joseph Cuvelier toonde aan dat deze opdeling zeker bleef bestaan tot in 1526. In de uitgave van de haardtellingen van 1496 en 1526 plaatste Joseph Cuvelier de wijkbeschrijvingen naast

³²⁹ Jehan Bogaert, Jehan van Fayt en Pietre de Marbais, enkele Brusselaars die in maart 1480 in den Haag op de rooster werden gelegd in verband met het volksoproer te Brussel, bleken in de jaren voordien honderdman te zijn geweest (FAVRESSE (1934), *Politique intérieure*, pp. 93, 95, 102 & 107-108). Deze periode uit de Brusselse geschiedenis blijft evenwel onvoldoende uitgeklaard.

³³⁰ Bijvoorbeeld de wijken rondom de *Nedermarkt* (wijk tien binnen de eerste stadsomwalling), het *Korenhuis* (wijk zeven binnen de eerste stadsomwalling), het *Warmoesbroek* (wijk tien buiten de eerste stadsomwalling) of de *Overmolen* (wijk zeven buiten de eerste stadsomwalling).

³³¹ De wijk van de *Coudenberg* (wijk acht binnen de eerste stadsomwalling) had bijvoorbeeld een uitloper in de zogenoemde *Hondsgracht*, net zoals de wijk rondom de Kapellekerk (wijk twee buiten de eerste stadsomwalling) de *Wollendries* als aanhangsel bezat. De *Zavel* scheen tot twee verschillende wijken te behoren (wijken één en twee buiten de eerste stadsomwalling). De wijken rond de Vlaamsesteenweg (wijk negen buiten de eerste stadsomwalling) en rond de Lakensestraat en *Heergracht* (wijk acht buiten de eerste stadsomwalling) leken elkaar dan weer te doorsnijden.

³³² BRON 343.

elkaar, wat aantoonde dat ze nog steeds met elkaar overeenkwamen.³³³ Ten slotte rest er nog de vraag of de 41 wijken uit 1542 nog steeds dezelfde waren als deze uit 1496 en 1526. Om die reden werden de overeenkomstige wijknamen uit 1526 en 1542 in een tabel naast elkaar geplaatst (zie tabel 3.4).

1526		1542
wijk van <i>Ruisbroek</i>	=	<i>Ruisbroek</i>
wijk van de <i>Zavel</i>	=	<i>Zavel</i>
Kapellewijk	=	<i>Kapellewijk</i>
Sint-Juliaanswijk	=	<i>Sint-Juliaans</i>
wijk van <i>Bavendal</i>	=	<i>Bavendal</i>
wijk van <i>Sint-Pieters-ter-Ziekeliën</i>	=	<i>Sint-Pieters-ter-Ziekeliën</i>
wijk van de <i>Blekerij</i>	=	<i>Blekerij</i>
wijk van de <i>Walsche plaats</i>	=	<i>Walsche plaats</i>
wijk van de <i>Bogaardenheergracht</i>		
wijk van de <i>Overmolen</i>	=	<i>Overmolen</i>
wijk van <i>ten Kruisken</i>	=	<i>ten Kruisken</i>
wijk van de <i>Vlaamse steenweg</i>	=	<i>Vlaamsesteenweg</i>
wijk van <i>Sint-Cornelisgasthuis</i>		
wijk vóór het <i>Begijnhof</i>	=	<i>Begijnhof</i>
wijk van de <i>Wolfsgracht</i>		
wijk van <i>Sint-Laureins</i> in het <i>Warmoesbroek</i>	=	<i>Sint-Laureinswijk</i>
wijk van de <i>Zavelstraat</i> in het <i>Warmoesbroek</i>		
wijk van de <i>Leuvenseweg</i>	=	<i>Leuvenseweg</i>
wijk van de <i>Veemarkt</i>	=	<i>Veemarkt</i>
wijk van op de <i>Coudenbergh</i>	=	wijk op het <i>Hof</i>
wijk van <i>Cantersteen</i>		
wijk van de <i>Spiegelbeek</i>	=	<i>Spiegelbeek</i>
wijk van de <i>Putterij</i>	=	<i>Putterij</i>
wijk van de <i>Houtmarkt</i>	=	<i>Houtmarkt</i>
wijk van de <i>Lange Ridderstraat</i>		
wijk van de <i>Bergstraat</i>	=	<i>Bergstraat</i>
wijk van de <i>Korte Ridderstraat</i>	=	<i>Ridderstraat</i>
wijk van de <i>Werf</i>	=	<i>Werf</i>
wijk van de <i>Vleeshouwersstraat</i>	=	<i>Vleeshouwersstraat</i>
wijk van de <i>Sint-Kathelijnestraat</i>	=	<i>Sint-Kathelijnestraat</i>
wijk van de <i>Melkmarkt</i>	=	<i>Melkmarkt</i>
wijk van <i>Sint-Niklaasputtenborre</i>	=	<i>Sint-Niklaasborreput</i>
wijk van de <i>Kolenmarkt</i>	=	<i>Kolenmarkt</i>
wijk van de <i>Stoofstraat</i>	=	<i>Stoofstraat</i>
wijk van het <i>Korenhuis</i>	=	<i>Korenhuis</i>
wijk van de <i>Peperkorenborre</i>		
wijk van de <i>Pongelmarkt</i>		
wijk van <i>Sint-Jacobspoort</i>	=	<i>Sint-Jacobspoort</i>
wijk van de <i>Verversstraat</i>	=	<i>Verversstraat</i>
wijk van de <i>Steenstraat</i>	=	<i>Steenstraat</i>

Tabel 3.4 Wijknamen uit 1526 vergelegen met deze uit en 1542.

³³³ CUVELIER (1912), *Dénombrements*, pp. 219-292.

Acht wijknamen kwamen dus niet meer overeen. Het heeft er echter alle schijn van dat er voor deze acht wijken al dan niet officieel een naamsverandering plaatsvond (zie tabel 3.5).³³⁴

1526		1542
wijk van de Bogaardenheergracht	=	Gelaaskensborre [?]
wijk van Sint-Cornelisgasthuis	=	Jericho [?]
wijk van de Wolfsgracht	=	Kreupelstraat
wijk van de Zavelstraat in het Warmoesbroek	=	Warmoesbroek of Orsental [?]
wijk van Cantersteen	=	Sint-Maria-Magdalena [?]
wijk van de Lange Ridderstraat	=	Sint-Anthoniusborre [?]
wijk van de Peperkorenborre	=	Guldestraat [?]
wijk van de Pongelmarkt	=	Smaalbeek [?]

Tabel 3.5 Naamsverandering van de wijknamen uit 1542 ten opzichte van deze uit 1526.

Het aantal wijken bleef stabiel gedurende de periode 1496-1526-1542, maar ook de vorm van de wijken wijzigde niet. Soms werd wel een andere wijknaam gekozen. Dit impliceert dat de etymologische betekenis van ‘honderdman’ in 1542 (en waarschijnlijk ook al in 1526) niet meer opging. Het theoretische aantal van 100 weerbare mannen per honderdman (en dus per wijk) kwam immers niet meer overeen met de 5060 weerbare mannen die in 1542 werden geteld. De wijken beschikten in 1542 over gemiddeld 123 weerbare mannen.

3.3.1.6 Oorsprong en functies van de wijken: vroegere theorieën

Tot nu toe werd een lastig vraagstuk uit de weg gegaan. Vormde de reeks wijken in 1453 een creatie *ex nihillo* of werd daarentegen een bestaand fenomeen pas dan op schrift gesteld? René Laurent loste dit ‘moeilijk probleem’ op door te verwijzen naar de stellingen van Guillaume Des Marez, die een relatie vermoedde tussen de wijkverdeling en de over de stad verspreide gemene waterputten.³³⁵ Deze relatie was vanzelfsprekend, aangezien de wijken het gevolg waren van een krachtenbundeling van buurtbewoners met een gemeenschappelijk belang, namelijk de brandbestrijding. Het onderhoud van de gemeenschappelijke waterputten was hierbij uiteraard essentieel.

Deze theorie lijkt zeer aannemelijk, zeker omdat de stadsordonnantie van 10 januari 1453 net werd opgesteld in het kader van de brandbestrijding. Paul Bonenfant sloot zich aan bij de hypothese van Guillaume Des Marez, al twijfelde hij eraan of deze situatie tot de oorsprong van de stad viel terug te voeren.³³⁶ Daarenboven telde Chloé Deligne

³³⁴ Voor de ligging van deze ruimtelijke elementen, zie de toponiemenlijst in bijlage (bijlage I).

³³⁵ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 18 ; overgenomen door LAURENT (1965), *Acte*, p. 469.

³³⁶ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 233.

precies 41 ‘points d’eau’ in Brussel voor de periode 1250-1400³³⁷, met andere woorden, precies evenveel als het latere aantal wijke.

Wanneer de reconstructiekaarten van ‘points d’eau’ en van de wijkverdeling uit 1453 op mekaar gelegd worden, wordt de stelling van Guillaume Des Marez echter op losse schroeven gesteld. Bepaalde wijken bezaten namelijk meerdere ‘points d’eau’, anderen helemaal geen (zie figuur 3.12).³³⁸ Enkele ‘points d’eau’ bevonden zich trouwens helemaal niet middenin de wijken, maar op de ‘grenzen’ van meerdere wijken tesamen. De overeenkomst tussen het aantal wijken en ‘points d’eau’ lijkt dus op toeval te berusten. De herhaling van deze oefening voor de wijkverdeling in 1496, leidt tot precies dezelfde conclusies.

Kortom, de creatie van de wijken lijkt niet systematisch samen te hangen met de verspreiding van de gemeenschappelijke waterputten in de stad.³³⁹ Toch verraden de namen van enkele wijken wel het belang van de aanwezigheid van dergelijke ‘points d’eau’.

René Laurent ging in 1953 echter nog een stap verder en voerde de creatie van de wijken terug tot het jaar 1421³⁴⁰:

“Simples divisions territoriales à l’origine, les quartiers reçurent peu à peu des attributions administratives en rapport avec le service des incendies, la police, le recensement et, c’est ainsi, qu’ils ont pu servir de base à l’organisation militaire de la ville dès 1421. Le 11 février 1421 (n.s.), le comte Philippe de Saint-Pol, partage le pouvoir entre les lignages et les métiers de Bruxelles ; parmi les nombreuses clauses qui figurent dans cet acte, il en est une qui répartit les métiers en dizaines et en centaines ; c’est à ce moment qu’apparaissent les centeniers (honderstemannen) ou chefs de quartiers (wijkmeesteren). La répartition ordonnée de la ville en quartiers doit donc remonter à l’année 1421.”

De argumentatie is opgebouwd vanuit de stelling dat de honderdmannen en wijkmeesters één en dezelfde functie vormden. Dit werd hogerop reeds weerlegd. In het

³³⁷ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116. De periodisering 1250-1400 mag geen belemmering in de redenering vormen, vermits al deze ‘points d’eau’ waarschijnlijk ook na 1400 bleven voortbestaan.

³³⁸ Wijken één en acht buiten de eerste stadsomwalling bezaten bijvoorbeeld geen enkele ‘point d’eau’, net zomin als wijk vier erbinnen. Wijken twee, drie en tien binnen de eerste stadsomwalling spanden de kroon met elk een vijftal ‘points d’eau’.

³³⁹ W.C. Wijntjes gaf verscheidene voorbeelden van de organisatie van de waterbevoorrading in de middeleeuwse steden (WIJNTJES (1982), *Water supply*, pp. 199-200). Nergens lijkt er een verband te bestaan tussen de waterbevoorrading en territoriale omschrijvingen.

³⁴⁰ LAURENT (1965), *Acte*, p. 470.

charter van 11 februari 1421 kwamen trouwens noch wijken, noch wijkmeesters voor.³⁴¹ Voorlopig bestaan er dus geen aanwijzingen om de creatie van de wijken – en daarmee gepaard gaand, de wijkmeesters – vroeger te dateren dan 10 januari 1453. Dit betekent ook dat de wijken niet spontaan gegroeid zijn vanuit een krachtenbundeling van buurtbewoners, maar eerder op initiatief van het stadsbestuur van Brussel. De belangrijkste functie van deze wijkverdeling was de organisatie van de brandbestrijding.

3.3.1.7 Namen en functies van de wijken

In 1453 droegen de Brusselse wijken nog geen eigen naam. Ze werden simpelweg genummerd van één tot elf (buiten de eerste stadsomwalling) en van één tot tien (binnen de eerste stadsomwalling). Dit vormt een extra argument om de wijken te bestempelen als kunstmatige creaties.³⁴² Indien de wijken reeds lange tijd bestonden, droegen ze wellicht ook al in 1453 een eigen naam.

Deze situatie veranderde gaandeweg, vermits de wijken in 1496, in 1526 en in 1542 aangeduid werden met een specifieke naam. Door deze namen te bestuderen, is het mogelijk om een eerste idee te krijgen van hun structuur en mogelijke betekenis. De verschillende morfologische elementen in de nomenclatuur van de wijken uit 1542 worden volgens belangrijkheid opgesomd in een tabel (zie tabel 3.6).³⁴³

naamgever	aantal wijken
straten (inclusief overdekte beken)	16
gebouwen	10
publieke plaatsen of markten	7
plaatsnamen	5
waterputten	3

Tabel 3.6 Morfologische elementen van de wijknamen.

Het is overduidelijk dat de wijknamen telkens naar één enkel morfologisch of ruimtelijk element verwezen. Meer nog, niet één wijknaam verwees naar een individuele persoon of naar een sociale groep. Dit is een groot verschil met de straatnamen. Het is vergeefs zoeken naar bijvoorbeeld een Vleeshouwerswijk, naar een

³⁴¹ BRON 210.

³⁴² Suggestie van Chloé Deligne.

³⁴³ Straten : Leuvenseweg, Bergstraat, Schoenbeek, Kreupelstraat, Ridderstraat, Spiegelbeek, Putterij, Vleeschouwersstraat, Ruisbroek, Stooftstraat, Smaalbeek, Guldenstraat, Steenstraat, Verversstraat, Vlaamsesteenweg en Sint-Kathelijnestraat ; gebouwen : Hof, Sint-Laureins, Sint-Maria-Magdalena, Kapellen, Sint-Pieters-ten-Ziekelieden, Sint-Juliaans, Korenhuis, Sint-Jacobsport, Jericho en Begijnhof ; publieke plaatsen en markten : Veemarkt, Houtmarkt, Zavel, Walsche plaats, Kolenmarkt, Werf en Melkmarkt ; plaatsnamen : Warmoesbroek of Orsendal, Bavendal, Blekerij, Overmolen en Kruiskens ; fonteinen : Gelaaskensborre, Sint-Niklaasborreput en Sint-Anthoniusborre (BRON 343).

Ophemwijk of naar een Papenwijk, terwijl de *Vleeshouwersstraat*, *Ophemstraat* en *Papenvest* bekende voorbeelden zijn van een gepersonifieerde toponymie.

Alle wijken droegen dus de naam van één van hun morfologische elementen. In de meeste gevallen ging het om een publieke ruimte (straten en markten). Deze ruimten structureerden het territorium van de overeenkomstige wijk, hetzij als belangrijkste verkeersas, hetzij als centraal gelegen (markt)plein. Daarnaast bezaten tien wijken de naam van een publiek gebouw. Het betreft hier voornamelijk (semi-)kerkelijke gebouwen, met uitzondering van het *hertogelijk Hof*, het *Korenhuis* en een stadspoort (*Sint-Jacobspoort*). Drie wijken werden genoemd naar een waterput, die net zoals de gebouwen alom gekende en vaak gefrequenteerde aanknopingspunten vormden binnen de middeleeuwse stad.

Ik leid dus af dat de wijknamen een hoge graad van centralisatie binnenin de wijken verraden. De meeste wijken bezaten een centrale plaats – een verkeersas, markt of gebouw – waarrond de wijk was gestructureerd. Slechts enkele wijken droegen de naam van een ruimere zone – in de tabel ‘plaatsnamen’ genoemd – wellicht omdat een centrale plaats er net ontbrak. Deze wijken bevonden zich trouwens allen aan de periferie van de stad en bezaten vaak nog een uitgesproken agrarisch en/of industrieel karakter.

Ook op politiek, sociaal en administratief vlak speelden de centrale plaatsen ongetwijfeld een grote rol. Ze vormden de plek bij uitstek om de weerbare mannen te verzamelen, om defensieve acties op touw te zetten en om stedelijk oproer te beteugelen. Van op deze plaatsen vervulden de honderdmannen – en voordien de wijkmeesters – hun officiële taken.

3.3.1.8 De Brusselse kwartieren in 1542

In de telling van de weerbare mannen uit 1542 werden de 41 wijken voor het eerst ook onderverdeeld in drie kwartieren (*quartieren*), met name de *Veemarkt*, de Grote Markt en de *Paardenmarkt* aan de *Zavel*.³⁴⁴ Ze omvatten respectievelijk 14, 13 en 14 wijken. Het is duidelijk dat de nomenclatuur van deze kwartieren gelijkaardig is aan deze van de wijken. Ook kwartieren droegen de naam van een markante publieke plaats binnen hun territorium. In de drie gevallen betrof het een uitgestrekt marktplaats. De drie kwartieren bezaten ongeveer een gelijkaardige oppervlakte. Daarenboven was niet alleen het aantal wijken, maar ook het totale aantal weerbare mannen (circa 1650) min of meer even hoog.

³⁴⁴ BRON 343.

Naast het verschil in omvang, verschilden wijken en kwartieren nog op een ander punt. De drie grote marktplaatsen waarnaar de kwartieren werden genoemd, bevonden zich helemaal niet in het midden van hun kwartier (zie figuur 3.13). Binnen deze territoria leek het (ruimtelijke) centraliteitsprincipe dus niet op te gaan. De Grote Markt bevond zich bijvoorbeeld aan het uiteinde van een kwartier dat zich voornamelijk op de andere Zenneoever uitstrekte.

Toch werden de namen niet toevallig gekozen. Deze drie marktplaatsen vormden immers de enige uitgestrekte publieke ruimten te midden van het fijne maaswerk van het Brusselse stadsweefsel.³⁴⁵ Juist omwille van hun uitgestrektheid fungeerden ze perfect als verzamelplaats voor de circa 1650 weerbare mannen uit de wijken van het kwartier.

Kortom, de verdeling van de stad in drie kwartieren geschiedde niet op basis van topografische of geografische parameters. Integendeel, demografische, militaire en administratieve noden bepaalden de omvang en de vorm van deze territoria. Elk kwartier bezat immers een gelijkaardig aantal wijken en weerbare mannen en tevens één van de drie uitgestrekte marktplaatsen waar deze zich konden verzamelen.

3.3.2 Singels of cirkels?

Naast wijken en kwartieren bestond er nog een ander type van 'infrastedelijke territoria' binnen Brussel. In de stedelijke archieven werd daarvoor het woord *cingule* gebruikt, dat hier wordt omgezet in 'singel'.

De Antwerpenaren duiden met dit woord nog steeds de stedelijke ringweg aan, een verwijzing naar de vroegere stadsomwalling en bijhorende gracht. Ook in het *van Dale groot Woordenboek* worden de eerste drie betekenissen van 'singel' in verband gebracht met stadsomwallingen: respectievelijk de 'weg langs de buitenzijde van een stadsgracht', de 'gracht zelf om een stad' en de 'bebouwing langs een singel en de bewoners daarvan'.³⁴⁶

Deze betekenissen gaan echter niet op voor de hier behandelde singels. De overige betekenissen van 'singel' in het woordenboek zijn al evenmin in verband te brengen met de singels van middeleeuws Brussel. Het woord zelf suggereert de idee van een

³⁴⁵ In wezen bestond er nog zo'n uitgestrekte publieke ruimte, het *Baliënplein* naast het *hertogelijk Hof*, maar dit vormde een onderdeel van het hertogelijke immunitetsgebied en kwam waarschijnlijk niet in aanmerking voor de verzameling van de weerbare mannen van de stad (die zich namelijk tegen de hertogen zouden kunnen keren).

³⁴⁶ GEERTS & HEESTERMANS (1992), *van Dale groot woordenboek*, p. 2743.

cirkelvorm³⁴⁷, maar ook dat kan niet worden bevestigd op basis van de bronnen. Integendeel, de middeleeuwse singels werden op identiek dezelfde manier aangeduid en omschreven als de wijken en kwartieren, dat wil zeggen als een keten van ruimtelijke elementen. Waarschijnlijk moet dus eerder worden gedacht aan de betekenis ‘ommeloop’.³⁴⁸

In middeleeuws Brussel was het begrip ‘singel’ echter op meerdere territoria van toepassing. Zo werd de ‘ammanie van Brussel’ – de jurisdictie onder de hoede van de amman van Brussel – wel eens als ‘singel’ aangeduid.³⁴⁹ Ook de ‘tienensingel’ van de Sint-Goedelekerk wordt meermaals in de bronnen vermeld.³⁵⁰ Aangezien ze gedeeltelijk buiten de stad lagen, worden deze ‘singels’ hier niet behandeld.

3.3.2.1 Wijnsingel

De oudst gekende singel duikt op in de bronnen in 1409 en bezat geen eigen naam. Ik noem hem de ‘wijnsingel’. De vermelding komt uit in een stadsordonnantie van 28 augustus 1430 met betrekking tot de werking van de *Kraan* en van de wijnhandel in de stad en omgeving.³⁵¹ De passage met betrekking tot de singel is een ingelast stuk dat dateert uit 1409. De singel wordt er simpelweg gesitueerd tussen twee stadshuizen, meer dan waarschijnlijk twee herbergen. Het territorium van de singel strekte zich uit ‘van de *Blaasbalg* in de *Steenweg* opwaarts en van de *Gulden Aar*, waar heer Jan vanden Heetvelde

³⁴⁷ Het Middelnederlandse woord *singhele* is waarschijnlijk afgeleid van het Latijnse *cingula*, ‘buikriem voor dieren’ (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 203).

³⁴⁸ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 613.

³⁴⁹ Zie bijvoorbeeld BRON 88: *Item, dairmen logeren sal, selen de zesse ambachten in den cingel van Bruessel liggen, dats te verstanen Rode, Assche, Merchtenen, Capellen opten Bosch, Campenhout ende Vilvoirden. Ende de poirteren van Bruessel die tynten ende wagene hebben, moigene invaren tusschen dambachten dair zij willen bynnen den circule. (1340?)* ; BRON 279: *Item, dat een yegelic ter voirseide vryer marct mit sinen goede sal moigen comen ende die aldair ter marct bringen ende die van dair vueren op sinen gerechten tolle ende ongelt, dat van ouds gewoonlic heeft geweest, sonder daerenboven binnen der voirseider onser stat of tot eenigen anderen plaetsen binnen den cirkel van onser ammanien van Bruessel eenichsins belast te werden. (4 maart 1452)*

³⁵⁰ Zie bijvoorbeeld BRON 173: *Want den heren van der capittlen van Sente Goedelen ons scepenen te Bruessele ten tide sijnde aenbracht hebben dat binnen den cingle daer sij van outs omtrent Bruessele tiende geplogen hebben ende sculdich zijn te heffene [...]. (6 juni 1397)* ; BRON 207: *Want int jair onss Heren M.CCCC. ende XV. XII dage in meerte tusschen den heren van der capitlen van Sente Goedelen in Bruessele in deen zide ende een deel goeder knapen, porteren ende ingesetenen der stad van Bruessele, in dandere zide, stoot op verstaen was mids zekeren hofstaden liggenden te Bruessele in der Capelle parochie binnen den cingele van huerrer thienden, dair her voirmaels huse op plagen te stane ende die nu metten brande afgebernt sijn [...]. (12 maart 1416)* ; BRON 290: *Item, ten anderen male, dat alle plecken gelegen binnen den cyngel van der thienden der voirseider capittelen van Sente Goedelen die nu zijn ende meer dan veertich jair conparlic geweest hebben, beempde, eusselinge, weyde, bogarde, bossche, quareelgroeven of vineren [?] al hadden [...]. (22 juni 1459)* ; LINDEMANS (1944), *Agrarische toestanden*, pp. 5-6.

³⁵¹ BRON 227.

woont, opwaarts en elders'. Jammer genoeg zijn beide huizen momenteel moeilijk te lokaliseren.

Het huis *de Blaasbalg* in de *Steenweg*, tussen de *Vismarkt* en het *hertogelijk Hof*, dook al op in 1365. Het bevond zich naar alle waarschijnlijkheid in de buurt van de Sint-Maria-Magdalenakerk.³⁵² Het huis *de Gulden Aar* werd in 1341 in de Sint-Niklaasparochie gelokaliseerd.³⁵³ Philippe Godding twijfelde tussen een ligging op de *Spiegelbeek* en in de huidige Hoedenmakersstraat.³⁵⁴

De tweede vermelding van de 'wijnsingel' komt voor in dezelfde stadsordonnantie, maar heeft deze keer betrekking op de situatie in 1430³⁵⁵:

Primo, de Nedermarct ende binnen den chingel, te weten waer den chingel sluit aen den Guldenen Aer, aenden Blaesbalch ende aen den Spiegel inde Berchstrate. Ende alle andere plaetsen na gelande ende binnen desen voirgenoempden plaetsen gelijc dat geuseert geweest heeft, salmen nemen van elker amen die op wagene oft op kerren compt van af ende van in te doene IIII Tornyse.

Er werd dus een derde huis als grenspunt van het territorium vermeld: *de Spiegel* in de Bergstraat. In tegenstelling tot *de Gulden Aar* en *de Blaasbalg*, is *de Spiegel* een goed gekende herberg, maar toch blijft een perfecte lokalisatie ook in dit geval moeilijk. In de bevolkingstelling van het jaar 1767 werd perceel 15 in de Bergstraatwijk *Grand Miroir*

³⁵² In een akte uitgaande van provisors van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie van 12 mei 1365 is er sprake van *een huus metter hofstad ghelegghen in de Steenwech tusschen thuus dat men heet den Blaesbalch ende thuus dat men heet den Zacbruederen* (BRON 123). Een akte van 7 september 1364 handelt over hetzelfde goed (fichier Godding). Het 'huis dat men heet de Zakbroeders' is in feite het *Sint-Niklaasgasthuis*. In de 13^e eeuw beschikten de Zakbroeders over een woning in de *Steenweg* en over de Sint-Maria-Magdalenakerk. Na de opheffing van de orde in 1271 besliste het stadsbestuur begin 14^e eeuw om in het verlaten klooster het voormalige *Sint-Niklaasgasthuis* te vestigen (tot dan toe gelegen naast de Sint-Niklaaskerk). Vanaf het moment dat de broeders van het *Sint-Niklaasgasthuis* in de voormalige gebouwen van de Zakbroeders trokken, werden zij ook vaak als Zakbroeders bestempeld. (SOENEN (1996), *Note*, pp. 388-389 & 391). Er is daarnaast ook een 17^e-eeuwse brouwerij *de Blaasbalg* bekend, maar deze situeerde zich in het *Naaldenstraatje* (LINDEMANS (1958), *Brouwerijen en brouwers*, p. 129). Deze brouwerij komt dus niet in aanmerking voor de identificatie en lokalisatie van het 15^e-eeuwse huis *de Blaasbalg*.

³⁵³ Het huis met hofstede van Ians Stolres lag in de Sint-Niklaasparochie en werd gesitueerd ten opzichte van *de Gulden Aar*: *Item, op I huis ende I hofstat dat Ians Stolres was iheghen den Gulden Aer leet III lb. siaers erflic ende XIII s. nuwe gheelt.* (BRON 87)

³⁵⁴ In de fichier Godding bevindt zich in de map *Spiegelbeke* een fiche met betrekking tot een goed gelegen tegenover *de Gulden Aar*. Op de fiche treft men zowel de vermelding = *Spieghelebeke* als (*r. des Chapeliers ?*) aan, genoteerd op een verschillend tijdstip. Een andere fiche over een goed tegenover *de Gulden Aar* draagt de vermelding (*Spieghelebeke ?*). Een laatste fiche ten slotte vermeldt *rue du "Gulden Aer,, montant vers le cimet. de S. Jean.*

³⁵⁵ BRON 227.

genoemd en omschreven als een ‘auberge-relais’.³⁵⁶ Dit zou moeten overeenkomen met perceel 15 in dezelfde wijk op het zogenoemde *Plan parcellaire manuscrit postérieur à 1780*.³⁵⁷ In de laatste editie van Alexandre Henne & Alphonse Wauters’ *Histoire de la Ville de Bruxelles* werden drie foto’s van het *hotel du Grand Miroir* afgedrukt, evenals een publiciteitsprent van ditzelfde hotel gelegen in de Bergstraat n° 28.³⁵⁸

Ondanks de min of meer precieze lokalisatie van *de Blaasbalg* en *de Spiegel*, blijft het toch moeilijk om het territorium van de ‘wijnsingel’ te vatten (zie figuur 3.14). In het tekstfragment wordt wel nog gesuggereerd dat de *Nedermarkt* er géén deel van uitmaakte (*de Nedermarct ende binnen den chingel*). Voorlopig kan ik concluderen dat een deel van zowel de *Steenweg* als de Bergstraat tot de singel behoorden, eventueel ook het kruispunt tussen beiden in (*de Spiegelbeek* en de *Vismarkt*).

3.3.2.2 Strodakensingel

Dezelfde problemen duiken op bij de reconstructie van het territorium van de tweede singel waarvan zelfs maar één enkele vermelding bekend is (21 juni 1449). Deze singel strekte zich uit van aan de laagst gelegen smidse in het *Warmoesbroek* (de *Hoofdstal* genoemd) tegenover de *Zavelstraat*, tot aan de vesten alsook langs de zijde van de *Zavelstraat* in de richting van de vesten tot aan de *Orsendalpoel* en van daar tot aan de *Keulsepoort*.³⁵⁹ Ik doopte deze singel om tot ‘strodakensingel’.

De smidse van Janne Robbijns werd ook vermeld in de haardtelling van 1496. Daar was sprake van de *smesse meester Jans Robijns, maerscalx*, die eveneens gesitueerd werd tegenover de *Zavelstraat*.³⁶⁰ De smidse bevond zich dus vlakbij het kruispunt van het *Warmoesbroek* en de *Zavelstraat* (respectievelijk de huidige Broekstraat en Zandstraat). Met de vesten werd zeker en vast de tweede stadsomwalling bedoeld, waarvan ook de *Keulsepoort* deel uitmaakte. De *Orsendalpoel* lag bovenaan de *Zavelstraat*. Ondanks de gebrekkige lokalisatie van deze elementen, lijkt de singel een vierhoek af te bakenen met als zijden de Broekstraat, de *Zavelstraat*, de *Ezelsweg* en de tweede stadsomwalling (zie figuur 3.15).

³⁵⁶ MEHAUDEN & VANWELKENHUYZEN (1998), *Ville de Bruxelles*, p. 199.

³⁵⁷ ASB, *Plans de grandes dimensions*, n° 1.

³⁵⁸ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire Bruxelles*, pp. 274-275.

³⁵⁹ BRON 264: *vanaen de nederste smesse int Warmoesbroeck diemen heet den Hootstal toehoerende Janne Robbijns gelegen jegen de Savelstrate over totter vesten toe ende alsoe deside van der voirseider Savelstraten ten voirseider vesten weert totter Orssendalpoele ende van dair totter Coelsscher poirten toe [...].* (21 juni 1449)

³⁶⁰ BRON 324.

3.3.2.3 Singel van het Korenhuis

De derde singel droeg een eigen naam: ‘singel van het Korenhuis’, al kwam ook de benaming ‘vrijheid van het Korenhuis’ voor. De singel werd een aantal keer vermeld in de stedelijke archieven van omstreeks 1460.³⁶¹ Niet toevallig is dit het moment waarop de hertog van Brabant het Korenhuis tijdelijk overdroeg aan de stad. De singel strekte zich uit tussen het Korenhuis zelf, de Steenpoort, de kerk van het Sint-Jansgasthuis en de fontein bij het Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster.

Al deze elementen zijn nagenoeg perfect lokaliseerbaar, maar toch blijven er vraagtekens bestaan over de precieze omvang van de singel. Vermoedelijk behoorde enkel de publieke ruimte tot de singel, zodat deze dus in wezen werd gevormd door drie straten en het driehoekige kruispunt tussenin, waarop zich het Korenhuis bevond (zie figuur 3.16).

In feite kwam het territorium van deze singel dus overeen met het *intra muros*-gedeelte van de Kapelleparochie. Wellicht werden beide territoria aanvankelijk afgebakend door dezelfde grenzen: de uitbreidingskern in het westen, de *Smaalbeek* in het noorden en de grens van het Zennealluvium in het zuiden. Dit zou erop kunnen wijzen dat de ‘singel van het Korenhuis’ zeer oud was.

3.3.2.4 Functie van de singels

De singels vervulden andere functies dan de wijken en kwartieren. De ‘wijnsingel’ en de ‘singel van het Korenhuis’ bakenden fiscale zones af. In de stadsordonnanties vindt men de belastingstarieven terug die werden geheven op de wijnen die in de ‘wijnsingel’ werden verhandeld. Deze taksen lagen lager dan de taksen op de wijnen van buiten de singel.³⁶² De ‘singel van het Korenhuis’ vormde dan weer de enige plaats waar de groothandel in graan was toegestaan. Ook in dit geval waren er specifieke taksen van toepassing binnen het territorium van de singel.

De ‘strodakensingel’ bakende een vrijstellingsgebied binnen de middeleeuwse stad af. De bewoners van de singel waren immers officieel vrijgesteld van de plicht om de daken

³⁶¹ BRON 294: *Oick voert te Bruessel buyten den voirseider corenhuyse ende sijnen cingel* (3 maart 1460) ; BRON 296: *Oic te Bruessel buyten den corenhuyse ende zijnen cingule* (17 mei 1462) ; BRON 377: *Binnen der vrijheit van den corenhuyse, te weten tusschen dat corenhuys ende de Steenpoirte ende der kerken van Sente Jans gasthuyse ende de fonteynen staende biden cloister van Onser Vrouwen brueders* (s.d., 15^e eeuw).

³⁶² BRON 227: *Primo, de Nedermarct ende binnen den chingel, te weten en waer den chingel sluit aen den Guldenen Aer, aenden Blaesbalch ende aen den Spiegel in de Berchstrate. Ende alle andere plaetsen na gelande ende binnen desen voirgenoenpden plaetsen gelijc dat geuseert geweest heeft, sal men nemen van elker amen die op wagene oft op kerren compt van af ende van in te doene IIII tornoyse. [...] Item, van wijnen die buyten den chingele af ende ingedaen werden V Tornoyse van der amen.* (28 augustus 1430)

van hun schuren, tuinhuisen en stallen met duurzame materialen (voornamelijk daktegels) te bedekken. De singel bevond zich in een stadsdeel met een uitgesproken agrarisch karakter, waar zich vele groententuinen, schuren, boerderijen, stallen en dergelijke bevonden. Voor deze bouwwerken vervielen de maatregelen in het kader van de brandbestrijding.

3.3.3 Conclusies

De ‘infrastedelijke territoria’ van middeleeuws Brussel bezaten geen precies vastgelegde grenzen. Enkel de stadsomwallingen speelden die rol. Ook al beschikten de tijdgenoten reeds over een aantal embryonale meetinstrumenten, toch werden deze niet gebruikt om de territoria van de wijken, kwartieren en singels af te bakenen. Hun omvang en ligging werd beschreven in plaats van opgemeten.

In deze beschrijvingen werden de territoria in verband gebracht met losse ruimtelijke elementen, die hetzij binnen, hetzij buiten de territoria lagen. In sommige gevallen werden ‘natuurlijke’ elementen aangewend – bijvoorbeeld waterlopen, bergen, dalen, moerassen, enzovoort –, maar meestal werd een beroep gedaan op artificiële elementen – bijvoorbeeld straten, publieke ruimten en gebouwen. Hoewel er enkele het einde van een territorium aanduiden, fungeerden deze elementen niet als grenzen, maar als aanknopingspunten. Het geheel van die aanknopingspunten vormde het raamwerk van het territorium.

Enkel de stadsomwallingen functioneerden als echte grenzen, met andere woorden, als een continue, stabiele en visuele onderbreking in het landschap. Gezien hun monumentaliteit lijkt dit logisch. Vooral de eerste stadsomwalling werd expliciet als begrenzing vermeld, zelfs in de periode waarin deze reeds door de tweede stadsomwalling was vervangen.

Ten gevolge van de afwezigheid van vaste en duidelijke begrenzingen, beschouw ik deze territoria dan ook als poreuze entiteiten die hoofdzakelijk – of zelfs enkel – in de hoofden van de creators bestonden. Het ziet er dus naar uit dat de wijken, kwartieren en singles kunstmatige creaties van het Brusselse stadsbestuur waren. Het concept van bijvoorbeeld de wijken vond pas na enige tijd ingang in de hoofden van de bevolking.

Ik veronderstel dat het stadsbestuur via de creatie van deze ‘infrastedelijke territoria’ een soort *divide et impera*-politiek doorvoerde. De territoria werden aangewend voor

uiteenlopende zaken. Sommigen dienden voor de militaire organisatie van de stad³⁶³, terwijl anderen werden aangewend voor de toepassing van fiscale en commerciële maatregelen. De singels bakenden uitzonderings- en verbodszones af, terwijl de structuur van wijken en kwartieren in relatie stond tot demografische, defensieve en fiscale imperatieven. Het stadsbestuur stelde bovendien specifieke ambtenaren aan – de wijkmeesters, later de honderdmannen – die de stedelijke taken binnen de wijken waarnamen.

3.4 Epiloog: de Brusselse Vrijheid

Tot slot komt een territorium aan bod dat *strictu sensu* niet als ‘infrastedelijk’ mag worden beschouwd, ook al lag het gedeeltelijk in Brussel. Door de tijd heen maakte Brussel – evoluerend van primitieve nederzetting tot volwaardige stad – steeds deel uit van grotere staatkundige en kerkelijke territoria. In sommige gevallen was Brussel er zelfs de hoofdplaats van.

Naar de eerste groep territoria is reeds heel wat onderzoek verricht. ‘Suprastedelijke territoria’ zoals de *pagus* van Brabant, het graafschap Brussel, het graafschap Ukkel, de ammanie van Brussel en het hertogdom Brabant, enzovoort, waarvan middeleeuws Brussel integraal deel uitmaakte, werden vroeger reeds uitvoerig behandeld door historici als Paul Bonenfant, Charles Kerremans, Philippe Godding en Michel de Waha.³⁶⁴

De bespreking van deze ‘suprastedelijke territoria’ mag hier achterwege gelaten worden. Aangezien ik er geen gericht onderzoek naar verrichte, zou het toch enkel neerkomen op het herhalen van eerder neergepende studies. Toch wens ik nog kort aandacht te schenken aan één bijzonder territorium dat zeer nauw verband hield met de stad Brussel, met name de Vrijheid. In het punt over de stadsomwallingen zal hierop verder worden ingegaan.

³⁶³ In de 16e eeuw bestond er een verband tussen de organisatie van de schuttersgilden en het systeem van de wijken. Hoe dit precies was georganiseerd, is voorlopig nog niet duidelijk. Een aantal vermeldingen wijzen in die richting. In de zomer van 1500 werd er te Brussel bijvoorbeeld een drievoudig schietspel georganiseerd, met name het Landjuweel, het *groot schietspel van allen den landen* en het *schietspel van de wycken* (DE BAERE (1944), *Aandeel*, p. 3). In 1533 werden de schuttersgilden volgens een nieuwe wijze georganiseerd, waarbij volgens een kroniekschrijver *elcke gulde seker wijken* [kreeg] *aengewesen, daer sij haer gulde broeders haelen soude* (DE BAERE (1949a), *Organisatie*, p. 2).

³⁶⁴ BONENFANT (1934), *Cadres territoriaux*; KERREMANS (1949), *Circonscriptions*; GODDING (1975), *Impérialisme urbain*; GODDING (1989), *Juridische betrekkingen*.

Met de Vrijheid (*Libertas*) werd het gebied aangeduid waar – op enkele enclaves na – het stedelijke rechtssysteem van Brussel werd toegepast. De inwoners van de Vrijheid genoten de juridisch-bestuurlijke autonomie die werd gewaarborgd door de schepenenbank van Brussel. Volgens Hildo Van Engen mag zo'n stadsvrijheid worden beschouwd als 'een stad in juridische zin', 'een zelfstandige rechtskring, met eigen bestuur, regelgeving en rechtspraak, onafhankelijk van de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van het omringende platteland'.³⁶⁵ C. Van de Kieft bestempelde de stadsvrijheid als 'een ruimtelijk begrip derhalve, waarbinnen de stadsvrijheid heerst in de zin van een geheel van regels van het omringende platteland, en misschien ook daarom als *libertas*, 'vrijheid', wordt aangeduid'.³⁶⁶

De omvang van de Brusselse Vrijheid is goed gekend vanaf het einde van de 14^e eeuw. Tussen 1296 en 1394 werd het territorium uitgebreid door toevoeging van een aantal dorpen rondom de stad.³⁶⁷ Nadien vonden er geen wijzigingen meer plaats. Het oorspronkelijke territorium is echter moeilijker te bepalen.

Philippe Godding achtte het logisch dat vanaf het opduiken van een afzonderlijke schepenenbank – *in casu* de schepenenbank van Brussel – diens jurisdictie territoriaal werd afgelijnd ten opzichte van de andere schepenenbanken uit de omgeving.³⁶⁸ Het rechtsgebied van de Brusselse schepenen in de 12^e en eerste helft van de 13^e eeuw is echter moeilijk te reconstrueren. In de bronnen is enkel sprake van moeilijk te interpreteren en te lokaliseren begrippen als *in Bruxella*, *infra oppidum*, of *sub iurisdictione opidi Bruxellensis*.

Het begrip Vrijheid (*Libertas*) zelf dook voor het eerst in de bronnen op in het midden van de 13^e eeuw.³⁶⁹ Dit is dus pas een eeuw nadat de schepenen van Brussel voor het eerst werden vermeld. Vanaf dat moment kwam de term steeds vaker voor en werd er tussen het *oppidum Bruxellense* en de *Libertas Bruxellensis* een onderscheid gemaakt. Hoewel de omvang en de grenzen van de Vrijheid in die eerste vermeldingen niet expliciet werden aangegeven, leidde Philippe Godding af dat de Vrijheid zich toen al

³⁶⁵ VAN ENGEN (2005), *Geen schraal terrein*, p. 67.

³⁶⁶ VAN DE KIEFT (1988), *Perspectief*, pp. 116-117.

³⁶⁷ *Obbrussel* op 14 februari 1296 (BRON 51), Schaarbeek op 20 mei 1301 (BRON 55), Laken op 22 juli 1331 (BRON 80), Anderlecht op 27 maart 1394 (BRON 166) en ten slotte Vorst in april 1394 (BRON 167).

³⁶⁸ GODDING (1975), *Impérialisme urbain*, p. 118. Hoewel discussies niet uit de lucht waren, wordt min of meer algemeen aanvaard dat de schepenen van Brussel voor het eerst werden vermeld in 1138 en 1154 (WAUTERS (1895), *Echevins*, p. 12 ; FAVRESSE (1938), *Actes*, pp. 355-356).

³⁶⁹ Met name in de overeenkomsten die Brussel sloot met de steden Diest en Antwerpen, respectievelijk op 18 juni 1249 (BRON 29) en op 12 juli 1249 (BRON 30) en vervolgens in een stadsordonnantie met toelatingsvoorwaarden tot het *Sint-Pietersgodshuis* van december 1265 (BRON 36).

buiten de eerste stadsomwalling en het *oppidum* uitstrekke.³⁷⁰ Het blijft echter een vraag of het *oppidum Bruxellense* wel mag vereenzelvigd worden met het gebied dat werd ingesloten door de eerste stadsomwalling en of deze in het midden van de 13^e eeuw al wel volledig was afgewerkt.

Een blik op de akten wijst uit dat er in feite geen sprake is van de stadsomwalling, wel van de stad tout court (*extra villam nostram et eius Libertatem*). Stad en Vrijheid vielen niet samen, maar duiden op verschillende entiteiten. Meer nog, het gebruik van het woordje *eius* suggereert een afhankelijkheidsrelatie van de Vrijheid ten opzichte van de stad.

Raymond Bijl opperde van zijn kant dat de oorspronkelijke Vrijheid van Brussel samenviel met het territorium van de Sint-Goedeleparochie.³⁷¹ Dit zou onder meer verklaren waarom Sint-Joost-ten-Noode en een deel van Elsene vanaf het begin wel en onder meer Etterbeek nooit tot de Vrijheid hebben behoord. Door de opeenvolgende uitbreidingen van de Vrijheid kwam haar territorium vanzelfsprekend niet meer overeen met dat van de Sint-Goedeleparochie. Dit klopt echter niet. Uit de rubrieken van de hertogelijke cijsregisters zou men eerder kunnen afleiden dat de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg overeenkwam met de primitieve Vrijheid.

Het globale beeld dat ik hieruit meen te kunnen distilleren is dat van een stedelijke agglomeratie enerzijds en een Vrijheid – de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg? – anderzijds. Een stuk van de agglomeratie maakte geen deel uit van de Vrijheid ; een deel van de Vrijheid bezat geen stedelijke allure. De gemene deler van deze twee entiteiten was de stad (*villa, oppidum*), de zone die zowel juridisch als morfologisch als stedelijk mocht doorgaan.

Over de manier waarop de Vrijheid van Brussel afgebakend werd, bestaan weinig aanduidingen. Volgens G. Van Herwijnen is dit niet abnormaal, aangezien geen enkel 13^e-eeuws stadsrecht – met uitzondering van dat van Nieuwpoort uit 1283 –, noch andere schriftelijke bronnen uit die periode de grenzen van het stadsgebied precies aangaven. Dit gebeurde pas vanaf de 14e eeuw, het moment waarop men de territoriale afbakening tussen stad en land duidelijk op schrift wenste te stellen.³⁷² Waarschijnlijk

³⁷⁰ GODDING (1975), *Impérialisme urbain*, p. 120 ; GODDING (1989), *Juridische betrekkingen*, p. 110.

³⁷¹ BIJL (1965), *Juridictions scabinales*, pp. 198-199. Ook Paul Bonenfant en Philippe Godding wezen op die mogelijkheid (BONENFANT (1934), *Cadres territoriaux*, p. 34 ; GODDING (1989), *Juridische betrekkingen*, p. 110).

³⁷² VAN HERWIJNEN (1988), *Stad en land*, p. 20.

geschiedde de afbakening door middel van grenspalen of stenen, zoals voor andere stedelijke Vrijheden bekend is.³⁷³

³⁷³ Hildo Van Engen verwees bijvoorbeeld naar het stadsrecht van Briel uit 1343, waarin de afbakening heel precies werd omschreven (VAN ENGEN (2005), *Geen schraal terrein*, p. 68). In Brugge werd de heerlijkheid van het *Zuidproosse* afgebakend door middel van witte stenen die in de huismuren of in het plaveisel werden aangebracht, terwijl de stedelijke Vrijheid door middel van de plaatsing van blauwe stenen werd aangeduid (D'HOOGHE (1997), *Huizen van het Zuidproosse*, pp. 13-14).

Hoofdstuk 4

Toponymie, de vergeten discipline

4.1 Historiografisch overzicht en *status quaestionis*

Het is nooit de bedoeling geweest om een puur toponymische studie van middeleeuws Brussel te schrijven. Wel worden de toponymie en hodonymie³⁷⁴ gebruikt als een wezenlijk onderdeel van de ruimtelijke analyse. Methodologisch leunt dit hoofdstuk dan ook aan bij Maurits Gysselings toponymische studie over middeleeuws Gent³⁷⁵:

“Dit werk is geen eigenlijke toponymie van Gent, waarin alle namen tot op heden zouden zijn opgenomen : zoiets zou een half mensenleven vergen. Het is veeleer een historisch-toponymische studie, waartoe alleen tot ca. 1375 het materiaal enigszins volledig verzameld werd en waaruit dan nog alle huisnamen en alles wat onbelangrijk leek, geweerd werd. Wel werd gepoogd de toponymie zo productief mogelijk te maken voor de studie van Gent's [sic] vroegste verleden.”

Gaandeweg bleek echter dat een systematisch en geactualiseerd wetenschappelijk overzicht van de middeleeuwse toponymie van Brussel niet bestond. Ze bestaat *de facto* wel, maar de licentiaatsverhandeling die Frieda Janssens aan dit onderwerp wijdde, is niet of zeer weinig verspreid.³⁷⁶ Bovendien valt er wel één en ander op aan te merken. Dit gebrek leidde tot het uitwerken van een eigen toponiemenlijst.

³⁷⁴ Albert Carnoy bedacht de studie van de straatnamen met de term 'hodonymie' (CARNOY (1953), *Toponymie*, p. 297).

³⁷⁵ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 5 (woord vooraf).

³⁷⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*. Tot hiertoe maakte enkel Roel Jacobs gebruik van deze verhandeling.

4.1.1 De Brusselse spraakverwarring: tijd voor een Babylonische ballingschap?

“Brussel is een tweetalige stad met tweetalige straatnaamborden. Toch is het onbegonnen werk om die namen te vertalen met behulp van een woordenboek.”

Met deze twee zinnen vatte Roel Jacobs de grote problematiek rond de Brusselse toponymie perfect samen.³⁷⁷ De studie van het toponymische materiaal van Brussel is heel vergelijkbaar met het lezen van een postmoderne roman. Een onoverzichtelijk aantal lagen zit door elkaar verweven. De kans om bepaalde lagen over het hoofd te zien en te vervallen in veralgemeningen en simplismen is uiterst reëel. Deze situatie spruit voort uit de geschiedkundige en historiografische evolutie van Brussel. Ik doe een poging om dit zo bondig mogelijk uit te leggen.

De middeleeuwse toponymie van Brussel volgde oorspronkelijk de taal van de plaatselijke bevolking, het Middelnederlands. Administratieve gebruiken leidden ertoe dat vele namen in het Latijn en – in geringe mate – in het Frans werden omgezet. Ten gevolge van de stelselmatige verfransing van de leidende politieke en administratieve klassen nam het gebruik van Franstalige straatnamen enkel maar toe. In de 19^e eeuw volstond de mondelinge overlevering niet meer en vereiste elke straat een officiële naam op papier. De bureaucratische richtlijnen kwamen daar nog eens bovenop.³⁷⁸ Door de 19^e-eeuwse hervorming in de straatnaamgeving werden dus heel wat oude logica's onherkenbaar gemaakt.

Net op dat moment verschenen ook de historici op het toneel. Sinds de 19^e eeuw bestaat er een traditie om 'dictionnaires' van de Brusselse straten en hun namen samen te stellen.³⁷⁹ De Franstalige historici die zich hiermee inlieten, bekommerden zich minstens evenveel om anekdotiek als om historische accuraatheid.³⁸⁰ In sommige – opnieuw

³⁷⁷ JACOBS (1994), *Brussel*, p. 16.

³⁷⁸ “Al wat lang en smal was, moest een straat worden. Al wat breder was met bomen, werd een laan. Al wat vierkant, rond of rechthoekig was, werd een plein. Steenwegen waren de hoofdwegen die de steden met elkaar verbonden, maar die niet in de steden lagen.” (JACOBS (1994), *Brussel*, p. 16)

³⁷⁹ COLLIN de PLANCY (1834), *Chroniques* ; BOCHART (1981), *Bruxelles ancien et nouveau* ; BERNAERTS & KERVYN de MARCKE ten DRIESSE (1951), *Noms des rues* ; d'OSTA (1979), *Rues disparues* ; d'OSTA (1986), *Dictionnaire historique et anecdotique*.

³⁸⁰ “Tot op heden bezitten wij geen enkele grondige studie over de straat- en plaatsnamen te Brussel in de middeleeuwen. Wel beschikken wij over een aantal algemene historische studies, waarin aan de straatnamen enige aandacht wordt besteed. De meeste van deze werken beperken zich echter hoofdzakelijk tot het straatnamenmateriaal uit de Hedendaagse Periode. Daarbij komt nog dat deze studies meestal dateren uit de vorige eeuw, niet – of sporadisch – gebaseerd zijn op bronnenonderzoek en zonder uitzondering van de hand zijn van Franstalige auteurs.” (JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 5)

Franstalige – werken werden op een zelfde wijze hele stadswijken behandeld.³⁸¹ Pas onlangs verschenen zo’n werken ook in het Nederlands.³⁸²

Ook de gespecialiseerde historici die over de middeleeuwse geschiedenis van Brussel schreven, waren in hoofdzaak Franstalig (Alphonse Wauters, Guillaume Des Marez, Paul Bonenfant, Félicien Favresse, Placide Lefèvre, Mina Martens en Claire Dickstein-Bernard). Deze groep schonk bijzonder weinig aandacht schonk aan de Middelnederlandse toponymie. Slechts in enkele specifieke gevallen werd hierop een beroep gedaan.³⁸³

Philippe Godding maakte een *statement* door een toponiemenlijst – opgesteld in de oorspronkelijke middeleeuwse spelling – op te nemen in zijn standaardwerk *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age*.³⁸⁴ Ondanks de zware erfenis van hun voorgangers, poogt de jongste generatie Franstalige onderzoekers de toponymie gelukkig te integreren in het historisch onderzoek.³⁸⁵

Maar de pot verwijt de ketel... De Nederlandstaligen stelden er bitter weinig tegenover. De licentiaatsverhandeling van Frieda Janssens is tot nu toe de enige toponymische studie over middeleeuws Brussel.³⁸⁶ Dit werk is weliswaar in grote mate gebaseerd op de sterk verouderde literatuur van onder meer Guillaume Des Marez en Paul Bonenfant en is daarom dringend aan herziening toe.³⁸⁷

Het is dus absoluut te verantwoorden om de studie van de middeleeuwse toponymie van Brussel opnieuw aan te pakken. De eerste stap die daarbij gezet moet worden, is de systematische verbanning van de foutieve interpretaties die het gevolg zijn van slechte vertalingen of van een verkeerd begrip van Middelnederlandse semantische en taalkundige logica’s. Dat gebeurt in de toponiemenlijst in bijlage (zie bijlage I). De andere stappen worden uit de doeken gedaan in het volgende methodologische punt.

³⁸¹ Zie de kolossale negendelige reeks DUBREUCQ (1996), *Bruxelles 1000*.

³⁸² REINHARD (2005), *Van de Nord no de Midi* ; REINHARD (2006), *Tussen poorten en wallen*.

³⁸³ Het bekendste voorbeeld is het vraagstuk van het vermeende *castrum* van het *Sint-Gorikseiland*. Mina Martens trachtte het door middel van toponymische aanwijzingen nauwkeuriger te lokaliseren (MARTENS (1963), *Survivances domaniales*).

³⁸⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, pp. 394-409.

³⁸⁵ Zie onder meer DEMETER & DE KEUKELEIRE (1995), *Sint-Kathelijnewijk* ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux* ; DEMETER (2003), *Contribution* ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière* ; CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean* ; BILLEN (-), *Marktplaatsen*.

³⁸⁶ “Deze verhandeling is de eerste grondige studie over straatnaamgeving in middeleeuws Brussel in het Nederlands.” (JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 5)

³⁸⁷ Frieda Janssens bezondigde zich trouwens aan de blinde overname van een hele reeks naamsverklaringen uit MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*.

4.1.2 Methode

4.1.2.1 De multidisciplinaire benadering van straten en straatnamen

Laat ik beginnen met aan te geven waaraan ik me hier níet waag. Eerst en vooral heb ik niet de ambitie om een strikt taalkundige studie te brengen. Als historicus beschik ik hiervoor over te weinig bagage. Daarenboven durven dergelijke studies soms wel eens steriel of statisch overkomen, juist door de zware nadruk op de taalkundige aspecten.

Ten tweede wordt hier geen definitieve, noch exhaustieve studie van de middeleeuwse toponymie van Brussel geambieerd. Hoewel ik ervan overtuigd ben dat een hoog percentage aan middeleeuwse toponiemen in de lijst in bijlage is opgenomen, werd een indrukwekkende stapel bronnenmateriaal nog steeds niet geïnventariseerd of bestudeerd. In dit hoofdstuk wordt een groot deel van die toponiemen bestudeerd. Anderen komen aan bod in de overige hoofdstukken. Nog anderen blijven – wegens tijds- en plaatsgebrek – noodgedwongen aan de kant.

De vorming van een toponiem is vaak het resultaat van een combinatie van factoren. Volgens Magda Devos ligt de heuristische waarde van toponiemen besloten in diverse aspecten, waarvan vooral de vorm, de betekenis en de geografische spreiding belangrijk zijn.³⁸⁸ Er is de wens om iets te benoemen door middel van de taal, in dit geval het Middelnederlands. De studie van de toponymie moet dus gepaard gaan met morfologisch taalkundig onderzoek. Als historicus kan ik me aan dit laatste aspect het minst wagen, maar ik poog desalniettemin een beroep te doen op het onderzoek van specialisten ter zake.

Een tweede belangrijk aspect van de toponymie ligt in de objecten zelf: wat wordt precies benoemd? De toponymie of plaatsnaamkunde zoekt naar verklaringen achter de benaming van plaatsen. Een plaats bestaat echter in honderd en één vormen. Een duidelijk inzicht in het karakter, de vorm en het uitzicht van de plaats gaat gepaard met de juiste interpretatie van het overeenkomstige toponiem. Sommige toponiemen slaan op grote oppervlakten, andere op kleine stegen. Bepaalde toponiemen dragen in zichzelf een verwijzing naar de plaats zelf, andere helemaal niet. Het grootste probleem is echter dat de werkelijkheid die achter een bepaalde plaatsnaam schuilging, wijzigde in de loop der tijden.

Ten derde kan een toponiem nooit losgekoppeld worden van zijn ligging. Roel Jacobs zag dit goed in wanneer hij in zijn wandel-lees-kijkboek over Brussel het toponymische

³⁸⁸ DEVOS (2000), *Microtoponiemen*, p. 69.

gedeelte de titel ‘Straatnamen en stadsplannen’ meegaf.³⁸⁹ De lokalisatie speelt vanzelfsprekend een rol bij de vorming van het toponiem. Ook de onderlinge juxtapositie van toponiemen kan veel verduidelijken. Om die redenen moeten toponiemen op een kaart worden aangeduid.³⁹⁰ Philippe Godding en Frieda Janssens lokaliseerden reeds vele middeleeuwse toponiemen op een reconstructiekaart van 15^e-eeuws Brussel.

Ten slotte is er het historische aspect. Toponiemen veranderen door de tijd heen en dit voor de drie voorgaande aspecten. De naam zelf is in de loop van de geschiedenis onderhevig aan vertalingen en aan omzettingen in moderner taalgebruik. Vaak verdwijnen oude toponiemen en komen er nieuwe bij. Het object waar het toponiem naar verwijst, verandert ook, maar dikwijls niet parallel met de naam. En toponiemen durven ook wel eens van locatie te veranderen. Migratie van plaatsnamen is ondertussen een welbekend fenomeen.

Het Brusselse toponiem *Holland* is één van de betere voorbeelden van deze evoluties (vertaling, verandering en migratie). Aanvankelijk verwees *Holland* naar een plaats op het *Sint-Gorikseiland*. Later werden ook de straat en bijhorende Zennebrug tussen de *Sint-Gorikskerk* en de *Visserszenne Holland* genoemd, bij uitbreiding ook *Hollandstraat* en *Hollandsebrug*. In 1811 werden beide namen officieel vervangen door *rue de la Carpe* (Karperstraat) en *pont de la Carpe* (Karperbrug). Wanneer de Zennebrug bij de overwelvingswerken afgebroken werd, leefde de brugnaam alleen verder. De *rue de la Carpe* werd voortaan immers omgezet in *rue du pont de la Carpe*. In het Nederlands blijft de naam Karperstraat echter in gebruik.

Het is mijn overtuiging dat de vier vermelde aspecten binnen de toponymie gelijkwaardig moeten worden behandeld. Daarom heb ik dit hoofdstuk ernaar opgedeeld. In een eerste punt wordt het uitzicht van de middeleeuwse straten en plaatsen behandeld. Vervolgens worden de vorm en evolutie van het oude wegennet van Brussel bestudeerd in het tweede punt. Als laatste punt wordt een taalkundig-topografische studie gemaakt van hét Brusselse toponiem bij uitstek: Brussel zelf. Het historische (evolutieve) aspect komt in de drie punten aan bod.

³⁸⁹ JACOBS (1994), *Brussel*, p. 16. In dit gedeelte besprak hij trouwens ook het uitzicht van de oude Brusselse straten.

³⁹⁰ MOLEMANS (1988), *Gids*, pp. 43 & 46-47). Voor een overzicht van de verschillende technieken en methoden, zie MARYNISSEN (2000), *Cartografie*.

4.1.2.2 Klassificatiemethoden

Vanzelfsprekend staat dit hoofdstuk zeer nauw in verband met de toponiemenlijst in bijlage (zie bijlage I). Toch zijn beide onderdelen op een verschillende manier opgebouwd. Men kan het toponymische materiaal namelijk op verscheidene manieren klasseren: alfabetisch, chronologisch, peripatetisch of ideologisch.³⁹¹ Elk van deze manieren heeft z'n voor- en nadelen, zoals Frieda Janssens terecht opmerkte³⁹²:

“Kiest men voor de alfabetische rangschikking, dan loopt men het gevaar dat het geheel enigszins als los zand aan elkaar hangt. Wil men de middeleeuwse straatnamen in chronologische volgorde opsommen, zal men daarbij in ernstige mate gehinderd worden door de toevalligheid van de overlevering. De in deze verhandeling gebruikte indeling in paragrafen moet men dan ook zien als een middel om de verkregen kennis op een wat meer samenhangende wijze te verwerken.”

Voor de toponiemenlijst in bijlage opteerde ik desalniettemin voor een alfabetische rangschikking. Deze keuze is niet zo nadelig als Frieda Janssens liet uitschijnen. Ze biedt het grote voordeel van de overzichtelijkheid, wat toch ook belangrijk is wanneer men werkt met een bestand van om en bij de 750 namen. In de bijlage kunnen de toponiemen dus snel en gemakkelijk worden teruggevonden, alsook de gegevens over de oudste vermelding, de ligging, de historische evolutie, de bronvermeldingen en het vergelijkingsmateriaal.

In dit hoofdstuk heb ik twee andere klasseringmogelijkheden toegepast. De toponiemen worden telkens gegroepeerd volgens een aantal gemeenschappelijke kenmerken of thema's. De terugkerende toponymische bestanddelen vormen hierbij de leidraad. Daarnaast wordt er ook geregeld verwezen naar de oudste vermelding. Zodoende wordt nagegaan of de chronologische ordening van de middeleeuwse

³⁹¹ De alfabetische en chronologische rangschikking spreken voor zich. De peripatetische methode houdt rekening met de geografische werkelijkheid en steunt op het principe dat naam en plaats samenhangen. Er wordt als het ware een toponymische wandeling door het studiegebied heen gemaakt. Bij de ideologische methode wordt het toponymische materiaal thematisch geordend (MOLEMANS (1988), *Gids*, pp. 55-57). Magda Devos onderscheidde de indeling in vormtypes, de indeling naar ouderdom en de indeling naar betekenis (DEVOS (1995), *Naamkunde*, pp. 247-250).

³⁹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 7. Ik heb de klasseringslogica van Frieda Janssens niet overgenomen. Deze historica groepeerde de middeleeuwse toponiemen van Brussel volgens de elementen waaraan zij hun naam ontleenden: 1/ de Burg 2/ natuurlijke gesteldheid (2.1. waterlopen 2.2. vorm 2.3. ligging en bodemgesteldheid) 3/ opvallende eigenschap 4/ landbouw en veeteelt 5/ scheepvaart en visserij 6/ beroepen, ambachten en neringen 7/ ambten en waardigheden 8/ kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen 9/ verblijf van joden 10/ persoonsnamen 11/ huisnamen of herbergen 12/ varia.

toponiemen kan leiden tot nieuwe inzichten. Vanuit taalkundig oogpunt is de oudste vermelding trouwens zeer belangrijk.³⁹³

De oudste vermelding van een toponiem zegt tegelijkertijd veel en weinig. Veel, omdat het zekerheid biedt over het bestaan van het toponiem *an sich*. Veel ook, omdat er zo een *terminus ante quem* ontstaat voor de werkelijkheid waarnaar het toponiem verwijst/verwees. De oudste vermelding van de Brusselse Trapstraat (1244) impliceert bijvoorbeeld dat de bedoelde trappen ouder waren dan het midden van de 13e eeuw.

Weinig, omdat zo'n oudste vermelding dan weer niets zegt over de *terminus post quem* van die werkelijkheid. De trappen van de Trapstraat kunnen immers véél ouder zijn dan het jaar 1244. Misschien stamden ze zelfs uit de 12e eeuw. Van een aantal Brusselse straten is het bekend dat ze pas relatief laat een eigen naam kregen, terwijl ze al lange tijd bestonden. Vaak werden ze voordien aangeduid door te verwijzen naar twee of meer aanknopingspunten.

De huidige Jonkerstraat bestond bijvoorbeeld al in de Middeleeuwen, maar droeg nooit een eigen naam. Meestal werd de straat gelokaliseerd ten opzichte van de *Sint-Goedelepoort*, de *Hoogschool* van het Sint-Goedelekapittel, de *Tiendenschuur* van het Sint-Goedelekapittel en/of het *Sint-Maartenskerkhof*.³⁹⁴ Andere voorbeelden zijn *legio*.³⁹⁵ Die situatie zorgt er trouwens voor dat bepaalde straten moeilijker teruggevonden worden.

Ten slotte is er nog het probleem van de naamsvervanging, een veel voorkomend fenomeen in de middeleeuwse stedelijke toponymie.³⁹⁶ Toponiemen vervangen elkaar en wisselden elkaar af. Het voorbeeld van de Brusselse Grote Markt is in dit opzicht markant. Het blijft een open vraag of dit fenomeen bijvoorbeeld ook al plaatsvond in de 13^e eeuw, het moment waarop vele toponiemen opdoken.

³⁹³ “Voor alle historische bronnen geldt dat ze het best aan hun doel van dienstbaarheid aan het toponymisch onderzoek beantwoorden als ze zo goed mogelijk voldoen aan de volgende voorwaarden: zo vroeg mogelijk, zo lokaal mogelijk, zo authentiek mogelijk. De basis voor de eerste voorwaarde is dat hoe dichter een vermelding van een plaatsnaam in tijd bij het moment van de naamvorming ligt, des te geringer de veranderingen zijn die de naam heeft ondergaan en des te makkelijker het zal zijn uitspraken te doen over de talige elementen waarmee hij is gevormd.” (RENTENAAR (2002), *Plaatsnamen*, pp. 140-141)

³⁹⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 173.

³⁹⁵ De *Treurenberg* – een straatnaam die pas ingang vond in de late 16^e eeuw – bezat voordien geen eigen naam. Meestal werd de straat omschreven in de aard van *de straete van Sinte Goedelen poirte tot aen Sinte Goedelen kerchof* (LAURENT (1963), *Limites*, p. 173). De huidige Karmelietenstraat verbond de Zavel en de Coudenberg al sinds de Middeleeuwen. Ze werd meestal betiteld als *de strate die van Coudenberghe ten Wollendriesche weert gaat* (LAURENT (1963), *Limites*, p. 186). De Twaal Apostelenstraat werd in 1382 nog steeds *vico existente prope domum Dei de Archa quo itur versus atrium Sancti Martini* genoemd (TASIAUX (1979), *Hospice Terarken*, p. 45).

³⁹⁶ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 65.

In zijn toponymische gids raadde Jos Molemans ten slotte aan om rekening te houden met de diverse chronologische lagen in de nederzettingsnamenvoorraad.³⁹⁷ Het onderscheid in die lagen houdt verband met gebeurtenissen en trends als ontginningsbewegingen, bevolkingstoename, stedenbouw en het ontstaan van nieuwe nederzettingen. Voor deze stratificatie kan een beroep worden gedaan op zowel historische als linguïstische criteria. Het is bijvoorbeeld belangrijk om na te gaan welke bestuurlijke en economische indeling een nederzetting bezat. Op taalkundig vlak kan het onderscheid in het gebruik van de lokaliserende voorzetsels aanwijzingen opleveren.

4.2 Vorm en uitzicht van de middeleeuwse straten van Brussel

4.2.1 Terminologie

4.2.1.1 Straat (*vicus*)

De meeste Brusselse straten werden in de Middelnederlandse teksten aangeduid door middel van het standaardwoord ‘straat’ (*strate*, *straet*, *straete*). In de Latijnse documenten – voornamelijk de schepenbrieven van Brussel – vindt men *vicus* terug, een woord uit het Latijn dat ‘wijk, straatdorp, huizenblok, straat’ betekende.³⁹⁸

De combinatie ‘straat’ – *vicus* zorgt voor verwarring. Het Middelnederlandse woord verwees in oorsprong naar de vorm van de straat. De term ‘straat’ – een afleiding van de Latijnse uitdrukking *via strata* – betekent in feite ‘bestrate, verharde weg’ en wees dus op het bestaan van een plaveisel.³⁹⁹ Maurits Gysseling zag in ‘straat’ aanvankelijk een verwijzing naar de Romeinse wegen en steenwegen.⁴⁰⁰ Mergim Kotaji plaatste de term *rue* – de Franstalige tegenhanger van ‘straat’ – op gelijke hoogte van termen als *platea*, ‘weg’, *vicus*, *strata* en zelfs *calcidea* of *chaussée*.⁴⁰¹ Deze laatste begrippen verwijzen overduidelijk naar het gebruik van stenen. Wat ‘straat’ betreft, blijft omzichtigheid geboden. Niet alle middeleeuwse Brusselse straten waren effectief geplaveid.

³⁹⁷ MOLEMANS (1988), *Gids*, p. 7.

³⁹⁸ VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, p. 168 ; GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 146 ; PINKSTER (2003), *Woordenboek Latijn/Nederlands*, p. 1147. De etymologie van *vicus* en de daaraan ontleende woorden werd uitvoerig behandeld in VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, pp. 164-170.

³⁹⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 7 ; MOLEMANS (1988), *Gids*, p. 12.

⁴⁰⁰ GYSSELING (1981), *Voornaamste bestanddelen*, p. 78.

⁴⁰¹ KOTAJI (1985), *Contribution*, pp. 144 & 153.

Het Latijnse woord *vicus* is daarentegen een ruimtelijk begrip. De verwarring wordt nog vergroot door het feit dat het Middelnederlands ook het woord *wijck* kende. Hiermee werden *normaliter* geen straten aangeduid, maar iets ruimere territoria: hetzij dochternederzettingen (bijvoorbeeld: Opwijk), hetzij haven- en handelssteden (bijvoorbeeld: Quentovic). Daarnaast kwamen er ook toponiemen met het bestanddeel ‘wijk’ voor (bijvoorbeeld: Kraaiwijk in Antwerpen). Volgens Maurits Gysseling was dit afkomstig was van het Germaanse *wīk*-, dat ‘kleine inham’ betekende.⁴⁰²

In middeleeuws Brussel trof men geen enkel toponiem met het bestanddeel ‘wijk’ aan. Vanaf het midden van de 15^e eeuw doken er weliswaar ‘wijken’ op, maar dat waren kunstmatig gecreëerde ‘infrastedelijke territoria’. Deze ‘wijken’ werden trouwens enkel in de Middelnederlandse teksten vermeld, nooit in het Latijn. Het woord *vicus* had in het laatmiddeleeuwse Brussel dus steeds betrekking op straten, nooit op ruimere territoria.

Toch ziet het ernaar uit dat de eerste straten van de stad in feite geen echte straten waren, althans niet in de huidige betekenis van het woord. Waarschijnlijk moet men eerder denken aan een soort open ruimte tussen het niveau straat, buurt en wijk in.⁴⁰³ Waarschijnlijk werden de middeleeuwse straten om die reden *vicus* genoemd en bijvoorbeeld niet *strata* of *via strata*.

Deze hypothese wordt bevestigd door de evolutie van een aantal toponiemen, zoals bijvoorbeeld *Putterij*, *de Naald*, *ter Arken* en *Warmoesbroek*. Aanvankelijk verschenen zij zonder het bestanddeel ‘straat’. Pas vanaf de 15e en 16e eeuw werd dit bestanddeel wel toegevoegd (*Putterijstraat*, *Naaldenstraat*, *Arkstraat*, (*Warmoes*)*Broekstraat*). Het ziet er naar uit dat deze toponiemen oorspronkelijk betrekking hadden op een ruimer gebied. Pas later vernauwde de ruimte tot één specifieke straat. Het toponiem volgde iets later.⁴⁰⁴

⁴⁰² GYSSELING (1986), *Oude namen*, p. 17.

⁴⁰³ “Ook was het in de middeleeuwen gebruikelijk eerst groepen van straten (gehuchten, wijken) te benoemen, welke namen dan later over konden gaan op de straten apart [...]” (JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 53)

⁴⁰⁴ Het is evenwel mogelijk dat er ook andere tendenzen in het spel waren. Misschien bestond er een zekere imitatie-drang, waarbij toponiemen als *Putterij* of *Warmoesbroek* gelijkgeschakeld werden met de ‘straat’-toponiemen (suggestie van J. Dumolyn). Daniel Lord Smail stelde vast dat de notarissen van middeleeuws Marseille het gebruik van het ‘cartografische begrip straat’ bevorderden, hoewel hij ruiterlijk toegaf er geen verklaring voor te kunnen bieden: “There is nothing I have seen in the records from Marseille to suggest that notaries were conscious of what they did. It may be that they were troubled by the imprecise nature of alternative cartographies and sought to reformulate the science of mapping, but then we are left with the problem of explaining how they came to be troubled by it. It seems easier to suggest that the notaries, as largely unselfconscious cartographers, were casually inventing a language for something that people hadn’t thought about a great deal before, namely space.” (LORD SMAIL (1999), *Imaginary cartographies*, pp. 226-227)

4.2.1.2 Straatje (*parvus vicus*)

Een kleine straat werd in middeleeuws Brussel aangeduid door middel van het woord ‘straatje’ (*streetken, straetken, straetje*). Dit leeft vandaag in het Brusselse dialect nog steeds voort als *stroatje*, waarmee de gangen of ‘impasses’ van het stadscentrum worden aangeduid.

Het Latijn beschikte klaarblijkelijk niet over een gepast alternatief. In enkele Brusselse teksten vindt men *stratula* terug. Meestal werd *parvus vicus* gebruikt, maar vaak behield men gewoonweg de Middelnederlandse vorm, die al dan niet werd voorafgegaan door de Latijnse soortnaam *vicus*. Dat leidde tot dubbelzinnige uitdrukkingen als *in vico dicto tstreetken vander Elst*.⁴⁰⁵ Het ‘straatje’ werd dus tegelijkertijd ook als ‘straat’ (*vicus*) gekwalificeerd. Dit is ook elders vastgesteld.⁴⁰⁶ Om die reden is het moeilijk om een morfologisch onderscheid te maken tussen de straten en de straatjes van het middeleeuwse Brussel.

Ook Rob Rentenaar vond de verhouding tussen de middeleeuwse hodonimen eindigend op ‘straat’ en op ‘steeg’ (of ‘straatje’) ‘vrij gecompliceerd’. De namen van de belangrijke woonstraten of interne verbindingswegen waren nagenoeg steeds met het bestanddeel ‘straat’ samengesteld. Bij minder belangrijke straten alterneerden de elementen ‘straat’ en ‘steeg’ – of dus ‘straatje’ –, althans toch in de 14e eeuw. Nadien wijzigde deze toestand.⁴⁰⁷

Het door elkaar gebruiken van de begrippen ‘straat’ en ‘straatje’ kan bevestigd worden voor de Brusselse casus. De latere evolutie is moeilijker aantoonbaar. Gedurende héél het Ancien Régime bleef men de termen ‘straat’ en ‘straatje’ door elkaar gebruiken.

Zeer opvallend is echter de totale afwezigheid van het woord ‘steeg’. Dit staat in schril contrast met vele andere steden van de Nederlanden, waar al sinds de Middeleeuwen een onderscheid werd gemaakt tussen de bredere en meer aanzienlijke straat enerzijds

⁴⁰⁵ Zie bijvoorbeeld BRON 148 ; BRON 223 ; BRON 190 ; BRON 163 ; BRON 175.

⁴⁰⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 7.

⁴⁰⁷ “Sinds het einde van de veertiende eeuw krijgt men de indruk dat het element –steeg in verschillende namen langzamerhand door –straat wordt vervangen.” [...] “Gezien in het licht van het totaal van de stedelijke toponymie in die periode lijkt het niet waarschijnlijk dat de verklaring voor de vervanging van –steeg door –straat in statusoverwegingen gezocht moet worden, zoals dat later, in de negentiende eeuw, het geval is geweest. Waarschijnlijk hebben wij eerder met stedenbouwkundige omstandigheden te maken, waarbij we kunnen denken aan bestrating of verdichting van bebouwing.” (RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, pp. 67-68) Volgens P.J. Meertens werd de aanduiding ‘straat’ in Utrecht pas meer gebruikt vanaf de 17^e eeuw, terwijl de meeste straten voordien als ‘steeg’ werden aangeduid (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 8).

en de steeg anderzijds. Het woord ‘steeg’ zou etymologisch afgeleid zijn van ‘stijgen’.⁴⁰⁸ Het blijft onduidelijk waarom het in Brussel niet voorkwam.

4.2.1.3 Weg (*via*), steenweg (*via lapidea, platea, calcidea*) en gat

Ook de betekenis van het begrip ‘weg’ is op het eerste gezicht dubbelzinnig. Er lijkt een groot schaalverschil te hebben bestaan tussen het gebruik van het woord ‘weg’ als soortnaam en het gebruik van het toponymische bestanddeel ‘weg’ (inclusief de afleiding ‘steenweg’).

Brussel bezat slechts 16 toponiemen met het toponymische bestanddeel ‘weg’ of ‘steenweg’.⁴⁰⁹ Verscheidene daarvan hadden bovendien betrekking op eenzelfde weg. Van die 16 toponiemen staan er 15 bekend als in- en uitvalswegen van de stad. Vaak werden deze toponiemen trouwens gekoppeld aan een bestemming. Zoals uit de naam af te leiden valt, ging het in het geval van de ‘steenwegen’ om geplaveide uitvalswegen.

Enkel het toponiem *Kouterweg* kan voorlopig niet worden geïdentificeerd als een invalsweg van Brussel. De precieze ligging blijft trouwens onbekend. Toch drukt ook dit toponiem in wezen een bestemming uit. De soortnaam ‘kouterweg’ betekent namelijk ‘toegang tot een kouter’.⁴¹⁰

Daarnaast treft men het woordje ‘weg’ dus ook vaak aan als soortnaam. Wegen vormden zelf wel eens het voorwerp van een goederentransactie tussen particulieren.⁴¹¹ Soms waren wegen een onderdeel van de verhandelde goederen.⁴¹² Verscheidene akten maken melding van een erfdiensbaarheid die op een weg rustte.⁴¹³ Ten slotte vormden wegen vaak ook een geschikt aanknopingspunt om goederen preciezer te lokaliseren.⁴¹⁴

In zowat alle gevallen betrof het wegen – of wegjes – die binnenin de bouwblokken waren gelegen. Het is opmerkelijk dat ook deze wegen vaak werden gekoppeld aan een

⁴⁰⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 7 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 54.

⁴⁰⁹ *Steenweg, Wittevrouwensteenweg, Steenweg, Lange Steenweg, Kouterweg, Ezelweg, Schaarbeekseweg, Leuvenseweg, Nijvelseweg, Oude Schaarbeekseweg, Grote Leuvenseweg, Steenwegje, Leuvensesteenweg, Vlaamsesteenweg, Lange Leuvenseweg en Anderlechtsesteenweg.*

⁴¹⁰ VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 24. Volgens Jan Lindemans betekenden de woorden *koutergat*, *kouterbaan*, *kouterdreef* en *kouterweg* allemaal ‘losbaan van een kouter’ (LINDEMANS (1940), *Heemnamen en ingeformaties*, p. 24). Het Ukkelse toponiem *Vloeghwege* – ook *tVleuchgat* of *de wech die van den Vloege comt* genoemd – is een analoog voorbeeld en betekende dus ‘weg naar de vloeg (vogelkooi/duiventil)’ (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 20).

⁴¹¹ Zie bijvoorbeeld BRON 42 ; BRON 82 ; BRON 98 ; BRON 153 ; BRON 154 en BRON 155.

⁴¹² Zie bijvoorbeeld BRON 158 ; BRON 177 ; BRON 289 en BRON 342.

⁴¹³ Zie bijvoorbeeld BRON 70 ; BRON 90 ; BRON 156 ; BRON 164 ; BRON 252 en BRON 272.

⁴¹⁴ Zie bijvoorbeeld BRON 81 ; BRON 104 ; BRON 224 en BRON 323.

bepaalde functie of bestemming. Deze wegen liepen bijvoorbeeld naar de Zenne, naar private goederen, naar een waterput, naar een specifieke plaats, naar een aanknopingspunt, enzovoort.⁴¹⁵

Het gebruik van het begrip ‘weg’ leek dus – ongeacht het schaalniveau – verband te houden met een bepaalde bestemming.⁴¹⁶ Toponiemen met ‘weg’ wezen in de richting van een bestemming en dus op een verkeersfunctie. Het gebruik van de soortnaam ‘weg’ gebeurde in dezelfde omstandigheden, maar op een lager schaalniveau. In dit licht kan trouwens nog worden verwezen naar Rob Rentenaars vaststelling dat het grondwoord ‘weg’ vaak werd aangetroffen in straatnamen die een voortzetting bezaten buiten de stadskern.⁴¹⁷

Ook het woord ‘gat’ werd aangewend om toegangswegen aan te duiden.⁴¹⁸ Het is vooral bekend uit de agrarische toponymie, waar onder meer *koutergat* – dit is de toegangsweg tot een koutercomplex – zeer frequent wordt aangetroffen. Het recht van toegang dat eraan vastkleefde was vaak precies geregeld, net zoals onder meer de breedte van dit soort wegen.

Middeleeuws Brussel kende vier toponiemen met het bestanddeel ‘gat’. Alle vier leveren ze echter lokalisatie- en/of interpretatieproblemen op. Het *Imbrechtsgat* lag buiten de *Sint-Goedelepoort* en was vermoedelijk een kleine toegangsweg tot de goederen van de familie Imbrechts. Het *Mosselgat* lag in de dichtbebouwde benedenstad, tussen de *Steenstraat* en het *Plattestein*. Het straatje werd in het midden van de 15^e eeuw gesloten

⁴¹⁵ Zie bijvoorbeeld BRON 158: *via retro ad Sennam eunte* (1388) ; BRON 224: *quemdam parvum vicum ibidem tendendum versus Zennam* (1427) ; BRON 252: *den wech dermen van in de Melcstrate ter ghemeinder heimelicheyt gheet* (1392) ; BRON 270: *den wech der voirseider stad aldaer toehoerende dermen gheet van buten den kleinen Lakenpoertkenen voirschr. ter Philips brugghen weert* (1450) ; BRON 289: *metten wege gaende achter thuys geheten de Sack ende thuys geheten de Cruwagen ende metten gebruycke van den borre staende achter neven de cokenne der voirseider goede* (1458) ; BRON 342: *de goeden toebehoorende der weeduwen Meesteren Ghijsbrechts Molepas, daer eenen wech duer loopt, gaende totten goeden der voers. prebende doer een porte aldaer in den voirseider Scharenbeecxschen wech wesende* (1565).

⁴¹⁶ Ook in de hedendaagse betekenis van ‘weg’ en ‘voie’ komt het verkeersaspect nog steeds sterk tot uiting: “smalle strook grond in een landschap, gebruikt en geschikt gemaakt voor het verkeer, de verbinding van de ene plaats tot de andere” (GEERTS & HEESTERMANS (1992), *van Dale groot woordenboek*, p. 3554) ; “emprise linéaire de largeur variable, aménagée pour le déplacement des piétons et des véhicules de façon à relier différents lieux entre eux” (GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 151).

⁴¹⁷ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 67. Aangezien ik enkel de toponymie binnen de tweede stadsomwalling bestudeerde, kan ik deze stelling hier niet toetsen.

⁴¹⁸ L.H. Maas dichtte ‘gat’ de betekenis toe van ‘doortocht, toegang, poort’ of ook ‘nauwe weg, kanaal (door lichaam)’ (MAAS (1989), *Koud en warm*, p. 38) ; Maurits Gysseling, Luc Van Durme en Edmond Roobaert hielden het op ‘toegangsweg’ (GYSSSELING (1981), *Voornaamste bestanddelen*, p. 76 ; VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 23 ; ROOBAERT (2002), *West-Brabantse toponymie*).

omwille van de vuiligheid.⁴¹⁹ Het *Sint-Klaragatje* lag vlakbij het *Sint-Klaraklooster*, maar wordt in de bronnen ook als *Sint-Klaragootje* vermeld. Misschien had het niets met een ‘gat’ te maken.

Het bekendste ‘gat’-toponiem van middeleeuws Brussel is echter *Etengat*. Het lag in het verlengde van de Bergstraat en liep dood (?) op de eerste stadsomwalling. Het toponiem heeft waarschijnlijk niets te maken met de schafttijd van de bouwvakkers van de Sint-Goedelekerk, zoals sommige historici meenden.⁴²⁰ Stéphane Demeter formuleerde de hypothese dat de eerste stadsomwalling op deze plaats misschien een oude weg – het *Etengat* – doorsneed.⁴²¹ In dat geval kan het ‘gat’ worden geïnterpreteerd als een doorgang door de omwallingsmuur heen.

Misschien betekende *Etengat* ‘toegangsweg tot de heide’. Als deze naamsverklaring juist is, dan heeft het toponiem niets met de stadsomwalling te maken. Het *Etengat* moet dan inderdaad een oudere weg zijn geweest die door de aanleg van de eerste stadsomwalling werd doorsneden. Het blijft echte bijzonder moeilijk om deze betekenis in te passen in de landschappelijke en historische context.

4.2.1.4 Markt (*forum*), plein en plaats

Er werd nog steeds geen studie geschreven over de middeleeuwse marktplaatsen van Brussel. Volgens Jean d’Osta zou zo iets trouwens een hele onderneming vergen.⁴²² Een historiografisch overzicht is dan ook snel gemaakt. Er bestaan in feite slechts twee overzichtswerken, al zijn deze hoofdzakelijk gebaseerd op de vroegere literatuur. Jean d’Osta behandelde een hele reeks verdwenen en nog bestaande markten in zijn ‘dictionnaires’ van de Brusselse straatnamen.⁴²³ Claire Billen vervaardigde voor de reeks *Brussel, stad van kunst en geschiedenis* een compact gebruiksboekje over de marktplaatsen.⁴²⁴

⁴¹⁹ BRON 283: *Item het es overdragen Bij den Borgermeesteren, Scepenen, Rentmeesteren ende raidsluden der stad van Bruessel mids der vuylicheit diemen d...lix [dagelix ?] doet ende leegt int corte streetken gelegen tusschen der Verwerstrate ende de strate der de stoeve geheten den Plattensteen inne steet ende om des wille dat de gebueren der wel geseten die des selfs streetken mids der vorseider vuylicheit niet vele en gebruyken dat men tselve corte streetken sluten sal [...].* (s.d.)

⁴²⁰ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 24 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 183.

⁴²¹ DEMETER (2005), *Essai*.

⁴²² “Il faudrait un livre entier pour rappeler les vicissitudes, les décors et les règlements de tous les marchés plus ou moins spécialisés qui se sont tenus à Bruxelles au cours des âges – en des siècles où l’approvisionnement était assuré par les marchés bien plus que par les (rares) magasins.” (d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 105)

⁴²³ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 105-113 ; d’OSTA (1986), *Dictionnaire historique et anecdotique*, pp. 185-194.

⁴²⁴ BILLEN (-), *Marktplaatsen*.

Vanzelfsprekend werden er een aantal specifieke studies gewijd aan de Grote Markt.⁴²⁵ In zijn *magnum opus* over het middeleeuwse ambachtswezen besteedde Guillaume Des Marez ook aandacht aan ‘le lieu de la vente’ en besprak hij kort de hallen en markten rondom de Grote Markt en de Sint-Niklaaskerk.⁴²⁶ In het kader van enkele opgravingen werd ook het Oud Korenhuis bestudeerd.⁴²⁷ De overige middeleeuwse marktplaatsen bleven tot hiertoe in de kou staan. Aan de middeleeuwse hallen werd iets meer aandacht geschonken, maar ook hier resteren er veel leemten in de kennis.⁴²⁸

Met straten, straatjes, wegen en steenwegen werden en worden lineaire tracés aangeduid. Niet alle onderdelen van het wegennet vallen echter onder die omschrijving. Wanneer zo’n lineair tracé een grens bereikt, ontstaat een andere soort ruimte. Deze ruimten werden in het middeleeuwse Brussel omschreven door middel van de woorden ‘markt’ (*forum*), ‘plaats’ of ‘plein’.

Markten kwamen veelvuldig voor in het middeleeuwse Brussel. Ik telde niet minder dan 27 toponiemen waarin het bestanddeel ‘markt’ lag vervat.⁴²⁹ Verscheidene ‘markt’-toponiemen herinneren aan de goederen die er werden verhandeld. In deze toponiemen wordt de ruimtelijke betekenis van een markt gekoppeld aan haar economische betekenis. Ik kom hier later uitgebreid op terug. Andere toponiemen wezen op een specifieke ligging. De *Nedermarkt* lag beneden en de *Sint-Niklaasmarkt* lag vlakbij de Sint-Niklaaskerk. Eén toponiem duidde het gemeenschappelijke karakter van de marktplaats aan (*Gemene Markt*). Diezelfde markt werd in de Middeleeuwen ook nog *Markt* of *Grote Markt* genoemd.

De vorm van de middeleeuwse markten van Brussel verschilde nogal. De stad telde driehoekige markten (bijvoorbeeld ter hoogte van het *Korenhuis*, de *Houtmarkt* en de *Veemarkt*), grote rechthoeken (de *Grote Markt*), trapezia (de *Zavel*), ovalen (*Nieuwe*

⁴²⁵ Zie onder meer BARTIER (1974), *Grand-Place* ; BRUNARD (1966), *Grand-Place* ; MARTENS (1974), *Initiation* ; VOKAER (1966), *Grand-Place* ; *Niedermerct tot Grote Markt* (1989) ; GOEDLEVEN (1993) *Grote Markt* ; *Grand'Place* (2000) ; HEYMANS (2002), *Maisons de la Grand-Place* ; SOENEN & VANRIE (2002), *Grand-Place*.

⁴²⁶ DES MAREZ (1904), *Organisation*, pp. 304-310.

⁴²⁷ BILLEN & THOMAS (1997), *Historisch onderzoek*.

⁴²⁸ WAUTERS (1842), *Maison du Roi* ; PERGAMENI (1942-1943), *Maison du Roi* ; DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Organisation du commerce* ; DELIGNE, BILLEN & KUSMAN (2004), *Bouchers bruxellois*.

⁴²⁹ *Houtmarkt* – *Vismarkt* – *Nedermarkt* – *Gemene Markt* – *Grote Markt* – *Veemarkt* – *Grasmarkt* – *Hoendermarkt* – *Hooimarkt* – *Houtmarkt* – *Kaasmarkt* – *Kalverenmarkt* – *Kolenmarkt* – *Markt* – *Melkmarkt* – *Nieuw Veemarkt* – *Oude Kleermarkt* – *Oude Markt* – *Oude Veemarkt* – *Oude Veemarkt* – *Paardenmarkt* – *Pensmarkt* – *Pongelmarkt* – *Schoenmarkt* – *Sint-Niklaasmarkt* – *Veemarkt* – *Veemarkt*.

Veemarkt), maar vooral ook veel straatmarkten⁴³⁰ (onder meer de *Schoenmarkt*, de *Pongelmarkt* of de *Kaasmarkt*) (zie figuur 4.1). Nochtans verwees enkel het toponiem *Grote Markt* expliciet naar de vormgeving.

Voor de straatmarkten stel ik de hypothese voorop dat de markt aan een bepaalde straat werd toegewezen. In de late Middeleeuwen ging het Brusselse stadsbestuur hier verscheidene keren toe over. De straatnaam *Voldersstraat* roept de aanwezigheid van een voldersconcentratie op. In 1306 werd echter beslist dat de wevers en volders 's nachts niet meer binnen de muren van de stad mochten verblijven.⁴³¹ Ik veronderstel dat het vertrek van de volders de *Voldersstraat* 'vrijmaakte' voor andere functies. In de 14^e eeuw werd er een wijnstapel ingericht.⁴³² In 1360 besliste het stadsbestuur dat de vrijdagse handel in eieren, boter en kaas naar de *Voldersstraat* verschoof.⁴³³ De 14^e-eeuwse *Voldersstraat* mag dus geklasseerd worden onder de straatmarkten.

Andere markten ontstonden aan de buitenzijde van de stadsomwallingen. Dit was overduidelijk het geval bij de *Veemarkt* en de *Nieuwe Veemarkt*, die in en naast de omwallingsgracht van de eerste stadsomwalling werden ingeplant. De *Veemarkt* lag sinds het einde van de 13^e of het begin van de 14^e eeuw buiten de *Sint-Goedelepoort*. Hij verschoof naar de *Nieuwe Veemarkt* in de jaren 1560, toen een deel van de omwallingsgracht werd omgevormd tot marktplaats. In de binnenstad kan een hele 'marktenketen' wellicht ook in verband worden gebracht met de ligging aan de buitenzijde van een versterking. Ik kom er verder uitgebreid op terug.

Naast straatmarkten en markten langs de stadsomwallingen, bestond er nog een andere manier om een dergelijke ruimte aan te leggen of in te richten, namelijk via een geplande aanleg *ex nihilo*. Voorbeelden uit andere steden tonen aan dat middeleeuwse

⁴³⁰Vertaling van de Franse term *rue-marché*, waaraan de betekenis "rue élargie ou établie suffisamment large pour accueillir un marché" wordt toegekend (GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 167). Zie ook CLARKE (2006), *Shapes of selling*, s.p.

⁴³¹ BRON 63: Voert es onse seggen dat en geen wevere noch volre binnen den mure van Brussel bliven en sal noch en mach over nacht, wat wevere ofte wat volre daer binnen bleven over nacht, si waren tonsen wille van live ende van goede. (12 juni 1306). Het hertogelijke charter werd uitgevaardigd in de nasleep van de 'Brusselse opstand van 1303-1306'. Via deze bepaling werd expliciet verwezen naar de betrokkenheid van wevers en volders (VANDECANDELAERE (2005), *Brusselse opstand*, p. 102 ; VANDECANDELAERE (2008), *Opstand*, ter perse). Dergelijke uitsluitingsmaatregelen werden trouwens ook toegepast in andere Brabantse en Europese steden (VAN GERVEN (1996), *Marginaliteit*, p. 4).

⁴³² BRON 141: Primo, dat nieman die wijn te Bruessle opten stapel te coope brinct, de wine niegherincs elder vercopen en sal dan in de Volderstrate tusschen her Gheerts tsConijncs huys ende de fonteyne, dats te verstande Fransoys wijn ende Riinschen wijn die sal men nederwert tusschen her Gheerts Conijncs huysse voors. tot Heynrecs Lolluys huysse, tsbeckers, al daer vercopen [...]. (s.d.) Zie ook DES MAREZ (1904), *Organisation*, p. 310.

⁴³³ BRON 110: Item. Dat men alle vrijdage de botere ende eyhere ende keese, die men op de Marct ende neven den Meerte plegt te vercopene, die sal men vercoopen tsvriendaegs in de Volderstrate, op vijfscellinge. (1360)

stadsbesturen er niet voor terugdeinsden om woonbuurten neer te halen en te vervangen door grote pleinen met een regelmatige vorm.⁴³⁴

Chloé Deligne bereidt een artikel voor waarin zij de hypothese voorop stelt dat ook de Brusselse Grote Markt op die manier gevormd is. Deze historica stelt de hypothese voorop dat de rechthoekige Grote Markt pas in de loop van de 14e eeuw vorm kreeg als een gevolg van de verplaatsing van de primitieve *Nedermarkt* bij de Sint-Niklaaskerk (*capellam Sancti Nicolai in foro Inferiori* – 1174⁴³⁵). Deze verandering was het gevolg van gewijzigde krachtenverhoudingen binnen de stedelijke samenleving en het stadsbestuur.⁴³⁶

Ik kan deze stelling gedeeltelijk bijtreden. Het laattijdige verschijnen van het toponiem Grote Markt in de bronnen (oudste vermelding: 1440) vormt trouwens een argument *a fortiori*. Ik volg Chloé Deligne echter niet wanneer zij stelt dat de voormalige *Nedermarkt* aan de Sint-Niklaaskerk 150 m ‘verplaatst’ werd naar de Grote Markt.⁴³⁷ Gezien de chronologische continuïteit van het toponiem *Nedermarkt* – dat in de 12e eeuw bij de Sint-Niklaaskerk werd gesitueerd, maar nadien steevast betrekking had op de huidige Grote Markt – veronderstel ik dat er ook een ruimtelijke continuïteit aan beantwoordde.

Gewoontegetrouw aanzag men de site van de Grote Markt als een voormalig moeras dat in de loop van de 11^e of 12^e eeuw werd drooggelegd.⁴³⁸ Jan Verbesselt bracht de Brusselse *Nedermarkt* in verband met een voormalige dries.⁴³⁹ Mijn hypothese bouwt voort op stellingen van Rob Rentenaar en P.-J. Lachaert. Rob Rentenaar merkte voor de middeleeuwse Hollandse steden op dat de plaats die later zonder meer *Markt* werd

⁴³⁴ Zie onder meer VERBESSELT (1966b), *Asse*; LOUBÈS (1982), *Routes*, p. 48; BLIECK & GUIFFRAY (1994), *Genèse et évolution*; BAVAY (2000), *Mécanismes*; pp. 94-96 LALEMAN (2000), *Espaces publics*, pp. 29-30; BOONE (2002), *Urban space*, pp. 624-625; STABEL (2000), *Market-place*, pp. 51-52; CAULIER, DE MAEYER, LETTANY e.a. (2003), *Archeologisch onderzoek*, pp. 42-43; BOCCHI (2006), *Medieval markets*, s.p.; BOONE (2007), *Gent: Vrijdagmarkt*, pp. 243-244; DELIGNE (-), *Construction* (in voorbereiding).

⁴³⁵ BRON 16.

⁴³⁶ DELIGNE (-), *Construction* (in voorbereiding).

⁴³⁷ “Les historiens ont assumé qu’il s’agissait déjà de la « Grand Place »... pourtant située à quelques 150 m de cette église. On dira que la distance est minime, néanmoins d’autres indices permettent de dire qu’il s’agit bien de deux espaces différents et que, lorsque la source de 1174 cite le *forum Inferior* à Saint-Nicolas, il s’agit bien du marché groupé immédiatement autour de l’église Saint-Nicolas et non d’autre chose.” (DELIGNE (-), *Construction* (in voorbereiding))

⁴³⁸ Zie onder meer DES MAREZ (1904), *Organisation*, p. 2; DES MAREZ (1958), *Guide illustré*, p. 33; MARTENS (1974), *Initiation*, pp. 55-57; GOEDLEVEN (1993), *Grote Markt*, p. 16.

⁴³⁹ VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, p. 8. Toch mag zijn stelling niet zonder meer worden overgenomen, aangezien er een vergissing in het spel lijkt te zijn. Jan Verbesselt lokaliseerde deze dries namelijk op de splitsing van de zogenoemde *Steenweg*. Deze splitsing lag niet op de *Nedermarkt*, maar op de *Vismarkt*!

genoemd, in de 14^e eeuw nog dikwijls *het Marktveld* heette.⁴⁴⁰ Vermoedelijk is dit een verwijzing naar een vroegere landelijke functie. Volgens P.-J. Lachaert waren markten – zowel in de stad als op het platteland – vaak restanten van vroegere gemene gronden, die oorspronkelijk heel uitgestrekt konden zijn en een zeer onregelmatige vorm bezaten.⁴⁴¹

Uit al deze stellingen distilleer ik de hypothese dat de *Nedermarkt* aanvankelijk een grote, open ruimte ten zuidoosten van de Sint-Niklaaskerk vormde (zie figuur 4.2). Waarschijnlijk deed ze dienst als gemene grond. Het 13^e-eeuwse toponiem *Gemene Markt* (oudste vermelding: 1271) herinnerde wellicht nog aan die functie. Misschien liep er in die buurt trouwens een aarden versterking, die zou kunnen wijzen op het bestaan van een primitieve D-vormige kern aan de Zenne. Het is mogelijk dat de Sint-Niklaaskerk werd ingeplant op de plaats waar die versterking passeerde. Aan de buitenzijde van de versterking lagen markten: de Kolenmarkt en de *Nedermarkt*.

Ten gevolge van de urbanisatie van de nederzetting Brussel – meer bepaald het naar elkaar toegroeien van de verschillende bewoningskernen – werd de grote, open ruimte van de *Nedermarkt* volgebouwd en heraangelegd. Dankzij de aanleg van de hertogelijke hallen – *Broodhuis*, *Lakenhuis* en *Vleeshuis* –, van het stadhuis en van de ambachtshuizen kreeg de *Nedermarkt* uiteindelijk haar rechthoekige vorm. In de 14e-15e eeuw groeide het plein uit tot dé *hot spot* van het stedelijke leven, wat toponymisch vertaald werd in de naam Grote Markt.

Naast de ‘markt’-toponiemen bezat middeleeuws Brussel daarnaast nog een aantal ‘plaatsen’.⁴⁴² Ze zijn niet allen met zekerheid te lokaliseren. Waarschijnlijk ging het om een aantal knooppunten van wegen, die aanleiding gaven tot een iets grotere publieke ruimte.⁴⁴³ De *Walsche plaats* – ook kortweg *Plaats* genoemd –, de *Boeninxplaats* en de *Plaats* in het *Orsendal* zijn karakteristieke voorbeelden. De *Sint-Gertrudisplaats* lijkt daarentegen het relict van een oude heerlijkheid in handen van het Sint-Gertrudisabdij van Nijvel.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 73.

⁴⁴¹ LACHAERT (2004), *Greens, commons and shifting power*, pp. 274-276. Deze hypothese werd ook naar voor geschoven voor de evolutie van markten in andere steden en dorpen, zie onder meer TIJS (1965), *Grote Markt*, pp. 11-12 ; BERINGS (1992), *Ename*, pp. 58-60 ; VAN DURME (1998), *Dries*, pp. 190-193 ; BISSCHOPS (2006), *Leven aan de rand?*, pp. 174-184.

⁴⁴² *Boeninxplaats* – *Plaats* – *Plaats* – *Plaats* – *Plaats* (of *Plas?*) – *Sint-Gertrudisplaats* – *Walsche plaats*.

⁴⁴³ DEVOS (1991), *Bouwlandtermen*, pp. 366-367, waar verder ook de diachrone semantische ontwikkeling van ‘plaats’ werd behandeld.

⁴⁴⁴ DES MAREZ (1936), *Seigneurie de Sainte-Gertrude*, pp. 84-86. Volgens Guillaume Des Marez ging deze heerlijkheid terug op het zogenoemde *stadium unum in Bruocsella*, dat door priester Regennaldus in 966 aan de Sint-Gertrudisabdij werd geschonken.

Ze staat afgebeeld op een perceelsplan uit de tweede helft van de 18e eeuw (zie figuur 4.3).

Eén *Plaats* sprong er echter uit: de *Plaats* op de *Coudenberg* (oudste vermelding: 1328). Ze lag vlak vóór de centrale ingang van het *hertogelijke Hof*. Aan de oostzijde bevond zich de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*. Deze *Plaats* was ongetwijfeld de voorloper van de *Baliën* (oudste vermelding: 1420), een rijkelijk uitgewerkte ballustrade waarvan de benaming later op het gehele plein overging (zie figuur 4.4). Het is wel mogelijk dat de oorspronkelijke *Plaats* veel uitgestrekter was dan de 15^e-eeuwse ruimte van de *Baliën*.

Volgens Rob Rentenaar werd het belangrijkste plein van de Hollandse steden vaak *de Plaats* genoemd.⁴⁴⁵ Deze stelling is mijns inziens zeker van toepassing op de *Plaats* bovenop de *Coudenberg*, zeker wanneer men de mogelijkheid voor ogen houdt dat de *Coudenberg* de oudste nederzettingkern van Brussel bevat. Misschien vormde het toponiem een relict van het centrale plein van de primitieve nederzetting? Deze stelling wordt verderop nog uitgediept.

4.2.2 De materiële vorm van straten en wegen

Diverse soorten bronnen verschaffen inlichtingen over het materiële uitzicht van de middeleeuwse straten van Brussel. Verscheidene toponiemen werpen een licht op dit aspect. Vanzelfsprekend leveren de opgravingen waarbij het oude wegennet werd aangesneden ook gegevens op. De stadsordonnanties en administratieve documenten maken melding van de manier waarop de straten werden aangelegd en/of onderhouden. Ten slotte bieden ook iconografische bronnen aanvullende informatie.

Ik heb ervoor geopteerd om een aantal morfologische aspecten te selecteren en de beschikbare gegevens te bundelen. Op die manier kan een globaal beeld ontstaan over het uitzicht van het stratennet van middeleeuws Brussel.

4.2.2.1 *Straten en stenen*⁴⁴⁶

In december 1911 vonden er een aantal rioleringswerken plaats op de Grote Markt. Er werden twee grote sleuven getrokken, één in het verlengde van het portaal van het stadhuis en één tussen de huizen *de Zak* en *de Helm* (zie figuur 4.5). Van stadsarcheologisch onderzoek was toen hoegenaamd nog geen sprake. Stadsarchivaris Guillaume Des Marez volgde deze werken aandachtig en maakte een schets van het

⁴⁴⁵ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 67.

⁴⁴⁶ Titel van de tentoonstelling en bijhorende publicatie over de stadsgroei van Brussel in de periode 1780-1980 (*Straten en stenen* (1982)).

ondergrondse profiel van de Grote Markt. Zijn aantekeningen – hoe rudimentair ook – boden voor het eerst een inzicht in de manier waarop de middeleeuwse straten werden aangelegd.

Uit de tekening van Guillaume Des Marez valt op te maken dat er in totaal drie opeenvolgende plaveisels aanwezig zijn (zie figuur 4.6).⁴⁴⁷ Ongeveer 1m30 onder de huidige bekleding bevindt zich het oudste, ‘primitieve’ plaveisel, bestaande uit grote, ruw gekanthouwde breukstenen (‘gros moellons originaires de notre sol, grossièrement équarris’). De stenen rusten bovenop een turfhoudende ondergrond die waarschijnlijk ontstaan is als een gevolg van de desintegratie van hout, dat diende ter ondersteuning van het plaveisel.

Bovenop het plaveisel ligt een opvullingslaag van zand en aarde van zo’n 0,70 m. Daarboven volgt het tweede plaveisel, bestaande uit roodachtige zandstenen. Dit niveau bevindt zich op 0,60 m onder het huidige wegdek.

In 1913 vonden wegenwerken plaats op het kruispunt van de Boterstraat en de Kleine Boterstraat, vlak naast de Sint-Niklaaskerk. Opnieuw tekende Guillaume Des Marez present. Deze keer vond hij slechts één enkel ondergronds plaveisel terug. Het lag 1m40 diep en bestond uit zanderige, ruw gekanthouwde breukstenen, die rustten op een natuurlijke turflaag. Guillaume Des Marez bracht dit niveau in verband met het oudste niveau dat hij ook op de Grote Markt waarnam.⁴⁴⁸

De datering van deze niveau’s gebeurde niet volgens de huidige archeologische en natuurwetenschappelijke methoden, wel integendeel. Guillaume Des Marez beperkte zich tot het naar voor schuiven van enkel hypothesen.⁴⁴⁹ Voor het huidige wegdek was dat niet moeilijk. Dit dateerde van kort na het bombardement van Brussel (1695). De nivellering en heraanleg van de publieke ruimte in het stadscentrum waren noodzakelijk na afloop van deze catastrofe.⁴⁵⁰

Guillaume Des Marez bracht het oudste plaveisel in verband met de geschiedenis van de Sint-Niklaaskerk en dateerde het in de tweede helft van de 12e eeuw. De oudste vermeldingen van deze kerk en van de *Nedermarkt* dateren effectief uit 1174.⁴⁵¹ Elders voerde Guillaume Des Marez het ‘primitieve plaveisel’ terug tot de 11e-12e eeuw. Mergim

⁴⁴⁷ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 24.

⁴⁴⁸ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 27.

⁴⁴⁹ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 25.

⁴⁵⁰ DEMETER (1997), *Archeologie van het bombardement*, pp. 38-39 ; CULOT, HENNAUT, DEMANET e.a. (1992), *Bombardement*, pp. 159-165.

⁴⁵¹ BRON 16.

Kotaji bracht het plaveisel in verband met de vorming van het handelskwartier rondom de Sint-Niklaaskerk, ten laatste in 1125.⁴⁵²

Wellicht hebben Guillaume Des Marez – en Mergim Kotaji in zijn navolging – zich te veel laten leiden door die oudste vermelding. Archeologisch onderzoek – naar hedendaagse normen – zal moeten uitmaken of deze datering effectief klopt. In het licht van mijn hypothese over de evolutie van de *Nedermarkt* lijkt het echter verwonderlijk dat deze in de 12^e eeuw reeds geplaveid was.⁴⁵³ Het is wel mogelijk dat specifieke onderdelen van de oorspronkelijke grote open ruimte al vroeg werden geplaveid (bijvoorbeeld de toegangsweg tot de Sint-Niklaaskerk).

Het tweede plaveiniveau stamde volgens Guillaume Des Marez uit de 15^e eeuw. Het stemde onder meer overeen met het oorspronkelijke vloerniveau van het stadhuis, dat zo'n 0,45 m lager lag ten opzichte van het huidige gelijkvloers.⁴⁵⁴ Het is wel jammer dat de bouwkundige en archeologische verslagen niet nauwkeuriger zijn. Het stadhuis is namelijk gebouwd in twee fasen – één aan het begin van de 15e eeuw en één in het midden van de 15e eeuw – en het is vooralsnog niet duidelijk bij welke fase het plaveisel hoorde.

Recentelijk onderging het huis *de Ezel* (Grote Markt n° 39) – schuin tegenover het stadhuis gelegen – een archeologisch en bouwkundig onderzoek. De verwerking van de resultaten is nog volop aan de gang. Toch is het interessant om nu al het verband te leggen tussen de geschiedenis van dit huis en de opeenvolgende ophogingen van de Grote Markt. Vooraan in de middeleeuwse kelder – die door archeologe Ann Degraeve voorzichtig in de 15^e eeuw werd gedateerd⁴⁵⁵ – vindt men onder het huidige keldergat immers sporen terug van oude dorpels.

In overeenstemming met de drie plaveisels van de markt, kan men drie opeenvolgende dorpels onderscheiden (zie figuur 4.7). Ze bevinden zich verhoudingsgewijs op dezelfde hoogte. In die zin illustreert de ligging van de dorpels de verscheidene ophogingen van de Grote Markt. De onderste dorpel hield wellicht verband met het oudste plaveisel,

⁴⁵² KOTAJI (1985), *Contribution*, pp. 136-137.

⁴⁵³ Zie de opmerking van M.C. Laleman (voor Gent en andere steden): “Par l’archéologie, il apparaît que le premier revêtement en dur intervient seulement quelques siècles après l’organisation de l’espace public. L’époque diffère selon les cas. Il y a des exemples du 14e et du 15e siècle, mais il s’agit alors d’un revêtement composé de pavés très dispersés. Même lors de la réorganisation de la Place d’Armes à Gand en promenade bourgeoise [sic] au 17e siècle le revêtement en dur fut réservé aux alentours de la place et aux passages organisés. Le milieu retait un espace couvert de sable.” (LALEMAN (2000), *Espaces publics*, p. 32)

⁴⁵⁴ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 25.

⁴⁵⁵ DEGRAEVE (2007), *Fouilles archéologiques*, p. 39.

terwijl de middelste dorpel zal dateren van de 15e-eeuwse ophoging. De hoogste dorpel werd pas aangelegd bij de heraanleg van de Grote Markt na het bombardement.

Wat het bestratingsmateriaal betreft, bracht Guillaume Des Marez de aanwezigheid van turf dus in verband met het gebruik van houten latjes, die dienden ter ondersteuning van het stenen plaveisel. Helaas leverden de latere opgravingen geen andere voorbeelden op van deze werkwijze. Het blijft momenteel de enige getuigenis van houten bestrating te Brussel. Archeologisch onderzoek in andere steden wees nochtans uit dat hout vaak werd gebruikt als bestratingsmiddel.⁴⁵⁶

Over het gebruik van steen als plaveimiddel zijn we beter ingelicht. Een aantal toponiemen wijzen in de richting van geplaveide straten. In 1328 dook de *Cautside* voor het eerst op in de bronnen.⁴⁵⁷ Hoewel deze benaming in wezen gewoon 'straat, bestrate of geplaveide weg, straatweg, steenweg' betekende⁴⁵⁸, werd de naam in Brussel vaak gebruikt om de stedelijke bestratingsdienst aan te duiden. De dienst werd in de 14^e en 15^e eeuw *gerund* door twee *cautsidemeesters*, die de administratieve taken op zich namen.⁴⁵⁹ Dit aspect is goed gekend dankzij het onderzoek van Claire Dickstein-Bernard.⁴⁶⁰

Er is daarentegen weinig bekend over de bestratingsactiviteiten van de *Cautside*. Kort samengevat stond zij in voor het plaveien en het onderhoud van het wegnennet binnen en rondom de stad Brussel. Het werk werd uitgevoerd door een aantal arbeiders (*ghesellen wercliede*), die onder toezicht stonden van de meester-werkman of overwerkman (*meester wercman, overwerzman*).⁴⁶¹ Eén van beide *cautsidemeesters* bracht dagelijks een werfbezoek om de werken te controleren (*visiteren*) en de arbeiders tot werken aan te sporen (*verwekenen*).⁴⁶²

Gewoonlijk gebruikte men witte natuursteen (*witte cautzydesteen*), die door de *cautsidemeesters* werd aangeschaft in Diegem, Sint-Joost-ten-Noode of Etterbeek. Er werd

⁴⁵⁶ Bijvoorbeeld in Dendermonde (VERVOORT (2004), *Graven onder de markt*, pp. 104-105) ; Antwerpen (TIJS (1993), *Cieraet deser stadt*, p. 18) .

⁴⁵⁷ BRON 76: *Voir, omme dat wy niet en willen dat de cautschiede van Brussel ende die bruederscip van mijns heeren sente Eloey's yet gecranct oft geverret zy van haren rechte, dat zy van oudts haer hebben bracht, [...]*. (9 december 1326) Volgens Claire Dickstein-Bernard bestond de *Cautside* echter al veel langer (DICKSTEIN-BERNARD (1974), *Administration*, p. 176). De woorden van *oudts* vormen jammer genoeg de enige aanwijzing over die ouderdom.

⁴⁵⁸ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1243.

⁴⁵⁹ DICKSTEIN-BERNARD (1974), *Administration*, pp. 80-81 ; VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen*, p. 177.

⁴⁶⁰ DICKSTEIN-BERNARD (1974), *Administration* ; DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, pp. 97-109.

⁴⁶¹ VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen*, pp. 178-179.

⁴⁶² BRON 266: *Item, selen de cautsidemeesters gehouden sijn dagelix emmer deen van hen de ghesellen wercliede ter plaetsen daer sij werken te visiteren ende te begane om die te verwekenen toten voirseiden werke ten meesten orboere des selfs sonder argelist*. (28 oktober 1449)

ook hamerorduyn (*hamerorduyn*) aangekocht, dat wellicht een soort ‘afvalproduct’ was van gekapte Balegemse steen (*orduyn*).⁴⁶³ De stadsordonnanties wijzen uit dat de arbeiders van de *Cautside* zelf de stenen bekapten, wellicht omdat de grootte en de vorm kon verschillen van straat tot straat.⁴⁶⁴

Het archeologische onderzoek van de laatste decennia leverde nog bijkomende resultaten op. Onder het Koningsplein werd de voormalige *Isabellastraat* blootgelegd. Deze straat werd in 1625 aangelegd bovenop de middeleeuwse *Ingelandstraat* en *Hondsgracht* om aldus een rechtstreekse verbinding tussen de *Coudenberg* en de Sint-Goedelekerk te creëren.⁴⁶⁵

In het kader van de inrichting van de archeologische site van de *Coudenberg* heeft men ervoor geopteerd om het oude plaveisel van de *Isabellastraat* te bewaren. Op één plaats werd een ‘kijkgat’ naar het 17e-eeuwse straatniveau gecreëerd (zie figuur 4.8). Dit is momenteel het enige *in situ* bewaarde restant van een oude Brusselse straat. De straat bestond uit parallelle rijen langwerpige stenen en kasseien. Tussen de *Isabellastraat* en de aanpalende *kapel* van het *keizerlijke Hof* werd een smalle goot aangelegd.⁴⁶⁶

Maar toch werden niet alle Brusselse straatjes geplaveid. Op 28 november 1459 liet de *Cautside* een lijst opstellen van de straten die ze níet moest onderhouden.⁴⁶⁷ In het document worden 34 straten bij naam vermeld. Ook de straatjes van het *Begijnhof* en de zijstraten van twee *Rechte straten* – de huidige Hoogstraat en Anderlechtsesteenweg – staan vermeld, al is het niet duidelijk om hoeveel en om welke straten het precies draaide.⁴⁶⁸ Ik heb al deze straten op de reconstructiekaart van het 15^e-eeuws Brussel van Philippe Godding getekend (zie figuur 4.9). Indien men zich een ‘negatief beeld’ van deze kaart vormt, dan krijgt men een overzicht van de straten die de *Cautside* wel diende te onderhouden.

⁴⁶³ BRON 266: *Item, selen de cautsidemeesters voertane toter cautsiden behoef gehouden sijn te copene de cautsidestene ende hamermorduyn verslagene ten meesten orboere der selver cautsiden.* (28 oktober 1449) Wat de betekenis van ‘hamerorduyn’ betreft, zie BERNARD (1959), *Compte*, pp. 271-272.

⁴⁶⁴ BRON 266: *Item, selen de ghesellen wercliede de nuwe ende oude stene moeten verslaen ende verhouwe alsoe men tot her toe gedaen heeft [...]*. (28 oktober 1449)

⁴⁶⁵ DANCKAERT (1997), *Wijzigingen*, p. 59 ; VAN EENHOOGHE, DELCOMMUNE & CELIS (2000), *Onder het Koningsplein*, pp. 28-29. Op het einde van de 18^e eeuw (1775-1780) werd de *Isabellastraat* op haar beurt onder de grond gestopt. Bij de aanleg van het huidige Koningsplein werd de straat eenvoudigweg overwelfd.

⁴⁶⁶ VAN EENHOOGHE, DELCOMMUNE & CELIS (2000), *Onder het Koningsplein*, pp. 29-30.

⁴⁶⁷ BRON 293.

⁴⁶⁸ BRON 293: *Item, van der Obbruessel poerten alle de straetkene te beyden siden van der Rechter straten tot aen Sinte Gielijns kerke. [...] Item, int Begijnhof binnen der poerten. [...] Item, van aen den Baert ter Overmolen toter butenster Anderlecht poerten te beyden siden van der Rechter straten niet.* (28 november 1459)

Aangezien de *Cautside* geen verantwoordelijkheid droeg over deze straten, kan men veronderstellen dat ze niet geplaveid waren. Hoewel de overgrote meerderheid als ‘straatje’ werd betiteld, waren er toch ook een aantal ‘straten’ die niet door de *Cautside* werden onderhouden.⁴⁶⁹ Dit toont aan hoezeer men moet oppassen bij de interpretatie van het toponymische bestanddeel ‘straat’.

Langs de andere kant hebben archeologische opgravingen dan weer aangetoond dat kleine straatjes al sinds de Middeleeuwen geplaveid waren. De recente opgravingen op de site van het voormalige *Arme Klarenklooster* wezen uit dat het *Infirmerijstraatje* wellicht op het einde van de 13^e of het begin van de 14^e eeuw werd aangelegd. Aanvankelijk bestond de weg uit een mengeling van mortel, baksteen en fragmenten houtskool, die nadien werd genivelleerd. Hierbovenop verscheen de eerste verharde weg in mortel.⁴⁷⁰ Bij de opgravingen in en rondom de Eenmansstraat – een zijsteeg van de huidige Grasmarkt – werden twee middeleeuwse straatjes blootgelegd. Deze bestonden in die periode enerzijds uit een mengeling van stenen en kiezel en anderzijds uit aangestampte aarde.⁴⁷¹

Eénmaal wegen werden aangelegd, dienden ze ook te worden onderhouden. Dit vormde de tweede hoofdtaak van de *Cautside*. Daarnaast wees het stadsbestuur geregeld op de plichten van de stedelingen. Heel wat stadsordonnanties bevatten maatregelen en verplichtingen om het onderhoud en de properheid van de straten te waarborgen. Het tegengaan van sluikstorten⁴⁷² en van het openbreken van het plaveisel⁴⁷³ vormden

⁴⁶⁹ Bijvoorbeeld de *Vroentstraat* en de zijstraten van de *Rechte straat*. Ook het *Etengat* werd vermeld.

⁴⁷⁰ Mededeling van Britt Claes (verantwoordelijke archeologe).

⁴⁷¹ DIEKMANN (1997a), *Archeologisch onderzoek*, p. 26.

⁴⁷² Zie onder meer BRON 110: *Item. Wie vuylnesse ende mes op de Marct leght es op viertech scellinge.* (1360) ; BRON 211: *Item, dat nyeman egheen vuylnisse en brenge opte Veemarct, want de stad groten cost heeft jairlix die weder en wech te doen vueren. Soewie dat dade hij waer's telken male op vijf ponde payments, te bekeeren als voere.* (20 januari 1422) ; *dat nyeman negheenrehande onreynicheit noch vuylnisse maken leggen noch bringen en sal tusschen ende van der vorster poerten van Sinte Jans gasthuysse in Bruessel tot der yseren tralyen staende in de Gasthuysstrate* (8 november 1438 – ASB, Archives anciennes, XI, f° 67) ; *Item, en sal nyemant in den dach van tsmorgens dachcloetijt tot tsavonts dat de leste clocke es negheenrehande onreynicheit moegen uutghieten noch ter straten bringen van huysen daer yemant binnen den naesten veerthien nachten uut gestorven es* (7 augustus 1439 – ASB, Archives anciennes, XI, f° 68 v°-69 v°). É. Lecuppre-Desjardin toonde aan dat de uitvaardiging van dergelijke maatregelen vaak verband hield met de organisatie van een vorstelijke intrede in de stad (LECUPPRE-DESJARDIN (2002), *Grote schoonmaak* ; LECUPPRE-DESJARDIN (2004), *Ville des cérémonies*, pp. 104-106).

⁴⁷³ BRON 182: *Het es overdragen, gemaict ende geordineert dat nyemant van nu voertane soe wie hij zij binnen der stad van Bruessel met negheenrehande tymmeringen of metselrien voerder sal moigen varen boven of onder ter cautsiden weert inne dan sine oude geveerten van den huysse oft plaetsen dair hij op tymmeren of metsen wilt bewijst. Soe wie dat dade dat hij sine tymmeringe of metselrye die hij te na buten sinen ouden geveerten der cautsiden geset hadde af sal moeten breken terstont sonder verlaet ende de selve cautside doen wedermaken sonder vertreck die hij opgebroken hadde op sijnen cost [...].* (26 januari 1404) ; BRON 193: *dat nyemant, soe wie hij zij, hem ende onderwinde de cautside der stad van Bruesssele opte brekene, het zij in tymmeringen, metselryen, stellingen oft anderssins, in ennigen vuegen sonder wille, weten ende*

overduidelijk de hoofdbekommernissen. Uit de talrijke ‘vuilnis-toponiemen’⁴⁷⁴ kan worden afgeleid dat deze maatregelen effectief noodzakelijk waren.

4.2.2.2 Straten bekleed met toponiemen

Ook in het toponymische materiaal vindt men aanwijzingen terug over de straatbekleding. Alexandre Henne & Alphonse Wauters vonden een zeer oude vermelding van de Stoofstraat terug, daterend uit 1212.⁴⁷⁵ Het ziet ernaar uit dat dit de oudst bekende straatnaam van Brussel is. Op basis van het bestanddeel ‘straat’ mag men wellicht veronderstellen dat het om een geplaveide straat ging. In het vorige punt werd weliswaar gewaarschuwd voor te overhaaste gevolgtrekkingen op dit vlak. Archeologisch onderzoek zal de knoop moeten doorhakken.

De vermelde datering past binnen de algemene vaststelling dat straatnamen in de meeste steden van de Noordelijke en Zuidelijke steden pas opdoken in de loop van de 13^e eeuw.⁴⁷⁶ Uiteraard zal er wel een verband zijn met de gevoelige toename aan (stedelijk) bronnenmateriaal in die periode, maar toch is dit mijns inziens niet de hoofdoorzaak.

Ik vermoed dat er een verband bestond tussen het opduiken van straatnamen en de ruimtelijke inrichting van de steden. In dit licht is het interessant te verwijzen naar de inzichten van de Franse historicus Michel Ruche. Deze historicus merkte op dat (Franstalige) toponiemen die wezen op de aanleg van nieuwe wegen pas verschenen in de 12^e eeuw. Hij stelde dat het verschijnen van deze toponiemen verband hielden met nieuwe evoluties in de landbeheersing en –ontginning.⁴⁷⁷

consent der cautsidemeesteren der stad Bruessel (24 december 1409) ; BRON 195: Ende want de crudewageneers ende pijnres van den Werve te Bruessel ernstelic vervolght hebben aen de scepenen der selver stad om een gestichte oft metselrie te makene in der cautsiden der stad van Bruessel bij der crane, dairmen alrehande tieren goet te Bruessel te scepe comende pleeght op te doene. Om dair inne dbeelde van Onser Liever Vrouwen der Maget Maria te doen setten, op dat elc sijn devocie, gebet ende innicheit te haerweerts meer keren [?] ende spreken mocht. (1411).

⁴⁷⁴ Doderast – Heimeleheidstraat – Korrendal – Korrendries – Pisstraatje – Pisstraatje – Pisstraatje – Schettenberg – Schijststraat – Schijststraat – Schijststraat – Schijststraatje – Strontpot – Vuilstraat – Vuilstraat – Vuilstraatje – Vuile hoop – Mosselgat.

⁴⁷⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 160.

⁴⁷⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 8.

⁴⁷⁷ Het Latijnse *pavata* lag aan de basis van het (Middel)Franse ‘pavé’, dat nog onbekend was vóór 1100. Het Latijnse *rupta* verwees naar een wijde doorgang of opening in het bos, een onderbreking (‘rupture’) van het onbebouwde land en evolueerde tot het (Middel)Franse ‘rue’ of zelfs ‘route’. Deze ontginningsterm werd niet opgemerkt vóór 1160, maar was – zoals steeds – wel ouder en karakteristiek voor de 12e eeuw (ROUCHE (1982), *Héritage*, p. 31).

De Stoofstraat leidde vanuit het zuiden van de stad naar de *Nedermarkt*. De oudste aanwijzingen over stenen bestrating hebben dus allen betrekking op hetzelfde gebied. In de ondergrond van de Grote Markt werd een oud plaveisel ontdekt, dat door Guillaume Des Marez en Mergim Kotaji aan de 12e eeuw werd toegeschreven. De Stoofstraat, één van de toegangswegen van diezelfde *Nedermarkt*, was mogelijk al in het begin van de 13e eeuw geplaveid. Het lijken overduidelijke aanwijzingen voor de inrichting van deze centrale ruimte en haar omgeving, ten laatste rond 1200.⁴⁷⁸

Aangezien het begrip ‘straat’ evolueerde naar een stereotiepe benaming voor om het even welke stedelijke straat, blijft omzichtigheid geboden. Niet alle ‘straat’-toponiemen waren effectief geplaveid. Het oudste ‘straat’-toponiem – de Stoofstraat – was wellicht niet de eerste straat die geplaveid werd. Het lijkt erop dat deze eer toekomt aan een aantal straatnamen waarin het bestanddeel ‘steen’ lag vervat. In de toponiemenlijst vindt men verscheidene toponiemen met dit element terug (zie tabel 4.1).

straatnaam	oudste vermelding
<i>Steenweg</i>	1222
<i>Wittevrouwensteenweg</i>	1260
<i>Steenstraat</i>	1261
<i>Steenweg</i>	1297
<i>Lange steenweg</i>	1305
<i>Korte Steenstraat</i>	1342
<i>Kleine Steenstraat</i>	1365
<i>Lange Steenstraat</i>	1376
<i>Steenwegje</i>	1377
<i>Klein Steenstraatje</i>	1428
<i>Leuvensesteenweg</i>	1447
<i>Vlaamsesteenweg</i>	1491
<i>Plattesteenstraat</i>	1526
<i>Anderlechtsesteenweg</i>	1547

Tabel 4.1 Toponiemen die het element ‘steen’ bevatten.

Mits weglating van een aantal afleidingen en latere omvormingen⁴⁷⁹, kunnen ze worden herleid tot drie namen: *Steenstraat*, *Steenweg* en – voor de tweede maal – *Steenweg*. Het

⁴⁷⁸ In dit licht kan overigens nog worden gewezen op de inplanting van de hertogelijke hallen vlak naast – of op? – de *Nedermarkt*. Het *Broodhuis* werd voor het eerst vermeld in 1321 (DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 56), het *Lakenhuis* in 1221 (WAUTERS (1842), *Maison du Roi*, p. 3 ; DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 56) en het *Vleeshuis* in 1276 (HENNE & WAUTERS, III, p. 81 ; MARTENS (1976), *Centre d'un comté*, p. 92 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119).

⁴⁷⁹ De toponiemen *Kleine Steenstraat*, *Korte Steenstraat*, *Klein Steenstraatje* en *Lange Steenstraat* zijn allen afleidingen van het toponiem *Steenstraat*. De toponiemen *Wittevrouwensteenweg*, *Lange steenweg* en *Vlaamsesteenweg* zijn andere benamingen voor *Steenweg*. De namen *Anderlechtsesteenweg* en *Leuvensesteenweg* kwamen in de 15^e en 16^e eeuw in de plaats van *Rechte straat* en *Leuvenseweg*.

lijkt erop dat deze drie hodoniemen hun naam te danken hebben aan een stenen bekleding (zie figuur 4.10).

Over de straatnaam Steenstraat kan echter twijfel ontstaan. Vlakbij het kruispunt van de Steenstraat met de *Korte Steenstraat* lag het *steen de Gulden Poort*, een hertogelijk leen dat tot de 15^e eeuw in handen was van de patricische familie Lose.⁴⁸⁰ Strikt genomen is het mogelijk dat de Steenstraat naar dit *steen* werd genoemd.⁴⁸¹ De ligging op het kruispunt van de (*Lange*) Steenstraat en de *Korte* of *Kleine Steenstraat* is een versterkend argument, vermits de beide straten ernaar genoemd kunnen zijn. Het naburige toponiem *Plattesteestraat* is trouwens een ander voorbeeld. Deze straat werd genoemd naar het *Plattesteen*, dat zich op de hoek van de straat bevond.

Toch vermoed ik dat de naam Steenstraat eerder verwees naar het stenen wegdek van de straat. Een aantal argumenten wijzen in die richting. Het toponiem duikt in de bronnen op in 1261, terwijl het hertogelijke leen pas vanaf de 14^e eeuw werd vermeld. Desalniettemin kan het wel veel ouder zijn. Maar indien de straat effectief naar het *steen de Gulden Poort* zou zijn genoemd, mocht men eerder de benaming *Gulden Poortstraat* verwachten. Dit toponiem bestaat echter niet.

Zo'n 30 jaar vóór het opduiken van de naam Steenstraat werd haar verlengde in oostelijke richting al omschreven als *platea (platea que dicitur Smalbeca – 1234)*.⁴⁸² Deze term wijst op een stenen straatbekleding. Ten slotte kwam/komt het toponiem Steenstraat op vele plaatsen voor. Gewoontegetrouw wordt daarbij verwezen naar de stenen bekleding.⁴⁸³

Een typische gelijkenis tussen de toponiemen Steenstraat en *Steenweg* is dat ze terug te voeren zijn op soortnamen.⁴⁸⁴ Een steenstraat en een steenweg komen respectievelijk overeen met een 'stenen straat' en een 'stenen weg'. De naam *Plattesteestraat* kan men daarentegen niet herleiden tot 'platte stenen straat' (of 'straat met platte stenen'). Mijn hypothese luidt dus dat de drie Brusselse 'steen'-toponiemen zijn geëvolueerd van een soortnaam naar een eigennaam, met andere woorden, van een stenen straat/weg naar dé stenen straat/weg. Kortom, naar dé Steenstraat, *Steenweg* en *Steenweg*.

⁴⁸⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 92. Het leen wordt vermeld in de hertogelijke leenregisters. Zie BRON 137: *Treodericus Loze de Bruxella mansionem suam apud Bruxellam. Theodericus, filius suus, postea*. (midden 14e eeuw) ; BRON 138: *Eene woeninge metten toebehoirten gelegen in die Steen strate tot Brusselle*. (1374) ;

⁴⁸¹ Deze hypothese werd verdedigd door Frieda Janssens (JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71).

⁴⁸² BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 73.

⁴⁸³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14. P.J. Meertens gaf wel toe dat een Steenstraat ook naar een kasteel of gevangenis kon zijn vernoemd.

⁴⁸⁴ Dit fenomeen heet 'toponymisering van soortnamen' (zie DEVOS (1995), *Naamkunde*, p. 232).

De meest logische verklaring voor deze evolutie schuilt in het feit dat het telkens om de eerste geplaveide straat ging binnen een welbepaalde buurt.⁴⁸⁵ De *Steenweg* was wellicht de eerste geplaveide straat van de *Coudenberg* en de uitbreidingskern. De andere *Steenweg* was wellicht de eerste geplaveide straat op de linker Zenneoever. Aangezien het om uitvalswegen ging, werd geopteerd voor 'steenweg' in plaats van voor 'steenstaat'. De Steenstraat zelf was waarschijnlijk de eerste geplaveide straat van de benedenstad op de rechter Zenneoever. Ze kan moeilijk als een uitvalsweg worden aangeduid.

De oudste vermeldingen van deze toponiemen fungeren als *terminus ante quem* voor de bestrating. Wanneer deze precies plaatsvond, valt moeilijk uit te maken. Archeologisch onderzoek kan dit misschien uitwijzen.

Over de aard van het plaveimateriaal verschaft de toponymie geen aanwijzingen. Verwijzingen naar mogelijke houten bestrating zijn zo goed als afwezig. Het toponiem *Berderen brug* (= houten brug) vormt de enige uitzondering. Uit de naam kan worden afgeleid dat deze brug bij de *Driesmolen* lange tijd uit hout was vervaardigd. De brug achter de *Sint-Gorikskerk* werd daarentegen vanaf 1315 *Stenen brug* genoemd.

Naast de steen-toponiemen verschaffen andere namen ook een inzicht in hun materiële toestand. Het toponiemen *Modderstraatje* wijst op de aanwezigheid van modder en dus wellicht op een aarden wegdek. Jean d'Osta nam in zijn straatnamenwoordenboek tweemaal *Aarden weg* op.⁴⁸⁶ Ik vond dit toponiem niet terug in het middeleeuwse bronnenmateriaal. In dit geval sprak de naam uiteraard voor zich.

Volgens Magda Devos mocht daar ook het toponiem *Kattenstraat* aan worden toegevoegd. Het bestanddeel 'kat' zou verwijzen naar 'slijk, drek of modder'.⁴⁸⁷ Het is trouwens opvallend dat de vier voorgaande toponiemen allen in de stedelijke periferie terug te vinden zijn (zie figuur 4.11). De *Kattenstraat* lag vlak naast de eerste stadsomwalling. De twee *Aarden wegen* en het *Modderstraatje* bevonden zich in de buurt van de tweede stadsomwalling.

Het blijft een onbeantwoorde vraag of ook de toponiemen met het bestanddeel 'groen' mogen worden geïnterpreteerd als ongeplaveide wegen. Meestal wordt het bestanddeel 'groen' geïnterpreteerd als een verwijzing naar begroeiing.⁴⁸⁸ In één adem

⁴⁸⁵ "De Steenstraat is dikwijls de eerste straat van een stad, die met stenen bekleed is." (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14).

⁴⁸⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 41 & 42.

⁴⁸⁷ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 218.

⁴⁸⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13 ; RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 72.

voegt men daar dan vaak aan toe dat de *Groenstraten* en *Groenwegen* niet geplaveid waren. In het middeleeuwse Brussel trof men twee *Groenstraten*, een *Groenenberg* en een *Groenenbergstraat* aan. De twee laatste namen kwamen pas zeer laat en bovendien slechts éénmaal in de bronnen voor en zijn dus moeilijk te interpreteren. *Groenenberg* kan bijvoorbeeld een huisnaam zijn.

De beide *Groenstraten* lagen op de *Coudenberg*. Ze duiken pas in de bronnen op in de loop van de 14e en 15e eeuw, met andere woorden, op een moment dat de *Coudenberg* uitgegroeid was tot een adellijke en dichtbevolkte buurt. Het lijkt zeer vreemd dat de straten er hier ongeplaveid bij lagen. Het is uiteraard wel mogelijk dat ze slecht werden onderhouden.

Beide *Groenstraten* lagen vlak bij elkaar. Het is verwonderlijk dat men naburige straten identiek dezelfde naam gaf. Wellicht verwezen beide straatnamen dan ook naar eenzelfde realiteit of voorgeschiedenis. De middeleeuwse *Groenstraten* vormen een ovalen structuur, die aansloot op de *Plaats* (zie figuur 4.12). Waren de straatnamen een herinnering aan een uitgestrekt – en wellicht gemeenschappelijk – open plein, een oude dries? De morfologie van de ruimte doet alleszins denken aan de grote, open en gemeenschappelijke driesen, zoals er al zoveel werden ontdekt in Vlaanderen en Brabant.⁴⁸⁹

In die zin kunnen de *Groenstraten* en de *Plaats* een gelijkaardige evolutie hebben ondergaan als de *Nedermarkt*. De oorspronkelijk uitgestrekte, open en gemene ruimte werd ten gevolge van de urbanisatie verkleind, verkaveld en versnipperd. Het stadsplan van Jacob van Deventer wijst uit dat de ovalen structuur al in hoge mate was volgebouwd en ontsloten (zie figuur 4.12). De beide *Groenstraten* en de ovalen straatvorm waren de laatste relictten. Aan het oostelijke uiteinde bleef de *Plaats* over, die later werd omgevormd tot een soort ‘hertogelijk plein’.

⁴⁸⁹ VERHULST (1995), *Landschap en landbouw*, p. 159. De meest recente inzichten zijn van de hand van Luc Van Durme. Zijn stelling is dat bij elke vroegmiddeleeuwse nederzetting een ruime *priusk* heeft behoord, dat hij omschreef als een ‘polyfunctioneel terrein (veeteelt ; slaghoutvoorziening), dat periodiek en plaatselijk ook ruimte bood voor enige landbouw op extensieve schaal’. De dries als bewoningsvorm leunde topografisch zeer sterk aan bij deze primitieve, vroegmiddeleeuwse *priusk*. De dries was er tegelijkertijd een relict als een ontsluitingspunt van en werd door Luc Van Durme bestempeld als een reeks van ‘publieke terreinen waarop de aangelanden een aantal rechten bezaten’. (VAN DURME (1998), *Dries*, pp. 191-193). Indien deze inzichten toepasbaar zijn op het ovalen tracé van de Brusselse *Groenstraten* en de aansluitende *Plaats*, dan zal onderzocht moeten worden of dit ruimtegebruik – vroege landbouwfunctie, gemene grond – erop van toepassing was.

4.2.2.3 De straatbreedte

Het hoeft niet te verwonderen dat gegevens over de afmetingen van de middeleeuwse straten niet voor het oprapen liggen. Opnieuw moet er een beroep worden gedaan op her en der verspreide aanwijzingen.⁴⁹⁰

Aan het begin van de 16^e eeuw werd een stadsordonnantie uitgevaardigd die aangaf dat een gemiddelde Brusselse straat even breed was als de voorgevel van twee huizen.⁴⁹¹ In 1302 verbood de hertog van Brabant Jan II het stadsbestuur van Brussel ooit toe te staan dat de breedte van de straat tussen de *Schipburg* en de *Muntersbrug* – de latere *Turfzenne* – zou worden gereduceerd. Ze diende haar breedte van 16 voet (4 m 40) te behouden.⁴⁹²

Middeleeuwse straten waren uiteraard niet zo rechtlijnig als nu. Een systematische aanpassing en rechtekking van de rooilijnen vond pas plaats na het bombardement van Brussel (1695) en in de loop van de 18e eeuw.⁴⁹³ In het fonds *Kaarten en plattegronden in handschrift* van het ARA vindt men vele rooilijnplannen uit die periode terug. De huidige straatbreedten zijn dus niet meer representatief. De breedte van de middeleeuwse straten kon dus nogal schommelen, zowel van straat tot straat als binnen één specifieke straat zelf.

Uit het voorgaande volgt dat het 19e-eeuwse perceelsplan van W.B. Craen weinig betrouwbare gegevens verschaft over de middeleeuwse straatbreedten. Het plan werd vervaardigd op het moment dat de rooilijnen al werden rechtgetrokken. De 16e-eeuwse cartografie biedt al evenmin houvast. Lisette Danckaert achtte de breedte van de straten op het stadsplan van Jacob van Deventer weinig overdreven ten opzichte van de schaal. Jacob van Deventer schijnt wel min of meer rekening gehouden te hebben met het relatieve belang van de straten.⁴⁹⁴ Wat de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg betreft, merkte Lisette Danckaert op dat de straathoeken te veel zijn afgerond. Vaak is ook de straatbreedte overdreven, maar los daarvan wordt hun onderlinge belang wel weergegeven.⁴⁹⁵

⁴⁹⁰ J.A. Dupont deed een identieke vaststelling voor Mons (DUPONT (1986), *Urbanisme*, p. 231).

⁴⁹¹ Dit kan impliciet worden afgeleid uit paragraaf XXVIII van de grote ordonnantie met betrekking tot de bierassise, waarin het stadsbestuur een vaste afstandmaat tussen twee biertappen oplegde. BRON 367: [...] *ende ofter enige straten tusschen beyde [biertappen] liggen, die sal men rekenen voer twee huysen, sonder argelist.* [...] (begin 16^e eeuw).

⁴⁹² BRON 61: *Ende alsoe dat zij mogen doen mueren inweert ter Zennen weert, alsoe verre als hen orberlec dunct der stadbehoef, behouden dien dat die wech blive XVI voet wijt.* (2 december 1302) De Brusselse voet mat 0 m 27575 (zie de concordantietabellen in HOEBANX (1993), *Conversion*; VANDEWALLE (1984), *Oude maten*, p. 56).

⁴⁹³ DANCKAERT (1997), *Wijzigingen*, p. 60; CULOT, HENNAUT, DEMANET e.a. (1992), *Bombardement*, pp. 159-165.

⁴⁹⁴ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 25.

⁴⁹⁵ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 27.

De opgravingen verschaffen al evenmin veel gegevens. De 17e-eeuwse *Isabellastraat* was een vrij brede straat. Ze mat 8 à 10 m 50.⁴⁹⁶ Ze werd ingericht met het oog op het koetsenverkeer van en naar de *Coudenberg*. Over de breedte van haar voorganger – de *Ingelandstraat* – is niets bekend. Bij de andere opgravingen werden hoofdzakelijk kleinere straatjes aangesneden. De breedte van het middeleeuwse *Infirmerijstraatje* kon niet worden nagegaan.⁴⁹⁷ Over de breedte van de middeleeuwse straatjes die werden blootgelegd in de buurt van de Eenmansstraat, werd niets meegedeeld.⁴⁹⁸

Middeleeuws Brussel bezat geen *Bredestraat*. Een dergelijke straatnaam – die veelvuldig in andere steden voorkwam – refereerde naar een opvallende vormelijke eigenschap.⁴⁹⁹ Er bestonden wel straatnamen als *Smalstraat*, *Kreupelstraat* en *de Naald* (of *Naaldstraat*)⁵⁰⁰, die alludeerden op het enge, smalle karakter van deze straatjes. Zulke namen vertellen echter niets over de absolute breedte, maar geven uitdrukking van een beklemmend gevoel. In die zin verschaft deze toponymie slechts ‘gevoelsmatige’ aanwijzingen.

In de schepenbrieven vindt soms wel precieze afmetingen van wegen terug.⁵⁰¹ Deze werden genoteerd wanneer deze wegen zelf werden verhandeld of wanneer er bepaalde afspraken omtrent deze wegen werden gemaakt. Er werd bijvoorbeeld vaak gemeld dat een weg zijn breedte diende te behouden.⁵⁰² Uit deze bronvermeldingen kan men opmaken dat de verschillen in breedte opliepen van 10 tot 20 voet (2,8 tot 5,6 m).

Kortom, uit de voorgaande archeologische, historische en toponymische gegevens valt op het eerste gezicht op te maken dat de breedte van de wegen en straten hevig kon verschillen en dat er weinig aandacht aan werd geschonken. Toch lijkt het erop dat er een zekere wil tot standardisering bestond. In de stadscartularia vindt men een tekst uit 1368 terug waarin, op aanmanen van de rentmeester van Brabant, Reynier Hollant, de wettelijke breedte van verscheidene soorten wegen werd bepaald.⁵⁰³ De meeste

⁴⁹⁶ MATTHYS (1985), *Ruines*, p. 80 ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 193 .

⁴⁹⁷ Mededeling van Britt Claes (verantwoordelijke archeologe).

⁴⁹⁸ DIEKMANN (1997a), *Archeologisch onderzoek*, p. 26.

⁴⁹⁹ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 72. Volgens P.J. Meertens was de Brugse *Langestraat* de langste straat van de toenmalige stad, de *Bredestraat* de breedste van Maastricht, of toch een straat die opviel door haar breedte (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 11). B.M.J. Speet wees er echter op dat straatnamen als *Langestraat* en *Bre(d)estraat* eerder verband hielden met het belang en het statuut van deze straten als onderdeel van oude doorgaande routes (SPEET (1987), *Gebruik van stadsplattegronden*, p. 78).

⁵⁰⁰ Het toponiem *de Naald* kan echter ook zijn afgeleid van een plaatselijke huisnaam.

⁵⁰¹ Zie bijvoorbeeld BRON 82: *viam latam viginti pedes* (5 juni 1333) ; BRON 104: *via altitudinis duodecim pedum* (5 mei 1356) ; BRON 105: *viam latitudinis duodecim pedum ibidem sitam* (1357) ; BRON 194: *enen wech van thien voeten wijt* (10 september 1410).

⁵⁰² Zie bijvoorbeeld BRON 60: *Salva amplitudine debita strate prenotate*. (14 december 1401) ; BRON 104: *Salvo quod dicta via altitudinis duodecim pedum perpetue remanebit*. (5 mei 1356)

⁵⁰³ BRON 128.

kopiïsten plaatsten de tekst onder de rubriek *Dit es de wijdde die van wegghen schuldech es te sine* of – iets duidelijker – *Item, dus van alderhande wegghen, hoe wijt zij schuldich zijn te zijne, elcken nae [sic] dat hem toebehoort.*

De tekst is overgeleverd in verschillende vormen. In tegenstelling tot de versies in de Brusselse stadscartularia, verschaft de versie die in de hertogelijke registers werd gekopieerd, gegevens over de ontstaanscontext. Er wordt vermeld dat de breedte van de wegen via een wettelijk vonnis werd vastgelegd door heer Jan Mennen, die daarin werd gevolgd door acht erfgenoten en één erfllaet. Dat gebeurde op vraag of op initiatief van de inwoners van de ‘dorpen van Ukkel’.⁵⁰⁴

De bepalingen van het vonnis hadden dus in eerste instantie betrekking op de plattelandsdorpen. Waarschijnlijk werden ze ontleend aan het gewoonterecht, dat bij deze gelegenheid op schrift werd gesteld.⁵⁰⁵ Van belang is echter dat het stadsbestuur en de *Cautside* van Brussel de tekst meerdere keren lieten optekenen in hun eigen registers. Dat wijst erop dat men in de stad ook rekening wenste te houden met deze wettelijke richtlijnen. In de 15^e en 16^e eeuw behoorde de tekst alvast tot het *corpus* van wettelijke bepalingen en kostuimen van de stad.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ BRON 128: *Dese wegghen waren gewijst met eenen openen vonnisse, dat mande Ranier Hollandt, rintmeester ons heeren tshertoghen van Brabant, te Brussele. Ende dat wijsde Jan Mennenz doude, ende diesvolgdens hem alle dieghene die daerbij waren, te wetene her Hendrick van Stalle, ridder, Wouter Buckele, Daniel van Stalle, Dierick van den Heetvelde, Amelrick Taye, Hendrick van der Meeren, Lodewijck van der Goten, als eerfgenooten, ende Jan van der Jonghe, ierflaet. Dit was gewijst midts versoecke van den dorpen van Uccle van den lieden die daertoe hooren tot Wouters van Coeckelberghe in thuys.* (4 juli 1368)

⁵⁰⁵ In enkele kopieën werden als aanvulling enkele bepalingen uit het zogenoemde Recht van Ukkel toegevoegd. BRON 128: *Na [sic] den rechten van Uccle moet een mestgat oft een leydtgat te zomere oepen staen ende te winter alst gesayt es, soe maecht sijn gesloten ende getuynt. Een aerdgat ofte een coutergat moet oepen staen over tijt, wijnter ende zomer. Ende den wech es sculdich alsoe breet te sijne, als hen veertich scape spreken, als zy gedreven worden in den velde ende breed staen in der weiden. Alle weghe, eest van velden oft van beemden, die moet men maken ter minster scaden ende ten naesten weghe.* (4 juli 1368)

⁵⁰⁶ Het vonnis werd door stadspensionaris Petrus a Thymo opgenomen in het tweede deel van zijn diplomatisch repertorium *Brabantiae Historia Diplomatica* (ASB, Archives anciennes, II, f° 226 v°). Een systematisch opgestelde versie werd opgenomen in een register met wetten en kostuimen uit de stad Brussel en andere lokaliteiten van Brabant (BRON 366), onder de rubriek *Van den wegghen in Brabant.*

type weg	functie	breedte
gemene heerstraat	/ (brede, grote weg, legerweg)	11m30 (40 voet)
gemene drijfweg/driesweg	drijven van koeien, schapen en allerhande beesten, van dorp tot dorp of van markt tot markt	6m60 (24 voet)
leideweg	transport van allerlei goederen, te land of te water	4m40 (16 voet)
molenweg	transport per kar	3m40 (12 voet)
koutergat	/ (toegang tot koutercomplex)	3m40 (12 voet)
molenweg	transport van zakken per paard	2m20 (8 voet)
bruidweg	/ (beerweg)	1m95 (7 voet)
kerkweg of karweg [?]	/ (weg naar een kerk/weg voor karverkeer [?])	1m65 (6 voet)
marktweg	/ (weg naar een markt)	1m65 (6 voet)
borreweg	/ (weg naar een waterput)	1m65 (6 voet)
bruidweg	/ (beerweg)	1m65 (6 voet)
molenweg met hoofdzakken	/ (transport van zakken op of aan het hoofd)	1m65 (6 voet)
manpat	/ (pad voor voetverkeer)	1m10 (4 voet)

Tabel 4.2 Standaardmaten uit het vonnis met betrekking tot de wettelijke breedte van verscheidene soorten wegen (4 juli 1368). De toevoegingen of wijzigingen uit de 16^e-eeuwse kostuimen staan vetjes.

Het vonnis legde verscheidene afstandsmaten op (zie tabel 4.2). Naar gelang de functie en de ‘verkeersproblematiek’ die daarmee samenhang – het gebruik van karren, paarden, trekschuiten – werd een weg breder of smaller uitgedacht. Uit de specifieke benamingen en functieomschrijvingen blijkt duidelijk dat ze voornamelijk in landelijke context moeten worden gesitueerd. Een aantal functies vond men echter ook terug in of aan de rand van de stad – de weg naar de molen, de weg naar de markt, de drijfweg voor het vee –, zodat de standaardmaten er misschien toch ook werden nageleefd en – gestreefd.

En effectief, deze maten waren inderdaad van toepassing in Brussel-stad. Hogerop werd reeds verwezen naar het gebod van de hertog van Brabant in verband met de oeverweg tussen de *Schipbrug* en de *Muntersbrug*. De hertog schonk deze ruimte aan de stad in ruil voor de betaling van een jaarlijkse cijns. Het stadsbestuur kreeg de toelating om een muur aan te leggen tot in de Zenne, mits behoud van de breedte van 16 voet. Waarschijnlijk betekende dit het startschot voor de aanleg van kaaimeuren. In de tweede helft van de 14^e eeuw werd deze straat *Turfzenne* genoemd, wat alludeerde op de af- en aanvoer van turf.⁵⁰⁷

Aangezien de weg vóórdien reeds 16 voet breed was, mag deze worden aanzien als een ‘leideweg’. Vermoedelijk werd hij gebruikt door de boottrekkers, die de transportschepen op de Zenne voorttrokken. Uit de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg kan men trouwens afleiden dat deze activiteit ook in de 16^e eeuw nog werd

⁵⁰⁷ CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*, pp. 77-78.

bedreven, al gebruikten de boottrekkers dan de vrijgebleven rechter Zenneoever buiten de eerste stadsomwalling (zie figuur 4.14).

Gelijkaardige breedtebepalingen vindt men bijvoorbeeld ook terug in de kostuimen van het Brugse Vrije. Volgens deze bepaling diende een 'heerweg' minstens 5 m 70 breed te zijn. Een 'huisweg' of 'landweg' mat er 3 m 85, een 'kerkweg', 'pad' of 'steeg' amper 1 m 10.⁵⁰⁸ Een Brabantse heerstraat was dus dubbel zo breed als haar Brugse equivalent. En dezelfde vaststelling kan worden gemaakt voor de Brabantse 'drijfweg' en haar tegenhanger de Brugse 'landweg'.

Bezat het middeleeuwse Brussel en omgeving dan bredere wegen dan pakweg Brugge? Zoiets valt op het eerste gezicht moeilijk te verklaren. Getuigden de opgelegde straatbreedten van de grootheidswaanzin van de lokale overheid? Of vallen de verschillen in straatbreedte te verklaren op basis van topografische eenheden? Misschien speelde er echter vooral een economisch verschil mee. Brussel en haar omgeving lagen bezaaid met steengroeven. Die nabijheid vertaalde zich vanzelfsprekend in lagere leverings- en transportkosten. Stond dit prijsverschil de Brusselaars toe om de wegen veel breder uit te tekenen?

Nochtans vallen zowel de Brusselse als de Brugse standaardmaten perfect – zij het net – binnen de uiterst breedten die J.-P. Leguay vooropstelde voor de middeleeuwse straten. Volgens deze historicus waren de middeleeuwse *grandes artères* of *maistresses rues* minstens 5 à 6 m en maximaal 10 à 12 m breed. Een gemiddelde middeleeuwse straat mat tussen 2 en 5 m. Stegen en kleinere straten overschreden zelden 2 m breedte.⁵⁰⁹

4.2.2.4 *Size matters!*

Is de straatbreedte in zekere zin nog een meet- en vatbaar gegeven, dan geldt dit minder voor de lengte van de straten. De breedte wordt bepaald door de rooilijnen. Voor de lengte van een straat zijn de grenzen moeilijker aan te wijzen. Vormt een kruispunt een grens? Er bestaan namelijk straten die over meerdere kruispunten doorliepen. Andere straten wisselen om het kruispunt van naam, hoewel het tracé vloeiend en continu doorloopt. Het is dan ook typerend dat er zeer weinig bronnen expliciet melding maken van de lengte van straten. Ook historici en archeologen

⁵⁰⁸ TYS (2004), *Middeleeuwse wegen*, p. 59.

⁵⁰⁹ LEGUAY (1984), *Rue*, pp. 11-15. De gemiddelde straatbreedte in het middeleeuwse Mons overschreed de 5 m niet (DUPONT (1986), *Urbanisme*, p. 231).

schonken hier trouwens weinig of geen aandacht aan. J.-P. Leguay wijdde bijvoorbeeld wel een punt aan 'l'exiguité de la voirie', maar niet aan de lengte van de straten.⁵¹⁰

Vreemd genoeg vormde de lengte van de straten nu net aanleiding tot het ontstaan van een typische toponymie. Verscheidene straatnamen bevatten een – al dan niet symbolische – knipoog naar hun lengte. Middeleeuws Brussel bezat een *Eindestraatje* en een *straatje zonder Einde*. Het toponiem *Zak* – ook *Hoge Zak* genoemd – wees op een doodlopende straat.⁵¹¹ Na de Middeleeuwen verscheen ook het toponiem *Finis Terrae*, dat trouwens nog steeds voortleeft in de Onze-Lieve-Vrouw der Finisterraekerkerk.

Daarnaast wemelde het zowel in middeleeuws Brussel als in andere steden van de 'korte', 'kleine', 'lange' en 'grote' straten.⁵¹² Om hun onderlinge verband te verduidelijken, werden deze straatnamen per basisvorm in een samenvattende tabel geplaatst (zie tabel 4.3).

Opvallend is dat elk van hen een 'basistoponiem' bezat – bijvoorbeeld *Ridderstraat* – naast een 'korte', 'kleine', 'lange' en/of 'grote' variant – bijvoorbeeld *Korte Ridderstraat*, *Lange Ridderstraat* en *Grote Ridderstraat*. De basisvorm staat vooraan en wordt gevolgd door de opeenvolgende oudste vermeldingen van de varianten. Uit de tabel blijkt duidelijk dat het 'basistoponiem' stevast als eerste in de bronnen werd vermeld. Pas later doken de varianten op. De 'basistoponiemen' *Loxemstraat* en *Ridderstraat* worden bijvoorbeeld vastgesteld vooraleer de varianten *Korte Loxemstraat* en *Lange Ridderstraat* opdoken.

⁵¹⁰ "A de rares exceptions près, les rues médiévales se définissent tout d'abord par leur exiguité." (LEGUAY (1984), *Rue*, p. 11).

⁵¹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 11 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 62 ; RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 67 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 141.

⁵¹² In Brussel droegen 34 straatnamen zo'n naam. Op een rijtje, 'van klein naar groot' en 'van kort naar lang': *Kleine Steenstraat* – *Kleine Raamstraat* – *Klein Ingelandstraatje* – *Klein Steenstraatje* – *Kleine Loxemstraat* – *Kleine Nieuwstraat* – *Kleine Schipstraat* – *Kleine Vleeshouwersstraat* – *Grote Ridderstraat* – *Grote Leuvenseweg* – *Grote Schipstraat* – *Korte Heekstraat* – *Korte Loxemstraat* – *Korte Nekkerstraat* – *Korte Ridderstraat* – *Korte Schipstraat* – *Korte Vleeshouwersstraat* – *Korte Steenstraat* – *Lange Heekstraat* – *Lange Leuvenseweg* – *Lange Loxemstraat* – *Lange Ridderstraat* – *Lange Schipstraat* – *Lange Steenstraat* – *Lange Steenweg* – *Lange Vleeshouwersstraat* – *Lange Broekstraat*. De bepalingen kwamen ook voor bij andere toponiemen, maar wezen hier meestal op een specifieke, individuele eigenschap (bijvoorbeeld *Grote Markt*, *Langenbeemd*, *Kleine Zenne*, *Kleine Vesten* of *Lange brug*).

basistoponiem	eerste variant	tweede variant	derde variant	vierde variant	vijfde variant
<i>Steenweg</i>	<i>Steenweg</i> (1222)	<i>Lange steenweg</i> (1305)			
<i>Nieuwstraat</i>	<i>Nieuwstraat</i> (1259)	<i>Kleine Nieuwstraat</i> (1353)			
<i>Steenstraat</i>	<i>Steenstraat</i> (1261)	<i>Korte Steenstraat</i> (1341)	<i>Kleine Steenstraat</i> (1365)	<i>Lange Steenstraat</i> (1376)	<i>Klein Steenstraatje</i> (1428)
<i>Ridderstraat</i>	<i>Ridderstraat</i> (1263)	<i>Korte Ridderstraat</i> (1328)	<i>Lange Ridderstraat</i> (1340)	<i>Grote Ridderstraat</i> (1480)	
<i>Loxemstraat</i>	<i>Loxemstraat</i> (1284)	<i>Kleine Loxemstraat</i> (1433)	<i>Lange Loxemstraat</i> (1433)	<i>Korte Loxemstraat</i> (1496)	
<i>Vleeshouwersstraat</i>	<i>Vleeshouwersstraat</i> (1287)	<i>Kleine Vleeshouwers-straat</i> (1366)	<i>Korte Vleeshouwers-straat</i> (1380)	<i>Lange Vleeshouwers-straat</i> (1391)	
<i>Ingelandstraat</i>	<i>Ingelandstraat</i> (1293)	<i>Klein Ingelandstraatje</i> (1451-1452)			
<i>Schipstraat</i>	<i>Schipstraat</i> (1295)	<i>Kleine Schipstraat</i> (1305)	<i>Korte Schipstraat</i> (1347)	<i>Grote Schipstraat</i> (1433)	<i>Lange Schipstraat</i> (1459)
<i>Heekstraat</i>	<i>Heekstraat</i> (1305)	<i>Korte Heekstraat</i> (1371)	<i>Lange Heekstraat</i> (1406)		
<i>Raamstraat</i>	<i>Raamstraat</i> (1315)	<i>Kleine Raamstraat</i> (1491)			
<i>Nekkerstraat</i>	<i>Nekkerstraat</i> (1321)	<i>Korte Nekkerstraat</i> (1563)			
<i>Leuvenseweg</i>	<i>Leuvenseweg</i> (1346)	<i>Grote Leuvenseweg</i> (1369)	<i>Lange Leuvenseweg</i> (1531)		
<i>Broekstraat</i>	<i>Broekstraat</i> (1416)	<i>Lange Broekstraat</i> (1433)			

Tabel 4.3 ‘Lange’, ‘grote’, ‘korte’ en ‘kleine’ toponiemen van middeleeuws Brussel en hun oudste vermeldingen.

Op drie van de 13 gevallen na, werd het opduiken van de grondvorm telkens gevolgd door de ‘korte’ of de ‘kleine’ variant. Deze ‘korte’ en ‘kleine varianten’ duiden stevast op dezelfde straat. *Korte Steenstraat* was een andere benaming voor *Kleine Steenstraat*, *Korte Loxemstraat* voor *Kleine Loxemstraat*. Pas in een volgend stadium verscheen ook de ‘lange’ of ‘grote variant’. Deze variant kwam dan weer overeen met de grondvorm. De *Steenstraat* kreeg na verloop van tijd de benaming *Lange Steenstraat*, de *Ridderstraat* en de *Loxemstraat* werden respectievelijk de *Lange Ridderstraat* en de *Lange Loxemstraat*. Ook de ligging van deze toponiemen is kenmerkend. Bijna steeds kruisten de (‘lange’) ‘basistoponiemen’ en de ‘korte’ of ‘kleine’ varianten elkaar via een loodrechte hoek (zie figuur 4.14).

Dit leidt tot het volgende evolutieschema. Aanvankelijk bestond er slechts één enkele straat, die logischerwijze werd aangeduid met de grondvorm (*Nieuwstraat*, *Steenstraat*,

Ridderstraat, Loxemstraat, enzovoort). De meeste van deze straatnamen doken reeds op in de tweede helft 13e eeuw. In een volgende fase – meestal in de 14e eeuw – werd een nieuwe straat gecreëerd, die er loodrecht op uitliep. Ze nam het ‘basistoponiem’ over, mits toevoeging van het adjectief ‘korte’ of ‘kleine’. Daarna werd aan het ‘basistoponiem’ het adjectief ‘lange’ toegevoegd, om het onderscheid met de ‘korte’ of ‘kleine’ variant te verduidelijken.

Rest evenwel de vraag waarom de ‘korte’ en ‘kleine’ varianten de ‘basistoponiemen’ overnamen? Om alle verwarring te vermijden, had men evengoed kunnen opteren voor een totaal andere straatnaam. Dit is niet zo eenvoudig te verklaren. Misschien mag men de 13e-eeuwse en vroegere straten nog niet als échte straten aanzien, maar eerder als een soort buurten, bestaande uit een conglomeraat van bebouwing, publieke en open ruimte.

In dit licht verwijs ik terug naar de betekenis van het Latijnse *vicus*, dat oorspronkelijk eerder ‘wijk, straatdorp, huizenblok’ betekende en pas later werd verengd tot ‘straat’. Pas wanneer men overging tot het aanleggen van een plaveisel, kreeg de straat – letterlijk – vaste vorm. Uiteraard kon men niet de gehele open ruimte van een stenen wegdek voorzien. De centrale as kreeg de voorkeur. In tweede instantie volgde misschien de secundaire as – de latere ‘korte of ‘kleine variant’? Het kruispunt van beide assen vormde misschien het centrum van de oorspronkelijke buurt?

Ik eindig dit punt met de drie straatnamen die niet volledig beantwoordden aan de hierboven geschetste evolutie. De *Steenweg*, de *Leuvenseweg* en de *Broekstraat* doken weliswaar eerst op in de bronnen, maar werden daarna gevolgd door de ‘lange’ variant (*Lange Steenweg*, *Lange Leuvenseweg*, *Lange Broekstraat*). Opvallend is dat er geen ‘korte’ of ‘kleine varianten’ bekend zijn. In de drie gevallen ging het om een uitvalsweg buiten de eerste stadsomwalling. De toevoeging van het adjectief ‘lange’ is hier dus verklaarbaar via hun specifieke functie en vorm.

4.2.2.5 Stratenaanleg

Voor middeleeuws Brussel bestaan er maar weinig bronnen die expliciete inlichtingen verschaffen over de creatie van straten. Opnieuw verschaffen de morfologie en de toponymie aanwijzingen over de aanleg van straten. Brussel kende net zoals zovele andere middeleeuwse steden een aantal *Nieuwstraten*.⁵¹³

⁵¹³ “Zo heeft vrijwel elke stad zijn Nieuwstraat, Nieuwmarkt of Nieuwe Gracht en doorgaans zijn deze straten verre van nieuw, maar ze zijn het eenmaal geweest. Nieuw is een relatief begrip en vele van deze naar hun nieuwheid benoemde staten hebben later weer een andere naam gekregen, maar sommige zijn blijven

In Brussel bestaat dé Nieuwstraat nog steeds, maar deze is niet van middeleeuwse oorsprong. Ze werd pas in de loop van de 17e eeuw aangelegd, als onderdeel van een grotere verkavelingsoperatie in het *Warmoesbroek*.⁵¹⁴ Maar Brussel kende nog andere *Nieuwstraten*. Marcel Lebouille wijdde er een studie aan en telde er niet minder dan 30. Volgens Frieda Janssens bestonden er daarvan al zeven vóór 1600.⁵¹⁵ Ik telde er één extra.⁵¹⁶ Deze acht straten droegen allen dezelfde naam of een lichte variant. Het ‘nieuwe’ van deze straten was dus zo opvallend dat dit in de straatnaam werd weerspiegeld. Hieruit volgt de logische veronderstelling dat het kunstmatig ingeplante straten waren.

De spreiding van de *Nieuwstraten* is opvallend (zie figuur 4.15). Binnen de eerste stadsomwalling kwamen slechts twee *Nieuwstraten* voor. De oudste *Nieuwstraat* (oudste vermelding: 1258) van Brussel verbond de *Putterij* steil omhoog met de *Eikstraat*. In 1498 werd de *Stoofstraat* verbonden met de *Priemstraat*.⁵¹⁷ Dit wil zeggen dat op dat moment de eerste stadsomwalling er op die plaats moest aan geloven. Ook deze straat werd een tijdje *Nieuwstraat* genoemd.

Eén van de *Nieuwstraten* lag in het noorden van de stad: de *Kleine Nieuwstraat*. Alle andere *Nieuwstraten* lagen in het zuiden van de stad. Vlakbij de *Zavel* lagen er twee of zelfs drie. Een deel van het Nieuwland werd ook kortstondig *Nieuwstraatje* genoemd, net zoals een straat vlakbij het *Sint-Pietersgodshuis*. Het ziet er dus naar uit dat de creatie van ‘nieuwe straten’ vooral in het zuiden van de stad plaatsvond.

Dit houdt wellicht verband met de urbanisatie van de buurten van de Kapellekerk en van de *Zavel* in de 14^e en 15^e eeuw. Rondom de Kapellekerk ontwikkelde zich in de loop van de 14^e eeuw een arbeiderswijk van vooral wevers, blekers, volders en huidenvetters.⁵¹⁸ Traditioneel koppelt men deze evolutie aan het verbod dat in 1306 werd opgelegd aan wevers en volders om in de binnenstad te overnachten. De bestorming van de *Steenpoort* door de wevers in 1360 is een duidelijke aanwijzing voor hun ‘zuidelijke afkomst’.⁵¹⁹

voortleven, zoals de Nieuwstraat in Antwerpen, die al in 1265 genoemd wordt.” (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12).

⁵¹⁴ DANCKAERT (1997), *Wijzigingen*, p. 58.

⁵¹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 76.

⁵¹⁶ *Kleine Nieuwstraat – Nieuwstraat – Nieuwstraat – Nieuwstraat – Nieuwstraat – Nieuwstraat – Nieuwstraat – Nieuwstraatje*.

⁵¹⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, p. 154.

⁵¹⁸ DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, pp. 60-61. Dit valt trouwens eenvoudigweg af te leiden uit de plaatselijke toponymie: *Blekerij* en *Blekerijzenne* – *Vettersstraat* – *Huidenvettersstraat* – *Raamstraat* – *Oude Raamstraat*.

⁵¹⁹ BOFFA (2001), *Réflexions*, pp. 170-171.

Rondom de *Zavel* en de *Wollendries* groeide in de loop van de 15e eeuw een aristocratische wijk.⁵²⁰ Waarschijnlijk speelden twee grote factoren een rol. Enerzijds geraakte de residentiële *high society*-buurt op en rond de *Coudenberg* volzet. De 15e-eeuwse topadel en –ambtenaren reageerden daar op twee manieren op. Sommigen puzzelden zich in die buurt een complex bij elkaar. Dat kon echter jaren aanslepen. Anderen *settelden* zich op en rond de naburige *Zavel*, een buurt die sinds de tweede helft van de 14^e eeuw beschermd werd door de tweede stadsomwalling en waar nog veel open ruimte overbleef.

4.2.3 Conclusie

Uit de voorgaande punten blijkt overduidelijk hoe de studie van het uitzicht van de middeleeuwse straten kan bijdragen tot een beter begrip van de stedelijke ruimte. De vormgeving van de straat is bovendien een graadmeter voor de maatschappelijke en stedenbouwkundige evolutie.

Een vaststelling die frequent terugkeert, houdt verband met de vernauwing of verdichting van het stedelijke weefsel. Grote open ruimten vernauwen tot markten, buurten verdichten tot straten, bouwblokken worden ontsloten door straatjes. Daarnaast blijkt dat bepaalde stedenbouwkundige fenomenen meer dan eens voorkwamen binnen Brussel. De creatie van ‘nieuwe straten’ leidde tot een achttal *Nieuwstraten*. Het aanleggen van een straatbekleding gaf aanleiding tot het ontstaan van toponiemen als *Steenstraat* en *Steenweg*.

Ik leid hieruit af dat de stad op te delen valt in verscheidene delen, waar zich telkens min of meer dezelfde evoluties afspeelden. Zowel in de bovenstad – op de *Coudenberg* – als in de benedenstad – de *Nedermarkt* – bevond er zich een grote open ruimte die langzamerhand werd afgebakend, opgesplitst en volgebouwd. Zowel op de *Coudenberg*, in de benedenstad als op de linker Zenneoever werd een bepaalde straat als eerste geplaveid. In verscheidene buurten werden straten aangelegd, waardoor de publieke ruimte een vaste vorm kreeg. Nadien werd het weefsel verdicht door middel van secundaire straten en straatjes.

Voorlopig blijft het echter moeilijk om deze evoluties chronologisch te plaatsen. Zoals in de inleiding reeds werd aangegeven, vormt dit één van de grote problemen van het ruimtelijk-morfologische onderzoek. Ik stap daarom over naar het volgende facet, met name de studie van het stedelijke wegennet. Het morfologische onderzoek wordt hier gekoppeld aan het ruimtegebruik.

⁵²⁰ VANRIE (2004), *Église et son environnement*.

4.3 Het stedelijke wegennet

Wegen mogen uiteraard niet worden beschouwd als statische ruimtelijke elementen. Het belang van de weg valt niet enkel af te leiden uit materiële aspecten. Het gebruik van een weg is minstens even belangrijk. Mensen leggen de weg af met een bepaald doel. Wegen die niet (meer) worden gebruikt, geraken in verval of verdwijnen. Wegen die zeer vaak worden bewandeld of bereden, worden aangepast aan de verkeerskundige noden.

In die optiek is het noodzakelijk ook het gebruik van het middeleeuwse wegennet van Brussel te bestuderen. De volgende aspecten komen aan bod: een historiografisch luik dat vooral draait rond de Hoogstraat en de *Steenweg*, een cartografische analyse op basis van het stadsplan van Jacob van Deventer, de relatie tussen het wegennet en de bestemmingen en de relatie tussen het wegennet en de handelsstromen.

4.3.1 De wegen van de historici zijn ondoorgrondelijk

4.3.1.1 *À la recherche des Romains perdus*

Al sinds de 19e eeuw trachtten Brusselse historici het oorspronkelijke wegennet van de stad te reconstrueren. Sommigen voelden de grote behoefte om één of meer Romeinse wegen in of rond Brussel te lokaliseren. Anderen gingen er zelfs van uit dat het middeleeuwse wegennetwerk rondom de stad uit bijna niets anders dan Romeinse wegen bestond. Joseph Cuvelier onderscheidde een aantal hoofdwegen ('principales voies romaines'), met name de weg Asse – Brussel – Woluwe – Tervuren – Leuven en de weg Meerbeek – Strijtem – Itterbeek/Dilbeek – Brussel – Evere – Haren – Machelen – Vilvoorde – Mechelen. Daarnaast was Brussel nog via drie secundaire Romeinse wegen (*diverticula*) ontsloten: de weg Brussel – Ninove, de weg Brussel – Mechelen en de weg Brussel – Leuven – Tienen – Sint-Truiden – Tongeren – Keulen.⁵²¹

Zoveel Romeinse wegen die naar en van Brussel weg liepen. Men krijgt alvast de indruk dat Brussel een belangrijke (Gallo-)Romeinse nederzetting was. *Bruxella antiqua...* Of ontwikkelde de stad zich misschien *post factum* op het kruispunt van een oeroud wegennet?

De archeologische vondsten in Brussel en omgeving kunnen geen van beide mogelijkheden bevestigen. De Gallo-Romeinse *villae* en nederzettingen lagen allen

⁵²¹ CUEVELIER (1912), *Dénombrements*, pp. XII-XIII.

buiten Brussel, onder meer in Anderlecht, Lot, Buizingen, Drogenbos, Jette, Wemmel, Ukkel, Zaventem, Laken en Schaarbeek.⁵²² Binnen het territorium van de laatmiddeleeuwse stad Brussel werden slechts enkele losse Romeinse voorwerpen en restanten opgedolven.⁵²³ De conclusie van André Matthys luidde dan ook⁵²⁴:

“Il est certain que le territoire de Bruxelles ne comptait pas d’agglomération à l’époque gallo-romaine, son habitat était dispersé sous forme de villas, exploitations agricoles plus ou moins importantes, tournées vers les bourgs de Asse et d’Elewijt, centres religieux et administratifs tout proches développés au nord de cette région.”

Als men er de gespecialiseerde literatuur op naslaat, dan blijken alle oude, pre-Romeinse en Romeinse wegen bovendien buiten Brussel te liggen. Geen enkele daarvan passeerde door of liep naar de latere Brabantse hoofdstad.

De dichtsbij gelegen Romeinse steenweg liep van Bavai naar Asse. Deze baan is gedocumenteerd via opgravingen en stond onder meer bekend onder de benamingen *Calciata*, *Chaussée de Brunehaut* en *Duivelsweg*.⁵²⁵ Vanuit Asse vertrokken een reeks *diverticula* in de richting van Elewijt, Mechelen, Rumst, Dendermonde en Aalst. Geen enkele van deze banen kwam ook maar in de buurt van Brussel. Hetzelfde gold voor de *Waalse baan* – door Jan Verbesselt als een Romeinse weg bestempeld – die vanuit Namen, via Overijse en Elewijt naar Mechelen liep.⁵²⁶

Ten noorden van Brussel liep de *Schapenweg* of *Schapenbaan*. Volgens Jan Verbesselt verbond deze Keltische weg Brabant met Vlaanderen en Boulogne-sur-Mer.⁵²⁷ Paulo Charruadas sprak dan weer van een secundaire Romeinse weg.⁵²⁸ Het tracé en de benaming van de *Schapenweg* zijn vastgesteld vanaf Sterrebeek en Vilvoorde, waar hij de

⁵²² Zie onder meer MARIËN (1957), *Région bruxelloise*, pp. 45-50 ; CLAES (1978), *Vestiges* ; GRAFF (1978), *Vestiges* ; MATTHYS (1978), *Habitat gallo-romain* ; MATTHYS (1978), *Présence romaine* ; MATTHYS (1978), *Villa gallo-romaine* ; MATTHYS & VAN BELLINGEN (1978), *Villa gallo-romaine* ; MATTHYS & WOUTERS (1978), *Villa gallo-romaine* ; PIERRARD (1978), *Vestiges* ; VAN BELLINGEN (1978), *Traces* ; VAN DEN HAUTE (1978), *Découvertes* ; MARIËN (1979), *Archeologische vondsten*, pp. 21-26 ; BONENFANT (1989), *Eerste contacten*, pp. 31-34.

⁵²³ Zie onder meer MARIËN (1957), *Région bruxelloise*, p. 44 ; MATTHYS (1978), *Aryballe* ; MARIËN (1979), *Archeologische vondsten*, pp. 22-23 ; BONENFANT (1989), *Eerste contacten*, p. 31 ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, passim ; NACHTERGAEL (1997), *Description*, pp. 14-15 ; NACHTERGAEL (1997), *Matériel archéologique*, pp. 24-25.

⁵²⁴ MATTHYS (1978), *Présence romaine*, p. 5.

⁵²⁵ MERTENS (1981), *Archeologisch onderzoek* ; BONENFANT (1989), *Eerste contacten*, p. 31 ; VERBESSELT (1995), *Oud wegnnet*, p. 123.

⁵²⁶ VERBESSELT (1995), *Oud wegnnet*, p. 123.

⁵²⁷ VERBESSELT (1995), *Oud wegnnet*, p. 122. Is dit ‘de problematische weg van Tongeren naar Kortrijk’ waarover Pierre-Paul Bonenfant in 1989 sprak (BONENFANT (1989), *Eerste contacten*, p. 30)?

⁵²⁸ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 24-25.

Zenne overstak. Vervolgens liep de weg via een aantal Gallo-Romeinse *villae* over de waterscheidingslijn van de valleien van de Molenbeek in Jette en de Landbeek-Maalbeek in Wemmel naar Gooik en Neigem. Vanaf hier droeg de baan vaak de naam *Geraardsbergenbaan*, naar z'n volgende bestemming.

Deze bestemming kan in verband worden gebracht met een relaas dat werd opgenomen in het zogenoemde 'Handschrift-Van Hulthem'. Na het verhaal over het visoen van een jongen in de *Sint-Janskerk van Molenbeek* op Sint-Michielsfeestdag 1399 volgt het relaas van een blinde plattelandsvrouw die twee dagen later naar dezelfde kerk kwam om er een kip te offeren. Er wordt bij gemeld dat ze uit de richting van Geraardsbergen kwam en een mijl aflegde.⁵²⁹ Het ziet er dus naar uit dat de weg in de richting van Geraardsbergen nog steeds werd gebruikt op het einde van de 14e eeuw.

Ten zuiden van Brussel passeerde de *Dieweg*. Het tracé is iets moeilijker te reconstrueren.⁵³⁰ De baan liep vanuit Asse naar Vlezenbeek en Sint-Pieters-Leeuw, waar hij via de *Mastellebrug* de Zenne overstak. Vandaar liep de weg verder naar Ukkel – waar de plaatsnaam nog bestaat – via Oudergem en Watermaal. Hier was er een splitsing, waarvan één arm via Sint-Pieters- en Sint-Lambrechts-Woluwe terug naar de Zenne liep. De andere tak passeerde via Tervuren, Wezembeek, Zaventem en leidde naar Vilvoorde.

Uit dit korte overzicht blijkt zeer duidelijk dat er geen oude wegen door de latere stad Brussel heen liepen. Bovendien kan er nog een *argumentum ex silentio* worden opgediept. Rob Rentenaar beweerde dat de pre-stedelijke doorgaande wegen door de eeuwen heen vaak hun karakter en naam behielden.⁵³¹ Ze droegen karakteristieke namen als *Heerstraat*, *Langestraat*, *Bredestraat*, *Oudestraat*, *Steenstraat* en *Hoogstraat*.⁵³²

Wat de Brusselse Steenstraat betreft, vermoed ik dat het eerder ging om de oudst geplaveide straat van de Brusselse benedenstad. De andere toponiemen kwamen in middeleeuws Brussel niet voor, met uitzondering van de Hoogstraat, die in het volgende punt wordt behandeld.

4.3.1.2 De Hoogstraat

Het is bijzonder vreemd dat Joseph Cuvelier in zijn hoger vermelde lijstje van 'Brusselse' Romeinse wegen de Hoogstraat aan de kant liet. Dit is nu nét de weg of straat

⁵²⁹ BRINKMAN (2000), *Wonder van Molenbeek*, p. 21. Beide teksten waren waarschijnlijk bedoeld om gelovigen naar de kerk te lokken.

⁵³⁰ VERBESSELT (1995), *Oud weggennet*, p. 122.

⁵³¹ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 66.

⁵³² SPEET (1987), *Gebruik van stadsplattegronden*, p. 78.

die door veel historici en archeologen werd gelijkgesteld met een Keltische of Romeinse weg.⁵³³ Guillaume Des Marez bestempelde het tracé van de Hoogstraat zelfs als ‘la première route de Bruxelles’ of zelfs ‘*diverticulum romain*’, een benaming die door vele historici simpelweg werd overgenomen.⁵³⁴ Ik kwam dit begrip echter in geen enkele bron tegen.

Uiteraard palmde dit *diverticulum* niet enkel de Hoogstraat in. De weg doorkruiste de stad tussen de *Obbrusselpoort* en de *Schaarbeeksepoort* via achtereenvolgens de Hoogstraat, de *Steenpoort*, de *Guldenstraat*, het *Cantersteen*, de *Koperbeek*, de *Houtmarkt*, de *Parochiaanstraat*, de site van de Sint-Goedelekerk, de latere *Sionsberg* en de *Ezelweg* (zie figuur 4.16).⁵³⁵ Volgens Jean d’Osta passeerde de weg eerder langs de *Treurenberg* en de *rue Notre-Dame-aux-Neiges*.⁵³⁶ Buiten de stad liep het tracé in het noorden verder naar Schaarbeek en Evere, waar het *diverticulum* kruiste met de Romeinse baan Bavay-Keulen. In zuidelijke richting was het spoor moeilijker volgbaar. Jan Verbesselt citeerde telkens andere plaatsen waar het *diverticulum* passeerde.⁵³⁷

Bij dit alles rijzen grote twijfels. Maakten de Hoogstraat en – bij uitbreiding – het vermeende *diverticulum* effectief deel uit van een oude weg? Mijn hypothese luidt dat de Hoogstraat en de rest van het aangeduide tracé in wezen niet veel met elkaar te maken hadden. Een historicus kan dit ‘probleem’ echter niet oplossen. Er bestaat immers geen enkele geschreven bron die uitsluitsel verschaft. Ook archeologisch onderzoek heeft tot hiertoe nog niet veel opgeleverd. Er werden weliswaar enkele schamele Romeinse ceramiek- en tegelfragmenten teruggevonden in de Kandelaarstraat – een zijstraatje van de Hoogstraat –, maar deze vondsten kunnen voorlopig op geen enkele manier in verband worden gebracht met het bestaan van een Romeinse weg.⁵³⁸

Net zoals elders in dit proefschrift wordt de hypothese ‘noodgedwongen’ onderbouwd via de stadsmorfologie, de cartografie en de toponymie. Een blik op het stadsplan van Jacob van Deventer en het perceelsplan van W.B. Craen wijst onmiddellijk uit dat het tracé van het vermeende *diverticulum* verre van continu verloopt (zie figuur 4.16 en

⁵³³ VERBESSELT (1975), *Ontstaan*, p. 22 ; VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezzen*, XVIII, p. 11 ; d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 60 ; VERBESSELT (1995), *Oud wegnennet*, p. 124.

⁵³⁴ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, pp. 25 & 28. J. d’Osta voorzag in zijn ‘dictionnaire’ een apart lemma ‘*Diverticulum*’, dat aanving met “Nom latin du plus ancien chemin de Bruxelles.” (d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 59)

⁵³⁵ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 28 ; VERBESSELT (1995), *Oud wegnennet*, p. 124.

⁵³⁶ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 60.

⁵³⁷ VERBESSELT (1975), *Ontstaan*, p. 22 ; VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezzen*, XVIII, p. 11 ; VERBESSELT (1995), *Oud wegnennet*, p. 124.

⁵³⁸ In de synthese van de opgravingsresultaten werd er bijvoorbeeld met geen woord over gerept (NACHTERGAEL (1997), *Synthèse*, pp. 45-46).

4.17). Op verscheidene plaatsen volgt de weg een uitermate grillig parcours. Ten noorden van de Sint-Goedelekerk ontbreekt een aansluiting.

Ter hoogte van de Hoogstraat vallen nog andere zaken op. Op bepaalde plaatsen takt een schuin georiënteerde parcellering aan op de straat en lopen de perceelsgrenzen verder door aan de overzijde (zie figuur 4.18). Hieruit kan worden afgeleid dat de straat vermoedelijk later is ontstaan dan de perceelstructuren. Zoniet zou men immers mogen verwachten dat de perceelstructuren beter aansloten op de straat. Het is wel oppassen met dergelijke vaststellingen, vermits het niet geweten is wanneer de parcellering rondom de Hoogstraat precies ontstaan is. Afgaand op de stichting van de Kapellekerk in 1134 en daarop volgende verkaveling van de omliggende buurt, mag men wellicht de 12^e eeuw vooropstellen.

De relatie tussen de Hoogstraat en de Kapellekerk is ambigu. Straat en kerk raken elkaar enkel ter hoogte van het koor. Noch de 13^e-eeuwse romano-gotische kerk, noch de 15^e- en 16^e-eeuwse gotische kerk sloten aan op de Hoogstraat. Het gebouw volgde de oriëntatie van de *Prooststraat* en tussen beide in lag de proosdij van de Kapellekerk (zie figuur 4.18). Omzichtigheid blijft ook hier geboden, want over het uitzicht en de oriëntatie van de primitieve 12^e-eeuwse *capella* is niets bekend. Indien de Hoogstraat al bestond in de 12^e eeuw, dan zou men toch eerder verwachten dat de kerk en de proosdij aansloten op deze belangrijke invalsweg.

Hetzelfde gold in feite ook voor de *Sint-Pietersleprozerij*, die aan het uiterste zuiden van de Hoogstraat lag, vlakbij een *Kruis*, dat vermoedelijk de grens met de parochie van *Obbrussel* aangaf. Het kerkhof en het oratorium (*cimiterium cum oratorio*) van de leprozen (*leprosos quibus extra oppidum*) werden al vermeld in 1174.⁵³⁹ Uit de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg en latere afbeeldingen blijkt dat de kerk en het godshuis niet op, maar op enige afstand van de Hoogstraat waren gelegen (zie figuur 4.19).

Uit de voorgaande vaststellingen durf ik af te leiden dat de Hoogstraat in de 12^e eeuw nog niet bestond. Ze werd pas nadien aangelegd. Vanaf dat moment speelde ze echter een belangrijke rol als inval- en uitvalsweg. De parcellering werd er vanaf dat moment op afgestemd. Het *Sint-Juliaansgasthuis* biedt een mooi voorbeeld. Dit gasthuis werd pas in 1356 gesticht.⁵⁴⁰ De kapel van het gasthuis gaf uit op de straat (zie figuur 4.20).

Ook de toponymie biedt stof tot nadenken. De meest voor de hand liggende verklaring van het immens veel verspreide toponiem Hoogstraat luidt vanzelfsprekend 'hoog gelegen straat'. Het was dus een staat die zich onderscheidde door haar hoge

⁵³⁹ BRON 16. Zie ook BONENFANT (1965), *Ancienne léproserie*, pp. 86-87.

⁵⁴⁰ DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, p. 54.

ligging. Verscheidene historici en toponymisten gaven de voorkeur aan deze verklaring.⁵⁴¹

Het grote probleem met de Brusselse Hoogstraat is dat deze wel hoog, maar zeker nog hoger had kunnen liggen. De straat loopt parallel aan de Zenne. Ze lag buiten het *alluvium*, maar ook ver verwijderd van de kam die de valleien van de Zenne en de Maalbeek scheidde. De Hoogstraat lag dus ongeveer midden op de linker valleiflank. Ze lag inderdaad hoger dan de benedenstad, maar tegelijk ook lager dan de bovenstad. Bovendien lagen er hogerop de helling nog twee parallelle straten: de middeleeuwse *Blaasstraat* en de *Wollendries(straat)* (zie figuur 4.47 en 4.48). Waarom heette de Hoogstraat ‘Hoogstraat’ als er nog ‘hogere’ straten bestonden?

Uiteraard wordt de ligging van de Hoogstraat zo enkel afgewogen ten opzichte van de ruimere omgeving. De betekenis ‘hoogte’ kan in de praktijk immers zeer variabel zijn, hetzij een dominante hoogte in een omgeving, hetzij een hoger gelegen perceel in een vlak landschap, maar bijvoorbeeld ook in een depressie (dus eigenlijk een ‘hogere laagte’).⁵⁴² Het is dus mogelijk dat de Hoogstraat ‘hoger’ lag dan haar zeer nabije omgeving. In die zin zou Hoogstraat dan geïnterpreteerd moeten worden als een opgehoogde weg door het omliggende landschap heen. Gezien de ligging op de valleiflank, buiten het alluvium, lijkt ook deze interpretatie onwaarschijnlijk.

Ik vraag me daarentegen af of de toponiemen met het bestanddeel ‘hoog’ in een aantal gevallen – voornamelijk de wegen en straten – niet eerder in verband moeten worden gebracht met hun belangrijkheid en status. Ook Jan Lindemans dacht jaren geleden al in die richting⁵⁴³:

“Bij benamingen als Hoogeweg, Hoogstraat, moet niet gedacht worden aan « hoger gelegen straat » [...], maar wel aan « belangrijke straat », « groote verkeersweg ».”

In mijn ogen is deze interpretatie het best toepasbaar op de Brusselse Hoogstraat. Op een bepaald moment werd de Hoogstraat de belangrijkste straat – of beter: uitvalsweg – van Brussel. De oorzaak van die belangrijkheid is niet ver te zoeken. De Hoogstraat verbond Brussel met het zuiden, waar onder meer Nijvel, Kamerijk en Henegouwen lagen. De kerkelijke banden met dit gebied waren zeer intens. Daarnaast werd de stad vanuit die richting ook bevoorraad in belangrijke basisproducten als graan en steen.

⁵⁴¹ Zie onder meer VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 271 ; RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 71 ; HERREMANS (2005), *Ligging*, pp. 109-113.

⁵⁴² MOLEMANS (1988), *Gids*, p. 45.

⁵⁴³ LINDEMANS (1929-1930c), *Assche*, p. 124.

Voorlopig concludeer ik dus dat de Hoogstraat wellicht nog niet bestond in de 12^e eeuw. Vermoedelijk werd ze aan het einde van die eeuw of aan het begin van de 13^e eeuw aangelegd. Misschien gebeurde dit samen met de aanleg van de *Steenpoort*, wellicht de oudste stenen poort van Brussel. Vanaf dat moment speelde ze een belangrijke rol als inval- en uitvalsweg. Verderop worden nog extra argumenten aangevoerd ter staving van deze hypothese.

4.3.1.3 De *Steenweg*, motor van de stadsontwikkeling?

De historiografie rond het oude Brusselse weggennet draaide enerzijds rond het Romeinse *diverticulum*, maar anderzijds ook rond de zogenoemde *Steenweg*. Ook over deze ‘weg’ is al heel wat inkt gevloeid. Al sinds de studies van Guillaume Des Marez en P.-L. Régnier wordt de weg geïdentificeerd als een onderdeel van de belangrijke handelsweg tussen de Rijn, Keulen en het Maasland enerzijds en Vlaanderen anderzijds.⁵⁴⁴

Deze historici wezen er echter meteen op dat deze handelsweg in wezen niet door Brussel liep, maar de Zenne in de omgeving van Evere overstak. De aftakking naar of via Brussel was vooral het resultaat van de economische opleving van de Brusselse *portus* aan de *Werf* en de uitbreiding van de primitieve stadskern op het *Sint-Gorikseiland*. Hun ideeën bouwden voort op de inzichten van Henri Pirenne, die het ontluiken van de Brabantse steden in de 12^e eeuw koppelde aan de opleving van het handelsverkeer tussen Brugge en Keulen.

Vele historici bogen zich in de eerste helft van de 20e eeuw over Henri Pirennes stellingen. Sommigen spraken ze tegen, anderen verdedigden ze met overgave. In 1953 maakte Paul Bonenfant een *round up* van de kwestie. In zijn vaak geciteerd artikel *L'origine des villes brabançonnnes et la « route » de Bruges à Cologne* trachtte hij een antwoord te vinden op de vraag naar de oorsprong en naar het juiste tracé van deze handelsweg. Zijn antwoord op die laatste vraag luidde simpelweg⁵⁴⁵:

“Mieux vaudrait donc parler d’un axe routier plutôt que d’une « route » de Bruges à Cologne.”

In tweede instantie weerlegde hij ook het tegenstrijdige oorzakelijke verband tussen de 11e- en 12e-eeuwse ontwikkeling van de Brabantse steden en de opleving van het handelsverkeer tussen Vlaanderen en het Rijnland in de tweede helft van de 12e eeuw.⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, pp. 17-19 ; DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, pp. 41-42 ; DES MAREZ (1958), *Guide illustré*, pp. 83-84.

⁵⁴⁵ BONENFANT (1953), *Origine*, p. 411.

⁵⁴⁶ BONENFANT (1953), *Origine*, p. 420.

In Paul Bonenfants ogen speelde de handelsstromen tussen Nijvel en Namen in het zuiden en Brussel, Leuven en Antwerpen in het noorden minstens een even grote rol in de economische opleving en het ontstaan van de Brabantse steden.⁵⁴⁷

De erfenis van Guillaume Des Marez en Paul Bonenfant – en in mindere mate ook P.-L. Régnier – liet zich gevoelen. Na de publicatie van Paul Bonenfants artikel werd het debat over de ‘route Brugge-Keulen’ afgesloten.⁵⁴⁸ Zijn inzichten bemoeilijkten de beoordeling van de Brusselse situatie echter enorm. In verscheidene publicaties was vaagweg sprake van de oude handelsweg Brugge-Keulen – meestal betiteld als ‘de *Steenweg*’ – maar zelden werd verduidelijkt over welke weg het precies ging.

Slechts twee historici legden zich in de tweede helft van de 20e eeuw nog iets nauwer toe op de studie van het middeleeuwse wegennet van Brussel. Lisette Danckaert liet de *Steenweg* vertrekken aan de *Vlaamsepoort* en eindigen aan de *Naamsepoort*. In haar ogen vormde hij één van de ‘*éléments générateurs nets*’ van het Brusselse stratenpatroon.⁵⁴⁹

Volgens Jan Verbesselt was de *Steenweg* een ‘grote verkeersweg’ die de Zenne overstak ter hoogte van de *Schipbrug* en op de rechter valleiflank in twee takken opsplijste. Eén tak liep in de richting van de Sint-Goedelekerk, de *Koolse-* en de *Leuvensepoort*. De andere tak ging over de *Coudenberg* naar de latere *Naamsepoort*. Uit deze vertakking deduceerde hij dan ook de twee grote verkeersstromen vanuit Brussel: Leuven – Keulen en Namen.⁵⁵⁰ Jan Verbesselt duidde de richting Leuven-Keulen als oudste en belangrijkste vertakking aan.⁵⁵¹

Jan Verbesselts inzichten kaderden vanzelfsprekend in de theorie over de stedenbouwkundige verplaatsing van de benedenstad naar de bovenstad. Ter hoogte van de splitsing van beide wegen bevond zich volgens Jan Verbesselt een ‘dries’ of een ‘openbaar plein’.⁵⁵² Hoewel deze vaststelling zeker niet onbelangrijk is, deed de historicus geen enkele moeite om zijn bewering concreet te staven. Het was aan de lezer om uit te maken wat hij met deze ‘dries’ precies bedoelde. Vermoedelijk alludeerde Jan

⁵⁴⁷ BONENFANT (1953), *Origine*, pp. 427 & 446.

⁵⁴⁸ De kwestie werd recentelijk heropgerakeld door Michel Margue in 2000. Ik heb zijn artikel *Entstehung und Entwicklung der brabantischen Städte und die Strasse Flandern – Köln (11.-13. Jahrhundert)* echter niet kunnen consulteren.

⁵⁴⁹ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 23-24.

⁵⁵⁰ VERBESELDT (1950-1993), *Parochiewezzen*, XVIII, pp. 6-8 ; VERBESELDT (1975), *Ontstaan*, p. 20.

⁵⁵¹ “Wanneer wij bovendien weten dat Sint-Gorik immer een afhankelijkheid van Sint-Michiël is geweest [...] dan hebben wij meteen de oudste hoofdrichting: vanaf de doorgang naar Sint-Michiël, de moederparochie, naar Leuven en Keulen. De andere tak doet slechts het verplaatste castrum en een afhankelijkheid aan.” (VERBESELDT (1950-1993), *Parochiewezzen*, XVIII, p. 8)

⁵⁵² VERBESELDT (1975), *Ontstaan*, pp. 20-21.

Verbesselt op de *Vismarkt*, hoewel deze in de bronnen nooit op dergelijke wijze werd betiteld.

Verscheidene historici zagen in de *Schipbrug* – de plaats waar de *Steenweg* de Zenne overstak – de oeroude Zenneovergang van Brussel. Jan Verbesselt klasseerde deze plek in het rijtje Zenneovergangen Halle, Eizeringen, Ruisbroek, Brussel-Sint-Goriks, Vilvoorde, Eppegem, Zemst, Mechelen.⁵⁵³ De brug werd vereenzelvigd met de *Sint-Othelebrug* en in één adem ook beschouwd als één van de karakteristieke elementen van de *portus* van Brussel.

Net als bij de Hoogstraat vallen er ook voor de *Steenweg* een aantal merkwaardigheden en ongerijmdheden aan te stippen. Opnieuw zijn ze gebaseerd op de cartografische, toponymische en morfologische analyse van het stedelijke weefsel. Deze keer start ik met de toponymie.

Hoewel de meeste historici het integrale tracé tussen de *Vlaamsepoort* en de *Leuvense-, Koolse- of buitenste Coudenberg* als *Steenweg* betitelden, sloeg het middeleeuwse toponiem *Steenweg* in wezen slechts op twee specifieke straten van het middeleeuwse Brussel. De ene *Steenweg* verbond de *Coudenberg* met de *Vismarkt*, de andere liep de stad uit in westelijke de richting van aan de *Sint-Kathelijnepoort* (zie figuur 4.21).⁵⁵⁴

De andere straten van het tracé van de *Steenweg* droegen elk een eigen, specifieke naam.⁵⁵⁵ Langs de andere kant werden een aantal andere straten van Brussel ook als *steenweg*, *platea* of *via lapidea* betiteld. De *Smaalbeek* werd in 1234 *platea* genoemd en ook de Hoogstraat (*Alta platea*) en de huidige Lakensestraat (*Recta platea*) droegen geregeld die naam.⁵⁵⁶

De morfologische en cartografische analyse en archeologische resultaten slijpen de inzichten verder aan. In de loop van de jaren 1990 vonden er archeologische opgravingen plaats in de voormalige *Sarmagebouwen* in de Sint-Kathelijnestraat (op linker Zenneoever) en in de Eenmansstraat (op de rechter Zenneoever). Geen van beide opgravingen leverde resultaten op om de plaatselijke menselijke occupatiefase ver in de tijd terug te plaatsen. Integendeel, de oudste nederzettingssporen dateerden pas van het einde van de 13^e eeuw.⁵⁵⁷ Dat contrasteert met de vermeende hoge ouderdom van de *Steenweg*.

⁵⁵³ VERBESELT (1995), *Oud wegennet*, p. 119.

⁵⁵⁴ Deze laatste *Steenweg* werd ook wel *Lange Steenweg*, *Vlaamsesteenweg* of *Wittevrouwensteenweg* genoemd.

⁵⁵⁵ Onder meer Sint-Kathelijnestraat, *Beek*, *Schoenbeek*, *Spiegelbeek*, *Bergstraat*, *Groenstraat* en *Leuvenseweg*.

⁵⁵⁶ Zie bijvoorbeeld BRON 126 ; BRON 240 ; BRON 113 ; BRON 318 ; BRON 218.

⁵⁵⁷ DEGRE (1995), *Synthese*, pp. 203-204 ; DIEKMANN (1997a), *Inleiding*, p. 9.

Uit het cartografische materiaal blijkt zeer duidelijk dat de vermeende *Steenweg* uit verschillende, aaneengelaste stukken straat bestond (zie figuur 4.22). Op de linkeroever van de Zenne beschrijft de *Steenweg* een soort zaagtandmotief, waarvan men kan vermoeden dat het om opeenvolgende, kunstmatig aangelegde wegtracés ging. Paulo Charruadas situeerde de oudste kern van Sint-Jans-Molenbeek langs deze as en bestempelde het dorp als een 12e-eeuwse ontginningsnederzetting (een zogenoemd *Waldhufendorf*).⁵⁵⁸ Wellicht mag de oorspronkelijke *Steenweg* op de linker Zenneoever in verband worden gebracht met de ontginning van de plaatselijke moerasgebieden.

Op de rechteroever kenmerkte de vermeende *Steenweg* zich daarentegen door een volledig ander tracé. In de benedenstad volgde de *Steenweg* een tijdlang de *Spiegelbeek*. Hij kronkelde zich door de dichtbevolkte ambachtswijken heen om vervolgens op te splitsten in de richting van de *Coudenberg* – de échte *Steenweg* – en in de Bergstraat. Het is echter niet duidelijk waar deze laatste precies naartoe liep. Uit de plannen valt op te maken dat ze zeker niet naar de Sint-Goedelekerk liep, maar misschien wel naar de *Kwakelberg* en verder naar Schaarbeek (zie figuur 4.23).

Kortom, de vermeende *Steenweg* was zelf geen volledige ‘steenweg’ en de middeleeuwse stad kende ook nog andere steenwegen. Hogerop werd trouwens al aangegeven dat dit begrip enkel van toepassing was op wegen met een bestemming. Het lijkt dus vreemd dat de *Steenweg* vlak door de stad heen liep. De vermeende *Steenweg* bestond uit verscheidene aaneengelaste straten, waarbij markten, geplaveide straten, ontginningsassen en beeknamen elkaar afwisselden. Was dit echt een oude handelsroute? Ik heb grote twijfels. Ik stel zelfs voor om af te stappen van de anachronistische en foutieve benaming *Steenweg*. Bij de bespreking van de middeleeuwse beken kom ik op de kwestie terug.

4.3.2 Het wegennet op het stadsplan van Jacob van Deventer

Los van de voorgaande bedenkingen en hypothesen, start de analyse van het middeleeuwse wegennet van Brussel bij het stadsplan van Jacob van Deventer. Omwille van de hoge betrouwbaarheid van dit document vormt het in mijn ogen de beste bron om dit onderzoek aan te vatten. De weergave van het wegennet op het stadsplan biedt trouwens het meeste voer voor analyse.

Slechts enkele historici gebruikten het stadsplan reeds als bron *an sich*. Niet toevallig besteedden zij hoofdzakelijk aandacht aan het wegennet. Aangezien hun inzichten en

⁵⁵⁸ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 50.

hypotheseën verderop zullen worden bevestigd of weerlegd, worden ze hier eerst kort voorgesteld, alvorens over te stappen naar mijn eigen bevindingen.

4.3.2.1 Vaststellingen van vroeger

Lisette Danckaert

Lisette Danckaert ging in het stadsplan vooral op zoek naar genererende elementen voor de Brusselse stadsontwikkeling. Dit vormde de rode draad in haar cartografische inventaris. Ze ontdekte in het stadsplan de volgende ‘*éléments générateurs nets*’⁵⁵⁹:

- De *Steenweg*, een verkeersas die de stad doorsneed en de *Vlaamsepoort* met de *Naamsepoort* verbond. De as was een deel van de belangrijke ‘route des Flandres’. Lisette Danckaert merkte op dat de zijstraten loodrecht op deze as stonden gepositioneerd, zij het op weinig strakke wijze. Daarnaast zijn er ook enkele parallelle wegen merkbaar, maar ze zijn onvoldoende ‘sterk’ om er een schaakbordpatroon uit af te leiden.
- De Hoogstraat vormde zeker en vast het genererende element in het zuidelijke deel van Brussel. Hier treft men min of meer een schaakbordpatroon aan, maar met een lage bebouwingsdichtheid. Het verlengde van de Hoogstraat liep verder door binnen de eerste stadsomwalling om tenslotte – opnieuw buiten de eerste stadsomwalling – op te splitsen in de richting van de *Leuvensepoort* en de *Schaarbeeksepoort*. Dit wees volgens Lisette Danckaert op de ‘zwakte’ van deze as.
- Op het *Groot Eiland* – het *Sint-Gorikseiland* – liepen alle straten concentrisch naar de *Sint-Gorikskerk* toe.
- Ter hoogte van de Sint-Goedelekerk is een triangel merkbaar, weliswaar onduidelijk georiënteerd ten opzichte van de kerk.
- Ook het schaakbordpatroon van het *Begijnhof* is opvallend.

Andere genererende elementen vond Lisette Danckaert niet terug. Het reliëf vervulde allerm minst die rol, vermits het wegn net er zo goed als geen rekening mee hield.⁵⁶⁰ Lisette Danckaert zette haar bevindingen uit op een kaartje. De twee hoofdassen – *Steenweg* en Hoogstraat – namen een prominente plaats in (zie figuur 4.24). Alle elementen die ze aanwees, komen verder opnieuw aan bod.

⁵⁵⁹ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 23-25.

⁵⁶⁰ Namelijk: “la terrasse du versant oriental sert d’assise au palais impérial et à la collégiale, mais le tracé des rues ne tient pas compte de la pente, pourtant fort raide” (DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 25). Ook de Zenne wees ze zeer expliciet af als mogelijk genererend element.

Johnny De Meulemeester

Johnny De Meulemeester bestudeerde de stadsplannen van Jacob van Deventer in het kader van een onderzoek naar de invloed van middeleeuwse *castra* en aarden versterkingen op de stadsontwikkeling.⁵⁶¹ Daarbij trachtte hij om inherente gegevens van de stadsplannen in verband te brengen met historische kennis en met resultaten van een aantal opgravingen. Vooral de weergave van het wegennet speelde daarbij een grote rol.

Er vallen twee soorten aarden versterkingen te onderscheiden: de Karolingische omwallingen en de 11^e- en 12^e-eeuwse castrale motten.⁵⁶² Het is wel noodzakelijk om het achterliggende stedenbouwkundige proces voor ogen te blijven houden. De reeds neergehaalde aarden versterkingen en gedempte grachten zijn uiteraard niet meer zichtbaar op de 16e-eeuwse stadsplannen. Er moet dus bij voorbaat worden gezocht naar andere relictten⁵⁶³:

“Dans un premier temps, des habitations ont été construites devant le fossé, à l’extérieur du camp. Une rue s’est alors formée devant ces maisons. De cette manière la forme circulaire retrouvée dans le plan de la ville est toujours plus grande que l’enceinte circulaire elle-même.”

Een straat – of een aaneenschakeling van straten – met een ronde of gebogen vorm kunnen dus een relict zijn van een oude versterking. Vaak trof men in die buurt ook een primitieve markt aan. Dit stratentracé was alleszins jonger én ruimer dan de oorspronkelijke aarden versterking. Van buiten naar binnen gezien volgden straat, bebouwing, aarden versterking en *castrum* of pre-stedelijke kern elkaar op. Deze *castra* en kernen vormden later de motor voor de ontwikkeling tot een volwaardige stad. Andere kernen verdwenen voorgoed. In beide situaties bleven ze echter herkenbaar in de parcellering en in de vorm van het wegennet.⁵⁶⁴

Johnny De Meulemeester bestudeerde ook het Brusselse stadsplan van Jacob van Deventer. In eerste instantie herhaalde en besprak hij de hypothese van Paul Bonenfant en Mina Martens over de proto-stedelijke kern in de benedenstad en paste er zijn

⁵⁶¹ DE MEULEMEESTER (1986), *Burchten en stadsontwikkeling*, DE MEULEMEESTER (1990), *Karolingische castra* ; DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*.

⁵⁶² DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 13.

⁵⁶³ DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 14.

⁵⁶⁴ DE MEULEMEESTER (1986), *Burchten en stadsontwikkeling*, p. 75.

‘theoretische model’ over de stadsontwikkeling op toe.⁵⁶⁵ Volledig nieuw was echter de aanduiding van een semi-circulaire versterking geënt op de Zenne, waarvan het tracé nog zichtbaar zou zijn in de huidige Onze-Lieve-Vrouwbroersstraat, Eikstraat, Oud Korenhuis, Violetstraat en Vrunstraat. Het stadsplan van Jacob van Deventer fungeerde ontegensprekelijk als basis voor deze afleiding (zie figuur 4.25).

De oppervlakte van deze D-vormige ruimte kwam ongeveer overeen met de oppervlakten van de semi-circulaire en pre-stedelijke versterkingen in het graafschap Vlaanderen. Deze kernen waren gewoonlijk meer dan 4 ha groot, wat ruimschoots voldoende was om een koopliedengemeenschap te herbergen.⁵⁶⁶ Een ander versterkend element is de ligging van de primitieve markt – het huidige Oud Korenhuis – aan de rand van dit tracé, hoewel ook de Grote Markt – die eveneens langs het semi-circulaire tracé lag – deze rol kan hebben vervuld.

Lucia Gaiardo

Kan het stadsplan van Jacob van Deventer worden aangewend om de relictten van oudere kernen en omwallingen te herkennen, dan kan men er tevens in op zoek gaan naar kleinere elementen. Zo maakte Lucia Gaiardo gebruik van het stadsplan om de doodlopende stegen van het 16^e-eeuwse Brussel op te sporen.⁵⁶⁷ Ze wees *grosso modo* twee grote groepen van dergelijke steegjes aan en bracht hun bestaan in verband met verschillende activiteiten.

Lucia Gaiardo lokaliseerde een reeks doodlopende weggetjes op de linker Zenneoever: in de dichtbebouwde buurt van het *Begijnhof*, langs de *Lange Steenweg* en ter hoogte van de huidige Kartuizersstraat, Lakensestraat en Anderlechtsesteenweg. Andere doodlopende straatjes liepen in de richting van de Zenne, onder meer in de buurt van de Anderlechtsesteenweg, de Zespenningstraat, de Van Helmontstraat – de voormalige *Raampoort* – en het Nieuwland. Ze bracht deze stegen in verband met de plaatselijke lakennijverheid en aanverwante activiteiten.

De tweede groep stegen die op het stadsplan staan afgebeeld, liggen in het meer verstedelijkte gedeelte van het stadscentrum, meer bepaald in de omgeving van de Grote Markt en de aanpalende handelsstraten. Lucia Gaiardo vermeldde onder andere de Sint-Petronillagang, de Ossenkopgang in het verlengde van de Huidenmarkt en de stegen in de Steenstraat, de Kolenmarkt en bij het *Korenhuis*. Ze verwees naar de stelling

⁵⁶⁵ DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 25.

⁵⁶⁶ DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, pp. 14 & 26.

⁵⁶⁷ GAIARDO (2000), *Gangen*, p. 8.

van Guillaume Des Marez, die het ontstaan van deze doodlopende stegen in verband bracht met commerciële activiteiten.⁵⁶⁸

Stéphane Demeter

Stéphane Demeter gebruikte het stadsplan van Jacob van Deventer om de relatie tussen het middeleeuwse wegnnet en de stadsomwallingen te bestuderen. Hij duidde een aantal straten aan die in zijn ogen schatplichtig waren aan de ligging en vorm van de eerste stadsomwalling, onder meer de *Lange Ridderstraat*, de *Eikstraat* en het *Ruisbroek*.⁵⁶⁹ Dat zou dan impliceren dat deze straten pas na de aanleg van de stadsomwalling ontstaan zouden zijn.

Jammer genoeg werden zijn resultaten nog niet gepubliceerd en is het dus moeilijk om er diep op in te gaan. Voor een aantal straten geldt in elk geval ‘de vraag van de kip of het ei’. Werd hun tracé achteraf bepaald door de bouw van de eerste stadsomwalling of werd deze laatste precies aangelegd parallel met enkele oudere stratentracés? In verscheidene gevallen zou ik eerder opteren voor deze laatste mogelijkheid. Een andere reeks straten – voor het merendeel in feite kleine straatjes – lijken zeker en vast wel schatplichtig aan de eerste stadsomwalling.

4.3.2.2 Eigen bevindingen

Hoofdassen, stegen en omwallingen genoten de hoofdaandacht van de vermelde historici. Er valt mijns inziens nog veel meer af te leiden uit de weergave van het wegnnet op het stadsplan van Jacob van Deventer.

Aarden versterkingen en pre-stedelijke kernen

De studie van Johnny De Meulemeester verdient een dubbele beoordeling. Hij toonde terecht aan dat de stadsplannen van Jacob van Deventer een uitstekend middel vormen bij de zoektocht naar voormalige aarden versterkingen en burchten. Het is tevens zijn verdienste dat hij deze methode heeft toegepast op de moeilijke Brusselse casus.

Langs de andere kant lijkt zijn hypothese over een semi-circulaire versterking niet overeen te komen met de historische realiteit. Ten eerste omdat het stratentracé niet continu, maar al evenmin ‘perfect’ cirkelvormig verloopt (zie figuur 4.26). Daarenboven sluit het niet rechtstreeks aan op de Zenne. Ten derde wijst geen enkel ander historisch, archeologisch of materieel element op het feit dat er zich binnen deze ruimte een pre-

⁵⁶⁸ GAIARDO (2000), *Gangen*, p. 8.

⁵⁶⁹ DEMETER (2006), *Fortifications*.

stedelijke kern zou hebben bevonden. Er lagen daar geen kerk, geen burcht, weinig publieke gebouwen, enzovoort. Een laatste opmerking houdt in dat de eerste koopliedengemeenschap van Brussel traditioneel in de *portus* en rondom de Sint-Niklaaskerk werd gesitueerd.⁵⁷⁰

De ‘methode De Meulemeester’ moet worden vervolledigd door de vaststellingen historisch en – zo mogelijk – archeologisch te contextualiseren. Dit betekent dat het bestaan van de versterkingen in verband moet worden gebracht met de gekende stadsgeschiedenis. Ten tweede heeft het onderzoek van de 19^e-eeuwse perceelsplannen aangetoond hoeveel oude, middeleeuwse relictten daarin vervat liggen. Het is dan ook logisch dat men de relictten die men in de stadsplannen van Jacob van Deventer meent te herkennen, ook probeert terug te vinden in de 19^e-eeuwse perceelsplannen.

Om die redenen heb ik de ‘methode De Meulemeester’ opnieuw toegepast op het stadsplan van Brussel van Jacob van Deventer. De weergave van het wegennet vormt de sleutel. Vooraf moet men zich wel af te vragen waarnaar precies wordt gezocht. Johnny De Meulemeester onderscheidde drie soorten *castra* of aarden versterkingen⁵⁷¹:

1/ circulaire versterkingen (voorbeelden: Bourbourg, Bergues, Veurne, Diksmuide, Gistel)⁵⁷²

2/ semi-circulaire of D-vormige versterkingen, geënt op een rivier (voorbeelden: Arras, Ieper, Armentières, Kortrijk, Tournai, Gent, Antwerpen, Ninove, Aalst)

3/ versterkingen opgetrokken in relatie tot de plaatselijke hydrografie (voorbeelden: Oudenaarde, Lille, Dendermonde, Douai, Ieper, Gent)

Wat deze laatste categorie betreft, biedt het stadsplan van Brussel van Jacob van Deventer geen enkel aanknopingspunt. Er vallen geen tracés van mogelijke versterkingen te ontdekken op of rondom de eilanden of zijarmen van de Zenne (zie figuur 4.27). Nochtans was dat nu nét de plaats waar de Brusselse historici traditioneel het *castrum* van het *Sint-Gorikseiland* lokaliseerden. Het bestaan van dit *castrum* kan niet worden bewezen op basis van de oude cartografie, want ook op de andere oude stadsplannen vindt men niet het minste aanknopingspunt terug.

⁵⁷⁰ Zie onder meer DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 54 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 269 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 64. Johnny De Meulemeester gaf trouwens zelf aan dat de Sint-Niklaaskerk behoorde tot de ‘nouveau noyau marchand’ (DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 26).

⁵⁷¹ DE MEULEMEESTER (1989), *Karolingische castra*, p. 22 ; DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 13.

⁵⁷² Johnny De Meulemeester bestempelde de circulaire versterking als ‘een eenvoudig en gemakkelijk op te bouwen verdedigingssysteem’ dat voornamelijk in de nieuwe vestigingen en plattelandsnederzettingen werd aangelegd ter bescherming tegen de invallen van de Noormannen (DE MEULEMEESTER (1986), *Burchten en stadsontwikkeling*, p. 74).

Er zijn daarentegen wel semi-circulaire versterkingen aanwijsbaar op het stadsplan van Jacob van Deventer. Op de linker Zenneoever vindt men enkele opeenvolgende D-vormige grachtensystemen terug (zie figuur 4.28). Het gaat om de versterkingen van achtereenvolgens de eerste stadsomwalling, de *Kleine Vesten* en de tweede stadsomwalling.

Door het 19^e-eeuwse perceelsplan van W.B. Craen erbij te betrekken, is het trouwens mogelijk om het door Johnny De Meulemeester geschetste stedenbouwkundige proces te reconstrueren. Het 16^e-eeuwse stadsplan beeldt de middeleeuwse situatie uit: een D-vormige versterking, met aan de buitenzijde achtereenvolgens een gracht en een straat. Wanneer de versterking in onbruik geraakte, werd de gracht opgevuld en volgebouwd. De straat bleef over als relict. Deze laatste situatie is merkbaar op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 4.29).

Misschien kan er op de rechter Zenneoever nog een andere D-vormige versterking worden herkend. Het is mogelijk dat er een D-vormige (aarden?) versterking aantakte op de Zenne, ter hoogte van de *Munters-* en de *Spiegelbrug*. Het tracé is echter niet continu volgbaar in het stratenpatroon. Aan de buitenzijde van deze hypothetische versterking vindt men een stratentracé terug, dat wordt gevormd door de huidige Verversstraat, Kolenmarkt, Gulden Hoofdstraat, Grote Markt, Grijpstraat (gedeeltelijk) en Bisschopstraat (zie figuur 4.30). Net buiten dit stratentracé merkt men op het stadsplan een aantal straten op, die eenzelfde, wegdraaiende oriëntatie bezitten.

Het is wel opvallend dat de Grijpstraat niet volledig staat weergegeven. René Laurent merkte dit ook al op, maar concludeerde dat Jacob van Deventer hier een fout had begaan. De historicus diepte immers een vermelding uit 1328 op, waaruit blijkt dat de *Grijpstraat* toen al tot aan de Sint-Niklaaskerk liep (*prope ecclesiam Sancti Nycholay in cono vici dicti Griipstrate*).⁵⁷³

Zoals hoger aangegeven, werd in het 19^e-eeuwse perceelsplan op zoek gegaan naar relictten die het bestaan van de hypothetische versterking kunnen bevestigen. Hier is het moeilijker om de D-vormige structuur in het straten- en perceelspatroon te herkennen. Aangezien deze buurten vanaf de late Middeleeuwen in grote mate volgebouwd geraakten, zijn de relictten mogelijk verdwenen. Toch kunnen enkele karakteristieke perceelsgrenzen en straatkrommingen er misschien mee in verband worden gebracht (zie figuur 4.31). Dat is vooral het geval voor de noordelijke zijde.

⁵⁷³ LAURENT (1963), *Limites*, p. 205.

Verderop in dit proefschrift wordt gesuggereerd dat deze perceelsgrens aansloot op de oude benedenloop van de *Koperbeek*.

Ook op toponymisch vlak bestaan er enkele aanknopingspunten terug. De straatnaam Grijpstraat bleef tot nu toe onverklaarbaar. Ik veronderstel dat deze verwees naar het bestaan van een greppel. De kronkelende vorm van de straat is misschien een aanwijzing voor de oversteek van een waterloop? Deze greppel zou kunnen overeenkomen met de bedding van de *Koperbeek*, die wellicht vanaf een bepaald moment kwam droog te staan. Het is anderzijds ook mogelijk dat de greppel in verband kan worden gebracht met de aarden versterking.

Aan de buitenzijde van het tracé van de versterking komen ook twee – of zelfs drie – marktnamen voor. In het zuiden volgt de kronkelende Kolenmarkt het tracé van de aarden versterking. Verderop vindt men de Sint-Niklaaskerk, die op of aan de binnenzijde van het tracé lag. In de late Middeleeuwen bestond hier een heel marktencomplex. De primitieve *Nedermarkt* werd in 1174 ten opzichte van deze kerk gelokaliseerd (*capellam Sancti Nicolai in foro Inferio*).⁵⁷⁴ Iets meer naar het noorden takte ook de *Vleeshouwersstraat* aan op het tracé.

De aanwezigheid van markten aan de rand of buiten versterkingen en omwallingen is een veel voorkomend fenomeen in middeleeuwse steden.⁵⁷⁵ De ligging van de Sint-Niklaaskerk en de bijhorende (?) *Nedermarkt* roept de vergelijking op met bijvoorbeeld Veurne.⁵⁷⁶

Hogerop werd al een nieuwe hypothese over de evolutie van de *Nedermarkt*-Grote Markt voorgesteld. Vanaf de late Middeleeuwen kreeg het rechthoekige plein vorm en was het volledig door huizen omgeven. Lang geleden diepten Guillaume Des Marez en Paul Bonenfant een 17^e-eeuwse (!) bouwaanvraag van het vettewarriersambacht op die betrekking had op hun ambachtshuis *de Kruiwagen* aan de noordelijke zijde van de Grote Markt.⁵⁷⁷ Op 14 december 1694 vroeg dit ambacht de toestemming om een lage plaats

⁵⁷⁴ BRON 16.

⁵⁷⁵ LOUBÈS (1982), *Routes*, p. 48 ; DE MEULEMEESTER (1986), *Burchten en stadsontwikkeling* ; DE MEULEMEESTER (1989), *Karolingische castra*, passim ; LALEMAN (2000), *Espaces publics*, p. 30 ; STABEL (2000), *Market-place*, p. 50 ; CALABI (2004), *Market and city*, pp. 40-48 ; BOCCHI (2006), *Medieval markets*, s.p. ; CLARKE (2006), *Shapes of selling*, s.p. ; HIETALA (2006), *Markets*, s.p. ; SLATER (2006), *Market places*, p. 5.

⁵⁷⁶ “Naast de circulaire versterking, soms deels erover, ligt de markt en aan de rand van de markt vinden we de parochiekerk (de St.-Niklaaskerk) van de handelsnederzetting [...]” (DE MEULEMEESTER (1986), *Burchten en stadsontwikkeling*, p. 76) In het geval van Veurne betrof het weliswaar een ringwalversterking, geen semi-circulaire versterking.

⁵⁷⁷ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, pp. 12-14. Guillaume Des Marez sprak hierover in een lezing voor de Société d’Archéologie de Bruxelles in 1907. Zijn stellingen werden in Paul Bonenfans artikel hernomen.

(*eene lage plaetse*) achter hun ambachtshuis te mogen vergroten en hoger op te trekken (*vergrootten ende hooger trecken*) tot op de oude stadsmuur (*tot op de oude muere deser stadt*). Verderop in het document was nogmaals sprake over deze muur (*voors. meure*), die ook als ‘oude vest van de stad’ werd omschreven (*voors. meure ofte oude veste deser stadt*).

Guillaume Des Marez en Paul Bonenfant oordeelden dat het hier zeker niet om de eerste stadsomwalling ging. Ze brachten de tekstpassage in verband met het bestaan van een *castellum* op de rechter Zenneoever, dat aansloot op het *castrum* van het *Sint-Gorikseiland*. Sindsdien is over dit *castellum* nagenoeg met geen woord meer gerept. Hechtten de historici weinig geloof aan deze identificatie?

Misschien kan de vermelding van deze oude stadsmuur eerder in verband worden gebracht met het bestaan van de D-vormige aarden versterking? Paul Bonenfant diepte trouwens nog een andere interessante tekstpassage op, die ditmaal uit de 18^e eeuw stamde. In de *Korte Beschryvinge van het Oudt-vermaert en Eerwerdigh Beeldt van Onse Lieve Vrouwe ten Vogelen-Sangh* uit 1752 wordt eveneens melding gemaakt van oude stadsvesten naast de Grote Markt.⁵⁷⁸ Het grote probleem is echter dat beide documenten pas uit de 17^e en 18^e eeuw stammen en voorlopig door geen enkel ouder document worden bevestigd.

Na het overlopen van de relictten die kunnen wijzen op het bestaan van de aarden versterking, is het noodzakelijk om na te gaan wat deze dan wel precies beschermde. Met andere woorden, wat bevond zich aan de binnenzijde van de D-vormige versterking? Het stratenpatroon was er niet zo uitgebreid. Eén centrale as – de huidige Kiekenmarkt – liep van de Sint-Niklaaskerk naar de Zenne. Op deze plaats bevond zich de *Werf*, die traditioneel wordt aanzien als de oudst gekende havenplaats van Brussel. Vlak naast de *Werf* lag de *Schipbrug*, volgens velen dan weer de oudste Zenneovergang van Brussel. Het blijft echter een open vraag of deze brug vereenzelvigd mag worden met de omstreden *Sint-Othelebrug*, die in de 11^e eeuw werd vermeld.

Veel andere elementen treft men niet aan binnen deze D-vormige structuur (zie figuur 4.32). De Sint-Niklaaskerk en het *Sint-Niklaasgasthuis* bestonden sinds het eerste kwart

⁵⁷⁸ *Dat wanneer de princelijcke stadt Brussel noch was in zoo kleyn begryp dat haere poorten en vesten waren komende omtrent den ingang van de Boter-stræet aen de Groote-Merckt, alwaer in het jaer 1628 stondt een huys, in dien tijdt bewoont van N. Hemelryck, welck huys, soo om den ouden bouw als andere kenteekenen, van allen het volck voor de bombarderinge wierdt gehouden te wesen een stuck van de oude vesten der stadt, [...] (BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 15).*

van de 12^e eeuw. Het nabijgelegen *Minderbroedersklooster* werd pas ingeplant in het tweede kwart van de 13^e eeuw.⁵⁷⁹

De concentratie aan handelsinfrastructuur lijkt dus het meest karakteristieke element van de D-vormige versterking. Misschien mag deze om die reden vereenzelvigd worden met de vroegere *portus* van Brussel, die voor het eerst werd vermeld rond 1015-1020 (*a portu, Brosella dicto*)?⁵⁸⁰ Verderop in dit proefschrift volgt echter de suggestie dat de haven- en handelsinfrastructuur van de rechter Zenne-oever pas uit de 12e en/of 13e eeuw zou stammen. Voorlopig laat ik deze vraag dus nog even onbeantwoord.

Volgens Chloé Deligne bestond de Zennebrug – of ze nu *Sint-Othelebrug* heette of niet – alvast rond het midden van de 11e eeuw.⁵⁸¹ De Sint-Niklaaskerk en het *Sint-Niklaasgasthuis* ontstonden vermoedelijk pas later. Het *patrocinium* van Sint-Niklaas dook gewoonlijk pas op in de 12e eeuw.⁵⁸² Het is wel mogelijk dat de kerk werd ingeplant op de voormalige versterking, nadat deze buiten gebruik was geraakt.

Tot slot wordt nagegaan of er ook circulaire structuren herkenbaar zijn in het stadsplan van Jacob van Deventer. Het antwoord is positief. Eerst en vooral kan men rondom de *Coudenberg* een cirkelvormige structuur herkennen. Wellicht bevond zich hier een vroegere, versterkte kern. Deze kern kan althans perfect worden afgelezen op het stadsplan van Jacob van Deventer en – in mindere mate⁵⁸³ – op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 4.33 en 4.34).

De cirkel volgt het tracé van de eerste stadsomwalling van aan het *Ruisbroekwicket*, rondom de *Coudenberg*, tot aan het *hertogelijke Hof*. Buiten de stadsomwalling ligt een gracht, gevolgd door een parallel stratentracé bestaande uit achtereenvolgens de Ruisbroekstraat, de Bodenbroekstraat en de Brederostraat. Later geraakte de gracht opgevuld en volgebouwd, een evolutie die reeds in de 16e eeuw was gestart (zie figuur 4.35).

Ten gevolge van de vele aanpassings- en uitbreidingswerken van het *hertogelijke Hof* en z'n *Warande* zijn de straat en de gracht niet meer herkenbaar langs deze zijde. Het is mogelijk dat de *Koperbeek* er dienst deed als gracht. In het Park van Brussel vindt men trouwens nog steeds een inzinking, die in verband wordt gebracht met deze vroegere gracht of beek.

⁵⁷⁹ DAOÛT (2007), *Histoire*, p. 24.

⁵⁸⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 64.

⁵⁸¹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 64.

⁵⁸² LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 355 ; KOK (1967), *Patrozinienforschung*, pp. 417-418.

⁵⁸³ Als een gevolg van de ingrijpende 18e-eeuwse stedenbouwkundige werken op de *Coudenberg*.

Aan de noordelijke en westelijke zijde van de *Coudenberg* treft men op het stadsplan geen versterking of gracht aan. Het ovalen tracé wordt echter verdergezet via de *Ingelandstraat*, *Stuiverstraat* en het *Cantersteen* (zie figuur 4.33). Op het perceelsplan van W.B. Craen is dit tracé nog steeds afleesbaar en wordt de cirkel in de parcellering zelfs verdergezet tot aan de eerste stadsomwalling ter hoogte van het *Ruisbroek* (zie figuur 4.34).

De vorm van het weggennet binnenin deze ovaal is zeer karakteristiek. In het midden bevindt zich de langwerpige ovalen structuur die gevormd wordt door de beide *Groenstraten*. In het oosten loopt ze uit op de *Plaats*. Op de ovalen structuur monden alle wegen van de *Coudenberg* uit. In de eerste plaats zijn dat de *Steenweg* en de huidige Naamsestraat. De tracés van de *Steenweg* en huidige Naamsestraat verlopen echter niet continu, vermits de ovalen structuur er tussenin lag. Daarnaast monden een reeks kleinere straatjes uit op de ovalen structuur: de verscheidene *Jodentrappen* en de straatjes in de richting van de *Rekenkamer*, de *Ammanshofstad* en de adellijke hoven (zie figuur 4.33). Binnen de ovalen kern treft men de burcht van de heren van Aa/Brussel aan – de latere *Oude Borg* – alsook de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*, waarvan ik vermoed dat het de oudste kerk van Brussel kan zijn.

Ik durf deze ovalen structuur te interpreteren als het relict van een pre-stedelijke kern. Deze kern bevatte de *Coudenberg*, vanuit militair-strategisch oogpunt de meest ideale site in de gehele omgeving.⁵⁸⁴ Is het toeval dat de hertogen van Brabant zich nét op deze plaats kwamen vestigen in de 12e eeuw? Traditiegetrouw zag men daarin een teken voor de verschuiving van de benedenstad naar de bovenstad.⁵⁸⁵ Recent onderzoek van Stéphane Demeter wijst echter uit dat de hertogen zich misschien gevestigd hebben op het neerhof van de burcht van de heren van Aa/Brussel.⁵⁸⁶

In dit licht mag men de vestiging van de hertogen misschien interpreteren als een ruimtelijke inbreuk in de oude, pre-stedelijke kern van de *Coudenberg*? En daar bleef het trouwens niet bij. De *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* werd gedegradeerd ten voordele van de Sint-Goedelekerk. De *Plaats* werd omgevormd tot de zogenoemde *Baliën*, een plein waar de autoriteit van de hertogen op alle mogelijke manieren werd geaccentueerd.

Rondom de ovalen kern van de *Coudenberg* merkt men op het stadsplan van Jacob van Deventer nog een tweede cirkelvormige structuur op. Deze is niet perfect gesloten. In

⁵⁸⁴ Mededeling van Stéphane Demeter, wiens inzichten ik op dit vlak volledig bijtreed.

⁵⁸⁵ Volgens de traditionele theorie wisselden de hertogen het *castrum* op of rond het *Sint-Gorikseiland* aan het einde van de 11e of het begin van de 12e eeuw in voor de bovenstad. De stichting van het Sint-Goedelekapittel en de oudste vermelding van de burcht op de *Coudenberg* werden aangehaald als bewijs.

⁵⁸⁶ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 28 ; DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, passim.

feite gaat het om een driekwartscirkel, die in het oosten gelijkvalt met de binnencirkel van de *Coudenberg* zelf.

Het tracé is volgbaar via de huidige Brederodestraat, Bodenbroekstraat, Grote Zavel, Trapstraat, Oud Korenhuis, Sint-Jansplein, Spoormakersstraat en de voormalige *Putterij*, *Houtmarkt*, *Lederstraat* en *Vlade* (zie figuur 4.36). Eventueel kan ook de *Hondsgracht* tot het tracé worden gerekend. Dit tracé kan tevens worden gevolgd op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 4.37).

Deze driekwartscirkel is mogelijk ook een relict van een oudere versterking. Het is opvallend dat het tracé de *Coudenberg* omkraagt, met uitzondering van de oostelijke zijde. Mijn hypothese luidt dat deze versterking een eerste uitbreiding vormde van de vermoedelijke pre-stedelijke kern op de *Coudenberg*. Ik noem deze dan ook de ‘uitbreidingskern’.

De oriëntatie van de uitbreidingskern spreekt voor zich. Gezien het economische belang van het water, lijkt het logisch dat deze kern zich ontwikkeld heeft langs enkele beekjes – de *Koperbeek* en de *Smaalbeek* – én in de richting van de Zenne. Waarschijnlijk werd de oostelijke zijde daarentegen vrijgehouden omwille van militaire redenen. Daar bevonden zich immers de burcht van de heren van Aa/Brussel en later ook het kasteel en de *Warande* van de hertogen.

Een driekwartscirkel terugvinden op een stadsplan is natuurlijk één zaak, hem in verband brengen met een historische realiteit een andere. Er zijn echter verscheidene elementen voorhanden om de uitbreidingskern historisch te duiden. De toponymie van het stratentracé spreekt boekdelen. In de Middeleeuwen lag hier een lange aaneenschakeling van markten en handelszones: de *Paardenmarkt* op de *Zavel*, het *Korenhuis*, de *Pongelmarkt*, de *Putterij* en de *Houtmarkt*. De ligging van markten aan de buitenzijde van versterkingen en stadsomwallingen is een weerkerend fenomeen in vele middeleeuwse steden. Dit lijkt dus een zeer krachtige aanwijzing.

Vlakbij, maar net buiten de cirkelvorm, bevonden zich tevens nog de *Vismarkt* en oudste *Veemarkt*. Rob Rentenaar stelde vast dat de oude dierlijke stedelijke toponiemen bijna uitsluitend verband hielden met vis en vee. In een aantal Hollandse steden – onder meer Den Haag, Leiden, Geertruidenberg en Rotterdam – werd reeds in de 14^e eeuw een *Vismarkt* vermeld, lang voordat de *Markt* zou ontstaan, het latere centrale marktplaatsplein.⁵⁸⁷

⁵⁸⁷ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 73.

Historici en archeologen suggereerden al dat de *Vismarkten* – en *Veemarkten* – vaak tot de oudste stedelijke markten mochten worden gerekend.⁵⁸⁸

Iets verderop, tussen de *Pongelmarkt* en het *Korenhuis* lag het *Sint-Jansgasthuis*. Aanvankelijk droeg het het *patrocinium* van de Heilige Geest (oudste vermelding: 1195), maar amper enkele jaren later verscheen de instelling onder de benaming *Sint-Jansgasthuis*. Hoewel het zeker niet het oudste was, groeide het gasthuis in de loop van de 13^e en 14^e eeuw uit tot het belangrijkste van de stad. De ligging op of aan de cirkelvormige structuur en tussen de twee graanmarkten is zeer opmerkelijk. Vele middeleeuwse gasthuizen werden immers ingeplant aan de rand van de nederzettingen, vaak in de buurt van een stadsomwalling.⁵⁸⁹

Te midden van die marktenketen treft men bovendien het toponiem *Forchierstraat* aan. Deze straat verbond de *Pongelmarkt* met de *Putterij*. Dit toponiem wordt gewoonlijk in verband gebracht met de aanwezigheid van wapensmeden⁵⁹⁰, al is dit nog steeds niet bewezen aan de hand van ondersteunend bronnenmateriaal. Op basis van het Middelnederlands Woordenboek kan een andere naamsverklaring worden voorgesteld: *forchier* was namelijk ‘iets dat weerstandsvermogen bezit’.⁵⁹¹ Vormt de straatnaam *Forchierstraat* een expliciete verwijzing naar het bestaan van een vroegere versterking?

En bij die mogelijke versterking hoorde dan vermoedelijk ook een gracht. Aan de noordelijke zijde van de uitbreidingskern treft men het toponiem *Hondsgracht* aan. Dit is het enige ‘gracht’-toponiem dat zich aan de binnenzijde van de stadsomwalling bevond. Alle anderen ‘gracht’-toponiemen situeerden zich – logischerwijze – vlak buiten de eerste stadsomwalling (zie figuur 4.38).⁵⁹² Dit doet het vermoeden rijzen dat zich op deze plaats een andere ontwikkeling heeft voorgedaan.

De *Hondsgracht* sluit aan op de morfologische relictten die het bestaan van deze kern suggereren. Het toponiem wijst er misschien op dat deze kern door middel van een gracht werd afgebakend of verdedigd. Het eerste bestanddeel ‘hond’ suggereert dat deze

⁵⁸⁸ DE MEULEMEESTER (1989), *Karolingische castra*, pp. 141-142 ; LALEMAN (2000), *Espaces publics*, pp. 26-27 ; HIETALA (2006), *Markets*, s.p.

⁵⁸⁹ PRINS-SCHIMMEL (1988), *Heiligen Geest- of Pelstergasthuis*, p. 221.

⁵⁹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 108-109.

⁵⁹¹ Het woord is afgeleid van het Latijnse *fortiarium* (VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, II, col. 843). Middeleeuwse donjons werden soms ook aangeduid door middel van het Latijnse woord *fortallicium*, dat eveneens alludeerde op het versterkte karakter van deze ‘woningen’ (DOPERÉ & CORENS (2002), *Huizen in torens*, p. 10).

⁵⁹² *Begijnenheergracht – Bogaardenheergracht – Droge Heergracht – Gracht – Heergracht – Jerichogracht – Sint-Kathelijnegracht – Wittevrouwenheergracht – Wolfsgracht – Zavelgracht – Burggravenvesten – Jerichovest.*

gracht in een later stadium in verval is geraakt⁵⁹³, met name ten laatste vanaf het moment waarop het toponiem in de teksten opdook (oudste vermelding: 1299).

Een andere tekstuele aanwijzing heeft betrekking op het zuidelijke gedeelte van de uitbreidingskern. Op 17 mei 1426 schonken Reynerus vanden Gehuchte en Margareta sCupers een tuin aan apotheker Aubertinus Frenier (die handelde in opdracht van zijn bastaardkinderen Radulphus, Anthonius en Margareta). Die tuin werd op de Zavel naast de ‘oude vesten van de stad Brussel’ gelokaliseerd (*supra Zabulum juxta antiqua fossata opidi Bruxellensis retro bona dicti quondam Henrici sCupers*).⁵⁹⁴ Ofwel lag deze tuin aan de onderzijde van de Zavel, waar de eerste stadsomwalling een eindje verder passeerde (zie figuur 4.39). Ofwel ging het om een oudere grachtenstructuur, bijvoorbeeld deze van de uitbreidingskern.

Het is ook mogelijk om de uitbreidingskern in verband te brengen met de voormalige hydrografie. Het is perfect mogelijk dat de *Koperbeek* de noordelijke grens vormde van de uitbreidingskern. In het zuiden kan men de bovenloop van de *Smaalbeek* misschien aanwijzen als grens, hoewel de precieze ligging van deze beek voorlopig nog niet is uitgeklaard. De noordelijke begrenzing langs de *Pongelmarkt*, *Forchierstraat* en *Putterij* was zeker en vast kunstmatig.

Ten slotte is het nodig om na te gaan wat er zich binnenin deze kern bevond. Men vindt er één grote hoofdas in terug: de *Steenweg* (zie figuur 4.40). De *Steenweg* was wellicht de oudste geplaveide straat van die buurt, misschien zelfs van Brussel *tout court*. Ze reeg de pre-stedelijke kern van de *Coudenberg* en de uitbreidingskern aan elkaar vast en liep vervolgens via de *Vismarkt* in de richting van de benedenstad. Zoals Lisette Danckaert al opmerkte, gaven de zijstraten er min of meer loodrecht op uit.

Op de grens met de pre-stedelijke kern van de *Coudenberg* lag het *Cantersteen*, één van de oude *steen*en van Brussel. Van hieruit vertrokken loodrechte straten in de richting van de Hoogstraat (de *Guldenstraat*) en van de *Houtmarkt*. Het valt op dat deze straten niet precies op elkaar aantakten (zie figuur 4.41). Nochtans veronderstelt men dat het Romeinse *diverticulum* langs dit tracé passeerde.

Op het perceelsplan van W.B. Craen kan men misschien een ouder straattracé terugvinden. Iets ten westen van de *Guldenstraat* merkt men een reeks intrigerende en

⁵⁹³ De juiste betekenis van ‘hond’ in toponiemen blijft voer voor discussie. Een viertal theoriën komen steeds terug: 1/ verwijzing naar de diersoort ; 2/ afleiding van een familienaam ; 3/ pejoratieve betekenis (aanduiding voor slechte gronden) ; 4/ verwijzing naar een grens. De eerste twee lijken op het eerste gezicht niet toepasbaar op de Brusselse *Hondsgracht*, de twee laatste wel.

⁵⁹⁴ BRON 223bis.

opeenvolgende perceelstructuren op. Indien men ze met een lijn verbindt, dan komt men enerzijds uit aan het *Cantersteen*-kruispunt, anderzijds aan de middeleeuwse *Proosstraat* (zie figuur 4.41). Was dit een relict van een oude verbingsstraat tussen de oude dalweg van de Zennevallei (Huidenvettersstraat-Priemstraat-Stoofstraat) en de ‘uitbreidings’- of pre-stedelijke kern van de *Coudenberg*?

Binnenin de uitbreidingskern vindt men slechts één enkele oude kerk terug, de *Sint-Maria-Magdalenakerk*. Deze kerk werd pas gesticht in de loop van de 13e eeuw. De 12e-eeuwse *Sint-Janskerk* lag aan de rand of net buiten de uitbreidingskern. De afwezigheid van een oude kerk hoeft echter niet te verbazen. Op parochiaal vlak hing het territorium af van van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* en van de Sint-Goedelekerk. Waarschijnlijk werd de uitbreiding dus pas gerealiseerd na het ontstaan van deze twee kerken. De *Koperbeek* vormde de grens tussen beide parochies. In het noorden bleef de kunstmatige grens van de pre-stedelijke kern van de *Coudenberg* behouden. Op basis van deze gegevens kan de uitbreidingskern voorzichtig gedateerd worden in de loop van de 11^e eeuw.

Het Sint-Gorikseiland

Wat het *Sint-Gorikseiland* betreft, valt vooral op het stadsplan van Jacob van Deventer op hoe weinig de plaatselijke straten waren geënt op de rest van het stedelijke wegennet. Van aan de *Sint-Gorikskerk* vertrekken welgeteld drie straten, in noordelijke, oostelijke en zuidelijke richting (respectievelijk de huidige Karperbrug, Borgwal en Groot Eilandstraat). Geen enkele van deze straten lijkt een hoofdas te zijn en geen enkele lijkt ver te reiken (zie figuur 4.42). De huidige Karperbrug liep op de linker Zenneoever dood op de *Visserszenne*. De huidige Groot Eilandstraat liep via de middeleeuwse *Oude Borgstraat* en het *sLeeuws wiket* tot aan het eiland van *Overmolen*.

Wellicht houdt deze situatie verband met de stedenbouwkundige evolutie van het eiland. Indien men het perceelsplan van W.B. Craen bij het onderzoek betreft, kunnen de bevindingen worden verfijnd. Uit de perceelsstructuur blijkt dat de Groot Eilandstraat in wezen niet op de *Sint-Gorikskerk* uitliep, maar in het verlengde lag van de *Damstraat* (zie figuur 4.43). Een perceelsgrens in het bouwblok Borgwal-Groot Eilandstraat-Sint-Goriksstraat-Sint-Goriksplein verbindt beide straten perfect met elkaar. Ik vraag me af of deze straat geen vroegere ontginningsas was voor dit overstromingsgebied tussen de beide Zennearmen.

Het toponiem *Damstraat* is in dit licht indicatief. Ofwel verwees de naam naar een ham – een uitspringende hoek land tussen twee rivierarmen, waarop ze uitliep – ofwel naar een voormalige dijk. De brug op dit tracé heette in de Middeleeuwen *Sint-Goriksbrug* of *Hoogbrug*. Waarom werd de brug op die manier betiteld? Ik vermoed dat het de

belangrijkste en/of oudste brug van het eiland was, net zoals ook de Hoogstraat op een bepaald moment de belangrijkste invalsweg van de stad werd.

Op het eiland werd de as gekruist door de huidige Borgwal en Karperbrug. Deze straat liep al evenmin uit op de *Sint-Gorikskerk* (zie figuur 4.43). Uit de latere iconografie blijkt duidelijk dat deze straat na de vergroting van de kerk gewoon onder het koor doorliep (zie figuur 4.44). De kerk hield dus rekening met de straat, niet omgekeerd.

In het oosten takte dit tracé aan op de Steenstraat. Wellicht was dit de eerste straat van de benedenstad die werd geplaveid. De Steenstraat werd door middel van een andere geplaveide straat (*platea que dicitur Smalbeca* – 1234) verbonden met de korenmarkten en het *Sint-Jansgasthuis*, die aan de rand van de uitbreidingskern lagen. Aan de westelijke zijde lag de *Stenen brug* (de huidige Karperbrug). Het is opvallend dat deze brug in het verlengde lag van de Steenstraat. Misschien werden brug en straat tegelijkertijd van een stenen bekleding voorzien.

Het lange tracé van de Steenstraat getuigt misschien van de hogerop geschetste stadsontwikkeling. Via deze straat werden enkele cruciale markten rondom de uitbreidingskern rechtstreeks met het *Sint-Gorikseiland* verbonden. Aldus verbond de Steenstraat de graanmarkten dus met de molens van het *Sint-Gorikseiland*, die volgens Chloé Deligne werden opgericht in de periode 1080-1150.⁵⁹⁵ Dit ging gepaard met de kanalisatie van de *Broekbeek*, de aanleg van dijken – de as van de *Damstraat?* – en het rechtekken van de Zennearmen. Het feit dat nét deze straat als eerste werd geplaveid, wijst zowel op het belang van de bestemmingen – de molens en de graanmarkten – als op de verbinding tussen beide.

Vlak naast – en niet op – het kruispunt van beide assen – Steenstraat en *Damstraat* – lag de *Sint-Gorikskerk*. In plaats van hierin een *castrale* kapel of de oudste parochiekerk van Brussel te zien, lijkt deze kerk dus eerder in verband te staan met de exploitatie-activiteiten op en rond de Zenne. Ze werd vermoedelijk pas na de aanleg van het wegennet opgericht, wellicht als een gevolg van de urbanisatie van het gebied. In een latere fase werd het stratenpatroon aangepast in functie van de ligging van de kerk.

Dambordpatronen

Het wegennet van het *Begijnhof* behandel ik hier apart omdat het zo opvallend is. Het Brusselse *Begijnhof* vormde daarenboven een aparte entiteit in de stad, bijna een kleine stad op zich. Het stratenpatroon kenmerkt zich door één lange en rechte hoofdas – de huidige Begijnhofstraat –, waarop in totaal 14 zijstraten loodrecht aantakken. De meeste

⁵⁹⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 80.

van deze zijstraten liggen twee aan twee tegenover elkaar. Enkele zijstraten worden aan hun uiteinden opnieuw met elkaar verbonden, hetzij door een loodrechte straat, hetzij door een kronkelende straat (zie figuur 4.45). Op het perceelsplan van W.B. Craen is deze structuur aan de noordelijke zijde al volledig verminkt ten gevolge van een groot verkavelingsproject uit het eerste kwart van de 19^e eeuw (zie figuur 4.46).⁵⁹⁶

Alle zijstraatjes staan mooi evenwijdig naast elkaar. Er zijn slechts drie uitzonderingen (zie figuur 4.45). Het noordwestelijke straatje draait weg in de richting van de *Kleine Vesten*. Een ander zijstraatje – een onderdeel van een secundaire verbindingstraat – draait weg naar het noordoosten, in de richting van de gebouwen van de *Infirmierie*. Ten slotte is er één enkele straat die niet loodrecht op de hoofdas aantakt. Ze loopt eerst parallel met de *Begijnhofgracht* en de *Lakenstraat* om vervolgens weg te draaien naar de gebouwen van de *Infirmierie*.

Het *Begijnhof* is langs alle zijden door onbebouwde terreinen en door waterlopen omgeven. Op slechts twee plaatsen is er communicatie met de rest van de stad. De hoofdas mondde uit in de huidige Lakensestraat, maar was op die plaats afgesloten door een poort en een brug. In het westen loopt één van de straatjes verder door in de richting van de *Lange steenweg* en de *Verlorenkostpoort*. Aan het uiteinde maakt deze straat weliswaar een knik naar het westen. Volgens het stadsplan van Jacob van Deventer zijn dit dus de enige toegangsmogelijkheden van het *Begijnhof*, wat het geïsoleerde karakter van het complex duidelijk bevestigt.

Het wegenet van het *Begijnhof* doet in die zin sterk denken aan de dambordpatronen die hoorden bij de geplande middeleeuwse stadsstichtingen.⁵⁹⁷ Méér dan waarschijnlijk mag de structuur van het *Begijnhof* dan ook worden geïnterpreteerd als een creatie *ex nihilo*. Vermoedelijk was de hoofdas de eerst aangelegde straat, waarop men nadien verder borduurde via de aanleg van loodrechte zijstraten. De straatjes met een afwijkende oriëntatie of kromming werden waarschijnlijk aangepast in functie van de bereikbaarheid van de *Kleine Vesten* en de *Infirmierie*.

Wat de hoofdas betreft, kan nog worden opgemerkt dat deze niet loodrecht aantakt op de Lakensestraat (zie figuur 4.45). Dit betekent dat beide straten niet volgens eenzelfde logica en vermoedelijk ook niet op hetzelfde moment werden aangelegd. De hoofdas van

⁵⁹⁶ APERS, VANDENBREEDEN & VAN SANTVOORT (1982), *Chronologisch overzicht*, p. 24 ; JANSSENS (1989), *Kloosterinplantingen*, p. 53 ; VANDERMOTTEN (2000), *Architectuur en stedenbouw*, p. 85.

⁵⁹⁷ Het standaardwerk over dit vaak behandeld onderwerp is BERESFORD (1967), *New towns*. In Nederland staat het onderzoek naar de middeleeuwse geplande stadsstichtingen opnieuw volop in de aandacht dankzij het onderzoek van Reinout Rutte en Wim Boerefijn (zie onder meer BOEREFIJN (2000), *Designing* ; RUTTE (2002), *Stedenpolitiek en stadsplanning* ; RUTTE (2003), *Stadsaanleg*).

het *Begijnhof* loopt wel min of meer parallel aan de *Molenbeek* en bezit daarenboven een gelijkaardige oriëntatie als de zijstraatjes van de *Lakenstraat*, hoewel dit laatste op het stadsplan van Jacob van Deventer minder duidelijk waarneembaar is.

Met het voorbeeld van het *Begijnhof* in het achterhoofd, kan de vraag worden gesteld of er nog andere dambordpatronen herkenbaar zijn in het stratenpatroon van Brussel. Lisette Danckaert wees in dit licht op de omgeving van de Hoogstraat. Inderdaad, men treft daar een lange hoofdas aan – de Hoogstraat – waarop langs weerskanten kleinere, loodrecht gepositioneerde straten uitgeven. De hoofdas wordt tevens ont dubbeld via parallelle straten – de *Blaasstraat* en de *Priemstraat-Huidenvettersstraat* (zie figuur 4.47).

Toch betwijfel ik om hierin een aanwijzing te zien voor een vooraf gepland stadsdeel. Indien men het stadsplan van dichterbij bestudeert en er ook het perceelsplan van W.B. Craen bij betreft, vallen een grote reeks onregelmatigheden op. De drie hoofdassen lopen helemaal niet parallel en bevatten daarenboven een aantal bochten en kronkels (zie figuur 4.47). Dezelfde vaststelling geldt trouwens voor de loodrechte zijstraten. Deze staan evenmin twee aan twee gerangschikt.

Ook de verhoudingen van het vermeende dambordpatroon kloppen niet. Tussen de Kapellekerk en de *Zavel* treft men een fijnmazig stratennet aan, terwijl de omvang van de bouwblokken toeneemt naarmate men opschuift naar het zuiden. Op andere plaatsen merkt men op dat de parcellering en het stratenpatroon voornamelijk bepaald werden door het reliëf en door de hydrografie. Dat is waarschijnlijk het geval voor het tracé van de *Zekele-Sint-Mariaborrestraat-Kapellekerkhof-Accolaystraat* en voor het stratenpatroon in het uiterste zuiden van de stad.

Hogerop werd al gewezen op de mogelijkheid dat de Hoogstraat helemaal niet zo oud was als wel eens werd beweerd. Gezien de betiteling als *Rechte straat* is het zelfs plausibel dat de Hoogstraat – of een onderdeel ervan – kunstmatig werd aangelegd. Het tracé van de middeleeuwse *Blaasstraat* oogt daarentegen veel natuurlijker. Deze straat liep trouwens uit op een driehoekige verbreding, zoals nog waar te nemen valt op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 4.47). Dit vormt wellicht een aanwijzing voor het bestaan van een grens, waarschijnlijk de loop van een beek.

Het tracé van de *Priemstraat-Huidenvettersstraat-Schoonaarde* doet ook zeer natuurlijk aan. Vermoedelijk sloot deze weg aan op de oude weg naar Vorst, maar door de aanleg van de tweede stadsomwalling werd de verbinding verbroken (zie figuur 4.48). Ter hoogte van *Schoonaarde* beschrijft de weg een brede bocht, die mogelijk verband houdt met de aanwezigheid van een oude Zennearm (de *Haakzenne?*).

Ter hoogte van de *Walsche plaats* ligt een splitsing. Het onderste deel loopt via de Priemstraat en de Stoofstraat – de oudst vermelde straatnaam van Brussel en wellicht ook één van de oudste geplaveide straten – verder door in de richting van de Grote Markt. De andere tak – de *Prooststraat* – klimt de valleiheuvel op. Indien men het tracé van de *Prooststraat* doortrekt, dan mondt deze uit op de *Steenweg*, ter hoogte van het *Cantersteen*. Ik durf hier de hypothese van een oude uitvalsweg voorop te stellen. Het was de zuidelijke uitvalsweg van de pre-stedelijke nederzetting van de *Coudenberg*. Het is typerend dat inplanting van de Kapellekerk en de bijhorende proosdij gebeurden volgens dezelfde oriëntatie – en niet volgens de oriëntatie van de – latere? – Hoogstraat.

Het zuidelijke stadsdeel van Brussel werd dus zeker niet aangelegd vanuit een voorbedacht, regelmatig grondplan. Waarschijnlijk liepen er vanouds twee wegen parallel aan de Zenne: een lage weg aan de rand van het alluvium en een hoge weg op de waterscheidingslijn (zie figuur 4.49). De eerste valt waarschijnlijk te identificeren met de *Huidenvettersstraat-Priemstraat* ; de tweede met de *Blaasstraat*.

Straten en stadsomwallingen: patrouillewegen, leiewegen en verdichtingsstraatjes

Zoals Stéphane Demeter aangaf, biedt het stadsplan van Jacob van Deventer een uitstekende bron om de relatie tussen het wegennet en de middeleeuwse stadsomwallingen te bestuderen. Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen drie soorten wegen die in zeer nauwe relatie stonden tot deze stadsomwallingen. Ik betitel deze met de benamingen ‘patrouillewegen’, ‘leiewegen’ en ‘verdichtingsstraatjes’. In de drie gevallen vormt de aanleg van de stadsomwalling een *terminus post quem* voor het ontstaan van deze wegen.

Een patrouilleweg is een weg die een stadsomwalling volgt langs de binnenzijde. In feite vormt dit soort weg een ontduubeling van de weergang op de omwallingmuur zelf. De patrouilleweg wordt enkel onderbroken door de uitvalswegen ter hoogte van de stadspoorten en door waterlopen die de stad binnenstromen.

Op het stadsplan van Jacob van Deventer is slechts één enkele patrouilleweg merkbaar, namelijk aan de binnenzijde van de tweede stadsomwalling (zie figuur 4.50). De patrouilleweg is niet volledig continu, want hij wordt driemaal door de Zenne onderbroken. Bruggen ontbreken. Waarschijnlijk kon de rivier worden overgestoken via de weergang van de stadsomwalling. Voor het overige loopt het tracé ononderbroken door. Deze patrouilleweg is echter niet gekend via de middeleeuwse toponymie.

Het is opmerkelijk dat er aan de binnenzijde van de eerste stadsomwalling geen gelijkaardige patrouilleweg liep. Hij wordt althans niet weergegeven op het stadsplan, maar is al evenmin bekend via de toponymie. Hij kwam ook niet ter sprake in de

15^e-eeuwse stadsordonnantie met maatregelen ter bescherming van de eerste stadsomwalling.⁵⁹⁸ Het lijkt er dus sterk op dat een dergelijke weg nooit heeft bestaan, al blijft het onduidelijk waarom niet.

De benaming leieweg slaat op wegen die zich net buiten de omwallingsgracht bevinden. De leiewegen komen dus overeen met de hoger vermelde singels. Zoals hoger vermeld, blijven deze wegen vaak als relict in het stratenpatroon voortleven, nadat de omwallingsmuren waren afgebroken en de grachten werden opgevuld en volgebouwd. In tegenstelling tot de patrouilleweg, komen de leiewegen wel voor bij de beide Brusselse stadsomwallingen, zij het niet continu.

Op verscheidene plaatsen bevindt er zich net buiten de gracht van de eerste stadsomwalling een leieweg (zie figuur 4.50bis). In de toponymie is deze weg gekend onder de benaming *Heergracht*. Het gaat *in se* dus om een gemigreerd toponiem, aangezien de weg de naam van de gracht heeft overgenomen.

De naam *Heergracht* werd op verscheidene plaatsen uitgebreid. Vaak werd een bestanddeel toegevoegd dat verwees naar een plaatselijke religieuze instelling (*Bogaardenheergracht*, *Wittevrouwenheergracht* en *Begijnenheergracht*). In andere gevallen werd de *Heergracht* genoemd naar een persoonsnaam (*Wolfsgracht* of *Wolfsheergracht*) of naar een nabijgelegen plaatsnaam (*Zavelgracht*). Het toponiem *Droge Heergracht* wees vermoedelijk op het feit dat de gracht kwam droog te staan.

Aan de buitenzijde van de gracht van de tweede stadsomwalling ligt op sommige plaatsen ook een leieweg (zie figuur 4.50ter). Op de linker Zenneoever bevindt de weg zich tussen de gracht en haar ontubbeling, de zogenoemde *Leie*. Uit de weergave van puntjes op het noordelijke deel op het stadsplan van Jacob van Deventer (zie bijlage II), valt af te leiden dat de leieweg enkel op deze plaats begaanbaar of toegankelijk was. De leieweg van de rechter Zenneoever loopt van aan de *pesthuisjes* tot iets voorbij de *Wollendriestoren*. Ter hoogte van de vijvers van *Obbrussel* draait hij weg en loopt kronkelend verder naar het dorpscentrum. Tussen de *Obbrusselpoort* en de Zenne werd de leieweg niet verdergezet.

Het tracé van de patrouillewegen en leiewegen volgt in grote mate het tracé van de bijhorende stadsomwallingen. Men kan zelfs veronderstellen dat ze tegelijkertijd of kort nadien werden aangelegd. Beide beweringen gaan niet op voor de verdichtingsstraatjes. Hun tracé staat vaak haaks op de stadsomwalling. Daarenboven ontstonden ze meestal pas geruime tijd na de aanleg van de stadsomwalling.

⁵⁹⁸ BRON 271.

Het gaat om kleine, vaak kronkelende straatjes die werden aangelegd in de bouwblokken die grenzen aan de binnenzijde van de stadsomwalling. Zoals op het stadsplan van Jacob van Deventer duidelijk merkbaar is, werd de achterkant van deze bouwblokken vaak vrijgehouden. Het is niet duidelijk of dit in Brussel van hogerhand werd opgelegd, zoals in andere steden het geval was.⁵⁹⁹ Er bestaan althans geen expliciete aanwijzingen voor. Maar omwille van militaire redenen lijkt het niet meer dan logisch dat het bouwen tegen de stadsomwallingen werd vermeden.

Deze logica verdween samen met het stelselmatige verlies van het militaire nut van de stadsomwalling. Voor de eerste stadsomwalling vond dit plaats in de loop van de 15^e eeuw, al besteedde het stadsbestuur nog aandacht aan het vrijwaren van haar *oude muren*. Vanaf ongeveer het midden van de 15^e eeuw steeg het aantal akten waarin plaatselijke eigenaars toestemming vroegen om aan te bouwen tegen de eerste stadsomwalling of om deze te doorbreken.⁶⁰⁰ Het stadsbestuur vaardigde in 1451 trouwens een stadsordonnantie uit met betrekking tot deze problematiek.⁶⁰¹

De namen van verscheidene verdichtingsstraatjes verschenen al in de 14^e eeuw in de bronnen. De straatjes bezaten karakteristieke vormen en benamingen. Soms is er een duidelijk verband tussen vorm en naam (*Hoefijzer, de Naald, Kromme Ellenboog*) ; soms verwees de naam naar de stadsomwalling zelf (*Kinnebakstraat, Kattestraat, Etengat*).⁶⁰² Nog andere straatjes bezaten enkel de karakteristieke vorm, terwijl de namen onbekend bleven of er niets mee te maken hebben (*Wouter Haecstraatje, Rozendal, Jodenpoelstraat, Kwade Goot, Ververshoek, straatje van Affligem, Zonnestraatje*).

⁵⁹⁹ Hiervan worden verscheidene voorbeelden gegeven in VERPLAETSE (1973-1975), *Bouwvergunning en bouwvoorschriften*, p. 10 ; HEKKER (-), *Vakwerkhuis*, p. 31.

⁶⁰⁰ Zie bijvoorbeeld: BRON 225: stadsordonnantie waardoor Cornelis Proper de toelating verkrijgt om een gat te maken in de stadsmuur aan de *Guldenstraat* om zijn goederen met elkaar te vrebinden (maart 1427) ; BRON 242: stadsordonnantie die broeder Janne Maten de toelating verleent tot het maken van twee vensters in de toren van de eerste stadsomwalling achter het Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster (20 mei 1441) ; BRON 286: stadsordonnantie die heer Jan, heer van Bergen-op-Zoom, de toestemming verleent om een gat in de oude stadsmuur te maken (15 januari 1456).

⁶⁰¹ BRON 271.

⁶⁰² De *Kinnebakstraat* wees misschien op de aanwezigheid van *kinnebacken*, 'kleine schuil- of bergplaatsen voor de schutters op de stadswallen' (DEMETER & DE KEUKELEIRE (1995), *Sint-Kathelijnnewijk*, p. 22). Toch blijft het oppassen met de interpretatie van de straatnaam. In het straatje stond een huis *de Kinnebak* en een zekere Johannes Kinnebacke werd vermeld in de 14^e eeuw. Het is niet duidelijk welk parcours de naam heeft gevolgd. De *Kattestraat* en *Etengat* mogen van hun kant misschien niet als verdichtingsstraatjes worden beschouwd. Ze doken beiden reeds op in de 13e eeuw, op een moment dat de militaire functie van de stadsomwalling nog van primordiaal belang was. De naam *Kattestraat* is mogelijk wel een verwijzing naar de aarden talud. Het *Etengat* zou kunnen verwijzen naar een oude doorgang in de omwallingmuur.

Bij de tweede stadsomwalling vindt men géén verdichtingsstraatjes terug. Dit is niet verwonderlijk. Deze stadsomwalling bleef haar militaire functie behouden tot diep in de 18e eeuw. Kort nadien werd ze ontmanteld.⁶⁰³ Daarenboven werd het tracé van de tweede stadsomwalling zo breed uitgedacht, dat het bijzonder lang duurde vooraleer de urbanisatie haar bereikte. Tot diep in de 18e en zelfs 19e eeuw lagen er uitgestrekte groengebieden tussen de eerste en de tweede stadsomwalling. Pas vanaf de tweede helft van de 19e eeuw geraakte dit gebied effectief volgebouwd. Op dat moment was de stadsomwalling al lang verdwenen.

De verdichtingsstraatjes hielden echter niet alleen verband met de stadsomwallingen, maar ook met de waterlopen. Uit het stadsplan van Jacob van Deventer én de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg blijkt in welke mate het stedelijke weefsel rondom de Zenne *intra muros* wel was. Deze situatie wordt men ook gewaar op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 4.51 en 4.52).

Rondom de Zenne *intra muros* zijn de percelen en bouwblokken vrij klein, wat een grote gronddruk laat veronderstellen. Verder treft men er vele straatjes en stegen aan, die de binnenkanten van de bouwblokken ontsluiten. Vele van deze straatjes zijn toponymisch bekend vanaf de 15^e en 16^e eeuw. Ik veronderstel dat dit weefsel in die periode werd gevormd, op het moment dat het (water)transport met de groeiende handelsmetropool Antwerpen enorm belangrijk werd.

Na de aanleg van de *Schipvaart* door het voormalige *Tafelrondveld* heen, parallel aan de Vlaamsesteenweg, ontstonden tussen steenweg en kanaal een reeks verdichtingsstraatjes.⁶⁰⁴ Deze evolutie is goed te begrijpen wanneer men het stadsplan van Jacob van Deventer naast de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg legt. Op het eerste plan ziet men enkel een bebouwingslint langs de Vlaamsesteenweg en een zeldzaam straatje dat zich verliest in het groene binnengebied (zie figuur 4.53). Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg merkt men drie verdichtingsstraatjes op, die allen reeds van bebouwing zijn voorzien (zie figuur 4.54).

Het wegennet in de hertogelijke Warande

Ook het wegennet van de hertogelijke *Warande* verdient een aparte behandeling. Uit de precieze weergave van het wegennet en de gebouwen binnenin de *Warande* mag worden afgeleid dat Jacob van Deventer er toegang toe had. Filips II droeg éénieder op

⁶⁰³ LELARGE (2001), *Démolition du rempart* ; LELARGE (2004), *Démantèlement*.

⁶⁰⁴ DANCKAERT (1997), *Wijzigingen*, p. 58. Deze straatjes bestaan trouwens nog steeds: Land van Luikstraatje, Naam Jezusstraatje en Zeehondstraat.

om de cartograaf overal toegang te verlenen (zie bijlage II). Het lijkt logisch dat hij dit principe dan ook toepaste voor zijn eigen bezittingen. Het is wel zo dat het stadsplan van Brussel totstandkwam vooraleer de vrijgeleide werd verleend.

Het is echter geen uitzonderlijk feit dat Jacob van Deventer toegang kreeg tot de hertogelijke *Warande*. Het is bekend dat een aantal reizigers en belangrijke deputaties het park bezochten.⁶⁰⁵ Tijdens tornooien en feestelijkheden werden er edellieden en hooggeplaatsten verwelkomd.⁶⁰⁶ Of de doorsnee Brusselaar de *Warande* vrij kon betreden, valt echter te betwijfelen.

Het wegnnet binnenin de *Warande* staat in nauwe relatie tot de aanwezige bebouwing (zie figuur 4.55). Er bestaan een aantal toegangswegen voor de specifieke gebouwen van het park. Zo lopen er wegen van aan het *hertogelijke Hof* naar het tornooiveld en naar het lusthof. Aan de noordzijde bevinden zich twee wegen. Eén ervan verbindt het gebouwencomplex vlak naast de afsluiting met een zeer klein gebouwtje in het midden van het park. Waarschijnlijk loopt deze weg ook verder door naar het tornooiveld.

De andere weg is interessanter (zie figuur 4.55). Hij vertrekt aan een soort poortgebouw dat gelegen is naast de *Veemarkt*, net buiten de *Sint-Goedelepoort*. Vervolgens loopt de weg schuin door de *Warande* heen, eveneens tot aan het tornooiveld. Stéphane Demeter wees er reeds op dat deze weg perfect in het verlengde ligt van een weg die buiten de tweede stadsomwalling verderliep in de richting van Elsene.⁶⁰⁷ Indien beide delen effectief verband houden met elkaar, dan impliceert dit dat het tracé in de *Warande* deel

⁶⁰⁵ Zie bijvoorbeeld het reisverslag van Antonio de Beatis: BRON 330: *Al lato del quale è un gran Parco con cervi caprei et altri animali, et un zardino qual consiste in uno laberinto grandissimo con molte camere et strate larghe più de doi passi et alte da XII palmi, lamiate et intessute molto strette de certi virgulti che nascono in li boschi, di frondi simili ad nocelle, ma più lisce et lustre, quale in vero è cosa molto bella. Lli ancora è un bel gioco di palla con soi mezzi tecti o sippinnati intorno dove se bucano le palle, et sotto di quelli et de sopra le mura, per che il detto gioco è facto in certo basso, ce possano commodamente videre de molte brigate ; et ce se gioca con ricche et assai bene. ;* het reisverslag van Albrecht Dürer: BRON 331: *J'ai vu derrière la Maison du Roi à Bruxelles les fontaines, le labyrinthe, le jardin des bêtes. Je n'ai vu de ma vie chose plus amusante et plus agréable. C'est comme un paradis. ;* de beschrijving van de Nederlanden van Lodovico Guicciardini: BRON 359: *Bij het paleis hoort een prachtige en zeer grote, helemaal door muren ingesloten Warande die zich tot de buitenste stadswal uitstrekt. In deze warande zijn een paar paviljoenen ten behoeve van de vorst en van andere mensen opgetrokken; er zijn daar ook geheime en openbare ruimten voor toernooien en spiegelgevechten, kaatsbanen en andere plaatsen voor koninklijk vertier, tuinen, een labyrint en een vijver met veel zwanen en vissen. Verder zijn er nog lieflijke, met wijngaarden en fruitbomen begroeide heuvels en dalen, schilderachtige bosschages en beemden met allerlei soorten wild. Deze dieren kan men vanuit verschillende delen van het koninklijk paleis op alle uren van de dag met veel genoegen gadeslaan terwijl ze eten, spelen of paren.*

⁶⁰⁶ Zie bijvoorbeeld de passage in het dagboek van Antoine de Lusy, poorter van Mons: BRON 340: *Au dimanche gras, en ce mesmes an [1516], fut fet une joustte au Parc audit Bruselles par monseigneur d'Auxi, messires de Veyré et plusieurs autres, [...].*

⁶⁰⁷ DEMETER (2005), *Essai*.

uitmaakte van een oudere weg. Bij de aanleg of bij één van de vele uitbreidingen van de *Warande* werd de weg dan onteigend. Toch bestond hij nog steeds in de 16e eeuw.

Het stadsbestuur van Brussel vaardigde op 15 juni 1324 een stadsordonnantie uit die betrekking had op deze weg. Hertog Jan III van Brabant verkreeg op dat moment een naamloze weg die buiten de *Sint-Goedelepoort* lag. Via de stadsordonnantie werd het hem toegestaan om de weg af te sluiten door middel van een poort.⁶⁰⁸ Deze poort werd een tiental jaar later expliciet vermeld (*portam Warande domini ducis* – 1334).⁶⁰⁹

Ik vraag me af of deze weg niet te vereenzelvigen valt met de *Nijvelseweg*. Hiervan is enkel geweten dat hij buiten de *Sint-Goedelepoort* lag. Frieda Janssens dacht dat het toponiem verwees naar het feit dat de weg door goederen van de abdij van Nijvel heen liep.⁶¹⁰ Dit lijkt vrij onwaarschijnlijk aangezien de abdij in die buurt helemaal geen goederen bezat. Waarschijnlijk duidde het toponiem dus een bestemming aan. Gezien de zuidoostelijke oriëntatie van de weg in de *Warande* en de aansluiting op de *Sint-Goedelepoort*, is het mogelijk dat dit de voormalige *Nijvelseweg* was. De annexatie door de hertogen is dan weer een verklaring voor het feit dat de weg slechts uiterst zelden in de bronnen wordt vermeld.

4.3.2.3 Besluit

De analyse van het wegennet zoals afgebeeld op het stadsplan van Jacob van Deventer heeft geleid tot verscheidene nieuwe inzichten. Er werden drie mogelijke aarden versterkingen en bijhorende pre-stedelijke kernen aangeduid. Het bestaan van deze kernen blijft alsnog hypothetisch, maar kan desalniettemin worden gekoppeld aan historische gegevens.

Voortbouwend op de inzichten over de parochiale evolutie van Brussel schuif ik de pre-stedelijke kern van de *Coudenbergh* als oudste naar voor. Vervolgens ontstond er aan westelijke zijde een uitbreidingskern. Wellicht gebeurde dit onder invloed van het stijgende economische belang van de benedenstad en de stichting van de Sint-Goedelekerk in de tweede helft van de 11^e eeuw.

De interesse in de benedenstad uitte zich door de aanleg en de vorming van enkele wegen, die enerzijds aantakten op het oude wegennet en anderzijds naar de

⁶⁰⁸ BRON 72: *Want onse lieve ende geminde scepenen, raet ende gemeinlec onse poirteren van onser stad van Bruessele met gemeynen consente huerrer alre ons hebben geconsenteert dat wij dien wech buyten Sente Goelen poirte omme donreynicht van dien weghe hebben besloten ende een poirte dair voir geset ende altoes te hueren wedersegghene.* (15 juni 1324)

⁶⁰⁹ MARTENS (-), *Chartes*, p. 137.

⁶¹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 191.

benedenstad leidden. De *Prooststraat* is een voorbeeld van de eerste groep, de *Steenstraat* van de tweede groep. In de benedenstad zelf werd het overstromingsgebied van de Zenne geëxploiteerd en werd haveninfrastructuur uitgebouwd. Het stratennet op het *Sint-Gorikseiland* en het – hypothetische – bestaan van een D-vormige kern op de rechter Zenneoever illustreren deze fase.

Elk van deze drie kernen werd zo goed mogelijk in verband gebracht met historische en archeologische kennis. Desalniettemin blijven het voorlopig hypothesen. Verderop in dit proefschrift zullen er nog meer gegevens aan toegevoegd worden. De definitieve bevestiging of weerlegging van deze hypothesen zal moeten gebeuren door middel van archeologisch of bouwkundig onderzoek.

Ten slotte konden op het stadsplan van Jacob van Deventer een aantal wegen worden herkend die hun ontstaan te danken hebben aan kunstmatige ingrepen. Het typische damboordpatroon is het voorbeeld bij uitstek. Een aantal wegen rond de stadsomwallingen waren aan de aanleg van deze defensieve infrastructuren te danken. En misschien was ook de Hoogstraat veel minder oud en ‘natuurlijk’ dan tot hiertoe werd gedacht.

4.3.3 Van en naar de stad: in- en uitvalswegen

Een stad is geen wereld op zichzelf, maar staat constant in verbinding met de buitenwereld. Samen met de Zenne vormden de in- en uitvalswegen de belangrijkste schakel tussen Brussel en haar hinterland, tussen Brussel en de wijde wereld. Deze wegen werden frequent gebruikt door handelaars, reizigers, immigranten, diplomaten, arme en rijke lieden, die respectievelijk in de stad en op het platteland hun geluk zochten.

Het belang van de in- en uitvalswegen blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat ze in oorlogstijd één van de cruciale doelwitten vormden.⁶¹¹ Dat ook Brussel zorgde voor haar uitvalswegen, kan worden afgeleid uit het feit dat de *Cautside* in de 14e en 15e eeuw de verantwoordelijkheid droeg over een reeks steenwegen en buitenwegen rondom de stad.⁶¹²

⁶¹¹ Bijvoorbeeld in de opstand van de Zuid-Brabantse steden van september 1488 tot 1489 (WILLEMS (1998), *Militaire organisatie*, p. 266).

⁶¹² Op 6 september 1459 werd een overzicht opgesteld van de ‘buitenwegen’ die onder de verantwoordelijkheid van de *Cautside* vielen: BRON 291: *Navolgende de butenweghe van der cautsiden van Bruessel hoe verre die de vorseide cautside sculdich es te houdene welke vorseide weghe waeren gevisenteert bij Imbrechte van Aelst ende Winande van den Winkle, cautsimeesteren, ende met hen huere gesworen clerck ende wercman van den cautsiden ende waren geteekent met steenen diemen vinden sal ten nabescrevenen plaetsen, welke steene boven op thoeft dat uter eerden steet geteekent es*

De morfologie van in- of uitvalswegen wordt bepaald door hun verkeersfunctie. Vermits ze frequent worden gebruikt, zijn ze gewoonlijk breder en ruimer dan andere wegen. Vermits ze uiteen gelegen nederzettingen of kernen met elkaar verbinden, bezitten ze meestal een continu en rechtlijnig tracé en lopen ze over een lange afstand door.

Mede dankzij deze kenmerken en gezien het belang van handel en verkeer, spelen in- en uitvalswegen een grote stedenbouwkundige rol. Het is dan ook interessant om het middeleeuwse Brussel te benaderen vanuit haar in- en uitvalswegen. Hun ligging biedt aanknopingspunten over de vorming van de stad. Hun bestemmingen verschaffen een inzicht in de relatie tussen de stad en de buitenwereld. Op de grens tussen beide speelden de stadspoorten een cruciale rol.

4.3.3.1 Wegennet en bestemmingen

De toponymie biedt veel aanwijzingen in verband met de bestemmingen van de middeleeuwse wegen van Brussel. Een groot aantal toponiemen bevat immers de naam van de uiteindelijke bestemming van de straat of stadspoort (waardoor de straat liep). Deze toponiemen vallen in twee categorieën onder te verdelen. Eén groep verwijst naar dichtbij gelegen bestemmingen, de andere groep naar verafgelegen bestemmingen. In feite bestaat er ook nog een derde groep met twijfelgevallen.⁶¹³

De eerste groep is het omvangrijkst (zie figuur 4.56).⁶¹⁴ Bijna alle dorpen rondom Brussel komen terug in de bestemmingstoponymie: Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek, Laken, Schaarbeek, *Oppem* (tussen Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Noode), *Eggevoord* (onder Etterbeek), *Nieuwenbos* (onder Elsene) en *Obbrussel* (het huidige Sint-Gillis). Hieruit valt af te leiden dat Brussel zeer goed ontsloten was ten opzichte van het onmiddellijke ommeland.

Het aantal toponiemen dat naar verafgelegen bestemmingen verwees, was beduidend kleiner (zie figuur 4.56).⁶¹⁵ Er kwamen slechts drie bestemmingen voor: Leuven, Nijvel, Halle en Vlaanderen. De bestemming Leuven hoeft vanzelfsprekend niet te

aldus [...] ende waeren geset anno LIX op den VI^{sten} dach van septembrii bij den vorseiden cautsimeesteren. (6 september 1459). Zie ook DICKSTEIN-BERNARD (1974), *Administration*, pp. 80 & 83.

⁶¹³ Het is niet duidelijk of *Geldersestraat* naar een bestemming verwijst. De toponiemen *sLeeuwbrug*, *sLeeuwswiket* en *sLeeuwspoor* verwezen wellicht naar de bezittingen van het geslacht *sLeeuws* en niet naar de bestemming *Leeuw* (het huidige Sint-Pieters-Leeuw). De *Hallepoort* was wellicht een wooncomplex, maar zou voortgaand op haar ligging ook als 'stadspoort in de richting Halle' geïnterpreteerd kunnen worden.

⁶¹⁴ *Eggevoordstraatje* – *Lakenpoort* – *Nieuwenbosstraat* – *Oppemstraat* – *Oude Schaarbeekseweg* – *Schaarbeekseweg* – *Schaarbeeksestraat* – *Schaarbeeksepoort* – *Molenbeekstraat* – *Anderlechtsesteenweg* – *Anderlechtsepoort* – *Obbrusselpoort*.

⁶¹⁵ *Grote Leuvenseweg* – *Hallepoort* – *Lange Leuvenseweg* – *Leuvensesteenweg* – *Leuvenseweg* – *Nijvelseweg* – *Vlaamsesteenweg* – *Vlaamsepoort*.

verwonderen, vermits dat de aloude hoofdstad van het hertogdom Brabant was. De *Vlaamsepoort* en de *Vlaamsesteenweg* maakten deel uit van de grote uitvalsweg in de richting van Vlaanderen.

De *Nijvelseweg* vertrok buiten de *Sint-Goedelepoort*. Wellicht liep deze dwars door de latere *Warande* van de hertogen van Brabant. Nijvel ligt echter ten zuiden van Brussel, dus wellicht was de *Nijvelseweg* een kortere of rechtstreekse verbinding tussen de Sint-Goedelekerk en de zuidelijke uitvalswegen. Jan Verbesselt vermeldde een zeer oude Nijvelse baan, die vanuit Brussel via Sint-Genesius-Rode, Braine-l'Alleud en Lillois naar Nijvel liep.⁶¹⁶ De benaming Hallepoort dook pas diep in de 16^e eeuw op ter vervanging van de oorspronkelijke *Obbrusselpoort*.

Deze toponymische info kan worden aangevuld met andere gegevens. Soms worden in de geschreven bronnen aanduidingen gegeven over de bestemming van wegen in en rond Brussel. Meestal sprak men dan in termen van *vicus/via quo itur versus ...* of *strate/wech daar men gheet ter ... weerts*. Een grote reeks van deze vermeldingen werden in een tabel geplaatst onder de titel *Straten en bestemmingen* (zie bijlage I) en werden op kaart gevisualiseerd (zie figuur 4.57).

Het beeld dat hieruit naar voor komt, verschilt van dat van de bestemmingstoponiemen. Nagenoeg alle vermeldingen hadden betrekking op nabijgelegen bestemmingen. Het hogerop vermeldde lijstje met plaatsnamen uit de omgeving van Brussel kan worden aangevuld met *ter Kapellen*, *Etterbeek*, *Sint-Joost-ten-Noode*, *Nieuwemolen*, *Ransvoord*, het *Tolhuis*, *Elsene*, *Nachtegaal*, *Lange Haag* en *Veeweide*. De plaatsen *ter Kapellen*, *Nachtegaal* en *Lange Haag* lagen zelfs binnen of aan de rand van de laatmiddeleeuwse stad. De enige twee verafgelegen bestemmingen die ik in het bronnenmateriaal tegenkwam, waren Mechelen en Vlaanderen.

Ik concludeer dat uit de expliciete vermeldingen *quo itur versus ...* of *daar men gheet ter ... weerts* mag worden afgeleid dat deze wegen effectief werden gebruikt om de omliggende dorpen te bereiken (en omgekeerd). De communicatie tussen Brussel en haar ommeland was zeer intens en dit werd weerspiegeld in zowel de toponymie als in het taalgebruik.

Het valt ook op dat een groot aantal van deze wegen niet rechtstreeks aantakten op de poorten van de eerste of de tweede stadsomwalling. Die omwallingen waren vanzelfsprekend kunstmatige ingrepen ; de vermelde wegen misschien niet of minder. Het is kenschetsend dat enkele van deze wegen van plaats veranderden na de aanleg

⁶¹⁶ VERBESSELT (1995), *Oud wegennet*, p. 124.

van de eerste en vooral de tweede stadsomwalling. De *Molenbeekstraat* en *Schaarbeekseweg* werden doorsneden door de aanleg van de tweede stadsomwalling. Als een gevolg daarvan diende men Sint-Jans-Molenbeek en Schaarbeek via andere manieren te bereiken, respectievelijk via de Vlaamsesteenweg en de Leuvenseweg of *Ezelweg* (zie figuur 4.58).

Er werd duidelijk minder aandacht besteed aan het wegtransport over lange afstand. De vermeldingen van de ‘verre’ hoofdbestemmingen – Leuven en Vlaanderen – hielden wellicht verband met twee grote steenwegen, de *Vlaamsesteenweg* en de *Leuvense(steen)weg*, die perfect aansloten op de eerste en tweede stadsomwalling. Verderop zal worden aangetoond dat het hier waarschijnlijk ging om kunstmatig aangelegde uitvalswegen.

Ik veronderstel dan ook dat de vermelding van de lange afstandsbestemmingen Leuven en Vlaanderen eerder verband hield met deze kunstmatige creaties dan met de dagdagelijkse realiteit van af- en aanreizen naar Brussel. Misschien waren de toponiemen *Vlaamsesteenweg* en *Leuvenseweg* – en afleidingen – even kunstmatig als de realiteit waarop ze betrekking hadden? Misschien zijn het voorbeelden van ‘vroeg systematische straatnaamgeving’⁶¹⁷, met andere woorden, van namen die door het stadsbestuur – of een andere overheid? – werden ingevoerd om de stedelijke relaties met en positie tegenover Leuven en Vlaanderen te benadrukken.

4.3.3.2 De oudste invalsweg van de stad: een nieuwe hypothese

Hogerop werd aangetoond dat de zogenoemde *Steenweg* wellicht niet mag doorgaan als de oudste invalsweg van Brussel. Tracé en toponymie komen daarvoor tegelijkertijd té kunstmatig en té onregelmatig over. Maar misschien bezat Brussel toch een andere westelijke uitvalsweg. In het kader van een onderzoek naar de geschiedenis van de *Schildknaapstraat*⁶¹⁸ werd ik geïntrigeerd door haar middeleeuwse benaming *Ridderstraat*. Over die straatnaam zijn al verscheidene theorieën opgeworpen, gaande van ‘straat waar ridders woonden’ tot ‘drijfweg voor het vee’.⁶¹⁹

Geen enkele van die verklaringen kan echt bevredigen. In 2006 leek de verklaring ‘drijfweg voor het vee’ nog de het meest plausibel.⁶²⁰ De evolutie van het Germaanse

⁶¹⁷ De term is overgenomen uit POORTIER (1974), *Vroeg systematische straatnaamgeving*.

⁶¹⁸ VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale* ; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2007), *Geschiedenis* ; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2007b), *Geschiedenis*.

⁶¹⁹ Deze theorieën worden uitgebreid behandeld in bijlage I onder het lemma *Ridderstraat*.

⁶²⁰ VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*, pp. 18-19.

hrunthiz ('rund, runderen') naar 'ridder' is taalkundig gezien echter moeilijk verdedigbaar.⁶²¹

Via de combinatie van een aantal elementen volgt hier een nieuwe hypothese. Vooreerst de toponymie. Kan *Ridderstraat* niet eenvoudigweg 'rijder(s)straat' betekenen? Dat was met andere woorden de 'straat waarlangs men (te paard) rijdt'. In die zin kan worden gewezen op het *Waterschap* of *Drinkwater* (oudste vermelding: 1352) dat beneden aan de *Ridderstraat* lag. Zelfs in de 16^e-eeuw liet men er de paarden nog steeds drinken (*tdrincke dar men de perde wetert* – 1526⁶²²).

Een tweede vraag draait rond de bestemmingen van de *Ridderstraat*. Uit het perceelsplan van W.B. Craen blijkt dat de Warmoesberg niet helemaal perfect aansloot op de *Ridderstraat* (zie figuur 4.59). De bestemming *Warmoesbroek* en de theorie over de drijfweg voor het vee worden daardoor ontkracht. De *Ridderstraat* liep via de *Vederstraat* en *Eikstraat* wel mooi door in de richting van de *Houtmarkt* en *Veemarkt*. Op die manier was het misschien wel de langste, continu doorlopende straat *intra muros*.

Het grote probleem ligt echter aan de overzijde van de Zenne. Aan de overkant van de *Muntersbrug* loopt de *Ridderstraat* dood. Ze mondde er uit op een T-vormig kruispunt met de 14e-eeuwse *Turfzenne* en de 13e-eeuwse *Lakenpoort* (zie figuur 4.60). Dit valt moeilijk in overeenstemming te brengen met het lange tracé van de *Ridderstraat* en met het belang van de 12e-eeuwse *Muntersbrug*. De brug was dus ouder dan de *Turfzenne* en de *Lakenpoort* (en vermoedelijk ook dan de eerste stadsomwalling). Hieruit kan worden afgeleid dat de *Ridderstraat* zeker een andere bestemming moet hebben gehad aan de overzijde.

De nieuwe hypothese ontstaan wanneer het tracé van de *Ridderstraat* verder doorgetrokken wordt op de linker Zenneoever. Naar het westen toe takt het verlengde van het tracé perfect aan op de loop van de *Molenbeek* en de bijhorende *Molenbeekstraat* (zie figuur 4.61). Deze straat liep verder door naar het dorpscentrum van Sint-Jans-Molenbeek en vervolgens in de richting van Jette en Wemmel, waar zich oude Gallo-Romeinse centra bevonden.⁶²³ Het is opmerkelijk dat de abdij van Dielegem langs deze weg ligt. Het is de oudste kloosterstichting uit de omgeving van Brussel.⁶²⁴ Men mag uiteraard veronderstellen dat deze via het toenmalige wegnnet werd ontsloten.

⁶²¹ Mededeling van Magda Devos.

⁶²² BRON 333.

⁶²³ Zie onder meer MARIËN (1957), *Région bruxelloise*, pp. 46 & 49 ; MATTHYS & VAN BELLINGEN (1978), *Villa gallo-romaine* ; MATTHYS & WOUTERS (1978), *Villa gallo-romaine* ; MARIËN (1979), *Archeologische vondsten*, pp. 21-22 ; BONENFANT (1989), *Eerste contacten*, p. 34.

⁶²⁴ De bisschop van Kamerijk wijdde de kerk van deze Augustijnerpriorij op 14 september 1095 (JANSSENS (1989), *Kloosterinplantingen*, p. 147).

Er bestaat nog een andere aanwijzing. Eén van de oude tollën binnen het hertogdom Brabant heette de *rudertol*. Deze tol wordt ondermeer vermeld in een document met toltarieven van Antwerpen uit het midden van de 13e eeuw. Georges Despy bestempelde deze specifieke tol als ‘un tarif de transit’.⁶²⁵

In dit licht is het uiteraard interessant dat de Brusselse *Ridderstraat* de Zenne overstak. De *Muntersbrug* (oudste vermelding: 1268) vormde het kruispunt van twee transportassen, de *Ridderstraat* en de Zenne. Misschien was dit wel de oudste Zenneovergang van Brussel? De brug zelf was wellicht genoemd naar de familie de Muntere, die in de buurt van de *Lakenpoort* een aantal goederen bezat.⁶²⁶ Volgens René Laurent schonk Henri Monetarius er zijn naam aan. Deze schepen van Brussel in 1173 bezat namelijk goederen vlakbij de brug.⁶²⁷ Is dit dezelfde persoon als de Henricus Monetarius die ongeveer 40 jaar eerder als getuige optrad bij de schenking van het *allodium* waarop de Kapellekerk werd opgericht (1134)?⁶²⁸

Indien René Laurents hypothese klopt, dan betekent dit dat het bestaan van de brug minstens met een eeuw in de tijd mag worden opgeschoven. Hetzelfde geldt dan trouwens ook voor de *Ridderstraat*, die over de brug heen liep. Kan de *Muntersbrug* een oude tolbrug zijn, met name de brug waar de *ruider-* of *riddertol* werd geheven?⁶²⁹ Het patroniem de Muntere alludeerde misschien op activiteiten in het geldwezen. Gelet op zijn schepenambt en zijn optreden als getuige, stond Henricus Monetarius alvast zeer

⁶²⁵ “Le *rudertol* qui frappe la circulation des bateaux et dont le principe est un tarif variant selon le type de ceux-ci: le *hantroder* (barque à la gaffe?) 1 den. d’Anvers; le *helmroder* (avec petit gouvernail?) 2 den., le *sleperoder* (avec grand gouvernail et une voile?) 4 den. à quoi s’ajoutent des taxes relatives aux denrées transportées [...]” (DESPY (1988), *Recherches*, p. 113). De in de lijst vermelde tollën waren oorspronkelijk in handen van de hertog van Brabant, maar werden afgestaan aan drie Antwerpse poorters.

⁶²⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 63. JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 166.

⁶²⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 216.

⁶²⁸ BRON 8.

⁶²⁹ Michel Rouche benadrukte bijvoorbeeld het belang van de bruggen en de heffing van de *portage* tijdens de Hoge Middeleeuwen (ROUCHE (1982), *Héritage*, pp. 20-21). Omwille van de ingrijpende metrowerken in de omgeving van de vroegere *Muntersbrug* valt het te betwijfelen of deze stelling ooit archeologisch bevestigd of weerlegd zal kunnen worden: “Un de scandales les plus stupéfiants fut sans doute celui du creusement de la station de métro place de Brouckère il y a une vingtaine d’années : dans l’indifférence la plus totale et sans qu’aucun archéologue ne puisse intervenir, terre, boue, débris de pierres et de poteries furent évacués par camions entiers et l’on ne saura jamais combien cette perte fut incommensurable.” (DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 243) Desalniettemin werden er bij de aanleg van de tunnel in 1968 enkele restanten van het bruggewelf teruggevonden, die bestonden uit ‘blocs de pierre bleue’ (CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, pp. 94-95).

dicht bij de landsheer. Het is bovendien zeer intrigerend dat op enkele oude munten van Brussel een brug stond afgebeeld (zie figuur 4.62).⁶³⁰

Kortom, misschien was de *Ridderstraat* wel de oudste westelijke uitvalsweg van Brussel.⁶³¹ Op de linker Zenneoever stemde het tracé van deze weg dan overeen met de loop van de *Molenbeek* én met de oriëntatie van de parcellering in de wijde omgeving. Iets voorbij Sint-Jans-Molenbeek kruiste de weg de *Schapenbaan*, een andere oude hoofdbaan uit de omgeving van Brussel. Ten gevolge van de vele stedenbouwkundige ingrepen op de linker Zenneoever – de aanleg van de opeenvolgende stadsomwallingen, het *Begijnhof*, de *Steenweg* en de *Schipvaart* – geraakten zowel de *Molenbeek* als de *Ridderstraat* buiten gebruik.

4.3.3.3 Stadspoorten en wegenet

Er bestond vanzelfsprekend een direct verband tussen de stadspoorten en de in- en uitvalswegen. Wie de stad wenste binnen te komen of te verlaten, diende te passeren door minstens één van deze poorten. Het lijkt dan ook logisch om te veronderstellen dat ze werden ingeplant op de belangrijke in- en uitvalswegen.

Het bronnenmateriaal vertoont echter een totaal ander beeld. In de stadspoorten werd het verkeers- en reizigerscomfort volledig aan de kant geschoven. De doorgang van de poortgebouwen moet eerder worden geassocieerd met vertraging, versmalling en bedreiging. Meer nog, het ziet er zelfs naar uit dat de stadspoorten helemaal niet werden ingeplant op de oorspronkelijke in- en uitvalswegen van de stad.

⁶³⁰ In het boek van de tentoonstelling *Duizend jaar muntslag te Brussel 1965* werd vermeld dat deze munten producten van de ‘gemeentelijke muntslag’ waren, ‘die licht te identificeren is’ (*Duizend jaar muntslag* (1965), p. 20). Het is niet duidelijk wat met dit laatste precies werd bedoeld. Verder werd er verwezen naar het keizerlijke charter uit 1235 waardoor de steden die tevens marktplaats waren, het recht verwierven om een eigen munt te slaan: “De gemeentelijke muntstukken zijn zeer gemakkelijk te identificeren door een oorspronkelijke tekening, die volgens bepaalde auteurs een brug, juister, een brug over de Zenne zou voorstellen. Dit blijft niet meer dan een onderstelling [sic] en wat deze zgn. brug is, is niet bekend. Misschien zal door nieuwe ontdekkingen van archiefstukken of munten dit raadsel een oplossing krijgen. De penningen en obolen van het „brug” type werden zonder enige twijfel te Brussel geslagen, gezien één van deze stukken B-R-U-X vermeldt.” (*Duizend jaar muntslag* (1965), p. 21) Het valt te betwijfelen of de afbeelding van de brug rechtstreeks mag worden gekoppeld aan de inscriptie B-R-U-X, zoals J. Baerten beweerde (BAERTEN (1965), *Villes et monnaie*, p. 13). De inscriptie verwees in mijn ogen naar het toponiem en niet naar de brug. Het onderzoek van P. Cockshaw wees trouwens uit dat de vermelding *pons* zeer zelden voorkwam op de middeleeuwse munten (COCKSHAW (1991), *Déterminants et déterminatifs*, p. 167) en vermoedelijk gold dan ook hetzelfde voor ‘brug’.

⁶³¹ De stelling van M.C. Laleman over de Gentse Korte Ridderstraat is in dit opzicht zeer interessant: “À partir du 13e siècle au plus tard, les zones d’habitat se sont développées le long d’une artère principale, la rue courte des Chevaliers, une partie de l’important axe commercial reliant ‘Brugge’ (Bruges) à ‘Köln’ (Cologne).” (LALEMAN (2000), *Espaces publics*, pp. 29-30)

Er is slechts één enkele middeleeuwse stadspoort van Brussel *in situ* bewaard, de *Obbrusselpoort* of huidige Hallepoort. Dankzij de opgravingen uit 1991 kan men zich een beeld vormen van de manier waarop het verkeer door de poort verliep. De nauwe koker heeft meer weg van een dubbele trechter dan van een vlotte verbindsschakel tussen stad en platteland (zie figuur 4.63). De gang moet bij grote drukte ongetwijfeld een claustrofobisch gevoel hebben opgewekt.⁶³²

Wanneer men vanuit *Obbrussel* (Sint-Gillis) de stad wenste binnen te komen, werd men geconfronteerd met een reeks opeenvolgende verdedigingssystemen.⁶³³ Over de omwallinggracht lag een houten ophaalbrug. Kort daarop volgden een metalen valhekken en een zware houten poort. Door het gelijktijdig afsluiten van beide, konden mogelijke vijanden worden klemgezet en bestookt vanuit de vier schietgaten in de zijmuren. Op de twee zijdeuren naar de gelijkvloerse zijlokalen na, waren er geen deuren of ramen. Om de stad echt binnen te komen, diende men ten slotte nog een laatste, massieve houten poort te passeren. Deze infrastructuur had weinig weg van de wijdsse, ‘verkeersvriendelijke’ Hoogstraat waarop de *Obbrusselpoort* stond ingeplant.

De toegankelijkheid van de poort werd daarenboven nog beperkt door de strikte openingsuren. In 1423 voerde het stadsbestuur een strikt dienstschema in voor de portiers van de tweede stadsomwalling.⁶³⁴ De werktijden verschilden naargelang het zomer- of winterseizoen ; het aantal wachters wijzigde naargelang het moment van de dag (zie tabel 4.4).

	van Pasen tot 1 oktober	van 1 oktober tot Pasen
eerste shift	van het openen van de poort tot 8 uur 's morgens: 2 portiers	van het openen van de poort tot 9 uur 's morgens nadien: 2 portiers
tweede shift	van 8 uur 's morgens tot 6 uur 's avonds: minstens 1 portier	van 9 uur 's morgens tot 4 uur in de namiddag: minstens 1 portier
derde shift	van 6 uur 's avonds tot het sluiten van de poort: 2 portiers	van 4 uur in de namiddag tot het sluiten van de poort: 2 portiers

Tabel 4.4 Diensturen opgelegd aan de portiers van de tweede stadsomwalling in 1423.

⁶³² De opmerking van Michel de Waha & Alexandra De Poorter klinkt vreemd in de oren: “L’ampleur du bâtiment doit ainsi se voir soulignée tout d’abord: un lourd camion livreur de béton peut s’introduire aisément dans le passage charretier de la tour.” (de WAHA & DE POORTER (1991), *Restauration de la Porte de Hal*, p. 15) Het feit dat er ‘amper’ één enkele betonvrachtwagen door kan, wijst eerder op de smalheid van de doorgang. Twee karren konden elkaar met moeite passeren.

⁶³³ de WAHA & DE POORTER (1992), *Hallepoort*, pp. 71-72.

⁶³⁴ BRON 215. Zie ook FAVRESSE (1932), *Avènement*, p. 262.

Tijdens de nacht bleven de stadspoorten dus gesloten. De portiers van de laatste shift werden trouwens aangemaand om erop toe te zien dat de slagbomen gesloten bleven, behalve indien er nog mensen de stad wensten binnen te komen (*scerpelic dair toe sien hueren drayboem gesloten houdene* – 1423).⁶³⁵ Wie wel en wie niet binnenmocht, valt voorlopig niet te achterhalen. De bronnen verschaffen er geen gegevens over.

Het is overduidelijk dat al deze verdragingsmechanismen verband hielden met de verdediging van de stad. Wat baatte het om massieve stadsomwallingen te bouwen als iedereen vrij in en uit kon lopen? De stadspoorten vormden dan ook de plaats bij uitstek om het verkeer van en naar de stad te controleren. Reizigers en goederen werden er ongetwijfeld aan een strenge controle ontworpen.

Tegelijkertijd vormden de stadspoorten de ideale plaats om de import en export te controleren en handelstaksen – de zogenoemde *assisen* – te innen. Wanneer de *assisen* niet verpacht geraakten, werden de portiers ingeschakeld. De stadsportiers van de tweede stadsomwalling kregen een vergoeding in ruil voor de aangifte van het aantal binnenkomende molenstenen en zakken wol.⁶³⁶ In het midden van de 15e eeuw inde één van de twee stadsportiers per stadspoort het *wegegeld*, voor zover het tenminste niet werd verpacht.⁶³⁷ In 1447 werd zelfs uitdrukkelijk bepaald dat de stadsportiers afgezien van dit *wegegeld* geen andere taksen meer mochten innen.⁶³⁸ Wel ontvingen ze nog een vergoeding voor de registratie en de melding van de binnenkomende vaten bier en wijn. Voor deze opdracht legden de portiers zelfs een speciale eed af, als ‘kenners in de poorten van bier en wijn’ (*keeners in de poirten van der biere ende wijne*).⁶³⁹

De centrale doorgang van de *Obbrusselpoort* wordt aan weerszijden geflankeerd door lokalen. De opgravingen die een deel van de voormalige *Sint-Goedelepoort* blootlegden,

⁶³⁵ BRON 215.

⁶³⁶ BRON 257.

⁶³⁷ BRON 251: *Ende nu de poirtieren van der stad in eenre poirten woenende, aengenomen hebben deen van hen te houdenen tvoirseide weechghelt ende dandere den toll of ander onghelt alsoe dat de goede liede doir die poirte lidenen niet claelic en hebben connen geweeten waer mede zij sculdich waren te gestane.* (kort na 25 september 1448)

⁶³⁸ BRON 251: *Dat twee poirtiers van eenre poirten van der voirseide stad gheen andere onghelt dan dweechgelt der stad voirseit toebehoerende, voirtane en selen moigen houden, noch ontfaen.* (kort na 25 september 1448) Stadsordonnanties van het einde van de 15^e eeuw maken duidelijk dat er koperen platen in de stadspoorten hingen, waarop de rechten van de *Cautside* in verband met de inning van het *wegegeld* stonden aangegeven: BRON 308: *in de lattoenen taeffelen aende Werf ende in den poerten staende* (26 februari 1479) ; BRON 325: *na uutwijsen van den ouden ordinancie gemaict ende van outs onderhouden op de rechten der voirseider cautsijden bescreven int register oft boeck derselver cautssiden aldair geexphibeert, gemaict ende gestatueert [...], ende oic in de lattoenen taeffele van outs aende voirseide Lakenpoirte, om dat nyemant de rechten ignoreren en soude, gevest ende genagelt staende, dair af zij oic copie in huere voirseide register thoenden, [...].* (12 december 1498)

⁶³⁹ BRON 375: *Den eedt van den keeners in de poirten van den biere ende wijne.* (s.d.) Zie ook DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, p. 302.

wezen uit dat de stadspoorten van de eerste stadsomwalling uit een gelijkaardige opbouw bestonden. Ook de iconografie en enkele bewaarde plattegronden van de poorten van de eerste stadsomwallingen wijzen in die richting. Het is goed denkbaar dat de binnenkomende handelswaar hier werd geregistreerd. Eventueel konden deze lokalen ook dienst doen om verdachte en malafide figuren ‘in bewaring’ te houden. De defensief-militaire uitrusting van de stadspoorten bevond zich voor het overige vooral op de verdiepingen.

Zowel de eerste als de tweede stadsomwalling bezat zeven stadspoorten. Dat is althans het vaak vermelde aantal dat sinds het verschijnen van E. Puteanus’ *Bruxella Septenaria* gemakshalve wordt herhaald. In werkelijkheid bevatte de eerste stadsomwalling ook een aantal *wiketten*, die meestal als kleinere voetgangers- of sluippoorten worden afgeschilderd. Sommige poorten werden echter ook *wiket* genoemd, sommige *wiketten* ook poort.⁶⁴⁰ Verder laat het stadsplan van Jacob van Deventer uitschijnen dat de eerste stadsomwalling in het midden van de 16^e eeuw op een aantal plaatsen was doorbroken om wegen met elkaar te verbinden (zie figuur 4.64). Ook het toponiem *Etengat* wijst misschien in die richting.

De stadspoorten van de tweede stadsomwalling zijn eenvoudiger te tellen. Er bestonden er effectief slechts zeven. Van *wiketten* was hier geen sprake. Een achtste poort – de *Oeverpoort* – werd pas een aantal jaar na de doorsteek van de *Nieuwe Schipvaart* aangelegd.

De stadspoorten van respectievelijk de eerste en de tweede stadsomwalling verschilden ook op het vlak van de inplanting en de naamgeving. De stadspoorten van de tweede stadsomwalling leveren andermaal weinig interpretatieproblemen op. Vijf van de zeven stadspoorten werden ingeplant op een in- of uitvalsweg: de *Vlaamsepoort* op de (*Lange*) *Steenweg*, de *Leuvensepoort* op de Leuvenseweg, de *buitenste Coudenbergpoort* op de weg in de richting van Namen (de latere Naamsestraat), de *Obbrusselpoort* op de Hoogstraat en de *Anderlechtsepoort* op de *Rechte straat* (de huidige Anderlechtsesteenweg). Opnieuw vijf van de zeven stadspoorten wezen via hun naam op een bestemming: Vlaanderen, Laken, Leuven, *Obbrussel* (Sint-Gillis) en Anderlecht.

Er bestonden weliswaar enkele ‘buitenbeentjes’. De *buitenste Lakenpoort* en de *Keulsepoort* werden niet ingeplant op de nabijgelegen uitvalsweg, maar telkens iets verderop (zie figuur 4.65). De achterliggende reden is niet zo eenvoudig te achterhalen. Wat de *buitenste Lakenpoort* betreft, werd steevast gewezen op kostenbesparing. Stadspoort en

⁶⁴⁰ De benamingen *Overmolenpoort* en *Overmolenwiket* waren inwisselbaar, net zoals de benamingen *sLeeuwsport* en *sLeeuwwiket*.

zenneovergang – de zogenoemde *Lakenspui* – werden in één gebouw gegoten. Het tracé van de *Rechte straat* – de huidige Lakensestraat – werd daarom omgeleid (zie figuur 4.65). Waarom de *Keulsepoort* niet werd ingeplant op de *Broekstraat*, blijft daarentegen een onopgeloste vraag. Ten slotte was er nog de *buitenste Coudenbergpoort*, die evenmin op een bestemming wees. Naar analogie met de *binnenste Coudenbergpoort* op de eerste stadsomwalling, werd ze genoemd naar een site *intra muros*, de *Coudenberg*.

Ondanks deze ‘uitzonderingen’ hielden de namen en de ligging van de stadspoorten van de tweede stadsomwalling nauw verband met het stelsel van in- en uitvalswegen. Het verkeer van en naar de ‘verafgelegen’ bestemmingen Vlaanderen en Leuven was belangrijk genoeg om er poorten naar te vernoemen. De bestemmingen Antwerpen en Halle/Henegouwen wogen dan weer niet op tegen het verkeer naar respectievelijk Laken, *Obbussel* (Sint-Gillis) en Anderlecht. In het geval van de *Keulsepoort* en de *buitenste Coudenbergpoort* werd niet verwezen naar mogelijke bestemmingen (respectievelijk Mechelen/Vilvoorde/Schaarbeek en Namen/Elsene).

De bespreking van de ligging en de benamingen van de stadspoorten van de eerste stadsomwalling levert een totaal ander beeld op. Hogerop werden reeds een aantal mogelijke oude in- en uitvalswegen van Brussel aangewezen. Ze werden op een kaart uitgezet ten opzichte van de stadspoorten van de eerste stadsomwalling (zie figuur 4.66). Het is opvallend dat de poorten meestal níet op het oude wegennet werden ingeplant. Wat de *wiketten* betreft, was de situatie weer anders.

Met deze belangrijke vaststelling in het achterhoofd, schakel ik over op de poortnamen. Op de *Lakenpoort* na werd géén enkele stadspoort genoemd naar een bestemming. Integendeel, het merendeel werd genoemd naar een lokatie *intra muros*: de *Sint-Goedelepoort* naar de Sint-Goedelekerk, *Coudenbergpoort* naar de *Coudenberg*, de *Sint-Jacobspoort* naar het *Sint-Jacobsgasthuis* en de *Sint-Kathelijnepoort* naar de *Sint-Kathelijnekerk*. Twee poorten droegen de naam van een naburige lokatie *extra muros*: de *Overmolenpoort* en de *Warmoespoort*. De *Steenpoort* is een geval apart. Misschien ging het om de eerste in steen gebouwde stadspoort.

Voor de Brusselaars primeerde de ligging van de poorten dus op de bestemming van de wegen die erdoor passeerden. Het lijkt alsof elke buurt haar eigen poort wou. In die zin zou de *Sint-Goedelepoort* kunnen opgevat worden als de stadspoort van de buurt van de Sint-Goedelekerk, de *Coudenbergpoort* als de poort van de *Coudenberg*, enzovoort.

Indien beide vaststellingen worden samengevoegd, ontstaat het volgende beeld. Het lijkt erop dat bij de aanleg van de eerste stadsomwalling helemaal geen rekening werd gehouden met het bestaande wegennet. Meteen kan men het verband leggen met het feit dat er al evenmin rekening werd gehouden met de parochiale en territoriale

structuur van de oude nederzetting. Er lijkt dan weer wel een verband te bestaan tussen de stadspoorten en een aantal belangrijke buurten.

Desalniettemin moet er nog wat aandacht worden geschonken aan de *wiketten*. Men is er nog steeds niet uit wanneer de *wiketten* precies werden aangelegd. Daarover zijn momenteel geen historische of archeologische gegevens beschikbaar. Sommige historici waren van mening dat de *wiketten* samen met de stadsomwalling werden aangelegd. Anderen opperden dat dit pas in een latere fase gebeurde, omwille van verkeerskundige redenen. Om de 'hoofdpoorten' te ontlasten, werden op de secundaire wegen kleinere voetgangerspoorten ingeplant, waarlangs het 'lichtere verkeer' de stad in en uit kon.

De bewering over de secundaire wegen lijkt in een aantal gevallen plausibel (*Driesmolenwiket*, *Ruisbroekwiket*). Dit zou impliceren dat deze wegen reeds bestonden op het moment dat de stadsomwalling werd aangelegd. Vervolgens werden ze door de muur onderbroken, maar in een derde fase dan toch opnieuw geopend. De *wiketten* in de nabijheid van de Zenne werden vermoedelijk aangelegd ter ontduubeling van de moeilijk bereikbare stadspoorten (*Wolfswiket*, *sLeeuwwiket*, *Bogaardenwiket*, *Overmolenwiket* – zie figuur 4.67). De *wiketten* werden trouwens al vermeld sinds het einde van de 13^e eeuw, wat zou betekenen dat ze vrij snel na de aanleg van de stadsomwalling werden aangelegd.

Ook de benamingen van de *wiketten* zijn significant. Ze werden allen genoemd naar een nabijgelegen site *extra muros*: het *Ruisbroekwiket* naar het *Ruisbroek*, het *Bogaardenwiket* naar het *Bogaardengodshuis*, het *Overmolenwiket* naar *Overmolen*, het *sLeeuwwiket* naar de goederen van de familie *sLeeuws*, het *Driesmolenwiket* naar de *Driesmolen* en het *Wolfswiket* naar de goederen van de familie *Wolfs*.⁶⁴¹ Misschien voelden deze buurten zich verstoken van een 'hoofdpoort' en verkregen zij via deze 'wiketten' toegang tot de binnenstad?

4.3.3.4 De overvloed aan *Rechte straten*

Over organisch gegroeide steden als Brussel wordt wel eens beweerd dat er in de Middeleeuwen geen nieuwe, vooraf geplande straten werden aangelegd⁶⁴²:

“Maar in de Middeleeuwen legde men geen straten aan naar een vooraf opgesteld plan; die straten ontstonden min of meer toevallig, rondom het open marktveld, langs het water dat de stad doorsneed, eerst hier een huis en daar een huis,

⁶⁴¹ Het *Driesmolenwiket* en het *Wolfswiket* werden in de 16^e eeuw ook *Sint-Janswiket* genoemd, naar de installatie van een *Sint-Janskapel* in het poortgebouw (BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 245).

⁶⁴² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 7 ; min of meer letterlijk overgenomen in JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 53.

waaruit dan een soort van straat ontstond. De bouw van die huizen en de ligging was zo weinig regelmatig, dat vele latere straten oorspronkelijk verschillende namen hadden voor de delen, omdat men het geheel nog niet als één straat zag, maar veelmeer als een verzameling van aaneenreikende straatjes, waarin pas eenheid kwam toen er zo iets als een rooilijn ontstond.”

Uit het citaat blijkt dat vooral de morfologie en de toponymie van de middeleeuwse straten aanleiding geven tot die conclusie. Zoals alle clichématige uitspraken bezit ook deze uiteraard een grond van waarheid. Maar toch moet ze ook genuanceerd worden.⁶⁴³

Soms wordt wel eens aangehaald dat de huidige Nieuwstraat de allereerste ‘rechte straat’ van Brussel was. Samen met de loodrecht gepositioneerde Nieuwbrugstraat wordt ze vaak geciteerd als het eerste voorbeeld van kunstmatig ingeplante, rechtlijnige stratenaanleg.⁶⁴⁴ Deze bewering is onjuist. In de middeleeuwse toponymie van Brussel komt namelijk de straatnaam *Rechte straat* voor.

Het meermaals voorkomen van éénzelfde straatnaam gebeurde wel vaker in middeleeuwse steden. Brussel telde twee *Steenwegen*, twee *Groenstraten* en twee *Stoofstraten*. Meestal bleef het echter beperkt tot een twee- of drietal homoniemen. Daarop bestonden twee grote uitzonderingen: de *Nieuwstraten* en de *Rechte straten*. In het geval van de *Nieuwstraten* ging het duidelijk om een soortnaam – ‘nieuwe straat’ – die in een specifiek aantal gevallen evolueerde tot eigennaam *Nieuwstraat*.

Er kunnen minstens 17 middeleeuwse *Rechte straten* worden geteld. Voor een aantal van deze *Rechte straten* gold dat ze tegelijkertijd ook bekend stonden onder een andere naam (bijvoorbeeld: *Zavelstraat*, *Steenweg*, *Leuvenseweg*, *Hoogstraat*, *Oude Schaarbeekseweg*). Andere *Rechte straten* kregen eerst véél later een andere naam, vaak pas in de 16e of 17e eeuw (bijvoorbeeld: *Lakensestraat*, *Anderlechtsesteenweg*, *Broekstraat*). In de middeleeuwse periode stonden ze enkel bekend onder de benaming *Rechte straat*.

Vanzelfsprekend werd dit zo vaak voorkomende toponiem afgeleid van de soortnaam ‘rechte straat’. De verklaring lijkt simpel: een ‘straat die rechtdoor loopt’. Nu is het inderdaad zo dat enkele *Rechte straten* mooi rechtdoor liepen. Minstens evenveel *Rechte straten* bezaten echter één of meerdere bochten, met dien verstande dat de tussenliggende stukken weliswaar mooi recht liepen (zie figuur 4.68).

Deze situatie doet twijfels rijzen over de naamsverklaring ‘straat die rechtdoor loopt’. Mijns inziens moet deze worden genuanceerd of verfijnd, namelijk tot ‘straat die recht

⁶⁴³ Zie onder meer BOEREFIJN (2003), *Ideale uitleg*. Er zijn ook voorbeelden van rechte straten bekend voor het 11^e-eeuwse Normandië (GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 163).

⁶⁴⁴ DANCKAERT (1997), *Wijzigingen*, p. 58 ; DE POORTER (1996), *Archeologisch onderzoek*, p. 30.

door het voormalige landschap loopt'. In die zin zou het dan gaan om kunstmatig gecreëerde straten, die werden aangelegd zonder rekening te houden met de voormalige perceelstructuren en landschappelijke omgeving.

De casus van de huidige Lakensestraat – in de Middeleeuwen dus steevast *Rechte straat* genoemd – is zeer illustratief. Bij de reconstructie van het goederenbezit van de middeleeuwse 'buurt van de Lakensestraat'⁶⁴⁵ viel het op dat de goederen gewoonlijk werden gelokaliseerd ten opzichte van plaatselijke aanknopingspunten (*Lakenpoort*, *Begijnhof*) enerzijds en ten opzichte van kleine zijstraatjes (*straatje vander Elst*, *Infirmieriestraatje*, *Koningstraatje*) anderzijds. Bijzonder weinig goederen werden op de *Rechte straat* gelokaliseerd. Dat is vreemd. Men mag toch verwachten dat goederen eerder ten opzichte van de belangrijke uitvalsweg zouden worden gesitueerd. Dit opvallende gebruik bleef trouwens voortleven tot diep in de 15^e eeuw. Het ziet ernaar uit dat de inwoners bleven vasthouden aan oude ruimtelijke logica's.

Indien men de relatie van het wegennet tot de perceelstructuren bestudeert, valt op dat de parcellering van de bouwblokken en de oriëntatie van de zijstraatjes helemaal niet overeenstemden met de oriëntatie van de Lakensestraat (zie figuur 4.69). Dit geldt onder meer voor de hoofdas van het *Begijnhof*, maar bijvoorbeeld ook voor het *straatje vander Elst*, het *Kromstraatje* en het *Infirmieriestraatje*. Het *Infirmieriestraatje* bezat zelfs een knik om het 'beter' te laten aansluiten op de oriëntatie van de Lakensestraat (zie figuur 4.69). Ook de aanpalende huizenblokken volgden de oriëntatie van de straatjes en niet deze van de Lakensestraat.

De archeologische opgravingen die werden uitgevoerd op de site van het voormalige *Arme Klarenklooster* bevestigen deze vaststellingen. Het onderzoek maakte duidelijk dat het oorspronkelijke tracé van het *Infirmieriestraatje* schuin op de Lakensestraat was georiënteerd.⁶⁴⁶ Dit versterkt de hypothese van een kunstmatig geplande uitvalsweg, die werd aangelegd zonder rekening te houden met de oudere perceelstructuren en landschappelijke context. De Lakensestraat was dus duidelijk jonger dan de landschappelijke structuur. Pas later werd ook rekening gehouden met deze as. Het *Infirmieriestraatje* werd ingekort in de 17^e eeuw en vermoedelijk volgde nadien ook de rechte trekking ten opzichte van de Lakensestraat.

De straatnaam *Kromstraatje* verwees volgens Frieda Janssens simpelweg naar de kromme vorm van het straatje.⁶⁴⁷ Hoewel dit zeer logisch klinkt, wordt deze bewering door geen

⁶⁴⁵ VANNIEUWENHUYZE (2007), *Middeleeuwse wijk* ; VANNIEUWENHUYZE (2007), *Aanknopingspunten, straten en burenen*.

⁶⁴⁶ Mededeling van Britt Claes (verantwoordelijke archeologe).

⁶⁴⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 61.

enkel plan bevestigd. De grote tegenstelling tussen de benamingen *Kromstraatje* en *Rechte straat* is zeer opvallend. Misschien verwees de straatnaam niet naar de vorm van het straatje, maar naar de oriëntatie ten opzichte van de Lakensestraat. Net zoals de andere zijstraatjes gaf het straatje er schuin op uit (zie figuur 4.69).

De Lakensestraat mag zonder meer doorgaan als het ‘prototype’ *Rechte straat*. Via het perceelsplan van W.B. Craen kunnen ook de andere gevallen worden bestudeerd. Jammer genoeg blijft het vaak moeilijk om chronologische interpretaties vast te knopen aan morfologisch onderzoek. Het valt in sommige gevallen moeilijk in te schatten of de parcellering rondom een *Rechte straat* ouder dan wel jonger is. De inplanting van de in- en uitvalswegen leidde vanzelfsprekend tot de aantrekking van bewoning en functies waardoor de oude perceelstructuren werden aangetast.

Desalniettemin bestaan er nog een aantal karakteristieke voorbeelden. De inplanting van de *Anderlechtsesteenweg* buiten de tweede stadsomwalling houdt geen rekening met de omliggende parcellering (zie figuur 4.70). Men kan veronderstellen dat dit ook *intra muros* het geval was. Op verscheidene plaatsen staan de percelen van de Hoogstraat ‘scheef’ georiënteerd. Het lijkt erop dat de oriëntatie van die percelen een oudere logica volgde. De ‘kaarsrechte’ *Zavelstraat* onderscheidt zich sterk van de andere, gebogen zijde van de *Zavel* en van het omgevende stratenpatroon (*Blaassstraat*, *de Zekele* – zie figuur 4.71). De percelen van de Kartuizerstraat staan bijna allen ‘scheef’ georiënteerd (zie figuur 4.72). En bij een reeks andere straten merkt men op hoe vele percelen een knik maken, vermoedelijk om de oudere perceelslogica te combineren met de nieuwe oriëntatie van de *Rechte straat* (*Trapstraat*, *Leuvenseweg*, *Broekstraat*, *Oude Schaarbeekseweg* – zie figuur 4.73).

Als tweede belangrijke vaststelling geldt dat de meeste – zoniet alle – *Rechte straten* kunnen worden geïdentificeerd als in- en uitvalswegen. Daarenboven stonden verscheidene *Rechte straten* in connectie met een stadspoort van de eerste stadsomwalling. Omgekeerd beschikte elk van de zeven stadspoorten *extra muros* over een *Rechte straat* (zie figuur 4.68). Hieruit mag worden afgeleid dat er een nauw verband bestond tussen de kunstmatig ingeplante stadspoorten en de kunstmatig aangelegde *Rechte straten*.

Ook andere steden en dorpen bezaten een *Rechte straat* (bijvoorbeeld: Anderlecht, Velzeke-Ruddershove, Sint-Jans-Molenbeek, Wijk (Maastricht), Asse, Beigem, Gent, Antwerpen en Hasselt). Meestal bestond er slechts één enkel exemplaar en werd de

straatnaam verklaard als ‘een rechtuit lopende straat’. Volgens Jan Lindemans was deze verklaring echter niet valabel⁶⁴⁸:

“*Recht* komt veelvuldig voor, in de middeleeuwen, als een bepaling bij belangrijke verkeerswegen, inz. van heerwegen in de doortocht van grote agglomeraties. Het kan niet betekenen „recht” tegenover „krom” of „dwars” ; misschien „recht van richting” of „naar recht vastgesteld” ?”

P. Gorissen telde in het 15^e- en 16^e-eeuwse Hasselt vier *Rechte straten*. Ook hier kwamen ze voor onder een andere naam: *Nieuwstraat*, *Maastrichterstraat*, *Demerstraat* en *Kapelstraat*. Dat waren de vier (*rechte*) *kruisstraten*, die de Grote Markt verbonden met de stadspoorten.⁶⁴⁹ Het waren uitvalswegen, die niet zozeer opvielen omwille van hun (letterlijke) ‘rechtheid’, maar wel omwille van hun voornaam karakter. P. Gorissens besluit luidde dan ook⁶⁵⁰:

“Met « rechte straten » echter kan niets anders bedoeld zijn dan de « heerstraten », nl. die straten, die van de eene localiteit naar de andere lopen. Deze worden ten andere op Hasseltsch grondgebied ook « heerstraten » genoemd.”

Gesterkt door deze inzichten stel ik voor om de Brusselse *Rechte straten* te bestempelen als kunstmatig gecreëerde in- en uitvalswegen. Ze hielden geen rekening met de voormalige landschappelijke structuur. Het blijft echter moeilijk om deze morfologische en toponymische vaststellingen aan een historische en chronologische context te koppelen. De oudste vermeldingen van de *Rechte straten* verschenen in 1321. Vanaf dat moment komen ze met de regelmaat van de klok voor in het bronnenmateriaal (zie de lijst in bijlage I).

Het opduiken van de *Rechte straten* in het eerste kwart van de 14^e eeuw kan misschien in verband worden gebracht met twee tekstueel overgeleverde feiten. In 1291 beloofde hertog Jan I van Brabant om geen *wegegeld* te heffen binnen een mijl rond Brussel, tenzij in onderlinge overeenkomst met de schepenen van Brussel.⁶⁵¹ Het is overduidelijk dat deze bepaling betrekking had op het wegennet rondom de stad. In 1326 werd de *Cautside*

⁶⁴⁸ LINDEMANS (1952), *Toponymie van Asse*, p. 177.

⁶⁴⁹ Er waren nog andere gelijkenissen met de Brusselse *Rechte straten*. Het hodoniem *Rechte Demerstraat* was een andere benaming voor de *Hoogstraat*, die in Hasselt dus ook als *Rechte straat* werd betiteld. Verder klaarde P. Gorissen uit dat *Rechte Demerstraat* en *Demerstraat* dezelfde straat aanduiden. Via de toevoeging van ‘rechte’ werd geen andere straat bedoeld, maar werd een bepaalde eigenschap onderstreept (GORISSEN (1947), *Rechte straten*, p. 19).

⁶⁵⁰ GORISSEN (1947), *Rechte straten*, p. 18.

⁶⁵¹ BRON 47: *Voir, geloven wij dat wij noch niemen van onsen wegen en selen maken op die mile van Bruessele engeenrehande weghegelden, sij met onsen raide ende der scepenen gemeynlic van Bruessele.* (1 maart 1291)

van de stad Brussel voor het eerst vermeld. De tekstpassage suggereert dat deze dienst echter ouder was. Wellicht bestond er een verband tussen de oprichting van de *Cautside*, de heffing van het *weggeld* en de aanleg van de *Rechte straten*?

Het nauwe verband tussen de *Rechte straten* en de stadspoorten van de eerste stadsomwalling vormt een ander aanknopingspunt. Indien beiden samen of in onderling verband werden aangelegd, dan mag men de creatie van een aantal *Rechte straten* zeker terugvoeren tot de 13^e eeuw.

4.3.3.5 *Hameiden en wegenet*

De kwestie van de zogenoemde *hameiden* (*hameyden* of *hameidas*, ook *obbices* of *repaguli* genoemd) heeft al enkele Brusselse historici wakker gehouden. Philippe Godding wijdde er een integraal artikel aan. In zijn ogen maakten de *hameiden* (oudste vermelding: 1303) deel uit van de stedelijke verdedigingsinfrastructuur en waren ze opgebouwd uit een aarden talud en versterkt door middel van een palissade en eventueel ook een gracht.⁶⁵² Hij bracht ze in verband met de bescherming van een aantal buitenwijken rondom de eerste stadsomwalling (*Overmolen*, de Kapellewijk, het *Warmoesbroek* en de buurt rond de Vlaamsesteenweg). Philippe Godding situeerde hun aanleg in de loop van de 13^e eeuw, maar zeker en vast na de bouw van de eerste stadsomwalling en het verschijnen van deze buitenwijken.⁶⁵³

Philippe Godding diepte een hele reeks vermeldingen van de *hameiden* op en trachtte hun ligging te reconstrueren. Er lagen twee opeenvolgende *hameiden* aan *Overmolen* en *ten Kruisken*, één *hameide* bij de Vlaamsesteenweg, één in het *Warmoesbroek* en/of *Orsendal*, één buiten de *Coudenbergpoot*, één bij de *Zavel* en één ter hoogte van *Obbrussel*. In het *Warmoesbroek* liep tevens nog een *Hameidebeek* en in de buurt van de *Zavel* lag de *Hameidestraat*.

Hoewel het aartsmoeilijk is om de *hameiden* precies te lokaliseren⁶⁵⁴, ondernam Philippe Godding toch een poging. Het is vreemd dat hij daarbij twee tegenstrijdige interpretaties volgde. In enkele teksten was er sprake van de ‘*hameiden van de stad*’

⁶⁵² In het Oudfrans betekent *hameide* ‘barre’ of ‘barrière’; in het Middelnederlands slaat *hameide* op allerlei soorten afsluitingen (‘porte, herse, barrière, barricade, lieu enclos, et par dérivation, hameau’). In één tekst is er sprake van een muur (*contigue muro dicte ameide* – 1358). Volgens Philippe Godding waren de *hameiden* dus geen eenvoudige hagen, maar stellen dat de ze uit duurzaam (stenen) materiaal waren opgetrokken, leek hem al even onwaarschijnlijk (GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 254).

⁶⁵³ De *hameide* van Obbrussel lag buiten de tweede stadsomwalling en moest dus recenter zijn, net zoals de *hameide* buiten de Naamsepoort. Vermoedelijk ging het hier slechts om een ‘barbacane’, opgetrokken in dezelfde periode als de tweede stadsomwalling (GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 255).

⁶⁵⁴ “On a pu remarquer, à la lecture des textes cités ci-dessus, que ceux-ci ne permettent guère de reporter, sur un plan de la ville, la situation exacte des hamèdes.” (GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 255).

(*hameydas opidi Bruxellensis* – 1327 ; *quatuor ameidas opidi Bruxellensis* – 1336 ; *obbices Bruxellenses* – 1338). Dergelijke vermeldingen kwamen voor in clausules waardoor de schuldenaar een verschuldigde rente kon verschuiven naar een ander goed, op voorwaarde dat deze hypotheek binnen de ‘*hameiden* van de stad’ was gelegen. Deze clausule kwam frequent voor in de Brusselse akten, maar de ruimtelijke perimeter voor de vestiging van de hypotheek varieerde. Aangezien ook de *hameiden* werden aangewend, concludeerde Philippe Godding dat ze een precieze grens rondom de stad vormden.⁶⁵⁵ Wat verder in zijn artikel verkondigde hij echter een volledig tegenovergestelde mening.⁶⁵⁶

Philippe Godding poogde de interpretaties en vermeldingen te verzoenen op een reconstructiekaartje (zie figuur 4.74). Hij tekende het tracé van vier *hameiden* (de *quatuor ameidas opidi Bruxellensis* uit 1336). Nochtans suggereerde hij om aan dit precieze getal niet al te veel aandacht te schenken, vermits men er misschien gewoon de *hameiden* ‘situées aux quatre points cardinaux’ mee bedoelde, met andere woorden, ‘toutes les hameides entourant la ville’.⁶⁵⁷

In de jaren 1990 heropende Claire Dickstein-Bernard het dossier van de *hameiden*. Ze stelde vast dat deze bijvoorbeeld ook in Tienen voorkwamen⁶⁵⁸:

“Il s’agit donc ici de barrières placées sur les voies de circulation pour entraver le trafic des marchandises et contraindre ceux qui les transportent à payer une taxe au profit de la ville de Tirlemont, le “droit des hamèdes”. Nombre de mentions relatives aux hamèdes bruxelloises [...] indiquent précisément que ces dispositifs sont placées sur des voies de circulation, à l’extérieur de l’enceinte ancienne avant 1356, puis, après cette date, au-delà de la nouvelle muraille.”

Volgens Claire Dickstein-Bernard mochten de *hameiden* zeker niet als defensieve structuren worden aanzien.⁶⁵⁹ Dat betekent dat het geen verdedigingsgordels waren – zoals Philippe Godding ze tekende –, maar eerder een soort van barrières of slagbomen, die op de belangrijke inval- en uitvalswegen van de stad stonden opgesteld. Dat was immers een ideale plek om belastingen te innen.

⁶⁵⁵ “Lorsqu’il est question ici des hamèdes de la ville, il est certain que l’on entend indiquer une limite précise, matérialisée tout autour de la ville, out tout au moins sur la majeure partie de son pourtour.” (GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 252).

⁶⁵⁶ “Il ne semble pas que les hamèdes aient formé une enceinte continue autour de la ville, quel que soit leur rôle défensif exact.” (GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 257).

⁶⁵⁷ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 258.

⁶⁵⁸ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 97-100.

⁶⁵⁹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 100.

De bewaarde stadsrekening van oktober 1405 ondersteunt deze interpretatie. De portiers van zes poorten van de tweede stadsomwalling ontvingen een speciale vergoeding voor het sluiten en openen van de *hameiden*.⁶⁶⁰ Meer dan waarschijnlijk bevonden deze *hameiden* zich net buiten de stadspoorten. Slechts zes van de zeven stadspoorten waren uitgerust met een dergelijk controlesysteem. Het ziet er dus naar uit dat de *hameiden* opschoven met de stad en de stadsomwallingen. Ze zorgden dus niet voor de bescherming van de wijken rondom de eerste stadsomwalling.

De rechtzetting van Claire Dickstein-Bernard hield in dat de *hameiden* vooral in verband moeten worden gebracht met het stelsel van in- en uitvalswegen. Het is dus interessant om hier – als derde in de rij – het dossier van de *hameiden* nog eens te heropenen. De ligging van de *hameiden* verschaft immers aanwijzingen over de relatie tussen het wegennet en de handelsstromen en de daaraan gekoppelde inning van indirecte belastingen. Daarom heb ook ik een poging ondernomen om de *hameiden* op een kaart te reconstrueren, niet meer als tracés, maar als puntrelicten.

De lokalisatie van de *hameiden* is allesbehalve gemakkelijk. Daarvoor is een minutieus bronnenonderzoek en een reconstructie van het primitieve kadaster noodzakelijk. Toch ben ik erin geslaagd om er elf bij benadering aan te duiden (zie figuur 4.75). Het is echter niet zeker of deze elf *hameiden* ooit tesamen hebben bestaan.

Zoals vermeld bestond er ook een verband tussen de *hameiden* en de stadspoorten. In een aantal bronvermeldingen worden deze *hameiden* gelokaliseerd op de *Steenweg* en de *Rechte straat* (huidige Broekstraat), gekende invalswegen van de stad (zie hoger). In andere gevallen werden de *hameiden* gekoppeld aan een bestemming: *Ransvoord*, *Molenbeek*, *Laken*, *Schaarbeek*, *Nieuwenbos*, *Ukkel*, *Vorst* en *Veeweide*. Ook hier vond men ze dus meer dan waarschijnlijk op invalswegen. Het is niet duidelijk of er per bestemming – en dus per invalsweg – een aparte *hameide* werd geplaatst.

Er is ook nog sprake van *hameiden* ter hoogte van *ten Kruisken*, buiten de *Coudenbergpoot* en buiten de *Driesmolen*. De twee eerste mogen in verband worden gebracht met twee *Rechte straten*, respectievelijk de latere en huidige Anderlechtsesteenweg en de huidige Naamsestraat. De pas in 1496 vermelde *hameide* buiten de *Driesmolen* valt moeilijker te interpreteren. Misschien is dit een aanwijzing voor het bestaan van een vroegere uitvalsweg in de richting van *Ransvoord* en *Dilbeek*.

Al naargelang de ligging kunnen er dus verscheidene groepen *hameiden* worden aangeduid. Enkele *hameiden* bevonden zich onmiddellijk buiten de eerste

⁶⁶⁰ BRON 186: *Item, 12 portiere ten 6 porten buten, van den ameyden te slutene ende te ontslutene, 7 s. g. vlemsch.* (oktober 1405)

stadsomwalling. Op de linker Zenneoever lagen de *hameiden* allen vlakbij of ter hoogte van de *Kleine Vesten*. Enkele *hameiden* van deze twee groepen lagen op straten die bekend stonden als *Rechte straten*, terwijl anderen eerder op vroegere in- en uitvalswegen schijnen te liggen. Zoals de stadsrekening van oktober 1405 aangeeft, situeerde de derde groep *hameiden* zich buiten de stadspoorten van de tweede stadsomwalling. Er werden *hameiden* gesignaleerd op de uitvalswegen naar Vorst en Ukkel (buiten de *Obbrusselpoort*⁶⁶¹), buiten de *Coudenbergpoot* en buiten de *Leuvensepoot* (zie figuur 4.75).

Deze groepen *hameiden* zijn een verklikker voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad. Ze geven tegelijkertijd een idee van het stelsel van in- en uitvalswegen én van de middeleeuwse stadsuitbreidingen (van de eerste stadsomwalling via de *Kleine Vesten* naar de tweede stadsomwalling).

4.3.3.6 Besluit

Uit de voorgaande punten valt op te maken dat het wegennet van het middeleeuwse Brussel een grondige evolutie heeft ondergaan. Vermoedelijk was dat de *Ridderstraat* de belangrijkste primitieve uitvalsweg van Brussel. Deze weg verbond een aantal oude Gallo-Romeinse *villae* op de linker Zenneoever met de pre-stedelijke en ‘uitbreidingskern’ van de *Coudenberg*. De weg volgde gedeeltelijk de loop van de *Molenbeek* en kruiste de oude *Schapenbaan*.

Naarmate de stad evolueerde tot een regionaal afzetcentrum, ontstond er een uitgebreid netwerk van verbindingswegen tussen Brussel en de omliggende dorpen. Dit netwerk werd in de tweede helft van de 12^e of het eerste kwart van de 13^e eeuw vervangen door een kunstmatige structuur van een stadsomwalling en uitvalswegen (*Rechte straten*).⁶⁶² Hierbij werd weinig of geen rekening gehouden met de voormalige territoriale structuren (het wegennet, de parochies en buurten, het reliëf). Het lijkt er sterk op dat de stad Brussel daardoor een nieuwe ruimte genereerde. Invalswegen, stadsomwalling en stadspoorten vormden dankbare controlemiddelen en trokken activiteiten aan. Voorlopig is het nog niet duidelijk aan wie dit initiatief precies moet worden toegeschreven, al lijkt de hertog van Brabant er zeker bij betrokken.

⁶⁶¹ Claire Dickstein-Bernard publiceerde een afbeelding van wat de ‘hameiden’ buiten de *Obbrusselpoort* zouden moeten voorstellen (DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 98-99).

⁶⁶² Dit werd ook elders vastgesteld, bijvoorbeeld in middeleeuws Gascogne: “On n’insistera jamais assez sur l’importance des nombreux centres de peuplement surgis du XIe au XIVe siècle, castelnaux et bastides. Ils ont multiplié les chemins secondaires et commandé un redéploiement des réseaux existants. Dans quelques cas, le village s’installe sur la route déjà en place, mais la plupart du temps, c’est le village qui lance dans le terroir ses tentacules pour atteindre aux plus lointains hameaux et aux terres à défricher.” (LOUBÈS (1982), *Routes*, p. 54)

De structuur gaf ook aanleiding tot het ontstaan van een karakteristieke toponymie. De Hoogstraat werd de belangrijkste uitvalsweg. Hij verbond Brussel met het belangrijke zuidelijke hinterland en bestemmingen als Nijvel en Kamerijk. Omwille van de politieke en diplomatieke relaties met Vlaanderen en Leuven, speelden ook de Leuvenseweg en Vlaamsesteenweg een belangrijke rol. Ik stel hier dan ook een omgekeerde evolutie voor dan deze die Jan Verbesselt vooropstelde⁶⁶³:

“Het spreekt vanzelf dat eens Brussel de hoofdstad van het hertogdom Brabant werd in de 12de eeuw het Wegennet [sic] op Brussel werd afgestemd en het het Leuvense en Nijvelse Wegennet [sic] verdrong.”

4.3.4 Wegennet en handelsstromen

Het is uiteraard niet de bedoeling om een integrale studie van de marktplaatsen en hallen van middeleeuws Brussel te ondernemen. Wel wordt nagegaan op welke manier deze ruimten werden ingeplant in het stedelijke wegnnet.

Hogerop werden reeds een aantal morfologische aspecten behandeld. Hier wordt gekozen voor de invalshoek van de handelsstromen. Vele marktplaatsen waren gekoppeld aan één of meer handelsproducten. Door de afkomst en het belang van deze producten te bestuderen in relatie tot de ligging van de marktplaats, kan men een inzicht verwerven in de ruimtelijke patronen van het wegnnet en van de stedelijke ruimte in haar geheel.

4.3.4.1 Graan

Graan was en is nog steeds een basisbestanddeel van de voeding. De aanvoer van graan mag daarom worden beschouwd als één van de basisbehoeften van een stedelijke samenleving. Dat was in een middeleeuwse stad als Brussel niet anders. Het is relatief ‘eenvoudig’ om de middeleeuwse graanhandel van Brussel in kaart te brengen.⁶⁶⁴ De

⁶⁶³ VERBESSELT (1995), *Oud wegnnet*, p. 124.

⁶⁶⁴ Ik behandel hier enkel de graantoevoer naar de stad. Binnenin de stad bestond er ook een ‘graancircuit’ (terminologie van Claire Billen en Ruben Verbist: BILLEN (1991), *Binche et sa campagne*, p. 96 ; VERBIST (2007), *Molen*, pp. 468-469), met de molens, het Korenhuis, het stadhuis, de Waag en de vele bakkerijen als knooppunten. Voor de ‘broodproef’ werd door het stadsbestuur bijvoorbeeld een vaste procedure ingesteld, waarbij men in het Korenhuis graan diende te kopen, dat achtereenvolgens naar het stadhuis, naar de Waag en terug naar het stadhuis werd gebracht (BRON 370: *Hier na volght hoe men de proeve van den brode van jaere te jaere in toecomende tiden stellen sal ende wies men daer toe sculdich sal sijn te doene. Item, selen de rentmeesteren van der stad alle jaere ten tide sijnde in de maent van meerte of der omtrint metten scepenen van der stad gaen int corenhuys ende selen doen copen van den besten grane dat int corenhuys comen sal [...] ende elc graen sal men doen in enen sac bezunder ende elken ende elken toe zegelen metten schepenen zegelen in presentien van den scepenen ende rentmeesteren voirseit ende de zacke metten grane sal men vueren in der stadhuys. [...] ende dan selen de voirseide wethouderen metten*

toponymie, de stadsordonnanties en de stedelijke boekhouding bieden interessante aanknopingspunten.

Vooreerst de toponymie. Slechts twee toponiemen houden op het eerste gezicht verband met graan – en meer specifiek koren – of met de graanhandel: *Korenhuis*(straat) en *Pongelmarkt*. Deze plaatsnamen duiden de twee specifieke marktplaatsen voor het graan aan. De hertogelijke hal, het *Korenhuis* (oudste vermelding: 1292⁶⁶⁵) was een rudimentair driehoekig gebouw gelegen op een driehoekig pleintje (het huidige Oud *Korenhuis*). Sommige historici zagen hierin de tegenpool van de *Nedermarkt* en bestempelden dit pleintje als ‘le marché du haut de la ville’.⁶⁶⁶

Enkel de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg geeft dit gebouw weer (zie figuur 4.76). Het gebouw werd in het begin van de 17e eeuw gesloopt.⁶⁶⁷ In en rond het *Korenhuis* vond de groothandel in graan plaats. Het *Korenhuis* vormde het middelpunt van een ‘vrijheid’ of ‘singel van het *Korenhuis*’.

Via de *Korenhuisstraat* bereikte men de *Pongelmarkt*, een straat gelegen tussen het *Sint-Jansgasthuis* en de *Forchierstraat*. Hoewel het bestanddeel ‘pongel’ niet expliciet naar graan of koren verwijst, brachten de meeste historici het in verband met de kleinhandel in graan. Passages uit de middeleeuwse stadsordonnanties bevestigen dit.⁶⁶⁸ Kortom, zowel de groot- als de kleinhandel in graan vonden plaats in dezelfde hoek van de 13^e- en 14^e-eeuwse stad.

In de nasleep van een hevige stedelijke opstand vaardigde het stadsbestuur van Brussel op 20 januari 1422 een stadsordonnantie uit waarin een belangrijke maatregel werd opgenomen in verband met de graanhandel. Er werd beslist dat geen enkele kleinhandelaar in graan (*corenbitere*) of andere Brusselaar voortaan graan in Henegouwen of elders mocht aankopen en vervolgens verder verkopen of vervoeren

rentmeesteren ende metten gesworenen van den beckeren gaen in de wage [...] Dat gedaen sijnde selen de voirseide wethouderen metten rentmeesteren tvoirseide graen weder omme doen vueren in der stad huys ende selen mede gaen. (s.d.)

⁶⁶⁵ DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 56 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 237 ; MARTINY (1992), *Architecture civile et militaire*, p. 42.

⁶⁶⁶ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, pp. 244 & 271.

⁶⁶⁷ DANCKAERT (1997), *Wijzigingen*, p. 60.

⁶⁶⁸ BRON 110: *Item. Dat niemant die graen vercoopt noch andre coorenwert ter voirveystren, en gheen cooren noch graen coopen sal op de Ponghelmerct, de clocke en zy ierst gheluydt weder te wercke te gane, op drie pond ende tcooren verboert alsoe dicke alse hijt dade.* (1360) ; BRON 296: *Item, zal een yegelijc portere ende ingeseten binnen deser stad of Vryheit geseten, mogen bringhen in de Pongelmerct, te weten des maendaeghs, goensdaeghs ende des vriendaeghs tot III zisteren graens toe ende niet meer ende dat mogen vercoppen zonder lepele dair af te gevene, alsoe men dat van outs geploghen heeft.* (17 mei 1462) ; BRON 377: *Item, dat nyeman in de Ponghelmerct negheenen sack setten en sal boven drie zister groet, soe wie dat dade hij waerts op twintich scellinge swaerts.* (s.d.)

(voert te vercoepene ende nederweerts te vuerene), zonder het binnen de stad Brussel te brengen.⁶⁶⁹ Uit deze stadsordonnantie valt duidelijk af te leiden dat de graanaanvoer naar Brussel hoofdzakelijk uit Henegouwen afkomstig was. Met deze maatregel trachtte het stadsbestuur een soort graanstapel te creëren. Méér dan waarschijnlijk namen het *Korenhuis* en de *Pongelmarkt* hier – letterlijk – een centrale plaats in. Zij bevonden zich geografisch gezien aan het begin- of eindpunt van de handelsweg in de richting van Henegouwen.

In de stadsordonnantie was er sprake van het graan verder ‘neerwaarts’ voeren. Dit wijst misschien op de handel per schip stoomafwaarts de Zenne. De oudste expliciete vermelding over de graanhandel op de Zenne komt uit de *notatia* over het domein van Sint-Pieters-Leeuw. De inwoners waren verplicht om het graan naar de *Sint-Othelebrug* in Brussel te brengen, waar het vervolgens in de schepen werd overgeladen.⁶⁷⁰ Volgens Georges Despy stamden deze plichten uit het einde van de 11^e of het begin van de 12^e eeuw.⁶⁷¹

De volgende vermeldingen dateren pas uit de 15^e eeuw. In 1448 meldden de rentmeesters dat het zogenoemde ‘broodschip’ niet meer kon uitvaren wegens het dichtslibben van de Zenne.⁶⁷² In een stadsordonnantie uit 1462 wordt vermeld dat de uitvoer van graan buiten de ammanie over water gebeurde.⁶⁷³ Uit al deze documenten komt Brussel als overslagplaats naar voor. Graan werd over land aangevoerd en in Brussel verhandeld, hetzij voor plaatselijk gebruik, hetzij voor verder transport over water.

Ondanks het toenemende belang van het graantransport over water bleven *Korenhuis* en *Pongelmarkt* ook in de 15^e eeuw het centrum van de graanhandel. Op 6 juli 1449 nam het

⁶⁶⁹ BRON 211: *Item, dat negheen corenbitere of ander persoene van Bruessel hem aen coren geneerende, van nu voertaene gheenrehande graen buten der stad van Bruessel in Henegouwe noch elder coepen en sal moegen noch doen coepen of gaderen om voert te vercoepene ende nederweerts te vuerene, sonder doer de stad van Bruessel te lyden, hij een sal datselve graen moeten bringen in der voirseide stad van Bruessel ende dairtoe alle datselve graen dat hij buten gecocht ende liggende heeft. Sowie contrarie hieraf dade, dat hij staen sal ter correctien ende ordinancien van den amman, scepenen, burgermeesteren ende raidsliden van der stad.* (20 januari 1422)

⁶⁷⁰ BRON 21: *Duas angarias debent : in angaria, si triticum est, IIIIor modios portant, si siligo est, quinque, si avena, sex, usque pontem Senne in Brosele, qui appellatur Sancte Othele [sic], mensuratos eadem mensura qua ipsi avenam solvunt, et de ponte sublevatur asser unus ut per pontem grana transfundatur in navim.*

⁶⁷¹ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 253.

⁶⁷² BRON 249: *Te weten des maendaghs, des goensdaighs ende des vrydaighs elc van desen drien daigen. Te weten, eens voere der noenen ende eens nader noenen ende eens des donredaighs omme dat broetscep vuyt te varenen ende niet meer.* (1448)

⁶⁷³ BRON 296: *Item, soe wie ennigerande graen coept om voirt te vercoepenen yegen anderen personen dan die buycvast binnen deser stad woenen ende hij dat selve graen te watere uutvuert om buyten der ammannien te vercoepene, dairaf zal de vercoepere moeten lepel gheven.* (17 mei 1462)

stadsbestuur een aantal maatregelen tegen de verkoop van verdorven graan. Daartoe werden enkele controleurs aangesteld, die alle marktdagen aanwezig dienden te zijn in het *Korenhuis* en op de plaatsen waar men graan placht te verkopen.⁶⁷⁴

Een tiental jaar later verpachtte Filips de Goede het *Korenhuis* met het bijhorende lepelrecht aan de stad Brussel. Op die manier werden de poorters en ingezetenen van de Vrijheid van Brussel vrijgesteld van de belasting van één lepel graan, die de hertog van Brabant op elke graantransactie hief, op voorwaarde dat het graan op hun eigen goederen werd geoogst. De overige graantransacties en de graanuitvoer bleven wel belastbaar.⁶⁷⁵ Waarschijnlijk vaardigde de stad in dat kader ook de ‘geboden van het *Korenhuis*’ uit, waaruit overduidelijk blijkt dat de graanhandel zich centreerde in het *Korenhuis*, de ‘Vrijheid van het *Korenhuis*’ en de *Pongelmarkt*.⁶⁷⁶

Dat de middeleeuwse graantoevoer van Brussel dus hoofdzakelijk over land liep, kan verder nog worden afgeleid uit een stadsordonnantie uit 1465 met betrekking tot de inning van het cautsidegeld, een belasting op handel en transport ten voordele van het onderhoud van het wegennet. Hierin werd gesignaleerd dat vele pachters trachtten te ontsnappen aan deze belasting wanneer zij de graan- of korenpacht met wagens, karren, paarden of kruiwagens naar hun meesters in de stad brachten.⁶⁷⁷ Ook in de ‘geboden van het *Korenhuis*’ werden deze vervoersmiddelen vermeld.⁶⁷⁸

Een interessant document uit de stedelijke boekhouding synthetiseert en bevestigt het voorgaande plaatje volkomen. In mei 1464 lieten de vier rentmeesters de stedelijke

⁶⁷⁴ BRON 265: *In den yersten dat men stellen sal ende oirdineren van sheren ende van der stad wegen goede manne met enen scrivere diemen meyndt de heere ende der stad daer toe orberlixste sijnde, de welcke enen behoirliken eedt daer toe ten heylegen selen doen ende die selen alle merct dage int corenhuys eert geclopt sal sijn ende alle dage ten plaetsen daermen dagelijcx graen pleecht in te coepen ende te vercoepen gaen ende visiteren alle tgraen daer sijnde oft comenen ende soe verre sij aldair ennich ongeve graen vinden dat selen sij doen opsetten ende niet laten vercoepen ende brengen dat bij den heere ende bij der wet [...]* (6 juli 1449).

⁶⁷⁵ BRON 294: *Voertaen selen alle de poerteren ende ingesetenenen binnen onser voirseider stadt oft huerer vryheyt geseten ende woenende huere graen oft saet op huers selfs goede ende erve gewassen oft hen van hueren renten ende pachten innecomende, mogen solderen, selve slijten ende oick voert te Bruessel buyten den voirseide corenhuyse ende sijnen cingel oft in oft voere den voirseide corenhuyse met schotelen eenen jegelijcken moegen vercoopen, sonder ennigen lepel daer aff te gevenen. Maer oft die cooper tselve graen oft zaet voert vercochte oft vuytvueren woude om bujiten te vercoopenen, Soe is ende sal hij daer af den lepel moeten betalen [...]*. (3 maart 1460)

⁶⁷⁶ BRON 377.

⁶⁷⁷ BRON 299: *In den iersten, soe wanneer yeman van buyten hier in der stad ennich graen of coren bringt, het zij met wagenen, kerrene, perden of crudewagenen, seggende dat hij dat sijnen meester of meesters bringt van pachte ende men de contrarye daer after waerheyt bevonde, dat hij verbueren sal alsoe dicwille alst gevalt de boete van drien ouden groten, te bekeeren der afdeen derdendeel den heere, dander der stad ende tderde der vorseide cautsiden.* (25 september 1465)

⁶⁷⁸ BRON 377: *Item, dat nyeman peerde, noch wagen, noch kerren en sal laten staen int corenhuys op die merctdach, dat den coeman letten mochte op twintich scellinge swaerte. Item, dat nyeman int corenhuys comen en sal met sinen crudewaghenen het en sij geclopt op vijf scellinge. (sine dato)*

voorraden rogge inventariseren door de gezworen korenmeesters van de stad.⁶⁷⁹ Uit het overzicht blijkt dat de stad haar voorraden hoofdzakelijk opsloeg in de torens en poorten van de stadsomwallingen, alsook in het stadhuis en in het *Munthuis*.⁶⁸⁰ Per lokatie werd het aantal bewaarde mudden rogge genoteerd, eventueel met aanduiding van de specifieke ruimten of zolders waar de rogge zich bevond.

De stad Brussel bezat in mei 1464 in totaal ongeveer 2930 mudden, goed voor 857.680 liter rogge. Indien de hoeveelheden rogge per bewaarplaats in een grafiek worden uitgezet, dan blijkt opnieuw hoezeer de graanhandel op het zuiden was gericht (zie figuur 4.77 en 4.78). In de *Obbrusselpoort* – aan het uiteinde van de Hoogstraat – werd 39% van de roggevoorraad bewaard. Voeg daarbij de graanvoorraden in de *Blekerijspui* (15,7%), de *Slagmolen* in *Obbrussel* (1,5%), de *Anderlechtsepoort* (2%) en de *Wollendriestoren* (1,8%) en men bekomt 60% van de roggevoorraad die in het zuiden van de stad werd opgeslagen. De overige lokaties met een min of meer grote voorraad rogge waren het *Munthuis* (12,5%), het stadhuis (10,5%) en de *Sint-Kathelijnepoort* (9,5%). In alle andere lokaties werd minder dan 5 % van de totale voorraad rogge bewaard.

Als laatste punt maak ik een verre sprong terug in de tijd. Alphonse Wauters en in zijn navolging Jan Verbesselt maakten melding van het feit dat de poorters van Overijse vrijstelling van het lepelrecht genoten op de Brusselse markt. Alphonse Wauters verwees naar een oude kroniek waarin vermeld werd dat deze vrijstelling werd verleend door Otto, zoon van Karel van Frankrijk en hertog van Neder-Lotharingen in de periode 1001-1005.⁶⁸¹ Dit zou betekenen dat de Brusselse korenmarkt zeer oud zou zijn. Ik weet niet in welke mate men geloof mag hechten aan deze datering.⁶⁸² Noch de kroniek, noch de historici vermeldden hun bronnen. De oudste vermelding van Brussel zelf dateert trouwens pas van rond 1015-1020.

⁶⁷⁹ BRON 298: *Hier na volght de provande in rogge die de stad op huer poerten ende zolderen hadde overmeten ten bevelen van Vrancken Rolibuck, Henricke van der Noot, Godeverde Taeye ende Gielijse de Weerdt, rentmeesteren, bij den gezworenen corenmeesteren van deser stad van Bruessel in de maent meye anno LXIII^{tich}*. (mei 1464)

⁶⁸⁰ In de zolders van het Leuvense stadhuis werden verscheidene architecturale elementen teruggevonden die wezen op de mogelijkheid tot graanopslag. Hoewel deze functie van de zolder niet via de archiefbronnen bekend is, valt er wel uit af te leiden dat de stad af en toe graanvoorraden aanlegde (SMEYERS (1998), *Leuvense stadhuis*, p. 196). Voor Brussel geldt dus de omgekeerde situatie: de geschreven bronnen wijzen op graanopslag in het stadhuis, maar het is vooralsnog niet duidelijk waar en hoe dit precies gebeurde.

⁶⁸¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 15 ; WAUTERS (1972), *Environs*, IX, p. 442 ; VERBESSELT (1954a), *Ontstaan*, p. 47. De passage luidt *Othonis ducis exstat diploma in Ischa Superiori quo datur dictis incolis immunitas in oppido Bruxellensi a cochleâ [sic] frumentari in venditione frumentorum suorum* (WAUTERS (1972), *Environs*, IX, p. 442) en is afkomstig uit de *Annales mss. B. Gudilae*.

⁶⁸² Ter vergelijking, in de Henegouwse steden Mons, Binche en Le Quesnoy werd de belasting op de graanhandel ingesteld vóór het overlijden van graaf Boudewijn V (BILLEN (1991), *Binche et sa campagne*, p. 96).

Los van de datering is het historische feit misschien wel correct. Als de inwoners van Overijse effectief vrijstelling van het lepelrecht genoten, dan hield dit vermoedelijk verband met de korenmarkt van het *Korenhuis* en de *Pongelmarkt*. Dat was althans de plaats waar het lepelrecht in de 15^e eeuw werd geheven. Jan Verbesselt bracht de marktplaats echter impliciet in verband met de *portus* in de buurt van de Sint-Niklaaskerk.⁶⁸³ Geen enkele middeleeuwse bron maakt echter gewag over graanhandel in die omgeving.

Het totaalbeeld dat uit deze bronnen kan worden gedistilleerd, spreekt voor zich. Middeleeuws Brussel werd in hoofdzaak vanuit het zuiden voorzien van graan.⁶⁸⁴ De graanmarkten en -hallen sloten aan op het wegennet in zuidelijke richting en de grootste graanvoorraden werden in het zuidelijke gedeelte van de stad aangelegd. Ter vergelijking, een gelijkaardig verband tussen de ligging van de graanmarkten, de landhandel en het hinterland werd ook vastgesteld voor middeleeuws London.⁶⁸⁵

4.3.4.2 De Vismet

Samen met brood (graan) vormden vis en vlees de hoofdbestanddelen van het middeleeuwse menu. Naast de graantoevoer diende de stad zich dus ook te voorzien van vlees en vis. Beide producten mogen in zekere zin als equivalenten worden beschouwd. Het vissers- en het vleeshouwersambacht vormden in 1289 nog één geheel (*onsen lieven vrienden den vischeren ende den vleeschhouweren van Brueselle, allen denghenen die hen aen dambacht generen*).⁶⁸⁶ De hertog van Brabant vercijsde hen in dat jaar de *Vismarkt*.⁶⁸⁷

⁶⁸³ VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, p. 6.

⁶⁸⁴ Dit werd trouwens ook opgemerkt door Claire Dickstein-Bernard: “C’est par là que pénètre dans la ville le charroi venant du Sud, du Hainaut et de Flandre Gallicante d’où, des sources plus tardives le précisent, proviennent à Bruxelles des céréales panifiables.” (DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 56) Claire Billen merkte op dat Henegouwse stad Binche een belangrijke rol speelde in de zuid-noordhandel in graan (BILLEN (1991), *Binche et sa campagne*, p. 97).

⁶⁸⁵ “By 1300 the city of London contained four principal grain markets serving different localities within the city, and sited at strategic nodes in its transport network. The character of those markets thus reflects the regional origin of the grain sold in them, the means by which it was transported to London, and the other commercial interests of those who dealt in it.” (CAMPBELL, GALLOWAY, e.a. (1993), *Grain supply*, pp. 28 & 102-104)

⁶⁸⁶ DELIGNE, BILLEN & KUSMAN (2004), *Bouchers bruxellois*, p. 76. Het samengaan van het vissers- en het vleeshouwersambacht is ook voor andere steden vastgesteld (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 174).

⁶⁸⁷ BRON 45. Uit een privilege van Maria van Bourgondië uit 1477 blijkt dat de beide ambachten deze cijns nog steeds betaalden, hoewel deze onder de regering van Karel de Stoute ‘onrechtmatig’ werd verhoogd. BRON 307: *Item, hoewel bij wilen hertogen Janne van Brabant ende zijnen oepenen besegelden brieven van der daten IIe L XXXIX, des disendaigs in de Sinxendage, den visscheren ende vleeschouweren van Bruessel, die hen aen dambacht generen, verleent is geweest de Vischmerct der selver stad, om dertich ponden loevenschen, jairlix ende erffelix cheins, ende om XX s. lovenschen voir den rentmeester ten lijfcoope ; ende dat zij die, om den selven cheins, gebruyct ende beseten hebben totten overlidene wilen hertogen Philips van Bourgoingnen, soe hebben zij, boven ende contrarien dien, bij tide*

Chloé Deligne wees erop dat bepaalde Brusselse families zich zowel met de vis- als de vleeshandel inlieten.⁶⁸⁸ Niet toevallig lagen *Vismarkt* en *Vleeshuis* vlak bij elkaar (zie figuur 4.79).⁶⁸⁹

Toch verschilden vis en vlees op het vlak van afkomst en ‘productieproces’. Om het simpel te stellen: vis kwam uit het water, vlees van op het land. Vis werd gekweekt en/of gevangen en kon zonder veel tussenstappen worden verhandeld. De kweek en de verzorging van vee namen daarentegen veel meer tijd en plaats in beslag. Vervolgens kwam het voedselproduct in handen van vleeshouwers, die zorgden voor de slachting en verwerking tot verhandelbare stukken vlees. Dit verschil vertaalde zich aan het einde van de ‘productieketen’ ook in het bestaan van aparte handelsmarkten. Vis werd verkocht op de *Vismarkt*, vlees in het *Vleeshuis*.

De ‘Brusselse vis’ lijkt vanzelfsprekend afkomstig te zijn uit de belangrijkste rivier in de omgeving, de Zenne. In 1312 verleende hertog Jan II van Brabant de Brusselaars officieel het recht om te vissen in de Zenne.⁶⁹⁰ Het middeleeuwse toponiem *Viszerszenne* – later ook *Groenvisserszenne* of *Groenvisserszennestraat* – alludeerde op de aanwezigheid van visreservoirs (*savoiren*) in de rivier, gelegen tussen het *Sint-Gorikseiland* en de *Schipbrug*.⁶⁹¹ Chloé Deligne citeerde een reeks namen van zoetwatervissers die bezittingen hadden in de onmiddellijke omgeving van de Zenne en de benedenstad.⁶⁹² In de tweede helft van de 15e eeuw werd er bovendien een ijzeren stok bij de *Sint-Gorikskerk* geplaatst, waaraan de groenvissers hun visgerief moesten spiegelen.⁶⁹³ Ik vermoed dat die buurt dan ook omschreven mag worden als de vissersbuurt van middeleeuws Brussel. De *Vismarkt* lag echter elders.

wilen hertogen Karels belast geweest dair voere te geven vijftich ponden loevenschen, tsjaers, ombehoirlic ende tegen recht [...]. (4 juni 1477).

⁶⁸⁸ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 174.

⁶⁸⁹ DELIGNE, BILLEN & KUSMAN (2004), *Bouchers bruxellois*, pp. 74-75.

⁶⁹⁰ BRON 380: *Bij acte van den hertogh Jan Brabant de a° 1312 is verleent aen dingsetenen der stadt Brussele het privilegie van te moghen visschen op de Riviere de Zenne soe binnen deselve stadt als oock op haere cuijpe ofte banlieu, [...].* (s.d.) Zie ook DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 175. Later werd dit privilege wel beknot. Zie bijvoorbeeld BRON 306 ; BRON 311 ; BRON 198.

⁶⁹¹ Enkele van deze *savoiren* of *savoeren* werden bij archeologische opgravingen ontdekt (MODRIE (2003), *Quartier des poissonniers*, p. 98). Ook de stadsordonnanties en de hertogelijke cijsregisters maken er melding van, zijn bijvoorbeeld BRON 269: *Bij alsoe oft den ghenen van hen eenich goet van gruenen visschen, van alen, van palingen oft anderen overbleve op eenigen van den vorseiden merctdaigen onvercocht, dat hij die niet en sal moigen leggen in der Zinnen oft op savoiren binnen der stadt of oude [?] vrijheyte van Bruessel [...].* (s.d.)

⁶⁹² DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 174-175.

⁶⁹³ BRON 311: *[...] dat van nu voirtaen nyemant die int ambacht van den gruenvisschers niet en is en sal moigen visschen in der voirseide rivieren van der Zynnen met gheenre andere alame dan met eender waegen vier ellen lanck gebreyt op eenen stock alsoe groot zijnde als den yseren stoc is die op Sinte Goericx kerckdoere hangende es, [...].* (19 mei 1484)

Uiteraard was de vis niet enkel afkomstig uit Brussel zelf. Het bestaan van het zoutvisserijambacht – dat zich op een bepaald moment afscheurde van het (groen)visserijambacht – wijst op de handel in zeevis. Deze vis werd vermoedelijk via de Zenne – de kortste weg naar zee – aangevoerd. Geregeld schonken of verpachtten de hertogen van Brabant het recht om te vissen in de Zenne aan particulieren. In de loop van de 13^e en 14^e eeuw werd een groot aantal visvijvers en –reservoirs aangelegd rondom de stad.⁶⁹⁴

Met dit plaatje in het achterhoofd zou men kunnen verwachten dat de *Vismarkt*, de eindschakel in de ‘handelsketen’, zich in de buurt van de Zenne bevond. Niets is echter minder waar. De oudst gekende *Vismarkt* van Brussel lag op een plek die niets met visvangst te maken had. Ze lag namelijk op het hoogste gedeelte van de huidige Grasmarkt.

Er stroomde daar wel een beek: de *Spiegelbeek*. Geen enkele bron maakt echter melding over visvangst in de *Spiegelbeek*. Ik vraag me trouwens zeer sterk af of het wel een echte beek was. Maar toch speelde de beek een belangrijke rol bij de vishandel. Enkele bepalingen uit de stadsordonnanties verduidelijken dat de visverkoop moest gebeuren ‘over de Beek’.⁶⁹⁵ Het ziet er trouwens naar uit dat de gehele loop van de *Spiegelbeek* een rol speelde bij de organisatie van de handel.

Uit voorbeelden van andere middeleeuwse steden blijkt dat de oude *Vismarkt* vaak net buiten de versterking van de nederzetting of burcht gelegen was.⁶⁹⁶ Deze ligging wordt verklaard vanuit een spel van aantrekking en afstoting. Enerzijds stond vis als basisproduct op het middeleeuwse menu ; anderzijds veroorzaakte de vishandel en -verwerking in open lucht de nodige overlast, vooral op het vlak van de geurhinder. Stadsordonnanties uit de 14e en 15e eeuw maken duidelijk hoe vaak hiertegen werd opgetreden.⁶⁹⁷

⁶⁹⁴ “Dans la banlieue de Bruxelles, qui est devenue au cours du 13e siècle le centre urbain d’entre Meuse-et-Escaut, se développent des couronnes de viviers, des chapelets d’étangs et des étagements de pièces d’eau exploitées à des fins piscicoles. Leur densité dans un rayon de 10 km autour de la ville et leur maintien plus affirmé que dans les autres parties du bassin de la Senne est un phénomène remarquable de la gestion des eaux aux époques médiévale et moderne.” (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 177)

⁶⁹⁵ BRON 269: *Item, men en sal egeenderhande visch vercoopen binnen huyse, maer op de Beke ende opde geloette steden ende den haerinck ende den boxhoeren binnen hueren plaetsen daer dat gewoonlijck es [...]. Item, dat nyemandt en sal ale vercoopen dan over de Beke [...].* (s.d.) ; BRON 337: *Item dat nijemandt en sal alen vercoopen dan over die Beke boven Onse Lieve Vrouwe op de verbeurte van den vissch ende tot dien van sesse stuvers.* (4 maart 1535)

⁶⁹⁶ DE MEULEMEESTER (1989), *Karolingische castra*, pp. 141-142 ; LALEMAN (2000), *Espaces publics*, pp. 26-27 ; HIETALA (2006), *Markets*, s.p.

⁶⁹⁷ Bijvoorbeeld BRON 263: *Item, want men bevonden heeft dat ennige vleeschouwers stinckende vleesch opt Vleeschuys vercocht hebben. Soe es om te verhueden dat dies gelike niet meer en geschiede, overdragen ende gesloten [...]* dat soe wat

Vermoedelijk waren deze factoren ook toepasbaar op de Brusselse *Vismarkt*. De markt lag op korte afstand van de uitbreidingskern rond de *Coudenberg* en kan in verband worden gebracht met de marktenketen er omheen. De *Vismarkt* was noodzakelijk voor de bevolking, maar werd toch liefst buiten de nederzetting gehouden. De westelijke ligging ten opzichte van de uitbreidingskern kan waarschijnlijk worden verklaard door de herkomst van het handelsproduct. De *Vismarkt* lag in de richting van de Zenne, waarin de vis gevangen en waarop de vis getransporteerd werd. In die zin vormde de *Vismarkt* dus een eerste schakel tussen de uitbreidingskern en de Zennevallei. Waarschijnlijk kwam er in een latere fase een zekere differentiatie in de vishandel. Vlak naast de *Vismarkt* vond men bijvoorbeeld de *Haringstraat* (oudste vermelding: 1300).

4.3.4.3 *In de rue des Bouchers...*

Aan het onderste uiteinde van de *Vismarkt* lag het *Vleeshuis* (oudste vermelding: 1276⁶⁹⁸). Deze hal was in handen van de hertog van Brabant, die er vleesbanken (*vleessteden* of *vleesstallen*) vercijsde. Het *Vleeshuis* maakte deel uit van een groter hertogelijk hallencomplex, met het *Broodhuis* en het *Lakenhuis* aan de achterzijde.

De inplanting van het *Vleeshuis* gebeurde niet toevallig. Chloé Deligne, Claire Billen & David Kusman wezen al op de topografische aspecten van de middeleeuwse vleeshouwersbuurten⁶⁹⁹:

“Dans la ville, le quartier des Bouchers, presque toujours installé à proximité d’un cours d’eau, concentré près de la halle, est un des éléments caractéristiques de la topographie médiévale. Pas une ville qui n’en compte ! Des raisons d’hygiène publique ont parfois été invoquées pour expliquer ce rassemblement mais il faut très certainement y voir également, si pas davantage, le reflet de la fermeture du métier, de sa solidarité interne et de pratiques familiales généralement endogames. [...] La traditionnelle « rue des bouchers » est plus qu’un espace, elle est un territoire !”

Aan de overzijde van de straat lag de middeleeuwse vleeshouwersbuurt van Brussel. In de zone tussen de huidige Grasmarkt, Grijpstraat, Schildknaapstraat en Bergstraat woonden vele vleeshouwers. Dwars door deze buurt liepen de *Vleeshouwersstraat*, de *Lange*, *Korte* en *Kleine Vleeshouwersstraat* en de *Pensmarkt*. Er kwamen echter ook andere straatnamen voor, zoals *de Boekeepers*, *Oude Vroente*, *Bogaardstraat* en *Spiegelstraatje*.

vleeschouwere voirtaen binnen der stad van Bruessel oft huerre vryheit stinckende vleesch vercochte, dat die verbueren sal [...]. Desgelijcx es overdragen soe wat vischcopere ennigen stinckende visch vercochte oft op sinen desch brachte om te vercopenen na dat hij gewardeert waere, dat die verbueren zal [...]. (juni 1449)

⁶⁹⁸ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 81 ; MARTENS (1976), *Centre d'un comté*, p. 92 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

⁶⁹⁹ DELIGNE, BILLEN & KUSMAN (2004), *Bouchers bruxellois*, pp. 73-74.

De toponymie, de ruimtelijke morfologie en de cartografie suggereren dat deze buurt al in de Middeleeuwen drastische wijzigingen heeft ondergaan. Het stadsplan van Jacob van Deventer geeft een kronkelend stratennet weer, dat mits het nodige zoekwerk gereconstrueerd kan worden in de 19e-eeuwse perceelsplannen (zie figuur 4.80). Dit staat in schril contrast met het kaarsrechte tracé van de *Kleine Vleeshouwersstraat* en huidige Dominicanenstraat. Verder stel ik de hypothese voorop dat de benedenloop van de *Koperbeek* oorspronkelijk door deze buurt passeerde. Straatnamen als *Oude Vroente*, *Vroentstraatje*, *de Boekeepers* en *Bogaardstraat* wijzen op oudere functies.⁷⁰⁰

Desalniettemin groeide deze buurt ten laatste vanaf de tweede helft van de 13^e eeuw – maar waarschijnlijk al een stuk vroeger – uit tot de vleeshouwersbuurt van Brussel. Dáár werd het vlees geslacht en verwerkt. Er bestaan veel minder aanwijzingen over de plaatsen waar het vee op stal stond en gewijd werd. Hoewel in 14^e-eeuwse stadsordonnanties maatregelen werden getroffen tegen rondlopende beesten in de stad⁷⁰¹, is het logischer om de veestapel buiten de nederzetting te lokaliseren. Binnen het middeleeuwse Brussel is er bijvoorbeeld geen enkel ‘weide’- of *eeusel*-toponiem bekend.⁷⁰² Het tegendeel is waar voor de omgeving van Brussel. In de 15^e eeuw ontstond een conflict omtrent de betaling van het *wegegeld* door de vleeshouwers die met hun beesten naar de stad kwamen.⁷⁰³

Verscheidene historici getuigden over het weiden van het vee op de uitgestrekte beemdgebieden rondom de stad.⁷⁰⁴ Documenten uit de 15^e eeuw handelen over de schapenteelt op de zogenoemde *Vilvoordse Beemden* tussen Brussel en Vilvoorde.⁷⁰⁵ De

⁷⁰⁰ De *Oude Vroente* en het *Vroentstraatje* verwijzen wellicht naar de aanwezigheid van onontgonnen gemene gronden. Het toponiem *de Boekeepers* is moeilijk te interpreteren. In de toponiemenlijst stel ik voor dat het genoemd is naar de activiteit *boeckeren*, boeken samenstellen. Middeleeuws Brussel kende immers ook een analoog toponiem *de Perkamenters*. Wat de *Bogaardstraat* betreft, deze is ofwel genoemd naar een boomgaard, ofwel naar de oudste inplanting van het *Bogaardengodshuis*.

⁷⁰¹ Zie bijvoorbeeld BRON 110: *Item. Wie verkenne houdt te Bruessele binnen sinen huuse, hy salse niet laten gaen op de strate dan tusschen beide de clocken [...]*. (1360)

⁷⁰² Het woord ‘weide’ wees op een ‘vetweide’ of ‘graasweide voor het vee’ (MOLEMANS (1988), *Gids*, p. 11). Een *eeusel* of *eeuwsel* was een verouderde Brabantse benaming voor een ‘private zomer-voederweide’ (PIJNENBURG (1976), *Eeuwsel*, p. 47).

⁷⁰³ BRON 196: *Item, want een wile tijts hier af wat stoets geweest heeft tusschen de cautsidemeesteren der stad van Bruessele, in den name ende van der cautside wegen, in deen zijde. Ende den vleeschouweren der zelve stad van Brussel in dandere, mids den wegegelde, dat den vleeschouweren van hueren beesten die sij te Brussel inbrachten gedreven, geeyscht heeft geweest van der cautsiden wegen dwelc de vleeschouweren tot hertoe niet en hebben willen geven, seggende dat zij der aff sculdich sijn vry te wesen, [...]*. (26 januari 1411)

⁷⁰⁴ de WAHA (1979), *Recherches*, pp. 233 e.v.; DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, pp. 58-59; DELIGNE, BILLEN & KUSMAN (2004), *Bouchers bruxellois*, pp. 85-86; CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*, pp. 72-73.

⁷⁰⁵ BRON 261; BRON 259. Zie ook CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*, pp. 78-79.

alluviale vlakte tussen beide steden mag waarschijnlijk worden beschouwd als een agrarisch gebied. Aan Brusselse zijde trof men er het *Warmoesbroek* aan, de ‘groententuin’ van Brussel. In Vilvoorde werd de *Brusselsepoort* ook wel *Koepoort* genoemd, een allusie op de afkomst van het vee.

Van de laaggelegen beemdgebieden van de Zennevallei werd het vee naar de stad gebracht, hetzij naar de *Veemarkt*, hetzij rechtstreeks naar de vleeshouwersbuurt. Deze lag vrij dicht bij het *Warmoesbroek*, dat aansloot op het noordelijke beemdengebied langs de Zenne. Het is dus niet toevallig dat alle middeleeuwse *Veemarkten* van Brussel op het noorden waren georiënteerd, in de richting van Vilvoorde en het tussenliggende beemdengebied (zie figuur 4.81).

De oudst gekende *Veemarkt* van Brussel lag ter hoogte van de huidige Kanselarijstraat. Waarschijnlijk is het opnieuw geen toeval dat deze markt zich op luttele afstand van de uitbreidingskern bevond. Hier speelden waarschijnlijk dezelfde drie factoren mee als bij de *Vismarkt*: aantrekking (noodzakelijk voor de voedselbevoorrading), afstoting (hinderlijke activiteit) en handel (gericht op het noordelijke beemdengebied).

Kort na het verschijnen van deze *Veemarkt* in de bronnen, werd reeds een andere *Veemarkt* gesignaleerd: de *Veemarkt* buiten de *Sint-Goedelepoort* (oudste vermelding: 1305). In 1321 kreeg de eerste *Veemarkt* de benaming *Oude Veemarkt*. Dit wijst duidelijk op een plaatsverschuiving, namelijk van net buiten de uitbreidingskern naar net buiten de eerste stadsomwalling (zie figuur 4.81). Dezelfde drie factoren bleven echter geldig. Deze nieuwe *Veemarkt* bevond zich opnieuw net buiten de nederzetting, maar bleef georiënteerd op het noorden.

Terzelfdertijd verscheen ook een ander toponiem in de bronnen: de *Paardenmarkt* (oudste vermelding: 1305). Deze lag op de *Zavel*, ten zuiden van de *Coudenberg* en van de ‘uitbreidingskern’ (zie figuur 4.82). Over de Brusselse paardenhandel is er echter zo goed als niets geweten. Een hertogelijk charter uit 1312 in verband met de vergoedingen voor gewonde en gedoodde paarden, wijst nochtans op het belang van dit ‘luxeproduct’.⁷⁰⁶

Aan het begin van de 14^e eeuw was de *Zavel* nog niet geëvolueerd tot de aristocratische buurt die het vanaf het midden van de 15^e eeuw zou worden. Het lijkt dus foutief om te veronderstellen dat de aanwezigheid van de *Paardenmarkt* verband hield met het aristocratische karakter van de buurt. Misschien moet men zelfs eerder voor het omgekeerde opteren. Voortgaand op de logica achter de inplanting van de andere

⁷⁰⁶ BRON 65. Zie ook VANDECANDELAERE (2008), *Opstand* (ter perse).

Brusselse markten, veronderstel ik dat de paardenhandel hoofdzakelijk op het zuiden en/of het oosten was gericht. Deze markt ‘kleefde’ opnieuw aan de uitbreidingskern.

In het cijsregister van de ammanie Brussel uit 1321 wordt tevens nog een *forum Pillefridorum* vermeld.⁷⁰⁷ Deze marktplaats bevond zich in of in de buurt van het plattelandsdorpje *Obbrussel* (het huidige Sint-Gillis). Het is echter niet duidelijk waar precies. Ook de vertaling uit het Latijn zorgt voor problemen. Mina Martens vertaalde de plaatsnaam de ene keer door ‘marché-aux-Palefrois’ (letterlijk ‘Staatsiepaardenmarkt’), de andere keer door ‘marché aux bêtes de somme’ (letterlijk ‘Lastdierenmarkt’).⁷⁰⁸ Indien het werkelijk om een paardenmarkt ging, dan bevestigt de ligging de hypothese over de Brusselse *Paardenmarkt* van de Zavel. Paarden kwamen uit het zuiden, vee uit het noorden.

4.3.4.4 Hout en kolen

De oudste aanwijzing over houthandel te Brussel dateert uit 1204. Op 14 augustus schonk de hertog van Brabant Hendrik I de armen van het *Sint-Jansgasthuis* de inkomsten van de houttol die hij in Brussel hief.⁷⁰⁹ De akte maakt jammer genoeg geen melding over de plaats waar deze tol precies werd geheven. Ook over de verdere inning van deze houttol zijn voorlopig geen gegevens bekend.⁷¹⁰

Er kan dus enkel uit worden afgeleid dat de houthandel waarschijnlijk reeds in de 12^e eeuw werd belast. Via de schenking van de houttol voorzag de hertog het pas opgerichte *Sint-Jansgasthuis* in een soort ‘startkapitaal’. Waarschijnlijk waren deze inkomsten niet gering, gezien hout in die periode nog de bouw- en verwarmingsgrondstof bij uitstek was. Het is logisch om hout – naast voedsel en kleding – te aanzien als één van de essentiële basisproducten.

Daniel Rochette schreef een uitgebreide licentiaatsverhandeling over de houthandel in het middeleeuwse Brussel.⁷¹¹ Nadien verschenen er enkele korte artikels van zijn hand. Jammer genoeg bestudeerde hij uitsluitend de 15e eeuw en baseerde hij zich enkel op de hertogelijke domeinrekeningen.⁷¹² Het hout bestemd voor het hertogelijke domein

⁷⁰⁷ BRON 69: *apud Obbruxellam supra forum Pillefridorum* (1321).

⁷⁰⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 329 ; MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 242. Ik ben het toponiem *forum Pillefridorum* nergens elders tegengekomen.

⁷⁰⁹ BRON 23: *telonium de omnibus lignis quod ad [me] pertinet in Bruxella* (14 augustus 1204).

⁷¹⁰ Er is zeer weinig bekend over de tolheffing in middeleeuws Brussel. Het is wel opvallend dat de burggraaf van Brussel op het einde van de 15e eeuw een belangrijke tol op het brood, vlees en bier in handen had. Volgens Stéphane Demeter was dit recht zeker terug te voeren tot de 13e eeuw, vooraleer het burggraafschap in verval geraakte (DEMETER (2003), *Contribution*, p. 33).

⁷¹¹ ROCHETTE (1960), *Introduction*.

⁷¹² ROCHETTE (1966), *Exploitation* ; ROCHETTE (1969), *Travaux*.

passeerde niet via de stedelijke markt. In Daniel Rochettes studie zijn dan ook bijna geen inlichtingen te vinden over de stedelijke houthandel. Helaas zijn er daarnaast niet veel andere bronnen gekend. Voorlopig verschaft enkel de toponymie gegevens over de organisatie van de houthandel.

De *Houtmarkt* van middeleeuws Brussel (oudste vermelding: 1344) lag aan het hoogste uiteinde van de *Putterij* (zie figuur 4.83). Verscheidene historici suggereerden dat deze *Houtmarkt* pas aan het einde van de 14^e eeuw werd aangelegd na een verbreding van de *Parochiaanstraat*.⁷¹³ De oudste vermelding toont aan dat dit niet klopt. Het is wel mogelijk dat de *Houtmarkt* aan het einde van de 14^e eeuw werd heraangelegd.

De ligging van die *Houtmarkt* geeft aanleiding tot een dubbele bedenking. Langs de ene kant past de ligging perfect in de ‘marktenketen’ rondom de uitbreidingskern. Ook de *Houtmarkt* kleefde vast aan deze driekwartscirkel. Dit is mijns inziens een extra argument om de ouderdom van de markt in de tijd op te schuiven en de creatie zeker niet op het einde van de 14^e eeuw te situeren.

Anderzijds valt de noordelijke oriëntatie van de *Houtmarkt* moeilijker te interpreteren. Is het immers niet logisch om te veronderstellen dat het aangevoerde hout afkomstig was uit het oostelijk gelegen Zoniënwood? De ligging van de *Houtmarkt* valt niet helemaal te rijmen met deze oriëntatie, tenzij de markt aantakte op een wegtracé dat via het noordoosten – langs Sint-Joost-ten-Noode, Etterbeek of Elsene – naar het woud liep. Dit blijft echter een zeer gewaagde hypothese.

Daarnaast werd ook de *Zavel* door de houthandel ingepalmd. Er is slechts één enkele, laattijdige vermelding van een *Houtmarkt* op die plaats gekend (*op de Zavel, ter Houtmerct aldaer* - 1432).⁷¹⁴ Alexandre Henne & Alphonse Wauters verwezen weliswaar naar de verhuur van *houtsteden*, die op 22 maart 1390 werden opgemeten en afgebakend door meester Pieter van Erps en Jan Boydens.⁷¹⁵

Voor de *Zavel* gelden min of meer dezelfde vaststellingen als voor de andere *Houtmarkt*. Opnieuw lag de markt aan de buitenzijde van de uitbreidingskern. De oriëntatie was deze keer gericht op het zuiden en/of het oosten, wat weliswaar beter overeenstemt met de – hypothetische – afkomst van het hout. Het is mogelijk dat de oude weg naar Elsene vlakbij de *Zavel* passeerde.

⁷¹³ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, pp. 346 & 350 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 172 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 107 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113.

⁷¹⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 413 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 60.

⁷¹⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 413.

De ligging van de *Houtmarkten* aan de noordelijke en zuidelijke zijde van de uitbreidingskern was misschien wel aan andere oorzaken te wijten. Hogerop werd al gewezen op het feit dat de oostelijke zijde van de uitbreidingskern omwille van strategisch-militaire redenen werd vrijgehouden. Dáár bevonden zich immers de burchten van de heren van Brussel/Aa en – later – de hertogen van Brabant.

Ten tweede is het misschien mogelijk dat de bevoorrading in hout ook vanuit de benedenstad gebeurde. Moerasgebieden kenmerken zich immers meestal door bebossing.⁷¹⁶ De palynologische analyses die bij opgravingen in de Zuidstraat werden uitgevoerd, wezen trouwens op de grote aanwezigheid van bos in de pre-occupatiefase.⁷¹⁷ Wellicht alludeerden de ‘benedenstadtoponiemen’ *Holland* (‘hout’ + ‘land’) en *Nederbruul* ook op bebossing.⁷¹⁸ Misschien was de houthandel helemaal niet exclusief afgestemd op het Zoniënwoud. In dat licht kan de ligging van de beide *Houtmarkten* aanzien worden als een ‘tussenoplossing’, een ‘compromis’ tussen de verscheidene handelsstromen van het hout.

Naast twee *Houtmarkten* bezat en bezit Brussel ook een Kolenmarkt. Dit was geen marktplaats, maar een lange, kronkelende straat, die vertrok van in de buurt van de *Nedermarkt* en uitmondde aan de *Sint-Jacobs-* of *Overmolenpoort*. Het is weliswaar mogelijk dat de primitieve Kolenmarkt slechts een specifiek gedeelte van dit hele tracé in beslag nam.

Over de kolenhandel in middeleeuws Brussel bestaan er zo goed als geen aanwijzingen. Er bestaan weliswaar vermeldingen over de levering van houtskool aan de stads- en torenwachters en aan liefdadige instellingen.⁷¹⁹ Ik vermoed dat er op de Kolenmarkt echter steenkool (*smede colen*) werd verhandeld. In 1433 werd er een stadsordonnantie met betrekking tot de groothandel in ijzer en kolen uitgevaardigd, maar daarin werd met geen woord gerept over de plaats waar deze handelstransacties doorgingen.⁷²⁰

Desalniettemin valt er wel wat af te leiden uit de ligging van de Kolenmarkt. Via de *Sint-Jacobspoort* sloot de straat immers aan op de uitvalsweg naar Anderlecht en Halle. Het is bekend dat er in Henegouwen – onder meer in de Borinage, in de buurt van Mons en La

⁷¹⁶ Mededeling van Tom Neels en Stephan Boulez.

⁷¹⁷ MUNAUT (2001), *Analyse palynologique*, p. 116.

⁷¹⁸ Voor de betekenis van *bruul*, zie GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 77-80; BARON (1977), *Breuil*, passim.

⁷¹⁹ Zie bijvoorbeeld BRON 99; BRON 273.

⁷²⁰ BRON 233.

Louvière – reeds vanaf de 13e eeuw steenkool werd ontgonnen.⁷²¹ In die zin lag ook de Brusselse Kolenmarkt perfect in de richting van de afkomst van haar handelsproduct.

Daarnaast is de kronkelende vorm van de Kolenmarkt intrigerend. Deze kronkelende vorm komt ook terug in haar verlengde buiten de eerste stadsomwalling. In de middeleeuwse bronnen werd deze straat nochtans *Rechte straat* genoemd. De kronkelingen zouden eventueel verklaard kunnen worden door de ligging in het Zennealluvium, waarbij de straat zich letterlijk een weg baande door het waterzieke broekgebied.

De cartografische ontleding van het stadsplan van Jacob van Deventer gaf echter aanleiding tot een andere hypothese. Misschien is de vorm van de Kolenmarkt te wijten aan het bestaan van een D-vormige pre-stedelijke versterking. Indien dit klopt, dan lag ook de Kolenmarkt vlak buiten een (aarden) omwalling, net zoals vele andere markten.

Misschien kan er een vergelijking worden gemaakt met de voormalige Antwerpse *Holenvliet*. Deze vliet vormde een onderdeel van de primitieve versterkingsgordel van de stad, maar speelde tevens de rol als haventje voor de aanvoer van bruinkool (*houille* in het Frans, vandaar het toponiem).⁷²² Ik weet niet of er een schrijffout in het spel is: *Kolenvliet* in plaats van *Holenvliet*, of *Holenmarkt* in plaats van *Kolenmarkt*? Desalniettemin bestond er ook in Antwerpen een verband tussen de kolenhandel en een primitieve versterking.

4.3.4.5 Groenten en planten

Het ziet er niet naar uit dat de groentenhandel vrij vlug een specifieke marktplaats inpalmde. Het toponiem *Groentenmarkt* is in elk geval niet gekend. De toponiemen die er wel mee in verband kunnen worden gebracht – *Warmoesbroek*, *Warmoesbroekstraat* en *Peterseliestraatje* – lagen allen buiten de eerste stadsomwalling, meer bepaald op de rechterflank van de Zennevallei ten noorden van Brussel (zie figuur 4.84).

Deze buurt mag terecht omschreven worden als de ‘groententuin’ van Brussel. De inwoners en eigenaars werden er wel eens *broeckoisen* genoemd, een middeleeuws woord voor warmoezeniers of groententelers.⁷²³ De eerste stadsomwalling scheidde de buurt af van de stad. Voortaan moesten de groententelers hun handelswaar naar de stad brengen via de *Warmoespoort*. De tweede stadsomwalling scheidde de buurt vervolgens ook af van het platteland. Ook daar werd een poort ingeplant – de *Keulsepoort* – die

⁷²¹ HANSOTTE (1975), *Pays de fer et de houille*, pp. 272-274 ; BEYAERT, ANTROP, DE MAEYER, e.a. (2006), *België in kaart*, pp. 171 & 181.

⁷²² DERYCKE (1992), *Korte historische schets*, p. 50.

⁷²³ LINDEMANS (1944), *Agrarische toestanden*, p. 5.

frequent werd gebruikt voor de handel in groenten. De *Ezelweg* mondde uit op deze poort en dankte haar naam waarschijnlijk aan het gebruik van de ezel voor het transport van de landbouwproducten (zie figuur 4.85).

De handelswaar van de groententelers werd dus niet verkocht op een specifieke marktplaats. Uit een aantal stadsordonnanties is bekend dat ze hun waren sleten op de *Nedermarkt*. Pas in de loop van de 15^e en 16^e eeuw doken ook de toponiemen *Grasmarkt* en *Hooimarkt* in de bronnen op (oudste vermeldingen: respectievelijk 1480 en 1491). Deze namen duiden plaatsen aan waar gras en hooi werd verkocht, maar waarschijnlijk werden hiermee ook groenten bedoeld.

4.3.4.6 Kleding en lakenhandel

Alle toponiemen die wijzen op kledinghandel situeerden zich in de buurt van de Sint-Niklaaskerk. Daar werden geen nieuwe kleren verkocht, maar wel tweedehandskledij en schoenen. Daarop wijzen de toponiemen *Oude Markt*, *Oude Kleermarkt* en *Oudkleerkopersstraat* enerzijds (oudste vermeldingen: 1475, 1526 en 1530) en *Schoenbeek* en *Schoenmarkt* anderzijds (oudste vermeldingen: 1336 en 1321) (zie figuur 4.86).

Een tweede vaststelling is dat de toponiemen pas laat in de bronnen opdoken. Het heeft er alle schijn van dat de markt in tweedehandskledij pas in de 15^e of 16^e eeuw in die buurt werd gevestigd. De toponiemen met betrekking tot de schoenenhandel zijn ouder, vermits ze uit de 14^e eeuw stammen. Vermoedelijk werd de markt er gevestigd samen met de andere markten langs de *Spiegelbeek*.

Laken werd daarentegen verhandeld in de hallen. De hertog van Brabant bezat een *Lakenhuis*, waar de groothandel in laken plaatsvond (oudste vermelding: 1221⁷²⁴). Het bevond zich naast het *Vleeshuis* en het *Broodhuis*, die als één complex werden ingeplant langs de *Spiegelbeek*. Het ziet ernaar uit dat deze kunstmatige inplanting dateerde uit de tweede helft van de 12e eeuw of het begin van de 13e eeuw. Waarschijnlijk getuigde ze van de steeds groeiende interesse voor het economische potentieel van de benedenstad. Zoals al meermaals bleek, bleef ook de hertog van Brabant hier niet ongevoelig voor.

Het stadsbestuur van Brussel reageerde pas in het midden van de 14^e eeuw. In 1353 liet het een majestueuse *Lakenhalle* bouwen aan de overzijde van de *Nedermarkt*, achter het toenmalige schepenhuis *de Meerte*.⁷²⁵ De oudste bepalingen van de Lakengilde inzake de schulden ten gevolge van de verkoop van volledige lakens in de *Lakenhalle* dateren uit

⁷²⁴ MARTINY (1992), *Architecture civile et militaire*, p. 42.

⁷²⁵ BRON 302: *Item, doen men screef MCCC LIII was den eersten steen geleid aen die Halle te Bruesel.* (1353)

juni 1360. Op dat moment was ze dus in gebruik. Zij was bestemd voor de handel in volledige lakens.⁷²⁶

Kortom, de ligging van marktplaatsen voor de laken- en kledinghandel getuigt van een specifieke trend: de steeds groeiende interesse in de benedenstad. De hallen zijn kunstmatige aangelegde marktplaatsen, waarvan de bedoeling en de ligging verraadden dat de landsheerlijke en stedelijke overheden inspeelden op nieuwe economische trends. De ligging van de *Schoenmarkt* langs de *Spiegelbeek* is hier evenzeer een weerspiegeling van. De markt in tweedehandskledij werd op het einde van de Middeleeuwen gehouden op één van de belangrijkste aanknopingspunten van de stad, de ruimte rondom de Sint-Niklaaskerk.

4.3.4.7 Markten zonder producten en producten zonder markten?

Verscheidene publieke ruimten van middeleeuwse Brussel kunnen dus via hun naam rechtstreeks in verband worden gebracht met de producten die er werden verhandeld. Desalniettemin blijven er nog een hele reeks producten over die schijnbaar geen eigen specifieke markt hadden. Ik denk bijvoorbeeld aan wijn en andere dranken, fruit, boter en andere vette producten, bloemen, steen, enzovoort.

Het ziet er niet naar uit dat Brussel een specifieke steenmarkt bezat. Wat de andere producten betreft, moet de verklaring gezocht worden in het feit dat ze werden verhandeld op plaatsen met een aparte benaming. Zo werd er een groot aantal producten verhandeld op de *Nedermarkt*, die ook bekend stond als *Markt*, *Gemene Markt* en – vanaf het midden van de 15^e eeuw – *Grote Markt*. Er werd geen specifiek basisproduct verhandeld, maar wel een grote reeks kleinere, additionele producten. Verscheidene bepalingen uit de stadsordonnanties maken melding van de producten die er verkocht werden⁷²⁷ of niet meer verkocht mochten worden.⁷²⁸

⁷²⁶ DICKSTEIN-BERNARD (1995), *Actes*, p. 10.

⁷²⁷ BRON 110: *Item. Dat elckmale te Bruessele wiltbraet ter Merct bringhen mach, sonder mesdoen jeghen den heere, oft jeghen de stad.* (1360) ; BRON 269: *Item, dat nyemant geen rent noch verckene copen en sal yegen de coopliede diese ter merct bringene dan op de merct dach ende opte Gemeyne Merct [...].* (s.d.) ; BRON 337: *Item dat egeen vleeschouwere noch nijemandt anders runderen, vercken, calveren, bocxkens noch schapen coopenen sal moegen tegen de coopluijden oft anders die geport zijn die ter merct te brengen dan op den merct dagen ende op de Gemeijne [Gemene] merct [...]. Item dat egeen voercoopers egeenderhande goet noch gedierte noch gevolghelte levenden noch doot coopen en mach tot behoef van hem selven oft oijck ijemande anders in zijnen name voor elffsten uren voer noene ende dan opde Gemeijne merct ende elders niet opde verbeurte [...].* (4 maart 1535) ; In 1528 verkreeg het vettewariersambacht de toestemming om op vrijdag kramen op te stellen op de *Gemene markt*. Een algemene stadsordonnantie uit 1529 had betrekking op de dagdagelijkse verkoop van allerhande levensmiddelen (*victaillien*), zoals boter, kaas, eieren, kippen, ganzen, duiven, veldhoenderen, snippen, hazen, konijnen, eenden, allerhande fruit en groenten, rapen, peterselie, wortelen en ajuin op de *Markt* (LINDEMANS (1947), *Vettewariers*, pp. 35 & 38).

Hogerop werd er al een nieuwe hypothese over het ontstaan van de *Nedermarkt* uitgewerkt. Het ziet ernaar uit dat deze ruimte aanvankelijk als een soort ‘restmarkt’ dienst deed. In die zin was deze *Nedermarkt* de tegenpool in de benedenstad van de hoger gelegen ‘marktenketen’ rondom de uitbreidingskern.

Naast de *Nedermarkt* was er nog een andere marktplaats waarvan de naam niet alludeerde op de handel in een specifiek product: de *Sint-Niklaasmarkt* of het *Sint-Niklaaskerkhof*. In 1360 werd bepaald dat de verkoop van wildgebraad en konijnen voortaan op het *Sint-Niklaaskerkhof* zou plaatsvinden.⁷²⁹ Ook in dit geval maakten een aantal bepalingen duidelijk welke producten er niet mochten worden verkocht.⁷³⁰

Achter het koor van de Sint-Niklaaskerk liep de *Spiegelbeek*, die op deze plaats ook wel eens *Sint-Niklaasbeek* of kortweg *Beek* werd genoemd. De *Sint-Niklaasmarkt* lag aan die zijde van de kerk, terwijl het kerkhof ook langs de zijanten van de kerk was gelegen. Blijkbaar speelde de beek ook hier een rol in de afbakening van het marktencomplex. Tot diep in de 16^e eeuw was er bijvoorbeeld sprake van ‘op of over’ de *Sint-Niklaasmarkt*, wat wellicht alludeerde op de grensfunctie van de *Beek*.⁷³¹ Paul Lindemans zocht uit dat ook de vettewarriers hun waren dienden te verkopen in de buurt van deze beek. In 1385

⁷²⁸ BRON 110: Item. Dat men alle vrijdage de botere ende eyhere ende keese, die men op de Marct ende neven den Meerte plegt te vercopene, die sal men vercoopen tsvriendaegs in de Volderstrate, op vijf scellinge. Item. Looock, ayiuyn ende cambuys coolen, diet van buyten bringhen die sal men voirtmeer vercoopen tsvriendaegs op den Werf, op thien scellinge payments. Ende dat nieman dat voirtmeer op de Marct vercoopen sal, op veertich scellinge. [...] Item. Wie greynde houdt van soute, die en sal tsvrydaeghs op de Marct niet staen, op thien pond ende tsout verbuert. [...] Item. Dat niemant wiltbraet van voghelen noch van coninen vercoopen sal te Bruessel op de Nedermarct, noch eldere dan op Sente Claes kerchof. (1360) ; BRON 183: dat van nu voirtaene in negheenen toecomenden tiide, het zij bynnen der Goeder Weken als men ghewoenlic heeft gheweest verkene op de Nedermerct van Bruessel te vercoepene, noch dair buyten nyement, soe wie hij zij, negheene verkene en sal moeghen vercoopen op de Nedermerct van Bruessel voirseit maer die driven oft doen driven op de Vee merct van Bruessel dairmen alle diaer dore de verkene pleeght te vertyerne ende die aldair vercoopen. (21 maart 1404) ; BRON 337: Item op de Groote merct en sal nijemandt mogen geweyckten harinck vercoopen opde pene van [...]. (4 maart 1535)

⁷²⁹ BRON 110: Item. Dat niemant wiltbraet van voghelen noch van coninen vercoopen sal te Bruessel op de Nedermarct, noch eldere dan op Sente Claes kerchof. Soe wie dat eldere vercochte, die souds sijn op vijf scellinge ouder grote. (1360)

⁷³⁰ BRON 269: Item, dat nyemandt die braderie oft cabaret hout levende goet vercoopen en mach op Sinter Claes merct noch nijemandt van zijnen wegen [...]. (s.d.) ; BRON 292: Oock en sal de selve cautside noch oeck de gene die tsse. kerchof van der vorseide cautsiden wegghen souden moghen houden op tsse. kerchof houden sittende eeneghe persoene binnen der stad van Bruessel woenende die botere, eyere, zuvel, peeren, apple oft eenegerande frvvyt oft andere waere plegen te vercoepene, ghelijck men van ouden tiden geploghen heeft, sonder argelist. (15 november 1459)

⁷³¹ BRON 363: Item is voorts geordonneert dat egeen binnen polliers, vettewarriers, pasteybackers, cabarettiers oft andere die hen generen met voercoope niet en sullen mogen gaen staen, passeren, noch verkeeren en noch laeten aentassen oft verkeeren bij hen selven oft bij ijemanden anders in heuren naeme op oft over Sinter Claes merct voer de uren respective als voors., op te verbuerte van [...]. (9 juni 1570)

werd hen toegestaan om vier dagen per week ‘op de Beek te zitten’ om er hun kleine waren (*pennewarden*) te verkopen.⁷³²

Naast het *Sint-Niklaaskerkhof* deed ook het *Sint-Janskerkhof* dienst als handelsmarkt. Een gildeordonnantie uit de tweede helft van de jaren 1370 legde vast dat de boterhandel op die plaats diende te gebeuren.⁷³³ Ten slotte deed ook de middeleeuwse *Voldersstraat* dienst als marktplaats. Dit hodoniem roept nochtans het bestaan van een voldersconcentratie op. In 1306 werd echter beslist dat de wevers en volders ’s nachts niet meer binnen de muren van de stad mochten verblijven. Ik veronderstel dat het vertrek van de volders de *Voldersstraat* ‘vrijmaakte’ voor andere functies. In de 14^e eeuw werd er een wijnstapel ingericht.⁷³⁴ In 1360 besliste het stadsbestuur dat de vrijdagse handel in eieren, boteren en kaas naar de *Voldersstraat* verschoof.⁷³⁵

4.3.4.8 Steen en aardewerk

Evenmin als in andere steden, bestond er in middeleeuws Brussel geen specifieke *Steenmarkt*. Toponiemen als *Steenstraat* en *Steenweg* hadden daar waarschijnlijk niets mee te maken. Ook de stedelijke archieven verschaften geen aanwijzingen over een specifieke plaats waar steen werd verhandeld. Op die manier valt dus niet te achterhalen in welke richting(en) de steenhandel verliep.

De rekeningen en boekhouding van de bouwwerken bieden interessante gegevens over de steenhandel. Meestal werd de herkomst van de aangekochte stenen expliciet vermeld. Langs de andere kant leidde de ruimtelijke studie naar de middeleeuwse buurt van de Lakensestraat tot de ontdekking van de steenhoudersbuurt van middeleeuws Brussel.

Op basis van de boekhouding van de bouw van de *Aula Magna* aan het *hertogelijke Hof* kan het aangekochte en verwerkte steenmateriaal ingedeeld worden volgens afkomst. In eerste instantie waren de stenen afkomstig uit Dilbeek, Diegem en Lot, allemaal plaatsen binnen een straal van 10 km rond Brussel. Waarschijnlijk verschaft deze

⁷³² LINDEMANS (1947), *Vettewariers*, p. 35.

⁷³³ BRON 144: *Item, alle vrende coepiede van buten die botere vercoppen willen opten Vrindach te Bruessel, moeten staen met huere botren op Sinte Janskerkof ende daer vercoppen ende soewie anders vercocht, [...].* (tussen 23 juni 1376 en 29 maart 1377)

⁷³⁴ BRON 141: *Primo, dat nieman die wijn te Bruessele opten stapel te coope brinct, de wine niegherincs elder vercoppen en sal dan in de Volderstrate tusschen her Gheerts tsConijncs huys ende de fonteyne, dats te verstone Fransoys wijn ende Riinschen wijn die sal men nederwert tusschen her Gheerts Conijncs huys voors. tot Heynrecs Lolluys huys, tsbeckers, al daer vercoppen [...].* (s.d.) Zie ook DES MAREZ (1904), *Organisation*, p. 310.

⁷³⁵ BRON 110: *Item. Dat men alle vrijdage de botere ende eyhere ende keese, die men op de Marct ende neven den Meerte plegt te vercopene, die sal men vercoopen tsvriendaegs in de Volderstrate, op vijf scellinge.* (1360)

boekhouding echter geen volledig beeld van de steenaanvoer en moeten ook andere plaatsen uit de onmiddellijke omgeving worden toegevoegd.

Pierre-Paul Bonenfant, Frans Doperé & G. Marcipont signaleerden wel een onderscheid in de aanwending van Brusseliaanse zandsteen en Lediaanse zandsteen bij de bouw van de *Aula Magna*.⁷³⁶ Recent onderzoek wees uit dat de Brusseliaanse zandsteen enkel ten oosten van de Zenne beschikbaar was, terwijl de Lediaanse zandsteen op beide oevers kon worden opgedolven.⁷³⁷ Is het toeval dat juist de belangrijke bouwkundige elementen van de *Aula Magna* in Brusseliaanse steen werden uitgevoerd, met andere woorden, in stenen die opgedolven werden op dezelfde Zenneoever en in de onmiddellijke omgeving van de stad? Secundaire bouwkundige elementen en versieringen werden in Lediaanse steen uitgewerkt.

Bij de bouw van de *Aula Magna* werd er tevens steen afkomstig uit Ecaussines (het zogenoemde ‘petit granit’ of Doornikse kalkzandsteen) aangewend. De opgravingen wezen uit dat deze stenen voornamelijk dienden voor de vloertegels, traptreden, randen van een cisterne en afvoergeulen. Pierre-Paul Bonenfant, Frans Doperé & G. Marcipont vroegen zich echter af of deze stenen wel degelijk uit Ecaussines afkomstig waren. Misschien moet eerder gedacht worden aan dichterbij gelegen groeven als Feluy of Soignies.⁷³⁸

Het is gevaarlijk uit de voorgaande vaststellingen veralgemeende conclusies te trekken. Het gebruik van een bepaalde steensoort hield namelijk verband met verschillende factoren, zoals de intrinsieke kwaliteiten en gebreken van de steensoort, transportkosten, beschikbaarheid op de markt, enzovoort. Desalniettemin was ook het transport een essentiële factor. Het valt op dat bij de bouw van de *Aula Magna* een zekere hiërarchie bestond in het gebruik van de steensoort, afhankelijk van de afkomst en transportmogelijkheden.

Een tweede belangrijke vaststelling is dat de stenen bestemd voor de *Aula Magna* hoofdzakelijk over land werden vervoerd. Het belangrijkste basismateriaal – Brusseliaanse zandsteen – was afkomstig van dezelfde kant van de Zenne, wat

⁷³⁶ “Au sein de la construction les calcaires bruxelliens ont été utilisés essentiellement sous forme de blocs ciselés en vue de réaliser les parements, tant extérieurs qu’intérieurs des grands murs porteurs : murs gouttereaux, murs pignons et tours. Ils interviennent aussi dans le blocage mixte brique et pierre. Les calcaires lédiens [...] ont été plutôt employés à l’intérieur de l’édifice, comme chaînages d’angles, de jambages de porte, pieds-droits d’âtres. Mais le nombre important d’éléments moulurés et finement sculptés réalisés dans cette variété, montre qu’elle a dû être utilisée, à la fois, en décoration intérieure et extérieure.” (BONENFANT, DOPERE & MARCIPONT (1999), *Aula Magna*, p. 13).

⁷³⁷ BONENFANT, DOPERE & MARCIPONT (1999), *Aula Magna*, p. 13.

⁷³⁸ BONENFANT, DOPERE & MARCIPONT (1999), *Aula Magna*, p. 14.

impliceert dat vervoer per schip niet noodzakelijk was. Daarenboven is bekend dat de Raad van Brabant de opdracht kreeg om toe te zien op de goede staat en aanleg van de landwegen waarlangs het transport van de bouwmaterialen van de *Aula Magna* zou gebeuren.⁷³⁹

Vanzelfsprekend werd een zwaar product als steen niet alleen over land getransporteerd. De Zenne vervulde hier een belangrijke rol. De ruimtelijke analyse van de middeleeuwse buurt van de Lakensestraat wees uit hoeveel steenhouwers daar gevestigd waren.⁷⁴⁰ Ze bezaten er kalk- en baksteenovens, ‘gelegen’, ‘logen’ en ‘aanworpen’.⁷⁴¹ Ook het Brusselse *steenbickelerenambacht* bezat er in de 15^e eeuw goederen, die in 1406 werden omschreven als een ‘geleeg met twee kalkovens, met een woonhuis, met twee loges erop en alle toebehorenen en met de helft van een hofje’.⁷⁴² Later werd dit goed soms kortweg omschreven als *het Geleeg*.⁷⁴³

De ligging van deze steenhouwersbuurt is significant. Ze bevond zich tussen de huidige Lakensestraat en de kronkelende Zenne, stroomafwaarts van de middeleeuwse haven tussen de *Schipbrug* en de *Muntersbrug* (zie figuur 4.87). Tot in de eerste helft van de 14^e eeuw was dit vermoedelijk nog een rurale buurt, waar voldoende ruimte voor handen was voor steenopslag en de inplanting van kalk- en baksteenovens. In de tweede helft van de 14^e eeuw werd de buurt opgenomen binnen de tweede stadsomwalling.

⁷³⁹ In juli 1457 werden enkele leden van de Raad van Brabant naar Leuven gezonden ter inspectie van de werken aan de wegen waarlangs grote balken vervoerd zouden worden. En in juni 1459 werd Lambert van der Ee naar de omgeving van Tubize en Flobecq gezonden om er de wegen te laten herstellen met het oog op het transport van de bouwmaterialen voor de *Aula Magna* (LEYNEN (1969), *Vorstelijk hof*, pp. 73-79 ; BONENFANT, DOPERE & MARCIPONT (1999), *Aula Magna*, p. 14 ; DICKSTEIN-BERNARD (2005), *Grand chantier*, s.p.).

⁷⁴⁰ Verscheidene steenhouwers en ‘steenbickeleers’ bezaten er goederen, onder meer Gielij Pauwels (zie bijvoorbeeld BRON 185, BRON 190 en BRON 191), Johannes Voet (bijvoorbeeld BRON 321, BRON 318 en BRON 218), Pieter van Erps (bijvoorbeeld BRON 162, BRON 161 en BRON 160), Johannes Adelen (bijvoorbeeld BRON 134 en BRON 157) en Egidius en Jan van den Berge (bijvoorbeeld BRON 218). Zie ook VANNIEUWENHUYZE (2007), *Middeleeuwse wijk*, pp. 106-107.

⁷⁴¹ Misschien moet de term ‘geleeg’ hier worden geïnterpreteerd als een soort opslagplaats voor bouwmaterialen, een terrein waarop materialen kunnen worden ‘gelegd’? Een loge was een overdekte, beschutte ruimte waar de stenen konden worden bewerkt. De ‘aanworpen’ waren vermoedelijk kadestructuren op de oever van de Zenne, waarop stenen werden gelost en geladen (VANNIEUWENHUYZE (2007), *Middeleeuwse wijk*, pp. 107-108 ; VANNIEUWENHUYZE (2007b), *Middeleeuwse wijk*).

⁷⁴² BRON 189: *geleeghe met twe calcovenen met enen woenhuyse met twe logien dair op staende ende allen hueren toebehoirten ende metter heelicht van enen hoefkene binnen desen goeden staende* (3 maart 1406). In andere akten is er sprake van de ‘goederen van het steenbickelerenambacht’ (BRON 185 ; BRON 171 ; BRON 191 ; BRON 231 ; BRON 220 ; BRON 288 ; BRON 172).

⁷⁴³ BRON 230: *bona appellata tGeleeghe* (19 augustus 1432) ; BRON 245: *tGeleeghe toebehoerende den steenbickeleeren ambachte in Bruessel* (20 mei 1445) ; BRON 321: *domistadium dictum Geleeghe pertinentium officio dicto steenbickeleeren ambachte in Bruxella* (7 december 1491).

Daardoor kwam ook deze buurt meer en meer in trek voor bewoning.⁷⁴⁴ Het is geen toeval dat er korte tijd later klachten kwamen over de hinderlijke rook van de baksteen- en kalkovens.⁷⁴⁵ Vervolgens schoven de ovens verder op naar de periferie.

Er kan dus worden geantwoord op de vraag waarom Brussel geen specifieke steenmarkt bezat. Steen werd vanuit alle richtingen naar de stad gebracht. Daarenboven werd de steen in de steengroeven vaak reeds tot een afgewerkt product omgevormd, dat dan vervolgens *à la tête du client* werd geleverd.⁷⁴⁶ Om die reden verwierven de steenhouwers en het *steenbickelerenambacht* – de overkoepelende organisatie – zelf private aanleg- en stockageplaatsen langs de Zenne. Brussel bezat dus wel een steenhouwersbuurt, maar geen steenmarkt.

Toch kan één toponiem met de steenhandel – of misschien eerder steenproductie – in verband worden gebracht: *Putterij* (oudste vermelding: 1226-1238) . Er circuleerden al verscheidene verklaringen voor dit toponiem, gaande van waterputtengebied over ‘kikkergebied’ tot hoerenbuurt. Op basis van de Latijnse vorm van het toponiem (*Potria*), de ligging en de vergelijking met de Brugse *Potterierei* opteer ik eerder voor ‘pottenbakkersbuurt’.

De *Putterij* bevond zich middenin de marktenketen rondom de uitbreidingskern (zie figuur 4.88). Dit is wellicht een argument om er een commerciële en/of industriële ruimte in te herkennen. Ook in dit geval speelden aantrekking en afstoting een belangrijke rol. De gelijkenissen met de Brugse *Potterierei* zijn in dit licht frappant.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ VANNIEUWENHUYZE (2007), *Middeleeuwse wijk*, p. 108.

⁷⁴⁵ BRON 206: *Ende dat men van nu voertane tusschen de Oude Lakenporte ende tCleine Lakenpoertken negheen calcoven noch quareeloven en sal mogen maken ofte setten in eneger wijs. Behoudeleec dien dat die calcoven die van ouds tusschen beyde den porten voirseit gestaen hebben, staende selen bliven Tot aen der tijt dat sij te nyente selen sijn gegaen. Ende dan en sal mense niet mogen weder hermaken ochte nuwe daer op setten.* (5 maart 1416)

⁷⁴⁶ De stadsordonnanties van 15 december 1472 en 5 september 1474 regelden de invoer van deze afgewerkte stenen vanuit de steengroeven (DE STOBBELEIR (1965), *Nombre*, p. 317). Zie onder meer ook LEGUAY (1985), *Approvisionnement*, pp. 49-60.

⁷⁴⁷ Intensief archeologisch onderzoek aan de Brugse *Potterierei* leverde een schat aan informatie op over de 13^e-eeuwse pottenbakkersindustrie. Het ontstaan van deze industriële activiteit op de rechteroever van de *Lange Rei* is terug te voeren tot de vroege 13^e eeuw. De industrie was voldoende belangrijk om z'n naam te geven aan de straat langs het water (de *Potterierei*) en aan een gasthuis en klooster (*Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie*). Op enkele plaatsen werden restanten van pottenbakkersovens gevonden. De bouw van de nieuwe Brugse stadsomwalling vanaf 1297 leidde tot de verschuiving van het pottenbakkerscentrum. De ovens hielden op te werken omstreeks die periode of in het begin van de 14^e eeuw. Dit hing ongetwijfeld samen met de vrees voor het brandgevaar. Waar de pottenbakkers precies heen trokken, is archeologisch (nog) niet geweten (anno 1988), maar het 14^e-eeuwse en jongere vondstenmateriaal suggereert dat de productie van gewonere ceramiek in of bij de stad werd verdergezet. (DE WITTE (1988), *Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek*, p. 39 ; VERHAEGHE (1988), *Middeleeuwse en latere ceramiek*, p. 86).

Pottenbakkersovens zorgden voor schadelijke rook en brandgevaar. Langs de andere kant was aardewerk een basisproduct⁷⁴⁸, wat dan weer verklaart waarom de *Putterij* zo dicht bij de uitbreidingskern was gelegen.⁷⁴⁹

Wellicht verdween de Brusselse pottenbakkersbuurt ten gevolge van de ‘insluiting’ door de eerste stadsomwalling. Vanaf het einde van de 13^e eeuw werden de kalk- en baksteenovens buiten de eerste stadsomwalling gesignaleerd. Het toponiem *Putterij* bleef achter in de binnenstad.

4.3.4.9 De verplaatsing van de oude markten in de 16^e eeuw

Na lang onderhandelen werd in het midden van de 16^e eeuw gestart met het graven van een kanaal tussen Willebroek en Brussel. De *Nieuwe Schipvaart* werd doorgetrokken tot tegen de eerste stadsomwalling van Brussel. De omwallinggracht maakte tussen de Zwarte Toren en de *Vlaamsepoort* plaats voor het *Sint-Kathelijnedok*. Loodrecht daarop werd een opeenvolgende reeks dokken aangelegd tot aan de tweede stadsomwalling (zie figuur 4.89). De *Nieuwe Schipvaart* binnen de stad werd afgewerkt in 1561 en kort nadien feestelijk ingehuldigd.⁷⁵⁰

De aanleg en opening van de *Nieuwe Schipvaart* hadden uiteraard belangrijke gevolgen voor de ruimtelijke structuur van de stad. De stadsontwikkeling van de noordwestelijke uithoek van de stad werd intens gestimuleerd. Het belang van de buurten op de linker Zenneoever groeide.

Het af en aan varen van schepen zorgde daarnaast voor een sterke heroriëntatie van de handelsplaatsen.⁷⁵¹ De *Nieuwe Schipvaart* nam niet alleen de rol van de oude Zennehaven over, maar evolueerde tot dé handelszone bij uitstek. Kort na en zelfs vóór de opening van de *Nieuwe Schipvaart* werd reeds in het midden van de jaren 1560 een aantal markten overgeheveld van de bovenstad naar de kaden van de nieuwe dokken.

⁷⁴⁸ Voor een recente *status quaestionis* en kritische bedenkingen aangaande de handel in middeleeuws aardewerk, zie VERHAEGHE (1988), *Middeleeuwse en latere ceramiek*; VERHAEGHE (1992), *Ceramiekverspreiding*.

⁷⁴⁹ D. Alexandre-Bidon deed onderzoek naar de inplanting van de middeleeuwse pottenbakkersindustrie. Vanzelfsprekend bestond er geen algemene regel, maar uit haar conclusies bleek dat de buitenzijde van de stadsmuren of -grachten en de ‘banlieu’ een grote voorkeur genoten voor de installatie van pottenbakkersateliers (ALEXANDRE-BIDON (2002), *Aux portes de la ville*, pp. 170-171).

⁷⁵⁰ Verscheidene historici besteedden reeds aandacht aan de aanleg en opening van de *Nieuwe Schipvaart* tussen Willebroek en Brussel (ENGELS (1843), *Notice historique*; WAUTERS (1882), *Documents*; DEGROOTE (1948), *Gysbrecht Mercx' gedicht*; PEETERS (1974a), *Spiegel*; PEETERS (1974b), *Spiegel*; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivièrre*, pp. 183-201).

⁷⁵¹ BILLEN (-), *Marktplaatsen*, pp. 15-19.

Na de onteigeningen voor de aanleg van de *Nieuwe Schipvaart* zelf, diende de stad Brussel daarvoor nog een bijkomende reeks gronden op te kopen om de nieuwe markten aan te leggen. Dit liep niet steeds van een leien dakje, zoals blijkt uit een brief van Matheeus van Cotten aan advocaat Geeradt Casiers uit 1569. In deze brief is er sprake van de aanleg van een ‘werf of opslag’ nabij de *Sint-Kathelijnepoort* om allerlei koopwaar te verhandelen.⁷⁵²

Ik beperk me hier tot de bespreking van het oudste en meest karakteristieke voorbeeld: de verplaatsing van de *Veemarkt*. De *Veemarkt* was één van de eerste markten die naar de omgeving *Nieuwe Schipvaart* verhuisden. In juli 1564 werd een uitgebreide stadsordonnantie uitgevaardigd waardoor het stadsbestuur enkele erven verkocht om de voltooiing van de *Schipvaart* en de verplaatsing van de *Veemarkt* te kunnen financieren. Er werd beslist om deze in te planten op de *Wittejuffrouwen-* of *Jerichogracht*, de gracht van de eerste stadsomwalling, die met dat doel zou worden gedempt (zie figuur 4.89).⁷⁵³

Deze evolutie weerklonk in de toponymie. De *Veemarkt* buiten de *Sint-Goedelepoort* werd reeds vanaf 1563 omgedoopt in *Oude Veemarkt*.⁷⁵⁴ Enkele jaren eerder verscheen er ook een *Nieuwe Veemarkt* in de bronnen, waarmee uiteraard het exemplaar van de benedenstad werd aangeduid.⁷⁵⁵ Indien er geloof mag gehecht worden aan Jean d’Osta’s datumvermeldingen, dan betekent dit dat de toponiemen zelfs al in gebruik kwamen vooraleer de transplantatie van de *Veemarkt* officieel werd afgekondigd (in juli 1564).

4.3.4.10 Besluit: Brusselse ‘marktfluctuaties’

De studie van de commerciële topografie van het middeleeuwse Brussel leidt tot het onderscheid in drie achtereenvolgende fasen. Ik zet ze hier nog eens kort op een rijtje.

⁷⁵² BRON 360: *Voirts, int vercoepen van den erfven hebbense toe geseet te makenen vande penningen die van der vercochter erfven soude mogen commen, een werfve oft op slaen van alderley commenscap voer aen der Kathlijnen poorte ende voirts de gansche plaetse voer der erfven te casseyene dwelck nochter int nyet gedaen es, hoe wel nochtans dat sijt hebben moeten doen, [...].* (1569)

⁷⁵³ BRON 354: *Item, dat men insgelijcx ten hoogsten sal uuijtgeven ende vercoopen die erfven, gevulde plaetsen ende grachten liggende buyten die oude oft bynnen vestmueren ter zijde van Jherico oft wittevrouwen ende dat vijftich voeten diepe oft lanck te metene van den voers. ouden vestmueren ende dat men de penningen daer af commende sal employeren int maken van der voers. kayen van Sinte Kathelijne grecht. Ende dat men alsdan aldaer opte voirseide witte vrouwen oft Jherico gracht voertaene sal leggen ende houden de Veemerct als van ossen, koyen, scapen, verckenen ende dier gelijcke beesten die plaetsen daer toe aldaer jerst gereet ende geaccommodeert sijnde, alsoe de selve Veemerct aldaer veel beter bequamer ende gerieffelijcker ter weyden ende anderssins liggen sal dan dair die nu leet.* (7, 24, 26 en 27 juli 1564)

⁷⁵⁴ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

⁷⁵⁵ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

De markten waar de meest essentiële basisproducten werden verhandeld – graan, vis/vlees en hout – lagen allen rondom de uitbreidingskern die in het stadsplan van Jacob van Deventer werd herkend (zie figuur 4.90). De ligging van die markten valt te verklaren vanuit een spel van aantrekking en afstoting. De nood aan de producten was hoog, wat verklaart dat de markten vlakbij de nederzetting waren gelegen. Langs de andere kant zorgden de markten voor een aantal ongemakken – drukte, stank en eventueel ook geldhandel – en vroegen ze om de nodige ruimte. Om die dubbele reden lagen ze net buiten de aarden versterking van de uitbreidingskern.

Hogerop werd de uitbreidingskern al voorzichtig in de 11^e en 12^e eeuw gedateerd. Misschien stamde de ‘marktenketen’ – of onderdelen ervan – ook uit die periode. De moeilijk dateerbare passage over de vrijstelling van het lepelrecht voor de inwoners van Overijse is voorlopig de enige hint. Ik breng er trouwens een tweede – zo mogelijk nog voorzichtigere – hypothese mee in verband. Misschien mogen deze marktenketen en uitbreidingskern vereenzelvigd worden met de 11^e-eeuwse *portus* van Brussel?

In een tweede fase waaierden deze markten uit in westelijke richting, met andere woorden, naar de benedenstad en de Zenne (zie figuur 4.91). In de loop van de 12^e en de 13^e eeuw werd het economische belang van dit gebied steeds groter. Hogerop was reeds sprake over de aanleg van straten in de richting van de benedenstad en over de exploitatie van het *Sint-Gorikseiland*. Verderop komt de aanleg van de haveninfrastructuur aan bod.

Het ziet ernaar uit dat deze nieuwe fase gepaard ging met een verplaatsing van de marktinfrastructuur. De *Nedermarkt* werd de tegenhanger van de marktenketen in de bovenstad. Langs de *Spiegelbeek* werden markten en hallen ingeplant. Tussen deze as, de *Ridderstraat* en het Zennealluvium ten noorden van de stad ontwikkelde zich de vleeshouwersbuurt. In de 14^e en 15^e eeuw groeiden de *Nedermarkt* en de zone rondom de Sint-Niklaaskerk uit tot de belangrijkste centra van het stedelijke leven.

In de tweede helft van de 16^e eeuw ving een nieuwe fase aan. De aanleg van de *Schipvaart* en de ‘snelle’ verbinding met Antwerpen ontketenden een nieuwe marktenverschuiving, ditmaal naar de rechter Zenneoever. Tot in de 19^e eeuw bleef de handelsinfrastructuur van Brussel-stad in die zone gevestigd. Nadien ‘trok ze weer verder’ in noordelijke richting.

4.3.5 Conclusie: wegen in beweging

Uiteenlopende invalshoeken werden gecombineerd om een nieuw inzicht te verwerven in de vorming en evolutie van het middeleeuwse wegennet van Brussel. De

vroegere dossiers over de Hoogstraat en de vermeende *Steenweg* werden heropend en herbekeken. Straatpatronen werden bestudeerd aan de hand van de 16^e- en 19^e-eeuwse cartografie. Toponiemen werden in verband gebracht met verkeers- en handelsfuncties.

De belangrijkste vaststelling houdt in dat het wegennet continu evolueerde. Dit is een nieuwe vaststelling voor de Brusselse casus. Hoogstraat en *Steenweg* waren geen stabiele ruimtelijke elementen, die al sinds mensenheugenis in het landschap lagen verankerd. De rol van markten en uitvalswegen veranderde door de tijd heen. De vorm en de rol van het wegennet evolueerde mee met de stedenbouwkundige ontwikkeling, soms als bepalende factor, soms als een gevolg van andere ontwikkelingen.

Dit onderzoek heeft niet kunnen uitwijzen of het latere stedelijke territorium al dan niet werd doorkruist door oudere wegen. Als er daarvoor al wegen in aanmerking komen, dan moet waarschijnlijk worden gedacht aan de valleiwegen die parallel aan de Zenne liepen. In het zuiden van de stad waren dat de Huidenvettersstraat-Priemstraat-Stoofstraat en de middeleeuwse *Blaasstraat*. Het is moeilijker om er ook in het noorden van de stad aan te duiden. Misschien is het tracé van de Bergstraat-*Etengat-Sionsberg-Ezelweg* oud, hoewel hiervoor voorlopig geen bewijzen bestaan.

De stichting en vooral de groei van de nederzettingen op de rechter valleiflank heeft geleid tot de vorming of heropleving van een aantal nieuwe wegen (zie figuur 4.92). Het precieze moment van hun ontstaan is moeilijk aan te wijzen, maar wellicht bleven ze minstens tot in de 12^e eeuw in gebruik. De *Ridderstraat* vertrok aan de *Coudenberg* of de uitbreidingskern en verbond deze in westelijke richting met onder meer Wemmel en Jette. De dalweg in het zuiden vertakte zich ter hoogte van de latere *Walsche plaats*. Ter hoogte van het *Cantersteen* kruiste deze vertakking de *Steenweg*, die de centrale as van de uitbreidingskern vormde. Rondom die uitbreidingskern ontstond een bijna ononderbroken keten van markten waar basisproducten werden verhandeld.

In de loop van de 12^e en 13^e eeuw verschoof de aandacht meer en meer naar de benedenstad (zie figuur 4.93). Dat vertaalde zich in de aanleg van een aantal verbindingssassen, zoals de *Steenstraat* en de vermeende *Steenweg*. Dit latse toponiem is een anachronisme. In werkelijkheid ging het om een aaneenschakeling van markten en hallen, die langs de loop van de *Spiegelbeek* werden ingeplant.

Archeologisch onderzoek wees uit dat de eerste stadsomwalling in de 13e eeuw werd aangelegd of voltooid, waardoor een hele reeks bewoningskernen in één beweging werden verzameld. Vermoedelijk ging deze kunstmatige bouwcampagne gepaard met de uitbouw van een netwerk van uitvalswegen – de *Rechte straten* –, die vanuit de stadspoorten werden aangelegd zonder rekening te houden met de vroegere landschappelijke structuren en juridisch-kerkelijke grenzen (zie figuur 4.94). Twee sprongen in het oog. De Hoogstraat in het zuiden van de stad dankte haar naam

vermoedelijk aan z'n belangrijkheid. De *Steenweg* in het westen gaf aanleiding tot het ontstaan van Sint-Jans-Molenbeek en groeide uit tot de belangrijkste transportweg naar Vlaanderen.

De inplanting van de stadsomwalling en uitvalswegen legde de ruimtelijke structuur van de stad voor een tijdje vast. Nieuwe structuren zoals patrouillewegen, zijstraten en verdichtingsstraatjes werden erop geënt. De aanleg van de tweede stadsomwalling in de tweede helft van de 14e eeuw bevroor de hoofdstructuren voor lange tijd. Tot aan het begin van de 19e eeuw – bij de ontmanteling van deze omwalling – werd het stedelijk territorium enkel nog verdicht.

4.4 *C'était au temps où Bruxelles bruxellait*

4.4.1 De stad in het platteland of het platteland in de stad?

In een overzichtsartikel over de oudste stedelijke toponymie van het graafschap Holland stelde Rob Rentenaar dat de meeste steden er zijn ontstaan in een rurale omgeving, die een eigen namensysteem bezat.⁷⁵⁶ In vele gevallen kwam het voor dat de plaatsnamen uit dat systeem zijn blijven voortbestaan, ook tijdens en na de stadsontwikkeling. Rob Rentenaar verdeelde deze toponiemen in twee grote groepen: enerzijds de water- en straatnamen, waarvan de functie in de stedelijke context min of meer gelijk bleef, en anderzijds de namen van terreinen die wegens hun aard of gebruik niet onmiddellijk voor stedelijke bebouwing in aanmerking kwamen.

Daar mag nog een derde categorie aan worden toegevoegd: de nederzettingsnamen. Vele namen van nederzettingen en dorpen behoren tot de oudst vastgestelde toponiemen. Met Brussel (oudste vermelding: ca. 1015-1020) is het niet anders. Het interessante aan dit toponiem is dat het een enorme inhoudelijke evolutie heeft ondergaan in de loop der eeuwen. Aanvankelijk leunde het toponiem dicht aan bij het rurale landschap van het gebied. Vandaag dekt de plaatsnaam Brussel een heel andere lading.

In dit punt wordt dan ook een topografisch-taalkundige analyse gemaakt van dit Brusselse toponiem bij uitstek. Ik heb geenszins de ambitie om een nieuwe etymologie van het toponiem Brussel voor te stellen. Wel stel ik de vraag naar de betekenis van dit toponiem voor de stadsontwikkeling en naar de relatie tussen het toponiem en de

⁷⁵⁶ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, pp. 66-67.

ruimtelijke werkelijkheid die daaraan beantwoordde. Om het simpeler te stellen: waar lag het primitieve Brussel? En: hoe evolueerde het primitieve Brussel? Het zijn twee vragen die tot nu toe onderbelicht bleven. Om tot een antwoord te komen, is het wel noodzakelijk om eerst de oudste vermeldingen, de betekenis van de toponymische bestanddelen en de betekenis van het toponiem te behandelen.

4.4.2 *What's in a name?*

Al sinds de 16e eeuw wordt het toponiem Brussel verklaard. Lodovico Guicciardini, Jean-Baptiste Gramaye, J.F. Foppens en abt Mann schoven in hun stadskronieken en plaatsbeschrijvingen al meerdere naamsverklaringen naar voor, de ene al legendarischer of straffer ('forcées') dan de andere. Enkele auteurs zagen er een verwijzing naar 'struikgewas' (*Broussailles*) in, terwijl anderen het toponiem in verband brachten met de Zenneovergang (*Brugsel*), met de aanwezigheid van een kluis of cellen (*cellae*) of met de ligging in of nabij een moeras (*Broecksel*).⁷⁵⁷

Nagenoeg alle 20^e-eeuwse toponymisten en taalkundigen – Jan Lindemans, Albert Carnoy, J. Mansion, Maurits Gysseling en Adolphe Van Loey – volgden de verklaring die E. Förstemann in 1913 voorstelde. Het toponiem Brussel was gevormd door het bestanddeel *sele* ('demeure, refuge, habitation') voorafgegaan door het bestanddeel *bruoc* ('marais, marécage').⁷⁵⁸ Deze interpretatie werd overgenomen door de historici.⁷⁵⁹

Het toponiem Brussel is ontstaan door de samenstelling van twee soortnamen, *broek* en *sele*. Om te achterhalen op welke ruimtelijke werkelijkheid het volledige toponiem Brussel sloeg, moet er dus eerst worden nagegaan wat deze twee bestanddelen afzonderlijk aanduiden. Daarnaast is het ook noodzakelijk om te weten wanneer dit toponiem precies opdook of uit welke periode het kan stammen.

4.4.2.1 De oudste vermelding(en)

Een eerste netelige kwestie is de oudste vermelding van de naam Brussel. Verscheidene auteurs zagen in het *Brosella* dat werd vermeld in het eerste deel van de *Gesta Episcoporum Cameracensium*, de oudste attestatie van het toponiem. Een anonieme kanunnik van de kathedraal van Kamerijk vertelde hierin over de doortocht in Brussel (*apud Brosellam*) van de zieke Sint-Vinditiaan, bisschop van Atrecht en Kamerijk. Deze plaats werd bestempeld als een deel van zijn ambtsgebied (*diocesis suae territorium*). Hij liet zich van daaruit overbrengen naar Mont-Saint-Eloi, waar hij in 705 overleed.

⁷⁵⁷ VERBESSELT (1989), *Oudste verklaringen*, p. 113.

⁷⁵⁸ VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*, p. 121.

⁷⁵⁹ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 261.

Verscheidene historici dateerden – waarschijnlijk in elkaars navolging – de passage van Sint-Vinditiaan in Brussel in of omstreeks het jaar 695.⁷⁶⁰ Waarom juist dit jaartal werd gekozen, is mij onduidelijk. Het zou namelijk impliceren dat Sint-Vinditiaan ongeveer tien jaar ziek was alvorens hij uiteindelijk overleed. Blijkbaar zag hij in 695 zijn einde toch al naderen en gaf hij de opdracht zich te laten overbrengen naar zijn laatste rustplaats.

De *Gesta Episcoporum Cameracensium* dateren echter pas uit de eerste helft van de 11^e eeuw. E. Van Mingroot dateerde de redactie van het eerste deel in 1024.⁷⁶¹ Op deze basis stelden Mergim Kotaji en Georges Despy voor dat de tekstpassage over Brussel uit omstreeks 1025 zou stammen.⁷⁶² Georges Despy ontkrachtte de identificatie van het *Brosella* uit de *Gesta Episcoporum Cameracensium* met een laat 7^e-eeuwse dorpskern, domein of parochie.⁷⁶³

Georges Despy deed nog een andere belangrijke vaststelling. Vanaf het begin van de 11^e eeuw – de periode waaruit het document stamt – deed het bisdom Kamerijk er alles aan om haar superioriteit ten opzichte van het bisdom Atrecht aan te tonen. Dit laatste werd vaak aangeduid als *territorium Atrebatense*. Georges Despy redeneerde dan ook verder⁷⁶⁴:

“Comme c’est, curieusement, le même terme qui désigne l’appartenance de *Brosella* [...], l’on est donc en droit de se demander si le chroniqueur n’a pas voulu désigner, sous la forme que nous connaissons, une localité qui se trouvait elle aussi dans le *territorium Atrebatense* gouverné par l’évêque de Cambrai à la fin du VIIe siècle. Et, dans une source rédigée vers 1025, il ne serait pas impossible que l’auteur ait baptisé du nom de *Brosella* une localité située dans le *territorium (Atrebatense) diocesis sue (Vinditiani)*.”

En effectief, in het huidige Département du Nord ligt in de buurt van Saint-Omer nog steeds het dorpje Broxeele (*Brocselo* – 1107⁷⁶⁵). Is het niet logischer om *Brosella* met dit dorpje te vereenzelvigen?⁷⁶⁶ Het lag effectief in het voormalige bisdom Atrecht en ongeveer 70 km verwijderd van Mont-Saint-Eloi, waar Sint-Vinditiaan overleed. Daarmee is de kwestie van het *Brosella* uit 695 vermoedelijk van de baan.

⁷⁶⁰ Zie onder andere BONENFANT (1934), *Cadres territoriaux*, p. 5 ; LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, pp. 13-14 ; VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezzen*, XVIII, p. 11.

⁷⁶¹ VAN MINGROOT (1975), *Kritisch onderzoek*.

⁷⁶² KOTAJI (1985), *Contribution*, p. 62 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 245.

⁷⁶³ DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 29 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, pp. 246-247.

⁷⁶⁴ DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 29 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, pp. 246-247.

⁷⁶⁵ LINDEMANS (1954), *Zelee en hovenamen*, p. 11.

⁷⁶⁶ Méér dan 150 jaar geleden twijfelde trouwens ook A.G.B. Schayes al tussen huidige Brussel of het *Brosella* in de Artois (SCHAYES (1840), *Pays-Bas*, II, p. 441).

Een ‘tweede’ vermelding van Brussel (*in Bruocsella*) verscheen in een oorkonde van de Duitse keizer Otto I uit 966. Adolphe Van Loey vereenzelvigde *Bruocsella* met Brussel.⁷⁶⁷ Volgens deze en andere taalkundigen vormde het trouwens de oudste vermelding van het toponiem.⁷⁶⁸ De keizer bevestigde in die akte een reeks bezittingen van de Sint-Gertrudisabdij van Nijvel, waaronder *stadium unum in Bruocsella*.

Het grote probleem met deze akte is dat de passage met de opsomming van de goederen werd geïnterpoleerd omstreeks het midden van de 11^e eeuw.⁷⁶⁹ Dat betekent alvast dat de vermelding van het toponiem ‘slechts’ tot die periode kan worden teruggevoerd. Wanneer de schenking van het *stadium unum in Bruocsella* precies plaatsvond, blijft moeilijk te achterhalen.

Een wat apart geval vormt de vermelding *Bruocsell* op een aantal munten uit de 10^e en 11^e eeuw. In 1965 werd de hypothese vooropgesteld dat deze munten reeds sinds 965 werden geslagen.⁷⁷⁰ Mina Martens uitte een aantal twijfels.⁷⁷¹ Ze werd hierin gevolgd door Georges Despy die het bestaan van een Brusselse muntslagerij in de eerste decennia van de 11^e eeuw plaatste. Op die manier bracht hij deze activiteit in verband met het opduiken van de *portus*.⁷⁷²

‘Vierde keer, goede keer’. Brussel wordt vermeld in de *Miracula Sancti Veroni Lenbecensis* van de hand van Olbert van Gembloux. Dit werk werd geschreven rond 1015-1020.⁷⁷³ De huidige generatie historici neemt aan dat dit de oudste vermelding van het toponiem Brussel is.⁷⁷⁴ De tekst handelt over de genezing van een jong meisje, dat naar de *portus* genaamd *Brosella* was gekomen (*quaedam illuc puella a portu, Brosella dicto, advenerat*). Van daaruit trok ze verder naar Lembeek om Sint-Veronus te aanbidden. Ze

⁷⁶⁷ VAN LOEY (1930), *Onomastiese studie*, p. 64.

⁷⁶⁸ GYSSELING (1969), *Nederzettingsnamen*, p. 24 ; VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*, p. 121.

⁷⁶⁹ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 248.

⁷⁷⁰ *Duizend jaar muntslag* (1965), pp. 13-14.

⁷⁷¹ MARTENS (1976), *Du site rural au site semi-urbain*, p. 43.

⁷⁷² “Par ailleurs, il faut bien voir la portée symboliquement politique de la mise en place d’un tel atelier monétaire à Bruxelles par le comte de Louvain Lambert Ier : ce dernier, qui régnait sur un comté en Hesbaye, fut le premier prince de cette Maison [sic] à prendre pied à Bruxelles en Brabant et il est tout naturel qu’il ait marqué « son nouveau territoire » en y battant monnaie dans l’agglomération urbaine naissante.” (DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 257)

⁷⁷³ BOUTEMY (1934), *Grand abbé*, pp. 79-80.

⁷⁷⁴ Zie onder meer DESPY (1979), *Oorsprong*, p. 36 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 291 ; BILLEN (2000), *Episoden*, p. 37 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 64 ; CHARRUADAS (2007), *Croissance rurale*, p. 176.

had het immers gewaagd om op een zondag haar groententuin te bewerken, met als gevolg dat de groenten aan haar handen bleven kleven.⁷⁷⁵

De Brusselse historici brachten de combinatie *portus* – *Brosella* in verband met de ontplooiing van commerciële activiteiten aan de Zenne en met de aanwezigheid van de muntslagerij. Traditioneel wordt deze *portus* dan ook vereenzelvigd met de ruimte tussen de Sint-Niklaaskerk en de Zenne. Hogerop werd de *portus* reeds voorzichtig vereenzelvigd met de uitbreidingskern rond de *Coudenberg*. Ik kom verder op deze kwestie terug. Eerst pak ik Brussel zelf aan.

4.4.2.2 De *sele*-toponiemen

Het toponiem Brussel verschijnt dus pas vanaf de 11e eeuw in de teksten. Vergeleken met de oudste attestaties van andere *sele*-toponiemen duikt het toponiem pas laat op. Jan Lindemans en Adolphe Van Loey telden vier *sele*-namen uit de 7e eeuw, één uit de 8e eeuw, 13 uit de 9e eeuw en tien uit de 10e eeuw.⁷⁷⁶ Uiteraard is de datum van overlevering in grote mate afhankelijk van het beschikbare bronnenmateriaal.

De betekenis van het toponymische bestanddeel *sele* heeft tot nu toe al heel wat toponymisten en historici bezig gehouden. Verklaringen zijn dan ook *legio*. Adolphe Van Loey zette een reeks mogelijkheden op een rijtje: ‘habitation seigneuriale’, ‘bâtiment comprenant une salle’, ‘maison constituée d’une seule salle’, ‘lieu de séjour, refuge, étable’, ‘petite ferme, mansionilum’, ‘cabane dans un pâturage’ of ‘refuge d’été pour les bergers ou pour le bétail’.⁷⁷⁷

De traditionele opvattingen moeten worden gekaderd in een meer algemene visie op de Frankische kolonisatie van onze gewesten.⁷⁷⁸ Meestal onderscheidde men daarin meerdere golven, die herkend werden op basis van de aan- of afwezigheid van specifieke toponiemen. De *heem*- en *ingaheem*-plaatsnamen werden als de oudste relictten van de Frankische kolonisatie aanzien, terwijl *sele*-toponiemen meestal bij een latere golf werden ondergebracht.

Het was Jan Lindemans die een ernstige poging ondernam om de *sele*-toponiemen van het huidige België en Noord-Frankrijk samen te bestuderen. In totaal vond hij niet

⁷⁷⁵ “Bruxelles est, dès cette époque, associée à un commerce qui ne respecte plus le temps divin.” (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 64).

⁷⁷⁶ LINDEMANS (1954), *Zelee en hovenamen*, p. 18 ; VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*, p. 128.

⁷⁷⁷ VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*, p. 123.

⁷⁷⁸ Zie ondermeer DES MAREZ (1926), *Problème* ; LINDEMANS (1930), *Toponymische argumenten* ; LINDEMANS (1934), *Frankische kolonisatie* ; BONENFANT (1935), *Notice de donation* ; LINDEMANS (1954), *Zelee en hovenamen* ; VANDE PUTTE (1999), *Belgica Creola*.

minder dan 155 *sele*-toponiemen terug. Al van bij aanvang wees Jan Lindemans één van de mogelijke verklaringen af: de afleiding van het Latijnse *cella*.⁷⁷⁹ Daarnaast merkte hij op dat de *sele*-toponiemen vaak in geografische groepjes van vijf, zes en meer verschenen.⁷⁸⁰ Belangrijker is zijn stelling dat het ontstaan van deze toponiemen zeker terug te voeren was naar het begin van de 7^e eeuw.⁷⁸¹

Het woord *sele* is afgeleid van het Germaanse *sala* dat ‘woning’ betekende. Dit was wellicht een ‘ruim vertrek dat een heel gebouw uitmaakt en dat naar gelang van de omstandigheden of als gemeenschappelijke eetzaal of slaaplokaal of nog als schuur dienst kan doen’, met andere woorden ‘een herenhuis’. Een andere mogelijkheid is dat het woord verwees naar een ‘centraal hof van een koninklijk domein’ dat meestal als ‘veehof’ dienst deed.⁷⁸²

Jan Lindemans was de mening toegedaan dat de *sele*-toponiemen zeker uit de Merovingische tijd stamden, aangezien deze betekenissen van *sala* al vrij vroeg uit het taalgebruik waren verdwenen.⁷⁸³ Het Middelnederlandse *sale* (‘zaal, zaalgebouw’) was een veel jonger woord, dat met *sele* enkel een verre verwantschap gemeen had. Het Merovingische *sele* mag dus zeker niet worden geïnterpreteerd als ‘zaal, zaalgebouw’ en dus evenmin als ‘kasteel, burcht’, zoals verscheidene Brusselse historici nochtans hebben gedaan.

Een andere vaststelling was dat *sele*-toponiemen op een viertal uitzonderingen na altijd samenstellingen waren. Jan Lindemans merkte op dat samenstellingen met patroniemen uiterst zeldzaam waren.⁷⁸⁴ Voor de *heem*- en *ingaheem*-namen gold echter het omgekeerde. Het ging hier in hoofdzaak om namen van hoeven en nederzettingen die werden gesticht na de eerste en de tweede Frankische kolonisatiebeweging, respectievelijk te dateren in 358-388 en na 431. Tijdens die kolonisaties werden de hoeven verdeeld onder en genoemd naar de gezinshoofden. Om die reden kwamen patroniemen veelvuldig voor in deze toponiemen.⁷⁸⁵

⁷⁷⁹ “In alle geval kan hier geen sprake zijn van een ontlening aan het Latijn, vermits in de tijd, toen de *-zele*-namen vermoedelijk ontstonden, dit woord, in onze taal, *kelle* zou gegeven hebben, zoals *kelder*, uit Lat. *cellarium*. Ten hoogste zouden we dan mogen denken aan latere ontlening aan het Romaans. De hypothese houdt echter geen steek wanneer we de bepalende woorden van de samenstellingen beschouwen, die Germaans zijn.” (LINDEMANS (1954), *Ze le en hovenamen*, p. 6)

⁷⁸⁰ LINDEMANS (1954), *Ze le en hovenamen*, p. 18.

⁷⁸¹ “Daar het ons als vrij zeker voorkomt dat de *-zelenamen* alle ongeveer in dezelfde tijd en in dezelfde omstandigheden ontstonden, mogen wij aannemen dat hun stichting ten minste teruggaat tot het begin van de 7^e eeuw, – althans dat ze toen reeds bestonden.” (LINDEMANS (1954), *Ze le en hovenamen*, p. 19)

⁷⁸² LINDEMANS (1954), *Ze le en hovenamen*, pp. 19-20.

⁷⁸³ LINDEMANS (1934), *Frankische kolonisatie*, p. 6 ; LINDEMANS (1954), *Ze le en hovenamen*, p. 31.

⁷⁸⁴ LINDEMANS (1934), *Frankische kolonisatie*, p. 6.

⁷⁸⁵ LINDEMANS (1940), *Heemnamen en ingeformaties*, pp. 12-13.

Sele-toponiemen bezitten meestal geen patroniem als eerste component en zouden dus dateren van ná deze kolonisatiebewegingen. *Sele*-toponiemen werden daarentegen wel vaak verbonden met woorden die wezen op een vochtige bodemgesteldheid of op woeste gronden.⁷⁸⁶ Jan Lindemans vermeldde het toponiem Brussel onder de voorbeelden. In het vlakbijgelegen Elsene (*Elsele*) werd *sele* verbonden met het bestanddeel ‘els’, een boomsoort die bij uitstek groeit in vochtige gronden.

Een laatste interessante opmerking van Jan Lindemans hield in dat de samenstelling van ‘berg’ en *sele* totaal ontbrak.⁷⁸⁷ Langs de andere kant komt het toponiem *Berchem* – dus ‘berg’ + *heem* – wel veelvuldig voor. Mag hieruit worden afgeleid dat de ‘bergen’ veeleer in trek waren bij de eerste Frankische kolonisten? De *sele*-nederzettingen in de moerassige en woeste gebieden ontstonden pas later. De vergelijking is uitermate intrigerend, vermits de twee oudste Brusselse toponiemen juist *Brussel* en *Coudenberg* zijn, met andere woorden, een *sele*- en een ‘berg’-toponiem.

Indien Jan Lindemans’ stellingen worden toegepast op Brussel, dan zou dit betekenen dat de ‘Brusselse’ *sele* zou kunnen opklimmen tot de 7^e eeuw. Gezien de verbinding met *broek* lijkt de vereenzelviging met moerassig of woest gebied te kloppen. Daarentegen kan uit Jan Lindemans’ chronologie van de kolonisatiebewegingen worden afgeleid dat Brussel – of althans de *sele* van Brussel – aanvankelijk niet erg in trek moet zijn geweest. De plek werd pas na de eerste twee kolonisatiegolven ingenomen.

Wat de *sele* zelf betreft, moet er op zoek worden gegaan naar een ruim vertrek of gebouw, dat echter uiteenlopende functies kon hebben gehad. Gezien het belang van de veeteelt in de Brusselse regio, is de identificatie als ‘veestal’ een mogelijkheid. Waar de *sele* precies lag – en of ze ooit teruggevonden kan worden – blijft echter onduidelijk. Het cliché blijft geldig: enkel de stadsarcheologie kan hierop een antwoord geven.

Na het verschijnen van Jan Lindemans’ studie werden zijn inzichten verder verfijnd door andere taalkundigen en historici. Net zoals Jan Lindemans onderscheidde K. Roelandts een groot verschil in het gebruik van de woorden *heem* en *sele* ter aanduiding van bewoning en nederzettingen.⁷⁸⁸ Hij concludeerde dat *heem* sloeg op een permanente woning of nederzetting, terwijl *sele* slechts op een tijdelijke verblijfplaats alludeerde. Het toponymische bestanddeel *sele* zou dus hoofdzakelijk te verklaren zijn

⁷⁸⁶ “Zo konden we reeds constateren dat de *zelestichters* zich bij voorkeur in de nabijheid van vochtige bodems aan waterlopen vestigden, of ook nog, noodgedwongen dan zeker, op barre, woestliggende gronden. Zij waren, in de eerste plaats, vee fokkers, waar de *-heemboeren* veeleer de kouters zochten.” (LINDEMANS (1954), *Ze le en hovenamen*, p. 25).

⁷⁸⁷ LINDEMANS (1954), *Ze le en hovenamen*, p. 31.

⁷⁸⁸ Gebaseerd op VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*, p. 128.

als een toevluchtsoord, een schuilplaats, een hut. In de meeste gevallen scheen de betekenis dan ook ‘cabane dans un pâturage’ te zijn, wat kan stroken met het belang van de veehouderij in de landelijke economie, zowel in onze streken als in bergachtige gebieden.

Maurits Gysseling en Adriaan Verhulst bestudeerden de *sele*-toponiemen in hun ‘dubbelstudie’ over nederzettingenamen en nederzettingsgeschiedenis.⁷⁸⁹ Maurits Gysseling klasseerde het toponiem Brussel onder de reeks *sali*-toponiemen die uit de Merovingische tijd stamden.⁷⁹⁰ Deze reeks toponiemen gingen uit op het suffix *-ja* (merkbaar aan de geminatie *ll*, zoals in *Bruocsella*) of de datief-pluralis-uitgang *-um*, een naamgevingswijze die terugging tot de Prehistorie en de Romeinse tijd. Daarmee reikte Maurits Gysseling extra versterkende elementen aan voor een oude oorsprong van het toponiem Brussel. Wat de betekenis van *-sele* betrof, verwees hij naar de studie van K. Roelandts.

Adriaan Verhulst liet zich in met de historische verklaring van de *sele*-toponiemen en merkte op dat de historici het hierover vrijwel eens waren. Hij verwees naar de *Liber Traditionum* van de Genste Sint-Pietersabdij waarin een reeks *sele*-toponiemen werden geïdentificeerd als *mansioniles*. Adriaan Verhulst definieerde dit begrip als ‘een jonger en kleiner exploitatiecentrum dat in de omgeving van een groter en ouder domeincentrum en hiervan afhankelijk, door ontginning ontstaan is in het nog dominerende natuurlandschap, meestal vanuit een ouder domeincentrum zelf, waarvan het a.h.w. een dochternederzetting is’.⁷⁹¹

Deze *mansioniles* uit het *Liber Traditionum* klimmen minstens op tot de 7^e eeuw en lagen verspreid rond Gent. Het eerste bestanddeel van de toponiemen wijst vaak op veeteelt, zodat ze mogen worden beschouwd als primitieve ‘veeteeltbedrijven in overwegend bebost gebied’. Sommige *sele*-toponiemen evolueerden in de loop van de 9^e eeuw tot nieuwe, zelfstandige domeincentra en tot permanente landbouwnederzettingen.⁷⁹²

Toponymist Robert Van Passen besteedde aandacht aan *sele*-toponiemen in het kader van zijn landschapsstudie van het zuiden van de provincie Antwerpen. In zijn ogen bezaten de *sele*-toponiemen binnen zijn studiegebied een opvallend algemeen kenmerk. In de eerste plaats lagen nagenoeg *sele*-toponiemen excentrisch ver van de dorpskernen verwijderd. Bovendien bevonden ze zich bijna allemaal aan of in de buurt van een waterloop. In vele gevallen evolueerden deze waterlopen in latere perioden tot ‘stabiele

⁷⁸⁹ GYSSELING & VERHULST (1969), *Nederzettingenamen*.

⁷⁹⁰ GYSSELING (1969), *Nederzettingenamen*, pp. 24-25.

⁷⁹¹ VERHULST (1969), *Nederzettingenamen*, p. 41.

⁷⁹² VERHULST (1969), *Nederzettingenamen*, p. 41.

dorpsgrenzen'. Maar deze vaststelling had in zijn ogen geen uitstaans met de interpretatie van de *sele*-toponiemen.⁷⁹³ Volgens Robert Van Passen is de ligging nabij een waterloop vooral te verklaren doordat de stichters van de 'vooral op veeteelt afgestemde nederzettingen' nood aan water hadden. Het viel Robert Van Passen ten slotte ook nog op dat de *sele*-toponiemen zich vaak wisten op te werken in de loop der eeuwen.

De recentere auteurs namen de voorgaande ideeën min of meer over. Adolphe Van Loey wees op het matige tot geringe belang van de *sele*-toponiemen, die in de 11e eeuw nog vaak kleine hoeven of dorpjes aanduidden.⁷⁹⁴ R.E. Künzel, D.P. Blok & J.M. Verhoeff verklaarden *sale* en *sele* in de Nederlandse toponymie hetzij als 'woning', hetzij als 'uit één vertrek bestaand gebouw'.⁷⁹⁵ Geert Berings had het over plaatsen die zich doorgaans 'aan de rand van vroegmiddeleeuws bos of ander onontgonnen gebied' situeerden, en vaak als schaapsstal dienst deden. Zijn behandeling van het toponiem *Horenzele* (in de Voervallei bij Tervuren) is intrigerend.⁷⁹⁶

Al deze aanvullingen op Jan Lindemans' theorie over de *sele*-toponiemen zijn uitermate toepasbaar op de Brusselse *sele*. De geografische elementen die werden aangehaald, vindt men stevast in Brussel terug: de ligging bij een waterloop, de moerasgronden, de woeste grond. Bijna alle auteurs wezen op veehouderij, die door Geert Berings in verband werd gebracht met de Karolingische ontginningsperiode. Welnu, het is bekend dat het beemden- en broekengebied in en rond Brussel in de Middeleeuwen een zeer grote rol heeft gespeeld. Langzaamaan groeit de idee dat het ontstaan van Brussel te danken is aan de eerste ingebruikname en exploitatie van dit gebied.

Het tweede vaak terugkerende element houdt in dat de *sele* eerder een secundaire nederzetting zou zijn geweest. Ofwel ging het om een stichting vanuit een groter domein, ofwel om een stichting die pas later gebeurde, na de vroegere fasen van de Frankische kolonisatiebeweging. De identificatie als secundaire nederzetting stemt

⁷⁹³ VAN PASSEN (1973), *Landschapsgeschiedenis*, pp. 255-256.

⁷⁹⁴ VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*, p. 128

⁷⁹⁵ KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, pp. 67, 95, 322 & 332.

⁷⁹⁶ "Waarschijnlijk hebben we hier te doen met de vroegste uitbreiding van de primitieve kern op de Kapelle. Men kan het zich voorstellen als een kleine nederzetting, een hoeve van vrije of half-vrije boeren, oorspronkelijk meer op veeteelt dan op landbouw gericht. Men mag niet uit het oog verliezen dat het vee, voornamelijk kleinvee, oorspronkelijk op woeste gronden en in de bossen werd geweid, en niet op aangelegde weiden zoals dat pas eeuwen later gebeurde. De Horenzele-hoeve zal wellicht ook een stimulerende rol hebben gespeeld bij de ontginningen vanaf de Karolingische periode." (BERINGS (1984), *Tervuren*, p. 25)

opnieuw overeen met de perifere ligging in of aan moerasgebieden en woeste gronden. Het is logisch dat deze sites niet in aanmerking kwamen voor de eerste occupatie.

Ik zie wel een tegenstrijdigheid in de hypothese over de tijdelijke verblijfplaatsen van K. Roelandts. Het lijkt immers contradictorisch dat tijdelijke toevluchtsoorden of kleine hutten in het weidegebied zo lang de tand des tijds wisten te doorstaan en hun naam uiteindelijk zelfs doorgaven aan nederzettingen van een zekere omvang en belang. Op enkele uitzonderingen na, zijn de meeste *sele*-toponiemen blijven voortbestaan als voorwaardige dorpen en zelfs steden. Geert Berings trachtte dit probleem ‘op te lossen’ door de Karolingische ontginningen te laten starten vanuit de *sele*-nederzettingen. Ook dat lijkt moeilijk verdedigbaar. De *seles* waren immers al secundaire nederzettingen. Is het niet logischer om te veronderstellen dat de ontginningen vanuit de hoofddomeinen werden gestimuleerd en georganiseerd?

Hiermee is de ruimtelijke context en de functie van de middeleeuwse *sele* van Brussel geschetst. Waar die *sele* precies lag, blijft voorlopig een raadsel. Het is daarom nodig om ook aandacht te schenken aan het tweede bestanddeel van het toponiem Brussel: *broek*.

4.4.2.3 De *broek*-toponiemen

De verklaring van het bestanddeel *broek* zorgde voor niet veel discussie. Ongeveer iedereen is het erover eens dat *broek* afgeleid is van het oude Germaanse woord *brok*, dat ‘moeras’ betekende. Een secundaire betekenis is ‘hooiland’. In samenstellingen kwam *broek* veel voor als benaming van een alluviale vallei, waarin hooilanden, bos, water en natte heidegronden waren gesitueerd.⁷⁹⁷

Over de vroegere betekenisevoluitie van *broek* waren de meningen wel verdeeld. Volgens sommigen was het afgeleid van het werkwoord *breken* zodat *broek* naar ‘gebroken land’ verwees. Anderen zagen er een afleiding van *breugel* in, waaraan de betekenis ‘taillis entouré d’une enceinte, pâturage, prairie humide recouverte de taillis’ werd toegekend.⁷⁹⁸

In het toponymische materiaal van Brussel komt het bestanddeel *broek* zeer vaak voor.⁷⁹⁹ Dat is uiteraard niet verwonderlijk voor een stad waarvan de naam er zelf al op alludeert. Ook in de nabije omgeving ‘krioelde’ het van de *broeken*.⁸⁰⁰ Jan Lindemans

⁷⁹⁷ MOLEMANS (1988), *Gids*, p. 11.

⁷⁹⁸ VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*, p. 129.

⁷⁹⁹ *Broek* – Broekstraat (ook *Lange Broekstraat*, *Rechte Broekstraat* en *Warmoesbroekstraat* genoemd) – *Broekstraat* – *Broek ter Kapellen* – Brussel – *Orsendalbroek* – *Oude Broek* – *Ruisbroek* – *Schaadbroek* – *Warmoesbroek* – *Wijbroek*.

⁸⁰⁰ CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*, passim.

merkte echter op dat deze *broeken* niet simpelweg als ‘moeras’ mochten worden aanzien, maar eerder als een drooggelegd moeras.⁸⁰¹

In de beginfase werden deze zones vaak aangeduid door middel van het enkelvoudige toponiem *Broek* of *Palus*. Later kwam er diversificatie in de benamingen, met onder meer het *Oude Broek*, het *Warmoesbroek*, het *Wijbroek* en het *Ruisbroek*. Voortbouwend op Jan Lindemans’ stelling, is dit misschien een aanwijzing voor het feit dat het *broek*-gebied aanvankelijk een ruimere zone vormde, die dan later ten gevolge van ontginningsacties en de stadsontwikkeling van functie veranderde en/of werd opgesplitst. Deze evolutie werd dan vanaf de 15^e-16^e eeuw afgerond door de verdere vernauwing van de *broek*-toponiemen tot straatnamen. De evolutie van *Broek* over *Warmoesbroek* naar *Warmoesbroekstraat* en ten slotte *Broekstraat* illustreert deze evolutie perfect. De omzetting van *Ruisbroek* in *Ruisbroekstraat* vormt een ander treffend voorbeeld.

Welke zones in Brussel werden er als *Broek* aangeduid? Eerst en vooral vond men zowel stroomopwaarts als stroomafwaarts en zowel op de linker- als de rechteroever van de Zenne ‘broeken’ terug (zie figuur 4.95). Ze lagen buiten de (latere) eerste stadsomwalling. Op de rechter Zenneoever werd het *Broek* in het noorden van de stad na verloop van tijd *Warmoesbroek* genoemd (oudste vermelding: 1274). In het zuiden van de stad geraakte de benaming *Blekerij* in voege (oudste vermelding: 1289), vermoedelijk ter aanduiding van het voormalige *Broek ter Kapellen* (oudste vermelding: 1252). Deze verschillende naamsevolutie heeft uiteraard te maken met de specifieke functies die deze zones na verloop van tijd zouden krijgen: groententeelt in het noorden van de stad, lakennijverheid (blekerijen) in het zuiden van de stad.

Op zijn reconstructiekaart van het middeleeuwse Sint-Jans-Molenbeek betitelde Paulo Charruadas de alluviale vlakte op de linkeroever met de benaming *de Broecken* (zie figuur 4.96).⁸⁰² Zijn onderzoek wees uit dat deze zone vanaf het einde van de 12^e eeuw tot in de tweede helft van de 13^e eeuw intens werd geëxploiteerd.⁸⁰³ De stichting van het *Begijnhof* (op de plaats *Nieuwland*⁸⁰⁴) en van het *godshuis van de Witte Juffrouwen* in het midden van 13^e eeuw zijn karakteristieke voorbeelden.

Vermoedelijk werd het *Broek* (oudste vermelding: 1227) in die periode ontgonnen en verkaveld. Stroomafwaarts trof men het *Oude Broek* aan (oudste vermelding: 1298), een

⁸⁰¹ “Het meest voorkomende woord [voor moeras] is *broek*, dat etymologisch ongetwijfeld „moeras” beteekent [sic], maar dat in de plaatsnamen dient verklaard te worden als „drooggelegd moeras”. (LINDEMANS (1946), *Namen*, pp. 113-114)

⁸⁰² CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 129.

⁸⁰³ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 62-63 & 79.

⁸⁰⁴ BRON 42: *usque Novam Terram qua manent Beghine* (1286).

toponiem dat ofwel op een herbestemming ofwel op een fossilisatie van een vroegere toestand wees. Tussen de Zenne en de Ransvoordzenne lag het *Schaadbroek* (oudste vermelding: 1321), waarvan de naam misschien alludeerde op het weiden van schapen. Toponiemen als *Elsbroek* en *Wijbroek* wezen daarentegen op de aanwezigheid van typische moerasbomen.⁸⁰⁵

Meestal gaat men er in de gangbare theorieën van uit dat de heiden en broeken als onderdeel van de woeste gronden toebehoorden aan de landsheer. Ter verhoging van zijn inkomsten ging deze vaak over tot de vercijsing van de gebruiksrechten op deze gebieden, zowel aan gemeenschappen, aan privé personen als aan kerken en kloosters. Dit heeft zich ook voorgedaan in de onmiddellijke omgeving van Brussel. De hertogen van Brabant en de heren van Aa/Brussel speelden een hoofdrol op dit vlak.⁸⁰⁶

Uit het onderzoek van Michel de Waha en Paulo Charruadas blijkt dat de intensieve exploitatie van de *broeken* in en rond Brussel pas dateerde uit de tweede helft van de 12^e en vooral de 13^e eeuw. In die periode werden de voormalige *broeken* ontgonnen, opgesplitst en herbestemd. De stichting van het dorp Sint-Jans-Molenbeek, van de *Sint-Kathelijnekerk* (oudste vermelding: 1201) op de linker Zenneoever en van enkele religieuze gemeenschappen zijn verklikkers voor deze ontginningsbeweging, net zoals het opduiken van gedifferentieerde *broek*-toponiemen.

Maar hoe zagen de *broeken* er dan uit vóór deze ontginningsbeweging? Waarschijnlijk mag worden geopteerd voor ‘moeras’ *tout court*. Dit wil zeggen dat deze gebieden helemaal nog niet geschikt waren voor de inplanting van nederzettingen of agrarische functies.⁸⁰⁷ Deze *broeken* boden weinig mogelijkheden. Hoogstens leverden ze brandhout of konden ze worden gebruikt voor het weiden van vee, ten minste voor zover de begroeiing en het waterpeil dit toelieten.⁸⁰⁸ In die zin kan men een verband leggen

⁸⁰⁵ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, I, p. 302.

⁸⁰⁶ de WAHA (1976), *Mise en exploitation*, pp. 42-55 ; CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 58-63 ; CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*, pp. 71-72.

⁸⁰⁷ “Néanmoins, aucune découverte significative concernant les périodes avant l’an mil n’a été effectuée dans le fond de la vallée de la Senne, là où s’est formée le quartier Sainte-Cathérine. [...] Une seule chose semble acquise : le fond de la vallée ne paraît pas avoir été l’objet d’une occupation ancienne. D’un habitat dispersé et mal connu pour l’Antiquité tardive, nous passons à un Haut Moyen Age encore plus délicat à étudier. On ne possède presque rien ou, en tout cas, rien de solide sur Molenbeek. Seule l’importante nécropole mérovingienne d’Anderlecht, au champ Sainte-Anne, atteste d’un établissement humain durant cette période. Un grand hiatus archéologique et textuel recouvre cette période jusqu’aux environs des Xe-XIe siècles.” (CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 23 & 26 ; zie ook CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*, p. 66).

⁸⁰⁸ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 10 ; VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, I, p. 30 ; CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, p. 473.

tussen de *broeken* en de ligging van de Brusselse *Houtmarkten*, *Veemarkt* en *Vleeshouwersbuurt*.

Ook al dateert het stadsplan van Brussel van Jacob van Deventer uit het midden van de 16e eeuw, toch biedt het een ondersteunend argument voor deze hypothese. Paulo Charruadas & Chloé Deligne merkten op dat de oude dorpskernen in de omgeving van Brussel steevast op de rand van het Zennealluvium lagen.⁸⁰⁹ Dit is een duidelijke aanwijzing voor het feit dat het ‘woeste’ *broek* het ontstaan van nederzettingen in de weg stond. Het lijkt dan ook logisch om te veronderstellen dat deze redenering ook voor Brussel gold.

4.4.2.4 De etymologie en de ligging van het oorspronkelijke Brussel

Het toponiem Brussel bestaat dus uit twee bestanddelen die elk afzonderlijk kunnen worden verklaard, het ene al wat makkelijker dan het andere. Een toponiem betekent echter méér dan de loutere som van haar delen. De grootste opdracht ligt in het achterhalen van de betekenis van en de verklaring voor de samenstelling. Met andere woorden: hoe verhield *sele* zich tot *broek*? Ging het om een *sele* in een *broek* of om een *sele* bij/naast/aan/tegenover een *broek*?

De mogelijkheid van een *broek* in een *sele* lijkt op voorhand al uitgesloten, omdat men mag aannemen dat het *broek* ruimer in omvang was dan de *sele*. Paul De Ridder dacht aan een ‘nederzetting in het moeras’.⁸¹⁰ Adolphe Van Loey twijfelde tussen een *sele* in en een *sele* bij een *broek*.⁸¹¹ Paulo Charruadas & Chloé Deligne omzeilden het probleem door er een *sele* van het *broek* van te maken: ‘*Broek-zele* = « habitat » du marais’.⁸¹²

In haar *magnum opus* over de Zenne formuleerde Chloé Deligne een andere hypothese. Daar suggereerde deze historica dat het toponiem Brussel misschien een samenstelling was van een waternaam – *Broek* of *Broekbeek* – en een gehuchtnaam (*sele*).⁸¹³ Deze kleine beek liep vanuit de richting van Anderlecht naar de Zenne en mondde er ter hoogte van de latere stad Brussel in uit. Ten gevolge van de vele kanalisatiewerken is de loop van deze *Broekbeek* echter onherkenbaar geworden.

⁸⁰⁹ CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*, p. 67.

⁸¹⁰ DE RIDDER (2001), *Brussel*, p. 7.

⁸¹¹ “On peut tenter, avec souplesse et prudence, d’y voir, à ses débuts, un certain temps déjà avant le Xe siècle, une cabane, un abri situé dans, ou plutôt près d’un marais, devenue une petite exploitation de produits laitiers provenant du bétail de l’endroit.” (VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*, p. 129)

⁸¹² CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*, p. 65.

⁸¹³ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 61 & 79.

De hypothese van een gehucht of nederzetting in het *broek* lijkt mij weinig geloofwaardig. Hogerop werd aangetoond dat deze zone vóór het einde van de 12e eeuw quasi onbewoonbaar moet zijn geweest. Het *broek*-gebied was enkel bewoonbaar en exploiteerbaar na grondige kanalisaties en ontginningen.⁸¹⁴ Chloé Deligne bestempelde dit gebied trouwens als een soort *no man's land*, dat pas ná de ontginningsacties in trek kwam van de omwonende gemeenschappen, die vervolgens pogingen ondernamen om zich het territorium toe te eigenen.⁸¹⁵

Hoewel de hypothesen zeer valabel zijn en ongetwijfeld een kern van waarheid bevatten, blijven er een paar problemen bestaan. Hogerop werd gewezen op het feit dat een *sele* vaak een secundaire nederzetting was, die nauw verband hield met rurale activiteiten zoals veeteelt. Ten tweede zouden de *sele*-toponiemen relictten zijn van latere kolonisatiebewegingen. De kleine *sele*-nederzettingen bevonden zich dus zeker niet op de beste gronden, maar in de buurt van bossen, moerassen en waterlopen.

De beste nederzettingsplaats van Brussel lijkt mij ontegensprekelijk de *Coudenberg*. De 'bergen' waren immers zeer in trek tijdens de eerste kolonisatiegolven. Streken de eerste bewoners neer op de *Coudenberg*? De aanwezigheid van de burcht van de heren van Aa/Brussel, de vermoedelijke ouderdom van de *Sint-Jacobsparochie*, de aanwezigheid van een grote oude dries en het bestaan van de uitbreidingskern rondom de berg zijn ondersteunende argumenten. Vanuit dit strategische punt bezat men de controle over twee riviervalleien, de Zennevallei en de Maalbeekvallei. Niet toevallig strekte het machtsgebied van de heren van Aa/Brussel zich langs beide kanten van de *Coudenberg* uit.

Indien men dit inzicht combineert met de vaststellingen over de Brusselse *broeken*, dan blijft één plaats over voor het primitieve *Broeksele*: tussen de *Coudenberg* en het *broek*-gebied. Brussel lag niet op de beste gronden, maar al evenmin in het 'woeste' *broek*-gebied. Tussen beide in, op de rand van het Zennealluvium, was ruimte over en kon er zich een kleine nederzetting ontwikkelen die afgestemd was op veeteelt. De *broeken* werden hiervoor aangewend, maar nog lang niet geëxploiteerd.

In die zin verklaar ik Brussel dus als 'nederzetting naast het moeras' en situeer ik het voorzichtigheidshalve in de zone tussen *Coudenberg* en de rand van het *alluvium*. Misschien was het een secundair exploitatiecentrum van de oudere nederzetting op de *Coudenberg*.

⁸¹⁴ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 21-22.

⁸¹⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 61.

4.4.3 De betekenisuitbreiding van het toponiem Brussel

Brussel is op meer dan tien eeuwen tijd geëvolueerd van een kleine, secundaire nederzetting – de *sele*, van welke aard die ook was – naar een stadsgewest. Dit betekent dat het oorspronkelijke *sele*-toponiem zowel ruimtelijk als inhoudelijk een enorme betekenisuitbreiding heeft ondergaan. En deze startte al vrij snel. Zoals Jozef Van Loon het opmerkte voor het toponiem Antwerpen, is de veronderstelde betekenisuitbreiding moeilijk tot in de Merovingische tijd te reconstrueren. Desalniettemin poogde hij de evolutie te schetsen aan de hand van het gebruik van lokaliserende voorzetsels in de geschreven bronnen.⁸¹⁶

Jozef Van Loon veronderstelde dat bepalingen als *Antwerpie*, *in Antwerpia* of *te Antwerpen* in de regel werden gebruikt om plaatsen aan te duiden die binnen de stadsomwalling lagen, dit wil zeggen, binnen de ruimte die als *burgus*, *oppidum* of *poort* werd omschreven. Voor plaatsen die buiten de stadsomwalling lagen, maar tot de parochie en *villa Antwerpensis* behoorden, werden de voorzetsels *prope*, *juxta*, *apud*, ‘buiten’ of ‘bij’ gebruikt.⁸¹⁷

Ook ik heb getracht om na te gaan hoe en in welke mate het toponiem Brussel zich ruimtelijk heeft ontwikkeld. Om die reden heb ik een reeks kenmerkende vermeldingen van het 11^e- en 12^e-eeuwse Brussel op een rijtje gezet (zie tabel 4.5).

Er vallen een aantal eigenaardigheden op. Sommige elementen werden zeer expliciet met het toponiem Brussel in verband gebracht. De (Sint-Michiels- en) Sint-Goedelekerk werd in 1073 expliciet als de ‘kerk van de Brussel’ bestempeld. In 1015-1020 werd Brussel expliciet vereenzelvigd met een *portus*, in 1134 met een *oppidum*. Uiteraard stelt zich dan de vraag hoe deze 11^e-eeuwse *portus* en dit 12^e-eeuwse *oppidum* mogen worden geïnterpreteerd. Ik behandel ze apart.

Gewoonlijk associeert men het begrip *portus* met een haven of aanlegplaats.⁸¹⁸ Zoals reeds werd vermeld, bezat middeleeuwse Brussel een haven langs de Zenne. Het lag voor de hand om deze te vereenzelvigen met de Brusselse 11e-eeuwse *portus*.⁸¹⁹ Het onderzoek van Chloé Deligne en hoger vermelde toponymische vaststellingen wezen uit

⁸¹⁶ VAN LOON (1982), *Antwerpens vroegste geschiedenis*, pp. 13-16.

⁸¹⁷ VAN LOON (1982), *Antwerpens vroegste geschiedenis*, pp. 13-14.

⁸¹⁸ COCKSHAW (1991), *Déterminants et déterminatifs*, p. 167 ; BILLEN (2000), *Episoden*, p. 37 ; VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, p. 127.

⁸¹⁹ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, pp. 13-16 ; DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, pp. 35-36 ; SMOLAR-MEYNART (1989), *Evolutie*, pp. 47 & 49 ; VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 1 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 291 ; BILLEN (2000), *Episoden*, p. 37 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 64-65.

dat de haven aan de *Schipbrug* en de *Werf* vermoedelijk pas in een tweede fase werden ingericht, na de aanleg van de molens rondom het *Sint-Gorikseiland*. Vermoedelijk dateerde deze fase pas uit de loop van de 12e of zelfs 13e eeuw en valt ze dus niet te rijmen met de 11e-eeuwse vermelding van de *portus*.

datering	vermelding
1015-1020	<i>quaedam illuc puella a portu, Brosella dicto, advenerat</i> ⁸²⁰
1073	<i>ecclesia Borsellensi</i> ⁸²¹
1113	<i>Bruksellensis ecclesie Sancti Michaelis et Sancte Gudile</i> ⁸²²
1121	<i>apud Brussele super castellum</i> ⁸²³
1125	<i>in curiam meam Bruxelle</i> ⁸²⁴
1134	<i>Bruxellae opido adjacens</i> ⁸²⁵
1138	<i>capellam Beatae Mariae Bruxellae contiguam</i> ⁸²⁶
1138	<i>extra Bruxellense oppidum</i> ⁸²⁷
eerste helft 12e eeuw	<i>Gutmannus de Brussella castello Brabantiae</i> ⁸²⁸
1150	<i>Bruxelle in castro</i> ⁸²⁹
1151	<i>Bruesselle super castrum</i> ⁸³⁰
1154	<i>hoc Bruxelle in castello adnuente domino Leone</i> ⁸³¹
1179	<i>comitatum et dominium Bruxellense, castellum, vires et omnia appenditia</i>
1180	<i>Brussellam cum castello</i> ⁸³²
ca. 1185	<i>quidam mercator de Bruxella vicino castello</i> ⁸³³

Tabel 4.5 Belangrijke 11^e- en 12^e-eeuwse vermeldingen van het toponiem Brussel.

Gewoonlijk associeert men het begrip *portus* met een haven of aanlegplaats.⁸³⁴ Zoals reeds werd vermeld, bezat middeleeuwse Brussel een haven langs de Zenne. Het lag voor de hand om deze te vereenzelvigen met de Brusselse 11e-eeuwse *portus*.⁸³⁵ Het onderzoek van Chloé Deligne en hoger vermelde toponymische vaststellingen wezen uit dat de haven aan de *Schipbrug* en de *Werf* vermoedelijk pas in een tweede fase werden

⁸²⁰ CHARRUADAS (2007), *Croissance rurale*, p. 176.

⁸²¹ BRON 1.

⁸²² BRON 2.

⁸²³ BRON 4.

⁸²⁴ BRON 5.

⁸²⁵ BRON 8.

⁸²⁶ BRON 10.

⁸²⁷ WAUTERS (1888), *Première enceinte*, p. 7.

⁸²⁸ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 30.

⁸²⁹ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 21.

⁸³⁰ BRON 12.

⁸³¹ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 24.

⁸³² DEMETER (2003), *Contribution*, pp. 25-26.

⁸³³ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 254.

⁸³⁴ COCKSHAW (1991), *Déterminants et déterminatifs*, p. 167 ; BILLEN (2000), *Episoden*, p. 37 ; VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, p. 127.

⁸³⁵ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, pp. 13-16 ; DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, pp. 35-36 ; SMOLAR-MEYNART (1989), *Evolutie*, pp. 47 & 49 ; VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek*, p. 1 ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 291 ; BILLEN (2000), *Episoden*, p. 37 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 64-65.

ingericht, na de aanleg van de molens rondom het *Sint-Gorikseiland*. Vermoedelijk dateerde deze fase pas uit de loop van de 12e of zelfs 13e eeuw en valt ze dus niet te rijmen met de 11e-eeuwse vermelding van de *portus*.

De historici vonden echter nog een ander argument om de *portus* in de benedenstad te lokaliseren. De Sint-Niklaaskerk lag immers iets verderop. Aangezien Sint-Niklaas de patroon van de handelaars en de zeelieden is, werd diens *patrocinium* – en de bijhorende kerken – vaak in verband gebracht met de aanwezigheid van handelsactiviteiten. Deze stelling werd door H.J. Kok weerlegd. Deze historicus formuleerde de zeer intrigerende stelling dat het opduiken van het Sint-Niklaas-*patrocinium* eerder samenging met een ontginningsbeweging.⁸³⁶ Welnu, de Sint-Niklaaskerk lag in het natte Zennealluvium. De vorm van de parochie lijkt verband te houden met de ontginning van dit gebied. Ook de vermeende *Steenweg* werd als een ontginningsas beschouwd.

Kortom, de combinatie *portus* – haven – Sint-Niklaaskerk is dus in velerlei opzicht problematisch. Er is trouwens geen enkele tekst bekend waarin deze elementen expliciet met elkaar in verband worden gebracht. In de 11^e en 12^e eeuw bestond er daarentegen wel een marktenketen aan de buitenzijde van de uitbreidingskern. Zou het niet logischer zijn om deze kern – of althans toch de commerciële zone errond – te vereenzelvigen met de *portus* van Brussel?

Deze identificatie past trouwens in het raam van recente theorieën over de middeleeuwse begrippen *portus* en *poort*. Vele historici merkten op dat *portus* weliswaar betrekking kon hebben op haven- en kadeinfrastructuren, maar tegelijkertijd ook dat het begrip in de meeste gevallen de bredere lading van ‘stad’, en meer specifiek ‘handelsagglomeratie’ dekte.⁸³⁷ Jozef Van Loon besteedde uitgebreid aandacht aan de

⁸³⁶ “Wenn man erklären will, warum das St. Nikolauspatrozinium bei den Parochialkirchen so oft begegnet, so genügt es nicht, auf seine Schutzherrschaft über die Seefahrer hinzuweisen, wozu man in den Niederlanden wohl neigt. Es gab nämlich auch St. Nikolauskirchen in Orten, die nichts oder kaum etwas mit der Schifffahrt zu tun hatten, wie Baarn, benschop und Denekamp. [...] Die Entstehung und Verbreitung der St. Nikolausverehrung fiel in dieselbe Zeit, in der man auch anfang mit der Rodung verschiedener Gebiete in den Niederlanden, z.B. der holländisch-utrechter Tiefebene. In diesen eben gerodeten Gebieten konnten die neuen Bewohner ihre Verehrung für diesen neuen Heiligen zum Ausdruck bringen, in dem sie ihm zu Ehren Kirchen gründeten.” (KOK (1967), *Patrozinienforschung*, pp. 417-418 ; zie ook KOK (1958), *Patrocinia*, pp. 152-153) Indien men de inventaris van het archieffond *Kerkelijk archief van Brabant* openslaat (d'HOOP (1914), *Archives ecclésiastiques du Brabant*), valt op dat een hele reeks middeleeuwse Brabantse plattelandskerkjes waren gewijd aan Sint-Niklaas (bijvoorbeeld Drogenbos, Glabbeek, Gooik, Oudgaarden, Herffelingen, La Hulpe, Liedekerke, enzovoort). Het lijkt vreemd dat al deze Sint-Niklaas-*patrocinia* zouden moeten worden gekoppeld aan de aanwezigheid van handelaars, laat staan schippers.

⁸³⁷ “La signification restée de *port* ou *havre*, qu'on serait tenté de reconnaître à *port* (de la même racine étymologique que le latin *portus* !) semble trouver confirmation à première vue dans l'emploi exceptionnel du terme en 1346 à Vilvorde dans un document qui règle précisément la navigation sur la Senne. On à néanmoins

diachrone semantische ontwikkeling van *portus* van ‘haven’ (in de Klassieke Oudheid) via ‘handelsnederzetting’ (vooral in de 9e eeuw) tot ‘stad’ (in de late Middeleeuwen). Tussen deze laatste fasen onderscheidde Jozef Van Loon een soort tussenfase van ‘pre-urbane districten’, ‘waarbij *port* een geprivilegieerde exclave vormde met de duidelijke karakteristieken van een aparte nederzetting, wat o.m. blijkt uit het bezit van een eigen parochiekerk’.⁸³⁸

Deze inzichten vallen nagenoeg perfect toe te passen op de 11^e-eeuwse *portus* van Brussel. De *portus* stemde overeen met de handelszone van de uitbreidingskern rondom de *Coudenbergh*. Omstreeks het midden van de 11^e eeuw werd er door een kapittelkerk gesticht, die na de onafhankelijkheidsverklaring uit 1073 zou uitgroeien tot de hoofdparochie van de latere stad. Het lijken me voldoende argumenten om te stellen dat de *portus* niet in de benedenstad, maar in de bovenstad moet worden gezocht.

In de 12^e eeuw was er geen sprake meer van een *portus*⁸³⁹, maar werd meermaals Brussel gekwalificeerd als *oppidum*. Er wordt al decennialang geredetwist over de precieze inhoud van dit begrip.⁸⁴⁰ Sloeg het op een versterkte nederzetting of werd het begrip gehanteerd om plaatsen met een specifiek rechtsstatuut aan te duiden? Omwille van plaats- en tijdsgebrek wordt hier niet dieper ingegaan op deze moeilijke discussie,. Ik beperk me tot het belangwekkende inzicht van Jozef Van Loon⁸⁴¹:

“Een andere term die in vroegmiddeleeuws Duitsland een betekenis dekt die sterke overeenkomst vertoont met het West-Frankische *portus*, is *oppidum*. [...] De mercantiele betekenis die aan de term *oppidum* werd gehecht, blijkt trouwens uit zijn Oudhoogduitse glossering als o.m. *koufstat* [...]. Men ziet nu ook beter in waardoor in oorkonden uit middeleeuws Friuli *oppidum* in contrast kan staan met

rejeté cette interprétation, à bon droit comme l’attestent l’ensemble des villes dénommées ainsi.” (VAN UYTVEN (1991), *Poort*, pp. 759-760) ; “Het gebruik van *portus* bleef tot in de hoge middeleeuwen gebonden aan de ligging bij een rivier. Vanaf de 13e eeuw volgens Pirenne [...], maar wellicht al vroeger [...], is het gebruik van de term niet langer fysisch-geografisch gedetermineerd, maar wordt hij toegepast op stedelijke nederzettingen zonder meer, ook zeer kleine steden en zelfs dorpen.” (VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, p. 140) “Ensuite, que la définition du mot est extrêmement vague, puisque *portus* est mis sur pied d’égalité avec les appellations de *civitas*, *vicus*, *castellum*, *trejectus*. Le flou qui entoure l’utilisation de ces termes rend impossible toute tentative de définition.” (MARIAGE (2003), *Portus*, p. 12) ; “Markets and fairs come and go; the *portus* is a permanent ‘exchange’. It is a centre of uninterrupted transit (people from near and far continuously visit to lay in supplies). It is an agglomerate of merchants who have chosen to live and to maintain warehouses here.” (CALABI (2004), *Market and city*, p. 11)

⁸³⁸ VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, p. 137.

⁸³⁹ Deze bewering klopt niet helemaal, vermits Brussel zich minstens tot 1319 als *poort* bleef benoemen. Op dat moment was de betekenisevolatie tot ‘stad’ reeds voltrokken (VAN UYTVEN (1991), *Poort*, p. 751).

⁸⁴⁰ Een historiografisch overzicht is terug te vinden in VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, pp. 180-186.

⁸⁴¹ VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, p. 134.

castrum als de nederzetting bij de burcht waar de kooplieden en de handelaars wonen.”

Ondanks het feit dat deze inzichten van toepassing waren op het begrip *oppidum* uit het Duitse taalgebied, zijn de gelijkenissen met de Brusselse casus weerom frappant. Kan het 12^e-eeuwse *oppidum* van Brussel niet eenvoudigweg de nakomeling zijn van of overeenstemmen met de 11^e-eeuwse *portus*? Ook in Antwerpen bleek de term *oppidum* van 1194 tot 1278 de Latijnse weergave van het Middelnederlandse *port* te zijn.⁸⁴² De Brusselse *portus* en *oppidum* vormden in die zin misschien de tegenhanger(s) van het *castrum* en het *castellum* die op de *Coudenberg* lagen.

De band tussen het toponiem Brussel en het burchtencomplex op de *Coudenberg* lijkt immers veel minder nauw (zie tabel 4.5). In de tekstpassages komt nooit een bezitsvorm voor, zoals bij de *portus*, het *oppidum* en de Sint-Goedelekerk wel het geval was. Vermeldingen als *apud Brussele super castellum*, *Brussellam cum castello*, *mercator de Bruxella vicino castello* en *comitatum et dominium Bruxellense, castellum, vires et omnia appenditia* suggereren zelfs dat het burchtencomplex los stond van het toponiem Brussel. Misschien bevestigt dit soort vermeldingen de oorspronkelijke situatie dat de *Coudenberg* met het burchtencomplex en Brussel aanvankelijk afzonderlijke ruimtelijke entiteiten waren.

De betekenisuitbreiding van het toponiem Brussel ging hand in hand met het ontstaan van de uitbreidingskern en het streven naar autonomie en heerschappij van de Sint-Goedelekerk. Brussel is met andere woorden geëvolueerd van een primitieve veeteelt-nederzetting tussen de *Coudenberg* en het *broek*-gebied over een handelsnederzetting met lokale marktafzet tot een – al dan niet – versterkt *oppidum*. De vermelding van de *muros oppidi* aan het begin van de 13^e eeuw laat vermoeden dat er een versterking bestond, al kan het ook reeds een verwijzing zijn naar de stenen eerste stadsomwalling.

De *Coudenberg* stond ruimtelijk gezien los van Brussel. Het is weliswaar mogelijk dat het primitieve Brussel ooit een secundaire nederzetting vormde die vanuit de oude kern op de *Coudenberg* werd gesticht. Bovenop de *Coudenberg* lag een nederzetting-kern voorzien van de karakteristieke elementen: dries, kerk en burcht. Het verdere onderzoek zal moeten uitwijzen of deze burcht van de heren van Aa/Brussel dan wel het *castrum*, dan wel het *castellum* vormde.

De betekenisuitbreiding van het toponiem Brussel verliep hand in hand met de parochiale ontplooiing van de Sint-Goedelekerk en de economische expansie van de

⁸⁴² VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, p. 184.

uitbreidingskern.⁸⁴³ Vanaf het einde van de 12^e eeuw werd het *broek*-gebied ontgonnen en werd de benedenstad ingericht. De heren van Aa/Brussel kwamen in dienst van de graven van Leuven, waardoor hun machtsbasis fel werd afgezwakt ten voordele van het sedentaire grafelijke en later hertogelijke hof. De *Coudenberg* werd overvleugeld door de voormalige secundaire nederzetting. In de 13e eeuw volgde de aanleg of voltooiing van de eerste stadsomwalling en anderhalve eeuw later werd de tweede stadsomwalling gebouwd. De kerkelijke (parochiale), economische, politieke én toponymische uitbreiding van Brussel volgden mee.

4.5 Besluit

Dit lijvige hoofdstuk toponymie vormt zowel letterlijk als figuurlijk het *corpus* van het proefschrift. De studie van de plaatsnamen leidde in combinatie met ruimtelijke-morfologische en cartografische analyses tot nieuwe inzichten over de stedenbouwkundige evolutie van Brussel. Het primitieve Brussel werd gelokaliseerd, net zoals enkele opeenvolgende pre-stedelijke kernen. Uitvalswegen, geplaveide straten, marktplaatsen en verdichtingsstraatjes waren verklikkers voor de verdere ontwikkeling van de nederzetting.

In de plaats van een alfabetische of thematische rangschikking en bespreking van het toponymische materiaal – zoals Frieda Janssens en Jean d’Osta presteerden – opteerde ik ervoor om de toponiemen en hodonien zo productief mogelijk te maken voor de studie van de stadsontwikkeling. Daardoor verliest men uiteraard het ‘voordeel’ van de exhaustiviteit.

De winst is echter oneindig veel groter. Toponiemen waren/zijn geen betekenisloze hersenspinsels, maar reflecteren de maatschappelijke evoluties en verhoudingen. Ondanks het feit dat vele naamsverklaringen hypothetisch zijn – en ongetwijfeld zullen blijven – blijkt dat een comparatieve benadering van dit materiaal bijzonder veel kan bijdragen tot het begrip van de (middeleeuwse) stedenbouwkundige ontwikkelingen.

Tot slot wil ik hier ook een lans breken voor de dynamische benadering van het toponymische materiaal. De ‘wetenschappelijke waarde’ van een toponiem ligt niet enkel in haar oudste vermelding, haar oudste spellingsvorm, haar precieze lokalisatie,

⁸⁴³ Dit ‘nieuwe’ inzicht voor Brussel bevestigt de ‘oude’ stellingen van F.L. Ganshof. Hij zag in de middeleeuwse *portus* – ook wel *suburbium* genoemd – een vorm van buitenwijk, die meestal vlakbij de omwalling van een burcht of abdij was ontstaan, maar die later de werkelijke kiemcel vormde voor de ontwikkeling tot stad (GANSHOF (1941), *Stadsontwikkeling*, pp. 26-33).

enzovoort. Ze ligt wel in de confrontatie van dit ‘pakketje’ aspecten met de maatschappelijke en historische fenomenen.

Dat wil uiteraard niet zeggen dat de studie van de oudste vorm, de ligging en de etymologie *an sich* zinloos zijn. Integendeel. Dit hoofdstuk kon zeker niet geschreven worden zonder de aanleg van een toponiemenlijst, waarin al deze gegevens opgesomd en bij elkaar gebracht werden (zie bijlage I).

Desalniettemin werd getracht om in dit hoofdstuk een stap verder te gaan. De geschetste betekenis van de toponiemen Brussel, *Ridderstraat* en *Rechte straat* – om enkel die voorbeelden te noemen – wijst uit dat zowel de vorm als de inhoudelijke lading van toponiemen wijzigden door de tijd heen. Brussel was aanvankelijk een secundaire veeteelt nederzetting, maar groeide uit tot een stadsgewest. De *Ridderstraat* was wellicht de oudste en belangrijkste westelijke invalsweg, maar werd vanaf de 13^e eeuw ‘gepasseerd’ door de vermeende *Steenweg*. De *Rechte straten* waren niet altijd recht, werden kunstmatig ingeplant, maar ondergingen nadien bijna allen een naamswijziging.

Elk toponiem – of beter: elke groep toponiemen – zouden op die manier bestudeerd kunnen en moeten worden. Ik heb gekozen voor een aantal karakteristieke namen die een nieuw licht konden laten schijnen op de studie van de stedenbouwkundige ontwikkeling van middeleeuws Brussel. De religieuze, industriële, rurale en gepersonifieerde toponiemen werden hier niet behandeld.⁸⁴⁴ Een analoge benadering van deze toponiemen kan zeker en vast nog veel nieuwe inzichten opleveren.

⁸⁴⁴ Ze werden vanzelfsprekend wel opgenomen en afzonderlijk behandeld in de toponiemenlijst in bijlage (zie bijlage I).

Hoofdstuk 5

De stedelijke infrastructuren

5.1 Inleiding: stedelijke infrastructuren

Het begrip ‘infrastructuur’ is afkomstig uit de disciplines van de stedenbouw en de architectuur. Voor een definitie kan worden verwezen naar het handboek stadsmorfologie van Bernard Gauthiez⁸⁴⁵:

“Installation collective réalisée au sol, ou en sous-sol, et permettant l’exercice des activités humaines. Les infrastructures concernent le transport (voirie et stationnement, chemins de fer et métros, canaux, ports et aménagements des cours et plans d’eau, aéroports, etc.), la gestion des déchets, les aménagements hydrauliques, énergétiques, les réseaux, les espaces collectifs aménagés (espaces verts, cimetières, équipements sportifs, etc.).”

Toegepast op de middeleeuwse steden mogen de stadsomwallingen en hydrografische netwerken – voor zover ze door mensenhanden werden (om)gevormd – daar zeker worden bijgerekend. Uit deze omschrijving blijkt dat ook het wegennet en de inrichting van de openbare ruimte onder de infrastructuren vallen, maar omwille van inhoudelijke en praktische redenen werden deze apart behandeld in het vorige hoofdstuk.

In de eerste zin van de definitie wordt vermeld dat de infrastructuren de ontplooiing van menselijke activiteiten mogelijk maken. De vraagstelling van dit hoofdstuk is hierop geënt. Er zal immers worden nagegaan op welke manieren de stadsomwallingen en hydrografie van het middeleeuwse Brussel werden aangelegd in functie van de

⁸⁴⁵ GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 128.

maatschappelijke noden en evoluties. Vanzelfsprekend wordt daarbij grote aandacht besteed aan de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad. Het spreekt voor zich dat deze hand in hand ging met en reflecteerde in de creatie en verdere uitbouw van de stedelijke infrastructuur.

5.2 Waterlopen in de middeleeuwse stad

Binnen het kader van de ruimtelijke analyse van de middeleeuwse stad Brussel kan het hydrografische netwerk niet worden overgeslagen. Water vormde een essentieel onderdeel van de middeleeuwse stedelijke ruimte en was er in verscheidene vormen aanwezig: van grote rivieren tot kleine beekjes, grachten, goten, fontein, waterputten, poelen en vijvers. Water speelde een grote rol in het dagdagelijkse leven van de middeleeuwse stadsbewoners, maar was al even belangrijk als ordenende factor of statussymbool.

De inlassing van een punt over de middeleeuwse hydrografie van Brussel is echter een riskante onderneming. Zeer recent vormden ‘Brussel en haar rivier’ immers het onderwerp van het doctoraatsproefschrift van Chloé Deligne.⁸⁴⁶ Nadien werd dit werk omgevormd tot een vaak geciteerde *bestseller* over middeleeuws Brussel.⁸⁴⁷ Kortom, is het wel gepast om anno 2008 al opnieuw de hydrografie van middeleeuws Brussel onder de loop te nemen?

Vanzelfsprekend is het antwoord positief. Eerst en vooral is een begrip van de hydrografie essentieel binnen het kader van dit proefschrift. De studie van de 16^e-eeuwse stadsplannen, van de infrastedelijke territoria, van de toponymie en van het wegennet is onmogelijk zonder inzicht in het middeleeuwse waternet. Daarnaast blijft de kennis nog steeds lacunair. Dat is vermoedelijk te wijten aan de grote veranderlijkheid van de waterlopen en de herhaaldelijke pogingen van de mens om het hydrografische systeem om te vormen.

Het hydrografische netwerk wordt hier opgesplitst in twee ‘takken’: de Zenne enerzijds en haar zijarmen anderzijds. Deze opsplitsing vertaalt zich in de uitwerking van twee afzonderlijke punten. Het punt over de Zenne bouwt verder op Chloé Delignes onderzoek. Vervolgens wordt de reconstructie van de loop van een aantal middeleeuwse waterlopen herzien op basis van een reeks nieuwe gegevens. Het

⁸⁴⁶ DELIGNE (2001), *Senne*.

⁸⁴⁷ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*.

achterhalen van de rol van de waterlopen in de ruimtelijke structuur van de middeleeuwse stad en in de stedelijke ontwikkeling vormt de hoofdbedoeling.

Behalve de waterlopen was er ook nog ander water in de stad. Middeleeuws Brussel kende talrijke fonteinen, waterputten, poelen, vijvers, enzovoort. Aan de waterlopen was specifieke infrastructuur verbonden, zoals watermolens en visreservoirs. Een aantal van deze ruimtelijke elementen kwamen al ter sprake en zullen verder nog ter sprake komen. Ik heb er echter geen integraal hoofdstuk of punt aan gewijd, aangezien ze al meermaals het voorwerp vormden van specifiek onderzoek.⁸⁴⁸ De kunstmatig gegraven waterlopen – de *grachten* – komen aan bod in het punt over de stadsomwallingen.

5.2.1 De Zenne

Zoals reeds werd aangegeven heeft dit proefschrift hier niet de ambitie om het onderzoek van Chloé Deligne over te doen of te verbeteren. Wel wordt het belang van de Zenne benaderd vanuit de onderzoeksproblematiek en -pistes van dit proefschrift (cartografie, infrastedelijke territoria, toponymie en wegennet, stadsontwikkeling). Er wordt achtereenvolgens aandacht geschonken aan de weergave van de Zenne op het 16^e-eeuwse kaartenmateriaal en aan de relatie tussen de Zenne en het wegennet. Ter afronding wordt ingegaan op de rol van de Zenne in de middeleeuwse stadsontwikkeling van Brussel.

5.2.1.1 Water op de kaart

Water staat meestal zeer duidelijk aangegeven op kaartmateriaal, gewoonlijk in blauwe kleur. Dat is ook het geval voor de hoger besproken 16^e-eeuwse stadsplannen van Jacob van Deventer en Braun & Hogenberg. Dankzij de felle, blauwe kleur vallen de waterpartijen onmiddellijk op tussen het groen en het rood er omheen.

De weergave van de Zenne op het stadsplan van Jacob van Deventer zorgt echter voor een aantal interpretatieproblemen. Het lijkt alsof de cartograaf op een aantal plaatsen fouten heeft gemaakt, die dan later werden verbeterd. Dat is het geval in het zuiden van de stad en ter hoogte van de *Ransvoordzenne* (zie figuur 5.1). Het blijft een raadsel hoe deze ‘fouten’ geïnterpreteerd moeten worden. Ging het om een fout van de cartograaf of veranderde de loop van de rivier (zodat het plan later werd aangepast)? Een tweede probleemgeval heeft betrekking tot het *Sint-Gorikseiland*. De zuidelijke arm ontbreekt

⁸⁴⁸ De poelen in BONENFANT (1942-1943), *Marais* ; de molens in MARTENS (1961), *Introduction* ; de drinkwatervoorziening in VAN NIMMEN (1978), *Aperçu* ; VAN NIMMEN (1981), *Brusselse drinkwatervoorziening* en VAN NIMMEN (2001), *Cour à la ville* ; een uitgewerkte synthese in DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*.

(zie figuur 5.1). Opnieuw is het niet duidelijk of het om een fout van de cartograaf of om een werkelijkheidsgetrouwe weergave gaat.

Voor het overige komt de hydrografische structuur min of meer overeen met deze die wordt weergegeven op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg en op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 5.2, 5.3 en 5.4). Het lijkt erop dat de loop van de Zenne en haar zijarmen tussen het einde van de 16^e eeuw en de tweede helft van de 19^e eeuw amper nog wijzigde.

Er vallen slechts enkele uitzonderingen aan te duiden. In het zuiden van de stad liep de Zenne nog dwars door landelijk gebied. Waarschijnlijk zal de loop zich hier nog natuurlijk hebben verlegd, althans tot wanneer de oevers er werden versteend. Aan de andere zijde van de stad werd de meander vlak vóór de *Buitenste Lakenpoort* rechtgetrokken op het einde van de 16^e eeuw.⁸⁴⁹ Hij is weliswaar nog herkenbaar in de perceelsstructuur op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 5.5). Het westelijke been van het driehoekige eiland vlak vóór de *Schipbrug* werd gedempt aan het einde van de 18^e eeuw.

In wezen verschilt de weergave van de Zenne op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg dus niet veel van de weergave op het perceelsplan van W.B. Craen. Zeker *intra muros* wordt de Zenne opgeslorpt door het stedelijke weefsel. Huizen en straten takken rechtstreeks aan op de rivier. Open ruimte is er nog nauwelijks aanwezig.

Toch is er ook één groot verschil. Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg wordt de breedte van de Zenne enorm overdreven, zeker wanneer men ze vergelijkt met het cartografische en iconografische materiaal uit de 19e eeuw (zie figuur 5.6 en 5.7). De Zenne doorstaat de concurrentie met de pas aangelegde *Schipvaart* met verve, zodanig dat men zich zelfs zou kunnen afvragen waarom deze werd aangelegd. De aanwezigheid van boten op de Zenne laat trouwens duidelijk uitschijnen dat haar rol als transportweg nog lang niet was uitgespeeld (zie figuur 5.8).

Of toch? De vele klachten over de overstromingen en verzandingen van de Zenne in de Middeleeuwen, geven een totaal ander beeld.⁸⁵⁰ Kort vóór de vervaardiging van de

⁸⁴⁹ De werken startten in het jaar 1572, maar werden weldra stopgezet. Ze zouden pas worden hervat in 1581 (LAURENT (1963), *Limites*, p. 220).

⁸⁵⁰ De oudste maatregelen tegen het storten van vuilnis in de Zenne dateren uit 1341: BRON 91: *Item. Wie eenich weermoes, eenich gemul, oft eenich vuylleheit in de Zenne worpe, bi dage waers om twintich scellinge, ende bi nachte waers om viertich scellinge.* (1341) Talloze stadsordonnanties zouden volgen. Uit die documenten valt op te maken dat er vaak problemen optraden met betrekking tot het debiet van het Zennewater. In 1448 ondervonden de schepen bijvoorbeeld ernstige problemen om de *Werf* te bereiken: BRON 249: *Item, want de*

stadsplattegrond werd de *Schipvaart* ingehuldigd. Die was gegraven om de veelvuldige problemen van het Zennetransport op te lossen.⁸⁵¹ Kort na de vervaardiging van de stadsplattegrond zouden de haveninfrastructuur en de markten naar de omgeving van de *Schipvaart* verhuizen.

Vermoedelijk werd de Zenne op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg overdreven weergegeven omwille van de verlevendiging van het gehele kaartbeeld. Water roept zowiezo beweging op. Op de plattegrond wordt dit nog geaccentueerd door middel van de zwarte lijnen, die golven of stroming moeten voorstellen.⁸⁵² Door de benadrukking van het water in de stad, wordt de plattegrond zelf ook beweeglijker.

Tevens valt het op dat de ‘roerende goederen’ zich in hoofdzaak in of in de buurt van het water bevinden. Men kan er het toenmalige belang van de waterlopen of van de handel in het algemeen uit afleiden.⁸⁵³ Misschien was het de bedoeling om op die manier handelsactiviteit te visualiseren. Dat zou dan impliceren dat de benedenstad in de tweede helft van de 16^e eeuw de handelsplaats bij uitstek was, in tegenstelling tot vroegere perioden. Door de verplaatsing van de markten en haveninfrastructuur werd deze trend ook ruimtelijk bevestigd.

5.2.1.2 De wegen van het water

In de tweede helft van de 16^e eeuw bestond er ongetwijfeld een nauw verband tussen het wegennet en het waternetwerk. De overbrenging van markten naar de omgeving van de *Schipvaart* getuigt van de voorafgaande bekommernis voor de aanleg van nieuwe publieke ruimten. De bronnen verschaffen er trouwens expliciete gegevens over.

Op 17 november 1561 besliste het stadsbestuur van Brussel twee huizen te laten afbreken om een goede verbinding te verzekeren tussen de *Lange Ridderstraat* en de *Schipvaart*.⁸⁵⁴ De voormalige gracht van de eerste stadsomwalling werd op verscheidene

scepe aenden Werf niet comen en kunnen, men soude de Sinne moeten diepen oft den merkel van der spoyen moeten hoeghen, dwelc den molenen een groit hinder waere soudemen den merkel hoighen. (1448)

⁸⁵¹ Zie onder meer PEETERS (1974a), *Spiegel*; PEETERS (1974b), *Spiegel*; PEETERS (1974c), *Spiegel*; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 183-193.

⁸⁵² Op het stadsplan van Jacob van Deventer komen geen zwarte streepjes voor in de waterlopen. Hier geeft de weergave van het water eerder een statische indruk.

⁸⁵³ “The importance of waterways is stressed by the careful delineation of stone bridges, wooden pontoons, flat-bottomed ferries, moles, wharves and jetties; the ports with ocean-going craft, the inland waters with river traffic. Varieties of land travel are depicted, pedestrians, horsemen, wagons, coaches and palanquins. Small vignettes illustrate the trade, occupation, and habits of the locality, agriculture, papermaking and textiles.” (SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, pp. V-VI)

⁸⁵⁴ BRON 351: [...] *es bijde voers. Drye Leden onder andere pointen geordineert, gesloten ende geaccordeert dat men sal affbreken de twee huysen staende neffens de Zwerte Poorte tegen over de Muntersbrugge deser stadt, daer aff deene toebehoirt der voirseider stadt, om aldaer gevuechelijck met wagenen ende kerren te rijden van der Nyeuwer Watervaert*

plaatsen gedempt en heringericht als marktplaats, onder meer tegenover het *godshuis van Jericho* en tegenover de Zwarte Toren. Het vrijhouden van de kaaïen vormde al snel aanleiding tot het uitvaardigen van verkeerskundige maatregelen.⁸⁵⁵

Het belang van het water als transportmiddel blijkt ook uit de vele kleine straatjes die zich in de buurt van de Zenne en later de *Schipvaart* bevonden. Ik betwijfel echter of deze situatie teruggaat tot de 13^e en 14^e eeuw of zelfs vroeger. Indien wel, dan zouden er daarvan relictten of aanwijzingen overgeleverd zijn. Noch in de structuur van het wegennet, noch in de toponymie zijn er aanknopingspunten te vinden. Ook Lisette Danckaert merkte op dat de Zenne helemaal geen genererend element was voor de Brusselse stadsontwikkeling.⁸⁵⁶

Op macro-schaal bestond er echter wel een nauw verband tussen het wegennet en de Zenne, of beter, het Zennealluvium. Zowel op de linker- als de rechteroever treft men meerdere wegen aan die de Zennevallei volgen. Vaak zijn ze ontdubbeld in lagere en hogere wegen. Ook binnen Brussel kan men ze nog aanduiden (zie figuur 5.9), al staat het niet vast of ze al dan niet organisch zijn ontstaan. Toch kan men zich afvragen of ze zo'n grote rol hebben gespeeld bij de stadsontwikkeling. Ze sloten op het eerste gezicht niet aan op de oude nederzettingsstructuur. Hoger werd al beargumenteerd dat de stad een kunstmatig wegennet heeft gecreëerd dat respectievelijk aansloot op de uitbreidingskern enerzijds en op de stadspoorten anderzijds.

Op micro-schaal zijn de relaties tussen de Zenne en het wegennet moeilijker te trekken. Als uitgangspunt geldt hier het stadsplan van Jacob van Deventer dat werd vervaardigd vooraleer de *Schipvaart* een reorganisatie van wegennet en publieke ruimte teweegbracht. Op de verdichtingsstraatjes na, merkt men vrij weinig wegen op die rechtstreeks op de Zenne aantakten.

In het zuiden van de stad wordt de Zenne enkel overgestoken door de *Rechte straat* (de huidige Anderlechtsesteenweg), maar dat was een kunstmatig gecreëerde uitvalsweg.

nade Lange Ridderstrate ende vande selve Lange Ridderstrate nade voers. Vaert ende aldaer te moegen laden ende ontladen alderhande goet naer elcx gerieff ende beliefte [...] (15 en 17 november 1561).

⁸⁵⁵ BRON 369: *Soe dat nijmandt en es georloeft oft gepermiteert opde dijcken noch lancx die cayen van der Vaert binnen deser stadt voere hueren huijsen eenigen balcken, boomen, plancken, rebben oft andere houth tzij gesaeght oft ongesaeght, steenen, gruijs, mes noch eenighe hoopen steen, gruijs, eerde oft mes te moeghen laten liggen oft doen leggen. Soe voirderen hen nochtans diversche persoonen opde caye woenende voer huere huysen die caye te beladenen met balcken, boomen, plancken, rebben, orduijn, gehuwen ende ongehuwen, met gruijs, mes als voers. es, tot grooten achterdeel van den passanten end erepassanten ende van den wagenen ende kerren die dagelic opde voers. Vaert moeten laden ende ontladen alrehande goet, die midts tgeen des vorseit es zeer qualick dicmael cunnen gepasseren.* (s.d.)

⁸⁵⁶ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 23.

De *Oude Raamstraat* volgt de Zenne op de linkeroever en vormde de toegangsweg tot de aldaar opgestelde lakenramen.

In het noorden van de stad bevindt er zich geen enkele brug. Het was wachten tot 1633 vooraleer in dit stadsdeel de *Nieuwbrug* werd aangelegd.⁸⁵⁷ Op de linker Zenneoever lopen een aantal straatjes dood op de rivier. Deze straatjes kunnen in verband worden gebracht met de af- en aanvoer van steenmateriaal in de plaatstelijke steenhouwersbuurt. Op de andere oever liep het *Zennestraatje*, vermoedelijk een middeleeuwse trekweg.

Intra muros liggen er zes bruggen over de Zenne. Gelet op het aantal Zennearmen is dat vrij weinig. Vier bruggen houden bovendien zeer nauw verband met de ontsluiting van de Zenne-eilanden: de *Spiegelbrug*, de *Verversbrug*, de *Hollandsebrug* en de *Sint-Goriksbrug* (zie figuur 5.10).⁸⁵⁸ Ik vermoed dat deze bruggen – en het daarop aansluitende wegennet – ontstaan zijn na of samen met de aanleg van de eilanden. Chloé Deligne veronderstelde dat dit gebeurde in de periode 1150-1260, nadat er in die periode op initiatief van de graven van Leuven molens waren ingericht.⁸⁵⁹

Zo blijven er slechts twee Zennebruggen over: de *Schipbrug* (oudste vermelding: 1262) en de *Muntersbrug* (oudste vermelding: 1268). Deze twee ‘probleemgevallen’ werden hogerop al behandeld. De *Muntersbrug* was misschien wel de oudste Zenneovergang van Brussel. De *Schipbrug* vormde een onderdeel van de vermeende *Steenweg*, waarvan ik vermoed dat deze helemaal niet zo oud is als sommigen beweren. Het is trouwens mogelijk dat de *Schipbrug* van plaats veranderde. Ik kom er dadelijk op terug.

5.2.1.3 Water en toponymie

Middeleeuws Brussel kende een aantal toponiemen die rechtstreeks naar de Zenne verwezen. Enkelens verschaften informatie over de waterloop zelf.⁸⁶⁰ Met uitzondering van de *Ransvoordzenne* – die langs de hoeve van *Ransvoord* passeerde – vertellen ze echter weinig over de relatie tot hun omgeving.

In de loop van de 13^e en 14^e eeuw doken er weliswaar verscheidene plaatsnamen op die het water koppelden aan de stedelijke context.⁸⁶¹ In tegenstelling tot de pas vermelde

⁸⁵⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 55 ; *Patrimoine monumental* (1994), p. 140.

⁸⁵⁸ Verscheidene van deze bruggen stonden ook bekend onder een andere benaming (zie toponiemenlijst).

⁸⁵⁹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 80.

⁸⁶⁰ Met name Zenne – Zenneke – Kleine Zenne – Haakzenne – Nieuwe Zenne – Ransvoordzenne.

⁸⁶¹ Met name Overmolen – Werf – (Lange) Schipstraat – Korte of Kleine Schipstraat – Visserszenne (ook Groenvisserszenne en Groenvisserszennestraat genoemd) – Turfzenne – Zennestraatje – Sint-Gorikseiland.

hydroniemen, wezen ze straten en plaatsen aan en niet de waterloop zelf. Ik behandel ze kort per oever.

Wat de *Turfzenne* betreft, mag worden verondersteld dat deze aan het begin van de 14^e eeuw werd aangelegd. Op 2 december 1302 vercijsde hertog van Brabant Jan II aan de stad Brussel immers een stuk grond tussen de *Schipbrug* en de *Muntersbrug* langs de Zenne. Hij stond tevens toe dat het werd geplaveid.⁸⁶² Het is mogelijk dat de *Visserzenne* – die stroomopwaarts in het verlengde van de *Turfzenne* lag – rond dezelfde tijd werd aangelegd (oudste vermelding: 1357). Het is wellicht een aanwijzing voor de relatief late exploitatie van de linker Zenneoever. De archeologische opgravingen op de site van het voormalige warenhuis Esders (het huidige Novotel) vlak naast de voormalige *Turfzenne* wezen effectief op een eerste verstedelijking in het begin van de 14^e eeuw.⁸⁶³

De toponiemen van de rechter Zenneoever zijn duidelijk ouder. In het vierde kwart van de 13^e eeuw doken de toponiemen *Werf* (oudste vermelding: 1278) en *Schipstraat* (oudste vermelding: 1295) op. De *Werf* was de belangrijkste aanlegplaats van Brussel in de middeleeuwse periode. Daar trof men ook de stedelijke *Kraan* aan (oudste vermelding: 1291⁸⁶⁴), waarmee zware lasten in en uit de boten werden getild. De *Kraan* werd vooral gebruikt voor de wijnhandel, maar ook andere producten – zoals zeem en honing – werden door middel van de *Kraan* opgetild.⁸⁶⁵ Op de *Werf* werden ook producten verhandeld. In 1360 besliste het stadsbestuur dat look, ajuin en *cambuijs colen* die van buiten de stad werden gebracht, voortaan op vrijdag op de *Werf* zouden worden verhandeld.⁸⁶⁶

De *Schipstraat* liep parallel aan de Zenne en gaf uit op de *Werf*. Om die reden is het vreemd dat de straat niet *Werfstraat* heette. Het lijkt er eerder op dat de straat werd genoemd naar de *Schipbrug* over de Zenne, hoewel ze er niet rechtstreeks op aansloot (zie figuur 5.11).

Aan het begin van de 14^e eeuw dook ook de benaming *Kleine Schipstraat* op. Toeval of niet, de oudste vermelding (1305) dateert van drie jaar na de vercijsing van de tegenoverliggende Zenneoever door hertog Jan II. Misschien werd de loop van de Zenne

⁸⁶² BRON 61.

⁸⁶³ BLANQUART (2001), *Preventieve opgravingen*, p. 40.

⁸⁶⁴ BRON 47.

⁸⁶⁵ BRON 227: *Item, want hier niet vercleert en steet anders dan van wine, mer mimorie der op, van al dat den Crane toebehoert, het zij zeem oft honich oft wat es desgelijx dat men metten Crane pleegt te werckene, Sal men nemen gelijc geuseert geweest heeft.* (28 augustus 1430)

⁸⁶⁶ BRON 110: *Item. Looch, ayiuyn ende cambuys coolen, diet van buyten bringhen die sal men voirtmeer vercoopen tsvriendaigs op den Werf, op thien scellinge payements.* (1360)

hierdoor aangepast?⁸⁶⁷ Men zou kunnen veronderstellen dat de Zenne bij die gelegenheid naar het westen werd opgeschoven en van stenen kaaimuren voorzien. Zodoende geraakte de *Schipstraat* te ver verwijderd van het water en om hieraan te verhelpen, werd de straat ont dubbeld in twee delen: de *Lange* en de *Kleine Schipstraat* (zie figuur 5.11).⁸⁶⁸ Indien deze veronderstelling klopt, dan volgt daaruit dat de *Schipbrug* wellicht mee opschoof en vanzelfsprekend niet meer aansloot op de *Schipstraat*. Misschien lag de vroegere brug dus meer naar het oosten?

Buiten de eerste stadsomwalling vond men op de rechter Zenneoever ook nog het *Zennestraatje* terug. Het liep parallel aan de Zenne, ter hoogte van het *Warmoesbroek*. Waarschijnlijk mag het worden beschouwd als een trekweg, waarlangs boottrekkers de schepen vooruittrokken. Deze activiteit wordt trouwens weergegeven op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (zie figuur 5.12).

Ten slotte zijn er nog de twee Zenne-eilanden, die bekend zijn via de middeleeuwse toponiemen *Overmolen* en *Sint-Gorikseiland*. Zij bieden het meeste voer voor discussie. Het toponiem *Overmolen* wordt als eerste vastgesteld (oudste vermelding: 1216). Het toont aan dat er toen reeds naast of in tegenstelling tot de ‘neermolens’ (oudste vermelding: circa 1175)⁸⁶⁹ van het *Sint-Gorikseiland* ook één of meerdere molens stroomopwaarts werden aangelegd. Misschien werd daarom een kunstmatig eiland gecreëerd. In de Middeleeuwen heette de straat die over dit eiland liep gewoonweg *Overmolen* of *tussen beide bruggen*. Pas later werd het echt als ‘eiland’ betiteld, via de plaatsnamen *Overmoleneiland* of *Klein Eiland*.

⁸⁶⁷ Ook Chloé Deligne veronderstelde dat de loop van de Zenne ten noorden – dit is stroomafwaarts – van de molens werd rechtgetrokken: “Ces moulins et leurs canaux nécessitent la construction de digues. La Senne est rectifiée en aval de cette concentration meunière et offre aux marchands et aux bateliers un lieu d’accostage (dont les berges ne seront maçonnées que bien plus tard). Le centre de gravité marchand de la cité est donc légèrement déplacé vers l’aval.” (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 80) Chloé Deligne situeerde deze ingrepen in de periode 1080-1150. Deze veronderstelling impliceert dat het belang van de *Schipbrug* als oudste Zenneovergang moet worden afgezwakt.

⁸⁶⁸ In middeleeuws Maastricht greep een analoge evolutie plaats. Gedurende de Romeinse tijd en de Middeleeuwen is de loop van de Maas te Maastricht ongeveer 80 m naar het oosten verplaatst. De straat, die overeenkwam met de oorspronkelijke linkeroever (in de Vroege Middeleeuwen), wordt tegenwoordig nog ‘het Bat’ genoemd, de Frankische benaming voor kade (mededeling Johnny De Meulemeester).

⁸⁶⁹ Chloé Deligne identificeerde de vier ‘neermolens’ met de *Ruismolen* op de *Borgwal*, de *Moutmolen* tegenover het *Sint-Gorikseiland*, de *Serrewerremolen* in de buurt van de *Visserszenne* en de *Slagmolen* aan het *Hergoedshof* (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 68-71).

De ‘neermolens’ lagen op en nabij het zogenoemde *Sint-Gorikseiland*, dat zelf in de middeleeuwse toponymie pas opduikt omstreeks 1388.⁸⁷⁰ Het komt trouwens maar uiterst zelden voor in de middeleeuwse teksten. Ongeveer in dezelfde periode ontstond de verhaaltraditie over de woning van de hertog van Neder-Lotharingen, Karel van Frankrijk. In de *Brabantsche Yeeften* is echter geen sprake van een eiland, maar van twee Zennearmen.⁸⁷¹ Het driehoekige eiland dat in het noorden aansloot op het *Sint-Gorikseiland*, heette ‘gewoon’ *Hergoedshof*, een naam die helemaal niets met de hydrografie te maken had.

Het ziet er dus naar uit dat de notie ‘eiland’ in middeleeuws Brussel weinig ingang vond. Misschien vormt dit een extra argument voor de kunstmatige creatie van de verschillende eilanden. Daarnaast gold vermoedelijk ook dat deze eilanden niet als dusdanig herkenbaar waren voor de tijdgenoten.⁸⁷² Het wegnnet hield bijvoorbeeld weinig of geen rekening met de eilandenstructuur.⁸⁷³

5.2.1.4 *A la recherche de la Senne perdue?*

Uit de voorgaande vaststellingen ontstaat het volgende beeld. De Zenne geraakte in de eerste plaats in trek voor de plaatsing van watermolens. In de tweede helft van de 12e eeuw werden de ‘neermolens’ vermeld. Chloé Deligne vermoedde dat ze werden aangelegd in de periode 1080-1150. Omstreeks dezelfde tijd ging men over tot de kanalisatie van onder meer de *Broekbeek* en tot de aanleg van dijken.⁸⁷⁴ Ten laatste in het eerste kwart van de 13e eeuw verschenen er ook molens stroomopwaarts, getuige daarvan het toponiem *Overmolen*.

De toponiemen die verband houden met de inrichting van de rechter Zenneoever binnen de eerste stadsomwalling verschenen allen in de tweede helft van de 13e eeuw.⁸⁷⁵ Vormde de aanleg van de *Schipbrug*, *Werf* en *Schipstraat* een tweede – en dus latere – stap

⁸⁷⁰ INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 16 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133. Ook Chloé Deligne meldde dat de aanduiding van de omgeving van de *Sint-Gorikskerk* als ‘eiland’ pas uit de 14e eeuw stamt (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 80).

⁸⁷¹ Het tekstfragment luidt immers: *tussen twee armen van der Sinnen, sine woninghe, alsoe men weet, dat nu tSinte Gurijcs heet* (DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 289).

⁸⁷² Het toponiem *tussen beide bruggen* is in dit opzicht verhelderend. De tijdgenoten ‘zagen’ enkel de ruimte tussen de twee bruggen. De dubbele brug werd niet met een eiland geassocieerd.

⁸⁷³ Het wegnnet vormde geen cirkelvormig patroon rondom of aan de binnenzijde van de eilanden. De wegen passeerden ‘gewoon’ over de eilanden, net zoals ze over de waterlopen passeerden. Het *Hergoedshof* was zelfs niet ontsloten.

⁸⁷⁴ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 80.

⁸⁷⁵ In Gent en Lille werden respectievelijk de Leie en de Basse Deûle rechtgetrokken in de 13e eeuw in combinatie met de aanleg van markt- en haveninfrastructuur (LALEMAN (2000), *Espaces publics*, p. 28 ; BLIECK & GUIFFRAY (1994), *Genèse et évolution*, passim).

in de exploitatie van de Zenne te Brussel?⁸⁷⁶ Aangezien de aanleg van de molens elke vorm van transport stroomopwaarts onmogelijk maakte, lijkt het logisch om te veronderstellen dat de haveninfrastructuur stroomafwaarts werd geconcentreerd.

De exploitatie van de rechter Zenneoever is misschien een indicatie voor de herkomst van de initiatiefnemers. In het licht van de voorgaande hoofdstukken kan men veronderstellen dat men vanuit de bovenstad interesse is gaan tonen voor de economisch interessante Zenne. De loop van de Zenne werd rechtgetrokken en haveninfrastructuur werd ingericht. Deze haven bevond zich tussen de oude westelijke uitvalsweg (de *Ridderstraat*) en de nieuwe centrale handelsas (de *Spiegelbeek*). De *Schipstraat* verbond beide assen onderling en met de haven.

Pas in een volgende fase – wellicht zelfs pas vanaf de 14^e eeuw – werd ook de linker Zenneoever ingericht. Het stroomopwaarts gedeelte – waar zich ook al molens bevonden – werd in gebruik genomen door de vissers. Het stroomafwaartse gedeelte diende als laad- en losplaats voor turf.⁸⁷⁷

Parallel aan het stijgende economische belang van de molens en de haven werd de stedelijke structuur gewijzigd. Dit was vermoedelijk een wederkerig spel van actie en reactie, zodat het moeilijk is chronologische fasen te onderscheiden. De Zenne-eilanden werden ontsloten door middel van bruggen en wegen. Vanuit de oude kernen op en rond de *Coudenberg* werden verbindingen gerealiseerd met de molens en met de haven: de *Steenstraat* en de *Spiegelbeek*. Langs deze tweede as ontstond een aaneenschakeling van marktplaatsen. Later verdichtte het stedelijke weefsel langs de rivier enorm.

Het lijkt erop dat de overheden de Zenne buiten de eerste stadsomwalling ongemoeid lieten. De Zenne werd er helemaal niet ontsloten of geëxploiteerd. Hierdoor kregen privé-personen de mogelijkheid om de oevers in te palmen voor de ontplooiing van artisanale activiteiten. In het zuiden van de stad werd in de 13e eeuw een deel van het moerasgebied drooggelegd en omgevormd tot het *Nieuwland*. De gronden werden intensief gebruikt door blekers, wevers en huidenvetters. In het noorden van de stad werd de linker Zenneoever ingepalmd door steenhouwers.

Uit de geschetste evolutie mag blijken dat de loop van de Zenne meermaals werd gewijzigd. De hydrografie die afgebeeld staat op de oudste stadsplannen komt waarschijnlijk helemaal niet meer overeen met de oorspronkelijke hydrografie. Aangezien ook historische bronnen schaars zijn, kan enkel de archeologie hierover

⁸⁷⁶ Dit is ook de overtuiging van Chloé Deligne (mededeling van Chloé Deligne).

⁸⁷⁷ Over de turfhandel in middeleeuws Brussel is echter zo goed als niets bekend.

duidelijkheid verschaffen. Het blijft echter een open vraag of opgravingen de verloren gewaande Zenne kunnen terugbrengen.

En dat geldt mijns inziens ook voor de netelige kwestie rond de *Sint-Othelebrug*. Ik heb de vermelding van deze brug (*pontem Senne in Brosele, qui appellatur Sancte Othele*⁸⁷⁸) bewust terzijde gelaten. De Brusselse historici vereenzelvigden ze traditioneel met de *Schipbrug*. In werkelijkheid kleven er een hele reeks interpretatieproblemen vast aan deze ene, zeer oude vermelding.

Ik zet ze even op een rijtje. Ten eerste komt de benaming *Sint-Othelebrug* slechts één enkele keer voor. Het trouwens niet eens zeker of ze wel *Sint-Othelebrug* heette. Taalkundig gezien zou *Sancte Othele* ook op *Brosele* kunnen slaan, al lost dat de problemen niet op. De nederzettingsnaam *Sint-Othele* is niet bekend. De historici losten dit probleem op door te stellen dat het in wezen om de *Sint-Goedelebrug* ging en dat de Keulse scribe van de akte dus een lees- en schrijffout maakte.⁸⁷⁹

Maar ook dat lost niets op. De *Sint-Goedelebrug* wordt in geen enkele bron vermeld. De oudste vermelding van het *Sint-Goedele-patrocinium* dook trouwens pas op aan het begin van de 12^e eeuw. Bovendien is er geen enkel (ruimtelijk) verband aan te tonen tussen de *Sint-Goedelekerk* en de brug. Het is wel mogelijk dat er bijvoorbeeld een heiligenbeeld op de brug stond.

Het blijft even moeilijk om *Sint-Othele* te identificeren. Georges Despy vroeg zich af of ze niet te vereenzelvigen viel met *Sainte-Odile*.⁸⁸⁰ De cultus van deze heilige – bekend van het bedevaartsoord *Mont-Sainte-Odile* of *Odilienberg* in de Vogezen – is helemaal niet geattesteerd te Brussel.

Desalniettemin wordt in het eerste deel van de beruchte tekstpassage duidelijk verwezen naar een ‘Zennebrug in Brussel’. De passage stamt uit een *notitia* over de schenking van het *allodium* van *Sint-Pieters-Leeuw* aan de *Sint-Pieterskerk* van Keulen. Hierin vindt men tevens een passage over de plicht van de domeinbewoners van *Sint-Pieters-Leeuw* om hun granen naar de *Sint-Othelebrug* in Brussel te brengen, waar het in

⁸⁷⁸ BONENFANT (1935), *Notice de donation*, pp. 792 & 807. Deze passage is enkel bekend via een 15e-eeuwse kopie.

⁸⁷⁹ “Il est fondamental d’observer en premier lieu, que ce document ne nous est plus connu que par une copie du XVe siècle et que le scribe colonais de cette époque n’avait sous les yeux qu’un parchemin difficile à lire et qu’il commit involontairement plusieurs erreurs de transcription.” (DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 251) Deze stelling werd voordien verdedigd in BONENFANT (1935), *Notice de donation*, pp. 791-792 en VERBESSELT (1980), *Domein van Sint-Pieters-Leeuw*, p. 363.

⁸⁸⁰ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 252.

de schepen moest worden overgeladen.⁸⁸¹ Op basis van dit element werd de brug dan ook met de *Schipbrug* vereenzelvigd.

Ik zie echter geen enkel verband tussen de *Schipbrug* en het domein van Sint-Pieters-Leeuw. De brug sloot aan op de weg naar Vlaanderen enerzijds en naar de bovenstad anderzijds. Indien men van Sint-Pieters-Leeuw naar Brussel reisde, dan kwam men veel zuidelijker aan de Zenne uit, in de buurt van *Overmolen*. Bovendien bevonden er zich ook Zenneovergangen ter hoogte van Ruisbroek en Vorst. Het blijft trouwens een raadsel waarom de domeinbewoners naar Brussel dienden af te zakken, terwijl de Zenne tot Halle bevaarbaar was.

Georges Despy verwees echter naar Duitse historici die de redactie van het beruchte document eerder rond 1100 dateerden. Tegelijkertijd verwees hij naar eigen studies over de domaniale plichten van de inwoners van Sint-Pieters-Leeuw, waaruit bleek dat deze lasten eerder uit het einde van de 11^e of het begin van de 12^e eeuw zouden stammen.⁸⁸² De oudste vermelding van een Zennebrug te Brussel – *Sint-Othelebrug* of niet – wordt daardoor een eind in de tijd opgeschoven.

Deze zaak blijft voorlopig onopgelost. Misschien is een nieuwe studie van het originele document noodzakelijk. Omwille van de vele interpretatieproblemen laat ik de zaak aan de kant.

5.2.2 De beken, zijarmen van de Zenne

Zowel op de rechter- als op de linkeroever vloeiden er oorspronkelijk enkele kleinere beken naar de Zenne. Hoeft het gezegd, van deze beken blijft vandaag de dag nagenoeg geen enkele aanwijzing meer over. Eén enkele straatnaam – de Rollebeekstraat – en een lange ondergrondse tunnel herinneren misschien nog aan de verdwenen hydrografie.

5.2.2.1 Beken, waterleidingen en riolen

Guillaume Des Marez en P.-L. Régnier ondernamen in de eerste helft van de 20e eeuw reeds verwoede pogingen om de voormalige hydrografie van middeleeuws Brussel te reconstrueren.⁸⁸³ In de jaren 1950-1960 werd hun werk ‘afgerond’ door René Laurent, die

⁸⁸¹ BRON 21: *Duas angarias debent : in angaria, si triticum est, IIIIor modios portant, si siligo est, quinque, si avena, sex, usque pontem Senne in Brosele, qui appellatur Sancte Othele, mensuratos eadem mensura qua ipsi avenam solvunt, et de ponte sublevatur assere unus ut per pontem grana transfundatur in navim.*

⁸⁸² DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 253.

⁸⁸³ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, pp. 22-23 ; RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, pp. 84-96.

de loop van de oude beken op kaart vastlegde (zie figuur 5.13).⁸⁸⁴ René Laurent maakte voor zijn reconstructie gebruik van enkele 17e- en 18e-eeuwse plannen waarop het riolenstelsel van de stad staat weergegeven. De titels van deze documenten suggereren dat hierop de voormalige beken staan weergegeven.⁸⁸⁵

Niets is echter minder waar. De plannen beelden namelijk het ondergrondse waterleidings- en riolenstelsel van de stad af. Dit stelsel werd weliswaar uitgebouwd op basis van de middeleeuwse hydrografie en heeft daarenboven de middeleeuwse toponymie (*Coper beke*, *Ruysbroeck*, enzovoort) en terminologie (*beken*) overgenomen. Dit werd trouwens ook al vastgesteld door Paul Bonenfant.⁸⁸⁶

Het is gevaarlijk om het waterleidings- en riolennetwerk van de 17^e- en 18^e-eeuwse plannen zonder meer te projecteren op de voormalige hydrografische structuur. De ligging van de waterleidingen en riolen kwam niet noodzakelijk overeen met de loop van de voormalige beken. Een aantal argumenten onderbouwen deze stelling. Op de plannen staat een uitermate vertakt waterleidings- en riolennetwerk weergegeven, voorzien van aftakkingen, rechte hoeken en verzamelpunten. Het lijkt onlogisch om dit ‘kunstmatig’ aandoend stelsel te vereenzelvigen met de oorspronkelijke ‘natuurlijke’ hydrografie.

Waarschijnlijk werd het oorspronkelijke hydrografische stelsel in de loop van de Middeleeuwen vervangen door een kunstmatig waterleidingsnetwerk. Het kunstmatige karakter van dit netwerk staat zo goed als vast, ook al maakte men enigszins gebruik van het natuurlijke stelsel. De oudste, integrale beschrijving van dit netwerk dateert uit 1453.⁸⁸⁷

Chloé Deligne toonde op overtuigende wijze aan welke finaliteiten er schuilgingen achter de uitbouw van dit middeleeuwse waterleidingsnetwerk.⁸⁸⁸ Ze stelde vast dat de drie hoofdassen convergeerden naar het stadhuis en de Grote Markt om er een aantal ‘fontaines d’apparat’ van water te voorzien. De uitbouw van het waterleidingsnetwerk en de promotie van de stedelijke machtspool rondom de Grote Markt gingen dus hand

⁸⁸⁴ René Laurent vestigde zijn aandacht slechts op de drie voornaamste beken van de rechter Zenneoever, de *Koperbeek*, het *Ruisbroek* en de *Zavelbeek* en duidde enkel deze op kaart aan (LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 123).

⁸⁸⁵ Zie bijvoorbeeld *Caesse daer die modellen in syn van de Beken deser stadt en de andere*. A° 1669. (PERGAMENI (1943), *Archives historiques*, p. 230)

⁸⁸⁶ “Mais ce ruisseau [een afleiding van de *Smaalbeek*] n’est connu que par un plan du XVIIe siècle, qui paraît bien confondre sous le nom de *beken* les égouts et les ruisseaux actuels.” (BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 230)

⁸⁸⁷ BRON 275.

⁸⁸⁸ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 119-122.

in hand. Tegelijkertijd slaagde het stadsbestuur erin de stedelijke waterbevoorrading onder controle te krijgen. Hierdoor kon zij – en alleen zij – beslissen wie al dan niet toegang kreeg tot zuiver water. Ten slotte speelden ook hygiënische redenen een rol in het dichtgooien van de oorspronkelijke beken en de uitbouw van een waterleidingsnet.⁸⁸⁹

Sinds de publicatie van René Laurents artikel, wordt zijn reconstructie echter door de meeste historici zonder meer overgenomen. Het lijkt me dan ook de hoogste tijd om enkele correcties aan te brengen en nieuwe hypothesen voor te stellen, gebaseerd op nieuwe gegevens. In eerste instantie worden enkele eigenaardigheden en interpretatieproblemen in René Laurents reconstructie aangestipt. In de volgende punten wordt dan getracht om nieuwe hypothesen over de loop van de beken naar voor te schuiven. Daarbij wordt zowel een beroep gedaan op historische bronnen als op cartografische analyses.

5.2.2.2 De loop van de middeleeuwse beken: een té bochtig parcours?

Het heeft geen zin om de vroegere hypothesen over de loop van middeleeuwse beken van Brussel hier integraal te herhalen. Daarvoor verwijs ik naar de toponiemenlijst en naar de literatuur terzake.⁸⁹⁰ Er werden in totaal zes beekbekkens aangeduid: de *Koperbeek-Spiegelbeek-Schoenbeek-Vuilbeek*, de *Ruisbroekbeek-Smaalbeek*, de *Zavelbeek-Rollebeek*, de *Hameidebeek*, de beek van de *Blekerij* en de *Molenbeek*. De eerste vijf beken ontsprongen op de rechter Zenneoever binnen de stad. De laatste stroomde naar de stad via het dorp Sint-Jans-Molenbeek op de linkeroever.

De reconstructie van de loop van deze zes beken werd tot hiertoe door alle historici zonder meer overgenomen en gebruikt voor verder onderzoek. Er vallen echter vele pijnpunten aan te stippen. Er wordt gebruik gemaakt van de reconstructiekaart van René Laurent om ze aan te duiden. Wanneer men de loop van de beken op deze kaart overschouwt, valt onmiddellijk iets vreemds op. Verscheidene beken stroomden via één of meer rechte hoeken de valleiheuvel af (zie figuur 5.14). Deze situatie doet weinig ‘natuurlijk’ aan. Integendeel, men krijgt de indruk van een kunstmatig

⁸⁸⁹ Hogerop werd er reeds gewezen op de maatregelen tegen het storten van vuilnis in de Zenne. Voor de beken werden gelijkaardige reglementen uitgevaardigd. Zie bijvoorbeeld: BRON 110: *Ende dat nieman modere in de beke kerren en sal, op viertich scellinge*. (1360) ; BRON 326: *Item, wair de modernmeyeren yemande bevonden in de beken modere keriende eerde of gruys die selen zij calengieren ende nyemanne verdragen van der boeten*. (s.d., eerste helft van de 15e eeuw) ; BRON 250: *Item, dat nyemant gheen vuylnesse in de beke en kerrie of en ryole op de boete van enen ouden schilde oic te bekeeren in drien*. (s.d., 1448, vòòr 24 april)

⁸⁹⁰ DES MAREZ (1927), *Quartier Isabelle* ; RÉGNIER (1932), *Urbanisation* ; DES MAREZ (1935), *Développement territorial* ; BONENFANT (1942-1943), *Marais* ; LAURENT (1956-1966), *Cours* ; LAURENT (1963), *Limites* ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*.

waterleidingsnetwerk, gelijkaardig aan de 17e- en 18e-eeuwse netwerken. Chloé Deligne merkte dit vermoedelijk ook op en gaf de loop van de beken veel natuurlijker weer op haar reconstructiekaart (zie figuur 5.15).⁸⁹¹

Er bestaan mijns inziens twee mogelijkheden. Ofwel was het oorspronkelijke tracé van de beken al zodanig aangepast dat ze via rechte hoeken de valleiheuvel afstroomden. Ofwel werd het tracé van de beken verward met het tracé van een sinds de late Middeleeuwen uitgebouwd waterleidingsnetwerk.

Die tweede mogelijkheid wordt ondersteund door de terminologie. Misschien moet de waarschuwing van Paul Bonenfant over de 17e-eeuwse verwarring tussen de beken en de waterleidingen/riolen worden doorgetrokken naar de middeleeuwse periode.⁸⁹² Hoe interpreteert men anders de verplichting voor de *moddermeier*⁸⁹³ om de beken op de Hoogstraat tussen de *Steenpoort* en Sint-Gillis schoon te houden?⁸⁹⁴ Er lag helemaal geen beek ‘op’ de Hoogstraat.⁸⁹⁵ P.-L. Régnier vereenzelvigde ze dan ook met een kunstmatige beek.⁸⁹⁶ Of moet men eerder denken aan beken die de Hoogstraat kruisten?

Ook andere tekstpassages laten uitschijnen dat de beken van het middeleeuwse Brussel wel eens kunstmatige waterlopen konden zijn, die op of in het midden van de straten werden aangelegd. Een stadsordonnantie uit 1341 legde de inwoners bijvoorbeeld op om de eigen modder uit de beken te halen, vier voet tot op de straat vóór de voorgevel.⁸⁹⁷

De aan- of afwezigheid van beeknamen vormt een ander probleem. Sommige beken zijn gekend via de toponymie (*Koperbeek*, *Spiegelbeek*, *Schoenbeek*, *Molenbeek*, *Vuilbeek*, *Hameidebeek*). In een aantal gevallen ging het slechts om een onderdeel van een langere beek. Andere beken – of onderdelen ervan – bezaten daarentegen geen eigen naam. Soms kregen ze er één van de historici (*Ruisbroekbeek*, *Rollebeek*, *Zavelbeek*).

Het feit dat onderdelen van éénzelfde beek een verschillende naam droegen, is een vaker voorkomend fenomeen in de middeleeuwse hydronymie. Jan Lindemans

⁸⁹¹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 86.

⁸⁹² VANNIEUWENHUYZE (2007), *Pavage des rues*, p. 306.

⁸⁹³ Stadsambtenaar belast met het onderhoud van de beken en waterleidingen (VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen*, pp. 184-185 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 102-104).

⁸⁹⁴ BRON 372: *ende dat ic alle dage de beken van aen den voirseiden poel tot in de Potterye scoene houden sal ende de beken op de Hoohstrate van aen Steenpoirte tot sinte Gielis toe* (s.d.).

⁸⁹⁵ De Hoogstraat daalde de valleihelling trouwens niet af, maar liep er parallel aan. Het is ondenkbaar dat een waterloop de valleihelling volgde.

⁸⁹⁶ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 91.

⁸⁹⁷ BRON 91 : *Item. Alle de modre, die comt van selven, die sal elc uter beken keeren, vier voete tot op de strate, voir sijn voirhooft, ende de stad saelt wech doen voeren.* (1341)

verklaarde dit fenomeen door te stellen dat de benamingen wezen op een zeer lokaal nut, dat kon veranderen naargelang de omstandigheden.⁸⁹⁸ Dat bepaalde onderdelen van de beken echter geen eigen naam bezaten, is vreemder.

De door de historici genoemde *Ruisbroekbeek* stond in de Middeleeuwen enkel bekend onder de benaming *Smaalbeek*. Er kunnen misschien wel een aantal vermeldingen van ‘een beek’ mee in verband worden gebracht. P.-L. Régnier veronderstelde dat de bovenloop van de *Smaalbeek* overwelfd was en verwees in dit verband naar een vermelding van de ‘conduit van de beek’ uit 1449.⁸⁹⁹ Hiermee kon hij het ontbreken van een eigennaam op lossen. De term *conduit* wijst echter op een (ondergrondse) waterleiding, niet op een overwelfde beek.⁹⁰⁰ Uit de geciteerde stadsordonnantie uit 1449 blijkt dat er een nauwe relatie bestond tussen deze *conduiten*, de beken en de *heimelicheiden* (een soort beerputten, privaten), wat wellicht opnieuw wijst op het kunstmatige karakter van deze beken.⁹⁰¹

Brussel bezit nog steeds een overwelfde beek. Parallel aan de huidige Cellebroedersstraat vertrekt er in de achterkeukens van het voormalige Sint-Jorisinstituut een onderaardse gang, die over zo’n 100 à 150 m de valleihelling oploopt (zie figuur 5.16). Aangezien deze gang zich op de plaats van de voormalige gracht van de eerste stadsomwalling bevindt, werd wel eens geopperd dat hij iets te maken had met de eerste stadsomwalling.⁹⁰² Volgens Michel Van Nimmen dateerde deze ‘Sint-Jorisgalerij’ uit de 17^e-eeuw en vormde ze een uitbreiding van het middeleeuwse waterleidingsnetwerk. Die onderaardse gaanderij gaf toegang tot een tiental waterputten en maakte het mogelijk om Manneke Pis te bevoorraden.⁹⁰³ Het lijkt dus logischer om te veronderstellen dat de gang verband hield met het vroegere waterleidingsnetwerk.

⁸⁹⁸ LINDEMANS (1914a), *Beeknamen*, p. 77.

⁸⁹⁹ *de conduyte van den beken [...] achter Pepercorenborre* (RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 92).

⁹⁰⁰ In het Middelnederlands woordenboek vindt men de volgende betekenis: “ieder middel om de eene of andere vloeistof ergens heen te geleiden, dus zoowel kanaal, waterleiding, eene pijp of buis, waardoor eene vloeistof loopt, als afvoerbuis en dgl.”. Alle geciteerde voorbeelden houden verband met fontein, waterputten en waterleidingen (VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1763-1764).

⁹⁰¹ BRON 262 : *Item, de heymelicheyden die op de conduyte van der beken staen het zij achter Pepercorenborre of in den Steenwech achter tsCantersteen comende langhse neder tot int conduyt van Sente Jans gasthuyse voirseit sal men oversien ende alsoe bewaeren dat de vuylnesse ende den stanck van den voirseiden heymelicheiden den volke van deser stad aen hueren lijf hin deren noch quetsen en sal moigen in eniger manieren sonder argelist.* (22 mei 1449)

⁹⁰² *Sleutel en verdediging* (1984), p. 16.

⁹⁰³ VAN NIMMEN (1981), *Brusselse drinkwatervoorziening*, p. 431.

Jammer genoeg werd de gang nog nooit archeologisch onderzocht. Historische bronnen ontbreken al evenzeer. Er is wel een grondplan bekend waarop de waterhuishouding van het nabijgelegen *Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster* wordt weergegeven (zie figuur 5.17). Ter hoogte van het voormalige schuttershof van de Sint-Jorisgilde – het latere Sint-Jorisinstituut – staat een netwerk van buizen (*buÿse*) afgebeeld, dat sterk doet denken aan de waterleidingsnetwerken afgebeeld op de 17e-eeuwse plannen.

Op het plan merkt men echter nog een andere structuur op, die in de legende wordt aangeduid als de stadsbeek (*stadts beke*). Misschien valt ze te vereenzelvigen met de onderaardse gang? Haar tracé doet echter weinig natuurlijk aan – de loop verspringt zelfs – en bevond zich in of waarschijnlijk onder de bebouwing.⁹⁰⁴ Het lijkt een bijkomend argument om de ‘beken’ te vereenzelvigen met kunstmatig aangelegde waterlopen.

Terug naar de hydroniemen. Het houdt weinig steek om de afwezigheid van eigennamen te verklaren door te verwijzen naar overwelvingen. Ten eerste weet men niet precies wanneer men deze veronderstelde overwelvingen heeft gerealiseerd.⁹⁰⁵ Ten tweede mag men veronderstellen dat de beken dan toch een eigen naam bezaten vooraleer ze werden overwelfd?⁹⁰⁶

Daarnaast wijs ik op het feit dat de gekende Brusselse beeknamen in wezen straatnamen waren. Ze duiden dus meestal straten aan in plaats van de eigenlijke beken (bijvoorbeeld: *platea que dicitur Smalbeca* – 1234⁹⁰⁷). Hetzelfde gold voor de ‘gracht’-toponiemen. Het tracé van die straten kwam niet noodzakelijk overeen met de loop van de beken waarnaar ze werden vernoemd. De ‘straatnaam’ *Koperbeek* vormt het duidelijkste voorbeeld. De straat is ook gekend onder de vorm ‘de straat over de *Koperbeek*’ (*de strate over die Coperbeke*).⁹⁰⁸ Deze vermelding suggereert dat straat en beek elkaar kruisten.

Al deze elementen leiden naar een nieuwe hypothese. Misschien verwijzen de bekende ‘beek’-toponiemen als *Koperbeek*, *Spiegelbeek*, *Smaalbeek*, enzovoort niet naar de oorspronkelijke beken, maar naar kunstmatig aangelegde waternetwerken op en in de

⁹⁰⁴ Een snelle zoektocht in de 18e-eeuwse reeks wijkboeken leverde jammer genoeg geen extra gegevens op.

⁹⁰⁵ Noch Guillaume Des Marez, noch P.-L. Régnier schoven een datering naar voor.

⁹⁰⁶ De toponymie van andere middeleeuwse steden toont trouwens aan dat straten genoemd konden worden naar ondergrondse waterleidingen, zoals bijvoorbeeld in Saint-Omer: “In St. Omer (France) in the 14th century the street where the feed-pipe of a fountain at the service of a quarter of the town was situated was called “la rue de la Grosse Pipe”.” (WIJNTJES (1982), *Water supply*, p. 202)

⁹⁰⁷ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 87.

⁹⁰⁸ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 88.

straten.⁹⁰⁹ Aangezien ze zich in de publieke ruimte bevonden, werd er in de straatnamen specifiek op gealludeerd.

Uiteraard moet men zich dan afvragen waar de oorspronkelijke beken zelf liepen. De afwezigheid van specifieke hodonimen en het gebruik van de soortnamen kan er misschien op wijzen dat ze zich buiten de publieke ruimte bevonden. Hierop voortgaand kan worden verondersteld dat de beken binnenin de bouwblokken liepen. Omwille van hun ‘onzichtbaarheid’ bezaten ze geen specifieke eigennaam en werd er slechts in zeer weinig akten naar verwezen, bijvoorbeeld bij goederentransacties waarin ook de situatie op de achtererven werd beschreven.

In de volgende punten zal ik deze nieuwe hypothese aan de hand van andere bronnen trachten te staven. Het blijft echter opletten geblazen. De laatmiddeleeuwse historische bronnen geven logischerwijze de laatmiddeleeuwse toestand weer. Het voorbeeld van de Zenne toonde al aan hoezeer de laatmiddeleeuwse hydrografie was ‘vervormd’. Toch blijf ik ervan overtuigd dat ook de oorspronkelijke – of beter: vroegere – hydrografie van de beken sporen moet hebben nagelaten.

5.2.2.3 De beken op het stadsplan van Jacob van Deventer en op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg

Enkele historici meenden om op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg beken te kunnen herkennen. P.-L. Régnier signaleerde het tracé van een beek in de *Voldersstraat*.⁹¹⁰ Chloé Deligne herkende ‘geultjes’ of ‘gootjes’ die in haar ogen restanten waren van de vroegere beken.⁹¹¹

Het is moeilijk om dit met zekerheid te bevestigen. De beide historici doelden namelijk op de weergave van slierten punten en streepjes middenin de straten (zie figuur 5.18a, 5.18b en 5.18c). Het is maar de vraag of hierin beken kunnen worden herkend. De andere waterlopen worden immers niet op die manier aangeduid. Het is ook de vraag waarom die slierten niet verder door lopen. Zou dit betekenen dat de beken enkel op die plaats zichtbaar waren? Of kan er sprake zijn van ‘cartografische luiheid’?

⁹⁰⁹ Ook voor andere middeleeuwse steden is bekend dat de straten voorzien waren van openluchtriolen en beken. J.A. Dupont sprak voor middeleeuws Mons over ‘ruisseaux’, dit wil zeggen riolen en beken in open lucht, waarvan er sommige natuurlijk en andere kunstmatig waren (DUPONT (1986), *Urbanisme*, pp. 230 & 239-240). In Brugge en bestond reeds in de 13e eeuw een netwerk van ondergrondse waterleidingen en overwelfde beken (VANDEVYVERE (1983), *Watervoorziening*, p. 13.).

⁹¹⁰ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 87.

⁹¹¹ Namelijk in de *Kreupelstraat*, *Wolfsgracht*, *Spiegelbeek*, *Voldersstraat*, *Accolaystraat* en *Beerselborre* (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 84).

Misschien moeten de slierten eerder in verband worden gebracht met een soort kunstmatig aangelegde waterleiding, een open goot bijvoorbeeld. Het is uiteraard ook mogelijk dat de slierten helemaal niets te maken hebben met de aanwezigheid van water. Waarmee dan wel? Misschien suggereren de slierten de aanwezigheid van marktkraampjes. Het is bekend dat er zich ter hoogte van de *Spiegelbeek-Schoenbeek* vele kraampjes bevonden. Tussen de *Vismarkt* en het *Vleeshuis* staan trouwens enkele kraampjes afgebeeld, maar lang niet zoveel als er vermoedelijk ooit zijn geweest (zie figuur 5.19). In de *Voldersstraat* was de wijnstapel gevestigd.

Twee andere beken staan wel duidelijk afgebeeld op de 16^e-eeuwse stadsplannen. Desalniettemin zijn er een heleboel interpretatieproblemen. Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg wordt een beek weergegeven die van op de rechter valleihelling, ongeveer parallel aan de tweede stadsomwalling naar de Zenne stroomt en erin uitmondt ter hoogte van de *buitenste Lakenpoort* (zie figuur 5.20).⁹¹² Het is wel vreemd dat het tracé van de beek op de stadsplattegrond plots overgaat in een afsluiting. De bron staat dus niet afgebeeld.

Tot hiertoe heeft enkel Chloé Deligne deze beek opgemerkt.⁹¹³ Het blijft echter onduidelijk om welke beek het gaat. In theorie is enkel de identificatie met de *Hameidebeek* mogelijk, maar volgens de gangbare hypothese lag deze een stukje verderop in zuidelijke richting. De loop van de onbekende beek zorgt nog voor een ander probleem. Ze bevond zich net binnen en liep parallel aan de tweede stadsomwalling. Dat is vreemd want vaak wordt beweerd dat bij de aanleg van de grachten van de stadsomwallingen net gebruik werd gemaakt van de bestaande beekvalleien. Misschien moet die veronderstelling genuanceerd worden?

Op de linker valleihelling stroomde de *Molenbeek*. Ze staat op de beide 16^e-eeuwse stadsplannen weergegeven (zie figuur 5.21 en 5.22). Tussen het dorpscentrum van Sint-Jans-Molenbeek en de tweede stadsomwalling volgt ze een grillige loop (zie figuur 5.23). Via een soort aquaduct passeerde ze de omwallinggracht en vervolgens ook de omwallingmuur, ongeveer ter hoogte van het huidige Klein Kasteeltje.

Binnenin de stad is de *Molenbeek* in eerste instantie mooi te volgen. Ze loopt min of meer rechtuit in de richting van de *Kleine Vesten*. Vlak naast de beek liep de *Molenbeekstraat* die doodliep op de tweede stadsomwalling, maar wellicht ooit een oude uitvalsweg was. Beek en straat staan overduidelijk afgebeeld op het stadsplan van Jacob van Deventer,

⁹¹² De beek is niet weergegeven op het stadsplan van Jacob van Deventer.

⁹¹³ De loop van de beek staat immers weergegeven op haar reconstructiekaarten van middeleeuws Brussel (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 86 & 117).

maar veel minder duidelijk op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg. Langs de *Molenbeekstraat* staat struikgewas afgebeeld, gevolgd door enkele percelen (zie figuur 5.22).

Nadien wordt het moeilijker om de loop van de beek te volgen. Op het stadsplan van Jacob van Deventer loopt de beek onder de straat en misschien ook onder de *Kleine Vesten* door. Vervolgens splitst ze op in twee armen. Eén arm volgt de westelijke grens van het *Begijnhof*, draait plots het *Begijnhof* in ter hoogte van de kerk en ‘verdwijnt’ in de buurt van de *Infirmierie* (zie figuur 5.21).

De andere arm van de *Molenbeek* loopt verder door het zogenoemde *Tafelrondveld*. Middenin het veld houdt de inkleuring plots op. Aan de linkerzijde merkt men weliswaar een dubbele zwarte lijn op – het vervolg van de beek? – die in de richting van de refuge van de Gentse Sint-Baafsabdij, de *Zaterdag* en de Zenne verderloopt. Het blijft echter een raadsel waar de beek in de Zenne uitmondde.

Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg staat de *Nieuwe Schipvaart* reeds weergegeven. De aanleg van dit kanaal heeft de oude hydrografische structuur grondig gewijzigd. Er is dan ook helemaal niets meer te zien van een oversteek onder of door de *Kleine Vesten*, noch van de twee zijarmen in het *Tafelrondveld* en langs het *Begijnhof* (zie figuur 5.22). De grachten van het *Begijnhof* én de bovenvermelde waterloop die middendoor dit complex heen liep, staan daarentegen wel afgebeeld.

Op het eerste gezicht bieden de 16e-eeuwse stadsplannen dus weinig soelaas. De beken die men verwacht, treft men er niet of onvolledig op aan. Het blijft een onopgeloste vraag of de slierten zwarte puntjes echt als beken mogen worden beschouwd. De beken die men er wel op aantreft, leveren dan weer interpretatieproblemen op.

Toch kan er één conclusie worden getrokken. Het 16e-eeuwse Brussel bezat enkel nog beken in de periferie. In de binnenstad waren de beken reeds volledig verdwenen of aan het oog onttrokken, tenzij men de puntjes toch als beken mag identificeren. Maar ook dan lijkt het erop dat men ze niet meer als natuurlijke waterlopen kan beschouwen.

5.2.2.4 Weg van de beken

Het is de hoogste tijd om eigen hypothesen over de loop van de beken naar voor te schuiven. Ze zijn gebaseerd op de combinatie van een aantal uiteenlopende bronnen die hier kort worden overlopen. Daarna volgt de reconstructie van de oude hydrografie,

waarbij in hoofdzaak wordt gefocust op de beken binnen het territorium van de eerste stadsomwalling (met uitzondering van de *Molenbeek* op de linker Zenneoever).⁹¹⁴

Het reliëf en de aanwezigheid van waterlopen gaan hand in hand. Water stroomt van boven naar beneden. Rivieren of beken lopen door dalen of depressies. In die zin vormt het voormalige reliëf uiteraard een goede indicatie voor de ligging van de vroegere beken en omgekeerd. Maar uiteraard wringt daar het schoentje. Het middeleeuwse reliëf van Brussel is op vele plaatsen onherkenbaar vervormd. De herhaaldelijke ophogingen van de straten en de grote infrastructuurwerken van de 19^e en 20^e eeuw zijn de grootste boosdoeners. Toch is het mogelijk om een indruk te krijgen van het oorspronkelijke, middeleeuwse reliëf van Brussel.

De wijkbeschrijvingen bevatten een schat aan topografische details. Daarbij mogen ook enkele interessante aanwijzingen over het voormalige reliëf worden gerekend. De commissarissen van de haardtelling vermeldden bijvoorbeeld vaak dat zij ‘opwaarts’ of ‘neerwaarts’ wandelden. Er is gepoogd om deze aanwijzingen – afkomstig uit de wijkbeschrijvingen van 1496 en 1526 – te groeperen en op een kaart aan te duiden.⁹¹⁵ Op die manier wordt een eerste beeld geschapen van het voormalige reliëf binnenin de laatmiddeleeuwse stad (zie figuur 5.24).

Ook toponiemen kunnen aan het reliëf worden gekoppeld. ‘Berg’-toponiemen wijzen op het bestaan van heuvels. ‘Dal’- of *delle*-toponiemen duiden vroegere depressies aan. Bijna al deze plaatsen bevonden zich op de rechter Zenneoever.⁹¹⁶ Het toponiem *Konijnberg* vormt een uitzondering. Het ging echter om een kunstmatig aangelegde heuvel. Daarnaast schuilen er ook nog gegevens over het reliëf in enkele andere toponiemen.⁹¹⁷

Naast de hoger vermelde beeknamen bestonden er bovendien een aantal huisnamen, toponiemen en infrastructuren, die verwezen naar het bestaan van beken, goot- en waterleidingssystemen. Enkele voorbeelden volstaan: de Goot, de plaats het Gootje, de

⁹¹⁴ Dit is voornamelijk te wijten aan het bronnenmateriaal, dat bijna allemaal betrekking had op dit gebied. De reconstructie van de loop van de beken tussen de eerste en de tweede stadsomwalling zou extra onderzoekswerk vragen. In de toponiemenlijst worden er enkele gegevens samengebracht (zie bijlage I).

⁹¹⁵ In de bronnenuitgave van de haardtellingen uit 1496 en 1526 werden deze passages in het groen gemarkeerd (zie bijlage IV).

⁹¹⁶ Met name *Berg*, *Bergstraat*, *Blindenbergh*, *Coudenbergh* en *Coudenberghstraat*, *Galgenbergh*, *Groenenbergh* en *Groenenberghstraat*, *Keienbergh*, *Kwakelbergh*, *Leeuwenbergh*, *Schaaldenbergh*, *Schettenbergh*, *Stuipenbergh*, *Treurenbergh*, *Borgendal*, *Dal of Delle*, *Korendal*, *Orsendal* en *Orsendalstraat*, *Papendal*, *Rozendal*, *Vissendal* en *Vogeltjesdal*.

⁹¹⁷ Met name *Nedermarkt*, *Overmolen*, *Trapstraat*, (*Eerste*, *Middelste* en *Laatste*) *Jodentrappen*, *Lange Trappen*, *Trappen* en *Sint-Goedeletrappen*. Een aantal toponiemen is jammer genoeg niet precies te situeren (onder meer *Diepstraat* en *Hellingstraat*). Van een aantal toponiemen is het niet duidelijk of er wel een verband bestond met het reliëf (onder meer *Heuvelstraat*, *Hoogstraat*, *Hellingstraat* en *Obbrussel*).

herberg de Kwade Goot, de dwarse goot, het Brugje en het Sint-Klaragootje (of Sint-Klaragatje?).⁹¹⁸ Luc Van Durme dichtte het middeleeuwse begrip ‘goot’ de betekenis toe van ‘overwelving van een greppel onder een weg’.⁹¹⁹

Wat de toponymie betreft, kan ten slotte worden gewezen op het voorkomen van een aantal waterschappen in de omgeving van de Zenne. Deze fungeerden in de 14^e en 15^e eeuw als drinkplaats voor de paarden.⁹²⁰ Tussen de Zenne en de Ridderstraat lag het Waterschap of Drinkwater en achter het Bogaardengodshuis bevond zich een ander Waterschap, dat soms ook wel eens werd aangeduid als de ‘poel achter de Bogaarden’. Ten slotte lag er ook achter het Minderbroedersklooster een poel⁹²¹, die vanaf het einde van de 14^e eeuw stads- of *gemene heimelicheid* werd genoemd.⁹²² Dit was een soort van stedelijke vuilnisbelt of beerput.⁹²³

In de iconografie vindt men interessante aanvullingen. Als duidelijkste voorbeeld geldt de afbeelding van de Warande op de reeks schilderijen en wandtapijten van de Jachten van Maximiliaan, waarop het stadscentrum van Brussel staat weergegeven op de achtergrond (zie figuur 5.25 en 5.26). Hierop is een duidelijke depressie merkbaar, die ontegensprekelijk verband hield met de loop van de Koperbeek. Op basis van deze afbeeldingen kan de kruising tussen de beek en de eerste stadsomwalling vrij precies worden bepaald.

Hoewel er nog niet veel waterlopen werden aangesneden, leveren opgravingsresultaten ook enkele belangrijke gegevens op. Bij verscheidene archeologische campagnes op de

⁹¹⁸ Respectievelijk op de *Gote* (1321-1330) (DICKSTEIN-BERNARD (1996), *Médecin*, p. 227) ; BRON 119: *ene hofstat met den husinghe daer op staende ghelegghen in enen wijk gheheten Steenwech tere stat diemen heet tGoetken tusschen de goede wilen Andries Stoutinx ende der stat diemen heet tGoetken* (1361) ; BRON 324: *van aen derve der weduwen ende kinderen wilen Vranx van den Winckele recht voerbij den Crekeldriessche den goidshuyse van Sinter Cleeren toe aen Sinter Cleeren goetken [...]* den Boeckeerse tot ten brugskenen toe dair de camme geheeten den Kegel achter uut compt – 1496 ; (1496) ; BRON 333: *tot in den Boeckeurs in't midden van den selven straetken tot ter plecken geheeten 'd Brugsken ende van daer wederomme keerende opt d'ander zijde van den Boeckeurs [...]* voirbij den Helm ende de herberge van Vorst tot ten huyse toebehorende Paskier Borman, exclus, aen de dwerse goete tot ten voirseiden Steenpoirten toe (1526) ; BRON 346: *de camme geheeten de Quaygote* (1553).

⁹¹⁹ VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 23.

⁹²⁰ Zie bijvoorbeeld: *daermen de peerde te wateren pleeght int ynde van den straetkenen van Bouchout aen den borre* (1406) (JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 154) ; *int Waterscap buyten Sinte Jacobs poirte, aldaer de peerden drincken* (1485) (BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 234) ; BRON 333: *voirbij 't Drincke dar men de perde wetert* (1526).

⁹²¹ BRON 186: *Item, Boschman, van 1 maent den poel achter de Minderbruederen te scuppene [...]*. (10 oktober 1405) ; BRON 326: *den poel achter den Minderbruederen* (s.d.)

⁹²² BRON 252: *de porte ende den wech dermen van in de Melcstrate ter ghemeinder heimelicheyt gheet* (1392) ; BRON 164: *enen wege die gheet van den Melcstreetkenen toter stad Heymelicheit alder achter opde Zenne gelegen* (16 april 1393).

⁹²³ BILLEN & DECROLY (2003), *Kleinste kamertjes*, p. 13 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 103 & 104.

Coudenberg werden de voormalige heuvelflanken vastgesteld.⁹²⁴ In de Eenmansstraat werden de restanten van een voormalige beek ontdekt en kon de voormalige valleihelling worden gereconstrueerd.⁹²⁵ Dit laatste gebeurde ook bij andere opgravingen.⁹²⁶

Als laatste bron wordt vanzelfsprekend ook het perceelsplan van W.B. Craen gebruikt. In het eerste hoofdstuk werd al gewezen op het hoge aantal middeleeuwse relictten die in de straat- en perceelsstructuren kunnen worden teruggevonden. In het noorden en het zuiden van de stad kunnen wellicht nog relictten van verdwenen Zennearmen worden ontdekt. Ik vermoed dat dit ook voor de beken gold. Als de bovenstaande gegevens bij elkaar worden gebracht, dan is het inderdaad mogelijk om een aantal perceelsgrenzen als relictten van de loop van de middeleeuwse beken te bestempelen.

Wanneer al deze gegevens worden toegevoegd aan de reconstructiekaart, dan krijgt men een overzichtsbeeld van het middeleeuwse reliëf van Brussel (zie figuur 5.27). Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen het macro- en het micro-reliëf. Het macro-reliëf houdt verband met de loop van de Zenne. Aangezien water stroomafwaarts loopt, is er vanzelfsprekend een hoogteverschil naarmate de rivier de stad doorstroomt. Hierop wijzen onder meer de vermelding van de vier ‘neermolens’ van Brussel (*quatuor molendina inferiora*⁹²⁷) en het toponiem *Overmolen*.

De Zenne zorgt ook voor de vorming van een vallei, met een linker en een rechter valleiflank. Het bestanddeel ‘neder’ in de toponiemen *Nedermarkt* en *Nederbruul* verwees waarschijnlijk naar een lagere ligging op de rechteroever. Vele bronnen wijzen trouwens op dit hoogteverschil. Op bepaalde plaatsen was de hellingsgraad zeer uitgesproken, in die mate dat men zelfs opteerde voor de aanleg van trappen om de hoogteverschillen te overwinnen.

De aanduidingen over het micro-reliëf zijn schaarser, maar zijn belangrijk met het oog op de oorspronkelijke loop van de beken. Het micro-reliëf wordt immers bepaald door plaatselijke heuvels, depressies en waterlopen. Over de linker Zenneoever bestaan nagenoeg geen aanduidingen. Het reliëf was er vermoedelijk te weinig uitgesproken opdat het sporen zou nalaten in de bronnen.

⁹²⁴ BOON (1999), *Brusselse Coudenberg*, p. 46 ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 195 ; CELIS (1998), *Sous-sols*, passim ; FOURNY & BONENFANT (2007), *Nouvelles fouilles*, pp. 61 & 64.

⁹²⁵ LAURENT (1995), *Site*, p. 65 ; DIEKMANN (1997a), *Archeologisch onderzoek*, pp. 17-18 ; DEVOS & FECHNER (2002), *Archéologie du paysage*, pp. 64 & 66-67.

⁹²⁶ DE POORTER (1996), *Archeologisch onderzoek*, pp. 29-30 ; DEGRAEVE (2006), *Tussen Oud Korenhuis en stadswalling*, p. 40.

⁹²⁷ BRON 15.

Het reliëf van de rechter Zenneoever was grilliger. Men vond er verscheidene ‘bergen’ en een aantal beken terug. De combinatie van de bovenstaande gegevens heeft geleid tot een nieuwe hypothese over de loop van de *Koperbeek*, de *Smaalbeek* en de *Zavelbeek*. Vermoedelijk bevoorraadden de beken de drie poelen of waterschappen van de benedenstad (zie figuur 5.27). Voor het *Waterschap* achter het *Bogaardengodshuis* kan dat trouwens met bronnenmateriaal worden gestaafd. In deze poel werd water opgevangen dat van de *Zavel* de valleihelling naar beneden stroomde.⁹²⁸

De beken van de binnenstad volgden dus een veel ‘natuurlijker’ tracé dan René Laurent voorstelde. De rechte hoeken en vreemde vertakkingen zijn verdwenen. Bovendien sloten ze op die manier aan op de poelen en waterschappen uit de benedenstad, die – hoewel ze dichtbij de Zenne lagen – toch waarschijnlijk vanuit de bovenstad van water werden voorzien. Het tracé is daarenboven in overeenstemming te brengen met een aantal ‘vloeiende krommingen’ die in het perceelsplan van W.B. Craen zijn op te merken en waaraan tot hiertoe niet de minste aandacht werd besteed.

5.2.2.5 Besluit: beken en stadsontwikkeling

De oorspronkelijke loop van de middeleeuwse beken van de rechter Zenneoever lag dus elders dan waar de historici lange tijd vermoedden. Desalniettemin blijven er een aantal vragen onbeantwoord. Via de toponymie zijn immers een aantal beeknamen bekend die klaarblijkelijk niet als ‘echte’ beken kunnen worden geïdentificeerd.

De ‘bekende’ middeleeuwse beken uit de toponymie zouden wel eens kunstmatige riolen kunnen zijn, net zoals hun 17^e- en 18^e-eeuwse opvolgers. In die zin zou het begrip ‘beek’ reeds in de Middeleeuwen de betekenis ‘openluchtriol’ hebben aangenomen. Het valt bovendien op dat de *Spiegelbeek* en de *Smaalbeek* respectievelijk langs de vermeende *Steenweg* en de *Steenstraat* liepen. Zij liepen met andere woorden gelijk aan de twee assen die in de loop van de 12^e eeuw werden aangelegd om de bovenstad te verbinden met de economisch ontluikende benedenstad.

Indien deze beide inzichten aan elkaar worden gekoppeld, ontstaat een nieuwe hypothese. Vanuit de uitbreidingskern rondom de *Coudenberg* werden directe verbindingen gerealiseerd met de economische infrastructuur op de Zenne. Het spreekt voor zich dat deze assen zich in korte tijd zouden ontpoppen tot aantrekkingspolen voor handel en bewoning. Hogerop werd reeds aangetoond dat rondom deze assen een grote concentratie aan handelsinfrastructuur werd ingeplant, voornamelijk in de vorm van hallen en markten.

⁹²⁸ BRON 249: *ende dat men maicte dat dwater van den Savele neder comende liepe in den poel achter den Boegaerden om de erde ende den savel dair in tontfane, des nu niet en es.* (1448)

Ik vermoed dat deze ontsluitingsassen naar de benedenstad voorzien werden van kunstmatige waterlopen. De nabijheid van water was immers essentieel voor de huisvesting en voor een aantal commerciële activiteiten die zich langs deze assen ontplooiden. Bovendien werd hogerop ook al gewezen op de ordenende rol van de *Spiegelbeek* en *Sint-Niklaasbeek* in de commerciële ruimte.

Het water was vanzelfsprekend afkomstig van de oorspronkelijke beken. Het water van de *Spiegelbeek* werd uit de *Koperbeek* gehaald ter hoogte van de *Putterij*. De *Koperbeek* stroomde verder naar de Zenne via de vleeshouwersbuurt, terwijl de kunstmatige *Spiegelbeek* uitgroeide tot de belangrijkste commerciële as van de stad. Er lagen verscheidene markten en de hertogelijke hallen werden er opgetrokken. Het water van de *Smaalbeek* werd vermoedelijk in de omgeving van het *Sint-Jansgasthuis* afgetapt en vervolgens langs de Steenstraat en de *Voldersstraat* naar de Zenne geleid. Op en rond deze twee straten verscheen ook handelsinfrastructuur. De *Voldersstraat* was een straatmarkt en langs de Steenstraat vond men later onder meer de *Lakenhalle*, de *Waag* en de Kaasmarkt.

Aangezien deze kunstmatige beken een grote aantrekkingskracht uitoefenden op de bewoning en handelsactiviteiten, verdwenen de oorspronkelijke beken letterlijk naar het achterplan. Zij stroomden niet door de publieke ruimte, wat kan verklaren waarom er nauwelijks toponiemen zijn overgeleverd. Na verloop van tijd geraakten ze ingekapseld in de bebouwing en wellicht ook gedempt. De kunstmatige waternetten genoten daarentegen de speciale aandacht van het stadsbestuur en werden in de loop der tijden verder uitgebouwd tot een stedelijk waterleidingsnet dat de openbare fontein en welstellende inwoners van water voorzag.⁹²⁹

5.3 Oude en nieuwe muren

5.3.1 De eerste stadsomwalling van Brussel

De zogenoemde ‘eerste stadsomwalling’ vormt al eeuwen één van de meest netelige doch intrigerende vraagstukken in verband met de ontwikkeling van het middeleeuwse Brussel. Om die reden werd de stadsomwalling in talloze historische, bouwhistorische en archeologische studies behandeld. Een groot deel van de huidige kennis berust op veronderstellingen en hypothesen. Dit is uiteraard een gevolg van het uitermate

⁹²⁹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 115-123.

schaarse bronnenmateriaal dat over de stadsomwalling en meer specifiek over de bouw ervan zou kunnen inlichten.

Dit alles heeft tot gevolg dat de behandeling van de eerste stadsomwalling van Brussel nog steeds een complexe materie blijft. In het kader van een studie van de stedelijke ruimte mag ze echter niet ontbreken. Hier volgt dan ook een overzicht van de huidige stand van het onderzoek, dat wordt aangedikt met eigen inzichten en hypothesen. Ik schuif vervolgens zelf een nieuwe benadering over de vorming van de stadsomwalling naar voor. Nadien wordt op deze basis dieper ingegaan op het functioneren van de stadsomwalling binnen de middeleeuwse ruimtelijke structuur.

5.3.1.1 De allereerste stadsomwalling van Brussel?

Uiteraard is ‘eerste stadsomwalling’ geen middeleeuws begrip. De benamingen ‘eerste’ en ‘tweede’ stadsomwalling’ lijken ontstaan te zijn bij de bestudering van de 16^e- en 17^e-eeuwse stadsplannen van Brussel, onder meer het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg. Op deze en andere plannen kon en kan elke waarnemer twee – en slechts twee – stadsomwallingen onderscheiden (zie figuur 5.28 en 5.29). Het lijkt niet meer dan logisch dat men op deze basis de binnenste stadsomwalling de eerste stadsomwalling ging noemen en de buitenste de tweede stadsomwalling.

Vele historici en archeologen zagen deze eerste stadsomwalling effectief als de eerste en dus ook de oudste omwalling van de stad. Sommigen preciseerden dat het om de eerste stenen omwalling van Brussel ging. Anderen benadrukten dat het tracé het oudste element was, maar dat de materiële vormgeving in verschillende fasen geschiedde: achtereenvolgens een aarden talud, een houten palissade, stenen poorten en ten slotte de stenen muur.

Desalniettemin hebben een aantal historici inspanningen geleverd om nog oudere stedelijke omwallingen te ontdekken. Talloze middeleeuwse steden bezaten vóór hun stenen omwallingen namelijk één of meerdere aarden versterkingen. Paul Bonenfant en Mina Martens waren de enigen die een min of meer systematische theorie uitwerkten voor Brussel.⁹³⁰ Ze borduurden weliswaar voort op enkele hypothesen van Guillaume Des Marez. Aangezien in die periode het ontstaan van de stad nog werd gekoppeld aan het bestaan van een *castrum* op of aan het *Sint-Gorikseiland*, zocht men de oudere omwallingen dan ook in die buurt.

⁹³⁰ BONENFANT (1936), *Premiers remparts* ; MARTENS (1963), *Survivances domaniales*.

Uiteraard was het logisch te veronderstellen dat het *castrum* zelf was voorzien van een verdedigingssysteem. De hertog van Neder-Lotharingen Karel van Frankrijk liet het *castrum* immers oprichten omstreeks 977 in het kader van de politiek-militaire gebeurtenissen aan het einde van de 10^e eeuw. De historici inspireerden zich op gekende Vlaamse voorbeelden en dachten daarom aan een tweeledig burchtencomplex, bestaande uit een versterkt kasteel op een kunstmatige motteheuvel (het opperhof) dat was omringd door een grachten- en wallensysteem. Daarbij zou dan tevens een neerhof hebben gelegen, waarop de *Sint-Gorikskerk* werd ingeplant.

Aangezien van dit alles geen enkel materieel spoor overbleef of werd teruggevonden, deed men een beroep op de toponymie om de onderdelen van het complex beter te lokaliseren. Het toponiem *Oude Borg* was onmiskenbaar een verwijzing naar het voormalige burchtgebouw. Enkel de ligging van dit toponiem zorgde voor problemen. De *Oude Borg* bevond zich namelijk buiten het *Sint-Gorikseiland*.⁹³¹ Het toponiem *Borgwal* – een kleine straat aan de noordelijke zijde van het eiland – zou dan weer herinneren aan het bestaan van een omwalling, die werd opgetrokken ter bescherming van het complex.⁹³²

Gedreven door de hoop om zoveel mogelijk elementen te koppelen aan het voormalige *castrum*, gingen een aantal historici bijzonder ver in deze toponymische speurtocht. De betekenis van nagenoeg alle toponiemen op of rondom het *Sint-Gorikseiland* werd erop geënt (zie figuur 5.30). In de toponiemenlijst wordt een hele reeks van deze interpretaties.⁹³³

Voortbouwend op deze stellingen over het *castrum* meenden Guillaume Des Marez en Paul Bonenfant nog een tweede omwalde kern te onderscheiden. Volgens Guillaume Des Marez werd het *castrum* van het *Sint-Gorikseiland* omstreeks 1040 vergroot door middel van een rechthoekig *castellum* op de rechter Zenneoever. Dit *castellum* werd begrensd door middel van een aarden omwalling die langs de westelijke zijde van de huidige Grote Markt liep (zie figuur 5.31).

⁹³¹ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 20 ; MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, passim.

⁹³² BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 20 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 57.

⁹³³ Zo zou *Oude Park* verwijzen naar het bestaan van een jachtgebied ten zuidwesten van het *castrum*. Het park werd beschermd door een kunstmatig gegraven waterloop, het *Zenneke* of de *Kleine Zenne*.⁹³³ Het toponiem *Holland* zou herinneren aan de goederen van Mathilde van Brabant, de vrouw van Florens V, graaf van Holland.⁹³³ Ook de *Vermachteldenboomgaard* werd tot het vroegere bezit van deze gravin gerekend. De *Steenstraat* en de *Oude Borgstraat* waren uiteraard de straten die de burcht ontsloten. De *Jodenbruggen* verwezen naar de vestiging van joden in de nabijheid van het grafelijke hof. Guillaume Des Marez creëerde zelfs een nieuw toponiem: het zogenaamde *Riddereiland* of *vicus Militum* (niet te verwarren met de *Ridderstraat*⁹³³). Dit driehoekige eiland, ten noorden van het *Sint-Gorikseiland*, diende voor de huisvesting van de militaire troepen (ridders).

Paul Bonenfant werkte deze hypothese verder uit, gebruik makend van bijkomend historisch en iconografisch bronnenmateriaal (dat echter hoofdzakelijk uit de 17e en 18e eeuw stamde).⁹³⁴ Hij reconstrueerde bovendien het tracé van deze omwalling (zie figuur 5.32). Aan de achterkant van het huis *de Kruiwagen* op de Grote Markt maakte de omwalling een hoek van 90°. Eén arm passeerde langs de achterzijde van de westelijke huizenrij van de Grote Markt. De andere arm liep parallel aan de Boterstraat naar de Zenne. Ter hoogte van de (later gebouwde) *Minderbroederskerk* maakte het tracé opnieuw een hoek van 90° en liep vervolgens stroomopwaarts langs de Zenne.

Het andere gedeelte van de rechthoek kon slechts bij benadering gereconstrueerd worden. Aan de zuidelijke kant liet Paul Bonenfant de omwalling de benedenloop van de *Smaalbeek* volgen – die daar effectief een merkwaardige bocht van 90° maakte. Vervolgens keerde het tracé opnieuw terug naar de Grote Markt. Ten slotte dateerde Paul Bonenfant de aanleg van het *castellum* in dezelfde periode als de oprichting van het *castrum* van het *Sint-Gorikseiland*, dit wil zeggen, op het einde van de 10e eeuw.⁹³⁵

Sinds het verschijnen van Georges Despy's artikels over het ontstaan van Brussel⁹³⁶ hechtten de historici steeds minder en minder geloof aan het verhaal over het *castrum* van het *Sint-Gorikseiland*. Georges Despy bewees trouwens dat dit relaas gebaseerd is op een historiografische traditie die teruggaat op de *Brabantsche Yeesten* van het einde van de 14e eeuw.⁹³⁷ Sinds het artikel van Paul Bonenfant in 1936 bleef het dossier over het rechthoekige *castellum* daarentegen nagenoeg volledig gesloten. Enkel Jacques Van Wijnendaele ondernam een zeer gebrekkige poging om het tracé van de omwalling parallel aan de Zenne preciezer te reconstrueren.⁹³⁸

De stadsarcheologie kon het bestaan van de beide, op elkaar aansluitende kernen al evenmin bevestigen. Opgravingen op en rond het voormalige *Sint-Gorikseiland* leverden geen enkel expliciet spoor van het bestaan van het *castrum* of bijhorende onderdelen op.⁹³⁹ Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in de buurt van het tracé van het

⁹³⁴ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, pp. 12-19.

⁹³⁵ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 19.

⁹³⁶ DESPY (1979), *Oorsprong* ; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*.

⁹³⁷ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, pp. 266 & 288-291.

⁹³⁸ VAN WIJNENDAELE (2000), *Hypothèses*.

⁹³⁹ Zie onder meer DELBRASSINNE (1991), *Bruxelles-sur-Senne* ; CABUY, DEGRE & DEMETER (1993), *Structures médiévales* ; DE POORTER, ROCHETTE, BAUSIER e.a. (1993), *Opgravingen* ; CABUY & DEGRE (1994), *Middeleeuwse en postmiddeleeuwse structuren* ; DE POORTER (1995), *Quartier des Riches-Claires* ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*.

vermeende *castellum* leverde evenmin bevestigende resultaten op.⁹⁴⁰ Kortom, de hypothesen over het *castrum* en *castellum* kunnen tegenwoordig op zeer weinig historische en archeologische credibiliteit rekenen.

Toch mag het dossier niet volledig worden afgesloten. Zou Brussel als enige middeleeuwse stad geen enkele pre-stedelijke kern hebben gehad? Hogerop in dit proefschrift werden al nieuwe hypothesen voorgesteld: een D-vormige versterking die aantakt op de Zenne en twee opeenvolgende versterkte kernen op en rond de *Coudenberg*. De morfologie van het weggennet, de aanwezigheid van een marktenketen en de toponymie – bijvoorbeeld *Forchierstraat* – deden dienst als ondersteunende argumenten. Hiermee speel ik de vraag opnieuw door naar de stadsarcheologie, die deze hypothesen moet bevestigen of ontkrachten.

In het licht van het voorgaande kan de eerste stadsomwalling bezwaarlijk nog de ‘eerste stadsomwalling’ worden genoemd. Toch is het begrip dusdanig ingeburgerd dat ik het zal blijven hanteren.

5.3.1.2 De ‘mislukte’ peervorm

Een blik op de oude stadsplannen van Jacob van Deventer en Braun & Hogenberg levert een opvallende vaststelling op: de vorm van de eerste stadsomwalling. Haar tracé is op zijn minst opvallend te noemen: geen mooie cirkelvorm, maar een uitgerekte ellips waarbij kromme zijden, rechte zijden, rechte hoeken, uitstulpingen en indeukingen elkaar over een lengte van 4 km opvolgen (zie figuur 5.33).⁹⁴¹

De meest gehoorde en gelezen verklaring voor het opvallende tracé wijst op de elementen die zich binnen dit tracé bevonden. Verscheidene historici en archeologen interpreteerden de specifieke vorm als het resultaat van de samenvoeging van de belangrijke kernen die samen de stad Brussel vormden (zie figuur 5.34).⁹⁴² In het oosten lag de *Coudenberg* (met het *hertogelijke Hof* als belangrijkste element) ; in het noordoosten bevond zich de *Sint-Goedelekerk* ; in de benedenstad bevonden zich de *Sint-Gorikskerk* en de *Sint-Kathelijnekerk*, evenals een gamma aan handels- en haveninfrastructuur (de *Werf* en de molens) ; in het hart van het omwalde gebied lagen het *Sint-Jansgasthuis*, het *Korenhuis*, de *Sint-Niklaaskerk* en vooral ook de *Nedermarkt*, die later zouden uitgroeien

⁹⁴⁰ Zie onder meer FOURNY (1988), *Fouilles archéologiques* ; BONENFANT & LE BON (1991), *Ancien couvent* ; BONENFANT & LE BON (1991), *Découvertes* ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques* ; *Bruxella 1238* (1993) ; DAOÛT (2007), *Histoire*.

⁹⁴¹ Een gedetailleerde beschrijving van het tracé vindt men terug in DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, pp. 14-16, inclusief een reconstructie op het huidige perceelsplan (p. 15).

⁹⁴² BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 39.

tot het economische zenuwcentrum van Brussel. Tussen al deze elementen in bevonden zich weliswaar nog een reeks open ruimten en groengebieden.

In de huidige theorieën over de vroegste stadsontwikkeling wordt vaak benadrukt dat steden meestal niet vanuit één punt ontstaan zijn, maar door de samenvoeging van meerdere kernen.⁹⁴³ Levert de vorm van de eerste stadsomwalling van Brussel daar een mooi voorbeeld van? Deze vraag krijgt voorlopig een zeer genuanceerd antwoord. Het specifieke tracé van de eerste stadsomwalling werd echter niet enkel en alleen bepaald door de samenvoeging van de verschillende kernen. Dat had immers ook gekund door middel van een perfect cirkelvormige omwalling.

Stéphane Demeter toonde aan dat de bouwers handig gebruik maakten van de 'beschikbare' topografie.⁹⁴⁴ Zo liep de stadsomwalling op een aantal plaatsen parallel aan kleine beekdalletjes: in het noorden de *Zavelbeek*, in het noordoosten de *Koperbeek*, in het zuidoosten de zogenoemde *Ruisbroekbeek* en in het zuiden de *Rollebeek*. Het optrekken van de stadsomwalling naast deze beekjes leverde een belangrijke kosten- en tijdsbesparing op. De beekjes hoefden hoogstens uitgediept te worden en leverden bovendien water aan het grachtensysteem dat erop aansloot. Het is echter de vraag of deze stelling overeind blijft in het licht van de nieuwe inzichten over de hydrografie van middeleeuws Brussel. Misschien verliep de evolutie omgekeerd en werd het laatmiddeleeuwse waterleidingsnetwerk in de grachten van de eerste stadsomwalling aangelegd.

De 'hap' die uit het zuidoostelijke deel van de stadsomwalling is 'gebeten', kan nochtans gedeeltelijk op deze manier worden verklaard. Daarnaast heeft men via deze 'indeuking' gepoogd om de *Zavel* te ontwijken. De resultaten van een aantal grondboringen lijken aan te geven dat er zich op die plaats een enorme grondverzakking bevond die pas later in de Middeleeuwen werd gedempt. De aanleg van de massieve omwallingsmuur op deze weinig stabiele ondergrond zou voor onvermijdelijke problemen hebben gezorgd.⁹⁴⁵

De samenvoeging van de kernen was dus niet de enige verklaring voor het tracé van de eerste stadsomwalling. Daarenboven is het duidelijk dat niet alle kernen binnen de stadsomwalling werden opgenomen. De Kapellekerk – gesticht in 1134 – bleef er immers net buiten, net als de buurten van de *Zavel*, *Overmolen* en de *Driesmolen*, al is het niet zeker of deze op dat moment reeds waren bevolkt. Toch suggereerde Chloé Deligne

⁹⁴³ DE WITTE (1988), *Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek*, p. 30 ; de WAHA (1997), *Stedelijke archeologie*, p. 151 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 60.

⁹⁴⁴ DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, pp. 14-16 ; DEMETER (2005), *Essai* ; DEMETER (2006), *Fortifications*.

⁹⁴⁵ Mededeling van Stéphane Demeter. Een alternatieve verklaring houdt in dat de *Zavel* als steengroeve werd gebruikt voor de aanleg van de eerste stadsomwalling (suggestie van Chloé Deligne en Stéphane Demeter).

voorzichtig dat het bestaan van molens op die laatste plaatsen terug te voeren was tot de 12e eeuw.⁹⁴⁶

Waarom men deze en enkele andere, secundaire kernen buiten de eerste stadsomwalling heeft gelaten, blijft nog steeds een moeilijke vraag. Wat de Kapellekerk betreft, dient nog te worden opgemerkt dat een deel van de parochie – het gedeelte rondom het *Korenhuis* – wel binnen de eerste stadsomwalling lag, terwijl de kerk en de omliggende buurt erbuiten bleven. Op de Sint-Niklaasparochie na, werden trouwens ook alle andere parochies door de eerste stadsomwalling doorsneden.

Al de voorgaande veronderstellingen waren gebaseerd op het feit dat de eerste stadsomwalling in één enkele ruk werd aangelegd. Sommige historici wezen één specifiek moment als oprichtingdatum aan, terwijl andere een langere bouwperiode voor ogen hadden. Essentieel is echter dat nagenoeg iedereen bleef uitgaan van één enkele bouwcampagne. De eerste stadsomwalling zou dus opgetrokken zijn volgens een voorafgaand, welbepaald bouwplan. De architecturale eenheid van de stenen (!) omwallingmuren wijst in die richting.

Enkel generaal Wauwermans verkondigde een afwijkende visie.⁹⁴⁷ In zijn ogen was de uitstulping van de stadsomwalling ter hoogte van de *Coudenberg* – de steel van de peer – het gevolg van een latere uitbreiding. Dat zou betekenen dat de stadsomwalling in eerste instantie continu doorliep tussen de *Steenpoort* en de *Sint-Goedelepoort*. Pas later voegde men er een extra stuk aan toe, wat dan ook het bestaan van de twee rechte hoeken zou verklaren.

De hypothese van generaal Wauwermans is intrigerend. Nochtans lijkt zijn veronderstelling volledig uit de lucht gegrepen. Indien men de omwallingmuur op het perceelsplan van W.B. Craen hypothetisch zou doortrekken van aan de *Steenpoort* tot aan de *Sint-Goedelepoort*, dan merkt men dat beide gedeelten niet in elkaars verlengde lagen (zie figuur 5.35). Een doorlopend tracé zou trouwens onvermijdelijk sporen nagelaten hebben in de parcellering. Dit is allerm minst het geval. Daarenboven bestaat er nog een inhoudelijke objectie. Waarom zou men de *Coudenberg* – met inbegrip van onder meer het *hertogelijke Hof* – buiten de stadsomwalling hebben gelaten? Vooraleer hier dieper op in te gaan, wordt eerst de datering van de eerste stadsomwalling behandeld.

⁹⁴⁶ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 71.

⁹⁴⁷ Gebaseerd op BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 9.

5.3.1.3 De bouw van de eerste stadsomwalling: een onmogelijke datering?

Al vanaf de 17e eeuw worden pogingen ondernomen om de bouw van de eerste stadsomwalling te dateren. Sindsdien is het debat in feite nooit meer stilgevallen. De laatste wending is slechts enkele maanden oud. Ik heb een samenvattend overzicht opgesteld (zie tabel 5.1).⁹⁴⁸

historicus	datering
Jean-Baptiste Gramaye (1606)	1040
Luyster van Brabant (1699) ⁹⁴⁹	1044
Alexandre Henne & Alphonse Wauters (1845) ⁹⁵⁰	vanaf 1040
Paul Combaz & Armand de Behault de Dornon (1888)	midde 12 ^e eeuw, maar vóór 1174
Alphonse Wauters (1888) ⁹⁵¹	einde van de 11 ^e eeuw
Joe Dierix de ten-Hamme (1889) ⁹⁵²	1044
generaal Wauvermans (1890)	misschien 1044, met een uitbreiding in 1095-1100
Paul Combaz (1890) ⁹⁵³	1100-1120
Guillaume Des Marez (-) ⁹⁵⁴	omstreeks 1200, afgewerkt in 1267
Paul Bonenfant (1936) ⁹⁵⁵	circa 1100, vóór 1134
Philippe Godding (1956) ⁹⁵⁶	12 ^e eeuw
Mina Martens (1976) ⁹⁵⁷	13 ^e eeuw
Philippe Godding (1989)	begin 12 ^e eeuw
Georges Despy (1998)	einde 12 ^e eeuw – begin 13 ^e eeuw (ca. 1221-1220)
Stéphane Demeter (2003-2006) ⁹⁵⁸	13 ^e eeuw
Claire Dickstein-Bernard (2007) ⁹⁵⁹	vóór 1201

Tabel 5.1 De dateringen van de eerste stadsomwalling.

Het is belangrijk om weten dat nagenoeg al deze voorstellen waren gebaseerd op historisch onderzoek. Het bestaan van de eerste stadsomwalling werd al dan niet afgeleid uit het voorkomen van begrippen als *extra oppidum*, *oppidani*, *extra Bruxellam*, *extra muros oppidi Bruxellensis*, enzovoort. Alphonse Wauters stelde een lijstje samen van

⁹⁴⁸ Verzameld op basis van onder meer COMBAZ (1890), *Restauration* ; de BEHAULT de DORNON (1901), *Conservation* ; BONENFANT (1936), *Premiers remparts* ; MARTINY (1992), *Architecture civile et militaire* ; BILLEN (2000), *Episoden* ; DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling* ; VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen* ; DEMETER (2003), *Contribution* ; DEMETER (2004), *Brussels monument*.

⁹⁴⁹ Luyster (1998), I, p. 3.

⁹⁵⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 17 ; HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 22.

⁹⁵¹ WAUTERS (1888), *Première enceinte*, p. 13.

⁹⁵² DIERICX de TEN HAMME (1889), *Porte de Hal*, p. 29.

⁹⁵³ COMBAZ (1890), *Restauration*, p. 123.

⁹⁵⁴ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 68 ; DES MAREZ (1958), *Guide illustré*, pp. 421-422.

⁹⁵⁵ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 46.

⁹⁵⁶ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 249.

⁹⁵⁷ MARTENS (1976), *Centre d'un comté*, pp. 83-90.

⁹⁵⁸ DEMETER (2003), *Contribution*, pp. 2-3 ; DEMETER (2005), *Essai* ; DEMETER (2006), *Fortifications*.

⁹⁵⁹ DICKSTEIN-BERNARD (2007), *Lointaines origines*, p. 281.

deze vermeldingen.⁹⁶⁰ De term *oppidum* verscheen voor het eerst in een akte uit 1134.⁹⁶¹ De *muros oppidi* werden voor het eerst expliciet vermeld in het eerste kwart van de 12^e eeuw.⁹⁶²

Kort samengevat komt het erop neer dat men de vermelding – en dus het bestaan – van een *oppidum* gelijkschakelde met de aanwezigheid van een stadsomwalling. Het merendeel van de historici dacht hierbij uiteraard aan de eerste stadsomwalling. Het kleine woordje ‘eerste’ bezit dus toch meer kracht dan verwacht... Vanaf het opduiken van de *muros oppidi* in de bronnen, was er daarenboven een concreet bewijs voor het bestaan van een omwallingmuur.

De *non believers* – dit wil zeggen, de historici die opteerden voor een jongere datering, *in casu* Guillaume Des Marez en Georges Despy – wezen deze argumenten van de hand.⁹⁶³ Het begrip *oppidum* zou niet noodzakelijk verwijzen naar een versterkte stad, maar eerder naar een vrijheidsgebied, onafhankelijk (geworden) van het territoriale rechtssysteem. Wat het Latijnse woord *muros* betreft, heeft archeologisch onderzoek uitgewezen dat dit niet steeds met stenen muren in verband mag worden gebracht.⁹⁶⁴

Guillaume Des Marez maakte tevens nog een vergelijking met de stadsontwikkeling van andere Brabantse en Vlaamse steden. Het leek hem uitermate verwonderlijk dat Brussel zich al in de 12e eeuw – laat staan vroeger – zou hebben voorzien van een dergelijke massieve, lange én stenen stadsomwalling, terwijl dat elders niet het geval was. Zowel Guillaume Des Marez als Georges Despy dateerden de constructie van de eerste stadsomwalling pas in de 13e eeuw.

Sinds een 20-tal jaar heeft het onderzoek naar de eerste stadsomwalling heel wat nieuwe impulsen gekregen. Dat is vooral te danken aan het onderzoeks- en beschermingsbeleid van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Sinds de jaren 1990 wordt elk materieel relict van de eerste stadsomwalling precies in kaart gebracht en worden alle nieuwbouw- en restauratiewerken langs het tracé gekoppeld aan archeologisch onderzoek.⁹⁶⁵ Dit resulteerde in een grote reeks opgravingscampagnes met mooie resultaten. Een omvattend syntheseswerk staat al enige tijd gepland, maar is voorlopig

⁹⁶⁰ WAUTERS (1888), *Première enceinte*, pp. 5-10.

⁹⁶¹ BRON 8.

⁹⁶² BRON 25. Paul Bonenfant dateerde dit charter kort vóór 1201 (BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 23), maar volgens Georges Despy kon het ‘even goed’ uit de periode 1210-1220 stammen (DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 286).

⁹⁶³ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, pp. 286-287. De stellingen van Guillaume Des Marez werden samengevat in BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, pp. 10-11.

⁹⁶⁴ Mededeling van Johnny De Meulemeester.

⁹⁶⁵ DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, pp. 13 & 21-22.

nog niet verschenen. In 2001 verscheen weliswaar een eerste boekdeel met een reeks casusgevallen en voorlopige hypothesen.⁹⁶⁶

De verschillende opgravingen en het bouwhistorisch onderzoek hebben uiteraard een schat aan nieuwe gegevens over de materiële en constructieve aspecten van de eerste stadsomwalling opgeleverd. Jammer genoeg leidde dat voorlopig niet tot een preciezere datering van het bouwwerk. Door een hele reeks bouwkundige, architecturale, archeologische, natuurwetenschappelijke en historische gegevens met elkaar in verband te brengen, stelde Stéphane Demeter een oprichtingsdatum in de loop van de 13e eeuw voor.⁹⁶⁷ Hertog van Brabant Hendrik I (†1235) wordt sindsdien beschouwd als de mogelijke initiatiefnemer van dit bouwproject dat verder misschien de hele 13e eeuw in beslag heeft genomen.⁹⁶⁸

Op basis van de inzichten van Georges Despy en de resultaten van het archeologisch onderzoek opteren de meeste historici tegenwoordig dus opnieuw voor een oprichtingsdatum in de loop van de 13^e eeuw. Zeer recent werd deze datering echter nog maar eens in vraag gesteld. Claire Dickstein-Bernard diepte een akte uit 1320 op waarin de motivaties voor de oprichting van de *Sint-Kathelijnekerk* werden uiteengezet.⁹⁶⁹ Er werd verwezen naar de slechte staat van de weg tussen Brussel en de *Sint-Janskerk* van Molenbeek – de parochiekerk op de linker Zenneoever –, de frequente overstromingen en bovenal ook het sluiten van de stadspoorten gedurende de nacht.⁹⁷⁰ Op die manier suggereert de akte dus dat de eerste stadsomwalling reeds bestond op het moment dat de *Sint-Kathelijnekerk* werd opgericht. De historici dateerden de constructie van deze kerk meestal tussen 1174 en 1201.⁹⁷¹

Het blijft echter oppassen geblazen met dit document. De akte werd opgesteld op 24 maart 1320, maar verhaalde gebeurtenissen van ongeveer anderhalve eeuw eerder (de oprichting van de *Sint-Kathelijnekerk* tussen 1174 en 1201). In welke mate waren die

⁹⁶⁶ BLANQUART, DEMETER, DE POORTER e.a. (2001), *Rond de eerste stadsomwalling*.

⁹⁶⁷ DEMETER (2003), *Contribution*, pp. 2-3 ; DEMETER (2005), *Essai* ; DEMETER (2006), *Fortifications*.

⁹⁶⁸ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 26.

⁹⁶⁹ DICKSTEIN-BERNARD (2007), *Lointaines origines*, pp. 281-282.

⁹⁷⁰ BRON 68: Ende dat overmids saken wille hier na volgende, wettege ende eersame, dats te verstande, omme de swaerheit des weeghs voirseit, om die overtulleghe watere te eenigen tijden ende anders alsoe dat die prochianen ende die capellaen der voirseidekerken ten prochianen van der voirseider kerken binnen den mueren woenende in haren noet niet toecomen moegen rastelic noch oic die prochiane des gelijcx te hen. Item, overmits dat men de porten der stad van Bruessel snachts te dien tijden plach te slutene ende noch pleeght te slutene, waer bij die prochianen ochte capellaen der voirseide kerken sinen prochianen binnen den mueren in haren noedorste te menigen tijden ende dicwijlen gebreck ende gebraken ende en mochten hebben negheenen toegave ten voirseiden saken rastelic te comene te hen noch oic weder die prochianen te hen.

⁹⁷¹ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 268 ; CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 30-31 ; DICKSTEIN-BERNARD (2007), *Lointaines origines*, p. 281.

uitlatingen dus betrouwbaar? Daarenboven wil ik erop wijzen dat de *Kleine Vesten* rond 1320 reeds bestonden. Dat was een extra D-vormige omwalling tussen de Brusselse linker Zenneoever en Sint-Jans-Molenbeek. Ze sneden de *Sint-Kathelijnekerk* dus af van haar moederparochie Sint-Jans-Molenbeek.

In elk geval is het debat rond de eerste stadsomwalling weer aangezwengeld. Hoe moet men tekstuele passages die in de richting van de 12^e eeuw wijzen, combineren met archeologisch-bouwkundige argumenten die eerder de 13^e eeuw vooropstellen? Vertrekkend vanuit de invalshoek van de morfologische analyse van de stedelijke ruimte wens ik in de volgende punten zelf ook een bijdrage te leveren.

5.3.1.4 De stad en haar omwalling: een alternatief voorstel over de bouw en vorming van de eerste stadsomwalling

In een inleidend en samenvattend artikel vatte Stéphane Demeter alle ‘grote’ problemen omtrent de geschiedenis van de eerste stadsomwalling nog eens krachtig samen⁹⁷²:

“De problematische interpretatie van de historische bronnen, in het bijzonder van de termen waarmee de stadsomwallingen beschreven worden, het gebrek aan een compleet en vergelijkend architecturaal onderzoek van de bewaarde overblijfselen en het geringe aantal archeologische opgravingsgegevens laten de vraag naar de datering van de eerste stadsomwalling onbeantwoord of maken, beter gezegd, verschillende hypothesen mogelijk. Dit probleem kan pas worden opgelost indien men binnen het concept “eerste stadsomwalling” een onderscheid maakt tussen de begrippen tracé, gracht, aarden wal, muur, toren en poort. Tot nu toe werden de gegevens die voor één van deze begrippen gevonden werden, vaak geëxtrapoleerd naar de andere begrippen, in de veronderstelling dat er sprake is van een chronologisch homogene en unieke constructie, wat nog helemaal niet bewezen is.”

Daar kan nog aan toegevoegd worden dat verscheidene historici een bouwwerk als de eerste stadsomwalling vooral als een statisch element te beschouwden. Vanaf haar oprichting bleef de stadsomwalling als het ware ‘onverzettelijk’ in het stadsbeeld verankerd. In die optiek vormde de eerste stadsomwalling een stabiele, maar evenzeer steriele ruimte.

Het is de hoogste tijd dat er wordt afgestapt van deze enge benaderingswijze. Mina Martens toonde al aan dat er in de latere geschiedenis van de eerste stadsomwalling

⁹⁷² DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 18.

meerdere fasen kunnen worden onderscheiden.⁹⁷³ Deze redenering mag worden doorgetrokken naar de hele geschiedenis van de eerste stadsomwalling (én naar de geschiedenis van de tweede stadsomwalling of van om het even welke andere (stedelijke) ruimte). Vanaf de conceptie tot op de dag van vandaag is de eerste stadsomwalling ‘in beweging’ gebleven, ondanks haar schijnbare materiële stabiliteit. De eerste stadsomwalling evolueerde mee met de (stedelijke) geschiedenis en kan in die zin worden aanzien worden als een soort spiegel voor onder meer de stadsontwikkeling.

In het kader van een morfologische studie van de middeleeuwse stedelijke ruimte kan de eerste stadsomwalling uiteraard niet ontbreken. In deze optiek vormde de dialectische relatie tussen de stadsomwalling en de stadsontwikkeling een belangrijk aandachtspunt, evenals de manier waarop de eerste stadsomwalling een rol speelde in de ordening en vorming van de stedelijke ruimte. De combinatie van een morfologische analyse van de stedelijke ruimte, een reeks wetenschappelijke discussies met specialisten terzake en de inzichten van generaal Wauwermans leiden tot een nieuwe onderzoekshypothese, die past in het algemenere beeld van de middeleeuwse stadsontwikkeling van Brussel. Daarbij wordt in essentie uitgegaan van de hypothese van een gefaseerde constructie van de eerste stadsomwalling.

In tegenstelling tot generaal Wauwermans vertrek ik precies bij de *Coudenberg* als genererend element. Indien Brussel en *Obbrussel* even buiten beschouwing worden gelaten, is *Coudenberg* het oudste toponiem uit het gebied (oudste vermelding: 1125).⁹⁷⁴ Hogerop in dit proefschrift werd al gesuggereerd dat de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg wellicht ouder zou kunnen zijn dan de latere hoofdparochie, de Sint-Goedeleparochie. Misschien mag de *Coudenberg* en/of de bijhorende parochie ook worden vereenzelvigd met de primitieve Vrijheid.

Daarnaast vormde de *Coudenberg* ontegensprekelijk het meest strategische punt van de omgeving.⁹⁷⁵ Hogerop in dit proefschrift werd gewezen op de opvallende ovalen stratenpatronen op en rond de *Coudenberg*. Wellicht was dit de eerste nederzetting in de omgeving. Deze ‘berg’ was veel steiler en hoger dan nu nog het geval is. De stedenbouwkundige ingrepen van de laatste drie eeuwen hebben immers veel verdoezeld.⁹⁷⁶

⁹⁷³ MARTENS (1968), *Gebruiksrechten en renten*.

⁹⁷⁴ Ook het zeer problematische toponiem *Sint-Othelebrug* schuif ik hier moedwillig terzijde.

⁹⁷⁵ Mededeling van Stéphane Demeter.

⁹⁷⁶ Voor een overzicht, zie APERS, VANDENBREEDEN & VAN SANTVOORT (1982), *Chronologisch overzicht* ; D'HAIGNAUT-ZVENY (1998), *Édification*.

Op deze berg vestigden zich zowel de heren van Aa/Brussel (de latere burggraven van Brussel) als de graven van Leuven (de latere hertogen van Brabant). Het blijft voorlopig een onopgeloste vraag wie van beiden zich als eerste installeerde op de *Coudenberg*. De oudste vermelding van een kasteel (*castellum*) dateert uit 1121.⁹⁷⁷ De vermeldingen van burggraaf Franco (*castellanus dominus Franco*, *Franco castellanus de Bruxella*) in 1095 en 1099 schuiven deze *terminus ante quem* nog wat verder in de tijd op.⁹⁷⁸ Vroeger was men vooral de mening toegedaan dat de burggraaf van Brussel zich pas ná de graaf van Leuven op de *Coudenberg* kwam vestigen, als kasteelhouder (*castellanus*) van diens kasteel.⁹⁷⁹ Ook Paul Bonenfant verdedigde deze stelling met klem.⁹⁸⁰

Sinds kort geeft men opnieuw meer krediet aan de omgekeerde mogelijkheid, die een eeuw geleden ook al werd verdedigd door Guillaume Des Marez.⁹⁸¹ Stéphane Demeter wierp een nieuw licht op de zaak door te stellen dat de graaf van Leuven zich misschien is komen vestigen op het neerhof van de burggraaf.⁹⁸² In die optiek kan de inplanting van het *hertogelijke Hof* op de *Coudenberg* misschien worden aanzien als een ruimtelijke en politieke ‘inbreuk’ in de macht van de familie van Aa/Brussel, die misschien oorspronkelijk het gezag voerde over de *Coudenberg* en omgeving.

Ik zal hier niet dieper ingaan op de vraag ‘Wie was er eerst?’. Het onderzoek van Stéphane Demeter zal hier hopelijk uitsluitsel bieden. Wel is het belangrijk te concluderen dat op de *Coudenberg* alle stimulerende factoren aanwezig waren om een defensief systeem in te richten: de burggraaf, de graaf/hertog, een strategische verhevenheid en enkele kleinere beekdalletjes.

Vooraleer verder te gaan met de eerste stadsomwalling, wordt nog een laatste element aan het dossier *Coudenberg* toegevoegd. Aan de buitenzijde van de ovalen *Coudenberg* bevonden zich in de late Middeleeuwen een hele reeks vierkante torens. Zowel de iconografie als de grondplannen wijzen in die richting. Ook het toponiem *Cantersteen* mag er misschien in verband mee worden gebracht.

Geen enkele van deze torens werd tot nog toe bestudeerd. Op basis van hun vorm en uitzicht moeten ze eerder in de 14e en 15e eeuw worden geplaatst. Verscheidene van deze torens werden echter geïncorporeerd in adellijke complexen (onder meer het *hof*

⁹⁷⁷ BRON 4.

⁹⁷⁸ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 14.

⁹⁷⁹ WAUTERS (1888), *Première enceinte*, pp. 15-16 ; HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 34.

⁹⁸⁰ “Admettre que le châtelain résidait déjà en ce lieu avant que le duc vînt s’y installer et que c’est le prince qui est venu établir sa demeure à côté de celle de son officier, on ne le peut donc guère. Aucun document, d’ailleurs, n’autorise à le faire.” (BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 43)

⁹⁸¹ DES MAREZ (1927), *Quartier Isabelle*, pp. 5-30 ; DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, pp. 50-51.

⁹⁸² DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, passim.

van Nassau, het *hof van Ravenstein* en het *hertogelijk Hof*), wat impliceert dat ze vermoedelijk een reeks aanpassingen hebben ondergaan. Hun positionering aan de buitenzijde van de *Coudenberg* is echter frappant. Misschien gaat het om relictten van een oudere, primitieve verdedigingsstructuur? Ik kom er verder nog op terug.

Zowel aan de zuidelijke als aan de noordoostelijke zijde maakte de eerste stadsomwalling ter hoogte van de *Coudenberg* een naar buiten gekeerde hoek van 90° (zie figuur 5.36). Dit lijkt een aanwijzing voor het feit dat op deze plaatsen verscheidene stukken omwallingsmuur ‘aan elkaar werden geplakt’. Ook in dit licht is de hypothese van een eerste ovalen omwallingstructuur rondom de *Coudenberg*, waaraan later nieuwe stukken omwalling werden toegevoegd, enigszins verdedigbaar.

Tot nu toe heeft nog niemand de aandacht gevestigd op het feit dat de eerste stadsomwalling tussen de *Coudenberg* en de *Sint-Goedelepoort* geen mooie rechte lijn volgt. Middenin het tracé bevindt er zich ter hoogte van de huidige Warandeberg een uitgesproken knik (zie figuur 5.37). Vooral op het stadsplan van Jacob van Deventer is deze knik zeer duidelijk weergegeven. Aangezien deze cartograaf grote aandacht schonk aan de opmeting en cartering van de defensieve structuren, mag het verloop van de eerste stadsomwalling op dit punt als realistisch worden geïnterpreteerd.⁹⁸³

Interessanter is het feit dat het tracé van de eerste stadsomwalling aan de binnenzijde vlak naast een straat loopt, de middeleeuwse *Hondsgracht* (zie figuur 5.37). Dit is vrij uitzonderlijk. De straten die langs de binnenzijde parallel lopen aan de eerste stadsomwalling bevinden zich meestal op enige afstand (onder meer de *Ridderstraat*, de *Eikstraat*, de *Guldenstraat* – zie figuur 5.38). Op vele plaatsen werd deze ruimte later geürbaniseerd door middel van kleine verdichtingsstraatjes en bebouwing. Voorbeelden zijn *legio*.

Ter hoogte van de *Hondsgracht* is dit dus niet het geval. Straat en eerste stadsomwalling lopen vlak naast elkaar. Hogerop in dit proefschrift werd de *Hondsgracht* dan ook in verband gebracht met het mogelijke bestaan van een uitbreidingskern rondom de *Coudenberg*. In deze optiek mag de vorm en het tracé van de eerste stadsomwalling op deze plaats misschien worden verklaard als de opname van deze uitbreidingskern binnen eenzelfde verdedigingssysteem als dat van de *Coudenberg*. Een andere mogelijkheid is dat de aanleg van de eerste stadsomwalling op deze plaats rekening hield met of moest ‘uitwijken voor’ de vroegere versterking van de uitbreidingskern.

⁹⁸³ Op het stadsplan van Jacob van Deventer treft men trouwens in alle omwallingstorens prikpunten aan, wat uitwijst dat ze door de cartograaf werden gebruikt bij zijn opmetingen (zie bijlage II).

Iets verder naar het noorden lag de *Sint-Goedelekerk*, die sinds de 12e eeuw ontegensprekelijk de hoofdkerk van Brussel was geworden. Het stond buiten kijf dat deze kerk ook binnen de stadsomwalling moest worden opgenomen. De eerste stadsomwalling volgt in grote mate een continu, ‘vloeiend’ tracé van aan de huidige Warandeborg, rondom de *Sint-Goedelekerk*, tot aan de Zenne (zie figuur 5.39). Het ziet er dan ook naar uit dat dit gedeelte in één beweging of volgens eenzelfde plan werd opgetrokken. Het is niet duidelijk of dit stuk werd aangelegd samen met het gedeelte tussen de *Coudenberg* en de *Hondsgracht*. Hetzelfde mag worden gezegd over het zuidelijke gedeelte tussen de Zenne (ter hoogte van *Overmolen*) en de *Coudenberg*. Enkel de rechte hoek ter hoogte van de zogenoemde Anneessenstoren is opvallend (zie figuur 5.39).

Een blik op het stadsplan van Jacob van Deventer en op het perceelsplan van W.B. Craen wijst uit dat het tracé van de stadsomwalling perfect verder had kunnen doorlopen langs de noordelijke zijde van de *Zavel* en de *Zavelstraat* (huidige Bodenbroekstraat) tot aan de *Coudenbergpoort*. Het stratenpatroon sluit immers mooi aan op het tracé van de omwalling (zie figuur 5.40).

Toch opteerde men voor een rechte hoek aan de Anneessenstoren. Dit lijkt opnieuw een argument om te stellen dat het tracé van de eerste stadsomwalling rond de *Coudenberg* en het tracé aan de *Steenpoort* niet tegelijkertijd werden geconcipeerd. De oorzaken achter de aanleg van de rechte hoek waren mogelijk van pragmatische, technische en economische aard. Enerzijds was de ondergrond ter hoogte van de *Zavel* – een oude steen/zandgroeve? – te onstabiel om een massieve omwalling op te richten. Anderzijds betekende de kortere doorsteek uiteraard tijds- en geldbesparing. De aanleg van de *shortcut* naar de *Coudenberg* impliceerde ook dat er geen hoogteverschillen moesten worden overwonnen. Deze werden overbrugd door middel van een trappensysteem in de Anneessenstoren (zie figuur 5.41).⁹⁸⁴

De uitbreiding van de stadsomwalling naar de benedenstad toe lijkt vooral ingegeven door economische belangen. Het merendeel van de economisch belangrijke ruimten – het marktencomplex in de bovenstad, de *Nedermarkt*, de haveninfrastructuur en een aantal molens – werden door de stadsomwalling in één gebied bijeengebracht. Op die manier werd ook de controle over deze ruimten verstevigd.

⁹⁸⁴ “Ce qui différencie [sic] la *Tour d’angle* voisine de la *Steenpoort* de la *Tout Noire*, ce sont les communications. On avait ici accès aux différents étages par une tourelle latérale accolée à droite de la gorge de l’ouvrage et à cette gorge même, on remarque deux fenêtres en ogive qui sont, à n’en pas douter, des exemples de l’emploi le plus ancien de cette forme d’arc en Belgique.” (de BEHAULT de DORNON (1901), *Conservation*, p. 116)

Het blijft voorlopig een open vraag of tegelijkertijd ook het gedeelte van de eerste stadsomwalling op de linker Zenneoever werd gerealiseerd. Het lijkt logisch om te veronderstellen dat het tracé en de constructie zeer sterk verband hielden met de middeleeuwse hydrografie van de benedenstad, die echter zeer slecht gekend blijft. Een definitieve uitspraak is mijns inziens pas mogelijk door beide netelige dossiers tegelijk te behandelen en te koppelen aan archeologisch onderzoek.

Ik zal me hier dan ook beperken tot enkele vaststellingen. Eerst en vooral zijn er de Zenneovergangen. Stroomopwaarts stak de eerste stadsomwalling de Zenne over ter hoogte van de zogenoemde *Spui* – vanaf de 15e eeuw *Oude Spui* genoemd. Ze is nog zichtbaar op enkele 19e-eeuwse foto's van vóór en tijdens de overwelfingswerken van de Zenne (zie figuur 5.42).⁹⁸⁵ In elk geval lijkt het erop dat de overgang hier in één beweging werd gerealiseerd. De constructietechnieken en aangewende bouwmaterialen sluiten trouwens aan bij andere gekende voorbeelden van de omwallingsmuur.⁹⁸⁶

Iets verderop, tussen de Zenne en de *Ransvoordzenne*, verloopt het tracé van de eerste stadsomwalling minder vloeiend. Het lijkt alsof het tracé werd uitgerekt om de verbinding te kunnen maken tussen de *Ransvoordzenne* en de *Spui* (zie figuur 5.43). Bovendien is het vreemd dat het kunstmatige *Sint-Gorikseiland* – in de veronderstelling dat dit al bestond – volledig binnen de eerste stadsomwalling werd opgenomen. Het graven van de omwallinggrachten was dubbel werk. De stadsomwalling hield echter niet de minste rekening met de kunstmatig gegraven Zennearmen en grachten. Integendeel, ze 'laveerde' er als het ware tussendoor (zie figuur 5.43).

Stroomafwaarts vallen er ook merkwaardigheden aan te stippen. Afgaande op het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg bevond er zich op die plaats een 'gat' in de omwallingmuur (zie figuur 5.44 en 5.45). Traditioneel wordt er echter van uitgegaan dat de *Muntersbrug* de oversteek van de eerste stadsomwalling verzorgde.⁹⁸⁷

Deze hypothese valt te betwijfelen. Er bestaat geen enkele tekstuele, iconografische of cartografische bron die deze stelling ondersteunt. Daarnaast is er ook geen enkel toponiem bekend dat betrekking zou hebben op deze oversteek. Dat is wel het geval

⁹⁸⁵ De aanzet van de *Spui* bleef *in situ* bewaard in de saunarimte van het Embassy-hotel. (DELBRASSINNE (1991), *Senne sous l'Embassy*, p. 25 ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, pp. 56-57).

⁹⁸⁶ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 56.

⁹⁸⁷ "Connu au Moyen Age sous le nom de pont des Monnayeurs (*Muntersbrugge*), ce pont constituait une voie de communication entre les deux rives de la Senne à l'intérieur de la première enceinte, mais il était également un ouvrage défensif appartenant à la première enceinte qui barrait le cours de la rivière à sa sortie de la ville. Dans l'état actuel de la recherche on ne sait pas si ces deux fonctions existaient depuis l'origine." (CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 95).

voor alle andere oversteekplaatsen van de stadsomwallingen over de Zenne en zijrivieren.⁹⁸⁸ De blootlegging van enkele restanten van de *Muntersbrug* in 1968 leverde al evenmin aanwijzingen op.⁹⁸⁹

Kortom, alles wijst erop dat er zich op deze plaats een ‘gat’ in de eerste stadsomwalling bevond. Misschien was er wel een loopbrug voorzien om de rondgang te verzekeren. De reden ligt voor de hand. Op die manier konden de schepen ongehinderd de stad binnenvaren. Ten gevolge van de laagte van het booggewelf was dit onder de *Spui* of *Oude Spui* nagenoeg onmogelijk. Daarenboven wordt verondersteld dat een systeem van kettingen die over de rivier werden gespannen, de passage van allerhande vaartuigen onmogelijk maakte.⁹⁹⁰

Een blik op het ‘plan Bastendorff’ leidt nog tot een andere conclusie. De verbinding tussen de eerste stadsomwalling en de Zenne op de rechteroever lijkt allesbehalve ‘vloeiend’ (zie figuur 5.46). In het bouwblok tussen de voormalige *Ridderstraat*, *Wolfsgracht* en het *Wolfswiket* merkt men een verspringing op in het tracé van de muur, al kan het ook om een interpretatiefout van de cartograaf gaan. De verbinding naar de Zenne werd met de hand bijgetekend en komt vreemd over. Deze verspringing staat echter ook weergegeven op het perceelsplan van W.B. Craen (zie figuur 5.47).

Op de andere oever volgt het tracé van de eerste stadsomwalling geen perfecte D-vorm, zoals meestal op de plannen wordt weergegeven. De archeologische opgravingen op de site van het voormalige warenhuis Esders (het huidige Novotel) stonden toe om de opeenvolging van de funderingspijlers van de stadsomwalling op die plaats te reconstrueren (zie figuur 5.48).⁹⁹¹ In de plaats van een mooie cirkelbeweging te beschrijven, lijkt het tracé naar buiten toe uitgerekt in de richting van de *Lakenpoort*.

Kortom, het tracé van de eerste stadsomwalling bezat op de linker Zenneoever een aantal onverklaarbare eigenaardigheden. Aan beide uiteinden werd het tracé schijnbaar uitgerekt. Misschien hield dit – analoog aan de bovenstad – verband met het incorporeren of samenvoegen van oudere elementen? Het is bijvoorbeeld mogelijk dat in de loop van de 12e eeuw reeds een rudimentaire D-vormige omwalling bestond op de linker Zenneoever. En indien dit zou kloppen, dan kan men zich zelfs afvragen of er geen verband bestond met de D-vormige kern op de rechter Zenneoever.

⁹⁸⁸ *Spui – Oude Spui – Blekerijspui – Lakenspui – Ransvoordspui*.

⁹⁸⁹ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 94.

⁹⁹⁰ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 57.

⁹⁹¹ BLANQUART (2001), *Preventieve opgravingen*, pp. 37-41.

Op het moment dat de eerste stadsomwalling vanuit de bovenstad naar de benedenstad werd aangelegd, heeft men vervolgens getracht om deze kern zo goed mogelijk op te nemen binnen de nieuwe structuur. Ter hoogte van de verbindingsstukken was wat ‘kunst en vliegwerk’ noodzakelijk. Deze zeer hypothetische stelling is echter nog lang niet bewezen. Ik heb deze desalniettemin pogen te reconstrueren op een kaart (zie figuur 5.49). De hypothese zou de tekstpassage uit 1320 in verband met de oprichting van de *Sint-Kathelijnekerk* wel kunnen verklaren.

Bij deze wens ik nog te signaleren dat niet alle elementen de hypothese van de gefaseerde uitbouw van de eerste stadsomwalling ondersteunen. Het opduiken van de verscheidene poortnamen vertoont bijvoorbeeld een andere chronologie (zie tabel 5.2).

naam (toponiem)	oudste vermelding
<i>Sint-Kathelijnepoort</i>	1222
<i>Kapellenpoort</i>	1242
<i>Lakenpoort</i>	1252
<i>Ruisbroekpoort</i>	1262
<i>Coudenbergpoot</i>	1264
<i>Sint-Goedelepoort</i>	1264
<i>Warmoespoort</i>	1275
<i>Steenpoort</i>	1279
<i>Driesmolenwiket</i>	1291
<i>Leeuwsport</i>	1297
<i>Overmolenpoort</i>	1321
<i>Overmolenwiket</i>	1321
<i>Ruisbroekwiket</i>	1321-1346
<i>Leeuwsiket</i>	1329
<i>Wolfsiket</i>	1353
<i>Bogaardenwiket</i>	1356
<i>Sint-Jacobsport</i>	1453

Tabel 5.2 Chronologisch overzicht van de oudste vermeldingen van de stadspoorten en *wiketten* van de eerste stadsomwalling. De namen staan gerangschikt volgens een dubbele insprong. Vooraan bevinden zich de oudste vermeldingen van de stadspoorten. In de tweede rang volgen de synoniemen van deze poort- en *wiket*namen.

Twee van de drie oudste poortvermeldingen moeten dus in de benedenstad worden gesitueerd (*Sint-Kathelijnepoort* en *Lakenpoort*). Ook de *Kapellenpoort* – de latere *Steenpoort*? – bevond zich op één van de omwallinggedeelten die volgens mijn hypothese pas later werden toegevoegd. De poorten van de bovenstad verschenen pas in de jaren 1260 in de bronnen.

Misschien kan deze anomalie toch worden verklaard. In de 13e eeuw werd een grote ontginnings- en kolonisatieoperatie gerealiseerd in de moerasgebieden van de benedenstad. In diezelfde periode voltrok zich ook een grote verschriftelijkingsevolutie.

In de 13^e eeuw nam het aantal Brusselse charters en akten enorm toe.⁹⁹² De beide tendensen resulteren samen in het feit dat nogal wat van die akten uit die periode betrekking hadden op gronden in de benedenstad. Als een gevolg daarvan kwamen de ‘benedenstad-toponiemen’ met grotere frequentie voor in de 13e-eeuwse akten. Het blijft een voorlopig een hypothese. Toch zou het bestuderen van de relatie tussen de stadsontwikkeling en de verschriftelijking misschien verhelderende resultaten kunnen opleveren.

5.3.1.5 De vorm en opbouw van de eerste stadsomwalling

Er is geschreven over het tracé, over de datering en over de totstandkoming van de eerste stadsomwalling. Wat echter buiten beschouwing bleef, is haar materiële vormgeving, met ander woorden, de architectuur, de karakteristieken en de functies van het bouwwerk. Aangezien dit het werkterrein vormt van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, zal ik hier niet diep op ingaan en hoofdzakelijk verwijzen naar de gangbare kennis. Er wordt wel gebruik gemaakt van de informatie die het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg aanleveren.

In navolging van Michel de Waha en Stéphane Demeter mag de eerste stadsomwalling geklasseerd worden onder het type ‘omwalling op bogen’ (zie figuur 5.50).⁹⁹³ De 1 m dikke muur steunt ongeveer om de 4 m op vierkante peilers die onderling door middel van rondbogen met elkaar verbonden zijn. Deze onderbouw lag verborgen onder een aarden talud, wat de vijand belette om de muur te ondergraven, maar tevens een besparing van steen inhield. Op die wijze werd daarenboven ook de stabiliteit van het aarden talud verhoogd. Een doorlopende fundering zou het talud gemakkelijker uit elkaar laten vallen.

Boven die rondbogen bevond zich de eigenlijke omwallingmuur die langs de binnenzijde was voorzien van een tweede reeks bogen ter ondersteuning van de weergang. Onder deze bogen bevonden zich schietgaten die van op het talud werden bediend. De weergang bovenop de muur werd beschermd door kantelen.

Het archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat het talud waarschijnlijk werd aangelegd vóór de stenen gedeelten.⁹⁹⁴ Ook in dit licht was het dus logischer om een ‘omwalling op bogen’ aan te leggen. Zodoende moest er geen doorlopende gleuf worden

⁹⁹² Een snelle blik in de inventarissen van de Brusselse archieffondsen volstaat om dit vast te stellen. Ook in andere Westeuropese steden was er een verschriftelijkingsevolutie. De oorsprong van stadsklerken is in vele steden bijvoorbeeld terug te voeren tot de 13e eeuw (PAQUET (1950), *Collaboration*, p. 359).

⁹⁹³ DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 12 ; de WAHA (2002), *Monde*, pp. 10-11.

⁹⁹⁴ Mededeling van Ann Degraeve en Stéphane Demeter.

gegraven in het talud, maar kon men zich beperken tot een 'gat' om de 4 m. Langs de buitenzijde liep het talud over in een diepe gracht. In de benedenstad werd deze zonder al te veel problemen met water gevuld, zoals te merken valt op de 16e-eeuwse stadsplannen van Jacob van Deventer en Braun & Hogenberg (zie figuur 5.51). Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg werd een gedeelte van die gracht reeds ingepalmd door de nieuwe *Schipvaart* (zie figuur 5.52).

Over het hele tracé van de eerste stadsomwalling werden ongeveer een 50-tal torens ingeplant. Op het stadsplan van Jacob van Deventer telt men er precies 49, op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg 41, met dien verstande dat niet alle delen van de omwallingmuur worden weergegeven. Het ging voornamelijk om hoefijzervormige verdedigingstorens die ook wel bekend staan als 'torens met open keel' (zie figuur 5.53). De ronde buitenzijde bood zowel defensieve als offensieve voordelen. Op die manier kon men een aanval lanceren en pareren binnen een cirkel van 180°. In defensief opzicht waarborgde een gebogen muuroppervlak een betere opvang van vijandige projectielen.

Op de verdiepen waren er telkens drie schietgaten voorzien. Eén was loodrecht vooruit georiënteerd, terwijl de twee overige lateraal op de omwallingmuren waren gericht. Langs de binnenzijde zorgde de 'open keel' voor een gemakkelijke bevoorrading. Wanneer een dergelijke toren dan toch ingenomen werd door vijandelijke troepen, dan konden deze er geen gebruik van maken bij hun verdere aanval stadinwaarts. Er was immers geen enkele dekking.

Behalve de torens werden er ook stadspoorten en *wiketten* aangelegd. De namen van de poorten verschenen in de bronnen vanaf de 13^e eeuw (met uitzondering van de *Overmolenpoort*) ; de namen van de *wiketten* pas vanaf het einde van de 13^e eeuw. Er staat geen enkele van deze poorten meer overeind, maar er werden wel restanten teruggevonden bij archeologische opgravingen.⁹⁹⁵ Aangezien de ligging en de functies van de poorten en wiketten ook nauw verband hielden met het wegennet, kwamen ze hogerop reeds aan bod.

De studie van de materiële vorm en uitbouw van de stad is interessant omdat zij aanwijzingen geeft over de rol die de stadsomwalling in de middeleeuwse stedelijke ruimte vervulde. Daarbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen de verticale en de horizontale vorm. De horizontaliteit van de eerste stadsomwalling – en dan vooral van haar torens en poorten – maakte haar tot een belangrijk onderdeel van de stedelijke

⁹⁹⁵ BLANQUART (2001), *Noodopgraving* ; DEGRAEVE (2001), *Eerste stadsomwalling* ; DEVOS, VRYDAGHS, FECHNER e.a. (2007), *Site du Treurenberg*.

skyline. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vooral de poorten vaak fungeerden als ‘eersterangsaanknopingspunten’.⁹⁹⁶

De verticale vormgeving van de eerste stadsomwalling speelde een ontzettend belangrijke rol in de stadsontwikkeling en –uitbreiding. Berekeningen wijzen uit dat de totale breedte van het hele bouwwerk op zo’n 20 à 25 m mag worden geschat.⁹⁹⁷ Vermenigvuldigt men dit met 4 km – de totale lengte van het volledige tracé – dan bekomt men aldus een oppervlakte van 80.000 à 100.000 m² (800 à 1000 a). Deze ruimte kwam niet in aanmerking voor een andere ruimtelijke invulling (bewoning, industrie, enzovoort). Daarenboven diende een bepaalde strook binnen en buiten de stadsomwalling te worden vrijgelaten om de defensieve kracht niet al te zeer uit te hollen. Dit gebod werd niet expliciet uitgevaardigd door het stadsbestuur of door de hertogen, maar was waarschijnlijk wel van kracht. In die zin betekende de aanwezigheid van de eerste stadsomwalling dus een rem op de stadsontwikkeling.

Zowel de verticale als de horizontale vormgeving worden duidelijk afgebeeld op de 16^e-eeuwse stadsplannen van Jacob van Deventer en Braun & Hogenberg. Dat wil dus zeggen dat de rol en de stedenbouwkundige invloed van de eerste stadsomwalling in de tweede helft van de 16^e eeuw lang nog niet was uitgespeeld. Het feit dat ze op deze en andere plannen nog zeer duidelijk wordt weergegeven, toont aan dat ze nog steeds zichtbaar was in het stads- en straatbeeld. Het betekent ten tweede dat de geleidelijke inkapseling – de vierde fase in haar geschiedenis⁹⁹⁸ – nog lang niet was voltooid. Op dit vlak is de aan- of afwezigheid van de eerste stadsomwalling een overduidelijke verklikker voor de stedelijke ontwikkeling.

5.3.1.6 De relatie tussen de ‘eerste stadsomwalling’, ‘de stad’ en de stadsontwikkeling

In dit punt wordt voor een stuk teruggekeerd naar de discussie over het begrip ‘eerste stadsomwalling’. Het woordje ‘eerste’ krijgt in feite slechts volledig inhoud wanneer men het koppelt aan het volgende bestanddeel: ‘stad’. De terminologie impliceert een nauw verband tussen een ‘eng’ materieel gegeven (de omwalling), een ‘breed’ ruimtelijk en maatschappelijk concept (de ‘stad’) en een chronologische dimensie (‘eerste’). Los van de vraag of er al dan niet oudere omwallingen in Brussel

⁹⁹⁶ Mijn onderzoek naar de middeleeuwse buurt van de Lakensestraat wees bijvoorbeeld uit dat de *Lakenpoort* het belangrijkste aanknopingspunt vormde voor de lokalisatie van goederen in de 14^e en 15^e eeuw (VANNIEUWENHUYZE (2007), *Aanknopingspunten, straten en burens*, s.p.).

⁹⁹⁷ De breedte werd afgeleid uit een reconstructietekening van de doorsnede van de eerste stadsomwalling, gerealiseerd in het kader van de opgravingen aan de Oude Graanmarkt (SIEBRAND, DEMETER & DE POORTER (2001), *Sondages*, p. 136).

⁹⁹⁸ MARTENS (1968), *Gebruiksrechten en renten*, pp. 210-211.

hebben bestaan, wijst het woordje ‘eerste’ misschien op het feit dat de ‘stad’ voor het eerst van een omwalling werd voorzien. Met andere woorden, de eerste stadsomwalling was misschien niet de eerste omwalling *tout court*, maar wel de eerste omwalling van en/of rondom de stad.

Dit leidt tot een aantal bijzonder moeilijke vragen. Er is zoals altijd de vraag van ‘de kip of het ei’. Heeft de bouw van de eerste stadsomwalling vorm gegeven aan de stad, of heeft het bestaan van de stad geleid tot de bouw en vorming van de omwalling? En – zo mogelijk nog moeilijker – hoe kan men de stad Brussel ten tijde van de bouw van de eerste stadsomwalling precies omschrijven of definiëren?

Vroeger heeft vooral Guillaume Des Marez aandacht geschonken aan deze moeilijke kwestie.⁹⁹⁹ Andere historici beperkten zich hoofdzakelijk tot het overnemen van zijn inzichten. In navolging van Guillaume Des Marez’ stellingen kan men de bouw van de eerste stadsomwalling interpreteren als de materiële veruitwendiging of bekroning van de éénmaking van het stedelijke territorium. Om de veiligheid en de vrijheid van de stad (als institutioneel lichaam) en van haar inwoners te waarborgen, was een sterke omwalling noodzakelijk.

Vreemd genoeg leken en lijken bijna alle Brusselse mediëvisten zich te scharen rond dit gegeven. Ze zagen de bouw van de eerste stadsomwalling als een soort unificerende motor, een ingreep in het landschap, waardoor ‘de stad’ werd onderscheiden en afgebakend ten opzichte het omringende platteland.

Ook vandaag nog geraakt men onder de indruk van de hoogte van de stenen omwallingmuur. Erbuiten bevond zich een metersbrede gracht, die al dan niet met water was gevuld. Vanuit het standpunt van een middeleeuwse ‘buitenstaander’ moet dit indruk hebben gemaakt. Wie het stedelijke territorium wenste te betreden, kon dit enkel maar via één van de zeven stadspoorten, waar vervolgens een uitgebreide controle wachtte. De stadsomwalling creëerde zowel een materiële als een mentale afbakening. Het bouwen van stadsomwallingen wordt daarom dan ook dikwijls beschouwd als één van de stappen in het verwerven van een stedelijke identiteit.

Maar steeds keert de vraag terug of de vormgeving van de stad – in al haar facetten – geleid heeft tot de bouw van de stadsomwalling of juist omgekeerd. Stéphane Demeter deed in dit licht een belangrijke vaststelling. Het tracé van de eerste stadsomwalling kwam niet overeen met de grenzen van de Brusselse Vrijheid. Sterker nog, volgens Stéphane Demeter werd de eerste stadsomwalling gebouwd binnenin de Vrijheid.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁹ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 70.

¹⁰⁰⁰ DEMETER (2006), *Fortifications*.

Deze Vrijheid kwam overeen met de ‘stad in juridische zin’, met ‘een zelfstandige rechtskring, met eigen bestuur, regelgeving en rechtspraak, onafhankelijk van de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van het omringende platteland’, om nogmaals de woorden van Hildo Van Engen aan te halen.¹⁰⁰¹

Hogerop werd een nieuwe hypothese omtrent de vorming en – gedeeltelijk ook – de datering van de eerste stadsomwalling verdedigd. Mijns inziens werden noch de eerste stadsomwalling, noch de tweede stadsomwalling gebouwd volgens een voorafgaand totaalplan, maar waren beiden het resultaat van achtereenvolgende uitbreidingen en toevoegingen. In het licht van deze zienswijze en hypothese moet de relatie tussen de stad en de stadsomwallingen herbekeken worden.

Er werd reeds vermeld dat verscheidene historici zich baseerden op het voorkomen van begrippen als *oppidum*, *oppidani* en *muros opidi* om te poneren dat de eerste stadsomwalling reeds bestond in de 12^e of zelfs 11^e eeuw. Het probleem is dat men die begrippen zonder meer in verband bracht met de eerste stadsomwalling zoals ze vanaf de 16^e eeuw voorkwam op de stadsplannen.¹⁰⁰² Indien men er echter vanuit gaat dat de ‘primitieve eerste stadsomwalling’ aanvankelijk enkel beperkt was tot de *Coudenberg* en eventueel de uitbreidingskern aan de valleikant, kunnen deze begrippen ‘gemakkelijker’ geïnterpreteerd worden. Ook andere interpretatieproblemen kunnen hierdoor worden opgelost.

Vooreerst is er de ruimtelijke relatie met het *oppidum*. Laat me het vaak aangehaalde voorbeeld van de Kapellekerk nemen. Zoals reeds vermeld, schonk hertog van Brabant Godfried I kort vóór 1134 een *allodium* aan de Heilig Grafabdij van Kamerijk.¹⁰⁰³ In dit *allodium* werd de Kapellekerk opgericht. Het *allodium* werd in 1134 naast de stad Brussel gesitueerd (*Bruxellae oppido adjacens*), terwijl ook de kleine kapel volgens akten uit 1138 en 1141 buiten (de stad) Brussel was gelegen (*Bruxelle contigui* en *extra oppidum Bruxelle*).¹⁰⁰⁴ Een akte uit het eerste kwart van de 13e eeuw gaf zelfs duidelijk aan dat de kapel buiten de ‘muren van de stad Brussel’ stond (*Capella Beate Marie extra muros oppidi Bruxellensis*).¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰¹ VAN ENGEN (2005), *Geen schraal terrein*, p. 67.

¹⁰⁰² Zie bijvoorbeeld: “Il est donc permis de croire qu’une enceinte murale complète entourait Bruxelles dès la fin du XIIe siècle et que le tracé de cette enceinte coïncidait avec celui de l’enceinte dont des restes existent encore.” (BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, pp. 23-24)

¹⁰⁰³ BRON 8.

¹⁰⁰⁴ Respectievelijk BRON 8, BRON 10 en BRON 11.

¹⁰⁰⁵ BRON 25.

Wanneer men dit *oppidum* en de *muros oppidi Bruxellensis* vereenzelvigt met de eerste stadsomwalling die staat afgebeeld op de 16^e-eeuwse stadsplannen, dan kan men niet anders dan concluderen dat ze ter hoogte van de *Steenpoort* reeds in 1134 was aangelegd. Nochtans toonde archeologisch onderzoek aan dat de stenen muur pas uit de 13^e eeuw zou stammen. Wanneer men echter veronderstelt dat het *oppidum* en de *muros oppidi Bruxellensis* eerder zouden verwijzen naar een primitieve stadsomwalling, rondom de *Coudenberg* en/of de uitbreidingskern, dan kan het bestaan van de eerste stadsomwalling ter hoogte van de *Steenpoort* in de tijd worden opgeschoven. Dat laat ook toe om de *muros* voorlopig toch als stenen muren te interpreteren.

Dit inzicht lost trouwens nog een ander probleem op. Velen hebben zich het hoofd gebroken over het feit dat de Kapelleparochie door de eerste stadsomwalling werd doorsneden. Inderdaad, het viel moeilijk te rijmen dat de parochie – die in 1210 werd opgericht – zich langs weerszijden van de (oudere) eerste stadsomwalling uitstreckte.

Ook dit netelige vraagstuk krijgt een oplossing. Het lijkt logisch dat de parochie zich uitstreckte over het *allodium* dat in 1134 aan de Heilig Grafabdij werd geschonken en waarbinnen de kapel werd opgericht. Dit *allodium* werd in 1134 echter niet doorsneden door de eerste stadsomwalling. Het lag immers naast de stad Brussel (*Bruxelli oppido adjacens*), met andere woorden naast de *Coudenberg* en de uitbreidingskern.

Pas later werd het zuidelijke omwallinggedeelte tussen Zenne en *Coudenberg* aangelegd en aan de oudere stadsomwalling toegevoegd. Het archeologische onderzoek wijst zoals gezegd uit dat dit in de loop van de 13^e eeuw plaatsvond. Aangezien deze uitbreiding vooral werd gerealiseerd vanuit economische en militaire bekommernissen en weinig rekening hield met parochiegrenzen, liep ze dwars door het *allodium* en de Kapelleparochie heen. Waarschijnlijk bepaalden de ligging van het *Korenhuis* en het *Sint-Jansgasthuis* de reikwijdte van dit tracé. Waarom de Kapellekerk zelf buiten de stadsomwalling werd gelaten, blijft een onopgeloste vraag, al kan de voortdurende wedijver met het Sint-Goedelekapittel een rol hebben gespeeld.

Een tweede interpretatieprobleem draait rond de identificatie van de initiatiefnemer(s) of bouwpromotor(en) van de eerste stadsomwalling. Guillaume Des Marez zag de bouw van de eerste stadsomwalling – in de loop van de 13e eeuw – als één van de concretisering van de schenking van stedelijke vrijheden aan Brussel. In zijn ogen was de stad Brussel dus de initiatiefnemer, zij het dankzij de ontvangst van een reeks vrijheden vanwege de hertog.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁶ DES MAREZ (1958), *Guide illustré*, pp. 421-422.

Paul Bonenfant reageerde hierop door te stellen dat de oudste stadsomwallingen meestal op initiatief van de heer werden opgetrokken.¹⁰⁰⁷ Enkel de heer bezat immers het regale fortificatierecht.¹⁰⁰⁸ Ruimtelijk gezien vormden vele stadsomwallingen trouwens de uitbreiding van een oudere versterking rondom de heerlijke burcht. Desalniettemin kwam het nadien vaak voor dat de steden ook zelf stadsomwallingen lieten aanleggen (of althans financierden), eventueel met goedkeuring van de heer. In sommige gevallen werd de stad zelfs eigenaar van de stadsomwalling.

Indien men uitgaat van de gefaseerde aanleg van de eerste stadsomwalling, kunnen de argumenten uit de verschillende theorieën aan elkaar worden gekoppeld. De ‘primitieve’ eerste stadsomwalling werd aangelegd rondom de oude kern op de *Coudenberg*. Ze sloot aan op de burcht van de heren van Aa/Brussel – het zogenoemde *castrum castellani*, dat later bekend stond als *Oude Borg*. Nadien werd ook het *hertogelijk Hof* – het *domicilium* of *manerium ducis* – erop of ertegenaan geplaatst.

Bij gebrek aan precieze archeologische en historische gegevens, blijft deze periode weliswaar moeilijk te dateren. Misschien moet worden gedacht aan de 10^e en/of 11^e eeuw. De oudste vermelding van een kasteel (*castellum*) dateert uit 1121.¹⁰⁰⁹ Burggraaf Franco (*castellanus dominus Franco, Franco castellanus de Bruxella*) dook echter al op in 1095 en 1099.¹⁰¹⁰ Indien deze familie de Bruxella de eerste machthebbers van Brussel waren¹⁰¹¹, dan moet hun machtsperiode zeker voor het opduiken van de term *castellanus* worden gedateerd. Deze term suggereert wellicht dat ze als kasteelheren in dienst kwamen bij de graven van Leuven.

Aan de kant van de Zennevallei voegde zich vervolgens een uitbreidingskern toe aan de *Coudenberg*, die vermoedelijk van een rudimentaire omwalling of afbakening was voorzien. Dat wordt althans gesuggereerd door de toponiemen *Forchierstraat* en *Hondsgracht*. Vlak naast deze uitbreidingskern werd in de tweede helft van de 11^e eeuw een nieuwe kerk ingeplant, de latere Sint-Goedelekerk, die werd voorzien van een kapittel en van relieken.

¹⁰⁰⁷ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, pp. 26-27.

¹⁰⁰⁸ VERPLAETSE (1973-1975), *Bouwvergunning en bouwvoorschriften*, p. 15.

¹⁰⁰⁹ BRON 4.

¹⁰¹⁰ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 14.

¹⁰¹¹ Zie in dit licht bijvoorbeeld de uittaling van Paul Bonenfant en Georges Despy: “Mais, à travers les textes brabançons, la constante de la noblesse aux XIIe et XIIIe siècles est la détention d’une seigneurie. Le noble apparaît comme le *dominus* d’un village dont il porte le nom, il y possède de grands alleux, il y a installé des vassaux, il en détient les moulins et les fours, il y possède l’église domaniale et les dîmes.” (BONENFANT & DESPY (1958), *Noblesse*, p. 59). Stéphane Demeter toonde al aan dat Onulfus, priester van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* in de eerste helft van de 12e eeuw, méér dan waarschijnlijk een lid was van de familie van Aa/Brussel.

Misschien mag deze uitbreidingskern wel geïdentificeerd worden met het 11e- en 12e-eeuwse Brussel. De toponymie wijst wellicht in die richting. Het lijkt er in elk geval op dat de uitbreidingskern – met of zonder de *Coudenberg*? – in de 12^e eeuw als *oppidum* werd aangeduid (oudste vermelding: 1134¹⁰¹²). Het *oppidum* komt dus in elk geval niet overeen met het gebied van de latere eerste stadsomwalling, zoals Paul Bonenfant meende.¹⁰¹³ Chronologisch lijkt deze kern thuis te horen in de 11^e-12^e eeuw. Misschien mag hij wel in verband gebracht worden met de vermelding van een vergroting van de stad rond 1044 die – weliswaar pas aan het eind van de 17^e eeuw – werd vermeld in de *Luyster van Brabant*¹⁰¹⁴:

De voorseyde Stadt, die in het eerste maer met aerde Wallen omringt en was, is naerderhant twee-mael vergroot, ende met steene Mueren gesloten, ende met seven Poorten en verschede Torens verciert geworden. De eerste vergrootinge geschiede in den jare 1044.

Het blijft echter een open vraag hoe geloofwaardig deze passage is. Desalniettemin bestond er in de 17^e eeuw te Brussel toch een zekere traditie om rond die periode de aanleg van een omwalling te situeren, zoals ook blijkt uit deze passage uit de kroniek van J.-B. Gramaye (1606)¹⁰¹⁵:

Producta autem veteris castri pomeria structaque, quae nunc interiora vocantur, invenio sub Lamberto 2. comite. [in de marge: Post annum 1040. Ex indiculo veteri ubi id rythmo Teutonico expressum]

Archeologisch onderzoek zal moeten uitwijzen of deze passages betrouwbaar zijn. In elk geval lijken ze zeker geen betrekking te kunnen hebben op de gehele eerste stadsomwalling. De uitbreidingskern lijkt plausibeler.

Ten laatste vanaf de 12^e eeuw ging deze ‘uitbreidingskern’ de oude kern op de *Coudenberg* overvleugelen. Hiervoor bestaan een reeks aanwijzingen. In de loop van de 12^e eeuw verwierf de Sint-Goedelekerk de status van hoofdkerk van het hele gebied. Dankzij de heropleving van de handel en de industrie in de loop van de 12^e eeuw¹⁰¹⁶ werden de markten, de haveninfrastructuur en de molens in de benedenstad steeds belangrijker. Het ziet er naar uit dat de stad zich vanaf dat moment steeds intensiever is gaan richten op de benedenstad.

¹⁰¹² BRON 8.

¹⁰¹³ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 32.

¹⁰¹⁴ *Luyster* (1998), I, p. 3.

¹⁰¹⁵ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 7.

¹⁰¹⁶ BONENFANT (1953), *Origine*, passim.

Misschien mag de inplanting van de graaf van Leuven op de *Coudenberg* – zeker vóór 1125¹⁰¹⁷ – als een stimulerende factor worden beschouwd. Het waren de graven van Leuven – en nadien hun opvolgers, de hertogen van Brabant – die de opwerking van de *Sint-Goedelekerk* mogelijk maakten en stimuleerden, die ook de economische infrastructuur in de benedenstad lieten aanleggen en uitbreiden, net zoals ze stichtingen van nieuwe kerken en gasthuizen stimuleerden en een grote rol speelden in de drooglegging van de moerasgebieden. Indien de verdere ontwikkeling van de uitbreidingskern al niet aan hen te danken was, dan speelden ze er tenminste toch zeer goed op in. Ook Raymond Van Uytven redeneerde trouwens in die zin.¹⁰¹⁸

Ook het doortrekken van de eerste stadsomwalling naar de benedenstad paste mooi in dit plaatje, alhoewel dit pas later gebeurde (onder hertog Hendrik I van Brabant). Via deze actie werden de Zennehaven, een aantal molens, de markten langs de *Spiegelbeek*, de *Nedermarkt* en het *Korenhuis* binnen de stadsomwalling verenigd. Michel de Waha bestempelde dit proces als ‘l’encadrement des centres d’échanges’.¹⁰¹⁹ Uiteraard is het mogelijk dat het in eerste instantie ‘slechts’ om een aarden omwalling ging.

Op basis van het archeologisch onderzoek van de laatste jaren dateerde Stéphane Demeter de aanleg van de eerste stadsomwalling opnieuw in de 13e eeuw. Misschien moet deze datering beperkt worden tot de verstening of afwerking van de eerste stadsomwalling? Zoals Guillaume Des Marez aantoonde, viel dit ongeveer samen met het moment waarop de stad Brussel als juridische entiteit vorm kreeg.¹⁰²⁰ De constitutionele groei en ontvoogding van de stad Brussel vond plaats in de eerste helft van de 13^e eeuw en kan afgeleid worden uit de ontplooiing van de schepenbank, de creatie van een stadszegel en de verlening van de zogenoemde *Keure*.

Deze *Keure* werd in 1229 verleend door de hertog van Brabant Hendrik I en zijn zoon – de latere Hendrik II – en bevat een belangrijke passage. Voortaan verkreeg de stad Brussel het recht op één derde van de inkomsten die voortvloeiden uit de boeten die in de *Keure* werden opgesomd.¹⁰²¹ Het is de oudste expliciete vermelding van stedelijke

¹⁰¹⁷ In 1125 vaardigde Godfried I een akte uit *in curiam meam Bruxelle* (BRON 5), een ontegensprekelijke aanwijzing dat hij er op dat moment over een residentie beschikte, vermoedelijk te identificeren met het latere hertogelijke Hof.

¹⁰¹⁸ “Godfried I (1095-1139) – misschien zijn voorganger Hendrik III (1079-1095) –, schijnt de eerste vorst in Brabant te zijn geweest die zich van de nieuwe vormen [de stedelijke samenleving] bewust werd. Verschillende steden danken hem hun eerste vrijheden. Onder zijn bestuur werd Leuven met vestingen omringd en verschijnen de schepenen.” (VAN UYTVEN (1961), *Stadsfinanciën*, p. 3)

¹⁰¹⁹ de WAHA (1991), *Bonnes villes, enceintes et pouvoir comtal*, p. 274.

¹⁰²⁰ DES MAREZ (1936), *Origine*, p. 110 ; DES MAREZ (1936), *Plus ancien sceau*, pp. 100-101.

¹⁰²¹ BRON 27: *Wij willen oic dat van den getaxeerden corne wast wat wasdomme, dat wij dat hebben die tweedeel ende de stad van Bruessel t'hairen gemeinen oirboir 't derdendeel.* (10 juni 1229)

inkomsten.¹⁰²² Er werd trouwens aan toegevoegd dat ze voor gemeen gebruik (*ad communes usus*) waren voorbestemd.

Onder dit gemeen gebruik of openbaar nut kan uiteraard heel wat worden verstaan, bijvoorbeeld de uitbouw van een stedelijke administratie en ambtenarenapparaat. Maar de mogelijkheid bestaat ook dat daarmee de bouw – of verdere afwerking? – van de eerste stadsomwalling werd bedoeld. Hans Van Werveke gaf trouwens een hele reeks voorbeelden van steden waar de schepenboeten werden voorbestemd voor de werken aan de stadsomwalling (*ad opus castri*).¹⁰²³ Raymond Van Uytven en Michel de Waha onderstreepten dat de aanleg van de stadsomwallingen – samen met de aanleg en het onderhoud van het wegnnet – één van stimulerende factoren achter het ontstaan van de stadsfinanciën vormde.¹⁰²⁴ Dit is een nieuwe onderzoekspiste voor Brussel, die de moeite waard loont om verder uitgespit te worden (hoewel de bronnen schaars blijven).

5.3.2 De tweede stadsomwalling van Brussel

5.3.2.1 Historiografie

Met de benaming ‘tweede stadsomwalling’ duiden de historici gemeenzaam de stadsomwalling aan die de stad Brussel vanaf de tweede helft van de 14e eeuw liet aanleggen. Haar tracé is nog zeer goed herkenbaar in het huidige stadslandschap. Aan het begin van de 19e eeuw werd de defensieve structuur grotendeels afgebroken om plaats te maken voor een stelsel van ringlanen.¹⁰²⁵ Vandaag de dag bakenen ze de zogenoemde Vijfhoek af, de ruimte die overeenkomt met Brussel-centrum.

In tegenstelling tot ‘kleine broer’ de eerste stadsomwalling kreeg de middeleeuwse geschiedenis van de tweede stadsomwalling tot nu toe veel minder aandacht van de Brusselse historici. Enkel Claire Dickstein-Bernard en Léon Zylbergeld wijdden er een specifieke studie aan.¹⁰²⁶ De ontstaanscontext vormde voor een aantal andere historici het enige aspect dat het behandelden waard was.

Deze geringe interesse hoeft niet te verwonderen. Langs de ene kant zijn er zo goed als geen restanten bewaard gebleven. Op enkele schamele stukken omwallingmuur na¹⁰²⁷, is

¹⁰²² DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, pp. 13 & 85.

¹⁰²³ VAN WERVEKE (1934), *Gentsche stadsfinanciën*, pp. 23-24.

¹⁰²⁴ VAN UYTVEN (1961), *Stadsfinanciën*, pp. 5 & 169 ; de WAHA (2002), *Monde*, pp. 8-9.

¹⁰²⁵ Zie ondermeer LELARGE (2001), *Émergence* ; LELARGE (2004), *Démantèlement* ; GOMBERT (2005), *Ringlanen* ; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2005), *Met zicht op Brussel*, pp. 35-38.

¹⁰²⁶ ZYLBERGELD (1980), *Artillerie* ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*.

¹⁰²⁷ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, pp. 199 & 222-223.

de hevig gerestaureerde Hallepoort de enige uitzondering. Deze poort vormde dan ook verscheidene malen het voorwerp van bouwkundige, historische en archeologische studies.¹⁰²⁸ De omvang van de materiële resten blijkt dus evenredig met de wetenschappelijke interesse.

Daarnaast bezit de geschiedenis van de tweede stadsomwalling schijnbaar geen geheimen meer. De opdrachtgever, de bouwchronologie, het tracé, de bouwmaterialen en het uiterlijk van de tweede stadsomwalling zijn allemaal gekend. Enkel over de ontstaanscontext werd af en toe geredetwist. Claire Dickstein-Bernard begreep dat dit echter valse schijn was¹⁰²⁹:

“Une grande imprécision entoure à ce jour la date de construction des divers éléments constitutifs de ce que l’on appelle communément “la seconde enceinte de Bruxelles”. S’il est généralement admis que l’ensemble a été édifié entre 1357 et 1379, la date de construction des portes [...] n’ont jamais été précisées.”

Deze vaststelling zette Claire Dickstein-Bernard aan tot het reconstrueren van de bouwchronologie van de tweede stadsomwalling. Alvorens op haar resultaten nader in te gaan, worden eerst enkele andere aspecten van de geschiedenis van de tweede stadsomwalling behandeld: de middeleeuwse terminologie, het tracé, de opdrachtgever en de ontstaanscontext.

5.3.2.2 De ‘perfecte’ peervorm

De benaming tweede stadsomwalling stamt niet uit de Middeleeuwen. Ze wordt door de historici gebruikt als verzamelterm voor een 8 km lange defensieve structuur die uit verscheidene onderdelen bestond. De gangbare middeleeuwse verzameltermen hiervoor waren ‘muren’ en ‘vesten’, net zoals bij de eerste stadsomwalling. In sommige gevallen werden deze begrippen verfijnd door toevoeging van de adjectieven ‘buitenste’ of ‘nieuwe’. Het eerste adjectief maakte het verschil met de (binnenste) eerste stadsomwalling duidelijk, het tweede adjectief wees op de (relatief) recente constructiedatum.

De woorden ‘muren’ en ‘vesten’ waren dus als verzameltermen in voege, maar sloegen ook op specifieke onderdelen van de stadsomwalling. Dat kan worden afgeleid uit het

¹⁰²⁸ Zie onder meer DIERICX de TEN HAMME (1889), *Porte de Hal*; BLONDEL (1943), *Prison*; VAN HOYE (1986), *Hallepoort*; de WAHA & DE POORTER (1991), *Restauration de la Porte de Hal*; de WAHA & DE POORTER (1992), *Hallepoort*; de WAHA & DE POORTER (1992/1994), *Historisch symbool*; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2005), *Met zicht op Brussel*; WULLUS (2006), *Hallepoort*.

¹⁰²⁹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 91-92.

gebruik van het samengestelde woord ‘vestmuur’.¹⁰³⁰ Met de ‘muren’ werden meer specifiek de stenen muurgedeelten bedoeld, terwijl het woord ‘vesten’ vooral betrekking had op het aarden talud en de gracht die bij de stadsomwalling hoorden.¹⁰³¹ Maar daarnaast maakten ook poorten, torens, grachten, bruggen, rivieroversteken, gangen en patrouillewegen deel uit van de tweede stadsomwalling.¹⁰³² Na de aanleg dienden al deze onderdelen trouwens regelmatig te worden hersteld, uitgebreid en/of onderhouden. In de tweede helft van de 16e eeuw werd de tweede stadsomwalling naar buiten toe uitgebreid met bastions, ravelijnen, halve manen, enzovoort.¹⁰³³

De tweede stadsomwalling valt met andere woorden niet eenvoudigweg te vereenzelvigen met een 8 km lange muur. De volledige infrastructuur moet zeker zo’n 20 à 30 m breed geweest zijn. Opnieuw geven de 16e-eeuwse stadsplannen van Jacob van Deventer en van Braun & Hogenberg deze situatie zeer goed weer (zie figuur 5.54 en 5.55). In tegenstelling tot de eerste stadsomwalling is de peervorm hier nagenoeg perfect (zie afbeelding 5.56). De aanleg van de ringlanen zorgde voor de overgang naar de huidige hartvorm.

Ook op het perceelsplan van W.B. Craen zijn nog verscheidene relictten merkbaar: uiteraard de Hallepoort, maar tevens enkele resterende ravelijnen en halve manen, Zenneovergangen en de *Leie* in de benedenstad. Daarenboven is het globale tracé van de tweede stadsomwalling nog duidelijk herkenbaar in de perceelstructuur (zie figuur 5.57). Waar de muren, torens en poorten echter precies stonden of passeerden, is niet duidelijk. Het blijft vooralsnog wachten op een reconstructiekaart op perceelsniveau, zoals men voor de eerste stadsomwalling opstelde.

Over de opdrachtgevers waren de meeste historici het eens. Ditmaal nam de stad Brussel zelf het initiatief en stond het zelf in voor het volledige bouwproces. Over de achterliggende motieven was men het minder eens. Vaak werd verwezen naar de

¹⁰³⁰ Zie bijvoorbeeld: BRON 271: *de voirseide vestmueren* (1450) ; BRON 284: *den ouden vestmuur* (1454) ; BRON 293: *doude vestmueren van der stad* (1459) ; BRON 361: *doude stadvestmueren* (1569) ; BRON 275: *den ouden vestmuur* (s.d.).

¹⁰³¹ Ook Claire Dickstein-Bernard en Placide Lefèvre interpreteerden het woord ‘vesten’ op die manier (LEFÈVRE (1935), *Status*, p. 319 ; DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, pp. 62-63 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 96). Zie bijvoorbeeld: BRON 186: *Item, 11 graveren, van dachuieren ghedaen in de watervesten [...]* (1405) ; BRON 252: *met huieren vestberge gelegen buten der porten ten Cruyskenen streckende langs tot in de Zinne voere den Bleykeriespoy* (1427) ; BRON 376: *De ordinancie hoemen de watervesten van der stad pleeght te verhuerne* (s.d.).

¹⁰³² Zie bijvoorbeeld: BRON 139: *viam fossati opidi Bruxellensis* (1374) ; BRON 149: *de torrekene ende porten op de veste en den wateren van der groten vesten buten der Lakenporten* (1382) ; BRON 213: *de Buten Poirten, Torren, Mueren, ende Vesten van der selve Stadt* (1422) ; BRON 273: *opde torren van den buten mueren van der stad* (s.d.).

¹⁰³³ DANCKAERT (1997), *Wijzigingen*, p. 57 ; LELARGE (2001), *Émergence* ; LELARGE (2002), *Création*.

bouwvallige staat van de eerste stadsomwalling. In 1356 slaagde het Vlaamse leger er zonder veel problemen in om de stad in te nemen en verwoestte daarbij een deel van de stadsomwalling en buurten bij de *Sint-Kathelijnepoort*.¹⁰³⁴ Omgekeerd slaagde de Brusselse ‘held aller helden’ Everard tSerclaes erin om via enkele bouwvallige omwallingmuren ter hoogte van de *Warmoespoort* de stad terug binnen te dringen en de Vlamingen te verdrijven.¹⁰³⁵

De bewering dat de eerste stadsomwalling bouwvallig zou zijn geweest, dient echter met een flinke korrel zout te worden genomen. In het kader van de studie van een stedelijke opstand in 1360 merkte Serge Boffa op dat de wevers en volders grote moeilijkheden ondervonden om de eerste stadsomwalling over te steken. Volgens deze historicus was het dan ook onwaarschijnlijk dat de eerste stadsomwalling bouwvallig was geworden.¹⁰³⁶

De administratie van de stad Brussel gaf zelf ook hints over het nut van de nieuwe stadsomwalling. Op 23 juni 1360 werd een hele reeks schepenbrieven opgesteld en uitgevaardigd waardoor de stad de nodige gronden liet onteigenen.¹⁰³⁷ Ze vergoelijkte haar acties door te verwijzen naar ‘de dringende noodzaak van de stad en haar sterkere versterking’.¹⁰³⁸

Mijns inziens is er ook te weinig gewezen op het feit dat ook de stad Leuven vanaf het najaar 1356 startte met de bouw van een nieuwe stadsomwalling.¹⁰³⁹ Het is bekend dat de grote rivaliteit tussen Brussel en Leuven zich niet enkel manifesteerde op politiek, militair en diplomatiek vlak. De bouwgeschiedenis van beider middeleeuwse stadhuizen toont aan dat beide steden ook architecturaal wedijverden. Is het daarom niet denkbaar om de bouw van een – langere, grotere, indrukwekkendere – tweede stadsomwalling te Brussel ook te kaderen in de verderzetting van de concurrentiestrijd met Leuven?

¹⁰³⁴ LAURENT & QUICKE (1927), *Guerre de succession*, p. 97.

¹⁰³⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 110. Henri Laurent en Fritz Quicke weten het succes van de inval niet aan de bouwvallige staat van de eerste stadsomwalling: “Profitant d’une nuit pluvieuse (24 octobre), la petite troupe, réunie dans le quartier des maisons du Marais aux Herbes potagères, accolé à l’enceinte de la ville, passa sans grande difficulté des toits sur le faite du rempart, se glissa jusqu’au forum et y surprit le corps de garde.” (LAURENT & QUICKE (1927), *Guerre de succession*, p. 107)

¹⁰³⁶ Indien dit toch het geval was, dan hadden de wevers en volders geen problemen ondervonden bij het binnendringen en innemen van de stad (BOFFA (2001), *Réflexions*, pp. 181-182).

¹⁰³⁷ Een systematisch overzicht van deze schepenbrieven vindt men terug in DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 124-128.

¹⁰³⁸ BRON 118 ; BRON 117: *Noverint universi quod cum nos propter dicti opidi urgentem necessitatem eiusdemque munitionem firmiorem, assumpserimus et acquisiverimus [...]*. (23 juni 1360).

¹⁰³⁹ VAN UYTVEN (1961), *Stadsfinanciën*, pp. 169-170 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 101.

5.3.2.3 De voor de hand liggende datering van de tweede stadsomwalling

Tot nu toe werd de bouw van de tweede stadsomwalling in de periode 1357-1379 gedateerd.¹⁰⁴⁰ Deze datering was gebaseerd op vermeldingen die men terugvindt in enkele kronieken¹⁰⁴¹:

Item, doen men screef MCCC LVII began men die nuwe vesten te Bruesel.

[...]

In 't selve jaer [1379] wort Bruesel besloten van den butensten mueren.

Het startjaar 1357 lijkt een zeer aannemelijke datum. De Brabantse Successieoorlog was net achter de rug.¹⁰⁴² In 1356 begon Leuven met de bouw van een tweede stadsomwalling. In november 1356 en maart 1357 schreef de stad Brussel enkele aanzienlijke renten uit. Claire Dickstein-Bernard signaleerde dat de ambachten van januari 1357 tot februari 1358 inspraak verwierven in het stadsbestuur.¹⁰⁴³ Misschien forceerden zij de uiteindelijke beslissing of werden ze verzocht hun steun te leveren aan de schepenen?

De toponymie levert andere aanwijzingen. In de late jaren 1350 en vroege jaren 1360 dook het toponiem *Nieuwe poort* herhaaldelijk op in de bronnen. Daarmee werden onder meer de latere *Leuvensepoort*, *Anderlechtsepoort*, *Obbrusselpoort*¹⁰⁴⁴ en *buitenste Coudenbergpoot* bedoeld (respectievelijk voor het eerst – als *Nieuwe poort* – vermeld in 1357, 1359, 1362 en 1363). Volgens Claire Dickstein-Bernard werd ook de *Keulsepoort* reeds vermeld in 1359.¹⁰⁴⁵ Misschien mag hieruit worden geconcludeerd dat de stad eerst startte met de bouw van de poortgebouwen?

In 1360 dook een ander significant toponiem op. Een stadsordonnantie van dat jaar vermeldde voor het eerst expliciet de *oude muren van de stad*, waarmee ontegensprekelijk

¹⁰⁴⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 114, III, pp. 581-582 en IV, p. 206 ; DIERICX de TEN HAMME (1889), *Porte de Hal*, p. 29 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 91. Soms vindt men ook de *termini* 1357-1383 terug (GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 249). Andere historici gaven enkel de start van de werkzaamheden mee (DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, p. 205).

¹⁰⁴¹ BRON 302. Ook Jan de Pottere nam deze vermeldingen over in zijn dagboek: BRON 345: *Alsmen screef M.IIIc ende LVII begonst men die Nyeve vesten te maken ende aen te legghen te Bruxsel. [...] Int selve Jaer [1379] was Bruessel besloeten metten buyten mueren.*

¹⁰⁴² Brussel en Leuven werden bevrijd op het einde van de maand oktober 1356 (LAURENT & QUICKE (1927), *Guerre de succession*, p. 107).

¹⁰⁴³ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 102.

¹⁰⁴⁴ De vermelding van de *Nuwe poirte daer men gheet Sint Gielis weert* in 1362 (DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 111) laat er geen twijfel over bestaan dat de *Obbrusselpoort* rond 1360 werd aangelegd. Dat ontkracht de veronderstelling dat deze stadspoort pas werd aangelegd in 1381 (DIERICX de TEN HAMME (1889), *Porte de Hal*, p. 29).

¹⁰⁴⁵ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 105.

de eerste stadsomwalling werd bedoeld.¹⁰⁴⁶ Enkele bepalingen uit diezelfde stadsordonnantie hielden verband met de *vesten van de stad tout court*.¹⁰⁴⁷ Volgens Claire Dickstein-Bernard hadden zij betrekking op de tweede stadsomwalling. In die optiek zag zij de onteigeningsactie van 23 juni 1360 dan ook als een aanwijzing voor de plaatsen waar de bouwwerken nóg dienden te worden uitgevoerd.¹⁰⁴⁸ De tweede stadsomwalling was op dat moment dus wel al gedeeltelijk gebouwd.

Ik durf dit echter te betwijfelen. Claire Dickstein-Bernard dateerde de stadsordonnantie zelf tussen 5 april en 1 augustus 1360. De datum van de grote onteigeningsactie van de stad (23 juni 1360) viel daar midden in. In die onteigeningsakten werd echter nog met geen woord gerept over de aanwezigheid van de nieuwe stadsomwalling (wel over de nood eraan). Enkele poorten werden wel al bij naam genoemd. De onteigeningsactie lijkt mij dan ook de eerste stap in het vastleggen van het tracé van de tweede stadsomwalling.

In deze optiek verwees de vermelding *oude muren van de stad* uit 1360 eerder naar de (hoge) ouderdom van de eerste stadsomwalling en dus niet naar de aanwezigheid van de tweede stadsomwalling. De maatregelen met betrekking tot de *vesten van de stad* mogen aanzien worden als pogingen om die *oude muren* vooralsnog te vrijwaren. Het Brusselse stadsbestuur voerde dit vrijwaringsbeleid trouwens tot diep in de 15^e eeuw.¹⁰⁴⁹

5.3.2.4 Links of rechts? Een nieuwe hypothese over de aanleg van de tweede stadsomwalling

Op 23 juni 1360 vaardigde het stadsbestuur dus een 50-tal schepenbrieven uit ter onteigening van gronden die noodzakelijk waren voor de aanleg van de muurgedeelten van de stadsomwalling. Claire Dickstein-Bernard stipte aan dat de stad ook wel reeds vroeger onteigende, maar niet op zo'n grootschalige manier. Waarschijnlijk dienden die vroegere onteigeningen voor de aanleg van de vermelde stadspoorten.

¹⁰⁴⁶ BRON 110: *Item, wie dect met stroo ende doet decken binnen den ouden mueren van der stad, sal verboren thien pond ende daertoe sal hijt weder afbreken.* (1360)

¹⁰⁴⁷ BRON 110: *Item, wie over de vesten van der stad gaet oft clemt oft over den muer van der stad, die saels sijn op een pond ouder grote, of op sijn een hant. [...] Item, wie scade doet aen de veste, oft scade doet aen der stad goede, die der stad hoiren toe, hy waers om vijftien pond, alsoe dicke als hijt dade. Item. Soe wie in den vesten geet, eest mensche oft beeste, hy es om vijftien pond. Ende soe wie vuylnessen oft corren warpt in de vesten hy es om vijftien pond. Ende de ghenen die huederen sijn van den vesten moghen hier af yegewelken panden en vaen, gelijk eens ammans knape. Ende soe wat huedere van den vesten hier af yemande verdroeghe, men soudene een jaer uter stad bannen.* [...] (1360)

¹⁰⁴⁸ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 110.

¹⁰⁴⁹ MARTENS (1968), *Gebbruiksrechten en renten*, pp. 206-209 ; DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, pp. 20-21.

De studie van de onteigeningsakten van 23 juni 1360 kan interessante gegevens opleveren¹⁰⁵⁰:

“La nature des biens acquis, la dimension des parcelles, le nom des vendeurs fournissent d’intéressantes indications sur le peuplement et l’occupation du sol à l’endroit où, tout autour de la ville, va s’élever la nouvelle muraille.”

Ik heb gepoogd om een afdruk te krijgen van het geplande tracé van de tweede stadsomwalling. Het is voorlopig niet mogelijk om de onteigende goederen precies in kaart te brengen. Sommigen werden vaagweg gelokaliseerd ten opzichte van een bepaalde buurt, aanknopingspunt of weg, anderen ten opzichte van private goederen. De verdere reconstructie van het middeleeuwse kadaster zou daarbij enorm kunnen helpen. Om die reden werden niet de goederen zelf, maar wel de lokaliserende elementen op de kaart aangeduid (zie figuur 5.58).

Hieruit komt een grote én opmerkelijke vaststelling naar boven. In het oosten van de stad, op de rechter Zenneoever, kunnen de locaties allemaal min of meer in verband gebracht worden met het gekende tracé van de tweede stadsomwalling. Dit is echter niet het geval in het westen van de stad, op de linker Zenneoever. Ik heb de indruk dat de onteigende terreinen hier eerder verband hielden met het tracé van de zogenoemde *Kleine Vesten* dan met de (later aangelegde?) tweede stadsomwalling. Claire Dickstein-Bernard merkte dit ook al op, maar verbande haar opmerking in eerste instantie naar een voetnoot¹⁰⁵¹:

“En ce qui concerne les travaux aux « petits fossés » de l’Ouest, au fossé des Dames-Blanches notamment, il suffit de consulter le relevé des expropriations de 1360 pour voir que plusieurs d’entre elles y sont relatives. Il est probable qu’ils ont précédé les travaux de la zone Sud.”

Nadien loste ze het ietwat pragmatisch op¹⁰⁵²:

“Là [au nord-ouest de la ville], la ville veut travailler sur un double périmètre, à la hauteur des petits fossés et sur le pourtour extérieur. Elle acquiert donc à la fois des biens derrière le jardin des Dames-Blanches, à la hauteur du pont Philippe qui enjambe les petits fossés sur la chaussée de Flandre, derrière le potager du Béguinage, et sur le périmètre de défense extérieur.”

Kort na de uitvaardiging van de onteigeningsakten verschenen ook de eerste vermeldingen van de nieuwe stadsomwalling. Claire Dickstein-Bernard gaf voorbeelden

¹⁰⁵⁰ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 109-110.

¹⁰⁵¹ DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, p. 207.

¹⁰⁵² DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 110-111.

uit de omgeving van het *Sint-Klaraklooster*, het *Warmoesbroek*, de *Leuvensepoort* en de *Coudenbergpoot* (1361 en 1362).¹⁰⁵³ Toeval of niet? Al deze lokaties bevonden zich op de rechter Zenneoever, dus aan oostelijke zijde van de stad.

5.3.2.5 Terug naar de *Kleine Vesten*

Traditioneel wordt beweerd dat de *Kleine Vesten* een supplementaire verdedigingsgordel in het westen van de stad vormden, die werd opgericht aan het begin van de 14^e eeuw. Door de aanwezigheid van het *godshuis van de Witte Juffrouwen* en het *Begijnhof* was de verdediging van de stad op die plaats zodanig verzwakt dat een nieuwe omwalling noodzakelijk was. De stad opteerde niet opnieuw voor de massieve structuur van de eerste omwalling, maar stelde zich tevreden met een gracht en een aarden talud. De twee poorten op het tracé – de *Filipspoort* en het *Klein Lakenpoortje* – waren daarentegen wel van steen.¹⁰⁵⁴

Het argument dat de verdediging van de stad op die plaats verzwakt was, kan een valabel argument zijn, maar waarom gold datzelfde argument dan niet voor het zuiden van de stad? Daar bevonden zich buiten de eerste stadsomwalling – achtereenvolgens van west naar oost – het *Bogaardengodshuis*, het *Cellebroersgodshuis*, de *Kapellekerk* en de bijhorende *Kapellebuurt*, het *Sint-Juliaansgasthuis*, het *Sint-Pietersgodshuis* en de *Onze-Lieve-Vrouwkerk-op-de-Zavel* (zie figuur 5.59). Op basis van dit argument vraag ik me dan ook af of de *Kleine Vesten* wel degelijk een secundaire omwallinggordel waren.

Een tekst uit 1309 zou volgens Alexandre Henne & Alphonse Wauters reeds de *Filipspoort* en de *Kleine vesten van Brussel* vermelden. Volgens Philippe Godding viel deze tekst echter pas na 1309 te dateren, zonder dat hij zelf evenwel een alternatieve datum voorstelde.¹⁰⁵⁵ Claire Dickstein-Bernard dateerde de aanleg van de *Kleine Vesten* zeker vóór 1330.¹⁰⁵⁶ De oudste bronvermelding die ze kon opdiepen, dateerde van die datum.

In 1349 werden deze vesten in elk geval nog als ‘nieuw’ bestempeld (*buten Sinte Katelinen poorte neven de nuwe vest der stat van Brussel*).¹⁰⁵⁷ Toch liet Claire Dickstein-Bernard de mogelijkheid open dat de *Kleine Vesten* al in de 13e eeuw werden aangelegd, aangezien het *godshuis van de Witte Juffrouwen* en het *Begijnhof* in het midden van die eeuw werden

¹⁰⁵³ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 111.

¹⁰⁵⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 221.

¹⁰⁵⁵ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 257.

¹⁰⁵⁶ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 95.

¹⁰⁵⁷ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 95.

gesticht.¹⁰⁵⁸ Frieda Janssens dateerde de aanleg van de *Kleine Vesten* iets minder nauwkeurig in het begin van de 14e eeuw.¹⁰⁵⁹

Over de preciese lokalisatie van de *Kleine Vesten* waren de historici het al evenmin eens. Guillaume Des Marez – en in zijn voetspoor Mina Martens, Marcel Vanhamme en Charles Terlinden – situeerde de *Kleine Vesten* ter hoogte van de huidige Zespenningenstraat en de Papenvest, met de *Verlorenkostpoort* op de Vlaamsesteenweg als eindpunt.¹⁰⁶⁰ Ze liepen niet verder door naar het noorden, omdat zich daar – aldus Guillaume Des Marez – een moerasgebied bevond dat voldoende bescherming bood aan onder meer het *Begijnhof*.

Frieda Janssens beweerde dat de *Kleine Vesten* zich wel degelijk uitstrekten omheen het *Begijnhof*, meer bepaald tot aan het *Klein Lakenpoortje* aan de Zenne.¹⁰⁶¹ Voor deze stelling baseerde ze zich evenwel op het 16^e-eeuwse stadsplan van Jacob van Deventer. Ook Alexandre Henne & Alphonse Wauters en Philippe Godding waren deze mening toegedaan. Ze namen deze situatie trouwens over op hun reconstructiekaarten van middeleeuws Brussel.¹⁰⁶²

Vermits de *Begijnengracht* en het *Klein Lakenpoortje* naadloos aansloten op de *Filipspoort* en de D-vormige verdedigingsgordel op die manier lieten aansluiten op de Zenne, volg ik de mening van deze laatste groep historici. Het bestanddeel ‘klein’ in het toponiem *Klein Lakenpoortje* wijst misschien op het feit dat deze poort effectief deel uitmaakte van de *Kleine Vesten*.

Wat de datering betreft, blijft er onduidelijkheid bestaan. Een diepgaander bronnenonderzoek is noodzakelijk om deze kwestie op te lossen. Wel pleit ik ervoor om de aanleg van Brusselse stadsomwallingen veeleer als een evolutief proces te benaderen en niet als statische bouwcampagnes die slechts enkele jaren in beslag namen. Het is mijn overtuiging dat de stad Brussel in de Middeleeuwen haast continu aan haar stadsomwallingen werkte, hetzij via uitbreidingen, hetzij via aanpassingen, hetzij via herstellingen.

En dat gebeurde ook aan het einde van de jaren 1350 en het begin van de jaren 1360. Ongeveer terzelfdertijd met het optrekken van een nieuwe omwallinggordel op de

¹⁰⁵⁸ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 96.

¹⁰⁵⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 42.

¹⁰⁶⁰ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 85 ; MARTENS (1976), *Centre d'un comté*, p. 95 ; TERLINDEN (1934), *Place de guerre*, pp. 143-144.

¹⁰⁶¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 42-43.

¹⁰⁶² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 151 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, plan in bijlage.

rechter Zenneoever, werden ook de *Kleine Vesten* op de linkeroever verder uitgebouwd. Twee schepenbrieven van 23 juni 1360 somden een reeks goederen van de Infirmierie van het Begijnhof op die door de stad Brussel werden onteigend. Deze goederen worden allen in de onmiddellijke omgeving van de *Kleine Vesten* gelokaliseerd.¹⁰⁶³ Hetzelfde gold voor de andere onteigeningsakten, die betrekking hadden op goederen in de buurt van de *Driesmolen*, de plaats *de Treeft*, het hof van het *godshuis van de Witte Juffrouwen*, de *Ransvoordzenne*, enzovoort (zie figuur 5.60).¹⁰⁶⁴

Wat het zuidwesten van de stad betreft, vermeldden de schepenbrieven de buurten *Overmolen* en *ten Kruisken*. Het lijkt er dus op dat het stadsbestuur de aandacht daar richtte op het verder uitbouwen van het *Zenneke*, een kunstmatig gegraven waterloop rondom deze buurten.¹⁰⁶⁵

5.3.2.6 Eén plus één plus één maakt de tweede stadsomwalling

De tweede stadsomwalling werd door de historici algemeen aanzien als een doorlopende omwalling, zonder onderbreking. De bovenstaande gegevens tonen aan dat dit beeld kan worden bijgeschaafd. De tweede stadsomwalling werd wellicht in minstens twee fasen afgewerkt. De bronnen suggereren dat het gedeelte op de rechter Zenneoever werd gerealiseerd in de periode 1357-1362. Voor het gedeelte van de linker Zenneoever is het wachten tot in de jaren 1370.

Ook hier verschaft de toponymie nuttige gegevens. In 1368 was er sprake van de *Nieuwe Lakenpoort*, die bij die gelegenheid duidelijk omschreven werd als een ‘buitenpoort van de stad Brussel’.¹⁰⁶⁶ De *Ransvoordspui* – de overgang van de omwalling over de *Ransvoordzenne* – werd in 1370 vermeld. Drie jaar later was er ook sprake van de *middelste Lakenpoort*, een duidelijke aanwijzing voor het bestaan van drie *Lakenpoorten*: de *binnenste Lakenpoort* op de eerste stadsomwalling, het *Klein Lakenpoortje* of *middelste Lakenpoort* als eindpunt van de *Kleine Vesten* en de *buitenste Lakenpoort* op de tweede stadsomwalling.

¹⁰⁶³ BRON 118: 3 dagwand en 70,5 roeden beemd *sita prope locum dictum den Treeft contigue bonis Johannis dicti Trippaerts*, 3 bunder en 56 roeden land *sita prope viam quo itur versus Molenbeke*, 1 dagwand en 64 roeden land *sita contigue vico quo itur versus Molenbeke*, 86 roeden land *sita contigue prato Johannis dicti tsHeren*, 37 roeden land *sita ibidem prope*, 1 dagwand en 60,5 roeden land *sita supra Zennam in Palude ibidem* en 3 dagwand en 77 roeden land *ibidem prope sita* (23 juni 1360) ; BRON 117: 83 roeden land *sitas prope pontem dictum Philips Brugghe* en 57 roeden beemd *sitas prope ortum dicte Curtis Beghinarum, nuncupatum vulgariter Coelhof* (23 juni 1360).

¹⁰⁶⁴ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 126-127.

¹⁰⁶⁵ Claire Dickstein-Bernard citeerde bovendien nog een aantal akten uit de jaren 1370, waaruit blijkt dat de stad zich ook toen nog inliet met het uitbouwen van het *Zenneke* (DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, p. 207).

¹⁰⁶⁶ BRON 129: *exteriorem porta ville Bruxellensis dictam vulgariter de Nuwe Lakenporten* (11 december 1368).

Nog enkele jaren later kreeg de *Filipspoort* een andere benaming. Sinds 1375 werd deze in de bronnen meestal *Verlorenkostpoort* genoemd, waarschijnlijk een allusie op de verloren moeite die de bouw van deze poort had ‘gekost’. Ook dit vormt een indirecte aanwijzing voor de aanleg van het tweede gedeelte van de tweede stadsomwalling in de loop van de jaren 1370. Dat betekende overigens niet dat de defensieve kracht van de *Kleine Vesten* was uitgehold. Wanneer de rentmeesters van de stad het *Klein Lakenpoortje* in 1520 vercijsden aan Lodewijcke van Boedeghem en hem er zijn zin mee lieten doen, wees een clausule desalniettemin op de mogelijke terugname van de poort in tijden van oorlog of rebellie.¹⁰⁶⁷

Ondanks deze indirecte gegevens duurde het nog een tijd vooraleer de andere onderdelen van de omwalling ook effectief in de bronnen werden vermeld. De *Vlaamsepoort* werd in 1382 wel reeds als *Nieuwe poort* vermeld, maar dook zelf pas in 1405 in de bronnen op. Claire Dickstein-Bernard merkte op dat de architectuur van de *Vlaamsepoort* in zekere mate afweek van de stadspoorten die al rond 1360 werden vermeld.¹⁰⁶⁸ De oudste vermeldingen van de *Blekerijspui*, de *Anderlechtsepoort* en de *Lakenspui* dateerden respectievelijk pas uit 1427, 1432 en 1439.

Een snelle heropening van het dossier van de tweede stadsomwalling maakt duidelijk dat deze zeker niet werd aangelegd of uitgedacht vanuit een voorbedacht totaalconcept. Het ziet ernaar uit dat de aanleg van de tweede stadsomwalling en van de *Kleine Vesten* – en eventueel nog andere defensieve infrastructuur in de benedenstad – samen bestudeerd moeten worden. In de plaats van één grote, doorlopende geplande aanleg moet men eerder spreken van een defensieve uitbouw met horten en stoten.

Met de eerste werken aan de *Kleine Vesten* gebeurden de eerste acties in de eerste helft of in het tweede kwart van de 14e eeuw. Deze vesten bestonden ‘slechts’ uit een aarden talud en gracht. In de jaren 1340-1350 verscheen op de kruising van de *Vlaamsesteenweg* en deze vesten vermoedelijk een eerste poort, de *Filipspoort*. Het is niet uitgesloten dat ter hoogte van de andere twee invalswegen ook al poorten verschenen: de *Hallepoort* op de uitvalsweg richting Anderlecht/Halle en het *Klein Lakenpoortje* op de uitvalsweg richting Laken.

De Brabantse Successieoorlog in 1356 en de daarop volgende beslissing van de stad Leuven om een nieuwe stadsomwalling aan te leggen, deden ook Brussel opnieuw in

¹⁰⁶⁷ BRON 332: *Ende oft de voirgh. stadt de selve poerte in tijden van oerloegen behoefde om dair op wake te houdenen oft andere defensien tegen de rebelle oft quaetwillighe te doene, soe sal de voirseide stadt die tallen tijden moegen gebruycken, ten minsten ongerieve van den voirgh. meesteren Lodewijcke oft zijnen nacomelingen, al sonder fraude oft argelist.* (26 mei 1520)

¹⁰⁶⁸ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 115.

actie komen. Terwijl in de benedenstad de bestaande infrastructuur werd versterkt, waagde men zich op de rechter Zenneoever aan de aanleg van een zeer ruime, D-vormige omwallingstructuur. Behalve de oude stadskern werden ook de Kapellebuurt, de *Zavel*, de hertogelijke *Warande*, het *Sint-Pietersgodshuis* en enkele kloosters en godshuizen mee ingesloten. De dorpskernen van *Obbrussel* (Sint-Gillis) en Sint-Joost-ten-Noode bleven erbuiten.

In een derde fase werd deze omwallingmuur verder doorgetrokken op de linker Zenneoever. Vooral hier kwamen een grote reeks open ruimten plotsklaps binnen de stad te liggen. De chronologie van deze bouwcampagne blijft wazig. Enkele indirecte gegevens wijzen erop dat in de jaren 1370 werd gestart, maar de zeer late vermeldingen van de onderdelen (poorten, spuien) in de bronnen doen twijfels ontstaan. Er bestaan trouwens verscheidene aanwijzingen omtrent herstellings- of zelfs nieuwbouwwerken aan de tweede stadsomwalling in de benedenstad in de loop van de 15^e eeuw.¹⁰⁶⁹

5.3.3 Besluit: de ordenende rol van stadsomwallingen en waterlopen in de middeleeuwse stad

5.3.3.1 Stadsomwallingen en waterlopen: grenzen en stimulators van stadsontwikkeling

Uit het voorgaande punt blijkt dat de stadsomwallingen verschillende vormen konden aannemen, gaande van een eenvoudige aarden talud tot een metersbreed en – hoog stenen bouwwerk. Dankzij hun materiële vorm en – meestal – ononderbroken tracé konden de omwallingen gemakkelijk dienst doen als sterke ruimtelijke grenzen.

Dit bleef zelfs het geval op het moment dat hun primaire defensieve functie werd uitgehold. Al vanaf de 14e eeuw, maar vooral vanaf de 15e en 16e eeuw werden delen van de eerste stadsomwalling aangepast, ontmanteld of ingekapseld. De herinnering als scheidingsgrens bleef echter voortleven, hoewel de omwalling op bepaalde plaatsen niet meer zichtbaar was.

Het lag dan ook voor de hand dat er gebruik werd gemaakt van de stadsomwallingen bij het begrenzen van territoria, met name van de wijken en – in beperkte mate – de

¹⁰⁶⁹ De weduwe van Godevert de Bossere ontving aan het einde van de jaren 1450 bijvoorbeeld een som geld voor het steenwerk dat haar man onder andere leverde voor *den nuwen vesten aen de Anderlechtpoirte* (DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 120-121). Betrof het hier nieuwe werken, herstellingen of uitbreidingen? Claire Dickstein-Bernard opperde daarnaast de mogelijkheid dat de stedelijke artillerie in 1452 op het oostelijk gedeelte van de tweede stadsomwalling stond opgesteld omwille van de werken aan het westelijke gedeelte (DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 121).

parochies. De eerste stadsomwalling fungeerde over het algemeen echter niet als parochiegrens. Dit was één van de argumenten om het ontstaan van de oudste Brusselse parochies vóór de aanleg van de eerste stadsomwalling te dateren.

Het feit dat de eerste stadsomwalling in het *alluvium* van de rechter Zenneoever wel dienst deed als parochiegrens van de Sint-Goriks- en de Sint-Niklaasparochie, was dan weer een aanwijzing voor de latere vorming en afbakening van deze specifieke parochies. Hun oorsprong hield vermoedelijk verband met de droogleggingsinitiatieven in de loop van de 12^e en 13^e eeuw. Op dat moment werd de eerste stadsomwalling vermoedelijk ook doorgetrokken naar de benedenstad.

De eerste en tweede stadsomwalling speelden daarentegen wel een grote rol bij de afbakening van de wijken. In de wijkbeschrijvingen werden de wijken trouwens opgedeeld volgens de stadsomwallingen. Eerst kwamen de wijken tussen de beide stadsomwallingen aan bod, vervolgens passeerden de wijken ‘binnen de oude muren’ de revue.

In tegenstelling tot de parochies, blijkt dat de wijkverdeling pas werd gecreëerd op een moment dat de stadsomwallingen het stadslandschap ‘beheersten’. In die zin veronderstel ik dan ook dat de wijken pas dateerden uit de 15^e eeuw – meer bepaald uit 1453 – en niet uit de 13^e of 14^e eeuw, zoals andere historici meenden. In het volgende hoofdstuk kom ik nog terug op de bepalende rol van de stadsomwallingen – en dan vooral de poorten en torens – in het stedelijke landschap.

Waterlopen waren minder stabiele infrastructuren dan de stadsomwallingen, maar speelden desalniettemin een grote rol als economisch ordenende factor. Dankzij de opleving van de economie in de loop van de 12^e eeuw steeg het potentieel van het water in de benedenstad enorm. Tot dat moment was het *broekgebied* een nagenoeg onontgonnen *no man's land*. Op de primitieve Zenneovergang ter hoogte van de *Ridderstraat* na, lagen alle nederzettingen buiten de natte zone. Het Zennealluvium was onbewoonbaar. Dit kon onder meer worden afgeleid uit de toponymie en uit het tracé van de parochiegrenzen.

Met de inplanting van watermolens en de creatie van het *Sint-Gorikseiland* werden de eerste stappen gezet in de exploitatie van de Zenne en de benedenstad. De inrichting van de haven op de rechter Zenneoever stroomafwaarts volgde enige tijd later. Deze nieuwe sites werden via enkele assen verbonden met de hoger gelegen nederzettingen op en rondom de *Coudenberg* en de Sint-Goedelekerk. De Steenstraat verbond de watermolens met de graanmarkten. Via de *Spiegelbeek* werden de uitbreidingskern en de Sint-Goedelekerk vastgeknoopt aan de haveninfrastructuur. Vooral deze laatste as oefende een enorme aantrekkingskracht uit, wat af te leiden valt uit de inplanting van

de hertogelijke hallen en een hele reeks opeenvolgende markten in de loop van de 12^e en vooral de 13^e eeuw.

Op deze assen werd een kunstmatig hydrografisch netwerk aangelegd, dat door de oorspronkelijke beken van water werd voorzien. Het valt op dat deze nieuw gecreeërde beken (de *Spiegelbeek* en de *Smaalbeek*) perfect langs de commerciële infrastructuur heen liepen. Het kunstmatige karakter kan ook worden afgeleid uit het feit dat deze beken niet als parochiegrenzen fungeerden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de *Koperbeek*, die de Sint-Goedeleparochie afbakende van de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg.

In de 15^e-eeuwse wijkindeling speelden deze kunstmatige waterleidingen wel een belangrijke rol. Op dat moment waren de oorspronkelijke beken reeds lange tijd uit de openbare ruimte verdwenen. De kunstmatige beken waren daarentegen ontzettend belangrijk als ordenende factor in de commerciële ruimte en als aanvoerkanalen voor de pronkfonteinen van de benedenstad.

5.3.3.2 Stadsomwallingen en stedelijke jurisdictie

Philippe Godding en Stéphane Demeter wezen erop dat de stadsomwallingen geen dienst deden als begrenzing van het volledige stedelijke rechtsgebied, de Vrijheid.¹⁰⁷⁰ Sommige onderdelen van de stedelijke agglomeratie en van de Vrijheid werden erin opgenomen, terwijl andere delen erbuiten bleven. Het stadsdeel op de linker-Zenneoever – met onder meer het *Sint-Gorikseiland* en de *Sint-Kathelijnekerk* – werd binnen de stadsomwalling opgenomen, maar behoorde oorspronkelijk tot de Sint-Jansparochie van Molenbeek. Wellicht behoorde het aanvankelijk niet tot de Vrijheid.¹⁰⁷¹ Andere delen van de stedelijke agglomeratie (de Kapellebuurt, *Overmolen*) en van de Vrijheid (Sint-Joost-ten-Noode, delen van Elsene) werden buiten de stadsomwalling gelaten.

Hogerop werd gewezen op de hypothese dat de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg aanvankelijk overeenkwam met de primitieve Vrijheid. Deze piste verdient verder onderzoek. Indien men dat gegeven koppelt aan de gefaseerde aanleg van de eerste stadsomwalling – die startte rondom de *Coudenberg* – dan mag geconcludeerd worden dat de Vrijheid en de stadsomwalling aanvankelijk wel samenvielen. Nadien gingen beiden echter hun eigen weg.

¹⁰⁷⁰ “Rien n’indique même que cette enceinte ait jamais délimité le territoire sur lequel s’exerce la juridiction des échevins.” (GODDING (1975), *Impérialisme urbain*, p. 118) Zie ook DEMETER (2006), *Fortifications*, s.p.

¹⁰⁷¹ Philippe Godding wees op een tekst uit 1286 waaruit blijkt dat zowel Anderlecht als Molenbeek onder de meierij van Wambeek ressorteerden (en dus niet onder de Vrijheid van Brussel) (GODDING (1975), *Impérialisme urbain*, p. 120). De stelling van Stéphane Demeter dat de eerste stadsomwalling binnenin de Vrijheid gebouwd werd (DEMETER (2006), *Fortifications*), moet dus genuanceerd worden.

In de tweede helft van de 14e eeuw was de situatie al ingrijpend gewijzigd. Waarschijnlijk behoorde het grootste deel van het gebied dat door de tweede stadsomwalling werd omsloten reeds tot de Vrijheid, die op dat moment te ruim was om door een stadsomwalling ingesloten te worden. Enkele dorpsagglomeraties – die reeds tot de Vrijheid behoorden – werden trouwens net buiten de stadsomwalling gelaten. De kerken van Obbussel en Sint-Jans-Molenbeek bevonden zich op ongeveer 200 m van de stadsmuren ; de kerk van Sint-Joost-ten-Noode op iets meer dan 300 m.

Het uiteindelijke tracé van de eerste en tweede stadsomwalling kwam dus niet overeen met de grenzen van de Vrijheid. Omgekeerd beïnvloedden de stadsomwallingen wel de omvang van de Vrijheid. Het rechtssysteem van de Brusselse schepenbank werd overgeplant op nagenoeg de hele ruimte die door de stadsomwalling werd ingesloten. Vanaf de tweede helft van de 14e eeuw gebeurde hetzelfde na de aanleg van de tweede stadsomwalling. Slechts een aantal specifieke jurisdicties ontsprongen de dans en behielden tot het Ancien Régime hun immuniteit.¹⁰⁷²

De stadsoverheid maakte dan ook dankbaar gebruik van de aanwezigheid van de stadsomwallingen ter afbakening van wetsebepalingen die enkel binnen de stad van toepassing waren. Hoewel dit aanvankelijk niet het geval of de bedoeling was, gingen de eerste en de tweede stadsomwalling na verloop van tijd verschillende (stedelijke) landschappen afbakenen. Binnen de eerste stadsomwalling lag vanaf het einde van de 14^e eeuw een relatief dicht bebouwde binnenstad. Tussen beide stadsomwallingen in bevond zich tot in de 18^e eeuw een half-stedelijke, half-rurale zone.¹⁰⁷³ Buiten de tweede stadsomwalling begon het ‘echte’ platteland.

Ook de tijdgenoten waren zich bewust van deze verschillen. De Brusselse wetgeving getuigde hiervan. Een groot deel van het Brusselse stadsrecht was van toepassing binnen de gehele Vrijheid, maar bepaalde rechtsregels golden enkel binnen de binnenstad, in de half-stedelijke, half-rurale zone of binnen de stad in haar geheel. Deze territoria duidde men simpelweg aan door middel van de uitdrukkingen ‘binnen/buiten de oude muren’ (*bynnen der ouder mueren, buten der ouder mueren*), ‘tussen beide muren’ (*tusschen beide de mueren van Bruessele*) of ‘binnen de nieuwe muren’ (*binnen den nuwen mueren vander stad van Bruessel*).

¹⁰⁷² De liquidatie van de jurisdicties gebeurde stap voor stap. Enkel de heerlijkheden van de Sint-Gertrudisabdij van Nijvel, van de familie Koekelberg en van het godshuis van de Witte Juffrouwen haalden het einde van het Ancien Régime (GODDING (1951), *Actes*, pp. 91-92). Er zijn geen sporen teruggevonden van een systematische reorganisatie van de stedelijke Vrijheid, zoals bijvoorbeeld in Mechelen gebeurde in 1308-1309 (CROENEN (1997), *Mechelen onder de Berthouts*, p. 25)

¹⁰⁷³ Eerder voerde ik reeds een ruimtelijke analyse van deze middeleeuwse zone uit (VANNIEUWENHUYZE (2006), *Espaces périphériques*).

De middeleeuwse stadsordonnanties van Brussel puilen als het ware uit van deze vermeldingen. Heel wat gebods- en verbodsbepalingen uit de stedelijke wetgeving werden toegepast in één van deze territoria. De oudste vermelding is weliswaar afkomstig uit een hertogelijk charter van 12 juni 1306. Eén van de bepalingen verbood de wevers en volders voortaan de nacht door te brengen ‘binnen de muren van Brussel’, met andere woorden, binnen de eerste stadsomwalling.¹⁰⁷⁴ Ik heb een aantal analoge maatregelen uit de 14e en 15e eeuw in een overzicht bijeengebracht (zie tabel 5.3). Het aantal voorbeelden toont aan dat binnen deze territoria enkel specifieke wetsbepalingen van toepassing waren en dus niet het stadsrecht in zijn geheel.

De ligging van de stadsomwallingen bepaalde ook de verschillen in de vergoeding van bepaalde stadsambtenaren. In 1428 bedroeg de vergoeding van de gezworen *meerers* (de stedelijke erfscheiders) voor een opdracht ‘binnen de oude muren’ zes plakken, terwijl ze konden rekenen op een som van acht plakken wanneer ze ‘buiten de oude muren’ werkzaam waren.¹⁰⁷⁵ De leden van de Tolkamer van Brussel ontvingen vergoedingen voor hun deelname aan *beleiden* (inspectietochten). In 1655 werd een *beleide* binnen de oude stad’ vastgelegd op 12 stuivers, wat opliep tot 60 stuivers voor *beleiden* op meer dan een mijl buiten Brussel.¹⁰⁷⁶ Dergelijke voorbeelden zijn ook voor andere steden bekend.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁴ BRON 63: *Voert es onse seggen dat en geen wevere noch volre binnen den mure van Brussel bliven en sal noch en mach over nacht, wat wevere ofte wat volre daer binnen bleven over nacht, si waren tonsen wille van live ende van goede.* (12 juni 1306). Het hertogelijke charter werd uitgevaardigd in de nasleep van de ‘Brusselse opstand van 1303-1306’. Via deze bepaling werd expliciet verwezen naar de betrokkenheid van wevers en volders (VANDECANDELAERE (2005), *Brusselse opstand*, p. 102 ; VANDECANDELAERE (2008), *Opstand*, ter perse). Dergelijke uitsluitingsmaatregelen werden trouwens ook toegepast in andere Brabantse en Europese steden (VAN GERVEN (1996), *Marginaliteit*, p. 4).

¹⁰⁷⁵ BRON 226.

¹⁰⁷⁶ VAN UYTVEN (2000), *Tolkamers van Brabant*, p. 270.

¹⁰⁷⁷ Bij wijze van voorbeeld, de Leuvense stadsboden die beklagden moesten dagvaarden, ontvingen voor een opdracht binnen de binnenste stadsmuren één plak, tussen de binnenste en buitenste muren anderhalve plak en binnen de Vrijheid twee plak (VAN UYTVEN (1998), *Leuven*, p. 18).

datum	territorium	gebods- of verbodsbepaling
12 juni 1306 ¹⁰⁷⁸	de muren van Brussel	geen overnachtingen door wevers of volders
1342 ¹⁰⁷⁹	binnen de muren van Brussel	bruid in een bruidstoel zetten
	binnen de stad	bedelen
1360 ¹⁰⁸⁰	binnen de muren van Brussel	bruid in een bruidstoel zetten
	binnen de oude muren	
	binnen de oude muren	dekken met stro
		dekken met tegels van twee nieuwe keperen die opgezet worden
	binnen de oude muren	rabauwen of knechten die dobbelen
25 september 1394 ¹⁰⁸¹	binnen de nieuwe muren	mes, zwaard of geslepen wapens trekken
		iemand als eerste slaan anders dan met vuisten
- (15 ^e eeuw of vroeger) ¹⁰⁸²	binnen de oude muren	modder wegvoeren
6 juni 1425 ¹⁰⁸³	binnen de nieuwe muren	stro uitwerpen of op de straten leggen
28 augustus 1430 ¹⁰⁸⁴	buiten de oude muren	wijnen die 'te werken komen'
	binnen de nieuwe muren	wijnen die 'af en ingedaan worden'/blijven
	buiten de nieuwe muren	wijn 'werken', op wagens of karren geladen of in kelders gedaan
24 juli 1428 ¹⁰⁸⁵	binnen de oude muren	dobbelscholen houden noch huizen daartoe verhuren
22 juni 1448 ¹⁰⁸⁶	buiten de oude muren	huizen blijven onbelast t.o.v. de scherprechter
21 juni 1449 ¹⁰⁸⁷	binnen de nieuwe muren	woonhuizen mogen niet met stro worden bedekt
18 april 1453 ¹⁰⁸⁸	binnen de nieuwe muren	schutters moeten 'buikvast' wonen
4 maart 1535 ¹⁰⁸⁹	binnen de oude muren	braderiehouders mogen geen varkens of ganzen houden

Tabel 5.3 De relatie tussen de wetbepalingen en de stadsomwallingen.

Ook de acties van de amman van Brussel werden beknot op basis van de ligging van de stadsomwallingen. Binnenin bezat hij duidelijk minder vrijheid dan erbuiten. In de stad werd de hertogelijke vertegenwoordiger uiteraard nauwer in het oog gehouden door de stadsoverheid en door de centrale instellingen. In principe inde hij voor lichaamskrenkingen dezelfde boeten binnen als buiten de stad Brussel, maar¹⁰⁹⁰:

“In de praktijk echter werd aan de amman buiten de stadsvesten meer vrijheid gelaten in zijn overeenkomsten met de delinquenten en diende hij daar slechts

¹⁰⁷⁸ BRON 63.

¹⁰⁷⁹ BRON 92.

¹⁰⁸⁰ BRON 110.

¹⁰⁸¹ BRON 168.

¹⁰⁸² BRON 326

¹⁰⁸³ BRON 219.

¹⁰⁸⁴ BRON 227.

¹⁰⁸⁵ BRON 237.

¹⁰⁸⁶ BRON 255.

¹⁰⁸⁷ BRON 264.

¹⁰⁸⁸ BRON 282.

¹⁰⁸⁹ BRON 337.

¹⁰⁹⁰ VANHEMELRYCK (1966), *Brabantse strafrecht*, p. 387. Een analoge situatie deed zich voor in Gent, waar de stadsoverheid de bevoegdheden van de baljuw binnen de muren continu trachtte te beperken (BUYLAERT (2007), *Familiekwesties*, p. 6).

zoveel te eisen als hij krijgen kon, overeenkomstig de armoede of welstand van de misdadiger.”

Uit al deze voorbeelden blijkt dat het tracé van de stadsomwallingen *post factum* dienst deed als juridische en administratieve afbakening. De overheden gingen op zoek naar ruimtelijke verankeringspunten en vonden deze in de markante stadsomwallingen. Het waren meest duidelijke en continue grenslijnen waarvan men gebruik kon maken. In de stad werden ze dus overvloedig gebruikt. Waar geen omwallingen ‘voorhanden’ waren, diende men een beroep te doen op plaatselijke aanknopingspunten, op de plaatsing van grenstekens (bomen, palen, enzovoort) of op landmeetkundige instrumenten.¹⁰⁹¹

¹⁰⁹¹ POULS (1984), *Landmeetkundige methoden*, p. 14.

Hoofdstuk 6

*Hoger, Higher, Plus Haut*¹⁰⁹²

In dit laatste hoofdstuk wordt de ruimtelijke analyse en de studie van het ruimtegebruik toegepast op individuele percelen en gebouwen. Daarmee ben ik op een laag schaalniveau aanbeland, wat impliceert dat de massa aan ruimtelijke elementen opnieuw sterk toegenomen is. De stad bezat immers enkele duizenden percelen en/of gebouwen. Het is uiteraard niet mogelijk om elk perceel of gebouw afzonderlijk te bestuderen. Om die reden wordt geopteerd voor de uitwerking van enkele specifieke en synthetiserende onderzoekspistes en –methoden.

In eerste instantie wordt aandacht geschonken aan het Brusselse huizenonderzoek, of beter, aan het gebrek daaraan. Deze lacune in de Brusselse geschiedschrijving zorgt ervoor dat de onderzoeker van de middeleeuwse huizen en percelen haast noodgedwongen zijn toevlucht moet zoeken tot andere pistes, met name tot een ruimtelijke analyse ‘in het luchtledige’ of tot een thematische ruimtelijke analyse.

In het *corpus* van dit hoofdstuk wordt zo’n thematische ruimtelijke analyse uitgevoerd. Er wordt één type ruimtelijk element uitgelicht: de stedelijke torens. Eerst wordt een overzicht geboden van de bouwchronologie van enkele specifieke torens. Vervolgens wordt ingegaan op de mogelijke functies die deze torens vervulden in de stedelijke maatschappij. En slotvraag, wat kunnen die torens onthullen over de ontwikkeling, organisatie en structuur van de stedelijke ruimte?

¹⁰⁹² Titel van de tentoonstelling en bijhorende publicatie over de Antwerpse torenbouw (*Hoger / Higher / Plushaut* (2006))

6.1 Het Brusselse huizenonderzoek: dansen op een slappe koord

6.1.1 Hopeloos achterop

De historische studie van individuele gebouwen en percelen wordt meestal betiteld als ‘huizenonderzoek’. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Gent, Brugge en Antwerpen – om slechts die steden te noemen – staat het Brusselse huizenonderzoek nog in de kinderschoenen. Voor Gent en Brugge bestaan uitgewerkte handleidingen en online-toepassingen die de geïnteresseerde eigenaars en onderzoeksinstituten de weg wijzen bij het opzoeken van de geschiedenis van hun huizen.¹⁰⁹³ Ook in andere Vlaamse steden zit het huizenonderzoek in de lift.¹⁰⁹⁴ Voor Duitsland en sinds kort ook voor Nederland bestaan schitterende syntheseswerken over bouwhistorie.¹⁰⁹⁵

In Brussel echter niets van dit alles. Geïnteresseerde eigenaars, amateur-historici en wetenschappers dienen zichzelf te behelpen. Er bestaan zo goed als geen repertoria en nog minder handleidingen. Enkel de urgentie-inventaris van het onroerende erfgoed, beschikbaar in Frans- en Nederlandstalige versie, vormt een eerste vertrekpunt.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ De synthetiserende handboeken zijn voor Gent: CHARLES, DEBRUYNE, DECAVELE e.a. (1994), *Huizenonderzoek*, recentelijk vervangen door CHARLES, EVERAERT, LALEMAN e.a. (2001), *Erf, huis en mens*; voor Brugge: DENEWETH, D'HONDT & LEENDERS (2001), *Huis in Brugge* voor Brugge. Als standaardwerken kunnen worden vermeld: voor Brugge: DEVLIEGHER (1968), *Huizen te Brugge*; voor Gent: LALEMAN (1991), *Maisons médiévales*; LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*; DERYCKE (1999), *Reconstructie*; voor Antwerpen: ASAERT (1967), *Huizen en gronden*; ASAERT (1968), *Huizen en gronden*; ASAERT (2005), *Honderd huizen*. Dankzij de vooruitgang van de digitale mogelijkheden kunnen Brugse huizen zelfs al digitaal opgezocht worden via de website www.huizenonderzoekbrugge.be. Ook de aanmaak van de digitale beeldbank biedt vele mogelijkheden (zie ondermeer www.beeldbankbrugge.be, www.beeldbankgent.be of www.beeldbankmechelen.be).

¹⁰⁹⁴ Inspirerende voorbeelden zijn voor Oudenaarde: BISSCHOPS (2006), *Leven aan de rand?*; DEBONNE & LACHAERT (2007), *Middeleeuws huis*; voor Kortrijk: DEBONNE (2005), *Middeleeuwse huiskelders*; voor Veurne: LEHOUCK (2001), *Onder de deklaag*; LEHOUCK (2002), *Verstedelijkingsproces*; LEHOUCK & VAN ACKER (-), *Spelden in een hooiberg* (ter perse); voor Frans-Vlaanderen: CLABAUT (2000), *Caves médiévales*; CLABAUT (2007), *Caves de Douai*; voor de Brabantse steden: FRANCOIS (2001), *Middeleeuwse woningbouw*.

¹⁰⁹⁵ CRAMER (1993), *Handbuch der Bauaufnahme*; STENVERT & VAN TUSSENBOEK (2007), *Inleiding*. Inspirerende standaardwerken op het vlak van huizenonderzoek en bouwgeschiedenis in Nederland zijn onder meer TEMMINCK GROLL (1963), *Middeleeuwse stenen huizen*; MEISCHKE & ZANTKUIJL (1969), *Nederlandse woonhuis*; VAN WEZEL (1988), *R. Meischke*; van ENGELHOFEN (2005), *Middeleeuwse huizen*; VAN DRUNEN (2006), *'s-Hertogenbosch*.

¹⁰⁹⁶ *Patrimoine monumental* (1989), *Patrimoine monumental* (1993) en *Patrimoine monumental* (1994) (Franstalige versie, uitgegeven door Pierre Mardaga, Éditeur).

De oorzaken van deze lacune zijn mijns inziens *legio*. De aanzet tot bouwkundig en huizenonderzoek wordt meestal gegeven door twee stimulerende factoren: de aanwezigheid van ‘interessante’ gebouwen en de intresses van de (actuele) eigenaars. Brussel oogt eerder een moderne dan een oude stad, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Gent en Brugge die veel ouder ogen. De verwachting dat er minder oude en spectaculaire dingen teruggevonden kunnen worden, kan het huizenonderzoek misschien afgeremd hebben.

Ten gevolge van de grote stedenbouwkundige werken in de 19^e en 20^e eeuw is het private gebouwenbestand in de Vijfhoek grondig aangetast. Er bestaat een enorm scheefgetrokken verhouding tussen de oppervlakte aan private en publieke bebouwing. In dit licht is het evident dat de aandacht hoofdzakelijk uitgegaan is naar de bestaande publieke gebouwen. Het bestaande publieke gebouwenbestand – hoofdzakelijk 19^e- en 20^e-eeuwse bouwwerken – is dan ook redelijk goed bestudeerd.

Daarnaast is er een archiefprobleem. Niet dat het aan geschikte bronnen ontbreekt, integendeel, de grote massa weinig of niet ontsloten bronnen zorgt juist voor een afschrikkend effect. Het ontbreken van een goede handleiding voor huizenonderzoek en van een uitgewerkte onderzoeksmethode vormen enorm grote hinderpalen.

Ten derde mag waarschijnlijk ook een verwijtende vinger uitgestoken worden in de richting van de historici. Tot voor kort schonken zij bitter weinig aandacht aan het bouwkundig en huizenonderzoek. In de weinige bouwkundige studies eisen zowel resterende als verdwenen publieke gebouwen de hoofdaandacht op.¹⁰⁹⁷ Onderzoek van private huizen kwam vaak in de wetenschappelijke marge terecht en wordt bijzonder weinig geciteerd.¹⁰⁹⁸ Meestal kaaptten de semi-publieke adellijke hoven en kloosterrefuges dan nog de aandacht weg.

¹⁰⁹⁷ Ik beperk me tot het vermelden van werken over middeleeuwse publieke gebouwen: WAUTERS (1841), *Recherches* ; WAUTERS (1842), *Maison du Roi* ; DES MAREZ (1921), *Traité d'architecture* ; SAINTENOY (1932), *Arts et artistes* ; PERGAMENI (1942-1943), *Maison du Roi* ; PERGAMENI (-), *Hôtel de Ville* ; MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis* ; DES MAREZ (1979), *Guide illustré* ; MARTINY (1979), *Architectuur* ; MARTINY (1980), *Architecture des origines à 1900* ; JOORIS (1984), *Architectuur* ; d'HOORE (1991), *Egmont-Arenbergpaleis* ; DE JONGE (1991), *Paleis op de Coudenberg* ; SMOLAR-MEYNART, VANRIE, SOENEN e.a. (1991), *Paleis van Brussel* ; MARTINY (1992), *Architecture civile et militaire* ; VAN NUFFEL (1992), *Standbeelden* ; DE JONGE (1994), *Palais de Charles-Quint* ; SMOLAR-MEYNART (1998), *Palais dominant* ; SMOLAR-MEYNART (1999), *Grands travaux* ; *Kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele* (2000) ; *Eglise Notre-Dame du Sablon* (2004).

¹⁰⁹⁸ MAURIN de NAHUYS (1889), *Notice historique* ; DES MAREZ (1912), *Maison de David Teniers II* ; LEFEVRE & BRIGODE (1937), *Salle souterraine* ; LALOIRE (1952), *Histoire* ; CHEVALIER (1960), *Hôtel Ravenstein* ; de BORCHGRAVE d'ALTENA (1969), *Hôtel Merode-Westerloo* ; de GHELLINCK (1969), *Hôtel Merode-Westerloo* ; MARTINY (1970), *Maison particulière* ; VAN EENHOOGHE & CELIS (1988), *Hof van Hoogstraten* ; SMOLAR-MEYNART (1989), *Hôtel* ; MARTINY (1991), *Maison bourgeoise* ; BUYLE (1994), *Localisation* ; LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques* ; DE JONGE (2000), *Oeuvre disparue* ; de TRAZEGNIES (2002), *Arenbergpaleis* ; DUVOSQUEL (2002), *Hof*

Sinds enkele jaren poogt de *Cel Archeologie* van de Directie van Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest de schade echter in te halen, zowel op archeologisch als op bouwkundig vlak. Ook enkele andere diensten, instellingen en onderzoekers zijn op dit vlak actief. De dienst Historisch Patrimonium van de stad Brussel (onder leiding van Vincent Heymans) bestudeert het stedelijk bouwkundige erfgoed in het kader van restauratieplannen. Krista De Jonge van het departement Architectuur Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening (ASRO) van de K.U.L. schreef verscheidene studies over de voormalige adellijke hoven in Brussel. Heel recent heeft ook de Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie van de V.U.B. zich op het terrein geworpen en werden onder leiding van Dries Tys, Thomas Coomans en Jeannine Lambrechts verscheidene bachelortaken geschreven over de huizenblokken van de Vlaamsesteenweg, Sint-Kathelijnestraat en Zuidstraat.¹⁰⁹⁹

6.1.2 Huizenonderzoek: de huizen blijven hier staan uit gewoonte¹¹⁰⁰

Ik had aanvankelijk de ambitie om een Brusselse methode voor huizenonderzoek uit te werken. Het bilan is gedeeltelijk positief, gedeeltelijk negatief. Positief, omdat dit opzet tot op zekere hoogte geslaagd is. Negatief, omdat het voorlopig niet mogelijk blijkt om via de methode van het regressieve huizenonderzoek af te dalen tot in de Middeleeuwen.

De methodologie werd uitgewerkt aan de hand van één specifieke casus: het private pand Schildknaapstraat n° 49. Het uitgebreide verslag van de resultaten en van de gevolgde methode vindt men terug in bijlage III. In dit punt volgen slechts een summier overzicht, enkele methodologische bedenkingen en conclusies.

De ontrafeling van de geschiedenis van een huis gebeurt meestal via twee pistes.¹¹⁰¹ Aan de hand van de beschikbare historische bronnen wordt enerzijds een overzicht gegeven van de verschillende opeenvolgende bewoners, dat – voor zover mogelijk – wordt aangevuld met aanduidingen over hun sociale status. Daarnaast wordt ook ingegaan op het materiële aspect van het huis. Dat gebeurt door middel van een bouwkundige ontleding, door middel van een morfologische analyse van de parcellering en op basis van cartografisch materiaal.

van Croy-Arenberg ; DUVOSQUEL (2002), *Oude hoven* ; de GHELLINCK (2002), *Maisons* ; HEYMANS (2002), *Maisons de la Grand-Place* ; DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld* ; SOSNOWSKA (2005), *Maison Dewez* ; SOSNOWSKA (2006), *Habitat urbain* ; SOSNOWSKA (2006b), *Étude* ; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*.

¹⁰⁹⁹ TYS, LAMBRECHTS & COOMANS (2007), *Huizenonderzoek*.

¹¹⁰⁰ Citaat uit *Brussel* van Herman de Coninck.

¹¹⁰¹ GENICOT (1978), *Architecture*, p. 15.

Het onderzoek verloopt regressief. Dit betekent dat de aftrap wordt gegeven met de recentere geschiedenis om vervolgens af te dalen in het verleden. Uiteraard is het de bedoeling om zo ver mogelijk in de tijd terug te keren. Achter deze werk- en voorstellingswijze schuilt een dubbele oorzaak. Bij het huizenonderzoek dient de historicus vooreerst te vertrekken van het bestaande pand en haar huidige ligging. Stap voor stap wordt teruggekeerd in de tijd via allerlei bevolkingstellingen en verkoopakten. Daarnaast geldt in dit soort onderzoek vaak de ijzeren wet dat de recentste gegevens ook de meest betrouwbare zijn. Hoe verder men in de tijd afdaalt, hoe meer problemen men tegenkomt en hoe meer veronderstellingen er moeten worden gemaakt.

Vervolgens wordt in de 'echte' historische bronnen gedoken. Dat resulteert in de opstelling van bewonersprofielen vanaf het einde van de 18^e eeuw. Deze gegevens mogen als zeer betrouwbaar doorgaan. Voor de 17^e- en 18^e-eeuwse geschiedenis van het huis vormden de reeks wijkboeken de voornaamste bron. Zowel het opzoeken als het interpreteren van de vele akten die in deze registers werden opgetekend, zorgt voor niet te onderschatten puzzelproblemen.

Het zal in vele gevallen mogelijk zijn om aan de hand van de huisnummers de geschiedenis van een Brussels pand te retraceren tot in het midden van de 18^e eeuw. Toch moeten bepaalde valstrikken worden vermeden. Indien men huizen vroeger in de tijd wil terugvinden, dan kan men geen beroep meer doen op huisnummers. Voordien lokaliseerde men gebouwen ten opzichte van hun onmiddellijke omgeving. Dit systeem bestond reeds sinds de 13^e eeuw en bleef dus tot diep in de 18^e eeuw in gebruik.

Daaruit volgt de belangrijke waarschuwing om niet enkel oog te hebben voor het pand zelf. Uiteraard zijn de bouwkundige elementen die vermeld werden in de akten van groot belang bij de identificatie. Hoe verder men echter in de tijd opklimt, hoe meer men gestandaardiseerde en gesimplifieerde uitdrukkingen ontmoet. Daarom is het belangrijk om ook oog te hebben voor de ruimtelijke situering van het pand ten opzichte van de onmiddellijke omgeving, vooral ten opzichte van aanpalende gebouwen.

De akten uit de oudste serie wijkboeken klimmen meestal op tot het midden van de 17^e eeuw, hoewel men er ook enkele oudere akten in terugvindt. Geluk wordt hier een bepalende factor. De gegevens uit de wijkboeken kunnen in confrontatie worden gebracht met enkele bewaarde penningkohieren van het einde van de 17^e eeuw.

Meestal raakt men het spoor van de panden in de 17^e eeuw bijster. Verder opklimmen in de tijd is voorlopig onmogelijk, zeker ook omdat voor de 15^e en 16^e eeuw zeer weinig documenten toegankelijk zijn. Deze periode vormt vooralsnog een 'zwart gat' in de ruimtelijke geschiedenis van Brussel. Maar de situatie is mijns inziens niet uitzichtloos.

Een nieuwe ontsluiting van de archieven van het notariaat zou wellicht een hele stap vooruit betekenen.¹¹⁰²

Indien men zich toch wil inlaten met het middeleeuwse huizenonderzoek, dan is een specifieke heuristiek vereist. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de archieffondsen van en over publieke gebouwen, bestaan er geen aparte fondsen over private gebouwen. Er zijn weliswaar enkele uitzonderingen, maar dan gaat het meestal om archieven van bekende of opvallende private gebouwen, zoals adellijke hoven.¹¹⁰³ Voor de meeste middeleeuwse private gebouwen bestaat er geen rechtstreekse toegang tot de bijhorende archiefstukken, vermits op voorhand gewoonlijk niet geweten is wie de middeleeuwse en latere eigenaars, bezitters, gebruikers, rechthebbenden en bouwheren waren.

Daarenboven werden de meeste Brusselse archieffondsen chronologisch in plaats van geografisch – per straat of perceel – gerangschikt. Enkel de archieffondsen van het Archief OCMW-Brussel vormen hierop een uitzondering.¹¹⁰⁴ Als derde grote struikelblok geldt de hogerop toegelichte wijze van lokalisatie, die gedurende heel het Ancien Régime in gebruik bleef. De ligging van een goed werd verduidelijkt door te verwijzen naar opvallende aanknopingspunten enerzijds en aanpalende goederen anderzijds.

Het methodologische gevolg is drieledig. Ten eerste moet de ruimtelijke afbakening van het onderzoeksveld worden opengetrokken van het individuele pand naar een ruimer gebied. In de meeste gevallen volstaat het om uit te zoomen tot het niveau van de middeleeuwse straat waarin het pand lag, alhoewel men soms ook een gehele buurt in rekening moet brengen. De huizen die in de nabijheid van kerken of stadspoorten lagen, werden in eerste instantie ten opzichte van die aanknopingspunten gelokaliseerd, zonder dat er sprake was van straten.¹¹⁰⁵ In het concrete geval van het pand

¹¹⁰² Het archieffonds *Notariële archieven van het Brussel Gewest* is momenteel geklasseerd en ontsloten op basis van de namen van de notarissen (LAURENT & VANRIE (1999), *Notariële archieven*). Via dit archieffonds kan het ‘zwarte gat’ met de middeleeuwse periode worden overbrugd. Daarvoor is het noodzakelijk om te beschikken over een toegang tot de inhoudelijke gegevens van de notariële akten (namen van de contractanten, goederen en topografische elementen).

¹¹⁰³ Jean-Marie Duvosquel ontdekte bijvoorbeeld een archieffonds met betrekking tot het Brusselse *hof van Croy* op de *Coudenberg*, waaruit hij een grote reeks documenten publiceerde (DUVOSQUEL (2001), *Documents*).

¹¹⁰⁴ De charters van de liefdadigheidsinstellingen die in het Archief OCMW-Brussel worden bewaard, werden alfabetisch gerangschikt volgens de locatie van de goederen waarop ze betrekking hebben. Wanneer men weet dat een bepaalde instelling goederen bezat in een bepaalde straat, levert dit dus een grote tijdswinst op. Meestal is het echter niet op voorhand duidelijk waar de goederen van de instellingen zich bevonden. De charters van de instellingen waarvan de archieven zich in het RABHG bevinden, zijn nagenoeg allemaal chronologisch gerangschikt (soms zijn de enveloppes weliswaar voorzien van een aanduiding in verband met de ligging van het goed).

¹¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld BRON 34: *domistadium unum situm in oppido Bruxellense super Frigidum Montem* (11 mei 1263) ; BRON 106: *een hofstat met enen huse dair op staende gelegen buten de Laken poorte dair Jan de Nettebreider nu inne*

Schildknaapstraat n° 49 moet het onderzoeksveld bijvoorbeeld worden verbreed tot de *Lange Ridderstraat* en een stuk van de *Vleeshouwersstraat*.¹¹⁰⁶

Gelukkig beschikt het ASB sinds een 4-tal jaar over een zeer interessante meta-bron die het middeleeuwse huizen- en stratenonderzoek enorm kan vergemakkelijken: de 'fichier Godding'. In het kader van zijn studie naar het middeleeuwse grondrecht van Brussel¹¹⁰⁷ stelde Philippe Godding een fichier van ca. 5000 Brusselse goederen samen. De gegevens zijn in hoofdzaak afkomstig uit de schepenbrieven en goederenregisters en lopen bij benadering van het midden van de 13^e tot het midden van de 15^e eeuw. Philippe Godding ordende zijn fichier per straat en buurt. Via dit 'hulpinstrument' kunnen de interessante akten dus sneller worden geselecteerd en opgespoord.

Binnen het ruimere onderzoeksgebied moeten zoveel mogelijk ruimtelijke elementen worden verzameld, die men dan als puzzelstukken in elkaar moet passen. Pas wanneer de grote puzzel min of meer is gevormd, kan men dan hopelijk via een trechtersysteem inzoomen tot het specifieke pand.¹¹⁰⁸ Desalniettemin blijft het onderzoek van middeleeuwse huizen en percelen in het 'luchtledige' hangen. Zolang de materiële of archivalische continuïteit afwezig blijft, kan men de onderzoeksresultaten ruimtelijk niet verankeren.

Ook bij het cartografisch onderzoek wordt regressief gewerkt. De 19^e- en 20^e-eeuwse perceelsplannen kunnen al heel wat gegevens verschaffen over de ruimtelijke inbedding van het pand. Helaas worden private huizen slechts op zeer weinig plannen afgebeeld. Als men al gebouwen gedetailleerd tekende, dan waren dit hoofdzakelijk markante aanknopingspunten, zoals kerken, adellijke hoven en publieke gebouwen.

Toch kunnen een aantal oude stadsplannen nuttige informatie verschaffen over de vroegste geschiedenis en de onmiddellijke omgeving van het private huis.¹¹⁰⁹ De 19^e-eeuwse perceelsplannen vormen vanzelfsprekend een onmisbare bron. Hogerop werd

woont neven de goide des voirseit Jans Heeren in beiden siden (11 januari 1358) ; BRON 136: *beneden in den steen van Cochelberghe bi Senter Claes te Aerts goeden wert vorseit* (14 juli 1373).

¹¹⁰⁶ Aangezien deze straat aanvankelijk ook kortweg *Ridderstraat* werd genoemd, moet ook deze naam worden weerhouden. Het pand Schildknaapstraat n° 49 lag daarenboven vrij dicht bij het kruispunt met de *Vleeshouwersstraat*. Informatie over het hoekhuis kan worden gevonden door ook deze straat in het onderzoek te betrekken.

¹¹⁰⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*.

¹¹⁰⁸ Deze methode pas ik momenteel toe op de regressieve studie van de buurt van de Lakensestraat, die wordt uitgevoerd in het kader van de opgravingscampagne van het Arme Klarenklooster in 2004-2006 (zie onder meer VANNIEUWENHUYZE (2007), *Middeleeuwse wijk* ; VANNIEUWENHUYZE (2007b), *Middeleeuwse wijk* ; VANNIEUWENHUYZE (2007), *Aanknopingspunten, straten en burenen*).

¹¹⁰⁹ Ik heb de weergave van het pand Schildknaapstraat n° 49 en de naburige omgeving op de aangehaalde stadsplannen bestudeerd in de bijlage (zie bijlage III).

aangetoond dat ook de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg interessante structurele gegevens kan opleveren over 16^e-eeuwse bouwblokken, perceelstructuren en huizen. Het stadsplan van Jacob van Deventer brengt daarentegen weinig of geen gegevens aan het licht over individuele huizen en percelen, tenzij het om markante gebouwen gaat.

6.1.3 Conclusie: een verschroeiende keuze?

De onderzoeker van de middeleeuwse huizen en percelen staat dus voor een lastige keuze. Ofwel opteert hij voor een analyse in het 'luchtledige', waarbij hij rekening moet houden met het ontbreken van vaste ruimtelijke en materiële ankerpunten. Voorlopig blijft hij genoodzaakt het middeleeuwse systeem van de 'relatieve, horizontale, geografische lokalisatie' te blijven hanteren in plaats van ons hedendaagse systeem van de 'formele, verticale, piramidale lokalisatie'.¹¹¹⁰

Historische, archeologische en cartografische bronnen ontbreken om van systeem te wisselen. Een onderzoeksproject rond de reconstructie van het middeleeuwse kadaster, gekoppeld aan een vectorisatie van de 19^e-eeuwse perceelsplannen, zou een enorme stap voorwaarts betekenen.

Als alternatief wordt daarom vaak geopteerd voor een meer thematische benadering van gebouwen en percelen. Dit betekent dat er wordt afgestapt van de behandeling van individuele huizen, percelen en bouwblokken. In de plaats daarvan selecteert men één of meerdere types, die dan systematisch worden bestudeerd. Deze onderzoekspiste komt aan bod in de volgende punten, waarin de middeleeuwse stedelijke torens worden behandeld. Het is uiteraard ook mogelijk om de stedelijke ruimte en de stadsontwikkeling te benaderen vanuit de studie van andere gebouwtypes, zoals bijvoorbeeld gasthuizen/hospitalen, burchten en kastelen tot zelfs onderdelen van gebouwen zoals kelders, galerijen of sanitaire voorzieningen.¹¹¹¹

¹¹¹⁰ VANNIEUWENHUYZE (2007), *Aanknopingspunten, straten en burens*.

¹¹¹¹ Voor de gasthuizen/hospitalen, zie onder meer CRAEMER (1963), *Hospital*; BONENFANT (1965), *Hôpitaux*; de congresbundel *Hospitalen* (2007), met onder meer MARÉCHAL (2007), *Naissance*; DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*. Voor de burchten en kastelen, zie onder meer DE MEULEMEESTER (1990), *Karolingische castra*; DE JONGE (1991), *Europese context*; BLIECK, CONTAMINE, FAUCHERRE & MESQUI (2002), *Le château et la ville*; de WAHA (2002), *Monde* en de publicatie van de akten van het tweejaarlijkse congres over castellologie *Château Gaillard*. Voor de kelders, zie onder meer LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*; CLABAUT (2000), *Caves médiévales*; DEBONNE (2005), *Middeleeuwse huiskelders*; CLABAUT (2007), *Caves de Douai*. Voor de galerijen, zie LETOR, LOIR & ROSILLON (2002), *Galerie*. Voor de sanitaire voorzieningen, zie BILLEN & DECROLY (2003), *Kleinste kamertjes*.

6.2 Een ‘type’-voorbeeld: torenbouw in middeleeuws Brussel

6.2.1 Inleiding

Hoogbouw en stad gaan hand in hand. In de huidige wolkenkrabbertijd lijkt dit een evidentie, maar ook in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving nam hoogbouw een prominente plaats in. Een blik op de iconografie volstaat. Bijna alle oude stadszichten kenmerken zich door een torenskyline. De vele romaanse en gotische kerkgebouwen, belforten, stadhuizen en burchten die nog steeds overeind staan, wijzen in dezelfde richting.

Als één schilderij uitdrukking geeft van de voormalige torenskyline van Brussel, dan is het wel het 17e-eeuwse stadszicht van Brussel van Jean-Baptist Bonnecroy (zie figuur 6.1). De verticaliteit van de stedelijke bebouwing is op dit schilderij tot in het extreme uitgewerkt. De grote torens werden buitenproportioneel weergegeven, het stadhuis en de Sint-Niklaastoren op kop. Ook de stadspoorten op het voorplan en de kerktorens vallen op door een scheefgetrokken schaalverhouding.

Wanneer men het schilderij iets nauwkeuriger bekijkt, kan men nog een veelvoud aan torenvormen waarnemen: kleinere kerktorens, omwallingtorens, private torens van adellijke en patricische hoven, traptorens, enzovoort (zie figuur 6.2). De verticaliteit wordt echter ten top gedreven door de honderden uitstekende schouwen en puntgevels. Op deze manier kreeg bijna elk afgebeeld huis, hoe klein ook, haar eigen torentje.

Het schilderij zette me aan tot een torenzoektocht. Verschillende vragen doken daarbij op. Wat zette de middeleeuwse stedeling ertoe aan om torens te bouwen? Wat voor torens werden er gebouwd? Wat kunnen die torens onthullen over de structuur en ontwikkeling van de stedelijke ruimte en samenleving? In de volgende punten tracht ik daarop een antwoord te formuleren.

Uiteraard is het eerst noodzakelijk te weten welke torens er in het middeleeuwse Brussel zoal werden gebouwd. Daarom volgt hier eerst een overzicht van de bouwchronologie van enkele van de belangrijkste torens van het middeleeuwse Brussel.¹¹¹² Deze gegevens worden dan verderop gebruikt bij de bespreking van de torenfuncties en -symboliek.

¹¹¹² Hogerop kwamen de torens van de stadsomwallingen al aan bod.

6.2.2 De vijf torens van de Sint-Goedelekerk¹¹¹³

Een zoektocht in de huidige Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal levert in totaal zes middeleeuwse torens op. Het gebouw mag opgevat worden als een ‘stenen ui’. Het pellen van die ajuin – van buiten naar binnen – leidt tot de ontdekking van oudere structuren. Dankzij de archeologische opgravingen en een zoektocht in het iconografische materiaal worden de resterende puzzelstukjes van de bouwchronologie ingevoegd. De historische bronnen helpen om de opeenvolgende bouwcampagnes te kaderen.

De oudste bouwkundige sporen die tot hiertoe binnenin de kathedraal werden aangetroffen, dateren uit de 11^e eeuw. Vooral het transept en de viering zijn belangwekkend en waren karakteristiek voor de 11^e-eeuwse collegiale en kloosterkerken. De opgravingen hebben enkel de funderingen van muren en pijlers kunnen blootleggen, vermits de gotische kerk op hetzelfde niveau gebouwd werd als de romaanse. De massiviteit van deze onderbouw was zeer opvallend. Deze vaststelling zette de archeologen ertoe aan om er de aanwezigheid van een vieringtoren uit af te leiden.¹¹¹⁴ Dit zou dan in elk geval getuigen van een bouwkundige invloed vanuit het bisdom van Kamerijk en het Scheldebekken, waar dergelijke vieringtorens vaak voorkwamen.¹¹¹⁵

In een tweede bouwphase werd aan de romaanse kerk een monumentale westbouw¹¹¹⁶ toegevoegd. Dit getuigt dan weer eerder van invloeden uit het Oosten (Rijn- en Maasland).¹¹¹⁷ De *Sint-Goedelekerk* biedt op die manier een treffend overzicht van de evolutie waarbij de centrale vieringtoren door de eeuwen heen naar de westkant van

¹¹¹³ Gebaseerd op onder meer MAERE (1925), *Église Sainte Gudule* ; BRIGODE (1938), *Fouilles* ; DE RIDDER (1992), *Sint-Goede* ; BONENFANT, FOURNY & LE BON (1998), *Fouilles archéologiques* ; BONENFANT (2000), *Op zoek* ; BRAL (2000), *Gotische kathedraal* ; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2005), *Met zicht op Brussel*.

¹¹¹⁴ BONENFANT, FOURNY & LE BON (1998), *Fouilles archéologiques*, p. 231 ; BONENFANT (2000), *Op zoek*, p. 64.

¹¹¹⁵ “Ce dernier village [Veltem] est situé presque exactement au milieu du Brabant ; il marque aussi, semble-t-il, la limite approximative d’une zone architecturale. Depuis ce point, subitement, la silhouette des églises va changer, et le voyageur qui poursuit sa route vers Bruxelles et jusqu’en Flandre rencontrera maintenant très fréquemment des églises d’un autre type avec la tour posée entre le chœur et la nef, des églises à clocher central. Il est important de remarquer parallèlement que Velthem est la dernière paroisse qui relevait de la juridiction spirituelle de l’évêché de Liège, et qu’au sortir de ce village passe la frontière religieuse du diocèse de Cambrai.” (THIBAUT de MAISIÈRES (1934), *Églises brabançonnnes*, pp. 166-167). Zie ook JOORIS (1984), *Architectuur*, p. 68.

¹¹¹⁶ Het Duitse jargon is *Westbau* of *Westwerke*. In Nederland spreekt men over westerblok, in Frankrijk over *massif occidental* of *avant-corps occidental* (BRIGODE (1938), *Fouilles*, p. 201 ; TER KUILE (1946), *Torens*, p. 6).

¹¹¹⁷ BRIGODE (1938), *Fouilles*, pp. 195-196, 201, 203 & 206 ; GHISLAIN (1975), *Westbouw*, passim ; VERBESSELT (1987), *Architectuur en beeldhouwkunst*, p. 175 ; DE RIDDER (1992), *Sint-Goede*, p. 46.

het gebouw zou verschuiven. Tijdens de gotiek bereikte deze ontwikkeling haar apotheose met torens die enkel nog werden aangebouwd tegen de westgevel en waarbij de noordelijke en de zuidelijke ingangen van de kerk werden geruggensteund door imponerende westportalen. Achter deze evolutie schuilde ongetwijfeld een boeiende, maatschappelijke dynamiek.

De aanleg van de laat-romaanse westbouw was de tweede stap in deze evolutie. De vermoedelijke vieringtoren kreeg concurrentie van een nieuw torencomplex aan het westelijke uiteinde van de kerk. Opgravingscampagnes in 1937 hebben het mogelijk gemaakt om het grondplan van deze toevoeging te reconstrueren en een hypothese voorop te stellen over de romaanse westbouw (zie figuur 6.3a en 6.3b).¹¹¹⁸ In het midden bevond zich een bijna perfect vierkanten ruimte, die aan weerskanten geflankeerd werd door ronde trapkokers. Toegangsdeuren werden niet teruggevonden. Simon Brigode dateerde de aanleg van de westbouw in de loop van de tweede helft van de 12e eeuw of in het begin van de 13e eeuw.¹¹¹⁹

Ik hanteerde hier opzettelijk de term ‘torencomplex’ omdat het een open vraag blijft om hoeveel torens het in feite ging: één centrale, massieve toren of twee laterale, slanke traptorens? Simon Brigode – die de opgravingen van de westbouw leidde – sprak stevast over ‘la tour romane’.¹¹²⁰ In de historische bronnen was er ‘slechts’ sprake van één enkele toren.¹¹²¹ Enkele 13e-eeuwse zegels en muntstukken – de enige iconografische bronnen voor de westbouw – beelden een massief torenblok, geflankeerd door twee smalle traptorentjes af.¹¹²²

Kort na de romaanse uitbreiding met de westbouw werd gestart met de gotische metamorfose van de *Sint-Goedelekerk*. In de middeleeuwse bouwpraktijk kwam het echter zelden voor dat oude gebouwen eerst volledig met de grond gelijk werden gemaakt. Meestal zocht men binnen de bestaande structuren of restanten naar uitbreidingsmogelijkheden die men in architecturale harmonie trachtte te brengen met de toegevoegde elementen. De continuïteit van de site speelde hierbij een zeer belangrijke rol. Bij de kerkelijke bouwkunst manifesteerde deze continuïteit zich op juridisch (de rechten op het gebouw), op praktisch (het verloop van de kerkelijke

¹¹¹⁸ BRIGODE (1938), *Fouilles*, pp. 193 & 197-198.

¹¹¹⁹ BRIGODE (1938), *Fouilles*, p. 210.

¹¹²⁰ BRIGODE (1938), *Fouilles*, passim.

¹¹²¹ Zie bijvoorbeeld *altare Sancti Pauli prope turrim* (1384) ; *in novo opere, juxta turrim* (1403) ; *in cono ecclesie nostre Sancte Gudile supradicte juxta turrim* (1442) (BRIGODE (1938), *Fouilles*, pp. 187 & 189).

¹¹²² BRIGODE (1938), *Fouilles*, pp. 198-200 ; GHISLAIN (1975), *Westbouw*, pp. 56-57. Desalniettemin moet men oppassen met deze bronnen. De afbeeldingen van enkele zegels stemmen immers niet overeen met de resultaten van de opgravingen.

diensten en functies), maar bovenal ook op religieus vlak (de continuïteit van de cultusplaats)¹¹²³:

“Il était important de conserver le monument auquel s’attachait un sentiment de vénération.”

Gedurende méér dan twee eeuwen werd de *Sint-Goedelekerk* stukje voor stukje vervangen en uitgebreid. Eerst werd het koor onder handen genomen. De oude romaanse crypte werd onthoofd en gedempt. Daarbovenop kwam een nieuw koor met kooromgang en straalkapellen. Dan volgde het schip. Een aanzienlijk bredere zijbeuk langs de zuidkant werd voltooid aan het einde van de 13^e eeuw. Rond 1350 volgde de noordkant.

De westbouw bleef als laatste romaanse restant te midden van de nieuwe gotische kerk overeind tot in het eerste kwart van de 15^e eeuw.¹¹²⁴ Tussen 1415 en 1443 werd een nieuwe westgevel in gebruik genomen. Om de uitbreiding van het schip mogelijk te maken, werden de hoektorens van de romaanse westbouw tot op een hoogte van 3 m gesloopt. Sindsdien fungeren ze als fundering voor twee slanke gotische zuilen van de gotische middenbeuk. De romaanse verbindingsmuren konden geen onmiddellijke funderingsfunctie vervullen en werden afgeknot tot op 1 of 2 m.

De gotische westgevel kreeg voor het eerst een open uitwerking met drie monumentale portaalopeningen en een roosvenster. Boven elk zijportaal kwam een monumentale toren van een kleine 70 m hoog (zie figuur 6.4). Het zuidelijke exemplaar werd als eerste voltooid. De klokkenkamer was af in 1451. In de bronnen sprak men van de ‘oude toren’ (*oude torre*). De noordertoren werd afgewerkt tussen 1475 en 1480.¹¹²⁵

De stoere gotische *twin towers* worden gekenmerkt door een sobere en strenge vormtaal en worden ondersteund door forse steunberen.¹¹²⁶ De draaitrap bevindt zich in een afzonderlijke koker aan de buitenzijde van het vierkanten torenoppervlak. Architectonisch gezien zorgden ze de kokers voor een bijkomende ondersteuning. Aan de binnenzijde van de kerk konden de torens terugvallen op de dragende kracht van het schip. Een zuil dubbel zo breed als de andere pilaren van de middenbeuk was voldoende om het gevaarte te ondersteunen. Binnen de kerk is dit de enige aanwijzing die de aanwezigheid van de torens laat vermoeden.

¹¹²³ COMMUN (1844), *Histoire*, p. 197.

¹¹²⁴ BRAL (2000), *Gotische kathedraal*, p. 99.

¹¹²⁵ BRAL (2000), *Gotische kathedraal*, p. 99.

¹¹²⁶ Dit is een karakteristiek element in de laatgotische torenarchitectuur, dat quasi volledig afwezig was in de vroegere stijlen (TER KUILE (1946), *Torens*, p. 39).

Tot slot bezat en bezit de Sint-Goedelekerk nog een vijfde toren: het houten klokkentorentje boven het transept. In de historische literatuur wordt er bijna met geen woord over gerept.¹¹²⁷ Het vieringtorentje wordt nochtans op alle oude iconografische bronnen afgebeeld, zelfs op het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

De meest interessante weergave bevindt zich in het 15^e-eeuwse getijdenboek van Margareta van York (zie figuur 6.5). Het torentje werd dus zeker in de 15^e eeuw aangelegd. Aanvankelijk bezat het opengewerkte zijwanden, waarbinnen een klokje hing. Misschien vormde het een architecturale herinnering aan de romaanse vieringtoren? Het is niet duidelijk welke precieze functie de klok bezat.

Rond het midden van de 15^e eeuw bereikte de *Sint-Goedelekerk* haar huidige dimensie. Er werden later nog wel barokkapellen tegenaan gebouwd¹¹²⁸ en in de 19^e eeuw werden de buitengevel en het interieur nog met een neogotische laag overgoten, maar er veranderde wezenlijk niets meer aan de omvang van het gebouw. De hoogte, de breedte en de diepte van het gebouw lagen vast omstreeks 1450.

6.2.3 De verborgen en barokke torens van de Kapellekerk¹¹²⁹

De geschiedenis van de Kapellekerk is een moeilijke puzzel. Hier en daar vindt men stukjes architectuurgeschiedenis, legenden en mirakelverhalen, feiten en historische figuren, maar nergens een coherent verhaal. De pastoors J.J. Commun (1844) en Eugène Boeckx (1928) ondernamen weliswaar een poging, maar verloren zichzelf in een overdreven anekdotisch betoog, waarbij hun religieuze achtergrond vaak nadrukkelijk kwam bovendrijven.¹¹³⁰ De tentoonstellingscatalogus *Een kerk en haar geschiedenis. De Kapellekerk te Brussel 1134-1984* benadert de wetenschappelijkheid nog het dichtst.¹¹³¹

De Kapellekerk is grotendeels gespaard gebleven van de ‘monumenten hype’ in de tweede helft van de 19^e eeuw. Dit kan de grote afwezigheid van bouwkundige studies over de kerk verklaren. Op enkele korte nota’s van historicus-archeoloog A.G.B. Schayes

¹¹²⁷ Ik vond enkel gegevens terug over de veelvuldige restauraties, ondermeer in de 18e, 19e en 20e eeuw (CLAES & BOLLAERTS (2000), *Restauratie*, pp. 115-117).

¹¹²⁸ Zie onder meer MAERE (1925), *Église Sainte Gudule*, pp. 74-85 ; LEFEVRE (1934), *Chapelle expiatoire* ; BERTELS, CALLENS & FREDRICX (2000), *...Omnia excedit* ; BRAL (2000), *Gotische kathedraal*, pp. 100-103.

¹¹²⁹ Gebaseerd op BOECKX (1928), *Notre-Dame de la Chapelle* ; LEMAIRE (1942), *Transept et chœur* ; JOORIS (1984), *Architectuur* ; VAN NUFFEL (1984), *Historisch overzicht*.

¹¹³⁰ COMMUN (1844), *Histoire* ; BOECKX (1928), *Notre-Dame de la Chapelle*.

¹¹³¹ *Kerk en haar geschiedenis* (1984).

na¹¹³² werd tot hiertoe over de Kapellekerk slechts één enkel kort overzichtsartikel gepubliceerd.¹¹³³ Weliswaar schreef Raymond Lemaire in de jaren 1940 een weinig toegankelijk proefschrift over het transept en het koor van de kerk.¹¹³⁴

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de torens van de Kapellekerk tot hiertoe nog niet de aandacht genoten die ze eigenlijk verdienen, noch vanuit historische, noch vanuit archeologisch-bouwkundige hoek. Misschien heeft dit te maken met de wat vreemd aandoende aanblik van de kerk, zoals R. Jacquet bij aanvang van zijn gidsje over de kerk meegaf¹¹³⁵:

“De algemene aanblik van de Kapellekerk onthult het onmiskenbaar gebrek aan eenheid van dit gebouw. De klap op de vuurpijl is echter de klokketoren, die de rijzig opschietende grote westertoren komt bekronen met een eigenaardig bouwsel in barokke meubelstijl.”

De barokke westtoren van de Kapellekerk werkt het gebrek aan eenheid dus in de hand. De deels verdwenen en verborgen vieringtoren speelt een zelfde rol. Net zoals bij de transformatie van de *Sint-Goedelekerk* werden oudere romaanse structuren deels vervangen en deels ingekapseld in een nieuwe kerk met een nieuwe vormtaal.

Zoals hoger al aangegeven, meldde hertog van Brabant Godfried I in 1138 dat hij de eerste steen van de Kapellekerk had gelegd (*in cujus fundamento primus omnium propria manu lapidem posui*).¹¹³⁶ De oudste vermelding van de kerk dateerde van vier jaar vroeger. Ze werd gebouwd op een hertogelijk *allodium* dat in 1134 naast de stad Brussel werd gesitueerd (*Bruxellae oppido adjacens*).¹¹³⁷ Deze ligging weerspiegelde zich waarschijnlijk in de architectuur.

Over het materiële uitzicht en de vorm van de oudste kapel uit het midden van de 12^e eeuw is voorlopig weinig bekend. Het huidige koor bevindt zich misschien wel op de plaats van de oorspronkelijke kapel.¹¹³⁸ Volgens architectuurhistoricus Luc Jooris moet men zich de kapel voorstellen als een kleine, sobere constructie, gebouwd in plaatselijke zandsteen, met een vlakke zoldering, kleine hooggeplaatste vensteropeningen en een halfronde abscons.¹¹³⁹

¹¹³² SCHAYES (1849), *Choeur et transepts*.

¹¹³³ JOORIS (1984), *Architectuur*.

¹¹³⁴ LEMAIRE (1942), *Transept et chœur*.

¹¹³⁵ JACQUET & ROOFTHOFT (1971), *Zavelkerk en Kapellekerk*, p. 22.

¹¹³⁶ BRON 10.

¹¹³⁷ BRON 8.

¹¹³⁸ LEMAIRE (1942), *Transept et chœur*, p. 9.

¹¹³⁹ JOORIS (1984), *Architectuur*, pp. 58-59.

In december 1210 werd de Kapelleparochie opgericht.¹¹⁴⁰ Volgens Raymond Lemaire betekende dit het startsignaal voor de bouw van een nieuwe, grotere kerk (zie figuur 6.6).¹¹⁴¹ Dit gebeurde in de levendige en elegante overgangstijl tussen de romaanse en gotische architectuur, de zogenoemde transitiestijl. Van deze bouwphase bleven enkel het koor, het transept en een gedeelte van de vieringtoren bewaard. Dit zijn de oudste nog waarneembare onderdelen binnenin het huidige kerkgebouw.

Luc Jooris veronderstelde dat begonnen werd met de aanbouw van een schip tegen de oorspronkelijke kapel.¹¹⁴² Het optrekken van het transept sloot hierbij aan. Deze werken zouden plaatsgevonden hebben vóór 1226, aanvangsdatum van de derde bouwphase van de Sint-Goedelekerk. Een stilistische vergelijking van de kapitelen in beide gebedshuizen leidt althans tot deze conclusie. Dit wijst erop dat de bouw van een grotere Kapellekerk géén reactie was op de 13e-eeuwse vergroting van de *Sint-Goedelekerk*.

Bovenop de kruising werd een brede, massieve vieringtoren geplaatst. Misschien was hij vergelijkbaar met de (vermoedelijke) vieringtoren van de romaanse *Sint-Goedelekerk*? In elk geval getuigde ook deze toren van de architecturale wind uit het bisdom van Kamerijk.¹¹⁴³ De vieringtoren van de Kapellekerk is niet helemaal verdwenen, maar werd samen met het schip van de kerk weggemoffeld onder het huidige schilddak en achter een nieuwe gevelbekleding. Hij is enkel waarneembaar mits een geoefend oog. Aan de buitenzijde bevinden zich rond elk van de vier hoeken twee uitstekende hoekpilasters, die samen met de twee tussenliggende pilasters (twee per torenzijde) de toren steunen. Op deze manier werd elke van de vier buitenste torenzijden onderverdeeld in drie verticale vlakken.

Het is niet volledig duidelijk welke hoogte de vieringtoren oorspronkelijk bezat. In elk geval moet de toren veel hoger geweest zijn dan de hoogste rij stenen die zich nu vlak onder het dak bevindt. De weinige nog bewaarde afbeeldingen van de oorspronkelijke vorm tonen langwerpige romaanse schijnvensters, die zich in elk van de hoger vermelde vlakken bevonden (zie figuur 6.7 en 6.8). Van deze vensters is noch langs de binnen-, noch langs de buitenzijde enig spoor te bekennen. Zij bevonden zich dus hoger dan de huidige dakgoot, vermoedelijk op ongeveer dezelfde hoogte als de serie vensters in de huidige westertoren.

¹¹⁴⁰ BRON 24.

¹¹⁴¹ LEMAIRE (1942), *Transept et chœur*, p. 9.

¹¹⁴² JOORIS (1984), *Architectuur*, p. 62.

¹¹⁴³ JOORIS (1984), *Architectuur*, p. 68.

Aan de zuidkant leunt een traptorentje aan, geprangd in de hoek tussen het koor en het transept (zie figuur 6.9).¹¹⁴⁴ Binnenin het transept valt deze kleine toren echter moeilijk waar te nemen. Het benedengedeelte werd in de 16^e eeuw immers omgevormd tot een trefkas, nadat de vieringtoren haar nut verloor. Ook deze kapel werd in 1649 op haar beurt weggemoffeld achter het epitaaf van Charles d'Hovynne.¹¹⁴⁵

Rechts bovenaan in het koor vindt men daarentegen nog een – zonder ladder onbereikbare – opening die uitgaaf op deze traptoren. Het is niet zeker of dit de eigenlijke toegang tot de traptoren was of slechts een mogelijkheid vormde om het vroegere doksaal te bereiken (afgebroken in de 17^e eeuw). Deze vaststellingen zijn echter niet zonder belang voor de bepaling van het torentype.

Het kleine traptorentje bediende de eerste verdieping van de vieringtoren, maar liep niet verder door omhoog. De trappenstructuur van de vieringtoren is dus onderbroken. Indien men verder omhoog wou, diende men de eerste verdieping over te steken vooraleer men in een gelijkaardige trapkoker aan de noordoostelijke zijde verder omhoog kon (zie figuur 6.10). De bovenste traptoren is niet meer zichtbaar langs de buitenzijde en loopt tegenwoordig dood onder het huidige dak. Beide traptorens lijken in elk geval samen met de vieringtoren gebouwd te zijn en stammen dus uit de 13^e eeuw.

De romaanse vieringtoren bezat ongetwijfeld een plat dak. In verscheidene 15^e-eeuwse bronnen wordt gealludeerd op torenwachters die hier geposteed werden.¹¹⁴⁶ De vierzijdige piramide bovenop de toren die op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg en op enkele schilderijen staat afgebeeld, moet een latere toevoeging geweest zijn. Misschien dateert deze bekroning uit de periode waarin de westertoren werd opgetrokken en de vieringtoren haar functie verloor.

Het romano-gotische kerkgebouw uit het begin van de 13e eeuw zou reeds in 1406 grotendeels verwoest zijn door een hevige brand. Althans, dit is de gangbare

¹¹⁴⁴ Dit is de traditionele plaats voor de traptorens van de Brabantse vieringtorens (THIBAUT de MAISIÈRES (1934), *Églises brabançonnaises*, p. 170).

¹¹⁴⁵ LEMAIRE (1942), *Transept et chœur*, p. 23.

¹¹⁴⁶ BRON 186: 2 wechteren op Sinter Claes torre ende 1 ter Capellen (oktober 1405) ; BRON 244: de weekers die op Sinter Claes torren desgelijx ter Capellen opten torre ende in der stad huys gewoonlic sijn te wakenen (22 juni 1445) ; BRON 295: de wechteren, pipen ende trompetten op Sinter Claes torren ende ter Capellen op den torren (s.d.) ; BRON 273: de wachter ter Capellen opden torre (s.d.). Het is onduidelijk wat Raymond Lemaire bedoelde met “la flèche du clocher central édifié au XIII [sic] fut consumée en 1433” (LEMAIRE (1942), *Transept et chœur*, p. 12). Luc Jooris vermeldde dat de vieringtoren in 1433 afbrandde, maar het is al evenmin duidelijk waarop deze bewering gebaseerd is (JOORIS (1984), *Architectuur*, p. 66).

hypothese.¹¹⁴⁷ De Brusselse kronieken vermelden weliswaar een grote brand in de Kapelleparochie op Goede Vrijdag 1405 (14 april 1406 nieuwe stijl), maar zwijgen over de kerk¹¹⁴⁸:

Item, doen men screef MCCCC V was groten brant te Bruesel inder Capellen prochie opten Goeden Vriendach.

Er bestaan immers geen historische noch materiële bronnen – bijvoorbeeld sporen van herstellingswerken of brandschade – die dit kunnen bevestigen. Voorlopig blijft het afbranden van de kerk in 1406 louter een veronderstelling. In de stadsrekening van oktober 1405 worden trouwens loonuitgaven van de wachters op de Sint-Niklaas- en Kapellekerk vermeld.¹¹⁴⁹ Ze werden daar voornamelijk gepositioneerd in het kader van de brandbestrijding.¹¹⁵⁰ Het lijkt misschien absurd dat de kerk door een brand verwoest zou zijn terwijl er zich een wachter op de toren bevond. Toch kwamen dergelijke situaties voor.

Aan het begin van de 14^e eeuw werd de bestaande kerk in elk geval voor een tweede keer uitgebreid, ditmaal in flamboyante laat-gotische stijl. Misschien was de bouwcampagne een gevolg van de vermeende brand, misschien ook niet. De bouwwerken vingen aan met het middenschip (1421-1434), eventueel omdat dit deel het zwaarst getroffen was door de ramp. Herman Van Nuffel bracht de bouw van de middenbeuk echter in verband met het religieuze (en dus ook economische) succes van de mirakeldevotie rond het *Miraculeus corporaal*.¹¹⁵¹ De bewoordingen en vooral de chronologie van zijn betoog bleven echter nogal vaag.

Na afwerking van het middenschip werden de twee zijbeuken gebouwd (1436-1483). Pas aan het begin van de 16e eeuw werd gestart met de bouw van een westertoren (1504). De

¹¹⁴⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 181 ; BOECKX (1928), *Notre-Dame de la Chapelle*, p. 70 ; LEMAIRE (1942), *Transept et chœur*, p. 11 ; BERNARD (1959), *Compte*, p. 248 ; DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Paupérisme*, p. 392 ; JOORIS (1984), *Architectuur*, p. 66 ; VAN NUFFEL (1984), *Historisch overzicht*, p. 15. Een stadsordonnantie van 12 maart 1416 maakt melding van een brand in de Kapelleparochie: BRON 207: *zekeren hofstaden liggende te Bruessele in der Capelle parochie [...], dair her voirmaels huse op plagen te stane ende die nu metten brande afgebernt sijn* (12 maart 1416). Ging het om de brand van Goede Vrijdag 1406? Men liet weliswaar na om de precieze ligging van de getroffen hofsteden te verduidelijken. Volgens A.G.B. Schayes werd het westelijke gedeelte van de kerk door brand verwoest in 1415 (SCHAYES (1849), *Chœur et transepts*, p. 389). Waarschijnlijk was zijn foutieve datering op deze stadsordonnantie gebaseerd.

¹¹⁴⁸ BRON 302.

¹¹⁴⁹ BRON 186: *Item, II wechteren op Sinte Claes torre ende I ter Capellen, van der selver maent XVI s. IIII d. g. vlemsch, valent*

3 s. 3 d. g. (oktober 1405)

¹¹⁵⁰ VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengenen*, pp. 166-167.

¹¹⁵¹ VAN NUFFEL (1984), *Historisch overzicht*, pp. 22-23.

werken werden echter gestaakt in 1508.¹¹⁵² Deze machtige toren bezit dankzij de sterk vooruitspringende steunberen een rank uitzicht (zie figuur 6.11). Diep uitgesneden schijnvensters vlak onder de klokkentoren maken de zware torenmassa licht. Ook hier verdelen pilasters de torenzijden in hoog oplopende vlakken. De westertoren leek/lijkt in veel opzichten op haar romaanse tegenhanger. Kortom, een gotische kopie naar de eerste romaanse toren.

De traptoren bevindt zich rechts van het westportaal en voert langs het doksaal naar het oostelijk triforium. Vervolgens klimt de trap verder op naar het eerste volwaardige torenverdiep. Vanaf deze hoogte treedt er een versmalling van het oppervlak op, zodat de torentrap overschakelt van een aangekleefde naar een interne koker. Deze ‘onderbreking’ van de trapkoker heeft niets meer vandoen met militaire of defensieve motieven. Het is een louter architecturale ingreep om de versmalling van het torenvolume mogelijk te maken.

Oorspronkelijk bezat de westertoren geen bekroning. Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg en op het stadszicht van Uyttersprot eindigt de westertoren op een plat dak (zie figuur 6.12). De romaanse vieringtoren is daarentegen reeds voorzien van het piramidale dak. Vermoedelijk gebeurde er een gedeeltelijke functie-overdracht. De bewaking werd voortaan uitgeoefend vanop de westertoren, terwijl de klokken in de vieringtoren bleven hangen. De westertoren beschikt immers niet over galmgaten in haar stenen gedeelte. Op de 17^e-eeuwse stadszichten verschijnt op de westertoren wel een piramidevormige dakbekroning, uitlopend in een lantaarn en een lange naaldspits.

In de verdere torengeschiedenis van de Kapellekerk zijn nog twee gebeurtenissen van belang. Het bombardement van de stad in 1695 veroorzaakte de vernieling van grote gedeelten van het kerkgebouw. Zowel de 13^e-eeuwse vieringtoren, de piramidale bekroning van de westertoren, als het dak van het middenschip werden getroffen. De restanten van de afgeknotte vieringtoren werden nadien weggemoffeld onder het nieuwe dak van het middenschip. De gerestaureerde kerk werd tevens van een nieuwe gevelbekleding voorzien.

In 1708 ontwierp Antoon Pastorana de huidige barokke klokkentoren bovenop de stenen westertoren. De nieuwe bekroning wijzigde de monumentaliteit van de Kapellekerk zeer ingrijpend. Op deze manier verkreeg de Kapellekerk een barok ‘cachet’.

¹¹⁵² LEMAIRE (1942), *Transept et chœur*, p. 12 ; THIBAUT de MAISIÈRES (1942), *Eglises gothiques*, p. 20 ; JOORIS (1984), *Architectuur*, p. 76.

6.2.4 In het middelpunt van de belangstelling: de stadhuistoren¹¹⁵³

Aan de torengeschiedenis van het Brusselse stadhuis kleefde een grote mythe. Nadat hij tot zijn eigen grote verbazing gemerkt had dat hij de toren niet mooi in het midden van het stadhuis had gepositioneerd, beroofde bouwmeester Jan van Ruysbroeck zich van het leven. Volgens sommigen hing hij zich op, volgens anderen stortte hij zich van bovenop 'zijn' toren naar beneden.

Het merendeel van de historici hecht al geruime tijd geen geloof meer aan dit legendarische verhaal. Verwonderlijk is wel dat slechts weinigen zich geroepen voelden om een alternatieve verklaring voor de asymmetrische torenconstructie te formuleren.¹¹⁵⁴ Bij gebrek aan een valabele tegenoplossing bleef de mythe voortleven. Ironisch genoeg was het wachten op de komst van twee Leuvense historici vooraleer het 'probleem' werd opgelost.¹¹⁵⁵ Maar nog steeds vinden hun bevindingen weinig of geen ingang in de Brusselse geschiedschrijving.

In eerste instantie is het van belang op te merken dat er een dubbele asymmetrie in het gebouw schuilt. Inderdaad, de toren staat niet in het midden van het stadhuis. Maar evenmin bevindt het hoofdportaal zich niet in het midden van de toren (zie figuur 6.13 en 6.14). Kort samengevat kan deze dubbele asymmetrie verklaard worden vanuit de dubbele bouwcampagne van het stadhuis. Een kort overzicht is noodzakelijk om de torengeschiedenis beter te kunnen kaderen.

In de 14^e eeuw deed het steen *de Meerte* dienst als schepenhuis. Vier schepenbrieven uit oktober 1301 maken melding van de verkoop van delen van de woning (*mansio*) *de Meerte* op de *Nedermarkt*. Amman Willem Pipenpoy, die handelde in opdracht van de stad, was de begunstigde.¹¹⁵⁶ Het stenen huis bevond zich op de plaats waar later de linkervleugel van het stadhuis werd opgetrokken. In de loop van de 14e eeuw werden de aanpalende goederen *de Wilde Ever* en *de Meersman* aangekocht om het schepenhuis te vergroten.

¹¹⁵³ Gebaseerd op WAUTERS (1841), *Recherches*; BONENFANT (1935), *Trois chapiteaux*; DES MAREZ (1958), *Guide illustré*; MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*; MARTENS (1966), *Leidraad*; VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen dengen*.

¹¹⁵⁴ Enkel Guillaume Des Marez was er enorm door geïntrigeerd. In de brochure van de tentoonstelling ter gelegenheid van de 500e verjaardag van de bekroning van de stadhuistoren in 1955 werd er echter met geen woord over gerept (*1455-1955. Exposition 500e anniversaire* (1955)).

¹¹⁵⁵ MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*. In dit werk vindt men tevens een uitgebreid historiografisch overzicht terug (MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*, pp. 75-94).

¹¹⁵⁶ BRON 57, BRON 59; BRON 58; BRON 56.

Er bestaan zeer weinig gegevens over de architectuur en het uitzicht van dit primitieve schepenhuis. Guillaume Des Marez stelde een schets op van de goederen die zich oorspronkelijk op het bouwblok van het latere stadhuis bevonden (zie figuur 6.15). Het 14^e-eeuwse schepenhuis bevond zich op de linkerhoek. Sommige historici meenden echter dat er op de plaats van het huis *de Wilde Ever* – ter hoogte van de huidige stadhuistoren – reeds in het midden van de 14^e eeuw een belfort stond. Deze visie werd ontplooid door Guillaume Des Marez en later bevestigd door Victor Tourneur en Paul Bonenfant.¹¹⁵⁷ Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene lieten er echter geen spaander van heel.

Volgens Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene nam de eigenlijke bouwcampagne van het stadhuis pas een aanvang in het begin van de 15^e eeuw. Tussen 1401 en 1421 werden de linkervleugel, de zijvleugel in de huidige Karel Bulsstraat en de belforttoren opgetrokken. Het gebouw was uitgedacht in de vorm van een winkelhaak, waarbij het centrale gedeelte – de huidige linkervleugel – langs beide zijden werd geflankeerd: aan de linkerkant door de zijvleugel, aan de rechterkant door het belfort. Dit belfort werd als het ware in de greep van de linkervleugel verankerd en sproot dus voort uit éénzelfde bouwconcept en –periode.¹¹⁵⁸

Pas in het midden van de 15e eeuw werd ook de huidige rechtervleugel aangelegd. Kort nadien werd de toren bekroond. Vaak werd verwezen naar de eerstesteenlegging door Karel van Charrolais (de latere Karel de Stoute) op 4 maart 1444¹¹⁵⁹ en naar de plaatsing van het Sint-Michielsbeeld op de torenspits op 23 juli 1455.¹¹⁶⁰ De tweede bouwfase moet dus tussen die data worden gesitueerd. In tegenstelling tot de linkervleugel, zijvleugel en het belfort, werden de rechtervleugel en de torenbekroning uitgewerkt in flamboyante gotische stijl (zie figuur 6.16 en 6.17).

¹¹⁵⁷ DES MAREZ (1907), *Ancien beffroi*, pp. 466-467 ; TOURNEUR (1920), *Nouveau texte*, pp. 207-208 ; DES MAREZ (1923), *Architecte*, pp. 95 & 97 ; DES MAREZ (1958), *Guide illustré*, pp. 3 & 13-17.

¹¹⁵⁸ MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*, pp. 99-100.

¹¹⁵⁹ BRON 302: *Item, doen men screef MCCCC XLIII op den IIII^{te} dach van merte doen leyde die jonghe heer van Sarlot den iersten steen om te meerderen der Stadhuys te Bruessel onder den torre daer hy selve steet ghemaect te noerden wert.* Misschien werd bij die gelegenheid ook een tornooi georganiseerd. De kroniek van Foppens berichtte in elk geval over een tornooi op de Grote Markt in 1444: “Il y eut aussi dans le cours de cette année un carroussel des plus superbes, et plusieurs autres divertissements sur le Grand Marché, ordonnez par le duc Philippe-le-Bon ; cette place était remplie de toutes sortes d’arbres fruitiers, comme si c’était verger ; des fontaines de vins rouge et blanc coulaient sans cesse ; deux cent vingt-cinq gentilshommes couraient la lance, le comte de WilleMBERGH et de Montbeilard, le duc de Clèves, les seigneurs de Lalaing et d’Arembergh y brillèrent au-dessus des autres.” (*Tournois* (1838), p. 232)

¹¹⁶⁰ BRON 345: *Als men screef M.III^{te} LV weert den inghel Sinte Machiel ghestelt boven op der stadthuys te Brussel tsanderdachs nae Sinte Marien Magdalenen dach.*

Het is belangrijk om de linkervleugel en de toren te zien als onderdelen van eenzelfde bouwprogramma. Kortom, bij de eerste bouwcampagne in de eerste helft van de 15^e eeuw was er nog niets te merken van de dubbele asymmetrie. De toren sloot de noordelijke hoek van het nieuwe stadhuis af. Rechts daarvan bevonden zich nog de huizen *de Papenkelder*, *de Schupstoel* en *de Moor* (zie figuur 6.18). In 1402 lag het nog niet in de bedoeling om deze terreinen in het bouwplan op te nemen.

De asymmetrische positie van het portaal ten opzichte van de toren was echter al wel aanwezig. Aan de linkerzijde kon de neerwaartse druk van de torenmassa worden opgevangen door de linkervleugel. Het volstond om de torenromp te voorzien van een smalle, linker zijwand. De zware gevels van de aanpalende vleugel zouden de resterende druk dragen. De rechter torenflank stond daarentegen vrij. Het was bijgevolg noodzakelijk dat zwaardere grondvesten in deze leemte moesten voorzien om de druk naar rechts op te vangen. De breedte van de rechtermuur – en bijgevolg, de asymmetrische positie van het portaal – was dus een gevolg van zijn functie als dragende buitenmuur.¹¹⁶¹ Misschien was deze muur aan de buitenzijde overigens ook voorzien van extra steunberen.

De toren werd in de teksten aangeduid als belfort (*dbeelfroot*)¹¹⁶² en was/is opgebouwd uit verscheidene onderdelen (zie figuur 6.19).¹¹⁶³ De torenromp is de vierkante onderbouw die tot even boven de nok van de daken van de vleugels reikt. Er zijn vijf geledingen in aangebracht: het portaal, de eerste verdieping – door Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene ‘register’ genoemd –, de tweede verdieping, een derde verdieping, die gelijkloopt met de spitsbogen of de vensters die de eerste helft van de dakhoogte beslaan, en ten slotte een vierde verdieping, die overeenstemt met de gotische vensters ter hoogte de bovenste helft van de dakhoogte. Daarboven bevond zich het torenhoofd dat aanvankelijk slechts bestond uit twee geledingen.

Naast de stabiliteitsproblematiek kwamen Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene nog met een andere verklaring op de proppen.¹¹⁶⁴ Waarom werden de brede fundamenteen immers niet tot de ondergrond beperkt, om zodoende een volkomen evenwichtig portaal te verkrijgen? Het gegeven dekt vermoedelijk een veel fijnere, middeleeuwse realiteit en verplaatst de aandacht van het portaal naar het zogenoemde ‘register’ op de eerste verdieping. Hier werd het architecturale concept gekoppeld aan politieke imperatieven.

¹¹⁶¹ De argumentatie wordt uiteengezet in MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*, pp. 113-118.

¹¹⁶² BRON 186: *Item, Jan Haermans, van 4 draden berdere van 8 voeten ende 1 draet van 7 voeten ende 4½ voet berdere van 9 voeten ghelevert, tdac achter dbeelfroot mede te deckene* (oktober 1405).

¹¹⁶³ De terminologie is ontleend aan MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Bouwmeester*, p. 50.

¹¹⁶⁴ MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*, pp. 119-125.

In de late Middeleeuwen werd bijzonder veel belang gehecht aan rechtsverlenende oorkonden. Neergeschreven privileges en ordonnanties vormden een belangrijke legitimiteitsbasis om rechten en verworvenheden te claimen. Een recht verkreeg pas (rechts)kracht wanneer het bestond in de vorm van een fysisch en tastbaar document. Als men het zijn tegenstander wilde bemoeilijken, dan volstond het om diens charters te confisqueren, ongeldig te verklaren of te vernietigen. Er bestaan verscheidene voorbeelden van dergelijke acties in de late Middeleeuwen.¹¹⁶⁵

Deze bekommernis kwam ook op het architecturale vlak tot uiting. De stad had nood aan een beveiligde ruimte waar ze haar privileges en ordonnanties kon bewaren. Naar alle waarschijnlijkheid vervulde het eerste verdiep van het belfort – het ‘register’ – deze rol.¹¹⁶⁶ Daarom werd de ondersteuning van de rechter torenzijde niet onder de grond gestopt, maar liep de brede steunmuur op tot aan het eerste verdiep. De registerkamer kreeg een massief, stenen gewelf en een anderhalve meter dikke achtermuur die – omdat hij geen essentieel steunende functie bezat – enkel verklaard kan worden vanuit beveiligingsimperatieven. Deze ruimte mag daarom opgevat worden als een ‘stenen brandkast’¹¹⁶⁷:

“Bijgevolg was de meest beveiligde plaats binnen de muren van het Brusselse stadhuis ongetwijfeld de torenkamer boven het portaal. Ieder bezoeker kan nu nog zien dat, bij brand of instorting, zij de laatste zou zijn om te begeven.”

Uiteraard kon de bouwmeester ook de linker torenmuur even breed laten aanleggen. Dit zou evenwel impliceren dat de toegangspoort zou versmallen tot een kleinere deur. Het utilitaire karakter van een gebouw of een voorwerp lag de middeleeuwse mens nauwer aan het hart dan een zuiver esthetische overweging. Beide aspecten werden weliswaar zoveel mogelijk met elkaar verzoend, maar het functionele werd nooit geslachtofferd ten voordele van het esthetische.

Om de tweede asymmetrie te verklaren moet een sprong gemaakt worden naar het midden van de 15e eeuw. Met andere woorden, er bestaat geen echt rechtstreeks verband tussen de asymmetrie van het portaal ten opzichte van de toren en de

¹¹⁶⁵ Zie onder meer BOONE (2001), *Législation communale*, pp. 150-151 ; CAUCHIES (2001), *Activité législative communale*, pp. 1-15 ; YANTE (2001), *Législation et préoccupation*, p. 653 ; VANDECANDELAERE (2008), *Opstand* (ter perse).

¹¹⁶⁶ Het begrip ‘register’ komt in de middeleeuwse Brusselse bronnen niet voor. Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene bouwden deze theorie puur en alleen uit op basis van de grote architecturale overeenkomsten tussen het Leuvense en het Brusselse stadhuis. In Gent vond/vindt men een gelijkaardige ruimte terug in de onderste geleding van het Belfort, het zogenoemde *secreet*, waar de stedelijke privileges en kostbare documenten werden bewaard (BAILLIEUL & RAVESCHOT (1984), *Secreet*, p. 37).

¹¹⁶⁷ MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*, p. 122.

asymmetrie van de toren ten opzichte van het gebouw. De sleutel tot de oplossing van het ‘probleem’ wordt aangeboden door het stylistische onderscheid tussen de twee bouwfasen.

Bouwkundig en esthetisch gezien heeft de torensokkel weinig te maken met de torenspits of met de rechtervleugel. De zijgevel, de linkervleugel en de torenromp werden afgewerkt omstreeks 1405. Tot in 1421 werd nog verder gewerkt aan het belfort. Het stadhuis werd op dat ogenblik ongetwijfeld als voltooid beschouwd en misschien zou het ook hierbij gebleven zijn. Toch voegde de stad midden 15^e eeuw een nieuwe vleugel toe.

Dit is slechts ten dele juist. De verhoging van de stadhuistoren vormde het doel, de aanbouw van de rechtervleugel ‘slechts’ het middel.¹¹⁶⁸ In de loop van de jaren 1430 ging het stadsbestuur over tot een reeks noodzakelijke onteigeningen. In 1444 werd gestart met de aanleg van de rechtervleugel. De bouwcampagne werd afgerond met de voltooiing en bekroning van de torenspits in 1455.

Ondertussen was de bouwstijl echter geëvolueerd. De gotiek bereikte in Brabant haar hoogtepunt met een flamboyante, weelderige uitwerking. De nieuwe bouwmeester Jan van Ruysbroeck¹¹⁶⁹ diende rekening te houden met de reeds bestaande elementen van de linkervleugel en de torensokkel. Zijn esthetische ‘vrijheid’ was in zekere zin beperkt. Een identieke vleugel bouwen, zou de nadruk gelegd hebben op de asymmetrie. Het voluit toepassen van de flamboyante laat-gotische stijl zou resulteren in een optische breuk. De gulden middenweg voorzag in een relatief sober gehouden toepassing van laat-gotische stijlelementen. De vensters en de galerijbogen werden bijvoorbeeld breder opengewerkt om de kortere vleugel zoveel mogelijk van de gedrongenheid te redden.

Het architecturale concept van het oorspronkelijke belfort was ongetwijfeld slechts op het eigen volume berekend. De kwetsbaarheid lag aan de rechterkant aangezien de toren daar enkel op een bredere fundering kon steunen en niet kon aanleunen tegen een ander gebouwencomplex, zoals aan de linkerkant het geval was. Het verhogen van de toren zou dit evenwicht in gevaar brengen. Daarom achtte de bouwmeester het nodig om eerst een rechtervleugel te bouwen vooraleer de toren te bezadelen met een extra gewicht.

De voorgevel van de nieuwe rechtervleugel was in de eerste plaats ontworpen als steunbeer voor de toren. De opengewerkte voorgevel zou echter veel van zijn steunende

¹¹⁶⁸ De argumentatie werd uiteengezet in MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*, pp. 167-175.

¹¹⁶⁹ Over Jan van Ruysbroeck verschenen twee biografieën: DES MAREZ (1923), *Architecte* ; MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Bouwmeester*.

functie hebben verloren wanneer hij gewoon tegen de belfortromp werd aangedrukt. Daarom liet de bouwmeester een brede muurdam langs de torenwand metsen tot even boven de dakgoot, zodat de vensters die zich juist naast het belfort bevonden voor de helft blind werden (zie figuur 6.17).

Zodoende krijgt het ‘probleem’ van de asymmetrie een plausibele oplossing. De bouwmeester schiep geen asymmetrie omwille van de asymmetrie. Integendeel, hij poogde ze zelfs te ontwijken. Desalniettemin heiligde het doel de esthetische middelen. In 1401 hield men geen rekening met een mogelijke verhoging van het belfort. Wanneer dit er in het midden van de eeuw toch van kwam, bleek dat de toren te ver naar rechts stond om hem nog in het midden van het gebouw te kunnen brengen, tenminste, zonder verregaande onteigeningen of marktuutbreiding. Het stadsbestuur had de keuze tussen een toren zoals hij was of een prachtiger en hoger exemplaar, dat dan wel niet volkomen in het midden van het gebouw stond. Vermits de toren het doel was, stapte het stadsbestuur over de esthetische bezwaren heen en koos zij voor deze laatste optie.

6.2.5 Een reus op lemen voeten: de verdwenen westbouw van de Sint-Niklaaskerk¹¹⁷⁰

De oudste vermelding van de Sint-Niklaaskerk dateert van 1152, maar er wordt verondersteld dat de kerk reeds in de eerste helft van de 12^e eeuw bestond. Het blijft een open vraag hoe dat bouwwerk er precies uitzag en of het al dan niet van een toren was voorzien. De oudste expliciete vermelding van het bestaan van de *Sint-Niklaastoren* (*ecclesia Sancti Nicolai sub turri*) dateert pas uit 1289.¹¹⁷¹

Op een stomp vieringtorentje na bezit de Sint-Niklaaskerk geen toren meer. Restauratie- en reconstructiewerken aan de voorgevel leidden in de jaren 1950 echter tot de ontdekking van de restanten van een romaanse westbouw (zie figuur 6.20). De opgravingen legden één van de vier hoeken van de romaanse *narthex* (voorhal) bloot, die zuidoostelijk georiënteerd was en zich ter hoogte van de rooilijn van de oude gevel bevond. De noordwestelijke hoek is volledig verdwenen. De andere delen van de

¹¹⁷⁰ Gebaseerd op ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse* ; THIBAUT (1932), *Église Saint-Nicolas*. Het artikel van de pastoor van de Sint-Niklaaskerk E. Remes bevat talloze fouten en werd hier niet gebruikt (REMES (1908), *Église de Saint-Nicolas*).

¹¹⁷¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 108 ; DES MAREZ (1907), *Ancien beffroi*, p. 463 ; THIBAUT (1932), *Église Saint-Nicolas*, p. 85 ; ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 80 ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 29.

westbouw moeten zich onder het plaveisel van de Boterstraat bevinden, als ze tenminste nog bestaan.¹¹⁷²

Op basis van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek dateerde Jean Rombaux de westbouw in de tweede helft van de 12e eeuw.¹¹⁷³ Niet alleen de bouwperiode, maar ook overeenkomsten in stijlkenmerken roepen de verwantschap met de romaanse westbouw van de Sint-Goedelekerk op. Op basis van zijn beperkte onderzoeksresultaten en van de vergelijking met de Sint-Goedelekerk heeft Jean Rombaux toch getracht om de omvang en het grondplan van de westbouw te reconstrueren en in te passen in de Sint-Niklaaskerk. De westbouw was voorzien van twee traptorentjes – waarvan echter geen enkel spoor overbleef – en een vierkant middenblok van 4m30 lengte.¹¹⁷⁴

Nog geen eeuw na de vermoedelijk aanleg stortten de bovenste verdiepingen van de *Sint-Niklaastoren* in ten gevolge van de zware stormnacht van 13 december 1367.¹¹⁷⁵ Sinds de daarop volgende verbouwing kenmerkte de toren zich door een heterogene architectuur. Bovenop de massieve sokkel werd in 1380 een octogonale superstructuur gebouwd, die in 1662 nogmaals werd verbouwd.¹¹⁷⁶ Deze bekroning is gekend van talrijke afbeeldingen (zie figuur 6.2, 6.21 en 6.22).

In de tussentijd werd ook de rest van de kerk herbouwd. Het huidige kerkgebouw stamt uit de tweede helft van de 14^e eeuw. Het koor kan op basis van archiefdocumenten in 1381 worden gedateerd. Het schip is wellicht een stuk ouder. In de tweede helft van de 15^e eeuw werd de kapel van de Heilige Maagd gerealiseerd. Desalniettemin bleef het een kleine kerk, zeker in vergelijking tot haar massieve westbouw.¹¹⁷⁷

De toren werd voor een tweede keer zwaar aangetast tijdens het bombardement van 1695. In 1712-1713 werden onder het toeziende oog van architect de Bruyn opnieuw drie elegante verdiepingen op de massieve onderbouw neergepoot (zie figuur 6.23). Ditmaal

¹¹⁷² ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 72.

¹¹⁷³ ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 90.

¹¹⁷⁴ ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 94.

¹¹⁷⁵ BRON 302: *Item, doen men screef MCCC LXVII doen viel Sinter Claes toren op Sinte Nicasius nacht.* (1567)

¹¹⁷⁶ THIBAUT (1932), *Église Saint-Nicolas*, p. 85 ; ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 80.

¹¹⁷⁷ “Lorsqu’un architecte examine les anciennes gravures représentant la tour Saint-Nicolas, il reste confondu devant l’importance que présente sa partie inférieure eu égard à l’échelle de l’église proprement dite; il semble exister un hors-proportion bien singulier, peut-être fut-elle surélevée au cours de la campagne de construction du XIVe siècle. Cette dernière hypothèse trouve son origine dans l’indication de baies romanes murées, sur l’une des gravures de Coppens relatives au bombardement de la ville en 1695.” (ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 80). Het vloerniveau van de romaanse westbouw bevond zich effectief circa 1m40 lager dan de huidige kerkvloer.

zou de constructie het geen jaar volhouden. In de avond van 25 juli 1714 stortte de toren opnieuw in.¹¹⁷⁸

6.2.6 Private torens

Stenen woontorens kwamen in verscheidene middeleeuwse steden van West-Europa voor.¹¹⁷⁹ Ze worden in de historisch-archeologische literatuur gedefinieerd als *steen*en (de Middelnederlandse term), ‘weerganghuizen’ of ‘stadskastelen’.¹¹⁸⁰ Deze benamingen wijzen op de architecturale beïnvloeding van de mottekastelen en donjons die lokale edellieden op het platteland lieten optrekken. Verscheidene *steen*en bezaten inderdaad kantelen, hoge verticale muurvlakken, weergangen en uitkragende hoektorentjes, elementen die vooral thuishoren in de (middeleeuwse) militaire architectuur.

De meeste van dergelijke *steen*en kunnen effectief als torens worden bestempeld. Voor de Gentse *steen*en werd bijvoorbeeld vastgesteld dat er bovenop het onderste niveau gemakkelijk drie tot vijf verdiepingen konden liggen. Enkele tijdgenoten getuigden reeds in de 12^e eeuw over de vele torens in de Gentse binnenstad. Deze gebouwen karakteriseerden zich door een versterkt uitzicht en werden in verband gebracht met de rijkdom van de Gentse koopliedenklasse.¹¹⁸¹

Het bestaan van dergelijke *steen*en (*steen*, *steene*, *lapis*, *domus lapide*) in middeleeuws Brussel staat vast. Enkele huis- en straatnamen herinneren eraan.¹¹⁸² Hun torenvormige opbouw, vierkant grondplan en militair of versterkt karakter moeten echter nog worden aangetoond. Jammer genoeg vormden ze tot hiertoe nog nooit het voorwerp van een doorgedreven, omvattende studie.¹¹⁸³ In de weinige studies die er zijn, werd bijna niet ingegaan op de architectuur. De iconografie biedt al evenmin aanknopingspunten. De enige gekende afbeelding van een middeleeuws *steen* werd door Mina Martens als fantasierijk afgeschreven (zie figuur 6.25).¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁸ Een uitgebreid relaas over de heropbouw na het bombardement in 1695 en de instorting in 1714 vindt men terug in THIBAUT (1932), *Église Saint-Nicolas*, pp. 85-86.

¹¹⁷⁹ Zie onder meer TEMMINCK GROLL (1963), *Middeleeuwse stenen huizen*, pp. 11-19 ; FEHRING (1986), *Städtischer Hausbau* ; SCHNEIDER (1986), *Städtische Hausbau* ; MEIJER (1988), *Stinsen* ; LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding* ;

¹¹⁸⁰ In het Duits spreekt men over *Adelstürme*, *Wohntürme*, *Patriziertürme* of *Stadttürme des Adels*.

¹¹⁸¹ LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*, passim ; LALEMAN (1992), *Gentse stenen*, pp. 64-68.

¹¹⁸² Dat doen de huidige straatnamen Kantersteen en Plattesteestraat. In de middeleeuwse bronnen is er onder meer sprake van het *Machiaanstaan*, het *Meinaardsteen*, het *Serhuigskindsteen* en het *Koekelbergsteen*. Ook andere huizen werden als *steen* aangeduid, zoals bijvoorbeeld de *Meerte*, de *Ketel* en het *Payhuis*.

¹¹⁸³ Enkel P.-L. Régnier wijdde er wat meer aandacht aan (RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, pp. 20-44).

¹¹⁸⁴ De afbeelding is opgenomen in een 17e-eeuws manuscript (Bibliothèque Municipale de Lille, n° 420) ter verheerlijking van de familie van Conrard de Prince, die deel uitmaakte van het 16e eeuwsgeslacht. De

Er zijn enkel wat gegevens bekend over het *steen* van de Clutincs op de *Blindenbergh*, waarvan de restanten in 1911 werden ontdekt bij afbraakwerken (zie figuur 6.24a en 6.24b).¹¹⁸⁵ De vierkanten constructie bezat geen muuropeningen en werd langs verscheidene zijden door steunberen gestut. Het geheel geeft een massieve en militaire indruk.

Volgens Alexandre Henne & Alphonse Wauters bezat elk van de zeven geslachten van Brussel aanvankelijk zo'n *steen*, een huis voor bijeenkomsten dat tevens kon dienen als toevluchtsoord in tijden van nood.¹¹⁸⁶ Later werden deze *steen*en dan vercijnsd en opgesplitst in verscheidene onderdelen. Deze laatmiddeleeuwse evolutie werd behandeld in de artikels van Anne Libois en François de Cacamp.¹¹⁸⁷

In elk geval bestaan er dus gegronde aanwijzingen dat er in Brussel in de 13^e eeuw en wellicht zelfs vroeger een reeks private woontorens stonden. Vanaf het midden van de 15^e eeuw ontstond een ander type van private torens, dat deel zou gaan uitmaken van een kenmerkende adellijke architectuur.¹¹⁸⁸ Ze hadden met de *steen*en weinig gemeen, behalve dan het feit dat ze werden opgetrokken door welstellende lieden. In tegenstelling tot de grote massieve *steen*en, waren de 15e- en 16e-eeuwse huistorens rank en licht van opbouw en vormden ze slechts één van de onderdelen van de wooncomplexen.

Een ander verschil met de *steen*en is dat er van deze huistorens tastbare voorbeelden bewaard zijn gebleven. Niet alle Brusselse huistorens zijn immers verdwenen. Er rest zelfs nog één volledig exemplaar, dat deel uitmaakte van de woning van de plebaan van de Sint-Goedelekerk. Tegenwoordig bevindt zich in dit complex de pastorie van de kathedraal (zie figuur 6.26). De bakstenen huistoren maakt deel uit van een wooncomplex dat in verscheidene fasen tussen de 15e en 19e eeuw werd opgetrokken rondom twee binnenplaatsen.¹¹⁸⁹ Het wooncomplex is dus ontstaan uit de samenvoeging van verscheidene bouwvolumes vlak binnen de eerste stadsomwalling.¹¹⁹⁰ De

afbeelding wordt vergezeld van de volgende tekstpassage: *Icy après suit la véritable figure et représentation de la maison de la famille de sLeeuws, la première des sept nobles privilégiés de Bruxelles, laquelle est située en la paroisse de Saint-Nicolas sur le Marché aux Tripes, laquelle maison est esté séparée en divers quartiers [sic] et en partie rompue l'an 1561, selon les mémoires du sire Conrard de Prince et le sieur de Cruyningh, eschevin du dit Bruxelles, qui disent d'avoir tiré la dite figure d'un vieux tableau ou peinture appartenant au sieur de tSerclaes.* (van PARYS (1968), *Vitrail*, p. 72)

¹¹⁸⁵ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, pp. 128-129.

¹¹⁸⁶ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 31.

¹¹⁸⁷ LIBOIS (1956), *Note* ; de CACAMP (1964), *Compte* ; de CACAMP (1964), *Compte*.

¹¹⁸⁸ DE JONGE (2003), *Op die manier van Brabant*, pp. 409-410.

¹¹⁸⁹ *Patrimoine monumental* (1989), pp. 164-165 ; FRANCOIS (2001), *Middeleeuwse woningbouw*, p. 24.

¹¹⁹⁰ In de achtertuin van het complex bevindt zich nog steeds de zogenoemde *Plebaantoren*, een toren van de eerste stadsomwalling.

noordelijke, langgerekte woonvleugel in traditionele zand- en baksteenstijl werd aangelegd in de 15^e en 16^e eeuw. Tussen twee dakvensters bevindt zich de ingebouwde, hoog oplopende huistoren, die later van een kegelvormige spits werd voorzien.

De meest markante huistorens waren ongetwijfeld de torens van het *hof van Nassau*, dat zich uitstreckte ter hoogte van de huidige Koninklijke Bibliotheek van België. Dit reusachtige complex werd samengepuzzeld door onder meer Willem van Duvenvoorde en Engelbert II van Nassau en kwam in de jaren 1550-1560 in handen van Willem van Oranje. Het *hof van Nassau* vormde op zichzelf een alternatief voor het *hertogelijke Hof* wat verder op de *Coudenberg*. Enkel de Sint-Joriskapel staat nog overeind (zie figuur 6.27).¹¹⁹¹

Verschillende stadszichten en prenten verschaften weliswaar een beeld van de pracht en praal die er ooit geweest moet zijn. Claudine Lemaire citeerde een korte beschrijving van het gebouw uit 1761, waarin werd meegedeeld dat het paleis bestond uit een groot binnenplein in rechthoekige vorm met vier hoofdgebouwen uit arduin in oude stijl. Het portaal in één van de hoeken was zeer hoog en versierd met verscheidene torentjes, frontons en andere versieringen in gotische stijl.¹¹⁹² De meest opvallende toren was de hoge, naar boven toe versmallende, achthoekige drakentoren, die door Krista De Jonge werd bestempeld als ‘een van de vroegste voorbeelden van een dergelijke spits in het burgerlijk domein’.¹¹⁹³ Op de spits bevond zich een draak, die blijkbaar een *eyecatcher* was, vermits hij op verscheidene afbeeldingen extreem groot werd uitgewerkt (zie figuur 6.28 en 6.29).

Als laatste voorbeeld kan verwezen worden naar het *hof van Hoogstraten*, een ander aristocratisch wooncomplex dat zich vlak vóór de *Grote Zaal* van het *hertogelijke Hof* bevond. Het *hof van Hoogstraten* werd in de loop van de 14^e en 15^e eeuw gevormd door de samenvoeging van verschillende kleinere hoven en gebouwen. De bekendste bewoner was ongetwijfeld Antoine de Lalaing (1480-1540), graaf van Hoogstraten. Een pentekening van dit hof uit circa 1612 beeldt een ronde huistoren af (zie figuur 6.30). Uit het archeologische onderzoek (1985-1987)¹¹⁹⁴ heeft men afgeleid dat deze toren reeds zou dateren uit het begin van de 14^e eeuw, al werden er in de loop van de 15^e eeuw nog aanpassingswerken aan uitgevoerd.¹¹⁹⁵

¹¹⁹¹ de BORCHGRAVE d'ALTENA (1955), *Note*.

¹¹⁹² LEMAIRE (1981), *Paleis van Karel van Lorreinen*, p. 2.

¹¹⁹³ DE JONGE (2003), *Op die manier van Brabant*, p. 414.

¹¹⁹⁴ Zie onder meer VAN EENHOOGHE (1987), *Hof van Hoogstraten* ; VAN EENHOOGHE & CELIS (1988), *Hof van Hoogstraten* ; CELIS (1998), *Hôtel d'Antoine de Lalaing* ; MODRIE (2003), *Archéologies*.

¹¹⁹⁵ VAN EENHOOGHE & CELIS (1988), *Hof van Hoogstraten*, pp. 42-43.

Er zijn nog meerdere Brusselse voorbeelden aan te halen. De meeste daarvan zijn echter verdwenen. Men vindt ze nog terug op oude stadsplannen en -zichten. Vooral Antwerpen bezat een overweldigend aantal van dergelijke torens, die niet toevallig dateerden uit de periode waarin de stad de draaischijf van de internationale handel was geworden. In Gent, Lier, Luik, 's Hertogenbosch en elders zijn ze vastgesteld. Het 16^e-eeuwse Antwerpen spande volgens sommigen de kroon met vermoedelijk zo'n 50-tal exemplaren.¹¹⁹⁶ Brussel deed echter niet onder. De 'digitale thematische deconstructie' van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg leverde niet minder dan 74 huistorens op (zie figuur 6.31).

Over de eigenlijke functie(s) van deze torens bestaat nog steeds controverse. Als een gevolg daarvan ontbreekt ook een specifieke benaming. Al naargelang men opteerde voor een bepaalde functie, koos men voor de benamingen 'huistoren', 'uitkijk-' of 'uitzichttoren', 'traptoren', 'brandtoren', 'Spaanse toren' of zelfs 'pagaddertoren'.¹¹⁹⁷ Ik kom er verder nog op terug.

In elk geval zou dit type toren zich hebben ontwikkeld uit het trappenhuis van de particuliere woning.¹¹⁹⁸ Het vertrok dikwijls vanuit een vierkante, zes- of achthoekige sokkel binnen het huis om daarna uit het gebouw te springen en verder uit te lopen in een overkragende uitkijk. De traditionele uitvoering geschiedde in de typische zand- en baksteenstijl, waarbij de traditionele zandsteen vermengd werd met de steeds populairder wordende baksteen. Ze werden genkenmerkt door een minimalistische vormgeving en slechts zelden waren ze versierd.

Binnenin de torens bevond zich een wenteltrap die de verschillende verdiepingen bediende, maar dus dikwijls nog hoger opdraaide. In tegenstelling tot de vroegere kastelen en *steenen* waren de muren van de laatmiddeleeuwse stadshuizen niet dik genoeg om een trap in te bouwen. Vandaar werden dergelijke traptorens eerder naast de zaalvormige woonruimte ingeplant.¹¹⁹⁹ Hiervoor moest de bewoner uiteraard beschikken over de nodige ruimte op zijn perceel. Kleinere percelen en kleine huizen in

¹¹⁹⁶ TIJS (2001), *Antwerpen*, p. 54.

¹¹⁹⁷ Terminologie: 'uitzichttoren' (FRANCOIS (2001), *Middeleeuwse woningbouw*, p. 103 ; LOMBAERDE (2006), *Antwerpen torenstad*, p. 14) ; 'traptoren' (FRANCOIS (2001), *Middeleeuwse woningbouw*, p. 103) ; 'huistoren' (TIJS (2001), *Antwerpen*, p. 54 ; LOMBAERDE (2006), *Antwerpen torenstad*, p. 14) ; 'pagaddertoren' (TIJS (2001), *Antwerpen*, p. 54). De begrippen 'uitzichttoren', 'traptoren' en 'huistoren' spreken voor zich. De term 'pagaddertoren' verwijst naar een *pagador*, het Spaanse woord voor rentmeester (deze torens werden geassocieerd met rentmeesters).

¹¹⁹⁸ FRANCOIS (2001), *Middeleeuwse woningbouw*, p. 103 ; LOMBAERDE (2006), *Antwerpen torenstad*, p. 14.

¹¹⁹⁹ Dit was bijvoorbeeld het geval in het *hof van Hoogstraten* en in de woning van de plebaan van de Sint-Goedelekerk.

dichtbevolkte buurten kwamen dus niet in aanmerking voor de inplanting van een dergelijke toren. Enkel de rijkere klassen konden zich deze permitteren.

6.3 De functies van de torens in de middeleeuwse stad

De torens speelden een cruciale rol in het middeleeuwse stedelijke leven. Juist omwille van hun hoogte, herkenbaarheid en ligging boden ze een waaier aan mogelijkheden. In dit punt worden een reeks praktische functies van de torens behandeld.

6.3.1 Beveiliging en defensie

Torens speelden een zeer grote rol in wat vandaag omschreven wordt als de veiligheidsproblematiek. Ook in de middeleeuwse stad vormde dit *hot item* een voortdurende bekommernis van de overheden. Vooral stadspoorten waren cruciaal. Torenarchitectuur en strategische ligging werden in deze gebouwen maximaal gecombineerd.

Het beheer en de bewaking van de stadspoorten lag in de handen van de stadsportiers. Over de portiers van de poorten van de eerste stadsomwalling is zo goed als niets bekend. De stadsportiers duiken immers pas op in de bronnen wanneer de tweede stadsomwalling al was aangelegd. Het lijkt logisch om te veronderstellen dat er op dat moment geen portiers meer werden geplaatst in de poorten van de eerste stadsomwalling. Toch is de oudste vermelding van de portiers (1405) niet zo eenvoudig te interpreteren¹²⁰⁰:

<i>Item, XIV portiere ten VII porten binnen ende buten, van I maent ghegeven VI lb. X s. VIII</i>	
<i>d.g. Vlemsch, valent</i>	<i>XXV s. IIz d.g.</i>
<i>Item, XII portiers ten VI porten buten, van den ameyden te slutene ende te ontslutene, VII</i>	
<i>s.g. Vlemsch, valent</i>	<i>I s. IVz d.g.</i>

De stadsrekening van oktober 1405 wijst uit dat er 14 portiers werden betaald voor de bewaking van de poorten en nog eens 12 portiers (deels dezelfde?) voor het sluiten en openen van de *hameiden*. Het probleem schuilt in de vermeldingen *ten 7 porten binnen ende buten* en *ten 6 porten buten*. Sloegen 'binnen' en 'buiten' op de ligging op

¹²⁰⁰ BRON 186.

respectievelijk de eerste en de tweede stadsomwalling? Of ging het om de binnenste en de buitenste deuren (*porte*) van de stadspoorten van de tweede stadsomwalling?¹²⁰¹

Voortgaand op de toponymie – waarbij ‘binnenste’ en ‘buitenste’ verwijzen naar de ligging op de stadsomwallingen – lijkt de eerste mogelijkheid meer plausibel. Dit betekent dat er in 1405 nog wel portiers aanwezig waren in de poorten van de eerste stadsomwalling. In elke stadspoort stond er nog één op post. Op dat ogenblik werd de toegang tot de stad dus nog gecontroleerd door middel van een dubbele poortengordel.

Er bestaan geen aanwijzingen over de aanwezigheid van portiers in de *wiketten* van de eerste stadsomwalling. Waarschijnlijk was er hier een vrije in- en uitgang, hoewel in 1421 melding werd gemaakt van een ‘nieuw metselwerk’ dat de doorgang in de *wiketten* versperde.¹²⁰² Toch vielen ook de *wiketten* op door hun versterkte en torenvormige architectuur (zie figuur 6.32a en 6.32b). Misschien werden ze ooit wel bewaakt. Het zou trouwens volkomen zinloos zijn om zeven stadspoorten streng te bewaken, terwijl men de stad vrij in en uit kon komen via de *wiketten*.

Hoe cruciaal de stadspoorten waren, blijkt verder uit de benoemingsprocedure van de stadspoortiers. Aanvankelijk stonden enkel de zeven geslachten – de zogenoemde ‘goede lieden van de stad’ – in voor de aanstelling van de stadspoortiers. Na de strubbelingen aan het begin van de 15e eeuw, slaagden de ambachten erin om ook een benoemingsrecht te verwerven (1421).¹²⁰³ Zoals voor vele stedelijke ambten het geval was, werden de postjes mooi egaal verdeeld. Van de beide portiers per stadspoort werd er voortaan één aangesteld door de geslachten en één door de Negen Naties. Het is dus mogelijk dat vanaf dat moment enkel nog de poorten van de tweede stadsomwalling voorzien werden van stadspoortiers (twee per poort, dus nog steeds 14 in het totaal).

De symbolische waarde van dit *modus vivendi* was enorm. Niet alleen verwierven de ambachten de controle over het in- en uitgaan van de stad in de dagdagelijkse praktijk. Tegelijkertijd opende zich nu letterlijk de poort naar de ontvoogding. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door het feit dat de portiers die werden aangesteld door de

¹²⁰¹ Dit was althans de interpretatie van Claire Dickstein-Bernard: “Il s’agit certainement en 1405 de la nouvelle enceinte, construite de 1357 à 1383. Il y avait deux portiers par porte, comme cela est attesté par le compte de 1485-1486.” (BERNARD (1959), *Compte*, p. 287)

¹²⁰² BRON 210: *Item, dat men van den bynnen wyketen de nuwe metselrye uutdoen sal, alsoe verre alst noch niet geschiet en es ende oec mede te ketenen van den bynnen poirten ende wyketen ende die alsoe ewelic houden sonder te slutene, te vermetsene, ketene dairin te legghene ofte ander geweer dairjegen te makene.* (11 februari 1421)

¹²⁰³ BRON 210: *Item, dat die neghen nacen van den ambachten voirscreven hebben selen van nu voirtane zeven poirters aen die zeven buyten poirten ende die selen nu terstont den borghermeester ende raidsluden van den negen nacen voirseide eed doen alsoe dairtoe behoiren sal, behoudelic dat deghene die nu sijn, bliven selen huerre leven lanc, indien dat sijt met geenre ongewaricheit en verboren.* (11 februari 1421)

Negen Natiën, voortaan ook een aparte sleutel van elke stadspoort beheerden.¹²⁰⁴ Het verlaten van de stad langs één van de zeven poorten, kon enkel 's nachts gebeuren in het bijzijn van de burgemeester en minstens twee raadslieden van de Negen Natiën.¹²⁰⁵ Ten slotte konden de burgemeester en de zes raadslieden van de Negen Natiën evenveel kapiteins op de stadspoorten posteren als de schepenen en goede lieden van de geslachten.¹²⁰⁶

Niet enkel de stadspoorten werden streng bewaakt, ook het beheer van de omwallingstorens vormde het voorwerp van een uitgebalanceerd compromis tussen geslachten en ambachten. In 1360 werden er hoeders van de vesten gesignaleerd.¹²⁰⁷ Vermoedelijk controleerden zij de eerste stadsomwalling. Net zoals alle andere stedelijke ambtenaren werden ze op dat moment nog enkel door de schepenen benoemd. Dat was wellicht ook het geval voor de 16 knechten op de vesten 'buiten' – met andere woorden, de tweede stadsomwalling –, die in oktober 1405 van stadswege werden aangesteld en betaald voor bewakingsopdrachten.¹²⁰⁸

Tijdens de nadagen van de stedelijke opstand aan het begin van de jaren 1420 werd een regeling uitgewerkt omtrent het beheer van de poorten, torens, muren en vesten van de tweede stadsomwalling.¹²⁰⁹ Elk van de Negen Natiën kreeg een specifiek gedeelte van de omwalling toegewezen. Ze werden ertoe gehouden om een portier, kapiteinen en

¹²⁰⁴ BRON 210: *Item, dat elke buytenpoirte van nu voirtane altoes gesloten ende ongesloten sal werden met tween slotelen, ongelijc van bynnenwerke gemaict, ende dairaf selen de zeven poirters van den zeven geslachten den eenen slotel hebben ende dien draghen ende halen dair dat tot haertoe gewoonlic heeft geweest oft dair den scepenen ende goeden lieden van den zeven gheslachten genueghen sal. Ende de zeven poirters van den neghen nacen sullen desgelijcx den anderen slotel dairaf hebben ende die draghen ende halen tot des borghermeesters huse ofte tot den huyse des eens rentmeesters van den Neghen Nacen dair men dat overdragen sal, behoudelic dat deghene die aldus last van den voirseiden slotelen hebben sal voir sijn onlede ende moynesse van der stad weghe geloent sal wesen, ghelijc denghenen die se tot heertoe verwaert heeft.* (11 februari 1421)

¹²⁰⁵ BRON 210: *Ende waert soe dat men yemanne bij nachte tot eneghe van den zeven poirten uut oft inne liete, dat daer een borghermeester met twee raidsluden van den Negen Nacen ten minsten bij ende aen sullen moeten wesen.* (11 februari 1421)

¹²⁰⁶ BRON 210: *Item, sullen desghelijcx de borghermeester ende zesse raidslude van den Negen Nacen tallen tijden alst behoef, aen die buten poirten alsoe vele capitaine van hueren wegen stellen ende setten alse de scepenen ende goede lude van den zeven geslachten aldair stellen ende setten selen, altoes van beyden zijden tot eenen gelijken last, coste ende hebbinghen van der stad staende.*

¹²⁰⁷ BRON 110: *Ende de ghenen die huederen sijn van den vesten moghen hier af yegewelken panden en vaen, gelijk eens ammans knape. Ende soe wat huedere van den vesten hier af yemande verdroeghe, men soudene een jaer uter stad bannen.* (1360)

¹²⁰⁸ BRON 186: *Item, XVI knechten op de vesten buten, van wakene, ghegeven binnen deser maent [...]* (oktober 1405).

¹²⁰⁹ BRON 213: *Des saterdaghs twee en twintich daegen in oegst, in den jaire ons Heeren duysent, vier hondert ende twee en twintigh, soe wert overdragen ende ghesloten, bi den capiteyn, burghemeesteren, raitslieden, ghesworenen, ende honderste mannen van de neghen nacen der stadt van Brussel ghemeynelic, op de bewaernisse van de buten poirten, torren, mueren, ende vesten van der selve stadt, om die van nu voirtane ghehouden te werden sonder veranderen, op te maniere hier naevolgende.* (22 augustus 1422) Zie ook FAVRESSE (1932), *Avènement*, p. 261.

andere manschappen te voorzien in ‘hun’ stadspoort. De overige gedeelten van de stadsomwalling dienden ze in tijden van nood te voorzien van weerbare mannen.¹²¹⁰

De Negen Natiën moesten onderling zeven stadspoorten verdelen. De Sint-Pieters- en Sint-Niklaasnatie vielen uit de boot, al is het niet duidelijk om welke reden. Aangezien het beheer van een stadspoort expliciet werd omschreven als een ‘voordeel’, werd een compensatieregeling uitgewerkt. De benadeelde Natiën verkregen het beheer over de twee massieve vestingstorens in het oosten van de stad, de *Blauwe Toren* en de *Wollendriestoren*. Daarenboven zou één van beide cautsidemeesters voortaan jaarlijks uit hun rangen worden gekozen.¹²¹¹

Een opvallende vaststelling in de onderverdeling is dat het lange omwallinggedeelte in de benedenstad slechts door vier Natiën werd beheerd. Op het kortere gedeelte in de bovenstad waren vijf Natiën aanwezig. Léon Zylbergeld stelde een gelijkaardige spreiding van het artilleriearsenaal vast (zie figuur 6.33).¹²¹² Vooral op de oostelijke omwallingmuren en -poorten bevond zich een concentratie aan artillerie, gecentreerd rond enkele sleutelpunten (de *Obbrusselpoort*, de *Wollendriestoren*, de *Blauwe Toren*, de toren van het timmermannenambacht, de *Buitenste Coudenbergpoot*, de *Leuvensepoort*, de *Keulsepoort* en de *Buitenste Lakenpoort*). De omwallingmuren van de benedenstad bezaten geen afweergeschut, maar deze kant werd voldoende beschermd door de brede gracht naast de muur, ont dubbeld door de *Leie* iets verderop.

Ondanks het feit dat de stadsomwalling pakweg 70 torens telde, bleven er in de 15^e eeuw slechts 16 wachters in dienst. Het is niet duidelijk of de verhouding tussen de door de geslachten en Negen Natiën aangeduide wachters zes tegen zeven bleef. Een administratief document uit het midden van de eeuw wijst namelijk uit dat de stedelijke

¹²¹⁰ BRON 213: II. Te wetene dat die ghene van Sinte Laureys natie ten tide int recht wesende, die selve poirte besorghen sal van eenen poirtier, van capiteynen ende anders, ghelyck den schepenen van den gheslechte, daer af toebehoiren sal te doene, alst gheboeren sal, ende van noode wesen. III. Ende voort met den goeden luden van dierren natien den voorszeide pant ende toren bewaeren, ende van weerachtigen luden stofferen tallen tide alst behoefde, ende van noode ware. (22 augustus 1422)

¹²¹¹ BRON 213: XV. Item, want die natien dien die seven poirten toebehoirt nader ordonnantie voorseit meer voordeele hebben als van poirtieren te settene oft capiteynen te leggene, dan die natie van Sinte Peeters oft die natie van Sinte Nicolaes, die niet dan toren en hebben. Soe is in recompensatie daer af eendrachtichlic overdraghen om minne, gunst ende eendrachticheit tusschen die voorszeide negen natien te vuedene ende te sterckene, dat van nu voirtaene elckx tiaers telcken Sint Iansmisse, oft als men dat schuldich is te doene, die ghesworene van der natien van Sinte Peeters oft van der natien van Sinte Nicolaes kiezen ende nemen selen vut huere voorszeide natien eenen goeden notabelen taelweerdighen persoene, die alsulck is, dat hy van der natien weghe in't recht van der stadt mochte comen om cautside meester te syn van der natien weghe. (22 augustus 1422)

¹²¹² ZYLBERGELD (1980), *Artillerie*, p. 636.

rentmeesters het collatierecht van de ‘torenwachters op de buitentorens van de stad’ hadden weten te bemachtigen.¹²¹³

Ook de onderverdeling werd gewijzigd. De 16 wachters werden over slechts tien torens gespreid. Tussen de *Lakenpoort* en de *Obbrusselpoort* namen vier wachters elk één toren voor hun rekening. Aan de andere zijde stonden vier maal twee wachters per toren opgesteld.¹²¹⁴ Het is niet duidelijk welke kanten nu precies werden bedoeld. Maar in elk geval bestond er nog steeds een duidelijk defensief verschil tussen de laagstad en de hoogstad.

Tot hiertoe werd de defensieve functie van de torens bijna enkel afgeleid uit de aanwezigheid van wachters en bewakers. Daarnaast biedt ook de torenarchitectuur aanknopingspunten die hun rol op dit vlak onderstrepen. De architectuur van de torens van de eerste en tweede stadsomwalling kwam reeds hoger aan bod. De aanwezigheid van kantelen, schietgaten en platformen voor de plaatsing van geschut droeg bij tot de militaire slagkracht.

Ook in de stadspoorten moet zo’n systeem aanwezig geweest zijn. Helaas heeft enkel de Hallepoort (de voormalige *Obbrusselpoort*) de geschiedenis overleefd. Voor de andere stadspoorten moet men terugvallen op archeologische, cartografische en iconografische bronnen. Waarschijnlijk bezaten alle stadspoorten een zeer nauwe centrale doorgang. Het verkeer kon er zowel op de begane grond als van in de torens worden gecontroleerd. Om die reden was het eerste verdiep van de Hallepoort de belangrijkste ruimte van de toren.¹²¹⁵ Van hieruit had men tegelijkertijd een uitzicht over de omgeving, kon men de muurgedeelten van de stadsomwalling controleren, had men toegang tot de weergang en kon men de centrale doorgang blokkeren of onder vuur nemen (via de ophaalbrug, het valhekken, werp- en schietgaten) (zie figuur 6.34).¹²¹⁶

In de Hallepoort werd de vernuftige trappenarchitectuur uitgedacht vanuit een defensief nut.¹²¹⁷ Het breken van een mogelijke aanvalsgolf vormde de achterliggende

¹²¹³ BRON 295. Het document dateert uit de periode 1435-1460 (DICKSTEIN-BERNARD (1979), *Rogier van der Weyden*, p. 37).

¹²¹⁴ BRON 273: *Item, es te weten dat op de IIII torren van den buten vesten van aen de Lakenpoorte tot Obbruessel op elken torre es alle nachte I wechter ende elc van hen heeft van Sente Gielis dage tot Paesschen alle weken z [half] pont keersen ende van Paesschen tot Sente Gielis dage I viertel ponts. Item, van Obbruessel voert tot aen de Lakenpoorte sijn gheordineerd VI torren ende op elken torren waken alle nachte II wakeren ende die hebben alle weke elc twe te zamen van Sente Gielis dage tot Paesschen z [half] pont keersen ende van Paesschen weder omme tot Sente Gielis dage alle weken een viertel ponts keersen.* (s.d., na 1421)

¹²¹⁵ de WAHA & DE POORTER (1992/1994), *Historisch symbool*, pp. 34-35.

¹²¹⁶ de WAHA & DE POORTER (1992), *Hallepoort*, pp. 71-72.

¹²¹⁷ de WAHA & DE POORTER (1992), *Hallepoort*, p. 72.

bedoeling. Elke nieuwe, afzonderlijke trap remde de aanvallers af en bood de mogelijkheid van een nieuwe verdediging. De verschillende verdiepen van de Hallepoort waren oorspronkelijk bereikbaar via een systeem van opeenvolgende trappen, waarbij men telkens de centrale ruimte diende te passeren (zie figuur 6.35). In de centrale poortdoorgang was deze trapkoker enkel bereikbaar met behulp van een ladder.

Een gelijkaardig trappensysteem vond men terug bij de torens van de eerste stadsomwalling. Ook hier kon/kan men zich niet in één vloeiende beweging verplaatsen tussen de verschillende verdiepen. De trappartijen van de torens van de eerste stadsomwalling vertrekken op 1m hoogte boven het 'gelijkvloers', verlaten de toren en komen uit op de weergang. Om het bovenste torenverdiep te bereiken, dient men zich 180° om te keren (zie figuur 6.36 en 6.37).

Dit systeem van onderbroken trappen is ook aanwezig in de vieringtoren van de Kapellekerk (zie 6.2.3.). Wijst dit op het (oorspronkelijk) militaire karakter van de vieringtoren? Enkele andere elementen ondersteunen deze hypothese. De massieve, vierkanten vorm van de toren doet eerder denken aan een zware donjon dan aan een elegante vieringtoren ter accentuering van de kruising van transept en schip. Ook de schietgaten in de 13^e-eeuwse traptorentjes bezaten misschien ooit een echte militaire functie.¹²¹⁸

Komen er – naast de oorspronkelijke Kapellekerk – nog andere Brusselse kerken in aanmerking als versterkte kerk, voorzien van een massieve verdedigingstoren?¹²¹⁹ De architectuur van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*, de *Sint-Kathelijnekerk* en de *Zavelkerk* suggereert in elk geval van niet.

De 16^e-eeuwse afbeeldingen van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* laten een slanke, romaanse vieringtoren zien (zie figuur 6.38 en 6.39), hoewel het perspectief uiteraard kan bedriegen. Hoewel, vieringtoren? Uit een aantal afbeeldingen blijkt dat de toren niet op de kruising van schip en transept stond, maar in de oksel tussen koor en transept.¹²²⁰ In die zin roept de toren sterke gelijkenissen op met bijvoorbeeld de

¹²¹⁸ Ter vergelijking, de schietgaten van de trapkokers van de gotische torens van de *Sint-Goedelekerk* en Kapellekerk – aangelegd in de 15e en 16e eeuw – vervullen op het eerste gezicht enkel een esthetische functie.

¹²¹⁹ De kerken en kapellen van de vele gods- en gasthuizen worden hier buiten beschouwing gelaten.

¹²²⁰ “Bâtie en forme de croix latine, avec un chœur polygonal et deux petits bas-côtés prolongés en chapelles, elle était sommée d’une tour s’élevant près du chœur et d’une flèche chapitrale dominant le transept.” (LEFEVRE (1956), *Obituaire*, p. 107) Stan Leurs meldde dat de toren zich in de ‘oksel’ van het koor en de noordelijke transeptarm bevond. Deze bewering stemt niet overeen met de iconografie. De uitlatingen van Stan Leurs waren niet altijd even helder. Hij meldde dat de kerk kort vóór 1435 werd heropgebouwd, maar

romaanse kerktoren van Zaventem (zie figuur 6.40). Volgens M. Thibaut de Maisières dateren deze kerktorens uit de 12e eeuw en waren ze karakteristiek voor de omgeving van Brussel.¹²²¹ Ze waren de voorlopers van de werkelijke vieringtorens, die niet meer boven het *presbyterium* maar boven de viering werden geplaatst.

Het oudste bekende gebouw van de *Sint-Kathelijnekerk* dateert van het einde van de 14e eeuw of het begin van de 15e eeuw.¹²²² Het iconografische materiaal is echter pover. Het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg suggereren een éénbeukige zaalkerk, voorzien van een eenvoudige westertoren (zie figuur 6.41 en 6.42). Aan het eind van de 16e eeuw werd de Sint-Kathelijneparochie opgericht. Kort daarop werd beslist om de kerk uit te breiden met achtereenvolgens twee zijschepen. In 1625 volgden de verlenging van de middenbeuk, de toevoeging van een nieuw koor en de bouw van een barokke kerktoren.¹²²³

De reconstructie van de middeleeuwse *Sint-Gorikskerk* is zowaar nog moeilijker. De kerk werd aan het einde van de 18^e eeuw afgebroken en vervangen door een plein.¹²²⁴ Soms verwijst men naar een 16^e-eeuwse gravure waarop de graaf van Leuven Lambert knielend een gebed prevelt vóór de *Sint-Gorikskerk* (zie figuur 6.43). Een pentekening in een 16^e-eeuws manuscript stelt een gelijkaardig gebouwtje voor (zie figuur 6.44).¹²²⁵ Het blijft een open vraag in hoeverre de echte kerk te vereenzelvigen valt met deze tekeningen. Het weergegeven vieringtorentje maakt echter weinig indruk. In 1880 stelde stadsarchitect Victor Jamaer een plan van de restanten van de kerk op (zie figuur 6.45). De aanwezigheid van massieve restanten ter hoogte van de viering is opvallend.

Na de officiële oprichting van de Sint-Goriksparochie in 1520, werd gestart met de bouw van een groot kerkgebouw in laat-gotische stijl. De kerk werd pas ‘volledig’ afgewerkt in 1663-1664, hoewel de toren geen bekroning kreeg.¹²²⁶ Het uitzicht van dit kerkgebouw is wel gekend via de iconografie (zie figuur 6.46).

sprak een zin verder enkel over ‘herstellingswerken’. De architectuur van de kerktoren werd langs de ene kant als ‘zeldzaam’ bestempeld, maar langs de andere kant als ‘karakteristiek’ voor de architectuur van de Premonstratenzerorde (terwijl de *Sint-Jacobsproosdij-op-de-Coudenberg* deel uitmaakte van de Augustijnerorde) (LEURS (1952b), *Vorstelijke heuvel*, pp. 156-157).

¹²²¹ THIBAUT de MAISIÈRES (1934), *Églises brabançonnnes*, pp. 175-176.

¹²²² CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 70.

¹²²³ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 70.

¹²²⁴ CAMMAERT (2007), *Projet de démolition*.

¹²²⁵ De reconstructietekening van de kerk door Louis Verniers is ongetwijfeld op deze afbeelding geïnspireerd (VERNIERS (1941), *Bruxelles*, p. 28).

¹²²⁶ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 41.

Omzichtigheid blijft dus geboden. De *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*, de *Sint-Kathelijnekerk* en de *Sint-Gorikskerk* staan ondertussen niet meer overeenind¹²²⁷ en werden nog niet archeologisch onderzocht, enkele optekeningen bij afbraakwerken niet te nagesproken. Daarenboven is het oppassen geblazen met post-middeleeuwse iconografische documenten, vermits de kerken dikwijls verbouwd of zelfs integraal heropgebouwd werden.

Laat me daarom overstappen naar de kerken en kerktorens waarvan er wel materiële restanten bestaan. De *Onze-Lieve-Vrouwekerk-op-de-Zavel* biedt het minste voer voor discussie. Onlangs verscheen een uitgebreide verzamelstudie, waarin de (bouw)geschiedenis van de kerk volledig uit de doeken werd gedaan.¹²²⁸ De gotische kerk werd gebouwd in de loop van de 15^e eeuw. De *Zavelkerk* staat op alle iconografische documenten nagenoeg ‘torenloos’ weergegeven, op een klein, elegant vieringtorentje na (zie figuur 6.47).¹²²⁹ Van versterkte of defensieve elementen is er niet het minste spoor.¹²³⁰

Anders is het gesteld met de *Sint-Goedele-* en *Sint-Niklaaskerk*. Beiden bezaten ooit een massieve romaanse westbouw, waarvan nu enkel nog archeologische sporen resten. De *Sint-Niklaastoren* beheerste eeuwenlang het stedelijke landschap van de benedenstad. Zijn imposante verschijning komt – samen met de stadhuistoren – voor op talrijke stadszichten en afbeeldingen. Sinds het midden van de 15^e eeuw – en misschien ook al in de 14^e eeuw – deed de toren dienst als stedelijk belfort. Zowel de architectuur als de functies wijzen dus in de richting van een versterkte kerktoren. Enkele historici bestempelden de toren trouwens als een donjon van het vermeende *castellum* op de rechter Zenneoever (zie figuur 6.48).¹²³¹

Het is opmerkelijk dat men deze redenering niet doortrok naar de westbouw van de *Sint-Goedelekerk*. Er bestond immers er een grote mate van verwantschap tussen beide

¹²²⁷ Op het einde van de 18e eeuw werd de *Sint-Gorikskerk* afgebroken en vervangen door een plein (CAMMAERT (2007), *Projet de démolition*).

¹²²⁸ *Eglise Notre-Dame du Sablon* (2004). Wat de bouwgeschiedenis betreft, zie meer specifiek de bijdragen DE CLERCQ & DOPERÉ (2004), *Apport* ; EECKHOUT, HOUBRECHTS & NUYTTEN (2004), *Analyse typologique* ; LOITS (2004), *Analyse* ; MEYFROOTS (2004), *Commission royale des monuments*.

¹²²⁹ Zie de voorbeelden in DE CLERCQ (2004), *Représentations*.

¹²³⁰ In de 16e eeuw werden aan de westkant weliswaar twee traveeën toegevoegd. Ze vormden de aanzet van een nooit verwezenlijkte westertoren (JACOBS (2004), *Geschiedenis van Brussel*, p. 162).

¹²³¹ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 10 ; DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 37 ; DES MAREZ (1958), *Guide illustré*, p. 106.

torens.¹²³² Nochtans was de westbouw van de *Sint-Goedelekerk* nog een stukje groter – en dus massiever? – dan deze van de Sint-Niklaaskerk (zie figuur 6.49)¹²³³:

“Une comparaison des diverses dimensions du westbau de Saint-Nicolas, avec celles de celui de Sainte-Gudule, est des plus suggestives, en effet les dimensions relatives à l’avant corps de Saint-Nicolas correspondent approximativement aux 5/6 de celles du narthex de Sainte-Gudule.”

De zeldzame afbeeldingen van de romaanse westbouw van de Sint-Goedelekerk zijn zeer suggestief. De aanwezigheid van een massief middenblok, geflankeerd door twee hoge traptorens met uitkijkposten, verleende de romaanse Sint-Goedelekerk een uitgesproken militaire of defensieve aanblik. Bovendien bezat de de westbouw van de Sint-Goedelekerk geen ingang. E.H. ter Kuile stelde al dat kerktorens die van buiten niet toegankelijk waren waarschijnlijk ook een verdedigingsfunctie bezaten.¹²³⁴

Ik concludeer dat middeleeuws Brussel met de Sint-Goedelekerk, de Kapellekerk, de Sint-Niklaaskerk en – misschien ook – de *Sint-Gorikskerk* over een aantal versterkte kerktorens beschikte. In de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*, de *Sint-Kathelijnekerk* en de Zavelkerk lijkt de militaire architectuur volkomen afwezig. Wat verklaart het verschil?

Méér dan vermoedelijk speelde de ligging van het kerkgebouw een belangrijke rol. Indien de kerk reeds voldoende beschermd was – bij voorkeur door een stadsomwalling of nabijgelegen burcht – was een defensieve architectuur overbodig. Deze veronderstelling is toepasbaar op de drie niet-versterkte kerken. De *Sint-Kathelijnekerk* en de Zavelkerk werden gebouwd op een moment dat respectievelijk de eerste en de tweede stadsomwalling reeds voor voldoende bescherming zorgden. De *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* genoot de bescherming van de naburige burcht van de burggraaf van Brussel en misschien ook van een oud defensiesysteem rondom de *Coudenberg*.

Voor de versterkte kerken geldt de omgekeerde redenering. Zij werden waarschijnlijk ingeplant op onbeschermdes sites.¹²³⁵ De oorspronkelijke ligging van de Kapellekerk buiten het stedelijke territorium (*Bruxellae opido adjacens*) is in dit opzicht bijzonder indicatief. De bewoners van de omliggende Kapellebuurt wisten zich in tijden van nood niet beschermd door een omwalling of versterking. De versterkte kerktoren bood een

¹²³² “Il est suggestif de comparer les profils des bases des piedroits et colonnes des deux westbau romans de la collégiale des Saints-Michel-et-Gudule et de Saint-Nicolas-Bourse, de ce parallèle se dégage très nettement un lien de parenté.” (ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 91)

¹²³³ ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 94.

¹²³⁴ TER KUILE (1946), *Torens*, p. 18.

¹²³⁵ Ter vergelijking wijs ik op de vele versterkte kerken in niet-versterkte stadjes en plattelandsdorpen. Zie onder meer THIBAUT de MAISIÈRES (1934), *Églises brabançonnaises*, p. 174 ; TER KUILE (1946), *Torens*, p. 18.

veilig alternatief. Pas vanaf de tweede helft van de 14e eeuw werden de Kapellekerk en haar omgeving beschermd door de tweede stadsomwalling. Misschien heeft dit ertoe geleid dat er in de daarop volgende 15e-eeuwse verbouwingsfase geen aandacht werd geschonken aan de toren. In de 16e-eeuwse westertoren ontbreekt elk militair element.

Voor de *Sint-Goedele*-, de Sint-Niklaas- en – misschien ook – de *Sint-Gorikskerk* kan dezelfde redenering toepasbaar zijn. Zij werden aangelegd op onbeschermd sites, met andere woorden, vóór ze beschermd werden door één of andere omwalling. Ze lagen alledrie buiten de hoger vermelde uitbreidingskern rondom de *Coudenberg*. In de buurt van de Sint-Goedelekerk ontbreekt elk spoor van een vroegere versterking.¹²³⁶ Voor de Sint-Niklaas- en *Sint-Gorikskerk* kan gewezen worden op het hypothetische bestaan van oude aarden (?) versterkingen. Desalniettemin lijkt zeker de Sint-Niklaaskerk met haar massieve stenen westbouw een defensieve rol gespeeld te hebben. De *Sint-Gorikskerk* blijft *as usual* een moeilijk te interpreteren geval.

Tot slot van dit uitgebreide punt over de defensieve en militaire functies wordt nog even stilgestaan bij een aantal ‘private’ verdedigingstorens. Het is voor Brussel nog lang niet uitgeklaard of de stenen woontorens door edellieden – met andere woorden militairen, ridders – werden gebouwd. Het bouw materiaal wijst weliswaar op een hoge sociale status. Grofweg gesteld, zijn er drie mogelijke hypothesen. Ofwel vormden de *steen*en stedelijke verblijfplaatsen van edellieden afkomstig van het ‘platteland’. In die zin waren ze gelijkaardig aan de refuges van de kloosters en 15e- en 16e-eeuwse adellijke hoven in de stad. Paulo Charruadas meende dat deze redenering van toepassing was op het geslacht Meinaard¹²³⁷:

“Si les Meinard ne nous sont pas connus comme chevaliers, il faut remarquer qu’ils interviennent à plusieurs reprises dans la région [de Bruxelles] en qualité de fidèles du duc ou du châtelain et qu’ils détiennent en ville une maison forte, le *Meynaertsteen*, associée à une fontaine, la *Meynartborre*.”

Een ander voorbeeld. Misschien mag de vierkante hoekkamer van het nog bestaande *hof van Ravenstein* ook worden vereenzelvigd met een voormalige vierkanten stenen woontoren? Nadien werd dit gebouw ingekapseld in het adellijke complex van Adolf en

¹²³⁶ Het archeologisch onderzoek op de Treurenberg heeft geen sporen van vroegere versterkingen blootgelegd. De eerste stadsomwalling was er de oudste versterking. Ze werd aangelegd bovenop een grijze bodemlaag, waarvan het archeopedologisch onderzoek wees op landbouwactiviteit die dateerde uit de periode 1160-1270 (DEVOS, VRYDAGHS, FECHER e.a. (2007), *Site du Treurenberg*, pp. 369-373).

¹²³⁷ CHARRUADAS (2007), *Vision comparée* (ter perse).

Filips van Kleef, heren van Ravenstein. Het is bekend dat Filips van Kleef aan het eind van de 15e eeuw een premie kreeg om zijn residentie in Brussel te laten verbouwen.¹²³⁸

In de 14e eeuw behoorde het complex toe aan de heren van Meldert. In het Brabantse dorpje Meldert bevindt zich nog steeds een middeleeuwse vierkanten stenen woontoren. Deze zogenoemde ‘donjon van de heren van Meldert’ vormde al meermaals het voorwerp van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek.¹²³⁹ Er zijn meerdere gelijkenissen met de vierkante hoekkamer van het *hof van Ravenstein* (zie figuur 6.50 en 6.51): het vierkanten grondplan, het metselwerk, de muurdikte en de afwezigheid van vensters op de benedenverdieping. De ‘donjon van de heren van Meldert’ werd gedateerd in de tweede helft van de 14^e eeuw. Bouwden ze eenzelfde toren na middenin de stad Brussel?

Als tweede hypothese wordt aangehaald dat ook poorters versterkte torenwoningen optrokken om zich te verdedigen tegen buitenstedelijke vijanden, maar vooral ook tegen elkaar.¹²⁴⁰ Analooq aan het voorbeeld van de kerken, werden deze stenen woontorens dan vooral aangelegd in niet-versterkte nederzettingen. Los van de mythetvorming rond de voortdurende clanstrijd in vroege stedelijke samenleving, lijkt dit toch een valabele redenering. P.-L. Régnier reconstrueerde de verspreiding van de 12e-eeuwse Brusselse *steen*en.¹²⁴¹ Uit zijn plan blijkt overduidelijk dat ze – op het *Cantersteen* na – allen gelegen waren buiten de versterkte uitbreidingskern rondom de *Coudenberg* (zie figuur 6.52). Tot aan de bouw van de eerste stadsomwalling bleef deze zone onbeschermd.

De opmerkelijke hoogte van de *steen*en zou echter niet enkel door een defensief-militaire functionaliteit te verklaren zijn. Marie Christine Laleman en Patrick Raveschot legden voor de Gentse casus enkele belangrijke bezwaren op tafel.¹²⁴² Enerzijds zou het makkelijker zijn geweest om verscheidene kleinere en lagere gebouwen op te trekken in de plaats van één groot, torenhoog gebouw. In de vroegere fasen van de stadsontwikkeling was er trouwens nog voldoende vrije ruimte beschikbaar. De defensieve functie lijkt daarenboven in tegenspraak te zijn met andere constructieve elementen van de *steen*en. Velen waren eenvoudigweg toegankelijk van op de straat en telden verscheidene muurdoorbrekingen.

¹²³⁸ BRON 313: *Erffelycheit vercocht den penninck XVIII om te fuierene [fournir?] XIX^c Rinsguldenen opte IIII^m Rinsguldenen heeren Philipse van Cleve, eench [sic] soenen tot Ravesteyn, geconsenteert bij den drie leden deser stadt totter edificien van eenen huyse bij den Coudenberge gelegen, daer af dierste payment verschinen sal primo novembris XIII^c LXXXVI^{tich}*. (1 november 1487)

¹²³⁹ DOPERÉ (1981), *Meldert*; DOUCET (1986), *Donjon van de heren van Meldert*.

¹²⁴⁰ TEMMINCK GROLL (1963), *Middeleeuwse stenen huizen*, p. 17.

¹²⁴¹ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, pp. 20-44 en plan in bijlage.

¹²⁴² LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*, pp. 173-174.

Een laatste hypothese houdt in dat machtige en rijke stedelingen zich trachtten te spiegelen aan de adel via de overname van titels, levenswijze en architectuur. Enkele Nederlandse historici koppelden de hoge, rijk ogende stenen woningen aan de welstandseisen van de stadsbesturen. Het bezit van een *steen* was een soort statussymbool. Imiteren van adellijke levenswandel en zich afzetten tegen de lagere bevolkingsklassen – wiens huizen het met minderwaardig bouw materiaal en kleinere afmetingen dienden te stellen – gingen hand in hand. Dat zou betekenen dat de aanwezigheid van elementen als kantelen, weergangen en torens eerder te verklaren valt vanuit imitatie drang en niet zozeer vanuit militaire imperatieven.

De benadering van de middeleeuwse torens vanuit militair-defensief oogpunt ontbloot reeds een aantal interessante aspecten van het stedelijke torenlandschap. De inplanting en ligging van defensietorens is een verklikker voor de topografische structuur van de stad. Het gebruik van de militaire torens weerspiegelt de krachtmeting tussen sociale groepen zoals de adel, de geslachten en de ambachten.

6.3.2 Brandbestrijding

Het vuur was één van de grootste bedreigingen voor de middeleeuwse stad. Steden of stadswijken – die voor een groot deel nog uit houtbouw bestonden – konden door deze publieke vijand nummer één in een mum van tijd in de as worden gelegd. Dit verklaart onder meer waarom zo'n groot belang werd gehecht aan de waterhuishouding.¹²⁴³

Torens waren bijzonder goed inzetbaar in de strijd tegen het vuur. In 1339 werd de wachter op de toren (*wachtre opten torre*) – ook wel wachter van Sint-Niklaas (*wachtre van Sente Claeus*) genoemd – voor het eerst in de bronnen gesignaleerd.¹²⁴⁴ Deze torenwachter stond gepositioneerd bovenop de toren van de Sint-Niklaaskerk en werd door het stadsbestuur betaald om 's nachts een oogje in het zeil te houden. Aangezien de westbouw van de kerk reeds lange tijd bestond, mag men veronderstellen dat de functie wellicht ook ouder was dan het midden van de 14^e eeuw.¹²⁴⁵

¹²⁴³ Zie onder meer VANDEVYVERE (1983), *Watervoorziening* ; WIJNTJES (1982), *Water supply*.

¹²⁴⁴ BRON 86.

¹²⁴⁵ De vermelding uit 1339 suggereert dat trouwens zelf. BRON 86: *Item, de wachtre opten torre sal hebben twee paer cleedre tsjaers, metten knechten, ende viertech scellinge borsegelds de maend, gelijck dat hij tot hare gehad heeft.* (11 mei 1339)

Sinds het begin van de 15e eeuw is er sprake van drie stedelijke torenwachters: twee op de Sint-Niklaaskerk en één op de Kapellekerk.¹²⁴⁶ Misschien plaatste het stadsbestuur ook een wachter op de Kapellekerk nadat de omliggende buurt na de bouw van de tweede stadsomwalling *de facto* bij de stad was gevoegd (in de tweede helft van de 14e eeuw)? Het opduiken van de torenwachter hield in elk geval géén verband met de grote brand in de Kapellewijk op 14 april 1406.

Begin 15e eeuw dook ook de wachter op het stadhuis op in de bronnen.¹²⁴⁷ De specifieke aanduiding ‘op’ het stadhuis doet vermoeden dat hij gepositioneerd stond op of in het belfort, dat eind 1405 bijna was afgewerkt. Het is uiteraard ook mogelijk dat hij de bewaking van het ‘register’ op zich nam. Het takenpakket van deze wachter werd nader omschreven in een stadsordonnantie van 13 mei 1451. Hij werd opgedragen om op het stadhuis te waken, de kapel van het stadhuis en haar ornamenten te behoeden, te openen en af te sluiten, de vrede van het stadhuis te waarborgen en wekelijks te gaan waar de stadsmagistraten hem zouden zenden.¹²⁴⁸

Brandpreventie werd dus niet expliciet vermeld, maar lag vermoedelijk vervat in de eerst vermelde opdracht. In januari 1445 werd de wachter op het stadhuis immers mee verantwoordelijk gesteld voor het uitbreken van de brand op de *Nedermarkt*.¹²⁴⁹ Uit de bewaarde stadsrekeningen van het einde van de 15^e eeuw blijkt – ironisch genoeg – dat de nachtwachter gedurende de Ommegang drie dagen lang de toortsen van het stadhuis diende aan te steken en te bewaken.¹²⁵⁰

Bovenop de torens van de Sint-Niklaas- en de Kapellekerk vatten 's avonds nog meer mensen post. Ze worden in de stedelijke archieven ‘trompetten en pipen’ genoemd. In het midden van de 15^e eeuw stonden er vier pijpers bovenop de Sint-Niklaaskerk en in het voorjaar van 1451 werden er vijf ‘trompetten en pijpers’ beëdigd.¹²⁵¹ Zij dienden aanwezig te zijn vóór het luiden van de laatste klok om hun blaasinstrument te laten

¹²⁴⁶ BRON 186: *Item, II wechteren op Sinte Claes torre ende I ter Capellen, van der selver maent XVI s. IV d. g. vlemsch, valent III s. III d. g.* (oktober 1405) Vergelijkingsmateriaal vindt men in HEIRMAN (2003), *Vlaamse belforten*, pp. 31-33.

¹²⁴⁷ BRON 186: *Item, IV knechten achter straten ende I opter Stad huus, van wekene binnen deser maent ghegeven met Neelken XXX s. VIII d. g. vlemsch, valent [...]* (oktober 1405).

¹²⁴⁸ BRON 277: *Heine Borseken sal hebben voere sinen dyenst ende loen van op der Stad huys te wakene, van der capellen op der Stad huys met hueren ornamenten te verwarenen, op ende toe te doene ende den pees te draghenen van der Stad huys, te weten en ouden ende nuwen, alle weken eens, op sinen cost te kerienen ende van te gane ende te lopene daer de heren ten tijde sijnde, hem seynden selen, Een pont ouder grote, alsulck als de stad van Bruessel jairlix ghenieren sal ende betalen hueren dieneren ende lijfpensionarisen ende sijn cleet.* (13 mei 1451)

¹²⁴⁹ BRON 244.

¹²⁵⁰ DICKSTEIN-BERNARD (1962), *Détails*, p. 264.

¹²⁵¹ Respectievelijk BRON 258: *Item, IIII piperen op Sinter Claes torre, elc van hen, 1 s. groot out.* (s.d., tussen 1439 en 1448) en BRON 276.

schallen (*pipen ende trompen*) en op de mijlhoorn te blazen. Vervolgens moesten ze de gehele nacht *stand by* blijven tot aan het ochtendgloren, dat ze met gepast geluid dienden aan te kondigen (*den dach gepepen ende getrompt hebben*). Indien het 's nachts ergens zou branden, werd van hen uiteraard verwacht dat ze hun hoorn lieten schallen over de stad, zodat men beneden wakker zou worden om het vuur te blussen.¹²⁵²

Deze wachters speelden een cruciale rol in de brandpreventie. Ondanks de strenge wetten tegen het aansteken van vuur tijdens de nacht, was de waakzaamheid van de wachters wel degelijk noodzakelijk. Maar ook dit systeem was feilbaar, zoals blijkt uit de stadsordonnantie van 22 januari 1445. Er was kort voordien brand uitgebroken op de *Nedermarkt*, maar helaas hadden de verschillende torenwachters zich overslapen.¹²⁵³ Deze onoplettendheid – weliswaar met drastische gevolgen – kostte hen drie maandlonen. In de toekomst zou een dergelijk voorval zelfs tot ontslag leiden.

Twee kerktorens en de stadhuistoren werden op die manier ingeschakeld in kader van de brandbestrijding. In wezen was dit ook een defensieve maatregel. Het bleef daar trouwens niet bij. In de straten circuleerden 's nachts ook een aantal wachters, die gezamenlijk hun ronde deden langs de achterstraten (*alomme achter straten*). Waarschijnlijk werd deze maatregel getroffen omdat men van op de torens de eventuele kleinere vuren in de nauwe steegjes niet kon waarnemen. Daarnaast vaardigde het stadsbestuur aan de lopende band maatregelen uit die het brandgevaar moesten indijken, gaande van het opleggen van strikte werktijden – werken bij kaarslicht was verboden – tot het bouwen in harde, minder brandbare materialen.¹²⁵⁴

¹²⁵² BRON 380.

¹²⁵³ BRON 244: *Item, want de weekers die op Sinter Claes torren desgelijx ter Capellen opten torre ende in der stad huys gewoenlic sijn te wakenen onlanx als brandt op de Marct was, verslapen hebben ende versuemlic sijn geweest den selven brant te kundegen.* (22 januari 1445)

¹²⁵⁴ Onder meer BRON 92: *Item. Soe wie nuwe huyse maict oft kepere dect voirt ane met stroe, binnen den avonde, es om tien pond, ende den deckere sal men uter stad bannen een jaer.* (1342) ; BRON 110: *Item. Wie dect met stroo ende doet decken binnen den ouden mueren van der stad, sal verboren thien pond ende daertoe sal hijt weder afbreken. Item. Wie twee nuwe keperen upset, die salse decken met tiechlen, op de selve boete binnen den ouden mueren.* (1369) ; BRON 254: *Item, Bij den amman ende wethouderen der stad van Bruessel gemeynlic es geordineert, overdragen ende gesloten dat soe wie voirtane nuwe huyse binnen den nuwen mueren der stad van Bruessel sal willen doen maken, dat hij die met tyechelen sal moeten doen decken.* (21 april 1448) ; BRON 264: *Soe es biden amman, burgermeesteren, ccepenen ende raidslieden der stat van Bruessel ende biden goeden lieden van der selver stat rade gemeynlic dair dese zaken bijbracht sijn, geordineert ende gesloten dat men niet jegen staene der voirseider yersten ordinancie vanaen de nederste smesse int Warmoesbroeck diemen heet den Hootstal, toehoerende Janne Robbijns, gelegen jegen de Savelstrate over totter vesten toe ende alsoe deside van der voirseider Savelstraten ten voirseiden vesten weert totter Orssendalpoele ende van dair totter Coelsscher poirten toe schueren, tashuyse ende stallen sal mogen maken ende die met stroe decken.* (21 juni 1449). Zie voor Brussel ook LAURENT (1965), *Acte*, p. 470 ; MARTINY (1991), *Maison bourgeoise*, p. 110 ; VAN NIMMEN (1997), *Brand in de stad*, pp. 28-30 ; voor andere steden DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*, p. 108 ; VERPLAETSE (1973-1975), *Bouwvergunning en bouwvoorschriften*, p. 20 ; DESPRIET, PYNCKET & PILLE (1987), *900 jaar Menen*, p. 19 ; MEISCHKE (1988), *Huizen en keuren*, pp. 221-234 ; FABRI (1993), *Vlaamse stadsbeeld*, p. 75 ; TIJS (1993), *Cieraet*

6.3.3 Opslagplaatsen en archiefdepots

Omwille van de kenmerkende opeenstapeling van kamers, vormden torens vanzelfsprekend een ideale plaats om goederen op te stapelen en te bewaren. Het valt andermaal op dat alle types torens op dit vlak werden ingeschakeld.

Hogerop werd reeds gewezen op de verschillende stedelijke graanopslagplaatsen. De voorraad rogge lag in mei 1464 verspreid over de stad.¹²⁵⁵ Zeven van de tien opslagplaatsen bevonden zich in of vlakbij torens. De graanopslag in de *Wollendriestoren* – de massieve vestingstoren bij uitstek – is typerend voor het multi-functionele karakter van de torens. Verder werden ook de zolders van de *Obbrusselpoort*, het stadhuis, de *Sint-Kathelijnepoort*, de *Lakenspui* (in de *buitenste Lakenpoort*), de *Vlaamsepoort* en de *Anderlechtsepoort* ingeschakeld.

In de 16e eeuw werd de *Verlorenkostpoort* gebruikt voor de opslag van zeep. De stad liet er de ingevoerde stukken zeep opslaan en controleren.¹²⁵⁶ Eén van de zolders van de *buitenste Lakenspui* was voorbehouden voor de opslag van de stedelijke zoutvoorraad.¹²⁵⁷ De sleutel van deze ruimte was in handen van de jongste rentmeester van de geslachten. In de *binnenste Lakenpoort* bevond zich de kruitkamer, een strategisch belangrijke opslagplaats. En opnieuw droeg de jongste rentmeester van de geslachten de verantwoordelijkheid over de sleutel.¹²⁵⁸ Dit vormde wellicht een belangrijke taak, hoewel de stedelijke kruitvoorraad in het midden van de 15^e eeuw helemaal niet zo groot scheen te zijn.¹²⁵⁹

Misschien lag het buskruit hoofdzakelijk bij de artillerie op de tweede stadsomwalling? Vanuit praktisch oogpunt lijkt dit alleszins logisch. In 1451-1452 liet het stadsbestuur een systematische inventaris van het artilleriearsenaal op schrift stellen.¹²⁶⁰ De stad beschikte op dat moment over 76 kanonnen, onderverdeeld in lichte (*cleyne vogheleeren*),

deser stadt, pp. 39-43 ; ZANTKUIJL (1993), *Bouwen*, p. 66 ; van ENGELHOF (2005), *Middeleeuwse huizen*, p. 99 ; KOLMAN (-), *Houten gevels*, passim.

¹²⁵⁵ BRON 298.

¹²⁵⁶ BRON 357: *Item, ende de voors. zeepe in der manieren als boven overbragt wesende en sal deselve niet moghen worden ghekeldert noch ghehuijst in eenigher manieren, maer sal alle deselve seepe eerst ende vooral ghebrocht worden in de Verlorenkost poorte daertoe gheordineert, om aldaer van stuck te stuck, tzij groot oft cleijn, opgheslaeghen ende op den keur ende voet der stadt van Antwerpen ghevisiteert ende ghekeurt te worden, [...].* (26 maart 1566)

¹²⁵⁷ BRON 238: *den zoutgraender op de Lakenspoye* (1439).

¹²⁵⁸ BRON 238: *Item, de jongste rentmeester van den geslachten eenen sloetel van den binnenster Lakenpoorten van der vorsten doren aen de trappen. Enen sloetel van der Cruytcameren aldair. [...] Eenen sloetel van der Lakenpoorten dair tpoeder inne leeght.* (1439)

¹²⁵⁹ Dit kon een gevolg zijn van verschillende oorzaken: recent gebruik, afkoop door de hertog of door een andere stad, slecht beheer, bewuste politiek, enzovoort (ZYLBERGELD (1963), *Artillerie*, p. 637).

¹²⁶⁰ BRON 274.

middelzware (*grote vogheleren*) en zware kanonnen (*donderbussen*). Ze stonden opgesteld op de westelijke torens van de tweede stadsomwalling.

De stad bezat nog ander kostbaar goed. In 1455 werd een inventaris opgesteld van het stedelijke zilverwerk.¹²⁶¹ Helaas werd nergens expliciet aangegeven waar het werd bewaard. Gezien de grote waarde, is het goed denkbaar dat dat op een sterk beveiligde plaats gebeurde, misschien in een toren? In 1471 besliste het stadsbestuur echter om een deel van het zilverwerk te verkopen.¹²⁶²

Aan de bewaring van de charters en privileges besteed ik wat meer aandacht. Het is bekend uit andere voorbeelden dat stedelijke, vorstelijke of private archieven geregeld in torens werden bewaard.¹²⁶³ Ook in middeleeuws Brussel was de zorg voor het stedelijke archief sterk verbonden met de middeleeuwse torens. De problematiek leidt me terug naar de kwestie van het ‘fameuze’ middeleeuwse belfort van Brussel.

Sinds enkele jaren maken de Vlaamse en de Waalse belforten – apart – deel uit van de UNESCO-lijst van werelderfgoed.¹²⁶⁴ Brussel komt op geen van beide lijsten voor. Dit is gedeeltelijk het gevolg van de staatkundige indeling van het huidige België in drie gewesten, maar evenzeer van 15e-eeuwse gebeurtenissen én van de definitieve instorting van het Brusselse belfort in 1714.

Weinig mensen zijn op de hoogte van het feit dat de stad Brussel in de 15e eeuw kortstondig beschikte over haar eigen belfort: de huidige stadhuistoren. In wezen wordt dit bouwwerk ook vermeld als werelderfgoed. De stadhuistoren maakt vandaag de dag deel uit van het beschermde architectonische decor van de Grote Markt en bevindt zich als het ware *in brilliant disguise* op de UNESCO-lijst. Sinds de eerste helft van de 15^e eeuw

¹²⁶¹ BRON 285.

¹²⁶² BRON 305: *Deden voits seggen de selve wethouderen dat om alle de voirseide penninghe die tsamen beloopden ter sommen van vierdusent tweehondert ende vijftich Rijnssche guldenen, ten prijse van twintich stuvers tstuck, ter goeder rekeningen te gecrigenen sonder de selve stad met erffeliiken of jairlijken renten dair om te belasten, zij van avijse sijn ende overdragen van der stad zilvere te vercoopenen om twee duysent Rinssche guldenen, aengesien dat men die selvers soe zeere voertaenen niet behoeven en sal mids dat de grooten maeltijden van der stad niet meer gehouden en sullen worden.* (18 mei 1471)

¹²⁶³ De bewaring van de stedelijke oorkonden vormde één van de essentiële belfortfuncties (HEIRMAN (2003), *Vlaamse belforten*, p. 28). Bij de dood van de hertog van Brabant Jan III brachten de vertegenwoordigers van de stad Leuven de hertogelijke archieven binnen haar muren en plaatsten ze in de toren van de Sint-Pieterskerk, die ze tot een versterkte kamer lieten ombouwen. Er werden drie sleutels voor de charterkist gemaakt: één voor de hertogin, één voor Brussel en één voor Leuven (BLOCKMANS (1988), *Alternatives*, p. 149). Een deel van de charterverzameling van de hertogen van Brabant werd in de 15e eeuw bewaard in een toren van het kasteel van Tervuren (*en la forteresse a la Vure en une tour illec*) (RENOZ (1955), *Chancellerie de Brabant*, pp. 125-126).

¹²⁶⁴ BILLEN (2003), *Tour* ; HEIRMAN (2003), *Vlaamse belforten*, p. 11.

is de toren echter nooit meer als ‘belfort’ betiteld – ook vandaag niet –, wat wellicht een derde verklaring is voor het feit dat hij niet geselecteerd werd voor de belfortenlijst.

De ‘kwestie’ van het middeleeuwse belfort ontstond toen Guillaume Des Marez een debat opstartte over enkele dubieuze vermeldingen over een *belfroote*. Tot dan toe was het probleem niet aan de orde. In navolging van Alexandre Henne & Alphonse Wauters werd de *Sint-Niklaastoren* geïdentificeerd als het oorspronkelijke en enige belfort van de stad.¹²⁶⁵ Deze zienswijze leeft trouwens nog steeds verder.

Het was een logische gedachtengang. Hoewel de toren in 1533 pas expliciet als ‘belfort’ werd bestempeld¹²⁶⁶, werd het bouwwerk nadien en tot aan de instorting in 1714 steevast op die manier aangeduid. In de 14^e eeuw regelde het klokkengelui van de Sint-Niklaaskerk het stedelijke leven. En in de 15^e eeuw werden de stedelijke privileges in de kerk bewaard. Het stadsbestuur positioneerde wachters en trompetters op de toren, schonk de koster van de Sint-Niklaaskerk een jaarlijkse vergoeding en betaalde herstellingswerken.¹²⁶⁷ De toren van de Sint-Niklaaskerk vervulde in de Middeleeuwen dus een aantal typische belfortfuncties.

Toch rijzen er een aantal problemen. Vooreerst is er het laattijdige opduiken van de betiteling als belfort (1533). Daarnaast vervulde de *Sint-Niklaastoren* de belfortfuncties in de 14e en 15e eeuw nooit alleen. Er werd evenzeer gebruik gemaakt van klokkengelui van de Kapellekerk, van de *Lakenhalle*, van het *Minderbroedersklooster* en van het *godshuis van de Witte Juffrouwen*. De stedelijke privileges lagen verspreid over de Sint-Goedele- én de Sint-Niklaaskerk.

Maar het grootste probleem wordt gevormd door het bestaan van een ander belfort.¹²⁶⁸ In 1405 droeg de stadhuistoren immers de belforttitel. Guillaume Des Marez bedacht een ingewikkelde theorie om het gebruik van deze titulatuur uit te leggen. Hij vermoedde dat dit belfort reeds in de tweede helft van de 14^e eeuw aanwezig was, met name op de plaats van het vroegere huis *de Wilde Ever*, net naast het stenen schepenhuis *de Meerte*. Een halve eeuw later brak Jan van Ruysbroeck het oude belfort af tot aan het portaal om

¹²⁶⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, pp. 108-109.

¹²⁶⁶ BRON 336: *dbeelfroit staende aende voirseide kercke van Sinter Claes der voirseide stadt alleene toebehoirende* (8 juli 1533).

¹²⁶⁷ BRON 149: *Item, ontfaen van meester Adame Gherijs van 2 lasten, 4 waghen steens van Cattenbroec die verent ane Sente Claes torren over bleven 74 mottoenen, [...]. Item, van Everarde van Huldenberghe van 1 laste steens van Cattenbroec ende dat over bleef ane Sente Claes torren, 10 peters, [...]. Item, uitghegheven van alle costen ende stoffen ane Sente Claes torren ghedaen 273 lb. 4 s. paymens, 1 peter ende 1 mottoen, [...].* (november 1382)

¹²⁶⁸ Ook ‘belfortspecialist’ Michiel Heirman geraakte niet wijs uit deze kwestie: “Zijn toren is echter illustratief voor de onduidelijkheid die in sommige gevallen, vooral in Brabant, met de term ‘belfort’ verweven blijft.” (HEIRMAN (2003), *Vlaamse belforten*, p. 60)

er vervolgens de huidige stadhuistoren op te trekken. Er vond met andere woorden een wisseloperatie plaats: belfort voor stadhuistoren.

De Leuvense historici Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene maakten brandhout van deze theorie. In de 14^e eeuw stond er helemaal geen belfort in de omgeving van het huis *de Meerte*. Wanneer de Brusselaars het begin 15^e eeuw over het belfort hadden, dan werd daarmee gewoonweg de pas aangelegde, gotische stadhuistoren bedoeld. En deze titel was terecht. Op basis van de vergelijking met het Leuvense stadhuis en van een bouwkundige ontleding van het Brusselse belfort, toonden Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene aan dat de Brusselaars in het architectonische concept van de toren duidelijk rekening hielden met de belfortfunctie. Op het eerste verdiep werd een ‘stenen brandkast’ voorzien, het zogenoemde ‘register’. Het was de bedoeling om hier de kostbare stadsgoederen zoals de charters en privileges, sleutels van de stadspoorten, het zilverwerk, enzovoort te bewaren.

Waarschijnlijk was er ook een ruimte voorzien voor stadsklokken, al kan dit niet met zekerheid worden bevestigd. Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene spraken er zich niet over uit. Méér dan twee eeuwen later werd echter een onderzoek ingesteld om na te gaan of de stadhuistoren voldoende sterk was om er een beiaard en torenuurwerk in te installeren. De architecten, controleurs en werkmeesters van de stad stelden ‘zonder twijfelen’ vast dat dit kon, op voorwaarde dat het gewicht van de klokken werd gespreid.¹²⁶⁹ Desalniettemin werd het plan niet uitgevoerd. Toch bevinden er zich nu nog steeds twee klokken in de stadhuistoren (zie figuur 6.53). Het blijft onduidelijk of er in de late Middeleeuwen ooit klokken hingen. Raymond Van Uytven wees er nochtans op dat met de term ‘belfort’ specifieke stedelijke klokkentorens werden aangeduid.¹²⁷⁰

In het midden van de 15^e eeuw was de titulatuur van de toren gewijzigd. In 1444 legde de jonge Karel de Stoute de eerste steen onder de ‘toren’ om het stadhuis te vergroten.¹²⁷¹ Vijf jaar later engageerden de rentmeesters bouwmeester Jan van Ruysbroeck als meester van het steenwerk van de ‘toren’ van het stadraadhuis.¹²⁷² Van een belfort was hoegenaamd geen sprake meer. Ook in latere reisverslagen komt de term niet voor.¹²⁷³

¹²⁶⁹ GOEDLEVEN (1993) *Grote Markt*, p. 94.

¹²⁷⁰ VAN UYTVEN (1995), *Architecturale vormen*, p. 18.

¹²⁷¹ BRON 302: *Item, doen men screef MCCCC XLIII op den IIII^{te} dach van merte doen leyde die jonghe heer van Sarlot den iersten steen om te meerderen der stadhuys te Bruessel onder den torre daer hy selve steet ghemaect te noerden wert.*

¹²⁷² BRON 260: *Den eedt van meester Janne van Ruysbroeck meester van den steenwerke van den torre van der stad raithuyse op de Merct. (januari 1449)*

¹²⁷³ BRON 330: *Vi habbiamo visto uno pallazo de la comunità con una alta et grossa torre ; inante a una piazza ben spatiosa, silicata di certe pietre piccole, come se usa per tucte quelle parte, et veramente che sono assai belle. Per tucto*

In 1439 liet het stadsbestuur voor het eerst een systematisch overzicht van de bewaarplaatsen van de stedelijke archieven op schrift stellen. In dit document is helemaal geen sprake van het stadhuis, laat staan van het belfort. De charters en privileges lagen verspreid over *kommen* (een soort van houten kisten) en tresoriekamers in de *Sint-Goedele*- en Sint-Niklaaskerk.¹²⁷⁴ In 1446-1447 volgde een nieuwe regeling. De aanhef van het document maakte duidelijk dat het de bedoeling was de verantwoordelijken aan te duiden over de steutels die toegang gaven tot de *kommen* en deuren in de *Sint-Goedele*- en Sint-Niklaaskerk, waar zich de charters en privileges van de stad bevonden.¹²⁷⁵ Alle geslachten en Natiën kregen één of meerdere sleutels toegewezen. Opnieuw was er geen sprake van een belfort.

Wat is er gebeurd opdat het belfort niet meer belfort, maar plots ‘eenvoudigweg’ stadhuistoren werd genoemd? Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene besteedden hieraan geen aandacht. Mijn hypothese luidt dat de oorspronkelijke belfortfunctie uitgehoud werd tussen het begin van de 15^e eeuw – wanneer stadhuis en het belfort werden gebouwd – en ten laatste 1439 – wanneer de stedelijke charters en privileges in de *Sint-Goedele*- en Sint-Niklaaskerk werden gesignaleerd.

Deze periode staat niet meteen bekend als de meest rustige uit de intern-politieke geschiedenis van de stad. De explosieve cocktail van patricische factiestrijd, sociale onrust onder de ambachten, economische crisis in de lakennijverheid en dynastieke problemen in het hertogdom leidden tot de stedelijke opstand van 1420-1421.¹²⁷⁶ De bronnen maken melding van enkele bestormingen van de *Nedermarkt* en het stadhuis¹²⁷⁷, waarbij de opstandelingen zich als vanouds tegen de heersende politieke klasse keerden.

decto palazzo che è ben grande se può andare ad cavallo commodamente, dove dentro sono XXXVI fontane de quali alcune ne ascendeno in fine al mezzo de dicta torre. (reisverslag van kardinaal Luigi d'Aragona, 1517) ; BRON 331: *L'Hôtel de Ville de Bruxelles est superbe, grand et orné de belles sculptures et surmonté d'une magnifique tour ajourée.* (reisverslag van Albrecht Dürer, 1520) ; BRON 359: *In Brussel zijn de huizen in de regel fraai en stevig gebouwd. Er zijn daar vooral veel mooie paleizen. Om te beginnen dient het stadhuis met zijn prachtige toren vermeld.* (uit de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini, verschenen in 1567)

¹²⁷⁴ Ik citeer slechts enkele passages: BRON 238: *[P]rimo, soe wie Burgermeester van den natien es die heeft altijt drie sloetele van den come van Sente Goedelen, Te weten van den geslechten van Coudenberge, van den Steenwege ende van tSweerts geslechte. [...] Item tSeroelofs geslechte eenen sloetel van den voirseiden come tSente Goedelen. Enen sloetel van der vorster doren van Senter Claes ende noch twee andere sloetele. [...] Item tSweerts geslechte eenen sloetel van der tweester doren te Senter Claes dair de privilegien liggen.* (1439, vóór 24 juni)

¹²⁷⁵ BRON 248: *[H]ier nae volghet doirdinancie van den sloetelen behoerende totten commen ende doeren te Sente Goedelen ende te Senter Claes, daer de privilegien van der stad liggen ende van meer anderen sloetelen der selver stad toebehoerende, in wat manieren die tusschen de seven geslechten ende IX Nacien gedeylt sijn ende wie die onder heeft ende waer die liggen.* (s.d., misschien 1446-1447)

¹²⁷⁶ De aanloop naar de stedelijke opstand van 1421 en de installatie van het ‘democratische regime’ te Brussel vormden de hoofdthematiek in FAVRESSE (1932), *Avènement*.

¹²⁷⁷ Onder meer tijdens de nacht van 27 januari 1421, op 30 maart 1421 en eind mei – begin juni 1421 (FAVRESSE (1932), *Avènement*, pp. 219, 241 & 251 ; DES MAREZ (1923), *Architecte*, p. 86).

Het strategische belang van het stadhuis – inclusief belfort – en de *Nedermarkt* komen hier duidelijk tot uiting.¹²⁷⁸

Misschien was het Brusselse belfort niet zo veilig als aanvankelijk werd gedacht.¹²⁷⁹ Na afloop van de troebelen werd stadskapitein Willem van Bijgaarden trouwens expliciet opgedragen om het stadhuis en andere kritieke punten te verdedigen.¹²⁸⁰ Het is denkbaar dat de *break through* van de Negen Natiën in het stadsbestuur leidde tot een heronderhandeling over het stedelijke archiefdepot. De plaatsing van de charters en privileges in de westbouw van de Sint-Niklaaskerk en in de tresoriekamer van de *Sint-Goedelekerk* was misschien het resultaat van een onderhandelde oplossing.

Door de archiefstukken te verspreiden, waren ze minder kwetsbaar en makkelijker controleerbaar door de verschillende partijen. De bewaarplaats in de beide kerken was in zekere zin ook ‘neutraler’ ten opzichte van het stadhuis, dat in de 15e eeuw vooralsnog een bastion van de schepenen – en dus geslachten – bleef. Elk van de geslachten en van de Negen Natiën had recht op één of meerdere sleutels.

Zowel de stellingen van Alphonse Wauters als deze van Guillaume Des Marez moeten dus worden herzien. Noch de *Sint-Niklaastoren*, noch de stadhuistoren mogen als enig en uniek belfort worden bestempeld. De belfortfuncties vloeiden klaarblijkelijk voort uit socio-politieke overwegingen. Aan het begin van de 14^e eeuw wierp het patricische stadsbestuur een belforttoren op om concurrent Leuven te overbluffen en de stedelijke schatten veilig te stellen. Een stedelijke opstand later werden de belfortfuncties ten gevolge van een soort *modus vivendi* verspreid over ‘neutralere’ kerktorens.

Is het toeval dat de archieven terechtkwamen in de twee Brusselse kerken met een westbouw? Hogerop werd het defensieve karakter van deze bouwwerken al onderstreept. In de Sint-Niklaaskerk werden de charters zeker en vast in de *Sint-Niklaastoren* bewaard. Wat de Sint-Goedelekerk aangaat, was er sprake van een tresorie

¹²⁷⁸ “Het centrale belang dat oproerlingen toekenden aan belfort en stadsklokken, is niet enkel te verklaren door de mobiliserende kracht die ervan uitging maar ook door de centrale rol die zij bezaten in de middeleeuwse steden. Belforten dienden vaak als bewaarplaats van de stedelijke oorkonden en als gevangenis. Toch waren het niet zozeer de belforten maar wel de stadsklokken, die een grote aantrekkingskracht uitoefenden op de oproerlingen. Stadsklokken werden namelijk geassocieerd met de uitoefening van het bestuur en de rechtspraak in de steden.” (VERBRUGGEN (2005), *Geweld in Vlaanderen*, p. 109)

¹²⁷⁹ Ook voor Gent en Ieper zijn er gevallen bekend waarbij personen onrechtmatig het *secreet* van het Belfort waren binnengedrongen (BAILLIEUL & RAVESCHOT (1984), *Secreet*, p. 45 ; VERBRUGGEN (2005), *Geweld in Vlaanderen*, p. 107).

¹²⁸⁰ BRON 212: *Ende voirt ter bewaernessen van der voirseider stad, het zij aen der Stadhuys, poirten, mueren, vesten, draeyboemen, aertelryen ende anderen geweeren der stad voirseit, te verziene metten rentmeesteren van der stad ende oic bij hem zelve die te begane ende de gebreke dairaf te doen beteren tallen tijden.* (20 april 1422) Zie ook FAVRESSE (1932), *Avènement*, p. 261.

waar de charters werden bewaard. Volgens J.-F. Kieckens bevond ze zich in de tweede helft van de 15e eeuw boven de oude Sacramentskapel¹²⁸¹:

“Le trésorier [du chapitre de Sainte-Gudule] était chargé en outre de la distribution des revenus et des offerandes aux employés clerc et laïques du Chapitre, et à Bruxelles, il était en possession d’une des nombreuses clefs des coffres bardés de fer où étaient gardés les privilèges de la ville. Ce dépôt, dit *Comme*, était situé, nous l’avons dit plus haut, au-dessus de la voûte de l’ancienne chapelle du Saint-Sacrament.”

De stadsordonnanties met betrekking tot de archiefspreiding – uit het tweede kwart van de 15e eeuw – plaatsen me echter voor een raadsel¹²⁸²:

Item doudste rentmeester vanden geslechte eenen sloetel vander tresorien doren te sente Goedelen dair de privilegien inne liggen ende twee andere sloetele.

Item Onser Vrouwen nacie twee sloetele vander kisten die beneden steet te Sente Goedelen inde tresorie. [...]

Item, totter ondersten doeren beneden voere den windelsteen inder tresorien te Sente Goedelen sijn twee slote [...].

Item, den sloetel totter kisten staende tSinte Goedelen inde tresorie, toebehoerende den heere van Vorsselair, es gheleet indem [sic] torre, daer af beyde de bourghermeesters die sloetelen hebben.

De vermelding van een wenteltrap (*windelsteen*) in combinatie met een toren (*torre*) doet onmiddellijk denken aan de westbouw met haar twee traptorens. Lag de tresorie misschien op het eerste of het tweede verdiep van de westbouw? Dat lijkt onmogelijk omdat men er vanuit gaat dat de westbouw in het eerste kwart van de 15^e eeuw werd gesloopt. Ik zie echter niet in welke toren er dan wel werd bedoeld. Verder onderzoek zal dit moeten uitwijzen.

Tot slot van dit punt wordt nog aandacht geschonken aan de ‘bewaring’ van mensen. Uit voorbeelden van andere steden blijkt dat gevangenen zich vaak in torenvormige gebouwen bevonden.¹²⁸³ In Brussel vervulde de *Steenpoort* sinds de Middeleeuwen de

¹²⁸¹ KIECKENS (1897a), *Pierre de Thimo*, p. 92.

¹²⁸² Respectievelijk BRON 238 & BRON 248.

¹²⁸³ Enkele voorbeelden kunnen volstaan. De toren van de heren van Aa (Anderlecht) deed dienst als gevangenis: BRON 93: *Item, consenteren wi ende willen dat men den torre des voirseids Jans Blankards gelegen tAa daer gevancnesse in steet, af breken sal tot in den grond.* (24 maart 1343) In Ath bevond de gevangenis zich in de onderste kamers van de toren van het kasteel van Burbant (DUGNOILLE (2002), *Reconstruction*, p. 123). In de overwelfde kelders van de belforten werden vaak gevangenen opgesloten (HEIRMAN (2003), *Vlaamse belforten*,

functie van hertogelijke gevangenis. In 1326 werd van stadswege beslist dat criminelen enkel nog in de *Vroente* of *Steenpoort* mochten worden opgesloten.¹²⁸⁴ De voormalige *Sint-Goedelepoort* op de eerste stadsomwalling werd vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw *Treurenbergpoort* genoemd, een verwijzing naar het leed van de aldaar opgesloten gevangenen. In die periode werden er ook weerspannige bedelaars opgesloten in de *Verlorenkostpoort*.¹²⁸⁵ Later deed ook de Hallepoort dienst als gevangenis.

In 1383 werd zelfs beslist dat elk van de zeven geslachten een gevangenis kon inrichten in de stadspoort die ze beheerde.¹²⁸⁶ Deze maatregel werd uitgevaardigd om de ‘wilde jeugd’ van de stad in bedwang te houden en tot betere manieren aan te sporen. Waarschijnlijk werden de zeven poorten van de tweede stadsomwalling bedoeld. Of de gevangnissen effectief ingericht werden, is voorlopig niet duidelijk.

De stedelijke gevangenis, *Vroente* genoemd, werd voor het eerst vermeld in 1326.¹²⁸⁷ Ze gaf haar naam door aan de *Vroentstraat* waar ze gelegen was. Over de omvang, architectuur of het uitzicht bestaan zo goed als geen aanwijzingen. Ook de iconografische bronnen ontbreken volledig. Het lijkt erop dat de gevangenis in een ‘gewoon’ huis werd ingericht en later als officiële stadsgevangenis bleef voortbestaan.

6.3.4 Uurregeling

Hogerop kwamen de strikte diensturen van de stadsportiers reeds ter sprake. Dat was geen uitzondering. De arbeidstijden van het stedelijke werkvolk werden letterlijk en figuurlijk ‘van bovenaf’ geregeld. De klokken in de kerktorens bepaalden het ritme van de dag. Klokken en klokkenluiders zorgden voor het tijdsbesef van de stedelingen. Opstaan, werken en slapengaan werden via klokkengelui aangegeven en iedereen – op

p. 29). Ook in verscheidene middeleeuwse kerktorens trof men gevangnissen aan (TER KUILE (1946), *Torens*, p. 49).

¹²⁸⁴ BRON 74: Voert willen wi dat men en genen portere noch portersse van Bruesele nemmermeer namaels voeren noch leggen en sal noch en mach in en geen gevancnesse buten Bruesele, noch elre dan in die Vroente ofte in die Steenporte te Bruesele. (18 oktober 1326) Zie ook SMOLAR-MEYNART (1963), *Conflit*, p. 2.

¹²⁸⁵ BONENFANT (1938), *Fonds de la Suprême Charité*, pp. 4 & 8.

¹²⁸⁶ BRON 15: Item, omme die wilde joncheit in der stad van Bruessel te bat in bedwange te houdene, ende van arghe te verhuevene, ende op dat een yeghewelck te voidere vreese hebbe te aengripene oft te hanterene enege onzedden dair hi mede sijns goeds onnutteleec ende sonder redenlec ocsuyn quijt werde mochte ende sinen vrienden oft anders yemene verzwarnesse, overlast oft confusie af comen, soe es geordineert ende eendrachtelec overdragen, dat men op elc van der zeven poorten der stad van Bruesele maken sal eene goede vaste ghyoele ofte ghevanckenisse, omme alle de ghene dair inne te legghene dies verdienen selen, in der manieren ende na der ordinancien hier nae bescreven, [...]. (12 juni 1383)

¹²⁸⁷ BRON 74: Voert willen wi dat men en genen portere noch portersse van Bruesele nemmermeer namaels voeren noch leggen en sal noch en mach in en geen gevancnesse buten Bruesele, noch elre dan in die Vroente ofte in die Steenporte te Bruesele. (18 oktober 1326)

een aantal geprivilegieerde ambachten en instanties na – moest zich hiernaar schikken. Het vitale belang van de klokken voor de stedelijke economie en politiek is zonneklaar. En wie klokken zegt, denkt aan kerktorens en belforten.

Zoals reeds aangegeven, is er voorlopig geen enkele bron gekend die de aanwezigheid van stadsklokken in het 15^e-eeuwse belfort kan aantonen. De stadsordonnanties wijzen echter uit dat het stadsbestuur zich reeds in de 14^e eeuw ernstig bekommerde om het luiden van de klokken. De dagindeling en de tijdsbesteding van de stedelingen werd op die manier strikt geregeld. Hogerop werd reeds gewezen op het feit dat het stadsbestuur gebruik maakte van de aanwezigheid van de stadsomwallingen om specifieke gebods- en verbodsbepalingen op te leggen. Het klokkengelui werd op dezelfde wijze aangewend, niet als ruimtelijke, maar als chronologische begrenzing.¹²⁸⁸

De Brusselse gegevens zijn soms moeilijk te interpreteren en ook verre van volledig. Ongetwijfeld kan de vergelijking gemaakt worden met andere middeleeuwse steden, waar zowat elke publieke gebeurtenis door bijhorend klokkengelui werd begeleid: het aanvangsuur van de markt, de vernieuwing van het stadsbestuur, de aankondiging van de processies, het uitroepen van privileges en openbare vonnissen en het verzamelen voor de wapening.¹²⁸⁹

De klokken droegen specifieke benamingen. Sommigen wezen op een specifieke functie. Willy Godenne vermeldde zo acht verschillende middeleeuwse klokken, met name de storm- (of brand-), werk-, koop-, dag-, poort-, drab-, dief- en achterste klok.¹²⁹⁰ In 1381

¹²⁸⁸ Voorbeelden zijn *legio*. Ik beperk me tot een aantal typerende bepalingen: BRON 110: *In den iersten, soe wien men vint gaende na de achterste clocke, sonder licht, hy es om twintich scellinge. [...] Item. Soe wie dranc metet te gelage na dachterste clocke, hy es om viertech scellinge. Ende die drinct na dachterste clocke te gelage in tavernen, hy es om twintich scellinge. [...] (1360) ; BRON 144: Item, de voircopers van Bruessel en selen ghene botere te Bruessel copen no onderspreken, no niemen thuere behoef anders dan smaendages ende swoendages ende svrindaghes ende saterdages, dats te verstane altie clocke van der noenen te wercwaert geluidt es, [...]. (tussen 23 juni 1376 en 29 maart 1377) ; BRON 146: Item, soewie van den voirseit [slotenmakers] ambachte tsavonts na de leste clocke wrachte of smorgens voere de dachclocke alse yerstwerf luyt van der morghenstonden, die zout's zijn op drie pont payments, alsoe dicke hijt dade. (10 mei 1380) ; BRON 371: Van tsnachts te cloppene. Item, soe wie dat tsnachts onzedich ghelaet maecte oft ombesceydelijc clopte voere enich van sijnen medeghesellen dore oft huys na dat de leste clocke gheluyt is, sonder argelist, hij sal verbueren enen wech te Dornike alse dicke als hijt doet. (s.d., na 5 maart 1389) ; BRON 198: Item, dat dies gelijcx nyeman soe wye hij zij bynnen den voirseide ambachte oft dair buyten en sal moigen visschen voir de dachclocke noch na de echterste clock. (14 juni 1411)*

¹²⁸⁹ De historische literatuur is uitgebreid, zie onder meer DES MAREZ (1904), *Organisation*, pp. 311-312 ; GODENNE (1979), *Cloches et carillon* ; HUYBENS (1994), *Beiaarden en torens* ; VAN UYTVEN (1995), *Architecturale vormen*, pp. 18-19 ; BOONE (2002), *Urban space*, p. 629 ; HEIRMAN (2003), *Vlaamse belforten*, pp. 26-27 & 49-54 ; VERBRUGGEN (2005), *Geweld in Vlaanderen*, pp. 103-111.

¹²⁹⁰ GODENNE (1979), *Cloches et carillon*, pp. 286-287.

werd de werkklok ingehuldigd.¹²⁹¹ Ze gaf het begin van de werkdag aan. De stormklok of ‘brandklok’ – die volgens Willy Godenne dateerde uit 1290 – werd geluid om de inwoners attent te maken op een uitslaand vuur. De koopklok werd geluid door de koster van de Sint-Niklaaskerk en betekende ongetwijfeld het startschot voor de markt.¹²⁹² De achterste of laatste klok was de laatste klok van de dag. Na het wegsterven van het klokkengelui was het verboden om nog vuur te maken.

Andere benamingen wezen op de lokatie van de klok. De juffrouwenklok hing in het godshuis van de Witte Juffrouwen, het klokje van de Wijngaard in het Begijnhof. Het begrip ‘broedertijd’ wees dan weer op het luiden van de nachtklok van het Minderbroedersklooster.¹²⁹³

Het is opmerkelijk dat het Brusselse stadsbestuur in de 14^e eeuw geen eigen klokkenluider in dienst had. Uit een rijmkroniekje van kort na 1325 blijkt dat de koster van de Sint-Niklaaskerk deze taak waarnam en hiervoor ook een vergoeding kreeg vanwege het stadsbestuur¹²⁹⁴:

*Met een klokken op doen gerede,
Die men ludet vierf werf des dae(gs)
Op den torre van Senter Claes.
Si geven den custere menegen vloech)
Hi en woude niet om enen doech
Dat hem beclove altemale ;
Dat men hem bidt, dat wetic male.
Men gheeft oec, dat si u cont,
Omdat hi se ludet, tsjaers drie p(ont)*

De koster luidde de klok dus vier maal daags. Deze taak werd trouwens niet bijzonder gesmaakt door de stedelingen, zo blijkt uit de menige vloeken die naar zijn hoofd werden geslingerd. In de 15^e eeuw werd overgestapt naar een tijdsregeling met zes maal klokkengelui per dag.¹²⁹⁵ Een andere wijziging was de aanstelling van een korps van klokkenluiers in stedelijke loondienst.¹²⁹⁶ Deze bedienden vermoedelijk de klokken van de Sint-Niklaastoren. De Lakengilde betaalde in de 15^e eeuw ook een klokkenluider, maar

¹²⁹¹ In't jaer 1381, op Sint Nicolaes avondt, sloegh de werckklok voor d'eerste reyse op Sint Nicolaes Thoren (HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 165).

¹²⁹² BRON 107: *Item den costere van Sinter Claes machmen gheven van der coopclocken te ludene V lb. grote tsjaers.* (1359)

¹²⁹³ WILLEMS (1843), *Stadsordonnantie*, p. 304.

¹²⁹⁴ BRON 73.

¹²⁹⁵ DES MAREZ (1904), *Organisation*, p. 246.

¹²⁹⁶ BRON 295.

deze werkte in de Kapellekerk.¹²⁹⁷ Vermoedelijk werd vanuit de Kapellekerk de nabijgelegen weverswijk iets duidelijker op de hoogte gehouden van de aanvang van de werkuren.

Op basis van de voorgaande gegevens kan nogmaals worden bevestigd dat de 14^e- en 15^e-eeuwse *Sint-Niklaastoren* wellicht niet als belfort mag worden aanzien. Er werden inderdaad wel klokken geluid, maar dat gebeurde evenzeer op andere plaatsen in de stad. Er werd daarenboven enkel een beroep gedaan op de plaatselijke koster.

Indien de toren effectief als stedelijke belfort fungeerde, dan mag men verwachten dat de stad er ten minste eigen ambtenaren voorzag. De oudste vermelding van klokkenluiders in stadsdienst dateert pas uit het begin van de 15^e eeuw.¹²⁹⁸ In 1436 dook ook de stedelijke horlogemeester (*orloydemeester*) Reynere op, die verantwoordelijk was voor de klok van de Sint-Niklaaskerk. Machiel van Turnhout werd opgelegd om de klokken van de Sint-Goedele- en de Kapellekerk te inspecteren.¹²⁹⁹ Machiel zou meester Reynere opvolgen na diens overlijden. De horlogemeester zorgde ook voor het toezicht op en het onderhoud van de ‘wijzer’, die in 1441 vóór het stadhuis was geplaatst.¹³⁰⁰

Het klokkengelui werd niet enkel werd aangewend door de stedelijke autoriteiten. Uiteraard maakten de kerken zelf ook gebruik van hun klokken om de opeenvolging van diensten, processies en feestelijkheden aan te kondigen. Het is bekend dat het bezit van klokken vaak ook het voorwerp vormde van twisten tussen kerken onderling.¹³⁰¹ Om hierin inzicht te verkrijgen, moet men de kerkelijke archieven gericht doorzoeken, wat in het kader van dit proefschrift niet is gebeurd. De bouwhistorische en iconografische

¹²⁹⁷ BRON 208: *Item, Willem van Kesterbeke van den cloxken te luden ter Capellen, VII d. groten.* (1416)

¹²⁹⁸ BRON 186: *Item, den II clocluders, van I maert de clocken te ludene, VI s. XI d. g. I est. vlemsch, valent I s. Ivz d. g.* (oktober 1405)

¹²⁹⁹ BRON 236: *Item, van den orloydemeester, die gehadt heeft van beiden clocken tSenter Claes ende ter Capellen XLV s. gr. out ende zijn cleet, es nu moderatie gemaict dat meester Reynere die de clocke tSenter Claes verwaert om XXX s. ende zijn cleet, ende Machiel van Tuernout verwaert beide de clocken te Sente Goedelen ende ter Capellen om XV s. sonder cleet, op't toesseghen dat men hem gedaen heeft, te wetene dat hij na de doot van Meester Reyneren alle drie de voirseide clocken achterwaren sal ter ordinancien van der stat, ende mids dien es nu overdragen dat na de doot van meester Reyneren de voirseide Machiel de voirg. drie clocken verwaren sal ende dairvoere hebben zijn cleet ende II lb. ouder grote.* (2 mei 1436)

¹³⁰⁰ BRON 302: *In 't selve jaer [1441] was den wyser gheseet voer den Stadhuys.* (1441) Zie ook WAUTERS (1841), *Recherches*, p. 223.

¹³⁰¹ “De klok werd klaarblijkelijk beschouwd als een publicitair middel waarvan de „patronus” zoveel mogelijk de invloed probeerde te verminderen.” (VERPLAETSE (1973-1975), *Bouwvergunning en bouwvoorschriften*, pp. 12-13). Ook voor Brussel zijn er enkele overeenkomsten en geschillen met betrekking tot het bezit van kerkklokken bekend. In 1482 verkregen de Cellebroeders vanwege het Sint-Goedelekapittel de toelating om een klokkentoren te maken (BRON 310). Op 9 september 1444 werd een compromis bereikt tussen de *Sint-Janskerk-van-Molenbeek* en de *Sint-Kathelijnekerk* omdat deze laatste zonder toestemming een derde klok had laten gieten (DICKSTEIN-BERNARD (2007), *Lointaines origines*, p. 284).

studie van de kerktorens kan ook interessante gegevens opleveren. Kerktorens kunnen enkel klokken hebben gehad wanneer ze voorzien waren van galmgaten.

6.3.5 Huizen in torens¹³⁰²

De eerste stadsomwalling van Brussel werd vermoedelijk aangelegd op vraag of op initiatief van de hertog van Brabant, waarschijnlijk Hendrik I. De aanleg van de tweede stadsomwalling geschiedde schijnbaar zonder de minste tussenkomst vanwege de hertog. Dit zette de historici ertoe aan om in de hertog van Brabant en het stadsbestuur de allodiale eigenaars van respectievelijk de eerste en de tweede stadsomwalling te zien.

De precieze inhoud van deze rechten en de verdere evolutie ervan vormden al meerdere malen het voorwerp van discussie. Volgens enkelen slaagde het stadsbestuur erin om de gebruiksrechten op de muren en torens van de eerste stadsomwalling te verwerven. Misschien gebeurde dit in 1291, toen de hertog van Brabant de ‘renten van de poorten en van de vesten’ aan de stad Brussel schonk.¹³⁰³

Het lijkt er echter op dat de stad sinds het begin van de 14^e eeuw een reeks rechten kon laten gelden op de eerste stadsomwalling. Vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw voerde het stadsbestuur overigens een min of meer systematisch uitbatingsbeleid van (onderdelen van) de eerste stadsomwalling. Enerzijds huldigde men hierbij een principe van instandhouding. Anderzijds trachtte het stadsbestuur de rechten die aan de oude muren verbonden waren in pacht te geven aan particulieren. Op die manier kon de stad toch voordeel halen uit het schijnbaar nutteloos geworden bouwwerk, zonder haar eigen rechten te schaden.

De aanleg van de tweede stadsomwalling betekende echter geenszins dat de defensieve kracht en functie van haar ‘kleine broer’ werd uitgehold. Serge Boffa toonde overtuigend aan welke grote rol de eerste stadsomwalling – en meer bepaald de *Steenpoort*, het *Ruisbroekwiket* en het *Bogaardenwiket* – speelde(n) in het beteugelen van een sociaal oproer in 1360.

¹³⁰² Titel van de tentoonstelling en bijhorende publicatie over middeleeuwse donjons in Vlaanderen (DOPERÉ & CORENS (2002), *Huizen in torens*).

¹³⁰³ BRON 47: *Voirt geven wij hen die renten van den poirten ende van den vesten van Bruessele*. (1 maart 1291) De interpretatie van dit zinnetje blijft echter voer voor discussie (zie onder meer MARTENS (1967), *Vestgeld* ; MARTENS (1968), *Gebruiksrechten en renten* ; de WAHA (1996), *Enghien et Gaesbeeck*, pp. 193-197).

Door middel van een systematische uitgewerkte stadsordonnantie uit 1450 werden de gebruiksrechten op de omwallingmuren bij wet vastgelegd.¹³⁰⁴ Het stadsbestuur bekommerde zich nog steeds om haar oude torens en vestmuren. Een zo efficiënt mogelijk beheer en onderhoud haalden de bovenhand op het maximaal verhogen van de uitbatingsinkomsten. In de stadsordonnantie doken nog steeds defensieve noodzaken op, zoals de mogelijke opeising van de muur in tijden van nood of de vrijwaring van de weergang en toegangen.¹³⁰⁵

Via deze stadsordonnantie van 1450 gaf het stadsbestuur groen licht om de omwallingstorens ook voor andere functies te gaan gebruiken. Is het toeval dat de oudste aanwijzingen over het wonen in de omwallingstorens en -poorten ook uit die periode stammen? Een stadsordonnantie uit het midden van de 15^e eeuw wijst uit dat de stadsportiers in de poorten woonden.¹³⁰⁶ In 1450 werd het officieel toegestaan dat er daken bovenop de omwallingstorens verschenen.¹³⁰⁷

De haardtellingen uit 1496 en 1526 verschaften systematische inlichtingen over de bewoning van de omwallingstorens. Zoals van hen werd verwacht, telden de commissarissen ook de haardsteden in deze omwallingstorens mee.¹³⁰⁸ De zeven

¹³⁰⁴ BRON 271: *In den yersten selen de Rentmeesteren der stad van Bruessele in orboere ende profijt der selver stad enen yegeliken soe verre hij tghebruyken van den vestmuieren of torren tot heer toe gehadt heeft consenteren ende willecoeren de selve vestmuieren metten torren ende metten gange onder ende boven voertane te houdenen ende te gebruyken met zekeren condicien ende vorwairden hier inne cleerlijc bevordwairdt ende ondersproken.* (17 april 1450)

¹³⁰⁵ Dat is bijvoorbeeld af te leiden uit de volgende bepalingen: BRON 271: *Item, sal een yegelijc moeten maken ten eynde van sijnre tymeringen een doere daer de stad altoes sal behouden haere verkeren om tot den vestmuere ommegeens te gane alst huere gelieven sal. [...] Item, ende oft soe gebuerde dat de stad in toecomenden tiden de voirseide vestmuieren metten torren of enige bisondere in hueren nootorboere behoefde, dat sij die in hueren nootorboere sal mogen aenveerden.* (17 april 1450)

¹³⁰⁶ BRON 251: *de poirtieren van der stad in eenre poirten woenende* (kort na 25 september 1448).

¹³⁰⁷ BRON 271: *dat soe wie hij sij die van nu voertane der voirseider stad vestmuieren met hueren anderen toebehoirten begheert te gebruyken sal den selven vestmuier van den gange opweerts tot den eynde van sijnre erven alsoe hoghe als de cantelen van den selven vestmuere opgaen met keperen of met sperren III dumen dick moeten overspannen ende betymmeren ende op elken torre maken een cappe XXV voet hoge ten minste ende doen overdecken met tyechelen ende alsoe voertaen wel ende lovelic moeten houden sonder der stad cost* (17 april 1450). Uit deze bepaling mag worden afgeleid dat de torens van de eerste stadsomwalling oorspronkelijk geen bedaking bezaten, in tegenstelling tot wat sommige historici en archeologen beweerden. Aan het einde van de 19^e eeuw barsste over dit twistpunt een ware rel uit onder een aantal eminente Brusselse historici en archeologen. Zie onder meer de actie-reactie-artikels de COMBAZ (1890), *Restauration* ; de BEHAULT de DORNON (1901), *Conservation* ; BEHAULT de DORNON (1901), *Encore un mot*.

¹³⁰⁸ BRON 324: *Ponatur hic de poorten ende torren. Item, in de poorten ende torren van der stad. In de seven poorten, in elke poorte twee hertsteden bewoent sijn, 14. Item, noch 28 torren bewoent, 28. Item, noch 16 torren bewoent bij armen personen levende van den Heylegghen Gheest, 16. Onbewoende torren, 23.* (1496) ; BRON 333: *Getelt die poirten ende thoerens van den buytenvesten der stad van Bruessele. In de voirseide stat sijn bevonden seven poirten ende in elke poirte woenende twee poirtiers ende elck van hen hebbende een besondere woenstat, maken bewoende tsamen 14. Item, bewoende thoerens aldaer die bewoent waren bij personen nyet vercleert wesende ter aelmissen oft van den Heyligen*

stadspoorten van de tweede stadsomwalling bezaten in 1496 elk twee haardsteden. Vermoedelijk beschikte elke stadsportier over één haardstede, zoals de telling uit 1526 bevestigde.

In 1496 waren er in totaal 44 omwallingstorens bewoond, waarvan 16 door arme mensen. De commissarissen telden 23 onbewoonde torens. 30 jaar later was de situatie grondig gewijzigd. Er waren méér torens bewoond, namelijk 55, terwijl er slechts 14 torens onbewoond bleven. Maar 50 van die bewoonde omwallingstorens werden ingenomen door armen. Het ziet er dus naar uit dat deze torens ‘in trek’ waren bij de armere delen van de bevolking. Misschien voerde het stadsbestuur – die de torens verpachtte of verhuurde – een beleid dienaangaande. Arme lieden werden zo aan de rand van de maatschappij gehouden.

Pas vanaf het midden van de 16^e eeuw streefde het stadsbestuur zonder enig voorbehoud naar de totale financiële exploitatie van de eerste stadsomwalling. In eerste instantie werd het maken van openingen en bijkomstige constructies toegelaten, nadien ook de ontmanteling en het hergebruik van materialen van volledige muurgedeelten. Niet toevallig ging deze evolutie gepaard met de inplanting van een hele reeks nieuwe kloosters en kerken in het kader van Contra-Reformatie. De kloosters van de Rijke Klaren en de Jezuïeten werden ingeplant nabij de oude stadsomwalling en maakten dankbaar gebruik van de aangeboden bouwmogelijkheden. Oudere kloosters zoals het *Dominicanen-* en *Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster* breidden hun complexen tot tegen en over de eerste stadsomwalling uit. De torens ondergingen een zoveelste herbestemming.

6.3.6 Conclusie

Uit het voorgaande overzicht blijkt dat de middeleeuwse stedelijke torens ingeschakeld werden voor een hele reeks uiteenlopende functies. Vooral het multifunctionele karakter van de torens is opvallend.¹³⁰⁹ Er is geen enkele toren die slechts één enkele rol speelde of één enkele functie vervulde. Stadspoorten en omwallingstorens dienden defensief-militaire belangen, maar werden evenzeer gebruikt voor goederenopslag en huisvesting. Kerktorens werden ingeschakeld door de Kerk, door het stadsbestuur, door Lakengilde en ambachten en door de centrale overheid.

Geeste te levene, tsamen 5. Ombewoende thoerens 14. Bewoende thoerens bij arme bewoent, levende van den Heylegen Geeste oft huysarmen, tsamen 50. [...] Ende van den thoerens voirseit tsamen 60. (1526)

¹³⁰⁹ Ter vergelijking: “Het valt immers op dat bij de beschrijving van torens, en in het bijzonder de torens van Antwerpen zoals ze in de iconografie vanaf de 16de tot het begin van de 20ste eeuw afgebeeld worden, steeds weer de complexiteit van hun gebruik naar voren komt.” (LOMBAERDE (2006), *Antwerpen torenstad*, p. 13)

Daaruit vallen mijn inziens twee grote conclusies te trekken. Enerzijds geeft dit aan waarom torens zo belangrijk waren en zo vaak voorkwamen in de middeleeuwse steden. Het waren multifunctionele ruimten bij uitstek. In tweede instantie vormen de stedelijke torens een spiegel van de evolutie van en geledingen in de middeleeuwse stedelijke maatschappij. Door de studie van de functies van de torens krijgt men een inzicht in de krachtverhoudingen tussen de hertogen en de stad, tussen de geslachten en de ambachten, tussen de religieuze en seculiere wereld.

Verschillende torens vervulden gelijkaardige functies en gelijkaardige torens vervulden verschillende functies. Het brengt me naadloos tot het volgende punt. Nu wordt de onderlinge relatie tussen al die middeleeuwse torens van Brussel behandeld.

6.4 Torens tegen torens: een torenwedloop?

In het eerste punt – bij de bespreking van de bouwchronologie – werden de torens typologisch benaderd. Middeleeuws Brussel beschikte over kerktorens, over de militaire torens en poorten op de stadsomwallingen, over stedelijke torens en over private torens. In het daaropvolgende punt over de torenfuncties bleek dat deze typologische indeling niet beantwoordde aan de middeleeuwse realiteit. Functies en torentypes zijn niet evenredig.

In dit punt wordt hier verder op ingegaan. De torens worden tegen elkaar uitgespeeld. Hoe verhielden de torens van de *Sint-Goedelekerk* zich tegenover de stadhuistoren, tegenover de romaanse vieringtoren van de Kapellekerk, tegen de westbouw van de Sint-Niklaaskerk of tegen de private huistorentjes? Welk verband bestond er tussen de torens van middeleeuws Brussel, Leuven en Antwerpen?

Bij de behandeling van deze vragen, blijft één grondvraag sluimeren: Waarom bouwde de middeleeuwse mens torens? In het licht van de grote ‘opofferingen’ die hij overhad voor de torenbouw – onkosten, bouwmaterialen en vaak ook mensenlevens – is dit een terechte vraag. Ze is al deels beantwoord in het vorige punt over de dagdagelijkse, praktische torenfuncties. Bewaking, uurregeling, klokkengelui, enzovoort konden echter ook op andere manieren worden gerealiseerd. Er zat dus méér achter torenbouw.

6.4.1 Eenheidsarchitectuur?

De onderlinge verbanden tussen de torens kunnen vanzelfsprekend benaderd worden vanuit de specifieke architectuur. Architecturaal gezien bestaat er een verband tussen elke toren, tussen elk ‘bouwwerk dat aanmerkelijk hoger is dan breed en lang’ en

dat zich verheft boven de eigen aanbouwsels en omgevende bebouwing.¹³¹⁰ De (middeleeuwse) stedelijke *skyline* wordt precies gevormd door de onderlinge juxtapositie van alle torens binnen het stadsterritorium.

In tegenstelling tot andere ruimtelijk-morfologische elementen (huizen, kerken, enzovoort), zijn torens door de eeuwen heen herkenbaar gebleven. Net zoals men zonder moeite een hedendaagse, moderne toren kan onderscheiden van het omliggende landschap, had ook de middeleeuwse mens geen problemen met het herkennen en aanduiden van de toenmalige torens. De oorzaak schuilt vermoedelijk in het belang van het compositieschema van de torenarchitectuur¹³¹¹:

“Bij het bouwen van torens is de compositie belangrijker dan de bouwstijl; de stijlen veranderen, de compositieschema's niet. Er zijn compositieschema's die in de torenarchitectuur van de romaanse-, gotische- en renaissance stijl gelijkelijk gebruikt werden. Bij een torenontwerp richtte men zich vaak op een geslaagd voorbeeld, onafhankelijk van de vraag welke stijl dit toonde. Twee torens die veel navolging hebben gevonden waren de San Marcotoren van Venetië en de Oudekerkstoren te Amsterdam. [...] Voor onze streken is deze invloed minder voor de hand liggend. Wij veronderstellen dat de toren van het Antwerpse Hanzehuis hier een bemiddelende rol heeft gespeeld.”

Met andere woorden, of een toren nu in romaanse, gotische of renaissancestijl werd opgetrokken, hij bleef herkenbaar als toren. Ook nu aanziet men een middeleeuwse kerk- of omwallingstoren nog steeds als een toren, ook al wordt hij volledig opgeslorpt of overschaduwd door het naburige gebouwenbestand. In die zin vormt de systematische ophoging van het stadsniveau de enige 'bedreiging' voor de torenskyline.

De torens uit het bovenvermelde citaat werden allen opgetrokken in de loop van 16^e eeuw. Het circuleren van de torenontwerpen lijkt logisch in een tijd waarin kunstenaars – waaronder bouwmeesters – vaak op reis trokken om zich te scholen. Dankzij het verschijnen van steden- en prentenatlassen zoals de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Guicciardini en de *Civitates Orbis Terrarum* van Braun & Hogenberg beschikten de ontwerpers daarenboven over papieren vergelijkingsmateriaal. In de 16e eeuw werden bovendien een hele resem traktaten over architectuur, meetkunde en vormenleer van

¹³¹⁰ HASLINGHUIS & JANSE (2005), *Bouwkundige termen*, p. 477. Zie ook de definitie in het handboek stadsmorfologie: “Bâtiment au volume allongé vers le haut, non accolé à d'autres bâtiments, sauf parfois dans sa partie basse.” (GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*, p. 206)

¹³¹¹ VAN DER LAAN, MEISCHKE & ZANTKUYL (1988), *Jan Rodenpoortstoren*, p. 256.

geleerden als Vitruvius, Serlio, Alberti, Stevin of Vredeman de Vries gedrukt en ruim verspreid.¹³¹²

Maar dit was geen nieuw fenomeen. Er trad misschien hoogstens een schaalvergroting op. Ook in de late Middeleeuwen trokken bouwmeesters al rond van bouwwerf naar bouwwerf.¹³¹³ Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene veronderstelden zelfs dat er al een zekere mate van specialisatie bestond. Het steenhouwersgeslacht vanden Berge geheten van Ruysbroeck – met Jan van Ruisbroek op kop – zou zich bijvoorbeeld gespecialiseerd hebben in torenarchitectuur.¹³¹⁴

In de 16^e eeuw vond er een vreemde ommekeer plaats. Omstreeks het midden van de 16^e eeuw was het gedaan met het bouwen van grote massieve torens.¹³¹⁵ Een herleving op grote schaal volgde pas ruim een eeuw later. In de tussenliggende periode werden wel verscheidene houten bekroningen van reeds bestaande torens gerealiseerd, maar deze getuigden van de nieuwe vormtaal van de renaissance en – later – de barok.

Ook in Brussel greep deze trend plaats. Krista De Jonge dateerde de intrede van de renaissance-architectuur in Brussel omstreeks de jaren 1530.¹³¹⁶ Werden er vanaf toen geen torens meer gebouwd? De gekende 16-eeuwse bouwcampagnes hadden immers betrekking op de uitbouw van majestueuze kapellen, galerijen, poorten en de samenstelling van adellijke hoven. De grote Brusselse bouwmeesters van de 16^e eeuw kunnen helemaal niet worden geassocieerd met torenbouw. De 16^e-eeuwse bouwmeesters zoals Lodewijk van Bodegem, Hendrik van Pede en Jan van Mansdale waren geen torenbouwers. Is het toeval dat in die periode ook een nieuw concept van vestingbouw werd geïntroduceerd, waarbij de monumentale verticaliteit van de zware omwallingstorens sterk aan belang inboette ten voordele van de massiviteit en horizontaliteit van grachten, taluds en bastions.¹³¹⁷

Roel Jacobs poneerde dat de welstellenden vanaf die periode hun geld liever investeerden in pronkerige privé-altaars en uitgewerkte epitaven in de plaats te kiezen

¹³¹² Zie onder meer MARTINY (1991), *Maison bourgeoise* ; DE JONGE (2007), *Standardizing* ; OTTENHEYM & DE JONGE (2007), *Columns and wooden piles*.

¹³¹³ COLDSTREAM (1992), *Meester-metselaars*, pp. 10-15.

¹³¹⁴ MAESSCHALCK & VIAENE (1985), *Bouwmeester*, p. 67.

¹³¹⁵ TER KUILE (1946), *Torens*, p. 88.

¹³¹⁶ “Dans le contexte bruxellois, les premières œuvres d’une architecture Renaissance dans les années 1530 apparaissent à Bruxelles, en particulier dans l’entourage de Marie de Hongrie.” (DE JONGE (2000), *Oeuvre disparue*, p. 102).

¹³¹⁷ C.M.J.M. VAN DEN HEUVEL wijdde een doctoraatsproefschrift aan de introductie van de Italiaanse steden- en vestingsbouw in de Nederlanden. In de paragraaf *Van toren tot gebastioneerd versterkingstelsel* in de inleiding wordt de overgang van de middeleeuwse torenbouw naar de 16^e-eeuwse bastionarchitectuur behandeld (VAN DEN HEUVEL (1991), *Papiere bolwercken*, pp. 1-2).

voor het ‘anonieme mecenaat’ van de torenarchitectuur.¹³¹⁸ V.G. Martiny wees echter op het voorbeeld van de 16^e-eeuwse Sint-Gorikskerk (1520-1564) om aan te tonen dat de nieuwe Italiaanse vormtaal toch niet zo goed doordrong in Brussel.¹³¹⁹

6.4.2 De torenwedloop

De aan- of afwezigheid van torens mag uiteraard niet enkel aan architecturale stijlevoluties en *know how* van bouwmeesters worden toegeschreven. Het verklaart bijvoorbeeld niet waarom de Zavelkerk en de *Grote Zaal* van het *hertogelijke Hof* – beiden opgetrokken in de loop van de 15^e eeuw – zo goed als torenloos bleven, terwijl het stadhuis en de *Sint-Goedelekerk* ‘terzelfdertijd’ voorzien werden van imposante torenexemplaren.

De torenbouw kende nog andere aanleidingen. Om dit nader te onderzoeken heb ik de bouwcampagnes van de middeleeuwse torens in een chronologisch geordende tabel naast elkaar geplaatst. Per halve eeuw heb ik de verschillende torenbouwwerven aangeduid (zie tabel 6.1).

In dit schema valt één ding op. De bouwcampagnes van de belangrijke middeleeuwse torens van Brussel volgden elkaar op, maar grepen nooit tegelijkertijd plaats. Vooral in de loop van de 15e eeuw is er een opeenvolging van torenbouwwerven merkbaar. Eerst werd het belfort van het stadhuis gebouwd, gevolgd door de gotische *oude toren* van de Sint-Goedelekerk. In het midden van de eeuw werd de torenhelm van de stadhuistoren gerealiseerd en nadien werd de gotische noordelijke toren van de *Sint-Goedelekerk* afgewerkt. Enkele jaren later liet de Kapellekerk een nieuwe westertoren aanleggen, waarop de Sint-Goedelekerk opnieuw verdere torenplannen smeedde (maar uiteindelijk niet realiseerde).

¹³¹⁸ JACOBS (2004), *Geschiedenis van Brussel*, pp. 163-164.

¹³¹⁹ MARTINY (1991), *Maison bourgeoise*, p. 114.

periode	Sint-Goedelekerk	Kapellekerk	stadhuis	andere (Brussel)	andere (elders)
1050-1100	vieringtoren (?)				
1100-1150		kapel (toren?)			
1150-1200	westbouw			westbouw Sint-Niklaaskerk	
1200-1250		vieringtoren		eerste stadsomwalling (?)	
1250-1300					
1300-1350				<i>Kleine Vesten</i>	
1350-1400				tweede stadsomwalling	
1400-1450	gotische oude toren (1415-1443)		belfort (1400-1419)		stadhuis van Leuven (1439-1469)
1450-1500	gotische noordtoren (1475-1480)		torenhelm (1443-1455)		
1500-1550		westtoren			

Tabel 6.1 Vergelijkende tabel van de torencampagnes in middeleeuws Brussel.

Hetzelfde kan min of meer waargenomen worden in de 11^e tot 13^e eeuw. De bouwcampagnes van de torens van de *Sint-Goedele*, Kapelle- en Sint-Niklaaskerk wisselden elkaar af, zij het met ruimere ‘rustperiodes’ tussenin. Op het moment dat de torens, poorten en muurgedeelten van de stadsomwallingen werden aangelegd, lagen de torenbouwcampagnes elders klaarblijkelijk stil. Andere, ‘torenloze’ bouwcampagnes gingen wel door, bijvoorbeeld de progressieve uitbreiding van de *Sint-Goedelekerk* en de bouw van een stedelijke *Lakenhalle* (1353-1370).

Is dat alles toeval? Hoewel het een zeer hypothetische vaststelling blijft, lijkt het alsof er een strategisch spel van actie en reactie aan de gang was. Een uitbreiding, verhoging, verdubbeling van de toren(s) op het ene bouwwerk werd gevolgd – of provoceerde? – een tegenreactie op een ander bouwwerk. In dit kader stel ik dan ook voorop dat er een soort ‘torenwedloop’ aan de gang was in het laatmiddeleeuwse Brussel. Een aantal concurrerende instanties trachtten elkaar te overklassen door middel van torenarchitectuur.¹³²⁰

¹³²⁰ Uiteraard kan men deze kwestie ook vanuit economisch perspectief interpreteren. De dure stenen torens werden misschien afwisselend gebouwd omdat er te weinig financiële middelen en gespecialiseerde werkrachten beschikbaar waren. Deze plausibele hypothese kan echter enkel worden bevestigd door een onderzoek naar de financiering van de bouwwerven.

Laat me een aantal gevallen van dichterbij beschouwen. Alphonsine Maesschalck & Jos Viaene vergeleken de 15^e-eeuwse bouwcampagnes van de Brusselse en Leuvense stadhuizen. Zij stelden vast de twee bouwwerken in een klimaat van onderlinge rivaliteit werden opgetrokken.¹³²¹ De bouwplannen en -chronologie van beide stadhuizen leken verbluffend op elkaar. De stadsuitgaven van Leuven suggereren dat spionage- en omkopingspraktijken niet uit de lucht waren.¹³²²

In het 14^e-eeuwse Brabant speelde er zich een geniepige, koude oorlog af tussen Brussel en Leuven.¹³²³ De titel van hoofdstad vormde de hoge inzet. Daaruit zou dan logischerwijze ook een overwicht in welstand, voorrechten, vrijheden, aanzien en macht volgen. Uiteraard vormde de aanwezigheid van de hertog van Brabant hierbij een belangrijke factor. Leuven was van oudsher de hertogelijke residentiestad. In de loop van de 14^e eeuw zou Brussel met succes een inhaalrace starten en geleidelijk aan de hertogen naar zich toe halen.

Op het ogenblik dat deze toestand zich rond de eeuwwisseling scheen te consolideren, trachtte Leuven alsnog het tij te keren. Brussel was in het eerste kwart van de 15^e eeuw in de ban van de hevige factiestrijd binnen de Brusselse geslachten, de sociale onrusten ten gevolge van de crisis in de lakennijverheid en de spanningen met hertog Jan IV. Leuven profiteerde van het 'dipje' van Brussel en van de positieve dynamiek die de stichting van de universiteit (1425) met zich mee bracht. Het 14^e-eeuwse urbanisatiedossier van de Grote Markt werd heropgerakeld.

Sulpitius van Vorst werd aangesteld als bouwmeester van een imposant stadhuis, voorzien van een belfort. Leuven kon zich vanzelfsprekend inspireren op het Brusselse ontwerp en omdat de mode ondertussen geëvolueerd was naar de flamboyante gotiek werd de gelegenheid te baat genomen om haar rivaal in pracht en praal te overklassen. Sulpitius kopieerde het Brusselse voorbeeld, waarbij een L-vormige linkervleugel aansloot tegen een belfort. Ook de interne geleding kwam perfect overeen.¹³²⁴

¹³²¹ MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuys*, pp. 172-174 ; MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Urbanisatie*, pp. 25-26. Michiel Heirman en Raymond Van Uytven kwamen tot dezelfde conclusie. (VAN UYTVEN (1995), *Architecturale vormen*, p. 17 ; HEIRMAN (2003), *Vlaamse belforten*, pp. 63-65). Deze laatste merkte weliswaar tegelijkertijd op dat het Brusselse stadhuis veel overeenkomsten vertoonde 'met het Brugse'.

¹³²² In september 1401 vergaderden de Staten van Brabant te Brussel, waaraan vanzelfsprekend een Leuvense delegatie deelnam. Deze maakten tijd om tussendoor naar de werken aan het Brusselse nieuwe stadhuis te gaan kijken. In de Leuvense stadsrekeningen vindt men de uitgavenpost *der stat werclieden van Bruxele I vrancr. crone te drincgelde* (MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Urbanisatie*, p. 25). Werden de Brusselse bouwvakkers 'omgekocht' of 'gepaaid' om bouwplannen of -werf te bezichtigen?

¹³²³ SMOLAR-MEYNART (1985), *Elaboration*.

¹³²⁴ MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Bouwmeester*, p. 51.

Tussen 1439 en 1443 stond de basisstructuur van het *Voorste huis* overeind. De belforttoren – de kers op de taart – zou onmiddellijk volgen. Tussen 1443 en 1448 liep het echter spaak. Bouwmeesters volgden elkaar in sneltempo op. Uiteindelijk werd het belfortproject geschrapt¹³²⁵:

“Als enige uitleg noteerde de rekenplichtige dat het Brusselse monument tot dan toe model had gestaan en dat er besloten werd daar nu van af te zien.”

In Brussel was ondertussen de politieke rust teruggekeerd. Desalniettemin zat het stadsbestuur verveeld met het verlies aan prestige van haar voormalige belfort. De belfortfuncties waren overgeheveld naar andere plaatsen. De *Sint-Goedelekerk* had zonet de eerste van haar twee gotische westertorens afgewerkt, die de stadhuistoren in grandeur, omvang en hoogte overtrof. Op de *Coudenberg* zou weldra een imposante *Aula* verschijnen. Aartsrivaal Leuven ontvouwde plannen om een imposant belfort op te richten.

In het midden van de 15^e eeuw nam het Brusselse stadsbestuur de zaak in handen. De gehele stedelijke administratie werd gereorganiseerd. Er werden een reeks stadsordonnanties uitgevaardigd die de wildgroei aan rechtsregels in een aantal domeinen trachtten te bundelen.¹³²⁶ Het stadsbestuur liet inventarissen aanleggen van het stedelijke goederenbezit.¹³²⁷ Het beheer van de liefdadigheidssector en van de grootste stedelijke processie – de Ommegang – werd stevig in handen genomen.¹³²⁸

Met de afwerking – of juister: uitbreiding – van het stadhuis werd de macht van het stadsbestuur architecturaal bekroond. Geen moeite was te veel om het doel te bereiken. In een eerste fase werd ‘gewoonweg’ een hele nieuwe vleugel tegen de stadhuistoren aangebouwd. Mina Martens suggereerde dat de aanleg van deze bijkomende lokalen in het midden van de 15^e eeuw helemaal niet noodzakelijk was.¹³²⁹ De kelders zouden lange tijd dienst blijven doen als herberg.¹³³⁰ De andere lokalen werden verhuurd of in bruikleen gegeven aan de schuttersgilden, de kamer van Ukkel, enzovoort.

¹³²⁵ MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Bouwmeester*, p. 48.

¹³²⁶ BRON 246 (voogdij) ; BRON 271 (gebruik van de eerste stadsomwalling) ; BRON 278 (erfscheiding) ; BRON 281 (brandbestrijding) en BRON 253 (*Ommegang*).

¹³²⁷ BRON 252 (onroerende goederen) ; BRON 274 (artilleriearsenaal) ; BRON 275 (waterleidingen) ; BRON 285 (zilverwerk) ; en BRON 298 (graanvoorraden).

¹³²⁸ DICKSTEIN-BERNARD (1962), *Détails* ; STEIN (1991), *Cultuur en politiek* ; DICKSTEIN-BERNARD (2001), *Réforme*.

¹³²⁹ MARTENS (1953), *Bruxelles capitale*, pp. 37-38.

¹³³⁰ Zie bijvoorbeeld BRON 364: *Opten VII^{en} dach van decembri anno XV^c ende tzeventich hebben die Rentmeesteren der stadt van Bruessel metten vuytgange vander berrender keerssen als meest daer voere geboden hebbende verhuert Mren. Woutere Severijn eenen kelder geheeten den Papenkeldere, eenen termijn oft spacie van twelff jaeren deen den anderen eenpaerlijck vervolgende innegaende te Kersmisse enno XV^c ende tseventich naestcomende, elck jaer daer en binnen om ende voer twelff Rinsgulden achthien stuvers, waer aff djerste halff jaer van betalinghe vallen ende verschijnen sal Sint*

Een tweede voorbeeld: de kerktorens. Uit de overzichtstabel kan men afleiden dat de torens van de *Sint-Goedele*-, Kapelle- en Sint-Niklaaskerk nooit tegelijkertijd werden aangelegd, maar, integendeel, dat de bouwcampagnes elkaar aflostten. De Sint-Goedelekerk was de oudste van de drie, maar vermoedelijk niet de oudste van het latere Brussel. Het archeologisch onderzoek van het oudste, romaanse kerkgebouw wijst op het (vermoedelijke) bestaan van een vieringtoren. Hoe die eruitzag, zal voor eeuwig een raadsel blijven. Maar zijn aanwezigheid impliceert misschien defensieve bekommernissen of de aanwezigheid van kerkklokken. Of mag de vieringtoren aanzien worden als de architecturale veruitwendiging van de ambities ten opzichte van de – vermoedelijk oudere – *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*?

In de eerste helft van de 12^e eeuw werd vlak naast de stad een eenvoudige kapel gesticht, de latere Kapellekerk. Over het uitzicht en de vorm van deze kapel is voorlopig niets bekend. Het lijkt logisch dat er een toren(tje) aanwezig was. De stichting vormde een knauw in de ambities van het Sint-Goedelekapittel, die langzaamaan aan de oppervlakte kwamen. De daaropvolgende schenking van de Kapellekerk aan de Heilig Grafabdij van Kamerijk lokte dan ook snel de reactie van het Sint-Goedelekapittel uit.¹³³¹

In de loop van de tweede helft van de 12^e eeuw maakt de Sint-Goedelekerk haar ambitie effectief waar. Ze werd officieel erkend als hoofdparochiekerk van Brussel, eerst door de bisschop van Kamerijk en de paus, later ook door de hertog van Brabant Hendrik I. Toeval of niet, deze evolutie ging gepaard met de uitbreiding van de kerk. Aan de westelijke zijde werd een monumentale westbouw toegevoegd, geheel in de stijl van Maas- en Rijnlandse voorbeelden.

Over de precieze functie van de westbouwtorens is reeds wat inkt gevloeid.¹³³² Duitse architectuurhistorici koppelden deze enorm krachtige bouwsels aan de politieke macht van de Duitse keizers. In de westbouw – meer bepaald op het eerste verdiep – zou de vorst kunnen beschikken over een aparte ruimte, voorzien van een kapel met altaar en eventueel zelfs een soort loge – in Duitsland vaak *Kaisersaal* genoemd¹³³³ –, van waaruit hij de diensten kon volgen. Dit hield verband met zijn rol als beschermheer van de Kerk.

Jansmisse anno XV^c eenentseventich naestcomende ende het tweeste halffjaer te Kersmisse daer naestvolgende ende alsoe voerts van halven jaere te halven jaere vallende ende te betalen den voirseiden termijn geduerende. Met conditien ende voirweerde hier inne ondersproken, dat de voirscreven huerlinck den selven kelder nyet en sal moigen anders toe employeren dan om wijn inne te leggen ende vuyt te vercoopenen. (7 december 1570)

¹³³¹ BRON 9.

¹³³² Voor een kort samenvattend overzicht, zie BRIGODE (1938), *Fouilles* ; GENICOT (1978), *Architecture*, pp. 78-79, waarin onder meer wordt verwezen naar de studies van A. Fuchs (1929), H. Reinhardt & F. Fels (1933 & 1937), A. Mann (1961), C. Heitz (1963), F. Kreusch (1963), F. Moebius (1968).

¹³³³ DE RIDDER (1992), *Sint-Goedele*, p. 48.

Tegelijkertijd kon de keizer – per slot van rekening ook ‘slechts’ een leek – zich distantiëren van de geestelijken in het koor en van het gewone volk in het schip.

Anderen verklaarden de westbouwarchitectuur vanuit liturgische verlangens. De bouwmeesters zochten en vonden een ingenieuze manier om een indrukwekkend kerkportaal te combineren met een nieuwe liturgische ruimte, ter afsluiting van de westkant van de kerk. Hier werd plaats voorzien voor een soort ‘tegenkerk’ in de kerk, voorzien van een eigen altaar en vaak ook een eigen heiligencultus. Een westbouw kwam dan ook vaak voor bij kerken met een dubbel *patrocinium*.¹³³⁴ De westbouw vormde dus als het ware een alternatief voor het oostelijke altaar en het koor, dat vaak enkel toegankelijk was voor de leden van het kerkkapittel.¹³³⁵

In de ogen van religieus-spiritueel geïnspireerde onderzoekers riepen de hoge kerktorens vooral de Goddelijke macht op. De karakteristieke torenarchitectuur vormde een logische tussenstap tussen Kerk en Hemel. De gemeenschap van gelovigen vond haar plaats vooral in de brede zaalarchitectuur van het schip en transept. De universaliteit en openheid van het geloof kwamen tot uitdrukking in de koepel van het koor, in de gewelven en in de rondbogen bij gaanderijen en vensteropeningen. De verticaliteit van de toren verbond deze ondermaanse structuren rechtstreeks met de Hemel. De kerktoren symboliseerde de Goddelijke Vader, die tegelijkertijd als de strenge rechter het Laatste Oordeel over zijn volk uitsprak en als goede herder over zijn kudde waakte. Vermoedelijk is dit de verklaring voor het nastreven van een maximale harmonie tussen koor, schip en westbouw.

Is één van voorgaande motiveringen toepasbaar op de aanleg van de westbouw van de Sint-Goedelekerk? Bij gebrek aan schriftelijke bronnen zal het antwoord steeds hypothetisch blijven. Uiteraard kan de toevoeging van de westbouw louter economisch worden bekeken. De restanten van de oudere romaanse kerk – die vandaag nog zichtbaar zijn ter hoogte van de doopkapel – blijken grote, maar vooral goedkope brokken natuursteen te zijn die mogelijk getuigen van de beperkte financiële middelen waarover het Sint-Goedelekapittel aanvankelijk beschikte.¹³³⁶ In de loop van de 12^e eeuw werd het kapittel echter welvarender en machtiger, onder meer dankzij een reeks giften en dankzij de aristocratische status van de kanunniken. De uitbreiding met een rijkelijke westbouw *new style* was in dit licht dus mogelijk.

De religieus-spirituele motivering lijkt me te algemeen om de concrete aanleiding van zo’n omvangrijke en kostelijke bouwcampagne te vormen. Uiteraard kon men er zich

¹³³⁴ BRIGODE (1938), *Fouilles*, p. 202.

¹³³⁵ TER KUILE (1946), *Torens*, p. 7 ; VERBESSELT (1987), *Architectuur en beeldhouwkunst*, p. 175.

¹³³⁶ DE RIDDER (1992), *Sint-Goedele*, p. 44.

post factum op beroepen om de beslissing officieel kracht bij te zetten, zoals Jan Verbesselt suggereerde.

Volgens Paul De Ridder vertoonde de westbouw van de Sint-Goedelekerk bijzonder veel gelijkenis met het *Ostchor* van de dom van Worms.¹³³⁷ Het is me een raadsel hoe deze gelijkenis verklaard kan worden. Onderhielden beide kerken nauwe banden in de 12^e eeuw? De aanleg van de westbouw verbinden met keizerlijke ambities lijkt evenmin van toepassing. Er zijn weinig of geen banden tussen Brussel en de Duitse keizerlijke macht aanwijsbaar.

Dan rest er nog de mogelijkheid van de ‘tegenkerk’ binnen de kerk. Deze hypothese geniet het meeste geloofwaardigheid want de Sint-Goedelekerk droeg effectief een dubbel *patrocinium*. Terwijl de kerk in 1073 nog gewoonweg ‘kerk van Brussel’ werd genoemd, verscheen in 1113 de benaming ‘Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk’.¹³³⁸ In de loop van de 12e eeuw werd de kerk aangeduid hetzij met het dubbel *patrocinium*, hetzij met één van beide *patrocinia*.

De meeste historici interpreteerden het dubbel *patrocinium* door te stellen dat de Sint-Goedelekerk – en het bijhorende kapittel – werden gesticht op de plaats waar voorheen een Sint-Michielskapel stond. Aangezien nog steeds geen sporen van deze kapel werden teruggevonden, blijft het vooralsnog een hypothese.

Ik vraag me af of de Sint-Goedelekerk op het moment van haar stichting in de tweede helft van de 11^e eeuw niet gewoonweg aan Sint-Michiel was gewijd. In de tweede helft van de 11^e eeuw of in het eerste kwart van de 12^e eeuw werd de nood aan tastbare relieken steeds hoger. De ‘onbekende’ Sint-Goedele werd binnengehaald als hoofdpatroon. Haar relieken kregen een plaats in de crypte. Voor Sint-Michiel werd later in de 12^e eeuw een oplossing bedacht via de aanleg van de westbouw.

Het is opvallend dat vanaf de 13^e en vooral 14^e eeuw de benaming Sint-Goedelekerk de overhand zou halen.¹³³⁹ Vanaf de 14^e eeuw kwam ‘Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk’ haast nooit meer voor. Desalniettemin bleef Sint-Michiel wel de officiële stadspatroon. Misschien hield de langzame verdwijning van het Sint-Michiels*patrocinium* verband met de geleidelijke inkapseling en overschaduwing van de westbouw door de gotische kerk.

¹³³⁷ DE RIDDER (1992), *Sint-Goedele*, pp. 46, 63 & 67.

¹³³⁸ Respectievelijk BRON 1 en BRON 2.

¹³³⁹ Tot de 17^e eeuw werd het *patrocinium* van Sint-Michiel meestal weggelaten (DE RIDDER (1992), *Sint-Goedele*, p. 9).

De aanleg van de westbouw zou dus perfect kunnen verklaard worden vanuit de noodzaak van een dubbel altaar. Toch speelden er mijns inziens nog twee andere elementen mee. Ten eerste, lag de Sint-Goedelekerk aan het vertrekpunt van de *Leuvenseweg*, de uitvalsweg die Brussel met het Maas- en Rijnland verbond. Buiten de *Sint-Goedelepoort* vertrok eveneens de *Nijvelseweg*. Ook in Nijvel bevindt zich een imposante westbouw.

Is het niet denkbaar dat het nieuwe, ‘trendy’ architectuurverschijnsel dat de westbouw was, meereisde met handelaars en deputaties? Volgens J.-C. Ghislain vormde de westbouw van de Sint-Goedele- en Sint-Niklaaskerk de meest laattijdige en meest westelijke voorbeelden van dergelijk torentype.¹³⁴⁰ Misschien had de aanleg van de westbouw van de Sint-Goedelekerk eerder te maken met het circuleren van stijlen en bouwmeesters dan met religieus-spirituele motieven¹³⁴¹:

“Ces avant-corps mosans ou rhénans répondent, dans la plupart des cas, à ces considérations esthétiques particulières à une école d’architecture, bien plus qu’à l’adaption à un programme liturgique, ainsi qu’il en était à l’origine.”

Ten tweede is er uiteraard de lokale kerkelijke geschiedenis. Het kan geen toeval zijn dat de Sint-Goedelekerk in de tweede helft van de 12e eeuw tegelijkertijd tot hoofdparochie werd verheven én een imposante westbouw liet optrekken. Het *falsum* dat in de jaren 1180 werd vervaardigd, alludeerde trouwens impliciet op een bouwcampagne. In die zin mag de westbouw geïnterpreteerd worden als de materiële veruitwendiging van haar status. De imposante westbouw zette de haar kerkelijke aanspraken op het Brusselse territorium extra in de verf.

Op de oprichting van de westbouw aan de Sint-Goedelekerk volgde de aanleg van twee andere kerktorens. Aan het uiteinde van de Sint-Niklaaskerk – in 1174 amper voor het eerst in de bronnen vermeld – werd een gelijkaardige westbouw opgetrokken. Het kan bijna niet anders dan dat de Sint-Goedelekerk hier tot voorbeeld diende.¹³⁴² Ging het om loutere *mimesis* of zat er méér achter? Gaf de kerk architecturaal uiting van haar afhankelijke positie? Er zijn voorlopig echter te weinig gegevens beschikbaar – zowel archeologisch, bouwkundig als historisch – om hierover uitsluitsel te verschaffen.

¹³⁴⁰ GHISLAIN (1975), *Westbouw*, p. 60.

¹³⁴¹ BRIGODE (1938), *Fouilles*, p. 206. Misschien werd de westbouw van de Sint-Goedelekerk wel opgetrokken door de zelfde bouwmeesters die het *Ostchor* van de dom van Worms optrokken?

¹³⁴² J.-C. Ghislain betempelde de westbouw van de Sint-Niklaaskerk als ‘op enkele details na, een herhaling op ongeveer 5/6 van de grootte van de collegiale kerk, maar met een soms ingewikkelder mouleringen’ (GHISLAIN (1975), *Westbouw*, pp. 56-57).

Vervolgens was de Kapellekerk aan zet. De kerk slaagde erin zich in 1210 officieel als zelfstandige parochie te laten erkennen. De oude, kleine kapel was vanaf dat moment ontoereikend. De bouwplannen voorzagen hier in een massieve romaanse vieringtoren, helemaal in de stijl van de (westelijke) Scheldegotiek. Is hier de invloed van Kamerijk merkbaar?

Rond 1225 startte de Sint-Goedelekerk alweer met een nieuw, ambitieuzer bouwproject, de integrale vergroting van haar romaanse gebouw. Meestal wordt de stichting van een tweede kanunnikenkapittel als hoofdmotief naar voor geschoven. Moet er niet eerder gedacht worden aan de concurrentiestrijd met de Kapellekerk en de Sint-Niklaaskerk?

Wanneer de gotische torens van de Sint-Goedelekerk in de tweede helft van de 15^e eeuw ongeveer 70m hoogte bereikten, leek de ‘torenstrijd’ binnen Brussel beslecht. Ondanks het feit dat ze verre van afgewerkt waren, beheersten de *twin towers* de stedelijke *skyline*. Enkel de stadhuistoren kon concurreren met haar hogere – maar enkelvoudige – torenspits.

Begin 16^e eeuw deed de Kapellekerk toch een poging om op ‘gelijke hoogte’ te komen met de Sint-Goedelekerk. Aan de westzijde van de kerk werd een imposante toren gepland. Hoewel de werken in 1508 – uit geldgebrek? – werden gestaakt, beschikte ook de Kapellekerk voortaan over twee torens. Verderop in die eeuw kreeg ook de *Sint-Gorikskerk* een westertoren.

De ‘concurrentie’ kwam voortaan echter uit andere hoek. In 1518 werd de linkertoren van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwkathedraal afgewerkt. In 1534 werd bovenop de noordelijke toren van de Sint-Goedelekerk een achthoekige aanzet gebouwd om deze net zoals bij de kathedraal van Antwerpen op een spits te laten uitlopen (zie figuur 6.54).¹³⁴³ Het opzet mislukte, vermoedelijk omwille van financiële redenen. Hiermee werd de middeleeuwse torenwedloop van Brussel voor enige tijd afgesloten. Het was wachten op de intrede van de slanke baroktorens.

6.4.3 De hertogen en het *hertogelijke Hof*: grote afwezigheid in het torenverhaal?

Er ontbreekt één belangrijke speler in het ‘torenverhaal’ van de voorgaande bladzijden: de hertog van Brabant/Bourgondië. Waarom liet hij geen torens aanleggen? Hechtte hij geen belang aan de symbolische kracht van de torens? Wedijverde hij niet mee met kerken, stadhuizen en topadel?

¹³⁴³ *Sint-Michielskathedraal* (1975), p. 92.

De vraag verdient een genuanceerd antwoord. Het 15^e- en 16^e-eeuwse *hertogelijke Hof* op de *Coudenberg* bezat immers torens. De *Grote Zaal* of *Aula Magna*, die in het midden van de 15^e eeuw op kosten van de stad werd aangelegd voor Filips de Goede, was geflankeerd door vier octogonale hoektorens. Een vijfde, gelijkaardig exemplaar lag vlak naast de monumentale toegangstrap aan de binnenzijde van het *hertogelijke Hof* (zie figuur 6.55). Deze torens zorgden voor de verticale circulatie binnen de *Aula Magna*.¹³⁴⁴

Ook het residentiële gedeelte van het paleis bezat twee hoektorens (*tgroot huys met tweek torren opde hoecken*).¹³⁴⁵ In de bronnen zijn sporen terug te vinden over de aanleg van een grote traptoren in de jaren 1468-1469, bestaande uit een achthoekige bovenbouw en rustend op een rechthoekige basis.¹³⁴⁶ In de 16^e eeuw werd een overdekte buitentrap vóór de toren geplaatst, die naar de eerste verdieping leidde. Tevens werd een triomfboog in Renaissancestijl op het perron vóór de trap geplaatst (zie figuur 6.56). De nieuwe wenteltrap verving een ouder exemplaar dat werd omschreven als *den ouden donckeren weyndesteene*. Het spreekt voor zich dat de paleisbewoners een nieuw trappenhuis verkozen, dat werd voorzien van een bijhorende traptoren. Dankzij de studie van de bouwrekeningen slaagde Krista De Jonge erin om een getrouwe reconstructie te maken (zie figuur 6.57).

Het ontbrak de residentie van de landvorsten dus zeker niet aan torens. Zij waren misschien minder architecturaal uitgewerkt, maar vooral ook minder hoog oplopend zodat ze nauwelijks opvielen ten opzichte van de imponerende vleugels. Dit was een opmerkelijk verschil met bijvoorbeeld het stadhuis of de Sint-Goedelekerk¹³⁴⁷:

“Etablie sur le bord du Coudenberg sa mass, à la fois élancée et sévère, contrastait avec la flèche ajourée de l’hôtel de ville, surgissant du bas de la ville, et avec la mouluration verticale, très affirmée, de la façade ouest de la collégiale des Saints-Michel-et-Gudule, dominant Bruxelles du haut de ses “longs escaliers”.”

Welke verklaring kan er schuilen achter deze desinteresse voor torenarchitectuur? É. Lecuppre-Desjardin verdedigde de aanvaardbare stelling dat de hertogen van Bourgondië eerst en vooral investeerden in andere vormen van machtsvertoon, zoals feestelijkheden, blijde intreden en bibliofilie.¹³⁴⁸ Langs de andere kant kan worden gewezen op het ‘sedentaire’ bestaan van het hertogelijke hof, waardoor wellicht de nodige stimulansen ontbraken om een programmatorische bouwcampagne op poten te zetten.

¹³⁴⁴ BONENFANT, DOPERE & MARCIPONT (1999), *Aula Magna*, pp. 6-7.

¹³⁴⁵ DE JONGE (1991), *Paleis op de Coudenberg*, p. 13.

¹³⁴⁶ DE JONGE (1991), *Paleis op de Coudenberg*, p. 14.

¹³⁴⁷ BONENFANT, DOPERE & MARCIPONT (1999), *Aula Magna*, p. 5.

¹³⁴⁸ LECUPPRE-DESJARDIN (2003), *Pouvoirs*, p. 35.

Desalniettemin schuif ik de hypothese naar voor dat het *hertogelijke Hof* van de *Coudenberg* misschien gewoonweg geen nood had aan torens. Wanneer men de 16^e-eeuwse en latere stadszichten bestudeert, dan valt op dat het *hertogelijke Hof* ook zonder moeite kon concurreren met de Sint-Goedelekerk, het stadhuis of de Sint-Niklaaskerk. Dankzij de ligging op het hoogste punt van de stad, de *Coudenberg*, bepaalde het *Hof* – en dan vooral de *Aula Magna* – de stedelijke *skyline* minstens even intens als de westertorens van de Sint-Goedelekerk of de hoogste toren van Brussel, de stadhuistoren (zie figuur 6.1 en 6.58).

6.5 Besluit: Torens in de stad en de stad in torens

6.5.1 *A tower to show my power!*¹³⁴⁹

Torens werden niet enkel opgericht omwille van hun directe, praktische functies. Torens en hoogbouw over het algemeen bezaten evenzeer een belangrijke symbolische waarde¹³⁵⁰:

“Il y aurait beaucoup à retirer de la psychologie que suggère le thème turriforme en général, dans le civil et dans le religieux, au-delà de ses implications strictement pratiques des origines, qui, soit s’y conjuguent encore, soit et à l’inverse, tombent en désuétude.”

In een tijd waarin slechts een klein deel van de bevolking kon lezen en schrijven, was architectuur één van de mogelijkheden om een bepaalde visie te verkondigen of op te leggen. Om nogmaals L.-F. Génicot aan te halen: ‘Par l’architecture, l’idéologie prend forme’.¹³⁵¹ De rijkelijk uitgewerkte vormtaal van beeldhouwsculpturen in kerken en op openbare plaatsen zijn hiervan een gekend voorbeeld. Het rijmende citaat van G.A. Wissink uit de titel raakt mijns inziens dan ook de kern aan van de symbolische, wellicht de belangrijkste motivering voor de torenbouw.

Over de symboliek van de middeleeuwse, stedelijke torens bestaan helaas weinig concrete getuigenissen, noch voor Brussel, noch voor andere steden. Het blijft meestal werken met hypothesen. De bouw van een toren kan in zeer vele gevallen in verband worden gebracht met de veruitwendiging van de macht van de bouwheer, of het nu ging

¹³⁴⁹ Citaat van G.A. Wissink, afkomstig uit *De stedeling en "zijn" stad: rede uitgesproken bij gelegenheid van het afscheid als gewoon hoogleraar in de planologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op vrijdag 29 januari 1993*.

¹³⁵⁰ GENICOT (1978), *Architecture*, p. 80.

¹³⁵¹ GENICOT (1978), *Architecture*, p. 77;

om een individu of om een kerkelijke, politieke of economische machtsinstantie. Wie een toren kon rechtzetten, tilde zijn status en macht als het ware op naar een hoger niveau, ook al waren zijn machtsaanspraken verre van legitiem. De stedelijke *skyline* vormde in die zin dan ook de weerslag van de lokale kerkelijke, politieke, economische en/of culturele hiërarchie.

De massieve poorten en torens van de stadsomwallingen verwezen naar de militaire macht en weerbaarheid van de stad. Eventuele belegeraars werden met verstomming ‘verslagen’ en zouden hun aanvalsplannen beter opbergen. Een reiziger was maar beter bedachtzaam vooraleer hij het waagde de nauwe poortdoorgang te betreden. De eigen stedelingen waanden zich veilig bij de aanblik van torens en poorten. De stadsomwallingen bezorgden de stad de status van een oninneembare vesting, een groot uitvallen versterkt kasteel.

Het getande profiel van de stadsomwallingen in hun geheel – namelijk de afwisseling tussen muurgedeelten en torens – vindt men op kleinere schaal terug in de kantelen. De militaire kracht van kantelen zit hem juist in de afwisseling tussen stukken muur en opengelaten ruimte, tussen verdediging en aanval, tussen veiligheid en een blik op de buitenwereld. *L’attaque commande la défense* vormde niet voor niets de algemene wet in de militaire architectuur. De symbolische – ideologische? – motivering achter de bouw van de stadsomwallingen valt dus vooral te begrijpen vanuit het dubbele verlangen om het stedelijke territorium te verdedigen en buitenstaanders te imponeren.

Kerktorens en belforten kunnen op bijna dezelfde manier worden bekeken. Net zoals in de torens en poorten van de stadsomwallingen de dubbele werking van defensie en aanval werden gecombineerd, legitimeerden, incarneerden en/of verdedigden enerzijds ze de status en macht van respectievelijk de Kerk en het stadsbestuur. Anderzijds werden de stedelingen – in dit geval de ‘buitenstaanders’ – dagelijks van bovenaf geïmponeerd. Het was een spel van ‘zien en gezien worden’. Het bekende christelijke *adagium* ‘God ziet U’ werd architecturaal in de praktijk gebracht.

In een middeleeuwse stad overheerste de lage bebouwing. Het bouwen van een toren volstond om onmiddellijk de aandacht op te eisen. De stedelingen werden dagdagelijks geconfronteerd met de rijzige gestalte van de romaanse westbouw van de Sint-Goedele- en Sint-Niklaaskerk, met de massieve vieringtoren van de Kapellekerk of met de flamboyante bekroning van de stadhuistoren. Wie de hoogste, indrukwekkendste of mooiste bekroning bezat, kreeg vanzelfsprekend de meeste aandacht. Op die manier wordt de torenwedloop begrijpbaar.

Ook de stedelingen speelden het spel mee, zij het op een kleinere schaal. Het optrekken van de torenhoge *steen* beantwoordde zeer zeker ook aan praktische

overwegingen. Toch lijken die *steen*en een grote rol te hebben gespeeld in de affirmatie van status en identiteit van de bouwheren. De verwerking van elementen uit de militaire architectuur wijst op dezelfde dubbele poging tot afschrikking en pronkzucht.

Het is kenmerkend dat de *steen*en opdoken op een moment dat de stad nog een vroege groeifase doorliep. Van imposante kerktorens en stadsomwallingen was nog maar weinig sprake, om van een belfort nog maar te zwijgen. Op dat moment had het nog zin om zich als individu architecturaal te affirmeren via de oprichting van een woontoren.

In de loop van de 14^e en 15^e eeuw volgden de kerkelijke en stedelijke bouwwerven elkaar echter op. Tegen dit bouwkundige geweld kon een individu nog weinig beginnen. Er zijn dan ook geen voorbeelden bekend van het optrekken van woontorens in die periode. De voormalige stenen woontorens werden geïncorporeerd in grotere complexen of geraakten langzaam versnipperd. De stedelijke *skyline* werd voortaan gedomineerd door Kerk en stad.

In de loop van de 15^e en vooral de 16^e eeuw schakelden de rijke en machtige stedelingen over op een andere tactiek. Voor het optrekken van nieuwe hoge woontorens was geen ruimte meer voor handen in de binnenstad. Vanaf de late Middeleeuwen en vooral ook in de 16^e eeuw ontstond de trend om kleinere huizen en stukken grond systematisch op te kopen en samen te voegen. Aldus ontstonden grote nieuwe wooncomplexen in het stadscentrum. Ze bestonden uit diverse soorten gebouwen, van allerlei maten en soorten en met evenveel verschillende functies.

Om een dergelijk complex alsnog een eigen *cachet* te geven, werd een beroep gedaan op nieuwe architectuurvormen. Is het verwonderlijk dat het torenelement hierin opnieuw een belangrijke plaats innam? De rijkelijk uitgewerkte booggalerijen, prachtige binnenpleinen en botanische tuinen bleven immers onzichtbaar voor de stedelingen. Slanke, hoge huistorens en monumentale poortgebouwen sprongen wel in het oog. Zelfs van veraf waren ze gemakkelijk herkenbaar.

Indien men de adellijke wooncomplexen wil terugvinden op de 16^e- en 17^e-eeuwse stadsplattegronden en -zichten, moet men vooral de bijhorende torens en poorten opzoeken. Sommige poortgebouwen, ingeplant op een muur rondom het wooncomplex met bijhorende tuin of binnenplaats, bezaten tot twee of drie verdiepingen. Het lijkt absurd om hierachter louter de praktische functie van toegangspoort te zoeken.

Hetzelfde gold voor de hoge traptorens. Deze werden uitdrukkelijk buiten het huis geplaatst, werden opgebouwd in ronde, vierkante of polygonale vorm en liepen meestal uit op een soort kraaiennest. Ook hier werd voorbijgegaan aan de primaire trapfunctie, vermits de trap vaak uitsteeg boven de verdiepingen van het wooncomplex.

Er woedt er nog steeds een discussie over de werkelijke bedoeling van de bouw van deze ‘Spaanse torens’ of ‘pagaddertorens’. Bepaalde hypothesen zijn toepasbaar op Brussel, andere dan weer niet. De stadsplattegrond van Brussel van Braun & Hogenberg biedt misschien een ‘oplossing’. Via de digitale thematische deconstructie werden alle torens uit de plattegrond gelicht. Op deze wijze kwamen een heleboel huistorens aan het licht, die met het blote oog moeilijk terug te vinden, laat staan te groeperen.

Hogerop werd reeds gewezen op het feit dat het 16^e-eeuwse Antwerpen de kroon spande met om en bij de 50 exemplaren. Het 16^e-eeuwse Brussel hoefde eigenlijk niet echt onder te doen. Los van het opmerkelijk hoge aantal, valt vooral de ruimtelijke spreiding van deze huistorens op. De meerderheid valt te situeren in de buurt van de *Coudenberg*, waar zich het *hertogelijke Hof* bevond. Rondom de top van de heuvel lag een veelvoud aan adellijke hoven en residenties, waarvan er verscheidene voorzien waren van een huistoren.

Daarop aansluitend vindt men de andere huistorens hoofdzakelijk terug binnen de ‘triangel’ *Coudenberg* – Grote Markt – Sint-Goedelekerk (zie figuur 6.59). De torens werden dus vooral opgetrokken in de woonzone tussen de drie grote machtspolen van het laatmiddeleeuwse Brussel: Staat (*Hof*), stad (stadhuis – Grote Markt) en Kerk (Sint-Goedelekapittel). Deze concentratie kan geen toeval zijn.

De achterliggende bedoeling van deze torenbouw oversteeg ook hier het pure, praktische nut. Huistorens werden niet louter aangelegd omwille van de circulatie in de wooncomplexen. Hiervoor bestonden eenvoudigere alternatieven. Een huistoren was een statussymbool. Wie een huistoren liet aanleggen, bewees zijn macht en rijkdom. Toch mag de functie van uitkijktoren niet zomaar aan de kant geschoven worden. Vanuit de torens hadden de bewoners namelijk het beste zicht op het *society*-leven dat zich in de onmiddellijke buurt afspeelde. Monaco aan de Zenne. Andermaal, ‘zien en gezien worden’...

6.5.2 Epiloog: middeleeuwse torens geïsoleerd in een hedendaagse stad

Alvorens tot de echte conclusies over te gaan, doe ik een laatste poging om de rol van de torens in de middeleeuwse stad te verduidelijken door ze af te wegen tegenover het huidige stedelijke weefsel. Een aantal middeleeuwse torens van Brussel hebben de tand des tijds doorstaan, al werden ze in de tussentijd weliswaar aangepast en gerestaureerd. Datzelfde kan niet worden beweerd over de nabije omgeving. Ik bespreek kort de voorbeelden van de Sint-Goedelekerk en de Kapellekerk.

Tegenwoordig razen treinen non-stop voorbij de voet van de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal. De aanleg van de zogenoemde *Junction* of Noord-

Zuidspoorverbinding in de eerste helft van de 20^e eeuw (1902-1954) zorgde voor een immense stedenbouwkundige hertekening van de binnenstad.¹³⁵² De middeleeuwse Kapellekerk, Anneessenstoren, Sint-Magdalenakerk en *Sint-Goedelekerk* ontsnapten nipt aan de afbraak. Verscheidene volksbuurten werden echter met de grond gelijk gemaakt.

Na enige tijd maakte de kaalslag plaats voor een 'stadsautostrade' (Keizerlaan – Keizerinlaan – Berlaimontlaan – Pachecolaan) en een reeks karakterloze, monofunctionele kantoorvolumes. De immense 'schoendozen' van het Rijksadministratief Centrum, de Nationale Bank van België, het Belgacom-kantoorcomplex en het Markiesgebouw wisselden af met een aantal hoge wolkenkrabbers, waarvan er enkele onlangs opnieuw werden gesloopt (de Sabenatoren en Lottotoren).

In dit landschap gaat de eeuwenoude sterke relatie tussen de *Sint-Goedelekerk* en haar omgeving volkomen verloren. De kathedraal wordt opgezogen door de leegte van het Sint-Goedelevoorplein en geraakt in de verdrukking door de omringende monovolumes (zie figuur 6.60). Slechts van op een paar resterende plaatsen kan men nog een impressie krijgen van het voormalige, middeleeuwse stadslandschap, bijvoorbeeld vanuit de Stormstraat (zie figuur 6.61).

Het is interessant om de hedendaagse foto's te vergelijken met een foto van vlak voor de werken aan de *Jonction*, met een lithografie uit 1828 en met een 15e-eeuws schilderij (zie figuur 6.62, 6.63 en 6.4). Hierop merkt men hoe de voormalige *rue de la Cathédrale* – de huidige Collegialestraat – de gotische westgevel van de Sint-Goedelekerk ter hoogte van de trappenpartij omgordde en majestueus tot uiting deed komen. De grootsheid van het gebouw en haar torens werd versterkt vanuit de tegenstelling met de lage huizen en kronkelende straten in de omgeving.

In dit verdwenen stadslandschap werd men onmiddellijk geconfronteerd met de torens van de Sint-Goedelekerk, in tegenstelling tot wat nu het geval is. De kerk was vanuit alle hoeken zichtbaar. De Kerk was op alle momenten aanwezig. Zien en gezien worden waren belangrijke functies van zowel de romaanse westbouw als de gotische westgevel. Vandaag de dag wordt men niet meer getroffen door de monumentaliteit van de kerk. Haar rol 'beperkt' zich bijna tot een zoveelste attractie om de hoek.

In de 18^e eeuw werd de Kapellekerk ernstig bedreigd in haar bestaan. De ideeën over stad en stedenbouw wijzigden en kerkgebouwen verloren langzaamaan hun vroegere waarde. De bevolkingsaan groei deed de nood aan ruimte ontstaan. Reeds in 1710

¹³⁵² Recente onderzoeksresultaten en analyses komen aan bod in het verzamelwerk JAUMAIN (2004), *Brussel en Noord-Zuidverbinding*.

ondergingen de Kapellekerk en haar omgeving de gevolgen. De aanpalende huizen, het kerkhof en de omheining werden afgebroken met het oog op het creëren van een *volle breede strate*.

Naast opeenvolgende restauraties kregen de kerk en de nabije omgeving de laatste twee eeuwen tevens de ene na de andere stedenbouwkundige ingreep te verduren. De eeuwenoude, organisch gegroeide arbeiderswijk van de Marollen werd meerdere malen het lijdend voorwerp van ideologische saneringsplannen. Die reeks is vandaag de dag trouwens nog steeds aan de gang. De aanleg van de Blaesstraat zorgde in de jaren 1850 voor een nieuwe ader dwars door de arbeidersbuurten, parallel aan de iets hoger gelegen Hoogstraat. Op deze manier werden Kapellekerk en Zuidlaan rechtstreeks met elkaar verbonden. Langs de zuidzijde werd het Kapelleplein ingericht en verder doorgetrokken in de richting van de Zavel door middel van het tussengelegen Vanderveldeplein.

De doorbraak van de *Jonction* voorzag ook de noordelijke zijde van de Kapellekerk van de nodige 'ruimte'. Mensen, huizen, straten en wijken ruimden plaats voor het voordeel dat de kerk vandaag vanuit alle windrichtingen kan worden bewonderd (zie figuur 6.64). Enkel de voor- en achterkant worden nog min of meer 'ingesloten' door de bebouwing. Of de naburige *Youth Hostel*-herberg, het kantorenlint langs de *Jonction* en de opgewaardeerde Marollen voor nieuwe parochianen zorgen, is een andere vraag.

Sinds een aantal jaren worden monumenten 'vrijgemaakt' uit het stedelijke weefsel. Pleinen worden aangelegd om oude gebouwen tot hun recht te laten komen en bezoekers en gebruikers de kans te geven ze te bewonderen. Deze stedenbouw werkt de uitholling van de functies van deze gebouwen ironisch genoeg in de hand. De Sint-Goedelekerk en de Kapellekerk blijven in menig opzicht geïsoleerd achter.

Hoofdstuk 7

Conclusies

7.1 Brussel, een middeleeuwse stedelijke ruimte...

Middeleeuwse steden zijn ontstaan uit het samengroeien, incorporeren en uitbreiden van verschillende nederzettingskernen en landschapselementen, ook al werden sommige daarvan kunstmatig en uit het niets gecreëerd. De theorie dat een stad uit één enkel punt zou zijn gegroeid, lijkt definitief afgeschreven. Dat strookt immers niet met de complexiteit van het evolutiepatroon van het stedelijke weefsel en van de stedelijke samenleving.

In dit proefschrift wordt een nieuwe hypothese over het stedenbouwkundige parcours van middeleeuws Brussel verdedigd. In het licht van de voorgaande paragraaf vormde het de opdracht om na te gaan uit welke kernen het middeleeuwse Brussel dan wel precies is ontstaan. Lange tijd overheerste de opvatting dat Brussel gegroeid zou zijn uit een oud *castrum* op of aan het *Sint-Gorikseiland* in de benedenstad. Na de inplanting van twee nieuwe machtspolen in de bovenstad, de Sint-Goedelekerk en het kasteel van de graven van Leuven op de *Coudenberg*, smolten de drie kernen samen en werden ze omwald door de eerste stadsomwalling.

Georges Despy toonde reeds aan dat een grote reeks van de verkondigde waarheden was gebaseerd op problematisch bronnenmateriaal. Daarnaast werd de visie in hoofdzaak opgehangen aan een aantal krachtdadige acties van de middeleeuwse landsheren: de overbrenging van relieken, kapittel- en kerkstichtingen en de aanleg van kastelen en stadsomwallingen. Alsof zij en zij alleen de stedenbouwkundige evolutie van Brussel hebben bepaald. De gaten van het verhaal werden opgevuld door een schare

uiteenlopende gebeurtenissen en bronvermeldingen in het historische plaatje te ‘wringen’.¹

Net zoals ik heb geprobeerd om de vele visies en onderzoeksresultaten over het middeleeuwse Brussel en haar stedenbouwkundige ontwikkeling te synthetiseren, heb ik me met veel overgave toegelegd op het combineren en uitwerken van verscheidene onderzoeksbenaderingen. Het spreekt uiteraard voor zich dat de studie van het fenomeen stadsontwikkeling vanuit één welbepaalde invalshoek vruchtbare resultaten kan opleveren. Dat wordt aangetoond door middel van de onderzoeksresultaten van Chloé Deligne (*Bruxelles et sa rivière*) of Stéphane Demeter (*Fortifications médiévales de Bruxelles*), maar ook door de benadering van het stedelijke landschap vanuit één specifiek architecturaal element, zoals torens.

Desalniettemin werd geopteerd voor een andere ‘onderzoeksmethode’. Om de veelzijdigheid van het onderzoeksobject te kunnen vatten, heb ik mijn toevlucht gezocht tot een multidisciplinaire benadering, waarbij het onderzoek en de resultaten van velerlij disciplines met elkaar werden gecombineerd. De middeleeuwse stedelijke ruimte Brussel was veelzijdig en dus was ook het onderzoek veelzijdig. En die veelzijdigheid kwam tot uiting op verscheidene vlakken, met name in de keuze voor de onderzoeksdisciplines, het onderzoeksgebieds en de schaalniveaus.

De middeleeuwse stedelijke ruimte werd benaderd vanuit de 16^e- en 19^e-eeuwse cartografie, de kerkelijke en stedelijke instellingengeschiedenis, de toponymie, de historische geografie, het huizenonderzoek en de bouwgeschiedenis. Tussendoor werden ‘uitstapjes’ gemaakt naar de archeologie, numismatiek, bodemkunde, semantiek en kunstgeschiedenis.

Deze veelheid aan benaderingen werd weliswaar aaneengelast via de insteek van de ruimtelijke-morfologische analyse van het stedelijke weefsel. De vormelijke ontleding van de stedelijke ruimte – *in concreto* het selecteren en bestuderen van ruimtelijke elementen – werd toegepast op het kaartenmateriaal, op de stadsordonnanties en kerkelijke charters, op de toponymie en op het gebouwenbestand. Op die manier konden de onderzoeksresultaten van deze soms uiteenlopende disciplines toch met elkaar in verband worden gebracht. Torens werden herkend op het kaartenmateriaal, speelden een rol in de parochiale geschiedenis en maakten deel uit van de imponerende stadsomwallingen. De combinatie van cartografische, toponymische, historische en archeologische gegevens stond toe om de loop van de middeleeuwse beken terug te

¹ De geforceerde poging om de hele toponymie van de benedenstad in verband te brengen met het vermeende *castrum* van het Sint-Gorikseiland blijft het beste voorbeeld.

vinden en deze in verband te brengen met pre-stedelijke kernen, parochiale grenzen en ontginningsgeschiedenis.

De ruimtelijk-morfologische invalshoek noodzaakte tot de afbakening van een viertal schaalniveau's. In een eerste hoofdstuk kwam de stad in haar geheel aan bod. Zo staat ze althans weergegeven op het 16^e-eeuwse kaartenmateriaal. Zo werden deze documenten ook jarenlang benaderd. Via de ontwikkeling en toepassing van de 'digitale thematische deconstructie' – en met dank aan de computertechnische vooruitgang – werd een nieuwe wending gegeven aan het onderzoek van de inherente informatie in deze plannen. Ze bevatten onnoemelijk meer gegevens dan men met het blote oog kan vatten. De vergelijking met de 19^e-eeuwse parcellaire cartografie wees uit dat de waarde van deze gegevens veel hoger ligt dan tot hiertoe werd gedacht.

In hoofdstuk drie werd 'afgedaald' naar een lager schaalniveau. Bij ontstentenis aan een valabele verzamelterm, kregen de bestudeerde ruimtelijke elementen de benaming 'infrastedelijke territoria' mee. De parochies, wijken en singels van middeleeuws Brussel werden bestudeerd naar vorm, ontstaanscontext, evolutie en politiek-institutionele achtergrond. De vorm en vorming van deze territoria weerspiegelde de bestaande landschappelijke en maatschappelijke structuren. Het parochiale kader van Brussel was vanzelfsprekend geënt op de (evoluties in de) kerkelijke hiërarchie, maar leidde evenzeer tot conclusies in verband met de stedenbouwkundige en ontginningsgeschiedenis van de ontluikende stad. Uit de wijkindeling kon een kunstmatige *divide et impera*-strategie van de stadsoverheid worden afgeleid, waarbij gebruik werd gemaakt van de stabiliteit en massiviteit van stadsomwallingen en de aantrekkingskracht van centraal gelegen publieke ruimten.

De behandeling van het toponymische materiaal en het middeleeuwse weggennet van Brussel vormde letterlijk en figuurlijk het *corpus* van het proefschrift. Het netwerk van wegen, straten, straatjes en markten werd geanalyseerd vanuit de terminologie, morfologie, topografie en toponymie. Dit leverde een hele reeks nieuwe resultaten en hypothesen op. Er werden invalswegen, verdichtingsstraatjes en marktenketens aangewezen. Hun namen, uitzicht en ligging konden in verband worden gebracht met bestratingsacties, handelsstromen en verkeersbestemmingen. In laatste instantie werd er één toponiem uitgepikt, Brussel zelf, en onderworpen aan een topografisch-toponymische analyse. Vanaf dat moment kreeg het inzicht in de stedenbouwkundige evolutie van het middeleeuwse Brussel vaste vorm.

De behandeling van de waterlopen en stadsomwallingen in het vijfde hoofdstuk stond min of meer op gelijke voet met de studie van het weggennet. Het kunstmatige karakter van de stadsomwallingen is een evidentie, dat van de waterlopen minder, al toonde Chloé Deligne reeds overtuigend aan in welke mate de middeleeuwse hydrografie van

Brussel werd omgevormd en aangepast. Het lijkt erop dat zelfs de ‘beken’ van de rechter Zenneoever als kunstmatige creaties mogen doorgaan, al bevonden de ‘echte’ exemplaren zich weliswaar binnenin de bouwblokken, onttrokken aan het oog. De functies van de stedelijke infrastructuren liepen uiteen (defensie, waterbevoorrading, handelsinfrastructuur, verkeer). De vorming van zowel de stadsomwallingen, de beken als het wegennet liep hand in hand met de stedenbouwkundige evolutie van de stad.

Tot slot werd het schaalniveau van percelen en gebouwen behandeld. Bij ontstentenis aan een handleiding bouwhistorie werd een eerste poging ondernomen om de methodologie van het regressieve huizenonderzoek uit te stippelen. Jammer genoeg ontbreekt het voorlopig aan meta-bronnen om tot in de Middeleeuwen af te dalen. De middeleeuwse gebouwen van Brussel kunnen weliswaar thematisch worden bestudeerd. De uitwerking van het torenverhaal wees uit dat deze ‘noodgedwongen’ benadering interessante inzichten kan opleveren over de middeleeuwse maatschappij en haar evolutie. Net zoals in straatnamen of op 16^e-eeuwse stadsplannen weerspiegelde de evolutie van het stedelijke weefsel zich ook in de torens.

7.2 ... in ontwikkeling

De gevolgde methode van de ruimtelijk-morfologische analyse bezit twee grote mankementen, die nauw met elkaar zijn verbonden. Langs de ene kant is het bijzonder moeilijk om de analyse van ruimtelijke elementen te koppelen aan chronologische of diachronische conclusies. Langs de andere kant trapt men daardoor zeer gemakkelijk in de val van de statische en beschrijvende analyse. Dit gevaar loert al evenzeer achter de hoek wanneer men zich toelegt op de afzonderlijke disciplines cartografie, toponymie of bouwgeschiedenis.

Juist door de specifieke onderzoeksresultaten onderling met elkaar te combineren, te confronteren en te koppelen aan de bestaande historische kennis, werd het weliswaar mogelijk om een evolutief verhaal ineen te boetseren. In de volgende paragrafen tracht ik de grote lijnen van de stedenbouwkundige ontwikkeling van middeleeuws Brussel te herhalen. In deze nieuwe hypothese wordt er uitgegaan van de geleidelijke kolonisatie van de waterrijke benedenstad vanuit de oudere nederzettingskernen in de bovenstad. Elke fase wordt geïllustreerd met een syntheseskaart.

In tegenstelling tot de laatste generaties historici, die het ontstaan van Brussel in de 10^e of 11^e eeuw situeerden, plaats ik de oudste nederzettingsfase een eind terug in de tijd (zie figuur 7.1). Het *sele*-toponiem suggereert de stichting van een secundaire nederzetting in het laatste kwart van het eerste millenium. Deze was afgestemd op

veeteelt en werd ingeplant op middelmatige gronden. Dit *Broeksele* lag wellicht naast of nabij het natte Zennealluvium, dat op dat moment nog niet werd geëxploiteerd. De moerasgronden (*broeken*) werden hoogstens aangewend voor het sprokkelen van hout of het weiden van het vee.

De primaire (en dus oudere) nederzetting lag op een betere plaats. Daarvoor kwam in de directe omgeving maar één lokatie in aanmerking: de *Coudenberg*. De studie van de toponymie en de morfologie van de heuveltop wees in de richting van een oude dorpsstructuur voorzien van een dries, een kerk en een burcht. Misschien waren dit de opvolgers van een oudere Frankische nederzetting. Het ontstaan van deze kern is moeilijk te dateren, maar in elk geval lijkt deze omwille van militair-defensieve en topografische redenen ouder te zijn dan het lager gelegen Brussel.

Vermoedelijk waren de heren van Aa/Brussel de oorspronkelijke machthebbers, alvorens ook de graven van Leuven zich op de *Coudenberg* kwamen vestigen. Wellicht werd op initiatief van één van beide een ovaalvormige versterking rondom de berg aangelegd, die misschien te koppelen valt aan de vermelding van een *castrum* of *castellum*. Mijn laatste hypothese houdt in dat de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* misschien wel de oudste kerk en parochiale entiteit van het latere Brussel was.

Aan de noordelijke zijde van de *Coudenberg* ontstond een uitbreiding, die in het proefschrift steevast als de 'uitbreidingskern' werd betiteld (zie figuur 7.2). Wellicht valt deze te vereenzelvigen met de 11^e-eeuwse *portus* en het 12^e-eeuwse *oppidum* van Brussel. De kern omkraagde de *Coudenberg* in de vorm van een driekwartscirkel, bezat vermoedelijk een rudimentaire versterking en werd aan de buitenzijde afgesloten door een marktenketen. Op deze markten werden basisproducten verhandeld, die allen vanuit een specifieke richting werden aangevoerd: graan uit Henegouwen, vee uit het *broek*gebied ten noorden van de stad, hout uit het Zoniënwoud (en misschien ook uit de alluviale vlakte). Het oude wegennet – bestaande uit onder meer een oude dalweg (Priemstraat-Stoofstraat) en een westelijke uitvalsweg (*Ridderstraat*) – modelleerde zich langzaam naar deze handelszone.

De stichting van het Sint-Goedelekapittel vormde een belangrijke stap in de verdere ontwikkeling van Brussel en van de uitbreidingskern, hoewel de kerk er ruimtelijk gezien geen deel van uitmaakte. De ruimtelijke, maatschappelijke en toponymische uitbreiding van Brussel liep parallel met het streven naar autonomie en parochiale oppermacht van het Sint-Goedelekapittel en de economische expansie van de uitbreidingskern.

Vanaf de 12^e eeuw werd het *broek*gebied ontgonnen en werd de benedenstad ingericht (zie figuur 7.3). De Zenne werd gekanaliseerd en extra rivierarmen werden

aangelegd ter aandrijving van watermolens. Er werden ontginningsassen door het *Zennealluvium* heen getrokken en de benedenstad werd door middel van de eerste geplaveide straten ontsloten. Deze acties trokken bewoning en kerken aan. Het is mogelijk dat op dat moment ook een – dubbele? – D-vormige versterking werd aangelegd tegen de Zenne, misschien ter bescherming van de haveninfrastructuur. In de 12^e eeuw ontstonden de parochies van Sint-Jans-Molenbeek, van de Sint-Niklaaskerk en van de *Sint-Gorikskerk* in deze snel ontwikkelende zone.

De heren van Aa/Brussel kwamen in dienst van de graven van Leuven, waardoor hun machtsbasis fel werd afgezwakt ten voordele van het sedentaire grafelijke – later hertogelijke – hof. Misschien werd de *Coudenberg* omwille van dit machtsvacuüm overvleugeld door Brussel, de voormalige secundaire nederzetting. De Sint-Goedelekerk slaagde erin haar ambities waar te maken en zich officieel als hoofdparochie van Brussel te laten erkennen. De parochiale rechten van de andere kerken werden gekortwiekt. De *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* werd weggeschonken aan de Orde van het Hospitaal en nadien omgevormd tot een proosdij. Vanwege de grote economische ontwikkeling vormden de kerken van de benedenstad een grotere bedreiging voor het kapittel en werden zij op alle mogelijke manieren overbluft. Men vindt er duidelijke echo's van terug in de *vita* van Sint-Goedele en in de torenarchitectuur.

Vanaf het einde van de 12^e eeuw, maar vooral in de 13^e eeuw groeide de stedelijke macht van Brussel enorm. Guillaume Des Marez toonde op basis van verscheidene elementen aan dat de constitutionele ontwikkeling van de stad zich op dat moment op gang trok. Vermoedelijk ging deze gepaard met een hele reeks kunstmatige ingrepen, al blijft het voorlopig onduidelijk wie de grote initiatiefnemer van dit alles was.

Stroomafwaarts van het *Sint-Gorikseiland* werd een volwaardige haveninfrastructuur uitgebouwd, eerst op de rechteroever en later in de 14^e eeuw ook op de linkeroever. Er werd een kunstmatig bovengronds waterleidingsnet aangelegd. Het water van de beken op de rechteroever werd afgeleid naar de verbindingssassen tussen boven- en benedenstad en lokte een hele reeks industriële en commerciële activiteiten. De *Spiegelbeek* evolueerde tot de centrale as, waarlangs ook de hertogelijke hallen werden ingeplant. Vlakbij kreeg de *Nedermarkt* langzaamaan vorm door inkrimping van een voormalige gemene ruimte.

Het grootste project was wellicht de aanleg – of beter: voltooiing – van de eerste stadsomwalling (zie figuur 7.4). Tegen de versterkte kernen op en rondom de *Coudenberg* werden nieuwe stukken omwallingmuur geplaatst, waardoor boven- en benedenstad voor het eerst binnen één en hetzelfde defensief systeem werden gebracht. Alle economisch belangrijke ruimten werden erdoor ingesloten, op de molens van *Overmolen* en de *Driesmolen* na. De stad voorzag zich buiten de stadspoorten van een kunstmatig

stelsel van uitvalswegen (*Rechte straten*) die niet de minste rekening hielden met de voormalige landschappelijke structuur. De zuidelijke uitvalsweg was de belangrijkste omwille van de graantoevoer vanuit Henegouwen en werd om die reden wellicht Hoogstraat genoemd.

Na de afwerking van de eerste stadsomwalling geraakte de ingesloten ruimte meer en meer volgebouwd en versnipperd. De vercijnzing en opsplitsing van de oude *steenen* vormen goed voorbeelden van deze trend. Uit het onderzoek naar de geschiedenis van de *Lange Ridderstraat* blijkt dat een oorspronkelijk overwegende weverspopulatie in de loop van de 14^e en 15^e eeuw plaats maakte voor een gemengde bevolking van ambachtslui, geestelijken en edellieden. Vermoedelijk greep deze sociale vermenging ook plaats in andere buurten binnen de eerste stadsomwalling.²

In de tweede helft van de 14^e eeuw werd de tweede stadsomwalling aangelegd (zie figuur 7.5). Zoals reeds vroeger het geval was geweest bij 'kleine broer' de eerste stadsomwalling, verliep ook deze bouwcampagne stelselmatig. Hierdoor kreeg het stedelijke territorium aan het begin van de 15e eeuw min of meer de vorm die het tot in de 19e eeuw zou behouden. De parochiale, economische, politieke én toponymische uitbreiding van Brussel volgden mee. Stedelijke territoria werden afgemeten ten opzichte van stadsomwallingen, aanknopingspunten en publieke ruimten. Maatschappelijke verhoudingen weerspiegelden zich voortaan minder in grote stedenbouwkundige uitbreidingen, maar des te meer in een subtiële architectuurstrijd tussen de leidende politieke en kerkelijke toplagen. Torens, poorten, galerijen, en fontijnen speelden een bijzondere rol in dit machtsspel.

Er startte een nieuwe stedenbouwkundige na het midden van de 16^e eeuw met de aanleg van de *Nieuwe Schipvaart* en het 'bastionnement' van de tweede stadsomwalling. Aangezien tegelijkertijd ook de eerste stadsplannen van Brussel verschenen, vormde deze periode de *terminus ante quem* van het proefschrift. Op een aantal kleinere projecten na, zou het echter duren tot de afbraak van de tweede stadsomwalling aan het begin van de 19^e eeuw vooraleer nieuwe grote stedenbouwkundige werken het stedelijke weefsel grondig hertekenden.

² VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*, pp. 24-26. De vele middeleeuwse industriële toponiemen getuigden van de aanwezigheid van vroegere handelsconcentraties, terwijl dit voor de 14^e en 15^e eeuw niet kon worden vastgesteld.

7.3 Pistes voor verder onderzoek

Tot slot van dit proefschrift wordt de blik op het verleden omgekeerd naar een blik op de toekomst. In deze laatste lijnen worden een aantal onderzoekspistes aangeduid die verdere uitdieping verdienen. De complexiteit van de stedenbouwkundige evolutie van Brussel is immers nog lang niet doorgrond. Verscheidene hypothesen vragen om bevestiging of weerlegging. Nieuwe aandachtspunten moeten ontgonnen worden.

Het spreekt voor zich dat de verdere ontwikkeling van de stadsarcheologie en het huizenonderzoek hierin een grote rol kunnen en moeten spelen. Via mijn visie op de middeleeuwse stadsontwikkeling worden een aantal potentiële sites aangewezen. De methodologie van het Brusselse huizenonderzoek verdient een betere uitwerking en kan misschien leiden tot een publieksvriendelijke handleiding.

Historisch onderzoek, stadsarcheologie en huizenonderzoek zouden enorm gebaat zijn bij een onderzoeksproject rond de reconstructie van het middeleeuwse kadaster van Brussel. De vectorisatie van de 19^e-eeuwse perceelsplannen van W.B. Craen en Bastendorff vormt daarbij een eerste, noodzakelijke stap, gevolgd door het opsporen en aanduiden van middeleeuwse relictten op deze plannen.³ Hiermee is dan een *framework* tot stand gekomen waarbinnen de andere ruimtelijke elementen kunnen worden gepositioneerd.

Er werd grote aandacht besteed aan de studie van de toponymie en het wegennet van middeleeuws Brussel. Tot hiertoe bleven deze disciplines verstoken van de aandacht die ze verdienen. Om dit onderzoek verder uit te diepen is een ruimere onderzoeksblik noodzakelijk. De aantakking van de groeiende nederzetting Brussel op het plaatselijke wegennet en de aanleg van een stelsel van uitvalswegen kunnen niet losgezien worden van de ruimere omgeving. Ik benadruk dan ook zeer sterk dat een onderzoek naar het middeleeuwse wegennet van de Brusselse regio noodzakelijk is. Dit is een braakliggend onderzoeksterrein, de verouderde werken van Alphonse Wauters en Jan Verbesselt buiten beschouwing gelaten.⁴

³ De relictten van de eerste stadsomwalling worden sinds enkele jaren in kaart gebracht. Anders is het gesteld met de tweede stadsomwalling, waarvan het nog steeds niet duidelijk is waar de muren, grachten en taluds precies lagen. Uit de parcellering valt voorlopig enkel een hypothetisch tracé af te leiden, waaraan – op de Hallepoort na – voorlopig geen enkel materieel relict kan worden gekoppeld. Onlangs werden weliswaar enkele vermoedelijke restanten ontdekt ter hoogte van de Handelskaai.

⁴ WAUTERS (1855), *Environs* ; VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*.

Ten slotte stip ik nog twee onderzoekspistes aan die binnen dit doctoraatsproefschrift noodgedwongen in de kou bleven staan. Er werd een nieuwe hypothese uitgewerkt over de middeleeuwse stadsontwikkeling van Brussel, waarbij de ruimtelijk-morfologische invalshoek centraal stond en alle aandacht opeiste. Hierdoor kon ik mij iets minder toeleggen op de maatschappelijke actoren ‘achter’ deze stedenbouwkundige ontwikkeling. Af en toe werden de *démarches* van de graven van Leuven/hertogen van Brabant, de Kerk en en het Brusselse stadsbestuur aangestipt. De finesses van deze acties moeten nog verder worden uitgediept.

En *last but not least* dringt zich vanzelfsprekend een vergelijking met de urbanisatiepatronen van andere middeleeuwse steden op. Kunnen de ontwikkelingen en trends die voor middeleeuws Brussel werden aangeduid ook in andere middeleeuwse steden worden vastgesteld? Deze vergelijking is een werk voor de toekomst. In dit proefschrift werd enkel bij de studie van de toponymie systematisch gebruik gemaakt van de comparatieve methode.⁵ Het is trouwens mijn wens om op dit vruchtbare thema verder uit te werken en uit te breiden naar de middeleeuwse steden van het hertogdom Brabant.

Maar... oude liefde roest niet. Middeleeuws *Broeksele* zal altijd mijn interesse blijven opwekken.

⁵ Dit gebeurde vooral bij de uitwerking van de toponiemenlijst in bijlage (zie bijlage I), waar voor elk middeleeuws toponiem van Brussel een verklaring werd gezocht. Uiteraard werden deze onderzoeksresultaten aangewend in het hoofdstuk *Toponymie, de vergeten discipline*.

Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte [figuren]

Bram Vannieuwenhuyze

2008

Bram Vannieuwenhuyze

Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte

[figuren, bronnen en bibliografie]

Proefschrift voorgedragen tot het bekomen van de graad van
Doctor in de Geschiedenis

Promotor: Prof. Dr. Marc Boone

Copromotor: Prof. Dr. Johnny De Meulemeester

Promotoren:	Prof. dr. Marc Boone Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis Prof. dr. Johnny De Meulemeester Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa
Decaan:	Prof. dr. Freddy Mortier
Rector:	Prof. dr. Paul Van Cauwenberge

Kaartinformatie: bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg door Bram Vannieuwenhuyze
Referentie: KBR, Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles

Bram Vannieuwenhuyze

Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte

Figuren en bibliografie

Proefschrift voorgedragen tot het bekomen van de graad van
Doctor in de Geschiedenis:
Middeleeuwse Geschiedenis

2008

1. Afbeeldingen

Hoofdstuk 2 De stad op de kaart

Figuur 2.1: stadsplan van Jacob van Deventer (KBR, Handschriftenkabinet, n° 22.090).

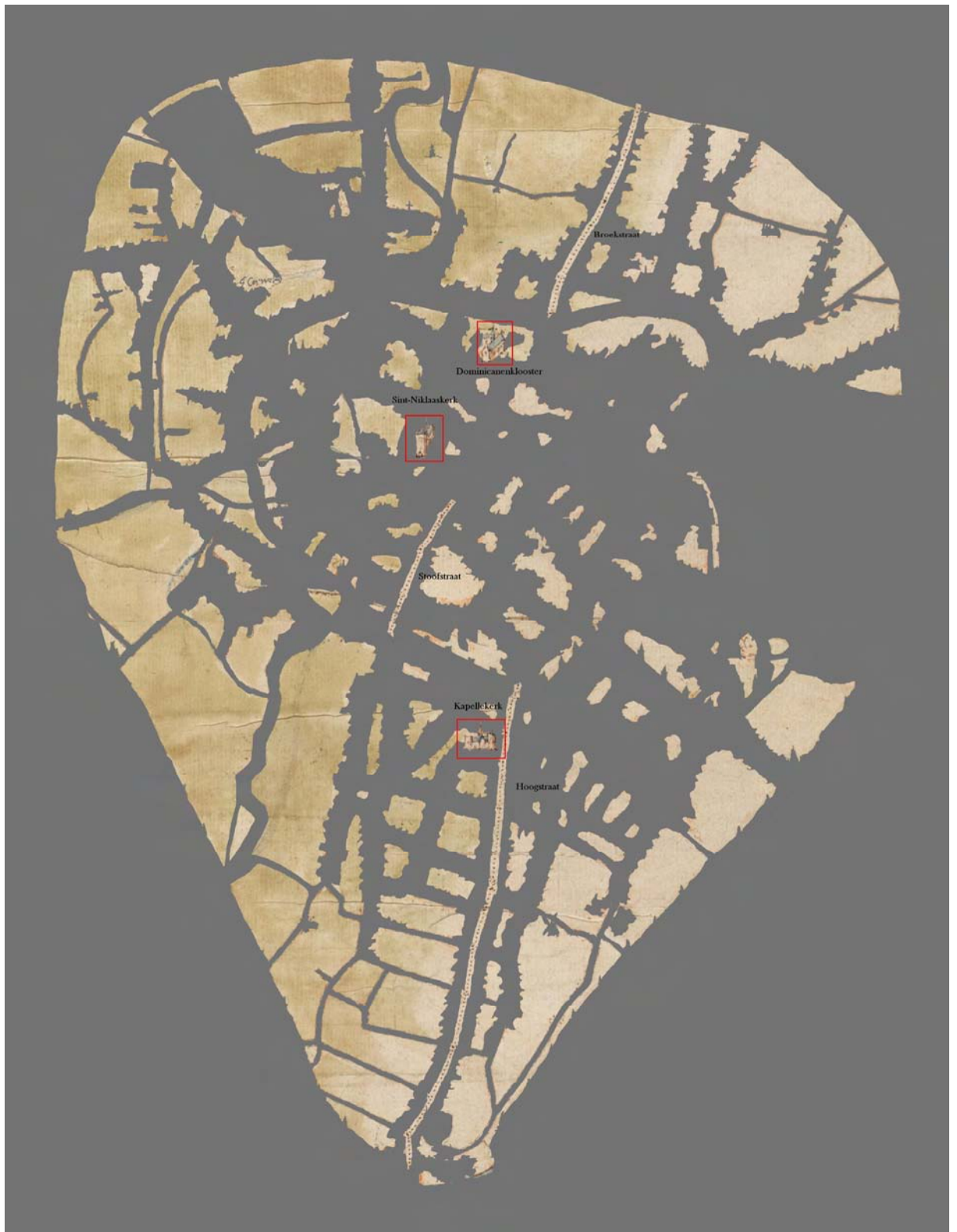
Figuur 2.2: De meeste bouwblokken binnen de eerste stadsomwalling bezitten langs alle zijden een lint van bebouwing ; de ruimte binnenin de bouwblokken is nog vrij (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

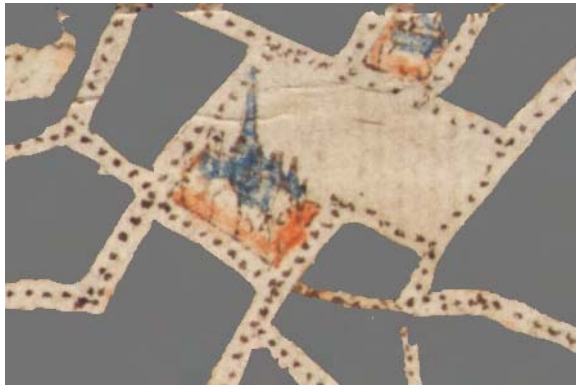
Figuur 2.3: De bouwblokken die aansluiten op de eerste stadsomwalling bezitten een open zijde langs de kant van de omwallingmuur (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 2.4: Verscheidene bouwblokken net buiten de eerste stadsomwalling bezitten langs alle zijden een bebouwingslint, voornamelijk in het zuiden en het noordwesten van de stad ; langsheen de uitvalsassen is er lintbebouwing ; grote zones zijn onbebouwd (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 2.5: De overgang tussen de kleuren groen en wit markeert de overgang tussen het Zennealluvium en de droge gronden ; ze liep bij benadering langs de Broekstraat, het Dominicanenklooster, de Sint-Niklaaskerk, de Stooftstraat, de Kapellekerk en de Hoogstraat (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 2.6: De weergave van het stadhuis 'snoept ruimte af' van de Grote Markt (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 2.7: De tekstvermelding *St Cornelius* op het stadsplan van Jacob van Deventer, verwijzend naar het *Sint-Corneliusgasthuis* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 2.8: Er staan nog geen dokken van de *Schipvaart* weergegeven op het stadsplan van Jacob van Deventer (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

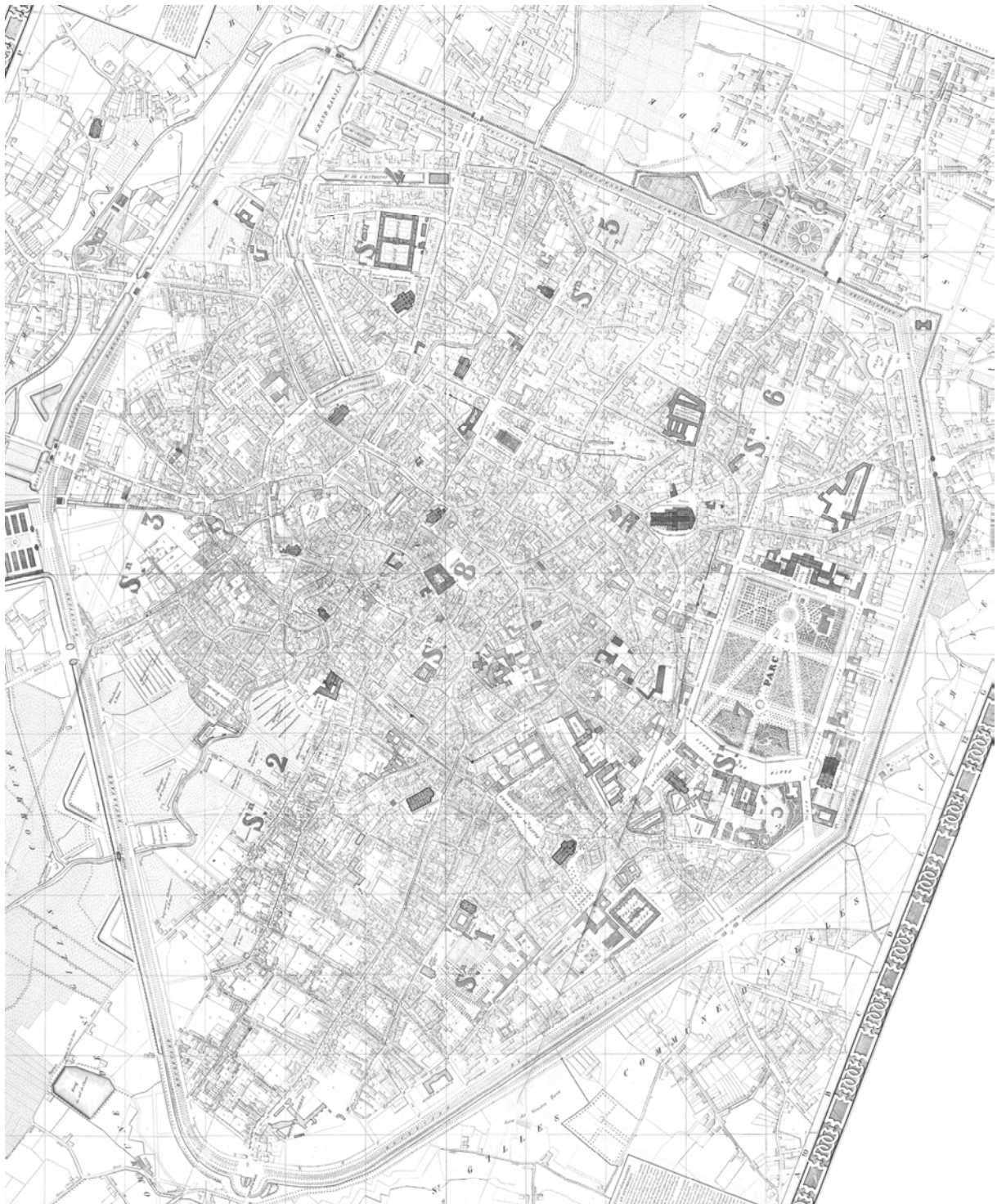
Figuur 2.12: Weergave van *Hof van den Keyser*: letters op het *Baliënplein*, figuratieve weergave links daarvan (stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 2.13: Weergave van het *Cantersteen*: wat wordt bedoeld, straat of gebouw? (stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

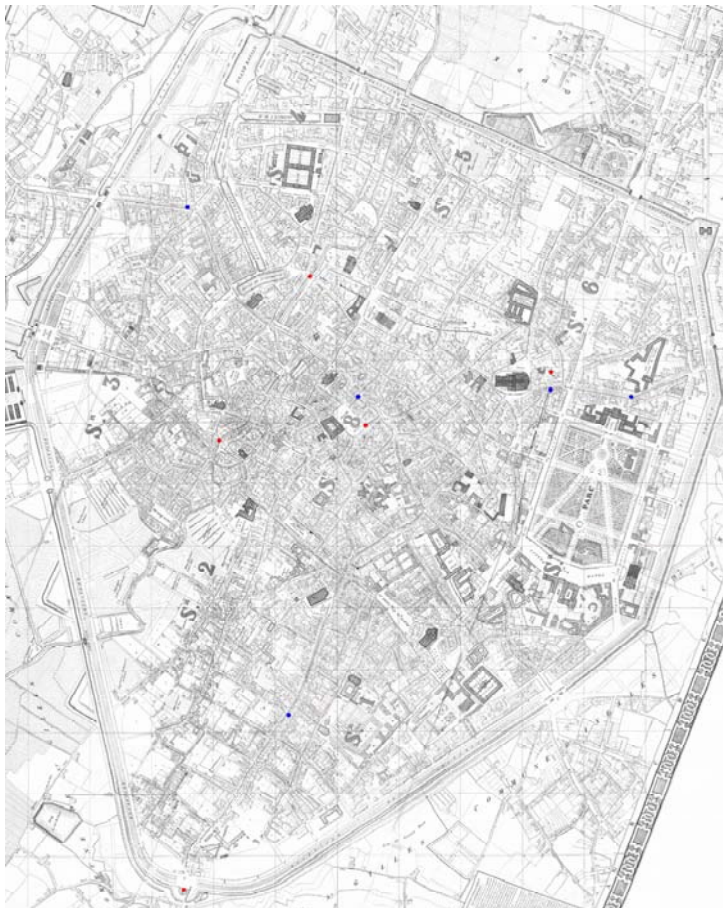
Figuur 2.14: Weergave van de roerende goederen op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg: schepen op de Zenne en op de *Schipvaart* (links onderaan), een wagen (links midden), dieren in de hertogelijke *Warande* (links boven) en mensen (midden boven) (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

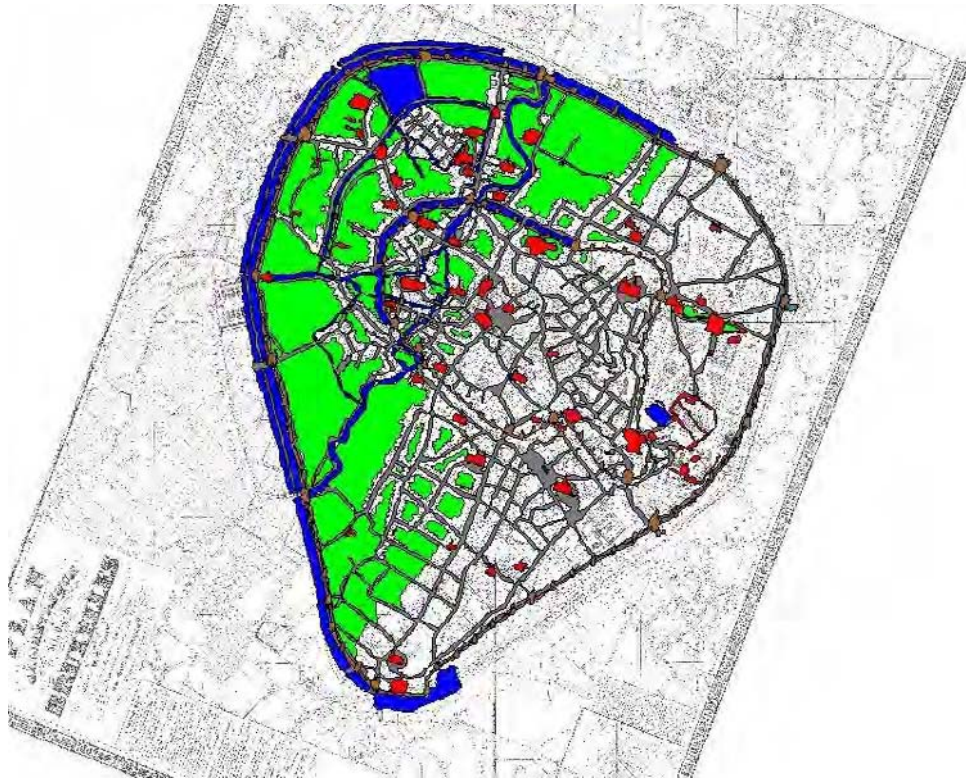
Figuur 2.15: Het perceelsplan van W.B. Craen (ASB, Plans et cartes de Bruxelles, de ses faubourgs et de ses environs, n° 67).

Figuur 2.16: Punten van
overeenkomst voor de
georeferentie van het stadsplan
van Jacob van Deventer op het
perceelsplan van W.B. Craen:
georeferentie 1.

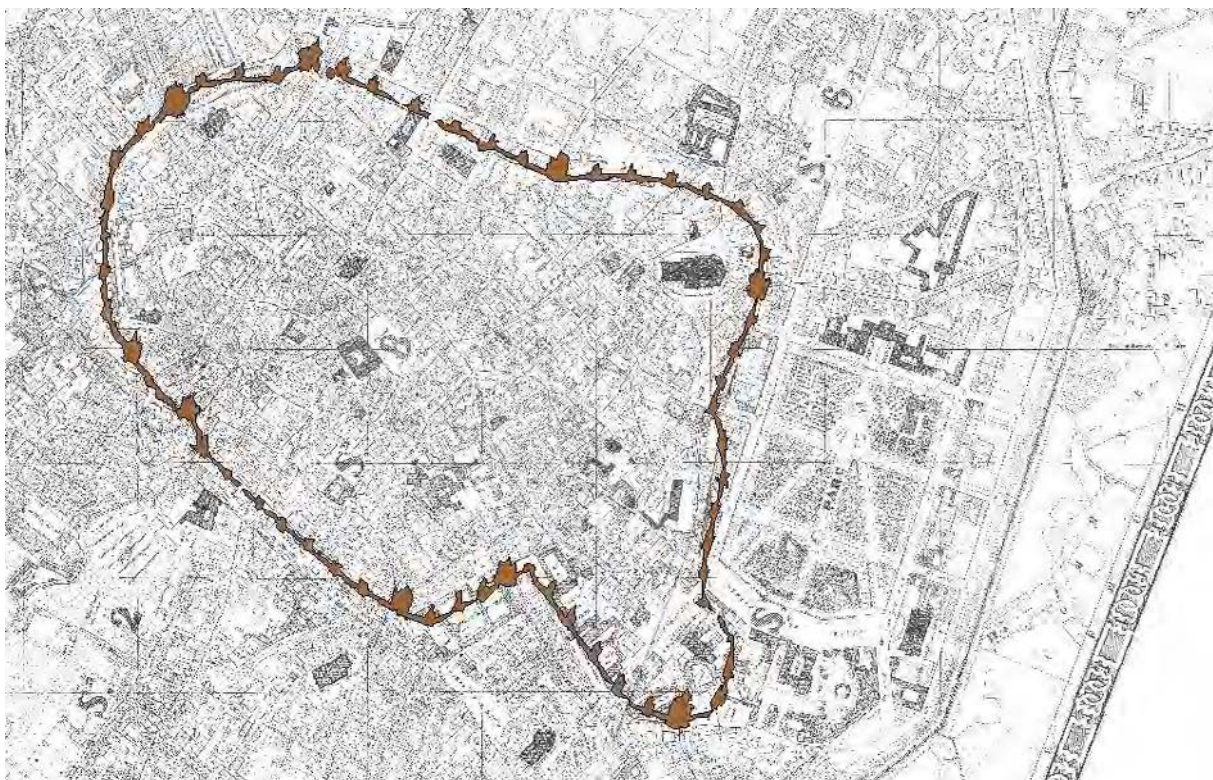
Figuur 2.17: Punten van
overeenkomst voor de
georeferentie van het stadsplan
van Jacob van Deventer op het
perceelsplan van W.B. Craen:
georeferentie 2.

Figuur 2.18: Georeferentie 1 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen (grijs = wegennet ; blauw = water ; bruin = stadsomwallingen ; rood = markante bebouwing).

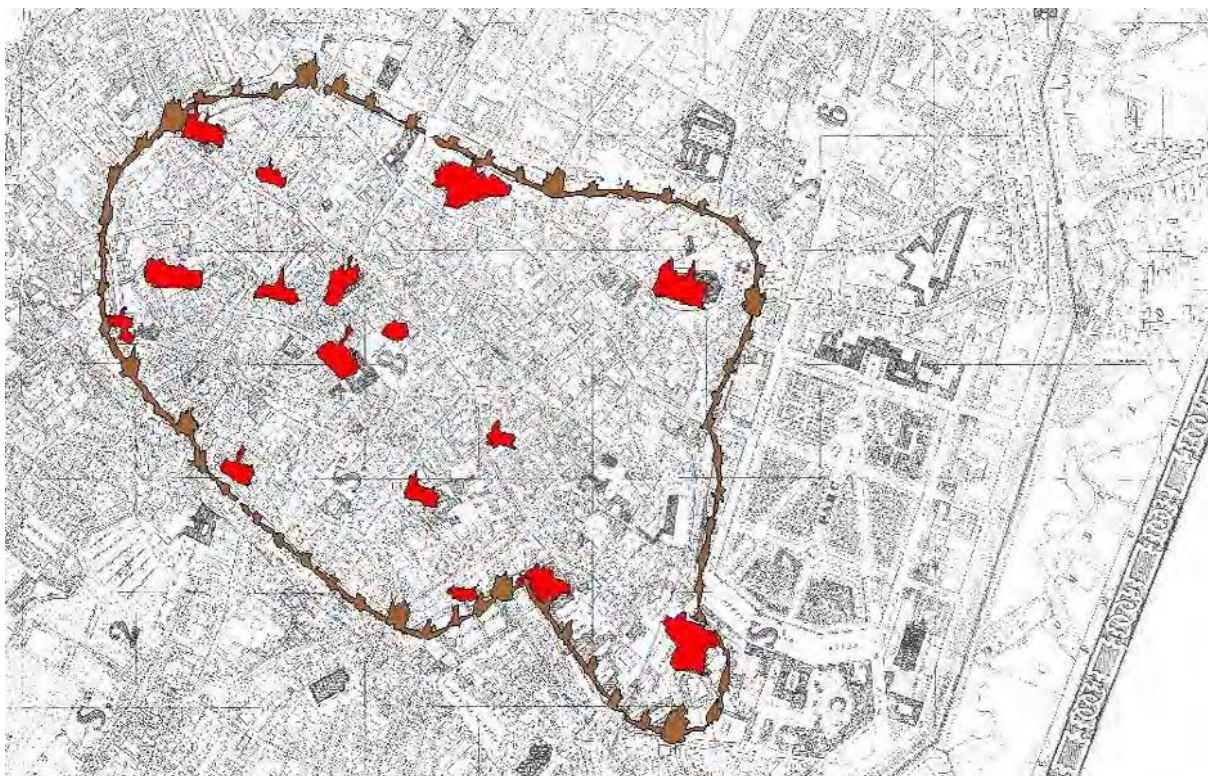
Figuur 2.19: Georeferentie 1 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen (grijs = wegennet ; blauw = water ; bruin = stadsomwallingen ; rood = markante bebouwing).

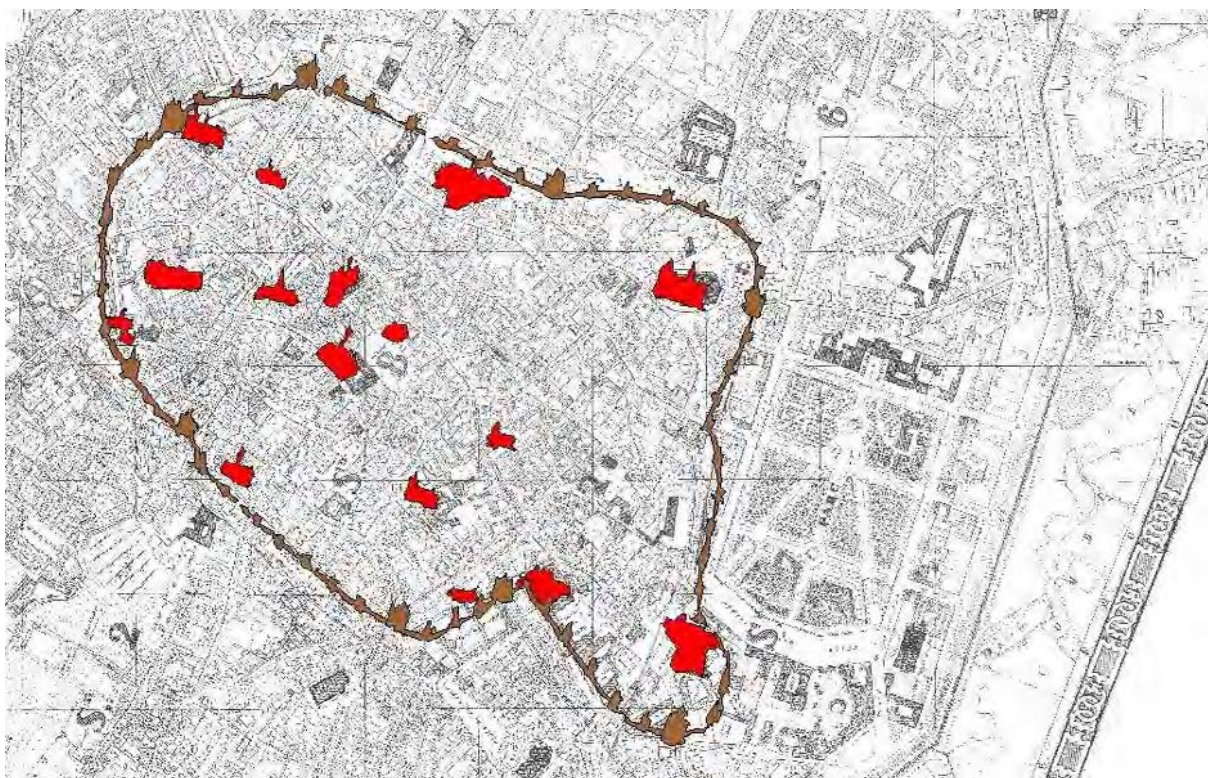
Figuur 2.20: Georeferentie 1 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen: eerste stadsomwalling.

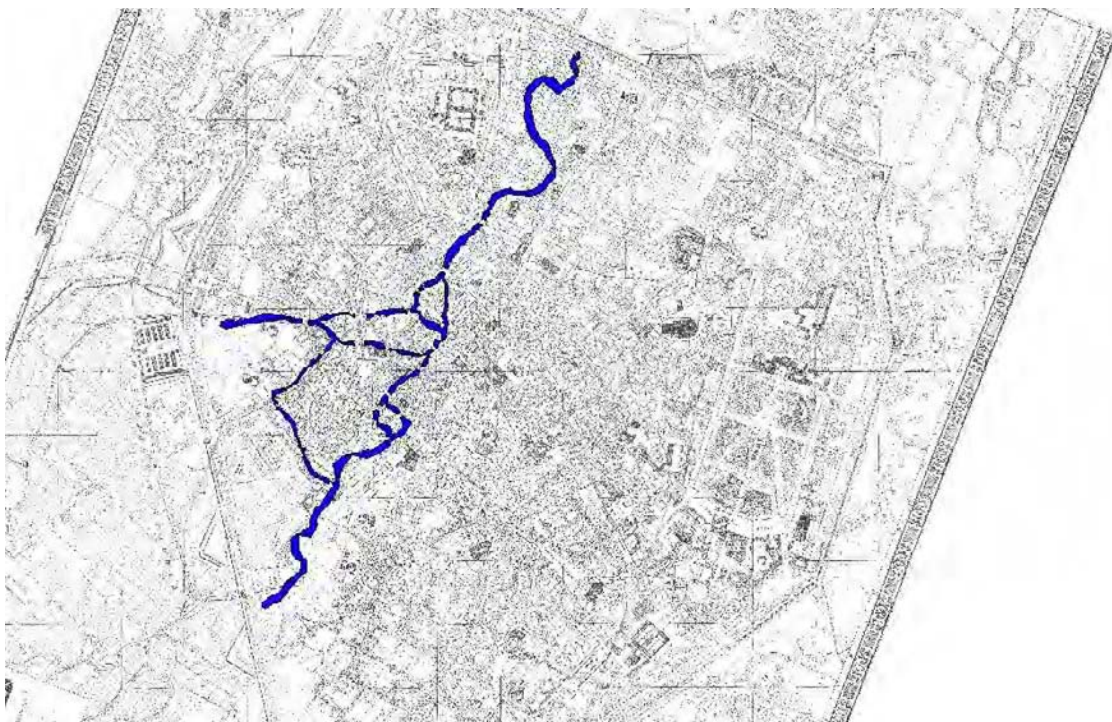
Figuur 2.21: Georeferentie 2 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen: eerste stadsomwalling.

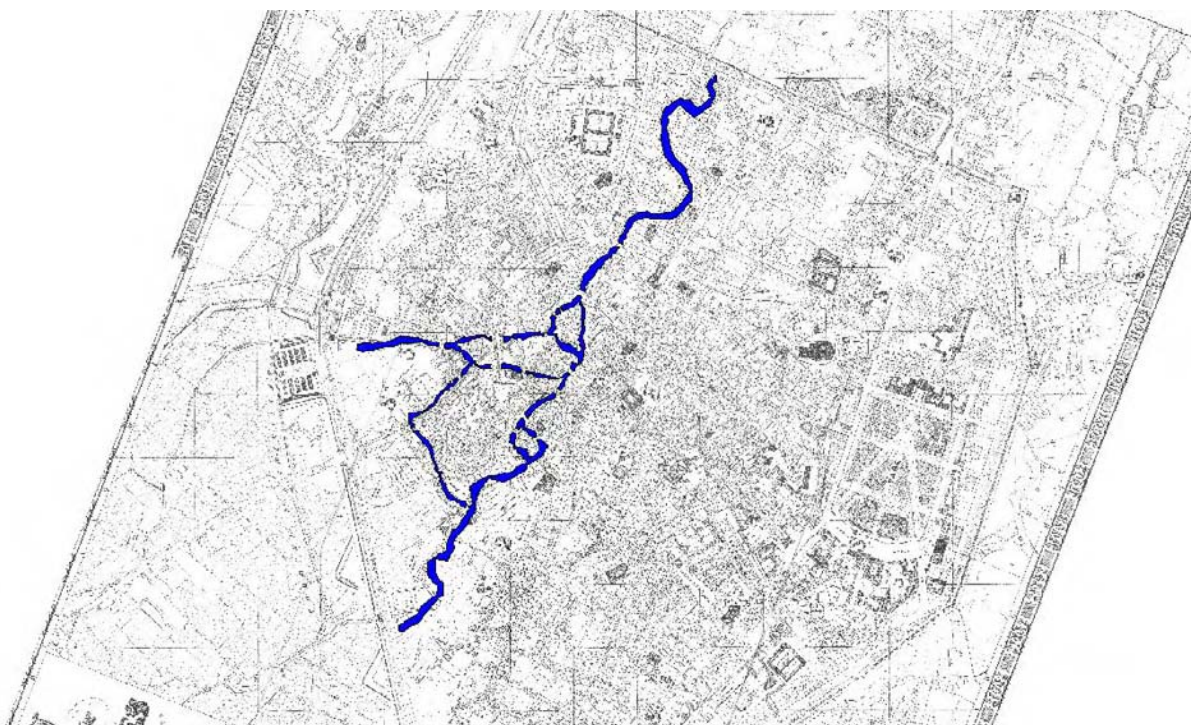
Figuur 2.22: Georeferentie 1 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen: markante bebouwing.

Figuur 2.23: Georeferentie 2 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen: markante bebouwing.

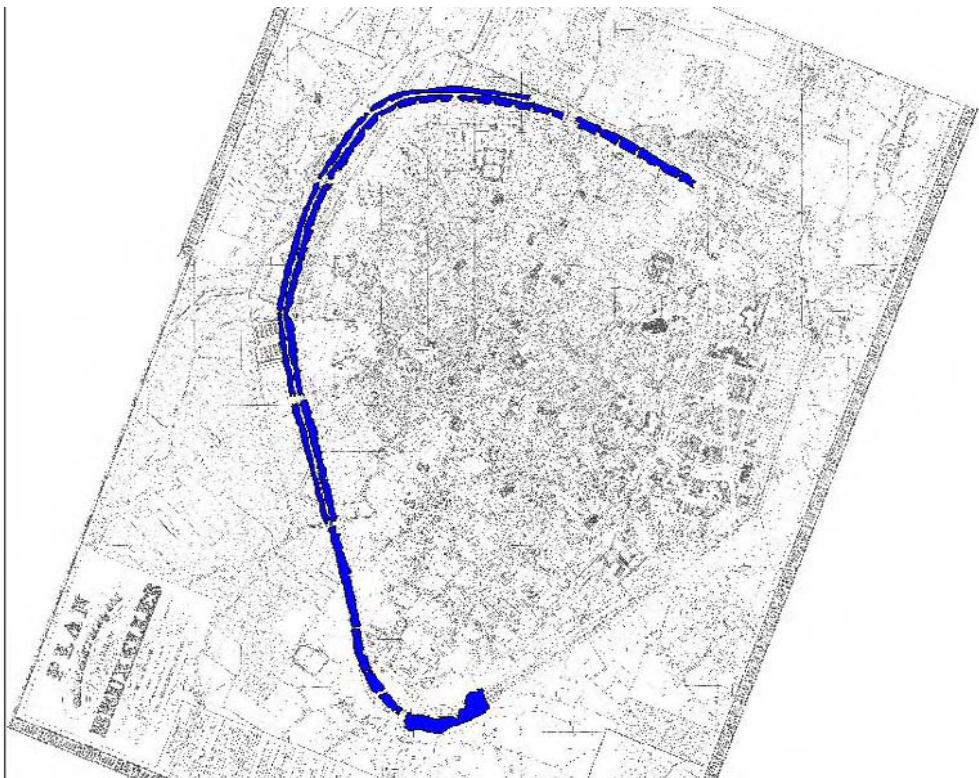
Figuur 2.24: Georeferentie 1 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen: Zenne, *Ransvoordzenne* en *Zenneke*.

Figuur 2.25: Georeferentie 2 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen: Zenne, *Ransvoordzenne* en *Zenneke*.

Figuur 2.26: Georeferentie 1 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen: de tweede stadswalling ten opzichte van de Ringlanen.

Figuur 2.27: Georeferentie 1 van het stadsplan van Jacob van Deventer op het perceelsplan van W.B. Craen: de omwallinggracht en Leie ten opzichte van de Ringlanen.

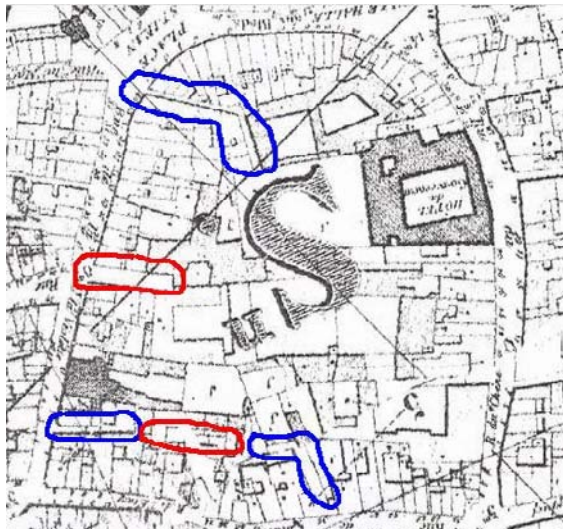
Figuur 2.28: Het bouwblok Eikstraat – Stooftstraat- Violetstraat – Oud Korenhuis (met de klok rond) weergegeven op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

Figuur 2.29: Het bouwblok Eikstraat – Stooftstraat- Violetstraat – Oud Korenhuis (met de klok rond) weergegeven op het perceelsplan van W.B. Craen.

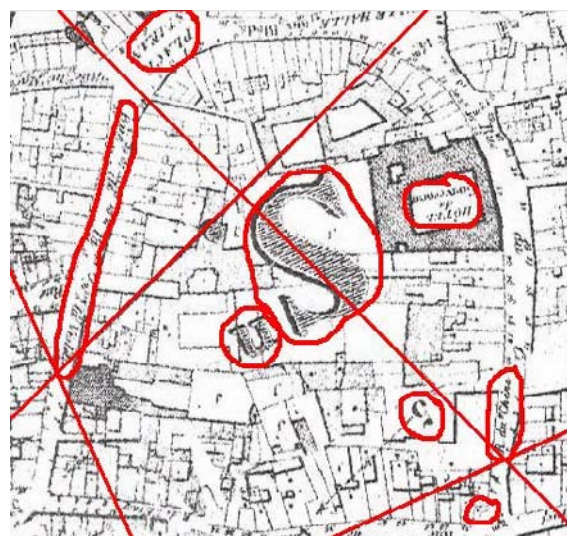
Figuur 2.30: Het wegennet binnenin het bouwblok op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.31: Het wegennet binnenin het bouwblok op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.32: Het straatmeubilair en de letters op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.33: Het straatmeubilair en de letters op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

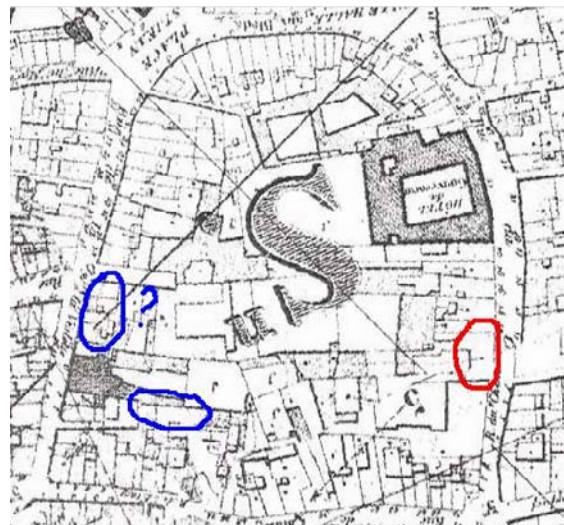
Figuur 2.34: Afsluiting op het wegennet op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.35: Afsluiting op het wegennet op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

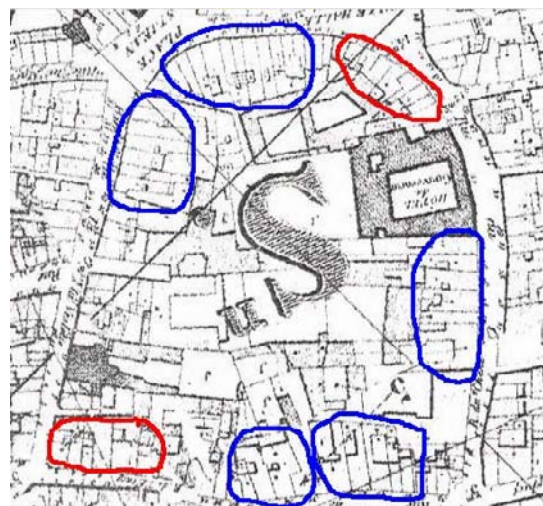
Figuur 2.36: De dwarshuizen op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.37: De dwarshuizen op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

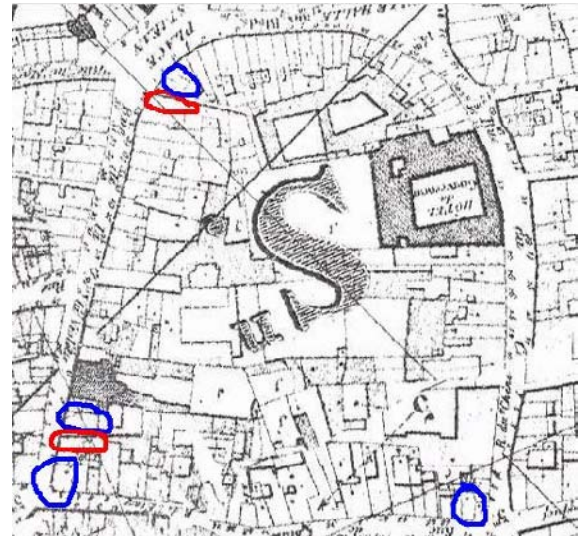
Figuur 2.38: De diephuizen op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.39: De diephuizen op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

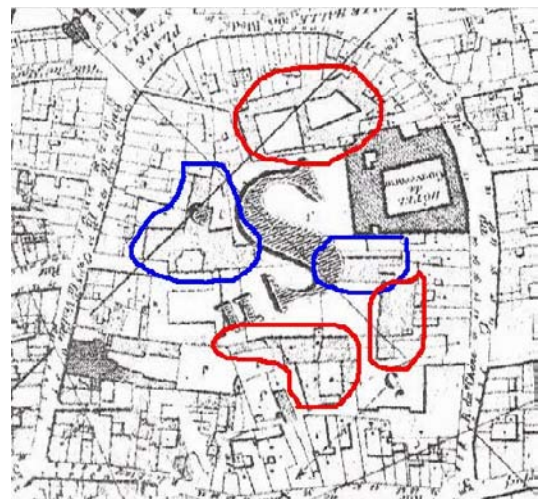
Figuur 2.40: De hoekhuizen op de stadspattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.41: De hoekhuizen op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

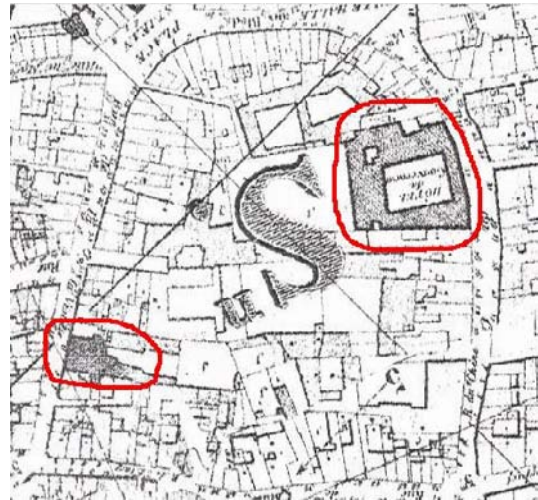
Figuur 2.42 De huizen binnenin het bouwblok op de stadspattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.43: De huizen binnenin het bouwblok op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

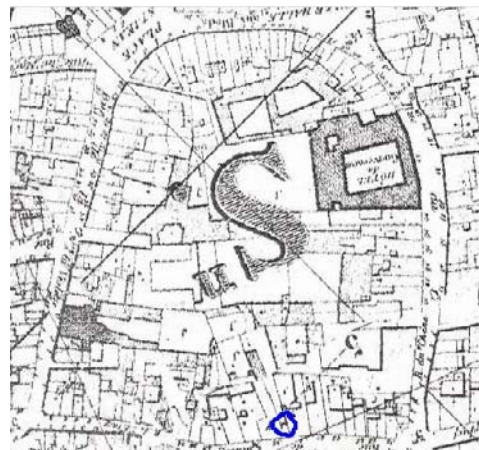
Figuur 2.44: Een toren op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.45: Een toren op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.46 De poorten op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

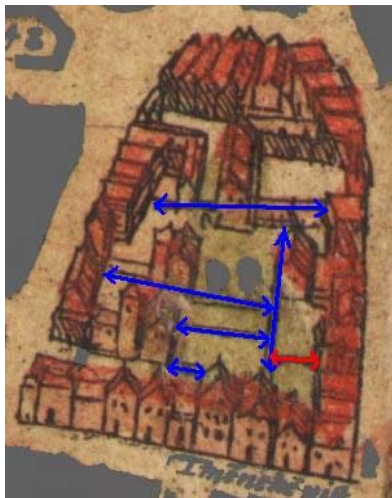
Figuur 2.47: De poorten op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

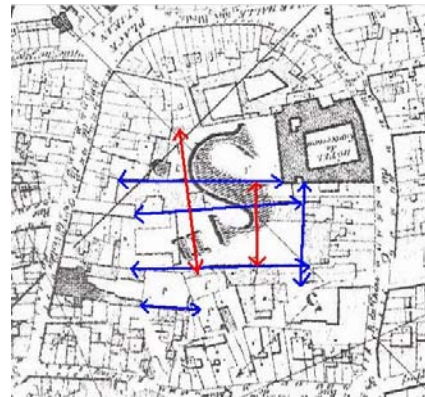
Figuur 2.48: De bomen op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

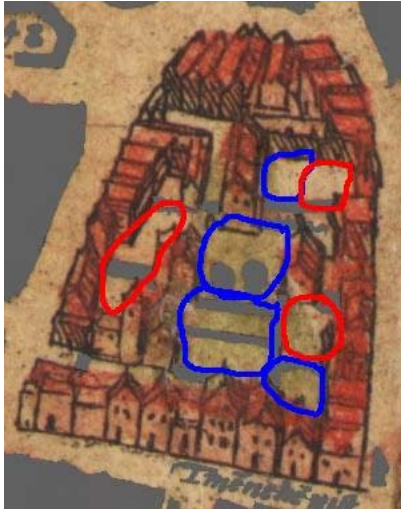
Figuur 2.49: Geen bomen op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.50 De perceelscheidingen op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

Figuur 2.51: De perceelscheidingen op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

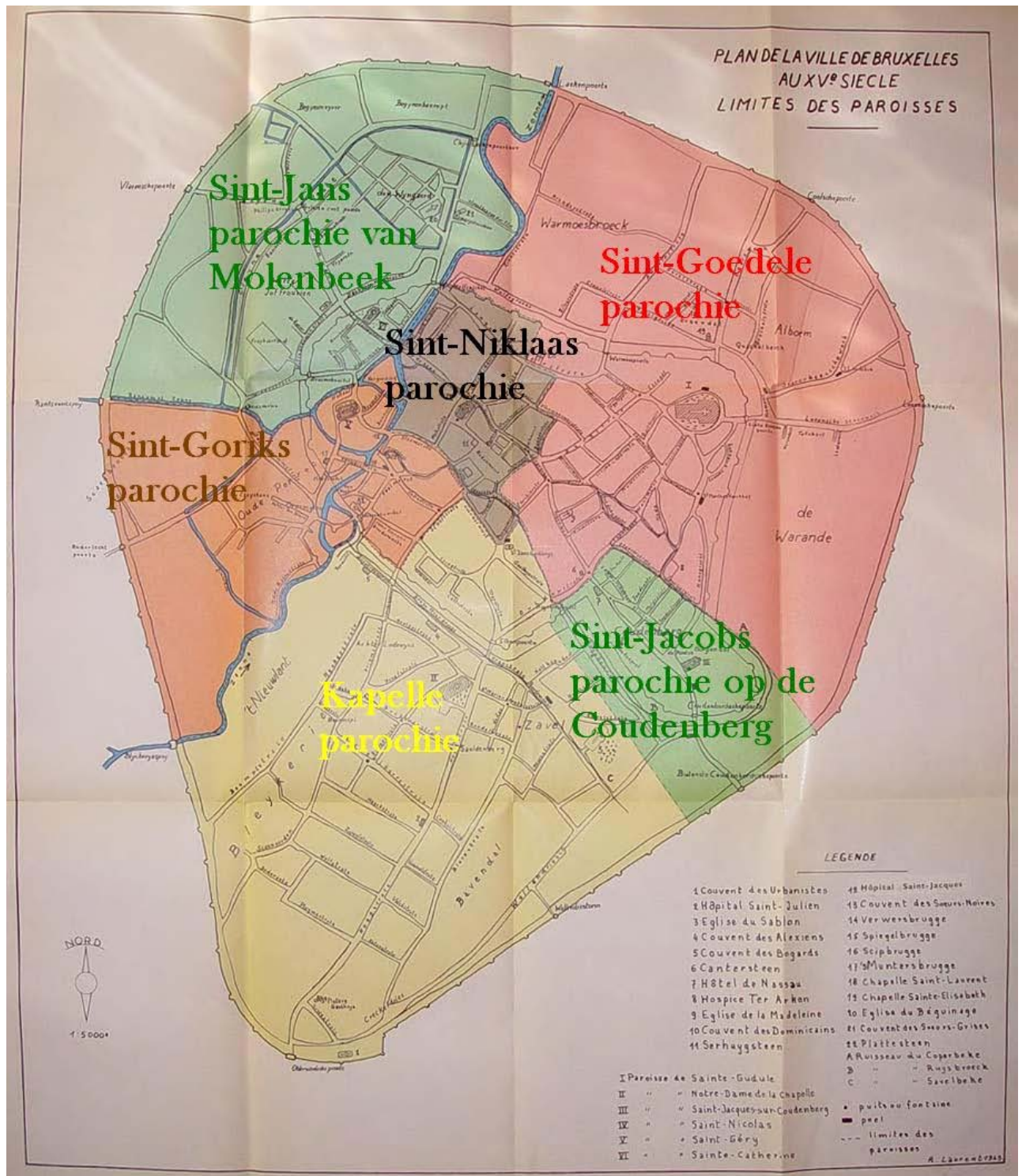

Figuur 2.52: De onbebouwde ruimte op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

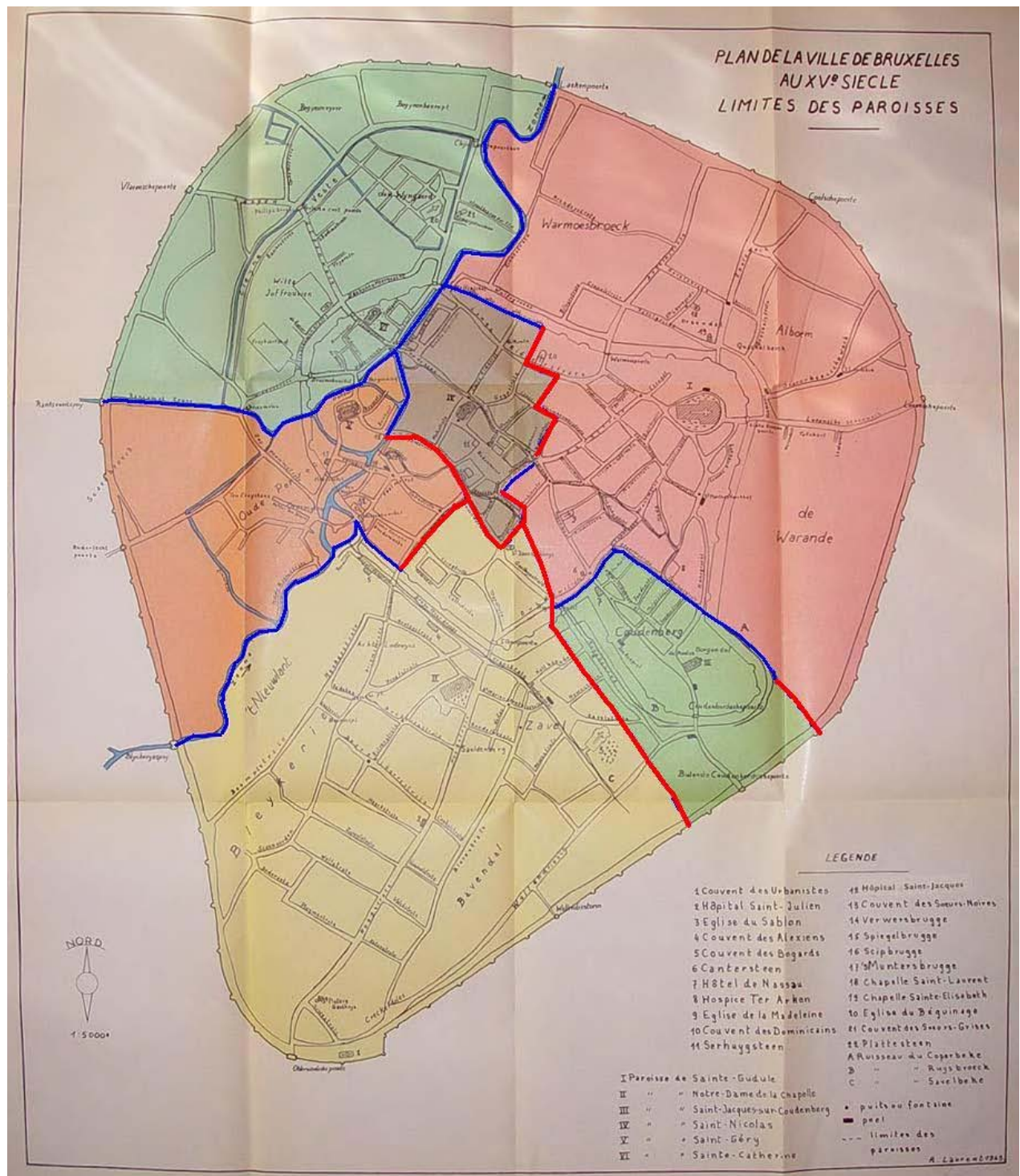

Figuur 2.53: De onbebouwde ruimte op het perceelsplan van W.B. Craen (blauw = overeenkomsten ; rood = verschillen).

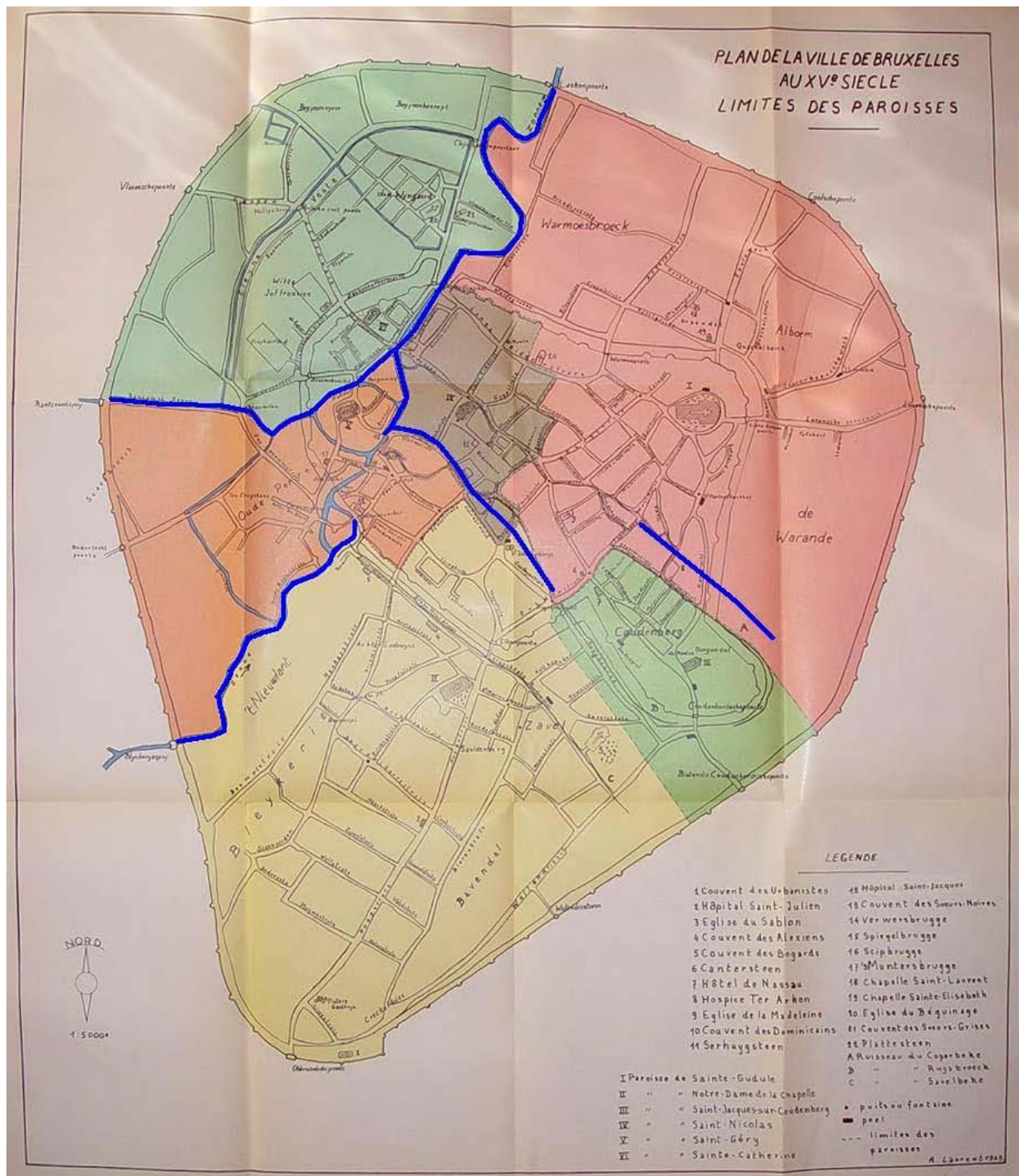
Hoofdstuk 3 De verdeelde stad

Figuur 3.1: Reconstructie van de parochiegrenzen van middeleeuws Brussel door R. Laurent (overgenomen uit LAURENT (1963), *Limites*, plan en annexe).

Figuur 3.2: Opvallendheden en eigenaardigheden in verband met de reconstructie van de parochiegrenzen door R. Laurent (bewerking van het plan overgenomen uit LAURENT (1963), *Limites*, plan en annexe).

Figuur 3.3: Waterlopen als parochiegrenzen in middeleeuws Brussel (bewerking van het plan overgenomen uit LAURENT (1963), *Limites*, plan en annexe).

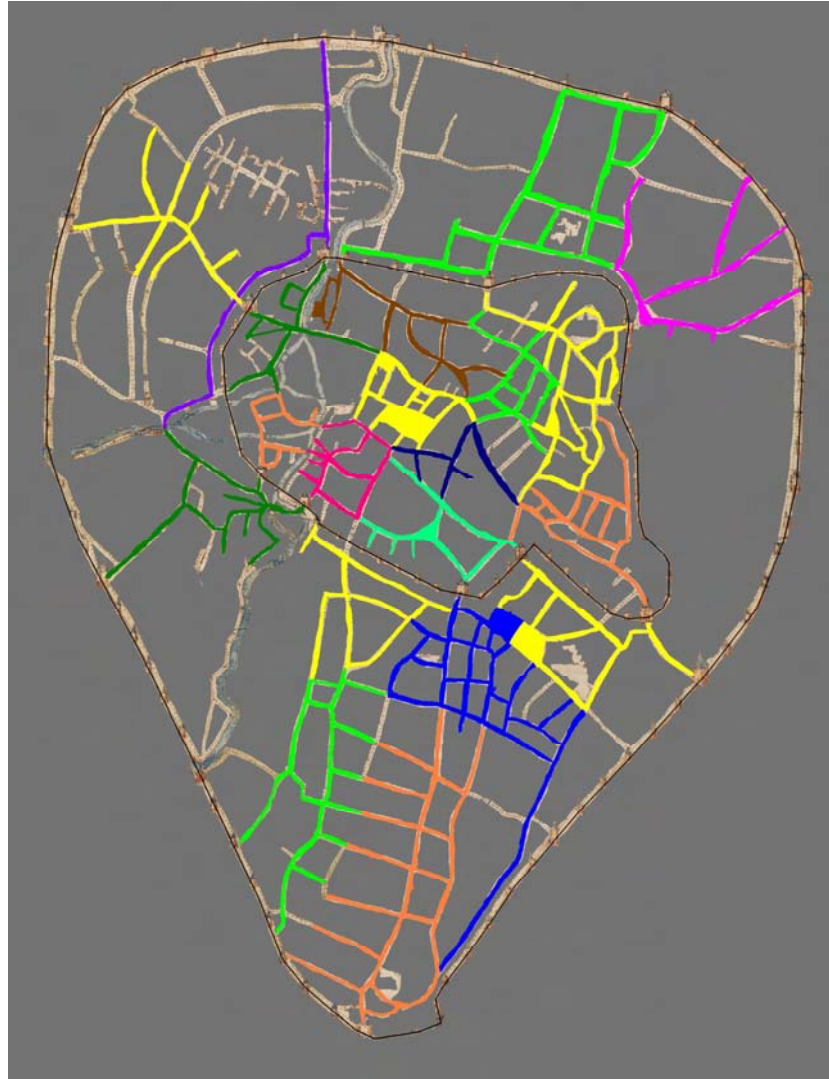
Figuur 3.4: Ligging van de kerken ten opzichte van het Zennealluvium: de Kapellekerk, Sint-Goedelekerk en *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* liggen op de droge gronden van de rechteroever en deze parochies reikten oorspronkelijk wellicht tot aan de rand van het *alluvium* : de *Sint-Gorikskerk* en de *Sint-Niklaaskerk* lagen midden in het *alluvium* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

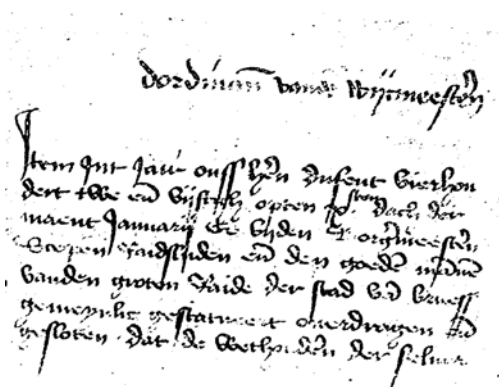
Figuur 3.5: Na de drooglegging en exploitatie van het Zennealluvium palmden de Sint-Goriksparochie en de Sint-Niklaasparochie deze zone in ; de parochiegrenzen werden bepaald door de voormalige grens van het *alluvium* enerzijds en de eerste stadsomwalling anderzijds (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

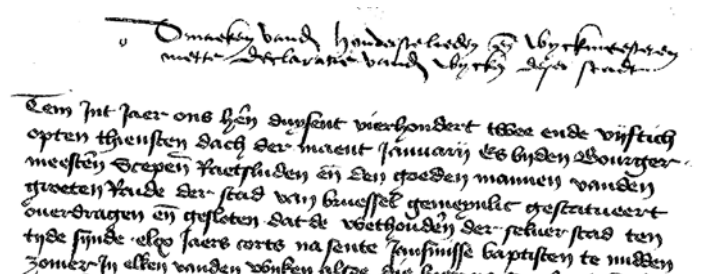
Figuur 3.6: De parochiegrenzen van de bovenstad werden bepaald door de grenzen van de voormalige nederzettingskernen: de Coudenberg enerzijds en de uitbreidingskern anderzijds (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 3.7: Reconstructie van de wijkindeling uit 1453 (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 3.8: Rubriek en aanhef van de stadsordonnantie met het overzicht van de wijken in 1453 (BRON 281) in ASB, Archives anciennes, IV, f° 171.

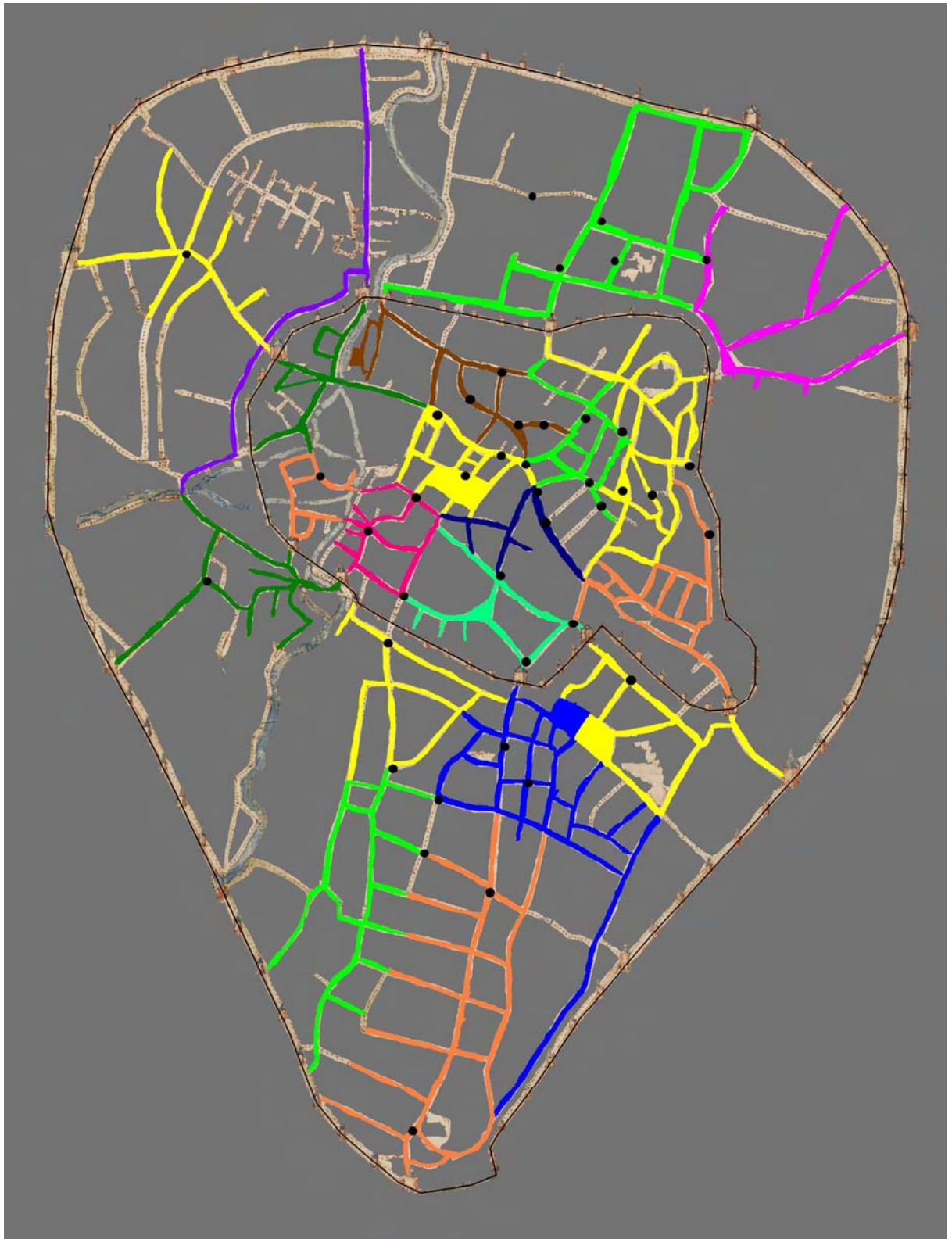
Figuur 3.9: Rubriek en aanhef van de stadsordonnantie met het overzicht van de wijken in 1453 (BRON 281) in ASB, Archives anciennes, XVI, f° 269.

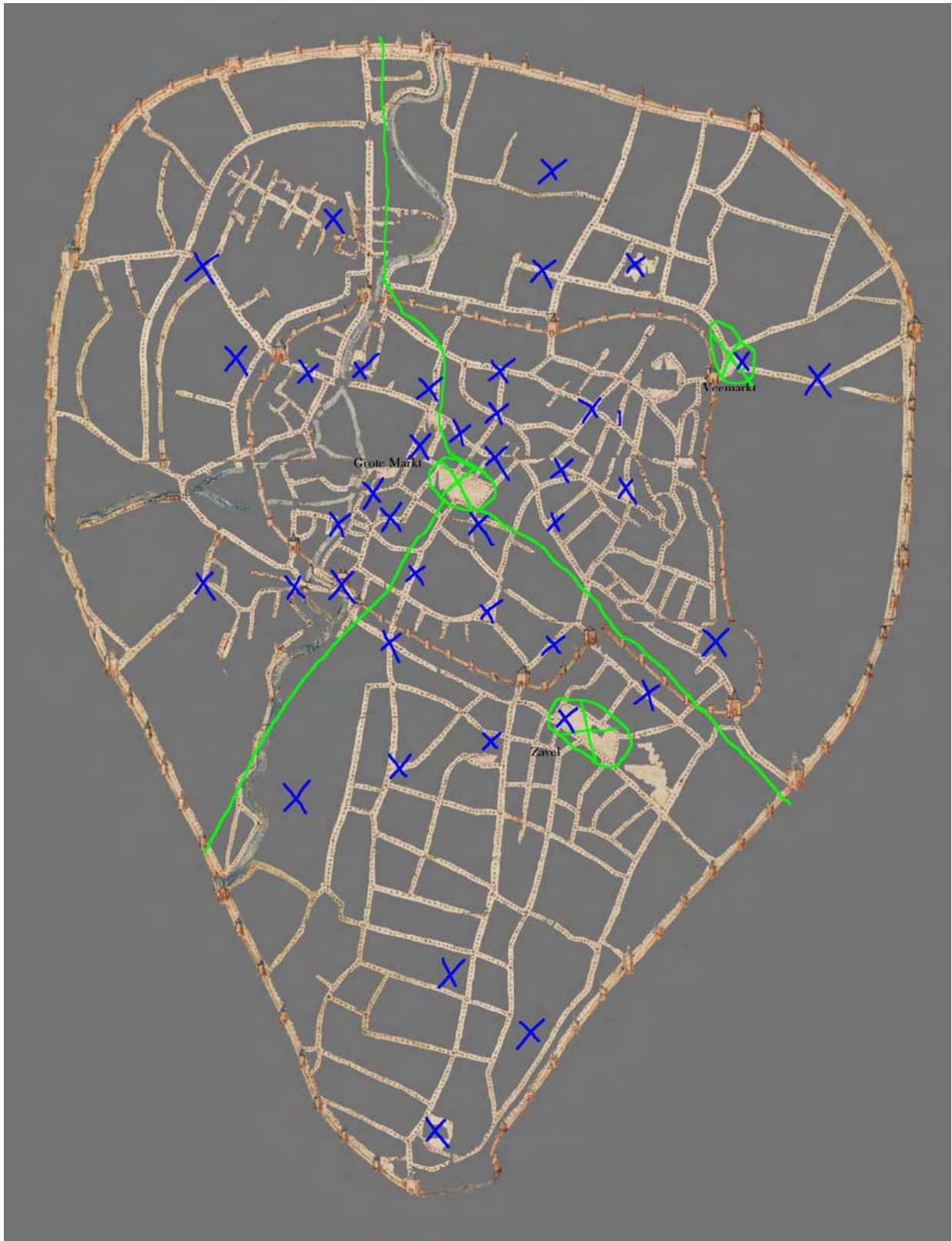
Figuur 3.10: Reconstructie van de wijkindeling uit 1496 (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 3.11: Reconstructie van de wijkindeling uit 1526 (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

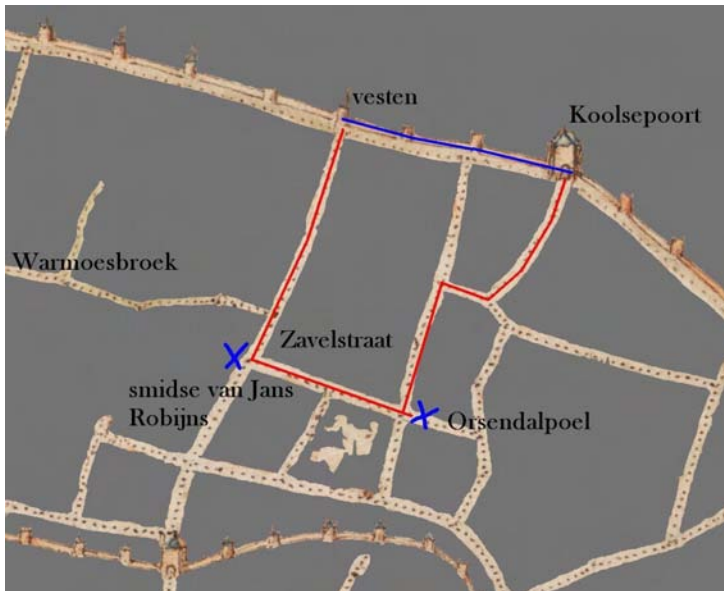
Figuur 3.12: Spreiding van de 'points d'eau' ten opzichte van de wijkindeling uit 1453 (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

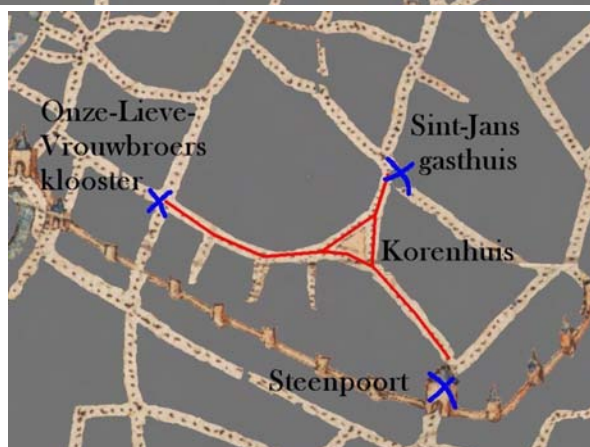
Figuur 3.13: Reconstructie van de kwartierindeling uit 1542, met aanduiding van de wijknamen (blauwe kruisen) (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 3.14: Reconstructie van de 'wijnsingel', met aanduiding van de hypothetische ligging van *de Spiegel* en *de Blaasbalg* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

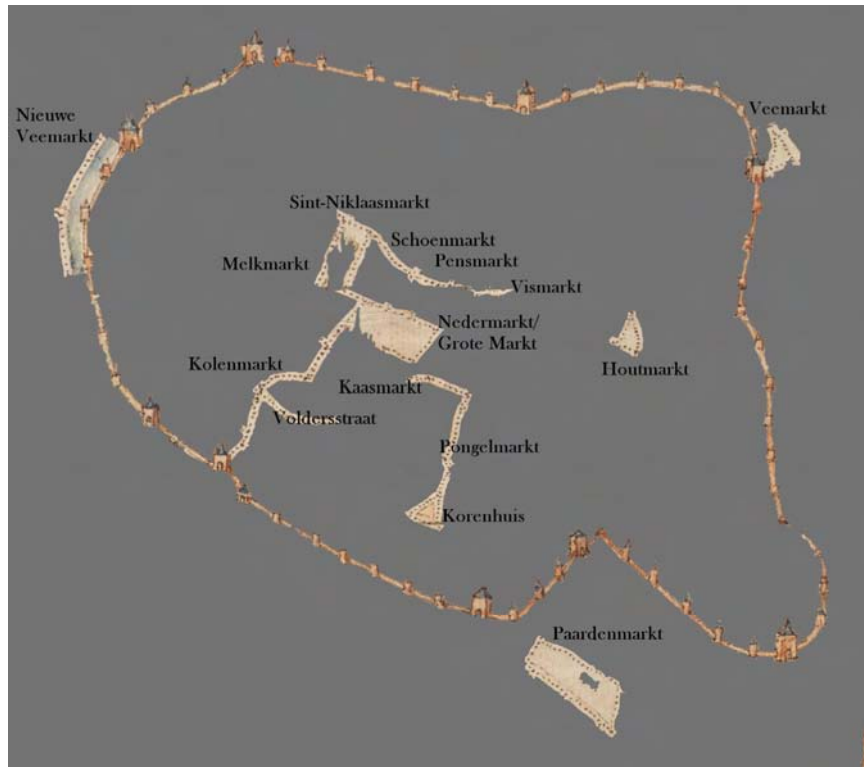

Figuur 3.15: Reconstructie van de 'strodaken', met aanduiding van de ligging van de smidse van Jans Robijns, de *Orsendalpoel*, de *Zavelstraat*, de *vesten*, de *Koolsepoort* en het *Warmoesbroek* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

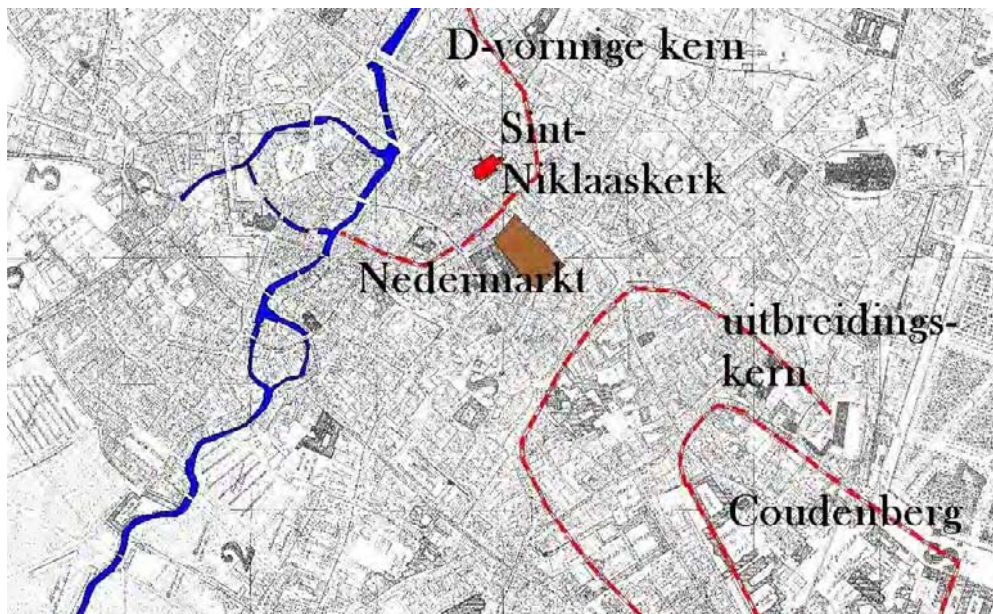

Figuur 3.16: Reconstructie van de 'singel van het Korenhuis', met aanduiding van de ligging van de *Steenpoort*, het *Korenhuis*, het *Sint-Jansgasthuis* en het *Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

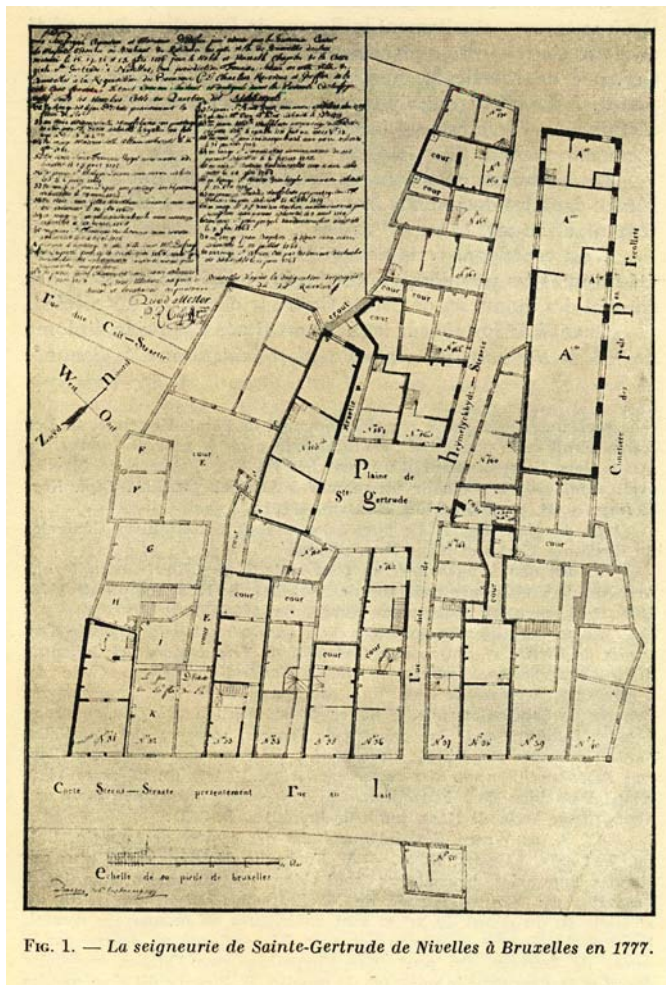
Hoofdstuk 4 Toponymie

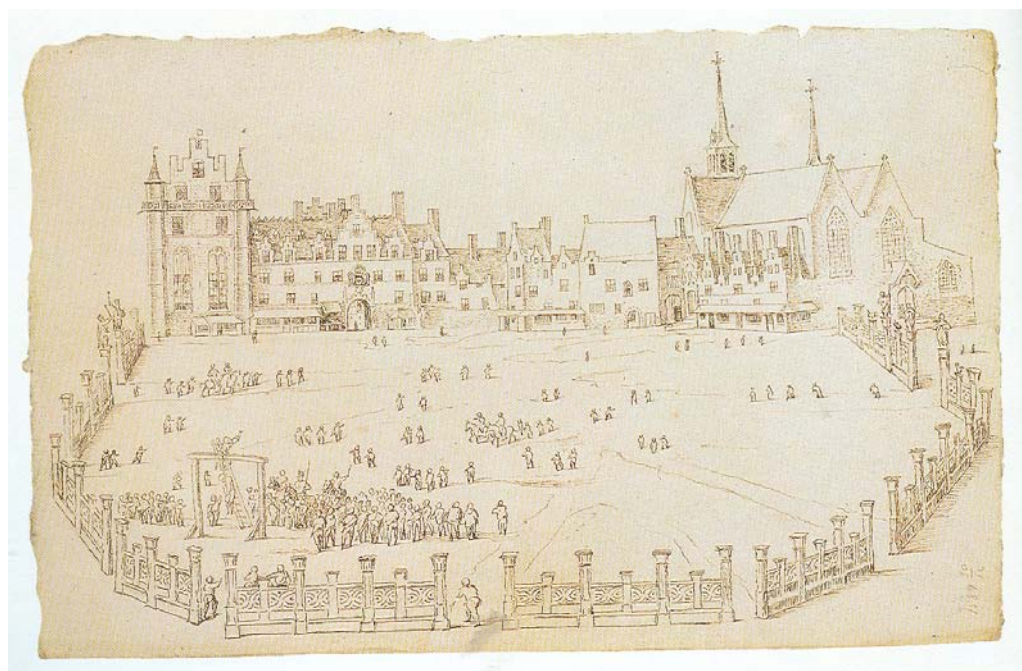
Figuur 4.1: Vormen van de middeleeuwse Brusselse markten (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

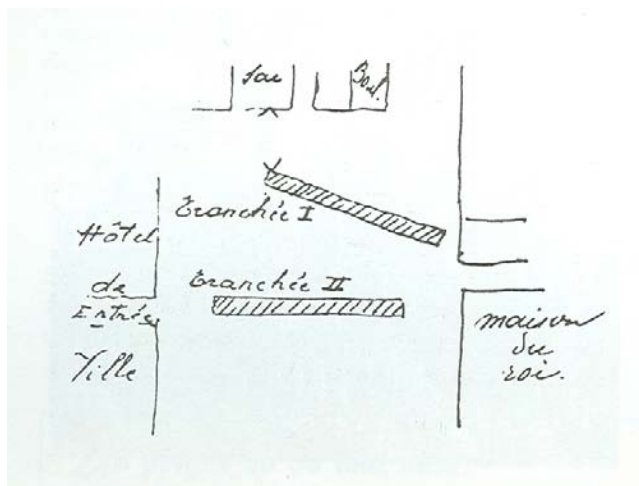
Figuur 4.2: De ligging van de *Nedermarkt* tussen verscheidene oude kernen in (zie verder), mogelijk een aanwijzing voor de oorspronkelijke uitgestrekte, gemene zone (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

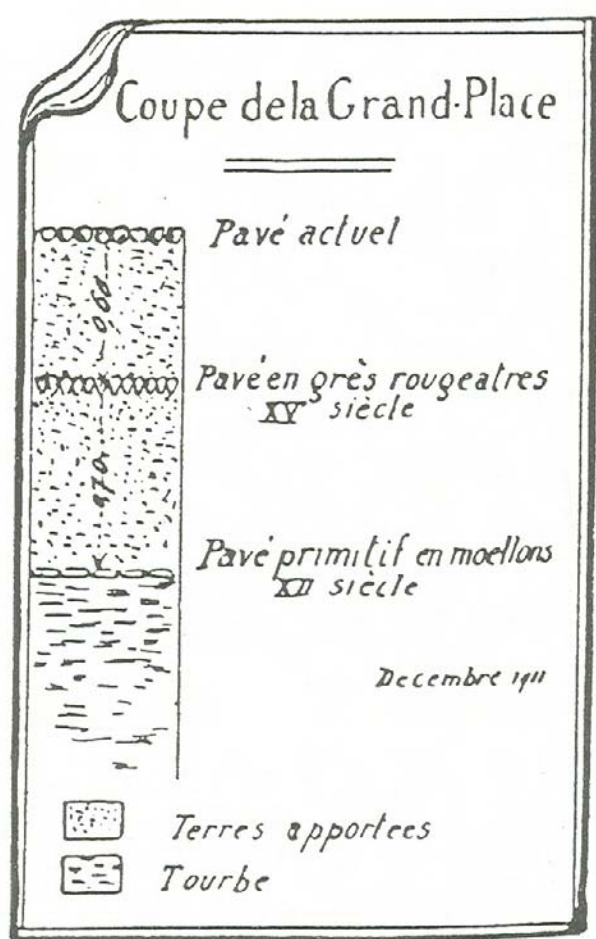
Figuur 4.3: Het Sint-Gertrudisplein, deel van een oude heerlijkheid, toebehorend aan de Sint-Gertrudisabdij van Nijvel (overgenomen uit DES MAREZ (1936), *Seigneurie de Sainte-Gertrude*, p. 85).

Figuur 4.4: De Baliën vóór het hertogelijke Hof (overgenomen uit SMOLART-MEYNART (1991), *Oorsprong*, p. 48).

Figuur 4.5: Sleuven getrokken in de Grote Markt bij rioleringswerken in 1911 ; optekening door G. Des Marez (overgenomen uit CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 24).

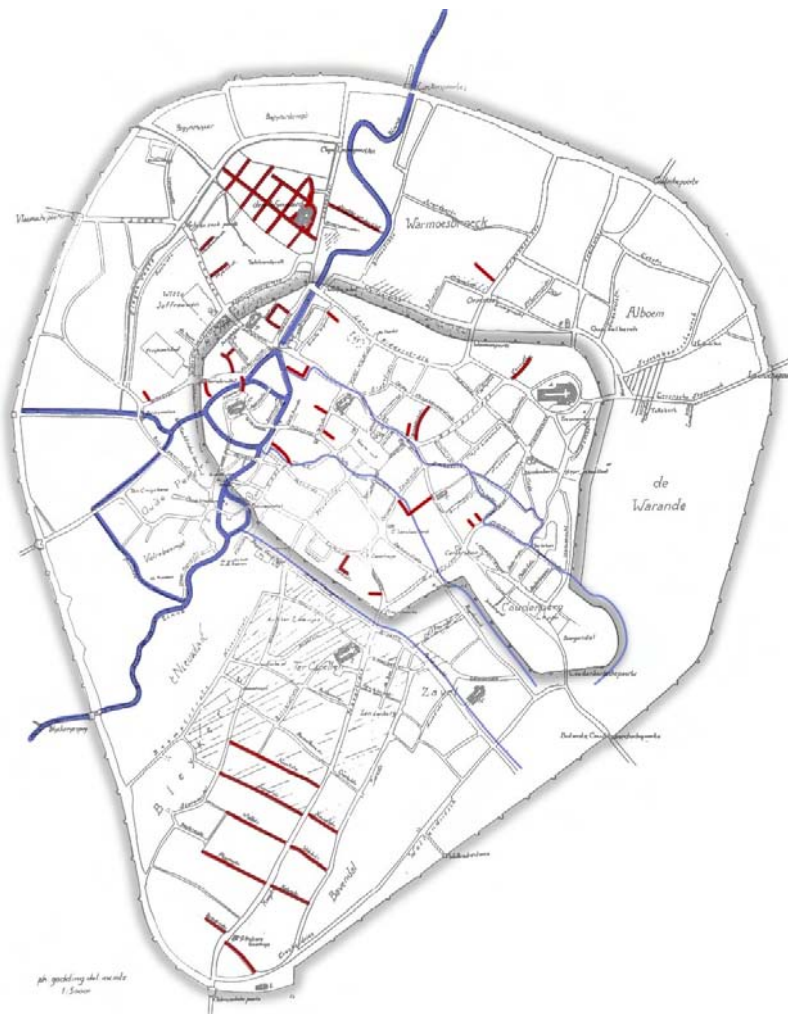
Figuur 4.6: Doorsnede van de ondergrond van de Grote Markt, opgetekend door G. Des Marez in 1911 (overgenomen uit CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 24).

Figuur 4.7: Huis de Ezel: de drie opeenvolgende dorpels in de keldermuur palend aan de Grote Markt en overeenkomstig met de plaveisels (foto: Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 4.8: De overwelfde Isabellastraat in de archeologische site van de Coudenberg, met een kijkgat naar het 17^e-eeuwse plaveisel (overgenomen uit VAN EENHOOGHE, DELCOMMUNE & CELIS (2000), *Onder het Koningsplein*, p. 36)

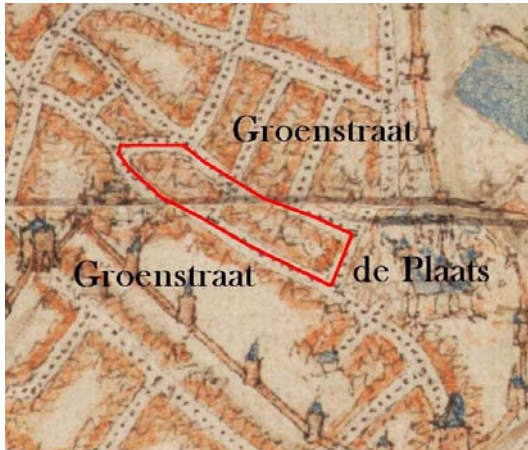
Figuur 4.9: Overzicht van de straten die de *Cautside* niet moest onderhouden (bewerking van de reconstructiekaart van 15^e-eeuws Brussel uit GODDING (1960), *Droit foncier*, plan en annexe).

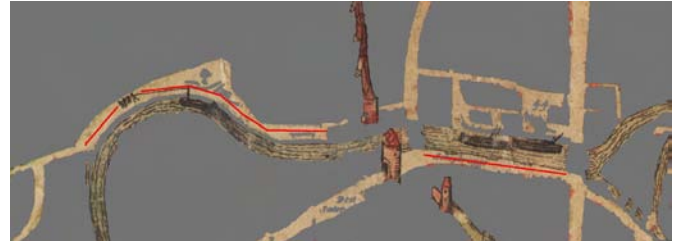
Figuur 4.10: De *Steenweg*, *Steenstraat* en *Steenweg* van middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.11: Het *Modderstraatje*, de *Kattenstraat* en de *Aarden weg* van middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.13: De beide *Groenstraten* op de *Coudenberg*, als onderdeel van een voormalige ovalen dries (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

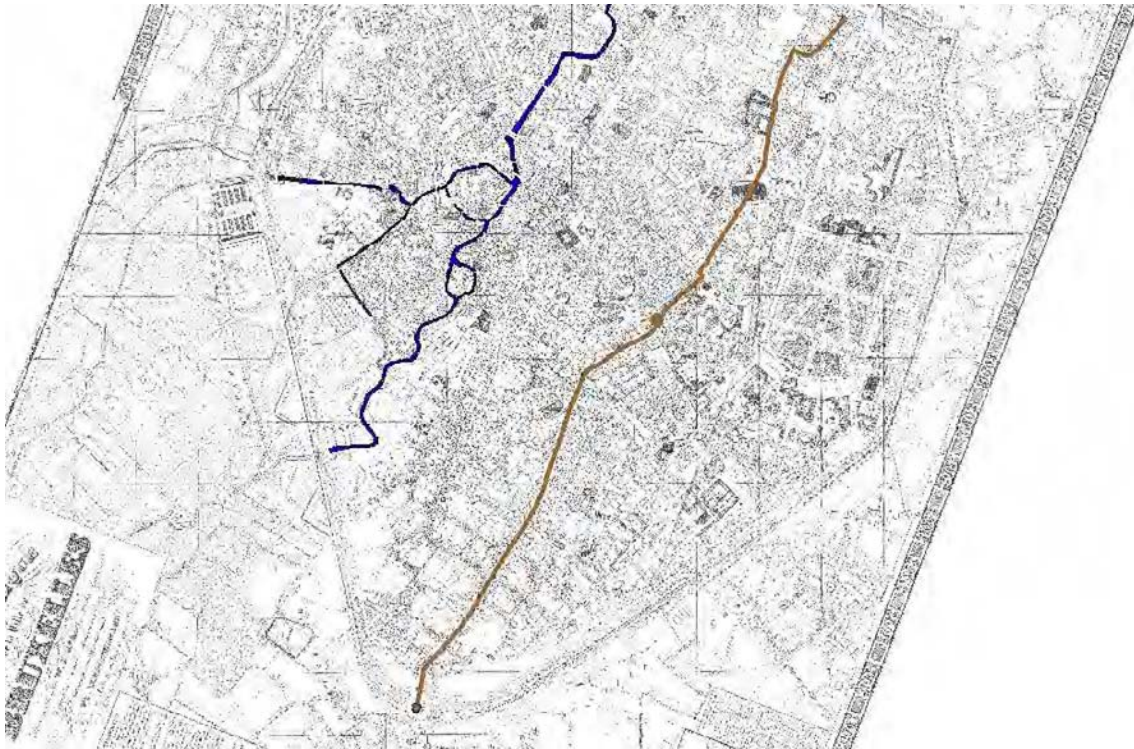
Figuur 4.14: De voormalige leieweg op de linker Zenneoever en de 16^e-eeuwse leieweg op de rechter Zenneoever (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

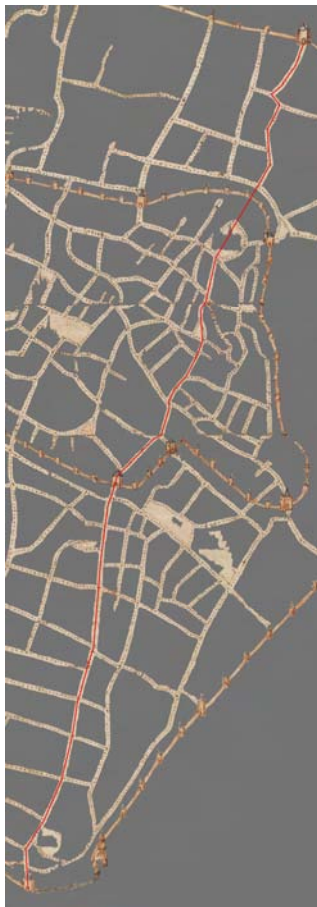
Figuur 4.14: De *Korte* en *Lange* stratenkoppels van middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

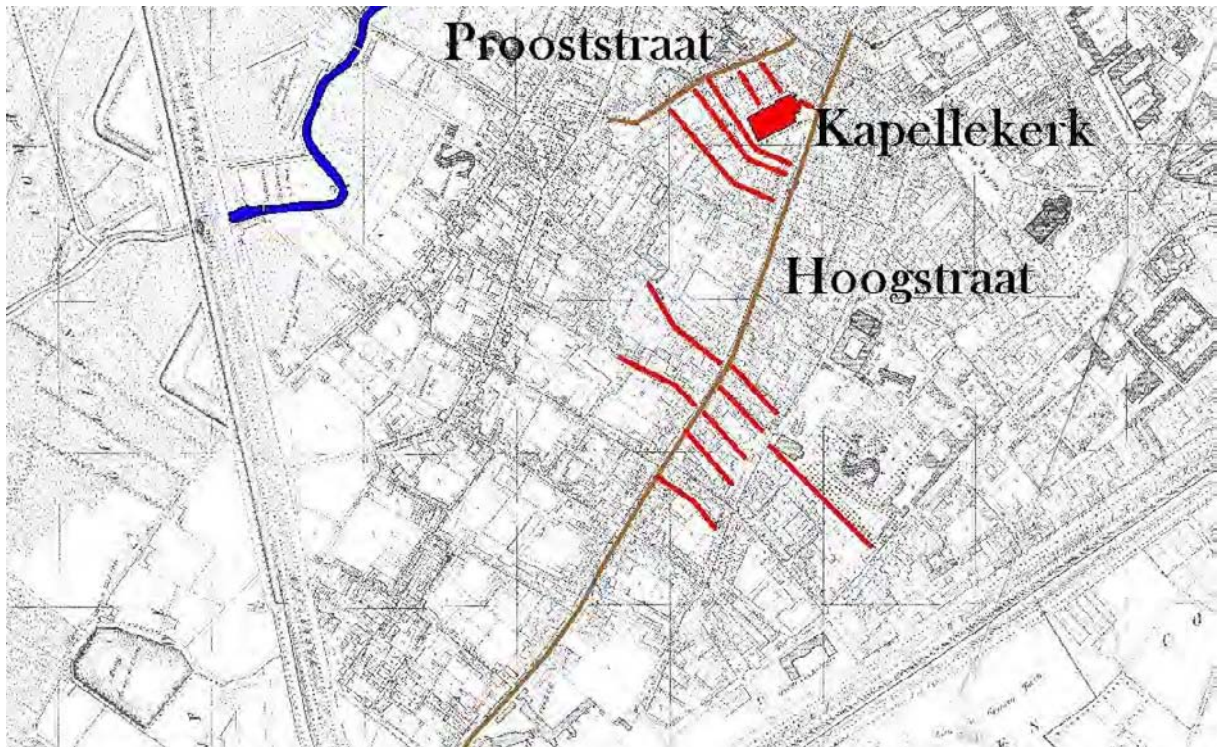
Figuur: 4.15: De *Nieuwstraten* van middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.16: Het vermeende *diverticulum* dat van zuid naar noord door de stad liep (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.17: Het vermeende *diverticulum* dat van zuid naar noord door de stad liep (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.18: De Hoogstraat en uitgezet ten opzichte van schuin georiënteerde parcellering en de Kappellekerk (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

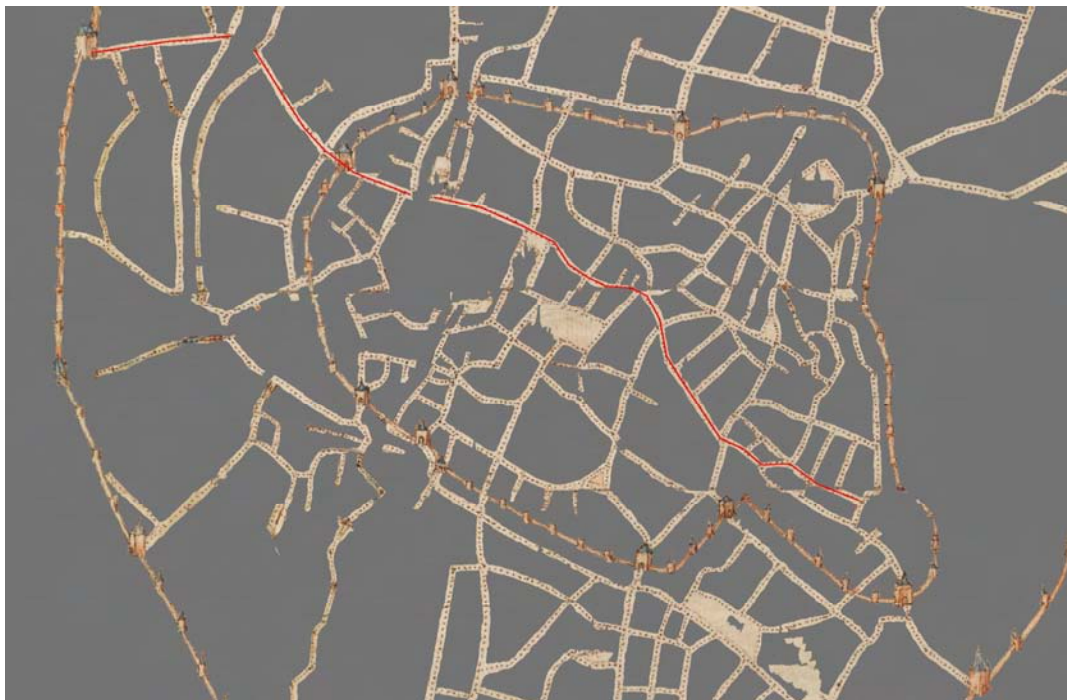
Figuur 4.19: Weergave van het *Sint-Pietersgodshuis*, met op de voorgrond de Hoogstraat ; de kapel een eindje van de straat weg (overgenomen uit BILLEN & DUVOSQUEL (2000), Brussel, p. 47).

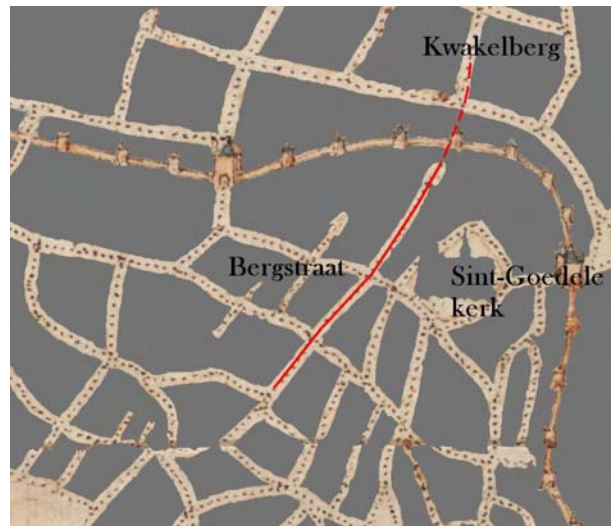
Figuur 4.20: Inplanting van het *Sint-Juliaansgasthuis* op de Hoogstraat (overgenomen uit DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, p. 60).

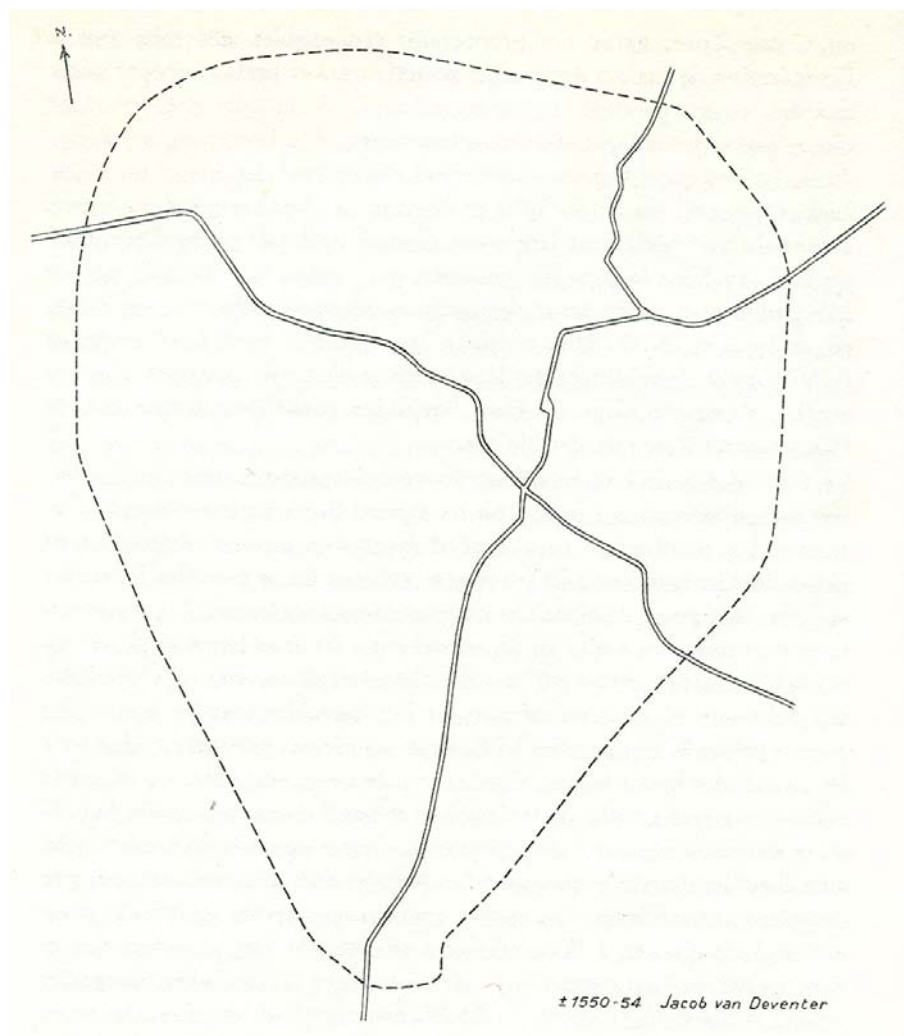
Figuur 4.21: Tracé van de vermeende *Steenweg* doorheen Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.22: De vermeende *Steenweg*, een aaneensluiting van losse stukken straat? (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.23: De mogelijke bestemming van de Bergstraat: de berg de Kwakelberg (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.24: De genererende middeleeuwse wegen van Brussel, aangeduid door L. Danckaert op het stadsplan van Brussel (overgenomen uit DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 24).

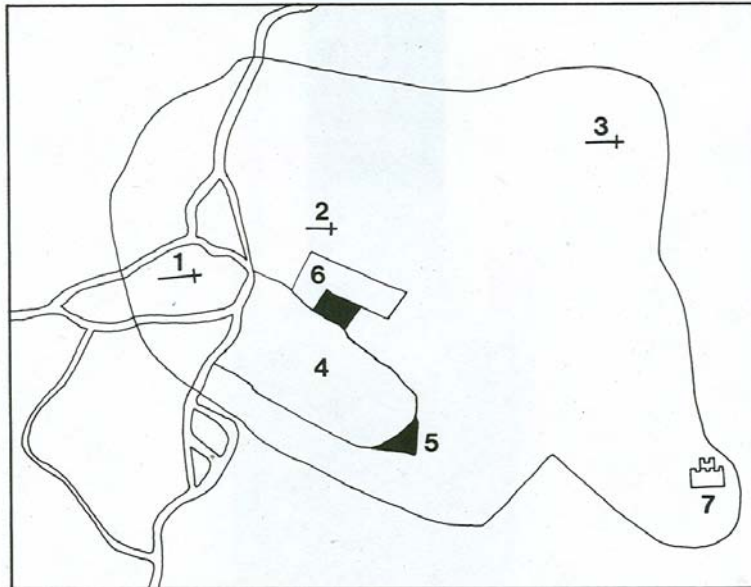

Fig. 10 : Bruxelles.

1. Saint-Géry - 2. Saint-Nicolas - 3. Saint-Michel - 4. le noyau pré-urbain
5. le marché primitif (?) - 6. la Grand-Place - 7. le château ducal ultérieur.

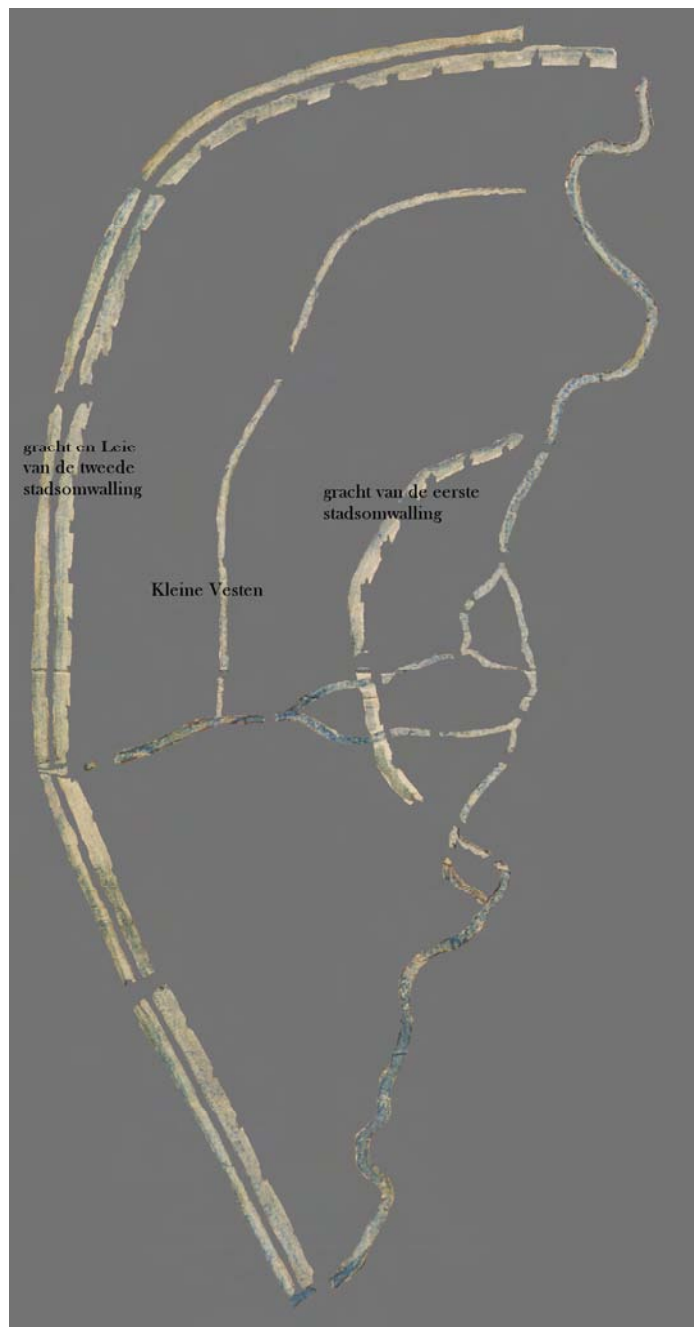
Figuur 4.25: De D-vormige versterking herkend door J. De Meulemeester op het stadsplan van Brussel (overgenomen uit DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 25).

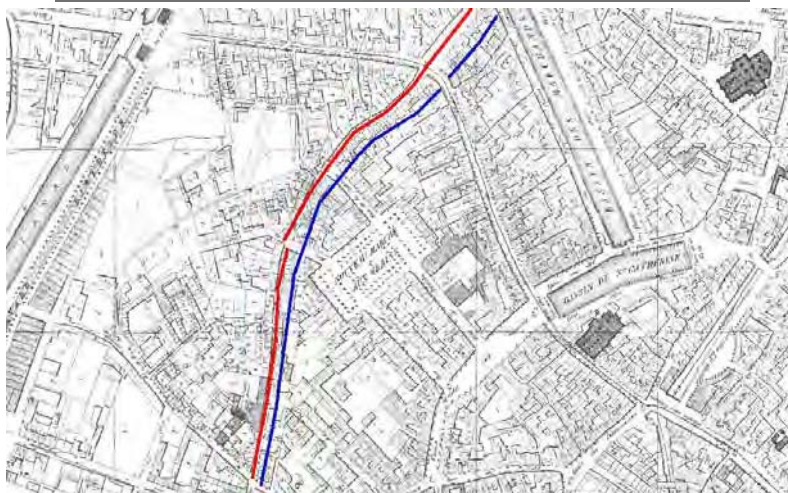
Figuur 4.26: Problemen met de hypothese van J. de Meulemeester over de D-vormige versterking (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.27: Geen cirkelvormige stratentracés herkenbaar in de buurt van het *Sint-Gorikseiland* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

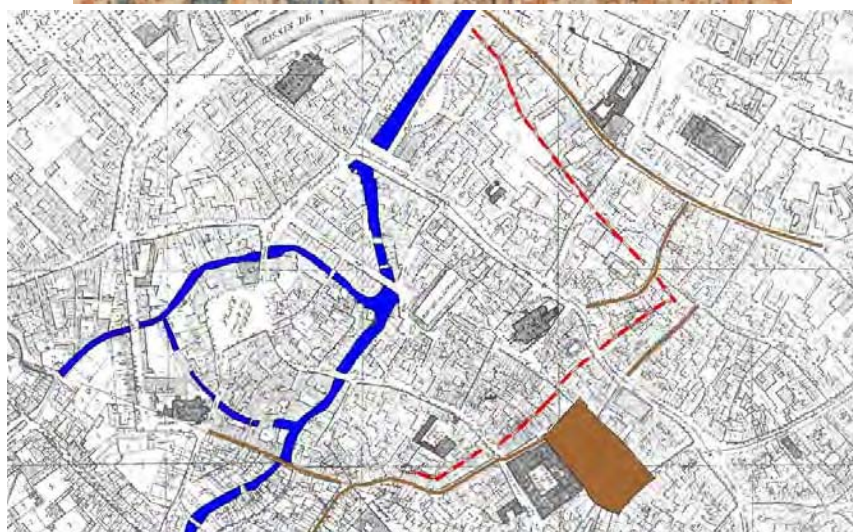
Figuur 4.28: De D-vormige versterkingen van de linker Zenneoever (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.29: Het relict van de versterking van de *Kleine Vesten* op het 19^e-eeuwse perceelsplan: de gracht is opgevuld en volgebouwd, de straat er net buiten bleef voortbestaan (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

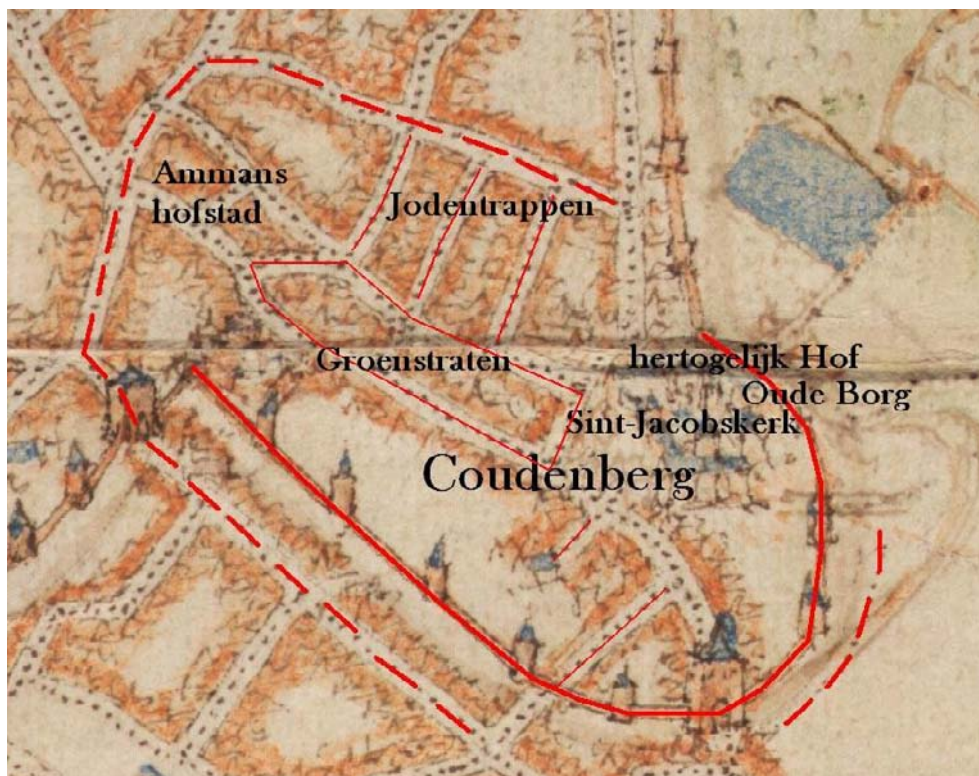
Figuur 4.30:
Hypothetische D-
vormige versterking
op de rechter
Zenneoever, herkend
op het stadsplan van
Jacob van Deventer
(bewerking van het
stadsplan van Jacob
van Deventer).

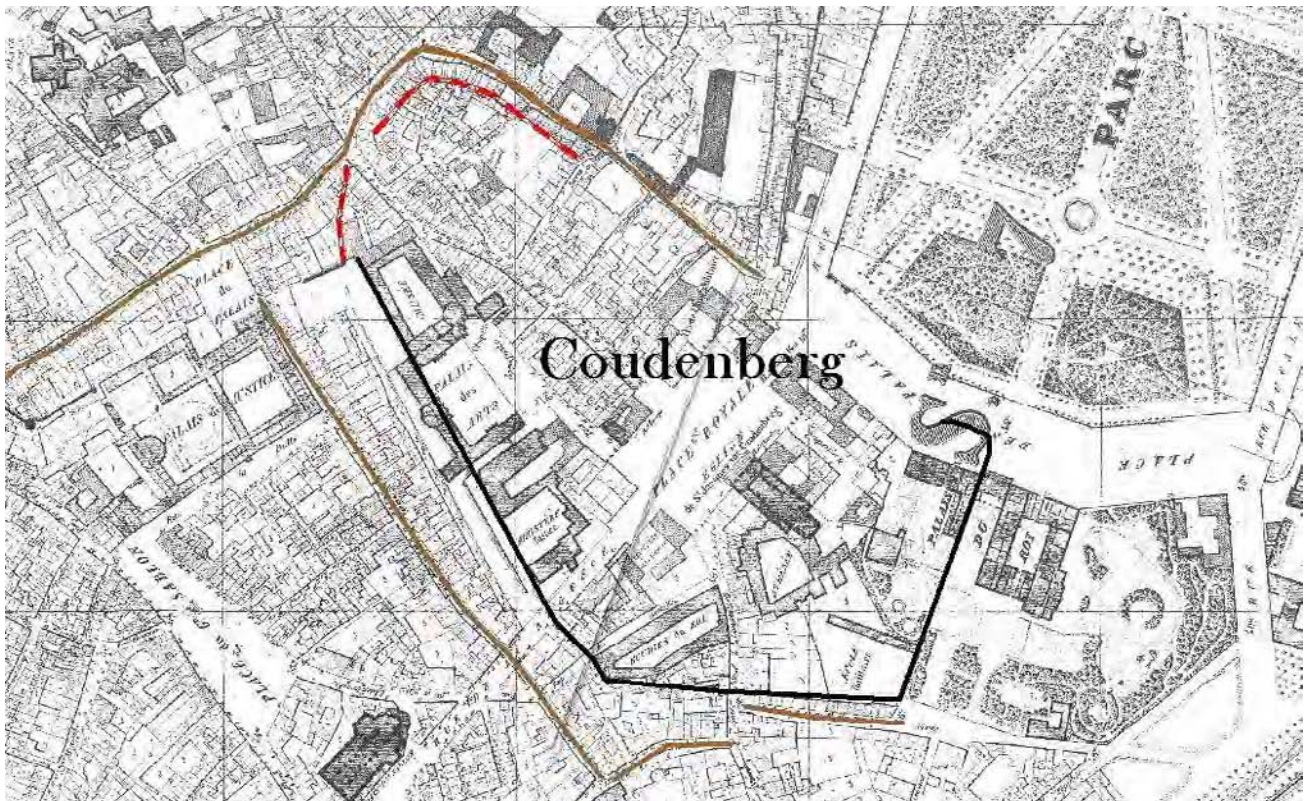
Figuur 4.31: Mogelijke
relicten van de D-
vormige versterking
op de rechter
Zenneoever
(bewerking van het
perceelsplan van W.B.
Craen).

Figuur 4.32: Elementen binnen de hypothetische D-vorige versterking op de rechter Zenneoever (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

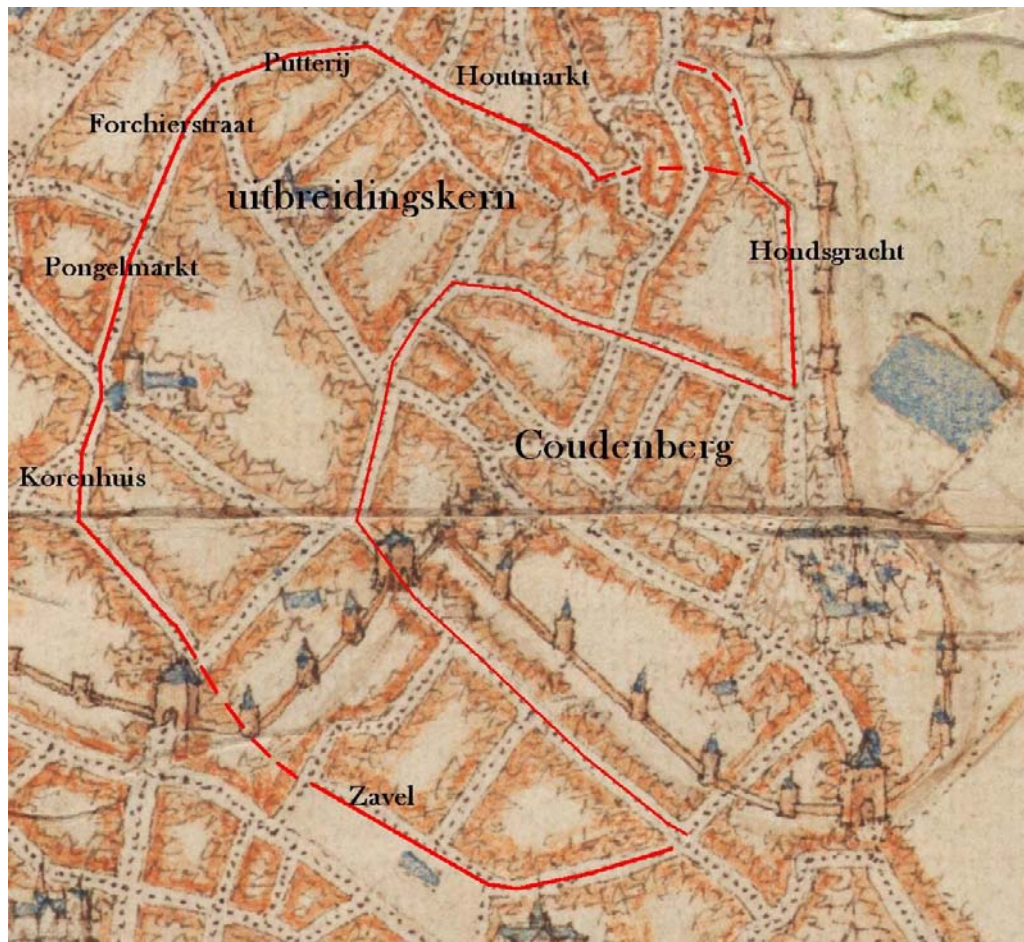
Figuur 4.33: Ovaalvormige kern of versterking op de Coudenberg, herkend op het stadsplan van Jacob van Deventer (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

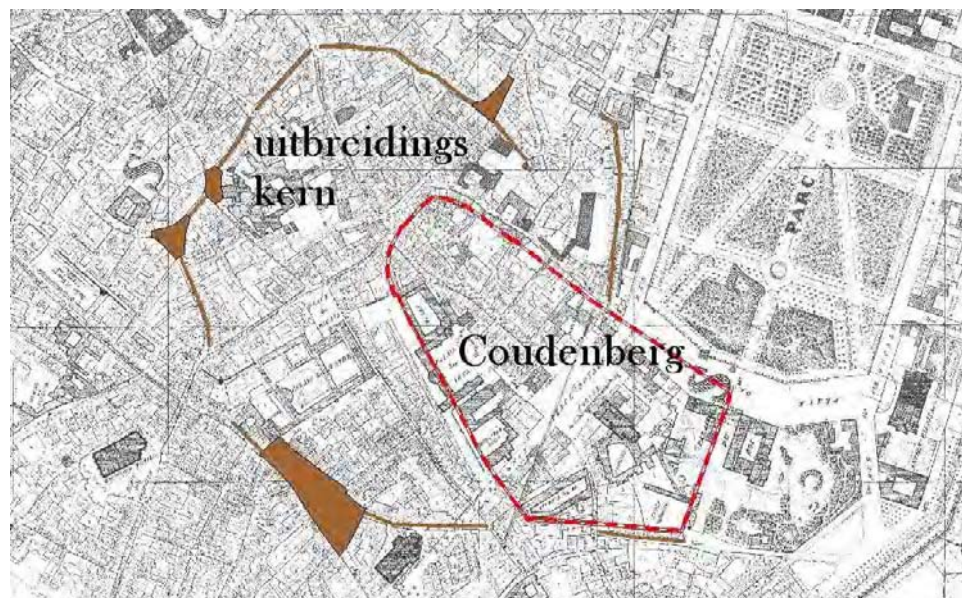
Figuur 4.34: Mogelijke relictten van de kern van de *Coudenberg* (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

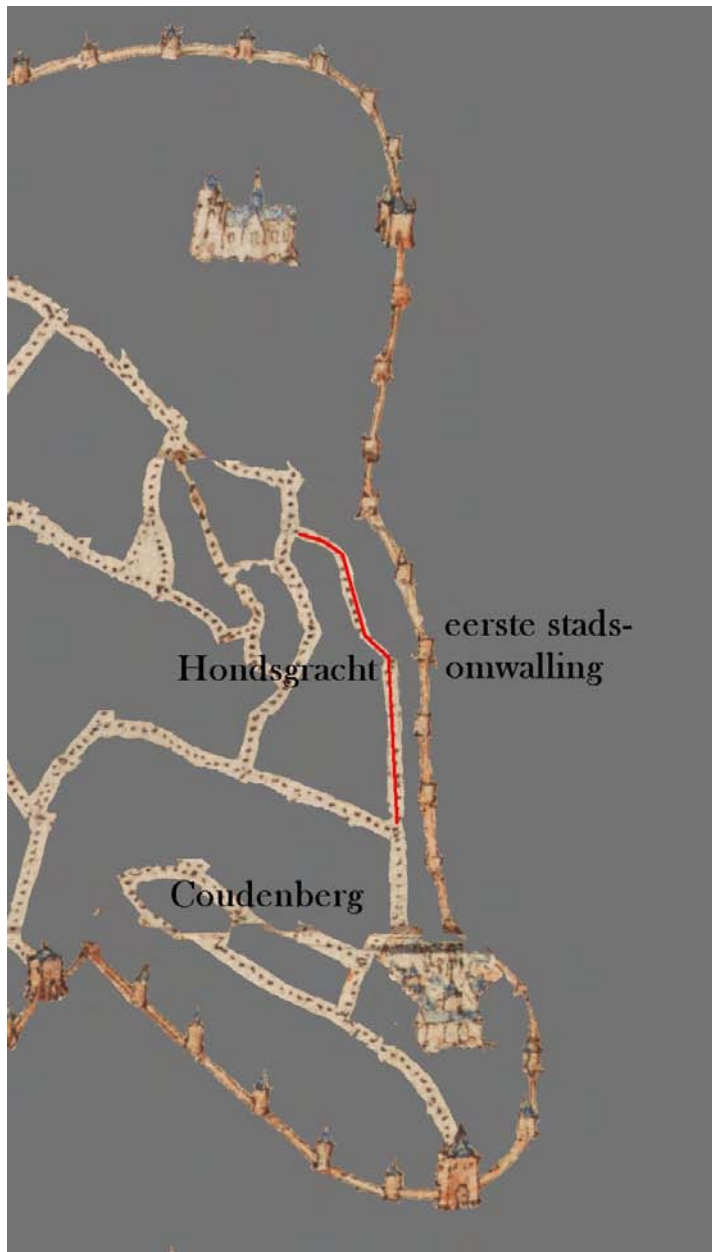
Figuur 4.35: De gracht van de eerste stadsomwalling ten zuiden van de *Coudenberg* werd vanaf de 16^e eeuw opgevuld en volgebouwd (stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 4.36: Uitbreidingskern aansluitend op de *Coudenberg*, herkend in het stadsplan van Jacob van Deventer (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.37: Mogelijke relictten van de uitbreidingskern rondom de *Coudenberg* (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

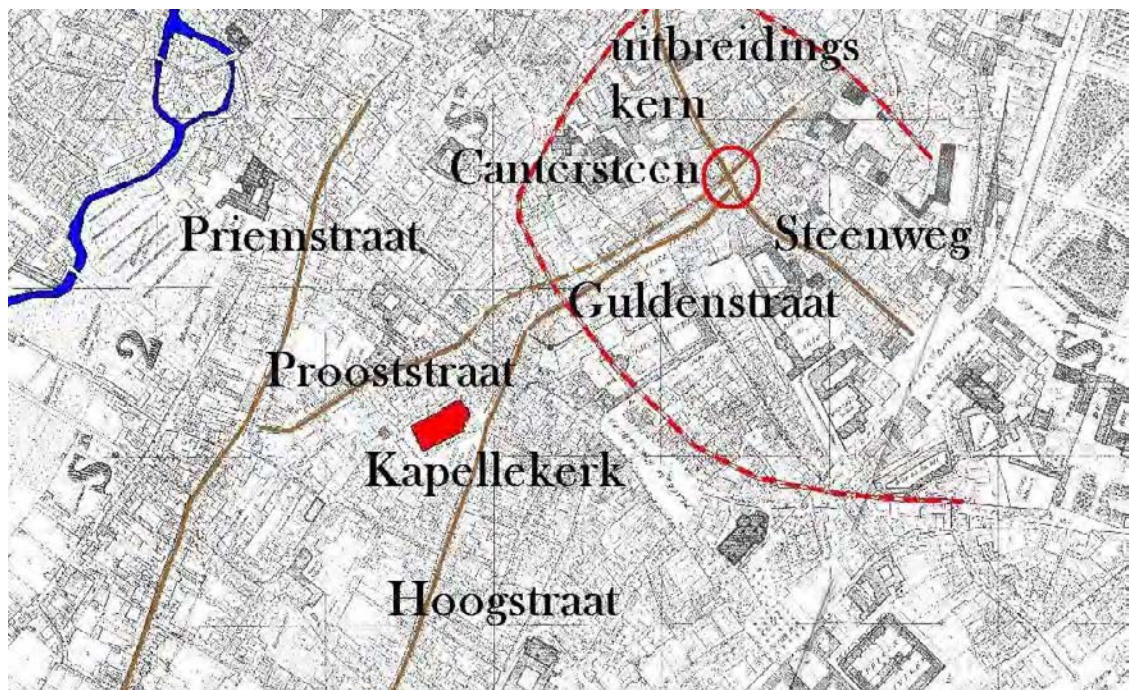
Figuur 4.38: Ligging van de middeleeuwse *Hondsgracht*, aan de binnenzijde van de eerste stadsomwalling en aan het oostelijke uiteinde van de uitbreidingskern (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

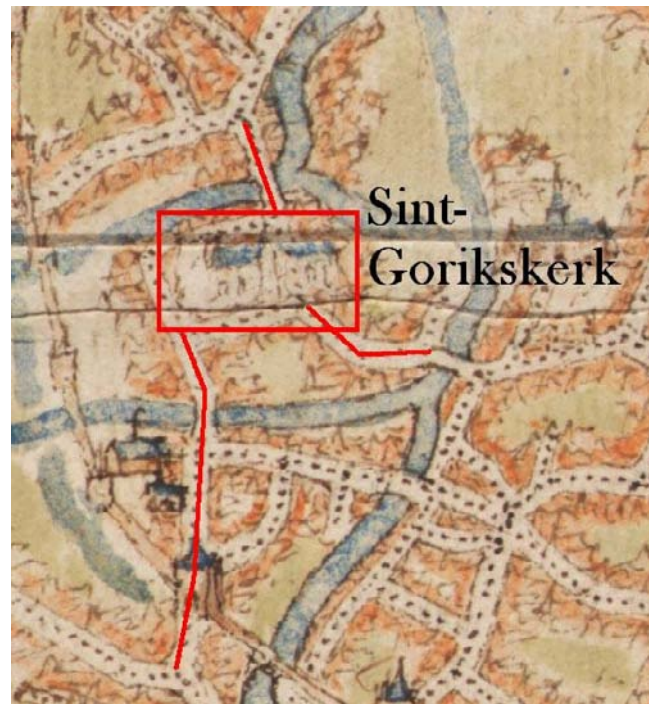
Figuur 4.39: Op 17 mei 1426 werd een tuin op de *Zavel* gelokaliseerd, *juxta antiqua fossata opidi Bruxellensis*: ofwel werd de eerste stadsomwalling in het westen bedoeld, ofwel de voormalige uitbreidingskern rond de *Coudenberg* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

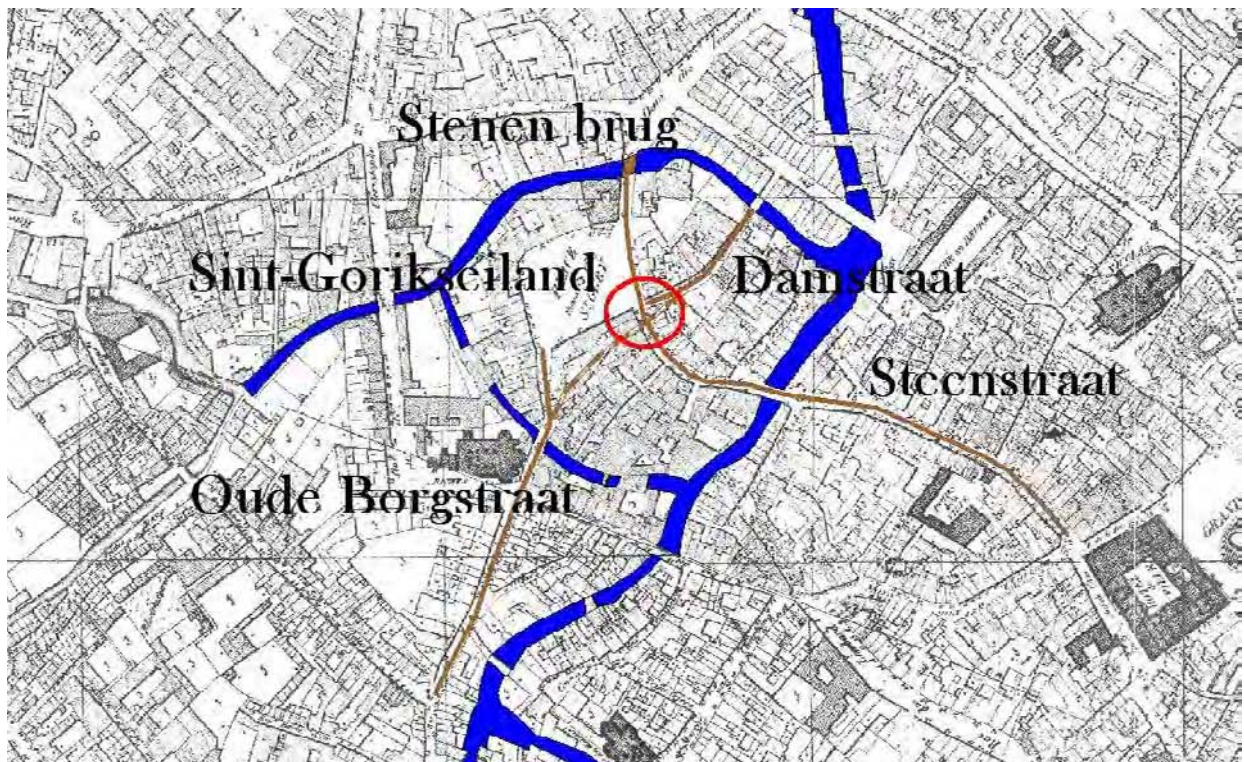
Figuur 4.40: Elementen binnenin de uitbreidingskern rondom de *Coudenberg* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.41: Hypothese over een oude uitvalsweg van de *Coudenberg*, die van aan de *Walsche plaats* en de *Priemstraat* via de *Prooststraat* naar het *Cantersteen* leidde en pas later werd ont dubbeld en vervangen door de *Guldenstraat*-*Hoogstraat* (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

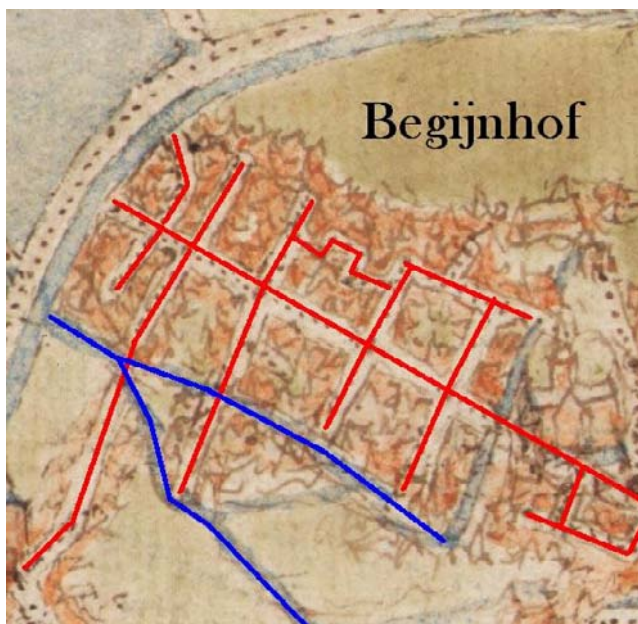
Figuur 4.42: De ontsluiting van het *Sint-Gorikseiland* en de *Sint-Gorikskerk* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.43: Drooglegging, exploitatie en urbanisatie van het *Sint-Gorikseiland* volgens twee assen: de *Oude Borgstraat-Damstraat* van zuid naar noord en de *Steenstraat* van oost naar west ; de *Sint-Gorikskerk* werd niet op, maar nabij het kruispunt van beide assen ingeplant (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.44: Het tracé van de Steenstraat liep onder het koor van de *Sint-Gorikskerk* door, vermoedelijk een indicatie dat de weg ouder was dan de kerk (overgenomen uit FELIX (2000), *Orgues, organistes et maîtres de chant*, titelblad).

Figuur 4.45: Het middeleeuwse *Begijnhof* van Brussel, met in het midden de centrale as, rechtsmidden de *Begijnhofkerk* en links de *Molenbeek* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

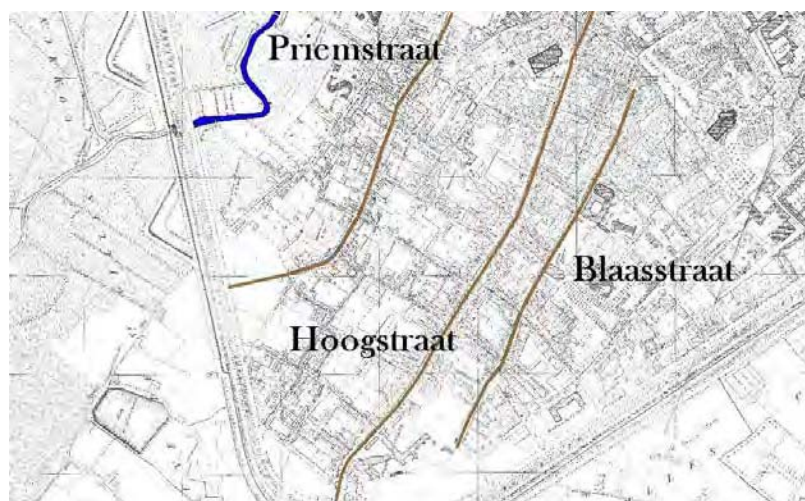
Figuur 4.46: De restanten van het *Begijnhof* op het perceelsplan van W.B. Craen: de centrale as en de kerk bestonden en bestaan nog (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.47: Drie parallelle wegen op de rechter Zenneoever in het zuiden van de stad: Priemstraat-Huidenvettersstraat, Hoogstraat en Blaasstraat (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.49: Het tracé van de Priemstraat-Huidenvettersstraat liep vermoedelijk door richting Vorst, maar werd afgesneden door de aanleg van de tweede stadsomwalling (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

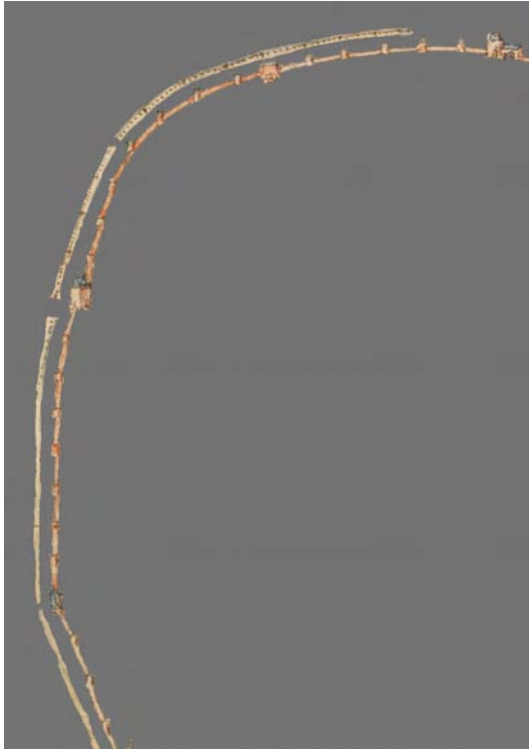
Figuur: 4.48: Priemstraat-Huidenvettersstraat, Hoogstraat en Blaasstraat werden niet tegelijkertijd aangelegd volgens een regelmatig damboordpatroon (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

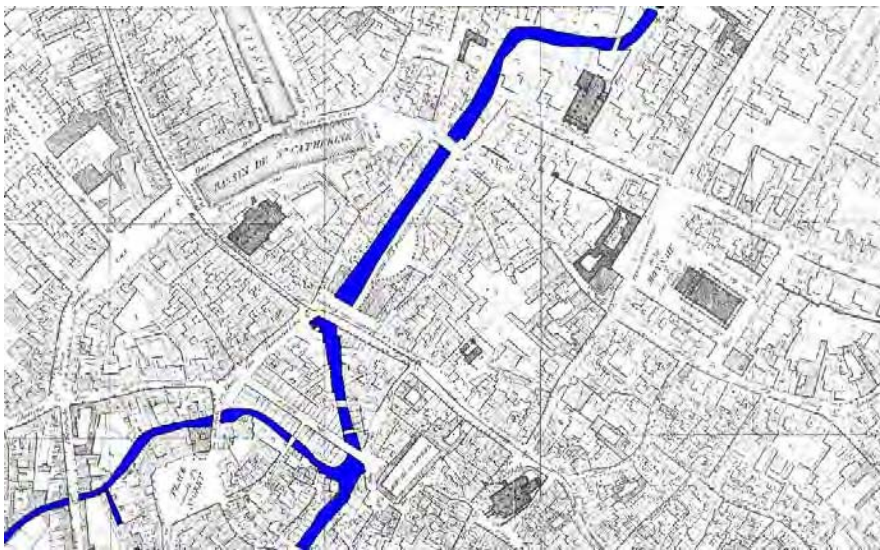
Figuur 4.50: De patrouilleweg aan de binnenzijde van de tweede stadsomwalling loopt continu door (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.50bis: De leiewegen aan de buitenzijde van de eerste stadsomwalling, in de Middeleeuwen gewoonlijk *Heergracht* genoemd (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.50ter: De leieweg van de tweede stadsomwalling, die enkel in het noordwesten van de stad terug te vinden is, tussen de gracht van de stadsomwalling en de *Leie* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

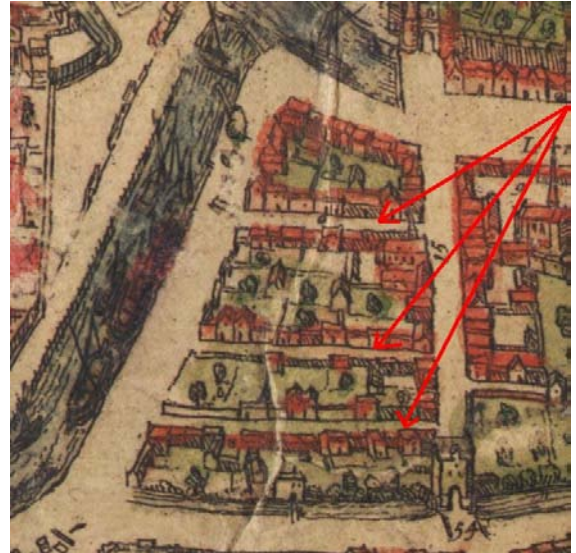
Figuur 4.51: De Zenneoevers *intra muros* kenmerken zich door een zeer fijnmazige bebouwing (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

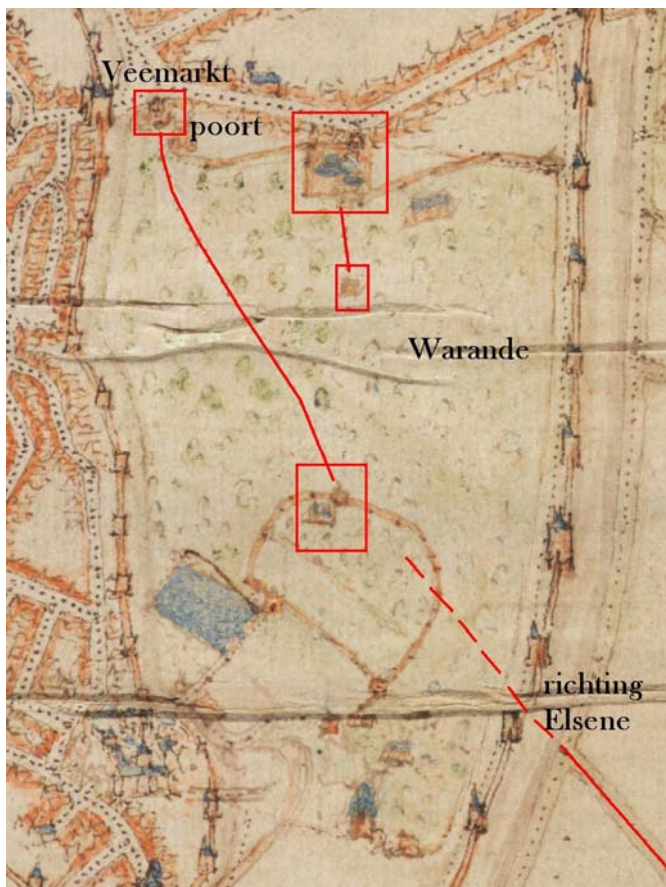
Figuur 4.52: De Zenneoevers *intra muros* kenmerken zich door een zeer fijnmazige bebouwing (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

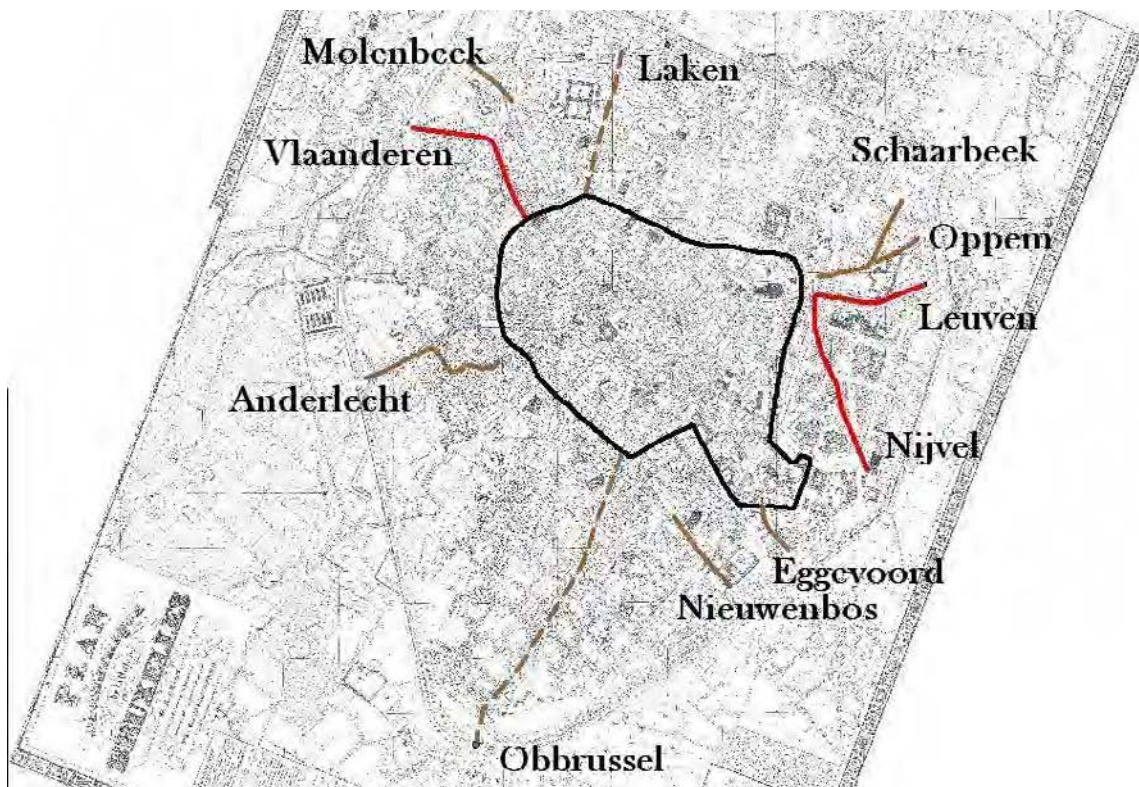
Figuur 4.53: In het midden van de 16e eeuw bestond er slechts één enkel straatje dat van de Steenweg naar het Tafelrond liep (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

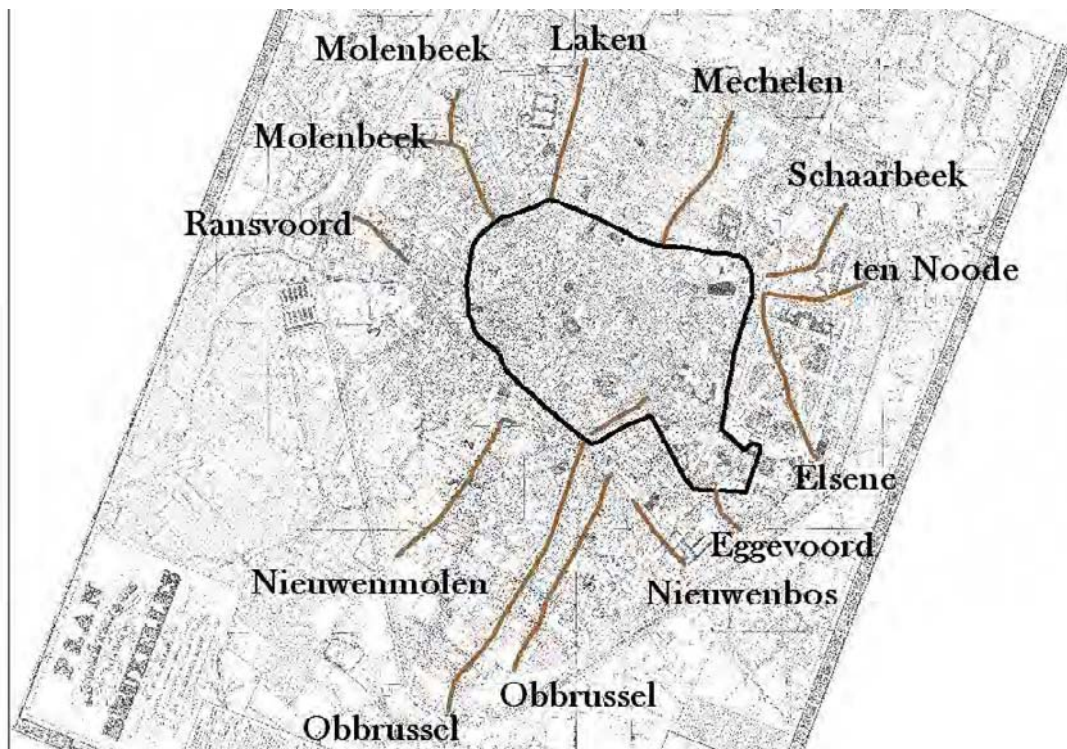
Figuur 4.54: Rond 1570, na de aanleg van de Schipvaart, geraakte het gebied tussen het kanaal en de Steenweg in sneltempo volgebouwd ; op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg zijn reeds drie verichtingsstraatjes merkbaar (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 4.55: Het wegennet in de hertogelijke Warande, met in het midden de weg richting Elsene en/of Nijvelseweg (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

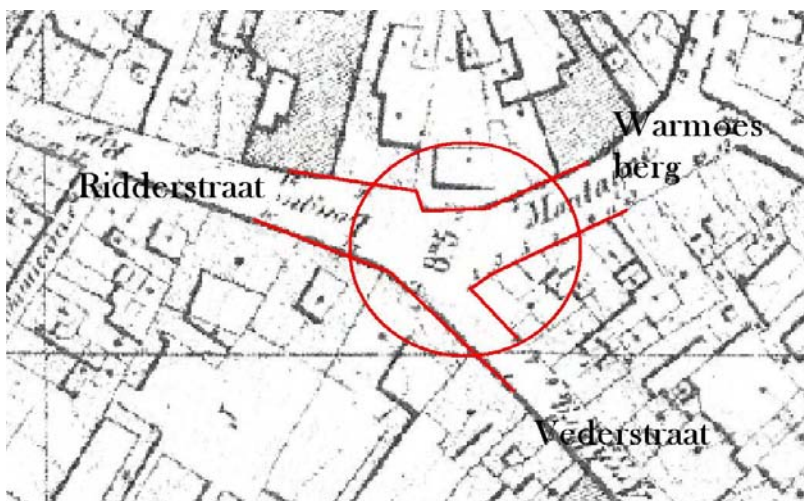
Figuur 4.56: Overzicht van de bestemmingstoponiemen (de verafgelegen bestemmingen staan in het rood aangeduid) (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.57: Overzicht van de bestemmingen die door middel van de woorden *quo itur versus...* of *daer men gaet ter...* werden aangewezen (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.58: De drie opeenvolgende wegen in de richting van Molenbeek, samenhangend met de bouw van de stadsomwallingen (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.59: Het kruispunt van de Ridderstraat met de Warmoesberg: het tracé loopt niet continu door, in tegenstelling met het tracé via de Vederstraat (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.60: De Ridderstraat liep vanaf de 13e eeuw dood op de Turfzenne en de eerste stadsomwalling (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.61: De Ridderstraat, mogelijk de oudste westelijke in- en uitvalsweg, die de Coudenberg en/of uitbreidingskern verbond met de Muntersbrug, Molenbeek, Jette en Wemmel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.62: Weergave van een brug op oude Brusselse munten, misschien een verwijzing naar de Muntersbrug? (overgenomen uit *Duizend jaar muntslag* (1965), cat. 35 en 38).

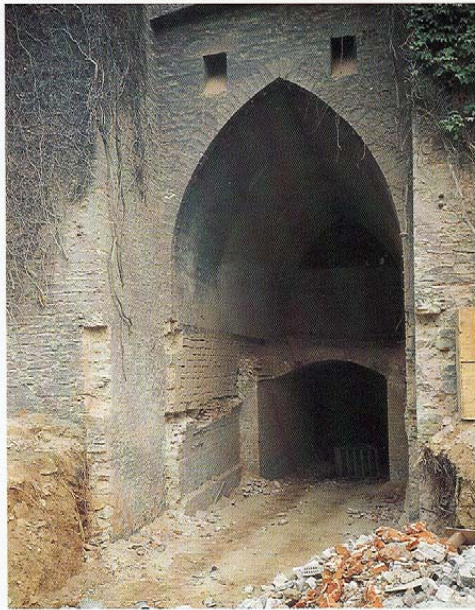

Fig. 22: oude ingang langs de kant van Sint-Gillis. Foto A. De Poorter.

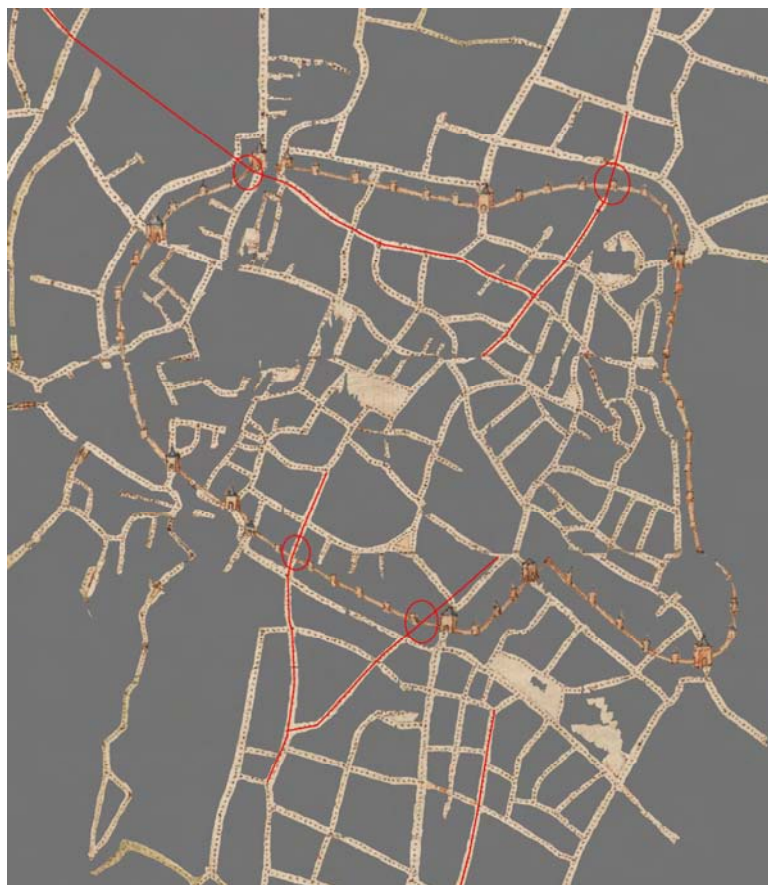
Figuur 4.63: De oorspronkelijke, nauwe doorgang van de *Obbrusselpoort* of Hallepoort, voorzien van een opeenvolging van defensieve elementen (ophaalbrug, valhekkén, poort, mezenkouwen, schietgaten (overgenomen uit de WAHA & DE POORTER (1992/1994), *Historisch symbool*, p. 32)

Figuur 4.64: Doorbrekingen van de eerste stadsomwalling in het midden van de 16e eeuw (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

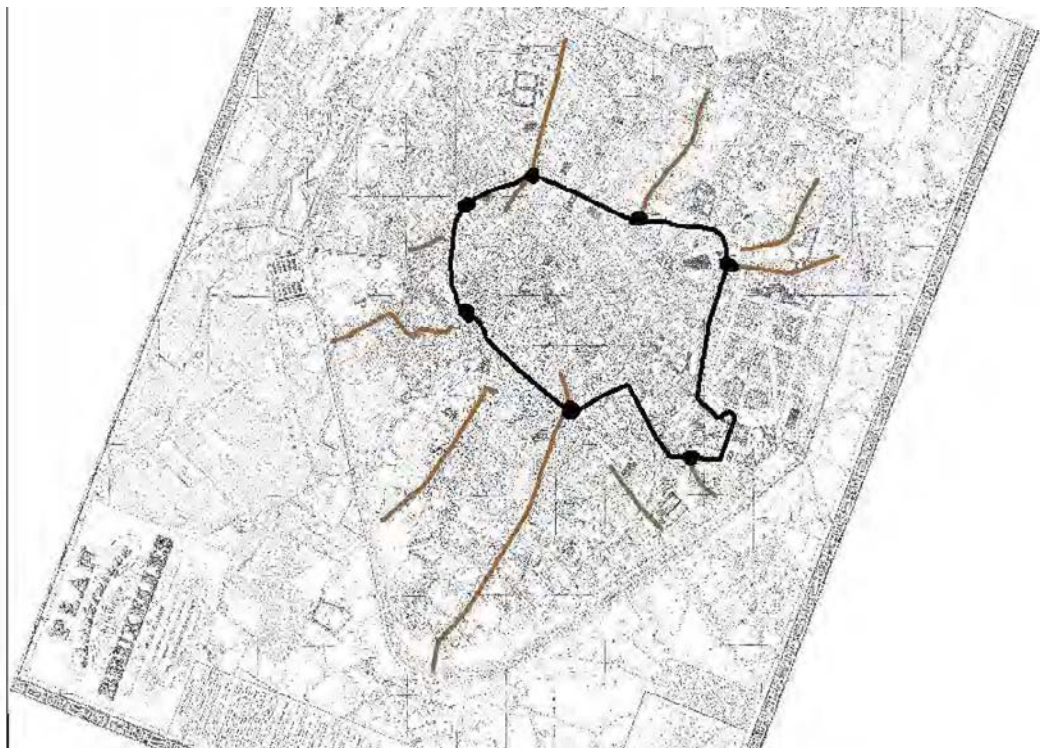
Figuur 4.65: De *buitenste Lakenpoort* en de *Koolsepoort* van de tweede stadsomwalling stonden niet ingeplant op de belangrijke uitvalswegen, respectievelijk de huidige Lakensestraat en Broekstraat (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

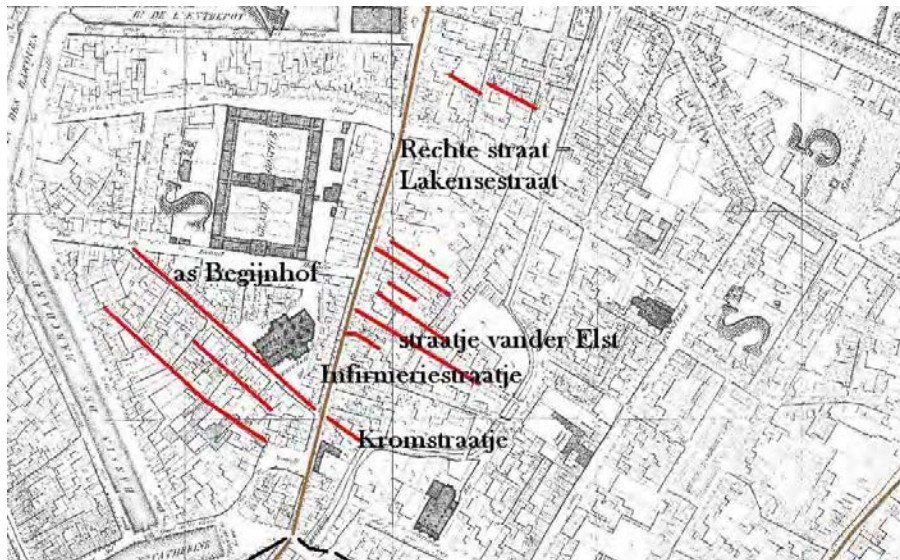
Figuur 4.66: De oude in- en uitvalswegen werden niet bediend door stadspoorten van de eerste stadsomwalling ; de omwallingmuur sneed het oude wegennet af (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.67: De *wiketten* van de benedenstad dienden vermoedelijk om de plaatselijke buurten beter te ontsluiten, vermits de Zenne en haar zijarmen een minder vlotte communicatie toelieten (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.68: De *Rechte straten* van middeleeuws Brussel (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

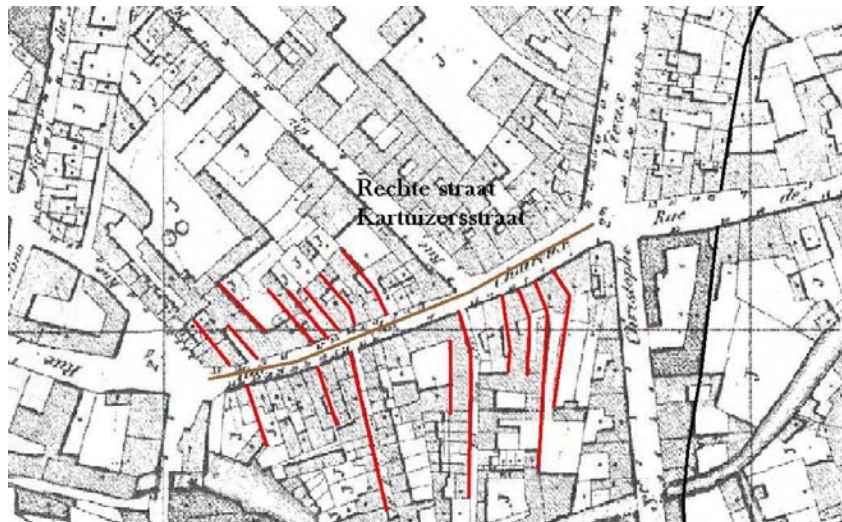
Figuur 4.69: De relatie tussen de parcellering en de *Rechte straat* (Lakensestraat) (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

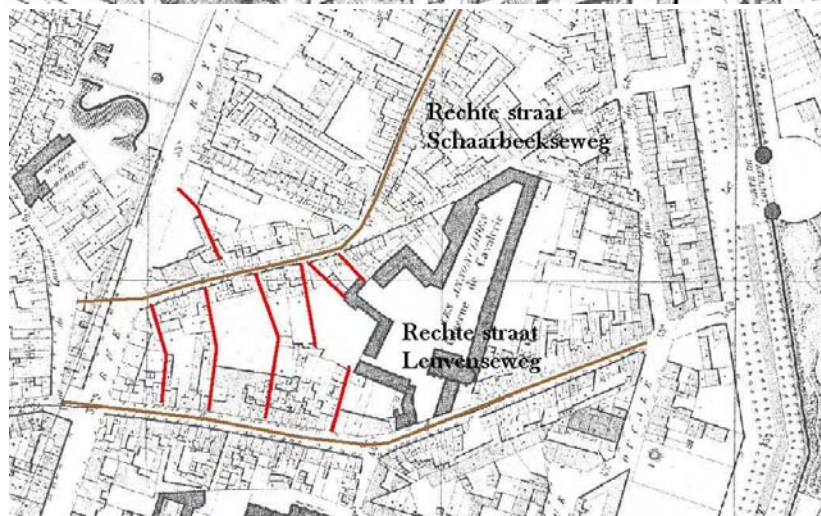
Figuur 4.70: De relatie tussen de parcellering en de *Rechte straat* (Anderlechtse steeweg) (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

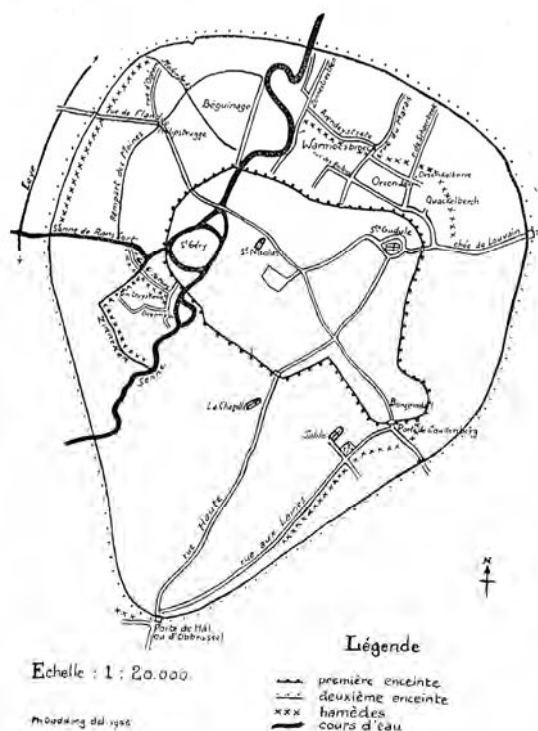
Figuur 4.71 De relatie tussen de parcellering en de *Rechte straat* (Zavelstraat) (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.72: De relatie tussen de parcellering en de Rechte straat (Kartuizersstraat) (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.73: De relatie tussen de parcellering en de Rechte straat (Leuvenseweg en Schaarbeekseweg) (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.74: Reconstructie van de vier hameiden van middeleeuws Brussel door Ph. Godding (overgenomen uit GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 256).

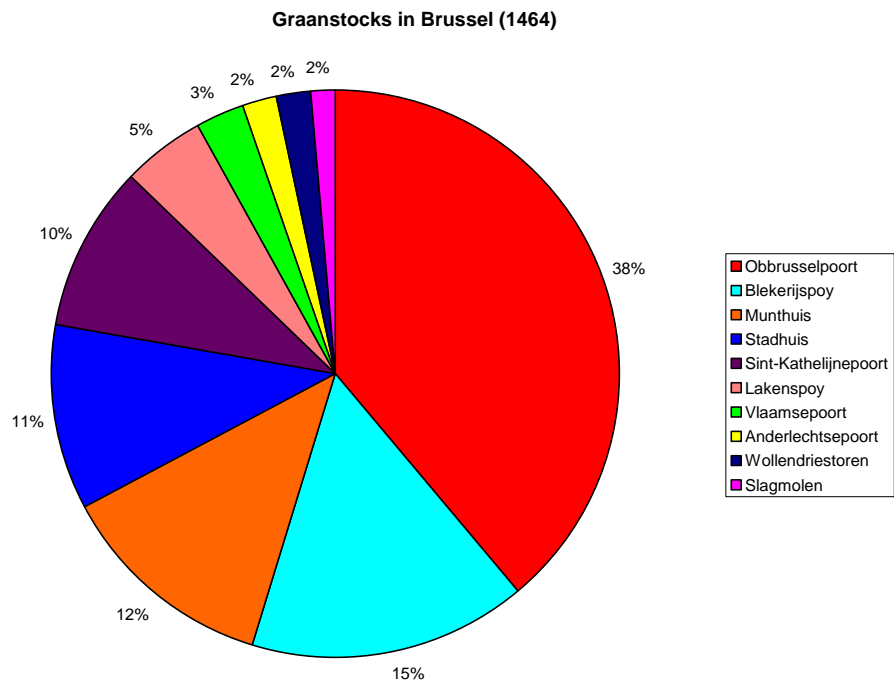
Figuur 4.75: Reconstructie van de *hameiden* van middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.76: Enige afbeelding van het Kornhuys van Brussel (stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

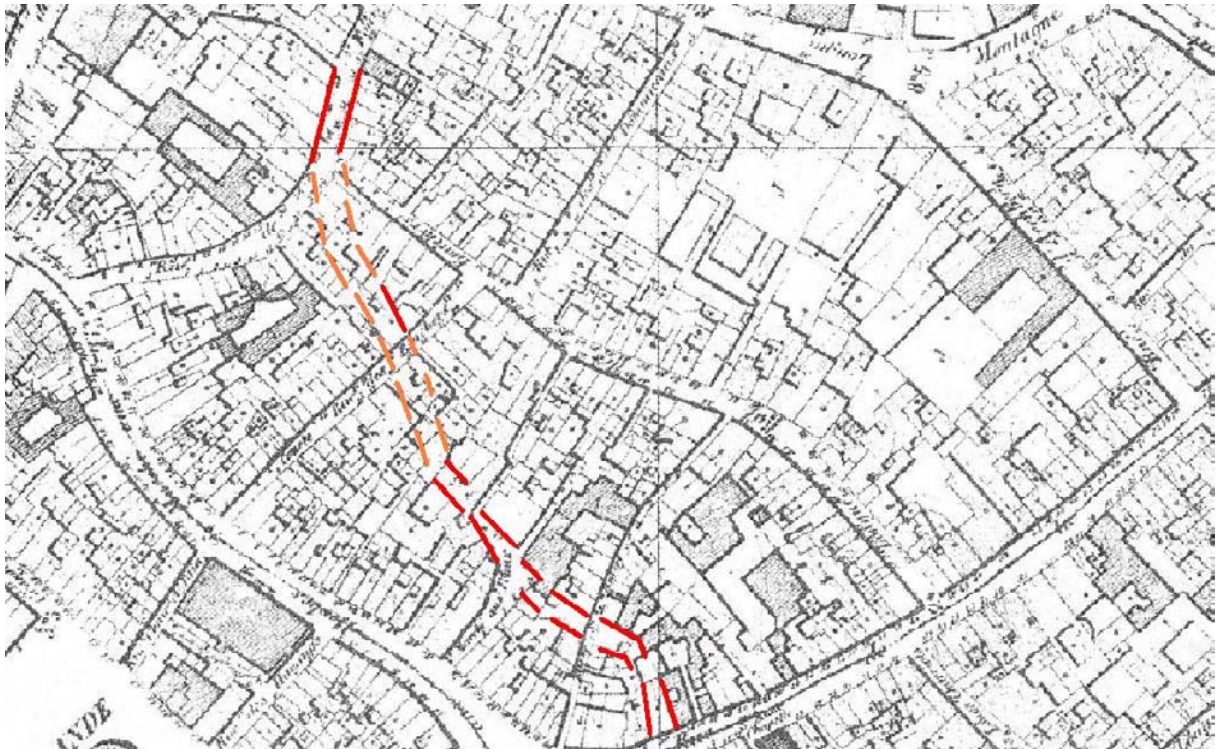
Figuur 4.77: Spreiding van de voorraden rogge van het Brusselse stadsbestuur (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.78: Proportioneel overzicht van de voorraden rogge van het stadsbestuur.

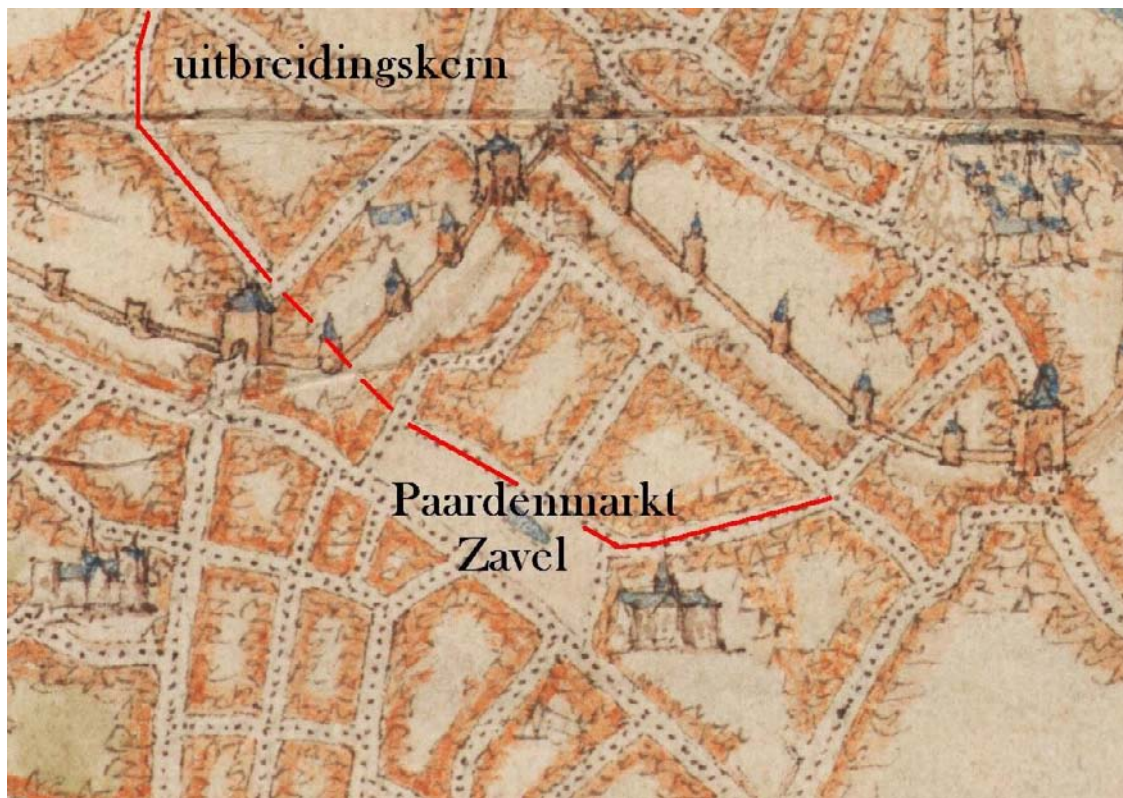
Figuur 4.79: Het hertogelijke *Vleeshuis* en de *Vismarkt* lagen vlakbij elkaar (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 4.80: Reconstructie van het oude wegenet doorheen de vleeshouwersbuurt (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 4.81: Ligging van de Veemarkten van middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

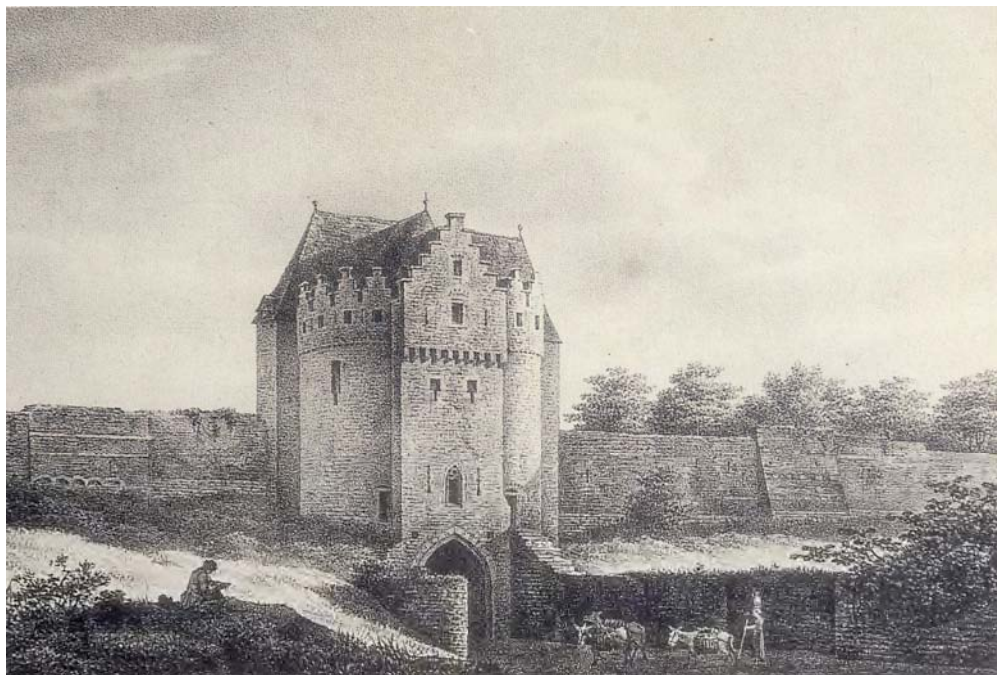
Figuur 4.82: Ligging van de *Paardenmarkt* in middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.83: Ligging van de *Houtmarkt* in middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.84: Ligging van de toponiemen die verband hielden met de groententeelt en -handel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

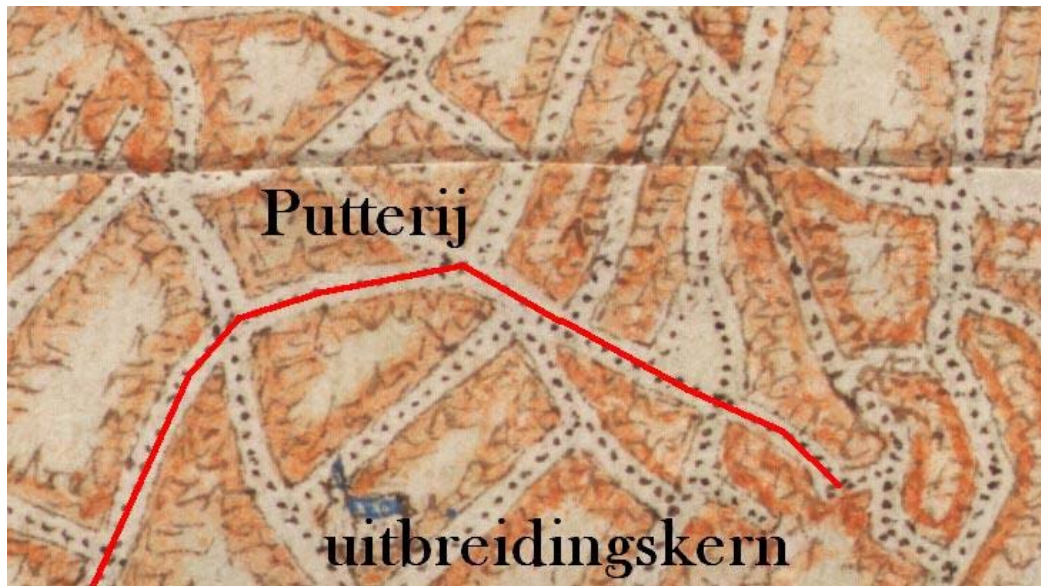
Figuur 4.85: Via de Koolsepoort brachten ezeldrijvers de groenten naar de stad (tekening van P. Vitzthumb uit 1784, overgenomen uit JACOBS (1994), *Brussel*, p. 26).

Figuur 4.86: Ligging van de kledingmarkten in middeleeuws Brussel (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

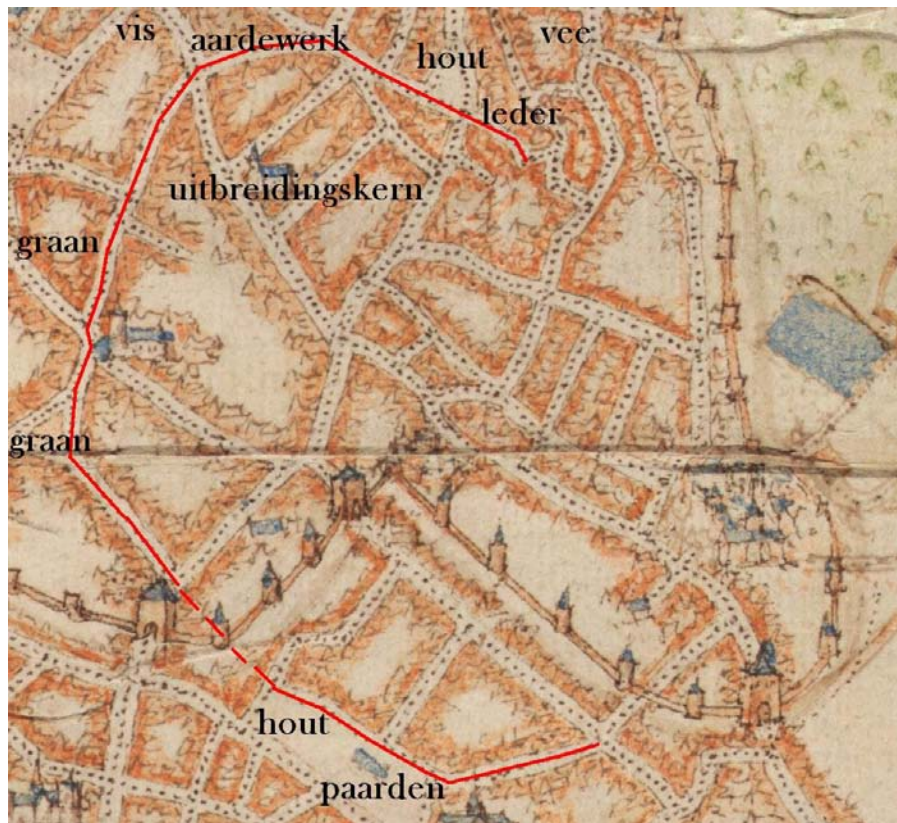
Figuur 4.87: Ligging van de steenhouwersbuurt in middeleeuws Brussel, ten noorden van de stad tussen de Zenne en de *Rechte straat* (Lakensetraat), tegenover het *Begijnhof* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.88: Ligging van de Putterij (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.89: Inplanting van de *Schipvaart* (midden 16^e eeuw) eindigend op een T met het *Sint-Kathelijnedok* in de voormalige gracht van de eerste stadsomwalling (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.90: De markten waar de essentiële basisproducten werden verhandeld, lagen allen rondom de uitbreidingskern van de Coudenberg (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.91: In een tweede fase verschoven de markten naar de benedenstad, met de Nedermarkt en Spiegelbeek als aantrekkingspolen (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.92: De uitbreidingskern rondom de *Coudenberg* in relatie tot enkele oude in- en uitvalswegen (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

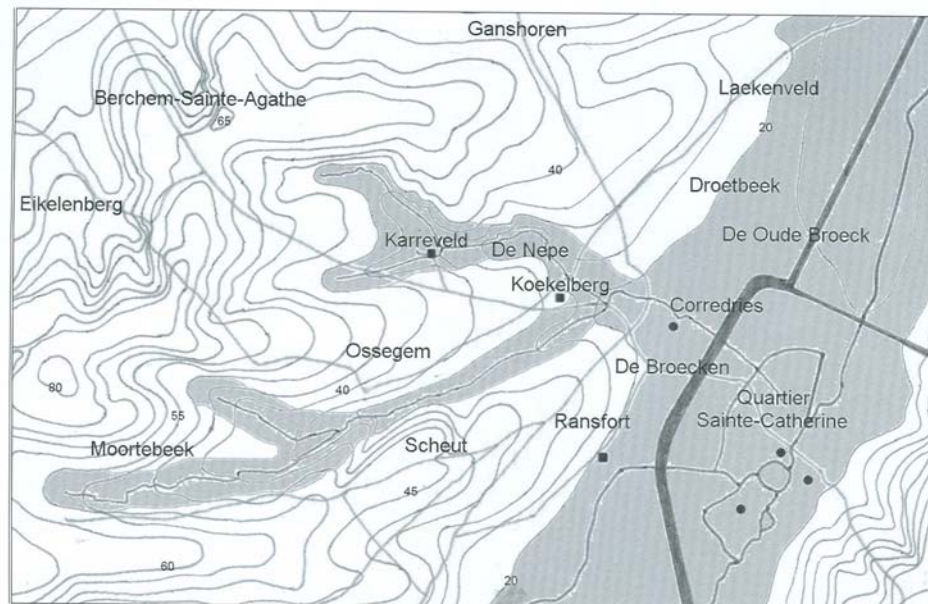
Figuur 4.93: De eerste kunstmatige uitvalswegen verbonden de uitbreidingskern rondom de *Coudenberg* met de opkomende benedenstad ; de *Steenstraat* en de *Spiegelbeek* leidden beide naar de economische infrastructuur aan de Zenne (molens, haven) (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.94: Samen met de eerste stadsomwalling werd de stad voor zien van een reeks kunstmatige uitvalswegen – de *Rechte straten* – die aansloten op de stadspoorten en geen rekening hielden met de oude landschappelijke structuren (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.95: De *broeken* van de benedenstad (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 4.96: Reconstructiekaart van de Brusselse benedenstad en Sint-Jans-Molenbeek door P. Charruadas (overgenomen uit CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 129)

Hoofdstuk 5 De stedelijke infrastructuur

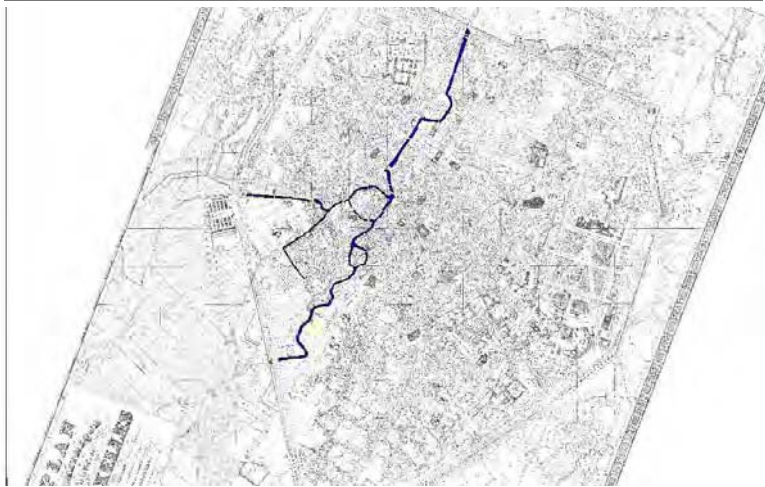
Figuur 5.1: Vergissingen of verbeteringen op het stadsplan van Jacob van Deventer in verband met de Zenne en haar zijarmen ; ook de westelijke arm van het *Sint-Gorikseiland* staat niet weergegeven (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

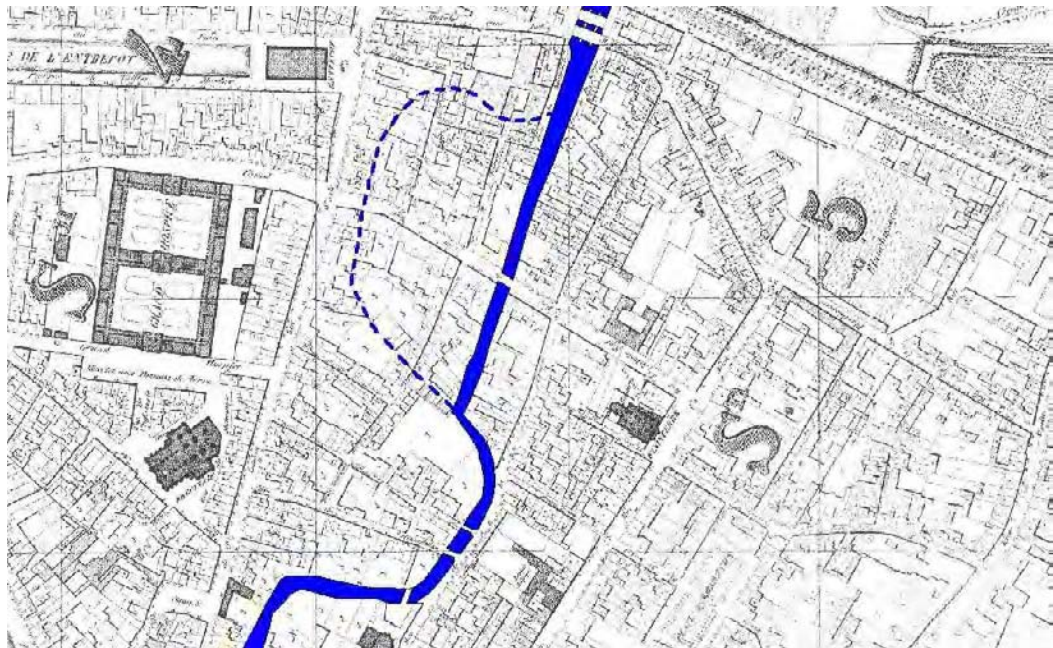
Figuur 5.2: Weergave van de Zenne op het stadsplan van Jacob van Deventer (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 5.3: Weergave van de Zenne op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

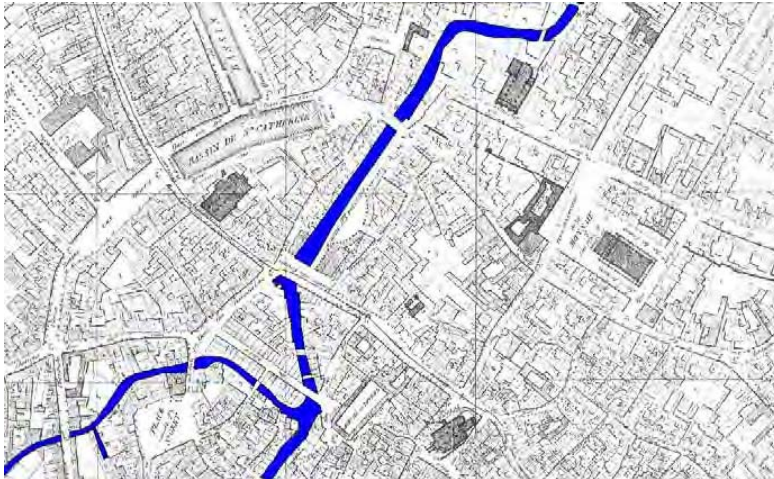
Figuur 5.4: Weergave van de Zenne op het perceelsplan van W.B. Craen (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 5.5: De oude Zennebocht in het noorden van de stad is nog zichtbaar in de 19^e-eeuwse parcellering (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

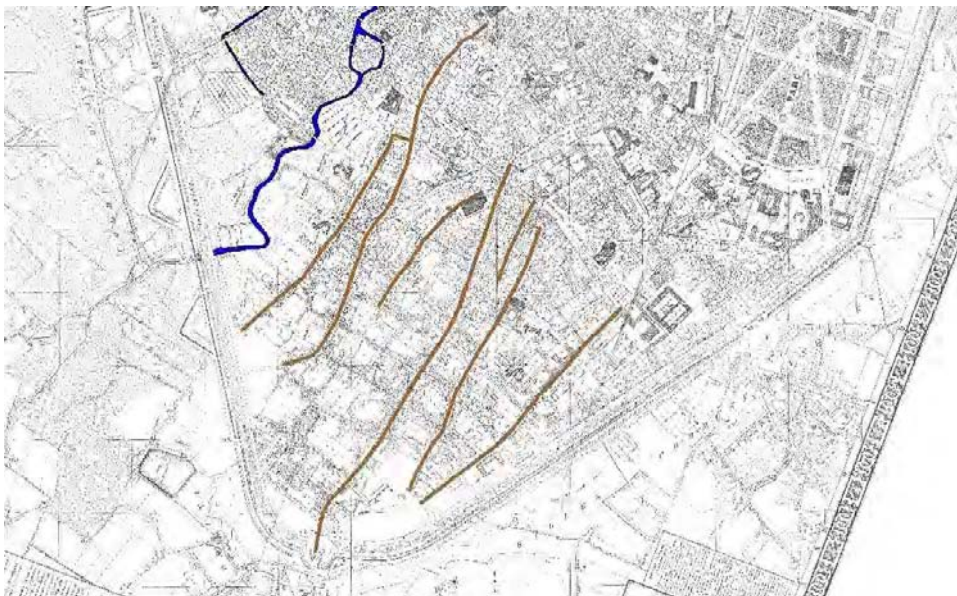
Figuur 5.6: De hoge bebouwingsdichtheid rondom de Zenne *intra muros* (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

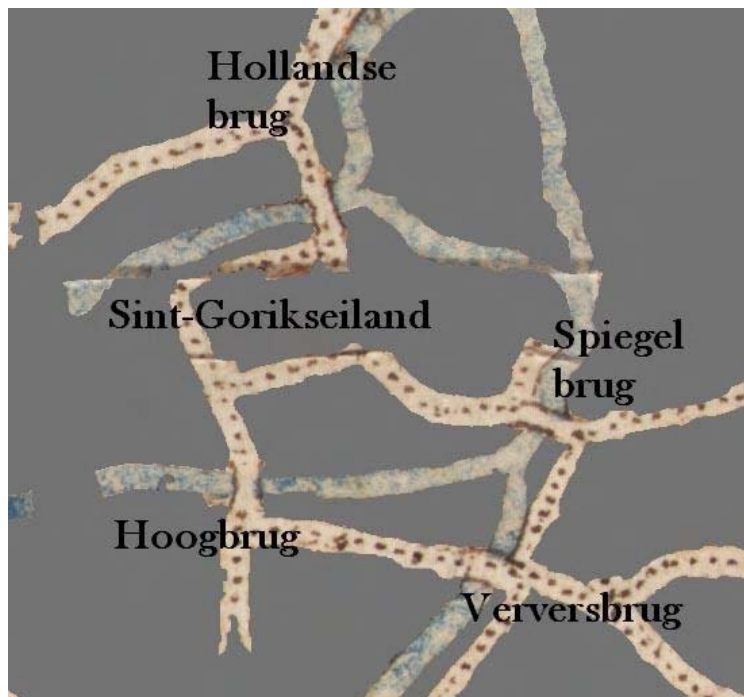
Figuur 5.7: De hoge bebouwingsdichtheid rondom de Zenne *intra muros* (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

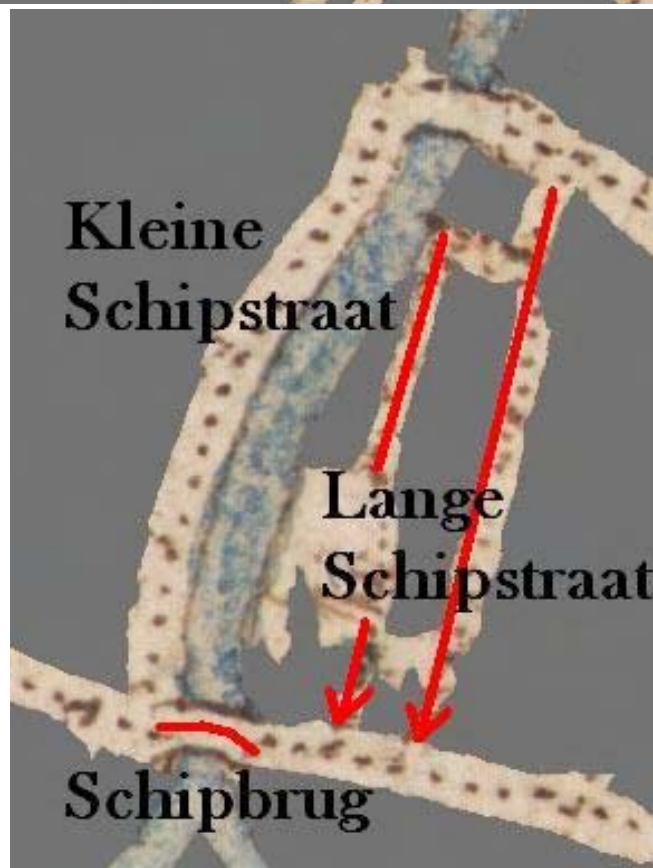
Figuur 5.8: Weergave van boten op de Zenne (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 5.9: Relatie tussen de Zenne en het wegennet in het zuiden van de stad: verscheidene wegen volgen de oriëntatie van de Zenne (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

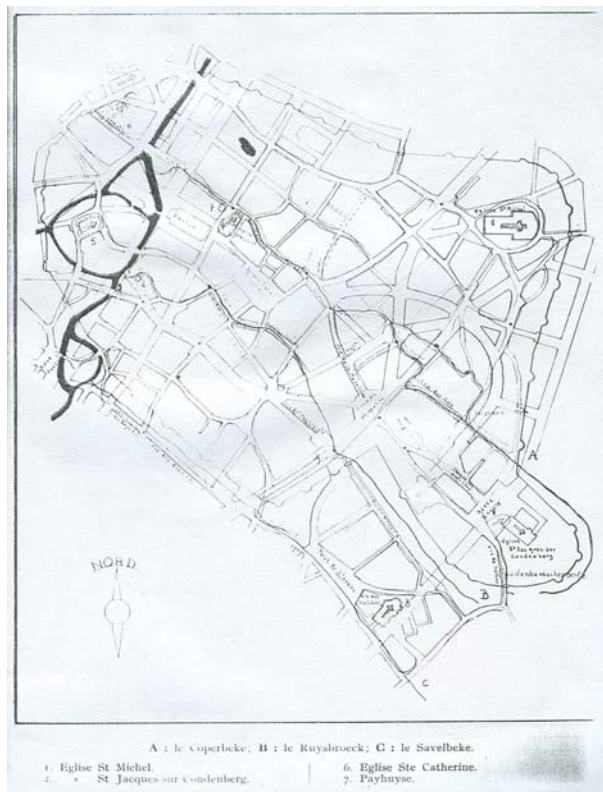
Figuur 5.10: De ontsluiting van het *Sint-Gorikseiland* via de bruggen (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

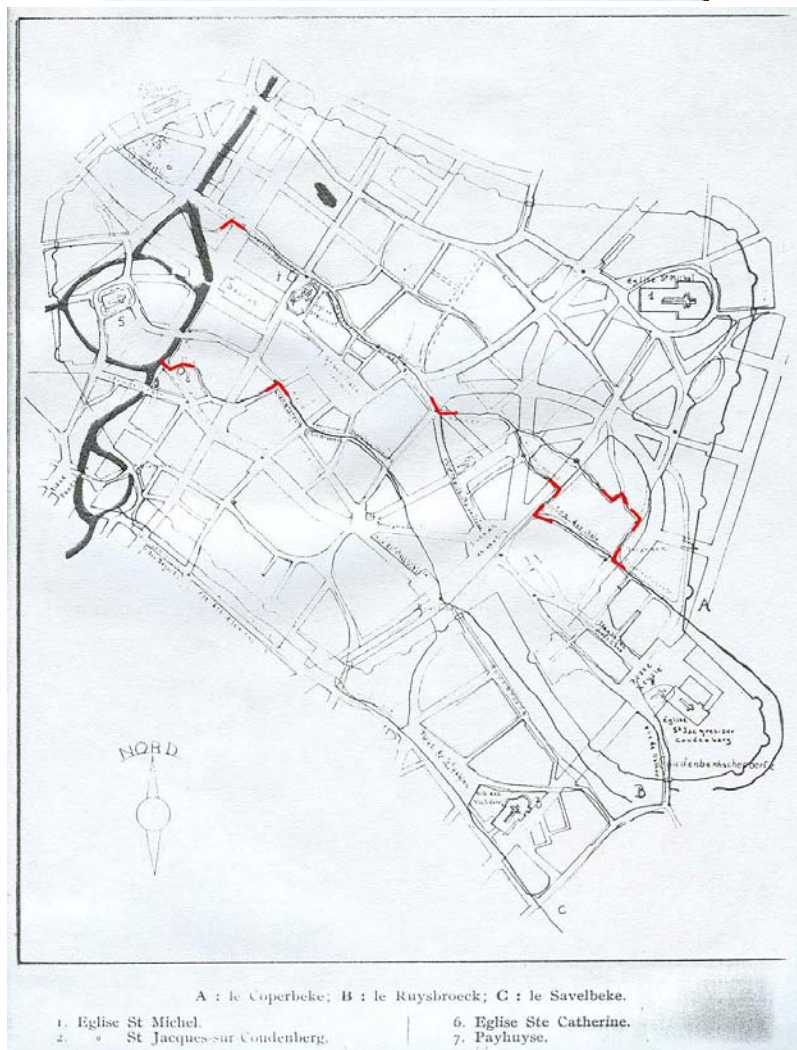
Figuur 5.11: De relatie tussen de *Schipbrug* en de *Lange* en *Kleine* Schipstraat (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 5.12: Boottrekkers op het *Zennestraatje* in het noorden van de stad (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

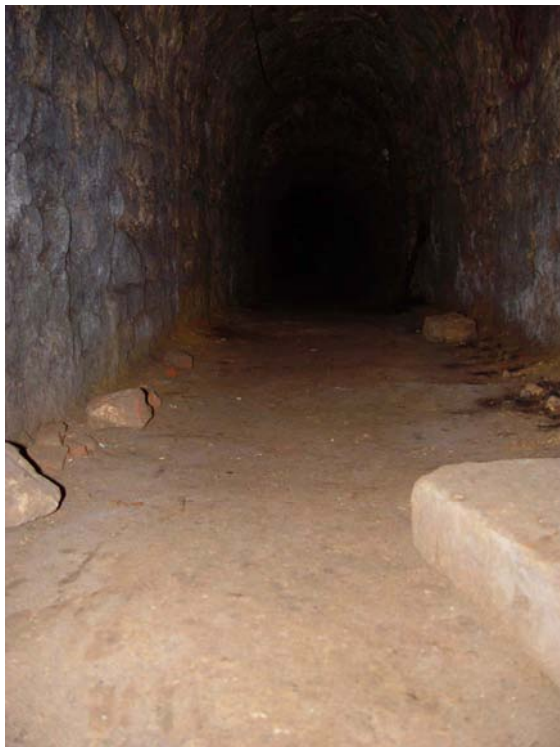
Figuur 5.13: Reconstructie van de loop van de middeleeuwse beken op de rechter Zenneoever door R. Laurent (overgenomen uit LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 133).

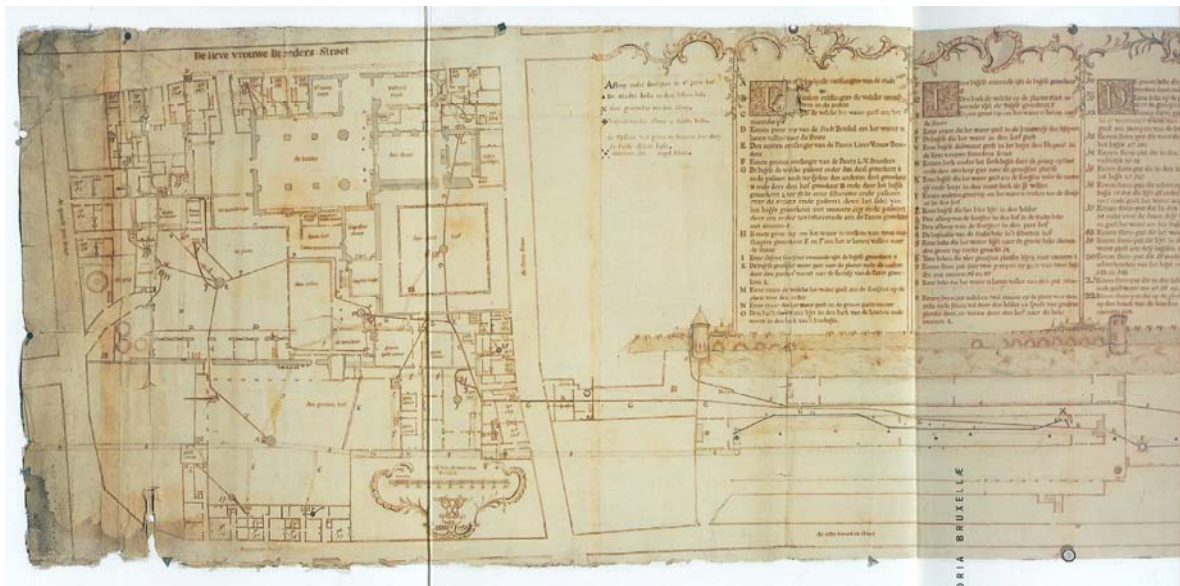
Figuur 5.14: Problemen en eigenaardigheden bij de reconstructie van de middeleeuwse beken (bewerking van het plan overgenomen uit LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 133).

Figuur 5.15: Reconstructie van de loop van de middeleeuwse beken door Ch. Deligne (overgenomen uit DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 86).

Figuur 5.16: De ondergrondse Rollebeek: beek, riool of waterbevoorrading? (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 5.17: Grondplan van het Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster met aanduiding van de waterleidingen en -collectoren ; onderaan het plan loopt een smalle structuur – zeer moeilijk zichtbaar, ook op het origineel – die de ‘stadsbeek’ wordt genoemd en perfect overeenkomt met het tracé van de Rollebeektunnel (overgenomen uit DELIGNE (2005), Brussel boven water, binnenkaf).

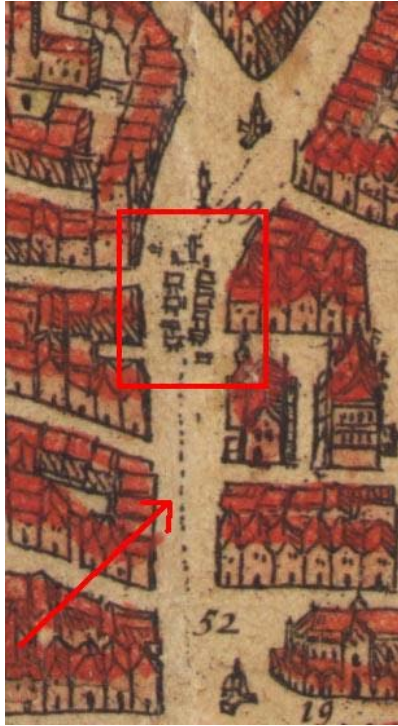
Figuur 5.18a: stippellijn in de Kreupelstraat (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

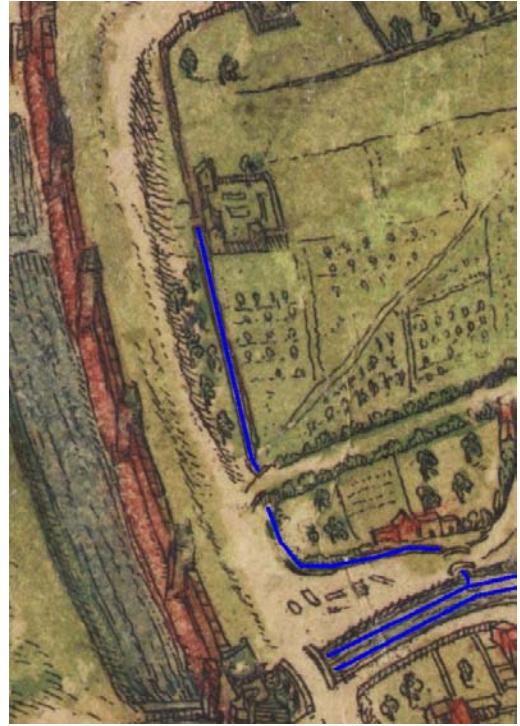
Figuur 5.18b: Stippellijn in de Voldersstraat (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

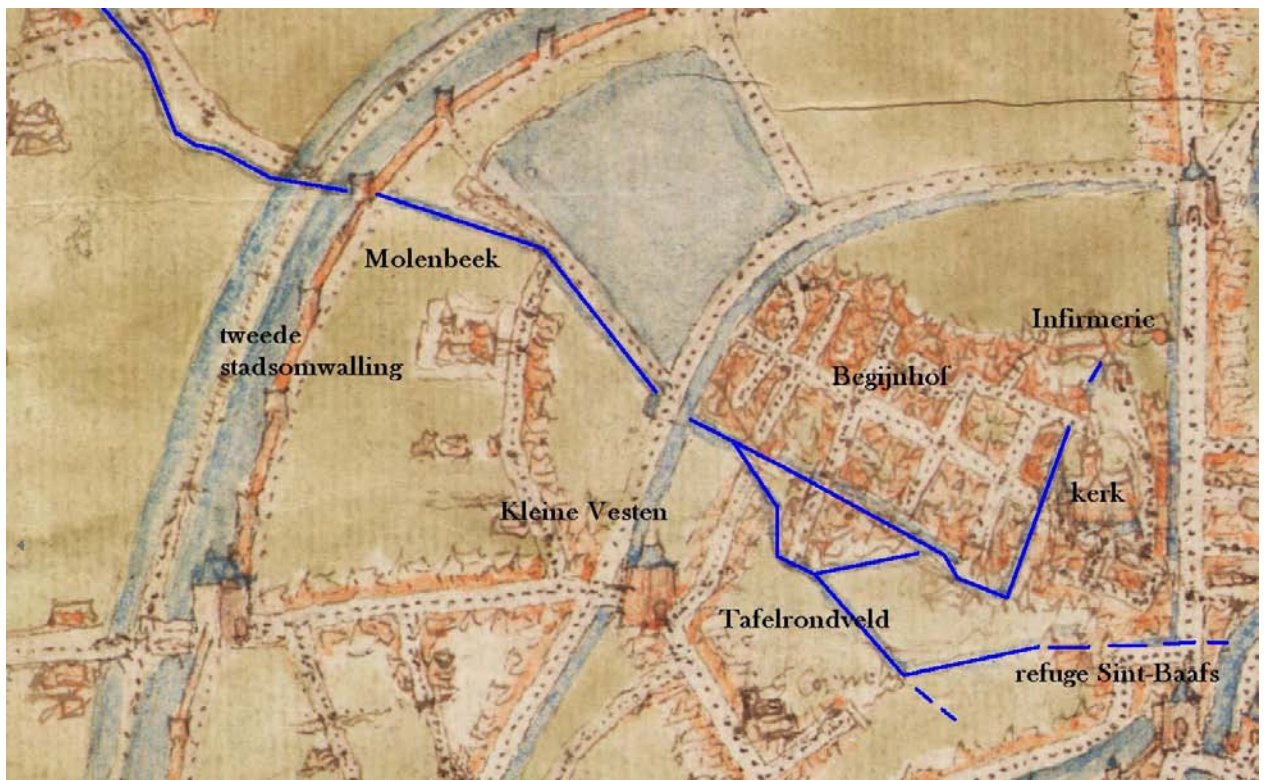
Figuur 5.19c: Stippellijn in de Nekkersstraat (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

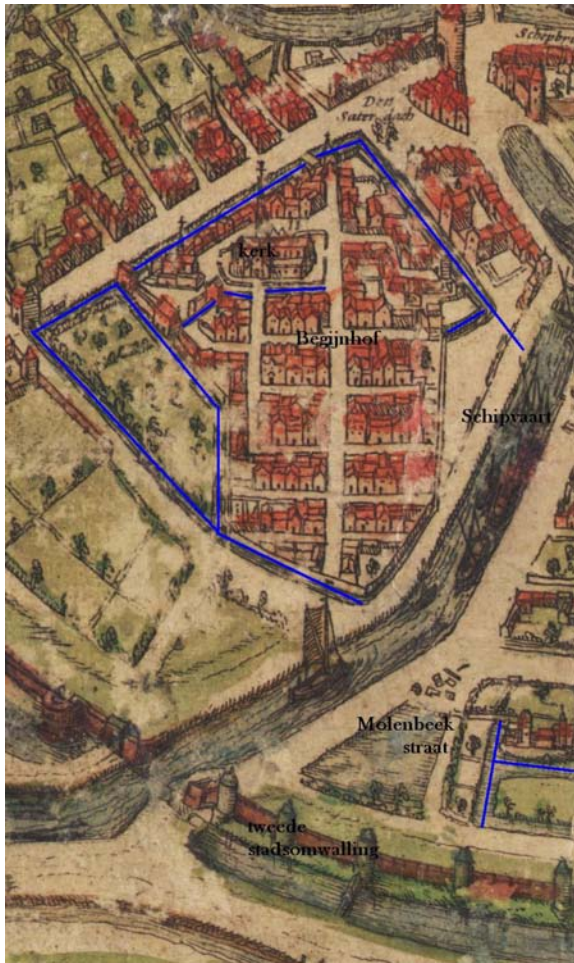
Figuur 5.19: Stippellijn in Vismarkt en vóór het Vleeshuis, in combinatie met een reeks marktkraampes (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

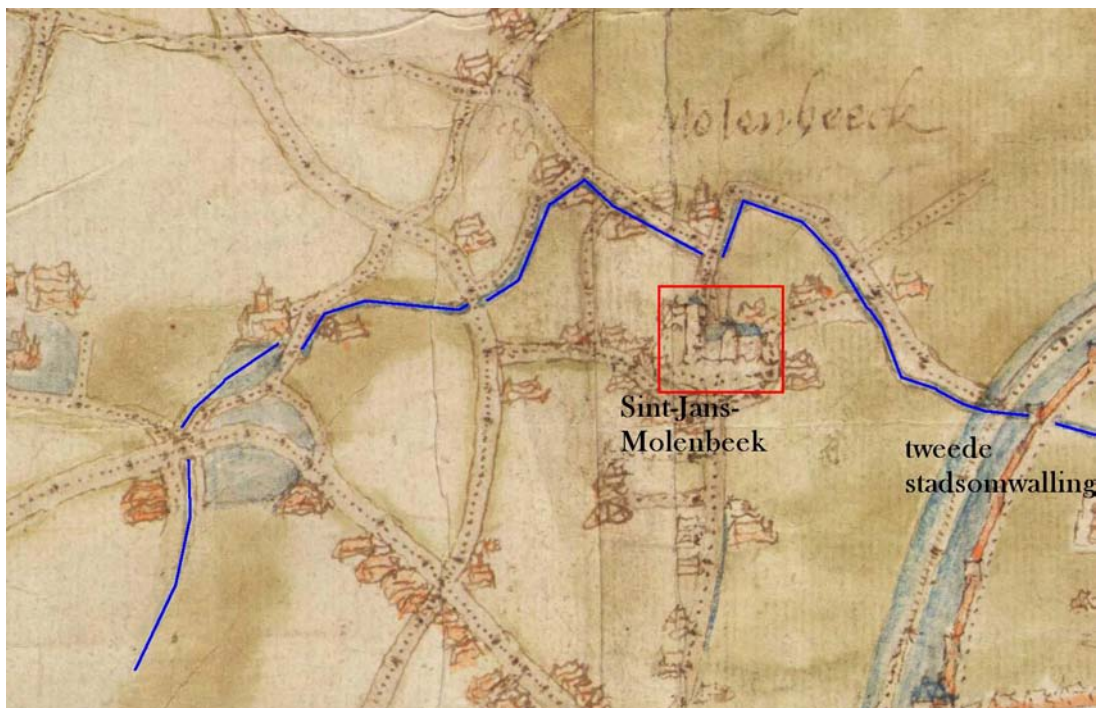
Figuur 5.20: 'Naamloze' (?) beek in het noorden van de stad, aan de binnenzijde van de tweede stadsomwalling (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 5.21: De Molenbeek op het stadsplan van Jacob van Deventer (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 5.22: Restanten (?) van de *Molenbeek* op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg ; de *Schipvaart* heeft de ruimtelijke structuur grondig gewijzigd (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

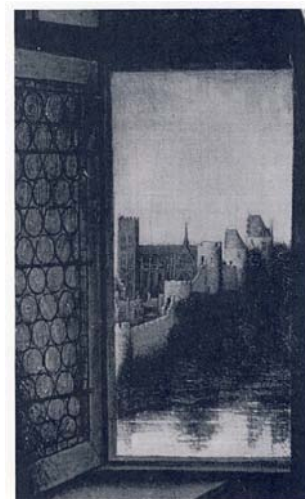
Figuur 5.23: De bochtige loop van de *Molenbeek* buiten de tweede stadsonwalling (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

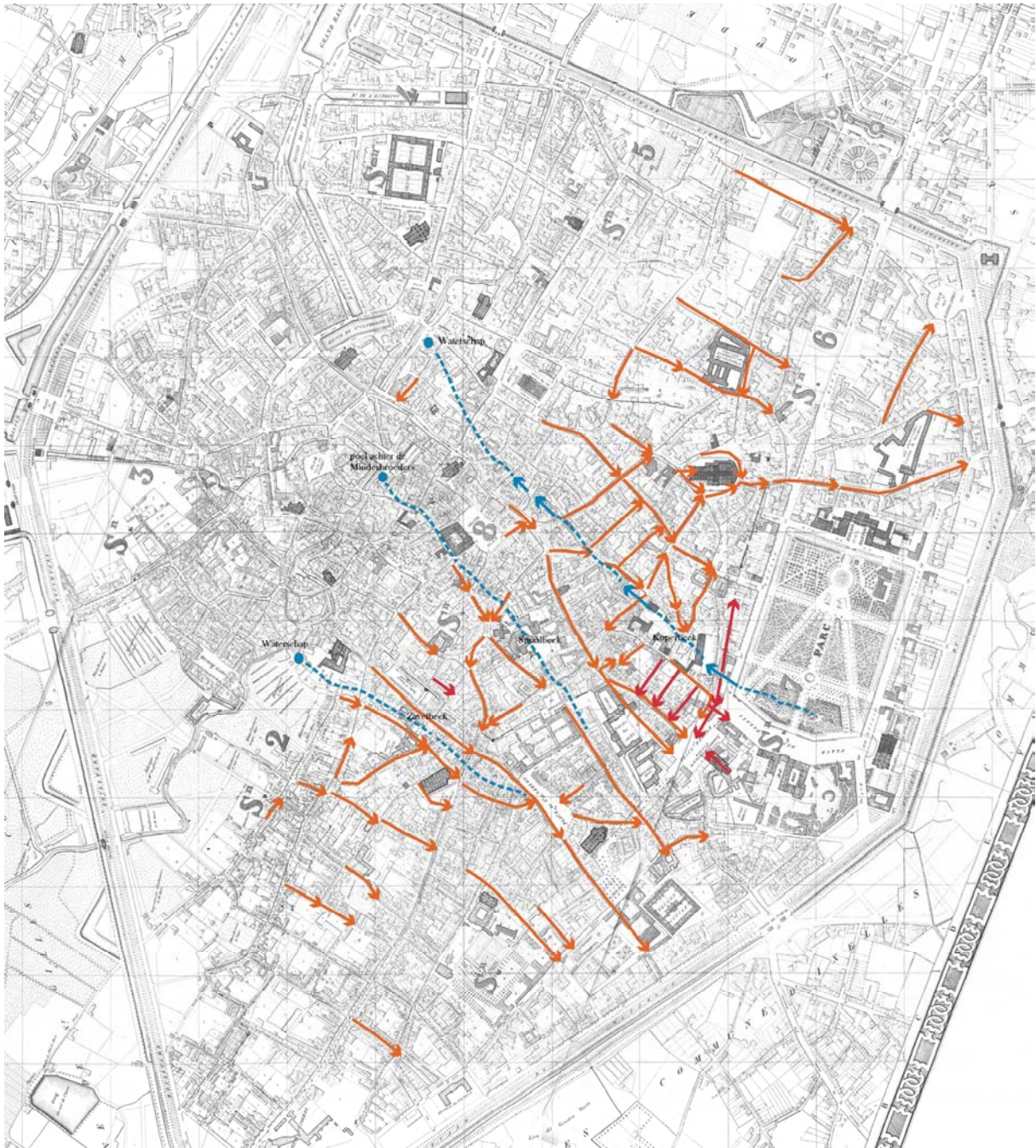
Figuur 5.24: Reconstructie van het middeleeuwse reliëf van Brussel, opgemaakt uit de vermeldingen in de wijkbeschrijvingen (de pijlen geven oplopende straten en terreinen weer) (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 5.25: De vallei van de Koperbeek gezien vanuit de hertogelijke Warande (ontwerp voor een 16^e-eeuws wandtapijt, overgenomen uit SMOLART-MEYNART (1991), *Oorsprong*, p. 25).

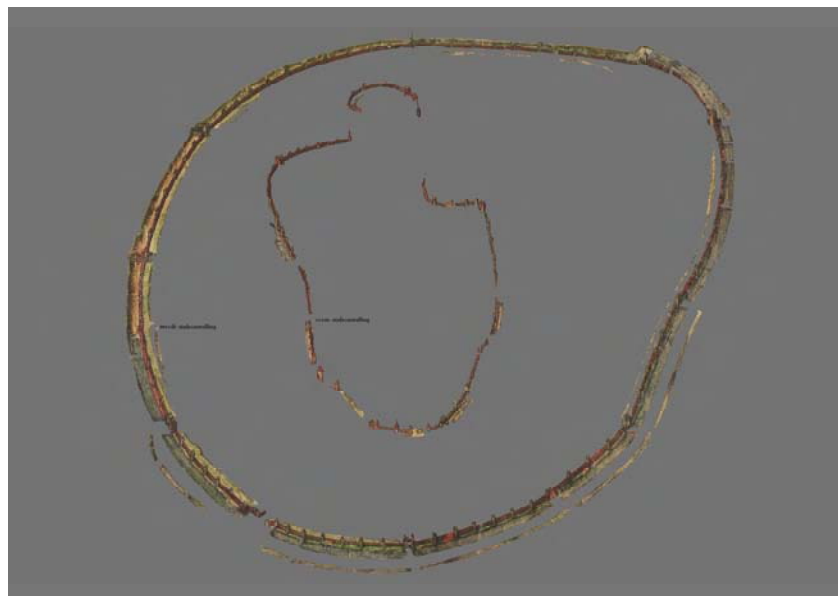
Figuur 5.26: De vallei van de Koperbeek gezien vanuit een venster van het hertogelijke Hof (overgenomen uit MARTENS (1968), *Gebruiksrechten en renten*, p. 205).

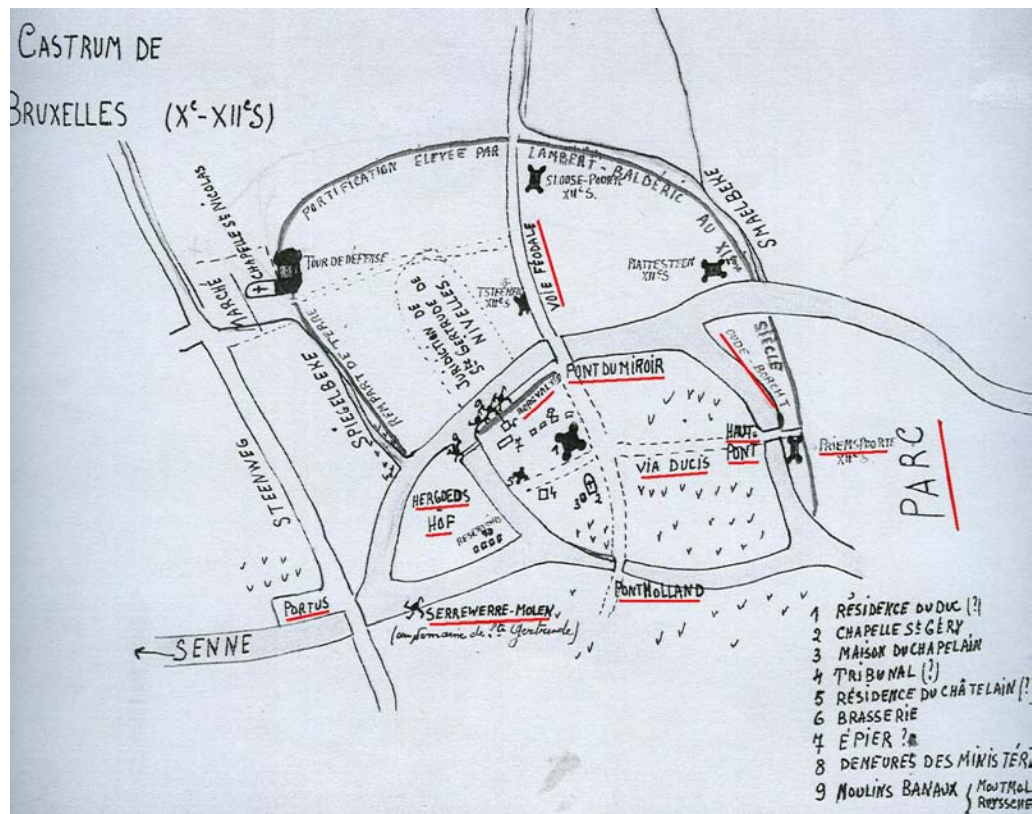
Figuur 5.27: Reconstructie van het middeleeuwse reliëf van Brussel (zie figuur 5.24): in dit kaartbeeld werden ook resultaten uit archeologische opgravingen en historische bronnen toegevoegd (rode pijlen) ; de drie voormalige beken van de rechter Zenneoever liepen doorheen de depressies en mondden uit in drie 'waterreservoirs' vlak vóór de Zenne (de twee *Waterschappen* en de *poel achter de Minderbroeders*) (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 5.28: De twee stadsomwallingen op het stadsplan van Jacob van Deventer (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

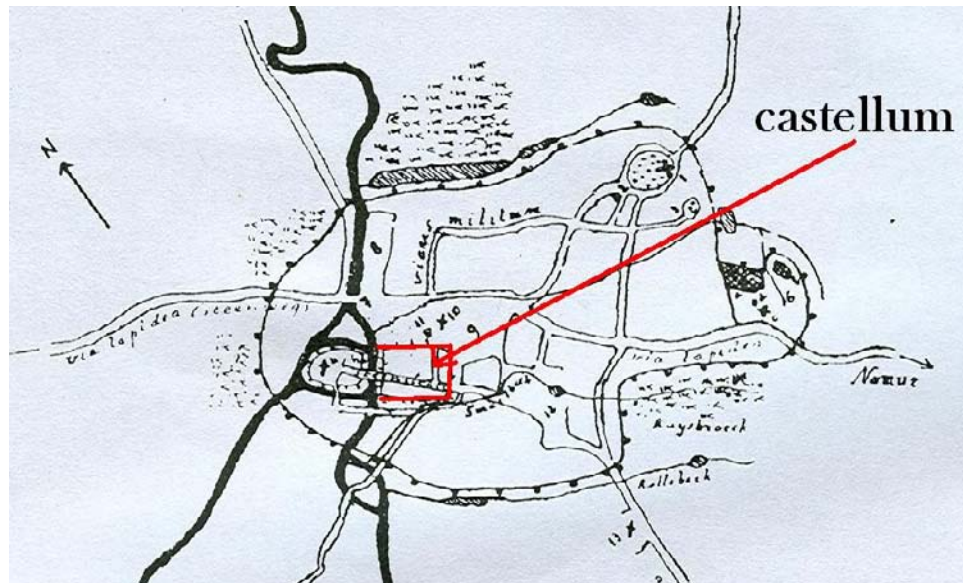
Figuur 5.29: De twee stadsomwallingen op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 5.30: Toponiemen rondom het *Sint-Gorikseiland* die door P.-L. Régnier en anderen in verband werden gebracht met het vermeende *castrum* (overgenomen uit RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, plan in bijlage).

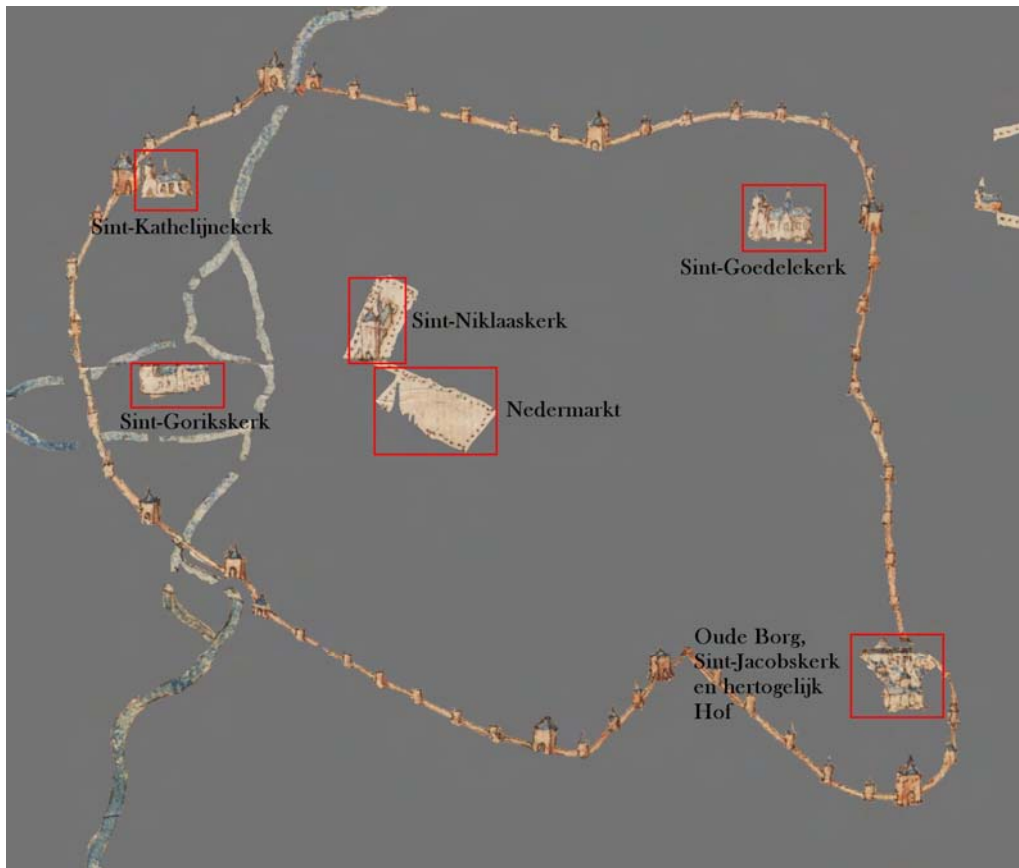
Figuur 5.31: Reconstructie van de omgeving van het *castrum* van het *Sint-Gorikseiland* door G. Des Marez, met aanduiding van de aarden versterking van het *castellum* ter hoogte van de Grote Markt (overgenomen uit DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, fig. 4)

Figuur 5.32: Reconstructie van de versterking van het *castellum* door P. Bonenfant (overgenomen uit BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 40).

Figuur 5.33: Eigenaardige krommingen en hoeken in de vorm van de eerste stadsomwalling (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 5.34 : De eerste stadsomwalling als architecturale eenmaking van een aantal bewonings- en bedrijvigheidskernen (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

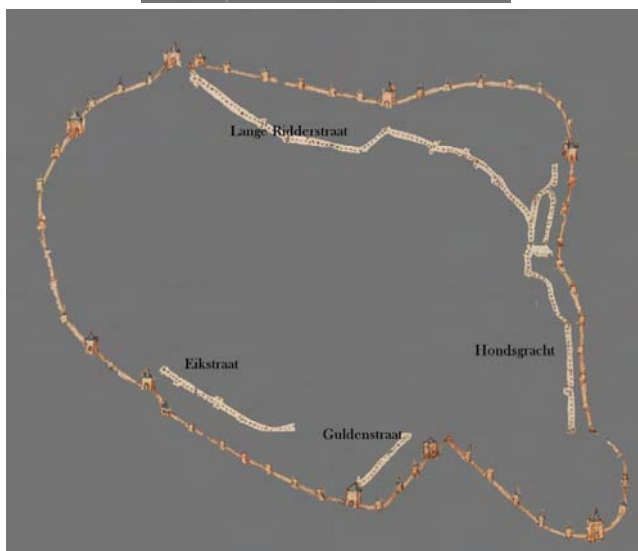
Figuur 5.35: De twee oostelijke zijden van de eerste stadsomwalling liggen niet in elkaars verlengde, wat de stelling van generaal Wauwermans ontkracht (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

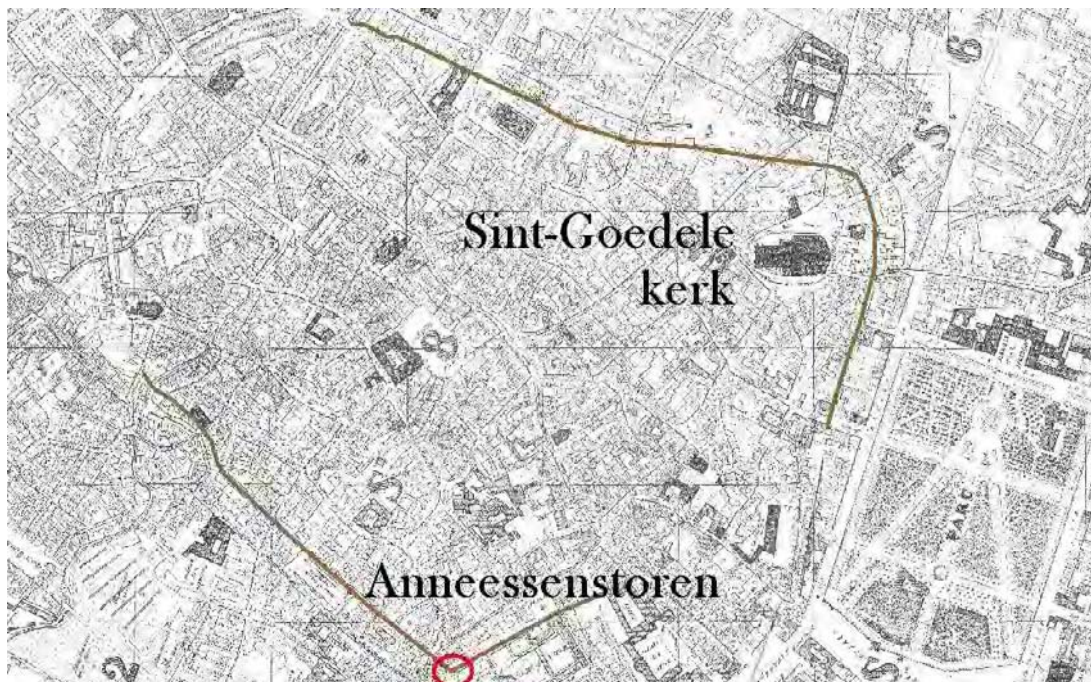
Figuur 5.36: De twee rechte hoeken van de eerste stadsomwalling ter hoogte van de *Coudeberg* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

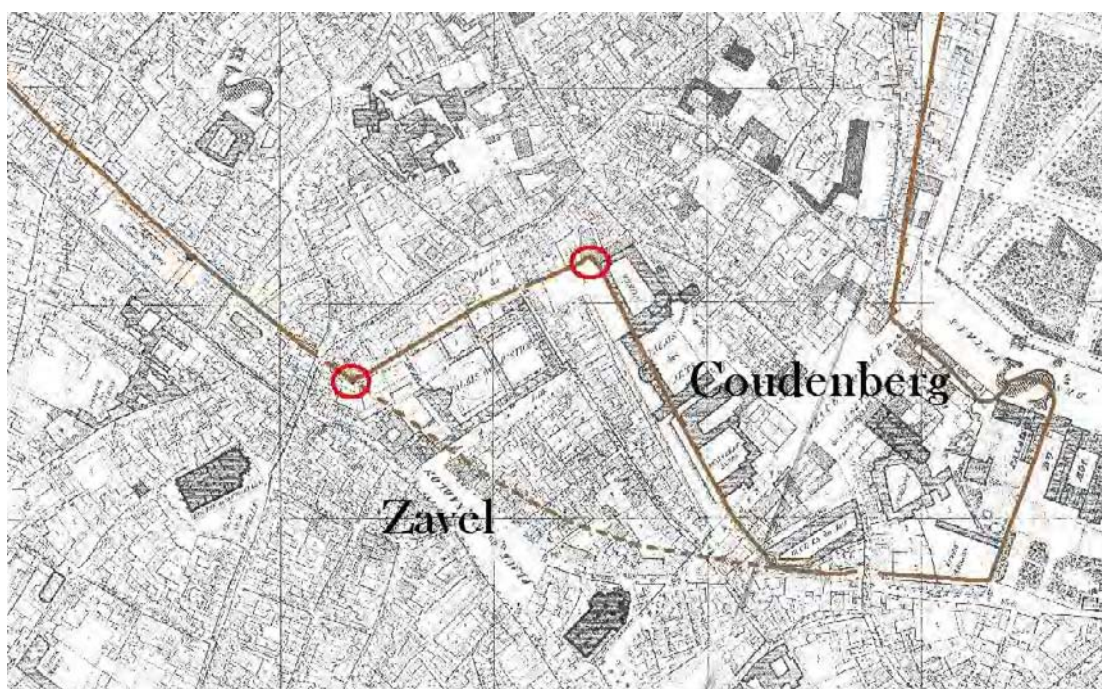
Figuur 5.37: De middeleeuwse *Hondsgracht* was de enige gracht die aan de binnenzijde van de eerste stadsomwalling lag ; op die plaats volgt de omwalling bovendien een vreemd tracé (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 5.38: De straten die parallel liepen aan de eerste stadsomwalling, bevonden zich op enige afstand van de omwallingmuur ; de *Hondsgracht* liep er vlak naast (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 5.39: Het noordelijke en het zuidelijke stuk van de eerste omwalling verloopt volgens een min of meer continu tracé, op de rechte hoek ter hoogte van de Anneessenstoren na (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

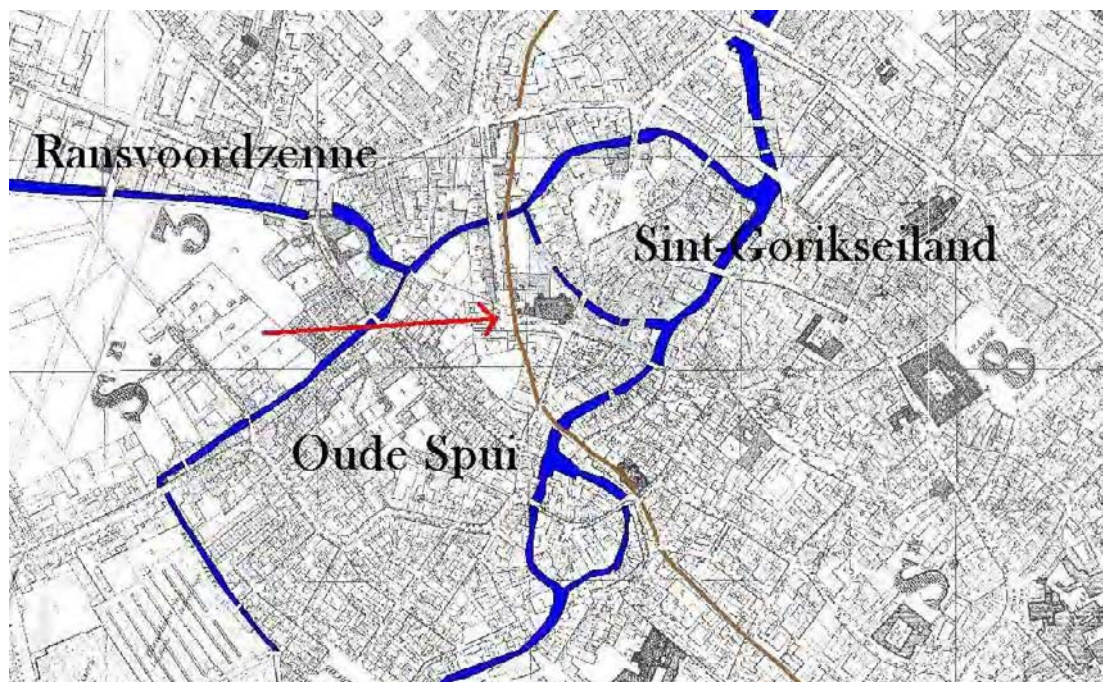
Figuur 5.40: De eerste stadsomwalling bezit in het zuiden twee rechte hoeken, terwijl de parcellering een tracé langsheen de Zavel suggereert (tot aan de Coudenberg) ; wellicht werd de *shortcut* gerealiseerd omwille van economische, technische en pragmatische redenen (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

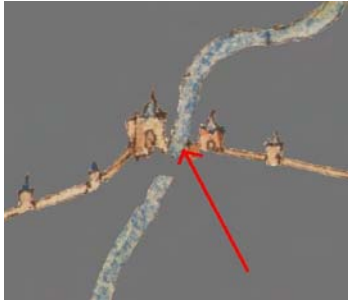
Figuur 5.41: De Anneessenstoren en de overbrugging van het hoogteverschil (rode lijnen op de weergang) (foto overgenomen uit HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 27).

Figuur 5.42: De voormalige Oude Spui, de zuidelijke Zenneovergang van de eerste stadsomwalling (foto overgenomen COPIN (1971), *Fontainasplein*, p. 129).

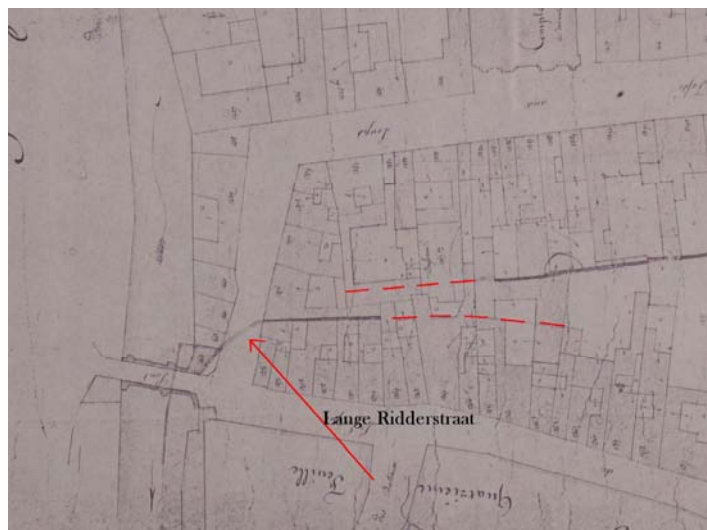
Figuur 5.43: Het uitgerekte tracé van de eerste stadsomwalling aan de zuidwestelijke zijde van het Sint-Gorikseiland (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

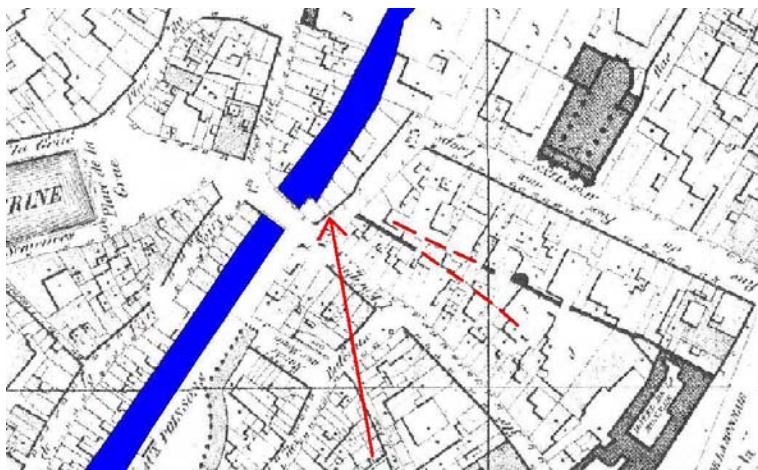
Figuur 5.44: Onderbroken tracé van de eerste stadsomwalling ter hoogte van de noordelijke Zenne-overgang (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

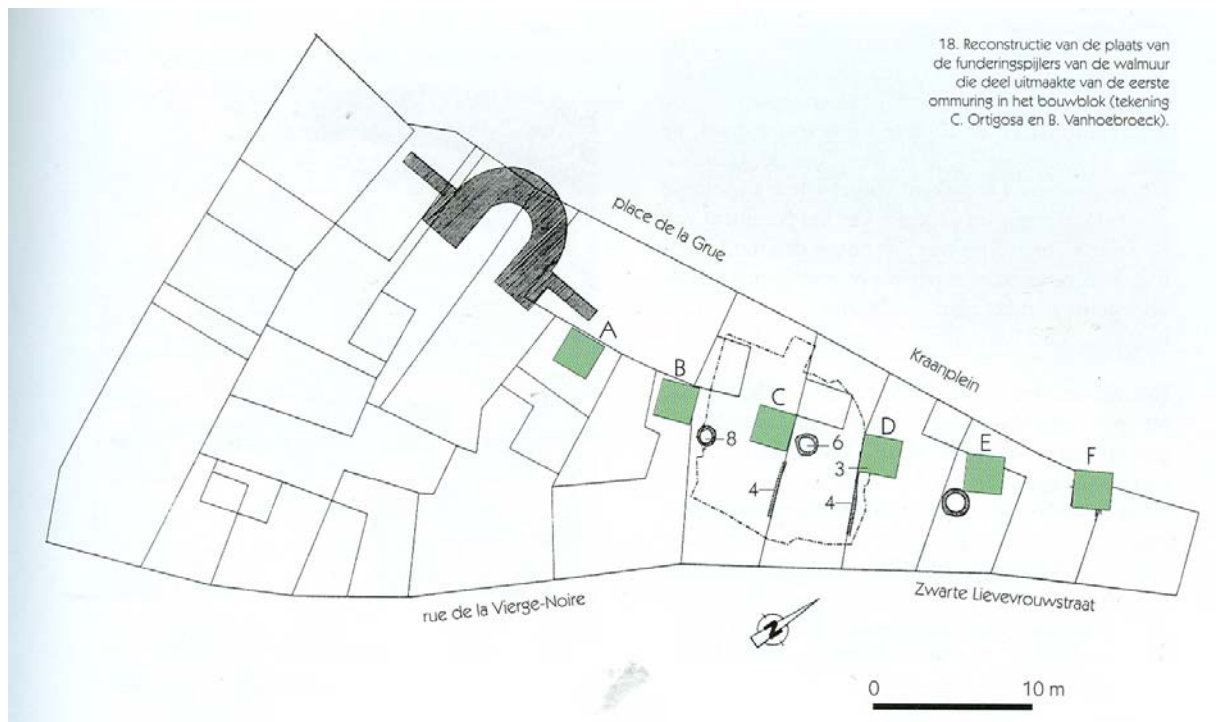
Figuur 5.45: Onderbroken tracé van de eerste stadsomwalling ter hoogte van de noordelijke Zenne-overgang (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

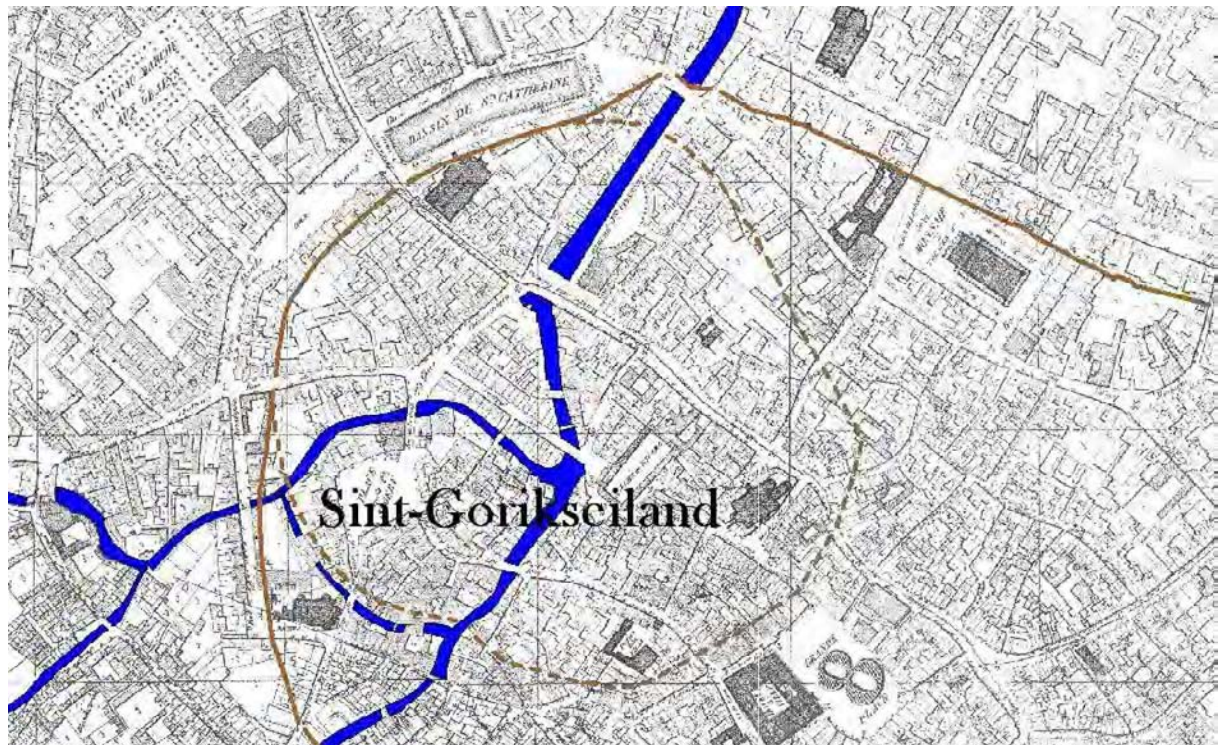
Figuur 5.46: Interpretatieprobleem in verband met het tracé van de eerste stadsomwalling ter hoogte van de noordelijke Zenneovergang (bewerking van het 'plan Bastendorff').

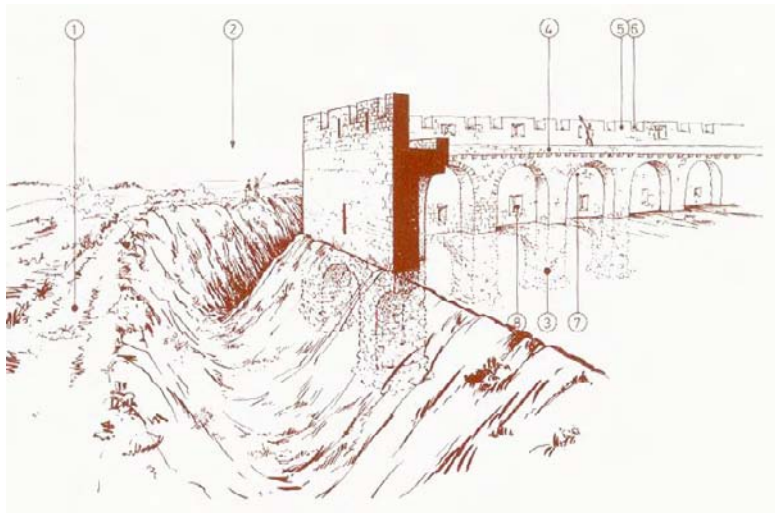
Figuur 5.47: Interpretatieprobleem in verband met het tracé van de eerste stadsomwalling ter hoogte van de noordelijke Zenneovergang (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 5.48 : Reconstructie van de pijlers van de eerste stadsomwalling tussen de Zwarte Toren en de (verdwenen) *Lakenpoort*: het tracé heeft ook hier een uitgerekte vorm (overgenomen uit BLANQUART (2001), *Preventieve opgravingen*, p. 41).

Figuur 5.49 : Zeer voorzichtige hypothese van de inkapseling van een oudere cirkelvormige kern, waardoor het uitgerekte tracé van de eerste stadsomwalling op de linker Zenneoever mogelijk wordt verklaard (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

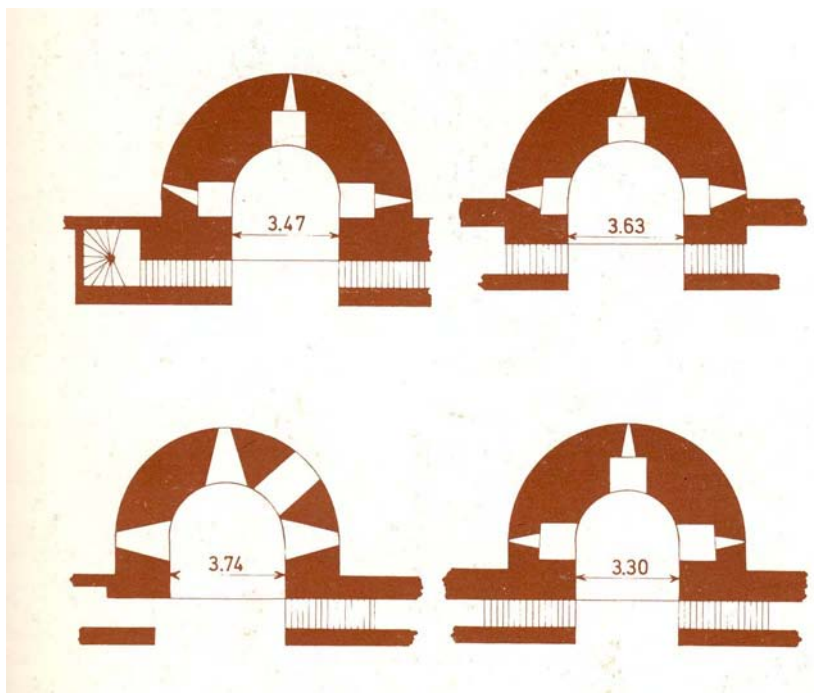
Figuur 5.50: De eerste stadsomwalling van Brussel behoort tot het type 'omwalling op een dubbele rij bogen' (reconstructietekening overgenomen uit MARTINY (1992), *Architecture civile et militaire*, p. 67).

Figuur 5.51: De gracht van de eerste stadsomwalling was in het midden van de 16^e eeuw in de benedenstad nog steeds met water gevuld (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 5.52: Het Sint-Kathelijnedok van de Schipvaart werd in de tweede helft van de 16^e eeuw aangelegd in de voormalige gracht van de eerste stadsomwalling ; aan de andere zijde werd de Witte Juffrouwengracht gedempt om plaats te maken voor de Nieuwe Veemarkt (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

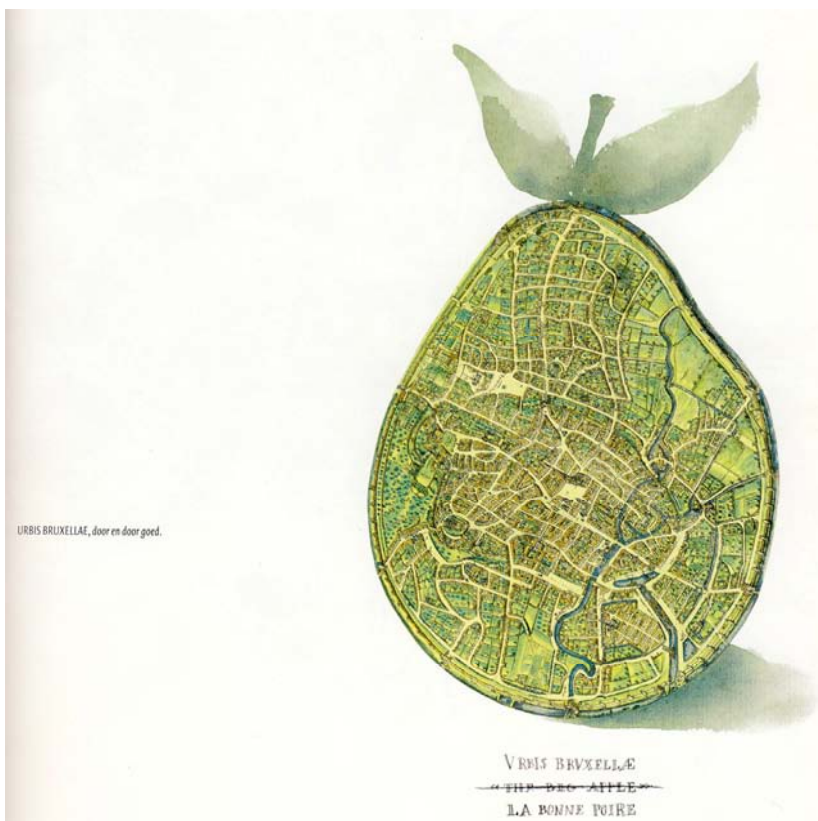
Figuur 5.53: De torens van de eerste stadsomwalling kenmerken zich door de 'open keel', de open zijde langs de binnenzijde van de stad (reconstructie-tekening overgenomen uit MARTINY (1992), *Architecture civile et militaire*, p. 81).

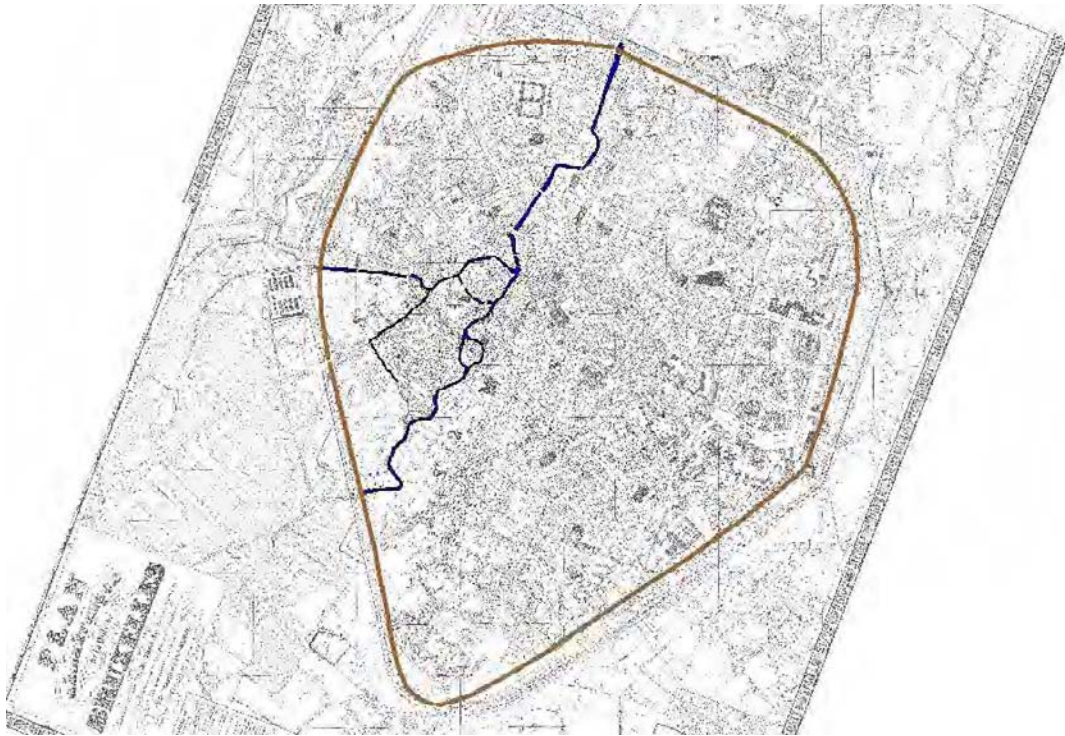
Figuur 5.54 : De peervorm van de tweede stadsomwalling, bestaande uit muren, torens, poorten, taluds, grachten, waterpoorten, leiweg en *Leie* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

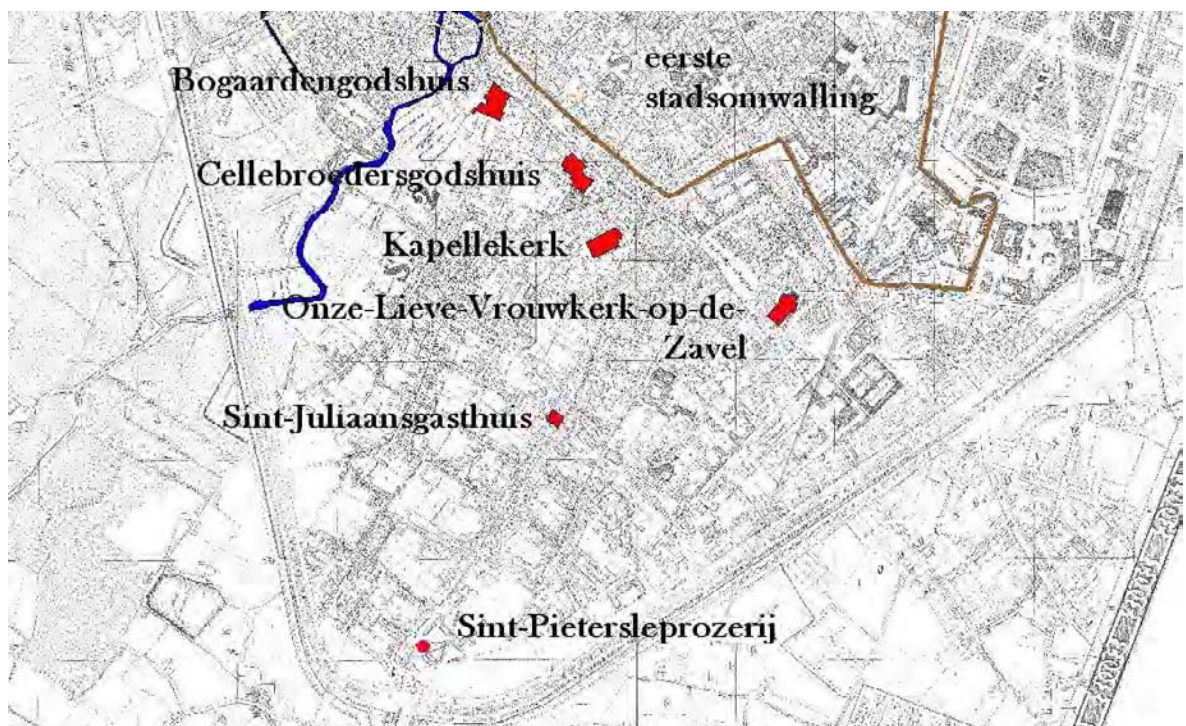
Figuur 5.55: De peervorm van de tweede stadsomwalling (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 5.56: De vorm van de stad werd voor lange tijd vastgelegd met de aanleg van de tweede stadsomwalling (tekening overgenomen uit BILLEN & DUVOSQUEL (2000), *Brussel*, p. 11).

Figuur 5.57: De tweede stadsomwalling ligt in het oosten (rechts) binnen de 19^e-eeuwse Ringlanen, in het westen (links) er bovenop (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 5.59: Een reeks kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen ten zuiden van de stad lagen tot in de tweede helft van de 14^e eeuw onbeschermd (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 5.58: Lokalisatie van de goederen (via verwijzing naar de lokaliserende elementen uit de akten) die in 1360 werden onteigend ten behoeve van de stadsversterking: in het oosten (rechts) kunnen de meeste namen in verband worden gebracht met het tracé van de tweede stadsomwalling ; in het westen (links) moeten ze eerder in de omgeving van de *Kleine Vesten* worden gezocht (zie verder) (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

Figuur 5.60: In 1360 werden eerst de *Kleine Vesten* versterkt en uitgebouwd, vooraleer pas enkele jaren later de werken van de tweede stadsomwalling werden aangevat (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

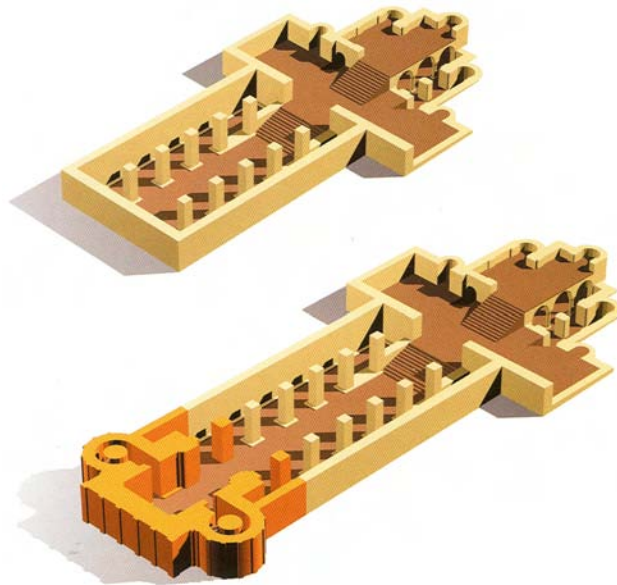
Hoofdstuk 6 Torens

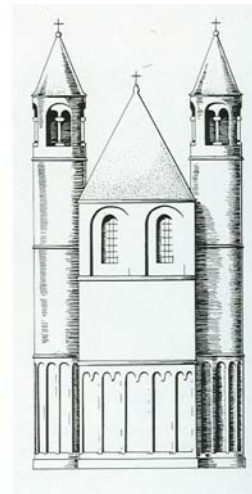
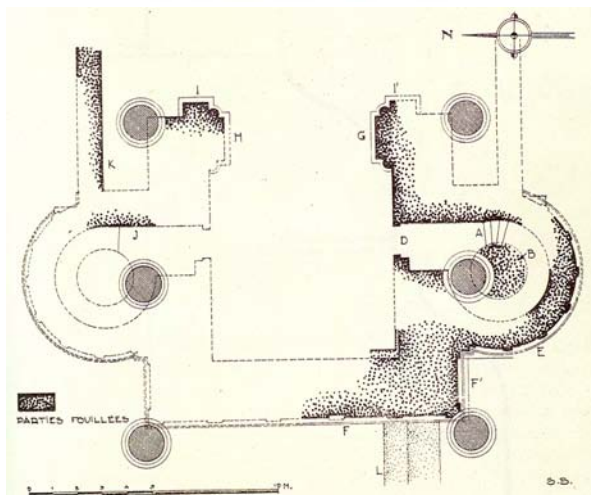
Figuur 6.1: Zicht van Brussel door Jan Baptist Bonnecroy (ca. 1664-1665) (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, erfgoed van de Koning Boudewijnstichting)

Figuur 6.2: Detail uit het stadszicht van Brussel door Jan Baptist Bonnecroy: de stedelijke *skyline* wordt gekenmerkt door een enorme verticaliteit, met centraal de massieve toren van de Sint-Niklaaskerk en de uitgewerkte gotische toren van het stadhuis ; door de uitgesproken weergave van schouwen en daknokken lijkt elk huis over een toren te beschikken (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, erfgoed van de Koning Boudewijnstichting)

Figuur 6.3a:
Reconstructie van de
11^e-eeuwse romaanse
Sint-Goedelekerk,
waaraan in de tweede
helft van de 12^e eeuw
een westbouw
(oranje) werd
toegevoegd
(overgenomen uit
BONENFANT (2000),
Op zoek, p. 63).

Figuur 6.3b:
Reconstructie van de
romaanse westbouw
van de Sint-Goedele-
kerk op basis van het
archeologisch
onderzoek door S.
Brigode
(overgenomen uit
BONENFANT (2000),
Op zoek, p. 57).

Figuur 6.4: Fragment
uit het schilderij 'Het
herderlijk onderricht'
van de Meester van
het Gezicht van Sint-
Goede (eind 15^e
eeuw) waarop de
gotische torens van
de Sint-Goedelekerk
worden afgebeeld ; de
noordertoren is nog
niet afgewerkt
(overgenomen uit
BILLEN &
DUVOSQUEL (2000),
Brussel, p. 38.

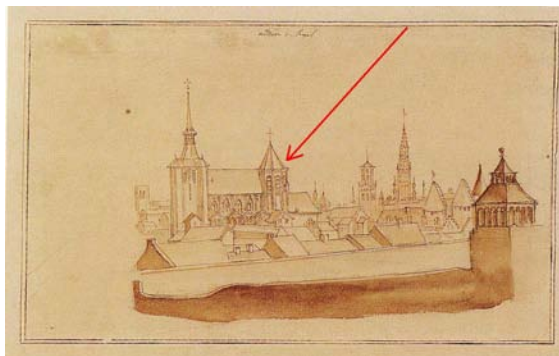
Figuur 6.5: Het opengewerkte klokkentorentje boven de viering van de gotische Sint-Goedekerk staat afgebeeld op een miniatuur van Jean Dreux in het getijdenboek van Margareta van York (tweede helft 15^e eeuw) (overgenomen uit VANRIE (1978), *Bruxelles en gravures*, p. 13).

Figuur 6.6: Reconstructieschets van de 13^e-eeuwse romaanse Kapellekerk, met de imposante vieringtoren (herkomst afbeelding onbekend, foto van Bram Vannieuwenhuyze in de kerk).

Figuur 6.7: De Kapellekerk voorzien van een romaanse vieringtoren en een laat-gotische westertoren (overgenomen uit *Met passer en penseel* (2000) p. 265).

Figuur 6.8: De Kapellekerk voorzien van een romaanse vieringtoren en een laat-gotische westtoren, getekend door R. Cantagallina aan het begin van de 17e eeuw (overgenomen uit *Met passer en penseel* (2000) p. 225).

Figuur 6.9: Het traptorentje is één van de weinige ‘verklikkers’ van buitenaf die wijzen op het bestaan van de romaanse vieringtoren (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

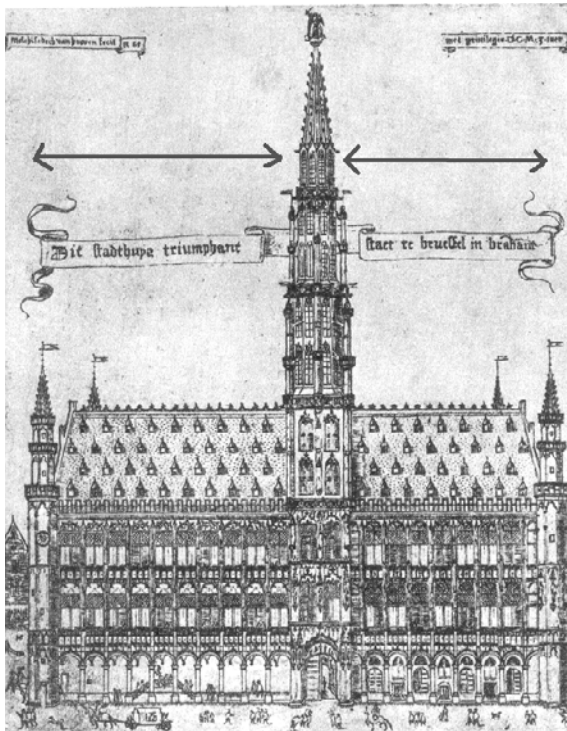
Figuur 6.10: De trapstructuur van de romaanse vieringtoren wordt onderbroken op de verdieping: wie verder naar boven wil, dient de ruimte over te steken (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

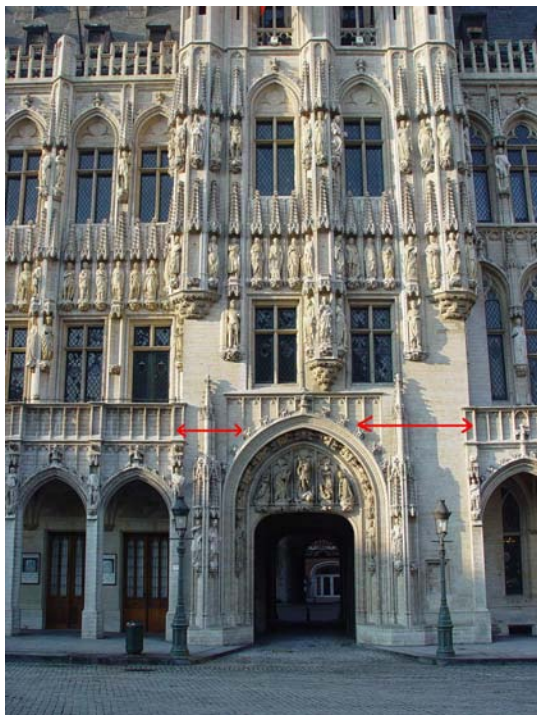
Figuur 6.11: De laat-gotische westertoren van de Kapellekerk (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

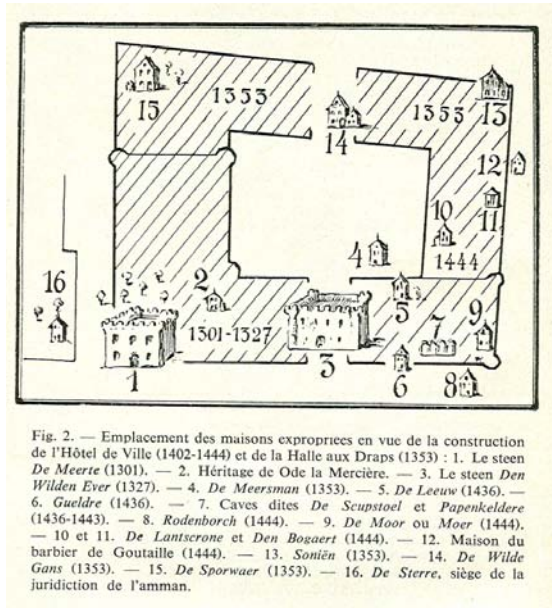
Figuur 6.12: De westertoren wordt op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg weergegeven zonder bekroning, wat kan wijzen op de functie als bewakingstoren (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 6.13: De stadhuistoren staat niet in het midden van het gebouw (prent van M. Van Hooren uit 1565, overgenomen uit VOKAER (1966), *Grand-Place*, p. 106).

Figuur 6.14: Het portaal staat niet in het midden van de stadhuistoren (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

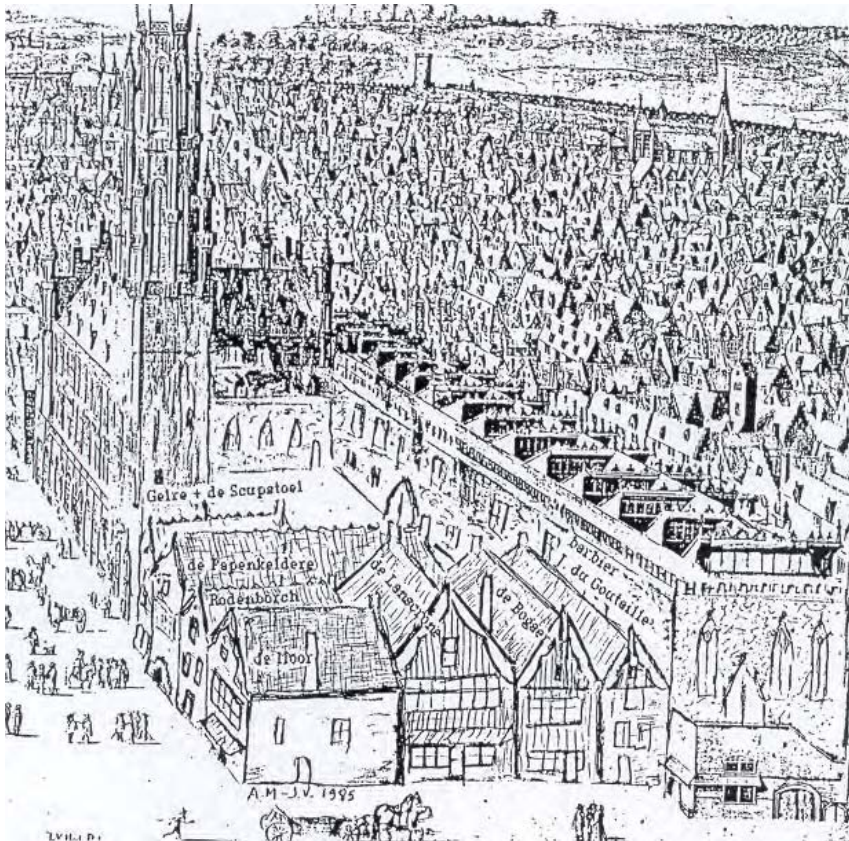
Figuur 6.15: Reconstructie van het huizenbestand op de plaats van het latere stadhuis (overgenomen uit DES MAREZ (1958), *Guide illustré*, p. 4).

Figuur 6.16: Torenbekroning van het Brusselse stadhuis in flamboyante gotiek, opgetrokken door Jan van Ruysbroeck in het midden van de 15e eeuw (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

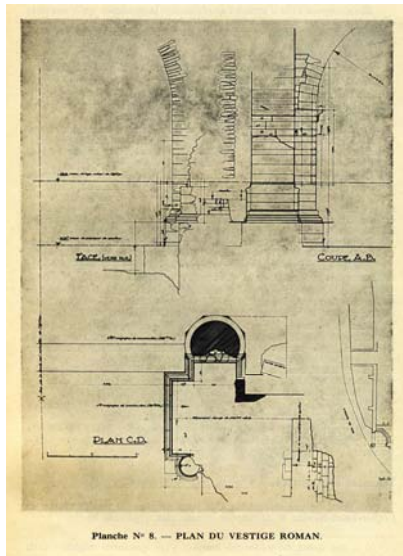
Figuur 6.17: De rechtervleugel van het Brusselse stadhuis in flamboyante gotiek, vermoedelijk opgetrokken door Jan van Ruysbroeck in het midden van de 15^e eeuw ; links merkt men de halfblinde vensterpartijen op (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 6.18: Het stadhuis van Brussel tussen de twee bouwcampagnes door: de linker- en de zijvleugel zijn opgetrokken, net zoals het belfort (weliswaar torenspits) ; op de plaats van de latere rechtervleugel vindt men nog private woonhuizen (overgenomen uit MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis*, p. 179).

Figuur 6.19: De 'volmaakte' gotische stadhuistoren, bestaande uit de vierkanten torenromp en het octogonale torenhoofd (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 6.20: Restanten van de romaanse westbouw van de Sint-Niklaaskerk, ontdekt bij opgravingen aan het einde van de jaren 1940 (overgenomen uit ROMBAUX (1948-1955), *Eglise Saint-Nicolas-Bourse*, p. 92).

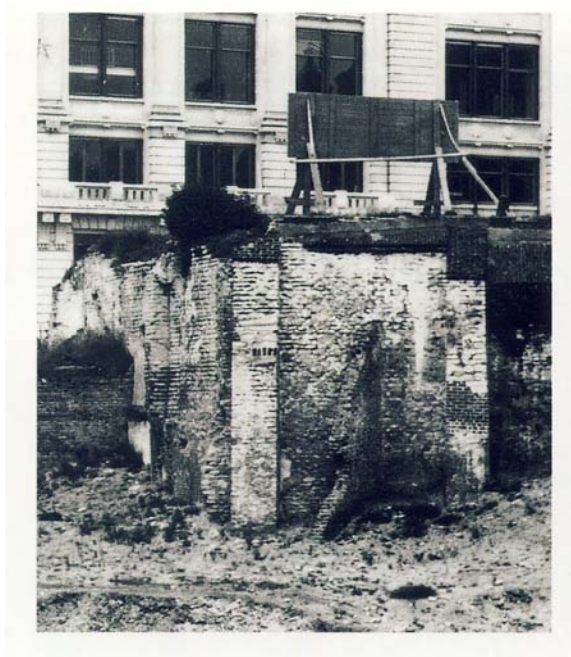
Figuur 6.21: De massieve westbouw van de Sint-Niklaaskerk, (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

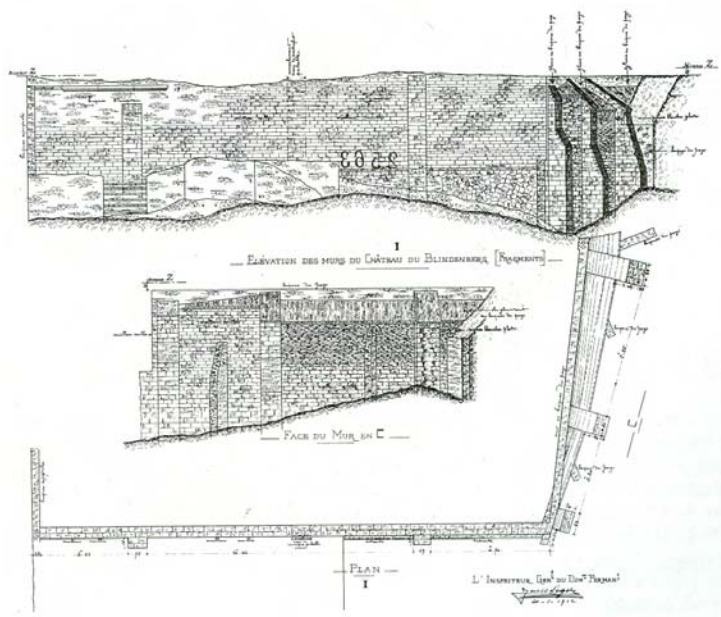
Figuur 6.22: De massieve westbouw van de Sint-Niklaaskerk, voorzien van een octagonale bekroning (afgebeeld op een 17^e-eeuws schilderij, overgenomen uit *Met passer en penseel* (2000) p. 258).

Figuur 6.23: Nieuwe bekroning van de romaanse westbouw van de Sint-Niklaaskerk, opgericht na het bombardement van 1695, maar definitief ingestort in 1714 (overgenomen uit DE RIDDER (2001), *Brussel*, p. 66).

Figuur 6.24a : Restanten van het zogenoemde *Clutincsteen*, blootgelegd bij de werken aan de Noordzuidspoorverbinding (kort vóór 1914) (overgenomen uit BILLEN & DUVOSQUEL (2000), *Brussel*, p. 46).

Figuur 6.24b: Grondplan en plan van de opstanden van de restanten van het *Clutincsteen* (overgenomen uit CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 129).

Figuur 6.25: De enige gekende, maar tegelijk ook controversiële afbeelding van een middeleeuws *steen* van Brussel (overgenomen uit JACOBS (1994), *Brussel*, p. 21).

Figuur 6.26: Huistoren van de dekenij van de Sint-Goedelekerk (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

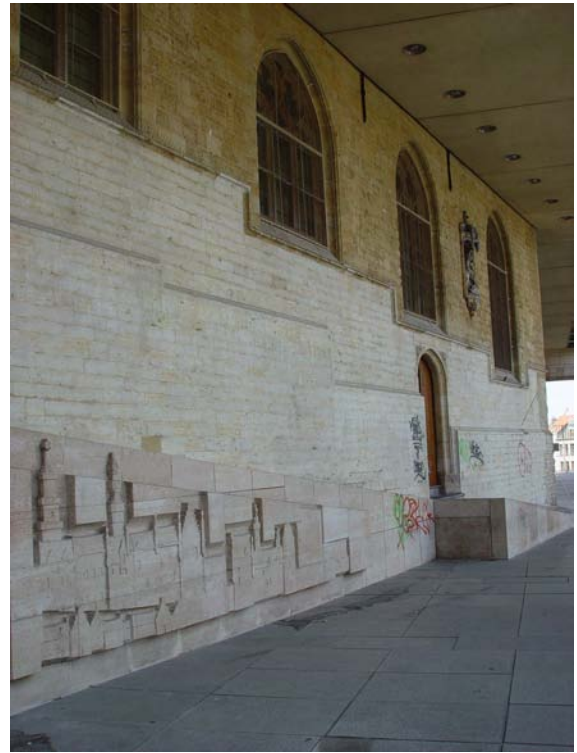
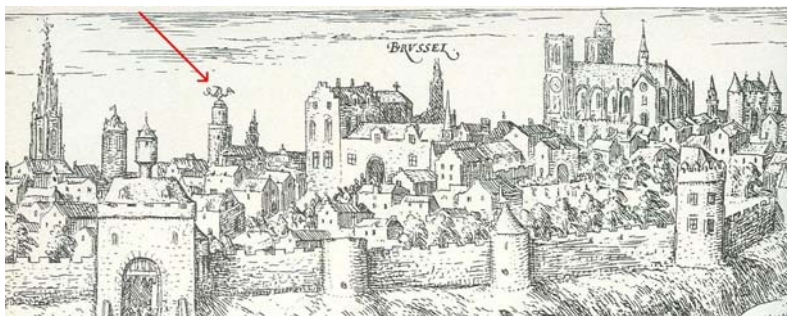

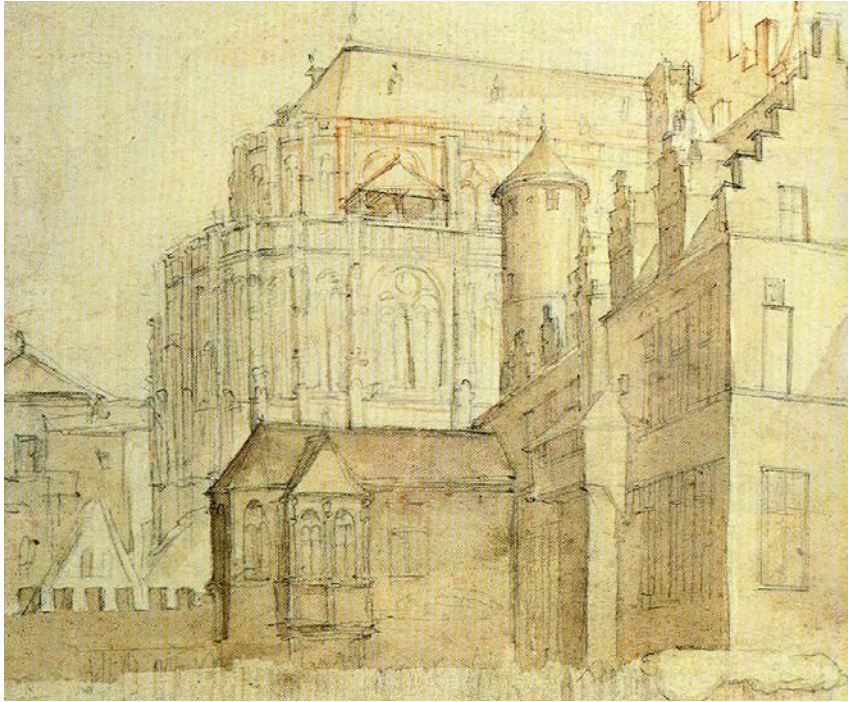
Foto 6.27: De Nassaukapel, de enige restant van het imposante *hof van Nassau*, waarvan de *skyline* in de muur werd gebeiteld (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 6.28: De drakentoren van het *hof van Nassau* in de 16^e-eeuwse stedelijke skyline (overgenomen uit HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 338).

Figuur 6.29: Het *hof van Nassau* in de 17^e eeuw (ets van J. van Velde II, overgenomen uit LEMAIRE (1981), *Paleis van Karel van Lorreinen*, p. 2).

Figuur 6.30: De huistoren van het hof van Hoogstraten-Lalaing, vlak naast de kapel van het hertogelijke Hof (pentekening van R. Cantagallina aan het begin van de 17^e eeuw, overgenomen uit VAN EENHOOGHE, DELCOMMUNE & CELIS (2000), *Onder het Koningsplein*, p. 4)

Figuur 6.31: Verspreiding van de huistorens op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg, opgespoord via de 'digitale thematische deconstructie' (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 6.32a: Het sLeeuwsWiket (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg)

Figuur 6.32b: Het RuisbroekWiket (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg)

Figuur 6.33: Verspreiding van de artillerie van de stad Brussel in het midden van de 15^e eeuw: nagenoeg alle stukken stonden opgesteld aan de oostelijke zijde in de bovenstad (onderaan het plan) ; de westelijke zijde in de benedenstad bezat geen artillerie (overgenomen uit ZYLBERGGELD (1980), *Artillerie*, p. 635).

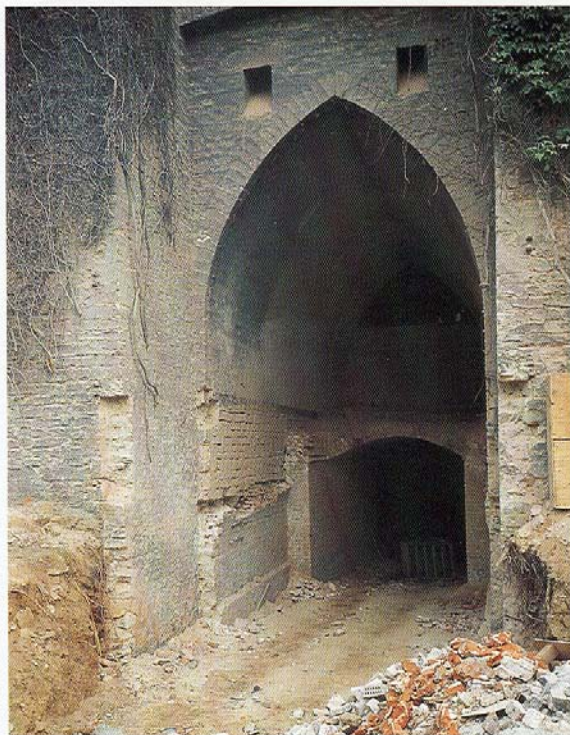
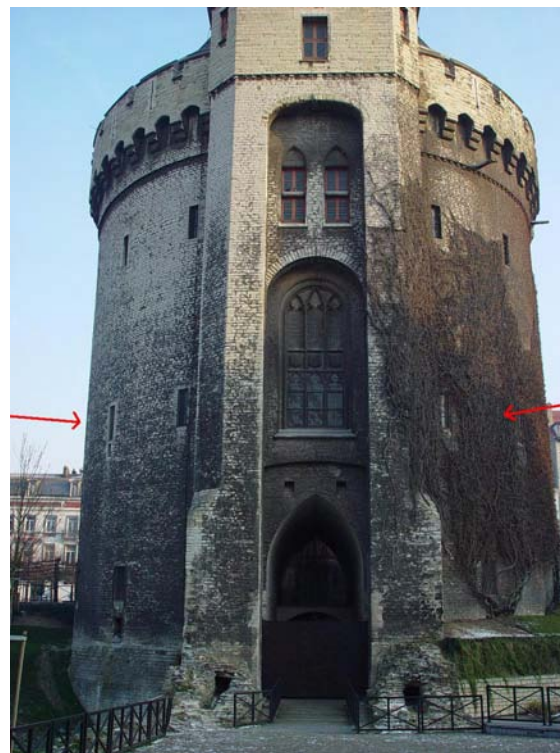

Fig. 22: oude ingang langs de kant van Sint-Gillis. Foto A. De Poorter.

Figuur 6.34: De nauwe doorgang van de Obbrusselpoort of huidige Hallepoort, met een opeenvolging aan defensieve infrastructuur (foto overgenomen uit de WAHA & DE POORTER (1992/1994), *Historisch symbool*, p. 32).

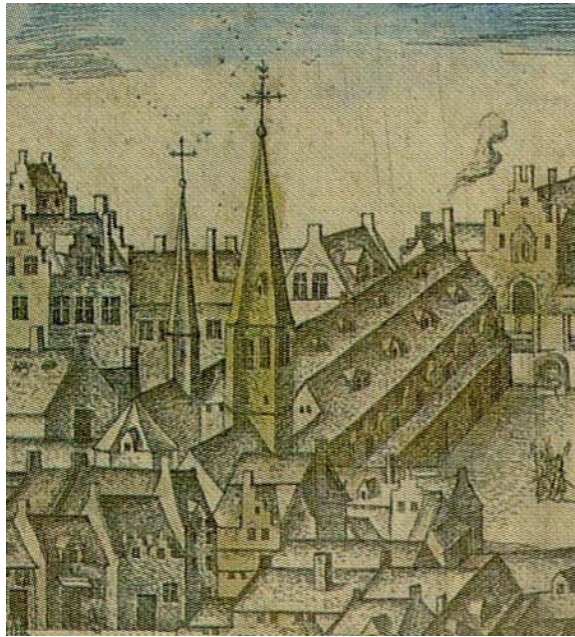
Figuur 6.35: Vanuit het eerste verdiep werden alle defensieve middelen gecontroleerd: de defensieve infrastructuur van de doorgang, uitzicht over de streek, en toegang tot weergang en toren via een ingenieus trappensysteem (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 6.36: Militaire trappenarchitectuur in de torens van de eerste stadsomwalling: indien men naar boven wil, moet men de toren verlaten... (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 6.37: ... om vervolgens op de weergang 180° rechtsomkeer te maken naar het eerste verdiep van de toren (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 6.38: 16^e-eeuwse weergave van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* (overgenomen uit *Met passer en penseel* (2000) p. 267).

Figuur 6.39: 16^e-eeuwse weergave van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* en de *Baliën* (overgenomen uit SMOLART-MEYNART (1991), *Oorsprong*, p. 37).

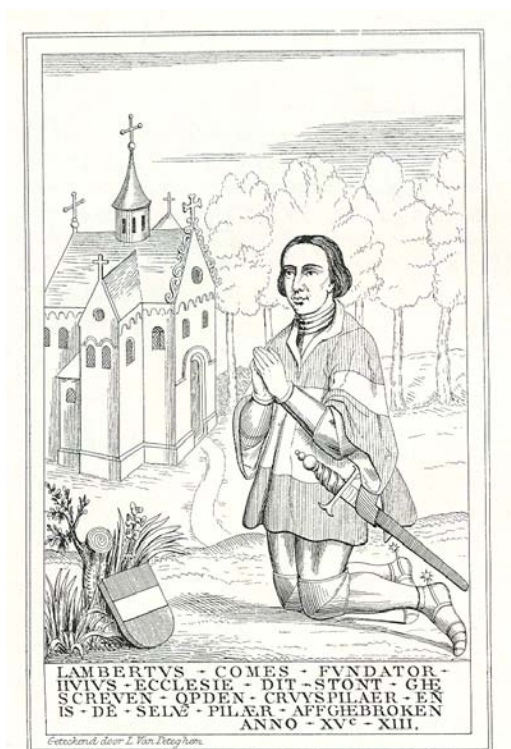
Figuur 6.40: Vergelijking met de kerk van Zaventem (overgenomen uit THIBAUT de MAISIÈRES (1934), *Églises brabançonnnes*, pl. 24).

Figuur 6.41: Weergave van de Sint-middeleeuwse *Kathelijnekerk* (bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer).

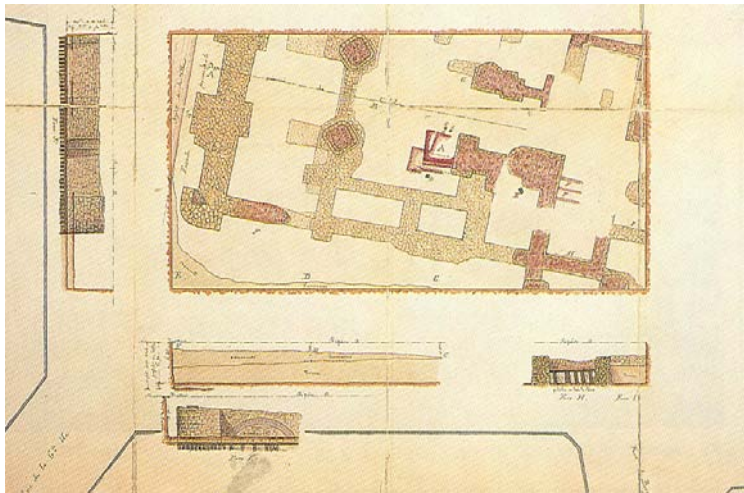
Figuur 6.42: Weergave van de middeleeuwse *Sint-Kathelijnekerk* (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 6.43: Vermoedelijke weergave van de middeleeuwse *Sint-Gorikskerk* (16^e-eeuwse prent, overgenomen uit HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 22).

Figuur 6.44: Vermoedelijke weergave van de middeleeuwse *Sint-Gorikskerk* (uit een 16^e-eeuws manuscript, overgenomen uit HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 23)

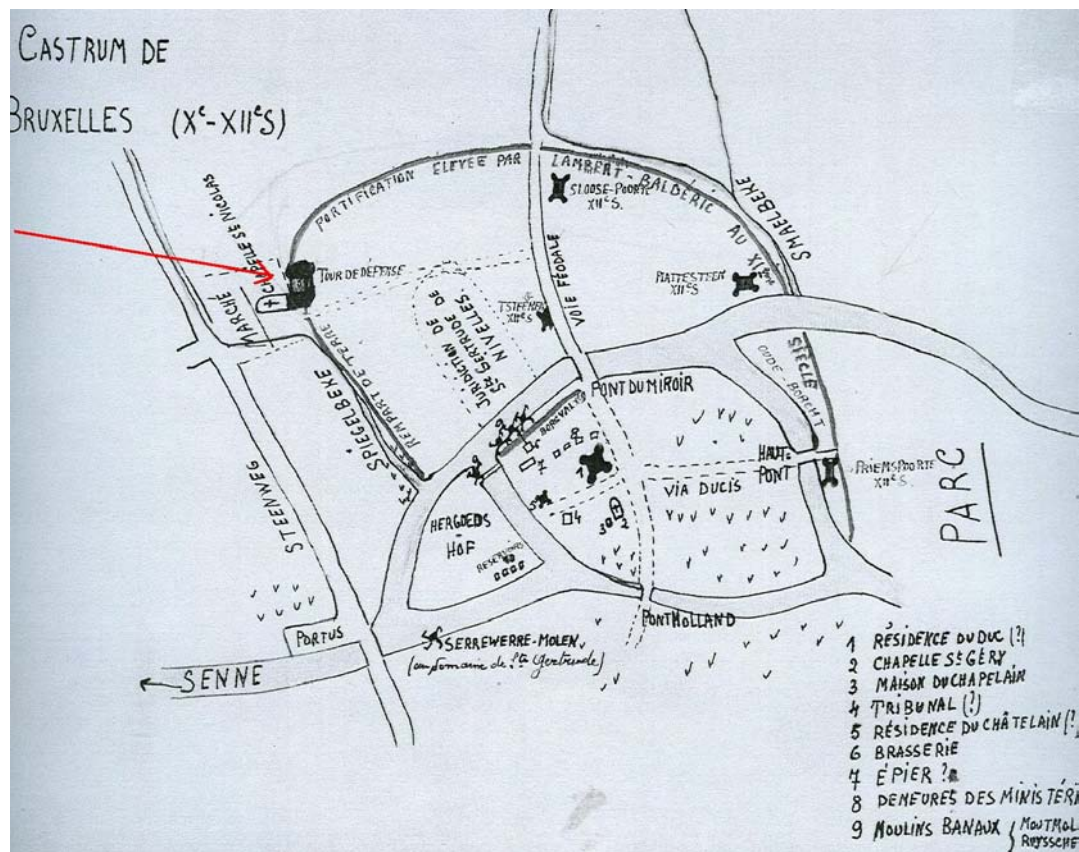
Figuur 6.45: Plan van V. Jamaer met de restanten van de *Sint-Gorikskerk* die werden teruggevonden in 1880 ; rechts zijn massieve funderingen merkbaar, misschien een indicatie voor het bestaan van een vroegere vieringtoren (overgenomen uit CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 39).

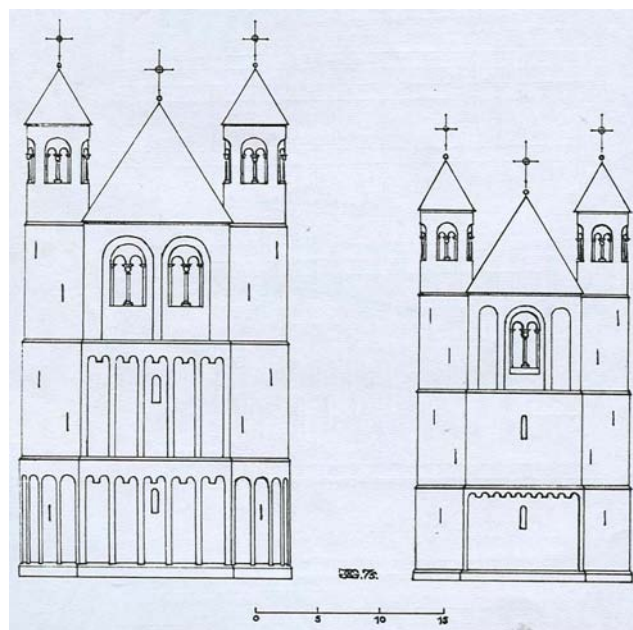
Figuur 6.46: Afbeelding van de laat-gotische *Sint-Gorikskerk*, met de westtoren (overgenomen uit FELIX (2000), *Orgues, organistes et maîtres de chant*, titelblad).

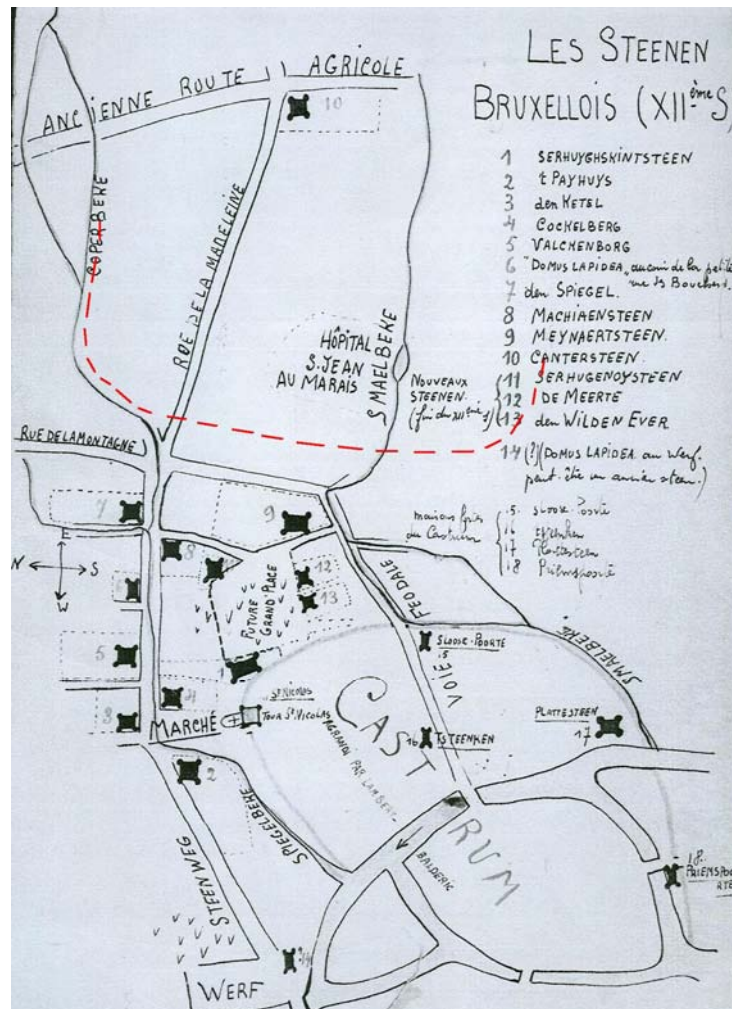
Figuur 6.47: Het kleine, spitse vieringtorentje van de *Onze-Lieve-Vrouwekerk-van-de-Zavel*, afgebeeld op een 17e-eeuwse schilderij van Antoon Sallaert (overgenomen uit JACOBS (1994), *Brussel*, p. 38).

Figuur 6.48: De massieve westbouw van de Sint-Niklaaskerk werd door verscheidene historici aanzien als een defensietoren die stond ingeplant op het *castellum* van de rechter Zenneoever (overgenomen uit RÉGNIER (1932), Urbanisation, plan in bijlage).

Figuur 6.49: Vergelijking van de romaanse westbouw van de Sint-Goedelekerk (links) met deze van de Sint-Niklaaskerk (rechts) (overgenomen uit GHISLAIN (1975), Westbouw, p. 50).

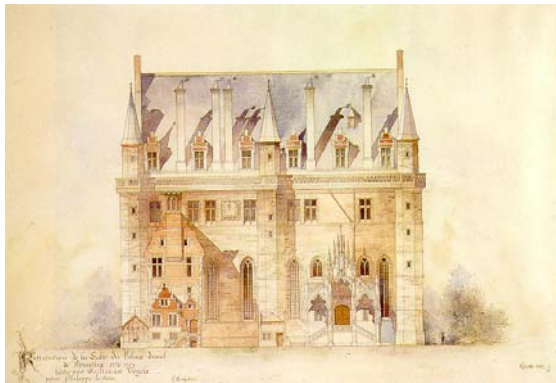
Figuur 6.52: Verspreiding van de middeleeuwse *steen*en in Brussel, die – op het *Cantersteen* na – allen buiten de uitbreidingskern (rood) lagen (overgenomen uit RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, plan in bijlage).

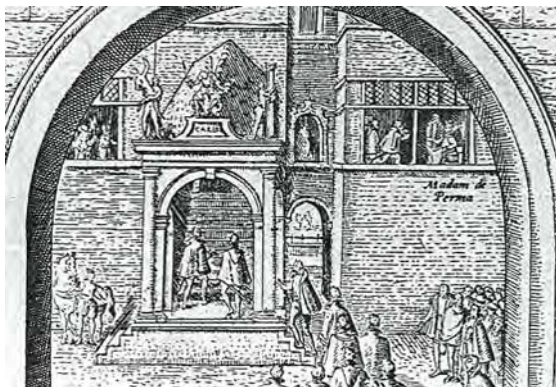
Figuur 6.53: Er bevinden zich nog steeds klokken in het torenhoofd van het stadhuis van Brussel (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

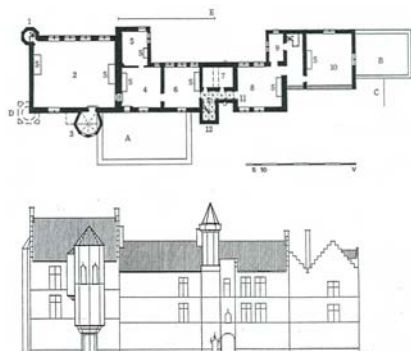
Figuur 6.54: Aanzet van de octagonale bekroning, ontdekt bij restauratiewerken op de noordertoren van de Sint-Goedelekerk (overgenomen uit BRAL (2000), *Gotische kathedraal*, p. 107).

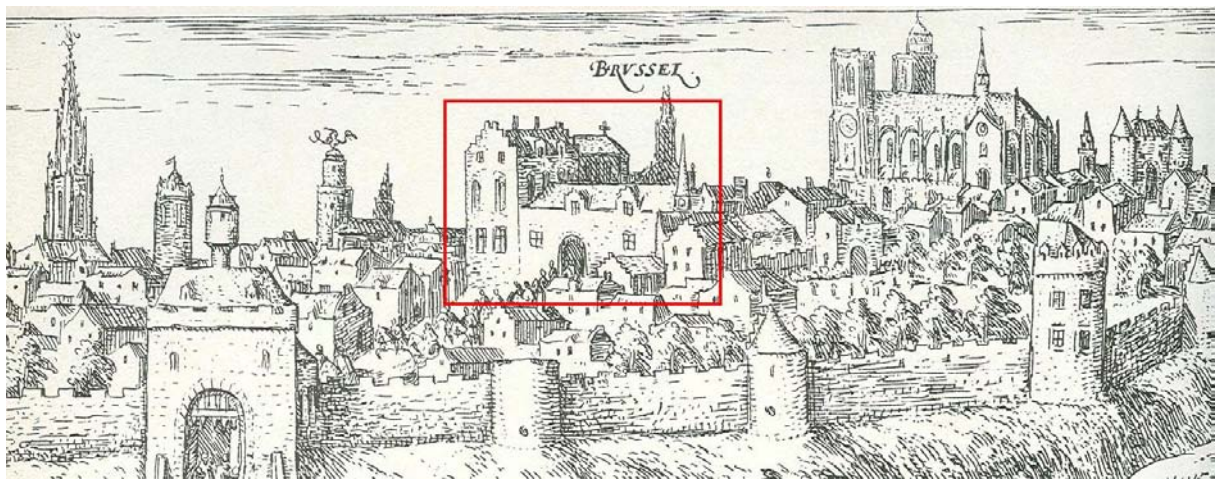
Figuur 6.55: Reconstructietekening van P. Saintenoy van de *Aula Magna*, met de traptorens op de hoeken en in het midden van de gevel langs de zijde van het binnenplein (overgenomen uit SMOLART-MEYNART (1991), *Oorsprong*, p. 54)

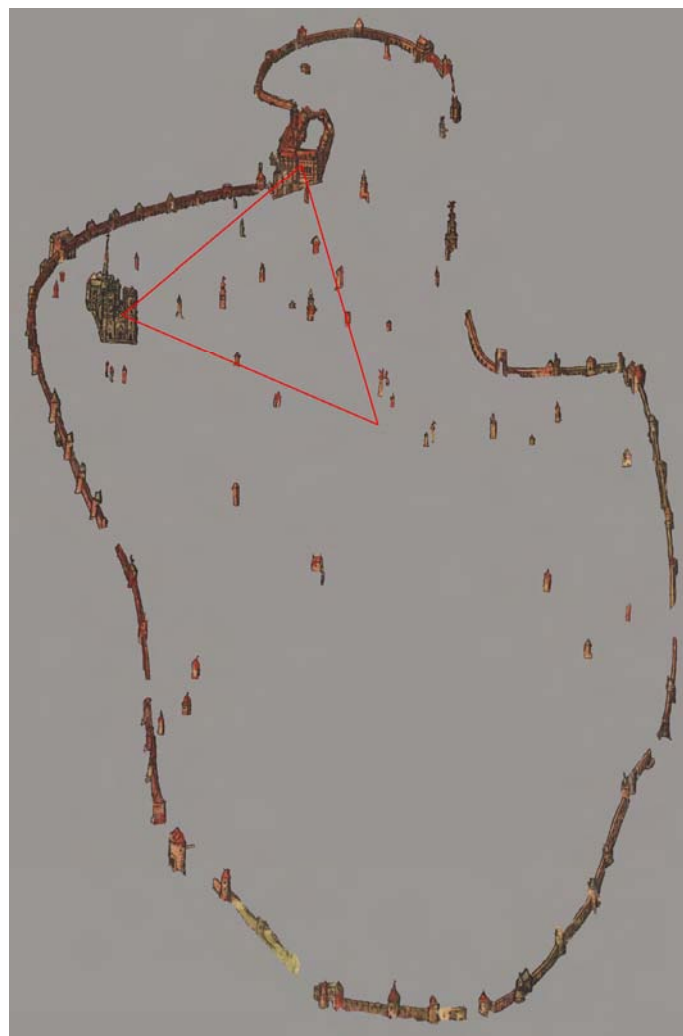
Figuur 6.56: Detail uit de gravure van het verbond der edelen, met het standbeeld van Karel V en de monumentale trap van het *hertogelijke Hof*, aangebouwd tegen een huistoren (overgenomen uit SMOLART-MEYNART (1991), *Oorsprong*, p. 52).

Figuur 6.57: Reconstructie van het grondplan en de tuingevel van het *hertogelijk Hof* door K. De Jonge (overgenomen uit DE JONGE (1991), *Paleis*, p. 22).

Figuur 6.58: Het *hertogelijke Hof* in de 16^e-eeuwse skyline van Brussel (overgenomen uit HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 338).

Figuur 6.59: De hoogste concentratie aan huistorens vond men terug binnen de triangel van het *hertogelijke Hof*, de Sint-Goedelekerk en de Grote Markt (bewerking van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg).

Figuur 6.60: De torens van de Sint-Goedelekerk anno 2008 (foto van Wim Tavernier).

Figuur 6.62: Zicht op de Sint-Goedelekerk vanuit de stadhuistoren, getrokken op het moment van de start van de Junctionwerken aan het begin van de 20^e eeuw (overgenomen uit VANDENBREEDEN (1982), *Concept*, p. 148).

Figuur 6.61: Zicht op de Sint-Goedelekerk anno vanuit de Stormstraat anno 2008 (foto van Wim Tavernier).

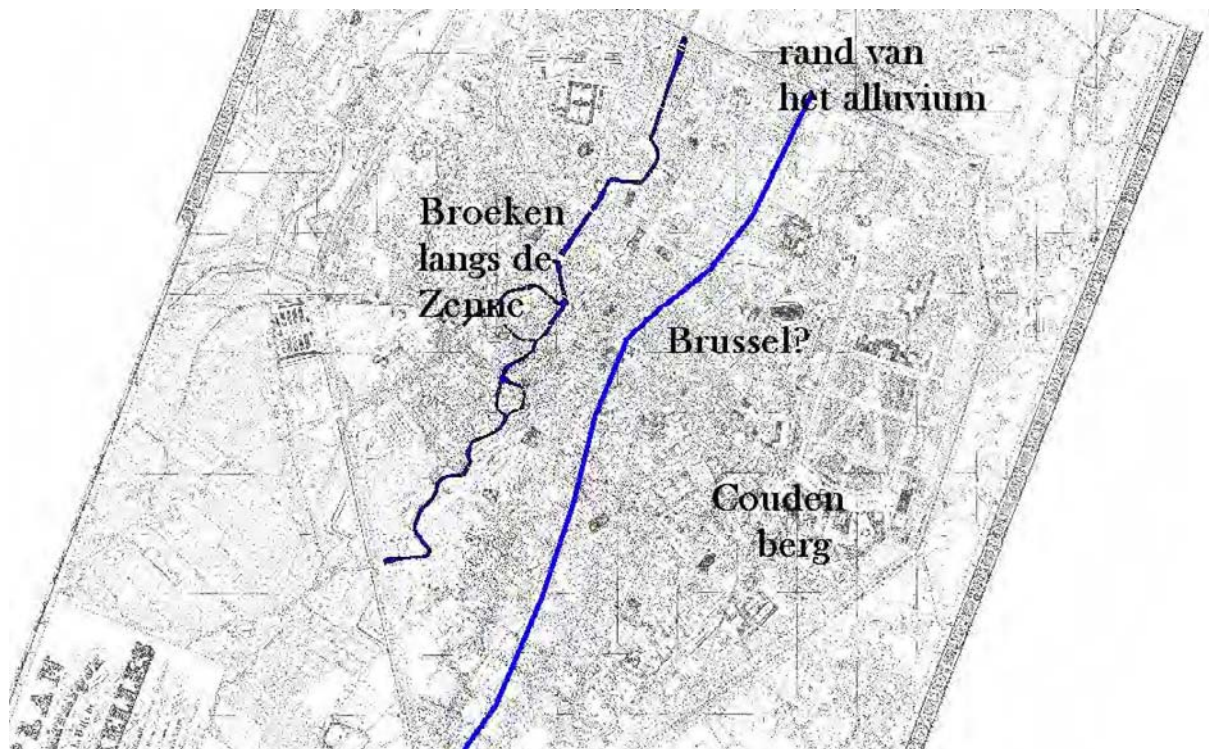

Figuur 6.63: Zicht op de Sint-Goedelekerk vanuit de Stormstraat, gegraveerd door J. Coney in 1829 (overgenomen uit VANRIE (1978), *Bruxelles en gravures*, p. 105).

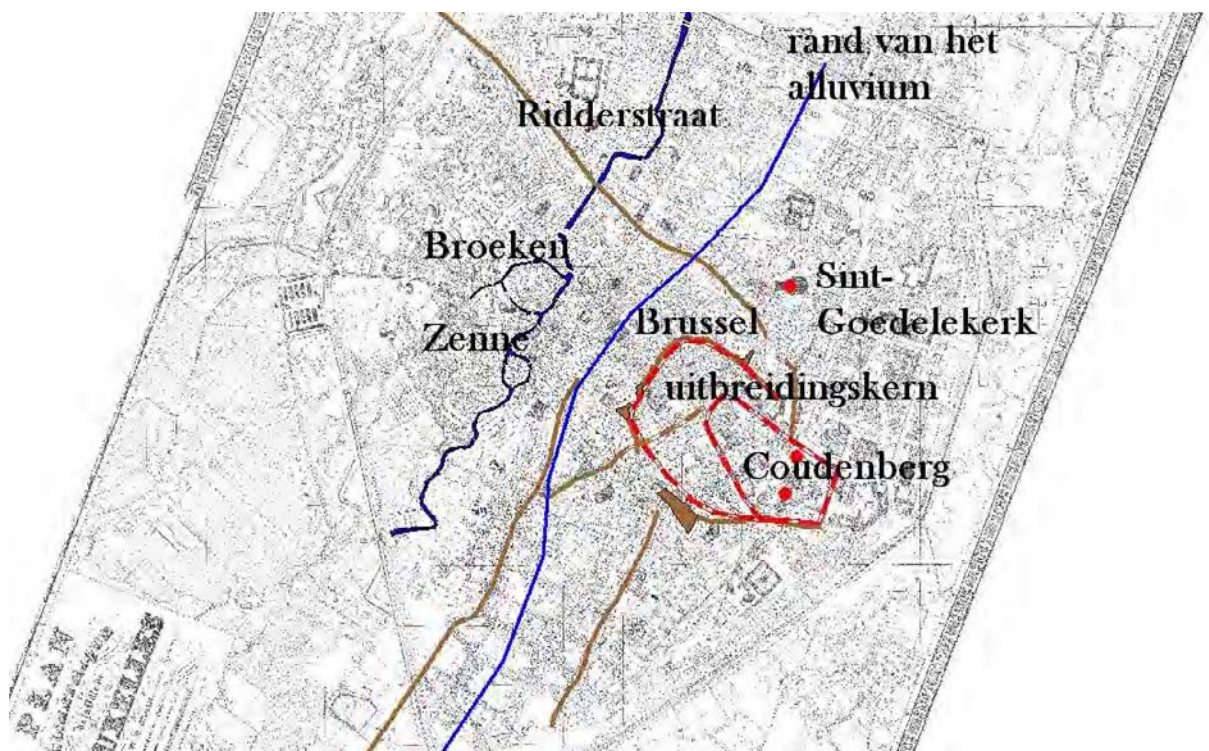

Figuur 6.64: Na de aanleg van de Noordzuidspoorverbinding bleef de Kapellekerk geïsoleerd achter (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

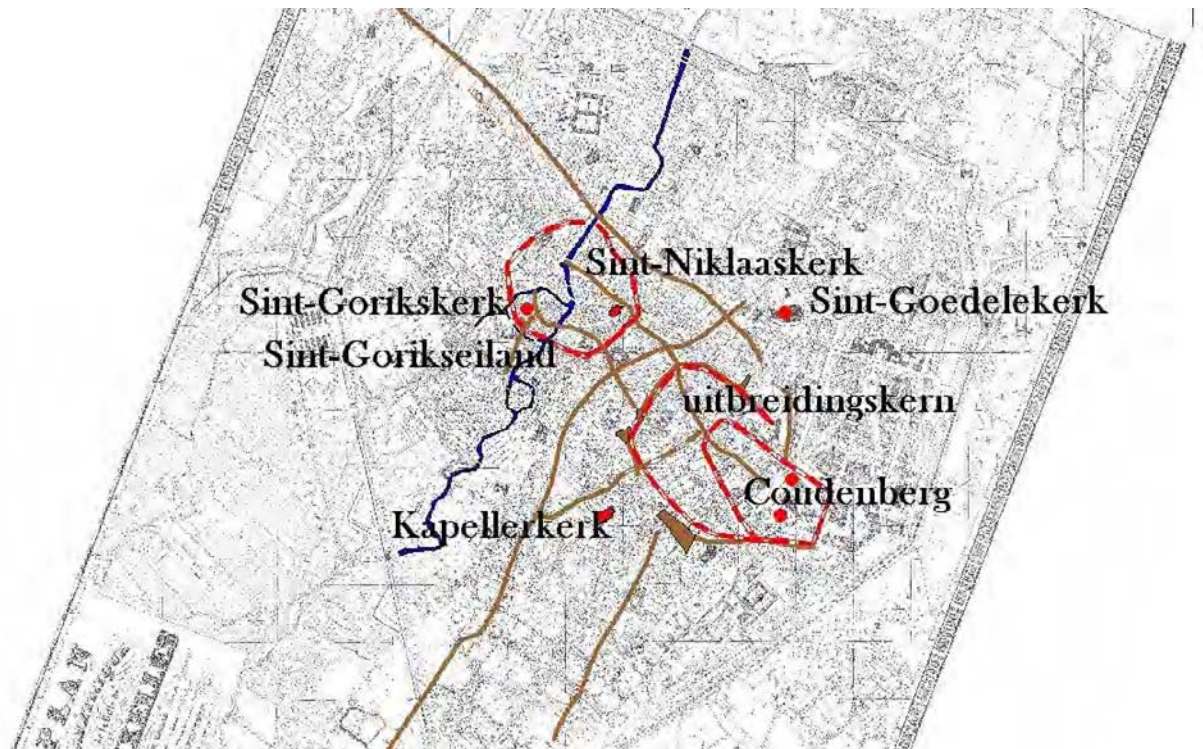
Hoofdstuk 7 Conclusies

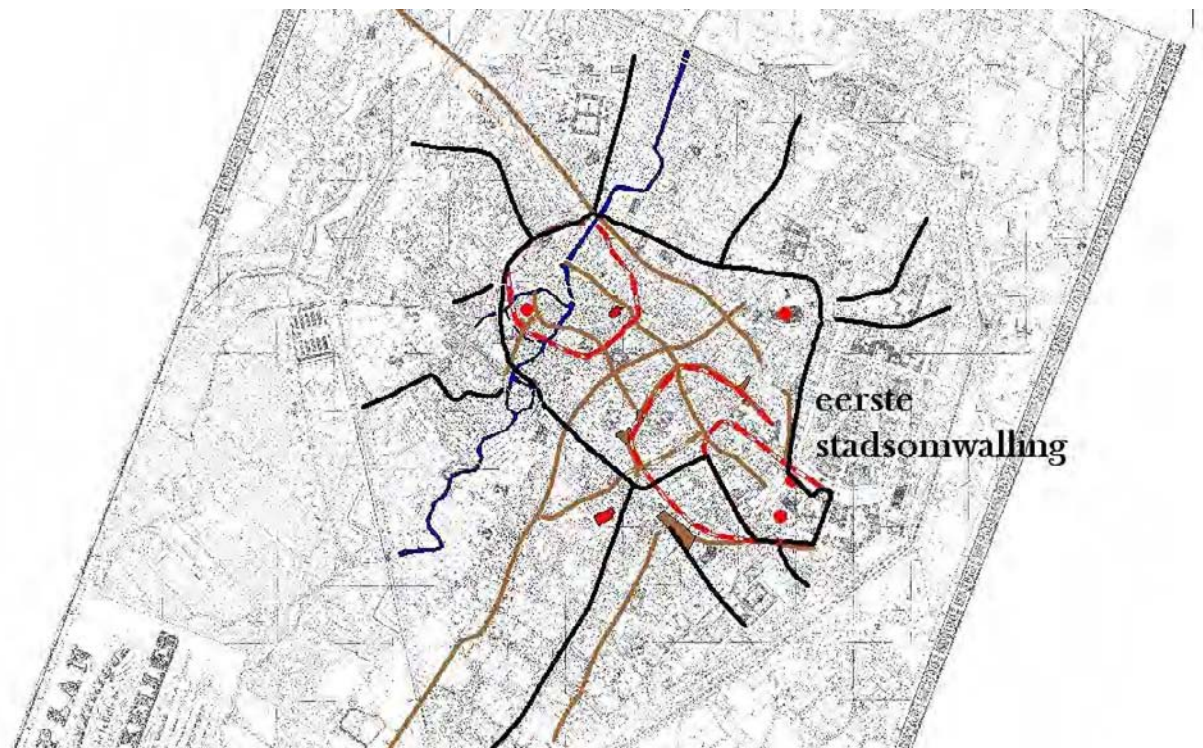
Figuur 7.1 (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

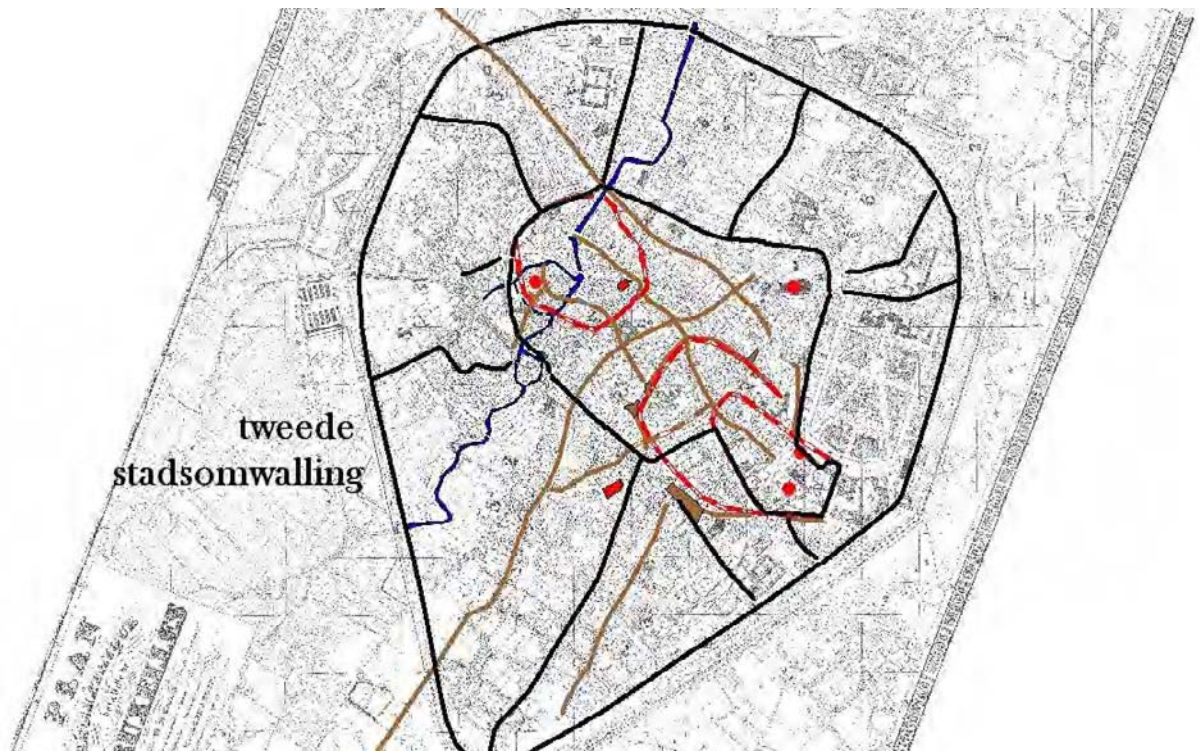
Figuur 7.2 (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 7.3 (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 7.4 (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

Figuur 7.5 (bewerking van het perceelsplan van W.B. Craen).

2. Regestenlijst

In de regestenlijst vindt men de gebruikte archiefbronnen van het doctoraatsproefschrift terug. In de tekst en toponiemenlijst werden ze vermeld onder de vorm 'BRON x'. Deze bronnen staan chronologisch en per volgnummer gerangschikt. Men vindt achtereenvolgens

- bronnummer
- kort regest
- uitvaardiger van het document
- datering van het document
- plaats van de redactie of uitvaardiging
- eventuele opmerkingen
- unieke archiefverwijzing (ook al bestaan er dikwijls verscheidene afschriften)
- uitgave

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
1	Lietbertus, bisschop van Kamerijk, stelt op vraag van graaf Henricus de kerk van Brussel vrij van het personaatsrecht en elk weerkooprecht, mits de jaarlijkse betaling van 3 schellingen Brussels	Lietbertus, bisschop van Kamerijk	1073 [tussen 31 maart en 25 december 1073]	Kamerijk	Datering: LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 3-4
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 3-4	
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
2	Paus Paschalis II plaatst de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk van Brussel onder zijn bescherming en bevestigt haar bezittingen en privileges	Paschalis [paus Paschalis II]	17 februari 1113	Lateranen [Rome]	Datering: LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , p. 5
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 5-6	
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
3	Gualterus, aartsdiaken van Brabant, verzaakt aan de belasting van 12 penningen die de abdij van Bornem hem verschuldigd is	Gu [Gualterus], aartsdiaken [van Brabant]	/ [1112-1120]	/	Datering: de MARNEFFE (1894-1901), <i>Cartulaire</i> , pp. 41-42
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				de MARNEFFE (1894-1901), <i>Cartulaire</i> , pp. 41-42	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
4	Godfried, hertog van Lotharingen, verklaart dat de abdij van Affligem vrijgesteld is van elke mogelijke belasting	Godfried, hertog van Lotharingen	1121	<i>apud Brussele super Castellum</i>	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				de MARNEFFE (1894-1901), <i>Cartulaire</i> , pp. 58-60	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
5	Godfried I bevestigt dat Ava de Wavre en haar zonen een <i>allodium</i> hebben geschonken aan de priorij van Vorst	Godfried, hertog en markies van Lotharingen	1125	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LAURENT (2003), <i>Cartulaire</i> , f° 144 v°-145	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
6	Burchardus, bisschop van Kamerijk, schenkt de Onze-Lieve-Vrouw- en Sint-Goedelekerk van Brussel het altaar van Etterbeek ten voordele van het gasthuis van Onze-Lieve-Vrouw en de Twaalf Apostelen	Burchardus, bisschop van Kamerijk	1127 [tussen 24 december 1126 en 4 juni 1127]	/	Datering: LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 7-8
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 7-8	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
7	Burchardus, bisschop van Kamerijk, schenkt de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk van Brussel het altaar van Wezembeek, ten voordele van het Sint-Niklaasgasthuis	Burchardus, bisschop van Kamerijk	1129 [tussen 25 december 1128 en 4 juni 1129]	/	Datering: LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 9-10
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 9-10	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
8	Stichtingsakte van een kapel gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw [Kappellekerk]	Godfried I van Brabant	1134	/	Korte analyse in BOECKX (1928), <i>Notre-Dame de la Chapelle</i> , pp. 23-24
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 2930	pp. 4-6		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
9	Het Sint-Goedelekapittel meldt dat zij een akkoord heeft gesloten met de abt van de abdij van het Heilig Graf te Kamerijk over de Onze-Lieve-Vrouwekapel [Kappellekerk]	Bauduinus, deken, en de Sint-Michiels- en Sint-Goedelecongregatie	1135	Brussel	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 11-13	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

10	Bevestiging van de stichting van de Kapellekerk door de bisschop van Kamerijk	Bisschop van Kamerijk	1138	/	
----	---	-----------------------	------	---	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 2930	p. 6	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

11	Godfried II van Brabant bevestigt en vergroot de stichting van de Kapellekerk gedaan door zijn vader, Godfried met de Baard	Godfried II van Brabant	1141	/	
----	---	-------------------------	------	---	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			MIRAEUS (1723-1748), <i>Opera diplomatica et historica</i> , I, pp. 690-691

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

12	Godfried III van Brabant verklaart dat de <i>Sint-Jacobskerk</i> van Brussel het <i>allodium Molenveld</i> aan de abdij van Affligem heeft geschonken in ruil voor het <i>allodium Echelpoel</i>	Godfried III van Brabant	1051	Brussel, <i>super castrum</i>	
----	--	--------------------------	------	-------------------------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			de MARNEFFE (1894-1901), <i>Cartulaire</i> , pp. 128-129

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
13	Arnulfus van Groot-Bijgaarden en zijn moeder Luthgarde hebben de kerk van Groot-Bijgaarden 8 bunder bos geschonken, die Arnulfus in leen hield van Godfried III van Brabant	Arnulfus van Groot-Bijgaarden en zijn moeder Lutgarde	1154	Brussel, <i>in castello adnuente domino Leone</i>	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1938), <i>Actes</i> , pp. 363-366 (fragment) ; de MARNEFFE (1894-1901), <i>Cartulaire</i> , pp. 144-145	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
14	Godfried III van Brabant, schenkt de <i>Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg</i> aan het Hospitaal van Jeruzalem, onder voorbehoud van de rechten van de Sint-Goedelekerk	Godfried III van Brabant	1162	Brussel	Geklasseerd in het archief van de Orde van de hospitaalridders van Jeruzalem.
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				DEVILLERS (1876), <i>Commanderies belges</i> , p. 24 (regest) ; WAUTERS (1859), <i>Don</i> , pp. 481-482	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
15	Charter dat de gebruiken van de molenaars / van de vijf molens te Brussel bevestigt		/ [omstreeks 1173]	/	Datering: LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 15 & 17.
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LEFEVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 15-17 ; DELIGNE (2001), <i>Senne</i> , Annexes pp. 27-28	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
16	Bulle van paus Alexander III waardoor hij de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk onder zijn bescherming neemt, haar bezittingen bevestigt en verscheidene privileges toestaat	paus Alexander III	9 april 1174		
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 18-20 ; LEFEVRE (1933), <i>Quarte bulles</i> , p. 188	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
17	Walterus de Bruxella oorkondt dat Philippus de Henbeche [Heembeek] het advokaatrecht van de villa van Heembeek aan de kerk van Affligem terugschenkt	Walterus de Bruxella	1175	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LAURENT (2000), <i>Cartularium</i> , II, pp. 200-201	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
18	Overeenkomst tussen Gillelmus Nortman en het klooster van Vorst aangaande de tienden van Woluwe	Gillelmus Nortman	/ [circa 1180]	/	Datering: LAURENT (2003), <i>Cartulaire</i> , pp. 17 & 49
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LAURENT (2003), <i>Cartulaire</i> , f° 147	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
19	Godfried III van Brabant schenkt aan de broeders van het Hospitaal van Jeruzalem het huis gesticht op zijn <i>allodium</i> te Brussel	Godfried III van Brabant	1183	/	Geklasseerd in het archief van de Orde van de hospitaalridders van Jeruzalem.

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			DEVILLERS (1866), <i>Cartulaire</i> , p. 26 (regest) & p. 54 (transcriptie)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
20	<i>Falsum</i> waardoor Baldericus de parochiekerk van Brussel consacreert en het Sint-Goedelekapittel sticht	Baldricus	1047	Brussel	Datering:

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			DES MAREZ (1908), <i>Diplôme de fondation</i> , pp. 334-336 ; BONENFANT (1950), <i>Charte de fondation</i> , pp. *** LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 1-3

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
21	<i>Notitia</i> in verband met de schenking van het <i>allodium</i> van Sint-Pieters-Leeuw aan de Sint-Pieterskerk van Keulen door Engela, een adellijke vrouw uit Brabant	/	/	/	Datering: omstreeks 1000 (BONENFANT (1935), <i>Notice de donation</i> , p. 807)

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			BONENFANT (1935), <i>Notice de donation</i> , pp. 807-810 ; WAUTERS (1855), <i>Environs</i> , I, p. 77

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
22	Hendrik I van Brabant bevestigt de schenkingen van zijn voorgangers aan het Sint-Goedelekapittel	Hendrik I van Brabant	1201	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , p. 23	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
23	Hendrik I van Brabant schenkt het <i>Sint-Jansgasthuis</i> de inkomsten van de tol op het hout, die hij hief in Brussel	Hendrik I van Brabant	14 augustus 1204	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				BONENFANT (1953), <i>Cartulaire</i> , pp. 12-12	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
24	Akkoord tussen de abdij van het Heilig Graf van Kamerijk en het Sint-Goedelekapittel omtrent de oprichting van de Kapelleparochie	Sigerus, aartsdiaken van Kamerijk in Brabant, Robertus, abt van Affligem en meester Balduinus, scholaster van Leuven	december 1210	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 2930	pp. 11-14		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
25	Hendrik I van Brabant bevestigt de bezittingen van de Kapellekerk	Hendrik I van Brabant	/ [1210-1220]	/	Datering: DESPY (1997), <i>Dossier mystérieux</i> , p. 286

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			BONENFANT (1936), <i>Premiers remparts</i> , p. 47

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
26	Hendrik I van Brabant en zijn oudste zoon Hendrik vercijnzen land gelegen tussen <i>Molenen</i> en <i>Orsendal</i> en tussen de <i>Steenweg</i> en <i>Ransvoorde</i>	Hendrik I van Brabant en Hendrik, zijn oudste zoon	mei 1227	/	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			LEFEVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 50-51

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
27	Keure van de stad Brussel	Hendrik I van Brabant en Hendrik, zijn oudste zoon	10 juni 1229	/	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, V	pp. 5-8	FAVRESSE (1934), <i>Keure</i> , pp. 311-334 ; FAVRESSE (1938), <i>Actes</i> , pp.378-402

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
28	Leonius, burggraaf van Brussel, schenkt Godefridus Scerebard en zijn erfgenamen de hofstede waarop Godefridus Scerebard woont in ruil voor een jaarlijkse cijns	Radulfus Villicus, Henricus Merte, schepenen, [...] Willelmus Coenradi, Willelmo de Saffele, Franco Urbani, Henricus Haneken, Geldulfus de Widsgate	maart 1244 n.s.	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de huisarmen van de Kapelleparochie
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GODDING (1951), <i>Actes</i> , pp. 106-107	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
29	De stad Brussel belooft de stad Diest geen opstandige volders, wevers of andere handarbeiders afkomstig uit Diest toe te laten tot de stad en hen te verbannen uit de stad en Vrijheid	Rechter [amman], schepenen en de gehele gemeenschap van de stad Brussel	18 juni 1249	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1938), <i>Actes</i> , pp. 409-411	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
30	De stad Brussel belooft de stad Antwerpen geen opstandige volders, wevers of andere handarbeiders afkomstig uit Diest toe te laten tot de stad en hen te verbannen uit de stad en Vrijheid	Amman, schepenen en alle poorters van de stad Brussel	12 juli 1249	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1938), <i>Actes</i> , pp. 411-412	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
31	Overeenkomst tussen de gemeenschap van de arme begijnen en het Sint-Goedelekapittel	G., deken en het geheel kapittel van Sint-Goedele in Brussel		april 1251	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmérie</i> van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.263 IA, akte n° 1	/			
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
32	Hendrik III van Brabant schenkt het <i>Begijnhof</i> een hofstede gelegen tussen het huis van Wellinus en de <i>Lakenpoort</i>	Hendrik III van Brabant		november 1252	/	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmérie</i> van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.263 IA, akte n° 4	/			
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
33	Thomas Scepman schenkt Aleidis, dochter van Nicholaius, een erfelijke rente	Henricus Beatricis en Gerardus de Rodenbeke, schepenen te Brussel		maart 1262 n.s.	/ [Brussel]	Geklasseerd in het cartularium van het <i>Sint-Jansgasthuis</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
				BONENFANT (1953), <i>Cartulaire</i> , pp. 149-150		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
34	Walterus de Anglia draagt een hofstede gelegen op de <i>Coudenberg</i> over aan de Duinenabdij	Willelmus de Huffle en Henricus geheten Ansem, schepenen te Brussel	11 mei 1263	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de Duinenabdij

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			<i>Cronica et Cartularium</i> (1864), p. 595

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
35	Testament van Elizabeth, weduwe van Anecoy Was	S. [plebaan van Brussel], E. [Everwinus Cambitor] en W. [Willelmus Eggloy]	oktober 1263	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			LEFEVRE, GODDING & GODDING-GASNHOF (1993), <i>Chartes</i> , pp. 122-123

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
36	Stadsordonnantie met de toelatingsvoorwaarden tot de <i>Sint-Pietersleprozerij</i>	Amman, schepenen, gezworenen en alle poorters van de stad Brussel	december 1265	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			FAVRESSE (1938), <i>Actes</i> , pp. 437-438

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
37	Henricus Boem en Meinardus Wrindeken schenken de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> een erfelijke rente geheven op hun huizen en hofsteden	Johannes geheten de Senna en Godefridus de Saventen, schepenen te Brussel	1268	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266b, akte n° 20	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
38	Henri Arbor en zijn vrouw schenken Jean, deken van het Sint-Goedelekapittel, ten voordele van het kapittel, goederen gelegen bij de <i>Muntersbrug</i> mits de betaling van een cijns van 3 pond Brussels, jaarlijks te betalen op Kerstmis	Henri Arbor en zijn vrouw	maart 1268	/ [Brussel]	De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			MARTENS (1963), <i>Chartes</i> , p. 68 (regest)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
39	Henri Mennen schenkt zijn kinderen Godefroid, Elisabeth, Marie en Christine - die de volwassen leeftijd hebben bereikt het vruchtgebruik op een huis en hofstede in de Putterie, waarbij een deel van deze erfenis wordt weggeschonken ten voordele van het Sint-Goedelekapittel en de kleine kanunniken	Henri Mennen	augustus 1272	/ [Brussel]	De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			MARTENS (1963), <i>Chartes</i> , p. 70 (regest)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
40	Goeswinus Cluetinc schenkt een leen van 5 bunder gelegen tussen het <i>Begijnhof</i> en Molenbeek terug in de handen van Machteldis, burggravin van Brussel, die het vervolgens aan de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt	/	september 1272	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 88 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
41	Jean de Heldebergha, rentmeester van Brabant, schenkt in naam van de hertog het Sint-Goedelekapittel een deel van een hofstede in het <i>Orsendal</i> tegen een jaarlijkse cijns van 10 schellingen en 4 kapuinen, in ruil voor een derde van deze cijns en een terrein in het <i>Borgendal</i>		januari 1284		
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (1963), <i>Chartes</i> , p. 74 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
42	De priorin en het convent van de zusters van Sint-Kathelijne geven Henricus Clivere toestemming om een weg naast zijn hofstede af en in te sluiten	Heer Willelmus geheten Rex, ridder, en Godefridus Boiken, schepenen te Brussel	mei 1286	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1938), <i>Actes</i> , pp. 462-463 ; CREFCOEUR (1987), <i>Couvent</i> , II, pp. 162-163	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
43	Jan I van Brabant schenkt Henricus Leuken en zijn erfgenamen een <i>allodium</i> naast de <i>Lakenpoort</i>	Jan I van Brabant	mei 1287	/	Geklasseerd in de charterverzameling van <i>ter Kisten</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.1452(5)	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
44	Jean de Cockelberga schenkt Jean Bescop ten voordele van meester André, kapelaan van Sint-Elooi te Brussel, al zijn rechten op een hofstede gelegen in <i>Orsendal</i> in de <i>Zavelstraat</i> , mits de betaling van de hertogelijke cijns		11 mei 1289		De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (1963), <i>Chartes</i> , p. 79 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
45	Jan I van Brabant schenkt de <i>Vismarkt</i> aan de vissers en vleeshouwers en aan de groenvisverkopers van Brussel in ruil voor een jaarlijkse cijns van respectievelijk 30 pond Leuvens en 20 schellingen Leuvens	Jan I van Brabant	31 mei 1289	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1454	f° 40 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
46	Jan I van Brabant schenkt 31 vleesbanken aan de vleeshouwers van Brussel, mits de betaling van een jaarlijkse erfcijns van 10 s. per bank	Jan I van Brabant	31 mei 1289	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1454	f° 42		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
47	Jan I van Brabant schenkt de stad Brussel een reeks privileges in ruil voor de diensten die de stad hem doet en gedaan	Jan I van Brabant	1 maart 1290 n.s.	/	Foutieve datering in DES MAREZ (1904), <i>Sceaux</i> , p. 24 (28 september 1290)
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IV	f° 6 v°-7 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
48	Meester Gérard de Borgondia, priester, schenkt in aanwezigheid van Guillaume de Zelleka, meier van het Sint-Goedelekapittel, aan Jean, zoon van Pierre de Foresto, een hofstede gelegen ter <i>Arken</i> bij de <i>Ingelandstraat</i> , bij Gertrude de Bueghenout, mits de betaling van 9 schellingen Brussels beursgeld op Kerstmis		26 juli 1293		De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (1963), <i>Chartes</i> , p. 84 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
49	Walterus Pitael schenkt de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> 3 bunder land	Everwinus geheten Camp.or [Campsor] en Gerelinus geheten Heinecart, schepenen te Brussel	10 mei 1294	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 38	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
50	Jan II van Brabant bepaalt dat geen broeders noch zusters, van welke orde ook, zich voortaan nog in de Vrijheid van Brussel mogen vestigen zonder zijn toestemming en zonder de toestemming van het Sint-Goedelekapittel en van de schepenen van de stad	Jan II van Brabant	januari 1296 n.s.	/	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, VII	f° 34 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
51	Jan II van Brabant voegt Obbrussel bij de vrijheid van Brussel	Jan II van Brabant	1295, "die Martis post Invocavit" [14 februari 1296]	Brussel	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IV	f° 86	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
52	De meier van het Sint-Kathelijneconvent schenkt Aleydis de Coestraten een hofstede gelegen op het Tafelrondeveld	Henricus Faber, Walterus Theoloneari, Willelmus de Bolenbeke en Willelmus de Beckenzele, als cijnshouders	1296, "in die Beate Remigij" [1 oktober 1296]	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van ter Kisten.
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.1452(6)	/		
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
53	Het Sint-Jansgasthuis schenkt priester Baldewinus een hofstede gelegen naast de Bogaardenmuur	Everwinus Campsor en Gerelinus Heincart, schepenen te Brussel	1298, juni	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het Sint-Jansgasthuis.
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				BONENFANT (1953), Cartulaire, pp. 306-307	
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
54	De testamentaire uitvoerders van Gerardus Geroy schenken een huis en hofstede aan Wilhelmus Blomart	Hunricus [sic] Portre en Godefridus de Mons, schepenen te Brussel	5 oktober 1300	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (1963), <i>Chartes</i> , pp. 95-96 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

55 Jan II van Brabant voegt de parochie
Schaarbeek bij de Vrijheid van Brussel

Jan II van Brabant

20 mei 1301

/

Archief

Fonds en nummer

Folio/pagina

Uitgave

FAVRESSE (1938), *Actes*, pp. 497-499 ; WILLEMS &
BORMANS, *Brabantsche Yeesten*, I, Codex, p. 692

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

56 Katherina de Dormale en haar man
Godefridus de Lapide en Henricus Piliser
schenken Willelmus Pipenpoy, ten behoeve
van de stad Brussel, hun deel van de woning
Meerte, nadat ze het vruchtgebruik op deze
woning hadden verkregen

Hugo de Frigido Monte, Gerelmus
Heincart, Godefridus Portre en
Johannes, zoon van Everwinus
Campsor, schepenen te Brussel

oktober 1301

/ [Brussel]

Datering: FAVRESSE
(1938), *Actes*, p. 504

Archief

Fonds en nummer

Folio/pagina

Uitgave

FAVRESSE (1938), *Actes*, pp. 503-505

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

57 Verscheidene personen schenken
Wilhelmus Pipenpoy, ten behoeve van de
stad Brussel, de delen die ze bezitten in de
Meerte, in het huis en de hofstede waarop
Egidius Hertoge woont en alle rechten op het
huis en de hofstede waarin Oda Cremersse woont

Henricus, zoon van wijlen Geldulphus, oktober 1301
Hugo de Frigido Monte, Gerelmus
Heincart, Godefridus Portre,
Johannes, zoon van Everwinus
Campsor, schepenen te Brussel

/ [Brussel]

Archief

Fonds en nummer

Folio/pagina

Uitgave

FAVRESSE (1938), *Actes*, pp. 499-501

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
58	Willelmus en Henricus de Speculo schenken Willelmus Pipenpoy, ten behoeve van de stad Brussel, de hofstede waarin Oda Colbersse woont, samen met alle rechten die ze op de woning <i>Meerte</i> bezitten	Hugo de Frigido Monte en Godefridus Portre, schepenen te Brussel	oktober 1301	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1938), <i>Actes</i> , pp. 502-503	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
59	Yda Meertinne en Henricus Rinisch schenken Willelmus Pipenpoy, ten behoeve van de stad Brussel, hun deel van de woning <i>Meerte</i> , samen met alle rechten die ze op deze woning bezitten	Henricus, zoon van wijlen Geldulphus, Gerelmus Heincart, Godefridus Portre, schepenen te Brussel	oktober 1301	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1938), <i>Actes</i> , pp. 501-502	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
60	Theodericus Loeze, rentmeester van Brabant schenkt het <i>Begijnhof</i> kleine opstallen gelegen tegenover de poort van het <i>Begijnhof</i>	Theodericus Loeze, rentmeester van Brabant	14 december 1301	/	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> ; Datering: MARTENS (1943), <i>Actes</i> , p. 52
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.263 I.C.	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
61	Jan II van Brabant schenkt de stad Brussel een stuk grond langs de Zenne tegen een jaarlijkse cijns van 2 d.	Jan II van Brabant	2 december 1302	/	Opgenomen in het goederenregister van de stad Brussel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, VI	f° 18		
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
62	Henri Hodemacre schenkt in de handen van Jean Episcopus, vertegenwoordiger van de hertog, aan Jacques, zoon van Adam Anglicus, de helft van een hofstede gelegen in het <i>Broek</i> nabij de plaats <i>Hameiden</i> , mits betaling van de cijns van de hertog		22 maart 1303 n.s.	/ [Brussel]	De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (1963), <i>Chartes</i> , pp. 100-101 (regest)	
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
63	Jan II van Brabant doet uitspraak in het geschil gerezen tussen de zeven geslachten van Brussel en de gemeente en herstelt de zeven geslachten in hun vroegere machtspositie	Jan II van Brabant	12 juni 1306	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, VII	f° 6-7 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
	Catherine, dochter van Jean Stoep en haar man Vederman Jean de Stroembeca, beloven Jean, cantor van Sint-Goedele Jaarlijks 20 schellingen beursgeld te betalen, waarvoor zij als onderpand een perceel met gebouwen aanwijzen, gelegen vóór het <i>Driesmolenwiket</i>		9 mei 1310		De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (1966), <i>Chartes</i> , p. 128 (regest)	
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
65	Jan II oorkondt dat hij van de stad Brussel een aantal geldsommen heeft ontvangen als vergoeding voor de schade die hem en een aantal van zijn getrouwen werd berokkend door de gemeente van Brussel	Jan II van Brabant	7 juni 1312	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				DE RIDDER (1974), <i>Oorkonden</i> , pp. 319-321	
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
66	Catherine, weduwe van Goselbert de Bogharden, belooft Jean Sebatte, clericus, een rente van 5 pond beursgeld te geven waarvoor zij als onderpand 4 terreinen aanwijst, gelegen op de <i>Steenweg</i> richting Molenbeek boven de <i>Witte Juffrouwen</i>		17 november 1316	/ [Brussel]	De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (1966), <i>Chartes</i> , pp. 143-144 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

67

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			GODDING (1956), <i>Quatre hamèdes</i> , p. 252 (fragment)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

68	Het Sint-Goedelekapittel regelt een twist tussen de parochianen van de Sint-Jansparochie van Molenbeek die binnen en buiten de eerste stadsomwalling van Brussel wonen	Deken en kapittel van de kerk van Sint-Goedele van Brussel	24 maart 1319	/ [Brussel]	
----	--	--	---------------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			DICKSTEIN-BERNARD (2007), <i>Lointaines origines</i> , pp. 285-287

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

69	Hertogelijk cijnsregister voor de ammanie Brussel	/ [4 scribenten]	26 december 1321 [vermoedelijk aangevuld tot 1346]	/	Datering: MARTENS (1958), <i>Censier ducal</i> , p. 14 Brussel, hoewel ze er
----	---	------------------	--	---	---

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			MARTENS (1958), <i>Censier ducal</i> , pp. 39-287

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
70	De amman en schepenen horen getuigen in verband met het doorgangsrecht op een weg door het <i>godshuis van de Witte Juffrouwen</i>	Amman en schepenen, heer Diederec de Loze, Amelrik Was, Renier Egloy, Vranke Cluting en heer Godevert van Coudenberghen	10 augustus 1323	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van het <i>godshuis van de Witte Juffrouwen</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GODDING (1960), <i>Droit foncier</i> , pp. 365-366	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
	Stadsordonnantie waardoor Godevarde van Coudenberge een huis vanwege de stad krijgt, waarin de broeders van Sint-Niklaas voordien woonden	stad Brussel	1 september 1323		
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IV	f° 22 v°-23		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
72	De hertog verkrijgt de weg buiten de <i>Sint-Goedelepoort</i> en bouwt een nieuwe poort waarvan hij een sleutel verkrijgt	Jan III van Brabant	15 juni 1324	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, VI	f° 37 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
73	Fragment uit een hekeldicht of geschiedkundige rijmkroniek	/	/ [vermoedelijk kort na 1325]	/ [Brussel of Leuven]	Datering: CUVELIER (1928), <i>Onbekende rijmkroniek</i> , pp. 1043-1053
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				CUVELIER (1928), <i>Onbekende rijmkroniek</i> , 1928, pp. 1043-1053	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
74	Jan III van Brabant schenkt privileges aan de Brusselse poorters inzake vervolgingen en rechtspraak	Jan III van Brabant	18 okotber 1326	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XXI	f° 36 v°-39		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
75	Guillaume, zoon van Guillaume de Loxem, en Elisabeth, zijn vrouw, dochter van + Gilles van den Blomarde, beloven Gilles van der Braken, priester, een rente van 16 pond te geven, geheven op een terrein en huis gelegen in de <i>Putterij</i> naast de fontein <i>Blomardsborre</i> , welk goed afkomstig is van Gilles de Blomarde, met goedkeuring van Guillaume de Wirec vanwege de grondheer		20 november 1326	/ [Brussel]	De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (-), <i>Chartes</i> , pp. 103-104 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
76	Akkoord tussen het Sint-Goedelekapittel en de stad Brussel omtrent de verdeling van de inkomsten uit lijkaarsen en lijkgewaden van de lijken die geplaatst worden in het koor van de Sint-Goedelekerk	Deken en kapittel van de kerk van Sint-Goedele in Brussel, schepenen, raad en de goede lieden gemeenlijk van dezelfde stad	9 december 1326	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				WILLEMS (1838), <i>Ordonnantie</i> , pp. 169-171	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
77	Marguerite, dochter van + Marguerite, dochter van + Everwin Campsor, belooft Gilles van der Braken, priester, een rente van 40 schellingen te geven, geheven op het derde deel van een terrein gelegen tegenover de <i>Cretsborre</i> waar + Gautier de Loxen woonde		2 juni 1327	/ [Brussel]	De akte, bewaard in de charterverzameling van het Archief van de Stad Brussel, is afkomstig uit de archieven van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				MARTENS (-), <i>Chartes</i> , p. 105 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
78					
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GODDING (1956), <i>Quatre hamèdes</i> , p. 252 (fragment)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
79	Cijnsregister van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	/	1328	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.210	116 f°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
80	Johanna van Brabant voegt de parochie van Laken toe aan de Vrijheid van Brussel	Johanna van Brabant	21 maart 1393 n.s.	Brussel	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			WAUTERS (1972), <i>Environs</i> , 6a, p. 141

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
81	Gossuinus Perchevale schenkt Johannes de Laken een kamer gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> tegenover het bakhuis van het <i>Begijnhof</i>	Arnoldus de Bougarden en Walterus de Cockelberge, schepenen te Brussel	13 januari 1333 n.s.	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266a, akte n° 17	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
82	Gerelmus Hondeloze schenkt Arnoldus de Fine een weg gelegen bij het <i>Begijnhof</i> , die door het hof van Arnoldus loopt	Heer Nicholaus Svaef, ridder, en Willelmus Cluetinc, schepenen te Brussel	5 juni 1333	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.264, akte n° 25	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
83	Oudste cartularium van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i>	Wouteren van Anderlecht, Vranc Bautsoene, Willemme den Vrient en Janne Daneels, vleeshouwer, provisoren van het Sint-Jacobsgasthuis	11 augustus 1334	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 10	/ [88 f°]	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
84	Heylwigis de Mons en Johannes Hertoghe schenken Jheronimus de Lyra 6 dagwand land gelegen bij de kareeloven	Walterus de Cockelberghen en Everardus Wassard, schepenen te Brussel	7 januari 1337	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 93 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
85	Amelricus de Rode schenkt Johannes Leo een erfrente van 10 s. groten Tournois belast op 2 hofsteden gelegen in de <i>Ridderstraat</i>	Walterus de Cockelberghe en Henricus Crane, schepenen te Brussel	29 januari 1338 n.s.	/ [Brussel]	Opgenomen in de charterverzameling van de abdij ter Kameren

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			GODDING (1956), <i>Quatre hamèdes</i> , p. 252 (fragment)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
86	Stadsordonnantie met maatregelen tegen de schuldenlast van Brussel en met de bepaling van het loon en de kledij van de stadsambtenaren	Schepenen, rentmeesters en raad en alle poorters gemeenlijk van de stad Brussel	11 mei 1339	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			WILLEMS (1841), <i>Stadsbrieven</i> , pp. 82-91

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
87	Cijnsregister van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i>	P. Aelmans [?]	1340	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.311	68 f° (3 + 25 + 1 + 11 + 3 + 1 + 24 f°)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
88	Opsomming van de proviand en uitrusting in oorlogstijd en de locaties waar de zes ambachten en poorters van Brussel gelegerd zijn	/		/ [omstreeks 1340]	/ [Brussel]	Datering: Des MAREZ (1904), <i>Organisation</i> , p. 391
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, IV	f° 76			
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
89	Jan de Leu bevestigt dat de erfrente die hij heeft gekocht van Amelrike van Rode toekomt aan de abdij ter Kameren	Jan de Leu die men heet vanden Trappen, poorter in Brussel		februari 1340 n.s.	Brussel	Opgenomen in de charterverzameling van de abdij ter Kameren
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 5584, akte n° 792	/			
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
90	Overeenkomst tussen Gielis de Boc en zijn dochters Katheline en Margriete en Jans van Molenbeke aangaande het huis van Jans van Molenbeke en de weg die ernaast gelegen is	Walraven van den Berghe en Vranke Clutinc de jonghere, schepenen van Brussel		3 augustus 1340	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
				GODDING (1951), <i>Actes</i> , pp. 156-157		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

91	Bepalingen aangaande het wegvoeren van afval en het proper houden van de straten en de Zenne	/	1341	/ [Brussel]	
----	--	---	------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			WILLEMS (1837), <i>Stadsordonnantien</i> , p. 248 ;HOMBLE (1947), <i>Geneeskunde</i> , p. 91

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

92	Stadsordonnantie met uiteenlopende positionele bepalingen, met de bijhorende straffen en boetes	Amman en schepenen van Brussel	1342	/ [Brussel]	Datering: vermoedelijk een soort codificatie van oude rechtsregels
----	---	--------------------------------	------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			WILLEMS (1837), <i>Stadsordonnantien</i> , pp. 249-256 ; HOMBLE (1947), <i>Geneeskunde</i> , pp. 92 & 93 (fragment)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

93	Jan III van Brabant vaardigt enkele bepalingen uit in de nasleep van de zaak Gherarde Plancmanne van Cleve	Jan III van Brabant	24 maart 1343 n.s.	/	
----	--	---------------------	--------------------	---	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IV	f° 86 v°-87	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
95	Walterus de Linkenbeke schenkt Renerus de Jette een hofstede gelegen in de <i>straat de Elst</i>	Ludovicus Esselen en Radulphus Mol, schepenen te Brussel	29 april 1346	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Sint-Jacobsabdij-op-de-Coudenberg</i>
	Archief RABHG	Fonds en nummer Kerkelijk Archief van Brabant, n° 6443, akte n° 73	Folio/pagina /	Uitgave	
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
96	Rentevestiging door de huisarmeesters van de Sint-Goriksparochie ten voordele van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i> geheven op een goed gelegen te <i>Overmolen</i>	Amelrec de Pape en Lauwereyns de Wedeghe, huisarmeesters te Sint-Goriks te Brussel	december 1347	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i>
	Archief Archief OCMW-	Fonds en nummer Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 10	Folio/pagina / [f° 18]	Uitgave	
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
97	Wegens wanbetaling van een schuld tegenover Hubertus de Zoutboemel, worden de goederen van Margareta Leo, gelegen in het <i>Koningstraatje</i> , verkocht aan Gertrudis de Zibbeke die deze op haar beurt schenkt aan Katherina Taye tegen de betaling van een rente	Johannes de Sancto Gaugerico, Johannes Cluetinc, Everwinus Boete en Ghiselbertus Mol, schepenen te Brussel	16 december 1347	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> ; opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>
	Archief RABHG	Fonds en nummer Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	Folio/pagina f° 121 en v°	Uitgave	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
98	Katherina Avensoens schenkt Johannes Adelen een weg gelegen in de straat van der Elst	Willelmus de Cockelberghe en Ghiselbertus Mol, schepenen te Brussel	14 juni 1348	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Sint-Jacobsabdij-op-de-Coudenberg</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 39 (regest)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
99	Rentevestiging met het oog op het voorzien van brood, bier en houtskool aan de armen van het <i>godshuis Ter Arken</i>	Vrancke Cluetinc, ridder, Vrancke de Roede, provisoren van het <i>godshuis ter Arken</i> in Brussel en juffrouw Margriete Cluetinck, meesteres van hetzelfde godshuis			

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Liasse 796 B (handgeschreven transcriptie van G. Des Marez)		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
100	Jan de Rademakere schenkt een erfrente aan het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i> en aan het <i>Sint-Cornelisgasthuis</i> ten behoeve van de armen	Heer Peter de Vreemde, parochiaan van de kerk van Molenbeek buiten Brussel, Jan de Costere van Grimbergen en Jan van Prendael, meesters van de huisarmen van de vermelde parochie	18 mei 1353	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 10	/ [f° 61]	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
101	Iohannes Kinnebacke schenkt een jaarlijkse erfelijke rente aan de huisarmen van de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg, geheven op <i>de Kinnebakke</i>	Willelmus geheten Pypenpoy en Bertholomeus geheten tSerAernts, schepenen te Brussel	15 juni 1353	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de huisarmen van de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GODDING (1951), <i>Actes</i> , pp. 140-141	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
102	Cijnsregister van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	/	12 juni 1356	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.211	80 f°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
103	Cijnsregister van het <i>Sint-Jansgasthuis</i>	/	1356	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jansgasthuis, n° 17	/ [213 f°]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
104	Heilwigis Merte en Johannes tSerliedekens schenken Henricus Bellens een hofstede gelegen buiten de <i>hameide</i> waar men richting Laken gaat	Godefridus Leo geheten Coniers en Johannes Cassart geheten Merte, schepenen te Brussel	5 mei 1356	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 277 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
105	Henricus Bellens schenkt Willelmus Fricke het deel van en de rechten op een hofstede gelegen buiten de <i>hameide</i> waar men richting Laken gaat	Renerus geheten Clutinc, zoon van wijlen Johannes geheten Clutinc, en Walterus de Rosa, schepenen te Brussel	18 maart 1356 n.s.	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 277 v°-278	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
106	Jan de Heere schenkt Gheerem van Vilvorden een erfelijke rente geheven op een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i>	Jan van Coudenberch geheten vanden Payhuse en Jan tSerclaes, zoon van wijlen Heinric tSerclaes, schepenen in Brussel	11 januari 1358 n.s.	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van de huisarmen van de Sint-Jansparochie van Molenbeek

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 25.456	f° 113	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
107	Nieuwe maatregelen tegen de schuldenlast van de stad, voornamelijk veroorzaakt door de bouw van de tweede stadsomwalling, met de herziening van de lonen van de stadsambtenaren	Schepenen, rentmeesters en raad, dekens en achten van de Gilde en alle poorters gemeenlijk van de stad Brussel	1359	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VANNIEUWENHUYZE (2002), <i>Allen den genen</i> , pp. 231-233	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
108	Gosene van Buthem, Marien van Buthem en Ghereme vander Noet schenken een jaarlijkse rente aan de huisarmen van de Sint-Goriksparochie, waarvan deze een jaarlijkse rente afsplitsen voor het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i>	Amelrec de Pape en Lauwereine de Wedeghe, huisarmeesters van de Sint-Goriksparochie	4 mei 1359	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het Sint-Jacobsgasthuis
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 10	/ [f° 39]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
109	Bepaling van de voorwaarden waaronder de Bogaarden opgenomen worden in de Derde Orde	Schepenen, raad en gemeenlijk de stad Brussel	3a oktober 1359	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1947), <i>Actes inédits</i> , pp. 7-10	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
110	Stadsordonnantie met diverse politiebepalingen inzake openbare orde, rechtsprocedures, verbanningen, enzovoort	Amman en schepenen van Brussel		1360 [vermoedelijk na 23 juli 1360 of zonder twijfel tussen 5 april en 1 augustus 1360]	/ [Brussel]	Datering: DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), <i>Construction</i> , p. 110 : BOFFA (2001), <i>Réflexions</i> , p. 173
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, V	p. 256			
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
111	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Egidius de Anderlecht een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> in de <i>Rechte straat</i>	Johannes de Sancto Gaugerico en Bartholomeus geheten tSerarnts, schepenen te Brussel		13 februari 1360 n.s.	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266a, akte n° 22	/			
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
112	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Willemus de Campenhout een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> in de <i>Rechte straat</i>	Johannes de Sancto Gaugerico en Bartholomeus geheten tSerarnts, schepenen te Brussel		13 februari 1360 n.s.	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 111 v°-112			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
113	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Henricus Matheus een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> in de <i>Rechte straat</i>	Johannes de Sancto Gaugerico en Bartholomeus geheten tSerarnts, schepenen te Brussel	13 februari 1360 n.s.	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 110 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
114	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Henricus Matheus een hofstede gelegen in de <i>Infirmieriestraat</i>	Johannes de Sancto Gaugerico en Bartholomeus geheten tSerarnts, schepenen te Brussel	13 februari 1360 n.s.	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 110 v°-111		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
115	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Heynricus de Bosbeke 2 hofsteden, gelegen in de <i>Rechte straat</i> en in de <i>Infirmieriestraat</i>	Johannes de Sancto Gaugerico en Bartholomeus geheten tSerants, schepenen te Brussel	14 februari 1360 n.s.	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 111		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
116	Hoste vanden Vivere schenkt Everarde Hannaerts een hofstede gelegen buiten de <i>Driesmolen</i>	Janne die men heet de Visschere, meier van juffrouw Marien, vrouw van Wouters van Cockelberge, en Wouters, haar man en momboir, en haar laten, Amelrecke den Moent, Gielise de Pape, Evercoye van Heldeberghe en Willemen van Coudenberghe, zoon van wijlen Arnouds van Coudenberghe	12 juni 1360	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Sint-Kristoffelsgodshuis</i> ; geklasseerd in de charterverzameling van het Sint-Goedelekapittel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GODDING (1951), <i>Actes</i> , pp. 118-119	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
117	Stadsordonnatie waardoor de stad Brussel een aantal gronden verwerft vanwege de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> voor de aanleg van een stadsgracht	Schepenen, raad en gemene burgers van de stad Brussel	23 juni 1360	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, liasse 500	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
118	Stadsordonnatie waardoor de stad Brussel een aantal gronden verwerft vanwege de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> voor de aanleg van een stadsgracht	Schepenen, raad en alle burgers van de stad Brussel	23 juni 1360	/ [Brussel]	Vidimus in stadsordonnantie van Brussel van 13 januari 1450 n.s.
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, XXIII	f° 150 v°-151		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
119	Rentevestiging door de provisors van de huisarmen van de Sint-Gillisparochie ten voordele van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i> geheven op een hofstede met huizing in de <i>Steenweg</i>	Jan van den Vorde en Gosen van Cutsem, provisors van de huisarmen van de Sint-Gillisparochie te Obbrusselr	20 december 1361	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 10	/ [f° 34]		
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
120	Rentevestiging door de huisarmeesters van de Sint-Jacobssparochie-op-de-Coudenberg ten voordele van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i> geheven op goederen gelegen buiten de <i>Coudenberg</i>	Heinrec van Loembeke en Woutere de Plets, huisarmeesters van de Sint-Jacobssparochie-op-de-Coudenberg in Brussel	1363	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 10	/ [f° 35 v°]		
Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
121	Elisabeth Clievers en Elisabeth Hermans schenken <i>ter Kisten</i> een hofstede gelegen tegenover het <i>Begijnhof</i> in de <i>Koningstraat</i>	Walterus de Cockelberghe senior en Johannes geheten Esselen, schepenen te Brussel	26 januari 1364 n.s.	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van <i>ter Kisten</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.1452(4)	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
122	Margareta de Yscha en Heynricus Tuldere schenken de <i>Infirmerie</i> van het <i>Begijnhof</i> een erfelijke rente geheven op een hofstede in het <i>Stoofstraatje</i>	Johannes geheten Hertoghe en Ghiselbertus geheten Pypenpoy, schepenen te Brussel	14 februari 1365 n.s.	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i> .
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 109		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
123	De huisarmen van de Sint-Goedeleparochie schenken het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i> een erfelijke rente geheven op een hofstede met huizen gelegen op de <i>Steenweg</i>	Willem Rongman die men heet Veele, Jan Serclaes, zoon van wijlen Heinrec Serclaes, Wouter Strael en Jan de Winne, provisors van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	1365, 12 mei	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 7, akte n° 23	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
124	De <i>Infirmerie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Heynricus Oebens een hofstede gelegen op de <i>Rechte straat</i>	Willelmus Cassart geheten geheten [sic] Plaetman senior en Johannes geheten vander Loghen, schepenen te Brussel	26 mei 1365	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 112		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
125	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Heynricus vander Bruggen een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> in de <i>Rechte straat</i>	Johannes geheten Herteken en Johannes geheten Fraybaert, zoon van wijlen Franco geheten Fraybaert	5 augustus 1365	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 112 v°-113		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
126	Johannes de Preetere en Katherina de Kallenberghe schenken Walterus Quaetpoel een hofstede gelegen in het straatje vander Elst	Franco, zoon van wijlen Johannes de Frigido Monte geheten Rolibuc, en Johannes geheten Herteken, schepenen te Brussel	24 oktober 1365	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Sint-Jacobsabdij-op-de-Coudenberg</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 64 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
127	Margareta dicta Totelroys schenkt de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> een erfelijke rente geheven op 7 dagwand land gelegen bij de <i>Lange Haag</i>	Johannes de Frigidomonte geheten vanden Payhuse senior en Johannes geheten Cluetinc, zoon van wijlen Johannes geheten Cluetinc, schepenen te Brussel	14 mei 1368	/ [Brussel]	Geklasseerd in de charterverzameling van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266a, akte n° 37	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
128	Op aanmanen van Reynier Hollant, rentmeester van Brabant, werd door Jan Mennen de gerechtigde breedte van verscheidene soorten wegen bepaald	Heer Janne Mennen en hem volgen heer Heinrick van Stalle, ridder, heer Wouter van Cockelberghe, Jan uten Hove van Ukkel, Daneel van Stalle, Diederec vanden Heetvelde, heer Amelrec Taye, Heynrec vander Meeren en Lodewijc vander Goten, als erfgenoten, en Jan van der Logen als erflaat	4 juli 1368	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				WILLEMS (1846), <i>Vervolg</i> , pp. 99-100	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
129	Het Sint-Goedelekapittel schenkt Adam de Inghenen een bunder land gelegen buiten de <i>Nieuwe Lakenpoort</i> en toebehorende aan de prebende van kanunnik Geradus [sic] de Ascha	Kapittel van de Sint-Goedelekerk te Brussel in het bisdom Kamerijk	11 december 1368	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 41	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
130	Overdracht van een halve bunder land gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> door Gerardus de Ascha, kanunnik van Sint-Goedele, aan Adam de Hynghenen	Heer Florentius de Frigido Monte geheten Rolibuc, ridder, en Johannes geheten tSerarnts, schepenen te Brussel	19 december 1368	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 42	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
131	Rentevestiging door de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie ten voordele van het <i>Sint-Jansgasthuis</i> op twee verschillende goederen	Ghusbrecht [sic] van den Berghe, zoon van wijlen Walravens vanden Berghe, Jan Serclaes, zoon van Reiner Serclaes, Jan de Winne en Sebrecht van Meeghen, provisors van de huisarmen van Sint-Goedele in Brussel	10 april 1369 [1369 of 1370]	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jansgasthuis, n° 30, akte n° 62 /			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
132	Jan Vederman schenkt een hofstede gelegen buiten de <i>Driesmolen</i> aan Arts uten Rese	Henricke den Riemnayere, meier van juffrouw Marien van Cockelberghe en Wouter, haar wettig man, en Jan Casse, Jan Neeuken, Loenijs de Bloyere en Peter de Neve die men heet van Boedeghem, laten van vermelde juffrouw Marie	16 mei 1372	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.821	f° 64 v°-65		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
134	Johannes Adelen schenkt Franco Eggherix een erfelijke rente en wijst daarvoor twee hofsteden buiten de Lakenpoort aan als onderpand	Johannes geheten Mennen en Johannes de Frigido Monte geheten Rolibuc juniors, schepenen te Brussel	27 april 1373	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 6445, akte n° 222	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
135	Maria Tays schenkt haar kinderen Amelricus, Geldolphus, Johannes en Maria Meerte het vruchtgebruik op twee kalkovens gelegen buiten de <i>Middelste Lakenpoort</i> ; vervolgens schenken Amelricus, Geldolphus, Johannes en Maria Meerte deze twee kalkovens aan de stad Brussel	Nycholaus de Sancto Gaugerico en Johannes de Frigido Monte geheten Rolibuch junior, schepenen te Brussel	6 mei 1373	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, XXIII	f° 116 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
136	Overeenkomst tussen Steevene van Braechene en Aerde van Goyke aangaande twee vensters die de eerste in de muur van zijn huis heeft gemaakt	Godevert geheten Nolten en Jacop geheten Tymmerman, schepenen in Brussel	14 juli 1373	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.821	f° 13 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
137	<i>Latijnsboek</i> [hertogelijk leenboek]	/	/ [eerste 45 f° tussen 1349 en 1374 ; overige delen in de tweede helft van de 14 ^e eeuw]	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GALESLOOT (1865), <i>Livre de feudataires</i> , pp. 1-302 (fragment)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
139	Johannes vanden Heetvelde schenkt de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> 75 roeden beemd en een halve dagwand 5 roeden beemd	Heynricus geheten tSerarnts, zoon van Arnoldus geheten tSerarnts, en Bartholomeus geheten tSer Claeus, schepenen te Brussel	4 augustus 1374	/ [Brussel]	
	Archief RABHG	Fonds en nummer Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	Folio/pagina f° 116 en v°	Uitgave	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
140	Johannes Multor schenkt Johannes Pynnoc 18 pond groten tournois en plaatst daarvoor een erfelijke rente geheven op de <i>Oude Vroente</i> als onderpand	Bartholomeus geheten tSerclaes en Wilhelmus de Pede, schepenen te Brussel	12 augustus 1374	/ [Brussel]	
	Archief Archief OCMW-	Fonds en nummer Fonds Bienfaisance, B.203	Folio/pagina f° 181 v°	Uitgave	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
141	Reglementen in verband met de wijnhandel, op de wijnstapel en de samenkopers van de wijn	/	/ [tussen 1372/1374 en 1382/1383, misschien in 1375?]	[Brussel]	Datering: 1375 (DES MAREZ (1904), <i>Organisation</i> , p. 310) ; MARTENS (1997-1998), <i>Cartulaire</i> , pp.43-45
	Archief ASB	Fonds en nummer Archives Anciennes, V	Folio/pagina pp. 174-176	Uitgave	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
142	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Johannes de Joede een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> in de <i>Rechte straat</i>	Heynricus geheten Hertewijc, zoon van wijlen Willelmus geheten Hertewijc, en Willelmus geheten Was, schepenen te Brussel	29 december 1375	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 130 v°-131		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
143	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Johannes Voet een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> in de <i>Rechte straat</i>	Heinricus geheten Hertewijc, zoon van wijlen Willelmus geheten Hertewijc, en Willelmus geheten Was, schepenen te Brussel	29 december 1375	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 130 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
144	Gildeordonnantie aangaande de boterhandel en twee maatregelen in verband met de wevers en lakenscheerders	Dezelfde Gilde [Lakengilde], met raad van de drapiers	in het vermelde jaar [tussen 23 juni 1376 en 29 maart 1377]	/ [Brussel]	Datering: FAVRESSE (1947), <i>Dix règlements</i> , p. 150
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE, <i>Dix règlements</i> , 1947, pp. 150-151	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
145	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Egidius de Steenhuffle, Johannes vanden Cruuskenen en Heinricus van Scoere een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i>	Reynerus de Mortenbeke en Willelmus geheten Was, schepenen te Brussel	5 januari 1376 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 130 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
146	Stadsordonnantie met de statuten van het slotenmakersambacht	Amman, schepenen en raad der stad Brussel	10 mei 1380	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1947), <i>Premiers statuts</i> , pp. 65-67	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
147	Kateline van Beevere en Henrix Hoepzomer schenken de kerkfabriek van de Sint-Janskerk van Molenbeek een erfrente geheven op een hofstede in de <i>Oppemstraat</i>	Henrick van Coudenberghen geheten tSerhuys en Wailraven vanden Berghe, schepenen te Brussel	33 [sic] juli 1381	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, n° 3813	/ [f° 14 en v°]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
148	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Johannes de Rethie een hofstede gelegen in het <i>Infirmieriestraatje</i> en het vijfde deel van een hofstede in het straatje vander Elst	Franco de Frigido Monte geheten Rolibuc en Egidius geheten de Mol, schepenen te Brussel	1 augustus 1382	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 127		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
	Maandrekening van november 1382 van de stad Brussel	Rolibuc, en Jan Storms, rentmeesters der stad Brussel	november 1382		
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GORISSEN (1956), <i>Finances</i> , pp. 189-194 ; DICKSTEIN-BERNARD (1988), <i>Répertoire</i> , p. 32 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
150	Hertogelijk cijnsregister van het kwartier Brussel	/	1 november 1382	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ARA	Rekenkamer, n° 44.826	73 f°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
151	Stadsordonnantie met verscheidene strafrechtelijke bepalingen, onder meer betreffende de vervolging van fraudeurs en jonge misdadigers uit de geslachten, schuldenaars, betreffende de woonplaats van de schepenen, enzovoort	Jan van Ophem, ridder, amman, schepenen, raad, rentmeesters, gildedekens van de Gilde [sic], gezworenen van de ambachten en alle poorters gemeenlijk van de stad Brussel	12 juni 1383	/ [Brussel]	Datering: de uitdrukking <i>te menegher tijt</i> (ASB, Archives anciennes, V) laat uitschijnen dat de bepalingen op verschillende momenten werden genomen

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, liasse 706	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
152	De proost en het convent van het klooster van Groenendaal schenken de kerkfabriek van de Sint-Janskerk van Molenbeek een erfrente die ze afsplitsen van hun eigen erfrente geheven op een hofstede naast de <i>Ammanshofstad</i>	Proost en al het convent van het klooster van Onze-Lieve-Vrouw van Groenendaal van de orde van Sint-Augustinus in het bisdom van Kamerijk	28 april 1385	/	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives anciennes, n° 3813	/ [f° 8 en v°]	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
153	Johannes de Ouderghem schenkt Johannes Hillens een weg in het straatje vander Elst	Henricus Cassart geheten Plaetman en Johannes geheten Storm, schepenen te Brussel	29 april 1385	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 87 (regest)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
154	Elizabeth sBeckers en Amelricus Herrioens schenken Johannes de Ouderghem een weg in het straatje vander Elst	Godefridus Leo geheten Conirs en Johannes geheten de Zvaef, schepenen te Brussel	19 januari 1387 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 89 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
155	Johannes de Ouderghem schenkt Tiemannus Baers een hofstede met een weg naar de Zenne	Godefridus Leo geheten Conirs en Johannes geheten de Zvaef, schepenen te Brussel	20 januari 1387 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 89 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
156	Jan Hillens verleent Tyelmanne Baers en zijn nakomelingen een doorgangsrecht over zijn weg gelegen in het straatje vander Elst	Bertelmeus geheten tSerclais en Jan geheten de Zvaef, schepenen in Brussel	4 februari 1387 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 6445, akte n° 221	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
157	Wegens de wanbetaling van een openstaande schuld worden 2 hofsteden van Johannes Adelen, gelegen in het straatje vander Elst, verkocht aan Egidius de Zeeghere	Willelmus geheten vanden Heetvelde, ridder, Godefridus Leo geheten Coniers, Johannes geheten de Zvaef en Johannes, zoon van Gerelinus geheten vander Noet, schepenen te Brussel	5 juni 1387	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 90 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
158	Tyelmannus Baers schenkt Fredericus de Kammemakere een hofstede gelegen in het straatje vander Elst	Egidius geheten de Mol en Arnoldus de Boegharden, schepenen te Brussel	8 mei 1388	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 6445, akte n° 227	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
159	Reynerus Eggloy senior belooft het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i> een erfelijke rente te geven, geheven op 2,5 dagwand land gelegen buiten de <i>Koolsepoort</i> en op een dagwand land	Egidius geheten de Pape en Walravus de Monte, schepenen te Brussel	1 september 1388	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 6	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

160	Henrick Voet schenkt Wouteren Quaetpoel een hofstede gelegen in het straatje vander Elst	Ghijsbrecht Pypenpoy en Robbrecht van Sereis, schepenen te Brussel	18 juni 1389	/ [Brussel]	
-----	--	--	--------------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives anciennes, n° 3813	/ [f° 80 v°-81]	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

161	Willelmus Adelen schenkt Petrus de Erpse een erfelijke rente geheven op de helft van een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i>	Henricus, zoon van wijlen Willelmus geheten Hertewijc, en Florencius de Kesterbeke, schepenen te Brussel	11 januari 1390	/ [Brussel]	
-----	---	--	-----------------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 94 (regest)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

162	Johannes de Scarenbeke schenkt Maria de Penteghem en Petrus van Erpse een halve hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i>	Gerelinus geheten vander Noet en Willelmus, zoon van wijlen Gendulphus de Frigido Monte geheten tSerhuyghs, schepenen te Brussel	10 juli 1390	/ [Brussel]	
-----	--	--	--------------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 95 (regest)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
163	Egidius de Zeeghere schenkt Maria de Penteghem twee halve hofsteden gelegen in het straatje vander Elst	Gerelinus geheten vander Noet en Godefridus de Sancto Gaugerico, schepenen te Brussel	24 april 1391	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 96 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
164	Jan van Coudenberge en zijn moeder Katheline van Coudenberge staan hun recht op een weg af, die gelegen is tussen het <i>Melkstraatje</i> en de stedelijke <i>Heimelicheid</i>	Arnt van Peede en Jan geheten tSerarnts, schepenen in Brussel	16 april 1393	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				BILLEN & DECROLY (2003), <i>Kleinste kamertjes</i> , 2003, p. 13 (fotografische reproductie)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
165	Cijnsregister van de huisarmen van de Sint-Goriksparochie	/	1393-1400	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.681	98 f°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
166	Johanna van Brabant voegt Anderlecht toe aan de Vrijheid van Brussel	Johanna van Brabant	27 maart 1394 n.s.	Brussel	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG	Archief Sint-Goedele, n° 2513	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
168	Brief van Milaan: straffen, boetes en strafprocedure voor ruzies met agressie met geslepen wapens of andere middelen dan vuisten	Claes van Sente Goorex, ridder, amman te Brussel, schepenen, rentmeesters, raad en alle poorters en goede lieden gemeenlijk van dezelfde stad	25 september 1394	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, V	pp. 220-225	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
169	Cartularium van het <i>Begijnhof</i>	/	begonnen op 24 juni 1395	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	382 f°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
170	Willem Vijlken schenkt de kerkfabriek van de Sint-Janskerk van Molenbeek een erfrente geheven op een hofstede gelegen in het <i>Molenstraatje</i>	Henrick Crupelant en Jan, zoon van wijlen Goessens de Hertoge, schepenen te Brussel	28 juli 1395	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, n° 3813	/ [f° 19 en v°]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
171	Margareta de Galmarden schenkt Theodericus de Remunde het vruchtgebruik op een halve hofstede gelegen in het straatje vander Elst	Gerelmus geheten vander Noet en Henricus geheten Crupelant, schepenen te Brussel	19 februari 1396 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 6445, akte n° 264	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
172	Margareta de Galmarden schenkt Theodericus de Remunde een halve hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i>	Gerelinus geheten vander Noet en Henricus geheten Crupelant, schepenen te Brussel	20 februari 1396	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 104 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
173	Stadsordonnantie met een oplossing voor de verminderde opbrengsten uit de tienden van het Sint-Goedelekapittel	Schepenen [...] met de goede lieden van de stadsraad	6 juni 1397	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, liasse 792 A	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
174	De schepenen van Brussel oorkonden dat Maria, Kathelijne, Goedele en Anna, dochters van Gillis vanden Broeke, en hun respectievelijke echtgenoten, bij naam de goederen aanwijzen uit de nalatenschap van Gillis vanden Broeke en Katelijne Meerte, die via loting te beurt zijn gevallen aan Goedele en Ghijsbrecht	Floreys, heer van Bijgaarden, ridder, en Peter geheten Oemen de oude, schepenen te Brussel	17 juli 1397	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				DELEURERE (1968), <i>Oorkonden</i> , pp. 61-70	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
175	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> wordt een hofstede met huis erop, gelegen in het straatje vander Elst, toegewezen wegens de wanbetaling van de rente die deze erop hief	Heer Nycholaus de Sancto Gaugerico, ridder, amman van Brussel, heer Florentius, heer van Bijgaarden, ridder, en Petrus geheten Oemen senior, schepenen van dezelfde plaats	5 december 1397	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 13	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
176	Theodericus vanden Opstalle schenkt het vruchtgebruik dat hij bezit op een half huis en de grond gelegen buiten de <i>Sint-Goedelepoort</i> aan Egidius de Lylle en Elisabeth Bruyninx	Heer Florentius, heer van Bijgaarden, ridder, en Petrus geheten Oemen senior, schepenen te Brussel	13 december 1397	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GODDING (1951), <i>Actes</i> , pp. 103-104	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
177	Johannes Theodericus schenkt de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> een hofstede gelegen tegenover de molen van de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i>	Michael geheten vander Keelen junior en Johannes geheten de Mol, schepenen te Brussel	3 augustus 1398	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 294		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
178	Hertogelijk cijnsregister van het kwartier Brussel	/	25 december 1399	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ARA	Rekenkamer, n° 44.828	105 + 2 f°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
179	Jacobus de Watermale en Katherina de Rummene schenken het <i>Baexgodshuis</i> een erfelijke rente geheven op een hofstede gelegen in de <i>Rechte straat</i> tegenover de poort van het <i>Begijnhof</i>	Heer Willelmus geheten vanden Heetvelde, ridder, zoon van wijlen heer Zigerus geheten vanden Heetvelde, ridder, en Johannes, zoon van Gerelmus geheten vander Noet, schepenen te Brussel	1 juli 1400	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.1210	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
180	Ledenlijst van het steenbickelerenambacht	/	/ [ca. 1400 begonnen en verder aangevuld]	/ [Brussel]	Datering: DUVERGER, (1933), <i>Brusselsche steenbickeleren</i> .
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				DUVERGER (1933), <i>Brusselsche Steenbickeleren</i> , pp. 31-77	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
181	Katherina Coemans en Johannes Dever schenken Libbertus de Audenhoven het vierde deel van een hofstede gelegen in het <i>Koningstraatje</i> en een erfelijke rente geheven op een hofstede gelegen in het <i>Koningstraatje</i>	Johannes, zoon van Gerelinus geheten vander Noet, en Walterus, zoon van wijlen Johannes geheten vanden Heetvelde, schepenen te Brussel	21 februari 1401 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 296		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

182	Stadsordonnantie aangaande het verplaatsen van timmer- en metselwerk, het openbreken van de wegen bij de beken en bruggen	Schepenen en goede lieden van de stadsraad van Brussel	26 januari 1404 n.s.	/ [Brussel]	
-----	---	--	----------------------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 56 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

183	Stadsordonnantie die de verkoop van varkens op de <i>Nedermarkt</i> verbiedt en bepaalt dat dit op de <i>Veemarkt</i> moet gebeuren	Amman en zeven schepenen van Brussel eendrachtelijk	21 maart 1404	/ [Brussel]	
-----	---	---	---------------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, V	p. 256	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

184	Cijnsregister van <i>ter Kisten</i>	/	1405	/ [Brussel]	
-----	-------------------------------------	---	------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.1544	/ [35 f° + 3 f° blanco]	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
185	Egidius vander Straten, Maria van Halen en Petrus de Lyedekerke schenken Egidius Pauwels het vierde deel van een hofstede gelegen in het straatje vander Elst	Heer Henricus geheten Craenhals, ridder, en Johannes geheten Mennen, schepenen te Brussel	29 april 1405	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 120 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
186	Maandrekening van oktober 1405 van de stad Brussel	Willem Cassarts geheten Plaetman en Gielij tSwerts, rentmeesters der stad Brussel	oktober 1405	/ [Brussel]	Enige volledig bewaarde maandrekening van de stad Brussel
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				BERNARD (1959), <i>Compte</i> , pp. 246-291 ; DICKSTEIN-BERNARD (1988), <i>Répertoire chronologique</i> , pp. 34-35 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
187	Aert de Slockere en Marie vanden Hamme schenken Henricke Thienpont en Katelinen sLathouwers een hofstede gelegen op de <i>Lange steenweg</i>	Heer Goessen vanden Rieuwe, ridder, en Claes de Hont geheten van Batenborch, schepenen te Brussel	1 december 1405	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, n° 3813	/ [f° 40 v°-41]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
188	Goederenregister van het <i>Sint-Jansgasthuis</i>	/	1406-1409	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Sint-Jansgasthuis, n° 18	128 f° [176 f°]	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
189	Het steenbickelerenambacht schenkt Arnde de Crummere en Henricke de Vogel een geleeg met twee kalkovens, gelegen in het straatje vander Elst	Gielijs geheten de Clievere en Vrancke geheten de Pape, schepenen te Brussel	3 maart 1406 n.s.	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 47	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
190	Egidius Pauwels schenkt Maria van Halen het vruchtgebruik dat hij bezit op het vierde deel van een hofstede gelegen in het straatje vander Elst	Henricus Cassart geheten Plaetman en Franco geheten de Pape, schepenen te Brussel	30 maart 1406 n.s.	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			VAN DERVEEGHDE (1962), <i>Inventaire</i> , p. 122 (regest)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
191	Egidius Pauwels schenkt Katherina de Lyemalen het vruchtgebruik op twee vierde delen van een hofstede, beide gelegen in het straatje vander Elst	Heer Willelmus geheten vanden Heetvelde, ridder, en Johannes de Frigido Monte geheten Rolibuc, schepenen te Brussel	5 juli 1406	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 6446, akte n° 312	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
192	Dieric Danijs en zijn dochters Katheline en Lijsbeth schenken de kerkfabriek van de Sint-Janskerk van Molenbeek een erfelijke rente, bestemd voor de wijn uitgedeeld op Pasen, geheven op hun hofstede buiten de <i>Lakenpoort</i>	Zegere tSerarnts en Willem van Mons, schepenen te Brussel	18 december 1408	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, n° 3813	/ [f° 44 en v°]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
193	Stadsordonnantie die bepaalt dat niemand plaveisel van de stad mag openbreken zonder toestemming van de cautsidemeesters	Wencelijn den Hertoge, amman, en de schepenen en goede lieden van de stadsraad van Brussel	24 december 1409	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 56 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
194	De <i>Cautside</i> schenkt Jans Bornoys een hofstede met een huis erop, gelegen op de <i>Turfzenne</i>	Schepenen van het kapittel van Sint-Goedele in Brussel te Molenbeek	10 september 1410	/ [Molenbeek]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, XXIV	f° 2 v°-3		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
195	Stadsordonnantie die de kruiwagenaars en pijnders toestaat een metselwerk te maken op de <i>Werf</i> ter ere van Onze-Lieve-Vrouw	Schepenen der stad Brussel van het jaar 1411, namelijk heer Claes de Swaef, Everaert tSerclaes, ridders, Arent van Pede, Wouter van Cariloe, Vrancke geheten de Pape, Willem van Herzele en Gheer [sic] van Cockelberge, met de goede lieden van de stadsraad	1411	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 56 v°-57		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
196	Stadsordonnantie met de beslechting van een twist tussen de cautsidemeesters en de vleeshouwers aangaande de betaling van het wegegeld	Heer Willem geheten vanden Heetvelde, ridder, zoon van heer Seghere geheten vanden Heetvelde, ridder, Willemen geheten de Swaef, Yweyne geheten de Mol, Floreyse van Kesterbeke, Henrick geheten Crupelant, Reyneren van Herzele en Willemen van Ophem, schepenen van Brussel en goede lieden van de stadsraad	26 januari 1411 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 56		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
197	Margrite Mathijs en haar man Lieven de Zeelander doen afstand van hun <i>haringstad</i> op de <i>Vismarkt</i> ten voordele van het vleeshouwers- en vissersambacht	Jan van Bakeren, rentmeester van de hertog in de stad Brussel, en Janne metten Scachte, Segeren metten Schachte, Amelrijck Atewijcx ende Gilisse de Moye, laten van de hertog van Brabant	4 maart 1411	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1454	f° 43 v°-44		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
198	Stadsordonnantie aangaande de visvangst in de Zenne en andere rivieren	Philips vander Coudenborgh, amman, Willem vanden Heetvelde, ridder, zoon van wijlen heer Zeger vanden Heetvelde, ridder, Willem geheten de Zwaeff, Ywan geheten de Mol, Floreys van Kesterbeke, Henrick geheten Crupelant, Reyneer van Heersele en Willem van Ophem, schepenen van Brussel	zondag 14 juni 1411	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1460	f° 5-7		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
199	Amelricus Meerte verwerft een boomgaard en twee beemden gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> en een hofstede gelegen tegenover de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> wegens de wanbetaling van de rente die hij erop bezat	Heer Philippus geheten vander Couderborch, ridder, amman van Brussel, Arnoldus de Pede en Willelmus de Heerzele, schepenen van dezelfde plaats	7 augustus 1411	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266b, akte n° 32	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
200	Gudula de Steenhuffele, haar kinderen Johannes en Katherina Vrientscaps en Johannes Coels schenken Johannes Kershaeck een bunder en 40 roeden land gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i>	Heer Nycholaus geheten de Zvaef, ridder, en Arnoldus de Peede, schepenen te Brussel	11 mei 1412	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266b, akte n° 40	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
201	Amelricus Meerte verwerft een boomgaard en twee beemden gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> en een hofstede gelegen tegenover de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> wegens de wanbetaling van de rente die hij erop bezat	Johannes geheten tSerarnts, Walterus geheten Eggloy, ridders, Johannes geheten de Froyere en Johannes de Kesterbeke, schepenen te Brussel	31 augustus 1412	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266b, akte n° 32	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
202	Johanna Meerte en Sygerus metten Scachte schenken het klooster ter Kameren een erfelijke rente en wijzen hiervoor verscheidene goederen als onderpand aan	Franco geheten vanden Spiegele en Reynerus de Linckenbeke, schepenen te Brussel	31 december 1413	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 5593, akte n° 1298	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
203	De schepenen van Brussel oorkonden dat Jan vander Straten, proost van de abdij van Vorst, aan Jan, zoon van wijlen Jan Spijskens, tevens grondheer, een hofstede met huis en toebehorenen bij de <i>Driesmolen</i> erfelijk overdraagt tegen een jaarlijkse rente van twee cijnsgulden of hun waarde	Reynerus geheten Mours en Franco geheten vanden Spieghele, schepenen te Brussel	10 februari n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				DELEURERE (1968), <i>Oorkonden</i> , pp. 70-72	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
204	Broeder Théobald de la Wale van het Hospitaal van Sint-Jan van Jeruzalem, commandeur van Henegouwen-Cambrésis, en Jean Cattier geheten le Cuvelier, rentmeester van deze commanderij, schenken Guillaume de Blitterswyc geheten in <i>den Enghel</i> het huis van de commanderij te Brussel	/	4 augustus 1414	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				DEVILLERS (1876), <i>Commanderies belges</i> , pp. 60-61 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
205	Johannes Kershaec schenkt Egidius de Ruijsbroeck een bunder en 40 roeden land gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i>	Johannes, zoon van wijlen Johannes geheten Cluting, en Johannes, zoon van wijlen Egidius geheten de Hertoge, schepenen te Brussel	23 oktober 1414	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266b, akte n° 34	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
206	Schepenvonnis dat de oprichting van kalk- en kareelovens in de zone tussen de <i>Oude Lakenpoort</i> en het <i>Klein Lakenpoortje</i> verbiedt	De 7 schepenen, namelijk heer Gielij de Weert, heer Jan metten Scaechte, heer Jan Mennen, heer Willem Clueting, heer Jan Spijsken, heer Ghijsbrecht Pipenpoy en heer Peter Pipenpoy	5 maart 1416 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.263, IB, akte n° 13	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
207	De stadsoverheid beslecht de twist tussen het Sint-Goedelekapittel en enkele poorters uit de Kapelleparochie inzake de inning van tienden die enkele hofsteden met door brand verwoeste huizen belast hadden	De 7 schepenen van Brussel	12 maart 1416 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IV	f° 103 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
208	Register van de Lakengilde	/	24 juni 1416-24 juni 1417	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				PEETERS (1992), <i>Register</i> , pp. 107-140 (fragment) ; DICKSTEIN-BERNARD (1995), <i>Actes</i> , pp. 20-22 (fragment)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
209	Egidius Pauwels schenkt Johannes vander Heyden en Margareta Ruytbosch een hofstede gelegen binnen de <i>Kleine Poort</i> vóór het <i>Begijnhof</i>	Gerardus de Huldeberge en Geldolphus, zoon van wijlen Willelmus de Frigido Monte, schepenen te Brussel	2 maart 1418 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266b, akte n° 39	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
210	Filips van Saint-Pol en de stad Brussel beslissen dat de ambachten toegang krijgen tot het stadsbestuur en tot de uitoefening van enkele openbare ambten, en kondigen verschillende maatregelen inzake de openbare orde in de stad af	Filips van Brabant, graaf van Lyney en Saint-Pol, ruwaard van het land Brabant, schepenen, rentmeesters, gildekens, raad en al die van de zeven geslachten van Brussel gemeenlijk	11 februari 1421 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1932), <i>Avènement</i> , pp. 291-303	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
211	Stadsordonnantie met maatregelen tegen bedelarij in de stad, tegen de vervuiling van de <i>Veemarkt</i> en met bepalingen inzake de kleinhandel in wijn en de korenhandel	Janne van Diedegem, amman, Bernage, Egloy, Pipenpoy, Brabant, Linckenbeke, schepenen, Pede, burgemeester, Rykaert, Cambier, Maten, raadsliden	20 januari 1422 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1947), <i>Actes inédits</i> , pp. 76-79	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
212	Stadsordonnantie in verband met de aanstelling van Willem, heer van Bijgaarden, tot kapitein van de stad Brussel	Schepenen, burgemeesters, raad, gezworenen van de ambachten en honderdmannen gemeenlijk der stad Brussel	20 april 1422	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1932), <i>Avènement</i> , pp. 303-35	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
213	Stadsordonnantie aangaande de verdeling en organisatie van de bewaking van de tweede stadsomwalling onder de Natiën	Kapitein, burgemeesters, raadslieden, gezworenen en honderdmannen van de Negen Natiën der stad Brussel gemeenlijk	22 augustus 1422	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, III	f° 380 v°-381		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
214	De provisoren van de huisarmen van de Sint-Goriksparochie laten weten een deel van een rente verschuldigd te zijn aan het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i> , na het overlijden van Jans tSerhuuchs	Claes de Froyere en Art van Lyre, provisors der huisarmen van de Sint-Goriksparochie in Brussel	9 september 1422	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 7, akte n° 1 /			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
216	Stadsordonnantie met de opsomming van de plaatsen waar prostitutie in de stad is toegelaten	Amman, kapitein, burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel	/ [vermoedelijk tussen 22 augustus 1423 en 3 maart 1424]	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, XI	f° 53	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
217	Het kruideniers- en meerseniersambacht sticht een armenhuis en bepaalt de interne reglementen inzake toelatingsvoorwaarden, bestuur, beheer en gedrag van de armen	Kruideniers- en meerseniersambacht	25 mei 1424,	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			HUYS (-), <i>Mutualiteit</i> , pp. 237-242

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
218	Jacobus der Kindere schenkt Willelmus der Kindere het derde deel van een reeks goederen gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i>	Walterus de Cariloe en Ghiselbertus geheten Taye, schepenen te Brussel	15 januari 1425 n.s.	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG	Kerkelijk archief van Brabant, n° 6449, akte n° 443	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
219	Stadsordonnantie aangaande het dumpen van stro op straat	Amman, burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel	6 juni 1425	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, XI	f° 54 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
220	Katherina van Remunde en Johannes de Vos schenken Egidius Pauwels een halve hofstede gelegen in het straatje vander Elst	Johannes de Habbeke en Ghiselbertus geheten Taye, schepenen te Brussel	22 juni 1425	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 6448, akte n° 428	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
221	Scheiding en deling van de goederen van wijlen Janne van Lyere onder zijn beide zonen Imbrecht en Henricx van Lyere	Segher geheten vanden Heetvelde en Lucas geheten Pijpenpoij, schepenen te Brussel	8 november 1425	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 1359	f° 14 v°-16	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
222	Johannes de Sceppere schenkt Henricus Oebens de rechten op een duifhuis gelegen naast de <i>Verlorenkost</i>	Gerelinus de Beerte en Symon geheten Roelants, schepenen te Brussel	8 februari 1426 n.s.	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 56	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
223	Een groep van 30 personen, erfgenamen van wijlen Arnoldus de Crommere, schenken Egidius vanden Bossche een half geleeg met 2 kalkovens gelegen in het straatje vander Elst	Gerelinus de Beerte en Symon geheten Roelants, schepenen te Brussel	27 maart 1426 n.s.	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 50	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
223bis	Reynerus geheten vanden Gehuchte en Margareta geheten sCupers schenken apotheker Aubertinus Frenier, handelend in opdracht van zijn bastaardkinderen Radulphus, Anthonius en Margareta, een tuin op de Zavel	Sigerus geheten vanden Heetvelde en Lucas geheten Pipenpoy, schepenen te Brussel	17 mei 1426	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
RABHG-	Schepengriffies van het arrondissement Brussel, n° 9409, akte n° 36	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
224	Johannes de Sceppere schenkt de kerkfabriek van de <i>Begijnhofkerk</i> een erfelijke rente geheven op het derde deel van een halve hofstede gelegen tegenover het <i>Begijnhof</i>	Godefridus geheten Mennen et Johannes de Cariloe, schepenen te Brussel	14 februari 1427 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.1452(5)	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
225	Stadsordonnantie waardoor Cornelis Proper de toelating verkrijgt om een gat te maken in de stadsmuur aan de <i>Guldenstraat</i> om zijn goederen te verbinden	Burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel en goede lieden van de geslachten en van de Natiën, de stadsraad behorende	maart [14]26 [31 maart 1426 of maart 1427]	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IV	f° 114 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
226	Stadsordonnantie aangaande verscheidene materies: erfcijnzen op lege huizen en gronden, cijnzen en renten, de verkoopprijs van wijn aan de tap, bijdrage van nieuwe poorters aan de kerkfabriek van Sint-Goedele, een betaling aan de kerkfabriek van Sint-Goedele door de buitenpoorters die de betalingstermijn niet naleefden, bestemming van het geld van de hoofdvonnissen naar Sint-Goedele, een bijdrage voor de Onze-Lieve-Vrouw op de Zavelkerk, enzovoort	Burgemeesters, schepenen en raadslieden van dezelfde stad [Brussel] en verder gemene raad, gezworenen en honderdmannen	25 januari 1428 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1400	pp. 233-245		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
227	Stadsordonnantie aangaande de werking van de <i>Kraan</i> en de wijnhandel in stad en omgeving	Burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raadslieden der stad Brussel	maandag 28 augustus 1430	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XXIV	f° 115-121 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
228	Het <i>Begijnhof</i> laat de breedte van de gracht van het <i>Begijnhof</i> opmeten	/	augustus 1431	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk Archief van Brabant, n° 13.403	f° 356 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
229	Goederenregister van het godshuis van het <i>Sint-Niklaasgasthuis</i>	Gielise den Wert en Peteren Ulen, momboirs van het godshuis van het <i>Sint-Niklaasgasthuis</i> in Brussel, en Henricke van Ghinderboven die men heet Coels, priester, rentmeester van hetzelfde godshuis	27 april 1432	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				SOENEN (1996), <i>Note</i> , p. 396 (fragment)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
230	Henricus de Linckenbeke schenkt Johannes van Mallen de helft van een klein tuintje gelegen in het straatje vander Elst	Walterus geheten de Leeu en Walterus geheten vanden Winckele, schepenen te Brussel	19 augustus 1432	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 49	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
231	Goederenregister van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	Gheerde vanden Kerchove en Johannes den Gruytere van Oerle, klerken van de huisarmen van Sint-Goedele	1433	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.216	XCII f° + 8 f° blanco + 74 f° + 5 f° blanco	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
232	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> schenkt Katherina van Leeuwe het <i>Wijbroek</i> , gelegen in het <i>Tellebert</i>	Symon de Ophem en Godefridus geheten Mennen, schepenen te Brussel	1433, 28 mei	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266a, akte n° 27	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
233	Stadsordonnantie aangaande de groothandel in ijzer en kolen binnen Brussel	Vermelde amman, burgemeesters, schepenen en raadslieden van de vermelde stad	22 juni 1433	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, XXIV	f° 68 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
234	Handleiding die de waarde van munten aangeeft, omzettingen van maten, datering van akten, enzovoort	/	1434	/	Rubriek en datering: PERGAMENI (1943), <i>Archives</i> , p. 420

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 3078	12 f°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
235	Willermus vanden Driessche en Katherina Verluijtgarden schenken het Sint-Elisabethklooster verscheidene erfrenten, geheven op goederen in Brussel en in Schaarbeek	Jacobus de Cothem en Johannes de Hamme, schepenen te Brussel	3 juni 1435	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 1358	f° 63 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
236	Stadsordonnantie met remedies tegen de slechte economische situatie van de stad : herziening van de stadslonen en stadskledij	Burgemeesters, schepenen, rentmeesters, raad en de gemene stad Brussel	2 mei 1436	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 153-154 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
237	Stadsordonnantie met het verbod op het inrichten van dobbelscholen binnen de oude stadsmuren en aangaande de verwijdering van de prostituees uit de <i>Heimelijkheidstraat</i>	Amman, burgemeesters, schepenen en raad der stad Brussel	24 juli 1438	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, XI	f° 64 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
238	Stadsordonnantie aangaande de verdeling van de sleutels van de privilegiekoffers en belangrijke kamers onder de geslachten en de Natiën	Burgemeesters, schepenen en raadsliden der stad Brussel	1439, vóór 24 juni [tussen 5 april en 24 juni 1439]	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 149 v°-150 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
239	Loting, scheiding en deling van de nalatenschap van wijlen Jan Hoepzomers de oude en zijn vrouw Lijsbetten van Londersele, met aanduiding van het deel bestemd voor kleindochter Kathelijne Hoepzomers	Imbrecht geheten vanden Broecke en Willem van Mons, schepenen te Brussel	28 maart 1439 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1358	f° 50-52 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
240	Het <i>Sint-Pietersgodshuis</i> verhuurt een tuin gelegen naast het godshuis aan Willelmus den Briedere voor een termijn van 20 jaar	Walterus geheten vander Noet en Iohannes de Hamme, schepenen te Brussel	18 januari 1400 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GODDING (1951), <i>Actes</i> , pp. 128-130	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
241	Vers over de eerstesteenlegging van zes huizen op de Markt	/	17 maart 1441 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				CHRISTIAENS (1983), <i>Versvoeten</i> , p. 97	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
242	Stadsordonnantie die broeder Janne Maten de toelating verleent tot het maken van twee vensters in de toren van de eerste stadsomwalling achter het <i>Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster</i>	Burgemeesters, schepenen en raadslieden der vermelde stad Brussel	20 mei 1441	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IV	f° 149		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
243	Cijns- en rentenboek van Jans van Aa en Katelinen vanden Heetvelde	Jans van Aa	juli 1444 [met verscheidene latere aanvullingen]	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GONTHIER (1956), <i>Fortune</i> , pp. 119-143	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
244	Stadsordonnantie met maatregelen in het kader van de brandbestrijding in de stad	Amman, burgemeesters, schepenen en raadslieden der vermelde stad Brussel	22 januari 1445 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XI	f° 72 v°-73 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
245	Cornelijs Willaems schenkt Gielijse van Malle het vruchtgebruik op een geleege met 2 kalkovens gelegen in het straatje vander Elst	Heer Claes geheten vanden Heetvelde, ridder, en Gielijse geheten Cluetinc, schepenen te Brussel	20 mei 1445	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 51	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
246	Stadsordonnantie aangaande de voogdij	Jan van Edingen geheten van Kestergate, amman, burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raad van de stad Brussel [...] met de goede lieden van de vermelde stadsraad gemeenlijk	19 juni 1445	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GODDING (1982), <i>Ordonnance</i> , pp. 162-174	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
247	Cijnsboek van de heerlijkheid Duist	/	1447, vernieuwd in 1483		
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), <i>Cijnsboek van Duyst</i> , pp. 1 & 7-29 (excerpten)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
248	Verdeling van de sleutels van de kisten waarin en de kamers waarachter men de privileges van de stad bewaart onder de geslachten en de Natiën	/	/ [na 1439, misschien 1446-1447 of misschien tussen 9 maart 1447 en 23 juni 1447?]	/ [Brussel]	Datering: MARTENS (1956-1966), <i>Source perdue</i> , p. 188

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			<i>Luyster</i> (1998), II, pp. 109-110

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
249	Rentmeestersordonnantie met bepalingen aangaande het proper houden van de Zenne (om haar economische functie te vrijwaren) en de werking van de <i>Spu</i>	Janne den Mol, Amelrec Was, Godevert Taeye en Abertijn Frenier, rentmeesters der stad Brussel	[14]48	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 70-71	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
250	Rentmeestersordonnantie aangaande de uitbesteding van en bepalingen aangaande het wegbrengen van modder in de stad	Rentmeesters van de stad [Brussel], namelijk Jan de Mol, Amelrec Was, Godevaert Taye en Abertijn Frenier	/ [1448, vóór 24 april]	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 71-72	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
251	Stadsordonnantie die bepaalt dat de twee portiers van een stadspoort geen ander ongeld dan het wegegeld mogen innen, dat personen die goederen van poorters met paard en wagens vervoeren vrijgesteld zijn van tol en met maatregelen tegen niet betalende buitenpoorters	Vermelde burgemeesters, schepenen, rentmeesters, raadslieden en goede mannen van de raad der vermelde stad [Brussel] gemeenlijk	/ [kort na 25 september 1448, misschien 3 december 1448 ?]	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 236 v°-237 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
252	Goederenregister van de stad Brussel	/	1448-16 juni 1487	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XXIII	188 f°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
253	Stadsordonnantie aangaande de processie van de <i>Zavel</i> en andere feestelijkheden bij die gelegenheid	Burgemeesters, schepenen, rentmeesters en goede lieden gemeenlijk van de raad van de stad Brussel	19 februari 1448 n.s.	in de gemene raad van de stad [Brussel]	Datering: dinsdag 19 februari 1448 [en niet dinsdag 20 februari 1448 zoals vermeld in ASB, IX en in STEIN (1991), <i>Cultuur en politiek</i>]
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				STEIN (1991), <i>Cultuur en politiek</i> , pp. 241-243	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
254	Stadsordonnantie die bepaalt dat nieuwe en heropgebouwde huizen met tegels bedekt moeten worden, dat alle emmers die dienen voor het blussen van de laatste brand teruggebracht moeten worden naar het Stadhuis en dat de afgekeurde ovens en schouwen hersteld moeten worden	Amman en wethouders der stad Brussel gemeenlijk	21 april 1448	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 227 v°-228		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
255	Stadsordonnantie waarin het loon van de scherprechter wordt vastgelegd	Amman, burgemeesters, schepenen, rentmeesters en goede lieden van de gemene raad der stad Brussel	22 juni 1448	in de wijde raad [te Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 90 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
256	De stad Brussel schenkt Theodericus de Rabertingen de hofstede <i>de Zaterdag</i> , gelegen buiten de <i>binnenste Lakenpoort</i>	Walterus geheten Magnus en Anthonius geheten Mennen, schepenen te Brussel	4 november 1448	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, XXIII	f° 137 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
257	Vastlegging van de lonen van de klerken van de kleine, onverkochte assisen	/	/ [1436/1439-1448]	/ [Brussel]	Datering: DICKSTEIN-BERNARD (1977), <i>Gestion</i> , p. 37

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			VANNIEUWENHUYZE (2002), <i>Allen dengen</i> , p. 236

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
258	Bepaling van de assisen en de lonen van de	/	/ [tussen 1439 en 1448]	/ [Brussel]	Datering WAUTERS (1846), <i>Roger Van der Weyden</i> , p. 131 ; DICKSTEIN-BERNARD (1977), <i>Gestion</i> , p. 37

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			VANNIEUWENHUYZE (2002), <i>Allen dengen</i> , pp. 237-238

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
259	Stadsordonnantie aangaande het aantal schapen dat de Brusselaars mogen weiden op de <i>Vilvoordse beemden</i> en de vergoedingen die daarvoor betaald dienen te worden	Burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raadslieden der stad Brussel	/ [kort na 8 april 1449]	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 125 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
260	Eed van Jan van Ruysbroeck, meester van de steenwerken	/	/ [januari 1449]	/ [Brussel]	Datering: DES MAREZ (1923), <i>Architecte</i> , p. 102

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			DES MAREZ (1923), <i>Architecte</i> , p. 102

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
261	Regeling tussen Brussel en Vilvoorde aangaande het weiden van schapen door Brusselaars in de <i>Vilvoordse beemden</i>	De gedeputeerden van beide vermelde steden [Brussel en Vilvoorde]	8 april 1449 n.s.	/	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 226 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
262	Stadsordonnantie met het voorstel van de gezworen werkmeesters tot werkzaamheden aan de riolering van het <i>Sint-Jansgasthuis</i>	Burgemeesters, schepenen en raadslieden en gemene raad der stad Brussel)	22 mei 1449	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 95 v°-96	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
263	Stadsordonnantie met boeten opgelegd aan vlees- en visverkopers die respectievelijk stinkend vlees of stinkende vis verkopen	Amman, burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel	juni 1449	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 96 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
264	Stadsordonnantie aangaande het bedekken met stro van schuren, tashuizen en stallen binnen een welbepaalde zone in het <i>Warmoesbroek</i>	Amman, burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel en goede lieden van de stadsraad gemeenlijk	21 juni 1449	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 238 v°-239		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
265	Stadsordonnantie met maatregelen tegen de verkoop van en productie met verdorven graan	Janne van Cockelbergen, stedehouder van de amman van Brussel in zijn afwezigheid, en burgemeesters, schepenen en raad der stad Brussel	6 juli 1449	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 98-99		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
266	Stadsordonnantie aangaande de activiteiten en organisatie van de <i>Cautside</i>	Burgemeesters, schepenen, rentmeesters, raadslieden en gemene raad der stad Brussel	28 oktober 1449	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 108-109		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
267	Stadsordonnantie aangaande de vleeshandel en de handel in andere voedingsmiddelen	/	/ [rond 1440-1450]	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 82-85 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
268	Boek van de goederen, cijzen en renten van de <i>Cautside</i> van Brussel, vanaf 1 november 1431 en tot 19 oktober 1560	Gemaakt door Hendericke de Costere en Gielijse van Beysberge, cautsidemeesters van de stad Brussel	1450	/ [Brussel]	Datering: in 1450 werd het boek aangemaakt
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XXIV	137 f°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
269	Ordonnantie inzake de controle op de handel in voedingsmiddelen in de stad, voornamelijk vis en vlees	/		/ [omstreeks 1450 of rond 1440-1450]	/ [Brussel]	Datering : Goddin (1975), <i>Impérialisme urbain</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 77 v°-82			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
270	De stad Brussel schenkt het <i>Begijnhof</i> een vestberg met watergracht gelegen aan het <i>Klein Lakenpoortje</i> tot aan de grote stenen overlag	Heren Wencelen geheten tSerclaes en Claes geheten vanden Heetvelde, ridders, schepenen te Brussel		10 januari 1450 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives anciennes, XXIII	f° 149 v°-150 v°			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
271	Stadsordonnantie aangaande het gebruik van de oude vestingsmuren en -torens	Burgemeesters, schepenen, rentmeesters, raadslieden der stad Brussel en goede lieden van de stadsraad		17 april 1450	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 126-127			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
272	Egidius vanden Bossche geheten Joes schenkt Henricus sMols geheten de Cooman een halve hofstede, genaamd <i>Geleeg</i> , in het straatje vander Elst	Egidius geheten Cole en Amelricus geheten Was, schepenen te Brussel	5 september 1450	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 52	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
273	Overzicht van het aantal ponden kaarsen en houtskool dat de verschillende bewakers en wachters van de stad ontvangen	/	/ [midden 15 ^e eeuw]	/ [Brussel]	Datering: Jan van Cockelberghe wordt vermeld, zeker in functie als onderamman tussen 1433 en 1455
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 107 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
274	Overzicht van de artillerie van de stad	Roelant de Mol, Janne vanden Heetvelde, Mertijn Snellaert en Janne van Crayenhem, rentmeesters van dezelfde stad [Brussel]	/ [tussen 1 oktober 1451 en 30 november 1452, waarschijnlijk tussen 31 augustus en 30 november 1352]	[Brussel]	Datering: DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), <i>Construction</i> , p. 121
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				ZYLBERGELD (1980), <i>Artillerie</i> , pp. 641-645	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
275	Overzicht van de waterleidingen ter bevoorradig van de fonteinen van Brussel	Roelande de Mol, Janne vanden Heetvelde, Merten Snellaert en Janne van Crayenhem, rentmeesteres van dezelfde stad [Brussel]	/ [1451-1452]	/ [Brussel]	Datering: DELIGNE (2001), <i>Senne</i> , Annexes p. 36

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			DELIGNE (2001), <i>Senne</i> , Annexes pp. 33-36

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
276	Stadsordonnantie aangaande de eed en het loon der trompetten en pipers op de <i>Sint-Niklaastoren</i>	Burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raadslieden der stad Brussel	15 februari 1451 n.s.	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 133	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
277	Omschrijving van de taken en het loon van Heine Borseken, bewaker op het Stadhuis	/	13 mei [14]51	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 133 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
278	Stadsordonnantie aangaande de erfscheiding	Burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel		donderdag 2 december 1451	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave MOSELMANS & GODDING (2000), <i>Verordening</i> , pp. 28-57 (+ Nederlandse en Franse vertaling)		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
279	Privilegie van de vrijmarkt	Filips de Goede		4 maart 1452 n.s.	Brussel	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave FAVRESSE (1934), <i>Politique intérieure</i> , pp. 115-123		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
280	Eed van de klerken en rentmeesters van de / godshuizen en gasthuizen			/ [vermoedelijk 5 augustus 1452]	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 268			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
281	Stadsordonnantie aangaande de creatie van de wijkmeesters, met een overzicht van de verschillende wijken binnen de stad	Burgemeesters, schepenen, raadslieden en goede mannen van de grote raad der stad Brussel gemeenlijk	10 januari 1453	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 269-270 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
282	Stadsordonnantie die bepaalt dat de 60 schutters van de grote gilde van de Voetboog 'buikvast' binnen de stadsmuren moeten wonen en slechts onder bepaalde voorwaarden de stad mogen verlaten	Vermelde burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raadslieden der stad Brussel	18 april 1453 [1453 of 1454]	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XVI	f° 270 v°-271 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
284	Ontwerp van de aanleg van het houtwerk voor de <i>Zaal</i> van het <i>hertogelijk Hof</i> en uitbesteding hiervan aan Willemen van Oeyenbrugghe	Amelreck Was, Jan Mennens, Jan Cambier en Jan de Nyvelen, rentmeesters der stad Brussel	26 november 1454	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 169-171		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
285	Overzicht van het zilverwerk van de stad, met aanduiding van het gewicht	/	1455	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 184	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
286	Stadsordonnantie die heer Janne, heer van Bergen-op-Zoom, de toestemming verleent om een gat in de oude stadsmuur te maken	Burgemeesters, schepenen en raad der stad Brussel, na overdracht van de goede mannen van de raad van dezelfde stad	15 januari 1456 n.s.	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IV	f° 175 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
287	Stadsordonnantie die een twist tussen de rentmeesters van de stad Brussel en de provisoren en momboiren van het <i>Begijnhof</i> omtrent de pegels in de beek die hun molen voedt, beslecht	Burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel	14 juni 1456	In de volle kamer [Stadhuis van Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 206 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
288	Margareta Gherijs en haar zoon Johannes Pauwels schenken Johannes Daems een erfelijke rente geheven op een hofstede gelegen in het straatje vander Elst	Johannes geheten Spijsken en Henricus de Longchamp, schepenen te Brussel	13 oktober 1458	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	RABHG	Kerkelijk archief van Brabant, n° 6451bis, akte n° 610	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
289	Joes Doegens en Goedeale Hals schenken de kerkfabriek en de huisarmen van de Sint-Janskerk van Molenbeek een erfelijke rente geheven op <i>de Wolf</i> , op het <i>Hoefijzer</i> en op een hofstede in de <i>Putterij</i>	Anthonijs vanden Bossche en Jan Spijsken, schepenen te Brussel	6 december 1458	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, n° 3813	/ [f° 35 v°-37]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
290	Herbevestiging en herziening van de bepalingen aangaande de inning van tienden door het kapittel van Sint-Goedeale	Deken en kapittel van de kerk van Sint-Goedeale te Brussel, burgemeesters, schepenen en raad van dezelfde stad Brussel	22 juni 1459	Brussel	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IV	f° 186 v°-188		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
	Overzicht van de 'buitenwegen' die onder de verantwoordelijkheid van de <i>Cautside</i> vallen	Imbrechte van Aelst en Winande vanden Winkele, cautsidemeesters, en met hen hun gezworen klerk en werkmán van de Cautside	6 september 1459	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XXIV	f° 63-64		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
292	De momboiren en kerkmeesters van de Sint-Niklaaskerk schenken het <i>Sint-Niklaaskerkhof</i> aan de <i>Cautside</i>	Rentmeester en laten in de Tolkamer te Brussel	15 november 1459	Tolkamer te Brussel	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, XXIV	f° 64 v°-65		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
293	Overzicht van de straten waarvoor de <i>Cautside</i> niet verantwoordelijk is	Imbrechte van Aelst en Winande vanden Winkele, cautsidemeesters, Janne vanden Putte, klerk van de Cautside en meester Peeteren Pauwels, meester-werkman [van de Cautside]	28 november 1459	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XXIV	f° 79 v-80 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
294	Filips de Goede verpacht het <i>Korenhuis</i> , het bijhorende lepelrecht en andere bijhorende rechten aan de stad Brussel	Filips de Goede		3 maart 1460 n.s.	Brussel	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 216-220			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
295	Opsomming van de levenslange ambten die door de rentmeesters uitgegeven worden	/ [rentmeesters]		/ [na 1435 en vóór 3 maart 1460]	/ [Brussel]	Datering: DICKSTEIN-BERNARD (1979), <i>Rogier van der Weyden</i> , p. 37
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
				VANNIEUWENHUYZE (2002), <i>Allen den genen</i> , p. 239		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
296	Stadsordonnantie aangaande de inning van het lepelrecht	Wethouders en raad der stad Brussel		17 mei 1462	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 203 v°-204 v°			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

297	Bouwplan en uitbesteding van het timmerwerk aan de <i>Verloren Kost</i>	Peteren Pypenpoy, Wouteren vanden Heetvelde en Henric vanden Bossche, rentmeesters [van Brussel]	5 september 1463	/ [Brussel]	
-----	---	--	------------------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 193 v°-194	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

298	Overzicht van de voorraden rogge die op verschillende plaatsen in de stad opgeslagen liggen	Vrancken Rolibuck, Henricke vander Noot, Godeverde Taeye en Gielijse de Weerdt, rentmeesters [van Brussel]	mei 1464	/ [Brussel]	
-----	---	--	----------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 207 v°-208	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

299	Stadsordonnantie met nieuwe bepalingen aangaande de heffing van het cautsidegeld	Henricke vander Eycken, stedehouder van de amman van Brussel in zijn afwezigheid, en burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel nu zijnde en goede mannen van dezelfde stadsraad	25 september 1465 [overdragen en gesloten] en 26 september 1465 [uitgeroepen van op de pui]	/ [Brussel]	
-----	--	--	--	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, XXIV	f° 66-67	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
300	Jacobus Rampaert schenkt een jaarlijkse rente aan het <i>Sint-Elisabethklooster</i> , geheven op zijn hofstede met huizen in de <i>Steenweg</i> tegenover het <i>Cantersteen</i>	Johannes geheten vanden Voerde en Johannes geheten vanden Heetvelde, schepenen te Brussel	8 juni 1466	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1358	f° 28 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
301	Stadsordonnantie waardoor het <i>Sint-Elisabethklooster in de Berg van Sion</i> de toestemming verkrijgt om een waterleiding te leggen naar de <i>Orsendalborre</i> in het <i>Warmoesbroek</i>	Burgemeesters, schepenen en raadslieden der stad Brussel	18 januari 1468		
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IV	f° 205 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
302	Kroniek van Brussel en Brabant met gebeurtenissen uit de periode 1288-1469	/ [een broeder uit het Brusselse <i>Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster</i>]	/ [afgewerkt in 1469]	/ [Brussel]	Datering: SCHAYES (1850), <i>Chronique de Bruxelles</i> , p. 117
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				SCHAYES (1850), <i>Chronique de Bruxelles</i> , pp. 117-131	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
303	Cijnsregister van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	Gerardus vanden Doren [klerk van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie]	1469	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.230	158 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
304	Loting, scheiding en deling van de goederen van wijlen Laureys van Castigliono en wijlen Margrieten Pillens onder hun 3 kinderen Laureys, Kathelijnen en Anthonijs	Willem geheten tSerclaes en Jan, zoon van wijlen Jans geheten Happaert, schepenen te Brussel	28 juli 1469	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1381	f° 290-296 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
305	De goede mannen van de stadsraad, de gezworenen van de ambachten en de honderdmannen keuren het voorstel van de wethouders goed om de <i>Cautside</i> een subsidie van 800 Rijngulden te geven	Wethouders van dezelfde stad [Brussel], goede mannen van de raad, gezworenen van de ambachten en honderdmannen van de vermelde stad	zaterdag 18 mei 1471	op het Stadhuis van Brussel	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, XXIV	f° 81 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
306	Stadsordonnantie met het verbod op het vissen in de Zenne door personen die geen lid zijn van het groenvissersambacht, behalve voor persoonlijke consumptie	Henrick vander Eycken, stedehouder van de amman van Brussel in zijn afwezigheid, burgemeesters, schepenen en raadslieden van dezelfde stad	15 juli 1473	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1460	f° 16		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
307	Maria van Bourgondië reorganiseert het Brusselse stadsbestuur	Maria van Bourgondië	4 juni 1477	Brussel	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1934), <i>Politique intérieure</i> , pp. 51-75	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
308	Stadsordonnantie die de politiemeesters en <i>Cautside</i> gelijk geeft in een geschil met Aerde de Smet aangaande het vervoer van goederen met sleeën in de stad	Vermelde wethouders [van de stad Brussel]	26 februari 1479 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, XXIV	f° 124 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
309	Ondervragingen van de gedeputeerden van de Leden van Brussel in 's-Gravenshage aangaande de troebelen in de periode voordien	Maximiliaan van Oostenrijk en de heren van de Raad en van de Rekeningen, zoals Pieter Lanchals, Willem Moreel, de algemeen-ontvanger, meester Cornellis de Jonge, meester Jaques Dalemonde en de bastaard ook, kapitein der boogschutters [...] Willem Moreel, meester Philippe Wielant en Maillaert, raadslid, en Lodyc, secretaris [...] meesters Cornellis de Jonge, Jaques Dalemonde en de proost van de maarschalken [...] Phelippe Wielant en Jaques d'Alemonde et J. Lodijc, secretaris	16 maart 1479 [16 maart 1480] [...] 18 maart 79 voor Pasen [18 maart 1480] [...] 20 maart 79 [20 maart 1480] [...] 21e dag van vermelde maand [21 maart 1480]	den Haag	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				FAVRESSE (1934), <i>Politique intérieure</i> , pp. 87-106	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
310	Toelating aan de cellebroeders te Brussel tot stichting van een mis in hun kapel en het bezit van een klokketoren				
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				VAN DE WIEL (1973), <i>Repertorium</i> , p. 55 (regest)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
311	Stadsordonnantie aangaande de visvangst in de Zenne, de vishandel op de markt en de import van Hollandse alen	Anthoenijse vanden Weerde, stadhouder des amman van Brussel in zijn afwezigheid, burgemeesters, schepenen en raadslieden van dezelfde stad	19 mei 1484	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1460	f° 18 v°-20		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
312	Testament van Walter Leonii	Walterus van Eechoute, clericus, apostolisch en imperiaal notaris	[8 oktober 1484]	Sint-Goedelekerk, in de kooromgang, naast het Sint-Annaältaar	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				DE RAADT (1896), <i>Mobilier</i> , pp. 22-34 (fragment)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
313	Jaarrekening 1485-1486 van de stad Brussel	Adriaens van Assche, Amelrecs Was, Janne de Roevere en Janne Huijoel geheten de Nyvelere, rentmeesters der stad Brussel	begonnen op 1 oktober 1485 [...] tot 24 juni 1486 en tot 1 oktober 1486	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GALESLOOT (1867), <i>Notes</i> , p. 492	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
314	De <i>Cautside</i> schenkt het <i>Sint-Niklaaskerkhof</i> terug aan de Sint-Niklaaskerk	Vermelde wethouders [van de stad Brussel]	laatste dag van maart 1487 [31 maart 1488]	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives anciennes, XXIV	f° 126 en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
315	Verklaring van ridder Roeland de Mol, zoon van wijlen Roeland de Mol, over de waterafloop in de <i>Lange Ridderstraat</i> voor zijn huis en de goederen van de Sint-Elooisbroederschap	Heer Jan geheten Barnage, heer van Monde en Perk, ridder, en Aert geheten Vylain, schepenen te Brussel	17 december 1488	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.1290	f° 96 v°-99 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
316	Peeter de Villa schenkt een erfrente geheven op de stad Brussel aan de Sint-Elooisbroederschap, op voorwaarde dat er jaarlijks op 1 maart op verscheidene 'geestelijke plaatsen' distributies worden voorzien	Machiel de Leeuw geheten de Cautere en Adriaen van Droogenbroeck, schepenen te Brussel	22 oktober 1490	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.821	f° 134-136 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
317	Scheiding en deling van de goederen uit het huwelijk van wijlen Janne vanden Gehuchte en wijlen Geertruyden van Lombeke	Adriaen van Droegenbroeck en Imbrecht geheten Frenier, schepenen te Brussel	16 november 1490	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1359	f° 7 v°-10		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
318	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> verwerft een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> wegens wanbetaling van de rente die deze erop hief	Adrianus de Droegenbroeck en Ingelbertus geheten Frenier, schepenen van dezelfde plaats [Brussel]	20 januari 1491 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266a, akte n° 28	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
319	De <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> verwerft een hofstede gelegen buiten de <i>Lakenpoort</i> in de rechte straat als eigen goed ten gevolge van de wanbetaling van de rente die deze erop hief	Johannes de Beerthem, Michael de Leeu geheten de Cantere, Adrianus de Droegenbroeck en Ingelbertus geheten Frenier, schepenen te Brussel	4 mei 1491	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266a, akte n° 31	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
320	De Infirmierie van het Begijnhof verwerft een hofstede gelegen buiten de Lakenpoort in de rechte straat als eigen goed ten gevolge van de wanbetaling van de rente die deze erop hief	Johannes de Beerthem, Michael de Leeu geheten de Cantere, Adrianus de Droegenbroeck en Ingelbertus geheten Frenier, schepenen te Brussel	1491, 4 mei	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266a, akte n° 32	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
321	Wilhelmus, Johannes en Nychasius de Cock schenken de <i>Infirmierie</i> van het <i>Begijnhof</i> een erfelijke rente geheven op verscheidene goederen van Johannes de Ruysbroeck	Petrus geheten Brau en Philippus geheten Pypenpoy, schepenen te Brussel	7 december 1491	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266d, akte n° 54	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
322	Hertogelijk cijnsregister	Janne vanden Nuwenhove, rentmeester van Brussel	25 december 1491	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ARA	Rekenkamer, n° 44.831	146 f°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
323	Kathelijnen Coels en haar man Machiel vanden Bossche schenken de Sint-Elooisbroederschap een erfrente om een wekelijkse mis te voorzien ter ere van de ouders en eerste man van Kathelijnen Coels	Merten geheten Spijsken en Philips geheten Pipenpoy, schepenen te Brussel	19 januari 1492	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Bienfaisance, B.1290	f° 40-42		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
324	Haardtelling van de stad en het kwartier Brussel	/	2 mei 1496-13 juni 1496	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				CUVELIER (1912), <i>Dénombrements</i> , pp. 219-292	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
325	Stadsordonnantie die de <i>Cautside</i> gelijk geeft in een geschil met enkele ingezetenen van Laken in verband met de heffing van het wegegeld	Vermelde wethouders [van de stad Brussel]	maandag 10 december 1498	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives anciennes, XXIV	f° 94 v°-95		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
326	Stadsordonnantie met bepalingen in verband met het verzamelen en wegvoeren van modder en afval	/		/ [eerste helft 15 ^e eeuw of vroeger]	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 61 en v°			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
327	Johanna Sacrestains en Henricus de Vinck schenken het <i>Sint-Kristoffelsgodshuis</i> een aantal erfelijke renten geheven op goederen gelegen ten <i>Kalkoven</i> , op een stal in het <i>Vleeshuis</i> en op hofsteden bij de <i>Vermarienborre</i>	Johannes de Straten geheten in Bodeghem en Johannes Pypenpoy, schepenen te Brussel		7 april 1506 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.821	f° 79 v°-80 v°			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
328	Schenking van een erfrente door Daneel Strael aan het <i>Sint-Laureinsgasthuis</i>	Hubrecht Zouwen en Jan de Kegel, schepenen te Brussel		18 december 1509	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	Archief OCMW-	H. 1539	/			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
329	Margareta de Winderbeke en Marcus Bailliet schenken het <i>Sint-Kristoffelsgodshuis</i> verscheidene erfelijke renten	Johannes Pypenpoy en Johannes de Kegel, schepenen te Brussel	1514, 22 augustus	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.821	f° 100-101		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
330	Verslag van de reis van kardinaal Luigi d'Aragona doorheen Duitsland, de Nederlanden, Frankrijk en Noord-Italië	Antonio de Beatis	/ [9 mei 1517-16 maart 1518]	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				BASTOR (1905), <i>Reise</i> , pp. 27-87 (Duitse vertaling) & 90-180 (originele tekst)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
331	Reisverslag van het verblijf van Albrecht Dürer in de Nederlanden	Albrecht Dürer			
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				GORIS & MARLIER (1970), <i>Journal de voyage</i> , pp. 50-109 (Franse vertaling)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

332	De stad Brussel schenkt Lodewijcke van Boedegem het <i>Klein Lakenpoortje</i>	Kaerle geheten Heenkenshoot en Gommaer vanden Werve, schepenen te Brussel	26 mei 1520	/ [Brussel]	
-----	---	---	-------------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.266b, akte n° 44	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

333	Haardtelling van de stad en het kwartier Brussel	/	1526	/ [Brussel]	
-----	--	---	------	-------------	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			CUVELIER (1912), <i>Dénombrements</i> , pp. 219-292 (fragment)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
------	--------	--------------------------	-------	--------	-------------

	Renteverstiging ten voordele van het <i>Sint-Elisabethgodshuis</i> door Vrancke van Oedenhagen	Henricx geheten Spijsken en Jooris geheten Clockman, schepenen te Brussel	4 maart 1531 n.s.		
--	--	---	-------------------	--	--

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 1358	f° 9-10	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
335	Vergevingsprivilegie voor de opstandige Brusselaars met bevestiging van een aantal maatregelen genomen door de regentes op het vlak van eerbetoon en justitie	Karel V	na 27 december 1532,	Mons (Henegouwen)	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, liasse 706	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
336	Overeenkomst inzake de verdeling van de kosten van de werken aan het belfort aan de Sint-Niklaaskerk	Burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raad der stad Brussel in naam van dezelfde stad langs de ene zijde en Joes vanden Hecke, Laureys Beydaels en Victor Ofhuys, die hierin Anthonijsen vander Hagen vervangt, hun medebroeder, kerkmeesters van de Sint-Niklaaskerk in Brussel, in naam van dezelfde kerk langs de andere zijde	8 juli 1533	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, IX	f° 232		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
337	Stadsordonnantie aangaande het vinderschap en de handel van vlees en vis en enkele andere levensmiddelen	Jonker Hendrick de Stradiou, heer van Orbaijs en van Malèves en amman van Brussel ett. [?], burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raad	4 maart 1535	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1455	f° 1-12 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
338	Jaarrekening 1534-1535 van de <i>Sint-Janskerk</i> van Molenbeek	Jans vander Meren en Jaspars de Stuwele, fabriekmeesters der parochiekerk van Sint-Jans-Baptist te Molenbeek, gemaakt door Janne de Rovere, klerk van de vermelde kerk		24 juni 1534 tot 24 juni 1535	/ [Molenbeek]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, n° 1353	/			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
339	Karel V regelt een geschil tussen de schippers van Brussel en Antwerpen inzake de scheepshandel tussen beide steden	Karel V		24 december 1535	Brussel	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, n° 3501	f° 32 v°-39			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
340	Dagboek van Anthoine de Lusy, een burger uit Mons	Antoine de Lusy		/ [1505-1536]	/ [Mons]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
				LOUANT (1969) <i>Journal</i> , 1969, pp. 3-375		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
341	Stadsordonnantie met reglementen van de van elkaar afgesplitste voederaars-, bontwerkers-, nieuwe kleermakers- en oudkleerkopersambachten	Vermelde heren wethouders en rentmeesters in aanwezigheid van de gezworenen van de vermelde 6 ambachten [kramers-, schrijnmakers-, voederaars-, bontwerkers-, nieuwe kleermakers- en oudkleerkopersambacht - de namen van de 20 gezworenen volgen]	26 maart 1537 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 3426	/ [f° 3-23]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
342	Inventaris van de akten en archieven van het <i>Sint-Elisabethgodshuis</i>	Begonnen door archaria zuster Lijsbeth van Elderen	1542	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1356	138 f°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
343	Register met maatregelen in verband met de bescherming en versterking van de stad uit 1542	/	1542	/ [Brussel]	Folio's 45 tot 58 v° uit een ander register
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1223	f° 1-14		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
344	Wederzijdse kwitantie van de kleine cijnzen vanwege het godshuis ter Arken en het <i>Sint-Gertrudisgasthuis</i>	Jan van Peborch, Wjlllem Vorsthuijs, Jan de Knibbere en Jan Jan [sic] vander Meeren, momboiren van het godshuis ter Arken binnen de stad Brussel vanwege het vermelde godshuis langs de ene [zijde] en Fransoijs vanden Werve, Jan van Peborch, Henrijck de Bruene en Joes Stevins, momboiren van het Sint-Gertrudisgasthuis aan Sint-Goedele vanwege dat zelfde gasthuis langs de andere zijde	17 december 1543	/ [Brussel]	Opgenomen in het cartularium van het godshuis <i>ter Arken</i>
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.1065	f° 28 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
345	Dagboek van Jan de Pottre	Jan de Pottre, nadien zijn zoon Antonius de Pottre	12 december [15]49 [...] 3 augustus 1602	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
				de St GENOIS (1861), <i>Dagboek</i> , pp. 1-203 (fragment) *** VAN EEGHEM, <i>Onbekende bewerking</i> , 1940, pp. 525-526 (fragment)	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
346	Jaarrekening 1553-1554 van het <i>Sint-Jacobsgasthuis</i>			24 juni 1553 tot 24 juni 1554	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 82	30 f° + schutbladeren			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
347	Rentevestiging door Abraham vanden Putte ten voordele van het <i>Onze-Lieve-Vrouwgeesthuis</i>	Jonker Charles van Brecht, heer in Diegem, en Anthoenis vander Hert, schepenen te Brussel		4 juni 1558	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, n° 1381	f° 53 v°-55			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie		Datum	Plaats	Opmerkingen
348	Memorie gericht aan de heer waarin verschillende misbruiken aangaande de pegels en taksen van het bier worden aangeklaagd	/ [brouwersambacht ?]		3 december 1559	/	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave		
	ASB	Archives Anciennes, liasse 733	s.f.			

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
349	Rentevestiging door Jacop Goossens ten voordele van het <i>Onze-Lieve-Vrouwgeesthuis</i>	Jonker Anthonis van Os, heer van Heembeek en Jan van Beerthem, schepenen te Brussel	29 november 1560	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 1381	f° 60 v°-62		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
350	Nieuwe toestemming om renten te verkopen op de taksen ingesteld ter financiering van de nieuwe scheepvaart, vermits de gronden bij de stad veel duurder blijken en de vaart tot aan de <i>Sint-Kathelijnegracht</i> wordt doorgetrokken	Mijn heren burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raad der stad Brussel representerend het eerste lid, heren en goede mannen van de wijde raad representerend het tweede lid en goede mannen van de Negen Natiën representerende het derde lid der vermelde stad	13, 18 en 19 december 1560	op het stadhuis [van Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 794	f° 108-109		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
351	De stadsoverheid beslist twee huizen af te breken om een goede verbinding te verzekeren tussen de <i>Lange Ridderstraat</i> en de <i>Schipvaart</i>	De vermelde Drie Leden [van de stad Brussel]	15 en 17 november 1561	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 794	f° 135 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
352	Jaarrekening 1561-1562 van de rentmeester van Brabant in het kwartier Brussel	Rentmeester van Brabant in het kwartier Brussel	/ [tot 30 september 1562]		
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 27	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
353	Jaarrekening 1562-1563 van de rentmeester van Brabant in het kwartier Brussel	Rentmeester van Brabant in het kwartier Brussel	/ [tot 30 september 1563]		
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	Archief OCMW-	Fonds Sint-Jacobsgasthuis, n° 27	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
354	Stadsordonnantie die de verkoop van een aantal erven oplegt om financiële middelen vrij te maken voor het afsluiten van het einde van de <i>Nieuwe Schipvaart</i> binnen de stad en voor de verplaatsing van de <i>Veemarkt</i>	Mijn heren burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raad der vermelde stad representerend het eerste lid, heren en goede mannen van de wijde raad representerend het tweede lid en goede mannen van de Negen Natiën der vermelde stad representerend het derde lid der vermelde stad	7, 24, 26 en 27 juli 1564	op het Stadhuis [van Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 794	f° 116 v°-117 v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
355	Brief van de stad Brussel aan Mattheusen van Cothem in verband met achterstallige betalingen van diens aankoop van enkele erven op de <i>Jerichogracht</i>	Stad Brussel	27 september 1565	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, liasse 111	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
356	Overzicht van de aankopen en betalingen van de erven gelegen tegenover <i>Jericho</i> door Mattheus van Cottum en Johannes Lommen	/	/ [1564-1566]	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, liasse 111	/		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
357	Stadsordonnantie aangaande de invoer van en controle op zeep	Mijn heren amman, burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raad [van de stad Brussel]	26 maart 1566 n.s.	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 2142	<i>Den zeep Accijs</i> f° 1-5		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
359	Beschrijving van alle Nederlanden (<i>Descrittione di tutti i Paesi Bassi</i>)	Lodovico Guicciardini	20 oktober 1566	Antwerpen	Datering: JACQMAIN (1987), <i>Idyllische Nederlanden</i> , pp. 6 & 9

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			JACQMAIN (1987), <i>Idyllische Nederlanden</i> , pp. 14-125 (Nederlandse vertaling van de tweede Italiaanse druk uit 1581 – fragmenten)

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
360	Brief van Matheeus van Cottem aan meester Geeradt Casiers, advocaat bij de Raad van Brabant, in verband met de verkoop van een aantal erven nabij de <i>Sint-Kathelijnepoort</i>	M. Cotthem [Matheeus van Cotthem]	6 juni 1569 [?]	Antwerpen	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, liasse 111	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
361	Huurcontract voor het gebruik van een plaats op de <i>Wolfsgracht</i> door Nicolase de Teppere	Moys en Merttens, rentmeesters [van Brussel]	20 juli [1569]	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 2686	f° 1	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
362	Huurcontract van de toren boven de ontvanger, genoemd <i>de Grote Pollepel</i> , afgesloten tussen Janne le Fosseau als huurder en de rentmeesters	Jonkheer Kaerle van Brecht, heer van Diegem, Pauwels Moys, Amelrijcx vanden Bossche en Matheeus Merttens, rentmeesters [van Brussel]	18 mei 1570	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 2686	f° 4 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
363	Stadsordonnantie aangaande de verkoop van levensmiddelen in de stad	Heer Jannen van Locquenghien, ridder, heer van Koekelberg, Berchem etc., amman, burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raad van deze stad [Brussel]	9 juni 1570	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 2711	pp. 91-66 [sic]		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
364	Huurcontract van <i>de Papenkelder</i> , afgesloten tussen Woutere Severijn als huurder en de rentmeesters	Jonkheer Charles van Brecht, heer van Diegem, Pauwels Moys, Amelrijcx vanden Bossche en Matheeus Merttens, rentmeesters [van Brussel]	7 december 1570	/ [Brussel]	
	Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave	
	ASB	Archives Anciennes, n° 2686	f° 7 en v°		

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
365	Memoriaalboek van de <i>Nieuwe Schipvaart</i> van de stad Brussel	Joes de Smet en Cornelis van der Reest, rentmeesters van de <i>Vaart</i>	augustus 1572	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 794	41 + 270 f°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
366	Vastlegging van de breedte van de wegen in / Brabant		/ [16e eeuw]	/	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 1400	pp. 500-501	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
367	Grote ordonnantie aangaande de bierassise /		/ [begin 16e eeuw]	/ [Brussel]	Datering: LINDEMANS. (1945), <i>Bier</i> , pp. 126-137

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
			LINDEMANS (1945), <i>Bier</i> , pp. 126-137

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
368	Historiek van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Weeën	/	/ [1684 of 1685]	/	Datering : op basis van de vermelding van Adam de Blieck, Burgemeestervan Brussel in 1683 en 1684 en de verwijzing naar een kwitantie uit 1684

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, n° 1499	s.f.	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
369	Stadsordonnantie met reglementen aangaande het gebruik van de <i>Nieuwe Schipvaart</i> en de bijhorende infrastructuur	Mijn heren amman, burgemeesters, schepenen, rentmeesters en raad van deze stad Brussel	/	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, liasse 111	/	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
370	Vastlegging van de procedure van de jaarlijkse broodproef	/	/	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 39 bis en v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
371	Stadsordonnantie [?] met reglementen van de Grote Gilde van de Voetboog	Koning, dekens en gezworenen en goede lieden van de stad [Brussel] en alle medegezellen van de [Grote] Gilde	/	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 149-153 v°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
372	Eed van de moddermeier	/	/	[Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 46 v°-47	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
373	Eed van de keurder van de stedelijke grondstoffen	/	/	[Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 47	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
375	Eed van de kenners van bier en wijn in de stadspoorten	/	/	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 187	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
376	Ordonnantie aangaande de verhuurders van de watervesten van de stad	/	/	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 85 v°-86	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
377	Bepalingen in verband met de handel in koren en de belastingen erop	/	/	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 105-106	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
379	Cartularium van het <i>Sint-Cornelisgasthuis</i>	/	/	/ [Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
Archief OCMW-	Fonds Hôpitaux, H.1405	106 + 1 + 90 f°	

Bron	Regest	Uitvaardigende Instantie	Datum	Plaats	Opmerkingen
380	Eed van de trompetters en pijpers op de torens van Sint-Niklaas en de Kapellekerk	/	/	[Brussel]	

Archief	Fonds en nummer	Folio/pagina	Uitgave
ASB	Archives Anciennes, IX	f° 46 v°	

3. Bronnenlijst

Archief van de Stad Brussel (ASB)

Fonds 'Archives Anciennes'

stadscartularia III, IV, V, VI, VII, IX, XI, XVI, XXI, XXIII, XXIV
n° 794 ; n° 1223 ; n° 1353 ; n° 1356 ; n° 1358 ; n° 1359 ; n° 1381 ; n° 1400 ; n° 1454 ; n° 1455 ;
n° 1460 ; n° 1499 ; n° 2142 ; n° 2686 ; n° 2711 ; n° 2930 ; n° 3426 ; n° 3501 ; n° 3078 ; n° 3813
liasse 111 ; liasse 500 ; liasse 706 ; liasse 733 ; liasse 792 A ; liasse 796 B

Fonds Bevolkingstellingen

bevolkingstellingen 1795 ; 1799 ; 1802 ; 1812 ; 1816 ; 1829 ; 1835 ; 1842 ; 1846 ; 1856 ; 1866
1876 ; 1890

Fonds Openbare Werken

n° 38.757

Fonds 'Plans'

'Plans de grandes dimensions'

n° 1 (*Plan parcellaire manuscrit de Bruxelles, avec indication des rues, des quartiers, des numéros des parcelles et correspondant aux Wijckboeken. Postérieur à l'année 1780*)
n° 3 (*Grand plan de Bruxelles à vol d'oiseau, représentant les couvents, églises, hôtels seigneuriaux, etc.*)

‘Plans et cartes de Bruxelles, de ses faubourgs et de ses environs’

n° 2 (*Bruxella fontium copia coeli amoenita et aedificiorum splendore nobilis*)

n° 3 (*Bruxella urbs aulicorum frequentia, fontium copia, magnificentia principalis aulae, civicae domus, ac plurium aliarum splendore, nobilissima, etc., etc 1576*)

n° 48 (*Plan parcellaire de Bruxelles. 1821*)

n° 67 (*Plan géométrique de la Ville de Bruxelles van W.B. Craen*)

Andere

fichier Godding

Almanach du Commerce et de l'Industrie (lopende jaargangen 1890-1969)

Archief van het OCMW-Brussel (Archief OCMW-Brussel)

Fonds ‘Hôpitaux’

H. 263 ; H.264 ; H.266a ; H.266b ; H.266d ; H.311 ; H.821 ; H.1065 ; H.1405 ; H.1210 ; H.1412 ;
H.1539

Fonds ‘Bienfaisance’

B.203 ; B.210 ; B.211 ; B.216 ; B.230 ; B.681 ; B.1290 ; B.1452 ; B.1452 (2) ; B.1452(4) ; B.1452(6) ;
B.1544

Fonds Sint-Jansgasthuis

n° 18

Fonds Sint-Jacobsgasthuis

n° 6 ; n° 7 ; n° 10 ; n° 17 ; n° 27 ; n° 30 ; n° 82

Rijksarchief van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (RABHG)

Fonds Schepengriffies van Brussel

n° 9409 ; 9432

Fonds Archief Sint-Goedele

n° 2513

Fonds Kerkelijk Archief van Brabant

n° 5584 ; n° 5593 ; n° 6443 ; n° 6445 ; n° 6446 ; n° 6448 ; n° 6449 ; n° 6451bis ; n° 13.403 ; n° 25.456

Fonds 'Bureau des Annotations'

n° 2305/81 ; n° 2305/142

Fonds Notariële archieven van het Brussel Gewest

n° 9896

Fonds Staten van Brabant

n° 5891 ; n° 5892 ; n° 5892/2 ; n° 5892/3

Algemeen Rijksarchief (ARA)

Fonds Rekenkamer van Brabant

n° 44.826 ; n° 44.828 ; n° 44.831

Fonds Topografisch-Historische Atlas

n° 114 ; n° 115 ; n° 214 ; n° 215 ; n° 216 ; n° 217 ; n° 221 ; n° 224

Koninklijke Bibliotheek van België (KBR)

Handschriftenkabinet

n° 22.090 (stadsplan van Jacob van Deventer)

Kaarten & Plannen

R 1169, (facsimile) Bruxelles (facsimile stadsplan van Jacob van Deventer)

III 3271 XXXI Bruxelles (stadsplattegrond van Braun & Hogenberg)

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België

Erfgoed van de Koning Boudewijnstichting

gezicht op Brussel door Jan Baptist Bonnecroy, ca. 1664-1665

4. Bibliografie¹

1455-1955. *Exposition 500e anniversaire* (1955)

AHLERS (2004), *Jacob van Deventer*

ALEXANDRE-BIDON (2002), *Aux portes de la ville*

ANTROP (2001), *Werken met ArcView GIS*

APERS, VANDENBREEDEN & VAN SANTVOORT (1982), *Chronologisch overzicht*

ARNADE, HOWELL & SIMONS (2002), *Fertile spaces*

ARNOULD (1938), *Étude*

ARNOULD (1996), *Jacques*

1455-1955. Exposition 500e anniversaire de l'achèvement de la tour de l'hôtel de ville, Bruxelles, Musée Communal - Maison du Roi, 1955, s.p.

AHLERS (Willy), *Jacob van Deventer, nieuwe ideeën en nieuwe vragen*, Caert-Thresoor, 2004, XXIII, pp. 59-64.

MANE (P.), *Métiers et artisanats urbains : images et réalités*, in : BOONE (M.), LECUPPRE-DESJARDIN (E.) & SOSSON (J.-P.) (Ed.), Le verbe, l'image et les représentations de la société urbaine au Moyen Âge. Actes du colloque international tenu à Marche-en-Famenne du 24 au 27 octobre 2001, Antwerpen-Apeldoorn, Garant, 2002, pp. 161-174.

ANTROP (M.), *Werken met ArcView GIS*, Gent, Universiteit Gent - Vakgroep Geografie, 2001, 42 pp.

APERS (Jan), VANDENBREEDEN (Jos) & VAN SANTVOORT (Linda), *Chronologisch overzicht van de belangrijkste stedenbouwkundige feiten in en rond Brussel, 1780-1982*, in : Straten en stenen. Brussel: stadsgroei 1780-1980. Tentoonstelling ingericht door de Generale Bankmaatschappij in samenwerking met het Sint-Lukasarchief en G. Abeels. 18/11/82 - 21/1/83, Brussel, Generale Bankmaatschappij - Sint-Lukasarchief, 1982, pp. 10-122.

ARNADE (Peter), HOWELL (Martha C.) & SIMONS (Walter), *Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe*, Journal of Interdisciplinary History, 2002, XXXII, 4, pp. 517-548.

ARNOULD (Maurice-A.), *Étude de quelques noms cités dans le diplôme d'Otton Ier pour le monastère de Nivelles (24 janvier 966)*, Bulletin de la Commission Royale de Toponymie & Dialectologie, 1938, XII, pp. 303-320.

ARNOULD (M.-A.), *Jacques Desurhon. Ingénieur des cartes*

¹ In deze bibliografie worden alle werken opgenomen die werden gebruikt in het tekstgedeelte en in de bijlagen van het proefschrift en.

Desurhon	<i>au service de Charles Quint et son oeuvre géographique</i> , in : DUVOSQUEL (J.-M.), NAZET (J.) & VANRIE (A.), <u>Mélanges André Uyttebrouck, Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et Institutions</u> , Bruxelles, Archives et Bibliothèques de Belgique, 1996, pp. 41-55. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro Spécial 53)
ARTS (1997), <i>Gemeenten en parochies</i>	ARTS (Paul), <u>Gemeenten en parochies in West- en Zuid-Europa. Analyse van de invloed van fysisch-, socio-economisch- en historisch-geografische factoren op hun grootte, vorm en begrenzing met behulp van G.I.S.</u> , Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven doctoraatsproefschrift), 1998, 3 dln.
ASAERT (1967), <i>Huizen en gronden</i>	ASAERT (G.), <i>Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400. Proeve van topografische reconstructie</i> , <u>Bijdragen tot de Geschiedenis inzonderheid van het oude Hertogdom Brabant</u> , 1967, L, 1-2, pp. 5-166.
ASAERT (1968), <i>Huizen en gronden</i>	ASAERT (G.), <i>Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400. Proeve van topografische reconstructie (Vervolg van vorige jaargang, blz. 5 – 166)</i> , <u>Bijdragen tot de Geschiedenis inzonderheid van het oude Hertogdom Brabant</u> , 1968, LI, 3-4, pp. 171-236.
ASAERT (2005), <i>Honderd huizen</i>	ASAERT (G.), <u>Honderd huizen aan de Grote Markt van Antwerpen. Vijf eeuwen bewoningsgeschiedenis</u> , Zwolle, Waanders Uitgevers, 2005, 448 pp.
AVONDS (1999), <i>Koning Arthur in Brabant</i>	AVONDS (Piet), <u>Koning Arthur in Brabant (12de-14de eeuw). Studies over ridderscultuur en vorstenideologie</u> , Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 1999, 241 pp. & 7 afbeeldingen. (=Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Klasse der Letteren, LXI, 167)
BACHMANN (1965), <i>Alten Städtebilder</i>	BACHMANN (Friedrich), <u>Die alten Städtebilder. Ein Verzeichnis der graphischen Ortsansichten von Schedel bis Merian</u> , Stuttgart, Anton Hiersemann, 1965 ² , 376 pp.
BAERTEN (1965), <i>Villes et monnaie</i>	BAERTEN (Jean), <i>Villes et monnaie dans le duché de Brabant (XIIe et XIVe siècles)</i> , <u>Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving. De Brabantse Stad</u> , Lustrumuitgave 1965, pp. 7-22.
BAERTEN (1982), <i>Français</i>	BAERTEN (Jean), <i>Le français à Bruxelles au moyen âge. Une mise en garde</i> , <u>Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis</u> , 1982, LX, 4, pp. 887-897.
BAERTEN (1998), <i>Brussel</i>	BAERTEN (Jean), <i>Brussel in de Middeleeuwen: een Dietse en conservatieve stad</i> , in : VANHEMELRYCK (Fernand) (Ed.), <i>Momenten uit de geschiedenis van Brussel</i> , Brussel, K.U. Brussel – Centrum Brabantse Geschiedenis, 1998, pp. 65-93.
BAILLIEUL & RAVESCHOT (1984), <i>Secreet</i>	BAILLIEUL (Beatrix) & RAVESCHOT (Patrick), <i>Geeft het secreet zijn geheimen prijs ?</i> , <u>Stadsarcheologie</u> , 1984, VIII, 1, pp. 37-51.

- BAIOCCHI & LELO (2005), *Géoréférencement*
- BAIOCCHI (Valerio) & LELO (Keti), *Géoréférencement des plans historiques (du XVIIIe au XIXe) de la ville de Rome, et leur comparaison avec des cartes actuelles*, *Geomatique Expert*, 2005, 45, pp. 42-47.
- BAKER & HOLT (2004), *Medieval towns and the church*
- BAKER (Nigel) & HOLT (Richard), *Urban Growth and the Medieval Church. Gloucester and Worcester*, Aldershot, Ashgate, 2004, 413 pp.
- BALKESTEIN (1990), *Nieuwskaarten en historieprenten*
- BALKESTEIN (Marjan), *Nieuwskaarten en historieprenten van Frans Hogenberg als illustratiemateriaal in 17de eeuwse geschiedkundige werken*, in : "Doorgaens verciert met kopere platen". Nederlandse geïllustreerde boeken uit de zeventiende eeuw. Catalogus bij een tentoonstelling gehouden in de Universiteitsbibliotheek te Leiden van 6 juli tot 20 augustus 1990 ter gelegenheid van het internationaal boekhistorisch congres "Le Magasin de l'Univers", Leiden, Vakgroep Kunstgeschiedenis RU Leiden, 1990, pp. 75-95. (=Kleine publikaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 8)
- BALLAUX & BLONDÉ (1999), *Molenstenen*
- BALLAUX (B.) & BLONDÉ (B.), *Molenstenen voor Brusselse domeinmolens. Kostprijzaspecten van de preïndustriële binnenscheepvaart, 1498-1555, Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1999, LXXXII, 3-4, pp. 235-246.
- BARON (1977), *Breuil*
- BARON (Romain), *Le "Breuil" en Nivernais*, *Bulletin Philologique et historique (jusqu'à 1610) du comité des travaux historiques et scientifiques*, 1977, pp. 5-14.
- BARTIER (1974), *Grand-Place*
- BARTIER (J.), *Grand-Place d'hier et d'aujourd'hui*, in : VOKAER (Marc) (Ed.), *La Grand-Place de Bruxelles*, Liège, Editions Desoer, 1974, pp. 11-49.
- BASTOR (1905), *Reise*
- BASTOR (Ludwig), *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517--1518*, Freiburg im Breisgau, Herdersche Verlagshandlung, 1905, 186 pp. (= Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes, IV, 4)
- BAVAY (2000), *Mécanismes*
- BAVAY (Gérard), *Les mécanismes de la genèse du parcellaire urbain : le cas de Soignies (Hainaut)*, in : Lille Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique – Cinquième Congrès de l'Association des Cercles Francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique. Herbeumont. Actes II, Namur, s.d. [2000], pp. 87-104.
- BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*
- BEDEER (Greet) & JANSSENS (Luc), *Antwerpen, 1200-1800*, Brussel – Antwerpen, Algemeen Rijksarchief – Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius te Antwerpen, s.d., 88 pp. (= Steden in Beeld, 1)
- BELLENS, BOGAERTS & VEECKMAN (2005), *Archeologisch onderzoek*
- BELLENS (Tim), BOGAERTS (Bas) & VEECKMAN (Johan), *Archeologisch onderzoek in de stad Antwerpen in 2004 (Antw.)*, in : BLAISING (Jean-Marie), DEMETER (Stéphane), DE MEULEMEESTER (Johnny), e.a. (Eds.), *Archaeologia Mediaevalis 28*, Namur, s.n., 2005, pp. 62-64.
- BENAVIDES & KOSTER (2006),
- BENAVIDES (J.) & KOSTER (E.), *Identifying surviving*

Identifying surviving landmarks	landmarks on historical maps, <u>e-Perimetron</u> , 2006, I, 3, pp. 194-208.
BERESFORD (1967), <i>New towns</i>	BERESFORD (Maurice), <u>New Towns of the Middle Ages : Town Plantation in England, Wales and Gascony</u> , New York, Praeger, 1967, 670 pp.
BERINGS (1984), <i>Tervuren</i>	BERINGS (Geert), <u>Tervuren in de Middeleeuwen. Aspecten van de Brabantse geschiedenis</u> , Gent-Tervuren, s.n., 1984, 111 pp.
BERINGS (1992), <i>Ename</i>	BERINGS (Geert), <i>Ename : meer dan een abdij. Historische schets van een dorpsontwikkeling</i> , <u>Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde, van zijn kasselrij en van den Lande tussen Maercke en Konne</u> , 1992, XXIX, pp. 39-76.
BERK (1972), <i>Leven in klein Amsterdam</i>	BERK (G.I.), <i>Leven in klein Amsterdam</i> , <u>Spiegel Historiae</u> , 1972, VII, 4, pp. 228-231.
BERNAERTS & KERVYN de MARCKE ten DRIESSE (1951), <i>Noms des rues</i>	BERNAERTS (Aimé) & KERVYN de MARCKE ten DRIESSE (Roger), <u>Les noms des rues à Bruxelles. Leur histoire - leur signification - leur sort</u> , Bruxelles, Les Editions de Visscher, 1951 ² , 336 pp.
BERNARD (1959), <i>Compte</i>	BERNARD (Claire), <i>Le compte mensuel de la Vile de Bruxelles d'octobre 1405 et la construction de l'aile droite de l'hôtel de ville</i> , <u>Cahiers bruxellois</u> , IV, 1959, 3-4, pp. 246-294.
BERTELS, CALLENS & FREDRICX (2000), <i>...Omnia excedit</i>	BERTELS (Inge), CALLENS (Kris) & FREDRICX (Dirk), <i>...Omnia excedit ingenia ingenium Marianum archiducis. De Onze-Lieve-Vrouwkapel van de Sint-Michielskapel van de Sint-Michielskerk te Brussel</i> , in : DE JONGE (Krista), DE VOS (Annemie) & SNAET (Joris) (Red.), <u>Bellissimi ingegni, grandissimo splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw</u> , Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2000, pp. 161-173. (=Symbolae. Facultatis Litterarum Lovaniensis, Series B, 15)
BEYAERT, ANTROP, DE MAEYER, e.a. (2006), <i>België in kaart</i>	BEYAERT (Marc), ANTROP (Marc), DE MAEYER (Philippe), VANDERMOTTEN (Christian), BILLEN (Claire), DECROLY (Jean-Michel), NEURAY (Claire), ONGENA (Thérèse), QUERAT (Stéphanie), VAN DEN STEEN (Isabelle) & WAYENS (Benjamin), <u>België in kaart. De evolutie van het landschap in drie eeuwen cartografie</u> , Tielt, Uitgeverij Lannoo nv, 2006, 250 pp.
<i>Bier en brouwerijen</i> (1996)	<u>Bier en Brouwerijen te Brussel. Van de Middeleeuwen tot vandaag</u> , Brussel, Archief en Museum van het Vlaams Leven te Brussel vzw, 1996, 247 pp. & 1 bijlage.
BIJL (1965), <i>Juridictions scabinales</i>	BYL (Raymond), <u>Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVe siècle)</u> , Bruxelles, Presses universitaires de Bruxelles, 1965, 376 pp. (=ULB. Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres, 17)
BILLEN & DECROLY (2003), <i>Kleinste kamertjes</i>	BILLEN (Claire) & DECROLY (Jean-Michel), <u>De kleinste kamertjes in de grootstad. Openbaar sanitair in Brussel van de Middeleeuwen tot vandaag</u> , Brussel, Musea van de Stad

- Brussel (met medewerking van het Archief van de Stad Brussel), 2003, 63 pp.
- BILLEN & DUVOSQUEL (2000), *Brussel*
- BILLEN (Claire) & DUVOSQUEL (Jean-Marie) (Red.), *Brussel*, Antwerpen, Mercatorfonds, 2000, 301 pp. (=Steden in Europa, 1)
- BILLEN & THOMAS (1997), *Historisch onderzoek*
- BILLEN (Claire) & THOMAS (Françoise), *Historisch onderzoek naar de wijk van het Oud Korenhuis*, in : DIEKMANN (Any), *Middeleeuwse ambachten en stedelijk wonen. Eenmansstraat en Oud Korenhuis*, Brussel, Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1997, pp. 105-108. (=Archeologie in Brussel, 3)
- BILLEN (-), *Marktplaatsen*
- BILLEN (Claire), *De marktplaatsen van de Vijfhoek*, Brussel, Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Stad Brussel, s.d., 34 pp. (=Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 26)
- BILLEN (1991), *Binche et sa campagne*
- BILLEN (Claire), *Binche et sa campagne: des relations économiques exemplaires (XIIe-XIIIe siècle)*, in : DUVOSQUEL (Jean-Marie) & DIERKENS (Alain), *Villes et campagnes au Moyen Age. Mélanges Georges Despy*, Liège, Perron, 1991, pp. 87-109. (=Centre belge d'histoire rurale. Publication, 97)
- BILLEN (2000), *Episoden*
- BILLEN (Claire), *Episoden*, in : BILLEN (Claire) & DUVOSQUEL (Jean-Marie) (Red.), *Brussel*, Antwerpen, Mercatorfonds, 2000, pp. 34-139. (=Steden in Europa, 1)
- BILLEN (2003), *Tour*
- BILLEN (Claire), *Une tour et des cloches pour la ville: avatars des beffrois, du moyen âge à l'époque contemporaine*, lezing op de workshop STAD/BEELD, Gent, 15 maart 2003.
- BISSCHOPS (2006), *Leven aan de rand?*
- BISSCHOPS (Tim), *Leven aan de rand? Proeve tot duiding van eenheid, verscheidenheid en continuïteit in de vermogensverhoudingen in en om de stadsrand. Leiden en Oudenaarde aan het einde van de middeleeuwen (ca. 1470 - ca. 1530)*, Antwerpen, Universiteit Antwerpen (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2006, 2 dln., 213 & 32 pp.
- BLANQUART (2001), *Noodopgraving*
- BLANQUART (Patricia), *De noodopgraving op de site van de voormalige Coudenbergsepoort, Naamsestraat (1993)*, in : BLANQUART (Patricia), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), MASSART (Claire), MODRIE (Sylvianne), NACHTERGAEL (Ingrid) & SIEBRAND (Michel), *Autour de la première enceinte. Rond de eerste stadsomwalling*, Bruxelles - Brussel, Service des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale - Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2001, pp. 56-61. (=Archéologie à Bruxelles. Archeologie in Brussel, 4)
- BLANQUART (2001), *Preventieve opgravingen*
- BLANQUART (Patricia), *Preventieve opgravingen op de site van de voormalig warenhuis [sic] Esders aan het Sint-Katelijneplein (1993)*, in : BLANQUART (Patricia), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), MASSART (Claire), MODRIE (Sylvianne), NACHTERGAEL (Ingrid) & SIEBRAND (Michel), *Autour de la première enceinte. Rond de eerste stadsomwalling*, Bruxelles - Brussel, Service des Monuments

- et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale - Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2001, pp. 30-43. (= Archéologie à Bruxelles. Archeologie in Brussel, 4)
- BLANQUART, CABUY, DEMETER e.a. (1995), *Recherches*
- BLANQUART (P.), CABUY (Y.), DEMETER (S.) & NACHTERGAEL (I.), *Recherches place et rue de la Chapelle à Bruxelles (Br.)*, in : Archaeologia Mediaevalis 18, Namur, s.n., 1995, pp. 69-70.
- BLANQUART, DEMETER, DE POORTER e.a. (2001), *Rond de eerste stadsomwalling*
- BLANQUART (Patricia), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), MASSART (Claire), MODRIE (Sylvianne), NACHTERGAEL (Ingrid) & SIEBRAND (Michel), *Autour de la première enceinte. Rond de eerste stadsomwalling*, Bruxelles - Brussel, Service des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale - Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2001, 360 pp. (= Archéologie à Bruxelles. Archeologie in Brussel, 4)
- BLIECK & GUIFFRAY (1994), *Genèse et évolution*
- BLIECK (Gilles) & GUIFFRAY (Alain), *Genèse et évolution d'une place publique. L'exemple de Lille*, in : DEMOLON (Pierre), GALINIÉ (Henri) & VERHAEGHE (Frans), Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe - XIIIe siècle). Actes du IVe Congrès International d'Archéologie Médiévale (DOUAI, 1991), Douai, Société Archéologique de Douai, 1994, pp. 207-224. (= Archaeologia Duacensis, 11)
- BLIECK, CONTAMINE, FAUCHERRE & MESQUI (2002), *Le château et la ville*
- BLIECK (G.), CONTAMINE (Ph.), FAUCHERRE (N.) & MESQUI (J.) (Ed.), *Le château et la ville. Conjonction, opposition, juxtaposition (XIe-XVIIIe siècle)*, Paris, CTHS, 2002, 421 pp.
- BLOCKMANS (1988), *Alternatives*
- BLOCKMANS (Wim P.), *Alternatives to Monarchical Centralisation: The Great Tradition of Revolt in Flanders and Brabant*, in : KOENIGSBERGER (Helmut G.) (Hrsgbr.) m.m.v. MÜLLER-LUCKNER (Elisabeth), Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit, München, R. Oldenbourg Verlag, 1988, pp. 145-154. (= Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien, 11)
- BLONDEL (1943), *Prison*
- BLONDEL (Edouard J.), *La prison de la Porte de Halle. 1759 – 1824. Notes et documents pour servir à l'histoire du Vieux-Bruxelles*, Bruxelles, Les Editions Ferd. Wellens-Pay, 1943, 97 pp.
- BOCCHI (2006), *Medieval markets*
- BOCCHI (Francesca), *Medieval markets in Small Italian Towns*, in : NILSSON (Lars) (Ed.), Urban Europe in Comparative Perspective. Stockholm 30th August – 2nd September 2006. Papers presented at the Eight International Conference on Urban History, Stockholm 2006, Stockholm, The European Association for Urban History, 2006, DVD.
- BOCHART (1981), *Bruxelles ancien et nouveau*
- BOCHART (Eugène), *Bruxelles ancien et nouveau. Dictionnaire historique des rues, places, édifices, promenades, etc., précédé d'un Résumé historique de la Ville et de ses Faubourgs*, Bruxelles, Editions Culture et Civilisation, 1981, 594 pp.

BOECKX (1928), <i>Notre-Dame de la Chapelle</i>	BOECKX (Eug.), <i>Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles. Histoire de la paroisse et de l'église</i> , Bruxelles, Impr. Charles Bules et Cie, 1928, 312 + VI pp.
BOEREFIJN (2000), <i>Designing</i>	BOEREFIJN (Wim), <i>Designing the medieval new town, Urban Morphology</i> , 2000, IV, 2, pp. 49-62.
BOEREFIJN (2003), <i>Ideale uitleg</i>	BOEREFIJN (Wim), <i>Over de ideale uitleg van de stadsstraat circa 12de-16de eeuw: Misvattingen omtrent de 'Renaissance' in de stedenbouw</i> , <i>Bulletin KNOB</i> , 2003, CII, 4/5, pp. 138-147.
BOFFA (2001), <i>Réflexions</i>	BOFFA (Serge), <i>Réflexions sur la révolte des métiers bruxellois (22 juillet 1360)</i> , in : DAELEMANS (Frank) & VANRIE (André), <i>Bruxelles et la via urbaine. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938-2000)</i> , Bruxelles, Archives et Bibliothèques de Belgique, 2001, I, pp. 163-185. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro spécial 64)
BOGAERTS & CRESENS (1976), <i>Dominikaans archief</i>	BOGAERTS (A.M.) & CRESENS (Em.), <i>Inventaris van het Dominikaans archief</i> , Brussel, Archief- en Bibliotheekwezen in België, 1976, 327 pp. (=Archief- en Bibliotheekwezen in België. Inventarissen, 7)
BOISACQ & VAN LOEY (1930), <i>Note</i>	BOISACQ (Emile) & VAN LOEY (Adolphe), <i>Note sur les éléments romans dans la toponymie d'Ixelles et d'Uccle</i> , <i>Bulletin de la Commission Royale de Toponymie & Dialectologie</i> , 1930, IV, pp. 281-283.
BONENFANT & DESPY (1958), <i>Noblesse</i>	BONENFANT (P.) & DESPY (G.), <i>La noblesse en Brabant aux XIIe et XIIIe siècles, Le Moyen Âge</i> , 1958, 1-2, pp. 27-66.
BONENFANT & FOURNY (1993), <i>Poursuite</i>	BONENFANT (P.P.) & FOURNY (M.), <i>Poursuite des fouilles dans le chœur de la cathédrale Saint-Michel à Bruxelles (Brab.)</i> , in : <i>Archaeologia Mediaevalis</i> 16, Gent, Gemeentekrediet, 1993, I, pp. 49-51.
BONENFANT & LE BON (1991), <i>Ancien couvent</i>	BONENFANT (Pierre-P.) & LE BON (Madeleine), <i>L'ancien couvent des Franciscains à Bruxelles</i> , <i>Annales d'Histoire de l'Art & d'Archéologie</i> , 1991, XIII, pp. 133-136.
BONENFANT & LE BON (1991), <i>Découvertes</i>	BONENFANT (P.) & LE BON (M.), <i>Les découvertes de la Rue de la Bourse à Bruxelles (Brab.)</i> , in : <i>Archaeologia Mediaevalis</i> , 1990, XIII, pp. 54-56.
BONENFANT (-), <i>Nouvel inventaire</i>	BONENFANT (P.), <i>Nouvel inventaire établi par P. Bonenfant. Anciens H. 165 à H. 261</i> , in : WOUTERS (F.C.), <i>Archives antérieures à 1795 et provenant des anciens hospices établis sur le territoire de la Ville de Bruxelles, constituant la Série H</i> , s.l., s.n., s.d., [19 pp.] (getypte, onafgewerkte inventaris).
BONENFANT (1926), <i>Suprême charité</i>	BONENFANT (Paul), <i>Inventaire des archives anciennes. Suprême Charité</i> , s.l., Commission d'assistance publique de Bruxelles, 1926, 25 pp. (dactylographié)
BONENFANT (1931), <i>Fonds Saint-Jean</i>	BONENFANT (Paul), <i>Inventaire des Archives de l'Assistance publique de Bruxelles. I. Fonds de l'Hôpital Saint-Jean</i> , <i>Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique</i> , 1931, VIII, 9-10, pp. 129-153.

BONENFANT (1934), <i>Cadres territoriaux</i>	BONENFANT (Paul), <i>Quelques cadres territoriaux de l'histoire de Bruxelles. (comté, ammannie, quartier, arrondissement)</i> , <u>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1934, XXXVIII, pp. 5-45.
BONENFANT (1935), <i>Fonds Saint-Pierre</i>	BONENFANT (Paul), <u>Inventaire des Archives de l'Assistance publique de Bruxelles. III. Fonds de l'Hôpital Saint-Pierre</u> , Bruxelles, Commission d'Assistance publique de Bruxelles, 1935, 32 pp.
BONENFANT (1935), <i>Notice de donation</i>	BONENFANT (P.), <i>La notice de donation du domaine de Leeuw à l'église de Cologne et le problème de colonisation saxonne en Brabant</i> , <u>Revue belge de Philologie et d'Histoire</u> , 1935, XIV, 3, pp. 775-810.
BONENFANT (1935), <i>Trois chapiteaux</i>	BONENFANT (P.), <i>A propos de trois chapiteaux de l'hôtel de ville</i> , <u>Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1935, V, pp. 141-153.
BONENFANT (1936), <i>Premiers remparts</i>	BONENFANT (P.), <i>Les premiers remparts de Bruxelles</i> , <u>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1936, XL, pp. 7-47.
BONENFANT (1938), <i>Fonds de la Suprême Charité</i>	BONENFANT (Paul), <u>Inventaire des Archives de l'Assistance Publique de Bruxelles. IV. – Fonds de la Suprême Charité</u> , Bruxelles, Imprimerie Industrielle et Financière, 1938, 28 pp.
BONENFANT (1942-1943), <i>Marais</i>	BONENFANT (P.), <i>Le « Marais » Saint-Jean, où l' « on noyait les adultères »...</i> , <u>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Belgique</u> , 1942-1943, XLVI, pp. 221-258.
BONENFANT (1950), <i>Charte de fondation</i>	BONENFANT (Paul), <i>La charte de fondation du chapitre de Sainte-Gudule à Bruxelles. Notice critique</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</u> , 1950, CXV, 1, pp. 17-55.
BONENFANT (1952), <i>Fondation</i>	BONENFANT (Paul), <i>Une fondation patricienne pour béguines à Bruxelles au XIIIe siècle</i> , in : <u>Mélanges Georges Smets</u> , Bruxelles, Librairie encyclopédique, 1952, pp. 91-104.
BONENFANT (1953), <i>Cartulaire</i>	BONENFANT (Paul), <u>Cartulaire de l'hôpital Saint-Jean de Bruxelles (Actes des XIIe & XIIIe siècles)</u> , Bruxelles, Palais des Académies, 1953, 435 pp. (=Académie royale de Belgique. Commission royale d'Histoire. Publications in 4°, 53)
BONENFANT (1953), <i>Origine</i>	BONENFANT (P.), <i>L'origine des villes brabançonnnes et la « route » de Bruges à Cologne</i> , <u>Revue belge de Philologie et d'Histoire</u> , 1953, XXXI, 2-3, pp. 399-447.
BONENFANT (1965), <i>Ancienne léproserie</i>	BONENFANT (Paul), <i>L'ancienne Léproserie Saint-Pierre à Bruxelles</i> , <u>Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux</u> , 1965, III, pp. 85-98.
BONENFANT (1965), <i>Hôpitaux</i>	BONENFANT (Paul), <i>Les hôpitaux en Belgique au Moyen Age</i> , <u>Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux</u> , 1965, III, pp. 3-44.
BONENFANT (1989), <i>Eerste contacten</i>	BONENFANT (Pierre-P.), <i>Eerste contacten tussen land en mens</i> , in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) & STENGERS (Jean) (Red.), <u>Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot</u>

- de stad van nu, Brussel, Gemeentekrediet, 1989, pp. 20-35.
(=Historische Uitgaven. Reeks In-4°, 16)
- BONENFANT (2000), *Op zoek*
- BONENFANT (Pierre), *Op zoek naar de oudste vormen : Romaans of pre-Romaans?*, in : De kathedraal van Sint-Michiël & Sint-Goedele, Tielt - Brussel, Lannoo – Regie der Gebouwen, 2000, pp. 54-71.
- BONENFANT, DOPERE & MARCIPONT (1999), *Aula Magna*
- BONENFANT (P.-P.), DOPERE (Fr.) & MARCIPONT (G.), *A propos de l'Aula Magna de Bruxelles : les matériaux pierreux*, in : BONENFANT (P.-P.) & COCKSHAW (P.), Mélanges offerts à Claire Dickstein-Bernard, Bruxelles, Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1999, pp. 5-15.
- BONENFANT, FOURNY & LE BON (1998), *Fouilles archéologiques*
- BONENFANT (Pierre-P.), FOURNY (Michel) & LE BON (Madeleine), *Fouilles archéologiques à la cathédrale de Bruxelles 1987-1998. Un premier bilan d'ensemble*, Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1998, LXII, pp. 223-257.
- BOON (1999), *Brusselse Coudenberg*
- BOON (K.), *De Brusselse Coudenberg. Resultaten van het onderzoek onder de Sint-Jacobskerk (Br.)*, in: DEMETER (Stéphan), DE MEULEMEESTER (Johnny), DE POORTER (Alexandra), LALEMAN (Marie Christine), MATTHYS (André) & MOUSET (Jean-Luc) (Eds.), Archaeologia Mediaevalis 22, Gent, s.n., 1999, pp. 44-47.
- BOONE & de HEMPTINNE (1993), *Hendrik Kempegasthuis*
- BOONE (Marc) & de HEMPTINNE (Thérèse), *De oorkonden van het Hendrik Kempegasthuis in Diest (1313-1676)*, Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, 1993, CLIX, pp. 245-389.
- BOONE (2001), *Législation communale*
- BOONE (Marc), *Législation communale et ingérence princière: La "restriction" de Charles le Téméraire pour la ville de Gand (13 juillet 1468)*, in : CAUCHIES (Jean-Marie) & BOUSMAR (Eric) (Dir.), « Faire bans, edictz et statuz » : légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en occident, ca. 1200-1550. Actes du colloque internationale tenu à Bruxelles les 17-20 novembre 1999, Bruxelles, Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 2001, pp. 139-151. (=Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 87)
- BOONE (2002), *Urban space*
- BOONE (Marc), *Urban Space and Political Conflict in Late Medieval Flanders*, Journal of Interdisciplinary History, 2002, XXXII, 4, pp. 621-640.
- BOONE (2007), *Gent: Vrijdagmarkt*
- BOONE (Marc), *Gent: Vrijdagmarkt. De macht van de massa*, in : BLOCKMANS (Wim) & PLEIJ (Herman), Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2007, pp. 240-251.
- BORREMANS (1960), *Middeleeuwse dam*
- BORREMANS (R.), *Een middeleeuwse dam te Halle*, Eigen Schoon en de Brabander, 1960, XLIII, 1-2, pp. 48-50.
- BORREMANS, DE LEEUW & VAN DEN BERGE (1996), *Archeologisch onderzoek*
- BORREMANS (E.), DE LEEUW (E.) & VAN DEN BERGE (M.), *Archeologisch onderzoek in Geraardsbergen (O.-VL.)*, in : Archaeologia Mediaevalis 19, Gent, s.n., 1996, p. 12.
- BOUTEMY (1934), *Grand abbé*
- BOUTEMY (A.), *Un grand abbé du XIe siècle : Olbert de*

- Gembloux, Annales de la Société archéologique de Namur*, 1934, XLI, pp. 43-85.
- BRACKE (2006), *Scheldeland* BRACKE (Wouter), *Het Scheldeland door Jacob van Deventer, Caert-Thresoor*, 2006, XXV, 4, pp. 99-103.
- BRADLEY (1990), *Role of town-plan analysis* BRADLEY (J.), *The role of town-plan analysis in the study of the medieval Irish town*, in : SLATER (T.R.) (Ed.), *The built form of Western cities*, Leicester, Leicester University Press, 1990.
- BRAL (2000), *Gotische kathedraal* BRAL (Guido Jan), *De Gotische kathedraal*, in : *De kathedraal van Sint-Michiël & Sint-Goedele*, Tielt - Brussel, Lannoo – Regie der Gebouwen, 2000, pp. 73-107.
- BREUGELMANS, CEULEMANS, COENEN (1990), *Lier* BREUGELMANS (Koen), CEULEMANS (Luk), COENEN (Luc), ENGELS (Dirk), GROOTAERS (Werner), NUYENS (Inge) & VAN DEN BROECK (André), *Historische Stedenatlas van België. Lier*, Brussel, Gemeentekrediet, 1990, 119 pp. (=Historische Stedenatlas van België, 1)
- BRIGODE (1938), *Fouilles* BRIGODE (Simon), *Les fouilles de la collégiale Sainte-Gudule à Bruxelles. Découverte de l'avant-corps occidental de l'époque romane*, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1938, XLII, pp. 185-215.
- BRINKMAN (2000), *Wonder van Molenbeek* BRINKMAN (Herman), *Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem*, Nederlandse Letterkunde, 2000, V, 1, pp. 21-46.
- BRIQUET (1966), *Filigranes* BRIQUET (C.M.), *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, New York, Hacker Art Books, 1966², 4 dln.
- BRUCHET (1928), *Archives départementales* BRUCHET (Max), *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique. Série H (Fonds Bénédictins et Cisterciens). I H à XXXV H*, Lille, Imprimerie L. Danel, 1928, 521 pp.
- BRUNARD (1974), *Grand-Place* BRUNARD (Andrée), *Grand-Place des arts et des métiers*, in : VOKAER (Marc) (Ed.), *La Grand-Place de Bruxelles*, Liège, Editions Desoer, 1974, pp. 143-185.
- Bruxella 1238 (1993) *Bruxella 1238. Het verleden onder de straat*, Brussel, DVV Verzekeringen, 1993, 41 pp.
- BUYLAERT (2007), *Familiekwesties* BUYLAERT (Frederik), *Familiekwesties. De beheersing van vetes en private conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent*, *Stadsgeschiedenis*, 2007, II, 1, pp. 1-19.
- BUYLE (1994), *Localisation* BUYLE (A.), *Localisation de l'hôtel des Ravenstein rue de l'Ecuyer*, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1994, LIX, pp. 207-221.
- CABUY & DEGRE (1994), *Middeleeuwse en postmiddeleeuwse structuren* CABUY (Yves) & DEGRE (Sylvie), *Middeleeuwse en postmiddeleeuwse structuren op het Sint-Goriksplein*, in : CABUY (Yves), DEGRE (Sylvie), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), de WAHA (Michel), JURION (Françoise) & LEUXE (Françoise), *Brussel 1993. Resultaten van de eerste archeologische opgravingen in de Hoofdstad*,

- Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet, 1992/4, XLVI, 182, pp. 13-17.
- CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*
- CABUY (Yves) & DEMETER (Stéphane) m.m.v. DE POORTER (Alexandra), *Bruxelles. Pentagone. Découvertes archéologiques*, Bruxelles, Service des Monuments et Sites de la Région de Bruxelles-Capitale, 1997, 263 pp. (=Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 10.2)
- CABUY, DEGRE & DEMETER (1993), *Structures médiévales*
- CABUY (Y.), DEGRE (S.) & DEMETER (S.), *Structures médiévales et post-médiévales, place Saint-Géry à Bruxelles (Brab.)*, in : *Archaeologia Mediaevalis* 16, Gent, Gemeentekrediet, 1993, I, pp. 81-82.
- CALABI (2004), *Market and city*
- CALABI (Donatella), *The Market and the City. Square, Street and Architecture in Early Modern Europe*, Hampshire - Burlington, Ashgate, 2004, 217 pp. (=Historical Urban Studies)
- CALUWAERTS (1967), *Toponymie van Wezembeek - Oppem*
- CALUWAERTS (Roger E.F.), *Toponymie van Wezembeek - Oppem*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1967, L, 4-5, pp. 153-187.
- CALUWAERTS (1969), *Caluwaerts*
- CALUWAERTS (Roger E.F.), *Oude Brabantse geslachten : Caluwaerts*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1969, LII, 7-8-9, pp. 253-298.
- CAMMAERT (2007), *Projet de démolition*
- CAMMAERT (Olivier), *Le projet de démolition de l'église Saint-Géry à Bruxelles en 1786*, in : BETHUME (Kim) & HUYS (Jean-Philippe) (Réd.), *Espaces et parcours dans la ville. Bruxelles au XVIIIe siècle*, Bruxelles, Éditions de l'Université de Bruxelles, 2007, pp. 151-158. (=XVIII. Études sur le 18e siècle)
- CAMPBELL, GALLOWAY, e.a. (1993), *Grain supply*
- CAMPBELL (Bruce M.S.), GALLOWAY (James A.), KEENE (Derek) & MURPHY (Margaret), *A medieval capital and its grain supply: agrarian production and distribution in the London region c. 1300*, s.l., the authors, 1993, 233 pp. (=Historical Geography Research Series, 30)
- CAPITEYN, CHARLES & LALEMAN (-), *Historische atlas*
- CAPITEYN (Georges), CHARLES (Leen) & LALEMAN (Marie-Christine), *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst*, Amsterdam, Uitgeverij SUN - De Zwarte Doos, s.d., 80 pp.
- CARDOEN (1991), *Inventaire sommaire*
- CARDOEN (Emile), *Inventaire sommaire des Archives des Corps de Métiers et Serments de Brabant*, Bruxelles, Archives Générales du Royaume, 1991, 33 + 9 pp. (=Archives Générales du Royaume. Instruments de Recherche à tirage limité, 82)
- CARNOY (-), *Origine*
- CARNOY (Albert), *Origine des Noms de Lieux des environs de Bruxelles*, Bruxelles, A. Bieleveld, s.d., 185 + XV pp.
- CARNOY (1953), *Toponymie*
- CARNOY (A.), *Toponymie des chaussées romaines en Belgique et dans les régions avoisinantes. Essai d'hodonymie*, *L'Antiquité Classique*, 1953, XXII, 2, pp. 297-321.
- CAUCHIES (2001), *Activité*
- CAUCHIES (Jean-Marie), *L'activité législative communale*

législative communale

dans l'occident médiéval : directions et pistes de recherche, in : CAUCHIES (Jean-Marie) & BOUSMAR (Eric) (Dir.), « Faire bans, edictz et statuz » : légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en occident, ca. 1200-1550. Actes du colloque internationale tenu à Bruxelles les 17-20 novembre 1999, Bruxelles, Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 2001, pp. 1-15. (=Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 87)

CAULIER, DE MAEYER, LETTANY e.a. (2003), *Archeologisch onderzoek*

CAULIER (Valerie), DE MAEYER (Wouter), LETTANY (Lieve), TROUBLEYN (Liesbeth) & WOUTERS (Werner), *Het archeologisch onderzoek op de Grote Markt (2001-2002)*, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2003, CVII, 1, pp. 35-42.

CELIS (1998), *Hôtel d'Antoine de Lalaing*

CELIS (Marcel M.), *L'hôtel d'Antoine de Lalaing, comte d'Hoogstraten*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) & VANRIE (André) (Dir.), *Le Quartier royal*, Bruxelles, CFC-Editions, 1998, pp. 81-95.

CELIS (1998), *Sous-sols*

CELIS (Marcel M.), *Les sous-sols de la chapelle de Charles Quint*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) & VANRIE (André) (Dir.), *Le Quartier royal*, Bruxelles, CFC-Editions, 1998, pp. 115-131.

CEUNEN (1995), *Zoutleeuwse stadsmagistratuur*

CEUNEN (Marika), *De Zoutleeuwse stadsmagistratuur in de middeleeuwen*, *De Brabantse Folklore*, 1995, 285-286, pp. 15-24.

CHARLES, DEBRUYNE, DECAVELE e.a. (1994), *Huizenonderzoek*

CHARLES (L.), DEBRUYNE (R.K.), DECAVELE (J.) e.a., *Huizenonderzoek in Gent. Een handleiding*, Gent, Stadsarchief, 1994, 125 pp.

CHARLES, EVERAERT, LALEMAN e.a. (2001), *Erf, huis en mens*

CHARLES (Leen), EVERAERT (Guido), LALEMAN (Marie Christine) & LIEVOIS (Daniel), *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Gent, Stadsarchief Gent – Stichting Mens en Cultuur, 2001, 192 pp. & 16 platen.

CHARRUADAS & DELIGNE (2007), *Ville au milieu des marais*

CHARRUADAS (Paulo) & DELIGNE (Chloé), *"La ville au milieu des marais" : dynamiques entre économie urbaine et zones humides dans la région de Bruxelles, XIIe-XVIe siècle*, *AEstuaria*, 2007, IX, pp. 65-82.

CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*

CHARRUADAS (Paulo), *Molenbeek-Saint-Jean. Un village bruxellois au Moyen Âge*, Bruxelles, C.H.A.F.C.J.R.-G.H.K.G.J.O. - CIRHIBRU-U.L.B., 158 pp.

CHARRUADAS (2007), *Croissance rurale*

CHARRUADAS (Paulo), *Croissance rurale et action seigneuriale aux origines de Bruxelles (haut Moyen Âge - XIIIe siècle)*, in : DELIGNE (Chloé) & BILLEN (Claire) (Dir.), *Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains (Moyen Âge-16e siècle)*, Turnhout, Brepols, 2007, pp. 175-201. (=Studies in European Urban History (1100-1800), X)

CHARRUADAS (2007), *Vision comparée*

CHARRUADAS (Paulo), *Pour une vision comparée de la formation des aristocraties urbaines en Italie et aux Pays-Bas (XIIe-XIVe siècle). L'exemple de Bruxelles à la lumière des acquis italiens* (in voorbereiding).

CHEVALIER (1960), <i>Hôtel Ravenstein</i>	CHEVALIER (Henri), <i>L'hôtel Ravenstein et les Clèves</i> , s.l., s.n., 1960, 22 pp.
CHRISTIAENS (1983), <i>Versvoeten</i>	CHRISTIAENS (A.G.), <i>Op versvoeten door Brussel. Van 1350 tot heden</i> , Antwerpen, Manteau, 1983, 99 pp.
CLABAUT (2000), <i>Caves médiévales</i>	CLABAUT (Jean-Denis), <i>Les caves médiévales de Lille</i> , <i>Revue du Nord</i> , 2000, LXXXII, 338, pp. 169-180.
CLABAUT (2007), <i>Caves de Douai</i>	CLABAUT (Jean-denis), <i>Les caves de Douai. La construction civile au Moyen Âge</i> , Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2007, 332 pp.
CLAES & BOLLAERTS (2000), <i>Restauratie</i>	CLAES (Hugo) & BOLLAERTS (Marcel), <i>De restauratie</i> , in : <i>De kathedraal van Sint-Michiël & Sint-Goedele</i> , Tielt - Brussel, Lannoo – Regie der Gebouwen, 2000, pp. 109-139.
CLAES (1978), <i>Vestiges</i>	CLAES (P.), <i>Vestiges d'habitat gallo-romain à Uccle (Neckersgat)</i> , in : <i>Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978</i> , Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, pp. 32-33.
CLAES (1989a), <i>Toponymie van Webbekom</i>	CLAES (Fr.), <i>Toponymie van Webbekom (Vervolg van jg. 1988, blz. 243)</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1989, LXXII, 1-2-3, pp. 89-112.
CLAES (1989b), <i>Toponymie van Webbekom</i>	CLAES (Fr.), <i>Toponymie van Webbekom (Vervolg van blz. 112)</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1989, LXXII, 10-11-12, pp. 461-480.
CLAES (1995), <i>Plaats- en persoonsnamen</i>	CLAES (Frans), <i>Plaats- en persoonsnamen in de streek van Diest in verband met de lakennijverheid</i> , <i>De Brabantse Folklore</i> , 1995, 285-286, pp. 142-146.
CLAES (2006), <i>Archeologisch onderzoek</i>	CLAES (Britt), <i>Archeologisch onderzoek van het voormalige Arme Klaren klooster te Brussel (Br.)</i> , in : LALEMAN (Marie Christine) & VERMEIREN (Geert) (Red.), <i>Archaeologia Mediaevalis</i> 29, Gent, s.n., 2006, pp. 28-34.
CLARKE (2006), <i>Shapes of selling</i>	CLARKE (Howard), <i>Shapes of Selling: the Topographical Expression of Marketing in Small European Towns in a Comparative Perspective (based on the Publications of the Historic Towns Atlases)</i> , lezing op het Eight International Conference on Urban History "Urban Europe in Comparative Perspective", Stockholm, 30 augustus - 2 september 2006.
CNOPS (1952), <i>Al op rapen uit</i>	CNOPS (Pieter), <i>Het is al op rapen uit</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1952, XXXV, 7-8, pp. 224-229.
CNOPS (1959), <i>Toponymische kanttekeningen</i>	CNOPS (Pieter), <i>Toponymische Kanttekeningen</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1959, XLII, 1-2, pp. 74-79.
CNOPS (1968), <i>Kerkbezit van Wemmel</i>	CNOPS (P.), <i>Het kerkbezit van Wemmel A° 1440</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1969, LII, 1, pp. 39-50.
COCKSHAW (1991), <i>Déterminants et déterminatifs</i>	COCKSHAW (Pierre), <i>Déterminants et déterminatifs aux noms de lieux mentionnés sur les monnaies du VIe au XIVe siècle</i> , in : DUVOSQUEL (Jean-Marie) & DIERKENS (Alain),

- Villes et campagnes au Moyen Age. Mélanges Georges Despy, Liège, Perron, 1991, pp. 159-169. (=Centre belge d'histoire rurale. Publication, 97)
- COEKELBERGHS (1989), *Hôtel des monnaies*
- COEKELBERGHS (Amand), *L'hôtel des monnaies de Bruxelles au 18e siècle et la comptabilisation par parties doubles de ses opérations*, Bruxelles, Cercle d'Etudes Numismatiques, 1989, 130 pp. (=Dossiers du Cercle d'Etudes Numismatiques, 2)
- COLDSTREAM (1992), *Meester-metselaars*
- COLDSTREAM (Nicola), *Meester-metselaars*, Turnhout, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok – Uitgeverij Brepols, 1992, 72 pp. (=Middeleeuwse ambachtslieden)
- COLLIN de PLANCY (1834), *Chroniques*
- COLLIN DE PLANCY (Jacques Albin Sirnon), *Chroniques des rues de Bruxelles*, Bruxelles, 1834.
- COMBAZ (1890), *Restauration*
- COMBAZ (Paul), *La restauration de la Tour Noire à Bruxelles (enceinte murale du XIIe siècle)*, *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 1890, IV, 1, pp. 110-189.
- COMMUN (1844), *Histoire*
- COMMUN (J.J.), *Histoire de l'église paroissiale de notre-Dame de la chapelle, à Bruxelles, depuis son origine jusqu'à l'époque actuelle*, Bruxelles, 1844, 336 pp.
- CONZEN (1960), *Alnwick*
- CONZEN (M.R.G.), *Alnwick, Northumberland. A Study in Town-Plan Analysis*, London, The Institute of British Geographers, 1960, 122 pp. (=The Institute of British Geographers. Publication, 27)
- CONZEN (1976), *Use of town plans*
- CONZEN (M.R.G.), *The use of town plans in the study of urban history*, in : DYOS (H.J.) (Ed.), *The study of urban history : the proceedings of an international round-table conference of the Urban History Group at Gilbert Murray Hall, University of Leicester on 23-26 september 1966*, London, Arnold, 1976, pp. 113-130.
- CONZEN (1988), *Morphogenesis*
- CONZEN (M.R.G.), *Morphogenesis, morphological regions and secular human agency in the historic townscape, as exemplified by Ludlow*, in : DENECKE (Dietrich) & SHAW (Gareth) (Eds.), *Urban historical geography : recent progress in Britain and Germany*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, pp. (=Cambridge studies in historical geography, 10)
- COPIN (1971), *Fontainasplein*
- COPIN (Jean), *Het Fontainasplein*, in : *Brussel op de Zenne*, s.l., N.V. Philips, 1971, pp. 126-140.
- COSEMANS (1966), *Bijdrage*
- COSEMANS (A.), *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel 1796 - 1846*, s.l., s.n., 1966, 163 pp. (=Pro Civitate. Historische Uitgaven, Reeks in-8°, 12)
- CRAEMER (1963), *Hospital*
- CRAEMER (Ulrich), *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters*, Köln, W. Kohlhammer Verlag, 1963, 104 pp.
- CRAMER (1993), *Handbuch der Bauaufnahme*
- CRAMER (Johannes), *Handbuch der Bauaufnahme*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1993², 151 pp.
- CRAMERS & VAN IMPE (1981),
- CRAMERS (D.) & VAN IMPE (J.), *Romeinse en*

<i>Romeinse en middeleeuwse vondsten</i>	<i>Middeleeuwse vondsten te Leuven</i> , in : <u>Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving</u> , 1981, XXI, pp. 95-171.
CREFCOEUR (1987), <i>Couvent</i>	CREFCOEUR (Philippe), <u>Le couvent des Dames Blanches de Bruxelles au XIIIe-XIVe</u> . Contribution à l'étude des pénitentes de sainte Marie-Madeleine, des chanoinesses régulières de Saint-Victor de Paris, et de l'appellation "Dames Blanches", Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1987, 2 dln., 270 pp.
CROENEN (1997), <i>Mechelen onder de Berthouts</i>	CROENEN (Godfried), <i>Mechelen onder de Berthouts en de Luikse bisschoppen</i> , in : INSTALLE (Henri) m.m.v. ROMBAUT (Hans) & CROENEN (Godfried), <u>Historische Stedenatlas van België</u> . Mechelen, s.l., Gemeentekrediet, 1997, pp. 23-28. (=Historische Stedenatlas van België)
<i>Cronica et Cartularium</i> (1864)	<u><i>Cronica et Cartularium Monasterii de Dunis</i></u> , Brugge, Vandecasteele-Werbrouck, 1864, 1054 + XIX + 23 pp.
CULOT, HENNAUT, DEMANET e.a. (1992), <i>Bombardement</i>	CULOT (Maurice), HENNAUT (Eric), DEMANET (Marie) & MIEROP (Caroline), <u><i>Le bombardement de Bruxelles par Louis XIV et la reconstruction qui s'ensuivit</i></u> , Bruxelles, Archives d'Architecture Moderne, 1992, 300 pp.
CUVELIER (1904), <i>Archiviste</i>	CUVELIER (Joseph), <i>Une archiviste du XVIe siècle</i> , in : <u>Mélanges Paul Fredericq. Hommage de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques</u> , Bruxelles, Henri Lamertin, 1904, pp. 295-305.
CUVELIER (1912), <i>Dénombrements</i>	CUVELIER (J.), <u><i>Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe – XVIe siècles)</i></u> , Bruxelles, Commission Royale d'Histoire, 1912, 2 dln.
CUVELIER (1928), <i>Onbekende rijmkroniek</i>	CUVELIER (Joseph), <i>Een onbekende rijmkroniek van het begin der XIVe eeuw</i> , <u>Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde</u> , 1928, XII, pp. 1039-1053.
CUVELIER (1935), <i>Formation</i>	CUVELIER (J.), <u><i>La formation de la Ville de Louvain des origines à la fin du XIVe siècle</i></u> , Bruxelles, Académie royale de Belgique – Classe des Lettres, 1935, 200 pp. (=Académie royale de Belgique – Classe des Lettres – Mémoires. Collection in-4°, 2ième série, 10)
DALLE (1987), <i>Topografie</i>	DALLE (G.), <i>Nieuwpoort 1576-1601. Topografie van armoede en rijkdom</i> , <u>Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis</u> , 1987, CXXIV, 3-4, pp. 191-258.
DANCKAERT (1968), <i>Evolution territoriale</i>	DANCKAERT (Lisette), <u><i>L'évolution territoriale de Bruxelles. La cartographie de +/- 1550 à 1840</i></u> , Bruxelles, Arcade, 1968, 164 pp. & 6 planches. (=Publications du Centre National d'Histoire des Sciences, II)
DANCKAERT (1989), <i>Vijf eeuwen cartografie</i>	DANCKAERT (Lisette), <u><i>Brussel. Vijf eeuwen cartografie</i></u> , Mappamundi – Lannoo, Tielt, 1989, 144 pp.
DANCKAERT (1997), <i>Wijzigingen</i>	DANCKAERT (Lisette), <i>De wijzigingen aangebracht aan de omwalling en aan het stratenpatroon in de vijfhoek tijdens de 17de en de 18de eeuw</i> , in : SMOLAR-MEYNART (Arlette)

- (Red.), Rond het Bombardement van Brussel van 1695. Verwoesting en wederopstanding. Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet, 1997, LI, 199, pp. 57-62.
- DAOÛT (2007), *Histoire*
- DAOÛT (Thibault), *Histoire de l'ancien couvent des Frères mineurs de Bruxelles, dit "Couvent des Récollets" (XIIIe - XVIIIe s.)*, Bruxelles, U.L.B. (mémoire de licence inédit), 2007, 132 pp.
- de BEHAULT de DORNON (1901), *Conservation*
- de BEHAULT de DORNON (Armand), *De la conservation de la tour d'angle située près de la Steenpoort (première enceinte murale de Bruxelles)*, Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique, 1901, 5me série des annales, II, pp. 113-117.
- de BEHAULT de DORNON (1901), *Encore un mot*
- de BEHAULT de DORNON (Armand), *Encore un mot sur la restauration de la tour d'angle située près de la Steenpoort à Bruxelles*, Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique, 1901, 5me série des annales, II, pp. 118-120.
- de BORCHGRAVE d'ALTENA (1969), *Hôtel Merode-Westerloo*
- de BORCHGRAVE d'ALTENA (J.), *L'Hôtel Merode-Westerloo, La Maison d'Hier & d'Aujourd'hui*, 1969, 2, pp. 4-6.
- de BORCHGRAVE d'ALTENA (1955), *Note*
- de BORCHGRAVE d'ALTENA (J.), *Note au sujet de la chapelle St-Georges à Bruxelles*, Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 1955, XXVII, pp. 1-16.
- de CACAMP (1964), *Compte*
- de CACAMP (François), *Un Compte du Serhuyghskintssteen pour l'année 1517 et ses implications*, Brabantica, 1964, VII, 1, pp. 97-160.
- de CACAMP (1966), *Compte*
- de CACAMP (François), *Un Compte du Serhuyghskintssteen pour l'année 1517 et ses implications (suite)*, Brabantica, 1966, VIII, 1, pp. 32-111.
- DE CLERCQ & DOPERÉ (2004), *Apport*
- DE CLERCQ (Lode) & DOPERÉ (Frans), *Apport de la chronologie de la taille des pierres*, in : L'église Notre-Dame du Sablon, Bruxelles, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale - Administration de l'Aménagement du Territoire et du Logement - Direction des Monuments et des Sites, 2004, pp. 86-99. (=Histoire & Restaurations)
- DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*
- DE FLOU (Karel), *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*, Brugge, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal & Letterkunde, Drukk. A. Van Poelvoorde, 1914-1938, 18 dln.
- de GHELLINCK (1969), *Hôtel Merode-Westerloo*
- de GHELLINCK (Joseph), *L'Hôtel Merode-Westerloo historique*, La Maison d'Hier & d'Aujourd'hui, 1969, 2, pp. 7-10.
- de GHELLINCK (2002), *Maisons*
- de GHELLINCK (Bénédicte), *Les Maisons une à une*, in : HEYMANS (Vincent) (Dir.), Les Maisons de la Grand-Place de Bruxelles, Bruxelles, CFC-Éditions, 2002, pp. 181-187. (=Lieux de Mémoire)
- DE JONGE (1991), *Europese context*
- DE JONGE (Krista), *De Europese context*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette), VANRIE (André), SOENEN (Micheline),

- RANIERI (Liane), VERMEIRE (Martine), m.m.v. DE JONGE (Krista), Het Paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis, Brussel, Gemeentekrediet, 1991, pp. 161-172.
- DE JONGE (1991), *Paleis op de Coudenberg*
- DE JONGE (K.), *Het paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw : de verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst*, Revue belge d'Architecture et d'Histoire de l'Art, 1991, LX, pp. 5-38.
- DE JONGE (1994), *Palais de Charles-Quint*
- DE JONGE (K.), *Le palais de Charles-Quint à Bruxelles. Ses dispositions intérieures aux XVe et XVIe siècles et le cérémonial de Bourgogne*, in : GUILLAUME (Jean), Architecture et vie sociale. L'organisation intérieure des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance. Actes du colloque tenu à Tours du 6 au 10 juin 1988, Paris, Picard, 1994, pp. 107-125. (=De Architectura)
- DE JONGE (2000), *Oeuvre disparue*
- DE JONGE (Krista), *Une oeuvre disparue de la Renaissance flamande dans un album de du Cerceau: le portail d'entrée de l'hôtel de Maximilien Transsylvanus à Bruxelles*, Revue belge d'archéologie et d'Histoire de l'Art, 2000, LXIX, pp. 75-105.
- DE JONGE (2003), *Up die manier van Brabant*
- DE JONGE (Krista), *Up die manier van Brabant. Brabant en de adelsarchitectuur van de Lage Landen (1450-1530)*, Bijdragen tot de geschiedenis. De Brabantse Stad. Dertiende colloquium, Leuven, 18-19 oktober 2002, 2003, LXXXVI, 3-4, pp. 409-423.
- DE JONGE (2007), *Standardizing*
- DE JONGE (Krista), *Standardizing 'Antique' Architecture 1539-1543*, in : DE JONGE (Krista) & OTTENHEYM (Konrad), Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700, Turnhout, Brepols, 2007, pp. 41-53. (=Architectura Moderna. Architectural Exchanges in Europe, 16th - 17th Centuries, 5)
- DE KEUKELEIRE (1995), *Brouwerij Schaeckert-den Valck*
- DE KEUKELEIRE (Martine), *3. De brouwerij Schaeckert-den Valck en haar uitrusting. Archeologische resten en archiefgegevens*, in : DEGRE (Sylvie), Brouwerijen in de Sint-Katelijnewijk, Brussel, Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Monumenten en Landschappen, 1995, pp. 67-76. (=Archeologie in Brussel, 2)
- DE KEYZER (-), *Hôpitaux*
- DE KEYZER (J.), *Les hôpitaux de Bruxelles au XIIe siècle*, Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven seminariewerk), s.d., 26 pp.
- DE MAEYER, LETTANY, TROUBLEYN & WOUTERS (2003), *Archeologisch onderzoek*
- DE MAEYER (Wouter), LETTANY (Lieve), TROUBLEYN (Liesbeth) & WOUTERS (Werner), *Het archeologisch onderzoek op de Veemarkt (2002-2003)*, Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, 2003, CVII, 1, pp. 43-46.
- DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*
- DE MAN (L.), *"Domus in Lovanio". Overzicht van het vroegere huis met zijn dependenties te Leuven*, Eigen Schoon en de Brabander, 1945, XXVIII, 3-4, pp. 97-116.
- DE MAN (1954), *Leuvense wijnbouw*
- DE MAN (Louis), *Bijdrage tot de kennis van de Leuvense wijnbouw en de wijnbouwterminologie*, Eigen Schoon en de Brabander, 1954, XXXVII, 1-2, pp. 18-43.

- DE MAN (1962), *Leuvense kunstenaars*
- DE MAN (Louis), *Leuvense "Kunstenaars". Archivalia artium minora, Eigen Schoon en de Brabander*, 1962, XLV, 1-2, pp. 25-36.
- de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*
- de MARNEFFE (E.), *Cartulaire de l'abbaye d'Aflighem et des monastères qui en dépendaient*, Louvain, s.n., 1894-1901, 638 [?] pp. (= *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*)
- DE MEULEMEESTER (1986), *Burchten en stadsontwikkeling*
- DE MEULEMEESTER (J.), *Burchten en stadsontwikkeling : archeologische beschouwingen bij de kaarten van Jacob van Deventer, De Duinen*, 1986, XVI, pp. 73-91.
- DE MEULEMEESTER (1989), *Karolingische castra*
- DE MEULEMEESTER (J.), *Karolingische Castra in Vlaanderen en Artesië*, in : *Archaeologia Mediaevalis* 12, Namur, Crédit Communal de Belgique, 1989, pp. 22-23.
- DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*
- DE MEULEMEESTER (Jan [Johnny]), *La fortification de terre et son influence sur le développement urbain de quelques villes des Pays-Bas méridionaux*, *Revue du Nord*, 1992, LXXIV, 296, pp. 13-28.
- DE POORTER & DEMETER (1992/4), *In de wieg*
- DE POORTER (Alexandra) & DEMETER (Stéphane), *In de wieg van Brussel, het oude klooster der Rijke Klaren*, in : CABUY (Yves), DEGRE (Sylvie), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), de WAHA (Michel), JURION (Françoise) & LEUXE (Françoise), *Brussel 1993. Resultaten van de eerste archeologische opgravingen in de Hoofdstad, Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 1992/4, XLVI, 182, pp. 18-22.
- DE POORTER (1995), *Quartier des Riches-Clares*
- DE POORTER (Alexandra), *Au quartier des Riches-Clares : de la Priemspoort au couvent*, Bruxelles, Région de Bruxelles-Capitale, Monuments et Sites, 1995, 216 pp. & 6 cartes. (= *Archéologie à Bruxelles*, 1)
- DE POORTER (1995), *Recherche archéologique*
- DE POORTER (Alexandra), *II. Recherche archéologique*, in : DE POORTER (Alexandra), *Au quartier des Riches-Clares : de la Priemspoort au couvent*, Bruxelles, Région de Bruxelles-Capitale, Monuments et Sites, 1995, pp. 39-180. (= *Archéologie à Bruxelles*, 1)
- DE POORTER (1996), *Archeologisch onderzoek*
- DE POORTER (A.), *Archeologisch onderzoek op het terrein Villersstraat - Dinantstraat te Brussel (Br.)*, in : *Archaeologia Mediaevalis* 19, Gent, s.n., 1996, pp. 29-30.
- DE POORTER (2004), *Céramique très décorée*
- DE POORTER (Alexandra), *La céramique très décorée d'un atelier de potier à Malines (XIIIe-XIVe siècle)*, in : *Congrès d'Ottignies - Louvain-la-Neuve. VIIe Congrès de l'Association des Cercles Francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique et LIVE Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Actes. Tome I*, s.l., s.n., 2004, pp. 85-86.
- DE POORTER (2007), *Atelier*
- DE POORTER (Alexandra), *Un atelier de céramique très décorée à Malines (XIIIe - XIVe siècles)*, in : *Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique (AFCHAB) et LIVE Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Congrès d'Ottignies - Louvain-la-Neuve 26, 27 et*

28 août 2004, Bruxelles, Editions Safran, 2007, I, pp. 357-368.

DE POORTER, ROCHETTE,
BAUSIER e.a. (1993),
Opgravingen

DE POORTER (A.), ROCHETTE (D.), BAUSIER (K.) &
MATHIEU (S.), *De opgravingen in de Rijke Klarenkerk te
Brussel (Brab.)*, in : Archaeologia Mediaevalis 16, Gent,
Gemeentekrediet, 1993, I, pp. 51-52.

DE RAADT (1891), *Épisodes
inédits*

DE RAADT (J.-Th.), *Épisodes inédits de la chronique
bruxelloise*, in : Messagers des Sciences Historiques ou
Archives des Arts et de la Bibliographie de Belgique, Gand,
Imprimerie et Lithogr. Eug. Vanderhaeghen, 1891, pp. 194-
210.

DE RAADT (1891), *Maison des
Douze-Apôtres*

DE RAADT (J.-Th.), *La maison des Douze-Apôtres à
Bruxelles*, Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles,
1891, V, pp. 455-473.

DE RAADT (1892), *Testament
en vers*

DE RAADT (J.-Th.), *Le testament en vers de Jacques
Cammaert. Chanoine de l'église Sainte-Gudule, à Bruxelles,
au XVIe siècle, suivi d'une note sur Jean-François Cammaert,
auteur dramatique au XVIIIe siècle*, Annales de la Société
d'Archéologie de Bruxelles, 1892, VI, III-IV, pp. 302-312.

DE RAADT (1896), *Mobilier*

DE RAADT (J.-Th.), *Le mobilier et la bibliothèque d'un riche
ecclésiastique du XVe siècle. Inventaire de la maison
mortuaire de Walter Leonii (Loenij) chanoine de Sainte-
Gudule, à Bruxelles*, Annales de la Société d'Archéologie de
Bruxelles, 1896, X, 1, pp. 5-35.

DE RIDDER (1934a), *Historiek*

DE RIDDER (F.), *Historiek der Straten en Openbare Plaatsen
der stad Tienen. (Vervolg.)*, Eigen Schoon en de Brabander,
1934, XVII, 1, pp. 11-16.

DE RIDDER (1937a), *Historiek*

DE RIDDER (Fr.), *Historiek der Straten en Openbare
Plaatsen van Tienen (Vervolg.)*, Eigen Schoon en de
Brabander, 1937, XX, 3, pp. 74-80.

DE RIDDER (1974), *Oorkonden*

DE RIDDER (Paul), *De oorkonden verleend door hertog Jan
II van Lotharingen, van Brabant en van Limburg (1294-1312)
aan de stad Brussel (1303-1312)*, Eigen Schoon en de
Brabander, 1974, LVII, 8-9-10, pp. 289-321.

DE RIDDER (1985),
Bouwmeester

DE RIDDER (Paul), *Een bouwmeester uit het herfsttij der
Middeleeuwen: Jan van Ruysbroeck*, Tijdschrift voor
Brusselse Geschiedenis, 1985, II, 1-2, pp. 5-16.

DE RIDDER (1985), *Taalgebruik*

DE RIDDER (Paul), *Taalgebruik te Brussel tijdens de
vijftiende eeuw*, Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis,
1985, II, 1-2, pp. 163-184.

DE RIDDER (1987-1988),
Inventaris

DE RIDDER (Paul), *Inventaris van het oud archief van de
kapittelkerk van Sint-Michiël en Sint-Goedele te Brussel*,
Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1987-1988, 3 dln., 525 pp.,
400 pp. & 280 pp.

DE RIDDER (1989),
Parochiewezenen urbanisme

DE RIDDER (Paul), *Parochiewezenen urbanisme*, in :
SMOLAR-MEYNART (Arlette) & STENGERS (Jean) (Red.),
Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu,
Brussel, Gemeentekrediet, 1989, pp 138-145. (=Historische

Uitgaven. Reeks In-4°, 16)

DE RIDDER (1989), *Verhaal van een kathedraal*

DE RIDDER (Paul), *Sint-Goedele, het verhaal van een kathedraal. Tentoonstelling in het Algemeen Rijksarchief van 25 november 1988 tot 27 januari 1989*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1988, 71 pp. (=Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Catalogussen, 80)

DE RIDDER (1992), *Sint-Goedele*

DE RIDDER (Paul), *Sint-Goedele. Geschiedenis van een monument*, Brussel, Vereniging voor Brusselse Geschiedenis, 1992, 88 pp.

DE RIDDER (2001), *Brussel*

DE RIDDER (Paul), *Brussel. Geschiedenis van een Brabantse stad*, Brussel, Vereniging voor Brusselse Geschiedenis - Stichting Mens en Cultuur, 2001⁷, 88 pp.

DE ROOS (1991), *Sneeuwpoppen*

DE ROOS (Marjoke), *De sneeuwpoppen van Smeken en de sneeuwpoppen van Pleij, Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1991, CVI, 3, pp. 434-442.

de St GENOIS (1861), *Dagboek*

de St GENOIS, *Dagboek van Jan de Pottre 1549 - 1620. Naer het oorspronkelyk handschrift in de Koninglyke Bibliotheek te Brussel berustende*, Gent, Drukkery van C. Annoot-Braeckman, 1861, 203 pp. (=Maetschappij der Vlaemsche Bibliophilen, 3e serie, 5)

DE STOBBELEIR (1965), *Nombre*

DE STOBBELEIR (Daniel), *Le nombre des nouveaux membres et la corporation des maçons, tailleurs de pierre, sculpteurs et ardoisiers bruxellois (1388-1503)*, in : Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965). Etudes d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'Université Libre de Bruxelles, Wetteren, Universa, 1965, pp. 293-333.

de TRAZEGNIES (2002), *Arenbergpaleis*

de TRAZEGNIES (-), *Het Arenbergpaleis te Brussel*, in : ROEGIERS (Jan) (Dir.), *Arenberg in de Lage Landen : een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, Universitaire Pers, 2002, pp. 276-290.

DE TROEYER (1971), *Dirk van Munster*

DE TROEYER (Benjamin), *Bio-bibliografie van de minderbroeders in de Nederlanden voor het jaar 1500. Voorstudies (Nieuwe reeks). III. Dirk van Munster*, Franciscana, 1971, XXVI, 3, pp. 109-182.

DE WAELE (1998), *Rue des Marchés et Marché aux Chevaux*

DE WAELE (E.), *Rue des Marchés et Marché aux Chevaux à Jodoigne (Brab. wal.)*, in : DEMETER (Stéphan), DE MEULEMEESTER (Johnny), DE POORTER (Alexandra), LALEMAN (Marie Christine) & MATTHYS (André) (Eds.), *Archaeologia Mediaevalis 21*, Namur, s.n., 1998, p. 45.

de WAHA & DE POORTER (1991), *Restauration de la Porte de Hal*

de WAHA (Michel) & DE POORTER (Alexandra), *La restauration de la Porte de Hal. Etude architecturale et archéologique*, *Nouvelles du Patrimoine*, 1991, 40, pp. 14-17.

de WAHA & DE POORTER (1992), *Hallepoort*

de WAHA (M.) & DE POORTER (A.), *De Hallepoort in Brussel (Brab.)*, in : *Archaeologia Mediaevalis 15*, Namur, Crédit Communal, 1992, pp. 71-73.

de WAHA & DE POORTER

de WAHA (Michel) & DE POORTER (Alexandra), *Een*

(1992/1994), <i>Historisch symbool</i>	<i>historisch symbool te Brussel, de Hallepoort</i> , in : CABUY (Yves), DEGRE (Sylvie), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), de WAHA (Michel), JURION (Françoise) & LEUXE (Françoise), <u>Brussel 1993. Resultaten van de eerste archeologische opgravingen in de Hoofdstad, Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet</u> , 1992/1994, XLVI, 182, pp. 30-35.
de WAHA (1976), <i>Mise en exploitation</i>	de WAHA (Michel), <i>La mise en exploitation du sol anderlechtois (XIe-XIIIe siècles)</i> , <u>Cahiers bruxellois</u> , 1976, XXI, pp. 5-59.
de WAHA (1979), <i>Recherches</i>	de WAHA (Michel), <i>Recherches sur la vie rurale à Anderlecht au Moyen Age</i> , s.l., Crédit Communal de Belgique, 1979, 312 pp. (=Collection Histoire Pro Civitate, série in-8°, 57)
de WAHA (1991), <i>Bonnes villes, enceintes et pouvoir comtal</i>	de WAHA (Michel), <i>Bonnes villes, enceintes et pouvoir comtal en Hainaut aux XIVe et XVe siècles</i> , in : DUVOSQUEL (Jean-Marie) & DIERKENS (Alain), <u>Villes et campagnes au Moyen Age. Mélanges Georges Despy</u> , Liège, Perron, 1991, pp. 261-281. (=Centre belge d'histoire rurale. Publication, 97)
de WAHA (1996), <i>Enghien et Gaesbeeck</i>	de WAHA (M.), <i>Enghien (1364) et Gaesbeeck (1388). Guerre civile, institutions, rapports de forces entre princes, nobles et villes</i> , in : DUVOSQUEL (J.-M.), NAZET (J.) & VANRIE (A.), <u>Mélanges André Uyttebrouck, Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et Institutions</u> , Bruxelles, Archives et Bibliothèques de Belgique, 1996, pp. 187-225. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro Spécial 53)
de WAHA (1997), <i>Stedelijke archeologie</i>	de WAHA (Michel), <i>Een stedelijke archeologie</i> , in : DIEKMANN (Anya), <u>Middeleeuwse ambachten en stedelijk wonen. Eenmansstraat en Oud Korenhuis</u> , Brussel, Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1997, pp. 143-158. (=Archeologie in Brussel, 3)
de WAHA (1999), <i>Enceintes sur arcs</i>	de WAHA (M.), <i>Les enceintes sur arcs des anciennes principautés belges</i> , in : <u>Les enceintes urbaines (XIIIe-XVIe siècle)</u> , Paris, CTHS, 1999, pp. 197-210.
de WAHA (2000), <i>Ordonnance</i>	de WAHA (Michel), <i>L'ordonnance de 1451 et le paysage urbain bruxellois. Première esquisse</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale pour la Publication des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique</u> , 2000, XLI, pp. 59-75.
de WAHA (2002), <i>Monde</i>	de WAHA (Michel), <i>Le monde de la ville forte</i> , in : <u>Fortifications. Bruxelles, l'émergence de la ville contemporaine</u> , Bruxelles, CIVA, 2002, pp. 3-29.
DE WEVER (1993), <i>Mondelinge geschiedenis</i>	DE WEVER (Bruno), <i>Mondelinge geschiedenis</i> , in : ART J. (Red.), <u>Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?</u> , Gent, Stichting Mens en Cultuur, 1993, pp. 51-78.
DE WITTE (1988), <i>Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek</i>	DE WITTE (Hubert), <i>Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987. Resultaten</i> , in : DE WITTE (Hubert) (Red.), <u>Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987</u> , s.l., VZW Archeo-Brugge en auteurs, 1988, pp. 11-42. (=Archeo-Brugge, 1)

DEBONNE & LACHAERT
(2007), *Middeleeuws huis*

DEBONNE (Vincent) & LACHAERT (Pieter-Jan), *Een middeleeuws huis in Oudenaarde (prov. Oost-Vlaanderen): historisch en bouwhistorisch onderzoek in Hoogstraat 7*, Relicta, 2007, III, pp. 237-288.

DEBONNE (2005),
Middeleeuwse huiskelders

DEBONNE (Vincent), *Middeleeuwse huiskelders in de Kortrijkse stadskern ca. 1200-1350*, Kortrijk, Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen, Kortrijk, 2005, 118 pp. (=Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 58)

DEBRABANDERE (2003),
Woordenboek

DEBRABANDERE (Frans) m.m.v. DE BAETS (Peter), *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk. Grondig herziene en vermeerderde uitgave*, Amsterdam - Antwerpen, Uitgeverij L.J. Veen, 2003, 1359 pp.

DEGRAEVE (2001), *Eerste stadsomwalling*

DEGRAEVE (Ann), *De eerste stadsomwalling van Brussel - Nieuwe ontdekkingen aan de Treurenberg (Br.)*, in : BLAISING (Jean-Marie), CLEMENS (Lukas), DEMETER (Stéphan), DE MEULEMEESTER (Johnny), DE POORTER (Alexandra), HENDRIKS (Johan), LALEMAN (Marie Christine), MATTHYS (André), BIS-WORCH (Christiana), VANBRUGGHE (Nathalie) & VERMEIREN (Geert) (Eds.), Archaeologia Mediaevalis 24. Archeologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in België en aangrenzende gebieden, Namur, s.n., 2001, p. 80.

DEGRAEVE (2002),
Noodopgraving

DEGRAEVE (Ann), *Noodopgraving op het Kapelleplein te Brussel (Br.)*, in : BLAISING (Jean-Marie), CLEMENS (Lukas), DEMETER (Stéphan), DE MEULEMEESTER (Johnny), DE POORTER (Alexandra), HENDRIKS (Johan), LALEMAN (Marie Christine), MATTHYS (André), MOUSSET (Jean-Luc), VANBRUGGHE (Nathalie) & VERMEIREN (Geert) (Eds.), Archaeologia Mediaevalis 25. Archeologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in België en aangrenzende gebieden, Gent - Brussel - Namur, s.n., 2002, pp. 45-46.

DEGRAEVE (2006), *Tussen Oud Korenhuis en stadsomwalling*

DEGRAEVE (Ann), *Tussen Oud Korenhuis en stadsomwalling. Voorlopige resultaten van het archeologisch onderzoek in het huizenblok Trapstraat/Dinantstraat/ Dinantplein (Br.)*, in : LALEMAN (Marie Christine) & VERMEIREN (Geert) (Red.), Archaeologia Mediaevalis 29, Gent, s.n., 2006, pp. 38-41.

DEGRAEVE (2007), *Fouilles archéologiques*

DEGRAEVE (Ann), *Fouilles archéologiques préventives dans la Maison "Den Ezel", Grand-Place 39, Bruxelles (Br.)*, in : DEGRAEVE (A.) & ORTIGOSA (C.) (Red.), Archaeologia Mediaevalis 30, Brussel, s.n., 2007, pp. 39-40.

DEGRE (1995), *Akker, brouwerij, overdekte markt*

DEGRE (Sylvie), 2. *Een akker, een brouwerij, een overdekte markt ... Analyse van de archeologische structuren*, in : DEGRE (Sylvie), Brouwerijen in de Sint-Katelijnenvijk, Brussel, Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Monumenten en Landschappen, 1995, pp. 39-66. (=Archeologie in Brussel, 2)

DEGRE (1995), *Synthese*

DEGRE (Sylvie), 9. *Synthese*, in : DEGRE (Sylvie), Brouwerijen in de Sint-Katelijnenvijk, Brussel, Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Monumenten en Landschappen, 1995, pp. 203-214. (=Archeologie in Brussel, 2)

- DEGROOTE (1948), *Gysbrecht Mercx' gedicht*
- DEGROOTE (Gilbert), *Gysbrecht Mercx' Gedicht ter Ere der Opening van de "Nieuwe Schipvaart" Brussel-Willebroek (1561)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1948, XXXI, 6-7, pp. 263-275.
- DELBRASSINNE (1991), *Bruxelles-sur-Senne*
- DELBRASSINNE (Elise), *Bruxelles-sur-Senne*, *Nouvelles du Patrimoine*, 1991, 40, p. 24.
- DELBRASSINNE (1991), *Senne sous l'Embassy*
- DELBRASSINNE (Elise), *La Senne sous l'Embassy*, *Nouvelles du Patrimoine*, 1991, 40, p. 25.
- DELEURERE (1968), *Oorkonden*
- DELEURERE (Marie-Thérèse), *Oorkonden betreffende het onroerende bezit te Brussel en omgeving in de XIIIde-XVde eeuw*, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1968, CXXXIV, 1-2, pp. 1-73.
- DELIGNE & BILLEN (2007a), *Voisinages, coexistences, appropriations*
- DELIGNE (Chloé) & BILLEN (Claire) (Dir.), *Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains (Moyen Âge-16e siècle)*, Turnhout, Brepols, 2007, 297 pp. (=Studies in European Urban History (1100-1800), X)
- DELIGNE (-), *Construction*
- DELIGNE (Chloé), *La construction des espaces de marchés dans les Pays-Bas méridionaux, singulièrement en Brabant et en Hainaut (13e-15e siècles)* (artikel in voorbereiding).
- DELIGNE (2001), *Senne*
- DELIGNE (Chloé), *Bruxelles et le bassin de la Senne. Gestion hydraulique et dynamiques urbaines (Moyen Âge – 19e siècle)*, Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 2001, 423 & 94 pp.
- DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*
- DELIGNE (Chloé), *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e – 18e siècle)*, Turnhout, Brepols, 2003, 272 pp. (=Studies in European Urban History (1100-1800), I)
- DELIGNE (2005), *Brussel boven water*
- DELIGNE (Chloé), *Brussel boven water. De relatie van de stad met haar waterlopen van de Middeleeuwen tot vandaag*, Brussel, Museum van de Stad Brussel, 2005, 64 pp. (=Historia Bruxellae, 7)
- DELIGNE, BILLEN & KUSMAN (2004), *Bouchers bruxellois*
- DELIGNE (Chloé), BILLEN (Claire) & KUSMAN (David), *Les bouchers bruxellois au bas Moyen Âge. Profils d'entrepreneurs*, in : JAUMAIN (Serge) & BERTRAMS (Kenneth) (Dir.), *Patrons, gens d'affaires et banquiers. Hommages à Ginette Kurgan-van Hentenryck*, Bruxelles, Le Livre Timperman, 2004, pp. 69-92.
- DEMETER & DE KEUKELEIRE (1995), *Sint-Kathelijnnewijk*
- DEMETER (Stéphane) & DE KEUKELEIRE (Martine), 1. *Zeven eeuwen geschiedenis van de Sint-Katelijnewijk*, in : DEGRE (Sylvie), *Brouwerijen in de Sint-Katelijnewijk*, Brussel, Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Monumenten en Landschappen, 1995, pp. 17-38. (=Archeologie in Brussel, 2)
- DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*
- DEMETER (Stéphane) & GUILARDIAN (David), *Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles (XIIe-XVIIIe siècles)*, in : *Hospitales van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden*, *Archaeologia Mediaevalis*. Bruxelles-Brussel - Gent - Namur, 14 - 15 - 16 / 03 / 2002, s.l., Archaeologia Mediaevalis, 2007, pp. 53-60. (=Archaeologia Mediaevalis, 25 Akten)
- DEMETER (1995), *Données*
- DEMETER (Stéphane), 1. *Données historiques*, in : DE

<i>historiques</i>	POORTER (Alexandra), <u>Au quartier des Riches-Clares : de la Priemspoort au couvent</u> , Bruxelles, Région de Bruxelles-Capitale, Monuments et Sites, 1995, pp. 17-38. (= <u>Archéologie à Bruxelles</u> , 1)
DEMETER (1997), <i>Archeologie van het bombardement</i>	DEMETER (Stéphane), <i>De archeologie van het bombardement</i> , in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) (Red.), <u>Rond het Bombardement van Brussel van 1695. Verwoesting en wederopstanding. Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet</u> , 1997, LI, 199, pp. 35-40.
DEMETER (2001), <i>Eerste stadsomwalling</i>	DEMETER (Stéphane), <i>La première enceinte, un patrimoine majeur pour Bruxelles. De eerste stadsomwalling, een belangrijk stuk erfgoed in Brussel</i> , in : BLANQUART (Patricia), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), MASSART (Claire), MODRIE (Sylvianne), NACHTERGAEL (Ingrid) & SIEBRAND (Michel), <u>Autour de la première enceinte. Rond de eerste stadsomwalling</u> , Bruxelles - Brussel, Service des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale - Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2001, pp. 12-28. (= <u>Archéologie à Bruxelles. Archeologie in Brussel</u> , 4)
DEMETER (2003), <i>Contribution</i>	DEMETER (Stéphane), <i>"Inter domicilium domini ducis et castrum castellani". Contribution à l'étude du complexe castral du Coudenberg à Bruxelles</i> , Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven Mémoire D.E.A.), 2003, 37 pp.
DEMETER (2004), <i>Brussels monument</i>	DEMETER (Stéphane), <i>Een Brussels monument, de eerste stadsomwalling</i> , <u>Historische Woonsteden & Tuinen</u> , 2004, 143, pp. 2-10.
DEMETER (2004), <i>Château de Coudenberg</i>	DEMETER (Stéphane), <i>Le Château de Coudenberg à Bruxelles. « La résidence des ducs de Brabant dans la basse-cour du châtelain ? »</i> , in : <u>Château Gaillard XXI</u> , Publications du CRAHM, 2004, pp. 45-50.
DEMETER (2004), <i>Hôtel de Mansfeld</i>	DEMETER (S.), <i>L'hôtel de Mansfeld à Bruxelles. Etat de la question avant étude archéologique</i> , <u>Hémecht. Revue d'Histoire luxembourgeoise</u> , 2004, LVI, pp. 497-507.
DEMETER (2005), <i>Essai</i>	DEMETER (Stéphane), <i>Essai sur le rôle des fortifications médiévales dans la structuration du paysage urbain Bruxellois</i> , lezing op de workshop "Landscape as material culture. Medieval landscapes as artefacts of power", Bruxelles, 15 april 2005.
DEMETER (2006), <i>Fortifications</i>	DEMETER (Stéphane), <i>Les fortifications médiévales de Bruxelles</i> , lezing georganiseerd door het CIRHIBRU (U.L.B.), Brussel, 7 december 2006.
DENEWETH, D'HONDT & LEENDERS (2001), <i>Huis in Brugge</i>	DENEWETH (H.), D'HONDT (J.) & LEENDERS (K.), <u>Een huis in Brugge. Vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners</u> , Brugge, 2001. (= <u>Reeks Leven in Oude Huizen</u> , III)
DERYCKE (1992), <i>Korte historische schets</i>	DERYCKE (Ivan), <i>Korte historische schets van het onderzoeksgebied 'Guldenberg'</i> , in : VEECKMAN (Johan) (Red.), <u>Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch</u>

- onderzoek in Antwerpen, Antwerpen, Stad Antwerpen, 1992, pp. 49-54.
- DERYCKE (1999), *Reconstructie* DERYCKE (Laurence), *Reconstructie van de middeleeuwse sociale realiteit in een Gentse stadswijk: het gebied rond de Sint-Michielskerk begrensd door de Leie, de vroegere Houtlei en de Sint-Michielsstraat*, Gent, Universiteit Gent (verhandeling voorgelegd in het kader van de Oost-Vlaamse Provinciale Prijs voor Geschiedenis 2000), 1999, 2 dln., 100 + 289 pp. + 1 plan.
- DES MAREZ (1904), *Bogards* DES MAREZ (G.), *Les Bogards dans l'industrie drapière à Bruxelles*, in : Mélanges Paul Fredericq. Hommage de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques, Bruxelles, Henri Lamertin, 1904, pp. 279-287.
- DES MAREZ (1904), *Organisation* DES MAREZ (Guillaume), *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle*, Bruxelles, s.n., 1901, VIII + 520 pp. (=Mémoire couronné par la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique dans la séance du 4 novembre 1901, 45)
- DES MAREZ (1904), *Sceaux* DES MAREZ (Guillaume), *Les sceaux des corporations bruxelloises. Contribution à l'étude de l'histoire constitutionnelle des métiers*, Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles, 1904, XVIII, pp. 23-42.
- DES MAREZ (1907), *Ancien beffroi* DES MAREZ (G.), *L'ancien beffroi de la ville de Bruxelles*, Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1907, XXI, 3-4, pp. 463-475.
- DES MAREZ (1908), *Diplôme de fondation* DES MAREZ (G.), *Le diplôme de fondation de l'église des SS.-Michel et Gudule, à Bruxelles*, Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles, 1908, XXII, 3-4, pp. 325-336.
- DES MAREZ (1912), *Maison de David Teniers II* DES MAREZ (Guillaume), *La maison de David Teniers II et l'Hôtel Ravenstein*, Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles, 1912, XXVI, pp. 5-51.
- DES MAREZ (1921), *Traité d'architecture* DES MAREZ (G.), *Traité d'architecture dans son application aux monuments de Bruxelles*, Bruxelles, Touring Club de Belgique, 1921, 300 pp.
- DES MAREZ (1923), *Architecte* DES MAREZ (Guillaume), *L'architecte Jean van Ruysbroeck et le XVe siècle bruxellois*, Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1923, XXXI, pp. 81-105.
- DES MAREZ (1926), *Problème* DES MAREZ (Guillaume), *Le problème de la colonisation franque et du régime agraire dans la Basse-Belgique*, Bruxelles, Hayez, 1926, 193 pp. (=Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres, 2e série, IX)
- DES MAREZ (1927), *Quartier Isabelle* DES MAREZ (Guillaume), *Le Quartier Isabelle et Terarken. L'origine et le développement de la ville de Bruxelles*, Paris-Bruelles, Librairie d'Art et d'Histoire, G. Van Orst, Editeur, 1927, 139 pp.
- DES MAREZ (1930), *Morcellement* *Société pour le progrès des études philologiques et historiques. Séance du dimanche 9 novembre 1930. Section d'histoire*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 1930, IX, 3-4, pp. 1091-1093.

DES MAREZ (1931), <i>Catte en Verloren Cost</i>	DES MAREZ (Guillaume), <i>De Catte en de Verloren Cost</i> , in : <u>Feestalbum Isidoor Teirlinck</u> , Leuven, De Vlaamsche Drukkerij, 1931, pp. 143-155.
DES MAREZ (1935), <i>Développement territorial</i>	DES MAREZ (Guillaume) publié par BONENFANT (P.) & QUICKE (F.), <i>Le Développement territorial de Bruxelles au Moyen-Age</i> , in : <u>1e Congrès International de Géographie Historique</u> , 1935, III, 90 pp.
DES MAREZ (1936), <i>Origine</i>	DES MAREZ (Guillaume), <i>VI. L'origine des armoiries de Bruxelles</i> , in : <u>Etudes inédites publiées par un groupe de ses anciens élèves</u> , Bruxelles, Librairie Falk Fils – Georges van Campenhout, 1936, pp. 110-122.
DES MAREZ (1936), <i>Plus ancien sceau</i>	DES MAREZ (Guillaume), <i>V. Le plus ancien sceau de la ville de Bruxelles</i> , in : <u>Etudes inédites publiées par un groupe de ses anciens élèves</u> , Bruxelles, Librairie Falk Fils – Georges van Campenhout, 1936, pp. 97-109.
DES MAREZ (1936), <i>Seigneurie de Sainte-Gertrude</i>	DES MAREZ (Guillaume), <i>III. La seigneurie de Sainte-Gertrude de Nivelles à Bruxelles</i> , in : <u>Etudes inédites publiées par un groupe de ses anciens élèves</u> , Bruxelles, Librairie Falk Fils – Georges van Campenhout, 1936, pp. 84-90.
DES MAREZ (1958), <i>Guide illustré</i>	DES MAREZ (G.), <i>Guide illustré de Bruxelles. Monuments civils et religieux (remis à jour et complété par A. Rousseau)</i> , Bruxelles, Touring Club Royal de Belgique, 1958, 459 pp.
DESPRIET, PYNCKET & PILLE (1987), <i>900 jaar Menen</i>	DESPRIET (Ph.), PYNCKET (M.) & PILLE (R.), <i>900 jaar Menen</i> , Kortrijk, Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen, 1987, 96 pp. (=Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 16)
DESPY (1967), <i>Leges Lovanienses</i>	DESPY (G.), <i>Les « leges Lovanienses » aux XIIe et XIIIe siècles : droit urbain ou droit rural ?</i> , <u>Revue du Nord</u> , 1967, XLIX, pp. 191-192.
DESPY (1979), <i>Oorsprong</i>	DESPY (Georges), <i>De oorsprong van de stad</i> , in : STENGERS (Jean) (Dir.), <u>Brussel. Groei van een hoofdstad</u> , Antwerpen, Mercatorfonds, 1979, pp. 28-39.
DESPY (1988), <i>Recherches</i>	DESPY (Georges), <i>Recherches sur les tarifs de tonlieux dans le duché de Brabant au XIIIe siècle</i> , in : <u>Tonlieux, foires et marchés avant 1300 en Lotharingie. Actes des 4es Journées lotharingiennes. 24-25 octobre 1986. Centre Universitaire Luxembourg</u> , Luxembourg, Section Historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg, 1988, pp. 103-130. (=Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg ci-devant "Société archéologique du Grand-Duché", CIV)
DESPY (1997), <i>Dossier mystérieux</i>	DESPY (Georges), <i>Un dossier mystérieux : les origines de Bruxelles</i> , <u>Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques</u> , 1997, 6e série, VIII, pp. 241-303.
DEVILLERS (1865), <i>Cartulaire</i>	DEVILLERS (Léopold), <i>Cartulaire des possessions de l'ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem dans le Hainaut et le Cambrésis</i> , <u>Annales du Cercle Archéologique de Mons</u> , 1865, VI, pp. 13-91.

- DEVILLERS (1865), *Chapelle des Lombards*
- DEVILLERS (Léopold), *La Chapelle des Lombards dite la Capelette, à Mons, Annales du Cercle Archéologique de Mons*, 1865, VI, pp. 145-148.
- DEVILLERS (1876), *Commanderies belges*
- DEVILLERS (Léopold), *Inventaire analytique des archives des commanderies belges de l'Ordre de Saint-Jean de Jérusalem ou de Malte*, Mons, Hector Manceaux, 1876, 272 pp.
- DEVILIEGHER (1968), *Huizen te Brugge*
- DEVILIEGHER (Luc), *De huizen te Brugge*, Tiel – Den Haag, s.d. [1968], 2 dln., 427 pp.
- DEVOS & FECHNER (2002), *Archéologie du paysage*
- DEVOS (Yannick) & FECHNER (Kai), *L'archéologie du paysage*, in : *L'archéologie du néolithique à la révolution industrielle*, Bruxelles, Région de Bruxelles-Capitale - Mardaga, 2002, pp. 61-73.
- DEVOS (1991), *Bouwlandtermen*
- DEVOS (Magda), *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings- en betekenisgeschiedenis*, Tongeren, Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie - Vlaamse afdeling, 1991, 492 pp. (=Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. Vlaamse afdeling, 16)
- DEVOS (1995), *Naamkunde*
- DEVOS (Magda), *Naamkunde*, in : ART (Jan) (Red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente ? Deel IIIa. Hulpwetenschappen*, Gent, Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent - Stichting Mens en Cultuur, 1995, pp. 215-277.
- DEVOS (2000), *Microtoponiemen*
- DEVOS (Magda), *Microtoponiemen en agrarische geschiedenis, Naamkunde*, 2000, XXXII, 1-2, pp. 69-87.
- DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*
- DEVOS (Magda), *Betekenis en motivering van enkele diernamen in de microtoponymie, Naamkunde*, 2002, XXXIV, 2, pp. 205-224.
- DEVOS, VRYDAGHS, FECHER e.a. (2007), *Site du Treurenberg*
- DEVOS (Yannick), VRYDAGHS (Luc), FECHNER (Kai), LAURENT (Christine), DEMETER (Stéphane), DEGRAEVE (Ann), m.m.v. DELIGNE (Fanchon) & HOUBRECHT (David), *Le site du Treurenberg (Bruxelles). Résultats d'une étude transdisciplinaire*, in : *Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique (AFCHAB) et LIVE Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Congrès d'Ottignies – Louvain-la-Neuve 26, 27 et 28 août 2004*, Bruxelles, Editions Safran, 2007, I, pp. 369-373.
- DEYS (1989), *Stadsplattegronden*
- DEYS (H.P.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Resultaten van recent onderzoek te Madrid, Caert-Thresoor*, 1989, VIII, 4, pp. 81-95.
- DEYS, FRANSSSEN, VAN HEZIK e.a. (2001), *Guicciardini Illustratus*
- DEYS (Henk), FRANSSSEN (Mathieu), VAN HEZIK (Vincent), te RAA (Fineke) & WALSMIT (Erik), *Guicciardini Illustratus. De kaarten en plannen in Lodovico Guicciardini's Beschrijving van de Nederlanden*, 't Goy-Houten, Hes & De Graaf Publishers, 2001, 396 pp. (=Utrechtse Historisch-Kartografische Studies, 2)
- D'HAINAUT-ZVENY (1998),
- D'HAINAUT-ZVENY (Brigitte), *L'édification d'une allégorie*

<i>Édification</i>	<i>politique néo-classique</i> , in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) & VANRIE (André) (Dir.), <u>Le Quartier royal</u> , Bruxelles, CFC-Editions, 1998, pp. 155-187.
D'HOOGHE (1997), <i>Huizen van het Zuidproosse</i>	D'HOOGHE (Catharina), <u>De huizen van het Zuidproosse te Brugge van ca. 1400 tot 1920</u> , Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, 453 pp. (=Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 68)
d'HOOP (1905), <i>Archives ecclésiastiques du Brabant</i>	d'HOOP (Alfred), <u>Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant. Tome I. Eglises collégiales</u> , Bruxelles, Typographie et lithographie E. Guyot, 1905, 294 pp. (=Inventaires sommaires des Archives de l'Etat en Belgique)
d'HOOP (1914), <i>Archives ecclésiastiques du Brabant</i>	d'HOOP (Alfred), <u>Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant. Tome II. Eglises paroissiales. Cures, chapelles et bénéfices. Bienfaisance</u> , Bruxelles, Typographie et lithographie E. Guyot, 1914, 446 pp. (=Inventaires sommaires des Archives de l'Etat en Belgique)
d'HOOP (1922), <i>Archives ecclésiastiques du Brabant</i>	d'HOOP (Alfred), <u>Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant. Tome III. Abbayes</u> , Bruxelles, Typographie et lithographie E. Guyot, 1922, 505 pp. (=Inventaires sommaires des Archives de l'Etat en Belgique)
d'HOOP (1929), <i>Archives ecclésiastiques du Brabant</i>	d'HOOP (Alfred), <u>Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant. Tome IV. Couvents et prieurés. Béguinages. Commanderies</u> , Bruxelles, Typographie et lithographie E. Guyot, 1929, 420 pp. (=Inventaires sommaires des Archives de l'Etat en Belgique)
d'HOOP (1992), <i>Inventaire sommaire</i>	d'HOOP (A.), <u>Inventaire sommaire des archives des États de Brabant</u> , Bruxelles, Archives de l'État Région de Bruxelles-Capitale, 1992, 70 pp. (=Archives de l'État Région de Bruxelles-Capitale. Instruments de recherche à tirage limité, 44)
d'HOORE (1991), <i>Egmont-Arenbergpaleis</i>	d'HOORE (Walter), <u>Het Egmont-Arenbergpaleis te Brussel</u> , Tielt, Lannoo, 1991, 136 pp.
DICKSTEIN-BERNARD (1962), <i>Détails</i>	DICKSTEIN-BERNARD (C.), <u>Détails inédits concernant l'ommegang</u> , <u>Cahiers bruxellois</u> , 1962, VII, 4, pp. 259-266.
DICKSTEIN-BERNARD (1974), <i>Administration</i>	DICKSTEIN-BERNARD (C.), <u>L'administration de "la Chaussée" à Bruxelles aux XVe ET [sic] XV siècles</u> , in : d'HANENS (Jean-Pierre) (Dir.), <u>XLIIIe Congres Sint-Niklaas-Waas 1974. Annalen ~ Annales</u> , Sint-Niklaas, Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België vzw., 1974, pp. 79-83.
DICKSTEIN-BERNARD (1977), <i>Gestion</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <u>La gestion financière d'une capitale à ses débuts : Bruxelles, 1334-1467</u> , <u>Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1977, LIV, 504 pp.
DICKSTEIN-BERNARD (1977), <i>Paupérisme</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <u>Paupérisme et secours aux pauvres à Bruxelles au XVe siècle</u> , <u>Revue belge de Philologie et d'Histoire</u> , 1977, LV, 2, pp. 390-415.
DICKSTEIN-BERNARD (1979),	DICKSTEIN-BERNARD (C.), <u>Rogier van der Weyden, de stad</u>

<i>Rogier van der Weyden</i>	<i>Brussel en haar schildersgilde</i> , in : <u>Rogier van der Weyden – Rogier de le Pasture. Officiële schilder van de Stad Brussel. Portretschilder aan het Hof van Bourgondië</u> , Brussel, Stedelijk Museum van Brussel Broodhuis, 1979, pp. 36-40.
DICKSTEIN-BERNARD (1981), <i>Activité économique</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>Activité économique et développement urbain à Bruxelles (XIIIe-XVe siècles)</i> , <u>Cahiers bruxellois</u> , 1979, XXIV, pp. 52-62.
DICKSTEIN-BERNARD (1981), <i>Organisation du commerce</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>L'organisation du commerce dans les halles aux draps : l'exemple de Bruxelles au XIVe siècle</i> , <u>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles. Mélanges Mina Martens</u> , 1981, LVIII, pp. 69-90.
DICKSTEIN-BERNARD (1988), <i>Répertoire chronologique</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>Répertoire chronologique et analytique des comptes complets, fragments et extraits des comptes communaux de Bruxelles, qui subsistent pour la période antérieure à 1570</i> , <u>Cahiers bruxellois</u> , 1988, XXIX, pp. 5-78.
DICKSTEIN-BERNARD (1993), <i>Saint-Jacques</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>Hôpitaux pour pèlerins. 1. Saint-Jacques d'Overmolen</i> , Bruxelles, C.P.A.S., 1993, 35 pp. (=Inventaire des archives du Centre Public d'Aide Sociale de Bruxelles, V)
DICKSTEIN-BERNARD (1995), <i>Actes</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>Actes du tribunal de la gilde drapière de Bruxelles, 1333 - 1435</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale pour la publication des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique</u> , 1995, XXXV, pp. 1-43.
DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), <i>Construction</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>La construction de l'enceinte bruxelloise de 1357. Essai de chronologie des travaux</i> , <u>Cahiers bruxellois</u> , 1995-1996, XXXV, pp. 91-128.
DICKSTEIN-BERNARD (1996), <i>Médecin</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>Le médecin et le chirurgien aux gages de la ville de Bruxelles au XVe siècle</i> , in : DUVOSQUEL (J.-M.), NAZET (J.) & VANRIE (A.), <u>Mélanges André Uyttebrouck. Les Pays-Bas Bourguignons. Histoire et Institutions</u> , Bruxelles, s.n., 1996, pp. 227-236. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro Spécial 53)
DICKSTEIN-BERNARD (2001), <i>Réforme</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>La réforme de la comptabilité des institutions de secours bruxelloises par Jean van Aa, visiteur des comptes de la ville (1447-1452)</i> , in : DAELEMANS (Frank) & VANRIE (André), <u>Bruxelles et la vie urbaine. Archives -art - histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938-2000)</u> , Bruxelles, 2001, pp. 187-208. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro spécial 64)
DICKSTEIN-BERNARD (2005), <i>Grand chantier</i>	DICKSTEIN-BERNARD (C.), <i>Un grand chantier bruxellois au XVe siècle : la construction de l'Aula Magna</i> , séance académique georganiseerd door de Société Royale d'Archéologie de Bruxelles (Brussel, 15 mei 2005).
DICKSTEIN-BERNARD (2007), <i>Lointaines origines</i>	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>Les lointaines origines de la chapelle Sainte-Catherine à Bruxelles</i> , <u>Revue belge de Philologie et d'Histoire</u> , 2007, LXXXV, 2, pp. 279-293.
DICKSTEIN-BERNARD (2007),	DICKSTEIN-BERNARD (Claire), <i>Le sens de l'hospitalité à</i>

<i>Sens de l'hospitalité</i>	<i>Bruxelles au Moyen Âge</i> , in : <u>Hospitalen van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden</u> , <u>Archaeologia Mediaevalis</u> . Bruxelles-Brussel - Gent - Namur. 14 - 15 - 16 / 03 / 2002, s.l., <u>Archaeologia Mediaevalis</u> , 2007, pp. 69-80. (=Archaeologia Mediaevalis, 25 Akten)
DIEKMANN (1997a), <i>Archeologisch onderzoek</i>	DIEKMANN (Any), <i>Archeologisch onderzoek in de vindplaats van de Eenmansstraat</i> , in : DIEKMANN (Any), <u>Middeleeuwse ambachten en stedelijk wonen. Eenmansstraat en Oud Korenhuis</u> , Brussel, Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1997, pp. 17-53. (=Archeologie in Brussel, 3)
DIEKMANN (1997a), <i>Inleiding</i>	DIEKMANN (Any), <i>Inleiding tot de opgravingen in de Eenmansstraat</i> , in : DIEKMANN (Any), <u>Middeleeuwse ambachten en stedelijk wonen. Eenmansstraat en Oud Korenhuis</u> , Brussel, Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1997, pp. 9-10. (=Archeologie in Brussel, 3)
DIERICX de TEN HAMME (1889), <i>Porte de Hal</i>	DIERICX de TEN-HAMME (Joe), <i>La Porte de Hal à Bruxelles 1381-1889</i> , <u>Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1889, III, 1, pp. 29-36.
<i>Documents extraits</i> (1866)	<i>Documents extraits du chartrier de l'église de Sainte-Gudule, à Bruxelles</i> , <u>Analectes pour servir à l'Histoire ecclésiastique de la Belgique</u> , 1866, III, pp. 294-304.
DOPERÉ & CORENS (2002), <i>Huizen in torens</i>	DOPERÉ (Frans) & CORENS (Kjell), <i>Huizen in torens. De Zichemse Maagdentoren en andere donjons</i> , s.l., Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, 2002, 60 pp.
DOPERÉ (1981), <i>Meldert</i>	DOPERÉ (F.), <i>Meldert (Brabant). De gotische donjon van de heren van Meldert. Architecturaal onderzoek</i> , <u>Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving</u> , 1981, XXI, pp. 243-262.
DOPERÉ (1993), <i>Middeleeuwse kelder</i>	DOPERÉ (F.), <i>Middeleeuwse kelder te Tienen (Brab.)</i> , in : <u>Archaeologia Mediaevalis</u> 16, Gent, Gemeentekrediet, 1993, I, pp. 79-80.
d'OSTA (1979), <i>Rues disparues</i>	d'OSTA (Jean), <i>Les rues disparues de Bruxelles</i> , Bruxelles, Rossel, 1979, 190 pp.
d'OSTA (1986), <i>Dictionnaire historique et anecdotique</i>	d'OSTA (Jean), <i>Dictionnaire historique et anecdotique des rues de Bruxelles</i> , Bruxelles, Paul Legrain, 1986, 360 pp.
DOUCET (1986), <i>Donjon van de heren van Meldert</i>	DOUCET (Bart) (Red.), <i>De donjon van de heren van Meldert</i> , Brussel, Koning Boudewijnstichting, 1986, 93 pp. (=Monografieën Bouwkundig Erfgoed, 1)
DUBREUCQ (1996), <i>Bruxelles 1000</i>	DUBREUCQ (Jacques), <i>Bruxelles 1000. Une histoire capitale</i> , Bruxelles, s.n., 1996, 9 dln.
DUGNOILLE (2002), <i>Reconstruction</i>	DUGNOILLE (Jean), <i>La reconstruction de la halle et boucherie d'Ath en 1481-1484. Étude historique et monumentale sur un édifice disparu</i> , <u>Annales du Cercle Royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath et de la région et musées athois</u> , 2002, LVIII, pp. 115-173.

Duizend jaar muntslag (1965)	<u>Duizend jaar muntslag te Brussel 1965</u> , Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1965, 108 pp.
DURY (1986), <i>Évolution démographique</i>	DURY (Christian), <i>L'Évolution démographique de Tournai au Moyen Age</i> , in : <u>Autour de la ville en Hainaut. Mélanges d'archéologie et d'histoire urbaines offerts à Jean Dugnoille et à René Sansen à l'occasion du 75e Anniversaire du C.R.H.A.A., s.l., C.R.H.A.A., 1986, pp. 185-203. (=Études et documents du Cercle Royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath et de la Région et Musées athois, VII)</u>
DUVERGER (1933), <i>Brusselsche steenbickeleren</i>	DUVERGER (Jozef), <u><i>De Brusselsche Steenbickeleren, Beeldhouwers, Metselaars, Bouwmeesters enz. Der XIVe en Xve eeuw met een aanhangsel over Klaas Sluter en zijn Brusselsche mederwerkers te Dijon</i></u> , Gent, A. Vyncke, 1933, 134 pp. (=Bouwstoffen tot de Nederlandsche Kunstgeschiedenis, 1)
DUVOSQUEL (2001), <i>Documents</i>	DUVOSQUEL (Jean-Marie), <i>Documents relatifs à l'hôtel de Croÿ sur la place des Bailles à Bruxelles (1315-1597)</i> , in : DAELEMANS (Frank) & VANRIE (André), <u>Bruxelles et la vie urbaine. Archives - Art - Histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938- 2000)</u> , Bruxelles, Archives et Bibliothèques de Belgique, 2001, I, pp. 115-162. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro spécial 64)
DUVOSQUEL (2002), <i>Hof van Croy-Arenberg</i>	DUVOSQUEL (Jean-Marie), <i>Het hof van Croy-Arenberg aan het Baliënplein te Brussel</i> , in : ROEGIERS (Jan) (Dir.), <u>Arenberg in de Lage Landen : een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland</u> , Leuven, Universitaire Pers, 2002, pp. 262-266.
DUVOSQUEL (2002), <i>Oude hoven</i>	DUVOSQUEL (Jean-Marie), <i>De oude hoven van der Marck-Arenberg te Brussel</i> , in : ROEGIERS (Jan) (Dir.), <u>Arenberg in de Lage Landen : een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland</u> , Leuven, Universitaire Pers, 2002, pp. 163-165.
EECKHOUT, HOUBRECHTS & NUYTTEN (2004), <i>Analyse typologique</i>	EECKHOUT (Jérôme), HOUBRECHTS (David) & NUYTTEN (Dieter), <i>Analyse typologique et dendrochronologique de la charpenterie</i> , in : <u>L'église Notre-Dame du Sablon</u> , Bruxelles, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale - Administration de l'Aménagement du Territoire et du Logement – Direction des Monuments et des Sites, 2004, pp. 100-107. (=Histoire & Restaurations)
<i>Eglise Notre-Dame du Sablon</i> (2004)	<u><i>L'église Notre-Dame du Sablon</i></u> , Bruxelles, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale - Administration de l'Aménagement du Territoire et du Logement – Direction des Monuments et des Sites, 2004, 247 pp. (=Histoire & Restaurations)
ENGELS (1843), <i>Notice historique</i>	ENGELS (H.), <i>Notice historique et descriptive du canal de Bruxelles au Rupel</i> , <u>Annales des travaux publics de Belgique</u> , 1843, I, pp. 120-173 & 451-487 (Annexes).
<i>Évêque de Cambrai</i> (1868)	<i>L'Évêque de Cambrai autorise la bénédiction du cimetière du Sablon [de Saint-Laurent], à Bruxelles</i> , <u>Analectes pour servir à l'Histoire ecclésiastique de la Belgique</u> , 1868, V, p. 286.
EVERAERT (1998), <i>Sint-</i>	EVERAERT (Leo), <u><i>De Sint-Annakapel te Oudergem</i></u> , s.l., Leo

<i>Annakapel</i>	Everaert, 1998, 208 pp.
FABRI (1993), <i>Vlaamse stadsbeeld</i>	FABRI (Ria), <i>Het Vlaamse stadsbeeld in de 16de en 17de eeuw</i> , in : TAVERNE (Ed) & VISSER (Irmin) (Red.), <u>Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden</u> , Nijmegen, SUN, 1993, pp. 72-77.
FAVRESSE (1932), <i>Avènement</i>	FAVRESSE (F.), <u>L'avènement du régime démocratique à Bruxelles pendant le Moyen Age (1306-1423)</u> , Bruxelles, Maurice Lamertin, 1932, 334 pp. (=Mémoires de l'Académie royale de Belgique, XXX, 1)
FAVRESSE (1934), <i>Keure</i>	FAVRESSE (F.), <i>La Keure bruxelloise de 1229</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</u> , 1934, XCVIII, 4, pp. 311-334.
FAVRESSE (1934), <i>Politique intérieure</i>	FAVRESSE (Félicien), <i>Documents relatifs à l'histoire politique intérieure de Bruxelles de 1477 à 1480</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</u> , 1934, XCVIII, 1, pp. 29-125.
FAVRESSE (1938), <i>Actes</i>	FAVRESSE (Félicien), <i>Actes intéressant la Ville de Bruxelles 1154 – 2 décembre 1302</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</u> , 1938, CIII, 4, pp. 354-512.
FAVRESSE (1947), <i>Actes inédits</i>	FAVRESSE (Félicien), <i>Actes inédits du Magistrat et de la Gilde de Bruxelles relatifs à la draperie urbaine, depuis 1343 environ jusqu'à l'apparition de la « nouvelle draperie » vers 1440</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</u> , 1947, CXII, pp. 1-100.
FAVRESSE (1947), <i>Dix règlements</i>	FAVRESSE (Félicien), <i>Dix règlements intéressant la draperie bruxelloise (1376-1394). Edition critique</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</u> , 1947, CXI, 3-4, pp. 143-166.
FAVRESSE (1947), <i>Premiers statuts</i>	FAVRESSE (Félicien), <i>Les premiers statuts connus des métiers bruxellois du duc et de la Ville et note sur ces métiers</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</u> , 1947 [1946], CXI, 1-2, pp. 37-91.
FAVRESSE (1961), <i>Etudes</i>	FAVRESSE (Félicien), <i>Etudes sur les métiers bruxellois au moyen âge</i> , Bruxelles, Centre d'Histoire Economique et Sociale – Université libre de Bruxelles Institut de Sociologie, 1961, 278 pp.
FEHRING (1986), <i>Städtischer Hausbau</i>	FEHRING (Günther P.), <i>Städtischer Hausbau in Norddeutschland von 1150 bis 1250</i> , in : STEUER (Heiko) (Herausg.), <u>Zur Lebensweise in der Stadt um 1200. Ergebnisse der Mittelalter-Archäologie. Bericht über ein Kolloquium in Köln vom 31. Januar bis 2. Februar 1984</u> , Köln, Rheinland-verlag GMBH, 1986, pp. 43-61. (=Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, 4)
FELIX (2000), <i>Orgues, organistes et maîtres de chant</i>	FELIX (Jean-Pierre), <i>Orgues, organistes et maîtres de chant de l'ancienne église St-Géry à Bruxelles</i> , Bruxelles, uitgave in eigen beheer, 2000, 139 pp.
FOBE (1971), <i>Huisarmen</i>	FOBE (Etienne), <i>De huisarmen van de parochie Sint - Jakob - op - de - Koudenberg te Brussel in de XVe eeuw</i> , Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1971, 168 pp.
<i>Fortifications</i> (2002)	<u>Fortifications. Bruxelles, l'émergence de la ville</u>

	<u>contemporaine</u> , Bruxelles, CIVA, 2002, 90 pp.
FOURNY & BONENFANT (2007), <i>Nouvelles fouilles</i>	FOURNY (Michel) & BONENFANT (P.-P.), <i>Nouvelles fouilles à l'ancien palais du Coudenberg de Bruxelles : entre Aula et chapelle</i> . (Société royale d'Archéologie de Bruxelles, 2006), in : DEGRAEVE (A.) & ORTIGOSA (C.) (Red.), <u>Archaeologia Mediaevalis</u> 30, Brussel, s.n., 2007, pp. 61-64.
FOURNY (1988), <i>Fouilles archéologiques</i>	FOURNY (Michel), <i>Les fouilles archéologiques sous l'Ancienne Maison De Greef</i> , <u>Le Folklore brabançon</u> , 1988, 257, pp. 10-21.
FRANCOIS (2001), <i>Middeleeuwse woningbouw</i>	FRANCOIS (Ben), <i>Middeleeuwse Woningbouw: Het stedelijke woonhuis in Vlaams-Brabant en Brussel tussen 1300 en 1600</i> , Leuven, K.U.L. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, 2 vol., 335 pp.
FRANSSEN (2006), <i>Ducatus Brabantiae</i>	FRANSSEN (Mathieu), <i>Ducatus Brabantiae uit de plomp getrokken? Enkele notities bij de ontdekking van een onbekende variant van de kaart van Brabant door Jacob van Deventer</i> , <u>Caert-Thresoor</u> , 2006, XXV, 4, pp. 91-98.
<i>Friesland</i> (1992)	<u>Nederland. Friesland</u> , Landsmeer, Robas BV, 1992, s.p. (=De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, 4)
GACHARD (1837), <i>Chambre des Comptes</i>	GACHARD (M.), <i>Inventaire des archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions</i> , Bruxelles, M. Hayez, 1837, 442 pp.
GAJARDO (2000), <i>Gangen</i>	GAJARDO (Lucia), <i>Gangen in Brussel</i> , Brussel, Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Stad Brussel, 2000, 38 pp. (=Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 27)
GALESLOOT (1865), <i>Livre de feudataires</i>	GALESLOOT (L.), <i>Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant</i> , Bruxelles, M. Hayez, 1865, 403 pp.
GALESLOOT (1867), <i>Notes</i>	GALESLOOT (Louis), <i>Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles</i> , <u>Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins</u> , 1867, 3e série, 1867, 4, pp. 475-500.
GANSHOF (1941), <i>Stadsontwikkeling</i>	GANSHOF (F.L.), <i>Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen</i> , Antwerpen - Brussel - Gent - Leuven, N.V. Standaard Boekhandel, 1941, 91 pp. & 38 platen. (=Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone kunsten van België - Klasse der Letteren en der Moreele en Staatkundige Wetenschappen, III, 1)
GARCIA (2002), <i>Pratiquant de l'espace</i>	GARCIA (Patrick), <i>Un "pratiquant de l'espace"</i> , in : DELACROIX (Christian), DOSSE (François), GARCIA (Patrick) & TREBITSCH (Michel) (Dir.), <u>Michel de Certeau. Les chemins d'histoire</u> , s.l., Editions Complexe, 2002, pp. 219-234.
GAUTHIEZ (2003), <i>Catégories</i>	GAUTHIEZ (Bernard), <i>Les catégories de formes et leur interprétation</i> , in : GAUTHIEZ (Bernard), ZADORA-RIO (Elisabeth) & GALINIÉ (Henri) (Dir.), <u>Village et ville au Moyen Age : les dynamiques morphologiques. 1 Textes</u> , Tours, Maison des Sciences de l'Homme "Villes et Territoires" -

- Presses Universitaires François Rabelais, 2003, pp. 441-445. (=Collection Perspectives "Villes et Territoires", 5)
- GAUTHIEZ (2003), *Espace urbain*
- GAUTHIEZ (Bernard), *Espace urbain : vocabulaire et morphologie. Principes d'analyse scientifique*, Paris, Monum, 2003, 493 pp. (=Editions du Patrimoine)
- GEERTS & HEESTERMANS (1992), *van Dale groot woordenboek*
- GEERTS (G.) & HEESTERMANS (H.) (Red.), *van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht - Antwerpen, Van Dale Lexicografie, 1992(12), 3 dln., 3897 pp.
- GENICOT (1978), *Architecture*
- GENICOT (Luc-Francis), *L'architecture. Considérations générales*, Turnhout, Brepols, 1978, 87 pp. (=Typologie des Sources du Moyen Âge occidental, 29)
- GENICOT-VAN HOEYMISSSEN (1994), *Bortier Galerij*
- GENICOT-VAN HOEYMISSSEN (Arlette), *Bortier Galerij. Geschiedenis van een wijk*, Brussel, Galerie Bortier vzw, 1994, 25 pp.
- GESSLER (1942), *Port des pierres*
- GESSLER (Jean), *Le port des pierres de justice*, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1942, XXI, pp. 113-139.
- GHISLAIN (1975), *Westbouw*
- GHISLAIN (Jean-Claude), *De westbouw van de oude romaanse collegiale kerk van Sint-Michiël en Sint-Goedele en de eerste kunst te Brussel*, in : « Sint-Michielskathedraal – Kunst en Geschiedenis » Tentoonstelling ingericht in de Sint-Michielskathedraal te Brussel, Tielt, Druk Veys, 1975, pp. 45-63.
- GODDING (1951), *Actes*
- GODDING (Philippe), *Actes relatifs au droit régissant la propriété foncière à Bruxelles au Moyen Age*, *Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique*, 1951, XVII, 2, pp. 87-164.
- GODDING (1953), *Liste chronologique provisoire*
- GODDING (Philippe), *Liste chronologique provisoire des ordonnances intéressant le droit privé et pénal de la ville de Bruxelles (1229-1657)*, *Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique*, 1953, XVII, 4, pp. 339-400.
- GODDING (1956), *Quatre hamèdes*
- GODDING (Philippe), *Les quatre hamèdes de la ville de Bruxelles*, *Cahiers bruxellois*, 1956, I, 4, pp. 249-259.
- GODDING (1958), *Origines*
- GODDING (Philippe), *Les origines du couvent des Dames-Blanches à Bruxelles*, *Cahiers bruxellois*, 1958, III, 4, pp. 246-252.
- GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*
- GODDING (Philippe), *Seigneurs fonciers à Bruxelles (ca. 1250 - 1450)*, *Cahiers bruxellois*, 1959, IV, 3-4, pp. 194-223.
- GODDING (1960), *Droit foncier*
- GODDING (Philippe), *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age*, Bruxelles, Publications de l'Institut de Sociologie Solvay, 1960, XI-455 pp. (=Etudes d'histoire et d'ethnologie juridiques, 1)
- GODDING (1975), *Impérialisme urbain*
- GODDING (Philippe), *Impérialisme urbain ou auto-défense : Le cas de Bruxelles (12e-18e siècles)*, *Bijdragen tot de Geschiedenis. De Brabantse stad. Vierde Colloquium*, Brussel 29-30 maart 1974, 1975, LVIII, 1-2, pp. 117-138.

- GODDING (1982), *Ordonnance*
- GODDING (Ph.), *L'ordonnance du Magistrat bruxellois du 19 juin 1445 sur la tutelle*, in : Liber amicorum John Gilissen. Code et constitution. Mélanges historiques, Antwerpen, Kluwer rechtswetenschappen, 1982, pp. 149-174.
- GODDING (1989), *Juridische betrekkingen*
- GODDING (Philippe), *Juridische betrekkingen tussen de stad en haar omgeving*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) & STENGERS (Jean) (Red.), Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu, Brussel, Gemeentekrediet, 1989, pp. 110-117. (=Historische Uitgaven. Reeks In-4°, 16)
- GODDING (1995-1996), *Aubergistes*
- GODDING (Philippe), *Les aubergistes bruxellois au XVe siècle : hommes d'affaires et auxiliaires de la justice*, Cahiers bruxellois, 1995-1996, XXXV, pp. 129-144.
- GODENNE (1979), *Cloches et carillon*
- GODENNE (Willy), *Cloches et carillon à la tour communale de Bruxelles, dite beffroi Saint-Nicolas, et les trois effondrements*, Le Folklore brabançon, 1979, 223, pp. 285-339.
- GOEDLEVEN (1993), *Grote Markt*
- GOEDLEVEN (Edgard), *De Grote Markt van Brussel. Centrum van vijf eeuwen geschiedenis*, Tielt, Uitgeverij Lannoo, 1993, 286 pp.
- GOEDLEVEN (1996), *Martelaarsplein*
- GOEDLEVEN (Edgard), *Het Martelaarsplein te Brussel. Gedenkteken van de Belgische onafhankelijkheid en zetel van de Vlaamse Regering*, Tielt-Brussel, Uitgeverij Lannoo nv – Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Afdeling Monumenten en Landschappen, 1996, 256 pp.
- GOEMINNE (1996), *Insectnamen*
- GOEMINNE (Fransiska), *Insectnamen in toponiemen, Naamkunde*, 1996, XXVIII, 3-4, pp. 157-182.
- GOMBERT (2005), *Ringlanen*
- GOMBERT (Charles), *De ringlanen van de Hallepoort tot het Rogierplein*, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, 2005, 48 pp. (=Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 40)
- GONTHIER (1956), *Fortune*
- GONTHIER (André), *La fortune d'un bourgeois de Bruxelles au XVe siècle. Le livre censier de Jean van Aa, Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1948-1955, XLVIII, pp. 105-143.
- GORIS & MARLIER (1970), *Journal de voyage*
- GORIS (J.-A.) & MARLIER (G.), *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les Anciens Pays-Bas 1520-1521, accompagné du livre d'esquisses à la pointe d'argent et illustré par les peintures et dessins exécutés pendant son voyage*, Bruxelles, La Connaissance S.A., 1970, 192 pp.
- GORIS (1955), *Wolf-namen*
- GORIS (J.), *Wolf-namen, Brabants Heem*, 1955, VII, pp. 138-140.
- GORISSEN (1947), *Rechte straten*
- GORISSEN (P.), *Rechte straten te Hasselt, Het Oude Land van Loon*, 1947, II, pp. 18-20.
- GORISSEN (1956), *Finances*
- GORISSEN (P.), *Les finances de la Ville de Bruxelles au XIVe siècle. A propos de trois fragments de comptes (1371-1372-1382)*, Cahiers bruxellois, 1956, I, 3, pp. 161-194.

- GRAFF (1978), *Vestiges*
- GRAFF (Y.), *Vestiges gallo-romains à Lot*, in : Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978, Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, pp. 36-37.
- GRANASZTOI (1986), *Plan cadastral*
- GRANASZTOI (György), *Plan cadastral et analyse des données : l'exemple de deux villes de Hongrie*, in : PREVENIER (W.), VAN UYTVEN (R.) & VAN CAUWENBERGHE (E.) (Ed.), Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek. Handelingen van het colloquium gehouden te Gent op 24 mei 1985, Gent, Studia Historica Gandensia, 1986, pp. 73-88. (=Studia Historica Gandensia, 267)
- Grand'Place (2000)
- La Grand-Place et ses abords. Un patrimoine mondial, s.l. [Bruxelles], Région de Bruxelles-Capitale, 2000, 36 pp.
- GRAUWEN (1975), *Kort overzicht*
- GRAUWEN (W.M.), *Kort overzicht van de geschiedenis van het kapittel van Sint-Michiel en Sint-Goedele*, in : « Sint-Michielskathedraal – Kunst en Geschiedenis » Tentoonstelling ingericht in de Sint-Michielskathedraal te Brussel, Tielt, Druk Veys, 1975, pp. 31-36.
- GUBIN (-), *Hôpitaux*
- GUBIN (Eliane), Les hôpitaux à Bruxelles dans la première moitié du XIIIe s., Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven seminariewerk), s.d., 23 pp.
- GUTKIND (1970), *Urban development*
- GUTKIND (E.A.), Urban development in Western Europe : France and Belgium, New York, Free press, 1970, 491 pp. (=International history of city development, 5)
- GYSSELING & VERHULST (1969), *Nederzettingenamen*
- GYSSELING (M.) & VERHULST (A.E.), Nederzettingenamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland. Lezingen gehouden voor de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 14 december 1968, Amsterdam, N.V. Noord-Hollandische Uitgevers-Maatschappij, 1969, 51 pp. (=Bijdragen en mededelingen van de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, XXV)
- GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*
- GYSSELING (Maurits), Toponymie van Oudenburg, Brussel, Onomastica Neerlandica - Naaml. Venn. Standaard-Boekhandel, 1950, 280 pp & 6 plannen. (=Nomina geographica Flandrica. Monographieën, IV)
- GYSSELING (1953), *Enkele Oudnederlandse woorden*
- GYSSELING (M.), Enkele Oudnederlandse woorden in het Frans, Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam, 1953, XXIX, pp. 81-84.
- GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*
- GYSSELING (Maurits), Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen, Antwerpen - Brussel - Gent - Leuven, Uitgeverij N.V. Standaard-Boekhandel, 1954, 87 pp.

- GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*
- GYSSELING (Maurits), *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Brussel, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, 1960, 2 dln., 1407 pp. (=Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, VI)
- GYSSELING (1969), *Nederzettingnamen*
- GYSSELING (M.), *Nederzettingnamen in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland*, in : GYSSELING (M.) & VERHULST (A.E.), *Nederzettingnamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland. Lezingen gehouden voor de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 14 december 1968*, Amsterdam, N.V. Noord-Hollandische Uitgevers-Maatschappij, 1969, pp. 5-35. (=Bijdragen en mededelingen van de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, XXV)
- GYSSELING (1981), *Voornaamste bestanddelen*
- GYSSELING (Maurits), *Voornaamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen, Naamkunde*, 1981, XIII, 1-4, pp. 75-78.
- GYSSELING (1986), *Oude namen*
- GYSSELING (Maurits), *Oude namen te Antwerpen, Naamkunde*, 1986, XVIII, 1-4, pp. 11-18.
- HANSOTTE (1975), *Pays de fer et de houille*
- HANSOTTE (Georges), *Pays de fer et de houille*, in : HASQUIN (Hervé) (Dir.), *La Wallonie. Le pays et les hommes. Histoire - économies - sociétés. Tome I des origines à 1830*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, 1975, pp. 269-294.
- HARTOCH & MARTENS (2004), *Deux sites*
- HARTOCH (Else) & MARTENS (Marleen), *Deux sites (artisanal et agricole) extra muros de la ville médiévale de Tirlemont*, in : *Congrès d'Ottignies - Louvain-la-Neuve. VIIe Congrès de l'Association des Cercles Francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique et LIVE Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Actes. Tome I*, s.l., s.n., 2004, pp. 89-90.
- HASLINGHUIS & JANSE (2005), *Bouwkundige termen*
- HASLINGHUIS (E.J.) & JANSE (H.), *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden, Primavera Pers, 2005(5), 659 pp.
- HEIRMAN (2003), *Vlaamse belforten*
- HEIRMAN (Michiel), *Vlaamse belforten. Werelderfgoed*, Leuven, Davidsfonds, 2003, 248 pp.
- HEKKER (-), *Vakwerkhuis*
- HEKKER (R.C.), *Het vakwerkhuis van de late middeleeuwen tot omstreeks 1650 in Maastricht en Sittard*, in : HEKKER (R.C.) & KOLMAN (Chr.J.), *"Ten voordele en cieraat van dese stad". Studies over houten huizen in Nederlandse steden. Studies on timber houses in cities in the Netherlands*, Zeist – 's-Gravenhage, RDMZ/SDU uitgeverij, s.d., pp. 7-39. (=RV bijdrage, 09)
- HEKKET (1964), *Element schip*
- HEKKET (B.J.), *Het element schip in toponiemen, Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 1964, XL,

pp. 112-119.

HELSEN (1955), *Oude grensrecht*

HELSEN (J.), *Oud grensrecht, Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het oud hertogdom Brabant*, 1955, XXXVIII, 3e reeks, 7, 1, pp. 9-30.

HELSEN (1961), *Woorden wolf en hond*

HELSEN (Josef), *De woorden wolf en hond in plaatsnamen*, Leuven - Brussel, Instituut voor Naamkunde - Standaard, 1961, 44 pp. (=Toponymica, 17).

HELVETIUS (1994), *Hagiographie et architecture*

HELVETIUS (Anne-Marie), *Hagiographie et architecture en Basse-Lotharingie médiévale*, in : SCHROEDER (J.) (Ed.), *Productions et échanges artistiques en Lotharingie médiévale. Actes des 7e journées lotharingiennes*, 30-31 octobre 1992, Centre universitaire de Luxembourg, 1994, 110, pp. 514-530.

HENNAUT (1997), *Kleuren*

HENNAUT (Eric), *De kleuren van de Grote Markt. Notities bij de gevelbekledingen na het bombardement van 1695*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) (Red.), *Rond het Bombardement van Brussel van 1695. Verwoesting en wederopstanding. Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 1997, LI, 199, pp. 63-72.

HENNAUT (2002), *Chantier*

HENNAUT (Éric), *Le chantier de la reconstruction : organisation, matériaux et techniques*, in : HEYMANS (Vincent) (Dir.), *Les Maisons de la Grand-Place de Bruxelles*, Bruxelles, CFC-Éditions, 2002, pp. 60-77. (=Lieux de Mémoire)

HENNAUT (2002), *Reconstruction*

HENNAUT (Éric), *La reconstruction après le bombardement*, in : HEYMANS (Vincent) (Dir.), *Les Maisons de la Grand-Place de Bruxelles*, Bruxelles, CFC-Éditions, 2002, pp. 28-59. (=Lieux de Mémoire)

HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*

HENNE (Alexandre) & WAUTERS (Alphonse), *Histoire de Bruxelles*, Bruxelles, Librairie encyclopédique de Perichon, 1845, 3 dln.

HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*

HENNE (Alexandre) & WAUTERS (Alphonse), *Histoire de la ville de Bruxelles (nouvelle édition du texte original, augmentée de nombreuses reproductions de documents choisis par Mina Martens, archiviste de la ville)*, Bruxelles, Ed. Culture et Civilisation, 1975, 4 dln.

HERBILLON (1968), *Routes et chemins*

HERBILLON (Jules), *Routes et chemins en toponymie gallo-romaine*, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1968, XLVI, pp. 81-86.

HERDIES (1957), *Schapenteelt*

HERDIES (Henri), *Schapenteelt en Weiderechten te Vorst-Brussel in het Verleden*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1957, XXXX [sic], 7-8, pp. 241-251.

HERDIES (1957), *Solle- en andere openluchtspelen*

HERDIES (Henri), *Over Solle- en andere Openluchtspelen te Vorst-Brussel in vroegere tijden*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1957, XXXX [sic], 1-2, pp. 71-73.

HERDIES (1961), *Voormalige scheysputten*

HERDIES (Henri), *De voormalige scheysputten van kalkzandsteen te Vorst-Brussel*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1961, XLIV, 3-4, pp. 140-152.

HERDIES (1963), <i>Meiershuis Lanné</i>	HERDIES (Henri), <i>Het meiershuis Lanné te Vorst-Brussel</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1963, XLVI, 7-8, pp. 335-341.
HERDIES (1966), <i>Sint-Denysborre</i>	HERDIES (Henri), <i>De Sint-Denysborre te Vorst-Brussel</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1966, XLIX, 1-2, pp. 35-46.
HERDIES (1967), <i>Grote linde</i>	HERDIES (H.), <i>De grote linde van de "Nieuwpoort" te Vorst-Brussel</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1967, L, 9-10, p. 365.
HERREMANS (2005), <i>Ligging</i>	HERREMANS (Davy), <i>De ligging van de Karolingische vicus te Antwerpen : een onopgelost vraagstuk (Antw.)</i> , in : BLAISING (Jean-Marie), DEMETER (Stéphane), DE MEULEMEESTER (Johnny), e.a. (Eds.), <u>Archaeologia Mediaevalis</u> 28, Namur, s.n., 2005, pp. 109-114.
HEYMANS (2002), <i>Maisons de la Grand-Place</i>	HEYMANS (Vincent) (Dir.), <u>Les Maisons de la Grand-Place de Bruxelles</u> , Bruxelles, CFC-Éditions, 2002, 205 pp. (=Lieux de Mémoire)
HOEBANX (1993), <i>Conversion</i>	HOEBANX (J.J.), <i>La conversion par le Cadastre des mesures brabançonnnes anciennes en mesures métriques</i> , <u>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</u> , 1993, CLIX, pp. 1-244.
HOEBEKE (1968), <i>Middeleeuwse oorkondentaal</i>	HOEBEKE (M.), <i>De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde 13e eeuw-/- 1500 (spelling en klankleer)</i> , Gent, Secretariaat van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1968, 686 pp. (=Xle Reeks - Leonard Willems-Halettffonds, 3)
<i>Hoger / Higher / Plushaut</i> (2006)	<i>Hoger / Higher / Plushaut. Panoramisch Antwerpen</i> , Leuven, Uitgeverij Davidsfonds, 2006, 112 pp.
HOMBLE (1947), <i>Geneeskunde</i>	HOMBLE (G.), <i>Bijdragen tot de Geschiedenis en de Folklore der Geneeskunde</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1947, XXX, 2-3, pp. 90-94.
HOSLET (2001), <i>Fonds méconnu</i>	HOSLET (Danièle), <i>Un fonds méconnu aux Archives de la Ville de Bruxelles : le Fonds Lebouille – Histoire de la Maison Ritzen</i> , in : DAELEMANS (Frank) & VANRIE (André), <i>Bruxelles et la vie urbaine. Archives, art, histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938- 2000)</i> , Bruxelles, Archives et Bibliothèques de Belgique, 2001, II, pp. 569-590. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro spécial 64)
<i>Hospitalen</i> (2007)	<i>Hospitalen van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden. Archaeologia Mediaevalis. Bruxelles-Brussel - Gent - Namur. 14 - 15 - 16 / 03 / 2002</i> , s.l., Archaeologia Mediaevalis, 2007, 142 pp. (=Archaeologia Mediaevalis, 25 Akten)
HOUZÉ (1907), <i>Note historique</i>	HOUZÉ (M.), <i>Note historique sur le cimetière de Sainte-Gudule à Bruxelles</i> , <u>Bulletin et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Bruxelles</u> , 1907, XXVI, pp. CXLIV-CXLIX.
HUYBENS (1994), <i>Bijaarden en torens</i>	HUYBENS (Gilbert), <i>Beiaarden en torens in België</i> , Gent, Uitgeverij Ludion - Gemeentekrediet, 1994, 168 pp. (=Musea Nostra)

- HUYS (-), *Duizend jaar mutualiteit*
- HUYS (Emiel), *Duizend jaar Mutualiteit bij de Vlaamsche Gilden*, Kortrijk, Boek- en Steendrukkerij van Jos. Vermaut, s.d., 403 pp.
- INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*
- INDESTEGE (Elly), *De Broeders van het Gemene Leven te Brussel (1422-1595)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1958, XLI, 1-2, pp. 1-28.
- INDESTEGE (1958c), *Broeders van het Gemene Leven*
- INDESTEGE (Elly), *De Broeders van het Gemene Leven te Brussel (1422-1595)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1958, XLI, 9-10-11, pp. 397-411.
- INSTALLÉ (1984), *Frans Hogenberg*
- INSTALLÉ (H.), *Frans Hogenberg*, in : *Tentoonstelling Luister en ramspoed van Mechelen ten tijde van Rembert Dodoens 1585 - 1985. Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 1984 [1985], LXXXVIII, pp. 98-100.
- INSTALLE (1997), *Mechelen*
- INSTALLE (Henri) m.m.v. ROMBAUT (Hans) & CROENEN (Godfried), *Historische Stedenatlas van België. Mechelen*, s.l., Gemeentekrediet, 1997, 157 pp. (=Historische Stedenatlas van België)
- JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*
- JACOBS (M.), *Toponymie van Anderlecht (Vervolg van blz. 434)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1980, LXIII, 1-2-3, pp. 89-110.
- JACOBS (1991), *Bedevaartsweg*
- JACOBS (Roel), *De bedevaartsweg naar Compostela in de geschiedenis van Brussel*, in : *Brussel, een halte op weg naar Compostela*, s.l., Dirk Aerts, 1991, pp. 10-28.
- JACOBS (1994), *Brussel*
- JACOBS (Roel), *Brussel. De geschiedenis in de stad*, Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele, 1994, 167 pp.
- JACOBS (2003), *Sneeuwpoppen*
- JACOBS (Roel), *De sneeuwpoppen zijn terug in de stad. De plaatsaanduidingen in D'wonder van claren ijse en snee van Jan Smeken (1511)*, in : JANSSENS (Jozef) & SLEIDERINK (Remko) (Red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*, Leuven, Davidsfonds/Literair, 2003, pp. 160-179.
- JACOBS (2004), *Geschiedenis van Brussel*
- JACOBS (Roel), *Een geschiedenis van Brussel*, Tielt, Uitgeverij Lannoo nv, 2004³, 302 pp.
- JACQMAIN (1987), *Idyllische Nederlanden*
- JACQMAIN (Monique), *De idyllische Nederlanden. Antwerpen en de Nederlanden in de 16de eeuw. Lodovico Guicciardini*, Antwerpen - Amsterdam, Uitgeverij C. De Vries Brouwers P.V.B.A., 1987, 128 pp.
- JACQUET & ROOFTHOOF (1971), *Zavelkerk en Kapellekerk*
- JACQUET (R.) & ROOFTHOOF (V.), *De Zavelkerk en De Kapellekerk te Brussel*, Brussel, Toeristische Federatie van Brabant, 1971, 32 pp.
- JANSE & VAN STRAALLEN (2000), *Middeleeuwse stadswallen*
- JANSE m.m.v. VAN STRAALLEN, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen*, Zaltbommel, 2000³.
- JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*
- JANSSENS (Frieda), *Straatnaamgeving in de Middeleeuwen. Brussel 13de-16de eeuw*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1983, 196 + XXVII

pp.

- JANSSENS (1989), *Kloosterinplantingen*
- JANSSENS (Luc), *Kloosterinplantingen*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) & STENGERS (Jean) (Red.), Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu, Brussel, Gemeentekrediet, 1989, pp 146-159. (=Historische Uitgaven. Reeks In-4°, 16)
- JAUMAIN (2004), *Brussel en Noord-Zuidverbinding*
- JAUMAIN (Serge) (Ed.), Brussel en de Noord-Zuidverbinding. Geschiedenis, architectuur en stedelijke mobiliteit, Brussel, Archief van de Stad Brussel, 2004, 222 pp. (=Studia Bruxellae, 3)
- JODOGNE (1991), *Lodovico Guicciardini*
- JODOGNE (Pierre) (Éd.), Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990, Leuven, Peeters Press, 1991, 375 pp. (=Université Libre de Bruxelles. Vrije Universiteit Brussel. Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, X)
- JOORIS (1984), *Architectuur*
- JOORIS (Luc), *Architectuur en bouwgeschiedenis*, in : Een kerk en haar geschiedenis. De Kapellekerk te Brussel 1134-1984, Brussel, A.S.L.K.-Galerij, 1984, pp. 57-91.
- KASPERS (1937), *Tiernname Katze*
- KASPERS (W.), *Der Tiername Katze*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung, 1937, XIII, pp. 213-.
- Kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele* (2000)
- De kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele, Tielt - Brussel, Lannoo – Regie der Gebouwen, 2000, 288 pp.
- KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*
- KEMPENEERS (Paul), *Beeldrijke veldnamen in Tienen en omgeving*, Naamkunde, 1989, XXI, 1-4, pp. 136-159.
- KEMPENEERS (1999), *Oude Tiense huisnamen*
- KEMPENEERS (Paul), *Oude Tiense huisnamen*, Naamkunde, 1999, XXXI, 3-4, pp. 167-215.
- Kerk en haar geschiedenis* (1984)
- Een kerk en haar geschiedenis. De Kapellekerk te Brussel 1134-1984, Brussel, A.S.L.K.-Galerij, 1984, 192 pp.
- KERREMANS (1949), *Circonscriptions*
- KERREMANS (Charles), Etude sur les circonscriptions judiciaires & administratives du Brabant & les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la Maison de Bourgogne (1406), Bruxelles, Académie Royale de Belgique - Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, 1949, 435 pp. (=Académie Royale de Belgique - Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Mémoires. Collection in-8°, XLIV, 2)
- KEUNING (1963), *Civitates*
- KEUNING (Johannes), *The "Civitates" of Braun and Hogenberg, Imago Mundi*, 1963, XVII, pp. 41-44.
- KIECKENS (1897a), *Pierre de Thimo*
- KIECKENS (J.-F.), *Pierre de Thimo Avocat Pensionnaire de la ville de Bruxelles Chanoine et Trésorier de Sainte-Gudule 1393-1474 et les de Thimo de la Campine et de Louvain d'après des documents inédits du XIVe et du XVe siècle*, Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique, 1897, L, 4e série, X, 1, pp. 57-104.
- KIPP (1988), *Groot Blankenburgh*
- KIPP (A.F.E.), *Groot Blankenburgh. De evolutie van een Utrechts stadskasteel*, in : De stenen droom. Opstellen over

- bouwkunst en monumentenzorg opgedragen aan Coenraad Liebrecht Temminck Groll, Zutphen, De Walburg Pers, 1988, pp. 196-211.
- KNIPPENBERG (1955), *Wolfswinkel*
- KNIPPENBERG (W.), *Wolfswinkel, Hondseind, Hoenderberg, Kattenkool, Brabants Heem*, 1955, VII, pp. 78-85.
- KOEMAN (1961), *Collections*
- KOEMAN (Cornelis), *Collections of maps and atlases in the Netherlands. Their history and present state*, Leiden, E. J. Brill, 1961, 301 pp. (=Imago mundi, Supplement 3)
- KOK (1958), *Patrocinia*
- KOK (Henricus Josephus), *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, Van Gorcum & comp, 1958, 241 pp.
- KOK (1967), *Patrozinienforschung*
- KOK (H.J.), *Zur Patrozinienforschung in den Niederlanden*, in : *Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen, J.B. Wolters, 1967, pp. 407-418.
- KOLMAN (-), *Houten gevels*
- KOLMAN (Chr.J.), *Houten gevels in het Nederlandse stadsbeeld (14de-18de eeuw)*, in : HEKKER (R.C.) & KOLMAN (Chr.J.), "Ten voordele en cieraat van dese stad". *Studies over houten huizen in Nederlandse steden. Studies on timber houses in cities in the Netherlands*, Zeist – 's-Gravenhage, RDMZ/SDU uitgeverij, s.d., pp. 41-93. (=RV bijdrage, 09)
- KOTAJI (1985), *Contribution*
- KOTAJI (Mergim), *Contribution à l'histoire de Bruxelles au Moyen Age : le quartier Saint-Géry*, Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985, 258 pp.
- KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*
- KÜNZEL (R.E.), BLOK (D.P.) & VERHOEFF (J.M.), *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam, P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, 1988, 490 pp. (=Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 8)
- LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*
- LALEMAN (Marie Christine) & RAVESCHOT (Patrick), *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Brussel, Paleis der Academiën, 1991, 280 pp. + 151 afbeeldingen + XI plannen. (=Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België – Klasse der Schone Kunsten, LIII, 54)
- LALEMAN (1991), *Maisons médiévales*
- LALEMAN (M.C.), *Maisons médiévales en pierre à Gand. Apport de l'archéologie urbaine*, in : BAETENS (R.) & BLONDE (B.) (Eds.), *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat. New approaches to living patterns. Colloque International/International Colloquium. Université d'Anvers/24-25.10.1989/University of Antwerp*, Turnhout, Brepols, 1991, pp. 89-98.
- LALEMAN (1992), *Gentse stenen*
- LALEMAN (Marie Christine), *De Gentse stene; getuigen van handel in laken, graan en stenen (11de-14de eeuw)*, in : CARMIGGELT (A.), *Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen*, Rotterdam, Bureau oudheidkundig onderzoek van

	gemeentewerken Rotterdam, 1992, pp. 61-73. (=Rotterdam Papers. A Contribution tot Medieval Archaeology, 7)
LALEMAN (2000), <i>Espaces publics</i>	LALEMAN (Marie Christine), <i>Espaces publics dans les villes flamandes au moyen âge : L'apport de l'archéologie urbaine</i> , in : BOONE (Marc) & STABEL (Peter) (Eds.), <u>Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe</u> , Leuven – Apeldoorn, Garant, 2000, pp. 25-41. (=Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, 11)
LALOIRE (1952), <i>Histoire</i>	LALOIRE (E.), <u>Histoire des deux hôtels d'Egmont et du palais d'Arenberg (1383-1910)</u> , Bruxelles, 1952, 259 pp.
LAURENT & QUICKE (1927), <i>Guerre de succession</i>	LAURENT (H.) & QUICKE (F.), <i>La guerre de la succession du Brabant (1356-1357)</i> , <u>Revue du Nord</u> , 1927, XIII, 50, pp. 81-121.
LAURENT & VANRIE (1999), <i>Notariële archieven</i>	LAURENT (R.) & VANRIE (A.), <u>Notariële archieven van het Brussels Gewest</u> , Brussel, Rijksarchief Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1999, 411 pp. (=Rijksarchief Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Toegangen in beperkte oplage, 30)
LAURENT (1956-1966), <i>Cours</i>	LAURENT (René), <i>Le cours des ruisseaux à Bruxelles à la fin du Moyen Age</i> , <u>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1956-1966, LI, pp. 123-133.
LAURENT (1963), <i>Limites</i>	LAURENT (René), <i>Les limites des paroisses à Bruxelles aux XIVe et XVe siècles</i> , <u>Cahiers bruxellois</u> , 1963, VIII, 3-4, pp. 161-234.
LAURENT (1965), <i>Acte</i>	LAURENT (René), <i>L'acte de 1453 concernant les limites des quartiers à Bruxelles</i> , in : <u>Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965). Etudes d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'Université Libre de Bruxelles</u> , Wetteren, Universa, 1965, pp. 467-478.
LAURENT (2000), <i>Cartularium</i>	LAURENT (René), <u>Het cartularium en het oorkondenboek van de abdij van Affligem bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel</u> , Brussel, Algemeen Rijksarchief – Archives générales du Royaume, 2000, 3 dln., CXI & 868 pp., 676 pp. & 723 pp. (=Reprints, 168)
LAURENT (2003), <i>Cartulaire</i>	LAURENT (René), <u>Le cartulaire et le chartier de l'abbaye de Forest (avec fac-similé du cartulaire)</u> , Bruxelles, Archives générales du Royaume, 2003, 69 pp. & 366 f°. (=Archives générales du Royaume et Archives de l'Etat dans les Provinces. Reprints, 296)
LAUWERS (1995), <i>Ontmanteling</i>	LAUWERS (Jos), <i>Ontmanteling van de Tomberg te Zaventem (1507)</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1995, LXXVIII, 7-8-9, pp. 263-282.
LAVEDAN & HUGUENEY (1974), <i>Urbanisme</i>	LAVEDAN (Pierre) & HUGUENEY (Jeanne), <u>L'urbanisme au Moyen Age</u> , Genève, Droz, 1974, 184 pp. & CXXX planches.
LECUPPRE-DESJARDIN (2002), <i>Grote schoonmaak</i>	LECUPPRE-DESJARDIN (Elodie), <i>Grote schoonmaak in de stad. De sanering, beveiliging en ruimtelijke inrichting van de stad naar aanleiding van vorstelijke plechtigheden in de</i>

- Bourgondische Nederlanden (14e-15e eeuw)*, in : *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* 2002, Gent, Vereniging voor Ecologische Geschiedenis – Academia Press, 2002, pp. 19-35.
- LECUPPRE-DESJARDIN (2003), *Pouvoirs* LECUPPRE-DESJARDIN (Élodie), *Des pouvoirs inscrits dans la pierre ? Essai sur l'édilité urbaine dans les anciens Pays-Bas bourguignons au XVe siècle*, Memini. Travaux et documents publiés par la Société des études médiévales du Québec, 2003, VII, pp. 7-35.
- LECUPPRE-DESJARDIN (2004), *Ville des cérémonies* LECUPPRE-DESJARDIN (Elodie), *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, Brepols, 2004, 407 pp. (=Studies in European Urban History (1100-1800), IV)
- LEFEVER (1988), *Maziergaten* LEFEVER (F.A.), *Maziergaten*, in : *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 1988, XXVIII, pp. 87-89.
- LEFEVRE & BRIGODE (1937), *Salle souterraine* LEFEVRE (Pl.-Fern.) & BRIGODE (Simon), *La salle souterraine de la rue d'Or à Bruxelles*, Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1937, XLI, pp. 216-230.
- LEFÈVRE (1928b), *Testaments bruxellois* LEFÈVRE (Plac.), *Testaments Bruxellois du XIII siècle*, Bijdragen tot de Geschiedenis, 1928, nieuwe reeks, VI, 4-5, pp. 417-445.
- LEFEVRE (1933), *Quatre bulles* LEFEVRE (Placide), *Quatre bulles pontificales du XIIe siècle en faveur de la collégiale des Saints-Michel-et-Gudule à Bruxelles*, Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, 1933, XIII, p. 189.
- LEFEVRE (1934), *Chapelle expiatoire* LEFEVRE (Placide), *La chapelle expiatoire du Saint-Sacrament de Miracle à Bruxelles*, Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1934, pp. 61-78.
- LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive* LEFEVRE (Plac.), *Le problème de la Paroisse primitive de Bruxelles*, Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1934, XXXVIII, pp. 106-116.
- LEFÈVRE (1935), *Conjecture* LEFÈVRE (Plac.), *Une conjecture à propos de la date et de l'auteur du « Vita Gudule »*, Revue belge de Philologie et d'Histoire, 1935, XIV, 1, pp. 98-101.
- LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique* LEFEVRE (Pl.), *L'organisation ecclésiastique de la Ville de Bruxelles au Moyen Age*, Louvain, Bibliothèque de l'Université, 1942, 302 pp. (=Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 3me série, 11)
- LEFEVRE (1956), *Obituaire* LEFEVRE (Placide), *L'obituaire de la prévôté de Saint-Jacques-sur-Coudenberg à Bruxelles. Son importance du point de vue historique et archéologique*, Cahiers bruxellois, 1956, I, 2, pp. 97-108.
- LEFÈVRE (1970-1971), *Origines* LEFÈVRE (Placide), *Les origines de la chapelle Saint-Michel au bas du Treurenberg à Bruxelles*, Cahiers bruxellois, 1970-1971, XV-XVI, 4, pp. 341-346.

- LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*
- LEFEVRE (Placide), GODDING (Philippe) & GODDING-GANSHOF (Françoise), Chartes du Chapitre de Sainte-Gudule à Bruxelles. 1047-1300, Louvain-la-Neuve – Bruxelles, Collège Erasme – Editions Nauwelaerts, 1993, 375 pp. (=Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 6e série, 45)
- LEGUAY (1984), *Rue*
- LEGUAY (Jean-Pierre), La rue au Moyen Age, Rennes, Editions Ouest-Belgique, 1984, 253 pp.
- LEHOUCK & DE MEULEMEESTER (2006), *Castra carolingiens*
- LEHOUCK (A.) & DE MEULEMEESTER (J.), *Castra carolingiens de la plaine maritime flamande. Nouvelles approches des éléments spatiaux de peuplement*, in: Château Gaillard 22. Château et Peuplement. Actes du colloque international de Voiron (Isère, France) 27 août-4 septembre 2004, Caen, Publication du CRAHM, 2006, pp. 217-222.
- LEHOUCK & VAN ACKER (-), *Spelden in een hooiberg*
- LEHOUCK (Alexander) & VAN ACKER (Jan), *Over spelden in een hooiberg. Huizenonderzoek in de steden van Veurne-Ambacht, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (ter perse)*.
- LEHOUCK (2001), *Onder de deklaag*
- LEHOUCK (Alexander), Onder de deklaag. Archeologische bijdrage tot de ontwikkeling & historische topografie van middeleeuws Veurne, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, 2 vol.
- LEHOUCK (2002), *Verstedelijkingsproces*
- LEHOUCK (Alexander), *Het verstedelijkingsproces en de oudste stenen burgerwoningen in Veurne, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent – Nieuwe Reeks*, 2002, LVI.
- LELARGE (2001), *Émergence*
- LELARGE (Astrid), Bruxelles, l'émergence de la ville contemporaine. La démolition du rempart et des fortifications aux XVIIIe et XIXe siècles, Bruxelles, CIVA, 2001, 247 pp.
- LELARGE (2002), *Création*
- LELARGE (Astrid), *La création de la "forteresse" bruxelloise*, in : Fortifications. Bruxelles, l'émergence de la ville contemporaine, Bruxelles, CIVA, 2002, pp. 30-33.
- LELARGE (2004), *Démantèlement*
- LELARGE (Astrid), *Le démantèlement du système défensif bruxellois. Politique et administration de l'aménagement sous les périodes autrichienne et française*, in : Congrès d'Ottignies - Louvain-la-Neuve. VIIe Congrès de l'Association des Cercles Francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique et LIVE Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Actes. Tome I, s.l., s.n., 2004, p. 160.
- LELO & TRAVAGLINI (2006), *Procedures, methods and usefulness*
- LELO (Keti) & TRAVAGLINI (Carlo M.), *Procedures, methods and usefulness of computerization and management of archive sources for urban historical studies: the experience of "The Historic Atlas of Modern and Contemporary Rome"*, in : NILSSON (Lars) (Ed.), Urban Europe in Comparative Perspective. Stockholm 30th August – 2nd September 2006. Papers presented at the Eight International Conference on Urban History, Stockholm 2006, Stockholm, The European Association for Urban History, 2006, DVD.

LEMAIRE (1942), <i>Transept et chœur</i>	LEMAIRE (Raymond M.), <u><i>Le transept et le chœur de l'église N.D. de la Chapelle à Bruxelles</i></u> , Louvain, U.C.L. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1942, 83 pp.
LEMAIRE (1981), <i>Paleis van Karel van Lorreinen</i>	LEMAIRE (Claudine), <u><i>Het paleis van Karel van Lorreinen 1750-1980</i></u> , s.l., s.d., 1981, 56 pp.
LEMOINE-ISABEAU (1985), <i>Belgische cartografie</i>	LEMOINE-ISABEAU (C.), <u><i>Belgische cartografie in Spaanse verzamelingen van de 16de tot de 18de eeuw</i></u> , Brussel, Europalia 85 España - Gemeentekrediet, 1985, 111 pp.
LEMPERTZ (1881), <i>Städte-Buch</i>	LEMPERTZ (H.), <i>Das Städte-Buch von G. Braun und Franz Hogenberg und die darin enthaltene Abbildung und Beschreibung Werden's aus dem 16. Jahrhundert</i> , <u><i>Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere die alte Erzdiöcese Köln</i></u> , 1881, XXXVI, pp. 179-188.
LEMPKE (2006), <i>Een klooster, twee plattegronden</i>	LEMPKE (Ivonne), <i>Een klooster, twee plattegronden. Wie heeft er gelijk? Het klooster Koningsveld bij Delft op Van Deventers plattegrond en op een geschilderde plattegrond van Delft</i> , <u><i>Caert-Thresoor</i></u> , 2006, XXV, 4, pp. 121-123.
LETOR, LOIR & ROSILLON (2002), <i>Galerie</i>	LETOR (A.), LOIR (C.) & ROSILLON (J.-M.), <i>La galerie de l'hôtel d'Antoine de Lalaing à Bruxelles : un reflet de la cour gothico-renaissante de Marguerite d'Belgique</i> , <u><i>Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles</i></u> , 2002, LXV, pp. 11-60.
LEURS (1952b), <i>Vorstelijke heuvel</i>	LEURS (Stan), <i>De Vorstelijke Heuvel van Koudenberg. (vervolg van bl. 92)</i> , <u><i>Eigen Schoon en de Brabander</i></u> , 1952, XXXIV [XXXV], 5-6, pp. 154-163.
LEYNEN (1969), <i>Vorstelijk hof</i>	LEYNEN (Paul), <i>Het vorstelijk hof van Koudenberg, de bouw van de grote zaal en het transport van de balken (1452-59)</i> , <u><i>Eigen Schoon en de Brabander</i></u> , 1969, LII, 1-2, pp. 66-79.
LIAGRE (2002), <i>Prefiguraties</i>	LIAGRE (Guy), <i>Prefiguraties, aanwezigheid en ontwikkeling van het Nederlandstalig protestantisme. Situatie in enige Vlaams-Brabantse steden (16de eeuw)</i> , <u><i>Eigen Schoon en de Brabander</i></u> , 2002, LXXXV, 10-11-12, pp.395-424.
LIBOIS (1953), <i>Quatre textes</i>	LIBOIS (Anne), <i>Quatre textes inédits concernant la Confrérie de Saint-Eloy de Bruxelles</i> , <u><i>Bulletin de la Commission Royale d'Histoire</i></u> , 1953, CXVIII, 4, pp. 333-355.
LIBOIS (1956), <i>Note</i>	LIBOIS (Anne), <i>Note sur deux steenen bruxellois : le Serhughenoysssteen et le Serhuyghskintssteen</i> , <u><i>Cahiers bruxellois</i></u> , 1956, I, 1, pp. 25-40.
LIESSENS (2006), <i>Grondbezit</i>	LIESSENS (Gerrit), <u><i>Uit het grondbezit van het brusselse college</i></u> , Brussel, s.n., 2006, s.p.
LILLEY (1988), <i>Taking measures</i>	LILLEY (Keith D.), <i>Taking measures across the urban landscape: aspects of urban design before the Renaissance</i> , <u><i>Urban Morphology</i></u> , 1998, II, 2, pp. 82-92.
LILLEY (2000), <i>Mapping the medieval city</i>	LILLEY (Keith D.), <i>Mapping the medieval city: plan analysis and urban history</i> , <u><i>Urban History</i></u> , 2000, XXVII, 1, pp. 5-30.
LINDEMANS & THEYS (1948),	LINDEMANS (Jan) & THEYS (Constant), <u><i>Brabantse</i></u>

<i>Dworp</i>	<i>plaatsnamen X. Dworp</i> , Leuven, 1948. (=Toponymica II, 10)
LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), <i>Cijnsboek van Duyst</i>	LINDEMANS (J.) & VAN DER LINDEN (E.), <i>Het Cijnsboek van Duyst. Excerpten en aantekeningen</i> , Leuven – Brussel, Vla. Top. Vereeniging – N. V. Standaard-Boekhandel, 1931, 52 pp. (=Toponymica – Bijdragen en bouwstoffen uitgegeven door de Vla. Top. Vereeniging te Leuven, III)
LINDEMANS (1914a), <i>Beeknamen</i>	LINDEMANS (Jan), <i>West-Brabantsche Plaatsnamen. III. – Beeknamen</i> , <i>Eigen Schoon</i> , 1914, IV, 5, pp. 75-78.
LINDEMANS (1914b), <i>Beeknamen</i>	LINDEMANS (Jan), <i>West-Brabantsche Plaatsnamen. III. Beeknamen (Vervolg van blz. 78)</i> , <i>Eigen Schoon</i> , 1914, IV, 6-7, pp. 92-97.
LINDEMANS (1929-1930a), <i>Assche</i>	LINDEMANS (Jan), <i>Brabantsche Plaatsnamen. Assche (Vervolg)</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1929-1930, XII, pp. 43-46.
LINDEMANS (1929-1930b), <i>Assche</i>	LINDEMANS (Jan), <i>Brabantsche Plaatsnamen. Assche (Vervolg)</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1929-1930, XII, pp. 61-64.
LINDEMANS (1929-1930c), <i>Assche</i>	LINDEMANS (Jan), <i>Brabantsche Plaatsnamen. Assche (Vervolg)</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1929-1930, XII, pp. 124-127.
LINDEMANS (1929-1930d), <i>Assche</i>	LINDEMANS (Jan), <i>Brabantsche Plaatsnamen. Assche (Vervolg)</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1929-1930, XII, pp. 281-284.
LINDEMANS (1930), <i>Toponymische argumenten</i>	LINDEMANS (J.), <i>De Toponymische argumenten in G. Des Marez' Le Problème de la Colonisation Franque</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1930, XIII, pp. 117-193.
LINDEMANS (1931), <i>Planten</i>	LINDEMANS (Jan), <i>De planten in de Zuid-West-Brabantsche toponymie</i> , <i>Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie</i> , 1931, V, pp. 203-236.
LINDEMANS (1932), <i>Baardegem</i>	LINDEMANS (J.), <i>Brabantsche plaatsnamen. IV. Baardegem</i> , Leuven - Brussel, Vla. Top. Vereeniging - N.V. Standaard-Boekhandel, 1932, 36 pp. + 1 kaart. (=Toponymica - Bijdragen en bouwstoffen uitgegeven door de Vla. Top. Vereeniging te Leuven, II, 4)
LINDEMANS (1934), <i>Frankische kolonisatie</i>	LINDEMANS (Jan), <i>De Frankische Kolonisatie in Brabant</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1934, XVII, 1, pp. 1-11.
LINDEMANS (1935), <i>Toponymie van Beersel</i>	LINDEMANS (Jan), <i>Toponymie van Beersel</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1935, XVIII, 2-3, pp. 65-103.
LINDEMANS (1936), <i>Toponymie van Beert</i>	LINDEMANS (Jan), <i>Toponymie van Beert</i> , <i>Eigen Schoon en de Brabander</i> , 1936, XIX, 6-7, pp. 252-283.
LINDEMANS (1937), <i>Beigem</i>	LINDEMANS (J.), <i>Brabantsche plaatsnamen. VII. Beigem</i> , Leuven - Brussel, Vla. Top. Vereeniging - N.V. Standaard-Boekhandel, 1937, 37 pp. + 1 kaart. (=Toponymica - Bijdragen en bouwstoffen uitgegeven door de Vla. Top. Vereeniging te Leuven, II, 7)

LINDEMANS (1940), <i>Heemnamen en ingeformaties</i>	LINDEMANS (J.), <i>Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. I. De -heemnamen en -ingeformaties. De kouternamen (met twee kaarten)</i> , Brussel, Naaml. Venn. Standaard-Boekhandel, 1940, 104 pp. (=Nomina Geographica Flandrica. Studiën, V, 1)
LINDEMANS (1944), <i>Agrarische toestanden</i>	LINDEMANS (Paul), <i>Agrarische Toestanden in het oude Brussel</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1944, XXVII, 1, pp. 5-6.
LINDEMANS (1945), <i>Bier en brouwersambacht</i>	LINDEMANS (Paul), <i>Uit het archief der Brusselsche ambachten. II. –Het Bier en het Brouwersambacht</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1945, XXVIII, 3-4, pp. 118-137.
LINDEMANS (1945a), <i>Speelterreinen</i>	LINDEMANS (Jan), <i>De Speelterreinen van onze Voorouders</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1945, XXVIII, 2, pp. 49-57.
LINDEMANS (1946), <i>Namen</i>	LINDEMANS (J.), <i>Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. II. De namen van het bouwland en van het grasland (met twee kaarten)</i> , Brussel Naaml. Venn. Standaard-Boekhandel, 1946, 122 pp. (=Nomina Geographica Flandrica. Studiën, V, 2)
LINDEMANS (1947), <i>Vettewariërs</i>	LINDEMANS, (Paul), <i>Uit het archief der Brusselsche ambachten. III. – De Vettewariërs</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1947, XXX, 2-3, pp. 33-40.
LINDEMANS (1949), <i>Vlaamse vlaai</i>	LINDEMANS (Lucy), <i>De Vlaamse Vlaai</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1949, XXXII, 1, pp. 36-45.
LINDEMANS (1952), <i>Toponymie van Asse</i>	LINDEMANS (Jan), <i>Toponymie van Asse</i> , Tongeren, Drukkerij George Michiels N.V., 1952, 223 pp. (=Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (Vlaamse Afdeling), 6)
LINDEMANS (1952), <i>Toponymie van Borchtlombeek</i>	LINDEMANS (Jan), <i>Toponymie van Borchtlombeek</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1952, XXXV, 11-12, pp. 353-377.
LINDEMANS (1954), <i>Zelee en hovenamen</i>	LINDEMANS (J.), <i>Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt. III. De -zelee en -hovenamen</i> , Brussel, Naaml. Venn. Standaard-Boekhandel, 1954, 56 pp. (=Nomina Geographica Flandrica. Studiën, V, 3)
LINDEMANS (1958), <i>Brouwerijen en brouwers</i>	LINDEMANS (Paul), <i>Brouwerijen en Brouwers van Oud-Brussel</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1958, XLI, 3-4, pp. 124-133.
LINDEMANS (1958b), <i>Brouwerijen en brouwers</i>	LINDEMANS (Paul), <i>Brouwerijen en Brouwers van Oud-Brussel (Vervolg van bl. 133)</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander. Feestnummer Dr. Jan Lindemans</u> , 1958, XLI, 9-10-11, pp. 339-343.
LINDEMANS (1960), <i>Brouwerijen en brouwers</i>	LINDEMANS (Paul), <i>Brouwerijen en Brouwers van Oud-Brussel</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1960, XLIII, 9-10, pp. 376-380.
LINDEMANS (1960), <i>Papiermolen</i>	LINDEMANS (Paul), <i>De papiermolen te Vorst-Brussel, zijn voorgaande korenmolen, en enkele voormalige toestanden van de papiernijverheid in Brabant</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander. Huldenummer Ir. Paul Lindemans</u> , 1960, jg.?, 5-6-

7-8, pp. 224-235.

LINDEMANS (1961a),
Brouwerijen en brouwers

LINDEMANS (Paul), *Brouwerijen en Brouwers van Oud-Brussel*, Eigen Schoon en de Brabander, 1961, XLIII, 3-4, pp. 104-111.

LINDEMANS (1962), *Brouwerijen en brouwers*

LINDEMANS (Paul), *Brouwerijen en Brouwers van Oud-Brussel (Vervolg van blz. 460, jg. 1961)*, Eigen Schoon en de Brabander, 1962, XLV, 1-2, pp. 50-59.

LINDEMANS (1962b),
Brouwerijen en brouwers

LINDEMANS (P.), *Brouwerijen en Brouwers van Oud-Brussel. Slot: vervolg van blz. 59*, Eigen Schoon en de Brabander, 1962, XLV, 5-6-7, pp. 204-209.

LINDEMANS (1966a),
Brussegem - Oppen en Ossel

LINDEMANS (Jan), *Toponymie van Brussegem - Oppen en Ossel*, Eigen Schoon en de Brabander, 1966, XLIX, 5-6-7, pp. 173-210.

LINDEMANS (1966b),
Brussegem - Oppem en Ossel

LINDEMANS (Jan), *Toponymie van Brussegem - Oppem en Ossel (Vervolg van blz. 210)*, Eigen Schoon en de Brabander, 1966, XLIX, 8-9-10, pp. 338-356.

LODEWIJCKX, KUMPS,
OPSTEYN & WOUTERS (1995),
Recent archeologisch onderzoek

LODEWIJCKX (M.), KUMPS (F.), OPSTEYN (L.) & WOUTERS (L.), *Recent archeologisch onderzoek in de stadskern van Zoutleeuw*, De Brabantse Folklore, 1995, 285-286, pp. 35-41.

LOITS (2004), *Analyse*

LOITS (André), *Analyse de l'évolution stylistique*, in : L'église Notre-Dame du Sablon, Bruxelles, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale - Administration de l'Aménagement du Territoire et du Logement - Direction des Monuments et des Sites, 2004, pp. 72-85. (=Histoire & Restaurations)

LOMBAERDE (2006), *Antwerpen torenstad*

LOMBAERDE (Piet), *Antwerpen torenstad in historisch perspectief: van Benedictus tot le Corbusier*, in : Hoger / Higher / Plushaut. Panoramisch Antwerpen, Leuven, Uitgeverij Davidsfonds, 2006, pp. 13-29.

LOONES (1995), *Jacques d'Arthois*

LOONES (Maurits), *Jacques d'Arthois en de XVIIde eeuwse landschapschilders te Watermaal-Bosvoorde*, Eigen Schoon en de Brabander, 1995, LXXVIII, 4-5-6, pp. 129-164.

LORD SMAIL (1999), *Imaginary cartographies*

LORD SMAIL (Daniel), *Imaginary Cartographies. Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, Ithaca - London, Cornell University Press, 1999, 256.

LORTHIOIS (1998-2000),
Refuges monastiques

LORTHIOIS (Jacques), *Refuges monastiques à Bruxelles*, in : Notre Comté. Annales du Cercle d'Histoire, d'Archéologie et de Folklore du Comté de Jette et de la Région, 1998-2000, XXVII, pp. 22-45.

LOUANT (1969), *Journal*

LOUANT (Armand), *Antoine de Lusy. Le journal d'un bourgeois de Mons. 1505-1536*, Bruxelles, Académie Royale de Belgique – Commission Royale d'Histoire, 1969, 485 pp.

LOUBÈS (1982), *Routes*

LOUBÈS (Gilbert), *Routes de la Gascogne médiévale*, in : L'Homme et la Route en Europe occidentale au Moyen Âge et aux Temps modernes. Deuxièmes Journées internationales d'histoire 20-22 septembre 1980, Auch, Centre culturel de l'abbaye de Flaran, 1982, pp. 33-55.

(=Flaran, 2)

- Luyster (1998) *Den Luyster ende Glorie van het Hertoghdom van Brabant, herstellt door genealogique beschryvinge van desselfs Souvereynen Princen, ende door het ontdecken van den Schat der Privilegien, Ordonnantien, ende soo rechts, en staetkundige, als oeconomique Reglementen der stad Brussel. Opghedraghen aen den Koning, door de Neghen Natien makende het derde Lidt der selver*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998, s.p. (=Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Reprints, 106)
- LYNCH (1962), *Image of the city* LYNCH (Kevin), *The image of the city*, Cambridge (Mass.), The MIT Press, 1962, VII + 194 pp. (=Publications of the Joint Centre for Urban Studies)
- MAAS (1989), *Koud en warm* MAAS (Loes H.), *De toponymische elementen koud en warm, Naamkunde*, 1989, XXI, 1-4, pp. 15-46.
- MAERE (1925), *Église Sainte Gudule* MAERE (R.), *L'église Sainte Gudule à Bruxelles. Etude archéologique*, Bruxelles, Van Oest, 1925, 88 pp.
- MAES (1949a), *Tussen twee poorten* MAES (Frans), *Tussen twee Poorten van het oude Tervuren, Eigen Schoon en de Brabander*, 1949, XXXII, 2, pp. 49-56.
- MAES (1949b), *Tussen twee poorten* MAES (Frans), *Tussen twee Poorten van het oude Tervuren (Vervolg van blz. 56), Eigen Schoon en de Brabander*, 1949, XXXII, 3-4, pp. 122-129.
- MAES (1949d), *Tussen twee poorten* MAES (Frans), *Tussen twee Poorten van het oude Tervuren (Vervolg van blz. 192), Eigen Schoon en de Brabander*, 1949, XXXII, 7-8, pp. 270-290.
- MAESSCHALCK & VIAENE (-), *Stadhuis* MAESSCHALK (A.) & VIAENE (J.), *Het stadhuis van Brussel*, Kessel-Lo, s.d. (=Mensen en bouwkunst in Boergondisch Brabant, 1)
- MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Urbanisatie* MAESSCHALCK (Alphonsine) & VIAENE (Jos), *De urbanisatie van de Leuvense Plaetse in de 14de en 15de eeuw*, in : SMEYERS (MAURITS) (Red.), m.m.v. VAN DOOREN (Rita), *Het Leuvense Stadhuis. Pronkjuweel van de Brabantse gotiek. Tentoonstellingscatalogus*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 1998, pp. 10-41.
- MAHIEU (1993-1994), *Histoire de Molenbeek* MAHIEU (Christine), *Histoire de Molenbeek aux XVIIème et XVIIIème siècles: exploitations et productivité*, in : *Notre comté. Annales du Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région*, 1993-1994, XXIII-XXIV, pp. 17-34.
- MARCHAL-VERDOODT (1965), *Maisons* MARCHAL-VERDOODT (Monique), *Les maisons des Hospitaliers et des Templiers dans l'ancien duché de Brabant au début du XIVe siècle*, in : *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965). Etudes d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'Université Libre de Bruxelles*, Wetteren, Universa, 1965, pp. 255-266.
- MARÉCHAL (2007), *Naissance* MARÉCHAL (Griet), *Naissance et premiers développements des hôpitaux urbains*, in : *Hospitelen van de Middeleeuwen*

- en de Moderne Tijden, Archaeologia Mediaevalis. Bruxelles-Brussel - Gent - Namur. 14 - 15 - 16 / 03 / 2002, s.l., Archaeologia Mediaevalis, 2007, pp. 91-100. (= Archaeologia Mediaevalis, 25 Akten)
- MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*
- MARGRY (P.J.), *Het gebruik van oude stadsplattegronden en pre-kadastrale kaarten*, in : MARGRY (P.J.), RATSMA (P.) & SPEET (B.M.J.), Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek, Hilversum, Uitgeverij Verloren – Historische Vereniging Holland, 1987, pp. 19-38. (= Hollandse Studiën, 20)
- MARGRY (1987), *Ontwikkeling*
- MARGRY (P.J.), *De ontwikkeling van de stadsplattegrond*, in : MARGRY (P.J.), RATSMA (P.) & SPEET (B.M.J.), Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek, Hilversum, Uitgeverij Verloren – Historische Vereniging Holland, 1987, pp. 9-18. (= Hollandse Studiën, 20)
- MARIAGE (2003), *Portus*
- MARIAGE (Florian), Les portus de la vallée de l'Escaut à l'époque carolingienne. Analyse archéologique et historique des sites de Valenciennes, Tournai, Ename, Gand et Anvers du 9e au 11e siècles, Louvain-la-Neuve, Université Catholique de Louvain (mémoire de licence inédit), 2003.
- MARIËN (1957), *Région bruxelloise*
- MARIËN (M.-E.), *La région bruxelloise avant 700*, Cahiers bruxellois, 1957, II, 1, pp. 1-72.
- MARIËN (1979), *Archeologische vondsten*
- MARIËN (Michel), *Archeologisch vondsten*, in : STENGERS (Jean) (Dir.), Brussel. Groei van een hoofdstad, Antwerpen, Mercatorfonds, 1979, pp. 19-27.
- MARTENS (-), *Chartes*
- MARTENS (Mina), Les chartes relatives à Bruxelles et à l'ammanie (1244 - 1338) conservées aux Archives de la Ville de Bruxelles, Recueil VI des Tablettes du Brabant, s.d., 170 pp.
- MARTENS (1943), *Actes*
- MARTENS (Mina), Actes relatifs à l'Administration des Revenus domaniaux du Duc de Brabant (1271-1408), Bruxelles, Commission Royale d'Histoire, 1943, 355 pp.
- MARTENS (1953), *Bruxelles capitale*
- MARTENS (M.), *Bruxelles, Capitale*, in : Bruxelles au XVme siècle, Bruxelles, Editions de la Librairie Encyclopédique. S.P.R.L., 1953, pp. 33-52.
- MARTENS (1958), *Censier ducal*
- MARTENS (Mina), Le censier ducal pour l'ammanie de Bruxelles de 1321, Bruxelles, Académie Royale de Belgique - Commission Royale d'Histoire, 1958, 377 pp.
- MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*
- MARTENS (Mina), *Bruxelles en 1321. D'après le censier ducal de cette année*, Cahiers bruxellois, 1959, IV, 3-4, pp. 224-245.
- MARTENS (1961), *Introduction*
- MARTENS (Mina), *Introduction à l'étude des moulins à eau de Bruxelles*, Le Folklore brabançon, 1961, 149, pp. 5-54.
- MARTENS (1963), *Chartes*
- MARTENS (Mina), *Les chartes relatives à Bruxelles et à l'ammanie conservées aux Archives de la ville de Bruxelles 1244-1307, Tablettes du Brabant*, 1963, V, pp. 61-108.

- MARTENS (1963), *Survivances domaniales*
- MARTENS (Mina), *Les survivances domaniales du castrum carolingien de Bruxelles à la fin du moyen âge*, Le Moyen Age, 1963, LXIX, 4e série, 18, pp. 641-655.
- MARTENS (1966), *Chartes*
- MARTENS (Mina), *Les chartes relatives à Bruxelles et à l'ammanie conservées aux Archives de la ville de Bruxelles (1307-1326)*, Tablettes du Brabant, 1966, VI, pp. 121-168.
- MARTENS (1967), *Vestgeld*
- MARTENS (Mina), *Du « vestgeld » au droits d'usage concédés sur les premiers remparts des grandes villes brabançonnnes au moyen âge*, in : Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer, Groningen, J.B. Wolters, 1967, pp. 283-292.
- MARTENS (1968), *Gebruiksrechten en renten*
- MARTENS (Mina), *De gebruiksrechten en renten op de eerste vestingmuur van Brussel onder het Ancien Régime*, Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België, 1968, XXII, 86, pp. 203-213.
- MARTENS (1974), *Initiation*
- MARTENS (Mina), *Initiation à une rencontre*, in : VOKAER (Marc) (Ed.), La Grand-Place de Bruxelles, Liège, Editions Desoer, 1974, pp. 51-90.
- MARTENS (1976), *Centre d'un comté*
- MARTENS (Mina), *Bruxelles centre d'un comté de type seigneurial (1040-1291)*, in : MARTENS (Mina) (dir.), Histoire de Bruxelles, Toulouse, Editions universitaires, Edouard Privat, Editeur, 1976, pp. 48-98.
- MARTENS (1976), *Du site rural au site semi-urbain*
- MARTENS (Mina), *Du site rural au site semi-urbain (695-1040)*, in : MARTENS (Mina) (dir.), Histoire de Bruxelles, Toulouse, Editions universitaires, Edouard Privat, Editeur, 1976, pp. 27-46.
- MARTENS (1996), *Notoriété*
- MARTENS (Mina), *Une notoriété peu commune au XIVe siècle d'un clerc de la ville de Bruxelles: Pierre van Huffel*, in : DUVOSQUEL (J.-M.), NAZET (J.) & VANRIE (A.), Mélanges André Uyttebrouck. Les Pays-Bas Bourguignons. Histoire et Institutions, Bruxelles, s.n., 1996, pp. 297-311. (= Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro Spécial 53)
- MARTENS (1997-1998), *Cartulaire*
- MARTENS (Mina), *Le cartulaire face aux originaux : des pratiques administratives en cours d'évolution dans les milieux lignagers de Bruxelles, du règne de Jeanne de Brabant à la mort du duc Wenceslas de Belgique*, Cahiers bruxellois, 1997-1998, XXXVI, pp. 1-84.
- MARTINY (1970), *Maison particulière*
- MARTINY (V.G.), *Une Maison particulière rue du Chêne, à Bruxelles*, La Maison d'Hier & d'Aujourd'hui, 1970, 7, pp. 23-26.
- MARTINY (1979), *Architectuur*
- MARTINY (V.G.), *De architectuur in Brussel ten tijde van Van der Weyden*, in : Rogier van der Weyden – Rogier de le Pasture. Officiële schilder van de Stad Brussel. Portretschilder aan het Hof van Bourgondië, Brussel, Stedelijk Museum van Brussel Broodhuis, 1979, pp. 94-101.
- MARTINY (1980), *Architecture des origines à 1900*
- MARTINY (Victor-Gaston), *Bruxelles. L'architecture des origines à 1900*, Bruxelles, Nouvelles Editions Vokaer, 1980, 235 pp.

MARTINY (1991), <i>Maison bourgeoise</i>	MARTINY (V.G.), <i>La maison bourgeoise unifamiliale à façade étroite du 16e siècle à l'aube du 20e à Bruxelles</i> , in : BAETENS (R.) & BLONDE (B.) (Eds.), <u>Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat. New approaches to living patterns. Colloque International/International Colloquium. Université d'Anvers/24-25.10.1989/University of Antwerp, Turnhout, Brepols, 1991, pp. 109-146.</u>
MARTINY (1992), <i>Architecture civile et militaire</i>	MARTINY (Victor-Gaston), <u><i>Bruxelles. Architecture civile et militaire avant 1900</i></u> , Bruxelles, J.M. Collet, 1992, 100 pp.
MARYNISSEN (2000), <i>Cartografie</i>	MARYNISSEN (Ann), <i>Cartografie in de naamkunde, Naamkunde</i> , 2000, XXXII, 1-2, pp. 7-35.
MATTHYS & VAN BELLINGEN (1978), <i>Villa gallo-romaine</i>	MATTHYS (A.) & VAN BELLINGEN (F.), <i>La villa gallo-romaine de Jette (Laerbeekbos)</i> , in : <u>Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978</u> , Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, pp. 13-14.
MATTHYS & WOUTERS (1978), <i>Villa gallo-romaine</i>	MATTHYS (A.) & WOUTERS (J.), <i>La villa gallo-romaine de Wemmel (Onder Kerkhofsveld)</i> , in : <u>Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978</u> , Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, pp. 16-19.
MATTHYS (1969), <i>Halle</i>	MATTHYS (A.), <u><i>Archeologisch onderzoek te Halle, Eigen Schoon en de Brabander</i></u> , 1969, LII, 10-11-12, pp. 407-423.
MATTHYS (1978), <i>Aryballe</i>	MATTHYS (A.), <i>Un aryballe gallo-romain à Bruxelles</i> , in : <u>Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978</u> , Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, p. 9.
MATTHYS (1978), <i>Habitat gallo-romain</i>	MATTHYS (A.), <i>Un habitat gallo-romain à Drogenbos (De Lampe)</i> , in : <u>Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978</u> , Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, pp. 34-35.
MATTHYS (1978), <i>Présence romaine</i>	MATTHYS (A.), <i>Présence romaine à Bruxelles et environs-état des recherches 1958-1978</i> , in : <u>Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978</u> , Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, p. 5.
MATTHYS (1978), <i>Villa gallo-romaine</i>	MATTHYS (A.), <i>La villa gallo-romaine d'Anderlecht (Champ de Sainte-Anne)</i> , in : <u>Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978</u> , Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, pp. 29-31.
MATTHYS (1985), <i>Ruines</i>	MATTHYS (A.), <i>Les ruines de la chapelle des ducs de Brabant sous la Place Royale à Bruxelles (Br.)</i> , in :

- Archaeologia Mediaevalis 8, Bruxelles, s.n., 1985, pp. 79-80.
- MAURIN de NAHUYS (1889), *Notice historique*
- MAURIN de NAHUYS (-), *Notice historique sur l'hôtel et la seigneurie de Ravenstein*, Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles, 1889, III, 1, pp. 168-183.
- Mazieren (1970)
- M. (M.), *Mazieren: een bewijs van eigendomsrecht*, Ons Heem, 1970, XXIV, 1, p. 6.
- MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*
- MEERTENS (P.J.), *Straatnaamgeving in de Middeleeuwen*, in : *Middeleeuwse en moderne straatnaamgeving. Lezingen, gehouden voor de Naamkunde-Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 17 januari 1953 door Dr. P. J. Meertens en Dr. W. Moll*, Amsterdam, N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1953, pp. 5-35. (=Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, 5)
- MEHAUDEN & VANWELKENHUYZEN (1998), *Ville de Bruxelles*
- MEHAUDEN (Aib.) & VANWELKENHUYZEN (M.), *La Ville de Bruxelles. Ses habitants, leurs métiers et leurs adresses vers 1767*, Bruxelles, s.n., 1998, 339 pp.
- MEIJER (1988), *Stinsen*
- MEIJER (M.W.), *Stinsen in Leeuwarden*, in : *De stenen droom. Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg opgedragen aan Coenraad Liebrecht Temminck Groll*, Zutphen, De Walburg Pers, 1988, pp. 261-269.
- MEISCHKE & ZANTKUIJL (1969), *Nederlandse woonhuis*
- MEISCHKE (R.) & ZANTKUIJL (H.J.), *Het Nederlandse woonhuis van 1300 - 1800. Vijftig jaar vereniging "Hendrick de Keyser"*, Haarlem, Tjeenk Willink, 1969, 546 pp.
- MEISCHKE (1988), *Huizen en keuren*
- MEISCHKE (R.), *Huizen en keuren*, in : VAN WEZEL (G.W.C.), R. Meischke. *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort, Uitgeverij Bekking, 1988, pp. 208-253.
- MÉLOTTE & MOLEMANS (1979), *Valkenswaard*
- MÉLOTTE (H.E.M.) & MOLEMANS (J.), *Noordbrabantse plaatsnamen. Monografie I. Valkenswaard*, Eindhoven, Stichting Brabants Heem, 1979, 280 pp.
- MERTENS (1981), *Archeologisch onderzoek*
- MERTENS (J.), *Archeologisch onderzoek van een Romeinse straat te Asse*, in : *Asse waar de Romeinen thuis waren. Romeinse aanwezigheid te Asse*, Asse, Gemeentebestuur van Asse, 1981, pp. 12-30.
- Met passer en penseel* (2000)
- Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld*, Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2000, 326 pp.
- MEULEMANS (1953), *Familienamen*
- MEULEMANS (A.), *De Familienamen te Leuven vanaf 1390, Eigen Schoon en de Brabander*, 1953, XXXVI, 9-10, pp. 328-343.
- MEULEMANS (1956c), *Barbiers en chirurgijns*
- MEULEMANS (A.), *Leuvense ambachten. De barbiers en chirurgijns (Vervolg van bl. 140)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1956, XXXIX, 5-6, pp. 197-211.
- MEULEMANS (1966), *Schoenmakers*
- MEULEMANS (A.), *Bijdrage tot de geschiedenis van de Leuvense ambachten. De natie van de schoenmakers*, *Eigen*

- Schoon en de Brabander, 1966, XLIX, 3-4, pp. 98-113.
- MEURER (1985), *Jacob van Deventer*
- MEURER (Peter H.), *Jacob van Deventer (ca. 1500-1575) und die Frühzeit der zeichnerischen Triangulation, Nachrichten aus dem karten- und Vermessungswesen*, 1985, I, 96, pp. 15-23.
- MEURER (2001), *Deutschland und Luxemburg*
- MEURER (P.H.), *Deutschland und Luxemburg*, Alphen aan den Rijn, Canaletto - Stichting tot Bevordering van de Uitgave van de Plattegronden van Jacob van Deventer, 2001, s.p. (=De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, 12)
- MEYFROOTS (2004), *Commission royale des monuments*
- MEYFROOTS (Griet), *La Commission royale des Monuments et la restauration de l'église aux XIXe et XXe siècles*, in : *L'église Notre-Dame du Sablon*, Bruxelles, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale - Administration de l'Aménagement du Territoire et du Logement - Direction des Monuments et des Sites, 2004, pp. 58-69. (=Histoire & Restaurations)
- MIRAEUS (1723-1748), *Opera diplomatica et historica*
- MIRAEUS (Aubertus), *Opera diplomatica, et historica, in quibus Continentur Chartae Fundationum ac Donationum piarum, Testamenta, Privilegia, Foedera Principum, & alia tum sacrae tum profanae Antiquitatis Monumenta, à Pontificibus, Imperatoribus, Regibus, Principibusque Belgii edita, & ad Germaniam inferiorem, vicinasque Provincias spectantia, ex ipsis Tabularum publicarum fontibus eruta*, Bruxellis, Franciscus Foppens, 1723-1748, 4 dln., 1362 + XXXVIII + XIII pp., 732 + XLVIII pp. & 724 + XII pp.
- MODRIE (2003), *Archéologies*
- MODRIE (Sylvianne), *Archéologies de l'hôtel d'Hoogstraeten à Bruxelles (Br.)*, in : BLAISING (Jean-Marie), CLEMENS (Lukas), DEMETER (Stéphane), DE MEULEMEESTER (Johnny), DE POORTER (Alexandra), HENDRIKS (Johan), LALEMAN (Marie Christine), MATTHYS (André), MOUSSET (Jean-Luc) & VANBRUGGHE (Nathalie) (Éds.), *Archaeologia Mediaevalis 23*, Bruxelles, Musées royaux d'Art et d'Histoire, 2003, pp. 95-98.
- MODRIE (2003), *Quartier des poissonniers*
- MODRIE (Sylvianne), *Le quartier des Poissonniers à Bruxelles (Br.)*, in : BLAISING (Jean-Marie), CLEMENS (Lukas), DEMETER (Stéphane), DE MEULEMEESTER (Johnny), DE POORTER (Alexandra), HENDRIKS (Johan), LALEMAN (Marie Christine), MATTHYS (André), MOUSSET (Jean-Luc) & VANBRUGGHE (Nathalie) (Éds.), *Archaeologia Mediaevalis 23*, Bruxelles, Musées royaux d'Art et d'Histoire, 2003, p. 98.
- MOLEMANS (1971), *Naamgeving*
- MOLEMANS (J.), *De naamgeving in relatie tot de bodemgesteldheid, het reliëf en de begroeiing, Naamkunde*, 1971, III, 1-4, pp. 163-185.
- MOLEMANS (1974), *Plaatsnamen*
- MOLEMANS (J.), *De plaatsnamen van Neerglabbeek. Een socio-linguistisch naamkundig onderzoek, Naamkunde*, 1974, VI, 1-4, pp. 1-36.
- MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*
- MOLEMANS (J.), *Naamgevingsfactoren in de Kempische toponymie, geïllustreerd aan Opglabbeek, Naamkunde*, 1986, XVIII, pp. 29-54.

MOLEMANS (1988), <i>Gids</i>	MOLEMANS (Jos), <i>Gids bij het historisch toponiemenonderzoek</i> , Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1988, 70 pp. (=Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. <i>Miscellanea Archivistica</i> , 43)
MOSSELMANS & GODDING (2000), <i>Verordening</i>	MOSSELMANS (Jean) & GODDING (Philippe), <i>De verordening van de Brusselse magistraat van 2 december 1451 inzake afpaling en buurschap</i> , <i>Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België</i> , 2000, XLI, pp. 6-57.
MULLER (1863-1870), <i>Nederlandsche geschiedenis in platen</i>	MÜLLER (F.), <i>De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten</i> , Amsterdam, Frederik Müller, 1863-1870, 4 dln.
MUNAUT (2001), <i>Analyse palynologique</i>	MUNAUT (André-Valentin), <i>Analyse palynologique dans une couche de tourbe</i> , in : BLANQUART (Patricia), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), MASSART (Claire), MODRIE (Sylvianne), NACHTERGAEL (Ingrid) & SIEBRAND (Michel), <i>Autour de la première enceinte. Rond de eerste stadsomwalling</i> , Bruxelles - Brussel, Service des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale - Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2001, p. 116. (=Archéologie à Bruxelles. <i>Archeologie in Brussel</i> , 4)
MURET (1994), <i>Doyennés, paroisses, collégiales</i>	MURET (Philippe), <i>Archives ecclésiastiques du Brabant. I. Doyennés, paroisses, collégiales</i> , Bruxelles, Archives Générales du Royaume, 1994, 2 dln., 844 pp. (=Archives Générales du Royaume et Archives de l'Etat dans les Provinces. <i>Guides</i> , 17)
NACHTERGAEL (1997), <i>Description</i>	NACHTERGAEL (Ingrid), <i>Description des découvertes archéologiques</i> , in : NACHTERGAEL (Ingrid), <i>Sauvetage archéologique dans le quartier des Marolles à Bruxelles. Rue des Chandeliers, Nos 12-16</i> , s.l., Service des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale, 1997, pp. 12-23. (=Vie archéologique, Supplément au n° 47)
NACHTERGAEL (1997), <i>Matériel archéologique</i>	NACHTERGAEL (Ingrid), <i>Le matériel archéologique</i> , in : NACHTERGAEL (Ingrid), <i>Sauvetage archéologique dans le quartier des Marolles à Bruxelles. Rue des Chandeliers, Nos 12-16</i> , s.l., Service des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale, 1997, pp. 24-44. (=Vie archéologique, Supplément au n° 47)
NACHTERGAEL (1997), <i>Synthèse</i>	NACHTERGAEL (Ingrid), <i>Synthèse</i> , in : NACHTERGAEL (Ingrid), <i>Sauvetage archéologique dans le quartier des Marolles à Bruxelles. Rue des Chandeliers, Nos 12-16</i> , s.l., Service des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale, 1997, pp. 45-47. (=Vie archéologique, Supplément au n° 47)
<i>Niedermerct tot Grote Markt</i> (1989)	<i>Van Niedermerct tot Grote Markt</i> , Brussel, Archief en Museum van het Vlaamse Leven, 1989, 224 pp.
NOIZET (2006), <i>Méthodologie des SIG</i>	NOIZET (Hélène), <i>Méthodologie des SIG appliqués à l'histoire urbaine</i> , <i>Le Médiéviste et l'ordinateur</i> , 2006, XLIV, 9 pp. & 6 fig.

- NOIZET (2007), *Fabrique urbaine*
- NOIZET (Hélène), *La fabrique urbaine de Tours : une analyse dialectique entre sociétés et espaces urbains (IXe - XIIIe siècle)*, in : DELIGNE (Chloé) & BILLEN (Claire) (Dir.), Voisinages, coexistences, appropriations. Groupes sociaux et territoires urbains (Moyen Âge-16e siècle), Turnhout, Brepols, 2007, pp. 19-37. (=Studies in European Urban History (1100-1800), X)
- NUTI (2000), *Schilder en chorograaf*
- NUTI (Lucia), *De schilder en de chorograaf: twee verschillende visies op de wereld*, in : Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld, Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2000, pp. 20-27.
- OCKELEY (1998), *Ziekenzorg*
- OCKELEY (J.), *Ziekenzorg te Brussel van de 12de tot de 19e eeuw, inzonderheid in het Sint-Jansgasthuis-op-de-Poel*, in : VANHEMELRYCK (Fernand) (Ed.), Momenten uit de geschiedenis van Brussel, Brussel, K.U. Brussel – Centrum Brabantse Geschiedenis, 1998, pp. 143-193.
- OST & VANRIE (1998), *Greffes scabinaux*
- OST (W.) & VANRIE (A.), Inventaire des archives des greffes scabinaux de la Région de Bruxelles (Aa, Anderlecht, Auderghem, Berchem-Sainte-Agathe, Boendaal, Boitsfort, Bruxelles, Carloo, Etterbeek, Evere, Evere, Forest, Ganshoren, Haren, Homborch, Ixelles, Jette-Saint-Pierre, Koekelberg, Laeken, Molenbeek-Saint-Jean, Nederheembeek, Overheembeek, Saint-Gilles, Saint-Josse-ten-Noode, Schaerbeek, Stalle, Uccle, Walcourt, Watermael-Boitsfort, Woluwe-Saint-Lambert, Woluwe-Saint-Pierre), Bruxelles, Archives de l'Etat Région de Bruxelles-Capitale, 73 pp. (=Instruments de recherche à tirage limité, 24)
- OSTYN (1993), *Tielt*
- OSTYN (Ronny), Historische Stedenatlas van België. Tielt, Brussel, Gemeentekrediet van België, 1993, 130 pp. (=Historische Stedenatlas van België, 3)
- OTTENHEYM & DE JONGE (2007), *Columns and wooden piles*
- OTTENHEYM (Konrad) & DE JONGE (Krista), *Chapter I: Of COLUMNS and Wooden Piles. The Foundations of Architectural Theory in the Low Countries 1560-1625*, in : DE JONGE (Krista) & OTTENHEYM (Konrad), Unity and Discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700, Turnhout, Brepols, 2007, pp. 93-110. (=Architectura Moderna. Architectural Exchanges in Europe, 16th - 17th Centuries, 5)
- PANERAI (1978), *Typologieën*
- PANERAI (Philippe), *Typologieën. Een middel tot inzicht in de logica van ruimtelijke patronen*, Wonen-TA/BK, 1981, II, pp. 6-21.
- PAQUET (1950), *Collaboration*
- PAQUET (Jacques), *La collaboration du clergé à l'administration des villes de Bruxelles et d'Anvers aux XIVe et XVe siècles*, Le Moyen Age, 1950, LVI, 4e série, V, 3-4, pp. 357-372.
- Patrimoine monumental* (1989)
- Le patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles. Volume 1. Tome A. Pentagone A-D, Solédi - Liège, Pierre Mardaga Editeur, 1989, 455 pp.
- Patrimoine monumental* (1993)
- Le patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles. Volume 1. Tome B. Pentagone E-M, Liège, Pierre Mardaga Editeur,

1993, 599 pp.

Patrimoine monumental (1994)

Le patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles. Volume 1. Tome C. Pentagone N-Z, Liège, Pierre Mardaga Editeur, 1994, 589 pp.

PEDE & AMEELS (2007), *Enkele archeologische waarnemingen*

PEDE (Ruben) & AMEELS (Vera), *Enkele archeologische waarnemingen in de Kattestraat te Oudenaarde*, in : DEGRAEVE (A.) & ORTIGOSA (C.) (Red.), *Archaeologia Mediaevalis* 30, Brussel, s.n., 2007, pp. 77-78.

PEETERS (1974a), *Spiegel*

PEETERS (J.-P.), *Een spiegel van de binnenscheepvaart op het einde der Middeleeuwen : het proces omtrent de bouw van een nieuwe sluis op de Zennerivier te Heembeek (tussen Brussel en Vilvoorde) [1434]*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1974, LVII, 5-6-7, pp. 203-221.

PEETERS (1974b), *Spiegel*

PEETERS (J.P.), *Een spiegel van de binnenscheepvaart op het einde der Middeleeuwen : het proces omtrent de bouw van een nieuwe sluis op de Zennerivier te Heembeek (tussen Brussel en Vilvoorde) [1434]* (Vervolg van blz. 221), *Eigen Schoon en de Brabander*, 1974, LVII, 8-9-10, pp. 349-363.

PEETERS (1974c), *Spiegel*

PEETERS (Jean-Paul), *Een spiegel van de binnenscheepvaart op het einde der Middeleeuwen : het proces omtrent de bouw van een nieuwe sluis op de Zennerivier te Heembeek (tussen Brussel en Vilvoorde) [1434]* (Vervolg van blz. 363), *Eigen Schoon en de Brabander*, 1974, LVII, 11-12, pp. 477-493.

PEETERS (1992), *Register*

PEETERS (Jean-Paul), *Het register van de Brusselse lakengilde uit de jaren 1416-1417 : een getuigenis van de praktijk der gereguleerde draperie in de stad Brussel tijdens de late middeleeuwen*, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1992, CLVIII, 1-4, pp. 75-152.

PEETERS (2003), *Binnenstad*

PEETERS (Jean-Paul), *De binnenstad van Vilvoorde volgens het hertogelijk cijsboek van 1450*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 2003, LXXXVI, 4, pp. 393-418.

PERGAMENI (-), *Hôtel de Ville*

PERGAMENI (Charles), *L'Hôtel de Ville de Bruxelles. Notice historique et descriptive*, [Bruxelles], s.n., s.d., 35 pp.

PERGAMENI (1942-1943), *Maison du Roi*

PERGAMENI (Charles), *La Maison du Roi à Bruxelles*, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1942-1943, XLVI, pp. 271-304.

PERGAMENI (1943), *Archives historiques*

PERGAMENI (Charles), *Les archives historiques de la Ville de Bruxelles*, Bruxelles, Editorial Office, 1943, XV + 535 pp.

PIERRARD (1978), *Vestiges*

PIERRARD (J.M.), *Vestiges d'industries gallo-romaines à Buizingen Sint-Peetersbos*, in : *Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978*, Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, pp. 38-39.

PIJNENBURG (1976), *Eeuwse*

PIJNENBURG (W.J.J.), *Eeuwse*, *Naamkunde*, 1976, VIII, 1-2, pp. 1-53.

- PIJNENBURG, van DALEN-OSKAM, DEPUYDT e.a. (2001), *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*
- PIJNENBURG (W.J.J.), van DALEN-OSKAM (K.H.), DEPUYDT (K.A.C.) & SCHOONHEIM (T.H.), *Vroegmiddelnederlands Woordenboek. Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling*, Groningen, Leiden, Gopher Publishers, 2001, 4 dln.
- PINCHART (1994), *Archives des arts, sciences et lettres*
- PINCHART (Alexandre), *Archives des arts, sciences et lettres. Documents inédits publiés et annotés*, Bruxelles, Archives générales du Royaume, 1994, 3 dln., 315, 367 & 348 pp. (=Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les provinces. Studia, 51)
- PINKSTER (2003), *Woordenboek Latijn/Nederlands*
- PINKSTER (Harm) (Red.), *Woordenboek Latijn/Nederlands*, Amsterdam, University Press, 2003², 1196 pp. + CD-rom.
- PIOT (1859), *Escalier*
- PIOT (Ch.), *L'escalier de l'église de Sainte-Gudule à Bruxelles*, *Revue d'Histoire et d'Archéologie*, 1859, I, pp. 124-125.
- PIOT (1860), *Observations archéologiques*
- PIOT (Ch.), *Observations archéologiques au sujet de l'escalier de Sainte-Gudule à Bruxelles*, *Revue Trimestrielle*, 1860, I, pp. 273-281.
- PODEVYN (1923), *Étude critique*
- PODEVYN (Renier), *Étude critique sur la Vita Gudulae*, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1923, II, 4, pp. 619-641.
- PODEVYN (1927), *Heilige Gudula*
- PODEVYN (Renerus), *De heilige Gudula en hare familie*, Aalst, s.n., 1927, XXIV + 73 pp.
- POORTIER (1974), *Vroege systematische straatnaamgeving*
- POORTIER (R.W.), *Vroeg systematische straatnaamgeving in het 14de-eeuwse Delft*, *Naamkunde*, 1974, VI, 1-4, pp. 90-99.
- POULS (1984), *Landmeetkundige methoden*
- POULS (H.C.), *Landmeetkundige methoden en instrumenten tot 1800*, in : *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983*, Alphen aan den Rijn, Uitgeverij Canaletto, 1984, pp. 13-28.
- POULUSSEN (1988), *Wetenschappelijke oplossing*
- POULUSSEN (P.), *Een wetenschappelijke oplossing voor de 17de-eeuwse stedelijke waterverontreiniging. Een poging om 'Antwerpen te verlossen vande pestighe ende onghesonde locht, komende uyt de vuyle verrotte ende stinckende rvyen'*, in : MACLOT (P.) & POTTIER (W.) (Red.), *'n Propere tijd? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)*, Antwerpen, Antwerpse vereniging voor bodem- en grotonderzoek, 1988, pp. 93-104.
- PREVENIER (1996), *Culture et groupes sociaux*
- PREVENIER (W.), *Culture et groupes sociaux dans les villes des anciens Pays-Bas au moyen âge*, in : DUVOSQUEL (J.-M.), NAZET (J.) & VANRIE (A.), *Mélanges André Uyttebrouck, Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et Institutions*, Bruxelles, s.n., 1996, pp. 349-359. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro Spécial 53)
- PRINS-SCHIMMEL (1988), *Heiligen Geest- of Pelstergasthuis*
- PRINS-SCHIMMEL (Meta A.), *Het Heiligen Geest- of Pelstergasthuis*, in : *De stenen droom. Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg opgedragen aan Coenraad*

	<u>Liebrecht Temminck Groll</u> , Zutphen, De Walburg Pers, 1988, pp. 220-235.
RATSMA (1987), <i>Kaarten</i>	RATSMA (P.), <i>De kaarten van het kadaster en het gebruik ervan bij historisch onderzoek</i> , in : MARGRY (P.J.), RATSMA (P.) & SPEET (B.M.J.), <u>Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek</u> , Hilversum, Uitgeverij Verloren – Historische Vereniging Holland, 1987, pp. 39-48. (=Hollandse Studiën, 20)
RATSMA (1987), <i>Temmincks plattegronden</i>	RATSMA (P.), <i>Temmincks plattegronden van Rotterdam uit 1839. Hun betekenis als bron van kennis van de ontwikkeling van de stad</i> , in : MARGRY (P.J.), RATSMA (P.) & SPEET (B.M.J.), <u>Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek</u> , Hilversum, Uitgeverij Verloren – Historische Vereniging Holland, 1987, pp. 49-64. (=Hollandse Studiën, 20)
RÉGNIER (1932), <i>Urbanisation</i>	REGNIER (P.-L.), <u>L'urbanisation de Bruxelles au Moyen Age depuis les origines jusqu'au milieu du XIVe siècle</u> , Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1932.
REINHARD (2005), <i>Van de Nord no de Midi</i>	REINHARD (Hugo), <u>Van de Nord no de Midi</u> , Lede, De Smet, 2005, 263 pp.
REINHARD (2006), <i>Tussen poorten en wallen</i>	REINHARD (Hugo), <u>Brussel. Tussen poorten en wallen</u> , s.n., Hugo Reinhard, 2006, 431 pp.
REMES (1908), <i>Église de Saint-Nicolas</i>	REMES (Edmond), <u>L'église de Saint-Nicolas à Bruxelles, Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique</u> , 1908, LX, 5e série, X, pp. 147-206.
RENES (2005), <i>Stad in het landschap</i>	RENNES (Hans), <i>De stad in het landschap</i> , in : RUTTE (Reinout) & van ENGEL (Hildo), <u>Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht</u> , Hilversum, Verloren, 2005, pp. 15-46. (=Middeleeuwse Studies en Bronnen, LXXXV)
RENOZ (1955), <i>Chancellerie de Brabant</i>	RENOZ (Paul), <u>La Chancellerie de Brabant sous Philippe le Bon (1430-1467). Histoire et organisation. Rédaction et Expédition des Actes</u> , Bruxelles, Académie Royale de Belgique – Commission royale d'Histoire, 1955, 236 pp.
RENTENAAR (1988), <i>Oudste stedelijke toponymie</i>	RENTENAAR (Rob), <i>De oudste stedelijke toponymie in het graafschap Holland</i> , in : CORDFUNKE (E.H.P.) (Red.), <u>De Hollandse stad in de dertiende eeuw</u> , Zutphen, De Walburg Pers, 1988, pp. 65-78. (=Publicatie van de Stichting 'Comité Oud Muiderberg', 39)
RENTENAAR (2002), <i>Plaatsnamen</i>	RENTENAAR (Rob), <i>Plaatsnamen in historische bronnen, Naamkunde</i> , 2002, XXXIV, 2, pp. 137-148.
ROCHETTE (1960), <i>Introduction</i>	ROCHETTE (Daniel), <u>Introduction à l'étude de l'usage du bois à Bruxelles au XVe siècle. Et notamment l'organisation de l'exploitation de la forêt de Soignes</u> , Bruxelles, U.L.B. (mémoire de licence inédit), 1960.
ROCHETTE (1966), <i>Exploitation</i>	ROCHETTE (Daniel), <i>Que savons-nous de l'exploitation de la forêt de Soignes au XVe siècle ?</i> , <u>Cahiers bruxellois</u> , 1966, XI, 1-2, pp. 1-12.

ROCHETTE (1969), <i>Travaux</i>	ROCHETTE (Daniel), <i>Les travaux de charpenterie et d'ébénisterie au Coudenberg au début du XVe siècle</i> , <u>Le Folklore Brabançon</u> , 1969, 184, pp. 347-352.
ROMBAUX (1948-1955), <i>Eglise Saint-Nicolas-Bourse</i>	ROMBAUX (Jean), <i>Eglise Saint-Nicolas-Bourse à Bruxelles. Mise à jour des Vestiges de l'avant-corps occidental de l'époque romane (Ile siècle)</i> , <u>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1948-1955, XLVIII, pp. 71-94.
ROOBAERT (1999), <i>Zes Brusselse schilders</i>	ROOBAERT (Edmond), <i>Zes Brusselse schilders met de familienaam Schernier alias van Coninxloo en vice-versa van Coninxloo alias Schernier</i> , <u>Archief- en Bibliotheekwezen in België</u> , 1999, LXX, 1-4, pp. 227-282.
ROOBAERT (2002), <i>West-Brabantse toponymie</i>	ROOBAERT (Bernard), <i>Een overzicht van de West-Brabantse toponymie</i> , lezing aan het Centrum voor Brabantse Geschiedenis (Katholieke Universiteit Brussel), Brussel, 2002-2003.
ROUCHE (1982), <i>Héritage</i>	ROUCHE (Michel), <i>L'héritage de la voirie antique dans la Gaule du Haut Moyen Âge (Ve-Xle siècle)</i> , in : <u>L'Homme et la Route en Europe occidentale au Moyen Âge et aux Temps modernes. Deuxièmes Journées internationales d'histoire 20-22 septembre 1980</u> , Auch, Centre culturel de l'abbaye de Flaran, 1982, pp. 13-32. (=Flaran, 2)
RUELENS (-), <i>Atlas</i>	RUELENS (Ch.), <i>Atlas des Villes de la Belgique au XVIe siècle. Cent plans du Géographe Jacques de Deventer exécutés sur les ordres de Charles-Quint et de Philippe II réproduits en fac-similé chromographique. Texte</i> , Bruxelles, Institut National de Géographie, s.d., s.p.
RUTTE (2002), <i>Stedenpolitiek en stadsplanning</i>	RUTTE (Reinout), <i>Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de – 13de eeuw)</i> , Zutphen, Walburg Press, 2002, 175 pp.
RUTTE (2003), <i>Stadsaanleg</i>	RUTTE (Reinout) m.m.v. VISSER (Ko) & BOEREFIJN (Wim), <i>Stadsaanleg in de late middeleeuwen. Over bouwpercelen, straten en standaardmaten in Elburg en enige andere steden</i> , <u>Bulletin KNOB</u> , 2003, CII, 4/5, pp. 122-137.
RYCKAERT (1988), <i>Inbreng</i>	RYCKAERT (Marc), <i>De inbreng van de stadsarcheologie bij het onderzoek naar het ontstaan en de vroegste geschiedenis van Brugge. Resultaten en verwachtingen</i> , in : DE WITTE (Hubert) (Red.), <u>Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987</u> , s.l., VZW Archo-Brugge en auteurs, 1988, pp. 52-63. (=Archo-Brugge, 1)
RYCKAERT (1991), <i>Brugge</i>	RYCKAERT (Marc), <i>Historische Stedenatlas van België. Brugge</i> , Brussel, Gemeentekrediet van België, 1991, 239 pp. (=Historische stedenatlas van België, 2)
SAINTENOY (1932), <i>Arts et artistes</i>	SAINTENOY (Paul), <i>Les Arts et les artistes à la Cour de Bruxelles. Leur rôle dans la construction du château ducal de Brabant sur le Coudenberg de 1120 à 1400 et dans la formation du parc de Bruxelles</i> , Bruxelles, 1932, 185 pp. (=Mémoires de l'Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, 2e série, II, 3)
SARFATIJ (1990),	SARFATIJ (Herbert), <i>Mogelijkheden en beperkingen van de</i>

<i>Mogelijkheden en beperkingen</i>	<i>stadsarcheologie. De Nederlandse situatie</i> , in : <u>La genèse et les premiers siècles des villes médiévales dans les Pays-Bas méridionaux. Un problème archéologique et historique. Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem.</u> 14e Colloque International. 14de Internationaal Colloquium. Spa, 6-8 sept. 1988. Actes. Handelingen, s.l., Gemeentekrediet, 1990, pp. 23-37. (=Collection Histoire, série in-8°. Historische uitgaven, reeks in-8°, 83)
SCHAYES (1840), <i>Pays-Bas</i>	SCHAYES (A.-G.-B.), <i>Les Pays-Bas avant et durant la domination romaine, ou tableau historique, géographique, physique, statistique et archéologique de la Belgique et de la Hollande, depuis les premiers temps historiques jusqu'au 6me siècle</i> , Bruxelles, Société Belge de Librairie etc. - Hauman et Comp., 1840, 2 dln.
SCHAYES (1849), <i>Choeur et transepts</i>	SCHAYES (A.G.B.), <i>Chœur et transepts de l'église de Notre Dame de la Chapelle à Bruxelles</i> , in : <u>Messenger des Sciences Historiques et Archives des Arts en Belgique</u> , Gand, Imprimerie et Lithographie de L. Hebbelynck, 1849, pp. 385-390
SCHAYES (1850), <i>Chronique</i>	SCHAYES (M.A.G.), <i>Chronique de Bruxelles, écrite au XVe siècle</i> , <u>Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique</u> , 1850, VII, pp. 116-131.
SCHNEIDER (1986), <i>Städtische Hausbau</i>	SCHNEIDER (Jürg E.), <i>Der städtische Hausbau im südwestdeutsch-schweizerischen Raum</i> , in : STEUER (Heiko) (Herausg.), <u>Zur Lebensweise in der Stadt um 1200. Ergebnisse der Mittelalter-Archäologie. Bericht über ein Kolloquium in Köln vom 31. Januar bis 2. Februar 1984</u> , Köln, Rheinland-verlag GMBH, 1986, pp. 17-38. (=Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, 4)
SCHOUTEET (1977), <i>Straatnamen van Brugge</i>	SCHOUTEET (A.), <i>De straatnamen van Brugge. Oorsprong en betekenis</i> , Brugge, Vanden Broele, 1977, 249 pp.
SCHOY (1897), <i>Grand'Place</i>	SCHOY (A.), <i>La Grand'Place de Bruxelles</i> , Bruxelles, 1879.
SCHRIJNEMAKERS (1986), <i>Verklaring</i>	SCHRIJNEMAKERS (Arthur), <i>De verklaring van Wolf-toponiemen aan de hand van plaats-, straat- en veldnamen uit Nederlands-Limburg</i> , <u>Naamkunde</u> , 1986, XVIII, 1-4, pp. 77-102.
SCHRIJNEMAKERS (2000), <i>Vaals</i>	SCHRIJNEMAKERS (M.J.H.A.), <i>Vaals : wijngaard(en) tegen een helling</i> , <u>Naamkunde</u> , 2000, XXXII, 3-4, pp. 201-214.
SEYFFERS-DORCHY (1942), <i>Senne</i>	SEYFFERS-DORCHY (Irène), <i>Essai de monographie historique sur la Senne</i> , Bruxelles, U.L.B. (mémoire de licence inédit), 1942.
SIEBRAND, DEMETER & DE POORTER (2001), <i>Sondages</i>	SIEBRAND (Michel), DEMETER (Stéphane) & DE POORTER (Alexander), <i>Sondages sur le tracé du rempart, rue du Vieux-Marché-aux-Grains (1995)</i> , in : BLANQUART (Patricia), DEMETER (Stéphane), DE POORTER (Alexandra), MASSART (Claire), MODRIE (Sylvianne), NACHTERGAEL (Ingrid) & SIEBRAND (Michel), <u>Autour de la première enceinte. Rond de eerste stadsomwalling</u> , Bruxelles

- Brussel, Service des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale - Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2001, pp. 130-152 & 175-176. (= Archéologie à Bruxelles. Archeologie in Brussel, 4)
- SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*
- SKELTON (R.A.), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum 1572-1618*, Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum Ltd., 1965, 3 volumes, 6 delen, s.p. (= Mirror of the World. A series of early books on the history of urbanization, first series, I/III)
- SLATER (1990), *Built form*
- SLATER (Terry), *The built form of Western cities: essays for M R G Conzen on the occasion of his 80th birthday*, Leicester, University Press, 1990, 445 pp.
- Sleutel en verdediging* (1984)
- Sleutel en verdediging van een stad: Brussel en haar geschiedenis. Stadhuis van Brussel, 9 juni - 8 juli 1984*, Brussel, s.n., 1984, 63 pp.
- SMEYERS (1998), *Leuvense stadhuis*
- SMEYERS (MAURITS) (Red.), m.m.v. VAN DOOREN (Rita), *Het Leuvense Stadhuis. Pronkjuweel van de Brabantse gotiek. Tentoonstellingscatalogus*, Leuven, Uitgeverij Peeters, 1998, 209 pp.
- SMOLAR-MEYNART (1963), *Conflit*
- SMOLAR-MEYNART (A.), *Un conflit entre la ville de Bruxelles et la justice ducale : l'affaire van Uytven (1465)*, *Cahiers bruxellois*, 1963, VIII, 1, pp. 1-12.
- SMOLAR-MEYNART (1985), *Elaboration*
- SMOLAR-MEYNART (Arlette), *Bruxelles : l'élaboration de son image de capitale en politique et en droit au moyen âge*, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1985, LXVIII, 1-4, pp. 25-45.
- SMOLAR-MEYNART (1989), *Hôtel*
- SMOLAR-MEYNART (Arlette), *Un hôtel du XVIIIe siècle, rue des Tanneurs à Bruxelles : le refuge de l'abbaye de Gembloux*, *Revue belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 1989, LVIII, pp. 51-62.
- SMOLAR-MEYNART (1998), *Palais dominant*
- SMOLAR-MEYNART (Arlette), *Un palais dominant le centre urbain. Le Coudenberg (XIIe-XVIIe siècles)*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) & VANRIE (André) (Dir.), *Le Quartier royal*, Bruxelles, CFC-Editions, 1998, pp. 15-41.
- SMOLAR-MEYNART (1999), *Grands travaux*
- SMOLAR-MEYNART (Arlette), *De grands travaux dans un contexte politique difficile (1452-1459). La Aula magna du palais de Philippe le Bon édiflée par la Ville de Bruxelles*, in : BONENFANT (Pierre-Paul) & COCKSHAW (Pierre), *Mélanges offerts à Claire Dickstein-Bernard*, Bruxelles, Société royale d'Archéologie de Bruxelles, 1999, pp. 377-397.
- SMOLAR-MEYNART, VANRIE, SOENEN e.a. (1991), *Paleis van Brussel*
- SMOLAR-MEYNART (Arlette), VANRIE (André), SOENEN (Micheline), RANIERI (Liane), VERMEIRE (Martine), m.m.v. DE JONGE (Krista), *Het Paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis*, Brussel, Gemeentekrediet, 1991, 384 pp.
- SMOLAR-MEYNART (1991), *Oorsprong*
- SMOLAR-MEYNART (Arlette), *Van de oorsprong tot Karel V*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette), VANRIE (André), SOENEN (Micheline), RANIERI (Liane), VERMEIRE (Martine), m.m.v. DE JONGE (Krista), *Het Paleis van Brussel*.

- Acht eeuwen kunst en geschiedenis, Brussel, Gemeentekrediet, 1991, pp. 15-90.
- SOENEN & VANRIE (2002), *Grand-Place*
- SOENEN (Micheline) & VANRIE (André), *La Grand-Place avant 1695*, in : HEYMANS (Vincent) (Dir.), Les Maisons de la Grand-Place de Bruxelles, Bruxelles, CFC-Éditions, 2002, pp. 12-27. (=Lieux de Mémoire)
- SOENEN (1996), *Note*
- SOENEN (Micheline), *Note sur les archives de l'hôpital Saint-Nicolas à Bruxelles dans le fonds de la Chartreuse de Scheut au Archives Générales du Royaume*, in : DUVOSQUEL (J.-M.), NAZET (J.) & VANRIE (A.), Mélanges André Uyttebrouck, Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et Institutions, Bruxelles, s.n., 1996, pp. 385-402. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro Spécial 53)
- SOSNOWSKA (2005), *Maison Dewez*
- SOSNOWSKA (Philippe), *Maison Dewez : étude archéologique du bâti (Brux.)*, in : BLAISING (Jean-Marie), DEMETER (Stéphane), DE MEULEMEESTER (Johnny), e.a. (Eds.), Archaeologia Mediaevalis 28, Namur, s.n., 2005, pp. 129-130.
- SOSNOWSKA (2006), *Habitat urbain*
- SOSNOWSKA (Philippe), *L'habitat urbain à Bruxelles à la fin du 16e et au début du 17e siècle: le cas d'une habitation sise rue de la Violette (Bxl.)*, in : LALEMAN (Marie Christine) & VERMEIREN (Geert) (Red.), Archaeologia Mediaevalis 29, Gent, s.n., 2006, p. 96.
- SOSNOWSKA (2006b), *Étude*
- SOSNOWSKA (Philippe), *Étude d'une brasserie du 18e siècle, rue Marché au Charbon à Bruxelles (Bxl.)*, in : LALEMAN (Marie Christine) & VERMEIREN (Geert) (Red.), Archaeologia Mediaevalis 29, Gent, s.n., 2006, pp. 97-98.
- SOULIÉ (1970), *Châtelains*
- SOULIÉ (Francine), Les châtelains de Bruxelles jusqu'à la fin du XIIIe s., Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1970, 189 pp.
- SPEET (1987), *Gebruik van stadsplattegronden*
- SPEET (B.M.J.), *Het gebruik van stadsplattegronden bij stadsvergelijkend onderzoek. De toepasbaarheid van twee analytische verklaringsmodellen*, in : MARGRY (P.J.), RATSMAN (P.) & SPEET (B.M.J.), Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek, Hilversum, Uitgeverij Verloren – Historische Vereniging Holland, 1987, pp. 65-86. (=Hollandse Studiën, 20)
- STABEL (2000), *Market-place*
- STABEL (Peter), *The Market-Place and Civic Identity in Late Medieval Flanders*, in : BOONE (Marc) & STABEL (Peter) (Eds.), Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe, Leuven – Apeldoorn, Garant, 2000, pp. 43-64. (=Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, 11)
- STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*
- STALLAERT (Karel), voortgezet en bewerkt door DEBRABANDERE (F.), Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden, Leiden - Handzame, E.J. Brill - Familia en Patria, 1886-1978, 3 dln.
- STAS-REYNIERS (1962), *Steen van Koekelberg*
- STAS-REYNIERS (E.), *Le Steen van Koekelberg, Cahiers bruxellois*, 1962, VII, 1, pp. 78-79.

- STEIN (1991), *Cultuur en politiek*
- STEIN (Robert), *Cultuur en politiek in Brussel in de vijftiende eeuw. Wat beoogde het Brusselse stadsbestuur bij de annexatie van de plaatselijke ommegang?*, in : PLEIJ (Herman) e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen*, Amsterdam, Prometheus, 1991, pp. 228-243 & pp. 398-404.
- STENGERS (1979), *Inleiding*
- STENGERS (Jean), *Inleiding*, in : STENGERS (Jean) (Dir.), *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1979, pp. 9-10.
- STENVERT & VAN TUSSENBROEK (2007), *Inleiding*
- STENVERT (Ronald) & van TUSSENBROEK (Gabri) (Red.), *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht, Stichting Bouwhistorie Nederland, 2007, 216 pp.
- Straten en stenen* (1982)
- Straten en stenen. Brussel: stadsgroei 1780-1980. Tentoonstelling ingericht door de Generale Bankmaatschappij in samenwerking met het Sint-Lukasarchief en G. Abeels. 18/11/82 - 21/1/83*, Brussel, Generale Bankmaatschappij - Sint-Lukasarchief, 1982, 360 pp.
- STRUBBE & VOET (1960), *Chronologie*
- STRUBBE (Eg. I.) & VOET (L.), *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen – Amsterdam, Uitgeverij N.V. Standaard-Boekhandel, 1960, 551 pp.
- TACK, VAN DEN BREMT & HERMY (1993), *Bossen van Vlaanderen*
- TACK (Guido), VAN DEN BREMT (Paul) & HERMY (Martin), *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, Leuven, Davidsfonds, 1993, 320 pp.
- TASIAUX (1979), *Hospice Terarken*
- TASIAUX (Michelle), *L'hospice Terarken à Bruxelles des origines à 1386*, Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1979, 239 pp.
- TEMMINCK GROLL (1963), *Middeleeuwse stenen huizen*
- TEMMINCK GROLL (C.L.), *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1963, 179 pp.
- TER KUILE (1946), *Torens*
- ter KUILE (E.H.), *De torens van Nederland*, Amsterdam, Allert De Lange, 1946, 112 pp. & 57 afb.
- TER KUILE (1976), *Over oude straten*
- TER KUILE (G.J.), *Over oude straten, pleinen, huizen, over leven en bedrijf*, in : CERUTTI (F.F.X.), VAN DIEPEN (D.), EDELMAN (C.H.), HASLINGHUIS (E.J.), HEIJBROEK (J.F.), TER KUILE (G.J.), VAN NIEUKERKEN (M.A.), PLACIDIUS & WEIJNEN (A.), *Geschiedenis van Breda. I. De Middeleeuwen*, Schiedam, Interbook International, 1976, pp. 230-255.
- ter MEEREN & LINDEMANS (1952), *Van der Meeren*
- ter MEEREN (Braun) & LINDEMANS (Jan), *Oude Brabantse Geslachten. Van der Meeren, Eigen Schoon en de Brabander*, 1952, XXXV, 11-12, pp. 401-416.
- TERLINDEN (1934), *Place de guerre*
- TERLINEN (Ch.), *Bruxelles, place de guerre, Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1934, XXXVIII, pp. 138-164.

THEUWS (2005), <i>Drie modellen</i>	THEUWS (Frans), <i>Drie modellen voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Maastricht</i> , in : RUTTE (Reinout) & van ENGEN (Hildo), <u>Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht</u> , Hilversum, Verloren, 2005, pp. 87-122. (=Middeleeuwse Studies en Bronnen, LXXXV)
THEYS (1950), <i>Oude Brussel</i>	THEYS (C.), <i>Uit het oude Brussel</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1950, XXXIII, 8-9, pp. 314-323.
THEYS (1962), <i>Varia over Buizingen</i>	THEYS (Constant), <i>Varia over Buizingen</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1962, XLV, 8-9-10, pp. 370-376.
THIBAUT (1932), <i>Église Saint-Nicolas</i>	THIBAUT (M.), <i>L'église Saint-Nicolas, de Bruxelles</i> , <u>Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1932, IV, pp. 83-89.
THIBAUT de MAISIÈRES (1934), <i>Églises brabançonnnes</i>	THIBAUT de MAISIÈRES (M.), <i>Les églises brabançonnnes à tour centrale</i> , <u>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1934, XXXVIII, pp. 165-178.
TIJS (1965), <i>Grote Markt</i>	TIJS (Achilles), <i>De Grote Markt te Sint-Truiden</i> , Brussel, s.n., 1965, 79 pp.
TIJS (1993), <i>Cieraet deser stadt</i>	TIJS (Rutger), <i>Tot Cieraet deser Stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden</i> , Antwerpen, Mercatorfonds, 1993, 492 pp.
TOURNEUR (1920), <i>Nouveau texte</i>	TOURNEUR (Victor), <i>Un nouveau texte relatif au Beffroi de Bruxelles</i> , <u>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</u> , 1920, XXIX, pp. 207-208.
<i>Tournois</i> (1838)	<i>Tournois à Bruxelles</i> , <u>Archives Historiques et Littéraires du Nord de la France</u> , 1838, nouvelle série, II, p. 232.
<i>Tussen hemel en aarde</i> (2000)	<i>Brussel tussen hemel en aarde. Een verhaal over de open ruimte in de Vijfhoek</i> , Brussel, Musea Bruxellae, 2000, s.p.
TYS (2004), <i>Middeleeuwse wegen</i>	TYS (Dries), <i>Middeleeuwse wegen en transport. Een beknopt overzicht van de problematiek, en een overzicht van de ontwikkeling van het wegennetwerk na de Romeinse periode</i> , in : MEULEMEESTER (Jean-Luc), <u>Alle wegen leiden naar ... Romeinse wegen in Vlaanderen</u> , Oudenburg, Dienst Cultuur van de Stad Oudenburg, 2004, pp. 57-62.
TYS, LAMBRECHTS & COOMANS (2007), <i>Huizenonderzoek</i>	TYS (Dries), LAMBRECHTS (Jeannine) & COOMANS (Thomas), <i>Huizenonderzoek en bouwblokkenonderzoek in de Brusselse binnenstad door de studenten Kunstwetenschappen en Archeologie van de Vrije Universiteit Brussel (Bxl)</i> , lezing op 'Archaeologia Mediaevalis 30' (Brussel, 15-17 maart 2007).
v. HEININGEN (1964), <i>Hostert, Betuwe en Koningstraat</i>	v. HEININGEN (H.), <i>Hostert, Betuwe en Koningstraat in het Land van Maas en Waal</i> , <u>Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam</u> , 1964, XL, pp. 190-195.
VAN AALST (2005), <i>Sint-Michiels</i>	VAN AALST (Pieter), <i>Sint-Michiels brug & parochie</i> , Gent, Ultima Thule, 2005, 148 pp.
VAN BELLINGEN (1978), <i>Traces</i>	VAN BELLINGEN (F.), <i>Traces d'habitat gallo-romain à Jette</i> ,

- in : Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978, Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, p. 15.
- VAN DE KIEFT (1988), *Perspectief*
- VAN DE KIEFT (C.), *Perspectief van de Hollandse stad*, in : CORDFUNKE (E.H.P.) (Red.), De Hollandse stad in de dertiende eeuw, Zutphen, De Walburg Pers, 1988, pp. 113-120. (=Publicatie van de Stichting 'Comité Oud Muiderberg', 39)
- VAN DE WIEL (1973), *Repertorium*
- VAN DE WIEL (Constant), *Repertorium van het compilatiewerk van vicaris-generaal Am. de Coriache. Bronnen van de 12e tot de 17e eeuw m.b.t. het gebied van het oorspronkelijke aartsbisdom* Mechelen, Brussel, Archief- en Bibliotheekwezen in België, 1973, 144 pp. (=Archief- en Bibliotheekwezen in België. Inventarissen, II)
- VAN DEN ABELEN (1971), *de Brouckèreplein*
- VAN DEN ABELEN (Georges), *Het de Brouckèreplein*, in : Brussel op de Zenne, s.l., N.V. Philips, 1971, pp. 7-16.
- VAN DEN BERGHE (1936), *Anderlecht*
- VAN DEN BERGHE (G.), *Anderlecht door de tijden heen, Eigen Schoon en de Brabander*, 1936, XIX, 11-12, pp. 401-435.
- VAN DEN BERGHE (1937a), *Anderlecht*
- VAN DEN BERGHE (G.), *Anderlecht door de tijden heen, Eigen Schoon en de Brabander*, 1937, XX, 1-2, pp. 30-50.
- van den BROEK (1984), *Inleiding*
- van den BROEK (J.F.J.), *Inleiding*, in : Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983, Alphen aan den Rijn, Uitgeverij Canaletto, 1984, pp. 3-4.
- VAN DEN HAUTE (1978), *Découvertes*
- VAN DEN HAUTE (R.), *Découvertes gallo-romaines à Schaerbeek*, in : Bruxelles avant 400. Présence romaine à Bruxelles et environs. Exposition demeure abbatiale (Jette) du 2 au 22 décembre 1978, Bruxelles, Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1978, p. 10-11.
- VAN DEN HAUTE (1993-1994), *Charles, tiens la lanterne...*
- VAN DEN HAUTE (Robert), *Charles, tiens la lanterne... (Histoire d'une enseigne de cabaret)*, in : Notre comté. Annales du Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1993-1994, XXIII-XXIV, pp. 3-12.
- VAN DEN HEUVEL (1991), *Papiere bolwercken*
- VAN DEN HEUVEL (Cornelius Marinus Johannes Maria), *'Papiere bolwercken'. De introductie van de Italiaanse steden en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1991, 247 pp.
- VAN DEN HEUVEL (2005), *Papieren en virtuele steden*
- VAN DEN HEUVEL (Charles), *Papieren en Virtuele Steden*, lezing op de studiemiddag "Historische cartografie en de stad", Utrecht, 23 september 2005.
- VAN DEN HEUVEL (2006), *Modeling historical evidence*
- VAN DEN HEUVEL (Ch.), *Modeling historical evidence in digital maps: a preliminary sketch*, e-Perimtron, 2006, I, 2, pp. 113-126.

- VAN DER BEEK & MATTELAER (2004-2005), *Nieuwmolen*
- VAN DER BEEK (Guy-Laurent) & MATTELAER (Pierre), *Le Nieuwmolen. Chronique d'un moulin disparu*, Cahiers bruxellois, 2004-2005, XXXVIII, pp. 1-32.
- VAN DER EYCKEN & JANSSENS (1994), *Diest*
- VAN DER EYCKEN (M.) & JANSSENS (L.), *Diest*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1994, 96 pp. (= Steden in Beeld, 2)
- VAN DER HAMEYDE (1932), *Klooster van Groenendaal*
- VAN DER HAMEYDE (Jan), *Het Klooster van Groenendaal, Eigen Schoon en de Brabander*, 1932-1933, XV, pp. 90-99.
- van der HERTEN (1995), *Connectie*
- van der HERTEN (Bart), *De connectie tussen Jacob van Deventer en Viglius van Aytta in de jaren 1530-1540: een hypothese*, Caert-Thresoor, 1995, XIV, 3, pp. 59-61.
- van der JEUGHT & de WIN (2006), *Ongepubliceerd materiaal*
- van der JEUGHT (François) & de WIN (Paul), *Ongepubliceerd materiaal uit het Mechelse Stadsarchief betreffende Jacob van Deventer*, Caert-Thresoor, 2006, XXV, 4, pp. 104-107.
- VAN DER JEUGHT (1999), *Enkele toponiemen*
- VAN DER JEUGHT (F.), *Enkele toponiemen tussen Asse en Aalst, relictten van de aanwezigheid van joden in de Middeleeuwen? Een hypothese*, Eigen Schoon en de Brabander, 1999, LXXXII, 10-11-12, pp. 391-402.
- VAN DER KINDERE (1904), *Deux notes*
- VAN DER KINDERE (L.), *Deux notes à propos d'Uccle. Le Dieweg et l'Echévinage d'Uccle*, Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique, 1904, XII, pp. 646-664.
- van der KROGT (2006), *Welke steden*
- van der KROGT (Peter), *Welke steden karteerde Van Deventer voor Filips II in diens 'landen van herwärts overe'?*, Caert-Thresoor, 2006, XXV, 4, pp. 116-120.
- VAN DER LAAN, MEISCHKE & ZANTKUYL (1988), *Jan Rodenpoortstoren*
- VAN DER LAAN (P.M.), MEISCHKE (R.) & ZANTKUYL (H.J.), *De Jan Rodenpoortstoren te Amsterdam*, in : De stenen droom. Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg opgedragen aan Coenraad Liebrecht Temminck Groll, Zutphen, De Walburg Pers, 1988, pp. 254-260.
- VAN DER LINDEN (1900), *Statuettes*
- VAN DER LINDEN (Julien), *Sur quelques statuettes en terre cuite trouvées à Bruxelles*, Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles, 1900, XIV, 2, pp. 191-198.
- VAN DER LINDEN (1936), *Homborch*
- VAN DER LINDEN (Emiel), *Homborch, zijn cijnsboek en laathof*, Eigen Schoon en de Brabander, 1936, XIX, 9, pp. 339-351.
- VAN DER LINDEN (1936), *Hoofdkerk*
- VAN DER LINDEN (Gilbert), *De hoofdkerk van de H.H. Sulpitius en Dionysius te Diest*, Eigen Schoon en de Brabander, 1936, XIX, 4, pp. 120-136.
- VAN DER VELPEN (1957), *Hoegaarden*
- VAN DER VELPEN (J.), *Hoegaarden en zijn Gehuchten, topografisch, toponymisch en archeologisch*, Eigen Schoon en de Brabander, 1957, XXXX, 1-2, pp. 28-52.
- VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*
- VAN DER VELPEN (J.), *De Cijnsgronden van de Prinsbisschop van Luik te Hoegaarden in 1582 en de toenmalige Druiventee*, Eigen Schoon en de Brabander, 1958, XLI, 12, pp. 473-479.

- VAN DERVEEGHDE (1962), *Inventaire*
- VAN DERVEEGHDE (Denise), *Inventaire des archives de Saint-Jacques sur Coudenberg. 1re partie. Inventaire analytique des chartes (1190-1756)*, Bruxelles, Archives Générales du Royaume, 1962, 457 pp. (=Inventaire analytique des Archives Ecclésiastiques du Brabant, 1re série, Tome II)
- VAN DERVEEGHDE (1970), *Prévôté*
- VAN DERVEEGHDE (D.), *Prévôté puis abbaye de Saint-Jacques sur Coudenberg, à Bruxelles*, in : *Monasticon Belge. Tome IV. Province de Brabant. Quatrième volume*, Liège, Centre national de recherches d'histoire religieuse, 1970, IV, pp. 963-985.
- VAN DIJCK (1954), *Toponiem Peperstraat*
- VAN DIJCK (A.H.), *Het Toponiem Peperstraat, Eigen Schoon en de Brabander*, 1957, XXXX [sic], 5-6, pp. 196-197.
- VAN DIJCK (1957), *Toponiem Peperstraat*
- VAN DIJCK (A.H.), *Het Toponiem Peperstraat, Eigen Schoon en de Brabander*, 1954, XXXVII, 11-12, pp. 454-457.
- van DIJK (1990), *Gorinchem*
- van DIJK (René), *Gorinchem gekarteerd door Jacob van Deventer en Pieter Sluyter, Caert-Thresoor*, 1990, IX, 3, pp. 42-44.
- VAN DRUNEN (1977), *Drie huizen*
- VAN DRUNEN (A.H.), *Drie huizen in de Verversstraat te 's-Hertogenbosch, Brabants Heem*, 1977, XXIX, 4, pp. 134-149.
- VAN DRUNEN (2006), *'s-Hertogenbosch*
- VAN DRUNEN (A.), *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, Zwolle, Waanders, 2006, 516 pp.
- VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*
- VAN DURME (L.), *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute*, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1986-1988-1991, 3 dln., 304 & 775 pp.
- VAN DURME (1996), *Aard en donk*
- VAN DURME (Luc), *Aard en donk: naar aanleiding van W. Van Osta's Toponymie van Brasschaat, Naamkunde*, 1996, XXVIII, 1-2, pp. 85-105.
- VAN DURME (1998), *Dries*
- VAN DURME (Luc), *Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen, Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, 1998, LXX, pp. 117-211.
- VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*
- VAN DURME (Luc), *Plaatsnamen te Zottegem en Strijpen*, in : *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 1999, IX, 2, pp. 3-208.
- VAN DURME (2005), *Toponymische mengelingen*
- VAN DURME (L.), *Toponymische mengelingen uit Oudenaardse bronnen, Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 2005, XLII, 1, pp. 31-71.
- VAN EEGHEM (1940), *Onbekende bewerking*
- VAN EEGHEM (Willem), *Een onbekende bewerking van Hennen van Merchtenens Cornicke van Brabant (1415), Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1940, pp. 507-528.
- VAN EENHOOGHE & CELIS (1988), *Hof van Hoogstraten*
- VAN EENHOOGHE (Dirk) & CELIS (Marcel M.), *Het 'Hof van Hoogstraten', de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing, Monumenten en Landschappen*, 1988, VII, 4, pp. 36-62 + 1 bijlage.

- VAN EENHOOGHE (1987), *Hof van Hoogstraten*
- VAN EENHOOGHE (D.), *Het hof van Hoogstraten, te Brussel (Brab.)*, in : Archaeologia Mediaevalis 10, Gent, s.n., 1987, pp. 64-65.
- VAN EENHOOGHE, DELCOMMUNE & CELIS (2000), *Onder het Koningsplein*
- VAN EENHOOGHE (Dirk), DELCOMMUNE (Thierry.) & CELIS (Marcel M.), *Onder het Koningsplein te Brussel : de hofkapel van Karel V, Monumenten en Landschappen*, 2000, XIX, 1, pp. 4-38.
- van ENGELLENHOVEN (2005), *Middeleeuwse huizen*
- van ENGELLENHOVEN (Albert), *Middeleeuwse huizen in Amersfoort*, Bussum, Albert van Engelenhoven - Uitgeverij Thoth, 2005, 132 pp.
- VAN ENGEN (2005), *Geen schraal terrein*
- VAN ENGEN (Hildo), *Geen schraal terrein. Stadsrechten en het onderzoek naar stadswording*, in : RUTTE (Reinout) & van ENGEN (Hildo), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum, Verloren, 2005, pp. 63-86. (=Middeleeuwse Studies en Bronnen, LXXXV)
- VAN GERVEN (1996), *Marginaliteit*
- VAN GERVEN (J.), *Marginaliteit en sociale segregatie in de Brabantse steden tijdens de late middeleeuwen*, *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1996, LXXIX, 1-2, pp. 3-25.
- VAN HAVERMAET (1890), *Temple des Augustins*
- VAN HAVERMAET (Henri), *Souvenirs d'un vieux Bruxellois. Le temple des Augustins a Bruxelles. Les abords – Le couvent – L'église – Le temple – Transformations*, Bruxelles, Alliance Typographique, 1890, 39 pp.
- VAN HERWIJNEN (1988), *Stad en land*
- VAN HERWIJNEN (G.), *Stad en land in het graafschap Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, in : CORDFUNKE (E.H.P.) (Red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Zutphen, De Walburg Pers, 1988, pp. 18-27. (=Publicatie van de Stichting 'Comité Oud Muiderberg', 39)
- VAN HOORICK (2004), *Demer en Grote Laakbeek*
- VAN HOORICK (Walter), *De Demer en de Grote Laakbeek in het stadsgebied Aarschot. 15de-20ste eeuw*, Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, afdeling Water, 2004, 95 pp.
- VAN HOYE (1986), *Hallepoort*
- VAN HOYE (Martina), *De Hallepoort : een halve eeuw gevangenisleven (tweede helft van de 18de eeuw)*, *Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis*, 1986, III, 1-2, pp. 110-128.
- VAN LOEY (1930), *Onomastiese studie*
- VAN LOEY (Ad.), *Onomastiese studie over een oorkonde in Brabant d. d. 966*, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, 1930, IV, pp. 51-73.
- VAN LOEY (1931), *Studie*
- VAN LOEY (A.C.H.), *Studie over de Nederlandsche plaatsnamen in de gemeenten Elsene en Ukkel*, Leuven, De Vlaamsche Drukkerij, 1931, 371 pp. (=Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde, Reeks VI, 53)
- VAN LOEY (1979), *Étymologie de Bruxelles*
- VAN LOEY (Adolphe), *L'étymologie de Bruxelles*, *Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 1979, 5e série, LXV, 3-4, pp. 121-130.
- VAN LOON (1981), *Betekenis*
- VAN LOON (Jozef), *De betekenis van toponymische samenstellingen*, *Naamkunde*, 1981, XIII, 1-4, pp. 131-187.

- VAN LOON (1982), *Antwerpens vroegste geschiedenis*
- VAN LOON (J.), *Antwerpens vroegste geschiedenis in het licht van de plaatsnamen*, Bijdragen tot de Geschiedenis, 1982, LXV, 1-2, pp. 3-39.
- VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*
- VAN LOON (Jozef), *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden*, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2000, 277 pp.
- VAN MINGROOT (1975), *Kritisch onderzoek*
- VAN MINGROOT (E.), *Kritisch onderzoek omtrent de datering van de Gesta episcoporum Cameracensium*, Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, 1975, LIII, pp. 47-132.
- VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*
- VAN NIEUWENHUYSEN (Pierre), *Bijdrage tot de toponymie van Sint-Jans-Molenbeek*, Leuven, K.U.L. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1979, 2 dln., CXCVI pp.
- VAN NIEUWENHUYSEN (1993-1994), *Toponymie*
- VAN NIEUWENHUYSEN (Pierre), *De toponymie van Jette-Ganshoren in kort bestek*, in : Notre Comté. Annales du Cercle d'histoire, d'archéologie et de folklore du Comté de Jette et de la région, 1993-1994, XXIII-XXIV, pp. 13-16.
- VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*
- VAN NIEUWENHUYSEN (Pierre), *Studie over de oude plaats- en waternamen van de Karreveldzone (1ste deel)*, in : Ons Graafschap. Jaabroek van de Geschied- en Heemkundige Kring van het Graafschap Jette en Omgeving - v.z.w., Ganshoren, C.H.A.F.C.J.R. - G.H.K.G.J.O., 2002, pp. 79-128.
- VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*
- VAN NIEUWENHUYSEN (Pierre), *Studie over de oude plaats- en waternamen van de Karreveldzone (2de deel)*, in : Ons Graafschap. Jaabroek van de Geschied- en Heemkundige Kring van het Graafschap Jette en Omgeving - v.z.w., Ganshoren, C.H.A.F.C.J.R. - G.H.K.G.J.O., 2003, pp. 29-61.
- VAN NIEUWENHUYSEN (2006), *Laeken-Notre-Dame*
- VAN NIEUWENHUYSEN (Pierre), *L'histoire de Laeken-Notre-Dame à vol d'oiseau*, Bruxelles, "Comté de Jette" asbl, 2006, 32 pp.
- VAN NIMMEN (1978), *Aperçu*
- VAN NIMMEN (M.), *Aperçu sur l'alimentation de Bruxelles en eau potable aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Cahiers bruxellois, 1978, XXIII, pp. 35-47.
- VAN NIMMEN (1981), *Brusselse drinkwatervoorziening*
- VAN NIMMEN (M.), *De Brusselse drinkwatervoorziening in de 17de en 18de eeuw*, Spiegel Historiae, 1981, XVI, 7-8, pp. 427-432.
- VAN NIMMEN (1997), *Brand in de stad*
- VAN NIMMEN (Michel), *Brand in de stad, een ongelijke strijd tegen een onvermijdelijke catastrofe*, in : SMOLAR-MEYNART (Arlette) (Red.), Rond het Bombardement van Brussel van 1695. Verwoesting en wederopstanding. Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet, 1997, LI, 199, pp. 21-34.
- VAN NIMMEN (2001), *Cour à la ville*
- VAN NIMMEN (Michel), *De la Cour à la ville. Les eaux de la machine hydraulique de Bruxelles (1601-1858)*, in : DAELEMANS (Frank) & VANRIE (André), Bruxelles et la vie

- urbaine. Archives, art, histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938- 2000), Bruxelles, Archives et Bibliothèques de Belgique, 2001, I, pp. 305-339. (=Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro spécial 64)
- VAN NUFFEL (1984), *Historisch overzicht*
- VAN NUFFEL (Herman), *Historisch overzicht*, in : Een kerk en haar geschiedenis. De Kapellekerk te Brussel 1134-1984, Brussel, A.S.L.K.-Galerij, 1984, pp. 11-38.
- VAN NUFFEL (1992), *Standbeelden*
- VAN NUFFEL (Herman) e.a., *De standbeelden van het Brusselse stadhuis*, Brussel, Archief en Museum van het Vlaams Leven te Brussel vzw, 1992, 208 pp.
- VAN OSTA (1989), *Aard, ort en eger*
- VAN OSTA (Ward), *De terreinwoorden aard, ort en eger*, Naamkunde, 1989, XXI, 1-4, pp. 100-129.
- van PARYS (1948-1955), *Bombardement*
- van PARYS (H.C.), *Le bombardement de 1695 et les archives de l'hôtel de ville*, Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, 1948-1955, XLVIII, pp. 151-155.
- van PARYS (1968), *Vitrail*
- van PARYS (H.C.), *D'un vitrail, d'un steen et d'un généalogiste bruxellois*, Les Lignages de Bruxelles, 1969 [1968], VIII [VII], 36, pp. 68-74.
- VAN PASSEN (1973), *Landschapsgeschiedenis*
- VAN PASSEN (R.), *De landschapsgeschiedenis ten zuiden van Antwerpen in het licht van de naamkunde*, Naamkunde, 1973, V, 3-4, pp. 244-265.
- VAN RANSBEEK (1996), *Gevecht*
- VAN RANSBEEK (J.), *Het gevecht om Menne-Pis*, Eigen Schoon en de Brabander, 1996, LXXIX, 10-11-12, pp. 477-478.
- van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*
- VAN 'T HOFF (B.), *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1953, 89 pp.
- VAN UYTVEN (1959), *Kloosterstichtingen*
- VAN UYTVEN (Raymond), *Kloosterstichtingen en stedelijke politiek van Godfried I van Leuven (1095-1139)*, Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, 1959, XIII, 3, pp. 177-188.
- VAN UYTVEN (1961), *Stadsfinanciën*
- VAN UYTVEN (R.), *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de Xlle tot het einde der XVle eeuw*, Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1961, 723 pp. (= Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België - Klasse der Letteren, XXIII, 44)
- VAN UYTVEN (1991), *Poort*
- VAN UYTVEN (Raymond), *"Poort": une contribution à la lexicographie urbaine*, in : DUVOSQUEL (Jean-Marie) & DIERKENS (Alain), Villes et campagnes au Moyen Age. Mélanges Georges Despy, Liège, Perron, 1991, pp. 747-762. (=Centre belge d'histoire rurale. Publication, 97)
- VAN UYTVEN (1995), *Architecturale vormen*
- VAN UYTVEN (R.), *Architecturale vormen en stedelijke identiteit in de middeleeuwen*, in : DEKKER (J.C.) (Red.), Sporen en spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit, Tilburg, Tilburg University Press, 1995, pp. 17-21.
- VAN UYTVEN (1995), *Zoutleeuw*
- VAN UYTVEN (Raymond), *Zoutleeuw, een kleine "hoofdstad*

- van Brabant" in zijn hoogdagen (13de-16de eeuw), De Brabantse Folklore, 1995, 285-286, pp. 7-14.
- VAN UYTVEN (1998), *Leuven* VAN UYTVEN (Raymond), *Leuven: de stad en haar bewoners in het midden van de 15de eeuw*, in : BESSEMANS (Lutgarde), HONORE (Inès), SMEYERS (Maurits), VANDEKERCHOVE (Veronique) & VAN UYTVEN (Raymond) (Red.), Leven te Leuven in de late Middeleeuwen, Leuven, Uitgeverij Peeters, 1998, pp. 11-21.
- VAN UYTVEN (2000), *Tolkamers van Brabant* VAN UYTVEN (Raymond), *Tolkamers van Brabant (14de eeuw-1795)*, in : VAN UYTVEN (R.), BRUNEEL (Cl.), COPPENS (H.) & AUGUSTYN (B.) (Eds.), De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2000, pp. 263-279. (=Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 82)
- VAN WERVEKE (1934), *Gentsche stadsfinanciën* VAN WERVEKE (Hans), *De Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Bruxelles, Académie Royale de Belgique, 1934, 423 pp. (=Mémoires de l'Académie Royale de Belgique - Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Collection in-8°, deuxième série, XXXIV)
- VAN WEZEL (1988), *R. Meischke* VAN WEZEL (G.W.C.), *R. Meischke. De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort, Uitgeverij Bekking, 1988, 305 pp.
- VAN WIJNENDAELE & DE SAN (-), *Wolstraat* VAN WIJNENDAELE (Jacques) & DE SAN (Anne), *De Wolstraat en haar historische gebouwen*, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen, s.d., 48 pp. (=Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 36)
- VAN WIJNENDAELE (2000), *Hypothèses* VAN WIJNENDAELE (J.), *Hypothèses sur le premier castrum de Bruxelles*, Cercle d'Histoire de Bruxelles, 2000, XVII, 2, pp. 3-9.
- VANDE PUTTE (1999), *Belgica Creola* VANDE PUTTE (Guy), *Belgica Creola. Taalcontact in de Brusselse Periferie. Het voorbeeld van Overijse*, Berchem, EPO, 1999, 120 + 120 pp.
- VANDE WEGHE (1977), *Antwerpse straatnamen* VANDE WEGHE (R.), *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen, Uitgeverij Mercurius, 1977, 576 pp.
- VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2005), *Met zicht op Brussel* VANDECANDELAERE (Hans) & VANNIEUWENHUYZE (Bram), *Met zicht op Brussel. Op en langs de middeleeuwse torens*, Brussel, Davidsfonds Brussel, 2005, 87 pp.
- VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale* VANDECANDELAERE (Hans) & VANNIEUWENHUYZE (Bram), *La Mondiale. Een nieuwe hoek met een oud verleden*, Brussel, La Mondiale nv, 2006, 79 pp.
- VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2007), *Geschiedenis* VANDECANDELAERE (Hans) & VANNIEUWENHUYZE (Bram), *De geschiedenis van het pand La Mondiale (Schildknaapstraat) : een nieuwe hoek in een oude straat (Br.)*, in : DEGRAEVE (A.) & ORTIGOSA (C.) (Red.), Archaeologia Mediaevalis 30, Brussel, s.n., 2007, pp. 96-98.

- VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2007b), *Geschiedenis*
- VANDECANDELAERE (Hans) & VANNIEUWENHUYZE (Bram), *De geschiedenis van het pand La Mondiale (Schildknaapstraat) : een nieuwe hoek in een oude straat*, lezing op 'Archaeologia Mediaevalis 30' (Brussel, 15-17 maart 2007).
- VANDECANDELAERE (2005), *Brusselse opstand*
- VANDECANDELAERE (Hans), *De Brusselse opstand van 1303-1306. Een herziening*, Gent, Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2005, 133 pp.
- VANDECANDELAERE (2008), *Opstand*
- VANDECANDELAERE (Hans), *Een opstand in 'zeven aktes': Brussel 1303-1306, Cahiers bruxellois*, 2008, ter perse.
- VANDEKERCHOVE (1993), *Stadsarcheologisch onderzoek*
- VANDEKERCHOVE (V.), *Stadsarcheologisch onderzoek in Leuven (Brab.)*, in : *Archaeologia Mediaevalis 16*, Gent, Gemeentekrediet, 1993, I, pp. 78-79.
- VANDENBREEDEN (1982), *Concept*
- VANDENBREEDEN (Jos), *Het concept van de stad of de ideale stad. Stedebouwkundige dromen over het Brussel van tussen de twee wereldoorlogen*, in : *Straten en stenen. Brussel: stadsgroei 1780-1980. Tentoonstelling ingericht door de Generale Bankmaatschappij in samenwerking met het Sint-Lukasarchief en G. Abeels. 18/11/82 - 21/1/83*, Brussel, Generale Bankmaatschappij - Sint-Lukasarchief, 1982, pp. 125-150.
- VANDENBROEKE (1994), *Historische demografie*
- VANDENBROEKE (Chris), *Historische demografie*, in : ART (Jan) (Red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente ? Deel II. Middeleeuwen & Moderne Tijd 12e tot 18de eeuw*, Gent, Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent - Stichting Mens en Cultuur, 1994, pp. 137-186.
- VANDERMOTTEN (2000), *Architectuur en stedenbouw*
- VANDERMOTTEN (Christiaan), *Architectuur en Stedenbouw. Maçonniek urbanisme of urbanisme van de maçons?*, in : DESPY-MEYER (Andrée) (Dir.), *Brussel. Vrijmetselaars in de stad*, s.l., Marot - Tijdsbeeld - Maçonniek parcours, 2000, pp. 74-105.
- VANDESANDE (1983), *Oude burcht-toponiemen*
- VANDESANDE (J.), *Oude burcht-toponiemen te Haacht, Eigen Schoon en de Brabander*, 1983, LXVI, 1-2-3, pp. 53-76.
- VANDEVYVERE (1983), *Watervoorziening*
- VANDEVYVERE (Ernest), *Watervoorziening te Brugge van de 13-de tot de 20-ste eeuw*, Brugge, Koninklijke Gidsenbond Brugge en West-Vlaanderen, 1983, 414 pp.
- VANDEWALLE (1984), *Oude maten*
- VANDEWALLE (Paul), *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg*, Oostende, s.n., 1984, 70 pp.
- VANHEMELRYCK (1966), *Brabantse strafrecht*
- VANHEMELRYCK (F.), *Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk voornamelijk te Brussel in de XVde eeuw*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1966, XXXIV, 3, pp. 375-401.
- VANHEMELRYCK (1981), *Criminaliteit*
- VANHEMELRYCK (Fernand), *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1981, 445 pp. (=Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten

van België – Klasse der Letteren, XLIII, 97)

VANNIEUWENHUYZE (2002),
Allen dengenen

VANNIEUWENHUYZE (Bram), *"Allen dengenen die in der stad dienste zijn." Een overzicht van de stedelijke openbare ambten en diensten in het laatmiddeleeuwse Brussel 1229-1477*, Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis – Universiteit Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2002, 393 pp.

VANNIEUWENHUYZE (2006),
Espaces périphériques

VANNIEUWENHUYZE (Bram), *Espaces périphériques dans une ville médiévale: la ville de Bruxelles entre les deux enceintes au bas moyen âge*, *Società e storia*, 2006, XXIX, 112, pp. 317-325.

VANNIEUWENHUYZE (2007),
Aanknopingspunten, straten en buren

VANNIEUWENHUYZE (Bram), *Aanknopingspunten, straten en buren: de essentie van de plaatsbepaling en oriëntatie in middeleeuws Brussel*, lezing op de studiedag "Mappaemundi: de ordening van de middeleeuwse wereld", Gent, 14 december 2007.

VANNIEUWENHUYZE (2007),
Advising

VANNIEUWENHUYZE (Bram), *Advising the medieval town government: the role and structure of the different advising institutions of medieval Brussels (1229-1477)*, lezing op de "Conference Civil Society and Public Services in Early Modern Europe", Leiden, 30 november - 1 december 2007.

VANNIEUWENHUYZE (2007),
Middeleeuwse wijk

VANNIEUWENHUYZE (Bram), *Een middeleeuwse wijk in Brussel: de Lakenstraat en omgeving (Br.)*, in : DEGRAEVE (A.) & ORTIGOSA (C.) (Red.), *Archaeologia Mediaevalis* 30, Brussel, s.n., 2007, pp. 106-108.

VANNIEUWENHUYZE (2007),
Pavage des rues

VANNIEUWENHUYZE (Bram), *Le pavage des rues à Bruxelles au Moyen Âge*, in : *Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique (AFCHAB) et LIVE Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Congrès d'Ottignies – Louvain-la-Neuve 26, 27 et 28 août 2004*, Bruxelles, Editions Safran, 2007, I, pp. 299-307.

VANNIEUWENHUYZE (2007b),
Middeleeuwse wijk

VANNIEUWENHUYZE (Bram), *Een middeleeuwse wijk in Brussel: de Lakenstraat en omgeving*, lezing op 'Archaeologia Mediaevalis 30' (Brussel, 15-17 maart 2007).

VANRIE (1978), *Bruxelles en gravures*

VANRIE (André), *Bruxelles en gravures*, s.l., Editions Erasme, 1978, 115 pp.

VANRIE (1993), *Bureau des Annotations*

VANRIE (A.), *Inventaire des archives du Bureau des Annotations de Bruxelles (wijkboecken) [1864]*, Bruxelles, Archives de l'Etat Région de Bruxelles-Capitale, 1993, 26 pp. (=Instruments de recherche à tirage limité, 75)

VANRIE (2004), *Église et son environnement*

VANRIE (André), *L'église et son environnement*, in : *L'église Notre-Dame du Sablon*, Bruxelles, Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale - Administration de l'Aménagement du Territoire et du Logement - Direction des Monuments et des Sites, 2004, pp. 24-43. (=Histoire & Restaurations)

VARENBERGH (1868),
Voisinages

VARENBERGH (Émile), *Les voisinages de Gand. Notice accompagnée d'une pièce inédite tirée des archives de l'hôtel*

- de ville de Gand, Bulletins de l'Académie royale de Belgique, 1868, 2ième série, XXV, 4, pp. 364-386.
- VERBEEK & CNOCKAERT (2004), *Fouilles de prévention*
- VERBEEK (Marie) & CNOCKAERT (Laetitia), *Fouilles de prévention dans le quartier nord de Bouvignes (Dinant). Faubourg artisanal et fortification urbaine, XIVe-XXe siècles (Nr.)*, in : DEGRAEVE (A.) & ORTIGOSA (C.), Archaeologia Mediaevalis 27. Kroniek/Chronique, Brussel, Musées royaux d'Art et d'Histoire – Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2004, pp. 96-100.
- VERBEEMEN (1954), *Vroegste geschiedenis van Mechelen*
- VERBEEMEN (J.), *De vroegste geschiedenis van Mechelen. De waarde van de oudste Mechelse kronieken voor de vroegste geschiedenis der stad in het licht van de andere bestaande bronnen*, s.l., s.n., 1954, 162 pp.
- VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*
- VERBESSELT (J.), *Het Parochiewezenen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*, Brussel, Koninklijk Geschied- & Oudheidkundig Genootschap van Vlaams-Brabant, 1950-1993, 25 dln.
- VERBESSELT (1952), *Ontstaan*
- VERBESSELT (Jan), *Het Ontstaan en de Ontwikkeling van de Parochie Tervuren*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1952, XXXIV [XXXV], 1-2, pp. 1-27.
- VERBESSELT (1954a), *Ontstaan*
- VERBESSELT (J.), *Het Ontstaan en de Ontwikkeling van Overijse (Vervolg van Jg. XXXVI, bl. 367)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1954, XXXVII, 1-2, pp. 44-54.
- VERBESSELT (1962a), *Bevolkingslagen*
- VERBESSELT (J.), *De bevolkingslagen van Asse vanaf 1320 tot 1450*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1962, XLV, 11-12, pp. 389-417.
- VERBESSELT (1963a), *Bevolkingslagen*
- VERBESSELT (J.), *De bevolkingslagen van Asse vanaf 1320 tot 1450 (Vervolg van blz. 417, jg. 1962)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1963, XLVI, 1-2, pp. 40-55.
- VERBESSELT (1966a), *Asse*
- VERBESSELT (J.), *Asse. Het ontstaan en de ontwikkeling (Vervolg van jg. XLVIII, blz. 426)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1966, XLIX, 1-2, pp. 1-22.
- VERBESSELT (1966b), *Asse*
- VERBESSELT (J.), *Asse. Het Ontstaan en de Ontwikkeling (Vervolg van blz. 22)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1966, XLIX, 3-4, pp. 121-144.
- VERBESSELT (1967a), *Groot-Bijgaarden*
- VERBESSELT (J.), *Groot-Bijgaarden. De Abdij (O.-L.-Vrouw) - De Heren - De Parochie (Sint-Gillis)*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1967, L, 1-2-3, pp. 1-33.
- VERBESSELT (1967c), *Groot-Bijgaarden*
- VERBESSELT (J.), *Groot-Bijgaarden (Vervolg van blz. 239-259). 4. De Parochie*, *Eigen Schoon en de Brabander*, 1967, L, 11-12, pp. 393-413.
- VERBESSELT (1975), *Ontstaan*
- VERBESSELT (J.), *Het ontstaan van de Sint-Michielsparochie*, in : « Sint-Michielskathedraal – Kunst en Geschiedenis » Tentoonstelling ingericht in de Sint-Michielskathedraal te Brussel, Tielt, Druk Veys, 1975, pp. 19-30.
- VERBESSELT (1980), *Domein*
- VERBESSELT (J.), *Het domein van Sint-Pieters-Leeuw*,

- van Sint-Pieters-Leeuw Eigen Schoon en de Brabander, 1980, LXIII, 10-11-12, pp. 337-380.
- VERBESSELT (1983), *Hertog in de wieg* VERBESSELT (J.), *De hertog in de wieg. De oorkonde van 1159*, Eigen Schoon en de Brabander, 1983, LXVI, 7-8-9, pp. 319-324.
- VERBESSELT (1987), *Architectuur en beeldhouwkunst* VERBESSELT (Louisa), *De architectuur en de beeldhouwkunst in Brabant tijdens de 12e en het begin van de 13e eeuw*, in : BAUER (R.), VERBESSELT (J.), GRAUWEN (W.), JANSSENS (J.D.), VAN UYTVEN (R.), VANHEMELRIJCK (F.) & VERBESSELT (L.), Brabant in de twaalfde eeuw : een renaissance ?, Brussel, Centrum voor Brabantse Geschiedenis – UFSAL, 1987, pp. 169-191.
- VERBESSELT (1989), *Oudste verklaringen* VERBESSELT (J.), *De oudste verklaring van de benaming Brussel: Broussailles, Brugsel, Broeksel of Broeyssel*, Eigen Schoon en de Brabander, 1989, LXXII, 1-2-3, p. 113.
- VERBESSELT (1995), *Castrum - castellum* VERBESSELT (J.), *Castrum – castellum borch – kasteel*, Eigen Schoon en de Brabander, 1995, LXXVIII, 7-8-9, pp. 243-262.
- VERBESSELT (1995), *Oud wegennet* VERBESSELT (J.), *Het Oud wegennet in Zuid-West en Midden-Brabant*, Eigen Schoon en de Brabander, 1995, LXXVIII, 4-5-6, pp. 119-128.
- VERBESSELT (1995), *Sint-Janskerk van Molenbeek* VERBESSELT (J.), *De Sint-Janskerk van Molenbeek de oudste kerk van Brussel en Sint-Gorik of Sint-Michiël de oudste kerkpatroon van Brussel?*, Eigen Schoon en de Brabander, 1995, LXXVIII, 1-2-3, pp. 1-20.
- VERBESSELT (1996), *Edingen* VERBESSELT (J.), *Edingen Sint-Niklaas*, Eigen Schoon en de Brabander, 1996, LXXIX, 7-8-9, pp. 249-287.
- VERBIST (2007), *Molen* VERBIST (Ruben), *De molen, een cruciale schakel in het vroeg-moderne productieproces. De casus Antwerpen in de Nieuwe Tijd*, in : Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique (AFCHAB) et LIVE Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Congrès d'Ottignies – Louvain-la-Neuve 26, 27 et 28 août 2004, Bruxelles, Editions Safran, 2007, I, pp. 464-470.
- VERBOUWE (1953a), *Iconografie van het Kanton Lennik* VERBOUWE (A.), *Iconografie van het Kanton Lennik (Vervolg van bl. 117)*, Eigen Schoon en de Brabander, 1953, XXXVI, 5-6, pp. 165-179.
- VERBOUWE (1953b), *Iconografie van het Kanton Lennik* VERBOUWE (A.), *Iconografie van het Kanton Lennik (Vervolg van blz. 179)*, Eigen Schoon en de Brabander, 1953, XXXVI, 7-8, pp. 238-257.
- VERBRUGGEN (2005), *Geweld in Vlaanderen* VERBRUGGEN (Raf), *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, Uitgeverij Marc Van de Wiele - Genootschap voor Geschiedenis, 2005, 208 pp. (= Vlaamse Historische Studies, 12)
- VERHAEGHE (1988), *Middeleeuwse en latere* VERHAEGHE (Frans), *Middeleeuwse en latere ceramiek te Brugge. Een inleiding*, in : DE WITTE (Hubert) (Red.), Brugge

ceramiek	<u>onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987</u> , s.l., VZW Archeo-Brugge en auteurs, 1988, pp. 71-114. (=Archeo-Brugge, 1)
VERHAEGHE (1992), <i>Ceramiekverspreiding</i>	VERHAEGHE (F.), <i>Ceramiekverspreiding en handel in de middeleeuwen: interpretatie en problemen</i> , in : CARMIGGELT (A.), <u>Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen</u> , Rotterdam, Bureau oudheidkundig onderzoek van gemeentewerken Rotterdam, 1992, pp. 85-116. (=Rotterdam Papers. A Contribution tot Medieval Archaeology, 7)
VERHULST (1969), <i>Nederzettingenamen</i>	VERHULST (A.E.), <i>Nederzettingenamen uit de Vroege Middeleeuwen historisch benaderd: -ingahaim, sali, kouter</i> , in : GYSSELING (M.) & VERHULST (A.E.), <u>Nederzettingenamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland. Lezingen gehouden voor de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 14 december 1968</u> , Amsterdam, N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers-Maatschappij, 1969, pp. 36-51. (=Bijdragen en mededelingen van de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, XXV)
VERHULST (1995), <i>Landschap en landbouw</i>	VERHULST (Adriaan), <u>Landschap en Landbouw in Middeleeuws Vlaanderen</u> , s.l., Gemeentekrediet, 1995, 191 pp.
VERHULST (1999), <i>Rise of Cities</i>	VERHULST (Adriaan), <u>The Rise of Cities in North-West Europe</u> , s.l., Maison des Sciences de l'Homme - Cambridge University Press, 1999, 174 pp.
VERJANS (1952), <i>Oude predikatie- en bedelparochies</i>	VERJANS (Mattheus), <i>Oude predikatie- en bedelparochies te Brussel en omliggende</i> , <u>Franciscana</u> , 1952, VII, 3, pp. 83-87.
VERMOESEN (1992), <i>Gulden Lelie</i>	VERMOESEN (Luc), <i>De Gulden Lelie</i> , in : VEECKMAN (Johan) (Red.), <u>Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen</u> , Antwerpen, Stad Antwerpen, 1992, pp. 73-75.
VERNIERS (1941), <i>Bruxelles</i>	VERNIERS (Louis), <u>Bruxelles. Esquisse historique</u> , Bruxelles, De Boeck, 1941, 419 pp.
VERNIERS (1943a), <i>Toponymie van Vorst-bij-Brussel</i>	VERNIERS (Louis), <i>Toponymie van Vorst-bij-Brussel</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1943, XXVI, 3-4, pp. 111-118.
VERNIERS (1943c), <i>Toponymie van Vorst-bij-Brussel</i>	VERNIERS (Louis), <i>Toponymie van Vorst-bij-Brussel (Vervolg van bl. 142)</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 1943, XXVI, 7-12, pp. 241-246.
VERNIERS (1997), <i>Exploitation</i>	VERNIERS (Ann-Sook), <u>Exploitation du milieu humide dans la région de Bruxelles au Bas Moyen Age</u> , Bruxelles, ULB (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1997.
VERPLAETSE (1973-1975), <i>Bouwvergunning en bouwvoorschriften</i>	VERPLAETSE (André), <i>Bouwvergunning en bouwvoorschriften in Vlaanderen - 11de tot 13de eeuw</i> , <u>Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis</u> , 1973-1975, XXIII, pp. 9-22.

- VERSCHEURE (2000), *Histoire*
- VERSCHEURE (Valérie), *Histoire du quartier de l'église Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles (XIIème – XVème siècle)*, Bruxelles, U.L.B. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1999-2000, 154 pp. & 8 annexes.
- VERVOORT (2004), *Graven onder de markt*
- VERVOORT (Robby), *Graven onder de markt: archeologisch onderzoek op de Grote Markt te Dendermonde (O.-VI.). Eerste resultaten opgravingscampagne 2002-2003*, in : DEGRAEVE (A.) & ORTIGOSA (C.), *Archaeologia Mediaevalis 27. Kroniek/Chronique*, Brussel, Musées royaux d'Art et d'Histoire – Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2004, pp. 102-106.
- VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*
- VERWIJS (E.) & VERDAM (J.), voltooid door STOETT (F.A.), *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1885-1952, 11 dln.
- VINCENT (1913), *Senne*
- VINCENT (Auguste), *La Senne. Etude toponymique*, *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1913, pp. 607-627.
- VISSER (1965), *Waarde*
- VISSER (J.C.), *De waarde van de stedenatlas van Jacob van Deventer voor de topografie van de laat-middeleeuwse stad*, in : AUBIN (Hermann), ENNEN (Edith), KELLENBENZ (Hermann), MAYER (Theodor), METZ (Friedrich), MILLER (Max) & SCHMITHÜSEN (Josef) (Eds.), *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Ammann*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH, 1965, pp. 116-123.
- VISSER (1984), *Stadsplattegronden*
- VISSER (J.C.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, in : *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983*, Alphen aan den Rijn, Uitgeverij Canaletto, 1984, pp. 29-38.
- VISSER (1993), *Jacob van Deventer*
- VISSER (J.C.), *Jacob van Deventer alias van Campen? De jonge jaren van een keizerlijk-koninklijk geograaf*, *Caert-Thresoor*, 1993, XII, 3, pp. 63-67.
- VOKAER (1966), *Grand-Place*
- VOKAER (Marc) (Ed.), *La Grand-Place de Bruxelles*, Liège, Editions Desoer, 1974, 192 pp.
- VOSSSEN (-), *Ontstaan der parochies*
- VOSSSEN (Karel), *Ontstaan der Parochies in het Land van Waas*, Sint-Niklaas-Waas, Boekdrukkerij Maurice van Haver, s.d., 119 pp.
- WALLACE & VAN DEN HEUVEL (2005), *Truth and accountability*
- WALLACE (T.R.) & VAN DEN HEUVEL (C.), *Truth and Accountability in Geographic and Historical Visualization*, *The Cartographic Journal*, 2005, XLII, 2, pp. 173-181.
- WAUTERS (1841), *Recherches*
- WAUTERS (Alphonse), *Recherches sur l'Hôtel-de-Ville de Bruxelles, l'époque de sa construction et la destination de chacune de ses parties*, *Revue de Bruxelles*, 1841, pp. 205-248.
- WAUTERS (1842), *Maison du Roi*
- WAUTERS (Alphonse), *La Maison du Roi, ou Maison au Pain, sur le Grand Marché à Bruxelles*, in : *Messagers des Sciences Historiques de Belgique*, Gand, Imprimerie de Léonard Hebbelynck, 1842, pp. 1-20.

WAUTERS (1855), <i>Environs</i>	WAUTERS (Alphonse), <u>Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammanie de cette ville</u> , Bruxelles, Ch. Vanderauwera, 1855, 3 dln. 760, 546 & 756 + 170 pp.
WAUTERS (1859), <i>Don</i>	WAUTERS (A.), <i>Don fait à l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem de l'église de Saint-Jacques-sur-Caudenberg et pèlerinage du duc de Brabant Godefroid III en Palestine</i> , <u>Revue d'Histoire et d'Archéologie</u> , 1859, I, pp. 481-485.
WAUTERS (1882), <i>Documents</i>	WAUTERS (Alphonse), <u>Documents concernant le canal de Bruxelles à Willebroek, précédés d'une introduction contenant un résumé de l'histoire du canal</u> , Bruxelles, Imprimerie de Ve Julien Baertsoen, 1882, 190 pp.
WAUTERS (1888), <i>Première enceinte</i>	WAUTERS (Alphonse), <u>La première enceinte de Bruxelles</u> , Bruxelles, F. Hayez, 1888, 17 pp.
WAUTERS (1895), <i>Fondeurs de cuivre</i>	WAUTERS (Alphonse), <i>Les fondeurs de cuivre à Bruxelles aux XVe et XVIe siècles</i> , <u>Bulletins de l'Académie royale de Belgique</u> , 1895, 3e série, XXX, 12, pp. 627-668.
WAUTERS (1895a), <i>Plus anciens échevins</i>	WAUTERS (Alphonse), <u>Les plus anciens échevins de la ville de Bruxelles. Essai d'une liste complète de ces magistrats pour les temps antérieurs à l'année 1339</u> , Bruxelles, Chez l'Auteur, 1895, 54 pp.
WAUTERS (1972), <i>Environs</i>	WAUTERS (Alphonse), <u>Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammanie de cette ville. Nouvelle édition du texte original de 1855 augmentée de nombreuses reproductions de documents</u> , Bruxelles, Editions Culture et Civilisation, 1972.
WECKX (2003a), <i>Begijnen</i>	WECKX (Rob), <i>Begijnen en begijnenbeweging te Diest tot 1325</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 2003, LXXXVI, 2, pp. 231-250.
WECKX (2003b), <i>Begijnen</i>	WECKX (Rob), <i>Begijnen en begijnenbeweging te Diest tot 1325 (II)</i> , <u>Eigen Schoon en de Brabander</u> , 2003, LXXXVI, 3, pp. 367-380.
WIJNTJES (1982), <i>Water supply</i>	WIJNTJES (W.C.), <i>The Water Supply of the medieval Town</i> , in : RENAUD (J.G.N.) (Red.), <u>Rotterdam Papers IV. A contribution to medieval archeology. Teksten van lezingen, gehouden tijdens het Symposium 'De middeleeuwse stad en de kwaliteit van het bestaan' te Rotterdam van 25 t/m 27 oktober 1979</u> , Rotterdam, s.n., 1982, pp. 189-203.
WILLEMS & BORMANS (1839-1843-1869), <i>Brabantsche Yeesten</i>	WILLEMS (J.F.) & BORMANS (J.H.), <u>De Brabantsche Yeesten of Rymkronyk van Braband, door Jan de Klerk, van Antwerpen</u> , Brussel, M. Hayez – Commision royale d'Histoire, 1839-1843-1869, 3 dln., 904, 780 & 747 pp.
WILLEMS (1837), <i>Stadsordonnantien</i>	WILLEMS (Jan Frans), <i>Stadsordonnantien van Brussel. I. Van de jaren 1341-1354</i> , <u>Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands</u> , 1837, I, pp. 248-269 [263].
WILLEMS (1838), <i>Ordonnantie</i>	WILLEMS (Jan Frans), <i>Ordonnantie wegens lijkkleederen en baerkeersen te Brussel in het jaer 1326</i> , <u>Belgisch Museum</u>

- voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands, 1838, II, pp. 169-171.
- WILLEMS (1841), *Stadsbrieven* WILLEMS (Jan Frans), *Stadsbrieven van Brussel, uit de veertiende eeuw, betreffende de kleederen, de jaerwedden, de dagloonen, enz., van de ambtenaren, dienaers en inwoners dier stad*, Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands, 1841, V, pp. 82-98.
- WILLEMS (1843), *Stadsordonnantie* WILLEMS (J.F.), *Stadsordonnantie van Brussel van het jaer 1360*, Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands, 1843, VII, pp. 294-317.
- WILLEMS (1846), *Vervolg* WILLEMS (J.F.), *Vervolg der oude stadsregten van Brussel. 1368-1386*, Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands, 1846, X, pp. 99-117.
- WILLEMS (1998), *Militaire organisatie* WILLEMS (Bart), *Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)*, in : Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis, Hilversum, Uitgeverij Verloren – Stichting Bevordering Middeleeuwse Studies, 1998, I, pp. 261-286.
- WILLIAMSON (1986), *Parish boundaries* WILLIAMSON (Tom), *Parish boundaries and early fields: continuity and discontinuity*, Journal of Historical Geography, 1986, XII, 3, pp. 241-248.
- WOOD (1992), *Power of maps* WOOD (Denis), *The Power of Maps*, London, The Guilford Press, 1992, 248 pp.
- WOUTERS (1842), *Bienfaisance* WOUTERS (F.C.), *Archives antérieures à 1795 provenant des établissements dont les revenus sont attribués aujourd'hui à la bienfaisance*, s.l., s.n., 1842, s.p. (getypte inventaris).
- WOUTERS (1842), *Série H* WOUTERS (F.C.), *Archives antérieures à 1795 et provenant des anciens hospices établis sur le territoire de la Ville de Bruxelles*, constituant la Série H, s.l., s.n., 1842, s.p. (getypte inventaris).
- WOUTERS, DE MAEYER & RIBBENS (2003), *Archeologisch onderzoek* WOUTERS (Werner), DE MAEYER (Wouter) & RIBBENS (Raf), *Archeologisch onderzoek op perceel 451/E, Zoutwerf in Mechelen (2002)*, Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, 2003, CVII, 1, pp. 47-50.
- WULLUS (2006), *Hallepoort* WULLUS (Linda), *De Hallepoort. Stille getuige van een rumoerige geschiedenis*, Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 2006, 55 pp.
- YANTE (2001), *Législation et préoccupation* YANTE (Jean-Marie), *Législation et préoccupations économiques des villes liégeoises et namuroises (XIIIe-XVe siècles). Enjeux et rapports de force*, in : CAUCHIES (Jean-Marie) & BOUSMAR (Eric) (Dir.), « Faire bans, edictz et statuz » : légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en occident, ca.

1200-1550. Actes du colloque internationale tenu à Bruxelles les 17-20 novembre 1999, Bruxelles, Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 2001, pp. 647-669. (=Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 87)

ZADORA-RIO (2003), *Approches morphologiques*

ZADORA-RIO (Elisabeth), *Les approches morphologiques des agglomérations : essai d'historiographie*, in : GAUTHIEZ (Bernard), ZADORA-RIO (Elisabeth) & GALINIÉ (Henri) (Dir.), Village et ville au Moyen Age : les dynamiques morphologiques. 1 Textes, Tours, Maison des Sciences de l'Homme "Villes et Territoires" - Presses Universitaires François Rabelais, 2003, pp. 13-27. (=Collection Perspectives "Villes et Territoires", 5)

ZANTKUIJL (1993), *Bouwen*

ZANTKUIJL (Henk), *Bouwen in de Hollandse stad*, in : TAVERNE (Ed) & VISSER (Irmin) (Red.), Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden, Nijmegen, SUN, 1993, pp. 63-71.

ZYLBERGELD (1980), *Artillerie*

ZYLBERGELD (Léon), *L'artillerie de la ville de Bruxelles au milieu du XVe siècle d'après un inventaire de 1451-1452*, Revue Belge d'Histoire Militaire, 1980, XXIII, 7, pp. 609-646.

Bijlage I

Verklarende toponiemenlijst

In deze bijlage wordt een poging ondernomen tot synthese én uitdieping van de kennis over de middeleeuwse toponymie van Brussel. Het is zeker geen studie op zich (maar kan het misschien ooit wel worden). Dit impliceert dat exhaustiviteit niet werd nagestreefd. Het betreft al evenmin een puur taalkundig-toponymische, maar eerder een historisch-toponymische lijst.

In de lijst werden verschillende soorten toponiemen opgenomen. Kort samengevat komt het erop neer dat alle middeleeuwse namen die verwijzen naar plaatsen en infrastructuren werden opgenomen. Met infrastructuren bedoel ik straten/wegen, waterlopen en omwallingen. Private goederen – huizen, goederen, herbergen – en publieke gebouwen – hallen, kloosters, enzovoort – werden geweerd.

De *termini* van de toponiemenlijst komen overeen met deze van het gehele proefschrift: van aan het ontstaan van de stad tot 1570. Aangezien de stad in die periode gevoelig evolueerde, is de geografische begrenzing per definitie arbitrair. In overeenstemming met de afbakening van het proefschrift, opteerde ik ervoor om de grens op de tweede stadsomwalling te plaatsen, inclusief de *Leie*, een extra gracht erbuiten. Voor een aantal toponiemen bestaat er echter onzekerheid over het feit of ze binnen al dan niet buiten dit gebied te situeren vallen.

Elk *item* bestaat uit een aantal elkaar aanvullende componenten. In het lemma staan achtereenvolgens het toponiem in hedendaagse spelling, de gangbare Middelnederlandse en eventueel Latijnse vorm tussen haakjes¹ en tenslotte de datum van de oudste attestatie in de bronnen. De lijst is alfabetisch gerangschikt (op basis van de hedendaagse spelling). De

¹ Gewoontegetrouw worden in toponymische lijsten de oudste spellingsvormen opgesomd, aangezien deze het chronologisch gezien het dichtst bij de oorspronkelijke vorming van de toponiemen stonden. Omdat deze toponiemenlijst pas in de eindfase van het onderzoek vorm kreeg, heb ik deze gangbare praktijk wegens tijdsgebrek niet meer kunnen toepassen. Ik heb dus enkel de gangbare spellingsvorm(en) opgenomen. Het is wel mogelijk om op basis van de oudste bronvermeldingen deze oudste vormen op te sporen in de originele documenten.

toponiemen die meermaals voorkomen, werden onderling gerangschikt volgens de datum van hun oudste vermelding.

De lijst werd samengesteld op basis van een combinatie van literatuur en bronnen. Ik gebruikte hiervoor een schildersmethodiek. Verschillende lagen werden over en doorheen elkaar gelegd. De alfabetisch geordende toponiemenlijst in het standaardwerk *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* van Ph. Godding vormde de ideale vertrekbasis.² Deze werd aangevuld met de toponiemen die vermeld werden in de licentiaatsverhandeling van F. Janssens en in de straatwoordenboeken van J. d'Osta.³ De overige toponiemen zijn afkomstig uit mijn eigen bronnenonderzoek en uit gespecialiseerde historische studies en bronnenuitgaven. Ik wens nogmaals te benadrukken dat het nastreven van exhaustiviteit niet mogelijk was, al was het maar omdat door deze methode slechts een fractie van het uitgebreide bronnenmateriaal werd bereikt.

Het opsporen van de oudste bronvermeldingen gebeurde volgens dezelfde werkwijze. In eerste instantie werd een beroep gedaan op het 5000-tal fiches uit de 'fichier Godding'. Ook in de toponiemenlijst van *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* worden af en toe dateringen vermeld, maar het staat niet vast of dit werkelijk de oudste attestaties betreft.⁴ Via bronnenuitgaves, historische literatuur en mijn eigen bronnenonderzoek werden deze gegevens verder verfijnd en/of aangevuld.

Na het lemma volgt voor elk toponiem een tekstgedeelte. Hierin komen verscheidene elementen aan bod. Meestal wordt gestart met een korte beschrijving van de ligging en evolutie van de betrokken straat of plaats. Ook naamsveranderingen en/of synoniemen van het toponiem worden meegedeeld. Nadien volgt een overzicht van de mogelijke verklaringen, die zo goed en zo kwaad mogelijk werden bijeengezocht. Ook hier blijft exhaustiviteit dus achterwege. De verklaringen zijn gebaseerd op basis van taalkundige, etymologische en historische elementen.

Voor een aantal verklaringen volg ik de hypothesen van A. Henne & A. Wauters, J. d'osta en F. Janssens. Aangezien zij zich hoofdzakelijk baseerden op de verouderde Brusselse historische literatuur en ook nogal eens op legendarisch of folkloristische tradities, hebben vele toponiemen behoefte aan een nieuwe interpretatie. Vooral de zogenaamde 'dictionnaires' van de Brusselse straatnamen die sinds de 19^e eeuw verschenen, dienen met de grootste omzichtheid gebruikt te worden. Soms leveren ze toch ook nuttige informatie op. In een aantal

² GODDING (1960), *Droit foncier*, pp. 394-409.

³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*; d'OSTA (1979), *Rues disparues*; d'OSTA (1986), *Dictionnaire historique et anecdotique*.

⁴ In de inleidende woorden bij de toponiemenlijst meldde Ph. Godding dat hij tussen haakjes naar de bronnen verwees bij weinig voorkomende namen of bij een 'relatief oude' vermelding (GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 394). Dat deze vermeldingen inderdaad niet steeds de oudste zijn, bewijst het voorbeeld van de *Beek*: in de fichier Godding vindt men een vermelding uit 1283 terug, in *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* een vermelding uit 1354 (GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395). Maar ook de omgekeerde vaststelling gaat op: het toponiem *Blindenbergh* wordt in *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* gedateerd in 1360 (GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395), terwijl de oudste vermelding in de fichier pas dagtekent uit 1367.

gevallen citeer ik deze werken ‘ter illustratie’ van de vaak voorkomende krampachtige, legendarische en zelfs hilarische misvattingen die algemeen de ronde doen.

Een aantal specifieke Brusselse toponiemen werden wel behandeld in gespecialiseerde studies. Daarnaast zijn een hele resem verklaringen, hypothesen en interpretaties gebaseerd op vergelijkingsmateriaal. Vele Brusselse toponiemen of toponymische bestanddelen werden/worden namelijk ook elders geattesteerd. Helaas werden er tot nu toe veel te weinig *crossing border*-studies over toponymie geschreven! Een recent, maar zeldzaam voorbeeld is het boek *De ontstaansgeschiedenis van het begrip 'stad'. Een bijdrage van de diachrone semantiek tot de sociaal-economische geschiedenis van Noord-West-Europa, inzonderheid van de Nederlanden* van J. Van Loon.⁵

Na het tekstgedeelte volgen nog twee elementen. Eerst de aanduiding van de ‘huidige lokalisatie’ van het toponiem. Soms gebeurt dit zeer precies, soms slechts bij benadering en in een aantal gevallen ook helemaal niet. Omwille van technische en praktische redenen was het voorlopig niet mogelijk om een grote syntheseskaart te vervaardigen waarop alle middeleeuwse toponiemen van Brussel werden samengebracht.

Tenslotte is er het laatste *item* ‘gelijkaardige toponiemen’. Hier wordt vergelijkingsmateriaal aangeleverd, eventueel vergezeld van additionele gegevens over van de ligging en mogelijke verklaringen in voetnoot. Dit gedeelte is deels op – historische, maar vooral toponymische – literatuur gebaseerd. Er werden enkele gerenommeerde toponymische studies geraadpleegd, evenals enkele studies die betrekking hadden op de onmiddellijke omgeving van Brussel. Het andere vergelijkingsmateriaal werd op verscheidene manieren bij elkaar ‘gesprokkeld’. Het doornemen van historische literatuur over andere (middeleeuwse) steden leverde een reeks gelijkaardige namen op, die stevast werden genoteerd. Zelfs het ‘googelen’ van straatnamen leidde tot verrassende resultaten, net zoals een groot aantal stadsverkenningen en fietstochten ‘te lande’.

1.1 Toponiemenlijst

1.1.1 Aaierborre (*Aeyerborre*) ---- 1553⁶

Deze borre wordt slechts éénmaal vermeld in de bronnen. Haar ligging is niet met zekerheid te bepalen. Ofwel lag ze in het *Warmoesbroek*, maar het is evenzeer mogelijk dat ze te situeren valt in de buurt van de *Kwade Goot* (*van der weduwen wijlen Godevaerts Gans int Warmoesbroeck van den huysse gelegen tegen over de Quaygote aenden Aeyerborre – 1553*⁷). Ook de betekenis blijft voorlopig duister, al is de afleiding van een familienaam uiteraard een mogelijkheid.

⁵ VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*.

⁶ BRON 346.

⁷ BRON 346.

Huidige ligging: ?

1.1.2 Aardborreke (*Eertborreken*) ---- 1542⁸

Van het *Aardborreke* vond ik slechts één enkele vermelding terug (*Jeronimus de Coninck inde Putterie aent Eertborreken* – 1542).⁹ Misschien was het een andere benaming voor de *Kleine borre* op het kruispunt met de straat *tussen Dag en Nacht* (zie verder)? Het bestanddeel ‘aard’ verwees wellicht naar de aarden inrichting of vormgeving van de borre.

Huidige ligging: Europakruispunt [?]

1.1.3 Accolaystraat (*Acoleystrate*, *Akeleystrate*) ---- 1304¹⁰

Over de betekenis van de straatnaam bestaan drie theoriën.

Verwijzing naar het patroniem Collay

Volgens A. Henne & A. Wauters herinnerde de naam aan de bezittingen van Jan Collay in deze straat. In 1368 schonk hij trouwens een terrein aan de Cellebroeders, die er zodoende hun godshuis konden oprichten. Vanuit een Frans taalgevoel werd ‘Accolay’ dan ook begrepen als ‘à Collay’, dus ‘van Collay’.¹¹

V. Verscheure versterkte deze hypothese door verscheidene goederen van de familie Collay in de straat aan te wijzen. Ingelbertus Collay, Henri Collay en de hogerop vermelde Jan Collay bezaten goederen tussen het *Lindeke* en het complex van de proost van de Kapellekerk, volgens haar te vereenzelvigen met de Accolaystraat.¹²

Desalniettemin vindt men in de voorbeelden van V. Verscheure geen enkel expliciet verband tussen de (goederen van de) familie Collay en de Accolaystraat. Meestal worden die goederen vaagweg gesitueerd ‘achter de proost van de Kapellekerk’ of ‘boven het *Lindeke*’ (sub *Tilia prope Walterum dictum Veele versus mansionem domini prepositi de Capella* – 1315 ; *retro dominum prepositum de dicta Capella* – 1322 ; *ab opposito Amelrici dicti Vele desuper locum dictum dLindeken sicut itur versus Capellam* – 1322 ; tussen *dLendecken ende sProefsts van der Capellen* – 1345 ; *retro*

⁸ BRON 343.

⁹ BRON 343.

¹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 148 ; CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 224.

¹¹ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, IV, p. 88.

¹² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 78-79 & 88.

mansionem domini prepositi de Capella inter bona Radulphi de Alseberghe et bona quondam Johannis Prieme iuxta loxum dictum de Walsche plaetsche – 1396).¹³ Haar redenering eindigde dus bij¹⁴:

“Nous n’avons pas trouvée de mentions de membres de la famille Collay comme seigneurs fonciers dans la rue *Acoleystrate*. Cependant, ils sont signalés comme tels en plusieurs endroits du quartier.”

F. Janssens trok deze Franstalige redenering terecht in twijfel. In de Middelnederlandse stad Brussel zou men eerder ‘aan Collay’ in plaats van ‘à Collay’ moeten aantreffen. De straatnaam dook trouwens al op aan het begin van de 14e eeuw, zodat schenking van het terrein moeilijk de naamgever kon zijn geweest.¹⁵

Bij mijn weten fungeerden dergelijke schenkingen in de Middeleeuwen nooit als naamgevingsmotief voor toponiemen. Tenslotte stelt de ‘a’ vooraan in ‘Accolay’ een probleem. Meestal werd de integrale familienaam gebruikt (dus Collay), die slechts in enkele gevallen werd voorafgegaan door ‘heer’ (*her, sher*) of ‘vrouw’ (*ver*). Als de straat al naar Jan Collay werd genoemd, dan zou men eerder *Collaystraat* of *Jan Collaystraat* mogen verwachten.

Verwijzing naar de Heilige Maagd

De alternatieve verklaring die F. Janssens verschaftte, doet echter ook de wenkbrouwen fronsen. Zij zag in *Acoleye* een alternatieve benaming voor ‘Heilige Maagd’. Het Middelnederlands woordenboek vermeldt ‘H. Maagd’ inderdaad onder de secundaire betekenissen van *acoleie*.¹⁶ Deze verklaring was volgens F. Janssens de meest logische, aangezien de straat vlakbij de Kapellekerk gelegen was (met als patroon Onze-Lieve-Vrouw).¹⁷

Toch lijkt dit weinig waarschijnlijk. Ten eerste liep de Accolaystraat wel in de richting van de Kapellekerk, maar mondde er niet rechtstreeks op uit. Het bouwblok van de proosdij van de Kapellekerk lag ertussenin. Ten tweede droegen straten die naar een Onze-Lieve-Vrouwekerk werden genoemd gewoonlijk de naam *Sint-Mariastraat*, zoals het exemplaar ten zuidoosten van de Kapellekerk (zie verder). En ten derde lijkt het gebruik van *Acoleye* ter benaming voor de Heilige Maagd eerder in literaire teksten voor te komen, niet in toponiemen.

Verwijzing naar een sierplant

R. Jacobs wees op de primaire betekenis van *acoleie*, namelijk de sierplant ‘akelei’.¹⁸ De middeleeuwse ververs maakten gebruik van deze plant met paarse en blauwe bloemen.¹⁹

¹³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 78-79.

¹⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 79.

¹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 148.

¹⁶ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, col. 308.

¹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 148.

¹⁸ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, col. 308 ; STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 67 ; PIJNENBURG, van DALEN-OSKAM, DEPUYDT e.a. (2001), *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, p. 51.

Volgens R. Jacobs verwees de straatnaam dan ook naar de aanwezigheid van ververs in die buurt.²⁰

Dit klinkt in elk geval overtuigender dan de voorgaande twee theoriën. Het lijkt me wel vreemd dat een straat genoemd zou zijn naar een sierplant. Het toponiem Accolaystraat zou immers 'straat met Akeleien' moeten betekenen, wat impliceert dat de bloemen op of naast de straat groeiden. De plant werd natuurlijk vaak gebruikt door de ververs. Indien de straatnaam echt zou verwijzen naar de aanwezigheid van deze ambachtslieden en/of hun activiteiten, dan zou men eerder *Verversstraat* verwachten (zie verder).

Het is echter ook mogelijk dat de straatnaam indirect naar de sierplant 'akelei' verwees. In het *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk* vindt men de naam Accolay terug onder de vele varianten van de familienaam van Ackeleyen. Deze zeer verspreide familienaam was volgens F. Debrabandere effectief afgeleid van de sierplant.²¹ Indien de Accolaystraat dan toch op een familienaam zou teruggaan – Accolay, niet Collay – dan moet nog wel worden aangetoond dat deze familie Accolay er effectief goederen bezat. Hiervoor bestaan echter geen aanwijzingen.

Huidige ligging: Accolaystraat

Gelijkaardige toponiemen: *Acoleystrate* (Brussegem-Oppem)²² ; *Collays Bosch* (Mollem)²³ ; *de Acoleye* (Steenstraat, Brussel)²⁴

1.1.4 Achterste brug (*Achterste brugghe – Ultimus pons*) ---- 1339²⁵

Vermoedelijk valt de *Achterste brug* te vereenzelvigen met de *Filipsbrug*. Op een fiche uit de 'fichier Godding' wordt ze gesitueerd in de nabijheid van de weg naar Sint-Jans-Molenbeek²⁶, die in 1339 buiten de *Verlorenkostpoort* vertrok.

Huidige ligging: Vlaamsesteenweg, ter hoogte van het kruispunt met de Lepagestraat en Varkensmarkt [?]

¹⁹ Zie ook het voorbeeld met betrekking tot Delft in het Middelnederlands Woordenboek: *Dat van nu voirtan gheen verwer binnen der stede van Delf veruwen en sal scharlaken, roen, roeseyen, akeleyen ofte taneeten, anders dan Jan Ysbrandsz.* (VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, col. 309)

²⁰ JACOBS (1994), *Brussel*.

²¹ DEBRABANDERE (2003), *Woordenboek*, p. 47.

²² Zonder verklaring, vermeld in 1531 (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 178).

²³ Bos dat toebehoorde aan de Brusselse familie Collay, vermeld in 1486 (LINDEMANS (1966b), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 338). Het is niet duidelijk of J. Lindemans zijn verklaring enkel uit het toponiem zelf afleidde of dat dit tevens gebaseerd was op eigendomstitels. In elk geval is er een duidelijk verschil in schrijfwijze met *Acoleystrate*.

²⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 148.

²⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; fichier Godding.

²⁶ Fichier Godding.

Gelijkaardige toponiemen: *Achterste Knutsegem*, *Achterste Cauterken*, *Achterste Opstal* en *Achterste Passemare* (Velzeke-Ruddershove)²⁷ ; *Achterste Caervelt* (Sint-Jans-Molenbeek)²⁸

1.1.5 Alboom (*den Alboom*) ---- 1256²⁹

Het Brabantse woord *alboom* was tot ongeveer het midden van de 15^e eeuw de gewoonlijke benaming voor de witte abeel (*populus alba*).³⁰ Vanaf de 15^e eeuw verscheen de vorm *abeel* in het taalgebruik en verdrong de oudere vorm *alboom* in vrij snel tempo. Met het woord *abeel* duidde men echter zowel de witte abeel als de grauwe populier aan.

In het glossarium van K. Stallaert worden een hele reeks plaatsnamen met *Alboom* opgesomd.³¹ Deze zijn bijna uitsluitend in de omgeving van Brussel te lokaliseren (Schaarbeek, Sint-Gillis, Etterbeek, Sint-Genesius-Rode, Melsbroek, enzovoort). In het woordenboek van K. de Flou ontbrak het woord daarentegen volledig, zodat het specifiek Brabants moet zijn.³²

J. d'Osta vertaalde deze uitdrukking door *Tous-Arbres* of *Boccage*, wat in het Nederlands zou kunnen worden omgezet in 'allemaal bomen'.³³ Volgens F. Janssens was *alboom* toch gewoon het Middelnederlandse woord voor 'abeel' (zie boven).³⁴ De *Alboom* was dus gewoon één enkele boom.

Volgens J. Lindemans en K. Stallaert kon men uit de teksten afleiden dat de *alboom* vooral geplant werd als grensboom bij akkers en andere eigendommen.³⁵

Middeleeuws Brussel kende (minstens) vier verschillende plaatsnamen *Alboom*. De eerste *Alboom* lag in het *Warmoesbroek*, ter hoogte van het bovenste deel van de huidige Zandstraat. Waarschijnlijk is dit de *Alboom* die in de bronnen gelokaliseerd wordt ten opzichte van de *Ezelweg* (*prope Alboom juxta Eselwech* – 1328³⁶). Het is minder duidelijk of hij ook vereenzelvigd

²⁷ Het woord 'achterste' verwees hier respectievelijk naar de relatieve ligging ten opzichte van de dorpskom, naar een afgelegen ligging zonder meer, naar een onderlinge relatieve ligging ten opzichte van de Vrijheid en naar een onderlinge relatieve ligging ten opzichte van het gehucht *ten Bosse* (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (1), p. 21).

²⁸ Misschien identiek met *Laatste Karreveld*, maar waarschijnlijk eerder het deel van het domein *Karreveld* dat zich tamelijk ver van het centrum bevond (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, pp. 87-88).

²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 91 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 110 ; fichier Godding.

³⁰ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 213.

³¹ STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 70.

³² LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 214.

³³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 9 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 91.

³⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 91.

³⁵ STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 70 ; LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 214.

³⁶ BRON 79.

mag worden met de ‘nederste boom’ genaamd *Alboom* gelegen buiten de *Sint-Goedelepoort* (*extra portam Beate Gudile Bruxellensis inferius arborem dictam Alboem ab ista parte ejusdem* – 1325³⁷).

Huidige ligging: Rijksadministratief Centrum³⁸

Gelijkaardige toponiemen: *den Alboem* (Moortenbeek)³⁹ ; *Alboom* (Ossegem)⁴⁰ ; *Alboemervelt* (Wemmel)⁴¹ ; *hof ten Alboome* (Brussegem)⁴² ; *d’Alboomvelt onder St. Quintens Lennik* (Sint-Kwintens-Lennik)⁴³ ; *Alboem* (Sint-Jans-Molenbeek)⁴⁴ ; *Alboom* (Merchtem) ; *Alboom* (Ransdonk) ; *Albomerveld* (Jette) ; *Albomerveld* (Sint-Martens-Lennik) ; *Alboemstraete* (Steenokkerzeel)⁴⁵ ; *Alboome* (Schaarbeek) ; *Alboom* (Sint-Gillis) ; *Albome* (Etterbeek) ; *Albome* (Sint-Genesius-Rode) ; *Alboem* (Melsbroek) ; *Groeten Alboem* (Sterrebeek) ; *Alboeme* (Wambeek) ; *Alboem* (Itterbeek) ; *Alboem* (Hummelgem – Steenokkerzeel) ; *Albome* (Nossegem) ; *Albome* (Vilvoorde) ; *Alboeme* (Wezembeek)⁴⁶ ; *Albomen*, *Alboem* en *Alboem* (Leuven)⁴⁷

1.1.6 Alboom (*Alboem*, *Albome*) ---- 1258⁴⁸

Ook de *Alboom* in de Kapellewijk werd al in het midden van de 13^e eeuw vermeld (*apud Capellam in Palude juxta Alboem*).⁴⁹ Volgens V. Verscheure klopte deze lokalisatie niet.⁵⁰ Nochtans is de Latijnse tekst expliciet: ter *Kapellen* in het *Broek* naast de *Alboom*.

Huidige ligging: ?

³⁷ STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 70.

³⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 9.

³⁹ Vermelding uit 1296 (VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. 4).

⁴⁰ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. 5.

⁴¹ Zonder verklaring (CNOPS (1968), *Kerkbezit van Wemmel*, p. 41).

⁴² Te Brussegem bevond zich een *hof ten Abeele* (1520), voordien *hof ten Alboome* genoemd (1483). *Alboom* is het oudere woord voor *abeel*, ‘witte populier’ (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 178).

⁴³ Vermelding op een aquarel op perkament van de goederen gelegen te Sint-Martens- en Sint-Kwintens-Lennik in het kaartboek van het klooster ter Kameren, getekend door G. Couvreur in 1719 (VERBOUWE (1953b), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 239).

⁴⁴ “ALBOOM was tot aan het einde van de 15de eeuw de gangbare term voor de witte populier (*Populus Alba*). Gezien de ligging van deze Alboom (tussen Berchem en Ganshoren) is de andere duiding van het woord, nl. « grensboom » zeker niet uitgesloten.” (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 93).

⁴⁵ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 214.

⁴⁶ Voorgaande voorbeelden uit STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 70.

⁴⁷ DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*, p. 106.

⁴⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 394 ; CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 156 ; fichier Godding.

⁴⁹ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 156.

⁵⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 89.

1.1.7 Alboom (*Albome – arbor dictum Alboem, arbor dictum Alboem de Scarenbeke*) ---- 1290⁵¹

De derde *Alboom* lag in de buurt van de *Leuvenseweg* en droeg blijkbaar ook de naam *Alboom van Schaarbeek* of *Alboom bij Schaarbeek*. In 1290 werd hij gesitueerd langs de weg in de richting van Schaarbeek.⁵² Het onderscheid tussen deze *Alboom* en de *Alboom* van het *Orsendal* (zie boven) is echter niet altijd even duidelijk.

De *Alboom* van de buurt van de *Leuvenseweg* werd aan het einde van de 14^e eeuw en het begin van de 15^e eeuw gelokaliseerd ten opzichte van het *Molenstraatje* (*in het Molenstraetken achter den Alboom – 1383 ; buiten Sinte Goedelen poerte te Bruessel neven den Alboem op ten horick van der straten geheten dMolen streetken – 1395*⁵³ ; *achter den Alboom in de Molenstrate buyten de Oude poort van Senter Goedelen – 1407*).⁵⁴ Helaas is de ligging van dit straatje voorlopig ook niet nader te bepalen (zie verder).

In het testament van de voormalige stadsclerk Peter van Huffel (1358) wordt een huis ter beschikking gesteld voor het verblijf en onderwijs van 12 kinderen. Hiervoor had hij een woning met tuin verworven, die gelegen was op de plaats *Alboom* bij de *Schaarbeekseweg*.⁵⁵ Het huis zou later bekendstaan onder de benaming *Boninfantengodshuis*. In elk geval toont deze vermelding aan dat de *Alboom* ook gelokaliseerd werd ten opzichte van de *Schaarbeekseweg*.

Volgens Ph. Godding ging het toponiem over van de specifieke boom naar een hele buurt, namelijk de ruimte tussen de *Leuvenseweg* en de *Kwakelstraat*.⁵⁶ Om die reden plaatste hij het toponiem *Alboem* op zijn reconstructiekaart van het 15^e-eeuwse Brussel dan ook op die plaats.

Huidige ligging: ten noorden van de Leuvense weg [?]

1.1.8 Alboom (*Alboeme*) ---- 1382⁵⁷

F. Janssens vermeldde ook nog een *Alboom* in de buurt van het *Ruisbroek*.⁵⁸

Huidige ligging: ?

⁵¹ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 231.

⁵² LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 231.

⁵³ BRON 170.

⁵⁴ STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 70.

⁵⁵ MARTENS (1996), *Notoriété*, p. 301.

⁵⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 394.

⁵⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 91.

⁵⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 91.

1.1.9 Ammanshofstad (*Ammans hoffstadt – quondam Amanni Domistadium, Domistadium Amanni*) ---- 1294⁵⁹

De vorm en de ligging van dit straatje zijn moeilijk te reconstrueren. Het wordt vaak in een wisselende hoedanigheid beschreven. R. Laurent vermoedde dat de *Ammanshofstad* oorspronkelijk een soort pleintje vormde, waar de *eerste Jodentrap* en een straatje in de richting van de *Steenweg* op uitgaven. Later schijnt de benaming *Ammanshofstad* te slaan op een kleine straat die van op de *Steenweg* afdaalde tot aan het huidige Albertinaplein.⁶⁰ De naam *Ammanshofstad* zelf suggereert dan weer een totaal andere, oorspronkelijke toestand, namelijk ‘hofstede van de amman’.

A. Henne & A. Wauters en F. Janssens vermoedden dat de amman van Brussel bezittingen had op deze plaats.⁶¹ De oudste vermelding van het toponiem – waarin in feite sprake is van ‘wijlen de amman’ – lijkt dit te bevestigen (*quondam amanni domistadium – 1294*⁶²). Ch. Kerremans opperde daarentegen de mogelijkheid dat de residentie van de amman van Brussel zich op die plaats bevond.⁶³ Jammer genoeg dacht geen enkele van deze historici eraan om zijn veronderstelling met bronnenmateriaal te staven.

Het toponiem kan uiteraard niet ouder zijn dan de creatie of het ontstaan van het ambt van amman van Brussel. Ch. Kerremans verschaftte geen aanwijzingen over het opduiken van het ambt en bijhorende titel.⁶⁴ De oudste vermelding van een amman die ik terugvond, dateert uit 1125 (*Ascelinus, amman de Bruxella*).⁶⁵

Huidige ligging: Kunstberg⁶⁶

1.1.10 Anekbrouststraatje (*Anekbrouststreetken*) ---- 1356⁶⁷

Het *Anekbrouststraatje* moet zich in de buurt van de *Putterij* bevonden hebben, vlakbij het *straatje tussen Dag en Nacht*.⁶⁸ Meer gegevens zijn niet bekend.

⁵⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 123 ; fichier Godding.

⁶⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 199.

⁶¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 314 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 123.

⁶² LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 264.

⁶³ KERREMANS (1949), *Circonscriptions*, p. 105.

⁶⁴ Behalve dan de algemene vaststelling dat vanaf het begin van de 13e eeuw de zes grote hertogelijke vertegenwoordigers van elkaar werden onderscheiden : “Dès lors, les justiciers sont désignés, tantôt sous des noms généraux, tantôt sous des noms particuliers à chacun d’eux et variant suivant les circonscriptions.” (KERREMANS (1949), *Circonscriptions*, p. 58)

⁶⁵ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 71.

⁶⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 394 ; d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 181 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 123.

⁶⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 191.

⁶⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 394.

De naam is waarschijnlijk ontleend aan een plaatselijke bewoner of eigenaar. Ik ben weliswaar voorlopig geen vermeldingen tegengekomen van de familie Anekbrouet.

Huidige ligging: ?

1.1.11 Anderlechtsepoort (*Anderlechscher poerten, Anderlecht poerten*) ---- 1432⁶⁹

Dit is de naam van een stadspoort op de tweede stadsomwalling, ter hoogte van de uitvalsweg in de richting van Anderlecht. Het toponiem *Anderlechtsepoort* duikt pas laat in de bronnen op. C. Dickstein-Bernard suggereerde dat de in 1359 vermelde *Nieuwe poort* met de *Anderlechtsepoort* te vereenzelvigen viel.⁷⁰ Misschien is deze hypothese echter foutief (zie verder).

Huidige ligging: kruispunt van de Anderlechtsesteenweg met de Zuidlaan

1.1.12 Anderlechtsesteenweg (*Anderlechsten steewech, Anderlechschen steenwech*) ---- 1547⁷¹

De benaming lijkt pas uit de 16^e eeuw te dateren. In de Middeleeuwen werd de straat meestal als *Rechte straat* aangeduid (zie verder), of occasioneel ook als *de strate van Sinte Jacobs poirte totter Anderlechscher poirten* (1469).⁷²

Huidige ligging: Anderlechtsesteenweg

1.1.13 Ardeisborre (*Arndeysborre, Ardeyborne, Arteisborre, Armorkeysborre* [?]) --- - 1311⁷³

De Ardeisborre lag in de *Ardeisstraat*. De borre werd veel vroeger vermeld, maar het blijft onduidelijk welk van beide toponiemen het oudst is en wie de naam heeft doorgegeven (zie verder). Waarschijnlijk hadden beide toponiemen hun naam te danken aan een plaatselijke eigenaar of bewoner, mogelijk ook de bouwer van de borre. De familie Ardeis of Arndeys is mij voorlopig echter onbekend. Volgens Ch. Deligne stond de *borre* ook bekend onder de benaming *Arnouldenborre* (zie verder).

⁶⁹ BRON 229.

⁷⁰ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 105.

⁷¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 182.

⁷² LAURENT (1963), *Limites*, p. 214 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 182.

⁷³ Fichier Godding.

Huidige ligging: in de Koolstraat⁷⁴

1.1.14 Ardeisstraat (*Ardeystrate, Arendeyste, Aerdeis streetken*) ---- 1363⁷⁵

Volgens F. Janssens was de straatnaam afgeleid van de plaatselijke borre, de *Ardeisborre*.⁷⁶ De omgekeerde beweging blijft ook een mogelijkheid. Waarschijnlijk hadden beide toponiemen hun naam te danken aan een plaatselijke eigenaar of bewoner (zie boven).

Huidige ligging: Koolstraat – Finisterraestraat⁷⁷

1.1.15 Arken (*der Arken – Archa, Arka*) ---- +/- 1180⁷⁸

De vaak vermelde plaatsnaam *ter Arken* verwees in de 14^e en 15^e eeuw naar het godshuis *ter Arken*, dat zich aan de noordelijke voet van de *Coudenberg* bevond, op de hoek van de *Ingelandstraat* en de *Twaalf Apostelenstraat*. Dit godshuis werd gesticht omstreeks 1260 (oudste vermelding: 1263) en werd van bij aanvang onder die naam vermeld.⁷⁹

Het toponiem *ter Arken* – of eerder de Latijnse vorm *Arka*, *apud Archam* – dook echter véél vroeger in de bronnen op. M. Gysseling citeerde +/- 1180 als oudste vermelding. Het betreft echter een patroniem (Gozuinus de Arka), dat weliswaar moet afgeleid zijn van het Brusselse toponiem *Arka*.⁸⁰ M. Gysseling diepte ook nog vermeldingen uit 1216 en 1219 op.⁸¹ Het leidt dus niet de minste twijfel dat het godshuis zijn naam heeft gekregen van het toponiem (en niet omgekeerd).

Het toponiem zou afgeleid zijn van een boogvormige opening (*arca*) in de eerste stadsomwalling waardoor de *Koperbeek* de stad kon binnenstromen. Dit is althans de gangbare theorie.⁸² Indien deze veronderstelling klopt, dan vormt de oudste vermelding van het toponiem in elk geval een *terminus ante quem* voor de bouw van de eerste stadsomwalling, tenminste op die plaats. Sinds enkele jaren wordt de bouwdatum van deze omwalling echter in de 13e eeuw gesitueerd (zie boven).

⁷⁴ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

⁷⁵ Fichier Godding.

⁷⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 86.

⁷⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 394 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 180 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 14 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 86.

⁷⁸ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 68.

⁷⁹ BONENFANT (1952), *Fondation*, p. 97 ; TASIAUX (1979), *Hospice Terarken*, p. 1.

⁸⁰ BRON 18.

⁸¹ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 68.

⁸² BONENFANT (1952), *Fondation*, p. 92 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 170 ; TASIAUX (1979), *Hospice Terarken*, p. II.

M. Gysseling verschaftte een licht afwijkende verklaring voor *ter Arken*. Hij baseerde zijn hypothese op de betekenis uit het Middelnederlands Woordenboek. Het zou eerder gaan om een afleiding van het Latijnse *arcus* of *arca*, dat ‘boog waaronder het rad van een watermolen draait’ betekende.⁸³ In K. Stallaerts glossarium vindt men ‘kleine sluis’, ook wel ‘val- of schuifdeur der sluis’.⁸⁴ De betekenis ‘gewelfboog’ (in het Frans *arc*, *arceau*) reserveerden E. Verwijs & J. Verdam en K. Stallaert eerder voor het Middelnederlandse woord *arcket*.⁸⁵

In het licht van het voorgaande zou er dus helemaal geen verband bestaan hebben tussen het toponiem *ter Arken* en de eerste stadsomwalling. Dat betekent ook dat de *terminus ante quem* wegvalt.

Het toponiem *ter Arken* zou enkel refereren naar een bepaalde kunstmatige infrastructuur die zich op een waterloop bevond. Vanzelfsprekend komt de *Koperbeek* hier nog steeds voor in aanmerking. Het bestaan van een watermolen is er echter niet vastgesteld.

Het toponiem wijst misschien wel op een verband met de zogenoemde *Clutincvijver* aan de rand van de latere hertogelijke *Warande*. P. Van Nieuwenhuysen wees op de betekenis van het woord ‘arkvijver’ als een ‘vijver voorzien van een ark, een sluis, om het water van de wateruitgestrektheid op peil te houden’.⁸⁶ Misschien was de *Clutincvijver* wel zo’n ‘arkvijver’?

Huidige ligging: BoZar (Paleis voor Schone Kunsten)

Gelijkaardige toponiemen: *Arck vijver* (Sint-Jans-Molenbeek)⁸⁷ ; *Arkenvest* (Halle)⁸⁸ ; *Arques* (in de buurt van Saint-Omer)

1.1.16 Arkstraat (*Arcstrate*, *Arke strate*) ---- 1328⁸⁹

Arkstraat was een andere benaming voor de *Ingelandstraat*.⁹⁰ Het is niet duidelijk of de straatnaam rechtstreeks was afgeleid van de veronderstelde ‘ark’ op de *Koperbeek* dan wel van

⁸³ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, col. 457 ; GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 68.

⁸⁴ STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 99 ; VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, col. 458.

⁸⁵ STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 99.

⁸⁶ VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 93.

⁸⁷ Een *ark* is onder andere een ‘kleine sluis, val- of schuifdeur in een sluis’ ; het toponiem *Arkvijver* betekent dan ‘vijver voorzien van een ark, een sluis, om het water van de wateruitgestrektheid op peil te houden’ (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 93).

⁸⁸ Naam ontleend aan de aanwezigheid van arken, schuifdeuren in de dam in de Zenne om het afvoer van het water te regelen (BORREMANS (1960), *Middeleeuwse dam*, pp. 48-49).

⁸⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 199 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 131-132.

⁹⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 169.

het godshuis *ter Arken*, dat op de hoek van deze straat gesitueerd was. F. Janssens koos voor de tweede optie⁹¹, die de meest logische lijkt.

Huidige ligging: Terarkenstraat - BoZar

1.1.17 Arnouldenborre (*Arnouldenborre*) ---- 1303⁹²

Volgens Ch. Deligne was dit een andere benaming voor de *Ardeisborre*, die in de *Ardeisstraat* lag.⁹³ De naam suggereert een afleiding van een persoonsnaam (Arnould), maar het is niet duidelijk wie dat precies was. Ook de relatie met de familienaam (?) Ardeis is nog niet uitgeklaard.

Huidige ligging: in de Koolstraat⁹⁴

1.1.18 Bakerstraat (*Bakerstrate*) ---- 1328⁹⁵

Deze straat lag in de buurt van het *Bavendal*, in het zuidelijke gedeelte van de stad Brussel. In het midden van de 14^e eeuw werd *Bavendal* echter nog ‘omtrent Obbrussel’ (*apud Obbruxellam*) gelokaliseerd.⁹⁶ Volgens V. Verscheure betekende deze lokalisatie echter dat de straat buiten de tweede stadsomwalling gelegen was en misschien te vereenzelvigen viel met de huidige Kerkstraat.⁹⁷

Aangezien verscheidene plaatsen binnen de tweede stadsomwalling onder of in Obbrussel gelokaliseerd werden, vermoed ik dat er slechts één enkele *Bakerstraat* bestond. Waar ze dan wel precies gelegen was, blijft voorlopig onduidelijk.

F. Janssens ‘vertaalde’ deze straatnaam in *Bakkerstraat*⁹⁸, V. Verscheure in *rue du Boulanger*.⁹⁹ Ik vraag me echter ten zeerste af of het toponiem effectief iets te maken had met bakkers¹⁰⁰:

“Aan het bakkersberoep herinneren maar weinige straatnamen, klaarblijkelijk omdat de Middeleeuwen nog zelf hun brood plachten te bakken.”

⁹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 131-132.

⁹² DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁹³ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁹⁴ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁹⁵ BRON 79.

⁹⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 117.

⁹⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 90. Ook J. Verbesselt vereenzelvigde de *Bakerstraat* met de huidige Kerkstraat (VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, p. 130).

⁹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 117.

⁹⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 90.

¹⁰⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

De straatnaam heeft mijns inziens ook geen uitstaans met *bake* ('zijde varkensvlees', 'geslacht varken' of 'levend varken'), *bakelaer* ('laurierbes'), *baken* ('seinteken, signaal' of 'fakkel') of *bakeren* ('koesteren, verzorgen').¹⁰¹ Misschien is het toponiem wel afgeleid van een familienaam de Bakker, zoals in Utrecht het geval was?

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Bakkersteeg* (Utrecht)¹⁰²

1.1.19 Baliën (*Baillien, Baillyen, Baillie*) ---- 1420¹⁰³

Volgens J. d'Osta zou de naam *Baliën* herinneren aan een vroegere defensieve structuur van het hertogelijke Hof, dat oorspronkelijk langs alle zijden voorzien was van versterkingswerken.¹⁰⁴

Deze hypothese werd gecounterd door S. Demeter die enkele oude vermeldingen van de *Baliën* opdiepte: *een Baillie te maken voor 't Hof* (1420) en *werck van den nieuwen Baillen voir vorschreve Hoff* (1435).¹⁰⁵ Dit laat toe om de aanleg van deze infrastructuur kort na 1420 te situeren. Het ging ook helemaal niet om een verdedigingssysteem¹⁰⁶:

“Ces « bailles » que l'étymologie ramène vers la notion de basse-cour, semblent néanmoins dans ce contexte précis désigner une clôture, une barrière ou une palissade à placer devant l'entrée de la cour ducal, sans que l'on puisse rapprocher ce vocable de la basse-cour médiévale du Coudenberg.”

Huidige ligging: Koningsplein¹⁰⁷

1.1.20 Bavendal (*Bavendal, wech geheten dBavendal*) ---- 1310¹⁰⁸

Volgens V. Verscheure nam het *Bavendal* de ruimte tussen de huidige Montserratstraat, de *Wollendries* (*int Bavendal iuxta Wollendriesch* – 1316) en de *Hauwelsstraat* (*in loco dicto dBavendal ad conum vici dicti Hauweelstraetken* – 1382) in.¹⁰⁹ Ph. Godding sprak over de Montserratstraat en

¹⁰¹ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, col. 526-528.

¹⁰² De Utrechtse *Bakkersteeg* werd niet genoemd naar de bakkers – die kregen pas in de loop van de 14^e eeuw een plaats onder de gilden – maar naar een familie (de) Backer, die er het huis *Backen-* of *Baekenstein* bewoonden (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24).

¹⁰³ DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, p. 48.

¹⁰⁴ “Les bailles sont des ouvrages militaires qui, dans les anciennes fortifications, servaient d'avant-poste, de défense extérieure.” (d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 18)

¹⁰⁵ DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, p. 48.

¹⁰⁶ DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, p. 48.

¹⁰⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 18.

¹⁰⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 4 & 90.

¹⁰⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 36.

omgeving.¹¹⁰ Andere akten wezen er dan weer op dat ook een deel van de middeleeuwse *Blaasstraat* zich in het *Bavendal* bevond (*inde Blaesstraete geheeten int Bavendal* -1433).¹¹¹ Kortom, alles lijkt erop te wijzen dat het toponiem *Bavendal* aanvankelijk een ruimere zone aanduidde en pas later betrekking ging hebben op één specifieke straat.

Bij mijn weten heeft nog niemand ook maar een poging ondernomen om het toponiem *Bavendal* te verklaren. Misschien gaat het om de afleiding van een patroniem? In dat geval zou men in de middeleeuwse akten op zoek moeten gaan naar een familienaam Baven of iets dergelijks. Een verwijzing naar Sint-Bavo lijkt daarentegen uitgesloten, aangezien verwijzingen naar deze heilige in middeleeuws Brussel zeer schaars waren.

Huidige ligging: Montserratstraat en een gedeelte van de Miniemenstraat¹¹²

1.1.21 Beek (*Beke* – *Rivum*) ---- 1276¹¹³

M. Gysseling vermeldde in zijn woordenboek al een *Beek* te Brussel of omgeving in 1186.¹¹⁴ Is dit de oudste vermelding van het Brusselse toponiem *Beek*? Aangezien het om een patroniem gaat (Gerardus de Beke) en de akte over Vorst handelt¹¹⁵, vraag ik me af of het toponiem *Beek* niet eerder op Vorst betrekking heeft. In de Middeleeuwen was daar immers ook een plaatsnaam op *de Beek* bekend.¹¹⁶

Het toponiem had betrekking op een waterloop ter hoogte van de huidige Grasmart, Sint-Niklaaskerk en Kiekenmarkt. Gewoonlijk gaat men ervan uit dat het een natuurlijke waterloop was die na verloop van tijd verscheidene benamingen kreeg, afhankelijk van de ambachtelijke en commerciële activiteiten die langs de loop plaatsvonden. Het is echter ook mogelijk dat het om een kunstmatig aangelegde waterloop ging.

Waarschijnlijk is *Beek* – afgeleid van de soortnaam ‘beek’ – de oorspronkelijke benaming voor een groot gedeelte van de waterloop. *Beek* wordt als toponiem immers gesitueerd op verscheidene plaatsen: de *Vismarkt* (*opde Vismarckt gelegen tusschen die Beke ende den borne aldaer* – 1411¹¹⁷), beneden de *Vismarkt* (*de beke neder de Vischmerct* – 1453¹¹⁸), ter hoogte van het *Vleeshuis* (*in onse Vleeshuijse te Brussele naest der Beken* – 1289¹¹⁹), de Sint-Niklaaskerk (*tcerchhof van Sinter*

¹¹⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 394.

¹¹¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 91.

¹¹² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 30 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 187 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 36 & 90-91.

¹¹³ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 217 ; LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 127 ; fichier Godding.

¹¹⁴ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 116.

¹¹⁵ LAURENT (2003), *Cartulaire*, f° 146 en v°.

¹¹⁶ LINDEMANS (1960), *Papiermolen*, p. 224.

¹¹⁷ BRON 197.

¹¹⁸ BRON 281.

¹¹⁹ BRON 46.

Claes, gelegen binnen den beken alder sijnde ende loepende – 1459¹²⁰), de buurt van de kapel op de Werf (over die Beke boven Onse Lieve Vrouwe – 1535¹²¹) en de monding in de Zenne (*dair de Beke inne valt* – 1323¹²²).

Het toponiem *Beek* verwees uiteraard naar de waterloop, maar hoe zat het met de bijhorende straat? De straat van de Sint-Niklaaskerk naar de *Schipbrug* – dus vlak naast de *Beek* – werd voor het eerst vermeld in 1276: *apud Bruxellam in vico per quem itur de ecclesia Beati Nycholai versus Scebrugghen*.¹²³ Dit is dus gelijktijdig met de oudste vermelding van de *Beek*. De oudste vermelding van de straatnaam Kiekenmarkt schijnt pas uit 1599 te dateren.¹²⁴

Huidige ligging: Grasmarkt – Kiekenmarkt

Gelijkaardige toponiemen: op de *Beek* (Vorst)¹²⁵

1.1.22 Beemdgracht (*Bemtgracht*) ---- 1297¹²⁶

In 1297 is er sprake van tienden geheven op gronden tussen de *Beemdgracht* en de Zenne (*al de tiende die gelegen is tusschen den Bemtgracht ende de Senne*). Volgens A. Henne & A. Wauters liep deze gracht doorheen het *Oude Broek*.¹²⁷

Huidige ligging: ?

1.1.23 Beemdstraat (*Beemptstrate, Bemptstrate, Beemstrate*) ---- 1313¹²⁸

De *Beemdstraat* vormde een onderdeel van het *Nieuwland* op de rechter Zenneoever, in het zuiden van de stad (zie verder). Ze lag in het verlengde van de *Nekkerstraat*. De straat liep in de richting van de tweede stadsomwalling en werd er waarschijnlijk door onderbroken.

Het toponiem is immers ook vastgesteld buiten de tweede stadsomwalling.¹²⁹ In andere documenten werd deze weg ook wel *Platea* (*in via dicta Beemstrate et supra Plateam et retro*

¹²⁰ BRON 292.

¹²¹ BRON 337.

¹²² BRON 71.

¹²³ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 216 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 96.

¹²⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 85.

¹²⁵ De molen was met het dorp Vorst verbonden langs de weg naast de Geleysbeek, die de benaming droeg van de weg op de *Beek*, benaming die, zoals deze van op ten *Werelsborre* (1359), op ten *Slachmolenvivere* (1372), op ten *Nijsborre* (1379), met het voorzetsel op tot de oudste toponymische vermeldingen van het dorp behoren (LINDEMANS (1960), *Papiermolen*, p. 224).

¹²⁶ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. 18.

¹²⁷ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 20.

¹²⁸ VERSCHURE (2000), *Histoire*, p. 35.

*molendinum et etiam prope Slijpmolen – 1321) of Oude steenweg genoemd (apud Obbruxellam iuxta Vetus calcagium inferius Slypmolen – 1377 ; t'Obbrussele aen den Ouden steenwech beneden de Slypmolen – 1379).*¹³⁰

De Beemdstraat dankte haar naam wellicht aan de ligging temidden van de beemden van het Zenne-alluvium. Later kreeg de straat de naam *Nieuwland*.

Huidige ligging: Nieuwland (deel aan de zijde van de Kleine Ring)¹³¹

Gelijkaardige toponiemen: Beemdstraat (Beersel)¹³² ; Beemdstraat (Wolvertem)¹³³

1.1.24 Beemdstraatje (*Beemptstreetken*)

Op de linker Zenneoever bevond zich het *Beemdstraatje*. Dit was een klein zijstraatje van de *Rechte straat* (huidige Anderlechtsesteenweg), vlak buiten het Overmoleneiland (*ter Overmolen over beyde de Brugge in de Rechte strate aldaer tegen over de Beemptstreetken*).¹³⁴ Verdere gegevens over dit straatje ontbreken.

Huidige ligging: ?

1.1.25 Beerselborre (*Beerselborre, Berselborre, Berselschen borreputte*) ---- 1296¹³⁵

De *Beerselborre* bevond zich op één van de kruispunten van de Kapellewijk, namelijk van de *Beerselborrestraat* en de *Zilverstraat*. Volgens V. Verscheure was de borre oorspronkelijk misschien één van de vijvers, die in de 12e eeuw door de hertog van Brabant aan de abdij van het Heilig Graf van Kamerijk werden geschonken.¹³⁶ Een dergelijke hypothese lijkt me echter nogal vergezocht.

V. Verscheure wees op de bezittingen van de (of meerdere?) familie(s?) van Beersel in de buurt van de Kapellekerk: in de *Zuivelstraat*, op de *Hoogstraat*, in de *Bucborrestraat*, in de *Bakerstraat* en

¹²⁹ In het cijnsboek van Duyst vindt men onder Obbrussel bijvoorbeeld de vermelding *in de Beempstrate byder Slypmoelen, die een slachmoelen plach te syne, buyten den nuwen vesten der stadt van Bruessele* (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 26).

¹³⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 92.

¹³¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 193 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 22 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 44, 54 & 91.

¹³² Dit was de straat die leidde naar den *Diepenbeemd* te Beersel (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 76).

¹³³ De *Beemptstrate* te Wolvertem liep van de Wolvertemse Dries naar de bossen ten oosten van de Molenbeek (DELEURERE (1968), *Oorkonden*, p. 65).

¹³⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 486 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 92.

¹³⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 45, 66 & 92 ; fichier Godding.

¹³⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 45 & 92.

aan het *Kapellenkerkhof*.¹³⁷ Concrete verbanden met de *Beerselborre* en *Beerselborrestraat* zijn er echter niet. De meeste voorbeelden dateren trouwens uit de 14e eeuw, terwijl de naam van de borre al in de 13e eeuw opdook.

Aan het begin van de 14e eeuw bezaten Egidius Marteel en zijn vrouw Heilwige wel een woning vlakbij de *Beerselborre* (*prope Berselborne ibidem ab opposito mansionis quondam Egidii dicti Martheel – 1319*).¹³⁸ Eén van de leden van de familie Marteel werd ook wel van Beerssele genoemd (*Gerardus Marteel de Bersele*). Het is dus mogelijk dat de *Beerselborre* in verband gebracht moet worden met deze familie.

Huidige ligging: kruispunt Spiegelstraat - Visitandinenstraat¹³⁹

1.1.26 Beerselborrestraat (*Beerselborrestrate*, *Berseelborrestrate*, *Berselstrate* – *vicus dictus Berselborre*) ---- 1296¹⁴⁰

R. Laurent en V. Verscheure zochten uit dat de benaming *Beerselborrestraat* sloeg op de volledige straat tussen de *Blekerij* en de Hoogstraat en niet slechts op het onderste deel, zoals A. Henne & A. Wauters en Ph. Godding meenden.¹⁴¹ Dit onderste deel werd in de 15^e eeuw wel af en toe *Schietspoelstraat* genoemd.¹⁴²

A. Henne & A. Wauters meenden ook dat de *Beerselborrestraat* al in de Middeleeuwen Spiegelstraat werd genoemd. Ze diepten vermeldingen uit 1343 (*Spieghelstate*) en 1668 (*in de Spiegelstrate recht over de Blyckerye*) op.¹⁴³ Valt er op de laatste vermelding niets af te dingen, dan is dit niet geval met de vermelding uit 1343. Ze komt toevallig (?) overeen met de oudste vermelding van de andere Brusselse *Spiegelstraat* (zie verder). Ik vermoed dan ook dat deze vermelding daarop betrekking had en de *Beerselborrestraat* pas later – vanaf de 17^e eeuw? – Spiegelstraat werd genoemd.

De verklaring van de straatnaam levert geen problemen op. Ze werd genoemd naar de *Beerselborre*, gelegen op het kruispunt van de *Beerselborrestraat* en de *Zilverstraat* (zie boven).

Huidige ligging: Spiegelstraat¹⁴⁴

¹³⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 66-67.

¹³⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 67-68.

¹³⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 191 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 153 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 5, 44-45, 66 & 92.

¹⁴⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 30.

¹⁴¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395.

¹⁴² LAURENT (1963), *Limites*, p. 190 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 153 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 93.

¹⁴³ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 439.

¹⁴⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 190 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 153 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 30, 44 & 66.

1.1.27 Begijnenbeek (*Beghinenbeke*) ---- 1382¹⁴⁵

F. Janssens meende dat de *Begijnenbeek* een andere benaming was voor het gedeelte van de *Kleine Vesten* dat rondom het *Begijnhof* was aangelegd.¹⁴⁶ Dit lijkt me onjuist. De vermeldingen wijzen erop dat het om een andere benaming voor de *Molenbeek* moet gaan: *in Bonts strate opdie Beghinenbeke* (1382, identiek herhaald in 1392 en 1399).¹⁴⁷ De *Bontstraat* bevond zich namelijk buiten het territorium van het *Begijnhof* en volgde de loop van de *Molenbeek*.

De *Molenbeek* werd waarschijnlijk ook *Begijnenbeek* genoemd omdat haar benedenloop door of langs het *Begijnhof* liep. De *Begijnhofmolen* werd trouwens gevoed door het water van (een afleiding van) de *Molenbeek*.

Huidige ligging: omgeving van de Brandhoutkaai en Begijnhofplein [?]

1.1.28 Begijnenbeemd (*Begynenbempt, Baghynen beempt - pratum Beginagij Bruxellensis, pratum Infirmarie Beghinagij Bruxellensis*) ---- 1411¹⁴⁸

De *Begijnenbeemd* was een uitgestrekt stuk beemd tussen het *Begijnhof* en de tweede stadsomwalling.¹⁴⁹ De oostelijke zijde van de *Begijnenbeemd* – langs de *Rechte straat* of huidige *Lakensestraat* – was reeds bebouwd en bewoond in de 15^e eeuw. De andere zijden vermoedelijk nog niet. Waarschijnlijk vormde de aanleg van de Hooikaai en het bijhorende dok in de 17^e eeuw de stimulerende factor voor de urbanisatie van het gebied.

De naam *Begijnenbeemd* vormt geen aanwijzing voor de ligging van de beemd in het *Begijnhof*. De beemd lag er immers buiten. Zoals de Latijnse vermeldingen aantonen, duidt de naam de eigenaar van de beemd aan, namelijk (de *Infirmerie* van) het *Begijnhof*.

Huidige ligging: ?

1.1.29 Begijnendries (*Beghinen driesch*) ---- 1432¹⁵⁰

Het is niet zeker of dit toponiem wel binnen Brussel gelokaliseerd mag worden. Indien wel, dan moet misschien gezocht worden naar een plaats in de buurt van de *Begijnenvijver* (*van eenen*

¹⁴⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 130 ; VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 19.

¹⁴⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 130.

¹⁴⁷ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 19.

¹⁴⁸ BRON 199.

¹⁴⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395.

¹⁵⁰ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 20.

*waterkene op ten hoernic van den viver aenden Beghijnendriesch – 1432*¹⁵¹). P. Van Nieuwenhuysen gaf geen aanwijzingen over de mogelijke ligging.

Huidige ligging: ?

1.1.30 Begijnengracht (*Beghinengracht*) ---- 1296¹⁵²

De toponiemen *Begijnengracht* en *Begijnenheergracht* zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden. Wijst het tweede toponiem zeer duidelijk op een gedeelte van de gracht van de eerste stadsomwalling (zie verder), dan is dit voor het eerste toponiem moeilijker te onderschrijven. Het *Begijnhof* bezat namelijk zelf een gracht zodat *Begijnengracht* evengoed op deze waterloop kan wijzen.

De meeste historici waren echter van mening dat met *Begijnengracht* ook de gracht van de eerste stadsomwalling aangeduid werd.¹⁵³ Niet helemaal onterecht. Vanaf het einde van de 15^e eeuw lijkt het er inderdaad op dat het toponiem ook deze waterloop is gaan benoemen (*van eenre hofstadt [...] gelegen opte Baghynengracht naest den hoeckhuysse tegen de Witte Jouffrouwen over op ten Vleemschen steenwech – 1491*¹⁵⁴).

Toch zijn er ook bronnen voorhanden die de identificatie met de gracht van het *Begijnhof* ondersteunen (*prout situm est juxta locum dictum Verloren Cost, venientis cum uno fine ad bona Franconis dicti de Weert et cum alio fine ad fossatum Beghinarum Bruxellensis – 1426*¹⁵⁵).

Huidige ligging: tracé langsheen de Lakensestraat – Arduinkaai – Vaartstraat – Kalkkaai – Steenkoolkaai – Brandhoutkaai – Cipresstraat

1.1.31 Begijnenheergracht (*Beghinenheergracht*) ---- 1407¹⁵⁶

De *Begijnenheergracht* was het gedeelte van de grachten van de eerste stadsomwalling dat in de buurt van het *Begijnhof* was gelegen, tussen de *Lakenpoort* en de *Sint-Kathelijnepoort*, vandaar de naam.¹⁵⁷ Hij behoorde tot dezelfde categorie toponiemen als *Witte Vrouwenheergracht* en *Bogaardenheergracht*. In dit geval wees het bestanddeel ‘begijnen’ dus niet op een bezitsvorm – zoals bij de voorgaande ‘begijnen-toponiemen’, maar op de ligging nabij het *Begijnhof*.

¹⁵¹ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 20.

¹⁵² Fichier Godding.

¹⁵³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 130 ; VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 20.

¹⁵⁴ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 20.

¹⁵⁵ BRON 222.

¹⁵⁶ Fichier Godding.

¹⁵⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 219.

In 1564-1565 werd het *Sint-Kathelijnedok* aangelegd in de *Begijnenheergracht*, waardoor de *Nieuwe Schipvaart* werd voltooid.

Huidige ligging: Sint-Kathelijnekerk – Sint-Kathelijneplein¹⁵⁸

Gelijkaardige toponiemen: *Begijne strate* (Dordrecht)¹⁵⁹ ; *Baghynenstraete* (Tienen)¹⁶⁰ ; *Baghinenstrate* (Deventer)¹⁶¹ ; *Beghinenstrate* (Antwerpen)¹⁶² ; *Bagijnenstraat* (Rotterdam)¹⁶³ ; *Bagijnenstraat* (Venlo)¹⁶⁴ ; *Bagijnenstraat* (Utrecht)¹⁶⁵ ; *Bagijnenstraat* (Amsterdam)¹⁶⁶ ; *Beghinenstraat* (Doesburg)¹⁶⁷ ; *Beghinestrate* (Hulst)¹⁶⁸ ; *Begijnenweg* (Groningen)¹⁶⁹

1.1.32 Begijnenvijver (*Begynenvyver*)

De *Begijnenvijver* lag net zoals de *Begijnenbeemd* tussen het *Begijnhof* en de tweede stadsomwalling, maar dan iets meer naar het westen.¹⁷⁰ De benaming verwees ook hier naar de eigenaar en niet naar de ligging. In 1620 werd in de *Begijnenvijver* de zogenoemde *Mestbak* aangelegd, een soort stadsvuilnisbelt *avant la lettre*.¹⁷¹

Huidige ligging: ten westen van de Timmerhoutkaai en Schuitenkaai

1.1.33 Behoudenkostpoort (*Behoudencostpoort*) ---- 1469¹⁷²

C. Dickstein-Bernard diepte een unieke vermelding op van de *Behoudenkostpoort* (1469). Daarmee werd gewoonweg de *Verlorenkostpoort* bedoeld (zie verder), die kort voordien enkele herstellingswerken had ondergaan.¹⁷³ Het ging in zekere zin dus om een ludieke naamsverandering.

¹⁵⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 220.

¹⁵⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁶⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁷⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395.

¹⁷¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 115.

¹⁷² DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 120.

¹⁷³ BRON 297 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 120.

1.1.34 Bellestraatje (*Bellestraetken*) ---- 1526¹⁷⁴

Het *Bellestraatje* wordt enkel vermeld in de haardtelling uit het jaar 1526. Het is moeilijk om het precies te lokaliseren. Het bevond zich ergens tussen de *Veemarkt* en de *Kwakelstraat* (*ende gaende soe op te Vedemerct voirbij den poel met ten Bellestraetken, incluis, tot in de Quackelstraete* – 1526).¹⁷⁵ Het is ook niet duidelijk waaraan het haar naam te danken had.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Bellestraat* (Sint-Pieters-Leeuw)

1.1.35 Beyaardstraatje (*Beyaertstrate, Bayartstreetken*) ---- 1406¹⁷⁶

Het *Beyaardstraatje* schijnt de oudste benaming geweest te zijn van het latere *Vlessersstraatje* en *Kerstemanneken* en komt overeen met de huidige Kerstenmannekensstraat en Duquesnoystraat. De naam zou afgeleid zijn van een persoonsnaam, misschien wel van Johannes Beyaert die in 1321 werd vermeld.¹⁷⁷

Huidige ligging: Kerstemannekensstraat - Duquesnoystraat¹⁷⁸

1.1.36 Berderen brug (*Berderren brugge*) ---- 1423¹⁷⁹

De brug nabij de *Driesmolen* droeg soms de naam *Berderen brug*. De naam impliceert dat de brug in de 15e eeuw nog uit hout vervaardigd was.

Huidige ligging: kruispunt van de Zespenningenstraat met de 'T Kintstraat

1.1.37 Bergstraat (*Berchstrate – vicus Montis*) ---- 1259¹⁸⁰

De Bergstraat is vermoedelijk één van de weinige Brusselse toponiemen die nooit gewijzigd zijn, noch van naam, noch van ligging. De straat verbond de *Vismarkt* en de *Spiegelbeek* met de buurt van de *Sint-Goedelekerk*. Hier wringt echter het schoentje. De straat gaf zeker niet uit op de kerk,

¹⁷⁴ BRON 333.

¹⁷⁵ BRON 333.

¹⁷⁶ BRON 188.

¹⁷⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 161.

¹⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

¹⁷⁹ Fichier Godding.

¹⁸⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 69 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 117.

maar passeerde er 100 m lager voorbij. Het is dus maar de vraag of de Bergstraat mag beschouwd worden als de verbinding tussen de laagstad en de *Sint-Goedelekerk*, zoals zo vaak werd en wordt beweerd.

J. d'Osta trachtte deze anomalie op te lossen door te stellen dat de Bergstraat ter hoogte van de *Sint-Goedelekerk* een bocht van nagenoeg 90° nam. Dit stuk straat werd later *rue de la Collégiale* en *rue de la Cathédrale* genoemd en liep uit op de *Sint-Goedeletrappen* vóór het kerkportaal.¹⁸¹ Deze straat bestaat in feite nog steeds, langsheen de zijmuur van het gebouw van de Nationale Bank.¹⁸² Volgens mij klopt deze 'geforceerde' stelling echter niet.

Het feit dat de *Sint-Goedelekerk* nooit op een berg werd gesitueerd – op één enkele vermelding na (zie boven) –, vormt een tweede knelpunt. Achter de kerk liep en loopt de helling trouwens door (zie afbeelding). Waarom zou men een straat die naar een belangrijke kerk leidde, nu juist Bergstraat noemen en bijvoorbeeld niet *Sint-Goedelestraat*? De vaststelling dat de Bergstraat in feite niet rechtstreeks verband hield met de *Sint-Goedelekerk* blijft overeind.

Waar leidde de Bergstraat dan wel héén? In noordelijke richting liep de straat over in het middeleeuwse *Etengat*. Waarschijnlijk suggereert dit toponiem het bestaan van een doorgang in de eerste stadsomwalling. Het is ook mogelijk dat het *Etengat* ouder is dan de omwalling en een toegangsweg tot een woest heidegebied aanduidde (zie verder).

In het verlengde van het *Etengat* – aan de andere zijde van de eerste stadsomwalling – bevond zich alleszins wel een heuvel: de *Kwakelberg*. In de onmiddellijke omgeving was ooit een *Munt* gevestigd. Misschien moet de verklaring van de naam en van het belang van de Bergstraat eerder met (één van) deze elementen in verband worden gebracht?

Maar laat me terugkeren naar het toponiem zelf. J. Molemans koppelde het voorkomen van de bestanddelen 'berg' en 'heuvel' tegelijkertijd aan het reliëf en aan de terreinsoort¹⁸³:

“De belangrijkste grondwoorden ter aanduiding van droge, d.i. hooggelegen bouwlanden, waarbij het niveauverschil meestal minder dan 1 m is zijn *berg* en *heuvel*.”

“*Berg*, *heuvel* en *hoog* moeten m.b.t. hooiland dan ook eerder als hellend dans [sic] als hooggelegen verstaan worden [...]”

Voortgaand op deze stelling moet het toponiem Bergstraat verklaard worden als 'hellende straat' of 'hooggelegen straat'. Dit lijkt me voor de Brusselse casus moeilijk verdedigbaar. Voor bijna alle andere straten uit de buurt – en bij uitbreiding de rechter valleihelling – gold evenzeer dat ze omhoog liepen. Indien de stelling toch klopt, dan kan het toponiem Bergstraat mijns inziens enkel maar aanzien worden als de alleroudste straat in dit gebied. Op een moment dat ze de enige hellende straat was, kon ze nog Bergstraat worden genoemd.

¹⁸¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 36.

¹⁸² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 45.

¹⁸³ Respectievelijk MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, pp. 168 & 170.

Ik opteer toch eerder voor de betekenis 'straat naar de Berg' (of 'straat naar een berg').

Huidige ligging: Bergstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Bergstraat* (Asse)¹⁸⁴ ; *Bergstraat* (Tervuren)¹⁸⁵ ; *Bergstraat* (Antwerpen)¹⁸⁶ ; *Berchstraten, ten Berghe* en *Bergborre* (Vorst)¹⁸⁷ ; *Bergstraat* (Brussegem-Oppem)¹⁸⁸ ; *Bergstraat* (Vinderhouten) ; *Bergstraat* en *Bergpoort* (Oudenaarde)¹⁸⁹ ; *platea dicta Bergstrate* (Beigem)¹⁹⁰ ; *Berchpoorte* (Halle)¹⁹¹ ; *Berchstrate* (Deventer)¹⁹²

1.1.38 Besiestraatje (*Besistraetken*, *Besiestrate*) ---- 1277¹⁹³

Dit zijstraatje van *Schoonaarden* (de huidige Huidenvettersstraat) was volgens F. Janssens genoemd naar Ard Besie, die in 1321 een cijns betaalde aan de hertog van Brabant voor een hofstede.¹⁹⁴ De straat liep blijkbaar verder door dan de tweede stadsomwalling (*buten der vesten op ten hoernec van der Biestraten*).¹⁹⁵

De straatnaam dook echter voor het eerst op in 1277. Dit betekent dat ofwel Ard Besie in 1321 al zeer oud was, ofwel dat één van zijn voorvaderen/familieleden als straatnaamgever bestempeld mag worden. V. Verscheure verwees naar Gossuinus Besie die in 1316 een huis bezat in het *Beiestraatje*, ter hoogte van *Schoonaarde* (*ad locum dictum Schonarden in vico dicto Besistraetken*).¹⁹⁶

¹⁸⁴ LINDEMANS (1929-1930a), *Assche*, p. 43 ; VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 136.

¹⁸⁵ In Tervuren lag er een *Bergstraat*, niet aan de Grote Markt, maar aan de zuidzijde van de dorpskom, naast de *Meylinchs driesch* (1378), de dries van de gemeente. Dit was de oude dries, het oorspronkelijke dorpscentrum van Tervuren, waar verscheidene oude wegen samenkwamen (de weg van Jezus-Eik naar Nijvel, de weg van Hoeilaart of Bergstraat en de oude Dieweg vanuit Anderlecht, via Ukkel) (MAES (1949d), *Tussen twee poorten*, p. 275 ; VERBESSELT (1952), *Ontstaan*, pp. 11-12 ; VERBESSELT (1995), *Castrum - castellum*, p. 254).

¹⁸⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁸⁷ In Vorst werd een *Berchstraten* vermeld in 1438, namelijk om de *Sint Dionysborre* te situeren. In andere akten waarin deze *borre* gesitueerd is, werden tevens andere toponiemen gebruikt : *aent straetken daer men ten Berghe waerts geet* (1428) of kortweg *ten Berghe* (1438). Tevens werd nog een *Bergborre* vermeld (1415) (HERDIES (1966), *Sint-Denysborre*, p. 37).

¹⁸⁸ Deze straat, vermeld op de Popp-kaart, liep van de Steenberg naar de Haasberg (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 180).

¹⁸⁹ De *Bergstraat* loopt van aan de Schelde in de richting van de Edelareberg, maar bevond zich in de alluviale vlakte en helde dus zelf niet (mededeling van P.-J. Lachaert).

¹⁹⁰ Straat van de kerk van Beigem naar het *hof ten Berg* en de *Koppendries* (LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 17).

¹⁹¹ Een bron uit 1391-1392 vermeldt die *Zenne bider Berchpoorte*. R. Borremans vertaalde ze in zijn artikel door *Bergenpoort* (BORREMANS (1960), *Middeleeuwse dam*, p. 49). Met andere woorden, de stadspoort in de richting van Mons (Bergen)?

¹⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁹³ Fichier Godding.

¹⁹⁴ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 229 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 143.

¹⁹⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 94.

¹⁹⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 81 & 94.

Huidige ligging: Bloemistenstraat [?]

1.1.39 Binnenste Coudenbergpoort (*Bynnester porten van Coudenberch*) ---- 1427¹⁹⁷

Binnenste Coudenbergpoort was een latere benaming voor de *Coudenbergpoort* op de eerste stadsomwalling (zie verder). Het adjectief binnenste werd toegevoegd om het onderscheid te maken met de *Buitenste Coudenbergpoort* op de tweede stadsomwalling.

Huidige ligging: ten westen van het kruispunt van de Naamsestraat met de Brederodestraat

1.1.40 Binnenste Lakenpoort (*binnenste Lakenpoorte - interior porta dicta de Lakenpoirte*) ---- 1393¹⁹⁸

Binnenste Lakenpoort was een latere benaming voor de *Lakenpoort* op de eerste stadsomwalling (zie verder). Het adjectief binnenste werd toegevoegd om het onderscheid te maken met de het *Klein Lakenpoortje* en/of de *Buitenste Lakenpoort* op de tweede stadsomwalling.

Huidige ligging: ten noorden van het kruispunt van de Lakensestraat met de Bisschopsstraat

1.1.41 Binnenste Leuvensepoort (*bynnenste Loevensche poirte*) ---- 1526¹⁹⁹

De benaming *Binnenste Leuvensepoort* werd bij mijn weten slechts één enkele keer gebruikt, namelijk in de haardtelling van het jaar 1526. Het was een alternatieve benaming voor de *Sint-Goedelepoort*, die ook nog de namen *Oude Sint-Goedelepoort*, *Binnenste Sint-Goedelepoort* of *Treurenbergpoort* droeg.

Huidige ligging: kruispunt van de Treurenberg met de Jonkersstraat

¹⁹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 38.

¹⁹⁸ BRON 165.

¹⁹⁹ BRON 333.

1.1.42 Binnenste Sint-Goedelepoort (*binnenster Sinte Goedelen poerte*) ---- 1496²⁰⁰

De benaming *Binnenste Sint-Goedelepoort* werd ook maar één keer gebruikt, ditmaal in de haardtelling van het jaar 1496. Het was eveneens een alternatieve benaming voor de *Sint-Goedelepoort*, die ook nog de namen *Oude Sint-Goedelepoort*, *Binnenste Leuvensepoort* of *Treurenbergpoort* droeg.

Huidige ligging: kruispunt van de Treurenberg met de Jonkersstraat

1.1.43 Binnenste Warmoespoort (*binnenster Waermoespoerten*) ---- 1496²⁰¹

Binnenste Warmoespoort was een langere benaming voor *Warmoespoort* tout court. Aangezien er geen *Buitenste Warmoespoort* bestond, werd het adjectief *binnenste* vermoedelijk gebruikt om de ligging op de eerste stadsomwalling te verduidelijken.

Huidige ligging: Warmoesberg, tussen het SAS-hotel en de gebouwen van de Nationale Bank van België

1.1.44 Blaarstraatje (*Blaerstreetken, tBladerenstraetken*) ---- 1526²⁰²

Dit straatje droeg in de 15e eeuw de naam *Boksstraatje* en verbond de *Vleeshouwersstraat* met de *Lange Ridderstraat*. Volgens F. Janssens betekenden *Blaarstraatje* en *Boksstraatje* in feite hetzelfde. *Box* of *boc* was het Middelnederlandse woord voor 'bok' en *blare* betekende 'zondebok'.²⁰³ De naam *impassé de la Fidélité* of *Getrouwheidsgang* werd in gebruik genomen op 4 mei 1853.

Huidige ligging: Getrouwheidsgang²⁰⁴

²⁰⁰ BRON 324.

²⁰¹ BRON 324.

²⁰² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

²⁰³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

²⁰⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

1.1.45 Blaas (*de Blaes*) ---- 1303²⁰⁵

De plaatsnaam *Blaas* dook ongeveer gelijktijdig met de straatnaam *Blaasstraat* op aan het begin van de 14^e eeuw. Beiden lagen in elkaars onmiddellijke omgeving en zijn terug te voeren op het bezit van de familie *Blaes* (zie verder).

Huidige ligging: noordelijke uiteinde van de Miniemenstraat

1.1.46 Blaasstraat (*Blaestate, Blarestrate – vico de Blaes*) ---- 1310²⁰⁶

Deze straatnaam kan voor nogal wat verwarring zorgen. De middeleeuwse *Blaar-* of *Blaasstraat* liep parallel aan de Hoogstraat, maar heeft niets vandoen met de huidige *Blaasstraat*. Ze lag namelijk hoger op de helling (en niet lager zoals de huidige *Blaasstraat*), ongeveer ter hoogte van de huidige *Miniemenstraat*. In de middeleeuwse documenten is het eerste lid van het toponiem in diverse vormen overgeleverd (*Blaes, Blare, Blae*), wat de helderheid uiteraard niet te goede komt.

De meest voor de hand liggende verklaring is het verband met de familie *Blaes*. De straatnaam verwees volgens J. d'Osta, F. Janssens en V. Verscheure naar één van de eerste bewoners, misschien zelfs de aanlegger van de straat, Jan *Blaes*. Zijn woning werd vermeld aan het begin van de 14e eeuw (*mansionem Johannis dicti Blaes – 1307*) en ook de plaatsnaam *de Blaes* dook toen op (zie boven). Ook een ander familielid, Henricus *Blaes*, werd vermeld in het begin van de 14e eeuw.²⁰⁷

Wat de betekenis van 'blaar' betreft, werden in het verleden al enkele mogelijke betekenissen bedacht, ondermeer 'koe' of 'kaal, bloot, woest'.²⁰⁸ Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat één van deze in verband kan worden gebracht met de Brusselse *Blaasstraat/Blaarstraat*.

Huidige ligging: Miniemenstraat²⁰⁹

²⁰⁵ Fichier Godding.

²⁰⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 4, 75 & 94.

²⁰⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 73 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 75 & 94.

²⁰⁸ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, p. 66.

²⁰⁹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 295 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 187 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 73 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 155 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 75 & 94.

1.1.47 Blauwe fontein (*Blauwe fonteyne*) ---- 1372²¹⁰

De nog steeds bestaande fontein *de Spuwer* dateert van einde van de 14^e eeuw. Oorspronkelijk heette ze *Blauwe fontein* en leunde ze aan bij het huis *de Boterpot*, op de hoek van de Kolenmarkt en Steenstraat.²¹¹

De betekenis van de naam is nog nooit uitgeklaard. De meest voor de hand liggende hypothese is een verwijzing naar het materiaal waaruit de fontein was opgebouwd, blauwe hardsteen. Ik heb voorlopig geen aanwijzingen die dit kunnen bevestigen.

Volgens R. Laurent werden met de *Blauwe fontein* en de *fontein aan het Platbrood* één en dezelfde fontein bedoeld. Desalniettemin is er geen enkele bron die dit expliciet kan bevestigen, de namen komen beiden voor, maar nooit tegelijk. Vreemd is wel dat de *fontein aan het Platbrood* in 1433 nog *de nuwe fonteyne aent Platbroet* genoemd werd.²¹² Dit wijst misschien op een heraanleg?

Huidige ligging: hoek Kolenmarkt - Steenstraat

1.1.48 Blauwe Hond (*de Blaeuwen Hont*) ---- 1407²¹³

De plaats *Blauwe Hond* bevond zich ergens in de *Leuvenseweg*, ongeveer tegenover het *Bonifantengodshuis*.²¹⁴ Het is echter niet duidelijk of het werkelijk om een plaatsnaam gaat, dan wel om een huis- of herbergnaam.²¹⁵ In 's-Hertogenbosch bestond er in de 15^e eeuw bijvoorbeeld een huis *de Blauwe Hand*.

De verklaring van de naam is moeilijk. Indien het effectief om een huisnaam ging, zal de fantasie misschien meegespeeld hebben.

Huidige ligging: ter hoogte van de Leuvense weg

Gelijkaardige toponiemen: *de Blauwe Hand* (s'-Hertogenbosch)²¹⁶

²¹⁰ Fichier Godding.

²¹¹ GOEDLEVEN (1996), *Martelaarsplein*, p. 48.

²¹² LAURENT (1963), *Limites*, p. 210.

²¹³ Fichier Godding.

²¹⁴ Fichier Godding.

²¹⁵ Suggestie van P.-J. Lachaert.

²¹⁶ VAN DRUNEN (1977), *Drie huizen*, p. 135.

1.1.49 Blauwe toren (*Blauwe Torre*) ---- 1389²¹⁷

De *Blauwe Toren* was een massieve verdedigingstoren van de tweede stadsomwalling ter hoogte van de *Warande*. Net zoals de *Wollendriestoren* werd hij gebouwd om de oostelijke zijde van de stad te verdedigen.

De naam verwijst vermoedelijk naar het gebruik van blauwe hardsteen. Het kan echter ook gaan om een geijkte term uit de militaire torenarchitectuur, vermits verscheidene laatmiddeleeuwse steden een *Blauwe Toren* bezaten.

Huidige ligging: ten oosten van de Hertogsstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Blauwe poort* en *Blauwe toren* (Bolsward)²¹⁸ ; *Blauwe toren* (Antwerpen)²¹⁹ ; *Blauwe toren* (Diest)²²⁰ ; *Blauwe Toren* (Gorinchem)²²¹ ; *tBlauwe Torreken* (Oudenburg)²²²

1.1.50 Blekerij (*Bleykerie, Bleikerie – Bleikeria*) ---- 1289²²³

Traditioneel bestempelt men de *Blekerij* niet als een straat, maar als een ruimere zone. Volgens R. Laurent vielen de *Beemdstraat*, de *Nekkerstraat*, de plaats *Schoonaarden* en de *Priemstraat* allen onder de *Blekerij*.²²⁴ Maar ook andere plaatsen werden in de *Blekerij* gelokaliseerd: het *Korendal*, de *Walsche plaats*, de *Costerborre* en het *Costerstraatje*, het *Lindeke* en de *Boeninxplaats*. Slechts uiterst zelden werden ook plaatsen ten oosten van de huidige Huidenvettersstraat in de *Blekerij* gelokaliseerd.²²⁵

²¹⁷ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 117.

²¹⁸ Aan het einde van de 15^e eeuw werden de vier stadspoorten van Bolsward (Friesland) opgetrokken, waarvan enkel de in 1475-1478 gebouwde *Blauwe poort* in steen was. Er bestond tevens een *Blauwe toren* op de stadsomwalling, waarvan de bouw echter niet gedateerd kan worden (Friesland (1992), s.p.).

²¹⁹ Begin 15^e eeuw stond er een molen op de stadsvest nabij de *Blauwe toren* (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 47 ; POULUSSEN (1988), *Wetenschappelijke oplossing*, pp. 93-94). De Antwerpse *Blauwe Toren* werd opgetrokken in de periode 1291-1314 . Het was een grote constructie met zadeldak, die aanvankelijk dienst deed als kruitmagazijn en werd voorafgegaan door een kolossale ronde hoektoren (LOMBAERDE (2006), *Antwerpen torenstad*, p. 14)

²²⁰ Passage uit een archiefdocument met betrekking tot de stadsomwalling van Diest (1542) : *Item, dat men zal hoogen met erden den wal van een verlorencost totten Blauwen torren toe, alzo hoe hoe als den muer* (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 149).

²²¹ In het zuiden van de stad Gorinchem bevond zich midden 16^e eeuw “het grote complex, bestaande uit het kasteel de *Blauwe Toren* en het *Tolhuis*” (van DIJK (1990), *Gorinchem*, p. 42).

²²² Uit 1718 dateert de vermelding van *dhofstede daer tBlauwe Torreken heeft gestaen*, volgens M. Gysseling mogelijk een duiventoren (GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 115).

²²³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 54 ; fichier Godding.

²²⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 190.

²²⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 95.

Net zoals de *Beemdstraat* – die doorheen de *Blekerij* liep – kwam het toponiem *Blekerij* langs beide zijden van de tweede stadsomwalling voor. In het cijnsboek van Duyst vindt men onder *Obbrussel* de vermeldingen *een stuck beempts gelegen inde Bleykerie by der Slachmoelen* en *in de stad geheeten wilen de Bleykerie* terug²²⁶, waarmee gronden net buiten de tweede stadsomwalling werden aangeduid.

Het toponiem *Blekerij* is in verband te brengen met de aanwezigheid van blekerijen en de activiteiten van blekers (*bleykere*). V. Verscheure diepte een hele reeks vermeldingen op. Zij vond vermeldingen van bezittingen van een aantal blekers in de *Beemdstraat*, de *Kosterstraat*, de huidige Radstraat, de *Beerselborrestraat*, op de *Boeninxplaats* en bij de *Bucborre* terug.²²⁷ Ze merkte vooral een concentratie op in de omgeving van de *Boeninxplaats* en de *Kosterstraat*.

Indien de *Blekerij* echter een veel ruimer gebied vormde, dat zich uitstreckte tot buiten de latere tweede stadsomwalling, kan deze concentratie van blekers moeilijk geleid hebben tot de vorming van het toponiem. Ik denk eerder aan de omgekeerde beweging: een ruim gebied in het *Broek* ten zuiden van de stad werd gebruikt voor de installatie van blekerijen. Deze mogelijkheid trok uiteraard blekers aan, die zich in de buurt gingen vestigen.

Huidige ligging: omgeving van de Huidenvettersstraat en het Nieuwland

Gelijkaardige toponiemen: *Blekerye* (Oudenburg)²²⁸

1.1.51 Blekerijspui (*Bleykeryespoy*) ---- 1427²²⁹

Deze spui werd gebouwd op de plaats waar de tweede stadsomwalling de Zenne overstak in het zuiden van de stad.²³⁰ De naam verwees naar de nabijgelegen buurt (en straat) de *Blekerij*.

Huidige ligging: ter hoogte van het kruispunt van de Zuidlaan met de Lemonnierlaan

1.1.52 Bliederstraat (*Bliederstrate, Vliederstraete*) ---- 1382²³¹

De *Bliederstraat* was een andere benaming voor de Stoofstraat. F. Janssens verklaarde de straatnaam als volgt²³²:

²²⁶ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 22.

²²⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 55-57.

²²⁸ “De naam staat in verband met toponiemen als *Verwershoek*, *Vulderie*, enz. en met de lakenindustrie te Oudenburg.” (GYSSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 115).

²²⁹ BRON 252.

²³⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395.

²³¹ Fichier Godding.

²³² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 180.

“Blieden” is waarschijnlijk afgeleid van het werkwoord “bliden” wat zoveel als vrolijk worden of iemand verblijden, iemand genoeg doen betekende [...]. Vermits de middeleeuwse stoven ook wel voor wat anders dan voor een bad werden bezocht is deze straatnaam waarschijnlijk het gevolg van het eerste.”

Als de oorspronkelijke benaming echter *Vliederstraat* is geweest, dan kan de straatnaam verklaard worden door de vlier. Dit was een boomsoort die in toponiemen vaak werd gebruikt ter aanduiding van grensstruik.²³³ Volgens P. Van Nieuwenhuysen werd de vlier ook bij huizen en stallen geplant om de kwade geesten te verdrijven.²³⁴

Huidige ligging: Stoofstraat²³⁵

Gelijkaardige toponiemen: *ten Vliederkine* (Leefdale) ; *ten Vliederkine* (Wambeek) ; *tVliederken* (Erps) ; *te Vliederenpale* (Steenokkerzeel) ; *het Vlierken* en *de Vliedershage* (Brussegem) ; *den Vliederenstruyck* ; *den Vlierenpael* (Opwijk) ; *Vliederstoc* (Sint-Kwintens-Lennik) ; *Vliederstoc* (Wemmel) ; *Vliervelt* (Itterbeek) ; *Vlierkensvelt* (Linkebeek) ; *tVlierveldt* (Watermaal) ; *Vlierenveldt* en *Flierenbunder* (Merchtem)²³⁶

1.1.53 Blijdenkeer (*Blidenkeer*) ---- 1442²³⁷

De juiste ligging en de verklaring van dit toponiem zorgen voor problemen. Sommige bronnen vermelden de plaats *Blijdenkeer* (*ter plaetsen geheeten den Blydenkeer* – 1491), andere hebben het over een straat (*iuxta conum vici dicti den Blidenkeer* – 1442).²³⁸ Het toponiem bevond zich in het *Warmoesbroek*, vlakbij de *Geldersestraat* of *Gelderstraat*, een ander toponiem dat voor problemen zorgt.

Wat de verklaring betreft, moet misschien gedacht worden aan een samenstelling met *blide*, het bekende middeleeuwse oorlogstuig om stenen te slingeren.²³⁹ *Blijdenkeer* komt echter niet voor onder de samenstelling met *blide*- die in het Middelnederlands Woordenboek worden vermeld. Het is natuurlijk mogelijk dat het toponiem werd afgeleid van een huisnaam.

Huidige ligging: noordelijk gedeelte van de Pachecolaan [?]

Gelijkaardige toponiemen: *Blide* of *Transblide* (Axel)²⁴⁰

²³³ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 222.

²³⁴ VAN NIEUWENHUYSEN (1993-1994), *Toponymie*, p. 14.

²³⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 180 ; fichier Godding.

²³⁶ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, pp. 222-223.

²³⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 191.

²³⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 191.

²³⁹ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, col. 1295.

²⁴⁰ Het toponiem *Blide* of *Transblide* (1172) kwam voor in de regio ten oosten van Axel (Zeeland), waarbij het Oudnederlandse ‘blide’ door R.E. Künzel, D.P. Blok & J.M. Verhoeff verklaard werd als ‘vrolijk, blij’, oorspronkelijk ook ‘rustig’ (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, pp. 91-92).

1.1.54 Blindenberg (*Blindenberch, Bliidenberge*) ---- 1360²⁴¹

Het toponiem *Blindenberg* heeft – uiteraard – aanleiding gegeven tot weinig geloofwaardige, fantasierijke verklaringen²⁴²:

“Citée déjà en 1365 dans les archives de Sainte-Gudule, cette *Blindenberg* était alors un refuge de mendiants et d’aveugles. Mais dès le 15e siècle elle devint plus aristocratique, à cause de la proximité de la Cour de Bourgogne : les seigneurs, courtisans et fonctionnaires voulaient habiter dans ses parages.”

F. Janssens baseerde zich op de vorm *Bliidenberg* om te stellen dat er op deze berg een *blide* of *blijde* (*ballista*) stond opgesteld, een verdedigingstuig waarmee stenen afgeschoten konden worden.²⁴³

De beide verklaringen lijken me echter weinig waarschijnlijk. Ze worden door geen enkele bron ondersteund. Over de *Blindenberg* is in feite enkel geweten dat het een leen van de familie Clutinc vormde.²⁴⁴

In het glossarium van K. Stallaert komt wel het woord *blijberch* voor, dat wordt verklaard als ‘loodberg, loodmijn’. Een voorbeeld plaatst het woord in de Limburgse mijnencontext (*de lootbergen oft blijbergen van onsen voirs. hertochdomme ende lande van Limborch*).²⁴⁵ Zonder te willen suggereren dat er in het centrum van Brussel zo’n berg te vinden was, valt het toch op hoe veel metaal-toponiemen in die buurt te lokaliseren zijn (*Koperbeek*).

Huidige ligging: tussen het onderste gedeelte van de Warandeberg en Ravensteinstraat²⁴⁶

Gelijkaardige toponiemen: *Blidenberch* (Leuven)²⁴⁷; *Bleiktberg* (Asse)²⁴⁸; *Blyenberch* (Brussegem-Oppem)²⁴⁹; *Blakenberg* (Webbekom)²⁵⁰; de zusters Victorinessen van Blijdenberg, ook *Mons Sion* genoemd (Mechelen); *Blida* of *Blyt* (Hoegaarden)²⁵¹

²⁴¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 69.

²⁴² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 119; HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 342.

²⁴³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 69.

²⁴⁴ GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*, p. 209.

²⁴⁵ STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, I, p. 256.

²⁴⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395.

²⁴⁷ Zonder verklaring (DE MAN (1954), *Leuvense wijnbouw*, p. 20).

²⁴⁸ In Asse lag een *Bleiktberg*, vermeld in 1535. J. Lindemans vergeleek dit toponiem met plaatsnamen als *Bleikenberg*, *Bleekberg*, *Blekberg* uit de volksetymologie, eveneens met *Blijdenberg* en daarnaast ook met *Blakenberg* en in West-Vlaanderen *Blekker's* en *Blekkaard's*, “al namen die verwant zijn met *blijken*, hier in den zin van « uitblinken, zichtbaar zijn »” (LINDEMANS (1929-1930a), *Assche*, p. 43).

²⁴⁹ Zonder verklaring, vermeld in 1585 (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppem en Ossel*, p. 183).

²⁵⁰ In Webbekom lag een *Blakenberg* (1420), waarbij *blaken* verklaard werd als aanduiding van het open uitzicht (CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, p. 470).

²⁵¹ Laagland, oud cultuurland naast de Panisbeek, gelegen tussen Hoegaarden en Outgaarden (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 473).

1.1.55 Bloemaardsborre (*Bloemardsborre, den Bloemmaert*) ---- 1297²⁵²

Dit is waarschijnlijk een toponiem dat is afgeleid van een persoonsnaam. In 1326 bezat Gillis van de Blomarde een hofstede en huis in de *Putterij*, vlakbij de *Bloemaardsborre*.²⁵³ Het toponiem dook echter zo'n 30 jaar vroeger op in de bronnen, zodat voorzichtigheid geboden blijft. De familienaam van de Blomarde kan er immers ook op wijzen dat Gillis naar de fontein genoemd werd (en niet omgekeerd).

J. Lindemans rangschikte het Beerselse toponiem *Blommaert* onder de zeer zeldzame bloementoponiemen.²⁵⁴

Huidige ligging: Centraal station [?]

Gelykaardige toponiemen: *Blommaert* (Beersel)²⁵⁵

1.1.56 Blok (*dBloc*) ---- 1360²⁵⁶

Ph. Godding nam dit toponiem op in zijn lijst en lokaliseerde het in de *Oude Schaarbeekeweg*.²⁵⁷ Het woord 'blok' wordt meestal verklaard als 'beluik, afzonderlijk geheind of afgesloten stuk land'.²⁵⁸

In het testament van Amelricus Pipenpoy, deken van het Sint-Goedelekapittel, van 23 februari 1258 is er reeds sprake van een plaats genaamd *Bloct*.²⁵⁹ Het is niet duidelijk of het hier om dezelfde plaats ging. De retrogressieve studie van het goederenbezit van het Sint-Goedelekapittel zou dat misschien kunnen uitklaren.

Huidige ligging: in de buurt van de Onderrichtsstraat [?]

1.1.57 Blokske (*dBloexken*) ---- 1431²⁶⁰

Het *Blokske* was een plaatsnaam uit het *Warmoesbroek*. Meer gegevens deelde Ph. Godding niet mee.²⁶¹

²⁵² DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 287 ; fichier Godding.

²⁵³ BRON 75.

²⁵⁴ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 236.

²⁵⁵ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 236.

²⁵⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395.

²⁵⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395.

²⁵⁸ LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 76.

²⁵⁹ LEFÈVRE (1928b), *Testaments bruxellois*, p. 420.

²⁶⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; fichier Godding.

Huidige ligging: op of in de buurt van het Martelaarsplein [?]

1.1.58 de Boekeers (*den Boeckers, Boeckers*) ---- 1351²⁶²

Het straatje genaamd *de Boekeers* stond ook bekend onder de namen *Spiegelstraatje* of *Bogaardstraatje* (of *Boomgaardstraat*?). Het liep van aan de *Vismarkt* in de richting van de *Vleeshouwersstraat*. Ongeveer in het midden van de straat bevond er zich een brug (*den Boeckers in't midden van den selven straetken tot ter plecken geheeten 'd Brugsken* – 1526).²⁶³ Waarschijnlijk liep daar ooit een beek (*den Bockers tot ter Beken toe over beyde siiden* – 1496).²⁶⁴

Is het eerste bestanddeel van dit toponiem te verklaren als 'beuk' (afgeleid van het Germaanse *bōkō*)? Vanaf de 13^e eeuw verscheen in het Brabants immers de vorm *boec* ter aanduiding van beuken (voordien werd vooral de vorm *boc* of *bok* vastgesteld).²⁶⁵ Problematisch blijft dan wel het suffix *-ers*. De combinatie van de boomnaam beuk met het suffix *-eer* of *-aar*, afgeleid van het Latijnse *-arius* ter personifiëring, leidde in Sint-Jans-Molenbeek immers tot het toponiem *Bukenere* of *Bueckenaer*²⁶⁶ en niet tot *de Boekeers*.

L. Van Durme vond de plaatsnaam ook terug in Oudenaarde, Ninove en Dendermonde. Hij wees voorzichtig in de richting van een obscene naamgeving (*Bookeers*: ? + Middelnederlands *eers*, 'vrouwelijk lid'?). Toch voegde hij er onmiddellijk aan toe niet over harde bewijzen te beschikken.²⁶⁷

Op basis van het lemma *boekeren* in het Middelnederlands Woordenboek kan wel een andere naamsverklaring vooropgesteld worden. Dit werkwoord betekende immers 'in een boek optekenen, boeken'.²⁶⁸ Mag verondersteld worden dat de personen die in een boek optekenden, de personen die boekten, *boekers* werden genoemd? In die zin zou men het toponiem *de Boekeers* dan kunnen verklaren als de 'plaats waar de *boekers* werkten', naar analogie met het toponiem *Perkamenters* (zie verder).

Een vermelding uit 1563 gooit wel enigszins roet in het eten. In dat jaar werd *der cammen geheeten den Boeckers* vermeld.²⁶⁹ Deze vermelding dateert echter van méér dan twee eeuwen na de oudste vaststelling van de straatnaam, zodat hier verondersteld mag worden dat de herbergnaam ontleend was aan de straatnaam. Tenzij dat de herberg al zo oud was?

²⁶¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395.

²⁶² GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*, p. 211 ; fichier Godding.

²⁶³ BRON 333.

²⁶⁴ BRON 324.

²⁶⁵ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 211.

²⁶⁶ VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 96.

²⁶⁷ VAN DURME (2005), *Toponymische mengelingen*, p. 53.

²⁶⁸ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, col. 1335.

²⁶⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 88.

Huidige ligging: Sint-Hubertusgalerijen (zijde van de Grasmarkt)²⁷⁰

Gelijkwaardige toponiemen: *parvum vicum dictum de Bokeers* (Dendermonde)²⁷¹ ; *de Boecherse* (Ninove)²⁷² ; *upden Boochers* (Oudenaarde)²⁷³ ; *de Boeckt* (Perk)²⁷⁴ ; *de Boeckerije* (Elingen)²⁷⁵ ; *den Buekenere* (Sint-Jans-Molenbeek)²⁷⁶

1.1.59 Boelstraatje (*dBoelstraetken*) ---- 1433²⁷⁷

Dit straatje werd in de Middeleeuwen ook wel *Builstraat* of *Valkstraatje* genoemd. Volgens F. Janssens was de straatnaam een verwijzing naar de woonplaats van de beul.²⁷⁸ Ze deelde niet mee om welke beul het dan wel ging.

V. Verscheure diepte echter vermeldingen van de goederen van Jan Boels op. Deze bevonden zich in het *Bavendal* of tussen de *Wollendries* en de *Krekeldries*.²⁷⁹ Aangezien het *Boelstraatje* rechtop naar het *Bavendal* liep, mag de straatnaam dan ook verklaard worden als de 'straat leidend naar de goederen van Jan Boels'.

Huidige ligging: Valkstraat²⁸⁰

1.1.60 Boeninxplaats (*Boeninxplaetse*) ---- 1355²⁸¹

Deze plaats lag aan het kruispunt van de Huidenvettersstraat en de *Kosterstraat*, dus in de buurt van de *Walsche plaats* (het volgende kruispunt in de richting van de binnenstad). V. Verscheure en Ph. Godding merkten op dat met *Boeninxplaats* ook nog een plaats ter hoogte van de huidige Zuinigheidstraat (*Doderast*) en Capucijnenstraat (*Zuivelstraat*) werd aangeduid. Volgens haar

²⁷⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 163 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 88.

²⁷¹ VAN DURME (2005), *Toponymische mengelingen*, p. 53.

²⁷² Huisnaam (VAN DURME (2005), *Toponymische mengelingen*, p. 53).

²⁷³ De volledige bronvermelding luidt: *dhilft van ii huuskins stan(de) upden Boochers neffens thooghe bordeel* (VAN DURME (2005), *Toponymische mengelingen*, p. 53).

²⁷⁴ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 211.

²⁷⁵ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 211.

²⁷⁶ VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 96.

²⁷⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 189 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189 . VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 76 & 96.

²⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189.

²⁷⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 77.

²⁸⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 189 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 76 & 96.

²⁸¹ Fichier Godding.

duidde het toponiem dus twee onderscheiden plaatsen aan, hoewel deze vrij dicht bij elkaar waren gelegen.²⁸²

Bij het doorlopen van haar bronvermeldingen, bleek haar veronderstelling gebaseerd te zijn op één enkele, laattijdige én foutief geïnterpreteerde passage: *neven de plaetse geheeten de Boeninx plaetse inde Bleykerie tusschen de strate geheeten de Zuivelstrate in deen zyde ende de strate geheeten Doderstrate in dandere* (1509). Het stuk straat tussen de Zuivelstraat en de Doderast lag dus naast (*neven*) de Boeninxplaats!

Waarschijnlijk moet de naam in verband gebracht worden met de familie Boenincx. Margareta Boenincx bezat bijvoorbeeld goederen in de *Blekerij*.²⁸³ Volgens V. Verscheure liet huidenvetter Henri Boeninc zijn naam na aan het toponiem, hoewel ze hem enkel concreet in verband bracht met goederen in de verderop gelegen *Zuivelstraat*.²⁸⁴ Ze bracht ook andere leden van de familie Boeninx in verband met het toponiem: Johannis Boninc, Maria Boeninc, Elisabeth Boenincs, enzovoort.²⁸⁵

Huidige ligging: noordelijk gedeelte van de Huidenvettersstraat [?]

1.1.61 Bogaardenheergracht (*Bogardenheergracht, Bogaerdengracht, grecht van den Bogarden*) ---- 1436²⁸⁶

De *Bogaardengracht* of *Bogaardenheergracht* was de benaming voor dat deel van de gracht van de eerste stadsomwalling dat zich tegenover het *Bogaardenklooster* bevond. Zowel de benaming *Bogaardenheergracht* als *Bogaardengracht* werden gebruikt. Het *Bogaardengodshuis* was zelf niet omgracht, dus er kan geen misverstand bestaan.

Zoals zo vaak het geval was, was de naam vooral van toepassing op de straat die langs de gracht liep. Aan het einde van de 16^e eeuw geraakte de benaming Bogaardenstraat in voege, waarschijnlijk omdat de gracht vanaf dat moment minder of zelfs helemaal niet meer herkenbaar was.²⁸⁷ Misschien vond deze evolutie wel al eerder plaats, gelet op het opduiken van de benaming *Droge Heergracht* (zie verder).

Huidige ligging: Bogaardenstraat²⁸⁸

Gelijkaardige toponiemen: *Begaerden steghen* (Gent)²⁸⁹ ; *Bogaardenlaak* (Aarschot)²⁹⁰ ; *Begaardenstraat* (Maastricht)²⁹¹

²⁸² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 97.

²⁸³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 192.

²⁸⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 58.

²⁸⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 64-65.

²⁸⁶ Fichier Godding.

²⁸⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 127 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 97.

²⁸⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 192 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 127.

1.1.62 Bogaardenwiket (*Bogardenwiket, Begarde wiket - wincketum Baggardorum*) ---- 1356²⁹²

Net zoals andere wiketten van de eerste stadsomwalling, werd het *Bogaardenwiket* eerst kortweg *wiket* (*wyketum*) genoemd.²⁹³ Het was dus een verscheidene secundaire poort van de eerste stadsomwalling.

Ook al is het wiket overduidelijk genoemd naar het nabijgelegen *Bogaardengodshuis*, dan blijft er toch twijfel bestaan over de precieze ligging van het *wiket*. Was het een andere benaming voor het *Overmolenwiket* (zie verder) of was het een specifiek wiket ter hoogte van de *Kwade Goot*? De verscheidene tekstversies die een ambachtsofstand uit 1360 verhalen, spreken respectievelijk van *wincketum Baggardorum*, *Bogaerden wincket* en *Overmolenwiket*.²⁹⁴

Huidige ligging: kruispunt van de Gootstraat met het Olivetenhof [?]

1.1.63 Bogaardstraat (*Boegartstrate, Boghertstrate, Boughard strate, Bogaerts streetken*) ---- 1303²⁹⁵

Het straatje stond bekend onder verschillende namen: *Bogaardstraat* (of *Boomgaardstraat*?), *de Boekeers* en *Spiegelstraatje*. Vanaf 1695 was er nog maar sprake van één enkele naam, de *Sint-Huibrechtstraat*, waarvan de naam later is overgegaan op de alom bekende Sint-Hubertusgalerijen (geopend in 1847).²⁹⁶

De exacte ligging van het straatje is nog niet volledig uitgeklaard. Er bestaan namelijk aanwijzingen dat de straat niet enkel ter hoogte van de *Vismarkt* liep, maar ook verder doorliep tot aan de *Grijpstraat* (*achter zijn huys uutcomende int straetken geheyten tBogaert straetken gelegen inde Grijpstrate - 1491*²⁹⁷). Misschien kwam de *Bogaardstraat* overeen met de kronkelende straat die staat weergegeven op het stadsplan van Jacob van Deventer (zie afbeelding). Deze straat kronkelde effectief van aan de *Vismarkt* in de richting van de *Vleeshouwersstraat* en *Grijpstraat*. Ze is weliswaar niet meer herkenbaar in het huidige stratenpatroon, maar kan gereconstrueerd worden op het perceelsplan van W.B. Craen op basis van de perceelsgrenzen (zie afbeelding).

²⁸⁹ Plaats waar de begaarden verbleven (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 38).

²⁹⁰ VAN HOORICK (2004), *Demer en Grote Laakbeek*, kaart in bijlage.

²⁹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

²⁹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 39-40.

²⁹³ Fichier Godding.

²⁹⁴ BOFFA (2001), *Réflexions*, p. 171.

²⁹⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 163.

²⁹⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 163 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 88.

²⁹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 185.

F. Janssens opperde dat dit straatje haar naam ontleende aan de aanwezigheid van boomgaarden.²⁹⁸ Volgens L. Van Durme trof men de meeste boomgaard-toponiemen vooral aan in de nabijheid van de grote hoeven of – indien ze bestemd waren voor collectief gebruik – in de nabijheid van de nederzettingkern.²⁹⁹ Dit lijkt moeilijk verdedigbaar voor dit dicht bebouwde gedeelte van het Brusselse stadscentrum. Ook ontbreekt elke (semi-)religieuze instelling die mogelijk over een boomgaard beschikte.

Ik wil hier echter een andere hypothese naar voren schuiven. Ph. Godding vond twee akten terug waaruit men zou kunnen opmaken dat de Bogaarden zich niet onmiddellijk gevestigd hebben naast de *Bogaardenheergracht*, maar in de buurt van de *Lange* en/of *Korte Ridderstraat*. In 1298 was er in een akte sprake van de muur van de Bogaarden (*iuxta murum Begardorum*).³⁰⁰ Twee jaar werd een woning gelokaliseerd ten opzichte van de Bogaarden (*domum et domistadium quo sita est dicta domus prout iacent et sita sunt inter mansionem Radulphi dicti Mol et Huncicum [sic] dictum Leu ab opposito Begardorum* – 1300). Een dorsale nota maakt duidelijk dat deze woning in de *Korte Ridderstraat* lag.³⁰¹

A. Henne & A. Wauters maakten daarenboven melding van een privilege van Jan I, hertog van Brabant, van 25 april 1277, waarin deze ‘les frères Beggards demeurant dans leur couvent à Bruxelles’ in bescherming nam.³⁰² Hoewel G. Des Marez geen spoor meer terugvond van dit privilege³⁰³, lijken de bovenstaande vermeldingen toch te suggereren dat de Bogaarden reeds in de tweede helft van de 13e eeuw over een kloostergebouw beschikten en dat dit binnen de eerste stadsomwalling was gelegen.

Indien het oorspronkelijke *Bogaardengodshuis* effectief in de buurt van het westelijke deel van de *Ridderstraat* gesitueerd mag worden, dan is het misschien verdedigbaar dat de *Bogaardenstraat* eerder naar dit complex en z’n bewoners was genoemd en in plaats van naar één of andere boomgaard.

In 1306 bevestigde opvolger Jan II trouwens alle bezittingen van de Bogaarden ‘tant au dehors de la liberté ou franchise de la ville de Bruxelles, qu’au [sic] dedans’.³⁰⁴ Het concilie van Wenen van november 1311 vaardigde echter een decreet uit waardoor de Bogaardenorde werd afgeschaft. Volgens G. Des Marez haalde deze maatregel echter niets uit, vermits de Bogaarden erin slaagden zich overal te handhaven, vermoedelijk dankzij de industriële activiteiten die zij ontplooiden.³⁰⁵

Misschien bestaat er echter wel een verband tussen de uitvaardiging van het decreet in 1311 en de verhuis van de Bogaarden. Op 31 oktober 1359 keurde het stadsbestuur van Brussel de

²⁹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 87.

²⁹⁹ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, I, p. 296.

³⁰⁰ BRON 53.

³⁰¹ BRON 54.

³⁰² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 71.

³⁰³ DES MAREZ (1904), *Bogards*, p. 280.

³⁰⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 71.

³⁰⁵ DES MAREZ (1904), *Bogards*, p. 280.

overgang van de Bogaarden naar de Derde Orde van Sint-Franciscus goed.³⁰⁶ Het is mogelijk dat hiermee de verhuis naar de nieuwe lokatie aan de *Bogaardenheergracht* werd afgerond én bevestigd.

Huidige ligging: +/- Sint-Hubertusgalerijen (zijde van de Grasmarkt)³⁰⁷

Gelijkaardige toponiemen: *Bogaerdenstraat* (Diest)³⁰⁸ ; *Bogaardensteeg* (Sint-Truiden)³⁰⁹ ; *Bogaerdenstraat* (Antwerpen)³¹⁰ ; *Bogaerdenstraat* (Zoutleeuw)³¹¹ ; *Bogertstraete* (Zierikzee)³¹²

1.1.64 Boomgaardstraatje (*Bogartstreetken, Bogaert streetken*) ---- 1367³¹³

Dit middeleeuwse straatje verbond de *Steenweg* in min of meer rechte lijn met het *straatje tussen Dag en Nacht*. Later droeg het ook de namen *Harnasstraatje*, *Harnasmakersstraatje* (17^e en 18^e eeuw) en *Wapensmedenstraatje* (18^e en 19^e eeuw).

Volgens F. Janssens dankte dit straatje haar naam aan de aanwezigheid van boomgaarden.³¹⁴ Weerom is het niet echt duidelijk welke boomgaarden zich daar dan wel bevonden.

Huidige ligging: Noord-Zuidspoorverbinding³¹⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Boegaertstrate* (Leuven)³¹⁶ ; *Boengardstrate* (Brugge)³¹⁷ ; *Boemgardstrate*, *Boengartstratekin* en *Bogart strate* (Gent)³¹⁸

³⁰⁶ BRON 109.

³⁰⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 206 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 163.

³⁰⁸ De *Baghijnenstrate* te Diest (vermeld in 1464) heette voordien *Bogaerdenstraat* (BOONE & de HEMPTINNE (1993), *Hendrik Kempegasthuis*, p. 335).

³⁰⁹ In 1378 werd de *vici dicti Asbroucsthege ex opposito mansionis Beggardorum* te Sint-Truiden vermeld. Momenteel is dit de *Bogaardensteeg* (BOONE & de HEMPTINNE (1993), *Hendrik Kempegasthuis*, p. 272).

³¹⁰ In 1543 stond Arnold Schoyte een stuk van zijn boomgaard af aan de stad Antwerpen. Op deze grond werden vervolgens de *Bogaerdenstraat* en een deel van de *Schoytestraat* aangelegd (VERMOESEN (1992), *Gulden Lelie*, pp. 73-75).

³¹¹ De *Bogaerdenstraat* te Zoutleeuw stond loodrecht op de Kleine Gete en bijhorende Schipstraat (LODEWIJCKX, KUMPS, OPSTEYN & WOUTERS (1995), *Recent archeologisch onderzoek*, p. 36).

³¹² De Zierikseese *Bogertstraete* heette ook *Bogaerdstrate* en is dus genoemd naar de Bogaarden (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27).

³¹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 87.

³¹⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 87.

³¹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 87.

³¹⁶ DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*, p. 105 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³¹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³¹⁸ Samen met het *Boengartstratekin* werd in 1273 – de oudste vermelding – ook een zekere Sanders van den Boengarde vermeld, “zodat zich aldaar een boomgaard moet bevonden hebben” (GYSSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 40). Is het niet mogelijk dat de straatnaam is afgeleid van de familienaam? MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

1.1.65 Boksstraatje (*Boxstreetken*) ---- 1433³¹⁹

Dit middeleeuwse straatje – dat vanaf de 16e eeuw ook voorkwam als *Blaarstraatje* – verbond de *Vleeshouwersstraat* met de *Lange Ridderstraat*. De naam impasse de la Fidélité of Getrouwheidsgang dateert pas van 4 mei 1853.

Volgens F. Janssens betekenden beide straatnamen in feite hetzelfde. *Box* of *boc* was het Middelnederlandse woord voor ‘bok’ en *blare* betekende ‘zondebok’.³²⁰

Ik vraag me af of de naamsverklaring niet eerder gezocht moet worden in de plantenwereld. De oudste Brabantse vorm voor ‘beuk’ was immers *bok* of *boc* (later evolueerde dit tot *boec* of *buec*).³²¹

Huidige ligging: Getrouwheidsgang³²²

Gelijkaardige toponiemen: *Boecx bempden*, *Lambrechtsboxbeempt*, *Bertelboxbeempt*, *Jheroon de Walsche bempt geheeten Boxbempt*, *Boechbeemt* en *Boecht* (Vorst)³²³ ; *Boxks* en *Boecx bempten* (Drogenbos)³²⁴ ; *Bocholt* (Boekhout-Meise) ; *Bocholt* (Ninove) ; *Bocstoc* (Erps) ; *Boxberch* (Sterrebeek) ; *Boxheijde* (Malderen) ; *ter Boct* (Elewijt)³²⁵

1.1.66 Bontsgracht (*Bontsgracht, Bontgracht*) ---- 1355³²⁶

Deze gracht omcirkelde de zogenoemde *Bontsvloeg* en werd vermoedelijk net als deze laatste genoemd naar de eigenaars, de familie Bont. Waarschijnlijk haalde de *Bontsgracht* zijn water uit de *Molenbeek*. Deze stroomde iets verderop de stad binnen en volgde de *Bontstraat* tot aan de *Kleine Vesten*. Misschien was de *Bontsgracht* zelfs een gedeelte van deze beek, zoals de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg lijkt te suggereren (zie afbeelding). Op het stadsplan

³¹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

³²⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

³²¹ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 211.

³²² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

³²³ H. Herdies merkte het bestaan op van verscheidene *Boecxbeemden* te Vorst in 1605, waarvan er enkelen ook al in de 15^e eeuw werden vermeld. ‘Bocht’, ‘boech’ of ‘boeft’ betekent ‘een afgeheinde plaats, een perk, met planken, hurden of pertsen rondom afgesloten’ of nog ‘bocht, bucht, ook bok’. De bepalingen *bocx* of *boecx* betreffen weliswaar afgesloten weiden, waar het vee van de gemeente uit geweerd was, geen perk (vroeger *schot* genoemd) waar het dolend vee door de preter werd opgesloten. Opvallend is de verwijzing van H. Herdies naar de plaatsnamen *Wolfsdal* (Vorst), *Wolvendael* en *Wolvenberg* (Ukkel), verwijzingen naar wolven die een constant gevaar betekenden voor de schapenteelt (HERDIES (1957), *Schapenteelt*, pp. 242-243). In het licht van de laatste opmerking van H. Herdies is het interessant te vermelden dat het Brusselse *Boksstraatje* en de *Wolfsgracht* dicht bij elkaar gelegen waren.

³²⁴ Vermeld in 1542 (HERDIES (1957), *Schapenteelt*, p. 242).

³²⁵ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 211.

³²⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 153.

van Jacob van Deventer staat echter geen connectie tussen de beek en de gracht weergegeven (zie afbeelding).

Huidige ligging: Klein Kasteeltje

1.1.67 Bontstraat (*Bontstrate, Bontstreetken*) ---- 1382³²⁷

Over deze straatnaam meldde J. d'Osta zonder verdere uitleg³²⁸:

“Un livre censal de 1392 désignait sous ce nom un chemin (sans doute encore rustique) reliant la rue de Laeken au ruisseau Molenbeek (actuelle rue d'Ophem), le long du Béguinage.”

Op basis van deze redenering vereenzelvigde F. Janssens de *Bontstraat* met de Kanaalstraat (ze bedoelde vermoedelijk Vaartstraat).³²⁹ Deze straat werd echter pas aangelegd na de ontbinding van het *Begijnhof* in het eerste kwart van de 19e eeuw.

Maar ook de bewering van J. d'Osta lijkt me onjuist. De *Bontstraat* was waarschijnlijk de straat die de loop van de *Molenbeek* volgde van aan de tweede stadsomwalling tot aan de *Kleine Vesten*. In andere teksten wordt ze *Molenbeekstraat* genoemd (zie verder). De straat passeerde dus vlakbij de *Bontsvloeg* en bijhorende *Bontsgracht* en had waarschijnlijk haar naam aan deze goederen en hun eigenaars te danken.

Huidige ligging: de Barchonstraat [?]

1.1.68 Borgendal (*Borgendal, Borchdal, Borcdal*) ---- 1259³³⁰

In de late Middeleeuwen wees het toponiem *Borgendal* op een straat die tussen het *Sint-Jacobsghodshuis-op-de-Coudenberg* en het *hertogelijke Hof* doorliep. Rondom de straat lag een kleine buurt die een aantal vrijheden genoot. Het *Borgendal* behoorde tot de heerlijkheid van Boondaal, een onderdeel van het domein van de burggraaf van Brussel dat rechtstreeks onder zijn gezag bleef staan. In het *Borgendal* lagen circa 30 à 40 huizen.³³¹ De buurt genoot ook het privilege van de vrije industrie. Tot in de 18e eeuw ontsnapte ze aan elke vorm van corporatieve reglementering.³³²

³²⁷ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. 42 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 130 & 153.

³²⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 27.

³²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 154.

³³⁰ DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, p. 47.

³³¹ GONTHIER (1955), *Boondael*, pp. 13 & 74.

³³² WAUTERS (1888), *Première enceinte*, p. 15 ; DE STOBBELEIR (1965), *Nombre*, p. 318 ; SOULIÉ (1970), *Châtelains*, p. 75.

De bestanddelen van het toponiem verwezen naar een oudere topografie. Het woord *dal* suggereert een depressie, een kleine vallei. Deze vallei bevond zich aan de oostelijke zijde van de Coudenberg, ten oosten van onder meer het *hertogelijke Hof*, de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* en de *Baliën* (het huidige Koningsplein). Bij opgravingen in de huidige Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg werd in 1993-1994 de westelijke valleihelling van het *Borgendal* teruggevonden.³³³

Het bestanddeel *borg* is moeilijker te interpreteren: burcht of burg? De meeste historici dachten aan de eerste mogelijkheid, vermits zich vlakbij de kastelen van de hertog van Brabant en van de burggraaf van Brussel bevonden. Het woord staat trouwens in de meervoudsvorm, wat dus inderdaad kan verwijzen naar twee kastelen.

In dit licht interpreteerde S. Demeter het *Borgendal* als de scheidingslijn tussen beide kasteelcomplexen³³⁴:

“Ainsi se met en place une topographie dans laquelle l’implantation du châtelain et celle du duc sont distinctes et séparées par le « Borgendael », que la linguistique nous définit comme une dépression ou un vallon (un fossé ?) (« dael ») en liaison avec un *burgus* (« Borg »). Il s’agit peut-être même de l’extrémité du vallon du Coperbeek ou d’un ravin qui s’y raccordait.”

Huidige ligging: Borgendaal – tuinen van het Koninklijk Paleis³³⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Borgendal* (Wavre)³³⁶ ; *Borgtberg* (Grimbergen)³³⁷

1.1.69 Borgwal (*Borchwal*) ---- 1254³³⁸

De huidige Borgwal in het verlengde van de Steenstraat, aan de overzijde van de Anspachlaan, komt niet overeen met de middeleeuwse *Borgwal*. Deze bevond zich tot in 1869 immers op het *Sint-Gorikseiland*, loodrecht op de huidige Borgwal. De kleine straat volgde de Zenne en liep uit op een rivierarm van het *Sint-Gorikseiland*, waar zich de *Ruismolen* bevond.

³³³ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 195 ; BOON (1999), *Brusselse Coudenberg*, p. 46.

³³⁴ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 26 ; DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, p. 47.

³³⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 199 ; SOULIÉ (1970), *Châtelains*, p. 75 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 27-28.

³³⁶ Eén van de ‘Diets uitzierende of gemengde plaatsnamen’ op het grondgebied van Wavre (VANDE PUTTE (1999), *Belgica Creola*, p. 53).

³³⁷ “Een typisch voorbeeld van de *borchten*periode is de *Borch*t van de machtige Berthouts, heren van Grimbergen, gevestigd op de nog altijd bestaande *Borgtberg* met op de tegenovergelegen berg de *Borgt*kerk van Sint-Salvator.” en “Tussen de *Borch*tberg en de Kerk werd later, wanneer de *Borch*t een Vrij land werd in de 13de eeuw, het marktplein aangelegd.” (VERBESSELT (1995), *Castrum – castellum*, pp. 245 & 246).

³³⁸ KOTAJI (1985), *Contribution*, p. 145.

Het toponiem *Borgwal* heeft reeds heel wat inkt doen vloeien. Vroeger was men vooral de mening toegedaan dat het in verband stond met het voormalige *castrum* op of nabij het *Sint-Gorikseiland*.³³⁹ Andere historici preciseerden dat de naam een indicatie was voor het bestaan van een verdedigingssysteem op het eiland.³⁴⁰

Het tweede bestanddeel van het toponiem lijkt in elk geval te verklaren als ‘wal’, dat een afleiding is van het Latijnse *vallum* (‘wal, steunmuur’).³⁴¹ De betekenis ‘vallei’ – afgeleid van het Latijnse *vallis* – mag mijns inziens worden verworpen, enerzijds omwille van de ligging op het *Sint-Gorikseiland*, anderzijds omdat valleien in Brussel en omgeving steevast met het bestanddeel ‘dal’ werden aangeduid.

R. Rentenaar klasserde het toponiem *Burgwal* onder de ‘waternamen’.³⁴² Op de website van de *Handwoordenboek van Nederlandse synoniemen* wordt het woord gelijkgeschakeld met de begrippen ‘gracht, kaai, kade’.³⁴³

Huidige ligging: Anspachlaan (westelijk trottoir, tussen huidige *Borgwal* en *Van Praetstraat*)³⁴⁴

Gelijkaardige toponiemen: *Boerchwal* (Etikhove)³⁴⁵ ; *Burgwal* (Kampen)³⁴⁶ ; *Burrewal* (Bergues)³⁴⁷ ; *Borgwal* (Vurste)³⁴⁸

1.1.70 borre van der Lect (*borre van der Lect*) ---- 1323³⁴⁹

Deze fontein stond op de *Steenweg* tegenover het *hof van Nassau*, ter hoogte van de huidige Koninklijke Bibliotheek van België. Dit hof droeg in de eerste helft van de 15^e eeuw nog de naam *herberg van der Lect*. Daarmee is de naam van de fontein meteen verklaard.³⁵⁰

³³⁹ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 230 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 59 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 28.

³⁴⁰ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 20 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 57.

³⁴¹ SCHRIJNEMAKERS (2000), *Vaals*, p. 207.

³⁴² RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 67.

³⁴³ www.synoniemen.net

³⁴⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 28.

³⁴⁵ HOEBEKE (1968), *Middeleeuwse oorkondentaal*, p. 213.

³⁴⁶ De *Burgwal* te Kampen maakte een merkwaardige knik ter hoogte van de Botervatstraat (zie afbeelding) (SPEET (1987), *Gebruik van stadspattemerken*, p. 68).

³⁴⁷ In Bergues (Sint-Winnoksbergen) richtte de graaf van Vlaanderen een castrale motte op, de *Burrewal*, op een strategische plaats, 600 m ten oosten van het vroegere circulaire *castrum*. Op de site verscheen tevens de Sint-Winnoksabdij (DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 21).

³⁴⁸ Het toponiem komt niet voor in het penningenkohier van 1571, waarin wél sprake is van *inde Borcht* (een 16e-eeuws ‘maison de plaisance’). Het ziet er niet naar uit dat het om een oud toponiem gaat. De oudste vermeldingen dateren uit het midden van de 16e eeuw (mededeling van P.-J. Lachaert).

³⁴⁹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

³⁵⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 198 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 168.

Huidige ligging: Kunstberg

1.1.71 Borrestraat (*Borrestrate*) ---- 1353³⁵¹

De *Borrestraat* bevond zich aan de Zavel, vlakbij de middeleeuwse *Blaasstraat* en *Hillestraat*. V. Verscheure vereenzelvigde de *Borrestraat* met de *Nieuwenborrestraat*³⁵². Beide straatnamen verwezen dus naar de *Nieuwborre*.

Huidige ligging: tussen de Duivenstraat en Kandelaarsstraat³⁵³

Gelijkaardige toponiemen: *Borne steghe*, *Bornesteghe* en *Burresteghe* (Gent)³⁵⁴

1.1.72 Borrestraat (*Borrestraeten*) ---- 1365³⁵⁵

Brussel bezat nog een andere *Borrestraat*, die zich in de omgeving van de *Orsendalpoel* en de *Zavelstraat* bevond.³⁵⁶ Waarschijnlijk dankte deze straat haar naam aan de nabijgelegen *Orsendalborre*.³⁵⁷

Huidige ligging: ?

1.1.73 Borrestraatje (*Borrestraetken*) ---- 1401³⁵⁸

Het rammelt in de uitleg van J. d'Osta over deze straatnaam. Enerzijds vermeldde hij het bestaan van de straatnaam sinds 1401. Anderzijds zou de naam verwijzen naar een bekende fontein, de zogenoemde 'fontein van Karel V', die zich bevond ter hoogte van het tweede huis in de Hoogstraat (gezien vanaf de Hallepoort).³⁵⁹ Later droeg deze fontein het devies *PLUS OULTRE* van Karel V (zie afbeelding).

³⁵¹ GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*, p. 210 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 98 ; fichier Godding.

³⁵² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 98.

³⁵³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 98.

³⁵⁴ De eerste straatnaam is afgeleid van een waterput op de Kalandeborg (GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 40).

³⁵⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

³⁵⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 181.

³⁵⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

³⁵⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 76 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 98.

³⁵⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 76.

Uiteraard is het wel mogelijk dat de fontein reeds sinds de 14^e eeuw bestond. Dat lijkt althans de straatnaam *Borrestraatje* te suggereren. Het straatje vertrok links van de fontein en liep dood op het talud van de tweede stadsomwalling.

F. Janssens van haar kant dacht dat de straatnaam een afkorting was van de *Beerselborrestraat*, *Bucborrestraat* of *Sint-Mariaborrestraat*.³⁶⁰ Deze opvatting is totaal niet in overeenstemming met de ligging van het straatje bij de tweede stadsomwalling. V. Verscheure betrok de straatnaam op de *Broyskensborre*, die in de buurt van het *Sint-Pietersgodshuis* gelegen was en reeds in 1321 werd vermeld.³⁶¹ Dit lijkt mij voorlopig de meest plausibele verklaring. Het is evenwel mogelijk dat de 14^e-eeuwse *Broyskensborre* in de 16^e eeuw werd omgebouwd tot de 'fontein van Karel V'.

Huidige ligging: Waterloolaan³⁶²

Gelijkwaardige toponiemen: *dBorrestreetken* (Elsene)³⁶³

1.1.74 Borsersstraatje (*sBorsersstreetken*) ---- 14e eeuw³⁶⁴

Het *Borsersstraat*, een zijstraatje van de *Steenweg*, mag in verband gebracht worden met de familie Borsers. Aan het begin van de 15^e eeuw werd het straatje bijvoorbeeld *Andries Borsers streetken* genoemd.³⁶⁵ In 1323 verleende Heinric Borsers trouwens een recht van doorgang over zijn land aan het *godshuis van de Witte Juffrouwen*.³⁶⁶ Het is goed denkbaar dat hieruit een weg ontstond, die later de naam *Borsersstraatje* verkreeg. Het was gelegen ter hoogte van het huis *de Spiegel*.³⁶⁷

Huidige ligging: tussen de Vlaamsesteenweg en de Baksteenkaai

³⁶⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 186.

³⁶¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 98.

³⁶² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 76.

³⁶³ In het cijnsboek van Duyst vindt men onder *ten Bossche* (Elsene) het toponiem *dBorrestreetken* (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 26).

³⁶⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 150.

³⁶⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 150.

³⁶⁶ BRON 70: *Dit es de waerheit van den weghe achter den Wittenvrouwe ghedaen met den amman ende den scepenen, [...] int jaer Ons Heren .M.CCC ende XXIII in Sente Laureins daghe.*

Item, dat tueght I man op sijn edt dat de Witte Joncvrouwen plaghen ute te vaerne over Heinric Borsers lant.

Item, dat tueght I man op sijn edt dat de Wittevrouwen vrouwen [sic] voren uten over Heinrec sBorsers lant, met haren coerne in ende met haren messe ut, wel XL jaer. [...] (10 augustus 1323)

³⁶⁷ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. 33.

1.1.75 Bottelgierstraatje (*Bottelgierstreetken*) ---- 1377³⁶⁸

Het *Bottelgierstraatje* verzorgde de toegang tot de *Jodenpoel* op de *Coudenberg* (*op ten horrick van den Bottelier streetken alsoemen ten Joedenpoele weert gaat* – 1377).³⁶⁹ Dit straatje werd later door de bevolking *rue des Trois-Cocus* genoemd omdat er slechts drie huizen stonden. In 1806 werd door de bewoners een naamsverandering bedongen. De stadsoverheid opteerde voor *Petite rue du Musée*, de naam die het steegje nu nog steeds draagt.³⁷⁰

F. Janssens meende dat het straatje zijn naam te danken had aan het feit dat de wijnschenker ('bottelgier') van het *hertogelijke Hof* er zijn woonst had.³⁷¹ Ze kon dit echter niet met concreet bronnenmateriaal bevestigen. Toch moet de naam waarschijnlijk teruggaan op de naam (of functie?) van een plaatselijke eigenaar of bewoner.

Huidige ligging: Korte Museumstraat³⁷²

1.1.76 Bovenstraatje (*Bovenstreetken*) ---- 1417³⁷³

Het *Bovenstraatje* lag in de buurt van het *Tafelrondeveld*, op de zacht hellende linker Zenneoever. Volgens F. Janssens werd het straatje 'naar de ligging' genoemd, waarmee ze vermoedelijk bedoelde dat het boven de nabije omgeving uitstak?³⁷⁴ Een andere naamsverklaring geven, is moeilijk.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Bovenstraetjen* (Velzeke-Ruddershove)³⁷⁵

1.1.77 Bremke (*Bremken*) ---- 1526³⁷⁶

Volgens J. d'Osta kwam de populaire plaatsnaam *den Breem* viermaal voor in Brussel. De *impasse des Genêts*, *impasse Defuisseaux*, *impasse de la Sortie* en *impasse Vanderkelen* werden zo genoemd. Het is echter niet duidelijk met welk van deze vier stegen het *Bremke* verband houdt.

³⁶⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 120-121.

³⁶⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 120.

³⁷⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 44 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 121.

³⁷¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 121.

³⁷² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 44.

³⁷³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70 ; fichier Godding.

³⁷⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70.

³⁷⁵ Genoemd naar de hoogteligging (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 91).

³⁷⁶ BRON 333.

Volgens J. Osta verwees *den Breem* in elk geval naar de aanwezigheid van braamstruiken.³⁷⁷ Maar ging het om braam of om brem? J. Lindemans wees erop dat de *sarothamnus vulgaris* altijd door middel van *brem* en later soms *breem* werd aangeduid, terwijl de *rubus fruticosus* steeds door *braam*, maar in het dialect ook wel eens door *breem* werd aangeduid.³⁷⁸

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *de Breme* (Tervuren)³⁷⁹ ; *ter Bremt* (Heembeek) ; *de Brempt* (Hekelgem) ; *opte Brempt* (Asse) ; *de Brempt* (Opwijk) ; *ter Braempt* (Zemst) ; *op de Breemt* (Teralfene)³⁸⁰

1.1.78 Bremke ('d *Bremken*) ---- 1526³⁸¹

Huidige ligging: ?

1.1.79 Braderijstraat (*Brederijstrate*) ---- 1400³⁸²

De *Braderijstraat* strekte zich uit tussen het *Vleeshuis* en de *Vismarkt* en werd genoemd naar de kraampjes of braderijen die zich daar bevonden.

Huidige ligging: oostelijk gedeelte van de Grasmarkt

Gelijkaardige toponiemen: *Braderijstraat* (Gent)³⁸³

³⁷⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 31.

³⁷⁸ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 227.

³⁷⁹ Voor Tervuren gaat het om een huisnaam *de Breme*. Onder de mogelijke betekenissen van 'breme' somt F. Maes er twee op. Ten eerste 'traliedeur', 'sluitboom van een deur, deurgrendel', 'poort of omheining van ijzeren spijlen' of 'slagboom, grendel'. In dit geval duidt de naam dan op een soort hek dat de toegang tot het smalle straatje naast het hof *de Breme* zou versperd hebben. Ten tweede betekende het werkwoord 'bremen' volgens het Middelnederlandse woordenboek 'boorden, omranden'. Andere woordenboeken geven onder het substantief 'breme' de betekenis 'zoom, rand', 'bos-, veld- of weiderand' of 'waterkant'. In het Engels betekent *brim* tevens 'boord, zoom' (evenals het Zweedse *bräm*). Volgens F. Maes was deze tweede verklaring toepasbaar op de Tervuurse huisnaam *de Breme* (MAES (1949d), *Tussen twee poorten*, p. 270).

³⁸⁰ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 227.

³⁸¹ BRON 333.

³⁸² Fichier Godding.

³⁸³ Een 'braderij' was in de Middeleeuwen – naar analogie met een brouwerij of beenhouwerij – een plaats waar een brader zijn beroep uitoefende, dus een huis waar werd gebraden. "In de Braderijstraat (voor het eerst vermeld 5 juli 1473), die loopt van de Lievebrug tot aan het Gewad, moet dus ongetwijfeld een belangrijke gaarkeuken, of misschien meer dan één, zijn gevestigd." (VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, p. 15).

1.1.80 Braspenningstraat (*Braspenninckstraete*) ---- 1526³⁸⁴

De *Braspenningstraat* was genoemd naar de herberg *de Braspenning*, die zich bevond op de *Coudenberg*, in de buurt van de *Ammanshofstad*. De straat lag in het verlengde van de noordelijke *Groenstraat*.

Huidige ligging: Kunstberg

1.1.81 Brieverstraat (*Briverstrate*, *Brienstrate*, *Brenderstraetken*) ---- 1343³⁸⁵

De *Brieverstraat* verbond de Hoogstraat met de *Beemdstraat*, ongeveer ter hoogte van het *Sint-Pietersgodshuis*. In de buurt van de straat stond ook een kruis (*ter Obbrussel biden cruce in den wech geheeten de Brieverstrate* (1343)).³⁸⁶ Volgens A. Henne & A. Wauters werd de straat in 1399 ingesloten door de goederen van Gautier de Rullemaeker.³⁸⁷ Vreemd, want op het stadsplan van Jacob van Deventer en op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg staat de straat duidelijk afgebeeld.

De straatnaam hield ontegensprekelijk verband met de familie Brievere. In december 1266 schonk de hertog van Brabant het voormalige leen van Johannes de Silva, gelegen te *Obbrussel* bij het *Sint-Pietersgodshuis* (*apud Obbruxellam prope Leprosos*) aan Johannes, zoon van Gerardus de Brivere.³⁸⁸

Huidige ligging: +/- Pieremansstraat³⁸⁹

1.1.82 Broek (*de Broeck* – *Palus*) ---- 1227³⁹⁰

In tegenstelling tot de meestal (zeer) droge bouwlanden zijn de beekdalgronden vaak waterziek. De begrippen 'broek', 'mortel', 'slijk', 'water', en 'wijer' evenals 'laag' en 'neer' verwijzen hiernaar.³⁹¹

Het toponiem *Broek* valt in feite niet te lokaliseren. Het hele alluvium van de Zenne komt hiervoor in aanmerking. Het is echter niet duidelijk of men dit ganse gebied wel ooit 'het *Broek*'

³⁸⁴ BRON 333.

³⁸⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 80.

³⁸⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 80.

³⁸⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 433.

³⁸⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 80.

³⁸⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 98.

³⁹⁰ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 123.

³⁹¹ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 178.

heeft genoemd. Specifieke onderdelen droegen wél die naam, bijvoorbeeld het *Warmoesbroek* en het *Broek ter Kapellen* (zie verder).

Huidige ligging: /

Gelijkaardige toponiemen: *Broke*, *Broekebeek*, *Broekeweg* en *Broeklos* (Asse)³⁹² ; *Broeck* (Wezembeek-Oppem)³⁹³ ; *Broec*, *Gemeenbroec* en *Webbekomsbroek* (Webbekom)³⁹⁴ ; *den Broeck* (Borchtlombeek)³⁹⁵ ; *Brouck* of *Broecken* (Velzeke-Ruddershove)³⁹⁶ ; *ad Paludem iuxta Gandavum* en *Broec juxta Sanctum Michaellem* (Gent)³⁹⁷ ; *Broech* (Baardegem)³⁹⁸ ; *Broec* (Brugge)³⁹⁹

1.1.83 Broek ter Kapellen (*palus de Capella*) ---- 1252⁴⁰⁰

Met het *Broek ter Kapellen* – meestal ook kortweg *Broek* of *Palus* genoemd – werd een ruimere zone bedoeld die zich uitstrekte tussen de Zenne en de buurt van de Kapellekerk.⁴⁰¹ Er bestaan slechts enkele aanwijzingen die een licht werpen op de omvang van dit *broek* of moeras. Het lijkt logisch dat het *Broek* tot aan de Zenne reikte. Daarop wijst een vermelding als *in parrochia de Capella in Bruxella in Palude iuxta Sennam* (1258).⁴⁰² Het toponiem *Nieuwland* (eerste vermelding: 1286) wijst op een drooglegging van een reeks moerasgronden in die omgeving (zie verder).

Hogerop de valleihelling is de ‘grens’ van het *Broek* moeilijker ter trekken. De *Beerselborre* bevond zich nog net in of aan de rand van het *Broek*.⁴⁰³ Volgens V. Verscheure vormde de *Zilverstraat* dan ook min of meer de hoogste begrenzing van het *Broek*.⁴⁰⁴

Huidige ligging: ten zuidwesten van de Kapellekerk

³⁹² Zonder verklaring, het toponiem *Broke* werd vermeld in 1356 (LINDEMANS (1929-1930a), *Assche*, p. 45).

³⁹³ Zonder verklaring, vermeld in 1481 (CALUWAERTS (1967), *Toponymie van Wezembeek – Oppem*, p. 163).

³⁹⁴ Het *Broec* (1523) te Webbekom, ook *Gemeenbroek* (1405) of *Webbekomsbroek* (1381) genoemd, was hooiland in moerassig gebied, dat na de hooitijd door de gemeentenaren als weide gebruikt mocht worden. Het *Broek* was trouwens nog tot circa 1950 de naam van de gemeenteweide, die op dezelfde wijze na de hooitijd vrij gebruikt mocht worden (CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, p. 473).

³⁹⁵ Onderdeel van de Lombeekmeersen (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 361).

³⁹⁶ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 95.

³⁹⁷ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 41.

³⁹⁸ LINDEMANS (1932), *Baardegem*, p. 15.

³⁹⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

⁴⁰⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 5, 43 & 121.

⁴⁰¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 28-29.

⁴⁰² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 44.

⁴⁰³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 29.

⁴⁰⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 43.

1.1.84 Broekstraat (*Broeckstrate*) ---- 1416⁴⁰⁵

Volgens J. d'Osta werd de naam *Broekstraat* in de 14^e eeuw soms gegeven aan de *Korte Steenstraat* of *Melkstraat*, namen die echter doorheen de tijd de bovenhand haalden.⁴⁰⁶ Ook Ph. Godding vermeldde in zijn toponiemenlijst een *Broekstraat* die hij – met toevoeging van een vraagteken – in of bij de Steenstraat lokaliseerde.⁴⁰⁷

Huidige ligging: noordelijk gedeelte van de Zuidstraat⁴⁰⁸

Gelijkaardige toponiemen: *Broekstraat* (Leuven)⁴⁰⁹ ; *Broekstraat* (Anderlecht)⁴¹⁰ ; *Broekstraat* (Tienen)⁴¹¹ ; *Broeckstrate* (Brussegem-Oppem)⁴¹² ; *Broeckstrate* (Wezembeek-Oppem)⁴¹³ ; *Broekstraat* (Sterrebeek)⁴¹⁴ ; *Broekstraat* (Tienen)⁴¹⁵ ; *Broeckstraete* (Hoegaarden)⁴¹⁶ ; *Broekstraat* (Kontich)⁴¹⁷ ; *Broekstraat* (Sint-Pieters-Leeuw)⁴¹⁸ ; *Broekstraat* (Tervuren)⁴¹⁹ ; *Broucstrate* (Gent)⁴²⁰ ; *Broeckstraet* (Beigem)⁴²¹ ; *Broeckstrate* (Mechelen)⁴²² ; *Broeckstrate* (Antwerpen)⁴²³ ; *Broekstraat* (Arnhem)⁴²⁴

⁴⁰⁵ Fichier Godding.

⁴⁰⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 96.

⁴⁰⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396.

⁴⁰⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 96.

⁴⁰⁹ Zonder verklaring (CRAMERS & VAN IMPE (1981), *Romeinse en middeleeuwse vondsten*, p. 161).

⁴¹⁰ Gelegen vlakbij de beek (VAN DEN BERGHE (1937a), *Anderlecht*, p. 38). JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 89.

⁴¹¹ Zonder verklaring (DE RIDDER (1937a), *Historiek*, p. 78).

⁴¹² Vermeld in 1516 en door J. Lindermans verklaard als “straat door het Broek, ook Volikstraat geheten” (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppem en Ossel*, p. 187).

⁴¹³ Zonder verklaring, vermeld in 1598 (CALUWAERTS (1967), *Toponymie van Wezembeek - Oppem*, p. 163).

⁴¹⁴ ter MEEREN & LINDEMANS (1952), *Van der Meeren*, p. 410.

⁴¹⁵ Op de reconstructie van de Tiense stadsplattegrond in 1635 bevindt zich een *Broekstraat*, lopend van de Dries in het hart van de stad in de richting van de stadsomwalling (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137).

⁴¹⁶ VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 475.

⁴¹⁷ VAN PASSEN (1973), *Landschapsgeschiedenis*, p. 257.

⁴¹⁸ “De andere wegen zijn de verbindingen met de grote wijken: de *Broekstraat* is de traditionele straat, die wij in alle grote dorpen aantreffen, en leidt naar het primitief dorpsbroek.” (VERBESSELT (1980), *Domein van Sint-Pieters-Leeuw*, p. 348).

⁴¹⁹ VERBESSELT (1995), *Castrum - castellum*, p. 254.

⁴²⁰ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 42 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

⁴²¹ LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 17.

⁴²² “De *Broekstraat* te Gent, Mechelen en elders moet moerassige grond zijn geweest.” (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10).

⁴²³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

⁴²⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

1.1.85 Broekstraat (*Broecstrate*) ---- 1433⁴²⁵

De huidige straatnaam Broekstraat kwam pas in voege in de loop van de 15^e eeuw. Voordien – en ook nog nadien – werd deze straat zonder uitzondering *Rechte straat* genoemd (zie verder). De benaming *Broekstraat* is een gevolg van de vernauwing van het toponiem *Warmoesbroek* (zie verder). De *Rechte straat* of Broekstraat vormde de centrale as – een soort ontginningsas? – binnenin dit gebied.

Huidige ligging: Broekstraat⁴²⁶

1.1.86 Broodzak (*clein straetken geheeten den Broetsac, den Brootsack*) ---- 1433⁴²⁷

De *Broodzak* was een klein straatje of een plaats in de Zespenningenstraat. F. Janssens bracht dit toponiem in verband met de bedelarij ('broodzak' = 'bedelzak').⁴²⁸ Het lijkt logischer dat het ontleend is aan een huisnaam of persoonsnaam uit die buurt, hoewel dit voorlopig niet concreet kan worden aangetoond.

Huidige ligging: vlakbij de Zespenningenstraat
Gelijkaardige toponiemen: in den *Broetsac* (Gent)⁴²⁹

1.1.87 Broyskensborre (*Broyskensborre, Broeskensborne, Broekelens borne, Broesikensborre*) ---- 1321⁴³⁰

Deze borre bevond zich op de Hoogstraat in de buurt van het *Sint-Pietersgodshuis* (op de *Hoechstrate biden gasthuse van der Siekerlieden jegen den putte geheten Brueskens borre* – 1377).⁴³¹

Huidige ligging: +/- kruispunt Hoogstraat – Fazantenstraat⁴³²

⁴²⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 180.

⁴²⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 180.

⁴²⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 136.

⁴²⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 136.

⁴²⁹ Huidige Brandstraat (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 42).

⁴³⁰ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 91 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 50 & 99 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁴³¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 37.

⁴³² DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

1.1.88 Brugskensborre (*Brugskensborre, Bruxkene borre*) ---- 1304⁴³³

De *Brugskensborre* was gelegen in de *Riemstraat*, aan de *Koperbeek*. Andere bronnen lokaliseren de borre in de *Putterij* (in *Potria prope Bruxkensborre*).⁴³⁴ Het blijft voorlopig een open vraag of de borre al dan niet genoemd was naar de aanwezigheid van een brug over deze beek.

Huidige ligging: Sint-Hubertusgalerijen [?]

1.1.89 Bruilantstraatje (*Bruylantstreetken*) ---- 1407⁴³⁵

Het *Bruilantstraatje* was een zijstraatje van de *Grijpstraat* en zou misschien kunnen verwijzen naar de voorouders van Wouter Bruylant, raadslid van Brussel in 1475.⁴³⁶ De precieze ligging is niet gekend.

Huidige ligging: ter hoogte van de *Grijpstraat*

1.1.90 Brussel (*Bruessele, Bruselle, Broselle – Bruocsella, Brvocesll, Brosella, Brucsella, Bruxella, Bursella*) ---- 1015-1020⁴³⁷

Zie tekstgedeelte.

Huidige ligging: /

Gelijkaardige toponiemen⁴³⁸: *Bruohsela* of *Brochsale* (Bruchsal in Baden-Württemberg)⁴³⁹ ; *Broxeele* (Département du Nord, nabij Saint-Omer)⁴⁴⁰ ; *Bruzelles* (Seine et Marne) ; *Dudziele* (Dudzele) ; *Ostresela* of *Ostreselle* (Oosterzele) ; *Herzele* ; *Steenokkerzeel* ; *Bersela* of *Barsalis* (Beersel) ; *Lundersella* of *Londercele* (Londerzeel) ; *Brumsale* (Zeeland) ; *Faltsale* of *Faltsele* ; *Flithersale* of *Flithersele* ; *Hrintsalis* of *Hrintsale* ; *Ochinsala* (Nederokkerzeel) ; *Obbrussel* (Sint-Gillis) ; *Uppsala* ; *Osesella* (Ossel) ; *Mortensella* (Mortsel bij Antwerpen) ; *Mortensele* (Mortsel bij Turnhout) ; *Liensella* (Lievele) ; *Vigensela* (Viggezele) ; *Betsingsela* (Bissezele) ; *Formesela* (Vormezele) ; *Lencela* (Leisele) ; *Helvercela* (Elversele) ; *Volensela* (Vollezele) ; *Elesiele* (Ellezelles) ; *Oderselles* of *Odresselle*

⁴³³ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁴³⁴ BRON 39.

⁴³⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 172.

⁴³⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 172.

⁴³⁷ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 64.

⁴³⁸ Een lijst met 155 *sele*-toponiemen uit het huidige België en Noord-Frankrijk is terug te vinden in LINDEMANS (1954), *Zeel en hovenamen*, pp. 8-17.

⁴³⁹ Verklaard als het Germaanse *broka* 'Sumpfland' + *sali* 'einräumiges Haus' (GYSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 194).

⁴⁴⁰ CARNOY (-), *Origine*, p. 60.

(Audreselles) ; *Floringesele* (Floringuezelle) ; *Beccansele* (Bekkerzeel) ; *Elsele* (Elsene) ; *Moorsel* (Tervuren)⁴⁴¹

1.1.91 Bruulstraat (*Bruelstrate*) ---- 1321⁴⁴²

Volgens F. Janssens kwam deze straatnaam – die schijnbaar enkel in 1321 en 1382 werd vermeld – overeen met de later vermelde en huidige Broekstraat.⁴⁴³ Ik durf deze bewering te betwijfelen. Ten eerste omdat de straten in die omgeving in de bronnen meestal expliciet gelokaliseerd werden, hetzij in het *Warmoesbroek*, hetzij in het *Orsendal*. Dit was niet het geval bij twee vermeldingen van de *Bruulstraat* (*juxta vivarium suum juxta Bruelstrate, by sinen vivere bide Bruelstrate*).

Ten tweede is er in die vermeldingen expliciet sprake van een vijver. Het is niet duidelijk waar die zich dan precies zou hebben bevonden. Ik durf er zelfs voor te opteren dat *Bruulstraat* geen Brussels toponiem is, maar afkomstig moet zijn uit één van de omliggende dorpen.

Toch bestaat er nog een andere mogelijkheid. Middeleeuws Brussel kende twee ‘Broekstraten’ (zie boven). Heeft F. Janssens zich misschien vergist van ‘Broekstraat’? De tweede *Broekstraat* werd echter zeer weinig vermeld en wordt door enkele auteurs vereenzelvigd met de latere *Melkstraat* (zie boven). Ze leidde van de Sint-Niklaaskerk naar de Steenstraat.

Het wordt pas interessant wanneer het toponiem *Nederbruul* erbij wordt gehaald. Helaas is ook dit weer een probleemgeval, maar de ligging nabij de Sint-Niklaaskerk (!) staat wel vast (zie verder). Kortom, misschien is er wel een verband tussen de *Bruulstraat* en de *Nederbruul*? Verder onderzoek zal dit echter moeten uitmaken. Ook de omschakeling van *Bruulstraat* naar *Broekstraat* naar *Melkstraat* en *Korte Steenstraat* is voorlopig onverklaarbaar.

Huidige ligging: Broekstraat⁴⁴⁴ [?] – noordelijk gedeelte van de Zuidstraat [?]

1.1.92 Bucborre (*Bucborre, Buckelborre, Bocborre*) ---- 1271⁴⁴⁵

De *Bucborre* bevond zich in de gelijknamige *Bucborrestraat*, ter hoogte van het kruispunt met de *Zilverstraat*. Volgens V. Verscheure ging deze borre oorspronkelijk terug op één van de vijvers die de hertog van Brabant in de 12e eeuw aan de abdij van het Heilig Graf te Kamerijk schonk.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ Moorsel = *mauras* + *lauha*, ‘bosje op hoge zandgrond’ (BERINGS (1984), *Tervuren*, p. 22).

⁴⁴² MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 62 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

⁴⁴³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

⁴⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

⁴⁴⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 5, 29, 46 & 100 ; fichier Godding.

⁴⁴⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 46.

F. Janssens leek te suggereren dat deze borre genoemd was naar de familie Bucborre. Terzelfdertijd voegde ze eraan toe dat over deze familie weinig geweten is.⁴⁴⁷ Deze hypothese lijkt me weinig voor de hand liggend. *Bucborre* is toch duidelijk een toponiem, waarin het bestanddeel 'borre' zit. Het lijkt er dus eerder op dat Elisabeth, dochter van Isabelle de Bucheborre, die in 1271 werd vernoemd, haar naam aan de borre ontleende en niet omgekeerd!

Het eerste bestanddeel van het toponiem is verklaarbaar als 'beuk'. De oudste vormen *boc* en *boec* evolueerden in het oud Brabants immers tot *buec*.⁴⁴⁸ Ook V. Verscheure opteerde voor deze naamsverklaring, want zij vertaalde de *Bucborre* als 'fontaine du Hêtre'.⁴⁴⁹

Huidige ligging: kruispunt Visitandinenstraat – Kleine Brigitinnestraat – Ons Heerstraat⁴⁵⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Buucborre* (Velzeke-Ruddershove)⁴⁵¹ ; *Buucborre* (Nukerke)⁴⁵² ; *de Bueken* (Pepingen) ; *Bueckenbosch* (Brussegem) ; *te Bueken* (Buken) ; *Bueckenbosch* (Overijse) ; *Drij buken straet* (Buggenhout) ; *Buxckensvelde* (Herfelingen) ; *Sinte Anna buecki, Cruyskensbueck, Spretters bueck, den Geplanten bueck, den Ossen bueck* en *de V bucxkens* (Zoniënwood)⁴⁵³ ; *Bouc steghe* (Gent)⁴⁵⁴

1.1.93 Bucborrestraat (*Bucborrestrate, Bucbornestrate*) ---- 1309⁴⁵⁵

Tot in de 17e eeuw vormde de *Bucborrestraat* één lange straat tussen de Hoogstraat bovenaan en de *Walsche plaats* onderaan. Het onderste gedeelte van de straat veranderde later in *Brigitinnestraat* nadat het gelijknamige *Brigitinnenklooster* er was gesticht in 1621.⁴⁵⁶

Huidige ligging: Ons Heerstraat – Kleine Brigitinnestraat⁴⁵⁷

⁴⁴⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 152.

⁴⁴⁸ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 211.

⁴⁴⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 45-46.

⁴⁵⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 191 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 152 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 5, 46 & 100.

⁴⁵¹ De *Buikborre* kan in dit geval niet los gezien worden van twee andere toponiemen, namelijk *Buikmeersen* en *Buikstraat*. L. Van Durme gaf als eerste mogelijkheid dat *buik* 'bocht, kromming' zou betekenen, dat zich toponymisch zou hebben ontwikkeld uit *buik* 'ronding'. De *buikborre* zou dan hebben betekend : 'bron aan de wegkromming' of 'buik(meers)borre'. Deze stelling is weliswaar in tegenstelling met de hedendaagse betekenis 'hoogte, in akker- of weiland' in Vlaanderen. Daarom achtte L. Van Durme uiteindelijk toch een andere verklaring plausibeler : het eerste bestanddeel moet in verband gebracht worden met *buiken* 'met loog wassen', zodat *Buikborre* dus neerkomt op 'een bron, geschikt en ingericht voor het (collectieve) wassen van het linnen' (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 105-106).

⁴⁵² Dit toponiem werd verklaard als 'de gemene bron' (met *buuc* dus gelijk aan 'gemeente') (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 105).

⁴⁵³ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, pp. 211-212.

⁴⁵⁴ *Bouc* komt overeen met 'beuk' (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 39).

⁴⁵⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 29, 46 & 100 ; fichier Godding.

⁴⁵⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 191.

1.1.94 Buitenste Anderlechtsepoort (*butenster Anderlecht poerten*) ---- 1459⁴⁵⁸

Een langere benaming voor de *Anderlechtsepoort*. Aangezien er geen *binnenste Anderlechtsepoort* bestond, wees het adjectief *buitenste* op de ligging op de tweede stadsomwalling.

Huidige ligging: kruispunt van de Anderlechtsesteenweg met de Zuidlaan

1.1.95 Buitenste Coudenbergpoort (*buytenste Coudenberchpoerte – exterioris porta Beati Jacobi Frigidi Montis in Bruxella*) ---- 1433⁴⁵⁹

Een langere benaming voor de *Coudenbergpoort* op de tweede stadsomwalling. Het adjectief *buitenste* werd toegevoegd om het onderscheid te maken met de *Binnenste Coudenbergpoort* op de eerste stadsomwalling. De benaming *Naamsche poort* schijnt pas vanaf 1654 in de bronnen voor te komen.⁴⁶⁰

Huidige ligging: oostelijk uiteinde van de Naamsestraat, tussen de Boomkwekerijstraat en de huidige Naamsepoort

1.1.96 Buitenste Lakenpoort (*buten Lakenpoirte*) ---- 1453⁴⁶¹

Een langere benaming voor de *Lakenpoort* op de tweede stadsomwalling. Het adjectief *buitenste* werd toegevoegd om het onderscheid te maken met de *Binnenste Lakenpoort* op de eerste stadsomwalling.

Huidige ligging: bouwblok tussen de E. Jacquemainlaan – Sint-Jan Nepomucenusstraat – Kruidtuinlaan – Pelikaanstraat

⁴⁵⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 191 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 152 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 29, 46 & 100.

⁴⁵⁸ BRON 293.

⁴⁵⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 202.

⁴⁶⁰ BOISACQ & VAN LOEY (1930), *Note*, p. 283.

⁴⁶¹ BRON 281 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 49.

1.1.97 Buitenste Leuvensepoort (*buyten Loevenscher poirten*) ---- 1526⁴⁶²

Een langere benaming voor de *Leuvensepoort* op de tweede stadsomwalling. Het adjectief *buitenste* werd toegevoegd om het onderscheid te maken met de *Binnenste Leuvensepoort* of *Sint-Goedelepoort* op de eerste stadsomwalling.

Huidige ligging: kruispunt van de Hertogsstraat met de Leuvense weg

1.1.98 Buitenste Vlaamsepoort (*butenster Vleemscher poirten*) ---- 1453⁴⁶³

Een langere benaming voor de *Vlaamsepoort*. Aangezien er geen *binnenste Vlaamsepoort* bestond, wees het adjectief *buitenste* op de ligging op de tweede stadsomwalling.

Huidige ligging: Vlaamsepoort

1.1.99 Burggravenvesten (*Borchgravenvesten*) ---- s.d.

J. Cuvelier citeerde een tekstpassage waarin de omvang van het Sint-Elisabethklooster-op-de-Berg Sion werd omschreven: *beneden metten voerhoefde in Sinte Lauwereys strate ende achter boven in den Orssendalborrestrate metter eender syde in de Zavelstrate ende d'ander syde Sinter Goedelen weert in d'Oude Munte ter Borchgravenvesten weert in't Wermoesbroeck*.⁴⁶⁴ Jammer genoeg voorzag hij de passage niet van een datering.

Het lijkt er echter op dat met de *Burggravenvesten* een stuk van de eerste stadsomwalling werd bedoeld, namelijk het gedeelte ter hoogte van de *Zavelgracht* en *Wolfsgracht*.

Huidige ligging: langsheen de Oratoriënberg – Komediantenstraat [?]

1.1.100 Camborre (*Camborre, Camborne – Camborn fons*) ---- 1252⁴⁶⁵

De *Camborre* was één van de oudste fonteinen van Brussel, of toch in elk geval de oudst vastgestelde. Ze lag op de hoek van de *Forchierstraat* en de *Putterij*.⁴⁶⁶

⁴⁶² BRON 333.

⁴⁶³ BRON 281.

⁴⁶⁴ CUVELIER (1904), *Archiviste*, pp. 296-297.

⁴⁶⁵ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 134 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 120 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116 ; fichier Godding.

⁴⁶⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

Volgens F. Janssens herinnerde de naam aan het feit dat de bron of fontein water leverde aan de omliggende *cammen* of brouwerijen.⁴⁶⁷ Dat lijkt een goede naamsverklaring, al vermoed ik dat de borre slechts naar één enkele *camme* genoemd zal zijn. Misschien heette deze brouwerij simpelweg *de Camme* en werd de borre er daarom naar genoemd. Indien niet, dan was die ‘camme’ ongetwijfeld de belangrijkste van de omliggende buurt.

De andere mogelijke betekenissen van het Middelnederlandse *cam* of *camme* lijken niet van toepassing.⁴⁶⁸

Huidige ligging: ter hoogte van het kruispunt van de Grasmarkt met de Spoormakersstraat

1.1.101 Cammestraatje (*Camme streetken, tstraetken metter Cammen*) ---- 1437⁴⁶⁹

Het *Cammestraatje* was een zijstraatje van de Hoogstraat, maar het is me niet onmiddellijk duidelijk waar het zich precies bevond. Vooral de tweede schrijfwijze *straatje met de Camme* geeft duidelijk aan dat het genoemd was naar een ‘camme’. Dit gebouw bevond zich misschien op het kruispunt met de Hoogstraat.

Huidige ligging: zijstraat van de Hoogstraat

1.1.102 Campanistraat (*Campanistrate*) ---- 1314⁴⁷⁰

Van de *Campanistraat* is er slechts één enkele vermelding bekend: *in vico dicto Campanistrate versus Novam Silvam* (1314).⁴⁷¹ Deze lokalisatie doet sterk denken aan een andere, zeer slecht gekende straat: de *Capainstraat*. In 1376 werd deze namelijk gelokaliseerd bij datzelfde *Nieuwenbos*, dat rond die tijd door de tweede stadsomwalling van de stad werd afgescheiden. Het gaat naar alle waarschijnlijkheid dus om één en dezelfde straat, waarvan echter niet met zekerheid is geweten of ze wel binnen de tweede stadsomwalling lag.

Ter verklaring van de naam verwees F. Janssens naar de Brusselse familie Capuen.⁴⁷² De alternatieve verklaring van V. Verscheure lijkt zeer vergezocht⁴⁷³:

⁴⁶⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 120.

⁴⁶⁸ Met name ‘haarkam’, ‘weverskam’, ‘gedeelte van een molenrad’ of ‘vlezige uitwas op de kop van een dier’ (VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1135-1136).

⁴⁶⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 120.

⁴⁷⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 100.

⁴⁷¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 100.

⁴⁷² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 174.

⁴⁷³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 100.

“Le nom *Campanistrate* rappelle le caractère agreste des environs.”

Waarschijnlijk dacht deze Franstalige historica aan het van oorsprong Franse woord *campagne*. In het Middelnederlands woordenboek wordt als allerlaatste mogelijke vorm immers *campani* vermeld.⁴⁷⁴ Aangezien ik dit woord nog nooit ben tegengekomen in de Brusselse Middelnederlandse bronnen, lijkt deze verklaring weinig toereikend. De afleiding van een familienaam blijft de beste optie. De reconstructie van het middeleeuwse kadaster zal moeten uitmaken of het wel degelijk ging om de familie Capuen.

Huidige ligging: noordelijke rand van het Egmontpark [?]

1.1.103 Campernalisborre (*Campernalisborre, Sigerus de Campernalisborre*) ---- 1290⁴⁷⁵

In de oudste vermelding werd de *Campernalisborre* gesitueerd in het *Orsendal*, in de buurt van de plaats waar de kinderen de Heenbeke verbleven (*in loco dicto Orsendal inter fontem dictam Campernalisborre et locum quo manent pueri de Heenbeke, pelliparii* – 1290).⁴⁷⁶ Ph. Godding lokaliseerde de borre in de *Sint-Laureinsstraat*, nabij het *Sint-Laureinsgasthuis* en ook Ch. Deligne plaatste de borre tegenover datzelfde gasthuis op haar reconstructiekaart.⁴⁷⁷

De naam *Campernalisborre* was overduidelijk afgeleid van een persoonsnaam, Sigerus de Campernalis.⁴⁷⁸

Huidige ligging: in de Sint-Laurensstraat

1.1.104 Cantersteen (*Cantersteen – lapis Cantoris*) ---- 1307⁴⁷⁹

In oorsprong gaat het om de naam van een zogenoemd ‘steen’. De naam sprong later echter over op een kleine straat en zelfs op een buurt. Wanneer deze evolutie precies plaatsvond, is moeilijk met zekerheid te bepalen. Het is dus evenmin zeker of de oudste vermelding (1307) betrekking heeft op het ‘steen’, op de straat of op de buurt.

De laatste evolutie van de naam is de migratie naar de huidige straat Cantersteen die echter niets meer te maken heeft met het primitieve *Cantersteen*. Dit lag namelijk in het verlengde van

⁴⁷⁴ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1157.

⁴⁷⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁴⁷⁶ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁴⁷⁷ GODDING (1951), *Actes*, p. 150 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁴⁷⁸ Mededeling C. Deligne.

⁴⁷⁹ Fichier Godding.

de *rue de l'Impératrice* en kwam uit op het kruispunt met de Magdalenastraat en Hofberg, juist tegenover het voormalige gebouw 'steen'.⁴⁸⁰

Wat de naamsverklaring betreft, lijkt het logisch om te veronderstellen dat het *Cantersteen* genoemd is naar zijn bouwheer en/of bezitter. Er zijn twee mogelijkheden. Ofwel was het *Cantersteen* de stenen woning van de cantor van het Sint-Goedelekapittel, ofwel was het 'steen' gebouwd door en in het bezit van de familie de Cantere. Eén van de zijtakken van de familie de Leeuw of Leeuws droeg de naam de Cantere.

Huidige ligging: Albertinaplein, hoek Magdalenastraat en Sint-Jansstraat⁴⁸¹

1.1.105 Capainstraat (*Capain strate*) ---- 1376⁴⁸²

Dit was ofwel de originele ofwel een andere benaming voor de *Campanistraat*, die echter vroeger vermeld werd (zie boven).

Huidige ligging: noordelijke rand van het Egmontpark [?]

1.1.106 Colijnsborre (*Colijnsborre*) ---- 1259⁴⁸³

Deze fontein bevond zich in het *Ruisbroek* en was genoemd naar de familie Colijns.⁴⁸⁴ In 1262 werden goederen van deze familie gesignaleerd in het *Ruisbroek* (*medietas domistadii alius jacentis etiam in Ruschbroc ut allodium ; medietas cujusdam partis terre site versus Colinum superius, prout eadem terra jacens est ibidem* – 1262).⁴⁸⁵

Volgens V. Verscheure droeg de borre ook de naam *Sint-Jacobsborre* (zie verder). In elk geval bezat een zekere Colinus in 1286 een huis vlakbij de *Sint-Jacobsborre*, wat een argument is om beide borren met elkaar te vereenzelvigen.⁴⁸⁶

De *Colijnsborre* staat zeer duidelijk afgebeeld op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (zie afbeelding).

Huidige ligging: ter hoogte van het kruispunt van de Ruisbroekstraat met de Sint-Annastraat
Gelijkaardige toponiemen: *Collijnsblock* (Sint-Agatha-Berchem)⁴⁸⁷

⁴⁸⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 33.

⁴⁸¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 198.

⁴⁸² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 174.

⁴⁸³ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁴⁸⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 201 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 152.

⁴⁸⁵ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 154.

⁴⁸⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 101.

1.1.107 Colijnstraatje (*Colijnsstreetken*) ---- 1360⁴⁸⁸

Het *Colijnstraatje* werd onder meer vermeld in akten uit 1360 en 1366 met betrekking tot de verwerving van gronden voor de versterking van de tweede stadsomwalling, aan het uiteinde van de huidige Huidenvettersstraat. De steeg lijkt nadien verdwenen te zijn ten gevolge van defensieve ophogingswerken.⁴⁸⁹ Dat maakt het bijzonder moeilijk om ze precies te lokaliseren. Volgens V. Verscheure lag ze vlakbij de huidige Bloemistenstraat ; Ph. Godding hield het voorzichtiger op 'dans la *Bleykerie*'.⁴⁹⁰

F. Janssens vermoedde dat de straatnaam wees op het feit dat de familie Colijns er goederen bezat, maar kon dit niet met bronnenmateriaal staven.⁴⁹¹ V. Verscheure vermeldde enkele goederen van deze familie hogerop de valleihelling, in de buurt van het *Sint-Pietersgodshuis*. Nicolas Colijn, molenslager, bezat goederen in de buurt van *Obbrussel*, vlakbij het kruis aan het *Sint-Pietersgodshuis*. De weduwe Colijn bezat een goed nabij het *Sint-Klaraklooster*.⁴⁹² Het is niet duidelijk of zij hun naam kunnen gegeven hebben aan een straat die een stuk lager in de vallei lag.

Huidige ligging: bij Bloemistenstraat⁴⁹³

1.1.108 Coudenberg (*Coudenberg, Coldenberge, Caudberg – Frigidus Mons, Caldenberga*) ---- 1125⁴⁹⁴

Het Brusselse toponiem *Coudenberg* dook voor het eerst op in de eerste helft van de 12^e eeuw (1125). Vanaf het midden van die eeuw volgden de vermeldingen elkaar frequenter op (1157, 1162, 1166, 1174, 1183, enzovoort).⁴⁹⁵ Het toponiem wordt vandaag nog wel gebruikt in de titulatuur van de Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg en door historici, maar refereert niet meer naar de oorspronkelijke topografische en geografische realiteit.

Net zoals de meeste 'berg'-toponiemen sloeg *Coudenberg* niet op een specifieke straat of buurt, maar op een ruimer gebied. Ph. Godding bakende dit af door middel van de ovalen bocht van de eerste stadsomwalling en de *Ingelandstraat*.⁴⁹⁶ Een westelijke begrenzing ontbrak. Waarschijnlijk

⁴⁸⁷ VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*, p. 44.

⁴⁸⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 45 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 152 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 126.

⁴⁸⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 45.

⁴⁹⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 101 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

⁴⁹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 152.

⁴⁹² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 101.

⁴⁹³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 101.

⁴⁹⁴ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 575 ; de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 67.

⁴⁹⁵ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 575.

⁴⁹⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

kwam deze min of meer overeen met het voormalige straatje *Cantersteen* tot aan het 'steen' zelf. Op het perceelsplan van W.B. Craen is nog een perceelsgrens zichtbaar die waarschijnlijk de zuidwestelijke begrenzing van de *Coudenbergh* vormde en misschien wel het relict is van een vroegere, rudimentaire omwallingstructuur. Op die manier krijgt men voor de *Coudenbergh* een gebied met ovale vorm (zie afbeelding). Het zou echter interessant zijn om aan de hand van het middeleeuwse bronnenmateriaal – alle lokalisaties van goederen 'op', 'bij' of 'omtrent' de *Coudenbergh* – na te gaan of deze afbakening effectief juist is.

De vroegere, algemeen gangbare betekenis van *Coudenbergh* werd onder meer geuit door J. Lindemans⁴⁹⁷:

“De betekenis van “koud” in de toponiemen *Coudenclooster*, *ter Kouder taveernen*, *ter cauwer schuren*, *coude linde*, *den couden doorne*, etc. is waarschijnlijk “dood, verlaten”.”

Het ziet er echter sterk naar uit dat deze betekenis hoofdzakelijk in verband te brengen is met gebouwen en nederzettingen, doch minder met toponiemen. Voor de volgebouwde Brusselse *Coudenbergh* lijkt de stelling trouwens al zeker niet op te gaan, hoewel het toponiem eventueel kon verwijzen naar een vroegere werkelijkheid. In de tweede helft van de 20^e eeuw werd deze uitleg dan ook verder verfijnd en genuanceerd. L.H. Maas maakte een stand van zaken op over de toponymische bestanddelen 'koud' en 'warm'.

Uit haar artikel blijkt dat een verklaring vanuit de bodemgesteldheid vooral toepasbaar is op natte – en dus hoofdzakelijk laaggelegen – veldnamen.⁴⁹⁸ Toponiemen als *Coudenbergh*, maar ook bijvoorbeeld *Kalthaer* en *Koudenhoek*, passen hier moeilijk in omdat de verklaring van 'koud' als 'nat' slecht te combineren valt met de hoge(re) ligging die door het tweede toponymische bestanddeel geïnsinueerd wordt.

Wat het stedelijke toponiem *Koude(n)hoek* betreft, merkte L.H. Maas een duidelijk punt van overeenstemming op. Dergelijke toponiemen bevonden zich stevast aan de oostelijke zijde van de stad, aan de rand van het centrum. Dat is een gelijkaardige situatie als bij het toponiem *Oosthoek*, dat te verklaren is als een '(uit)hoek op het oosten', de windrichting waar de kou vandaan komt.⁴⁹⁹ L.H. Maas verklaarde de koude-toponiemen op analoge wijze (al blijven verklaringen vanuit de bodemgesteldheid altijd mogelijk)⁵⁰⁰:

“Pogingen tot een letterlijke verklaring in de trant van “waar een koude wind waait” zijn gedoemd te mislukken. Wel kunnen enkele exemplaren mogelijk beschouwd worden als

⁴⁹⁷ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 45.

⁴⁹⁸ “Koude gronden worden dus vooral beschreven in termen als ,nat, laaggelegen, compact’, in het verlengde daarvan ook ,zuur, onvruchtbaar’, terwijl warme gronden minder nat en poreuzer zijn en sneller vrucht dragen.” (MAAS (1989), *Koud en warm*, p. 17)

⁴⁹⁹ MAAS (1989), *Koud en warm*, pp. 26-27. Ook in het dagelijkse taalgebruik bestond/bestaat bijvoorbeeld ‘de wind geet *nao den koldenhoek*’ of ‘de wind waait uit de warme hoek’. In Vlaanderen werden de noord- en oostzijde van een perceel *koude kant* genoemd (naast lommer-, schaduw- en vrieskant), en daartegenover stonden de *warme* of *zonnekant*, de naar het zuiden hellende zijde van een perceel.

⁵⁰⁰ MAAS (1989), *Koud en warm*, p. 32.

een tegenhanger van de *Zonneberg* en varianten (helling op het noorden tegenover helling op het zuiden).”

Desalniettemin werd het Brusselse toponiem *Coudenberg* net verklaard door te verwijzen naar de koude wind die er steeds waait.⁵⁰¹ S. Demeter bracht dit in verband met het geaccidenteerde reliëf.⁵⁰² Ik opteer zelf eerder voor de verklaring ‘helling gericht naar het noorden’. P. Kempeneers verklaarde de Hoegaardse plaatsnamen *Kouberg* of *Coudenberghe* trouwens ook als ‘naar het noorden gerichte helling’, dit in tegenstelling tot de naar het zuiden gerichte hellingen waarop wijngaarden werden aangeplant.⁵⁰³

Nogmaals, het zou interessant zijn om het Brusselse toponiem *Coudenberg* op basis van het middeleeuwse bronnenmateriaal nader te lokaliseren.

Huidige ligging: gebied op en ten noorden van het Koningsplein – Hofberg – Kunstberg
Gelijkaardige toponiemen: *Coudenberg* (Lierde) ; *Kauwenstraatje* en *Kauwenberg* (Antwerpen)⁵⁰⁴ ; *Couwenberch*, *Cauberghe*, *Couwenberge*, ... (Hoegaarden)⁵⁰⁵ ; *Caldenberga* (Ninove)⁵⁰⁶ ; *tCoude Werf* (Oudenburg)⁵⁰⁷ ; *Coudenmarckt* (Bergen-op-Zoom)⁵⁰⁸

1.1.109 Coudenbergpoort (*Coudenbergpoirte* – *porta de Coudenberg*, *porta de Frigido Monte*, *porta Frigidi Montis*) ---- 1264⁵⁰⁹

De stadspoort van de eerste stadsomwalling ter hoogte van de *Coudenberg* kreeg zeer toepasselijk de benaming *Coudenbergpoort*. Ze werd dus genoemd naar een gebied dat aan de binnenkant van de stadsomwalling was gelegen en duidde dus zeker geen richting aan. Vanuit de *Coudenbergpoort* vertrok de huidige Naamsestraat, een benaming die pas na de Middeleeuwen in gebruik kwam.

Wanneer de tweede stadsomwalling werd aangelegd op de rechter Zenneoever, werd een eindje buiten de *Coudenbergpoort* van de eerste stadsomwalling een nieuwe stadspoort aangelegd. Vreemd genoeg kreeg deze opnieuw de naam *Coudenbergpoort*, hoewel ze al helemaal niet meer vlakbij de eigenlijke *Coudenberg* was gelegen. Om toch het onderscheid tussen beide

⁵⁰¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72.

⁵⁰² DEMETER (2003), *Contribution*, p. 35.

⁵⁰³ MAAS (1989), *Koud en warm*, p. 32.

⁵⁰⁴ Het Antwerpse Kauwenstraatje komt uit op de Kauwenberg (VAN LOON (1981), *Betekenis*, p. 157).

⁵⁰⁵ “Kouwenberg is gelijk aan Kouden berg. Te vgl. [sic] met ’t Frans *Froidmont*, en ’t Latijn *Frigidus Mons*.” (VAN DER VELPEN (1957), *Hoegaarden*, p. 44) Een jaar later vroeg J. Van der Velpen zich nochtans af of dit toponiem ‘koude berg’ betekende (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 474).

⁵⁰⁶ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 575.

⁵⁰⁷ “Koud : niet of kwalijk beschut tegen de gevreesde noorden- of oostenwind.” (GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 160-161).

⁵⁰⁸ Een ‘wintermarkt’ (VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1996).

⁵⁰⁹ Fichier Godding.

gelijknamige stadspoorten te kunnen maken, kwamen de benamingen *Binnenste* en *Buitenste Coudenbergpoort* in gebruik (zie boven).

Huidige ligging: ten westen van het kruispunt van de Naamsestraat met de Brederodestraat

1.1.110 Crets (*Crets*) ---- 1352⁵¹⁰

Van de plaats *Crets* gaf Ph. Godding slechts één enkele vermelding, met als ligging de *Putterij*. Het is voorlopig niet duidelijk waar de plaats precies gelegen was. Waarschijnlijk bestond er een nauw verband met de *Cretsborre*, die een 30-tal jaar vroeger in de bronnen opdook (zie verder). De plaatsnaam komt waarschijnlijk overeen met een familienaam.

Huidige ligging: ?

1.1.111 Cretsborre (*fontem dictum de Crets, Cretsputte*) ---- 1327⁵¹¹

Ph. Godding lokaliseerde de *Cretsborre* in de *Putterij*.⁵¹² Ch. Deligne plaatste de borre op haar reconstructiekaart ter hoogte van de *Steenweg*, vlak naast de Sint-Maria-Magdalenakapel.⁵¹³

De naam is meer dan waarschijnlijk afgeleid van een familienaam.

Huidige ligging: Sint-Maria-Magdalenakerk [?]⁵¹⁴

1.1.112 Cutsemstraat (*Cuttsem straete*) ---- 1566⁵¹⁵

Volgens F. Janssens was de *Cutsemstraat* dezelfde als de *Kopstraat*, die zich tussen de huidige Kiekenmarkt en de vroegere *Schipstraat* bevond. Meer dan waarschijnlijk mag men er een verwijzing naar de familie van Cutsem (of de Cutsem) in zien, die in Brussel reeds gesignaleerd werd vanaf de eerste helft van de 14e eeuw.⁵¹⁶

Huidige ligging: gedeelte van de Grétystraat⁵¹⁷

⁵¹⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

⁵¹¹ BRON 77 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116 ; fichier Godding.

⁵¹² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

⁵¹³ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁵¹⁴ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁵¹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 169.

⁵¹⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 169.

⁵¹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 169.

1.1.113 Dederstraat (*Dederstrate*) ---- 1321⁵¹⁸

In het hertogelijke cijnsboek van de ammanie Brussel uit 1321 komt tweemaal de vermelding *Dederstraat* voor. M. Martens vroeg zich af of het hier niet om een schrijffout ging: misschien werd de *Vederstraat* bedoeld.⁵¹⁹

Drie andere historici gingen hier dieper op in. R. Laurent stelde dat de naam *Dederstraat* vaak werd afgewisseld met de vorm *Doderast* (zie verder).⁵²⁰ F. Janssens en V. Verscheure onderschreven en bewezen dan weer de stelling van M. Martens. De goederen die in het hertogelijke cijnsregister uit 1321 in de *Dederstraat* werden gelokaliseerd, kwamen in de volgende hertogelijke cijnsboeken opnieuw voor, maar werden daar in de *Vederstraat* gesitueerd.⁵²¹ *Dederstraat* was dus een verkeerde schrijfwijze voor *Vederstraat*.

Huidige ligging: Arenbergstraat⁵²²

1.1.114 Delle (*de Delle*) ---- 1360⁵²³

Het toponiem *Delle* werd vermeld in schepenbrieven die werden opgesteld ter onteigening van de gronden die nodig waren voor de aanleg van de tweede stadsomwalling.⁵²⁴ Het moet te lokaliseren zijn in de buurt van de *Buitenste Coudenbergpoort* en het tracé van de tweede stadsomwalling aldaar.⁵²⁵

M. Gysseling nam in zijn toponymisch woordenboek het in 1175 vermelde toponiem *de Dale* op, maar plaatste een vraagteken bij een lokalisatie in Brussel.⁵²⁶ Misschien is er een verband met het toponiem *Delle*? Deze vraag is bijzonder moeilijk op te lossen vermits het in de akte niet als toponiem, maar als patroniem staat vermeld. Theodericus de Dale was namelijk één van de schepenen van Brussel die als getuigen optraden voor een transactie van Walterus de Bruxella.⁵²⁷ Het is dus maar de vraag van welk toponiem dit patroniem is afgeleid.

⁵¹⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 58.

⁵¹⁹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 308 ; MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 228.

⁵²⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 190.

⁵²¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 115 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 105.

⁵²² MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 308 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 115 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 105.

⁵²³ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 125.

⁵²⁴ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 125.

⁵²⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

⁵²⁶ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 255.

⁵²⁷ BRON 17.

Volgens J. Lindemans moet *Delle* geïnterpreteerd worden als ‘onderste gedeelte’, ‘laag gelegen land in de vallei’, of dus kortweg ‘dal’.⁵²⁸ In die zin is het gelijk te schakelen met het Limburgse ‘bodem’ en het Waalse ‘fond’.

Het is momenteel nog niet duidelijk om welk dal het dan precies ging. Misschien verwees het toponiem *Delle* naar de bovenloop van de *Koperbeek* – ter hoogte van het huidige Warandepark? (zie verder) –, maar het is evengoed mogelijk dat er een andere beek doorheen stroomde. Iets meer naar het zuiden stroomden misschien de genoemde *Ruisbroekbeek* of *Zavelbeek* (zie verder).

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *de Delle* (Beersel)⁵²⁹; *de Delle* (Velzeke-Ruddershove)⁵³⁰

1.1.115 Diepstraat (*Dipestrata*) ---- 1260⁵³¹

In de fichier Godding vindt men onder de heading ‘Béguinage’ een fiche terug met de straatnaam *Diepstraat*.⁵³² De straatnaam komt echter niet voor in de toponiemenlijst van zijn *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age*.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Diepe straat* (Opglabbeek)⁵³³; *Diepe straete* (Velzeke-Ruddershove)⁵³⁴

1.1.116 Dijk (*Dijcke*) ---- 1562⁵³⁵

In het jaar 1562-1563 liet het stadsbestuur een hoge en brede dijk aanleggen naast de *Ransvoordzenne*. De aanleg van de *Dijk* veroorzaakte schade aan de weiden van twee private personen, zoals blijkt uit een procesbundel uit het jaar 1610. Uit de teksten blijkt echter dat heel wat goederen in de richting van de *Vlaamse steenweg*, de huizen op die steenweg zelf en ook de *Schipvaart* enorm voordeel haalden uit de aanleg van de *Dijk*.⁵³⁶ Waarschijnlijk kaderde de

⁵²⁸ LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 57.

⁵²⁹ *Delle* = dal (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 79).

⁵³⁰ “De Delle is een (naderhand terrasgewijs aangelegd) glooiend complex aan de noordelijke rand van de Ruddershovekouter. De PLN [plaatsnaam] houdt dus primair verband met een natuurlijke glooiing.” (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 115-116)

⁵³¹ Fichier Godding.

⁵³² Fichier Godding.

⁵³³ MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*.

⁵³⁴ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 120.

⁵³⁵ Kopie van een document van de *Tolkamer* van 20 september 1610, aangaande de klachten van twee Brusselse poorters, eigenaars van twee weiden langs de *Ransvoordzenne* (ASB, Archives Anciennes, liasse 124).

⁵³⁶ *Verthoont met reverentie Jan van Doren ende Jan Merttens, beide innegesetene poirteren deser stadt, hoe dat sijlieden over eenige jaeren bij coope hebben vercregen twee wijden aen malcanderen binnen dese stadt lancx henen de Zenne van*

beslissing dan ook in de hertekening van de hydrografie van de benedenstad naar aanleiding van het graven van de *Schipvaart*.

Huidige ligging: ten zuiden van de Fabrieksstraat

Gelijkaardige toponiemen: *den Dyck* (Velzeke-Ruddershove)⁵³⁷ ; *Dyck* (Oudenburg)⁵³⁸ ; *de Dijk* (Utrecht)⁵³⁹ ; *Dijk* (Schoonhoven)⁵⁴⁰ ; *Dijk* (Hulst)⁵⁴¹ ; *de Dyck* (Vere)⁵⁴²

1.1.117 Doderast (*Doderaste, Dode Raste, Doederaste*) ---- 1346⁵⁴³

De straat *Doderast* lag in de buurt van de Kapellekerk en stond bekend onder verscheidene varianten. De middeleeuwse akten situeren haar in de *Blekerij*, aan de *Boeninxplaats*, de *Pluimstraat* en de plaats *Schoonaarde*, met andere woorden, in de laaggelegen zones ter hoogte van de huidige Huidenvettersstraat.

F. Janssens wees op een aantal bronnen waaruit bleek dat de *Doderast* tot aan de Hoogstraat liep (op de *Hoechstrate op den horic van der staten geheten Doderaste* – 1395 ; *neven de Doderaste opte Hoechstrate* – 1484).⁵⁴⁴ Ze vereenzelvigde de straat dan ook met de gehele *Pluimstraat* en niet enkel met het laagste deel aan de Huidenvettersstraat.

Zich baserend op de Franse vertaling van deze straatnaam (*rue du Rat-Mort*), zou men kunnen denken aan een plaats waar veel ratten werden gevangen of gedood. F. Janssens kwam evenwel met een andere verklaring op de proppen⁵⁴⁵:

aen de Rantfortsche spoije tot tegen tgoet van de Chartroisen, welcke twee wijden plagen te sijn blijckerijen, wel gerieffelijck ende proffijtelijck treckende ende genietende dwater uuijt de voorseide Zinnen, dwelck is bevonden tot groeten achterdeel met het maecken van eenen hooghen breedten dijcke op heuren voirs. wijden tegen de voors. Zinne gemaect ende gehooght annis 1562, 1563 tot laste van de stadt, gelijk in de rekeningen derselver is blijckende volgens d'extracten hiermede gaende, waarmede huere wijden sijn verargert doer dijen op deselve deijcken den grondt wel d'een hellicht oft meer arger ende slechter is dan wel beneden die deijcken in de wijden, soo dat sij alleene schaede moeten leijden doir het maecken van de voorseide deijcken, daer mede vele andere goederen nederwaerts daerbij gelegen naer den Vlemschen Steenwegh commende ende oick die huijsen op denselven Steenwech sijn gebetert ende grootelijcx gebeneficieert gelijk oock is de Vaert, sonder daer voorder eenige recompensie genoten te hebben [...]. (1610)

⁵³⁷ L. Van Durme verwees naar de woordenboeken, waarin de betekenissen 'dijk, waaruit: verhoogde weg' en 'poel, moeras' voorkwamen. Voor het studiegebied Velzeke-Ruddershove leek de betekenis 'poel, moeras' primair te zijn (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 121).

⁵³⁸ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 122.

⁵³⁹ De *Zuiddijk* (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15).

⁵⁴⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁵⁴¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁵⁴² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁵⁴³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 50.

⁵⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 190.

⁵⁴⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 190.

“Raste is echter middelnederlands voor rust; verpozing, de rust van de slaap, of van de dood [...] zodat wij als mogelijke verklaring voor deze plaatsnaam vooropstellen “waar dodelijke rust heerst”.”

F. Janssens en V. Verscheure toonden aan dat de *Dederstraat* – die in 1321 tweemaal werd vermeld – niet te vereenzelvigen viel met de *Doderast*, maar wel met de *Vederstraat* (zie boven). V. Verscheure achtte het omgekeerde echter wel mogelijk⁵⁴⁶:

“On peut cependant aussi voir dans la forme *Doderaste*, *Doderstrate*, une forme dérivée de la graphie *Vederstrate* ou *Voederstrate*.”

De straatnaam zou in haar ogen dan een verwijzing geweest zijn naar de aanwezigheid van (een) veder- of voedermaker(s). Ze citeerde zelfs de naam Jan Pluime, maar deze woonde echter in de gelijkkluidende *Pluimstraat* (waaraan hij zijn naam vermoedelijk schonk). Het lijkt sterk dat twee straatnamen aan één en dezelfde persoon te danken zouden zijn.

Ik opteer eerder om F. Janssens’ visie te volgen en in *Doderast* een combinatie van ‘dode’ en ‘raste’ te zien. Of dat evenwel betekent dat er op die plaats een ‘dodelijke rust’ heerste, is moeilijker uit te maken. Waarom zou men die plaats net zo benoemen? Het bestanddeel ‘dode’ is misschien wel in verband te brengen met een ander toponiem uit de onmiddellijke omgeving: *Korrendal*. Dit was vermoedelijk een plaats waar de kadavers van dieren werden gedumpt. Indien de *Doderast* en het *Korrendal* vlakbij elkaar lagen – want dat is niet zo duidelijk – wordt de ‘dodelijke rust’ misschien iets beter begrijpbaar.

Huidige ligging: Zuinigheidstraat⁵⁴⁷

1.1.118 Drabstraat (*Drapstrate*, *Trapstrate*) ---- 1406⁵⁴⁸

Drabstraat is een verkeerde – maar vaak voorkomende middeleeuwse schrijfwijze voor *Trapstraat*. Hiermee werden in de Middeleeuwen zowel de huidige Trap- als de Rollebeekstraat bedoeld, die gedeeltelijk bestonden uit trappen (zie verder).⁵⁴⁹

Huidige ligging Trapstraat – Rollebeekstraat⁵⁵⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Drabbestate* (Gent)⁵⁵¹

⁵⁴⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 106-107.

⁵⁴⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 190 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 190 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 37, 50 & 105.

⁵⁴⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72.

⁵⁴⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 62 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72.

⁵⁵⁰ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 193-194.

⁵⁵¹ “Drab betekent modder en de straat die nu de Korenlei verbindt met de Poel was in de Middeleeuwen een zeer modderige straat. In de oudste geschriften, eind 13e eeuw, vinden we de straatnaam nog als *Drafstrate* gespeld, wat in het Middelnederlands ‘bezinksel, slijk, afval’ betekent.” (VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, p. 19, méér dan waarschijnlijk gebaseerd op GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 43).

1.1.119 Dries (*Driesch*) ---- 1392⁵⁵²

De *Dries* of *Kapellendries* (zie verder) bevond zich achter of naast het *Kapellenkerkhof* (*ter Capellen aen den Driesch* – 1392 ; *ter Capellen achter tkerhof op den Driesch* – 1392).⁵⁵³ Uit deze vermeldingen valt dus niet duidelijk af te leiden waar de *Dries* zich precies bevond. Volgens J. d'Osta droeg de *rue de la Prairie*, die de Kapellekerk en het *Kapellenkerkhof* aan de zuidelijke zijde omzoomde, in de 16^e eeuw de naam *den Dries*. In feite liep deze straat van aan de Hoogstraat en Kapellekerk in de richting van de *Bucborrestraat*.⁵⁵⁴

De *Dries* was uiteraard een *dries*. De betekenis van dit woord is 'uitgeput, voor meerdere jaren rustend akkerland' of 'dorpsplein, gehuchtplein' (in Vlaanderen, Brabant en Zuid-Limburg).⁵⁵⁵ Bij de meeste boerderijen lag - naast het koolhof en voorhoofd - ook een met gras of klaver begroeide '(huis)dries'.⁵⁵⁶

Gezien de ligging vlakbij de Kapellekerk, moet hier waarschijnlijk voor de betekenis 'dorpsplein, gehuchtplein' worden geopteerd. De Kapellekerk werd immers gesticht als een apart gehucht buiten de stad Brussel (zie boven). De meeste Brusselse 'driesen' droegen trouwens ook een specifieke benaming, die meestal naar de functie van de *dries* verwees. Dat was niet het geval bij de *Dries* of *Kapellendries*. Ook deze vaststelling wijst misschien in de richting van een dorpsplein, zonder specifieke functie.

Huidige ligging: Kapellemarkt – zuidelijk deel Kapellestraat⁵⁵⁷

Gelijkaardige toponiemen: *Driesch* (Oudenburg)⁵⁵⁸ ; *Driessch* (Beigem)⁵⁵⁹ ; *Driesch* (Antwerpen)⁵⁶⁰ ; *Trisco* of *Driesch* (Tienen)⁵⁶¹ ; *Driesge* (Roermond)⁵⁶²

⁵⁵² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 107.

⁵⁵³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 107.

⁵⁵⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 62 & 148.

⁵⁵⁵ GYSSELING (1981), *Voornaamste bestanddelen*, p. 76 ; ROOBAERT (2002), *West-Brabantse toponymie*.

⁵⁵⁶ MÉLOTTE & MOLEMANS (1979), *Valkenswaard*, p. 277.

⁵⁵⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 148.

⁵⁵⁸ Een bron handelt over het feit dat het afval – afkomstig van een brand in de stad – op de *Dries* werd geworpen, waaruit M. Gysseling concludeerde dat het 'wel niet zulk een goede weide' zal zijn geweest. "Deze Oudenburgse excerpten kloppen dus met de algemene betekenis „schrake grond”. Volkomen waardeloos is een *dries* echter niet, aangezien de stad schadevergoeding betaalt voor het werpen van afval." (GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 124-125).

⁵⁵⁹ LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 19.

⁵⁶⁰ Betekent 'braakliggend weiland' (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10).

⁵⁶¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

⁵⁶² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

1.1.120 Driesmolenwiket (*Drieschmolenwiket, wikette der Driesmolen – wicketum de Drijschmolenporte*) ---- 1291⁵⁶³

Het *Driesmolenwiket* was een wiket op de eerste stadsomwalling, ingeplant op de straat die van aan de Zenne naar de *Driesmolen* leidde (de huidige Kartuizersstraat). Ook dit wiket werd aanvankelijk gewoonweg *Wiket* genoemd.⁵⁶⁴ Af en toe werd ook wel de benaming *Driesmolenpoort* gebruikt.

Huidige ligging: Kartuizersstraat⁵⁶⁵, ter noordoosten van het kruispunt met de Sint-Kristoffelstraat

1.1.121 Driesmolenstraat (*Driesmolenstraet, Drieschmolenstraetken*) ---- 1393⁵⁶⁶

Dit was een andere benaming voor de *Wiketstraat*.⁵⁶⁷ De *Driesmolenstraat* droeg een verwijzing in zich naar de eindbestemming van de straat – de *Driesmolen* – terwijl de *Wiketstraat* herinnerede aan het *Driesmolenwiket* middenin de straat. In het midden van de 14^e eeuw werd de straat – of toen nog weg – ook aangeduid door middel van *den wech ter Dryschmolen* (1346).⁵⁶⁸

Huidige ligging: Kartuizersstraat⁵⁶⁹

1.1.122 Drievuldigheidsstraat (*Drievuldicheyt straete*) ---- 1433⁵⁷⁰

Dit was een andere benaming voor de *Eikstraat*. Ze dankte haar naam aan het *godshuis van de Heilige Drievuldigheid* dat in deze straat werd opgericht in 1316.⁵⁷¹

Huidige ligging: Loksumstraat

⁵⁶³ Fichier Godding.

⁵⁶⁴ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 234 ; fichier Godding.

⁵⁶⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398.

⁵⁶⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 92.

⁵⁶⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 75 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 92.

⁵⁶⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 92.

⁵⁶⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 62 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 92.

⁵⁷⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 131.

⁵⁷¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 176.

1.1.123 Drinkwater (*Drinckwater, Drinke*) ---- 1526⁵⁷²

Het *Drinkwater* was een andere benaming voor het *Waterschap* aan de Zenne, ter hoogte van de *Muntersbrug* (zie verder). De benaming *Drinkwater* komt bij mijn weten enkel voor in de wijkbeschrijving uit het jaar 1526 (*tot ten Drinckwater toe*). Hogerop in de tekst vindt men de verkorte vorm *Drinke* terug, waarover werd gemeld dat het een drinkplaats voor de paarden vormde (*voirbij 't Drinke dar men de perde wetert*).⁵⁷³

Dit is een interessante aanwijzing omdat het toponiem *Waterschap* of *Drinkplaats* zodoende gekoppeld kan worden aan het toponiem *Ridderstraat* (zie verder).

Huidige ligging: ter hoogte van de Hallenstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Drinkwaterstraat* (Leuven)⁵⁷⁴

1.1.124 Droge Heergracht (*Droge Heergracht*) ---- 1403⁵⁷⁵

De naam *Droge Heergracht* wordt meestal toegeschreven aan de huidige Cellebroedersstraat. Waarom juist dit gedeelte van de gracht van de eerste stadsomwalling het adjectief droog meekreeg, blijft onzeker. Volgens A. Henne & A. Wauters, J. d'Osta en F. Janssens zorgde de steile hellingsgraad van de straat ervoor dat de gracht droog bleef staan. De gracht was dus moeilijk met water op te vullen.⁵⁷⁶

Die redenering is echter toepasbaar op alle stukken gracht in de bovenstad. Nochtans komt enkel hier deze specifieke benaming voor. Een tweede punt is dat het adjectief droog pas vanaf het begin van de 15^e eeuw verscheen. Voordien werd de gracht steevast als *Heergracht* bestempeld (bijvoorbeeld: *op die Hergracht bi der Capellen* – 1346⁵⁷⁷). Wijst dit niet eerder op een verandering van de toestand?

Als er effectief zo'n verandering is gebeurd, dan kan het niet anders dat de gracht geëvolueerd is van een 'natte' *Heergracht* naar een 'droge' *Heergracht*. Een uitgedroogde bron lijkt niet echt plausibel. Er moet waarschijnlijk eerder gedacht worden aan een overwelving. Van op de *Zavel* liep er trouwens een beek de helling af, waarvan men vermoedt dat ze vanaf *Steenpoort* de gracht van de eerste stadsomwalling van water voorzag. Het is goed mogelijk dat deze beek omtrent de eeuwwisseling werd ingekapseld, omgeleid of onderbroken.

⁵⁷² BRON 333.

⁵⁷³ BRON 333.

⁵⁷⁴ Actuele straatnaam in Leuven. In 1992 werden ter hoogte van de Wieringstraat en Drinkwaterstraat een aantal palen in de ondergrond aangetroffen. Ze werden geïnterpreteerd als restanten van een kade, vermits de Dijle vlakbij stroomde (VANDEKERCHOVE (1993), *Stadsarcheologisch onderzoek*, p. 79).

⁵⁷⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 111 ; fichier Godding.

⁵⁷⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 85 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 59 ; HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 360.

⁵⁷⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 59.

Later evolueerde het grachttoponiem naar een straatnaam. Vanaf het einde van de 16^e eeuw werd de straat Cellebroedersstraat genoemd (oudste vermelding: 1599⁵⁷⁸), naar het *Cellebroedersgodshuis* dat er zich bovenaan de straat bevond.⁵⁷⁹

Huidige ligging: tussen Cellebroedersstraat en eerste stadsomwalling, later Cellebroedersstraat⁵⁸⁰

1.1.125 Dunnebierstraatje (*Dunnebierstreetken*) ---- 1351⁵⁸¹

Het *Dunnebierstraatje* was een klein zijstraatje van de *Schipstraat*.⁵⁸² F. Janssens vermoedde dat de straatnaam iets te maken had met het brouwerijwezen ('dunnebier' = slecht bier).⁵⁸³ Ik denk dat toch eerder in de richting van een persoonsnaam gezocht dient te worden, net zoals bij het gelijkaardige toponiem in Mollem.

Huidige ligging: ter hoogte van de Hallenstraat en Anspachlaan

Gelijkaardige toponiemen: een bosselken gheheten den Dunnebier (Mollem)⁵⁸⁴

1.1.126 Duivenstraat (*Duvestrate, Duyffstrate, Duyvestraete*) ---- 1385⁵⁸⁵

Dit was één van de vele loodrechte zijstraatjes van de Hoogstraat. Het vertrok aan de overzijde van het koor van de Kapellekerk en liep verder omhoog naar de *Zavel*.

De straat heette in de Middeleeuwen ook *Sint-Mariastraat*, wat verwees naar haar ligging ten opzichte van de Kapellekerk. In de 15e eeuw werd de herberg *de Duif* gesitueerd in deze straat (*ter Capellen in Sinte Marie strate achter de came [sic] geheeten de Duve* – 1484).⁵⁸⁶ Het lijkt dan ook duidelijk dat de straatnaam *Duivenstraat* van deze herberg was afgeleid.

⁵⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 126.

⁵⁷⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 59.

⁵⁸⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 192 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 126.

⁵⁸¹ Fichier Godding.

⁵⁸² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398.

⁵⁸³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 120.

⁵⁸⁴ J. Lindemans verklaarde de naam door personificering : dunnebier (= slap bier) als scheldwoord dat evolueerde tot een familienaam. De naam kan ook gebruikt zijn om de magere kwaliteit van het bos te kenmerken (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 191).

⁵⁸⁵ BRON 324 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 107.

⁵⁸⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 177-178 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 107.

Huidige ligging: onderste gedeelte van de J. Stevensstraat – bovenste gedeelte van de Duivenstraat⁵⁸⁷

1.1.127 Eelkensborre (*Eelkensborre*) ---- 1402⁵⁸⁸

De *Eelkensborre* werd zowel door Ph. Godding als door Ch. Deligne in de voormalige *rue des Douze Apôtres* gelokaliseerd.⁵⁸⁹ Waarschijnlijk maakte Ch. Deligne dan ook een schoonheidsfoutje op haar reconstructiekaart, waar de borre in de *Hondsgracht* werd geplaatst.⁵⁹⁰ Het is niet duidelijk waaraan de *borre* haar naam ontleende. De afleiding van een persoonsnaam is de meest voor de hand liggende verklaring.

Huidige ligging: ter hoogte van de Ravensteinstraat

1.1.128 Eerste Jodentrappen (*Ierste Joedentrappen*) ---- 1433⁵⁹¹

De benaming *Eerste Jodentrappen* lijkt me in eerste instantie voorbehouden te zijn geweest voor de voormalige *Jodenstraat*, die ongeveer uitmondde tegenover de poort van het *godshuis ter Arken*. De vermelding *boven dierste Joedentrappen jegen der Arcke poerte* (1433) lijkt dit althans te suggereren.⁵⁹² F. Janssens suggereerde andere dingen. Ze dacht dat de benaming *Eerste Jodentrappen* ook werd gebruikt om de huidige Villa Hermosastraat aan te duiden.⁵⁹³ Daarnaast was ze ook van mening dat de *Jodenstraat* overeenkwam met de *Middelste Jodentrappen*.⁵⁹⁴

Het hangt er natuurlijk vanaf van waar men begint te tellen. Indien men vanuit de benedenstad naar boven telt, dan gaat het om de *Jodenstraat*; indien men omgekeerd tewerk gaat, dan klopt F. Janssens' hypothese. Het is echter best mogelijk dat het toponiem *Eerste Jodentrappen* voor beide werd gebruikt. Met andere woorden, het adjectief 'eerste' werd toegevoegd afhankelijk van waaruit men keek of telde.

Huidige ligging: Kunstberg [?]; Villa Hermosastraat [?]⁵⁹⁵

⁵⁸⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 142; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 177; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 107.

⁵⁸⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398; fichier Godding.

⁵⁸⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁵⁹⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁵⁹¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 200.

⁵⁹² LAURENT (1963), *Limites*, p. 200.

⁵⁹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 140.

⁵⁹⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

⁵⁹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 140.

1.1.129 Eggevoordstraatje (*Egghevoert straetken*) ---- 1488⁵⁹⁶

Van dit straatje zijn slechts twee 15^e-eeuwse vermeldingen bekend. Waar het zich bevond, is niet onmiddellijk duidelijk. Volgens F. Janssens kan de naam ontleend zijn aan het domein *Eggevoord* te Elsene, dat in de middeleeuwse periode in handen was van de burggraaf van Brussel.⁵⁹⁷

Een andere hypothese is uiteraard dat het een bestemmingstoponiem was. Het *Eggevoordstraatje* liep dan in de richting van *Eggevoord* en zou zich dus aan de oostelijke zijde van de stad moeten hebben bevonden.

Huidige ligging: ?

1.1.130 Eggloystraatje (*Eggloystreetken*) ---- 1372⁵⁹⁸

Het *Eggloystraatje* verbond de middeleeuwse *Vederstraat* met de Stormstraat. Later werd ze *rue du Pélican* genoemd – vermoedelijk naar een plaatselijke herberg – en momenteel heet ze T'Serclaesstraat. Het is een desolate steeg tussen de hoogbouw van de Keizerinnelaan. In het midden van het straatje zit nog steeds een haaklas, wat er misschien op wijst dat het straatje ontstaan is uit de samenvoeging van twee delen.

Hoewel ik geen bronvermeldingen ken die deze stelling kunnen ondersteunen, moet deze straat ongetwijfeld genoemd zijn naar bezittingen van de familie Eggloy, één van de machtige families in het middeleeuwse Brussel.

Huidige ligging: T'Serclaesstraat⁵⁹⁹

1.1.131 Eik (*dEyke*) ---- 1370⁶⁰⁰

In 1370 werd er een eik gelokaliseerd nabij de Zavel (*op den Savel neven dEyke*). Volgens V. Verscheure stond deze boom ter hoogte van het *Halfbunder*.⁶⁰¹ Ook Ph. Godding nam een toponiem *Eik* (*apud Quercum*) op in zijn toponiemenlijst, maar lokaliseerde deze in het *Ruisbroek*.⁶⁰²

⁵⁹⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 174.

⁵⁹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 174.

⁵⁹⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 178 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 155.

⁵⁹⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 178 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 155.

⁶⁰⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 108.

⁶⁰¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 108.

⁶⁰² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

In het oudste goederenregister van het *Sint-Jacobsghasthuis* vond ik een gelijkaardige vermelding terug. In een passage – vermoedelijk uit de tweede helft van de 14^e eeuw – wordt verwezen naar een hofstede die gelegen was op de *Zavel*, naast de *Eik*.⁶⁰³

J. Lindemans meldde over de eik dat deze ‘in ongeveer dezelfde omstandigheden’ werd aangetroffen als de linde (zie verder).⁶⁰⁴ Dit betekent dus hoofdzakelijk als afzonderlijke boom langs de wegen, als plaatsaanduiding en als grensboom tussen akkers.

Misschien kan de aanwezigheid van deze boom in verband gebracht worden met de intrigerende haaklas in het *Halfbunder*. Misschien is dit een relict van een vroegere begrenzing. Deze *Eik* kan misschien ook als grensboom gefungeerd hebben?

Huidige ligging: ten noorden van de Grote Zavel, misschien in de Strostraat [?]

Gelijkaardige toponiemen: *ten Eyxkene* (Ukkel)⁶⁰⁵; *dYckcoutere* (Borchtlombeek)⁶⁰⁶; *die Eicke* of *het Aeycken* (Hoegaarden)⁶⁰⁷; *de Eeke*, *de Eeken* en *dEecxken* (Velzeke-Ruddershove)⁶⁰⁸; *dEycke daer men gheet te Halle weert* (Sint-Pieters-Leeuw); *dEycke*, *de Stijleijcke* en *ten Eijken* (Brussegem); *dEycke* en *Pauwels eycxken* (Buizingen); *ten Eyck*, *Waereijcke* en *ten Hoogen Eyck* (Merchtem); *ter Eycken nu Turkeyen* (Oetingen); *dEijxken*, *der Houteijcken* en *de II eijcken opt velt ter Vorst wert* (Erps); *ten Eijxkene* en *Sint Wijden Eijck* (Anderlecht); *ten Eijxkene* (Elingen); *dEexken*, *de Paleecke* en *de Luyseeck* (Opwijk); *Bredeijcke* (Sint-Kwintens-Lennik); *de Bree-eijcke* (Buggenhout); *Coudeijcke* (Leefdaal); *te Scoeneke* (Meldert); *Scoeneke* (Beersel); *de Luyseeck* (Assche); *de Catteneijck* (Steenhuffel); *ter Viere eijken weert* (Steenokkerzeel); *de Baeijeijcke* (Zaventem); *ter Ronder eijken* (Eppegem); *Meereik* (Herne); *de Hange eijcke* (Sint-Genesius-Rode); *de Hout eijcke* (Nossegem)⁶⁰⁹; *ter Eycken* (Sint-Jans-Molenbeek)⁶¹⁰; *Quercum* (Leuven)⁶¹¹

1.1.132 Eik (*Eyck*, *Quercum*) ---- 1393⁶¹²

Over de andere *Eik* is niet veel bekend. Dit boomtoponiem wordt vermeld in de ‘fichier Godding’, maar een betere lokalisatie ontbreekt.

⁶⁰³ BRON 83: *Item, dat si [de huisarmeesters van de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg] ontfaen hebben van her Gherarde vanden Nouwenhove IIII cleine florine erfelec bewist op ene hofstat met den huse daer op staende ghelegen op den Zavel neven dEyke tusschen den goeden Jans van Hoelaer, [...].* (s.d.)

⁶⁰⁴ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 208.

⁶⁰⁵ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 10.

⁶⁰⁶ J. Lindemans verklaarde dit toponiem door “gedeelte van een kouter bepaald door een eik als grensboom” en maakte de vergelijking met de samenstellingen als *Lindekouter* (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 363).

⁶⁰⁷ Het toponiem is ontleend aan een eik die daar stond (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 474).

⁶⁰⁸ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 145.

⁶⁰⁹ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, pp. 208-209.

⁶¹⁰ VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 110.

⁶¹¹ DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*, p. 106.

⁶¹² Fichier Godding.

Huidige ligging: ?

1.1.133 Eikstraat (*Eycstrate*) ---- 1321⁶¹³

Het is niet duidelijk welke *Eikstraat* in 1321 reeds werd vermeld. Brussel kende in de Middeleeuwen namelijk meerdere '*Eikstraten*'. Zonder dit zwart op wit te kunnen aantonen, werd waarschijnlijk de huidige Loksumstraat bedoeld. Deze straat droeg onder meer in 1378 en 1433 de naam *Eikstraat*.⁶¹⁴

Het blijft echter een raadsel naar welke boom deze *Eikstraat* dan wel werd genoemd. Er zijn geen vermeldingen van een eik in die buurt bekend. Een alternatieve, maar weinig waarschijnlijke hypothese houdt in dat *de Eik* een huisnaam zou zijn geweest.

Huidige ligging: Loksumstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Eikestraat* (Antwerpen)⁶¹⁵ ; *Eyckestrade* en *de Eycke* (Leuven)⁶¹⁶

1.1.134 Eikstraat ---- 1340⁶¹⁷

De huidige Eikstraat en Onze-Lieve-Vrouwbroersstraat droegen in de Middeleeuwen nog één en dezelfde naam: *Eikstraat*. Aan deze straat kleven twee – volgens F. Janssens 'erg ongeloofwaardige' – legenden. Volgens de ene kwam Karel de Grote hier graag zitten aan de voet van een eik. Volgens de andere werd hier de eik herplant waaraan de wieg van hertog Godfried III van Brabant hing gedurende de slag van Ransbeek in de 12^e eeuw.⁶¹⁸

De beide legenden wijzen in elk geval op het bestaan van een eik, maar het blijft de grote vraag waar deze zich precies bevond: bovenaan, onderaan of middenin de straat? En de tweede vraag blijft al evenzeer onopgelost: wat was het belang van die eik? Deed hij dienst als grenspunt of als verzamelplaats?

Huidige ligging: Eikstraat – Onze-Lieve-Vrouwbroersstraat

⁶¹³ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 51.

⁶¹⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 177 ; fichier Godding.

⁶¹⁵ In 1508 werd de Eikestraat geopend te Antwerpen, vlak buiten de oude vest (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 60).

⁶¹⁶ Het huis *de Eycke* lag in de *Eyckestrade* te Leuven (de huidige Boekhandelstraat) (SMEYERS (1998), *Leuvense stadhuis*, p. 113).

⁶¹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 90 ; fichier Godding.

⁶¹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 91.

1.1.135 Eikstraat (*Eycstrate*) ---- 1368⁶¹⁹

De derde *Eikstraat* die in de middeleeuwse bronnen opduikt, verbond de *Ezelweg* met de *Oude Schaarbeekseweg*. Opnieuw is het niet duidelijk waar zich de boom bevond waarnaar de straat werd genoemd.

Deze *Eikstraat* kreeg in de 16e eeuw een andere naam. Eén van de beulen van de hertog van Alva, Jan Grouwels geheten *Spellekens*, bezat er zijn woning. Volgens J. d'Osta ging de bevolking de straat waar hij woonde *Spellekensstraat* noemen. Dat was een allusie op de spelden die de beul hanteerde om de ogen van de ketters uit te steken (zodat ze de Duivel niet meer zouden kunnen aanschouwen).⁶²⁰ In de 18^e eeuw kreeg de straat de officiële benaming *rue des Epingles*, die op zijn beurt plaats moest maken voor Vesaliusstraat in 1853.

Huidige ligging: Vesaliusstraat⁶²¹

1.1.136 Eindestraatje (*dEendestraetken, dEinde*) ---- 1496⁶²²

In de wijkbeschrijving uit 1496 wordt melding gemaakt van het *Eindestraatje*. Het was een zijstraatje van de *Grote Schipstraat* en bevond zich in de omgeving van het *Waterschap* en de poort van *Ukkel* (*de Groote Scepstrate inne voerbij den waterscape in't Eyndenstraetken met ten poertkene van Uccle* – 1496).⁶²³ De exacte ligging en de naamsverklaring blijven voorlopig onopgehelderd.

Huidige ligging: ter hoogte van de Hallenstraat

1.1.137 Elfpondborre (*Ellepontborre, Hellespondborre*) ---- 1351⁶²⁴

Deze borre lag in de *Blaasstraat* (*in vico Blaestrate ... supra fontem Ellepontborre*).⁶²⁵ Aangezien de *Blaasstraat* vrij lang was, is het niet duidelijk waar ze precies gesitueerd moet worden.

Er moet waarschijnlijk geopteerd worden voor de naam *Elfpondborre* – en niet *Hellespondborre* zoals Ch. Deligne vermeldde⁶²⁶ – vermits er zich in de *Blaasstraat* ook een *straatje van Elfponden* bevond (zie verder). Vermoedelijk bestaat er dus een nauw verband tussen straat- en borrenaam.

⁶¹⁹ Fichier Godding.

⁶²⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 67 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 90.

⁶²¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 67 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 90.

⁶²² BRON 324.

⁶²³ BRON 324.

⁶²⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

⁶²⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 34 & 108.

⁶²⁶ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

Huidige ligging: in het noordelijk gedeelte van de Miniemenstraat

1.1.138 Engelstraat (*dIngelstrate*) ---- 1491⁶²⁷

Dit was een andere benaming voor de middeleeuwse *Heekstraat* of huidige Sint-Gisleinstraat. F. Janssens dacht dat de naam mogelijk afgeleid was van een huis *de Engel*, maar vond hiervoor geen bewijzen.⁶²⁸

Huidige ligging: Sint-Gisleinstraat⁶²⁹

1.1.139 Epeleren (*tsEpelleren*) ---- 1323⁶³⁰

Dit toponiem komt meermaals terug in de archieven van het godshuis van de Witte Juffrouwen. Het was een plaats in het *Vrijaardstraatje* (op den Steenwech bider voerghenoemder Wittejoufrouwen cloester in Vrihertsstrate achter *tsEpelleren* – 1323).⁶³¹ Waar de naam vandaan kwam, blijft een onopgeloste vraag. De afleiding van een familienaam lijkt het meest waarschijnlijk.

Huidige ligging: ter hoogte van de Zeehondstraat [?]

1.1.140 Esselenstraatje (*dEsselen straetken*) ---- 1460⁶³²

Dit straatje – dat ook *Moernaysstraatje* werd genoemd – lag in de onmiddellijke omgeving van de *Schipbrug*, maar kan niet nader worden gelokaliseerd.

Bij het doornemen van de middeleeuwse schepenlijsten komt de naam Esselen veelvuldig voor. De familie Esselen maakte deel uit van het Steenweegsgeslacht en leverde talloze stedelijke bestuurders. Eén van haar leden gaf waarschijnlijk zijn/haar naam aan het *Esselenstraatje*.⁶³³

Huidige ligging: ter hoogte van de Kiekenmarkt

⁶²⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189.

⁶²⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189.

⁶²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189.

⁶³⁰ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 172.

⁶³¹ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, pp. 138-139 & 172.

⁶³² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

⁶³³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

1.1.141 Etengat (tEtegat, tEtengat, tHeetegat, tEetengat) ---- 1265⁶³⁴

Over het *Etengat* bestaat vanzelfsprekend een folkloristische en legendarische naamsverklaring⁶³⁵:

“Au 13e siècle, on la nommait *Etengat*, parce que les ouvriers qui travaillaient à l’édification de l’église Sainte-Gudule s’y réunissaient pour prendre leur repas, assis dans les encoignures des fortifications (*Etengat* : lieu ou « trou » où l’on mange).”

In het kader van zijn onderzoek naar de eerste stadsomwalling formuleerde S. Demeter een wetenschappelijkere hypothese over het *Etengat*. Misschien doorsneed de eerste stadsomwalling op deze plaats een oude weg?⁶³⁶ Dat zou in elk geval een goede verklaring kunnen zijn voor het bestanddeel ‘gat’, dat traditioneel de betekenis ‘toegangsweg’ krijgt.⁶³⁷ De cruciale vraag is of het *Etengat* ouder was dan de stadsomwalling of niet. In het tweede geval kan het ‘gat’ geïnterpreteerd worden als een doorgang doorheen de omwallingsmuur, in het eerste geval niet.

Het bestanddeel ‘eten’ kan echter niet verklaard worden door te verwijzen naar de stadsomwalling. Het lijkt erop dat het ‘heide’ betekent.⁶³⁸ In die zin zou *Etengat* dan ‘toegangsweg tot de heide’ betekend hebben. Als deze naamsverklaring juist is, dan heeft het toponiem mijns inziens niets met de stadsomwalling te maken. Het *Etengat* moet dan inderdaad een oudere weg zijn geweest die door de aanleg van de eerste stadsomwalling werd doorsneden.

In 1599 stichtten een aantal gevluchte Engelse benedictessen er een klooster, wat een invloed uitoefende op de straatnaam. Het *Etengat* werd voortaan *Cul-de-sac des Dames anglaises* genoemd. Wanneer gravin Marguerite de Berlaimont in 1624 vlak daarnaast een *Augustinessenklooster* oprichtte, volgde de straatnaam opnieuw gedwee.⁶³⁹ Vanaf dan was er sprake van de *rue de Berlaimont*.⁶⁴⁰

Volgens F. Janssens werd het straatje in 1798 uiteindelijk doorgetrokken tot aan het *Sint-Elisabethklooster*, dit wil zeggen door de eerste stadsomwalling.⁶⁴¹ Volgens mij moet dit reeds vroeger gerealiseerd zijn. Op het *Met waterverf opgehoogde plan van Brussel in negen bladen circa 1750* staat de verenigde straat al afgebeeld (zie afbeelding). Werd hierdoor de oorspronkelijke situatie hersteld?

⁶³⁴ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 164 ; DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 55 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 183 ; fichier Godding.

⁶³⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 266 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 24 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 183.

⁶³⁶ DEMETER (2005), *Essai*.

⁶³⁷ GYSSELING (1981), *Voornaamste bestanddelen*, p. 76 ; ROOBAERT (2002), *West-Brabantse toponymie*.

⁶³⁸ Suggestie van P.-J. Lachaert.

⁶³⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 24 ; MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 312.

⁶⁴⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398.

⁶⁴¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 183.

Huidige ligging: zuidelijk gedeelte van de Berlaimontlaan
Gelijkaardige toponiemen: *Etebroek* (Beersel)⁶⁴²

1.1.142 Ezelweg (*Eselwech*) ---- 1325⁶⁴³

De *Ezelweg* maakte deel uit van de route die de groententelers uit Schaarbeek volgden naar de stad en terug. In dit licht wil ik het prachtige citaat ‘Vroeger trok de ezel het stadsplan’ van Le Corbusier niet laten passeren.⁶⁴⁴ De historici ondervonden echter nogal wat problemen met precieze lokalisatie van de *Ezelsweg* en *Schaarbeekseweg*. Hun tegenstrijdige beweringen maken de juiste situering er niet makkelijker op.

Volgens J. d’Osta liep de weg vanaf de *Warmoespoort* op de eerste stadsomwalling in de richting van Schaarbeek. Via een moeilijk volgbaar tracé langs de huidige Komediante(n)straat, Oratoriënberg, Eredienststraat en Noordstraat sloot de weg aan op de huidige Haachtsesteenweg buiten de Vijfhoek.⁶⁴⁵

De bouw van de tweede stadsomwalling sloot dit tracé af, zodat de weg vervangen werd door de *Schaarbeekseweg*, die van bovenaan de Zandstraat kronkelend naar de *Koolsepoort* leidde. A. Henne & A. Wauters en – in hun navolging – Ph. Godding vereenzelvigden de *Ezelweg* met deze *rue de Schaerbeek*.⁶⁴⁶ Deze straat liep langs de andere zijde recht in de richting van de Sint-Goedelekerk, maar werd onderbroken door de eerste stadsomwalling.

F. Janssens combineerde beide mogelijkheden. Ze stelde dat de *Ezelweg* van de *Koolsepoort* naar de *Warmoespoort* liep en in de 18^e eeuw *Schaarbeeksestraat* werd genoemd. In voetnoot vindt men tevens de vermelding *Eselschen wech och nederen wech* (1406-1414)⁶⁴⁷, wat erop zou wijzen dat de *Ezelweg* in feite de laagste van twee (of meer) wegen vormde. Vermoedelijk was de *Schaarbeekseweg* – nadien *Oude Schaarbeekseweg* – dan de hogere weg?

Meestal was men het wel eens over de naamsverklaring van *Ezelweg*. De naam zou afgeleid zijn van de ezels waarmee de boeren dagelijks de groenten vervoerden.⁶⁴⁸ Het is wel opmerkelijk dat er aan de andere zijde van de stad, tussen Sint-Gillis en Elsene, ook een *Ezelweg* bestond.

⁶⁴² Bij de verklaring van dit toponiem, maakte J. Lindemans zelf de vergelijking met het Brusselse toponiem *Etengat*, namelijk de toegang tot de *ete* of *etweide*, *etmeersch*, *ettinge*, dit is een weiland dat “afgeët” werd door het vee (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 80).

⁶⁴³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82 ; fichier Godding.

⁶⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82.

⁶⁴⁵ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 11 & 169. Dat de *Ezelweg* verderliep buiten de tweede stadsomwalling blijkt ook uit dit fragment : *duo jornalialia cum dimidio terre parum plus vel minus sita foris portam dictam de Coelschepoerte ad locum dictum aenden Eselschenwech contigue bonis* (BRON 159).

⁶⁴⁶ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 571 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398.

⁶⁴⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82.

⁶⁴⁸ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 11 & 169 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82.

Huidige ligging: Pachecolaan [?]

Gelijkaardige toponiemen: *Ezelwech* (Sint-Gillis)⁶⁴⁹ ; *Ezeldijk* (Diest)⁶⁵⁰ ; *Eselbrugge* (Leuven)⁶⁵¹ ; *den Ezel*, *Ezelgoot* en *den Ezelhoek* (Velzeke-Ruddershove)⁶⁵² ; *Ezelstraat* (Roermond)⁶⁵³ ; *Rechte Ezelstrate* (Brugge)⁶⁵⁴ ; *Ezelsveld* (Delft)⁶⁵⁵

1.1.143 Filipsbrug (*Philipsche brugge*, *Philis brugghe*, *Philipsbrugge*) ---- 1350⁶⁵⁶

Volgens P. Van Nieuwenhuysen bestond deze brug al in 1321, wanneer er sprake was van een brug ‘op’ de *Steenweg* (*de domistadio prope pontem supra Plateam*).⁶⁵⁷ Een dergelijke vermelding biedt uiteraard geen uitsluitel. Het is goed mogelijk dat de brug over de gracht van de eerste stadsomwalling werd bedoeld, gelegen vlak buiten de *Sint-Kathelijnepoort*.

Toch was de *Filipsbrug* vermoedelijk een stukje ouder dan de eerste vermelding in het midden van de 14^e eeuw. De brug wordt immers ook nog *Middelste brug* genoemd (oudste vermelding: 1332) en in verband gebracht met de *Kleine Vesten* (oudste vermelding: 1330) (zie verder). Het jaar 1330 vormt dus een datum *ante quem* voor deze verdedigingsgordel, waarvan de *Filipsbrug* ontegensprekelijk een onderdeel vormde.

Uiteraard is het mogelijk dat de brug pas later – omstreeks het midden van de 14^e eeuw? – de naam *Filipsbrug* verkreeg. Ze werd waarschijnlijk genoemd naar een bewoner of eigenaar uit de directe omgeving, al is het vooralsnog niet duidelijk wie dat precies was. Het is ook mogelijk dat de brug op indirecte wijze van een persoonsnaam is afgeleid, met name via de *Filipspoort* (zie verder).

Huidige ligging: Vlaamsesteenweg, ter hoogte van het kruispunt met de Lepagestraat en Varkensmarkt

Gelijkaardige toponiemen: *Philips brouck* (Velzeke-Ruddershove)⁶⁵⁸

⁶⁴⁹ In het cijnsboek van Duyst vindt men onder Obbrussel het toponiem *den Ezelwech alsoemen gheet ter Cameren weert* (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 23).

⁶⁵⁰ Te Diest vindt men een *Ezeldijk*, in de buurt van de voormalige volmolen (CLAES (1995), *Plaats- en persoonsnamen*, p. 114).

⁶⁵¹ MEULEMANS (1953), *Familienamen*, p. 333.

⁶⁵² “Tal van *ezel*-toponiemen zullen we door volkshumor (naam van het lastdier) ontstaan zijn.” Met betrekking tot het toponiem *den Ezelhoek* meldde L. Van Durme: “De bewoners van de Ezelhoek waren voorheen voerlui die ezels i.p.v. paarden inspannen.” (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 155-156).

⁶⁵³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

⁶⁵⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

⁶⁵⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

⁶⁵⁶ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, pp. 95 & 113 ; fichier Godding.

⁶⁵⁷ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 52.

⁶⁵⁸ Het eerste bestanddeel is een persoonsnaam, namelijk Heinric Philips (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 157-158).

1.1.144 Filipspoort ---- 1365⁶⁵⁹

Een tekst uit 1309 zou volgens A. Henne & A. Wauters reeds de *Filipspoort* en *Kleine vesten van Brussel* vermelden.⁶⁶⁰ Volgens Ph. Godding viel deze tekst echter zeker na 1309 te dateren, zonder dat hij evenwel een alternatieve datum voorstelde.⁶⁶¹

Volgens C. Dickstein-Bernard dateerde de oudste vermelding van de poort pas uit 1365. De naam zou afgeleid zijn van de bijhorende brug over de *Kleine Vesten*.⁶⁶² Deze bewering lijkt misschien wat geforceerd. Een brug werd eerder naar een gebouw genoemd dan omgekeerd (bijvoorbeeld: de *Spiegelbrug* naar de *Spiegel* – zie verder). Volgens die redenering zou de *Filipspoort* dan eerder opgericht zijn dan de *Filipsbrug* (oudste vermelding: 1350 – zie boven).

Huidige ligging: Vlaamsesteenweg, ten oosten van het kruispunt met de Lepagestraat en Varkensmarkt

1.1.145 Flessenstraatje (*Flessenstraetken*, *Flasschenstraetken*) ---- 1459⁶⁶³

Dit smalle steegje bestond uit twee haaks op elkaar staande delen tussen de Kaasmarkt en de Magdalenastraat. De huidige plaatsvervangers Kerstenmannekenstraat en Duquesnoystraat zijn uiteraard veel breder. De trappen uit de eerste deel werden in 1852 vervangen en voorzien van een ijzeren baar. Het tweede deel werd verlengd in de richting van de Sint-Janskerk.⁶⁶⁴

Het blijft echter onduidelijk waaraan de straatnaam precies herinnerde. Misschien stond er een huis met de naam *de Fles*?

Huidige ligging: Kerstenmannekenstraat en Duquesnoystraat⁶⁶⁵

1.1.146 Fobaardstraatje (*Fobaertstreetken*) ---- 1434⁶⁶⁶

Dit zijstraatje van de *Lange Steenweg* liep parallel aan het *Vrijaardstraatje* in de richting van het *Begijnhof* en de latere *Schipvaart*. Het enige wat F. Janssens hierover kon melden, was dat het Middelnederlandse *fobaert* ‘nar, dwaas’ betekende. Misschien woonde er een familie Fobaert?

⁶⁵⁹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 113.

⁶⁶⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 321.

⁶⁶¹ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 257.

⁶⁶² DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 113.

⁶⁶³ BRON 293.

⁶⁶⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 75.

⁶⁶⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 75.

⁶⁶⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 186 ; fichier Godding.

Huidige ligging: tussen de Vlaamsesteenweg en de Baksteenkaai

1.1.147 Forchierstraat (*Forchierstrate*, *Fortsierstrate*, *Forgijstrate*, *Fortzierstrate*)

---- 1328⁶⁶⁷

Via de *Forchierstraat* werden enkele belangrijke knooppunten van de middeleeuwse stad met elkaar verbonden. De *Forchierstraat* maakte de verbinding tussen het kruispunt van de *Putterij*, *Steenweg* en *Vismarkt* enerzijds en het *Sint-Jansgasthuis* en de *Pongelmarkt* anderzijds. Tegenwoordig draagt ze de naam *Spoormakersstraat*.

Volgens J. d'Osta werd de straat in de 16e en 17e eeuw *rue de l'Arbalète* genoemd.⁶⁶⁸ Vermoedelijk is dit een gebrekkige Franse vertaling van *Forchierstraat*. J. d'Osta zelf vertaalde de Middelnederlandse naam door *rue des Faiseurs-d'Arcs*.⁶⁶⁹

Volgens anderen zou de *Forchierstraat* haar naam te danken hebben aan het grote aantal wapensmeden dat daar verbleef.⁶⁷⁰ Deze stelling moet echter nog met concreet bronnenmateriaal worden bevestigd. Misschien vormt de aanwezigheid van het toponiem *Oude Munt* (oudste vermelding: 1396 – zie verder) in deze straat wel een argument ter ondersteuning?

De verklaring van *fortsier* (of *forchier*, *forsier*, *foortsier*) in het Middelnederlands woordenboek werpt echter een nieuw licht op de straatnaam⁶⁷¹:

“De bet. [betekenis] zal wel zijn *iets dat weerstandsvermogen bezit, sterk is* (vgl. fr. *coffre-fort*) ; van mlat. **fortiarium* (want *forsarius* is niets dan de latiniseering van fr. *forsier*). Doch het is ook mogelijk, dat bij de vorming van het woord is gedacht aan fr. *forger*, lat. *fabricare*, hetzij in de bet. van *maken, vervaardigen, construeeren* in het alg., hetzij in die van *smeden*.”

Die tweede mogelijkheid lijkt me toch moeilijk toepasbaar op de middeleeuwse *Forchierstraat* van Brussel. Een smid werd immers stevast aangeduid als *smet*, *smeet* of *faber*. Soms werd daarbij verduidelijkt dat het om een grofsmid (*groofsmet*, *groefsmet*) of goudsmid (*goutsmet*, *goutsmeet*, *aurifaber*) ging. Een smidse werd *smesse* of *smisse* genoemd. Het woord *forchier* werd echter nooit gebruikt.

De eerste betekenis – ‘iets dat weerstandsvermogen bezit, sterk is’ – is misschien beter toepasbaar. De *Forchierstraat* maakte immers deel uit van een aaneenschakeling van markten die in een driekwartcirkel rondom de *Coudenberg* lagen (zie afbeelding). Het is mijn hypothese om hierin een relict van een oudere begrenzing te zien, die ik de uitbreidingskern van de *Coudenberg* heb genoemd. Misschien werd deze uitbreidingskern afgebakend door een

⁶⁶⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 108.

⁶⁶⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 13.

⁶⁶⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 71.

⁶⁷⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 108-109.

⁶⁷¹ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, II, col. 843.

rudimentaire omwalling – aarden talud met palissade bijvoorbeeld – en vormde de straatnaam *Forchierstraat* hiervan een relict?

Huidige ligging: Spoormakersstraat⁶⁷²

1.1.148 Galgenberg (*Galgenberg*) ---- 1346⁶⁷³

Henne & A. Wauters diepten een vermelding op van de *Galgenberg* uit 1346 (S. [?] *Galgenberg retro Novam fontem*).⁶⁷⁴ Volgens V. Verscheure ging het om een schrijfevolutie van *Schaaldenberg*.⁶⁷⁵ Dit is in overeenstemming met de lokalisatie bij de *Nieuwenborre* uit 1346.

Ph. Godding, J. de Ghellinck en S. Demeter meldden daarentegen dat de *Galgenberg* te situeren was ter hoogte van de huidige Justitieplaats.⁶⁷⁶ De *Galgenberg* bevond zich ter hoogte van de *Hellestraat*, die de *Blaasstraat* met de *Wollendries* verbond. Aan de bovenzijde bevond zich in de tweede helft van de 16e eeuw het *hof van Mansveld* (het huidige hotel de Mérode) ; aan de benedenzijde lag het zogenoemde *huis van Vesalius*. Over deze laatste figuur doet een bekende legende (?) de ronde⁶⁷⁷:

“La tradition populaire a retenu que la proximité de son hotel et du lieu des exécutions et potences lui permettait un approvisionnement en cadavres pour la dissection qu’il prônait comme étant le seul guide pour l’étude [de] l’anatomie humaine.”

De kwestie blijft voorlopig onoplosbaar bij gebrek aan accurate bronvermeldingen. Er zijn trouwens weinig of geen vermeldingen bekend over de ligging van een galg in het gebied omsloten door de tweede stadsomwalling. S. Demeter wees er nochtans op dat de graaf van Mansveld vanwege de stad gronden verwierf waarop zich de voormalige galgen bevonden.⁶⁷⁸

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Galgeberch* (Leuven)⁶⁷⁹ ; *Galgeberg* (Webbekom)⁶⁸⁰ ; *Galgenberg* (bos t’Ename)⁶⁸¹ ; *Galgheberch*, *Galgheberch* en *Galgheberchstrate* (Gent)⁶⁸² ; *Galgenberch* (Hoegaarden)⁶⁸³ ; *Galgenbergh* (Sint-Jans-Molenbeek)⁶⁸⁴

⁶⁷² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 13 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 109.

⁶⁷³ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 54 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 3 & 108.

⁶⁷⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 54.

⁶⁷⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 108.

⁶⁷⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 30 ; de GHELLINCK (1969), *Hôtel Merode-Westerloo*, p. 7 ; DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 499-500.

⁶⁷⁷ DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 500.

⁶⁷⁸ DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 499.

⁶⁷⁹ DE MAN (1954), *Leuvense wijnbouw*, p. 19.

⁶⁸⁰ CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, p. 471.

⁶⁸¹ Mededeling van P.-J. Lachaert.

⁶⁸² GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 45.

1.1.149 Gasthuisstraat (*Gasthuysstrate*) ---- 1325⁶⁸⁵

Binnen de stad was het gasthuis een belangrijke instelling, wat verklaart waarom er in een aantal steden straten naar werden genoemd.⁶⁸⁶ Middeleeuws Brussel telde er zelfs twee.

De oudst vermelde *Gasthuisstraat* liep van de *Putterij* naar de Sint-Goedelekerk. In die straat bevond zich effectief een gasthuis, het *gasthuis van Onze-Lieve-Vrouw en van de Twaalf Apostelen* (gesticht in 1127), dat vanaf de 13^e eeuw *Sint-Goedelegasthuis* werd genoemd en vanaf de 16^e eeuw tenslotte *Sint-Gertrudisgasthuis*. Het is wel opmerkelijk dat de naam *Gasthuisstraat* pas een eeuw na de stichting van het gasthuis opdook.

Huidige ligging: Markiesstraat⁶⁸⁷

Gelijkaardige toponiemen: *Gasthuisstraat* of *platea Hospitalis* (Antwerpen)⁶⁸⁸ ; *Gasthuislaak* (Aarschot)⁶⁸⁹ ; *Gasthuysstrate* (Doesburg)⁶⁹⁰ ; *Gasthuisstrate* (Bergen-op-Zoom)⁶⁹¹ ; *Gasthuisstraat* (Gorkum)⁶⁹² ; *Gasthuisstraat* (Haarlem)⁶⁹³ ; *Gasthuisstraat* (Amsterdam)⁶⁹⁴ ; *Gasthuisstraat* (Den Haag)⁶⁹⁵ ; *Gasthuisstraat* (Scheveningen)⁶⁹⁶ ; *Gasthuisstraat* (Oudewater)⁶⁹⁷ ; *Gasthuysstraet* (Zaltbommel)⁶⁹⁸ ; *Gasthuysstraet* (Tiel)⁶⁹⁹ ; *Gasthuissteeg* (Rotterdam)⁷⁰⁰ ; *Nieuwe Gasthuissteegje* (Zutphen)⁷⁰¹ ; *Gasthuyslaen* (Delft)⁷⁰²

⁶⁸³ Hoogte te Houtem waar de galg stond opgesteld (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 474).

⁶⁸⁴ VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 115.

⁶⁸⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 131.

⁶⁸⁶ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 70.

⁶⁸⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 177 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 131.

⁶⁸⁸ Deze straat lag buiten de eerste stadsuitbreiding van Antwerpen, nabij de grote open ruimten van het *Ramenveld* en de *Gasthuisbeemden*. De Gasthuiszusters – sinds in 1204 in de stad gevestigd – verhuisden in 1238 naar de *Gasthuisstraat* (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, pp. 22 & 58 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15).

⁶⁸⁹ VAN HOORICK (2004), *Demer en Grote Laakbeek*, kaart in bijlage.

⁶⁹⁰ Ook *Hospitaalstrate* genoemd (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15).

⁶⁹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁶⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁶⁹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁶⁹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁶⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁶⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁶⁹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁶⁹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁶⁹⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁷⁰⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁷⁰¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁷⁰² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

1.1.150 Gasthuisstraat (*Gasthuus strate*) ---- 1356⁷⁰³

De andere *Gasthuisstraat* lag iets zuidelijker en verbond de open ruimte vóór het *Sint-Jansgasthuis* met de *Guldenstraat*. Het toponiem lijkt me een verkorting van de vroeger geattesteerde straatnaam *Sint-Jansgasthuisstraat* (zie verder). Het is me totaal onduidelijk op welke basis F. Janssens beweerde dat dit één van de oudste straten van Brussel was.⁷⁰⁴

Integendeel, ik vermoed dat de *Gasthuisstraat* in feite werd aangelegd doorheen het grondgebied van het *Sint-Jansgasthuis*. De staat loopt opmerkelijk recht en sluit niet aan op het eerder organisch aandoende wegennet (zie afbeelding). Bovendien loopt ze in feite niet naar het gasthuis, maar vlak ernaast.

Huidige ligging: Gasthuisstraat

1.1.151 Gelaaskensborre (*Giliaeskensborre*) ---- 1401⁷⁰⁵

De *Gelaaskensborre* – ook *Juliaantjesborre* en zelfs *Inheeskensborre* genoemd – lag op het kruispunt van de *Cellebroedersstraat* en de *Priemstraat*. Volgens J. d'Osta werd met deze naam ook een straat aangeduid, met name het deel van de *Priemstraat* tussen de *Cellebroeders-* en *Accolaystraat*.

Huidige ligging: kruispunt *Cellebroedersstraat* en *Priemstraat*⁷⁰⁶ ; deel van de *Priemstraat* tussen *Cellebroeders-* en *Accolaystraat*⁷⁰⁷

1.1.152 Geldersestraat (*Gelderschestrate*) ---- 1440⁷⁰⁸

Deze *Geldersestraat* werd in 1440 gesitueerd in het *Warmoesbroek* ter hoogte van de tweede stadsomwalling.⁷⁰⁹ Noch de juiste ligging, noch de precieze betekenis van deze straatnaam zijn bekend.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Geldersekade* (Amsterdam)⁷¹⁰

⁷⁰³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 109 & 131.

⁷⁰⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 131.

⁷⁰⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

⁷⁰⁶ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁷⁰⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 27.

⁷⁰⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 191 ; fichier Godding.

⁷⁰⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; fichier Godding.

⁷¹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 6.

1.1.153 Gemene markt (*Ghemeyn merct* – *Commune forum*) ---- 1271⁷¹¹

F. Janssens citeerde een vermelding van de *Gemene Markt* uit het jaar 1271. Een andere vermelding zou dateren uit 1318 (al is deze zonder bronvermelding genoteerd). Deze twee oude vermeldingen contrasteren in ieder geval enorm met het moment waarop het toponiem met grote regelmaat in de bronnen werd vermeld. Dat gebeurde pas vanaf het eerste kwart van de 15^e eeuw, met andere woorden, een dikke eeuw later.

De betekenis van *Gemene Markt* lijkt simpel om vatten: ‘gemeenschappelijke markt(plaats)’. Het blijft echter onduidelijk hoe de verschillende toponiemen *Nedermarkt* – *Markt* – *Gemene Markt* – *Grote Markt* onderling met elkaar verband houden (zie verder).

Huidige ligging: Grote Markt

Gelijkaardige toponiemen: *Gemeene Dyck* (Oudenburg)⁷¹²

1.1.154 Geusstraatje (*Geusstraetken*) ---- 1459⁷¹³

Dit was de 16e- en 17e-eeuwse benaming van een klein steegje tussen het *Minderbroedersklooster* en de Sint-Niklaaskerk. Volgens J. d’Osta heette het later *impasse des Morts*, een naam die in 1853 op zijn beurt vervangen werd door *impasse du Beffroi*. Het is vreemd dat men méér dan honderd jaar na de instorting van het voormalige belfort van de Sint-Niklaaskerk (1714) toch de herinnering aan deze toren levendig trachtte te houden. De *impasse du Beffroi* werd in 1870 echter alweer afgebroken, hoewel de gang die uitloopt op de populaire kroeg *la Bécasse* er nog steeds een overblijfsel van is.⁷¹⁴

Volgens d’Osta heeft de naam *impasse des Morts* te maken met het feit dat de overledenen via deze steeg werden weggebracht na afloop van de begrafenisplechtigheid.⁷¹⁵ Misschien moet ook de verklaring van de naam *Geusstraatje* in die richting gezocht worden? A. Henne & A. Wauters vermoedden dat de naam te maken had met de aanwezigheid van de laagste klassen van de bevolking. J. d’Osta maakte ter wille van zijn verklaring een ommetje via de Brusselse biersoorten, in het bijzonder de Geuze.⁷¹⁶

⁷¹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 99.

⁷¹² “De Schorredijk. Zogenoemd omdat hij gemeen was aan de Watering van de Oude en van de Nieuwe Zandvoordepolder.” (GYSSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 129).

⁷¹³ BRON 293.

⁷¹⁴ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 23.

⁷¹⁵ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 23.

⁷¹⁶ “Dès lors, on peut fort bien imaginer, par exemple, que la bière de la *Gueuzenstroet* ait été dénommée *Geuzenbier*... Notre hypothèse n’est-elle pas au moins aussi vraisemblable que toutes celles qui ont déjà été émises quant à l’origine du nom de la gueuze ?” (d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 83).

Huidige ligging: Taborastraat n° 11 (gang naar café *la Bécasse*)⁷¹⁷

1.1.155 Gevelstraat (*Geyvelstrate*) ---- 1484⁷¹⁸

Deze straat situeerde zich in de buurt van de Kapellekerk (*ter Kapellen*) en de Zavel, waarschijnlijk ergens in het kluwen van straatjes tussen beiden in. Verdere gegevens ontbreken voorlopig.

Huidige ligging: ?

1.1.156 Gioel (*de Ghyoele*) ---- 1387⁷¹⁹

Huidige ligging: ?

1.1.157 Goot (*de Gote*) ---- 1309⁷²⁰

Het toponiem Goot – meestal vermeld in de trant van *op de Goot* – moet gesitueerd worden in de omgeving van de Kolenmarkt, al is het niet duidelijk waar precies. Deze Goot had misschien iets te maken met de benedenloop van de *Smaalbeek*?

Huidige ligging: Kolenmarkt⁷²¹

1.1.158 Gootje (*Goetken*) ---- 1344⁷²²

Ph. Godding nam de plaatsnaam *Gootje* op in zijn toponiemenlijst en lokaliseerde het op of aan de *Steenweg*.⁷²³ Waarschijnlijk bedoelde hij hiermee de *Steenweg* die naar de *Coudenberg* liep. Het toponiem suggereert in elk geval de aanwezigheid van een gootsysteem.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *tGootken* (Velzeke-Ruddershove)⁷²⁴

⁷¹⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 23 & 83.

⁷¹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 47 & 188.

⁷¹⁹ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 125.

⁷²⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398.

⁷²¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398.

⁷²² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398.

⁷²³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398.

1.1.159 Goudsmidstraatje (*Goutsmeetstraetken*) ---- 1345⁷²⁵

Het *Goudsmidstraatje* verbond de *Putterij* met de Bergstraat. Op de hoek van dit straatje werd in de 16^e eeuw de *Sint-Annakapel* gebouwd. Zo kwam ze dan ook aan de latere benaming *Sint-Annastraat*, naast *Apenstraat*.⁷²⁶

De straatnaam lijkt eenvoudigweg te verklaren als ‘straat van de goudsmeden’. Een diepgaander bronnenonderzoek zou moeten uitwijzen of er effectief goudsmeden woonden en/of werkten.

Huidige ligging: +/- Kardinaal Mercierstraat

1.1.160 Gracht (*Gracht, Grecht*) ---- 1307⁷²⁷

Lange tijd was dit de kortere benaming voor de *Heergracht*, waarmee verscheidene grachten van de eerste stadsomwalling en – bij uitbreiding – de wegen er net buiten werden aangeduid.

Huidige ligging: aan de buitenzijde van de restanten van de eerste stadsomwalling
Gelijkaardige toponiemen: *Gracht* (Velzeke-Ruddershove)⁷²⁸

1.1.161 Grasmarkt (*Gersemerct – marché du Foing*) ---- 1480⁷²⁹

Blijkbaar bestonden de benamingen *Grasmarkt* en *Hooimarkt* vanaf het einde van de 15e eeuw een tijdje naast elkaar. Het is niet duidelijk of ze al dan niet van toepassing waren op onderscheiden ruimten. De *Grasmarkt* bevond zich immers onder de *Putterij*. De *Hooimarkt* werd daarentegen meestal in de *Putterij* gelokaliseerd. Nochtans sloegen de toponiemen later op dezelfde ruimte (*Hoeymerckt ofte Gersemerckt* – 1600).⁷³⁰

⁷²⁴ In de 19^e-eeuwse plaatsnamen heeft ‘goot’ altijd de betekenis van ‘riool, waterafvoerbuys dwars onder een weg’. Twee toponiemen in Velzeke-Ruddershove benoemen plaatsen aan steile wegen waarlangs het oppervlaktewater na sterke regenval wegvloeiende, maar het is ook mogelijk dat er zich op deze plaatsen onder de weg een ‘goot’ bevond (meestal holle boomstammen) (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 203-204).

⁷²⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 172 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 109.

⁷²⁶ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 223 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 109.

⁷²⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 111.

⁷²⁸ Kunstmatige waterloop (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 205-206).

⁷²⁹ BRON 309.

⁷³⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 93.

Volgens J. d'Osta werd de plaatsnaam *Grasmarkt* tussen de 15^e en 18^e eeuw ook gebruikt voor de ruimte achter de Sint-Niklaaskerk⁷³¹, hoewel dit mijns inziens sterk te betwijfelen valt.

De naam verwijst vanzelfsprekend naar de handel in gras en hooi die er plaatsvond.

Huidige ligging: Grasmarkt⁷³²

Gelijkaardige toponiemen: Graslei (Gent)

1.1.162 Grauwzustersstraatje (*Graususterstraetkenen*) ---- 1491⁷³³

De Grauwzusters vestigden zich aan het einde van de 15^e eeuw in de buurt van de *Lakenstraat* (zie boven). Het *Grauwzustersstraatje* dat vanaf 1499 in de bronnen opduikt, was waarschijnlijk de benaming voor de toegangsweg tot hun klooster of bezittingen. F. Janssens vereenzelvigde dit straatje met het latere *Soepstraatje* en de *Soeppoort*.⁷³⁴

Huidige ligging: Lakensestraat, gebouwen ten zuiden van de Zwaluwenstraat

1.1.163 Grijpstraat (*Grijpstrate, Gripstrate*) ---- 1295⁷³⁵

De S-vormige Grijpstraat verbond de buurt van de Sint-Niklaaskerk met de *Lange Ridderstraat*. Ook nu bezit de straat nog de typische vorm.

Het is echter bijzonder vreemd dat de straat niet wordt weergegeven op het stadsplan van Jacob van Deventer, ten minste niet volledig (zie afbeelding). Het zuidelijke gedeelte ontbreekt, terwijl het noordelijke gedeelte vloeiend overloopt in de *Vleeshouwersstraat*. Het blijft een open vraag of de cartograaf hier een fout maakte of de middeleeuwse Grijpstraat misschien toch niet overeenkwam met de huidige Grijpstraat. Nochtans mondde de middeleeuwse Grijpstraat wel degelijk uit aan de Sint-Niklaaskerk (*prope ecclesiam Sancti Nycholay in cono vici dicti Grijpstrate – 1328*).⁷³⁶

Het toponymisch woordenboek van K. de Flou vermeldt verschillende toponiemen *ten Grippe* en aanverwanten (zie onder). Desalniettemin blijft het woord vooralsnog onvoldoende verklaard. F. Janssens baseerde haar verklaring op het Middelnederlands Woordenboek, waar *grijp* of *gripe*

⁷³¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 109.

⁷³² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 109.

⁷³³ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 25.

⁷³⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 127.

⁷³⁵ Fichier Godding.

⁷³⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 205.

de betekenis ‘griffoen’ of ‘grijpvogel’ krijgt.⁷³⁷ Waarom de straat precies deze naam droeg, vertelde ze er evenwel niet bij.⁷³⁸

J. Lindemans stelde hypothetisch dat het woord *grijpe* (‘de greep naar de bal’) misschien het oorspronkelijk Middelnederlandse woord zou kunnen zijn voor *solle* (zelf afgeleid van het Oudfranse *chole, soule*).⁷³⁹

Ik vraag me echter af of Grijpstraat niet eerder afgeleid is van *grebbe* of *grippe*, wat ‘greppel, goot, riool’ betekende.⁷⁴⁰ Dat zou impliceren dat zich in of nabij de Grijpstraat een greppel bevond. Gezien de specifieke S-vorm van de straat is dit misschien wel mogelijk. Het lijkt alsof de straat moest uitwijken voor een bepaalde structuur, mogelijks dus die greppel.

Er bestaan uiteraard meerdere mogelijkheden. Misschien was de Grijpstraat de ‘straat die leidde naar de greppel’, namelijk de waterloop die van aan de *Vismarkt* via het *Vleeshuis* en de Sint-Niklaaskerk naar de Zenne stroomde. Het kan ook zijn dat de Grijpstraat werd aangelegd naast een greppel. Het is tenslotte ook mogelijk dat in de Grijpstraat een greppel of goot lag. Hiervoor bestaan echter geen concrete aanduidingen.

Huidige ligging: Grijpstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Greepstraet* (Anzegem)⁷⁴¹ ; *Grijpenveld*, *Grijpen* en *de Gripe* (Tienen)⁷⁴² ; *ter Grijpen*, *de groote Grippe* en *Grippe* (Aartselaar)⁷⁴³ ; *ter Grijpen* (Kontich)⁷⁴⁴ ; *Grijpenberg* (Edegem)⁷⁴⁵ ; *Grijpegem* en *Grijpegemplein* (Edegem)⁷⁴⁶ ; *Greep* of *Grebbe* (Ichtegem)⁷⁴⁷ ; *de Greepsteert* (Koekelare)⁷⁴⁸ ; *Grepdick* (Meulebeke)⁷⁴⁹ ; *de Grebbe* en *Gripstick* (Ardoorie)⁷⁵⁰ ; *de Grebbe* en *grebbe* van *Papingloo* (Maldegem)⁷⁵¹ ; *Grebbe* (Wingene)⁷⁵² ; *Grebbe meersch* (Eernegem)⁷⁵³ ; *Greppenbusch*

⁷³⁷ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, II, col. 2139.

⁷³⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 185.

⁷³⁹ LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 55.

⁷⁴⁰ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, II, col. 2130.

⁷⁴¹ Een weg te Anzegem (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 907).

⁷⁴² Tijdens opgravingen op het *Grijpenveld*, aan de zuidwestelijke grens van Tienen, werd een ambachtelijke buurt blootgelegd, met ondermeer twee 15^e-eeuwse bakstenovens langsheen een invalsweg naar de stad (HARTOCH & MARTENS (2004), *Deux sites*, p. 89). Te Tienen heette de plaats waar het traditionele *solle*-spel gespeeld werd *Grijpen*, *de Gripe* (1340) (LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 55).

⁷⁴³ In Aartselaar lag bij het *solhof* een plaats *ter Grijpen*, *loco dicto Grippe* (1371), *de groote Grippe* (1551) (LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 55).

⁷⁴⁴ LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, pp. 55-56.

⁷⁴⁵ VAN PASSEN (1973), *Landschapsgeschiedenis*, p. 251.

⁷⁴⁶ De vorm *Grijpegem* – thans nog steeds aanwezig als *Grijpegemplein* – is een volksetymologische evolutie van de oude hoeve *Gipegeem* (1270) (VAN PASSEN (1973), *Landschapsgeschiedenis*, p. 253).

⁷⁴⁷ Een stuk land te Ichtegem (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 907 & 909).

⁷⁴⁸ Een stuk land te Koekelare (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 907).

⁷⁴⁹ Land te Meulebeke (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 909).

⁷⁵⁰ Land te Ardoorie (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 909 & 926).

⁷⁵¹ Een waterloop te Maldegem, vermoedelijk van kunstmatige oorsprong (*eenen gracht ghenaeft de Grebbe*) (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 909).

(Oedelem)⁷⁵⁴ ; *Grep stick* (Ruisselede)⁷⁵⁵ ; *Grepstuck* (Kachtem)⁷⁵⁶ ; *sentier de Grippa* (Sint-Denijs)⁷⁵⁷ ; *ter Grippe* (Beernem)⁷⁵⁸ ; *ter Grippe* (Sint-Kruis)⁷⁵⁹ ; *Grippestuck* (Ruddervoorde)⁷⁶⁰ ; *Grijp, Grijps en Grijps landen* (Dentergem)⁷⁶¹ ; *Grypgat* (Ousselgem)⁷⁶² ; *Gryphout* (Zuydpeene)⁷⁶³ ; *Grijps stic* (Oostkerke)⁷⁶⁴

1.1.164 Groenenberg (*Gruenenberge*) ---- 1496⁷⁶⁵

Over het toponiem *Groenenberg* is niet veel bekend. Het verscheen slechts in de wijkbeschrijving uit 1496. In de wijkbeschrijving uit 1526 was er dan weer sprake van een *Groenenbergstraat* (zie verder). Op basis van deze teksten kan uitgemaakt worden dat het een latere benaming was voor de *Vlade*. Waarom deze vanaf het einde van de 15^e eeuw echter *Groenenberg* werd genoemd, blijft voorlopig onduidelijk.

Huidige ligging: in het bouwblok Ravensteinstraat – Kantersteen – Stuiversstraat

1.1.165 Groenenbergstraat (*Groenenberchstraete*) ---- 1526⁷⁶⁶

Waarschijnlijk werd met *Groenenbergstraat* dezelfde plaats aangeduid als met *Groenenberg* in 1496 (zie boven). Het zou dus een andere, latere benaming zijn voor het middeleeuwse toponiem *Vlade*.

Huidige ligging: in het bouwblok Ravensteinstraat – Kantersteen – Stuiversstraat

⁷⁵² Een waterloop te Wingene (*an de zuutzyde van der strate over de Greppe*) (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 909-910).

⁷⁵³ Een bos te Eernegem (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 909).

⁷⁵⁴ Een bos te Oedelem (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 909).

⁷⁵⁵ Een stuk land te Ruisselede (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 910).

⁷⁵⁶ Een stuk land te Kachtem (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 910).

⁷⁵⁷ Een voetpad te Sint-Denijs (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 925).

⁷⁵⁸ Een wijk in Beernem (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 925).

⁷⁵⁹ Een plaats te Sint-Kruis (Brugge) (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 925).

⁷⁶⁰ Een stuk land te Ruddervoorde (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, IV, col. 926).

⁷⁶¹ Land te Dentergem (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, V, col. 105 & 106).

⁷⁶² Een weg te Ousselghem (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, V, col. 105).

⁷⁶³ Een plaats, waarschijnlijk in Zuydpeene (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, V, col. 105).

⁷⁶⁴ Een stuk land te Oostkerke (DE FLOU (1914-1938), *Woordenboek*, V, col. 106).

⁷⁶⁵ BRON 324 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70.

⁷⁶⁶ BRON 333 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70.

1.1.166 Groenendaalstraatje (*Groenendale streetken*) ---- 1491⁷⁶⁷

Dit straatje wordt slechts enkele malen in de bronnen vermeld en zou zich bevonden hebben nabij de *Voldersbeemd* (*comende voere aent Groenendale straetken ... achter aenden Volders beempden* – 1491⁷⁶⁸). Waarschijnlijk hield de benaming verband met het feit dat het klooster van Groenendaal goederen bezat in die omgeving. Dit is echter nog niet met concreet bronnenmateriaal aangetoond.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Groenendal strate* (Mechelen)⁷⁶⁹ ; *de steeg die men heet het Groene dal* (Antwerpen)⁷⁷⁰ ; *Korte en Lange Groendal* (Zierikzee)⁷⁷¹ ; *Groenendaal* (Rotterdam)⁷⁷²

1.1.167 Groenstraat (*Groenstrate, Gruenstrate*) ---- 1377⁷⁷³

Volgens verscheidene historici droeg één van de *Jodentrappen* in de Middeleeuwen ook de naam *Groenstraat*.⁷⁷⁴ Het zou gaan om de trappen en de daaropvolgende straat gelegen tussen de Stuiverstraat en de voormalige *Driehoofdenstraat*.

Vreemd is wel dat deze *Jodentrappen* en/of *Groenstraat* – die toch al in de 14e eeuw werd vermeld – niet terug te vinden zijn op het stadsplan van Jacob van Deventer.⁷⁷⁵ Is dit één van de zeldzame fouten van de cartograaf? Een ander probleem is echter dat de volgende *Jodentrappen* in de rij als *Eerste Jodentrappen* werden bestempeld.

Ik meen echter dat de *Groenstraat* niet mag worden vereenzelvigd met één van de *Jodentrappen*. De oudste vermelding suggereert dat trouwens zelf (*in de Joden strate commende achter aen de Groen strate tot aen t'huys van Wezemale* – 1377⁷⁷⁶). Hieruit leid ik af dat de *Jodenstraat* uitgaf op de *Groenstraat*. Vanuit die optiek vereenzelvig de *Groenstraat* met de latere *Hofberg*.

⁷⁶⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 82 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 128-129.

⁷⁶⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 128.

⁷⁶⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁷⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁷¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁷² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁷³ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 314 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 200 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

⁷⁷⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 314 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 200 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 51 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

⁷⁷⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

⁷⁷⁶ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 314 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

Volgens verscheidene toponymisten refereerden toponiemen als *Groene steeg*, *Groenstraat* en *Groenendal* naar de bodemgesteldheid, namelijk naar begroeiing en/of beplanting.⁷⁷⁷ In landelijke context lijkt dit inderdaad plausibel. Maar gaat dit op voor een dichtbebouwd stadsdeel? Daarenboven wijst het toponiem *Jodentrappen* erop dat de straat zeker voor een stuk geplaveid was.

Misschien moet de verklaring van het bestanddeel 'groen' niet (enkel) met een mogelijke begroeiing in verband worden gebracht, maar eerder met de (onderliggende) bodem. H. Herdies meldde bijvoorbeeld dat de grijze kalkachtige lagen zand die men aantrof op en aan de zuidoostelijke heuvelrug van de Zennevallei soms een groenachtige kleur bezaten.⁷⁷⁸

Huidige ligging: ter hoogte van de Hofberg – Kunstberg

Gelijkaardige toponiemen: *Groenstraat* (Opglabbeek)⁷⁷⁹ ; *Groenstraat* (Beert)⁷⁸⁰ ; *tGroene straetkin* (Brugge)⁷⁸¹ ; *Groenstraat* (Assen)⁷⁸² ; *Groenstrate* (Mechelen)⁷⁸³ ; *Groenen wech* (Brussegem – Mollem)⁷⁸⁴ ; *Groenstraete* en *Groenenwech* (Wezembeek-Oppem)⁷⁸⁵ ; *Groenen wech* en *Groenenwech* (Borchtlombeek)⁷⁸⁶ ; *Groenwegelke* (Gavere)⁷⁸⁷ ; *Groenstraat* (Tienen)⁷⁸⁸ ; *Groenegasch* (Nijmegen)⁷⁸⁹ ; *Groenen Ghentschen voetwich*, *Groenen herwich*, *Groen strate*, *Groenen voetwich* en verscheidenen malen *Groenen wegh* (Velzeke-Ruddershove)⁷⁹⁰ ; *Groenenweg* (Sint-Agatha-Berchem)⁷⁹¹ ;

⁷⁷⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13 ; RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 72.

⁷⁷⁸ HERDIES (1961), *Voormalige scheysputten*, p. 140.

⁷⁷⁹ Verklaring : "Een interessant toponiem is de *Groenstraat*, ook vermeld als *Groenweg* en als *Lostraat*. *Lo* en *groen* zijn hier synoniemen. Deze weg leidt van het gehucht Ophoven naar de Grote Heide, het vroegere loofbos. Als „groen” hier als „bos” mag geïnterpreteerd worden, vormt deze straatnaam een merkwaardig relict." (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 39)

⁷⁸⁰ Een *groene straat* is een straat die over braak liggend (groen) land loopt en jaarlijks verlegd werd over het gedeelte van de drieledige akker dat onbebouwd bleef (LINDEMANS (1936), *Toponymie van Beert*, p. 271).

⁷⁸¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁸² Door J. Lindemans verklaard als 'weg over de heide' (LINDEMANS (1929-1930b), *Assche*, p. 62).

⁷⁸³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁸⁴ In Brussegem – Mollem trof men drie verschillende Groenwegen (*Groenen wech*) aan. De benaming Groenweg duidt voetpaden aan die vroeger over de braakliggende, groen bewassen rustende akkers liepen. Ze werden verlegd naarmate de braak verwisselde (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppem en Ossel*, p. 194).

⁷⁸⁵ Wezembeek-Oppem kende één *Groenenwech* en twee *Groenstraete*'s, door R.E.F. Caluwaerts verklaard als 'wisselweg, baan over een groene dries, later veldweg' (CALUWAERTS (1967), *Toponymie van Wezembeek - Oppem*, pp. 166-167).

⁷⁸⁶ Eén van de twee toponiemen *Groenen wech* te Borchtlombeek liep *van den Bosch naer Lombeke* (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 364).

⁷⁸⁷ Mededeling van P.-J. Lachaert.

⁷⁸⁸ Op de stadsplattegrond van Tienen (reconstructie van 1635) vindt men tweemaal een *Groenstraat* terug, één vlak buiten de stadsomwalling, parallel hieraan, en één binnen de stad. Tevens bestond er nog een *Groenstraat* buiten de stad, ook de weg van Grimde naar Hakendover genoemd (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137).

⁷⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁹⁰ "De primaire betekenis 'met gras begroeide weg' gaat op voor al onze PLN met *groen*-" Voor de toponiemen *Groene voetweg* en *Groeneweg* mag ook gedacht worden aan de meer specifieke betekenis 'wisselweg in het drieslagstelsel', maar deze betekenis mag uitgesloten worden voor *Groene heerweg* en enkele van de *Groenestraat*, waar het duidelijk gaat om niet geplaveide wegen. Een andere *Groenstraat* verklaarde L. Van

Groenstrate (Hulst)⁷⁹² ; *Groenstraat* (Schaarbeek)⁷⁹³ ; *Groenstraat* (Vurste)⁷⁹⁴ ; *Groenstraat* (Sint-Pieters-Leeuw)⁷⁹⁵ ; *Gruenstrate* en *Groenen wech* (Sint-Jans-Molenbeek)⁷⁹⁶ ; *Groenenwech* (Beigem – Grimbergen)⁷⁹⁷ ; *Groenstraat* (Helmond)⁷⁹⁸ ; *Groene steghe* (Leiden)⁷⁹⁹ ; *Gruensteghe* (Utrecht)⁸⁰⁰ ; *Groenen briel*, *Groene hooie* en *Groenplein* (Gent)⁸⁰¹ ; *Groenstraete* (Zottegem)⁸⁰²

1.1.168 Groenstraat (*Gruenstrate*) ---- 1451⁸⁰³

De tweede middeleeuwse *Groenstraat* van Brussel lag vlakbij de eerste. Ze liep ook de Coudenberg af, maar dan in westelijke richting, meer bepaald van aan de *Rekenkamer van Brabant* langsheen het *hof van Nassau* tot aan het huis van Peeters Scilders.⁸⁰⁴

Ook hier lijkt de redenering van een met gras begroeide straat moeilijk hard te maken. Deze *Groenstraat* liep door één van de meest aristocratische en dichtbebouwde buurten van Brussel. Langs de andere kant vormde het weliswaar een soort secundaire parallelweg van de *Steenweg*, die van aan het *Cantersteen* naar het *hertogelijke Hof* opklom. Misschien werd de *Groenstraat* wat meer aan haar lot overgelaten.

Huidige ligging: ter hoogte van de Hofberg – Kunstberg

Durme misschien als ‘met houtwas of bomen afgezoomde weg’. De betekenissen ‘lijkweg’ en ‘vroeg-historische weg’ vond L. Van Durme slechts secundair en hebben zeker niet krachtig genoeg gewerkt (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 211-213).

⁷⁹¹ Zijstraat van de *Chaussée de Gand*, vermeld in 1834 (VAN DEN HAUTE (1993-1994), Charles, tiens la lanterne..., p. 9).

⁷⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁹³ THEYS (1950), *Oude Brussel*, p. 317.

⁷⁹⁴ Mededeling van P.-J. Lachaert.

⁷⁹⁵ VERBESSELT (1980), *Domein van Sint-Pieters-Leeuw*, p. 358.

⁷⁹⁶ “Dit hodoniem kan op velerlei manieren geduid worden. In dit geval hellen we over naar een verklaring i.v.m. de plaatselijke beplanting zowel op de weg zelf als in de zone waardoor of waarlangs hij liep.” (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, pp. 121-122).

⁷⁹⁷ Weg op de grens Beigem – Grimbergen (LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 21).

⁷⁹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁷⁹⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁸⁰⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁸⁰¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

⁸⁰² VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 73.

⁸⁰³ Fichier Godding.

⁸⁰⁴ BRON 324.

1.1.169 Groenvisserszennestraat (*Groenvisschers Zynnen straete*) ---- 1526⁸⁰⁵

Volgens F. Janssens kwam de *Groenvisserszennestraat* overeen met de oudere *Visserszenne*.⁸⁰⁶ Aanvankelijk droeg de straat de naam van de aanpalende Zennearm. Na verloop van tijd werd het element 'straat' toegevoegd.

De naam is eenvoudig te verklaren. Ze duidde op de activiteiten van de (groen)vissers. In 1999 hebben opgravingen ter hoogte van het voormalige Hôtel Central op het Beursplein een aantal visreservoirs blootgelegd. Het is bekend dat ze in het bezit waren van de hertog van Brabant.⁸⁰⁷

Huidige ligging: Visverkopersstraat⁸⁰⁸

1.1.170 Grote Leuvenseweg (*Groten Lovenschen wech*) ---- 1369⁸⁰⁹

Dit was een andere benaming voor de *Lange Leuvenseweg* of *Leuvenseweg tout court* (zie verder).

Huidige ligging: Leuvense weg

1.1.171 Grote Markt (*Groote Mert*) ---- 1440⁸¹⁰

De benaming Grote Markt kwam pas in voege in het midden van de 15^e eeuw en zou geleidelijk aan de benamingen *Markt*, *Nedermarkt* en *Gemene Markt* verdringen. Waarschijnlijk bestond er een verband tussen de introductie van de benaming en de definitieve (?) inrichting van de rechthoekige marktplaats (zie tekstgedeelte proefschrift).⁸¹¹

Huidige ligging: Grote Markt

Gelijkaardige toponiemen: Grote Markt (Antwerpen)⁸¹² ; Grote Markt (Haarlem)⁸¹³ ; Groote Merckt (Leuven)⁸¹⁴ ; Groote Marct (Oudenburg)⁸¹⁵ ; Grote Markt (Mechelen)⁸¹⁶ ; Grote Markt (Hasselt)⁸¹⁷

⁸⁰⁵ BRON 333 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 97.

⁸⁰⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 97.

⁸⁰⁷ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 125-126.

⁸⁰⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 97.

⁸⁰⁹ BRON 131.

⁸¹⁰ BRON 345.

⁸¹¹ DELIGNE (-), *Construction*, s.p. (in voorbereiding).

⁸¹² BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 46.

⁸¹³ De Grote Markt van Haarlem is opmerkelijk groot en rechthoekig van vorm (SPEET (1987), *Gebruik van stadsplattegronden*, p. 68).

⁸¹⁴ MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361.

1.1.172 Grote Ridderstraat (*Groete Ridderstrate*) ---- 1480⁸¹⁸

Dit was een alternatieve benaming voor *Lange Ridderstraat*. Ik vond er slechts één vermelding van terug.

Huidige ligging: Schildknaapstraat – Bisschopstraat

1.1.173 Grote Schipstraat (*Groeter Scepstraeten*) ---- 1433⁸¹⁹

De *Grote Schipstraat* was een andere benaming voor de *Lange Schipstraat* (zie verder) en verbond de *Lange Ridderstraat* via de *Werf* met de *Schipbrug*. Het adjectief ‘groot’ diende ter onderscheiding van de *Kleine Schipstraat* (zie verder).

Huidige ligging: tussen de Hallenstraat en de Anspachlaan

1.1.174 Gulden Bodem (*de Guldene Bodem*) ---- 1360⁸²⁰

De *Gulden Bodem* was een terrein of perceel dat gelegen was buiten de *Sint-Goedelepoort* en dat na verloop van tijd bij de hertogelijke *Warande* werd gevoegd.

Een definitieve verklaring voor het bestanddeel ‘gulden’ in toponiemen werd nog niet gevonden. De meest voorkomende samenstelling is trouwens net *Gulden Bodem*. Het woord ‘bodem’, dat eigenlijk ‘onderste gedeelte’, ‘laag gelegen land in de vallei’ betekende, kwam in deze betekenis enkel voor in Zuid-Limburg. Het is verwant aan het in de Waalse toponymie vaak voorkomende ‘fond’. In Brabant was de overeenkomstige term ‘delle’. Ook in het Land van Aalst kwam ‘bodem’ als toponymisch bestanddeel zeer frequent voor, ook hier in de betekenis van ‘laagste gedeelte van een hellend akkercomplex’.⁸²¹

⁸¹⁵ Dit toponiem komt enkel voor in de stadsrekeningen van 1762-1790 als benaming voor de *Markt* (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 134).

⁸¹⁶ “De aanleg van de Grote Markt als een uitgestrekt plein vond met andere woorden plaats rond 1450. In tegenstelling tot vandaag was dit plein echter bebouwd. Er hoort namelijk een openbare waterput (5 meter diep) bij die later overkoepeld en van een pomp voorzien werd. Er zijn ook sporen gevonden van twee hallen.” (CAULIER, DE MAEYER, LETTANY e.a. (2003), *Archeologisch onderzoek*, p. 41).

⁸¹⁷ GORISSEN (1947), *Rechte straten*, p. 18.

⁸¹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 124.

⁸¹⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 204.

⁸²⁰ Fichier Godding.

⁸²¹ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 75.

Het woord *bodem* ontbreekt echter in plaatsnamen, op het stereotiepe *Gulden Bodem* na. Voor J. Lindemans bleef er uiteindelijk maar één mogelijke verklaring over⁸²²:

“Het lijkt ons niet al te gewaagd de hypothese te stellen dat *gulden bodem* wel aanvankelijk de naam was van een bepaald oefenterrein van een toonaangevend gild, dat werkelijk in een lage delling lag; en dat daarna de naam overgenomen werd door andere gilden, ongeacht of ze in de vallei of op de hoogte lagen; een modenaam dus, gebonden aan een bepaald tijdstip.”

Voor de Brusselse casus lijkt dit echter weinig waarschijnlijk. Noch de Lakengilde, noch de schuttersgilden hadden ook maar enige band met de *Gulden Bodem* of met de *Guldenstraat* (zie verder). De betekenis in de zin van ‘gouden, rijk’ was volgens J. Lindemans echter uitgesloten, aangezien de benaming doorgaans gold voor weinig vruchtbare gronden.⁸²³

Maar ook de stelling dat het woord *bodem* in Brabant en in de omgeving van Brussel niet voorkwam, moet worden tegengesproken. Ten eerste wijzen de talrijke *Gulden Bodems* daar zelf al op, maar daarnaast zijn er ook andere attestaties bekend.⁸²⁴

Ik moet de naamsverklaring van dit toponiem dan ook schuldig blijven. Een comparatief onderzoek naar de vele *Gulden Bodems* kan misschien iets opleveren.

Huidige ligging: ten zuiden van de Leuvense weg

Gelijkaardige toponiemen: *Gulden Bodem* (Alseberg) ; *Gulden Bodem* (Anderlecht)⁸²⁵ ; *Gulden Bodem* (Brussegem-Oppem)⁸²⁶ ; *Gulden Bodem* (Laken) ; *Gulden Bodem* (Hekelgem) ; *Gulden Bodem* (Kortenbergh) ; *Gulden Bodem* (Opwijk)⁸²⁷ ; *Gulden Bodem* (Rillaar) ; *Gulden Bodem* (Schaffen) ; *Gulden Bodem* (Borgloon) ; *Gulden Bodem* (Brustem) ; *Gulden Bodem* (Kozen) ; *Gulden Bodem* (Laar) ; *Gulden Bodem* (Sint-Truiden) ; *Gulden Bodem* (Baarle-Nassau) ; *Gulden Bodem* (Antwerpen) ; *Gulden Bodem* (Berchem) ; *Gulden Bodem* (Boom) ; *Gulden Bodem* (Waarloos)⁸²⁸ ; *Gulden bunder* (Wezembeek-Oppem)⁸²⁹ ; *den Guldenen Boedem* (Sint-Pieters-Leeuw)⁸³⁰ ; *Gulden bunder* (Borchtlombeek)⁸³¹ ; *den Gulden Bodem* (Sint-Jans-Molenbeek)⁸³²

⁸²² LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 57.

⁸²³ LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 57.

⁸²⁴ In Oudergem bestond in de 13^e eeuw plaats *Bodem* : *intra ecclesiam de Oudrengem et paludem in loco dicto Bodem* (1251), *apud Oudrengem in loco dicti Bodem inter aquam et ecclesiam* (1253), *in parochia de Oudrengem in loco qui dicitur Bodem juxta vivarium* (1257) (EVERAERT (1998), *Sint-Annakapel*, p. 11).

⁸²⁵ Uit het Anderlechts toponiem *Gholdenen Boudem* van ca. 1300 leidde J. Lindemans af dat de letterlijke zin van de uitdrukking toen reeds verloren was gegaan, zodat het ontstaan van de *gulden bodems* een heel eind hoger de Middeleeuwen in moet worden verschoven (LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 57.).

⁸²⁶ LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 195 ; LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 57.

⁸²⁷ De *Gulden Bodem* te Opwijk ligt boven op een heuvel, zodat de verklaring van *bodem* door ‘onderste gedeelte’, ‘laag gelegen land in de vallei’ daar zeker niet van toepassing is (LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 57).

⁸²⁸ Tenzij anders vermeld, komen alle voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 57.

⁸²⁹ Volgens R.E.F. Caluwaerts zou *gulden* verwijzen naar vruchtbaar land (CALUWAERTS (1967), *Toponymie van Wezembeek - Oppem*, p. 167).

⁸³⁰ DELEURERE (1968), *Oorkonden*, p. 24.

1.1.175 Guldenstraat (*Guldestrate*) ---- 1330⁸³³

De naam *Guldenstraat* heeft aanleiding gegeven tot meerdere naamsverklaringen. Een 19^e-eeuwse kroniek meldde dat de straatnaam afkomstig was van een oud *Maison d'Or*. Dit is mijns inziens vrij onwaarschijnlijk. Het vermeende *Guldenhuis* of *Gouden huis* komt niet voor de middeleeuwse bronnen.

G. Des Marez veronderstelde dat de naam eerder verwees naar de vestiging van goudsmiden in de straat.⁸³⁴ Ook F. Janssens klasseerde de straatnaam onder het hoofdstuk 'metaalbewerking' als verklaringsmotief.⁸³⁵ Dit werd door geen enkele van beide auteurs met concreet bronnenmateriaal gestaafd. De hypothese is mijns inziens betwifelbaar aangezien men in dat geval eerder *Goudsmidenstraat* of kortweg *Smedenstraat* zou mogen verwachten.

De verwijzing naar de activiteiten of het bezit van één van de Brusselse gilden kan al evenmin worden aangetoond. Voorlopig blijft de naamsverklaring van *Guldenstraat* dus een onopgelost.

Huidige ligging: Keizerslaan⁸³⁶

Gelijkaardige toponiemen: *Guldenstraete* (Bosvoorde)⁸³⁷ ; *Guldenberg* (Antwerpen)⁸³⁸ ; *Guldine strate* en *Guldin strate* (Gent)⁸³⁹ ; *tGulden bunder* (Sint-Jans-Molenbeek)⁸⁴⁰ ; *Güldenstrasse* (Braunschweig)⁸⁴¹

⁸³¹ Naar analogie met de *gulden bodems* verklaarde J. Lindemans ook dit toponiem als een 'speelterrein' (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 364).

⁸³² Toponiem vermeld op een kaart met de goederen te Molenbeek van het *Sint-Cornelisgasthuis*, van de huisarmen van de Sint-Kathelijneparochie en van de pastoor van de Sint-Kathelijnekerk uit 1762-1763 (MAHIEU (1993-1994), *Histoire de Molenbeek*, p. 27).

⁸³³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 109.

⁸³⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 130.

⁸³⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 109.

⁸³⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 64.

⁸³⁷ LOONES (1995), *Jacques d'Arthois*, p. 195.

⁸³⁸ I. Derycke verklaarde het toponiem *Guldenberg* te Antwerpen als volgt : een combinatie van *berg*, een plaats die uitstak boven de omgeving, en *gulde*, misschien een variant van *ghilde*, dat hoer zou betekenen. De plaats was inderdaad vrij berucht vanwege de vele stoven en badhuizen die in de late Middeleeuwen verworpen zouden zijn tot oorden van ontucht. Het stadsbestuur heeft in 1425 de publieke vrouwen ertoe aangezet zich in de buurt van de Guldenberg te vestigen (DERYCKE (1992), *Korte historische schets*, p. 49).

⁸³⁹ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 46-47.

⁸⁴⁰ De verklaring van het bestanddeel *gulden* is moeilijk: 'gouden' in de betekenis van 'rijk, vruchtbaar', maar volksironie kan ook meespelen zodat eerder de omgekeerde betekenis 'onvruchtbaar, hoger gelegen en vandaar weinig renderend gebied' kan gelden ; mogelijk is het een oefenplaats van een schuttersgilde ; *gulden* was misschien een aanduiding voor de kleur van de grond ; als laatste mogelijkheid vermeldde P. Van Nieuwenhuysen een 'plaats waar kabouters (*guldens, guldekes*) huisden' (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, pp. 123-124).

⁸⁴¹ FEHRING (1986), *Städtischer Hausbau*, p. 53.

1.1.176 Haakzenne (*Haeczenne*) ---- 1321⁸⁴²

Volgens M. Martens was *Haakzenne* de naam van een specifiek onderdeel van de Zenne ter hoogte van de *Blekerij*, hoewel ze zelf een vraagteken achter deze bewering plaatste.⁸⁴³ F. Janssens bevestigde deze lokalisatie. Zij vermoedde dat het toponiem verband hield met de familie Haec – vergelijkbaar met de straatnaam *Wouter Haecstraatje* –, maar kon deze hypothese niet concreet staven.⁸⁴⁴

Andere historici, met name A. Henne & Wauters en P. Charruadas, identificeerden de *Haakzenne* met het *Zenneke*, dat aldus onder meerdere benamingen bekend stond (zie verder).⁸⁴⁵

Zonder verdere bronvermeldingen, is het voorlopig niet mogelijk om uitspraken te doen.

Huidige ligging: in de omgeving van het Nieuwland [?]

Gelijkaardige toponiemen: *Haecbosch* en *Haeckeveldeken* (Velzeke-Ruddershove)⁸⁴⁶ ; *Haeckstraten* (Sint-Jans-Molenbeek)⁸⁴⁷

1.1.177 Halfbunder (*Halfbunre, Halfbonre, Halfbuenre, Halfboenrestreetken – Halfbonis*) ---- 1282⁸⁴⁸

Het *Halfbunder* was de naam van een straat die van in het *Ruisbroek* omhoog naar de *Zavel* liep. De meest voor de hand liggende verklaring voor *Halfbunder* luidt⁸⁴⁹:

“Mogelijk had deze straat haar naam te danken aan een goed ter grootte van een halve bunder.”

Uiteraard wees *Halfbunder* aanvankelijk op een andere werkelijkheid dan op de straatnaam. Waar dit ‘half bunder’ precies lag, is niet duidelijk. De term ‘half bunder’ suggereert wel een opslitsing, een tweedeling. Het lijkt logisch om te veronderstellen dat er eerst een ‘heel bunder’ bestond, dat dan nadien werd opgesplitst in twee delen. Slechts één van beide ‘halve bunders’ versteende later tot het toponiem *Halfbunder*.

⁸⁴² MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 96 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

⁸⁴³ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 317.

⁸⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

⁸⁴⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 8 ; CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 20.

⁸⁴⁶ Volgens L. Van Durme verwees ‘haak’ naar een ‘perceel dat haakvormig of hoekig is’. Bij het toponiem *Haecbosch* werd de haak gevormd door een tweesprong van wegen (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 229).

⁸⁴⁷ Op grond van de Latijnse vertaling in *Cornum viam* en van de vele *Haeckstraat*-grafieën verklaard als ‘straat die een haak, dit is een hoek, een kromming vormt’ (VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*, pp. 29-30).

⁸⁴⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 184 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 187 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 109 ; fichier Godding.

⁸⁴⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 184.

Misschien mag deze veronderstelling in verband worden gebracht met de specifieke vorm van de straat. Al op het oudste stadsplan – het stadsplan van Jacob van Deventer – merkt men een opvallende knik op in het midden van de straat (zie afbeelding). Ook in de huidige straat zijn hiervan nog sporen terug te vinden. Het gaat om een zogenoemde haaklas, vaak een relict van een oudere structuur.

Zo'n haaklas wijst vaak op het bestaan van twee individuele straten, die later aan elkaar 'gelast' werden. De ene straat liep van aan de *Zavel* in de richting van het *Ruisbroek* ; de andere straat liep van aan het *Ruisbroek* in de richting van de *Zavel*. Ze lagen niet perfect in elkaars verlengde, wat erop wijst dat ze los van elkaar zijn ontstaan. Tussen beide straten in bevond zich een belemmering, een grens. Na het wegnemen van die belemmering werden beide straten aan elkaar gelast.

Die belemmering of grens was waarschijnlijk de parochiegrens. De grens tussen de Sint-Jacobsparochie-op-de-Coudenberg en de Kapelleparochie liep precies tussen het *Ruisbroek* en de *Zavel* in. Wellicht is de haaklas van het *Halfbunder* er een relict van. Daarenboven is het mogelijk dat die grens ook overeenkwam met een primitieve, eventuele aarden, versterking. In het tekstgedeelte van het proefschrift ontwikkel ik de hypothese van het bestaan van een uitbreidingskern rondom de *Coudenberg*, waarvan de grens – wellicht een aarden versterking – dwars door het *Halfbunder* – ter hoogte van de haaklas – sneed.

Vanaf een bepaald moment werd het *Halfbunder* Strostraat genoemd omdat men er stro verkocht. De handel in stro had alles te maken met de vlakbij gelegen *Paardenmarkt* op de *Zavel*.⁸⁵⁰ De straat draagt nog steeds deze naam.

Huidige ligging: Strostraat⁸⁵¹

Gelijkaardige toponiemen: *tsHeeren Halff bundere* (Beersel)⁸⁵² ; *het Groot Half Bunder* (Sint-Jans-Molenbeek)⁸⁵³ ; *Boon Halffbunder* (Beigem)⁸⁵⁴

1.1.178 Hallepoort (*huus van der Hallen, Halle poirte*) ---- 1347⁸⁵⁵

Het is niet duidelijk of de middeleeuwse (!) *Hallepoort* effectief wel als een toponiem mag worden bestempeld. In 1347 werd deze *Hallepoort* voor het eerst vermeld, maar dan als *huus van der Hallen*. Het was gesitueerd te *Overmolen*, vlakbij *ten Kruisken*.⁸⁵⁶ In de latere vermeldingen werd

⁸⁵⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 55.

⁸⁵¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 202 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 109.

⁸⁵² In Beersel werd het toponiem duidelijk in verband gebracht met de heer : *tsHeeren Halff bundere* (1593) (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 82).

⁸⁵³ “Ws. voor de helft van een perceel waarvan de oppervlakte ruim een bunder besloeg.” (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 123).

⁸⁵⁴ LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 17.

⁸⁵⁵ BRON 96.

⁸⁵⁶ BRON 96.

wel het element 'poort' gebruikt: bijvoorbeeld *porte dicte Halle poirte* (1362), *der Hallenpoirte ter Overmolen* (1444) en *de Hallepoerte* (1560).⁸⁵⁷

Er zijn twee mogelijke hypothesen over de aard van dit goed. Ofwel gaat het inderdaad om een imposant privaat complex, voorzien van een toegangspoort en achtergelegen complex. In dit opzicht zou de *Hallepoort* dan gelijkaardig zijn aan bijvoorbeeld de *Priemspoort* in de buurt van het *Sint-Gorikseiland*.⁸⁵⁸ Dan was het een gebouw en staat het lemma in feite niet op z'n plaats in deze toponiemenlijst.

Een andere hypothese is dat het wel degelijk om een stadspoort ging, met name de 'poort in de richting van Halle'. Het gebouw lag op de (latere) Anderlechtsesteenweg, ter hoogte van *ten Kruisken*. Hier liep effectief de uitvalsweg naar Anderlecht, Sint-Pieters-Leeuw én Halle. Het is mogelijk dat deze poort deel uitmaakte van een verdedigingsgordel rondom het eiland van *Overmolen*. Er liep in elk geval een kunstmatig gegraven gracht rondom *Overmolen*, het *Zenneke* (zie verder). Ter hoogte van *ten Kruisken* maakte deze gracht een rechte hoek. In het noordwesten sloot de gracht aan op de *Kleine Vesten* (zie verder).

De hypothese van een stadspoort blijft wel zéér voorbarig. Er zijn zo goed als geen gegevens bekend die deze stelling kunnen onderschragen. Op de oude stadsplannen staat de poort al evenmin afgebeeld, maar vermeldingen over afbraak bestaan al evenmin.

Zonder krachtig tegenbewijs blijft het mijns inziens mogelijk dat de stad Brussel over een middeleeuwse *Hallepoort* beschikte. Ze stond niet op de plaats van de latere *Hallepoort* – de *Obbrusselpoort* – maar op de andere weg in de richting van Halle, in de benedenstad.

Huidige ligging: ter hoogte van het kruispunt van de Anderlechtsesteenweg met de Arteveldestraat

1.1.179 Hallepoort (*porte de Haulx*) ---- 1532⁸⁵⁹

De oudste vermelding van de huidige (!) Hallepoort die ik kon vinden, dateert pas uit 1532. In een Franse tekst is er sprake van *la porte de Haulx appelle en Thiois de Obbruesselsche poerte*.⁸⁶⁰ En effectief, de Hallepoort werd in de hele middeleeuwse periode *Obbrusselpoort* genoemd, naar het dorpje *Obbrussel* er vlak buiten (het huidige Sint-Gillis) (zie verder). Het valt dan ook sterk te betwijfelen of de vermelding van de *porte dicte Halle poirte* (1362) betrekking zou hebben op de huidige Hallepoort, zoals C. Dickstein-Bernard suggereerde.⁸⁶¹ Hiermee werd vermoedelijk de *Hallepoort* ter hoogte van *ten Kruisken* bedoeld (zie boven).

⁸⁵⁷ Respectievelijk DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 111 ; BRON 243 ; BRON 349.

⁸⁵⁸ Wat de *Priemspoort* betreft, zie DEMETER (1995), *Données historiques*, pp. 22-24.

⁸⁵⁹ BRON 335.

⁸⁶⁰ BRON 335.

⁸⁶¹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 111.

1.1.180 Hameide (*Hameide, Ameide – Hameyda, Hameida*) — 1303⁸⁶²

Volgens Ph. Godding maakten de ‘hameiden’ deel uit van de verdedigingsinfrastructuur van de stad Brussel. In zijn ogen waren ze opgebouwd uit een aarden talud en versterkt door middel van een palissade en eventueel ook een gracht.⁸⁶³ Hij bracht ze in verband met de bescherming van een aantal buitenwijken, gelegen buiten de eerste stadsomwalling (*Overmolen*, de *Kapellewijk*, het *Warmoesbroek* en de buurt rond de *Vlaamse Steenweg*).

C. Dickstein-Bernards sprak deze interpretatie tegen. De ‘hameiden’ mogen zeker niet worden aanzien als defensieve structuren. Het waren geen verdedigingsgordels, maar eerder een soort van barrières of slagbomen, die op de belangrijke inval- en uitvalswegen van de stad stonden opgesteld.⁸⁶⁴

In het tekstgedeelte van het proefschrift ga ik dieper in op de relatie tussen de ‘hameiden’ en het middeleeuwse wegenet van Brussel. Hieronder volgt een overzicht van de verschillende vermeldingen.⁸⁶⁵

datum	vermelding
1303	<i>in Palude ab illa parte der hameiden</i> ⁸⁶⁶
1303	<i>in Palude iuxta hameydam</i>
1308	<i>iuxta hameydam prope Quackelberch</i>
1308	<i>peciam orti iacentis in palude dicto Orsendale inferius extra hameidam</i> <i>iuxta viam versus Sennam</i>
1314	<i>in palude dicta Orsendal ab illa parte hameide</i>
1319	<i>infra hameydam opidi Bruxellensis</i> [sic] ⁸⁶⁷
1321	<i>Henricus de Everne, tector straminum, iuxta hameydam</i>
1321 [?]	<i>apud Cruiskene iuxta hameydam [...] de wariscapio prope ultimam</i> <i>hameydam</i>
1324	<i>domistadium situm in dOrsendal iuxta hameydam</i>
1327	<i>infra hameydas opidi Bruxellensis</i> ⁸⁶⁸
1328	<i>domistadium cum domo superstante situm inter fontem dictum</i> <i>Orsendalborre et hameidam ibidem sicut itur versus Scarenbeke</i>
1330	<i>ad locum dictum ten Cruyskene extra hameidas</i>
1336	<i>infra quatuor ameidas opidi Bruxellensis</i>
1338	<i>infra obbices Bruxellenses</i>
1338	<i>supra viam dictam Steenwech iuxta obbicem sicut itur versus Molenbeke</i>
1343	<i>in loco dicto Warmoesbroec iuxta repagulum vulgariter dicto bi der</i> <i>hameyden</i>

⁸⁶² BRON 62 ; GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 255.

⁸⁶³ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 254.

⁸⁶⁴ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 100.

⁸⁶⁵ Tenzij anders vermeld, zijn deze vermeldingen afkomstig uit GODDING (1956), *Quatre hamèdes*.

⁸⁶⁶ BRON 62.

⁸⁶⁷ BRON 67.

⁸⁶⁸ BRON 78.

1346	<i>bi der brugghen ane de hameyde op den Steenwech</i>
1346	<i>apud Overmolen infra ameydam</i>
1346	<i>op ten Steenwech neven dameyde</i>
1349	<i>versus Rantsvoert [...] supra vicum dictum Steenwech [...] iuxta hameydam</i>
1353	<i>iuxta hameydam sicut itur versus Molenbeke prope bona nuncupata Bontsvloeghe</i>
1354	<i>foris portam Frigidi Montis iuxta hameydam</i>
1355	<i>desuper den Zavel prope hameydam</i>
1355	<i>supra vicum dictum de Steenwech prope hameydam ibidem existentem</i>
1356	<i>op ene hofstad ghelegghen ant dOrsendal neven doverste ameide [...] neven dameide inweert in dOrsendal in de rechte strate</i>
1356	<i>van huse ende hofstat ghelegen bi der brugghen van der hameyden tussent water</i>
1356	<i>ten Cruuskene buten der ameiden</i>
1356	<i>foris hameydam quo itur versus Laken</i> ⁸⁶⁹
1357	<i>foris hameydam sicut itur versus Laken</i> ⁸⁷⁰
1358	<i>domistadium et domos superstantes dictas vulgariter de Slachmolen situm foris ameidam qua itur versus Novam Silvam contigue muro dicte ameide</i>
1365	<i>in loco dicto Warmoesbroec prope hamaydam</i>
1374	<i>pomerium [...] prout situm est apud Obbruxellam iuxta ameydam prout itur versus Uccle</i>
1400	<i>buyten der ameyden aldaer men gheet ter hagen weert geheeten de Lange Hage</i>
1403	<i>in loco dicto dWarmoesbroec in recto vico supra locum dictum de Ameyde inter lacum ibidem</i>
1405	<i>Item, 12 portiere ten 6 porten buten, van den ameyden te slutene ende te ontslutene</i> ⁸⁷¹
1420	<i>foris portam de Obbruxella iuxta hameydam ibidem</i>
1432	<i>van eenen waterschape by der achterster hameyden ten Cruyskene</i>
1432	<i>van eenen voervanck op den Zavel aen die hammeyde neven die stichele van den kerchove daer men gheet ten Nuwenbossche</i>
1432	<i>Lucie Lambrechts, Booy's wijf, van Obbruesselle, neven de hammeyde te Vorst weert op den berch</i>
1496	<i>anx der grecht buyten ende binnen de selve Verloren Cost poorte tot ter Hameyde van der Drieschmoelen</i> ⁸⁷²
/	<i>tObbruesselle over de Hammeyde daer men gheet te Veeweyde weert</i> ⁸⁷³

Huidige ligging: /

Gelijkaardige toponiemen: Ameiden (Landen)⁸⁷⁴ ; tHammeygat (Ukkel)⁸⁷⁵ ; Hameyvelt (Borchtlombeek)⁸⁷⁶ ; Hameide (Dongelberg)⁸⁷⁷ ; Hameypoertstrate (Doesburg)⁸⁷⁸ ; Hameyda (Boutersem)⁸⁷⁹

⁸⁶⁹ BRON 104 ; volgens P. Van Nieuwenhuysen 'une sorte de barricade', waarvan de ligging niet precies kan worden bepaald (VAN NIEUWENHUYSEN (2006), *Laeken-Notre-Dame*, p. 13).

⁸⁷⁰ BRON 105.

⁸⁷¹ BRON 186.

⁸⁷² BRON 324.

⁸⁷³ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 24.

⁸⁷⁴ *Landen en was niet erde vast, men sloot [niet met poorten] maer met ameiden*. Volgens E. Verwijs & J. Verdam bezat ameiden hier de betekenis van 'barrières', die gebruikt werden in plaats van poorten om de toegang tot de stad af te sluiten (VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*). Ph. Godding

1.1.181 Hameidebeek (*Hameybeke, Ameidebeke*) ---- 1352⁸⁸⁰

De oudste vermelding van de *Hameidebeek* stamt uit een akte waardoor het Brusselse stadsbestuur een deel van een erf verwierf om er een poel aan te leggen, de latere *Weddepoele* (zie verder).⁸⁸¹ Dit erf werd aan de *Hameidebeek*, in het *Warmoesbroek*, gelokaliseerd. Op de plaats van die poel liet Jean Simons in 1647 zijn bekende ‘fabrique de carrosserie’ bouwen, op de hoek van de Broekstraat en de Blekerijstraat. De fabriek reikte van aan deze laatste straat tot aan de vesten.⁸⁸² Dit zijn meteen aanwijzingen voor de ligging van de *Hameidebeek*.

Over de loop van de *Hameidebeek* bestaan er grofweg twee hypothesen. Meestal besteedde men niet al te veel aandacht aan deze beek, waarschijnlijk omdat ze aan de periferie van de stad lag en haar rol in de stad zodoende vrij beperkt was. P. L. Régnier formuleerde één hypothese. Nadien namen een aantal historici deze gegevens zonder meer over. De beek ontsprong op de *Kwakelberg*, in de nabijheid van de *Kwakelstraat*, en passeerde vervolgens langs de *Zavelstraat*, *Broekstraat*, *Kreupelstraat*, *Zilverstraat* en *Wolfsgracht* om tenslotte ter hoogte van het *Wolfswiket* in de Zenne uit te monden.⁸⁸³ De beek volgde dus op enige afstand het tracé van de eerste stadsomwalling.

De andere hypothese over de loop van de *Hameidebeek* klinkt echter veel geloofwaardiger. Na de *Kwakelstraat* passeerde de beek de plaats *Borrevat* en doorsneed de latere *rue de la Montagne de Sion*. Onderaan bereikte de beek het kruispunt van de *Zavelstraat* en de *Broekstraat*, waar zich ook een poel bevond (de *Weddepoele*?).

Vervolgens liep de beek verder via de Broekstraat en draaide vervolgens af in de *Ardeisstraat* (de huidige Koolstraat). Daar bevond zich alvast een klein brugje (in *Wermoesbroec* in de

interpreteerde het zinnetje als “Landen n’était pas une ville très forte : elle n’était entourée que d’une hamède (par opposition à un rempart en matériaux durables).” (GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 253). Ik zou het zinnetje eerder interpreteren als ‘Landen werd niet beschermd door een aarden omwalling, maar werd enkel afgesloten door hameiden.’ De toevoeging *niet met poorten* van E. Verwijs & J. Verdam was overbodig en zaaide enkel maar verwarring.

⁸⁷⁵ Het toponiem werd verklaard als ‘doortocht bij een hammei (slagboom)’ (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, pp. 11-36).

⁸⁷⁶ J. Lindemans verklaarde een ‘hamei’ hier als ‘een valhekken in de toegang tot omtuind bouwland’ (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 364).

⁸⁷⁷ Tussen 1528 en 1531 werd op de *Dongelberg*, op de steenweg Brussel-Meise/Grimbergen, ter hoogte van de huidige avenue du Parc Royal, een ‘hameide’ geplaatst (VAN NIEUWENHUYSEN (2006), *Laeken-Notre-Dame*, p. 13).

⁸⁷⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

⁸⁷⁹ DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*, p. 103.

⁸⁸⁰ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 90 ; BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 31 & 47.

⁸⁸¹ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235.

⁸⁸² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 565.

⁸⁸³ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, pp. 89-90 ; GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 252 ; LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 123 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 31-32.

Arendeysstraete aent bruxken op te beke – 1433).⁸⁸⁴ De verdere loop is echter onduidelijk, net zoals de plaats van de monding in de Zenne.⁸⁸⁵

In 1528 was er in een akte nog steeds sprake van een plaats gelegen *byder beken geheeten de Hammeybeke*⁸⁸⁶, wat laat uitschijnen dat de beek op dat moment nog steeds bestond (en zichtbaar was). En ook in 1572 werd de *Hameidebeek* nog steeds vermeld, maar deze keer wel als een poel.⁸⁸⁷ Er is sprake over een goed van de Broeders van het Gemene Leven, die deze via het testament van Walter Leonii, kanunnik van het Sint-Goedelekapittel, hadden verkregen. In dit testament (van 8 oktober 1484) werd het goed gesitueerd in de *Rechte Broekstraat* omtrent de vesten ; in rekeningen van 1490-1491 en 1491-1492 gebeurde dit ongeveer op dezelfde wijze (*int Warmoesbroeck neven de vesten*).⁸⁸⁸

Huidige ligging: ?

1.1.182 Hameidestraat (*Ameysstrate, Hameystraten*) ---- 1432⁸⁸⁹

Volgens J. d'Osta werd de *Hameidstraat*, die naar de *Paardenmarkt* op de *Zavel* leidde, slechts tweemaal vermeld. Na 1441 zou ze opgeslokt zijn in 'heerlijke domeinen'.⁸⁹⁰ Waarop deze bewering precies gestaafd is, is onduidelijk. Te meer omdat F. Janssens nog een vermelding van de *Hameidestraat* uit 1484 opdiepte.⁸⁹¹

V. Verscheure lokaliseerde deze straat vlakbij de huidige Zavelstraat. Volgens deze historica leidde de straat trouwens naar de Onze-Lieve-Vrouwkerk-op-de-Zavel.⁸⁹² De straat is uiteraard genoemd naar een 'hameide' op of in de buurt van de *Zavel*. De oudste vermelding van deze 'hameide' dateert uit 1346.⁸⁹³

⁸⁸⁴ BRON 231.

⁸⁸⁵ Dit komt omdat P.-L. Régnier – die het tracé van de loop van de *Hameidebeek* op deze manier reconstrueerde – de *Ardeisstraat* (de huidige Koolstraat) verwarde met het middeleeuwse *Peterseliestraatje* (de huidige Peterseliestraat). Volgens deze historicus bereikte de *Hameidebeek* vanuit de *Ardeisstraat* via de *Zilverstraat* de gracht van de eerste stadsomwalling, die ze verder volgde tot aan de Zenne (RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 90). Aangezien de *Ardeisstraat* echter een heel eind van de *Zilverstraat* verwijderd lag, lijkt dit echter zeer ongeloofwaardig.

⁸⁸⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 47.

⁸⁸⁷ *twee huysen denzelven goidshuyse* [van de Broeders van het Gemene Leven] *toebehoirende gelegen binnen der voirescreven stede van Bruesele int Wermoesbroeck tegenover den poel aldair geheeten dAmeysbeke comende voren aen tstrate metten anderen zijde aen die kinderen Gielis vander Straten goeden met een cleyen hoeften dairaan gelegen* (INDESTEGE (1958c), *Broeders van het Gemene Leven*, pp. 401-402).

⁸⁸⁸ Respectievelijk BRON 312 ; INDESTEGE (1958c), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 401.

⁸⁸⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 84 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 47 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 89-90.

⁸⁹⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 84.

⁸⁹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 47 & 188.

⁸⁹² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 89-90.

⁸⁹³ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 615 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 90.

Huidige ligging: Zavelstraat⁸⁹⁴ [?]

Gelijkwaardige toponiemen: *Hameidestraat* (Waanrode)⁸⁹⁵

1.1.183 Hamstraat [of Damstraat?] (*Damstraete, Daemstrate, Aemstrate*) ---- 1346⁸⁹⁶

De *Hamstraat* of *Damstraat* lag op het *Sint-Gorikseiland* en komt overeen met de voormalige *rue du Dam*. Ze liep van aan het koor van de kerk in noordelijke richting, parallel aan en tussen beide Zennearmen in. Ze liep uit op een andere Zennearm, die de voorgaande dwarste.

In de bronnen komt het toponiem voor onder vele gedaanten: *Damstraat*, *Daamstraat* en *Aamstraat*.⁸⁹⁷ Sommige historici zagen er een verwijzing naar ‘dames’ in. En wie ‘dames’ zegt, denkt ook aan ‘heren’. In het kader van de zoektocht naar het *castrum* op of nabij het *Sint-Gorikseiland* zocht en vond men op die manier een verwijzing naar de aanwezigheid van ‘hofdames’. De ‘heren’ of ‘ridders’ werden teruggevonden op het naburige *Riddereiland* (zie verder).

Andere historici zochten een verklaring in de hydrografische structuur van het gebied. J. d’Osta verklaarde de straatnaam heel simpel⁸⁹⁸:

“Il y avait là sans doute une digue contre les inondations.”

F. Janssens sloot zich bij deze bewering aan. Op het *Sint-Gorikseiland* zou ooit een verhoogde dam of dijk hebben gelegen die het eiland tegen overstromingen en/of aanvallen beschermde.⁸⁹⁹ Ook op die manier werd er terug aangeknoopt met het verhaal over het vroegere *castrum*. De dam was aangelegd ter bescherming van het eiland, en dus ook het *castrum*.

Traditioneel wordt de stichting van het *castrum* in de 10^e eeuw geplaatst. Er wordt echter aangenomen dat dijkwerken – ook voor defensief-militaire doeleinden – nergens vóór het jaar 1000 werden uitgevoerd.⁹⁰⁰ Georganiseerd waterbeheer zou zelfs pas stammen uit de 12^e-13^e eeuw. Voortgaande op deze – weliswaar veralgemeende – opvattingen zou de ‘dam’ van de vermeende *Damstraat* toch zeker niet ouder kunnen zijn dan het jaar 1000 of zelfs de 12^e-13^e eeuw.

⁸⁹⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 89-90.

⁸⁹⁵ KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 143.

⁸⁹⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 58.

⁸⁹⁷ Jammer genoeg is er geen Latijnse vertaling van het toponiem bekend, die mogelijk uitsluitel zou kunnen bieden.

⁸⁹⁸ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 54.

⁸⁹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 58.

⁹⁰⁰ VAN LOON (1982), *Antwerpens vroegste geschiedenis*, p. 5, met verwijzing naar de bijdrage van A. Verhulst en D.P. Blok in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1981, I, p. 126.

Indien het toch om een dam ging, dan is het goed om de waarschuwingen van M. Devos voor ogen te houden⁹⁰¹:

“Het woord *dam* b.v. heeft in een groot deel van ons taalgebied een betekenisevolutie doorgemaakt van ‘afdamming in een waterloop’ over ‘oeververhoging, dijk’ tot ‘verhoogde weg in moerassig gebied’, en alledrie deze betekenissen zijn neergeslagen in de toponymie. Om uit te maken welke werkelijkheid er schuilt achter een specifiek *dam*-toponiem, moeten we de toestand op het terrein in ogenschouw nemen. Blijkt de naam gelokaliseerd vlakbij een waterloop, dan komen de eerste twee mogelijkheden in aanmerking; vindt men bovendien materiële of archivalische getuigen van hetzij een afdammingsconstructie op die plaats, hetzij versterkte oevers, dan wordt het ook mogelijk een voorkeur uit te spreken voor een van beide hypothesen. Valt er daarentegen in de wijde omtrek geen waterloop te bespeuren, dan zal het toponiem allicht zinspelen op een verhoogde weg.”

Aangezien de *Damstraat* op het *Sint-Gorikseiland* lag, dus vlakbij de Zenne, moet er geopteerd worden voor ‘afdamming’ of ‘oeververhoging, dijk’. Tot nu toe heeft geen enkele historicus zich echter de vraag gesteld waar deze dam of dijk zich dan wel precies bevond of hoe hij georiënteerd was. Misschien is dit niet verwonderlijk. Op het toponiem na is er geen enkele bron bekend die er ook maar enige aanwijzing over verschaft. En de vermeende dam is al evenmin terug te vinden in de 19^e-eeuwse perceelstructuur (zie afbeelding).

Ik vraag me daarentegen af of het toponiem niet eerder werd gevormd door samentrekking van lidwoord en eigennaam. Met andere woorden, misschien is de d- van *Damstraat* afkomstig van het lidwoord ‘de’. Dat betekent dan wel dat de verklaring vanuit de betekenis ‘dam’ niet meer geldig is. Misschien moet eerder worden geopteerd voor de betekenis ‘ham’, waarbij *Damstraat* dan een gevolg zou zijn van de samenstreking van *de Hamstraat*.⁹⁰² Een ‘ham’ was een ‘weide in de kromming van een waterloop’⁹⁰³ of een ‘in inundatiegebied uitspringende hoek hoger land’⁹⁰⁴.

Deze betekenis kan worden gekoppeld aan de ligging van de straat. De *Hamstraat* lag parallel tussen beide Zennearmen in en liep in de richting van hun samenstroming, vlak vóór de *Schipbrug*. Op die plaats – waar G. Des Marez het vermeende *Riddereiland* situeerde (zie verder) – vindt men inderdaad een uitspringende hoek land terug (zie afbeelding).

Huidige ligging: in de bouwblokken Borgwal – Karperbrug – Ortsstraat – Anspachlaan

Gelijkaardige toponiemen: *Dam strate* (Velzeke-Ruddershove)⁹⁰⁵ ; *Hamstraat* (Roermond)⁹⁰⁶ ; *Hammestraet* (Venlo)⁹⁰⁷ ; *Corte Hamstege* (Utrecht)⁹⁰⁸

⁹⁰¹ DEVOS (1995), *Naamkunde*, p. 245.

⁹⁰² Het is trouwens opvallend dat in een aantal vermeldingen de d- opnieuw werd afgescheiden van het toponiem, wat dan leidde tot *de Aamstraat*.

⁹⁰³ MEULEMANS (1966), *Schoenmakers*, p. 99.

⁹⁰⁴ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 47.

⁹⁰⁵ De straatnaam werd verklaard als ‘verhoogde weg door drassige grond’. De *Damstraat* liep effectief door het moerassige deel van de oude Velzeekse heide (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 115).

⁹⁰⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

1.1.184 Haringstraat (*Harincstrate, Heerincstrate – vicus Alletium*) ---- 1300⁹⁰⁹

Deze straat verbond de voormalige *Vismarkt* (huidige Grasmarkt) met de *Nedermarkt*. Ze passeerde langsheen het *Vleeshuis* en het *Broodhuis*. De verklaring van F. Janssens luidde eenvoudigweg⁹¹⁰:

“In de Haringstraat [...], nabij de Grote Markt, verkocht men vroeger haringen.”

Waarschijnlijk was de Haringstraat een soort afsplitsing van de *Vismarkt*. De haringverkoop kreeg voortaan z'n eigen plaats in een aanpalende straat.

Huidige ligging: Haringstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Harincsteghe* (Gent)⁹¹¹ ; *Harinckplatse* (Middelburg)⁹¹²

1.1.185 Hauweelborre (*Hauweelborre*) ---- 1344⁹¹³

De *Hauweelborre* lag logischerwijze in de *Hauweelstraat*, een zijstraatje van de Hoogstraat. Er is slechts één enkele vermelding van bekend. C. Deligne nam de borre niet op in haar overzicht van ‘points d’eau’.⁹¹⁴

Huidige ligging: ?

1.1.186 Hauweelstraat (*Hauweelstrate, Haweelstrate, Huweelstrate, tHauweelstraetken, Hovelstrate*) ---- 1344⁹¹⁵

De *Hauweelstraat* was één van de vele loodrechte zijstraatjes van de Hoogstraat die opliepen tot aan het *Bavendal*. In de 14e eeuw werd het straatje ook *Potterstraat* genoemd, terwijl in de 15e eeuw de naam *Waaierstraatje* in voege kwam (*Potterstraeten geheeten dWayerstraetken ocht tHauweelstraetken*).⁹¹⁶

⁹⁰⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

⁹⁰⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

⁹⁰⁹ Fichier Godding.

⁹¹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 98.

⁹¹¹ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 47.

⁹¹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

⁹¹³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 110.

⁹¹⁴ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

⁹¹⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 110.

⁹¹⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188.

V. Verscheure vermeldde ook de schrijfvariant *Hovelstrate* uit 1328. Dit zou het bestaan van het toponiem een 20-tal jaar eerder in de tijd plaatsen. Het toponiem *Hovelstrate* moet mijns inziens eerder vereenzelvigd worden met de Heuvelstraat aan de Grote Markt. Toch blijft er twijfel bestaan, vermits een andere bron wel degelijk een *Hovelstrate* in de buurt van de Kapellekerk plaatste (*den Roeden Scilt gelegen in de Hovelstrate ter Capellen* – 1359).⁹¹⁷

De namen *Hauweelstraat* en *Hauweelborre* zijn waarschijnlijk afgeleid van de *Hauweelscamme*, een herberg gelegen op het kruispunt van de *Hauweelstraat* en de Hoogstraat.⁹¹⁸

Huidige ligging: Waaierstraat⁹¹⁹

Gelijkaardige toponiemen: *Haweels hage* (Brussegem)⁹²⁰

1.1.187 Havenstraatje (*Havenstretken*) ---- 1330⁹²¹

Het Havenstraatje lag in de omgeving van de Kapellekerk en verzorgde de toegang tot de Zak (*apud Capellam in vico dicto Havenstretken sicut itur versus vicum dictum de Zac*).⁹²² Er kan gedacht worden aan de huidige Kandelaarstraat of Duivenstraat, maar de identificatie met één van de vele stegen is evengoed mogelijk (zie afbeelding). Waar de naam precies vandaan kwam, blijft voorlopig onduidelijk.

Huidige ligging: Kandelaarstraat of Duivenstraat [?]

1.1.188 Hedsenstraat (*Heddenstreetken, Hedsensstrate, Hedzijnstrate*) ---- 1356⁹²³

Over de juiste lokatie van dit straatje werd en wordt getwijfeld. F. Janssens meende dat het zich tegenover één van de *Jodentrappen* bevond.⁹²⁴ Dat zou betekenen dat het een zijstraat van de *Ingelandstraat* of *Stuiverstraat* was.

Het straatje is duidelijk genoemd naar de jood Heddin, zoals blijkt uit de oudste vermelding uit 1356: *super Frigidum Montem in vico sicut itur versus hospitale de Archa, in quo vico quondam Judeus dictus Heddin morare consuevit*. Op dat moment was Heddin dus reeds overleden. Waarschijnlijk is

⁹¹⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 110.

⁹¹⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 110.

⁹¹⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 36 & 110.

⁹²⁰ Volgens J. Lindemans wees *Haweel* in dit toponiem op een persoonsnaam (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 196).

⁹²¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 34 & 110.

⁹²² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 34 & 110.

⁹²³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 140.

⁹²⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 140.

dit dus het straatje dat later zou bekend staan onder de naam *Hedsenstraat*. Het liep blijkbaar van op de *Coudenberg* naar het *godshuis ter Arken*.

In dit licht mag de identificatie van F. Janssens naar de prullenmand worden verwezen. Waarschijnlijk ging het om één van de *Jodentrappen* zelf. Twee ervan geven uit op het *godshuis ter Arken*, de latere *rue Notre-Dame* of *rue Saint-Laurent*. Het blijft echter onduidelijk welk van beide de middeleeuwse *Hedsenstraat* was.

Huidige ligging: Ravensteintrap of Villa Hermosastraat [?]

1.1.189 Heekstraat (*Heecstrate*, *Heectstrate*, *Heectstretken*, *Heechstrate*) ---- 1305⁹²⁵

De *Heekstraat* was één van de zijstraten van de Hoogstraat in de richting van de benedenstad. Al bij één van de oudste vermeldingen van de straatnaam (1321) vind men tegelijkertijd ook de vermelding van een zekere Gossuinus vander Heect.⁹²⁶ V. Verscheure vond een hele reeks vermeldingen van de goederen van deze Gossuinus vander Heect. Het probleem is dat ze telkens ofwel in de Hoogstraat ofwel in de *Zuivelstraat* werden gelokaliseerd.

Een andere vaststelling is dat de goederen weliswaar een zekere omvang hadden. Dat wordt gesuggereerd door het gebruik van de termen *mansio* (woening) en/of *magnum habitabilis mansio* en het vermelden van een reeks toebehoren (poort, keuken, borre, tuin, schuur en wijngaard).⁹²⁷

Hoewel Gossuinus vander Heect dus niet expliciet in verband werd gebracht met de *Heekstraat*, blijft de meest logische hypothese dat de straatnaam is afgeleid van deze persoon.⁹²⁸ De *Heekstraat* moet doorheen of naast de goederen van Gossuinus vander Heect zijn aangelegd.

Toch durf ik ook een alternatieve hypothese naar voor schuiven. De Middelnederlandse vorm *eec* geraakte vanaf het einde van de 13^e eeuw in voege ter aanduiding van de eik (de oudste vorm was steeds *eyck*).⁹²⁹ De toevoeging van het collectiefsuffix -t (*eect*) wijst op een meervoudsvorm, met andere woorden, een groepje eikebomen. Zou het toponiem *Heekstraat* niet eerder kunnen verwijzen naar de aanwezigheid van een eik?

Indien dit klopt, dan zouden zowel de straat- als de familienaam van deze eik zijn afgeleid, en niet van elkaar. De familienaam vander Heect of de Eect wijst in elk geval op de afleiding van een plaatsnaam. In de buurt de middeleeuwse *Heek-* en *Zuivelstraat* zou dan een eikenbosje moeten hebben gelegen. Waar precies blijft echter onduidelijk.

⁹²⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 69 & 110.

⁹²⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 148.

⁹²⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 69-70.

⁹²⁸ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 228.

⁹²⁹ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 208.

Huidige ligging: Sint-Gisleinsstraat⁹³⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Eecstrate* (Melsbroek of Kampenhout)⁹³¹ ; *Eect* (Bijgaarden-Dilbeek) ; *Eect* (Sint-Kwintens-Lennik) ; *Eect* (Anderlecht) ; *Groote en Cleyne eect* (Meldert) ; talloze voorbeelden van *Eechout* of *Eeckhout*⁹³²

1.1.190 Heergoedshof (*Hergoedshof*, *Heernaertshof*, *Heregaertshof*, *Hergartshof*) – --- 1321⁹³³

Het *Heergoedshof* was de naam voor een goed dat gelegen was op het driehoekige Zenne-eiland, aansluitend op en stroomafwaarts van het *Sint-Gorikseiland*.⁹³⁴ Ten gevolge van die ligging, werd het toponiem uiteraard ingeschakeld om het bestaan van het *castrum* op het *Sint-Gorikseiland* te bevestigen.

A. Henne & A. Wauters interpreteerden dit toponiem als de ‘tuin van heer Gerard’.⁹³⁵ Volgens M. Martens was deze interpretatie echter fantasierijk. Zij zag er eerder een verwijzing in naar de reservegronden van het 10^e-eeuws *castrum*, de zogenoemde *curtis indominicata*, een stelling die versterkt werd door de aanwezigheid van de eerste watermolens en de visreservoirs in deze zone. Het onderdeel *hergoeds* is in die optiek uiteraard te begrijpen als ‘goederen van de heer’ (analoog aan bijvoorbeeld *Heergracht*), terwijl *hof* verwees naar een *curtis*. De vertaling/verklaring van het toponiem luidde dan ook ‘cour du bien ducal’.⁹³⁶

Maar ook deze stelling is mijns inziens ontproten aan een te ver gezochte verbeeldingsdrang. M. Martens maakte zelf al een slipper door te spreken over de watermolens die ze zelf op de *Borgwal* situeerde. De *Borgwal* lag echter helemaal niet op het *Heergoedshof*, maar er tegenover. Verder gaf de historica ook nog toe dat het bestaan van de molens helemaal niet vastgesteld is voor de 10^e eeuw. Pas in de 13^e eeuw werden er vier molens op de *Borgwal* gelokaliseerd.⁹³⁷

Waarschijnlijk mag deze keer geloof worden gehecht aan de veronderstelling van A. Henne & A. Wauters. Het toponiem lijkt inderdaad ontstaan te zijn door de samentrekking van ‘heer’, ‘Godevaard’ en ‘hof’. Godevaard of Godeverd was een zeer vaak voorkomende voornaam in het middeleeuwse Brussel. De titulatuur ‘heer’ wijst uit dat het om een man met status ging, misschien een ridder, patriciër of geestelijke. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen om wie het precies ging.

⁹³⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 190 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 148 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 31 & 69.

⁹³¹ BRON 69 (MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 151).

⁹³² Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 210.

⁹³³ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 45 ; FAVRESSE (1938), *Actes*, p. 403.

⁹³⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

⁹³⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 182.

⁹³⁶ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 229 ; MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, pp. 652-653.

⁹³⁷ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 653.

Huidige ligging: bouwblok Paul Devauxstraat – Ortsstraat – Anspachlaan⁹³⁸

1.1.191 Heergracht (*Heergracht, Hergracht, Hergrahc, Ergrhacht*) ---- 1286⁹³⁹

Met *Heergracht* duiden de tijdgenoten de gracht van de eerste stadsomwalling aan. Volgens M. Martens was het toponiem aanvankelijk van toepassing op de volledige gracht van de eerste stadsomwalling.⁹⁴⁰ Verschillende onderdelen werden vanaf de 14^e en 15^e eeuw vaak anders genoemd, meestal naar een religieuze of liefdadigheidsinstelling die zich in de buurt bevond (bijvoorbeeld: *Witte Vrouwengracht, Begijnengracht, Bogaardengracht*). Vaak treft men ook de korte benaming *Gracht* aan (zie boven).

Aanvankelijk sloeg het toponiem enkel op de waterloop. In een volgende fase sprong de naam over op de straat die er net buiten liep. Deze migratie van waternamen is ook in andere steden vastgesteld.⁹⁴¹

In M. Martens' ogen, bezat het toponiem *Heergracht* een verwijzing naar de bouwheer van de eerste stadsomwalling. Deze 'heer' was in haar ogen de hertog van Brabant.⁹⁴²

Huidige ligging: aan de buitenzijde van de restanten van de eerste stadsomwalling

Gelijkaardige toponiemen: *Hergracht* (Leuven)⁹⁴³

1.1.192 Heergrachtstraat (*Hergrachtstrate*) ---- 1350⁹⁴⁴

De migratie van het hydroniem *Heergracht* naar de parallel lopende straat er net buiten, wordt treffend geïllustreerd door middel van het hodoniem *Heergrachtstraat*. Ik vond de vermelding terug in de licentiaatsverhandeling van F. Janssens.⁹⁴⁵ Ze maakte echter niet duidelijk om welke straat het precies ging.

Huidige ligging: ?

⁹³⁸ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 230.

⁹³⁹ BRON 42.

⁹⁴⁰ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 229.

⁹⁴¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

⁹⁴² MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 229.

⁹⁴³ DE MAN (1954), *Leuvense wijnbouw*, p. 19.

⁹⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 60.

⁹⁴⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 60.

1.1.193 Heil Goedenstraatje (*Heyle Goedenstraetken*) ---- 1364⁹⁴⁶

Het *Heil Goedenstraatje* lag op de *Coudenbergh*.⁹⁴⁷ F. Janssens dacht dat het misschien identiek was aan de *Verheylenstraat*, die naast *ter Arken* boven de *Koperbeek* werd gelokaliseerd.⁹⁴⁸ Dit is mogelijk, hoewel de respectievelijke naamgevers mij eerder Heil Goeden en vrouw Heylen ('ver' + Heylen) lijken, met andere woorden, twee verschillende personages.

Een alternatieve lokalisering voor het *Heil Goedenstraatje* is echter niet voorhanden.

Huidige ligging: ?

1.1.194 Heimelicheidstraat (*Heymelicheytstrate*) ---- 1432⁹⁴⁹

De zogenoemde *stadheimelicheid* of stedelijke vuilnisbelt bestond al in de 14^e eeuw, maar het straatje dat er naartoe liep werd pas vanaf de 15^e eeuw expliciet vermeld als de *Heimelicheidstraat*. In 1392 was er echter al sprake van 'de poort en de weg, waar men van in de *Melkstraat* naar de *gemene Heimelicheid* gaat'.⁹⁵⁰

Deze gemene stedelijke *Heimelicheid* is nog steeds niet precies gelokaliseerd. T. Daoût identificeerde het *Heimelicheidstraatje* met het latere *Sint-Gertrudispleintje*.⁹⁵¹

Huidige ligging: Beurs

1.1.195 Helle (*de Helle, de Hille*) ---- 1345⁹⁵²

Het toponiem *de Helle* vormt opnieuw een moeilijk te interpreteren geval. De oudst gekende vermelding suggereert dat het om een woning ging (*desuper Blaerstraete in parvo vico sicut itur versus Novam Silvam ab opposito manionis dicti de Helle* – 1345), terwijl latere vermeldingen het toponiem als een plaats aanduiden (*in loco dicto de Helle* – 1368 ; *bij den Wollendries boven de plaetse de Helle* – 1402).⁹⁵³ Deze woning en/of plaats lag tussen de (middeleeuwse) *Blaasstraat* en de

⁹⁴⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173 ; fichier Godding.

⁹⁴⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

⁹⁴⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173.

⁹⁴⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 75.

⁹⁵⁰ BRON 252: *Item, Jan van Coudenberge, Jan van Obertingen, Jan Buys, joffrouwe Kateline van Coudenberge, Lonij van Huldenberge, Lijsbet, zijn dochter, ende Lijsbet Meylaens hebben der stad overgegeven allet recht dat zij hebben aen de porte ende den wech dermen van inde Melcstrate ter ghemeinder heimelicheyt gheet omme LX gulden chijs eenwerf. Alsoe dat blijft inde jairrekeninghe Anno XCII int Capittel van groten stucken vvtghegheven.* (1392)

⁹⁵¹ DAOÛT (2007), *Histoire*, p. 127.

⁹⁵² Fichier Godding.

⁹⁵³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 112.

Wollendries, maar het is voorlopig niet mogelijk om ze preciezer te lokaliseren. Ph. Godding situeerde de plaats dan weer in de buurt van *de Zak*.⁹⁵⁴

Wat de naamsverklaring betreft, lopen de meningen over het algemeen gelijk⁹⁵⁵:

“*Helle*, qui signifiait effectivement enfer, est sans doute une corruption locale de *hille*, désignant une colline, une montée (cf. l’anglais *hill*).”

Volgens J. Molemans zijn er meerdere verklaringen mogelijk, enerzijds ‘helling, grond die naar één zijde helt’, maar anderzijds ook ‘kuil, diepte’.⁹⁵⁶ L. Van Durme sloot zich daarbij aan met ‘uitloper van een hoogland, helling’.⁹⁵⁷ De plaats *de Helle* lag effectief op de sterk hellende flank van de Zennevallei, maar het blijft me wel onduidelijk waarom net die plaats de naam verdiende. Misschien was de hellingsgraad er meer uitgesproken dan elders?

Langs de andere kant werd ook wel eens verwezen naar de betekenis ‘hel’. Dat zou dan een symbolische verwijzing geweest zijn naar de executieplaats(en) op de hoger gelegen *Wollendries* en *Galgenberg*.⁹⁵⁸ Het voorkomen van de vorm *de Hille* lijkt me een argument om deze naamsverklaring af te wijzen.

Huidige ligging: Poelaertplein⁹⁵⁹

Gelijkaardige toponiemen: *Hella* (Zeeland)⁹⁶⁰ ; *Helden* (Limburg)⁹⁶¹ ; *het Helleken* (Groot-Bijgaarden)⁹⁶² ; *der Hellen* (Oudenburg)⁹⁶³

1.1.196 Hellestraat (*Hillestrate*, *Hellestrate*) ---- 1354964

R. Laurent volgde de mening van A. Henne & A. Wauters, die in de *Hellestraat* een steeg zagen die uitgaf op de Sint-Annastraat.⁹⁶⁵ Ook Ph. Godding lokaliseerde de *Hillestraat* ter hoogte van de

⁹⁵⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

⁹⁵⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 65.

⁹⁵⁶ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 170.

⁹⁵⁷ VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 23.

⁹⁵⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188 ; DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 499.

⁹⁵⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 65.

⁹⁶⁰ Het toponiem *Hella* (1133), een verdronken dorp in Zeeland, werd verklaard als *hella*, afkomstig van het Germaanse *halja*, dat ‘laagte, poel’ betekende. Ook de toponiemen *Hel* en *Helbergen* worden mogelijks op dezelfde wijze verklaard, maar evenzeer mogelijk is een verklaring als *helle*, afkomstig van *helde* (‘helling’) (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 172).

⁹⁶¹ Voor de verklaring van dit toponiem werd eerder gedacht aan de afleiding van *helde*, ‘helling’ (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 172).

⁹⁶² VERBESSELT (1967a), *Groot-Bijgaarden*, pp. 8-9.

⁹⁶³ Huisnaam (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 139).

⁹⁶⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188.

⁹⁶⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 186.

Zavel.⁹⁶⁶ Dit lijkt echter foutief. De akten die werden opgesteld in het kader van de uitbreiding van het *hof van Mansfeld* (in de jaren 1560 en 1580) maken duidelijk dat de straat zich in de nabijheid van dit adellijke complex bevond, dat wil zeggen, ter hoogte van het huidige hotel van Merode (vlakbij het Poelaertplein). Onderaan in de *Hellestraat* lag het zogenoemde *huis van Vesalius*, waar de bekende arts woonde.⁹⁶⁷ De *Hellestraat* liep dus van aan de middeleeuwse *Blaasstraat* naar boven, tot aan de *Wollendries*.

De naam *Hellestraat* stond zeker in verband met de plaatsnaam *de Helle*, die zich ook tussen de *Blaasstraat* en *Wollendries* bevond (zie boven). Het bestanddeel *helle* verwees misschien naar de lichte hellingsgraad van de straat.⁹⁶⁸ F. Janssens meende dat de straatnaam in tegenstelling stond met het nog steeds bestaande Hemelstraatje.⁹⁶⁹ S. Demeter achtte twee mogelijkheden plausibel. Ofwel was het een symbolische verwijzing naar de aanwezigheid van de galgen op de hoger gelegen *Galgenberg*, ofwel dankte de straat haar naam aan de hellingsgraad.⁹⁷⁰

Huidige ligging: +/- de Wynantsstraat⁹⁷¹ ; zuidelijke zijde Poelaertplein [?]

Gelijkaardige toponiemen: *Helstraat* (Tienen)⁹⁷² ; *d'Elle strate* of *Hellestrate* (Velzeke-Ruddershove)⁹⁷³ ; *Helleweg* (Oudenburg)⁹⁷⁴

1.1.197 Hellingstraat (*Hellincstrate*) ---- 1363⁹⁷⁵

Ik vond slechts één enkele vermelding van de *Hellingstraat* terug, namelijk in Ph. Goddings toponiemenlijst. Deze historicus stelde zich de vraag of het een alternatieve benaming was voor de Heuvelstraat, nabij de Grote Markt.⁹⁷⁶ Bij gebrek aan verdere gegevens, blijft de vraag onopgelost.

Huidige ligging: Heuvelstraat [?]⁹⁷⁷

⁹⁶⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

⁹⁶⁷ DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, pp. 499 & 501-502.

⁹⁶⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 45-46.

⁹⁶⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188.

⁹⁷⁰ DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 499.

⁹⁷¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 45.

⁹⁷² Op de reconstructiekaart van Tienen anno 1635 vindt men een *Helstraat* terug, een klein straatje in het stadscentrum nabij de *Dries* (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137).

⁹⁷³ De *Hellestraat* beklimt een zeer steile helling (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 247).

⁹⁷⁴ Vergissing voor *Rietweg* ; deze sluit evenwel aan bij de *Helleweg*, een naar *de Helle* lopende weg op *Ettelgem* (GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 139).

⁹⁷⁵ Fichier Godding.

⁹⁷⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

⁹⁷⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

1.1.198 Hertogenstraatje (*tsHertogenstreetken*) ---- 1402⁹⁷⁸

Dit straatje was gelegen tussen de beide *Coudenbergpoothen*, dus buiten de *hertogelijke Hof* op de *Coudenberg*. Toch was F. Janssens van mening dat het straatje genoemd was naar deze hertogelijke residentie. Ze identificeerde het straatje met de huidige Naamsestraat.⁹⁷⁹

Deze interpretatie lijkt me niet helemaal juist. Het ziet ernaar uit dat F. Janssens zich enkel baseerde op het eerste deel van haar bronnenmateriaal. Uit het vervolg blijkt echter dat het *Hertogenstraatje* naar de hertogelijke *Warande* liep (*inter ambas portas Frigidi Montis in vico dicto tsErtoghen streetken inter [...] et dictum vicum sicut itur versus Warandiam domini ducis* – 1402⁹⁸⁰). Mijns inziens moet het straatje dus geïdentificeerd worden met de huidige Brederodestraat. In die straat bevond zich in de 14e eeuw trouwens ook de *Hertogspoort*. Waarschijnlijk had het straatje haar naam hieraan te danken, en niet aan het *hertogelijke Hof*.

J. d'Osta was dezelfde mening toegedaan, al bestempelde hij de *Hertogspoort* als de straatnaam. Later werd de straat *Groenstraat* of *rue Verte* genoemd, 'à cause des arbres qui l'encombrageaient'.⁹⁸¹ Daarmee was het de derde *Groenstraat* van de stad Brussel (zie boven).

Huidige ligging: Brederodestraat⁹⁸²

1.1.199 Heuvelstraat (*Hoevelstrate, Hovelstrat*) ---- 1265⁹⁸³

De Heuvelstraat verbond en verbindt het hoogste gedeelte van de Grote Markt met de *Vismarkt*. Het is een vrij korte straat.

De theorie van J. Molemans over de Kempische 'heuvel'-toponiemen luidde⁹⁸⁴:

“De belangrijkste grondwoorden ter aanduiding van droge, d.i. hooggelegen bouwlanden, waarbij het niveauverschil meestal minder dan 1 m is zijn *berg* en *heuvel*. [...] *Berg*, *heuvel* en *hoog* moeten m.b.t. hooiland dan ook eerder als hellend dan [sic] als hooggelegen verstaan worden [...]”

Waarschijnlijk is deze theorie ook toepasbaar op de middeleeuwse Heuvelstraat van Brussel. Van een echte, opvallende heuvel was in die buurt geen sprake. De straat bevond zich wel aan

⁹⁷⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 178 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 123 ; fichier Godding.

⁹⁷⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 123.

⁹⁸⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 123.

⁹⁸¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 62.

⁹⁸² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 62.

⁹⁸³ Fichier Godding.

⁹⁸⁴ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, pp. 168 & 170.

het hoogste gedeelte van de *Nedermarkt*, wat ook nu nog steeds duidelijk zichtbaar is. Misschien begon de flank van de Zennevallei op deze plaats echt te hellen? Het herhaaldelijk ophogen van de Grote Markt kan de voormalige hoogteverschillen wel afgevlakt hebben.

Er bestaat echter nog een andere mogelijke verklaring voor de naam Heuvelstraat. Eén van de huizen langs de zuidoostelijke zijde van de Grote Markt droeg in de 14e eeuw de naam *de Heuvel*. Het is uiteraard mogelijk dat de straatnaam is afgeleid van de huisnaam, al lijkt de omgekeerde redenering me hier logischer. De oudst gekende vermelding van de huisnaam *de Heuvel* dateert pas uit 1395⁹⁸⁵, terwijl het hodoniem Heuvelstaat ruim een eeuw vroeger in de bronnen opdook. In 1441 werd het huis *de Heuvel* samen met vijf andere huizen - *de Beurs*, *de Tinnenpot*, *de Windmolen*, *de Treft* en *de Kluis* - in steen heropgebouwd.⁹⁸⁶

Huidige ligging: Heuvelstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Hovelstrate* (Ukkel-Karlool)⁹⁸⁷ ; *Heuvelbunder* en *Heuvelbeemd* (Webbekom)⁹⁸⁸ ; *het Dovel* of *up den Hoevel* (Gent)⁹⁸⁹ ; *Heuvelstraat* (Leuven)⁹⁹⁰

1.1.200 Hoedenmakersstraat (*Hoedemakerstrate*, *Hoeymakerstrate*) ---- 1484⁹⁹¹

De oudste vermelding van de Hoedenmakersstraat dateert pas uit het laatste kwart van de 15e eeuw. Het was/is één van de straten die uitgeven op de Grote Markt. Waarschijnlijk had de straat haar naam te danken aan de aanwezigheid van enkele hoedenmakers, al is dit nog niet met concreet bronnenmateriaal gestaafd.

Huidige ligging: Hoedenmakersstraat

⁹⁸⁵ BRON 180.

⁹⁸⁶ BRON 241: *Zes huysen tot Brussel op de Merct. Als men screef duysent vierhondert ende veertich jaer. In de maendt van meert op Sinten Geertruiden dach. Doen leijt men den eersten steen, dat is voorwaer. Van deze zes huysen, zonder eenich verdrach. De Borze, den Heuvel, den Tennenpot, soo men sien mach. Den Wintmolen, den Treft ende oock de Cluyse. Tot Brussel op de Merct in het goet gesach. Dit sijn alle zesse die nieuwe huysen. Van ons ouders achtergelaeten tot een memorie. Godt brenge ons alle te saemen tot sijn eeuwighe glorie.*

⁹⁸⁷ De *Hovelstrate* was de straat die leidde van het dorpscentrum naar de *Dieweg* en het *Wilgenveld* (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, pp. 13 & 37).

⁹⁸⁸ De toponiemen *Heuvelbunder* (1438) en *Heuvelbeemd* (1532) te Webbekom waren twee hooiweiden in het broekgebied, waarbij *heuvel* heel waarschijnlijk de betekenis 'hellend land' had (verwijzend naar de theorie van J. Molemans). Beide weiden lagen aan de *Leidgracht* en hielden enigszins naar de dijk ervan (CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, p. 471).

⁹⁸⁹ "Spijts de naam moet het een zeer geringe bodemverhevenheid geweest zijn." (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 48)

⁹⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

⁹⁹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 107.

1.1.201 Hoedegracht (*Hoedegracht*) ---- 1363⁹⁹²

F. Janssen interpreteerde dit toponiem als volgt⁹⁹³:

“De Hoedegracht [...] heeft niets te maken met de confectie van hoofddeksels. Waarschijnlijk betreft het hier een gracht die langs de Grote Hof in de Ramen gegraven werd ter bescherming tegen inbraak of overvallen. Hoeden, hueden, hoden is middelnederlands voor hoeden, behoeden, beschermen tegen, bewaken, vrijwaren voor [...].”

Dit impliceert dat de *Hoedegracht* gezocht moet worden in de buurt van *Overmolen* en de *Zenne*, waar het *Grote Hof van de Ramen* was gelegen. Waar die *Hoedegracht* echter precies liep, blijft een onopgeloste vraag.

Huidige ligging: ?

1.1.202 Hoefijzer (*Hoefyser, Hoefyserstreetken, Hoviser, Houviser*) ---- 1312⁹⁹⁴

Het *Hoefijzer* werd gevormd door een ‘hoefijzervormige’ aaneenschakeling van enkele straatjes, die vlak binnen de eerste stadsomwalling lagen. De straatnaam lijkt dus te verwijzen naar de specifieke vorm.⁹⁹⁵ De straatjes zorgden ongetwijfeld voor de ontsluiting van het bouwblok dat tussen de eerste stadsomwalling en de *Turfzenne* lag. Het *Hoefijzer* mag dan ook worden geklasseerd onder de ‘verdichtingsstraatjes’.

In 1612 werd het *Hoefijzer* in twee delen opgesplitst en rechtgetrokken. Het ene deel kreeg de naam *rue du Contrôleur*, het andere *rue du Curé*. De *rue du Contrôleur* verwees naar het huis van de stedelijke controleur van de handelswaar die aan het Sint-Kathelijnedok werd gestapeld.⁹⁹⁶

Huidige ligging: ten westen van de Zwarte Lievevrouwstraat

1.1.203 Hoek (*den Hoec – vicus de Hoke*) ---- 1302⁹⁹⁷

De korte straatnaam *de Hoek* evolueerde nadien tot *Ververshoek*, waarschijnlijk omdat er een grote groep ververs gevestigd was (zie verder). Ook *de Hoek* mag worden geïnterpreteerd als een ‘verdichtingsstraatje’. Via de straat werd het bouwblok tussen de *Zenne*, de eerste

⁹⁹² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

⁹⁹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 107.

⁹⁹⁴ Fichier Godding & GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 61.

⁹⁹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 61.

⁹⁹⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 46 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 217

⁹⁹⁷ Fichier Godding.

stadsomwalling en de Kolenmarkt ontsloten. De *Hoek* kwam wel meer voor in de stedelijke en landelijke toponymie en verwees gewoonlijk naar een afgelegen buurt.

In 1869 werden de straat en de aanpalende bouwblokken volledig afgebroken in het kader van de aanleg van de centrale lanen.⁹⁹⁸

Huidige ligging: zuidelijk gedeelte van de Anspachlaan (oostelijk voetpad)⁹⁹⁹

Gelijkaardige toponiemen: *den Hoeck* of *den Houck* (Velzeke-Ruddershove)¹⁰⁰⁰ ; *Hoec* (Gent)¹⁰⁰¹ ; *het Hoeck* (Beigem)¹⁰⁰² ; *Hoek* (Maastricht)¹⁰⁰³

1.1.204 Hoendermarkt (*Hoendermerct*) ---- 1433¹⁰⁰⁴

Dit lijkt de oudste markt voor gevogelte geweest te zijn die Brussel heeft gekend. Desalniettemin duurde het tot omstreeks het midden van de 15^e eeuw vooraleer de straatnaam opdook. Waarschijnlijk werd het gevogelte voordien verhandeld op de *Nedermarkt*.

Huidige ligging: Violetstraat¹⁰⁰⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Hoenderstraat* (Maastricht)¹⁰⁰⁶ ; *Hondermaert* (Oudenburg)¹⁰⁰⁷ ; *Hoendermerct* (Leuven)¹⁰⁰⁸

⁹⁹⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 45.

⁹⁹⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 45.

¹⁰⁰⁰ L. Van Durme noteerde drie mogelijke betekenissen voor zijn toponymisch materiaal: 1/ 'perceel op een hoek gevormd door wegen, beken en belangrijke perceelsgrenzen, echter schier nooit synoniem van *driehoek*, *driebek* of *geer*' 2/ 'perifeer deel van een akkerlandcomplex, in de regel één der hoeken ervan, hetzelfde als *winkel*' 3/ 'huizengroep, kleine agglomeratie, bij voorkeur, maar niet noodzakelijk, ver afgelegen, vergelijkbaar met, doch jonger dan *-einde*' (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 255-258).

¹⁰⁰¹ Een straat (*in vico qui dicitur Hoec*) in een grote bocht van de Oude Leie (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 48).

¹⁰⁰² Te verstaan als een verkorting van 'het Hoekstuk' (LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 22).

¹⁰⁰³ De *Hoek* te Maastricht stond haaks op de stadsmuur (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 11).

¹⁰⁰⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 85.

¹⁰⁰⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 208 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 112.

¹⁰⁰⁶ HEKKER (-), *Vakwerkhuis*, p. 25.

¹⁰⁰⁷ Kapoenenmarkt (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 141).

¹⁰⁰⁸ De *Hoendermerct*, het plaatsje naast het 15^e-eeuwse Stadhuis, komt in de 14^e-eeuwse bronnen nog niet voor, hoewel het pleintje van oudsher ongetwijfeld het officiële centrum van de stad vormde, waar berichten werden afgekondigd en lijfstraffen werden toegediend (MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Urbanisatie*, p. 13).

1.1.205 Hoge Zak (*de Hoghe Sac*) ---- 1355¹⁰⁰⁹

Het toponiem *Hoge Zak* moet ongetwijfeld vereenzelvigd worden met het toponiem *de Zak*. Ofwel verwees de toevoeging van ‘hoge’ naar de vlakbij gelegen Hoogstraat, ofwel werd er een specifiek gedeelte van *de Zak* mee aangeduid.

Huidige ligging: Samaritanessestraat

1.1.206 Holland (*Hollant*) ---- 1362¹⁰¹⁰

Dit toponiem had volgens M. Martens niet enkel betrekking op de ruimte achter – dit is ten zuidwesten van – de *Sint-Gorikskerk*, zoals een aantal akten schijnen uit te wijzen. In eerste instantie lokaliseerde deze historica het toponiem *Holland* ‘sur une grande partie de la Grande Ile’. Verderop in haar betoog werd dit al ‘l’ensemble presque total des terres de la Grande Ile’.¹⁰¹¹ Te midden van deze gronden bevond zich de *Sint-Gorikskerk*.

A. Henne & A. Wauters wisten met het toponiem niet veel raad en brachten het maar in verband met Mathilde van Brabant, vrouw van Florens V, graaf van Holland, die op de plaats een goed in bezit zou hebben gehad. Dit goed vormde uiteraard een onderdeel van het vermeende *castrum* van het *Sint-Gorikseiland*.¹⁰¹²

Volgens M. Martens wees dit toponiem eerder op de bodemgesteldheid van de lage terreinen van het *Sint-Gorikseiland*.¹⁰¹³ Ook F. Janssens dacht in die richting en wees op de betekenis van ‘hol’ – dat in verschillende samenstellingen voorkomt – als ‘inzinking van de bodem’.¹⁰¹⁴ Ook R. Jacobs vond deze hypothese de ‘meest waarschijnlijke’.¹⁰¹⁵

De naamsverklaring van het voormalige graafschap Holland luidt echter anders. Dat zou namelijk een samenvoeging zijn van ‘hout’ en ‘land’.¹⁰¹⁶ Zou deze verklaring ook niet toepasbaar zijn op het Brusselse *Holland*?

Het toponiem *Holland* breidde zich later uit tot de straat en brug die de connectie vormden tussen de *Sint-Gorikskerk* en de *Visserzenne*. In 1811 werden beiden respectievelijk vervangen door de namen Karperstraat en *Karperbrug*, zo genoemd ter herinnering van een enorme karper

¹⁰⁰⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 22 & 113.

¹⁰¹⁰ Fichier Godding.

¹⁰¹¹ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, pp. 649 & 652.

¹⁰¹² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 34.

¹⁰¹³ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 649.

¹⁰¹⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 66.

¹⁰¹⁵ JACOBS (2003), *Sneeuwpoppen*, p. 174.

¹⁰¹⁶ KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 184.

die ter hoogte van de brug gevangen zou zijn. De brug werd afgebroken in 1869. De Karperstraat bestaat nog, zij het in verbrede en rechtgetrokken vorm.¹⁰¹⁷

Huidige ligging: westelijke zijde van het Sint-Goriksplein

Gelijkaardige toponiemen: *Holland* (Nederland)¹⁰¹⁸ ; *Hollant* (Wemmel)¹⁰¹⁹ ; *Holland* (Horebeke-Zegelsem)¹⁰²⁰

1.1.207 Hollandstraatje (*tHollantstreetken*) ---- 1411¹⁰²¹

Het *Hollandstraatje* bevond zich achter de *Sint-Gorikskerk* en stond uiteraard in verband met het toponiem *Holland*, dat zich ook in die omgeving situeerde. Het is een voorbeeld van de vernauwing van toponiemen tot straatnamen. Volgens F. Janssens verbond het straatje het *Sint-Gorikseiland* met de *Visserenzenne* via de *Hollandsebrug*.¹⁰²²

Huidige ligging: Karperstraat

1.1.208 Honcourtstraatje (*straetken van Oncoert, Hoencoertstreetken, Hoencourstraetken*) ---- 1304¹⁰²³

Volgens J. d'Osta werd dit straatje pas vermeld in 1479 en liep het van de huidige Kiekenmarkt naar het voormalige *Minderbroedersklooster*.¹⁰²⁴ F. Janssens diepte echter een zeer oude vermelding van dit straatje op (op *ten horic van der straetken van Oncoert* – 1304).¹⁰²⁵ De naam verwees dus naar bezittingen van de familie de Honcourt. Het straatje bevond zich in de buurt van de Sint-Niklaaskerk¹⁰²⁶, maar het is niet duidelijk waar precies.

Huidige ligging: in de buurt van de Sint-Niklaaskerk¹⁰²⁷

¹⁰¹⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 34.

¹⁰¹⁸ Het toponiem *Holland* (1101), de huidige provincies Noord- en Zuidholland, werd verklaard als de samenvoeging van het oudnederlandse *lant* ('land') met *holt* ('bos', in het bijzonder 'loofbos op geestgronden') (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 184).

¹⁰¹⁹ CNOPS (1968), *Kerkbezit van Wemmel*, p. 43.

¹⁰²⁰ Mededeling van P.-J. Lachaert.

¹⁰²¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 66 ; fichier Godding.

¹⁰²² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 66.

¹⁰²³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

¹⁰²⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 86.

¹⁰²⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

¹⁰²⁶ Ph. Godding meldde 'en face de l'église Saint-Nicolas' (GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399).

¹⁰²⁷ Ph. Godding meldde 'en face de l'église Saint-Nicolas' (GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399).

1.1.209 Honderdmarkstraatje (*Hondertmarcstreetken*) ---- 1345¹⁰²⁸

Het *Honderdmarkstraatje* bevond zich net zoals het *Honcourtstraatje* in de directe omgeving van de Sint-Niklaaskerk, maar kan al evenmin precies worden gelokaliseerd. De naamsverklaring is ook gelijkaardig. Honderdmark was een familie uit het middeleeuwse Brussel, die onder meer goederen bezat aan de *Nedermarkt* bij de Sint-Niklaaskerk.¹⁰²⁹ Waarschijnlijk hield de straatnaam verband met die goederen. Verder onderzoek is nodig om straat en goederen te lokaliseren en met elkaar in verband te brengen.

Huidige ligging: in de buurt van de Sint-Niklaaskerk

1.1.210 Hondsgracht (*Honsgracht, Hontsgracht*) ---- 1299¹⁰³⁰

Met de *Hondsgracht* is opnieuw een moeilijk te interpreteren toponiem aan de orde. Deze naam duidde de straat aan die van aan de *Ingelandstraat* naar het *Sint-Maartenskerkhof* liep.¹⁰³¹ Deze straat bevond zich dus wel degelijk aan de binnenzijde van de eerste stadsomwalling! Dit is des te opmerkelijker, aangezien ze zo het enige voorbeeld vormt van een gracht-toponiem dat niet aan de buitenzijde de stadsomwallingen was gelegen.

A. Henne & A. Wauters en J. d'Osta vertaalden de Hondsgracht door *fossé aux Chiens* en veronderstelden dat de naam afkomstig was van de hertogelijke kennel die zich daar bevond.¹⁰³² F. Janssens deed deze onwaarschijnlijke verklaring van de hand.¹⁰³³ Voor 'hond'-toponiemen is een verband met de diernaam 'hond' niet zeer duidelijk, tenzij men mag aannemen dat 'hond' hier in een pejoratieve betekenis werd aangewend (die het woord tevens in verscheidene plantennamen bezit).¹⁰³⁴ In Limburg bijvoorbeeld verschenen toponiemen met diernamen als 'hond', 'konijn', 'krekel', enzovoort vooral in het zavelgebied en hadden ze betrekking op zeer droge zandgronden. Op de betere zandleemgronden kwamen ze helemaal niet voor.¹⁰³⁵

Volgens Foerstemann verwees het eerste lid van dergelijke toponiemen toch naar de persoonsnaam *Hund*, maar dit is onwaarschijnlijk gezien het veelvuldig voorkomen van de 'hond'-toponiemen.¹⁰³⁶ Toch blijft de mogelijkheid open: de familienaam de Hond of Dhondt is zeer verspreid.

¹⁰²⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 165 ; fichier Godding.

¹⁰²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 165.

¹⁰³⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 60.

¹⁰³¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 173 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 59.

¹⁰³² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 360 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 77.

¹⁰³³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 59.

¹⁰³⁴ LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 202.

¹⁰³⁵ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 166.

¹⁰³⁶ Vermeld in LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 202.

F. Janssens wees erop dat 'hond' ook de betekenis kon dragen van 'grens, scheiding', zodat het toponiem *Hondsgracht* kon wijzen op 'de gracht, die de grens vormde tussen de stad en het omliggende land, waarmee in dit geval de Warande werd bedoeld'.¹⁰³⁷

Daarmee zijn een hele reeks mogelijke betekenissen van het bestanddeel 'hond' de revue gepasseerd. Mijns inziens moet de oplossing gezocht worden in de combinatie met het tweede bestanddeel 'gracht' en in de specifieke ligging van de *Hondsgracht*. Zoals vermeld, is het intrigerend dat het 'gracht'-toponiem zich aan de binnenzijde van de eerste stadsomwalling bevond. Bovendien liep de *Hondsgracht* vlak naast en parallel aan de omwallingsmuur. Ook dit is vrij uitzonderlijk. De straten die langs de binnenzijde parallel liepen aan de eerste stadsomwalling, bevonden zich meestal op enige afstand (onder meer de *Ridderstraat*, de *Eikstraat*, de *Guldenstraat* – zie afbeelding).

Deze twee vaststellingen doen het vermoeden rijzen dat er zich op deze plaats een andere ontwikkeling heeft voorgedaan. In het tekstgedeelte van het proefschrift verdedig ik het bestaan van een 'uitbreidingskern' rondom de *Coudenberg*. De *Hondsgracht* sluit aan op de morfologische relictten die het bestaan van deze kern suggereren. Het toponiem wijst er misschien op dat deze kern door middel van een gracht werd afgebakend of verdedigd.

In dit licht lijkt het mij dan ook logisch om het eerste bestanddeel 'hond' te koppelen aan de pejoratieve betekenis. Het suggereert dat deze gracht vanaf een bepaald moment in verval is geraakt, met name ten laatste vanaf het moment waarop het toponiem in de teksten opdook (oudste vermelding: 1299).

Uiteraard blijft dit alles een hypothese. Misschien hield het 'gracht'-toponiem bijvoorbeeld eerder verband met de vlakbij gelegen *Koperbeek*? Archeologisch onderzoek zal hier duidelijkheid moeten verschaffen.

Huidige ligging: BoZar

Gelijkaardige toponiemen: *Hondsberg* (Vorst)¹⁰³⁸ ; *den Honsberch* (Brussegem)¹⁰³⁹ ; *Hundesberch*¹⁰⁴⁰ ; *Hondesberch* (Audembert)¹⁰⁴¹ ; *Honsperre* (Wezembeek-Oppem)¹⁰⁴² ; *Hondsbergen*

¹⁰³⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 59.

¹⁰³⁸ Te Vorst bestond een *Hondsberg*, een heuvel ten zuiden van de Beukenberg, waarop het buitengoed Fontaine-Vanderstraten gelegen was (VERNIERS (1943a), *Toponymie van Vorst-bij-Brussel*, p. 113)

¹⁰³⁹ Te Brussegem lag een veld geheten *den Honsberch* (1483). J. Lindemans omschreef dit veld als een hoge landerij en vermoedde dat *hond* hier een pejoratieve betekenis had. "De benaming « kwade, ellendige berg » zou dan ontstaan zijn op de grote verkeersweg waar deze berg juist de zwaartse klimpartij voor een gespan uitmaakt." (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, pp. 201-202).

¹⁰⁴⁰ LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, pp. 201.

¹⁰⁴¹ LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, pp. 201.

¹⁰⁴² Het toponiem *Honsperre* (1550) te Wezembeek-Oppem werd door R.E.F. Caluwaerts verklaard als 'slechte akker' (met *honds* = 'kwaad, slecht') (CALUWAERTS (1967), *Toponymie van Wezembeek - Oppem*, p. 169).

(Leefdaal) ; *Hondegest* (Noord-Holland)¹⁰⁴³ ; *Hontsele* en *Hundeswiic* (Nederland)¹⁰⁴⁴ ; *Hontstrate*, *Houtstrate* of *Huntstraete* (Heilisseem)¹⁰⁴⁵ ; *sHonds brouc*, *Hondshende*, *Honts cauterken*, *Honts land*, *sHont meerchs* en *sHonts stede* (Velzeke-Ruddershove)¹⁰⁴⁶ ; *Chinstrée* (Liège)¹⁰⁴⁷ ; *Chienfosse* (?)¹⁰⁴⁸

1.1.211 Hoogbrug (*Hoeghbrugge*, *Hoge brugge* – *Altus Pons Beati Gaugerici*) ---- 1348¹⁰⁴⁹

Dit was een alternatieve benaming voor de *Sint-Goriksbrug*¹⁰⁵⁰, zoals wordt bevestigd door middel van de oudst teruggevonden vermelding (*super Altum Pontem Beati Gaugerici juxta Sennam* – 1348¹⁰⁵¹). Deze brug verbond het *Sint-Gorikseiland* met het stroomopwaarts gelegen gebied tussen de beide Zennearmen.

Het is mij niet precies duidelijk wat de precieze betekenis van ‘hoog’ is. Gezien het veelvuldige voorkomen van het toponiem op andere plaatsen, kan misschien gedacht worden aan een specifiek type brug, dat opviel door z’n hoogte.¹⁰⁵² Maar de functie van zo’n brug lijkt verband te houden met scheepvaart. Aangezien de brug een – kunstmatig gegraven – doorsteek van de Zenne overspande, lijkt dit hier toch moeilijk verdedigbaar.

¹⁰⁴³ Het toponiem *Hondegest* (1105-1119) in Noordholland werd verklaard als samenvoeging van het oudnederlandse *gest* (‘ontginning op de geestgrond’) met *honde* (‘hond’) als pejoratieve aanduiding (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 186).

¹⁰⁴⁴ Voor de toponiemen *Hontsele* en *Hundeswiic* werd als mogelijke verklaring ook de persoonsnaam *Hond* of *Hund* gegeven (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 186).

¹⁰⁴⁵ M. Martens gaf een akte uit met vermelding van een oude weg of straat (*viam seu stratam veterem*) lopend van de brug van Heylisseem naar de plaats *Haekocche*, genaamd *li Honstrate*. A. Wauters vertaalde deze door “chemin du chien”, A. de Marneffe door “la Houtstrate”. M. Martens volgde deze eerste vertaling en verwees verder naar een akte uit 1293 waarin de *Huntstraete* werd vermeld (MARTENS (1943), *Actes*, p. 129).

¹⁰⁴⁶ L. Van Durme resumeerde de mogelijke betekenissen van ‘honds’: 1/ diernaam ‘hond’, waarvan persoonsnaam en adjectief ‘honds’ afgeleid zijn, wat toponymisch dan ‘armtierig, afgelegen (bewoning) en slecht (land)’ kan betekenen 2/ landmaat 3/ ‘honderdman’, maar deze betekenis kan moeilijk *honds* opleveren 4/ ‘hond’ in grenstoponiemen moet waarschijnlijk worden opgevat als taboenaam voor ‘wolf’. L. Van Durme opteerde voor zijn eigen materiaal vooral voor de betekenis ‘armtierig, afgelegen’ en voor de persoonsnaam (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 277-281).

¹⁰⁴⁷ Verscheidene stegen in Luik droegen de benaming *Chinstrée*. “Nous suggérons que le déterminant devait, sauf preuve du contraire, être simplement w. *tchin* « chien », comme dans les multiples *Rue des Chiens*, correspondant au flam. *Hondstraat*. [...] Reprenant l’ensemble du problème, nous discutons l’évolution phonétique **cámminos* > w. *tchin* proposée par J. Bastin et traitons d’autres aspects du sujet pour arriver à la conclusion que, dans les toponymes en question, « chin » avait toutes les chances de représenter w. *tchin* « chien » et d’avoir un sens péjoratif.” (HERBILLON (1968), *Routes et chemins*, pp. 84-85).

¹⁰⁴⁸ HERBILLON (1968), *Routes et chemins*, p. 86.

¹⁰⁴⁹ INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 16.

¹⁰⁵⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 212.

¹⁰⁵¹ INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 16.

¹⁰⁵² De soortnaam ‘hoogbrug’ wordt echter niet vermeld in het Middelnederlands Woordenboek.

Misschien moet er eerder gedacht worden aan een indicatie van het belang van de brug, analoog aan de verklaring voor Hoogstraat (zie verder). Het feit dat de brug ook *Sint-Goriksbrug* werd genoemd, wijst misschien in die richting. Het *Sint-Gorikseiland* telde immers drie bruggen, maar net deze werd *Sint-Goriksbrug* of *Hoogbrug* genoemd. Het lijkt er dus op dat dit de belangrijkste brug van het eiland was. Wijst dit erop dat de toegang van het eiland vooral – en misschien in eerste instantie – aan de zuidelijke kant lag?

Huidige ligging: ten noorden van het kruispunt van het Groot Eiland met de Rijke Klarenstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Hoogbrug* (Brussel)¹⁰⁵³ ; *Hoghebrugghe* (Velzeke-Ruddershove)¹⁰⁵⁴ ; *Hoogbrugstraat* (Wijk, Maastricht)¹⁰⁵⁵ ; *Hooghe brugghe* (Oudenburg)¹⁰⁵⁶ ; *Hoogbrug* (Aarchot)¹⁰⁵⁷

1.1.212 Hoogstraat (*Hoechstrate, Hogestate, Houghestraete* – *Alta strata, Strata, Alta platea*) ---- 1271¹⁰⁵⁸

De Hoogstraat was en is nog steeds één van de belangrijkste straten binnen de Brusselse Vijfhoek. De straat verbond de *Steenpoort* op de eerste stadsomwalling met de *Obbrusselpoort* (huidige Hallepoort) op de tweede stadsomwalling. Daarmee vormt het één van de langste straten van de binnenstad.

De meest voor de hand liggende verklaring van het immens veel verspreide toponiem Hoogstraat is vanzelfsprekend ‘hoog gelegen straat’, met andere woorden, een straat die zich dus onderscheidde door haar hoge ligging. Verschillende historici en toponymisten gaven de voorkeur aan deze verklaring.¹⁰⁵⁹ Sommigen gingen hier dieper op in en brachten de toponiemen in verband met de hooggelegen akkerlanden, vooral omdat deze ook vaak met het bestanddeel ‘hoog’ werden aangeduid (voornamelijk *Hoogveld*)¹⁰⁶⁰:

“Een weg in een hooggelegen bouwlandencomplex is : [...] *den hogen wech* [...] *hoogen wegel* [...] *de Hoogstraat* [...]”

¹⁰⁵³ Ongeveer ter hoogte van het kruispunt van de huidige Handelskaai met de Ieperlaan bevond zich vanaf de 17^e eeuw de *Hoogbrug*, een loopbrug die de *Schipvaart* overspande en een ononderbroken rondgang van de tweede stadsomwalling verzekerde. Ze kon opgetrokken worden om schepen met hoge masten door te laten varen (GOMBERT (2005), *Ringlanen*, p. 6).

¹⁰⁵⁴ Volgens L. Van Durme betekende ‘hoog’ in *Hoogbrug* ‘hoger, stroomopwaarts gelegen’ (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 270).

¹⁰⁵⁵ HEKKER (-), *Vakwerkhuis*, p. 12.

¹⁰⁵⁶ Brug over de Ieperleed (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 141-142).

¹⁰⁵⁷ VAN HOORICK (2004), *Demer en Grote Laakbeek*, kaart in bijlage.

¹⁰⁵⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 3 & 113.

¹⁰⁵⁹ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 71.

¹⁰⁶⁰ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 169.

Het grote probleem met de Brusselse Hoogstraat is dat deze wel hoog, maar zeker nog hoger had kunnen liggen. De straat loopt parallel aan de Zenne. Ze lag buiten het alluvium, maar ook ver verwijderd van de top die de valleien van de Zenne en Maalbeek scheidde. De Hoogstraat lag dus ongeveer midden op de linker valleiflank. Ze lag inderdaad hoger dan de benedenstad, maar tegelijk ook lager dan de bovenstad.

Op die manier vergelijkt men de ligging van de Hoogstraat echter met de ruime omgeving. Het is uiteraard ook mogelijk dat de Hoogstraat 'hoger' lag dan de zeer nabije omgeving. In die zin zou Hoogstraat dan geïnterpreteerd moeten worden als een opgehoogde weg doorheen het omliggende landschap. Gezien de ligging op de valleiflank, buiten het alluvium, lijkt ook deze interpretatie onwaarschijnlijk.

Ik vraag me daarentegen af of de toponiemen met het bestanddeel 'hoog' in een aantal gevallen – voornamelijk de wegen en straten – niet eerder in verband moeten worden gebracht met hun belangrijkheid en status. Ook J. Lindemans dacht jaren geleden al in die richting¹⁰⁶¹:

“Bij benamingen als Hoogeweg, Hoogstraat, moet niet gedacht worden aan « hooger gelegen straat » [...], maar wel aan « belangrijke straat », « groote verkeersweg ».”

In mijn ogen is deze interpretatie het best toepasbaar op de Brusselse Hoogstraat. In het tekstgedeelte van het proefschrift wordt er veel dieper op ingegaan.

Huidige ligging: Hoogstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Hoghestrate* (Brugge)¹⁰⁶²; *Hoghestrate of Alta platea* (Antwerpen)¹⁰⁶³; *Hoghe Port*, *Hoghen Quatham*, *Hoghe strate*, *Opper-*, *Midden-* en *Nederhoogstraat* (Gent)¹⁰⁶⁴; *Hoogstraat*

¹⁰⁶¹ LINDEMANS (1929-1930c), *Assche*, p. 124.

¹⁰⁶² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁶³ De Antwerpse Hoogstraat was gelegen op een landrug en vormde een stadsdeel buiten de ruiengordel van circa 1200. Vanuit de markt in het centrum van de stad liepen de hoofdaders naar de stadspoorten, de Hoogstraat vormde daar één van (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, pp. 16 & 18). In het huidige stratenpatroon van Antwerpen kan men twee halfcirkelvormige tracés waarnemen: één rondom het Steen en één rondom de Hoogstraat (via de Suikerrui, Oude Korenmarkt, Kammenstraat, Steenhouwersvest en Sint-Jansvliet). Volgens een alternatieve theorie over de stadsontwikkeling van Antwerpen van J. De Meulemeester moet hier de Karolingische *vicus* gezocht worden. Indien deze mogelijke *vicus* rondom de Hoogstraat qua vorm wordt vergeleken met handelsnederzettingen uit Noord-Europa (Arhus, Ribe, Birka, Ahus, Paviken, Reric, Haithabu, Grobin) vallen veel gelijkenissen op. 1/ Ze zijn allen min of meer halfcirkelvormig en sluiten aan op een bevaarbare waterloop. 2/ In een aantal plattegronden zijn nog restanten te bemerken van een hoofdstraat. Deze was meestal verhoogd, liep parallel met de oever en deelde de nederzetting horizontaal in twee. In Antwerpen is deze hoofdstraat ook waarneembaar en draagt ze bovendien de naam Hoogstraat, wat op zich al een verhoging verraadt. “Eerlijkheidshalve moet wel gezegd worden dat deze site zich ook boven op een natuurlijk hogere zone bevindt.” (HERREMANS (2005), *Ligging*, pp. 109-113) *Alta platea* (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13).

¹⁰⁶⁴ De Gentse Hoogpoort bevindt zich nabij het hoogste punt van de oude binnenstad (LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*, p. 184). De Gentse Hoogstraat werd ingedeeld in *Opper-*, *Midden-* en *Nederhoogstraat*. De *Midden-* en *Nederhoogstraat* heetten vroeger *Marialand* (naar het gasthuis van de leprolijders dat er gevestigd was) (VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, p. 23). De *Hoghen Quatham* (de huidige Kwaadham) stond in tegenstelling tot de *Nedere Kwaadham*. De Hoogpoort verklaarde M. Gysseling als de 'hoge stad', maar

(Opglabbeek)¹⁰⁶⁵ ; Platea Superior (Leuven)¹⁰⁶⁶ ; Hoogstraat (Bolsward)¹⁰⁶⁷ ; Hooghstritte (Leeuwaarden)¹⁰⁶⁸ ; Hoogstraat (Oudenaarde)¹⁰⁶⁹ ; Hoogstraat (Mechelen)¹⁰⁷⁰ ; Hooghstraetkin (Mechelen)¹⁰⁷¹ ; Hoogstraat (Hombeek-Zemst)¹⁰⁷² ; Hoogeweg en Hoogstraat (Asse)¹⁰⁷³ ; Hoogstraat (Anderlecht)¹⁰⁷⁴ ; Hoogstraat (Gorkum)¹⁰⁷⁵ ; Hoogstraat (Laarne)¹⁰⁷⁶ ; Hoogstraat (Venlo)¹⁰⁷⁷ ; Hoogstraat (Brussegem)¹⁰⁷⁸ ; Hoogstraat (Sluis)¹⁰⁷⁹ ; Hoogstraat (Kobbegem)¹⁰⁸⁰ ; Hoogstraat (Den Haag)¹⁰⁸¹ ; Hogeland, Hogewijngaard, Hogebeemd, Hooggat en Hoogstraat (Webbekom)¹⁰⁸² ; Hoogstraat

voor de Hoogstraat dacht hij eerder aan een dam, een verhoogde weg door drassig land (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 49-50). Interessant lijkt me de vermelding in *oppido supra Port* (1234). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁶⁵ Zonder verklaring (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, kaart in bijlage).

¹⁰⁶⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁶⁷ De handelsterp Bolsward vormde een schakel in de (vermoedelijk 12^e-eeuwse) *Marnedijk*, die de stad inliep via de *Sneekerpoot*, *Dijk*, *Hoogstraat*, *Grootzand* en *Dijkstraat* tot aan de *Blauwe Poort*. De *Hoogstraat*, waarop haaks een aantal stegen en straten ontstonden, volgde dus de oost-westas van deze terp (FRIESLAND (1992) s.p.).

¹⁰⁶⁸ Leeuwaarden (ook *Nijehove* genoemd, ter onderscheiding van *Oldehove*) ontstond op een tweekanal, door de rivier de Ee gescheiden terpen. Na het jaar 1000 kreeg deze nederzetting een handelskarakter, met als hoofdas de beide Hoogstraten (*Grote & Kleine Hoogstraat*), mogelijk op de plek waar de Ee werd gekruist door een sluis met brug (FRIESLAND (1992) s.p. ; MEIJER (1988), *Stinsen*, p. 264 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13).

¹⁰⁶⁹ Hogere ouderdom dan de *Nederstraat* te Oudenaarde (mededeling van P.-J. Lachaert).

¹⁰⁷⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13. De Hoogstraat van Mechelen komt uit aan de Brusselpoort. Binnenin de stad is de straat gelegen over de Korenmarkt.

¹⁰⁷¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13 ; WOUTERS, DE MAEYER & RIBBENS (2003), *Archeologisch onderzoek*, p. 47.

¹⁰⁷² De Hoogstraat in Hombeek-Zemst loopt parallel aan de Zenne op de linkeroever.

¹⁰⁷³ De *Hoogeweg* liep van Asse naar Essene, de *Hoogstraat* van Asse naar Kobbegem. Met betrekking tot deze twee toponiemen opperde J. Lindemans zijn stelling "Bij benamingen als Hoogeweg, Hoogstraat, moet niet gedacht worden aan « hooger gelegen straat » (wat hier alvast niet het geval is), maar wel aan « belangrijke straat », « groote verkeersweg »." (LINDEMANS (1929-1930c), *Assche*, p. 124). Ook vermeld in VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 136.

¹⁰⁷⁴ De *Hoogstraat* te Anderlecht vormde een onderdeel van de tweede 'ring' rondom de Sint-Guidokerk. De eerste ring, de *Rinck*, lag vlak rondom de kerk, de tweede maakte een wijde bocht er omheen, via de *Zwanestraat* (huidige Kapittelstraat), het *Pleintje*, en de *Hoogstraat* (huidige Sint-Guidostraat) (VAN DEN BERGHE (1937a), *Anderlecht*, p. 34). De *Porseleinstraat* verbond de kerk met de *Hoogstraat* (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 92).

¹⁰⁷⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁷⁶ De Hoogstraat te Laarne vormt een zijstraat van de Kasteeldreef (die in rechte lijn de kerk met het kasteel verbindt).

¹⁰⁷⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁷⁸ De *Hoogstraat* die doorheen Brussegem liep, was in feite de grote heerbaan vanuit Asse in de richting van Mechelen en de Rupel : "Zeer waarschijnlijk is dit een Romeins *diverticulum* van uit het centrale punt Asse naar de Rupel en de Dijle, wellicht is het zelfs een Nervische weg." (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 174).

¹⁰⁷⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁸⁰ Dit was vermoedelijk de straat van Bollebeek naar Kobbegem (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 203).

¹⁰⁸¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

(Outgaarden) ; *Hoogveld* (Haacht)¹⁰⁸³ ; *Hoogstraat, Hoeghstrate* of *Alta platea* (Bergen-op-Zoom)¹⁰⁸⁴ ; *Hoogstraat* (Rotterdam)¹⁰⁸⁵ ; *Hoochstrate* (Borchtlombeek)¹⁰⁸⁶ ; *Hoogh Wegh* (Pamel)¹⁰⁸⁷ ; *Hoogstraat* (Kluizen) ; *Hoogstraat* (Delft)¹⁰⁸⁸ ; *Hoogveld* (Beersel)¹⁰⁸⁹ ; *Hoogstraat* (Zaventem)¹⁰⁹⁰ ; *Hoghe Heerstrate* (Evere)¹⁰⁹¹ ; *Hoogencauter en Hoechcauter* (Hoegaarden)¹⁰⁹² ; *Hoegher straten* (Velzeke-Ruddershove)¹⁰⁹³ ; *Hoogstraat* (Nijmegen)¹⁰⁹⁴ ; *Hoogstraat* (Sint-Pieters-Leeuw)¹⁰⁹⁵ ; *Hoochstrate, Hooghstraete* en *Hoogstraat* (Oudenburg)¹⁰⁹⁶ ; *Hoogstraat* (Tolen)¹⁰⁹⁷ ; *Hoogstraat* (Nieuwpoort)¹⁰⁹⁸ ;

¹⁰⁸² Enkele hoger gelegen percelen te Webbekom werden met het adjectief *hoog* benoemd (o.a. *Hogeland, Hogewijngaard, Hogebeemd, ...*). De naam *Hooggat* (1560) gaf een toegang tot een hoog gelegen akker aan en de *Hoogstraat* (1560) een hoog gelegen straat (CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, p. 471).

¹⁰⁸³ Langs de weg tussen de burcht in de oude Dijle-arm (toponiem *Borgstad* of *Oude burcht*) te Haacht en de *couter* (later het *Hoogveld* genoemd) ontstond in de 12^e eeuw rondom een kapel een bewoningskern die zou uitgroeien tot het centrum van Haacht (VANDESANDE (1983), *Oude burcht-toponiemen*, p. 69).

¹⁰⁸⁴ De *Hoogstraat* te Bergen-op-Zoom gaf uit op de Grote Markt (*Hallen* (1995), p. 184 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13)

¹⁰⁸⁵ De *Hoogstraat* te Rotterdam was gelegen ten zuiden van de 11^e-eeuwse nederzetting aan de Rotte, maar in de 11^e eeuw was daar wellicht ook reeds bewoning. Het oorspronkelijk stratenplan van Rotterdam was heel simpel : over de dijk liep de hoofdstraat, later de *Hoogstraat* genoemd. De zijstraten aan landzijde liepen loodrecht op de *Hoogstraat*, zoals dit door de bestaande verkaveling werd bepaald. Vlak achter de *Hoogstraat*, bij de dam in de Rotte, werd de Sint-Laurenskerk gebouwd. Het stadsbestuur vergaderde aanvankelijk in het gasthuis aan de *Hoogstraat*, dat later tot stadhuis werd verbouwd. Oude kaarten tonen aan dat ook de meeste andere openbare gebouwen aan de *Hoogstraat* en de invalswegen van de stad lagen (RATSMA (1987), *Temmincks plattegronden*, pp. 55 & 62 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13).

¹⁰⁸⁶ In Borchtlombeek was de *Hoochstrate* de benaming voor de voormalige Romeinse baan Asse-Edingen (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 365).

¹⁰⁸⁷ Vermelding van *den Hoogh Wegh* op een figuuratieve kaart van Pamel, getekend door J.D. Deken in 1713 (VERBOUWE (1953a), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 176).

¹⁰⁸⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁸⁹ De Beerselse bodem vormt een zandachtige heuvel die steil uitsteekt boven de Zennevallei. Op de hoogste punten ligt Assiaanse klei aan de oppervlakte, omringd door stroken Lediaanse en Lakeniaanse lichtere gronden : dit is het vruchtbaarste gedeelte van de gemeente, waar men ook het toponiem *Hoogveld*, de primitieve dorpsakker, aantrof (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 65).

¹⁰⁹⁰ In Zaventem heette de oude *Dieweg* de *Hoogstraat* (VERBESSELT (1952), *Ontstaan*, p. 12).

¹⁰⁹¹ De *Heerstraat* te Evere (huidige Haachtsesteenweg) werd in de 15^e en 16^e eeuw ook *Nederheerstrate* genoemd, om het onderscheid te maken met de *Hoghe Heerstrate* (de oude *Leuvenseweg*) (CNOPS (1959), *Toponymische kanttekeningen*, p. 76).

¹⁰⁹² Oud cultuurland tussen Bost, Rommersom en Goetsenhoven (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 475).

¹⁰⁹³ “De *Hoogstraat* is de weg waaraan Hoogwormen ligt. De weg was zeker geen verkeersweg resp. belangrijke weg. Hij vertoont trouwens alle kenmerken van een relatief jonge weg (dwarsen van de oude parcellering) [...] *Hoog-* duidt dus op de hoogteligging.” (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 271)

¹⁰⁹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁹⁵ Eén van de twee *Brusselse banen* op het grondgebied van Sint-Pieters-Leeuw. “*Hoogstraat* staat hier duidelijk tegenover *Neerstraat*, aan de overzijde van de Zuun, alhoewel niet als dusdanig gekend. Zij komt ons voor als oudtijds belangrijker.” (VERBESSELT (1980), *Domein van Sint-Pieters-Leeuw*, p. 345).

¹⁰⁹⁶ Met betrekking tot de eerste *Hoogstraat*: “Andere, betrekkelijk zeldzame naam van de Ooststraat (deze laatste sedert 1396). Beide benamingen zijn topografisch juist ; deze straat leidt naar het oosten en ligt op het hoogste gedeelte van Oudenburg (boven de hoogtelijn 5 m). Toch moet *Hoogstraat*, dat betrekkelijk jonger is, volksetymologie zijn, berustend op klankverwarring. [...] Verwarring en bijgevolg verkeerde reconstructie *Ooststraat* > *Hoogstraat* lag voor de hand. Dat inderdaad *Ooststraat* primair is, blijkt eveneens uit het feit dat

Hoochstraete (Baardegem)¹⁰⁹⁹ ; *Hoogeweg* (Beigem)¹¹⁰⁰ ; *Oude Hoogstraat* en *Nieuwe Hoogstraat* (Amsterdam)¹¹⁰¹ ; *Hoogstraat* (Helmond)¹¹⁰² ; *Hoogstraat* (Hasselt)¹¹⁰³ ; *Hoichstrait* (Leiden)¹¹⁰⁴ ; *Hooghstraete* (Zottegem)¹¹⁰⁵

1.1.213 Hooimarkt (*Hooimarkt, Hoymerct*) ---- 1491¹¹⁰⁶

De ligging van de middeleeuwse *Hooimarkt* stemde niet precies overeen met de plaats die nu Grasmarkt heet. Het ziet ernaar uit dat de *Hooimarkt* in de *Putterij* gelegen was (*van de Hoymerct in de Putterie* – 1491).¹¹⁰⁷ Later werd de naam blijkbaar omgevormd tot *Grasmarkt* en ‘schoof’ het toponiem de valleihelling af.

Huidige ligging: ten oosten van de Grasmarkt

Gelijkaardige toponiemen: *Hoymerckt* (Leuven)¹¹⁰⁸

1.1.214 Houtmarkt (*Houtmarct – forum Lignorum*) ---- 1344¹¹⁰⁹

Volgens A. Henne & A. Wauters en J. d’Osta werd de *Houtmarkt* pas in 1399 gecreëerd door de verbreding van een deel van de *Parochiaanstraat*.¹¹¹⁰ Voordien zou de houthandel hebben

steeds *Hoochstrate*, nooit *Ho(o)ghe strate* voorkomt, welke laatste vorm verwacht wordt indien van *hoog* diende uitgegaan te worden. Voor *Ooststraat* pleiten daarenboven de analogische namen *Zuidstraat*, *Weststraat* en *Noordstraat*.” M. Gysseling verklaarde het tweede toponiem *Hoogstraat* als een fout voor *Marktstraat* in de uiterst stereotiepe stadsrekeningen. De derde *Hoogstraat* werd niet verklaard (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 142-143).

¹⁰⁹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁰⁹⁸ DALLE (1987), *Topografie*, p. 195.

¹⁰⁹⁹ “Een andere oude straat [van Baardegem], de *Hoogstraat*, loopt ook naar Dendermonde, doch over Denderbelle, en is misschien de oudste van alle.” (LINDEMANS (1932), *Baardegem*, pp. 3 & 19). Met de andere baan naar Dendermonde wordt de heerbaan van Brussel over Asse en Lebbeke naar Dendermonde bedoeld.

¹¹⁰⁰ De *Hoogeweg* of *Machelweg* (en later *Boschstraat*) was een oeroude weg op de grens Meise-Beigem (LINDEMANS (1937), *Beigem*, pp. 2 & 23).

¹¹⁰¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, pp. 12 & 13.

¹¹⁰² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹¹⁰³ Uitvalsweg van Hasselt, ook *Demerstraat* genoemd, vertrekkend aan de *Grote Markt* en eindigend aan de *Kempische poort* (GORISSEN (1947), *Rechte straten*, p. 19).

¹¹⁰⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹¹⁰⁵ VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 89.

¹¹⁰⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 93.

¹¹⁰⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 93.

¹¹⁰⁸ De *Hoymerckt* te Leuven komt overeen met de huidige Margarethaplaats en lag tegenover het koor van de Sint-Pieterskerk (MEULEMANS (1956c), *Barbiërs en chirurgijns*, p. 303 ; MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361).

¹¹⁰⁹ Fichier Godding.

¹¹¹⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, pp. 346 & 350 ; d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 107.

plaatsgevonden op de *Nedermarkt*. Het duurde niet lang vooraleer de verbrede *Parochiaanstraat* het verzamelpunt zou worden van de verkopers van brandhout. De historici lieten echter na om de oorzaken van deze marktverplaatsing te verduidelijken.

De locatie werd door de bevolking geleidelijk aan *Houtmarkt* genoemd. J. d'Osta situeerde de oudste vermelding van de *Houtmarkt* in 1441.¹¹¹¹ Ook R. Laurent en F. Janssens schenen aan te geven dat de *Houtmarkt* pas uit de 15^e eeuw stamde¹¹¹², vermoedelijk in navolging van voorvermelde auteurs.

De oudste vermelding van de *Houtmarkt* dateert echter uit het midden van de 14^e eeuw. De theorie over de marktverplaatsing en de kunstmatige aanleg van de *Houtmarkt* komt hierdoor op losse schroeven te staan. Ook de vorm van de *Houtmarkt* – zoals die nog af te lezen valt op het 19^e-eeuwse perceelsplan van W.B. Craen – doet zeer ‘natuurlijk’ aan. De *Houtmarkt* maakt trouwens onderdeel uit van een ‘marktenketen’ rond de ‘uitbreidingskern’ van de *Coudenberg*. Hij is dus misschien zelfs nog een stuk verder in de tijd terug te voeren.

Ook de *Houtmarkt* veranderde van plaats. Net zoals zovele markten werd de markt overgeheveld naar de omgeving van de *Schipvaart*, waar de straatnaam *Brandhoutkaai* nu nog steeds aan zijn locatie herinnert.

Huidige ligging: Centraal Station - Cantersteen¹¹¹³

Gelijkaardige toponiemen: *Houtmerct* (Diest)¹¹¹⁴ ; *Haudtmarkct* (Hoegaarden)¹¹¹⁵ ; *Houtbriel* (Gent)¹¹¹⁶ ; *Houtmarkt* (Maastricht)¹¹¹⁷ ; *Houtmarct* (Delft)¹¹¹⁸ ; *Houtmarkt* (Hulst)¹¹¹⁹ ; *Houtmarkt* (Leiden)¹¹²⁰ ; *Houtmarkt* (Zutphen)¹¹²¹ ; *Houtmarktsteeg* (Amsterdam)¹¹²² ; *Houttuin* (Rotterdam)¹¹²³

¹¹¹¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 107. Ook in P.J. Meertens' overzichtsartikel komt deze datering voor (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25).

¹¹¹² “Cette rue ne reçut une dénomination précise qu'au XVe siècle [...]” (LAURENT (1963), *Limites*, p. 172) F. Janssens herhaalde de theorie van A. Henne & A. Wauters en gaf als oudste vermelding 1393 (JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113).

¹¹¹³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

¹¹¹⁴ Vermelding van een *Houtmerct* in 1460 en 1475, de huidige Veemarkt, bij de Warande (BOONE & de HEMPTINNE (1993), *Hendrik Kempegasthuis*, pp. 332 & 338).

¹¹¹⁵ De *Haudtmarckt* was de markt naast de kerk van Hoegaarden, waar hout verhandeld werd (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgonden*, p. 475).

¹¹¹⁶ Houtstapelplaats (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 50).

¹¹¹⁷ HEKKER (-), *Vakwerkhuis*, p. 9.

¹¹¹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹¹⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹²⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹²¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹²² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹²³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

1.1.215 Houtmarkt (*Houtmerct*) ---- 1432¹¹²⁴

Ik ken slechts één enkele vermelding van een *Houtmarkt* op de *Zavel* (*op de Zavel, ter Houtmerct aldaer*).¹¹²⁵ Een deel van de *Zavel* werd blijkbaar ingepalmd door de houthandel. A. Henne & A. Wauters verwezen naar de verhuur van 'houtsteden', die op 22 maart 1390 werden opgemeten en afgebakend door meester Pieter van Erps en Jan Boydens, 'menuisier'.¹¹²⁶

Huidige ligging: Grote Zavel

1.1.216 Houtstraatje (*Houtstraetken*) ---- 1433¹¹²⁷

Dit was een zijstraatje van de *Lange steenweg* dat zich in de buurt van de *Verlorenkostpoort* situeerde.¹¹²⁸ De precieze ligging is niet duidelijk. Ook de naamsverklaring blijft moeilijk, al kan 'hout' in dit geval misschien wijzen op de houten beschoeiing van het straatje.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Houtstraat* (Maastricht)¹¹²⁹ ; *Houtstraat* (Leiden)¹¹³⁰ ; *Houtstraat* (Venlo)¹¹³¹

1.1.217 Huideken (*tHudeken*) ---- 1362¹¹³²

Volgens J. d'Osta was dit de embryonale voorloper van de Huidenvettersstraat.¹¹³³ Volgens F. Janssens stond de straatnaam in verband met de aanwezigheid of activiteiten van leerbewerkers.¹¹³⁴

Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of deze interpretatie klopt. Ik vraag me instinctief af of de plaatsnaam *Huideken* – of eerder *Hoedeken* – niet eerder verband hield met de *Ramen* daar in de buurt. Het *Grote Hof van de Ramen* was immers omgord door middel van de *Hoedegracht*.

¹¹²⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113.

¹¹²⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 413 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 60.

¹¹²⁶ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 413.

¹¹²⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113.

¹¹²⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

¹¹²⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹³⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹³¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹³² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 474 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 139 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 114.

¹¹³³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 139.

¹¹³⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 114.

Huidige ligging: ?

1.1.218 Huidenvettersstraat ---- 1491¹¹³⁵

Het toponiem Huidenvettersstraat verscheen pas aan het einde van de 15e eeuw. De straat verenigde de voormalige plaatsnamen *Huideken* (zie boven) en *Schoonaarde* (zie verder) tot één geheel.¹¹³⁶ Voordien werd op die plaatsen ook al het toponiem *Vettersstraat* gesignaleerd (zie verder). Waarschijnlijk had het z'n naam te danken aan de aanwezigheid van huidenvetters en leerlooiers.

Huidige ligging: Huidenvettersstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Hudeveters hoec* (Gent)¹¹³⁷ ; *Hudeveters dam* (Brugge)¹¹³⁸ ; *Huidevettersstraat* en *Huidenvetterssloot* (Amsterdam)¹¹³⁹ ; *Huidenvettersstrate* (Antwerpen)¹¹⁴⁰

1.1.219 Huis op de Straat (*tHuys op strate, dair die Huse op strate staen, daer tHuys op de strate te staen plach, de strate geheeten daer tHuys opt strate te staen plach*) ---- 1346¹¹⁴¹

Volgens F. Janssens vormde dit toponiem een mooie illustratie voor de ongeplande stedenbouwkundige evolutie van de middeleeuwse stad Brussel.¹¹⁴² Straten ontstonden min of meer toevallig, onder meer tussen de verspreid liggende huizen door.

Dit lijkt mij geen juiste analyse. Het toponiem *Huis op de straat* wijst er juist op dat er al wel degelijk een straat bestond, waarop vervolgens een huis werd gebouwd. Het toponiem getuigt mijns inziens dus eerder van een zekere willekeur binnen het bouwbedrijf of van het ontbreken van stedenbouwkundige regels.

Vanaf een zeker moment onderging het toponiem een verandering. Er werd niet meer verwezen naar de plaats 'waar het *Huis op de Straat* staat', maar naar de plaats 'waar het *Huis op de Straat* placht te staan' (oudste vermelding: 1406¹¹⁴³). Waarschijnlijk wijst dit erop dat het hinderlijke huis werd afgebroken of verplaatst, zodat de openbare ruimte (opnieuw) werd

¹¹³⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 114.

¹¹³⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 53 & 114.

¹¹³⁷ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 50 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹³⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹³⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹⁴⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

¹¹⁴¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 53.

¹¹⁴² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 52-53.

¹¹⁴³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 53.

vrijgemaakt. Tot in de 16^e eeuw bleef men de plaatsnaam *Huis op de Straat* weliswaar gebruiken om goederen te lokaliseren.

Huidige ligging: Centraal Station

1.1.220 Imbrechtsgat (*Imbrechtsgad, Imbeechgate*) ---- 1275¹¹⁴⁴

Het *Imbrechtsgat* was een plaatsnaam buiten de *Sint-Goedelepoort*¹¹⁴⁵, die echter moeilijk te lokaliseren valt. F. Janssens meende dat het toponiem verwees naar de bezittingen van de familie Imbrechts, die vanaf de eerste helft van de 14^e eeuw gesignaleerd werd in Brussel.¹¹⁴⁶ Het bestanddeel 'gat' wijst vermoedelijk op een toegangsweg die dan naar die goederen liep.

Huidige ligging: ?

1.1.221 Infirmeriestraatje (*Firmeriestreetken*) ---- 1360¹¹⁴⁷

Het *Infirmeriestraatje* was een zijstraatje van de *Lakenstraat* dat in de richting van de Zenne liep. Volgens A. Henne & A. Wauters liep het oorspronkelijk uit op één van de kalk- of kareelovens die zich buiten de *Lakenpoort* bevonden. Nadien werd het straatje ingekort.

De benaming *Infirmeriestraatje* verwees naar de *Infirmerie van het Begijnhof*.¹¹⁴⁸ Het enige probleem is dat deze *Infirmerie* zich aan de andere kant van de *Lakenstraat* en de gracht van het *Begijnhof* bevond, binnen het afgesloten territorium van het *Begijnhof*. De straatnaam mag dus zeker niet worden verklaard als 'straat naar de *Infirmerie*'. Wel bezat de *Infirmerie* er een grote reeks goederen, zodat de straatnaam waarschijnlijk te interpreteren valt als 'straat van de goederen van de *Infirmerie*'.

Huidige ligging: Infirmerijgang

¹¹⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 168.

¹¹⁴⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

¹¹⁴⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 168.

¹¹⁴⁷ BRON 115 ; BRON 114 ; Fichier Godding.

¹¹⁴⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 130.

1.1.222 Ingelandstraat (*Ingelantstrate*, *Inghelstrate* – *vicus Anglicus*) ---- 1293¹¹⁴⁹

De *Ingelandstraat* lag aan de noordelijke kant van de *Coudenberg*, in het verlengde van de *Stuiverstraat*. Deze laatste bestaat nog steeds, al is het een duistere straat geworden, weggemoffeld te midden van de hoogbouw in de buurt van de *Ravensteingalerij* en de *Hofberg*. Aan het uiteinde van de *Stuiverstraat*, aan de voet van het hotel van *Ravenstein*, rest er trouwens nog een stukje van de voormalige *Ingelandstraat*. Het straatje loopt na enkele meters dood op onderbouw van het *BoZar*.

Tot in de 19^e eeuw liep de *Ingelandstraat* verder omhoog, via het *hof van Hoogstraten* en de kapel van het *hertogelijke Hof* tot aan het plein van de *Baliën*. Het hoogste gedeelte van de straat werd in de loop van de 17^e eeuw al reeds heraangelegd en vervangen door de *Isabellastraat*. Een eeuw later werd dit gedeelte dan weer overwelfd ten gevolge van de aanleg van het *Koningsplein*, waarbij de noordelijke heuvelflank van de *Coudenberg* met enkele meters werd opgehoogd.

De vaak gelezen, maar foutieve theorie over de *Ingelandstraat* koppelt de naam aan het bezoek van *Edward II*, koning van Engeland, aan het *Brabantse hof* in 1298. Blijkbaar was deze passage zo memorabel dat de inwoners van *Brussel* één van de straten nabij het *hertogelijke Hof* naar de Engelse bezoekers vernoemden.¹¹⁵⁰

F. Janssens maakte brandhout van deze hypothese.¹¹⁵¹ Ten eerste werd de straatnaam al vóór de datum van dit bezoek vermeld (oudste vermelding: 1293). Ten tweede meende zij terecht dat dergelijke principes van straatnaamgeving niet bestonden in de Middeleeuwen.

Tenslotte verschaftte ze zelf een alternatieve naamsverklaring, gebaseerd op de betekenissen van *engelant* en *ingelant* in het *Middelnederlands Woordenboek*. De betekenis van *engelant* is 'weiland, grasland', terwijl het woord *ingelant* neerkomt op 'landbezit hebbende in (een polder enz.)'.¹¹⁵² Ook M. Gysseling verklaarde het *Gentse Ingelandtgate* via de betekenis 'weide'.¹¹⁵³

Huidige ligging: *Koningsplein* – *Koningstraat* – *BoZar* – *Terarkenstraat*

Gelijkaardige toponiemen: *Engelandstraat* (*Diest*)¹¹⁵⁴ ; *Engeland* (*Edingen*)¹¹⁵⁵ ; *Englandi* (*Apeldoorn*)¹¹⁵⁶ ; *Angle of Engle* (*Noord-Brabant*)¹¹⁵⁷ ; *Inghelant*, *Ingeland strate*, *Hinghelantgate* of

¹¹⁴⁹ BRON 48 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 67 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 249 ; fichier Godding.

¹¹⁵⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 360 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 12 ; TASIAUX (1979), *Hospice Terarken*, pp. I-II.

¹¹⁵¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 67.

¹¹⁵² Respectievelijk VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, II, col. 657 en III, col. 863.

¹¹⁵³ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 51.

¹¹⁵⁴ Vermelding van een *Engelandstraat* in *Diest* in 1281 (WECKX (2003b), *Begijnen*, p. 371).

¹¹⁵⁵ De plaats *Engeland* te *Edingen* werd samen met het *Begijnhof* ingelijfd bij de stad in 1255 (VERBESSELT (1996), *Edingen*, p. 257).

Ynghelantgat (Gent)¹¹⁵⁸ ; *Inghelenstraetkin* (Veurne)¹¹⁵⁹ ; *Inghelant* (Meerbeke) ; *Ingeland* (Ophasselt) ; *Inghelantgat* en *Inghelantstraetkin* (Geraardsbergen) ; *Englandi* (Beekbergen – Gelderland) ; *Engeland* (Dalfsen) ; *Engeland* (Gramsbergen) ; *Engeland* (Oldebroek) ; *Engeland* (Ruinen)¹¹⁶⁰

1.1.223 Inheeskensborre (*Inheeskens borre*) ---- 1425¹¹⁶¹

Ik vond slechts één enkele vermelding van de *Inheeskensborre* terug. Uit de lokalisering mag worden afgeleid dat het vermoedelijk een verbastering van de naam *Gelaaskensborre* was (zie boven).¹¹⁶²

Huidige ligging: kruispunt Priemstraat – Cellebroedersstraat

1.1.224 Jans Walschen klein straatje (*Jansts Walschen cleynstreetken*) ---- 1496¹¹⁶³

Aan het einde van de 15e eeuw droeg een klein straatje aan de *Vismarkt* de naam *Jans Walschen klein straatje*. Méér dan waarschijnlijk verleende Jan de Walsche, één van de leidende figuren op de Brusselse politieke scène in de tweede helft van de 15e eeuw¹¹⁶⁴, zijn naam eraan.

¹¹⁵⁶ Het toponiem *Englandi* (801), ten zuiden van Apeldoorn (Gelderland), werd verklaard als het oudnederlandse *land* ('land') + suffix *-ja-* met *eng* ('akkerland') (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 131).

¹¹⁵⁷ Het toponiem *Angle* (1147) of *Engle* (1186) in Noord-Brabant werd daarentegen verklaard als het oudnederlandse *angila* ('borcht') (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 131).

¹¹⁵⁸ In de volksmond bestaat er een legende die zich in de vroege Middeleeuwen (10^e eeuw) zou hebben afgespeeld. Daarin wordt verhaald dat de koning van Engeland – die samen met andere vorsten de stad belegerde – na de nederlaag toch in de stad gelaten werd om een uitgesproken eed te kunnen realiseren (het zaaien van kooren op de markt). Zijn intrede gebeurde echter niet langs een stadspoort, maar – om zijn trots te fnuiken – langs een gat gemaakt in de vestingmuur. Volgens de middelnederlandse woordenboeken was *ingelant* echter een landbezit, dus een stuk landbouwgrond, weide ... *Ghat* (gat) betekende 'doortocht, doorgang, poort, weg'. De verklaring van het toponiem lijkt dus eerder 'doorgang of weg naar omsloten weiland' te zijn. Daarnaast werd de huidige Jonkvrouw Mattestraat ook *Inghelantstrate* genoemd (o.a. 1455-1456) (VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, pp. 25-26 & 33). "Het is steeds grasland. [...] Het eerste lid is Germ. *Angi-*m. „weide”." (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 51)

¹¹⁵⁹ LEHOUCQ & DE MEULEMEESTER (2006), *Castra carolingiens*, p. 218.

¹¹⁶⁰ Voorgaande toponiemen uit GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 51.

¹¹⁶¹ BRON 221.

¹¹⁶² BRON 221: *op huys ende hofstadt met zynre toebehoirten gelegen op Inheeskens borre die wijlen Ingelbrecht Collay terve te houden plach tusschen de goede Wouters van Huldeberge in deen zijde ende der Bogaerden goede voirs. in dandere [...].* (8 november 1425)

¹¹⁶³ BRON 324.

¹¹⁶⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 167.

Huidige ligging: ten noorden van de Grasmarkt

1.1.225 Jerichogracht (*Jerico grecht*) ---- 1565¹¹⁶⁵

Dit was een andere benaming voor een gedeelte van de gracht van de eerste stadsomwalling, die ook *Wittevrouwenheergracht* werd genoemd (zie verder). *Jericho* was de benaming van het klooster.

Ongeveer op hetzelfde moment dat de naam in de bronnen opdook, werd de *Jerichogracht* omgevormd tot de *Nieuwe Veemarkt* (zie verder). Een eeuw later maakte deze laatste plaats voor een graanmarkt, die later op z'n beurt verplaatst werd naar de huidige Nieuwe Graanmarkt.

Huidige ligging: Oude Graanmarkt

1.1.226 Jerichovest (*Jerico vest*) ---- 1564¹¹⁶⁶

Jerichovest was een andere benaming voor *Jerichogracht* of *Wittejuffrouwengracht* (zie boven en verder).

Huidige ligging: Oude Graanmarkt

1.1.227 Jodenbrug (*Joedenbrugghe, Juedenbrugge*) ---- 1391¹¹⁶⁷

P. Bonenfant en R. Laurent meldden dat de benaming *Jodenbrug* in feite kon slaan op twee verschillende bruggen, met name op de *Hoge brug* en op de *Verversbrug*. De eerste verbond het *Sint-Gorikseiland* met de zogenoemde *Oude Borg*. De naam is misschien te wijten aan de aanwezigheid van joden in die omgeving. Vaak werd daarbij vermeld dat de joden onder de bescherming van de heer stonden, zodat een verband kan worden gelegd met het *castrum* van het *Sint-Gorikseiland*.¹¹⁶⁸

J. Stengers – die een studie maakte over de joden in de middeleeuwse Nederlanden – trok deze hypothese sterk in twijfel. Indien de beide toponiemen – en vooral de *Hoge Brug* – in verband stonden met het grafelijke *castrum*, dan zou dit betekenen dat de joden zich er ten laatste vestigden in de 11^e eeuw. Nergens in de Nederlanden doken er echter zo vroeg joden op. Daarenboven kwamen beide toponiemen ook pas betrekkelijk laat in de bronnen voor.

¹¹⁶⁵ BRON 355.

¹¹⁶⁶ BRON 356.

¹¹⁶⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 137 ; fichier Godding.

¹¹⁶⁸ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 20 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 212 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 137.

Na hem maande ook J. Van Gerven aan tot voorzichtigheid¹¹⁶⁹:

“Vorzichtigheid is wel geboden bij de interpretatie van zulke toponiemen. Zo verwijzen de Joden- en Israëlietenstraat te Antwerpen niet naar de aanwezigheid van een Joodse gemeenschap. De eerste gaat terug op een familienaam, de tweede dankt haar naam aan de namen van de twaalf huizen, genoemd naar de twaalf stammen.”

Het is dus mogelijk om te veronderstellen dat een familienaam hier als naamgever heeft dienst gedaan, maar dit is nog niet met concreet bronnenmateriaal aangetoond.

Huidige ligging: ten noorden van het kruispunt van het Groot Eiland met de Rijke Klarenstraat

1.1.228 Jodenbrug (*Juedenbrugge*) ---- 1485¹¹⁷⁰

De tweede *Jodenbrug* kwam dus overeen met de *Verversbrug*. De zeer late vermelding in de bronnen en de schrijfwijze doen mij vermoeden dat het topononiem afgeleid is van een persoonsnaam.

Huidige ligging: kruispunt van de Verversstraat met de Anspachlaan

1.1.229 Jodenpoel (*Joedenpoel, Joeden poele*) ---- 1328¹¹⁷¹

Volgens J. d'Osta werd de *Jodenpoel* in 1336 gedempt door Willem van Duvenvoorde bij de aanleg van zijn hof (het latere *hof van Nassau*). Bij die aangelegenheid werd het terrein tot tuin omgevormd.¹¹⁷² Andere auteurs waren echter van mening dat de poel omstreeks 1430 nog werd vernieuwd en van een afsluiting voorzien (*op ten nuwen geslotenne Joedenpoel*) en pas in de jaren 1470 verdween.¹¹⁷³

Het ziet er in elk geval naar uit dat de poel ten laatste vanaf het midden van de 14^e eeuw in private handen is gekomen. Over de vroegere geschiedenis van de poel – inclusief de naamgevers – is weinig bekend. Hij werd pas enkele jaren voordien voor het eerst in de bronnen vermeld (1328).

¹¹⁶⁹ VAN GERVEN (1996), *Marginaliteit*, p. 22.

¹¹⁷⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 105 & 137.

¹¹⁷¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 201 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 138.

¹¹⁷² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 49. Elders meldde J. d'Osta dat de *Jodenpoel* niet meer opdook vanaf de 16^e eeuw (d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 70).

¹¹⁷³ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 138.

Huidige ligging: Museumplein¹¹⁷⁴

1.1.230 Jodenpoelstraat (*Joedenpoelstrate*) ----- 1410¹¹⁷⁵

Het *Jodenpoelstraatje* leidde van de *Steenweg* naar de *Jodenpoel* en stond haaks op het *Bottelgierstraatje* (*in vico dicto dBottelgierstreetken inter eumdem vicum ex una parte et conum vici dicti de Juedepoelstrate*). De naam was ontegensprekelijk afgeleid van de *Jodenpoel*. Over de verdere geschiedenis van het straatje is niet veel bekend.

Huidige ligging: Korte Museumstraat¹¹⁷⁶

1.1.231 Jodenstraat (*Jodenstrate*) ----- 1328¹¹⁷⁷

Deze straatnaam zou overeenkomen met de latere *Eerste Jodentrappen*, die nadien op hun beurt *rue* of *escalier Saint-Roch* en nog later *rue de la Croix-Blanche* werden genoemd.¹¹⁷⁸ Een andere vermelding maakt duidelijk dat zeker niet de *Groenstraat* werd bedoeld (*in de Joden strate comende achter aen de Groen strate tot aen thuys van Wezemale – 1377*¹¹⁷⁹), zoals sommige historici wel eens meenden.

Aangezien de vermelding *Jodenstraat* al voorkwam in 1328 en het vervolgens nog even wachten is vooraleer ook de andere parallelle *Jodentrappen* zouden opduiken, is dit misschien de oudste.

De naamsverklaring houdt ongetwijfeld verband met de aanwezigheid van joden in die buurt. Eén van de nabijgelegen straatjes heette *Hedsenstraat* en droeg de naam van een joodse bewoner. Waarschijnlijk was de concentratie van joden in die buurt zo hoog, dat een reeks parallelle trappen en straten ernaar werden genoemd.

Huidige ligging: tussen Kunstberg en Hofberg

Gelijkaardige toponiemen: *Jodenstraat* (Mechelen)¹¹⁸⁰ ; *Jodenstraat* (Gent) ; *Jodenstrate* (Antwerpen)¹¹⁸¹ ; *ter Joden* (Erembodegem)¹¹⁸² ; *Jodengat* (Laken)¹¹⁸³ ; *rue des Juifs* (Mons)¹¹⁸⁴ ;

¹¹⁷⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 49 ; BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235.

¹¹⁷⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 138.

¹¹⁷⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 201.

¹¹⁷⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399 ; GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*, p. 200 ; fichier Godding.

¹¹⁷⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 51 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

¹¹⁷⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

¹¹⁸⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 23 ; VAN GERVEN (1996), *Marginaliteit*, p. 22 ; DE POORTER (2004), *Céramique très décorée*, p. 85 ; DE POORTER (2007), *Atelier*, pp. 357-358.

¹¹⁸¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 23.

¹¹⁸² Temmerman deed jarenlang opzoekingen naar de oorsprong van het toponiem *ter Joden*, een wijk in Erembodegem. M. Gysseling zond haar een verklaring : “[...] verband met de volksnaam Joden is bijgevolg

Jodenstraat (Maastricht)¹¹⁸⁵ ; *Joedenberch* en *Joedengasse* (Nijmegen)¹¹⁸⁶ ; *Jodenstraat*, *Jodenfontein*, *Jodenkasteel* en *Jodenplaats* (Tienen)¹¹⁸⁷ ; *sloden hecken* (Velzeke-Ruddershove)¹¹⁸⁸ ; *Jodenstraat* (Leuven)¹¹⁸⁹ ; *Jodenstraat* (Venlo)¹¹⁹⁰ ; *Jodenstraat* en *Rechte Jodenstraat* (Hasselt)¹¹⁹¹ ; *Jodenstrate* (Doesburg)¹¹⁹² ; *Joderije* (Utrecht)¹¹⁹³

1.1.232 Jodentrappen (*Joedentrappen – gradus Judeorum*) ---- 1346¹¹⁹⁴

Op de oostelijke flank van de *Coudenberg* bevonden zich een viertal straatjes die voorzien waren van trappen. Net zoals op andere plaatsen het geval was, dienden ze om de steile hellingsgraad te overwinnen. De straatjes droegen vaak de gemeenschappelijke benaming *Jodentrappen*. De gangbare theorie wil dat de Joden zich daar in de nabije omgeving van het *hertogelijke Hof* kwamen vestigen.¹¹⁹⁵

Soms werden de *Jodentrappen* van elkaar onderscheiden door middel van de adjectieven ‘eerste’, ‘middelste’ of ‘laatste’ (zie verder). Het feit dat er slechts drie van dergelijke adjectieven bekend

uitgesloten... Veeleer zie ik er een heel oud woord in dat verwant is met laatlatijn *iutta* “soep” ; als toponiem dus een zeer drassige plaats.” Temmerman wees deze verklaring echter af en bewees aan de hand van archiefstukken (o.a. renteboeken) dat in de periode 1295-1351 op de plaats die later de wijksnaam *ter Joden* kreeg, de *Jueden's* wel degelijk woonden. Tevens stelde ze vast dat pas bij de tweede of derde generatie voor het eerst in 1462 te Erembodegem de aanwijzing naar hun verblijfplaats opdook. F. Van der Jeught concludeerde “dat de *Jodenput* en het *Jodenbos* net als de *Jodentrappen*, *Jodenput*, *Jodenstraat*... werkelijk een connotatie met een joodse gemeenschap hebben en niet één of andere gekunstelde overdrachtelijke betekenis” (VAN DER JEUGHT (1999), *Enkele toponiemen*, pp. 396-397 & 400).

¹¹⁸³ De weg naar Meise, die begon ter hoogte van Nekkersdal aan het uiteinde van Laken, Molenbeek en Jette en verder liep richting Heysel – en die de afstand tussen Laken en Meise verkortte (in tegenstelling tot de *baen naer Meise*) – was niet bestemd voor het zwaar verkeer. “Néanmoins, cette voie détournée et discrète permettait sans doute d'échapper à des contrôles ou péages et semble avoir été empruntée par des commerçants israélites, d'où son nom «Jodengat» (passage des Juifs).” (VAN NIEUWENHUYSEN (2006), *Laeken-Notre-Dame*, pp. 17-18)

¹¹⁸⁴ DEVILLERS (1865), *Chapelle des Lombards*, p. 146.

¹¹⁸⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 23 ; HEKKER (-), *Vakwerkhuis*, p. 18.

¹¹⁸⁶ De *Joedenberch* heette oorspronkelijk *Frederics Joedengasse*, naar het adellijke Gelderse, niet joodse geslacht de Jode (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 23).

¹¹⁸⁷ Deze Tiense toponiemen wijzen op de aanwezigheid van een Israëlitische bevolkingsgroep (VAN GERVEN (1996), *Marginaliteit*, p. 22).

¹¹⁸⁸ Volgens L. Van Durme was het eerste bestanddeel een persoonsnaam (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 313).

¹¹⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 23.

¹¹⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 23.

¹¹⁹¹ GORISSEN (1947), *Rechte straten*, p. 20.

¹¹⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 23.

¹¹⁹³ Het is niet zeker of hier werkelijk joden hebben gewoond ; deze steeg is misschien genoemd naar Henric de Joede (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 23).

¹¹⁹⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

¹¹⁹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

zijn, heeft – in combinatie met de weergave van slechts drie straatjes op het stadsplan van Jacob van Deventer – soms voor verwarring gezorgd. Waren er oorspronkelijk wel vier *Jodentrappen*? Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg en op alle latere stadsplannen staan er weliswaar steeds vier straatjes afgebeeld.

Huidige ligging: Kunstberg – Ravensteinstraat – Villa Hermosastraat

1.1.233 Juliaantjesborre (*Juliaenskensborre*) ---- 1401¹¹⁹⁶

Ph. Godding vereenzelvigde de *Juliaantjesborre* met de *Gelaaskensborre* en meldde dat deze zich achter het *Bogaardengodshuis* bevond.¹¹⁹⁷ Op basis van de wijkbeschrijvingen – die weliswaar van een eeuw later dateren – lijkt dit niet te kloppen. De *Juliaantjesborre* bevond zich ter hoogte van het kruispunt van de Priemstraat met de *Bogaardenheergracht* (de huidige Bogaardenstraat).

Het is niet duidelijk waar de naam precies vandaan komt. Het *Sint-Juliaansgasthuis* lag een heel eind verderop in de Hoogstraat en lijkt er geen uitstaans mee te hebben. Misschien moet er gedacht worden aan een patroniem?

Een ander netelig vraagstuk is de al dan niet terechte verwantschap of zelfs identificatie met Manneke Pis. Deze werd immers ook wel eens *Juliaan* of *Kleine Juliaan* genoemd. De *Juliaantjesborre* en Manneke Pis lagen echter aan weerszijden van de eerste stadsomwalling, die op die plaats pas aan het einde van de 15e eeuw werd doorbroken.

Huidige ligging: kruispunt Cellebroedersstraat – Bogaardenstraat – Priemstraat

1.1.234 Juliaantjesborrestraat (*Juliaeskensborrestraten*) ---- 1496¹¹⁹⁸

Ik trof de straatnaam *Juliaantjesborrestaat* slechts éénmaal in de bronnen aan, in de haardtelling uit 1496. De naam sloeg op een gedeelte van de Priemstraat, tussen de Accolay- en Cellebroedersstraat. Deze straat gaf effectief uit op de *Juliaantjesborre*.

In 1853 verkreeg de korte straat de naam *rue du Bord-du-Verre*, een zeer fantasierijke vertaling van de originele straatnaam.¹¹⁹⁹

Huidige ligging: gedeelte van de Priemstraat, tussen Accolay- en Cellebroedersstraat

¹¹⁹⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 113 ; fichier Godding.

¹¹⁹⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹¹⁹⁸ BRON 324.

¹¹⁹⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 27.

1.1.235 Kaarsenmakersstraatje (*Keersmakerstraetken*) ---- 1350¹²⁰⁰

Het *Kaarsenmakersstraatje* of de *Kandelaarstraat* verbond de Hoogstraat met de huidige Miniemenstraat. Het is niet duidelijk waaraan het straatje haar naam te danken had: aan de aanwezigheid van kaarsenmakers – weinig plausibel, gezien de korte lengte van de straat – of aan een plaatselijke bewoner? Het valt ook op dat de beide straatnamen verwezen naar een verlichtingsmiddel.

Huidige ligging: Kandelaarsstraat¹²⁰¹

1.1.236 Kaasmarkt (*Caesmerct*) ---- 1334¹²⁰²

Tot in de 16^e eeuw werd er een markt in kaas, uien en vijgen gehouden langs de oevers van de *Smaalbeek*.¹²⁰³

Huidige ligging: Kaasmarkt

Gelijkaardige toponiemen: *Casemerct* (Antwerpen)¹²⁰⁴

1.1.237 Kaatsspelstraatje (*Caetspelstraetken*) ---- 1496¹²⁰⁵

Het *Kaatsspelstraatje* was een klein zijstraatje van de huidige Kiekenmarkt. Het werd pas vermeld vanaf het einde van de 15^e eeuw, maar werd in de beide haardtellingen van 1496 en 1526 expliciet vermeld, wat aanwijst dat er verscheidene mensen woonden.

Het is voorlopig niet duidelijk of het straatje werd genoemd naar een huisnaam of naar de aanwezigheid van een kaatsspel, al lijkt dit laatste misschien onwaarschijnlijk gezien de hoge bebouwingsdichtheid in de buurt. Het is uiteraard mogelijk dat het kaatsspel zich aan de binnenzijde van het bouwblok bevond.

Huidige ligging: ter hoogte van de Kiekenmarkt

¹²⁰⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 114.

¹²⁰¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 114.

¹²⁰² Fichier Godding.

¹²⁰³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 108.

¹²⁰⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

¹²⁰⁵ BRON 324.

1.1.238 Kabasstraatje (*Cabas straetken*) ---- 1432¹²⁰⁶

Het *Kabasstraatje* – ook wel *Pisstraatje* genoemd – was een smalle steeg die vertrok van aan de *Melkstraat*, langsheen het kerkhof van het *Minderbroedersklooster* liep en uitmondde op het *Sint-Geertuidepleintje* naast het klooster.

Volgens J. d'Osta dankte het *Kabasstraatje* z'n naam aan de aanwezigheid van handelaars in voeringen, zomen en kleermakersresten (*cabassen*).¹²⁰⁷ In het Middelnederlands Woordenboek vindt men verscheidene mogelijke betekenissen voor 'kabas' terug: 'geldkist, geldbeugel, beurs', 'bedrieger', 'vlechter, mandemaker', 'hoofd, kop, beeldenaar op een munt'.¹²⁰⁸ Het is mij voorlopig echter niet duidelijk welke betekenis hier primeert en hoe deze toepasbaar is op het Brusselse *Kabasstraatje*. Er was misschien een verband met het nabijgelegen *Minderbroedersklooster*.

Huidige ligging: Beurs¹²⁰⁹

1.1.239 Kalkoven (*Calchovene, Calcoevene*) ---- 1294¹²¹⁰

De *Kalkoven* lag aan het uiteinde van de huidige Lakensestraat.

Huidige ligging: bouwblok Lakensestraat – Ladderstraat – Spaarstraat – Nieuwbrug
Gelijkaardige toponiemen: *Kalkoven* (Elsene)¹²¹¹

1.1.240 Kalverenmarkt (*Calverenmerct, Kalvermerct*) ---- 1570¹²¹²

J. d'Osta nam in zijn overzicht van verdwenen straatnamen een *marché aux Veaux* of *Kalvermarkt* op, die zich reeds van in de Middeleeuwen aan de *Schoenbeek* zou hebben bevonden.¹²¹³ Waarschijnlijk is deze bewering gestoeld op de vermelding van de *Kalverenmarkt* in een stadsordonnantie uit 1570 (*op de Gemeijne Merct, op de Calverenmerct oft o pde Schoenbeke oft*

¹²⁰⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 32.

¹²⁰⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 32 ; DE RAADT (1892), *Testament en vers*, p. 313.

¹²⁰⁸ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1088-1089.

¹²⁰⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 32.

¹²¹⁰ BRON 49.

¹²¹¹ "Kalkbevattende grond vindt men op de Noordelijke helling van Boendaal, alsook langs de Maalbeek. Uit dien grond haalde men kalk (*un tiers de chaux et deux tiers de sable*, zegt Abbé Mann, p. 34) : van daar de plaatsnaam *Kalkoven*." (VAN LOEY (1931), *Studie*, p. 28).

¹²¹² BRON 363.

¹²¹³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 112.

elders).¹²¹⁴ Uit dit fragment kan echter niet opgemaakt worden waar de *Kalvermarkt* zich precies bevond, maar er is een duidelijk verschil met de *Schoenbeek*.

Ik vermoed dat deze *Kalvermarkt* eerder gezocht mag worden op één van de toenmalige *Veemarkten* – de *Oude Veemarkt* of de *Nieuwe Veemarkt* (zie verder).

Huidige ligging: Grasmarkt¹²¹⁵

1.1.241 Kandelaarstraat (*Candelaersstraet*) ---- 1349¹²¹⁶

Deze straat verbond de Hoogstraat met de huidige Miniemenstraat en werd in de Middeleeuwen ook wel *Kaarsenmakersstraatje* genoemd (zie boven).¹²¹⁷ De beide straatnamen duiken ongeveer gelijktijdig in de bronnen op (respectievelijk in 1349 en 1350). Waren kaarsen en kandelaars inwisselbare woorden?

De herkomst van de straatnaam *Kandelaarstraat* blijft nog onduidelijk. Uit de wijkbeschrijving van 1526 is bekend dat er een hoekhuis *de Kandelaar* lag op de Hoogstraat, maar dan aan het andere uiteinde, in de wijk van de *zieke lieden*.¹²¹⁸ In 1559 werd een brouwerij *de Kandelaar* vermeld, evenwel zonder aanduiding van de ligging.¹²¹⁹ Het is niet onlogisch te veronderstellen dat er ook aan het *Kandelaarstraatje* een huis of brouwerij *de Kandelaar* lag, al blijft de afleiding van een familienaam ook een mogelijkheid.

Huidige ligging: Kandelaarsstraat¹²²⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Kandelarenberg* (Bellingen)

¹²¹⁴ BRON 363: *Item is voerts geordonneert dat alle polliers, cutsenaers oft anders alhier victualie ter merct van buijten bringende sullen allen hun ware die zij binnen deser stadt oft heuren vrijheijt hetsij in herbergen, huijsen oft elswaerts hebbene sijn, gehouden sijn allent selve goet op de Gemeijne Merct, op de Calverenmerct oft op de Schoenbeke oft elders daer men gewoonelijck is alsulcken goet te vercoopene, sonder iet achterweerts te houdene oft te versteken, openbaerlijck te houdene ende te voorschijne te bringene op de pene van [...].* (9 juni 1570)

¹²¹⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 112.

¹²¹⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 114.

¹²¹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189.

¹²¹⁸ BRON 333.

¹²¹⁹ BRON 2641: *Item, den Candelere heeft gebrouwen CXXXIXz brouwten dobbel [bier] ende en bringt maer ter assijsen IX brouwten XXVII amen. Die zelve coyte gebrouwen hondert XXXVIII brouwten ende en bringt maer ter assijsen XXVII brouwten LVII amen.* (3 december 1559)

¹²²⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 114.

1.1.242 Kapellenkerkhof (*Capellen kerchove, tkerchof ter Capellen – atrium de Capella*) ---- 1253¹²²¹

Het *Kapellenkerkhof* omgaf de gelijknamige kerk, maar de grootste ruimte bevond zich aan de zuidoostelijke zijde, naast de Hoogstraat.¹²²² De oudste vermelding dateert pas uit 1253, maar het bestaan van het kerkhof mag nog een stuk verder de tijd in geplaatst worden. Wellicht werd het aangelegd na de oprichting van de Kapelleparochie in 1210. Bij opgravingen op het Kapelleplein werd een gedeelte van het voormalige kerkhof opgegraven.¹²²³

Huidige ligging: Kapellemarkt

1.1.243 Kapellen (*ter Capellen – apud Capellam*) ---- 1244¹²²⁴

Met het toponiem *ter Capellen* werd meestal de onmiddellijke omgeving van de Kapellekerk bedoeld. Het toponiem was afgeleid van de oorspronkelijke benaming van de kerk, de versteende soortnaam 'kapel'.

Huidige ligging: Kapellekerk en omgeving

1.1.244 Kapellendries (*Capelledriesch*) ---- 1321¹²²⁵

M. Martens situeerde de *Kapellendries* te Sint-Joost-ten-Noode.¹²²⁶ Nochtans staat het vast dat ook aan de Kapellekerk een dries gelegen was (*ter Capellen aen den Driesch* – zie boven). Vermoedelijk kreeg deze dries na verloop van tijd de benaming *Kapellendries*, mogelijk om hem te onderscheiden van andere, nabijgelegen driesen (de *Wollendries* en *Krekeldries*). Het is niet duidelijk waar deze *Kapellendries* precies gelegen was, maar het staat vast dat hij zich in de buurt van de Kapellekerk bevond.

Huidige ligging: ?

¹²²¹ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 125.

¹²²² LAURENT (1963), *Limites*, p. 191.

¹²²³ BLANQUART, CABUY, DEMETER e.a. (1995), *Recherches* ; DEGRAEVE (2002), *Noodopgraving*.

¹²²⁴ BRON 28 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 100.

¹²²⁵ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 58.

¹²²⁶ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 302.

1.1.245 Kapellenpoort (*porta de Capella*) ---- 1242¹²²⁷

In 1242 werd een hofstede tussen de *Kapellenpoort* en het *Ruisbroek* gelokaliseerd (*domistadium nostrum situm in Bruxella inter portam de Capella et Ruschebroec*).¹²²⁸ F. Janssens haalde daarenboven nog een andere, Middelnederlandse vermelding aan van bijna anderhalve eeuw later: *Item, noch van eere hofstad ane die Capelleporte* (1382).¹²²⁹ Ook R. Laurent en V. Verscheure citeerden vermeldingen van de *Kapellenpoort* (*op de Heergracht tuschen den Begarden ende der Capellenporten – 1356 ; foris portam de Capella supra gradus – 1394*).¹²³⁰ Op deze basis meenden F. Janssens en V. Verscheure dan ook dat deze *Kapellenpoort* een andere benaming was voor de *Steenpoort* (zie verder).

Deze tweede en derde vermelding kunnen evenwel voor verwarring zorgen, want in de 14^e eeuw was de benaming *Steenpoort* (oudste vermelding: 1279) toch al zeer goed ingeburgerd. Het is evenwel goed mogelijk dat met de *Capelleporte* de poort van de proost van de Kapellekerk bedoeld werd. Toch lijkt ook deze hypothese moeilijk verdedigbaar, aangezien dit grote complex meestal aangeduid werd door middel van de plaatsnaam *sProefst*.

De vermelding van de *Kapellenpoort* in 1242 kan moeilijker met dit worden complex vereenzelvigd. Maar vooral de lokalisatie van de hofsteden ten opzichte van het *Ruisbroek* – toch een belangrijke en bekende plaats – en van de *Kapellenpoort*, suggereert de vereenzelving met een belangrijker aanknopingspunt. Het gebruik van een stadspoort past goed in dit plaatje.

Deze hypothese leidt op haar beurt naar enkele nieuwe veronderstellingen. Misschien was de *Kapellenpoort* effectief de voorloper van de latere *Steenpoort*? De poort zou dan eerst genoemd zijn naar haar ligging vlakbij de Kapellekerk (meestal *ter Kapellen* genoemd). Hetzelfde fenomeen is bij zoveel andere stadspoorten vastgesteld (bijvoorbeeld: *Coudenberghpoort*, *Sint-Goedelepoort*, *Sint-Kathelijnepoort*, enzovoort). In tweede instantie zou de naam omgezet zijn naar *Steenpoort*. De reden voor deze naamsverandering kan mijns inziens dan enkel de verbouwing in steen zijn geweest (zie verder).

Huidige ligging: Keizerslaan, vlak naast de Anneessenstoren

1.1.246 Kapellenstraat (*Capellestrate*) ---- 1321¹²³¹

De precieze ligging van deze straat valt momenteel moeilijk te achterhalen. Na 1382 kwam ze niet meer voor in de bronnen.¹²³² Ze was uiteraard genoemd naar de Kapellekerk en was meer dan vermoedelijk vlakbij die kerk gelegen.

¹²²⁷ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 86 ; fichier Godding.

¹²²⁸ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 86.

¹²²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 38.

¹²³⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 192 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 109.

¹²³¹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 68 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 134.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Capellestrate* (Gent)¹²³³

1.1.247 Kareeloven (*Quareeloevene*) ---- 1328¹²³⁴

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Coreelhovene* (Velzeke-Ruddershove)¹²³⁵ ; *Careel hovens* (Baardegem)¹²³⁶

1.1.248 Kareeloven (*Coereeloven*) ---- 1360¹²³⁷

Ph. Godding en C. Dickstein-Bernard situeerden een toponiem *Kareeloven* in de omgeving van *ten Kruisken* in 1360.¹²³⁸ Het blijft voorlopig onduidelijk waar deze oven precies gelegen was.

Huidige ligging: ?

1.1.249 Kattenstraat (*Cattenstrate*) ---- 1271¹²³⁹

De oudste vermelding van de Brusselse *Kattenstraat* dateert reeds uit 1271 en werd bij die gelegenheid *prope muros oppidi* gesitueerd. Die middeleeuwse *Kattenstraat* vormt slechts één deel van de huidige Villersstraat, namelijk de verbinding tussen de Eikstraat en de eerste stadsomwalling. In de 17e eeuw kreeg de straat een verlengstuk loodrecht in de richting van de Dinantstraat (langsheen de eerste stadsomwalling). Vanaf de 18e eeuw ging de bevolking de straat *rue de Villers* noemen, hiermee verwijzend naar de refuge voor pelgrims die de abdij van Villers-la-Ville had laten optrekken op de hoek van de Eikstraat.¹²⁴⁰

¹²³² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 134.

¹²³³ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 52.

¹²³⁴ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 124.

¹²³⁵ Een 'kareeloven' is een oven waar *kareel* (*tichelsteen*) gebakken werd (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (1), pp. 331-332).

¹²³⁶ LINDEMANS (1932), *Baardegem*, p. 21.

¹²³⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 126.

¹²³⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 41..

¹²³⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 144 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 83 ; fichier Godding.

¹²⁴⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 41.

Over de etymologie van ‘kat’ en de betekenis die eraan moet worden gekoppeld, doen verscheidene theoriën de ronde. Sommige historici en toponymisten zagen er een pejoratieve betekenis in. K. de Flou concludeerde op basis van zijn onderzoek naar de *Kattekerkhoven* dat het woord werd gebruikt op plaatsen waar meer dan één kerkhof bestond, om daarmee het mindere/kleinere te onderscheiden van het grotere.¹²⁴¹ Deze verklaring is echter enkel toepasbaar wanneer men te maken heeft met twee, eventueel bij elkaar gelegen ‘kat’-toponiemen.

J. Lindemans vond de etymologische verklaring van ‘kat’ als bijvorm van ‘kwaad’ ontoereikend. Deze toponymist vroeg zich dan ook af of ‘kat’ in bepaalde gevallen niet eerder te interpreteren viel als een verwant van ‘kade’, ‘kaaie’, met andere woorden, een dam in de ruime zin van een kunstmatig opgeworpen grondrug die diende voor omheiningen en beschutting. Kortom¹²⁴²:

“Een Kattestraat zou de straat zijn op of langs zulk een aarden beschuttingswal.”
Etymologisch is er trouwens verwantschap bij de Westeuropese stam *cae* (omheining).

Ook G. Des Marez dacht in deze richting. Voor de betekenis van ‘kat’ baseerde hij zich op het woordenboek *Middelnederlands*. Daar vindt men als tweede betekenis de naam van een belegeringswerktuig, namelijk een ‘schutdak, een beweegbaar schutdak waarop de blijde staat; ook een werktuig om stenen te slingeren’.¹²⁴³ Een ‘kat’ was ook een vermomde schuilplaats, van waaruit men de vijand ongezien kon gadeslaan. Zich baserend op Kuypers, voegde G. Des Marez daar tenslotte nog de betekenis van ‘een verhoogd gedeelte van de hoofdwal, dat hoofdzakelijk dient om van enkele punten een ruim uitzicht en een werking op grote afstand in den omtrek te verkrijgen’ aan toe.¹²⁴⁴

G. Des Marez paste deze mogelijke betekenissen vervolgens toe op de veel voorkomende toponiemen met het bestanddeel ‘kat’¹²⁴⁵:

“A priori mag men beweren dat de benaming *Kattestraat* toegepast is op eene straat, die naar de vesting leidt, of langs de vesting loopt, ’t zij buiten of binnen het bolwerk. De benaming *Kattestraat* is door de aanwezigheid eener Katte – verdedigingswerktuig, schuilplaats, bedekte waarnemingspost – te verklaren.”

M. Gysseling koppelde de ‘kat’-toponiemen aan de echte of ingebeelde aanwezigheid van het diertje.¹²⁴⁶ In die zin sloten deze theoriën aan bij de verklaringen van de ‘wolf’-toponiemen (zie verder).¹²⁴⁷ W. Kaspers ging hier zelfs nog verder op in door te opperen dat met de ‘kat’-toponiemen wel eens verwezen zou kunnen worden naar de gekromde kattenrug. Hij baseerde

¹²⁴¹ Geciteerd in LINDEMANS (1929-1930d), *Assche*, p. 281.

¹²⁴² LINDEMANS (1929-1930d), *Assche*, p. 281.

¹²⁴³ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1239.

¹²⁴⁴ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, pp. 143-144.

¹²⁴⁵ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 144.

¹²⁴⁶ GYSSELING (1953), *Enkele Oudnederlandse woorden*, p. 84.

¹²⁴⁷ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 220.

deze hypothese om de vaststelling dat nogal wat 'kat'-toponiemen zich bevonden aan krommingen van wegen of waterlopen.¹²⁴⁸

De theoriën van P. Kempeneers staan wat apart. Volgens deze naamkundige wees het woord 'kat' op een minderwaardig stuk land (en was het in die zin vergelijkbaar met het woord 'kak'). Maar 'kat' betekende niet enkel 'minderwaardig', maar ook 'klein, onbenullig'¹²⁴⁹:

“Zo is een Kattebeek een beekje van niemendal, een Kattestraat een straatje van niemendal.”

In zijn studie over de Tiense huisnamen gooide P. Kempeneers het echter over een andere boeg. De Tiense *Kattestraat* zou haar naam immers ontleend hebben aan het huis *de Kat* (*de Catte*, dat voor het eerst vermeld werd in 1477). Om deze huisnaam te verklaren, stelde P. Kempeneers dan weer kortweg¹²⁵⁰:

“Kat is een huisdier, maar ook een belegeringswerktuig.”

In het kader van haar bijdrage rond diernamen besteedde tenslotte ook M. Devos aandacht aan het 'katten'-probleem. Haar eerste vaststelling had betrekking op het uitgebreide scala aan samenstellingen met het bestanddeel 'kat'¹²⁵¹:

“Kat is een ruim verbreid bestanddeel in de microtoponymie, en het treedt in verbinding met grondwoorden voor de meest uiteenlopende geografische realia, zoals hoogten en laagten (*kattenberg*, *-hil*, *-schoot*, *-put*, *-hol*), gehuchten (*kattenhoek*), waterlopen (*kattenbeek*, *-gracht*), moeras en ander ongecultiveerd land (*kattenbroek*, *-gaver*, *-veld*), akker- en weiland (*kattenbilk*, *-akker*, *-meers*) en wegen (*kattenstraat*, *-wegel*).”

Opmerkelijk is dat M. Devos ook expliciet de verwijzing naar het dier 'kat' als mogelijke verklaring openliet. Wel blijft het zeer onduidelijk welke betekenisoverdracht er precies geschiedde¹²⁵²:

“Niemand betwijfelt dat de kat, wild of tam, een belangrijke motiefleverancier is geweest bij de vorming van deze microtoponiemen, maar over de vraag welke kenmerken van het dier – fysieke of andere, met name gedragskenmerken – de overdracht van zijn naam op topografische fenomenen hebben bewerkstelligd, bestaat minder eensgezindheid.”

De vergelijking met de wolf-toponiemen deed M. Devos echter de wenkbrauwen fronsen. Het lijkt haar helemaal niet zo evident dat katten dezelfde negatieve gevoelens zouden opwekken als wolven. De wolf stond bekend als een gevaarlijk dier – voor de huisdieren, maar ook voor de mens – en wordt in verscheidene historische bronnen ook zo afgeschilderd. De (wilde) kat

¹²⁴⁸ KASPERS (1937), *Tiernname Katze*, pp. 213 e.v.

¹²⁴⁹ KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 151. Voorbeelden hiervan waren de kleine, onbenullige *Kattestraten* in onder meer Tienen en Kuntich of de zeer kleine *Kattebeken* bij het klooster van Kabbeek of in Waanrode.

¹²⁵⁰ KEMPENEERS (1999), *Oude Tiense huisnamen*, p. 191.

¹²⁵¹ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 217.

¹²⁵² DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 217.

wordt daarentegen toch eerder als mensenschuw gekarakteriseerd. Wat de ‘kattenrug’-theorie van W. Kaspers betrof, werd het associatievermogen en de fantasie van de naamgevers veel te hoog ingeschat.¹²⁵³

De hoofdaandacht van M. Devos ging echter uit naar andere mogelijke betekenissen van het bestanddeel ‘kat’. In eerste instantie nuanceerde ze de reeds vermelde stellingen van J. Lindemans en G. Des Marez vermits voor geen van beiden ernstige argumenten voorhanden zijn. De afleiding van ‘kat’ uit ‘kade’ – geopperd door J. Lindemans – lijkt omwille van chronologische en klankwettige redenen niet houdbaar. G. Des Marez’ stellingen blijven daarentegen zeer hypothetisch, want ze konden nog steeds niet concreet bevestigd of geïllustreerd worden.¹²⁵⁴

Vervolgens kwam M. Devos met een eigen verklaring op de proppen, namelijk dat het toponymische bestanddeel ‘kat’ zou verwijzen naar ‘slijk, drek of modder’. Deze stelling is hoofdzakelijk gebaseerd op de betekenis van het woord *kätsch*, dat in verscheidene Duitse dialecten nog voorkomt, namelijk ‘brijachtig, slijmerig, week, smerig’. In het Middelnederlands moet dit woord vrij snel uit het dagdagelijkse taalgebruik verdwenen zijn, waardoor het vatbaar werd voor ‘volksetymologische gelijkmaking’ met de diernaam ‘kat’. M. Devos sloot haar betoog dan ook krachtig af¹²⁵⁵:

“De bovenstaande homonieme interpretatie van kat vormt voor althans een deel van de *kat*-namen een plausibel alternatief voor de diernaam, nl. als ze realia benoemen waar de (voormalige) aanwezigheid van modder of slijk voor de hand ligt. De ‘slijk’-hypothese, waarvoor variantenonderzoek en taalvergelijking empirische argumenten leveren, lijkt me beter onderbouwd dan een aantal theorieën die in het verleden door toponymisten ontwikkeld zijn om het microtoponymische *kat*, ook in water- en laaglandnamen, langs metonymische of metaforische weg op de diernaam terug te voeren.”

Zijn deze theoriën en hypothesen toepasbaar op de Brusselse *Kattenstraat*? Omwille van de ligging van de Brusselse *Kattenstraat* nabij de eerste stadsomwalling, lijken twee hypothesen aannemelijk: de vernoeming naar het verdedigingswerktuig en de ‘slijk’-hypothese. Wat deze eerste hypothese betreft, stel ik me echter een aantal vragen. Zo ben ik het woord ‘kat’ in die betekenis nergens tegengekomen.¹²⁵⁶

¹²⁵³ “Het minste dat hiertegen kan worden ingebracht, is dat het associatievermogen van de naamgevers wel erg hoog wordt ingeschat. Het vergt namelijk een behoorlijke dosis fantasie om in een buiging die in de horizontale dimensie wordt waargenomen, zoals bocht in een weg of een waterloop, een opbollende kattenrug te zien.” (DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 220).

¹²⁵⁴ Een gedetailleerde kritiek op de stellingen van J. Lindemans en G. Des Marez is te vinden in DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, pp. 217-218.

¹²⁵⁵ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, pp. 219-220.

¹²⁵⁶ Er werd bijvoorbeeld geen ‘kat’ of iets dergelijks vermeld in het lijstje met verdedigingswerktuigen waarover het steenbickelerenambacht beschikte op de *Wollendriestoren*. BRON 180: *Dit es dat den [steenbickeleren]ambachte ghelevert es op den Wollendriestorre. Item, ierst 2 boghen met 2 winden, 4 haebussen, 46 loeden, 12 dosinen hantboghe gescut, 2 hamers, 3 hake, 2 drevels, 3 fullenel met ghescutte van proeven ende onproeven, 19 cleine steine, 1 hoetstal, 2 candelaren blocke, 2 candelaren elc met 4 bussen, 4 hantboghen, 1 coffer met donderbuscrude, 2*

Maar stel dat er ter hoogte van de *Kattenstraat* effectief zo'n verdedigingsstuig op de eerste stadsomwalling stond opgesteld, dan nog rest de vraag waarom dit hier – en nergens elders – leidde tot de vorming van het toponiem *Kattenstraat*. Was het verdedigingsstuig van de *Kattenstraat* zó opvallend? Of stond enkel hier een 'kat' opgesteld? Bij gebrek aan accurate brongegevens blijven deze vragen onbeantwoord.

De 'slijk'-hypothese van M. Devos lijkt me dan toch plausibeler. Ik klasseer de *Kattenstraat* namelijk onder de 'verdichtingsstraatjes'. Dit zijn straatjes die enige tijd na de aanleg van de eerste stadsomwalling werden aangelegd om de aanpalende bouwblokken te ontsluiten. De *Kattenstraat* liep effectief van aan de Eikstraat naar de omwallingmuur. Iets lager vond men tevens twee andere 'verdichtingsstraatjes', *Rozendal* of *Rozierstraatje* genoemd (zie verder). Het is logisch om te veronderstellen dat deze straatjes niet – of niet onmiddellijk – van een stenen wegdek werden voorzien. Het is heel plausibel om te veronderstellen dat de *Kattenstraat* een aarden weg was, die dan wel geregeld in een slijkweg herschapen zal zijn.

De vernoeming naar slijk kan echter nog van een ander aarden element afkomstig zijn geweest. Vlak vóór de muur van de eerste stadsomwalling bevond zich immers een brede aarden talud. Misschien was de *Kattenstraat* eerder vernoemd naar deze modderige aarden ophoging?

Huidige ligging: Villersstraat (deel tussen Villerstoren en Eikstraat)¹²⁵⁷

Gelijkaardige toponiemen: *Cattenbeeck* en *Kattenput* (Opglabbeek)¹²⁵⁸ ; *Kattenstraat* (Geraardsbergen) ; *Kattestrate*, *Cattenstrate*, *Catstrate* en *Cattenbergh* (Asse)¹²⁵⁹ ; *Cattestrate* (Oudenaken)¹²⁶⁰ ; *Kattestraat* (Oudenaarde)¹²⁶¹ ; *Kattestraat*, *Katbeke*, *Kabbeek* (Tienen)¹²⁶² ;

kleine boghen met den voet te spannen ende 50 ghescuts van proeven ende 50 ander ghescuts. (1395 [?]) Ook in L. Zylbergelds artikel over het middeleeuwse artilleriearsenaal van de stad Brussel, is er nergens sprake van 'katten' (ZYLBERGELD (1980), *Artillerie*).

¹²⁵⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 41 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 83.

¹²⁵⁸ Verklaring : "Kat is vermoedelijk een wisselvorm van *kade* „aarden opworp”, waarbij kan bedoeld zijn op de verhoogde bermen." (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 33)

¹²⁵⁹ Vermeld in 1598. De betekenis van *Kattestraat* in de zin van 'de mindere straat, tegenover de hoofdstraat van het dorp' – volgens de hypothese van K. de Flou – zou geldig kunnen zijn Asse. J. Lindemans' eigen hypothese van 'aarden beschutting' is daarentegen moeilijk te bevestigen (LINDEMANS (1929-1930d), *Assche*, p. 281). Ook vermeld in VERBESSELT (1963a), *Bevolkingslagen*, p. 45 ; VERBESSELT (1966b), *Asse*, pp. 123 & 125 ; DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 151.

¹²⁶⁰ BRON 339. Daarnaast vindt men de vermelding van *het Catten Landt Bloeck* op een figuratieve kaart van goederen gelegen te Oudenaken, opgenomen in het Kaartenboek van Affligem en getekend door J. D. Deken in 1722 (VERBOUWE (1953a), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 173).

¹²⁶¹ Volgens R. Pede en V. Ameels werd de huidige *Kattestraat* in Oudenaarde genoemd naar de *catte*, hetgeen zij definiëren als "een belegeringswerk dat doorgaans bij de stadswallen opgesteld stond". Verraadt dit taalgebruik dat het bestaan van dit belegeringswerktuig hypothetisch is ? De straat lag wel in de omgeving van de stadsomwalling, vermits ze de verbinding voorzag tussen de Nederstraat en de zogenoemde *Cattepoort*. De straat werd reeds vermeld in 1272 (opmerkelijk, ongeveer gelijktijdig met de Brusselse *Kattenstraat* !) maar fungeerde op dat moment waarschijnlijk nog als wijknaam (de zone werd pas verkaveld na 1350) (PEDE & AMEELS (2007), *Enkele archeologische waarnemingen*, p. 77).

¹²⁶² De *Kattestraat* bij Kabbeek, een middeleeuws klooster in de omgeving van Tienen, mag niet verward worden met de *Kattenstraat* in het centrum van Tienen. Dit straatje werd vermeld in 1480 en vormde een

Kattenstraat (Tienen)¹²⁶³ ; Catten houc (Bassevelde)¹²⁶⁴ ; Kattenhol (Beert)¹²⁶⁵ ; Kattestraat, Kattenweg en op de Kat (Vorst-Ukkel)¹²⁶⁶ ; Cattelare (Eeklo)¹²⁶⁷ ; Kattestraat (Opwijk)¹²⁶⁸ ; Kattestraat (Merchtem)¹²⁶⁹ ; Cattlestrate (Ossel)¹²⁷⁰ ; Kattestraet (Wezembeek-Oppeem)¹²⁷¹ ; Cattenberch (Schellebelle)¹²⁷² ; Kattenberg (Balegem) ; Cattenstege, Cattenstrate en Kattenberg (Gent)¹²⁷³ ; Kattenpoel (Evere)¹²⁷⁴ ; Cathem (Borchtlombeek)¹²⁷⁵ ; Catten borne (Gavere)¹²⁷⁶ ; de Katte en Kattenstraat

smalle maar lange straat, gelegen achter die woninghe van Cabbeek, van tegens over den putte in de Lovenerenstraat, lancx den Cabbeeksmuer, naer die Logenveste van der stad van Thienen, diewelcke gelegen is tusschen die Lovenerenpoorte ende die Cabbeekpoorte. De Kattestraat verbond de Oude Vest met de Logenvest (of Cabbeekvest). Vermoedelijk begon of stuitte zij bij één van die vesten op een bolwerk, dat destijds een catte werd geheten, vanwaar dan de benaming van deze straat zou zijn gekomen (DE RIDDER (1934a), *Historiek*, p. 12). Bij archeologische opgravingen in de tuin van het klooster van Kabbeek werd de bedding van de voormalige Katbeke blootgelegd (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137).

¹²⁶³ Zonder verklaring (DE RIDDER (1934a), *Historiek*, p. 12). De Kattestraat liep van de Dries in het hart van de stad in de richting van de stadsomwalling en vormde een afsplitsing van de *Leuvense straat* (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137).

¹²⁶⁴ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹²⁶⁵ Het Kattenhol te Beert vormde lange tijd een onbebouwde heide, waarop de dorpsgemeenschap tot aan het einde van het Ancien Régime een stuk *gemeynte* behield. J. Lindemans verklaarde het toponiem als een uitholling, uitgraving ('hol') naast een aarden opworp gevestigd door paal- en rijswerk ('kat') (LINDEMANS (1936), *Toponymie van Beert*, pp. 254 & 274).

¹²⁶⁶ De Kattestraat of Kattenweg te Vorst is een oude weg die naar de Katte leidde, een vooruitgelegen versterking van Brussel op de hoogvlakte van Ukkel. J. Lindemans omschreef deze als een 'aarden voorwerp gevestigd door paal- en rijswerk', 'aarden beschutting, dam' of 'aarden dam ter verschaning opgeworpen'. In Ukkel wordt de wijk tussen de Coghenlaan, Brugmannlaan en Vanderkinderestraat nog steeds *Op de Kat* genoemd (VERNIERS (1943c), *Toponymie van Vorst-bij-Brussel*, p. 242). De plaats *de Kat* te Ukkel lag 100 m hoog en was een domaniaal goed (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 151).

¹²⁶⁷ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹²⁶⁸ De betekenis van Kattestraat in de zin van 'de mindere straat, tegenover de hoofdstraat van het dorp' – volgens de hypothese van K. de Flou – zou geldig kunnen zijn in Opwijk. J. Lindemans' eigen hypothese van 'aarden beschutting' lijkt ook toepasbaar (LINDEMANS (1929-1930d), *Assche*, p. 281).

¹²⁶⁹ Vermeld in 1598. De betekenis van Kattestraat in de zin van 'de mindere straat, tegenover de hoofdstraat van het dorp' – volgens de hypothese van K. de Flou – is niet geldig voor Merchtem. J. Lindemans' eigen hypothese van 'aarden beschutting' lijkt beter toepasbaar (LINDEMANS (1929-1930d), *Assche*, p. 281).

¹²⁷⁰ In Ossel lag een Cattlestrate (1488), een weg op de zuidelijke rand van de smalle strook weiland aan de Kabbeek. "Kattestraat is een zeer gewone benaming die overal voorkomt. Wij denken dat het wegen zijn op een berm (kat)." Ook de beeknaam Kabbeek zou een verbastering zijn van Catbeke, ingedamde beek. Het middelnederlandse woord 'kat' betekent 'aarden opworp, bevestigd met paal- en rijswerk'. Parallel aan de beek liep de Cattlestrate, vermoedelijk dus de weg op de dijk (LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 206).

¹²⁷¹ Het bestanddeel 'kat' werd verklaard als een aarden opworp langs de straat (CALUWAERTS (1967), *Toponymie van Wezembeek - Oppeem*, p. 172).

¹²⁷² GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹²⁷³ Volgens H. Van Werveke was dit een hoogte waarop een waarnemingspost opgesteld stond (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 146). "Te Gent is bijzonder merkwaardig dat de Cattlestrate naast het Sint-Niklaaskerkhof lag, zodat hier wel aan toverij zal mogen gedacht worden." (GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53)

¹²⁷⁴ Een figuratieve kaart van Evere uit 1648 vermeldt de *wegh naer den Katten poel* (CNOPS (1952), *Al op rapen uit*, p. 225).

(Leuven)¹²⁷⁷ ; Kattenberg en Kattenblijkstraat (Mechelen)¹²⁷⁸ ; Kattenstraat, Kattendijk, Kattevest en Kattenberg (Antwerpen)¹²⁷⁹ ; Cattenbrouc (Zonnegem)¹²⁸⁰ ; Kattenberg of Kathelbergh (Borgerhout)¹²⁸¹ ; Catte, Catterstraetkin, Cattepoort, Cattegat en Cattevoorde (Brugge)¹²⁸² ; Cattegat (Hasselt)¹²⁸³ ; Katterstraat (Deinze)¹²⁸⁴ ; Cattengaver (Ertvelde)¹²⁸⁵ ; Catterstrate (Vilvoorde)¹²⁸⁶ ; Kattenberg, Kattestege, Cattebrouck en Kat (Bilzen)¹²⁸⁷ ; Cattebrouck en Catterstrate (Dilbeek)¹²⁸⁸ ; Kattendries (Sint-Pieters-Woluwe)¹²⁸⁹ ; Catkenstrate (Drogenbos)¹²⁹⁰ ; Cattenstrate (Merchtem)¹²⁹¹ ; Kathoek (Oostzaam)¹²⁹² ; Kakhoek (Herdersem)¹²⁹³ ; Kaklo (Leefdaal)¹²⁹⁴ ; Kakschriek (Lier)¹²⁹⁵ ; Kattebeek (Waanrode)¹²⁹⁶ ; Catwinckel en Caterspoel (Hoegaarden)¹²⁹⁷ ; Catten block (Terhulpen)¹²⁹⁸ ; Cattepoel (Schaarbeek)¹²⁹⁹ ; Katterstraat (Aalst)¹³⁰⁰ ; Cattenbroke (Evergem)¹³⁰¹ ; Cattenghavere

¹²⁷⁵ Het toponiem *Cathem* werd reeds in 1162 vermeld. Het primitieve Kattem was gelegen nabij de dries, waaromheen het gehucht zich ontwikkeld heeft. Het eerste lid is 'kade', 'kat', dat een 'aarden opworp bevestigd door paal- en rijswerk' betekent (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 365).

¹²⁷⁶ GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹²⁷⁷ DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*, p. 112 ; MEULEMANS (1953), *Familienamen*, p. 333. Volgens E. Van Even werd de Leuvense *Kattenstraat* genoemd naar de 'katten' die in de 13^e eeuw op de oude stadsomwalling stonden opgesteld (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 148).

¹²⁷⁸ De *Kattenberg* was een versterkte plaats bij de oude *Winketpoort* en de *Kattenblijkstraat* lag bij de vesting van de Sint-Kathelijnestraat (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 146).

¹²⁷⁹ De *Kattenstraat*, *Kattendijk* en *Kattevest* lagen naast de stadsomwalling aan de Sint-Kathelijnevest ; de *Kattenberg* verhief zich bij de Schelde. Toch lijkt het erop dat de *Kattenstraat* niet in verband stond met de stadsmuren, want volgens F. Prims werd ze pas geopend in 1549 (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, pp. 146 & 147).

¹²⁸⁰ GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹²⁸¹ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 147.

¹²⁸² Al deze toponiemen werden gelokaliseerd in de onmiddellijke omgeving van de stadsomwalling (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 147).

¹²⁸³ Het *Cattegat* bevond zich op de plaats waar de Demer de stad verliet (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 147).

¹²⁸⁴ GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹²⁸⁵ GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹²⁸⁶ Gelegen tegenover het schuttershof, vermeld in 1441 (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 148).

¹²⁸⁷ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 149.

¹²⁸⁸ Het *Cattebrouck* te Dilbeek was gelegen aan de voet van de berg van waarop men de *Vlaamse steenweg* kon gadeslaan (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, pp. 150-151).

¹²⁸⁹ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 151.

¹²⁹⁰ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 151.

¹²⁹¹ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 151.

¹²⁹² KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137.

¹²⁹³ KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137.

¹²⁹⁴ KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137.

¹²⁹⁵ KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137.

¹²⁹⁶ KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137.

¹²⁹⁷ De verklaring voor *Catwinckel* luidde : " « Cat » betekent berm en « winckel » een hoek. Een hoek ombermd land, of misschien door dal (de Rosdelle) en diepe wegen afgesloten." De verklaring voor *Caterspoel* : "Een poel aan een « catte »." (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 473).

¹²⁹⁸ VANDE PUTTE (1999), *Belgica Creola*, p. 56.

¹²⁹⁹ THEYS (1950), *Oude Brussel*, p. 320.

¹³⁰⁰ GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

(Drongen)¹³⁰² ; *Cattepoel* en *Cattenbroeck* (Groot-Bijgaarden)¹³⁰³ ; *Kattenbergvest* en *Kattevest* (Antwerpen)¹³⁰⁴

1.1.250 Kegelstraatje (*Keegelstraetken*) ---- 1387¹³⁰⁵

Volgens J. d'Osta heette het *Paardenstraatje*, een zijstraatje van de Wolvengracht, in de 18^e eeuw *Kegelstraatje* (*ruelle du Boulet*). Deze naam was volgens hem afkomstig van een kanonskogel die er tijdens het bombardement in 1695 was terechtgekomen.¹³⁰⁶

Zo'n verklaring is uiteraard volkomen onzinnig voor een straat waarvan de naam al in de tweede helft van de 14^e eeuw is vastgesteld. Het is namelijk zeker dat *Kegelstraatje* een oudere naam was dan *Paardenstraatje* (*op die sWolfs grecht in die Keghelstraet nu Peerdestraetken* – 1595).¹³⁰⁷ Een vreemde vermelding dateert uit 1406-1414: *in een straetken sonder inde geheten Kegelstraetken*.¹³⁰⁸

Wat de naamsverklaring betreft, moet er dus zeker niet gedacht worden aan kanonskogels. Misschien heeft de naam iets te maken met een kegelspel. Is het toevallig dat men in 1595 sprak over goederen *int Peerdestraetken opt Wolfsgrecht, daer nu een caetspel gemaect es?*¹³⁰⁹ De 14^e-eeuwse straatnaam kon echter niet verwijzen naar dit specifieke kaatsspel. Ondertussen was de straatnaam trouwens ook al omgezet.

Het is ook mogelijk dat de straat haar naam ontleende aan een huisnaam: *de Kegel*. Deze naam kwam wel meer voor in de middeleeuwse steden. Ik ken echter geen enkel huis *de Kegel* dat op de *Wolfsgrecht* was gelegen.

In de vermelding uit 1406-1414 is echter sprake van een straatje zonder einde, namelijk het *Kegelstraatje*. Het *straatje zonder Einde* komt ook als toponiem voor, maar dit lag aan de andere kant van de stad (zie verder). In dit licht kan *Kegelstraatje* misschien worden verklaard als een symbolische verwijzing naar dit *straatje zonder Einde*. Bezat het straatje de vorm van een kegel, dit wil zeggen smal beginnend en breed uitwaaiend? In die zin bezat het dan ook geen echt einde.

De naam *Paardenstraatje* zou dan weer verwijzen naar het feit dat de heer van Lalaing er zijn verwondde paard liet verzorgen na een veldslag tegen de Gentenaren, ten tijde van het bewind

¹³⁰¹ GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹³⁰² GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 53.

¹³⁰³ VERBESSELT (1967a), *Groot-Bijgaarden*, pp. 4 & 8-9.

¹³⁰⁴ POULUSSEN (1988), *Wetenschappelijke oplossing*, pp. 93-94.

¹³⁰⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 190 ; fichier Godding.

¹³⁰⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 29-30 & 95.

¹³⁰⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 80.

¹³⁰⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 190.

¹³⁰⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 80.

van Filips de Goede.¹³¹⁰ F. Janssens betwijfelde of de Brusselaars na 150 jaar – namelijk aan het einde van de 16^e eeuw – nog de behoefte voelden om een straat naar die gebeurtenis te noemen. Ze vermoedde eerder dat de niet veraf gelegen buurt *Orsendal* als inspiratiebron zou hebben gediend.¹³¹¹

Deze laatste verklaring lijkt me al even bij de haren getrokken. Er is geen enkel verband aanwijsbaar tussen het *Orsendal* – gelegen tussen de Broekstraat en de *Schaarbeekseweg*, zoals F. Janssens zelf aangaf – en het *Paardenstraatje*.

Huidige ligging: Paardgang¹³¹² ; Wolvengracht n° 8 (naast *Cinéma Caméo*)¹³¹³

1.1.251 Keienberg (*Keyeberch*, *Keyberch*) ---- 1355¹³¹⁴

Deze ‘berg’ lag tussen de beide *Coudenbergpoorten*.¹³¹⁵ Waar precies, blijft voorlopig onduidelijk. De naam is overduidelijk een samenvoeging, die ‘berg met keien’ of ‘berg bestaande uit keien’ betekent.

Huidige ligging: ?

Gelijkwaardige toponiemen: *Keyenberch* (Hoegaarden)¹³¹⁶ ; *Sinte Cathlynen Keyberch* (Leuven)¹³¹⁷ ; *Keyerberch* (Laken)¹³¹⁸ ; *Karreveld* (Sint-Jans-Molenbeek – Koekelberg)¹³¹⁹ ; *Keybergh* (Beigem)¹³²⁰

1.1.252 Kerkhofstraatje (*Kerkhofstreetken*) ---- 1406¹³²¹

Dit straatje lag in de buurt van de *Zavel* en liep ongetwijfeld naar of in de richting van het *Zavelkerkhof*.¹³²² Een nadere lokalisering is echter niet mogelijk.

¹³¹⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 42.

¹³¹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 80-81.

¹³¹² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 80 & 191.

¹³¹³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 29 & 42.

¹³¹⁴ Fichier Godding.

¹³¹⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹³¹⁶ “Op die plaats komen vaak thans nog instortingen voor, tengevolge van oude putten die toegang verleenden tot de gangen waar men witte zandsteen opdolf.” (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 475).

¹³¹⁷ MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361.

¹³¹⁸ Stapelmeervoudsvorm van ‘kei’ (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 83).

¹³¹⁹ Stapelmeervoudsvorm van ‘kei’, een verklaring die strookt met de aard van de plaatselijke bodem : “het is bekend dat de tertiaire lagen, waarop de hele Brusselse streek berust, veel grindlagen (keien) bevatten. Deze komen hier en daar aan de dagzoom, vooral op de heuvelflanken, juist de ligging van de Karreveldzone.” (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 83).

¹³²⁰ LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 24.

¹³²¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 135.

¹³²² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; fichier Godding.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Kerkhofstraat* (Sint-Pieters-Leeuw) ; *Kerchofstrate* (Asse)¹³²³

1.1.253 Kerremansstraatje (*Kerremanstreetken*) ---- 1406¹³²⁴

Het *Kerremansstraatje* bevond zich op de *Zavel*, tegenover het *Zavelkerkhof*.¹³²⁵ De straatnaam zal wel iets te maken hebben met de familie Kerreman¹³²⁶, maar dit werd nog niet gestaafd met concreet bronnenmateriaal. De juiste ligging blijft voorlopig onbekend.

Huidige ligging: ?

1.1.254 Ketenenstraatje (*Ketenenstreetken*) ---- 1484¹³²⁷

Er was in 1484 sprake van een *Ketenenstraatje* op de Hoogstraat. Dit straatje liep de valleihelling op tot aan of in de richting van de *Krekelendries*.¹³²⁸ De naam was afgeleid van een ijzeren keten die bij de ingang van het straatje aanwezig was (*streetken daer eenen yseren ketenen hangest*).¹³²⁹ Deze keten diende volgens J. d'Osta om de wandel van de prostituees te controleren.¹³³⁰

Het straatje werd aan het einde van de 16^e eeuw van de publieke ruimte afgesloten. In 1599 verleende de rentmeester van het kwartier Brussel de toelating om *te mogen gebruyken een straetken geheeten tKetenastraetken ende tselve beneden sluyten met een duere ende van achter toeheyen*.¹³³¹

Huidige ligging: Kerstenmannekensstraat¹³³²

¹³²³ VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 126.

¹³²⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 159.

¹³²⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 114.

¹³²⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 159.

¹³²⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, p. 432 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 75 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 114.

¹³²⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹³²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72.

¹³³⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 75.

¹³³¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72.

¹³³² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 75.

1.1.255 Kiekelaarborre of Kriekelaarborre (*Kyekeleereborre* – *puteus dictus de Krekeleere*) ---- 1406¹³³³

Ph. Godding lokaliseerde deze waterput tussen de *Leuvenseweg* en de hertogelijke *Warande*.¹³³⁴ Misschien mag ze worden vereenzelvigd met de *puttenborre* die in de wijkbeschrijving van 1496 in de *Leuvenseweg* werd gesitueerd?¹³³⁵

Meer is er over deze borre niet geweten, maar er mag wellicht worden verondersteld dat ze haar naam te danken heeft aan een familie Kiekelare of Kriekelare. Ik zie niet in hoe de naam anders verklaard moet worden.

Huidige ligging: ten zuiden van de Leuvense weg

1.1.256 Kinnebakstraat (*Kinnebacstrate*, *Kennebacstreetken*) ---- 1304¹³³⁶

J. d'Osta vereenzelvigde het *Kinnebakstraatje* en het *Wouter Haecstraatje* met elkaar. Daarnaast bracht hij één van zijn folkloristische naamsverklaringen naar voor¹³³⁷:

“Ce nom serait du au fait qu'un homme y étrangla sa femme en lui serrant le cou dans la mâchoire de fer de son étau, crime pour lequel il fut pendu à la Grand'Place.”

De verklaring van de straatnaam is minder prozaïsch. In een akte uit 1353 is er sprake van de *Kinnebakstraat*, maar eveneens van een hofstede met huizen erop die *de Kinnebak* werd genoemd én van een persoon Iohannes dictus Kinnebacke.¹³³⁸ Hoewel de *Kinnebakstraat* noch met de goederen, noch met de persoon expliciet in verband werd gebracht, lijkt het toch logisch te veronderstellen dat er een onderlinge relatie bestond. Maar welke de oorspronkelijke naamgever was, valt moeilijk te achterhalen. F. Janssens meende in elk geval dat de persoonsnaam doorgegeven werd aan de straat.¹³³⁹

Er bestaat echter ook een alternatieve theorie. De *Kinnebakstraat* was één van de vele ‘verdichtingsstraatjes’ aan de binnenzijde van de eerste stadsomwalling. De straatnaam wees misschien op de aanwezigheid van *kinnebacken*, ‘kleine schuil- of bergplaatsen voor de schutters op de stadswallen’. S. Demeter formuleerde deze hypothese op basis van de vergelijking met de *kinnebacen* die in de middeleeuwse stadsrekeningen van Arnhem worden vermeld.¹³⁴⁰

¹³³³ Fichier Godding.

¹³³⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹³³⁵ BRON 324: *Welcken wijk beghint van aen de Lovensche poerte, exclus, ende alsoe den Lovenschen wech recht uut ter stadweert inne op beyde siiden, met ten straten achter den Alboem ende achter den puttenborre aldair [...]*. (1496)

¹³³⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 161 ; CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 224.

¹³³⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 103.

¹³³⁸ BRON 101.

¹³³⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 162.

¹³⁴⁰ DEMETER & DE KEUKELEIRE (1995), *Sint-Kathelijnewijk*, p. 22.

Huidige ligging: doodlopende steeg in de Sint-Kathelijnestraat n°s 32-34¹³⁴¹

1.1.257 Klaas Piperstraat (*Clais Piperstrate*) ---- 1398¹³⁴²

Het *Klaas Piperstraatje* lag op de *Coudenberg*¹³⁴³, maar het blijft onduidelijk waar precies. In 1451 werd het *Pijperstraatje* (*tPyperstreetken*) gelokaliseerd naast de *Coudenberg*, ongeveer tegenover de goederen van Willem Bont (*iuxta Frigidum Montem in quodam parvo vico ibidem dicto tPyperstreetken quasi in opposito bonorum dicti Willelmi Bont* – 1451).¹³⁴⁴ Dit staatje bevond zich waarschijnlijk in de buurt van het latere *godshuis van de Twaalf Apostelen*, dat gesticht werd op de goederen van kanunnik Willem Bont.

Het is al evenmin duidelijk wie die Klaas Piper precies was. F. Janssens dacht aan een minder bekende maar desalniettemin vermogende persoon.¹³⁴⁵ De naam Claes den Pipere vindt men wel terug in het cijnsregister van Jans van Aa uit juli 1444, maar deze naam werd later toegevoegd, waarschijnlijk tussen 1445 en 1482.¹³⁴⁶ Het kan zeker niet de Clais Piper zijn geweest die zijn naam aan de straat gaf. Misschien wel een voorvader?

Huidige ligging: ?

1.1.258 Kleine borre (*Cleynen borre*) ---- 1496¹³⁴⁷

De naam *Kleine borre* werd vermeld in de haartelling van 1496. Uit de wijkbeschrijving van de wijk van de Putterij leid ik af dat deze borre zich bevond op het kruispunt van de *Lange* en *Korte Loxemstraat*.¹³⁴⁸ De naam had vermoedelijk te maken met de kleine omvang van de borre.

Huidige ligging: kruispunt van de Kardinaal Mercierlaan en de Keizerinlaan

¹³⁴¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 103 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 162.

¹³⁴² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 172 ; fichier Godding.

¹³⁴³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 396.

¹³⁴⁴ DE RAADT (1891), *Maison des Douze-Apôtres*, p. 467.

¹³⁴⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 172.

¹³⁴⁶ BRON 243.

¹³⁴⁷ BRON 324.

¹³⁴⁸ BRON 324: *Welken wijk beghint op te Spiegelbeke tegen over de Forchierstrate recht op de Putterie, met ten Goutsmeetstraetken tot ter Berchstraten toe, de strate achter den Nuwen borre tot ten Cleynen borre toe bij her Peeters van Herbays [...].* (1496)

1.1.259 Klein Ingelandstraatje (*Cleyne Ingelantstreetken*) ---- 1451-1452¹³⁴⁹

Volgens J.-Th. de Raadt was dit een andere naam voor de voormalige *Lepelstraat*, *Pollepelstraat* of *Lederstraat*. Later werden ook nog de straatnamen *rue du Paon*, *petite rue des Finances* en *rue du Gravillon* gebruikt. Ze bevond zich vlakbij de stoof *de Pollepel*.¹³⁵⁰ De naam *Klein Ingelandstraatje* was een afleiding van de nabij gelegen straatnaam *Ingelandstraat*.

Huidige ligging: bouwblok van de Ravensteingalerij

1.1.260 Klein Lakenpoortje (*Cleyne Lakenpoertken, dLaken poertken*) ---- 1416¹³⁵¹

Het *Klein Lakenpoortje* was een andere benaming voor de *Middelste Lakenpoort* (oudste vermelding: 1373). Ze bevond zich op de middeleeuwse *Rechte straat* of huidige Lakensestraat, tussen de *Binnenste* en *Buitenste Lakenpoort* in.

Het *Klein Lakenpoortje* maakte deel uit van de *Kleine Vesten*, een D-vormige verdedigingsgordel op de linker Zenneoever. Het blijft onduidelijk wanneer de poort en de vesten precies werden aangelegd. Sommige historici beweren trouwens dat de poort in feite géén onderdeel van de *Kleine Vesten* uitmaakte.

Aangezien ze via de *Begijnengracht* met de *Filipspoort* werd verbonden en op die manier de D-vormige gordel liet aansluiten op de Zenne, meen ik dat dit wél het geval was. Het bestanddeel 'klein' wijst misschien op het feit dat de poort deel uitmaakte van de *Kleine Vesten*. Een andere mogelijkheid is dat de poort veel kleiner was dan de *binnenste* en *buitenste Lakenpoort*. Maar men zou kunnen veronderstellen dat men de poort eerder met de benaming *Middelste Lakenpoort* in verband bracht met de beide andere poorten.

In het begin van de 16^e eeuw was het *Klein Lakenpoortje* in elk geval in het bezit van het stadsbestuur. Op 26 mei 1520 vercijsden de rentmeesters het poortje – samen met een aantal toebehoren – aan Lodewijcke van Boedegem, de meester-werkman en gezworen landmeter van de Koning van Spanje.¹³⁵² Het werd deze bekende bouwmeester toegestaan om de poort te repareren en om er verder zijn zin mee te doen, op voorwaarde dat hij het 'profijt' van de stad zou schaden.¹³⁵³

¹³⁴⁹ BRON 275.

¹³⁵⁰ DE RAADT (1891), *Épisodes inédits*, p. 195.

¹³⁵¹ BRON 206 ; BRON 208.

¹³⁵² BRON 332.

¹³⁵³ Dat lijkt me althans de interpretatie van deze passage: BRON 332: *Met vorweerden hier inne ondersproken, dat de voirgh. meester Lodewijck van Boedegem de voirgh. poerte met alle der edificien dair aenwesende ende der voirs. plaetsen ter linghamden ende wijdden dair aenliggende sal moegen doen repareren na zjnder geliften ende dair mede doen zijnen genuecte ende wille, behalven dat hij in gheenre manieren tbat [of tvat ?] der selver poerten en sal moegen minderen oft verantderen [sic], mair dat laten in wesende gelijk dat nu es, ende sonder oick ter straten weerts inne te*

Huidige ligging: ten zuiden van het kruispunt Lakensestraat – Vaartstraat

1.1.261 Klein Steenstraatje (tCleyNSTeenstraetken) ---- 1429¹³⁵⁴

Het *Klein Steenstraatje* was een zijstraat van de Steenstraat en lag tegenover de herberg *de Waterpoort* (*in vico dicto tCleyNSTeenstraetken in opposito cammae dictae de Poerte van den Watere* – 1428).¹³⁵⁵ De naam is ontegensprekelijk afgeleid van de Steenstraat.

Huidige ligging: Taborastraat

1.1.262 Kleine Loxemstraat (CleyN Loxemstrate, Cleyne Loxumstrate) ---- 1433¹³⁵⁶

Deze vrij smalle straat – ook wel *Korte Loxemstraat* genoemd – verbond de Bergstraat met de *Lange Loxemstraat*. Tenminste, dit meen ik toch te kunnen afleiden uit de wijkbeschrijving van 1496.¹³⁵⁷ Andere historici lokaliseerden de *Kleine Loxemstraat* waar ik de (*Lange*) *Loxemstraat* situeer. Is het niet typerend dat F. Janssens een bron citeerde waaruit zou blijken dat de *Lange Loxemstraat* de *Korte Loxemstraat* werd genoemd, maar dit afdeed als een schrijffout?¹³⁵⁸ Dit lijkt me vrij onwaarschijnlijk, aangezien de *Kleine* of *Korte Loxemstraat* dan helemaal niet ‘klein’ of ‘kort’ was, integendeel.

Vanaf het begin van de 17^e eeuw werd ze *Lange Wagenstraat* genoemd, naar de herberg *de Lange Wagen* die er gesitueerd was.¹³⁵⁹

De *Kleine Loxemstraat* zou haar naam te danken hebben aan het hoekhuis van de heer ‘de Loxum de Sempst’. Dit hoekhuis bevond zich vanzelfsprekend op de hoek van de *Lange* en de *Korte Loxemstraat*.¹³⁶⁰ Ook hier moet er genuanceerd worden. Deze naamsverklaring gaat mijns inziens enkel maar op voor de (*Lange*) *Loxemstraat*. De naam van de *Kleine Loxemstraat* is een afleiding van deze straatnaam.

moegen met metselrien oft tymmeringen vaeren voerdere dan totten voirs. scerpen egge oft cante, Mair anderssins boven ende ter zijden dat gebruycken na zijnen goetduncken. (26 mei 1520)

¹³⁵⁴ DE RAADT (1896), *Mobilier*, pp. 17-18.

¹³⁵⁵ DE RAADT (1896), *Mobilier*, p. 17.

¹³⁵⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 177 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

¹³⁵⁷ BRON 324: *Ende van dair wederom in de Lange Loxemstrate recht neder tot ten borre toe van der Putteriestraten tegen de houck over naest der herbergen her Peeters van Herbeys, ridders, soe doere de Cortte Loxemstrate in de Berchstrate [...]. (1496)*

¹³⁵⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

¹³⁵⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 100.

¹³⁶⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 102.

Huidige ligging: Noord-Zuidspoorverbinding – Keizerinlaan¹³⁶¹

1.1.263 Kleine Nieuwstraat (*Cleyn Nuwestreetken* – *Parvus Novus vicus*) ---- 1353¹³⁶²

De latere Sint-Laurensstraat werd in 1353 *Kleine Nieuwstraat* genoemd.¹³⁶³ Dit zou erop kunnen wijzen dat de straat kort voordien werd aangelegd. Gewoonlijk werd het bestanddeel ‘klein’ bij straatnamen gebruikt om een afsplitsing of zijstraat van een ‘grote’ of ‘lange’ straat aan te duiden. Een *Nieuwstraat*, *Lange Nieuwstraat* of *Grote Nieuwstraat* zijn in die buurt echter niet vastgesteld. Het is uiteraard wel mogelijk dat één van de zijstraten die naam een tijdje heeft gedragen, maar later een andere naam kreeg. Desalniettemin blijft het moeilijk om de straatnaam accuraat te verklaren.

Huidige ligging: Sint-Laurensstraat¹³⁶⁴

1.1.264 Kleine Schipstraat (*Cleyn Scipstrate* – *vicus Parvus Navium*) ---- 1305¹³⁶⁵

Middeleeuws Brussel bezat twee *Schipstraten*, een (*Lange* of *Grote*) *Schipstraat* en de *Kleine* of *Korte Schipstraat*. Deze laatste lag het dichtst bij de Zenne. Desalniettemin duikt ze pas later in de bronnen op. Vermoedelijk is ze pas later ontstaan als een afsplitsing van de (*Lange* of *Grote*) *Schipstraat*.

In 1825 verdween de straat om plaats te maken voor een nieuwe *Vismarkt*. In 1869 werd ook deze afgebroken bij de overwelfingswerken van de Zenne.

Huidige ligging: tussen de Hallenstraat en de Anspachlaan

1.1.265 Kleine Steenstraat (*Cleinsteenstrate*) ---- 1365¹³⁶⁶

Dit was een andere benaming voor de *Korte Steenstraat* of *Melkstraat*. Ze ontleende haar naam aan de grotere en langere Steenstraat, waarvan ze een zijstraat was.

Huidige ligging: Zuidstraat

¹³⁶¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 101 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

¹³⁶² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 78.

¹³⁶³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125.

¹³⁶⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 78.

¹³⁶⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 21 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 96.

¹³⁶⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71.

1.1.266 Kleine Raamstraat (*Cleyne Raemstrate*) ---- 1491¹³⁶⁷

Een andere benaming voor de *Raamstraat* van de rechter Zenneoever. Het is niet onmiddellijk duidelijk waarom ze ook *Kleine Raamstraat* werd genoemd. Meestal duidt dit op een afsplitsing van een grotere of langere variant, maar die theorie lijkt hier niet op te gaan.

Huidige ligging: +/- Van Helmontstraat

1.1.267 Kleine Vesten (*Cleynder Vesten, Cleyne Vesten – Parva Fossata*) ---- 1330¹³⁶⁸

Traditioneel wordt beweerd dat de *Kleine Vesten* een supplementaire verdedigingsgordel in het westen van de stad vormden, die opgericht werd aan het begin van de 14^e eeuw. Door de aanwezigheid van het *godshuis van de Witte Juffrouwen* en het *Begijnhof* was de verdediging van de stad op die plaats zodanig verzwakt dat een nieuwe omwalling noodzakelijk was. De stad opteerde niet opnieuw voor de massieve structuur van de eerste omwalling, maar stelde zich tevreden met een gracht en een aarden talud. De twee poorten op het tracé – de *Filipspoort* en het *Klein Lakenpoortje* – waren daarentegen wel uit steen.¹³⁶⁹

Deze stelling – onderschreven door verscheidene historici – bevat mijns inziens een aantal zwakke punten. Het argument dat de verdediging van de stad op die plaats verzwakt was, kan een valabel argument klinken, maar waarom gold datzelfde argument dan niet voor het zuiden van de stad? Daar bevonden zich buiten de eerste stadsomwalling achtereenvolgens – van west naar oost – het *Bogaardengodshuis*, het *Cellebroersgodshuis*, de *Kapellekerk* en de bijhorende *Kapellewijk*, het *Sint-Juliaansgasthuis*, het *Sint-Pietersgodshuis* en de *Onze-Lieve-Vrouwkerk-op-de-Zavel*.

Een tekst uit 1309 zou volgens A. Henne & A. Wauters reeds de *Filipspoort* en de *Kleine vesten van Brussel* vermelden. Volgens Ph. Godding viel deze tekst echter pas na 1309 te dateren, zonder dat hij zelf evenwel een alternatieve datum voorstelde.¹³⁷⁰ C. Dickstein-Bernard dateerde de aanleg van de *Kleine Vesten* zeker vóór 1330.¹³⁷¹ De oudste bronvermelding die ze kon opdiepen, dateerde van die datum.

In 1349 werden deze vesten in elk geval nog als ‘nieuw’ bestempeld (*buten Sinte Katelinen poorte neven de nuwe vest der stat van Brussel*).¹³⁷² Toch liet C. Dickstein-Bernard de mogelijkheid open dat de *Kleine Vesten* zelfs al in de 13e eeuw werden aangelegd, aangezien het *godshuis van de Witte*

¹³⁶⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 103.

¹³⁶⁸ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 95.

¹³⁶⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 221.

¹³⁷⁰ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 257.

¹³⁷¹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 95.

¹³⁷² DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 95.

Juffrouwen en het *Begijnhof* op dat moment al aanwezig waren.¹³⁷³ F. Janssens dateerde de aanleg van de *Kleine Vesten* iets minder nauwkeurig in het begin van de 14^e eeuw.¹³⁷⁴

Over de preciese lokalisatie van de *Kleine Vesten* waren de historici het al evenmin eens. G. Des Marez – en in zijn voetspoor M. Martens, M. Vanhamme en Ch. Terlinden – situeerden de *Kleine Vesten* ter hoogte van de huidige Zespenningenstraat en de Papenvest, met de *Verlorenkostpoort* op de Vlaamsesteenweg als eindpunt.¹³⁷⁵ Ze liepen niet verder door naar het noorden, omdat zich daar – aldus G. Des Marez – een moerasgebied bevond dat voldoende bescherming bood aan ondermeer het *Begijnhof*.

F. Janssens beweerde dat de *Kleine Vesten* zich wel degelijk uitstrekten omheen het *Begijnhof*, meer bepaald tot aan het *Klein Lakenpoortje* aan de Zenne.¹³⁷⁶ Voor deze stelling baseerde ze zich echter wel op het 16^e-eeuwse stadsplan van Jacob van Deventer. Ook A. Henne & A. Wauters en Ph. Godding waren deze mening toegedaan. Ze namen deze situatie trouwens over op hun reconstructiekaarten van middeleeuws Brussel.¹³⁷⁷

Vermits de *Begijnengracht* en het *Klein Lakenpoortje* naadloos aansloten op de *Filipspoort* en de D-vormige verdedigingsgordel op die manier lieten aansluiten op de Zenne, volg ik de mening van deze laatste groep historici. Het bestanddeel ‘klein’ in het toponiem *Klein Lakenpoortje* wijst misschien op het feit dat deze poort effectief deel uitmaakte van de *Kleine Vesten* (zie boven).

Wat de datering betreft, blijft er onduidelijkheid bestaan. Een diepgaander bronnenonderzoek is noodzakelijk om deze kwestie op te lossen. Wél pleit ik ervoor om de aanleg van respectievelijk de eerste stadsomwalling, de *Kleine Vesten* en de tweede stadsomwalling veeleer als een evolutief proces te benaderen en niet als statische bouwcampagnes, die slechts enkele jaren in beslag namen. Het is mijn overtuiging dat de stad Brussel in de Middeleeuwen haast continu aan haar stadsomwallingen werkte, hetzij via uitbreidingen, hetzij via aanpassingen, hetzij via herstellingen.

Huidige ligging: langsheen de Papenvest

1.1.268 *Kleine Vleeshouwersstraat (Cleyen Vleeschouwerstrate)* ---- 1366¹³⁷⁸

Voortgaand op de andere voorbeelden van ‘kleine’ of ‘korte’ en ‘lange’ of ‘grote’ straten, zou men kunnen stellen dat de *Kleine Vleeshouwersstraat* een latere afsplitsing was van de (*Lange Vleeshouwersstraat*). R. Laurent meende voor dit geval echter van niet¹³⁷⁹:

¹³⁷³ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 96.

¹³⁷⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 42.

¹³⁷⁵ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 85 ; MARTENS (1976), *Centre d'un comté*, p. 95 ; TERLINDEN (1934), *Place de guerre*, pp. 143-144.

¹³⁷⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 42-43.

¹³⁷⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 151 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, plan en annexe.

¹³⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

“Généralement, lorsqu’il y a deux rues de même nom, la plus petite est désignée par les termes *corte* ou *cleyn*, tandis que la designation de la plus grande peut souvent ne pas être accompagnée des adjectifs *grote* ou *lange* (tel est le cas des deux rues de Loxum, des deux *Ridderstrate* et des deux rues des Bateaux). Ici, le cas semble être différent.”

Huidige ligging: Kleine Beenhouwersstraat¹³⁸⁰

1.1.269 Kleine Zenne (*tCleyne Senneken*) ---- 1397¹³⁸¹

Kleine Zenne was een andere benaming voor het *Zenneke* (zie verder).

Huidige ligging: ten zuiden van de Damstraat – Loofstraat en ten westen van de Arteveldestraat

1.1.270 Klopstraat (*Clopstrate*) ---- 1397¹³⁸²

Dit straatje lag tegenover het *Sint-Jansgasthuis* (*gelegen in een cleyn strate geheten de Clopstrate iegens over des gasthuys van Sinte Jans in Bruessele* – 1397).¹³⁸³ Ph. Godding meende daarentegen dat het zou gaan om de *Gasthuisstraat*¹³⁸⁴, maar deze vereenzelviging lijkt me weinig waarschijnlijk.

F. Janssens’ vreemde verklaring luidde dat het straatje genoemd zou zijn naar de ziekenverzorgsters van het gasthuis (*clop* = ‘klopje, geestelijke, zuster, non’).¹³⁸⁵ Deze betekenis vindt men inderdaad terug in het Middelnederlands Woordenboek, maar met de precisering dat het om bedelnonnen ging.¹³⁸⁶ De zusters van het *Sint-Jansgasthuis* werden echter nooit *clopsusters* genoemd en bedelden niet.

Bovendien klinkt het vreemd dat een kleine steeg aan de overzijde van het *Sint-Jansgasthuis* naar de zusters zou zijn vernoemd. Het bestanddeel *clop* moet mijns inziens verwezen hebben naar een werkelijkheid uit het eigen bouwblok van het straatje. Wellicht was de naam afgeleid van een plaatselijke bewoner of eigenaar.

Huidige ligging: ten westen van het Sint-Jansplein

¹³⁷⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 205.

¹³⁸⁰ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 28.

¹³⁸¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 6 ; VINCENT (1913), *Senne*, p. 608.

¹³⁸² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 132.

¹³⁸³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 132.

¹³⁸⁴ GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*, p. 208.

¹³⁸⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 132.

¹³⁸⁶ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1585.

Gelijkaardige toponiemen: Clopsteghen (Gent)¹³⁸⁷

1.1.271 Koekenbakstraat (*Coekenbacstraeten*) ---- 1433¹³⁸⁸

De *Koekenbakstraat* bevond zich in het *Warmoesbroek* en lag iets hoger dan de huidige *Zandstraat*. Wat de verklaring van de naam betreft, is het mogelijk dat *Koekenbakstraat* ontleend is aan een familienaam. In het 15^e-eeuwse Brussel leefden onder meer Peter Coekebacx en Hector Coeckebacx.

F. Janssens dacht echter dat de omgekeerde beweging plaatsvond, met andere woorden, dat de personen hun naam van de straat kregen. De vermelde heren Coekebacx bezaten namelijk goederen aan de andere kant van de stad en worden pas in de bronnen vermeld na het opduiken van de straatnaam.¹³⁸⁹

Zelfs indien deze bewering juist is, dan zegt dit niets over de verklaring van de straatnaam. Bij gebrek aan een alternatieve verklaring, lijkt het me nog steeds de beste hypothese om te veronderstellen dat *Koekenbakstraat* afgeleid is van een patroniem.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: Aert de Coeckebackersteeg (Gorkum)¹³⁹⁰

1.1.272 Koestraat (*Koystrate*) ---- 1491¹³⁹¹

Helemaal op het einde van de 15^e eeuw duikt de *Koestraat* op in de bronnen. F. Janssens diepte de vermelding *tusschen den Steenwech ende de Koystrate* op en situeerde deze laatste in de buurt van de *Leuvensepoort*.¹³⁹² Dit klinkt vreemd. De *Steenweg* passeerde helemaal niet aan deze stadspoort. Ofwel moet de *Koestraat* gezocht worden bij de *Steenweg* op de linker Zenneoever – wat wel plausibel lijkt – ofwel tussen de *Vismarkt* en de *Coudenberg* – wat weinig waarschijnlijk lijkt.

Maar toch is er ook iets te zeggen voor de buurt van de *Leuvensepoort*. In de 19^e eeuw kwam daar immers nog steeds de *rue de la Vache* voor. Waarschijnlijk steunde F. Janssens haar hypothese op het bestaan van deze straatnaam. De *rue de la Vache* verdween in 1874.¹³⁹³

¹³⁸⁷ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 54.

¹³⁸⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 118.

¹³⁸⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 118.

¹³⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

¹³⁹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82.

¹³⁹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82.

¹³⁹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82.

Diepgaander bronnenonderzoek is noodzakelijk om de middeleeuwse *Koestraat* te lokaliseren. Ook wat de naamsverklaring betreft, tast ik momenteel in het duister.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Coebrucghe*, *Coepoerte* en *Coestrate* (Gent)¹³⁹⁴ ; *Cuestrate* (Leuven)¹³⁹⁵ ; *Coestrate* (Utrecht)¹³⁹⁶ ; *Koestraet* (Delft)¹³⁹⁷ ; *Koestraat* (Schoonhoven)¹³⁹⁸ ; *Koestraat* (Mechelen)¹³⁹⁹ ; *Koestraat* (Rotterdam)¹⁴⁰⁰ ; *Koestraat* (Scheveningen)¹⁴⁰¹ ; *Koestraat* (Maastricht)¹⁴⁰² ; *Koestraet* (Amsterdam)¹⁴⁰³ ; *Koegas* (Nijmegen)¹⁴⁰⁴

1.1.273 Kolenmarkt (*Coelmerct*, *Colenmerct* – *forum Carbonum*) ---- 1309¹⁴⁰⁵

De middeleeuwse Kolenmarkt van Brussel was – in tegenstelling tot wat de naam laat vermoeden – geen marktplein, maar een straatnaam. De Kolenmarkt vertrok aan de *Sint-Jacobspoort* van de eerste stadsomwalling en liep kronkelend naar de *Nedermarkt*.

De traditionele verklaring voor de straatnaam Kolenmarkt luidt ‘plaats waar kolen worden verkocht’. Over deze activiteit zijn echter geen concrete bronvermeldingen beschikbaar. F. Janssens merkte nog op dat de handel in steenkool enkel plaatsvond in de stedelijke centra die aan een waterloop waren gelegen. Ten gevolge van het gewicht kon steenkool niet over land vervoerd worden.¹⁴⁰⁶

Deze verklaring is nogal moeilijk toepasbaar op de Brusselse Kolenmarkt. Indien de steenkool effectief via de Zenne werd aangevoerd, zou men kunnen verwachten dat de Kolenmarkt vlak naast deze rivier lag. Dit is niet het geval, hoewel beiden niet ver van elkaar verwijderd zijn. Langs de andere kant sluit de Kolenmarkt wel aan op de uitvalsweg in de richting van Anderlecht, Sint-Pieters-Leeuw en Halle. Het is bekend dat er reeds in de Middeleeuwen steenkool werd gedolven in de streek ten zuiden van Halle. Waarschijnlijk werd het product van daaruit naar Brussel ingevoerd. In Halle bestond er echter geen Kolenmarkt.

¹³⁹⁴ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 54 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹³⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹³⁹⁶ De Utrechtse *Coestrate* werd genoemd naar de stallen waarin het vee werd gestald toen men de veemarkt nog op het *Sint-Kathelijneveld* hield (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26).

¹³⁹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹³⁹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹³⁹⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹⁴⁰⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹⁴⁰¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹⁴⁰² Genoemd naar een huisnaam (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26).

¹⁴⁰³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹⁴⁰⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

¹⁴⁰⁵ Fichier Godding.

¹⁴⁰⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 184.

1.1.274 Konijnberg (*Conijnberch*, *Coniberch*) — 1304¹⁴⁰⁷

De oudste vorm van dit toponiem is *Coniberch* (1304)¹⁴⁰⁸, terwijl in de latere bronnen het toponiem *Konijnberg* courant voorkomt. A. Henne & A. Wauters situeerden deze ‘garenne’ buiten de eerste stadsomwalling¹⁴⁰⁹, maar dit werd in twijfel getrokken door M. Martens. Hoewel zij toegaf het toponiem niet precies te kunnen lokaliseren, achtte ze het mogelijk dat de weinig geürbaniseerde zone aan de zuidkant van de *Oude Borgstraat* er mogelijk mee overeenstemde.¹⁴¹⁰ Ook Ph. Godding lokaliseerde het toponiem aan de binnenzijde van de eerste stadsomwalling, vlakbij het *Leeuwswiket*.¹⁴¹¹

J. Molemans opperde dat toponiemen met de diernamen ‘hond’, ‘konijn’ en ‘krekel’ als bepalend bestanddeel een pejoratieve betekenis bezaten. Bij wijze van voorbeeld somde J. Molemans een reeks percelen op die allen in het zavelgebied van de Limburgse gemeenten waren gelegen en volgens de bodemkundige kaart behoorden tot de zeer droge zandgronden. Op de betere landbouwgronden kwamen in het onderzochte gebied geen toponiemen met dergelijke diernamen voor.¹⁴¹²

Toch heeft het toponiem waarschijnlijk niet rechtstreeks te maken met de bodemgesteldheid, maar met een kunstmatig aangelegde broedkamer voor konijnen¹⁴¹³:

“Deze bestonden meestal uit langwerpige (walvormige), hoekige of afgeronde heuveltjes, waarin gangen en holen werden aangebracht, afgezet met platte stenen, en die dikwijls omgracht waren. Ze werden klaarblijkelijk zowel in open warandes als in kleinere, afgesloten (ommuurde) konijnwarandes opgeworpen. De meest verspreide Nederlandse term voor deze kunstmatige heuveltjes was *coninenberch* [...]”

De aanwezigheid van het konijn wordt pas vastgesteld vanaf de 13^e eeuw.¹⁴¹⁴ Dat betekent dat het Brusselse toponiem *Konijnberg* niet veel ouder kan zijn dan het moment waarop het voor het eerst in de bronnen opduikt (1304). Misschien schuilt hierin de reden achter de wat vreemde spelling van de oudste vermelding (*Coniberch*). De diernaam ‘konijn’ was wellicht nog niet goed ingeburgerd.

Deze konijnenbergen werden aangelegd om de voortplanting van de diertjes te stimuleren, maar ook om de vangst te vergemakkelijken. Het konijn werd trouwens lange tijd als

¹⁴⁰⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; fichier Godding.

¹⁴⁰⁸ Fichier Godding.

¹⁴⁰⁹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 12.

¹⁴¹⁰ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 651.

¹⁴¹¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

¹⁴¹² MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 166.

¹⁴¹³ TACK, VAN DEN BREMT & HEMRY (1993), *Bossen van Vlaanderen*, p. 168.

¹⁴¹⁴ TACK, VAN DEN BREMT & HEMRY (1993), *Bossen van Vlaanderen*, p. 168.

minderwaardig jachtwild beschouwd, maar vormde tegelijkertijd meer dan ander wild een regelmatige bron van inkomsten.

Wie de Brusselse *Konijnberg* heeft laten aanleggen, is niet duidelijk. Ik vond enkel aanduidingen terug in verband met rentevestigingen. In 1304 schonken Elisabeth en haar man Henri Clivere een rente aan H. Bote en wezen als onderpand het goed *Coniberch* aan.¹⁴¹⁵ In 1323 vestigde H. Aurifaber een rente op het goed *Konijnberg* met het oog op de stichting van een kapelanie in de *Sint-Goedelekerk*.¹⁴¹⁶ In 1330 ondernamen een aantal leden van de familie Clivere een gelijkaardige actie.¹⁴¹⁷ Een verdere zoektocht in de archieven zal moeten duidelijk maken van wie het goed uiteindelijk verkregen werd.

Huidige ligging: ter hoogte van het Groot Eiland

Gelijkaardige toponiemen: *Conijnenberg* (Gent)¹⁴¹⁸ ; *Konijnenberg* en *Konijnhove* (Ekeren)¹⁴¹⁹ ; *Konijnenberg* (Gavere)¹⁴²⁰ ; *Konijnerde* (bos t'Ename)¹⁴²¹ ; *Konijnenberg* (Groot-Bijgaarden)¹⁴²²

1.1.275 Koningsborre (*Coeninxborre*) ---- 1409¹⁴²³

Deze borre lag in de *Vleeshouwersstraat*¹⁴²⁴, maar haar exacte ligging is niet bekend. Volgens Ph. Godding ging het om dezelfde borre als de *Koningslooborre*. C. Deligne lokaliseerde de borre in de buurt van het kruispunt met de Grijpstraat.¹⁴²⁵

De familie de Coninc (of Rex) behoorde tot de leidende politieke klasse van Brussel in de eerste helft van de 14^e eeuw. Waarschijnlijk gaf zij haar naam aan de borre¹⁴²⁶, hoewel dit niet via concreet bronnenmateriaal aan te tonen valt.

¹⁴¹⁵ Fichier Godding.

¹⁴¹⁶ Fichier Godding.

¹⁴¹⁷ Fichier Godding.

¹⁴¹⁸ Op de plaats van het Postgebouw op de Grasmarkt stonden tot begin 18^e eeuw een 20-tal huizen, waaronder de *Conijnenberg* en de *Wildeman*. (VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, p. 103).

¹⁴¹⁹ Zonder verklaring (VAN LOON (1981), *Betekenis*, p. 157).

¹⁴²⁰ Mededeling van P.-J. Lachaert.

¹⁴²¹ "Te Ename ligt een ovaalvormige, afgevlakte verhevenheid in terraspositie, met een lengte van ongeveer 30 en een breedte van ongeveer 25 m, en aan de onderkant een steil talud van ongeveer 1,40 m hoogte. Deze konijnenberg werd *konijnerde* genoemd, een toponiem dat ook op vele andere plaatsen voorkomen. Steile vergelijkbare 'heuveltjes', maar in een vlakke positie (ovalen plateaus van ca. 30 m x ca. 25 a 1 à 1,5 m), troffen we aan in het Parikebos (waar er een gracht rond ligt) en in het Bardelenbos te Proven. Warandes werden ofwel op last van de heer uitgebaat, ofwel verpacht." (TACK, VAN DEN BREMT & HEMRY (1993), *Bossen van Vlaanderen*, p. 168).

¹⁴²² VERBESSELT (1967a), *Groot-Bijgaarden*, pp. 8-9.

¹⁴²³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

¹⁴²⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 206.

¹⁴²⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

¹⁴²⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 171.

Aangezien de *Koningsborre* en de *Koningslooborre* één en dezelfde borre waren, valt het uiteraard niet uit te sluiten dat de eerste naam een verkorting is van de tweede. De *Koningslooborre* duikt trouwens méér dan een halve eeuw vroeger in de bronnen op. In dat geval had de *Koningsborre* niets te maken met de familie de Coninc.

Huidige ligging: in de Beenhouwersstraat¹⁴²⁷

Gelijkaardige toponiemen: *sConinx*, *sConiincx gat*, *sConings lochting*, *Cronines* [sic] *putthe* en *sConinx velt* (Velzeke-Ruddershove)¹⁴²⁸

1.1.276 Koningslooborre (*Coeninxloeborre*) ---- 1335¹⁴²⁹

Ph. Godding vereenzelvigde de *Koningslooborre* met de later vermelde *Koningsborre*, die in de *Vleeshouwersstraat* lag, al blijft het onduidelijk waar precies.

Waarschijnlijk is de naam afgeleid van de familie van Koningsloo, al moet nog met concreet bronnenmateriaal worden aangetoond dat deze bezittingen hadden in de buurt van de borre. Ik vermoed dat de benaming *Koningsborre* een verkorting was van *Koningslooborre* (zie boven).

Huidige ligging: in de Beenhouwersstraat¹⁴³⁰

1.1.277 Koningstraatje (*Conincstreetken*) ---- 1347¹⁴³¹

Het *Koningstraatje* was één van de oostelijke zijstraatjes van de huidige Lakensestraat, dat vermoedelijk uitliep op de Zenne. Gewoonlijk werd het straatje gelokaliseerd vóór of tegenover het *Begijnhof*.¹⁴³² F. Janssens vermoedde dat de familie de Coninc of Rex haar naam verleende aan dit straatje.¹⁴³³

Huidige ligging: ten oosten van de Lakensestraat, in het bouwblok Augustijnenstraat – Lakensestraat – Zwaluwenstraat – de Brouckèreplein

¹⁴²⁷ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

¹⁴²⁸ Telkens werd het eerste bestanddeel als een persoonsnaam aanzien (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (1), pp. 377-379).

¹⁴²⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; fichier Godding.

¹⁴³⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

¹⁴³¹ BRON 97 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 171 ; fichier Godding.

¹⁴³² Bijvoorbeeld: BRON 97: *ab opposito Curtis Beghinarum de Vinea in vico dicto tsConinxstreetken* (16 december 1347) ; BRON 121: *ab opposito dicti Curtis Beghinarum in vico dicto Conincstrate* (26 januari 1364) ; BRON 181: *in vico dicto tCoenincstreetken ante Vineam Beghinarum Bruxellensis* (21 februari 1401).

¹⁴³³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 171.

Gelijkaardige toponiemen: *Conincstrate* of *Koningsstraat* (Gent)¹⁴³⁴ ; *platea Regia* of *Conincksstraatje* (Arnhem)¹⁴³⁵ ; *Conincstrate* (Mechelen)¹⁴³⁶ ; *Koningsstraat* (Haarlem)¹⁴³⁷ ; *Coninckstraet* (Nijmegen)¹⁴³⁸ ; *Coninxwegh* (Leiden)¹⁴³⁹

1.1.278 Koolhofstraat (*Coelhofstrate*, *Coolhofstraetken*) ---- 1488¹⁴⁴⁰

Oorspronkelijk heette deze straat *Ardeisstraat*, maar vanaf de 15^e eeuw kwam ook de benaming *Koolhofstraat* in zwang. Waarschijnlijk is die naam afgeleid van een belangrijker of omvangrijker ‘koolhof’ (moestuin) dat zich in of aan het uiteinde van deze straat bevond (zie bijvoorbeeld de vermelding van *den Coelhof* in 1356).¹⁴⁴¹

Huidige ligging: Koolstraat¹⁴⁴²

1.1.279 Koolsepoort (*Coelscheporte*) ---- 1363¹⁴⁴³

De *Koolsepoort* – vaak ook wel *Keulsepoort* genoemd – was één van de zeven middeleeuwse stadspoorten van de tweede stadsomwalling. De verklaring van de naam houdt verband met de twee mogelijke hedendaagse schrijfwijzen, *Keulsepoort* en *Koolsepoort*.

Traditioneel zag men in deze poortnaam een verwijzing naar de bestemming Keulen. Vanuit deze stadspoort vertrok de grote handelsweg naar Keulen. Deze route liep in eerste instantie tot Leuven, via onder meer Schaarbeek, Evere, Sint-Stevens-Woluwe, Kraainem, Nossegem, Sterrebeek, Voskapel, Kortenberg, Everberg, Meerbeek, Bertem en *ter Bank*.¹⁴⁴⁴

Er zijn echter wel twee problemen met deze theorie. Voortgaand op de plaatsnamen *Leuvenseweg* en *Leuvensepoort* lijkt het erop dat de hoofdroute naar Leuven meer naar het oosten lag, achter de Sint-Goedelekerk.¹⁴⁴⁵ Via de *Koolsepoort* reisde men in de eerste plaats naar

¹⁴³⁴ Afgeleid van een persoonsnaam (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 54). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

¹⁴³⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

¹⁴³⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

¹⁴³⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

¹⁴³⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

¹⁴³⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

¹⁴⁴⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 86.

¹⁴⁴¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 86.

¹⁴⁴² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 86.

¹⁴⁴³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; fichier Godding.

¹⁴⁴⁴ VERBESSELT (1995), *Oud wegnnet*, p. 126.

¹⁴⁴⁵ J. Verbesselt counterde het eerste probleem door te stellen dat de route via de *Koolsepoort* de oudste van twee handelswegen naar Leuven en Keulen vormde. Hij wees op het feit dat deze weg op bepaalde plaatsen van het traject ook wel *Oude baan* en *Keulse baan* werd genoemd. Als ondersteunende ‘argumenten’ vermeldde

Schaarbeek, Vilvoorde en Mechelen. Een ander ‘probleem’ is dat de *Koolsepoort* niet werd ingeplant op de huidige Broekstraat – de uitvalsweg buiten de *Warmoespoort* – maar een stukje hoger op de valleiflank. Het wegenet werd nadien aangepast om het te laten aansluiten op deze nieuwe poort.

Sinds kort bestaat er echter een alternatieve naamsverklaring, waardoor deze problemen worden omzeild. S. Demeter wees op de mogelijkheid dat de benaming *Koolsepoort* verband hield met de groentenhandel, meer bepaald met de handel in kolen.¹⁴⁴⁶ De poort was gelegen middenin een zone – het *Warmoesbroek* – die omschreven mag worden als de ‘groententuin’ van Brussel. Deze interpretatie lijkt me dan ook zeer valabel.

Huidige ligging: noordelijk gedeelte van het Rijksadministratief Centrum
Gelijkaardige toponiemen: *Coelsteghe* (Gent)¹⁴⁴⁷

1.1.280 Koperbeek (*Coperbeke*) ---- 1328¹⁴⁴⁸

Het toponiem *Koperbeek* werd door de historici traditioneel gekleefd op de hele bovenloop van één van de beken op de rechter valleiflank van de Zenne. In de middeleeuwse bronnen duidt het toponiem echter ‘slechts’ één specifieke plaats aan, de latere *rue de l’Impératrice*. Het ziet er dus naar uit dat de beeknaam al vrij vroeg was overgegaan op een straatnaam.

Interessant is echter dat er in een bron sprake is van ‘de straat over de *Koperbeek*’ (*de strate over die Copenbeke*). P.-L. Régnier identificeerde deze straat met de *Koperbeek* of latere *rue de l’Impératrice*.¹⁴⁴⁹ Deze vermelding suggereert alleszins dat de straat *Koperbeek* en de beek *Koperbeek* niet parallel liepen, maar elkaar kruisten. Dit lijkt logisch aangezien men mag veronderstellen dat de loop van de beek de valleihelling volgde in de richting van de Zenne. Vele historici hebben echter gemeend dat de loop van de beek en de straat met elkaar overeenkwamen.

De meningen liepen uiteen over de plaats waar de *Koperbeek* precies ontsprong. Volgens sommigen lag de bron in de nabijheid van de *binnenste Coudenbergpoort* en maakte de bovenloop later plaats voor de gracht van de eerste stadsomwalling. Anderen lokaliseerden de bron in het huidige Warandepark, in de buurt van waar zich nu een borstbeeld van Peter de Grote bevindt

J. Verbesselt de rivierovergang op de grens van Sint-Stevens-Woluwe en Kraainem, het kruispunt met de Romeinse [?] baan te Voskapel en de passage door Kortenberg, waar in 1096 de eerste abdij werd gebouwd en later het neutrale middenpunt tussen Brussel en Leuven werd gevestigd (VERBESSELT (1995), *Oud wegenet*, p. 126).

¹⁴⁴⁶ DEMETER (2005), *Essai*.

¹⁴⁴⁷ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 55.

¹⁴⁴⁸ Fichier Godding & GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

¹⁴⁴⁹ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 88.

(zie afbeelding).¹⁴⁵⁰ Volgens de laatste hypothese is de depressie van het *Borgendal* bovenop de *Coudenberg* een relict van de bovenloop van de *Koperbeek*.

In elk geval vloeide de beek vervolgens via de hertogelijke *Warande* de valleiheuvel naar beneden (*rivulus descendens de Warandia domini ducis*¹⁴⁵¹). Er wordt algemeen aangenomen dat ze via een boogvormige opening (*archa*) onder of door de eerste stadsomwalling liep, waaraan het godshuis *ter Arken* haar naam trouwens te danken zou hebben.

Na de afdaling via de *Ingelandstraat* splitste de beek in twee vertakkingen: de eerste arm liep via de *Stuiverstraat*, de *Koperbeek* (de latere *rue de l'Impératrice*) en de straat *tussen Dag en Nacht* tot in de *Putterij* ; de tweede vertakking volgde de *Twaalf Apostelenstraat*, de *Financiënstraat* en de *Putterij*. Op het kruispunt met de straat *tussen Dag en Nacht* kwamen beide armen dus opnieuw bijeen en stroomden verder in de richting van de *Vismarkt*. Vanaf deze plaats droeg de beek de naam *Spiegelbeek*, vermoedelijk verwijzend naar het gebouw *de Spiegel*.

Om de naam *Koperbeek* te verklaren, verwees men vaak naar de aanwezigheid van ambachtslieden uit de metaalsector.¹⁴⁵² Geen enkele historicus heeft dit echter via concreet bronnenmateriaal kunnen aantonen. Er werd enkel gewezen op de aanwezigheid van die ambachtslieden in de buurt. Mijns inziens zou dit fenomeen eerder aanleiding geven tot de vorming van de naam *Kopersmedenbeek* in plaats van *Koperbeek*, analoog aan bijvoorbeeld *Goudsmiedenstraatje* (zie boven). Misschien moet er eerder gedacht worden aan de kleur van het water op de plaats waar de beek de naam *Koperbeek* droeg.

Aan het einde van de 17e eeuw werd de herberg *de Keizerin* ingericht in de *Koperbeek* (de straat). Vanaf dat moment evolueerde de straatnaam, die verwees naar de reeds lang uit het straatbeeld verdwenen beek, naar *rue de l'Impératrice*.¹⁴⁵³

Huidige ligging: in het verlengde van het huidige *Cantersteen*, achter het *Centraal Station*, tussen de *Stuiversstraat* en de *Ravensteingalerij*.¹⁴⁵⁴

1.1.281 Koperstraat (*Coperstrate*, *tKoperstraetken*) ---- 1410¹⁴⁵⁵

Volgens J. d'Osta kende Brussel twee zeer oude *Koperstraten*. De ene leidde in de richting van de Sint-Janskerk van Molenbeek (*vicum ibidem dictum d'Ophemstrate, quondam dictum de Coperstrate, quo versus Molenbeke ire consuevit* – 1450¹⁴⁵⁶). Ze kwam dus overeen met de latere *Oppemstraat*.

¹⁴⁵⁰ Volgens een legende is Peter de Grote bij een bezoek aan Brussel 's avonds dronken in het park verdwaald en al brakend in het water gesukkeld.

¹⁴⁵¹ LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 123.

¹⁴⁵² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 499 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 87-88) ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 110.

¹⁴⁵³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 88.

¹⁴⁵⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 87.

¹⁴⁵⁵ Fichier Godding.

De straatnaam was volgens A. Wauters te danken aan een plaatselijke bewoner¹⁴⁵⁷:

“Vers cette époque vécurent à Bruxelles, [...], et Jacques de Coperslaghere ou le batteur de cuivre, qui habitait près de la chaussée (*steenwege*) par où l’on va à Molenbeek, c’est-à-dire dans la rue de Flandre, et qui est cité, en l’an 1345, avec ses enfants [...]. Il était évidemment batteur de cuivre de son métier, car la rue où il habitait et qui devint depuis la rue d’Ophem, portait alors la qualification significative de rue du Cuivre, *Coperstrate*.”

Ondanks het feit dat A. Wauters de redenering in feite omdraaide – Jacques de Coperslaghere was een koperslager aangezien hij in de *Koperstraat* woonde – en de weg richting Sint-Jans-Molenbeek verkeerdelijk met de *Steenweg* vereenzelvigde, blijft het aannemelijk dat de *Koperstraat* genoemd was naar deze persoon. Een betere naamsverklaring is voorlopig niet te vinden.

Huidige ligging: Oppemstraat

1.1.282 Koperstraat (*Coperstraetken*) ---- 1544¹⁴⁵⁸

De tweede *Koperstraat* – ook *Koperstraatje* genoemd – vormde een toevoeging aan de huidige Rollebeekstraat en leidde langsheen de eerste stadsomwalling en de grote woning van Jacques de Gérines, *de Coperslaeger* genaamd. A. Wauters en in zijn voetspoor J. d’Osta suggereerden dat de straatnaam zou zijn afgeleid van de activiteiten van deze persoon.¹⁴⁵⁹

Huidige ligging: afgesloten gang in de Rollebeekstraat¹⁴⁶⁰

1.1.283 Korenhuisstraat (*Korenhuysestraet*) ---- 1526¹⁴⁶¹

De benaming *Korenhuisstraat* dook pas laat op, meer bepaald in de wijkbeschrijvingen van 1526. De naam sloeg op de straat die van het *Sint-Jansgasthuis* naar het middeleeuwse *Korenhuis* leidde. De verklaring van de straatnaam luidt dus zeer eenvoudig ‘straat naar het *Korenhuis*’.

Huidige ligging: noordelijk gedeelte van het Oud Korenhuis

¹⁴⁵⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 111.

¹⁴⁵⁷ WAUTERS (1895), *Fondeurs de cuivre*, p. 630.

¹⁴⁵⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 111.

¹⁴⁵⁹ WAUTERS (1895), *Fondeurs de cuivre*, p. 636 ; d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 52.

¹⁴⁶⁰ WAUTERS (1895), *Fondeurs de cuivre*, p. 636.

¹⁴⁶¹ BRON 333.

1.1.284 Korrendal (*Corendal, Correndal*) ---- 1329¹⁴⁶²

Het Korrendal lag in de Blekerij ten zuiden van de stad (*apud ipsam Capellam in Bleykeria iuxta locum dictum Correndal sicut itur versus locum dictum Sconarden* – 1329¹⁴⁶³). Het vormt één van de zeldzame *dal*-toponiemen in of aan de rand van het alluvium van de Zenne.

De verklaring lijkt voor de hand te liggen: ‘dal waar koren groeit’ of ‘dal waar koren wordt verbouwd’. Het is afwachten of dit door expliciet bronnenmateriaal kan worden bevestigd. Desalniettemin lijkt het vreemd dat men koren zou verbouwen in een dal van een klein zijriviertje.

De vorm *corren* is trouwens opvallend. Deze wordt ook vastgesteld in het toponiem *Korrendries* (*Correndriesch*) (zie onder). In feite zou men *coeren*-, *coren*- of *cooren*- verwachten, zoals in originele schrijfwijzen van *Korenhuis* (*Corenhuyse, Coerenhuyse, Coorenhuijs, Coren huys* – ik ben het woord *Correnhuyse* of aanverwanten nooit tegengekomen). Van dit laatste staat het met zekerheid vast dat het eerste bestanddeel naar ‘koren’ verwijst.

P. Van Nieuwenhuysen wees op een andere mogelijke naamsverklaring. Volgens deze toponymist is de vorm *karre* in het toponiem *Karreveld* een verkorting van de vorm *karen*, dat op zijn beurt is afgeleid van *keieren*, de stapelmeervoudsvorm van ‘kei’.¹⁴⁶⁴ Naast de verkorting van de vorm kwam het ook voor dat de lange *a* zich tot een korte *o* ontwikkelde, ondermeer vastgesteld in de dialectische evolutie *straetje* > *strootje* > *strotje*. Volgens P. Van Nieuwenhuysen getuigden toponiemen als *Korenveld* en *Korenbeek* van dit proces.¹⁴⁶⁵

Indien men geloof mag hechten aan deze taalkundige redenering, dan moeten *Korendal* en *Korrendries* verklaard worden als ‘dal met keien’ en ‘dries met keien’. Dit is uiteraard niet onmogelijk gelet op de Brusselse bodemgesteldheid en het groot aantal toponiemen dat daarnaar verwees.

Mijn aandacht werd echter getrokken door een bepaling in een stadsordonnantie uit 1360¹⁴⁶⁶:

Ende soe wie vuylnesse oft corren warpt in de vesten, hy es om vijftien pond.

Het lijkt absurd om te veronderstellen dat met *corren* hier koren zou worden bedoeld. Het werpen van keien is een mogelijkheid, maar is moeilijk in verband te brengen met het werpen van vuilnis, een vorm van milieuvervuiling. Het Middelnederlands Woordenboek geeft aan *corren* echter de betekenis van ‘lijk, dood dier’.¹⁴⁶⁷ Het dumpen van kadavers houdt wél verband met milieuvervuiling.

¹⁴⁶² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 4, 102 & 130.

¹⁴⁶³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 4.

¹⁴⁶⁴ VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 83.

¹⁴⁶⁵ VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 84.

¹⁴⁶⁶ BRON 110.

¹⁴⁶⁷ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, col. 1926.

Ik weerhoud hier dan ook de verklaring ‘dal waar dierlijke kadavers worden gedumpt’.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Korenbeek* en *Korenberg* (Sint-Jans-Molenbeek)¹⁴⁶⁸

1.1.285 Korrendries (*Correndriesch*) ---- 1406-1414¹⁴⁶⁹

Over de *Korrendries* bestaan niet zoveel gegevens. Hij bevond zich in de buurt van de *Ezelweg* (*op den Eselschen wech och nederen wech, soe men gaet van den Correndriesch te Scarenbeke wert* – 1406-1414). Logischerwijze zou men dit toponiem verklaren als ‘dries waar koren verbouwd wordt’. Misschien is de verklaring ‘dries met keien’ echter ook mogelijk (zie boven). Het Middelnederlands Woordenboek wijst echter uit dat *corren* slaat op kadavers van dieren (zie boven).

Het is moeilijk om een verband te zoeken tussen de bestanddelen ‘dries’ en ‘koren’. De driesen waren immers niet de meest vruchtbare gronden. De aanwezigheid van keien is dan weer wel verzoenbaar met de driesfunctie. Toch vindt men in de meeste dries-toponiemen van het middeleeuwse Brussel een verwijzing terug naar de bestemming van of activiteit op de dries. In die zin opteer ik ook hier voor de verklaring ‘dries waar dierlijke kadavers worden gedumpt’ (zie boven).

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *de Corendriesch* (Sint-Pieters-Leeuw)¹⁴⁷⁰

1.1.286 Korte Heekstraat (*Corte Heecstrate, Corteheecstraete*) ---- 1371¹⁴⁷¹

De *Korte Heekstraat* was één van de straten die het kruispunt van de *Beerselborre* bedienden. Er circuleren twee theoriën omtrent de ligging van deze straat. Ph. Godding dacht dat met *Korte Heekstraat* gewoonweg een stuk van de *Heekstraat* werd aangeduid, gelegen tussen de huidige Huidenvettersstraat en de Nancystraat.¹⁴⁷² Aangezien het toponiem *Korte Heekstraat* waarschijnlijk in gebruik kwam om een duidelijk onderscheid met de *Heekstraat* te maken, lijkt deze hypothese me ongeloofwaardig.

¹⁴⁶⁸ De *Korenbeek* was een klein zijriviertje van de *Moortebeek*, dat ontsprong aan de *Korenberg* (CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 18-19). De *Korenbeek* was een andere benaming voor de *Karreveldbeek* (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 85).

¹⁴⁶⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82.

¹⁴⁷⁰ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 235.

¹⁴⁷¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 31 & 111.

¹⁴⁷² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 399.

F. Janssens schoof de Nancystraat als oplossing naar voor.¹⁴⁷³ In de 18^e en 19^e eeuw heette deze straat *Gebroken Hofstraat* en/of *Eksterstraat*, maar volgens A. Henne & A. Wauters waren de namen *Korte Hoogstraat* en *Korte Hoekstraat* nog ouder.¹⁴⁷⁴ Volgens F. Janssens bezondigden deze historici zich aan een foutieve interpretatie van de echte oorspronkelijke benaming *Korte Heekstraat*.

De straatnaam is ontegensprekelijk afgeleid van de oudere *Heekstraat* (zie boven). Door toevoeging van het bestanddeel 'kort' werd geïnsinueerd dat het om een latere en kleinere/kortere zijstraat ging van de grotere/langere *Heekstraat*.

Huidige ligging: Nancystraat¹⁴⁷⁵

1.1.287 Korte Loxemstraat (*Cortte Loxemstrate*) ---- 1496¹⁴⁷⁶

De *Korte Loxemstraat* kwam overeen met de *Kleine Loxemstraat* en was een kortere zijstraat van de (*Lange*) *Loxemstraat* (zie boven). De naam is ervan afgeleid.

Huidige ligging: Spanjaardenplein

1.1.288 Korte Nekkerstraat (*Cortte Neckerstrate*) ---- 1563¹⁴⁷⁷

Van de *Korte Nekkerstraat* is mij slechts één enkele vermelding bekend. F. Janssens opperde de mogelijkheid dat hiermee de straat tussen de *Nekkerstraat* en de Priemstraat werd aangeduid, die in het verlengde van de Accolaystraat lag.¹⁴⁷⁸ Meestal waren de straatnamen met het bestanddeel 'korte' inderdaad zijstraten van het 'hoofdtoponiem', in dit geval de *Nekkerstraat*.

Huidige ligging: oostelijk gedeelte van de Philippe de Champagnestraat

¹⁴⁷³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 149.

¹⁴⁷⁴ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, IV, p. 58.

¹⁴⁷⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 149.

¹⁴⁷⁶ BRON 324.

¹⁴⁷⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 157.

¹⁴⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 157.

1.1.289 Korte Ridderstraat (*Corte Ridderstrate* – *Brevus vicus Militum*) ---- 1328¹⁴⁷⁹

De *Korte Ridderstraat* was een zijstraat van de veel langere *Ridderstraat*, die later *Lange Ridderstraat* werd genoemd (zie verder). In overeenstemming met de meeste toponiemen met het bestanddeel 'korte' of 'kleine', was de naam afgeleid van het 'hoofdtoponiem' *Ridderstraat*.

Vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw kende de straat een eerste naamswijziging. Als een gevolg van de markt in tweedehandskledij, werd de straat Oudkleerkopersstraat genoemd. Kort daarop veranderde de naam met de komst van de zusters van Maria-Magdalena in *rue des Magdelonnettes*. Tijdens de Franse periode werd dit *rue du Ballon* en nadien volgde een terugkeer naar de roots met Oudkleerkopersstraat.¹⁴⁸⁰

Huidige ligging: Oudkleerkopersstraat¹⁴⁸¹

Gelijkaardige toponiemen: *Korte Ridderstraat* (Gent)¹⁴⁸² ; *Korte Ridderstraat* (Antwerpen)¹⁴⁸³ ; *Korte Ridderstraat* (Overijse)¹⁴⁸⁴ ; *Korte Ridderstraat* (Mechelen)¹⁴⁸⁵ ; *Korte Ridderstraat* (Brugge)¹⁴⁸⁶

1.1.290 Korte Schipstraat (*Corte Schipstraet*) ---- 1347¹⁴⁸⁷

Dit was een andere benaming voor de *Kleine Schipstraat* (zie boven). Het was een zijstraat van de (*Lange*) *Schipstraat*, waaraan het haar naam te danken had.

Huidige ligging: Hallenstraat

¹⁴⁷⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 205 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 124.

¹⁴⁸⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 19.

¹⁴⁸¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 19 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 124.

¹⁴⁸² "À partir du 13e siècle au plus tard, les zones d'habitat se sont développées le long d'une artère principale, la rue courte des Chevaliers, une partie de l'important axe commercial reliant 'Brugge' (Bruges) à 'Köln' (Cologne)." (LALEMAN (2000), *Espaces publics*, pp. 29-30)

¹⁴⁸³ Zonder verklaring (BELLENS, BOGAERTS & VEECKMAN (2005), *Archeologisch onderzoek*, p. 63). De Korte én de Lange Ridderstraat te Antwerpen heetten in 1403 samen *Riddersteghe*, in 1416 *Ridderstrate*. De bepaling 'korte' dateert pas uit de 16e eeuw en maakte dus voortaan een toponymisch onderscheid tussen de twee straten (VANDE WEGHE (1977), *Antwerpse straatnamen*, pp. 390-391).

¹⁴⁸⁴ J. Verbesselt beschreef de driedelige dorpsstructuur van Overijse, "het complex aan de Brug", met het kasteel van de ridders van Overijse, links het gasthuis voor de pelgrims, het begijnhof en de Korte Ridderstraat, waar verscheidene voorname ingezetenen hun verblijf hielden (VERBESELDT (1954a), *Ontstaan*, p. 46).

¹⁴⁸⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30. In de nabijheid van de Lange Ridderstraat gelegen.

¹⁴⁸⁶ Zonder verklaring (SCHOUTEET (1977), *Straatnamen van Brugge*, p. 177).

¹⁴⁸⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 21 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 96.

1.1.291 Korte Steenstraat (*Corte Steenstrate*) ---- 1342¹⁴⁸⁸

Samen met *Kleine Steenstraat* was *Korte Steenstraat* de oorspronkelijke benaming van de verbindingsstraat tussen de Sint-Niklaaskerk en de Steenstraat. Omwille van de nabijheid van de markt van zuivelproducten ter hoogte van de Sint-Niklaaskerk kwam later de benaming *Melkstraat* in voege.¹⁴⁸⁹

De naam van de straat werd nog nooit expliciet verklaard. F. Janssens vermeldde hem wel in één adem ter gelegenheid van haar verklaring voor het toponiem Steenstraat. Deze laatste had zijn naam te danken aan een ‘steen’, de *Gulden Poort*, dat zich op het kruispunt van de Steenstraat en de *Korte Steenstraat* bevond.¹⁴⁹⁰

Deze verklaring is mogelijk, maar lijkt me toch betwifelbaar. De benaming *Korte Steenstraat* is vermoedelijk gewoon een afleiding van de naam (Lange) Steenstraat, de langere en belangrijkere variant. Vermoedelijk heeft deze laatste z’n naam te danken aan het stenen wegdek.

Huidige ligging: Zuidstraat¹⁴⁹¹

Gelijkaardige toponiemen: *Curte Steenstrate* (Gent)¹⁴⁹²

1.1.292 Korte Vleeshouwersstraat (*Corte Vleeschouwerstrate*) ---- 1380¹⁴⁹³

De straatnamen *Korte Vleeshouwersstraat* en *Kleine Vleeshouwersstraat* waren vermoedelijk synoniemen. De beide namen waren mijns inziens afleidingen van het ‘hoofdtoponiem’ *Vleeshouwersstraat* en duiden een kortere en kleinere zijstraat aan, die ervan afgesplitst werd.

Toch verkondigde R. Laurent een andere mening¹⁴⁹⁴:

“Généralement, lorsqu’il y a deux rues de même nom, la plus petite est désignée par les termes *corte* ou *cleyne*, tandis que la designation de la plus grande peut souvent ne pas être accompagnée des adjectifs *grote* ou *lange* (tel est le cas des deux rues de Loxum, des deux *Ridderstrate* et des deux rues des Bateaux). Ici, le cas semble être différent.”

Huidige ligging: Kleine Beenhouwersstraat

¹⁴⁸⁸ GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*, p. 210 ; fichier Godding.

¹⁴⁸⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 96.

¹⁴⁹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71.

¹⁴⁹¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 96.

¹⁴⁹² Huidige Grauwpoort (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 55). Zo genoemd omdat ze naar het *Steen* leidde (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14).

¹⁴⁹³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

¹⁴⁹⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 205.

1.1.293 Kosterborre (*Costerborre, Custerborre*) ---- 1291¹⁴⁹⁵

De *Kosterborre* bevond zich vlakbij de de hoek van de *Beerselborrestraat*, op het kruispunt van de huidige *Huidenvettersstraat*, tussen de voormalige *Boeninxplaats* en *Walsche plaats* en in de buurt van de *Kosterstraat*.¹⁴⁹⁶

De borre kreeg haar naam vanwege de familie de Custere of de Coster, een familie van blekers. Aan het begin van de 14^e eeuw werd bijvoorbeeld melding gemaakt van de goederen van wijlen Willelmus de Custere, die gelegen waren in het *Broek* of in de *Blekerij* (1317). Ook Heinric de Costere bezat er een hofstede met een huis (1316), evenals Michiel Costers. Andere leden van de familie bezaten goederen in de omgeving, onder meer in de *Hoogstraat*, de *Bucborrestraat*, de *Zilverstraat*, enzovoort.¹⁴⁹⁷

Huidige ligging: *Huidenvettersstraat*, vlakbij kruispunt met de *Spiegelstraat*¹⁴⁹⁸

1.1.294 Kosterstraat (*Costerstrate, Costersstraetken, Custer strate*) ---- 1360¹⁴⁹⁹

De *Kosterstraat*, een dwarsstraat tussen de *Huidenvettersstraat* en het *Nieuwland*, werd genoemd naar de *Kosterborre* die daar gelegen was. Volgens F. Janssens was de naam echter ontleend aan het feit dat de koster van de *Kapellekerk* in die straat een woning bezat.¹⁵⁰⁰ Deze laatste verklaring lijkt me echter nogal twijfelachtig. Ze liet het na om concreet bronnenmateriaal ter staving voor te leggen.

Huidige ligging: +/- *Rogier vander Weydenstraat*¹⁵⁰¹

Gelijkaardige toponiemen: *Costerstrate* (Middelburg)¹⁵⁰² ; *Costersteeg* (Arnhem)¹⁵⁰³

1.1.295 Kouterweg (*Couterwegs*) ---- 1321¹⁵⁰⁴

Van het toponiem *Kouterweg* ken ik slechts één enkele vermelding. De ligging valt er niet uit af te leiden.

¹⁴⁹⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

¹⁴⁹⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 30, 32, 46-47 & 61.

¹⁴⁹⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 47, 56 & 61-63.

¹⁴⁹⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 102.

¹⁴⁹⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; fichier Godding.

¹⁵⁰⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 125.

¹⁵⁰¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 125.

¹⁵⁰² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 31.

¹⁵⁰³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 31.

¹⁵⁰⁴ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 75.

De soortnaam 'kouterweg' betekent 'toegang tot een kouter'.¹⁵⁰⁵ Indien dit toponiem gelokaliseerd zou kunnen worden, dan zou men de kouter van de primitieve nederzetting van Brussel misschien kunnen opsporen (zie verder).¹⁵⁰⁶

Huidige ligging: ?

1.1.296 Krauwelsbeemdje (*Crauwelsbemdeken*) ---- 1284¹⁵⁰⁷

Deze kleine beemd bevond zich in het *Borgendal*, naast of in de buurt van het *hertogelijke Hof* (*iuxta Manerium ducis*).¹⁵⁰⁸ De precieze ligging blijft voorlopig onbekend.

De naam is waarschijnlijk afgeleid van een patroniem. Het is echter nog niet duidelijk met welke persoon/personen het in verband kan worden gebracht.

Huidige ligging: ?

1.1.297 Krekeldries (*Crekeldriesch, Crekeldrysch, Crekendriechs*) ---- 1341¹⁵⁰⁹

De *Krekeldries* situeerde zich op en rond de kruising van de huidige Wolstraat (de vroegere *Wollendries*) en Montserratstraat (het vroegere *Bavendal*).¹⁵¹⁰ Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg staat hij zeer duidelijk aangegeven (zie afbeelding).

De 'krekeld'-toponiemen werden en worden op diverse manieren verklaard. De Brusselse historici J. d'Osta en F. Janssens verklaarden de naam *Krekeldries* als 'weide waar krekels tsjirpten'.¹⁵¹¹ Bij deze verklaring vertrok men dus van de aanwezigheid van het insect, meer bepaald van zijn karakteristieke geluid, dat zo opvallend was dat het gebruikt werd als toponymisch bestanddeel.

¹⁵⁰⁵ VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 24. Volgens J. Lindemans betekenden de woorden *koutergat*, *kouterbaan*, *kouterdreef* en *kouterweg* allemaal 'losbaan van een kouter' (LINDEMANS (1940), *Heemnamen en ingeformaties*, p. 24).

¹⁵⁰⁶ "De dorpskouter werd, in de middeleeuwen, gemeenschappelijk bebouwd door de ingezetenen van het dorp en gezamenlijk „gevreijd”, d.i. van een haag of tuin voorzien langs de wegen, de weiden en woeste gronden. Er was maar één toegang, het *koutergat*, afgesloten met den slagboom, veken of stichel. Aanvankelijk had elke boer een perceel van gelijke grootte in elk der drie „aarden” ; meestal was het een lange streep die uitkwam op de gemeenschappelijke *kouterbaan*.” (LINDEMANS (1940), *Heemnamen en ingeformaties*, p. 28)

¹⁵⁰⁷ BRON 41 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 191 ; fichier Godding.

¹⁵⁰⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; fichier Godding.

¹⁵⁰⁹ Fichier Godding.

¹⁵¹⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 36.

¹⁵¹¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 51 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65.

Andere historici en toponymisten brachten de toponiemen in verband met speelterreinen. Het woord ‘krekelen’, afgeleid van het Franse ‘criquet’, duidde namelijk een variant van het populaire kolfspel aan.¹⁵¹² In die zin zouden de krekeltoponiemen dan ook gelijkgeschakeld kunnen worden met de vaak voorkomende *solle*-toponiemen, die wijzen op voormalige speelvelden en –terreinen. J. Lindemans bleef echter zeer voorzichtig in zijn uitlatingen¹⁵¹³:

“Ongelukkig kunnen wij op geen enkelen ouden tekst wijzen waarin uitdrukkelijk dit spel zou vernoemd zijn en de plaatsnamen kunnen dan nog altijd veiliger met den naam van het bekend insect verklaard worden.”

Elders opteerde hij nochtans resoluut voor de insectentheorie¹⁵¹⁴:

“*Krekel* (wel de naam van het insect) komt vaak voor, als bepaling, bij plaatsnamen van woest liggende gronden. (Krekeldries).”

F. Goeminne merkte in haar overzichtsartikel over de instekttoponiemen op dat de meeste andere toponymisten deze interpretatie uiteindelijk volgden¹⁵¹⁵:

“Zo wordt de plaatsnaam *Krekelweide* verklaard als “slecht leegliggend land waar *krekelen*, krekels woekeren” [...], de *Krekelstraat* dankt haar naam aan “haar ligging op de zuidelijke buitenrand van de stad ‘vanwaar men ’s avonds vanuit de omliggende velden en weiden het krekelsgesjirp kon horen” [...], en de *Krekelblik* is “een perceel genaamd naar het gesjirp der krekels (...) of slecht land waar krekels woekeren (...)” [...]. Ook A. Van Loey concludeert in een artikel waarin de betekenis en het voorkomen van *krekel*-toponiemen besproken worden, dat vernoeming naar het insect aannemelijk is [...]”

F. Goeminne sloot zich daar zelf ook bij aan, al meende ze dat voorzichtigheid geboden bleef. Zij achtte de alternatieve verklaring van J. Helsen ook voor mogelijk. Deze toponymist zag in ‘krekelt’ ook een afleiding van ‘krekelen’, maar vroeg zich af of dit woord niet eerder te vereenzelvigen was met ‘kakeelen’, met andere woorden, ‘twisten, ruzie maken’. In die zin zou het toponymische bestanddeel ‘krekelt’ dan kunnen verwijzen naar grensgeschillen.

Een dergelijke verklaring lijkt mijns inziens toch wat vergezocht. Hoe kan een grensgeschil – in vele gevallen toch een min of meer private en daarenboven tijdelijke aangelegenheid – aanleiding hebben gegeven tot de vorming van zo’n wijd verbreid toponiem? Wat het werkwoord ‘kakeelen’ betreft, vraag ik me af of het niet eerder van ‘krekelen’ is afgeleid (in plaats van omgekeerd. Men kan bijvoorbeeld veronderstellen dat het kolfspel – naar analogie met het hedendaagse voetbal? – tot heel wat twisten en ruzies heeft geleid. Desalniettemin blijft de etymologische herkomst van het woord ‘kakeelen’ onopgehelderd.¹⁵¹⁶

¹⁵¹² HERDIES (1957), *Solle- en andere openluchtspelen*, p. 72 ; LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 56.

¹⁵¹³ LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*, p. 56.

¹⁵¹⁴ LINDEMANS & THEYS (1948), *Dworp*, p. 57.

¹⁵¹⁵ GOEMINNE (1996), *Insectnamen*, p. 168.

¹⁵¹⁶ GOEMINNE (1996), *Insectnamen*, p. 168.

Een laatste mogelijke verklaring gaat uit van de bodemgesteldheid¹⁵¹⁷:

“Pejoratief zijn blijkbaar toponiemen met diernamen als bepalend bestanddeel, o.c. *hond*, *konijn*, *krekel*.”

J. Molemans stelde namelijk vast dat dergelijke toponiemen in zijn studiegebied Limburg allen in het zavelgebied waren gesitueerd en meer bepaald betrekking hadden op ‘zeer droge zandgronden’. De betere landbouwgronden – met zandleemtextuur – bevatten nooit toponiemen met een diernaam als bestanddeel.

Deze laatste verklaring is trouwens compatibel met de ‘speelterrein’-verklaring. Minderwaardige gronden kwamen uiteraard bij uitstek in aanmerking voor andere activiteiten dan de landbouw. Het plezier en vertier van de bevolking was daar één van.

Huidige ligging: kruising van Montserratstraat en Wolstraat¹⁵¹⁸

Gelijkaardige toponiemen: *Crekendriesch* (Mollem)¹⁵¹⁹ ; *Krekendries* en *Kregendries* (Evere)¹⁵²⁰ ; *Crekendriesch* (Ossel)¹⁵²¹ ; *Crekendriesch* (Merchtem)¹⁵²² ; *Krekelbeemd* (Dworp) ; *Krekelenberg* (Halle) ; *Krekelenberg* (Meerbeek) ; *Krekelenberg* (Messelbroek) ; *Krekelenberg* (Watermaal-Bosvoorde) ; *Krekendriesch* (Binkom) ; *Krekendriesch* (Essene) ; *Krekendriesch* (Drogenbos) ; *Krekendriesch* (Haren) ; *Krekendriesch* (Kerkom) ; *Krekendriesch* (Merchtem) ; *Krekendriesch* (Sint-Pieters-Leeuw) ; *Krekendriesch* (Aalst) ; *Krekendriesch* (Moorsel) ; *Krekelhaag* (Alseberg) ; *Krekelheide* (Halle), *de Krekelhoven* (Bergeik) ; *Krickelswarande* (Schaffen)¹⁵²³ ; *Kryckelbergh*, *Kruckelbergh* of *Kreyckelbergh* (Hoegaarden)¹⁵²⁴ ; *Crekelenberch* (Velzeke-Ruddershove)¹⁵²⁵ ; *Crekellendriesch* (Asse)¹⁵²⁶

¹⁵¹⁷ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 166.

¹⁵¹⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 187 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65 ; VERSCHURE (2000), *Histoire*, pp. 36 & 103-104.

¹⁵¹⁹ Vermeld in 1485 en verklaard als ‘woest liggend land’ (LINDEMANS (1966b), *Brussegem - Oppem en Ossel*, p. 339).

¹⁵²⁰ Vermeld op een figuratieve kaart uit 1648 (CNOPS (1952), *Al op rapen uit*, p. 225). M.E.G. Dessart verklaarde dit toponiem als een ‘plaats waar krekels zitten’. P. Cnops verwees daarentegen naar de theorie van J. Lindemans om er voormalige speelterreinen achter te zoeken (CNOPS (1959), *Toponymische kanttekeningen*, p. 77).

¹⁵²¹ Vermeld in 1485 en verklaard als ‘woest liggend land’ (LINDEMANS (1966b), *Brussegem - Oppem en Ossel*, p. 339).

¹⁵²² Te Merchtem was het de naam van een driehoekig dorpsplein (LINDEMANS (1966b), *Brussegem - Oppem en Ossel*, p. 339).

¹⁵²³ Alle voorgaande vermeldingen werden gehaald uit LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*.

¹⁵²⁴ “Men zou denken aan een heuvel waar veel krekels huizen. De vorm « Kruckelbergh » die meermaals voorkomt doet ook denken aan « krukken » = vitse. Dus Krukkenveld of Vitseveld ?” (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgonden*, p. 476).

¹⁵²⁵ De Velzeekse *Krekelberg* benoemde de omgeving van een verlaten molenberg. Meestal werden de volgende betekenissen voor ‘krekel’ gegeven: 1/ ‘krakeel’ 2/ ‘krekelspel’ 3/ insect (vooral woeste gronden). A. Van Loey wees op het Franse ‘criquet’, dat ‘terre accidentée, raidillon’ zou betekenen. L. Van Durme meende dus: “Zoals in talrijke bergnamen, zou *krekel(en)*- dan als substraatwoord verderleven.” (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (1), p. 398).

1.1.298 Krekelstraat (*Crekelstrate*, *Crekelstraetken*) ---- 1352¹⁵²⁷

De straatnaam *Krekelstraat* – de huidige Zwaardstraat – lag vlakbij de ‘weide waar men de krekels hoorde tsjirpen’ – de *Krekeldries* –, vandaar dus de naam, aldus J. d’Osta.¹⁵²⁸ Ook F. Janssens deelde mee dat de straat en de dries zich in elkaars nabijheid bevonden.¹⁵²⁹

Op de reconstructiekaart die ze aan haar werk toevoegde, is er tussen beiden echter niet het minste verband op te merken (zie afbeelding). Ook de middeleeuwse bronnen lijken dit aan te geven: de *Krekelstraat* liep niet naar de *Krekeldries*, maar naar de *Wollendries* (*in vico dicto Crekelstraete quo itur versus locum dictum Wollendriesch* – 1367).¹⁵³⁰

Toch moet er gezien de naamsovereenkomst een verband tussen de *Krekeldries* en de *Krekelstraat* hebben bestaan. Het blijft voorlopig echter onduidelijk hoe beide namen aan elkaar te koppelen zijn. Vanaf de 16^e eeuw werd dit straatje ook *Zwaardstraatje* genoemd (zie verder).

Huidige ligging: Zwaardstraat¹⁵³¹

Gelijkaardige toponiemen: *Krekelstrate* (Emblen) ; *Krekelstraat* (Vorst)¹⁵³² ; *Krekelstrate* (Pulderbosch)¹⁵³³

1.1.299 Kreupelstraat (*Cropelstrate*, *Cruepelstrate*) ---- 1304¹⁵³⁴

Het blijft een onopgeloste vraag of de middeleeuwse straatnaam *Kreupelstraat* iets te maken had met het woord ‘kreupel’. Volgens J. d’Osta gingen de kreupelen er zich sinds de 14^e eeuw laven aan de *fontaine des Boiteux*, waarvan het water een mirakuleuse werking zou hebben gehad. Deze fontein is zichtbaar op een plan uit 1812 en bevond zich ter hoogte van de huidige oprijstrook

¹⁵²⁶ VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 131.

¹⁵²⁷ Fichier Godding.

¹⁵²⁸ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 51.

¹⁵²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65.

¹⁵³⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 104.

¹⁵³¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 51 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 104.

¹⁵³² In 1456 vermeldt een handschrift van de abdij van Vorst een *Solheyde*, gelegen in het bovenste deel van Vorst, op de plaats waar men richting Ukkel gaat. Eén van de 2 mogelijke plaatsen die hiervoor in aanmerking komen, ligt naast de Domeinlaan, die in 1836 nog *Krekelstraat* heette. Toch nuanceerde H. Herdies zijn eigen hypothesen : “Verliezen we evenwel niet uit het oog dat het toponiem *krekel* hier vrij laattijdig verschijnt en dus mogelijk ook van het gekend veldinsekt zou kunnen voortspuiten.” (HERDIES (1957), *Solle- en andere openluchtspelen*, p. 72).

¹⁵³³ Vermeldingen gehaald uit LINDEMANS (1945a), *Speelterreinen*.

¹⁵³⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 136 ; fichier Godding.

van de ondergrondse parking van de C.G.E.R.¹⁵³⁵ Ook F. Janssens volgde deze interpretatie in haar licentiaatsverhandeling over de Brusselse straatnamen.¹⁵³⁶

Toch lijkt deze folkloristische naamsverklaring weinig aannemelijk. Er bestaat geen enkele middeleeuwse bron die daaromtrent inlichtingen verschaft. Een tweede argument vormt het feit dat de straatnaam ook voorkwam in andere middeleeuwse dorpen en steden. Ik weet echter niet of M. Gysselings oproep tot een comparatief onderzoek over deze straatnaam reeds werd ingelost.¹⁵³⁷

R. Rentenaar klasseerde het hodoniem in de groep namen die naar een vormelijk opvallende eigenschap verwezen, in dit geval een smalle of onregelmatige vorm.¹⁵³⁸ De Brusselse *Kreupelstraat* was weliswaar een klein straatje, maar haar vorm kan op basis van de stadsplannen niet echt als ‘opvallend’ worden bestempeld. Het blijft voorlopig wachten op een meer precieze verklaring.

Huidige ligging: Kreupelenstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Crepelstrate* (Oudenburg)¹⁵³⁹ ; *Krepelstraat* (Aardenburg) ; *Krepelstraat* (Brugge) ; *Krepelstraat* (Damme) ; *Krepelstraat* (Gistel) ; *Krepelstraat* (Sluis) ; *Krepelstraat* (Ieper)¹⁵⁴⁰

1.1.300 Kromme Ellenboog (*Crommen Elmbooge, Crommen Ellebooge, straetken geheeten den Crommenellenbooge*) ---- 1405¹⁵⁴¹

Ook aan de straatnaam *Kromme Ellenboog* kleeft een legende. De arm van een smid zou plotseling krom geworden zijn omdat hij nagelaten had een groet te brengen aan Sint-Laureins bij het passeren van diens kapel. Het ‘slachtoffer’ richtte zijn gebeden echter aan Sint-Gorik die de arm al even onverwacht opnieuw genas.¹⁵⁴²

Aangezien er nog wel meerdere gelijklopende toponiemen bekend zijn, lijkt deze lokale Brusselse legende me vrij ongeloofwaardig als naamsverklaring. De naam verwees naar alle waarschijnlijkheid naar de karakteristieke vorm van de straat¹⁵⁴³, die zich als een onderarm en ellenboog vanuit de huidige Jonkerstraat uitstreckte. Door de aanleg van dit straatje verdichtte

¹⁵³⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 27.

¹⁵³⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 136.

¹⁵³⁷ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 161.

¹⁵³⁸ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 72.

¹⁵³⁹ “*Krepel* „kreupel”, doch deze straat kromt helemaal niet, wel is zij de kortste straat in het Steedje.” (GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 161).

¹⁵⁴⁰ Voorgaande voorbeelden uit GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 161.

¹⁵⁴¹ Fichier Godding.

¹⁵⁴² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 48.

¹⁵⁴³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 61.

het stedelijke weefsel tussen de Jonkerstraat en de eerste stadsomwalling verder. De *Kromme Ellenboog* mag dus worden geklasseerd onder de ‘verdichtingsstraatjes’.

Huidige ligging: Ellenboogstraat¹⁵⁴⁴ – Koloniënstraat¹⁵⁴⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Crommen Ellenboge* (Dendermonde) ; *Kromme Ellenboogstraat* (Antwerpen)¹⁵⁴⁶ ; *den Crommen Ellenboghe* (Tienen)¹⁵⁴⁷ ; *Kromme Ellenboog* en *Kromme Elleboogstraatje* (Mechelen)¹⁵⁴⁸ ; *Kromme Ellenboog, Crommenessen* en *Cromsteghe* (Gent)¹⁵⁴⁹ ; *Krommenellenboechstraat* (Dordrecht)¹⁵⁵⁰ ; *Kromme Ellenboog* (Schaffen)¹⁵⁵¹ ; *Kromstraat* (Brussegem)¹⁵⁵² ; *Crommen Hellebooghe* (Oudenburg)¹⁵⁵³ ; *Crommenelleboege* (Sint-Jans-Molenbeek)¹⁵⁵⁴ ; *Krommenelleboogstraat* (Beigem)¹⁵⁵⁵ ; *Ellenbage* (Arnhem)¹⁵⁵⁶ ; *Crommen Elleboge* en *Kromelleboogsteeg* (Amsterdam)¹⁵⁵⁷ ; *Kromelleboogstraat* (Tolen)¹⁵⁵⁸

1.1.301 Kromstraatje (*Cromstraetken*) ---- 1491¹⁵⁵⁹

Het *Kromstraatje*, waarvan J. d’Osta slechts één enkele vermelding uit 1491 terugvond, was gelegen tussen de huidige Zwaluwenstraat, de Lakensestraat en de Zenne. F. Janssens diepte andere vermeldingen uit 1499 en 1563 op en situeerde dit straatje recht tegenover de huidige Begijnhofstraat¹⁵⁶⁰, met andere woorden, tegenover de poort van het voormalige *Begijnhof*.

¹⁵⁴⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

¹⁵⁴⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 61.

¹⁵⁴⁶ De *Kromme Ellenboogstraat* te Antwerpen bevond zich naast de voormalige Sint-Michielsabdij (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 58).

¹⁵⁴⁷ Huisnaam *den Crommen Ellenboghe* in Tienen : “De benaming slaat op de scherpe bocht van de straat.” (KEMPENEERS (1999), *Oude Tiense huisnamen*, p. 194).

¹⁵⁴⁸ KEMPENEERS (1999), *Oude Tiense huisnamen*, p. 194. Het *Kromme Elleboogstraatje* te Mechelen is een volksetymologische verbastering van het *Hellebuicstraetken* (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12).

¹⁵⁴⁹ KEMPENEERS (1999), *Oude Tiense huisnamen*, p. 194. De *Crommenessen* was een middeleeuwse straat in de vorm van een S ; de *Cromsteghe* werd genoemd naar haar kromme vorm (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 56).

¹⁵⁵⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

¹⁵⁵¹ KEMPENEERS (1999), *Oude Tiense huisnamen*, p. 194.

¹⁵⁵² De *Kromstraat* te Brussegem vertoonde op de weergave op de Popp-kaart een duidelijke kromming, waaraan ze haar naam dankte (LINDEMANS (1966b), *Brussegem - Oppem en Ossel*, p. 339).

¹⁵⁵³ Waarschijnlijk een kromming van de *Kalfweg* (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 161).

¹⁵⁵⁴ “Analogie met een lichaamsdeel, naam voor een assymetrisch, gebogen perceel [...]” (VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*, p. 45)

¹⁵⁵⁵ Een gedeelte van de *Paddegatstraat*, bestaande uit twee stukken van gelijke lengte die scheef naar elkaar toelopen (LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 25).

¹⁵⁵⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

¹⁵⁵⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

¹⁵⁵⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

¹⁵⁵⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12 ; d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 49.

¹⁵⁶⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 61.

De straatnaam verwees volgens F. Janssens simpelweg naar de kenmerkende vorm van het straatje.¹⁵⁶¹ Hoewel dit zeer logisch klinkt, wordt deze bewering door geen enkel plan bevestigd. De straatjes die op het stadsplan van Jacob van Deventer en op het *Met waterverf opgehoogd plan van Brussel in negen bladen circa 1750* staan weergegeven tegenover de poort van het *Begijnhof*, zijn helemaal niet krom (zie afbeelding). De ruimte tussen de Lakensestraat en de Zenne was trouwens te kort om plaats te maken voor een kromming.

Hoe moet de naam dan worden verklaard? Misschien verwees de straatnaam niet naar de vorm van het straatje zelf, maar naar de oriëntatie ten opzichte van de Lakensestraat. Het straatje gaf er schuin op uit, net zoals het *straatje van der Elst*, het *Infirmieriestraatje* en de hoofdstraat van het *Begijnhof* (de huidige Begijnhofstraat). In die zin merkt men trouwens een grote tegenstelling tussen de benamingen *Kromstraatje* en *Rechte straat*, zoals de Lakensestraat in de Middeleeuwen werd genoemd.

Het is uiteraard ook mogelijk dat het bestanddeel ‘krom’ naar iets anders verwees, bijvoorbeeld naar de naam – of bijnaam? – van een eigenaar. Een allerlaatste mogelijkheid is natuurlijk dat het *Kromstraatje* zich elders bevond dan waar J. d’Osta en F. Janssens beweerden dat het lag.

Huidige ligging: ten oosten van de Lakensestraat, in het bouwblok Augustijnenstraat – Lakensestraat – Zwaluwenstraat – de Brouckèreplein

1.1.302 Kruis (*Cruce* – *Crux*) ---- 1286¹⁵⁶²

Dit *Kruis* werd al vermeld in 1286 (*iuxta Crucem*). Het bevond zich op de Hoogstraat, vlakbij het *Sint-Pietersgodshuis*, ongeveer ter hoogte van de *Nieuwstraat* (*supra conum Novi vici ab opposito Crucis ibidem* – 1318) en de *Brieverstraat* (*gelegen ter Obbrussel biden cruce in de wech geheeten de Brieverstrate* – 1343).¹⁵⁶³ Verscheidene historici zagen hierin de grens van de Kapelleparochie en de parochie van *Obbrussel*.¹⁵⁶⁴

Huidige ligging: kruispunt van de Hoogstraat met de Fazantenstraat

¹⁵⁶¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 61.

¹⁵⁶² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 104.

¹⁵⁶³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 104.

¹⁵⁶⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 432; WAUTERS (1972), *Environs*, III, p. 299; VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezzen*, XVIII, p. 130; DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 287.

1.1.303 Kruisken (*ten Cruyskene, Cruceken*) ---- 1270¹⁵⁶⁵

Volgens J. d'Osta sloeg de benaming *ten Kruisken* op het deel van de huidige Anderlechtsesteenweg tussen de J. Van Arteveldestraat en de *Anderlechtsepoort*. De uitleg klonk simpelweg: 'Il s'y trouvait une chapelle de ce nom.'¹⁵⁶⁶

De lokalisatie van J. d'Osta is min of meer juist. Met *ten Kruisken* werd inderdaad verwezen naar de buurt ter hoogte van de huidige Anderlechtsesteenweg. Het toponiem schijnt zich dus van één enkel element te hebben overgeplant op een hele buurt. Of dit ene element effectief een kapel was, is niet zeker. Op de oude stadsplannen staat ze althans niet afgebeeld. Andere mogelijkheden zijn de aanwezigheid van een kruis – een grensteken? – of een kruispunt – de Anderlechtsesteenweg met het *Zenneke*¹⁵⁶⁷?

Een diepgaandere bronnenstudie over deze buurt is noodzakelijk.

Huidige ligging: Anderlechtsesteenweg (tussen J. Van Arteveldestraat en de Anderlechtsepoort)¹⁵⁶⁸

Gelijkaardige toponiemen: *ten Cruyskene* (Ukkel)¹⁵⁶⁹ ; *Kruisken* en *Kruisbunder* (Tienen)¹⁵⁷⁰ ; *Kruisstraat* en *Kruiseusel* (Waanrode)¹⁵⁷¹ ; *Cruysken*, *tCruysken te Rampshoeven* en *tsteynen cruys* (Hakendover)¹⁵⁷² ; *t'Houte Cruys* en *het Ijsen Cruys* (Borchtlombeek)¹⁵⁷³ ; *den Cruyce* (Velzeke-

¹⁵⁶⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 135 ; fichier Godding.

¹⁵⁶⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 176.

¹⁵⁶⁷ Ph. Godding lokaliseerde het toponiem bijvoorbeeld "rue d'Anderlecht, sans doute où celle-ci franchissait la Zinneken" (GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397).

¹⁵⁶⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 176.

¹⁵⁶⁹ Het toponiem *ten Cruyskene* werd in het cijnsboek van Duyst vermeld onder Ukkel. Dit toponiem wordt verklaard door de betekenis van 'kruis' als 'draaiboom', dat dus onder de toponiemen als *hammei* en *heegde* valt te rangschikken (slagboom, valhekken). (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, pp. 14 & 37).

¹⁵⁷⁰ De plaatsnaam het *Kruisken* in de omgeving van Tienen bevond zich aan de tweesprong van weg 30-33 en de Piepelboomstraat. Het *Kruisbunder* te Tienen was een veld gelegen bij de kruising van de Pollepel- en Kasteelstraat. "Ook in andere onderzochte gebieden duidt het element *kruis* op een kruising van wegen." (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 143).

¹⁵⁷¹ In Waanrode heette de Oude Diestsestraat vroeger de *Kruisstraat*, naar de kruising van deze straat met de Halensebaan. Eveneens in Waanrode heette een weide in de hoek van de kruising van Tiense- en Hameidestraat het *Kruiseusel* (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 143).

¹⁵⁷² Een perceel in Hakendover was gelegen *aen Cruysken*, oostelijk van de kruising van de Kraaienpoelweg en Elikemsestraat. Eveneens in Hakendover lokaliseerde men een beemd *by tCruysken te Rampshoeven*, de tweesprong in Ramshoven. Met *kruis* werd in Hakendover ook wel een houten of stenen kruis bedoeld : een half bunder gelegen *ontrint de tommen van Haeckendoever op de straete daer noch een cruys op staet* (1623) ; in den *bruel by tsteynen cruys* (1623) (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 143).

¹⁵⁷³ J. Lindemans vermoedde achter beide toponiemen de aanwezigheid van een boetekruis of een draaiboom (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 366).

Ruddershove)¹⁵⁷⁴ ; *locum dictum Boendaels cruyce* (Boondaal)¹⁵⁷⁵ ; *tCruuskin* (Oudenburg)¹⁵⁷⁶ ; *prope Crucem* (Sint-Jans-Molenbeek)¹⁵⁷⁷ ; *ten Cruyce* (Baardegem)¹⁵⁷⁸

1.1.304 Kruisken (*Crux*) ---- 1321¹⁵⁷⁹

Afgaande op het hertogelijke cijnsboek van de ammanie Brussel uit 1321 bestond er ook een toponiem *Kruisken* in de buurt van het *Orsendal* (*apud Cruesken prope Orssendale*).¹⁵⁸⁰ Voorlopig is het niet mogelijk dit toponiem nader te lokaliseren.

Huidige ligging: ?

1.1.305 Kuipersstraatje (*Cuperstraetken*) ---- 15e eeuw¹⁵⁸¹

Ph. Godding situeerde dit straatje tegenover het *Cantersteen*, maar gaf hierover geen verdere aanwijzingen.¹⁵⁸² F. Janssens verwees echter naar de 18e- en 19e-eeuwse *Kuipersstraat* of *rue du Cuvelier* in de wijk van de Vaart.¹⁵⁸³ Op het in bijlage bijgevoegde plan gaf ze het *Kuipersstraatje* weer als zijstraat van de Lakensestraat, ongeveer parallel aan het *straatje van der Elst*.

F. Janssens diepte slechts één enkele vermelding op: *Item, Egidius Teschmakere de domistadijs setum super conum vici dicti Cuperstraetken* (15e eeuw).¹⁵⁸⁴ Ik kan deze persoon echter op geen enkele manier in verband brengen met de 'buurt van de Lakensestraat'. De vermelde Egidius Teschmakere bezat daar schijnbaar toch geen goederen.

Wél vond ik twee andere aanduidingen over het goederenbezit van deze Egidius (of Gielis) Teschmakere. Volgens G. Des Marez verwierf Adolf van Kleef omstreeks 1450 een gebouw van Pierre Marchant, kanunnik van het Sint-Goedelekapittel, waarvan de precieze locatie niet te bepalen is. G. Des Marez vermoedde dat het vlakbij of naast het huidige hof van Ravenstein lag. Deze Pierre Marchant had dit gebouw zelf verworven van deze Gilles de Teschmakere.¹⁵⁸⁵ Een

¹⁵⁷⁴ Ofwel 'kruisafbeelding', ofwel 'kruispunt van wegen'. "Precies doordat kruisbeelden vaak op kruispunten geplaatst werden, is de benoemde werkelijkheid niet steeds precies achterhaalbaar." (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (1), pp. 401-402).

¹⁵⁷⁵ Reeds vermeld in 1240 (VAN LOEY (1931), *Studie*, p. 49).

¹⁵⁷⁶ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 163.

¹⁵⁷⁷ VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*, p. 46.

¹⁵⁷⁸ Een 'kruisboom (bareel)' aan de heerbaan, tegen het dorp (LINDEMANS (1932), *Baardegem*, p. 22).

¹⁵⁷⁹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 144.

¹⁵⁸⁰ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 144.

¹⁵⁸¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113.

¹⁵⁸² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 397.

¹⁵⁸³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113.

¹⁵⁸⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113.

¹⁵⁸⁵ DES MAREZ (1912), *Maison de David Teniers II*, p. 17.

andere vermelding over Gielij's Teschmakere dateert uit 1397. Op dat moment bleek hij eigenaar te zijn van een deel van het goed *de Olivier* gelegen op de *Nedermarkt*.¹⁵⁸⁶

Hoewel deze goederen van Gielij's Teschmakere al iets dichterbij het *Cantersteen* lagen, kan de bewering van Ph. Godding vooralsnog niet worden hardgemaakt. Het blijft dus onduidelijk waar het middeleeuwse *Kuipersstraatje* precies lag.

F. Janssens wist over het *Kuipersstraatje* nog te melden¹⁵⁸⁷:

“In het Kuipersstraatje, niet te verwarren met de huidige Kuipersstraat, oefenden de tonnenmakers hun ambacht uit.”

Bij gebrek aan een precieze lokalisatie, valt ook deze bewering moeilijk te controleren.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Cuper brugghe*, *Cuperstraten*, *Groote Kuiperstrate*, *Kleine Kuiperstrate* en *Cupersteghe* (Gent)¹⁵⁸⁸ ; *Cuperstrate* (Oudenburg)¹⁵⁸⁹ ; *Cuperstrate* (Brugge)¹⁵⁹⁰ ; *Cuperstrate* (Antwerpen)¹⁵⁹¹ ; *Kuperstrate* (Doesburg)¹⁵⁹² ; *Kuiperstraat* (Sluis)¹⁵⁹³

1.1.306 Kwaad Eet (*Quaet Eet*) ---- 1391¹⁵⁹⁴

De plaats *Kwaad Eet* bevond zich aan de periferie van de laatmiddeleeuwse stad, namelijk vlakbij het *Sint-Pietersgodshuis*, in de buurt van de *Brieverstraat*.¹⁵⁹⁵ Een precieze ligging is voorlopig moeilijk aan te duiden.

Volgens J. Lindemans was de Middelnederlandse betekenis van ‘kwaad’ ‘minder, geringer’.¹⁵⁹⁶ J. Molemans verijnde deze bewering door te stellen dat het adjectief ‘kwaad’ bij weiden aangaf

¹⁵⁸⁶ DN 3234: *Item, Gilijs de Teschmakere ende Jan van Nymeghen houden elc de heelicht van den Olivier metten huysen ende hofsteden ghelegghen op de Nedermarct tusschen den Boete ende de goede gheheten de Boeme, jairlix erfelic te gader op dertich pont payments ende zess capune. [...]*

¹⁵⁸⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 113.

¹⁵⁸⁸ Genoemd naar de ambachtsnaam kuiper (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 56). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

¹⁵⁸⁹ “Naar de naam te oordelen, oefenden hier in de Middeleeuwen de kuipers, over wie verder niets bekend is, hun bedrijf uit.” (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 163).

¹⁵⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

¹⁵⁹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

¹⁵⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

¹⁵⁹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

¹⁵⁹⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404 ; VERSCHURE (2000), *Histoire*, pp. 37 & 125.

¹⁵⁹⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

¹⁵⁹⁶ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 38.

dat de bodem er drassig of met veel houtgewas begroeid was. Bij akkerland kon 'kwaad' betekenen dat het perceel vol onkruid stond, maar ook slecht of moeilijk te bewerken was.¹⁵⁹⁷

Het tweede bestanddeel van het toponiem is vermoedelijk 'heide'. Met dit woord werden zowiezo minderwaardige, onvruchtbare gronden aangeduid. Was het toponiem *Kwaad Eet* dan een pleonasme?

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Quaede moelen*¹⁵⁹⁸ ; *Quabeke*, *Quaden meersch* en *Quastrate* (Velzeke-Ruddershove)¹⁵⁹⁹ ; *Erckouts Heede* of *Herenkouts heet* (Gent)¹⁶⁰⁰ ; *Quade brucskin* en *Quaetham* (Gent)¹⁶⁰¹

1.1.307 Kwakelberg (*Quackelberch*) ---- 1283¹⁶⁰²

De *Kwakelberg* was een verhevenheid net buiten de eerste stadsomwalling, ten noorden van de Sint-Goedelekerk. Het blijft voor mij één van de meest intrigerende lokaties van het middeleeuwse Brussel. In die landelijke buurt van de oudst bekende *Munt* van Brussel gevestigd. Het is ook mogelijk dat de Bergstraat naar de *Kwakelberg* leidde en niet – zoals meestal wordt gesuggereerd – naar de Sint-Goedelekerk. Dat kan men in elk geval afleiden uit de studie van de stadsplannen (zie afbeelding). Misschien speelde de *Kwakelberg* wel een veel belangrijkere rol dan tot nu toe werd gedacht...?

Al lang twijfelen historici en toponymisten over de betekenis van het bestanddeel *kwakel*¹⁶⁰³:

“Kwartels of kwakkels [...] schijnen in grote getale voorgekomen te zijn waar enkele jaren geleden de Administratieve Wijk werd aangelegd. Of het nu om vogels of om publieke vrouwen ging, is thans moeilijk te achterhalen.”

De ene verklaring gaat dus uit van de betekenis 'kwartel', de andere van de betekenis 'publieke vrouw, lichtekooi'. In eerste instantie lijkt het me moeilijk voorstelbaar dat er op die plaats – een landelijk gebied buiten de eerste stadsomwalling – een 'concentratie' aan publieke vrouwen zou geweest zijn. Desalniettemin maakte de *Kwakelstraat* in de 14e eeuw wél deel uit van de straten waar de prostitutie door het stadsbestuur gedoogd werd (zie verder).¹⁶⁰⁴

¹⁵⁹⁷ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 178 ; CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, p. 474.

¹⁵⁹⁸ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 38.

¹⁵⁹⁹ Volgens L. Van Durme betekende 'kwaad' in *Quabeke* niet 'klein, gering' of 'slecht, tot hinder', maar wel 'vuil'. Toegepast op het akkerland betekende 'kwaad' echter 'moeilijk te bewerken' (nog steeds levend woord) (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (1), pp. 408-410).

¹⁶⁰⁰ Persoonsnaam + *heet* 'heide' (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 44).

¹⁶⁰¹ Betekenis 'slecht' (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 57).

¹⁶⁰² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 84 ; fichier Godding.

¹⁶⁰³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 84.

¹⁶⁰⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 85.

Volgens G.-L. Van der Beek en P. Mattelaer betekende *kwake* een ‘moerassige plaats of beek langs de weg’.¹⁶⁰⁵ Aangezien het toponiem nooit in de vorm *Kwakeberg* voorkomt, lijkt deze mogelijkheid echter uitgesloten. De ‘berg’ is trouwens moeilijk verzoenbaar met een laaggelegen moeras.

E. Verwijs en J. Verdam vermeldde het woord *quackelbrugge*, wat ‘smal en hoog trapbruggetje’ betekent.¹⁶⁰⁶ In hun ogen werd daarmee misschien ‘een brug die niet hecht, sterk of stevig is’ bedoeld. Ze verklaarden het woord *quackelen* dan ook als ‘schudden, trillen, bewegen, popelen’.¹⁶⁰⁷

Voortgaand op deze inzichten kan *kwakel* misschien verwijzen naar de bodemgesteldheid van deze berg. Alle andere ‘bergen’ en talrijke stukken land in de onmiddellijke omgeving droegen immers een naam die verband hield met de aard van de ondergrond (*Keienberg*, *Stuipenberg*, *Zavel*, *Zavelgracht*, *Zavelstraat*, enzovoort). In die zin zou *kwakel* dan kunnen wijzen op de losse, onvaste, zanderige (?) bodem van de berg. Deze verklaring lijkt me in elk geval zinvol en mogelijk.

Een laatste mogelijke hypothese is de afleiding van een persoonsnaam. Dit kan voorlopig echter niet door concreet bronnenmateriaal worden bewezen worden.

Huidige ligging; Koningstraat, ter hoogte van de Staatsbladstraat¹⁶⁰⁸

Gelijkaardige toponiemen: Kwakel (Uithoorn)¹⁶⁰⁹

1.1.308 Kwakelborre (*Quackelborre*, *Quackelborne*) ---- 1259¹⁶¹⁰

Het lijkt logisch om te veronderstellen dat de naam van de *Kwakelborre* is afgeleid van de *Kwakelberg* en *Kwakelstraat*. De waterput lag effectief in deze straat.¹⁶¹¹ Dat zou dan echter betekenen dat het bestaan van de toponiemen *Kwakelberg* en *Kwakelstraat* een eind terug in de tijd mag worden geschoven, met name tot vóór 1259.

¹⁶⁰⁵ VAN DER BEEK & MATTELAER (2004-2005), *Nieuwmolen*, p. 9. “Het is dan volstrekt uitgesloten, dat de naam van zulken vogel [*kwak* of *kwaak*, dat nachtreiger of *nycticorax* betekent] in toponiemen zou weer te vinden zijn, en dan nog in zulke oude toponiemen.” Veeleer is *quaken* hier een oude dialectische vorm van *wak* ‘vochtig’ (zie ook *Quasia* – *Wasia* (Waasland), *kwakkel*, *kwartel* – *wachtel*, *kwab* – *wabbe*, *kwel* (bron) – *wel*) (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, pp. 45-46). L. Verniers gaf als uitleg voor *Quakenbeek* ‘beek in een kwake, drassige plaats’ (VERNIERS (1943a), *Toponymie van Vorst-bij-Brussel*, p. 117).

¹⁶⁰⁶ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, VI, col. 828.

¹⁶⁰⁷ Als tweede betekenis werd ‘beuzelen, kletsen, zwetsen, onbeduidende of onware dingen zeggen’ gegeven (VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, VI, col. 830).

¹⁶⁰⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

¹⁶⁰⁹ Naam van een buurt in de gemeente Uithoorn (VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, VI, col. 828).

¹⁶¹⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 182 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 85 ; fichier Godding.

¹⁶¹¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

De *Kwakelborre* wordt immers als eerste van de drie *kwakel*-toponiemen vermeld. Misschien betekent dit echter dat dit toponiem het oudste is? Aangezien de naam nog steeds niet accuraat is verklaard, is het moeilijk om een onderbouwde uitspraak te doen. De naamsverklaring vanuit de bodemgesteldheid is immers moeilijker toepasbaar op het toponiem *Kwakelborre*. De meeste waterputten werden immers genoemd naar hun eigenaar/oprichter of naar een aanknopingspunt uit de buurt.

Als de *Kwakelborre* effectief het oudste toponiem is en haar naam dus doorgaf aan de berg en de straat – wat in mijn ogen toch minder waarschijnlijk lijkt – dan moet er vermoedelijk worden geopteerd voor een afleiding van een persoonsnaam. Ik vermoed echter dat de *Kwakelstraat* en zeker de *Kwakelberg* toch oudere toponiemen waren en dat de naam *Kwakelborre* er simpelweg van is afgeleid.

Huidige ligging: Rijksadministratief Centrum

Gelijkaardige toponiemen: *Quecborne* (Diest)¹⁶¹²

1.1.309 Kwakelstraat (*Quackelstrate*, *Quackekelstrate* – *vicus dictus de Quackelrie*) ---- 1299¹⁶¹³

De *Kwakelstraat* liep van aan de *Kwakelberg* weg in noordelijke richting. Het is niet precies duidelijk waarheen de straat leidde (zie afbeelding). De naamsverklaring zorgt voor nog meer problemen. Het is logisch om te veronderstellen dat er een nauw verband bestond tussen de toponiemen *Kwakelberg*, *Kwakelborre* en *Kwakelstraat*, die allen vlakbij elkaar waren gelegen. Ik vermoed dat de twee laatsten van het eerste zijn afgeleid.

J. d'Osta had het uitgebreid over het feit dat de prostitutie in deze straat en haar onmiddellijke omgeving reeds sinds de 14^e eeuw werd gedoogd. De *kwakels* worden vertaald als 'kwartels' – 'cailles' in het Frans, vandaar *rue des Cailles* –, maar zouden alluderen op de hoeren.¹⁶¹⁴ In het eerste kwart van de 15e eeuw werd de *Kwakelstraat* effectief vermeld onder de plaatsen waar de prostitutie was toegestaan.¹⁶¹⁵

In de 1866 verkreeg de straat de meer prozaïsche naam *rue des Denrées*.

Huidige ligging: Rijksadministratief Centrum¹⁶¹⁶

¹⁶¹² Te Diest bestond het toponiem *Quecborne* of in het Latijn *Vivus Fons*, een bron gelegen in de omgeving van de *Kluisberg* (huidige Allerheiligenberg) en die haar naam gaf aan een wijk (WECKX (2003a), *Begijnen*, p. 240).

¹⁶¹³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 57.

¹⁶¹⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 57.

¹⁶¹⁵ BRON 216: [...] *dat van nu voert ane meer gheene vrouwen persoene van lichten state of yeman die openbare bordele houdt wonen en sal binnen der stad van Bruessel dan ten steden ende plaetsen hier na genuempt, te weten [...] inde Quackelstrate [...]* (tussen 22 augustus 1423 en 3 maart 1424).

¹⁶¹⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 182 ; LAURENT (1965), *Acte*, p. 475 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 56.

1.1.310 Laatste Jodentrappen (*Leste Joedentrappen*) ---- 1433¹⁶¹⁷

De *Laatste Jodentrappen* vormden één van de verscheidene *Jodentrappen* die op de noordelijke flank van de *Coudenberg* waren gelegen. Het is niet duidelijk of met *Laatste Jodentrappen* wel altijd dezelfde straat werd bedoeld. In sommige gevallen leek de benaming namelijk te slaan op –het verlengde van? – het *Meldertstraatje* (boven de *leste Joedentrappen int straetken van Meldert* – 1433).¹⁶¹⁸

Indien dit juist is, dan ziet het ernaar uit dat de huidige Villa Hermosastraat misschien nog niet was aangelegd. Ook deze straat wordt traditioneel aanzien als één van de *Jodentrappen*. Sterker nog, andere historici vereenzelvigden de *Laatste Jodentrappen* juist met deze Villa Hermosastraat.¹⁶¹⁹

In elk geval zou het bestanddeel ‘laatste’ erop wijzen dat men de *Jodentrappen* vanuit de benedenstad – de *Nedermarkt* en het Stadhuis? – bekeek. De *Jodentrappen* die daar het verst van verwijderd waren, kregen de bepaling ‘laatste’.

Huidige ligging: Villa Hermosastraat¹⁶²⁰ [?]

1.1.311 Lakenpoort (*Lakenporte – porta dicta de Laken*) ---- 1252¹⁶²¹

De *Lakenpoort* was een stadspoort van de eerste stadsomwalling die vlak naast de Zenne werd gebouwd. Via deze poort en de *Rechte straat* daarbuiten – de huidige Lakensestraat – bereikte men het dorpje Laken. De naam is van die bestemming afgeleid.

Na de bouw van een nieuwe *Lakenpoort* op de tweede stadsomwalling, werd de vroegere *Lakenpoort* ook vaak *Binnenste Lakenpoort* genoemd (oudste vermelding: 1393). Soms werden het *Middelste Lakenpoortje* en de *Buitenste Lakenpoort* ook wel kortweg *Lakenpoort* genoemd, zodat het onderscheid tussen de drie poorten niet altijd duidelijk is.

De *Lakenpoort* werd afgebroken aan het eind van de 16^e eeuw. Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg staat ze nog duidelijk afgebeeld.

Huidige ligging: ten noorden van het kruispunt van de Lakensestraat en de Bisschopsstraat

¹⁶¹⁷ BRON 231 ; LAURENT (1963), *Limites*, pp. 170 & 200.

¹⁶¹⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 200.

¹⁶¹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 140.

¹⁶²⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 140.

¹⁶²¹ BRON 32 ; fichier Godding.

1.1.312 Lakenspui (*Lakenspoye*) ---- 1439¹⁶²²

Met de *Lakenspui* werd de ‘kruising’ tussen de tweede stadsomwalling en de Zenne – bij het verlaten van de stad – aangeduid. De spui nam de naam over van de vlak ernaast aangelegde *Buitenste Lakenpoort*, waarmee ze trouwens één geheel vormde.

Zowel de poort als de spui zijn iconografisch zeer goed gedocumenteerd (zie afbeeldingen).

Huidige ligging: noordelijke uiteinde van de Jacqumainlaan

1.1.313 Lange Broekstraat (*Lange Broecstraete*) ---- 1433¹⁶²³

Dit was een andere naam voor de huidige Broekstraat in het *Warmoesbroek*.¹⁶²⁴ Waarschijnlijk werd ze ‘lang’ genoemd omwille van haar lengte en niet omwille van het onderscheid met een – onbestaande – *Korte* of *Kleine Broekstraat*.

Huidige ligging: Broekstraat¹⁶²⁵

1.1.314 Lange Brug (*Langhe Brugghe*) ---- 1423¹⁶²⁶

Deze brug werd vlakbij de *Driesmolen* gesitueerd. Ze lag dus over de *Ransvoordzenne* heen en verbond de *Zespenningstraat* met het uiteinde van de huidige *Kartuizerstraat*. In 1402 werd daar reeds een brug gesignaleerd, maar het is niet duidelijk of het om dezelfde gaat.¹⁶²⁷

De benaming *Lange brug* had ongetwijfeld te maken met de lange vorm van de brug. Er zijn echter geen tekstuele, materiële of iconografische aanwijzingen bekend die dit kunnen bevestigen. Het valt wel op dat het toponiem *Lange brug* vaak voorkwam in de middeleeuwse toponymie. Misschien ging het om een bepaald type brug?

Huidige ligging: kruispunt van de *Zespenningstraat* met de 't Kintstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Langer brucge* (Gent)¹⁶²⁸ ; *Langhe brugghe* (Oudenburg)¹⁶²⁹ ; *Langhebrugghe* (Leiden)¹⁶³⁰ ; *Langebrug* (Haarlem)¹⁶³¹

¹⁶²² BRON 238.

¹⁶²³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

¹⁶²⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

¹⁶²⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

¹⁶²⁶ Fichier Godding.

¹⁶²⁷ Fichier Godding.

¹⁶²⁸ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 57.

¹⁶²⁹ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 166.

¹⁶³⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

1.1.315 Lange Heekstraat (*Lange Heectstraete*) ---- 1406¹⁶³²

Lange Heekstraat was een andere, latere benaming voor de *Heekstraat* (zie boven). Het bestanddeel 'lange' werd ongetwijfeld toegevoegd om het onderscheid te maken met de vlakbij gelegen *Korte Heekstraat* (zie boven).

Huidige ligging: Sint-Gisleinstraat

1.1.316 Lange Leuvenseweg (*Langen Lovensche wech*) ---- 1531¹⁶³³

De benaming *Lange Leuvenseweg* geraakte pas in gebruik in de eerste helft van de 16^e eeuw en had betrekking op de *Leuvenseweg*. Aangezien er geen *Korte* of *Kleine Leuvenseweg* bestonden, benadrukte 'lange' vermoedelijk de opvallende lengte van deze uitvalsweg.

Huidige ligging: Leuvense weg

1.1.317 Lange Loxemstraat (*Lange Loxemstrate*) ---- 1433¹⁶³⁴

Lange Loxemstraat was een andere, latere benaming voor de *Loxemstraat* (zie verder). Het bestanddeel 'lange' werd ongetwijfeld toegevoegd om het onderscheid te maken met de vlakbij gelegen *Korte Loxemstraat* (zie boven).

Huidige ligging: +/- Keizerinlaan - Europakruispunt

1.1.318 Lange Ridderstraat (*Lange Ridderstrate – Longus vicus Militum*) ---- 1340¹⁶³⁵

Lange Ridderstraat was een andere, latere benaming voor de *Ridderstraat* (zie verder). Soms werd ze ook nog *Grote Ridderstraat* genoemd (zie boven). Het bestanddeel 'lange' werd ongetwijfeld toegevoegd om het onderscheid te maken met de vlakbij gelegen *Korte Ridderstraat* (zie boven).

Huidige ligging: Schildknaapstraat – Bisschopstraat¹⁶³⁶

¹⁶³¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

¹⁶³² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 31 & 111.

¹⁶³³ BRON 334.

¹⁶³⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 163.

¹⁶³⁵ BRON 89.

¹⁶³⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 204.

Gelijkaardige toponiemen: *Lange Ridderstraat* (Antwerpen)¹⁶³⁷; *Lange Ridderstraat* (Mechelen)

1.1.319 Lange Schipstraat (*Langhe Scep strate*) ---- 1459¹⁶³⁸

Lange Schipstraat was een andere, latere benaming voor de *Schipstraat* (zie verder). Het bestanddeel 'lange' werd ongetwijfeld toegevoegd om het onderscheid te maken met de vlakbij gelegen *Korte* of *Kleine Schipstraat* (zie boven). Uit de stadsordonnantie met de beschrijving van de Brusselse wijken uit 1453 blijkt dat er toen al twee Schipstraten bestonden (*beyde Scepstraten*).¹⁶³⁹

Huidige ligging: tussen Hallenstraat en Anspachlaan

1.1.320 Lange Steenstraat (*Lange Steenstrate*) ---- 1376¹⁶⁴⁰

Lange Steenstraat was een andere, latere benaming voor de *Steenstraat* (zie verder). Het bestanddeel 'lange' werd ongetwijfeld toegevoegd om het onderscheid te maken met de vlakbij gelegen *Korte* of *Kleine Steenstraat* (zie boven).

Huidige ligging: Steenstraat

1.1.321 Lange Steenweg (*Lange steenwech – Longa via lapidea*) ---- 1305¹⁶⁴¹

De benaming *Lange Steenweg* was al in gebruik in de eerste helft van de 14^e eeuw. Het was een 'langere' benaming voor de *Steenweg*, die vanuit de *Sint-Kathelijnepoort* vertrok in westelijke richting. Later werd de *Steenweg* ook nog *Vlaamsesteenweg* genoemd (zie verder).

Aangezien er geen *Korte* of *Kleine Steenweg* bestond, benadrukte 'lange' vermoedelijk de opvallende lengte van deze uitvalsweg.

Huidige ligging: Vlaamse steenweg

Gelijkaardige toponiemen: *Lange Steenweg* (Diest)¹⁶⁴²; *Lange Steenweg* (Halle)¹⁶⁴³

¹⁶³⁷ De *Korte* én de *Lange Ridderstraat* te Antwerpen heetten in 1403 samen *Riddersteghe*, in 1416 *Ridderstrate*. De bepaling 'korte' dateert pas uit de 16e eeuw en maakte dus voortaan een toponymisch onderscheid tussen de twee straten (VANDE WEGHE (1977), *Antwerpse straatnamen*, pp. 390-391).

¹⁶³⁸ BRON 293.

¹⁶³⁹ BRON 51.

¹⁶⁴⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

¹⁶⁴¹ Fichier Godding.

1.1.322 Lange Trappen (*Langen trappen*) ---- 1469¹⁶⁴⁴

Met *Lange Trappen* werden de trappen vóór de Gotische Sint-Goedelekerk bedoeld. Aangezien de kerk zich op de hellende rechterflank van de Zennevallei bevond en de kerk in de loop van de 14^e en 15^e eeuw aanzienlijk werd uitgebreid in westelijke richting met een majestueus portaal (zie tekstgedeelte proefschrift), diende het hoogteverschil te worden overbrugd.¹⁶⁴⁵

Blijkbaar waren de trappen zo lang, dat ze de benaming *Lange Trappen* kregen. Soms werden ze ook *Sint-Goedeletappen* of kortweg 'trappen' genoemd.¹⁶⁴⁶ De *Sint-Goedeletappen* bestonden echter al in het midden van de 14^e eeuw (zie verder), dus het is misschien mogelijk dat de benaming *Lange Trappen* in voege kwam na een eventuele heraanleg (in functie van de nieuwe westgevel). In die zin vormt het jaartal 1469 dus een *terminus ante quem* voor de afwerking van het Gotische westportaal van de Sint-Goedelekerk.

In het midden van de 19e eeuw werden ze heraangelegd tot de huidige trappartijen.¹⁶⁴⁷

Huidige ligging: Sint-Goedelevoorplein

1.1.323 Lange Vleeshouwersstraat (*Lange Vleeschouwerstrate*) ---- 1391¹⁶⁴⁸

Volgens R. Laurent was de *Lange Vleeshouwersstraat* niet de 'langste' *Vleeshouwersstraat* van Brussel¹⁶⁴⁹:

“Généralement, lorsqu'il y a deux rues de même nom, la plus petite est désignée par les termes *corte* ou *cleyne*, tandis que la designation de la plus grande peut souvent ne pas être accompagnée des adjectifs *grote* ou *lange* (tel est le cas des deux rues de Loxum, des deux *Ridderstrate* et des deux rues des Bateaux). Ici, le cas semble être différent.”

Het ziet er in elk geval naar uit dat met *Lange Vleeshouwersstraat* vooral de huidige Beenhouwersstraat werd bedoeld. Dit is af te leiden uit vermeldingen als in de *Lange Vleeschouwer strate op ten horric van den Boeckers* (1433), in de *Vleeschouwer strate naest der cammen geheeten den Groenen Scilt teghen tstraetken gheheeten den Boeckers over* (1499)¹⁶⁵⁰ of *opt dander zijde*

¹⁶⁴² Het Palmboomgodshuis te Diest werd gesticht in een huis op de *Lange Steenweg* (BOONE & de HEMPTINNE (1993), *Hendrik Kempegasthuis*, p. 355). In Diest lag een *Langesteenweg*, vlakbij de Lakenhalle en palend aan de Linnenlakenmarkt (CLAES (1995), *Plaats- en persoonsnamen*, p. 142).

¹⁶⁴³ Op het profiel van het Zennedal te Halle wordt een *Lange Steenweg* (huidige Basiliëkstraat) vermeld, gelegen tussen de Volpestraat en de Zenne (MATTHYS (1969), *Halle*, p. 413).

¹⁶⁴⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 177.

¹⁶⁴⁵ BONENFANT (2000), *Op zoek*, p. 55.

¹⁶⁴⁶ Zie bijvoorbeeld BRON 344: *tgasthuijs* [Sint-Gertrudisgasthuis] *aende trappen* (1543).

¹⁶⁴⁷ PIOT (1859), *Escalier*; PIOT (1860), *Observations archéologiques*.

¹⁶⁴⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408.

¹⁶⁴⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 205.

¹⁶⁵⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

van den Boeckers tot in de voirs. Lange Vleeshouwerstraeten ter slincker zijden voirbij tVerxken (1526).¹⁶⁵¹

Dit was mijns inziens wél de ‘langste’ *Vleeshouwersstraat*. Ze kwam echter niet overeen met de oorspronkelijke *Vleeshouwersstraat* (de huidige Dominicanenstraat – zie verder).

Huidige ligging: Beenhouwersstraat¹⁶⁵²

1.1.324 Langenbeemd (*Langhenbeempt*) ---- 1365¹⁶⁵³

Deze beemd was gelegen in het Warmoesbroek¹⁶⁵⁴, vermoedelijk ter hoogte van het Martelaarsplein. Meer is er voorlopig niet over geweten.

Huidige ligging: +/- Martelaarsplein¹⁶⁵⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Langeveld* (Ukkel)¹⁶⁵⁶

1.1.325 Lantaarnstraat (*Lanternestrate, Lanteernestraetken*) ---- 1328¹⁶⁵⁷

Dit straatje situeerde zich in de Middeleeuwen tussen de tweede stadsomwalling en de hertogelijke *Warande* en gaf uit op de *Leuvenseweg*. Het liep parallel met de *Warandestraat*.¹⁶⁵⁸ Het verdween bij de uitbreiding van dit park op initiatief van Karel V in 1551.¹⁶⁵⁹

De naam is vermoedelijk ontleend aan de aanwezigheid van een herberg of huis *de Lantaarn*.

Huidige ligging: +/- noordelijk gedeelte van de Hertogsstraat¹⁶⁶⁰

1.1.326 Lederstraat (*Lederstraten*) ---- 1392¹⁶⁶¹

F. Janssens besprak deze straatnaam al volledig¹⁶⁶²:

¹⁶⁵¹ BRON 333.

¹⁶⁵² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 28 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 205.

¹⁶⁵³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; fichier Godding.

¹⁶⁵⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹⁶⁵⁵ Mededeling Ch. Deligne.

¹⁶⁵⁶ HERDIES (1961), *Voormalige scheysputten*, p. 140.

¹⁶⁵⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 183 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 185.

¹⁶⁵⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹⁶⁵⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 97.

¹⁶⁶⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 97.

¹⁶⁶¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 114.

“In de 14de eeuw werd de weg van Terarken naar de Putterij Lederstraat genoemd omwille van de leerlooierijen, die er zich bevonden langs de kant van het godshuis. Deze leerlooierijen verdwenen in het begin van de 15de eeuw en met hen de straatnaam. Ter gelegenheid van de werken aan de Noord-Zuidverbinding in het begin van deze eeuw kwamen stukjes leer en horens van runderen aan de oppervlakte wat erop wijst dat hier vroeger wel degelijk leerlooierijen bedrijvig waren.”

Het is echter niet duidelijk op welke bronnen zij zich baseerde. Bovendien zijn er een aantal opmerkingen te maken. Leerlooierijen werden in middeleeuws Brussel nooit aangeduid door middel van woorden met het bestanddeel ‘leer’ of ‘leder’. Meestal had men het over ‘vetters’ of ‘huidenvetters’. Daarenboven had men iets verderop ook al de toponiemen *Perkamentstraat* en *Perkameters*. Zou de buurt van de huidenbereiders dan zo uitgestrekt geweest zijn (zie afbeelding)?

Volgens mij is er een andere naamsverklaring mogelijk. In het middeleeuwse Brussel woonde er namelijk een familie Leder. Bronnen uit het begin van de 16e eeuw (!) situeren de goederen van de weduwe en erfgenamen van wijlen Johannes Leder precies in nabije omgeving van de *Vermarienborre* en de *Pollepel*¹⁶⁶³, met andere woorden, nét op de plaats waar F. Janssens de *Lederstraat* lokaliseerde.

Deze vermeldingen dateren echter uit het begin van de 16e eeuw. Verder bronnenonderzoek zal moeten uitwijzen of de familie Leder er ook al in de 14e eeuw was gevestigd.

Huidige ligging: +/- Ravensteingalerij

1.1.327 Leeuwbrug (sLeeuwbrugge) ---- 1420¹⁶⁶⁴

Deze brug lag over de Zenne en maakte de verbinding tussen de rechter Zenneoever en een zone ingesloten tussen het *Sint-Gorikseiland* en de eerste stadsomwalling. Later werd ze *Verversbrug* genoemd, vermoedelijk een verwijzing naar de aanwezigheid van ververs op de rechter Zenneoever (zie de toponiemen *Ververshoek* en *Verversstraat*).

De *Leeuwbrug* moet waarschijnlijk in verband gebracht worden met een andere *Leeuw*-toponiemen vlak in de buurt: *Leeuwspoort* of *Leeuwswiket* en *Leeuwsstraatje* (zie verder). De meest logische verklaring lijkt me dan ook een verwijzing naar de familie en/of het geslacht *sLeeuws* of

¹⁶⁶² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 114-115.

¹⁶⁶³ BRON 327: *in vico per quem itur a dicto putei dicto Vermarien borre versus dictam domum Dei de Archa inter supra dicta bona ex vna parte et bona dicta den Pollepel ex altera, venientis retro ad bona que fuerunt dictorum relicte et heredum quondam Ludovici Wiichman et nunc sunt relicte et heredum quondam Johannis dicti Leder et suorum participium* (7 april 1505); BRON 329: *in vico per quem itur a dicto putei dicto Vermarien borre versus dictum domum Dei de Archa inter supradicta bona ex vna parte et bona dicta den Pollepel ex altera, venientis retro ad bona que fuerunt dictorum relicte et heredum quondam Ludovici Wijchman et nunc sunt relicte et heredum quondam Johannis dicti Leder et suorum participium* (22 augustus 1514).

¹⁶⁶⁴ GODDING (1360), *Droit foncier*, p. 407; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 168.

Leo. Indien de *Leeuwbrug*, de *Leeuwspoort* en het *Leeuwsstraatje* effectief naar één van de leden van die familie genoemd zijn, dan moet deze er weliswaar goederen of *allodia* hebben gehad. F. Janssens situeerde de goederen van deze familie overwegend in drie buurten: tussen de Zenne en het *Begijnhof* (de ‘buurt van de Lakensestraat’), de *Overmolen* en ‘binnen en buiten de eerste stadsomwalling’.¹⁶⁶⁵ De drie Leeuw-toponiemen vallen er niet meteen onder te klasseren.

Misschien kan ik hier nog een meer ‘gewaagde’ hypothese voorstellen. Zowel de *Leeuwbrug* als de *Leeuwspoort* zijn georiënteerd in de richting van Sint-Pieters-Leeuw, dat in de Middeleeuwen meestal kortweg *Leeuw* werd genoemd. Is dit toeval of is er een verband? Aan het begin van een *notitia* over de schenking van het *allodium* van Sint-Pieters-Leeuw aan de Sint-Pieterskerk van Keulen, werd onmiddellijk het verband gelegd tussen Brussel en Sint-Pieters-Leeuw¹⁶⁶⁶:

Notandum quod quedam bona jacent in Brabantia, ex illa parte Brusle, ad unum miliare, in parrochia que dicitur Peterslewen et in parrochia Pedhen et Iterbeke.

Verder in de *notitia* vindt men daarenboven de beruchte passage over de verplichting van de domeinbewoners van Sint-Pieters-Leeuw om hun granen naar de *Sint-Othelebrug* in Brussel te brengen, waar het in schepen moest worden overgeladen. Traditioneel zag men in die *Sint-Othelebrug* de latere *Schipbrug* (zie verder). Misschien moet ze eerder geïdentificeerd worden met de *Leeuwbrug*?

Huidige ligging: kruispunt van de Verversstraat met de Anspachlaan

Gelijkaardige toponiemen: *Leeuw* (Zoutleeuw) ; *Leeuw* (Sint-Pieters-Leeuw) ; *Lewen* (Gelderland)¹⁶⁶⁷

1.1.328 Leeuwenberg (*Leeuwenberch*) ---- 1433¹⁶⁶⁸

Dit toponiem is te lokaliseren in de buurt van de *Zak*, de *Samaanstraat* en de *Nieuweborre*.¹⁶⁶⁹ Meer precieze gegevens zijn niet voorhanden. Het is mogelijk dat het – zoals in Utrecht – ging om een huisnaam.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Leeuwenberg* (Utrecht)¹⁶⁷⁰

¹⁶⁶⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 168.

¹⁶⁶⁶ BRON 21.

¹⁶⁶⁷ Het toponiem *Lewen* (12^e eeuw), ten oosten van Wamel (Gelderland), zou verklaard moeten worden als dativus pluralis van *lew* (‘grafheuvel’) (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 96).

¹⁶⁶⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133 ; VERSCHURE (2000), *Histoire*, p. 114.

¹⁶⁶⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹⁶⁷⁰ Naam van één van de verscheidene Utrechtse stadskastelen (KIPP (1988), *Groot Blankenburgh*, p. 210).

1.1.329 Leeuwspoort (*sLeusporte, Lewesporte, tLeves porte, sLeeusporte – porta Leonis*) ---- 1297¹⁶⁷¹

De *Leeuwspoort* was een andere benaming voor het *Leeuwsiket* en duidde een klein poortje van de eerste stadsomwalling aan. In theorie is het ook mogelijk dat de *Leeuwspoort* de benaming van een gebouwencomplex was, gelijkaardig aan de nabijgelegen *Priemspoort*.¹⁶⁷² De *Leeuwspoort* vormde dan de toegang tot het complex van de familie of het geslacht *sLeeuws*. Toch is de eerste mogelijkheid de meest waarschijnlijke.

En wat als de *Leeuwspoort* nu eens een bestemmingstoponiem zou geweest zijn? Met andere woorden, de ‘poort naar *Leeuw*’, het huidige Sint-Pieters-Leeuw. De ‘gewaagde’ veronderstelling werd ook al op tafel gesmeten bij de bespreking van het toponiem *Leeuwbrug* (zie boven). Toch lijkt ze me niet waarschijnlijk. Men zou dan – naar analogie met de *porta dicta de Laken* of *porta de Coudenberg* – eerder de Latijnse vorm *porta de Lewis* verwachten. *Leonis* staat in *porta Leonis* in de genitief, en zou dus moeten vertaald worden als ‘poort van (het geslacht) *sLeeuws*’.

Huidige ligging: Groot Eilandstraat¹⁶⁷³

Gelijkaardige toponiemen: *sLeeuws bogaert, tsLeeushof, sLeeus landt en sLeeuws lochten* (Ganshoren)¹⁶⁷⁴

1.1.330 Leeuwstraatje (*sLeeusstreetken*) ---- 1443¹⁶⁷⁵

Het *Leeuwstraatje* was een zijstraatje van de huidige Kiekenmarkt en werd nadien ook wel *Duifstraatje* of *Drie Duivengang* genoemd. Een 16^e-eeuwse vermelding maakt duidelijk dat er een nauw verband bestond met de familie *sLeeuws* (*in de sLeeuws straetken tusschen de goeden... en de Cutsem straete, boven de goeden van Jan sLeeuws achter Sint Nicolaes naest de Schipbrug* – 1566).¹⁶⁷⁶ Het opduiken van de straatnaam zou erop wijzen dat de familie er al goederen bezat in de eerste helft van de 15e eeuw.

Huidige ligging: Anspachlaan, ter hoogte van de Kiekenmarkt¹⁶⁷⁷

¹⁶⁷¹ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 20 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 39-40 & 57 ; fichier Godding.

¹⁶⁷² Wat de *Priemspoort* betreft, zie DEMETER (1995), *Données historiques*, pp. 22-24.

¹⁶⁷³ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 212-213.

¹⁶⁷⁴ Volgens P. Van Nieuwenhuysen gaf de naam van het Brusselse geslacht aanleiding tot een ‘toponiemencluster’ (VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*, pp. 50-51).

¹⁶⁷⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 169 ; fichier Godding.

¹⁶⁷⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 169.

¹⁶⁷⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 169.

1.1.331 Leeuwstraatje (*tLeeuwe straetken*) ---- 1496¹⁶⁷⁸

Brussel telde in de 15^e eeuw nog een tweede *Leeuwstraatje*. Het bevond zich tussen de *Rechte straat* – de huidige Anderlechtsesteenweg –, het *Zenneke* en de Zespenningstraat.¹⁶⁷⁹ Meer dan waarschijnlijk bestond er een verband met de andere *Leeuw*-toponiemen uit de nabijgelegen buurt (*Leeuwbrug*, *Leeuwspoort* en *Leeuws wiket*) en met het geslacht *sLeeuws* (zie boven).

Huidige ligging: ten zuiden van de Anderlechtsesteenweg

1.1.332 Leeuws wiket (*sLeeuws wiket*, *tsLeeus wycket porte* – *wiketum Leonis*) ---- 1329¹⁶⁸⁰

Het *Leeuws wiket* was een andere benaming voor de *Leeuwspoort* (zie boven). Het vormde één van de secundaire poorten – wiketten – van de eerste stadsomwalling. Via het *Leeuws wiket* bereikte men de Zespenningstraat. Het *Leeuws wiket* werd afgebroken in 1594.¹⁶⁸¹

Huidige ligging: in de Groot Eilandstraat¹⁶⁸²

1.1.333 Leie (*Leyden*) ---- 1346¹⁶⁸³

De oudste vermelding van een *Leie* te Brussel komt uit het hertogelijk cijnsregister uit 1346.¹⁶⁸⁴ Het toponiem wees niet op de latere *Leie* buiten de tweede stadsomwalling, maar wel op het zogenoemde *Zenneke* (zie verder). Aangezien het begrip *leie* meestal werd aangewend om kunstmatig gegraven waterlopen aan te duiden¹⁶⁸⁵, gold dit dan ook voor het *Zenneke*. Dat valt trouwens ook uit haar rechtlijnig tracé op te maken (zie verder).

Huidige ligging: ten zuiden van de Damstraat – Loofstraat en ten westen van de Arteveldestraat

¹⁶⁷⁸ BRON 324.

¹⁶⁷⁹ BRON 324: *achter den Pau lanx den Sinneken tot ter Sespenninckstraten toe excluys dair in tLeeuwestraetken ende van den selven Pauwe de Rechte strate ter stadweerts inne* (1496) ; BRON 333: *ende van daer achterwairts aent Zenneken tot ter Sespenninckstraeten toe, excluys. Ende van daer in 't Leeuwe straetken ende soe comende wederomme in de Rechte straete ter statwairts inne* (1526).

¹⁶⁸⁰ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 647.

¹⁶⁸¹ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 212-213.

¹⁶⁸² LAURENT (1963), *Limites*, pp. 212-213.

¹⁶⁸³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 30.

¹⁶⁸⁴ BRON 94.

¹⁶⁸⁵ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, IV, col. 326-327 ; STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, II, p. 158.

Gelijkaardige toponiemen: *Leye* (Leuven)¹⁶⁸⁶ ; *Legia, Lisa* of *Leye* (Gent)¹⁶⁸⁷ ; *Lee* (Gent – Zwijnaarde)¹⁶⁸⁸ ; *Leie* (Halle)¹⁶⁸⁹

1.1.334 *Leie (Leyde, Leyegracht, Leyebeek)* ---- 1397¹⁶⁹⁰

G. Des Marez twijfelde over het al dan niet kunstmatige karakter van deze waterloop. Ofwel was het een door mensenhanden gegraven gracht, ofwel een natuurlijke waterloop, een derde zijarm van de Zenne, die dan later werd rechtgetrokken en verbreed.¹⁶⁹¹ F. Janssens sprak zich niet uit over deze kwestie.¹⁶⁹²

Aangezien de *Leie* de tweede stadsomwalling op nagenoeg perfecte wijze volgde, mag over het natuurlijke karakter niet worden getwijfeld. Onder de lemma's 'leigracht' en 'leibeeck' vindt men bij K. Stallaert trouwens 'ontlastings- of afleidingsgracht/beek' terug.¹⁶⁹³ Ook deze *Leie* deed op die manier dienst. Via de *Leie* werd het overtollige water van de Zenne rondom de middeleeuwse stads 'geleid' (zie afbeelding). Door middel van een sluizensysteem kon het debiet worden geregeld.

In de loop van de 16^e eeuw werd de loop van de *Leie* ten noorden van de stad gewijzigd. Ter hoogte van de *Schipvaart* werd de gracht verder afgebogen in noordelijke richting. In 1935 werd de gracht uiteindelijk drooggelegd.

Volgens F. Janssens werd de benaming *Klein Zenneke* of *Kleine Zenne* ook gebruikt om deze *Leie* aan te duiden.¹⁶⁹⁴ Aangezien ze hiervoor geen concrete bronverwijzingen aanhaalde, lijkt deze stelling me toch voorbarig. De omgekeerde bewering was wel juist: het *Zenneke* werd ook wel eens *Leie* genoemd (zie boven).

Huidige ligging: +/- de westelijke Ringlanen

Gelijkaardige toponiemen: *Laijegracht* (Sint-Jans-Molenbeek)¹⁶⁹⁵

¹⁶⁸⁶ MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361.

¹⁶⁸⁷ M. Gysseling reconstrueerde de oudste Belgische vorm *Lêwia*, maar moest tegelijkertijd toegeven dat de betekenis van het element *lêw* duister bleef (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 15).

¹⁶⁸⁸ Een gracht op de grens van Aalst (Gent) en Zwijnaarde. "Vooral in noordelijk Vlaanderen en in Holland dragen talrijke grachten en kanalen de naam Lede, Leet", afgeleid van *geleide*, 'gegraven waterloop' (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 58).

¹⁶⁸⁹ "Om overstromingen binnen de stad te vermijden, ging men omstreeks 1406-1407 over tot het uitgraven van de Leie, buiten de nieuwe wallen [uit de tweede helft van de 14e eeuw]." (BORREMANS (1960), *Middeleeuwse dam*, p. 49).

¹⁶⁹⁰ BRON 174 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 29 & 49.

¹⁶⁹¹ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 19.

¹⁶⁹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 29.

¹⁶⁹³ STALLAERT (1886-1978), *Glossarium*, II, p. 158.

¹⁶⁹⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 29.

¹⁶⁹⁵ "LEIEGRACHT is een soortnaam voor allerlei waterleidingen." (VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*, pp. 51-52).

1.1.335 Leuvensepoort (*Lovensche Poirte*) ---- 1422¹⁶⁹⁶

De *Leuvensepoort* was een poort van de tweede stadsomwalling en stond ingeplant op de *Leuvenseweg*. De naamsverklaring is zeer simpel: 'poort met de bestemming Leuven'. De *Leuvensepoort* was de opvolger van de *Sint-Goedelepoort* op de eerste stadsomwalling.

Huidige ligging: kruispunt van de Hertogsstraat met de Leuvense weg

1.1.336 Leuvensesteenweg (*Lovensche Steenwech*) ---- 1447¹⁶⁹⁷

Leuvensesteenweg was een andere benaming voor de *Leuvenseweg* (zie verder). Via het bestanddeel 'steenweg' werd het karakter van uitvalsweg benadrukt. Deze werden al snel van een stenen wegdek voorzien.

Huidige ligging: Leuvense weg

1.1.337 Leuvenseweg (*Lovensche Wech, Lovenen wech*) ---- 1346¹⁶⁹⁸

De *Leuvenseweg* liep van aan de *Sint-Goedelepoort* op de eerste stadsomwalling in noordoostelijke richting weg van de stad. De uiteindelijke bestemming van deze uitvalsweg was vanzelfsprekend Leuven.

De *Leuvenseweg* werd ook wel eens *Rechte straat* genoemd. Op basis van het perceelsplan van W.B. Craen kan men inderdaad vermoeden dat het om een kunstmatig aangelegde uitvalsweg ging, die dwars door de oude landschappelijke structuur sneed. Middenin de *Leuvenseweg* bevond er zich een merkwaardige knik (zie afbeelding). Het is niet duidelijk of die er van bij aanvang al was. Misschien werd het tweede deel pas in gebruik genomen na de aanleg van de *Leuvensepoort*?

Huidige ligging: Leuvense weg

¹⁶⁹⁶ BRON 213.

¹⁶⁹⁷ Fichier Godding.

¹⁶⁹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 182.

1.1.338 Linde (*Tylia*) ---- 1295¹⁶⁹⁹

In en om het middeleeuwse Brussel trof men verscheidene *Linden* aan. Volgens J. Lindemans was de oudste Brabantse vorm voor 'linde' steeds *lend*.¹⁷⁰⁰ Die vorm komt in het Brusselse materiaal echter niet voor, maar dit kan liggen aan het feit dat alle oude vermeldingen in het Latijn zijn overgeleverd. Pas vanaf de 14^e eeuw komt ook de Middelnederlandse vorm *linde* voor.

In de ogen van J. Lindemans was de linde de 'meest geliefde boom van onze voorouders'¹⁷⁰¹:

“Overal treft men hem aan : op het dorpsplein bij den open waterput, op den « driesch » van de gehuchten om de « tente » bij de « oogstkeur » te beschutten ; op den tweesprong of het kruispunt der banen, als wegwijzer, voorzien gewoonlijk van een heiligenbeeld, om de booze geesten te verwijderen die de reizigers op die plaatsen afwachten en op een dwaalspoor brengen ; eindelijk als grensboom tussen akkers of bij andere gebiedsverdeelingen.”

In de nabije omgeving van Brussel vonden de zittingen van de schepenbank van Vorst bijvoorbeeld plaats op de *Hooidries*, onder de 'grote linde'.¹⁷⁰² Het 'multifunctionele' karakter en/of gebruik van de lindebomen is in elk geval duidelijk. Volgens J. Verbesselt was de linde erg in trek wegens de hoge ouderdom die deze boom kon bereiken. Om die reden vond men ze terug op kruispunten van wegen en fungeerden ze als grenspalen van nederzettingen, parochies, grote veldblokken en kouters.¹⁷⁰³

J. Lindemans meldde tevens dat wanneer er meer dan één linde in eenzelfde dorp of gemeente stond, deze dan van elkaar onderscheiden werden door een meer specifieke naam.¹⁷⁰⁴ Vreemd genoeg was dit niet het geval met de drie *Linden* en vier *Lindekes* uit middeleeuws Brussel.

Op die manier is het natuurlijk moeilijk uit te maken welke functie de linden van het middeleeuwse Brussel precies vervulden. Wat Brussel betreft, sprak F. Janssens in gelijkaardige bewoordingen als J. Lindemans¹⁷⁰⁵:

“De linde speelt, vooral in de middeleeuwen, een belangrijke rol in het volksleven en in de volksoverleveringen. De linde was de heilige boom, waaronder openbare plechtigheden, rechtshandelingen en afkondigingen – waarschijnlijk ook van echtverbintenissen – plaats hadden. Verschillende plaatsen te Brussel werden dan ook aangeduid met aan de linde, bij de linde, het lindeke.”

¹⁶⁹⁹ Fichier Godding.

¹⁷⁰⁰ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 205.

¹⁷⁰¹ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 205. Een tente bij de oogstkeur was een gerechtszitting voor de landbouwaangelegenheden.

¹⁷⁰² HERDIES (1967), *Grote linde*, p. 365.

¹⁷⁰³ VERBESSELT (1995), *Oud wegennet*, p. 120.

¹⁷⁰⁴ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 207.

¹⁷⁰⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 88.

De oudst vermelde *Linde* van Brussel stond buiten de *Sint-Goedelepoort*. De precieze ligging en functie blijven onduidelijk.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *de Linden* (Velzeke-Ruddershove)¹⁷⁰⁶ ; *Tiliam* (Zellik) ; *der Linden* (Erps) ; *der Linden* (Ukkel) ; *de Grootte Linde* (Sterrebeek) ; *de Lijnde ter Heiden* (Sint-Genesius-Rode) ; *de Linde* en *Ons Lieve Vrouwen Linde* (Beersel) ; *ter Linden* (Asse) ; *de Linde* (Ramsdonk) ; *de Linde* (Herne) ; *aen den heerwegh daer eene groote linde staet* (Opwijk) ; *de Twee Linden* (Steenhuffel) ; *de Drij Linden* (Merchtem) ; *de Drij Linden* (Tollembeek) ; *de Vierwechsche Linde*, *de Hooghe Linde*, *de Cleyne Linde* en *de Luyseline* (Opwijk) ; *de Laecken Linde*, *de Dikke Linde* en *de Verregat Linde* (Laken)¹⁷⁰⁷ ; *de Beverlinde* (Strombeek-Bever) ; *de Priesterlinde* (Grimbergen) ; *de Wolfslinde* (Eppegem) ; *de Cleyne Linde* (Zemst) ; *de Cleyne Linde* en *de Dikke Linde* (Sint-Pieters-Leeuw) ; *de Hoogelinde* (Buggenhout) ; *Onser Vrouwen Lijnde* (Alseberg) ; *Sint Laureys Lindeboom* (Wolvertem-Oppen)¹⁷⁰⁸ ; *de Linde* (Sint-Jans-Molenbeek)¹⁷⁰⁹ ; *Strombeeklinde*¹⁷¹⁰ ; *Spaanse linde*¹⁷¹¹ ; *Tilia* (Leuven)¹⁷¹²

1.1.339 Linde (*Tilia*) ---- 1295¹⁷¹³

Een andere *Linde* wordt gesitueerd aan het einde van de *Steenweg*, in de richting van *Ransvoord*.¹⁷¹⁴

Huidige ligging: op de Vlaamse steenweg

1.1.340 Linde (*de Linden, Lynden*) ---- 1346¹⁷¹⁵

Een derde *Linde* stond buiten de *Coudenberghpoort* van de eerste stadsomwalling.¹⁷¹⁶

¹⁷⁰⁶ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 444.

¹⁷⁰⁷ De *Lakenlinde* stond op het kruispunt van twee oude wegen: Brussel-Laken-Grimbergen-Rupel en de huidige Van Praetlaan-Meiselaan, van aan de Zenne-overgang te Schaarbeek. De *Lakenlinde* was tegelijkertijd de grenspaal tussen Laken en Nederoverheembeek. Leopold II liet op die plaats het monument van Neptunus aanleggen (VERBESSELT (1995), *Oud wegennet*, p. 120).

¹⁷⁰⁸ Alle voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, pp. 206-207.

¹⁷⁰⁹ VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*, p. 52.

¹⁷¹⁰ Grenspaal van Strombeek, Laken, Heembeek en Vilvoorde (VERBESSELT (1995), *Oud wegennet*, p. 120).

¹⁷¹¹ Grenspaal van Strombeek en Grimbergen (VERBESSELT (1995), *Oud wegennet*, p. 120).

¹⁷¹² DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*, p. 106.

¹⁷¹³ Fichier Godding.

¹⁷¹⁴ Fichier Godding.

¹⁷¹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

¹⁷¹⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

Huidige ligging: in de buurt van de Naamsestraat

1.1.341 Lindeke (*Lindeken* – *parvam Tyliam*) ---- 1289¹⁷¹⁷

Sommige lindebomen werden ook in de verkleinvorm aangeduid. In 1289 werd een *Lindeke* buiten de *Sint-Goedelepoort* gelokaliseerd. Misschien ging het om dezelfde boom als de hoger vermelde *Linde* buiten de *Sint-Goedelepoort* (zie boven)?

Latere akten verduidelijken dat het *Lindeke* gelegen was in de richting van Sint-Joost-ten-Noode (*versus Noede*), op een kruispunt van vier wegen (*supra conum quatuor viarum*).¹⁷¹⁸

Huidige ligging: Vrijheidsplein¹⁷¹⁹

Gelijkaardige toponiemen: *dLindekin* (Velzeke-Ruddershove)¹⁷²⁰ ; *den Lindekene* (Evere) ; *dLindeken* (Erps) ; *ten Lindekenne* (Anderlecht) ; *het Lindeken* (Hekelgem) ; *de Drie Lindekenne* (Schaarbeek)¹⁷²¹ ; *dLindeken* (Sint-Jans-Molenbeek)¹⁷²²

1.1.342 Lindeke (*Lindeken*, *dLendeken*, *de Linde* – *parva Tylia*) ---- 1314¹⁷²³

Een ander *Lindeke* werd door een aantal historici bij of in de Accolaystraat in de *Blekerij* gesitueerd.¹⁷²⁴ V. Verscheure gaf enkele tekstfragmenten ter verduidelijking: *sub Tilia prope Walterum dictum Veele versus mansionem domini prepositi de Capella* (1315), *ab opposito Amelrici dicti Vele desuper locum dictum dLindeken sicut itur versus Capellam* (1322) en in de *Bleykerie in de stede* geheeten *dLindeken op den horic van der Acoleystrate* (1345).¹⁷²⁵

Huidige ligging: kruispunt Accolaystraat – Priemstraat

¹⁷¹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 214 ; fichier Godding.

¹⁷¹⁸ MARTENS (-), *Chartes*, p. 140.

¹⁷¹⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 182 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

¹⁷²⁰ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 446.

¹⁷²¹ Alle voorgaanden voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 207.

¹⁷²² VAN NIEUWENHUYSEN (2003), *Studie*, p. 52.

¹⁷²³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 88 & 115.

¹⁷²⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 78.

¹⁷²⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 78, 88 & 115.

1.1.343 Lindeke (*Lindeken – parvam Tyliam*) ---- 1316¹⁷²⁶

Een ander *Lindeke* bevond zich volgens Ph. Godding in de *Blekerij* bij het *Sint-Pietersgodshuis*.¹⁷²⁷ V. Verscheure trok het bestaan van deze boom echter in twijfel. Ze zocht de akte op en constateerde dat daarin enkel sprake is van anderhalve dagwand land gelegen bij het *Sint-Pietersgodshuis (prope Leprosos)*.¹⁷²⁸

Huidige ligging: ?

1.1.344 Lindeke (*Lindekene*) ---- 1336¹⁷²⁹

Er werd ook nog een *Lindeke* gesitueerd in de nabijheid van de *Driesmolen*.¹⁷³⁰

Huidige ligging: in de omgeving van het Bloemenhofplein

1.1.345 Lindeke (*Lindeken – parvam Tyliam*) ---- 1357¹⁷³¹

Tenslotte stond er een *Lindeke* aan de *Viszerszenne*, in de buurt van de *Hoge Brug*. Soms noemde men deze plaats heel expliciet 'onder het *Lindeke*' (*in loco dicto onder dLendecken – 1357*)¹⁷³², wat een aanwijzing kan zijn van gebeurtenissen die zich 'onder' deze boom afspeelden.

Huidige ligging: ter hoogte van de Visverkopersstraat

1.1.346 Lindendries (*Lindendriesch*) ---- 1359¹⁷³³

Over deze *Lindendries* is weinig bekend. Ph. Godding, F. Janssens en C. Dickstein-Bernard meldden dat deze gelegen was buiten de *Sint-Goedelepoort*, in de nabijheid van de tweede stadsomwalling.¹⁷³⁴

¹⁷²⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

¹⁷²⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹⁷²⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 115.

¹⁷²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

¹⁷³⁰ MARTENS (-), *Chartes* ; p. 138 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

¹⁷³¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; fichier Godding.

¹⁷³² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

¹⁷³³ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 105.

¹⁷³⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 105.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Lindendriesch* (Asse)¹⁷³⁵

1.1.347 Lindendriesstraat (*Lindendrieschstrate*) ---- 1427¹⁷³⁶

Deze straat volgde bij benadering het tracé van de tweede stadsomwalling tussen de *Leuvenseweg* en de *Oude Schaarbeekseweg*.¹⁷³⁷ Ze werd genoemd naar de *Lindendries*, die zich ongetwijfeld in de onmiddellijke omgeving bevond.¹⁷³⁸

Huidige ligging: in de omgeving van de Noordstraat

1.1.348 Lindestraatje (*Lindestraetken, Linghdemterstrate*) ---- 1333¹⁷³⁹

Een *Lindestraatje* lag in de buurt van het *Driesmolenwiket*.¹⁷⁴⁰ Het is moeilijk om dit straatje precies te lokaliseren. Waarschijnlijk stemde het overeen met de *Linghdemterstrate* [sic] die in 1333 achter de tuin van de kerk van het *godshuis van de Witte Juffrouwen* werd gelokaliseerd.

J. Lindemans meldde over de 'Lindestraten' dat deze leidden naar een linde.¹⁷⁴¹ Wellicht leidde het *Lindestraatje* naar het *Lindeke* nabij de *Driesmolen* (zie boven)?

Huidige ligging: in de buurt van de Kogelstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Lindestraet* (Velzeke-Ruddershove)¹⁷⁴² ; *Lindestraat* (Sint-Genesius-Rode) ; *Lindestraat* (Asse)¹⁷⁴³

1.1.349 Lindestraatje (*dLindestreetken*) ---- 1346¹⁷⁴⁴

Het tweede *Lindestraatje* van Brussel was gelegen achter de Sint-Kathelijnestraat, ongeveer tegenover de *Sint-Kathelijnekerk* (*situm in vico Beate Katherine ab opposito capelle Beate Katherine*).¹⁷⁴⁵ Mogelijk stond dit *Lindestraatje* in verband met het *Lindeke* aan de *Visserszenne*?

¹⁷³⁵ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 208 ; VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 139.

¹⁷³⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 90 ; fichier Godding.

¹⁷³⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹⁷³⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 90.

¹⁷³⁹ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 179.

¹⁷⁴⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹⁷⁴¹ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 208.

¹⁷⁴² VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 450.

¹⁷⁴³ VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 136.

¹⁷⁴⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 . JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

Huidige ligging: tussen de Sint-Kathelijnestraat en de Melsenstraat

1.1.350 Locht (*de Locht*) ---- 1341¹⁷⁴⁶

De *Locht* was een plaats in het *Ruisbroek*.¹⁷⁴⁷ Verdere gegevens ontbreken voorlopig.

Huidige ligging: ?

1.1.351 Lodewijks (*de Lodewijc, Lodewijcs*) ---- 1358¹⁷⁴⁸

Het toponiem *Lodewijks* kwam steevast voor met het voorzetsel ‘achter’ (dus *achter Lodewijcx*). Met *achter Lodewijks* werd de zone tussen de *Prooststraat*, het *Nieuwland* en de *Accolaystraat* aangewezen.¹⁷⁴⁹ V. Verscheure hield het op de zone tussen de *Beemdstraat* (het huidige *Nieuwland*) en de *Zenne*.¹⁷⁵⁰

Waar de plaats *Lodewijks* zich precies bevond, is niet onmiddellijk duidelijk. F. Janssens en V. Verscheure verwezen naar een weide vlakbij de *Beemdstraat*, die in één bron *de Lodewijk* werd genoemd (1395).¹⁷⁵¹ V. Verscheure verwees daarenboven naar de goederen van Johannes Lodewijcs die zich in de *Beemdstraat* bevonden.¹⁷⁵² Daarmee lijkt het toponiem afdoende verklaard als de afleiding van een patroniem.

Huidige ligging: tussen de Ursulinenstraat – Accolaystraat – Priemstraat

1.1.352 Lombardstraat (*Lombaertstrate*) ---- 1433¹⁷⁵³

Deze straat bevond zich in de buurt van de *Jodenpoel*. Meer informatie is op dit moment niet voorhanden.

Huidige ligging: ?

¹⁷⁴⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 89.

¹⁷⁴⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 115.

¹⁷⁴⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400.

¹⁷⁴⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173.

¹⁷⁴⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 192 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173.

¹⁷⁵⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 77;

¹⁷⁵¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 400 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 77 & 115.

¹⁷⁵² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 77.

¹⁷⁵³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 141.

Gelijkaardige toponiemen: *Lombaardevest* en *Lombaerdstraetken* (Antwerpen)¹⁷⁵⁴ ; *Lombardstraat* (Rotterdam)¹⁷⁵⁵ ; *Lombardstraat* (Roermond)¹⁷⁵⁶ ; *Lombardstraat* (Nijmegen)¹⁷⁵⁷ ; *Lombardstraat* (Middelburg)¹⁷⁵⁸ ; *Lombardstrate* (Dordrecht)¹⁷⁵⁹ ; *Lombaardsteeg* (Leiden)¹⁷⁶⁰

1.1.353 Loxemstraat (*Loxemstrate*) ---- 1284¹⁷⁶¹

Deze straat droeg in de Middeleeuwen verschillende namen: Loxemstraat, *Lange Loxemstraat* en *Drievuldigheidsstraat*. Ze verbond de Putterij met de Eikstraat.

De straatnaam Loxemstraat is niet afgeleid van de samenstelling van ‘los’ met ‘humus’, zoals door folkloristen wel eens werd beweerd, maar van een familienaam. De heren van Zemst droegen immers de naam Loxem en bezaten vermoedelijk een woning in of nabij de Loxemstraat.¹⁷⁶²

Huidige ligging: +/- Keizerinlaan

1.1.354 Magnusborre (*Magnusborre*) ---- 1328¹⁷⁶³

De *Magnusborre* bevond zich aan het uiteinde van de *Houtmarkt*. De waterput is zeer duidelijk afgebeeld op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (zie afbeelding).¹⁷⁶⁴ De naam wordt in enkele bronnen zeer expliciet in verband gebracht met het huis van Arnouds of Art Magnus (*bi Arnouds Magnus bi den borne* – 1346 ; *bi Art Magnus borne* – 1392)¹⁷⁶⁵ De naam is dus overduidelijk afgeleid van een familienaam.

Huidige ligging: noordelijk uiteinde van het Kantersteen

¹⁷⁵⁴ POULUSSEN (1988), *Wetenschappelijke oplossing*, pp. 93-94 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

¹⁷⁵⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

¹⁷⁵⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

¹⁷⁵⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

¹⁷⁵⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

¹⁷⁵⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

¹⁷⁶⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

¹⁷⁶¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 196 ; fichier Godding.

¹⁷⁶² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 163.

¹⁷⁶³ LAURENT (1963), *Limites*, p. 172 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 125 & 149.

¹⁷⁶⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 172.

¹⁷⁶⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 149.

1.1.355 Maleisen (*ter Maleysen, ter Maleisen*) ---- 1314¹⁷⁶⁶

De plaats *ter Maleisen* lag in de *Blekerij*, in de buurt van de *Walsche plaats* (*in Bleykerie quasi ab opposito loco dicti ter Maleisen iuxta Plache* – 1316¹⁷⁶⁷). De naam is vermoedelijk afgeleid van een zekere Giselbertus geheten Malaise, die in 1245 een cijns betaalde aan de Heilig Grafabdij van Kamerijk voor de hofstede waar hij op woonde. Aangezien deze abdij de grondheer was van een hele reeks hofsteden en goederen in de buurt van de Kapellekerk, ligt het voor de hand om de persoon en de plaatsnaam *Maleisen* met elkaar in verband te brengen.¹⁷⁶⁸

Huidige ligging: ?

Gelijkaadige toponiemen: *Malaise* of *ter Maleisen* (Overijse)¹⁷⁶⁹

1.1.356 Manneken Pis (*dair dMenneken pist, het Manneken Pis*) ---- 1377¹⁷⁷⁰

Manneke Pis, het icoon van de stad Brussel, heeft 'uiteraard' een legendarische oorsprong. Het 'manneke' wordt in verband gebracht met de 'legende van de hertog in de wieg'. De piepjonge hertog van Brabant Godfried III zou tijdens de Slag van Ransbeek in 1142 – tussen de hertogelijke aanhangers en de Berthouts, heren van Grimbergen – vanuit Brussel naar het slagveld gebracht zijn. Zijn wieg werd aan een eik gehangen, zodat hij de gevechten kon overschouwen. Godfried III kon het niet nalaten om dan 'een plasje te maken', een daad waardoor hij voor eeuwig beroemd zou worden. Ter herinnering van dit 'memorabel feit' prijkt het Manneke Pis nog altijd op de hoek van de Eikstraat en de Priemstraat.¹⁷⁷¹

Daarnaast is het 'manneke' ook nog eens het voorwerp van een soms bitsige strijd tussen Geraardsbergen en Brussel¹⁷⁷²:

"De hoofdvraag is: Waar heeft Manneke-Pis het eerst gepist? In Geraardsbergen of in Brussel? Voorwaar een triviale vraag! Geraardsbergen zegt dat hun Manneke-Pis dateert van 1455. Brussel beweert van 1142. Geraardsbergen: het water komt uit de bronnen van de Oudenberg. Brussel: uit een plaatselijke bron."

Wat er ook van zij, het Manneke Pis is altijd een belangrijk aanknopingspunt geweest in Brussel. Een beschrijving van de stedelijke waterleidingen uit het midden van de 15^e eeuw toont aan dat

¹⁷⁶⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; fichier Godding.

¹⁷⁶⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 32 & 116.

¹⁷⁶⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 117.

¹⁷⁶⁹ Reeds vermeld in de tweede helft van de 13^e eeuw (*la warande autour le Malaise, manans del Malaise*), nu een gehucht van het huidige Overijse. G. Vande Putte identificeerde het als een grondgebied met van oudsher een taalgemengde bevolking, dat tot het grondgebied Overijse behoorde, maar parochiaal van Terhulpen afhing (VANDE PUTTE (1999), *Belgica Creola*, pp. 54-55).

¹⁷⁷⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

¹⁷⁷¹ VERBESSELT (1983), *Hertog in de wieg*, p. 319 ; VAN RANSBEEK (1996), *Gevecht*, p. 477.

¹⁷⁷² VAN RANSBEEK (1996), *Gevecht*, p. 477.

de fontein – samen met de fonteinen in het Stadhuis, op de *Sint-Niklaasmarkt* en in de *Voldersstraat* – werd bevoorraad door één van de drie waternetwerken.¹⁷⁷³ Het Manneke Pis werd vaak ook ‘ingeschakeld’ bij de lokalisatie van goederen in de buurt.¹⁷⁷⁴

Huidige ligging: hoek Priemstraat – Eikstraat

1.1.357 Markt (*Merct* – *Forum*) ---- 1198¹⁷⁷⁵

Het toponiem *Markt* mag gelijkgeschakeld worden met de *Nedermarkt* enerzijds en met de Grote Markt anderzijds. Desalniettemin is het niet volledig duidelijk of er een morfologische of ruimtelijke continuïteit tussen al deze plaatsen bestond. In 1174 wordt de *Nedermarkt* ter hoogte van de Sint-Niklaaskerk gelokaliseerd. Dat is zo’n 100 m verder dan de plaats waar later de Grote Markt zou komen. Toch wordt deze laatste ook aangeduid door middel van de toponiemen *Nedermarkt*, *Markt* en *Gemene Markt*.

R. Rentenaar merkte voor de Hollandse steden op dat de plaats die later vaak zonder meer *Markt* heette, in de 14^e eeuw nog dikwijls *het Marktveld* werd genoemd.¹⁷⁷⁶ Ik vraag me af of de Brusselse *Nedermarkt* en *Markt* een gelijkaardige evolutie kenden. Aanvankelijk was de *Nedermarkt* misschien een grote open ruimte, die na verloop van tijd dienst ging doen als marktplaats. Daar de handel steeds belangrijker werd, groeide deze markt uit tot dé plaats bij uitstek, dé *Markt*. Geleidelijk aan werd de ruimte ingericht, mede dankzij de stimulans van de hertog van Brabant, het Brusselse stadsbestuur en de ambachten, die er respectievelijk hallen, het Stadhuis en ambachtshuizen lieten bouwen. Zo evolueerde de voormalige open ruimte tot de rechthoekige Grote Markt.

Huidige ligging: Grote Markt¹⁷⁷⁷

Gelijkaardige toponiemen: *Forum* of *Maerct* (Gent)¹⁷⁷⁸ ; *Merckt* (Leuven)¹⁷⁷⁹ ; *Markt* (Dendermonde)¹⁷⁸⁰ ; *Marct* (Oudenburg)¹⁷⁸¹ ; *Merct* (Asse)¹⁷⁸² ; *Merctveld* (Gorkum)¹⁷⁸³ ; *Marktveld* (Delft)¹⁷⁸⁴

¹⁷⁷³ BRON 275: *Navolghende den oerspronck van der fonteynen daer dMenneken pist, van der fonteynen in de Volderstrate, van den Gulden fonteyne in de Stadhuys ende van der fonteyne op Sinter Claes merct.* (1451-1452). Zie ook DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 121.

¹⁷⁷⁴ Zie bijvoorbeeld BRON 281: *van Sinte Jacobs poirte tot dair tMenneke pist ende al de Stoofstrate* (10 januari 1453) ; BRON 368: *een huys in de Stoofstraet bij het Manneken Pis* (1525) ; BRON 333: *aent selve huys wederomme kerende voerbij de fonteyne daer het Manneken pyst tot ten voirseide huyse meester Jaspars Longeville* (1526) ; *Henri vanden Bossche bij Manneke Pis* (1533) (DICKSTEIN-BERNARD (1961), *Registres*, p. 270) ; BRON 343: *tot meester Jans van Ghindertalen boven t’Menne Pist* (1542).

¹⁷⁷⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 99.

¹⁷⁷⁶ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 73.

¹⁷⁷⁷ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 314.

¹⁷⁷⁸ Een middeleeuwse bron spreekt over twee woningen die in *Foro* gelokaliseerd worden. De meningen zijn verdeeld om welke markt het precies ging, volgens sommigen de *Korenmarkt*, volgens anderen de *Vismarkt* (LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*, p. 30). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

1.1.358 Meersliedenstraat (*vicus Mersemannorum*) ---- 1295¹⁷⁸⁵

Zonder concrete bronvermeldingen aan te halen, meldde F. Janssens dat dit straatje oorspronkelijk uitgaaf op de Grote Markt, ter hoogte van het huis *de Vos* (het huis van het meersliedenambacht).¹⁷⁸⁶ Na het bombardement in 1695 verdween dit huis. De straat ook? Ik vond er geen andere vermeldingen van terug.

Huidige ligging: bouwblok Grote Markt – Boterstraat – Kolenmarkt – Taborastraat

Gelijkaardige toponiemen: *Merssegasse* (Utrecht)¹⁷⁸⁷ ; *Mairsmanstrate* (Leiden)¹⁷⁸⁸ ; *Meersmansstrate* (Brugge)¹⁷⁸⁹ ; *Merseniersstraat* (Sluis)¹⁷⁹⁰ ; *Merseniersteghe* (Gent)¹⁷⁹¹

1.1.359 Melkmarkt (*Melcmerct*) ---- 1491¹⁷⁹²

De *Melkmarkt* was gelegen aan de westelijke zijde van de Sint-Niklaaskerk. Het toponiem herinnert aan de melkhandel op die plaats.

Huidige ligging: Taborastraat

Gelijkaardige toponiemen: *Melkmarkt* (Zierikzee)¹⁷⁹³ ; *Melkmarkt* (Sluis)¹⁷⁹⁴ ; *Melkmarkt* (Antwerpen)¹⁷⁹⁵ ; *Melckmarckt* (Amsterdam)¹⁷⁹⁶

¹⁷⁷⁹ De huidige Grote Markt (MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361).

¹⁷⁸⁰ VERBESSELT (1995), *Castrum – castellum*, p. 248.

¹⁷⁸¹ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 168.

¹⁷⁸² VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 123.

¹⁷⁸³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

¹⁷⁸⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

¹⁷⁸⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 99 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 277 ; fichier Godding.

¹⁷⁸⁶ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 33 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 99.

¹⁷⁸⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 8.

¹⁷⁸⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

¹⁷⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

¹⁷⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24..

¹⁷⁹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

¹⁷⁹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 94.

¹⁷⁹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁷⁹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁷⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁷⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

1.1.360 Melkstraat (*Melcstrate, Melcstraetke, Melcstreetkenen*) ---- 1392¹⁷⁹⁷

Volgens J. d'Osta was *Korte Steenstraat* de courante benaming van deze straat gedurende de 12^e tot de 17^e eeuw. Zijn stelling is dat deze geleidelijk aan verdrongen werd door de volksere benaming *Melkstraat*, verwijzend naar de melk- en botermarkt rondom de Sint-Niklaaskerk.¹⁷⁹⁸

Het is in elk geval een feit dat men in de bronnen vaak beide straatnamen tegelijk vermeldde (*in de Corte Steenstrate oft Melcstraetken*, in de *Melcstrate oft Steenstrate*).¹⁷⁹⁹ Toch kwam het toponiem *Melkstraat* al vanaf de 14^e eeuw in de bronnen voor.

Huidige ligging: Taborstraat – Zuidstraat¹⁸⁰⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Melkstraatje* (Sluis)¹⁸⁰¹ ; *Melcksteedsken* (Gorkum)¹⁸⁰²

1.1.361 Mesmakersstraat (*Mesmakers strate*) ---- 1516¹⁸⁰³

Met de *Mesmakersstraat* werd een klein zijstraatje van de *Forchierstraat* bedoeld. Ik vond er geen verdere gegevens over terug.

Huidige ligging: ?

1.1.362 Middelste brug (*Middelste brugge*) ---- 1332¹⁸⁰⁴

Volgens Ph. Godding was *Middelste brug* een andere benaming voor de *Filipsbrug* (zie boven).¹⁸⁰⁵ Ph. Crefcoeur sprak deze lokalisatie echter tegen. Volgens hem was de *Middelste brug* de brug buiten de *Sint-Kathelijnepoort*¹⁸⁰⁶, met andere woorden, een brug over de gracht van de eerste stadsomwalling.

Het bestanddeel 'middelste' wijst op een relatieve lokalisatie. Men kan eruit afleiden dat er minstens nog twee bruggen zouden moeten hebben bestaan. Het probleem is dat het toponiem *Middelste brug* reeds voorkwam in 1332. Op dat moment bestonden er dus reeds drie bruggen. Op basis van deze redenering komt enkel de brug over de gracht van de eerste stadsomwalling in

¹⁷⁹⁷ BRON 252.

¹⁷⁹⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 96.

¹⁷⁹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71.

¹⁸⁰⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 207 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 96.

¹⁸⁰¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁰² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁰³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 109.

¹⁸⁰⁴ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 177.

¹⁸⁰⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, pp. 401 & 403 ; GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 257.

¹⁸⁰⁶ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 138.

aanmerking. De eerste brug was dan de *Schipbrug* over de Zenne ; de derde brug de latere *Filipsbrug* over de *Kleine Vesten*.

Huidige ligging: ten zuiden van het Sint-Kathelijneplein [?]

Gelijkaardige toponiemen: *Middelste Dammen*, *Middelsteheerweg* en *Middelste Zeven Dagwand* (Velzeke-Ruddershove)¹⁸⁰⁷

1.1.363 Middelste Jodentrappen (*Middelste Joedentrappen*) ---- 1433¹⁸⁰⁸

De *Middelste Jodentrappen* maakten logischerwijze deel uit van de *Jodentrappen*. Uit het gebruik van het woord ‘middelste’ kan men afleiden dat ze tussen de *Eerste* en de *Laatste Jodentrappen* lagen (zie boven). Volgens die redenering moeten ze dan overeenkomen met de voormalige *rue Saint-Laurent*.

Volgens F. Janssens kwamen de *Middelste Jodentrappen* – zij had het over *tweede Jodentrap* – overeen met de *Jodenstraat* en de latere *rue Notre-Dame*.¹⁸⁰⁹

Huidige ligging: Ravensteinstraat [?]

1.1.364 Middelste Lakenpoort (*mediam portam dictam Lakenporte*) ---- 1373¹⁸¹⁰

Middelste Lakenpoort was een andere benaming voor het *Klein Lakenpoortje* (zie boven). Ook hier wijst ‘middelste’ op een relatieve lokalisatie, met name tussen de (*Binnenste*) *Lakenpoort* en *Buitenste Lakenpoort* in. Het opduiken van het toponiem *Middelste Lakenpoort* vormt de oudste aanwijzing voor het bestaan van de *Buitenste Lakenpoort*.

Huidige ligging: ten zuiden van het kruispunt Vaartstraat – Lakensestraat

1.1.365 Minderbroedersstraatje (*Minnebruer streetken*) ---- 1353¹⁸¹¹

Dit straatje ontleende z’n naam het *Minderbroedersklooster*, dat gelegen was ter hoogte van de huidige Beurs en Anspachlaan. Het is niet duidelijk welk straatje precies werd bedoeld. Er

¹⁸⁰⁷ In de drie gevallen verwijst ‘middelste’ naar een relatieve ligging. In het eerste geval stonden ‘voorste’, ‘middelste’ en ‘achterste’ in verband met elkaar, in het tweede geval stond ‘middelste’ tegenover ‘opperste’ (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 478-479).

¹⁸⁰⁸ BRON 231.

¹⁸⁰⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 139.

¹⁸¹⁰ BRON 135 ; BERNARD (1959), *Compte*, p. 277 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 113.

¹⁸¹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

bestaan meerdere mogelijkheden, aangezien het klooster bereikbaar was vanuit de Steenstraat, vanuit de huidige Kiekenmarkt of vanaan de Sint-Niklaaskerk.

Het is vreemd dat de vermelding is opgenomen in het overzichtsartikel van P.J. Meertens, maar bijvoorbeeld niet terug te vinden is in de toponiemenlijsten van Ph. Godding, R. Laurent en/of F. Janssens.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Minderbroedersstraat* (Leuven)¹⁸¹² ; *Minderbroedersstraat* (Groningen)¹⁸¹³ ; *Minderbroedersstraat* (Utrecht)¹⁸¹⁴ ; *Minderbroederssteeg* (Amsterdam)¹⁸¹⁵ ; *Monrebroederssteeg* (Gorkum)¹⁸¹⁶

1.1.366 Modderstraatje (*Modderstraatje, Maurstrate, Moerstreetken*) ---- 1535¹⁸¹⁷

Ik ken slechts één enkele 16e-eeuwse vermelding van het *Modderstraatje* (*Primo, van Pauwels Mechelman voer de helicht van een beempdeken int Moerstreetken der af dandere helicht Sinte Katelinen capelle is [...] – 1535*).¹⁸¹⁸ Hieruit valt niet op te maken waar het precies was gelegen.

Waarschijnlijk mag het worden vereenzelvigd met de latere *rue de la Boue*, die in de 17^e eeuw ook *rue du Bourbier*, *Modderstraatje* of *Maurstrate* werd genoemd vanwege haar uitermate vuil uitzicht. In 1842 gaf de stadsoverheid de straat een propere naam, met name Aalststraat.¹⁸¹⁹

Huidige ligging: Aalststraat – Dansaertstraat (liep door tot aan de Vlaamsesteenweg)¹⁸²⁰

1.1.367 Moernaysstraatje (*Moernays straetken*) ---- 1460¹⁸²¹

Moernaysstraatje was een andere benaming voor het *Esselenstraatje* bij de *Schipbrug*. Over dit *Moernaysstraatje* valt echter weinig te zeggen. Noch de juiste ligging, noch de naamsverklaring zijn bekend. F. Janssens dacht aan een afleiding van een persoonsnaam.¹⁸²²

¹⁸¹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁸¹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁸¹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁸¹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁸¹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16.

¹⁸¹⁷ BRON 338.

¹⁸¹⁸ BRON 338.

¹⁸¹⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 29.

¹⁸²⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 29.

¹⁸²¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

¹⁸²² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 164.

Huidige ligging: ?

1.1.368 Molenaarsstraatje (*Molderstraetken, Mulderstrate*) ---- 1342¹⁸²³

Het Molenaarsstraatje was een zijstraatje van de Hoogstraat (*supra Hoghestrate prope conum vici dicti dsMolderstraetken* – 1342), en lag in de omgeving van de Bucborrestraat.¹⁸²⁴ Voorlopig ontbreken verdere gegevens.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Moelnerstrate* (Gent)¹⁸²⁵

1.1.369 Molenbeek (*Molenbeke, Moelenbeke – Molenbecca, Molenbecca, Molembeca*) ---- 1127-1174¹⁸²⁶

Het toponiem Molenbeek verwijst enerzijds naar een nederzetting en anderzijds naar een waterloop. De kern van deze nederzetting bevond zich buiten de tweede stadsomwalling en valt in die zin dus buiten het bestek van deze studie. De waterloop stroomde vanzelfsprekend doorheen dit dorp, maar ook door Brussel-stad. De *Molenbeek* mondde uit in de Zenne, al blijft het een raadsel waar precies.

De meeste historici gingen ervan uit dat de nederzetting Molenbeek zijn naam te danken had aan het hydroniem Molenbeek.¹⁸²⁷ Dit lijkt uiteraard zeer logisch, aangezien het laatste bestanddeel van het toponiem verwijst naar een waterloop ('beek').

Het gevolg van deze stelling is dat deze transplantatie zéér vroeg moet zijn gebeurd, met name vóór de eerste vermelding van het nederzettingstoponiem Molenbeek. Volgens P. Van Nieuwenhuysen dateert de oudste, 'min of meer secure' vermelding van Molenbeek uit 1147 (*Molenbecca*), maar deze had weliswaar betrekking op gebeurtenissen van ca. 988.¹⁸²⁸

P. Van Nieuwenhuysen had het uiteraard over de *vita* van Sint-Goedele, meer bepaald de zogenoemde *vita prima*. Daarin is er sprake van een *partem etiam villae quandam quae vocatur Molenbecca* die door hertog van Lotharingen, Karel van Frankrijk, werd geschonken aan de

¹⁸²³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 30 & 117 ; fichier Godding.

¹⁸²⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 30. Zie ook BRON 342: *een deel van eender hofstadt met den putte borre daerinne staende ende een Camerken daerane, metten hove ter breyden van den zelve deele erfs, gelegen in de prochie van de Capellen in de strate geheeten de Molderstrate ende in geheelen de Buckborre strate* (7 juni 1561).

¹⁸²⁵ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 61.

¹⁸²⁶ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, pp. 36-37, 39 & 123.

¹⁸²⁷ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. LXXVII.

¹⁸²⁸ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. LXXVII.

reliken van Sint-Goedele. Volgens M. de Waha werd deze *vita prima* geschreven in de periode 1127-1174, zodat dit de *termini* zijn voor de oudste vermelding van Molenbeek.

P. Charruadas trok het waarheidsgehalte van de verhaalde passage sterk in twijfel¹⁸²⁹:

“Ainsi, toujours dans la *vita prima* [...] la translation des reliques à [l’église] Saint-Géry par Charles de France, et, par-là même, la donation relative au domaine de Molenbeek, pourraient n’avoir été qu’une invention narrative dans un but d’affirmation du pouvoir des princes brabançons ainsi que dans un contexte d’imposition de l’autorité du chapitre de Sainte-Gudule sur l’ensemble des oratoires bruxellois, dont Molenbeek.”

Voor P. Charruadas vormde het toponiem Molenbeek zelf een tweede element in de datering. Een hoge ouderdom lijkt uitgesloten. Plaatsnamen met het bestanddeel ‘beek’ klimmen meestal niet hoger op dan de 11e eeuw. Ook het toponymische bestanddeel ‘molen’ zou slechts weinig verspreid zijn geweest in de 11e eeuw, zelfs in de 12e eeuw. Kortom, de samenstelling Molenbeek kon moeilijk ouder zijn dan de 11e eeuw. Méér nog, volgens P. Charruadas dateerde het dorp Molenbeek in haar geheel pas uit de 12e eeuw of ten vroegste uit de late 11e eeuw.¹⁸³⁰

Huidige ligging: Sint-Jans-Molenbeek centrum

1.1.370 Molenbeek (*Molenbeke, Moelenbeecke – rivulum de Molenbeke*) ---- 1346¹⁸³¹

Daarnaast is er de waterloop *Molenbeek*. De beek ontsprong in het gehucht *Moortebeek* – in de omgeving van Dilbeek – en vloeide via het territorium van Molenbeek in de richting van de stad Brussel.

Vanaf de plaats waar de beek onder de tweede stadsomwalling doorkwam, wordt het tracé zeer moeilijk om volgen, een gevolg van herhaaldelijke aanpassingswerken die ze onderging. Het eerste gedeelte is echter nog reconstrueerbaar. De beek volgde de *Molenbeekstraat* tussen de tweede stadsomwalling en de *Kleine Vesten*. Later werd er een afleiding gerealiseerd om het *Klein Kasteeltje* van water te voorzien.

De geschiedenis van het ‘stedelijke gedeelte’ van de *Molenbeek* binnen de stad is er één van opeenvolgende aanpassingen. Dit gebeurde zowel bij de inrichting van het *Begijnhof* (13e eeuw), de *Kleine Vesten* (14e eeuw), de tweede stadsomwalling (14e-15e eeuw), de *Nieuwe Schipvaart* (16e eeuw) als het ‘bastionnement’ van de stad (16e-17e eeuw), en misschien voordien ook al bij de aanleg van de eerste stadsomwalling. Het spreekt voor zich dat het bijzonder moeilijk is om de oorspronkelijke loop terug te vinden.

¹⁸²⁹ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 37.

¹⁸³⁰ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 39.

¹⁸³¹ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. CI.

Waarschijnlijk hebben de eerste aanpassingswerken van de *Molenbeek* te maken met de inrichting van het Begijnhofcomplex, dat reeds vroeg van een grachtenstelsel werd voorzien. Een aantal historici gingen er dan ook vanuit dat de *Molenbeek* werd verlegd om het *Begijnhof* te omgrachten. Meestal werd gesuggereerd dat de *Molenbeek* het tracé volgde van de gracht van de *Kleine Vesten* en tenslotte uitmondde in de Zenne ter hoogte van het *Klein Lakenpoortje*.¹⁸³²

De bestudering van de 16e-eeuwse stadsplannen biedt enkele aanwijzingen over de loop van de beek. Het is mogelijk dat de *Molenbeek* oorspronkelijk naar de Zenne liep via één van of beide armen die afgebeeld staan op het stadsplan van Jacob van Deventer. Misschien is de westelijke arm het meest plausibel. Deze liep doorheen het *Tafelrondveld*, dat – zoals uit het vermelde stadsplan blijkt – in het midden van de 16e eeuw nog steeds onbebouwd was. Als tweede argument geldt de aanleg van de *Nieuwe Schipvaart* doorheen dit veld: misschien werd hiervoor gebruik gemaakt van de bestaande loop van de *Molenbeek*?

De andere zijarm liep langs en vervolgens door het *Begijnhof*, dat aangelegd werd in het midden van de 13^e eeuw. Dit complex werd na verloop van tijd van een geheel of gedeeltelijk kunstmatig grachtenstelsel voorzien. Het water was vermoedelijk afkomstig van de *Molenbeek*. Nadien werd in het *Begijnhof* ook een molen gebouwd, wat opnieuw tot een herinrichting van de hydrografie kan hebben geleid.

De ligging van de monding van de *Molenbeek* blijft echter het grote raadsel. Hierover werd tot hiertoe geen enkele aanduiding teruggevonden. De historici wisten het bijgevolg ook niet zo goed en lieten ze uitmonden ter hoogte van de *Zaterdag*, het *Klein Lakenpoortje* of gewoon helemaal niet. Bijna elk reconstructiekaartje is dan ook anders opgevat. Op basis van het 16^e-eeuwse kaarten- en bronnenmateriaal lijkt het er trouwens op alsof de *Molenbeek* effectief geen monding bezat. De beek liep dood in het *Tafelrondveld* of bevoorraade ze de grachtenstructuur van het *Begijnhof*, waarin het water als een soort *perpetuum mobile* bleef rondstromen. Er is geen enkele aansluiting tussen de *Begijnengracht* en de Zenne aanwijsbaar.

Toch moet de *Molenbeek* ooit haar monding in de Zenne hebben gehad. De intensieve ruimtelijke analyse van de ‘buurt van de Lakensestraat’ biedt echter geen oplossingen. Geen enkele historische bron alludeert er direct of indirect op. Er bestaat wel één morfologische aanwijzing die mijns inziens wijst op de loop van de beek: de percelering. De percelering van een groot gedeelte van de ‘buurt van de Lakensestraat’ volgt immers niet de oriëntatie van de hoofdas – de middeleeuwse *Rechte straat*, huidige Lakensestraat – maar staat er wat haaks op (zie afbeelding).

Op het perceelsplan van W.B. Craen vindt men deze oriëntatie trouwens op verscheidene plaatsen van de linker Zenneoever terug: bijvoorbeeld in het *Begijnhof* en rondom de Vlaamse steenweg, maar ook buiten de stad in de beemden tussen Sint-Jans-Molenbeek en Laken. Men zou kunnen vooropstellen dat de percelering aansluit op de Zenne, maar dit lijkt al evenmin het geval. Ik zou daarentegen eerder willen opteren voor de *Molenbeek*: de percelering loopt immers

¹⁸³² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 535 ; RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 91.

mooi parallel met de loop van de beek, voornamelijk twee opeenvolgende gedeelten in Sint-Jans-Molenbeek, het gedeelte langs de *Molenbeekstraat* en in het *Tafelrondveld* (zie afbeelding).

In dit licht kan men de *Molenbeek* – althans haar oorspronkelijke loop? – beschouwen als een belangrijke ruimtelijke structuur in het vroegere landschap. De percelering van een groot gedeelte van de linker Zenneoever houdt er namelijk mee verband. Wanneer de loop van de beek nadien talloze keren werd aangepast en de beek uiteindelijk ook zelf verdween, bleven de perceelsstructuren over.

Wat de naamsverklaring van het hydroniem Molenbeek betreft, verwees P. Van Nieuwenhuysen in zijn toponymische studie gedeeltelijk naar M. Schonfeld¹⁸³³:

“MOLENBEEK : de samenstelling wijst op een door kunst geleide en vergraven beek [...] en ook op de toepassing van een nieuwe techniek : de waterkrachtmolen; het is dus de naam van een waterloop waarvan het water een molen in beweging brengt.”

In het licht van deze stelling moet er dus gezocht worden naar één of meerdere molens en naar een kunstmatige omleiding van de oorspronkelijke beek. P. Van Nieuwenhuysen stelde dat de Molenbeek haar naam dankte aan twee molens die door haar water werden aangedreven.¹⁸³⁴ Hij deelde echter niet mee welke twee molens dat dan precies waren en welke aanpassingen de beek onderging. Volgens P. Charruadas gaf de molen van *Hoeseike* zijn naam aan de beek.¹⁸³⁵

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: ontelbare voorbeelden

1.1.371 Molenbeekstraat (*Molenbekerstrate*) ---- 1380¹⁸³⁶

Volgens Ph. Godding kwam de *Molenbeekstraat* overeen met de *Oppemstraat*.¹⁸³⁷ Dat zou betekenen dat deze straat in de Middeleeuwen bekend stond onder drie – totaal uiteenlopende – straatnamen: *Koperstraat*, *Oppemstraat* en *Molenbeekstraat*.

Ik vermoed dat de *Molenbeekstraat* een andere straat was. Langsheen de loop van de *Molenbeek* liep namelijk ook een straat. Is het niet logischer dat dit de *Molenbeekstraat* was?

Huidige ligging: verlengde van de Barchonstraat [?]

¹⁸³³ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. LXXIV.

¹⁸³⁴ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, I, p. LXXV.

¹⁸³⁵ Mededeling van P. Charruadas.

¹⁸³⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 157 ; fichier Godding.

¹⁸³⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

1.1.372 Molenstraatje (*Molenstrate, Molenstreetken*) ---- 1304¹⁸³⁸

Ph. Godding en F. Janssens identificeerden het *Molenstraatje* als een zijstraatje van de *Leuvenseweg*, georiënteerd naar de hertogelijke *Warande*.¹⁸³⁹ In voetnoot meldde F. Janssens nochtans dat ze de juiste ligging van het straatje niet kon achterhalen.¹⁸⁴⁰ Verdere gegevens ontbreken voorlopig.

Wat de naam betreft, sta ik ook voor een raadsel. Er is me geen enkele molen bekend die in die buurt gelegen zou zijn.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Molenwegh* (Leuven)¹⁸⁴¹ ; *dMuelestraetken* (Velzeke-Ruddershove)¹⁸⁴² ; *Molenstrate*, *Meulenstein* en *Meulenede* (Gent)¹⁸⁴³ ; *Molenstraet* (Oudenburg)¹⁸⁴⁴ ; *Molenstrate* (Mechelen)¹⁸⁴⁵ ; *Molenstraatje* (Alkmaar)¹⁸⁴⁶ ; *Molenstraetken* (Baarddegem)¹⁸⁴⁷ ; *Moelenstrate* (Beigem)¹⁸⁴⁸ ; *Molenstraat* (Gorkum)¹⁸⁴⁹ ; *Molenstraat* (Zutphen)¹⁸⁵⁰ ; *Molenstraat* (Den Haag)¹⁸⁵¹ ; *Molenstraat* (Nijmegen)¹⁸⁵² ; *Molenstraat* (Helmond)¹⁸⁵³ ; *Molenstaet* (Delft)¹⁸⁵⁴ ; *Molenstraet* en *Molensteegh* (Leiden)¹⁸⁵⁵ ; *Molenstraat* (Amersfoort)¹⁸⁵⁶ ; *Molenstraet* (Zaltbommel)¹⁸⁵⁷ ; *Molensteghe* en *Molenpad* (Amsterdam)¹⁸⁵⁸ ; *Molensteghe* en *Moelensteghe* (Utrecht)¹⁸⁵⁹ ; *Moelen gat* (Tienen)¹⁸⁶⁰

¹⁸³⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

¹⁸³⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 92.

¹⁸⁴⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 92.

¹⁸⁴¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁴² “Een verbasterde vorm van Molenstraat : aan deze weg stond vroeger een windmolen ?” (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 486-487).

¹⁸⁴³ Er stond een molen op de hoek van de huidige Doornzelestraat en Ham (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 62). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁴⁴ Straat naar het *Pompemoleken* (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 172).

¹⁸⁴⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁴⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁴⁷ De straat naar de windmolen op de *Molenberg* (LINDEMANS (1932), *Baarddegem*, p. 25).

¹⁸⁴⁸ Straat van *ten Berg* naar de molen (LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 28).

¹⁸⁴⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵⁶ van ENGELHOFEN (2005), *Middeleeuwse huizen*, plan in bijlage.

¹⁸⁵⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

¹⁸⁵⁹ Eén van de straten met deze naam was genoemd naar de familie van der Molen (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27).

¹⁸⁶⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

1.1.373 Mosselgat (*Mosselgat, straetken geheeten dMasselgat, Masselgatstreetken*) ---- 1424¹⁸⁶¹

Het *Mosselgat* was een klein straatje dat zich in de buurt van de Steenstraat en van de Zenne bevond.¹⁸⁶² Het is niet duidelijk of de naam verwijst naar de handel in mosselen of eerder naar de vuiligheid van het straatje. Vooral de vorm met *massel-* of *maschel-* klinkt vreemd. Het woord komt niet voor in het Middelnederlands woordenboek.

Huidige ligging: Lollepotsstraat¹⁸⁶³

Gelijkaardige toponiemen: *Mosselpoort* (Vilvoorde)¹⁸⁶⁴

1.1.374 Mosselmansstraatje (*Mosselmansstraetken*) ---- 1526¹⁸⁶⁵

Dit straatje bevond zich ongeveer tegenover de *Werf* en is enkel bekend uit bronnen van het begin van de 16^e eeuw. Volgens F. Janssens werd het genoemd naar de familie Mosselman, die waarvan verscheidene leden actief waren in het stadsbestuur.¹⁸⁶⁶

Huidige ligging: ter hoogte van de Kiekenmarkt

1.1.375 Mosselstraat (*Maschelstrate, Masselstrate*) ---- 1321¹⁸⁶⁷

Noch over de exacte ligging, noch over de betekenis (*Mosselstraat* of *Masselstraat*?) valt veel te zeggen. Misschien kwam het overeen met het *Mosselgat* (zie boven)? Dat was althans de mening van M. Martens en J. d'Osta.¹⁸⁶⁸

Huidige ligging: *Ancienne Belgique*¹⁸⁶⁹[?]; vlakbij de Steenstraat¹⁸⁷⁰ [?]

¹⁸⁶¹ BRON 217.

¹⁸⁶² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 95 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

¹⁸⁶³ LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 131 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 98.

¹⁸⁶⁴ Andere benaming voor de *Vlaamsepoort* (PEETERS (2003), *Binnenstad*, p. 406).

¹⁸⁶⁵ BRON 333 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 156.

¹⁸⁶⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 156.

¹⁸⁶⁷ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 76 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 187.

¹⁸⁶⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 330 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 114.

¹⁸⁶⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 114.

¹⁸⁷⁰ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 330.

1.1.376 Munt (*de Munte*) ---- 1308¹⁸⁷¹

Er is voor het eerst sprake van een *Munt* te Brussel in 1308. Die *Munt* werd gelokaliseerd in het *Broek*, in de buurt van de *Campernalisborre* (in *Palude prope Munte [...] infra Campernalisborre* – 1308).¹⁸⁷² Het toponiem *Munt* in het Warmoesbroek evolueerde later naar *dOude Munte*, die meestal gesitueerd wordt in het Orsendal.¹⁸⁷³ Ze lag iets lager dan de *Campernalisborre*.

Desalniettemin werd er al 1073 munt geslagen in Brussel (*una moneta Borsellensis*).¹⁸⁷⁴ G. Despy dateerde deze muntslagerij in de eerste decennia van de 11^e eeuw en bracht ze in verband met de vermelding van de Brusselse *portus*.¹⁸⁷⁵

Huidige ligging: in de buurt van de Berlaimontlaan

Gelijkaardige toponiemen: *Moneta* (Gent)¹⁸⁷⁶

1.1.377 Muntersbrug (*Muntersbrugge, Monstersbrugge – pons Monetarii*) ---- 1268¹⁸⁷⁷

Via de *Muntersbrug* bereikte men de *Lakenpoort* en *Turfzenne* vanuit de *Ridderstraat*. De brug werd later ook wel *Mandemakersbrug* of *pont des Vanniers* genoemd, ongetwijfeld naar de nabijgelegen herberg *de Mand*.

De *Muntersbrug* is zelf vermoedelijk genoemd naar de familie de Muntere, die in de buurt van de *Lakenpoort* een aantal goederen bezat.¹⁸⁷⁸ Volgens R. Laurent was het Henri Monetarius, schepen van Brussel in 1173, die er goederen bezat en zijn naam aan de brug schonk.¹⁸⁷⁹ Is dit dezelfde persoon als de Henricus Monetarius die ongeveer 40 jaar eerder als getuige optrad bij de schenking van het *allodium* waarop de Kapellekerk werd opgericht (1134)?¹⁸⁸⁰

Indien R. Laurents hypothese klopt, dan betekent dit dat het bestaan van de brug met een eeuw in de tijd mag worden opgeschoven. Hetzelfde geldt dan trouwens voor de *Ridderstraat*, de straat die op de brug aansluit.

¹⁸⁷¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; *Duizend jaar muntslag* (1965), p. 1 ; fichier Godding.

¹⁸⁷² *Duizend jaar muntslag* (1965), p. 1.

¹⁸⁷³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

¹⁸⁷⁴ BRON 1.

¹⁸⁷⁵ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 257.

¹⁸⁷⁶ “Blijkens de naam zal hier de eerste munt gevestigd zijn”. De *Munt* was gelegen langs de noordelijke omheining van de primitieve kouter van de nederzetting en is mogelijks terug te voeren tot de Karolingische tijd (respectievelijk GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 63 & 24).

¹⁸⁷⁷ BRON 37 ; BRON 38 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 166 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 134 ; fichier Godding.

¹⁸⁷⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 63 . JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 166.

¹⁸⁷⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 216.

¹⁸⁸⁰ BRON 8.

Huidige ligging: Bisschopstraat, ter hoogte van de Hallenstraat
Gelijkaardige toponiemen: *Muntersstraat* (Antwerpen)¹⁸⁸¹ ; *Munters beke*, *Munters hof* en *Munterslos* (Velzeke-Ruddershove)¹⁸⁸²

1.1.378 Naald (*de Naeldye, de Naelde, tstraetken van der Naelden*) ---- 1433¹⁸⁸³

Volgens J. d'Osta bezat de *Naaldstraat* – samen met de Eénpersoonsstraat – het smalterecord in Brussel. Beiden waren amper één meter breed. De *Naaldstraat* dankte haar naam aan deze eigenschap. Men moest ‘zo smal als een naald’ zijn om er te kunnen passeren.¹⁸⁸⁴

F. Janssens opperde ook de mogelijkheid dat er in dit straatje naaldenmakers of –verkopers woonden, maar kon dit niet met bronnen bevestigen.¹⁸⁸⁵

Ik vraag me af of het straatje haar naam niet eerder dankte aan een huis of herberg die *de Naald* werd genoemd? Vooral de vorm *straatje van de Naald* wijst in die richting. Het bestaan van een dergelijke huisnaam is echter nog niet aangetoond met concreet bronnenmateriaal.

Huidige ligging: Dansaertstraat¹⁸⁸⁶

Gelijkaardige toponiemen: *den Naeldemeere* (Velzeke-Ruddershove)¹⁸⁸⁷

1.1.379 Nautijtsstraatje (*Nautytsstreetken, tstreetken Henrics geheten Nautijts*) -- -- 1352¹⁸⁸⁸

Het *Nautijtsstraatje*, zijstraatje van de *Lange steenweg* buiten de *Sint-Kathelijnepoort*, is één van de duidelijke voorbeelden van gepersonifieerde toponymie. In de oudste vermelding (*tstreetken Henrics geheten Nautijts*) worden persoon en straat rechtstreeks met elkaar in verband gebracht. Ook in 1350 werd deze Heinrech Nautijts trouwens al aangeduid als één van de bezitters op de

¹⁸⁸¹ BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 60.

¹⁸⁸² Het bestanddeel ‘Munters’ werd telkens verklaard door middel van een persoonsnaam (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 496-497).

¹⁸⁸³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 111.

¹⁸⁸⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 9.

¹⁸⁸⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 111.

¹⁸⁸⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 9.

¹⁸⁸⁷ L. Van Durme verklaarde het eerste lid als ‘naald’ of overdrachtelijk als ‘voorwerp dat spits toeloopt, spits, naald’ (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 498).

¹⁸⁸⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 144.

Steenweg.¹⁸⁸⁹ Waar het straatje zich precies bevond, is momenteel nog niet duidelijk. Ph. Godding situeerde het in de buurt van de *Verlorenkostpoort*.¹⁸⁹⁰

Huidige ligging: ?

1.1.380 Nederbruul [?] (*Gruelli* [*Bruelli*?] *inferiori*) ---- 1321-1354¹⁸⁹¹

In het cijnsboek van de ammanie Brussel wordt een plaats (*locus*) *Gruelli inferiori* vermeld, die gesitueerd wordt naast de Sint-Niklaaskerk. De hertog van Brabant verhuurde deze plaats in 1323 voor een termijn van 12 jaar aan Ghyselbert Scottelere.¹⁸⁹²

Indien het toponiem juist genoteerd werd, dan is het zoeken naar een gepaste vertaling. Het is echter niet duidelijk wat *gruellum* zou betekenen. Daarentegen kan men er ook vanuit gaan dat er een schrijffout in het hertogelijk cijnsboek staat. Kan *Bruelli Inferiori* – dus *Nederbruul* – niet bedoeld zijn?¹⁸⁹³ Ondanks het feit dat dit toponiem nergens elders voorkomt, valt er wel een naamsverklaring aan te koppelen. Een *bruul* was namelijk een ‘domaniaal broek’. L. Van Durme omschreef het als een ‘domaniale omheinde bosweide voor herten of paarden, meestal aansluitend bij de bewoning’.¹⁸⁹⁴

Ook de ligging is intrigerend. Vlakbij zou immers ook een *Bruulstraat* hebben gelegen, die ook in 1321 werd vermeld (zie boven). En misschien bestond er ook wel een verband tussen deze *Nederbruul* en de *Nedermarkt*, die in de oudste bronnen naast of vlakbij de Sint-Niklaaskerk werd gesitueerd (zie verder).

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Bruul* of *Brolio* (Mechelen)¹⁸⁹⁵ ; *Bruel* (Leuven)¹⁸⁹⁶ ; *Bruel* (Tienen)¹⁸⁹⁷ ; *Borchgraven briel*, *de Briel* en *Groenen briel* (Gent)¹⁸⁹⁸ ; *Noordbriel* en *Zuidbriel* (Roeselare)¹⁸⁹⁹

¹⁸⁸⁹ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 184.

¹⁸⁹⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

¹⁸⁹¹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 277.

¹⁸⁹² BRON 69 : *Item, Ghyselbertus Scottelere de loco Gruelli inferiori juxta ecclesiam Beati Nicholay anno Domini M^oCCC^o-XXIII° ad terminum XII annorum XX s. pag. [sic]* (MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 277).

¹⁸⁹³ Suggestie van P.-J. Lachaert.

¹⁸⁹⁴ VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 22.

¹⁸⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10 ; CAULIER, DE MAEYER, LETTANY e.a. (2003), *Archeologisch onderzoek*, p. 35.

¹⁸⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

¹⁸⁹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

¹⁸⁹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

¹⁸⁹⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

1.1.381 Nedermarkt (*Nedermarct* – *forum Inferior*) ---- 1174¹⁹⁰⁰

Het blijft een open vraag welke ruimte het *forum Inferior* van 1174 precies innam. Verscheidene auteurs zijn van mening dat hiermee de site rondom de Sint-Niklaaskerk werd aangeduid.¹⁹⁰¹ In de daarop volgende eeuwen sloeg de plaatsnaam *Nedermarkt* echter op de huidige Grote Markt – zo'n 100 m verderop –, al had die toen waarschijnlijk nog niet de huidige rechthoekige vorm. Vond er een verschuiving van de plaatsnaam plaats?

Andere historici trachtten de beide hypothesen te combineren door te stellen dat de marktsite rondom de Sint-Niklaaskerk in de tweede helft van de 12e eeuw en de latere Grote Markt oorspronkelijk één groot geheel vormden.

Wat de verklaring van de plaatsnaam betreft, vooral dan het eerste bestanddeel 'neer', is men er ook nog lang niet uit. Volgens J. Molemans verwijst 'neer' – samen met onder meer 'broek', 'mortel', 'slijk', 'water' en 'laag' – op een lokalisatie in een beekvallei, met waterzieke gronden.¹⁹⁰² Een aantal Brusselse historici pasten deze interpretatie toe op de Brusselse *Nedermarkt* en stelden dat de naam ontleend was aan zijn lage ligging.¹⁹⁰³

Andere historici verklaarden dat 'neer' wees op het onderscheid tussen een hoger en een lager gelegen markt. Het hypothetische *forum Superior* is echter niet vastgesteld in de bronnen. Sommige historici wezen de driehoekige pleintje van het huidige Oud Korenhuis – waar in de Middeleeuwen het *Korenhuis* stond – aan als *forum Superior*.

Mijn hypothese houdt in dat de *Nedermarkt* aanvankelijk een grote, open (?) ruimte¹⁹⁰⁴ was ten westen van de Sint-Niklaaskerk. Misschien bevond er zich aan de westzijde van de huidige Grote Markt een aarden (?) versterking, die zou kunnen wijzen op het bestaan van een primitieve D-vormige kern naast de Zenne (zie boven). Het is mogelijk dat de Sint-Niklaaskerk werd ingeplant op de plaats waar die versterking passeerde. Aan de buitenzijde van de versterking lagen markten: de Kolenmarkt en de *Nedermarkt*.

Ten gevolge van de urbanisatie van de nederzetting Brussel – meer bepaald het naar elkaar toegroeien van de verschillende bewoningskernen – werd de grote, open ruimte volgebouwd en

¹⁹⁰⁰ BRON 16 ; LEFEVRE (1934), *Paroisse primitive*, p. 114 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 89.

¹⁹⁰¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 89 & 105.

¹⁹⁰² MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 178.

¹⁹⁰³ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 43 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 99.

¹⁹⁰⁴ Zie in dit licht de theorie van P.-J. Lachaert dat markten – zowel in de stad als op het platteland – restanten kunnen zijn van gemene gronden, die oorspronkelijk heel uitgestrekt waren en een zeer onregelmatige vorm bezaten. De gemene gronden die niet uitgroeiden tot respectabele markten en centra van bewoning bleven tot in het begin van de Moderne Tijd de verzamelplaatsen met marginale functies (paardenkerkhoven, prostitutiebuurten, zieken, enzovoort). De gemene ruimte bleef wezenlijk voor diens marginale subsistentie (LACHAERT (2004), *Greens, commons and shifting power*, pp. 274-276). Gelijkaardige hypothesen werden ook naar voor geschoven voor de evolutie van markten in andere steden en dorpen, zie onder meer TIJS (1965), *Grote Markt*, pp. 11-12 ; BERINGS (1992), *Ename*, pp. 58-60 ; VAN DURME (1998), *Dries*, pp. 190-193 ; BISSCHOPS (2006), *Leven aan de rand?*, pp. 174-184.

heraangelegd. Dankzij de aanleg van de hertogelijke hallen, van het Stadhuis en van de ambachtshuizen kreeg de *Nedermarkt* uiteindelijk haar rechthoekige vorm. Vanaf het midden van de 15^e eeuw duikt ook de benaming *Grote Markt* op in de bronnen.

Huidige ligging: Grote Markt

Gelijkaardige toponiemen: *Nedermarkt* (Tervuren)¹⁹⁰⁵ ; *Neerstraat* (Asse)¹⁹⁰⁶ ; *Nederbroeke* (Alseberg) ; *Nederharen* ; *Nederhem* (Wolvertem) ; *Nederheembeek* ; *Nederjette* ; *Nederokkerzeel* ; *Nederwoluwe* ; *Neerpede* ; *Neerglabbeek*¹⁹⁰⁷ ; *Nederherstrate* (Evere)¹⁹⁰⁸ ; *Nedersteveld* of *Neerveld*, *Neerwei* en *Neerganzelake* (Webbekom)¹⁹⁰⁹ ; *rue d'en Bas* (Bouvignes-sur-Meuse)¹⁹¹⁰ ; *Nedercoutere* (Strijtem)¹⁹¹¹ ; *Neercauter* (Sint-Kwintens-Lennik)¹⁹¹² ; *Neder-velt* (Vlezenbeek)¹⁹¹³ ; *Neerstraat* (Vinderhout) ; *Nederleest* en *Nederleeststraet* (Laken)¹⁹¹⁴ ; *Wavre-Basse* (Wavre)¹⁹¹⁵ ; *Nederbrugghe*, *Nederheet*, *Nederheije*, *Nederradolf velde*, *Neersleye*, *tenNedersteenbeke*, *de Nedersteint*, *Neerstraat*, *Nedervelde*, *de Neer Valandere* en *Nederwijckxken* (Velzeke-Ruddershove)¹⁹¹⁶ ; *Neerijse*¹⁹¹⁷ ; *Neder*

¹⁹⁰⁵ F. Maes vermeldde de *Nedermarkt* van Tervuren, de huidige Grote Markt (MAES (1949d), *Tussen twee poorten*, p. 278).

¹⁹⁰⁶ De *Neerstraat* te Asse was vóór de oprichting van de Vrijheid een zeer belangrijke verkeersader, die nadien aan belang inboette (aangezien haar functie overgenomen werd door ondermeer de Weverstraat) (VERBESSELT (1966a), *Asse*, p. 1).

¹⁹⁰⁷ Verklaring : “*Opglabbeek* wordt in de bronnen dikwijls als *Glabbeek* vermeld; ook in de volksmond [...], terwijl het onderscheidend bestanddeel van *Neerglabbeek* nooit werd (wordt) weggelaten.” (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 48) Er is echter een angel : “*Neerglabbeek* ligt evenwel op de valleiwand van de Itter en niet van de Bosbeek (= *Glabbeek*, Oeter)” (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 47)

¹⁹⁰⁸ De *Heerstraat* te Evere (huidige Haachtsesteenweg) werd in de 15^e en 16^e eeuw ook *Nederheerstrate* genoemd, om het onderscheid te maken met de *Hoghe Heerstrate* (de oude *Leuvenseweg*) (CNOPS (1959), *Toponymische kanttekeningen*, p. 76).

¹⁹⁰⁹ Onder de toponiemen te Webbekom bevonden zich enkele samenstellingen met *neer* die lager gelegen percelen aangeven, onder andere *Nedersteveld* of *Neerveld* (in tegenstelling met *Oversteveld*), *Neerwei* en *Neerganzelake* (het laagst gelegen gedeelte van de *Ganzelake*) (CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, p. 472).

¹⁹¹⁰ Middeleeuwse benaming voor de grote baan naar Namur in Bouvignes-sur-Meuse (VERBEEK & CNOCKAERT (2004), *Fouilles de prévention*, p. 97).

¹⁹¹¹ LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 371.

¹⁹¹² Vermelding van *den Neercauter* op een figuratieve kaart van goederen gelegen te Sint-Kwintens-Lennik in het kaartboek van het Sint-Goedelegeesthuis uit 1719 (VERBOUWE (1953b), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 239).

¹⁹¹³ Vermelding van *het Neder-Velt* op een figuratieve kaart van goederen gelegen in de parochie Vlezenbeek in een kaartboek van het Sint-Jansgasthuis uit 1713 (VERBOUWE (1953b), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 252).

¹⁹¹⁴ De *Nederleeststraet* in Laken liep van het centrum van Laken naar *Nederleest* (VAN NIEUWENHUYSEN (2006), *Laeken-Notre-Dame*, p. 19).

¹⁹¹⁵ De teksten tonen aan dat Wavre een grafelijk domein vormde op het einde van de 11^e eeuw, bestaande uit twee rurale exploitatiecentra : het gehucht *Wavre-Basse*, waar de graaf van Leuven een benedictijnenpriorij stichtte, en *Wavre-Haute*, waar diezelfde graaf in 1090 een familie van *domini de Wavera* installeerde, maar zelf weliswaar de hoge rechtsmacht en tollën in handen hield (DESPY (1967), *Leges Lovanienses*, p. 191).

¹⁹¹⁶ In *Nederbrug* en *Nedersteenbeek* betekende ‘neder’ ‘lager, stroomafwaarts gelegen’ (en waren *Hoogbrug* en *Oversteenbeke* – in feite gewoon *Steenbeke* – de opposita). In *Nederheije* duidde ‘neder’ op de hoogteligging (en was *Hoogheide* het oppositum). Van sommige toponiemen is geen oppositum bekend (*Nederheet*, *Nederradolf velde*, *Nederstraat*, *Nedervelde*, *Neder Valandere*) (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 499-505).

*acker, Neder coutere, Nedren Quaetham, Nedermersch, Nederoden, Nederscalstraten, Neder schoet en Nederstrate (Gent)*¹⁹¹⁸; *tNeder werf (Oudenburg)*¹⁹¹⁹

1.1.382 Neep (*den Nepe*) ---- 1301¹⁹²⁰

Het toponiem *de Neep* duidde de boomsoort *eep* aan, een Middelnederlandse bijvorm van 'iep'. Deze benaming werd in latere tijden verdrongen door 'olm'.¹⁹²¹ De boomsoort *eep* zorgde voor een reeks toponiemen in de onmiddellijke omgeving van Brussel (Sint-Gillis, Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek).

Het is niet duidelijk waar de *Neep* zich precies bevond, al blijkt hij aanvankelijk op het territorium van Sint-Gillis te hebben gestaan. De bronnen spreken trouwens zowel over een straat als over een boom die *Nepe* werden genoemd (*juxta vicum qui dicitur Nepe* – 1301 ; *apud Obbruxellum [sic] juxta arborem dictam Nepe* – 1309).¹⁹²² Ph. Godding situeerde de *Neep* in de buurt van het *Sint-Pietersgodshuis*.¹⁹²³

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *ad locum dictum te Nepe* en *den Nepe velt* (Anderlecht) ; *ten Nepe* (Wezenbeek) ; *dEepken* (Buggenhout)¹⁹²⁴ ; *inter ambas arbores dictas Nepe desuper Ossensem, den boem gheseet Nepe* (Molenbeek)¹⁹²⁵

1.1.383 Nekkerstraat (*Neckerstrate*) ---- 1321¹⁹²⁶

De *Nekkerstraat* was de benaming voor het noordelijke deel van de laagst gelegen straat in het zuiden van de stad. Ze liep parallel aan de Zenne. Het zuidelijke deel van de straat heette *Beemdstraat*. Volgens J. d'Osta werd de *Nekkerstraat* in de 16^e eeuw *Driesstrate* genoemd. Ik ben deze naam echter nergens tegengekomen.

Deze historicus beweerde dat de straat nadien – wanneer er nieuwe dijken werden aangelegd tegen het overstromingsgevaar – de naam Nieuwland kreeg, die nog steeds bestaat als

¹⁹¹⁷ Plaatsnaam aan de IJse, stroomopwaarts gelegen tegenover Overijse (VANDE PUTTE (1999), *Belgica Creola*, p. 16).

¹⁹¹⁸ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 63-64.

¹⁹¹⁹ Gelegen ten zuiden van de *Hoge werf* (GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 173).

¹⁹²⁰ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 212.

¹⁹²¹ LINDEMANS (1931), *Planten*, pp. 212-213.

¹⁹²² LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 212.

¹⁹²³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

¹⁹²⁴ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 212.

¹⁹²⁵ BRON 102.

¹⁹²⁶ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 92 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 157.

straatnaam.¹⁹²⁷ Ook deze stelling klopt niet, vermits het toponiem Nieuwland al uit de 13^e eeuw stamde. Aanvankelijk duidde men daarmee een ruimer gebied tussen de *Beemdstraat*-*Nekkerstraat* en de *Zenne* aan, dat later vernauwde tot een straatnaam.

De gangbare naamsverklaring van de *Nekkerstraat* is ontleend aan mythische stof¹⁹²⁸:

“Il n’y avait alors en ce lieu que des prairies fréquemment inondées, où l’on croyait voir des démons aquatiques, des génies des eaux, dénommés *necker*, en vieux flamand. Le chemin bordant une digue reçut ce nom en populaire, qui ne fut jamais traduit en français.”

F. Janssens sloot deze mogelijkheid niet uit, vooral omdat de middeleeuwers de overstroomde en waterrijke gebieden wel eens vaker in verband brachten met deze wezentjes. Ze wees echter ook op het voorkomen van de familie Neckers in middeleeuws Brussel. Misschien was de straatnaam eerder afgeleid van de bezittingen van deze familie?¹⁹²⁹ Er bestaan voorlopig echter geen concrete aanwijzingen om dit te bevestigen.

Huidige ligging: zuidelijke deel van Nieuwland¹⁹³⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Nekkersdelle* (Beersel)¹⁹³¹ ; *Neckersgate* of *Nockersgate* (Ukkel)¹⁹³² ; *Nekkersdal* (Sint-Jans-Molenbeek – Jette – Laken)¹⁹³³ ; *Nekkermeers* en *tNeckerstraetkin* (Velzeke-Ruddershove)¹⁹³⁴ ; *Neckerbosch* (Roborst)¹⁹³⁵ ; *Neckers berch* en *Neckers put* (Gent)¹⁹³⁶

¹⁹²⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125.

¹⁹²⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125.

¹⁹²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 157.

¹⁹³⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 193 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 54 & 117.

¹⁹³¹ Te Beersel trof men het toponiem *Nekkersdelle* aan, dat door J. Lindemans verklaard werd door de samenstelling van *delle* ('dal, smalle vallei') en *Nekker* ('watergeest uit de Germaanse mythologie') (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 92).

¹⁹³² Dit toponiem werd verklaard via het voorkomen van *Nockersgate*, namelijk 'doortocht bij de notelaar', wat een betere betekenis geeft dan 'doortocht van de nekker (watergeest)'. Deze laatste betekenis kan wel volksetymologisch ontstaan zijn, wanneer het verouderde *nokere* (notelaar) niet meer verstaan werd (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, pp. 17 & 112).

¹⁹³³ De parochies Sint-Jans-Molenbeek, Jette en Laken raakten elkaar ter hoogte van de plaatsen *Droetbeek* en *Nekkersdal*, "vallée des Nutons", waarbij een *nutton* een 'dwergje, aardmannetje' is (VAN NIEUWENHUYSEN (2006), *Laeken-Notre-Dame*, p. 21 ; VAN NIEUWENHUYSEN (1993-1994), *Toponymie*, p. 14).

¹⁹³⁴ Voor L. Van Durme was het eerste lid zeker 'nikker, watergeest' : "Deze *nekker*-toponiemen vinden hun oorsprong in de periodieke uitwaseming onder bepaalde klimatologische inwerking, waarvan het waterzieke Zwalmalluvium vaak het toneel is." (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 506-507).

¹⁹³⁵ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 507.

¹⁹³⁶ Het bestanddeel *necker* werd verklaard door 'nikker, watergeest' (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 64).

1.1.384 Nieuw kerkhof (*Nuwe kerchof* - *Novum cimeterium, atrium de Novo cimeterio*) ---- 1313¹⁹³⁷

Het *Nieuw kerkhof* van de *Zavel* werd gewijd in 1299, maar werd zeker nog een eeuw lang op die manier vermeld in de bronnen.¹⁹³⁸

Huidige ligging: Kleine Zavel¹⁹³⁹

1.1.385 Nieuwe Lakenpoort (*Nuwe Lakenporten*) ---- 1368¹⁹⁴⁰

In 1368 is er in een akte sprake van de *Nieuwe Lakenpoort* (*exteriorem porta ville Bruxellensis dictam vulgariter de Nuwe Lakenporten, satis prope furnum quarellorum*).¹⁹⁴¹ Het staat zo goed als vast dat hiermee de *Buitenste Lakenpoort* werd bedoeld. Ze werd kort voordien gebouwd.

Huidige ligging: bouwblok Jacqmainlaan – Kruidtuinlaan – Pelikaanstraat – Sint-Jan-Nepomucenusstraat

1.1.386 Nieuwe poort (*Nuwerpoerte, Nouwe porte*) ---- 1357¹⁹⁴²

Deze nieuwe poort werd in 1357 gesitueerd buiten de *Sint-Goedelepoort* en kon dus niets anders zijn dan de (latere) *Leuvensepoort*. C. Dickstein-Bernard bevestigde trouwens dat de *Leuvensepoort* als eerste poort van de tweede stadsomwalling in de bronnen werd vermeld.¹⁹⁴³

Er moet dus zeker niet gedacht worden aan de betekenis ‘nieuwe stad’, zoals bijvoorbeeld in Gent (*de Nieupoort* – 1360¹⁹⁴⁴) of het huidige Nieuwpoort het geval was.

Huidige ligging: kruispunt van de Hertogsstraat met de Leuvense weg

¹⁹³⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 128.

¹⁹³⁸ R. Laurent citeerde ondermeer *de Novo cimeterio* en *dNuwe kerchof van den Zavele*, respectievelijk vermeldingen uit 1386 en 1393 (LAURENT (1963), *Limites*, p. 186).

¹⁹³⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 186.

¹⁹⁴⁰ BRON 129.

¹⁹⁴¹ BRON 129.

¹⁹⁴² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402 ; DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, p. 205 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 49 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 102.

¹⁹⁴³ DICKSTEIN-BERNARD (1977), *Gestion*, p. 205 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 102.

¹⁹⁴⁴ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 64.

1.1.387 Nieuwe poort (*Nuwe poerte*) ---- 1359¹⁹⁴⁵

Een andere *Nieuwe poort* werd in 1359 gelokaliseerd in de omgeving van *ten Kruisken*. In dit geval betrof het naar alle waarschijnlijkheid de (latere) *Anderlechtsepoort*.

Huidige ligging: kruispunt van de Anderlechtsesteenweg met de Zuidlaan

1.1.388 Nieuwe poort (*Nuwe poirte*) ---- 1362¹⁹⁴⁶

De vermelding van *de Nuwe poirte daer men gheet Sint Gielis weert* (1362) laat geen twijfel bestaan over de identificatie. Het ging om de latere *Obbrusselpoort* of huidige Hallepoort. Dat ontkracht de veronderstelling dat deze stadspoort pas werd aangelegd in 1381.¹⁹⁴⁷

Huidige ligging: Hallepoort

1.1.389 Nieuwe poort (*Nuwer porten*) ---- 1363¹⁹⁴⁸

Ook de *Buitenste Coudenbergpoort* werd in eerste instantie als *Nieuwe poort* vermeld, voor het eerst in 1363. C. Dickstein-Bernard diepte weliswaar een vermelding uit 1360 op (*foris portam Frigidimontis sicut itur versus Egghevoord*)¹⁹⁴⁹, maar het is mijns inziens niet zeker of daarmee de *Buitenste* dan wel de *Binnenste Coudenbergpoort* werd bedoeld.

Huidige ligging: oostelijk uiteinde van de Naamsestraat

1.1.390 Nieuwe poort (*Nuwer porten*) ---- 1382¹⁹⁵⁰

Tenslotte werd ook de *Vlaamsepoort* in eerste instantie *Nieuwe poort* genoemd (*buten der Nuwer porten daer men geet te Vlaenderen* – 1382). Volgens C. Dickstein-Bernard bestond deze poort mogelijk al wel vroeger, gelet op de naamswisseling van de *Filipspoort* in *Verlorenkostpoort* vanaf 1375 (zie verder).¹⁹⁵¹

¹⁹⁴⁵ BRON 108 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 105.

¹⁹⁴⁶ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 111.

¹⁹⁴⁷ DIERICX de TEN HAMME (1889), *Porte de Hal*, p. 29.

¹⁹⁴⁸ BRON 120.

¹⁹⁴⁹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 105.

¹⁹⁵⁰ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 116.

¹⁹⁵¹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 116.

Huidige ligging: Vlaamsepoort

1.1.391 Nieuwe Sint-Goedelepoort (*Nova porta Sancte Gudile*) ---- 1365¹⁹⁵²

De benaming *Nieuwe Sint-Goedelepoort* dook op als synoniem voor de (*Buitenste*) *Leuvensepoort*, zij het zeer zelden. Via deze naam werd gewezen op het onderscheid met de *Sint-Goedelepoort* op de eerste stadsomwalling.

Huidige ligging: kruispunt van de Hertogsstraat met de Leuvense weg

1.1.392 Nieuwenborre (*Nuwenborre – Novum puteum, Novum fons*) ---- 1329¹⁹⁵³

Het bestaan van deze borre mag waarschijnlijk zelfs een jaartje in de tijd worden opgeschoven, aangezien in 1328 al sprake was van een borre in de *Blaasstraat* (*in vico dicto Blaestrate iuxta fontem ibidem*).¹⁹⁵⁴ Het is wel opmerkelijk dat de oudste vermelding enkel 'borre' (*fons*) tout court was, terwijl alle latere vermeldingen expliciet uitwezen dat het om een 'nieuwe' borre ging. Of was deze borre in 1328 helemaal niet meer zo 'nieuw'?

In de akten werd de *Nieuwenborre* gelokaliseerd op de *Schaaldenberg*, in de buurt van de middeleeuwse *Blaasstraat* (de huidige Miniemenstraat). Waarschijnlijk komt deze borre ook overeen met de *Nieuwenborre* die in 1346 in de buurt van de *Galgenberg* werd gesitueerd.¹⁹⁵⁵ In dat geval zouden de toponiemen *Galgenberg* en *Schaaldenberg* dezelfde plaats moeten aanduiden (zie boven).

Ook R. Laurent had het over een *Nieuwenborre* – misschien dezelfde – waarvan de lokalisatie afgeleid moet worden uit vermeldingen *op den Nuwenborre boven den Sac op den hornec van den Blaestraten* (1406) en *boven de Zack in de Samaenstraete op Leeuwenberch jegen over den Nuwenborre* (1433).¹⁹⁵⁶

Huidige ligging: Miniemenstraat (gedeelte tussen Kandelaarsstraat en Duivenstraat)¹⁹⁵⁷

¹⁹⁵² Fichier Godding.

¹⁹⁵³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 120 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116 ; fichier Godding.

¹⁹⁵⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 120.

¹⁹⁵⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 54.

¹⁹⁵⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188.

¹⁹⁵⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 34.

1.1.393 Nieuwenborre (*Nuwen borre*) ---- 1346¹⁹⁵⁸

In de *Putterij* bevond zich een andere *Nieuwenborre*, die blijkbaar een connectie bezat met de herberg *de Engel* (in de *Potterie ane den Nuwen borre in den Inghel*).¹⁹⁵⁹ Later was *Nieuwenborre* trouwens zelf de naam van een herberg, die op de hoek van de *Putterij* en de *Loxemstraat* lag.¹⁹⁶⁰ Was dit de vroegere herberg *de Engel*?

Huidige ligging: ten westen van het Europakruispunt

1.1.394 Nieuwenborre (*Nuwenborre – Novum fons*) ---- 1355¹⁹⁶¹

In 1355 lag er een *Nieuwenborre* op de Zavel. Het is niet duidelijk welke waterput daarmee werd bedoeld. Ph. Godding vroeg zich bijvoorbeeld af of het om dezelfde *Nieuwenborre* ging als degene die op de *Schaaldenberg* werd gelokaliseerd.¹⁹⁶²

Huidige ligging: ?

1.1.395 Nieuwenborre (*Nuwenborre – Novum puteum*) ---- 1405¹⁹⁶³

In 1405 werd een *Nieuwenborre* gesitueerd in de *Warandestraat*.¹⁹⁶⁴ Meer informatie ontbreekt voorlopig.

Huidige ligging: ?

1.1.396 Nieuwenborrestraat (*Nuwe Borrestrate*) ---- 1496¹⁹⁶⁵

De *Nieuwenborrestraat* hield vanzelfsprekend verband met één van de *Nieuwenborren* van Brussel, namelijk met deze van de *Schaaldenberg* (tot ten *Savele* toe met ten *sijdestraten* ende van dair wederom in de *Nuwe Borrestrate* lanx den *nuwen borre* recht uut ten *Bavendalle* aen – 1496).¹⁹⁶⁶ De *Nieuwenborrestraat* vertrok dus van aan de Zavel en ging over in de straat *Bavendal*.

¹⁹⁵⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 68.

¹⁹⁵⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 68.

¹⁹⁶⁰ LINDEMANS (1961a), *Brouwerijen en brouwers*, p. 105.

¹⁹⁶¹ Fichier Godding.

¹⁹⁶² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

¹⁹⁶³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

¹⁹⁶⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

¹⁹⁶⁵ BRON 324.

¹⁹⁶⁶ BRON 324.

Huidige ligging: noordelijk gedeelte van de Miniemenstraat

1.1.397 Nieuwenbosstraat (*Nuwenboschstrate*) ---- 1369¹⁹⁶⁷

F. Janssens vroeg zich af of dit dezelfde straat was als de *Nieuwstraat* (+/- de huidige Ernest Allardstraat) in de buurt van de *Zavel*.¹⁹⁶⁸ Dit lijkt me niet het geval. De *Nieuwenbosstraat* was een straat die van aan de *Blaasstraat* (of van aan de *Zavel*?) in de richting van het *Nieuwenbos* liep. Ten gevolge van de bouw van de tweede stadsomwalling werd de straat onderbroken.

Huidige ligging: ?

1.1.398 Nieuwenpoel (*Nuwenpoele*) ---- 1436¹⁹⁶⁹

Deze poel stond ook bekend onder de naam *poel van de Ecurie* (*poel van de Cureye*). P. Bonenfant vermeldde deze *poel van de Ecurie* als eerste in zijn overzicht van de Brusselse poelen. Deze poel wordt weergegeven op een 18^e-eeuwse plan en gravure.¹⁹⁷⁰ Het ziet er echter naar uit dat hij ook staat afgebeeld op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (zie afbeelding) en dus ten laatste dateert uit de 16^e eeuw.

De ligging en de benaming van de poel vormen een indicatie voor zijn functie. Het was de drinkplaats voor de paarden van het *hertogelijke Hof*.

Huidige ligging: in de Naamsestraat¹⁹⁷¹

1.1.399 Nieuwe Veemarkt (*Nieuwe Veemerct, Veemerckt*) ---- 1560¹⁹⁷²

De *Nieuwe Veemarkt* vormde eigenlijk slechts de derde *Veemarkt* van Brussel. Na twee *Veemarkten* in de buurt van de *Sint-Goedelekerk*, werd in 1560 een *Nieuwe Veemarkt* aangelegd vóór het *godshuis van Jericho*, bovenop de voormalige grachten van de eerste stadsomwalling. Volgens F. Janssens dateerde deze beslissing echter pas uit 1563.¹⁹⁷³

¹⁹⁶⁷ Fichier Godding.

¹⁹⁶⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 78.

¹⁹⁶⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

¹⁹⁷⁰ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 224.

¹⁹⁷¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 200.

¹⁹⁷² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

¹⁹⁷³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 80.

Nog geen 100 jaar later werd op diezelfde locatie de *Graanmarkt* ingericht. Aangezien ook deze weer van plaats veranderde, wijzigde de naam uiteindelijk in Oude Graanmarkt.¹⁹⁷⁴

Huidige ligging: Oude Graanmarkt¹⁹⁷⁵

1.1.400 Nieuwe vesten (Nuwe vest) ---- 1349¹⁹⁷⁶

De *Nieuwe vesten* uit 1349 (*buten Sinte Katelinen poorte neven de Nuwe vest der stat van Brussel*) werden door de historici vereenzelvigd met de *Kleine Vesten*, aangelegd rond het godshuis van de *Witte Juffrouwen* en het *Begijnhof*.¹⁹⁷⁷

Huidige ligging: /

Gelijkaardige toponiemen: *Nieuwe vest* (Halle)¹⁹⁷⁸

1.1.401 Nieuwe vesten (Nuwe vesten) ---- 1357¹⁹⁷⁹

Volgens een kroniek werd in 1357 gestart met de aanleg van de *Nieuwe vesten*, door de historici later de tweede stadsomwalling genoemd.¹⁹⁸⁰

Huidige ligging: langsheen de Papenvest

1.1.402 Nieuwe Zenne (Nuwe Senne – Nova Senna) ---- 1340¹⁹⁸¹

Het is niet duidelijk wat in 1340 precies met *Nieuwe Zenne* werd bedoeld: de *Ransvoordzenne*, het *Zenneke* of eventueel zelfs de *Kleine vesten*? Een tekst uit 1355 laat echter uitschijnen dat deze laatste – kunstmatig gegraven (!) – waterloop *Nieuwe Zenne* werd genoemd (*prope vicum dictum Steenwech retro Curtim Beghinarum de Vinea juxta Novam Sennam sicut itur versus Molenbeke*).¹⁹⁸² Het

¹⁹⁷⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 80.

¹⁹⁷⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

¹⁹⁷⁶ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 95.

¹⁹⁷⁷ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 95.

¹⁹⁷⁸ Benaming voor de uitbreiding van de stadsomwalling van Halle in de tweede helft van de 14^e eeuw (BORREMANS (1960), *Middeleeuwse dam*, p. 49).

¹⁹⁷⁹ BRON 302 ; BRON 345.

¹⁹⁸⁰ *Item, doen men screef MCCC LVII began men die Nuwe vesten te Bruesel* (BRON 302) ; *Alsmen screef M.III^c ende LVII begonst men die Nyeve vesten te maken ende aen te legghen te Bruxsel* (BRON 345).

¹⁹⁸¹ BRON 87.

¹⁹⁸² VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 24 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 95.

bestanddeel ‘nieuwe’ slaat hier dus duidelijk op een kunstmatige aanleg. Het is wel vreemd dat men deze gracht ook Zenne noemde.

Huidige ligging: langsheen de Papenvest

1.1.403 Nieuwland (Nuwelant – Nova Terra) ---- 1286¹⁹⁸³

De plaats ‘waar de begijnen woonden’, werd in 1286 als *Nieuwland* aangeduid (*usque Novam Terram qua manent Beghine*).¹⁹⁸⁴ Uit deze vermelding kan dus worden opgemaakt dat het *Begijnhof* – of althans een onderdeel ervan – werd aangelegd op een voormalig moeras. Via irrigatiewerken werd het land drooggelegd. Dat is waarschijnlijk de reden waarom het *Begijnhof* van een grachtenstelsel werd voorzien. Tegelijkertijd werd het ook afgeschermd van de buitenwereld.

Het *Begijnhof* lag in het alluvium van de Zennevallei, maar bevond zich toch op enige afstand van de rivier zelf. Vermoedelijk ging het hier dus om moerasgronden naast de *Molenbeek*.

Huidige ligging: in de buurt van het Begijnhofplein

1.1.404 Nieuwland

Zoals sommige historici al terecht opmerkten, wijst dit toponiem op een functiewijziging van een stuk land. Het toponiem valt te situeren tussen het huidige Nieuwland en de voormalige Zenne. Bijgevolg is het logisch dat het om een drooglegging van moerasgronden ging.

M. de Waha en V. Verscheure brachten deze drooglegging in verband met andere gelijkaardige acties in de omgeving van Brussel in de 13^e eeuw.¹⁹⁸⁵ In 1227 vercijsden de hertog van Brabant Hendrik I en zijn oudste zoon Hendrik bijvoorbeeld een aantal gronden (*terras*) gelegen tussen *Molenen* en *Orsendal* en tussen de *Steenweg* en *Ransvoord*. Enkele daarvan stonden voordien nog als moerasgrond bekend (*que paludes antea dicebantur*).¹⁹⁸⁶

Deze chronologie kan kloppen. De oudste vermelding van het *Nieuwland* stamt immers uit de tweede helft van de 13^e eeuw. In de voorafgaande periode werd het gebied voornamelijk aangeduid door middel van het toponiem *Broek* of *Broek ter Kapellen* (verscheidene keren vermeld vanaf 1251).¹⁹⁸⁷

¹⁹⁸³ BRON 42.

¹⁹⁸⁴ BRON 42.

¹⁹⁸⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 51.

¹⁹⁸⁶ BRON 26.

¹⁹⁸⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 51.

Huidige ligging: rondom het Nieuwland

Gelijkaardige toponiemen: *Nuland* (Diest) ; *Nuwlant* of *Nieuwland* (Mechelen)¹⁹⁸⁸ ; *Niulande* (Gent)¹⁹⁸⁹

1.1.405 Nieuwstraat (*Nove strate*, *Novelstrate* – *Novus vicus*) ----1258¹⁹⁹⁰

De *Nieuwstraat* in de buurt van de *Putterij* verbond deze laatste steil omhoog met de *Eikstraat*.¹⁹⁹¹ Volgens J. d'Osta en F. Janssens was dit de 'oudste' *Nieuwstraat* van Brussel, aangezien ze reeds vermeld werd in een verkoopsakte uit 1258 (*in opido Bruxellensi versus exitum Nove strate*).¹⁹⁹² Waarschijnlijk werd ze enige tijd voordien aangelegd.

Pas in de 17e eeuw veranderde de naam in *rue de la Bergère* (later *rue Vieille de la Bergère*), een verwijzing naar de herberg *het Herderinneke*. Andere akten uit die periode noemen haar *Meierstraatje* omdat de meier van het Sint-Goedelekapittel er zou gewoond hebben.¹⁹⁹³

Huidige ligging: Oude Herderinstraat¹⁹⁹⁴ - tussen Kardinaal Mercierstraat en Loxumstraat, de ruimte tussen de Westburytoren (Lottotoren) en de building van de voormalige RTT¹⁹⁹⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Niewestrate* (Brugge)¹⁹⁹⁶ ; *Nuwestraet*, *Neustraet*, *Noustraet* of *Nyeuwestraet* (Tienen)¹⁹⁹⁷ ; *Nuwestrate* (Leuven)¹⁹⁹⁸ ; *Nieuwe strate* of *Nova platea* (Gent)¹⁹⁹⁹ ; *Nova platea* of *Nustrate* (Antwerpen)²⁰⁰⁰ ; *Nieuwstraete* en *Nieuwe straete* (Oudenburg)²⁰⁰¹ ; *Nieuwstraat*

¹⁹⁸⁸ De Mechelse wijk *den Ham* heette voordien het *Nuwlant* of *Nieuwland* en vormde een allodium van de heren Berthouds met een afzonderlijke schepenbank tot in 1308. (CALUWAERTS (1969), *Caluwaerts*, p. 259).

¹⁹⁸⁹ "Nieuwland ligt op aangeslibde grond." (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 64)

¹⁹⁹⁰ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 143 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 24 ; CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 157 ; fichier Godding.

¹⁹⁹¹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 24 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 23. J. d'Osta noemde deze straat wel *rue Vieille de la Bergère*.

¹⁹⁹² "Il y eut de nombreuses rues Neuves [...] à Bruxelles mais celle-ci est la plus ancienne." (d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 24) "La plus ancienne rue Neuve est citée en 1258 dans un cartulaire de l'hôpital Saint-Jean, sous le nom latino-flamand de *Novastrate*." (d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125) Zie ook JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 76.

¹⁹⁹³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 24 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 76 & 123.

¹⁹⁹⁴ MARTENS (1958), *Censier ducal*, pp. 294 & 336.

¹⁹⁹⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 23 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 76.

¹⁹⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

¹⁹⁹⁷ De *Nieuwstraat* in Tienen werd in een oorkonde uit 1480 nog als *een sijstrate* aangeduid. Lange tijd heette heel deze zijstraat *der kinderen Wittenstraat*. In de laatste jaren van de 14^e eeuw kreeg de straat *bi ordinantie vander stadt van Thienen* 'haar behoorlijke maat' en tengevolge daarvan heette de straat in de akten van het begin van de 15^e eeuw *die Nuwestraet*, *die Neustraet*, *die Noustraet*, *die Nyeuwestraet*. Nadien werd deze benaming enkel nog gegeven aan een deel van de straat, terwijl het andere deel van de straat de naam *der kinderen Wittenstraat* behield (DE RIDDER (1934a), *Historiek*, p. 14).

¹⁹⁹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13 ; SMEYERS (1998), *Leuvense stadhuis*, p. 106.

¹⁹⁹⁹ GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 64 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰⁰⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

(Asse)²⁰⁰² ; *Nieuwstraat* (Deventer)²⁰⁰³ ; *Nieuwstraat* (Roermond)²⁰⁰⁴ ; *Nieuwstraat* (Zierikzee)²⁰⁰⁵ ; *Nieuwstraat* (Bergen-op-Zoom)²⁰⁰⁶ ; *Nieuwstraat* (Amersfoort)²⁰⁰⁷ ; *Nieustrate* (Hulst)²⁰⁰⁸ ; *Nieustrate* (Dordrecht)²⁰⁰⁹ ; *Nova strata* of *Nieuwstraat* (Sint-Gillis)²⁰¹⁰ ; *Nyestrade* (Nijmegen)²⁰¹¹ ; *Nye straat* (Groningen)²⁰¹² ; *Nieuwestraat* (Helmond)²⁰¹³ ; *Nyeuwe stroet* (Gorkum)²⁰¹⁴

1.1.406 *Nieuwstraat* (*Nuwe strate* – *Nova stratula*) ---- 1259²⁰¹⁵

De Sint-Annastraat tussen de Grote Zavel en de Ruisbroekstraat werd in 1259 ook *Nieuwstraat* genoemd. Deze naam was een lang leven beschoren, want in de 17^e en 18^e eeuw werd de straat nog steeds op die manier aangeduid, ook al was de naam Sint-Annastraat reeds in voege.²⁰¹⁶ Ook deze straat werd waarschijnlijk in de eerste helft van de 13^e eeuw aangelegd.

Huidige ligging: Sint-Annastraat²⁰¹⁷

1.1.407 *Nieuwstraat* (*Nouwestrate*, *Nuwestraete*) ---- 1299²⁰¹⁸

De oudste vermelding van deze *Nieuwstraat* dateert uit 1299 (*apud Obbruxellam in Novo vico*). In een volgende akte werd ze gelokaliseerd ten opzichte van het kruis van *Obbrussel*, dat zich op de Hoogstraat bevond, in de buurt van het *Sint-Pietersgodshuis* (*supra conum Novi vici ab opposito crucis ibidem* – 1318).²⁰¹⁹

²⁰⁰¹ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 175-176.

²⁰⁰² VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 136.

²⁰⁰³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰⁰⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰⁰⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰⁰⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰⁰⁷ van ENGELHOFEN (2005), *Middeleeuwse huizen*, plan in bijlage.

²⁰⁰⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰⁰⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰¹⁰ VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, p. 31.

²⁰¹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰¹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰¹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰¹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰¹⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125 ; MARTENS (1958), *Censier ducal*, pp. 53 & 56 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 77 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 121.

²⁰¹⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125.

²⁰¹⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402 ; LAURENT (1963), *Limites*, pp. 187 & 202 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 77.

²⁰¹⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 118.

²⁰¹⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 104 & 118.

Vermoedelijk ging het om dezelfde *Nieuwstraat* die in 1358, 1433 en 1469 in de buurt van de *Sint-Pietersgodshuis* gesitueerd werd (*inde Nuwestraete jegen over Sinte Peters ter Ziekelieden daermen ter vesten toe gaet aende ameyde*).²⁰²⁰

Huidige ligging: onderste deel van de Fazantenstraat²⁰²¹

1.1.408 Nieuwstraat (*Nuwestraete, Nouwestrate*) ---- 1352²⁰²²

Volgens M. Lebouille werd een gedeelte van het huidige Nieuwland in 1382 en 1390 *Nieuwstraat* genoemd.²⁰²³ Ook F. Janssens en V. Verscheure signaleerden deze straatnaam (*in Bleykeria in vico dicto Nouwestrate – 1352*).²⁰²⁴

Huidige ligging: onderdeel van Nieuwland²⁰²⁵

1.1.409 Nieuwstraat (*Nuwe strate*) ---- 1392²⁰²⁶

Ook de huidige Ernest Allardstraat werd ooit *Nieuwstraat* genoemd, al was deze minder breed, minder lang en minder recht dan nu het geval is. De straat liep van aan de Zavel in de richting van de tuinen van het hof van Merode-Bournonville.

Later veranderde de straatnaam in *rue de l'Etoile*, genoemd naar de herberg *de Ster* op de Zavel. In de 17^e eeuw kwam ook de naam *Engelandtstraete* voor en in de 19^e eeuw *rue de l'Astre*. Uiteindelijk werd de straat Ernest Allardstraat gedoopt.²⁰²⁷

Huidige ligging: bij de Ernest Allardstraat²⁰²⁸

²⁰²⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 189 ; HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 432 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 78.

²⁰²¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 78 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 118.

²⁰²² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 77 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 54 & 118 ; fichier Godding.

²⁰²³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125.

²⁰²⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 77 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 54.

²⁰²⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125.

²⁰²⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 78.

²⁰²⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 70 & 125 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 78.

²⁰²⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 70 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 187 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 78 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 121.

1.1.410 Nieuwstraat ---- 1498²⁰²⁹

In 1498 realiseerde de stad Brussel de verbinding tussen de Stoofstraat en de Priemstraat doorheen de eerste stadsomwalling. De nieuw aangelegde straat heette aanvankelijk toepasselijk *Nieuwstraat*, maar kreeg later de naam *Steenhouwersstraat*.²⁰³⁰

Huidige ligging: zuidelijke deel van de Stoofstraat, tussen Manneke Pis en de Cellebroersstraat²⁰³¹

1.1.411 Nieuwstraatje (*Nuwestreetken*) ---- 1372²⁰³²

Het *Hemelstraatje* of de *impasse du Paradis*, een zijstraatje van de Sint-Annastraat en de Ruisbroekstraat, zou volgens J. d'Osta in 1491 aangeduid zijn als *Nuwe streetken op ten Zavel*.²⁰³³ Ook Ph. Godding diepte een vermelding van dit *Nieuwstraatje* uit 1404 op, F. Janssens zelfs één uit 1372.²⁰³⁴ Volgens P. Bonenfant, R. Laurent en F. Janssens was deze identificatie foutief²⁰³⁵:

“Het kwam immers meer voor dat voor een bepaalde straatnaam de gewone vorm en de diminutievorm naast mekaar werden gebruikt om één en dezelfde straat aan te duiden [...]. Wij veronderstellen dan ook dat met dit Nieuwstraatje gewoon de latere Sint-Annastraat werd bedoeld.”

Een diepgaander bronnenonderzoek is noodzakelijk om deze kwestie uit te klaren.

Huidige ligging: Hemelstraatje [?]

Gelijkaardige toponiemen: *Nieuwstraettien* (Velzeke-Ruddershove)²⁰³⁶ ; *Nova stiga* of *Nyestege* (Utrecht)²⁰³⁷ ; *Nygasse* (Utrecht)²⁰³⁸ ; *Nyeuwe steech* (Amsterdam)²⁰³⁹

²⁰²⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 126.

²⁰³⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 126.

²⁰³¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 126.

²⁰³² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 77.

²⁰³³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 125.

²⁰³⁴ Respectievelijk GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 77.

²⁰³⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 77.

²⁰³⁶ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 509.

²⁰³⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 8.

²⁰³⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

²⁰³⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

1.1.412 Nijvelseweg (*Nyvelsche wech*) ---- 1357²⁰⁴⁰

De *Nijvelseweg* lag buiten de *Sint-Goedelepoort*.²⁰⁴¹ Een nauwkeurigere plaatsbeschrijving wordt meestal niet gegeven. F. Janssens dacht dat dit toponiem verwees naar het feit dat de weg door goederen van de abdij van Nijvel liep.²⁰⁴²

J. Verbesselt vermeldde een zeer oude *Nijvelse baan*, die vanuit Brussel via Sint-Genesius-Rode, Braine-l'Alleud en Lillois naar Nijvel liep. Hij klasseerde deze – samen met de Hoogstraat – onder de ‘heirbanen’, met andere woorden, ‘zeer oude banen, die mogelijk de stadsvorming voorafgaan’.²⁰⁴³

Gezien de aanwezigheid van het bestanddeel ‘weg’ – waarmee gewoonlijk uitvalswegen werden aangeduid – ben ik geneigd om J. Verbesselts hypothese te volgen. Ik interpreteer *Nijvelseweg* dan ook als ‘weg in de richting van Nijvel’. Wat de ouderdom van deze weg aangaat, moet J. Verbesselts stelling echter genuanceerd worden. Ik vermoed dat het gewoon ging om een kortere of rechtstreekse verbinding – een soort sluipteg – tussen de Sint-Goedelekerk en de uitvalswegen in de richting van Nijvel, die zich in het zuiden van de stad bevonden.

Huidige ligging: dwars doorheen het Warandepark

1.1.413 Notschelstraat (*Notschelstraete*) ---- 1502²⁰⁴⁴

De straatnaam *Notschelstraat* dook pas op aan het begin van de 16^e eeuw. Het ging om een zijstraat van de Verversstraat, die niet ver van de *Verversbrug* lag (*op den hoeck van de Notschelstraete in de Ververs straet over de brugge ter kercke waerts van Sente Geurickx* – 1502).²⁰⁴⁵ Het is me niet duidelijk hoe de naam precies moet worden verklaard. Gaat het om de afleiding van een familienaam?

Huidige ligging: in de buurt van de Verversstraat

²⁰⁴⁰ Fichier Godding.

²⁰⁴¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 329 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

²⁰⁴² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 191.

²⁰⁴³ VERBESSELT (1995), *Oud wegnnet*, p. 124.

²⁰⁴⁴ BRON 368.

²⁰⁴⁵ BRON 368.

1.1.414 Obbrussel (*Obbrussel – Obbruxella, Superior Bruxella*) ---- 1122²⁰⁴⁶

Het toponiem *Obbrussel* is te vereenzelvigen met het voormalige plattelandsdorp en de huidige gemeente Sint-Gillis, gelegen vlak buiten de Hallepoort en de Brusselse Kleine Ring. De oudste vermelding dateert uit 1122, wanneer een zekere Albert de Obbrussella als getuige optrad.²⁰⁴⁷

Wat de naamsverklaring betreft, is het duidelijk dat *Obbrussel* haar naam heeft meegekregen van het – oudere – Brussel. *Obbrussel* is een samenstelling van ‘op’ met ‘Brussel’, waarbij *Obbrussel* haar naam ontleende aan een bepaalde ligging ten opzichte van Brussel. Het blijft voor mij echter een raadsel hoe het woordje ‘op’ precies moet worden begrepen.

J. Verbesselt hield het simpelweg op de verklaring ‘grenzend aan Brussel’.²⁰⁴⁸ J. Molemans was een voorstander van de theorie van de onderscheidende bestanddelen ‘op’ = ‘hoger’ versus ‘neer’ = ‘lager’.²⁰⁴⁹ Ook M. Gysseling verklaarde *Obbrussel* in die trant: *upa* ‘hoger gelegen’ + *brokasali* ‘Brussel’, dus het hoger gelegen Brussel.²⁰⁵⁰

Desalniettemin is het hoogteverschil tussen beide nederzettingen niet zo frappant. De *Coudenberg* lag bijvoorbeeld véél hoger dan *Obbrussel*. De verklaring ‘hoger gelegen’ lijkt me zeer moeilijk toepasbaar. Misschien betekende ‘op’ wel ‘stroomopwaarts gelegen’. *Obbrussel* ligt verder in de Zennevallei dan Brussel.

Elders ging M. Gysseling ervan uit dat dubbeltoponiemen met ‘op’ en ‘neer’ in feite teruggingen op het dubbele voorkomen van het grondtoponiem²⁰⁵¹:

“Dat twee zicht bij elkaar gelegen praehistorische (en zelfs Germaanse) nederzettingen naar eenzelfde object in het landschap genoemd werden, kom meer voor ; sedert de late Middeleeuwen worden deze plaatsen dan door toevoeging van een of ander bepalend woord onderscheiden ; bv. Overijse en Neerijse, Silly (vroeger Hautsilly) en Bassilly, Opbrakel en Nederbrakel, Landen en Neerlanden, Opoeteren en Neeroeteren, Overpelt en Neerpelt, Opvelp en Neervelp, enz.”

Het dorpje *Obbrussel* ligt langs het verlengde van de Hoogstraat. Verscheidene historici zagen in deze straat het reliëf van een Romeins *diverticulum*. In het tekstgedeelte van mijn proefschrift wordt deze stelling enigszins ontkracht. En ook in *Obbrussel* vindt men daarvoor argumenten terug.

Zo heette de het verlengde van de Hoogstraat in *Oobrussel* in de Middeleeuwen *Rechte straat* (*Recta strata*), wat vermoedelijk wijst op een kunstmatige aanleg. Lager in de vallei liep een *Steenweg* (*Plathea*), die in het noorden aansloot op de *Beemdstraat* van Brussel en in het zuiden

²⁰⁴⁶ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 62.

²⁰⁴⁷ de MARNEFFE (1894-1901), *Cartulaire*, p. 62.

²⁰⁴⁸ VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, p. 127.

²⁰⁴⁹ MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 48.

²⁰⁵⁰ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, II, p. 768.

²⁰⁵¹ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 29.

naar Vorst liep. Het was de oude uitvalsweg naar Vorst, die pas later vervangen werd door een Vorstweg die van de *Rechte straat* afsplitste.²⁰⁵²

De kerk van *Obbrussel* lag net aan dit kruispunt, met andere woorden, vlakbij het punt waar de Hoogstraat in twee delen splitste (naar Ukkel en naar Vorst). De inplanting van de kerk doet sterk denken aan de inplanting van de Kapellekerk op de Hoogstraat. Het is alsof kerk en straat niets met elkaar te maken hebben. De straat raakt slechts met een punt aan de afsluiting van het koor. De ingang ligt aan de andere zijde en ook de oriëntatie van het komt niet overeen met het wegtracé. Het heeft er alle schijn van dat ook hier de kerk ouder was dan – het verlengde van – de Hoogstraat.

Vermoedelijk zal de kwestie pas worden uitgeklaard indien een gedegen studie over middeleeuws *Obbrussel* wordt gemaakt, met grote aandacht voor de relaties met Brussel.²⁰⁵³ Dit is tot op heden nog niet gebeurd. *Obbrussel* maakte in de 13^e eeuw bijvoorbeeld een vreemde evolutie door. In 1215 werd het verheven tot een zelfstandige Vrijheid, maar reeds in 1296 werd het toegevoegd aan de Brusselse Vrijheid.²⁰⁵⁴

Huidige ligging: centrum van Sint-Gillis

Gelijkaardige toponiemen: *Opplabbeek*²⁰⁵⁵ ; *Ophoven*²⁰⁵⁶ ; *Opoeteren* ; *Opharen* ; *Ophem* (tussen Sint-Joost-ten-Noode en Schaarbeek) ; *Oprode* ; *Ophem* (Anderlecht)²⁰⁵⁷ ; *Oppervelt* (Anderlecht)²⁰⁵⁸

²⁰⁵² VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, p. 131.

²⁰⁵³ Enkel J. Verbesselt besteedde hier aandacht aan (VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezenen*, XVIII, pp. 127-171), maar dit werk is dringend aan herziening toe.

²⁰⁵⁴ BRON 51.

²⁰⁵⁵ “Opplabbeek ligt globaal beschouwd hoger dan Neerglabbeek, vandaar de tegenstelling *op* = hogergelegen vs. *neer* = lagergelegen.” (MOLEMANS (1974), *Plaatsnamen*, p. 4) “*Op*, zoals in *Ophoven*, duidt op de iets hogere ligging dan de nederzettingen op de valleirand van de Bosbeek.” (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 37) “Opplabbeek-Dorp ligt evenwel, evenals het gehucht Ophoven, in het dal van de Kleine Beek of Rijt, iets hoger (vandaar *op*-) dan bijv. de nederzetting Louwel (in de dalbodem van de Bosbeek).” (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 47) “Opplabbeek wordt in de bronnen dikwijls als *Glabbeek* vermeld; ook in de volksmond [...], terwijl het onderscheidend bestanddeel van Neerglabbeek nooit werd (wordt) weggelaten.” (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 48)

²⁰⁵⁶ “*Ophoven*, letterlijk „de hoger gelegen hoven” (= winningen)” is een naam die voor zichzelf spreekt. Eertijds had de Kleine Beek nog een permanente loop tot stroomopwaarts Ophoven, zodat ook daar nog beekwater voorhanden was.” (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 37) “Opplabbeek-Dorp ligt evenwel, evenals het gehucht Ophoven, in het dal van de Kleine Beek of Rijt, iets hoger (vandaar *op*-) dan bijv. de nederzetting Louwel (in de dalbodem van de Bosbeek).” (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 47) “*Ophoven* [...] is een samenstelling van *op* „hoger gelegen” (zoals in *Opplabbeek*) en *hoven*, datief meervoud van *hof* „woning, boerderij”. Zoals Opplabbeek-Dorp bevindt het site van deze nederzetting zich in het dal van de Kleine Beek of Rijt.” (MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, p. 49)

²⁰⁵⁷ Het *hof te Ophem* was een hofstede gelegen in de *Broekstraat* die in de 14^e eeuw toebehoorde aan het riddersgeslacht van Ophem (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 89).

²⁰⁵⁸ Dit veld – met onbekende ligging – was misschien ‘tegengesteld’ aan het *Nederveld* ? (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 89).

; *Oppede* (Neerpede)²⁰⁵⁹ ; *Opkuregem* (Anderlecht)²⁰⁶⁰ ; *Opbeersel* (Beersel)²⁰⁶¹ ; *Obbardegem* (Baardgem)²⁰⁶² ; *Opbrakel* ; *Opitter* ; *Opvelp* ; *Oplinkebeek*²⁰⁶³

1.1.415 Obbrusselpoort (*porta de Obbrussel*) ---- 1383²⁰⁶⁴

De *Obbrusselpoort* of Hallepoort was één van de zeven poorten van de tweede stadsomwalling. Ze lag aan het uiteinde van de Hoogstraat en verzorgde de ontsluiting van de stad in zuidelijke richting. Vlak buiten de poort lag het dorpje *Obbrussel* (het huidige Sint-Gillis), vandaar de naam.

De benaming *Obbrusselpoort* dook pas op in 1383, maar de poort bestond zeker al 20 jaar eerder. In 1362 werd ze vermeld als *Nieuwe poort* (zie boven). Ze vormt het enige bovengronds bewaarde relict van de tweede stadsomwalling.

Huidige ligging: Hallepoort

1.1.416 Onze-Lieve-Vrouwbroersstraat (*Onser Vrouwenbruederstrate, in die strate dat men heet tOnser Vrouwen Bruederen*) ---- 1393²⁰⁶⁵

Deze straat is vanzelfsprekend genoemd naar het *Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster* dat naast deze straat gelegen was. Ze lag in het verlengde van de Eikstraat. Het is niet duidelijk of ze aanvankelijk ook die naam droeg.

²⁰⁵⁹ *Oppede* vormde een gedeelte van het huidige Neerpede, langs Dilbeek en Vlazendaal (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 89).

²⁰⁶⁰ JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 106. Het overstroombare gebied tussen de *Blekerijzenne* en de *Ransvoordzenne* heette *Quaed Cureghem*, in de zin van Klein-Kuregem, te onderscheiden van *Op-Cureghem*, dat langs de oevers van de Broekbeek gelegen was (VAN DEN BERGHE (1936), *Anderlecht*, p. 410).

²⁰⁶¹ “De oudste en voornaamste agglomeratie is wel het dorpscentrum, de primitief Opbeersel. Daarentegen schijnt Neerbeersel aanvankelijk een geïsoleerde hoeve geweest te zijn (denkelijk de eerste nederzetting Beersel), waaromheen dan later een klein gehucht ontstond.” (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 67) Sprak J. Lindemans zichzelf hier niet tegen ? Welke is de primitieve nederzetting ? Of maakte hij een verschil tussen een geïsoleerde nederzetting in de vorm van de hoeve en de nederzetting in de vorm van de agglomeratie ?

²⁰⁶² Er bestaat slechts één vermelding van *Opbaardegem* (1250) ; van een *Neerbaardegem* is geen sprake. De vermelding dateert wel van vóór de splitsing van Baarddegem en Meldert, zodat het niet onmogelijk is dat met *Opbaardegem* Meldert werd bedoeld. In feite is de vermelding *Obbaardegem Bosch* en het staat zo goed als vast dat dit bos “naar Meldert op” moet worden gezocht (LINDEMANS (1932), *Baarddegem*, p. 25).

²⁰⁶³ Gehucht ten oosten van Linkebeek. “*Neerlinkebeek* zal dan het dorpscentrum Linkebeek zijn.” (VAN DER LINDEN (1936), *Homborch*, p. 349) Het toponiem *Neerlinkebeek* was echter niet opgenomen in E. Van der Lindens toponiemenlijst en bestond dus wellicht niet.

²⁰⁶⁴ BRON 345.

²⁰⁶⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 210.

Huidige ligging: Lievevrouwbroersstraat

Gelijkaardige toponiemen: *O.L.V.-Broederstraat* (Tienen)²⁰⁶⁶ ; *Vrouwen Broederssteeg* (Utrecht)²⁰⁶⁷

1.1.417 Onze-Lieve-Vrouwkerkhof (*Onser Liever Vrouwen kerchhof*) ---- 1433²⁰⁶⁸

Hiermee werd het kerkhof van de Onze-Lieve-Vrouwkerk-op-de-Zavel bedoeld. Aanvankelijk werd het lange tijd *Nieuw kerkhof* genoemd (zie boven).

Huidige ligging: Kleine Zavel

Gelijkaardige toponiemen: *cymiterium Beate Marie* of *atrium Beate Marie* (Oudenburg)²⁰⁶⁹

1.1.418 Onze-Vrouwstraat (*Ons Vrouwestrate*) ---- 1372²⁰⁷⁰

Onze-Vrouwstraat was een andere benaming voor de *Sint-Mariastraat* tussen de Kapellekerk en de Zavel.²⁰⁷¹ De naam verwees naar de patroonheilige van de Kapellekerk. De straat gaf effectief uit op het koor van deze kerk.

Huidige ligging: Duivenstraat – Emile Vandeveldplein²⁰⁷²

Gelijkaardige toponiemen: *Onser Vrouwen strate* (Gent)²⁰⁷³ ; *Onser Vrouwe strate* (Oudenburg)²⁰⁷⁴ ; *Onze Vrouwestraat* (Sluis)²⁰⁷⁵

1.1.419 Oppemstraat (*Ophemstrate*) ---- 1302²⁰⁷⁶

Deze *Oppemstraat* bevond zich buiten de *Sint-Goedelepoort*, maar het is niet duidelijk waar precies. Waarschijnlijk heeft ook de vermelding van de *wech tOphem weerts* (1346) (zie verder) betrekking op deze straat. Het toponiem mag dus niet worden verklaard als een afleiding van een familienaam, maar wel als een bestemmingstoponiem.

²⁰⁶⁶ DOPERÉ (1993), *Middeleeuwse kelder*, p. 79.

²⁰⁶⁷ *Carmeliten- of Vrouwen Broederssteeg* (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16).

²⁰⁶⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 186 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 122.

²⁰⁶⁹ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 151.

²⁰⁷⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 187.

²⁰⁷¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 187.

²⁰⁷² LAURENT (1963), *Limites*, p. 187.

²⁰⁷³ Deze straat liep van de Nederkouer naar het plein vóór de Onze-Lieve-Vrouwkerk (GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 65).

²⁰⁷⁴ Een andere naam voor de *Sint-Mariastraat* (GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 182).

²⁰⁷⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁰⁷⁶ Fichier Godding.

Deze bestemming was vanzelfsprekend *Oppem*. Een akte uit 1244 vermeldde het bestaan van een dergelijke plaats binnen de Sint-Goedeleparochie (*apud Ophem in parrochia Beate Gudile*).²⁰⁷⁷ Het lag in de buurt van Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Noode, maar het is nog steeds niet duidelijk waar precies.

Huidige ligging: ?

1.1.420 Oppemstraat (*Ophemstrate, streetken van Ophem*) ---- 1395²⁰⁷⁸

Een tweede *Oppemstraat* verscheen aan het einde van de 14^e eeuw. Deze straat had niets te maken met de bestemming *Oppem*, maar waarschijnlijk wel met de goederen van Johannes (of Jacobus?) de Ophem, die in 1321 op de *Steenweg* werden gelokaliseerd.²⁰⁷⁹ Indien deze goederen zich bevonden ter hoogte van het kruispunt met de *Oppemstraat*, dan lijkt de straatnaam hiermee verklaard.

De *Oppemstraat* verbond de *Steenweg* buiten de *Verlorenkostpoort* met de *Molenbeekstraat*. De *Oppemstraat* werd na de aanleg van de *Kleine Vesten* gebruikt als verbindingsweg naar Molenbeek. Dat blijkt uit verscheidene bestemmingsaanduidingen (zie verder), maar bijvoorbeeld ook uit de vermelding *vicum ibidem dictum d'Ophemstrate, quondam dictum de Coperstrate, quo versus Molenbeke ire consuevit* (1450).²⁰⁸⁰ De oude weg naar Molenbeek – de *Molenbeekstraat* – was immers buiten gebruik geraakt door de stedenbouwkundige ontwikkeling van Brussel.

Na de bouw van de tweede stadsomwalling was het ook niet meer mogelijk om Molenbeek te bereiken via de *Oppemstraat* en de *Molenbeekstraat*. Deze functiewijziging liet wellicht ruimte voor de opduiken van een nieuwe naam, *Oppemstraat*. In de 15^e eeuw werd de straat tijdelijk (?) ook *Koperstraat* genoemd (zie boven)

F. Janssens schakelde deze *Oppemstraat* gelijk met de *wech tOphem weerts* (1346), maar in tegenstelling daarmee vermoed ik dat deze vermelding eerder betrekking had op de *Oppemstraat* buiten de *Sint-Goedelepoort* (zie boven).²⁰⁸¹

Huidige ligging: +/- Oppemstraat

²⁰⁷⁷ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 71.

²⁰⁷⁸ Fichier Godding.

²⁰⁷⁹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 100.

²⁰⁸⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 111.

²⁰⁸¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 156.

1.1.421 Orsendal (*Orsendal, Horsendal, Ossedal, Hurcendale – Orsendalum*) ----

1180²⁰⁸²

De oudste vermelding van het *Orsendal* dateert uit 1180, maar is terug te vinden in een jongere kopie.²⁰⁸³ Voor de eerste originele vermelding is het wachten tot de eerste helft van de 13^e eeuw, met name 1227.²⁰⁸⁴

Eerst en vooral is het zeer moeilijk het *Orsendal* precies te situeren. Ook Ph. Godding had hier bijvoorbeeld problemen mee, getuige daarvan het verschil in aanduiding van *Orsendal* op zijn reconstructiekaarten (zie afbeelding).²⁰⁸⁵ In zijn toponiemenlijst lokaliseerde Ph. Godding het *Orsendal* tussen de Broekstraat en de *Schaarbeekseweg*.²⁰⁸⁶

Verscheidene historici noemden het *Warmoesbroek* en het *Orsendal* trouwens in één adem. Dit is geen verwijt, want ook de tijdgenoten bezondigden zich hieraan. In mijn ogen wezen deze toponiemen toch op een verschillende landschappelijke realiteit. Het *Warmoesbroek* was laag gelegen moerasgebied ('broek'), terwijl het *Orsendal* wijst op een depressie ('dal'), dus op een meer geaccidenteerd terrein. Het lijkt me dus logisch te concluderen dat het *Orsendal* zeker hoger op de valleihelling lag dan het *Warmoesbroek*.

De betekenis van de straatnaam *Orsendal* zorgde in het verleden reeds voor wat misverstanden. In 1861 diende raadslid E. Bochart bijvoorbeeld een voorstel tot naamsverandering in, met de vraag de naam *Orsendael* te wijzigen in *Ossendael*²⁰⁸⁷:

"Ossendael est le val des bœufs, écrit-il. Orsendael est une déformation qui ne veut rien dire."

De straatnaam heeft naar alle waarschijnlijkheid echter niets vandoen met ossen, maar wel met paarden (*ors* = paard, verwant aan het Engelse *horse*). Orsdendal zou in die optiek dus verwijzen naar het 'dal van de paarden'.²⁰⁸⁸ Wiens paarden dat dan waren en wanneer en waarom ze precies in het *Orsendal* werden geplaatst, blijft me een raadsel. Ik vind het ook vreemd dat het bestanddeel *ors* in geen andere toponiemen voorkomt.

Huidige ligging: Rijksadministratief Centrum – Noord-Zuidspoorverbinding – Pachecolaan²⁰⁸⁹

²⁰⁸² GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, II, p. 771.

²⁰⁸³ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, II, p. 771.

²⁰⁸⁴ BRON 26 ; DE RIDDER (1989), *Verhaal van een kathedraal*, p. 9.

²⁰⁸⁵ Mededeling van Ch. Deligne.

²⁰⁸⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

²⁰⁸⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 8.

²⁰⁸⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 8 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 81.

²⁰⁸⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 8.

1.1.422 Orsendalborre (*Orsendalborre, Orselierdalborre*) ---- 1297²⁰⁹⁰

Vanzelfsprekend had de *Orsendalborre* iets te maken met het *Orsendal*. De naam van de waterput is vermoedelijk ontleend aan de ligging in het *Orsendal*. Ch. Deligne lokaliseerde de put op het kruispunt van de huidige Broekstraat en Zavelstraat.²⁰⁹¹ Ph. Godding plaatste ze hoger op de valleiflank, op de hoek van de Pachécostraat en de voormalige *rue Tilly*.²⁰⁹²

De lokalisatie wordt mijns inziens enorm bemoeilijkt door de verwarring tussen *Orsendal* en *Warmoesbroek* enerzijds en tussen de *Orsendalborre* en –poel anderzijds. Voortgaand op een aantal bronnen, zou men de borre een stuk hoger dan het *Warmoesbroek* lokaliseren (*op Gilijs Ritsaerts huus int Warmoesbroech boven den Orsendal borne – 1353*²⁰⁹³ ; *in loco dicto Wermoesbrock desuper putenum dictum den Orsendalborre – 1435*²⁰⁹⁴). In 1468 verkreeg het *Sint-Elisabethgodshuis* nochtans de toestemming om water uit de *Orsendalborre* te halen, maar deze keer werd de borre in het *Warmoesbroek* gesitueerd (*den Orssendal borre gelegen int Warmoesbroeck bijden poele aldair – 1468*).²⁰⁹⁵

In het licht van deze vermeldingen ben ik toch eerder geneigd om de *Orsendalborre* hoger op de valleiflank te situeren, meer bepaald op het kruispunt van de Zavelstraat en de voormalige *rue Pachéco* en *Sionsberg*. De borre lag zo vlak naast de gelijknamige poel en aan het uiteinde van de *Orsendalborrestraat* (de latere *Sionsberg*) waarvan men toch mag veronderstellen dat ze op de borre uitgaf (zie verder). Op die manier lag de borre ook iets dichterbij het *Sint-Elisabethgodshuis*.

Huidige ligging: kruispunt van de Pachecolaan met de Zandstraat

1.1.423 Orsendalborrestraat (*Orsendalborrestrate*)

J. Cuvelier citeerde een middeleeuwse tekstpassage waarin de omvang van het *Sint-Elisabethgodshuis* werd omschreven (*beneden metten voerhoefde in Sinte Lauwereys strate ende achter boven in den Orssendalborrestrate metter eender syde in de Zavelstrate ende d'ander syde Sinter Goedelen weert in d'Oude Munte ter Borchgravenvesten weert in't Wermoesbroeck*).²⁰⁹⁶ Jammer genoeg voorzag hij de passage niet van een datering,

Uit deze passage valt op te maken dat de *Orsendalborrestraat* overeenkwam met de latere *Sionsberg*. De straat heette ongetwijfeld *Orsendalborrestraat* omdat ze uitliep op de *Orsendalborre*.

²⁰⁹⁰ Fichier Godding.

²⁰⁹¹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

²⁰⁹² GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 255.

²⁰⁹³ BRON 100.

²⁰⁹⁴ BRON 235.

²⁰⁹⁵ BRON 301.

²⁰⁹⁶ CUEVELIER (1904), *Archiviste*, pp. 296-297.

Huidige ligging: de Berlaimontlaan – Pachecolaan [?]

1.1.424 Orsendalbroek (*Orsendalbroec*) ---- 1311²⁰⁹⁷

Volgens de meeste auteurs was het *Orsendalbroek* gewoonweg een langere benaming voor het *Orsendal*. Het is mogelijk dat deze benaming ontstond ten gevolge van de verwarring tussen het *Warmoesbroek* en het *Orsendal*.

Huidige ligging: Rijksadministratief Centrum – Noord-Zuidspoorverbinding – Pachecolaan²⁰⁹⁸

1.1.425 Orsendalpoel (*Orsendalpoel, Orssendale poele*) ---- 1393²⁰⁹⁹

Deze poel bevond zich volgens R. Laurent en F. Janssens op de hoek van de *Zavelstraat* en de *Ezelweg*.²¹⁰⁰ In feit mag hij zelfs iets hogerop worden gesitueerd, met name op de kruising van de *Zavelstraat* en de *Kwakelstraat*. Dat is althans de plaats waar op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg een poel staat afgebeeld (zie afbeelding). Deze ligging wordt ook bevestigd door een tekstpassage uit het midden van de 15^e eeuw (*vanaen de nederste smesse int Warmoesbroeck die men heet den Hootstal toehoerende Janne Robbijs gelegen jegen de Savelstrate over totter vesten toe ende alsoe deside van der voirs. Savelstraten ten voirs. vesten weert totter Orssendalpoele ende van dair totter Coelsscher poirten toe* – 1449²¹⁰¹).

Ch. Deligne situeerde de poel – samen met de *Orsendalborre* – lager op de valleiflank, op het kruispunt van de *Broekstraat* en de *Zavelstraat*.²¹⁰²

Huidige ligging: kruispunt van de Pachecolaan met de Zandstraat

1.1.426 Orsendalstraat (*Orsendalstrate*) ---- 1358²¹⁰³

Volgens J. d'Osta duiden de toponiemen *Orsendalstraat* en *Achtergat* in de 17e en 18e eeuw één en dezelfde straat aan. De eerste naam werd voornamelijk gebruikt in de kadastrale documenten,

²⁰⁹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 81.

²⁰⁹⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 8.

²⁰⁹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 81.

²¹⁰⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 181 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 81.

²¹⁰¹ BRON 264.

²¹⁰² DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

²¹⁰³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

de tweede voornamelijk in de spreektaal. In het midden de 19e eeuw besliste het stadsbestuur om de straat terug haar oude benaming *Orsendalstraat* te bezorgen.²¹⁰⁴

Bij het doorlopen van het kaartenmateriaal kwam ik echter geen van beide namen tegen. Ph. Godding wist blijkbaar ook niet zoveel raad met de straatnaam ('rue dans l'Orsendal'), maar opteerde uiteindelijk voor de Broekstraat.²¹⁰⁵ Een diepgaander bronnenonderzoek zal deze kwestie moeten uitklaren.

Huidige ligging: Rijksadministratief Centrum²¹⁰⁶ [?]; Broekstraat²¹⁰⁷ [?]

1.1.427 Oude Borg (*Oude Borch, Oudeborch – Antiquum Castrum*) ---- 1246²¹⁰⁸

Middeleeuws Brussel kende op z'n minst twee verscheidene plaatsnamen *Oude Borg* (of *Oude Burg*), die op twee totaal verschillende plaatsen gesitueerd waren. Er lag een *Oude Borg* aan de *Coudenberg* (zie verder) en een *Oude Borg* in de benedenstad, vlakbij de Zenne. Eerst komt het toponiem van de benedenstad aan bod.

Voor een aantal historici vormde het toponiem *Oude Borg* net buiten het *Sint-Gorikseiland* een verwijzing naar het vermeende *castrum* dat werd opgericht door Karel van Frankrijk.²¹⁰⁹ A. Henne & A. Wauters lokaliseerden het toponiem op de plaats van de Rijke Klarenkerk.²¹¹⁰ M. Martens was – in navolging van haar leermeester P. Bonenfant – van mening dat de *Oude Borg* overeenstemde met een ruimer gebied en niet met de site van de Rijke Klarenkerk of met het huis *Oude Borg*, dat later in die omgeving opdook. Het toponiem verwees stevast naar een buurt die werd afgebakend door twee Zennearmen, het *Sint-Gorikseiland* en de eerste stadsomwalling.²¹¹¹

M. Martens stelde vast dat het toponiem na 1356 niet meer voorkwam in de bronnen. Dat kwam – aldus M. Martens – omdat het toponiem vervangen werd door *Priemspoort*, waarmee een complex werd aangeduid dat de familie Prieme er bijeen vergaarde.²¹¹² De *Priemspoort* bevond zich vlakbij de *Sint-Goriksbrug* in de *Oude Borgstraat*, recht tegenover de *Verversstraat*.²¹¹³ De

²¹⁰⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 8; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 81.

²¹⁰⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

²¹⁰⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 81.

²¹⁰⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

²¹⁰⁸ KOTAJI (1985), *Contribution*, p. 144; CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 153; DEMETER (1995), *Données historiques*, p. 19; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 73; fichier Godding.

²¹⁰⁹ BONENFANT (1936) *Premiers remparts*, p. 20; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 59; MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 644; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 57.

²¹¹⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 12; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

²¹¹¹ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 20; MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, pp. 644-645; DEMETER (1995), *Données historiques*, p. 17.

²¹¹² DEMETER (1995), *Données historiques*, pp. 22-23.

²¹¹³ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, pp. 646 & 686.

oudste vermelding van dit goed dateert echter al uit 1326²¹¹⁴, maar het is voorlopig niet mogelijk om concrete aanduidingen te vinden over goederenbezit van de familie Prieme vóór de jaren 1350. Wel is geweten dat Jan Prieme in 1321 een cijns betaalde voor een niet gelokaliseerde hofstede en dat Godefroid Prieme in 1329 in naam van de huisarmen van de Sint-Goriksparochie een huis verwierf dat gelegen was in de *Oude Borch*, naast het *Sleeuws wiket*.²¹¹⁵

Kortom, het toponiem *Oude Borg* was dus een relict van het 10^e-eeuwse *castrum* en had zijn naam overgedragen op een hele buurt. Het is dan ook logisch om het voormalige *castrum* in deze buurt te zoeken. Later verscheen midden in die zone het grote complex *Priemspoort*, dat de naam *Oude Borg* deed verdwijnen. Als huisnaam bleven zowel *Priemspoort* als *Oude Borg* wel nog enige tijd in gebruik.

Dankzij de opgravingen in het Rijke Klarenklooster in het begin van de jaren 1990²¹¹⁶ werd één en ander uitgeklaard. S. Demeter nam het historische onderzoek voor zijn rekening en zocht uit dat het toponiem *Oude Borg* werd vermeld tussen 1246 en 1499 (!). Vóór die laatste datum had het toponiem nooit betrekking op een specifieke constructie. S. Demeters zette de historici terug met beide voeten op de grond²¹¹⁷:

“En conclusion et sans prendre position dans le débat sur les origines du développement urbain de Bruxelles, notons que le toponyme *Oude Borch* apparut au XIIIe siècle et que ce que l'on traduisait parfois au XVe siècle par *Antiquo Castro*, recouvrait vraisemblablement, dans l'esprit des Bruxellois de la fin d Moyen Age, un quartier de la ville considéré à tort ou à raison comme l'emplacement d'une ancienne enceinte castrale primitive dont il ne restait peut-être plus aucun vestige, à moins de reprendre l'hypothèse de Paul Bonenfant qui pensait que la “première enceinte”, sur ce tracé précis, intégrait l'ancienne fortification du *castrum* plus ou moins remaniée. La structure précise de cet *Oude Borch* avant le XIIIe siècle et la présence éventuelle d'un *castrum* nous sont complètement inconnues.”

De opgravingen zelf leverden geen enkel concreet spoor van een mogelijke ‘oude burcht’ op.²¹¹⁸ Toch kende de *Oude Borg* een zeker belang. S. Demeter merkte immers terecht op dat de *Oude Borg* in de 13e eeuw het enige aanknopingspunt binnen de buurt vormde²¹¹⁹:

“Ainsi, après deux siècles d'abandon, c'est encore l'ancien château qui est la référence majeure pour désigner le quartier; aucun autre élément remarquable n'est venu reléguer ce souvenir au second plan.”

De recentste stellingen zijn van de hand van Ch. Deligne en J. Van Loon. Ch. Deligne zag in de *Oude Borg* een voormalige bewoningskern, eventueel voorzien van defensieve elementen.²¹²⁰

²¹¹⁴ Fichier Godding.

²¹¹⁵ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 647.

²¹¹⁶ DE POORTER (1995), *Quartier des Riches-Clares*.

²¹¹⁷ DEMETER (1995), *Données historiques*, pp. 20-21.

²¹¹⁸ DE POORTER (1995), *Recherche archéologique*, pp. 144 & 172.

²¹¹⁹ DEMETER (1995), *Données historiques*, p. 21. Vanaf het einde van de 13e eeuw verscheen ook de *Leeuwspoort* als aanknopingspunt.

Haar theorieën werden voorlopig nog niet weerlegd of bevestigd. J. Van Loon dacht dat de Brusselse *Oude Borg* een restant was van een ouder en uitgestrekter burggebied, waartoe ook ooit het *Sint-Gorikseiland* behoorde.²¹²¹ Zijn analyse is echter gebaseerd op de oudere literatuur van P. Bonenfant & M. Martens en verdient dan ook nuancerings.

Wat het bestanddeel ‘borg’ betreft, heb ik me al dikwijls de vraag gesteld of dit niet naar een vluchtburg zou kunnen verwijzen. Ook R. Van Passen wees reeds op die mogelijkheid²¹²²:

“Met de naam *borg* werden vluchtburgen of versterkingen aangeduid, die misschien wel in de onrustige tijd na of gedurende de Noormanneninvases werden opgeworpen en omheind.”

P. Lefèvre en – waarschijnlijk in zijn navolging – J. Verbesselt zijn mijns inziens de enigen die de lokalisatie van de kern op het *Sint-Gorikseiland* in verband brachten met de invallen van de Noormannen op het einde van de 9e en het begin van de 10e eeuw.²¹²³ In die periode zou de Brusselse bevolking zich daar gevestigd hebben om zich beter te beschermen. Op die manier konden zij het bestaan van deze kern – voorzien van het vermeende grafelijke *castrum* en de *Sint-Gorikskerk* – in overeenstemming brengen met hun stellingen omtrent de oudere nederzetting rond de Sint-Goedelekerk, de oudste parochie van de stad (zie boven).

Er zit wel een logica achter de oprichting van een versterking aan de rivier door de ‘Brusselse bevolking’ – waar die zich ook bevond, in een nederzetting of verspreid in de omgeving. Misschien voldeden de bestaande versterkingen niet tegen deze nieuwe dreiging? Of misschien wenste men net de rivier –waarlangs de Noormannen hoe dan ook zouden arriveren – extra te beveiligen?

Het grootste probleem blijft mijns inziens de interpretatie van het woord ‘oud’. Betekende dit ‘voormalig, niet meer in gebruik, niet meer bestaand, vervallen’ of eerder ‘vervangen door iets nieuws, verplaatst naar elders’? Het grote verschil tussen beide betekenissen houdt in dat in het eerste het adjectief ‘oud’ enkel betrekking heeft op de site zelf. In de tweede betekenis wordt de eigenlijke site in verband gebracht met een andere, nieuwe site.

Huidige ligging: ter zuiden van de Rijke Klarenstraat

²¹²⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 73

²¹²¹ VAN LOON (2000), *Ontstaansgeschiedenis*, p. 122.

²¹²² VAN PASSEN (1973), *Landschapsgeschiedenis*, p. 261.

²¹²³ LEFÈVRE (1942), *Organisation ecclésiastique*, p. 26 ; VERBESSELT (1975), *Ontstaan*, p. 25.

Gelijkaardige toponiemen: *Oudeburg* (Brugge)²¹²⁴ ; *Oudenburg* (Oudenburg)²¹²⁵ ; *Ouborg* (Beersel)²¹²⁶ ; *Oudeborch* (Haacht)²¹²⁷ ; *dUydborch* (Onze-Lieve-Vrouw-Lennik)²¹²⁸ ; *Veterum*

²¹²⁴ Mogelijk beschikte ook de Brugse wijk *Oudeburg* over een eigen omwalling, zoals waarnemingen uit het eind van de 19^e eeuw misschien suggereren : sporen van een 8 m brede waterloop, waarvan de oevers met zware palen waren beschoeid, worden nu in verband gebracht met de omwalling van de *Oudeburg*. In de Latijnse teksten uit de 10^e-12^e eeuw heeft *burgus* vaak de betekenis van stedelijke agglomeratie, hetgeen ook toepasbaar is voor de *Oudeburg* (*Vetus Burgus*), dus niet ‘oude burcht’, maar wel ‘oude stad’. Of het om de oudste bewoningskern of oudste handelskern van Brugge zou gaan, is nog niet bewezen. Maar een blik op het stratenplan van Brugge wijst wel uit dat de topografische ontwikkeling van de stad in de 10^e-11^e eeuw vanuit de *Oudeburg* is vertrokken (RYCKAERT (1988), *Inbreng*, pp. 61-62).

²¹²⁵ “Het is, wegens de Oudengelse burgnamen, niet uitgesloten dat wij van een persoonsnaam *Alda* moeten uitgaan. Indien echter eerder verband moet gelegd worden met de continentaal-Germaanse burgnamen, dan is de betekenis veeleer „oude burg”. [...] De etymologie „oude burg” heeft dus verreweg de grootste waarschijnlijkheid voor zich. Hoe nu historisch te verklaren? Men zal de plaats, zoals zoveel andere *Aldenburg*’s, eveneens Romeinse castella, eenvoudig zo genoemd hebben omdat er werkelijk een oude burg aanwezig was. Bij het oprichten van nieuwe burgen tegen de Noormannen zal Oudenburg *a fortiori*, de oude burg geworden zijn. En na de verwoesting zal men het woord *oud* weer met een andere betekenisinhoud gevuld hebben.” (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 67 & 68).

²¹²⁶ De oorsprong van het dorp Beersel is te zoeken in een hof Beersel, dat gelokaliseerd wordt te *Neerbeersel*, ten noorden van de huidige dorpskom (Opbeersel), op de plaats genaamd *Ouborg*, bij de *Kelleborre*, niet ver van de Zenne. In de bijgevoegde toponiemenlijst wordt *dOudeborch* of *dOuborch* verklaard als ‘herinnering aan een verdwenen *borg* of versterkte hoeve’ (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, pp. 68 & 93). Te Beersel bevond zich *dOuborgh* nabij de Zenne, verwijzend naar een oude burcht, te plaatsen in het kader van de geschiedenis van Beersel, meer bepaald van de Witthems, tegenover het latere *Slot* (VERBESSELT (1995), *Castrum – castellum*, p. 258).

²¹²⁷ Een archiefstudie naar het kasteel Roost te Haacht leverde herhaaldelijke vermeldingen van een “oude-burcht”-toponiem tussen de 14^e en 17^e eeuw op, waardoor de vroegere lokalisatie van het toponiem (“vlak aan de ham van de Hamsburg, nabij de Walemdries”) verijnd kon worden. In feite komen er drie toponiemen voor : *oude bo(u)rcht(t)* – *borg(h)elken* – *borg(ch)stad*, die alle drie het woord *borch* als stam bezitten, hetgeen ‘burcht’ betekent. In *oude bo(u)rcht(t)* wordt deze stam voorafgegaan door ‘oude’, een toevoeging die zal toelaten onderscheid te maken met het latere kasteel van Roost, in de archieven ook wel eens ‘burcht’ genaamd. De toponiemen *borgelken* en *borgstad* worden respectievelijk verklaard als een diminutief van de *borch(t)*-stam en als ‘plaats van de burcht’. J. Vandesande toonde aan dat de toponiemen *oude burcht* en *borgstad* te Haacht synoniemen waren. Met *borgelken* werd echter een andere, kleinere burcht bedoeld, die waarschijnlijk tegelijkertijd bestond (de diminutief wijst op het onderscheid). Beide burchten lagen vlak naast de Dijle, de *borgstad* lag in een ham (bocht) van de Dijle, zeer strategisch ingeplant (vijand langer in het schotsveld en beschermd door de rivier, met in het zuiden 2 aanvoerwegen naar de burcht). Over de vorm en grootte van de *borgstad* vond hij geen positieve gegevens ; wat betreft het uitzicht meldde hij : “Oeverversterkingen uit de 10^e en 11^e eeuw waren meestal uit hout opgetrokken en rond van vorm. Zij bevonden zich soms op een heuveltje.” Samengevat : “Nadat, door jaarlijkse beddingsverplaatsing – ten gevolge van hydro-erosieve krachten – de Dijle een loop koos die ten zuiden van de “borgstat” lag, verloor deze iedere verdedigende functie. Het te verdedigen gebied bevond zich immers ten zuiden van de Dijle-Demergrens. De bouw van een nieuwe burcht drong zich op, deze kreeg een naam: Roost. Vanaf dan werd de “borgstat” “oude burcht” genoemd.” (VANDESANDE (1983), *Oude burcht-toponiemen*, pp. 53-54 & 68-69). Enkele opmerkingen zijn toch wel nodig : 1/ J. Vandesande koos zeer duidelijk voor de tweede interpretatie/betekenis van ‘oud’ (‘vervangen door iets nieuws’) 2/ Het lijkt raar dat de Dijle zich verplaatst zou hebben over een burcht heen ? 3/ Hoe valt de ronde burchtvorm te rijmen met het rechthoekige perceel waar het toponiem *borgstad* gesitueerd wordt ?

²¹²⁸ In de buurt van Onze-Lieve-Vrouw-Lennik bevindt zich een toponiem *dUydborch* : *Item, tveldeken neven dUydborch in midden tvelt leyt een stuck lants sevendalf dachwanden groot, dat den cloostere van Beaupret toebehoort* (Archief OCMW-Brussel, Fonds Hôpitaux, H.821, f° 131 v°).

Castrum, Veterus Urbs Gandensi of *Oudenborch* (Gent)²¹²⁹ ; *Oude Borch* (Dendermonde)²¹³⁰ ; *Oudgaarden* (Hoegaarden)²¹³¹ ; *ultra veterem Alfenam* (ter Alfene)²¹³² ; *Oudenaarde* (Oudenaarde)²¹³³ ; *Oudebaan*, *Oude Beek*, *Oude Bergstraat*, *Oude Brechtsebaan*, *Oude Gemeenteweg*, *Oude Gracht*, *Oude Heidevelden*, *Oude Hoeve*, *Oude Hof(stede)*, *Oud Eikelenberg*, *Oude Kroon*, *Oude Land*, *Oude Leeuw*, *Oude Lei*, *Oude Munt*, *Oudepostbaan*, *Oude Stede*, *Oude Vos*, *Oude Willaarts* en *Oude Zwaan* (Brasschaat)²¹³⁴

²¹²⁹ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 65-66.

²¹³⁰ Gelegen op het eiland van de Dender in het centrum van de stad nabij de *Markt* op het kruispunt van het oude wegennet nabij de overgang van de Schelde (VERBESSELT (1995), *Castrum - castellum*, p. 248).

²¹³¹ *Oudgaarden* (= Oud-Hoegaarden) is één van de verscheidene zogenoemde dubbeldorpen. A. Wauters verkondigde de stelling dat telkens men zo'n dubbeldorp met het prefix 'oud' aantreft, er een verschuiving van de bevolking van haar primitieve naar een nieuwe woonplaats plaatsvond. Hoegaarden zou dus eerst ontstaan zijn op de plaats *Oudgaarden* om dan later naar het huidige Hoegaarden te verschuiven, hetgeen J. Van der Velpen sterk betwijfelde. Deze laatste dacht er anders over : "Vooraf laten we opmerken dat zich, in het vruchtbare en vroeg ontgonnen Haspengouw, het merkwaardig verschijnsel heeft voorgedaan van zeer talrijke dubbeldorpen. Ze werden gedifferentieerd met bijgevoegde elementen als « op » en « neer », « groot » en « klein », « oud » en « nieuw », ofwel met een verkleiningsuitgang. Het komt ons vóór dat de differentiëring in benaming niet vroeger is ontstaan dan in de XIIe of XIIIe e." J. Van der Velpen vroeg zich af of de aanduiding van deze dubbeldorpen niet impliceert dat ze oorspronkelijk deel uitmaakten van één groot domein en aan éénzelfde heer of familie toebehoorden. In welke zin moet dan het woord *oud* geïnterpreteerd worden ? J. Van der Velpen weigerde – op basis van verschillende geografische, topografische en historische argumenten – aan te nemen "dat het woordje *oud* bedoeld was en terecht bedoeld was, als duidend op de voorrang in tijdsorde van het bevolkingscentrum *Oudgaarden*". Wel lijkt het een vaststaand feit te zijn dat er oorspronkelijk een territoriaal verband heeft bestaan tussen Hoegaarden en *Oudgaarden* (daarop wijst de zelfde benaming), maar dit verband werd verbroken : in latere tijden maakte *Oudgaarden* deel uit van het naburig dorp Zittert-Lummen. De geschiedenis zwijgt over de periode waarin *Oudgaarden* territoriaal afhankelijk werd van Zittert. In elk geval : "Hoe moest dan de afgescheurde volkswijk van Hoegaarden genoemd worden ? Vooraf was het Hoegaarden en nu niet meer. Het biedt geen ernstige moeilijkheid om aan te nemen dat de volksmond ervan gemaakt heeft *Oud-Hoegaarden* [...]." (VAN DER VELPEN (1957), *Hoegaarden*, pp. 47-48 & 50-51)

²¹³² Vermelding van een oude Alfene (*ultra veterem Alfenam* – 1189), hetgeen een verandering in de loop van deze beek doet veronderstellen (LINDEMANS (1914b), *Beeknamen*, p. 93).

²¹³³ De naam *Oudenaarde*, waarin M. Gysseling 'oud' in de primaire betekenis van 'hoog' wilde zien – omdat de persoonsnaam Aldo niet plausibel is en omdat tegen 'oud' pleit dat er geen 'nieuwe aard' werd aangetroffen – kon volgens W. Van Osta wel als 'oude aard' worden verklaard. "Men dient „oud” alleen te interpreteren als „vroeger”, d.w.z. de kade, de vroegere aard. Het niet voorkomen van een antoniem met „nieuw” is overigens in de toponymie schering en inslag." (VAN OSTA (1989), *Aard, ort en egert*, p. 121)

²¹³⁴ In Brasschaat bestaat er geen 'nieuwe' naast *Oudebaan*, *Oude Beek*, *Oude Bergstraat*, *Oude Brechtsebaan*, *Oude Gemeenteweg*, *Oude Gracht*, *Oude Heidevelden*, *Oude Hoeve*, *Oude Hof(stede)*, *Oud Eikelenberg*, *Oude Kroon*, *Oude Land*, *Oude Leeuw*, *Oude Lei*, *Oude Munt*, *Oudepostbaan*, *Oude Stede*, *Oude Vos*, *Oude Willaarts*, *Oude Zwaan*, waarin 'oude' vrijwel steeds 'voormalig' betekent, soms 'absoluut oud' (VAN OSTA (1989), *Aard, ort en egert*, p. 121).

1.1.428 *Oude Borg (Oude Borch, Ouderborch)* ---- 1332²¹³⁵

Op 12 januari 1332 wordt de naam Rogerius de Levedale van de *Ouderborch* vermeld.²¹³⁶ Aangezien dit de burggraaf – of kastelein – van Brussel was, staat het zo goed als vast dat het toponiem *Oude Borg* niets te maken had met de benedenstad, integendeel.

Voor F. Janssens was dit *Oude Borg* een verwijzing naar het ‘nieuwe castrum op de *Coudenberg*’, waarmee ze vermoedelijk het *hertogelijke Hof* bedoelde.²¹³⁷ Een vreemde bewering! Het lijkt me veel logischer om de redenering van S. Demeter te volgen²¹³⁸:

“Cet Oudenborgh est l’ancien château du châtelain alors désaffecté.”

Met andere woorden, het toponiem *Oude Borg* had helemaal niets te maken met het verschijnen van een ‘nieuw’ kasteel vlakbij, maar wel met het in verval geraken van het voormalige kasteel van de burggraaf van Brussel. Dit kasteel lag op het oostelijke uiteinde van de *Coudenberg* en werd van het *hertogelijke Hof* gescheiden door een depressie, het *Borgendal* (zie boven).

Nadat de burggraven hun macht langzaam kwijt geraakten – onder meer ten voordele van de amman van Brussel – werd het kasteel vermoedelijk verlaten. Roger van Leefdaal, burggraaf van Brussel, vercijsde het complex in 1331 aan het *Sint-Jacobsklooster-op-de-Coudenberg*.²¹³⁹

Huidige ligging: +/- achter de Sint-Jacobskerk²¹⁴⁰, ongeveer ter hoogte van de Brederodestraat²¹⁴¹

1.1.429 *Oude Borgstraat (Oude Borchstrate)* ---- 1391²¹⁴²

Ondanks het feit dat deze straatnaam pas voor het eerst in 1391 werd vermeld, achtte M. Martens het plausibel dat de straat reeds lang voordien bestond en de verbinding maakte tussen het *Sint-Gorikseiland* en de *Sleeuwspoort*.²¹⁴³ F. Janssens preciseerde dat de *Oude Borgstraat* vermoedelijk de *Oude Borg* verbond met het ‘park’ – het *Oude Park* (zie boven) – dat buiten de eerste stadsomwalling was gelegen.²¹⁴⁴

²¹³⁵ MARTENS (1996), *Notoriété*, p. 299.

²¹³⁶ MARTENS (1996), *Notoriété*, p. 299.

²¹³⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 57.

²¹³⁸ DEMETER (2003), *Contribution*, p. 28 ; DEMETER (2004), *Château de Coudenberg*, p. 47.

²¹³⁹ SOULIÉ (1970), *Châtelains*, p. 77.

²¹⁴⁰ SOULIÉ (1970), *Châtelains*, p. 77.

²¹⁴¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

²¹⁴² MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 646 ; fichier Godding.

²¹⁴³ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 646.

²¹⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 57.

Het toponiem *Oude Borg* dook al op in het midden van de 13^e eeuw (oudste vermelding: 1246). De *Oude Borgstraat* liep dwars doorheen deze buurt. De naam is er dan ook ontegensprekelijk van afgeleid. Het is echter minder duidelijk wanneer de straat is ontstaan en welke elementen ze met elkaar verbond. Het valt bijvoorbeeld op dat de *Oude Borgstraat* perfect in het verlengde van de *Damstraat* lag (zie afbeelding).

Huidige ligging: noordelijk deel van de Groot Eilandstraat²¹⁴⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Borcstrate*, *Borghstrate* of *Burghstrate* (Gent)²¹⁴⁶ ; *Borchstraete* (Leuven)²¹⁴⁷ ; *Burechstrate* of *Burchstrate* (Oudenburg)²¹⁴⁸

1.1.430 Oude Broek (*Oude Broec*) ---- 1298²¹⁴⁹

Volgens P. Charruadas werden met dit toponiem de moerassen op de linker Zenneoever ten noorden van de stad aangeduid.²¹⁵⁰ Het is niet duidelijk welke betekenis ‘oud’ hier droeg.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Ouden Broeck* of *Ouwenbroeckvelt* (Buizingen)²¹⁵¹

1.1.431 Oude Coudenbergpoort (*Oude Coudenbersche poirte*) ---- 1403²¹⁵²

Oude Coudenbergpoort was een andere benaming voor de *Coudenbergpoort* of *Binnenste Coudenbergpoort*. De naam kwam pas in voege nadat op de tweede stadsomwalling een andere *Coudenbergpoort* werd gebouwd. Het bestanddeel ‘oud’ betekende hier duidelijk ‘vervangen door iets nieuws’.

Huidige ligging: ten westen van het kruispunt van de Naamsestraat met de Brederodestraat

²¹⁴⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 12 ; BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 20 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 212 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 57 ; DE POORTER & DEMETER (1992/4), *In de wieg*, p. 18 ; DEMETER (1995), *Données historiques*, p. 17.

²¹⁴⁶ “In feite werd hiermee een straat bedoeld die leidt naar een burg of stadsdeel.” (VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, p. 17) “Straat leidend van de Oudburg naar Ritsenburg en veeleer genoemd naar dit laatste.” (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 42)

²¹⁴⁷ Komt overeen met de huidige Mechelsestraat (MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361 ; DE MAN (1954), *Leuvense wijnbouw*, p. 23).

²¹⁴⁸ Gelegen naast de burg (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 121).

²¹⁴⁹ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 123.

²¹⁵⁰ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 12.

²¹⁵¹ THEYS (1962), *Varia over Buizingen*, p. 372.

²¹⁵² Fichier Godding.

1.1.432 Oude Kleermarkt (*Oude Cleermerct*) ---- 1526²¹⁵³

De *Oude Kleermarkt* lag vlak naast de Sint-Niklaaskerk. Het bestanddeel ‘oud’ sloeg meer dan waarschijnlijk op ‘kleer’ en niet op ‘markt’. Op die plaats was immers de markt van tweedehandskledij gevestigd. Later verschoof deze markt naar de naburige *Korte Ridderstraat*, die om die reden werd omgedoopt tot Kleerkopersstraat (rue des Fripiers).

Huidige ligging: vlakbij het koor van de Sint-Niklaaskerk²¹⁵⁴

1.1.433 Oude Lakenpoort (*Oude Lakenporte*) ---- 1416²¹⁵⁵

Oude Lakenpoort was een andere benaming voor de *Lakenpoort* of *Binnenste Lakenpoort*. De naam kwam pas in voege nadat op de tweede stadsomwalling een andere *Lakenpoort* werd gebouwd. Het bestanddeel ‘oud’ betekende hier duidelijk ‘vervangen door iets nieuws’.

Huidige ligging: ten noorden van het kruispunt van de Naamsestraat met de Bisschopsstraat

1.1.434 Oude Markt (*Ouder Merct*) ---- 1475²¹⁵⁶

De vroegst vastgestelde *Oude Markt* van Brussel bevond zich vlakbij de Sint-Niklaaskerk. Dit toponiem verwees niet naar de ouderdom van deze markt, maar wel naar de handel die er plaatsvond. *Oude Markt* was namelijk een andere benaming voor de *Oude Kleermarkt*. In 1537 werd aan de zogenoemde *waardeerders* – stedelijke controleurs van de lakens – opgedragen om op de *Oude Markt* controle uit te oefenen.²¹⁵⁷

Huidige ligging: vlakbij het koor van de Sint-Niklaaskerk

Gelijkaardige toponiemen: *Oude Merct* (Asse)²¹⁵⁸

²¹⁵³ BRON 333 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 107.

²¹⁵⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 107.

²¹⁵⁵ BRON 206.

²¹⁵⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 107.

²¹⁵⁷ BRON 341: *Item zelen tot dyen de waerdeerders deser stadt voertaenne gemaect wordden in der navolgende manieren, te wetene twee waerdeerders vuyten cleermakers ambacht, twee vuyten ouden cleercoppers, twee vuyten bontweerckers ende noch twee vuyten voederers ambachte, alle personen nut ende bequaem, die voelik [?] ende hen achsten [alle acht] oft ten minsten de drye van hen sullen waerden die nuwe ende oude pelterye oick van den Ouder Merct ende voirts alle de gebreken die in den voirs. ambachten soudien moegen gebueren.* (26 maart 1537)

²¹⁵⁸ VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 123.

1.1.435 Oude Munt (*Oude Munte*) ---- 1341²¹⁵⁹

De voormalige *Munt* boven de *Sint-Laureinskapel* en boven de *Orsendalborre* werd ten laatste vanaf 1341 aangeduid als *Oude Munt*. In het midden van de 15^e eeuw werd deze plaats verworven door het pas gestichte *Sint-Elisabethklooster-op-de-Berg Sion*.²¹⁶⁰ Het is niet duidelijk of de toevoeging 'oud' betekende dat de *Munt* niet meer werd gebruikt of ook impliceerde dat er een andere *Munt* bestond.

Huidige ligging: in de buurt van de Berlaimontlaan

Gelijkaardige toponiemen: *Oude Munt* (Brasschaat)²¹⁶¹ ; *Alde Moente* (Maastricht)²¹⁶²

1.1.436 Oude Munt (*Antiqua Moneta*) ---- 1396²¹⁶³

Er is slechts één enkele vermelding bekend van een *Oude Munt* die gelokaliseerd werd in de *Forchierstraat*.²¹⁶⁴ Haar precieze ligging blijft onduidelijk.

Huidige ligging: ?

1.1.437 Oude Park (*Oude Perrec, Ouden Parric, Oude Parrik – Vetus Parcus, Veterus Parcus*) ---- 1309²¹⁶⁵

Het *Oude Park* werd volgens P. Bonenfant afgebakend door een kunstmatig gegraven zijarm van de Zenne, namelijk het *Zenneke* (ook wel *Kleine Zenne* of *Leibeek* genoemd).²¹⁶⁶ Net zoals *Oude Borg*, *Borgwal* en *Heergoedshof* zou de plaatsnaam *Oude Park* herinneren aan het *castrum* op of in de buurt van het Sint-Gorikseiland. Dit *Oude Park* zou het equivalent geweest zijn van de latere *Warande* aan de *Coudenberg*, met andere woorden, een soort jachtreserve voor het hertogelijke hof.

Vandaar dat sommige historici wel eens spraken over het 'ancien parc ducal' of 'ancien parc princier'.²¹⁶⁷ Ph. Godding ondersteunde deze stelling trouwens door erop te wijzen dat de hertog

²¹⁵⁹ Fichier Godding.

²¹⁶⁰ CUVELIER (1904), *Archiviste*, p. 297.

²¹⁶¹ In Brasschaat bestond er geen 'nieuwe' *Munt*, zodat 'oude' 'voormalig' betekent of misschien zelfs 'absoluut oud' (VAN OSTA (1989), *Aard, ort en egert*, p. 121).

²¹⁶² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15.

²¹⁶³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 108.

²¹⁶⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 108.

²¹⁶⁵ Fichier Godding.

²¹⁶⁶ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 21 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 213.

²¹⁶⁷ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 21 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 213.

van Brabant in de 14e eeuw de grondheer was van verscheidene percelen die in het *Oude Park* werden gesitueerd.²¹⁶⁸

Maar wat is er aan van deze theorie? Vermoedelijk zeer weinig. J. Verbesselt – nochtans één van de ‘believers’ van het bestaan van het burchtcomplex in de benedenstad – onderstreepte voor de casus Tervuren dat een ‘park’ (*parcum*) niet bij een *castrum* of *castellum* behoorde, maar bij een *curtis*, met andere woorden, bij een hof met residentiële functie²¹⁶⁹:

“Volgens deze oorkonden vertrekken wij te Tervuren van een *curtis nostra*; geen kasteel-*castellum*; een residentie, waaraan een groot *parcum* (warande) was verbonden.”

In die zin is het dus logisch om een *warande* aan te treffen nabij de *Coudenberg* en het *hertogelijke Hof*, maar helemaal niet in de benedenstad, waar nog steeds geen residentieel hof werd teruggevonden.

De etymologie van het bestanddeel ‘park’ wijst op een omheining. Zoals bij zovele van dergelijke woorden het geval was, is de benaming overgegaan op de omheinde ruimte. Met het *Oude Park* werd dus een voormalig omheind gebied bedoeld. Het is goed mogelijk dat dit gebied afgebakend werd door het *Zenneke*. Dit is tenminste het enige mogelijke relict van een omheining in die buurt.

Op wiens initiatief de omheinde ruimte werd gecreëerd en met welke bedoelingen, blijft voorlopig een raadsel. C. Dickstein-Bernard signaleerde dat de familie Eggloy er aan het eind van de 13^e eeuw een groot aantal gronden opkocht, vermoedelijk met speculatieve bedoelingen.²¹⁷⁰ Is het toeval dat de benaming *Oude Park* slechts enkele jaren later in de bronnen opdook? Misschien heeft de familie Eggloy de voormalige structuur en/of indeling van het gebied doen wijzigen ten gevolge van haar aankopen?

Huidige ligging: ten zuiden van de Zespenningenstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Perk* (Velzeke-Ruddershove)²¹⁷¹ ; *Perkbos* (Tervuren)²¹⁷² ; *Pirixstrate* (Doesburg)²¹⁷³

²¹⁶⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 59.

²¹⁶⁹ VERBESSELT (1995), *Castrum – castellum*, p. 260.

²¹⁷⁰ DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 56.

²¹⁷¹ “*Perk* gaat terug op Mlat. *parricus* ‘afsluiting’ [...]. Het is duidelijk dat *perk* / *perre* in het gesloten landschap thuishoort.” (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 550).

²¹⁷² BERINGS (1984), *Tervuren*, p. 22.

²¹⁷³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

1.1.438 Oude Raamstraat (*Oude Raemstrate*) ---- 1407²¹⁷⁴

Deze straat lag op de linker Zenneoever in het zuiden van de stad. Ze liep van aan het *Overmolen* naar een aantal gronden waar lakenramen stonden opgesteld, vandaar de benaming. Het is me echter niet duidelijk waarom het bestanddeel 'oud' werd toegevoegd. Duidde dit op een onderscheid met de *Raamstraat* van de rechter Zenneoever? Of wees 'oud' op een functiewijziging?

De *Oude Raamstraat* onderging naderhand nogal wat naamwijzigingen: achtereenvolgens *rue du Chat*, *rue du Chat-Blanc*, *Longue rue des Chats* en *rue des Chats*. In elk geval dateerden deze laatste straatnamen met het element 'kat' allen van na de Middeleeuwen, zodat de verklaring van G. Des Marex hieromtrent (zie boven) niet klopt.

Huidige ligging: Lemonnierlaan (tussen Fontainas- en Anneessensplein)²¹⁷⁵

1.1.439 Oude Rozierstraatje (*d'Oude Rosierstreetken*) ---- 1467²¹⁷⁶

F. Janssens vereenzelvigde dit straatje met een parallelweg langsheen de *Kleine Vesten*.²¹⁷⁷ Ten vroegste vanaf 1467 werd het dus *Oude Rozierstraatje* genoemd. Meer dan waarschijnlijk was er een verband met de *Oude Rozier*, een goed dat zich in de omgeving van de *Kleine Vesten* bevond.

Huidige ligging: ten oosten van de Papenvest

1.1.440 Oude Schaarbeekseweg (*Oude Scarenbeeschewech*) ---- 1366²¹⁷⁸

Het opduiken van het adjectief 'oud' bij de straatnaam *Schaarbeekseweg* in 1366 is een indicatie voor een functiewijziging. Door de aanleg van de tweede stadsomwalling werd deze weg richting Schaarbeek immers afgesloten. Het jaartal 1366 is op die manier een verklikker voor de bouw van de tweede stadsomwalling ter hoogte van deze weg.

Huidige ligging: min of meer Onderwijsstraat – Vrijheidsplein – Barricadenplein²¹⁷⁹

²¹⁷⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 103 ; fichier Godding.

²¹⁷⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 41.

²¹⁷⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 73.

²¹⁷⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 73.

²¹⁷⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 182.

²¹⁷⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 127.

1.1.441 Oude Sint-Goedelepoort (*Oude porte van Sinter Goelen – Antiqua porta Beate Gudile*) ---- 1397²¹⁸⁰

Oude Sint-Goedelepoort was een andere benaming voor de *Sint-Goedelepoort*. De naam kwam pas in voege nadat op de tweede stadsomwalling de *Leuvensepoort* werd gebouwd. Het bestanddeel 'oud' betekende hier duidelijk 'vervangen door iets nieuws'. Ze werd zelden ook als *Oude Poort* omschreven.²¹⁸¹

Huidige ligging: kruispunt van de Treurenberg met de Jonkersstraat

1.1.442 Oude Spui (*Oude Spoy*) ---- 1484²¹⁸²

Met *Oude Spui* werd verwezen naar de voormalige *Spui* (zie verder), de oversteek van de Zenne door de eerste stadsomwalling bij het binnenstromen van de stad.

Huidige ligging: hotel Embassy (Anspachlaan)

1.1.443 Oude Veemarkt (*Oude Veemarc*) ---- 1321²¹⁸³

De *Oude Veemarkt* die in 1321 in het hertogelijke cijnsregister werd vermeld, kwam overeen met de oudste *Veemarkt* van Brussel, die in 1284 voor het eerst in de bronnen opdook (zie verder).²¹⁸⁴

Huidige ligging: Kanselarijstraat²¹⁸⁵

1.1.444 Oude Veemarkt (*Oude Veemerct*) ---- 1563²¹⁸⁶

Ook de tweede *Veemarkt* bleef niet op zijn plaats liggen. Wanneer in 1560 een derde *Veemarkt* werd geïnstalleerd in de grachten van de eerste stadsomwalling ter hoogte van de huidige Oude

²¹⁸⁰ BRON 176.

²¹⁸¹ Een brouwerij buyten d'Oude Poerte bij Sinte Goedelekerk geheeten den Gruenen Scild (*Bier en brouwerijen* (1996), p. 60).

²¹⁸² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 28.

²¹⁸³ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 57 ; MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 242 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 79.

²¹⁸⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

²¹⁸⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

²¹⁸⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

Graanmarkt, geraakte de tweede *Veemarkt* buiten de *Sint-Goedelepoort* buiten gebruik. In 1563 werd deze dan ook bestempeld als *Oude Veemarkt*.²¹⁸⁷

F. Janssens gaf een lichtjes afwijkende chronologie. Volgens haar werd pas in 1563 besloten om de veehandel voortaan een plaats te geven op de *Nieuwe Veemarkt*.²¹⁸⁸

Huidige ligging: Leuvenseplein – Oratoriënberg²¹⁸⁹

1.1.445 Oude Vroente (*Oude Vroente*) ---- 1365²¹⁹⁰

De *Oude Vroente* was een plaats bovenaan van de *Lange Vleeshouwersstraat*. De plaats hield verband met de toponiemen *Vroentstraatje* en *Oude Vroentstraat*, die vermoedelijk naar of doorheen de *Oude Vroente* liepen. Waarschijnlijk moet worden gedacht aan voormalige gemene gronden (zie verder).

Huidige ligging: ter hoogte van de Sint-Hubertusgalerijen

Gelijkaardige toponiemen: *Vroente* (omgeving Tienen)²¹⁹¹

1.1.446 Oude Vroente (*Oudevroente*) ---- 1374²¹⁹²

In een schepenbrief van 12 augustus 1374 worden goederen vermeld die de naam *Oude Vroente* droegen. Ze situeerden zich naast de *Steenpoort*.²¹⁹³ Het is voorlopig niet duidelijk om welke goederen het precies ging. Lagen er ter hoogte van de *Steenpoort* ook gemene gronden?

Huidige ligging: ?

1.1.447 Oude Vroentstraat (*Oude Vroentstrate*) ---- 1352²¹⁹⁴

Oude Vroentstraat was een andere, latere benaming voor het *Vroentstraatje* (oudste vermelding: 1346). Kort na het opduiken van dit laatste toponiem, werd al het bestanddeel ‘oud’ toegevoegd.

²¹⁸⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

²¹⁸⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 80.

²¹⁸⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

²¹⁹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 175.

²¹⁹¹ KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 139.

²¹⁹² BRON 140.

²¹⁹³ BRON 140.

²¹⁹⁴ Fichier Godding.

Waarschijnlijk wijst dit op een functiewijziging van de *Vroente* in de 13^e of het begin van de 14^e eeuw.

Huidige ligging: +/- Sint-Hubertusgalerijen

1.1.448 Oudkleerkopersstraat ---- 1530²¹⁹⁵

De *Oudkleerkopersstraat* werd aangelegd in 1530 en verving de vroegere *Korte Ridderstraat*.²¹⁹⁶ De straatnaam verwees naar de handel in tweedehandskledij, die voorheen plaatsvond op de *Oude (Klee)markt* (zie boven).

Huidige ligging: Kleerkopersstraat

1.1.449 Overmolen (*Overmolen*) ---- 1216²¹⁹⁷

Overmolen was een buurt die aan de zuidwestelijke zijde van de eerste stadsomwalling was gelegen. R. Laurent stelde dat *Overmolen* het Klein Eiland omvatte, evenals een deel van de linker Zenneoever.²¹⁹⁸ Volgens J. d'Osta had *Overmolen* in de 17^e eeuw betrekking op het gedeelte van een straat (!) van de *Overmolenpoort* tot aan de *Onze-Lieve-Vrouw-ten-Rodekapel* (vlakbij de huidige J. Van Arteveldestraat).²¹⁹⁹

Ph. Godding meende dat het toponiem ook aan de binnenzijde van de eerste stadsomwalling voorkwam.²²⁰⁰ Het *Sint-Jacobsgasthuis* – dat net binnen de eerste stadsomwalling lag – werd in de loop van de 16^e eeuw inderdaad vaak ‘te *Overmolen*’ gelokaliseerd²²⁰¹, maar ik vermoed dat dit eerder een verwijzing naar de naburige *Overmolenpoort* was, dan naar de hele buurt. Op dat moment was de ligging van het 13^e-eeuwse *Overmolen* vermoedelijk toch al verschoven.

In de traditionele verklaring van het toponiem had men meestal enkel aandacht voor het tweede bestanddeel ‘molen’ en verwees men naar de latere *Goede Bijstandsmolen*, die zich bij het *Overmoleneiland* of *Klein Eiland* bevond.²²⁰² De aanwezigheid van deze molen staat vast. Er bevond zich zelfs nog een tweede molen aan het eiland, de zogenoemde *Baardmolen*.

²¹⁹⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 42.

²¹⁹⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 42.

²¹⁹⁷ Mededeling C. Deligne.

²¹⁹⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 214.

²¹⁹⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 132.

²²⁰⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 402.

²²⁰¹ Bijvoorbeeld BRON 352: *Tgasthuijs van tSint Jacopen ter Overmoelen binnen Bruessele* (30 september 1562) ; BRON 353: *Tgasthuijs van Sint Jacopen ter Overmoelen binnen Bruessele* (30 september 1563).

²²⁰² COPIN (1971), *Fontainasplein*, p. 127.

Het eerste bestanddeel van het toponiem *Overmolen* is echter op z'n minst even belangrijk. Vaak werd gesteld dat 'over' de betekenis had van 'hoger, stroomopwaarts gelegen'. Gezien de combinatie met 'molen' en de ligging op de Zenne, lijkt vooral de betekenis 'stroomopwaarts gelegen' hier toepasbaar.

Maar het bestanddeel 'over' biedt ook een relatieve lokalisatie. Er moet ook een oppositum bestaan hebben dat 'stroomafwaarts gelegen' was (waarvoor dan meestal het bestanddeel 'neder' werd gebruikt). Een toponiem *Neermolen* is echter niet bekend voor middeleeuws Brussel. In een akte uit circa 1173 werden echter zes molens vermeld, waarvan er vier expliciet als *inferiora* (dus 'neder') bestempeld werden (*quatuor molendina inferiora*).²²⁰³ Is het niet mogelijk dat het toponiem *Overmolen* ontstaan is als een oppositum ten opzichte van deze vier nedermolens?

Huidige ligging: Fontainasplein en omgeving

Gelijkaardige toponiemen: *Overhem* ; *Overheyde* ; *Overlakei* ; *Overmere* ; *Overvelt* ; *Overyssche* (Overijse)²²⁰⁴ ; *Overstrate* (Anderlecht)²²⁰⁵ ; *Overbruc* en *Overbrucht* (Hoegaarden)²²⁰⁶ ; *Over Dele* (Haacht – Keerbergen)²²⁰⁷ ; *Overlaar* (Hoegaarden)²²⁰⁸ ; *Overrewinkel*²²⁰⁹ ; *Uueromeri* (Overmeer)²²¹⁰ ;

²²⁰³ BRON 15.

²²⁰⁴ Plaatsnaam aan de IJse, stroomopwaarts tegenover Neerijse (VANDE PUTTE (1999), *Belgica Creola*, p. 16).

²²⁰⁵ De precieze ligging van deze straat is onbekend, maar het moet in de buurt van Veeweide geweest zijn (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 90).

²²⁰⁶ VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 476.

²²⁰⁷ De Dijle vormde de grens tussen Haacht en Keerbergen. Vooral in het archief van de abdij van Park bevinden zich teksten waaruit blijkt dat een belangrijk aantal gronden ten noorden van de Dijle oorspronkelijk behoorden tot het Haachtse grondgebied : deze werden veelal aangeduid met het toponiem *over Dele* ('over de Dijle') ; wanneer ze zich in de omgeving van de Hansbrug bevonden, werd dit *over d'Ansbrug*. De reden waarom gronden ten noorden van de Dijle tot het Haachts territorium behoorden, lag aan het feit dat de Dijle haar bedding/loop natuurlijk verlegde, zodat een aantal percelen van oever wisselden (VANDESANDE (1983), *Oude burcht-toponiemen*, p. 63).

²²⁰⁸ De betekenis van *Overlaar*, een gehucht van Hoegaarden, is niet gemakkelijk te achterhalen. Het betekent zeker niet *over-laar* (dus een *laar* aan de andere kant), vermits de historische vormen tot in de 16^e eeuw geen sporen opleveren van *over-*, maar wel steeds *ove-* of *oue-* (tevens zijn er dialectologische argumenten). Wel mag het woord gescheiden worden in *ove* en *laar*. Een *laar* is een 'moerassig terrein, al dan niet bosachtig' (M. Gysseling). Het woord *ove* werd door A. Wauters in verband gebracht met het Latijnse *ovis*, verwant met het Germaanse *awi* en het Nederlandse *ooi*, 'schaap', waardoor *Overlaar* oorspronkelijk 'schapenweide' zou hebben betekend. J. Lindemans zag in *ove* en tevens *offelken* een afleiding van het middelnederlandse *ouwe*, 'vochtig weiland'. J. Van der Velpen verkoos toch de eerste verklaring 'schapenweide' boven de tweede 'vochtige weide bij het moerassig terrein' (dat in feite uit twee synoniemen zou bestaan, hetgeen echter geen uitzondering was "maar dan meestal bij teloorgang van betekenis van een oud woord"). Laatste opmerking : voor de betekenis van *ove* als 'schaap' moet men wel opklimmen tot het gallo-romeins tijdperk, maar dat is in dit geval geen bezwaar (VAN DER VELPEN (1957), *Hoegaarden*, pp. 38-39).

²²⁰⁹ In de Nederlandse toponiemen *Overrewinkel* (12^e eeuw) en *Uueromeri* (918-948, Overmeer) wordt 'over' verklaard als 'boven, stroomopwaarts, hoger gelegen' (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 285).

²²¹⁰ In de Nederlandse toponiemen *Overrewinkel* (12^e eeuw) en *Uueromeri* (918-948, Overmeer) wordt 'over' verklaard als 'boven, stroomopwaarts, hoger gelegen' (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 285).

Overste molen (Vorst)²²¹¹ ; *Overzenne*²²¹² ; *Oversinne* (Beersel)²²¹³ ; *Overbroec* (Groot-Bijgaarden)²²¹⁴ ; *Oversteenbeke* (Velzeke-Ruddershove)²²¹⁵ ; *Overalst*, *Overbroc*, *Overleie*, *Overporten*, *Overreke*, *Overscelde* en *Overstrate* (Gent)²²¹⁶

1.1.450 Overmolenpoort (*Overmolenpoerte*) ---- 1321²²¹⁷

De *Overmolenpoort* – ook *Sint-Jacobspoort* of *Overmolenwiket* genoemd – lag aan het uiteinde van de Kolenmarkt. Deze stadspoort van de eerste stadsomwalling verbond de Kolenmarkt met de buurt *Overmolen*. Aan de overzijde van het eiland vertrok de *Rechte straat* in de richting van Anderlecht.

Huidige ligging: kruispunt Kolenmarkt – Olivetenhof

1.1.451 Overmolenwiket (*Overmolenwiket* – *wiket de Overmolen*) ---- 1321²²¹⁸

Dit was een andere benaming voor de *Overmolenpoort*.²²¹⁹ Het is niet duidelijk waarom het ook als een ‘wiket’ – een secundaire voetgangerspoort – werd betiteld. Ging het misschien om een kleine stadspoort?

Huidige ligging: kruispunt Kolenmarkt – Olivetenhof

²²¹¹ Met de benaming *Overste molen* verwees de abdij van Vorst naar haar bovenste, haar meest afgelegen korenmolen (dit wil zeggen de meest stroomopwaarts gelegen molen op de *Geleysbeek*) (LINDEMANS (1960), *Papiermolen*, p. 225).

²²¹² Er bestaan een aantal specifieke cijnsregisters van de hertog van Brabant voor het kwartier *Overzenne*. Hiermee werd het gebied ten noordwesten van Brussel aangeduid. J. Verbesselt meldde daarover : “Wij zullen hier niet ingaan op dit ingewikkeld probleem van het van ouds bestaan van het Kwartier van Overzenne of niet, waarvan Asse en Merchtem de hoofdplaatsen zijn geweest. Wel willen wij meedelen dat wij de overtuiging zijn toegedaan dat Overzenne een van de oudste omschrijvingen van het gewest ten noordwesten van Brussel is geweest.” (VERBESSELT (1962a), *Bevolkingslagen*, p. 389)

²²¹³ In 1635 kochten de Jezuïeten van Brussel een weide in Beersel, aan de Zenne, *Oversinne* genoemd (LIESENS (2006), *Grondbezit*, s.p.).

²²¹⁴ VERBESSELT (1967c), *Groot-Bijgaarden*, p. 398.

²²¹⁵ ‘Over’ betekende hier ‘hoger, stroomopwaarts gelegen’ (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 529).

²²¹⁶ M. Gysseling verklaarde *over* in verscheidene gevallen als ‘hoger gelegen’ (GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 66-67).

²²¹⁷ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 69.

²²¹⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 69.

²²¹⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403.

1.1.452 Paardenmarkt (*Peerdenmerct – forum Equorum, forum Pecorum*) ---- 1305²²²⁰

F. Janssens meende dat één van de oudste vermeldingen van de *Paardenmarkt* (*apud Capellam supra forum Pecorum* – 1328) betrekking had op een markt in de nabijheid van de Kapellekerk.²²²¹

R. Laurent situeerde deze *Paardenmarkt* echter op de *Zavel*, die later dikwijls als *Paardenmarkt* werd aangeduid.²²²²

Het is moeilijk om de knoop tussen beide visies door te hakken. In het voordeel van F. Janssens' theorie speelt het feit dat de *Zavel* en de nabije omgeving nooit *ter Kapellen* (*apud Capellam*) werden gelokaliseerd. Het later vastgestelde bestaan van de *Paardenmarkt* op de *Zavel* is dan weer een argument in het voordeel van R. Laurents opinie.

Het bestaan van deze *Paardenmarkt* is 100 % zeker. Volgens A. Henne & A. Wauters werden er elke vrijdag paarden verhandeld.²²²³ In de tweede helft van de 16e eeuw liet de hertog van Alva er ook ketters verbranden.

Huidige ligging: Grote Zavel

Gelijkaardige toponiemen: *Paardemarkt* (Antwerpen)²²²⁴ ; *Marché aux Chevaux* (Jodoigne)²²²⁵ ; *Paardenmarkt* (Antwerpen)²²²⁶

1.1.453 Papendal (*Papendal*) ---- 1356²²²⁷

In 1356 was er sprake van goederen gelegen in het *Papendal* aan de *Verversbrug*.²²²⁸ Verdere gegevens over dit toponiem ontbreken. Duidde het op de monding van de *Smaalbeek*? Of was het een andere benaming voor de aldaar gelegen *Papenpoel* (zie verder)?

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Papendal* (Schaarbeek)²²²⁹ ; *Papendelle* (Sint-Gillis)²²³⁰

²²²⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 48 & 122.

²²²¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 80.

²²²² LAURENT (1963), *Limites*, p. 186.

²²²³ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, IV, p. 28.

²²²⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26 ; BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 62.

²²²⁵ Gelegen op een 50-tal meter van de middeleeuwse stadsomwalling (DE WAELE (1998), *Rue des Marchés et Marché aux Chevaux*, p. 45).

²²²⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

²²²⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 105.

²²²⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 105.

²²²⁹ MARTENS (-), *Chartes*, p. 143.

²²³⁰ BRON 304.

1.1.454 Papenpoel (*Papenpoel*, *sPapenpoil*) ---- 1326²²³¹

Deze poel bevond zich op het kruispunt van de Kolenmarkt en de Verversstraat. Volgens Ph. Godding en F. Janssens was de naam te danken aan de familie de Pape. Marie de Pape bezat namelijk een huis in de buurt, op de hoek met de *Ververshoek*.²²³² Volgens P. Bonenfant sloeg de naam ook over op een herberg (*de camme op ten poel*), een stoof (*de stove op ten poel*) en op een straat (*sPapenpoil*).²²³³

Huidige ligging: kruispunt Kolenmarkt - Verversstraat²²³⁴

1.1.455 Papenstraatje (*sPapen streetken*) ---- 1356²²³⁵

Het *Papenstraatje* was een zijstraatje van de *Lange Ridderstraat*. Het stond ook bekend onder de benamingen *straatje van Affligem* (*sPapen streetken dat nu heet tstreetken van Haffelgem* – 1409²²³⁶) en *straatje van Moorsele* (*op den hornec van sPapen straatkene van Moersele dat nu tstraatken van hAffelgem heet in de Lange Ridderstrate* – 1406²²³⁷). De naam *Papenstraatje* heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de priester van Moorsel (de ‘paap van Moorsele’) er goederen bezat.

Huidige ligging: smalle steeg achter een poort in de Schildknaapstraat n° 40²²³⁸

Gelijkaardige toponiemen: *Papen strate* en *Papenstroetkin* (Gent)²²³⁹ ; *Papenstraat* (Deventer)²²⁴⁰ ; *Papenstraat* (Den Haag)²²⁴¹ ; *Papenstraat* (Maastricht)²²⁴² ; *Papenstraat* (Zutphen)²²⁴³ ; *Papenstrate* (Vere)²²⁴⁴ ; *Papenstrateke* (Doesburg)²²⁴⁵ ; *Papenstraatje* (Middelburg)²²⁴⁶ ; *sPapenghate* en *Pape Moenstraat* (Brugge)²²⁴⁷ ; *Papengas* (Nijmegen)²²⁴⁸ ; *Papenstege* (Delft)²²⁴⁹ ; *Paepenstraetken* (Mechelen)²²⁵⁰

²²³¹ Fichier Godding.

²²³² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 170-171.

²²³³ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 236.

²²³⁴ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 236 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 211.

²²³⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 128.

²²³⁶ BRON 188.

²²³⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 128.

²²³⁸ BUYLE (1994), *Localisation*, p. 213 ; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*, pp. 25 & 37.

²²³⁹ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 67 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁴⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁴¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁴² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁴³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁴⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁴⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁴⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁴⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, pp. 30-31.

²²⁴⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

1.1.456 Papenstraatje (*Papenstreetken*) ---- 1395²²⁵¹

Ph. Godding maakte melding van een ander *Papenstraatje*, dat hij in de *Schaarbeekseweg* buiten de *Sint-Goedelepoort* situeerde. Verder is er over dit straatje voorlopig niets bekend.

Huidige ligging: ?

1.1.457 Parochiaanstraat (*Prochiaenstrate*, *Proxiaenstrate*, *Prohiaen strate*) ---- 1306²²⁵²

Deze straat werd genoemd naar de parochiaan van de Sint-Goedelekerk, zonder dat evenwel duidelijk is over welke parochiaan het ging en wanneer dit gebeurde. Het is mogelijk dat de straatnaam dateert uit de periode waarin het geestelijke ambt gecreëerd werd – een gebeurtenis met enige weerklank? – of uit de periode waarin een bekende parochiaan leefde. Het is al evenmin duidelijk of deze parochiaan in de straat woonde, er goederen bezat of de straat misschien dagdagelijks gebruikte. De *Parochiaanstraat* liep namelijk recht op de zuidelijke transeptarm van de Sint-Goedelekerk uit.

Een tekst uit 1471 geeft echter een andere kijk op deze straat. In de tekst wordt de organisatie van de Onze-Lieve-Vrouwprocessie uit de doeken gedaan. De stoet legde jaarlijks een parcours af dat vertrok aan de Sint-Goedelekerk, passeerde via de *Parochiaanstraat*, het *Cantersteen*, de *Steenweg*, de *Spiegelbeek* en de *Bergstraat* en de kerk opnieuw bereikte via de trappen. De *Parochiaanstraat* – het startpunt van de processie – werd erin omschreven als *viam communem processionum generalium*.²²⁵³ Misschien was de *Parochiaanstraat* de belangrijkste as van de Sint-Goedeleparochie, de straat waar de processie vertrok en waar de parochiaan woonde?

Huidige ligging: Parochiaanstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Parochiaanstraat* (Antwerpen)

1.1.458 Pensmarkt (*Pensmarct*) ---- 1328²²⁵⁴

Volgens J. d'Osta verkregen de pensenverkopers pas in 1391 een ruimte vlakbij de *Vismarkt*, waar ze vier kramen mochten opstellen om hun vleeswaren te verkopen.²²⁵⁵ Desalniettemin

²²⁴⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²²⁵⁰ Het *Paepenstraatken* te Mechelen is genoemd naar een bewoner (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 31).

²²⁵¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403 ; fichier Godding.

²²⁵² Fichier Godding.

²²⁵³ *Documents extraits* (1866), p. 300.

²²⁵⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

dateert de oudste vermelding van de *Pensmarkt* uit 1328. Het ziet er dus naar uit dat de opdeling in specifieke handelsruimte voor de pensenverkoop dateert uit het eerste kwart van de 14^e eeuw.

Volgens F. Janssens werd met deze straatnaam het gedeelte van de huidige Grasmarkt bedoeld dat zich tussen de Kleine Beenhouwersstraat en de Kleerkopersstraat bevond.²²⁵⁶ In tegenstelling tot J. d'Osta lokaliseerde ze de *Pensmarkt* dus lager op de straat. Ook S. Boffa situeerde de *Pensmarkt* eerder in de omgeving van de Sint-Nikaaskerk.²²⁵⁷

Huidige ligging: Grasmarkt ter hoogte van de Sint-Niklaaskerk

Gelijkaardige toponiemen: *Pensmarkt* (Gent) ; *Pensstraten* (Leuven)²²⁵⁸ ; *Pensstraat* (Geraardsbergen)²²⁵⁹

1.1.459 Pepelstraat (*Pepelstrate*) ---- 1353²²⁶⁰

De *Pepelstraat* was een zijstraatje van de *Schaaldenberg*, in de buurt van de middeleeuwse *Blaasstraat*. Ongeveer gelijktijdig met de oudst bekende vermelding (1353) werd er een zekere Wouter Pepel gesignaleerd (*in de Blaestate boven den Nuwenborre tussen de goede Arents vanden Bossche ende de goede Wouter Pepels* – 1354²²⁶¹ ; *Wouter Pepel op Zaeldenberch* – 1356²²⁶²). De straatnaam lijkt dus afgeleid te zijn van deze persoonsnaam.

Huidige ligging: ?

1.1.460 Peperkorenborre (*Pepercorenborre*) ---- 1345²²⁶³

Deze waterput bevond zich op het kruispunt van de *Guldenstraat* met de *Gasthuisstraat*.²²⁶⁴ Het is niet onmiddellijk duidelijk waaraan deze haar naam te danken had, maar vermoedelijk mag worden geopteerd voor een familienaam.

Huidige ligging: Gerechtsplein

²²⁵⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 112.

²²⁵⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

²²⁵⁷ BOFFA (2001), *Réflexions*, p. 170.

²²⁵⁸ MEULEMANS (1953), *Familienamen*, p. 333 ; MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361.

²²⁵⁹ BORREMANS, DE LEEUW & VAN DEN BERGE (1996), *Archeologisch onderzoek*, p. 12.

²²⁶⁰ GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*, p. 210 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 76 & 122.

²²⁶¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 76 & 122.

²²⁶² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 143.

²²⁶³ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivièr*e, p. 116 ; fichier Godding.

²²⁶⁴ LAURENT (1965), *Acte*, p. 477 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivièr*e, pp. 116-117.

1.1.461 Peperstraat (*Peeperstrate, Peperstraetken*) ---- 1304²²⁶⁵

De Brusselse *Peperstraat* liep langsheen het *Vleeshuis* en het *Broodhuis* naar de *Nedermarkt*. Het was een kort smal straatje.

A.H. Van Dijck bestudeerde de betekenis van dit toponiem, dat eigen lijkt te zijn aan het Nederlandse taalgebied. Het vaak voorkomende toponiem lijkt echter meerdere betekenissen te hebben gehad dan alleen het kruid 'peper'. Hier volgt een overzicht van enkele mogelijkheden die hij in eerste instantie op een rij zette²²⁶⁶:

- Naam afgeleid van 'de kruidwinkel': "Ons lijkt het wel onwaarschijnlijk, hetgeen niet uitsluit dat er plaatsen zijn, waar deze stelling bewaarheid wordt."
- Naam verbonden met een opslagplaats van specerijen, die uit het Oosten werden geïmporteerd (*Peperstraat* in Amsterdam, op de plaats van de voormalige *Peperwerf*).
- Naam ontstaan dankzij belendende goederen die een cijns of pacht in peper verschuldigd waren.
- In Peperkampen (Noord-Brabant) werd peperwortel verbouwd, maar het is niet duidelijk of deze teelt belangrijk genoeg was om het toponiem over te leveren.
- Verbasterde vorm van de familienaam Piepers of Pijpers, maar er bestaan geen *Peperstraten* in de gebieden waar die familie bestaat.
- In bepaalde gevallen heeft de *Peperstraat* een hellende ligging (Brussel, Diepenbeek, Nijmegen).
- Een oud Fries woord peper zou 'drassige plaats' betekenen.
- F. de Cacamp opperde dat de Nederlandstalige *Peperstraat* een verbastering zou kunnen zijn van het Franse *rue du Pire* (wat overeenkomt met *Steenstraat*) en merkte op dat aldus genoemde straten naar de zee leidden (omdat peper en andere kruiden ons via de zee bereikten). Twee stellingen die misschien valabel kunnen zijn voor de Westvlaamse voorbeelden, maar niet opgaan voor Brabant, Limburg en Holland.

A.H. Van Dijck merkte dus op dat de Brusselse *Peperstraat* een hellende ligging had. Deze hellingsgraad was/is echter zeer licht. Interessanter vond hij het feit dat de straat zich bevond tussen het *Vleeshuis*, het *Broodhuis* (met de voormalige *Vlees en Broodstraat*) en de *Haringstraat*. Wat hij hiermee precies wou aangeven is niet duidelijk, want daarmee was de kous voor hem in eerste instantie af.²²⁶⁷

²²⁶⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 122 ; CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 224.

²²⁶⁶ VAN DIJCK (1954), *Toponiem Peperstraat*, pp. 454-456. Zie ook MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁶⁷ VAN DIJCK (1954), *Toponiem Peperstraat*, p. 456.

In 1957 beperkte A.H. Van Dijck het lijstje mogelijke verklaringen enerzijds tot het verband met het kruid ‘peper’ en anderzijds tot de drassigheid van de site.²²⁶⁸ Voor grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Delft leek de verklaring via de betekenis van het kruid hem de beste oplossing. Voor de Brusselse *Peperstraat* koos hij de andere optie²²⁶⁹:

“Wat de drassige aard van de plaats betreft, laten we even terugdenken aan het moeras waar de Brusselaars hun Grote Markt hebben gevestigd. De Brusselse *Peperstraat* werd getrokken op een Zandbank die de Markt scheidde van de Spiegelbeek (thans Grasmarkt). Ergo : betekenis = drassige plaats of verband ermede.”

Toch bleven ook andere betekenissen circuleren²²⁷⁰:

“In het Land van Maas en Waal blijkt voorts ook de naam *Pepercamp*, *Pepercorn* en *Peperstraat* al zeer oud te zijn. Wie kan ons de betekenis geven van deze naam *Peper*, die dus kennelijk op een graangewas betrekking heeft ?”

F. Janssens – die kennis had van A.H. Van Dijcks artikel – meende dat enkel de eerste betekenis van *Peperstraat* – afgeleid van een plaatselijke kruidenwinkel – van toepassing was op de Brusselse casus. Zij baseerde zich hiervoor voornamelijk op de ligging van de straat in de buurt met talrijke ‘levensmiddelen-toponiemen’: het *Vleeshuis*, het *Broodhuis*, de *Haringstraat*, de *Zoutstraat*, de *Vleeshouwersstraat* en de *Botermarkt*.²²⁷¹

Hoewel dat laatste niet ontkend kan worden, ben ik nog steeds geen enkele concrete aanwijzing in verband met een kruidenwinkel of specerijenhandel tegengekomen. Het is me evenmin duidelijk of één van de andere betekenissen in aanmerking komt om het toponiem te verklaren.

Huidige ligging: Vlees- en Broodstraat²²⁷²

Gelijkaardige toponiemen: *Peperstraat* (’s-Hertogenbosch)²²⁷³ ; *Peperstraat* (Groningen)²²⁷⁴ ; *Peperstraat* (Willebroek)²²⁷⁵ ; *Peperstraat* (Mechelen)²²⁷⁶ ; *Peperdijk* (Nevele)²²⁷⁷ ; *Peperdam*

²²⁶⁸ VAN DIJCK (1957), *Toponiem Peperstraat*, p. 196.

²²⁶⁹ VAN DIJCK (1957), *Toponiem Peperstraat*, p. 196.

²²⁷⁰ V. HEININGEN (1964), *Hostert, Betuwe en Koningstraat*, p. 195.

²²⁷¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 122.

²²⁷² d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 37 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 207.

²²⁷³ Wat betreft de *Peperstraat* in ’s-Hertogenbosch verklaarde Ebeling dat de straat haar naam dankte aan “een kamp land reeds in de 12^e eeuw geheten *de Peper*”, dat er enkele van de oudste huizen aan de Markt de grondcijs in peper en was betaalden, dat de straat zuiver horizontaal ligt en “dat het weinig zin zou hebben, een straat te noemen aan een apotheker of kruidenmenger” (VAN DIJCK (1954), *Toponiem Peperstraat*, p. 456).

²²⁷⁴ Een 19^e-eeuwse volksalmanak meldde over de Groningse *Peperstraat* dat dit een verbastering zou zijn van *Perdenstraat*. “Een historische waarheid is echter het feit dat vele huizen die aan de Groninger kerk toebehoorden, door haar verpacht werden mits het betalen van een som gelds en het leveren van een zakje peper.” (VAN DIJCK (1954), *Toponiem Peperstraat*, p. 456)

²²⁷⁵ De betekenis ‘drassige plaats’ is hier van toepassing (VAN DIJCK (1957), *Toponiem Peperstraat*, p. 196). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁷⁶ De betekenis ‘drassige plaats’ is hier van toepassing (VAN DIJCK (1957), *Toponiem Peperstraat*, p. 196). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁷⁷ De betekenis ‘drassige plaats’ is hier van toepassing (VAN DIJCK (1957), *Toponiem Peperstraat*, p. 196).

(Vrasene)²²⁷⁸ ; *Peperstraatje* (Sint-Gillis-bij-Dendermonde)²²⁷⁹ ; *Peperstraat* (Tervuren)²²⁸⁰ ; *Peperstraat* (Tienen)²²⁸¹ ; *Peperstrate* en *Peperstraetje* (Gent)²²⁸² ; *Peperstraetkin* (Brugge)²²⁸³ ; *Peperstraet* (Leuven)²²⁸⁴ ; *Peperstraet* (Tongeren)²²⁸⁵ ; *Peperstraet* (Os)²²⁸⁶ ; *Peperstraat* en *Peperstege* (Delft)²²⁸⁷ ; *Peperstraat* (Venlo)²²⁸⁸ ; *Peperstraat* (Gouda) ; *Pepergasse* (Nijmegen)²²⁸⁹

1.1.462 Perkamenters [?] (*Percamentaries*) ---- 1288²²⁹⁰

In een akte uit 1288 is er sprake van *Vemarch prope Percamentaries*. Vermoedelijk is dit een verwijzing naar de aanwezigheid van ‘perkamenters’ – perkamentschrijvers of perkamentbereiders? – vlakbij de oudste *Veemarkt* van Brussel, op de plaats waar later de *Perkamentstraat* lag.

Huidige ligging: laagste gedeelte van de Warandeborg [?]

1.1.463 Perkamentstraat (*Perkementstrate*, *Parckementerstrate*, *Parkementstraten*) ---- 1385²²⁹¹

Deze middeleeuwse straat verbond het *Sint-Maartenskerkhof* met de *Houtmarkt*. Door middel van de straatnaam zou men hebben gewezen naar de perkamenten charters en diploma's die werden opgesteld in de Scholen van de Sint-Goedelekerk.²²⁹²

F. Janssens dacht eerder aan de bedrijvigheid van perkamentbereiders en verwees naar de parallelle ligging van de *Lederstraat*, iets naar het zuiden.²²⁹³ Of de *Perkamentstraat* iets met deze

²²⁷⁸ De betekenis ‘drassige plaats’ is hier van toepassing (VAN DIJCK (1957), *Toponiem Peperstraat*, p. 196).

²²⁷⁹ Deze naam was te danken aan het middeleeuwse *Perbroec* (VAN DIJCK (1957), *Toponiem Peperstraat*, p. 196).

²²⁸⁰ MAES (1949b), *Tussen twee poorten*, p. 125.

²²⁸¹ In het stadscentrum van Tienen bevond zich in 1635 een *Peperstraat* (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137).

²²⁸² M. Gysseling dacht aan “een *peper* genoemde plant; eventueel (Mnl.) peperwortel of peperradic „mierik” en verwees daarbij naar gelijkaardige straatnamen als de vlakbij gelegen Komijnstraat of Gingebeerstraat (> gember), *Caneelsteekskin*, *Saliestraat*, *Mageleinstraat* en *Venkelsteghe* (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 67). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁸³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁸⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁸⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁸⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁸⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁸⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 29.

²²⁹⁰ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 210 ; fichier Godding.

²²⁹¹ Fichier Godding.

²²⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 15 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 136.

laatste straatnaam te maken heeft, durf ik te betwijfelen (zie boven). Maar voor het overige vermoed ik dat ze het bij het rechte eind had. De aanwezigheid van perkamentbereiders hoeft trouwens niet te verwonderen, aangezien de oudste *Veemarkt* van Brussel vlakbij lag.

Huidige ligging: laagste gedeelte van de Warandeberg²²⁹⁴

Gelijkaardige toponiemen: *Parkement steghe* (Gent)²²⁹⁵

1.1.464 *Pers (de Perse)* ---- 1374²²⁹⁶

De plaats werd in 1374 gesitueerd in de buurt van de *Kwakelstraat*. Meer gegevens zijn voorlopig niet voorhanden.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Pressorium of de Persse* (Leuven)²²⁹⁷

1.1.465 *Peterseliestraatje (Peterselijstraetken)* ---- 1459²²⁹⁸

Het *Peterseliestraatje* was in de 15^e eeuw een weg die tussen de groententuin van het *Warmoesbroek* liep. Het mondde uit op een grote weide, waar zich momenteel het Martelarenplein bevindt.²²⁹⁹ Het straatje staat niet afgebeeld op het stadsplan van Jacob van Deventer, wel op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg, als een doodlopend straatje tussen de moestuinen (zie afbeelding).

Huidige ligging: Peterseliestraat²³⁰⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Peterseliestraatje* (Tervuren)²³⁰¹; *Petersilienstrasse* (Braunschweig)²³⁰²

²²⁹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 114.

²²⁹⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 170 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 115.

²²⁹⁵ Afgeleid van 'perkament' (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 67).

²²⁹⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403 ; fichier Godding.

²²⁹⁷ L. De Man verwees naar de talrijke personen vermeld in de Leuvense toponiemen, die in verband stonden met de wijngaarden, hoofdzakelijk gelegen in het westen van de stad: *prope Castrum Lov. in prox. Pressorio quondam Gossuini dicti de Malo ponte* (1358), *cameras [...]* Henrici dicti Stevens *sitas in opposito torcularis juxta repagulum* (1363), *ieghen de persse van Vileer* (1370), *curtem cum pressorio [...]* in *Borchstrate* (1435), in *Borchstrata [...]* *pressorium eg. quondam Mussche* (1438), *op de persse inde Ridderstrate* (1475), ... (DE MAN (1954), *Leuvense wijnbouw*, p. 23).

²²⁹⁸ BRON 293 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 138 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 87.

²²⁹⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 138.

²³⁰⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 138 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 87.

²³⁰¹ Het hof *de Vleug* te Tervuren was gelegen in de Nieuwstraat, vroeger veelal *Peterseliestraatje* geheten. F. Maes vroeg zich af of dit toponiem verwees naar een persoonsnaam: in de loop van de 14^e eeuw leefde in Tervuren een familie Peterzel (1374, ook Pederselle of Peterceels), maar het is niet bewezen dat ze in deze buurt goederen bezat (MAES (1949b), *Tussen twee poorten*, p. 124).

²³⁰² FEHRING (1986), *Städtischer Hausbau*, p. 53.

1.1.466 Peter Troesstraatje (*Peter Troes streetken*) ---- 1375²³⁰³

Dit straatje bevond zich in de buurt van de Kapellekerk, waarschijnlijk in of nabij de *Beerselborrestraat*. Volgens F. Janssens en V. Verscheure werd het genoemd naar timmerman Petrus Troest, die in 1301 en 1321 werd vermeld en effectief goederen bezat in de *Beerselborrestraat*.²³⁰⁴

Huidige ligging: ?

1.1.467 Peyenstraat (*Peyenstrate*) ---- 1433²³⁰⁵

Dit straatje was gelegen tussen de *Zavelstraat* en de *Hillestraat* (*op ten Zavel jegen over Onser Liever Vrouwen kerchof over in de Peyenstrate tusschen de Savelstrate ende de Hellestrate*).²³⁰⁶ De betekenis van de straatnaam is niet duidelijk. F. Janssens verwees voorzichtig naar het Middelnederlandse *pee* dat 'wortel' betekende. Een andere mogelijkheid is dat de *Peyenstraat* de oudere vorm was van het *Pottagiestraatje*, dat zich later op dezelfde plaats bevond.²³⁰⁷

Huidige ligging: ten zuiden van de Onze-Lieve-Vrouwkerk-op-de-Zavel

1.1.468 Pisstraatje (*Pisse straete, Pistraetken*) ---- eerste helft 14e eeuw²³⁰⁸

In het Warmoesbroek bevond zich een *Pisstraatje* waarvan de ligging niet precies kan worden bepaald.

Huidige ligging: ?

1.1.469 Pisstraatje (*tPisstraetken*)

Dit was de volksere naam voor het *Kabasstraatje* (vlakbij de Sint-Niklaaskerk) in de 15^e en 16^e eeuw. De bevolking verwees ongetwijfeld naar de open riool die er in de 14^e eeuw aangelegd was.²³⁰⁹

²³⁰³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 82 & 122.

²³⁰⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 82 & 122.

²³⁰⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 186 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 122.

²³⁰⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 122 ; fichier Godding.

²³⁰⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188.

²³⁰⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 75.

²³⁰⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 32 & 142.

Volgens F. Janssens ging het om hetzelfde straatje als de *Heimelicheidstraat*²³¹⁰, wat raar lijkt aangezien ze deze laatste ook vereenzelvigde met de Franse *rue du Secret*. Het *Kabasstraatje* valt trouwens niet te vereenzelvigen met de *Heimelicheidstraat* (zie boven).

Huidige ligging: Beurs²³¹¹

1.1.470 Pisstraatje (*Pistraetken*) ---- 1526²³¹²

In de haardtelling van 1526 werd een *Pisstraatje* vermeld dat – blijkens de tekstpassage – een zijstraatje van de *Schaarbeekseweg* moet geweest zijn. Noch op het stadsplan van Jacob van Deventer, noch op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg of op het perceelsplan van W.B. Craen is dit straatje terug te vinden.

Huidige ligging: ?

1.1.471 Plaats (*Plache*) ---- 1316²³¹³

Dit is de oudste en tevens banale benaming voor de *Walsche plaats*, een toponiem dat een tiental jaren later voor het eerst verscheen (1328).

Het blijft wel oppassen met de interpretatie van de vorm *plache*. Logischerwijze denkt men aan ‘plaats’. In Gent kwamen er echter ook minstens twee plaatsnamen *Plache* voor – ook wel als *Plassche* of *Plasch* vermeld – die door M. Gysseling als ‘plas, poel’ werden verklaard.²³¹⁴ Toch lijkt deze naamsverklaring in dit geval onwaarschijnlijk. Er lag helemaal geen poel ter hoogte van de *Walsche plaats*.

Huidige ligging: Walenplein

Gelijkaardige toponiemen: *Plache* (Gent)²³¹⁵ ; *de Plaetse te Velseke* (Velzeke)²³¹⁶ ; *de Plaetse* (Leuven)²³¹⁷

²³¹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 75.

²³¹¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 32 & 142.

²³¹² BRON 333.

²³¹³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 32.

²³¹⁴ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 68.

²³¹⁵ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 68.

²³¹⁶ L. Van Durme verwees naar de betekenis ‘de ruimte, het plein rond of bij de kerk ; dorpsplaats’. In de zuidelijke helft van Oost-Vlaanderen was ‘de plaats’ vanaf de 14^e eeuw zeer gewoon ter aanduiding van het centrale dorpsplein (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 559).

²³¹⁷ A. Maesschalck & J. Viaene schetsten de toponymische evolutie van de Leuvens *Plaetse*. Na de opheffing van het kerkhof in 1433 traden naamsveranderingen op. Tot 1433 was de naamgeving echter bijzonder arm. De smalle omloop rond de kerkhofmuur had geen naam. Iedereen die er woonde gebruikte als adres *op den*

1.1.472 Plaats (*de Plaetse*) ---- 1328²³¹⁸

Deze *Plaats* bevond zich op de *Coudenberg*, vlak vóór het *hertogelijke Hof*. Het was ongetwijfeld de voorloper van de *Baliën* (oudste vermelding: 1420). Het is wel mogelijk dat de *Plaats* van de eerste helft van de 14^e eeuw veel uitgestrekter was dan de 15^e-eeuwse *Baliën*.

Volgens R. Rentenaar werd het belangrijkste plein van de Hollandse steden vaak *de Plaats* genoemd.²³¹⁹ Deze stelling is mijns inziens zeker van toepassing op deze Brusselse *Plaats*, zeker wanneer men de mogelijkheid voor ogen houdt dat de *Coudenberg* de oudste nederzettingkern van Brussel bevat.

Huidige ligging: Koningsplein

1.1.473 Plaats of Plas [?] (*Plache*) ---- 1364²³²⁰

Deze derde *Plaats* bevond zich in de buurt van de *Raamstraat*.²³²¹ Meer gegevens zijn voorlopig niet voorhanden. Omwille van de nabijheid van een poel (zie verder) is het wel mogelijk dat hier 'plas' werd bedoeld in plaats van 'plaats'.

Huidige ligging: ?

1.1.474 Plaats (*de Plaetse*) ---- 1404²³²²

Het laatste toponiem *Plaats* werd in 1404 gesitueerd nabij de *Rechte straat* boven de *Orsendalborre*. Ook over deze *Plaats* is voorlopig niets meer geweten.

kerchof. De eigenlijke naam was *plateam comunem*, 'gemeentplaats'. Na de ontwijding en het afbreken van de kerkhofmuur duurt het jaren vooraleer de nieuwe ruimte ook een nieuwe naam kreeg. De herinnering aan het oude kerkhof bleef zelfs eeuwen doorleven, maar in afnemende mate. Pas na 1448 – na de bouw van het nieuwe *Voirste huys* en de uitbreiding van de ruimte (rooilijn ca. 7 m achteruit) – vond de naam *Plaetse* meer en meer ingang, maar tot in de 16^e eeuw bleef daarnaast *Kerchof* een even dominante benaming. Toen de bouwwerf bij het Stadhuis verdween, begon de boekhouder sporadisch de term *Merct* te gebruiken, als synoniem voor de vrijgekomen *Plaetse*, maar gewoonlijk voegde hij eraan toe dat het om de *Merct op den kerchof* of de *Sinte Petersmerct* ging. Het toponiem *Cleine Merct* als synoniem van de *Plaetse* (en in tegenstelling tot *Grote Merct*) verscheen pas in de 16^e eeuw. Onder invloed van de Franse revolutionairen verving men de *Plaetse* door *Grande Place*, de huidige Grote Markt. (MAESSCHALCK & VIAENE (1998), *Urbanisatie*, p. 13).

²³¹⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 201.

²³¹⁹ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 67.

²³²⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403 ; fichier Godding.

²³²¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403.

²³²² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403 ; fichier Godding.

Huidige ligging: ?

1.1.475 Platbrood (*Platbroet, de fonteyne geheeten tPlatbroet, de nuwe fonteyne aent Platbroet*) ---- 1353²³²³

In 1433 was nog steeds sprake van *de nuwe fonteyne aent Platbroet*.²³²⁴ De fontein Platbrood was genoemd naar het huis – *het Platbrood* – waartegen ze bevestigd was.²³²⁵ Misschien sloeg de oudste vermelding op het huis en niet op de fontein?

Volgens R. Laurent werd deze fontein ook nog *Blauwe fontein* genoemd (zie boven).

Huidige ligging: de Spuwer²³²⁶

1.1.476 Plattestein (*Plattestein*) ---- 1423²³²⁷

Het is niet altijd duidelijk of met *Plattestein* een plaats (*in loco dicto den Plattestein* – 1423), een stoof (*ter stoven weert geheeten den Platten Steen* – 1484 ; *stupha dicta de Plattensteen* – 1495), een ‘steen’ dan wel een straat werd bedoeld.²³²⁸ De echte straatnaam *Plattesteinstraat* kwam blijkbaar pas aan het begin van de 16^e eeuw in gebruik (zie verder).

Huidige ligging: Plattestein en Anspachlaan (tot aan de Steenstraat)

1.1.477 Plattesteinstraat (*Platte Steenstraete*) ---- 1526²³²⁹

De *Plattesteinstraat* liep van aan het huis *de Plattestein* in de richting van de Zenne. Daar boog ze naar rechts en volgde ze de oever tot aan de Steenstraat. De straatnaam was ontegensprekelijk afgeleid van de huisnaam.

Huidige ligging: Plattestein en Anspachlaan (tot aan de Steenstraat)²³³⁰

²³²³ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

²³²⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 210.

²³²⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 210.

²³²⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 209.

²³²⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 181.

²³²⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 181.

²³²⁹ BRON 333.

²³³⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 181.

1.1.478 Plettincstraatje (*tPlectinc streetken, tPlettinc straetken*) ---- 1356²³³¹

De precieze ligging van dit straatje blijft onbekend. Het was vermoedelijk een zijstraatje van de *Visserenzenne*. F. Janssens verklaarde de straatnaam door te verwijzen naar de familie Plettinc²³³², maar het blijft onduidelijk of deze wel degelijk goederen bezat in die buurt.

Huidige ligging: ?

1.1.479 Pluimstraat (*Plumestrate, Pluymstrate, Pluumstrate*) ---- 1343²³³³

De *Pluimstraat* was één van de vele zijstraten van de Hoogstraat in het zuiden van de stad. De straatnaam had volgens F. Janssens misschien te maken met ‘pluimenverkopers’ die daar waren gevestigd.²³³⁴ Het is me echter onduidelijk waarop deze bewering gebaseerd was.

V. Verscheure verschaftte een betere naamsverklaring. Zij verwees naar de bezittingen van Johannes Plume en zijn vrouw Gertrudis vlakbij het *Sint-Pietersgodshuis* op de Hoogstraat (in *parrochia de Capella supra Hoghestrate iuxta domum Leprosum* – 1287).²³³⁵ De *Pluimstraat* lag daar vlakbij, maar weliswaar aan de overzijde van de straat. Veder onderzoek zal moeten uitwijzen of er een direct verband tussen de persoon en de straatnaam bestond.

Huidige ligging: Sistervatstraat²³³⁶

1.1.480 Poel (*Poel – Lacus*) ---- 1346²³³⁷

Middeleeuws Brussel kende een aantal poelen die met een specifieke eigennaam werden aangeduid. Andere poelen werden gewoonweg *Poel* genoemd. Achter de Sint-Goedelekerk bevond zich zo’n *Poel*, die voor het eerst werd vermeld in 1346 (*ane de kerchof muer achter Sinte Goedelen kerke ten poele wert*).²³³⁸ De stad liet de poel dempen in 1485.

Huidige ligging: achter de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal

Gelijkaardige toponiemen: *Poel* (Gent)²³³⁹

²³³¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 171.

²³³² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 171.

²³³³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 81 & 123.

²³³⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 190.

²³³⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 81 & 123.

²³³⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 190 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 190 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 37, 81 & 123.

²³³⁷ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 236.

²³³⁸ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 236.

²³³⁹ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 68.

1.1.481 Poel (*Poel*) ---- 1358²³⁴⁰

Ph. Godding maakte in zijn toponiemenlijst melding van een *Poel* die gelegen was aan de *Oude Schaarbeekseweg*. In de Middeleeuwen lagen daar echter twee poelen: één aan het zuidelijke uiteinde van de straat, ter hoogte van de *Veemarkt*, en één ter hoogte van het *Lindeke*.²³⁴¹ Vermoedelijk ging het hier om deze laatste poel. De andere werd meestal zeer specifiek op de *Veemarkt* gelokaliseerd.

Huidige ligging: Vrijheidsplein²³⁴²

1.1.482 Poel (*Vadus*) ---- 1360²³⁴³

Ook in de buurt van het *Borgendal* lag een *Poel*. Een akte uit 1412 verduidelijkt dat hij zich in het middel van het plein bevond (*den Poel staende in midden van der plaetsen van Borgendale – 1412*).²³⁴⁴

Huidige ligging: Borgendaal

1.1.483 Poel (*Poel*) ---- 1382²³⁴⁵

P. Bonenfant vermeldde een *Poel* die in de *Nekkerstraat* lag (*den poel in de Neckerstrate – 1504*).²³⁴⁶ Waarschijnlijk mag deze vereenzelvigd worden met de *Poel* die in de 14^e en 15^e eeuw ‘achter de Bogaarden’ of ‘achter de Ramen’ werd gelokaliseerd (*poele achter den Bogarden – 1382*²³⁴⁷; *den poel die aen de Ramen – 1448*²³⁴⁸). Misschien mag deze *Poel* vereenzelvigd worden met de *Plas* in de omgeving van de *Raamstraat* (zie boven).

Deze *Poel* speelde een grote rol in de opvang van het water dat afkomstig was van de *Zavel*. In 1448 werden er echter problemen gesignaleerd (*ende datmen maicte dat dwater van den Savele neder comende liepe in den poel achter den Boegaerden om de erde ende den savel dair in tontfane, des nu niet en es*).²³⁴⁹ Kort nadien werden maatregelen getroffen om deze *Poel* te vergroten (*ende dat men*

²³⁴⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403.

²³⁴¹ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 225.

²³⁴² BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 225.

²³⁴³ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 88.

²³⁴⁴ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 88.

²³⁴⁵ BRON 149.

²³⁴⁶ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 236.

²³⁴⁷ BRON 149.

²³⁴⁸ BRON 373.

²³⁴⁹ BRON 249.

*den poel die aen de Ramen nu steet meerdere maicte, want hij vele te cleyne is, ende dat men die voirseide poele allen ruymde alse dicke alst te doene waere – 1448).*²³⁵⁰

Huidige ligging: omgeving van het Nieuwland²³⁵¹

1.1.484 Poel (Poel) ---- 1405²³⁵²

Achter het *Minderbroedersklooster* lag een *Poel*, die in de bronnen meestal werd omschreven als ‘de *Poel* achter de *Minderbroeders*’. Deze *Poel* werd volgens P. Bonenfant aangelegd aan het einde van de 14^e eeuw en mocht worden vereenzelvigd met de zogenoemde *Heimelicheid* (die ook meestal ‘achter de *Minderbroeders*’ werd gelokaliseerd – zie boven).²³⁵³

Deze *Poel* kreeg specifieke aandacht van het stadsbestuur en werd zeer regelmatig onderhouden. Vermoedelijk kwam het water van de *Spiegelbeek* erin terecht, samen met alle afval van de opeenvolgende markten in de buurt van de Sint-Niklaaskerk.

Huidige ligging: Beursplein – Henri Mausstraat

1.1.485 Poel (Lacus) ---- 1422²³⁵⁴

Er was tevens nog een *Poel* gelegen aan de buitenzijde van de *binnenste Coudenbergpoot*. Over deze *Poel* is verder niets geweten.

Huidige ligging: ?

1.1.486 Pollepelstraatje (tPollepelstraetken) ---- 1491²³⁵⁵

Dit was een andere benaming voor de *Lederstraat*. De *Pollepel* was een stoof die zich vlakbij het *godshuis ter Arken* bevond (*de goede van der stoven geheeten den Pollepel – 1490*).²³⁵⁶ Het *Pollepelstraatje* dankte er z’n naam ongetwijfeld aan.

²³⁵⁰ BRON 373.

²³⁵¹ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 236.

²³⁵² BRON 186.

²³⁵³ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 237.

²³⁵⁴ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 88.

²³⁵⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 114.

²³⁵⁶ BRON 317.

De stoof *de Pollepel* speelde bovendien een grote rol in de waterbevoorrading van de benedenstad. Er bevond zich een watercollector (*ontfangher*), waar verscheidene waterleidingen samenkwamen en vertrokken.²³⁵⁷ Deze werd in 1955 teruggevonden bij de aanleg van de Ravensteingalerij. Later werd de collector verplaatst naar het Egmontpark (zie afbeelding).²³⁵⁸ In de 16^e eeuw werd er een torentje bovenop *de Pollepel* gebouwd²³⁵⁹, die vermoedelijk staat afgebeeld op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg (zie afbeelding).

Huidige ligging: +/- Ravensteingalerij

1.1.487 Pongelmarkt (*Pongelmarct*, *Pondelmerct*, *Ponghelmarc*) ---- 1343²³⁶⁰

In de 15e en 16e eeuw werd de straat tussen het *Sint-Jansgasthuis* en de Kaasmarkt meestal *Pongelmarkt* genoemd. De uitleg van J. d'Osta luidde²³⁶¹:

“Ce nom provenait de ce qu'on y débitait le grain par petites quantités, à la livre (*pond*), ce qui n'était pas le cas de la Halle au Blé toute proche. La prononciation populaire de ce mot a donné lieu à différentes graphies, telles que *Pondel*, *Pongel*, *Ponder*.”

Ook F. Janssens verwees naar de graanverkoop in kleine hoeveelheden of per gewicht, aangezien 'pondelen' of 'ponderen' in feite 'wegen' betekende.²³⁶²

Na de afschaffing van de markt aan het begin van de 17e eeuw, werd de straat *rue du Marais* of *rue du Marais Saint-Jean* genoemd.²³⁶³ Dit vermeende 'marais Saint-Jean' was een foutieve Frans vertaling voor de *Sint-Janspoel*.

Huidige ligging: Spoormakersstraat, tussen de Kaasmarkt en het Sint-Jansplein²³⁶⁴

²³⁵⁷ BRON 275.

²³⁵⁸ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 149.

²³⁵⁹ BRON 362: *Van den torre oft plaetse boven den ontfangher bij der Arcken geheeten den Grooten Pollepel*. (18 mei 1570).

²³⁶⁰ Fichier Godding.

²³⁶¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 111.

²³⁶² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 92.

²³⁶³ Dit was méér dan waarschijnlijk een verwijzing naar de Sint-Janspoel, die in het Frans wel eens als een 'marais' werd bestempeld (d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 13 & 111). De straatnaam houdt dus geen verband met de noordelijker gelegen Broekstraat, hoewel het tracé van beiden zich min of meer in elkaars verlengde en op dezelfde hoogtelijn bevonden.

²³⁶⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 13 & 111; LAURENT (1963), *Limites*, p. 208; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 93.

1.1.488 poortje van Ukkel (*poertkene van Uccle*) ---- 1420²³⁶⁵

Deze kronkelende en smerige steeg vertrok vanuit de *Schipstraat* en liep over in de *rue des Trois-Pigeons*. J. d'Osta gaf er een ietwat vreemde naamsverklaring voor²³⁶⁶:

“Son nom semble du à un cabaret où l'on pouvait déposer les lettres ou les objets que l'on désirait faire porter à Uccle, ou bien retirer ceux qui provenaient d'Uccle (grâce à un commissionnaire, sans doute ucclois, qui faisait la navette plusieurs fois par semaine).”

Deze uitleg lijkt me volledig uit de lucht gegrepen, want er bestaat niet de minste aanwijzing voor deze activiteit. Een alternatieve naamsverklaring is echter niet voorhanden. Het woord ‘poortje’ duidde er waarschijnlijk op dat de steeg afsluitbaar was.

Huidige ligging: tussen de Anspachlaan en Hallenstraat²³⁶⁷

1.1.489 Potterstraat (*Potterstrate*) ---- 1356²³⁶⁸

De *Potterstraat* vormde één van de vele loodrechte zijstraatjes van de Hoogstraat. In de 15e eeuw wijzigde de naam in *Waaierstraatje* en/of *Hauweelstraatje* (*Potterstraeten geheeten dWayerstraetken ocht tHauweelstraetken*).²³⁶⁹

F. Janssens vermoedde dat de straatnaam *Potterstraat* afgeleid was van de activiteiten van pottenbakkers.²³⁷⁰ Dit lijkt me een weinig plausibele verklaring. V. Verscheure verwees naar de goederen van Jans Potters op de Hoogstraat, ongeveer ter hoogte van de *Zuivelstraat* (1353).²³⁷¹ Tegenover deze *Zuivelstraat* bevond zich de middeleeuwse *Potterstraat*.

Huidige ligging: Waaierstraat²³⁷²

Gelijkaardige toponiemen: *Potterstraat* (Nieuwpoort)²³⁷³ ; *Potterstrate* (Antwerpen)²³⁷⁴ ; *Potterstrate* (Mechelen)²³⁷⁵ ; *Potterstrate* (Bergen-op-Zoom)²³⁷⁶

²³⁶⁵ Fichier Godding.

²³⁶⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 145.

²³⁶⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 145.

²³⁶⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 177 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 76 & 123.

²³⁶⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188.

²³⁷⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 177.

²³⁷¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 76 & 123.

²³⁷² LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 76 & 123.

²³⁷³ DALLE (1987), *Topografie*, p. 195.

²³⁷⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

²³⁷⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

²³⁷⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

1.1.490 Priemstraat (*Priemstrate*) ---- 1396 [?]²³⁷⁷

De Priemstraat dankte haar naam niet aan een priem of een priemvormig uitzicht, maar waarschijnlijk wel aan de familie Prieme, één van de rijke Brusselse families die actief waren in de lakenhandel.²³⁷⁸ Jan Prieme bezat effectief goederen bij de *Walsche plaats*, waar de Priemstraat op uitmondde.²³⁷⁹

Huidige ligging: Priemstraat

1.1.491 Priemswiket (*Priemswycket*)

Bij A. Henne & A. Wauters vond ik een vermelding van het *Priemswycket* achter de *Swertsesusteren*.²³⁸⁰ Het was een jongere, equivalente benaming voor het *Leeuws wiket*.

Huidige ligging: in de Groot Eilandstraat

1.1.492 Prooststraat (*Proefstrate*) ---- 1364²³⁸¹

Ph. Godding en V. Verscheure identificeerden de middeleeuwse *Prooststraat* zowel met de huidige Ursulinenstraat als met de huidige Brigitinnenstraat.²³⁸² Dit lijkt me slechts deels correct. Enkel de Ursulinenstraat kwam overeen met de middeleeuwse *Prooststraat*.

De naamsverklaring lijkt evident, maar toch slaagde J. d'Osta erin het volledig foutief voor te stellen²³⁸³:

“La rue du Prévôt (appelée *Profstrate* en 1512) honorait le prévôt Pierre Jacobs qui au début du 16e siècle rebâtit de ses deniers la vieille maison des prévôts de la Chapelle, qui tombait en ruines.”

²³⁷⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 77.

²³⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 145.

²³⁷⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 77-78 & 124.

²³⁸⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 167 ; INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 15.

²³⁸¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403.

²³⁸² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 124. Haar bewering is moeilijk te begrijpen en aan te nemen: “Le tracé de la *Proefstrate* [sic] a été fortement élargi par la construction de la voie ferrée de la jonction Nord-Midi. Un côté de la rue est appelé rue des Ursulines, l'autre rue des Brigitinnes.”

²³⁸³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 148.

De straatnaam *Prooststraat* verwees uiteraard wel naar een proost, met name de proost van de Kapellekerk, maar niet naar deze specifieke proost Pierre Jacobs.²³⁸⁴ Het toponiem *Prooststraat* werd immers al bijna twee eeuwen vroeger vastgesteld. De *Prooststraat* werd genoemd naar de woning van de proost van de Kapellekerk die zich tussen de kerk en de huidige Ursulinenstraat bevond. Het complex werd al vermeld in 1280 (*domum seu managium dicti monasterii*)²³⁸⁵, maar bestond waarschijnlijk wel al een tijd vroeger. Het werd ook wel aangeduid door middel van *sProefsts*, *tsProufs van der Capellen* of *tsProeffs poerte*.

Huidige ligging: Ursulinenstraat²³⁸⁶

Gelijkaardige toponiemen: *Proestate* (Leuven)²³⁸⁷; *Prooststrate* (Velzeke-Ruddershove)²³⁸⁸; *Proostensteeg* (Haarlem)²³⁸⁹

1.1.493 Puitenhof (*Putenhof*, *Putenol*) ---- 1272²³⁹⁰

G. Des Marez en J. d'Osta suggereerden – in navolging van A. Henne & A. Wauters – dat het toponiem *Puitenhof* (of *Puttenhof*?) voorafging aan de benaming *Putterij*.²³⁹¹ Op basis van de oudste vermeldingen van deze straatnaam lijkt deze stelling alvast niet te kloppen. De oudste vermelding van de *Putterij* stamt uit 1226-1238 (zie verder), deze van *Puitenhof* pas van circa 40 jaar later. M. Martens vroeg zich trouwens af of de beide toponiemen wel degelijk dezelfde plaats aanduiden.²³⁹²

F. Janssens suggereerde dan weer dat het *Puitenhof* een specifieke plaats was in de *Putterij*, maar liet na om aan te duiden waar deze zich dan wel bevond.²³⁹³ Een akte uit 1295 vermeldt inderdaad wel een terrein gelegen in de *Putterij*, op de hoek van de straat genaamd *Puitenhof*.²³⁹⁴ Preciezer bronnenonderzoek moet deze kwestie oplossen.

Huidige ligging: ?

²³⁸⁴ Waarschijnlijk is de verwarring te wijten aan het feit dat deze proost het in verval geraakte complex in 1517 liet heropbouwen (VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 124).

²³⁸⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 26.

²³⁸⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 192; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 148; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 124.

²³⁸⁷ Huidige Naamsestraat (DE MAN (1962), *Leuvense kunstenaars*, p. 34; SMEYERS (1998), *Leuvense stadhuis*, p. 110; MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30).

²³⁸⁸ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 575.

²³⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²³⁹⁰ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 160.

²³⁹¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 134; DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, p. 23; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 149.

²³⁹² MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 226.

²³⁹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 68.

²³⁹⁴ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 270.

1.1.494 Putterij (*Putterie, Putteriestrate – Poteria, Potria, Pottera, Putria*) ---- 1226-1238²³⁹⁵

De middeleeuwse *Putterij* had helemaal geen uitstaans met de huidige *Putterij* langsheen de noordelijke gevel van het Centraal Station. De middeleeuwse *Putterij* stond er bijna loodrecht op. Deze kronkelende straat volgde de loop van de *Koperbeek* van aan de *Houtmarkt* tot aan de *Vismarkt*, waar de naam veranderde in *Spiegelbeek*.

F. Janssens was van oordeel dat de *Putterij* aanvankelijk geen echte straatnaam was, maar de aanduiding voor een ruimere zone.²³⁹⁶ Later zou de naam als een gevolg van de toenemende verdichting van het huizenbestand zijn overgegaan op één specifieke straat binnen deze zone.

Over de betekenis van de benaming *Putterij* zijn de historici het oneens. J. d'Osta zette de mogelijkheden al eens op een rijtje, zonder zelf zijn eigen voorkeur bekend te maken. A. Henne & A. Wauters baseerden zich op het toponiem *Puitenhof* en stelden *jardin aux Puits* voor, een verwijzing naar het veelvuldige voorkomen van waterputten in de buurt.²³⁹⁷ Abt Mann opteerde daarentegen voor *Potterie*, een pottenbakkersatelier, terwijl L. Quiévreux er een 'quartier de putains' in zag.²³⁹⁸ M. Martens dacht eveneens aan een allusie op de activiteiten van pottenbakkers (in het meervoud!)²³⁹⁹, terwijl F. Janssens – verwijzend naar de vele fontein (Bloemmaert, Cretsputte, Camborre, Nieuwe borre) – dan weer aansluiting zocht bij de mening van A. Henne & A. Wauters.²⁴⁰⁰

Twee hypothesen lijken mij weinig waarschijnlijk. Waterputten werden in middeleeuws Brussel stevast *borren* genoemd – en niet 'putten' – zodat de verklaring 'tuin van putten' of 'buurt met vele putten' weinig steek houdt. Ook de hypothese van een hoerenbuurt lijkt onwaarschijnlijk. Nergens elders werd prostitutie in verband gebracht met een dergelijk toponiem.²⁴⁰¹

Op basis van de Latijnse vorm van het toponiem (*Potria*), de ligging en de vergelijking met de Brugse *Potterielei*, opteer ik eerder voor 'pottenbakkersbuurt'. De *Putterij* bevond zich middenin de marktenketen rond de 'uitbreidingskern'. Dit is wellicht een argument om er commerciële en/of industriële ruimte in te herkennen. Wellicht verdween de Brusselse pottenbakkersbuurt ten gevolge van de 'insluiting' door de eerste stadsomwalling. Vanaf het einde van de 13^e eeuw worden de kalk- en baksteenovens buiten de eerste stadsomwalling gesitueerd (zie boven). Het toponiem *Putterij* bleef achter in de binnenstad.

Huidige ligging: Ravensteingalerij – Centraal Station – Keizerinlaan – Infante Isabellastraat

²³⁹⁵ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 65.

²³⁹⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 53 & 68.

²³⁹⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 134.

²³⁹⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 151.

²³⁹⁹ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 226.

²⁴⁰⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 68.

²⁴⁰¹ Mededeling van G. Dupont.

Gelijkaardige toponiemen: *Potterie hoeck* en *Potterie straete* (Oudenburg)²⁴⁰² ; *Potterie* (Mechelen)²⁴⁰³ ; *Potterielei* (Brugge)²⁴⁰⁴

1.1.495 Raadboedsborre (*Raedboedsborre*) ---- 1299²⁴⁰⁵

Deze waterput lag in de *Vleeshouwersstraat*, maar de exacte ligging is niet bekend.²⁴⁰⁶ Waarschijnlijk werd deze *borre* ook al in 1293 vermeld (*in vico Carnificium prope fontem*²⁴⁰⁷).

De familie Raedbode was een bekend vleeshouwersgeslacht in het middeleeuwse Brussel en bezat verscheidene goederen in de *Vleeshouwersstraat*. In 1333 werd er bijvoorbeeld het huis van Leon Raetbode gelokaliseerd.²⁴⁰⁸ Het lijkt dus logisch om de *borre* in verband te brengen met de bezittingen van deze familie.²⁴⁰⁹

Huidige ligging: ?

1.1.496 Raamstraat (*Raemstrate*) ---- 1315²⁴¹⁰

De *Raamstraat* werd vermeld vanaf 1315 en genoemd naar de *Ramen*, die er in de 14^e eeuw langs weerskanten in de weiden stonden opgesteld. Vanaf de 15^e eeuw wijzigde de naam in *Oude Raamstraat* (zie boven).²⁴¹¹

²⁴⁰² Verwees naar goederenbezit van het hospitaal ter *Potterie* van Brugge (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 194).

²⁴⁰³ De Mechelse *Potterie* heette voordien *Potterstrate* (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, pp. 28-29).

²⁴⁰⁴ Intensief archeologisch onderzoek aan de Brugse *Potterielei* leverde een schat aan informatie op over de 13^e-eeuwse pottenbakkersindustrie. Het ontstaan van deze industriële activiteit op de rechteroever van de *Lange Rei* is terug te voeren tot de vroege 13^e eeuw. De industrie was voldoende belangrijk om z'n naam te geven aan de straat langs het water (de *Potterielei*) en aan een gasthuis en klooster (*Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie*). Op enkele plaatsen werden restanten van pottenbakkersovens gevonden. De bouw van de nieuwe Brugse stadsomwalling vanaf 1297 leidde tot de verschuiving van het pottenbakkerscentrum. De ovens hielden op te werken omstreeks die periode of in het begin van de 14^e eeuw. Dit hing ongetwijfeld samen met de vrees voor het brandgevaar. Waar de pottenbakkers precies heen trokken, is archeologisch (nog) niet geweten (anno 1988), maar het 14e-eeuwse en jongere vondstenmateriaal suggereren dat de productie van gewonere ceramiek in of bij de stad verder gezet werd. (DE WITTE (1988), *Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek*, p. 39 ; VERHAEGHE (1988), *Middeleeuwse en latere ceramiek*, p. 86).

²⁴⁰⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

²⁴⁰⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 206.

²⁴⁰⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 171.

²⁴⁰⁸ MARTENS (-), *Chartes*, p. 122.

²⁴⁰⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 171.

²⁴¹⁰ Fichier Godding.

²⁴¹¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 41.

Huidige ligging: Lemonnierlaan, tussen het Fontainas- en Anneessensplein²⁴¹²

Gelijkaardige toponiemen: *Raemstrate* (Maastricht)²⁴¹³ ; *Raemstrate* (Dordrecht)²⁴¹⁴ ; *Raamstraat*, *Raemberch* en *Raemstraetken* (Leuven)²⁴¹⁵ ; *Raamstraat* (Zierikzee)²⁴¹⁶ ; *Raemsteech* (Amsterdam)²⁴¹⁷

1.1.497 Raamstraat (*Raemstrate*, *Raemstraetken*) ---- 1360²⁴¹⁸

In tegenstelling tot de eerste *Raamstraat*, bevond dit exemplaar zich op de rechter Zenneoever, achter het Bogaardenklooster (*Raemstrate* achter de *Bagghaerde*).²⁴¹⁹ Lange tijd werd het Middelnederlandse woord *Ramen* gebruikt voor de straatnaam. Later werd het woord gewoon verfranst (*rue de la Rame*). Pas onder het Franse bewind werd de benaming verdrongen door *rue du Châsis*. Na de overwelving van de Zenne werd de straat echter bij de Van Helmontstraat gevoegd.²⁴²⁰ Volgens R. Laurent verdween de straat bij de aanleg van de Zuidstraat.²⁴²¹

Een tekstpassage laat verstaan dat de *Raamstraat* in feite deel uitmaakte van het *Nieuwland* (in die *Raemstraete* achter den Bagaerden dat men heet dNuwelant).²⁴²²

Huidige ligging: noordelijk deel van de Van Helmontstraat²⁴²³

1.1.498 Radeken (*tstraetken van de Redeken*, *tRadeken*) ---- 1452²⁴²⁴

Het straatje van het Radeken – later kortweg het Radeken genoemd – dankte haar naam aan een herberg die op de hoek van dit straatje en de Huidenvettersstraat was gelegen.²⁴²⁵ Het straatje verbond deze laatste straat met de Beemdstraat en de Nekkerstraat.

Huidige ligging: Radstraat

Gelijkaardige toponiemen: het Radt (Anderlecht)²⁴²⁶ ; Redeken (Baardegem)²⁴²⁷

²⁴¹² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 213 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 41.

²⁴¹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

²⁴¹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

²⁴¹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

²⁴¹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

²⁴¹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

²⁴¹⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 40 ; BOFFA (2001), *Réflexions*, p. 171.

²⁴¹⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 193.

²⁴²⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 40.

²⁴²¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 192.

²⁴²² LAURENT (1963), *Limites*, p. 193.

²⁴²³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 40.

²⁴²⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 475 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 177 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

²⁴²⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 177 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

1.1.499 Rademakersstraatje (*sRademakersstreetken*) ---- 1356²⁴²⁸

Het *Rademakersstraatje* was een zijstraatje van de *Lange Steenweg* (op *ten Langhensteenwech op ten horic van den Rademakerstreetken* – 1444²⁴²⁹) en liep in de richting van het *Begijnhof*.²⁴³⁰ Het is niet precies duidelijk om welk straatje het ging.

Voor F. Janssens hoorde dit straatje thuis onder de toponiemen die hun naam aan de metaalbewerking te danken hadden. De rademakers zorgden voor het ijzeren beslag dat om de houten wielen van de voertuigen werd aangebracht.²⁴³¹ Het blijft echter wachten op concrete bronvermeldingen die deze hypothese ondersteunen.

Huidige ligging: ?

1.1.500 Ransvoordspui (*Ransfoertspoy, Rantsvoirtspoy*) ---- 1392²⁴³²

De *Ransvoordspui* bestond al in 1370. Ze werd toen slechts aangeduid door middel van *spoy opidi Bruxellensis*. Op de achterkant van de akte waaruit deze vermelding komt, werd weliswaar *aen Rantsfortspuye* neergepend.²⁴³³ De *Ransvoordspui* vormde de overgang van de tweede stadsomwalling over de *Ransvoordzenne*, vandaar de benaming.

Huidige ligging: Ninoofseplein

1.1.501 Ransvoordzenne (*Zenna de Ransfoert*) ---- 1360²⁴³⁴

De *Ransvoordzenne* ontleende haar naam aan het oude en grote *hof van Ransvoord*²⁴³⁵, dat naast deze rivierarm gelegen was in het verlengde van de Ransvoordstraat en dat verdween met het graven van het kanaal in de richting van Charleroi.

²⁴²⁶ Dit toponiem situeerde zich ter hoogte van het kruispunt van de Steenweg op Bergen en de Lennikse Baan (in de huidige wijk 'het Rad'). In het 18e-eeuwse kaartboek van het *Sint-Jansgasthuis* van Brussel werd de plaatsnaam niet vermeld, wél de afbeelding van een rad, 'foltertuyg, om iemand te radbraken' op die plaats (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 93).

²⁴²⁷ Misschien dialectvorm voor *rudeken, reuken*, gelijk aan *rodeken* (LINDEMANS (1932), *Baardegem*, p. 26).

²⁴²⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 112.

²⁴²⁹ BRON 243.

²⁴³⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

²⁴³¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 112.

²⁴³² DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 115.

²⁴³³ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 115 ; fichier Godding.

²⁴³⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 409 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 127.

²⁴³⁵ VAN DEN BERGHE (1936), *Anderlecht*, pp. 407-408 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 212 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 27.

Het toponiem *Ransvoordzenne* duikt pas laat in de bronnen op. Toch kan het bestaan van deze Zennearm een stukje verder in de tijd worden opgeschoven. De *Ransvoordzenne* zorgde immers voor de aandrijving van de *Driesmolen* (oudste vermelding: 1272). Ch. Deligne suggereerde dat het bestaan van deze molen echter terug te voeren was tot de 12^e eeuw.²⁴³⁶

De aanwezigheid van de *Driesmolen* roept onmiddellijk de vraag op of de *Ransvoordzenne* een kunstmatige Zennearm was of niet. Ch. Deligne opperde dat de *Ransvoordzenne* mag worden beschouwd als een heromlegging van de voormalige *Broekbeek* om de watermolens van Brussel te bevoorraden²⁴³⁷:

“Tiré parallèlement au bras principal de la Senne à partir du hameau de Cureghem, il suit le niveau des 18 m pour obliquer brutalement vers la ville lorsqu’il arrive à hauteur du noyau de celle-ci. Si on ajoute à cela l’observation de la configuration des cours d’eau à Cureghem même, on peut raisonnablement supposer que [...] il y eut captation et dérivation des eaux du *Broek* au profit des moulins de Bruxelles.”

Huidige ligging: tussen de Fabrieksstraat en de Slachthuisstraat – Anneessensstraat

1.1.502 Rechte Broekstraat (*Rechte Broeckstrate* – *Recta platea Paludis Olerum*) -- -- 1433²⁴³⁸

Rechte Broekstraat was de combinatie van twee toponiemen, die op éénzelfde straat betrekking hadden: *Rechte straat* en *Broekstraat*. Deze lange benaming werd slechts zelden gebruikt.

Huidige ligging: Broekstraat

1.1.503 Rechte Hoogstraat (*Rechte Hoechstrate*) ---- 1453²⁴³⁹

Het toponiem *Rechte Hoogstraat* was een analoog geval aan de *Rechte Broekstraat*. Het combineerde de straatnamen *Hoogstraat* en *Rechte straat*.

Huidige ligging: Hoogstraat

²⁴³⁶ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 69-71.

²⁴³⁷ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 71.

²⁴³⁸ BRON 231.

²⁴³⁹ BRON 281.

1.1.504 Rechte straat (*Rechte strate – Recta platea, Rectus vicus*) ---- 1321²⁴⁴⁰

In middeleeuws Brussel werden verscheidene straten *Rechte straat* genoemd. F. Janssens verklaarde zowel het veelvuldige voorkomen als de specifieke benaming door te stellen dat deze naam werd gegeven aan ‘elke straat met een min of meer rechte loop’.²⁴⁴¹

Met die verklaring kan ik het niet eens zijn. Maar laat me om te beginnen de vele voorbeelden eens op een rijtje zetten. In de laatste kolom volgt – waar mogelijk – de identificatie met een voormalige of hedendaagse straatnaam.

Verscheidene voorbeelden tonen onmiddellijk aan dat het niet steeds per definitie ging om mooi rechte straten. Wat de naamsverklaring en het veelvuldig voorkomen van het toponiem betreft, verwijs ik naar het tekstgedeelte van het proefschrift.

datum	lokalisatie in de bron	
1321	<i>in recta [via] versus Nova molendina</i> ²⁴⁴²	Beemdstraat in Obbrussel ²⁴⁴³
1321	<i>apud Obbruxellam in recta via a cruce versus ecclesiam</i> ²⁴⁴⁴	verlengde van de Hoogstraat in Obbrussel ²⁴⁴⁵
1321-1346	<i>in recta via versus Nova molendina</i> ²⁴⁴⁶	Beemdstraat in Obbrussel
1346	<i>buten der Coudenbergh porten ane de Linden ane de Rechte strate</i> ²⁴⁴⁷	Naamsestraat, tussen beide Coudenbergpooten
1346	<i>in de Rechte straete ter Dryschmolen</i> ²⁴⁴⁸	Kartuizersstraat
1346	<i>in de Rechte strate boven den poel van de Wedemarch</i> ²⁴⁴⁹	(Oude) Schaarbeekseweg
1353	<i>in palude dicto Wermoesbroec in recta platea qua itur versus Mechliniam</i> ²⁴⁵⁰	Broekstraat
1356	<i>in de Rechte strate int Warmoesbroech</i> ²⁴⁵¹	Broekstraat
1356	<i>neven dameide inweert in dOrsendal in de rechte strate</i> ²⁴⁵²	Ezelsweg [?]

²⁴⁴⁰ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 98.

²⁴⁴¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63.

²⁴⁴² MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 98.

²⁴⁴³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

²⁴⁴⁴ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 114 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 104 & 126.

²⁴⁴⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

²⁴⁴⁶ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 90 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 119.

²⁴⁴⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 63 & 89.

²⁴⁴⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63 ; VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 360.

²⁴⁴⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63.

²⁴⁵⁰ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235.

²⁴⁵¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 180.

²⁴⁵² GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 251.

1360	<i>recta platea</i> ²⁴⁵³	Lakensestraat
1360	<i>Warmoesbroec in recta platea</i> ²⁴⁵⁴	Broekstraat
9 december 1365	<i>in recta strata contigue muro dicti hospitalis [Leprosorum]</i> ²⁴⁵⁵	Hoogstraat
1365	<i>recta platea</i> ²⁴⁵⁶	Lakensestraat
1366	<i>in recta platea, en face de l'hospice des Lépreux de Bx [Bruxelles]</i> ²⁴⁵⁷	Hoogstraat
1367	<i>in recta platea, en face de l'hospice des Lépreux de Bx [Bruxelles]</i> ²⁴⁵⁸	Hoogstraat
1370	<i>voer den Wijngaert deen in de Rechte strate [...] dander in de Fermery straetken</i> ²⁴⁵⁹	Lakensestraat
1374	<i>tWaermoesbroec près Rechtes. [Rechtestraat]</i> ²⁴⁶⁰	Broekstraat
1375	<i>foris Lakenporte in recta platea</i> ²⁴⁶¹	Lakensestraat
1376	<i>foris portam dictam de Lakenporte in recta platea</i> ²⁴⁶²	Lakensestraat
1379	<i>Coudenberg c. [sic] de Plaetse in recta platea</i> ²⁴⁶³	Steenweg [?]
1383	<i>voir sine camme in de Rechten wech bi Lonij's Cranen</i> ²⁴⁶⁴	Trapstraat
1386	<i>Warmoesbroec recta platea</i> ²⁴⁶⁵	Broekstraat
1390	<i>infra nouv. [nouvelle] porte de Coudenb. [Coudenberg] in recte platea</i> ²⁴⁶⁶	Naamsestraat, tussen beide Coudenbergpoorten
1395	<i>Molenbeke voer tBaghijn hof op de rechte strate</i> ²⁴⁶⁷	Lakensestraat
1400	<i>binnen der prochien van Sente Gorex [...] In de Rechte strate</i> ²⁴⁶⁸	Anderlechtsesteenweg

²⁴⁵³ BRON 111 ; BRON 112 ; BRON 113 ; BRON 115 ; fichier Godding.

²⁴⁵⁴ Fichier Godding.

²⁴⁵⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

²⁴⁵⁶ BRON 124 ; BRON 125.

²⁴⁵⁷ Fichier Godding.

²⁴⁵⁸ Fichier Godding.

²⁴⁵⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63.

²⁴⁶⁰ Fichier Godding.

²⁴⁶¹ BRON 142 ; BRON 143 ; fichier Godding.

²⁴⁶² BRON 145.

²⁴⁶³ Fichier Godding.

²⁴⁶⁴ BRON 103.

²⁴⁶⁵ Fichier Godding.

²⁴⁶⁶ Fichier Godding.

²⁴⁶⁷ BRON 169.

1400	<i>in recto vico ex opposito porte Curtis Beghinarum Bruxellensis supra conum vici dicti Stoefstraetken</i> ²⁴⁶⁹	Lakensestraat
1402	<i>Warmoesbroec in recto vico supra locum dictum de Ameyde</i> ²⁴⁷⁰	Broekstraat
1404	<i>recta platea desuper Orsendalborre près de Plaetse</i> ²⁴⁷¹	Ezelsweg [?]
1413	<i>entre les 2 portes Coudenb. [Coudenberg] rechte strate</i> ²⁴⁷²	Naamsestraat, tussen beide Coudenbergpoorten
1413	<i>supra Zennam Turbonum in recto vico</i> ²⁴⁷³	Turfzenne
1418	<i>boven tCorenhuys, rechte strate → Steenpoort</i> ²⁴⁷⁴	Trapstraat
1425	<i>foris portam dictam de Lakenpoirte in recta plathea ibidem</i> ²⁴⁷⁵	Lakensestraat
1431	<i>rue droite au tsWolfsheergracht</i> ²⁴⁷⁶	Wolvengracht of Broekstraat [?]
1433	<i>int Wermoesbroec in de Rechte Broecstrate ; in de Broecstrate ocht in de Rechte strate</i> ²⁴⁷⁷	Broekstraat
1433	<i>op ten Zavel in de Recht straete die compt van den Paerdemerct ende gaet ter vesten toe</i> ²⁴⁷⁸	Zavelstraat
1433	<i>aen de Steenpoerte achter en voer ter Rechte straete tusschen der stad vesten ende poerte</i> ²⁴⁷⁹	Trapstraat ²⁴⁸⁰ [?]
1439	<i>buijten der Steenpoirte in de Rechte strate</i> ²⁴⁸¹	Hoogstraat
1442	<i>à Overmoelen au lieu dit Ten Cruyskene dans le chemin droit près du pont</i> ²⁴⁸²	Anderlechtsesteenweg
1459	<i>van der Obbruessel poerten alle de straetkene te beyden siden van der Rechter straten tot aen Sinte Gielijns kerke</i> ²⁴⁸³	Hoogstraat

²⁴⁶⁸ BRON 165.

²⁴⁶⁹ BRON 179 ; fichier Godding.

²⁴⁷⁰ Fichier Godding.

²⁴⁷¹ Fichier Godding.

²⁴⁷² Fichier Godding.

²⁴⁷³ BRON 202 ; fichier Godding.

²⁴⁷⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404 ; fichier Godding.

²⁴⁷⁵ BRON 218 ; fichier Godding.

²⁴⁷⁶ Fichier Godding.

²⁴⁷⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 180 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

²⁴⁷⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 185 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

²⁴⁷⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 194 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 107.

²⁴⁸⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 107.

²⁴⁸¹ BRON 239.

²⁴⁸² Fichier Godding.

²⁴⁸³ BRON 293.

1459	van aen den Baert ter Overmolen toter butenster Anderlecht poerten te beyden siden van der Rechter straten ²⁴⁸⁴	Anderlechtsesteenweg
1466	in recto vico quo itur versus Frigium Montem ²⁴⁸⁵	Steenweg [?]
1469	op ten Zavel in de Rechte strate die compt van den vesten ende puttenborre aldaer ende gaet totter Peerdemerct ²⁴⁸⁶	Zavelstraat ²⁴⁸⁷
1476	Warmoesbroeck, Rechte strate ²⁴⁸⁸	Broekstraat
1482	in de Rechte strate ²⁴⁸⁹	Steenstraat ²⁴⁹⁰ [?]
1484	in Recta platea Paludis Olerum circa Menia ²⁴⁹¹ ; in recta platea Paludis Olerum opidi Bruxellensis propre locum dictum de Wedepoel ²⁴⁹²	Broekstraat
1491	foris Lakenpoerte in recta platea ²⁴⁹³	Lakensestraat
1496	Rechte strate ²⁴⁹⁴	Huidenvettersstraat [?]
1496	Rechte strate ²⁴⁹⁵	Anderlechtsesteenweg
1526	rechter straeten ²⁴⁹⁶	Huidenvettersstraat [?]
1526	rechte straete ²⁴⁹⁷	Anderlechtsesteenweg
1526	voirs. rechten straeten ²⁴⁹⁸	Leuvense weg
1526	de rechte straete van den Vleemsche steewege ²⁴⁹⁹	Vlaamsesteenweg
1526	de rechte straete van den Werve ²⁵⁰⁰	Werf of Grote Schipstraat [?]

²⁴⁸⁴ BRON 293.

²⁴⁸⁵ BRON 300.

²⁴⁸⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 185 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

²⁴⁸⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

²⁴⁸⁸ Fichier Godding.

²⁴⁸⁹ GONTHIER (1956), *Fortune*, p. 128.

²⁴⁹⁰ Het betreft een nadere lokalizing van een aantal huizen die Jan van Aa via zijn testament naliet aan het godshuis van Aa in Elsene. Volgens A. Gonthier vielen ze te identificeren met de huizen die in het goederenregister van Jans van Aa (1444) gelokaliseerd werden *jeghenover der Meersliede capelle aen tstreetken aldaer* (GONTHIER (1956), *Fortune*, p. 128).

²⁴⁹¹ BRON 312 ; INDESTEGE (1958c), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 401.

²⁴⁹² BRON 312.

²⁴⁹³ BRON 318 ; BRON 319 ; BRON 320 ; BRON 321.

²⁴⁹⁴ BRON 324.

²⁴⁹⁵ BRON 324.

²⁴⁹⁶ BRON 333.

²⁴⁹⁷ BRON 333.

²⁴⁹⁸ BRON 333.

²⁴⁹⁹ BRON 333.

²⁵⁰⁰ BRON 333.

1552	boven in de Rechte strate ten Zavel weerts ²⁵⁰¹	Zavelstraat
1573	op den Coudenberg in den Rechten strate aldaer geheeten den Steenwech ²⁵⁰²	Steenweg
s.d.	rechte strate: dans la Visserszenne (la rue des Chartreux ?) ²⁵⁰³	Kartuizersstraat ²⁵⁰⁴
s.d.	ter Overmolen over beyde de brugge in de Rechte strate aldaer tegen over de Beemptstreeken ²⁵⁰⁵	Anderlechtsesteenweg
+/- 1708	bij de Ossemerckt naer het Simpel huijs wesende een hoeckhuijs van het straitken gaende van de Rechte straete naer de Coolschuere ²⁵⁰⁶	Lakensestraat

Huidige ligging: zie tabel

Gelijkaardige toponiemen: Rechte strate (Anderlecht)²⁵⁰⁷ ; Rechte strate (Velzeke-Ruddershove)²⁵⁰⁸ ; Rechte straet (Sint-Jans-Molenbeek)²⁵⁰⁹ ; Rechtstraat (Wijk, Maastricht)²⁵¹⁰ ; Rechte steenweg (Asse)²⁵¹¹ ; Regtenbergstraat (Beigem)²⁵¹² ; rechten eerwech (Gent)²⁵¹³ ; Rechte strate (Antwerpen)²⁵¹⁴ ; Recta linea strata (Leuven)²⁵¹⁵ ; Rechte strate en Rechte Ezelstrate (Brugge)²⁵¹⁶ ; Rechte jat (Groningen)²⁵¹⁷ ; Rechte strate (Strijpen-Zottegem)²⁵¹⁸ ; Rechte Demerstraat, Rechte Nieuwstraat, Rechte Trichtstraat, Rechte Kapelstraat en Rechte Jodenstraat (Hasselt)²⁵¹⁹

²⁵⁰¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63.

²⁵⁰² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63.

²⁵⁰³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

²⁵⁰⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

²⁵⁰⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 486 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 92.

²⁵⁰⁶ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 360.

²⁵⁰⁷ In de 16^e eeuw werden er goederen gelokaliseerd te Anderlecht op te Rechte strate teghenover de kercke of aen de Rechtestraete tegenover 't kerckhof aldaer. Het gaat om het huidige Kerkplein (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 96).

²⁵⁰⁸ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 583.

²⁵⁰⁹ De vermeldingen Rechte straet beginnende van Sint Jans Capelle tot aen den Draijboom en Rechte straet van de Vier Winden tot de Lazarushuijsen van rond ca. 1700 hadden volgens P. Van Nieuwenhuysen misschien betrekking op de Gentsesteenweg (VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 360).

²⁵¹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12 ; HEKKER (-), *Vakwerkhuis*, p. 25.

²⁵¹¹ VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 127. "Recht komt veelvuldig voor, in de middeleeuwen, als een bepaling bij belangrijke verkeerswegen, inz. van heerwegen in de doortocht van grote agglomeraties. Het kan niet betekenen „recht” tegenover „krom” of „dwars” ; misschien „recht van richting” of „naar recht vastgesteld” ?” (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Asse*, p. 177)

²⁵¹² De 'straat die recht naar den Berg gaat' (LINDEMANS (1937), *Beigem*, p. 30).

²⁵¹³ Ende het es te wetene dat men de mile ane sal lecghen ende beghinnen meten an de bailgen van sGraven steene, den rechten eerwech metende. (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 33) Het lijkt hier om een appellatief te gaan.

²⁵¹⁴ "De Rechte strate, die in 1516 in Antwerpen werd aangelegd, en die later in Sint-Annastraat verdoopt [sic] is, zal wel genoemd zijn naar zijn rechte loop." (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 11).

²⁵¹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

²⁵¹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, pp. 12 & 27.

²⁵¹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

1.1.505 Reinaardstraatje (*Reynaertsstreetken*) ---- 1416²⁵²⁰

Dit straatje werd door Ph. Godding en F. Janssens tussen de *Leuvenseweg* en de hertogelijke *Warande* gelokaliseerd.²⁵²¹ Deze laatste historica vermoedde dat de naam afgeleid was van een Brusselse familie.²⁵²² Meer gegevens zijn voorlopig niet voorhanden.

Huidige ligging: ?

1.1.506 Ridderstraat (*Ridderstrate – vicus Militum*) ---- 1263²⁵²³

Een eerste netelig probleem is de lokalisatie van de primitieve *Ridderstraat*. Dit wordt bemoeilijkt door het latere verschijnen en door elkaar gebruiken van de toponiemen *Ridderstraat*, *Lange Ridderstraat*, *Korte Ridderstraat* en *Grote Ridderstraat*. Duiden deze namen op specifieke straten of op – al dan niet overlapbare – onderdelen van de primitieve *Ridderstraat*?

De meest gangbare veronderstelling is dat de oorspronkelijke *Ridderstraat* te identificeren valt met de latere *Lange* of *Grote Ridderstraat*. De straatnaam *Korte Ridderstraat* duidde daarentegen op een zijstraat van de (*Lange*) *Ridderstraat*. Dit lijkt mij de meest plausibele situatie. Desalniettemin zijn er historici – onder meer P. Bonenfant²⁵²⁴ – die de oorspronkelijke *Ridderstraat* voorstelden als de combinatie van het bovenste gedeelte van de latere *Lange Ridderstraat* en de *Korte Ridderstraat*.

Ridderstraat is een vaak terugkomende straatnaam in Vlaamse en Nederlandse middeleeuwse steden. De verklaring van de naam zorgt echter voor problemen. Verschillende hypotheses doen de ronde. Ik overloop de mogelijkheden en schuif zelf ook een voorstel naar voor.

Volgens de meest evidente verklaring voor *Ridderstraat* ziet men in het woord ‘ridder’ een verwijzing naar de gelijknamige sociale groep. In dit geval betekende *Ridderstraat* dus ‘straat van de ridders’. Deze verklaring lijkt echter onwaarschijnlijk, want onder de vroegste bewoners bevond zich geen enkele ridder. De eerste ridder dook er pas op in 1338, méér dan 70 jaar na de oudste vermelding van de straat.²⁵²⁵

Misschien verwees ‘ridder’ niet naar de ridders zelf, maar naar een ridderorde of een gemeenschappelijk ‘ridderhuis’. Ridderordes die zich in de steden kwamen vestigen, kochten of

²⁵¹⁸ Huidige Hoogstraat (VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, pp. 153-154).

²⁵¹⁹ GORISSEN (1947), *Rechte straten*, p. 20.

²⁵²⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173 ; fichier Godding.

²⁵²¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173.

²⁵²² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173.

²⁵²³ BRON 35.

²⁵²⁴ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 40.

²⁵²⁵ BRON 85: *dominus Amelricus de Rode, miles*. (29 januari 1388)

bouwden daar vaak een gezamenlijk huis. Dat ridderhuis zou dan in of nabij de straat gelegen moeten zijn. Deze theorie lijkt op te gaan voor de Ridderstraat in Nijmegen en Breda.²⁵²⁶ Voor Brussel bestaat er echter geen enkele aanwijzing in die richting. Het enige bekende middeleeuwse ridderhuis bevond zich namelijk op de Coudenberg.

F. Janssens volgde de theorie van A. Henne & A. Wauters over de vernoeming naar het grote aantal mooie woningen.²⁵²⁷

Een andere verklaring beschouwt 'ridder' niet als een soortnaam, maar als een eigennaam. Zo zou *Ridderstraat* 'straat van de familie de Ridder' betekenen. Voor de Brusselse *Ridderstraat* klopt het plaatje weeral niet. Ik heb geen aanwijzingen teruggevonden dat er in de 13de of de 14de eeuw een familie de Ridder in de straat woonde.

Men zou het toponiem *Ridderstraat* ook in verband kunnen brengen met de nederzettingsnaam *Ruddershove* (Zottegem), vooral omdat die enkele keren overgeleverd is als *Ruddershoven* en *Riddershove*.²⁵²⁸ Het bestanddeel *rudder* is in deze gevallen echter afgeleid van een persoonsnaam, wat maakt dat het volledige toponiem te verklaren is als 'boerderij van Rodger'.

Is deze toponymische evolutie echter ook toepasselijk op de Brusselse straatnaam *Ridderstraat*? Op het eerste gezicht niet, vermits de evolutie van *Rodgershoven* naar *Ruddershoven* en *Riddershoven* zich blijkbaar volgens lokale klankhistorische regels voltrok. Zo'n naamkundige evolutie is trouwens niet aan te tonen voor de Brusselse casus. Langs de andere kant verwees L. Van Durme naar andere toponiemen met 'ridder' en bracht deze daarenboven in verband met 'een voornaam uitzicht'.²⁵²⁹

Toponymist M. Gysseling kwam met een totaal andere verklaring op de proppen. In zijn studie over de stedenbouwkundige ontwikkeling van Gent wees hij op het bestaan van een reeks 'enge steegjes, waarvan enkele veeteeltnamen dragen' en die gelegen waren op de noordelijke flank van de Zandberg, de oudste kern van Gent. De Ridderstraat – afgeleid van het Germaanse *hrunthiz*, 'rund, runderen' – was er één van²⁵³⁰:

“Langs deze steegjes, die wel ontstaan zullen zijn uit paden, zullen de Zandbergbewoners hun runderen en ganzen naar de meersen gedreven hebben. Misschien is het ook geen toeval dat later de Veemarkt (nu Vlasmarkt) en de Verkensmarkt (nu Oude Beestenmarkt) zich daar beneden bevonden.”

De vermelding uit 1263 zou in dit geval al een verbastering van een nog oudere straatnaam zijn geweest. Misschien was 'ridder' een vervorming van 'rudder', wat op zijn beurt afkomstig was van het Germaanse *hrunyhiz*? In die zin zou men de straatnaam kunnen verklaren als

²⁵²⁶ TER KUILE (1976), *Over oude straten*, p. 239.

²⁵²⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 248 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 124.

²⁵²⁸ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, p. 250.

²⁵²⁹ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, p. 250.

²⁵³⁰ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 20.

‘runderstraat’ of ‘straat waarlangs runderen worden geleid’. Dit is echter M. Gysselings theorie voor de Gentse *Ridderstraat*. Is deze ook toepasbaar voor de Brusselse casus?

De Brussels *Ridderstraat* liep de valleihelling af in de richting van de Zenne, waar aan weerszijden vochtige gronden lagen die uiterst geschikt waren voor het weiden van het vee. Heuvelopwaarts liep de straat naar het *Warmoesbroek*. Dit bleef in de Middeleeuwen een agrarisch gebied (zie verder). De interpretatie als drijfweg voor het vee kan dus wel in overeenstemming worden gebracht met deze bestemmingen.

Halverwege tussen de Zenne en het *Warmoesbroek* kruiste de *Ridderstraat* bovendien de *Vleeshouwersstraat*. Deze straat doorsneed een ambachtelijke buurt en liep verder door naar het *Vleeshuis*. Nagenoeg alle Brusselse beenhouwers woonden in of vlakbij deze straat. De inplanting van deze buurt maakt de hypothese van de drijfweg nog plausibeler.²⁵³¹

Toch zijn er ook argumenten *contra*. Eerst en vooral kan de vooropgestelde taalkundige evolutie *hrunyhiz* > rudder > ridder niet worden bewezen.²⁵³² Ten tweede meen ik uit het perceelsplan van W.B. Craen te kunnen afleiden dat het *Warmoesbroek* niet de eindbestemming van de *Ridderstraat* was. Mijns inziens liep het tracé van de straat oorspronkelijk verder via de *Vederstraat* en *Eikstraat* en mondde het uit ter hoogte van de *Houtmarkt* en primitieve *Veemarkt* (zie afbeelding).

Ter hoogte van de Zenne is het niet duidelijk waar de straat precies heen liep. Na de Zenne-overgang via de *Muntersbrug* werd het tracé niet verdergezet. Of toch? Meer naast het westen toe takt het verlengde van het tracé perfect aan op de loop van de *Molenbeek* en de parallelle straat (zie afbeelding). Deze straat liep verder door naar het dorpscentrum van Sint-Jans-Molenbeek en vervolgens in de richting van Jette en Wemmel, waar zich oude Gallo-Romeinse centra bevonden.²⁵³³ Het is opmerkelijk dat de abdij van Dielegem langs deze weg ligt. Het is de oudste kloosterstichting uit de omgeving van Brussel.²⁵³⁴

Met deze opmerkingen en vaststellingen in het achterhoofd, rijpte er een andere hypothese. Misschien was de *Ridderstraat* een oude uitvalsweg van Brussel? Het woord ‘ridder’ kon in de Middeleeuwen ook ‘rijder’ betekenen, dus ‘iemand die te paard rijdt’. De *Ridderstraat* was dan de ‘straat waarlangs men rijdt’.

²⁵³¹ Deze stelling verdedigde ik in 2006 in VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*, pp. 18-19.

²⁵³² Medeling van M. Devos. M. Gyselling was in 1983 trouwens zelf ook niet meer zo zeker van z'n stuk, vermits hij een vraagteken plaatste achter de verklaring ‘rund’ en als alternatief de betekenis ‘ridder’ naar voor schoorf (mededeling van M. Devos).

²⁵³³ Zie onder meer MATTHYS & VAN BELLINGEN (1978), *Villa gallo-romaine* ; MATTHYS & WOUTERS (1978), *Villa gallo-romaine* ; MARIËN (1979), *Archeologische vondsten*, pp. 21-22 ; BONENFANT (1989), *Eerste contacten*, p. 34.

²⁵³⁴ De bisschop van Kamerijk wijdde de kerk van deze Augustijnerpriorij op 14 september 1095 (JANSSENS (1989), *Kloosterinplantingen*, p. 147).

Het tracé van de straat – in het verlengde van een oude uitvalsweg naar onder meer Sint-Jans-Molenbeek en Jette – is een eerste argument. Maar er bestaan nog andere. Beneden aan de Ridderstraat lag het Waterschap of Drinkwater (zie verder). Zelfs in de 16e-eeuw liet men de paarden er nog steeds drinken (*tdrincke dar men de perde wetert* – 1526²⁵³⁵).

Eén van de oude tollën binnen het hertogdom Brabant heette de *rudertol*. Deze tol wordt ondermeer vermeld in een document met toltarieven van Antwerpen uit het midden van de 13e eeuw. G. Despy definieerde deze specifieke tol, die hij bestempelde als ‘un tarif de transit’, als volgt²⁵³⁶:

“Le *rudertol* qui frappe la circulation des bateaux et dont le principe est un tarif variant selon le type de ceux-ci: le *hantroder* (barque à la gaffe?) 1 den. d’Anvers ; le *helmroder* (avec petit gouvernail?) 2 den., le *sleperoder* (avec grand gouvernail et une voile?) 4 den. à quoi s’ajoutent des taxes relatives aux denrées transportées [...]”

Achteraan de tollijst werd een interessante algemene bepaling toegevoegd over de scheepvaart op de Schelde, meer bepaald over de plaats van laden en lossen te Antwerpen. Alle boten die de Schelde stroomopwaarts opvoeren, dienden aan te meren aan de *Sint-Michielskaai*, terwijl de schepen die de Schelde stroomafwaarts volgden, dat moesten doen op de plaats *Wargenese*. Dáár diende ook de tol op het laden en lossen betaald te worden.²⁵³⁷ Toeval of niet, de huidige Antwerpse Lange en Korte Ridderstraat lopen parallel met de Sint-Michielskaai...

Huidige ligging: Bisschopstraat²⁵³⁸ ; Bisschopstraat – Schildknaapstraat²⁵³⁹

Gelijkaardige toponiemen: *Ridderstrate* (Leuven)²⁵⁴⁰ ; *Riddersteghe* en *Ridderstrate* (Antwerpen)²⁵⁴¹ ; *Rudderstrate* of *Ridderstrate* (Gent)²⁵⁴² ; *Rudderstrate* en *vicus Militum* (Brugge)²⁵⁴³ ;

²⁵³⁵ BRON 333.

²⁵³⁶ DESPY (1988), *Recherches*, p. 113. De in de lijst vermelde tollën waren oorspronkelijk in handen van de hertog van Brabant, maar werden afgestaan aan drie Antwerpse poorters.

²⁵³⁷ DESPY (1988), *Recherches*, p. 114.

²⁵³⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 303.

²⁵³⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 124.

²⁵⁴⁰ DE MAN (1954), *Leuvense wijnbouw*, p. 23 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30 ; DE MAN (1962), *Leuvense kunstenaars*, p. 32 ; CRAMERS & VAN IMPE (1981), *Romeinse en middeleeuwse vondsten*, p. 95.

²⁵⁴¹ De Korte én de Lange Ridderstraat te Antwerpen heetten in 1403 samen *Riddersteghe*, in 1416 *Ridderstrate*. De bepaling ‘korte’ dateert pas uit de 16e eeuw en maakte dus voortaan een toponymisch onderscheid tussen de twee straten. De mogelijke naamsverklaring van de *Ridderstrate* luidt: “Misschien stond hier in het verre verleden een ridderhuis voor het herbergen van ridders, wanneer deze een of ander vorst wensten te ontmoeten, die in het Prinsenhof van de nabije St.-Michielsabdij was gelogeed [...]” (VANDE WEGHE (1977), *Antwerpse straatnamen*, pp. 390-391) MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30. Opvallend – zeker in het licht van de hypothese van M. Gysseling – was de aanwezigheid van de *Koepoort*, *Koerienboerengang* en *Ossengang* vlakbij de Antwerpse Ridderstraat. Aan de andere zijde van de stad, symmetrisch gezien op de zelfde locatie, vindt men overigens ook *koe*-toponiemen.

²⁵⁴² Respectievelijk vermeldingen uit 1349 en 1370. Volgens M. Gysseling is het woord *rudder* verwant aan het Germaanse *hrunhiz*, in het Nederlandse ‘rund’ of ‘runderen’. M. Gysseling plaatste de Gentse Ridderstraat onder de wirwar van enge steegjes, waarvan er enkelen veeteelt namen droegen (Koestraat, Erpelsteeg), ontstaan uit de paden waarlangs de bewoners van de Zandberg hun runderen en ganzen naar de meersen van

Ridderstraat (Breda)²⁵⁴⁴ ; *Ridderstraat* (Goetsenhoven)²⁵⁴⁵ ; *Ridderstraat* (Wouw) ; *Ritterstrasse* (Bruchsahl) ; *Ruddershoven* en *Riddershove* (Velzeke-Ruddershove)²⁵⁴⁶ *Ridders hort* en *sRyders gat* (Velzeke-Ruddershove)²⁵⁴⁷ ; *Ruddervoorde* ; *Ridderstraat* (Hattem)²⁵⁴⁸ ; *R[u]db[urg]* (Zeeland)²⁵⁴⁹ ; *Ritherlo* en *Ruurlo* (Gelderland)²⁵⁵⁰ ; *Ridderstraat* (Zoutleeuw)²⁵⁵¹ ; *Ruddersputte* (bos t'Ename)²⁵⁵² ; *Ruddersveld* (Ronse)²⁵⁵³ ; *Ridderstraat* (Amsterdam)²⁵⁵⁴ ; *Redderstraet*, *Riddervelt*, *Ridders kempken* en

Leie en Schelde dreven. Hij wees er ook op dat de verlenging van de straat tot in het midden van de 20^e eeuw (Korte) Koestraat heette (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 20 & 70). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²⁵⁴³ Respectievelijk vermeldingen uit 1302 en 1319. Het Middelnederlandse *rudder* betekent 'ridder' (zoals het Latijnse *miles*). Gezien de vroege vermelding van de straatnaam, kan de familienaam *de Riddere* of *de Ruddere* geen invloed hebben uitgeoefend bij de straatnaamgeving. De verklaring moet eerder gezocht worden in het feit dat in deze straat van meet af aan rijke lieden hebben gewoond, waaronder wellicht ridders, waardoor het volk de straat als die van de ridders of van de rijke lieden is gaan betitelen (SCHOUTEET (1977), *Straatnamen van Brugge*, p. 177). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²⁵⁴⁴ De Ridderstraat en Sint-Jansstraat in Breda herinneren aan de ridders van Sint-Jan, die in de stad al vroeg bezittingen schijnen te hebben gehad. Weliswaar wordt de Ridderstraat slechts vrij laat in de archieven vermeld (1445) (TER KUILE (1976), *Over oude straten*, p. 239).

²⁵⁴⁵ Hoewel de naam zeer goed op Goetsenhoven lijkt, lijkt er geen verband te bestaan tussen de voormalige hoeve van het Hospitaal in Walsbergen-Gussenhoven (zie MARCHAL-VERDOODT (1965), *Maisons*, p. 256) en de huidige Ridderstraat te Goetsenhoven.

²⁵⁴⁶ Dit toponiem lijkt niets te maken te hebben met 'ridders', wel met een zekere Rodger of Rogerus. De oudste Romaanse vorm was namelijk *Rogeri curtem* (1040-1050), de oudste Germaanse vorm *Rodgershoven* (1166). Het bestanddeel 'rudder' is met andere woorden afgeleid van een persoonsnaam, wat maakt dat het volledige toponiem te verklaren is als 'boerderij van Rodger'. De gelijknamige toponiemen *Ruddershove* (Pittem) en *Ruddershove* (Sint-Pieters-op-de-Dijk) moeten waarschijnlijk door migratie van het toponiem van Velzeke verklaard worden. Volgens L. Van Durme zijn de 14^e-eeuwse vormen *Ruddershove* en *Riddershove* ontstaan ten gevolge van "een schriftelijke reïnterpretatie met lokale klankhistorische regels als uitgangspunt".²⁵⁴⁶ Volgens deze toponymist bestonden deze vormen vermoedelijk nooit in de volksmond. Op het moment dat ze verschenen, waren de toponymische bestanddelen *-rudder* en *-ridder* echter ook elders bekend, zodoende dat ze volgens L. Van Durme de plaats *Ruddershove* "een alleszins bevattelijk en vooral voornaam uitzicht" verschaften (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, pp. 250-252).

²⁵⁴⁷ L. Van Durme kwam met een andere etymologie naar voren voor deze toponiemen, namelijk als 'rijder' of 'hij die op een paard of met een voertuig rijdt' (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 588).

²⁵⁴⁸ Zonder verklaring (MAAS (1989), *Koud en warm*, p. 24).

²⁵⁴⁹ Zonder verklaring, behalve : "of Rudburg identiek is met Aardenburg is niet vast te stellen" (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 307).

²⁵⁵⁰ Het toponiem *Ruurlo* (Gelderland) wordt in de oude documenten vermeld als *Ritherlo* (1180-1190) (KÜNZEL, BLOK & VERHOEFF (1988), *Lexicon*, p. 309).

²⁵⁵¹ Volgens 19^e-eeuwse historicus Bets woonden de opeenvolgende meiers van Zoutleeuw in het huis *het Paleis*, dat ook aan de basis zou liggen van de straatnaam *Ridderstraat* (huidige *Kapelstraat*) (CEUNEN (1995), *Zoutleeuwse stadsmagistratuur*, p. 16).

²⁵⁵² In het bos t'Ename ligt een *Ruddersputte* vlak naast een *Galgenberg* (mondelinge mededeling P.-J. Lachaert).

²⁵⁵³ In Ronse, ten zuiden – zuidoosten van de Muziekbos, bevindt zich het toponiem *Ruddersveld*, waar zich tevens een etablissement *Ruddershof* bevindt. Het veld-toponiem zou afgeleid van de persoonsnaam *de Ruddere*. Het *Ruddershof* is een recente creatie (mondelinge mededeling P.-J. Lachaert).

²⁵⁵⁴ Het Amsterdamse Lastage-kwartier gold tot nu toe als het vroegste voorbeeld van systematiek in de straatnaamgeving : in de 16^e eeuw werden daar de *Koningstraat*, *Keiserstraat*, *Ridderstraat* en *Jonkerstraat* door de

Didder velt (Neerglabbeek)²⁵⁵⁵ ; *Ridderstraat* ('s-Hertogenbosch)²⁵⁵⁶ ; *Ridderstraet* (Nijmegen)²⁵⁵⁷ ; *Ridderstraat* (Sluis)²⁵⁵⁸

1.1.507 Riemmakersstraat (*tRyemakerstreetken*, *Riemakers strate*) ---- 1453²⁵⁵⁹

Dit was een langere, later opduikende benaming voor de *Riemstraat* (zie verder).

Huidige ligging: Noord-Zuidspoorverbinding – Putterijstraat²⁵⁶⁰

1.1.508 Riemstraat (*Riemstrate*) ---- 1398²⁵⁶¹

Tot in de 16^e eeuw werd deze straat afwisselend *Riemstraat*, *Boomgaardstraat* of *Bogaardstraat* genoemd. Vanaf dan heerste er een bepaalde willekeur in de benoeming: *rue des Harnais*, *rue des Casquettes*, *rue des Armures* en tenslotte *rue des Armuriers*, de naam die zich uiteindelijk doorzette in de loop van de 18^e en 19^e eeuw.²⁵⁶² De straat vertrok in de Magdalenasteenweg – iets hogerop dan de kerk (tussen de huizen n°s 52 en 54) – en mondde uit in de Dag en Nachtstraat.

F. Janssens uitte als enige haar reserves omtrent deze identificatie. Ze merkte op dat de *Riemmakerstraat* en de *Boomgaardstraat* soms tegelijkertijd in de bronnen voorkwamen, zonder dat uitdrukkelijk werd vermeld dat het om dezelfde straat ging. Daarenboven werd er in 1444 een huis op de hoek van de *Riemmakersstraat* en de *Putterij* gelokaliseerd²⁵⁶³, terwijl de *Boomgaardstraat* helemaal niet tot de *Putterij* doorliep. In 1460 werden er dan weer goederen gesitueerd in de *Riemmakersstraat* én de *Boomgaardstraat*. Dit zijn allemaal elementen die erop wijzen dat de beide namen moeilijk dezelfde straat konden aanduiden.

stedelijke overheid als zodanig benoemd (POORTIER (1974), *Vroege systematische straatnaamgeving*, p. 90). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²⁵⁵⁵ J. Molemans bracht de schijnbaar vreemde veldnaam op *Didder velt* (1786), op het *Riddervelt*, *Ridders kempken* (1695) te Neerglabbeek in verband met het middelnederlandse *rede*, afgeleid van *riden*, 'rijweg' (en *reyer*, 'rijder, ruiter'. Dit veld lag aan een belangrijke verbindingsweg tussen Neer- en Opglabbeek (de huidige Zandstraat), die over de Zandberg loopt, wellicht de in 1597 vermelde *Redderstraet* (MOLEMANS (1974), *Plaatsnamen*, p. 23).

²⁵⁵⁶ VAN DRUNEN (1977), *Drie huizen*, p. 138.

²⁵⁵⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²⁵⁵⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 30.

²⁵⁵⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 116.

²⁵⁶⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 15.

²⁵⁶¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 395 & d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 15 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 116.

²⁵⁶² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 15.

²⁵⁶³ BRON 243: *Opt huys geheeten de Zaterdag op ten horic van den Potterien ende Riemstreetken*, [...]. (juli 1444)

De hypothese van F. Janssens luidde dat de *Riemstraat* of *Riemmakersstraat* de middeleeuwse benaming was voor de *Sint-Maria-Magdalenastraat* – later ook *Kleine Magdalenastraat* genoemd –, die al op het stadsplan van Jacob van Deventer staat weergegeven.²⁵⁶⁴ Een andere middeleeuwse benaming voor die straat is trouwens niet bekend.

Wat de naamsverklaring van al deze straatnamen betreft, schreef J. d'Osta²⁵⁶⁵:

“Il est vraisemblable que cette rue était habitée par de multiples fabricants de harnais, ceinturons, heaumes et armures, qui lui ont valu ses divers noms évoquant ces métiers apparentés l'un à l'autre.”

Deze naamsverklaring lijkt effectief voor de hand liggend. Toch moet ze nog met concrete bronnenmateriaal worden onderschraagd.

Huidige ligging: Noord-Zuidspoorverbinding – Putterijstraat²⁵⁶⁶

1.1.509 Rijkaardsstraatje (*Rykarts straetken*) ---- 1459²⁵⁶⁷

Het *Rijkaardsstraatje* werd in 1459 vermeld in de lijst straatjes waarvoor de *Cautside* niet verantwoordelijk was. Het werd in één adem genoemd met een *wiket* en de *Wiketstraat* (zie verder).²⁵⁶⁸ Waarschijnlijk ging het om het *Driesmolenwiket* en de huidige Kartuizersstraat, zodat het *Rijkaardsstraatje* in die omgeving mag worden gezocht. Waarschijnlijk was het er een zijstraat van, al is het niet duidelijk de welke.

De naam was ongetwijfeld afgeleid van een persoonsnaam.

Huidige ligging: ?

1.1.510 Ringbergstraatje (*Ringberch straetken*) ---- 1393²⁵⁶⁹

Dit straatje lag op de *Zavel*, in de buurt van het *Zavelkerkhof*. Volgens F. Janssens was het genoemd naar de familie op Ringborg (*Walter op Ringborg, Jan op Ringborgh, Wouters zone* – 1375).²⁵⁷⁰ Zowel het voorzetsel ‘op’ als het bestanddeel ‘borg’ doen me echter vermoeden dat deze familienaam van een plaatsnaam was afgeleid (en niet omgekeerd).

²⁵⁶⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 117.

²⁵⁶⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 15.

²⁵⁶⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 15.

²⁵⁶⁷ BRON 293.

²⁵⁶⁸ BRON 293: *Item, voert aen d'Wyket van der Wiketstraten inwerts aen doude vestmueren van der stad ende heet Rykarts straetken*. (28 november 1459)

²⁵⁶⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 156.

²⁵⁷⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 156.

Is het niet mogelijk dat zowel het toponiem *Ringbergstraatje* als de familienaam op Ringborg verwezen naar een huis *de Ringborg*, dat dan in de buurt van het *Zavelkerkhof* was gelegen? Verder onderzoek zal dit moeten uitklaren. Ook de precieze ligging van het straatje blijft onduidelijk.

Huidige ligging: ?

1.1.511 Rochroeds (*tRochrueds, te Troechrodes*) ---- 1321²⁵⁷¹

Het *Rochroeds* kwam voor als plaatsnaam, maar zou ook van toepassing zijn geweest op een klein straatje op de *Lange Steenweg*.²⁵⁷² M. Martens meende dat het toponiem ‘bij Brussel’ – in plaats van ‘in Brussel’ – te situeren viel.²⁵⁷³ De precieze ligging ervan is nog niet uitgeklaard, net zomin als de betekenis van het toponiem.

Huidige ligging: ?

1.1.512 Rode Vuist (*de Roode Vuyst*) ---- 1331²⁵⁷⁴

De *Rode Vuist* was een borre die gelegen was in de *Beerselborrestraat*, in de buurt van de Kapellekerk (*ter Capellen op den Berselborrestrate bi den borre geheetenn de Roode Vuyst*). V. Verscheure vond er slechts twee vermeldingen van terug, beiden daterend uit 1331.²⁵⁷⁵ Het is niet duidelijk of het een andere benaming was voor de *Beerselborre* (zie boven).

Huidige ligging: ?

1.1.513 Rozendal (*Rosendal – vallum Rosarum*) ---- 1286²⁵⁷⁶

Het *Rozendal* was een geheel van twee of meer straatjes die vanuit de Eikstraat doodliepen op de eerste stadsomwalling. Waarschijnlijk mogen ze worden bestempeld als ‘verdichtingsstraatjes’. In sommige bronnen is er ook sprake van *Rozierstraatjes*, waarbij het hoogste dan *Oppeer Rozierstraat* werd genoemd (*in de Eyckstrate van aen d’opper Rosierstrate ende ’t huys wilen Jan van Eycke metter Rosierstraten, beyde incluyt – 1496*).²⁵⁷⁷

²⁵⁷¹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 58.

²⁵⁷² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404 ; fichier Godding.

²⁵⁷³ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 355.

²⁵⁷⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 47 & 127.

²⁵⁷⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 47 & 127.

²⁵⁷⁶ DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 55 ; fichier Godding.

²⁵⁷⁷ BRON 324.

Het toponiem *Rozendal* kwam wel vaker voor in de Middeleeuwen. Ook hier is er weer een resem mogelijke verklaringen. Als eerste mogelijkheid is er uiteraard de simpele verklaring ‘dal met rozen’ of – bij uitbreiding – ‘rozentuin’²⁵⁷⁸:

“Son nom est du à des roseraies (citées au 17e siècle).”

Een tweede mogelijkheid leunt daar in zekere zin bij aan. De naam zou niet noodzakelijk alluderen op de reële aanwezigheid van rozen of een rozentuin, maar eerder zijn gegeven aan een plaats die eruit ziet als een rozentuin. Volgens R. Rentenaar waren namen als *Groenendal*, *Rozenprieel*, *Vogelzang* of *Rozendal* ‘natuurlijk geen namen van dalen, maar van plekken die nu, in advertenties in de Woonkrant, aangeprezen zouden worden voor hun aantrekkelijke voorstadsmilieu’.²⁵⁷⁹

P.J. Meertens schreef over dergelijke toponiemen het volgende²⁵⁸⁰:

“Ook van de vele Rozenstraten, Rozenstegen, Rozengrachten en Rozendalen die we herhaaldelijk in de middeleeuwse steden vinden, zullen er verscheidene aan herbergnamen zijn ontleend, al moeten we hier zeker ook aan veldnamen denken, terwijl een dubbele benaming als het Roos- of stinksteegje te Leiden de mogelijkheid openlaat voor een schertsende naam voor een vuil achterbuurtstraatje.”

F. Janssens sloot zich bij die mogelijkheid aan²⁵⁸¹:

“Het Rozendal, dat zich tussen de Eikstraat en de eerste omwalling bevond, moet zo een van die vuile straatjes geweest zijn.”

Ze baseerde die uitspraak echter op een verordening uit 1691 waardoor de Brusselaars verplicht werden hun vuilnis te storten op de ‘grote hoop’ die zich aan de uitgang van het ‘straatje genoemd Rozendal’ bevond.

‘Roos’ was echter ook een ouder woord voor ‘riet’ (*phragmites communis*). Onder de voorbeelden die J. Lindemans aanhaalde, bevond zich het *Roesendal* te Asse!²⁵⁸² Misschien moet toch eerder worden gedacht aan ‘dal met riet’.

Momenteel blijft het me onduidelijk welke naamsverklaring op het Brusselse *Rozendal* van toepasbaar is.

Huidige ligging: Rozendaal²⁵⁸³

Gelijkaardige toponiemen: *tRoosendael* (Ukkel)²⁵⁸⁴ ; *Roesendal* (Asse)²⁵⁸⁵ ; *Rozendale* (Gent)²⁵⁸⁶ ; *Rozendaal* (Utrecht)²⁵⁸⁷ ; *Rosendale* (Middelburg)²⁵⁸⁸

²⁵⁷⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 183.

²⁵⁷⁹ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 72.

²⁵⁸⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 73.

²⁵⁸¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 73-74.

²⁵⁸² LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 228.

²⁵⁸³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 183.

1.1.514 Rozierstraatje (*Rosierstreetken*) ---- 1347²⁵⁸⁹

Dit straatje liep langs de binnenzijde van de *Kleine Vesten*, achter het godshuis van de Witte Juffrouwen. Het stond bekend onder diverse benamingen (*Braamstraetje*, *Gantstraatje* of *Rosierstraatje*). In 1503 werd het opgeslokt door het domein van het klooster van Jericho.²⁵⁹⁰

De naam was afgeleid van de *Rozier*, een goed in de omgeving van het godshuis van de Witte Juffrouwen. Met 'rozier' werd in het Middelnederlands een 'rozentuin, rozengard of rozenstruik' aangeduid.²⁵⁹¹ Ph. Godding wees bijvoorbeeld op de betaling van een rente geheven op het goed die betaald moest worden met een slinger of krans van rode rozen in het rozenseizoen.²⁵⁹²

Huidige ligging: ten oosten van de Papenvest

Gelijkaardige toponiemen: *Roesier strate* (Gent)²⁵⁹³ ; *Rosyersteghe* (Antwerpen)²⁵⁹⁴

1.1.515 Rozierstraatje (*tRosierstraetken*) ---- 1431²⁵⁹⁵

Het ziet er naar uit dat dit voorgaande *Rozierstraatje* ook aan de andere zijde van de *Lange Steenweg* doorliep, in de richting van het *Begijnhof*. Ik heb nog geen vermeldingen van een 'rozier' in die omgeving teruggevonden. Nam het straatje de naam van z'n buur aan de overzijde over?

Huidige ligging: Land van Luikstraatje²⁵⁹⁶

²⁵⁸⁴ Het toponiem werd verklaard als een samenstelling 'dal' en roos, 'riet' (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, pp. 18 & 42).

²⁵⁸⁵ Een hofstede te Asse (LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 228 ; VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 133).

²⁵⁸⁶ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 71.

²⁵⁸⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

²⁵⁸⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

²⁵⁸⁹ Fichier Godding.

²⁵⁹⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 79.

²⁵⁹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 73.

²⁵⁹² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 27.

²⁵⁹³ Afgeleid van *rosier* 'rozenhof' (GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 71).

²⁵⁹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

²⁵⁹⁵ BRON 228.

²⁵⁹⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 160.

1.1.516 Rozierstraatje (*tRosierstreetken*) ---- 1441²⁵⁹⁷

Vanaf de *Witte Juffrouwenvrouwengracht* liep er een straatje in de richting van de *Rozier*.²⁵⁹⁸ Dit straatje werd ook *Rozierstraatje* genoemd, dat zijn naam dus te danken heeft aan de bestemming. Op die manier lagen er dus drie *Rozierstraatjes* vlak bij elkaar, wat in bepaalde gevallen voor verwarring kan zorgen.

Huidige ligging: in de buurt van de Moutstraat

1.1.517 Rozierstraatje (*Rosierstraten*) ---- 1491²⁵⁹⁹

Ook in de buurt van de *Walsche plaats* en de *Beemdstraat* bevond zich in 1491 blijkbaar een *Rozierstraatje*.²⁶⁰⁰ Uit de vermeldingen *aen de Walscherplaetse op ten hornick van der Rosierstraten* en *in de Beempstrate tegen over de Rosierstrate achter tRadeken* leid ik af dat het hier om de dwarsstraat tussen de *Walsche plaats* en de *Beemdstraat* ging. Het is me niet duidelijk of er zich daar effectief een ‘rozier’ bevond.

Huidige ligging: Radstraat

1.1.518 Rozierstraatje (*Rosierstraetkene, Rosierstrate*) ---- 1496²⁶⁰¹

Rozierstraatje was tevens een andere benaming voor het *Rozendal* (zie boven). In de teksten werd wel een onderscheid gemaakt tussen bijvoorbeeld *iersten Rosierstraetkene* of *d'opper Rosierstrate*.²⁶⁰²

Huidige ligging: Rozendaal

1.1.519 Ruis (*Rus, Ruyssche*) ---- 1279²⁶⁰³

In 1279 en 1382 werden respectievelijk *in Rus* en *in die Ruyssche* als plaatsnamen vermeld. F. Janssens klasseerde deze onder de voorbeelden met betrekking tot het *Ruisbroek*²⁶⁰⁴, maar het is

²⁵⁹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 73.

²⁵⁹⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

²⁵⁹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 73.

²⁶⁰⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 73.

²⁶⁰¹ BRON 324.

²⁶⁰² BRON 324.

²⁶⁰³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65.

niet zo duidelijk of hiermee wel precies hetzelfde bedoeld werd. Misschien was *Rus/Ruyssche* één specifieke plaats binnen het grotere *Ruisbroek*?

Huidige ligging: Ruisbroekstraat [?]

1.1.520 Ruisbroek (*Ruysbroeck, Ruschebroec, Ruschebroc – vicus de Rusbroec*) ---- 1141²⁶⁰⁵

Over de oudste vermelding van het toponiem *Ruisbroek* bestaat twijfel. In 1141 werd een hofstede in het *Ruisbroek* vermeld (*curtile unum in Ruschebroc*²⁶⁰⁶) en naar mijn mening werd hier het Brusselse *Ruisbroek* bedoeld. De akte had betrekking op goederen van de Brusselse Kapellekerk. Volgens Verscheure had deze passage echter betrekking op Ruisbroek, als deelgemeente van het huidige Sint-Pieters-Leeuw.²⁶⁰⁷

Kort na 1141 is er opnieuw een vermelding van het *Ruisbroek*, al blijft ook hier de verwarring met Ruisbroek in Sint-Pieters-Leeuw mogelijk. In een hertogelijk charter uit 1154 – waarin voor het eerst ook sprake is over ‘schepenen van Brussel’ – wordt een Henricus de Ruskenbruch als getuige vermeld.²⁶⁰⁸ In de ‘fichier Godding’ en bij F. Janssens en V. Verscheure vond ik als oudste vermelding 1242 terug.²⁶⁰⁹ Het lijkt er toch op dat de oudste attestaties van het toponiem een eeuw vroeger in de tijd mogen worden geplaatst.

De Brusselse historici hebben het toponiem *Ruisbroek* getransplanteerd op één van de beken die de rechter Zennevallei afstroomden.²⁶¹⁰ Tot nu toe heb ik geen enkele aanwijzing gevonden voor het feit dat deze beek – die verder stroomafwaarts bekend stond onder de naam *Smaalbeek* – in de Middeleeuwen ook effectief de naam *Ruisbroek* heeft gedragen. Ook het toponiem zelf staat zo’n identificatie in de weg. Een ‘broek’ (moeras) is niet hetzelfde als een ‘beek’ (waterloop).

Anderen keken vooral naar het eerste bestanddeel van het toponiem en verklaarden dit door te verwijzen naar het ruisen van verschillende bronnen die zich in die omgeving bevonden.²⁶¹¹

Volgens mij komt de meest afdoende verklaring van toponymist J. Lindemans. De oude – vooral Brabantse – benaming *rusc* of *ruisch* stemde volgens hem overeen met de plantensoort *scirpus*²⁶¹²:

²⁶⁰⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65.

²⁶⁰⁵ BRON 11.

²⁶⁰⁶ BRON 11.

²⁶⁰⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 13.

²⁶⁰⁸ BRON 13.

²⁶⁰⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 128 ; fichier Godding.

²⁶¹⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 174.

²⁶¹¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, pp. 172-173 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 65.

²⁶¹² LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 229.

“Misschien was het een benaming voor een bepaalde soort van biesen, *SCIRPUS LACUSTRIS* L., mattenbies, die in 't water groeit?”

J. Lindemans merkte tevens nog op dat *rusc* of *ruisch* enkel voorkwam in toponiemen als *Ruisbroek* en *Ruisveld*. Dit zou misschien kunnen betekenen dat het om een wel zeer specifieke plantensoort ging. In elk geval lijkt het toponiem te verklaren als ‘broek met biesen’. Of er effectief een beek liep, valt nog aan te tonen.

Huidige ligging: Ruisbroekstraat en omgeving

Gelijkaardige toponiemen: *Ruysbroeck* (Lier)²⁶¹³ ; *Ruisbroek* (Bierbeek) ; *Ruschebroc*, *Ruskenbruch* of *Ruisbroek* (Sint-Pieters-Leeuw) ; *Ruisschebruc* of *Ruisbroek* (Puurs) ; *Rubroec* (Rotterdam)²⁶¹⁴ ; *den Reys broech* (Wambeek)²⁶¹⁵ ; *Rusbosc* (?)²⁶¹⁶ ; *Ruysvelt* (Buggenhout)²⁶¹⁷

1.1.521 Ruisbroekpoort (*porta de Ruschbroc*) ---- 1262²⁶¹⁸

Ik vond tot nu toe twee vermeldingen van een *Ruisbroekpoort*. De eerste dateert uit 1262 en werd ook al door F. Janssensesignaleerd. De tweede uit een testament van 11 november 1286 (*extra portam Bruxellensem que dicitur Rusebroech*).²⁶¹⁹ Waarschijnlijk waren het alternatieve benamingen voor het *Ruisbroekwiket*. Of stond er voordien een ‘echte’ stadspoort ter hoogte van het *Ruisbroek*?

Huidige ligging: kruispunt van de Ruisbroekstraat met de Lebeauststraat

1.1.522 Ruisbroekwiket (*Ruysbroeckwyket*, *Ruysbroeck wykete*, *Rusbroechwikete*) ---- 1321-1346²⁶²⁰

Het *Ruisbroekwiket* was één van de *wiketten* – voetgangerspoorten, sluippooten – van de eerste stadsomwalling. Toch werd het *Ruisbroekwiket* soms ook als ‘poort’ bestempeld (zie boven). Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg staat ze als een hoog torengedebouw weergegeven. Het *Ruisbroekwiket* dankte haar naam aan de ligging aan het onderste uiteinde van het *Ruisbroek*.

²⁶¹³ De straat *Ruysbroeck* te Lier gaf uit op de Grote Markt, achter het Stadhuis.

²⁶¹⁴ Op de plattegrond van Rotterdam werden de toponiemen *Voor Rubroek*, *Achter Rubroek* en *Ruybroecks Mole* vermeld (RATSMA (1987), Temmincks plattegronden, pp. 55 & 57).

²⁶¹⁵ Een *goet dat geheeten es den Reysbroech, vijftienne dachwant groot, lettelt men ochte meer, onder wennende lant ende mersch ende met eennen vivere wilen was die nu versandt es*, gelegen in de parochie van Wambeek en vermeld in 1398 (BRON 268).

²⁶¹⁶ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 229.

²⁶¹⁷ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 229.

²⁶¹⁸ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 154 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 39.

²⁶¹⁹ LEFÈVRE (1928b), *Testaments bruxellois*, p. 431.

²⁶²⁰ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 52 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 128.

Huidige ligging: kruispunt van de Ruisbroekstraat met de Lebeauststraat

1.1.523 Samaanstraat (*Samaenstrate*) ---- 1433²⁶²¹

Volgens Ph. Godding werd deze naam gegeven aan de huidige Duivenstraat²⁶²², hoewel deze nochtans overeenstemt met de middeleeuwse *Sint-Mariastraat*. R. Laurent achterhaalde dat de naam *Samaanstraat* soms wel eens betrekking had op het bovenste gedeelte van deze straat, dat uitgaf op de Miniemenstraat.²⁶²³ V. Verscheure volgde deze hypothese.²⁶²⁴ F. Janssens bleef daarentegen vasthouden aan de vereenzelviging met de *Sint-Mariastraat* en huidige Duivenstraat. Ze verklaarde *samaan* trouwens als een samentrekking van *Sint-Maria*.²⁶²⁵

Of deze laatste redenering klopt, valt voorlopig moeilijk te achterhalen. Als alternatieve verklaring kan bijvoorbeeld aan een plaatselijke eigenaar of bewoner *Samaan* worden gedacht. Wat de ligging betreft, lijkt de naam eerder betrekking te hebben op het hoogste gedeelte van de Duivenstraat of op de Kleine Miniemenstraat, aangezien de middeleeuwse bronvermeldingen de straat *ter Capellen boven den Zack* (1433 en 1469)²⁶²⁶ lokaliseerden.

Huidige ligging: hoogste gedeelte Duivenstraat of Kleine Miniemenstraat

1.1.524 Schaadbroek (*Scaedbroec*) ---- 1321²⁶²⁷

Het *Schaadbroek* was een moeras dat gelegen was tussen de *Ransvoordzenne* en de *Anderlechtsepoort*. In 1433 werd in eenzelfde bron *ter Overmolen binnen der Anderlecht poerten omtrent de vesten aldaer int Scaecbroec* en *der Anderlecht poerten int Scacbroec* vermeld²⁶²⁸, wat erop wijst dat het broek door de tweede stadsomwalling werd doorsneden.

Misschien was het toponiem *Schaadbroek* een verbastering van *Schaapbroek*? In elk geval zijn er voor Kuregem enkele schaaftoponiemen bekend, die vlakbij het *Schaadbroek* te situeren zijn.²⁶²⁹ Uiteraard is de omgekeerde redenering ook een mogelijkheid. Een andere naamsverklaring heb

²⁶²¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 129.

²⁶²² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

²⁶²³ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188.

²⁶²⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 129.

²⁶²⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133.

²⁶²⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133.

²⁶²⁷ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 73.

²⁶²⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 214.

²⁶²⁹ Het *Schaepshoof* (1623) en het *Schaepsbroeck* (1750), al kan men dit laatste uiteraard ook het *Schaadbroek* bedoeld zijn (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 98).

ik momenteel niet. M. Devos suggereerde een verbastering van *Schouwbroek*, afgeleid van het Germaanse *shaldu*, ‘gele iris’.²⁶³⁰

Huidige ligging: in de omgeving van de Slachthuislaan – Zuidlaan
Gelijkaardige toponiemen: Scaabroeck (Kleine Brogel)²⁶³¹

1.1.525 Schaaldenberg (*Saeldenberghe, Scaelgenberch, Salienberch, Saelgenberch, Zaeldenberch*) ---- 1271²⁶³²

De *Schaaldenberg* was een heuvel die zich situeerde tussen de Hoogstraat en de Blaasstraat, in de buurt van de Nieuwenborre (*supra Zaeldenberch prope Novum puteum* – 1329 ; *supra Zaeldenberch in vico dicto Blaestate* – 1331).²⁶³³ Een andere bron lokaliseerde de *Schaaldenberg* dan weer eerder aan de zijde van het Zavelkerkhof (*supra Zaeldenberch iuxta Novum atrium* – 1313).²⁶³⁴ Het ziet er dus naar uit dat een groot gedeelte van de valleiflank op die plaats *Schaaldenberg* werd genoemd.

Volgens V. Verscheure hield het toponiem verband met een zekere Johannes Saelde, die al vóór 1295 goederen bezat in de Kapelleparochie (*in parrochia de Capella predicta [...] prope quondam Iohannem dictum Saelde* – 1295).²⁶³⁵ Helaas is de precieze lokatie van deze goederen niet bekend. Ph. Godding vermeldde een Gilles Scaelge die eveneens in de Kapellebuurt woonde.²⁶³⁶

Het is wél geweten dat Johannes Salden lager in de buurt van de Kapellekerk en in de buurt van het *Sint-Pietersgodshuis* goederen bezat (1272).²⁶³⁷ Derhalve blijft het dus mogelijk dat ook de vermelding uit 1295 betrekking had op deze goederen en dus niet op de *Schaaldenberg*.

Het lijkt me bovendien vreemd dat een berg-toponiem van een persoonsnaam zou zijn afgeleid. Personen gaven hun naam eerder aan kleinere straatjes, minder aan uitgestrekte heuvelflanken. Desalniettemin zie ik geen andere naamsverklaring voor *Schaaldenberg*. Misschien moet M. Gysseling worden gevolgd, die aan het Germaanse *skaldja* de betekenis ‘iris’ meegaf?²⁶³⁸

Huidige ligging: omgeving van de Kandelaarsstraat²⁶³⁹

²⁶³⁰ Mededeling van M. Devos.

²⁶³¹ Het toponiem *int Scaabroeck* (1656) te Kleine Brogel sloeg op hooiland en moeras. Het bestanddeel *scaa* is afkomstig van het Middelnederlandse *schaven*, ‘graven’, vandaar dus ‘een uitgehold broek’ (ten gevolge van het steken van turf) (MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 180).

²⁶³² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 3, 34, 74 & 128.

²⁶³³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 128.

²⁶³⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 128.

²⁶³⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 74.

²⁶³⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 404.

²⁶³⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 74 & 128.

²⁶³⁸ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, II, p. 894.

²⁶³⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 34.

Gelijkaardige toponiemen: *Caeillenbergh* (Velzeke-Ruddershove)²⁶⁴⁰ ; *Saelberch* (Overijse)²⁶⁴¹

1.1.526 Schaarbeeksepoort (*Scharenbecke poirte*) ---- 16e eeuw²⁶⁴²

In de loop van de 16^e eeuw kwam de benaming *Schaarbeeksepoort* in voege. Het was een alternatieve naam voor *Koolsepoort* (zie boven).

Huidige ligging: noordelijk gedeelte van het Rijksadministratief Centrum

1.1.527 Schaarbeeksestraat (*Scarenbekestrate – vicus de Scarenbeke*) ---- 1358²⁶⁴³

De *Schaarbeeksestraat* kwam overeen met de *Schaarbeekseweg* (zie verder). Meestal werd deze laatste naam gebruikt.

Huidige ligging: +/- Onderrichtsstraat – Vrijheidsplein – Barricadenplein

1.1.528 Schaarbeekseweg (*Scarenbeecsche Wech, Scarenbeecswech*) ---- 1333²⁶⁴⁴

De *Schaarbeekseweg* vertrok van aan de *Veemarkt* buiten de *Sint-Goedelepoort* en liep in de richting van Schaarbeek. Vanaf 1366 werd ze ook *Oude Schaarbeekseweg* genoemd omdat het tracé vanaf dat moment onderbroken werd door de tweede stadsomwalling.

Huidige ligging: +/- Onderrichtsstraat – Vrijheidsplein – Barricadenplein

1.1.529 Schettenberg (*Scettenberch, Scitteberch, Scickeberch*) ---- 1311²⁶⁴⁵

De Schettenberg bevond zich in de buurt van de middeleeuwse *Blaasstraat* en het *Bavendal* (*supra Scettenbergh desuper Henricus Blaes – 1311*).²⁶⁴⁶ Het toponiem komt maar zelden voor in de bronnen en is derhalve moeilijk te lokaliseren en te verklaren.

²⁶⁴⁰ L. Van Durme verwierp de mogelijke verklaring *Kwartelberg* (vergelijkbaar met *Kwakkelberg*, *Kallenberg*, *Kauwenberg*), vermits *Kaillenberg* volgens hem een pleonasme was, met als eerste lid het Zuidvlaamse en – Brabantse ‘kaalde’ dat ‘kleine berg’ betekende. Op de *Kaillenberg* werd een Merovingische begraafplaats ontdekt (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), p. 319).

²⁶⁴¹ VANDE PUTTE (1999), *Belgica Creola*, p. 47.

²⁶⁴² BRON 235.

²⁶⁴³ Fichier Godding.

²⁶⁴⁴ MARTENS (1996), *Notoriété*, p. 300.

²⁶⁴⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 75 ; fichier Godding.

²⁶⁴⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 75 & 129.

M. Gysseling zag in *Schetten* een persoonsnaam ('Skaddi').²⁶⁴⁷ Ik weet niet of het Brusselse toponiem *Schettenberg* ook van een persoonsnaam is afgeleid. In het Middelnederlands Woordenboek vindt men voor *schitte* of *scette* wel de betekenis 'afgang, stoelgang, drek' terug.²⁶⁴⁸ Hierop voortgaand zou *Schettenberg* dus een 'schijtberg' zijn geweest, met andere woorden, een plaats waar mest en afval werden gedeponeerde. Gezien de verscheidene Brusselse *Schijtstraten* (zie verder), lijkt deze verklaring wel plausibel.

Huidige ligging: ter hoogte van de Miniemenstraat

Gelijkaardige toponiemen: *den Schettyneck* (Velzeke-Ruddershove)²⁶⁴⁹ ; *Molenschetten* (Aalst) ; *molendini quod dicitur Clapeskitte* (Gent) ; *Schettens* (Friesland)²⁶⁵⁰

1.1.530 Schietspoelstraat (*Schietpoelstraten*) ---- 1444²⁶⁵¹

De *Schietspoelstraat* lag in de buurt van de Kapellekerk, ongeveer ter hoogte van de huidige Spiegelstraat. Een schietspoel is een onderdeel van een weefgetouw. Het lijkt logisch dat dit toponiem met de weverij verband hield, aangezien de straat in de weversbuurt lag. Toch zie ik niet goed in waarom de straat precies naar dit specifieke onderdeel werd genoemd. Misschien woonde er een familie Schietspoel of lag er een huis *de Schietspoel*?

Volgens V. Verscheure herinnerde deze straatnaam aan de vochtige bodemgesteldheid van de plaats.²⁶⁵² Ik begrijp de achterliggende redenering niet.

Huidige ligging: onderste gedeelte van Spiegelstraat²⁶⁵³

²⁶⁴⁷ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, II, p. 896.

²⁶⁴⁸ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, VII, col. 589.

²⁶⁴⁹ L. Van Durme meende dat het Middelnederlandse woord *schuttinge* met de betekenis 'schot, schutskooi' en 'afsluiting, afschutting' hier niet van toepassing was. Hij wees daarentegen op de met -ing gevormde afleiding van *schette*, *schitte* dat 'schut, waterkering' betekende. De plaatsnaam hield waarschijnlijk verband met de oude villa *Warminia* en *schette* misschien met een oude maalinstallatie die aan dit complex was verbonden (zie *Molenschetten* te Aalst en de molen *Clapeskitte* te Gent) (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 603-604).

²⁶⁵⁰ Verklaard als 'woerd van Skaddi' (GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, II, p. 896).

²⁶⁵¹ BRON 243 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 104.

²⁶⁵² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 93.

²⁶⁵³ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, IV, p. 59 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 190 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 105 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 38, 93 & 129.

1.1.531 Schijtstraat (*Scijtstrate*) ---- 1393²⁶⁵⁴

In het *Warmoesbroek* bevond er zich aan het einde van de 14^e eeuw een *Schijtstraat* boven de *Sint-Laureinskapel*.²⁶⁵⁵ De precieze ligging is mij onbekend. De verklaring lijkt echter simpel: ‘straat vol drek’ of – meer algemeen – ‘vuile straat’. Volgens J. d’Osta werden meerdere plaatsnamen die *Schijtstraat* of *Schijtstraatje* heetten, in de 18e eeuw omgezet in *porte à Chire* of *ruelle à Chire*.²⁶⁵⁶

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Scittebrughe* en *Schythouck* (Oudenburg)²⁶⁵⁷

1.1.532 Schijtstraat (*Scijtstrate*) ---- 1401²⁶⁵⁸

Een andere *Schijtstraat* bevond zich buiten de *Sint-Goedelepoort*.²⁶⁵⁹ Ook hier is de exacte ligging niet bekend. Het is weliswaar mogelijk dat hiermee de voorgaande straat werd bedoeld.

Huidige ligging: ?

1.1.533 Schijtstraat (*Scijtstrate*) ---- 1409²⁶⁶⁰

Deze *Schijtstraat* lag vlak in de buurt van de Grote Markt, met name tussen de *Vroentestraat* en de Kaasmarkt. Ze werd ook wel *Vuilstaat* genoemd (zie verder), wat opnieuw een allusie op de smerigheid vormde. Het is wel vreemd dat ze zo dicht bij het 15^e-eeuwse stadscentrum lag.

Huidige ligging: Brouwersstraat²⁶⁶¹

²⁶⁵⁴ Fichier Godding.

²⁶⁵⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405.

²⁶⁵⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 43.

²⁶⁵⁷ Waarschijnlijk genoemd naar de kortbij gelegen openbare vuilnisbeld (*Meshoop*) (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 201).

²⁶⁵⁸ Fichier Godding.

²⁶⁵⁹ Fichier Godding.

²⁶⁶⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 74.

²⁶⁶¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 74.

1.1.534 Schijtstraatje ---- 1384²⁶⁶²

Ph. Godding situeerde nog een laatste *Schijtstraatje* ter hoogte van de Zavel.²⁶⁶³ Het stond later bekend onder de naam *rue des Mille Fleurs*.²⁶⁶⁴ K. De Jonge meldde dat het *Schijtstraatje* in de 16^e eeuw het *hof van Solre* scheidde van het *hof van Tour en Tassis*. In 1535 verkreeg Baptiste de Taxis de toestemming om een latrine in het *Schijtstraatje* te plaatsen en er een poort aan te leggen. Het straatje werd echter in 1613 geannexeerd door zijn geboortplaats, de graaf van Solre.²⁶⁶⁵

In elk geval kan de naam *Schijtstraatje* niet afkomstig zijn van de plaatsing van de latrine. De naam was immers reeds in de 14^e eeuw in gebruik.

Huidige ligging: E. Allardstraat [?]

1.1.535 Schildeke (*Scildeken*) ---- 1348²⁶⁶⁶

Het *Schildeke* was de naam van een plaats tussen de *Schaarbeekseweg* en de *Leuvenseweg*.²⁶⁶⁷ Het is niet duidelijk waar ze precies lag, hoe ze eruit zag en waaraan de naam was ontleend. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat de plaatsnaam was afgeleid van een herbergnaam.

Huidige ligging: ?

1.1.536 Schipbrug (*Scipbrugge, Scepbrugghen – pons Navium*) ---- 1262²⁶⁶⁸

De *Schipbrug* was de centrale Zenneovergang van de laatmiddeleeuwse stad Brussel. Ze verbond de Sint-Kathelijnestraat met de *Spiegelbeek*. Ten noorden van de brug lag de *Werf*, de middeleeuwse havenplaats op de Zenne.

B. Ballaux & B. Blondé bestempelden *scepbrugghen* als bruggen 'die de rivier overspannen en waaronder de schepen gelost en geladen werden'.²⁶⁶⁹ Ik vraag me af of de brug haar naam niet ontleende aan de *Schipstraat*, die vlakbij lag.

Huidige ligging: Kiekenmarkt²⁶⁷⁰

²⁶⁶² HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 400 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 171 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 74.

²⁶⁶³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405.

²⁶⁶⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 169 & 171.

²⁶⁶⁵ DE JONGE (2000), *Oeuvre disparue*, p. 87.

²⁶⁶⁶ Fichier Godding.

²⁶⁶⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405.

²⁶⁶⁸ BRON 33 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 96.

²⁶⁶⁹ BALLAUX & BLONDÉ (1999), *Molenstenen*, p. 237.

1.1.537 Schipstraat (*Scipstrate, Scepstrate* – *vicus Navium*) ---- 1295²⁶⁷²

De *Schipstraat* verbond de *Lange Ridderstraat* met de *Werf* en liep parallel aan de *Zenne*. De *Schipstraat* kreeg nadien de naam *Lange Schipstraat* omdat er ook een *Korte Schipstraat* werd aangelegd. Deze lag iets dichterbij de *Zenne*, wat er misschien op wijst dat de waterloop van tracé is verplaatst (zie tekstgedeelte proefschrift).

In het Westgermaanse taalgebied komen vrij veel toponiemen voor met als eerste bestanddeel 'schip'. Wanneer deze toponiemen als tweede bestanddeel een waternaam bevatten, heeft men het eerste element vrijwel steeds verklaard door middel van de betekenis 'vaartuig'. Dit was bijvoorbeeld het geval voor de Nederlandse namen *Schipbeek*, *Schiphol*, *Schipleide*, *Schipluiden*, *Schipsloot* en *Schipvaart*.²⁶⁷³

Volgens B.J. Hekket was deze verklaring voor deze laatste twee toponiemen misschien gegrond, maar voor de overige echter betwifelbaar, vooral sinds het onderzoek naar de toponymie van Herne van R. Billiet (1955). Deze verklaarde de plaatselijke waternaam *Schipbeek* – die op de grens met Vollezele stroomde – als 'scheidbeek'. Ook voor andere 'schip'-toponiemen toonde B.J. Hekket aan dat de betekenis 'grens' aannemelijker was dan 'vaartuig'.²⁶⁷⁴

De meeste 'schip'-toponiemen in Nederland, Duitsland en Engeland hebben als tweede bestanddeel element een bos- of veldnaam (o.a. *holt*, *hart*, *horst*), waarbij de betekenis 'vaartuig' weinig van toepassing lijkt. De etymologie van het woord wijst bovendien in de richting van een bosnaam. Volgens Pokorny was het woord 'schip' afkomstig van de stam *SEK- dat 'snijden' betekende. B.J. Hekket dacht (in navolging van Trier) daarom als mogelijke verklaring aan het afsnijden of kappen van takken, aan de afgesneden takken of bomen zelf, of tenslotte aan het gebruiken van zulke takken, van takken ontdane bomen of boomstronken als grenspunten.²⁶⁷⁵

In zijn studie over de 'schip'-namen verwees B.J. Hekket verder naar de vele Engelse toponymisten die de (Engelse) 'schip'-toponiemen in verband brachten met 'schaap'.

Dit alles resulteerde in een lijstje met mogelijke betekenissen van 'schip' in de toponymie van het Westgermaanse taalgebied²⁶⁷⁶:

²⁶⁷⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 204.

²⁶⁷¹ VAN UYTVEN (1961), *Stadsfinanciën*, p. 237.

²⁶⁷² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 96 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 269 ; fichier Godding.

²⁶⁷³ HEKKET (1964), *Element schip*, p. 112.

²⁶⁷⁴ HEKKET (1964), *Element schip*, p. 112.

²⁶⁷⁵ HEKKET (1964), *Element schip*, p. 113.

²⁶⁷⁶ HEKKET (1964), *Element schip*, p. 119.

- vaartuig (wanneer het tweede element een waternaam is)
- schaaap (idem, maar enkel bij Engelse toponiemen)
- grens (vooral als het tweede element een waternaam is, maar ook in het geval van een veldnaam)
- bosnaam (met de betekenis 'geboomte, takken, jonge of afgehakte')

Bijzonder jammer, maar al even opvallend is het feit dat B.J. Hekket het toch vaak voorkomende toponiem *Schipstraat* niet vermeldde in zijn studie. Welke van de vier verklaringsmogelijkheden is van toepassing op dit toponiem?

Volgens F. Janssens had de Brusselse *Schipstraat* ontegensprekelijk te maken met de drukke scheepvaart op de Zenne, hoewel de naam ook kon verwijzen naar de schippers die er woonden.²⁶⁷⁷ Deze tweede hypothese lijkt me moeilijker vermits de straat dan eerder *Schippersstraat* of iets dergelijks zou hebben geheten.

Maar toch zijn er een aantal eigenaardigheden. De *Schipstraat* lag niet naast de Zenne. Ze liep er op enige afstand parallel aan. Zoals boven aangegeven, is het mogelijk dat de Zenne meer naar het westen opschoof, zodat de *Schipstraat* verder van de rivier kwam te liggen.

Desalniettemin is het moeilijk om de *Schipstraat* rechtstreeks in verband te brengen met havenactiviteiten. Ik ken geen enkele middeleeuwse bron die dit expliciet suggereert. Havenactiviteit wordt stevast in verband gebracht met de *Werf* en de *Schipbrug*, die weliswaar aan het uiteinde van de *Schipstraat* waren gelegen. Misschien moet de straatnaam *Schipstraat* daarom eerder verklaard worden als 'straat leidend naar de *Schipbrug*'?

Huidige ligging: Anspachlaan (westelijke huizenrij)²⁶⁷⁸

Gelijkaardige toponiemen: *Scipstrate* (Diksmuide) ; *Schipstraat* (Zoutleeuw)²⁶⁷⁹ ; *Scipstrate* of *platea Navium* (Leuven)²⁶⁸⁰ ; *Scipgracht* en *Korte Schipgracht* (Gent)²⁶⁸¹ ; *Scepstrate* (Mechelen)²⁶⁸²

1.1.538 *Schipstraatje* (*Scipstreetken*) ---- 1444²⁶⁸³

Dit straatje moet een zijstraatje van de *Broekstraat* geweest zijn. Volgens Ph. Godding was het een verbastering van *Schijtstraatje*.²⁶⁸⁴ Aangezien de exacte ligging van dit *Schijtstraatje* niet bekend is (zie boven), geldt hetzelfde voor het *Schipstraatje*.

²⁶⁷⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 96.

²⁶⁷⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 21.

²⁶⁷⁹ De *Schipstraat* te Zoutleeuw lag vlak naast en parallel aan de Kleine Gete (LODEWIJCKX, KUMPS, OPSTEYN & WOUTERS (1995), *Recent archeologisch onderzoek*, p. 36).

²⁶⁸⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26 ; MEULEMANS (1953), *Familienamen*, p. 333 ; MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361.

²⁶⁸¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26 ; GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 73.

²⁶⁸² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

²⁶⁸³ Fichier Godding.

Huidige ligging: ?

1.1.539 Schoenbeek (*Scoebeke, Scoenbeke – rivus Calcearorium*) ---- 1336²⁶⁸⁵

De naam *Schoenbeek* zou afgeleid zijn van de schoenmarkt die in de 14^e eeuw langsheen dit beekje werd gehouden.²⁶⁸⁶ De naam werd gegeven aan een deel van de benedenloop van de *Spiegelbeek*, ongeveer achter het koor van de Sint-Niklaaskerk.

Huidige ligging: Grasmarkt²⁶⁸⁷

1.1.540 Schoenmarkt (*Scoenmerct – forum Sotularium, forum Sutorum*) ---- 1321²⁶⁸⁸

De middeleeuwse *Schoenmarkt* was gesitueerd langs de *Spiegelbeek*, tussen de Sint-Niklaaskerk en het *Vleeshuis*. Tussen de *Vismarkt* en de monding in de Zenne veranderde de naam van deze beek naargelang de markt die er werd gehouden. Vandaar dus de namen *Schoenmarkt* en bijhorende *Schoenbeek*.²⁶⁸⁹

Huidige ligging: Grasmarkt²⁶⁹⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Schoenmarkt* (Diest)²⁶⁹¹ ; *Schoenmarkt* (Antwerpen)

1.1.541 Schoonaarde (*Scoenaerden, Sconarden*) ---- 1251²⁶⁹²

De plaats *Schoonaarde* vormde samen met *het Huideken* de huidige Huidenvettersstraat. Met *Schoonaarde* werd het zuidelijke deel van de straat aangewezen, tot ongeveer ter hoogte van de *Besiestraat*. In het midden van de 14^e eeuw vormde deze plek blijkbaar ook het einde van de

²⁶⁸⁴ Fichier Godding.

²⁶⁸⁵ Fichier Godding.

²⁶⁸⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 112 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 116.

²⁶⁸⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 112.

²⁶⁸⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 272 ; MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 242 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 116.

²⁶⁸⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 112 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 116.

²⁶⁹⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 112.

²⁶⁹¹ Vermelding van een *Scoemarct* te Diest in 1418, gelegen nabij het kerkhof van de Sint-Sulpitiuskerk (BOONE & de HEMPTINNE (1993), *Hendrik Kempegasthuis*, p. 302).

²⁶⁹² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 4 & 130.

*Blekerij (bi Sconaerden opt inde van der Bleykerien – 1356).*²⁶⁹³ Met *achter Schoonaarde* bedoelde men het gedeelte tussen het zuidelijke gedeelte van de *Blekerij* en de *Zenne*.²⁶⁹⁴

Volgens F. Janssens vormde de naam een verwijzing naar de lederbewerker.²⁶⁹⁵ Waarschijnlijk doelde ze hiermee op schoenfabricage? Of op de nabijgelegen Huidenvettersstraat? Het ziet er echter niet naar uit dat het eerste bestanddeel van het toponiem ‘schoen’ betekende, maar eerder ‘schoon’.

Het tweede bestanddeel van het toponiem vormt al enige tijd het voorwerp van discussie onder taalkundigen. De meest recente – en voorlopig ook zeer aannemelijke – inzichten zijn afkomstig van L. Van Durme. Na opsomming van een reeks ‘aarden’ uit het Schelde-Leie-Dender-bekken concludeerde hij dat deze steevast aan rivieren waren gelegen²⁶⁹⁶:

“Alle opgesomde *aarden* zijn verheven terreinen die tot de oever reiken en steeds boven het eigenlijke alluvium uitsteken [...]. Deze verhevenheden of hoogten komen steeds voor aan de buitenzijde van de meander, op de plaats waar de uitschuring tijdens de post-glaciale periode het verregaandst is geweest en waar de holle buitenoever doorgaans ook steil en stabiel is (tegenover de bolle binnenover, die meestal hellend en onstabiel is ten gevolge van slibafzetting).”

L. Van Durme bracht verscheidene ondersteunende argumenten aan voor zijn etymologie ‘hoogte aan een oever, hoge oever’. De naam zou terug te voeren zijn op het Oudnederlandse *arda*. Dankzij de gunstige eigenschap van de ‘aard’ – het uitblijven van overstomingsgevaar – kwamen deze plaatsen erg in trek als permanente bewoningsplaats, als gemene weide en als aanlegplaats en zelfs markt (te Gent – zie boven). De etymologie vond ook weerklank in de toponymie, onder meer in het frequent voorkomen van *Hoge Aard*, maar bijvoorbeeld ook in de vaak positieve attributies zoals ‘schoon’, dit wil zeggen ‘zonder veel hinder van vegetatie, dus aantrekkelijk en geschikt voor menselijke activiteiten’.²⁶⁹⁷

L. Van Durme waarschuwde er wel voor dat ‘aard’ in functie van z’n gebruik een betekensevolutie onderging, namelijk van ‘begraasde oever’ naar ‘weiland’ zonder meer. In stedelijke omgeving ontwikkelde zich eerder de betekenis ‘aanlegplaats’.²⁶⁹⁸

Huidige ligging: Huidenvettersstraat (noordelijk gedeelte)²⁶⁹⁹

Gelijkaardige toponiemen: *Schoonaarde*²⁷⁰⁰ ; *den Schoonaerden* (Pamel)²⁷⁰¹ ; *Schoonaard*²⁷⁰² ; *Scoenenvliete* (Vorst)²⁷⁰³ ; *den Aert gheheeten Carevelt* (Sint-Jans-Molenbeek)²⁷⁰⁴ ; *Oudenaarde*²⁷⁰⁵ ;

²⁶⁹³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 130.

²⁶⁹⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 114.

²⁶⁹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 114.

²⁶⁹⁶ VAN DURME (1996), *Aard en donk*, pp. 97-98.

²⁶⁹⁷ VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 99.

²⁶⁹⁸ VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 102.

²⁶⁹⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 177 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 193 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 130.

²⁷⁰⁰ Een nederzetting gelegen buiten een grote meander van de Schelde (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

Aard²⁷⁰⁶ ; Zwijnaarde²⁷⁰⁷ ; Waarmaarde²⁷⁰⁸ ; Steenaarde (Sint-Denijs-Westrem)²⁷⁰⁹ ; Westaarde (Grammene-Deinze)²⁷¹⁰ ; Aard (Olsene)²⁷¹¹ ; Aard (Herdersem)²⁷¹² ; Aard (Eine)²⁷¹³ ; Aard en Zandaard (Ename)²⁷¹⁴ ; Bredenaard (Nederename)²⁷¹⁵ ; Cnapenarde (Meilegem)²⁷¹⁶

1.1.542 Schrijversstraatje (*Scriverstreetken*) ---- 1433²⁷¹⁷

Dit straatje was gelegen buiten de *Sint-Goedelepoort*, meer bepaald tussen de *Leuvenseweg* en de hertogelijke *Warande*.²⁷¹⁸ De exacte ligging is nog niet duidelijk, net zo min als de naamsverklaring.

Huidige ligging: ?

1.1.543 Servaasstraat (*Servaustrate, Servaiustrate*) ---- 1329²⁷¹⁹

Dit straatje lag in de Kapellebuurt, vlakbij de *Nieuwenborre* en de *Schaaldenberg*.²⁷²⁰ Meer gegevens over de exacte ligging zijn momenteel niet voorhanden. Ook de verklaring van de straatnaam blijft moeilijk.

²⁷⁰¹ Vermelding van *den Schoonaerden* op een figuuratieve kaart van Pamel uit 1713 (VERBOUWE (1953a), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 176).

²⁷⁰² VAN OSTA (1989), *Aard, ort en egert*, pp. 113 & 114.

²⁷⁰³ HERDIES (1963), *Meiershuis Lanné*, p. 336.

²⁷⁰⁴ P. Van Nieuwenhuysen verklaarde *aard* hier – net zoals te Laken – als ‘vochtige weide’ (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 87).

²⁷⁰⁵ G. Berings herhaalde Kochs standpunt dat ‘aard’ te Oudenaarde aanvankelijk geen ‘aanlegplaats’ aanduidde, maar wel een ‘weide’, meer bepaald een ‘weide op een lichte hoogte en aan de buitenzijde van een Scheldemeander’.

²⁷⁰⁶ Een uitgestrekt bewoonde landtong in alluviaal gebied aan de overzijde van de Schelde (*Overschelde*) te Schellebelle, oostelijk buiten een oude meander gelegen (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

²⁷⁰⁷ Westelijk buiten een grote meander van de Schelde gelegen (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

²⁷⁰⁸ Noordwestelijk buiten een oude meander van de Schelde gelegen (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

²⁷⁰⁹ Zuidelijk buiten een meander van de Kromme Leie gelegen (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

²⁷¹⁰ Noordelijk buiten een grote meander van de Leie gelegen (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

²⁷¹¹ Oostelijk buiten een meander van de Leie gelegen (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

²⁷¹² Oostelijk buiten de *Oude Dender*-arm gelegen (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

²⁷¹³ VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97.

²⁷¹⁴ VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97.

²⁷¹⁵ VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97.

²⁷¹⁶ Gelegen aan de oostelijke buitenzijde van de Scheldemeander (VAN DURME (1996), *Aard en donk*, p. 97).

²⁷¹⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; fichier Godding.

²⁷¹⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405.

²⁷¹⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 132 ; fichier Godding.

Huidige ligging: ?

1.1.544 Sint-Gertrudisplaats (*Sinte Geertruyden plaetsse oft pleyn*) ---- 1558²⁷²¹

De *Sint-Gertrudisplaats* lag vlakbij de Sint-Niklaaskerk en het *Minderbroedersklooster*. Het was een vierkanten pleintje, dat het relicht zou zijn van een oude heerlijkheid die de Sint-Gertrudisabdij van Nijvel bezat in Brussel.²⁷²²

Huidige ligging: Beurs

1.1.545 Sint-Goedelekerkhof (*Sinte Goedelen kerckhof – atrium Sancte Gudile, cymeterius Sancte Gudile*) ---- 1138²⁷²³

Bij de oudste vermelding van dit kerkhof droeg het nog het dubbele *patrocinium* van de oorspronkelijke kerk: *atrium Sancti Michaelis Sancteque Guodile Virginis* (1138).²⁷²⁴ M. Gysseling vond voor datzelfde jaar de naam – toponiem of persoonsnaam? – *de Atrio*.²⁷²⁵ Aangezien dit te vertalen valt als ‘van het Kerkhof’ kan niet met zekerheid gezegd worden of het wel om het *Sint-Goedelekerkhof* ging.

Volgens Ph. Godding strekte het *Sint-Goedelekerkhof* zich enkel aan de zuidkant van de kerk uit.²⁷²⁶ R. Laurent veronderstelde dat het kerkhof de volledige kerk omgordde.²⁷²⁷ Dat lijkt inderdaad te kloppen (*ommegaense den kerchove van Sinte Goedelen – 1451*²⁷²⁸ ; *aen ’t huys ’s heren van Bergen, incluyt, ende gaende alsoe ’t kerchoff van Sinte Goele omme – 1526*²⁷²⁹). Dat was alleszins later het geval, zoals uit een aantal afbeeldingen blijkt (zie afbeelding).

Huidige ligging: Sint-Goedeleplein – Wildewoudstraat

²⁷²⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 132.

²⁷²¹ BRON 347.

²⁷²² DES MAREZ (1936), *Seigneurie de Sainte-Gertrude*, p. 86.

²⁷²³ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 13.

²⁷²⁴ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 13.

²⁷²⁵ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, I, p. 559.

²⁷²⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

²⁷²⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 173

²⁷²⁸ BRON 281.

²⁷²⁹ BRON 333. Het huis van de heer van Bergen lag aan de noordelijke zijde van de Sint-Goedelekerk.

1.1.546 Sint-Goedelepoort (*Sente Goedelen Poerte – porta Sancte Gudile, porta Beatae Gudilae*) ---- 1264²⁷³⁰

De oudste vermeldingen van de *Sint-Goedelepoort* dateren uit de jaren 1260. Deze poort van de eerste stadsomwalling werd genoemd naar de vlakbij gelegen Sint-Goedelekerk. De poort stond ingeplant op de weg die naar het Oosten liep en net erbuiten opsplitst in de *Leuvenseweg* en de *Schaarbeekseweg*.

Huidige ligging: kruispunt van de Treurenberg met de Jonkersstraat

1.1.547 Sint-Goedeletrappen (*Sente Guedlen trappen*) ---- 1356²⁷³¹

Het klinkt vreemd, maar de *Sint-Goedeletrappen* werden reeds vermeld in het midden van de 14^e eeuw. Op dat moment werd deze kerk nog steeds afgesloten door de Romaanse Westbouw, waarvan het bekend is dat deze geen portaal bezat (zie tekstgedeelte proefschrift). Nochtans lagen de *Sint-Goedeletrappen* vóór deze Westbouw en overbrugden ze het hoogteverschil naar de kerk.

Het is mij echter een raadsel waarheen die trappen in de 14^e eeuw precies leiden. Werden ze aangelegd in functie van de werken aan de Gotische kerk, waarvan men in die periode de zijbeuken afwerkte?

Huidige ligging: Sint-Goedelevoorplein

1.1.548 Sint-Goriksborre (*Sente Gorex borne – fons Sancti Gaugerici*) ---- 1321-1346²⁷³²

De *Sint-Goriksborre* was een waterput die vlakbij de gelijknamige kerk op het gelijknamige eiland lag. De exacte ligging van de *borre* is voorlopig niet duidelijk.

Huidige ligging: ?

²⁷³⁰ Fichier Godding.

²⁷³¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 177.

²⁷³² MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 78 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133.

1.1.549 Sint-Goriksbrug (*Sinte Goerix brugge – pons Sancti Gaugeric*) ----

1333²⁷³³

Waarschijnlijk kan het bestaan van deze brug enkele jaren in de tijd opgeschoven worden. In 1326 was er sprake van *apud Sanctum Gaugericum juxta pontem ibidem*.²⁷³⁴ Deze brug droeg later ook de benaming *Jodenbrug* (*bi Sinte Gorix op die Jodenbruggen daer men van Jan Priems te Sinte Gorix weert gaet*) of *Hoogbrug* (*super Altum Pontem Beati Gaugeric juxta Sennam – 1348*).²⁷³⁵ Ze ontsloot het *Sint-Gorikseiland* in zuidelijke richting en gaf uit op de *Oude Borgstraat*.

Het eiland telde in totaal drie bruggen. Waarom werd deze brug precies *Sint-Goriksbrug* genoemd? Was het de eerste brug van het eiland? Of was het de belangrijkste, wat ook gesuggereerd wordt door de benaming *Hoogbrug*? Het zou in elk geval betekenen dat het eiland aanvankelijk of vooral langs de zuidelijke zijde bereikbaar was en dus niet langs de stadszijde op de rechter Zenneoever.

Huidige ligging: in de Groot Eilandstraat, ter noorden van het kruispunt met de Rijke Klarenstraat

1.1.550 Sint-Gorikseiland (*dEylant van Sinte Goerix*) ---- 1388²⁷³⁶

De ontstaansgeschiedenis van het *Sint-Gorikseiland* vormt een netelige kwestie. Ten eerste is er de vraag of het om een natuurlijk of om een kunstmatig aangelegd eiland gaat. Sinds enige tijd is men vooral overtuigd van de tweede mogelijkheid.²⁷³⁷ Dit betekent vanzelfsprekend het opduiken van een nieuwe vraag: wanneer werd het *Sint-Gorikseiland* gecreëerd? De meeste historici verwezen hiervoor naar de vermeende bouw van een *castrum* door Karel van Lotharingen in de tweede helft van de 10^e eeuw. Ch. Deligne dacht voorzichtig aan de periode 1150-1260.²⁷³⁸

Het toponiem *Sint-Gorikseiland* duikt pas laat in de bronnen op (1388). Maar misschien is dit slechts toevallig. De toponiemen worden in de bronnen bijna steeds vermeld in het kader van relatieve plaatsbepaling. Zo'n functie leek voor een eiland niet zo weggelegd. Het eiland was wellicht ook niet zo goed zichtbaar voor de tijdgenoten. De armen van het eiland bevonden zich binnenin de bouwblokken, verscholen achter de huizen rondom de *Sint-Gorikskerk*.

²⁷³³ Fichier Godding.

²⁷³⁴ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 648.

²⁷³⁵ INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 16 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133.

²⁷³⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406 ; MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 652 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133 ; Fichier Godding.

²⁷³⁷ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 79-80.

²⁷³⁸ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 80.

Ter vergelijking, ook het tweede eiland van Brussel, het latere *Klein Eiland*, werd in de middeleeuwse bronnen nooit als eiland vermeld. Meestal duidde men het aan door middel van de plaatsnaam *Overmolen* of – iets nauwkeuriger – door middel van de relatieve lokalisatie *tussen beiden bruggen* (zie verder). Het derde eiland in Brussel-centrum – door G. Des Marez verkeerdelijk *Riddereiland* of *vicus Militum* genoemd²⁷³⁹ – werd in de Middeleeuwen zelfs niet vernoemd!

Maar er is ook reden tot twijfel. In het eerste deel van de *Brabantsche Yeesten* (geschreven door Jan van Boendale aan het begin van de 14^e eeuw) wordt de oprichting van het *castrum* door de hertog van Lotharingen, Karel van Frankrijk, verhaald. Jan van Boendale had het daarin echter niet over het *Sint-Gorikseiland*, wel over twee Zennearmen²⁷⁴⁰:

*Karle oec, in sinen daghen,
Die hertoghe was van Lothrike,
Ende die sterf soe jammerlike,
Dede te Brusele maken binnen,
Tusschen twee armen van der Sinnen,
Sine woninghe, alsoe men weet,
Dat nu tsinte Gurijs heet:*

Het interpreteren van deze tekstpassage is vanzelfsprekend niet zo evident. Had Jan van Boendale het enkel over een ver verleden (de 10^e eeuw) of transplanteerde hij de situatie van het begin van de 14^e eeuw naar dat verre verleden? Wanneer deze tweede mogelijkheid klopt, dan zou men daaruit misschien mogen afleiden dat het *Sint-Gorikseiland* bij het begin van de 14^e eeuw nog niet bestond.

Huidige ligging: Sint-Goriksplein en omgeving

1.1.551 Sint-Gorikskerkhof (*Sinte Goerix kerckhof* – *atrium Sancti Gaugerici*) ---- 1204²⁷⁴¹

De oudste vermelding van de familie *de Atrio Sancti Gaugerici* dateert uit 1204.²⁷⁴² In de schepenlijsten – opgesteld door A. Wauters – vindt men vaak ook Siger, zoon van Marguerite *de Atrio*, voor. Deze schepen, die ook vaak *de Atrio Sancti Gaugerici* werd genoemd, wordt vermeld in de jaren 1250, 1251, 1252, 1257 en 1259.²⁷⁴³

²⁷³⁹ DES MAREZ (1935), *Développement territorial*, fig. 4 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 28. Deze naam komt immers niet voor in de middeleeuwse bronnen !

²⁷⁴⁰ WILLEMS & BORMANS (1839-1843-1869), *Brabantsche Yeesten*, I, pp. 395-396 (ook online beschikbaar via <http://www.dbnl.org/tekst/boen001brab01/>).

²⁷⁴¹ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 267.

²⁷⁴² DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 267.

²⁷⁴³ WAUTERS (1895a), *Plus anciens échevins*, p. 10.

De vermelding van deze familienaam wijst dus uit dat de *Sint-Gorikskerk* ten laatste aan het begin van de 13e eeuw over een eigen kerkhof beschikte. Waarschijnlijk bestond dit echter reeds vroeger, vermits de kerk zelf al in de tweede helft van de 12e eeuw werd vermeld (oudste vermelding: 1174).

Huidige ligging: Sint-Goriksplein

1.1.552 Sint-Jacobsborre (*fons Sancti Jacobi*) ---- 1259²⁷⁴⁴

Voor V. Verscheure waren de *Sint-Jacobsborre* en de *Colijnsborre* één en dezelfde fontein.²⁷⁴⁵ Het is opmerkelijk dat beiden precies terzelfdertijd voor het eerst werden vermeld (in 1259). De *borren* werden beiden in het *Ruisbroek* gesitueerd. Over de precieze ligging van de *Colijnsborre* is echter niet zoveel bekend (zie boven). De *Sint-Jacobsborre* werd gelokaliseerd ten opzichte van het *Ruisbroek* en van de *Nieuwstraat* (*domistadium situm prope fontem Sancti Jacobi in Nova Stratula – 1259 ; int Ruusbroeck ad domum Colini ibidem juxta fontem Sancti Jacobi*).²⁷⁴⁶

Huidige ligging: kruispunt Ruisbroekstraat – Sint-Annastraat

1.1.553 Sint-Jacobskerkhof (*cimeterium Sancti Jacobi Frigido Montis*) ---- 1241

Het kerkhof van de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg* werd voor het eerst vermeld in het midden van de 13^e eeuw. Waarschijnlijk dateerde het van minstens een eeuw vroeger, aangezien de kerk toen reeds bestond. Het lag vanzelfsprekend vlak naast de kerk, al is het niet precies duidelijk aan welke zijde.

Huidige ligging: ten oosten van het Koningsplein

1.1.554 Sint-Jacobspoort (*Sinte Jacops porte*) ---- 1453²⁷⁴⁷

De *Sint-Jacobspoort* had niets te maken met de *Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg*, maar wel met het *Sint-Jacobsghasthuis*, dat vlak naast de *Overmolenpoort* was gelegen. De *Sint-Jacobspoort* was dan ook een alternatieve benaming voor deze poort van de eerste stadsomwalling.

Huidige ligging: kruispunt van de Kolenmarkt met het Olivetenhof

²⁷⁴⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 101 ; fichier Godding.

²⁷⁴⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 101.

²⁷⁴⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 101.

²⁷⁴⁷ BRON 281.

1.1.555 Sint-Jansborre (*fons S. Johanni*) ---- 1349²⁷⁴⁸

De *Sint-Jansborre* lag vlak naast het gelijknamige gasthuis. De *borre* valt vermoedelijk niet te vereenzelvigen met de *Sint-Janspoel* (zie verder). De eerste was een waterput, de tweede een waterreservoir voor de paarden. De precieze ligging van de *Sint-Jansborre* blijft wel onduidelijk.

Huidige ligging: ?

1.1.556 Sint-Jansgasthuisstraat (*Sente Jans gasthuus strate – vicus hospitalis Sancti Johannis*) ---- 1328²⁷⁴⁹

Deze straat vertrok aan de poort van het *Sint-Jansgasthuis* (*ieghen tgasthuusporte over* – 1356²⁷⁵⁰) en leidde naar omhoog naar de *Guldenstraat*. De benaming heeft uiteraard te maken met het aanpalende gasthuis. Later werd de straatnaam meestal afgekort tot *Gasthuisstraat* (zie boven).

Het is me op dit moment echter niet duidelijk of de straat doorheen de site van het *Sint-Jansgasthuis* werd aangelegd of ernaast. Het lijkt me bijvoorbeeld mogelijk dat de straat voor een stuk de plaats innam van het voormalige kerkhof, dat aan het begin van de 14^e eeuw werd verplaatst naar de huidige Kleine Zavel (zie verder). Uit latere plannen blijkt dat de restanten van dit kerkhof effectief vlak naast de *Gasthuisstraat* lagen (zie afbeelding).

Een ander netelig vraagstuk is de grens tussen de Kapelleparochie en de Sint-Goedeleparochie. Het is niet duidelijk te achterhalen tot welke parochie de straat precies behoorde. Misschien is dit een gevolg van de aanleg van de straat aan het begin van de 14^e eeuw? De oudste vermelding (*in vico hospitalis Sancti Johannis in Bruxella* – 1328²⁷⁵¹) lijkt uit te wijzen dat de straat tot Brussel en dus tot de Sint-Goedeleparochie behoorde. De Kapelleparochie werd immers buiten de stad opgericht.

Huidige ligging: Gasthuisstraat

²⁷⁴⁸ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

²⁷⁴⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 131.

²⁷⁵⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 131.

²⁷⁵¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 131.

1.1.557 Sint-Janskerkhof (*tkerkhof Sente Jans – caemiterium Beati Johannis Bruxellensis*) ---- 1237²⁷⁵²

De oudste vermelding van het kerkhof van het *Sint-Jansgasthuis* dateert uit 1237. Ondanks de tegenkanting van het Sint-Goedelekapittel, verleende Paus Gregorius IX het gasthuis in dat jaar het recht om een eigen kerkhof te bezitten.,²⁷⁵³

Pas in 1249 werd ook een akkoord bereikt met het Sint-Goedelekapittel omtrent de begravingen 'in' het gasthuis (*eorum qui ad Sanctum Johannem suam eligebant sepulturam*).²⁷⁵⁴ In die overeenkomst is er geen sprake van de Kapelleparochie, wat er dus op wijst dat gasthuis en kerkhof zich in de Sint-Goedeleparochie bevonden. In latere akten werd het kerkhof binnen de omheining en de vrijheid van het gasthuis gelokaliseerd (*in loco et cymiterio consueto infra immunitatem et clausuram dicti hospitalis consistente – 1274 ; super terminis et finibus caemiterii Beati Johannis Bruxellensis consistentis in curto ejusdem hospitalis – 1274*).²⁷⁵⁵

Aan het einde van de 13^e eeuw verkreeg het *Sint-Jansgasthuis* de toestemming om haar kerkhof te vervangen door een nieuw kerkhof in de buurt van de Zavel (ter hoogte van de huidige Kleine Zavel). Het voormalige kerkhof binnen domein van het gasthuis geraakte in verval en kwam in hergebruik. Toch werd het nog vermeld in de bronnen (*tkerkhof Sente Jans – 1319*).²⁷⁵⁶

Aan het begin van de 15^e eeuw werd de *Sint-Janspoel* aangelegd op een gedeelte van het oude kerkhof. In de 18^e eeuw waren er echter nog steeds restanten van het kerkhof aanwezig, zoals een plan van het gasthuis duidelijk aangeeft.²⁷⁵⁷

Huidige ligging: Sint-Jansplein

Gelijkaardige toponiemen: *Sint Jans kerchof* (Oudenburg)²⁷⁵⁸

1.1.558 Sint-Janskerkhof (*Sinte Janskerkof*) ---- 1316²⁷⁵⁹

Het *Sint-Jansgasthuis* besliste aan het einde van de 13^e eeuw om haar kerkhof te vervangen. Het oorspronkelijke kerkhof was na een halve eeuw reeds volzet. Op 28 maart 1299 verwierf het gasthuis daarvoor het derde deel van een dagwand land gelegen buiten de muren van Brussel in allodium (*ad opus cimiterii construendi tertiam partem unius jornalys terre, parum plus vel minus, site*

²⁷⁵² BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 228.

²⁷⁵³ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 77.

²⁷⁵⁴ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, pp. 106-107 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, pp. 86-89.

²⁷⁵⁵ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 228.

²⁷⁵⁶ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 231.

²⁷⁵⁷ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 228.

²⁷⁵⁸ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 206.

²⁷⁵⁹ BRON 66.

foris muros Bruxellenses).²⁷⁶⁰ Een jaar later, op 25 maart 1300, verleende Guido, de bisschop van Kamerijk, de toelating om het nieuwe kerkhof in te richten.²⁷⁶¹

Huidige ligging: Kleine Zavel²⁷⁶²

1.1.559 Sint-Janspoel (*Sinte Jans poel, poel aen Sint Jans, poel van Sint Jans*) ---- 1453²⁷⁶³

De aanleg van deze poel vlak naast het *Sint-Jansgasthuis* is gedocumenteerd in de historische bronnen. In 1407 kocht de stad Brussel namelijk een erf van het *Sint-Jansgasthuis*, waarop *nu ter tijt* een poel en een fontijn werden aangelegd. Met dit geld lieten de kerkmeesters van het gasthuis trouwens hun toren verhogen.²⁷⁶⁴

De *Sint-Janspoel* zelf verdween in 1613. Op die plaats liet de stad in dat jaar het *Nieuwe Vleeshuis* of *Kleine Vleeshuis* oprichten.²⁷⁶⁵

Huidige ligging: Sint-Jansplein

1.1.560 Sint-Jansstraat (*Sente Janstrate*) ---- 1351²⁷⁶⁶

Dit was een andere, kortere benaming voor de *Sint-Jansgasthuisstraat*, die nadien vooral onder de naam *Gasthuisstraat* door het leven ging. Er is slechts één enkele vermelding bekend.

Huidige ligging: Gasthuisstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Sente Jans strate* (Gent)²⁷⁶⁷ ; *Sint-Jansvliet* (Antwerpen)²⁷⁶⁸ ; *Sinte Jans strate* (Brugge)²⁷⁶⁹ ; *Sinte Jans strate* (Middelburg)²⁷⁷⁰ ; *Sint Jansstraat* en *St. Jansplaats* (Nijmegen)²⁷⁷¹

²⁷⁶⁰ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, pp. 312-313.

²⁷⁶¹ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 228 ; BONENFANT (1953), *Cartulaire*, pp. 326-327.

²⁷⁶² BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 312.

²⁷⁶³ BRON 281.

²⁷⁶⁴ BRON 252: *Item, den goidshuse van Sinte Jans voere huere erve der den poel ende fonteyne nu ter tijt op gemaect sijn, met welken ghelde Henric Plaetman ende Henric Huusman, kercmeesteren van der kerken van Sente Jans, hebben doen volmetsen ende hoeghen den torre van der selver kerken aldaer, C LXXXV cronen, alsoe men dat bevinden sal in de jair rekeninge anno septimo int capittel van groten stucken uutghegheven. (1407) Zie ook BONENFANT (1942-1943), *Marais*, pp. 227-228.*

²⁷⁶⁵ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, pp. 241-242.

²⁷⁶⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 131.

²⁷⁶⁷ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 75.

²⁷⁶⁸ POULUSSEN (1988), *Wetenschappelijke oplossing*, pp. 93-94.

²⁷⁶⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

; *Sint Jansstraat* (Amsterdam)²⁷⁷² ; *Sint Jansstraat* (Zierikzee)²⁷⁷³ ; *Sint Jansstraat* (Sluis)²⁷⁷⁴ ; *Sint Jansstraat* (Oudewater)²⁷⁷⁵ ; *St. Jansplaats* en *St. Johannesstraatje* (Arnhem)²⁷⁷⁶ ; *Sint Jansdam* (Sluis)²⁷⁷⁷ ; *St. Jansweg* (Haarlem)²⁷⁷⁸ ; *S. Johans-steeg* (Utrecht)²⁷⁷⁹

1.1.561 Sint-Janswiket (*Sint Jans wincket*) ---- 1526²⁷⁸⁰

In de wijkbeschrijvingen uit 1526 werd het *Driesmolenwiket* betiteld als *Sint-Janswiket*.²⁷⁸¹ Ging het om een schrijffout of droeg het *wiket* effectief die – tweede? – naam? Bij gebrek aan een gepaste verklaring, opteer ik voor het eerste.

Huidige ligging: Kartuizersstraat, ten noorden van het kruispunt met de Sint-Kristoffelstraat

1.1.562 Sint-Janswiket (*Sint Jans oft 's Wolfs wincket*) ---- 1526²⁷⁸²

In de loop van de 15^e eeuw werd er in het *Wolfswiket* een kapel ingericht die gewijd was aan Sint-Jan van Lateranen.²⁷⁸³ De precieze stichtingsdatum is echter niet bekend. Omwille van haar specifieke ligging werd de kapel *Sint Jans in het Winket* genoemd. Het *wiket* van de eerste stadsomwalling werd er zelf ook naar werd vernoemd (*Sint Jans oft 's Wolfs wincket* – 1526²⁷⁸⁴).

Huidige ligging: in het bouwblok Bisschopsstraat – Augustijnenstraat – Anspachlaan – Lakensestraat

²⁷⁷¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁷⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁸⁰ BRON 333.

²⁷⁸¹ BRON 333.

²⁷⁸² BRON 333.

²⁷⁸³ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 245.

²⁷⁸⁴ BRON 333.

1.1.563 Sint-Kathelijnegracht (*Sinte Kathelijne grechten*) ---- 1560²⁷⁸⁵

Sint-Kathelijnegracht was een andere benaming voor *Witte Juffrouwengracht*, één van de grachten van de eerste stadsomwalling. De benaming *Sint-Kathelijnegracht* is te danken aan de nabijheid van de *Sint-Kathelijnepoort*, die haar naam dan weer ontleende aan de *Sint-Kathelijnekerk intra muros*.

Huidige ligging: Oude Graanmarkt

Gelijkaardige toponiemen: *Sint-Kathelijnevest* (Antwerpen)²⁷⁸⁶

1.1.564 Sint-Kathelijnekerkhof (*Sente Kathelinen kerchof*) ---- 1444²⁷⁸⁷

Het kerkhof van de *Sint-Kathelijnekerk* duikt pas vrij laat in de bronnen op. Het is niet duidelijk sinds wanneer het bestond. De kerk zelf werd voor het eerst vermeld aan het begin van de 13^e eeuw (oudste vermelding: 1201²⁷⁸⁸) en was vermoedelijk korte tijd voordien gesticht. Uit de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg blijkt dat het kerkhof – althans in de 16^e eeuw – in de buurt van het koor lag (zie afbeelding).

Huidige ligging: tussen de Sint-Kathelijnestraat en de Melsenstraat

1.1.565 Sint-Kathelijnepoort (*Sente Katelinen poerten – porta Sancte Katerine, porta Beate Katerine*) ---- 1222²⁷⁸⁹

De *Sint-Kathelijnepoort* geniet de eer om als eerste stadspoort van Brussel te worden vermeld. De poort lag op de eerste stadsomwalling, vlak naast de *Sint-Kathelijnekerk*, die amper enkele jaren vroeger voor het eerst werd vermeld (oudste vermelding: 1201²⁷⁹⁰).

Huidige ligging: in de Sint-Kathelijnestraat, ter hoogte van het Sint-Kathelijneplein

²⁷⁸⁵ BRON 2818.

²⁷⁸⁶ BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 58 ; POULUSSEN (1988), *Wetenschappelijke oplossing*, pp. 93-94.

²⁷⁸⁷ BRON 243.

²⁷⁸⁸ BRON 22.

²⁷⁸⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71 ; DEMETER (2003), *Contribution*, p. 3 ; DEMETER (2006), *Fortifications*, s.p.

²⁷⁹⁰ BRON 22.

1.1.566 Sint-Kathelijnestraat (*Sinte Cathelynestrate, Verkatherinenstrate* – vicus Beate Katherine) ---- 1346²⁷⁹¹

Hoewel de straatnaam al opdook in de eerste helft van de 14^e eeuw, lijkt het erop dat ze pas omstreeks het midden van die eeuw haar definitieve naam verwierf. De ruimte werd toen immers ook nog omschreven als *inter portam Beate Katerine et pontem Navium* (1328) of *tuschen Sente Katelinen porte ende tScepbrugge* (1356).²⁷⁹² Op die manier vormde ze dus een onderdeel van de zogenoemde *Steenweg*.

De straatnaam houdt nauw verband met de *Sint-Kathelijnekerk*, die in het laatste kwart van de 12^e eeuw werd gesticht. Aangezien het portaal en de oriëntatie van deze kerk perfect op de straat aansluiten, vermoed ik dat de straat ouder is. Of ze mag worden beschouwd als de oudste en belangrijkste invalsweg van Brussel, valt eerder te betwijfelen. Ik vermoed dat de straat dan toch een ‘belangrijkere’ naam zou hebben gehad.

Huidige ligging: Sint-Kathelijnestraat

Gelijkaardige toponiemen: *Sente Katelinen strate* (Gent)²⁷⁹³ ; *Sint-Kathelijnestraat* (Mechelen) ; *Sente Catherinensteghe* (Arnhem)²⁷⁹⁴ ; *S. Kathelinen strate* (Brugge)²⁷⁹⁵ ; *Catharijnestraat* (Utrecht)²⁷⁹⁶

1.1.567 Sint-Klaragatje (*Sinter Cleren gaetken, Sinter Cleeren goetken*) ---- 1496²⁷⁹⁷

Het *Sint-Klaragatje* of *Sint-Klaragootje* was een weg in de buurt van het *Sint-Klaraklooster* dat zich ter hoogte van de *Obbrusselpoort* langsheen de tweede stadsomwalling uitstrekte. Het toponiem is tweemaal overgeleverd, éénmaal *Sint-Klaragootje* (voerbij *den Crekeldriessche den goidshuyse van Sinter Cleeren toe aen Sinter Cleeren goetken* – 1496²⁷⁹⁸) en éénmaal als *Sint-Klaragatje* (*van Sinter Cleren gaetken tot in Sinte Claeren cloester* – 1526²⁷⁹⁹).

In het eerste geval zou het toponiem verwijzen naar een goot die op of naast deze straat lag. In het tweede geval moet er wellicht aan een soort toegangsweg worden gedacht, misschien naar een deel van het kloostercomplex of naar de omwallingmuren. Het is mij voorlopig niet duidelijk welke spelling en bijhorende betekenis primeert.

²⁷⁹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 132 ; fichier Godding.

²⁷⁹² LAURENT (1963), *Limites*, p. 217.

²⁷⁹³ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 75 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁷⁹⁷ BRON 324.

²⁷⁹⁸ BRON 324.

²⁷⁹⁹ BRON 333.

Huidige ligging: ter hoogte van de Fazantenstraat [?]

1.1.568 Sint-Laureinskerkhof (*Sinte Laureyskerckhof* – *atrium Sancti Laurentii, cimeterium*) ---- 1316²⁸⁰⁰

Volgens R. Laurent bestond het *Sint-Laureinskerkhof* al sinds 1316. Op 15 mei 1316 stond de bisschop van Kamerijk de inwijding van het kerkhof toe. In de bijhorende akte is er sprake van een stuk grond – gelegen op een plaats die ‘op de Zavel’ wordt genoemd – naast de *Sint-Laureinskapel* (*petiam terre sitam in loco qui dicitur op den Zavel sive juxta Sanctum Laurentium* – 1316²⁸⁰¹). Deze kapel werd gesticht op het einde van de 13^e eeuw. Het was de kapel van het gelijknamige *Sint-Laureinsgasthuis*.

Huidige ligging: vlakbij de Sint-Laurensstraat

1.1.569 Sint-Laureinsstraat (*Sente Leureysstreetken, Sinte Laureys strate, tstraetken van Sinte Laureys*) ---- 1351²⁸⁰²

Het lijkt logisch om de middeleeuwse Sint-Laureinsstraat te vereenzelvigen met de huidige Sint-Laurensstraat. Uit de wijkbeschrijvingen uit 1496 en 1526 blijkt echter dat de benaming ook werd toegepast op de *Zavelgracht*.²⁸⁰³

Huidige ligging: Sint-Laurensstraat²⁸⁰⁴

Gelijkaardige toponiemen: *Sint Laurensstraat* (Sluis)²⁸⁰⁵

1.1.570 Sint-Maartens (*Sanctum Martinum*) ---- 1321-1346²⁸⁰⁶

Het toponiem *Sint-Maartens* was de kortere benaming voor het *Sint-Maartenskerkhof* (zie verder).

²⁸⁰⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 181.

²⁸⁰¹ *Évêque de Cambrai* (1868), p. 286.

²⁸⁰² Fichier Godding.

²⁸⁰³ BRON 324: *tegen de Croepelstrate over recht oppe voerbij Sinte Laureyscapelle tot ter Savelstraten exclus ende alsoe noch de selve Sinte Laureysstrate voerbij tgoedshuys van Sinte Lysbetten, de Munte oppe ende nedergaende tot ten poele ende der Quackelstraten, beyde exclus.* (1496) ; BRON 333: *Ende soe wederomme keerende opt d'ander zijde van der voirs. straeten tot in Sinte Laureysstraete tegens der Croepelstraete over ende soe recht oppe ter slincker zijden voerbij Sint Laureyscapelle tot ter Zavelstraeten toe, exclus.* (1526)

²⁸⁰⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 163 ; PEETERS (1992), *Register*, p. 122.

²⁸⁰⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁰⁶ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 57.

Huidige ligging: Warandeborg – Generale Maatschappij

1.1.571 Sint-Maartenskerkhof (*Sint-Martenskerckhof* – *atrium Beati Martini*) ---- 1328²⁸⁰⁷

Het *Sint-Maartenskerkhof* bevond zich aan het uiteinde van de *Perkamentstraat* en raakte wellicht aan de eerste stadsomwalling²⁸⁰⁸, hoewel dit niet met zekerheid vast te stellen valt. Het bestaan van het kerkhof wordt bevestigd door de vondst van een menselijke schedel in de tweede helft van de 19e eeuw.²⁸⁰⁹

In navolging van P. Bonenfant, achtte R. Laurent het voor mogelijk dat dit kerkhof al sinds het einde van de 12e eeuw bestond.²⁸¹⁰ Andere historici zagen in het *Sint-Maartenskerkhof* een 14e-eeuwse creatie. Volgens A. Wauters en M. Houzé werd het *Sint-Maartenskerkhof* pas aangelegd in 1316 om het plaatsgebrek op het toenmalige *Sint-Goedelekerkhof* op te vangen. Dit plaatsgebrek was ontstaan ten gevolge van een pestepidemie die een groot aantal parochianen velde.²⁸¹¹ Toch is ook deze theorie moeilijk verdedigbaar²⁸¹²:

“Cependant, si ce type de nécropoles de circonstance a bien existé, la situation du cimetière Saint-Martin, à l'intérieur de la ville, dans un quartier densément occupé et situé à une centaine de mètres de la collégiale, ne semble pas compatible avec une telle destination.”

De kwestie blijft voorlopig onopgehelderd.

Huidige ligging: Warandeborg – Generale Maatschappij²⁸¹³

1.1.572 Sint-Maartenspoel (*Sinte Mertens poel*) ---- 1433²⁸¹⁴

Vlakbij het *Sint-Maartenskerkhof* bevond zich één van de verscheidene poelen van Brussel. Hij kreeg z'n naam van het naburige kerkhof.

Huidige ligging: Kanselarijstraat²⁸¹⁵

²⁸⁰⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 170.

²⁸⁰⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406 ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 141.

²⁸⁰⁹ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 137.

²⁸¹⁰ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 170-171.

²⁸¹¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 94 ; HOUZÉ (1907), *Note historique*, p. CXLV.

²⁸¹² CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 141.

²⁸¹³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 136.

²⁸¹⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 171.

²⁸¹⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 294 ; BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 236.

1.1.573 Sint-Maartensputtenborre (*Sinte Mertens puttenborre*) ---- 1433²⁸¹⁶

De *Sint-Maartensputtenborre* bevond zich vlakbij het gelijknamige kerkhof en ontleende er naar alle waarschijnlijkheid ook zijn naam aan. Hij lag niet op het kerkhof zelf, maar wel in de buurt van de *Hoogschool* en de straat in de richting van de *Sint-Goedelepoort* (de huidige Kanselarijstraat en Jonkersstraat).²⁸¹⁷

Huidige ligging: ter hoogte van de Kanselarijstraat [?]

Gelijkaardige toponiemen: *Sente Mertens borre*, *Sinte-Mertenskapel* en *Sinte Mertens* (Anderlecht)²⁸¹⁸; *Sint-Martinusput* (Kontich)²⁸¹⁹

1.1.574 Sint-Mariaborre (*Sente Marienborre*, *Marienborre*, *Sinte Marienborre*, *Vermarienborre*) ---- 1337²⁸²⁰

Enkele historici hebben een poging ondernomen om deze *Sint-Mariaborre* nader te lokaliseren. A. Henne & A. wauters sloegen de bal volledig mis, want zij verwarde de *borre* met de *Magnusborre* op de *Houtmarkt*.²⁸²¹ Ph. Godding opteerde voor de hoek van de voormalige *Twaalf Apostelenstraat* en *Blindenbergh*²⁸²², terwijl G. Des Marez een lokalisatie in een bocht van de *Financiënstraat* voorstelde.²⁸²³ F. Janssens en R. Laurent sloten zich bij deze laatste historicus aan en R. Laurent verwees daarenboven naar de weergave van de *borre* op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.²⁸²⁴

Deze laatste interpretatie lijkt dus de juiste te zijn. Ze werd ook bevestigd door Ch. Deligne.²⁸²⁵ Langs de andere kant blijft het een raadsel waarom de waterput het *patrocinium* van de Heilige Maagd droeg. In die buurt lag geen enkele kerk die aan de Moeder Gods was gewijd.

Huidige ligging: Ravensteingalerij

²⁸¹⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 171.

²⁸¹⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 171.

²⁸¹⁸ M. Jacobs noemde de *Sinte-Mertenskapel* ook de *Aa-kapel* (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 103).

²⁸¹⁹ Volgens R. Van Passen was deze natuurlijke, nooit uitdrogende bron mogelijk een primitieve dooppuit uit de kersteningstijd van de streek (VAN PASSEN (1973), *Landschapsgeschiedenis*, p. 257)

²⁸²⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

²⁸²¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 303.

²⁸²² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407.

²⁸²³ DES MAREZ, *Quartier Isabelle*, pp. 50 & 72.

²⁸²⁴ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 172-173; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 134.

²⁸²⁵ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

1.1.575 Sint-Mariaborre (*Sente Marienborre, borreput van Vrouwe Marie, Marienborre*) ---- 1337²⁸²⁶

Deze bron bevond zich in de *Sint-Mariastraat* (huidige Duivenstraat – Emile Vanderveldeplein), meer bepaald op het kruispunt met de voormalige *Zak*.²⁸²⁷ Ch. Deligne lokaliseerde de *borre* ook in de *Sint-Mariastraat*, maar plaatste ze op haar plannetje vlak naast de Kapellekerk.²⁸²⁸ De naam van de *borre* was vermoedelijk afgeleid van de straatnaam, die op haar beurt verwees naar de patroonheilige van deze kerk, Onze-Lieve-Vrouw.

Huidige ligging: kruispunt Duivenstraat – Samaritanenstraat²⁸²⁹

1.1.576 Sint-Mariaborre (*Sinte Marienborre, Marienborre*) ---- 1349²⁸³⁰

Ph. Godding situeerde een andere *Sint-Mariaborre* in de *Putterij*.²⁸³¹ Het is niet duidelijk waar ze precies lag en nog minder waaraan ze haar naam ontleende. Ch. Deligne nam deze waterput niet op in haar lijst. Misschien was het een andere benaming voor de *Bloemaardsborre* of *Nieuwenborre*?

Huidige ligging: ?

1.1.577 Sint-Mariaborrestraat (*Marienborrestraten*) ---- 1496²⁸³²

In de haardtelling uit 1496 is er sprake van een *Sint-Mariaborrestraat*. Op basis van de naam lijkt het logisch om ze gelijk te stellen met de *Sint-Mariastraat* of *Duivenstraat* (zie boven en verder).

Toch kan dit niet uit de wijkbeschrijving worden afgeleid (*ende van dair [Bavendal] wederom in den Sack ende alsoe lanx der Marienborrestraten met ten siidestraten tot ter Hooghstraten toe* – 1496²⁸³³). Hier krijgt men eerder de indruk dat de *Sint-Mariaborrestraat* in het verlengde van de *Zak* lag.

Huidige ligging: Samaritanessestraat [?]

²⁸²⁶ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

²⁸²⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 134.

²⁸²⁸ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

²⁸²⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 131.

²⁸³⁰ Fichier Godding.

²⁸³¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

²⁸³² BRON 324.

²⁸³³ BRON 324.

1.1.578 Sint-Mariastraat (*Sente Marienstrate, Vermarienstrate, Vermerenstrate – vicus Beate Marie*) ---- 1307²⁸³⁴

De *Sint-Mariastraat* verbond de Kapellekerk recht omhoog met de *Zavel*. Het was dus één van de vele zijstraatjes van de Hoogstraat.

De straatnaam verwees uiteraard naar haar ligging ten opzichte van de Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellekerk.²⁸³⁵ In de 15e eeuw lag de herberg *de Duif* in deze straat zodat de straat soms ook *Duivenstraat* werd genoemd (zie boven).

Huidige ligging: onderste gedeelte van de J. Stevensstraat – bovenste gedeelte van de Duivenstraat²⁸³⁶

Gelijkaardige toponiemen: *St.-Mariestraat* (Nieuwpoort)²⁸³⁷ ; *Sinte Marien strate* (Oudenburg)²⁸³⁸ ; *Sinte Marien strate* (Brugge)²⁸³⁹ ; *Mariastraat en Sinte Marien plaets* (Utrecht)²⁸⁴⁰ ; *Ste Marialand* (Gent)²⁸⁴¹

1.1.579 Sint-Mariastraatje (*Vermarienstreetken*) ---- 1343²⁸⁴²

Ph. Godding vermeldde een *Sint-Mariastraatje*, dat een zijstraatje zou zijn geweest van de Violetstraat. Het is voorlopig onduidelijk om welk straatje het precies ging en waaraan het haar naam ontleende.

Huidige ligging: ?

1.1.580 Sint-Niklaasbeek (*rivum Sancte Nicholai*) ---- 1354²⁸⁴³

Met *Sint-Niklaasbeek* werd een gedeelte van de benedenloop van de *Spiegelbeek* aangeduid, namelijk het stuk dat achter het koor van de kerk passeerde.

²⁸³⁴ Fichier Godding.

²⁸³⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 133.

²⁸³⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 187 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 142 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 177 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 34, 107 & 131.

²⁸³⁷ DALLE (1987), *Topografie*, p. 195.

²⁸³⁸ Straat van de Eierhoek naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 207).

²⁸³⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁴⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁴¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁴² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407.

²⁸⁴³ Fichier Godding.

Huidige ligging: Grasmarkt, achter het koor van de Sint-Niklaaskerk

Gelijkaardige toponiemen: *St. Nicolaasstraat* (Venlo)²⁸⁴⁴ ; *St. Nicolaasstraat* en *Sint Nicolaassteeger* (Sluis)²⁸⁴⁵ ; *Sinter Claesstrate* (Amsterdam)²⁸⁴⁶ ; *Niclaes vest* (Leiden)²⁸⁴⁷ ; *St. Nicolaasvest* (Gent)²⁸⁴⁸ ; *St. Nicolaesslop* (Den Briel)²⁸⁴⁹

1.1.581 Sint-Niklaasborre (*Sinter Claes borreput, fonteyne op Sinter Claes merct – fons S. Nicholai*) ---- 1286²⁸⁵⁰

Vlak achter het koor van de Sint-Niklaaskerk lag de *Sint-Niklaasborre* of *Sint-Niklaasborreput*. Deze waterput speelde in de 15e en 16e eeuw een grote rol als aanknopingspunt. Eén van de Brusselse wijken was ernaar genoemd.

Huidige ligging: achter het koor van de Sint-Niklaaskerk²⁸⁵¹

1.1.582 Sint-Niklaaskerkhof (*Sente Claes kerchof – atrium ecclesiae Sancti Nicolai*) ---- 1217²⁸⁵²

Het *Sint-Niklaaskerkhof* lag vanzelfsprekend naast de Sint-Niklaaskerk. Het speelde een grote rol in het stedelijke leven. Vooraleer het schepenhuis *de Meerte* werd gekocht, vergaderden de schepenen soms op dit kerkhof. In de 14^e eeuw werden er markten gehouden.²⁸⁵³ Om die reden werd het *Sint-Niklaaskerkhof* ook wel de *Sint-Niklaasmarkt* genoemd (zie verder).

In 1459 werd het *Sint-Niklaaskerkhof* aan de *Cautside* geschonken. Uit de bijhorende akte blijkt dat het kerkhof tot aan de *Beek – de Spiegelbeek* – reikte (*tcerchof van Sinter Claes, gelegen binnen den Beken alder sijnde ende loepende*).²⁸⁵⁴ Nochtans kon de *Cautside* al vroeger rechten laten gelden op

²⁸⁴⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁴⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁴⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁴⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁴⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁴⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 17.

²⁸⁵⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

²⁸⁵¹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

²⁸⁵² KOTAJI (1985), *Contribution*, p. 144.

²⁸⁵³ BRON 110: *Dat niemant wiltbraet van voghelen noch van coninen vercoopen sal te Bruessel op de Nedermarct, noch eldere dan op Sente Claeskerchof*. (1360)

²⁸⁵⁴ BRON 292.

de *Sint-Niklaasmarkt*.²⁸⁵⁵ In 1488 werd het kerkhof teruggeschonken aan de *momboiren* en *provisors* van de Sint-Niklaaskerk.²⁸⁵⁶

Huidige ligging: rondom de Sint-Niklaaskerk

1.1.583 Sint-Niklaasmarkt (*Sinter Claes merct*) ---- 1430²⁸⁵⁷

De *Sint-Niklaasmarkt* lag op het *Sint-Niklaaskerkhof*. Er werden allerhande levensmiddelen verkocht.²⁸⁵⁸

Huidige ligging: rondom de Sint-Niklaaskerk

1.1.584 Sint-Othelebrug (*pontem Senne in Brosele qui appellatur Sancte Othele*) --- - ca. 1100²⁸⁵⁹

De *Sint-Othelebrug* is één van de grootste probleemgevallen van het primitieve Brussel. De *pontem Senne in Brosele, qui appellatur Sancte Othele* werd vermeld in een *notitia* in verband met de schenking aan de Sint-Pieterskerk van Keulen van het *allodium* van Sint-Pieters-Leeuw door Engela, een adellijke vrouw uit Brabant.²⁸⁶⁰ Dit stuk is enkel overgeleverd via een 15e-eeuwse kopie en bevat geen datering. P. Bonenfant trachtte daar toch in te voorzien²⁸⁶¹:

“Or, on ne trouve pas trace à Bruxelles du culte de sainte Odile. On sait, par contre, combien sainte Gudule y fut vénérée. Et l’on peut se demander si l’un de nos scribes colonais, soit au XIe siècle lorsque la notice a été rédigée à l’aide d’autres documents, soit au XVe lorsqu’elle a été recopiée, ignorant le nom de sainte Gudule, dont le culte était très localisé, n’a pas transformé ce nom en celui de sainte Odile, qui était, on le sait, très vénérée dans les pays rhénans. Or, si cette hypothèse est exacte, le pont sur la Senne à Bruxelles ne peut guère avoir été appelé *pons sancte Gudile* que vers le [sic] première moitié du XIe siècle. C’est à l’extrême fin du Xe siècle, en effet, que Charles de France fit

²⁸⁵⁵ BRON 227: *Item, soe sal men loven ende vercoepen met hoechenessen elke poerte oft wech oft anders dat van der cautsiden wegghen te coepene es, vvtghenome den Crane ende Sinter Claesmerct, metten weken eenwerf CIII ponden payments.* (28 maart 1430)

²⁸⁵⁶ BRON 314.

²⁸⁵⁷ BRON 227.

²⁸⁵⁸ BRON 267: *Item, dat nyemant die braderie of cabaret houdt levende goet vercopen en mach op Sinter Claesmerct, noch nyemant van sinen wegen, [...].* (s.d.) ; BRON 363: *Item, is voorts geordonneert dat egeen binnen polliers, vettewarriers, pasteijbackers, cabarettiers oft andere die hen generen met voercoope niet en sullen mogen gaen staen, passeren, noch verkeer en noch laeten aentassen oft verkeer bij henselven oft bij ijemanden anders in heuren naeme op oft over Sinter Claesmerct voer de uren respective als voorseit [...].* (9 juni 1570)

²⁸⁵⁹ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 253.

²⁸⁶⁰ BRON 21.

²⁸⁶¹ BONENFANT (1935), *Notice de donation*, pp. 791-792.

transporter dans l'église Saint-Géry, à proximité de ce pont, les reliques de la sainte ; et d'autre part, dès 1047, le comte de Louvain Lambert Baldéric les fit transférer à l'emplacement de l'église actuelle des Saints-Michel-et-Gudule. Par la suite, le pont, qui marquait le terme de la navigation sur la Senne, s'appelle tout simplement pont des Bateaux (pons navium, Scipbrug)."

J. Verbesselt kwam in het kader van zijn studie van het voormalige domein van Sint-Pieters-Leeuw tot gelijkaardige conclusies²⁸⁶²:

"Hierop steunend [dat *Sint-Othelebrug* te vereenzelvigen valt met *Sint-Goedelebrug*] kan de naam *pons sancte Gudile* niet ouder zijn dan het laatste kwart van de 10^e of het begin van de 11^e eeuw, daar de relieken van Sint-Goedele eerst op het einde van de 10^e eeuw naar Brussel werden overgebracht door hertog Karel van Frankrijk. In 1047 werden ze van de Sint-Gorikskerk overgebracht naar Sint-Michiël en Sint-Goedele."

Amper enkele zinnen verder gooide J. Verbesselt zijn beweringen plotsklaps om en dateerde hij de passage in verband met de *Sint-Othelebrug* – *Sint-Goedelebrug* vóór het jaar 1000, in het midden van de 10^e eeuw²⁸⁶³:

"We hebben de indruk dat de eerste zin berust op de oorkonde van rond 800 en wat volgt op een tekst uit het midden van de 10^e eeuw. Een aantal zinssneden zetten er ons toe aan de tekst vóór 1000 te dateren. Volgende bewoordingen komen nog zelden voor rond 1000, tenzij genomen uit oudere teksten: [...] *usque pontem Senne in Brosele, qui appellatur sancte Othele* [...].

Dit zijn zinssneden, die wij verder in 10^e eeuwse oorkonden aantreffen. Darom [sic] komen de opvattingen ons voor uit die tijd."

G. Despy verwees echter naar Duitse historici die de redactie van het beruchte document eerder rond 1100 dateerden. Tegelijkertijd verwees hij naar eigen studies over de domaniale plichten van de inwoners van Sint-Pieters-Leeuw, waaruit bleek dat deze lasten eerder uit het einde van de 11e of het begin van de 12e eeuw zouden stammen.²⁸⁶⁴

Kortom, de brug werd geïdentificeerd met de latere *Schipbrug*, met andere woorden, de plek waar de zogenoemde *Steenweg* de Zenne overstak. In één adem werd de brug genoemd als één van de karakteristieke elementen van de *portus* van Brussel en verbonden met het vermeende *castrum* van het *Sint-Gorikseiland*. In werkelijkheid kleven er een hele reeks interpretatieproblemen aan de unieke vermelding van de *Sint-Othelebrug*. Ik zet ze even op een rijtje.

Ten eerste komt de benaming *Sint-Othelebrug* slechts één enkele keer voor. Het is trouwens niet eens zeker of ze wel *Sint-Othelebrug* heette. Taalkundig gezien zou *Sancte Othele* ook op *Brosele* kunnen slaan (*Brosele, qui appellatur Sancte Othele* in de plaats van *pontem Senne* [...] *qui appellatur Sancte Othele*), al lost dat de problemen niet op. De historici losten dit probleem op door te

²⁸⁶² VERBESSELT (1980), *Domein van Sint-Pieters-Leeuw*, p. 363.

²⁸⁶³ VERBESSELT (1980), *Domein van Sint-Pieters-Leeuw*, p. 363.

²⁸⁶⁴ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 253.

stellen dat het in wezen om de *Sint-Goedelebrug* ging (zie boven). Maar ook dat lost niets op. De *Sint-Goedelebrug* wordt in geen enkele bron vermeld. De oudste vermelding van het Sint-Goedele-patrocinium dook trouwens pas op aan het begin van de 12e eeuw (zie tekstgedeelte proefschrift).

Het blijft echter moeilijk om deze Sint-Othele te identificeren. G. Despy vroeg zich af of ze niet te vereenzelvigen viel met Sainte-Odile.²⁸⁶⁵ Maar de cultus van deze heilige – bekend van de bedevaartsoord Mont-Sainte-Odile of *Odilienberg* in de Vogezen – is helemaal niet geattesteerd te Brussel.

Desalniettemin wordt in het eerste deel van de passage duidelijk verwezen naar een ‘Zennebrug in Brussel’. Er is tevens de passage over de plicht van de domeinbewoners van Sint-Pieters-Leeuw om hun granen naar de *Sint-Othelebrug* in Brussel te brengen, waar het in de schepen moest worden overgeladen.²⁸⁶⁶ Op basis van dit element werd de brug dan ook met de *Schipbrug* vereenzelvigd.

Ik zie echter geen enkel verband tussen de *Schipbrug* en het domein van Sint-Pieters-Leeuw. De brug sloot aan op de weg naar Vlaanderen enerzijds en naar de bovenstad anderzijds. Indien men van Sint-Pieters-Leeuw naar Brussel reisde, dan kwam men veel zuidelijker aan de Zenne uit, in de buurt van *Overmolen*. Bovendien bevonden er zich ook Zenne-overgangen ter hoogte van Ruisbroek en Vorst. Het blijft voor mij een raadsel waarom de domeinbewoners naar Brussel dienden af te zakken, terwijl de Zenne tot Halle bevaarbaar was.

Huidige ligging: ?

1.1.585 Sint-Thoensborre (*St Thoensborre*) ---- 1542²⁸⁶⁷

De *Sint-Thoensborre* – *Sint-Antoniusborre*? – werd enkel vermeld in het overzicht van de weerbare mannen uit 1542. Er zijn geen andere middeleeuwse vermeldingen over terug te vinden.

Er is daarentegen wel een Sint-Antoniuswijk uit de 17^e en 18^e eeuw bekend. De ‘reikwijdte’ van het wijkboek van deze zogenoemde *Sinct Oÿns wÿck* omvatte delen van de Arembergstraat, de *Lange Ridderstraat*, de Warmoesberg, de Stormstraat en de *Pelikaanstraat*.²⁸⁶⁸ Dit is min of meer hetzelfde territorium als dat van de wijk van de *Lange Ridderstraat* in 1496-1526.

Het blijft echter onduidelijk waar zich de middeleeuwse waterput precies bevond. Hij werd niet vermeld in het lijstje met ‘points d’eau’ van Ch. Deligne. Wel heeft zij een ‘point d’eau’

²⁸⁶⁵ DESPY (1997), *Dossier mystérieux*, p. 252.

²⁸⁶⁶ BRON 21: *Duas angarias debent : in angaria, si triticum est, IIIIor modios portant, si siligo est, quinque, si avena, sex, usque pontem Senne in Brosele, qui appellatur Sancte Othele, mensuratos eadem mensura qua ipsi avenam solvunt, et de ponte sublevatur asser unus ut per pontem grana transfundatur in navim.*

²⁸⁶⁷ BRON 343.

²⁸⁶⁸ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81.

opgenomen die in de *Korte Ridderstraat* gesitueerd werd (vermelding uit 1346), maar deze werd echter verkeerd gelokaliseerd op het bijhorende plannetje (in de *Lange Ridderstraat* in plaats van in de *Korte Ridderstraat*).²⁸⁶⁹ Ook al mag de *Sint-Thoenborre* met deze waterput worden vereenzelvigd, dan blijft het nog steeds een onbeantwoorde vraag waar de naam vandaan kwam. Er is namelijk geen enkele Sint-Antoniuskerk of –kapel bekend.

Huidige ligging: ?

1.1.586 Slagbeek (*Slachbeke*) ---- 1346²⁸⁷⁰

De *Slagbeek* stroomde langs de hoek van de *Brieverstraat*.²⁸⁷¹ Deze beek ontsnapte tot hiertoe steeds aan het oog van de historici. Dat komt waarschijnlijk omdat er zo weinig vermeldingen over bestaan. Waarschijnlijk mag de *Slagbeek* in verband worden gebracht met de vermeldingen van een beek in de buurt van de *Doderas*. Deze plaats lag effectief onderaan de *Brieverstraat* (zie boven).

Waarschijnlijk stroomde de beek van daaruit verder door naar de Zenne. De oorspronkelijke loop is bij gebrek aan precieze gegevens moeilijk te reconstrueren. Een blik op het perceelsplan van W.B. Craen laat meerdere mogelijkheden open (zie afbeelding). Het is trouwens niet zeker of de monding zich binnen de tweede stadsomwalling bevond. Indien niet, dan kan het niet anders dat de loop van de beek door de aanleg van de stadsomwalling werd aangepast. Het is trouwens mogelijk dat ook de Zenne op die plaats ooit anders liep (zie boven).

Bovenaan de *Brieverstraat* bevond zich een kruis (*ter Obbrussel bi den cruce in den wech geheeten de Brieverstrate* – 1343²⁸⁷²). Waarschijnlijk bevond het zich op het kruispunt met de Hoogstraat, vlakbij het *Sint-Pietersgodshuis*. Gewoonlijk brengt men de ligging van dit kruis in verband met de grens tussen de Kapelleparochie en de Sint-Gillisparochie van *Obbrussel*.²⁸⁷³ Indien dit klopt, dan kan men veronderstellen dat de loop van de *Slagbeek* misschien ook wel een rol speelde in de begrenzing van beide parochies?

Huidige ligging: in de buurt van de Lacaillestraat [?]

²⁸⁶⁹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, pp. 116-117.

²⁸⁷⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406 ; fichier Godding.

²⁸⁷¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

²⁸⁷² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 80.

²⁸⁷³ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 432 ; WAUTERS (1972), *Environs*, III, p. 299 ; VERBESSELT (1950-1993), *Parochiewezzen*, XVIII, p. 130.

1.1.587 Sleeskenborre (*Sleeskenborre*) ---- 1433²⁸⁷⁴

Over deze waterput is nagenoeg niets bekend, behalve dat ze in de Priemstraat lag.²⁸⁷⁵ Waar de naam vandaan komt, is niet duidelijk, maar het is uiteraard goed mogelijk dat ze verwijst naar de oprichter of één van de eigenaars in de buurt.

Huidige ligging: Priemstraat²⁸⁷⁶

1.1.588 Smaalbeek (*Smaelbeke, Smalbeke – Smalebeca*) ---- 1234²⁸⁷⁷

Met de benaming *Smaalbeek* werd slechts een specifiek gedeelte van één van de beken van Brussel aangeduid. Hier volgt eerst de interpretatie van de vroegere historici.

De beek ontsprong in het *Ruisbroek*, stroomde onder of doorheen de eerste stadsomwalling ter hoogte van het *Ruisbroekwiket* en doorkruiste vervolgens de tuinen van het *Sint-Jansgasthuis* (*ultra rivum euntem in curia Sancti Johannis* – 1321²⁸⁷⁸).

Volgens A. Henne & A. Wauters en P. Régnier passeerde de beek echter via de *Gasthuisstraat* en bevoorraadde ze de *Sint-Janspoel*, gelegen naast de kerk van het *Sint-Jansgasthuis*. Vervolgens zou de beek doorheen het domein van dit gasthuis gelopen hebben om tenslotte de *Forchierstraat* en de Kaasmarkt te bereiken.²⁸⁷⁹ P. Bonenfant weerlegde deze hypothese met klem. Deze historicus vereenzelvigde dit tracé met een waterleidingsnet, zoals het op een plan uit de 17e eeuw voorkomt. De *Ruisbroekbeek* passeerde dus helemaal niet langs de *Sint-Janspoel*, maar liep gewoonweg door de tuinen van het *Sint-Jansgasthuis*.²⁸⁸⁰

De huidige Kaasmarkt werd in de Middeleeuwen *Smaalbeek* genoemd.²⁸⁸¹ De beek stroomde doorheen deze straat en vervolgens verder via het *Vuilstraatje*. Aan de benedenloop splitste de beek zich op in twee armen. De eerste arm sloeg beneden aan het *Vuilstraatje* linksaf, volgde de *Stoofstraat* eventjes om vervolgens opnieuw weg te draaien in de *Voldersstraat*. De andere arm vloeide verder rechtdoor via de *Vroentstraat* en sloeg pas ter hoogte van de Kolenmarkt linksaf.

Aan het kruispunt van de Kolenmarkt, *Voldersstraat*, *Verversstraat* en *Plattesteenstraat* kwamen de armen weer bijeen en stroomden verder in de richting van de Zenne. Misschien was er ook

²⁸⁷⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 193 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 145 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 132.

²⁸⁷⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 193 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 145 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 132.

²⁸⁷⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 193.

²⁸⁷⁷ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 87 ; BONENFANT (1953), *Cartulaire*, pp. 72-73 ; fichier Godding.

²⁸⁷⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 64.

²⁸⁷⁹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 78 ; RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 87.

²⁸⁸⁰ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 230.

²⁸⁸¹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 349 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 207.

nog een kleine zijarm langsheen het *Mosselgat*. De monding bevond zich iets stroomafwaarts ten opzichte van de *Verversbrug*. Volgens een andere hypothese stroomde de beek vanuit de *Vroentstraat* echter rechtstreeks naar de Zenne via de *Steenstraat*.

Uit de oudste vermelding (1234) blijkt echter dat de naam van de *Smaalbeek* op dat moment reeds van toepassing was op een straat. Er was sprake van een hofstede die in die 'steenweg' *Smaalbeek* genaamd lag, meer bepaald tussen het stenen huis van Meinardus – het zogeheten *Meinardsteen* op de *Nedermarkt* – en het huis van Henricus Lieveoghe (*domistadio sito in platea que dicitur Smalbeca inter domum lapideam Meinardi, bone memorie, et domum Henrici Lieveoghe* – 1234).²⁸⁸² De dorsale aantekeningen van de akte zijn ook interessant. Twee 16e-eeuwse handen schreven er onder meer *Sinte Claesprochie* en *XI s. nieuwe op sMesmakershuys* neer.²⁸⁸³ De hofstede uit 1234 kwam dus overeen met het latere *Mesmakershuis*²⁸⁸⁴, dat gelegen was in de Sint-Niklaasparochie.

Ik vraag me af of deze *platea que dicitur Smalbeca* echt met het tracé van de Kaasmarkt en het *Vuilstraatje* mag worden vereenzelvigd. *Platea* werd namelijk gebruikt om steenwegen aan te duiden, wat moeilijk van toepassing is op de smalle en kronkelende Kaasmarkt en het *Vuilstraatje*. Ik veronderstel dat deze *platea que dicitur Smalbeca* eerder te vereenzelvigen valt met de huidige Violetstraat. Deze brede en rechte straat lag trouwens in het verlengde van de *Steenstraat*, wellicht één van de oudste geplaveide straten van Brussel (zie verder).

Met deze vaststelling in het achterhoofd, stel ik ook de reconstructie van de loop van de *Smaalbeek* in vraag. Er kleven een aantal problemen aan de interpretaties van de historici. De bovenloop – door de historici *Ruisbroekbeek* genoemd – ben ik in geen enkele bron tegengekomen. Het kronkelende en hoekige tracé aan de benedenloop doet zeer kunstmatig aan.

Ik stel een andere hypothese voor (zie afbeelding). De beek wordt in de bronnen vastgesteld vanaf de tuin van het *Sint-Jansgasthuis*. Vervolgens liep ze doorheen het bouwblok tussen de huidige Violetstraat en Kaasmarkt naar de valleihelling naar beneden. Verder liep de beek gewoon rechtdoor naar de Zenne. Ze volgde met andere woorden de *Steenstraat*, waar de grens tussen de Sint-Goriks- en Sint-Niklaasparochie lag. Het kronkelende, hoekige tracé kan te wijten zijn aan latere aanpassingen en verleggingen.

Huidige ligging: ten noorden van de Gasthuisstraat – Sint-Jansplein – Violetstraat – Vrunstraat

²⁸⁸² BONENFANT (1953), Cartulaire, p. 73.

²⁸⁸³ BONENFANT (1953), Cartulaire, p. 73.

²⁸⁸⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 76.

1.1.589 Smalstraat (*Smaelstraten*) ---- 1406-1414²⁸⁸⁵

F. Janssens vond slechts één enkele vermelding van een *Smalstraat* in de Kapellewijk, waardoor het moeilijk is deze precies te lokaliseren. Als het effectief een straatnaam was, dan was het vermoedelijk een 'smal straatje'.²⁸⁸⁶

Huidige ligging: ?

1.1.590 Smedenstraat (*Smedestrategie*) ---- 1406²⁸⁸⁷

Dit straatje lag in de buurt van de *Blekerij*.²⁸⁸⁸ De precieze ligging is niet duidelijk. De naam hield vermoedelijk verband met de aanwezigheid van smeden of een smidse, al valt voorlopig niet uit te maken wie of wat hiermee precies werd(en) bedoeld.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Smedstrate* (Brugge)²⁸⁸⁹ ; *Smedesteghe* (Utrecht)²⁸⁹⁰ ; *Smedenstrate* (Deventer)²⁸⁹¹ ; *Smedenstraat* (Delft)²⁸⁹² ; *Smedenstraat* (Haarlem)²⁸⁹³ ; *Smeedtstrate* (Nijmegen)²⁸⁹⁴ ; *Smeestrate* (Sluis)²⁸⁹⁵ ; *Smeetsruwe* (Maastricht)²⁸⁹⁶ ; *Smeetstrate* (Vere)²⁸⁹⁷

1.1.591 Soysborre (*Soysborre*) ---- 1341²⁸⁹⁸

De *Soysborre* lag in het *Warmoesbroek*.²⁸⁹⁹ Ch. Deligne plaatste de waterput op de hoek van de huidige Broekstraat en de *Kreupelstraat*.²⁹⁰⁰ Ik zie geen andere verklaring dan de afleiding van een familienaam.

²⁸⁸⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 62.

²⁸⁸⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 62.

²⁸⁸⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 108.

²⁸⁸⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 405 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 108 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 133.

²⁸⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

²⁸⁹⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

²⁸⁹⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

²⁹⁰⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

Huidige ligging: kruispunt van de Broekstraat met de Kreupelenstraat

1.1.592 Spiegelbeek (*Spieghelebeke*) ---- 1302²⁹⁰¹

De *Spiegelbeek* was de benaming voor het stroomafwaartse gedeelte van de *Koperbeek* vanaf ongeveer de *Forchierstraat*.²⁹⁰² Vervolgens stroomde de beek via de *Vismarkt* de huidige Grasmarkt naar beneden. Onderweg kreeg ze – afhankelijk van de plaatselijke activiteiten en gebouwen – verscheidene andere benamingen: *Schoenbeek*, *Sint-Niklaasbeek*, *Beek*, *Vuilbeek*.

Op de plaats waar de naam van de *Koperbeek* overging in de *Spiegelbeek* bevond zich het huis *de Spiegel*, waarvan de oudste vermelding uit 1204 zou dateren (*Henricus de Spigla*²⁹⁰³).

Waarschijnlijk was *Spigla* een verlatinisering van het Middelnederlandse woord *spiegel*. Nog geen 20 jaar later volgde een nieuwe vermelding, maar deze keer wel in correct Latijn: *de Speculo*. M. Gysseling zag in beide namen een huisnaam.²⁹⁰⁴

L. Van Durme gaf een bondige samenvatting van de mogelijke betekenissen van het toponymisch bestanddeel ‘spiegel’²⁹⁰⁵:

- huisnaam (met de aanwezigheid van een spiegel)
- geometrische ruimte
- ‘bellevue’
- ‘Wartberg’ (Latijnse *specula*)
- periodiek inunderend grasland

Daarnaast gaf hij ook nog aan dat het simplex *Spiegel* – meestal *de Spiegel* – zeer frequent voorkwam, bij voorkeur als stedelijke huisnaam. Als voorbeelden (met urbane oorsprong) gaf hij *Spigla* te Brussel (1204) en *Spighele* te Diest (1264).²⁹⁰⁶ Hij vroeg zich bijvoorbeeld af of de plattelandstoponiemen met ‘spiegel’ niet vanuit stedelijke hoek kwamen overgewaaid.

Huidige ligging: Grasmarkt²⁹⁰⁷

Gelijkaardige toponiemen: *Spiegel* (Jette)²⁹⁰⁸ ; *Spighele* (Diest)²⁹⁰⁹

²⁹⁰¹ Fichier Godding.

²⁹⁰² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 32 & 170.

²⁹⁰³ BRON 23.

²⁹⁰⁴ GYSSELING (1960), *Toponymisch woordenboek*, II, p. 929.

²⁹⁰⁵ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 635.

²⁹⁰⁶ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 636.

²⁹⁰⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

²⁹⁰⁸ De buurt van het huidige Koningin Astridplein heette vroeger de *Oude Heide* en later *Spiegel*: “‘*Spiegel*’ komt vaak als huis- en straatnaam voor maar kan ook op een plaats duiden vanwaar men een ruim uitzicht heeft.” (VAN NIEUWENHUYSEN (1993-1994), *Toponymie*, p. 15).

²⁹⁰⁹ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 636.

1.1.593 Spiegelbrug (*Spiegelbrugge*) ---- 1366²⁹¹⁰

Via de *Spiegelbrug* werd de Steenstraat verbonden met het *Sint-Gorikseiland*.²⁹¹¹ Volgens F. Janssens was de brugnaam *Spiegelbrug* afgeleid van de Brusselse familie vanden Spiegele.²⁹¹² Ik vermoed dat de brug haar naam eerder te danken had aan het huis *de Spiegel*, dat zich vlak naast deze brug bevond.

Huidige ligging: kruispunt van de Anspachlaan met de Verversstraat

1.1.594 Spiegelstraat (*Spighelstrate, Spieghelstreetken*) ---- 1343²⁹¹³

Dit straatje droeg in de Middeleeuwen verscheidene benamingen: *Spiegelstraat*, *de Boekeers*, *Bogaardenstraat* of *Oude Vroentstraat* (zie boven). F. Janssens insinueerde dat de straatnaam *Spiegelstraat* afgeleid was van de familie van den Spiegele.²⁹¹⁴ Waarschijnlijk is dit slechts ten dele juist. Op de *Vismarkt* – waar de *Spiegelstraat* op uitgaaf – bevond zich het huis *de Spiegel*. Vermoedelijk dankte de straat haar naam dus aan dit huis en lag het er vlak naast.

Huidige ligging: Sint-Hubertusgalerijen (zijde van de Grasmarkt)²⁹¹⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Spiegelstraat* (Vilvoorde)²⁹¹⁶ ; *Spieghel strate* (Velzeke-Ruddershove)²⁹¹⁷ ; *Spieghelstrate* (Gent)²⁹¹⁸ ; *Spiegelgasse* (Zürich)²⁹¹⁹

1.1.595 Spishelborre (*Spishelborre*) ---- 1285²⁹²⁰

Ch. Deligne vermeldde de *Spishelborre*, die dichtbij de *Loxemstraat* lag, vlakbij de *Houtmarkt*.²⁹²¹ De lokalisatie op het bijgevoegde plannetje is vermoedelijk hypothetisch. Ik vond geen verdere aanduidingen, noch over de ligging, noch over de mogelijke naamsverklaring.

Huidige ligging: ?

²⁹¹⁰ Fichier Godding.

²⁹¹¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

²⁹¹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 169.

²⁹¹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 170.

²⁹¹⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 170.

²⁹¹⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 117 & 163 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 170.

²⁹¹⁶ In Vilvoorde bevond zich in 1450 een *Spiegelstraat*, die een zijstraat vormde van de centrale as door de stad, een onderdeel van de grote landweg Brugge-Keulen (PEETERS (2003), *Binnenstad*, p. 406).

²⁹¹⁷ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 638.

²⁹¹⁸ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 76.

²⁹¹⁹ SCHNEIDER (1986), *Städtische Hausbau*, p. 22.

²⁹²⁰ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

²⁹²¹ DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 116.

1.1.596 Spui (Spoy) ---- 1294²⁹²²

De *Spui* was de naam voor de overgang van de eerste stadsomwalling over de Zenne, op de plaats waar deze de oude stad binnenstroomde.²⁹²³ De *Spui* lag in de buurt van het huidige Fontainasplein. Later droeg ze de naam *Oude Spui* (zie boven). Het was zeker geen ‘sluis’ in de huidige betekenis van het woord. Dankzij de aanwezigheid van een systeem van kettingen die over de Zenne werden gespannen, verhinderde de constructie wel dat vaartuigen de stad in en uit konden varen.²⁹²⁴

De *Spui* is nog zichtbaar op enkele 19^e-eeuwse foto’s van vóór en tijdens de overwelfingswerken van de Zenne. De aanzet van de *Spui* bleef zelfs *in situ* bewaard in de saunarimte van het Embassy-hotel.²⁹²⁵

Huidige ligging: Embassy-hotel²⁹²⁶

Gelijkaardige toponiemen: *Spey of Spoie* (Gent)²⁹²⁷ ; *Spoye of Speye* (Oudenburg)²⁹²⁸

1.1.597 Spuilwater (*Spuilwater*) ---- 1321²⁹²⁹

In het hertogelijke cijnsregister uit 1321 wordt melding gemaakt van het *Spuilwater* in de omgeving van de *Ramen* (*de aqua dicta Spuilwater prope Ramen*).²⁹³⁰ Volgens P. Régnier was het water van deze vijver afkomstig van de zogenoemde *Zavelbeek*, die boven de *Zavel* ontsprong en via de huidige Rollebeek- en Cellebroedersstraat de valleihelling afstroomde.²⁹³¹

Deze bewering lijkt me echter niet te kloppen. De *Rollebeek* wordt immers vereenzelvigd met de gracht van de eerste stadsomwalling, terwijl de *Ramen* een eindje verder achter het *Bogaardengodshuis* waren gelegen. Ik vraag me af of het water van het *Spuilwater* niet via het tracé van de *Sint-Mariastraat* en *Accolaystraat* naar beneden liep (zie afbeelding).

Huidige ligging: in de buurt van de Van Helmontstraat en het Rouppeplein [?]

²⁹²² LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 261.

²⁹²³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

²⁹²⁴ CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, p. 57.

²⁹²⁵ DELBRASSINNE (1991), *Senne sous l'Embassy*, p. 25 ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, pp. 56-57.

²⁹²⁶ DELBRASSINNE (1991), *Senne sous l'Embassy*, p. 25 ; CABUY & DEMETER (1997), *Découvertes archéologiques*, pp. 56-57.

²⁹²⁷ Betekent ‘sluis’ (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 76).

²⁹²⁸ De plaats waar de Stedebeek in de Ieperleed vloeide, ‘schutsluis of althans een sluis, waardoor de scheepvaart tusschen twee wateren plaats had’ (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 210).

²⁹²⁹ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 70 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 125.

²⁹³⁰ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 86 ; MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 70 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 125.

²⁹³¹ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 86.

1.1.598 Steenpoort (*Steenporte* – *porta Lapidea*) ---- 1279²⁹³²

De *Steenpoort* was een stadspoort van de eerste stadsomwalling. Ze verbond de Hoogstraat met de Trapstraat en *Guldenstraat*. Daarnaast fungeerde ze gedurende het hele Ancien Régime als hertogelijke gevangenis. In 1326 werd van stadswege beslist dat criminelen enkel nog in de *Vroente* of *Steenpoort* mochten worden opgesloten.²⁹³³

Het is niet duidelijk waarom ze precies *Steenpoort* werd genoemd. Het was de enige stadspoort die niet naar een geografisch of topografisch element werd genoemd. Was het de eerste poort die in steen werd gebouwd?

Huidige ligging: Keizerslaan, tussen de Anneessenstoren en de het gebouw van de PS

Gelijkaardige toponiemen: *Steenporten* en *Steenpoerten* (Gent)²⁹³⁴

1.1.599 Steenstraat (*Steenstrate* – *Steinstrata*) ---- 1261²⁹³⁵

De Steenstraat verbond het vijfbenige kruispunt van de Stoofstraat, Violetstraat, Kaasmarkt en Karel Bulsstraat met het *Sint-Gorikseiland*. Het was een belangrijke straat in het laatmiddeleeuwse Brussel. De stedelijke *Lakenhalle*, de *Vroente* en de *Waag* waren erin gevestigd.

F. Janssens klasseerde de Brusselse Steenstraat onder de toponiemen die verwijzen naar een specifieke ligging en/of bodemgesteldheid²⁹³⁶ :

“De Steenstraat is dikwijls de eerste straat van een stad, die met stenen belegd is. Er zijn ook andere mogelijkheden : de Steenstraat kan ook naar het kasteel of de gevangenis voeren [...]”

Het is dan ook vreemd dat F. Janssens geen enkele van de door haar vermelde mogelijkheden toepaste op de Brusselse Steenstraat. Zij vermoedde dat deze straat vernoemd werd naar een ‘steen’ – een hertogelijk leen – dat zich in de straat bevond tegenover de *Korte Steenstraat* (huidige Taborastraat): *de Gulden Poort*.²⁹³⁷

Hoewel deze mogelijkheid niet uitgesloten is, opteer ik toch voor een andere. Ik vermoed dat de naam Steenstraat eerder verwees naar het stenen wegdek van de straat. Een aantal argumenten

²⁹³² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 133 ; fichier Godding.

²⁹³³ BRON 74: Voert willen wi dat men en genen portere noch portersse van Bruesele nemmermeer namaels voeren noch leggen en sal noch en mach in en geen gevangnisse buten Bruesele, noch elre dan in die Vroente ofte in die Steenporte te Bruesele. (18 oktober 1326) Zie ook SMOLAR-MEYNART (1963), *Conflit*, p. 2.

²⁹³⁴ Eén van de twee middeleeuwse *Steenpoorten* van Gent werd ook aangeduid als *der poorten ter Steenbruggen* of *der Steenbrugghen porten* (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 77).

²⁹³⁵ GODDING (1951), *Actes*, p. 139.

²⁹³⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70.

²⁹³⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 70-71.

wijzen in die richting. Het toponiem duikt in de bronnen op in 1261, terwijl het hertogelijke leen pas vanaf de 14^e eeuw werd vermeld. Desalniettemin kan het wel veel ouder zijn. Maar indien de straat effectief naar het 'steen' *de Gulden Poort* zou zijn genoemd, mocht men eerder de benaming *Gulden Poortstraat* verwachten. Dit toponiem bestaat echter niet.

Zo'n 30 jaar vóór het opduiken van de Steenstraat werd haar verlengde in oostelijke richting al omschreven als 'platea' (*platea que dicitur Smalbeca* – 1234).²⁹³⁸ Deze term wijst op een stenen straatbekleding (zie boven). Tenslotte kwam/komt het toponiem Steenstraat op vele plaatsen voor. Gewoontegetrouw wordt daarbij verwezen naar de stenen bekleding.²⁹³⁹

Huidige ligging: Steenstraat – Borgval²⁹⁴⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Steenstraete* (Anderlecht)²⁹⁴¹ ; *Steenstraete* of *Stestrate* (Leuven)²⁹⁴² ; *Steenstrate* (Mechelen)²⁹⁴³ ; *Steenstreete* (Wambeek)²⁹⁴⁴ ; *Steenstrate* en *vico Lapideo* (Brugge)²⁹⁴⁵ ; *Steenstraete* (Borchtlombeek)²⁹⁴⁶ ; *Steinstrate* (Maastricht)²⁹⁴⁷ ; *Steenstraete* (Goyck)²⁹⁴⁸ ; *Steenstaat* (Sint-Martens- en Sint-Kwintens-Lennik)²⁹⁴⁹ ; *Steenstraat* (Sluis)²⁹⁵⁰ ; *Steenstrate* (Velzeke-Ruddershove)²⁹⁵¹ ; *Steendam* en *Steenstrate* (Gent)²⁹⁵² ; *Steendam* (Oudenburg)²⁹⁵³ ; *Steenstrate*

²⁹³⁸ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 73.

²⁹³⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14. P.J. Meertens gaf wel toe dat een Steenstraat ook naar een kasteel of gevangenis kon vernoemd zijn.

²⁹⁴⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 210.

²⁹⁴¹ Gedeelte van de vroegere *Busselenbergstraat* (in het huidige Astridpark) (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 108).

²⁹⁴² Onderdeel van de Brusselsestraat (MEULEMANS (1956c), *Barbiers en chirurgijns*, p. 303 ; DE MAN (1962), *Leuvense kunstenaars*, p. 34 ; MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14). Volgens J. Cuvelier was de Leuvense benaming *Steenstraat* – zij het onder voorbehoud – afgeleid van een 'steen' dat op de Grote Markt lag (CUVELIER (1935), *Formation*, p. 69).

²⁹⁴³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁴⁴ BRON 268.

²⁹⁴⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁴⁶ Het toponiem *de Steenstraete* te Borchtlombeek verwees naar de oude Romeinse, met steen belegde straat op de grens van Borchtlombeek en Wambeek, de voormalige Romeinse baan Bavai-Asse (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 373).

²⁹⁴⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁴⁸ Vermelding van een *Steenstraete* op een kaart van Goyck uit 1724 in het kaartboek van Onze-Lieve-Vrouw der Roosen te Brussel (VERBOUWE (1953a), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 167).

²⁹⁴⁹ Vermelding van de Steenstraat op een kaart met goederen gelegen te Sint-Martens- en Sint-Kwintens-Lennik in het kaartboek van het klooster van Jericho uit 1724 (VERBOUWE (1953b), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 240).

²⁹⁵⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁵¹ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 653.

²⁹⁵² De Steendam werd ook vermeld als *den Damme daer de keltsiede gaet buter Steenbrucghen* (1314). Het ging dus om een verhoogde weg doorheen drassig land (*dam*) die geplaveid was. Wat betreft de *Steenstraat* was de algemene betekenis volgens M. Gysseling 'steenweg': "Hoogstwaarschijnlijk zijn deze steenstraten en steendammen evenals andere dammen, nieuwe hoofdverkeerswegen uit de 11^e-13^e eeuw." (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 77 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14).

²⁹⁵³ Stenen brug, waar de *Zeeweg* de Stedebeek overschreed (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 213).

(Geraardsbergen)²⁹⁵⁴ ; *Steenstrate* (Hulst)²⁹⁵⁵ ; *Steenstraat* (Nijmegen)²⁹⁵⁶ ; *Steenstraat* (Venlo)²⁹⁵⁷ ; *Steenstrate* (Zottegem)²⁹⁵⁸

1.1.600 Steenweg (*Steenwech – Plateam, via Lapidea, Lapidea via, platea Lapidea*) ---- 1222²⁹⁵⁹

Vanaf 1222 duikt de zogenoemde *Steenweg* op in de bronnen (*apud viam Lapideam extra portam B. Cartharinae in Bruxella*).²⁹⁶⁰ Daarmee is het één van de oudste vermeldingen van een straatnaam in Brussel. Enkele jaren later, in 1227, dook de straat opnieuw op, maar dan onder de benaming *Platea*.²⁹⁶¹ De beide Latijnse benamingen bleven elkaar in de bronnen afwisselen. In 1258 was er bijvoorbeeld sprake van een goed gelegen *supra Plateam juxta Molenbeke*.²⁹⁶²

Volgens F. Janssens gold voor de *Steenweg* wat niet voor de Brusselse *Steenstraat* gold, namelijk dat het de eerste straat van de stad was die geplaveid werd.²⁹⁶³ Aangezien zij echter ook van mening was dat de benaming *Steenweg* betrekking had op een lang oost-west tracé binnen de stad, bedoelde ze waarschijnlijk dat dit volledige tracé in 1222 van een bestrating voorzien was.

Huidige ligging: Vlaamsesteenweg

Gelijkaardige toponiemen: *platea Lapidea* (Leuven)²⁹⁶⁴ ; *platea Lapidea* en *Steenwech* (Arnhem)²⁹⁶⁵ ; *via Lapidea, Steenwech* en *Nywen steenwech* (Utrecht)²⁹⁶⁶ ; *via Lapidea* (Mechelen)²⁹⁶⁷ ; *platea Lapidea* (Doesburg)²⁹⁶⁸ ; *Steenweg* (Roermond)²⁹⁶⁹ ; *Hoge Steenweg* ('s-Hertogenbosch)²⁹⁷⁰ ; *Korte Steenweg* (Helmond)²⁹⁷¹

²⁹⁵⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁵⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁵⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁵⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁵⁸ VAN DURME (1999), *Plaatsnamen*, p. 168.

²⁹⁵⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71.

²⁹⁶⁰ HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, IV, p. 125.

²⁹⁶¹ BRON 26.

²⁹⁶² LEFÈVRE (1928b), *Testaments bruxellois*, p. 420.

²⁹⁶³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71.

²⁹⁶⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁶⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁶⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁶⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁶⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁶⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁷⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

²⁹⁷¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

1.1.601 Steenweg (*Steenwech* – *viam Lapidam*) ---- 1297²⁹⁷²

J. d'Osta verwoordde mijns inziens een foutieve interpretatie, die echter door vele Brusselse historici werd en wordt aangenomen²⁹⁷³:

“Pendant plusieurs siècles on désigna simplement sous le nom de *la Chaussée (de Steenweg)* la rue axiale qui traversait la ville de la porte de Flandre à la porte de Namur et qui est connue aujourd'hui sous les noms particuliers de rues de Flandre, Sainte-Catherine, Marché-aux-Poulets, Marché-aux-Herbes, de la Madeleine, Montagne-de-la-Cour, etc.”

“On désignait ainsi, au Moyen Age, la chaussée axiale de la ville (actuellement rues de Flandre, Ste-Catherine, Marché aux Poulets, Marchés aux Herbes, de la Madeleine, Montagne de la Cour, de Namur). A partir du 17e siècle, c'est la rue de la Madeleine seule qui garda cette appellation, qu'on abandonna au siècle suivant.”

Er bestaat mijns inziens slechts één enkele vermelding die deze stelling zou kunnen ondersteunen: *de strate geheeten den Steenwech van der Vischmerct incluys metten Vleeschuyse totter Scepbruggen excluys* (1469).²⁹⁷⁴ Men zou hieruit kunnen opmaken dat de *Steenweg* inderdaad van aan de *Vismarkt* doorliep tot aan de *Schipbrug* op de Zenne.²⁹⁷⁵ Aangezien dit de enige bron is waarin dit tracé op die manier wordt omschreven, blijf ik toch wantrouwig. Het is immers goed mogelijk dat enkel het gedeelte ter hoogte van de *Vismarkt* de naam *Steenweg* droeg.

In werkelijkheid wordt én werd de naam *Steenweg* nooit toegepast op het integrale tracé vanaf de *Vlaamsepoort* tot aan de *Naamsepoort*! Net zoals nu nog steeds het geval is, werden de onderdelen van dit tracé altijd door specifieke straatnamen aangeduid. Het is trouwens maar de vraag of het wel als onderdelen van één tracé kunnen worden beschouwd.

Het lijkt er mijns inziens toch op dat het toponiem *Steenweg* in deze context verklaard mag worden als ‘weg van steen’. De reden waarom de weg deze specifieke benaming kreeg, had wellicht te maken met het feit dat het om de eerste stenen weg van het Brusselse stadscentrum ging?²⁹⁷⁶

Huidige ligging: Kunstberg – Albertinaplein

Gelijkaardige toponiemen: *Steenwech* (Sint-Gillis)²⁹⁷⁷ ; *Steenweg*, *Via Lapidea* of *Platea Lapidea* (Diest)²⁹⁷⁸ ; *rue de la Chaussée* (Mons)²⁹⁷⁹

²⁹⁷² Fichier Godding.

²⁹⁷³ Respectievelijk d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 41 & 175. Een gelijkaardige stelling werd verkondigd in LAURENT (1956-1966), *Cours*, p. 127 ; LAURENT (1963), *Limites*, pp. 198 & 206 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71.

²⁹⁷⁴ BRON 303.

²⁹⁷⁵ LAURENT (1963), *Limites*, p. 206.

²⁹⁷⁶ GENICOT-VAN HOEYMISSSEN (1994), *Bortier Galerij*, p. 7.

²⁹⁷⁷ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 26.

1.1.602 Steenwegje (*ten Steenwegsken*) ---- 1377²⁹⁸⁰

Er bestaan slechts enkele schamele vermeldingen van de plaats *het Steenwegje*, die allen dateren uit 1377 (*op den Zavel ieghen wed water [Weddewater] op Steenweegsen ; supra Zabulum ad oppositum vadi ibidem ad locum dictum opt Steenwegsken*).²⁹⁸¹ Het *Steenwegje* lag dus op de Zavel in de nabijheid van de Weddepoel. De benaming wijst ongetwijfeld op een stenen wegdek.

Huidige ligging: Grote Zavel

1.1.603 Stemerstraatje (*Steemerstreetken, tSeemerstraetken*) ---- 1399²⁹⁸²

Over dit straatje is enkel bekend dat het zich in de buurt van de Kapellekerk bevond (*ter Capellen in tSeemerstraetken*). Ph. Godding situeerde het nabij de Hoogstraat.²⁹⁸³ Verdere gegevens over de ligging en de naamsverklaring ontbreken.

Huidige ligging: ?

1.1.604 Stenen brug (*pons Lapideus*) ---- 1315²⁹⁸⁴

Deze brug lag achter de *Sint-Gorikskerk*. Via deze brug werd het *Sint-Gorikseiland* verbonden met de *Visserzenne*. Het is opvallend dat de brug in het verlengde lag van de Steenstraat. Misschien werden de brug en de straat tegelijkertijd van een stenen bekleding voorzien?

Huidige ligging: Karperbrug

Gelijkaardige toponiemen : *steyne brugghe* (Anderlecht)²⁹⁸⁵ ; *Steenen brugghe* (Velzeke-Ruddershove)²⁹⁸⁶ ; *Steenbrucghen* of *ad Pontem Lapideum Sancti Jacobi* (Gent)²⁹⁸⁷

²⁹⁷⁸ De *Steenweg*, *Via Lapidea* of *Platea Lapidea* was een belangrijke straat te Diest, die reeds zeer vroeg het burgerlijk en kerkelijk centrum van de stad (Markt – Sint-Sulpitiuskerk) verbond met de Onze-Lieve-Vrouwekerk (WECKX (2003b), *Begijnen*, p. 378).

²⁹⁷⁹ De *rue de la Chaussée* te Mons in de 16e eeuw werd door M. Arnould omschreven als “qui est déjà l’artère du grand commerce” (ARNOULD (1996), *Jacques Desurhon*, p. 43).

²⁹⁸⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 116 & 133 ; fichier Godding.

²⁹⁸¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 116 & 133.

²⁹⁸² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 34 & 133 ; fichier Godding.

²⁹⁸³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

²⁹⁸⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 403 ; fichier Godding.

²⁹⁸⁵ Deze stenen brug over de *Zavelzenne* te Kuregem, nabij de *Anderlechtsepoort*, werd reeds vermeld in 1350 (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 108).

²⁹⁸⁶ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 657.

²⁹⁸⁷ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 77.

1.1.605 Stoofstraat (*Stovestrate*) ---- 1212²⁹⁸⁸

De Stoofstraat is de oudst gekende straatnaam van Brussel. Op basis van het bestanddeel 'straat' mag men wellicht veronderstellen dat het om een geplaveide straat ging. Het is wel gevaarlijk om te overhaaste gevolgtrekkingen te maken op dit vlak. Archeologisch onderzoek zal de knoop moeten doorhakken.

De Stoofstraat leidde vanuit het zuiden van de stad naar de *Nedermarkt*. De benaming was ongetwijfeld te danken aan de aanwezigheid van één opvallende of meerdere stoven.

Volgens Ph. Godding en F. Janssens werd de Stoofstraat ook wel eens *Bliederstraat* genoemd.²⁹⁸⁹

Huidige ligging: gedeelte van de Stoofstraat tussen de Eikstraat en de Voldersstraat²⁹⁹⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Stooff-straete* (Anderlecht)²⁹⁹¹ ; *Stoofstraat* (Beersel)²⁹⁹² ; *Stoofstaat* (Aalst) ; *Stove steghe* of *Stoefsteghe* (Gent)²⁹⁹³ ; *Stouestrate* (Oudenburg)²⁹⁹⁴ ; *Stovestraetkin* (Brugge)²⁹⁹⁵ ; *Stove strate* (Mechelen)²⁹⁹⁶ ; *Stoofstraat* (Antwerpen)²⁹⁹⁷ ; *Stoofstraat* (Rotterdam)²⁹⁹⁸ ; *Stoofstraat* (Tolen)²⁹⁹⁹ ; *Stoofstraat* (Sluis)³⁰⁰⁰ ; *Stoofstrate* (Vere)³⁰⁰¹ ; *Stovesteghe* (Amsterdam)³⁰⁰² ; *Stoofsteeg* (Haarlem)³⁰⁰³ ; *Stoefsteghe* (Gorkum)³⁰⁰⁴ ; *Stoeffstege* (Utrecht)³⁰⁰⁵ ; *Stoefslop* (Den Briel)³⁰⁰⁶

²⁹⁸⁸ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 160 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 180.

²⁹⁸⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 180.

²⁹⁹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 180.

²⁹⁹¹ JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 109.

²⁹⁹² De *Stoofstraat* te Beersel is een plaatsnaam die afgeleid is van het middelnederlandse woord *stove*, een inrichting voor waterverwarming, in hoofdzaak voor warme baden. In vele steden en dorpen herinnert een *stoofstraat* aan zulke publieke inrichtingen (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 98).

²⁹⁹³ M. Gysseling en P. Van Aalst verklaarden deze straatnaam via de openbare badhuizen, die trouwens vrij talrijk voorkwamen in het middeleeuwse Gent. In de huidige Gentse *Stoofstraat* lagen twee stoven : in 1482 was er sprake van een mannenstoof en in 1511 van er *de Kraai*, een vrouwenstoof (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 78 ; VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, pp. 69-70 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20).

²⁹⁹⁴ Afgeleid van *stove*, 'inrichting voor warme baden' (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 213).

²⁹⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

²⁹⁹⁶ "In Mechelen had men niet minder dan vijf *Stoofstraten*." (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20)

²⁹⁹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

²⁹⁹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

²⁹⁹⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³⁰⁰⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³⁰⁰¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³⁰⁰² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³⁰⁰³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³⁰⁰⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³⁰⁰⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³⁰⁰⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

1.1.606 Stoofstraat (*Stovestrate*) ---- 1318³⁰⁰⁷

De tweede Brusselse *Stoofstraat* was een zijstraat van de Zespenningstraat. De precieze ligging is momenteel niet te achterhalen. Vermoedelijk lag er ook in die buurt een stoof.

Huidige ligging: ?

1.1.607 Stoofstraatje (*Stoefstraetken*) ---- 1343³⁰⁰⁸

Het derde toponiem dat alludeerde op één of meerdere stoven, was het *Stoofstraatje*, dat tegenover de ingang van het *Begijnhof* gelegen was. Middeleeuwse akten maken inderdaad melding van een stoof die daar was gelegen.³⁰⁰⁹ In de loop van de 20e eeuw heette het nog *Brouwerijstraatje*, maar in 1975 moest het plaats maken voor een wolkenkrabber.³⁰¹⁰

Huidige ligging: ten oosten van de Lakensestraat, in het bouwblok Augustijnenstraat – Lakensestraat – Zwaluwenstraat – de Brouckèreplein

1.1.608 Stormstraat (*Stormstrate*) ---- 1375³⁰¹¹

De straatnaam Stormstraat heeft niets te maken met de bestorming – zie de Franse benaming rue d'Assaut – van de stad door Everard tSerclaes en zijn getrouwen in 1356. Wel ontleende ze haar naam aan de goederen van de familie Storm, die er onder meer nog in 1391 en 1420 werden gelokaliseerd.³⁰¹² Aangezien de straatnaam al een kwarteeuw vroeger opdook, moet de familie al enige tijd in de straat gevestigd zijn geweest.

Huidige ligging: Stormstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Stormsteech* (Amsterdam)³⁰¹³ ; *Stormsteeg* (Delft)³⁰¹⁴

³⁰⁰⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 180.

³⁰⁰⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 70 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 180.

³⁰⁰⁹ BRON 122: *ante Curtim Beghinarum de Vinea in vico dicto tStoefstraetken inter ... [opengelaten] bona Heynrici de Jette et Zennam, ei ibidem sufficienter assignatus ibidem prope stupham ibidem [...]*. (14 februari 1365) ; BRON 184: *Item, die vrouwe sMeys voere Willem van Campenhout op huys ende hofstat voere den Wijngaert, dat nu een stove streckende hem op die Zenne achterwert ende neven den goeden Gielij Zeeldrayers, te Kersavonde ---- IIII lb. (1405) ; BRON 243: Rombout Frays ende Claes de Voghel, van hueren stoven voere de Wijngaertpoirte naest den voirs. beckerien, te Kerssavonde V s. lovens II cap. [...] Der capellen van Sinte Goedelen van V s. Lovens ende II cap. op te stove voere den Wyngaert, te Kerssavonde III lb. paym. (juli 1444) ; BRON 64 : Philips vanden Winckele van der stoven plach te zijnen Do. e. [sic] ---- VIII l. p. (mei 1526)*

³⁰¹⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 180.

³⁰¹¹ Fichier Godding.

³⁰¹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 146-147.

³⁰¹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

1.1.609 Stoutkraanstraat (*Stoutcraenstrate*) ---- 1423³⁰¹⁵

De *Stoutkraanstraat* was een zijstraat van de Kolenmarkt.³⁰¹⁶ Verdere gegevens over haar precieze ligging ontbreken. De straatnaam schijnt pas voor het eerst vermeld te zijn in 1423, maar al een halve eeuw vroeger dook de plaats *Stoutcraens* op (1387).³⁰¹⁷ Waarschijnlijk zijn beide toponiemen verwijzingen naar de bezittingen van de familie Stoutcraens, hoewel hiervoor nog geen concrete aanwijzingen zijn opgedoken.

Huidige ligging: ?

1.1.610 straat van Meldert (*strate van Meldert, Meldertstrate*) ---- 1346³⁰¹⁸

Een eerste *straat van Meldert* – naast het *straatje van Meldert* (zie verder) – lag buiten de eerste stadsomwalling, in de buurt van de *Driesmolen*. Vermoedelijk was het een zijstraat van de huidige Kartuijzersstraat.³⁰¹⁹

De straatnaam verwees naar alle waarschijnlijkheid naar bezittingen van de familie van Meldert. Het is evenwel niet duidelijk of het hier om de adellijke familie van Meldert ging (zie verder). F. Janssens verwees wel naar een Gossuin van Meldert, die in 1321 bezittingen had in de Sint-Goriksparochie.³⁰²⁰ De *straat van Meldert* bevond zich echter aan de overzijde van de *Ransvoordzenne*, dus in de Sint-Jansparochie van Molenbeek.

Huidige ligging: ?

1.1.611 straatje van Affligem (*streetken van Haffelgem*) ---- 1433³⁰²¹

Het *straatje van Affligem* was een latere benaming voor het *Papenstraatje* of *straatje van Moorsele* (*int sPapenstreetken dat nu heet tstreetken van Haffelgem* – 1409³⁰²²). Het was een zijstraatje van de *Lange Ridderstraat*. De benaming *straatje van Affligem* had ontegensprekelijk te maken met het feit dat de abdij van Affligem er goederen bezat. De abdij was in het bezit gekomen van de goederen

³⁰¹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

³⁰¹⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 158.

³⁰¹⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

³⁰¹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 158.

³⁰¹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 159.

³⁰¹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 159.

³⁰²⁰ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 79 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 159.

³⁰²¹ BRON 231.

³⁰²² BRON 188.

van priester Hendrik van Moersele.³⁰²³ Samen met de eigenaar veranderde dus ook het straatje van naam.

Het *straatje van Affligem* bestaat nog steeds. Het leefde voort als een lange smalle steeg en vormt nu de perceelsgrens van het nieuwbouwproject *La Mondiale*.³⁰²⁴

Huidige ligging: smalle steeg achter een poort in de Schildknaapstraat n° 40³⁰²⁵

1.1.612 straatje van Boechout (*streetken van Boechout*) ---- 1406³⁰²⁶

Het *straatje van Boechout* was vermoedelijk een klein zijstraatje van de *Schipstraat*. De enige indicatie omtrent haar ligging is de vermelding *daermen de peerde te wateren pleeght int ynde van den straatkenen van Bouchout aen den borre* (1406).³⁰²⁷ Het straatje leidde dus naar het zogenoemde *Waterschap* aan de Zenne, in de buurt van de huidige Bisschopstraat (zie verder).

De naamsverklaring die J. d'Osta verleende over deze steeg, lijkt me volkomen onterecht, maar is opnieuw een schitterend voorbeeld van hoe onbeholpen men vroeger omsprong met oude Brusselse straatnamen³⁰²⁸:

“Le nom officiel de Bouchout lui avait été donné en 1853 à la suite d'une mauvaise transposition de son nom populaire « *Boekenotche* » (noix de faine), que des scribes avaient transformé en « *boekhouder* » (teneur de livres ou comptable). Les documents du début du 19e siècle indiquent en français « *impasse de la Noix-de-Faine* ».”

De straatnaam dateerde echter niet van het midden van de 19e eeuw, maar al van het begin van de 15e eeuw! Volgens F. Janssens heeft de naam iets te maken met de adellijke familie van Boechout. Zij droegen sinds het begin van de 14e eeuw de titel van burggraaf van Brussel. Eén van hun voorvaderen, Daniel van Boechout, woonde in 1299 in of nabij de huidige Bisschopstraat.³⁰²⁹ Het blijft echter onduidelijk of er een concreet verband bestaat tussen deze persoon, zijn bezit en het straatje, dat pas meer dan een eeuw later in de bronnen opdook.

³⁰²³ BRON 188: *Item, tcloester van Haffelgem van huse ende hofstade dat her Henrix van Moersele, spapen, was, gelegen int sPapenstreetken dat nu heet tstreetken van Haffelgem, voere de poerte van Haffelgem tusschen tgoet van Haffelgem ende Willems goet van Coudenberge dat Godeverts vanden Bloke was, [...]. Primo, van Oeden wegen van Coudenberge van huse ende hofstad gelegen op den hornec van sPapenstraetkene van Moersele dat nu tstraetken van Haffelgem heet in de Lange Ridderstrate, welke goede Jan Faes, te [sic] vedermakere, te houden plach, [...].* (1409).

³⁰²⁴ VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*, pp. 25 & 37.

³⁰²⁵ BUYLE (1994), *Localisation*, p. 213 ; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*, pp. 25 & 37.

³⁰²⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 154.

³⁰²⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 154.

³⁰²⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 29.

³⁰²⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 154.

Huidige ligging: Anspachlaan (loodrecht op de boulevard, tussen n° 29 en 26)³⁰³⁰

1.1.613 straatje van de Bonte Os (*straetjen van den Bonten Os*) ---- 1356³⁰³¹

Het *straatje van de Bonte Os* lag vermoedelijk naast het huis of de herberg *de Bonte Os*. Voorlopig is het me niet duidelijk waar deze te situeren valt.

Huidige ligging: ?

1.1.614 straatje van Elfpond (*streetken van Ellefponden*) ---- 1391³⁰³²

Dit straatje moet gesitueerd worden *ter Kapellen* in de omgeving van de *Blaasstraat*.³⁰³³ Er bevond zich in die buurt ook een *Elfpondborre* (zie boven). Verdere gegevens ontbreken voorlopig.

Huidige ligging: ?

1.1.615 straatje van Liedekerke (*streetken van Lyedekerke*) ---- 1443³⁰³⁴

Het *straatje van Liedekerke* maakte de verbinding tussen de *Vuilstraat* en de *Violetstraat* en liep dus parallel aan de Hoedenmakersstraat. Het straatje werd genoemd naar de adellijke familie van Liedekerke, waarschijnlijk omdat deze er bezittingen had.³⁰³⁵ Dit is echter nog niet met bronnenmateriaal aangetoond.

Huidige ligging: tussen de Violetstraat en de Kaasmarkt

³⁰³⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 29.

³⁰³¹ Fichier Godding.

³⁰³² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 398 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 108.

³⁰³³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 188.

³⁰³⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

³⁰³⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

1.1.616 straatje van Meldert (*Meldertstreetken, Mildertstreetken, streetken van Meldert*) ---- 1372³⁰³⁶

Dit was een andere naam voor één van de *Jodentrappen*, meer bepaald de trap die nu nog steeds bestaat naast het hof van Ravenstein. De bronnen verwezen expliciet naar het verband tussen de straatnaam en de *herberg van Meldert* (*super Frigidum Montem super conum vici quo itur versus hospicium quondam Johannis de Meldert, militis* – 1356 ; *int Mildertstreetken iegen de porte van Mildert* – 1372.³⁰³⁷ Hieruit blijkt ook duidelijk dat het straatje bestond in 1356, op het moment dat eigenaar van de herberg, Jan van Meldert, reeds overleden was.

Huidige ligging: Ravensteinstraat³⁰³⁸

1.1.617 straatje van Mollem (*tstraken van Mulhem, Mollemstreetken, strate van Mollem*) ---- 1360³⁰³⁹

Dit straatje bevond zich in de nabijheid van de *Sint-Kathelijnekerk* en het *Wouter Haecstraatje*.³⁰⁴⁰ Het werd vermoedelijk genoemd naar een persoon met de familienaam van Mollem.³⁰⁴¹

Huidige ligging: ?

1.1.618 straatje van Moorsele (*streetken van Moerseele, tSer Heinricsstreetken van Morseele, Moerselstraetken*) ---- 1374³⁰⁴²

Het *straatje van Moorsele* was een zijstraatje van de *Lange Ridderstraat* en werd ook nog *Papenstraatje* of *straatje van Affligem* genoemd (zie boven). F. Janssens had het in dit verband over goederen van een zekere Matthias van Morseele, die in handen kwamen van de abdij van Affligem. Daarnaast verwees ze naar Jan van Moerseele, die in Brussel voor het eerst werd vermeld omstreeks 1357.³⁰⁴³

Deze historica suggereerde dus impliciet dat het *straatje van Moorsele* iets te maken had met of zijn naam ontleende aan één van deze twee personen. De vermelding *tSer Heinrics streetken van Morseele* doet echter vermoeden dat het straatje genoemd was naar *Heinric van Morseele*. Een

³⁰³⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 159.

³⁰³⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 159.

³⁰³⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 155.

³⁰³⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

³⁰⁴⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 401.

³⁰⁴¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 174.

³⁰⁴² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 144.

³⁰⁴³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 144.

vermelding van het begin van de 15^e eeuw wijst uit dat de abdij in het bezit was gekomen van de goederen van deze persoon.³⁰⁴⁴

Huidige ligging: smalle steeg achter een poort in de Schildknaapstraat n° 40³⁰⁴⁵

1.1.619 straatje van Stalle (*streetken van Stalle*) ---- 1484³⁰⁴⁶

Dit is de oude naam van de *Patrijzengang* of *impasse des Trois-Perdrix* in de Trapstraat n° 37. Aangezien het straatje uitliep op het huis van een zekere Rodolf van Stalle, heette het in de Middeleeuwen dus *straatje van Stalle*.³⁰⁴⁷

Huidige ligging: Noord-Zuidspoorverbinding³⁰⁴⁸

1.1.620 straatje van Wezemaal (*streetken van Wesemaele*) ---- 1442³⁰⁴⁹

De straatnaam *straatje van Wezemaal* was een duidelijke verwijzing naar de *herberg van Wezemaal* (*thuys van Wezemale, herberge van Wesenmale*) die er in dit straatje was gelegen. Volgens F. Janssens kwam dit straatje overeen met de *Jodenstraat* (later ook *Onze-Lieve-Vrouwstraat* genoemd).³⁰⁵⁰ Ph. Godding situeerde het op de *Coudenberg* achter de *Jodenpoel*.³⁰⁵¹

Huidige ligging: Kunstberg

³⁰⁴⁴ BRON 188: *Item, tcloester van Haffelgem van huse ende hofstade dat her Henrix van Moersele, spapen, was, gelegen int sPapenstreetken dat nu heet tstreetken van Haffelgem, voere de poerte van Haffelgem tusschen tgoet van Haffelgem ende Willems goet van Coudenberge dat Godeverts vanden Bloke was, [...].* (1409).

³⁰⁴⁵ BUYLE (1994), *Localisation*, p. 213 ; VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*, pp. 25 & 37.

³⁰⁴⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 151.

³⁰⁴⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 174 & 179 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 151.

³⁰⁴⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 180 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 151.

³⁰⁴⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408 ; fichier Godding.

³⁰⁵⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 150.

³⁰⁵¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408.

1.1.621 straatje van der Elst (*streetken van der Elst, Elsstreetken – vicus de Elst, vicus dictus de Helst*) ---- 1346³⁰⁵²

De huidige straatnaam vander Elststraat gaat terug op het middeleeuwse hodoniem *straatje van der Elst*. Dit was een zijstraatje van de middeleeuwse *Rechte straat* (de huidige Lakensestraat) dat in de richting van een Zennemeander liep.

Het bestanddeel *Elst* komt veelvuldig voor in de toponymie. *Elst* bezit het collectief-suffix -t (zie bijvoorbeeld ook 'gebergte', 'gebladerte') en betekende 'plaats waar elzenbomen groeien'.³⁰⁵³ Waarschijnlijk moet deze betekenis ook weerhouden worden voor het Brusselse *straatje van der Elst*. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de Latijnse vorm *vicus de Elst*. Het toponiem betekent dus 'straatje van de plaats waar elzenbomen groeien' of 'straatje in de richting van de plaats waar elzenbomen groeien'.

Toch hebben sommige historici geprobeerd om de straatnaam op een andere manier te verklaren. De meesten dachten aan de naam van één van de vroegere bezitters/bewoners. Hoewel F. Janssens deze hypothese toegenegen was, kon ze ook niet anders dan vaststellen dat de familie vander Elst niet zo goed vertegenwoordigd was in de Brusselse geschiedenis. Het oudste lid van die familie dat ze kon aanwijzen, leefde namelijk aan het eind van de 16^e eeuw.³⁰⁵⁴

Ook dat klopt echter niet. Een zekere Adam vander Elst bezat in de eerste helft van de 14^e eeuw goederen in de buurt van het *straatje van der Elst*. Deze goederen lagen echter niet in het *straatje van der Elst* zelf, maar iets verderop, ongeveer tegenover de poort van het *Begijnhof* (voer de poorte van den *Begijnhove in een cleyn straetken aldaer geheeten in den Ingel*).³⁰⁵⁵ Adaems vander Elst is dus niet rechtstreeks in verband te brengen met de straatnaam. Daarenboven dateert deze vermelding pas van ongeveer 100 jaar later dan de oudste vermelding van het toponiem.

Ik blijf dus opteren voor de verklaring met betrekking tot de elzenbomen. De boomsoort kwam trouwens bij uitstek voor in moerassige gronden. Het *straatje van der Elst* bevond zich middenin het alluvium van de Zenne. Op de stadsplattegrond Braun & Hogenberg staan trouwens enkele bosjes weergegeven aan het uiteinde van het straatje (zie afbeelding). Misschien wijst deze – schetsmatige – weergave op de aanwezigheid van de elzenbomen?

Ook over de mogelijke ouderdom van het toponiem valt nog iets te zeggen. In de meeste toponymische en linguïstische typologieën werd de *terminus post quem non* voor dit collectief-suffix -t gesitueerd op de grens tussen het Oud- en Middelnederlands, met andere woorden, omstreeks het jaar 1000. Desalniettemin moet deze bewering genuanceerd worden³⁰⁵⁶:

³⁰⁵² BRON 95.

³⁰⁵³ VAN DER VELPEN (1957), *Hoegaarden*, p. 37.

³⁰⁵⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 166.

³⁰⁵⁵ BRON 231. In 1433 was deze Adam vander Elst al overleden.

³⁰⁵⁶ DEVOS (2000), *Microtoponiemen*, pp. 76-77.

“De historische taalkunde leert dat het *t*-suffix bij de overgang van het Oud- naar het Middelnederlands niet meer productief was in de gewone woordenschat, dat er m.a.w. geen nieuwe afleidingen meer werden gevormd waarin het element *-t* het betekenisaspect ‘veelheid van’ toevoegde aan een grondwoord. Dat sluit echter de mogelijkheid niet uit dat sommige *-t*-afleidingen als soortnaam in gebruik bleven ter aanduiding van een bepaald landschappelijk fenomeen, en door de toenmalige taalgebruikers als ongelede woorden werden opgevat. [...] Zolang die woorden gangbaar bleven als appellatieve – d.w.z. beschrijvende – uitdrukkingen voor een landschappelijk verschijnsel, zolang konden ze tot eigenaam verstenen voor één welbepaald lid van die landschappelijke categorie.”

Huidige ligging: Vander Elststraat

Gelijkaardige toponiemen: *Elsborre*, *Elsbroek*, *Elshaag*, *Elshout* en *Elskant* (Velzeke-Ruddershove)³⁰⁵⁷ ; *Elst* en *Elststraat* (omgeving Kampenhout)³⁰⁵⁸ ; *Elst* (Bekkerzeel) ; *Elst* (Buggenhout) ; *Elst* (Dworp) ; *Elst* (Herne) ; *Elst* (Hekelgem) ; *Elst* (Itterbeek) ; *Elst* (Laken) ; *Elst* (Meldert) ; *Elst* (Opwijk) ; *Elst* (Steenhuffel) ; *Elst* (Sint-Martens-Bodegem) ; *Elst* (Sint-Pieters-Leeuw) ; *Elst* (Teralfene) ; *Elst* (Tildonk) ; *Elst* (Wemmel) ; *sCrieckelst* (Vilvoorde) ; *Mooreelst* (Bekkerzeel) ; *'s Hertogen elst* (Linkebeek) ; *Lievenselst* (Opwijk) ; *Hooghe elst* (Ramsdonk)³⁰⁵⁹ ; *de helst* (Gent)³⁰⁶⁰ ; *Elsbeek* (Sint-Gillis)³⁰⁶¹ ; *Eelsbroecx* (Sint-Jans-Molenbeek)³⁰⁶²

1.1.622 straatje zonder Einde (*tstreetken sonder Eynde, straeteken sonder inde*) -- -- 1362³⁰⁶³

Het *straatje zonder Einde* was een zijstraatje van de *Beerselborrestraat*.³⁰⁶⁴ Waar het precies gelegen was en waaraan het zijn - ludieke? – naam te danken had, is niet onmiddellijk duidelijk.

Huidige ligging: ?

³⁰⁵⁷ Het bestanddeel *els* in al deze toponiemen is afkomstig van het Germaanse **aliso*- ‘els’ (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II(1), pp. 149-151).

³⁰⁵⁸ Het cijnsregister van de ammanie Brussel uit 1321 vermeldt gelijkaardige toponiemen uit de buurt van Kampenhout. Enerzijds bevond er zich een lokatie genaamd *Elst*, met bewoners die gezamenlijk een cijns betaalden voor gemene obstallen, anderzijds situeerd er zich een *Elststraat* in de omgeving, vlakbij de kerk van Geetbroek [?]; BRON 69: *Item, de illi de Elst de communi obstallo dato de novo. XII d. ; Item, illi de Elst juxta Campenhout de parva parte communi obstalli, de novo. XII d. [...] Item, Johannes van den Asche de Meldbroec de vico dicto Eectstrate et de vico dicto Elststrate prope ecclesiam de Gheetbroec, de novo dato per dominum Mathiam de Beerte. VIII s. VIII d.*

³⁰⁵⁹ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, pp. 221-222.

³⁰⁶⁰ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 44.

³⁰⁶¹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 126.

³⁰⁶² “De ELS is een typische boomsoort van drassige gebieden. Men trof hem vroeger op vele plaatsen in heel West-Brussel aan. Het elzehout verrot niet in 't water, daarom dient het om er voorwerpen mee te maken die in een vochtige sfeer moeten verblijven.” (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, p. 111).

³⁰⁶³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 133-134.

³⁰⁶⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 134.

Gelijkaardige straatnamen: *straetkin sonder Ende* (Brugge)³⁰⁶⁵ ; *straetken sonder Eynde* (Mechelen)³⁰⁶⁶

1.1.623 Strontpot (*den Strontpot*) ---- 1433³⁰⁶⁷

De *Strontpot* was een klein zijstraatje van de Kreupelstraat (*in de Croepelstrate tusschen de goede [...] in deen syde ende een cleyn straetken aldaer geheeten den Strontpot in dander syde – 1433*³⁰⁶⁸). De precieze lokaliteit is niet duidelijk. De benaming alludeerde wellicht op de aanwezigheid van een vuilnisbelt of beerput.

Huidige ligging: ?

1.1.624 Stuipenberg (*Stoyphenberch*) ---- 1363³⁰⁶⁹

Deze plaatsnaam werd gesitueerd in de buurt van de *Kreupelstraat*. Ph. Godding situeerde hem in het *Warmoesbroek*.³⁰⁷⁰

Misschien was het toponiem een verbastering van het vaak voorkomende *Stuivenberg*. L. Van Durme zag in het eerste lid het Middelnederlandse *stuve*, dat ‘verstuiving’ betekende.³⁰⁷¹ In die zin zou dan gedacht moeten worden aan een heuvel met ‘stuivende, opwaaiende grond’. Deze betekenis valt wel te rijmen met de zanderige ondergrond van het Brusselse territorium. Vlak in de buurt vond men trouwens toponiemen als *Zavel*, *Zavelgracht* en *Zavelstraat* terug (zie verder).

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Stoepenberghe* en *Stopenberghs steghe* (Gent)³⁰⁷²

³⁰⁶⁵ “Zijn de Straatjes zonder eind (Brugge 1302; Mechelen 1544) zo genoemd omdat ze rond liepen?” (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 11).

³⁰⁶⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 11.

³⁰⁶⁷ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 90 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 75.

³⁰⁶⁸ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 90.

³⁰⁶⁹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

³⁰⁷⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 406.

³⁰⁷¹ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 669.

³⁰⁷² Het ging hier overduidelijk om een toponiem afgeleid van een patroniem (*Jans erve van Stoepenberghe*) (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 78). Daarmee is de *Stopenberghs steghe* wel verklaard, maar niet het toponiem *Stopenberghe* zelf! Het is uiteraard mogelijk dat dit niet in Gent lag.

1.1.625 Stuiverstraat (*Stoeverstrate, Stoverstrate, Stoevestrate, Stoevertstraete*) -- -- 1390³⁰⁷³

Volgens de legende had deze straatnaam te maken met de diefstal van de gewijde hosties door Joden in de 14^e eeuw. De 'stuiver' uit de straatnaam zou een allusie zijn op het geld dat Jan van Leuven van de Joden ontving om de hosties te stelen.³⁰⁷⁴

Vermoedelijk is deze straatnaam echter in verband te brengen met een familienaam. G. Des Marez en F. Janssens verwezen naar de familie Schovaert, verwant aan de Clutincs.³⁰⁷⁵ Ik denk eerder aan een zekere H. Stoevers, die in 1349 in die buurt werd gesignaleerd.³⁰⁷⁶

Huidige ligging: Stuiverstraat

1.1.626 Tafelrondstraat (*Tafelrondestrate*) ---- 1358³⁰⁷⁷

De *Tafelrondstraat* was volgens F. Janssens de straat die naar de hoeve *het Tafelrond* liep. Volgens haar had ook het *Tafelrondveld* haar naam aan deze hoeve te danken (zie verder).³⁰⁷⁸ Het bestaan van deze hoeve is echter niet aan te tonen. Ik vermoed dus eerder dat de verklaring van de straatnaam *Tafelrondstraat* gewoon 'straat naar het *Tafelrondveld*' is.

Huidige ligging: ter hoogte van de Brandhoutkaai [?]

1.1.627 Tafelrondveld (*Tafelrondevelt*) ---- 1296³⁰⁷⁹

In het kader van zijn onderzoek naar het doordringen van de verhaaltstof rond koning Arthur in Brabant, besteedde P. Avonds ook enige aandacht aan een reeks merkwaardige 'Ronde Tafel'-toponiemen die voorkwamen in een aantal Brabantse steden. Hij vermoedde dat de verhalen over koning Arthur en zijn ridders van de Tafelronde toch in grotere mate doorgedrongen waren in de culturele leefwereld van de Brabanders dan de studie van de Arthurvoornaamgeving liet vermoeden. Het toponiem kwam trouwens vroeger én talrijker dan elders voor in het hertogdom.³⁰⁸⁰

³⁰⁷³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 158 ; fichier Godding.

³⁰⁷⁴ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 356.

³⁰⁷⁵ DES MAREZ (1927), *Quartier Isabelle*, p. 47 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 158.

³⁰⁷⁶ Fichier Godding.

³⁰⁷⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 176 ; fichier Godding.

³⁰⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 176.

³⁰⁷⁹ BRON 52 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 176 ; fichier Godding.

³⁰⁸⁰ De oudste Engelse toponiemen van dit genre zouden slechts dateren uit de periode circa 1540-1666 (AVONDS (1999), *Koning Arthur in Brabant*, p. 67).

Om het toponiem te kunnen verklaren, is het eerst nodig te weten wat een Ronde Tafel precies was³⁰⁸¹.

“Een Ronde Tafel is een feest tijdens hetwelk door de deelnemers scènes uit de wereld van koning Artur, waaronder ook toernooien, nagespeeld werden. De oudst bekende Ronde Tafel werd gehouden op Cyprus in 1223 [...]”

De oorsprong van de Ronde Tafels is echter nog niet opgehelderd. Verscheidene historici beweerden dat deze toernooivorm ontstond in Engeland. Wegens de nauwe banden van de hertogen Jan I en Jan II van Brabant met het Engelse hof, zou dit de relatief vlugge verspreiding van de toernooien en toponiemen in Brabant kunnen helpen verklaren. Maar een oorsprong in Poitou – of in een andere streek van Frankrijk – en verder in Pisa, Sicilië of Sardinië behoort echter ook tot de mogelijkheden.³⁰⁸²

Tot in het midden van de 14^e eeuw was het Ronde Tafel-toponiem het enige toponiem uit de verhaalstof rond koning Arthur dat in Brabant voorkwam. Pas nadien volgden andere toponiemen (met als twee oudste voorbeelden het *Waelweyns-blooke* in Hoogstraten en de *Lancelot-driesch* in het Zoniënwoud). Van de Ronde Tafel-toponiemen zelf is het Brusselse *Tafelrondeveld* blijkbaar het oudst vastgestelde voorbeeld.³⁰⁸³

Desalnietemin blijft het verband tussen het toponiem en de activiteit zeer duister. Moet een Ronde Tafel-toponiem worden verklaard als een plaats waar zich één (of meerdere?) Ronde Tafeltornooi heeft afgespeeld? Een ander netelig probleem is de vraag wie die toernooien dan heeft ingericht. Volgens P. Avonds viel het niet uit te sluiten dat dit op initiatief van de hertog van Brabant gebeurde³⁰⁸⁴:

“Het opduiken van het Tafelrondetoponiem in de grote Brabantse steden kan niet anders verklaard worden dan als gevolg van het feit dat in die steden Ronde Tafel-toernooien georganiseerd werden en wel met een zekere frequentie. Als aanvankelijk de hertog zulke toernooien inrichtte, en men kan hier uiteraard aan Jan I denken, dan hebben die ongetwijfeld ook een propagandistische waarde gehad.”

Maar...

“Spijtig genoeg is voor Brabant in deze periode geen voorbeeld bekend van een Ronde Tafeltornooi in een stad. Dat zij er moeten geweest zijn wordt bewezen door de toponiemen. Buiten Brabant kent men wel Ronde Tafels in steden.”

Huidige ligging: Vismet en omgeving

³⁰⁸¹ AVONDS (1999), *Koning Arthur in Brabant*, p. 67.

³⁰⁸² AVONDS (1999), *Koning Arthur in Brabant*, p. 39.

³⁰⁸³ “Ouder dan elk ander in Brabant en daarbuiten bekend Tafelrondetoponiem is het in 1304 te Brussel vermelde huis *vander Tafelronde*. In 1321 wordt in deze stad ook een stadspoort *van den Tavelronden* en in 1357 een *Tavelrondestraet* genoemd.” (AVONDS (1999), *Koning Arthur in Brabant*, p. 67) P. Avonds kende blijkbaar niet de nog oudere vermelding van het *Tafelrondeveld* uit 1296.

³⁰⁸⁴ AVONDS (1999), *Koning Arthur in Brabant*, pp. 68 & 69.

Gelijkaardige toponiemen: *Tavelrondevelt* (Antwerpen)³⁰⁸⁵ ; *Tavelrondevelt* (Leuven)³⁰⁸⁶ ; *Tafelrondemote* (Diest)³⁰⁸⁷

1.1.628 Tambuisstraatje (*Tambuysstreetken*) ---- 1352³⁰⁸⁸

Het *Tambuisstraatje* wordt vermeld in de fichier Godding. Ik kan het niet nauwkeurig lokaliseren. Ook de betekenis van de straatnaam blijft duister.

Huidige ligging: ?

1.1.629 Tellebert (*Tellebert*) ---- 1352³⁰⁸⁹

Het *Tellebert* was gelegen buiten de Sint-Goedelepoort, volgens R. Laurent en F. Janssens tussen de *Warandestraat* en de *Lantaarnstraat*.³⁰⁹⁰ De precieze ligging blijft echter onduidelijk.

Valt het toponiem te verstaan als 'telbord'? Dit woord komt in het Middelnederlands woordenboek niet voor. Men vindt er wel *teldenpert*.³⁰⁹¹ Het was een soort paard dat erg gedresseerd was en beide poten tegelijkertijd kon opheffen. Het blijft echter onduidelijk hoe en waarom dit aanleiding kon geven tot de vorming van een toponiem. Misschien heette een goed of een huis in die omgeving zo? Of lag er een manège?³⁰⁹²

Huidige ligging: ?

³⁰⁸⁵ Huis op de Grote Markt, vermeld in 1328. De huizen genaamd *Tafelronde* in Leuven en Antwerpen waren vermoedelijk bestemd om genodigden van de inrichters vanop één van de verdiepingen een beter zicht te geven op de feestelijkheden die zich afspeelden op de Grote Markt (waaraan die huizen gelegen waren). Misschien werden zij voor dit doel door het stadsbestuur gehuurd, een gebruik dat geattesteerd is voor Keulen in de tweede helft van de 14e eeuw (AVONDS (1999), *Koning Arthur in Brabant*, p. 68).

³⁰⁸⁶ De huizen genaamd *Tafelronde* in Leuven en Antwerpen waren vermoedelijk bestemd om genodigden van de inrichters vanop één van de verdiepingen een beter zicht te geven op de feestelijkheden die zich afspeelden op de Grote Markt (waaraan die huizen gelegen waren). Misschien werden zij voor dit doel door het stadsbestuur gehuurd, een gebruik dat geattesteerd is voor Keulen in de tweede helft van de 14e eeuw (AVONDS (1999), *Koning Arthur in Brabant*, p. 68).

³⁰⁸⁷ Dit toponiem valt te situeren nabij de oude burcht van de heren van Diest (AVONDS (1999), *Koning Arthur in Brabant*, p. 68).

³⁰⁸⁸ Fichier Godding.

³⁰⁸⁹ Fichier Godding.

³⁰⁹⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 183 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 185.

³⁰⁹¹ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, VIII, col. 200.

³⁰⁹² Suggestie van L. Demey.

1.1.630 Tellebert (*Tellebert*) ---- 1433³⁰⁹³

Een ander *Tellebert* lag in de buurt van de *Lakensestraat*. De lokalisatie en betekenis van dit toponiem blijven problematisch.

Huidige ligging: ?

1.1.631 Tiendenpoel (*Tiendenpoel*) ---- 1368³⁰⁹⁴

Zowel Ph. Godding als Ch. Deligne maakten melding van de *Tiendenpoel*. Deze eerste historicus situeerde de poel met voorzichtheid in het *Warmoesbroek*, terwijl Ch. Deligne hem in de buurt van het kruispunt van de *Zavelstraat* en de *Ezelweg* plaatste.³⁰⁹⁵

Wat de betekenis betreft, is het moeilijk uit te maken waarnaar de benaming precies verwees. Het spreekt vanzelf dat de poel iets te maken had met de inning van tienden. Werd hij aangelegd op tiendplichtige gronden? Of lag hij in de nabijheid van een tiendenschuur?

Huidige ligging: ?

1.1.632 Trappen (*de Trappen*) ---- 1407³⁰⁹⁶

De *Trappen* lagen in de onmiddellijke omgeving van de *Zavel*. Waarschijnlijk doelde het toponiem op de trappen van de *Trapstraat*, die van aan de *Zavel* naar de *Steenpoort* leidde (zie verder). Het hoogteverschil was hier dermate groot dat trappen dienden te worden aangelegd.

Huidige ligging: Rollebeekstraat³⁰⁹⁷

Gelijkaardige toponiemen: *Trappen* (Gent)³⁰⁹⁸

1.1.633 Trapstraat (*Trapstrate*) ---- 1244³⁰⁹⁹

De *Trapstraat* vormt één van de uitzonderlijke Brusselse straten die doorheen de geschiedenis nooit van naam is veranderd. Ten gevolge van de losse middeleeuwse grammatica werden de

³⁰⁹³ BRON 232 ; fichier Godding.

³⁰⁹⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407.

³⁰⁹⁵ Respectievelijk GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

³⁰⁹⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407.

³⁰⁹⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407.

³⁰⁹⁸ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 80.

³⁰⁹⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 67 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72.

namen *Trapstrate* en *Drapstrate* wel door elkaar gebruikt. Desalniettemin kleeft er toch ook hier weer een legende aan de naam, die zou herinneren aan de trappen naar de burcht van een reus op de nabijgelegen *Reuzenberg*. De herkomst van dit toponiem lijkt ontsproten te zijn aan een te grote fantasie.

De meeste historici verklaren de straatnaam echter eenvoudigweg door te verwijzen naar de aanwezigheid van trappen om het hoogteverschil van de valleihelling te overwinnen.³¹⁰⁰ Deze verklaring is vrij aannemelijk vermits men in de bronnen vermeldingen van trappen aantreft, die tussen de *Steenpoort* en de *Zavel* werden gesitueerd (*extra Steenporte desuper gradus in cono vici ab ista parte fori Pecorum* – 1316 ; *buten de Steenpoerte boven den trappen daer men gheet ten Zavel wert* – 1330 ; *supra Zabulum desuper locum dictum boeven den Trappen* – 1368 ; *foris portam de Capella supra gradus* – 1394³¹⁰¹).

Hoewel deze verklaring vrij aannemelijk is, staat ze mijns inziens in contrast met de andere algemeen aanvaarde hypothese die van deze straat een onderdeel maakt van de oude handelsweg in zuidelijke richting. De combinatie van druk handelsverkeer en trappen lijkt nogal moeilijk.

Een ander probleem is het voorkomen van twee *Trapstraten* vlak in elkaars buurt. Meer nog, beide straten bevonden zich min of meer in elkaars verlengde. Ook hier stonden de historici voor een raadsel. Het is bijvoorbeeld kenmerkend dat F. Janssens sprak over slechts één enkele Trapstraat, die het *Korenhuis* langs de *Steenpoort* verbond met de *Zavel*.³¹⁰² Zo'n hoekig tracé lijkt weinig waarschijnlijk.

Ik vraag me echter af of de beide *Trapstraten* oorspronkelijk niet één geheel vormden, maar dan niet volgens het tracé dat ze later – en vandaag nog altijd – kennen (zie afbeelding). Op basis van het 19-eeuws perceelsplan van W.B. Craen lijkt dit reconstrueerbaar. Indien men de hoektoren van de eerste stadsomwalling (de zogenoemde *Anneessenstoren*) wegdenkt en het tracé van de onderste Trapstraat naar het zuidoosten laat doorlopen, vindt men aansluiting op de hoger gelegen *Trapstraat* (huidige Rollebeekstraat). Ook de perceelsgrenzen geven hiervan een indicatie. Op die plaats maakt de Rollebeekstraat trouwens een lichte knik naar het westen, misschien een indicatie voor een latere heroriëntatie. Na de bouw van de eerste stadsomwalling vond de straat aansluiting op de Hoogstraat.

Huidige ligging: Trapstraat – Rollebeekstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Trapstraat* (Elsene)³¹⁰³ ; *Trapstraat* (Bellingen)

³¹⁰⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 67 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 3 & 107.

³¹⁰¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 3, 60 & 109.

³¹⁰² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72.

³¹⁰³ A. Van Loey bracht de *Trapstraat* in verband met het vlakbij gelegen toponiem *de Windesteen* of *den Windelsteen*, waarin hij een 'wenteltrap' zag (VAN LOEY (1931), *Studie*, pp. 57-58).

1.1.634 Treeft (*den Treeft*) ---- 1340³¹⁰⁴

De *Treeft* bevond zich in de buurt van de *Driesmolen* (*apud Drieschmoelen iuxta locum dictum de Treeft* – 1414³¹⁰⁵). Een *treeft* is een driehoek.³¹⁰⁶ Vlakbij de *Driesmolen* lag inderdaad een driesprong, namelijk van de *Driesmolenstraat*, de *Zespenningstraat* en de straat die naar de hoeve van *Ransvoord* leidde (zie afbeelding). Vermoedelijk alludeerde het toponiem op deze situatie en is er dus geen leesfout (*de Creeft*) in het spel.

Na de Godsdienstoorlogen vestigden de Kartuziers zich binnen de stad. Hun klooster in *Scheut* (Anderlecht) was door de Calvinisten volledig verwoest. Vanaf 1589 betrokken ze de terreinen van de *Treeft* in de buurt van de *Driesmolen*.³¹⁰⁷ Hun domein strekte zich uit tussen deze molen, de *Ransvoordzenne*, de tweede stadsomwalling en de huidige Onze-Lieve-Vrouw van Vaakstraat.

Huidige ligging: ten westen van het Bloemenhofplein

Gelijkaardige toponiemen: *den Treeft* of *den Treft* (Asse)³¹⁰⁸

1.1.635 Treeft (*den Treeft, den Treef*) ---- 1374³¹⁰⁹

Aan de bovenzijde van het Ruisbroek lag nog een plaats die *de Treeft* werd genoemd. Ook hier bevond zich inderdaad een driesprong (zie afbeelding).

Huidige ligging: ten oosten van de Ruisbroekstraat

1.1.636 Treurenberg (*Treurenborgh – Arces Gemitus*) ---- 1567³¹¹⁰

Het toponiem *Treurenberg* komt pas laat in de bronnen voor. De naam hield nauw verband met de omvorming van de *Sint-Goedelepoort* tot gevangenis³¹¹¹:

“La Treurenberg ou montagne des Pleurs était fermée, en son milieu, par la porte de Sainte-Gudule, qui servit, au XVIe siècle, de prison d'état et reçut alors le nom de château des Pleurs (Treurenborgh, arces gemitus [sic]), sous lequel elle est désignée pour la première fois en 1567.”

³¹⁰⁴ BRON 87.

³¹⁰⁵ BRON 203.

³¹⁰⁶ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, VIII, col. 659.

³¹⁰⁷ JANSSENS (1989), *Kloosterinplantingen*, p. 155.

³¹⁰⁸ Herberg in Asse (VERBESSELT (1966b), *Asse*, pp. 127-128 & 132).

³¹⁰⁹ Fichier Godding.

³¹¹⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 335.

³¹¹¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 335.

Huidige ligging: Treurenberg

1.1.637 Truwantstraat (*Truwantstrate, Truwantstreetken*) ---- 1433³¹¹²

De *Truwantstraat* is een moeilijk precies te lokaliseren straat. Ze gaf uit op de *Zak* (*in den Zack op ten horric van der Truwantstreetken* – 1433³¹¹³). Volgens F. Janssens verbond deze straat mogelijk de *Sint-Mariastraat* met de *Trapstraat* (huidige Rollebeekstraat). V. Verscheure dacht eerder aan een verbindingsstraat tussen de *Zak* en de *Blaasstraat*.³¹¹⁴

Wat de naamverklaring betreft, lijkt F. Janssens' interpretatie me vrij onwaarschijnlijk³¹¹⁵:

“Waarschijnlijk troepten deze bedelaars samen in bepaalde straten die naar hen werden genoemd. Zo hadden wij in de Kapellewijk de Truwantstraat.”

Over dergelijke samenscholingen zijn in elk geval geen concrete aanwijzingen gekend. Wel is het zo dat het middelnederlandse woord ‘truwant’ uiteraard ‘bedelaar, vagebond’ betekende. Misschien woonde er een familie met de naam Truwant. Of misschien kregen de bedelaars er een onderdak of eten.

Huidige ligging: ter hoogte van de Duivenstraat

1.1.638 Turfzenne (*Torfzenne*) ---- 1374³¹¹⁶

Deze straat droeg in de eerste helft van de 14^e eeuw nog geen eigen naam. Dat valt af te leiden uit lokalisaties als *supra Sennam inter pontem Navium et Lakenporte* (1328) en *opt Zenne tusschen tScepbrugghen ende ter Lakenporte* (1356).³¹¹⁷ Bijna alle auteurs diepten 1374 als oudste vermelding op. Vermoedelijk is het toponiem dus ergens rond het midden van de 14^e eeuw ontstaan.

Dit gedeelte van de Zenne is genoemd naar de ontschepings- en handelsplaats voor turf. Of die plaats effectief in het midden van de 14^e eeuw is ingericht – bijvoorbeeld op vraag van het stadsbestuur –, is voorlopig niet te bevestigen. Wel schonk de hertog van Brabant de ruimte tussen de *Schipbrug* en de *Muntersbrug* in 1302 aan de stad in ruil voor de betaling van een jaarlijkse cijns. Het stadsbestuur kreeg de toelating om een muur aan te leggen tot in de Zenne,

³¹¹² LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 136 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 134.

³¹¹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 136.

³¹¹⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 134.

³¹¹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 136.

³¹¹⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 216 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 60 ; fichier Godding.

³¹¹⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 216.

mits behoud van de breedte van 16 voet. Waarschijnlijk betekende dit het startschot voor de aanleg van kaaimuren.³¹¹⁸

Huidige ligging: tussen Hallenstraat en Zwarte Lievevrouwstraat³¹¹⁹

Gelijkaardige toponiemen: *Torfbroek* (Jette-Laken)³¹²⁰ ; *Torfbriel* (Gent)³¹²¹

1.1.639 tussen beide Bruggen (*tussen beyde de Bruggen – inter ambos Pontes, ultra ambos Pontes*) ---- 1287³¹²²

De verklaring van dit toponiem kan niet simpeler zijn³¹²³ :

“De straat die de Anderlechtsesteenweg en de Kolenmarkt verbond heette «Tussen twee bruggen». Logisch, want wie een eiland oversteekt moet over twee bruggen.”

Huidige ligging: Kolenmarkt – Fontainasplein

Gelijkaardige toponiemen: *tusschen bruggen* (Gent)³¹²⁴ ; *tusschen den tween bruggen* of *tusschen beede de bruggen* (Oudenburg)³¹²⁵

1.1.640 tussen Dag en Nacht (*tussen Dach ende Nacht, streetkene geheeten tusschen Dach ende Nacht, straten tusschen Dach ende Nacht*) ---- 1308³¹²⁶

Met deze woordengroep werd een smalle en kromme straat aangeduid die de loop van de *Koperbeek* volgde tot aan de *Putterij*. De naamsverklaring plaatste de historici en toponymisten voor een raadse³¹²⁷:

“Selon Henne et Wauters, elle doit ce nom « au fait qu’il n’y règne jamais qu’une lueur douteuse ». Cette explication nous semble également douteuse, mais nous n’en connaissions [sic] pas de meilleure.”

³¹¹⁸ BRON 61.

³¹¹⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 179 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 60.

³¹²⁰ Het *Torfbroek* bevond zich aan de grenszone van Jette en Laken, niet ver van het huidige Jeugdparc, en wijst op het steken van turf uit de door de Molenbeek aangevoerde veenlagen (VAN NIEUWENHUYSEN (1993-1994), *Toponymie*, p. 13).

³¹²¹ Turfstapelplaats (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 80).

³¹²² Fichier Godding.

³¹²³ JACOBS (1991), *Bedevaardsweg*, p. 27.

³¹²⁴ De haven van Gent, tussen de *Veebrug* en de *Sint-Michielsbrug* (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 80).

³¹²⁵ Straat gelegen tussen beide *Noordbruggen* (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 215).

³¹²⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72 ; fichier Godding.

³¹²⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 127.

Ook F. Janssens meende – ongetwijfeld in navolging van P.J. Meertens – dat de naam verwees naar het ‘schemerlicht dat er heerste’.³¹²⁸

Ik geloof eerder dat men de straatnaam letterlijk moet interpreteren, namelijk ‘de straat tussen Dag en Nacht’. Met ‘Dag’ en ‘Nacht’ kunnen bijvoorbeeld twee huizen of herbergen bedoeld zijn. Ik vond van deze gebouwen weliswaar geen bronvermeldingen terug. Aangezien de straatnaam vrij oud is, is het mogelijk dat er helemaal geen bronnen over bestaan.

Huidige ligging: Centraal Station³¹²⁹ ; buurt van de Putterij³¹³⁰

1.1.641 Valbeek (*Valbeken*) ---- 1496³¹³¹

De benaming *Valbeek* of *Vuilbeek* sloeg op het laagste gedeelte van de *Koperbeek*, vlak voordat deze uitmondde in de Zenne. Het is niet duidelijk welke van beide namen eerst in gebruik kwam. De benaming *Valbeek* kan wijzen op een hoogteverschil bij de monding. In verscheidene 14^e-eeuwse documenten is er trouwens sprake van een plaats *daer die beke in vakt*.³¹³² De benaming *Vuilbeek* wijst op de hoge vervuilingsgraad, wat niet hoeft te verwonderen omwille van de lokaliteit van de beek. Vooraleer het water in de Zenne stroomde, passeerde het immers een grote reeks marktplaatsen, waar veel vervuilende activiteiten plaatsvonden.

Huidige ligging: tussen de Kiekenmarkt en de Beurs

1.1.642 Valkstraat (*Valckstrate*)

Dit straatje werd in de Middeleeuwen ook wel *Boelstraatje* of *Builstraat* genoemd. Dit laatste toponiem herinnerde aan de goederen van Jan Boel. De benaming *Valkstraat* was misschien te danken aan de aanwezigheid van een herberg *de Valk*?³¹³³

Huidige ligging: Valkstraat³¹³⁴

³¹²⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 72.

³¹²⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 126.

³¹³⁰ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 336.

³¹³¹ BRON 324.

³¹³² DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 85.

³¹³³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 96.

³¹³⁴ LAURENT (1963), *Limites*, p. 189 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 96.

1.1.643 Vederstraat (*Veederstrate*) ---- 1270³¹³⁵

De *Vederstraat* had volgens A. Henne & A. Wauters en F. Janssens haar naam te danken aan de verschillende pelterijen die er zich bevonden.³¹³⁶ M. Martens zette deze stelling kracht bij door te verwijzen naar de aanwezigheid van bontwerker Amelrik van Bosvoorde in deze straat in 1321.³¹³⁷

Huidige ligging: Arembergstraat³¹³⁸

1.1.644 Veemarkt (*Veemarch, Vemarch, Veemarct – forum Pecorum*) ---- 1284³¹³⁹

De *Veemarkt* van Brussel werd voor het eerst vermeld in 1289, maar bezat in 1321 al het etiket 'oud'. Volgens J. d'Osta situeerde deze markt zich achter de scholen van Sint-Goedele en vóór – dit wil zeggen binnen – de eerste stadsomwalling (*retro scolae et ante murum*).³¹⁴⁰

Huidige ligging: Kanselarijstraat³¹⁴¹

Gelijkaardige toponiemen: *Veemarkt* (Antwerpen)³¹⁴² ; *Veemarkt* (Kortrijk)³¹⁴³ ; *forum Pecorum* (Leuven)³¹⁴⁴ ; *Veemarct* (Gent)³¹⁴⁵ ; *Veemarkt* (Mechelen)³¹⁴⁶

³¹³⁵ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 142 ; fichier Godding.

³¹³⁶ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, pp. 228-229 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 115.

³¹³⁷ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 229.

³¹³⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 339 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 178.

³¹³⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 79.

³¹⁴⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

³¹⁴¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106.

³¹⁴² De Antwerpse *Veemarkt* lag bij de oostelijke stadsomwalling en de daarbij aansluitende weilanden. G. Bedeer & L. Janssens vermeldten ook een *Veemarkt* gelegen vóór het Dominicanenklooster (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, pp. 39 & 42). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³¹⁴³ De Kortrijkse *Veemarkt* lag op de plaats van het huidige Schouwburgplein. Indien de hypothese van V. Debonne klopt dat de licht gebogen perceelstructuur in de Hazelaarstraat – Jan Persijnstraat – Ramen een relict zou zijn van een oude stadsgracht of omwalling, voorafgaand aan de 14^e-eeuwse stadsomwalling, dan lag ook deze *Veemarkt* vlak buiten die omwalling (DEBONNE (2005), *Middeleeuwse huiskelders*, pp. 62-63).

³¹⁴⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26 ; DE MAN (1962), *Leuvense kunstenaars*, p. 34.

³¹⁴⁵ GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 81.

³¹⁴⁶ Bij de opgravingen op de *Veemarkt* werden vier fasen van een oude weg aangesneden. De oudste fase komt overeen met een reeks karrensporen die naar alle richtingen uitwaaiëren. In een volgende fase werd de weg voorzien van een stenen bedekking, eerst in Doornikse kalksteen en vervolgens in een combinatie van Doornikse kalksteen en zandsteen. In de laatste fase bestond hij uit zandsteen en verbreedde hij aanzienlijk. Deze weg was in gebruik van de 12^e tot het einde van de 13^e eeuw. Vermoedelijk viel dit samen met de ingebruikname van de ruimte als plein. De oudste vermelding van de *Veemarkt* dateert uit 1293. Bij de wegen hoorde een ronde constructie die geïnterpreteerd wordt als een wachttoren. Hij bevond zich op de splitsing van de wegen en behoorde tot de vermelde laatste fase. Ging het om een vooruitgeschoven wachtpost of om een plaats waar tol werd geheven? (DE MAEYER, LETTANY, TROUBLEYN & WOUTERS (2003), *Archeologisch onderzoek*, p. 43) MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

1.1.645 Veemarkt (*Veemarct – forum Pecorum*) ---- ca. 1305³¹⁴⁷

De tweede *Veemarkt* werd volgens J. d'Osta ingericht omstreeks 1300. F. Janssens hield het op het begin van de 14e eeuw.³¹⁴⁸ De markt lag net buiten de grachten van de eerste stadsomwalling, ten noorden van de *Sint-Goedelepoort*. In 1560 werd de *Veemarkt* verlegd naar de omgeving van de nieuwe dokken, zodat de tweede *Veemarkt* gedurende de volgende twee eeuwen *Vieux marché au Bétail* werd genoemd.³¹⁴⁹

Huidige ligging: Leuvenseplein – Oratoriënberg³¹⁵⁰

1.1.646 Veemarkt (*forum Bestiarum*) ---- 1307³¹⁵¹

Begin 14e eeuw werd er eveneens een *Veemarkt* gesitueerd op de *Zavel*. Waarschijnlijk ging het om de latere *Paardenmarkt* (zie boven).

Huidige ligging: Grote Zavel

1.1.647 Verbelenstraat (*Verenbellenstrate, Verbeelenstraetken, Vorenbeelenstraetken, Bellenstrate, Belenstraetken*) ---- 1313³¹⁵²

De *Verbelenstraat* vormde één van de vele middeleeuwse zijstraatjes van de Hoogstraat en lag ongeveer ter hoogte van het *Sint-Juliaansgasthuis*. Waarschijnlijk moet het ergens in de buurt van het *Bavendal* gesitueerd worden en liep het opwaarts in de richting van de zone tussen *Wollendries* en *Krekeldries*.³¹⁵³ Het kwam ook voor onder de benaming *Stemerstraatje*.

F. Janssens meende dat de straatnaam verklaard kon worden als een afleiding van een persoonsnaam. Ofwel zou een vrouwelijk lid (*ver* of *veren* = vrouwe) van de familie Belen haar naam aan de straat hebben geschonken, ofwel mocht Verbelen beschouwd worden als een samentrekking van de familienaam van der Belen.³¹⁵⁴ Beide families waren bekend in het 14^e-eeuwse Brussel, maar hun goederenbezit is nog niet in kaart gebracht.

³¹⁴⁷ Fichier Godding.

³¹⁴⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 79.

³¹⁴⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106. Elders dateerde J. d'Osta de verplaatsing van de *Veemarkt* in 1560 (d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 121).

³¹⁵⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 106 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 79.

³¹⁵¹ Fichier Godding.

³¹⁵² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 135.

³¹⁵³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 134.

³¹⁵⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 162.

Huidige ligging: ?

1.1.648 Verheylenstraat (*Verheilen neven straetken – vicus dictus Verheylen*) ---- 1361³¹⁵⁵

Deze straat werd in 1367 naast *ter Arken* en boven de *Koperbeek* gelokaliseerd.³¹⁵⁶ Een nadere precisering is echter noodzakelijk. Het is ook niet duidelijk wie zijn of haar naam verleende aan dit straatje. Volgens A. Henne & A. Wauters kwam dit straatje overeen met het *Eindestraatje* (in de 18^e eeuw *Sint-Michielsstraatje* genoemd)³¹⁵⁷, terwijl F. Janssens het vereenzelvigde met het *Heil Goedenstraatje* dat op de *Coudenberg* was gelegen.³¹⁵⁸

Huidige ligging: in de buurt van BoZar

1.1.649 Verlorenkost (*Verlorencost, Costverloren*) ---- 1304³¹⁵⁹

G. Des Marez voerde een onderzoek naar de betekenis van *Verloren Kost*. Te Brussel werd het toponiem (of bouwwerk) voor het eerst vermeld in de eerste helft van de 14^e eeuw, namelijk in het cijnsregister van het *godshuis van de Witte Juffrouwen* uit 1304 (*Dits den chijsn tusschen der vorsten porten van desen cloester ende Verloren Cost*).³¹⁶⁰ Het stond nadien bekend als een alleenstaand torengedebouwe dat de Vlaamsesteenweg bewaakte, op enige afstand buiten de eerste stadsomwalling. De *Verloren Kost* bevond zich op het kruispunt van de *Kleine Vesten*, een half-cirkelvormige aarden wal, en de steenweg.

Na de bouw van de tweede stadsomwalling kwam het bouwwerk tussen beide stadsomwallingen te liggen, maar de naam bleef desalniettemin voortbestaan. In 1463 werd de *Verloren Kost* zelfs heropgebouwd en bij die aangelegenheid als ‘huis’ betiteld. Deze renovatie had blijkbaar geen uitstaans meer met de verdediging van de stad. Enkele jaren later werd de *Verloren Kost* namelijk als zothuis ingericht. De betekenis van het gebouw werd trouwens vergeten, aangezien men in 1469 sprak over *den Verloeren Costpoirte nu geheten Behoudencostpoirte*.³¹⁶¹

De betekenis van de naam *Verloren Kost* en – bij uitbreiding *Verlorenkostpoort* – schijnt voor de hand te liggen³¹⁶²:

³¹⁵⁵ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; fichier Godding.

³¹⁵⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173.

³¹⁵⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 354.

³¹⁵⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 173.

³¹⁵⁹ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 223.

³¹⁶⁰ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 223.

³¹⁶¹ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 153.

³¹⁶² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 44.

“De meest voor de hand liggende verklaring voor “verlorenkost” is verloren kosten; verloren, nutteloze uitgaven [...] daar de poort bij de bouw van de tweede ringmuur halverwege de oude en de nieuwe vestingsmuren te staan kwam en zo alle strategische betekenis verloor.”

Véél vroeger protesteerde G. Des Marez al tegen deze vaak gehoorde uitleg en verschaftte zelf een alternatieve verklaring voor de naam van het bouwwerk³¹⁶³:

“Welnu, een *verloren cost* was een verdedigingswerk, – gewoonlijk een toren –dat afgescheiden was van de hoofdlinie en zich vóór deze op eenen zekeren afstand bevond. [...], de *Verloren Cost* integendeel, ten minste volgens mijne meening, was een werkelijk verdedigingsmiddel, dat den eersten aanval van den vijand moest onderstaan., of hem door eenen rechtstreekschen aanval tegenhouden. [...] Bij uitbreiding werd de naam *Verloren Cost* onverschillig aan elken toren gegeven, ook wel aan een vooruitspringend werk van 'n gebouw.”

C. Dickstein-Bernard trok op haar beurt van leer tegen de stellingen van G. Des Marez³¹⁶⁴:

“G. DES MAREZ semble avoir perdu de vue que cette dénomination de la porte est la *seconde*, apparue bien après sa construction, lorsqu'il défendit l'opinion que le bâtiment existait dès la 1ère moitié du XIVe siècle (sans preuves à l'appui de ses dires), et qu'il ne s'agissait pas d'une porte, mais d'un “verloren cost”, c'est-à-dire d'un édifice défensif, d'une tour. Sa démonstration n'est guere convaincante.”

F. Janssens hield het daarentegen op ‘een vooruitgeschoven verdedigingspost bestemd om de vijand te beletten de Sint-Kathelijnepoort te naderen’.³¹⁶⁵

Huidige ligging: ten oosten van het kruispunt van de Vlaamsesteenweg en de Lepagestraat
Gelijkaardige toponiemen : *Verloren Cost velt* (Ukkel)³¹⁶⁶ ; *Verloren Cost* (Leuven)³¹⁶⁷ ; *Verloren Cost* (Diest)³¹⁶⁸ ; *Verloren Cost* (Antwerpen)³¹⁶⁹ ; *porta Perditi operis* (Maastricht)³¹⁷⁰ ; *Verloren Cost*

³¹⁶³ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, pp. 151-152.

³¹⁶⁴ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 113.

³¹⁶⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 42.

³¹⁶⁶ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 20.

³¹⁶⁷ Te Leuven bevond zich een *Verloren Cost*, een alleenstaande toren, die onder toezicht van Mattheeus de Layens heropgebouwd werd in de periode 1462-1469, precies in dezelfde periode waarin de heropbouw in Brussel plaatsvond (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 153). SMEYERS (1998), *Leuvense stadhuis*, p. 106. De periode van heropbouw komt ongeveer overeen met de periode waarin de Brusselse *Verloren Kost* werd heropgebouwd. Toeval ?

³¹⁶⁸ In Diest was de *Verloren Cost* eveneens een toren (*nova turris opidi apud den Oetmoet que hodie appellatur Verloren Cost ; fortaliciu seu propugnaculum apud Verloren Cost*) (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, pp. 153-154).

³¹⁶⁹ Vermeld in 1421 (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 154).

³¹⁷⁰ In Maastricht was men in de 15^e eeuw reeds de juiste betekenis kwijtgeraakt (*haec porta Perditi operis vulgo nominaretur*) (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 154).

(Sint-Truiden)³¹⁷¹ ; *Verloren Cost* (Landen)³¹⁷² ; *Verlorencosttoren* (Kortrijk)³¹⁷³ ; *Verloren Cost* (Hasselt)³¹⁷⁴ ; *Verloren Cost* (Gent)³¹⁷⁵ ; *Kostverlorenvaart* (Amsterdam)³¹⁷⁶ ; *Kostverlorenweg* (Zandvoort)³¹⁷⁷ ; *Verloren Cost* (Webbekom)³¹⁷⁸ ; *Verloren Kost* (Lier)³¹⁷⁹ ; *tVerlooren Cost* (Oudenburg)³¹⁸⁰

1.1.650 Verlorenkostpoort (*Verlorencostpoirte, Costverlorenpoirte, porte die men heet Verloren Coste*) ---- 1375³¹⁸¹

De *Verlorenkostpoort* was de volledige benaming voor het poortgebouw. In dit geval werd duidelijk het gebouw bedoeld, terwijl het kortere *Verlorenkost* ook als algemene plaatsnaam in voege was.

Huidige ligging: ten oosten van het kruispunt van de Vlaamsesteenweg en de Lepagestraat

³¹⁷¹ In Sint-Truiden sloeg de benaming *Verloren Cost* op de toren van het Stadhuis (opgericht in 1606) (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 154).

³¹⁷² Te Landen was de *Verloren Cost* in het verdedigingssysteem van de stad ingecorporeerd (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 154).

³¹⁷³ De *Verlorencosttoren* in Kortrijk was een waaktorentje buiten de Leipoort (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 154).

³¹⁷⁴ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 154.

³¹⁷⁵ In Gent trof men meerdere malen een *Verloren Kost* aan : “un des rabots de la Liève s’appelait *Verloren Cost*” ; er was een huis gelegen *buten den Steendam dat men heet Verloren Cost* ; een hydraulisch werk in de Leie stond bekend onder de naam *Verloren Cost* ; een deel van de Sint-Pieterskazerne droeg de naam *Verloren Cost* (DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 155).

³¹⁷⁶ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 155.

³¹⁷⁷ DES MAREZ (1931), *Catte en Verloren Cost*, p. 155.

³¹⁷⁸ Te Webbekom bevonden zich in 1532 II½ sillen lants heytende den *Verloren Cost*, in 1535 vijff zillen op *Verloren Cost*, in 1686 opden *Verloren Cost neghen sillen landt* en in 1880 33a land genaamd den *Verloren Kost*. F. Claes verklaarde ‘*Verloren Kost*’ als de uiting van volkshumor voor ‘weinig renderende landbouwgrond, slechte grond’ (CLAES (1989a), *Toponymie van Webbekom*, p. 103).

³¹⁷⁹ Begin 15^e eeuw strekte zich voor het *Vleeshuis* van Lier een grote open poel uit, de *Verloren Kost* genoemd, waarin men kadavers van dieren wierp (stank !). In 1419 – na de bouw van het *Vleeshuis* – liet de stad de poel overwelven en plaveien, maar de naam leefde weliswaar verder (BREUGELMANS, CEULEMANS, COENEN (1990), *Lier*, p. 72).

³¹⁸⁰ Sluis op de grens van Oudenburg en Snaaskerke, vermoedelijk zelfs op deze laatste gemeente (GYSSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 217).

³¹⁸¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 42 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 113.

1.1.651 Verlorenkoststraatje (*Verlorencost streetken*) ---- 1535³¹⁸²

Het *Verlorenkoststraatje* was ongetwijfeld één van de parallelle wegjes langs de *Kleine Vesten* die uitmondde bij de *Verlorenkostpoort*. Het is voorlopig niet duidelijk welke weg precies werd bedoeld. In theorie komen er vier straatjes in aanmerking.

Huidige ligging: langsheen de Papenvest of de Papenvest zelf [?]

1.1.652 Verlorenkostvest (*Verlorencostvest, Verlorencost vesten*) ---- 1424³¹⁸³

Dit was een andere – en vermoedelijk latere – benaming voor de *Kleine Vesten*, waarop de *Verlorenkostpoort* stond ingeplant.

Huidige ligging: langsheen de Papenvest

1.1.653 Vermariënstraat (*Vermarienstrate*) ---- 1342³¹⁸⁴

Een *Vermariënstraat* (en niet *Sint-Mariastraat*) werd in 1342 gesitueerd bij het *Sint-Jansgasthuis*. Het was een klein zijstraatje van de huidige Violetstraat. In de 17^e en 18^e eeuw werd het *het Kalfsken* of *Kalfsstraatje* genoemd. Het verdween bij de aanleg van de Lombardstraat aan het begin van de 20^e eeuw.³¹⁸⁵

De naamsverklaring lijkt geen uitstaans te hebben met de Moeder Gods, maar wel met Maria van Coudenberg. In een akte uit 1350 kwam immers de vermelding *in veren Marienstrate van Coudenberghe bi Sente Janskerken te Brucele* voor.³¹⁸⁶ Later verbasterde de naam tot *Sint-Mariastraat* (of zelfs *Onze Lieve Vrouw straatjen*).

Huidige ligging: Lombardstraat³¹⁸⁷

³¹⁸² BRON 338.

³¹⁸³ Fichier Godding.

³¹⁸⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 134 ; fichier Godding.

³¹⁸⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 134.

³¹⁸⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 134.

³¹⁸⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 134.

1.1.654 Vermerenstraat (*Vermerenstrate*) ---- 1367³¹⁸⁸

Het is niet precies duidelijk welke straat de *Vermerenstraat* precies was. Het was wellicht een verbastering, maar van welke straatnaam: van de *Vermariënstraat* of van de *Sint-Mariastraat*?

Huidige ligging: ?

1.1.655 Verste Brug (*verster Brugge*) ---- 1356³¹⁸⁹

Vermoedelijk was dit dezelfde brug als de *Achterste brug* (zie boven). *Verste* en *achterste* hebben hier dezelfde betekenis.

Huidige ligging: kruispunt van de Vlaamsesteenweg met de Lepagestraat

1.1.656 Ververijstraat (*Ververijstrate*) ---- 1370³¹⁹⁰

Over deze straat is zeer weinig geweten, behalve dat ze zich in de Kapellewijk bevond.³¹⁹¹

Huidige ligging: ?

1.1.657 Verversbrug (*Verwersbrugge*) ---- 1356³¹⁹²

Dit is de voormalige *Leeuwsbrug*, maar ze dook ook op onder de naam *Jodenbrug* en *Verversbrug* (*de Juedenbrugge ende nu geheeten de Verwersbrugge* – 1485³¹⁹³). Deze laatste benaming is wellicht overgenomen van de nabijgelegen *Ververshoek* en *Verversstraat*.

Huidige ligging: Verversstraat

³¹⁸⁸ Fichier Godding.

³¹⁸⁹ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 257.

³¹⁹⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 106 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 135.

³¹⁹¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 106.

³¹⁹² LAURENT (1963), *Limites*, p. 211 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 105.

³¹⁹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 105.

1.1.658 Ververshoek (*Verwershoeck*) ---- 1491³¹⁹⁴

De benaming *Ververshoek* kwam pas aan het einde van de 15^e eeuw in voege en duidde dezelfde lokatie aan als de voormalige *Hoek* (zie boven). De toevoeging van ‘ververs’ is te wijten aan de hoge concentratie van deze ambachtslieden in deze zone.

Huidige ligging: tussen de Kolenmarkt en de Anspachlaan

Gelijkaardige toponiemen: *Vaerwers hoeke* of *Verwers houcke* (Oudenburg)³¹⁹⁵ ; *Verwershoek* (Maastricht)³¹⁹⁶

1.1.659 Verversstraat (*Verwerstrate*, *Veruwerstrate*, *Verustrate*) ---- 1372³¹⁹⁷

Hoewel de naam *Verversstraat* voor het eerst opdook in 1377, werd de straat al naamloos vermeld in 1356 (*der straten voer Jan Priemspoerte*).³¹⁹⁸ De straat verbond de *Volderstraat* en Kolenmarkt over de Zenne heen met de *Oude Borgstraat*. Het was een buurt waar vele ververs waren gevestigd, vooral dan in de zone tussen de rivier en de eerste stadsomwalling, de zogenoemde *Ververshoek*.

Huidige ligging: Verversstraat

Gelijkaardige toponiemen: *platea Tinctorum* (Diest)³¹⁹⁹ ; *Verversstraat* ('s-Hertogenbosch)³²⁰⁰ ; *Veversvliet*, *Verwersmarkt* en *platea Tinctorum* (Antwerpen)³²⁰¹ ; *Verwersdijk* (Delft)³²⁰² ; *Aelwijn de Verwersstege* (Leiden)³²⁰³ ; *Verwersteiger* (Gorkum)³²⁰⁴ ; *Verwersloot* (Den Haag)³²⁰⁵

³¹⁹⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 106.

³¹⁹⁵ “Hoek van Weststraat en Krepelstraat; de naam staat in verband met de lakenindustrie te Oudenburg : woonden hier de verwers ?” (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 217-218).

³¹⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³¹⁹⁷ KOTAJI (1985), *Contribution*, p. 37.

³¹⁹⁸ MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, pp. 646 & 648.

³¹⁹⁹ In Diest gaven blauwververs (*wedere*) hun naam aan het *Wederbroek*, dat in het Latijn vertaald werd door *platea Tinctorum* (huidige Michel Theysstraat). De tak van de Demer die door het *Wederbroek* komt, werd in de 15^e en 16^e eeuw *Verwersgracht* genoemd (CLAES (1995), *Plaats- en persoonsnamen*, p. 143).

³²⁰⁰ VAN DRUNEN (1977), *Drie huizen*, p. 134.

³²⁰¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25 ; POULUSSEN (1988), *Wetenschappelijke oplossing*, pp. 93-94.

³²⁰² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³²⁰³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³²⁰⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³²⁰⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

1.1.660 Vettersstraat (*Vetterstrate*) ---- 1321³²⁰⁶

Vermoedelijk werd de *Vettersstraat* – die vanaf het einde van de 15^e eeuw de ‘volledige’ benaming *Huidenvettersstraat* zou dragen – genoemd naar de concentratie van huidenvetters. Net zoals bijvoorbeeld in Leuven en Luik dienden deze ambachtslieden hun activiteiten op enige afstand van de bewoning uit te oefenen.³²⁰⁷ Bovendien hadden zij water nodig. De ligging van de *Vettersstraat* – buiten de eerste stadsomwalling, in de nabije omgeving van de Zenne – kan in overeenstemming gebracht worden met beide imperatieven.

Huidige ligging: *Huidenvettersstraat*³²⁰⁸

Gelijkaardige toponiemen: *Vetterstrate*, *vicus Cerdonum*, *vicus Cerdonicus* en *Vettersham* (Leuven)³²⁰⁹ ; *Vettersham* en *Vetterstrate* (Mechelen)³²¹⁰

1.1.661 Vijf Wilgen (*Quinque Salices*) ---- 1270³²¹¹

J. Lindemans meldde dat grenswilgen gewoonlijk in rijen werden geplant.³²¹² Misschien was dit ook het geval met de *Vijf Wilgen*, die zich in de buurt van de grens tussen Sint-Jans-Molenbeek en Laken bevonden. Aangezien de juiste ligging van deze wilgen niet bekend is, staat het evenmin vast of ze wel binnen het latere territorium van de tweede stadsomwalling lagen.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Vyf Wulghen* (Velzeke-Ruddershove)³²¹³ ; *in campo dicto te VII wilghen* (Anderlecht) ; *ten Ellefwilligen* (Bollebeek)³²¹⁴ ; *Drie Wilghen* (Sint-Jans-Molenbeek)³²¹⁵

1.1.662 Vinkstraat (*Vincstrate*) ---- 1357³²¹⁶

Deze straat lag aan de *Zavel* en verbond de *Paardenmarkt* met het *Zavelkerkhof*. Het is wel niet duidelijk om welk straatje het precies ging.

³²⁰⁶ MARTENS (1958), *Censier ducal*, pp. 118 & 123-124.

³²⁰⁷ MEULEMANS (1966), *Schoenmakers*, pp. 98-99.

³²⁰⁸ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 353.

³²⁰⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25 ; MEULEMANS (1966), *Schoenmakers*, p. 99.

³²¹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, pp. 10 & 25.

³²¹¹ CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 123.

³²¹² LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 219.

³²¹³ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 703.

³²¹⁴ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 219.

³²¹⁵ “De DRIE WILGEN duiden ws. de grens van de Jetse Sint-Pietersparochie aan, waarvan de Sint-Martinuskapel van Ganshoren afhing. Misschien identiek met de Sint-Mertenswilg(en).” (VAN NIEUWENHUYSEN (2002), *Studie*, pp. 107-108).

³²¹⁶ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 178 ; fichier Godding.

M. Devos bestudeerde de vink-toponiemen systematisch. De onderstaande bevindingen zijn dan ook op haar betoog gebaseerd.³²¹⁷ In de historische woordenschat van het Nederlands komen drie etymologisch verschillende betekenissen van ‘vink’ voor, namelijk als vogelnaam, als benaming voor ‘slechte, lichte turf’ en als benaming voor de kleine maagdenpalm en wilde liguster. Naast deze drie mogelijke naamleveranciers voor ‘vink’-toponiemen bestaat de hypothese van een afleiding van of verwijzing naar een persoonsnaam (bijvoorbeeld Vincke, de Vinck, en andere).

a/ Vogelsoort³²¹⁸

“Wat de vogel betreft, kunnen we de vink als benoemingsmotief voor terreincomponenten niet zo gemakkelijk terzijde schuiven als de merel. Vinken plegen of plachten zich namelijk wél in zwermen te verplaatsen en in groten getale neer te strijken op akkers om er te foerageren. Men lokte ze zelfs met graantjes om ze te vangen, niet zozeer om ze als zangvogel te kooien, maar vooral om ze op te eten. Vink was een delicatessen op het middeleeuwse menu. [...] Mogelijk werden ook andere *vink*-namen bedacht voor plaatsen waar geregeld vinkenzwermen werden waargenomen. In ieder geval zijn ook andere in zwermen opererende vogels als spreeuwen en kraaien behoorlijk vertegenwoordigd in de microtoponymie.”

b/ Bodemsoort of -gesteldheid³²¹⁹

“Aangezien landerijen heel vaak genoemd worden naar de aard of de kwaliteit van de bodem, levert de door *vink* aangeduide bodemsoort een plausibel benoemingsmotief. Van dit woord is de neerslag in toponiemen trouwens bewezen, en wel op grond van de morfologische gedaante van sommige daarvan.” (voorbeeld van de Oostvlaamse dorpsnaam *Vinkt*)

“In sommige samengestelde namen stuurt de semantiek van het grondwoord de interpretatie van voorbepalend *vink*- in de richting van de veensoort, b.v. in *vinkeveen*, *vinkenbroek* en *vinkenpeel*. Misschien is de ‘veen’-betekenis ook in het geding bij watervallen als *vinkebeek*, *vinkesloot* en *vinkevijver*, maar mogelijk is ook dat deze microtoponiemen getuigen van een betekenisverruiming van het woord *vink* naar ‘slijk, modder, moeras’. Doordat venige gronden in de praktijk doorgaans ook waterzieke gronden zijn, liggen de concepten ‘venig’ en ‘waterziek’ dicht bij elkaar, wat maakt dat de benamingen voor die bodemtypes uitwisselbaar zijn. [...] Het is dan ook plausibel dat *vink* vanuit zijn ‘turf’-betekenis een evolutie naar ‘modder, slijk’ heeft gekend, al zijn er geen appellatieve bewijzen van een dergelijke ontwikkeling.”

c/ Begroeiing³²²⁰

“Ten slotte kunnen plaatsen ook *vink* in hun naam hebben omdat ze eertijds met maagdenpalm of liguster begroeid waren. De kleine maagdenpalm is bij ons een inheemse plant, die trouwens een belangrijke rol speelde bij rituelen en in de volksgeneeskunde. De

³²¹⁷ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, pp. 209-213.

³²¹⁸ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, pp. 210-211.

³²¹⁹ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, pp. 211-212.

³²²⁰ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 212.

wilde liguster, vooral bekend en geliefd als hagenstruik, werd tot voor kort ook vaak als boom gekweekt omdat hij kwaliteitsvolle tenen leverde voor (fijn) vlechtwerk. De identificatie van toponymisch *vink* als boom- of heesternaam is uiteraard vooral daar een optie, waar de plantennaam op onafhankelijke gronden aanwijsbaar is als dialectisch endogeen, t.w. in Vlaanderen en Brabant, waarmee echter niet gezegd wil zijn dat die verklaring elders zonder meer uitgesloten mag worden. Er is immers al meermaals aangetoond dat microtoponiemen soms de enige relictten zijn van voormalig appellatief woordgebruik, dat door toeval als zodanig niet in bronnen is neergeslagen.”

“Om de waarschijnlijkheid van de verschillende interpretaties tegenover elkaar af te wegen, is andere dan puur talige informatie nodig, zoals kennis van de bodemsoort waarop de *vink*-toponiemen gelokaliseerd liggen.”

Het ziet er echter naar uit dat voor het Brusselse toponiem *Vinkstraat* nog een andere verklaring van toepassing is. Vlak in de buurt, op de hoek van de *Paardenmarkt*, bevond zich namelijk de *Vinkscamme*.³²²¹ De naam van deze *camme* is meer dan waarschijnlijk afgeleid van Johannes Vinke, waarvan het zeker is dat hij in de 14^e eeuw op en rond de *Zavel* goederen bezat.³²²²

Huidige ligging: vlakbij de Grote Zavel

Gelijkaardige toponiemen: *Vinkenkant* (Opglabbeek)³²²³ ; *Vinckstrate* (Baardegem)³²²⁴

1.1.663 Violetstraat (*Violetstraete*) ---- 1491³²²⁵

De naam Violetstraat dook pas aan het eind van de 15e eeuw op in de bronnen. De straat bestond wel reeds vroeger, maar droeg toen ofwel géén specifieke naam, ofwel *Hoendermarkt* (zie boven).

Volgens F. Janssens verwees de straatnaam naar de bijnaam van een tak van de familie tSerclaes en meer specifiek naar Bartholomeus tSerclaes geheten Violet, die in die straat woonde.³²²⁶ Vreemd in haar redenering is wel dat deze bekende Brusselse ‘politicus’ leefde in de tweede helft van de 14e eeuw, terwijl de straatnaam Violetstraat méér dan een eeuw later in gebruik kwam.

Huidige ligging: Violetstraat

³²²¹ Namelijk een *domistadium cum decem cameris superstantibus, suis pertinentis, que bona nuncupata sunt vulgariter Vunxcamme, sita supra Zabulum inter bona [...] en conum fori dicti de Peertmerct, extendus se retrorsum ad quemdam parvum viculum ibidem existentem per quem itur a dicto foro versus atrium ecclesiae B. Mariae Virginis ibidem* (1450) (JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 178 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 135).

³²²² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 135.

³²²³ MOLEMANS (1986), *Naamgevingsfactoren*, pp. 37 & 52.

³²²⁴ LINDEMANS (1932), *Baardegem*, p. 30.

³²²⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 172.

³²²⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 172.

1.1.664 Vismarkt (*Vismerct*, *Vischmarct*, *Veschmaercht* – *forum Piscium*) ----

1282³²²⁷

De oudste *Vismarkt* van Brussel bleef van de 13^e tot het begin van de 17^e eeuw op dezelfde plaats gevestigd, tussen het *Vleeshuis* en de Bergstraat. In 1604 werd de *Vismarkt* overgeheveld naar de rechter Zennekaai, naar de plaats waar zich voordien de *Werf* bevond.

Het toponiem *Vismarkt* wordt wel eens in verband gebracht met de vroegste ontwikkelingen van de steden. Voor een aantal steden werd reeds vooropgesteld dat naast of rondom de omwalling van de burcht van de heer een nederzetting ontstond, die zelf op haar beurt beschermd werd door een aarden omwalling. Deze nederzettingen werden wel eens de pré- of proto-stedelijke kernen genoemd. J. De Meulemeester dichtte de *Vismarkt* een bijzondere rol toe³²²⁸:

“L’élément-clé topographique dans cette évolution est le marché primitif, situé devant l’entrée de la fortification. Cet endroit porte très souvent le nom de Marché-aux-Poisson. C’est le cas à Arras, Saint-Omer, Douai, Armentières, Tournai, Ypres, Courtrai, Audenarde, Termonde, et probablement à Bourbourg, Furnes et Bruges.”

In andere gevallen was de kleine *Vismarkt* de kern van een grotere marktplaats daterend uit de 11e of 12e eeuw. Wanneer in een volgende fase de nederzettingen evolueerden van de pré-stedelijke *castra* naar de laatmiddeleeuwse steden, werd de kleine *Vismarkt* meestal vervangen door een nieuwe en ruimere marktplaats, die was aangepast aan de noden van de groeiende handelsklassen en die vaak dan ook *Grote Markt* of *Grand Place* werd genoemd.³²²⁹

Huidige ligging: Grasmarkt

Gelijkaardige toponiemen: *Vismarkt* (Antwerpen)³²³⁰; *Vismarkt* (Menen)³²³¹; *Vismarkt* (Gent)³²³²; *Vischmarct* (Delft)³²³³; *Vismarkt* (Leiden)³²³⁴; *Vischmerct* (Nijmegen)³²³⁵; *Vismarkt*

³²²⁷ DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 56.

³²²⁸ DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 14.

³²²⁹ DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*, p. 14.

³²³⁰ De Antwerpse *Vismarkt* vormde een natuurlijke aanlegplaats langs de Schelde, gelegen ten zuiden van de *Werf*. “Niet alleen de haven was belangrijk voor de handel maar ook de markten die overal in de stad verspreid waren. Er was de *Vismarkt*, waarschijnlijk het oudste marktplaats van Antwerpen, de *Botermarkt*, de *Oude Korenmarkt*.” (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, pp. 35 & 39). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²³¹ Door de sloping van een reeks huizen ontstonden in 1567 de *Leiestraat* en de *Vismarkt* te Menen (DESPRIET, PYNCKET & PILLE (1987), *900 jaar Menen*, p. 19).

³²³² Het *Forum* dat in sommige middeleeuwse Gentse bronnen voorkwam, werd door F. Blockmans geïnterpreteerd als de *Vismarkt* (LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*, p. 30). De middeleeuwse *Vismarkt* komt overeen met de huidige Groentenmarkt (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 82). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²³³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²³⁴ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 73.

³²³⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

(Oudenaarde)³²³⁶ ; *Vismarkt* (Groningen)³²³⁷ ; *Oude Vismerct* (Reimerswaal)³²³⁸ ; *Vismarkt* (Rotterdam)³²³⁹ ; *Vischmerkt* (Leuven)³²⁴⁰ ; *Fischmarkt* (Basel)³²⁴¹ ; *Vismarkt* (Den Haag)³²⁴² ; *Vismarkt* (Geertruidenberg)³²⁴³ ; *Vischmarkt* (Hulst)³²⁴⁴ ; *Vischmarkt* (Den Haag)³²⁴⁵ ; *Vischmarkt* (Maastricht)³²⁴⁶ ; *Vischmarkt* (Sluis)³²⁴⁷ ; *Vischmarkt* (Middelburg)³²⁴⁸ ; *Vischmarct* (Brugge)³²⁴⁹ ; *Vyschmarkt* (Doesburg)³²⁵⁰

1.1.665 Vissendal (*Vissendal*) ---- 1354³²⁵¹

Het Vissendal bevond zich buiten de *Sint-Goedelepoort*, in de nabijheid van de *Veemarkt* (*Vissendal prope locum dictum Veemarct* – 1369).³²⁵² F. Janssens achtte het mogelijk dat zich daar een ‘visrijke gracht’ bevond, waaraan het dal haar naam ontleende.³²⁵³ Het is niet mogelijk om het toponiem preciezer te lokaliseren.

Huidige ligging: ?

1.1.666 Visserstraatje (*Visschersstreetken*) ---- 1380³²⁵⁴

Dit straatje lag achter de *Sint-Kathelijnekerk*, maar het is niet mogelijk om het preciezer te lokaliseren.³²⁵⁵

Huidige ligging: in de buurt van de Melsenstraat, nabij de voormalige *Sint-Kathelijnekerk*

³²³⁶ De Garenmarkt te Oudenaarde komt overeen met de voormalige *Vismarkt* (LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*, p. 182).

³²³⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26 ; MAAS (1989), *Koud en warm*, p. 37.

³²³⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²³⁹ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 73.

³²⁴⁰ MEULEMANS (1967), *Schoenmakers*, p. 361.

³²⁴¹ SCHNEIDER (1986), *Städtische Hausbau*, p. 26.

³²⁴² RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 73.

³²⁴³ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 73.

³²⁴⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁴⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁴⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁴⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁴⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁴⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁵⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁵¹ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 98.

³²⁵² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 98.

³²⁵³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 98.

³²⁵⁴ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 407 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 97 ; fichier Godding.

³²⁵⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 97.

Gelijkaardige toponiemen: *Visscherstrate* (Vilvoorde)³²⁵⁶ ; *Visscherstraat* (Roermond)³²⁵⁷ ; *Visschersteghe* (Deventer)³²⁵⁸ ; *Visschersdijk* (Zierikzee)³²⁵⁹

1.1.667 *Vissterszenne* (*Vissterszenne*, *Vissters Zenne*) ---- 1357³²⁶⁰

De *Vissterszenne* was in wezen een straatnaam, vermits deze werd gegeven aan de straat op de linker Zenneoever die de *Hollandsebrug* met de *Schipbrug* verbond. De naam *Vissterszenne* is wellicht te wijten aan de aanwezigheid van een reeks visreservoirs (*savoiren*) in de Zenne. Enkele van deze *savoiren* of *savoeren* werden bij archeologische opgravingen ontdekt.³²⁶¹ Ook de stadsordonnanties en de hertogelijke cijnsregisters maken er melding van.³²⁶²

Huidige ligging: Visverkopersstraat³²⁶³

1.1.668 *Vlaamsepoort* (*Vlaemsche Poirte*, *Vlemsche porte*) ---- 1405³²⁶⁴

De *Vlaamsepoort* lag op de tweede stadsomwalling en stond ingeplant op de *Lange steenweg*, die omwille van z'n bestemming ook wel Vlaamse steenweg werd genoemd.

Huidige ligging: Vlaamse steenweg, ter hoogte van

Gelijkaardige toponiemen: *Vlaamse poort* (Vilvoorde)³²⁶⁵

³²⁵⁶ Vermeld in een schepenbrief van Brussel van 2 december 1424 (BRON 268).

³²⁵⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁵⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁵⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 26.

³²⁶⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 97 ; fichier Godding.

³²⁶¹ MODRIE (2003), *Quartier des poissonniers*, p. 98.

³²⁶² Zie bijvoorbeeld BRON 269: *Bij alsoe oft den ghenen van hen eenich goet van gruenen visschen, van alen, van palingen oft anderen overbleve op eenigen van den vorseiden merctdaigen onvercocht, dat hij die niet en sal moigen leggen in der Zinnen oft op savoiren binnen der stadt of oude [?] vrijheyt van Bruessel [...].* (s.d.)

³²⁶³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 97.

³²⁶⁴ BRON 187.

³²⁶⁵ Sluit aan op de 'zeer oude weg' Brugge – Gent – Dendermonde – Lebbeke – Opwijk – Merchtem – Wolvertem – Vilvoorde (VERBESSELT (1995), *Oud wegennet*, p. 125)

1.1.669 Vlaamse steenweg (*Vleemischen Steenwech*) ---- 1491³²⁶⁶

De Vlaamse steenweg was de latere en huidige benaming voor de *Steenweg* of *Lange steenweg*. De naam kwam wellicht in voege naarmate het handelsverkeer met Vlaanderen intensiever werd en de bovenhand haalde op het lokale verkeer.

Huidige ligging: Vlaamse steenweg

Gelijkwaardige toponiemen: *Vlaamse straat* (Vilvoorde)³²⁶⁷

1.1.670 Vlade (*Vlade, Flade*) ---- 1272³²⁶⁸

De plaatsnaam *Vlade* of *Vladeberg* zou overeenkomen met de latere *Blindenberg*, maar had schijnbaar ook betrekking op de zone tussen de *Houtmarkt*, de *Blindenberg* en de *Financiënstraat*.³²⁶⁹ J. d'Osta meldde hierover³²⁷⁰:

“Nom populaire flamand, au 15e siècle, d'un chemin montagneux qui semble être devenu la rue *Montagne-des-Aveugles*.”

De stellingen van L. Lindemans stonden daar diametraal tegenover. Deze historicus opperde dat het bestaande woord 'vlaai' afkomstig was van het Middelnederlandse *vlade*, dat 'platte koek' betekende. Het woord is verwant aan het Hoogduitse *flado*, het Engelse *flathe*, het Griekse en Latijnse *platus* en *plautus* en het Franse *plat* en behoort tot een woordfamilie die in alle Indo-Europese talen 'plat' betekende.³²⁷¹ F. Janssens trachtte deze en andere mogelijke naamsverklaringen toe te passen op de Brusselse *Vlade*, maar zag toch weinig oplossingen³²⁷²:

“De betekenis van “vlade” is niet erg duidelijk. Vladen is middelnederlands zowel voor dunne, brede koeken als voor vleien, villen [...]. De nabijgelegen Perkament- en Lederstraat zouden er dan kunnen op wijzen, dat op de Vlade het villen van de dieren gebeurde alvorens de huiden tot leder en perkament werden bewerkt.”

Huidige ligging: Ravensteingalerij

³²⁶⁶ Bier en brouwerijen (1996), p. 135 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71 ; VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 20.

³²⁶⁷ Sluit aan op de 'zeer oude weg' Brugge – Gent – Dendermonde – Lebbeke –Opwijk – Merchtem – Wolvertem – Vilvoorde (VERBESSELT (1995), *Oud wegennet*, p. 125)

³²⁶⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70 ; LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 160 ; fichier Godding.

³²⁶⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 170 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70.

³²⁷⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 189.

³²⁷¹ LINDEMANS (1949), *Vlaamse vlaai*, p. 37.

³²⁷² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70.

1.1.671 Vladerstraat (*Vlaedestraten, Vladenstraat*) ---- 1382³²⁷³

De naam *Vladerstraat* getuigt van een toponymische evolutie die vaker voorkwam in het middeleeuwse Brussel. Het oorspronkelijke toponiem – in dit geval *Vlade* – dekte een veel ruimer gebied. Naarmate de urbanisatie vorderde, werd de ruimte opgedeeld en afgebakend in kleinere entiteiten, waaronder de straten. De ruimere *Vlade* verschaalde aldus tot *Vladerstraat*.

Huidige ligging: Ravensteingalerij

1.1.672 Vlees en Broodstraat

De *Vlees en Broodstraat* werd aangelegd in 1566 en scheidde het *Vleeshuis* van het *Broodhuis*. De ruimtelijk-toponymische situatie is bijzonder verwarrend. De huidige Vlees- en Broodstraat heette van de 14^e tot de 17^e eeuw *Peperstraat*, terwijl de huidige Peperstraat overeenkomt met de voormalige *Vlees en Broodstraat*.³²⁷⁴

Huidige ligging: Peperstraat³²⁷⁵

1.1.673 Vleeshouwersstraat (*Vleeschouwerstrate – vicus Carnificum*) ---- 1287³²⁷⁶

Met de straatnaam *Vleeshouwersstraat* wordt andermaal een mooie casus Brusselse toestanden voorgeschoteld. Niet dat het toponiem grote interpretatieproblemen opleverde, integendeel. De straatnaam kan eenvoudigweg verklaard worden als ‘straat van de vleeshouwers’. In dit geval ging het echter om bezittingen of huizen van slagers die in de straat gelegen waren, vermits de vleeshandel enkel mocht plaatsvinden in het *Vleeshuis*.³²⁷⁷

De adder zit in het onderlinge verband tussen de *Vleeshouwersstraat*, *Lange Vleeshouwersstraat*, *Korte Vleeshouwersstraat* en *Kleine Vleeshouwersstraat*. Vermoedelijk sloeg *Vleeshouwersstraat* oorspronkelijk op de verbinding tussen het *Vleeshuis* (op de huidige Grasmarkt) en de *Ridderstraat*. Hierop wijzen een vermeldingen als *vicus Carnificum juxta vicus Militum* (1294).³²⁷⁸ Dat wil zeggen dat de *Vleeshouwersstraat* overeenkwam met de huidige *Kleine Beenhouwersstraat* en de *Dominicanenstraat*.

³²⁷³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 70.

³²⁷⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 37.

³²⁷⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 37.

³²⁷⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 118 ; fichier Godding.

³²⁷⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

³²⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

R. Laurent interpreteerde de middeleeuwse situatie totaal anders³²⁷⁹:

“Nous n’avons pas rencontré la rue des Dominicains dans les censiers [...]. Nous supposons que l’existence de cette rue est antérieure au XVe siècle ; le nom de rue des Dominicains ne lui fut donné qu’après l’établissement du couvent de ce nom (1459) – comme elle est le prolongement de la petite rue des Bouchers, elle a du être désignée par ce nom au moyen âge.”

Elders zag hij geen licht in de duisternis³²⁸⁰:

“Généralement, lorsqu’il y a deux rues de même nom, la plus petite est désignée par les termes *corte* ou *cleyne*, tandis que la designation de la plus grande peut souvent ne pas être accompagnée des adjectifs *grote* ou *lange* (tel est le cas des deux rues de Loxum, des deux *Ridderstrate* et des deux rues des Bateaux). Ici, le cas semble être différent.”

F. Janssens bleef dan weer zeer voorzichtig³²⁸¹:

“De huidige Beenhouwersstraat, tussen de Greepstraat en de Bergstraat, en de Kleine Beenhouwersstraat, tussen de Grasmakkt en de Beenhouwersstraat, behoren tot de oudste Brusselse straten. Ook de Predikherenstraat, tussen de Beenhouwersstraat en de Schildknaapstraat, werd tot in de 18de eeuw Vleeshouwersstraat genoemd. Met de term Vleeshouwersstraat in de bronnen kan zowel de (Lange) Vleeshouwersstraat als de (Kleine) Vleeshouwersstraat worden bedoeld. Enkel de kontekst kan hier uitsluitsel geven.”

Huidige ligging: Dominicanenstraat³²⁸²

Gelijkaardige toponiemen: *Vleeshouwersstraat* (Tienen)³²⁸³ ; *Vleeschouwerssteghe* en *Vleeschhouderstrate* (Gent)³²⁸⁴ ; *rue des Bouchers* (Doornik)³²⁸⁵ ; *Vleeshouwersstraat* (Veurne)³²⁸⁶ ; *Vleeshouwerstraat* (Haarlem)³²⁸⁷ ; *Vleyshouwersstrate* (Dordrecht)³²⁸⁸ ; *vicus Carnificum* en *Vleeschauwerstraetkin* (Brugge)³²⁸⁹ ; *Vleeschouwerstrate* (Mechelen)³²⁹⁰ ; *Vleeshouwersstraat*

³²⁷⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 179.

³²⁸⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 205.

³²⁸¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 118-119.

³²⁸² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 28.

³²⁸³ Op de reconstructie van de Tiense stadsplattegrond anno 1635 treft men een *Vleeshouwersstraat* aan, lopend van het stadscentrum in de richting van de stadsomwalling (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137).

³²⁸⁴ De Gentse Watergraafstraat heette oorspronkelijk de *Vleeschouwerssteghe* (VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, p. 74 ; GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, pp. 82-83 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28).

³²⁸⁵ LALEMAN & RAVESCHOT (1991), *Inleiding*, p. 181.

³²⁸⁶ DE MEULEMEESTER (1986), *Burchten en stadsontwikkeling*, p. 76.

³²⁸⁷ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 74.

³²⁸⁸ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 74.

³²⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³²⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

(Haarlem)³²⁹¹ ; *Vleeshouwersstraat* (Nijmegen)³²⁹² ; *Vleeshouwersstraat* (Sluis)³²⁹³ ; *platea Carnificum* (Zutphen)³²⁹⁴ ; *Vleyshouwersstrate* (Dordrecht)³²⁹⁵ ; *Vleisstraet* (Tiel)³²⁹⁶

1.1.674 Vlessersstraatje (*Vlessersstraetken*, *Vlessenstraetkeneni*, *tFlessers streetken*) ---- 1469³²⁹⁷

Het *Vlessersstraatje* was een latere benaming voor het *Beyaardstraatje*. Beide straatnamen waren afgeleid van een persoonsnaam. In het geval van het *Vlessersstraatje* was dat meer dan waarschijnlijk Johannes sFlessers, die omstreeks het midden van de 15^e eeuw goederen bezat in de buurt van de *Pongelmarkt*.³²⁹⁸

Huidige ligging: Kerstemannekensstraat – Duquesnoystraat³²⁹⁹

1.1.675 Vloeg (*Vloeghe*) ---- 1353³³⁰⁰

De plaats *Vloeg* wordt gelokaliseerd buiten het *Wolfswiket*. Een ‘vloeg’ betekende naar alle waarschijnlijkheid ‘vogelkooi’ of ‘duiventil’.³³⁰¹ Meer is er niet over bekend.

Huidige ligging: ?

1.1.676 Vogelstraatje (*Voghelstreetken*, *Foghel straetken*, *tVogelkens straettke*) --- - 1393³³⁰²

Dit straatje verbond de huidige Kartuizersstraat met de Papenvest.³³⁰³ Het is niet duidelijk waaraan het haar naam ontleende, al lijkt de afleiding van een familienaam de meest voor de

³²⁹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³²⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³²⁹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³²⁹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³²⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³²⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³²⁹⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 161.

³²⁹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 161.

³²⁹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

³³⁰⁰ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 146 ; fichier Godding.

³³⁰¹ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 43.

³³⁰² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 84.

³³⁰³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 129.

hand liggende mogelijkheid. Er was een metselaarsfamilie de Vogel bekend in het 14^e- en 15^e- eeuwse Brussel.

Huidige ligging: in de buurt van de Kogelstraat [?]

Gelijkaardige toponiemen: *Vogelstraete* (Hoegaarden)³³⁰⁴ ; *Vogelstraat* (Sint-Martens- en Sint-Kwintens-Lennik)³³⁰⁵ ; *Vogelstraat* (Sint-Pieters-Leeuw) ; *Voeghelsbelch* (Oudenburg)³³⁰⁶

1.1.677 Vogeltjesdal (*Voghelkensdal*) ---- 1367³³⁰⁷

Over deze plaats is zo goed als niets bekend. Verder onderzoek is noodzakelijk.

Huidige ligging: ?

1.1.678 Vogelenzang (*Voghelenzang*) ---- 1427³³⁰⁸

P.J. Meertens meldde dat de *Vogelenzang* een Brusselse wijk was. Volgens J. d'Osta werd de huidige Baardgang in de 15^e eeuw *Vogelsangstrate* genoemd. Vrij snel ontstond de gewoonte om het straatje *Baardstraat* te noemen, naar de herberg *de Baard*, die reeds sinds 1381 in de archieven vermeld is.

Het toponiem *Vogelenzang* kwam in meerdere middeleeuwse steden voor, soms ook wel eens als huisnaam. P.J. Meertens koppelde de naam niet enkel aan het lieflijke gezang van vogeltjes³³⁰⁹:

“Misschien noemen we in dit verband het best de naam *Vogelenzang* als naam van een straat, dikwijls ook van een wijk of een buurt, meestal aan de rand van de stad gelegen, waar het al of niet bij het gezang der vogels, maar in elk geval dank zij de medewerking van vrouwen, die het minder nauw namen met de goede zeden, vrolijk toeging.”

R. Rentenaar reageerde tamelijk scherp op dit soort uitlatingen³³¹⁰:

“Op sex beluste onderzoekers hebben deze naam [*Vogelenzang*] vaak met de aanwezigheid van bordelen in verband gebracht, maar ik heb daarvoor in de Hollandse steden geen aanwijzingen kunnen vinden. In hun theorieën [sic] speelt de *Vogelenzang* te Gouda een

³³⁰⁴ VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 478.

³³⁰⁵ Vermelding van de *Vogelstraat* op een kaart met goederen gelegen te Sint-Martens- en Sint-Kwintens-Lennik in het kaartboek van het klooster van Jericho uit 1724 (VERBOUWE (1953b), *Iconografie van het Kanton Lennik*, p. 240).

³³⁰⁶ Afgeleid van de persoonsnaam Folpert Vogal (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 221).

³³⁰⁷ Fichier Godding.

³³⁰⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³³⁰⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³³¹⁰ RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 72.

centrale rol, omdat het stadsbestuur daar op een gegeven ogenblik bij decreet de bordelen in die straat geconcentreerd zou hebben. De betreffende keur uit 1500 spreekt echter niet alleen van de Vogelenzang, maar ook van de noordzijde van de nieuwe haven. In een eerdere keur, van 1468, wordt bovendien alleen *die noirtzide van die nuwe haven* als gedoogzone genoemd en niemand zal toch willen beweren dat *haven* van oorsprong een erotisch getint woord geweest is.”

Huidige ligging: Baardgang³³¹¹

Gelijkaardige toponiemen: *Voghelsanghe* (Gent)³³¹² ; *Vogelsanc* (Venlo)³³¹³ ; *Vogelsanck* (Utrecht)³³¹⁴ ; *Voghelensang* (Amsterdam)³³¹⁵ ; *Voghelensang* (Gouda)³³¹⁶ ; *Vogelenzang* (Rotterdam)³³¹⁷ ; *Vogelensangsteeg* (Gorkum)³³¹⁸

1.1.679 Voldersbeemd (*Volders bempt, Volrebeempt*) ---- 1361³³¹⁹

Dergelijke toponiemen gaan vaak gepaard met meerdere verklaringsmogelijkheden. De naam kan verwijzen naar de bezitter(s), met name het voldersambacht of een zekere X. de Volder, of naar een activiteit. J. d'Osta opteerde voor de tweede mogelijkheid en verklaarde de naam als 'l'emplacement où l'on foulait et lavait le drap et le feutre, près de la Senne'.³³²⁰

F. Janssens koos voor de eerste mogelijkheid en bracht het toponiem *Voldersbeemd* zelfs in verband met de repressieve maatregel uit 1306 die aan de wevers en volders verbood om 's nachts nog binnen de stadsmuren (de eerste stadsomwalling) te verblijven³³²¹:

“Vanaf dat ogenblik vestigden de volders, die voor de uitoefening van hun beroep aangewezen waren op het water van de Zenne, zich in het gedeelte extra muros van de Sint-Goriksparochie. Zo treffen wij tussen de Zenne en de Anderlechtsesteenweg de Voldersbeemd aan.”

In 1640 liet de stadsoverheid de *Oude markt* of *Marché perpétuel aux Vieilleries* aanleggen op een gedeelte van de voormalige *Voldersbeemd*.³³²²

³³¹¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 19.

³³¹² Door M. Gysseling verklaard als 'plaats waar vogelkes zingen' (GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 83). In Gent was *Voghelensanc* in 1488 de naam van één van de stoven, die dikwijls de rol van bordeel vervulden (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20).

³³¹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³³¹⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³³¹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³³¹⁶ In Goudse keuren uit de 15^e eeuw wordt vermeld dat de 'lichte vrouwen' in de buurt van de *Vogelenzang* moesten wonen (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20).

³³¹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³³¹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 20.

³³¹⁹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, I, p. 56 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 102.

³³²⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 77.

³³²¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 102.

Huidige ligging: Voldersstraat en omgeving – Anneessensplein³³²³

1.1.680 Voldersstraat (*Wolrestrata*, *Volderstrate*, *Volrestrate* – *vicus Fullonum*) --- - 1258³³²⁴

De *Voldersstraat* lag binnen de eerste stadsomwalling en verbond de Kolenmarkt met de Stoofstraat. Het hodoniem roept het bestaan van een voldersconcentratie op. In 1306 werd echter beslist dat de wevers en volders 's nachts niet meer binnen de muren van de stad mochten verblijven.

Ik veronderstel dat het vertrek van de volders de *Voldersstraat* 'vrijmaakte' voor andere functies. In de 14^e eeuw werd er een wijnstapel ingericht.³³²⁵ In 1360 besliste het stadsbestuur dat de vrijdagse handel van eieren, boteren en kaas naar de *Voldersstraat* verschoof.³³²⁶

De straatnaam *Voldersstraat* kwam ook zeer snel voor als 'familienaam' *avant la lettre*: sReinerus *de vico Fullonum* (1272).³³²⁷

Huidige ligging: onderste deel van de Lombardstraat (tussen Stoofstraat en Kolenmarkt)³³²⁸

Gelijkaardige toponiemen: *Voldersstraat* (Vilvoorde)³³²⁹ ; *Voldersstraat* (Diest)³³³⁰ ; *Volderstraete* (Velzeke-Ruddershove)³³³¹ ; *Volrestraten* (Gent)³³³² ; *Wlr strate* of *vicus Fullinum* en *Vuldersstraat*

³³²² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 113.

³³²³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 77 & 113 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 102.

³³²⁴ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 142 ; DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 59 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 102.

³³²⁵ BRON 141: *Primo, dat nieman die wijn te Bruessele opten stapel te coope brinct, de wine niegherincs elder vercopen en sal dan in de Volderstrate tusschen her Gheerts tsConijncs huys ende de fonteyne, dats te verstane Fransoys wijn ende Riïnschen wijn die sal men nederwert tusschen her Gheerts Conijncs huysse voors. tot Heynrecs Lolluys huysse, tsbeckers, al daer vercopen [...].* (s.d.) Zie ook DES MAREZ (1904), *Organisation*, p. 310.

³³²⁶ BRON 110: *Item. Dat men alle vrijdage de botere ende eyhere ende keese, die men op de Marct ende neven den Meerte plegt te vercopene, die sal men vercoopen tsvriendaegs in de Volderstrate, op vijfscellinge.* (1360)

³³²⁷ BRON 40.

³³²⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 77 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 210 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 102.

³³²⁹ De benaming *Voldersstraat* te Vilvoorde wijst erop dat de volders zich binnen Vilvoorde bij voorkeur geconcentreerd hadden op een plaats waar ze gemakkelijk toegang hadden tot het water van de Woluwe (PEETERS (2003), *Binnenstad*, p. 404).

³³³⁰ De volders ontleenden hun naam aan een nu verdwenen straatje van aan de *Begijnenstraat* naar de volmolen (bij de *Ezeldijk*), dat van 1340 tot 1561 *Volderstraat* werd genoemd (CLAES (1995), *Plaats- en persoonsnamen*, p. 144). De vraag is of de straatnaam ontleend is aan de volders of eerder aan de volmolen, waar het naartoe leidde.

³³³¹ VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 715.

³³³² Ambachtsnaam (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 83 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25).

(Brugge)³³³³ ; Volrestraat (Zierikzee)³³³⁴ ; Vollerstraatje (Middelburg)³³³⁵ ; Volrestraet (Delft)³³³⁶ ; Engvolrestraetken ('s-Hertogenbosch)³³³⁷ ; Volresgrafte (Leiden)³³³⁸ ; Volders heergracht (Mechelen)³³³⁹ ; Voldersgracht (Haarlem)³³⁴⁰

1.1.681 Vrijaardstraatje (*Vrier strate, Vriaertstreetken, Vrierstrate, Vrihertstrate* – *vinculum dictum Vriherts*) ---- 1304³³⁴¹

Het Vrijaardstraatje was een zijstraatje van de Lange Steenweg en liep in de richting van de Begijnhof en later de Schipvaart. F. Janssens vertaalde het als 'Vrijersstraatje' en vroeg zich af of de ligging in de buurt van het Begijnhof en het godshuis van de Witte Juffrouwen misschien iets met deze specifieke benaming had te maken, vooral dan het gegeven dat vooral de Witte Juffrouwen er nogal eens ondeugdelijke praktijken op nahielden.³³⁴² Dit is opnieuw een mooi staaltje van het koppelen van historische feiten die in werkelijkheid niets met elkaar te maken hebben.

De oudste vermelding van het toponiem Vrijaardstraatje dateert uit 1304. Dit is dus een *terminus ante quem* voor haar ontstaan. De disciplinaire problemen met de Witte Juffrouwen doken daarentegen pas op in de 15^e eeuw (althans volgens de bronnen).³³⁴³ Op basis van deze gegevens, hebben beiden dus niets met elkaar te maken.

In de archieven van het godshuis van de Witte Juffrouwen vindt men echter een akte uit 1314 terug waarin er sprake is over een plaats Vriherts (*prope Vriherts versus viam Lapideam*).³³⁴⁴ De straatnaam Vrijaardstraatje is hier wellicht een verbastering van, al is het niet duidelijk wat er precies mee werd bedoeld.

Huidige ligging: +/- Zeehondstraat³³⁴⁵

³³³³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³³³⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³³³⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³³³⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³³³⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³³³⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³³³⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³³⁴⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³³⁴¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 186 ; fichier Godding.

³³⁴² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 186.

³³⁴³ GODDING (1958), *Origines*, p. 246.

³³⁴⁴ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 223.

³³⁴⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 186.

1.1.682 Vrijlegemstraat (*Vrieleghemstrate*, *Vryleghem strate*, *strate van Vryleghem*) ---- 1358³³⁴⁶

Dit straatje bevond zich buiten de *Sint-Goedelepoort*. De ligging en naamsverklaring blijven voorlopig onopgehelderd.

Huidige ligging: ?

1.1.683 Vroentstraat (*Vroentstrate*) ---- 1433³³⁴⁷

Dit was de 16^e-eeuwse naam van de huidige Vrintstraat, een verwijzing naar de *Vroente* of stedelijke gevangenis die in deze straat gelegen was.³³⁴⁸ In 1326 werd van stadswege beslist dat criminelen enkel nog in de *Vroente* of *Steenpoort* mochten worden opgesloten.³³⁴⁹

Huidige ligging: Vrintstraat³³⁵⁰

1.1.684 Vroentstraatje (*Vroentstreetken*, *Vroentstrate*) ---- 1346³³⁵¹

Het 14^e-eeuwse *Vroentstraatje* werd in andere 14^e-eeuwse bronnen ook wel *Oude Vroente* (oudste vermelding: 1365) of *Oude Vroentstraat* (oudste vermelding: 1352) genoemd. Kort na de oudste vermelding van het *Vroentstraatje* werd dezelfde plaats dus reeds als 'oud' bestempeld. Dit laat vermoeden dat het toponiem een stuk verder in de tijd terug geplaatst mag worden.

De meeste historici verklaarden deze straatnaam net zoals de latere *Vroentstraat*: er zou zich ooit een *vroente* of gevangenis hebben bevonden. Niemand heeft tot nu toe echter ook maar één concreet spoor van deze gevangenis kunnen terugvinden. F. Janssens loste dit probleem nog op de meest originele wijze op³³⁵²:

“In de middeleeuwen bevond de gevangenis zich niet op een welbepaalde plaats : om de drie jaar verpachtte de vorst het recht om een gevangenis te houden. Omdat deze huizen niet altijd even goed waren beveiligd, konden de gevangenen soms al te gemakkelijk ontsnappen. Daarom besloot men in 1522 het gebouw tegenover de Lakenhalle aan te

³³⁴⁶ Fichier Godding.

³³⁴⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 207.

³³⁴⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 189.

³³⁴⁹ BRON 74: Voert willen wi datmen en genen portere noch portersse van Bruesele nemmermeer namaels voeren noch leggen en sal noch en mach in en geen gevancnesse buten Bruesele, noch elre dan in die Vroente ofte in die Steenporte te Bruesele. (18 oktober 1326) Zie ook SMOLAR-MEYNART (1963), *Conflit*, p. 2.

³³⁵⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 189.

³³⁵¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 175.

³³⁵² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 175.

kopen om er de gevangenis in te richten. Niet te verwonderen dus dat er te Brussel verschillende Vrontstraten voorkomen.”

J. Molemans stelde de ‘vroonte’ gelijk met het gemeenschappelijke bezit van de nederzetting, met andere woorden, alle gronden die niet in private handen waren.³³⁵³ Hierop voortgaand zou het *Vroentstraatje* en de *Oude Vroente* kunnen aanzien worden als een relict van vroegere gemene ruimte.

Huidige ligging: Sint-Hubertusgalerijen

Gelijkaardige toponiemen: *Vroentstrate* (Webbekom)³³⁵⁴

1.1.685 Vroentstraatje (*Vrointstraetken*, *Vroentstretken*) ---- 1354³³⁵⁵

F. Janssens diepte ook twee vermeldingen op van een ander *Vroentstraatje*, dat een zijstraatje zou zijn geweest van de *straat tussen Dag en Nacht* (*in vico dicto tuschen Dach ende Nacht supra conum vici dicti Vroentstretken* – 1367).³³⁵⁶ Enkel deze vermelding wijst expliciet op dit verband. De bronvermelding uit 1354 kon evengoed van toepassing zijn op het andere *Vroentstraatje* (*in vico dicto Vrointstraetken juxta bona Hugonis dicti Moer*).

Huidige ligging: ter hoogte van het Centraal Station

1.1.686 Vroudestraatje (*tVroudestreetken*) ---- 1396³³⁵⁷

Over het middeleeuwse *Vroudestraatje* is zo goed als niets bekend. Verder onderzoek is noodzakelijk.

Huidige ligging: ?

³³⁵³ MOLEMANS (1988), *Gids*, p. 5.

³³⁵⁴ F. Claes interpreteerde de straatnaam *Vroentstrate* (1540) als de weg naar de *Vroente*, namelijk van het dorp naar de *Vogelsgeerde* (een stuk land dat later van de *Vroente* afgesplitst werd). Met *Vroente* werden verschillende percelen gemeenteground aangeduid. Het middelnederlandse *vroonte*, *vroonde* of *vreunte* betekende ‘herenland, domeingood, (onverdeelde) gemeenteground’ (CLAES (1989a), *Toponymie van Webbekom*, p. 109).

³³⁵⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 175.

³³⁵⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 175.

³³⁵⁷ Fichier Godding.

1.1.687 Vuile hoop (*Vuylen hoep*) ---- 1496³³⁵⁸

In de beschrijving van de wijk van de *Vleeshouwersstraat* uit 1496 is er sprake van een *Vuile hoop*, die in de omgeving van de Grijpstraat ‘lag’ (*ende wederom van in de Grijpstrate aen den Vuylen Hoep ter selver Vleeschouwerstraten weerts recht uut*).³³⁵⁹ Is deze *Vuile hoop* een overblijfsel van de grote vuilnisophopingen die tijdens de pestepidemies van het einde van de jaren 1480 binnen en buiten de stad voorkwamen? In het zogenoemde *Consultatio super peste* – een artsenrapport van 15 september 1489 over de hygiënische toestand van de stad – werd daar in elk geval naar verwezen³³⁶⁰:

“We [de artsen] geloven en houden voor zeker, zeggen ze, dat deze erbarmelijke pestepidemie die een zo grote ontvolking teweegbrengt, op de eerste plaats bevorderd wordt en zich uitbreidt wegens de massa buitenmensen die, uit oorzaak van de recente ellendige tijd, met hun vee en andere dieren binnen deze stad zijn gevlucht, en er de onafzienbare vuilnissen hebben bijeengebracht die zich nog in overgrote ophopingen binnen en buiten de poorten bevinden, tot grote schade van de stad. Als tweede oorzaak klagen ze aan : « de krenge van deze dieren die buitengeworpen en in de open lucht achtergelaten worden, evenals krenge van andere dieren die nog dagelijks door uw medeburgers op de pleinen voor de huizen worden weggegooid ».”

Het lijkt alleszins plausibel dat er vlakbij de vleeshouwerswijk zo’n ophopingen ontstonden en het is goed mogelijk dat één (of meerdere) ervan is blijven liggen tot in de jaren 1490.

Huidige ligging: nabij het kruispunt van de Grijpstraat en de Beenhouwersstraat

1.1.688 Vuilstraat (*Vuulstrate*) ---- 1351³³⁶¹

Deze *Vuilstraat* werd in 1351 op de *Zavel* gelokaliseerd (*Vuulstrate supra Zabulum*) en verkreeg later nog de namen *Hobliestraatje*, *Mille Fiorestrate* en *Petite rue des Cinq-Etoiles*.³³⁶² Het is een oude en bochtige steeg die de *rue des Cinq-Etoiles* met de *rue de l'Etoile* verbond. Volgens V. Verscheure vormden deze *Vuilstraat* en het *Schijtstraatje* op de *Zavel* één en dezelfde straat.³³⁶³

Over de straatnaamverklaring bestaat weinig twijfel. Dergelijke hodonimen wezen vanzelfsprekend over het vuile uitzicht van de betreffende straat.³³⁶⁴

³³⁵⁸ BRON 324.

³³⁵⁹ BRON 324.

³³⁶⁰ Vertaald fragment in DE TROEYER (1971), *Dirk van Munster*, p. 134.

³³⁶¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 418 ; GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408 ; d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 43 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 76 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 129 & 137 ; fichier Godding.

³³⁶² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 43 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 76.

³³⁶³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 136.

³³⁶⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

Huidige ligging: Watteustraart – Hanssensstraat³³⁶⁵

1.1.689 Vuilstraat (*Vuylstrate*) ---- 1410³³⁶⁶

Ook in de *Blekerij* lag er een *Vuilstraat* (*apud Capellam in Bleykeria super conum vici dicti de Vuylstrate*). V. Verscheure wees op de herhaaldelijk uitgevaardigde verbodsbepalingen in verband met het storten en lozen van afval. Zonder al te veel effect overigens, vermits de natte gronden en waterpartijen van de *Blekerij* vaak dienst deden als stortplaats (zie het toponiem *Korrendal* – zie boven).³³⁶⁷

Huidige ligging: Radstraat³³⁶⁸

1.1.690 Vuilstraatje (*Vuylstreetken*) ---- 1346³³⁶⁹

Dit straatje stond ook onder de benaming *Schijtstraatje* bekend. Beide straatnamen alluderen overduidelijk op het bedenkelijke uitzicht van dit straatje.

Huidige ligging: Brouwersstraat³³⁷⁰

Gelijkaardige toponiemen: *Vuylstraetken* (Vorst)³³⁷¹ ; *Vule steghe* (Gent)³³⁷² ; *Vuylstraetken* (Antwerpen)³³⁷³ ; *Vuilstraatje* (Zierikzee)³³⁷⁴ ; *Vuylsteghe* (Utrecht)³³⁷⁵

³³⁶⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 76.

³³⁶⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 49 & 137.

³³⁶⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 49.

³³⁶⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 49 & 137.

³³⁶⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 75.

³³⁷⁰ RÉGNIER (1932), *Urbanisation*, p. 87 ; LAURENT (1963), *Limites*, pp. 174 & 208 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 75.

³³⁷¹ Te Vorst werd een *Vuylstraetken* vermeld in 1439. Volgens H. Herdies bestond dit straatje wel reeds vroeger, want hij identificeerde ze met het *straetken daer men ten Berghe waerts geet* (1428) (HERDIES (1966), *Sint-Denysborre*, p. 37).

³³⁷² Deze ‘vuile steeg’ werd voorheen *Nieuwe stege* genoemd (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 83).

³³⁷³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

³³⁷⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

³³⁷⁵ Vermoedelijk genoemd naar een *huysinghe daer den Vuyl uuythangt*, wat betekent dat deze straat in feite *Uilstraat* heette (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14).

1.1.691 Waaierstraat (*dWayerstraetken*) ---- 1433³³⁷⁶

Het *Waaierstraatje* vormde één van de vele loodrechte zijstraatjes van de Hoogstraat. In de 15e eeuw wijzigde de naam *Potterstraat* en/of *Hauweelstraatje* in *Waaierstraatje* (*Potterstraeten geheeten dWayerstraetken ocht tHauweelstraetken*).³³⁷⁷ De naam *Waaierstraatje* is ontleend aan de herberg *de Waaier*, die zich op de hoek met de Hoogstraat bevond.³³⁷⁸

Huidige ligging: Waaierstraat³³⁷⁹

1.1.692 Waaistraat (*Waeystraette*) ---- 1526³³⁸⁰

Het toponiem *Waaistraat* is zowel chronologisch als geografisch moeilijk te plaatsen. Het duikt enkel op in de beschrijving van de wijk van de Bergstraat in 1526.³³⁸¹ Zoals ik uit deze beschrijving kan opmaken, had de naam betrekking op de straat die van aan de *Lange Trappen* rechtsom de Sint-Goedelekerk liep tot aan de *Parochiaanstraat*.

Toponiemen als *Waaigat* en *Windgat* werden meestal in verband gebracht met winderigheid.³³⁸² Is die verklaring ook toepasbaar op de Brusselse *Waaistraat*?

Huidige ligging: onderste gedeelte van het Sint-Goedeleplein

Gelijkaardige toponiemen: *Wayenbergh*, *Wayberch* en *Waystrate* (Gent)³³⁸³ ; *Wayenberg* (Leuven)³³⁸⁴ ; *Waienberg* (Geraardsbergen) ; *Waaiveld* (Ukkel) ; *Wailand* (Gistel) ; *Waiendale* (Hondschote)³³⁸⁵ ; *Wayenberghe* (Tienen)³³⁸⁶ ; *Waaigat* en *Waaistraat* (Antwerpen)³³⁸⁷

³³⁷⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 177 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 139.

³³⁷⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 139.

³³⁷⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 138.

³³⁷⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188.

³³⁸⁰ BRON 333.

³³⁸¹ BRON 333.

³³⁸² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 13.

³³⁸³ M. Gysseling verklaarde dit toponiem als een verwijzing naar een 'betrekkelijk uitgestrekt terrein, zonder bomen, in lichte glooiing' (volgens de hypothese van J. Lindemans). Met betrekking tot de *Waystrate* dacht hij echter eerder aan een afleiding van een persoonsnaam (GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 84).

³³⁸⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

³³⁸⁵ Voorgaande voorbeelden ontleend aan GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 84.

³³⁸⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

³³⁸⁷

1.1.693 Walsche plaats (*Walsche Plaetse*) ---- 1328³³⁸⁸

Omtrent het toponiem *Walsche plaats* is al een robbertje taalstrijd gestreden. Waalsgezinde historici als L. Van den Bruewaene zagen in deze plaatsnaam een duidelijk bewijs van Waalse aanwezigheid in middeleeuws Brussel. J. d'Osta verwoordde deze hypothese als volgt³³⁸⁹:

“De nombreux ouvriers du Brabant wallon vivaient dans ces parages au Moyen Age. [...] Les Wallons qui ont donné le nom de cette place étaient surtout des des tailleurs de pierre, venus de Quenast. Mais il y avait aussi des maçons, des menuisiers et des tailleurs. On sait aussi que certains sont venus à Bruxelles pour travailler dans les brasseries et y apprendre l'art du brassage, qui n' était guère encore pratiqué en Wallonie. C'est à eux que le langage marollien doit certains wallonismes, notamment les articles et adjectifs possessifs, comme el, del, èm (= mon, ma), ès (= son, sa), etc.”

Uiteraard was dit toponiem ook niet ontgaan aan P. De Ridder, die het taalgebruik van de Brusselse bevolking doorheen de geschiedenis bestudeerde³³⁹⁰:

“Dat steden als Brussel, Leuven en Tienen, die niet ver van de taalgrens liggen, handel dreven met anderstaligen werkt dan ook allermint verwondering. Dit zou kunnen verklaren waarom men te Brussel sedert de veertiende eeuw een „*Walsche plaetse*” vindt, mogelijk genoemd naar lieden uit Wallonië die zich hier gevestigd hadden om handel te drijven of een gespecialiseerd ambacht uit te oefenen. Hoewel sommige historici betwijfelen of de benaming „*Walsche plaetse*” inderdaad naar „Walen” verwijst, toch willen wij deze mogelijkheid niet uitsluiten.”

Anderen zagen in het toponiem een verwijzing naar bezittingen van de familie de Walsche.³³⁹¹ Hoewel deze familie zeker niet onbekend was in middeleeuws Brussel – in de tweede helft van de 15^e eeuw was Jan de Walsche bijvoorbeeld meermaals schepen en burgemeester – is deze stelling nog steeds niet met concreet bronnenmateriaal aangetoond.

Tot slot sloot J. Baerten evenmin de mogelijkheid uit dat het toponiem een richting zou aanwijzen, analoog met bijvoorbeeld de *Vlaamsepoort* of de *Leuvenseweg*.³³⁹² Deze hypothese lijkt me wat vergezocht, hoewel de plaats in het zuiden van de stad gelegen was. Indien het effectief een bestemmingstoponiem is, dan moet de hoofdweg richting Waals-Brabant niet meer op de *Hoogstraat* geplaatst worden, maar wel lager in de vallei, op de *Huidenvettersstraat*.

Huidige ligging: Walenplein³³⁹³

³³⁸⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 166.

³³⁸⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 190.

³³⁹⁰ DE RIDDER (1985), *Taalgebruik*, p. 172.

³³⁹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 167 ; BAERTEN (1982), *Français*, p. 894 ; BAERTEN (1998), *Brussel*, p. 67.

³³⁹² BAERTEN (1998), *Brussel*, p. 67.

³³⁹³ LAURENT (1963), *Limites*, p. 193 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 29 & 137.

Gelijkaardige toponiemen: *Walsche weide* (Beersel)³³⁹⁴; *Walsche strate daermen gheet van Ons Liever Vrouwen van Calevoirt te Linckebeke weert* en *Walschenwech* (Ukkel)³³⁹⁵; *den Walschen vonder* (Groenendaal)³³⁹⁶; *Walenbaan* (Zaventem)³³⁹⁷; *dWalsche landt* (Velzeke-Ruddershove)³³⁹⁸

1.1.694 Warande (*Warande*) ---- 1360³³⁹⁹

Met de *Warande* werd het hertogelijke jachtpark aangeduid, dat zich ten noorden van het *hertogelijke Hof* bevond. De *Warande* lag net buiten de eerste stadsomwalling en werd vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw ingesloten door de tweede stadsomwalling. Aan de noordelijke zijde reikte het tot aan de achtererven van de huizen in de *Leuvenseweg*.

Huidige ligging: +/- het huidige Warandepark

Gelijkaardige toponiemen: *Warande* (Oudenburg)³⁴⁰⁰

1.1.695 Warandestraat (*Warantstrate, Warandestreetken*) ---- 1356³⁴⁰¹

Dit straatje was gelegen tussen de *Leuvenseweg* en de hertogelijke *Warande*. Misschien bezat het een toegangsweg of -poort tot dit groengebied, zodat het daarom de benaming *Warandestraat* kreeg.

Huidige ligging: ten zuiden van de Leuvense weg

³³⁹⁴ Het toponiem *de Walsche weide* gelegen te Beersel werd door LINDEMANS geïnterpreteerd als een weide die toebehoorde aan één of ander leengoed of kloostergemeente uit Waals-Brabant (LINDEMANS (1935), *Toponymie van Beersel*, p. 99).

³³⁹⁵ Dit toponiem werd verklaard als de grote verkeersweg tussen Brussel en Waals-Brabant (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, pp. 21 & 43). De voormalige *Walschenwech* komt overeen met de huidige Waterloo-sesteenweg (DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 140).

³³⁹⁶ Johanna van Brabant schonk in 1400 aan het klooster van Groenendaal een naburig dal, gelegen tussen de bovenste vijver en *den Walschen vonder* (VAN DER HAMEYDE (1932), *Klooster van Groenendaal*, p. 93).

³³⁹⁷ Te Zaventem lag een *Walenbaan*, dichtbij de plaats *Seven Tommen* (LAUWERS (1995), *Ontmanteling*, p. 263).

³³⁹⁸ Op basis van het woordenboek van Kiliaan waarin *walschlant* als 'Het Land der Walen, in het bijzonder Frankrijk' werd verklaard, dichtte L. Van Durme het Velzeekse toponiem de betekenis 'afgelegen complex' toe, wat overeenstemde met haar ligging (enkel bereikbaar via de weg Dikkele-Bochoute) (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 728).

³³⁹⁹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 125.

³⁴⁰⁰ Boomgaard van de abdij, gelegen naast de eigenlijke abdijgebouwen, afgeleid van *warande*, 'lusthof, tuin, omsloten hof' (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 224).

³⁴⁰¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 185.

1.1.696 Warmoesbroek (*Warmoesbroeck, Broec – Palus*) ---- 1274³⁴⁰²

Waarschijnlijk had het toponiem *Warmoesbroek* aanvankelijk betrekking op een ruimer gebied. De meeste historici wezen de zone tussen de Zenne en de huidige Broekstraat aan. Als een gevolg van de stedenbouwkundige en landschappelijke evolutie – de creatie van nieuwe straten en de verkaveling van de gronden – ging het toponiem meer en meer gebruikt worden om één specifieke straat aan te duiden, de *Warmoesbroekstraat* of later kortweg Broekstraat. Deze evolutie schijnt zich te hebben voltrokken aan het begin van de 16e eeuw (zie verder).

De uitleg die Verwijs en Verdam gaven voor ‘warmoesbroek’ was ‘laag land waar groenten verbouwd werden’.³⁴⁰³

Huidige ligging: tussen de Zenne [E. Jacqmainlaan] en de Broekstraat³⁴⁰⁴

Gelijkaardige toponiemen: *Warmoesbroek* (Vilvoorde)³⁴⁰⁵ ; *Warmoesstraat* (Amsterdam)³⁴⁰⁶ ; *Warmoesstraat* (Antwerpen)³⁴⁰⁷ ; *Warmoesstraat* (Haarlem)³⁴⁰⁸ ; *Warmoesstraetken* (Roeselare)³⁴⁰⁹ ; *Warmoesmarkt* (Den Haag)³⁴¹⁰

1.1.697 Warmoespoort (*Warmoesporte, Wermesporte – porta Olerum, Warmoesporta*) ---- 1275³⁴¹¹

Bij de naamsverklaring van de *Warmoespoort* werd vaak nogal eens verwezen naar de functie van de poort³⁴¹²:

³⁴⁰² Fichier Godding.

³⁴⁰³ VERWIJS & VERDAM (1885-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, col. 767.

³⁴⁰⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 86.

³⁴⁰⁵ Te Vilvoorde bevond het Warmoesbroek zich in het laaggelegen zuidelijk deel van de Vilvoordse binnenstad. Het ontleende zijn belang – zoals de naam het uitwees – aan de aanwezigheid van moestuinen ten behoeve van de stadsbevolking (PEETERS (2003), *Binnenstad*, pp. 406-407).

³⁴⁰⁶ JANSE & VAN STRAALLEN (2000), *Middeleeuwse stadswallen*, p. 27. Er is een historische doorsnede van de Amsterdamse *Warmoesstraat* voor het jaar 1557 (aangezien er voor dat jaar een cohier van de tiende penning bewaard is gebleven). J.G. Kam zocht gegevens op in verband met 200 huizen, op basis waarvan R.E. Van der Leeuw een sociaal profiel van de straat opstelde. Uit het overzicht van de beroepen kwam naar voor dat de *Warmoesstraat* destijds een zeker elitair karakter bezat (48 groothandelaars, 4 apothekers, 1 goudsmid, 1 notaris, 15 industriëlen, 35 ambachtslieden met een eigen bedrijf). In de *Warmoesstraat* waren aanslagen van 100 tot 200 Vlaamse ponden niet zeldzaam en sommigen zelfs hoger (de armere buurten brachten 5 tot 8 pond op per huis ; de meer welvarende gemiddeld 50 pond per huis) (BERK (1972), *Leven in klein Amsterdam*, pp. 230-231). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁰⁷ De 15^e-eeuwse benaming *Warmoesstraat* veranderde een eeuw later in *Suvelsteghe* werd vanaf 1571 ook *tSchoenmakersstraetken* genoemd. Nu draagt ze nog steeds de naam Schoenmakersstraat (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, pp. 9 & 27).

³⁴⁰⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁰⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴¹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴¹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 81 & 86.

“Langs de Warmoespoort [...] in de eerste omwalling werden de groenten in het centrum van de stad gebracht.”

Hoewel het feit op zich waarschijnlijk wel juist is, heeft de naam van de poort *in se* niets te maken met deze activiteit. De *Warmoespoort* werd ‘slechts’ genoemd naar de bestemming, het net buiten de eerste stadsomwalling gelegen *Warmoesbroek* (waar effectief groenten werden geteelt).

Huidige ligging: Warmoesberg, tussen de gebouwen van de Nationale Bank en het SAS-hotel

1.1.698 Warmoesbroekstraat (*Vermusbroeckstraeten*) ---- 1526³⁴¹³

De *Warmoesbroekstraat* was de lange benaming voor de latere Broekstraat.

Huidige ligging: Broekstraat

1.1.699 Waterschap (*dWaterscap* – *Vadum*) ---- 1352³⁴¹⁴

J. d’Osta legde de straatnaam *impasse du Gué* en de zijn Latijnse variant *Vadum* uit door te verwijzen naar de plek waar de Zenne bevaarbaar werd.³⁴¹⁵

P. Bonenfant vereenzelvigde dit Waterschap met een poel die in 1346 werd vermeld (*van enen weghe die gheleit es uter Sennen onder de Laken brugghe, die gheet in den poel onder de brugghe, van V voeten die oec gheet bi de voerseide brugghe totter stat muer* – 1346).³⁴¹⁶

Huidige ligging: dichtbij de hoek van de huidige J. Anspachlaan en de Bisschopstraat – Parking 58³⁴¹⁷

Gelijkaardige toponiemen: *dWaterscip* (Velzeke-Ruddershove)³⁴¹⁸

³⁴¹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 86.

³⁴¹³ BRON 333.

³⁴¹⁴ Fichier Godding.

³⁴¹⁵ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 83.

³⁴¹⁶ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 234.

³⁴¹⁷ d’OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 83.

³⁴¹⁸ Er zijn twee mogelijke betekenissen: 1/ ‘gemeenteground voorbehouden voor de collectiviteit’ of 2/ ‘plas waar het vee baadt’. L. Van Durme leek vooral te kiezen voor de tweede optie (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 732).

1.1.700 Waterschap (*Waterschap*) ---- 1382³⁴¹⁹

Buiten de *Sint-Jacobsport*, achter het *Bogaardengodshuis*, lag een ander *Waterschap*. Soms werd het ook aangeduid als een poel (*poel achter den Bogarden* – 1382). Het *Waterschap* fungeerde als drinkplaats voor de paarden (*daer men de peerde te wateren pleeght int ynde van den straetkenen van Bouchout aen den borre* – 1406³⁴²⁰ ; *int Waterschap buyten Sinte Jacopspoirte, aldaer de peerden drincken* – 1485).³⁴²¹

Huidige ligging: ter hoogte van de Van Helmontstraat – Rouppeplein [?]

1.1.701 Weddepoel (*Weddepoel, Weddewater*) ---- 1321³⁴²²

Volgens P. Bonenfant was dit de poel die op de *Veemarkt* lag.³⁴²³ Hij bevond zich ter hoogte van de voormalige *Oude Schaarbeekseweg* of *rue Notre-Dame-aux-Neiges*.

De specifieke benaming *Weddepoel* wees volgens P. Bonenfant op de functie van de poel als drinkbak voor de beesten. Het woord *wed* betekent zoveel als ‘abreuvoir’. De ligging van de poel op de *Veemarkt* versterkt deze hypothese.³⁴²⁴

Huidige ligging: Leuvenseplein, vóór de gebouwen van Le Soir³⁴²⁵

Gelijkaardige toponiemen: *Weddewater* (Asse)³⁴²⁶

1.1.702 Weddepoel (*Weddepoel*) ---- 1353³⁴²⁷

Volgens P. Bonenfant werd deze poel in 1352 aangelegd op initiatief van het Brusselse stadsbestuur. Op 15 november 1352 kocht de stad Brussel inderdaad een deel van een erf, gelegen aan de *Hameidebeek* in het *Warmoesbroek*, naast de poel van de stad (*ane de Hameybeke int Warmoesbroeck aen den poel der voirseide stad*), om er een muur aan de poel op te trekken.³⁴²⁸ Uit de akte blijkt dus eerder dat de poel al reeds bestond, maar dat de stad hem verder liet inrichten.

³⁴¹⁹ BRON 149.

³⁴²⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 154.

³⁴²¹ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 234.

³⁴²² MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 62 ; MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 242.

³⁴²³ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 225.

³⁴²⁴ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 233.

³⁴²⁵ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 225.

³⁴²⁶ VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 131.

³⁴²⁷ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235.

³⁴²⁸ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235.

Een akte uit 1353 – waarin de *Weddepoel* voor het eerst bij naam werd genoemd – vermeldt wel dat de stad de poel effectief zelf had laten aanleggen. Om die reden schonk Walter Eggloy de hofstede waarop de poel was aangelegd dan ook aan de stad.³⁴²⁹

In het midden van de 17^e eeuw geraakte deze *Poel* buiten gebruik. Op de plaats van de *Weddepoel* liet Jean Simons in 1647 zijn ‘fabrique de carrosserie’ bouwen.³⁴³⁰

Huidige ligging: ?

1.1.703 Weddepoel (*Weddepoel, Wed water*) ---- 1377³⁴³¹

Ook de poel op de *Zavel* – meestal vermeld als *Zavelpoel* – droeg de benaming *Weddepoel*. Dit suggereert althans de vermelding op *den Zavel achter de Weddepoel* (1377). Volgens V. Verscheure betekende *wed* ‘reservoir’.³⁴³²

Huidige ligging: Grote Zavel

1.1.704 Werf (*Werf*) ---- 1278³⁴³³

De *Werf* was wellicht de oudste havenplaats van Brussel. De *Werf* lag vlak naast de Zenne, in de hoek gevormd tussen de *Schipbrug* en (*Lange*) *Schipstraat* in.

De herkomst en verklaring van de Antwerpse toponiemen *Werf* en *Berderenwerf* werden in een korte nota behandeld door M. Gysseling. Volgens deze toponymist is het woord ‘werf’ afkomstig van het Germaanse *hwerf*- en werd het met twee hoofdbetekeningen overgeleverd, met name ‘uitstekend’ of ‘uitbuigend, draaiend’. Deze eerste betekenis vindt men terug in het Oudnoorse woord *hvarf* ‘hoek, voorgebergte’ en het Middelnederlandse woord *werf* ‘kunstmatige heuvel’.

De Oudnoorse betekenis lijkt toepasbaar op de Antwerpse werven. Het waren ‘in de Schelde vooruitspringende uiteinden van zandruggen’ die werden gebruikt als aanlegplaats en –steiger. Het toponiem verkreeg er aldus de secundaire betekenis ‘aanlegplaats, aanlegsteiger’. De vroegste vermelding van een Middelnederlands toponiem *Werve* met deze betekenis zou stamde volgens M. Gysseling uit 1285 (Heurne, bij Oudenaarde).³⁴³⁴ Het Brusselse toponiem *Werf* werd

³⁴²⁹ *in quo quidem domistadio jamdicto opidum prefatum commune vadum dictum vulgariter Weddepoel ibidem fieri fecit et construi propter commodum et commune profectum opidi Bruxellensis antedicti* (BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235).

³⁴³⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 565 ; BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 241.

³⁴³¹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 48 & 133.

³⁴³² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 48.

³⁴³³ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 239 ; fichier Godding.

³⁴³⁴ GYSSELING (1986), *Oude namen*, p. 13.

nochtans reeds in 1278 vermeld. Wellicht mag de betekenis van het toponiem op dezelfde manier worden geïnterpreteerd.

Volgens J. Lindemans en J. Molemans duidde men met het Middelnederlandse *werf* ook een wilgensoort aan (meer bepaald de *salix caprea*). De meest voorkomende loofboomsoorten op de natte, lemige zandgronden waren/zijn effectief de els, de es en de water- of teenwilg. Toponiemen als *het Boswerfken*, *de Werff*, *Werchter* of *het Werfken* verwezen dan ook naar de aanwezigheid van wilgen.³⁴³⁵ Deze betekenis lijkt niet van toepassing op de Brusselse *Werf*.

Huidige ligging: +/- Hallenstraat³⁴³⁶

Gelijkaardige toponiemen: *Werf* (Antwerpen)³⁴³⁷ ; *Werff* (Leuven)³⁴³⁸ ; *Werf*, *tHooghe werf* en *tNeder werf* (Oudenburg)³⁴³⁹ ; *Werfonder* en *Werfunderbroeck* (Schaarbeek)³⁴⁴⁰

1.1.705 Weversstraatje (*Weverstreetken*) ---- 1328³⁴⁴¹

Dit straatje bevond zich buiten de *Sint-Goedelepoort* en was volgens F. Janssens een indicatie voor het neerstrijken van een kleine groep wevers in die buurt, na de uitvaardiging van het overnachtingsverbod binnen de eerste stadsomwalling (1306).³⁴⁴² Ook C. Dickstein-Bernard verklaarde de naam door te verwijzen naar de concentratie van wevers in het straatje.³⁴⁴³

Het 14^e-eeuwse *Weversstraatje* droeg in 1599 de benaming *Sleutelstraatje*³⁴⁴⁴ en heette vanaf 1851 *impasse Sainte-Gudule*. Het straatje mondde uit op het Leuvenseplein n° 21. Aan het andere uiteinde kwam men uit te midden van de velden. Het steegje werd geleidelijk aan opgeslokt door de uitbreiding van de gebouwen van *Le Soir* op de hoek van het Leuvenseplein en de de *Lignestraat*.³⁴⁴⁵

Huidige ligging: hoek van het Leuvenseplein en de de *Lignestraat*³⁴⁴⁶

Gelijkaardige toponiemen: *Weverstraete* (Asse)³⁴⁴⁷ ; *Weverstraat* (Assent)³⁴⁴⁸ ; *Weverstraat* (Zichem)³⁴⁴⁹ ; *Weevers straet* (Borchtlombeek)³⁴⁵⁰ ; *Weverstrate* of *platea Textorum* (Arnhem)³⁴⁵¹ ;

³⁴³⁵ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 181 ; LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 219.

³⁴³⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 190.

³⁴³⁷ De *Werf* was de belangrijkste aanlegplaats langs de Schelde te Antwerpen, waar zich ook de enige *Kraan* bevond (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 35).

³⁴³⁸ MEULEMANS (1966), *Schoenmakers*, p. 104.

³⁴³⁹ GYSSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, pp. 143, 173 & 225.

³⁴⁴⁰ Plaats te Schaarbeek, in de Zennevallei (BONENFANT (1953), *Cartulaire*, pp. 38-39).

³⁴⁴¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 104.

³⁴⁴² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 104.

³⁴⁴³ DICKSTEIN-BERNARD (1981), *Activité économique*, p. 60.

³⁴⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 112.

³⁴⁴⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 166 & 178.

³⁴⁴⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, pp. 166 & 178.

Weversstraetken (Leiden)³⁴⁵² ; Weverstrate (Vere)³⁴⁵³ ; Weversplaats ('s-Hertogenbosch)³⁴⁵⁴ ; Wevershoek (Zierikzee)³⁴⁵⁵ ; Weverskat (Bergen-op-Zoom)³⁴⁵⁶

1.1.706 Wiel (*de Wiel*) ---- 1345³⁴⁵⁷

De plaats *de Wiel* [sic] lag vlakbij de *Driesmolen*. Vermoedelijk ging het om een allusie om een waterrad van de molen.³⁴⁵⁸

Huidige ligging: in de omgeving van het Bloemenhofplein

Gelijkaardige toponiemen: *Kromme Weele* en *Lange Viele* (Middelburg)³⁴⁵⁹ ; *Cromwielstraat* (Bergen-op-Zoom)³⁴⁶⁰

³⁴⁴⁷ De *Weverstraete* te Asse werd reeds vermeld in 1310. Volgens J. Verbesselt was het echter geen nieuwe straat, maar wel een aanpassing onmiddellijk na de oprichting van de Vrijheid van Asse (hoewel hij niets over de vroegere toestand meedeelde). De vele nieuwe ambachtslui die werk vonden in de opbloeiende lakenindustrie vonden geen plaats binnen de reeds volzette oude dorpskom en vestigden zich daarom in de onmiddellijke verlenging van de *Rechte steenweg*, juist buiten de *Nieuwe Markt*. De *Weversstraat* steeg door de grote bloei van de lakenindustrie weldra in aanzien en werd één van de belangrijkste straten van de nieuwe Vrijheid (zodat de oude *Neerstraat*, voordien veel belangrijker als verkeersader, aan belang inboette). Volgens J. Verbesselt stond het buiten kijf dat Asse in de 14e eeuw naast Brussel het belangrijkste officiële lakencentrum van West-Brabant vormde : “Geen enkele andere plaats in onze streek heeft ooit een eigen *Weversstraat* gehad.” (VERBESELT (1966a), *Asse*, pp. 1 & 10)

³⁴⁴⁸ In Assent vond men een *Weverstraat* (vermeld in de *Atlas van de Buurtwegen*, ca. 1840). Deze naam verwees waarschijnlijk naar Jan de Wever, die in 1551 eigenaar was van een perceel dat aan die weg paalde (CLAES (1995), *Plaats- en persoonsnamen*, p. 142).

³⁴⁴⁹ Ook voor Zichem werd in de *Atlas van de Buurtwegen* een *Weverstraat* vermeld, maar het is niet duidelijk of de straat hier naar een wever of naar de familienaam De Wever is genoemd (CLAES (1995), *Plaats- en persoonsnamen*, p. 142).

³⁴⁵⁰ Deze straat liep parallel aan de Lombeek, maar bevond zich buiten de natte gebieden (LINDEMANS (1952), *Toponymie van Borchtlombeek*, p. 375).

³⁴⁵¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³⁴⁵² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³⁴⁵³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³⁴⁵⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³⁴⁵⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³⁴⁵⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 25.

³⁴⁵⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408.

³⁴⁵⁸ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408.

³⁴⁵⁹ Beide toponiemen zijn genoemd naar *weel*, ‘kolk door dijkbreuk ontstaan’ (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10).

³⁴⁶⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10.

1.1.707 Wiembelenstraatje (*Wiembeekenstraetken*) ---- 1323³⁴⁶¹

Van dit straatje bestaat slechts één enkele, maar wel vrij oude vermelding. Het straatje zou zich in de buurt van de Kapellekerk hebben bevonden. V. Verscheure achtte het mogelijk dat het om een verbasterde vorm van het *Verbelenstraatje* ging.³⁴⁶²

Huidige ligging: ?

1.1.708 Wijbroek (*Wijbroeck*) ---- 1433³⁴⁶³

De juiste lokatie van het *Wijbroek* is nog niet precies bepaald. Het is echter mogelijk dat het *Wijbroek* zich buiten de tweede stadsomwalling bevond en dat het overeenkwam met het *Wijbroek* dat in 1356 te Laken werd gelokaliseerd.³⁴⁶⁴ In elk geval bevond het *Wijbroek* zich tussen Brussel en Laken.

Het oud Brabantse woord *wide* of *wijde* werd vanaf de 16^e eeuw verdrongen door het jongere *wijm* (teenwilg). De ‘gemakkelijk wortelschietende’ wilgen waren bij uitstek geschikt voor het beluiken of omheinen van het akkerland en vooral de *wijde* paste zeer goed in de natte, moerassige gronden, vandaar dus de veel voorkomende vorm *Wijbroek*.³⁴⁶⁵

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *Widenbroeck* (Iddergem) ; *Widebroch* (Laken) ; *Widebroec* (Heembeek) ; *Wijtbroec* (Sint-Martens-Bodegem) ; *Wijnbroec* en *Wijnborre* (Ukkel) ; *Wijtsbroec* (Asse)³⁴⁶⁶

1.1.709 Wijngaard (*de Wijngaert – curia que Vinea dicitur, Vinea Beghinarum, Beghinarum de Vinea*) ---- 1250³⁴⁶⁷

Er is voor het eerst sprake over *de Wijngaard* in een akte uit 1250. Meester Reynerus, pastoor van Meerbeek en provisor van de begijnen in *de Wijngaard* (*magister Reynerus, persona de Merbeka, provisor beginarum in Vinea*) wordt erin vermeld.³⁴⁶⁸ In februari 1251 beschikten de begijnen al

³⁴⁶¹ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 433 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 189 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 139.

³⁴⁶² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 139.

³⁴⁶³ BRON 232.

³⁴⁶⁴ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 220.

³⁴⁶⁵ LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 220.

³⁴⁶⁶ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 220.

³⁴⁶⁷ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 489.

³⁴⁶⁸ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 489.

over een infirmerie (*infirmatorium*).³⁴⁶⁹ In een akte van juli 1251 werd het hof gelokaliseerd buiten de ‘muren’ van de stad Brussel, in de parochie van Molenbeek (*extra muros oppidi Bruxellensis in parochia de Molenbeke*).³⁴⁷⁰

De verklaring van het toponiem *Wijngaard* luidde steeds weer³⁴⁷¹:

“In schier alle Brabantsche gemeenten vindt men één of meer plaatsen die *wijngaard* heeten, en die ons herinneren aan een tijd (zeker nog in de XVe eeuw) toen hier alom wijn gebouwd werd).”

Huidige ligging: omgeving van de Begijnhofkerk

Gelijkaardige toponiemen: *Wijngaardberg* (Tienen)³⁴⁷², *Wijngaertberg* (Sint-Joost-ten-Noode)³⁴⁷³; *Wijngaardbrug*, *Wijngaardpoort* en *Wijngaardstraat* (Antwerpen)³⁴⁷⁴; *Wijngaerd strate* en *Wyngaerde* (Brugge)³⁴⁷⁵; *de Wijnghart* (Schaarbeek)³⁴⁷⁶; *Wijngaardstraat*, *Wijngaardpoort* en *'s Hertogen Wijngaard* (Leuven)³⁴⁷⁷; *Wijngaardstraat* (Tervuren)³⁴⁷⁸; *Wyngaertstrate* (Vere)³⁴⁷⁹; *Wijngaertstrate*, *Wingardstrate* en *Wiingaert strate* (Gent)³⁴⁸⁰; *Onze-Lieve-Vrouw van den Hoogen Wijngaard* (Diest)³⁴⁸¹;

³⁴⁶⁹ BRON 127.

³⁴⁷⁰ BRON 31.

³⁴⁷¹ LINDEMANS (1931), *Planten*, pp. 232-233.

³⁴⁷² Tijdens opgravingen op de zuidwestelijke flank van de Wijngaardberg, ten zuidwesten van Tienen, werd een site met landbouwactiviteit blootgelegd, bestaande uit een grachtenstelsel, “que nous espérons pouvoir lier à la viticulture” (HARTOCH & MARTENS (2004), *Deux sites*, p. 89). De plaatsnaam *Wijngaardberg* werd op de reconstructie van de Tiense plattegrond anno 1625 buiten de stadsomwalling gesitueerd (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137).

³⁴⁷³ In de 11e eeuw lag kort bij de kerk van Sint-Joost-ten-Noode de *Wijngaertberg* (VERJANS (1952), *Oude predikatie- en bedelparochies*, p. 83).

³⁴⁷⁴ De Antwerpse *Wijngaardbrug* bevond zich aan de oude Ruien-driehoek, maar tevens op het punt waar de nieuwe stadsomwalling erop aansloot. De *Wijngaardstraat* was één van de hoofdaders vanuit de markt in het stadscentrum naar de stadspoorten (BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, pp. 16 & 18). MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁷⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁷⁶ Plaats buiten de Koolsepoort (BRON 358).

³⁴⁷⁷ De wijngaard was te Leuven in de toponymie vertegenwoordigd door de *Wijngaardstraat*, die sinds de 13e eeuw bestond. Het vormde één van de drie onderdelen van de Brusselsestraat, die tevens afgesloten werd door de *Wijngaardpoort*. Ten zuiden van de Caesarsberg of Boelenberg lag *'s Hertogen Wijngaard* (DE MAN (1954), *Leuvense wijnbouw*, p. 23). “In Leuven, waar in de Middeleeuwen wijnbouw was, slaat de naam zeker hierop, en waarschijnlijk is dit dus ook voor andere Zuidnederlandse steden het geval.” (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27).

³⁴⁷⁸ MAES (1949a), *Tussen twee poorten*, p. 56.

³⁴⁷⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁸⁰ Het hoekhuis op de hoek van de Wijngaardstraat heette in de 15e eeuw *den Wijngaert*, waaraan de straat haar naam te danken heeft (VAN AALST (2005), *Sint-Michiels*, p. 75; GYSSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 86). Eén van de *Wijngaardstraten* liep parallel met Onderbergen, dus beneden in het alluvium van de Leie. MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁸¹ De kerk van *Onze-Lieve-Vrouw van den Hoogen Wijngaard* werd opgericht rond 1300 tussen Diest en Webbekom en genoemd naar de aldaar gelegen wijngaarden (VAN DER LINDEN (1936), *Hoofdkerk*, p. 127).

Wiinghaerde (Velzeke-Ruddershove)³⁴⁸² ; *Wijngaardstraatje* (Amsterdam)³⁴⁸³ ; *Wyngaertstrate* (Mechelen)³⁴⁸⁴ ; *Wyngaertstrate* (Den Briel)³⁴⁸⁵ ; *Wingerstraetkiin* (Middelburg)³⁴⁸⁶ ; *Wyngaerdstraet* (Dordrecht)³⁴⁸⁷ ; *Wyngaertstraet* (Delft)³⁴⁸⁸ ; *Wijngaardstraat* (Sluis)³⁴⁸⁹ ; *Wijngaertstraetghen* (Amsterdam)³⁴⁹⁰ ; *den Wijngaerd* (Utrecht)³⁴⁹¹

1.1.710 Wijngaardgracht (*Wijgaert gracht*) ---- 1399³⁴⁹²

Dit was een andere benaming voor de *Begijnengracht*. Er is mij slechts één enkele vermelding van bekend.

Huidige ligging: langsheen de Lakensestraat – Vaartstraat – Arduinkaai – Kalkkaai – Steenkoolkaai – Brandhoutkaai – Cipresstraat

1.1.711 Wiketstraat (*Wiketstrate*) ---- 1405³⁴⁹³

De *Wiketstraat* dankte haar naam vanzelfsprekend aan een *wiket* in de eerste stadsomwalling, waar de straat doorheen liep. In de 15^e eeuw werd de straat ook soms *Driesmolenstraatje* genoemd.³⁴⁹⁴

Huidige ligging: oostelijk gedeelte van de Kartuizersstraat³⁴⁹⁵

³⁴⁸² Betekende ‘wijngaard’ en verwees misschien zelfs naar een oude domaniale of heerlijke wijngaard (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 739).

³⁴⁸³ Waarschijnlijk genoemd naar een taveerne (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 19).

³⁴⁸⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁸⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁸⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁸⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁸⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 27.

³⁴⁹² VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. CI.

³⁴⁹³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 409 ; fichier Godding.

³⁴⁹⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 75.

³⁴⁹⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 75 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 218.

1.1.712 Wiketstraatje (*Wiketstreetken de Overmolen, Wikeet straten datmen heet de Quadegote*) ---- 1361³⁴⁹⁶

Het *Wiketstraatje* liep eveneens uit op één van de *wiketten* van de eerste stadsomwalling. Het was een loodrecht zijstraatje van het onderste gedeelte van de Eikstraat (de huidige Onze-Lieve-Vroubroersstraat). In de straat lag de herberg *de Kwade Goot*, waarnaar het straatje later werd genoemd (*Wikeet straten datmen heet de Quadegote*).

Huidige ligging: Gootstraat

1.1.713 Wilgen (*Salices*) ---- 1294³⁴⁹⁷

Deze *Wilgen* kwamen vermoedelijk overeen met de *Vijf Wilgen*, die tussen Brussel, Sint-Jans-Molenbeek en Laken stonden. Het blijft onduidelijk waar precies.

Huidige ligging: ?

Gelijkaardige toponiemen: *een groote willege aen den Cleerhaghen Bergh* (Affligem) ; *de Wilge* (Laken) ; *Salices en ten Willichken* (Anderlecht) ; *Salices* (Denderleeuw) ; *Cruceboeme videlicet Salices* (Steenokkerzeel) ; *de Wilghen* (Sint-Lambrechts-Woluwe) ; *der Wolewer wilgen of de Willigen* (Sint-Stevens-Woluwe) ; *de Wilghen* (Sterrebeek) ; *den Willeghen* (Nossegem) ; *in loco dicto Deurwilghe* (Itterbeek) ; *ter Wachtwilligen* (Alsemberg-Beersel-Dworp) ; *Paelwilghen* (Terafene-Hekelgem) ; *de Brabantsche willegen* ; *Paelwilghen* (Opwijk-Lebbeke) ; *op de Pael willege daer Molhem scheet van Merchtene* (Mollem-Merchtem) ; *de Regghelwilghen* (Opwijk) ; *te Maelwilligen* (Pepingen)³⁴⁹⁸

1.1.714 Wittevrouwenheergracht (*Wittevrouwenheergracht, Witte Jouffrouwen grecht, Witte Joncfrouwen Heergracht*) ---- 1387³⁴⁹⁹

Volgens J. d'Osta werd pas vanaf de 16^e eeuw een openbare weg langsheen deze gracht aangelegd. De naam *Wittevrouwen(heer)gracht* bleef in gebruik tot de aanleg van de Graanmarkt op die plaats.³⁵⁰⁰

Huidige ligging: Oude Graanmarkt

Gelijkaardige toponiemen: *Wittevrouwenstraat* (Utrecht)³⁵⁰¹

³⁴⁹⁶ Fichier Godding.

³⁴⁹⁷ BRON 49 ; Fichier Godding.

³⁴⁹⁸ Voorgaande voorbeelden uit LINDEMANS (1931), *Planten*, p. 219.

³⁴⁹⁹ CREFCOEUR (1987), *Couvent*, II, p. 214.

³⁵⁰⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 54.

³⁵⁰¹ "De Wittevrouwenstraat te Utrecht heet naar het nonnenklooster van de Witte Vrouwen der Premonstratenserorde, dat aan deze straat gelegen was; de naam zou dus oorspronkelijk

1.1.715 Wittevrouwensteenweg (*platea dicta Albarum Dominarum*) ---- 1260³⁵⁰²

Ph. Godding vertaalde *platea dicta Albarum Dominarum* mijns inziens verkeerdelijk door *Wittevrouwenheergracht*.³⁵⁰³ Ik vermoed dat de *platea dicta Albarum Dominarum* een andere benaming was voor de *Steenweg*, die langsheen het godshuis van de Witte Juffrouwen heen liep.

Huidige ligging: Vlaamse steenweg [?]

1.1.716 Wolfs (sWolfs) ---- 1346³⁵⁰⁴

Er vloeiende reeds veel inkt over de betekenis van het toponymische bestanddeel 'wolf'.³⁵⁰⁵ In een poging het overzicht te bewaren, maakten enkele auteurs zelfs onderverdelingen binnen de verschillende verklaringsmogelijkheden. W. Knippenberg verdeelde de wolf-toponiemen in drie categorieën: toponiemen afgeleid van persoonsnamen, toponiemen die herinneren aan het voorkomen van wolven en toponiemen die verwijzen naar de wolf als demonisch dier.³⁵⁰⁶

J. Goris van zijn kant onderscheidde de echte wolf-toponiemen van de onechte. Als onecht beschouwde hij de vervormingen en verbasteringen van andere toponiemen die het element wolf- niet in hun oorspronkelijke versies bevatten. Ik som hieronder een aantal van deze mogelijke betekenissen op en probeer ze vervolgens toe te passen op de Brusselse wolf-toponiemen.

a/ Voorkomen van wolven

“Bij Wolf-toponiemen, waarvan het tweede lid een aspect van het landschap vertegenwoordigt, dat niet primair op menselijk ingrijpen duidt, lijkt een diernaam voor de hand te liggen.”³⁵⁰⁷

Dit is in elk geval de theorie van A. Schrijnemakers. Als voorbeelden vermeldde hij de toponiemen *Wolfsven*, *Wolfsberg*, *Wolfswieërke*, *Wolfsbroek* en met grote waarschijnlijkheid ook *Wolvendal*. De verwijzing naar het dier leek zich volgens hem verder ook op te dringen bij de veldnamen *op de Wolf*, *bij den Wolff* of kortweg *de Wolf*.³⁵⁰⁸

Wittevrouwenkloosterstraat geluid moeten hebben, is althans als zodanig bedoeld.” (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 16).

³⁵⁰² GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408.

³⁵⁰³ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 408.

³⁵⁰⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 146.

³⁵⁰⁵ KNIPPENBERG (1955), *Wolfswinkel* ; GORIS (1955), *Wolf-namen* ; HELSEN (1961), *Woorden wolf en hond* ; SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring* ; DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*.

³⁵⁰⁶ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 77.

³⁵⁰⁷ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 92.

³⁵⁰⁸ “Vooral wegens het lidwoord kan men in die gevallen aan een oorspronkelijke diernaam de voorkeur geven.” (SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 93).

Een aantal veldnamen dragen de naam *Wolfskuil* (met varianten) en herinneren eveneens aan het verblijf van wolven. De meeste van die toponiemen verwezen vermoedelijk naar vangkuilen voor wolven, maar het is evenzeer mogelijk dat het tweede lid sloeg op (wolven)holen of zelfs op een natuurlijke laagte in het landschap.³⁵⁰⁹

Het is uiteraard vanzelfsprekend dat ook de verscheidene wolf-toponiemen van Brussel in verband gebracht werden met de reële aanwezigheid van wolven. H. Van Havermaet verwees bijvoorbeeld naar de veronderstellingen van een niet nader genoemde auteur³⁵¹⁰ :

“En effet, un auteur du commencement de ce [19ième] siècle a prétendu que le *Fossé-aux-Loups*, habité en l’an 900 par des ermites, s’appelait le *Wolvengracht* parce que les loups poussés par la soif venaient s’y désaltérer en descendant des montagnes de Bruxelles, encore enclavées dans la forêt de Soignes !”

Zo’n uitlatingen blijven uiteraard strikt hypothetisch, ze worden door geen enkel schriftelijk document gestaafd. Hetzelfde mag trouwens gezegd worden over de vermeende aanwezigheid van de heremieten in 900. Opmerkelijk is dat in de legende steeds werd verwezen naar het water in de gracht van de stadsomwalling.³⁵¹¹ Dit wil in elk geval zeggen dat deze legende pas ontstaan is na de aanleg van de eerste stadsomwalling, misschien op een moment waarop er effectief nog water in de gracht stond.

b/ Wolf als demonisch dier

Het valt in vele gevallen niet met zekerheid uit te maken of de wolf-toponiemen wel echt op de loutere waarneming van wolven teruggaan :

“Waar een diernaam aan een Wolf-toponiem ten grondslag heeft gelegen, zal dit doorgaans wel niet aan het louter waarnemen van wolven zijn toe te schrijven, maar eerder aan min of meer dramatische confrontaties tussen wolf en mens, zoals het roven van vee of het overvallen van mensen (speciaal kinderen) door wolven enerzijds en het achtervolgen, vangen en/of doden van wolven door mensen anderzijds.”³⁵¹²

Volgens J. Lindemans herinnerden vooral toponiemen als *Wolfsgat* en *Wolfsput* aan tijden waarin men geregeld te maken kreeg met aanvallen van roedels wolven. Omstreeks 1800 hielden deze blijkbaar definitief op te bestaan.³⁵¹³ Het aanleggen van valkuilen en het organiseren van klopjachten vormden de tactieken bij uitstek om de wolven te bestrijden. De vermelding van

³⁵⁰⁹ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, pp. 93-94.

³⁵¹⁰ VAN HAVERMAET (1890), *Temple des Augustins*, p. 6.

³⁵¹¹ Zie bijvoorbeeld ook : “De legende maakte zich van de naam meester en de wolven van het Zoniënbos werden ervan verdacht de gracht als drinkbak te gebruiken.” (VAN DEN ABELEN (1971), *de Brouckèreplein*, p. 88).

³⁵¹² SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 94.

³⁵¹³ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 214.

dergelijke wolfskuilen (*fossae* of *foveae*) vindt men reeds terug in de Latijnse teksten van de Westgotische, Saksische en Frankische wetten.³⁵¹⁴

c/ Patroniem

A. Schrijnemakers drong er op aan dat men bij de behandeling van de wolf-toponiemen ‘voor zover mogelijk’ dient na te gaan of het eerste lid al dan niet een vroegere bezitter kan aanduiden.³⁵¹⁵ Voor sommige wolf-toponiemen (en andere diernaamtoponiemen) is dit immers perfect mogelijk, aangezien de oorspronkelijke bezitters uit de historische bronnen bekend zijn.

Volgens A. Schrijnemakers mag men bij toponiemen waarvan het tweede lid naar een menselijke ingreep in het landschap verwijst, bij de naamverklaring de voorkeur geven aan een verwijzing naar een persoonsnaam. De namen *Wolfrade*, *Wolflant*, *Wolfsweide*, *Wolfsbrug*, *Wolfeinde*, *Wolfsweg* en *Wolfsdries* zijn voorbeelden.³⁵¹⁶

A. Wauters was de eerste Brusselse historicus die de Brusselse wolf-toponiemen in verband bracht met een patroniem³⁵¹⁷:

“Toutefois, M. Alph. Wauters a retrouvé dans les archives de Sainte-Gudule, un acte d’où il résulte que le *Viquet* ou le *Fossé-du-Loup*, fut ainsi nommé parce qu’un sieur Wolff y avait son habitation.”

F. Janssens gaf deze heer Wolff een voornaam. Volgens haar bezat Johannes Wolf een huis in de onmiddellijke omgeving van de *Wolfsgracht* (*domus quondam Joannis Wolf inter locum dictum tZavelgrecht et Zennam* – 1349).³⁵¹⁸ Merk op dat in deze vermelding nog sprake is van *Zavelgracht* en (nog) niet van *Wolfsgracht*, terwijl de oudste vermelding hiervan nochtans dateert van 1346. Uit 1346 dateert ook de oudst gekende vermelding van de plaats *opde Senne achter tsWolf*³⁵¹⁹, waarmee vermoedelijk de buurt tussen de Zenne en de latere Nieuwstraat werd bedoeld.

Een zoektocht in de fichier Godding levert eveneens resultaten op. Een fiche bevat de aanwijzing *Hergracht près J. Wolf* uit 1326, een andere *Senne derr. [derrière] + J. d Wolfs* uit 1354.³⁵²⁰

d/ Wilgen

J. Goris was de eerste die een verband legde tussen de wolf-toponiemen en de boomsoort wilg, meer bepaald de waterwilg, die in sommige streken *wurf* of *worf* werden genoemd. Er zijn in de

³⁵¹⁴ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 95. In het Duits heeft men het over ‘Wolfsgrube’, in het Frans over ‘fosse de loup’. De oudst gekende beschrijving van zo’n wolfskuil stamt uit het jachtboek van de klassieke auteur Xenophon. A. Schrijnemakers bespreekt de wolfskuilen en hun evolutie in SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, pp. 95-102.

³⁵¹⁵ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 87.

³⁵¹⁶ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 91.

³⁵¹⁷ VAN HAVERMAET (1890), *Temple des Augustins*, p. 8.

³⁵¹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 145.

³⁵¹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 146.

³⁵²⁰ Fichier Godding.

volkstaal vele voorbeelden bekend van de overgang van de onstandvastige -r- naar een -l-. J. Goris zag in toponiemen als *Wolfsveld*, *Wolfswei*, *Wolfsbeemd* en *Wolfsbroek* een verwijzing naar gronden die door wilgen werden overwoekerd. Ook de namen *Wolfshaege* en *Wolfsdijk* kunnen daarnaar verwijzen, aangezien aarden dammen bijvoorbeeld door middel van wilgentakken werden samengehouden.³⁵²¹

A. Schrijnmakers, die hoofdzakelijk de wolf-toponiemen uit Nederlands Limburg onderzocht, achtte het daarentegen niet waarschijnlijk dat er in die regio vervormingen van worf-toponiemen voorkwamen. Wilgen worden er immers al van oudsher aangeduid door middel van het woord *wie*.³⁵²²

De ‘wilgen’-theorie werd van extra argumenten voorzien door M. Devos. Volgens deze Gentse toponymiste viel de endogene, gepalatiseerde variant van de diernaam ‘wolf’ (namelijk *wulf*) in de zuidwestelijke dialecten samen met één van de fonetische varianten van het woord ‘wilg’. Zowel dier als boomsoort kunnen aan de basis hebben gelegen van de vorming van toponiemen als *wulfput*, *wulfberg*, *wulfhoek*, *wulfschoot*, *wulfsgat*, *wulfmeers*, enzovoort. Toch vond M. Devos het vanzelfsprekend dat de boomsoort ‘wilg’ sporen naliet in de toponymie³⁵²³:

“De wilg is een oude inheemse boom, die goed gedijt op waterzieke grond; al in de vroege Middeleeuwen werden wilgenbossen aangeplant om moerassig terrein te ontwateren en er een humuslaag te doen ontstaan met het oog op latere ingebruikneming als graas- of akkerland. Bovendien worden wilgen al zeer lang lineair aangeplant ter afzoming van akkers en weilanden. Wilgenhout was in de oude agrarische samenleving in diverse opzichten economisch nuttig: de taaie, buigzame twijgen van vele wilgensoorten leverden de grondstof voor allerlei vlechtwerk, terwijl wilgenhout door zijn zachtheid erg geschikt was voor het vervaardigen van houten schoeisel en gereedschapsstelen. Geen wonder dus dat de wilg meer sporen nagelaten heeft in de microtoponymie dan welke andere boom ook.”

“Echter, een ander courant benoemingsmotief voor cultuurlandkavels is het omringend of afzomend houtgewas, dat vaak uit wilgenbomen bestond. In het licht van deze typologische gegevens blijft van talrijke zuidwestelijke cultuurlandtoponiemen met *wulf* de onomasiologische achtergrond, en dus ook de etymologische verklaring, noodgedwongen onbeslist.”

e/ Grensbenaming

J. Helsen (en in zijn navolging J. Goris) verschaftte een aparte verklaring voor een reeks wolf-toponiemen. Hij constateerde dat deze opvallend vaak gelegen waren in de buurt van dorpsgrenzen en grenzen tussen rechtsgebieden, iets wat sindsdien trouwens door heel wat microtoponymisch onderzoek werd bevestigd.³⁵²⁴ Uit die perifere ligging besloot J. Helsen

³⁵²¹ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 78.

³⁵²² SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, pp. 78-79. De woorden *warf-werf* uit het noorden en *worf-wurf-werf* uit het westen zijn volgens hem nooit tot in Nederlands-Limburg doorgedrongen.

³⁵²³ Respectievelijk DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, pp. 214 & 216-217.

³⁵²⁴ Vermeld in DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 215.

vervolgens dat het element 'wolf' vroeger bij de vorming van grensnamen zeker in trek is geweest.

Uiteraard lag niet de diernaam 'wolf' aan de basis van deze toponiemen, maar wel een daarvan afgeleide metafoor voor 'vogelvrijverklaarden, echte of vermeende misdadigers, die uit de gemeenschap waren verjaagd en zich, zoals opgejaagde wolven, noodgedwongen schuil hielden in afgelegen, onherbergzame uithoeken'. J. Helsen staafde deze stelling door ondermeer te verwijzen naar het voorkomen van het woord 'wolf' in de middeleeuwse rechtspraak ter aanduiding van een 'misdadig mens, die de vrede had verbroken en daarom als vogelvrij werd beschouwd'.³⁵²⁵

J. Goris baseerde zich op de theorieën van J. Helsen voor de verklaring van toponiemen als *Wolfsblok*, *Wolfslaer*, *Wolvenstraatje*, *Wolfsgat*, *Wolvenhoek* en *Wolfswinkel*. Deze zouden in hun naam een verwijzing dragen naar een specifieke lokalisatie, namelijk 'laatst gelegen', 'het achterste', 'het laatste'.

Er kwam echter ook kritiek op deze theorie. A. Schrijnemaker keerde de zaken om. Het is inderdaad een feit dat wolf-toponiemen vaak een eind buiten de bebouwde kom voorkwamen. Juist daarom is het niet meer logisch dat ze dikwijls in grensbeschrijvingen werden vermeld. De lokalisatie van de wolf-toponiemen leidde met andere woorden tot het voorkomen in grensbeschrijvingen, niet andersom. Ten tweede werd de afgelegen lokalisatie volgens A. Schrijnemaker niet zozeer aangegeven door middel van het bestanddeel 'wolf', maar vooral door het tweede toponymische bestanddeel, vaak -straatje, -steeg, -gat, enzovoort.³⁵²⁶

Tenslotte formuleerde ook M. Devos een aantal opmerkingen op de stellingen van J. Helsen³⁵²⁷:

"Met dit alles is echter niet aangetoond dat de soortnaam *wolf* de semantische evolutie heeft gekend zoals Helsen die schetst, m.a.w. dat het woord in de volkstaal – toch de leverancier van microtopymisch taalmateriaal – ooit de betekenis 'banneling, vogelvrijverklaarde' heeft gehad, en van daaruit geassocieerd geraakte met het begrip 'grens'. Die betekenisstadia zijn immers nergens geattesteerd in historische geschriften, vandaar dat er ook geen melding van wordt gemaakt in de historische woordenboeken van het Nederlands. Eerder al opperde ik in dit verband dat er achter *wolf*-namen in perifeer gelegen gebieden niet noodzakelijk een gepersonificeerde toepassing van het appellatief moet worden gezocht, maar dat de naamgeving mogelijk wortelt in de vrees die onze voorouders koesterden voor de afgelegen wildernis, waar ze behalve waterduivels, dwaallichten en andere angstaanjagende verschijnselen ook schrikwekkende dieren als wolven vermoedden [...]."

f/ Verbastering van 'wol'

³⁵²⁵ Vermeld in DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 215.

³⁵²⁶ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 78.

³⁵²⁷ DEVOS (2002), *Diernamen in toponiemen*, p. 215.

Volgens J. Goris vindt men in de woorden ‘wolverblaren’ en ‘wolfsgras’ een verbastering van ‘wollige bladen’ en ‘wolgras’ terug. Op een analoge manier zou het vaak voorkomende toponiem *Wolfsput* in feite terug te voeren zijn op ‘Wolput’. Deze theorie kon met concrete voorbeelden gestaafd worden en houdt in bepaalde gevallen steek.³⁵²⁸

J. Helsen en A. Schrijnemakers meenden dat het merendeel van deze toponiemen toch verwezen naar wolfskuilen (die in de bronnen immers met het woord ‘putten’ werden aangeduid).³⁵²⁹ In elk geval lijkt deze mogelijke verklaring voor de wolf-toponiemen niet van toepassing op de Brusselse gevallen.

g/ Andere verbasteringen

- 22 Schrijnemakers vermeldde in zijn artikel over de wolf-toponiemen één geval van een onecht toponiem, namelijk de *Wolfstraat* in Maastricht. De straatnaam heette in de 14e eeuw immers nog *Sweefstraat* en verbasterde doorheen de tijd tot *Wolfstraat*, een evolutie die in het bronnenmateriaal overduidelijk merkbaar is.³⁵³⁰

Huidige ligging: Wolvengracht

Gelijkaardige toponiemen: *Wolffsgroeve* en *Wolffsmolen* (Hoegaarden)³⁵³¹ ; *de Wolven*, *Wolfsborre* en *den Wolvenberch* (Ukkel)³⁵³² ; *sWolfsbosch* (Elsene)³⁵³³ ; *Woilfsboinder*, *Wolput* en *Wolffput* (Webbekom)³⁵³⁴ ; *Wolfstraat* (Maastricht)³⁵³⁵ ; *Wolfskens hekken*, *Wolfpoort* en *Wolfsput* (Velzeke-Ruddershove)³⁵³⁶ ; *Wolffaert*, *Wolfsland*, *dWolffinneken* en *Wolfdriesch* (Baardegem)³⁵³⁷

³⁵²⁸ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 79.

³⁵²⁹ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 79.

³⁵³⁰ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 79.

³⁵³¹ J. Van der Velpen vermoedde dat de familie Wolffs eigenaar was van de molen (VAN DER VELPEN (1958), *Cijnsgronden*, p. 478).

³⁵³² LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 21.

³⁵³³ Volgens J. Lindemans & E. Van der Linden verwees ‘wolf’ hier naar een persoonsnaam (LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, pp. 27 & 31). Dit toponiem bevond zich dicht tegen de stad Brussel.

³⁵³⁴ Volgens F. Claes was het toponiem *Woilfsboinder* (1750) te Webbekom niet genoemd naar de diersoort ‘wolf’. Evenmin bleek er een verband te zijn met een Michel Wolfs en kinderen, die in 1716-1722 te Webbekom gesignaleerd zijn. Mogelijk is het toponiem afgeleid van ‘welven’, vermits de grond daar inderdaad naar de hoogte van de *Dodeman* en *Blakenberg* helde. F. Claes verwees dienaangaande naar het Duitse ‘Wölbung’ dat ‘rondliche Bodenerhebung’ betekent. De *Wolput* (1406), later *Wolffput* (1446) genoemd, verklaarde F. Claes niet als een ‘put om wol te wassen’ (omwille van de afgelegen plaats). Hij vermoedde dat ‘wolfsput’ toch de oudste vorm vormde en ‘put om wolven te vangen’ betekende. Minder waarschijnlijk is een naamgeving naar vogelvrije mensen die in het bos hun toevlucht zochten, evenmin als naar ‘wolvend’, wielend opborrelend water (op die plaats is nooit een spoor van een bron of waterloop geweest) (CLAES (1989b), *Toponymie van Webbekom*, pp. 463 & 464).

³⁵³⁵ THEUWS (2005), *Drie modellen*, p. 115 ; HEKKER (-), *Vakwerkhuis*, p. 9. De *Sweef-* of *Swevestraat* in Maastricht (1320) is genoemd naar het geslacht (de) Sweef. Later veranderde deze naam in ‘s *Woufstraat* en aangezien *wouf* in het Maastrichts het woord voor ‘wolf’ is, heeft men er tenslotte *Wolfstraat* van gemaakt (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 21).

³⁵³⁶ De eerste twee toponiemen hielden overduidelijk verband met wolven, voor het derde toponiem is ook de verklaring via een persoonsnaam mogelijk (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 749-751).

1.1.717 Wolfsborre (*Wolfsborre*) ---- 1496³⁵³⁸

In 1496 werd voor het eerst de *Wolfsborre* vermeld. Ze lag in de buurt van de *Houtmarkt* en de nabijgelegen *Nieuwstraat*. Meer gegevens over de exacte ligging en het naamgevingsmotief ontbreken echter.

Huidige ligging: in de buurt van het Kantersteen en het Centraal Station

Gelijkaardige toponiemen: *Wolfsborre* (Ukkel)³⁵³⁹

1.1.718 Wolfsgracht (*Wolfgracht*, *Wolfheergracht*) ---- 1346³⁵⁴⁰

Waarschijnlijk vormt *Wolfsgracht* een secundair wolf-toponiem, dit wil zeggen dat het van een ander wolf-toponiem werd afgeleid. Het primaire toponiem moet dan uiteraard *Wolfs* geweest zijn, hoewel dit pas gelijktijdig in de bronnen opdook (zie boven).

De oudste vorm van *Wolfsgracht* dateert uit 1346. Mogelijk werd de gracht zelf reeds méér dan een halve eeuw vroeger al vermeld, kortweg als *Fossam* (1294).³⁵⁴¹ In 1349 droeg de gracht ook de benaming *Zavelgracht*.³⁵⁴²

Toch is er reden voor verwarring. Misschien droeg de *Wolfsgracht* wel degelijk de oudste wolf-verwijzing in zich. Daarenboven bestaat een ‘wolfsgracht’ (in het Frans ‘saut-de-loup’) wel degelijk. Het waren namelijk ‘diepe grachten – zonder water – met steil afgestoken wanden, die als afgrenzing van wildparken of gedeelten van dierentuinen dienden’.³⁵⁴³

Huidige ligging: Wolvengracht

1.1.719 Wolfstraat (*Wolfstrate*) ---- 1484³⁵⁴⁴

Deze straatnaam had, in tegenstelling tot de degene die volgen, niets te maken met de familie *Wolfs*. Het huis *de Wolf* bevond zich op de hoek van deze straat met de Hoogstraat.³⁵⁴⁵ Daarmee is ook onmiddellijk de naamgever van de straat bekend. F. Janssens en V. Verscheure vereenzelvigden de *Wolfstraat* – raar maar waar – met de huidige Vossenstraat.

³⁵³⁷ LINDEMANS (1932), *Baardegem*, pp. 31-32.

³⁵³⁸ BRON 324.

³⁵³⁹ LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 21.

³⁵⁴⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 145.

³⁵⁴¹ Fichier Godding.

³⁵⁴² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 145.

³⁵⁴³ SCHRIJNEMAKERS (1986), *Verklaring*, p. 95.

³⁵⁴⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 146 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 139.

³⁵⁴⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 146.

De identificatie is echter voor twijfel vatbaar. Uit de wijkbeschrijving uit 1496 blijkt dat de *Wolfstraat* van op de Hoogstraat naar boven liep (*ende alsoe de Wolfstrate ten Bavendalle oppe – 1496*³⁵⁴⁶), en niet naar beneden zoals de huidige Vossenstraat doet. Ik meen dat de *Wolfstraat* overeenkomt met de huidige Valkstraat, aan de overzijde van de Vossenstraat. De Valkstraat liep inderdaad naar het *Bavendal* toe.

Huidige ligging: Vossenstraat³⁵⁴⁷ [?]; Valkstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Wolfstrate* (Mollem)³⁵⁴⁸; *Wulfsteghe* of *Wulfstrate* (Gent)³⁵⁴⁹

1.1.720 Wolfsstraatje (*Wolfsstreetken*) ---- 1356³⁵⁵⁰

Het oudst bekende *Wolfsstraatje* lag op de *Zavel* en werd door F. Janssens in verband gebracht met bezittingen van de familie Wolfs.³⁵⁵¹ Ze liet het echter na om dit met concreet bronnenmateriaal te staven. De precieze ligging van het straatje blijft onbekend, maar het moet in de buurt van de *Schaaldenberg*, de *Blaasstraat* en de *Nieuwenborre* hebben gelegen.³⁵⁵²

Huidige ligging: ten zuidwesten van de Grote Zavel

1.1.721 Wolfsstraatje (*sWolfstreetken*) ---- 1379³⁵⁵³

Dit was een zijstraatje van de *Wolfsgracht*, maar het is niet duidelijk waar het zich precies bevond.

Huidige ligging: in de omgeving van de Wolvengracht

1.1.722 Wolfswiket (*Wolfswiket*) ---- 1353³⁵⁵⁴

Zelfde situatie als bij de *Wolfsgracht*: de benaming *Wolfswiket* dook pas op in de jaren 1350, terwijl het *wiket* kortweg wellicht reeds werd vermeld in 1257 (*wikettum*)³⁵⁵⁵ en zeker in 1294.³⁵⁵⁶

³⁵⁴⁶ BRON 324.

³⁵⁴⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 146; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 139.

³⁵⁴⁸ LINDEMANS (1966a), *Brussegem - Oppen en Ossel*, p. 180.

³⁵⁴⁹ Genoemd naar het hoekhuis *de Wulf* op de Vrijdagmarkt (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 87).

³⁵⁵⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 146.

³⁵⁵¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 146.

³⁵⁵² VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 139.

³⁵⁵³ Fichier Godding.

³⁵⁵⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 39-40 & 146; fichier Godding.

Volgens A. Blevi droeg dit wicket ook de namen *oude Mechelsepoort* en *Scheytpoort*.³⁵⁵⁷ In 1577 werd beslist om de toren van het wicket neer te halen.³⁵⁵⁸

Huidige ligging: voormalige cinema *Le Français*, tussen de Bisschopstraat en het de Brouckèreplein³⁵⁵⁹

1.1.723 Wollendries (*Wollendriesch*) ---- 1316³⁵⁶⁰

Ph. Godding suggereerde een vroegere datering, 1309, toen er in een akte kortweg sprake was van *Driscum*.³⁵⁶¹ In elk geval duidt het bestanddeel 'dries' niet enkel op een straat, maar op een ruimer gebied. Pas later zou de *Wollendries* verenigen tot de huidige Wolstraat.

Nadien dook het element 'wol' op in de plaatsnaam. Dit verwees naar de wol die de lakenmakers lieten drogen op de flanken van deze heuvel.³⁵⁶² F. Janssens verwees voorzichtig naar een 'vroegere schapenweide'.³⁵⁶³

Huidige ligging: Poelaertplein – Quatre Brasstraat – Grote Hertstraat³⁵⁶⁴

1.1.724 Wollendriesstraat (*Wollendrieschstraten*) ---- 1334³⁵⁶⁵

Waar dit straatje precies lag is onduidelijk, maar het betrof in elk geval een zijstraatje van de Hoogstraat (op die *Hoechstrate op den hoernec van den Wollendrieschstraetckene* – 1334).³⁵⁶⁶ Waarschijnlijk doelde men op ditzelfde straatje wanneer men het had over de weg in de richting van de *Wollendries (inden wech daer men gaet ten Wollendriesch* – 1334 ; *daer men gaet ten Wollendriesch wert* – 1393).³⁵⁶⁷ De straatnaam *Wollendriesstraat* valt daarentegen wél eenvoudigweg te verklaren als de straat die leidde naar de *Wollendries*.³⁵⁶⁸

³⁵⁵⁵ BONENFANT (1953), *Cartulaire*, p. 140.

³⁵⁵⁶ Fichier Godding.

³⁵⁵⁷ Nota van A. Blevi in LINDEMANS (1962b), *Brouwerijen en brouwers*, p. 207.

³⁵⁵⁸ VAN HAVERMAET (1890), *Temple des Augustins*, p. 6.

³⁵⁵⁹ Nota van A. Blevi in LINDEMANS (1962b), *Brouwerijen en brouwers*, p. 207.

³⁵⁶⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 10 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 4 & 140.

³⁵⁶¹ Fichier Godding.

³⁵⁶² VAN WIJNENDAELE & DE SAN (-), *Wolstraat*, p. 2 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 4.

³⁵⁶³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 105.

³⁵⁶⁴ VAN WIJNENDAELE & DE SAN (-), *Wolstraat*, p. 2.

³⁵⁶⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 140.

³⁵⁶⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 140.

³⁵⁶⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 140.

³⁵⁶⁸ VAN WIJNENDAELE & DE SAN (-), *Wolstraat*, p. 2.

Huidige ligging: zijstraat van de Hoogstraat

1.1.725 Wollendriestoren (*Wollendrieschtoren*) ---- 1382³⁵⁶⁹

De *Wollendriestoren* was een massieve verdedigingstoren van de tweede stadsomwalling. Hij verdedigde het zuidoosten van de stad en bepaalde de stedelijke *skyline* enorm. Op vele afbeeldingen en kaarten vindt men de *Wollendriestoren* terug.

Huidige ligging: ten oosten van de Grotehertstraat

1.1.726 Wouter Haecstraatje (*Wouter Haecstreetken*) ---- 1340³⁵⁷⁰

Volgens J. d'Osta en F. Janssens vormden het *Wouter Haecstraatje* en het *Kinnebakstraatje* één en hetzelfde straatje.³⁵⁷¹ Dit is niet helemaal juist. Aanvankelijk was het *Kinnebakstraatje* een zijstraatje van de Sint-Kathelijnestraat, het *Wouter Haecstraatje* van de *Visserzenne* (boven de *Serrewerre in een cleine strateken dat men heet Wouter Haecs strateken dat steet ieghen de Senne* – eerste helft 14e eeuw ; op de *Veeschers Senne. Item, op 1 huus op den hoec van Wouter Haex stretken* – 1406³⁵⁷²).

Het *Wouter Haecstraatje* en het *Kinnebakstraatje* stonden wel loodrecht op elkaar en liepen in elkaar over. Dat zal ertoe geleid hebben dat men ze soms wel eens als één enkel straatje beschouwde (*in vico dicto tWouterhaex straetken nunc nucupato tKinneback streetken* – 1481³⁵⁷³).

Het is ontegensprekelijk dat een zekere Wouter Haec zijn naam gaf aan dit straatje. Over deze persoon en over zijn familieleden is echter niet zo veel bekend, maar het is mogelijk dat het ging om Walter [= Wouter] Haec, die in 1321 werd vermeld.³⁵⁷⁴

Huidige ligging: ter hoogte van de Dansaertstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Wouter Haecxblock* (Anderlecht)³⁵⁷⁵

³⁵⁶⁹ BRON 149 ; DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 117.

³⁵⁷⁰ BRON 87.

³⁵⁷¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 103 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

³⁵⁷² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

³⁵⁷³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 160.

³⁵⁷⁴ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 76/78/174/175/181/260.

³⁵⁷⁵ Uit 1620 dateert de vermelding van *Wouter Haecxblock* nu *Sinte Eloyen block* (JACOBS (1980), *Toponymie van Anderlecht*, p. 103).

1.1.727 Zak (*de Zac, den Sack*) ---- 1318³⁵⁷⁶

De Zak was één van de belangrijkste plaatsen in de wirwar van straatjes tussen de Kapellekerk en de Zavel. Verscheidene andere kleine straatjes werden immers ten opzichte van *de Zak* gelokaliseerd.

Volgens P.J. Meertens en R. Rentenaar vormden straatnamen als *de Zak* een aanduiding voor een doodlopende straat.³⁵⁷⁷ R. Laurent, F. Janssens en V. Verscheure verklaarden de Brusselse straatnaam trouwens op dezelfde manier.³⁵⁷⁸

Huidige ligging: Samaritanenstraat³⁵⁷⁹

Gelijkaardige toponiemen: *Zac* (Delft)³⁵⁸⁰ ; *Sack* (Kortrijk)³⁵⁸¹ ; *Zak* (Tienen)³⁵⁸² ; *Sac en Zakstraat* (Mechelen)³⁵⁸³ ; *Sacco, Ouden Sac en Nieuwe Zac* (Brugge)³⁵⁸⁴ ; *Zac* (Leuven)³⁵⁸⁵ ; *Sack en Sackstraat* (Antwerpen)³⁵⁸⁶ ; *Sack* (Den Haag)³⁵⁸⁷ ; *Sack of Sackstege* (Utrecht)³⁵⁸⁸ ; *Sack* (Leeuwarden)³⁵⁸⁹ ; *Sack* (Oudewater)³⁵⁹⁰ ; *Zaksteeg* (Leiden)³⁵⁹¹

³⁵⁷⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 141.

³⁵⁷⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 11 ; RENTENAAR (1988), *Oudste stedelijke toponymie*, p. 67.

³⁵⁷⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 62 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 141.

³⁵⁷⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 52 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 62 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 34 & 141.

³⁵⁸⁰ De Delftse straatnaam *Zac* kan in verband gebracht worden met een daling in de weg. Het vormde één van de straten van de stadsuitleg van circa 1358 (POORTIER (1974), *Vroege systematische straatnaamgeving*, p. 98).

³⁵⁸¹ V. Debonne identificeerde op het stadsplan van Kortrijk van Jacob van Deventer een steeg, *Sack* genoemd, die zijstraat vormde van de Leiestraat, gelegen in één van de bouwblokken achter het huidige Stadhuis (DEBONNE (2005), *Middeleeuwse huiskelders*, p. 58).

³⁵⁸² Op de reconstructie van de stadsplattegrond van Tienen anno 1635 treft men *Zak* aan, een kleine afsplitsing van de Broekstraat, die doodliep op de Mulkvest (KEMPENEERS (1989), *Beeldrijke veldnamen*, p. 137 ; MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12).

³⁵⁸³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, pp. 11 en 12.

³⁵⁸⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

³⁵⁸⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

³⁵⁸⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

³⁵⁸⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

³⁵⁸⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

³⁵⁸⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

³⁵⁹⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

³⁵⁹¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 12.

1.1.728 Zaterdag (*den Saterdach*) ---- 1515³⁵⁹²

De *Zaterdag* lijkt aanvankelijk de benaming geweest te zijn van een drietal huizen. In 1448 werden ze vermeld in het kader van een goederentransactie.³⁵⁹³ In de 16^e eeuw leek de *Zaterdag* te zijn geëvolueerd tot een toponiem.³⁵⁹⁴

Huidige ligging: Zaterdagplein

1.1.729 Zaterdagoever (*Saeterdach oever*) ---- 1569³⁵⁹⁵

De *Zaterdagoever* lag vlakbij de plaats *de Zaterdag* en wees op de kade of oever van de *Schipvaart*. Het laatste gedeelte van dit kanaal werd aangelegd in de grachten van de eerste stadsomwalling, die voordien voorbij *de Zaterdag* liepen.

Huidige ligging: Sint-Kathelijneplein [?]

1.1.730 Zavel (*Savel, Zavel – Zabulum*) ---- 1293³⁵⁹⁶

De middeleeuwse *Zavel* komt *grosso modo* overeen met de huidige Grote Zavel. Het was een grote open ruimte waar verscheidene markten (hout, paarden) en publieke gebeurtenissen (processies, gaaischietingen, onthoofdingen) werden plaatsvonden.

In de Limburgse Kempen wezen de toponiemen *Zavel* en het jongere *Zand* op een bodemgesteldheid, waarbij de bouwlaag bestond uit een sediment van fijn of middelmatig fijn zand (meestal dunner dan 2 m). *Zavel* (*sabulum*) is eigenlijk het witte of gele kwartszand onder de bouwlaag. Als perceels- of gehuchtnaam wezen *Zavel* en *Zand* op een droge en lichte bouwlaag, voorzien van een grijsachtige bovengrond en hoofdzakelijk geschikt voor dennenaanplanting.³⁵⁹⁷

Deze uitleg ging op voor de Kempische zavel-toponiemen. Maar wat dachten de Brusselse historici ervan? F. Janssens stelde dat de samenstellingen met ‘zand’ en ‘zavel’ wezen op de aanwezigheid van zand- en zavelkuilen.³⁵⁹⁸ Archeologische vaststellingen en grondboringen

³⁵⁹² JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 176.

³⁵⁹³ BRON 256 : [...] *domistadium cum tribus domibus sub uno tecto superstan., orto et suis alijs pertinen. appellat. comuniter den Saterdach* [...].

³⁵⁹⁴ BRON 342: [...] *een hofstadt metten huysinge voer, ter sijden ende achtere daer op staende met drie kelders metten cruyt hove, ront omme bemuert, gelegen binnen der stadt van Bruessele op ter Beghijnen Heergrecht op ten Saterdach* [...].

³⁵⁹⁵ BRON 345.

³⁵⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

³⁵⁹⁷ MOLEMANS (1971), *Naamgeving*, p. 164.

³⁵⁹⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63.

wezen uit dat de oorspronkelijke bodem ter hoogte van de *Zavel* véél lager lag dan nu het geval is. S. Demeter wees op de mogelijkheid van het bestaan van een oude steengroeve, die misschien werd aangelegd met het oog op de aanleg van de eerste stadsomwalling.³⁵⁹⁹

Huidige ligging: Grote Zavel

Gelijkaardige toponiemen: *de Savele* (Schaarbeek)³⁶⁰⁰ ; *Zavelmerct* (Asse)³⁶⁰¹ ; *Savelberch* en *Savelbosselken* (Velzeke-Ruddershove)³⁶⁰² ; *Zabulum* (Brugge)³⁶⁰³ ; *Savel* (Gent)³⁶⁰⁴

1.1.731 Zavel (*Zavel*) ---- 1316³⁶⁰⁵

In Brussel bevond zich nog een andere plaats die *Zavel* werd genoemd. Ik ken er slechts één enkele, expliciete vermelding van, al leefde de naam verder via de toponiemen *Zavelgracht* en *Zavelstraat*. Waarschijnlijk werd het toponiem slechts éénmalig vermeld omdat op de plaats 'op de *Zavel*' het *Sint-Laureinskerkhof* werd aangelegd. De bisschop van Kamerijk gaf in 1316 de opdracht om dit kerkhof in te wijden.³⁶⁰⁶ Nadien geraakte de plaatsnaam buiten gebruik.

Huidige ligging: ter hoogte van de Komediantenstraat

1.1.732 Zavelgracht (*Zavelgracht*) ---- 1305³⁶⁰⁷

De *Zavelgracht* was de benaming voor het noordelijke gedeelte van de gracht van de eerste stadsomwalling. Volgens J. d'Osta werd de *Zavelgracht* omgevormd tot een straat in de 15^e eeuw.³⁶⁰⁸

Huidige ligging: Komediantenstraat³⁶⁰⁹

³⁵⁹⁹ Mededeling van S. Demeter.

³⁶⁰⁰ Deze plaats in de parochie van Schaarbeek werd omschreven als een 'veld' (BRON 358).

³⁶⁰¹ VERBESSELT (1963a), *Bevolkingslagen*, p. 40 ; VERBESSELT (1966b), *Asse*, p. 123.

³⁶⁰² Betekende een 'berg die zavel inhoudt', met zavel = 'kleihoudende, vettige zandgrond, vaak gebruikt om metselspecie te maken' (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 758-759).

³⁶⁰³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

³⁶⁰⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 14.

³⁶⁰⁵ *Évêque de Cambrai* (1868), p. 286.

³⁶⁰⁶ *Évêque de Cambrai* (1868), p. 286.

³⁶⁰⁷ GODDING (1960), *Droit foncier*, p. 409 ; fichier Godding.

³⁶⁰⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 77.

³⁶⁰⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 77 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 180 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 59.

1.1.733 Zavelgracht (*Zavelgracht*) ---- ca. 1370³⁶¹⁰

Buiten het *Wolfswiket* bevond zich ook nog een *Zavelgracht*, vermoedelijk een andere benaming voor de *Wolfsgracht*.³⁶¹¹

Huidige ligging: Wolvengracht

1.1.734 Zavelkerkhof (*tkerchoff van den Savele*) ---- 1496³⁶¹²

Het *Zavelkerkhof* lag vanzelfsprekend naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk-op-de-Zavel. Het werd aangelegd aan het begin van de 14^e eeuw en droeg lange tijd de benaming *Nieuw kerkhof* (zie boven).

Huidige ligging: naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk-op-de-Zavel

1.1.735 Zavelpoel (*Zavelpoel*) ---- 1373³⁶¹³

Deze poel werd enkele decennia voordien (1346) al gewoonweg als *poel* vermeld (*op den Savel bi den poele*).³⁶¹⁴ De poel wordt afgebeeld op het stadsplan van Jacob van Deventer en op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

P. Bonenfant – en in zijn spoor R. Laurent, F. Janssens en V. Verscheure – meenden dat deze poel dienst deed als drenkplaats voor paarden.³⁶¹⁵ Dit valt niet te ontkennen, maar de vraag is of de poel effectief met die bedoeling was aangelegd of ontstaan. Indien het toponiem *Zavel* verwees naar de aanwezigheid van de zavelkuilen, is het immers goed mogelijk dat deze poel een relict van zo'n kuil vormde. In het cijnsregister van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie uit 1469 worden bijvoorbeeld verscheidene van die zavelpoelen (*savelpoelen*) vermeld.³⁶¹⁶

Toch vermoed ik dat het bestanddeel 'zavel' niet rechtstreeks naar een dergelijke kuil verwees, maar wel naar de lokalisatie van de poel, met name op de *Zavel*. De poel werd uiteindelijk in 1615 gedempt.³⁶¹⁷

³⁶¹⁰ LAURENT (1963), *Limites*, p. 180.

³⁶¹¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 180.

³⁶¹² BRON 324.

³⁶¹³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 141.

³⁶¹⁴ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 225 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 186 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63.

³⁶¹⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 63 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 141.

³⁶¹⁶ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 238.

³⁶¹⁷ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 414 ; BONENFANT (1942-1943), *Marais*, pp. 240-241.

Huidige ligging: op de Grote Zavel

1.1.736 Zavelstraat (*Savelstrate* – *vicus Sabuli*) ---- 1289³⁶¹⁸

Volgens F. Janssens was de *Zavelstraat* in het *Warmoesbroek* één van de oudste Brusselse straatnamen.³⁶¹⁹ Ze liep parallel aan de *Zavelgracht*. Zo'n 30 jaar vroeger werd immers ook al een weg van het *Orsendal* naar de *Alboom* vermeld³⁶²⁰, waarschijnlijk de naamloze voorloper van de *Zavelstraat*.

Huidige ligging: Zandstraat³⁶²¹

Gelijkaardige toponiemen: *Savelstraete* (Ukkel)³⁶²² ; *Zavelenberg* (Ganshoren – Sint-Agatha-Berchem)³⁶²³

1.1.737 Zavelstraat (*Savelstrate*) ---- 1356³⁶²⁴

Deze naam verwees mijns inziens niet rechtstreeks naar 'zavel' als bodemgesteldheid of de aanwezigheid van zavelkuilen, maar naar de bestemming van de straat: de *Zavel*. Op het stadsplan van Jacob van Deventer blijkt zeer duidelijk dat deze straat van aan het bovenste gedeelte van het *Ruisbroek* – misschien zelfs van op de *Coudenberg* – naar de *Zavel* liep. De straat liep dus niet van de *Zavel* naar de *Wollendries*, zoals F. Janssens meende.³⁶²⁵

Huidige ligging: Bodenbroekstraat³⁶²⁶

1.1.738 Zavelstraat (*Zavelstrate*) ---- 1469³⁶²⁷

Zowel P. Bonenfant als R. Laurent wezen erop dat ook de *Ezelweg* – de oude weg in de richting van Schaarbeek – wel eens *Zavelstraat* werd genoemd.³⁶²⁸

³⁶¹⁸ BRON 44 ; fichier Godding.

³⁶¹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

³⁶²⁰ Mededeling C. Deligne.

³⁶²¹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 181 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

³⁶²² LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 22.

³⁶²³ VAN NIEUWENHUYSEN (1993-1994), *Toponymie*, p. 14.

³⁶²⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 142.

³⁶²⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64.

³⁶²⁶ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 186 & 202 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 64 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 142.

³⁶²⁷ LAURENT (1963), *Limites*, p. 181.

³⁶²⁸ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 226 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 181.

Huidige ligging: Pachecolaan [?]

1.1.739 Zavelstraat (*Zavelstrate*) ---- 1439³⁶²⁹

Er liep nog een andere *Zavelstraat* naar de *Zavel* (*opde Zavel tusschen de Zavelstrate ende de Hellestrate* – 1439).³⁶³⁰ Het ging om de huidige Kapucijnenstraat.

Huidige ligging: Kapucijnenstraat³⁶³¹

1.1.740 Zavelstraatje (*tZavelstreetken*) ---- 1379³⁶³²

Over dit laatste *Zavelstraatje* bijzonder weinig bekend. Het wordt vermeld op een fiche in de 'fichier Godding', maar verder onderzoek is noodzakelijk om de juiste ligging te achterhalen.

Huidige ligging: ?

1.1.741 Zekelestraatje (*Zekelestreetken, Sekelstrate, tstreetken van der Zekelen – vicus dictus de Zekele*) ---- 1328³⁶³³

F. Janssens en V. Verscheure verklaarden de straatnaam *Zekelestraatje* door te verwijzen naar de herberg *de Zekele*.³⁶³⁴ V. Verscheure diepte de vermelding op van een huis *de Zekele*, dat in 1361 gelegen was in *de Zak* (*op een hofstad metten huse geleghen in den Zac dat men heet de Zekele*).³⁶³⁵ De straat ontleende haar naam dus aan het huis.

Huidige ligging: tussen Miniemenstraat en Grote Zavel [?]³⁶³⁶ ; Korte Miniemenstraat³⁶³⁷

³⁶²⁹ BRON 239.

³⁶³⁰ BRON 239.

³⁶³¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 160.

³⁶³² Fichier Godding.

³⁶³³ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 62 & 179 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 131.

³⁶³⁴ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 179 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 142.

³⁶³⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 142.

³⁶³⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 188 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 34, 130-131 & 142.

³⁶³⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 179.

1.1.742 Zenne (*Zenne, Zinne*) ---- ca. 1000 [?]³⁶³⁸

De Zenne ontspringt in Henegouwen, ter hoogte van Naast, en stroomt vervolgens onder meer via Soignies, Halle, Brussel, Vilvoorde en Mechelen naar de Rupel, waarin ze ter hoogte van het Zennegat uitmondt. Slechts een klein stukje van de hele loop lag op het grondgebied van het middeleeuwse Brussel. Gegevens over de overige gedeelten van deze rivier vindt men terug in gespecialiseerde literatuur.³⁶³⁹

De oudste vermelding van de Zenne te Brussel stamt uit de passage over de zogenoemde *Sint-Othelebrug* (*pontem Senne in Brosele qui appellatur Sancte Othele* – ca. 1000 [?]).³⁶⁴⁰ Volgens A. Vincent is dit trouwens de oudste vermelding van de Zenne in haar geheel. De andere vermeldingen die hij opdiepte, dateren allen uit de 12^e eeuw en later.³⁶⁴¹

Lang geleden merkte J. Lindemans reeds op dat het suffix *-ene* – vroeger verschijnend onder de vormen *-ona*, *-onna*, *-ana*, *-ina* – vaak voorkwam in oude waterloopnamen. Volgens de Engelse toponymist Taylor ontstond dit suffix door de verkorting van het Keltische woord *avon* dat ‘waterloop’ betekende.³⁶⁴²

Huidige ligging: de Zenne liep kronkelend ter hoogte van de huidige Lemonnierlaan – Anspach – de Brouckèreplein – E. Jacqumainlaan en aanpalende zijstraten

1.1.743 Zenneke (*Zinneken, Cleyn Zenneken, Cleyn Sinne*) ----1415³⁶⁴³

Het *Zenneke* of de *Kleine Zenne* was een kunstmatig gegraven waterloop die de hoofdarms van de Zenne verbond met een andere zijarm, de *Ransvoordzenne*. Volgens de gangbare hypothese ging het om een kunstmatige afleiding die gegraven werd ter afbakening en ter bescherming van het vermeende ‘hertogelijke park’ (het zogenoemde *Oude Park*). Via de afleidingsarm kon ook het overstromingsgevaar worden gereduceerd.³⁶⁴⁴

Huidige ligging: zuidelijke kant van het Anneessensplein, Damstraat en Loofstraat – Van Arteveldestraat³⁶⁴⁵

³⁶³⁸ BONENFANT (1935), *Notice de donation*, pp. 792 & 807.

³⁶³⁹ VINCENT (1913), *Senne* ; SEYFFERS-DORCHY (1942), *Senne* ; VERNIERS (1997), *Exploitation* ; DELIGNE (2001), *Senne* ; DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*.

³⁶⁴⁰ BONENFANT (1935), *Notice de donation*, pp. 792 & 807.

³⁶⁴¹ VINCENT (1913), *Senne*, pp. 607-608.

³⁶⁴² LINDEMANS (1914b), *Beeknamen*, p. 94.

³⁶⁴³ Fichier Godding.

³⁶⁴⁴ BONENFANT (1936), *Premiers remparts*, p. 21 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 30 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 213.

³⁶⁴⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 140.

1.1.744 Zennestraatje (*Zennestreetken, Zennestate, Sennestraetken*) ---- 1329³⁶⁴⁶

Het Zennestraatje was de 14^e-eeuwse voorganger van de Bruidstraat en liep van aan de *Wolfsgracht* stroomafwaarts langsheen de rechter Zenneoever.³⁶⁴⁷ Volgens H. Van Havermaet kwam de straatnaam Bruidstraat pas in voege vanaf 1610, op een moment dat er werken aan de straat werden uitgevoerd. Tot dan werd deze zeer smalle weg Zennestraatje of straatje van der *Derde Orde* genoemd.³⁶⁴⁸

Huidige ligging: Bruidstraat³⁶⁴⁹

1.1.745 Zespenningstraat (*Zespennincstrate, Sespinninstrate, VI penninc strate – vicus Sex Denariorum*) ---- 1304³⁶⁵⁰

Voor de verklaring van de straatnaam *Zespenningstraat* werden een aantal min of meer legendarische verhalen opgediept. F. Janssens zette ze op een rijtje.³⁶⁵¹ Zo zou de straatnaam te danken zijn aan het feit dat een groep rovers op deze plaats hun buit verdeelden. Volgens anderen lag het huis *de Zespenningen* in die straat. Een derde verhaal dat de ronde doet, is dat de straatnaam zou verwijzen naar een tolbarrière waar een doorgangsrecht van zes penningen betaald diende te worden.

Hoeft het gezegd dat voor geen enkel van de drie ‘verhaaltjes’ ook maar enige concrete bronverwijzing voorhanden is? Er kan aan toegevoegd worden dat de straatnaam misschien te maken heeft met de vondst van een reeks munten, naar analogie met de Velzeekse *Penningenstraat* (zie verder).

Bij gebrek aan concrete aanwijzingen blijft de naamsverklaring achterwege. Mijn hypothese luidt dat de straatnaam verwees naar een cijnsbedrag (zes penningen), maar verder onderzoek zal moeten uitwijzen of er goederen in die buurt met zes penningen werden belast. Het is ten slotte ook mogelijk dat er al zeer vroeg een vervorming van de oorspronkelijke straatnaam plaatsgreep. De oudste vorm luidde immers *Sespinninstrate* (1304).

Huidige ligging: Zespenningenstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Penningenstraat* (Velzeke-Ruddershove)³⁶⁵² ; *tZesbrootstick* of *Zes pondt stick* (Oudenburg)³⁶⁵³ ; *den Twelfpenninck* (Baardegem)³⁶⁵⁴

³⁶⁴⁶ GODDING (1959), *Seigneurs fonciers*, p. 203 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 60 ; fichier Godding.

³⁶⁴⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 172.

³⁶⁴⁸ VAN HAVERMAET (1890), *Temple des Augustins*, p. 6 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 60.

³⁶⁴⁹ LAURENT (1963), *Limites*, p. 180 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 60 & 128.

³⁶⁵⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 184.

³⁶⁵¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 184.

³⁶⁵² De 20^e-eeuwse straatnaam *Penningenstraat* herinnert aan aldaar opgedolven Gallo-Romeinse vondsten, voornamelijk munten (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), p. 549).

1.1.746 Zijstraat (*Zijstrate*) ---- 1321³⁶⁵⁵

Dit toponiem werd vermeld in het hertogelijke cijsregister uit 1321. Nadien schijnt de naam niet meer voor te komen.³⁶⁵⁶ De ligging is onbekend. De naam lijkt afgeleid van de ligging van de straat ten opzichte van een belangrijkere straat.

Huidige ligging: ?

1.1.747 Zilverstraat (*Zelverstrate*) ---- 1328³⁶⁵⁷

De oudste vermelding van een Brusselse *Zilverstraat* dateert uit 1328. Volgens F. Janssens bevatte de straatnaam een verwijzing naar de aanwezigheid van zilversmeden, zonder hiervoor concreet bronnenmateriaal over te leveren. Voorlopig blijft het onduidelijk of dit de juiste naamsverklaring is.

Volgens F. Janssens was de *Zilverstraat* ook afgesloten door middel van een poort (*Item, alle die wonen in de Selver strate van de poerten die daar steet* – 1346).³⁶⁵⁸ Uit deze passage kan even goed worden opgemaakt dat een poort in de straat was bedoeld.

Huidige ligging: Zilverstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Zelver berch* (Velzeke-Ruddershove)³⁶⁵⁹ ; *Zilverberg* (Kontich)³⁶⁶⁰ ; *Silversmitstrate*, *platea Argentea* of *platea Argentariorum* (Antwerpen)³⁶⁶¹ ; *Zilversmidstraat* (Bergen-op-Zoom)³⁶⁶² ; *Zelverinstrate* (Brugge)³⁶⁶³ ; *Zulverstrate* (Utrecht)³⁶⁶⁴ ; *Silverstrate* (Gent)³⁶⁶⁵

³⁶⁵³ “Klaarblijkelijk een rechtstoponiem ; reden van de naamgeving niettemin onbekend.” (GYSELING (1950), *Toponymie van Oudenburg*, p. 232).

³⁶⁵⁴ Misschien volksetymologische vorm voor *Helftpenning* (synoniem voor ‘helftwinning’) ofwel de herinnering aan een oude penningcijs (LINDEMANS (1932), *Baardegem*, p. 29).

³⁶⁵⁵ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 55.

³⁶⁵⁶ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 229.

³⁶⁵⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 109 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 180.

³⁶⁵⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 110.

³⁶⁵⁹ De betekenis ‘helder, mooi gelegen’ leek voor L. Van Durme de meeste aannemelijke betekenis voor ‘zilver’, maar het toponiem kon ook slaan op een aanwezige werkelijkheid, bijvoorbeeld de begroeiing met *zelver*, *zelverkruid*, een ‘gemeen onkruid der akkers met zilverachtige bladeren en stengels, de moerasdroogbloem’. Een zinspeling op de kwaliteit van de bodem leek dan weer uitgesloten, evenmin als een allusie op de aanwezigheid van zilver in de ondergrond (VAN DURME (1986-1988-1991), *Toponymie*, II (2), pp. 765-766).

³⁶⁶⁰ “Wat is de mysterieuze *Zilverberg* te Kontich, geattesteerd in 1396 en gelegen nabij de grens met Waarloos, ten zuiden van de Zilverbergstraat? Wist de naam op de vondst van zilverstukken? Andere hypothesen, o. a. die van „glanzende berg” zijn natuurlijk niet uitgesloten, maar de spade zou hier weer opheldering kunnen brengen.” (VAN PASSEN (1973), *Landschapsgeschiedenis*, p. 251)

³⁶⁶¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

³⁶⁶² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

³⁶⁶³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

³⁶⁶⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

1.1.748 Zilverstraat (*Silverstrate, Silverstreetken*) ---- 1382³⁶⁶⁶

Hoewel de staatnaam *Zilverstraat* pas voor het eerst opdook in 1382, bestond de straat al zeker op het einde van de 13^e eeuw. In 1298 en in de loop van de 14^e eeuw werd de straat immers ook nog aangeduid door te verwijzen naar de borren aan haar beide uiteinden, de *Bucborre* en de *Beerselborre* (*in vico inter Berselborne et Bucborne* – 1298 ; *situm inter fontes dictos Berselborre et Bucborre* – 1347 ; *in vico inter vicum dictum Bucborrestrate et vicum dictum Berselborrestrate* – 1379).³⁶⁶⁷ Na de komst van de Visitandinnen veranderde de straatnaam in Visitandinnenstraat. In de 16^e eeuw was het echter nog steeds *Zilverstraat*.³⁶⁶⁸

Ook deze straatnaam werd door F. Janssens in verband gebracht met de aanwezigheid van zilversmeden. Ze liet het opnieuw na om dit concreet te staven.³⁶⁶⁹

Huidige ligging: Visitandinnenstraat³⁶⁷⁰

1.1.749 Zilverstraatje (*Zilverstraetkenen*) ---- 1491³⁶⁷¹

Aan het einde van de 15^e eeuw werd nog een *Zilverstraatje* vermeld dat uitgaf op de Kolenmarkt. De juiste ligging van dit straatje is echter moeilijk te bepalen.

Huidige ligging: zijstraat van de Kolenmarkt

1.1.750 Zonnestraatje (*Sonnestraetje*) ---- 1369³⁶⁷²

Het Zonnestraatje ontleende haar naam aan de herberg *de Zon*, die gelegen was in de Verversstraat.³⁶⁷³

Huidige ligging: Eclipsstraat³⁶⁷⁴

³⁶⁶⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 24.

³⁶⁶⁶ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 110.

³⁶⁶⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 30 & 131 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 191.

³⁶⁶⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 14.

³⁶⁶⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 110.

³⁶⁷⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 14 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 191 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 110 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 131.

³⁶⁷¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 110.

³⁶⁷² d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 173 ; MARTENS (1963), *Survivances domaniales*, p. 645 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 179.

³⁶⁷³ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 173 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 179.

³⁶⁷⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 173.

1.1.751 Zoutstraat (*Soutstrate*) ---- 1390³⁶⁷⁵

Volgens E. Stas-Reyniers zou de *Zoutstraat* haar naam ontleend hebben aan een zoutziederij, die vóór 1695 ingericht was in de restanten van het *steen van Koekelberg* en die de naam *het Zouthuys* droeg.³⁶⁷⁶ Ook F. Janssens sprak over een *Zouthuis* dat haar naam aan deze straat gaf.³⁶⁷⁷ Beide historici lieten het echter na om het bestaan van dit huis met concreet bronnenmateriaal te staven.

Huidige ligging: Boterstraat

Gelijkaardige toponiemen: *Zoutwerf* (Mechelen)³⁶⁷⁸ ; *Zouterstrate* en *Zoutsteeghere* (Brugge)³⁶⁷⁹ ; *Soutmarkt* (Utrecht)³⁶⁸⁰ ; *Saltmarkt* (Zutphen)³⁶⁸¹ ; *Saltmarck* (Roermond)³⁶⁸² ; *Soutstege* (Amsterdam)³⁶⁸³ ; *Zoutrui* (Antwerpen)³⁶⁸⁴ ; *Zeldike* (Dordrecht)³⁶⁸⁵

1.1.752 Zuivelstraat (*Suyvelstrate*, *Zuvelstrate*, *Zuvelstraetken*) ---- 1300³⁶⁸⁶

De *Zuivelstraat* lag in de buurt van de Kapellekerk en vormde één van de verscheidene zijstraten van de Hoogstraat. A. Henne & A. Wauters, en in hun spoor J. d'Osta, wezen een afleiding van 'zuivel' van de hand. Voor hen stond het vast dat de *Zuivelstraat* een verbastering was van *Zavelstraat*.³⁶⁸⁷ R. Laurent counterde echter³⁶⁸⁸:

“Cette rue ne s'est jamais appelée rue du Sable (*Zavelstrate* [...]) [...].”

F. Janssens meende dat de straatnaam *Zuivelstraat* wel degelijk afgeleid kon zijn van het woord 'zuivel', dat in het Middelnederlands zeker en vast bestond. Het betekende namelijk 'zuivel, melk' en bij uitbreiding ook 'eieren'. Ze verwees daarbij ook naar het bestaan van middeleeuwse zuivel-toponiemen in Antwerpen en Gent.³⁶⁸⁹ M. Martens vertaalde de middeleeuwse

³⁶⁷⁵ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 94 ; fichier Godding.

³⁶⁷⁶ STAS-REYNIERS (1962), *Steen van Koekelberg*, p. 78.

³⁶⁷⁷ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 94.

³⁶⁷⁸ WOUTERS, DE MAEYER & RIBBENS (2003), *Archeologisch onderzoek*, p. 47.

³⁶⁷⁹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁸⁰ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁸¹ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁸² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁸³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁸⁴ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁸⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁸⁶ Fichier Godding.

³⁶⁸⁷ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 190.

³⁶⁸⁸ LAURENT (1963), *Limites*, p. 190.

³⁶⁸⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 95.

straatnaam in *rue de la Laiterie*.³⁶⁹⁰ Waarom de Brusselse straat nu precies *Zuivelstraat* werd genoemd, werd echter niet uitgelegd.

Huidige ligging: Kapucijnenstraat³⁶⁹¹

Gelijkaardige toponiemen: *Suvelsteghe* en *Zuivelmarkt* (Antwerpen)³⁶⁹² ; *Zuvelsteghe* (Gent)³⁶⁹³ ; *Zuivelmarkt* (Asse)³⁶⁹⁴ ; *Zuvelstraet* en *Suivelmarkt* (Delft)³⁶⁹⁵ ; *Zuivelstraat* (Bergen-op-Zoom)³⁶⁹⁶ ; *Zuvelmarct* (Middelburg)³⁶⁹⁷ ; *Suvelmerct* en *Zuvelmarctstrate* (Vere)³⁶⁹⁸

1.1.753 Zwaardstraatje (*Sweertstraetken*) ---- 1558³⁶⁹⁹

Het *Zwaardstraatje* was een nieuwe benaming voor het middeleeuwse *Krekelstraatje*, hoewel deze laatste ook nog in gebruik bleef. Vlakbij de hoek van dit straatje bevond zich al in de 15^e eeuw een herberg met de naam *het Zwaard*. De naam *Zwaardstraatje* leek dus afgeleid te zijn deze herberg.³⁷⁰⁰

Huidige ligging: Zwaardstraat³⁷⁰¹

1.1.754 Zwarte poort (*Swerter poerten*) ---- 1432³⁷⁰²

In 1432 is er voor het eerst sprake van de *Zwarte Poort*, een andere naam voor de *binnenste Lakenpoort* (*bider Laken poorten aen de Zenne geheeten de Zwertte poerte by sMunters brugghe*).³⁷⁰³ Het blijft echter onduidelijk waarom deze poort van de eerste stadsomwalling vanaf dat moment

³⁶⁹⁰ MARTENS (1959), *Bruxelles en 1321*, p. 228.

³⁶⁹¹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 190 ; MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 364 ; LAURENT (1963), *Limites*, p. 190 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 95 & 126 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 36 & 143.

³⁶⁹² MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 95. De 15^e-eeuwse benaming *Warmoesstraat* veranderde een eeuw later in *Suvelsteghe* werd vanaf 1571 ook *tSchoenmakersstraetken* genoemd. Nu draagt ze nog steeds de naam *Schoenmakersstraat* (MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 9).

³⁶⁹³ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 95. "Werd aan deze kant van de Vrijdagmarkt de zuivelmarkt (boter en kaas) gehouden?" (GYSELING (1954), *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 79).

³⁶⁹⁴ VERBESSELT (1966a), *Asse*, p. 10.

³⁶⁹⁵ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁹⁶ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁹⁷ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁹⁸ MEERTENS (1953), *Middeleeuwse straatnaamgeving*, p. 28.

³⁶⁹⁹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 66 & 177.

³⁷⁰⁰ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 177.

³⁷⁰¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, pp. 65-66.

³⁷⁰² VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 523.

³⁷⁰³ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 523.

deze specifieke benaming kreeg. Het is daarentegen niet zeker of de *Zwarte poort* – gewoonlijk *Lakenpoort* genoemd – in zwarte steen was aangelegd. De karakteristieke witgele zandsteen vormde immers het bouwmateriaal bij uitstek voor de eerste stadsomwalling.

Misschien wees de toevoeging van het woordje zwart hier op roetaanslag afkomstig van de kalk- en baksteenovens iets verderop? Misschien is de herbenoeming te wijten aan roetaanslag, afkomstig van de kalk- en kareelovens die zich iets verderop in de ‘buurt van de Lakensestraat’ bevonden.

Huidige ligging: ten zuiden van het kruispunt van de Lakensestraat met de Bisschopsstraat

1.1.755 Zwarte Zustersstraat (*Swerte Sustersstraete*) ---- 14e eeuw³⁷⁰⁴

Volgens J. d'Osta vond deze naam reeds ingang in de 14^e eeuw ter vervanging van de straat- en plaatsnaam *Oude Borg*.³⁷⁰⁵ De naam *Zwarte Zustersstraat* is een verwijzing naar het klooster van de Zwarte Zusters.³⁷⁰⁶ Ook S. Demeter vermeldde deze naam, maar gaf niet aan wanneer deze in gebruik werd genomen.³⁷⁰⁷

Huidige ligging: Groot Eilandstraat³⁷⁰⁸

1.2 Chronologische rangschikking van de oudste vermeldingen van de toponiemen

toponiem	oudste vermelding
<i>Sint-Othelebrug</i>	1100
<i>Zenne</i>	1100
<i>Obbrussel</i>	1122
<i>Coudenberg</i>	1125
<i>Sint-Goedelekerkhof</i>	1138
<i>Ruisbroek</i>	1141
<i>Nedermarkt</i>	1174
<i>Arken</i>	1180
<i>Orsendal</i>	1180
<i>Markt</i>	1198
<i>Stoofstraat</i>	1212
<i>Overmolen</i>	1216

³⁷⁰⁴ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 173.

³⁷⁰⁵ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 173 ; *Bier en brouwerijen* (1996), p. 90.

³⁷⁰⁶ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 173.

³⁷⁰⁷ DEMETER (1995), *Données historiques*, p. 17.

³⁷⁰⁸ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 173 ; DEMETER (1995), *Données historiques*, p. 17.

<i>Sint-Niklaaskerkhof</i>	1217
<i>Sint-Kathelijnepoort</i>	1222
<i>Steenweg</i>	1222
<i>Broek</i>	1227
<i>Smaalbeek</i>	1234
<i>Sint-Janskerkhof</i>	1237
<i>Sint-Jacobskerkhof</i>	1241
<i>Kapellenpoort</i>	1242
<i>Kapellen</i>	1244
<i>Trapstraat</i>	1244
<i>Oude Borg</i>	1246
<i>Sint-Gorikskerkhof</i>	1250
<i>Wijngaard</i>	1250
<i>Schoonaarde</i>	1251
<i>Broek ter Kapellen</i>	1252
<i>Camborre</i>	1252
<i>Lakenpoort</i>	1252
<i>Kapellenkerkhof</i>	1253
<i>Borgwal</i>	1254
<i>Alboom</i>	1256
<i>Alboom</i>	1258
<i>Nieuwstraat</i>	1258
<i>Voldersstraat</i>	1258
<i>Bergstraat</i>	1259
<i>Borgendal</i>	1259
<i>Colijnsborre</i>	1259
<i>Kwakelborre</i>	1259
<i>Nieuwstraat</i>	1259
<i>Sint-Jacobsborre</i>	1259
<i>Diepstraat</i>	1260
<i>Wittevrouwensteenweg</i>	1260
<i>Steenstraat</i>	1261
<i>Ruisbroekpoort</i>	1262
<i>Schipbrug</i>	1262
<i>Ridderstraat</i>	1263
<i>Coudenbergpoot</i>	1264
<i>Sint-Goedelepoort</i>	1264
<i>Etengat</i>	1265
<i>Heuvelstraat</i>	1265
<i>Muntersbrug</i>	1268
<i>Kruisken</i>	1270
<i>Vederstraat</i>	1270
<i>Vijf Wilgen</i>	1270
<i>Bucborre</i>	1271
<i>Gemene markt</i>	1271
<i>Hoogstraat</i>	1271
<i>Kattenstraat</i>	1271
<i>Schaaldenberg</i>	1271
<i>Puitenhof</i>	1272

<i>Vlade</i>	1272
<i>Warmoesbroek</i>	1274
<i>Imbrechtsgat</i>	1275
<i>Warmoespoort</i>	1275
<i>Beek</i>	1276
<i>Besiestraatje</i>	1277
<i>Werf</i>	1278
<i>Ruis</i>	1279
<i>Steenpoort</i>	1279
<i>Halfbunder</i>	1282
<i>Kwakelberg</i>	1283
<i>Krauwelsbeemdje</i>	1284
<i>Loxemstraat</i>	1284
<i>Rechte straat</i>	1284
<i>Veemarkt</i>	1284
<i>Spishelborre</i>	1285
<i>Heergracht</i>	1286
<i>Nieuwland</i>	1286
<i>Rozendal</i>	1286
<i>Sint-Niklaasborre</i>	1286
<i>Kruis</i>	1286
<i>tussen beide Bruggen</i>	1287
<i>Vleeshouwersstraat</i>	1287
<i>Perkameters</i>	1288
<i>Blekerij</i>	1289
<i>Lindeke</i>	1289
<i>Vismarkt</i>	1289
<i>Zavelstraat</i>	1289
<i>Alboom</i>	1290
<i>Campernalisborre</i>	1290
<i>Driesmolenwiket</i>	1291
<i>Kosterborre</i>	1291
<i>Ingelandstraat</i>	1293
<i>Zavel</i>	1293
<i>Ammanshofstad</i>	1294
<i>Kalkoven</i>	1294
<i>Spui</i>	1294
<i>Wilgen</i>	1294
<i>Grijpstraat</i>	1295
<i>Linde</i>	1295
<i>Linde</i>	1295
<i>Meersliedenstraat</i>	1295
<i>Schipstraat</i>	1295
<i>Beerselborre</i>	1296
<i>Beerselborrestraat</i>	1296
<i>Begijnengracht</i>	1296
<i>Tafelrondveld</i>	1296
<i>Beemdgracht</i>	1297
<i>Bloemaardsborre</i>	1297

<i>Leeuwspoort</i>	1297
<i>Orsendalborre</i>	1297
<i>Steenweg</i>	1297
<i>Oude Broek</i>	1298
<i>Hondsgracht</i>	1299
<i>Kwakelstraat</i>	1299
<i>Raadboedsborre</i>	1299
<i>Nieuwstraat</i>	1299
<i>Haringstraat</i>	1300
<i>Zuivelstraat</i>	1300
<i>Neep</i>	1301
<i>Hoek</i>	1302
<i>Oppemstraat</i>	1302
<i>Spiegelbeek</i>	1302
<i>Arnouldenborre</i>	1303
<i>Blaas</i>	1303
<i>Boomgaardstraat</i>	1303
<i>Hameide</i>	1303
<i>Accolaystraat</i>	1304
<i>Brugskensborre</i>	1304
<i>Honcourtstraatje</i>	1304
<i>Kinnebakstraat</i>	1304
<i>Konijnberg</i>	1304
<i>Kreupelstraat</i>	1304
<i>Molenstraatje</i>	1304
<i>Peperstraat</i>	1304
<i>Verlorenkost</i>	1304
<i>Vrijaardstraatje</i>	1304
<i>Zespenningstraat</i>	1304
<i>Heekstraat</i>	1305
<i>Kleine Schipstraat</i>	1305
<i>Lange Steenweg</i>	1305
<i>Paardenmarkt</i>	1305
<i>Veemarkt</i>	1305
<i>Zavelgracht</i>	1305
<i>Parochiaanstraat</i>	1306
<i>Cantersteen</i>	1307
<i>Sint-Mariastraat</i>	1307
<i>Veemarkt</i>	1307
<i>Gracht</i>	1307
<i>Munt</i>	1308
<i>tussen Dag en Nacht</i>	1308
<i>Bucborrestraat</i>	1309
<i>Goot</i>	1309
<i>Kolenmarkt</i>	1309
<i>Oude Park</i>	1309
<i>Bavendal</i>	1310
<i>Blaasstraat</i>	1310
<i>Ardeisborre</i>	1311

<i>Orsendalbroek</i>	1311
<i>Schettenberg</i>	1311
<i>Hoefijzer</i>	1312
<i>Beemdstraat</i>	1313
<i>Nieuw kerkhof</i>	1313
<i>Verbelenstraat</i>	1313
<i>Campanistraat</i>	1314
<i>Lindeke</i>	1314
<i>Maleisen</i>	1314
<i>Raamstraat</i>	1315
<i>Stenen brug</i>	1315
<i>Lindeke</i>	1316
<i>Plaats</i>	1316
<i>Sint-Janskerkhof</i>	1316
<i>Sint-Laureinskerkhof</i>	1316
<i>Wollendries</i>	1316
<i>Stoofstraat</i>	1318
<i>Zak</i>	1318
<i>Broyskensborre</i>	1321
<i>Bruulstraat</i>	1321
<i>Dederstraat</i>	1321
<i>Eikstraat</i>	1321
<i>Haakzenne</i>	1321
<i>Heergoedshof</i>	1321
<i>Kapellendries</i>	1321
<i>Kapellenstraat</i>	1321
<i>Kouterweg</i>	1321
<i>Kruisken</i>	1321
<i>Mosselstraat</i>	1321
<i>Nekkerstraat</i>	1321
<i>Oude Veemarkt</i>	1321
<i>Overmolenpoort</i>	1321
<i>Overmolenwiket</i>	1321
<i>Rochroeds</i>	1321
<i>Schaadbroek</i>	1321
<i>Schoenmarkt</i>	1321
<i>Vettersstraat</i>	1321
<i>Weddepoe</i>	1321
<i>Zijstraat</i>	1321
<i>Spuilwater</i>	1321
<i>borre vander Lect</i>	1323
<i>Epeleren</i>	1323
<i>Wiembelenstraatje</i>	1323
<i>Ezelweg</i>	1325
<i>Gasthuisstraat</i>	1325
<i>Papenpoel</i>	1326
<i>Cretsborre</i>	1327
<i>Arkstraat</i>	1328
<i>Bakerstraat</i>	1328

<i>Forchierstraat</i>	1328
<i>Jodenpoel</i>	1328
<i>Jodenstraat</i>	1328
<i>Kareeloven</i>	1328
<i>Koperbeek</i>	1328
<i>Korte Ridderstraat</i>	1328
<i>Lantaarnstraat</i>	1328
<i>Magnusborre</i>	1328
<i>Pensmarkt</i>	1328
<i>Plaats</i>	1328
<i>Sint-Jansgasthuisstraat</i>	1328
<i>Sint-Maartenskerkhof</i>	1328
<i>Walsche plaats</i>	1328
<i>Weversstraatje</i>	1328
<i>Zekelestraatje</i>	1328
<i>Zilverstraat</i>	1328
<i>Korendal</i>	1329
<i>Leeuwswiket</i>	1329
<i>Nieuwenborre</i>	1329
<i>Servaasstraat</i>	1329
<i>Zennestraatje</i>	1329
<i>Guldenstraat</i>	1330
<i>Havenstraatje</i>	1330
<i>Kleine Vesten</i>	1330
<i>Rode Vuist</i>	1331
<i>Middelste brug</i>	1332
<i>Oude Borg</i>	1332
<i>Lindestraatje</i>	1333
<i>Schaarbeekseweg</i>	1333
<i>Sint-Goriksbrug</i>	1333
<i>Kaasmarkt</i>	1334
<i>Wollendriesstraat</i>	1334
<i>Koningslooborre</i>	1335
<i>Lindeke</i>	1336
<i>Schoenbeek</i>	1336
<i>Sint-Mariaborre</i>	1337
<i>Achterste brug</i>	1339
<i>Eikstraat</i>	1340
<i>Lange Ridderstraat</i>	1340
<i>Nieuwe Zenne</i>	1340
<i>Treet</i>	1340
<i>Wouter Haecstraatje</i>	1340
<i>Krekeldries</i>	1341
<i>Locht</i>	1341
<i>Oude Munt</i>	1341
<i>Soysborre</i>	1341
<i>Korte Steenstraat</i>	1342
<i>Molenaarsstraatje</i>	1342
<i>Vermariënstraat</i>	1342

<i>Brieverstraat</i>	1343
<i>Pluimstraat</i>	1343
<i>Pongelmarkt</i>	1343
<i>Sint-Mariastraatje</i>	1343
<i>Spiegelstraat</i>	1343
<i>Stoofstraatje</i>	1343
<i>Gootje</i>	1344
<i>Houtmarkt</i>	1344
<i>Hauweelstraat</i>	1344
<i>Hauweelborre</i>	1344
<i>Goudsmidstraatje</i>	1345
<i>Honderdmarkstraatje</i>	1345
<i>Peperkorenborre</i>	1345
<i>Wiel</i>	1345
<i>Helle</i>	1345
<i>straatje vander Elst</i>	1346
<i>Hamstraat</i>	1346
<i>Doderast</i>	1346
<i>Galgenberg</i>	1346
<i>Hertogspoort</i>	1346
<i>Huis op de Straat</i>	1346
<i>Jodentrappen</i>	1346
<i>Leie</i>	1346
<i>Leuvenseweg</i>	1346
<i>Linde</i>	1346
<i>Lindestraatje</i>	1346
<i>Molenbeek</i>	1346
<i>Nieuwenborre</i>	1346
<i>Sint-Kathelijnestraat</i>	1346
<i>Slagbeek</i>	1346
<i>straat van Meldert</i>	1346
<i>Vroentstraatje</i>	1346
<i>Vuilstraatje</i>	1346
<i>Wolfs</i>	1346
<i>Wolfsgracht</i>	1346
<i>Poel</i>	1346
<i>Hallepoort</i>	1347
<i>Koningstraatje</i>	1347
<i>Korte Schipstraat</i>	1347
<i>Rozierstraatje</i>	1347
<i>Schildeke</i>	1348
<i>Hoogbrug</i>	1348
<i>Kandelaarstraat</i>	1349
<i>Nieuwe vesten</i>	1349
<i>Sint-Jansborre</i>	1349
<i>Sint-Mariaborre</i>	1349
<i>Filipsbrug</i>	1350
<i>Heergrachtstraat</i>	1350
<i>Kaarsenmakersstraatje</i>	1350

<i>Boekeers</i>	1351
<i>Dunnebieerstraatje</i>	1351
<i>Elfpontborre</i>	1351
<i>Sint-Jansstraat</i>	1351
<i>Sint-Laureinsstraat</i>	1351
<i>Vuilstraat</i>	1351
<i>Crets</i>	1352
<i>Hameidebeek</i>	1352
<i>Krekelstraat</i>	1352
<i>Nautijsstraatje</i>	1352
<i>Oude Vroentstraat</i>	1352
<i>Tambuisstraatje</i>	1352
<i>Tellebert</i>	1352
<i>Waterschap</i>	1352
<i>Bontsvloeg</i>	1353
<i>Borrestraat</i>	1353
<i>Kleine Nieuwstraat</i>	1353
<i>Nieuwstraat</i>	1353
<i>Pepelstraat</i>	1353
<i>Platbrood</i>	1353
<i>Vloeg</i>	1353
<i>Wolfswiket</i>	1353
<i>Weddepoele</i>	1353
<i>Minderbroedersstraatje</i>	1353
<i>Hellestraat</i>	1354
<i>Sint-Niklaasbeek</i>	1354
<i>Vissendal</i>	1354
<i>Vroentstraatje</i>	1354
<i>Boeninxplaats</i>	1355
<i>Bontsgracht</i>	1355
<i>Hoge Zak</i>	1355
<i>Keienberg</i>	1355
<i>Nieuwenborre</i>	1355
<i>Anekbroutstraatje</i>	1356
<i>Bogaardenwiket</i>	1356
<i>Gasthuisstraat</i>	1356
<i>Hedsenstraat</i>	1356
<i>Papendal</i>	1356
<i>Papenstraatje</i>	1356
<i>Plettincstraatje</i>	1356
<i>Potterstraat</i>	1356
<i>Rademakersstraatje</i>	1356
<i>Sint-Goedeletrappen</i>	1356
<i>straatje van de Bonte Os</i>	1356
<i>Verste Brug</i>	1356
<i>Verversbrug</i>	1356
<i>Warandestraat</i>	1356
<i>Wolfsstraatje</i>	1356
<i>Zavelstraat</i>	1356

<i>Lindeke</i>	1357
<i>Nieuwe poort</i>	1357
<i>Nieuwe vesten</i>	1357
<i>Nijvelseweg</i>	1357
<i>Vinkstraat</i>	1357
<i>Visserzenne</i>	1357
<i>Sint-Mariaborre</i>	1357
<i>Hooghuis</i>	1358
<i>Lodewijks</i>	1358
<i>Orsendalstraat</i>	1358
<i>Poel</i>	1358
<i>Schaarbeeksestraat</i>	1358
<i>Tafelrondstraat</i>	1358
<i>Vrijlegemstraat</i>	1358
<i>Lindendries</i>	1359
<i>Nieuwe poort</i>	1359
<i>Blindenbergh</i>	1360
<i>Blok</i>	1360
<i>Colijnstraatje</i>	1360
<i>Delle</i>	1360
<i>Gulden Bodem</i>	1360
<i>Infirmieriestraatje</i>	1360
<i>Kareeloven</i>	1360
<i>Kosterstraat</i>	1360
<i>Raamstraat</i>	1360
<i>Ransvoordzenne</i>	1360
<i>straatje van Mollem</i>	1360
<i>Warande</i>	1360
<i>Poel</i>	1360
<i>Verheylenstraat</i>	1361
<i>Voldersbeemd</i>	1361
<i>Wiketstraatje</i>	1361
<i>Holland</i>	1362
<i>Huideken</i>	1362
<i>Korendal</i>	1362
<i>Nieuwe poort</i>	1362
<i>straatje zonder Einde</i>	1362
<i>Ardeisstraat</i>	1363
<i>Hellingstraat</i>	1363
<i>Hoedegracht</i>	1363
<i>Koolsepoort</i>	1363
<i>Nieuwe poort</i>	1363
<i>Stuipenberg</i>	1363
<i>Coudenbergpoort</i>	1364
<i>Heil Goedenstraatje</i>	1364
<i>Plaats</i>	1364
<i>Prooststraat</i>	1364
<i>Borrestraat</i>	1365
<i>Filipspoort</i>	1365

<i>Kleine Steenstraat</i>	1365
<i>Langenbeemd</i>	1365
<i>Nieuwe Sint-Goedelepoort</i>	1365
<i>Oude Vroente</i>	1365
<i>Kleine Vleeshouwersstraat</i>	1366
<i>Oude Schaarbeekseweg</i>	1366
<i>Spiegelbrug</i>	1366
<i>Boomgaardstraatje</i>	1367
<i>Vermerenstraat</i>	1367
<i>Vogeltjesdal</i>	1367
<i>Eikstraat</i>	1368
<i>Nieuwe Lakenpoort</i>	1368
<i>Tiendenpoel</i>	1368
<i>Grote Leuvenseweg</i>	1369
<i>Nieuwenbosstraat</i>	1369
<i>Ververijstraat</i>	1370
<i>Zavelgracht</i>	1370
<i>Eik</i>	1370
<i>Korte Heekstraat</i>	1371
<i>Blauwe fontein</i>	1372
<i>Eggloystraatje</i>	1372
<i>Nieuwstraatje</i>	1372
<i>Onze-Vrouwstraat</i>	1372
<i>straatje van Meldert</i>	1372
<i>Verversstraat</i>	1372
<i>Middelste Lakenpoort</i>	1373
<i>Zavelpoel</i>	1373
<i>Oude Vroente</i>	1374
<i>Pers</i>	1374
<i>straatje van Moorsele</i>	1374
<i>Treet</i>	1374
<i>Turfzenne</i>	1374
<i>Peter Troesstraatje</i>	1375
<i>Stormstraat</i>	1375
<i>Verlorenkostpoort</i>	1375
<i>Capainstraat</i>	1376
<i>Lange Steenstraat</i>	1376
<i>Bottelgierstraatje</i>	1377
<i>Groenstraat</i>	1377
<i>Manneke Pis</i>	1377
<i>Steenwegje</i>	1377
<i>Weddepoele</i>	1377
<i>Wolfsstraatje</i>	1379
<i>Zavelstraatje</i>	1379
<i>Korte Vleeshouwersstraat</i>	1380
<i>Molenbeekstraat</i>	1380
<i>Vissersstraatje</i>	1380
<i>Alboom</i>	1382
<i>Begijnenbeek</i>	1382

<i>Bliedestraat</i>	1382
<i>Bontstraat</i>	1382
<i>Nieuwe poort</i>	1382
<i>Vladestraat</i>	1382
<i>Wollendriestoren</i>	1382
<i>Zilverstraat</i>	1382
<i>Waterschap</i>	1382
<i>Poel</i>	1382
<i>Obbrusselpoort</i>	1383
<i>Schijtstraatje</i>	1384
<i>Perkamentstraat</i>	1385
<i>Duivenstraat</i>	1385
<i>Kegelstraatje</i>	1387
<i>Wittevrouwenheergracht</i>	1387
<i>Sint-Gorikseiland</i>	1388
<i>Blauwe toren</i>	1389
<i>Stuiverstraat</i>	1390
<i>Zoutstraat</i>	1390
<i>Jodenbrug</i>	1391
<i>Kwaad Eet</i>	1391
<i>Lange Vleeshouwersstraat</i>	1391
<i>Oude Borgstraat</i>	1391
<i>straatje van Elfpond</i>	1391
<i>Lederstraat</i>	1392
<i>Melkstraat</i>	1392
<i>Nieuwstraat</i>	1392
<i>Ransvoordspui</i>	1392
<i>Dries</i>	1392
<i>Driesmolenstraat</i>	1393
<i>Eik</i>	1393
<i>Onze-Lieve-Vrouwbroersstraat</i>	1393
<i>Orsendalpoel</i>	1393
<i>Ringbergstraatje</i>	1393
<i>Schijtstraat</i>	1393
<i>Vogelstraatje</i>	1393
<i>Binnenste Lakenpoort</i>	1393
<i>Oppemstraat</i>	1395
<i>Papenstraatje</i>	1395
<i>Oude Munt</i>	1396
<i>Priemstraat</i>	1396
<i>Vroudestraatje</i>	1396
<i>Zonnestraatje</i>	1396
<i>Kleine Zenne</i>	1397
<i>Klopstraat</i>	1397
<i>Leie</i>	1397
<i>Oude Sint-Goedelepoort</i>	1397
<i>Klaas Piperstraat</i>	1398
<i>Riemstraat</i>	1398
<i>Stemerstraatje</i>	1399

<i>Wijngaardgracht</i>	1399
<i>Braderijstraat</i>	1400
<i>Borrestraatje</i>	1401
<i>Gelaaskensborre</i>	1401
<i>Juliaantjesborre</i>	1401
<i>Schijtstraat</i>	1401
<i>Eelkensborre</i>	1402
<i>Hertogenstraatje</i>	1402
<i>Droge Heergracht</i>	1403
<i>Oude Coudenbergpoort</i>	1403
<i>Plaats</i>	1404
<i>Kromme Ellenboog</i>	1405
<i>Nieuwenborre</i>	1405
<i>Vlaamsepoort</i>	1405
<i>Wiketstraat</i>	1405
<i>Poel</i>	1405
<i>Beyaardstraatje</i>	1406
<i>Drabstraat</i>	1406
<i>Kerkhofstraatje</i>	1406
<i>Kerremansstraatje</i>	1406
<i>Kiekelaarborre</i>	1406
<i>Lange Heekstraat</i>	1406
<i>Smedenstraat</i>	1406
<i>straatje van Boechout</i>	1406
<i>Begijnenheergracht</i>	1407
<i>Blauwe Hond</i>	1407
<i>Bruilantstraatje</i>	1407
<i>Oude Raamstraat</i>	1407
<i>Trappen</i>	1407
<i>Koningsborre</i>	1409
<i>Schijtstraat</i>	1409
<i>Jodenpoelstraat</i>	1410
<i>Koperstraat</i>	1410
<i>Vuilstraat</i>	1410
<i>Hollandstraatje</i>	1411
<i>Begijnenbeemd</i>	1411
<i>Zenneke</i>	1415
<i>Broekstraat</i>	1416
<i>Klein Lakenpoortje</i>	1416
<i>Oude Lakenpoort</i>	1416
<i>Reinaardstraatje</i>	1416
<i>Bovenstraatje</i>	1417
<i>Baliën</i>	1420
<i>Leeuwbrug</i>	1420
<i>poortje van Ukkel</i>	1420
<i>Leuvensepoort</i>	1422
<i>Poel</i>	1422
<i>Berderen brug</i>	1423
<i>Lange Brug</i>	1423

<i>Plattesteent</i>	1423
<i>Stoutkraanstraat</i>	1423
<i>Mosselgat</i>	1424
<i>Verlorenkostvest</i>	1424
<i>Inheeskensborre</i>	1425
<i>Binnenste Coudenbergpoort</i>	1427
<i>Blekerijspui</i>	1427
<i>Lindendriesstraat</i>	1427
<i>Klein Steenstraatje</i>	1429
<i>Sint-Niklaasmarkt</i>	1430
<i>Blokske</i>	1431
<i>Ketel</i>	1431
<i>Rozierstraatje</i>	1431
<i>Anderlechtsepoort</i>	1432
<i>Begijnendries</i>	1432
<i>Hameidestraat</i>	1432
<i>Heimelijkheidstraat</i>	1432
<i>Houtmarkt</i>	1432
<i>Kabasstraatje</i>	1432
<i>Zwarte poort</i>	1432
<i>Boelstraatje</i>	1433
<i>Boksstraatje</i>	1433
<i>Broekstraat</i>	1433
<i>Broodzak</i>	1433
<i>Buitenste Coudenbergpoort</i>	1433
<i>Drievuldigheidsstraat</i>	1433
<i>Eerste Jodentrappen</i>	1433
<i>Grote Schipstraat</i>	1433
<i>Hoendermarkt</i>	1433
<i>Houtstraatje</i>	1433
<i>Kleine Loxemstraat</i>	1433
<i>Koekenbakstraat</i>	1433
<i>Laatste Jodentrappen</i>	1433
<i>Lange Broekstraat</i>	1433
<i>Lange Loxemstraat</i>	1433
<i>Leeuwenberg</i>	1433
<i>Lombardstraat</i>	1433
<i>Middelste Jodentrappen</i>	1433
<i>Naald</i>	1433
<i>Onze-Lieve-Vrouwkerkhof</i>	1433
<i>Peyenstraat</i>	1433
<i>Samaanstraat</i>	1433
<i>Schrijversstraatje</i>	1433
<i>Sint-Maartenspoel</i>	1433
<i>Sint-Maartensputtenborre</i>	1433
<i>Sleeskenborre</i>	1433
<i>straatje van Affligem</i>	1433
<i>Strontpot</i>	1433
<i>Tellebert</i>	1433

<i>Truwantstraat</i>	1433
<i>Vroentstraat</i>	1433
<i>Waaierstraat</i>	1433
<i>Wijbroek</i>	1433
<i>Rechte Broekstraat</i>	1433
<i>Fobaardstraatje</i>	1434
<i>Bogaardenheergracht</i>	1436
<i>Nieuwenpoel</i>	1436
<i>Cammestraatje</i>	1437
<i>Lakenspui</i>	1439
<i>Zavelstraat</i>	1439
<i>Geldersestraat</i>	1440
<i>Grote Markt</i>	1440
<i>Rozierstraatje</i>	1441
<i>Blijdenkeer</i>	1442
<i>straatje van Wezemaal</i>	1442
<i>Leeuwstraatje</i>	1443
<i>straatje van Liedekerke</i>	1443
<i>Schietspoelstraat</i>	1444
<i>Schipstraatje</i>	1444
<i>Sint-Kathelijnekerkhof</i>	1444
<i>Leuvensesteenweg</i>	1447
<i>Nieuwland</i>	1450
<i>Groenstraat</i>	1451
<i>Radeken</i>	1452
<i>Buitenste Lakenpoort</i>	1453
<i>Buitenste Vlaamsepoort</i>	1453
<i>Rechte Hoogstraat</i>	1453
<i>Riemmakersstraat</i>	1453
<i>Sint-Jacobspoort</i>	1453
<i>Sint-Janspoel</i>	1453
<i>Buitenste Anderlechtpoort</i>	1459
<i>Flessenstraatje</i>	1459
<i>Geusstraatje</i>	1459
<i>Lange Schipstraat</i>	1459
<i>Peterseliestraatje</i>	1459
<i>Rijkaardsstraatje</i>	1459
<i>Esselenstraatje</i>	1460
<i>Moernaysstraatje</i>	1460
<i>Oude Rozierstraatje</i>	1467
<i>Behoudenkostpoort</i>	1469
<i>Lange Trappen</i>	1469
<i>Vlessersstraatje</i>	1469
<i>Zavelstraat</i>	1469
<i>Oude Markt</i>	1475
<i>Grasmarkt</i>	1480
<i>Grote Ridderstraat</i>	1480
<i>Gevelstraat</i>	1484
<i>Gioel</i>	1484

<i>Hoedenmakersstraat</i>	1484
<i>Ketenenstraatje</i>	1484
<i>Oude Spui</i>	1484
<i>straatje van Stalle</i>	1484
<i>Wolfstraat</i>	1484
<i>Jodenbrug</i>	1485
<i>Eggevoordstraatje</i>	1488
<i>Koolhofstraatje</i>	1488
<i>Engelstraat</i>	1491
<i>Grauwzustersstraatje</i>	1491
<i>Groenendaalstraatje</i>	1491
<i>Hooimarkt</i>	1491
<i>Huidenvettersstraat</i>	1491
<i>Kleine Raamstraat</i>	1491
<i>Koestraat</i>	1491
<i>Kromstraatje</i>	1491
<i>Melkmarkt</i>	1491
<i>Pollepelstraatje</i>	1491
<i>Rozierstraatje</i>	1491
<i>Ververshoek</i>	1491
<i>Violetstraat</i>	1491
<i>Vlaamsesteenweg</i>	1491
<i>Zilverstraatje</i>	1491
<i>Eindestraatje</i>	1496
<i>Groenenberg</i>	1496
<i>Jan Walschen klein straatje</i>	1496
<i>Juliaantjesborrestraat</i>	1496
<i>Kaatsspelstraatje</i>	1496
<i>Korte Loxemstraat</i>	1496
<i>Nieuwenborrestraat</i>	1496
<i>Rozierstraatje</i>	1496
<i>Sint-Mariaborrestraat</i>	1496
<i>Valbeek</i>	1496
<i>Wolfsborre</i>	1496
<i>Zavelkerkhof</i>	1496
<i>Vuile hoop</i>	1496
<i>Binnenste Sint-Goedelepoort</i>	1496
<i>Binnenste Warmoespoort</i>	1496
<i>Leeuwstraatje</i>	1496
<i>Sint-Klaragatje</i>	1496
<i>Nieuwstraat</i>	1498
<i>Notschelstraat</i>	1502
<i>Zaterdag</i>	1515
<i>Mesmakersstraat</i>	1516
<i>Blaarstraatje</i>	1526
<i>Braspenningstraat</i>	1526
<i>Bremke</i>	1526
<i>Bremke</i>	1526
<i>Buitenste Leuvensepoort</i>	1526

<i>Drinkwater</i>	1526
<i>Groenenbergstraat</i>	1526
<i>Groenvisserszennestraat</i>	1526
<i>Korenhuisstraat</i>	1526
<i>Mosselmansstraatje</i>	1526
<i>Oude Kleermarkt</i>	1526
<i>Pisstraatje</i>	1526
<i>Plattesteestraat</i>	1526
<i>Sint-Janswiket</i>	1526
<i>Sint-Janswiket</i>	1526
<i>Waaistraat</i>	1526
<i>Warmoesbroekstraat</i>	1526
<i>Bellestraatje</i>	1526
<i>Binnenste Leuvensepoort</i>	1526
<i>Oudkleerkopersstraat</i>	1530
<i>Lange Leuvenseweg</i>	1531
<i>Hallepoort</i>	1532
<i>Modderstraatje</i>	1535
<i>Verlorenkoststraatje</i>	1535
<i>Sint-Thoensborre</i>	1542
<i>Aardborreke</i>	1542
<i>Koperstraat</i>	1544
<i>Anderlechtsesteenweg</i>	1547
<i>Aaierborre</i>	1553
<i>Sint-Gertrudisplaats</i>	1558
<i>Zwaardstraatje</i>	1558
<i>Nieuwe Veemarkt</i>	1560
<i>Sint-Kathelijnegracht</i>	1560
<i>Dijk</i>	1562
<i>Korte Nekkerstraat</i>	1563
<i>Oude Veemarkt</i>	1563
<i>Jerichovest</i>	1564
<i>Jerichogracht</i>	1565
<i>Cutsemstraat</i>	1566
<i>Treurenberg</i>	1567
<i>Zaterdagoever</i>	1569
<i>Kalverenmarkt</i>	1570
<i>Burggravenvesten</i>	?
<i>Brussel</i>	1015-1020
<i>Molenbeek</i>	1127-1174
<i>Putterij</i>	1226-1238
<i>Ruisbroekwiket</i>	1321-1346
<i>Sint-Goriksborre</i>	1321-1346
<i>Sint-Maartens</i>	1321-1346
<i>Nederbruul [?]</i>	1321-1354
<i>Korendries</i>	1406-1414
<i>Smalstraat</i>	1406-1414
<i>Klein Ingelandstraatje</i>	1451-1452
<i>Borsersstraatje</i>	14 ^e eeuw

Zwarte Zustersstraat	14 ^e eeuw
Kuipersstraatje	15 ^e eeuw
Dries	16 ^e eeuw
Driesstraat	16 ^e eeuw
Schaarbeeksepoort	16 ^e eeuw
Pisstraatje	eerste helft 14 ^e eeuw
Beemdstraatje	
Begijnenvijver	
Berg	
Kleine Spui	
Kleine Zenne	
Pisstraatje	
Valkstraat	
Vlees en Broodstraat	
Vogelzangstraat	
Priemswiket	

1.3 Straten en bestemmingen

datum	lokalisatie in de bron	bestemming
1244	<i>in via versus Capellam infra muros</i> ³⁷⁰⁹	<i>ter Kapellen</i>
1271	<i>extra portam B. [Beate] Gudile iuxta viam que itur versus letterbeke</i> ³⁷¹⁰	Etterbeek
1273	<i>Steenwech versus Molenbeke</i> ³⁷¹¹	Sint-Jans-Molenbeek
1280	<i>hors la porte Sainte-Gudule, le long du chemin vers Node</i> ³⁷¹²	Sint-Joost-ten-Noode
1287	<i>juxta portam que itur versus Laken</i> ³⁷¹³	Laken
1290	<i>près de Albome la long du chemin vers Schaarbeek (Scarenbeka)</i> ³⁷¹⁴	Schaarbeek
1295	<i>coin près Tiliam in fine Steenwech versus Ransfort</i> ³⁷¹⁵	Ransvoord
1300	<i>hors porte Coudenb. [Coudenberg] versus dom. [domus] Theolonii</i> ³⁷¹⁶	Tolhuis

³⁷⁰⁹ BRON 28 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 41.

³⁷¹⁰ Fichier Godding.

³⁷¹¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71.

³⁷¹² LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 182.

³⁷¹³ BRON 43.

³⁷¹⁴ LEFÈVRE, GODDING & GODDING-GANSHOF (1993), *Chartes*, p. 231.

³⁷¹⁵ Fichier Godding.

1301	<i>le fossé par où on va → Noede</i> ³⁷¹⁷	Sint-Joost-ten-Noode
1302	<i>in Palude vers Laken c. Terram beginarum</i> ³⁷¹⁸	Laken
1303	<i>supra fine Stienwech où on va Molenbeek</i> ³⁷¹⁹	Sint-Jans-Molenbeek
1308	<i>prope Tiliam in via qua itur a latere versus Noede</i> ³⁷²⁰	Sint-Joost-ten-Noode
1309	<i>7 journeaux c. Novam Silvam, à main droite lorsqu'on va → [Novam Silvam] ultra Driscum</i> ³⁷²¹	Nieuwenbos
1314	<i>inferius arborem dictam Alboem versus Scarenbeke</i> ³⁷²²	Schaarbeek
1314	<i>in vico dicto Campanistrate versus Novam Silvam</i> ³⁷²³	Nieuwenbos
1317	<i>Langen Steenwech te Molenbeec weert tussen beide de brugghen</i> ³⁷²⁴	Sint-Jans-Molenbeek
1321	<i>in recta [via] versus Nova molendina</i> ³⁷²⁵	Nieuwemolen
1321-1346	<i>in recta via versus Nova molendina</i> ³⁷²⁶	Nieuwemolen
1324	<i>hors p. S^e Gud. [porte Sainte-Gudule] c. rue → Noede</i> ³⁷²⁷	Sint-Joost-ten-Noode
1325	<i>Chapelle [...] c. r. Haute [rue Haute], vers Novam silvam</i> ³⁷²⁸	Nieuwenbos
		Elsene
1328	<i>viam quo itur versus Elsele</i> ³⁷²⁹	Deze landelijke weg vertrok aan de Sint-Goedelepoort en liep in de richting van het dorpje Elsene. ³⁷³⁰ Deze weg moet door de hertogen van Brabant geannexeerd zijn bij de aanleg van hun Warande.
1328	<i>hors p. Coudenb. [porte de Coudenberg] versus domist. [domistadium] dictum Nachtegal</i> ³⁷³¹	Nachtegal
1328	<i>inter fontem dictum Orsendalborre et hameidam ibidem sicut itur versus Scarenbeke</i> ³⁷³²	Schaarbeek

³⁷¹⁶ Fichier Godding.

³⁷¹⁷ Fichier Godding.

³⁷¹⁸ Fichier Godding.

³⁷¹⁹ Fichier Godding.

³⁷²⁰ LIBOIS (1953), *Quatre textes*, p. 342.

³⁷²¹ Fichier Godding.

³⁷²² Fichier Godding.

³⁷²³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 100 & 119.

³⁷²⁴ Fichier Godding.

³⁷²⁵ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 98.

³⁷²⁶ MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 90 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 119.

³⁷²⁷ Fichier Godding.

³⁷²⁸ Fichier Godding.

³⁷²⁹ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 91.

³⁷³⁰ d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 91.

³⁷³¹ Fichier Godding.

³⁷³² GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 257 ; ficher Godding.

1331	<i>hors p. S^e Gud. [porte Sainte-Gudule] c. Amelr. Vederman com. On va → Noede</i> ³⁷³³	Sint-Joost-ten-Noode
1334	<i>hors p. S^e Gud. [porte Sainte-Gudule] rue → Scarenbeke</i> ³⁷³⁴	Schaarbeek
1337	<i>hors la porte de Sainte-Gudule (foris portam Beate Gudile) au lieu dit Lindeken vers Saint-Josse-Ten-Node (versus Noede), au-dessus du coin des quatre chemins (supra conum quatuor viarum)</i> ³⁷³⁵	Sint-Joost-ten-Noode
1338	<i>supra viam dictam Steenwech iuxta obbicum sicut itur versus Molenbeke</i> ³⁷³⁶	Sint-Jans-Molenbeek
1339	<i>ultra ultimum pontem c. route → Molenbeke</i> ³⁷³⁷	Sint-Jans-Molenbeek
1340	<i>op den Steenwech neven de brugghe daer men gheet te Molenbeke</i> ³⁷³⁸	Sint-Jans-Molenbeek
1345	<i>desuper Blaerstraete in vico sicut itur versus Novam Silvam ab opposito mansionis dicti de Helle</i> ³⁷³⁹	Nieuwenbos
1346	<i>hors p. Sgud. [porte Sainte-Gudule] chemin on va → Ophem</i> ³⁷⁴⁰ ; <i>ane de wech tOphem weerds</i> ³⁷⁴¹	Oppem
1346	<i>près Alboeme chemin on va → Scarenbeke</i> ³⁷⁴²	Schaarbeek
1346	<i>in vico dicto Neckerstrate videlicet illam medietatem [domistadii] sitam versus Novum Molendinum</i> ³⁷⁴³	Nieuwemolen
1346	<i>boven den poel die opden Veemarcht steet inde strate daermen plach dore te Scarenbeke wert te gane</i> ³⁷⁴⁴	Schaarbeek
1346	<i>op de Savel ane die hameyde daer men gheet ten Nuwenbossche</i> ³⁷⁴⁵	Nieuwenbos
1348	<i>hors p. S^e Gud. [porte Sainte-Gudule] rue → Scarenbeke</i> ³⁷⁴⁶	Schaarbeek
1348	<i>hors la p. S. Gud. [porte Sainte-Gudule] ds [dans] la rue allant vers Langhehaghe</i> ³⁷⁴⁷	Lange Haag
1351	<i>Langhensteenwech coin rue → Molenbeke</i> ³⁷⁴⁸	Sint-Jans-Molenbeek

³⁷³³ Fichier Godding.

³⁷³⁴ Fichier Godding.

³⁷³⁵ MARTENS (-), *Chartes*, p. 140.

³⁷³⁶ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 250 ; fichier Godding.

³⁷³⁷ Fichier Godding.

³⁷³⁸ BRON 87.

³⁷³⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 112 & 120.

³⁷⁴⁰ Fichier Godding.

³⁷⁴¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 156.

³⁷⁴² Fichier Godding.

³⁷⁴³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 118.

³⁷⁴⁴ BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 225 ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 182.

³⁷⁴⁵ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 615 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 90.

³⁷⁴⁶ Fichier Godding.

³⁷⁴⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 119 ; fichier Godding.

³⁷⁴⁸ Fichier Godding.

1351	<i>hors p. S^e Gud. [porte Sainte-Gudule] rue → Scarenbeke³⁷⁴⁹</i>	Schaarbeek
1352	<i>hors la p. S. Gud. [porte Sainte-Gudule] ds [dans] la rue allant vers Langhehaghe³⁷⁵⁰</i>	Lange Haag
1353	<i>iuxta hameydam sicut itur versus Molenbeke prope bona nuncupata Bontsvloeghe³⁷⁵¹</i>	Sint-Jans-Molenbeek
1353	<i>in palude dicto Wermpjesbroec in recta platea qua itur versus Mechliniam³⁷⁵²</i>	Mechelen
1355	<i>supra Zabulum supra conum vici quo itur versus Novam Silvam³⁷⁵³</i>	Nieuwenbos
1355	<i>prope vicum dictum Steenwech retro Curtim Beghinarum de Vinea juxta Novam Sennam sicut itur versus Molenbeke³⁷⁵⁴</i>	Sint-Jans-Molenbeek
1355	<i>supra conum vici dicti Walscheplache sicut itur versus Nuwermolen³⁷⁵⁵</i>	Nieuwemolen
1356	<i>fore hameydam quo itur versus Laken³⁷⁵⁶</i>	Laken
1356	<i>foris hameydam quo itur versus Laken³⁷⁵⁷</i>	Laken
1357	<i>foris hameydam sicut itur versus Laken³⁷⁵⁸</i>	Laken
1358	<i>supra Sabulum prope Novum fontem quo itur versus Novam silvam³⁷⁵⁹</i>	Nieuwenbos
1358	<i>foris ameidam qua itur versus Novam Silvam³⁷⁶⁰</i>	Nieuwenbos
1360	<i>prope viam quo itur versus Molenbeke ; contigue vico quo itur versus Molenbeke³⁷⁶¹</i>	Sint-Jans-Molenbeek
1360	<i>foris portam Frigidimontis sicut itur versus Eggevoord³⁷⁶²</i>	Eggevoord
1360	<i>vico quo itur versus Molenbeke³⁷⁶³</i>	Sint-Jans-Molenbeek
1360	<i>coin près Tiliam in fine Steenwech versus Ransfort³⁷⁶⁴</i>	Ransvoord

³⁷⁴⁹ Fichier Godding.

³⁷⁵⁰ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 119 ; fichier Godding.

³⁷⁵¹ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 250.

³⁷⁵² BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 235.

³⁷⁵³ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 119 & 120.

³⁷⁵⁴ VAN NIEUWENHUYSEN (1979), *Bijdrage*, p. 24.

³⁷⁵⁵ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 119.

³⁷⁵⁶ VAN NIEUWENHUYSEN (2006), *Laeken-Notre-Dame*, p. 13.

³⁷⁵⁷ BRON 104.

³⁷⁵⁸ BRON 105.

³⁷⁵⁹ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 78 ; fichier Godding.

³⁷⁶⁰ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 251 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 90 & 119.

³⁷⁶¹ BRON 118.

³⁷⁶² DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 105.

³⁷⁶³ BRON 118.

³⁷⁶⁴ Fichier Godding.

1362	<i>dc Nuwe poirte daer men gheet Sint Gielis weert</i> ³⁷⁶⁵	Sint-Gillis
1364	<i>delà du Philipsbrugge ds. I rue [dans une rue] par où on va à Moelenbeke</i> ³⁷⁶⁶	Sint-Jans-Molenbeek
1366	<i>op den Savel aldaer men gaet van den Savel tObbruecele wert</i> ³⁷⁶⁷	Obb Brussel volgens V. Verscheure de <i>Blaasstraat</i> ³⁷⁶⁸
1368	<i>Langen Steenwech → Molenb. [Molenbeek] c. Philipsbrugge</i> ³⁷⁶⁹	Sint-Jans-Molenbeek
1368	<i>foris portam dictam de Lakenpoorte ad locum dictum de Calcoevne juxta via qua itur versus Laken</i> ³⁷⁷⁰	Laken
1368	<i>extra exteriorem porta ville Bruxellensis dictam vulgariter de Nuwe Lakenporten satis prope furnum quarellorum ibidem sit. quo itur versus Laken</i> ³⁷⁷¹	Laken
1371	<i>Langhen Steenwech ds I rue [dans une rue] par où on allait à Moelenbeke</i> ³⁷⁷²	Sint-Jans-Molenbeek
1374	<i>supra Zabulum quo itur versus Obbruxellam</i> ³⁷⁷³	Obb Brussel volgens V. Verscheure de <i>Blaasstraat</i> ³⁷⁷⁴
1379	<i>ultra ultimum pontem c. route → Molenbeke</i> ³⁷⁷⁵	Sint-Jans-Molenbeek
1380	<i>hors la p. S. Gud. [porte Sainte-Gudule] ds [dans] la rue allant vers Langhehaghe</i> ³⁷⁷⁶	Lange Haag
1381	<i>pten Langensteenwech in een strate aldaer men te Molenbeke weerts te gaen plach</i> ³⁷⁷⁷	Sint-Jans-Molenbeek
1382	<i>boven den poel opdie Veemarcht indie strate dair men plach dare te Scarenbeke uut te gane</i> ³⁷⁷⁸	Schaarbeek
1382	<i>buten der Nuwer porten daer men geet te Vlaenderen</i> ³⁷⁷⁹	Vlaanderen
1400	<i>buyten der ameyden aldaer men gheet ter hagen weert geheeten de Lange Hage</i> ³⁷⁸⁰	Lange Haag

³⁷⁶⁵ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 111.

³⁷⁶⁶ Fichier Godding.

³⁷⁶⁷ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 75 & 94.

³⁷⁶⁸ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 75 & 94.

³⁷⁶⁹ Fichier Godding.

³⁷⁷⁰ BRON 130.

³⁷⁷¹ BRON 129.

³⁷⁷² Fichier Godding.

³⁷⁷³ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 419.

³⁷⁷⁴ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, pp. 4, 75 & 94.

³⁷⁷⁵ Fichier Godding.

³⁷⁷⁶ VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 119 ; fichier Godding.

³⁷⁷⁷ BRON 147.

³⁷⁷⁸ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 79.

³⁷⁷⁹ DICKSTEIN-BERNARD (1995-1996), *Construction*, p. 116.

1406-1414	<i>opden Eselschen wech och nederen wech, soemen gaet van den Correndriesch te Scarenbeke wert</i> ³⁷⁸¹	Schaarbeek
1409	<i>Langhen Steenwech ds I rue [dans une rue] par où on allait à Molenbeke</i> ³⁷⁸²	Sint-Jans-Molenbeek
1410	<i>Langhen Steenwech ds I rue [dans une rue] par où on allait à Molenbeke</i> ³⁷⁸³	Sint-Jans-Molenbeek
1411	<i>foris portam dictam de Lakenpoirte contigue bonis Radulphi dicti Versophien et semite prout itur versus Laken</i> ³⁷⁸⁴	Laken
1412	<i>foris portam dictam de Lakenpoirte contigue bonis Radulphi dicti Versophien et semite pro ut itur versus Laken</i> ³⁷⁸⁵	Laken
1412	<i>foris exteriorem portam dictam de Lakenpoirte prout itur versus Laken ; foris portam exteriorem dictam de Lakenpoirte prout itur versus Laken</i> ³⁷⁸⁶	Laken
1419	<i>infra parvam portam prout itur versus Laken ante Curiam Beghinagij Bruxellensis</i> ³⁷⁸⁷	Laken
1422	<i>buten Sinte Goedele porte daermen gheet te Ophem boven die Cortestrate</i> ³⁷⁸⁸	Oppem
1430	<i>c. marché aux Chevaux coin chemin on va vers Hameydam → Novum buscum</i> ³⁷⁸⁹	Nieuwenbos
1432	<i>op den Zavel aen die hammeyde neven die stichele van den kerchove daer men gheet ten Nuwenbossche</i> ³⁷⁹⁰	Nieuwenbos
1456	<i>te beyden zijden van der beken doere der stadt Leyde voere de wegge te Molenbeke aldair</i> ³⁷⁹¹	Sint-Jans-Molenbeek
/	<i>tObbruesssele over de Hammeyde daer men gheet te Veeweyde weert</i> ³⁷⁹²	Veeweide
/	<i>platea Lapidea qua itur versus Molenbeke</i> ³⁷⁹³	Sint-Jans-Molenbeek

³⁷⁸⁰ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 251.

³⁷⁸¹ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 82.

³⁷⁸² Fichier Godding.

³⁷⁸³ Fichier Godding.

³⁷⁸⁴ BRON 199.

³⁷⁸⁵ BRON 201.

³⁷⁸⁶ BRON 200 ; BRON 205.

³⁷⁸⁷ BRON 209 ; fichier Godding.

³⁷⁸⁸ BRON 214.

³⁷⁸⁹ Fichier Godding.

³⁷⁹⁰ GODDING (1956), *Quatre hamèdes*, p. 251.

³⁷⁹¹ BRON 287.

³⁷⁹² LINDEMANS & VAN DER LINDEN (1931), *Cijnsboek van Duyst*, p. 24.

³⁷⁹³ JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 71.

Bijlage II

Achtergrondinformatie over het stadsplan van Jacob van Deventer en de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg

Het stadsplan van Brussel van Jacob van Deventer

Jacob van Deventer en de stadsplannen van de steden van de Nederlanden

In haar chronologisch overzicht van de Brusselse cartografie onderscheidde L. Danckaert drie verschillende perioden. De eerste tijdspanne, van circa 1550 tot circa 1770, kenmerkte zich door een relatieve stabiliteit op het vlak van de cartografische productie. Toch stak één plan boven alle andere uit¹:

“Une exception remarquable est formée par le tout premier plan réalisé, celui de Jacob van Deventer, qui par ses qualités d’exactitude constitue un cas unique, resté inégale jusqu’au XIXe siècle [...]”

L. Danckaert deelde haar enthousiasme met een grote schare historici en geografen. De plannen die Jacob van Deventer van een groot aantal steden uit de Nederlanden vervaardigde, staan immers alom bekend als unieke en zeer valabele documenten. Ook J.C. Visser stak zijn lof niet onder stoelen of banken²:

¹ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 19.

² Respectievelijk VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 29 & VISSER (1965), *Waarde*, p. 116. De mening van F. Janssens staat wat apart: “In vergelijking met de perfectheid die wij thans eisen van dergelijke [cartografische]

“De stadsplattegronden van Van Deventer zijn uniek in de ware betekenis van het woord: geen enkel land in Europa en daarbuiten kan bogen op een dergelijke reeks stadsplattegronden, daterend van kort na het midden van de zestiende eeuw.”

“Nederland en België bezitten in de stedenatlas van de geograaf Jacob van Deventer een historisch-topografisch document van uitzonderlijke waarde.”

Jacob van Deventer, keizerlijk en koninklijk geograaf

Het vormt uiteraard niet de bedoeling om hier een biografie van Jacob van Deventer te schrijven. Daarvoor kan verwezen worden naar de bestaande literatuur.³ Wel zal ik enkele elementen overlopen die van belang zijn bij de behandeling, contextualisering en datering van het stadsplan van Brussel.

Jacob van Deventer werd geboren omstreeks 1500-1505 in Kampen (Overijssel) en overleed zo'n 70 jaar later in Keulen (eind april – begin mei 1575). Tussen 1520 en 1530 studeerde hij samen met onder meer Gemma Frisius aan de universiteit van Leuven. Er zijn aanduidingen dat hij aanvankelijk het ambt van medicus en mathematicus uitoefende.

In de jaren 1530 liet hij zich reeds in met landmeetkundige en cartografische activiteiten, getuige daarvan de kaart van het hertogdom Brabant die hij in 1536 te Brussel aanbood aan de Raad van Brabant.⁴ Eind jaren 1530 en begin jaren 1540 bracht hij nog andere provincies in kaart : Holland (voltooid in 1537), Delfland (voltooid in 1541), Gelderland (voltooid in 1543), Friesland (voltooid in 1545) en Zeeland (voltooid in 1547).⁵ Zijn oudst bekende stadsplattegrond is die van Dordrecht uit 1545 en werd vervaardigd in opdracht van het plaatselijke stadsbestuur.⁶

documenten, kan deze plattegrond van J. van Deventer niet meer dan een goede schets genoemd worden.” (JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 8)

³ Een volledige biografie van de cartograaf is nog steeds niet voorhanden, al deed B. van 't Hoff een zeer verdienstelijke poging: “Helaas is het niet mogelijk een scherp omlijnd levensbeeld van van Deventer te tekenen. De gegevens hiervoor zijn niet in voldoende mate voorhanden. [...] Daarom neme men genoegen met de hier volgende schets, die misschien aanleiding kan zijn tot het vinden van nieuwe gegevens voor een later samen te stellen meer volledige biografie.” (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 4). Biografische gegevens zijn te vinden in van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, passim ; VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, pp. 30-31 ; DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, pp. 80-83 ; FRIESLAND (1992), s.p. ; VISSER (1993), *Jacob van Deventer* ; PINCHART (1994), *Archives des arts, sciences et lettres*, II, pp. 61-70 ; van der HERTEN (1995), *Connectie* ; AHLERS (2004), *Jacob van Deventer* ; van der JEUGHT & de WIN (2006), *Ongepubliceerd materiaal*.

⁴ Dit vormt tot nog toe de enige vermelding van Jacob van Deventers aanwezigheid in Brussel. Dit wordt echter niet expliciet vermeld in het tekstfragment, maar het mag wel verondersteld worden aangezien de Raad van Brabant meestal in Brabant zetelde: *Jacob van Deventer, die XX daighen in decembri, a° XV^c XXXVJ, heeft in den Raide van Brabant gepresenteert een cartte van den lande van Brabant, by hem, zoe hy zeegt, gemaect, dairvoer hem by den Raide es toegeveuegt ende geordineert : IIIJ liv.* (PINCHART (1994), *Archives des arts, sciences et lettres*, II, p. 62). Volgens A. Pinchart bevond Jacob van Deventer zich ook in Brussel wanneer er daar onrust uitbrak als een gevolg van de invoering van de heffing van de ‘tiende penning’ in 1569. Daarop zou de cartograaf naar Dordrecht gevlucht zijn (PINCHART (1994), *Archives des arts, sciences et lettres*, II, pp. 64-65). Tenslotte bestaat er nog een zeer vage aanwijzing met betrekking tot goederen van Jacob van Deventer te Brussel (zie verder).

⁵ van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, pp. 5 & 12.

⁶ van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 13.

Omstreeks 1540 werd Jacob van Deventer aangesteld tot keizerlijk geograaf. Na het aftreden van Karel V in 1555 verkreeg hij de titel van koninklijk geograaf.⁷ Een drietal jaar later – hij was toen reeds ruim 50 jaar oud – kreeg hij van Filips II de opdracht om de steden van de Nederlanden in kaart te brengen (zie verder). Hij klaarde deze gigantische klus in slechts een 15-tal jaar.

Over Jacob van Deventers woonplaats zijn niet zoveel gegevens bekend. Vóór 1542 woonde hij enige tijd in Dordrecht. M. Franssen meldde dat Jacob van Deventer tot 1542 in Leuven verbleef.⁸ Omstreeks dat jaar vestigde hij zich in elk geval in Mechelen, waar hij een huis huurde.⁹ In of omstreeks 1546 liet hij er de reeds vermelde ‘provinciale kaarten’ drukken.¹⁰

Gezien zijn activiteiten was van Deventer vermoedelijk veel onderweg. Daarom koos hij waarschijnlijk daarom deze centraal gelegen stad als woonplaats uit. In 1572 vluchtte hij – omwille van de godsdiensttroebelen of omwille van commerciële redenen? – naar Keulen¹¹, waar hij tenslotte in mei 1575 overleed.

De stadsplannen van Jacob van Deventer

In totaal zijn er 221 stadsplannen van Jacob van Deventer bewaard.¹² Van de meeste plannen bestaan twee exemplaren. De ene reeks – bestempeld als de netexemplaren – werd ingebonden in drie registers, waarvan nog twee delen in de Biblioteca Nacional in Madrid worden bewaard. Deze twee delen van de atlas werden pas ‘ontdekt’ in de jaren 1880. Aan deze netkaarten is in een aantal gevallen ook een bijkaart – ook ‘carton’ genoemd – toegevoegd met afbeelding van het dichtbebouwde stadscentrum. Het eerste deel van de atlas, waarin ongetwijfeld de Brabantse, Oostbelgische en Luxemburgse steden waren opgenomen, ging waarschijnlijk verloren.¹³

Daarnaast bestaat er van de meeste stadsplannen ook een ‘minuut’ in losse vorm. Er wordt aangenomen dat dit de ‘minuten’ waren van de netexemplaren uit de driedelige atlas. Enkel H.P. Deys bedacht een alternatieve theorie. Volgens hem was dit een ‘clandestiene’ serie kopieën van de steden, die door Jacob van Deventers vrouw Barbara Smets werden achtergehouden na zijn overlijden. De ‘echte’ minuten van de stadsplannen werden samen met de driedelige atlas naar Madrid gebracht. Samen met het zoekgeraakte deel I moeten ook de ‘echte’ minuten zijn verdwenen. De ‘clandestiene’ stadsplannen kwamen in 1859 op een veiling terecht en werden nadien onterecht als ‘minuten’ gekwalificeerd.¹⁴

⁷ Friesland (1992), s.p.

⁸ FRANSSEN (2006), *Ducatus Brabantiae*, p. 95.

⁹ Friesland (1992), s.p ; van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 31 ; van der JEUGHT & de WIN (2006), *Ongepubliceerd materiaal*, p. 104.

¹⁰ Deze bewering is gebaseerd op een nota in de kroniek van P. Opmeer onder het jaartal 1546 (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, pp. 10-11).

¹¹ DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, pp. 81 & 87 ; van der JEUGHT & de WIN (2006), *Ongepubliceerd materiaal*, p. 106 ; AHLERS (2004), *Jacob van Deventer*, p. 63.

¹² van der KROGT (2006), *Welke steden*, p. 119. P. van der Krogt was van mening dat Jacob van Deventer in totaal zo'n 250 à 260 steden uit de ‘landen van herwaarts over’ karteerde.

¹³ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 30 ; DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, p. 84.

¹⁴ DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, p. 87.

Een deel van deze precieuze reeks ‘minuten’ of ‘clandestiene kopieën’ werd aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek van België. Het gaat om de stadsplannen van een aantal steden uit het huidige België, Noord-Frankrijk en Noord-Brabant. In deze reeks stadsplannen vindt men ook het stadsplan van Brussel terug. De stadsplannen van de Nederlandse steden zitten verspreid over de verschillende Rijksarchieven.

Hoewel de reeksen stadsplannen als één gezamenlijke collectie worden aanzien – zeker de exemplaren in banden, maar ook de losse exemplaren – zijn ze waarschijnlijk niet als dusdanig vervaardigd. Het staat wel vast dat Jacob van Deventer in 1559 een vrijgeleide verkreeg vanwege Filips II om de stadsplannen te vervaardigen. Traditioneel wordt daarom dan ook aangenomen dat de cartograaf kort voordien van dezelfde vorst officieel de opdracht kreeg om de steden van de Nederlanden in kaart te brengen.

Andere historici meenden dat Filips II enkel een vroegere vrijgeleide van zijn vader Karel V herbevestigde.¹⁵ H.P. Deys vond in het derde deel van de atlas overigens de vermelding *Estas Plantas le izo dibujar Carlos V Imperador en Flandres 1545* terug, met in de onderrand = MDXLV = DC. Hij vertaalde deze passage door: *Deze plattegronden zijn gemaakt in opdracht van Karel V, keizer van Vlaanderen 1545 = MDLXV = DC.*¹⁶ Maar H.P. voegde daaraan toe¹⁷:

“Deze volledig hypothetische stelling brengt ons echter weinig verder want het staat toch wel vast, dat Philips II en niet zijn vader Karel V de opdrachtgever is geweest.”

De vrijgeleide uit 1559 bevat ook enkele korte aanwijzingen over de specifieke opdracht die Jacob van Deventer had gekregen. Hij werd verzocht om alle steden van de ‘landen van herwaarts over’ te visiteren, te meten en te beschrijven, alsook de rivieren en ‘omliggende vlekken’, dorpen en grenspassages.¹⁸ Vervolgens vroeg Filips II om dit alles (*le tout*) samen te brengen in één boek, waarin zich zowel een kaart van de gehele provincie als van de afzonderlijke steden zouden bevinden.¹⁹ De koning beval zijn onderdanen tenslotte om de cartograaf, vergezeld van zijn helpers en instrumenten, overal ongehinderd te laten komen en hem daarenboven de nodige bijstand te verlenen.²⁰

¹⁵ van DIJK (1990), *Gorinchem*, p. 42.

¹⁶ DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, p. 85.

¹⁷ DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, pp. 85-86.

¹⁸ *Comme nous ayons donné charge à nostre géographe maistre Jacques de Deventer, de visiter, mesurer et desseigner toutes les villes de noz pays de par-deçà, aussi les rivières et villaiges circumvoisins, [...].* (VISSER (1965), *Waarde*, p. 116 ; van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 36)

¹⁹ [...] *et le tout rédiger en ung livre contenant pourtraict de chascune province et aprez demonstration de chascune ville particulière* (BRACKE (2006), *Scheldeland*, p. 100). Deze passage is door de meeste historici over het hoofd gezien.

²⁰ [...] *pource est-il que mandons et commandons à vous de nostre obéyssance, et requérons à ceulx de nos amys, allyez et bienveillans, et à chascun de vous endroit soy et si comme à luy appartiendra, que ayez à leisser passer partout librement et franchement ledict maistre Jacques Deventer avecq ses serviteurs et bagaiges, et au surplus luy donner et faire toute ayde, faveur et assistance requise pour le meilleur effect et accomplissement de sadicte charge, et luy faisant au surplus à cest effect ouverture des villes, places, forteresses et autres lieux où il aura à faire, sans aucun contredict ou empeschement* ('t HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 36).

De vrijgeleide dateerde dus uit 1559 en de officiële opdracht misschien van iets voordien. Toch werden een aantal stadsplannen geruime tijd daarvoor gerealiseerd. Aanvankelijk ging men ervan uit dat de stadsplannen werden vervaardigd volgens de volgorde waarin ze in de driedelige atlas werden opgenomen.²¹ Op basis van een onderzoek naar het gebruikte papier (inclusief de watermerken) en naar de afwerking van de stadsplannen, slaagde J.C. Visser erin om een juistere en preciezere chronologie voorop te stellen.²²

In eerste instantie karteerde Jacob van Deventer de steden uit de Noordelijke Nederlanden en de grote steden van Brabant, waaronder ook Brussel. Vermoedelijk gebeurde dit enige tijd vóór de verlening van de opdracht en van de vrijgeleide in 1559. Misschien kreeg de cartograaf eerst een informele opdracht, opdat Filips II bijvoorbeeld de bruikbaarheid van de plannen zou kunnen inschatten. Een tweede mogelijkheid is dat de stadsplannen fungeerden als een soort 'portfolio', waarmee Jacob van Deventer zijn kunnen trachtte te demonstreren. W. Bracke vermoedde dan weer dat de stadsplannen werden gerealiseerd dankzij het succes van Jacob van Deventers vroegere gewestelijke kaarten.²³ Na afwerking van deze eerste reeks steden, kwamen de Vlaamse steden aan bod, gevolgd door de overige Brabantse steden en steden van het huidige Wallonië en Luxemburg.

Ondanks het feit dat een groot deel van de stadsplannen van Jacob van Deventer in twee versies bewaard zijn (de minuten en de ingebonden netexemplaren), zijn er ook documenten verloren gegaan. De minuten mogen namelijk niet beschouwd worden als de oorspronkelijke schetsen! W. Ahlers merkte op dat de kwaliteit daarvoor te hoog ligt en er nergens sporen van weersinvloeden merkbaar zijn.²⁴ Dat kan afgeleid worden uit het feit dat op de minuten hulplijnen ontbreken, die noodzakelijk waren voor de uitwerking van de driehoeksmeting (zie verder). Volgens J.C. Visser kunnen de minuten wél doorgaan als 'volledig afgewerkte kaarten, waarin de verschillende gegevens verkregen èn door meting èn door schetsen 'op het gezicht' tot één geheel zijn verwerkt'.²⁵

Zoals ook voor het Brusselse exemplaar het geval is, bevinden er zich wel nog aanpassingen en correcties op de minuten. J.C. Visser interpreteerde deze op twee manieren: ofwel wijzen ze op het feit dat de minuten ter plaatse werden vervaardigd, ofwel zijn de aanpassingen te wijten aan het gebruik van meerdere schetskaartjes (bijvoorbeeld voor de kartering van details).²⁶

Historiografie: uitgaven en studies

De 'Belgische' stadsplannen van Jacob van Deventer vormden nog maar één enkele keer het voorwerp van een integrale wetenschappelijke uitgave en studie. Op het einde van de 19e eeuw lanceerde Ch. Ruelens het project om de Belgische en Noordfranse stadsplannen in fac-similé

²¹ Dit wil zeggen: eerst Brabant (deel 1), vervolgens Vlaanderen en Henegouwen (deel 2) en tenslotte de Noordelijke Nederlanden (deel 3).

²² VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, pp. 34-36.

²³ BRACKE (2006), *Scheldeland*, p. 99.

²⁴ AHLERS (2004), *Jacob van Deventer*, p. 60.

²⁵ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 31.

²⁶ VISSER (1965), *Waarde*, p. 120.

uit te geven. Tussen 1894 en 1924 verschenen in totaal 24 delen, bestaande uit de fac-similé-uitgave, een begeleidende tekst en een reconstructiekaart.²⁷

Ook historisch-geografen uit Nederland en Duitsland richtten hun aandacht op deze uitzonderlijke collectie. In de jaren 1950 bestudeerden J. Brouwer en J.C. Visser de karteringswijze van Jacob van Deventer en onderzochten tegelijkertijd de betrouwbaarheid van diens stadsplannen. Zij bekeken hiervoor alle bekende minuten en netexemplaren. Hun onderzoeksresultaten werden jammer genoeg slechts gedeeltelijk gepubliceerd.²⁸ J. Meurer onderzocht de stadsplannen van enkele Duitse steden op een analoge manier.²⁹

Net zoals in verscheidene andere Europese landen, werd in Nederland gestart met de samenstelling en uitgave van stedenatlassen. Tussen 1978 en 2007 verschenen 14 delen van de reeks *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, waarin de steden, per provincie, één voor één werden behandeld.³⁰ Vanzelfsprekend werden ook de stadsplannen van Jacob van Deventer opgenomen en becommentarieerd. In dat kader werden de onderzoeksresultaten van J.C. Visser bovendien gesynthetiseerd en aangevuld. Momenteel staat een 15e deel, de volledige herziening van het tweede deel over Rotterdam, op het programma.

Daarnaast werd ook het plan opgevat om een aparte, integrale uitgave van de stadsplannen van Jacob van Deventer te realiseren. In de jaren 1990 liet de ‘Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer’ alle gekende minuten en netkaarten in fac-similé uitgeven. Per provincie verscheen een map met de reproducties, voorzien van een inleidende commentaar van C. Koeman, J.C. Visser en P.C.J. van der Krogt.³¹ In 2001 verscheen ook een deel met betrekking tot de Duitse en Luxemburgse stadsplannen.³²

Dergelijke gecoördineerde initiatieven zijn voorlopig onbestaande in België of in Vlaanderen. De ‘Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer’ beoogde aanvankelijk nochtans de fac-similé-uitgave van de ‘Belgische’ (en Noordfranse) steden (zie boven).³³

²⁷ RUELENS (-), *Atlas*.

²⁸ VISSER (1984), *Stadsplattegronden* ; VISSER (1965), *Waarde*.

²⁹ MEURER (1985), *Jacob van Deventer*.

³⁰ Achtereenvolgens Amsterdam (1978), Rotterdam (1984), Utrecht (1990), het Hollands Noorderkwartier (1991), Batavia (1992), Haarlem (1993), Leiden (1997), Gelderland (1997, 1999 en 2006), Overijssel (2002 en 2005), de elf steden van Friesland (2006) en ten slotte Den Haag (2007).

³¹ Achtereenvolgens Zuid-Holland (1992), Friesland (1992), Noord-Holland (1993), Overijssel, Drenthe en Groningen (1994), Utrecht (1995), Zeeland (1995), Gelderland (1998) en ten slotte Noord-Brabant en Limburg (1998).

³² MEURER (2001), *Deutschland und Luxemburg*.

³³ In *Friesland* (1992) bevindt zich een lijst met de geplande uitgaven. Delen 9, 10 en 11 zouden respectievelijk betrekking hebben op Vlaanderen-Brussel, Wallonië-Brussel en Frankrijk. Deze uitgaven werden nog steeds niet gerealiseerd.

Onder leiding van A. Verhulst en J.-M. Duvosquel werden vier delen van de *Historische Stedenatlas van België* uitgegeven (respectievelijk over Lier, Brugge, Tielt en Mechelen)³⁴, waarin de stadsplannen van Jacob van Deventer ter sprake komen. Het plaatje moet vervuld worden door te verwijzen naar een aantal geïsoleerde initiatieven van stedenatlassen en facsimilés van historische stadsplannen en -zichten.³⁵

Methode van vervaardiging, stijl, beschrijving en opbouw van de stadsplannen

Om inzicht te krijgen in de werkwijze van Jacob van Deventer moeten vooral de minuten bestudeerd worden. Aangezien deze niet als initiële werkschetsen mogen worden beschouwd (zie boven), blijven de vaststellingen in zekere zin hypothetisch. Eén van de weinige zekerheden, is het feit dat Jacob van Deventer zelf veel werk heeft verricht.³⁶

Ik hanteerde tot hiertoe steeds de term 'stadsplannen', maar in feite is dit niet volledig correct. Ook het ommeland van de 16e-eeuwse steden staat afgebeeld, en dit vaak met een zelfde detailleringgraad als de stadscentra. De kartering van het hinterland gebeurde uiteraard niet omwille van *la beauté du tableau*. Deze houdt verband met het militaire opzet achter de plannenreeks.³⁷ Omwille van de duidelijkheid en om het verschil met de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg te benadrukken, blijf ik de term 'stadsplannen' hier wel gebruiken.

De stadsplannen van Jacob van Deventer werden door C. Koeman en J.C. Visser bestempeld als 'plattegrond[en] met opstellen in scheve parallelprojectie'.³⁸ De stadsplannen zijn opgebouwd uit drie componenten. Enerzijds bevatten ze een weergave van het territorium loodrecht vanuit de lucht. De waterlopen, het wegennet en de bodemgesteldheid worden op deze manier weergegeven. Anderzijds bevatten de kaarten ook een aantal elementen die in vogelvluchtperspectief of in opstand zijn weergegeven. Dit is het geval voor karakteristieke gebouwen zoals omwallingen, stadspoorten, kerken, kloosters, stadhuizen, molens, enzovoort.

De graad van detaillering van de weergave verschilt van geval tot geval. Soms is deze vrij hoog. In andere gevallen worden gebouwen schetsmatig en/of gestandaardiseerd voorgesteld. Kloosters en kapellen worden bijvoorbeeld meestal gesuggereerd door een kapelvormig gebouwtje met blauw dak, dakruiter en torenspits.³⁹ De hoofdkerken schijnen iets

³⁴ BREUGELMANS, CEULEMANS, COENEN (1990), *Lier* ; RYCKAERT (1991), *Brugge* ; OSTYN (1993), *Tielt* ; INSTALLE (1997), *Mechelen*.

³⁵ BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800* ; VAN DER EYCKEN & JANSSENS (1994), *Diest* ; CAPITEYN, CHARLES & LALEMAN (-), *Historische atlas*.

³⁶ Viglius van Aytta vermeldde dit namelijk in één van zijn brieven aan Joachim Hopper (28 augustus 1570) : *Meester Jacob van Deventer heeft zijn werk nog niet voltooid en er zijn twee oorzaken, die hem steeds vertraging brengen, n.l. zijn reeds vergevorderde leeftijd (daar hij wenst, dat alles met de hand wordt getekend) en de late uitbetaling van zijn loon [...]* (vertaling uit het Latijn in van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 38).

³⁷ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 29.

³⁸ *Friesland* (1992), s.p. ; MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, p. 23.

³⁹ LEMPKE (2006), *Een klooster, twee plattegronden*, p. 123 ; *Friesland* (1992), s.p.

gedetailleerder en werkelijkheidsgetrouwer afgebeeld te zijn. De weergave in opstand was belangrijk voor de herkenbaarheid van deze gebouwen op de plannen.⁴⁰

In deze optiek is het misschien nuttig te verwijzen naar de casus van het klooster *Koningsveld* in Delft. De tegenstrijdige weergave van dit in 1572 afgebroken complex op een schilderij uit 1536 en op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer werd getoetst aan archeologische opgravingen ter plaatse. I. Lempke concludeerde daaruit het volgende⁴¹:

“De stadsplattegrond van Jacob van Deventer lijkt, wat de ruimtelijke indeling van het kloosterterrein betreft, goed overeen te komen met de tijdens de opgravingscampagnes waargenomen situatie. Van Deventer gaf de situatie echter dermate globaal weer, dat een exacte vergelijking niet mogelijk is.”

Tenslotte worden een aantal elementen figuratief aangeduid. Dit is onder meer het geval voor de doorsnee stedelijke bebouwing. Het gebouwenbestand wordt standaard weergegeven door middel van Λ -vormige tekens (vermoedelijk een allusie op de bedaking).⁴² Als gevolg van deze cartografische weergave is het gevaarlijk om conclusies te trekken over de bebouwingsdichtheid. J.C. Visser stelde bijvoorbeeld vast dat de detailleringsgraad van de achtererven op de stadsplannen van Schoonhoven en Rotterdam nogal schraal of zelfs onjuist was⁴³:

“Kennelijk is Van Deventer niet tot de achterterreinen doorgedrongen. Het opnemen van deze details zal hem teveel tijd gekost hebben; tevens was het in verband met zijn opdracht niet noodzakelijk.”

“Van Deventer zal op deze terreinen doorgaans niet geweest zijn: hij had daar in het algemeen niets te zoeken.”

Naast de pengetekende cartografische elementen, bevatten de stadsplannen ook een kleurencombinatie. P.C.J. van der Krogt maakte er een lijstje van op (zie tabel 1).⁴⁴ Deze kleuren – en hun overeenkomstige elementen – vindt men evenwel niet op alle stadsplannen terug. In sommige gevallen worden de kleuren trouwens vergezeld van tekst, bijvoorbeeld *arva* (bouwland) of *prata* (weiland). Ook de windstreken en de namen van de stedelijke en rurale agglomeraties worden op de plannen vermeld (zie verder). De stadsplannen zijn steeds naar het noorden georiënteerd.

De schaal van de stadsplannen varieert van 1/7400e tot 1/8400e. De plannen zijn ook meetkundig correct, wat wil zeggen dat ze slechts één enkele schaal bezitten (en er dus geen vertekeningen voorkomen).⁴⁵

⁴⁰ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 29.

⁴¹ LEMPKE (2006), *Een klooster, twee plattegronden*, p. 123.

⁴² Friesland (1992), s.p.

⁴³ Respectievelijk VISSER (1965), *Waarde*, p. 121 & VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 29.

⁴⁴ Friesland (1992), s.p.

⁴⁵ Friesland (1992), s.p.

element	kleur
bebouwde oppervlakte	rood
bijzondere gebouwen	wit (gevels) & blauw (daken)
zandgronden of hoger gelegen, droge gebieden	lichtgeel
bossen	donkergroen
weilanden of lager gelegen, vochtige gebieden	lichtgroen
schorren, slikken en uiterwaarden	donkergroen
water	blauw
dijken	arcering
beplanting langs de weg	groene band
“bosschages”	donkergroene stippen op een lichtgroene of gele achtergrond

Tabel 1 Kleurencodes van de stadsplannen van Jacob van Deventer

In navolging van B. van 't Hoff nam J.C. Visser aan dat Jacob van Deventer gebruik heeft gemaakt van driehoeksmeting. Op die wijze slaagde de cartograaf erin om de belangrijke oriëntatiepunten – zoals stadsomwallingen, stadspoorten en kerktorens – nauwkeurig te positioneren ten opzichte van elkaar⁴⁶:

“Uit de plattegronden kan inderdaad worden afgeleid, dat Jacob van Deventer niet alleen wandelend door de stad het stratenplan heeft opgemeten, doch dat hij detailmetingen in een groter net van meetpunten heeft ingelast. Hierbij is het opvallend, dat de stratenplannen in steden met een ommuring (stadsversterking) nauwkeuriger zijn afgebeeld, dan de plattegronden van niet door muren of wallen versterkte steden, [...]”

Volgens W. Ahlers is het mogelijk dat Jacob van Deventer als eerste de driehoeksmeting in de cartografische praktijk heeft toegepast.⁴⁷ Meer nog, C. Lemoine-Isabeau schreef de uitvinding van de methode zelfs toe aan deze cartograaf.⁴⁸ Nadien schreef de jongere Gemma Frisius – een studiegenoot van Jacob van Deventer (zie boven) – als eerste wetenschappelijke traktaten over deze methode.⁴⁹

Eén van de opvallende ‘eigenaardigheden’ van de stadsplannen van Jacob van Deventer zijn de lange slierten ‘punten’ die meestal in de as van de wegen terug te vinden zijn. Enkele van deze punten zijn dikker dan de andere. Indien men de (originele!) stadsplannen nauwkeuriger bekijkt, merkt men op dat er zich in deze dikkere punten minuscule gaatjes bevinden, die door middel van een naald werden aangebracht. Ook op andere plaatsen vindt men trouwens gaatjes terug (zonder dat deze overeenstemmen met een zwarte punt). Volgens J.C. Visser kunnen deze gaatjes in verband gebracht worden met de karteringsmethode van Jacob van Deventer. Hij onderscheidde hierbij twee groepen of soorten gaatjes⁵⁰:

⁴⁶ VISSER (1965), *Waarde*, p. 118.

⁴⁷ AHLERS (2004), *Jacob van Deventer*, p. 59.

⁴⁸ LEMOINE-ISABEAU (1985), *Belgische cartografie*, p. 28.

⁴⁹ Gemma Frisius publiceerde in 1537 *Een boecxken seer nut ende profijtelijck allen geographiens leerende hoemen eenighe plaatsen beschrijven ende het verschil oft distantie der selve meten sal, welck te voren noyt ghesien en is geweest*, waarin de methode van de voorwaartse snijding, een aspect van de driehoeksmeting, werd beschreven (POULS (1984), *Landmeetkundige methoden*, p. 17).

⁵⁰ VISSER (1965), *Waarde*, p. 118 ; VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 31.

- De ene groep gaatjes is groter en onregelmatiger van vorm. Inkt en soms ook verf zijn naar de achterzijde van het papier uitgelekt. De naaldprikken zijn dus aangebracht vóór het afwerken van de minuutplannen. Deze gaatjes bevinden zich vooral op hoekpunten van straten en wegen en – in het landelijke gebied – bij de verspreide bebouwing.
- De overige gaatjes zijn zeer klein, steeds rond van vorm en hebben een zeer gave rand. Bij deze gaatjes is er geen verf uitgelekt. Hier zijn de naaldprikken aangebracht ná het afwerken van de minuten.

J.C. Visser bracht enkel de eerste groep gaatjes in verband met het meet- en karteringsstelsel van Jacob van Deventer.⁵¹ Deze gaatjes komen overeen met de meetpunten, dit wil zeggen, met de plaatsen die Jacob van Deventer uitkoos voor zijn metingen. Volgens H.C. Pouls en J.C. Visser heeft Jacob van Deventer gebruik gemaakt van twee meetsystemen: enerzijds gebruikte hij een aantal hoekinstrumenten, waardoor de hoeken konden worden opgemeten ten opzichte van het magnetische noorden, en anderzijds ook een vorm van veelhoeksmeting, waardoor belangrijke punten ten opzichte van elkaar konden worden vastgelegd.⁵²

Waarschijnlijk is Jacob van Deventer gestart met de meting van deze belangrijke punten, zoals onder meer muurtorens, stadspoorten en kerktorens. Vooral de stadsomwallingen fungeerden hierbij als uitgangspunt.⁵³ Vervolgens kwamen de invalswegen aan bod. In het licht van het militaire opzet van de stadsplannen vormden deze namelijk de belangrijkste elementen van de kartering. Hieruit kan dus worden afgeleid dat de slierten overeenkomen met de wandelroute van de cartograaf en dus ook met de bewandelbare ruimte binnen en buiten de steden.

De richting van de invalswegen werd berekend ten opzichte van het magnetische noorden. De lengte van de wegen werd opgemeten ter hoogte van kruis- en knikpunten en van vrijstaande bebouwing (voornamelijk buiten de stad). Deze tracés werden eerst door middel van een kompas gepositioneerd en vervolgens afgewandeld. Ze worden op de stadsplannen weergegeven door de slierten zwarte puntjes in de as van straten en wegen.⁵⁴

Hoe werden deze metingen nu op het papier getransplanteerd? J.C. Visser vat het procédé krachtig en helder samen⁵⁵:

“Nadat de opmeting voltooid was, werden de in één of meerdere meetschetsen vastgelegde punten overgenomen op het papier, waarop de minuut getekend zou worden. Dit overnemen gebeurde door het prikken van gaatjes in het vel papier van de minuut. Dit

⁵¹ J.C. Visser opperde in 1965 dat de naaldkrassen die op vele plattegronden in de assen van de wegen worden aangetroffen, ook op de ene of andere manier verband houden met deze meetpunten (VISSER (1965), *Waarde*, p. 118.). In 1984 kwam hij op deze bewering terug: “In tegenstelling tot de ‘meetpunten’ hebben deze krassen niets te maken met het meetsysteem dat Van Deventer heeft gevolgd. Deze krassen waren hulplijnen voor het tekenen van de minuten.” (VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 31)

⁵² POULS (1984), *Landmeetkundige methoden*, p. 19 ; VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 32.

⁵³ Dit is ondermeer merkbaar op de stadsplannen van Culemborg en Kamerijk (VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 32).

⁵⁴ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 32 ; Friesland (1992), s.p.

⁵⁵ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 32.

zijn de gaatjes van de eerste groep, eerder aangeduid met 'meetpunten'. In het patroon van gaatjes, dat aldus ontstond, werden voorts rechte gedeelten van wegen en dergelijke aangegeven door middel van de eerder vermelde naaldkrassen.”

Jacob van Deventer maakte vermoedelijk ook aparte schetsbladen van topografische elementen die hij niet kon of wou opmeten (zoals bijvoorbeeld de moeilijk toegankelijke rivieroeveren). De betrouwbaarheid van deze gegevens ligt uiteraard veel lager, aangezien ze 'op het zicht' werden geschetst. Deze schetsen werden waarschijnlijk in tweede instantie aan de minuten toegevoegd. Dit vormt als het ware een secundair karteringssysteem.

De tweede groep naaldprikken werd pas na de afwerking van de pentekening toegevoegd. Ze moeten dan ook beschouwd worden als kopieerpunten. Ze dienden voor de aanmaak van kopieën op basis van de minuut.⁵⁶ Alhoewel hier blijkbaar geen harde bewijzen voor bestaan, wordt algemeen aangenomen dat de driedelige atlas (de netexemplaren) werd gekopieerd op basis van de minuten.⁵⁷

Het onderscheid tussen de meet- en kopieergaatjes is uiteraard zeer belangrijk om af te leiden wat wel en wat niet werd opgemeten. Aangezien de naaldprikken op de reproducties moeilijker waarneembaar zijn, kan men dit onderscheid enkel maar maken door de originele kaart ter hand te nemen. Enkel de dikkere zwarte punten vormen een indicatie voor de meetpunten.

Ook J.C. Visser baseerde zijn waardering van de stadsplannen van Jacob van Deventer op dit onderscheid tussen meet- en kopieergaatjes. Zo stelde hij vast dat de lengteafstanden van de straten over het algemeen zeer nauwkeurig worden weergegeven. Deze zijn immers gebaseerd op de positionering van de meetpunten.

Anders is het gesteld met de breedte en de vorm van de straten. Deze 'details' werden pas in tweede instantie schetsmatig aan het plan toegevoegd. De krommingen van straten en landwegen zijn vaak overdreven, hetgeen logisch is vermits dit vanuit een louter visuele benadering meestal veel sterker naar voren komt dan in werkelijkheid het geval is. Daarnaast speelde de grote schaal van de stadsplannen waarschijnlijk ook een rol bij het overdrijven van de straatbreedten.⁵⁸

Niet enkel de lengte van de straten, maar ook de stadsomwallingen worden op de stadsplannen zeer getrouw weergegeven. Volgens J.C. Visser vormden zij trouwens het uitgangspunt van de

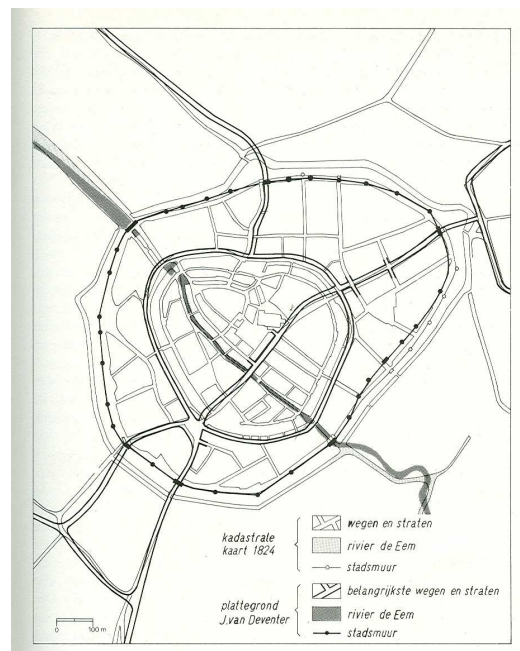
⁵⁶ De precieze werkwijze blijft nog steeds onduidelijk: "Hoe het kopiëren van de minuten precies in zijn werk is gegaan, is niet duidelijk. De 'netten' vertonen namelijk geen gaatjes. Dit geldt ook voor de bij de 'netten' gevoegde 'cartons'." (VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 33).

⁵⁷ "De relatie tussen beide versies is nochtans niet evident en een diepgaand onderzoek is zeker wenselijk." (BRACKE (2006), *Scheldeland*, p. 99). Zie ook: VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 32. Vreemd is bijvoorbeeld het ontbreken van gaatjes in de netexemplaren. Indien de kopieergaatjes in de minuten dienden om deze netexemplaren te kopiëren, dan zou men daar logischerwijze toch ook gaatjes mogen verwachten?

⁵⁸ VISSER (1965), *Waarde*, pp. 120-121 ; *Friesland* (1992), s.p.

opmetingen.⁵⁹ Het is wel opmerkelijk dat Jacob van Deventer de stadsgrachten nagenoeg tot aan de stadsmuren met water heeft ‘opgevuld’. J.C. Visser zag hierin een fout van de cartograaf. In vele Nederlandse steden bevond er zich tussen de muur en de gracht een strook grond van circa 10 m. De weergegeven breedte van de grachten is op vele stadsplannen daarom te groot.⁶⁰

De betrouwbaarheid en de nauwkeurigheid van de stadsplannen van Jacob van Deventer werden door J.C. Visser finaal bewezen door de projectie van het stadsplan van Amersfoort op de 19^e-eeuwse kadastrale minuutkaart (1824).⁶¹ Vooral de stadsomwalling en bijhorende stadspoorten bleken zeer goed op elkaar te passen. De hoofdstraat en de invalswegen maken op het 16^e-eeuwse stadsplan grotere slingerbewegingen dan in de realiteit het geval was. Ook de meanders van de rivier werden overdreven weergegeven.

Georeferentie van de stadsplattegrond van Amersfoort van Jacob van Deventer op de kadastrale kaart uit 1824 (overgenomen uit VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 33).

In de uitgaven van de *Historische Stedenatlas van Nederland* werden ook andere plannen van Jacob van Deventer met succes aan deze onderzoeksmethode onderworpen.⁶² Amersfoort en andere 16^e-eeuwse Nederlandse steden waren echter niet zo groot in omvang. De aanwezigheid van een stadsomwalling en het kleinschalige, fijnmazige wegennet zorgden ervoor dat de metingen vrij ‘gemakkelijk’ en zeer nauwkeurig konden uitgevoerd worden. Daarenboven had Jacob van Deventer op het moment waarop hij die steden in kaart bracht, reeds een zekere expertise

⁵⁹ In het licht van de militair-politieke functie van de stadsplannen, is dit niet meer dan logisch (VISSER (1965), *Waarde*, p. 121).

⁶⁰ VISSER (1965), *Waarde*, p. 121.

⁶¹ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 32.

⁶² MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, p. 36.

verworven. De vraag stelt zich dus of dezelfde conclusies ook mogelijk zijn voor steden met een grotere omvang en heterogene samenstelling, *in casu* Brussel.⁶³

Het stadsplan van Brussel

Historiografie van het stadsplan van Brussel

Het stadsplan van Brussel wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België.⁶⁴ Deze 'minuut' is met pen geaquarelleerd op papier. Het exemplaar meet 81 op 67,6 cm en werd gerealiseerd op een schaal van 1/8600^e.⁶⁵ Samen met het stadsplan van Leuven – getekend op 1/9000^e – vormt het Brusselse plan op dit vlak dus een buitenbeentje. Het noorden bevindt zich bovenaan het plan.

Ondanks de veelvuldige lofbetuigingen (zie boven) werd het stadsplan van Brussel tot nu toe stiefmoederlijk behandeld. Slechts tweemaal vormde het het onderwerp van een 'iets' diepgaandere bespreking.⁶⁶ Slechts een drietal andere historici gebruikten het stadsplan als bron voor historisch-archeologisch onderzoek (J. De Meulemeester, L. Gallardo en S. Demeter – zie verder).⁶⁷

Het stadsplan werd uiteraard ook gebruikt voor tentoonstellingen, zodat het af en toe opdook in catalogussen.⁶⁸ Meestal werd de afbeelding van het stadsplan dan vergezeld van een begeleidend tekstje. In de andere gevallen werd het slechts ter illustratie afgedrukt.

1.1.1.1 Datering van het stadsplan van Brussel in de historische literatuur

De datering van het stadsplan van Brussel vormde uiteraard één van de hoofdbekommernissen van de historici. Jammer genoeg zijn er nog steeds geen bronnen opgedoken die de cartografische werkzaamheden van Jacob van Deventer in Brussel expliciet documenteren. Indien W. Ahlers het bij het rechte eind heeft, mag men de hoop daarop trouwens laten varen⁶⁹:

⁶³ P.J. Margry beweerde bijvoorbeeld dat het stadsplan van Amsterdam van Jacob van Deventer over de gehele oppervlakte van de oude binnenstad nergens een afwijking maakt van meer dan 10 m ten opzichte van de werkelijke afstand (MARGRY (1987), *Ontwikkeling*, p. 13)

⁶⁴ KBR, Handschriftenkabinet, n° 22.090 (nu bewaard in de afdeling Kaarten en Plannen, waar zich ook een facsimilé bevindt: KBR, Kaarten & Plannen), R 1169, (facsimile) Bruxelles).

⁶⁵ *Friesland* (1992), s.p. L. Danckaert vermeldde een schaal van 1/9000e (DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 21).

⁶⁶ RUELENS (-), *Atlas*; DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 21-25. Bij de fac-similé uitgave van kanunnik Ruelens werd een begeleidende tekst voorzien, die geschreven werd door de toenmalige stadsarchivaris van Brussel, A. Wauters. In deze tekst overliep hij de stedenbouwkundige ontwikkeling van Brussel en gaf hij verder een opsomming van de straten en publieke gebouwen. Er bestaan echter bijzonder weinig directe banden tussen de tekst en het stadsplan.

⁶⁷ DE MEULEMEESTER (1992), *Fortification de terre*; GAIARDO (2000), *Gangen*; DEMETER (2005), *Essai*.

⁶⁸ *Tussen hemel en aarde* (2000), n° 2; *Met passer en penseel* (2000), pp. 227-228; *Fortifications* (2002), pp. 22-23.

⁶⁹ AHLERS (2004), *Jacob van Deventer*, p. 59.

“Een verder bewijs van zijn relatief teruggetrokken bestaan vinden we in het feit dat in geen van de opgenomen steden ook maar iets van zijn aanwezigheid is teruggevonden. Hij zal de stadsbesturen dit wellicht opgelegd hebben omdat hij in opdracht van koning Filips II werkte.”

De datering van het stadsplan dient bijgevolg te gebeuren op basis van indirecte gegevens en/of inhoudelijk cartografische elementen. Eerst en vooral is er natuurlijk de levensloop van Jacob van Deventer. Op welk moment in zijn leven kan hij het stadsplan van Brussel vervaardigd hebben? Zoals vermeld, bestaat er slechts één min of meer concrete aanwijzing over Jacob van Deventers aanwezigheid in Brussel, met name in 1536, wanneer hij zijn kaart van Brabant aan de Raad van Brabant overhandigde. Het lijkt me echter weinig aannemelijk dat hij bij die gelegenheid ook het stadsplan van Brussel zou hebben vervaardigd.

In die periode lijkt hij zich trouwens hoofdzakelijk te hebben ingelaten met de kartering van de verschillende gewesten van de Nederlanden. Halverwege de jaren 1540 waren de meeste van die kaarten voltooid en in 1546 werden ze in Mechelen gedrukt (zie boven). Misschien richtte hij zich na de volledige afwerking van deze serie op de kartering van de steden? Desalniettemin heeft Jacob van Deventer zich in de jaren 1550 ook nog ingelaten met de levering (en ook de kartering?) van gewestelijke kaarten.⁷⁰

Jacob van Deventer was nochtans voordien ook al overgegaan tot micro-karteringen. In 1537 leverde hij bijvoorbeeld twee kaarten van het overstromingsgebied rondom Dordrecht af en in 1544 kreeg hij de opdracht om een kaart van de scheepvaart en de stapel van datzelfde Dordrecht te maken.⁷¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat het oudste bekende stadsplan van Jacob van Deventer precies Dordrecht weergeeft (1545).⁷²

Het is evenmin toevallig dat het stadsplan van Mechelen – dat door J.C. Visser bij de oudste stadsplannen van Jacob van Deventer werd gerekend (zie verder) – net de stad weergeeft waar Jacob van Deventer zich in de jaren 1540 vestigde. Het lijkt er dus sterk op dat de cartograaf omstreeks 1545-1547 is gestart met het karteren van de steden van de Nederlanden. Hij begon met de steden waar hij achtereenvolgens woonde, Dordrecht en Mechelen, en/of waarvan hij al eerder werk had liggen.⁷³

⁷⁰ In 1552 leverde hij aan de stad Antwerpen een kaart van ‘alle landen van herwaarts over’ en in 1557 kreeg hij vanwege Emmanuel Philibert van Savoie, gouverneur-generaal van de Nederlanden, de opdracht om *etlycke patroenen van tapisserien van de generaele chaerte van den landen van herwertsover* te maken (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 11). Vermoedelijk betrof het in beide gevallen gewoonweg de reproductie van reeds bestaande kaarten.

⁷¹ Geen enkele van beide kaarten is echter bewaard (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, pp. 11-12).

⁷² B. van 't Hoff merkte wel op dat dit stadsplan van Dordrecht ‘buiten de stedenatlas’ stond (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 18). Wat hij hiermee precies bedoelde, is me niet zo duidelijk. Aangezien het plan niet bewaard is, is het moeilijk om het al dan niet in verband te brengen met de stedenatlas.

⁷³ B. van 't Hoff verwees terloops nog naar de vaststelling van S. van Rooyen dat op het netexemplaar van de stadsplannen van 's-Gravenhage, Vlissingen en Oeverlaux het jaartal 1545 wordt vermeld. De gemeentesecretaris van Helmond was de mening toegedaan dat het stadsplan van zijn stad dateerde van vóór 1543 (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 19).

Het is alleen jammer dat historische bronnen dit niet kunnen bevestigen. In de lijst originele bronvermeldingen over Jacob van Deventer die B. van 't Hoff publiceerde, valt de hiaat tussen 1548 en 1559 op.⁷⁴ Een brief van Viglius van Aytta gericht aan Joachim Hopper en gedateerd op 28 augustus 1570 zorgt trouwens voor extra interpretatieproblemen. Viglius van Aytta adviseerde deze laatste om Jacob van Deventer ertoe aan te zetten 'het werk, waar hij zich daar reeds 12 jaar op heeft toe gelegd', af te werken.⁷⁵ Met dit 'werk' werd uiteraard de stedenatlas bedoeld. Dit zou erop kunnen wijzen dat Jacob van Deventer pas omstreeks 1558 met de vervaardiging van de stedenatlas is gestart. Het is evengoed mogelijk dat hier gerefereerd werd naar het moment waarop de cartograaf de officiële opdracht zou hebben ontvangen.

Dankzij zijn globale studie van de stadsplannen was J.C. Visser in staat om preciezere dateringen voor te stellen. Hij deed dit op basis van vormelijke kenmerken, zoals papiersoort, watermerk en het niveau van afwerking van de stadsplannen (zie boven). Zijn inzichten dragen uiteraard ook bij tot de preciezere datering van het stadsplan van Brussel.

De minuut van het stadsplan van Brussel werd ingetekend op een papier met een bokje als watermerk. Onder het bokje bevindt zich tevens de naam EDMON DENISE. Dit 'DENISE-papier' werd gebruikt tussen 1554 en 1565. De meeste voorbeelden dateren weliswaar van het eind van de jaren 1550.⁷⁶ Zoals uit het overzichtsplan van J.C. Visser valt op te maken, werden een grote reeks stadsplannen van Jacob van Deventer op dit type papier ingetekend⁷⁷, wat er wellicht op wijst dat deze minuten vrij kort na elkaar werden vervaardigd. De stadsplannen van Mechelen en 's-Hertogenbosch werden op een andere papiersoort ingetekend, dat vermoedelijk ouder is dan het 'DENISE-papier'.⁷⁸

Op de stadsplannen van de grote Brabantse steden Mechelen, Brussel, Leuven, Bergen-op-Zoom en 's-Hertogenbosch ontbreekt een wapenschild. Dit is ook het geval op enkele plannen van steden uit Noord-Holland en Oost-Nederland. Alle andere stadsplannen bevatten een – al dan niet ingekleurd – wapenschild. J.C. Visser achtte het waarschijnlijk dat Jacob van Deventer

⁷⁴ In 8 augustus 1548 ondertekende Jacob van Deventer een kwitantie voor de aflevering van de kaart van Delfland ; op 29 mei 1559 vaardigde Filips II een bevelschrift uit voor de betaling van een jaarlijks salaris aan Jacob van Deventer (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 35).

⁷⁵ Vertaling van de originele Latijnse tekst door B. van 't Hoff (van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 38).

⁷⁶ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, pp. 34-35. Het watermerk draagt het nummer n° 2865 in het repertorium van C.M. Briquet. De oudste varianten van dit bok-watermerk dateren uit 1531. Nadien werd het overgenomen door enkele Franse papiermakers. Edmond en Claude Denis of Denise waren effectief poorters van de Franse stad Troyes. Het bok-watermerk met de vermelding EDMOND DENISE werd voor het eerst gesignaleerd in de stadsrekeningen van Utrecht van het jaar 1554 (BRIQUET (1966), *Filigranes*, p. 201).

⁷⁷ Merkwaardig is dat de afmetingen van een volledig vel 'DENISE-papier' ongeveer 30 op 42 cm bedragen, terwijl het Brusselse stadsplan nagenoeg het dubbele meet. Er werden verscheidene kaartbladen aan elkaar geplakt. Ze dragen allen hetzelfde DENISE-watermerk.

⁷⁸ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 34. Het stadsplan van Mechelen is trouwens het enige minuutexemplaar met een schaal aanduiding, vrijwel exact 1/8000°. J.C. Visser vermoedde dat de schaal van het stadsplan van Mechelen als leidraad heeft gediend bij de kartering van de andere steden (VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 37).

wapenschilden is beginnen tekenen zodra hij startte met de vervaardiging van de stadsplannen van de Vlaamse steden.⁷⁹

Verder kenmerken de stadsplannen van Mechelen, Brussel en Leuven zich door het ontbreken van de plaatsnaam van de stad, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de namen van de omliggende dorpen. Ook staan de windrichtingen zowel in het Latijn als in het Middelnederlands aangegeven.

Op het Brusselse stadsplan bevinden de Latijnse vermeldingen *Septentrio*, *Oriens*, *Meridies* en *Occidens* zich net buiten de tweede stadsomwalling, maar binnen het centrale kaartblad (net zoals bij het Mechelse stadsplan trouwens). De Middelnederlandse vermeldingen *Noerdt*, *Oost* en *West* staan daarentegen aan de randen van de volledige kaart, terwijl het zuiden niet is aangegeven (althans niet in het Middelnederlands).⁸⁰

H.P. Deys en W. Ahlers bedachten een alternatieve theorie over deze Nederlandstalige benamingen van de windstreken.⁸¹ Zij stelden vast dat de namen van steden, topografische aanduidingen, windstreken en andere gegevens op de losse exemplaren in het Nederlands werden gespeld, terwijl de gegevens in de atlas in het Latijn voorkomen. Vandaar dus de hypothese⁸²:

“De Nederlandse benamingen en de gaatjes voor het kopiëren geven m.i. duidelijk aan dat ze gebruikt konden worden voor meerdere kopieën voor de binnenlandse markt. [...] Bekend was dat Jacob door Filips II erg traag werd betaald en misschien zag hij hier een mogelijkheid om toch zijn inkomsten te verkrijgen.”

Op basis van deze gezamenlijke kenmerken, verschillend van de andere stadsplannen, vermoedde J.C. Visser dat deze Brabantse steden gezamenlijk – of beter kort na elkaar – werden gekarteerd. Mijns inziens gebeurde dit vóór de kartering van de Nederlandse steden, die omstreeks 1557-1558 werd aangepakt. Globaal gezien werkte hij de steden af van noordwest naar noordoost en oost, eerst in de Noordelijke Nederlanden en daarna in de Zuidelijke Nederlanden (vanaf midden jaren 1560). Pas vanaf het moment dat Jacob van Deventer de Vlaamse steden begon te karteren, werden elementen zoals de wapenschilden en windrichtingen geüniformiseerd.

De Brusselse historici merkten de voorgaande materiële elementen niet op, noch op het origineel, noch in de historische literatuur. Zij baseerden hun pogingen tot datering op een andere duidelijke aanwijzing: de weergave van de *Schipvaart* Brussel-Willebroek. Dit kanaal

⁷⁹ VISSER (1984), *Stadsplattegronden*, p. 35. Op enkele oudere minuten werden weliswaar *post factum* nog wapenschilden toegevoegd.

⁸⁰ H.P. Deys meldde dat de windstreken zelden alle vier werden bijgeschreven: meestal worden slechts één, twee of drie streken vermeld. Het staat zo goed als vast dat van een aantal ‘minuten’ de boven- en of onderrand later is weggesneden (DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, pp. 83 & 93). Dat lijkt dus ook het geval te zijn bij het stadsplan van Brussel.

⁸¹ DEYS (1989), *Stadsplattegronden*, p. 87 ; AHLERS (2004), *Jacob van Deventer*, p. 60.

⁸² AHLERS (2004), *Jacob van Deventer*, p. 60.

bereikt op het plan reeds de buitenzijde van de tweede stadsomwalling. Van de dokken *intra muros* is op het stadsplan echter niets te merken.

Deze situatie stond L. Danckaert toe het stadsplan te dateren tussen 1550 en 1554.⁸³ Ook C. Koeman en J.C. Visser (!) hielden het in 1992 trouwens bij die datering, net zoals B. van 't Hoff in 1953.⁸⁴ In de tentoonstellingscatalogus *Met passer en penseel* stelde L. Danckaert 'ca. 1555' voorop.⁸⁵ R. Laurent hield het op 'circa 1554'.⁸⁶

S. Demeter merkte op dat het stadsplan – dat hij dateerde in de periode 1550-1555 – werd vervaardigd vooraleer Pierre-Ernest, graaf van Mansfeld, het hof van zijn schoonvader Renaud van Brederode ter hoogte van de *Wollendries* erfde.⁸⁷ Renaud van Brederode overleed in 1556, maar de graaf van Mansfeld arriveerde pas in de zomer van 1557 in Brussel.

Kortom, als de doorsnede van de verschillende datumvoorstellen wordt gemaakt, dan blijft 1554 als mogelijke datum voor de vervaardiging van de minuut over. Het is het vroegste moment waarop het gebruik van het 'DENISE-papier' wordt vastgesteld en tevens de *terminus a quo* van de kartering volgens L. Danckaert, C. Koeman en J.C. Visser.

Toch is voorzichtigheid méér dan geboden. C. Koeman en J.C. Visser veronderstelden expliciet dat Jacob van Deventer voor een aantal steden gebruik maakte van opmetingen en karteringen die hij eerder verrichtte. Mechelen, Brussel en Leuven hoorden volgens beide historici inderdaad tot de oudste karteringen. De toevoeging van latere aanvullingen op deze plannen valt echter niet uit te sluiten.⁸⁸

De stadsplattegrond van Brussel uitgegeven door Braun & Hogenberg

Geschiedenis van de stadsplattegrond en zijn auteurs

De *Civitates Orbis Terrarum* en zijn editors Georg Braun en Frans Hogenberg

De alom bekende zesdelige stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum* van Georg Braun & Frans Hogenberg verscheen tussen 1572 en 1617. Deze algemeen gebruikte benaming is in feite de titel van het eerste deel, dat in 1572 werd uitgegeven te Antwerpen door Filips Galle en te Keulen

⁸³ L. Danckaert ondersteunde haar argumentatie met "Le sérieux et l'exactitude du travail autorisent une pareille déduction, [...]" (DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 19).

⁸⁴ Friesland (1992), s.p.; van 't HOFF (1953), *Jacob van Deventer*, p. 19.

⁸⁵ *Met passer en penseel* (2000), p. 228.

⁸⁶ LAURENT (1963), *Limites*, p. 213.

⁸⁷ "La situation représentée sur ce plan est antérieure à l'arrivée de Mansfeld comme propriétaire." (DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 497)

⁸⁸ Friesland (1992), s.p.

door Braun en Hogenberg zelf.⁸⁹ In dit deel bevindt zich een interessante stadsplattegrond van Brussel, die wordt 'begeleid' door een Latijnse beschrijving van de stad (of omgekeerd).

Het vormt vanzelfsprekend niet de bedoeling om de geschiedenis van de volledige stedenatlas en zijn *editors* gedetailleerd te bespreken.⁹⁰ Wel is het nodig om enkele elementen mee te geven die van belang zijn bij de analyse van de stadsplattegrond van Brussel.

Braun & Hogenberg

Vooraan in het eerste boekdeel bevindt zich een lang gedicht van het hand van de Antwerpse stadsclerk Alexander Grapheus. Hij noemt Georg Braun de auteur van de tekstcommentaren in de atlas, terwijl Simon van den Neuvel en Frans Hogenberg als zijn twee medewerkers worden vermeld. Deze laatsten verzorgden de uitgave van de gravures.⁹¹

Georg Braun (of Bruin) was een Keulse clericus die leefde van 1541 tot 1622. Volgens zijn biograaf E. Wiepen was zijn leven gekenmerkt door een artistieke en humanistische interesse enerzijds en een strikt religieuze levenswandel anderzijds.⁹² Georg Braun onderhield nauwe betrekkingen met de rijke koopman Heinrich Sudermann. Tijdens een verblijf bij de familie Sudermann in Antwerpen van 29 september 1565 tot oktober 1568 bereidde hij de uitgave van de eerste twee delen van de *Civitates Orbis Terrarum* voor. Deze data betekenen alvast een *terminus ante quem* voor de bedenking van het concept van de stedenatlas.

Over graveur Simon van den Neuvel (of Novellanus) is niet zo veel geweten.⁹³ In feite was hij niet betrokken bij de vervaardiging van de stadsplattegrond van Brussel – en daarom blijft hij hier buiten de schijnwerpers –, dit in tegenstelling tot Frans Hogenberg (° ca. 1540 – + 1590). Samen met zijn broers Jan en Remigius, leerde Frans Hogenberg het ambacht van graveur aan in zijn geboortestad Mechelen. Op die manier zetten ze het beroep van hun vader Jan Niklaas Hogenberg, die zelf graveur en schilder was, verder. Aangezien Jan Niklaas Hogenberg reeds in 1539 overleed, is het mogelijk dat de broers het ambacht hebben geleerd van hun stiefvader, de Antwerpse cartograaf Hendrik Terbruggen (of Pontanus).⁹⁴

In 1555 trok Frans Hogenberg met zijn broer Remigius naar Engeland. Remigius trad er in dienst van de aartsbisschop van Canterbury. Frans keerde echter terug naar het vasteland. Omstreeks

⁸⁹ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. VII.

⁹⁰ Daarvoor kan men onder andere terecht bij: LEMPERTZ (1881), *Städtebuch* ; KEUNING (1963), *Civitates* ; SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*.

⁹¹ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. VIII.

⁹² SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. VIII.

⁹³ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. IX.

⁹⁴ BALKESTEIN (1990), *Nieuwskaarten en historieprenten*, p. 76. H. Installé meende dat ze het ambacht toch van hun vader aanleerden (INSTALLÉ (1984), *Frans Hogenberg*, p. 98).

1560 werkte hij immers samen met Abraham Ortelius en Gerard Mercator. Rond die tijd maakten de drie heren een reis door Frankrijk.⁹⁵

In 1565 schijnt Frans Hogenberg de Nederlanden verlaten te hebben omwille van zijn geloofsovertuiging. Vóór zijn vertrek was hij weliswaar reeds gestart met het graveren van de kaarten van de *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius, die uitgegeven werden in 1570. Na enkele jaren van rondtrekken, settelde hij zich in Keulen, waar hij in 1570 reeds goed ingeburgerd was. Op enkele korte reizen na, zou Frans Hogenberg er de rest van zijn leven doorbrengen.⁹⁶

De samenstelling en de uitgave van de *Civitates Orbis Terrarum*

Wat de ontstaanscontext van de *Civitates Orbis Terrarum* betreft, bestaan er voorlopig enkel hypothesen. R.A. Skelton suggereerde dat het concept van de stedenatlas van Braun & Hogenberg schatplichtig was aan de *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius. De gelijkenissen in de titel, de vorm, de layout en de opeenvolging van teksten en platen wijzen in die richting.⁹⁷ R.A. Skelton formuleerde de hypothese dat Georg Braun, Frans Hogenberg en Abraham Ortelius elkaar ontmoetten in Antwerpen in de periode 1566-1568 en dat het project van de stedenatlas bij die gelegenheid vorm kreeg.⁹⁸ Jammer genoeg zijn er weinig bronnen beschikbaar die de activiteiten van vooral Frans Hogenberg in deze periode uitklaren. Hij zou in 1567 wel de stadsplattegrond van Antwerpen hebben vervaardigd (die later ook in de *Civitates Orbis Terrarum* werd opgenomen).⁹⁹

Een brief van Georg Braun aan Abraham Ortelius van 31 oktober 1571 werpt een speciaal licht op de zaak. Braun schreef er onder meer het volgende in neer¹⁰⁰:

“For various reasons, some learned men here in Cologne think that Master Francis’s Book of Cities (*M. Francisci de Civitatibus librum*) would commend itself more to purchase if the proper names of places, churches and gates were given in the native language, so as to satisfy both the learned and the unlettered. [...] I think the usefulness of this arrangement is evident when the pictures of cities are sold separately, but the citizens would welcome them less if they could understand nothing of what they read.”

Enerzijds kan hieruit afgeleid worden dat er in 1571 reeds een (embryonaire vorm van een) stedenatlas bestond en dat Frans Hogenberg (‘meester Francis’) er de samensteller (of enkel bezitter?) van was. Hieruit blijkt dus nog maar eens dat deze laatste zeker en vast de

⁹⁵ Ze lieten alle drie hun naam achter op de zogeheten “druïdensteen” te Poitiers, voorzien van de datum 1560 (INSTALLÉ (1984), *Frans Hogenberg*, p. 98).

⁹⁶ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. IX ; BALKESTEIN (1990), *Nieuwskaarten en historieprenten*, p. 76.

⁹⁷ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. IX. R. Skelton achtte het minder mogelijk dat – vooral – Georg Braun geïnspireerd geraakte door Sebastian Münsters *Cosmographia* (voor het eerst uitgegeven in 1550), wat door F. Bachmann werd gesuggereerd (BACHMANN (1965), *Alten Städtebilder*, p. 7).

⁹⁸ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. IX.

⁹⁹ BEDEER & JANSSENS (-), *Antwerpen 1200-1800*, p. 24.

¹⁰⁰ Vertaling in SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. IX.

verantwoordelijke en/of de initiatiefnemer van de uitgave van de stadsplattegronden is geweest. Anderzijds suggereerde Georg Braun ook dat de gravures afzonderlijk (zouden) worden verkocht. Gravures en atlas stonden dus niet noodzakelijk met elkaar in verband.

Frans Hogenberg verzamelde dus het iconografische en cartografische materiaal. Verzamelen is inderdaad het juiste woord, want vele documenten blijken van andere graveurs afkomstig te zijn (voornamelijk van Joris Hoefnagel en van Jacob van Deventer).¹⁰¹ Frans Hogenberg en Simon van den Neuvel vervaardigden zelf slechts enkele stadszichten en -plattegronden. Tenslotte maakte Frans Hogenberg gebruik van stadsplannen die reeds waren verschenen in andere werken (zoals Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*). Hij klasseerde de stadsplattegrond van Brussel trouwens onder deze laatste groep (zie verder).

Naast de richtdatum 1571 (zie boven), staat het enkel vast dat het eerste boekdeel van de *Civitates Orbis Terrarum* in 1572 uitgegeven werd in Antwerpen en Keulen. Het blijft dus onduidelijk wanneer dit eerste deel precies werd samengesteld, zowel wat de teksten als wat de cartografische documenten aangaat¹⁰²:

“The city-atlas was First conceived at Antwerp, as a companion to the *Theatrum [Orbis Terrarum]*, some time before 1570, perhaps in 1567-8.”

De atlas werd in elk geval samengesteld vóór de datum van uitgave, 1572. Sommige historici uitten weliswaar hun twijfel. Volgens L. Danckaert wezen bepaalde elementen erop dat er ook nog plattegronden werden toegevoegd ná de datum van uitgave¹⁰³:

“Au verso des plans est imprimé un texte descriptif latin. Et ce texte donne naissance à un problème. En effet, la préface du livre mentionne la date de 1572, communément acceptée; le privilège par contre date de 1576, et au dos d'une des cartes, le texte donne 1577. Il y a eu des tirages successifs de plans, certaines cartes ont été incorporées plus tardivement dans l'ensemble ou ont remplacé une épreuve plus ancienne ou moins réussie; la présentation des feuillets permettait en effet ces changements. Tout ceci explique les différences de dates.”

L. Danckaerts beweringen steunden op de studie van de *Civitates Orbis Terrarum* die in de Koninklijke Bibliotheek van België bewaard wordt.¹⁰⁴ Ze vertelde er evenwel niet bij of haar bevindingen ook gelden voor de stadsplattegrond van Brussel.

Voorlopig zijn dit de enige richtdata voor het ontstaansmoment van de stadsplattegrond van Brussel en van de begeleidende tekst in de *Civitates Orbis Terrarum*. Laat me daarom overstappen naar de stadsplattegrond van Brussel zelf.

¹⁰¹ Voor een uitgebreide bespreking, zie SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, pp. XI-XIV.

¹⁰² SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. XVIII.

¹⁰³ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 27.

¹⁰⁴ KBR, Kostbare Werken, V.H. 143335 C.

De stadsplattegrond van Brussel

Op zoek naar een origineel?

In het eerste boekdeel van de *Civitates Orbis Terrarum* werd dus een versie van de stadsplattegrond van Brussel opgenomen. Op de achterkant van de plattegrond bevindt zich een Latijnse beschrijving van de stad, die aanvangt met de woorden *Bruxella, vrbs Brabantiae celeberrima*. Plattegrond en tekst waren in het stedenboek nauw met elkaar verbonden. In het kader van dit proefschrift heb ik enkel de plattegrond bestudeerd.¹⁰⁵

Daarnaast circuleerden (en circuleren) er losse versies van de stadsplattegrond. In Brussel vindt men dergelijke losse stadsplattegronden in de Koninklijke Bibliotheek van België en in het Archief van de Stad Brussel.¹⁰⁶ Ook andere archiefdepots en bibliotheken bewaren er versies van en in diverse antiquariaten kan men de stadsplattegrond nog steeds op de kop tikken.¹⁰⁷ De talloze kopieën werden dikwijls aangepast, ingekleurd en gedateerd, zodat het bijna onmogelijk is om de filiaties op te sporen.

Gezien deze situatie is het uiterst moeilijk om het originele exemplaar terug te vinden. Sterker nog, waarschijnlijk bestaat dit niet eens. Voor de aanmaak van dergelijke documenten werd meestal vertrokken van een houtsnede, op basis waarvan vervolgens één of meerdere reeksen stadsplattegronden konden worden gedrukt. Het is niet duidelijk waar zich de houtsnede van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg bevindt. Het ziet er zelfs naar uit dat hij verloren is gegaan.

Uiteraard moeten de samenstellers van de *Civitates Orbis Terrarum*, en waarschijnlijk Frans Hogenberg zelf, ofwel de houtsnede ofwel een gravure in hun bezit hebben gehad. R.A. Skelton heeft een poging ondernomen om een overzicht op te stellen van het uiteindelijke lot van Frans Hogenbergs collectie gravures en platen.¹⁰⁸

¹⁰⁵ De tekstuele beschrijving van Brussel blijft dus buiten beschouwing, al zou het zeer interessant zijn deze grondig te analyseren, bij voorkeur samen met een aantal andere 16^e-eeuwse, literaire beschrijvingen van de stad (bijvoorbeeld de beschrijvingen van Brussel van de hand van Lodovico Guicciardini of van Antonio de Beatis). De studie van deze stadsbeschrijvingen kan ook leiden tot nieuwe inzichten over de ruimtebeleving en topografie: "The content and style of the descriptions, though in some respects reflecting the variety of their authorship, are in general similar to those of other 16th-century historical-geographical-topographical works. They contain a medley of historical or legendary lore, speculative discussion of origins and place-names, notes on the topography and principal sights of the place, information on government, commerce and the practice and distribution of trades. The emphasis on one topic or another varies from city to city, no doubt in accordance with the availability of data and the predilections of the author." (SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, p. XVIII)

¹⁰⁶ KBR, Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles ; ASB, Fonds 'Plans', Plans et cartes de Bruxelles, de ses faubourgs et de ses environs, n° 3.

¹⁰⁷ De versie die afgedrukt werd in DANCKAERT (1989), *Vijf eeuwen cartografie*, pp. 28-29 was bijvoorbeeld afkomstig van Mappamundi (Knokke).

¹⁰⁸ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, pp. XX-XXI.

Na Frans Hogenbergs dood kwamen ze in het bezit van Abraham Hogenberg. In 1653 verwierf de Amsterdammer Jan Jansson de collectie platen van de *Civitates*, in totaal 363 stuks. Nadien kwamen ze achtereenvolgens in handen van Janssonius van Waesberghe, Frederick de Wit en Pieter van der Aa, wiens collectie gecatalogeerd werd in 1729.¹⁰⁹ In het midden van de 18e eeuw werd Pieter Mortier eigenaar van wat overbleef van de collectie. Een eeuw later bleek de reeks nog steeds in het bezit van de firma Covens en Mortier. Hun latere lot is onbekend.

Mijn onderzoek is gebaseerd op basis van één van de losse perkamenten versies.¹¹⁰ Het document meet 330 x 475 mm en bezit een schaal van circa 1/6700e.¹¹¹ Onderaan rechts binnen het kader bevindt zich een cartouche waarin een korte Latijnse beschrijving van de stad wordt meegegeven (zie verder).

In contrast met de Latijnse cartouche rechts, bevindt zich aan de linkerkant van de plattegrond een andere cartouche met een Middelnederlandse legende. De cijfers in de cartouche verwijzen naar cijfers die in de stadsplattegrond werden geplaatst (zie verder).

1.1.1.2 Brussel in vogelperspectief

Ik hanteerde hierboven reeds meermaals het woord ‘stadsplattegrond’ om de gravure te omschrijven. Deze term blijft eigenlijk te vaag. Meer accurate termen zouden bijvoorbeeld ‘vogelvluchtplan’, ‘perspectiefplan’ of ‘beeldkaart’ kunnen zijn. R.A. Skelton heeft het in het Engels over ‘perspective or bird’s-eye views’. P.J. Margry sprak – in navolging van C. Koeman – over een ‘plattegrond in vogelvluchtperspectief’.¹¹² Deze laatste term lijkt me zeker en vast accuraat, maar omwille van praktische redenen hou ik het liever kortweg op stadsplattegrond. Het verschil met het stadsplan van Jacob van Deventer blijft hierdoor duidelijk. Ik voeg in beide gevallen ‘stad’ toe omdat de weergave van de stad uiteindelijk het centrale onderwerp van deze kaarten vormt.

In wezen combineren dergelijke stadsplattegronden twee soorten van cartografische documenten: een loodrechte weergave – voornamelijk merkbaar in het stratennet – gecombineerd met een driedimensionaal zicht op het stedelijke landschap. Dit laatste werd gerealiseerd vanuit een hoog – en dus denkbeeldig – punt buiten de stad. Bij sommige van dergelijke plattegronden wijzigt de schaal naargelang de afstand van dit fictieve punt tot de objecten ook groter wordt.¹¹³ Elementen op de voorgrond staan dan groter afgebeeld. Door deze schaalvariaties is de juistheid van de afmetingen en van de verhoudingen vaak moeilijk in te schatten.

¹⁰⁹ KOEMAN (1961), *Collections*, pp. 62-63.

¹¹⁰ KBR, Kaarten en Plannen, III 3271 XXXI Bruxelles.

¹¹¹ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 27.

¹¹² SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. XI ; MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, p. 24.

¹¹³ MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, p. 24. P.J. Margry gaf hier als voorbeeld de stadsplattegrond van Brielle uit het tweede deel van de *Civitates Orbis Terrarum* (1575).

De graveur van de Brusselse stadsplattegrond combineerde een perspectief vanuit westelijke én noordwestelijke hoek. Dit valt bijvoorbeeld waar te nemen aan de weergave van de huisgevels. De noordelijk en noordwestelijk georiënteerde straatgevels zijn zichtbaar, de zuidelijke en zuidoostelijke niet. Van een grote reeks gebouwen werd slechts één gevel weergegeven. Hier werd het westelijk perspectief gebruikt. Een aantal gebouwen staan echter met twee gevels afgebeeld. Hier hanteerde de graveur een noordwestelijk perspectief. Het gebruik van dit perspectief doet trouwens een belletje rinkelen: het fictieve gezichtspunt in het noordwesten van de stad komt overeen met de oriëntatie van een aantal 16^e- en 17^e-eeuwse stadszichten.¹¹⁴

Zowel het vogelvluchtperspectief als de driedimensionale afbeelding hebben belangrijke gevolgen voor de cartografische kritiek. Beiden zorgen er immers voor dat bepaalde elementen wel en andere niet afgebeeld worden. Van sommige gebouwen zijn dus enkel de straatgevels zichtbaar, van andere enkel een zijgevel en van nog andere enkel de achtergevel, afhankelijk van hun ligging en oriëntatie.

Een andere, eveneens belangrijke vaststelling is dat de onderlinge verhoudingen van de afgebeelde elementen niet altijd natuurgetrouw worden weergegeven. De elementen op de voorgrond zijn weliswaar niet groter dan de elementen achteraan (bovenaan) de stadsplattegrond. Dit wil zeggen dat de schaal over de hele plattegrond toch min of meer uniform is. Wél zijn een aantal specifieke gebouwen groter afgebeeld dan andere. De weergave van het Stadhuis vormt het duidelijkste voorbeeld. Hierdoor worden bepaalde elementen aan het zicht onttrokken, terwijl andere juist benadrukt worden. Het huizenblok ten zuiden van het Stadhuis (het bouwblok tussen de huidige Karel Bulstraat, Grote Markt, Brouwersstraat en Hoedenmakersstraat) blijft door de omvang van vooral de toren nagenoeg volledig verborgen.

Gezien deze ‘onvolmaaktheden’ werd dit type stadsplattegronden in vogelvluchtperspectief in de cartografische en historische literatuur dikwijls met een scheef oog bekeken. P.J. Margry was bijvoorbeeld ongelooflijk streng¹¹⁵:

“Sterker nog, de stad is meestal uit fantasie-elementen opgebouwd ; de afbeelding kan dus niet als topografische of architectonische bron worden gebruikt.”

“Deze plattegronden zijn in de regel zeer onbetrouwbaar en soms zelf geheel verzonnen.”

Een statement dat kan tellen! In de bijhorende voetnoot gaf hij tegelijk wel toe dat er nog maar weinig onderzoek naar deze documenten werd gevoerd. Ik stel me dan ook de vraag of deze negatieve appreciatie niet vooral daaruit voortspuit.

De appreciatie van L. Danckaert was daarentegen dubbel. Enerzijds stelde zij onomwonden vast dat in dergelijke plannen de verbeelding meestal vrij spel kreeg ten koste van de getrouwe weergave van de werkelijkheid. Anderzijds benadrukte zij nochtans dat de technische vereisten

¹¹⁴ Zie onder meer de stadszichten van Brussel van Bonnecroy (ca. 1664-1665), van Anthonis van den Wyngaerde (1558), van Theodoor van Heil (eind 17^e eeuw) en van Peter Snayers (ca. 1632) (respectievelijk *Met passer en penseel* (2000), pp. 95, 235, 237 & 238).

¹¹⁵ Respectievelijk MARGRY (1987), *Ontwikkeling*, pp. 11 & 13.

van de cartografische arbeid vrij hoog lagen: er werd van de graveurs immers verwacht dat zij onnoemelijk veel details konden weergeven op een zeer kleine oppervlakte.¹¹⁶

Uiteraard zijn deze kritieken niet volledig uit de lucht gegrepen en mogen de stadsplattegronden in vogelvluchtperspectief allerm minst als werkelijkheidsgetrouwe weergaven beschouwd worden. De kritieken verdienen echter nuanceren. Eerst en vooral lag het niet in de bedoeling van de cartografen en compilers om werkelijkheidsgetrouwe stadsplattegronden aan te bieden. Zij wensten het gegoede koperspubliek vooral mooie en aangename voorstellingen van de steden te bezorgen, wat zowel in de cartografie als in de bijhorende stadsbeschrijvingen duidelijk tot uiting komt.¹¹⁷

In de 17^e-eeuwse (Middelnederlandse) edities van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini werd ter aanduiding van dit type (stads)plattegronden vaak het woord *contrefeytselen* gebruikt, een term die eerder naar de schilder- en prentkunst verwijst dan naar de cartografie. Zowel dit compilatiewerk als de *Civitates Orbis Terrarum* van Braun & Hogenberg mogen aanzien worden als een soort reisgidsen *avant la lettre*. Hun lees- en kijkpubliek bestond hoofdzakelijk uit reizigers, kooplieden, bibliofielen en meerwaardezoekers (vooral edellieden en burgers).¹¹⁸ Voor deze geïnteresseerden vormden de plattegronden in vogelvluchtperspectief een geliefd genre, voor de drukkers en uitgevers een gat in de markt.

Daarnaast is het mijn rotsvaste overtuiging dat het absoluut de moeite loont om de waarde van dergelijke stadsplattegronden dieper te onderzoeken. Er staat méér op dan men wel vermoedt. Om die reden startte ik met de ‘digitale thematische deconstructie’. Overigens, Georg Braun zelf schatte deze plattegronden het hoogst in¹¹⁹:

“Braun himself favoured the oblique and states that ‘towns should be drawn in such a manner that the viewer can look into all the roads and streets and see also all the buildings and open spaces’.”

De datering van de stadsplattegrond

Tot nu toe werd het jaar 1572 het meest naar voren geschoven als datering voor de stadsplattegrond van Brussel van Braun & Hogenberg.¹²⁰ Uiteraard komt dit jaartal overeen met de datum van uitgave van het eerste boekdeel van de *Civitates Orbis Terrarum*. In feite betekent de datering enkel maar een *terminus ante quem*, waarmee het oppassen geblazen is¹²¹:

¹¹⁶ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 19.

¹¹⁷ “The general multiplication of detail slightly offends certain commentators who fail to appreciate the purpose of the editors. Their primary aim was not to produce well-balanced landscapes, but to give as much information as possible in a pleasing visual form, in reality a kind of super guide book. This was done so magnificently that the result was an art as decorative as it was informative.” (SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. VI)

¹¹⁸ MARGRY (1987), *Ontwikkeling*, p. 9.

¹¹⁹ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. V.

¹²⁰ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 27 ; DANCKAERT (1989), *Vijf eeuwen cartografie*, p. 28 ; DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, p. 499.

¹²¹ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 13.

“Parfois la date indiquée sur le document ne correspond pas à la réalité représentée, les plans ayant été soit édités avec un grand retard, soit rachetés et republiés par un nouvel éditeur qui ne s’est pas donné la peine de remettre la carte à jour.”

Het losse exemplaar van de stadsplattegrond uit het Archief van de Stad Brussel, werd door Ch. Pergameni gedateerd in 1576, evenwel zonder verdere duiding.¹²² Boven het kader van de stadsplattegrond zelf staat ditzelfde jaartal ook vermeld. Het heeft er alle schijn van weg dat deze vermelding later werd toegevoegd. In de inventaris vindt men voorts nog de vermelding dat de stadsplattegrond een uittreksel is uit de *Civitates Orbis Terrarum* van Braun & Hogenberg uit 1612.

Frans Hogenberg staat ook bekend als de vervaardiger van een reeks gravures die gebeurtenissen te Brussel in de jaren 1566-1569 uitbeelden. Ze maken deel uit van een reeks van 482 historieprenten over de Europese geschiedenis in de periode 1555-1631.¹²³ Gezien zijn overlijden omstreeks 1590, staat het vast dat Frans Hogenberg deze prenten niet allemaal zelf heeft vervaardigd.¹²⁴

De gravures over de Brusselse gebeurtenissen – die tot nu toe nog niet grondig werden bestudeerd – kunnen misschien een rol spelen bij de preciezere datering van de stadsplattegrond van Brussel. Een aantal gebeurtenissen speelden zich immers af op het einde van de jaren 1560.¹²⁵ Het is een cruciale vraag of deze gravures effectief in deze periode én in Brussel werden vervaardigd. Een tweede vraag is of er een verband bestaat met de stadsplattegrond van Brussel.

Over het realiteitsgehalte zei M. Balkestein het volgende¹²⁶:

“Het is immers onwaarschijnlijk dat de gebeurtenissen ter plekke zijn getekend. Hoe kwam Hogenberg dan aan zijn informatie? Ten eerste moest hij topografisch materiaal tot zijn beschikking hebben gehad, stadsplattegronden en stadsgezichten, die het decor voor de gebeurtenissen konden vormen. [...] Verder verbleef de belangrijke kartograaf Jacob

¹²² PERGAMENI (1943), *Archives historiques*, p. 476.

¹²³ MULLER (1863-1870), *Nederlandsche geschiedenis in platen*, I, pp. 43-60.

¹²⁴ “Bij nadere beschouwing van het werk is dan ook te zien dat verschillende handen aan de prenten hebben gewerkt. Voor het gemak worden ze echter altijd aan Frans Hogenberg toegeschreven; ze komen in ieder geval uit zijn atelier, dat na zijn dood is voortgezet door zijn weduwe Agnes en door Abraham en Johannes Hogenberg. Deze laatsten zijn mogelijk kinderen van Frans.” (BALKESTEIN (1990), *Nieuwskaarten en historieprenten*, p. 77).

¹²⁵ De prenten beelden de volgende gebeurtenissen af: het verzoekschrift van de edelen (5 april 1566) (ARA, Fonds Topografisch-Historische Atlas, n° 216) ; Johann Saliger in het Stadhuis van Brussel (12 april 1567) (ARA, Fonds Topografisch-Historische Atlas, n° 215) ; de intocht van de hertog van Alva (28 augustus 1567) (ARA, Fonds Topografisch-Historische Atlas, n° 217) ; de gevangenneming van de graven Egmond en Hoorne (10 september 1567) (ARA, Fonds Topografisch-Historische Atlas, n° 214) ; de executie van de graven van Egmond en Hoorne (5 juni 1568) ; de uittocht van Margaretha van Parma door de hertog van Alva (30 augustus 1568) (ARA, Fonds Topografisch-Historische Atlas, n° 224) ; tornooispelen op de Grote Markt ter gelegenheid van de overwinningen van de hertog van Alva (1569) (ARA, Fonds Topografisch-Historische Atlas, n°s 114, 115 & 221)

¹²⁶ BALKESTEIN (1990), *Nieuwskaarten en historieprenten*, pp. 79-80.

van Deventer ook enige tijd in Keulen en het is niet onwaarschijnlijk dat ook deze Hogenberg van enig materiaal heeft voorzien. Verder kan hij nog gebruikt gemaakt hebben van kaarten van militaire architecten. Bij de invulling van deze 'decors' ging Hogenberg uit van mondelinge en geschreven verslagen, wat blijkt uit de tekst op een van de titelplaten die aan de series voorafgaan. [...] Al met al geven deze platen dus geen echte realistische weergave van de gebeurtenissen, maar zijn het reconstructies die men echter zo waarheidsgetrouw probeerde in te kleden."

Misschien zijn deze algemene uitspraken wel geldig voor het gros van de 482 historieprenten, maar wat betreft de Brusselse prenten uit de periode 1566-1569 kunnen toch wel enkele bezwaren worden geuit. De monumentale trap van het *keizerlijke Hof* op de prent over het verzoekschrift van de edelen (5 april 1566) werd bijvoorbeeld zéér werkelijkheidsgetrouw afgebeeld.¹²⁷ In elk geval staat het vast dat een grondig onderzoek van deze prenten wellicht kan bijdragen tot een betere datering van de stadsplattegrond.

Voorlopig weerhoud ik het jaartal 1572 als *terminus ante quem*. Met zo'n hoge detailleringsgraad kan het bijna niet anders dat ook de stadsplattegrond zelf inhoudelijke elementen bevat die kunnen leiden tot een precieze datering. Zowel de aan- of afwezigheid van elementen is van belang. In de jaren 1560-1570 vonden er een aantal (steden)bouwkundige ingrepen plaats waarvan het resultaat merkbaar is op de stadsplattegrond.

Uiteraard vormt de weergave van de *Nieuwe Schipvaart* een belangrijke aanwijzing. Op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg reikt het kanaal tot aan de eerste stadsomwalling. Het *Sint-Kathelijnedok* werd in 1567 aangelegd in de voormalige gracht van de stadsomwalling¹²⁸ en staat weergegeven op de stadsplattegrond. Aan de overkant van de *Vlaamse steenweg* merkt men de gedempte *Wittejuffrouwen-* of *Jerichogracht* op. Het stadsbestuur van Brussel besliste in juli 1564 om de *Veemarkt* over te hevelen naar deze plaats.¹²⁹

Maar ook in de bovenstad vindt men aanwijzingen terug. In het midden van de 16^e eeuw stond er een windmolen tussen de *Wollendries* en de *Blaasstraat*, ongeveer ter hoogte van de plaats *de Helle*. Dit was blijkbaar een markant bouwwerk, vermits het wordt weergegeven op het stadsplan van Jacob van Deventer en op de stadsplattegrond van Lodovico Guicciardini. In de jaren 1550 en 1560 onderhandelde de graaf van Mansveld meermaals over de uitbreiding van zijn nabijgelegen hof. De graaf had zijn oog laten vallen op het terrein van de molen dat in

¹²⁷ DE JONGE (2000), *Oeuvre disparue*, p. 103.

¹²⁸ BRON 365: *Ende es volgraven tot in Sinte Kathelijne grecht in octobri anno XV^c seventsestich [...].* (1567)

¹²⁹ DB 354: *Item, dat men insgelijcx ten hoochsten sal vuytgeven ende vercoopen die erfven, gevulde plaetsen ende grachten liggende buyten die oude oft bynnen vestmueren ter zijde van Jherico oft Wittevrouwen ende dat vijftich voeten diepe oft lanck te metene vanden voers. ouden vestmueren ende dat men de penningen daer af commende sal employeren int maken van der voers. kayen van Sinte Kathelijne grecht. Ende dat men als dan aldaer opte voirseide Witte Vrouwen oft Jherico gracht voertaene sal leggen ende houden de Veemerct als van ossen, koyen, scapen, vercken en dier gelijcke beesten die plaetsen daer toe aldaer jerst gereet ende geaccommodeert sijnde, alsoe de selve Veemerct aldaer veel beter bequamer ende gerieffelijcker ter weyden ende anderssins liggen sal dan dair die nu leet.* (7, 24, 26 en 27 juli 1564)

handen was van de stad Brussel. Pas in 1566 werd een akkoord gesloten over de afbraak van de windmolen.¹³⁰

De belangrijkste aanwijzing heeft echter te maken met een gekende gebeurtenis uit de Geuzenstrijd¹³¹:

“Op 28 mei 1568 liet de hertog van Alva het huis Culemborg met de grond gelijk maken om daarna ten teken van zuivering de plek met zout te bestrooien. Hij liet er een zuil oprichten met de volgende inscriptie: “Onder de regering van Philips II, de zeer katholieke koning van Spanje, liet Ferdinand Alvarez de Toledo, hertog van Alva, landvoogd der Nederlanden, het huis dat op deze plaats stond tot de grond afbreken, omdat er werd samengezworen tegen de katholieke kerk en zijn majesteit, in het jaar 1568”.”

Het *hof van Culemborg* staat niet afgebeeld op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg, de zuil echter wel. Op basis van dit detail moet de vervaardiging van het document zeker na het voorjaar van 1568 worden gedateerd.

Een troebele relatie: de twee stadsplattegronden van Brussel in de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini

Eén van de hoofdvragen binnen de cartografische kritiek luidt of een oude kaart ‘nieuw historisch bewijsmateriaal’ levert of het daarentegen slechts gaat om een ‘natekening’ die inhoudelijk minder belangrijk is.¹³² In het licht van deze vraag is het interessant de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg te vergelijken met de stadsplattegronden van Brussel die werden afgedrukt in de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini.

Lodovico Guicciardini (° Firenze 19 augustus 1521), telg uit een Italiaanse handelsfamilie, kwam in 1541 aan in Antwerpen en zou zijn verdere leven in deze stad doorbrengen.¹³³ In de eerste jaren na zijn aankomst nam de handel hem waarschijnlijk helemaal in beslag. Naar eigen zeggen liet hij zich vanaf het begin van de jaren 1550 in met de redactie van boeken. In 1565 verschenen zijn eerste 2 werken (een soort jaarkroniek en een verzameling literaire teksten en anekdoten).

In 1567 verscheen bij Silvius de eerste uitgave van zijn *Descrittione di tutti Paesi Bassi*. Dit bevat een uitgewerkte beschrijving van de Nederlanden van de jaren 1555-1560. In datzelfde jaar 1567 verscheen ook al de eerste Franse vertaling, van de hand van de Rijselse boekhouder en schoolmeester François Flory. Twee jaar later, in april 1569, werd Lodovico Guicciardini in opdracht van Alva gearresteerd wegens het uiten van kritiek op de heffing van de Tiende Penning. Zestien maanden lang zat hij opgesloten in de gevangenis van Vilvoorde.

¹³⁰ DEMETER (2004), *Hôtel de Mansfeld*, pp. 498-499.

¹³¹ LIAGRE (2002), *Prefiguraties*, p. 413.

¹³² MARGRY (1987), *Gebruik van oude stadsplattegronden*, p. 32.

¹³³ De biografische details zijn afkomstig uit JACQMAIN (1987), *Idyllische Nederlanden*, pp. 5-7 ; verscheidene bijdragen in JODOGNE (1991), *Lodovico Guicciardini* ; DEYS, FRANSSSEN, VAN HEZIK e.a. (2001), *Guicciardini Illustratus*.

De bekende en fel gesmaakte *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini werd meermaals heruitgegeven. In 1581 verschijnt de tweede, vermeerderde druk van de *Descrittione* bij Plantijn. De enige Nederlandse – in feite Brabantse – vertaling van de *Descrittione* was van de hand van Kiliaan (1528-1607), maar verscheen pas in 1612, na de dood van Lodovico Guicciardini.

Slechts twee stadsplattegronden uit de uitgaven van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* zijn hier belangrijk. De latere uitgaven bevatten nog andere versies van de stadsplattegrond, maar bezitten ogenschijnlijk weinig of geen banden met de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.¹³⁴ Dat is waarschijnlijk wél het geval met de stadsplattegronden die in de eerste twee uitgaven van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* werden afgedrukt.

In de eerste Italiaanse uitgave van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* uit 1567 (Silvius, Antwerpen) bevindt zich dus een stadsplattegrond van Brussel.¹³⁵ In het Archief van de Stad Brussel bewaart men tevens een losse versie van dit plan.¹³⁶ Dit exemplaar meet 244 x 342 mm en bezit een schaal van circa 1/8700^e.¹³⁷ Op beide versies treft men buiten het kader onderaan het plan een legende aan, waarin Italiaans en Middelnederlands door elkaar werden vermengd (zie verder). De titel *BRVSELLES* bevindt zich bovenaan, buiten het kader. Op de losbladige versie werden de waterlopen en grachten lichtblauw ingekleurd, de eerste stadsomwalling in roze.

L. Danckaerts waardering van deze stadsplattegrond loog er niet om. Haar uitlatingen bevestigen het reeds geschetste plaatje over de negatieve waardering van de perspectiefplannen (zie boven)¹³⁸:

“Le plan est assez confus et mal gravé, les blocs construits ont des formes différant parfois de celles représentées sur le plan précédent [plan van Jacob van Deventer] et les rues sont moins nombreuses; le découpage des quartiers est beaucoup moins prononcé. [...] Le plan de Deventer a une valeur indiscutablement supérieure, liée à un but sinon scientifique, du moins nettement plus ambitieux et exigeant une précision et une exactitude plus grandes que celles requises par la simple information des lettres curieux.”

Het lijkt me echter veel interessanter om de stadsplattegrond van Guicciardini te vergelijken met de versie uit de *Civitates Orbis Terrarum*. Volgens R.A. Skelton was deze laatste immers afkomstig uit de eerste editie van Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* uit 1567

¹³⁴ Het gaat namelijk om bewerkte of zelfs integraal herwerkte kopieën van de stadsplattegronden uit de voorgaande uitgaven van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*. Een overzicht van de verschillende stadsplattegronden van Brussel in de uitgaven van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* is te vinden in DEYS, FRANSSEN, VAN HEZIK e.a. (2001), *Guicciardini Illustratus*, pp. 174-177 ; DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 32-33.

¹³⁵ In de Franse uitgaven van datzelfde jaar (Silvius, Antwerpen) en van het jaar erop (idem) vindt men een identieke stadsplattegrond van Brussel, op slechts één detail na: de titel *BRVSELLES* werd in het Frans vertaald (DEYS, FRANSSEN, VAN HEZIK e.a. (2001), *Guicciardini Illustratus*, p. 175).

¹³⁶ ASB, Fonds 'Plans', Plans et cartes de Bruxelles, de ses faubourgs et de ses environs, n° 2.

¹³⁷ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 26.

¹³⁸ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 26.

(weliswaar in de vorm van een houtsnode).¹³⁹ Hij haalde deze informatie niet uit de *Civitates Orbis Terrarum* zelf – vermits de herkomst van de plattegrond er niet in vermeld staat – maar wel uit een ‘external source’. Welke bron dat is, wordt helaas niet vermeld.

Als men de beide stadsplattegronden vergelijkt, valt deze bewering echter moeilijk hard te maken. De stadsplattegrond van Braun & Hogenberg is zeker geen kopie van de stadsplattegrond van Guicciardini. De stadsplattegrond van Braun & Hogenberg werd veel gedetailleerder en verzorgder uitgewerkt dan de oudere, eerder stereotiepe versie van Guicciardini. Bovendien verschillen ze in een reeks details. Ik verwijs hierbij terug naar de elementen op basis waarvan de *terminus post quem* van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg gebaseerd is:

- de molen ter hoogte van *ter Hellen* staat wel afgebeeld op de stadsplattegrond van Guicciardini, maar niet meer op deze van Braun & Hogenberg
- het *hof van Culemborg* staat nog overeind op de stadsplattegrond van Guicciardini, maar werd vervangen door de pilaar op deze van Braun & Hogenberg
- de *Warmoespoort*, het *Driesmolenwicket* en de eerste stadsomwalling ter hoogte van *de Munt* staan nog overeind op de stadsplattegrond van Guicciardini, maar niet meer op deze van Braun & Hogenberg

Er zijn verscheidene andere voorbeelden aan te halen. Beide stadsplattegronden bezitten een legende. Op de stadsplattegrond van Guicciardini maakt deze geen deel uit van de eigenlijke kaart, op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg is ze in een cartouche binnen het kaartbeeld geplaatst. Ik heb een vergelijkend overzicht gemaakt, waaruit blijkt duidelijk dat noch de aangeduide elementen, noch de volgorde van de nummers en noch de schrijfwijze overeenkomen (zie tabel 2).

Kortom, uit al deze elementen blijkt overduidelijk dat de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg zeker geen kopie is van deze uit Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* uit 1567. Toch mogen de banden tussen beide stadsplattegronden niet zomaar worden verbroken. Er zijn namelijk ook aanwijzingen voorhanden die wél wijzen op een zekere verwantschap. De weergave van een aantal elementen is té gelijkaardig om toeval uit te sluiten.

Ik stel de hypothese voorop dat de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg een verbeterde en meer verfijnde versie was van de stadsplattegrond uit de *Descrittione*. Wie weet werden beide stadsplattegronden zelfs door dezelfde graveur vervaardigd?¹⁴⁰ Misschien heeft de graveur een eerste, ‘voorlopige’ versie verkocht aan Lodovico Guicciardini en de tweede, meer verzorgde en gedetailleerde versie aan Frans Hogenberg en/of Georg Braun? Frans Hogenberg komt trouwens nog steeds in aanmerking als mogelijke graveur. Het staat zo goed als vast dat beide

¹³⁹ SKELTON (1965), *Braun & Hogenberg Civitates Orbis Terrarum*, I, p. XXXI.

¹⁴⁰ Het lijkt trouwens logisch dat een stadsplattegrond zoals deze van Braun & Hogenberg niet in één keer tot stand kwam. De graveur – hoe bekwaam ook – moet eerst toch een aantal ‘kladversies’ hebben vervaardigd vooraleer het ‘origineel’ te voleindigen.

nr.	legende	nr.	legende
1.	La Corte dell'Imperadore	1.	Lovensche poort
2.	La chiesa di S. Gudula	2.	Couwenberch poort
3.	Couvvenberch	3.	Oude Brussel poort
4.	Op de Savele	4.	Anderlechtsche p.
5.	Ter Capellen	5.	Vlemsche poort
6.	La Cancelleria	6.	De Lake poort
7.	S. Nicolo	7.	Cuelsche poort
8.	La cort del Vescouo di Cambrai	8.	S. Lijsbet
9.	S. Maddalena	9.	S. Laurejys
10.	Il gran' mercato	10.	S. Goele
11.	Il palazzo d'Hoochstraete	11.	Baghijn Hof
12.	Il palazzo d'Eghemont	12.	De Prekeren
13.	Porta di Couvvenberch	13.	S. Loo
14.	Lovensche poort	14.	S Clarissen
15.	De Kuelsche poort	15.	S Cornelis gasth:
16.	De lake poort	16.	Bekerde sonderse
17.	Vlemsche poort	17.	Couwenberch
18.	Anderlechtsche poort	18.	S. Madalena
19.	Oude Bruessel poort	19.	S Claes
20.	S. Chiara	20.	Minderbrue
21.	S. Ghileyns gasthuys	21.	S. Guericx
22.	La Moneta	22.	Op de Sauale
23.	Il palazzo d'Atrecht	23.	Vrouwenbrues
24.	Il palazzo di Nassau	24.	S Iacopsgasthz
25.	Il nuouo Canale	25.	Fratres
26.	Il palazzo de Signori	26.	Swerte sust
27.	Il mercato de Caualli	27.	Ter Capellen
		28.	Sellebrues
		29.	Bogaerden
		30.	S. Geleyns gasthuys
		31.	S. Peter
		32.	S. Claren
		33.	Die warande
		34.	Veemart
		35.	Bergen
		36.	Regia
		37.	Die grote guldehof
		38.	Cancelrije
		39.	S. Mertens kerchhof
		40.	Hoochstraten
		41.	Atrecht
		42.	Die houtmart
		43.	Thof van Ludic
		44.	Den Werf
		45.	Aerschot
		46.	Nassue
		47.	Die Lombaerde
		48.	S Ians gasthuys
		49.	Vischmart
		50.	Die groote marct
		51.	Stathuys
		52.	Die Oumarct
		53.	Den Pant
		54.	Verloren Cost
		55.	Gaesbeck
		56.	Egmont

Tabel 2 De legenden op de stadsplattegronden van Braun & Hogenberg en Guicciardini

heren elkaar hebben gekend.¹⁴¹ Zonder extra historisch bronnenmateriaal valt de zaak echter niet op te lossen.

Laat me daarom overstappen naar de stadsplattegrond van Brussel die werd opgenomen in de Italiaanse editie van *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* uit 1581 (Plantijn, Antwerpen).¹⁴² Ook deze stadsplattegrond werd in verschillende exemplaren verspreid, soms in identieke, soms in gewijzigde vorm. De Koninklijke Bibliotheek van België bezit er een exemplaar van, met de afmetingen 224 x 311 mm en een schaal van circa 1/10000^e.¹⁴³

In de stadsplattegrond vindt men een reeks nummers terug, net zoals op de twee andere stadsplattegronden. Aan de linkerkant is een langgerekte, halve cartouche voorzien (bijna alsof het document op die plaats werd afgesneden). De cartouche zelf bleef blanco, maar links onderaan bevindt zich een tweede cartouche, met daarin een korte titelbeschrijving. De cartouche ligt dus op dezelfde plaats als op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg, maar de vormgeving en de tekst verschillen van elkaar.

Wat de cartografische weergave van de stad betreft, lijken de twee stadsplattegronden sterk op elkaar. Dit viel ook L. Danckaert al op¹⁴⁴:

“Le plan colorié de Bruxelles offre une parenté troublante avec les plans parus dans les diverses éditions de l’ouvrage de Guicciardini. On ne peut en vérité parler de copie chez ce dernier, puisque la première édition de son œuvre est antérieure à la parution des “Civitates”, mais n’y aurait-il pas identité, non de graveur mais d’atelier – ou, plus probablement, de document de base ? Il est certain que le plan de Braun et Hogenberg a bien souvent servi de modèle et a été adapté avec plus ou moins de bonheur pendant de nombreuses années.”

“Le plan de Bruxelles montre une ressemblance frappante avec celui qu’ont édité Braun et Hogenberg [...], de telle sorte qu’ils ont parfois été confondus, malgré les titres différents. Orientation et forme sont identiques, l’échelle est plus petite, le titre se trouve à droite dans un cartouche surmonté d’un buste, les armoires brabançonnaises et bruxelloises ornent les coins supérieurs.”

Desalniettemin bestaan ook hier een reeks verschillen. Als algemeen verschil vermeld ik de minder scherpe weergave van de gebouwen, maar dit is vermoedelijk te wijten aan de kleinere schaal. Op de stadsplattegrond van Guicciardini merkt men bastions op die de tweede stadsomwalling versterkten. De stadsplattegrond biedt hiervan de oudst gekende weergave. Er worden in totaal 11 bastions weergegeven, hoofdzakelijk in de zone tussen de *Koolsepoort* en de *Wollendriestoren*.

¹⁴¹ Een aantal stadsplattegronden uit de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van Guicciardini werden namelijk ook opgenomen in de *Civitates Orbis Terrarum* (zie boven).

¹⁴² Een identieke stadsplattegrond van Brussel bevindt zich opnieuw in de Franse versie uit 1582 (Plantijn, Antwerpen) (DEYS, FRANSSEN, VAN HEZIK e.a. (2001), *Guicciardini Illustratus*, p. 175).

¹⁴³ KBR, Kaarten en Plannen, III 3272 XXXI Bruxelles. Zie DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, p. 30.

¹⁴⁴ Respectievelijk DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 27 & 30. Zie ook DEYS, FRANSSEN, VAN HEZIK e.a. (2001), *Guicciardini Illustratus*, p. 175.

Waar op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg enkele bouwblokken en het voormalige *Sint-Klaraklooster* staan weergegeven, merkt men ter hoogte van de *Obbrusselpoort* tevens een groot braakliggend terrein op.¹⁴⁵ Dit klooster werd afgebroken in 1578 met het oog op de versteviging en uitbouw van de tweede stadsomwalling.¹⁴⁶ Deze stadsplattegrond moet dus zeker na 1578 gedateerd worden, en dus na de uitgave van de *Civitates Orbis Terrarum* (1572).

Problematischer is de weergave van de molen ter hoogte van *ter Hellen*. Op de tweede stadsplattegrond van Guicciardini staat hij opnieuw afgebeeld, hoewel hij waarschijnlijk werd afgebroken in of kort na 1566 (zie boven).

De conclusie luidt dat, ondanks de sterke gelijkenissen tussen de stadsplattegrond van Brussel van Braun & Hogenberg en de twee stadsplattegronden van Lodovico Guicciardini – vooral dan deze uit de uitgave van 1581 – er toch sprake is van aparte documenten. Men mag veronderstellen dat ze gerealiseerd zijn op basis van aparte houtblokken. Trouwens, de techniek van het houtsnijden staat niet toe dat dezelfde houtblokken zouden zijn gebruik.¹⁴⁷

Ik veronderstel dat de eerste twee plattegronden door éénzelfde graveur werden vervaardigd, misschien wel door Frans Hogenberg zelf. Een eerste afgewerkte versie kwam terecht in de editie van *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* uit 1567. Nadien werd de houtsnede minstens tweemaal verbeterd. De eerste verfijnde en gedetailleerde versie werd door Frans Hogenberg en Georg Braun opgenomen in de *Civitates Orbis Terrarum* uit 1572. Het is mogelijk dat zij de houtsnede van Lodovico Guicciardini overkochten/namen en lieten actualiseren en verbeteren. Een andere mogelijkheid is dat Frans Hogenberg de houtsnede zelf in bezit had.

¹⁴⁵ DANCKAERT (1968), *Evolution territoriale*, pp. 30-31.

¹⁴⁶ LAURENT (1963), *Limites*, pp. 189-190.

¹⁴⁷ “Houtsnede is een hoogdruktechniek, waarbij het beeld niet kan worden gecorrigeerd door aanvullingen. Men kan iets wegsnijden, maar er niets bijsnijden.” (FRANSSEN (2006), *Ducatus Brabantiae*, p. 97). Het is mij onbekend of en – eventueel – waar de houtsneden van de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg en van de eerste stadsplattegrond van Guicciardini bewaard zijn. De houtsnede van de stadsplattegrond uit de Guicciardini's *Descrittione* uit 1581 is wel bewaard (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, sign. HB 13792).

Bijlage III

Regressieve studie van het pand Schildknaapstraat

n° 49

Huizenonderzoek: een Brusselse methode

In deze bijlage wordt een regressieve historische studie over een privaat huis uitgevoerd, het huis Schildknaapstraat n° 49 (zie figuur 1 en 2).¹ Sinds eind 2005 is dit pand in handen van Dhr. Rik Krens. Met het oog op nakende restauratieplannen bleek hij uitermate geïnteresseerd in de historie van zijn pand. Dit vormde dan ook een perfecte gelegenheid om de methode van het regressieve huizenonderzoek uit te werken.

De ontrafeling van de geschiedenis van het huis gebeurt meestal via twee pistes.² Aan de hand van de beschikbare historische bronnen wordt een overzicht gegeven van de verschillende opeenvolgende bewoners, dat – voor zover mogelijk – wordt aangevuld met aanduidingen over hun sociale status. Daarnaast wordt ook ingegaan op het materiële aspect van het huis. Dat gebeurt door middel van een bouwkundige ontleding, door middel van een morfologische analyse van de parcellering en op basis van cartografisch materiaal.

Het onderzoek verloopt regressief. Dit betekent dat er wordt afgetrapt met de recentere geschiedenis om vervolgens af te dalen in het verleden. Uiteraard is het de bedoeling om zo ver mogelijk in de tijd terug te keren. Achter deze werk- en voorstellingswijze schuilt een dubbele oorzaak. Bij het huizenonderzoek dient de historicus vooreerst te vertrekken van het bestaande

¹ Het gaat om het derde huis geteld vanaf de hoek van de Schildknaapstraat en de Dominicanenstraat, in dalende richting. Het bevindt zich tegenover het hoogste gedeel van het nieuwbouwproject La Mondiale. Het huis bezit in feite geen specifieke naam. Omwille van praktische redenen zal ik het huis niet steeds 'huis Schildknaapstraat n° 49' noemen, maar geregeld 'huis n° 49', 'pand n° 49' of kortweg 'het huis' en 'het pand'.

² GENICOT (1978), *Architecture*, p. 15.

pand en haar huidige ligging. Stap voor stap wordt dan teruggekeerd in de tijd via allerlei bevolkingstellingen en verkoopakten. Daarnaast geldt in dit soort onderzoek vaak de ijzeren wet dat de recentste gegevens ook de meest betrouwbare zijn. Hoe verder men in de tijd afdaalt, hoe meer problemen men tegenkomt en hoe meer veronderstellingen er moeten worden gemaakt.

Figuur 1: Voorgevel van het huis Schildknaapstraat n° 49 (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 2: Voorgevel van het huis Schildknaapstraat n° 49 (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

In het concrete geval van het huis Schildknaapstraat n° 49 houdt de werkwijze in dat van start wordt gegaan met de gegevens die beschikbaar waren vooraleer het historische onderzoek een aanvang nam. In de eerste plaats vormt het huis zelf een bron. De bouwkundige ontleding werd uitgevoerd met de hulp van specialisten terzake. Ze kan aangevuld worden met gegevens uit de inventaris van het onroerende erfgoed van Brussel-stad.

Vervolgens wordt in de 'echte' historische bronnen gedoken. Dat resulteert in de opstelling van bewonersprofielen vanaf het einde van de 18^e eeuw tot nu. Deze gegevens mogen als zeer betrouwbaar doorgaan. Voor de 17^e- en 18^e-eeuwse geschiedenis van het huis vormden de reeks wijkboeken de voornaamste bron. Zowel het opzoeken als het interpreteren van de vele akten die in deze registers werden opgetekend, zorgt voor de eerste puzzelproblemen.

Vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw raakt het spoor van het pand ten slotte bijster. Verder opklimmen is voorlopig onmogelijk, zeker ook omdat voor de 15^e en 16^e eeuw zeer weinig documenten toegankelijk zijn. Deze periode vormt vooralsnog een 'zwart gat' in de ruimtelijke geschiedenis van Brussel.

Ook bij het cartografisch onderzoek wordt regressief gewerkt. De 19^e- en 20^e-eeuwse perceelsplannen kunnen al heel wat gegevens verschaffen over de ruimtelijke inbedding van het pand. Aangezien het 'slechts' om een privaat huis gaat, staat het op zeer weinig plannen afgebeeld. Als men al gebouwen gedetailleerd tekende, dan waren dit hoofdzakelijk markante aanknopingspunten (zie verder). Toch kunnen een aantal oude stadsplannen nuttige informatie verschaffen over de vroegste geschiedenis en de onmiddellijke omgeving van het private huis.

In de volgende punten wordt deze werkwijze duidelijker uitgelegd en toegelicht aan de hand van het gekozen voorbeeld. Om de tekst echter niet al te zeer te bezwaren met technische beschrijvingen en details, heb ik deze naar een bijlage achteraan overgeplaatst. Daar vindt men ook alle precieze bronvermeldingen terug.

Het huis als bron: *le « monument » reste sa source privilégiée, qui surclasse toute autre*³

Dankzij de driedelige inventaris van het bouwkundige erfgoed van de stad Brussel (zie boven) beschikt men over een snelle en eenvoudige toegang tot essentiële bouwkundige informatie. Het Brusselse gebouwenbestand wordt er per straat gerangschikt en behandeld. Helaas werden niet alle panden van de Brusselse Vijfhoek opgenomen. Enkel de belangrijkste en bouwkundig interessante panden krijgen een apart lemma, voorzien van één of meerdere paragrafen uitleg. Banale panden en seriebouw worden hoogstens vermeld in de inleiding over de stedenbouwkundige historiek van de straat.

Zoals het gebruikelijk is bij dergelijke inventarissen, werd er niet in de diepte gewerkt. Dat wil zeggen dat de bouwkundige gegevens hoofdzakelijk werden samen gesprokkeld uit de (kunst)historische literatuur. Deze informatie wordt meestal gecombineerd met een korte beschrijving van het uitzicht van het gebouw en van z'n karakteristieke of belangwekkende elementen. In enkele gevallen komt ook het interieur aan bod. Meestal blijft het echter bij een beschrijving 'van op straat'.

Deze gegevens vormen uiteraard een geschikt opstapje voor het huizenonderzoek. Per pand worden trouwens ook bibliografische en archivalische gegevens meegegeven, ten minste voor zover die beschikbaar zijn. Vaak vindt men verwijzingen naar geregistreerde bouwaanvragen en naar de iconografische collectie van het Archief van de Stad Brussel.

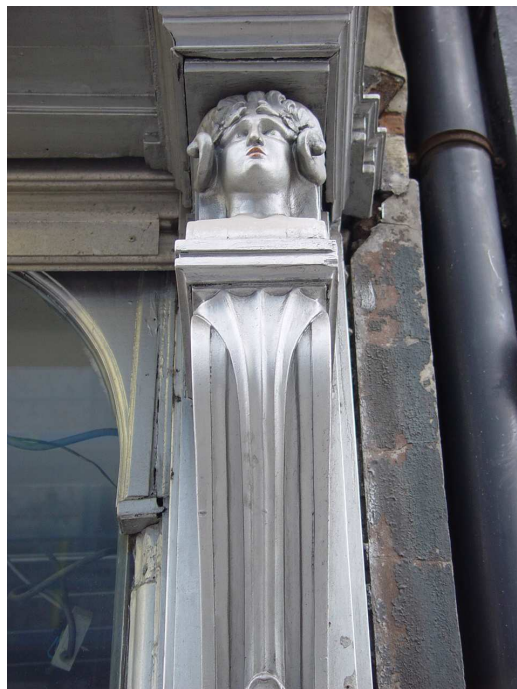
Het pand Schildknaapstraat n° 49 kreeg een eigen lemma in de inventaris van het bouwkundige erfgoed.⁴ Dat heeft het vermoedelijk te danken aan een drietal elementen. Ten eerste ligt het pand net binnen het zogenoemde Ilot Sacré, een stedenbouwkundige vrijwaringszone rondom de Grote Markt. Alle urbanistische en bouwkundige ingrepen binnen dit gebied worden nauwlettend opgevolgd door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

³ GENICOT (1978), *Architecture*, p. 21.

⁴ *Patrimoine monumental* (1993), pp. 9-10.

Daarnaast is er de intrinsieke waarde van het kleine pand. Het is één van de resterende 17e-eeuwse huizen die het bombardement van Brussel in 1695 hebben overleefd. V.G. Martiny betitelde dit soort panden met de benaming ‘maison bourgeoise unifamiliale à façade étroite’, die in Brussel werden gebouwd van de 16e tot de vroege 20e eeuw.⁵ De architecturale opbouw is kenmerkend voor het einde van de 17e eeuw. Typische elementen zijn de aanvankelijk houten draagstructuur met moerbalken en steunbalken, de muurankers, het steile, houten trappenhuis, het timmerwerk met dakstoelen en de lange kelder met bakstenen tongewelf.⁶

Het derde element is ten slotte de unieke houten winkelpui met Empire-inslag (zie figuur 3). Deze werd aangelegd in de eerste helft van de 20^e eeuw. Rond de eeuwwisseling bereikte de vitrinekunst een hoogtepunt. Rijkere handelaars trachtten de status van hun zaak te verhogen door middel van de aanleg van een pui met een persoonlijke, opvallende toets. Op die manier kon men hun winkel onderscheiden van bescheidener handelszaken.

Figuur 3: Detail van de houten winkelpui met Empire-inslag (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Vanzelfsprekend is het van belang om het pand ook zelf te bezoeken en te bestuderen. Hoever dit kan gaan, hangt af van de goodwill en verlangens van de eigenaar. Op deze praktische omstandigheden zal ik hier niet verder ingaan.

Het is uiteraard niet vanzelfsprekend om als historicus een nauwkeurige bouwkundige analyse te maken. Dat is eerder het werk en de specialiteit van een kunsthistoricus of archeoloog. In die zin pleit ik daarvoor om dit deel van het werk – voor zover mogelijk – in teamverband uit te

⁵ MARTINY (1991), *Maison bourgeoise*, p. 109.

⁶ MARTINY (1991), *Maison bourgeoise*, passim.

voeren. Vier, zes of acht ogen zien altijd meer dan twee ogen. Op die manier wordt het ook mogelijk om verscheidene soorten kennis met elkaar te confronteren.

Bij het bezoek aan het pand Schildknaapstraat werd deze werkwijze gevolgd. Het gebouw werd bezocht en bestudeerd door drie personen. De archeoloog-bouwkundige maakte een bouwkundige ontleding van het pand ; de (eerste) historicus voerde het 19^e- en 20^e-eeuwse bronnenonderzoek uit ; de (tweede) historicus legde zich toe op de vroegere geschiedenis van het pand en op de cartografische documenten. Deze kruisbestuiving leverde vanzelfsprekend een aantal resultaten op.

Het pand bezit vijf niveaus: kelder, gelijkvloers, eerste verdiep, tweede verdiep en zolder. Bijna op elk niveau vindt men elementen terug die interessant kunnen zijn voor de historische situering. Ik stip hier enkel de belangrijkste aan.

Het bouwkundig onderzoek van de kelder wijst uit dat de linkermuur en de voorste keldermuur als eerste werden aangelegd. De rechter keldermuur is wellicht later toegevoegd. Hieruit wordt afgeleid dat de kelder oorspronkelijk misschien groter was (zie verder).⁷

De kelder bezat doorheen de tijd in het totaal drie toegangen: een keldergat vooraan, een keldergat achteraan en een draaitrap op dit moment. De draaitrap is als laatste toegevoegd. Het bouwkundig onderzoek wees uit dat het keldergat vooraan hoorde bij het oorspronkelijke bouwproject. Dit betekent dat de kelder van bij de aanleg van op de straat toegankelijk was. Waarschijnlijk ging het om een zogenoemde 'keldermond'. Aangezien deze een stuk van de publieke ruimte in beslag nam, dienden de Brusselaars hiervoor een cijns te betalen aan de hertog van Brabant.⁸ Het keldergat achteraan is vermoedelijk pas later aangelegd.

Verscheidene bouwkundige ingrepen op het gelijkvloers stammen uit de 19^e en 20^e eeuw. Ze kunnen in verband gebracht worden met de omvorming tot en – opeenvolgende – herinrichtingen van het handelspand. Hierdoor werden een aantal oudere elementen verminkt (bijvoorbeeld: de oudere pui en de moerbalk).

In het achterhuis ligt een bakstenen waterput. Het blijft voorlopig echter onduidelijk of hij zich oorspronkelijk binnen of buiten het pand bevond. W.C. Wijntjes stelde dat de aanleg van waterputten binnenin de panden erop kon wijzen dat de onmiddellijke omgeving in grote mate volgebouwd was.⁹ In die zin kunnen waterputten een graadmeter voor de bebouwingsdichtheid zijn. De waterput is ook interessant omdat die vaak expliciet werd vermeld in de

⁷ In die zin zou een bouwkundig onderzoek van (de kelder van) het pand Schildknaapstraat n° 51 misschien zekerheid kunnen verschaffen. Omwille van praktische redenen werd hier jammer genoeg van afgezien.

⁸ In de middeleeuwse periode treft men het begrip 'keldermond' nog niet aan. Waarschijnlijk vallen ze te vereenzelvigen met de zogenoemde 'voervangen' (*frontes domistadii, cuiusdam parte domistadii dicte vulgariter voervanc*), waarop de hertog van Brabant een cijns hief. Volgens M. Martens was een 'voervang' namelijk een 'espace devant une maison, vers la rue, et s'identifiant dans certains cas avec l'ouverture de cave fermée par une trappe' (MARTENS (1943), *Actes*, p. 292 ; MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 27).

⁹ WIJNTJES (1982), *Water supply*, p. 191.

goederentransacties (zie verder). Daaruit mag worden afgeleid dat de aanwezigheid van een waterput het goed een meerwaarde schonk.

Ook de binnenkoer is intrigerend. Hoewel het kleine, rechthoekige plaatsje momenteel weinig aantrekkelijks te bieden heeft, moet de koer ooit wel belangrijk zijn geweest. Ze is toegankelijk voor vier eigenaars. Deze bezitten allen een sleutel van de deur in de Dominicanenstraat en een doorgangsrecht doorheen de smalle gang. De vier huizen zijn vanuit deze gang en koer toegankelijk. Het ziet er sterk naar uit dat deze structuur – en de bijhorende rechten – een relict uit een vroegere periode is (zie verder).

De belangrijkste vaststelling over de twee verdiepen luidt dat er een verandering van vloerniveau heeft plaatsgevonden. De restanten van twee vensterbogen boven de vloer van de eerste verdieping impliceren dat deze naar beneden werd getrokken. Waarschijnlijk houdt ook dit verband met de omvorming tot of inrichting van het handelspand.

In de voorkamer van het eerste verdiep merkt men hoog in de linkermuur een muurnis op (zie figuur 4). Ze bezit de typische, op een spits uitlopende vorm. De hoge ligging van de muurnis wijst opnieuw op een niveauverandering. Oorspronkelijk lag ze vermoedelijker veel dichterbij de vloer. Hoewel de muur volledig bepleisterd is, kan men veronderstellen dat de nis in de bakstenen muur werd aangelegd, zoals bij zovele andere voorbeelden het geval is.

Figuur 4: Muurnis op het eerste verdiep (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Zowel in oud private woonhuizen als openbare gebouwen treft men dergelijke nissen of maziergaten aan.¹⁰ De nissen komen voor in kelders, kamers, traphallen en zelfs aan de

¹⁰ Voor alternatieve benamingen, zie LEFEVER (1988), *Maziergaten*, p. 88.

buitenzijde van de (huidige) gebouwen. In Brussel vindt men ze onder meer terug in het *huis Breughel* (Hoogstraat), in het hof van Ravenstein (Ravensteinstraat) en in het huis *de Ezel* (Grote Markt) (zie figuur 5 en 6).

Figuur 5: Muurnis in de buitenmuur van het huis *Breughel* op de Hoogstraat (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

Figuur 6: Muurnis in de kelder van het huis *de Ezel* op de Grote Markt (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

De bouwkundigen, historici en archeologen zijn het nog steeds niet eens over de functies van deze nissen. Er circuleren *grosso modo* vier theorieën:

- een bouwkundig teken om de eigenaar aan te duiden (bij de gemeenschappelijke muren)¹¹
- een nis om een verlichtingselement in te plaatsen (bv. kaars, altaarfunctie)¹²
- een nis om een (heiligen)beeldje of andere voorwerpen in te plaatsen¹³
- een oorspronkelijk verluchtungs- of verlichtingsgat, dat nadien werd opgevuld¹⁴

Het is uiteraard moeilijk om op basis van dit éne voorbeeld een definitieve uitspraak te doen over deze kwestie. Dat werd zelfs niet gedaan in het *Verklarend woordenboek van de westerse*

¹¹ Zie onder meer Mazieren (1970), p. 6 ; LEFEVER (1988), *Maziergaten*, pp. 87-88 ; MEISCHKE (1988), *Huizen en keuren*, p. 245 ; CLABAUT (2007), *Caves de Douai*, p. 81.

¹² van ENGELHOF (2005), *Middeleeuwse huizen*, pp. 90-91 ; CLABAUT (2007), *Caves de Douai*, pp. 80-81.

¹³ In het *van Dale groot woordenboek* vindt men onder het lemma 'mazier' de betekenis 'nisje in een schoorsteenmuur tot berging van kleine huishoudelijke benodigdheden' (GEERTS & HEESTERMANS (1992), *van Dale groot woordenboek*, II, p. 1781). Zie ook VAN DER LINDEN (1900), *Statuettes*, p. 197.

¹⁴ DEBONNE (2005), *Middeleeuwse huiskelders*, p. 42.

architectuur- en bouwhistorie, dat toch als een standaardwerk doorgaat.¹⁵ Hiervoor is een comparatief onderzoek noodzakelijk. Toch vallen een aantal zaken op. Het lijkt me ten eerste vreemd dat deze muurnissen zelden of nooit voorkomen op de oude iconografie van interieurs. Indien men er effectief voorwerpen in plaatste, zou men dit toch mogen verwachten.

Wat verder nog opvalt bij de Brusselse muurnissen, is dat ze steeds in bakstenen muren voorkomen. Misschien bestond er een verband tussen beide? Het is bekend dat baksteen als bouw materiaal in Brussel later in gebruik kwam dan natuursteen. Dit is hoofdzakelijk te verklaren door de grote rijkdom aan steengroeven in en in de onmiddellijke omgeving van de stad. De oudste attestaties van baksteengebruik – zowel in bewaarde constructies als in de historische bronnen – dateren uit de eerste helft van de 14^e eeuw.¹⁶

Het lijkt logisch om te veronderstellen dat de goedkopere baksteen een grote rol speelde in de geleidelijke verstening van de stad. Aanvankelijk konden enkel de rijkere bevolkingslagen en instellingen het zich veroorloven om natuurstenen gebouwen op te richten. De minder welstellende eigenaars dienden zich te beperken tot een natuurstenen fundering, met daarbovenop een houten bovenbouw. De armen hielden het op houten huisjes.

Om het latente brandgevaar in te perken, verbood het stadsbestuur vanaf de 15^e eeuw om nog te bouwen in zachte materialen (stro, hout, leem). Dergelijke stadsordonnanties keerden met de regelmaat van de klok terug.¹⁷ Of de verstening van de stad echt aan deze maatregelen mag

¹⁵ Men vindt er onder het lemma 'nis' enkel maar een zeer algemene beschrijving terug: "Uitsparing in de dikte van een muur, zodat het muurvlak over enige breedte en hoogte dieper ligt. Kan rechthoekig zijn, maar is meestal door een boog afgedekt. Het achterveld kan vlak, segmentvormig of halfrond gebogen zijn." (HASLINGHUIS & JANSE (2005), *Bouwkundige termen*, p. 339) Verder werd nog gesignaleerd dat muurgeleding door middel van één of meerdere diepe nissen een zeer belangrijk element was in de Romeinse bouwkunst. In die zin moet men oppassen met het zoeken naar interpretaties over nissen in de laatmiddeleeuwse en moderne huizenbouw. Misschien werd slechts een oud bouwkundig gebruik overgenomen en aangepast aan de nieuwe bouwstijlen?

¹⁶ De oudste vermelding van het toponiem *Kareeloven* te Brussel dateert uit 1328 (CHARRUADAS (2004), *Molenbeek-Saint-Jean*, p. 124). De baksteenovens aan het uiteinde van de huidige Lakensestraat worden ook vermeld in 1338: BRON 84: *Notum sit universis quod Heylwigis, filia quondam Jacobi de Mons, et Johannes dictus Hertoghe, eius maritus et tamque ipsius tutor, contulerunt cum debita renunciacione domino Jhor. [Jheronimus ?] de Lyra, presbytero, sex iornalia terre parum plus vel minus sita prope fornacium dictorum quareeloevene, ei ibidem sufficienter assignatus pro allodio.* (7 januari 1338)

¹⁷ Onder meer BRON 92: *Item. Soe wie nuwe huysse maict oft kepere dect voirtane met stroe, binnen den avonde, es om tien pond, ende den deckere sal men uter stad bannen een jaer.* (1342) ; BRON 110: *Item. Wie dect met stroo ende doet decken binnen den ouden mueren van der stad, sal verboren thien pond ende daertoe sal hijt weder afbreken.* *Item. Wie twee nuwe keperen upset, die salse decken met tiechlen, op de selve boete binnen den ouden mueren.* (1369) ; BRON 254: *Item, bijden amman ende wethouderen der stad van Bruessel gemeynlic es geordineert, overdragen ende gesloten dat soe wie voirtane nuwe huysse binnen den nuwen mueren der stad van Bruessel sal willen doen maken, dat hij die met tyechelen sal moeten doen decken.* (21 april 1448) ; BRON 264: *Soe es biden amman, burgermeesteren, scepenen ende raidsliden der stat van Bruessel ende biden goeden lieden van der selver stat rade gemeynlic dair dese zaken bijbracht zijn, geordineert ende gesloten datmen niet jegen staene der voirseide yersten ordinancie vanaen de nederste smesse int Warmoesbroeck diemen heet den Hootstal, toehoerende Janne Robbijns, gelegen jegen de Savelstrate over totter vesten toe ende alsoe deside van der voirs. Savelstraten ten voirs. vesten weert totter Orssendalpoele ende van dair totter Coelsscher poirten toe schueren, tashuysse ende stallen sal mogen maken ende die met stroe decken.* (21 juni 1449). Zie voor Brussel

worden toegeschreven, is moeilijk in te schatten. Het lijkt er wel op dat de houten bovenbouw van vele huizen werd omgezet in een bakstenen vorm. Op die manier ontstond het type woonhuis bestaande uit natuurstenen sokkel en bakstenen bovenbouw, waarvan er in Brussel nog verscheidene voorbeelden bekend zijn.

Samen met de verstening greep er een verdichting van de bebouwing plaats. Oude, grote panden werden opgesplitst in meerdere delen. De aanvankelijk losstaande bebouwing kwam steeds dichter bij en uiteindelijk tegen elkaar te staan. Het is logisch dat dit aanleiding gaf tot een reeks juridische conflicten over eigendom, bezit, erfdienstbaarheid en dergelijke meer. In 1451 vaardigde het stadsbestuur voor het eerst een systematische stadsordonnantie uit om een wettelijk kader te scheppen voor de oplossing van deze geschillen.¹⁸ De zogenoemde gezworen *meerers* – de stedelijke erfscheiders – traden op als specialisten ter zake.¹⁹

In het licht van het voorgaande is het perfect mogelijk dat de muurnissen of maziergaten als bouwkundig aanduiding van eigendom werden geïntroduceerd. Het blijft voorlopig echter een open vraag hoe lang de scheidsmuren tussen de huizen onafhankelijk van elkaar werden opgetrokken in Brussel. R. Tijs zocht uit dat dit in Antwerpen ten laatste tot in de 13^e en 14^e eeuw gebeurde, vermits vanaf de 15^e eeuw volop sprake was over gemene muren.²⁰

Terugkerend naar het pand Schildknaapstraat n° 49, biedt ook de zolderruimte met de houten dakconstructie nog een interessant element. Hoewel het pand op zich vrij smal is, liep de daknok oorspronkelijk parallel aan de straat. Het was met andere woorden een dwarshuis, hoewel men op basis van het grondplan eerder een diephuis zou verwachten.

Misschien verbergt deze abnormale, verwrongen situatie een oudere toestand. Zoals de bouwkundige structuur van de kelder het reeds suggereerde, vormden de panden Schildknaapstraat n° 51 & 49 oorspronkelijk misschien één geheel. Dit kan vanzelfsprekend een dwarshuis zijn geweest. Het grondoppervlak leende zich daartoe. Wanneer het oorspronkelijke pand in twee (of meer) delen werd opgesplitst, trachtte de eigenaar van het pand n° 49 alsnog de look van zijn gebouw te veranderen door de toevoeging van een trapgevel²¹ met dakkapel. Deze twee elementen geven het huis van op straat immers het uitzicht van een diephuis (zie figuur 1).

ook LAURENT (1965), *Acte*, p. 470 ; MARTINY (1991), *Maison bourgeoise*, p. 110 ; VAN NIMMEN (1997), *Brand in de stad*, pp. 28-30 ; voor andere steden DE MAN (1945), *Domus in Lovanio*, p. 108 ; VERPLAETSE (1973-1975), *Bouwvergunning en bouwvoorschriften*, p. 20 ; DESPRIET, PYNCKET & PILLE (1987), *900 jaar Menen*, p. 19 ; FABRI (1993), *Vlaamse stadsbeeld*, p. 75 ; TIJS (1993), *Cieraet deser stadt*, pp. 39-43 ; ZANTKUIJL (1993), *Bouwen*, p. 66 ; van ENGELSHOVEN (2005), *Middeleeuwse huizen*, p. 99 ; KOLMAN (-), *Houten gevels*, passim.

¹⁸ BRON 278: *De rechte ende costumen van den meerers* (2 december 1451). Deze stadsordonnantie werd uitgegeven en van commentaar voorzien in MOSSELMANS & GODDING (2000), *Verordening en de WAHA* (2000), *Ordonnance*.

¹⁹ VANNIEUWENHUYZE (2002), *Allen den genen*, p. 130.

²⁰ Het vrijlaten van een smalle ruimte tussen twee stenen zijmuren moet in Antwerpen waarschijnlijk in het begin of in het midden van de 14e eeuw in onbruik zijn geraakt (TIJS (1993), *Cieraet deser stadt*, p. 30).

²¹ De geijkte terminologie vindt men terug bij V.G. Martiny: ‘*topgevel*, “à redands”, de dentelé ou en pas de moineaux’, door de Brusselaars iets prozaïscher *trapgevel* genoemd (MARTINY (1991), *Maison bourgeoise*, p. 114).

Samenvattend levert het bouwkundig onderzoek vanzelfsprekend een hele reeks technische, beschrijvende details op over het specifieke huis. Door samenvoeging en contextualisering van een aantal elementen verkrijgt men echter een inzicht in de bouwkundige evolutie van het pand en van de omliggende buurt. In dit opzicht beperkt huizenonderzoek zich dus niet enkel tot individuele gebouwen, maar biedt het tevens inzichten over en aanknopingspunten voor de stedenbouwkundige geschiedenis van het bouwblok, de buurt en zelfs de hele stad.

Voorlopig bleef een chronologisch kader echter achterwege. Dat is hoofdzakelijk te wijten aan de beperkte bouwkundige analyse, aan het gebrek aan vergelijkende studies en aan het gebrek aan natuurwetenschappelijke analyses op het materiaal. Via het historisch onderzoek kunnen een aantal leemtes echter worden opgevuld.

19^e- en 20^e-eeuwse bewonersprofielen

De ontleding van de materiële aspecten van een gebouw is interdisciplinair werk. Het retraceren van de vroegere bewoners en het opstellen van een 'sociaal profiel' behoort hoofdzakelijk tot de taken van de historicus. De informatie ligt vooral vervat in archiefdocumenten. Daarnaast kan ook de mondelinge geschiedenis zeer nuttig zijn. Via interviews met voormalige eigenaars, bewoners en burens kunnen een heleboel gegevens aan het licht komen.²² Wegens tijdsgebrek werd deze methode hier echter weinig of niet toegepast.

De regressieve reconstructie van het bewonersprofiel van een pand is noodzakelijk om vervolgens toegang te krijgen tot de 18^e-eeuwse en oudere geschiedenis. Deze stap kan dus niet worden overgeslaan. Aangezien deze thematiek echter moeilijker past binnen het proefschrift over het middeleeuwse Brussel, zal ik er slechts zeer beperkte aandacht aan schenken. Een kort methodologisch overzicht volstaat. Vanzelfsprekend kunnen er verbanden gelegd worden met de Brusselse geschiedenis in de Nieuwste Tijden.

Om het bevolkingsprofiel van een Brussels pand regressief te reconstrueren, moet men zich in eerste instantie baseren op de bevolkingstellingen van de stad Brussel en op de zogenoemde *Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Dit zijn jaarlijks opgestelde registers die de handelspannen ordenen per straat. In de jaren 1970 werden ze vervangen door wat nu bekend staat onder de naam *De Gouden Gids*. De Brusselse bevolkingstelling bestrijkt de periode 1795-1890. Na die datum worden de gegevens van de tellingen beschermd door de privacywetgeving. Men krijgt slechts inzage na een tijdovende, officiële aanvraag.

Dit probleem was echter niet onoverkomelijk. De jaargangen van de *Almanach du Commerce et de l'Industrie* sluiten immers naadloos aan op de laatste toegankelijke bevolkingstelling. Weliswaar verliest men hierbij de gedetailleerde informatie over de gezinssamenstelling. De naam van de belangrijkste familie en het gebruik van het pand blijven gelukkig wel traceerbaar (zie tabel 6.1).

²² Een handleiding is terug te vinden in DE WEVER (1993), *Mondelinge geschiedenis*.

periode	eigenaar(s) – bewoner(s)	functie
1795 – 1816	gezin Ledant	mutsenwinkel
1812/1816 – ?	Antoine Crocq- Marie Ledant	
1829 – 1843	Jeanne en Marie Beckx ; Maria Longfis	handschoenenwinkel
1846	Jeanne Verafselst ; François van Zeverdonck ; Jeanne Jonghbergs	
1847	Jean-Baptiste Balen	
1849	Jean Dulois	
1856 – 1871	gezin Laetsch	juwelierszaak
1872 – 1881	Louise Charrin	juwelierszaak
1881	Jean Edmont Begein	
1892 – 1914	gezin Connerotte	juwelierszaak - horlogewinkel
1914	gebroeders Lagrange	juwelierszaak - horlogewinkel
1929	/	/
1930 – 1939	Maurice Collard	juwelierszaak
1939 – 1949	G. Bekeman	handschoenenzaak
1950 - 1964	R. Springael	juwelierszaak
1965		theaterbenodigdheden
2005-2008	R. Krens	woning

Tabel 0.1 Bewonersprofiel van het pand Schildknaapstraat n° 49 (1795-2008).

Het pand fungeerde dus als woonhuis, maar tegelijkertijd ook als handelspand. De winkelruimte werd in eerste instantie benut als confectiezaak en nadien welhaast onafgebroken bestemd voor juwelenverkoop. Dit moet weliswaar in de brede zin van het woord worden opgevat. Een juwelierszaak kon immers ook betekenen dat men zich op bepaalde ogenblikken hoofdzakelijk bezighield met de verkoop en/of het herstel van horloges.

Binnen de bredere, sociaal-economische geschiedenis van de Schildknaapstraat heeft deze specifieke handelsfunctie niets verbazingwekkends. De grootste gemene deler van deze drukke 19^e- en deels 20^e-eeuwse handelsstraat is dat er enerzijds vooral producten werden verkocht die te maken hebben met binnenhuisaankleding (tapijten, linoleum en dergelijke). Anderzijds treft men er in ruime mate textiel- en confectiezaken aan. Een koperspubliek dat op zoek was naar een nieuwe *outfit*, was wellicht evenzeer geïnteresseerd om binnen handbereik enkele juweliers aan te treffen.

Puzzelen met wijkboeken en een oud stadsplan

Zoals aangegeven in de inleiding, werd geopteerd voor een regressieve aanpak. Dit betekent dat er opnieuw een sprong in de tijd wordt gemaakt, terug naar het einde van de 18e eeuw. Hiervoor zijn er drie onontbeerlijke sleutels nodig: de oudst gekende eigenaar uit de bevolkingstellingen (Jean Ledant – zie boven), de tweede reeks wijkboeken van de stad Brussel en het *Plan parcellaire manuscrit postérieur à 1780*.

Het zogenoemde *Plan parcellaire manuscrit postérieur à 1780* wordt bewaard in het Archief van de Stad Brussel.²³ Het is een handgetekend, schematisch grondplan van de stad Brussel dat dateert

²³ ASB, Fonds Kaarten en Plannen, plan de grandes dimensions, n° 1.

van het einde van de 18e eeuw (zie figuur 7). Een preciezere datering is voorlopig niet voorhanden. Naast de straten, Franstalige straatnamen en bouwblokken vindt men er ook de onderverdeling in wijken en een rudimentaire intekening van percelen met de bijhorende huisnummers op terug. Voor het huizenonderzoek zijn vooral deze laatste elementen van groot belang.

Op basis van het *Plan parcellaire manuscrit postérieur à 1780* kan men op die manier uitmaken van welke wijk het pand op het einde van de 18e eeuw deel uitmaakte. Het pand Schildknaapstraat n° 49 behoorde klaarblijkelijk niet tot de Lange Ridderstraatwijk (n° 25 *Lange Ridderstraetwyck*) – zoals men zou kunnen verwachten –, maar wel tot de Sint-Anthoniuswijk (n° 29 *St Antonius wyck*) (zie figuur 7). Dit geeft aan hoe belangrijk het is om het plan te controleren vooraleer men in de wijkboeken duikt.

Figuur 7: Detail uit het *Plan parcellaire manuscrit postérieur à 1780*, met aanduiding van het pand (ASB, Fonds Kaarten en Plannen, plan de grandes dimensions, n° 1).

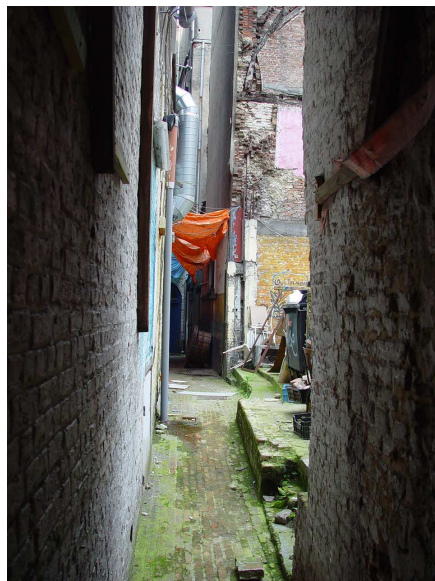
Vervolgens moet men het pand proberen terug te vinden in de rudimentair getekende percelen. Gewoonlijk zijn dat twee korte streepje loodrecht op de straat, met daar tussenin het huisnummer. Op het plan staan vier percelen getekend tussen de Dominicanenstraat (*rue des*

Dominicains) en de *rue du Mugissement* (het middeleeuwse *Blaarstraatje*, vandaag de dag een weggemoffelde steeg tussen Jeanneke Pis en de Schildknaapstraat). Beginnend van aan de Dominicanenstraat dragen ze de nummers 15 tot 18. Het derde perceel, met huisnummer 17, zou *normaliter* moeten overeenstemmen met het huidige huis Schildknaapstraat n° 49. Toch blijft voorzichtigheid geboden, vermits er zich nu op dezelfde ruimte vijf percelen bevinden.

De huisnummers die in de percelen staan ingetekend, komen overeen met de nummers waaronder de huizen werden geklasseerd in de 18^e-eeuwse reeks wijkboeken. Deze uitgebreide collectie registers wordt bewaard in het fonds *Bureau des Annotations* van het RABHG. Voor elke wijk bestaan een reeks registers – dikwijls nog eens onderverdeeld in aparte secties – waarin per huisnummer de akten over de goederen- en geldtransacties met betrekking tot het huis werden geregistreerd.

Onder huisnummer 17 vindt men effectief een aantal akten terug. De casus van het pand Schildknaapstraat n° 49 toont aan dat het oppassen geblazen is. Blijkbaar moet er ergens een fout gebeurd zijn, vermits de akten van huisnummer 17 betrekking hebben op een gebouw dat op de hoek van de *Lange Ridderstraat* en het *Blaarstraatje* lag.²⁴ De 18^e-eeuwse eigenaars en bewoners die in de akten worden vermeld, hebben trouwens niets vandoen met de reeds vermelde Jean Ledant, eigenaar van het pand Schildknaapstraat n° 49 aan het einde van diezelfde eeuw.

Huisnummer 17 uit de 18^e-eeuwse reeks wijkboeken komt mijns inziens overeen met het huidige pand Schildknaapstraat n° 43-45, dat werd gebouwd aan het begin van de 20^e eeuw.²⁵ Middenin dit imposante gebouw loopt nog steeds het restant van het weggemoffelde *Blaarstraatje* (zie figuur 8).²⁶ Het toont aan hoe de 19^e- en 20^e-eeuwse architectuur toch rekening bleef houden met eeuwenoude perceelsgrenzen.

Figuur 8: De restanten van het middeleeuwse *Blaarstraatje*, een nog steeds bestaande steeg verborgen achter het huidige pand Schildknaapstraat n° 43-45 (foto van Bram Vannieuwenhuyze).

²⁴ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 17.

²⁵ *Patrimoine monumental* (1993), p. 7.

²⁶ VANDECANDELAERE & VANNIEUWENHUYZE (2006), *La Mondiale*, p. 37.

Enkele bladzijden vóór huisnummer 17 staan in het wijkboek drie akten opgetekend in verband met huisnummer 13. Volgens de logica van de huisnummering bevond dit pand zich enkele percelen hoger in de *Lange Ridderstraat*. De akten met betrekking tot huisnummer 13 zijn een verkoopakte van 23 oktober 1756, een renteverstiging van 9 december 1756 en opnieuw een verkoopakte van 2 juli 1787.²⁷

Voor al de tweede verkoopakte is zeer belangrijk. Het betreffende pand met huisnummer 13 was een tijdje voordien blijkbaar in twee delen gesplitst [!], maar beide delen samen werden doorverkocht aan heer Joannes Le Dent en zijn vrouw Maria Theresia Gheeren.²⁸ Het echtpaar Jean Ledant – Marie Thérèse Sieren was eigenaar van het pand Schildknaapstraat n° 49 in de periode 1795-1812/1816 (zie boven). De conclusie is dus eenvoudig: niet huisnummer 17, maar huisnummer 13 uit het wijkboek komt overeen met het latere pand Schildknaapstraat n° 49.

Deze situatie wijst erop dat men zeer voorzichtig moet blijven met het ‘klakkeloos’ overhevelen van de gegevens van *Plan parcellaire manuscrit postérieur à 1780* naar de wijkboeken. Het is noodzakelijk om de namen van de eigenaars uit de oudst bewaarde bevolkingstelling, de gegevens van het plan en de akten uit de wijkboeken onderling te confronteren. Er mag ook worden geconcludeerd dat het *Plan parcellaire manuscrit postérieur à 1780* niet al te betrouwbaar is. Het aantal percelen tussen de Dominicanenstraat en het *Blaarstraatje* klopt niet en anderzijds is ook de huisnummering van deze percelen foutief. Desalniettemin blijft het plan de belangrijkste sleutel tot de 18e-eeuwse reeks wijkboeken.

Dankzij de identificatie van het pand, zijn onmiddellijk een reeds bronnen beschikbaar: de beide verkoopakten en de renteverstiging. Dit staat toe om verder op te klimmen in de 18^e eeuw. Voor sommige panden vindt men trouwens nog oudere akten terug, voor anderen helaas weinig of geen.

Het is nu ook mogelijk om het verband te leggen met een oudere, integraal uitgegeven bevolkingstelling. In 1767 werd het huis n° 13 van de Sint-Antoniuswijk bewoond door een zekere *monsieur Melot*, omschreven als *maître toillier*.²⁹ Deze persoon wordt tevens vermeld in de verkoopakte uit 1756. Samen met zijn vrouw Glandina Josepha Gisbain kocht hij het huis toen over van juffrouw Anna Maria Josepha de Landas.³⁰ De familie de Landas bezat het huis voordien.

De verkoopakten verschaffen niet enkel gegevens over de opeenvolgende eigenaars van het pand, maar voorzien tevens in een korte beschrijving van het goed én van haar ligging ten opzichte van de onmiddellijke omgeving. Via deze beschrijvingen kan men trachten aan te knopen bij de bouwkundige ontleding. Het is dus zeker niet zo dat een indeling en de inrichting

²⁷ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 13.

²⁸ Vermoedelijk is dit een verkeerde of fonetische schrijfwijze voor Jean Ledant en Marie Thérèse Sieren.

²⁹ MEHAUDEN & VANWELKENHUYZEN (1998), *Ville de Bruxelles*, p. 185.

³⁰ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 13.

van een gebouw enkel en alleen via bouwkundig en archeologisch onderzoek kan worden bestudeerd.³¹

Toegepast op het pand Schildknaapstraat n° 49 valt op dat een aantal bouwkundige elementen duidelijk herkenbaar zijn, andere dan weer totaal niet (meer). Het perceel – in de akten vermeld als ‘hofstede’ – met het huis en de achterkeuken zijn nog steeds aanwezig, net zoals de gemene plaats voorzien van de vrije uitgang in de Dominicanenstraat. Al deze elementen bestonden dus reeds op het moment dat het pand in 1756 werd verkocht.

In de akte is er tevens sprake over vier secreethuisjes, maar deze zijn verdwenen. Waarschijnlijk bevonden ze zich achter het huis, op de gemene plaats.³² De vermelding van een grote gemeenschappelijke kelder is intrigerend. Het bouwkundig onderzoek wees al op de mogelijkheid van een latere opsplitsing van een oorspronkelijke, grotere kelder. De akte lijkt dit te bevestigen. Tenslotte was er in 1756 ook een pomp aanwezig, die nu niet terug te vinden is. Men zou kunnen veronderstellen dat ze in verbinding stond met de waterput in het achterhuis, die dan weer niet vermeld wordt in de akte.

Volgens de verkoopakte uit 1756 lag het huis ‘in de *Lange Ridderstraat*, ‘nieuws’ tegenover de *Predikherenkerk*’, de kerk van het voormalige *Dominicanenklooster*. Tevens wordt meegedeeld dat het zich bevond tussen het huis van Joos Basserij – in de richting van de Grijpstraat – en het huis van mevrouw Servais. Aan de achterkant lag het huis van wijlen Merten van Overbeke.

Hieruit blijkt dat de 18^e eeuw een scharnierpunt vormde in de manier waarop de gebouwen werden gelokaliseerd. Voor de akten in de reeks wijkboeken werd nog steeds een beroep gedaan op de oude, middeleeuwse manier van lokaliseren. Huizen werden gesitueerd ten opzichte van aanknopingspunten uit de onmiddellijke buurt. De ordening in de wijkboeken zelf gebeurde reeds volgens een rationele methode: de huisnummering. Elk pand droeg voortaan een eigen nummer. Via de consultatie van de wijkboeken moet de onderzoeker dus overstappen van het ene systeem op het andere.

De identificatie van de naburige panden en hun bewoners is dus niet onbelangrijk. Het is bijzonder raadzaam om de akten van deze panden in het onderzoek te betrekken. Deze panden worden eveneens beschreven en gelokaliseerd ten opzichte van hun burens. De beschrijving van huisnummer 12 in een akte uit 1785 maakt bijvoorbeeld melding van het gebruik van een private kelder, die gemeenschappelijk was aan drie of vier andere huizen (en met gemeenschappelijke kosten moest worden geruimd, onderhouden en gerepareerd) én van een

³¹ Zie bijvoorbeeld de uitspraak van H. Sarfatij: “Ook de evolutie van de indeling van het huis in de stad, dat wil zeggen de groei van een ongedeelde ruimte naar een samenstel van functiegebonden vertrekken, is een typisch middeleeuws proces dat vrijwel uitsluitend uit de materiële overblijfselen gekend wordt. Bestaande bouwwerken en archeologische grondsporen zijn de bronnen.” (SARFATIJ (1990), *Mogelijkheden en beperkingen*, p. 30)

³² “Les commodités – lorsqu’il y en avait ! – étaient vraisemblablement reléguées dans la courette à l’arrière de la maison et les déjections recueillies dans une fosse d’aisance pas bien loin d’une citerne à eau de pluie munie d’une pompe à bras.” (MARTINY (1991), *Maison bourgeoise*, p. 113).

gemene gang om water te halen aan de gemene pomp op straat.³³ Vermoedelijk ging het om één van de handpompen waarmee het stadsbestuur van Brussel de openbare waterputten had laten uitrusten.³⁴

In de beschrijving van het pand n° 13 trekt voor het overige nog één woordje de aandacht: ‘nieuws’. De betekenis van dit tussengevoegde woord is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk wees het erop dat één van de vermelde elementen nieuw was, dus recent aangelegd. Vooral in de akten van kort na het bombardement van Brussel (1695) komt deze uitdrukking ‘nieuws’ enkele keren voor. In dit licht zou het dan gaan om een heropgebouwd pand of een heraangelegde straat.

Aangezien ‘nieuws’ hier vermeld wordt tussen *Lange Ridderstraat* en *Predikherenkerk*, zou het om één van beiden kunnen gaan. Een andere optie is natuurlijk dat ‘nieuws’ betrekking heeft op het huis n° 13. Er bestaan echter geen andere aanwijzingen dat het huis recentelijk werd verbouwd. Daarenboven stamt de uitdrukking ‘nieuws’ in dit specifieke geval van veel vroeger (zie verder).

Ten slotte wil ik erop wijzen dat dergelijke vermeldingen *de novo* of *van nuws* ook reeds in de middeleeuwse akten en registers voorkwamen. Men vindt voorbeelden terug in de hertogelijke cijnsregisters uit 1321 en 1346.³⁵ M. Martens wist ook niet veel raad met deze uitdrukking.³⁶ Ze veronderstelde dat de term sloeg op cijnzen die onderhevig waren aan een herevaluatie. De kwestie wordt verder opnieuw opgerakeld. Voorlopig blijven deze mogelijkheden openstaan.

De overstap naar de oudste reeks wijkboeken: het spoor verdwijnt

Van de tweede reeks wijkboeken die de 18^e eeuw dekken, moet de sprong worden gemaakt naar de eerste reeks wijkboeken, die aanvangen rond het midden van de 17e eeuw. In deze serie registers werden de akten echter niet per huisnummer, maar wel chronologisch gerangschikt. Dit bemoeilijkt het historische huizenonderzoek uiteraard enorm.

In de Sint-Anthoniuswijk (*Sinct Oÿns wÿck*) bestonden vijf secties, waarvan telkens één wijkboek met chronologisch gerangschikte akten werd opgesteld.³⁷ De akten in verband met pand Schildknaapstraat n° 49 – of het 18e-eeuwse pand Sint-Antoniuswijk n° 13 – moeten gezocht worden in de eerste sectie, namelijk deze *Vande Predicheeren totte Storm-straete toe ende den Werm:berg* [Warmoesberg] *Beneden het huÿs vanden prince de Berges*. In dit register werden ongeveer 230 akten geregistreerd.

Een snelle zoek-en-vind-methode bestaat niet meer. Men kan niet anders dan het hele register akte per akte te overlopen en op zoek te gaan naar elementen die te maken hebben met het

³³ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 11-12.

³⁴ VAN NIMMEN (1981), *Brusselse drinkwatervoorziening*, p. 429.

³⁵ BRON 69 ; BRON 94.

³⁶ Zie haar uitdrukking : “Cette expression ne se rencontre dans aucun dictionnaire de langue vieux flamand ou néerlandais.” (MARTENS (1958), *Censier ducal*, p. 29.

³⁷ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81.

pand. Aangezien van huisnummers nog geen sprake is, vormen de namen van de eigenaars en de burens en de beschrijving van hun goederen de zoekleutels. Uiteraard komt hier ook een dosis geluk bij kijken. Men kan op voorhand niet inschatten of het onderzochte pand en de naburige panden vaak het voorwerp van een transactie uitmaakten of niet.

Slechts één enkele akte uit de eerste sectie van het wijkboek heeft rechtstreeks betrekking op het pand Schildknaapstraat n° 49. Onder n° 148 bevindt zich een lange akte uit 28 augustus 1721 waarin een bekend klinkende naam voorkomt: de Landas.³⁸ Hierin wordt gemeld dat er op 20 augustus 1721 een overeenkomst werd opgesteld door notaris Henri Catoir. Deze overeenkomst werd in de akte van 28 augustus hernomen en bekrachtigd door de schepenen van de stad Brussel. De overeenkomst uit 1721 maakt duidelijk dat de familie de Landas verschillende goederen ‘in volle eigendom en proprieteit’ had verworven vanwege de familie vander Nieustadt.

Het eerste goed dat werd vermeld en beschreven, komt overeen met het latere pand Schildknaapstraat n° 49. De beschrijving en de lokalisatie van het pand komen perfect overeen met deze uit 1756 (zie boven). Dat betekent dat de beschrijving van het pand in de verkoopakte uit 1756 niet meer actueel was, maar terugging op een veel oudere beschrijving, ten laatste daterend uit 1721. Het gebeurde zeer vaak dat men bij het opstellen van een verkoopakte de beschrijving van de goederen integraal overnam uit een oudere akte. Zo werd het pand in 1756 nog steeds gelokaliseerd ten opzichte van het huis van Merten van Overbeke, die in 1721 reeds overleden blijkt te zijn.

Onderaan de akte worden nadere gegevens verschaft over deze specifieke goederentransactie. De vermelde familieleden vander Nieustadt waren de erfgenamen van het echtpaar Jan vander Nieustadt – Joanna Maria Jolij. Deze laatste verkreeg het eerste deel van de erfenis – met name het pand Schildknaapstraat n° 49 – op haar beurt van haar ouders, Rogier Jolij en Marie de Tinteleer. Dit gebeurde door middel van een officiële ‘loting, scheiding en deling’ voor de schepenen van de stad Brussel op 16 juli 1671.

Deze vermelding is uiteraard zeer belangrijk. Ze geeft aan dat het pand Schildknaapstraat n° 49 in 1671 het voorwerp van een transactie vormde. Dat betekent dat de bouw van het pand waarschijnlijk zelfs nog een stuk vroeger in de tijd mag worden geschoven.

Helaas leverde de zoektocht naar deze ‘loting, scheiding en deling’ van de goederen van het echtpaar Jolij – de Tinteleer niets op. De akte werd niet geregistreerd in het wijkboek. Ze bevindt zich al evenmin in het fonds van de schepengriffies van de stad Brussel.³⁹ Misschien wordt ze bewaard in een ander archieffonds of in één of ander goederenregister. Dit is zoeken naar een speld in een hooiberg. In het slechtste geval is de akte gewoonweg vernietigd of verloren gegaan.

³⁸ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 148.

³⁹ RABHG, Fonds Schepengriffies van Brussel, n° 9432 bevat chronologisch gerangschikte schepenbrieven uit de periode 1660-1671. Er is geen enveloppe met datum 16 juli 1671 terug te vinden.

Het is echter mogelijk om nog indirecte gegevens terug te vinden in de wijkboeken. Akten die betrekking hebben op de naburige panden, verschaffen gewoonlijk ook informatie over het onderzochte pand zelf (zie boven). Zoals gezegd vormen de namen van de burens en de beschrijving van hun eigendommen de essentiële zoekleutels.

Verscheidene akten uit het eerste kwart van de 18^e eeuw hebben betrekking op het huis *de Witte Laars*, waarvan geweten is dat het links van het pand Schildknaapstraat n° 49 lag. *De Witte Laars* was toen in het bezit van het echtpaar Joannes Petrus van Atthen – Catherine Goddaert. Het wordt gelokaliseerd tussen *de Hesp* – op de hoek van de *Vleeshouwersstraat* – en de goederen van wijlen Catharine vander Beken, die daarna in handen kwamen van Peeter de Tinteleer.

Hier wringt het schoentje. Vallen deze goederen van wijlen Catherine vander Beken, nadien van Peeter de Tinteleer, te vereenzelvigen met het pand Schildknaapstraat n° 49 of niet? Er zijn drie mogelijke scenario's:

Indien wel, dan betekent dit dat de opeenvolgende eigenaars van het pand Schildknaapstraat n° 49 Catharina vander Beken – vrouw van Wencelijn vander Maelen – en Peeter de Tinteleer zijn. Deze laatste is misschien een verwant van hogerop vermelde Marie de Tinteleer. Het blijft echter problematisch dat Marie de Tinteleer en haar man Rogier Jolij het pand in 1671 doorgaven aan hun dochter Joanna Maria Jolij, vrouw van Jan vander Nieustadt. Over een zekere Peeter de Tinteleer, laat staan van Catharina vander Beken, is geen spoor te bekennen. Een tweede probleem is dat zowel het huis *de Witte Laars* als het huis *de Hesp* naast de goederen van Catharina vander Beken worden gesitueerd. Deze lokalisering kan onmogelijk opgaan voor het pand Schildknaapstraat n° 49.

Indien niet, dan blijft de vraag: waar liggen deze goederen dan wel? Er bestaat slechts één resterende mogelijkheid, namelijk dat de goederen van Catharina vander Beken en Wencelijn vander Maelen zich situeren ter hoogte van het huidige pand Dominicanenstraat n° 34. Dit grenst langs de achterzijde zowel aan *de Hesp* als aan *de Witte Laars*. In dit geval zou de familie de Tinteleer dan zeker twee vlakbij elkaar gelegen huizen in bezit hebben gehad.

Er is ook nog een mogelijke tussenoplossing. Misschien bezat het koppel Catharina vander Beken – Wencelijn vander Maelen de beide huizen? Nadien werden deze verkocht aan verschillende personen: Peeter de Tinteleer enerzijds, Jan vander Keerssen anderzijds.

De wijkboeken zelf verschaffen geen verdere gegevens om het probleem op te lossen.

Het bombardement van Brussel (1695): breekpunt voor het huizenonderzoek?

Het jaar 1695 vormt een belangrijke datum in de geschiedenis van de stad. In opdracht van Zonnekoning Louis XIV liet maarschalk de Villeroi de stad drie dagen lang bombarderen van op de heuvelrug te Scheut (Anderlecht). Vooral het stadscentrum kreeg het zwaar te verduren. Volgens ramingen werden hierbij zo'n 4000 huizen verwoest.⁴⁰

⁴⁰ HENNE & WAUTERS (1845), *Histoire de Bruxelles*, II, p. 132.

Het 'lastige' woordje 'nieuws' in de akten van de wijkboeken, was misschien een verwijzing naar de heropbouw ten gevolge van het bombardement (zie boven). Toch lijkt dit weinig waarschijnlijk. Enkele andere akten uit het wijkboek alludeerden expliciet op het feit dat een perceel werd gebombardeerd of vol bouwmaterialen lag. Het perceel naast het huis van Basserij wordt op die manier omschreven in 1706.⁴¹

Geen enkele van de huizen die hierboven reeds de revue passeerden, werd op een dergelijke manier omschreven in de akten. Vermoedelijk leden het pand Schildknaapstraat n° 49, *de Witte Laars*, *de Hesp* en het huis van Basserij dan ook geen al te grote schade. Het is evenwel toch mogelijk dat bepaalde onderdelen van deze gebouwen beschadigd en vervolgens aangepast werden.

Zoals blijkt uit de vroegste akten uit de wijkboeken, is het moeilijk om de ruimtelijke onderverdeling van de onmiddellijke buurt van het pand te reconstrueren. Dit heeft onder meer te maken met een aantal opsplitsingen en samenvoegingen die zijn gebeurd. Daarnaast wordt vaak gebruik gemaakt van de namen van vroegere bewoners, die op het tijdstip waarop de akte werd opgesteld, al lang overleden waren.

Dit beeld wordt bevestigd door twee akten die dateren van vóór het bombardement. Ze hebben geen betrekking op het latere pand Schildknaapstraat n° 49, maar op de aanpalende panden. Een akte uit 1683 laat uitschijnen dat de latere huizen *de Hesp* en *de Witte Laars* – die hier echter niet bij naam werden genoemd – gesplitst en opnieuw bij elkaar zijn gevoegd. Een akte uit het midden van de 17^e eeuw vermeldt het vierde deel van een hofstede met een huis erop, dat gelegen was in de *Lange Ridderstraat*. Dit huis werd expliciet omschreven als een 'achterhuis' en bezat een uitgang in de *Vleeshouwersstraat* naast 'de pomp'. Het feit dat de rentevervestiging enkel betrekking heeft op een vierde deel wijst dan weer op een oude opsplitsing van het perceel.

Waarschijnlijk verwijst deze vermelding naar de nog steeds bestaande gang. Die dateert dan minstens uit het midden van de 17^e eeuw. Vermoedelijk bevond zich daar een openbare waterpomp, op of aan de straat.⁴² Het bestaan en de functie van de gang houden hiermee verband. Via deze passage bezaten een viertal huizen langs de achterzijde een rechtstreekse toegang tot de watervoorziening.

Er bestaat dus geen aanwijzing dat het pand Schildknaapstraat n° 49 in 1695 werd vernietigd. Het liep hoogstens enige schade op. Daarnaast is bekend dat het pand in 1671 deel uitmaakte van de goederen van Rogier Jolij en Marie de Tinteleer en in dat jaar het voorwerp vormde van een 'loting, scheiding en deling'.

De relatie tussen het bombardement en het huizenonderzoek kan op twee niveau's worden benaderd: op het materiële en op het structurele vlak. Structureel veranderde er zo goed als

⁴¹ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n°s 129 & 131.

⁴² Brussel beschikte sinds de late Middeleeuwen over een reeks gemeenschappelijke waterputten (*gemeyne puttenborre*), die in de loop van de 17^e eeuw werden uitgerust met armpompen. In 1668 telde de stad 64 gemeenschappelijke waterputten, in 1760 zelfs 84 (VAN NIMMEN (1978), *Aperçu*, p. 27).

niets. Een ramp van een dergelijke omvang had kunnen leiden tot een volledig nieuwe ruimtelijke invulling van de binnenstad, zoals bijvoorbeeld na de grote aardbeving in Lissabon of de grote brand van Londen in 1666 gebeurde. Het ziet er echter naar uit dat de vernieuwing enkel op bouwkundig vlak gebeurde. De voormalige perceelstructuren, eigendomsgrenzen en stratenpatronen werden gerespecteerd⁴³:

“Het bombardement is geen aanzet geweest tot echte modernisering, zoals wel gebeurde na rampen in andere Europese steden.”

“Anderen hebben duidelijk aangetoond dat de heropbouw helemaal geen tabula rasa maakte met de laatmiddeleeuwse urbanistische structuren die vernield waren door het bombardement. Aldus bleven na 1695 de percelen, de fundamenteën en de oriëntatie veelal bewaard, weliswaar met enkele aanpassingen van de rooilijn en met het wegwerken van een aantal onregelmatigheden.”

Binnen die perceels- en eigendomsgrenzen gebeurde er wel vanalles. Kapot geschoten huizen werden heropgebouwd. Dit gebeurde vaak met dezelfde bouwmaterialen, maar dikwijls in een nieuwe stijl.⁴⁴ Het is tevens mogelijk dat grotere gehelen werden opgesplitst of oudere opdelingen werden samengevoegd. Dit lijkt zich te hebben afgespeeld in de onmiddellijke omgeving van het pand Schildknaapstraat n° 49, met name bij de huizen *de Witte Laars*, *de Hesp* en het huidige pand Dominicanenstraat n° 34.

Wazige sporen in Brusselse penningkohieren

In de allerlaatste fase van mijn onderzoek ontdekte ik dat er een grote reeks 18^e-eeuwse penningkohieren van de stad Brussel bewaard zijn. Ze bevinden zich in het archieffonds van de Staten van Brabant en dekken de periode 1699-1793. De kohieren zijn opgesteld volgens de indeling in 40 *sections* (zie boven) en vermelden de bijdragen van de eigenaars en huurders voor de belasting van de 20e penning. Er worden verscheidene gegevens in vermeld die interessant zijn met het oog op het huizenonderzoek⁴⁵:

“Ces cahiers mentionnent les numéros des maisons, les noms des propriétaires et de locataires, les rues de chaque section, le montant des loyers et des cotisations et parfois le titre des enseignes, 1699-1793.”

Wat het pand Schildknaapstraat n° 49 betreft, diende er opnieuw te worden uitgekeken naar de Sint-Antoniuswijk. De oudste penningkohieren van deze wijk – van de jaren 1699, 1701, 1702 en 1747 – kregen een apart cahier.⁴⁶ Voor de periode 1703-1794 werden de penningkohieren van de

⁴³ Respectievelijk DANCKAERT (1997), *Wijzigingen*, p. 62 ; DEMETER (1997), *Archeologie van het bombardement*, p. 38.

⁴⁴ Vooral bij de voorgevels van de huizen op en rond de Grote Markt (zie onder meer MARTINY (1991), *Maison bourgeoise*, pp. 118-119 ; HENNAUT (1997), *Kleuren* ; HENNAUT (2002), *Reconstruction* ; HENNAUT (2002), *Chantier*).

⁴⁵ d'HOOP (1992), *Inventaire sommaire*, p. 30.

⁴⁶ RABHG, fonds Staten van Brabant, n°s 5891, 5892, 5892/2 en 5892/3.

Sint-Antoniuswijk, de Houtmarktwijk, de Putterijwijk en de Bergstraatwijk samengevoegd.⁴⁷ Wegens tijdsgebrek kon ik deze tweede reeks niet consulteren.

Net zoals bij de middeleeuwse wijkbeschrijvingen het geval was, werden de penningkohieren opgesteld en neergepend volgens het parcours dat de belastingsontvangers aflegden in de stad. Dit parcours kon verschillen. In 1699, 1701 en 1702 werd bijvoorbeeld gestart in de Grijpstraat, terwijl het penningkohier uit 1747 *begint in het* [sic] *Aremberghstraete Linckerhandt*.⁴⁸ De oefening bestaat erin om inzicht te krijgen in het afgelegde parcours teneinde het pand Schildknaapstraat n° 49 te identificeren.

Huizen en kaarten

Ten slotte is het van belang om na te gaan of er nog extra gegevens kunnen worden gehaald uit cartografisch materiaal. Het huizenonderzoek van private gebouwen heeft hier het nadeel dat op de oude kaarten meestal enkel de markante gebouwen worden afgebeeld. Men kan enkel méér verwachten van de plannen in vogelperspectief en de perceelsplannen.

Ik zal me hier beperken tot een korte bespreking van de geanalyseerde plannen van Jacob van Deventer, Braun & Hogenberg en W.B. Craen. Ook het oudste perceelsplan van de stad Brussel – het ‘plan Bastendorff’ – wordt gebruikt.

De *Lange Ridderstraat* en de omliggende buurten staan duidelijk afgebeeld op het stadsplan van Jacob van Deventer. Zowel de *Lange Ridderstraat* als haar zijstraten bezitten langs de straatkanten een huizenlint, weergegeven op de karakteristieke manier, namelijk door middel van een reeks A-vormige tekens die achteraf in het rood werden ingekleurd. In de binnenblokken bevinden zich daarentegen nog open ruimten.

Jammer genoeg zijn er geen individuele huizen te onderscheiden, op één enkele uitzondering na: de *Dominicanenkerk* en misschien ook een gedeelte van het klooster. Het pand Schildknaapstraat n° 49 lag ongeveer tussen deze *Dominicanenkerk* en de *Vleeshouwersstraat* (de huidige Dominicanenstraat) (zie figuur 10). Aangezien de individuele bebouwing niet is aangeduid op het stadsplan, kan het huis er niet op worden geïdentificeerd. De binnenzijde van het bouwblok is wit gebleven – en dus niet groen ingekleurd – wat erop wijst dat dit gedeelte van de stad zich waarschijnlijk al buiten de natte, alluviale zone van de Zenne bevond.

Op een aantal ‘algemene’ vaststellingen na (zie verder), valt er voor het huizenonderzoek dus zo goed als niets af te leiden uit het stadsplan van Jacob van Deventer.

⁴⁷ RABHG, fonds Staten van Brabant, n°s 5899 tot 5920.

⁴⁸ RABHG, fonds Staten van Brabant, n° 5892/3.

Figuur 10: Aanduiding van de ligging van het pand Schildknaapstraat n° 49 op het stadsplan van Jacob van Deventer.

De stadsplattegrond van Braun & Hogenberg is minder nauwkeurig opgemeten dan het stadsplan van Jacob van Deventer. Dankzij de ‘digitale thematische deconstructie’ kon ik aantonen dat de voorstelling van de gebouwen toch een hoge graad van nauwkeurigheid bezit. Dit geldt vooral voor de markante gebouwen, zoals de kerken, adellijke hoven, openbare gebouwen, enzovoort. Voor een groot aantal van deze gebouwen vormt de stadsplattegrond dan ook vaak de oudste iconografische bron.⁴⁹

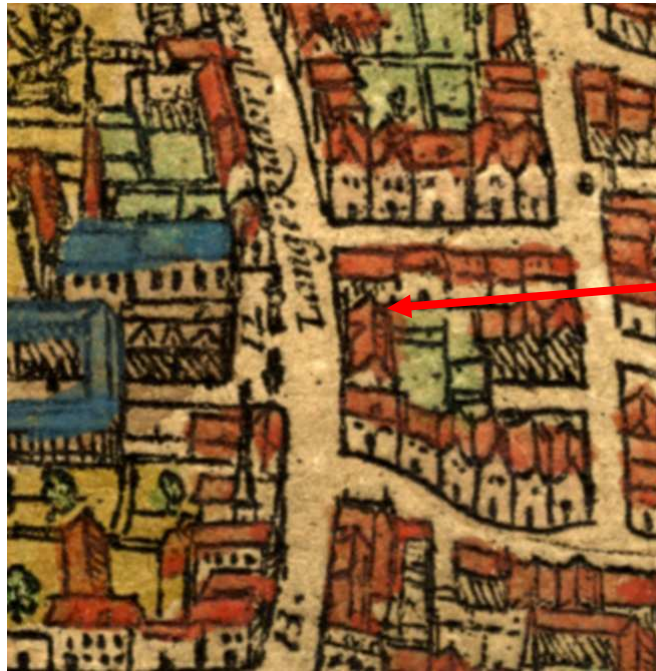
De gewone bebouwing is dikwijls weergegeven op een stereotiepe manier. Toch benaderen structurele kenmerken zoals het huistype en de omvang van de bebouwing vaak de werkelijkheid. Geldt dit ook in het geval van het pand Schildknaapstraat n° 49?

Aan de overzijde van de *Dominicanenkerk* merkt men op de stadsplattegrond een groot langwerpig gebouw op, voorzien van een daknok parallel aan de *Lange Ridderstraat* (zie figuur 11). Dit dwarshuis vormt samen met twee hoekhuizen de enige panden tussen de Grijp- en *Vleeshouwersstraat*. Het bestaan van dit grote pand blijft uiteraard een veronderstelling. Via geschreven bronnen kan dat misschien worden bewezen of ontkracht. Het is uiteraard mogelijk dat het om een schematische voorstelling van een reeks dwarshuizen gaat.

Verder valt er nog een perceelsgrens, afsluiting of steeg op, die achter het grote langshuis gelegen is en naar het midden van het bouwblok loopt. Misschien wijst dit op de aanwezigheid van het *Blaarstraatje*. Aan de andere zijde is de latere *Impasse de la Fidélité* wel reeds duidelijk

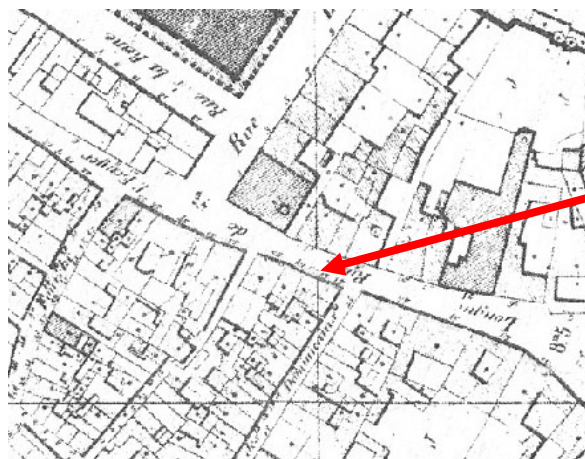
⁴⁹ K. De Jonge maakte onder meer gebruik van de stadsplattegrond bij de bouwkundige analyse van het *hof van Solre* (*palatium Solreanum*): “La plan de Bruxelles dans l’atlas de Georg Braun et Frans Hogenberg, *Civitates orbis terrarum* (vers 1575 [sic]), permet de reconnaître la disposition générale de l’hôtel: quatre ailes disposées autour d’une cour, avec une grande tour-escalier à côté de l’aile postérieure.” (DE JONGE (2000), *Oeuvre disparue*, p. 82)

zichtbaar. Perceelsgrens en steeg samen vormen wel de haak-las die op de latere perceelsplannen nog steeds te herkenbaar is (zie verder).

Figuur 11: Aanduiding van de ligging van het pand Schildknaapstraat n° 49 op de stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

Op de 19^e-eeuwse perceelsplannen van de stad Brussel – het ‘plan Bastendorff’ en het perceelsplan van W.B. Craen – zijn zowel het integrale bouwblok als het individuele perceel van het pand Schildknaapstraat n° 49 zeer duidelijk herkenbaar (zie figuur 12 en 13). Op basis van deze plannen kunnen, in combinatie met de gegevens uit de wijkboeken, enkele vaststellingen en hypothesen gemaakt worden.

Figuur 12: Aanduiding van het pand Schildknaapstraat n° 49 op het perceelsplan van W.B. Craen.

Figuur 13: Aanduiding van het pand Schildknaapstraat n° 49 op het 'plan Bastendorff'.

Ten eerste lagen er in de eerste helft van de 19^e eeuw vijf opeenvolgende panden tussen de Dominicanenstraat en het *Blaarstraatje*. Dit laatste bezat op dat moment nog steeds een open uitgang in de *Lange Ridderstraat*. Aan de zuidzijde, aan de hoek met de Dominicanenstraat, merkt men drie kleinere percelen op, die overeenkomen met de huidige panden Schildknaapstraat n° 49 – 51 – 53. De twee panden naar de hoek toe zouden dan respectievelijk de voormalige *de Witte Laars* en *de Hesp* moeten zijn. Aan de achterkant van deze twee panden bevindt zich het pand Dominicanenstraat n° 34.

Uit de perceelsplannen blijkt overduidelijk dat deze vier panden één blok vormden. Ze werden langs de binnenkant van het bouwblok begrensd door de nog steeds bestaande gang, die uitkwam/uitkomt op het binnenplaatsje. Meer dan vermoedelijk waren dit de 'vrije uitgang naar de *Vleeshouwersstraat*' en 'de gemene plaats' met de 'vier secreethuisjes' (privaten), die enkele keren werden vermeld in de wijkboeken. Aan de uitgang van deze gang in de Dominicanenstraat zou dan een pomp moeten hebben gestaan. Vermoedelijk diende deze gang dan ook om de panden een zo rechtstreeks mogelijke toegang tot de watervoorziening te verschaffen.

De vier panden zelf behoorden wellicht ooit tot één groter perceel, dat dan later in vier delen werd opgesplitst. De akte uit 1656, waardoor Albert de Walssche een rente vestigde op het vierde deel van een hofstede, alludeerde reeds op deze situatie. Misschien is het gehele blok van vier percelen een relict van de oorspronkelijke, middeleeuwse perceelstructuur?

Binnenin het bouwblok vallen nog een aantal merkwaardige perceelsgrenzen op. Een voorlopige analyse wijst in de richting van een oud wegstelsel. Door het verbinden van een aantal perceelsgrenzen die in elkaars verlengde liggen, bekomt men een kruisvormig stratennet

van oude stegen of binnenwegen (zie figuur 14). Dit netwerk takt aan op de haak-las in het nog bestaande *Blaarstraatje*.

Figuur 14: Aanduiding van het pand Schildknaapstraat n° 49 en de oude onderverdeling binnen het bouwblok (binnenwegen, perceelscheidingen) op het 'plan Bastendorff'.

Dergelijke analyses kunnen een specifiek huis haar plaats geven in de onmiddellijke omgeving. Aangezien dit de casus huizenonderzoek overstijgt, zal ik er niet dieper op ingaan. Verder onderzoek is hier noodzakelijk.

Bijlage: bouwkundig verslag en gedetailleerde bronbeschrijvingen

Bouwkundige gegevens

Exterieur

Vóór aanvang van het historische onderzoek informeerde de huidige eigenaar Dhr. Krens bij het Brussels Hoofdstedelijk Gewest naar bouwkundige informatie over het door hem verworven pand. De onderstaande gegevens zijn afkomstig uit de correspondentie die Dhr. Krens hierover voerde met Mevr. Michèle Herla eind 2005-begin 2006. De essentie hiervan vindt men tevens terug in de urgentie-inventaris van het onroerende erfgoed.¹

“Op het nr. 49 van de Schildknaapstraat bevindt zich sinds het begin van de 20ste eeuw een mooie houten winkelpui met Empire-inslag. Ze bestaat uit een deur, links, en een vitrine op marmeren onderbouw. Beide worden geflankeerd door slanke zuiltjes met Corinthische kapitelen, die boven de deur verbonden zijn via een rondboog en boven de vitrine via een korfboog. De deurvleugel werd vervangen, maar de dwarsbalk die het bovenraam onderstreept is er nog en is getooid met een fijn afgerond koord. De posten van de pui worden gevormd door pilasters voorzien van een draagsteen die dienst doet als kapiteel, met voluten en palmbblad onder een buste van een vrouw met horens. Hierop rust het entablement met getande kroonlijst, waarin een rolluik is ondergebracht.

De pui neemt de volledige benedenverdieping in beslag van een huis met spitsgevel dat drie bouwlagen en twee gelijke traveeën telt, en dat waarschijnlijk teruggaat tot de 17de eeuw, zoals de ankers nog aangeven.

De huidige opbouw, gecementeerd met valse voegen, is het resultaat van een renovatie in 1931. De opbouw omvat vier rechthoekige vensters met middenpost, begrepen in een unieke omlijsting. In de spitsgevel met trapjes, bezet met drie steigergatkappen met ster, is een venster aangebracht met kwarthol geprofileerde omlijsting en korfboog met sluitsteen. De lijsten werden vernieuwd. De spitsgevel sluit een traditionele rechthoekige dakconstructie af.

De verankerde achterpuntgevel (I-ankers) is in zijn oorspronkelijke staat bewaard gebleven.

Binnen bevat het gebouw elementen die typisch zijn voor de traditionele architectuur van het einde van de 17de eeuw : een aanvankelijke houten draagstructuur bestaande uit een

¹ *Patrimoine monumental* (1993), pp. 9-10.

netwerk van moerbalken - rusten op steunbalken - en dwarsbalken, een houten trappenhuis, steil en smal, kenmerkend voor de 17de eeuw, en timmerwerk met dakstoelen.

Onder het pand loopt een kelder die dwars op de straatkant ligt, met doorlopend gedrukt tongewelf van baksteen. Dit is ook een traditioneel element die de Brusselse woonarchitectuur in de 17de en 18de eeuw kenschetst.”

Bij dit document werd tevens een nota gevoegd waaruit de historische, esthetische en artistieke waarde van het pand mocht blijken. Hierin wordt het belang van het pand dus gesitueerd en afgewogen ten opzichte van haar naburige omgeving en – algemener - het bouwkundige erfgoed van de stad Brussel.

“De Schildknaapstraat maakt deel uit van de vrijwaringszone die afgebakend werd rond de Grote Markt naar aanleiding van de inschrijving van de Grote Markt op de UNESCO-lijst van het Werelderfgoed in 1998. Bovendien behoort ze tot de perimeter van het « Ilot Sacré » (Grote Markt en omgeving), het historisch centrum van Brussel.

Uit het plan van het bombardement dat J. Laboureur en J. Vander Baren rond 1695-1700 tekende (*Bruxella Nobilissima Brabantiae Civitas*), blijkt dat de Schildknaapstraat 49 zich op een hoek bevonden, buiten het getroffen gebied. Het huis zou dus van voor het bombardement van 1695 dateren en verdient dan ook beschermd te worden. Artistiek en esthetisch gezien vormen de woningen belangrijke voorbeelden van de bouwstijl en – methode [sic] in het Brussel van de late 17de en vroege 18de eeuw.

De pui is een uniek voorbeeld van deze vorm van winkelinrichting in neo-empirestijl in het Brussels Gewest. Op de overgang van de 19de en de 20ste eeuw, wanneer de vitrinekunst op haar hoogtepunt lijkt te staan, legden de eigenaars van handelszaken met standing zich erop toe om hun pui een persoonlijke toets te geven, om ze te onderscheiden van die van bescheidener boetieks, die gemaakt waren uit eenvoudige houtpanelen onder een rolluikkast. De “neostijlen”, die gebruik maakten van een oud en prestigieus ornamentaal vocabularium, waren erg in trek. In de winkel uit de Schildknaapstraat, die lange tijd een van de levendigste winkelstraten van de hoofdstad was, wordt een beroep gedaan op de empirestijl, via twee vrouwenbustes. Hoog gezeten op hun console met palmblad ondersteunen ze een hoog en erg sober entablement. Deze edele gehoornde figuren herinneren op gracieuze wijze aan de Oudheid en haar mythologie.”

Interieur

Op 24 mei 2006 bezocht ik het pand – op dat moment volop in restauratie – samen met collega-historicus H. Vandecandelaere en collega-archeoloog A. Lehouck. De eigenaar stond ons toe het huis in haar geheel te bezoeken en te bekijken. Op basis van de bevindingen en foto's kon een bouwkundig verslag worden opgemaakt. Dit spitst zich hoofdzakelijk toe op het interieur.

De beide keldermuren zijn opgetrokken met recuperatiemateriaal. Ze bevatten een mengeling van rode baksteen en andere stenen, gaande van witte natuursteen, leisteen en kwartsiet (uit de buurt van Tienen en Noord-Frankrijk). Deze mengeling is eerder typisch voor funderingen en/of secundaire muurgedeelten. De leistenen werden gebruikt om de lagenmaat aan te houden. Eerst is de voorste keldermuur (aan de straatkant) gebouwd. De linker keldermuur is er nadien tegenaan geplaatst, hetgeen ook merkbaar is op het gelijkvloers.

Het opengebroken gat vooraan lijkt er altijd geweest te zijn. Het tongewelf is er aan het uiteinde immers mooi afgewerkt. Het betreft in het oorspronkelijke bouwproject dus een tweede ingang tot de kelder. De andere ingang achteraan is hetzij oorspronkelijk hetzij secundair (met een voorkeur voor dit laatste).

De linkermuur op het gelijkvloers is duidelijk een vaststaande muur. De afgesneden hoek zou oorspronkelijk een trapgat kunnen geweest zijn.

Om de winkelpui aan te leggen werd de moerbalk in twee delen gesneden, aangezien hij geen steunpunt meer bezat. Hieruit kan men het bestaan van een oudere pui afleiden. De huidige pui dateert uit 1931, terwijl deze eerste pui in de tweede helft van de 19^e eeuw werd aangelegd. Het gevolg is tevens dat het tweede deel van de vloer ouder moet zijn dan de huidige pui.

De kinderbalken in het plafond zijn niet ingelegd. Dit is echter wel het geval in het keldergat. Dit duidt op twee mogelijkheden: ofwel was de afwerking van het oorspronkelijk huis ondermaats (gebouwd met recuperatiemateriaal) ; ofwel duidt dit op verbouwingswerken van vóór de tweede helft van de 19^e eeuw (het moment waarop de oudste pui werd ingebouwd).

In het achterhuis (voorzien van een waterput *intra muros*) bevindt zich een dorpel naar de binnenkoer. De koer ligt op straatniveau, maar kan samen met de huisvloer opgehoogd zijn. De grote langwerpige bakstenen zijn typisch voor de periode van vóór het bombardement in 1695, maar kunnen evenwel nadien gerecupereerd zijn (moeilijk uit te maken). De dwarsbalksteen duidt op een oude raamindeling (in witte Gotische steen). Net daar boven bevindt er zich een ontlastingsboog.

Aan de straatkant, net boven de vloer van de eerste verdieping, zijn de restanten van twee vensterbogen merkbaar. Dit impliceert dat deze vloer naar beneden werd getrokken. Een andere mogelijkheid is dat het hier om ontlastingsbogen zou gaan, die dateren uit de periode van de oudste winkelpui.

Een witte kalkstenen kraagsteen draagt het gewicht van de moerbalk op de eerste verdieping. Deze balk is vrijwel zeker recuperatiemateriaal. Weliswaar kan deze toebehoord hebben aan het oorspronkelijke gebouw. Zeer merkwaardig is de zeer hoge positie van de muurnis, vlak onder het plafond (maar door de wijziging van de niveaus is deze positie misschien niet origineel?).

De hoofdoriëntatie van het dak is parallel aan de straat. Door de aanwezigheid van de trapgevel lijkt het huis van op de straat gezien een dwarse nok te bezitten. In feite gaat het slechts om een dakkapel, waarbij het oorspronkelijke dak naar buiten toe werd uitgebreid. Toch kan de dakkapel ook oorspronkelijk zijn.

De twee vogelgaten op de zolderverdieping dienen om vogels te laten nestelen en om de eieren te kunnen wegnemen.

Het bewonersprofiel van het pand Schildknaapstraat n° 49 vanaf het einde van de 18^e eeuw

Omwille van de coherentie en helderheid geef ik de evolutie van het bevolkingsprofiel en de functie van het pand hier chronologisch (en niet regressief) weer. Pas bij de volgende stap – de afdaling naar de 18e eeuw, wordt de regressieve draad weer opgenomen.

Het gezin Ledant (1795-1816)

In 1795 werd het huis – toen nog *Rue de la Réunion* 743 – bewoond door het gezin van Jean Ledant.² Hij was gehuwd met Marie Thérèse Sieren. Ze hadden samen een zoontje en een dochter, beide onder de twaalf jaar oud. Jean Ledant stond in 1799 met zekerheid gekend als eigenaar en winkeluitbater.³ Nu eens werd hij een lintverkoper (*rubannier*) genoemd, dan weer een garenhandelaar (*marchand de fil*). In 1812 was de zaak geëvolueerd naar een mutsenwinkel. Ledant zelf werd omschreven als *bonnetier* of mutsenmaker.⁴

In 1802 bleef de 57-jarige Jean Ledant achter als weduwnaar.⁵ Hij nam twee personeelsleden in dienst: het winkelmeisje Marie Renier en de 60-jarige dienstster Anne Volders. Over zijn zoon werd niets meer gemeld. Jean blijft wel samenwonen met zijn dochter Marie.

Tien jaar later was, op het huispersoneel na, niets veranderd. De nieuwe dienstster was de uit Neuville afkomstige Marie Conraet. Het winkelmeisje werd ondertussen vervangen door de 26-jarige Antoine Crocq. Deze laatste schudde de kaarten behoorlijk door elkaar: hij startte een romance met de dochter des huizes en werkte zich op.

Jean Ledant overleed vermoedelijk tussen 1812 en 1816. Antoine Crocq, intussen gehuwd met Marie Ledant, werd vervolgens de nieuwe eigenaar en zaakvoerder.⁶

De warrige periode (1829-1856)

Tussen de tellingen van 1816 en 1829 valt een leemte. Wanneer het doek in 1829 opnieuw omhoog gaat, is de situatie totaal gewijzigd. Twee jonge dochters, Jeanne en Marie Beckx, bewoonden het pand samen met een zekere Maria Longfis (27 jaar)⁷.

² ASB, Bevolkingstelling 1795, S5, Rue de la Réunion 743.

³ ASB, Bevolkingstelling 1799, S5, 59, Rue de la Réunion 743.

⁴ ASB, Bevolkingstelling 1812, S5 a, 87, Rue des Dominicains 743.

⁵ ASB, Bevolkingstelling 1802, S5 a, 71, Rue de la Réunion 743.

⁶ ASB, Bevolkingstelling 1816, S5 b, 104, Dominicanenstraat 754.

De zussen Beckx werden in 1835 omschreven als handelaars.⁸ In de telling van 1842 werd dit ingevuld en verder gepreciseerd. Tot op het ogenblik dat ze in 1843 verhuisde naar de Loxemstraat, baatte Marie Beckx een handschoenenzaak uit in het pand.⁹

Ook de daarop volgende periode is bijzonder warrig, met een kort opeenvolgend komen en gaan van personen waarvan de onderlinge relatie niet steeds te achterhalen valt. In de bevolkingstelling van 1846 staat Jeanne Verafselt geregistreerd als eerste bewoner.¹⁰ Haar beroep is onleesbaar. Waarschijnlijk werd het huis op hetzelfde ogenblik bewoond door François van Zeverdonck, vrijgezel en artiest, en door Jeanne Jonghbergs, afkomstig uit Leuven. Ook haar beroep is onduidelijk, maar valt wel met zekerheid in de handschoenenbranche te situeren. Het is bijgevolg mogelijk dat de handelszaak van de zussen Beckx nog even werd voortgezet.

In september 1847 nam bakker Jean-Baptiste Balen voor heel even zijn intrek in het pand. Twee jaar later in 1849 ruimde hij plaats voor Jean Dulois, een 25-jarige kleermaker uit Verviers.

De gezinnen Laetsch en Charrin (tweede helft van de 19e eeuw)

Ten vroegste in 1856 werd het pand betrokken door het gezin Laetsch.¹¹ Maurice Laetsch, geboren in Konigheyn (Silezië), woonde er samen met zijn echtgenote Virginie van Langendonck en hun twee kinderen Emma en Hélène. Tot 1857 nam het echtpaar het kindermeisje Sophie Renders in dienst.

Met Maurice Laetsch nam de lange, onafgebroken traditie van juwelierszaken een aanvang. In 1860-1861 stond de zaak in de *Almanach du Commerce et de l'Industrie* vermeld als *juwelierie-horlogerie*.¹²

Na het overlijden van Maurice Laetsch in 1871 nam de gescheiden Louise Charrin haar intrek in het pand in 1872, samen met haar zoontje Gustave Conreur. Ze zette de juwelierszaak verder. Verschillende diensters en knechten traden opeenvolgend in dienst, met name Marie Deschipper, Julienne Kestemont, Marie Maertens en, in 1880, Catherine Gigaré.¹³

Louise Charrin verhuisde in augustus 1881. De voor de rest onbekende Jean Edmont Begein nam haar plaats in.

⁷ ASB, Bevolkingstelling 1829, R, S5 I, Lange Ridderstraat 754.

⁸ ASB, Bevolkingstelling 1835, S5 II, ordenummer 6196, Schildknaapstraat 39.

⁹ ASB, Bevolkingstelling 1842, S5 I, ordenummer 4601, Schildknaapstraat 39.

¹⁰ ASB, Bevolkingstelling 1846, E5, f° 55, Schildknaapstraat 39.

¹¹ ASB, Bevolkingstelling 1856, S1, f° 60, Schildknaapstraat 39.

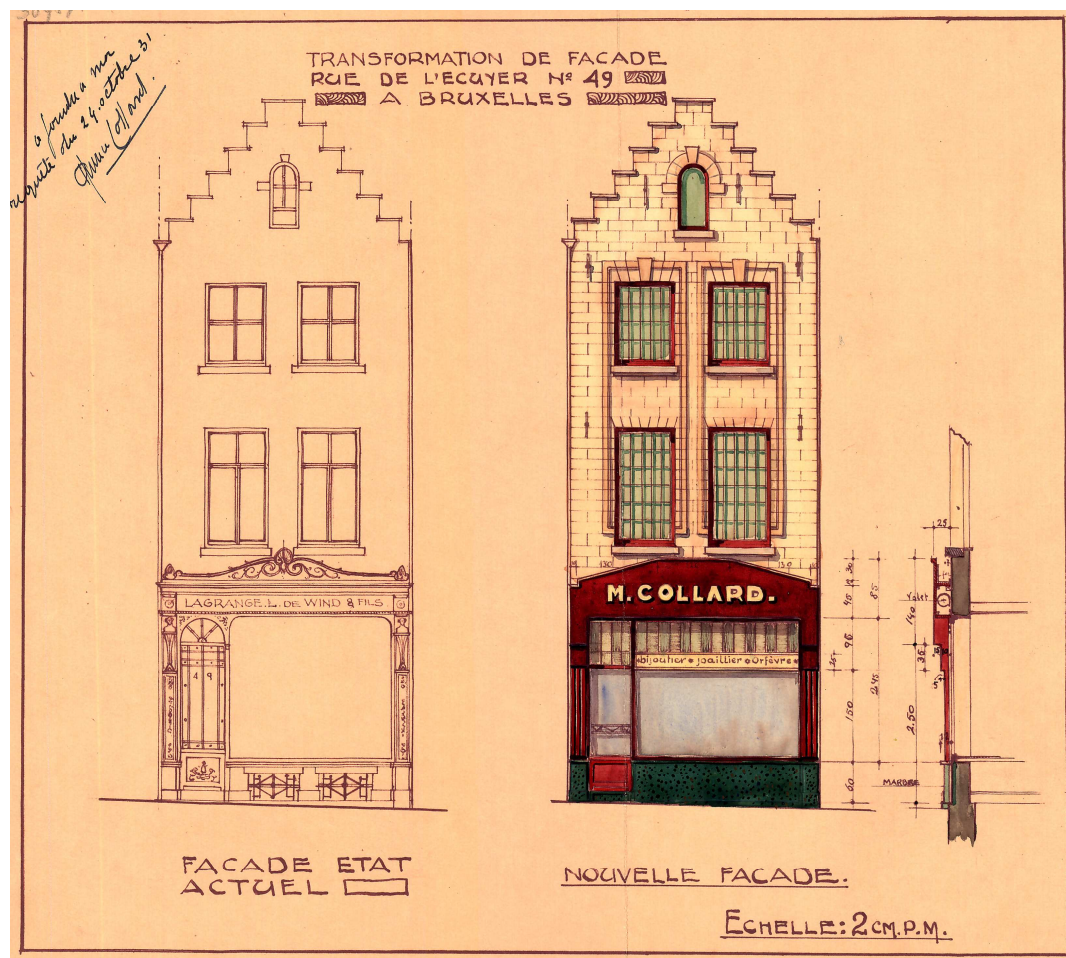
¹² ASB, *Almanach du Commerce et de l'Industrie*, 1860-1861.

¹³ ASB, Bevolkingstelling 1876, R9, f° 1663, Schildknaapstraat 49.

Juwelierszaken aan de lopende band

Het jaar 1890 vormt het scharniermoment tussen de laatste bevolkingstelling en de meer beknopte gegevens van de *Almanach du Commerce et de l'Industrie*.¹⁴ Vanaf 1882 vestigde het gezin Connerotte een eigen *juwelierie-horlogerie* in het pand. De zaak draaide onafgebroken tot wanneer in 1914 de gebroeders Lagrange de fakkel overnamen.

In 1929 stond het pand een jaar leeg. Vanaf 1930 heette de nieuwe eigenaar Maurice Collard. Hij diende in 1931 een bouwaanvraag in om de 19^e-eeuwse, sierlijke en frivole winkelpui tot een meer sobere etalage te transformeren (zie figuur 15).¹⁵ De zaak van Collard bleef bestaan tot 1939.

Figuur 15: Aanvraag tot gevelvernieuwing, ingediend door Maurice Collard in 1931 (ASB, Openbare Werken, n° 38.757).

¹⁴ ASB, Bevolkingstelling 1890, Schildknaapstraat 49 en vervolgens de lopende jaargangen van ASB, *Almanach du Commerce et de l'Industrie*.

¹⁵ ASB, Openbare Werken, n° 38.757.

Van 1939 tot 1949 volgde een intermezzo in de juwelenverkoop. G. Bekeman opende namelijk de handschoenenzaak *Au Grant Mignon*. Aan het begin van de jaren vijftig zette R. Springael de juwelierstraditie echter opnieuw verder tot in 1964.

Tot slot kreeg men vanaf 1965 een totaal andere invulling. Voortaan heet de winkel *Limelight* en werden er theaterartikelen verkocht. Dit bleef zo tot de laatste editie van de *Almanach du Commerce et de l'Industrie* uit 1969.

In februari 1975 legde het Sint-Lukasarchief een fotobestand van de Schildknaapstraat aan. Op een foto waarop het pand prijkt naast een gebouw met Art Nouveau-toetsen van architect Paul Hamesse staat *Limelight* nog steeds geafficheerd boven de vitrine. Ook op de foto afgedrukt in de urgentie-inventaris van het onroerende erfgoed is dit opschrift nog steeds merkbaar.

Gegevens uit de wijkboeken

Huisnummer 17 in het wijkboek van de *St Antonius wyck*

Twee akten, uit 1706 en 1777, vermelden de achtereenvolgende eigenaars:

juffrouw Anna Theresa de Vorster	... - 1706
meester Matheus de Saghers	1706 - ...
heer Petrus Matheus de Sagher (zoon van voorgaande ?)	... - 1777
Juffrouw Anna Catharina van Nerom, weduwe van heer Petrus Hallemans	1777 - ...

In de akten is er sprake van een hofje en achterkeuken (in 1706) en van het recht om water op te halen door middel van een loden pomp uit de waterput van het voorhuis (in 1777).

Huisnummer 13 in het wijkboek van de *St Antonius wyck*

De akten met betrekking tot huisnummer 13 zijn een verkoopakte van 23 oktober 1756, een renteverstiging van 9 december 1756 en opnieuw een verkoopakte van 2 juli 1787.¹⁶

De inhoud van de beide verkoopakten is vrij kort samen te vatten. In de eerste akte (1756) wordt melding gemaakt van de verkoop van een pand in de *Lange Ridderstraat* door juffrouw Anna Maria Josepha de Landas, weduwe van wijlen heer Jacobus Josephus de Broe, aan de heer Etienne Melot en zijn vrouw Glandina Josepha Gisbain. Uit de tweede akte van circa 30 jaar later (1787) kan opgemaakt worden dat het betreffende pand blijkbaar in twee delen was gesplitst,

¹⁶ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 13.

maar dat beide delen samen werden doorverkocht aan heer Joannes Le Dent [sic] en zijn vrouw Maria Theresia Gheeren.¹⁷

Volgens de verkoopakte van 23 oktober 1756 was juffrouw Anna Maria Josepha de Landas, weduwe van heer Jacobus Josephus de Broe, de eigenaar van het pand tot en met 1756. Samen met haar worden ook enkele andere personen vermeld, vermoedelijk rechthebbenden op het goed. Via een verwijzing naar een ander wijkboek wordt het duidelijk dat allen zussen waren van Anna Maria Josapha.¹⁸ Zij vormden de enige overgebleven kinderen van wijlen heer Walraven Joseph de Landas en zijn vrouw Cecilia de Plecker. Vermoedelijk was dit gezin dan ook de vroegere eigenaar van het pand.

Door de verkoop in 1756 kwam het goed vervolgens in handen van het gezin Melot: Etienne (of Stefaan) Melot en zijn echtgenote Glandina Josepha Gisbain (of Gisbin). In de uitgegeven bevolkingstelling van 1767 werd een zekere *monsieur Melot* aangeduid als *maître toillier*.¹⁹

De verkoopakte verschaft niet enkel gegevens over de respectievelijke eigenaars van het pand, maar biedt tevens een korte beschrijving van het goed en van haar ligging ten opzichte van de onmiddellijke omgeving. Schematisch gesteld omvat het gehele goed:

- een hofstede met huis, plaatsje, achterkeuken, pomp
- het gebruik van een gemene plaats (achter het plaatsje) waarop vier secreethuisjes (toiletten) staan, waarvan één aan het huis zelf is toegevoegd (en de drie overige aan de drie andere huizen)
- een private kelder voor de vier huizen (die met gemeenschappelijke kosten moet worden geruimd en onderhouden, indien nodig)
- een vrije uitgang in de *Vleeshouwersstraat* (huidige Dominicanenstraat) via de gemene plaats

Volgens de akte lag het huis ‘in de *Lange Ridderstraat*, ‘nieuws’ tegenover de *Predikherenkerk*’ (de kerk van het voormalige *Dominicanenklooster*). Tevens wordt meegedeeld dat het zich bevond tussen het huis van Joos Basserij (in de richting van de Grijpstraat) en het huis van mevrouw Servais. Achteraan bevond zich het huis van wijlen Merten van Overbeke.

De tweede akte geklasseerd onder huisnummer 13 is gedateerd op 9 december 1756 en maakt melding van een rentevestiging door de vermelde heer Stephanus (of Etienne) Melot en zijn vrouw Glandina Josepha Gisbin.²⁰ Het echtpaar verbond er zich toe om jaarlijks op 12 oktober een bepaalde som geld te betalen (56 gulden courant geld) aan het Brusselse Sint-

¹⁷ Vermoedelijk is dit een verkeerde of fonetische schrijfwijze voor Marie Thérèse Sieren.

¹⁸ Er wordt gesproken over de ‘vier enige achtergelaten kinderen en erfgenamen’ van wijlen heer Walraven Joseph de Landas, maar in feite worden er – naast Anna Maria Josepha – slechts twee bij naam genoemd : juffrouw Joanna Theresia Josepha de Landas, jonge dochter van achtenswaardige ouderdom, en juffrouw Francoise Josepha de Landas.

¹⁹ MEHAUDEN & VANWELKENHUYZEN (1998), *Ville de Bruxelles*, p. 185.

²⁰ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 13.

Elisabethsgodshuis, de begunstigde van de akte. Deze instelling had hen vermoedelijk de nodige geldsom geleend om het pand twee maanden eerder aan te kopen.²¹

De derde akte, een verkoopakte van 2 juli 1787, verschaft geen beschrijving meer van het goed dat werd verhandeld, maar verwijst simpelweg naar het huisnummer.²² Wel verduidelijkt de akte dat het goed niet meer volledig in handen was van Stephaan Melot. Hij werd vertegenwoordigd door zijn zoon Joannes Baptista Melot voor één helft van het pand. Waarschijnlijk was Stephaan Melot op hogere leeftijd gekomen, zodat zijn (oudste ?) zoon zijn zaken behartigde.

De andere helft van het pand was in handen van de drie kinderen van Stephaan, hoewel de vader er nog bepaalde rechten op bezat. Ondanks het feit dat het pand volgens deze akte weliswaar juridisch gesplitst werd, gebeurde dat gelukkig niet fysisch, vermits de beide delen werden verkocht aan het echtpaar Le Dent – Gheeren. Ook zij zouden een rente vestigen op het pand, méér dan waarschijnlijk om dezelfde, hoger vermelde reden.

Huisnummers 11, 12 en 14 in het wijkboek van de St Antonius wyck

Over het huis van Joos Basserij is in het 18e-eeuwse wijkboek geen spoor terug te vinden. Er werden geen akten genoteerd onder diens vermoedelijke perceel n° 14.²³

De andere buur, mevrouw Servais, is te vereenzelvigen met Johanna Francesca Roeloffs, echtgenote van jonker Francois Joseph de Servais. Het echtpaar kocht op 2 januari 1725 het pand Sint-Anthoniuswijk n° 12 van Catharina Godaert, weduwe van Joannes Petrus van Hattem.²⁴ Dit pand zou dus moeten overeenkomen met het huidige kapsalon Schildknaapstraat n° 51. In de 18^e eeuw droeg het de naam *de Witte Laars (de Witte Leirsse)*.²⁵ De verkoopakte uit 1725 biedt een korte, maar duidelijke beschrijving:

- een hofstede met huis, winkel, keuken, plaats erachter, kelder, 2 verdiepen (op het eerste verdiep 2 kamers) en andere toebehoren

In een akte uit 1785 vindt men een andere omschrijving²⁶:

- een hofstede met huis en toebehoren
- het gebruik van een private kelder die gemeenschappelijk is met drie of vier andere huizen (en met gemeenschappelijke kosten moet worden geruimd, onderhouden en gerepareerd)

²¹ Ik wijs hier op de vaststelling dat in de Brusselse rentevestigingen zo goed als nooit werd vermeld om welke reden deze werd uitgeschreven.

²² *der naerbescreven goeden, seker huijs ende voordere toebehoorten gequoteert n° 13 St Anthonius wijck, hier vooren vermeldt* (RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 13).

²³ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142.

²⁴ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 11-12.

²⁵ Ook dit huis werd gesitueerd in de Lange Ridderstraat 'nieuws' tegenover de Predikheren.

²⁶ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 11-12.

- een gemene gang om water te halen aan de gemene pomp op straat²⁷

Het is duidelijk dat hier verscheidene elementen terugkomen die ook reeds werden vermeld in de beschrijving van het pand n° 13.

Het volgende pand in de rij, huisnummer 11, werd in 1785 gesitueerd op de hoek van de *Vleeshouwersstraat* en heette *de Hesp* (*de Hespe*).²⁸ Meer dan waarschijnlijk verwijst deze naam naar een beenhouwerij, vermits het pand aan het begin van de Vleeshouwerswijk gelegen was. Ook vandaag vormt dit pand nog steeds de hoek tussen de Schildknaap- en Dominicanenstraat.

In 1785 werden *de Witte Laars* en *de Hesp* samen aangekocht door Simon van Graevensberge. Drie jaar later werden beide opnieuw verkocht aan heer Balthazar Florentius Josephus, graaf van Proli, raadsheer, rentmeester en ontvanger-generaal van Financiën. In die verkoopakte wordt tevens gesignaleerd dat er zich nieuwe huizen op de percelen bevinden.²⁹ Vermoedelijk mag de aanleg van de huidige panden Schildknaapstraat n° 51 en 53 dan ook in die periode gesitueerd worden. Tot slot werden deze voormalige huizen n° 11 en 12 allebei gesitueerd naast de goederen van Catharina van der Beken en Wencelinus van der Maelen en vervolgens Jan van der Keerssen. De lokalisering van deze goederen is problematisch (zie verder).

Akte n° 148 in het wijkboek van de *Sinct Oÿns wÿck*

Onder n° 148 in het 17^e-eeuwse wijkboek van de Sint-Anthoniuswijk bevindt zich een lange akte uit 28 augustus 1721 waarin een bekend klinkende naam voorkomt: de Landas.³⁰ Hierin wordt gemeld dat er op 20 augustus 1721 een overeenkomst werd opgesteld door notaris Henri Catoir. Deze overeenkomst wordt in de akte van 28 augustus door de schepenen van de stad Brussel hernomen en bekrachtigd.

De archieven van notaris Henri Catoir bevinden zich in het fonds Notariële archieven van het Brussels Gewest (in het Rijksarchief van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest). Het vermelde contract van 20 augustus 1721 werd ingebonden in een register, samen met alle andere contracten die door deze notaris in dat jaar werden afgesloten.³¹

De volgende partijen verschenen voor de notaris:

- heer Franciscus vander Nieustadt (priester en licentiaat in de rechten) en juffrouw Isabella vander Nieustadt (begijn in het Begijnhof van Brussel)

²⁷ Vermoedelijk één van de handpompen waarmee het stadsbestuur van Brussel de openbare waterputten had laten uitrusten (VAN NIMMEN (1981), *Brusselse drinkwatervoorziening*, p. 429).

²⁸ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 11-12.

²⁹ *de hoffstaden* [bovengeschreven : *mette nieuwe huijsen*] *ende alle andere toebehoorten alsnu nieuwt uijt den grondt opgebouwt, gequoteert n^{rs} 11 et 12 Ste Anthonius wyck* (RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/142, n° 11-12).

³⁰ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 148.

³¹ RABHG, Fonds Notariële archieven van het Brussel Gewest, n° 9896, akte n° 49.

- heer Walravus Josephus de Landas en zijn vrouw Cecilia de Plecker, beiden als erfgenamen van juffrouw Barbara Theresia vander Nieustadt (geestelijke in abdij van ter Kameren in Elsene, bij Brussel)

Deze Walravus Jospheus de Landas en zijn vrouw waren uiteraard de ouders van Anna Maria Josepha, die in 1756 het pand n° 13 verkocht. Volgens de overeenkomst uit 1721 hadden zij verschillende goederen ‘in volle eigendom en propiëteit’ verworven vanwege de familie vander Nieustadt.

Het eerste goed dat vermeld en beschreven wordt, is het latere pand Schildknaapstraat n° 49. Onderaan de akte worden nadere gegevens verschaft over deze goederentransactie. De vermelde familieleden vander Nieustadt waren de erfgenamen van het echtpaar Jan vander Nieustadt – Joanna Maria Jolij. Deze laatste verkreeg het eerste deel van de erfenis – met name het pand Schildknaapstraat n° 49 – op haar beurt van haar ouders, Rogier Jolij en Marie de Tinteleer. Dit gebeurde door middel van een officiële ‘loting, scheiding en deling’ voor de schepenen van de stad Brussel op 16 juli 1671.

In de akte uit 1721 wordt het goed als volgt beschreven:

- een hofstede met huis, plaats[je], achterkeuken en pomp
- het gebruik van een gemene plaats, gelegen achter het vermelde plaatsje, waarop vier aparte secreethuisjes (toiletten) staan, waarvan er één aan dit huis is toegevoegd (en de drie overige aan de drie andere huizen)
- een private kelder die aan dit en de andere [drie] huizen gemeenschappelijk is (en met gemeenschappelijke kosten moet worden geruimd en onderhouden)
- een vrije uitgang in de Beenhouwerstraat via de gemene plaats

Deze beschrijving is nagenoeg identiek aan de beschrijving van het pand in de akte uit 1756 (zie boven). Voor de lokalisatie geldt trouwens hetzelfde. Het goed wordt gesitueerd in de *Lange Ridderstraat* ‘nieuws’ tegenover de *Predikherenkerk*, tussen het huis van heer Joos Basserie – in de richting van de Grijpstraat – en het huis van ... (niet ingevuld), en achteraan tegen het huis van wijlen Merten van Overbeke.

Akten n° 114, 127, 139 en 146 in het wijkboek van de *Sinct Oÿns wÿck*

Akte n° 146 in het wijkboek, gedateerd op 31 januari 1719, handelt over het aanpalende huis *de Witte Laars*.³² De eigenares Catharina Goddaert, weduwe van Peeter van Hatten, vestigt een rente op haar huis, waarover gemeld wordt dat het beschikt over een ‘vierkante plaats’ en over het gebruik van een waterput. Ook wordt verwezen naar het aanpalende pand *de Hesp* op de hoek van de *Vleeshouwersstraat* en naar de burens wijlen Catharina vander Kelen en Wencelijn vander Maelen.³³

³² RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 146.

³³ *eene hoffstadt metten huyse daerop staende ende alle andere toebehoorten gestaen ende gelegen nues tegenover de Paters Predickheeren, geheeten de Witte Leersse, mette viercantighe plaetse, met het gebruijck vanden Borreput naest het*

Een zo goed als identieke akte – akte n° 139 – werd een aantal jaren vroeger opgesteld, op 24 december 1710.³⁴ Het enige verschil is echter dat het huis hierin gesitueerd wordt naast de goederen van Peeter de Tinteleer. Als dit een verwant was van Marie de Tinteleer (zie boven), dan kan het hier gaan om het latere pand Schildknaapstraat n° 49. Desalniettemin is deze identificatie problematisch (zie verder).

Akte n° 127, gedateerd op 15 december 1705, maakt andermaal melding van een renteverstiging door het koppel Joannes Petrus van Atthen – Catherine Goddaert op hun huis *de Witte Laars*.³⁵ Ook hier blijft de beschrijving nagenoeg identiek aan de twee latere beschrijvingen uit 1710 en 1719. Ook de burens worden opnieuw vermeld: het huis *de Hesp* op de hoek van de *Vleeshouwersstraat* en langs de andere zijde de goederen van wijlen Catharine vander Beken, die daarna in handen kwamen van Peeter de Tinteleer.

Om de verwarring compleet te maken, meldt een akte van 29 november 1698 andermaal een renteverstiging, deze keer uitgevoerd door Elisabeth Ortmans, weduwe van Joannes Jacobus Godart.³⁶ Wellicht waren dat de ouders van de reeds vermelde Catherine Goddaert, eigenares van het huis *de Witte Laars*. De rente werd gevestigd op een hofstede met een huis erop en andere toebehoren, ‘nieuws’ tegenover de *Predikherenkerk* gelegen.³⁷

Vervolgens wordt aangegeven dat het huis ‘uitkomt’ in de *Lange Ridderstraat*, maar dit zonder voordeel [!], vermits het bakhuis en het hof zijn afgebroken. Langs de andere kant bezat het huis wel een vrije uitgang in de *Vleeshouwersstraat*. Vreemd genoeg wordt het goed langs de benedenkant gesitueerd naast *de Hesp*, dat op de hoek van de *Vleeshouwersstraat* lag. Deze lokalisatie is volledig in tegenstrijd met alle voorgaande gegevens. Het huis *de Hesp* lag namelijk hogerop de *Lange Ridderstraat*. De beste verklaring lijkt dat het om een schrijffout gaat. Tot slot wordt ook Peeter de Tinteleer als buur vermeld.

Akte n° 134 in het wijkboek van de *Sinct Ojns wjck*

Ook de naam Basserij komt nog terug in het wijkboek. In een akte van 5 mei 1707 wordt verwezen naar het huis van de erfgenamen van Basserij.³⁸ Het lag naast het huis van een zekere Jacob Hallemans, die zelf dan weer woonde naast het huis van de erfgenamen van wijlen heer Augustijn de Vorster. Dit laatste pand bevond zich op de hoek van het *Blaarstraatje*. Volgens deze omschrijving woonde Basserij - en nadien zijn erfgenamen - dus in het derde pand geteld

huijs geheeten de Hespe, maeckende den hoeck vande Vleeschouwerstraete, tusschen de goederen wijlen Catharine vander Kelen ende Wencelijn vander Maelen in d'andere (RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 146).

³⁴ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 139.

³⁵ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 127.

³⁶ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 114.

³⁷ In dit geval dateert de uitdrukking ‘nieuws’ dus van vlak na het bombardement van de stad in 1695. Vermoedelijk wijst dit dus op de heropbouw van de Predikherenkerk of de heraanleg van de Lange Ridderstraat na deze catastrofe.

³⁸ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 134.

vanaf het *Blaarstraatje*. Dit komt mooi overeen met het huidige pand Schildknaapstraat n° 51, rechts van het pand n° 49.

Akte n° 88 in het wijkboek van de *Sinct Oÿns wÿck*

Akte n° 88, gedateerd op 4 januari 1683, handelt over het huis op de hoek van de *Vleeshouwersstraat*.³⁹ Het draagt (nog) geen eigen naam en wordt naast de goederen van Catharina vander Beken en Wencelinus vanden Maelen gesitueerd, waarvan wordt vermeld dat Jan vander Keerssen ze reeds bewoonde. Een zekere heer Michiel Roeloeffs en zijn vrouw Elisabeth de Lens kopen het pand aan.

Opmerkelijk is dat het pand op dat moment was opgesplitst in twee delen. Het ene deel verwierven ze van Theodor de Walssche en de andere helft van Martinus van Nerroeten. Deze akte lijkt in elk geval te suggereren dat de latere huizen *de Hesp* en *de Witte Laars* – die hier echter niet bij naam werden genoemd – gesplitst en opnieuw bij elkaar zijn gevoegd.

Akte n° 2 in het wijkboek van de *Sinct Oÿns wÿck*

De laatste akte tenslotte dateert van het midden van de 17^e eeuw. Op 18 februari 1651 werd een rente gevestigd door meester Albert de Walssche – een verwant van de hoger vermelde Theodor de Walssche? – op het vierde deel van een hofstede met een huis erop, dat gelegen was in de *Lange Ridderstraat*.⁴⁰ Dit huis wordt expliciet omschreven als een ‘achterhuis’ en bezat een uitgang in de *Vleeshouwersstraat* naast ‘de pomp’.

Tot slot worden ook de burens vermeld, enerzijds een zekere Peeters Crabbe en anderzijds de weduwe van Peeters de Tintelere. Opnieuw dezelfde naam... Misschien is dit een voorvader van de hoger vermelde Peeter de Tinteleer? Ofwel gaat het nog steeds over dezelfde, moeilijk te plaatsen persoon, wiens aanwezigheid dan eerder in de eerste helft van de 17^e eeuw moet worden gesitueerd?

Gegevens uit de penningkohieren van de stad Brussel

Penningkohier van de Sint-Anthoniuswijk uit 1747⁴¹

In het penningkohier uit 1747 staan de huisnummers van de panden vermeld. Ze komen overeen met de huisnummers die in de tweede reeks wijkboeken staan vermeld. Huisnummer 1 van de Sint-Antoniuswijk ligt aan de zuidelijke zijde van de Arembergstraat. Vervolgens tellen

³⁹ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 88.

⁴⁰ RABHG, Fonds Bureau des Annotations, n° 2305/81, n° 2.

⁴¹ RABHG, fonds Staten van Brabant, n° 5892/3.

de huisnummers op naargelang men de Aremberg- en *Lange Ridderstraat* afliep. Zo komt men bij de huizen n° 11, 12, 13 en 14, waarbij de volgende gegevens te vinden zijn:

<i>N° 11</i>	
<i>Gil: vander Biesen Cleijne Vettewarier</i>	16
<i>I sijne vre.</i>	2
<i>I kint boven seven</i>	0
<i>I domest.</i>	2
<i>Twee Schouwen</i>	1
<i>Thé</i>	4
	f25 “ 0
<i>N° 12</i>	
<i>Fran: Van Hemel mr. Schijnwercker</i>	8
<i>Twee Schouwen</i>	1
<i>Thé</i>	1
	10 “ 0
<i>N° 13</i>	
<i>Ettien: Melot snuijf Winckel</i>	8
<i>I Sijne vre.</i>	2
<i>Twee Schouwen</i>	1
<i>Thé</i>	2
	13 “ 0
<i>Item N: De beau Silversmetgast</i>	2
<i>Thé</i>	1
	3 “ 0
<i>N° 14</i>	
<i>Fran: Rens Greffier van Overijssche</i>	30
<i>I sijne vre. Catoen Winckel</i>	3
<i>2 Domestiequen met de winckel dochte</i>	4
<i>Ses Schouwen</i>	3
<i>Thé</i>	4
	44 “ 0

Penningkohier van de Sint-Anthoniuswijk uit 1702⁴²

Het penningkohier van de Sint-Antoniuswijk uit 1702 bevat geen huisnummers. Het parcours vertrekt van in de Grijpstraat en loopt dan via het *Dominicanenklooster* naar de hoogste gedeelten van de wijk. Vervolgens keerde de belastingontvanger terug via de Arembergstraat en *Beenhouwersstraat*. Ten slotte legde hij de zuidelijke zijde van de *Lange Ridderstraat* tussen *Beenhouwersstraat* en Grijpstraat af, dat in het kohier wordt omschreven als *tegen over de kercke vande P.P. Predickheeren*.

Gelukkig is er een richtpunt. Het huis *de Hesp* wordt vermeld als hoekhuis tegenover de kerk van het *Dominicanenklooster*. Vlak vóór en na dit huis vindt men achtereenvolgens de volgende gegevens terug:

⁴² RABHG, fonds Staten van Brabant, n° 5892/2.

het huys voorder

*Joannes Berrot m' Cnopmaecker**getrouwt**- 4 - 0**drij minderjaerighe kinderen**inwoonders**de wed. vanden notaris de Roy hebbende eenen minderjaerighen sone levende bij het**- 1 - 10**spellewerck**Joanna Maria Cosijns**- 1 -**Anna Venlo**- 1 -**Jacqueline vande Vijvers**- 1 -**alle spellewerckerssen claegende niet vele te connen winnen met hun werck*

Inde Hespe sijnde het hoeckhuys tegen over de kercke vande P:P: Predickheeren

*Jacques van Bevere Craenhouder ende vettewarier getrouwt**- 6 - 0**een meÿssen**- 1 - 0**drij minderjaerighe kinderen**Josina ... arme weese**- 7 - 0*

het huys aldernaest

*Judocus de Soil m' Schoenmaecker getrouwt**- 4 - 0**Een minderjaerich kint*

het huys voorder

*Guilliam vanden Bempde m' perucquier getrouwt**- 4 - 0**een minderjaerich kint*

het huys aldernaest

*heer ende m' Philippeau**Doctor inde medicijnen wevenaer [weduwenaar]**- 10 - 0**Drij meerderjaerighe knechten**- 1 - 10**- 1 - 10**- 1 - 10**geen meÿssen**- 14 - 30*

het huys aldernaest

*M' Gregorius Evenepoel m' Chirurgijn getrouwt**- 4 - 0**negen kinderen waer van drij boven de 14 jaeren oudt sijn**- 1 - 10**- 1 - 10**- 1 - 10**Twee Chirurgijns knechten**- 1 - 10**- 1 - 10**een meÿssen**- 1 -**- 7 - 0 [sic]*

het huys voorder

*S' Peeter vander Haeghen oudtborgmeester vuÿtter Natien M' Beenhouwer**getrouwt**- 30 - 0**Twee meerderjaerighe kinderen**- 1 - 10**- 1 - 10**een meÿssen**- 1 - 0**eenen banck knecht**- 1 - 0**eenen scheper**- 1 - 0**inwoonder**Sr Jan Baptista vander Haeghen Roÿer vande wijnen**- 8 - 0**44*

Penningkohieren van de Sint-Anthoniuswijk uit 1699 en 1701⁴³

De penningkohieren uit 1699 en 1701 zijn veel summierder dan dat van 1702. Er wordt geen melding meer gemaakt van de huizen, noch van het aantal kinderen, knechten en inwoners. Men vindt gewoon de naam van de hoofdbewoner of –eigenaar terug, vergezeld van de belastingen die hij diende te betalen. Ook de topografische gegevens over het afgelegde parcours zijn schaars.

De namen uit het penningkohier uit 1701 komen zo goed als overeen met deze uit 1702. Deze keer liep het parcours echter in omgekeerde richting.

De wed. Cutsem x a 300 gls

- 15 - 0

- 15 - 0

Gregorius Evenepoel g. van Augustijn de Voster 200 gls.

- 20 - 0

Servaes Peeters g. 150 gls.

- 15 - 0

Den doctoer Philippeau a 150 gls.

- 7 - 10

- 7 - 10

Guilliam vanden Bempden g 108 gls.

- 5 - 8

- 5 - 8

Judocus de Soil 110 gls.

- 11 - 0

Gillis tSerstevens g de wed. de Voster 170 gls.

-

Den heere Frans Tax a 200 gls

- 20 - 0

Ingaende de Cleynbeenhouwerstraet aende Predickheeren

Opden hoeck vanden Beenhouwerstraet

Jacques van Beine [?] g. van Rentmeester van Cauwenbergh 118 gls.

- 5 - 18

- 5 - 18

Den Gulden Beer Jan van Eeckhaut mits den hoeck is geincorporeert met sijn huys nu a 300 gls.

- 15 - 10

⁴³ Respectievelijk RABHG, fonds Staten van Brabant, n°s 5891 & 5892/1.

Dezelfde vaststellingen gelden ongeveer voor het penningkohier uit 1699:

De wed. Cutsem p 450 gls
- 15 - 0

Gregorius Evenepoel g. van Augustijn de Vorster 200 gls.
- 10 - 0

Servaes Peeters g. 150 gls.
- 7 - 10

Martinus van Beure nu aenden Doctoer 210 gls.
- 10 - 10
- 7 - 10

De wed. Campenhoudt nu Guillem vanden Bempden 108 gls.
- 5 - 8

Judocus de Soil 110 gls.
- 5 - 10

Gillis tSerstevens g vande wed. de Vorster 170 gls.

Den heere Frans Tax a 200 gls
- 10 - 0

Ingaende de Clejn Beenhouwerstraet aende Predickheeren

*Opden hoeck vanden Beenhouwerstraet Jacques van Beur g. vanden Rentmeester van
Cauwenbergh 118 gls.*
- 5 - 18

*Den Gulden Beer Jan van Eckhout mits den hoeck is geincorporeert met sijn huys nu a 300
gls*
. - 15 - 0

Bijlage IV

Uitgave van de haardtellingen met aanduiding en lokalisering van de ruimtelijke elementen

In deze bijlage volgt een herneming van de uitgave van de twee haardtellingen van de stad en het kwartier van Brussel, respectievelijk uitgevoerd in 1496 en 1526.¹ Enkel de gedeelten die betrekking hebben op Brussel-staden werden opgenomen. Voor de integrale uitgave van de haardtellingen kan men terecht in de studie van J. Cuvelier.²

De wijken werden beschreven door middel van een aaneenschakeling van ruimtelijke elementen. Om de wijken te reconstrueren was het nodig om deze ruimtelijke elementen precies te lokaliseren op kaart. Deze ruimtelijke elementen werden grijs gemarkeerd. In voetnoot wordt verwezen naar de bronnen en literatuur die bijdroegen tot de lokalisatie van het ruimtelijke element op het perceelsplan van W.B Craen.³ Indien er 'perceelsplan van W.B Craen' wordt vermeld, dan werd de ligging van het ruimtelijke element uit het plan zelf afgeleid. Indien er 'Vannieuwenhuyze' staat vermeld, dan heb ik zelf een hypothetische lokalisatie aangeduid op het plan.

In de teksten vindt men tevens groen gemarkeerde en onderlijnde passages terug. Deze verschaffen aanduidingen over het middeleeuwse reliëf van Brussel. De informatie werd gebruikt bij de reconstructie van het voormalige reliëf en de hydrografie.

¹ Respectievelijk BRON 324 en BRON 333.

² CUVELIER (1912), *Dénombrements*.

³ De naam die vooraan in de voetnoot is terug te vinden, komt overeen met de bestandsnaam in het cartografische programma Arcview-GIS. Omwille van technische redenen was het niet mogelijk om één groot kaartbeeld af te drukken waarop alle ruimtelijke elementen – per haardtelling – worden afgebeeld.

Haardtelling van de stad en het kwartier Brussel

1496

A. Origineel: ARA, Fonds Rekenkamer, n° 45.741 (1°) ; Stadsarchief Antwerpen, Register *Heerdtelling Brabant, 1596* [sic]

Uitgave: CUVELIER (1912), *Dénombrements*, pp. 219-292

Transcriptie naar: CUVELIER (1912), *Dénombrements*, pp. 219-292

Opmerkingen: Het exemplaar bewaard in het ARA bevat geen beschrijving van de Brusselse wijken, het exemplaar bewaard in het Stadsarchief Antwerpen wel. In wat volgt werden enkel de inleidingen tekstpassages en het gedeelte over Brussel-stad opgenomen.

Herttellinghe.

Declaratie int corte van den herttellingen gedaen ter ordinantie ende bevele mijns genedigen heren des Ertshertogen van Oystrijke, hertoge van Bourgognien ende van Brabant, in sijnre stad van Bruessel ende den quartiere der selver in der manieren ende alsoe hier nae volght. Anno M° IIIII° XCVI°.

Bruessel

Des sondaighs prima Maii anno quo supra [1496] waeren de commissarissen, in desen geordineert van wegen mijns voirs. genedigen heren achtervolgende ende genoegh doende sijnre genaden bescrevens ende beslotenen brieven, des avonts in der voors. stad van Bruessel.

Lune 2^a Maii waeren de voors. commissarissen voere ende na der noenen tsamen vergadert in der voors. stad bynnen der **Stadhuys**⁴ in de camere van Uccle aldaer ende hadden sprake ende communicatie mitten ghenen van den platten lande ende anderen, hoe ende in wat manieren een yegelic hem in ende aengaende der voors. herttellingen hem reguleren ende sijne hertsteden in handen der voors. commissarissen overbrengen ende die affleveren soude.

Die Martis 3^a Maii, want het was des Heylichs Cruys dach, soe en werdt bij den voors. commissarissen nyet gedaen.

Mercurii 4ta Maii, soe begonsten de voors. commissarissen te tellen bij den wijken van den honderste mannen der voors. stad.

⁴ *Stadhuys*: perceelsplan W.B. Craen.

Onder den **wijck van den Ruysbroeke**⁵, dair nu ter tijt honderste man aff es Loey de Lathouwere, legwerkere, beghinnende van aen de **buytenste Coudenberchpoerte**⁶ op te **veste**⁷ aent **huys**⁸ onser voirs. ghenadigen heeren tshertogen, van hueren **Waranden**⁹ aldair ende alsoe comende van der selver buytenster poerten op beyde sijden van der **straten**¹⁰ tot der **binnenster Coudenberchpoerten**¹¹ exclusys ende van dair **nederweerts** recht uut voerbij der **herbergen van Gaesbeke**¹² tot den **puttenborre**¹³ toe, exclusys, staende **hoven tkerchoff van den Savele**¹⁴ aen Jans tsCosters **huys**¹⁵ wilen was toebehoorende ... [niet ingevuld], mede incluis, ende van dair wederkeerende voerbij de selve herberge van Gaesbeke tot ter **straten van den Ruysbroecke**¹⁶ ende de selve strate soe recht **neder** met ter **Nuwer straten**¹⁷ tot ter **herberghen**¹⁸ toe van der weduwen ende kinderen wilen meester Bertelmeeus van Meerbeke ende die mede incluis, met oic der straten geheeten **tHalff Bunder**¹⁹ tot ten **twee huyskens**²⁰ toe ende die mede incluis staende tegen over den **hoochsten** achter uutghanck van her Jan Tourneurs **herberghe**²¹ aldaer tot ten **wijkete**²² toe int selve Ruysbroeck exclusys, beyde de sijden van der straten.

Bewoonde	59
Item, noch	59
	118
Ombewoonde	8
Item	12
	20
Bewoonde bij arme levende van den Heyligen Geest	11
Item	3
	14

⁵ 1496_wijk van Ruysbroek: Vannieuwenhuyze.

⁶ Buitenste Coudenbergpoort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), Brussel, p. 14).

⁷ Vesten: perceelsplan W.B. Craen ; reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), Brussel, p. 14) ; Vannieuwenhuyze.

⁸ huis van de Warande: onbekend.

⁹ Warande: Vannieuwenhuyze.

¹⁰ straat16: perceelsplan W.B. Craen.

¹¹ Binnenste Coudenbergpoort: DEMETER (2001), Eerste stadsomwalling, p. 15.

¹² herberg van Gaasbeek: VAN WIJNENDALE & DE SAN (-), Wolstraat, pp. 8-9.

¹³ puttenborre3: Vannieuwenhuyze.

¹⁴ kerkhof van de Zavel: d'HOORE (1991), Egmont-Arenbergpaleis, p. 11.

¹⁵ huis van Jans tsCosters: Vannieuwenhuyze.

¹⁶ Ruysbroek: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁷ Nieuwstraat: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁸ herberg van weduwe van Meerbeke: Vannieuwenhuyze.

¹⁹ Halfbunder: perceelsplan W.B. Craen.

²⁰ twee huisjes: Vannieuwenhuyze.

²¹ herberg van Jan Toirneurs: Vannieuwenhuyze.

²² Ruysbroekwiket: DEMETER (2001), Eerste stadsomwalling, p. 15.

2^{en} wijck, van den Savele.

Onder den **wijck van op ten Savel**²³, dair nu ter tijt honderste man aff es Vrancke van Kerchove, legwerckere.

Welcken wijck beghint van aen dierste **strate**²⁴ doer de **Steenpoorte**²⁵ tegen de camme over geheeten **dWout**²⁶, recht **op gaende** op ten **Zavel**²⁷ beyde de zijden omme gaens met ter straten geheeten tHalff bunder tot ten iersten innegange heeren Jans Tourneurs, ridders, der Nuwer straten tot ter woeningen der weduwen ende kinderen wilen Bertelmeurs van Meerbeke excluys ende alsoe wederom recht op voerbij der **kercken van op ten Zavel**²⁸ tot ter straten toe van den Ruysbroecke voere de **poorte**²⁹ dair men van achter in de **Rekenkamer**³⁰ gaet de siide ten Ruysbroecke weert ane ende dander siide van den Zavele oic recht op met ten **siidestraten**³¹ gaende **ter Hellen**³² wairts ane ende alsoe recht op voerbij den kerchove ende den Puttenborre tot ten vesten toe ende alsoe wederom van aen den selven Puttenborre in de strate ten **Wollendriessche**³³ weerts ane gaende tot ter iersten **straten**³⁴ ter Hellenweert **neder**.

Bewoende	64
Item	47
Ombewoende	11
Item	10
Bewoende bij arme	22
Item	21

Jovis 5ta Maii.

3^{en} wijck, aen den Capellen kerckhof

²³ 1496_wijk van op de Zavel: Vannieuwenhuyze.

²⁴ straat17: perceelsplan W.B. Craen.

²⁵ Steenpoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

²⁶ het Woud: Vannieuwenhuyze.

²⁷ Zavel: perceelsplan W.B. Craen.

²⁸ Onze-Lieve-Vrouwkerk-op-de-Zavel: perceelsplan W.B. Craen.

²⁹ poort richting Rekenkamer: Vannieuwenhuyze.

³⁰ Rekenkamer: Vannieuwenhuyze.

³¹ zijstraten8: perceelsplan W.B. Craen.

³² ter Hellen: Vannieuwenhuyze.

³³ Wollendries: Vannieuwenhuyze.

³⁴ straat8: perceelsplan W.B. Craen.

Onder den **wijck van aen der Capellen kerchoff**³⁵, dair honderste man aff es Gielys de Block, schoemakere.

Welcken wijck beghint van al vast aen de Steenpoorte lanx der **Hoeghstraten**³⁶ recht ute voerbij den **kerchove van der Capellen**³⁷ tot den **Bucborrestrate**³⁸ toe ende de camme geheeten **tSpaen**³⁹, over beyde siiden sonder siidestraten, ende van dair in de selve Bucborrestrate recht **neder** over beyde sijden tot der **stoven**⁴⁰ toe ende den houck dair tegen over excluys. Ende dan de **strate**⁴¹ aen der Capellen kerchoff tegen **den Wintmoelen**⁴² over lanx den kerchove **nedergaende** tott aen de **nederste** trappen van den selven kerchove **thuys**⁴³ daer de weduwe wilen meester Jans sCat inne woent excluys ende van dair voirts op dandere sijde van den selven kerchove voerbij den **geesthuyse**⁴⁴ **nedergaende** ende alsoe de selve sijde van den geesthuyse alleene tot ter Hoeghstraten tot aen de camme geheten dWoudt, Jans van Edinghen **huys**⁴⁵ achter mede incluys.

Bewoende	103
Ombewoende	8
Arme	2

Onder dese bewoende huysen sijn getelt ende begrepen twee geestelicke bij werliken personen bewoent.

4^{en} wijck, van Sint Gilleyns

Onder den **wijck van** der Hoeghstraten oft **Sint Gelyns**⁴⁶ dair nu ter tijt honderste man aff es Marck sCampioen, ghespmakere.

Welcken wijck beghint van aen de Bucborrestrate, de camme geheeten tSpaen mede incluys lanx der Hoeghstraten tObbruessel weert ane, sonder eenige **sijdestraten**⁴⁷ ter sijden weert ane

³⁵ 1496_wijk van aan Kapellekerkhof: Vannieuwenhuyze.

³⁶ Hoogstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³⁷ Kapellekerkhof: DEGRAEVE (2002), *Noodopgraving*, p. 45 ; BLANQUART, CABUY, DEMETER e.a. (1995), *Recherches*, pp. 69-70.

³⁸ Bucborrestraat: perceelsplan W.B. Craen.

³⁹ het Spaan: Vannieuwenhuyze.

⁴⁰ stoof2: Vannieuwenhuyze.

⁴¹ straat20: perceelsplan W.B. Craen.

⁴² de Windmolen: Vannieuwenhuyze.

⁴³ huis van weduwe Jans sCat: Vannieuwenhuyze.

⁴⁴ geesthuis van ter Kapellen: Vannieuwenhuyze.

⁴⁵ huis van Jans van Edinghen: onbekend.

⁴⁶ 1496_wijk van Sint-Juliaan: Vannieuwenhuyze.

⁴⁷ zijstraten11: perceelsplan W.B. Craen.

van den Bavendalle⁴⁸ ende met ten sijderstraten⁴⁹ ter Bleyckerien⁵⁰ weert ane tot zesse huysen⁵¹ leden [voorbij] der cammen geheten de Waeye⁵² op ten houck van eenen straetken⁵³ aldair tegen over ende thoeckhuys⁵⁴ van den zelven straetken tObbruessel weert ane mede incluyt.

Bewoende	102
Ombewoende	22
Arme	23

Onder dese sijn begrepen vijf huysen den gasthuys van Sint Gilleyns⁵⁵ toebehoerende ende bij werliken personen bewoent.

5^{en} wijck geheeten dBavendal

Onder den wijck van Bavendale⁵⁶ dair nu ter tijt de honderste man aff is Jan de Coninck.

Welcken wijck beghint aen der Capellen kerchoff in de Duvestrate⁵⁷ ende alsoe recht op tot ten Savele toe met ten sijdestraten ende van dair wederom in de Nuwe Borrestrate⁵⁸ lanx den Nuwen borre⁵⁹ recht uut ten Bavendalle aen tot aen thuys⁶⁰ der weduwen ende erfgenamen wilen Vranx van den Winckele ende tselve huys mede incluyt over beyde sijden ende van dair wederom in den Sack⁶¹ ende alsoe lanx der Marienborrestraten⁶² met ten siidestraten⁶³ tot ter Hooghstraten toe ende dan wederom aen de Helle op tot ter Wollendrieschstraten⁶⁴ toe dair den wijck van den Savel scheedt.

⁴⁸ Bavendal: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁹ zijstraten12: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁰ Blekerij2: onbekend.

⁵¹ zes huizen leden de Waai: Vannieuwenhuyze.

⁵² de Waai: LINDEMANS (1962), *Brouwerijen*, p. 54 ; *Bier en brouwerijen* (1996), p. 150 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 138.

⁵³ straatje4: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁴ hoekhuis4: Vannieuwenhuyze.

⁵⁵ Sint-Juliaansgasthuis: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, p. 60.

⁵⁶ 1496_wijk van Bavendal: Vannieuwenhuyze.

⁵⁷ Duivenstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁸ Nieuwenborrestraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁹ Nieuwenborre2: Vannieuwenhuyze.

⁶⁰ huis van weduwe van den Winckele: Vannieuwenhuyze.

⁶¹ de Zak3: perceelsplan W.B. Craen.

⁶² Sint-Mariaborrestraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶³ zijstraten13: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁴ Wollendriesstraat: perceelsplan W.B. Craen.

Bewoende	83
Ombewoende	17
Arme	36

Veneris 6ta Maii.

6^{en} wijck, van Sinte Peters ter Siekerluden

Onder den **wijck van Sinte Peters ter Ziecke lieden**⁶⁵, daer nu ter tijt de honderste man aff is Jacop IJsbul, smet.

Welcken wijck beghint van aen de **Obbrueselpoorte**⁶⁶ ter stadweert inne over beyde sijden lanx der straten met ten **siidestraten**⁶⁷ tot op zess huysen nae den Waeyere ende een cleyn streetken dair tegen over, thoeckhuys van den selven streetken excluys, ende alsoe de **Wolfstrate**⁶⁸ ten Bavendalle **oppe** ende van aen derve der weduwen ende kinderen wilen Vranx van den Winckele recht voerbij den **Crekeldriessche**⁶⁹ den **goidshuyse van Sinter Cleeren**⁷⁰ toe aen **Sinter Cleeren goetken**⁷¹.

Bewoende	53
Item	26
Ombewoende	20
Item	11
Arme	18
Item	17

Onder dese bewoende huysen sijn mede getelt ende begrepen achte geestelike bij werliken personen bewoent.

Item, onder desen wijck staet tgoidshuys oft cloostere van Sinte Cleren, inhebbende 28 religieusen daer af die 23 sijn geprofessijt, eene novice ende viere andere ongeprofessijt.

⁶⁵ 1496_wijk van Sint-Pieters ter Ziekelieden: Vannieuwenhuyze.

⁶⁶ Obbrusselpoort: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁷ zijstraten14: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁸ Wolfstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁹ Krekeldries: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁷⁰ Sint-Klaragodshuis: stadsplan van Jacob van Deventer ; stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁷¹ Sint-Klaragootje: perceelsplan W.B. Craen.

Item, die pater aldaer mit sijnen geselle ende den costere.

Item, in de cokene viere maerten.

Item, een persoon die bryedere ende beckere is.

Item, de scepere aldaer ende een arm man dien zij om Goidswille houden.

Item, **tgoidshuys ter Syeker luden**⁷² inhebbende 8 religieusen die geprofessijt zijn, die vrouwen aldaer mede gerekent.

Item, drie maerten.

Item, viere kinderen.

Item, een melaens persoon.

Item, die biechtvadere.

Item, die rentmeestere.

7^{en} wijck van der Bleykerijen

Onder den **wijcke van der Bleyckerije**⁷³ daer nu ter tijt die honderste man aff is Peeter Wijckman hudevetter

Welcken wijck beghint van aen de stove tegen den **Bucborre**⁷⁴ over, de selve stove mede, innegaende de **Silverstrate**⁷⁵ lanx doere ter Bleykerien weerts tot Jans van Ophem **huys**⁷⁶ aldaer ende de strate **nedergaende** tot in de **Rechte strate**⁷⁷ ende alsoe ter stadweert inne tot op **twee huysen**⁷⁸ nae **Lucas die Vriese**⁷⁹.

Bewoende	29
Item	43
Ombewoende	8
Item	7

⁷² *godshuis van de Zieke lieden*: perceelsplan W.B. Craen.

⁷³ *1496_wijk van de Blekerij*: Vannieuwenhuyze.

⁷⁴ *Bucborre*: VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 46.

⁷⁵ *Zilverstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁶ *huis van Jans van Ophem*: Vannieuwenhuyze.

⁷⁷ *Rechte straat*⁴: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁸ *twee huizen*: Vannieuwenhuyze.

⁷⁹ *Lucas die Vriese*: Vannieuwenhuyze.

Arme	10
Item	12

Item, onder desen wijck is **tgoidshuys van Onser Vrouwen Visitatie**⁸⁰, inhebbende vijf oude vroukens.

8^{en} wijck van der Walscher plaetsen

Onder den **wijck van der Walscher plaetsen**⁸¹, dair nu honderste man aff es Joes Rampaert, hudevettere.

Welcken wijck beghint aen der Capellen kerchoff aen de trappen voere den nuwen torre, gaende alsoe **nederweerts** om den Bucborre ter **Walsscher plaetsen**⁸² toe aent **Reeken**⁸³, soe in de **Beemptstrate**⁸⁴ tot aen de vesten toe ende dander eynde van der Beemptstraten tot Jans de Perck huys⁸⁵ aldaer excluys ende van dair wederom over de Walssche plaetse in de Rechte strate ten **Coevoete**⁸⁶ weerts omtrint halff wegen der selver straten dair **twee soeden deen tegen dander**⁸⁷ staen ende dan van der selver Walscher plaetsen de **Proefstrate**⁸⁸ inne tot der **Acoleystraten**⁸⁹ toe excluys ende **tsProeffs poerte**⁹⁰ aldaer mede incluys.

Bewoende	63
Item	47
Ombewoende	8
Item	10
Arme	10
Item	10

⁸⁰ godshuis van Onze-Lieve-Vrouw-van-Visitatie: onbekend.

⁸¹ 1496_wijk van de Walsche plaats: Vannieuwenhuyze.

⁸² Walsche plaats: perceelsplan W.B. Craen.

⁸³ het Radeken: perceelsplan W.B. Craen ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

⁸⁴ Beemdstraat2: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁵ huis van Jans de Perck: Vannieuwenhuyze.

⁸⁶ de Koevoet: Vannieuwenhuyze.

⁸⁷ twee zoden tegen mekaar: Vannieuwenhuyze.

⁸⁸ Prooststraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁹ Accolaystraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁰ Proostpoort: d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 148.

Item, onder desen wijck ist **goidshuys van Sint Aubert**⁹¹ in dwelke woenen vijf arme vroukens levende op te aelmoessene.

Item, onder dese bewoende huysen sijn mede getelt ende begrepen **sesse huysen**⁹² toebehoerende der abdijen van Sint Sepulcre bij werliken personen bewoent.

Item, die **herberghe van Vyleer**⁹³ nyet getelt.

Sabbato 7^a Maii

9^{en} wijck

Onder den **wijck van der Bogarden heergrecht**⁹⁴ dair nu honderste man es Henrick van Waeyenberge, hudevettere.

Welcken wijck beghint tegen over de poerten van der proefstien ter Capellen, de Acoleystrate recht **neder** voerbij der cammen geheeten **den Valcke**⁹⁵ in de strate ter Walsscher plaetsen weert ane, gaende tot omtrint halff wege der straten dair twee soeden deen tegen dander staen, ende van den voirs. Valcke wederom in de Beempstrate tot ten huysen toe wilen Jans de Perck ende dair van den selven Valcke de strate inne voerbij **Juliaeskensborre**⁹⁶ dan de **grecht**⁹⁷ oppe voerbij den **Cellebruederen**⁹⁸ al over beyde sijden tot ten eynde van der Proefstraten toe ende de selve Proefstrate inne tot ter Acoleystraten toe de rechte sijde alleene ende van der voirs. **Juliaeskensborrestraten**⁹⁹ weder recht **neder** de grecht voerbij der **Bogaerden**¹⁰⁰ de **Raemstrate**¹⁰¹ inne ende alsoe wederom den hoeck van **den Catten Ronckaerde**¹⁰² tot **Sint Jacobs poerte**¹⁰³ ende de **brugge**¹⁰⁴ exclusu.

Bewoende

44

Item

68

⁹¹ *Sint-Aubertgodshuis*: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 58 ; HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, IV, p. 62.

⁹² *zes huizen van de abdij van Kamerijk*: onbekend.

⁹³ *herberg van Villers*: onbekend.

⁹⁴ *1496_wijk van de Bogaardenheergrecht*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁵ *de Valk*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁶ *Juliaantjesborre*: DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁹⁷ *gracht*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁸ *Cellebroedersgodshuis*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁹ *Juliaantjesborrestraat*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰⁰ *Bogaardengodshuis*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰¹ *Raamstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰² *de Kat Ronckaerde*: Vannieuwenhuyze.

¹⁰³ *Sint-Jacobs poort*: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

¹⁰⁴ *brug*: perceelsplan W.B. Craen.

Ombewoende	10
Item	8
Arme	4
Item	6

Onder dese bewoende huysen sijn mede getelt ende begrepen 15 gheestelike huysen bewoent bij werliken personen.

Item, in desen wijck staet tgoidshuys van der Cellebruederen mit 13 personen daer af die 12 geprofessijt sijn.

Item, tgoidshuis van den Bogaerden mit seven personen daer af die twee priesters sijn.

Item, drie novicen.

10^e wijck

Onder den **wijck van der Overmoelen**¹⁰⁵ dair nu ter tijt honderste man aff es Gielys van Zelicke.

Welcken wijck beghint van aen de brugge voere Sint Jacobs poerte voirweerts gaende over beyde sijden tot ter cammen toe geheeten **den Baert**¹⁰⁶ ende van dair voerbij de camme geheeten **de Duyve**¹⁰⁷ in de **Raemstrate**¹⁰⁸ ende de selve Raemstrate mede incluyt tot ten hoeckhuys op te **Rechte strate**¹⁰⁹ geheeten **den Ingel**¹¹⁰ excluys ende beghinnende alsoe **dsbarbiershuys**¹¹¹ tegen de Duyve over gaende int **straetken**¹¹² achter den Baert ende van der Baerde tot **sLeeus wijkete**¹¹³ de **Zespenninckstrate**¹¹⁴ inne beyde de **zijdestraten**¹¹⁵ recht uuyte over **tSennebrughskan**¹¹⁶ tot ter **bruggen**¹¹⁷ toe van den **Driesmoelen**¹¹⁸ excluys.

¹⁰⁵ 1496_wijk van de Overmolen: Vannieuwenhuyze.

¹⁰⁶ de Baard: d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 20 ; LINDEMANS (1958), *Brouwerijen en brouwers*, p. 127.

¹⁰⁷ de Duif: Vannieuwenhuyze.

¹⁰⁸ Raamstraat2: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰⁹ Rechte straat: perceelsplan W.B. Craen.

¹¹⁰ de Engel: Vannieuwenhuyze.

¹¹¹ Barbiershuis : Vannieuwenhuyze.

¹¹² straatje6: d'OSTA (1979), *Rues disparus*, p. 20.

¹¹³ Leeuws wiket: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

¹¹⁴ Zespenningsstraat: perceelsplan W.B. Craen.

¹¹⁵ zijstraten9: perceelsplan W.B. Craen.

¹¹⁶ Zennebrugje: perceelsplan W.B. Craen.

¹¹⁷ brug3: perceelsplan W.B. Craen.

¹¹⁸ Driesmolen: MARTENS (1961), *Introduction*, p. 12.

Bewoende	60
Item	39
Ombewoende	6
Item	7
Arme	11
Item	5

Item, die herberge van Cantympré¹¹⁹ ongetelt.

11^{en} wijck

Onder den wijck van den Cruyskene¹²⁰ dair nu honderste man aff es Gabriele de Leenere, legwerkere

Ende beghint den selven wijck aen dAnderlechsche poerte¹²¹ ende alsoe ter stad weert inne comende tot ter cammen toe geheeten den Pau¹²², achter den Pau lanx den Sinneken¹²³ tot ter Sespenninckstraten toe exclus dair in tLeeuwestraetken¹²⁴ ende van den selven Pauwe de Rechte strate ter stadweerts inne met ten sijdestraten¹²⁵ tot ten hoeckhuyse toe geheeten den Ingel mede incluyt ende den hoeck dair tegen over omme tot sbarbiershuyse toe exclus.

Bewoende	33
Item	50
Ombewoende	14
Item	12
Arme	7
Item	24

¹¹⁹ herberg van Cantimpré: onbekend.

¹²⁰ 1496_wijk van ten Kruisken: Vannieuwenhuyze.

¹²¹ Anderlechtsepoort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), Brussel, p. 14).

¹²² de Pauw: Vannieuwenhuyze.

¹²³ Zenneke: perceelsplan W.B. Craen ; stadsplan van Jacob van Deventer.

¹²⁴ Leeuwsstraatje: Vannieuwenhuyze.

¹²⁵ zijstraten: perceelsplan W.B. Craen.

Onder dese bewoende huysen zijn mede getelt ende begrepen twee geestelike bewoent bij werliken personen.

Dominica 8^a Maii quia erat dies festus nichil actum est.

Lune 9^a Maij

12^e wijck

Onder den wijck van den Vleemschen steenwech buyten Verloren Cost¹²⁶, daer nu die honderste man aff is Hubrecht Steemaer geheeten Partsevael.

Welcken wijck beghint aen de Vlemsche poerte¹²⁷ ter stadweert inne lanx den steenwege¹²⁸ doer Verloren Cost poerte¹²⁹ tot Sinte Cornelys gasthuys¹³⁰ toe excluys, met ten siide straten¹³¹ ende van aen de Verloren Cost poerte lanx der grecht¹³² buyten ende binnen de selve Verloren Cost poerte tot terhameyde van der Drieschmoelen¹³³ ende van dair wederom lanx der straten¹³⁴ ter vesten toe, de bleykerie¹³⁵ aldaer mede incluys.

Bewoende	65
Item	37
Ombewoende	28
Item, noch	28
Arme	26
Item	22

Hier boven ende onder de bewoende huysen sijn mede getelt ende begrepen 5 geestelike bewoent bij werliken personen.

¹²⁶ 1496_wijk van de Vlaamse steenweg: Vannieuwenhuyze.

¹²⁷ Vlaamse poort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), Brussel, p. 14).

¹²⁸ Vlaamse steenweg: perceelsplan W.B. Craen.

¹²⁹ Verlorenkostpoort: Vannieuwenhuyze.

¹³⁰ Sint-Cornelisgasthuis: TYS, LAMBRECHTS & COOMANS (2007), Huizenonderzoek ; DEMETER & GUILARDIAN (2007), Implantation, p. 60.

¹³¹ zijstraten2: perceelsplan W.B. Craen.

¹³² gracht2: perceelsplan W.B. Craen.

¹³³ hameide van de Driesmolen: Vannieuwenhuyze.

¹³⁴ straat5: perceelsplan W.B. Craen.

¹³⁵ blekerij: onbekend.

13^e wijck

Onder den **wijck van Sinte Cornelis gasthuys**¹³⁶, buyten Sinte Katelijnen poirte ofte den Driesmolen ofte van der Overmoelen buyten, daer nu die honderste man aff is Peeter van den Bossche, mesmakere.

Welcken wijck beghint op ten Vlemschen steenwech aen Sinte Cornelys gasthuys ende Henrix van Haren **huys**¹³⁷ beyde incluyt, lanx der straten ter stadweerts inne comende over beyde sijden met ten **siidestraten**¹³⁸, tot ter **Beghinen heergrecht**¹³⁹ toe excluyt ende van dair den hoec van **Jerico**¹⁴⁰ lanx der **grecht**¹⁴¹ henen tot ter **bruggen**¹⁴² van den **Driesmoelen wijkkete**¹⁴³ ende dan van dair lanx der **straten**¹⁴⁴ over beyde siiden met ten **siidestraten**¹⁴⁵ tot ter Drieschmoelen toe, de selve moelen ende de **herberge van Nyeneve**¹⁴⁶ beyde incluyt.

Bewoende	42
Item	52
Ombewoende	10
Item	18
Arme	10
Item	7

Onder dese bewoende huysen sijn mede gerekent ende begrepen 13 geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

Item, onder desen wijck staet tgoidshuys van Jherico gelast mit ten pater ende twee anderen priesters daer af een rentmeester is, vijftich nonnen, 13 conversynen ende 12 donatinnen, alle geprofessijt, twee knapen ende twee maerten.

Item, die **herberge van Ouderghem**¹⁴⁷.

¹³⁶ 1496_wijk van Sint-Cornelisgasthuis: Vannieuwenhuyze.

¹³⁷ huis van Henrix van Haren: Vannieuwenhuyze.

¹³⁸ zijstraten4: perceelsplan W.B. Craen.

¹³⁹ Begijnenheergrecht: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁴⁰ godshuis van Jericho: Vannieuwenhuyze.

¹⁴¹ gracht3: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁴² brug4: Vannieuwenhuyze.

¹⁴³ Driesmolenwiket: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

¹⁴⁴ straat6: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁴⁵ zijstraten3: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁴⁶ herberg van Ninove: Vannieuwenhuyze.

¹⁴⁷ herberg van Oudergem: onbekend.

14^e wijck

Onder den wijck van voere dBegijnhoff¹⁴⁸ dair honderste man aff es Jacop Weyns.

Welcken wijck beghint van aen Sinte Kathelijnen poerte¹⁴⁹ tegen over tgoidshuys van Jerico lanx der Beghinen heergrecht, van Sinte Baefs¹⁵⁰ tot de binnenste Lakenpoerte¹⁵¹ toe ende van der selver poerten lanx der straten¹⁵² henen uitweerts voerbij den Begijnhove¹⁵³ doer tcleyn Lakenpoertken¹⁵⁴, met alle den sijdestraten¹⁵⁵ tot ter buytenster Lakenpoerten¹⁵⁶ of Spoyder toe.

Bewoende	48
Item	72
Ombewoende	3
Item	21
Arme	10
Item	17

Item, die herberghe van Sinte Bauws ongetelt.

Item, drie huysen¹⁵⁷ daer aen staende ende daer toebehoerende bij werliken personen bewoent ende daeromme hier boven mit ten bewoenden huysen getelt ende in dat getal begrepen.

Item, tgoidshuys van den Grauwen susteren¹⁵⁸ mit 27 susteren geprofessijt, viere novicen ende twee jonghers.

[...]

Ponatur hic dBegijnhof.

Jovis 19ª Maij

Int Begijnhof te Bruessel

¹⁴⁸ 1496_wijk van vóór het Begijnhof: Vannieuwenhuyze.

¹⁴⁹ Sint-Kathelijnepoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

¹⁵⁰ herberg van Sint-Baafs: LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 37.

¹⁵¹ Binnenste Lakenpoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

¹⁵² straat7: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁵³ Begijnhof: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁵⁴ Klein Lakenpoortje: stadsplan van Jacob van Deventer.

¹⁵⁵ zijstraten5: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁵⁶ Buitenste Lakenpoort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), *Brussel*, p. 14).

¹⁵⁷ drie huizen: onbekend.

¹⁵⁸ godshuis van de Grauwzusters:

Es bij den voirs. commissarissen oic getelt geweest ende sijn aldair bewoende huysen bevonden, mids oic twee huysen¹⁵⁹ buyten den voirs. Beghijnhove staende, deen van ouden tijden toebehoorende den cureyt ende dandere eenre capelrien¹⁶⁰ in den voirs. Beghijnhove ende bij den cureyt ende capellanen bewoent, 80 huysen.

Arme levende bij der aelmoessen en van der Kysten, 24. In welke 24 hertsteden woenen omtrent vijftich arme beghijnen.

Item, in de Infirmierie aldaer sijn soe sycke, soe innocente personen, 36.

Item, maerten, 9.

Item, knapen, een.

Ombewoende

10

Martis 10^a Maij

15^e wijck

Onder den wijck van der Croepelstraten¹⁶¹ oft tsWolfsgrecht¹⁶², dair honderste man aff es Willem van Woeluwe, tymmerman.

Welcken wijck beghint dierste strate¹⁶³ buyten der binnenster Waermoespoerten¹⁶⁴, neven den Hertshoren¹⁶⁵, van dair lanx der grecht¹⁶⁶ neven tot ter Selver straten¹⁶⁷, de selve Silverstrate ende de Croepelstrate¹⁶⁸ tot ter Broeckstraten¹⁶⁹ toe excluys, ende van aen de selve Silverstrate op te vors. grecht lanx de selve grecht voerbij den goidshuyse¹⁷⁰ ende om de stove van Grymberghen¹⁷¹ aldaer, ende alsoe lanx der Sennen¹⁷² henen tot in de Coelhovene¹⁷³ toe.

¹⁵⁹ huis van de pastoor van het Begijnhof: onbekend.

¹⁶⁰ kapelanie in het Begijnhof: onbekend.

¹⁶¹ 1496_wijk van de Kreupelstraat: Vannieuwenhuyze.

¹⁶² Wolfsgracht: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁶³ Eerste straat: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁶⁴ Binnenste Warmoespoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

¹⁶⁵ de Hertshoren: Vannieuwenhuyze.

¹⁶⁶ gracht4: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁶⁷ Zilverstraat2: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁶⁸ Kreupelstraat: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁶⁹ Broekstraat: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁷⁰ godshuis van de Troon Gods: Vannieuwenhuyze.

¹⁷¹ stoof van Grimbergen: VAN HAVERMAET (1890), *Temple des Augustins*, p. 11.

¹⁷² Zenne: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁷³ Koolhof: Vannieuwenhuyze.

Bewoende	18
Item	30
Ombewoende	7
Item	11
Arme	10
Item	65

Onder dese bewoende huysen sijn mede gerekent ende getelt vijf geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

Item, onder desen voors. 15^{en} wijck staet tgoidshuys van den Troone Goids, mit 14 bruederen alle geprofessijt ende daer aff die 7 priesters sijn.

16^e wijck

Onder den **wijck van Sinte Laureys**¹⁷⁴ int **Waermoesbroeck**¹⁷⁵, dair honderste man aff es Symon van den Beemde, creemere.

Welcken wijck beghint van aen de binnenste Waermoespoerte, recht **nederwärts** de Broeckstrate inne gaende voerbij de Croepelstrate tot meester Jan Robijns **huys**¹⁷⁶, maerscalx, ende de **Savelstrate**¹⁷⁷ excluys, ende van dair wederom de strate tegen de Croepelstrate over recht **oppe** voerbij Sinte Laureys capelle tot ter Savelstraten excluys ende alsoe noch de selve **Sinte Laureys strate**¹⁷⁸ voerbij **tgoidshuys van Sinte Lysbetten**¹⁷⁹, **de Munte**¹⁸⁰ **oppe ende nedergaende** tot ten **poele**¹⁸¹ ende der **Quackelstraten**¹⁸², beyde excluys.

Bewoende	34
Item	16
Ombewoende	6

¹⁷⁴ 1496_ *wijk van Sint-Laureins*: Vannieuwenhuyze.

¹⁷⁵ *Warmoesbroek*: Vannieuwenhuyze.

¹⁷⁶ *huis van Jan Robijns*: Vannieuwenhuyze.

¹⁷⁷ *Zavelstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁷⁸ *Sint-Laureinsstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁷⁹ *Sint-Elisabethgodshuis*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁸⁰ *de Munt*: Vannieuwenhuyze.

¹⁸¹ *Poel*: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

¹⁸² *Kwakelstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

Item	6
Arme	22
Item	27

Item, onder desen wijck staet **tgasthuys van Sint Laureys**¹⁸³.

Item, tgoidshuys van Sinte Lysbetten mit 40 nonnen geprofessijt, die mater daer inne begrepen, viere conversinnen, negenthene donatinnen, drije priesteren ende den costere.

Item, drije geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

17^e wijck

Onder den **wijck van der Savelstraten**¹⁸⁴ int Waermoesbroeck, dair nu honderste man aff es Peeter de Beer.

Welcken wijck beghint **beneden** in de Savelstrate, rechts tegen over de smesse meester Jans Robijns, maerscalx, recht oppe de selve Savelstrate, voerbij Sinte Laureys strate ende den poel aldaer tot ter Quackelstraten toe excluys, ende alsoe wederom van aen den selven poel tegen over **den Hert**¹⁸⁵, de selve Savelstrate met ten **Blijden Keere**¹⁸⁶ ende soe recht op sonder **siidestraten**¹⁸⁷, tot ter **Coelsche poerten**¹⁸⁸ ende van dair de veste recht **neder** tot ter Broeckstraten toe ende de selve Broeckstrate inne, met ten **siidestraten**¹⁸⁹, tot des voirs. meester Jans Robbynys smesse mede incluyt.

Bewoende	40
Item	45
Ombewoende	14
Item	7
Arme	17
Item	17

¹⁸³ *Sint-Laureinsgasthuis*: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 54 & 58.

¹⁸⁴ *1496_wijk van de Zavelstraat*: Vannieuwenhuyze.

¹⁸⁵ *het Hert*: BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 226.

¹⁸⁶ *Blijdenkeer*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁸⁷ *zijstraten6*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁸⁸ *Koolse poort*: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), *Brussel*, p. 14).

¹⁸⁹ *zijstraten7*: perceelsplan W.B. Craen.

Mercurii 11^a Maij

18^e wijck van den Lovensche weghe.

Onder den wijck van den Lovenschen wege¹⁹⁰, dair nu honderste man aff es Henric van den Steene.

Welcken wijck beghint van aen de Lovensche poerte¹⁹¹, excluys, ende alsoe den Lovenschen wech¹⁹² recht uut ter stadweert inne op beyde siiden, met ten straten¹⁹³ achter den Alboom¹⁹⁴ ende achter den puttenborre¹⁹⁵ aldair, ende alsoe den selven Lovenschen wech tot Laureys de Rademakere¹⁹⁶ toe ende alsoe wederom van aen de selve Lovensche poerte lanx der vesten tot ter schueren¹⁹⁷ toe ende alsoe in de cleyne strate¹⁹⁸ aldaer tot ten Scarenbeexschen wege¹⁹⁹ aen den poel²⁰⁰ aldaer, den selven poel excluys.

Bewoende	30
Item	20
Ombewoende	7
Item	9
Arme	29
Item	30

Onder dese bewoende huysen is een bewoent bij eenen priestere.

Item, sesse geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

19^e wijck van der Vedemerct²⁰¹

Onder den wijck van der Veemerct²⁰², dair nu honderste man aff es Jan Mommaert.

¹⁹⁰ 1496_wijk van de Leuvenseweg: Vannieuwenhuyze.

¹⁹¹ Leuvensepoort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), Brussel, p. 14).

¹⁹² Leuvenseweg: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁹³ straten: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁹⁴ Alboom: Vannieuwenhuyze.

¹⁹⁵ puttenborre4: Vannieuwenhuyze.

¹⁹⁶ erf van Laureys de Rademakere: Vannieuwenhuyze.

¹⁹⁷ schuur: Vannieuwenhuyze.

¹⁹⁸ kleine straat: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁹⁹ Schaarbeekseweg: perceelsplan W.B. Craen.

²⁰⁰ poel3: Vannieuwenhuyze.

²⁰¹ 1496_wijk van de Veemarkt: Vannieuwenhuyze.

²⁰² Veemarkt: Vannieuwenhuyze.

Welcken wijck beghint op ten Lovenschen wech aen derve Laureys de Rademakere, daer den wijck van den Lovenschen wegen eyndt, alsoe ter Veemerct weert ane tot ter Scarenbeexschen wege ende den selven Scarenbeexschen wech recht uut voer den poele de slincke hant oppe tot ten vesten toe. Ende dan van aen den poel²⁰³ op te Veemerct nederweerts de Quackelstrate inne, voerbij den hove van der Coulevreniers²⁰⁴, recht uut tot ten hove²⁰⁵ meester Ghijs Moelepas, secretaris onsser genedigen heeren tselve hoff exclus.

Bewoende	31
Item	24
Ombewoende	4
Item	3
Arme	35
Item	18

Hier onder sijn drie geestelike huysen bewoent bij werliken personen ende in tgetal van den bewoenden begrepen.

Item, tgoidshuys van den Bonifanten²⁰⁶ mit 12 Bonifanten, sesse coralen, drie meesters ende een maerte.

20^e wijck. Binnen der voirs. stad van Bruessel ende binnen den ouden mueren²⁰⁷.

Onder den wijck van op Coudenberch²⁰⁸, daer nu honderste man aff es Lucas de Moldere, boegmakere.

Welcken wijck beghint aen de binnenste Coudenberchpoerte te Coudenberg²⁰⁹ weert innegaende, voerbij der kerken²¹⁰ uit Bavendal [Borgendal²¹¹] wederom aen de kerke voerbij der herbergen van Croy²¹² in de Gruenstrate²¹³, tot voere de Rekencamere ende van der

²⁰³ poel2: BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 225.

²⁰⁴ hof van de kolveniers: Vannieuwenhuyze.

²⁰⁵ hof van Ghijs Moelepas: Vannieuwenhuyze.

²⁰⁶ Bonifantengodshuis: Vannieuwenhuyze.

²⁰⁷ oude muren: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15 ; perceelsplan W.B. Craen.

²⁰⁸ 1496_wijk van op Coudenberg: Vannieuwenhuyze.

²⁰⁹ Coudenberg: Vannieuwenhuyze.

²¹⁰ Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg: Vannieuwenhuyze.

²¹¹ Borgendal: Vannieuwenhuyze.

²¹² herberg van Croy: DUVOSQUEL (2001), *Documents*, p. 116 ; DUVOSQUEL (2002), *Hof van Croy-Arenberg*, p. 262.

²¹³ Groenstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

Rekenkameren de selve Gruenstrate recht **neder** voerbij der herbergen²¹⁴ tsheeren van Nassouwen tot Peeters Scilders huys²¹⁵ toe **beneden** excluys. Ende alsoe wederomme oppe beghinnende aen de Nuwe poerte des vors. heeren van Nassouwen ende voerbij dachterpoerten²¹⁶ wilen meester Ambrosys van Dynter recht op tot ten pleyne oft baillien²¹⁷ van den hove²¹⁸. Ende alsoe dat omme van aen de selve baillie den Steenwech²¹⁹ recht **neder** voerbij der herbergen²²⁰ heeren Baudewijns, bastaert van Bourgongnien, over beyde sijden tot **beneden** der vors. herbergen van Nassouwen aen den voirs. Peeters Scilders ende van dair een cleyn streetken²²¹ inne tot ten Braspenninghe²²² op der Ammanshofstad²²³ ende dien pleyn omme tot ten Eenhoren²²⁴ toe ende van dair wederom achter den voirs. Braspenninghe doere tstreetken²²⁵ in de Ingelantstrate²²⁶ beghinnende tegenover de oude herberge van Gaesbeke²²⁷, de selve strate inne, voerbij der herbergen van der Goux²²⁸, voerbij der Vlaedestraten²²⁹ ende den goidshuyse van der Arcken²³⁰, de selve strate ende goidshuys beyde excluys. Ende alsoe de strate recht oppe voerbij der scuttershove²³¹ tot ten pleyne oft baeillien toe van den voirs. hove.

Bewoende	95
Item	74
Ombewoende	6
Item	4
Arme	1
Item	11

²¹⁴ herberg van Nassau: Vannieuwenhuyze.

²¹⁵ huis van Peeters Scilders: ROOBAERT (1999), *Zes Brusselse schilders*, p. 243.

²¹⁶ achterpoort van Ambrosius de Dynter: Vannieuwenhuyze.

²¹⁷ Baliën: SMOLAR-MEYNART, VANRIE, SOENEN e.a. (1991), *Paleis van Brussel*, p. 373.

²¹⁸ Hof: Vannieuwenhuyze.

²¹⁹ Steenweg: perceelsplan van W.B. Craen.

²²⁰ herberg van Baudewijns: onbekend.

²²¹ straatje: perceelsplan van W.B. Craen.

²²² de Braspenning: Vannieuwenhuyze.

²²³ ammanshofstad: Vannieuwenhuyze.

²²⁴ de Eenhoorn: Vannieuwenhuyze.

²²⁵ straatje2: perceelsplan van W.B. Craen.

²²⁶ Ingelandstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

²²⁷ oude herberg van Gaasbeek: JACOBS (2003), *Sneeuwpoppen*, p. 167.

²²⁸ herberg van Goux: onbekend.

²²⁹ Vlaedestraat: perceelsplan van W.B. Craen.

²³⁰ godshuis ter Arken: Vannieuwenhuyze.

²³¹ schuttershof: Vannieuwenhuyze.

Item, onder desen wijck staet **tgoidshuys van Sint Jacobs opt Coudenberch**²³², mit ten proost, sesse religieusen priesters, drie andere religieusen dyaconen, twee novicen noch nyet ontfangen, eenen werliken priestere, sesse werlike dieneren oud, knapen ende maerten.

Item, sijn onder desen wijck 18 geestelike huysen bij werliken personen bewoent ende daer omme hier boven int getal van den bewoenden huysen begrepen.

Item, sijn insgelijcx int voors. getal van den bewoenden huysen onder den voors. wijck mede getelt ende begrepen thuys oft herberghe des heren van Croy.

Item, die Rekencamere.

Item, **thuys**²³³ oft herberghe van mijnre vrouwe der douagieren.

Item, de **herberghe van der Cameren**²³⁴.

Item, de herberge oft huys des heren van Nassau mit allen den toebehoerten.

Item, de herberghe van heren Bauduyne den bastaert.

Item, de **herberge van Bevere**²³⁵.

Item, **thuys van Ravesteyn**²³⁶.

Item, **thuys van Poolhem**²³⁷.

Jovis 12^a Maii quia erat festum Assumptionis [sic] Domini, nichil actum est per commissarios.

Veneris 13^a Maii.

21^e wijck.

Onder den **wijck van 'ts Cantersteene**²³⁸, dair nu honderste man aff es Bertelmeeus van den Borchwalle, scoemakere.

Welken wijck beghint **beneden** der herbergen 'ts heeren van Nassouwen aen d'**erven**²³⁹ Peeter Scilders ende Jans de Scoemakers, beyde incluyt, **nederweerts** ten Steenwege inne de **strate**²⁴⁰

²³² *Sint-Jacobs godshuis op de Coudenberch*: Vannieuwenhuyze.

²³³ *huis van de douagière*: onbekend.

²³⁴ *herberg van ter Cameren*: onbekend.

²³⁵ *herberg van Beveren*: onbekend.

²³⁶ *huis van Ravenstein*: Vannieuwenhuyze.

²³⁷ *huis van Poolhem*: onbekend.

²³⁸ *1496_wijk van het Cantersteen*: Vannieuwenhuyze.

²³⁹ *erf van Jans de Scoemakere*: onbekend.

²⁴⁰ *straat21*: perceelsplan W.B. Craen.

tegen 'ts **Cantersteen**²⁴¹ over inne tot ter ouder herbergen van Gaesbeke, nu geheeten den Swane, ende den hoeck dair tegen over, beyde incluyt ende dair van aen den voirs. Cantersteen den Steenwech **neder** voerbi der **capellen van Sinte Marien Magdaleenen**²⁴² tot ter Forchierstraten²⁴³ toe ende Henrix van Zuerbroeck **huys**²⁴⁴ dair tegen over, beyde exclusys.

Bewoende	73
Item	72
Ombewoende	3
Item	4
Arme	3

Onder dese bewoende sijn **vijf huysen**²⁴⁵ toebehoerende den gheesthuyse van Sint Eloys.

Item, **twee huysen**²⁴⁶ toebehoerende den cloostere van Gruenendale.

Item, die **herberge van den Chartroisen tot Schuete**²⁴⁷, alle hij [sic] werliken personen bewoent.

22^e wijk

Onder den **wijk van der Spiegelbeken**²⁴⁸, dair nu honderste man es Peeter van den Trille, schoemakere.

Welken wijk beghint van op te **Spiegelbeke**²⁴⁹ van aen de Forchierstrate ende **Putteriestrate**²⁵⁰, beyde exclusys, soe **nederweerts** de **Hovelstrate**²⁵¹ inne over beyde siiden tot ten huysse toe geheeten **de Wage**²⁵² ende 't houckhuys²⁵³ daer tegen over, beyde incluyt, de **Berchstrate**²⁵⁴ inne voerbi **den Witten Leeuwe**²⁵⁵ tot ten **Goutsmeetstraetkene**²⁵⁶ toe ende der **smessen**²⁵⁷ dair tegen

²⁴¹ *Cantersteen*: Vannieuwenhuyze.

²⁴² *Sint-Maria-Magdalenakapel*: perceelsplan W.B. Craen.

²⁴³ *Forchierstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

²⁴⁴ *huis van Henrix van Zuerbroeck*: Vannieuwenhuyze.

²⁴⁵ *vijf huizen van de Sint-Elooisgeesthuis*: onbekend.

²⁴⁶ *twee huizen van het klooster van Groenendaal*: onbekend.

²⁴⁷ *herberg van Scheut*: Vannieuwenhuyze.

²⁴⁸ *1496_wijk van de Spiegelbeek*: Vannieuwenhuyze.

²⁴⁹ *Spiegelbeek*: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁵⁰ *Putterijstraat*: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁵¹ *Heuvelstraat*: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁵² *de Waag*: Vannieuwenhuyze.

²⁵³ *hoekhuis7*: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁵⁴ *Bergstraat*: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁵⁵ *de Witte Leeuw*: Vannieuwenhuyze.

over mede incluyt, ende alsoe wederom op te Vischmerct²⁵⁸ tot ten Drie Heringhen²⁵⁹ ende 't Cleyne straetken²⁶⁰ te Jans 's Walsschen huys²⁶¹ weerts gaende, met ter Vroentstraten²⁶² achter omme, den Boeckers²⁶³ tot ter Beek²⁶⁴ toe over beyde siiden.

Bewoende	57
Item	36
Ombewoende	3
Item	2
Arme	egheene

Onder desen wijck sijn hierboven mit ten bewoenden gerekent ende begrepen zeven huysen²⁶⁵ toehoerende den cloostere van Gruenendale ende bij werliken personen bewoent.

Sabbatho 14ta Maii

23^e wijck.

Onder den wijck van der Putterien²⁶⁶, dair nu honderste man aff es Peeter van den Wouwe.

Welken wijck beghint op te Spiegelbeke tegen over de Forchierstrate recht op de Putterie, met ten Goutsmeetstraetken tot ter Berchstraten toe, de strate²⁶⁷ achter den Nuwen borre²⁶⁸ tot ten Cleyne borre²⁶⁹ toe bij her Peeters van Herbays²⁷⁰ ende van dair wederom voerbij den Nuwen borre al de Putterie noch op voerbij der herbergen van Gruenendale²⁷¹, doer den Saterdag²⁷² tot

²⁵⁶ Goudsmedenstraatje: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁵⁷ smidse van Gielys van den Greyne: Vannieuwenhuyze.

²⁵⁸ Vismarkt: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁵⁹ de Drie Haringen: Vannieuwenhuyze.

²⁶⁰ klein straatje: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁶¹ huis van Jans sWalsschen: Vannieuwenhuyze.

²⁶² Vroentstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁶³ de Boeckers: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁶⁴ Beek: onbekend.

²⁶⁵ zeven huizen van het klooster van Groenendaal: onbekend.

²⁶⁶ 1496_wijk van de Putterij: Vannieuwenhuyze.

²⁶⁷ straat22: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁶⁸ Nieuwenborre: LINDEMANS (1961a), *Brouwerijen en brouwers*, p. 105.

²⁶⁹ kleine borre: Vannieuwenhuyze.

²⁷⁰ herberg van Peeters van Herbays:

²⁷¹ herberg van Groenendaal: Vannieuwenhuyze.

²⁷² de Zaterdag: perceelsplan van W.B. Craen.

ten Scaecberde²⁷³ toe ende dan weder om van voere de camme geheeten 't Scildeken²⁷⁴ recht oppe tot ter Nuwerstraten²⁷⁵ ende 'd borreken²⁷⁶ dair tegen over staende ende de selve Nuwestrate al op tot ter ander straten²⁷⁷ toe voere de Heilige Drievuldicheit²⁷⁸.

Bewoende	59
Item	39
Ombewoende	8
Item	3
Arme	8
Item	3

Onder dese bewoende huysen sijn mede gerekent ende begrepen sesse huysen²⁷⁹ toebeoerende den geesthuyse van Sint Eloys.

Item, de herberghe van Gruenendale.

Item, twee andere huysen²⁸⁰ den cloostere van Gruenendale toebehoerende.

Item, een ander huys²⁸¹ toebehoerende den Augustinen van Mechlen, alle bij werliken luden bewoent.

Item, noch een werlic huys bewoent bij eenen priestere.

24^e wijck.

Onder den wijck van den Houtmerct²⁸², dair nu ter tijt honderste man aff es Jan van den Bossche, cousmakere.

²⁷³ *het Schaakbord*: Vannieuwenhuyze.

²⁷⁴ *het Schildeke*: Vannieuwenhuyze.

²⁷⁵ *Nieuwstraat2*: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁷⁶ *borretje*: Vannieuwenhuyze.

²⁷⁷ *straat9*: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁷⁸ *godshuis van de Heilige Drievuldigheid*: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 54 & 58.

²⁷⁹ *zes huizen van het Sint-Elooisgeesthuis*: onbekend.

²⁸⁰ *twee huizen van het klooster van Groenendaal*: onbekend.

²⁸¹ *huis van de Augustijnen van Mechelen*: onbekend.

²⁸² *1496_wijk van de Houtmarkt*: Vannieuwenhuyze.

Welken wijck beghint op te Coeperbeke²⁸³ boven aen t' huys²⁸⁴ wilen meester Henric Stoop ende nu toebehoorende Janne van der Eycken, 't selve huys ende den houck daer tegen over, daer aff 'd ierste huys²⁸⁵ omme den hoeck ende d' ander strate²⁸⁶ mede incluys, ende alsoe nederweerts de Coperbeke voerbij der straten achter 't Scaebert, soe recht toe tot ter Houtmerct²⁸⁷ over beyde sijden, van dair beyde straten²⁸⁸ ten Marienborre²⁸⁹ weerts ende soe recht op voerbij den achter ende voergangen van der stoven geheeten den Pollepel²⁹⁰ ende alsoe tot ten Puttenborre²⁹¹ toe voere 't goidshuys van den Apostelen²⁹² staende ende dan van den goidshuyse van der Arcken ende 's Heilichs Sacraments capelle²⁹³, beyde incluys, lanx der straten henen voerbij den goidshuyse van den Apostelen ende alsoe recht op met ten straten van der Vladen²⁹⁴ den Gruenenberge²⁹⁵ ende den Bliidenberge²⁹⁶, de strate²⁹⁷ van Sinte Mertens kerchoff²⁹⁸ neder tot ter Prochiaenstraten²⁹⁹ ende alsoe voerbij Sinte Mertens kerchove de strate³⁰⁰ achter de Hoehscole³⁰¹, de strate³⁰² van aen de Hooghscole tot Sinte Goedelen kerchove³⁰³ wederom van aen de selve Hoeghscole tot ter binnenster Sinte Goedelen poerte³⁰⁴, met ter poerten ende van dair nederweerts voerbij ende om Sinte Machiels capelle³⁰⁵ al Sinte Goedelen kerckhoff mede, voerbij den gheesthuyse³⁰⁶ aldaer in de Prochiaenstrate over beyde sijden recht neder ende de Houtmerct ommegeens mede incluys tot ter Nuwerstraten ende den Wolfsborre³⁰⁷ dair tegen over.

Bewoende

137

Item

78

²⁸³ Koperbeek: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁸⁴ huis van Janne van der Eycken: Vannieuwenhuyze.

²⁸⁵ huis: onbekend.

²⁸⁶ straat10: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁸⁷ Houtmarkt: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁸⁸ straten2: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁸⁹ Sint-Mariaborre: DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

²⁹⁰ de Pollepel: Vannieuwenhuyze.

²⁹¹ puttenborre5:

²⁹² godshuis van de Twaalf Apostelen: Met waterverf opgehoogd plan van Brussel in negen bladen circa 1750.

²⁹³ Heilig Sacramentskapel: Vannieuwenhuyze.

²⁹⁴ straat van de Vlade: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁹⁵ Groenenberg: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁹⁶ Blindenberg: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁹⁷ straat11: perceelsplan van W.B. Craen.

²⁹⁸ Sint-Maartenskerkhof: Vannieuwenhuyze.

²⁹⁹ Parochiaanstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

³⁰⁰ straat12: perceelsplan van W.B. Craen.

³⁰¹ Hooghschool: Vannieuwenhuyze.

³⁰² straat13: perceelsplan van W.B. Craen.

³⁰³ Sint-Goedelekerkhof: HOUZÉ (1907), *Note historique*, passim.

³⁰⁴ Binnenste Sint-Goedelepoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

³⁰⁵ Sint-Michielskapel: KIECKENS (1897a), *Pierre de Thimo*, p. 82 ; LEFÈVRE (1970-1971), *Origines*, pp. 341-342.

³⁰⁶ geesthuis: Vannieuwenhuyze.

³⁰⁷ Wolfsborre: Vannieuwenhuyze.

Ombewoende	5
Item	15
Arme	2
Item	11

Onder dese bewoende huysen sijn mede gerekent ende begrepen 8 geestelike ende thiene werlike, alle bij priesteren bewoent.

Item, noch twe die priesteren, ende noch viere die gheesteliken goidshuisen toebehoeren.

Item, noch 13 werlike huysen bij priesteren bewoent.

Item, onder desen wijck staet 't goidshuys ter Arcken mit 18 personen onder syke ende arme.

Item, 't goidshuys van den Apostelen mit eenen priestere, 12 oude mannen ende eenen maerte.

Item, die oude herberghe van Percke³⁰⁸ ledich staende.

Item, 't gheesthuys van Sinte Goedelen nyet getelt.

Item, Baecxgeesthuys³⁰⁹ in 'd welke 12 oude vrouwen levende van den Heylegen Gheest.

Dominica 15ta Maii nichil actum est.

Lune 16ta et Martis 17ta Maii en was in der stad nyet getelt, maer gebesoingneert mit ten dorpen.

Mercurii 18ta Maii.

Onder den wijck van der Langer Ridderstraten³¹⁰, dair honderste man aff es Baltazar Grueninck, leertouwere.

Welken wijck beghint van aen de binnenste Waermoespoerte ter Ridderstraten³¹¹ weert inne tot ten hoeck van den Moriaenshoode³¹² over beyde sijden ende van dair wederom van op ten hoeck van Sinte Machiels herberghe³¹³ de Stormstrate³¹⁴ recht op over beyde siiden tot ten Puttenborre³¹⁵ toe van den Pelgerim³¹⁶ excluys, soe doere de Eggloystrate³¹⁷ tot der

³⁰⁸ oude herberg van Park: LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 36.

³⁰⁹ Baexgeesthuis: Vannieuwenhuyze.

³¹⁰ 1496_wijk van de Lange Ridderstraat: Vannieuwenhuyze.

³¹¹ Ridderstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³¹² het Moriaanshoofd: Vannieuwenhuyze.

³¹³ herberg van Sint-Michiels: Vannieuwenhuyze.

³¹⁴ Stormstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³¹⁵ puttenborre2: Vannieuwenhuyze.

Vederstraten³¹⁸ toe ende van dair de selve Vederstrate ende de Ridderstrate recht neder over beyde siiden met ter Vleeschouwerstraten³¹⁹ tot ter woeninghen³²⁰ toe van Henricke van den Nuwenhove, onder amman, excluys ende tgoidshuys van der Predickeren³²¹ mede incluys.

Bewoende	67
Item	40

Item, geestelike bewoent bij werliken personen, 12.

Item, noch 5 geestelike bewoent bij geesteliken personen, 5.

Item, tgoidshuys van den Predickeren mit 32 personen al te samen ende alle geprofessijt.

Item, onder dese bewoende huysen sijn mede getelt ende begrepen die herbergen van Sint Michiels ende van Cleve³²².

Ombewoende	2
Item	8
Arme	12

26^e wijck

Onder den wijck van der Berchstraten³²³, dair nu honderste man aff es Henrick Hubrechts, beekere.

Welken wijck beghint van aen de beckerie³²⁴ tegen over den houck van Sinte Machiels capelle over achter nederweerts al Sinte Goedelen kerchoff omme, voerbij der herbergen van Bergen³²⁵ tot ten langen trappen³²⁶ van Sinte Goedelen toe. Ende van aen den houck van meester Jans van Glymes huys³²⁷ oic 't kerchoff neder tot ten selven langen trappen toe ende van dair doer de

³¹⁶ *de Pelgrim*: Vannieuwenhuyze.

³¹⁷ *Eggloystraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³¹⁸ *Vederstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³¹⁹ *Vleeshouwersstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³²⁰ *woning van Henricke van den Nuwenhove*: Vannieuwenhuyze.

³²¹ *Predikherengodshuis*: BUYLE (1994), *Localisation*, pp. 213 & 215.

³²² *herberg van Kleef*: BUYLE (1994), *Localisation*, p. 213.

³²³ *1496_wijk van de Bergstraat*: Vannieuwenhuyze.

³²⁴ *bakkerij*: Vannieuwenhuyze.

³²⁵ *herberg van Bergen*: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

³²⁶ *Lange Trappen*: Vannieuwenhuyze.

³²⁷ *huis van Jans van Glymes*: Vannieuwenhuyze.

Gasthuysstrate³²⁸ beghinnende van **boven** aen de Prochiaenstrate in de strate tegen over te herberge van Ranst³²⁹, de selve strate recht **neder** voerbij de Nuwestrate, den goidshuys van der Drievuldicheit ende van Sinte Lysbetten van Hungarien³³⁰ tot ter Berchstraten toe al over beyde siiden. Ende van dair wederom in de Lange Loxemstrate³³¹ recht **neder** tot ten borre toe van der Putteriestraten tegen de houck over naest der herbergen her Peeters van Herbeys, ridders, soe doere de Cortte Loxemstrate³³² in de Berchstrate ende de selve Berchstrate van **beneden** aen 't Goutsmeetstreetken, 't selve streetken exclus ende der smessen wilen meester Gielys van den Greyne, soe de selve Berchstrate recht **oppe** voerbij der Vederstraten, voerbij der Stormstraten, 't Heete Gat³³³ inne ende soe recht op tot ten voirs. langhen **trappen** van Sinte Goelen.

Bewoende

87

Item

66

Item, 't gasthuys van Sinte Goelen³³⁴ in 'd welke zijn gewielde nonnen mit ter vrouwen vijfde ende arme vroukens mit ter maerten, 13.

Item, 't goidshuys van Calvarien³³⁵ mit zevens armen ouden mannen.

Item, 't goidshuys van der Heylegen Drievuldicheit mit 13 ouden vrouwen.

Item, 't goidshuys van Sinte Lysbetten van Hungarien mit 12 armen ouden vrouwen.

Item, 't goidshuys van den Cleynen Canonicken³³⁶ in de Berchstrate mit sess armen ouden mannen.

Nota, dat onder dese bewoende huysen is mede getelt ende gerekent die herberghe van Berghen.

Item, thiene geestelike huysen bij geesteliken personen bewoent.

Item, onder dese voors. thiene geestelike huysen sijn viere huysen geamortiseert, toebehoerende groten canonicken.

³²⁸ Gasthuisstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³²⁹ herberg van Ranst: Vannieuwenhuysen.

³³⁰ Sint-Elisabethgodshuis van Hongarije: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 58.

³³¹ Lange Loxemstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³³² Korte Loxemstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³³³ Etengat: perceelsplan W.B. Craen.

³³⁴ Sint-Goedelegasthuis: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 60 ; perceelsplan W.B. Craen.

³³⁵ godshuis van Kalvarie: HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 289 ; DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 58.

³³⁶ godshuis van de kleine kanunniken: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 58.

Ombewoende	5
Item	6
Arme	een

27^e wijck.

Onder den **wijck van der Cortter Ridderstraten**³³⁷ dair honderste man aff es Jan Walsschaert.

Welcken wijck beghint van aen tgoidshuys van den Predickeren ende de **Griipstrate**³³⁸ beyde excluys, de Lange Ridderstrate inne tot ter **Cortter Ridderstraten**³³⁹ ende de selve Cortte Ridderstrate tot ter **woeninghen**³⁴⁰ toe van wilen heeren Claze van den Heetvelde, ridders, ende **woeninghe**³⁴¹ der weduwen ende erffgenamen wilen Jan Mertens, beyde incluys, ende van dair wederom in de Lange Ridderstrate van aen **de Munte**³⁴² de selve Lange Ridderstrate inne tot ter **Muntersbruggen**³⁴³ toe, de **Scepstrate**³⁴⁴ excluys ende **dWijketstraetken**³⁴⁵ tot ten **wijkete**³⁴⁶.

Bewoende	64
Item	33

Nota, dat onder dese bewoende is mede getelt ende begrepen die **herberghe van hAffelgem**³⁴⁷.

Item, oick **viere huysen**³⁴⁸ toebehoerende den Heylegen Geest van Sinte Claes bij werliken personen bewoent.

Item, die **herberge van Grymbergen**³⁴⁹.

Item, **vijf huysen**³⁵⁰ toebehoerende den abdt van hAffelghem bewoent bij werliken personen.

³³⁷ 1496_wijk van de Korte Ridderstraat: Vannieuwenhuyze.

³³⁸ Grijpstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³³⁹ Korte Ridderstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³⁴⁰ woning van + Claze van den Heetvelde: Vannieuwenhuyze.

³⁴¹ woning weduwe Jan Mertens: Vannieuwenhuyze.

³⁴² de Munt2: Vannieuwenhuyze.

³⁴³ Muntersbrug: perceelsplan W.B. Craen.

³⁴⁴ Grote Schipstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³⁴⁵ Wiketstraatje: perceelsplan W.B. Craen.

³⁴⁶ wiket3: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

³⁴⁷ herberg van Affligem: Vannieuwenhuyze.

³⁴⁸ vier huizen van de huisarmen van de Sint-Niklaasparochie: onbekend.

³⁴⁹ herberg van Grimbergen: LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 33.

³⁵⁰ vijf huizen van de abt van Affligem: onbekend.

Ombewoende	4
Item	2
Arme	2
Item	2

28^e wijck

Onder den **wijck van den Werve**³⁵¹, dair honderste man aff es Willem van Winxele, cuypere.

Welken wijck beghint van aen de Lange Ridderstrate voer **den Teemps**³⁵² [?] de Groote Scepstrate inne voerbij den **Waterscape**³⁵³ in't **Eyndenstraetken**³⁵⁴ met ten **poertkene van Uccle**³⁵⁵ over beyde siiden tot ten **Werve**³⁵⁶ toe, de **Cleyne Scepstrate**³⁵⁷ den Werff ommegeens ende alsoe van op te **Scepbrugge**³⁵⁸ tot ter **Valbeken**³⁵⁹ ende 't **Caetspelstraetken**³⁶⁰ beyde excluys.

Bewoende	43
Item	37

Nota, dat onder dese bewoende sijn mede getelt ende begrepen twee geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

Ombewoende	9
Item	10
Arme	43
Item	14

³⁵¹ *1496_wijk van de Werf*: Vannieuwenhuyze.

³⁵² *de Teemps*: Vannieuwenhuyze.

³⁵³ *Waterschap*: Vannieuwenhuyze.

³⁵⁴ *Eindestraatje*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁵⁵ *poortje van Ukkel*: d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 145.

³⁵⁶ *Werf*: Vannieuwenhuyze.

³⁵⁷ *Kleine Schipstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁵⁸ *Schipbrug*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁵⁹ *Valbeek*: perceelsplan W.B. Craen ; Vannieuwenhuyze.

³⁶⁰ *Kaatsspelstraatje*: Vannieuwenhuyze.

29^e wijck

Onder den **wijck van Sinte Katelinen strate**³⁶¹, dair nu ter tijt honderste man aff es Jan de Coninck, tennepotghietere.

Welken wijck beghint van aen de binnenste Lakenpoerte lanx henen der **Torfzennen**³⁶² met ten **Hoef-IJzerstraetken**³⁶³ tot ter Scepbruggen toe, van aen den Driesmoelen wiket inneweerts ter **Visscherszennen**³⁶⁴ ende van der **Hoeghbruggen**³⁶⁵ met **ter Naeldien**³⁶⁶ ende **Kinnebacstraten**³⁶⁷ lanx der Visscherssennen tot ter voirs. Scepbruggen ende van aen de selve Scepbrugge tot Sinte Kathelinen poerten met **Sinte Kathelinen kerchove**³⁶⁸ aldair.

Bewoende	49
Item	63
Arme	17
Item	7
Ombewoende	10
Item	13

Onder dese bewoende sijn mede getelt ende begrepen een geestelic huys bewoent bij eenen geesteliken persoen.

Item, noch drie geestelike huysen bewoent bij werliken personen.

Item, die **herberghe van Bigaerden**³⁶⁹.

30^e wijck van der Vleeschouwersstraten.

Onder den **wijck van der Vleeschouwerstraten**³⁷⁰, dair nu honderste man aff es Jan van den Bossche.

³⁶¹ 1496_wijk van Sint-Kathelijnestraat: Vannieuwenhuyze.

³⁶² Turfzenne: perceelsplan W.B. Craen.

³⁶³ Hoefijzerstraatje: perceelsplan W.B. Craen ; stadsplan van Jacob van Deventer.

³⁶⁴ Visserszenne: perceelsplan W.B. Craen.

³⁶⁵ Hoogbrug: perceelsplan W.B. Craen.

³⁶⁶ de Naald: perceelsplan W.B. Craen.

³⁶⁷ Kinnebakstraat: perceelsplan W.B. Craen.

³⁶⁸ Sint-Kathelijnekerkhof: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

³⁶⁹ herberg van Bijgaarden: HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 232.

³⁷⁰ 1496_wijk van de Vleeshouwersstraat: Vannieuwenhuyze.

Welken wijck beghint van in de **Langhe Vleeschouwerstrate**³⁷¹ aen d'erve Henrix van den Nuwenhove, stede houdere des ammans van Bruessel, mede incluys, ende alsoe van dair voerts de selve **Vleeschouwerstrate**³⁷² inne voerbii de **beckerie met ten twee doeren**³⁷³ tot ter **Schoebeken**³⁷⁴ toe, excluys, ende wederom van in de Grijpstrate aen den **Vuylen Hoep**³⁷⁵ ter selver Vleeschouwerstraten weerts recht uut met ten **Bogaertstreetken**³⁷⁶ ende den Boeckerse tot **ten Brugsken**³⁷⁷ toe dair de camme geheeten **den Kegel**³⁷⁸ achter uut compt ende alsoe van aen 't selve straetken tot ter Berschstraten toe.

Bewoende	55
Item	60

Hier onder sijn begrepen drie geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

Arme	5
Item	8
Ombewoende	3
Item	4

31^e wijck van der Schoenbeken

Onder den **wijck van der Schoenbeken**³⁷⁹, dair nu honderste man aff es Reynere van Lith, pastebeckere.

Welken wijck beghint aen de Vischmerct aen Jans 'ts Walsschen Cleynstreetken ende Jan Henrix **huys**³⁸⁰ dair tegen over, 't selve huys excluys, de Vischmerct **neder** met ter **Herincstraten**³⁸¹ tot ter **Nedermerct**³⁸² toe, excluys, ende alsoe van op te selve Vischmerct lanx den **Vleeschuyse**³⁸³

³⁷¹ *Lange Vleeshouwersstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁷² *Vleeshouwersstraat2*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁷³ *bakkerij met twee deuren*: Vannieuwenhuyze.

³⁷⁴ *Schoenbeek*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁷⁵ *vuile hoop*: Vannieuwenhuyze.

³⁷⁶ *Bogaardstraatje2*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁷⁷ *het Brugske*: Vannieuwenhuyze.

³⁷⁸ *de Kegel*: Vannieuwenhuyze.

³⁷⁹ *1496_wijk van de Schoenbeek*: Vannieuwenhuyze.

³⁸⁰ *huis van Jan Henrix*: Vannieuwenhuyze.

³⁸¹ *Haringstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁸² *Nedermarkt*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁸³ *Vleeshuis*: perceelsplan W.B. Craen.

tot ter **Peperstraten**³⁸⁴ ende de selve Peperstrate tot ter Nedermerct, excluys, ende alsoe wederom van der selver Peperstraten lanx der Schoenbeken over beyde siiden tot ter **Soutstraten**³⁸⁵, excluys, ende de Grijpstrate inne tot ten Vuylen Hoepe ende **der Stadhuy**³⁸⁶ aldair mede incluys.

Bewoende	37
Item	40

Hier inne begrepen viere werliken huysen bij gheesteliken luden bewoent.

Arme	egheene
Ombewoende	3
Item	2

32^e wijck van den Melckmerct

Onder den **wijck van den Melcmerct**³⁸⁷, daer honderste man aff es Vivien Segers.

Welken wijck beghint van aen de cleyne poerte des **cloesters van der Minderbruederen**³⁸⁸ ende de kerckdoere van **Sinter Claes torre**³⁸⁹, alsoe te **Sinter Claes merct**³⁹⁰ weert ane omme gaende der kercken d'een siide tot ter Soutstraten toe ende de selve strate excluys, ende van aen de Grijpstrate ter **Melcmerct**³⁹¹ weert in de Cortte Ridderstrate tot ter erven wilen heeren Claes van den Heetvelde, ridders, mede incluys, ende van de selve Ridderstrate lanx der Melcmerct henen ter Scepbruggen weert tot ten Caetspeelstraetken ende 't selve streetken mede incluys ende alsoe wederom van aen de voirs. Minderbruederen poerte om den hoeck van den **Paeyhuyse**³⁹² tot ter Valbeken toe.

Bewoende	50
Item	40

³⁸⁴ *Peperstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁸⁵ *Zoutstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁸⁶ *het Stadhuis*: Vannieuwenhuyze.

³⁸⁷ *1496_wijk van de Melkmarkt*: Vannieuwenhuyze.

³⁸⁸ *Minderbroedersklooster*: Vannieuwenhuyze.

³⁸⁹ *Sint-Niklaastoren*: Vannieuwenhuyze.

³⁹⁰ *Sint-Niklaasmarkt*: Vannieuwenhuyze.

³⁹¹ *Melkmarkt*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁹² *Payhuis*: Vannieuwenhuyze.

Hier inne begrepen 18 gheestelike huysen³⁹³ toebehoerende der kerken van Sinter Claes ende bij werliken personen bewoent.

Ombewoende	7
Item	3
Arme	4

Veneris 20^a Maii

33^e wijck

Onder den wijck van Sinter Claes puttenborre³⁹⁴, dair nu honderste man es Joes de Cafmeyere.

Welken wijck beghint aen de Nedermerct, thuys voermaels geheetenden Galloys ende nu den Pyroen³⁹⁵ ende den torre van tSer Huyghskintsteen³⁹⁶, beyde incluyt, ende alsoe comende te Sinter Claes kercken weerts aen tot ten eynde van der Soutstraten ende alsoe de kercke omme tot der doren van den torre. Ende van den voirs. torre van tSer Huyghskintsteen lanx henen tot ter Melcstraten³⁹⁷ toe ende alsoe van der grooter poerten van den Minderbruederen tcloester, mede incluyt, den hoeck omme int Heymelicheytstraetken³⁹⁸ ende alsoe wederom de Melcstrate inne tot ter Steenstraten³⁹⁹ toe.

Bewoende	47
Item	38

Item, tgoidshuys van den Mynderbruederen in dwelke sijn 27 priesteren geprofessijt, twee dyaconen, vijf jonghe, twee leeke bruederen, die cock, doude cock ende een poortier.

Arme	5
Item	1
Ombewoende	4
Item	1

³⁹³ *achtien huizen van de Sint-Niklaaskerk*: onbekend.

³⁹⁴ *1496_wijk van Sint-Niklaasputtenborre*: Vannieuwenhuyze.

³⁹⁵ *de Piroen*: Vannieuwenhuyze.

³⁹⁶ *Serhuigskindsteen*:

³⁹⁷ *Melkstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁹⁸ *Heimelicheidstraatje*: perceelsplan W.B. Craen.

³⁹⁹ *Steenstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

34^e wijck van den Coolmerct.

Onder den **wijck van den Coelmerct**⁴⁰⁰, dair nu honderste man es Laureys de Cuypere.

Welken wijck beghint op te Nedermerct van aen den hoeck van der Hoevelstraten aen 't huys geheeten **den Rijn**⁴⁰¹, de Nedermerct voerbij, 'd **Broodhuys**⁴⁰² voerbij tsher Huyghskintsteen tot ten hoecke van **den Moriaen**⁴⁰³, excluys, ende van daer voerbij der **Vroenten**⁴⁰⁴ de strate recht inne ter **Coelmerct**⁴⁰⁵ toe tot ter **woeningen**⁴⁰⁶ van wilen meester Gielise in 't Netteken, mede incluys, ende van dair in de **Volderstrate**⁴⁰⁷ de sijde ter Coelmerct weert alleene tot ter **woeningen**⁴⁰⁸ toe heeren Philips Vilains, ende die mede incluys, ende alsoe wederom van aen de trappen van der **Lakenhalle**⁴⁰⁹ tot ter **erven**⁴¹⁰ Jans van Obberge ende die mede incluys.

Bewoende	38
Item	49

Hier inne mede getelt ende begrepen twee geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

Arme	egheene
Ombewoende	4
Item	7

Sabbatho 21^a Maii

35^e wijck van der Stoofstraten oft Hoeymakersstraten.

Onder den **wijck van den Hoedemakerstraten**⁴¹¹ oft Stoefstraten, dair honderste man aff es Peeter Was, cremere.

⁴⁰⁰ 1496_wijk van de Kolenmarkt: Vannieuwenhuyze.

⁴⁰¹ de Rijn: Vannieuwenhuyze.

⁴⁰² Broodhuis: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁰³ de Moriaan: Vannieuwenhuyze.

⁴⁰⁴ Vroente: Vannieuwenhuyze.

⁴⁰⁵ Kolenmarkt: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁰⁶ woning van + Gielise int Netteken: Vannieuwenhuyze.

⁴⁰⁷ Voldersstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁰⁸ woning van Philips Vilain: Vannieuwenhuyze.

⁴⁰⁹ Lakenhalle:

⁴¹⁰ erf van Jans van Obberge: onbekend.

⁴¹¹ 1496_wijk van de Hoedenmakersstraat: Vannieuwenhuyze.

Welken wijck beghint op ten houck van der Pongelmerct⁴¹² ende van aen 't straetken⁴¹³ tegen Sint Jans poel⁴¹⁴ over, dair aff 't houckhuys⁴¹⁵ bewoent Peeter Was, tynnepotghietere, ende 't selve streetken mede incluyt, soe recht neder⁴¹⁶ de strate⁴¹⁶ om den hoeck doer de Hoemakerstrate⁴¹⁷ oft Hoendermerct voerbij de Pongelmerct tot op te Nedermerct, van den huysse geheeten den Moer⁴¹⁸ lanx der Stadhuys henen tot ten Wijsere⁴¹⁹ ende van den huysse geheeten Mompolier⁴²⁰ voerbij den Swane⁴²¹ tot ten selven Wijsere, de strate⁴²² achter den Wijsere voerbij den wissel⁴²³ Jans van Windelbeke tot ter Stoefstraten⁴²⁴ toe ende voere 't Cleyn Vleeschuys⁴²⁵ tot ter erven toe Jans van Obberge, exclus, ende wederom van den hoecke Claes van der Smessen⁴²⁶ voerbij her Jans ende Henrix Smolt⁴²⁷, recht neder⁴²⁷ ende soe in de Stoefstrate tot ter woeningen toe heeren Philips Vilains, ridders, exclus, ende Jans Anderlechts⁴²⁸, incluyt.

Bewoende	61
Item	40
Ombewoende	4
Item	8
Arme	egheene

36^e wijck van den Coerenhuysse

Onder den wijck van den Corenhuysse⁴²⁹, daer nu honderste man aff es Laureys Horcken.

⁴¹² Pongelmarkt: perceelsplan W.B. Craen.

⁴¹³ straatje3: perceelsplan W.B. Craen.

⁴¹⁴ Sint-Janspoel: Vannieuwenhuysse.

⁴¹⁵ hoekhuis van Peeter Was: Vannieuwenhuysse.

⁴¹⁶ straat14: perceelsplan W.B. Craen.

⁴¹⁷ Hoedenmakersstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁴¹⁸ de Moor: Vannieuwenhuysse.

⁴¹⁹ de Wijzer: Vannieuwenhuysse.

⁴²⁰ Montpellier: Vannieuwenhuysse.

⁴²¹ de Zwaan2: Vannieuwenhuysse.

⁴²² straat15: perceelsplan W.B. Craen.

⁴²³ wissel van Jans van Windelbeke: Vannieuwenhuysse.

⁴²⁴ Stoofstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁴²⁵ Klein Vleeshuis: Vannieuwenhuysse.

⁴²⁶ Claes van der Smessen: Vannieuwenhuysse.

⁴²⁷ Jans en Henrix Smolt: onbekend.

⁴²⁸ Jans Anderlechts: onbekend.

⁴²⁹ 1496_wijk van het Korenhuis: Vannieuwenhuysse.

Welken wijck beghint aen de Steenpoerte op te siide van den Crucifixe⁴³⁰ de strate⁴³¹ recht neder tusschen 't Gulden Hoot⁴³² ende 't Corenhuys⁴³³, de Catterstrate⁴³⁴ mede incluys tot ten iersten Rosierstraetkene⁴³⁵ toe, excluys, ende van aen 't selve Rosierstraetken d'erve⁴³⁶ Willems van den Heetvelde aldair mede incluys, den hoeck omme voerbij den Corenhuyse tot ten straetken toe tegen Sint Jans poel over, Peeter Breydels huys⁴³⁷ aldaer mede incluys, ende alsoe van den houcke van der Gasthuysstraten⁴³⁸ recht op voerbij den Corenhuyse tot ter Steenpoerten toe, de Guldenstrate⁴³⁹ ende 't huys dat de Drie Coninghen⁴⁴⁰ te sijne plagen, nu toebehoorende heeren Diericke le Begge, ridder, meester van der Financien onsser ghenedigen heere, aldair excluys.

Bewoende	61
Item	73
Arme	
Item	
Ombewoende	5
Item	4

Onder desen wijck ende bewoende huysen is mede getelt die herberghe van Sevenborren⁴⁴¹.

Item, oick de herberge van Vorst⁴⁴².

Item, oick mede sesse geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

Item, oick een huys toebehoerende Willemme van den Heetvelde, 'd welke een volle leen is.

37^e wijck van Pepercorenborre.

Onder den wijck van Pepercorenborre⁴⁴³, dair nu honderste man aff es Peeter Bisscop, brieders.

⁴³⁰ Crucifix: Vannieuwenhuyze.

⁴³¹ straat4: perceelsplan W.B. Craen.

⁴³² het Gulden Hoofd: Vannieuwenhuyze.

⁴³³ Korenhuis: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁴³⁴ Kattenstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁴³⁵ Rozierstraatje: perceelsplan W.B. Craen.

⁴³⁶ erf van Willems van den Heetvelde: Vannieuwenhuyze.

⁴³⁷ huis van Peeter Breydels: Vannieuwenhuyze.

⁴³⁸ Gasthuisstraat2: perceelsplan W.B. Craen.

⁴³⁹ Guldenstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁴⁰ de Drie Koningen: Vannieuwenhuyze.

⁴⁴¹ herberg van Zevenborren: onbekend.

⁴⁴² herberg van Vorst: d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 67 ; LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 29.

⁴⁴³ 1496_wijk van de Pepercorenborre: Vannieuwenhuyze.

Welken wijck beghint van voere de Steenpoorte de herberge wilen geheeten de Drie Coningen ende nu toebehoerende heeren Diericke le Begge, riddere, mede incluys, ende den houck daer tegen over soe recht **neder** de Guldenstrate tot ten Cantersteen toe, excluys, de **Wijketstrate**⁴⁴⁴ tot ten selven wikete excluys ende alsoe de Gasthuysstrate inne tot ter grooter poerten toe van **Sint Jans gasthuys**⁴⁴⁵ ende 't selve gasthuys mede incluys.

Bewoende	46
Item	23
Arme	1
Ombewoende	4
Item, noch	3

Onder dese bewoende huysen sijn mede getelt ende begrepen **sesse huysen**⁴⁴⁶ toebehoerende den gasthuysse van Sint Jans in Bruessel, bij werliken personen bewoent.

Item, 't **huys**⁴⁴⁷ des bisscoppen van Camerijke.

Item, onder desen wijck staet 't voors. gasthuys van Sint Jans, innehebbende thiene gewyelde nonnen, de vrouwe daer inne begrepen, alle geprofessijt, behalven eenen, thiene maerten, eenen prochiaen ende viere knapen.

38^e wijck

Onder den **wijck van der Pongelmerct**⁴⁴⁸ oft Smaelbeken, dair honderste man aff es Gielys de Paedge, mesmakere.

Welken wijck beghint van op ten horick van Sint Jans gasthuysse poerte ende op ten horick tegen over de selve poerte ende alsoe **nederwerts** recht met ter Forchierstraten inne tot op te Spiegelbeke tot de **houckhuysen**⁴⁴⁹ aldaer, beyde excluys, 't **Vlessersstraetken**⁴⁵⁰ ende de Pongelmerct oft Keesmerct recht uute tot ter Hoedemakerstraten toe, beyde de **hoeckhuysen**⁴⁵¹ excluys.

⁴⁴⁴ *Wiketstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁴⁵ *Sint-Jansgasthuis*: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 54 & 60.

⁴⁴⁶ *zes huizen van het Sint-Jansgasthuis*: onbekend.

⁴⁴⁷ *huis van de bisschop van Kamerijk*: LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 23.

⁴⁴⁸ *1496_wijk van de Pongelmarkt*: Vannieuwenhuyze.

⁴⁴⁹ *hoekhuizen*: Vannieuwenhuyze.

⁴⁵⁰ *Vlessersstraatje*: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁵¹ *hoekhuizen2*: Vannieuwenhuyze.

Bewoende	4§
Item	34
Arme	1
Item	1
Ombewoende	1
Item	8

Onder dese bewoende huysen sijn mede getelt ende begrepen **achte huysen**⁴⁵² den gasthuysse van Sint Jans toebehoerende ende bij werliken personen bewoent.

39^e wijck

Onder den **wijck van Sint Jacobs poorte**⁴⁵³, dair nu honderste man aff es Jan Guedens, brieder.

Welken wijck beghint aen de Stoefstrate, meester **Jan de Longueville**⁴⁵⁴, secretarys ende greffier van den Hoogen Raide onsser henedigen [sic] heeren 'ts hertogen, ende **Gielys de Paedge**⁴⁵⁵ dair tegen over, beyde incluys, comende recht inne t'**Onser Liever Vrouwen bruederen**⁴⁵⁶ weert tot aen d'**Eyckstrate**⁴⁵⁷ ende alsoe van **boven** in de Eyckstrate van aen d'opper Rosierstrate ende 't **huys**⁴⁵⁸ wilen Jan van Eycke metter **Rosierstraten**⁴⁵⁹, beyde incluys, de Eyckstrate recht **neder** verbij [sic] den goidshuysse van den Carmelieten met ten **Wijketstreetkene**⁴⁶⁰ tot ten **wijkete**⁴⁶¹ toe tot Sint Jacobs poorte toe over beyde siiden ende van der selver poerten voerbij den **Verwershoeck**⁴⁶² tot ter **Verwerstraten**⁴⁶³ toe ende den **hoeckhuysse**⁴⁶⁴ van der Volderstraten daer tegen over, beyde incluys.

Bewoende	61
Item	60

⁴⁵² *acht huizen van het Sint-Jansgasthuis*: onbekend.

⁴⁵³ *1496_wijk van Sint-Jacobspoort*: Vannieuwenhuyze.

⁴⁵⁴ *Jan de Longueville*: Vannieuwenhuyze.

⁴⁵⁵ *Gielys de Paedge*: Vannieuwenhuyze.

⁴⁵⁶ *Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster*: DELIGNE (2005), *Brussel boven water*, plan binnenkaft.

⁴⁵⁷ *Eikstraat2*: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁵⁸ *huys van + Jan van Eycke*: Vannieuwenhuyze.

⁴⁵⁹ *Rozierstraatje2*: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁶⁰ *Wiketstraatje2*: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁶¹ *Wiket*: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

⁴⁶² *Ververshoeck*: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁶³ *Verversstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁶⁴ *hoeckhuis5*: perceelsplan W.B. Craen.

Arme	2
Item	1
Ombewoende	10
Item	8

Item, in desen wijck staet 't cloostere van Onser Liever Vrouwen bruederen innehebbende 24 priesteren, vijfde dyaconen, 10 dieneren, alle geprofessijt ende eenen jonghen noch in proba.

Nota, dat onder dese bewoende is mede getelt ende begrepen 't huys⁴⁶⁵ van Anthonis die Hont, te leene gehouden van den borchgreve van Bruessel.

Item, oick 't gasthuys van Sint Jacobs⁴⁶⁶ voere eene hertstad.

Dominica 22^a, Lune 23^a, Martis 24^a, Mercurii 25^a, quia erat festa Pentecostes, nichil egerunt commissarii.

40^e wijck

Onder den wijck van der Verwerstraten⁴⁶⁷, dair nu honderste man aff es Denijs van Meldert, voldere.

Welken wijck beghint in de Volderstrate aen d'erve⁴⁶⁸ wilen Henrix Heenkenschoot ende alsoe gaende ter Coelmerct weert ane d'een side alleene ende van op te selve Coelmerct de strate⁴⁶⁹ inne van den Platten steene⁴⁷⁰ tot ter Steenstraten toe, excluys, ende wederom van der selver Coelmerct in de Verwerstrate met ten Verwershoeken ende den Wijketstraetkene⁴⁷¹ tot ten wijkete toe ende van den selven wijkete voirbij den goidshuysen van Affrica⁴⁷² ende van den Nazaretten⁴⁷³ tot ter bruggen⁴⁷⁴ toe, aldaer op beyde siiden.

⁴⁶⁵ huis van Anthonis die Hont: onbekend.

⁴⁶⁶ Sint-Jacobsghasthuis: Vannieuwenhuyze.

⁴⁶⁷ 1496_wijk van de Verversstraat: Vannieuwenhuyze.

⁴⁶⁸ erf van + Henrix Heenkenschoot: Vannieuwenhuyze.

⁴⁶⁹ straat19: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁷⁰ Plattestein: LINDEMANS (1961a), *Brouwerijen en brouwers*, p. 108.

⁴⁷¹ Wijketstraatje3: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁷² godshuis van Afrika: INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 14 ; DEMETER (1995), *Données historiques*, p. 21.

⁴⁷³ godshuis van Nazareth: INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 16 ; DEMETER (1995), *Données historiques*, passim.

⁴⁷⁴ brug2: perceelsplan W.B. Craen.

Bewoende	74
Item	29
Arme	3
Item	1
Ombewoende	11
Item	2

Item, 't goidshuys van Affrica met 28 vrouwen geprofessijt, twee novicen ende eene achter straten gaende, makende tsamen 31 personen.

Item, 't goidshuys van Nazareth mit vijf priesteren, geprofessijt, ende sesse leeke brueders, oick geprofessijt, ende eenen leeken persoon.

Nota, dat onder dese bewoende huysen sijn mede gerekent ende begrepen 8 geestelike huysen bij werliken personen bewoent.

41^e wijck

Onder den **wijck van der Steenstraten**⁴⁷⁵, dair nu ter tijt honderste man aff es Joerys Schermer, scildere.

Welken wijck beghint aen 'd brugsken bij den Nazaretten gaende t'**Sinte Guerixkercke**⁴⁷⁶ waert ane ommegeens der selver kerken van Sinte Guerix in de **Darmstrate**⁴⁷⁷ [sic] tot ter Zenne toe in den **Borchwal**⁴⁷⁸ ende alsoe van aen Sinte Guerixkercke lanx der selver Steenstraten met ten **siidestraten**⁴⁷⁹ tot ter Melcstraten toe, exclusys, ende soe voerts bij **der Wagen**⁴⁸⁰ tot ter **Blauwen Fonteynen**⁴⁸¹ toe ende der **Molders huys**⁴⁸² aldair, exclusys.

Bewoende	105
Item	52
Arme	19

⁴⁷⁵ 1496_wijk van de Steenstraat: Vannieuwenhuyze.

⁴⁷⁶ Sint-Gorikskerk: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁴⁷⁷ Damstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁷⁸ Borgwal: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁷⁹ zijstraten10: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁸⁰ de Waag2: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁸¹ Blauwe fontein: GOEDLEVEN (1996), Martelaarsplein, p. 48.

⁴⁸² Moldershuis: Vannieuwenhuyze.

Item	3
Ombewoende	11
Item	2

Item, 't goidshuys van den **Mersluden capelle**⁴⁸³ mit vijf armen personen ende eenen die se bewaert, sijn tsamen 7 [sic] personen.

Nota, dat onder desen bewoende huysen sijn mede gerekent ende begrepen zesse geestelike huysen bij geesteliken personen bewoent.

Item, noch achte geestelike huysen bewoent bij werliken personen.

Item, is oick hier mede gerekent de herberghe geheeten **die Gulden Poorte**⁴⁸⁴ mit drie woeningen, dewelke leen is gehouden van minen genedigen heere.

Ponatur hic de poorten ende torren.

Item, in de poorten ende torren van der stad.

In de seven poorten, in elke poorte twee hertsteden bewoent sijn, 14.

Item, noch 28 torren bewoent, 28.

Item, noch 16 torren bewoent bij armen personen levende van den Heyleghen Gheest, 16.

Onbewoende torren, 23.

[...]

⁴⁸³ *Meersliedenkapel*: HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 109.

⁴⁸⁴ *de Gulden Poort*: DB 1860 ; Vannieuwenhuyze.

Haardtelling van de stad en het kwartier Brussel

1526

A. Origineel : ARA, Rekenkamer, n° 45.741(4°), Stadsarchief Antwerpen, Register *Heerdtelling Brussel, 1526*

Uitgave : CUVELIER (1912), *Dénombrements*, pp. 219-292 (fragment)

Transcriptie naar : CUVELIER (1912), *Dénombrements*, pp. 219-292

Opmerkingen : In wat volgt werden enkel de inleidingen tekstpassages en het gedeelte over Brussel-stad opgenomen.

Nyeuwe hertellinge begonst te doene in den quartiere van Bruessele, daer over geweest sijn als gecommiteerde, soe van ons heren 's Keyzers wegen, soe van den Edelen als oick van den vier hoofsteden ende den cleynen steden van Brabant, [...].

[...]

Ende ierst bynnen der stat van Bruessel. Ende ierst onder den **wijck van Ruysbroeck**⁴⁸⁵, daer nu ter tijt de honderste man aff is Jan van Waeyenberch. Welcken wijck beginnende was aen de **buytenste Coudeborchpoorte**⁴⁸⁶ op te **vesten**⁴⁸⁷ aen 't **huys**⁴⁸⁸ ons genedigen heren des Keyzers van sijnder **Waranden**⁴⁸⁹ aldaer. Ende alsoe comende van der zelve buytenster poirten op beyde zijden van der **straeten**⁴⁹⁰ tot ter **bynnenster Coudenborchpoorte**⁴⁹¹ ende van daer **nederwaerts** recht uuyt voirbij der **herbergen van Gaesbeke**⁴⁹² tot ter **puttenborne**⁴⁹³ toe, incluys, staende **boven** 't **kerchoff van den Zavele**⁴⁹⁴ aen 't **huys**⁴⁹⁵ van Toison d'Or, incluys. Ende van daer wederkerende voirbij de voirs. herberge van Gaesbeke tot ter **straeten van Ruysbroeck**⁴⁹⁶ ende de selve straete recht **nederwaerts**, met ter **Nyeuwer straeten**⁴⁹⁷ tot ten **huyse**⁴⁹⁸ wijlen meester

⁴⁸⁵ 1526_wijk van Ruisbroek: Vannieuwenhuyze.

⁴⁸⁶ Buitenste Coudenbergpoort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), *Brussel*, p. 14).

⁴⁸⁷ vesten: perceelsplan W.B. Craen ; reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), *Brussel*, p. 14) ; Vannieuwenhuyze.

⁴⁸⁸ huis van de Warande: onbekend.

⁴⁸⁹ Warande: Vannieuwenhuyze.

⁴⁹⁰ straat16: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁹¹ Binnenste Coudenbergpoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

⁴⁹² herberg van Gaesbeke: VAN WIJNENDALE & DE SAN (-), *Wolstraat*, pp. 8-9.

⁴⁹³ puttenborre3: Vannieuwenhuyze.

⁴⁹⁴ kerkhof van de Zavel: d'HOORE (1991), *Egmont-Arenbergpaleis*, p. 11.

⁴⁹⁵ huis van Toison d'Or: Vannieuwenhuyze.

⁴⁹⁶ Ruisbroek: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁹⁷ Nieuwstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁴⁹⁸ huis van Jan van Nuwenhoven: Vannieuwenhuyze.

Bartholomeus van Meerbeke, nu Jan van Nuwenhoven, met oick der straeten geheeten het Halff Buenre⁴⁹⁹ tot ter twee huyskens⁵⁰⁰ toe staende tegen over den hoichsten⁵⁰¹ achter uuytganck van heer Jan Toirneurs herberge⁵⁰¹, incluys, aldaer tot ten wyckette⁵⁰² toe in den selven Ruysbroeck, excluys, beyde de zijden van der straeten daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	119
Ombewoende huysen	8
Bewoende bij arme	19
Bewoende te leene	nyet

In den selve wijck is bevonden het goidshuys van Sente Cristoffel⁵⁰³ van 12 oude mannen levende van den aelmissen [sic], met oick den huysgesinne van den rentmeester ende een huysken bynnen 't selve goidshuys boven mede getelt onder de bewoende huysen.

Item, in desen wijck is bevonden een huys met drie diverse huysraeden ende huysgesinne boven 't getal getelt voir drie hertsteden.

Noch een huys met twee versceyden huysraeden ende huysgesinne, getelt voir twee.

Noch een huys met twee huysraeden, getelt voir twee.

Onder den wijck van den Zavele⁵⁰⁴, daer nu ter tijt die honderste man aff is Henrick van Zeele.

Welcken wijck begint van aen die yerste straete⁵⁰⁵ doer die Steenpoerte⁵⁰⁶ tegens de cam over geheeten 'd Wout⁵⁰⁷, recht op gaende⁵⁰⁸ op ten Zavele⁵⁰⁸ beginnende aen d'een sijde tot ter straeten toe geheeten het Halff Buender tot ten yersten ingang her Jans Tourneurs, ridders, ende soe voirts tot ter woeninge Jans van Nuwenhoven, borgermeester deser stat, excluys, ende alsoe wederomme recht opwairts⁵⁰⁹ ten Savele wairts voirbij der kercken⁵⁰⁹ tot ter straeten toe

⁴⁹⁹ *Halfbunder*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁰⁰ *twee huisjes*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁰¹ *herberg van Jan Toirneurs*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁰² *Ruisbroekwiket*: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

⁵⁰³ *Sint-Kristoffelsgodshuis*: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, p. 58.

⁵⁰⁴ *1526_wijk van de Zavel*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁰⁵ *straat17*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁰⁶ *Steenpoort*: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

⁵⁰⁷ *het Woud*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁰⁸ *Zavel*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁰⁹ *Onze-Lieve-Vrouwkerk-op-de-Zavel*: perceelsplan W.B. Craen.

van den Ruysbroeck voir die poirten⁵¹⁰ dar men achter in de Rekenkamer⁵¹¹ gaet, excluys, ende van daer wederomme ten Savel wairts neder tot ten huysse van Toison d'Or, excluys, ende soe voirts ten Wollendriess⁵¹² werts tot ten huysse⁵¹³ des heren van Vianen ende van daer wederomme ten Savel wairts, met ten twee ingaenden straetkens⁵¹⁴ tot ter selver camme van den Wout in de Hoichstraete⁵¹⁵, dair den wijck eynde neemt. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	133
Ombewoende huysen	14
Bewoende bij arme	39

Onder welke bewoende huysen is bevonden een huys met twee hersteden, getelt voir twee.

Noch in desen wijck bevonden 10 huysen daer aff de drie⁵¹⁶ toebehoren den Cellebruederen ende d'ander seven an den gestelicke personen ende goidshuysen ende bij werliken personen bewoent ende boven mede getelt.

Onder den wijcke genoempt Capellewijck oft aen der Capellen kerchoff⁵¹⁷, daer nu ter tijt die honderste man aff is Jan Wijt, cremer.

Welcken wijck beghint van all vast aen de Steenpoorte lancx der Hoichstraeten recht uuyte voirbij den kerchove van aen der Capellen⁵¹⁸ tot ter Bucborre straeten⁵¹⁹ toe ende der cammen geheeten 't Spaen⁵²⁰, excluys, sonder de zijdestraeten. Ende van den Spaen recht nederwarts tot ter stoven⁵²¹ toe excluys ende den hoinck [sic] daer boven tegens over, excluys, over beyde zijden ende voirts gaende ter kercken van der Capellen⁵²² toe de straete⁵²³ aen der Capellen kerchoff tegens den Wintmoelen⁵²⁴ ende des marcgraven van Baden huys⁵²⁵ over lanx den

⁵¹⁰ poort richting Rekenkamer: Vannieuwenhuyze.

⁵¹¹ Rekenkamer: Vannieuwenhuyze.

⁵¹² Wollendries: Vannieuwenhuyze.

⁵¹³ huis van de heer van Vianen: Vannieuwenhuyze.

⁵¹⁴ twee ingaande straatjes: perceelsplan W.B. Craen.

⁵¹⁵ Hoogstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵¹⁶ drie huizen van het Cellebroedersgodshuis: onbekend.

⁵¹⁷ 1526_Kapellewijk: Vannieuwenhuyze.

⁵¹⁸ Kapellekerkhof: DEGRAEVE (2002), *Noodopgraving*, p. 45 ; BLANQUART, CABUY, DEMETER e.a. (1995), *Recherches*, pp. 69-70.

⁵¹⁹ Bucborrestraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵²⁰ het Spaan: Vannieuwenhuyze.

⁵²¹ stoof2: Vannieuwenhuyze.

⁵²² Kapellekerk: perceelsplan W.B. Craen.

⁵²³ straat20: perceelsplan W.B. Craen.

⁵²⁴ de Windmolen: Vannieuwenhuyze.

kerchove **nedergaende** tot aen de **nederste trappen** van den selven kerchove ende het hoechuys, daer die weduwe Schats plach te woenen ende nu woent een priestere geheeten heer Beirtele, excluys. Ende van daer voirts op d'ander zijde van den kerchove voirbij den proefste van der Capellen huys⁵²⁶, excluys, ende soe voirbij den geesthuse van der Capellen⁵²⁷ **nedergaende** ende alsoe de zelve zijde van den geesthuse alleene tot ter voirs. Hoichstraeten ende der voirs. Steenpoirten toe ende soe voirts aen de camme in 't Woudt ende de huysen⁵²⁸ staende van daer voirts op 't kerchoff tot tegens 't huys van den voirs. marcgreive van Baeden over, daere den voirs. wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	108
Ombewoende huysen	4
Bewoende bij arme	17

Item, onder dese bewoende huysen sijn bevonden sess huysen toebehorende kercken, goidshuysen ende geesthuysen, waer oiff [sic] die vijf sijn bewoent bij werlicke personen ende 't **seste**⁵²⁹ bij eenen costere bij den Heyligen Geest levende, wel verstaende dat hier inne nyet begrepen en is het geesthuys van der Capellen.

Item, boven desen is in desen wijck bevonden een goidshuys van sesse arme werlicke vrouwen, geheeten **Sinte Obertshuys**⁵³⁰, levende op te aelmissen [sic] van den beckersambachte ende anderssins van den huysarmen van der Capellen.

Onder den **wijck van Sinte Gelyns**⁵³¹, daer nu ter tijt de honderste man aff is Jan Gieteel, legwerckere.

Welcken wijck beghynt van aen de Buckeborrestraet tegens over de camme geheeten 't Spaen lanx der Hoichstraeten tot Obbruessel werts aene tot ten **sesten huys**⁵³² leden **den Waeyere**⁵³³ ter zijden ter **Bleyckerije**⁵³⁴ wairts aene, met ten drie zijdestraetken daer aff 'd ierste **zijdestraetken**⁵³⁵ is getelt over beyde zijden tot Rombouts van Gestels, huvettere, **huys**⁵³⁶,

⁵²⁵ huis van de markgraaf van Baden: Vannieuwenhuyze.

⁵²⁶ huis van de proost van de Kapellekerk: d'OSTA (1979), *Rues disparus*, p. 145.

⁵²⁷ geesthuis van ter Kapellen: Vannieuwenhuyze.

⁵²⁸ huizen2: onbekend.

⁵²⁹ huis van een koster: onbekend.

⁵³⁰ *Sint-Aubertshuis*: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 58 ; HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, IV, p. 62.

⁵³¹ 1526_Sint-Juliaanswijk: Vannieuwenhuyze.

⁵³² zesde huis leden de Waaier: Vannieuwenhuyze.

⁵³³ de Waaier: LINDEMANS (1962), *Brouwerijen*, p. 54 ; Bier en brouwerijen (1996), p. 150 ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 138.

⁵³⁴ Blekerij2: onbekend.

⁵³⁵ zijstraatje5: perceelsplan W.B. Craen.

incluys, ende 'd ander **straetken**⁵³⁷ insgelijcx over beyde zijden is getelt tot Henric van der Hagen **huys**⁵³⁸, incluys, ende 't derde **straetken**⁵³⁹ staende omtrent tegen den Waeyere is getelt insgelijcx over beyde zijden tot ten **staeke**⁵⁴⁰ toe staende omtrent in 't middel van den selven **straetken** ende alsoe wederop comende ter zijden werts van **Bavendale**⁵⁴¹ met eenen **zijdestraetken**⁵⁴², comende achter tot in Bavendale ende tot aen de voirs. camme geheeten Spaen, mede incluys, daer desen wijck eynde neemt.

Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	76
Ombewoende huysen	15
Bewoende bij arme	56

Item, in desen wijck is bevonden een **gasthuys van Sinte Gieleyns**⁵⁴³ met ten huysen van den conchierge nyet mede getelt.

Sijn oick in desen wijck bevonden **viijff woensteden**⁵⁴⁴ hierboven mede getelt toebehorende den voirs. gasthuysen van Sinte Gieleyns.

Noch een goidshuys van viijff arme vrouwen geheeten 't **goidshuys van den Vijff Wonden Ons Heeren**⁵⁴⁵ ende boven nyet getelt.

Noch seven huysen toebehorende der geestelicheyt ende bij werlicke personen ende hier boven mede getelt.

Onder den **wijck van Bavendale**⁵⁴⁶, daer nu ter tijt de honderste man aff is Jan de Moll.

Welcken wijck begint van aen den Capellen kerchoff in de **Duvestraet**⁵⁴⁷ ende alsoe recht **op** te Zavelwairts aen op de slincke zijde tot aen 'd **achterhuys**⁵⁴⁸ van meester Claes van Nyspen ende

⁵³⁶ *huis van Rombouts van Gestels*: Vannieuwenhuyze.

⁵³⁷ *straatje5*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵³⁸ *huis van Henric van der Hagen*: Vannieuwenhuyze.

⁵³⁹ *straatje4*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁴⁰ *staak*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁴¹ *Bavendal*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁴² *zijstraatje6*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁴³ *Sint-Juliaansgasthuis*: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, p. 60.

⁵⁴⁴ *viijf woonsteden van het Sint-Juliaansgasthuis*: onbekend.

⁵⁴⁵ *godshuis van de Vijf Wonden van Onze-Lieve-Heer*: onbekend.

⁵⁴⁶ *1526_wijk van Bavendal*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁴⁷ *Duivenstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁴⁸ *huis van Claes van Nyspen*: Vannieuwenhuyze.

alsoe recht **oppe** ter zelver zijde te Bavendale inne tot ten huysen oft **hove**⁵⁴⁹ toebehorende nu ter tijt der wedue ende erfgenamen wijlen Gielis Goessens, luytenant deser stat, ende van daer voirts op t'ander zijde van der zelver straeten met ten **zijdestraetkens**⁵⁵⁰ desen wijck toebehorende ende soe comende wederomme achter 't voirs. achterhuys meester Claes van Nispen, **dalende** in 't yerste straetken geheeten het Duvestraetken, in een ander straete geheeten **den Sack**⁵⁵¹ ende gaende alsoe lanx der selver straeten op te slincke sijde tot ten eynde toe ende soe wederomme kerende op d'ander zijde met ten **zijdestraetkens**⁵⁵² comende tot in de Hogestraet tot in de voirs. Duyvestraete ende de andere zijder der selver mede getelt tot in de voirs. Houchstraet tegen 't voirs. kerchoff van der Capellen aldaer desen wijck beginnende was. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	61
Ombewoende huysen	13
Bewoende bij arme	71

Sijn in desen wijck oick bevonden sesse huysen der geestelicheyd toebehorende ende bij werlicke personen bewoent ende mede boven getelt.

Onder den **wijck van Sinte Peters ter Ziecke lieden**⁵⁵³, daer nu ter tijt de honderste man aff is Peter van den Hove, geelgieter.

Welcken wijck begint soe wij commissarissen die gegaen hebben, te wetene van den voirs. straetken staende in de Hoichstraet tegens over het straetken in den voirs. lesten wijck gespecificeert, te wetene sess huysen leden den Waeyere, 't **hoechuys**⁵⁵⁴ desselfs straetken op ter rechter zijde gaende nae der **Opbruesselserpoirten**⁵⁵⁵, exclusys, ende soe gaende tot ter voirs. Opbruesselser poirten toe, exclusys, inkluderende de **huysen**⁵⁵⁶ staende in de **zijdestraetkens**⁵⁵⁷ van der selver zijden, ende gaende soe voirts ter andere zijde van der zelver poirten ende van **Sinter Cleren gaetken**⁵⁵⁸ tot in **Sinte Claeren cloester**⁵⁵⁹. Ende van daere voirts wederomme gaende in de selve Hoichstraete lanx der selver zijde tot ten **cloestere van Sinte Peters ter**

⁵⁴⁹ *hof van de weduwe van + Gielis Goessens*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁵⁰ *zijstraatjes4*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁵¹ *de Zak*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁵² *zijstraatje13*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁵³ *1526_wijk van Sint-Pieters-ter-Ziekelieden*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁵⁴ *hoehuis6*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁵⁵ *Obbrusselpoort*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁵⁶ *huizen2*: onbekend.

⁵⁵⁷ *zijstraatjes5*: stadsplan van Jacob van Deventer ; perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁵⁸ *Sint-Klaragatje*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁵⁹ *Sint-Klaraklooster*: stadsplan van Jacob van Deventer ; stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

Ziecker lieden⁵⁶⁰ ende van daer voirts de zelve zijde gevisiteert met ten zijdestraetkens⁵⁶¹ ende besunder met een straetken⁵⁶² staende op ten hoick van den Kandeler⁵⁶³ tot ter Hellen⁵⁶⁴ toe opwairts ende comende wederomme van daer tot ten huysen oft hove toebehorende der wedue ende erfgenamen wijlen Gielis Goessens, daer desen lesten wijck oick eensdeels sceydende is, ende van daer commende wederomme in 't zelve straetken achter den Candeler tot ten voirs. huysen van den sesten huysen leden den voirs. Waeyere, daer desen wijck beginnende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	51
Ombewoende huysen	22
Bewoende bij arme	75

Sijn oick in desen wijck bevonden 5 huysen die der geestelicheyt toebehoren ende sijn bij werlicke personen bewoent ende hier boven oick mede getelt.

Item, is in desen wijck oick bevonden het cloester van Sinte Cleren wesende een vrouwe cloester in't getalle met ter absidden geprofessijt, 42, jong 2, pater 1, capellaen 2, coster 2, backer brouwer tsamen 1, wageman 1, scepere 1, marten 3, leecke susteren 2, zwender 1.

In desen selven wijck is 't goidshuys van Sinte Peters ter Siecker luyden daer inne sijn met ter vrouwe geprofessijt 9, converse 1, biechtvader 1, rentmeester wonende bynnen der stat ende buyten den goidshuys 1, marten 3, melaetschen 3.

Onder den wijcke van der Bleyckerije⁵⁶⁵, daer nu ter tijt die honderste man aff is Jan die Hertoge, huvettere.

Welcken wijck beghint aen de stove, incluys, achter der Capellen gaende in eenen cruyswech in de Zilverstraete⁵⁶⁶ ter zijden van der stoeven werts aen tot ten huysen⁵⁶⁷ toebehorende wijlen Janne van Ophem ende nu toebehorende Arnden die Greve. Ende soe voirts op in een zijdestraetken tot ten huysen Henrix van der Hagen, excluys, daer den voirgaenden wijck eensdeels sceydende is, in beyde zijden desselve straetkens tegens over een huys⁵⁶⁸ nu toebehorende Merten de Greve. Ende soe voirts wederomme ter selver rechter straeten ende stoeven werts inne tot op ten yersten cruyswech ende alsoe die slincke hant afslaende op twee huysen⁵⁶⁹ nae, daerbij staende aen het Raeyken⁵⁷⁰ aen de Walsche plaetse⁵⁷¹, te wetenne aen 't

⁵⁶⁰ godshuis van de Zieke lieden: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁶¹ zijstraatjes6: stadsplan van Jacob van Deventer ; perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁶² straatje8: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁶³ de Kandelaar: Vannieuwenhuyze.

⁵⁶⁴ ter Hellen: Vannieuwenhuyze.

⁵⁶⁵ 1526_wijk van de Blekerij: Vannieuwenhuyze.

⁵⁶⁶ Zilverstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁶⁷ huis van + Janne van Ophem: Vannieuwenhuyze.

⁵⁶⁸ huis van Merten de Greve: onbekend.

⁵⁶⁹ twee huizen: Vannieuwenhuyze.

huys⁵⁷² Peters Huyge, incluyt, tot ten huys⁵⁷³ wijlen Lucas die Vriese ende nu Andries Goeset. Ende soe tegen over comende wederomme aen 't huys⁵⁷⁴ Laureyns die Brouwere, beyde incluyt, gaende soe wederomme opwerts⁵⁷⁵ doer die cruysstraet⁵⁷⁶ voir den Berselschen borreputte⁵⁷⁷ tot ten huys van Rombout van Gestele, excluys, daer den leste wijck eynde neemt. Ende soe wederomme gaende nae der stoeven op d'ander zijde van der straeten ende comende van daer tot ten huys des voirs. Peters Huygen nederwers⁵⁷⁸ in beyde zijden ende gaende alsoe wederomme nae de Walsche plaetse in een zijdestraetken ter Hoichstraeten wert toe op eenen staeck in den lesten wijck gedesigneert tot aen het Hertshornken⁵⁷⁹ toe, excluys, tot aen een straetken geheeten het Schietspoelstraetken⁵⁸⁰, daer desen wijck scheydende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	64
Ombewoende huysen	10
Bewoende bij arme	30

Item, inne den voirs. wijck is bevonden een huys houdende twee diverse huysraeden ende boven getelt voir twee.

Noch sijn in den voirs. wijcke bevonden vijff huysen toebehorende der geestelicheyte ende bij werlicke personen bewoent, hier boven mede getelt.

Item, in den voirs. wijck staet een godshuys van Onser Liever Vrouwen Boidtschap⁵⁷⁹ van vijff arme vrouwen levende op te aelmissen [sic].

Onder den wijcke van der Walscher plaetsen⁵⁸⁰, daer nu ter tijt die honderste man aff is Willem Colaey.

Welcken wijck begint aen der Capellen kerchoff aen de trappen⁵⁸¹ aen den nyeuwen thoeren, beginnende aen 't huys⁵⁸² nu toebehorende der proestijen van der Capellen, nu bewoent bij heer Bartolt, ende gaende alsoe nederwaerts⁵⁸³ ter rechter zijden tot in den Buckborre ende keerende alsoe ter selver rechter zijden ter Proestraeten⁵⁸⁴ oppe⁵⁸⁵ tot ter achtersten poirten des voirs.

⁵⁷⁰ *het Radeken*: perceelsplan W.B. Craen ; VERSCHEURE (2000), *Histoire*, p. 126.

⁵⁷¹ *Walsche plaats*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁷² *huys van Peters Huyge*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁷³ *huys van + Lucas die Vriese*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁷⁴ *huys van Laureyns die Brouwere*: onbekend.

⁵⁷⁵ *kruisstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁷⁶ *Beerselborreput*: DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁵⁷⁷ *het Hertshorentje2*: onbekend.

⁵⁷⁸ *Schietspoelstraatje*: onbekend.

⁵⁷⁹ *godshuis van Onze-Lieve-Vrouw-Boodschap*: onbekend.

⁵⁸⁰ *1526_wijk van de Walsche plaats*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁸¹ *huys van heer Bartolt*: Vannieuwenhuyze.

⁵⁸² *Prooststraat*: perceelsplan W.B. Craen.

proests van der Capellen, mede incluyt. Ende keerende alsoe recht daertegen over op een hoeckhuys⁵⁸³ toebehorende Anthoenis van Vemmel, ende dalende alsoe ter Proestraeten nederwaerts⁵⁸⁴ altijt ter rechter zijden tot ten Wollen sacke⁵⁸⁵ over ende keerende alsoe recht op in de Priemstraete⁵⁸⁶ tot omtrent midden van der selver straeten tot ten uuytgange⁵⁸⁷ Peters van den Kerchoff ende alsoe wederomme keerende nae der Walschen plaetsen tot op d'ander zijde van der straeten beginnende aen een huys⁵⁸⁸ daer een soeye staet toebehorende der weduwe meester Alexander Madoets, incluyt, ende kerende alsoe tot ten Reycken toe ende slaende van den selven Raeyken in een straetken geheeten de Neckers straete⁵⁸⁹ tot een huys⁵⁹⁰ toebehorende Govarden op ten Halsberch, ende keerende daer tegens over op een bleyckerije⁵⁹¹ toebehorende Hector van Engen, excluyt, ende comende alsoe nederwaerts tot in de Beemdestraet⁵⁹² ende gaende alsoe ter rechter sijden tot ten vesten toe ende keerende van daer ter anderen zijde van der voirs. Beemdestraeten, met het Costersstraetken⁵⁹³ over beyde sijden, incluyt, tot ten voirs. Raeyken toe ende soe drie huysen⁵⁹⁴ opwaerts tot ten huysen wijlen Lucas die Vriese, aldaer den wijck op gisteren getelt eensdeels sceydende was ende van daer tegen over tot ter stoeven voirs., excluyt, aldaer den voirs. wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	96
Ombewoende huysen	9
Bewoende bij armen	45

Item, in desen wijck sijn bevonden sess bewoende huysen⁵⁹⁵ toebehorende der abdijen van Sinte Sepulcre te Camericken ende bewoent bij werlicke personen ende boven mede getelt. Noch een huys begripende twee woeningen ende nu gevuyeert boven getelt mer voir een. Noch drie versceyden huysen elck houdende twee diverse huysraeden, daer aff d'een arme is ende elck van den drie huysen boven voir twee getelt. Item, noch bevonden in den voirs. wijck een oudt vervallen huys boven getelt voir ombewoent. Noch twee andere huysen⁵⁹⁶ toebehorende die van Groenendaale ende oick bij werlicke personen ende boven getelt.

⁵⁸³ hoeckhuis van Anthoenis van Vemmel: Vannieuwenhuyze.

⁵⁸⁴ de Wollen Zak: Vannieuwenhuyze.

⁵⁸⁵ Priemstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁸⁶ uitgang van Peters van den Kerchoff: Vannieuwenhuyze.

⁵⁸⁷ huis weduwe van + Alexander Madoets: Vannieuwenhuyze.

⁵⁸⁸ Nekkerstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁸⁹ huis van Govarden op ten Halsberch: Vannieuwenhuyze.

⁵⁹⁰ blekerij van Hector van Engen: Vannieuwenhuyze.

⁵⁹¹ Beemdstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁹² Kosterstraatje: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁹³ drie huizen: Vannieuwenhuyze.

⁵⁹⁴ zes huizen van de abdij van Kamerijk: onbekend.

⁵⁹⁵ twee huizen van het klooster van Groenendaal: onbekend.

Onder den **wijck van den Bogarden hergreft**⁵⁹⁶ [sic, heergracht], daer nu ter tijt die honderste man is Jan van den Roost.

Welcken wijck begint tegens over der poerten van der Proestijen van der Capellen, de **Akeleystraete**⁵⁹⁷ recht **neder** ter slincker zijden voirbij der cammen geheeten **den Valck**⁵⁹⁸ in de Priemstraete tot omtrent halff wegen der selver straeten, te wetenne tot den uuytgange Peters van den Kerchove, exclus. Ende soe wederomme keerende opt d'ander zijde van der selver straeten ten voirs. Valcken wairts, beginnende aen een huys daer een soeye staet toebehorende der weduen wijlen meester Alexander Maedoets, ende van daer wederomme comende ende **dalende** achter den voirs. Valck tot in den Neckersstraete ter slincker zijden tot ten **hove**⁵⁹⁹ Goevairts Biscops, incluys. Ende keerende alsoe tegen over ter bleyckerijen wairts Hectors van Engen, incluys, ende comende alsoe ten **Julyaenkensborre**⁶⁰⁰ wairts tot ten hoicken van den **Bogarden grafte**⁶⁰¹ [sic], incluys. Ende soe wederomme keerende tot ter ander zijden van der Akeleystraete **opwairts** tot in de Proestraete ende soe ter selver zijden **opwairts** gaende ende **dalende** in den voirs. **Hergrecht**⁶⁰² ter slincker zijden voirbij den **goidshuys van den Cellebruederen**⁶⁰³ ende **Bogarden**⁶⁰⁴ tot in de **Raemstraet**⁶⁰⁵ tot ten eynde. Ende van daer wederomme keerende ter anderen zijden van der voirs. Raemstraeten tot **Sint Jacobs poirte**⁶⁰⁶ toe exclus ende soe wederomme keerende opt d'ander zijde van den voirs. Hergrecht tot ter zelve voirs. Proestraeten toe, daer desen wijck eynde neemt. Ende sijn in desen wijck bevonden.

Bewoende huysen	125
Ombewoende huysen	7
Bewoende bij armen	17

Item, in desen wijck staet een goidshuys van den Bruederen van der Derden Oirdenen geheeten de Cellebrueders, daer inne sijn bruederen geprofessijt met ten pater mede 9, novicen 3, provenieren oft commensalen 2.

⁵⁹⁶ 1526_wijk van de Bogaardenheergracht: Vannieuwenhuyze.

⁵⁹⁷ Accolaystraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁵⁹⁸ de Valk: Vannieuwenhuyze.

⁵⁹⁹ hof van Goevairts Biscops: Vannieuwenhuyze.

⁶⁰⁰ Juliaantjesborre: DELIGNE (2003), *Bruxelles et sa rivière*, p. 117.

⁶⁰¹ Bogaardengracht: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁰² Heergracht: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁰³ Cellebroedersgodshuis: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁰⁴ Bogaardengodshuis: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁰⁵ Raamstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁰⁶ Sint-Jacobspoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

Item, noch in den voirs. wijck is een goidshuys van den brueders van der Derden Orden ten Bogarden genoemt, daer inne sijn met ten pater ende priesters tsamen 6, leecke brueders 6, clerck 1. In 't voirs. getall van den bewoende huysen sijn mede gerekent 21 huysen oft hertsteden⁶⁰⁷ toebehorende goidshuysen ende andere geestelicke personen als Cellebruederen ende andere gelijcke personen van der geestelicheyt, bewoent bij werlicke personen. Item, in desen wijck noch bevonden 12 huysen elck met twee huysraeden ende boven getelt voir twee.

Onder den wijck van den Overmoelen⁶⁰⁸, dair nu die honderste man aff is Arnt van der Straeten.

Welcken wijck begynt van aen de brugge⁶⁰⁹ voir Sint Jacops poirte voirwairts gaende op die slincke zijde tot ter cammen over geheeten den Baert⁶¹⁰ ende van daer voirbij die camme geheeten die Duyve⁶¹¹ tot in 't oude Raemstrate⁶¹² tot ten eynde, incluys, in beyde zijden tot ten hoechuyse staende op te Rechte straete⁶¹³ geheeten den Engel⁶¹⁴, excluys. Ende alsoe wederomme keerende op te andere zijden van der voirs. straeten op een huys⁶¹⁵ recht tegens over die Duyve over, excluys, gaende in 't straetken⁶¹⁶ achter den Bairt in beyde zijden ende van den Baerde tot ter Sespenninxstraeten⁶¹⁷ gaende op te slincke zijde recht uuyte over 't Sennebrugskens⁶¹⁸ tot ter bruggen⁶¹⁹ toe van den Driesmoelen⁶²⁰, excluys, ende van daer wederomme keerende op d'ander zijde van der voirs. Sesspenninxstraete tot aen 't's Leeus wincket⁶²¹, excluys. Ende soe keerende ter andere zijden van der straeten tot ter voirs. Sint Jacops poirten toe met ten Scorsmoelen⁶²² daer bij liggende, incluys, daer desen wijck eynde neemt. Ende sijn in desen wijck bevonden.

Bewoende huysen

99

Ombewoende huysen

10

⁶⁰⁷ 21 huizen of haardsteden: onbekend

⁶⁰⁸ 1526_wijk van de Overmolen: Vannieuwenhuyze.

⁶⁰⁹ brug: perceelsplan W.B. Craen.

⁶¹⁰ de Baard: d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 20 ; LINDEMANS (1958), *Brouwerijen en brouwers*, p. 127.

⁶¹¹ de Duif: Vannieuwenhuyze.

⁶¹² Oude Raamstraat: perceelsplan W.B. Craen ; stadsplan van Jacob van Deventer.

⁶¹³ Rechte straat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶¹⁴ de Engel: Vannieuwenhuyze.

⁶¹⁵ huis: Vannieuwenhuyze.

⁶¹⁶ straatje6: d'OSTA (1979), *Rues disparus*, p. 20.

⁶¹⁷ Zespenningstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶¹⁸ Zennebrugje: perceelsplan W.B. Craen.

⁶¹⁹ brug3: perceelsplan W.B. Craen.

⁶²⁰ Driesmolen: MARTENS (1961), *Introduction*, p. 12.

⁶²¹ Leeuws wiket: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

⁶²² Schorsmolen: MARTENS (1961), *Introduction*, pp. 12 & 32.

Item, in desen wijck sijn oick bevonden drie huysen, elck met twee versceyden huysraeden boven getelt voir twee huysen.

Item, noch bevonden drie huysen toebehorende der geestelicheyd bij werlicke personen bewoent ende boven mede getelt.

Onder den **wijck van 't Cruysken**⁶²³, daer nu honderste man aff is geweest Willem Quaetsaets, nu overleden.

Ende begint den selven wijck op ten hoeck van der Ouder Raemstraeten aen 't huys geheeten den Engel, incluys, ende gaende alsoe ter slincker zijden ter **Anderlechster poirten**⁶²⁴ waert aen, met ten allen den **zijdestraetkens**⁶²⁵ over beyde zijden tot aen de voirs. Anderlecsche poirten, excluys. Ende soe wederomme comende op d'ander sijde van der selver straeten ter statwaert inne met twee huysen in eenen **hoff**⁶²⁶ staende aen de vesten, toebehorende Gwillamen de Herleyd, tot tegen over **den Paeuwe**⁶²⁷ ende van daer achterwairts aen 't **Zenneken**⁶²⁸ tot ter Sespenninckstraeten toe, excluys. Ende van daer in 't **Leeuwe straetken**⁶²⁹ ende soe comende wederomme in de rechte straete ter statwairts inne tot ten huyse recht tegens over de vors. Duyve staende, toebehorende den erfgenamen Willeme Quaetsaets, incluys, aldaer desen wijck sceydende is.

Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	90
Ombewoende huysen	9
Bewoende bij arme	65

Item, in desen wijck is bevonden een **goidshuys van den Sueten Name Jesus**⁶³⁰, daer sesse arme vrouwen woenen, levende op te aelmissen. Noch in den selven wijck bevonden twee huysen, elck met twee versceyden huysraeden ende boven voir twee getelt.

Noch aldaer bevonden twee huysen nu gevuyeert, bewoent met eenen ende boven mer voer een getelt.

⁶²³ 1526_wijk van ten Kruysken: Vannieuwenhuyze.

⁶²⁴ Anderlechtsepoort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), Brussel, p. 14).

⁶²⁵ zijstraatjes7: perceelsplan W.B. Craen.

⁶²⁶ Hof van Gwillamen de Herleyd: Vannieuwenhuyze.

⁶²⁷ de Pauw: Vannieuwenhuyze.

⁶²⁸ Zenneke: perceelsplan W.B. Craen ; stadsplan van Jacob van Deventer.

⁶²⁹ Leeuwsstraatje: Vannieuwenhuyze.

⁶³⁰ godshuis van de Zoete Naam Jezus: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 59.

Noch in den selven wijck twee huysen⁶³¹ toebehorende der kercken van Sint Goerix, daer aff 'd een is bewoent bij werlicke personen ende 'd ander ombewoent ende boven mede getelt.

Onder den wijcke van den Vleemschen steenwech⁶³², daer nu die honderste man aff is Joest Geerits, raeymekere.

Welcken wijck begint in de rechte straete van den Vleemsche steewege⁶³³ aen 't huys⁶³⁴ toebehorende den Lombarden tegens over Sint-Cornelis gasthuys⁶³⁵, excluys, ende gaende alsoe ter slincker zijden ter Verloren Cost poirten⁶³⁶ wairts, yerst in een zijdestraetken⁶³⁷ ter zelve slincker zijden tot ten Bremken⁶³⁸ toe, excluys. Ende soe keerende wederomme opt d'ander zijde van den selven straetken tot in de voirs. rechte straete ende gaende soe doer de Verloren Cost poirte in een ander zijdestraetken genoempt de Leye⁶³⁹ tot ten brugsken⁶⁴⁰ toe van den voirs. Bremken, excluys, ter selver slincker zijden ende van daer ter rechter hant keerende in de bleyckerije⁶⁴¹ ter selver slincker zijden tot ter buytenvesten toe. Ende van daer wederomme keerende op t'andere zijde van der selver bleyckerije tot ten voirs. brugsken ende in 't selve Leyestraetken ter anderen zijden tot in der voirs. rechten straeten. Ende soe tot ter Vleemscher poirten⁶⁴² toe, excluys, ende van daer wederomme keerende opt d'ander zijde van den voirs. rechten straeten ter stadtwerts inne met ten Oppem⁶⁴³ ende Verloren Cost zijdestraetkens⁶⁴⁴ in beyde zijden tot aen 't voirs. Sinte Cornelis gasthuys, excluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in desen wijck bevonden.

Bewoende huysen 142

Ombewoende huysen 17

⁶³¹ twee huizen van de Sint-Gorikskerk: onbekend.

⁶³² 1526_wijk van de Vlaamse steenweg: Vannieuwenhuyze.

⁶³³ Vlaamse steenweg: perceelsplan W.B. Craen.

⁶³⁴ huis van de Lombarden: Vannieuwenhuyze.

⁶³⁵ Sint-Cornelisgasthuis: TYS, LAMBRECHTS & COOMANS (2007), *Huizenonderzoek* ; DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, p. 60.

⁶³⁶ Verlorenkostpoort: Vannieuwenhuyze.

⁶³⁷ zijstraatje7: Vannieuwenhuyze.

⁶³⁸ Braamke: Vannieuwenhuyze.

⁶³⁹ de Leie: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁴⁰ brugje: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁴¹ Blekerij: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁴² Vlaamse poort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), *Brussel*, p. 14).

⁶⁴³ Oppemstraatje: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁴⁴ Verlorenkost zijstraatjes: perceelsplan W.B. Craen.

Item, in den voirs. wijck zijn bevonden 10 huysen, elck met twee versceyden huysraeden, daer aff elck hierboven is getelt voir twee.

In den voirs. wijck sijn noch bevonden 19 huysen der geestelicheyt toebehorende ende bij werlicke personen bewoent ende boven mede getelt.

Item, in den voirs. wijck noch bevonden 't geesthuys van der prochien van Sint Jans te Moelenbeecke⁶⁴⁵, 'd welck nyet bewoent en was ende boven nyet mede getelt.

Onder den wijck van Sinte Cornelis gasthuys⁶⁴⁶ buyten Sinte Katelijnen poirte oft den Driesmoelen, daer nu die honderste man aff is Claes van Couwenberch.

Welcken wijck begint van aen Sint Jans wincket⁶⁴⁷ ende gaende alsoe ter slincker zijden tot aen den Driesmoelen toe, incluys, ende van daer voirts wederomme keerende ter andere zijden van der straeten⁶⁴⁸ aen de herberge van Nyneven⁶⁴⁹, mede incluys, gaende alsoe tot ten Breemken, incluys, ende alsoe voirt aen ter zelve zijden van der straeten met ten zijdestraetkens⁶⁵⁰ tot ter greft [sic] van Jerico ofte Witte Vrouwen⁶⁵¹, de selve slincke zijde alleenlik, want d'ander zijde nyet betymmert en was, tot ten Goidshuse toe van Jerico⁶⁵², incluys. Ende soe die selve zijde van Jerico ter Verloren Cost poirtenwaerts tot tegens over den gasthuse van Sinte Cornelis gasthuys aen een huys toebehorende den Lombarden van Brussel, incluys, ende van daer wederomme keerende ter andere zijde van der selver straeten ter statwaerts aen, beginnende aen 't voirs. gasthuys van Sinte Cornelis, mede incluys, tot ter voirs. Sinte Katelijnen poirten⁶⁵³ toe, excluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	114
Ombewoende huysen	6
Bewoende bij arme	22

Item, in den voirs. wijck staet een goidshuys geheeten 't goidshuys van der Roosen geplant in Jerico, daer inne sijn met ter vrouwen geprofessijde nonnen 46, novicien 2, conversynnen 6, donaterssen geprofessijt 17, pater met sijnen geselle 2, werlick priester 1, rentmeester 1, marten 1.

⁶⁴⁵ geesthuis van de huisarmen van de Sint-Jansparochie van Molenbeek: onbekend.

⁶⁴⁶ 1526_wijk van Sint-Cornelisgasthuis: Vannieuwenhuyze.

⁶⁴⁷ Sint-Janswiket: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

⁶⁴⁸ straat6: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁴⁹ herberg van Ninove: Vannieuwenhuyze.

⁶⁵⁰ zijstraatjes: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁵¹ Witte Juffrouwengracht: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁵² godshuis van Jericho: Vannieuwenhuyze.

⁶⁵³ Sint-Kathelijnepoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

In den voirs. wijck staet 't gasthuys van Sint Cornelis, dair men arme lieden inne logeert.
Item, in desen wijck sijn bevonden 16 huysen der geestelicheyd toebehorende oft hersteden bij werlicke personen bewoent ende hierboven onder de bewoende huysen mede getelt ende der geestelicheyd toebehorende.

Noch bevonden in den selven wijck 10 huysen met 2 versceyden huysraeden ende elck van dien boven getelt voir twee huysen.

Onder den **wijcke van 't voir. [sic] Begijnhoff**⁶⁵⁴, daer nu die honderste man aff is Geert Momarts.

Welcken wijck begint van aen Sinte Katelijnen poirte in 't straetken oft grefte [sic] tegens over 't goidshuys van Jerico lanx der **Begijnen hergrecht**⁶⁵⁵ tot **Sinte Baeffshuys**⁶⁵⁶ toe, incluyt, ende tot ter **Zwairten poirten**⁶⁵⁷ toe. Ende van der selver Zwairten poirten tot ten **Begijnhove**⁶⁵⁸ in beyde zijden van den voirs. **straeten**⁶⁵⁹, 't selve Bagijnhoff excluys. Ende van daer voirts gaende op te rechte zijde voirbij den **Clarissen**⁶⁶⁰ ende den **zijdestraetkens**⁶⁶¹ doer 'd **wincket**⁶⁶² achter den **kerckhovenen**⁶⁶³ [sic] tot ter **buyter Laecken poirten**⁶⁶⁴ toe, excluys. Ende van daer voirts comende lanx den vesten tot aen het **ijseren Bremken**⁶⁶⁵, excluys, op d'ander zijde van der straeten, daer 't voirs. wincket tot ten voirs. Bagijnhove wederomme, excluys, aldaer desen wijck eindende is. Ende sijn in den voirs. wijcke bevonden.

Bewoende huysen	127
Ombewoende huysen	18
Bewoende bij armen	27

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden sess huysen der geestelicheyd toebehorende ende bij werlicke personen bewoent ende boven mede getelt.

⁶⁵⁴ 1526_wijk van vóór het Begijnhof: Vannieuwenhuyze.

⁶⁵⁵ Begijnenheergracht: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁵⁶ Sint-Baafshuis: LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 37.

⁶⁵⁷ Zwarte poort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

⁶⁵⁸ Begijnhof: Vannieuwenhuyze.

⁶⁵⁹ Rechte straat2: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁶⁰ Klarissenklooster: CLAES (2006), *Archeologisch onderzoek*, passim ; Vannieuwenhuyze.

⁶⁶¹ zijstraatjes8: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁶² wicket2: Vannieuwenhuyze.

⁶⁶³ kalkovens: Vannieuwenhuyze.

⁶⁶⁴ Buitenste Lakenpoort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), *Brussel*, p. 14).

⁶⁶⁵ IJzeren Braamke: Vannieuwenhuyze.

Noch in den voirs. wijck bevonden 't cloester van den Clarissen geheeten Betleem, waer inne geprofessijt sijn met ter abdissen 44, novicen 2, leecke zusteren uuytgaende geprofessijt 8, biechtvader wonende int **cloester van den Mynderbroederen**⁶⁶⁶ aldaer 1.

Item, in de voirs. wijck bevonden twee huysen met eenen persoen bewoent ende boven voir een gerekent ende getelt.

Noch in den selven wijck bevonden vier huysen elck met twee versceyden huysraeden ende elck van dien boven getelt voir twee.

'd Begijnhoff bynnen Bruessele

Sijn wij commissarysen met ten anderen gedeputeerden, boven genoempt, gecompareert in 't voirs. Begijnhoff ende hebben yerst gegaen ende begonst bynnen aen de poirte ende gaende alsoe rontomme, aldaer wij bevonden hebben de huysen ende 't getall van den begijnen, soe hier nae volgt.

In den yersten, een huys met twee begijnen levende op t' aelmissen van der Kisten, mets hueren dienste van der poirten te bewaeren doende elck besunder hueren coste.

Noch een huys met vijff begijnen, daer aff d'een leeft op te aelmissen van der Kisten ende d'ander nyet, daer aff die twee houden eenen cost ende die drie andere elck sijnen cost besunder.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunder hueren cost.

Noch een huys met eender begijnen.

Noch een huys met een begijne.

Noch een huys met vier begijnen, daer aff die twee doen hueren cost tsamen ende d'ander elcke besunder.

Item, een huys 'dwelck geheeten is 't huys van den Spiegel, wesende een convent, daer inne wonen 8 begijnen levende tsamen op te aelmissen van der Kisten.

Noch een huys met 2 begijnen, doende elck besunder hueren cost.

Noch een huys met drie begijnen, doende all tsamen eenen coste.

Noch een huys met 2 begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste, doende elck besunder coste.

Noch twee huysen, elck met een begijn, daer aff d'een leeft op te Kiste, doende versceyden coste.

Noch een huys met 4 begijnen, doende elck besunder coste.

Item, een convent geheeten 't huys te Zouwen van vijff begijnen, daer aff die twee leven op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderere kosten.

Noch een huys met eender begijnen.

Noch een huys met vier begijnen, doende twee versceyden kosten.

Noch een huys met vier begijnen, daer aff d'een leeft van der Kisten ende d'ander drie nyet, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met drie begijnen, doende tsamen hueren coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen coste.

⁶⁶⁶ *Minderbroedersklooster: Vannieuwenhuyze.*

Noch een huys geheeten der Weduen huys, wesende een convent van seven begijnen, daer aff die vijfve leven op te Kiste ende d'ander twee nyet ende doende elck besunderen coste.

Noch een huys geheeten Sint Anthonis huys, wesende een convent ende twee woningen in eenen bijvange met 9 begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met vier begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander drie nyet ende doen elck hueren besunderen coste.

Noch een huys met drie begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys geheeten 't huys van den Bossche, wesende een convent van 9 begijnen, daer aff die twee leven op te Kiste ende d'ander nyet ende doen elck besunderen coste.

6. Noch een huys geheeten 't huys van Goeycke, wesende twee woningen in eenen bijvange ende een convent van 6 begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met eender begijnen.

7. Noch een huys geheeten 't huys te Cleynen Lake, wesende een convent van 10 begijnen, daer aff die twee leven op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen coste.

8. Noch een huys geheeten 't huys ten Steenwege, wesende een convent van vijff begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met drie begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende tsamen eenen coste.

Noch een huys met vier begijnen, daer aff die twee leven op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch twee huysen elck met eender begijnen, d'een levende op te Kiste ende d'ander nyet, doende besunderen coste.

Noch een huys met 5 begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen coste.

9. Noch een huys geheeten Meghdenberg, wesende een convent van vijff begijnen, doende all tsamen eenen coste.

Noch twee huysen elck met eender bagijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met 4 begijnen, daer aff die twee doen eenen coste ende d'ander twee elck besunder.

Noch 2 huysen, elck met 2 begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met vier begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met drie begijnen, doende tsamen eenen coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende tsamen eenen coste.

Noch een huys met eender begijnen.

Noch een huys met drie begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met eender begijnen.

10. Noch een huys geheeten de Lelye, wesende een convent van vier begijnen, doende elck besunderen coste.

11. Noch een huys geheeten 't huys van Rumpst, wesende een convent van 8 begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende doende elck besunderen coste.

Noch een huys met eender begijnen.

12. Noch een huys geheeten 't huys te Parwijs, wesende een convent van vier begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander drie nyet, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met drie begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met drye begijnen, daer aff die twee doen tsamen eenen coste ende die derde hueren coste besunder.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen cost.

Noch drie huysen, elck met eender begijnen.

Noch een huys met twee begijnen, doende tsamen eenen coste.

13. Noch een huys geheeten 't huys van Vyversem, wesende een convent van drie begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen cost.

Noch drie huysen elck met eender begijnen.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen cost.

Noch een huys met eender begijnen, levende op te Kiste.

14. Noch een huys geheeten 't huys ter Kelen, wesende een convent van 4 begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen cost.

Noch een huys met eender begijnen levende op te Kiste.

Noch een huys met twee begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen coste.

Noch 4 huysen, elck met eender begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende besunderen coste.

15. Noch een huys geheeten 't huys ter Willigen, wesende een convent van 3 begijnen, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen coste.

16. Noch een huys geheeten 't huys van Sint Anna, wesende een convent van vijff begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen cost.

Noch een huys met vier begijnen, daer aff die twee leven op te Kiste ende d'andere nyet, doende elck besunderen cost.

Noch een huys met 2 begijnen, doende tsamen eenen cost.

Noch een huys met twee begijnen, doende tsamen eenen cost.

17. Noch een huys geheeten Spaens huys, wesende een convent van 11 begijnen, daer aff de 3 leven op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met twee begijnen, doende elck besunderen cost.

18. Noch een huys geheeten het Meechdenhuys, wesende een convent van 9 begijnen, daer aff de vijff leven op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen cost.

Noch een huys met 4 begijnen, daer aff die 2 doen eenen cost ende d'ander twee elck besunder.

Noch een huys met 3 begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen coste.

Noch een huys met 4 begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunder eenen coste.

Noch een huys, met 2 begijnen, daer aff d'een leeft op te Kiste ende d'ander nyet, doende elck besunderen cost.

Noch een huys met twee begijnen, doende tsamen hueren cost.
 Noch twee huysen, elck met twee begijnen, daer aff die twee ende twee doen eenen cost.
 Item, sijn in den voirs. Begijnhoff bevonden twee ombewoende huysen.
 Ende aldus sijn in den voirs. Begijnhoff bevonden.

Bewoende huysen	93
Ombewoende huysen	2

Ende begijnen aldaer wonende tsamen, 275.
 Item, op 't voirs. Bagijnhoff is oick bevonden 't huys geheeten van der Kisten met sijnen toebehoirten ende boven nyet getelt.
 Item, in't voirs. Bagijnhoff is noch die Infirmarie, aldaer sijn bevonden arme begijnen, soe ziecke, soe oick innocenten, ter aelmissen levende, ten getale van 50, marten 3, knapen, egeen, want die in der stadt wonen ende aldaer gerekent sijn.

Onder den **wijck van 's Wolfs grechte**⁶⁶⁷, daer nu die honderste man aff is Peter Schuyten.

Welcken wijck begynt aen Sint Jans oft 's **Wolfs wincket**⁶⁶⁸ ende gaende alsoe op te slincke zijde ter vestenwairts aen de **Zenne**⁶⁶⁹ achter 't **goidshuys van den Derden Oirdenen**⁶⁷⁰ tot ter Laecken poirten toe, exclusyve. Ende soe wederomme kerende opt d'ander zijde doer den **draeyboem**⁶⁷¹ op te voirs. **Wolfs grecht**⁶⁷² tot in 't goidshuys van den voirs. Derden Oirdenen ende van daer voirs. ter slincker sijden met ten **sijdestraetken**⁶⁷³ over beyde zijden tot aen 't **Hertshoernken**⁶⁷⁴ ende daer achter omme in de **Zilver**⁶⁷⁵ ende **Croepelstraete**⁶⁷⁶ ter slincker sijden tot ter straeten van den **Vermusbroeckstraeten**⁶⁷⁷ toe, exclusive. Ende van daer wederomme keerende tot ten voirs. Hertshoernken toe ende soe tot ter voirs. **Vermuspoirten**⁶⁷⁸ toe, exclusy, over beyden zijden daer desen wijck eyndende is.
 Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	64
-----------------	----

⁶⁶⁷ 1526_wijk van de Wolfsgracht: Vannieuwenhuyze.

⁶⁶⁸ Wolfswiket: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

⁶⁶⁹ Zenne: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁷⁰ godshuis van de Derde Orde: Vannieuwenhuyze.

⁶⁷¹ draaiboem: Vannieuwenhuyze.

⁶⁷² wolfsgracht: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁷³ zijstraatje8: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁷⁴ het Hertshoerentje: Vannieuwenhuyze.

⁶⁷⁵ Zilverstraat2: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁷⁶ Kreupelstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁷⁷ warmoesbroekstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁷⁸ Warmoespoort: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

Item, noch sijn in den voirs. wijck bevonden 8 huysen, elck met twee versceyden huysraeden, soe arme als andere, elck van desen huysen boven getelt voir twee.

Noch in den voirs. wijck sijn bevonden drie huysen geestelicke personen toebehorende ende bij werlicke personen bewoent, boven mede getelt.

Noch in den voirs. wijck is een goidshuys geheeten 't goidshuys van den Troone Goids van der Derden Ordene, daer inne sijn priesters geprofessijt met ten pater 17, leecke brueders 4, donaten 6.

Onder den **wijcke van Sinte Laureyns⁶⁷⁹** in 't **Wermisbroeck⁶⁸⁰**, daer honderste man aff is nu Willem van Blitterswijck.

Welcken wijck begynt van aen de bynnenste Wermispoirte ter slincker zijde voirbij die Wolfsgrecht ende Croepelstraete met ten zijdestraetken geheeten 't **Petercelyestraetken⁶⁸¹** in beyde zijden ende soe wederomme in 't Wermoesbroeck tot ten **huyse⁶⁸²** Laureys de Cuyper tegen de **Zavelstraete⁶⁸³** over, daer een **ketten⁶⁸⁴** over dwers die straete leeght. Ende soe wederomme keerende opt d'ander zijde van der voirs. straeten tot in **Sinte Laureynsstraete⁶⁸⁵** tegens der Croepelstraete over ende soe recht **oppe** ter slincker zijden voirbij Sint Laureys Capelle tot ter Zavelstraeten toe, excluys. Ende van daer wederomme keerende voirbij 't **goidshuys van Sinte Elizabeth⁶⁸⁶**, **de Munte⁶⁸⁷** **op ende nedergaende** ter slincker zijden tot ten **poel⁶⁸⁸**, excluys. Ende van daer wederomme keerende den selven wech beginnende aen den **achteren uuytganc der poirten⁶⁸⁹** des heeren van Bergen **nederwairts** voirbij 't voirs. goidshuys Sinter Elizabeth op d'ander zijde van der straeten tot aen de Vermoespoirte, excluys, daer den wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

⁶⁷⁹ 1526_wijk van Sint-Laureins: Vannieuwenhuyze.

⁶⁸⁰ Wermoesbroek:

⁶⁸¹ Peterseliestraatje: perceelsplan W.B. Craen ; stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁶⁸² huis van Laureys de Cuyper: Vannieuwenhuyze.

⁶⁸³ Zavelstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁸⁴ keten: Vannieuwenhuyze.

⁶⁸⁵ Sint-Laureinsstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁸⁶ Sint-Elisabethgodshuis: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁸⁷ de Munt: Vannieuwenhuyze.

⁶⁸⁸ poel: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁶⁸⁹ herberg van de heer van Bergen: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden 12 huysen, elck met twee versceyden huysraeden, soe arme, soe andere, ende boven getelt elck voir twee.

Item, noch in den voirs. wijck sijn bevonden sess huysen geestelicke personen toebehorende ende bij werlicken personen bewoent, boven mede geteld.

In den voirs. wijck is 't goidshuys van Sinte Elizabeth, daer inne sijn professijde nonnen met ter marten 48, donatinnen 17, conversynnen 2, taeffelieren 2, priesteren met ten pater 4, rentmeester, werlick priester zijnde 1.

Noch in den voirs. wijck staet een gasthuys, daer inne men arme luyde herbercht genoempt **gastuys van Sinte Laureyns**⁶⁹⁰ ende daer woent een concierge, boven voir een getelt.

Onder den **wijck van den Savelstraeten**⁶⁹¹ in 't Wermoesbroeck, daer nu honderste man aff is Jan van Wolfs Vinckele geheten de Kempener.

Welcke wijck begynt aen 't huys Laureyns die Cuypere, incluys, aen de ketten dwers in de straete liggende tegens die Savelstraet over ende alsoe ten Wermoesbroeck ingaende ter slincker zijden met ten **zijdestraetkens**⁶⁹² in beyde zijden tot ten vesten toe, excluys. Ende soe wederomme keerende ter andere zijden van den Wermoesbroeck tot ter Zaevelstraeten toe ende soe die selve Savelstraet gaende ter slincker zijde met ten **Blijen keer**⁶⁹³ in beyden zijden tot ter **Coelscher poorten**⁶⁹⁴ toe, recht **op** ende wederomme keerende op d'ander zijde van der straeten tot aen den poel tegenover **den Hert**⁶⁹⁵. Ende soe recht **op** tot ter **Quackelstraeten**⁶⁹⁶ toe, excluys, ende wederkeerende op d'ander zijde van der voirs. Savelstraeten tot ter voirs. ketten toe in de straet liggende, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	90
Ombewoende huysen	11
Bewoende bij arme	75

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden 13 huysen, elck met twee versceyden huysraden, all meestendele arme lieden wesende, ende elck van desen huysen boven voir twee getelt woeningen.

In den voirs. wijck sijn noch bevondn drie versceyden huysen bij eenen persoene bewoent, boven getelt maer voir een.

⁶⁹⁰ *Sint-Laureinsgasthuis*: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 54 & 58 ; stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁶⁹¹ *1526_wijk van de Zavelstraat*: Vannieuwenhuyze.

⁶⁹² *zijstraatjes*9: perceelsplan W.B. Craen ; stadsplan van Jacob van Deventer.

⁶⁹³ *Blijdenkeer*: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁹⁴ *Koolse poort*: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), *Brussel*, p. 14).

⁶⁹⁵ *het Hert*: BONENFANT (1942-1943), *Marais*, p. 226.

⁶⁹⁶ *Kwakelstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

Onder den **wijck van den Loevenschen wech**⁶⁹⁷, daer nu die honderste man aff is Goessen Standarts.

Welcken wijck begynt aen een **straetken**⁶⁹⁸ tegens over die **7 Gesterre**⁶⁹⁹, 't selve straetken incluys, gaende soe ter rechter zijden **opwaerts** tot ter buyten Loevenscher poirten⁷⁰⁰ toe met ten **zijdestraetkens**⁷⁰¹ achter den **Alboem**⁷⁰² in beyde zijden. Ende soe van den Alboem **opwerts** insgelijcx met eenen **zijdestraetken**⁷⁰³ tot ter selver buyten Lovensche poirten toe, excluys. Ende van daer weder keerende op d'ander zijde van der straeten ter statwaerts inne doer 'd **bremken**⁷⁰⁴ aldaer lancx der vesten tot op een **huys**⁷⁰⁵, nae [nu ?] toebehorende Dircken van der Bruggen. Ende van daer wederkeerende doer 't selve bremken in de **Rechte straete**⁷⁰⁶ tot ter voirs. 7^e Gesterre, excluys, aldaer den voirs. wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	56
Ombewoende huysen	11
Bewoende bij arme	33

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden twee huysen toebehorende der geestelicheyte ende bij priesters bewoent ende boven mede getelt.

Item, noch drie huysen toebehorende der geestelicheyte ende bij werlicke personen bewoent ende boven mede getelt.

Item, twee huysen, elck met twee huysraeden, alle arme, boven elck voir twee getelt.

Item, noch een huys met twee huysraeden, daer aff d'een leeft op ten Heyligen Geeste ende d'ander nyet, boven getelt voir twee.

Onder den **wijck van der Vedemerct**⁷⁰⁷, daer nu die honderste man aff is Henrick van Caresbeke.

Welcken wijck begynt van aen de **binnenste Loevensche poirte**⁷⁰⁸ gaende soe **opwaerts** ter rechter zijden aen de Warande tot op een zijdestraetken tegens 7 Gesterre over, beyde excluys,

⁶⁹⁷ 1526_wijk van de Leuvenseweg: Vannieuwenhuyze.

⁶⁹⁸ straatje7: perceelsplan W.B. Craen.

⁶⁹⁹ de Zeven Gesterre: Vannieuwenhuyze.

⁷⁰⁰ Buitenste Leuvensepoort: reconstructiekaart J. Hogenes (JACOBS (1994), Brussel, p. 14).

⁷⁰¹ zijstraatjes10: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁰² Alboom: Vannieuwenhuyze.

⁷⁰³ zijstraatje4: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁰⁴ braamke2: Vannieuwenhuyze ; stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁷⁰⁵ huis van Dircken van der Bruggen: Vannieuwenhuyze.

⁷⁰⁶ Rechte straat3: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁰⁷ 1526_wijk van de Veemarkt: Vannieuwenhuyze.

⁷⁰⁸ Binnenste Leuvensepoort: DEMETER (2001), Eerste stadsomwalling, p. 15.

ende soe weder keerende ter andere zijden van der straeten tot ter voirs. Vedemerct⁷⁰⁹ toe ter rechter zijde, gaende in een straetken geheeten den Scarenbeeckschen wech⁷¹⁰ tot ten huys⁷¹¹ leeden den hof toebehorende Dircken van der Bruggen, incluys, ende soe wederkeerende opt d'ander zijde van den selven straetken met ten Pistraetken⁷¹², incluys, ende gaende soe op te Vedemerct voirbij den poel⁷¹³ met ten Bellestraetken⁷¹⁴, incluys, tot in de Quackelstraete in beyde zijden, incluys, tot ten hoicke van den goidshuyse van Sint Elizabeth ende den uuytganck 's heeren van Bergen, beyde excluys, aldaer desen wijk eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijk bevonden.

Bewoende huysen	56
Ombewoende huysen	7
Bewoende bij arme	38

Item, sijn in den voirs. wijk bevonden vijf huysen⁷¹⁵ toebehorende priesters ende bij priesters bewoent, boven mede getelt.

Item, noch een huys met twee huysraeden, boven getelt voir twee.

Item, noch een huys⁷¹⁶ bewoent bij eenen rectoir houdende 4 jonge commensalen ende boven getelt voir een.

In den voirs. wijk staet een goidshuys geheeten den Bonefant⁷¹⁷, daer inne zij Bonefant 12, meester 1, marten 1.

Bynnen der stadt van Bruessel ende bynnen der ouder mueren⁷¹⁸.

Onder den wijcke van op Coudenberch⁷¹⁹, daer nu die honderste man aff is Jeronimus Machiels.

Welcken wijk begynt aen de bynnenste Coudenberchpoirte te Coudenberge⁷²⁰ wairts, ten bijden sijden voirbij der kercken⁷²¹ in't Borgendale⁷²² altijd in 't beyden sijden ende van daer

⁷⁰⁹ Veemarkt: Vannieuwenhuyze.

⁷¹⁰ Schaarbeekseweg: perceelsplan W.B. Craen.

⁷¹¹ huis leden hof van Dircken van der Bruggen: Vannieuwenhuyze.

⁷¹² Pisstraatje: onbekend.

⁷¹³ poel2: BONENFANT (1942-1943), Marais, p. 225.

⁷¹⁴ Bellestraatje: onbekend.

⁷¹⁵ vijf huizen van priesters: onbekend.

⁷¹⁶ huis van een rector en vier commensalen: onbekend.

⁷¹⁷ Bonifantengodshuis: Vannieuwenhuyze.

⁷¹⁸ oude muren: DEMETER (2001), Eerste stadsomwalling, p. 15 ; perceelsplan W.B. Craen.

⁷¹⁹ 1526_wijk van op Coudenberg: Vannieuwenhuyze.

⁷²⁰ Coudenberg: Vannieuwenhuyze.

⁷²¹ Sint-Jacobskerk-op-de-Coudenberg: Vannieuwenhuyze.

⁷²² Borgendal: Vannieuwenhuyze.

wederomme voirbij de kercke tot voir die herberge⁷²³ des maerques van Arschot in de Gruenstraete⁷²⁴ tot voir die Rekencamere ende van der Rekencameren de selve Gruenstraete recht neder⁷²⁵ voirbij 't huys van Nassouwen⁷²⁵ tot Jaspers Schermers, schilders, huys⁷²⁶, excluys. Ende alsoe wederomme op d'ander zijde van der straeten in een straetken⁷²⁷ ten Braspenninck⁷²⁸ werts ende van daer nederstaende [sic] in de straete geheeten Ingelantstraete⁷²⁹ tot tegens over den Zwane⁷³⁰, beyde de hoicken excluys. Ende van daer wederomme keerende voirbij 't huys⁷³¹ Johan Mychant tot ter Arken⁷³² toe, excluys, ende soe recht opgaende⁷³³ voirbij 't Scuttershof⁷³³ tot ter capellen toe van den hove ons heren 's keyzers⁷³⁴, excluys. Ende van daer wederomme keerende beginnende aen 't huys⁷³⁵ ende 's heeren des greven van Hoichstraeten tot aen 't voirs. straetken, opwaerts⁷³⁶ gaende tot ten Braspenninckstraete⁷³⁶ werts ende van daer wederomme ter slincker hant voirbij den Eenhoeren⁷³⁷, met ten zijdestraetkens⁷³⁸ in beyder zijden tot ter Balgiën⁷³⁹ toe van den hove. Ende van daer weder keerende voirbij Roodenborch⁷⁴⁰ nederwaerts⁷⁴⁰ gaende tot tegens over 't huys van den voirs. Jaspaeren Schermers ende van daer wederkeerende aen Sint Joris capelle⁷⁴¹, gaende soe recht op tot ter voirs. Balgen toe, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	163
Ombewoende huysen	21
Bewoende bij arme	11

Item, in den voirs. wijck sijn getelt met ten bewoende huysen de huysen hierna volgende. Te wetene, yerst de herberge of 't huys van den marques van Arschot, de Rekencamere van

⁷²³ herberg van de markies van Aarschot: DUVOSQUEL (2001), *Documents*, p. 116 ; DUVOSQUEL (2002), *Hof van Croy-Arenberg*, p. 262.

⁷²⁴ Groenstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷²⁵ huis van Nassau: Vannieuwenhuyze.

⁷²⁶ huis van Jaspers Schermers: ROOBAERT (1999), *Zes Brusselse schilders*, p. 262.

⁷²⁷ straatje: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷²⁸ de Braspenninck: Vannieuwenhuyze.

⁷²⁹ Ingelandstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷³⁰ de Zwaan: Vannieuwenhuyze.

⁷³¹ huis van Johan Mychant: Vannieuwenhuyze.

⁷³² godshuis ter Arken: Vannieuwenhuyze.

⁷³³ schuttershof: Vannieuwenhuyze.

⁷³⁴ keizerlijk Hof: Vannieuwenhuyze.

⁷³⁵ huis van de graaf van Hoogstraten: Vannieuwenhuyze.

⁷³⁶ Braspenninckstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷³⁷ de Eenhoorn: Vannieuwenhuyze.

⁷³⁸ zijstraatjes2: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷³⁹ Baliën: SMOLAR-MEYNART, VANRIE, SOENEN e.a. (1991), *Paleis van Brussel*, p. 373.

⁷⁴⁰ Rodenburg: Vannieuwenhuyze.

⁷⁴¹ Sint-Joriskapel: perceelsplan van W.B. Craen.

Brabant, 't huys⁷⁴² 's princen van Chymay, 't huys van Liekercken⁷⁴³ ende 's heeren van Nassouwen, 't huys⁷⁴⁴ van den heere van Ravesteyn ende 't huys van den greve van Hoichstraten.

Ende onder de ombewoende huysen voirs. is mede getelt 't huys⁷⁴⁵ van den eertsbisscop van Palerme, alsnu leedich staende.

Item, in den voirs. wijck staet oick 't goidshuys⁷⁴⁶ van den regulieren op Coudenberch, daer inne sijn met ten proest, priesteren geprofessijt 10, diakenen 1, jonge 1, knaepen 6, marten 1.

Item, onder de voirs. bewoende huysen en sijn nyet mede getelt 's Keysers hoff, noch de huysen⁷⁴⁷⁷⁴⁸ van den conchargen van der Waranden ende van der concharge van der Fullyen.

Item, sijn in den wijck voirs. oick bevonden twee huysen, elck met twee verscheyden huysraeden ende elck met dien boven voir 2 getelt.

Item, es noch in den voirs. wijck bevonden een huys met 3 versceyden huysraeden ende boven getelt voir drie.

Item, in den voirs. wijck bevonden 12 huysen der geestelicheyt toebehorende, daer aff die 9 sijn bewoent met werlicke personen, hierboven onder de bewoende huysen mede getelt, ende de drie ander sijn bevonden ombewoent ende onder die voirs. ombewoende huysen mede getelt.

Item, in den voirs. is oick bevonden 't geesthuys van der prochien van Coudenberge⁷⁴⁹, daer inne woent een conchaerge, hierboven onder die bewoende huysen mede getelt.

Onder den wijck van Kantersteen⁷⁵⁰, daer nu honderste man aff is Walraven le Reynier, cremer.

Welcken wijck begynt van aen 't huys⁷⁵¹ Peters die Nijveler, incluys, gaende soe ter rechter zijden in de straete⁷⁵² tegens Cantersteen⁷⁵³ over tot ten hoeckhuys⁷⁵⁴ daer een berbier woent, tegens den Zwane over ende van daer wederkeerende opt d'ander zijde van der straeten begynnende aen den voirs. Zwane, 't voirs. hoeckhuys ende Zwane, beyde incluys, ende gaende soe ten Steenwech⁷⁵⁵ neder tot in een zijdestraetken geheeten 't Bogaerts straetken⁷⁵⁶ tot ten eynde toe in beyde zijden ende soe voirbij der capellen van Sinte Marie Magdaleenen⁷⁵⁷ tot ter Forsierstraeten⁷⁵⁸ ende der Putterijen⁷⁵⁹, beyde de hoechuysen⁷⁶⁰ excluys, ende van daer weder

⁷⁴² huis van de prins van Chimay: onbekend.

⁷⁴³ huis van Liedekerke: onbekend.

⁷⁴⁴ huis van de heer van Ravenstein: Vannieuwenhuyze.

⁷⁴⁵ huis van de aartsbisschop van Palermo: onbekend.

⁷⁴⁶ Sint-Jacobsgodshuis-op-de-Coudenberg: Vannieuwenhuyze.

⁷⁴⁷ huis van de conciërge van de Warande: onbekend.

⁷⁴⁸ huis van de conciërge van de Folie: onbekend.

⁷⁴⁹ geesthuis van de Sint-Jacobsparochie: FOBE (1971), *Huisarmen*, pp. 31bis, 52-53, 55bis & 56bis.

⁷⁵⁰ 1526_wijk van het Cantersteen: Vannieuwenhuyze.

⁷⁵¹ huis van Peters die Nijveler: Vannieuwenhuyze.

⁷⁵² straat21: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁵³ Cantersteen: Vannieuwenhuyze.

⁷⁵⁴ hoekhuis waar barbier woont: Vannieuwenhuyze.

⁷⁵⁵ Steenweg: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁵⁶ Bogaardstraatje: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁵⁷ Sint-Maria-Magdalenakapel: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁵⁸ Forchierstraat: perceelsplan W.B. Craen.

keerende opt d'ander zijde van den voirs. Steenwege ter Cantersteenwerts tot ten huysse Jaspars Schermers, schilders, incluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	143
Ombewoende huysen	11
Bewoende bij arme	6

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden twee huysen der geestelicheyt toebehorende 'd een wesende der herberge van Groenendale⁷⁶¹ ende 'd ander die herberge van Scoete⁷⁶², boven mede getelt.

Onder den wijck van der Spiegelbeke⁷⁶³, dair nu die honderste man aff is Peter die Kempenere.

Welcken wijck begynt van op te Hoeymerct⁷⁶⁴ op 't hoexken van der Foersierstraeten ter Hoevelstraeten⁷⁶⁵ inne op te slincke zijde tot ter Wagen⁷⁶⁶ toe, incluys, ende van daer wederkeerende op 't hoickhuys⁷⁶⁷ van der voirs. Hoevelstraeten op te Vismerct⁷⁶⁸ tot ten huysse geheeten in de Stat van den Bossche⁷⁶⁹, incluys, ende van daer wederkeerende tegen over op d'ander zijde van der Vismerct op een hoechuys geheeten Pater Noster⁷⁷⁰, incluys, in 't Kegelstraetken⁷⁷¹ in beyden zijden ende van daer voirbij den Boeckers⁷⁷² in de Berchstrate⁷⁷³ voirbij den Witten Leuwe⁷⁷⁴ tot ten Goutsmytstraetken⁷⁷⁵ ende 't huys daer tegens over staende geheeten de Roose⁷⁷⁶, beyde exclus, ende van daer wederkeerende van den selven Goutsmytstraetken tot op te voirs. Hoeymerct tot ten hoechuyse⁷⁷⁷ van der Putterije toe, incluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

⁷⁵⁹ Putterij: perceelsplan W.B. Craen.

⁷⁶⁰ hoekhuizen3: Vannieuwenhuyze.

⁷⁶¹ herberg van Groenendaal: Vannieuwenhuyze.

⁷⁶² herberg van Scheut: Vannieuwenhuyze.

⁷⁶³ 1526_wijk van de Spiegelbeek: Vannieuwenhuyze.

⁷⁶⁴ Hooimarkt: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁶⁵ Heuvelstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁶⁶ de Waag: Vannieuwenhuyze.

⁷⁶⁷ hoekhuis8: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁶⁸ Vismarkt: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁶⁹ sHertogenbosch: Vannieuwenhuyze.

⁷⁷⁰ Pater Noster: Vannieuwenhuyze.

⁷⁷¹ Kegelstraatje: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁷² de Boeckers: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁷³ Bergstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁷⁴ de Witte Leeuw: Vannieuwenhuyze.

⁷⁷⁵ Goudsmidenstraatje: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁷⁶ de Roos: Vannieuwenhuyze.

⁷⁷⁷ hoekhuis9: perceelsplan van W.B. Craen.

Bewoende huysen	89
Ombewoende huysen	5
Bewoende bij arme	nyet8

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden 7 huysen⁷⁷⁸ toebehorende den cloester van Groenendale bij welicke personen bewoent ende boven mede getelt.

Noch twee huysen oft woeningen bij eenen persoene bewoent ende boven maer voir een getelt.

Onder den wijck van der Putterijen⁷⁷⁹, daer aff nu honderste man is Henrick van den Broeke.

Welcken wijck beghint op te Hoeymerct tegen over die Foirsierstrate recht op die Putterije ter slincker zijden met ten Goutsmedestraetken in beyde zijden ende de straete⁷⁸⁰ achter den Nyeuwen borre⁷⁸¹ tot ten putteborre⁷⁸² toe aen 't huys⁷⁸³ meester Jaspar Stijnen, excluys, in beiden zijden. Ende van daer wederomme voirbij den Nyeuwen borre de Putterije opwaerts voirbij 't Scildeken⁷⁸⁴ tott [sic] in de Nyeuwer straeten⁷⁸⁵ tot ten eynde in beyde zijden. Ende van daer wederkerende op d'ander zijde van der Putterije, beginnende aen 't Cleyn borreken⁷⁸⁶ aldaer tot in den Saterdach oft Dach ende Nachtstraetken⁷⁸⁷ in beyde zijden tot ten Scaeckberde⁷⁸⁸ toe, excluys. Ende soe wederkerende in de Putterije voirbij den achter uuytganck der herbergen van Gruenendale voirbij 't Zweert⁷⁸⁹ ende het Spoirken⁷⁹⁰ tot ter voirs. Hoeymerct toe, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	108
Ombewoende huysen	3
Bewoende bij arme	108

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden 4 huysen elck met twee versceyden huysraeden ende elck van diere boven getelt voir twee.

⁷⁷⁸ zeven huizen van het klooster van Groenendaal: onbekend.

⁷⁷⁹ 1526_wijk van de Putterij: Vannieuwenhuyze.

⁷⁸⁰ straat22: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁸¹ Nieuwenborre: LINDEMANS (1961a), *Brouwerijen en brouwers*, p. 105.

⁷⁸² puttenborre: Vannieuwenhuyze.

⁷⁸³ huis van Jaspar Stijnen: Vannieuwenhuyze.

⁷⁸⁴ het Schildeke: Vannieuwenhuyze.

⁷⁸⁵ Nieuwstraat2: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁸⁶ klein borretje: Vannieuwenhuyze.

⁷⁸⁷ Dag en Nachtstraatje: perceelsplan van W.B. Craen ; JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 116.

⁷⁸⁸ het Schaakbord: Vannieuwenhuyze.

⁷⁸⁹ het Zwaard: Vannieuwenhuyze.

⁷⁹⁰ het Spoorke: Vannieuwenhuyze.

Onder den **wijck van der Houtmerct**⁷⁹¹, daer aff lest honderste man aff was wijlen Jan van Steewinckele ende nu vacerende.

Welcken wijck beghint van **boven** de **Coperbeke**⁷⁹² aen 't **huys**⁷⁹³ meester Jans van der Eycken, incluys, ende gaende soe de Coperbeke **neder** ter slincker zijden voirbij 't Scaeckbert tot ter **Houtmerct**⁷⁹⁴ toe. Ende soe die Houtmerct **neder** voirbij **den Kerscorff**⁷⁹⁵ tot ten Nyeuwen straetken ende het borreken daer tegens over staende, excluys, ende van daer wederomme keerende voirbij **Sint Joris**⁷⁹⁶ de Houtmerct op ter slincker zijden tot ten **hoeckhuyse**⁷⁹⁷ toebehorende meester Laurens de Bliou ende 'tselve hoechuyse **nederslaende** tot ten voirs. Nyeuwen straetken, excluys. Ende van daer wederomme keerende ter anderen zijden van der straeten tegen 't voirs. straetken over op een **huysken**⁷⁹⁸ toebehorende meester Jannen Jacobi, gaende soe in de **Prochiaenstraet**⁷⁹⁹ ter slincker zijden tot ten **huyse**⁸⁰⁰ wijlen was meester Philips Haneton, incluys, ende soe lanx het **kerchoff van Sinte Goedele**⁸⁰¹ recht **op** voirbij het **capelleken van Sinte Michiels**⁸⁰² tot ter bynnenster Loevenscher poirten toe ter rechter zijden ende soe keerende op d'ander zijde van der **straeten**⁸⁰³ ende d'ander zijde van der poirten **nederwerts** tot ten **huyse**⁸⁰⁴ der cueren van Sinte Goedelen incluys. Ende soe wederomme gaende ende beginnende aen de voirs. bynnenste Loevenscher poirte ter **Hoichscoelen**⁸⁰⁵ toe ter slincker sijden met ten **zijdestraetken**⁸⁰⁶ in beyden zijden voirbij de Hoichscole tot ter **herberge van Percke**⁸⁰⁷, excluys, ende soe keerende op d'ander zijde van der **straeten**⁸⁰⁸ beghynnende aen de **Thienschuere**⁸⁰⁹ ter voirs. bynnenster Loevenscher poirten toe ende soe wederomme keerende ende beghynende aen de voirs. Thienschuere tot ten kerchove van Sinte Goele toe ter rechter zijden. Ende daer tegens over weder keerende beginnende aen 't **geesthuys van Sinte Goedele**⁸¹⁰, incluys, ter rechter zijden ter **Cancelrijen**⁸¹¹ werts ende soe voirbij der selver

⁷⁹¹ 1496_wijk van de Houtmarkt: Vannieuwenhuyze.

⁷⁹² Koperbeek: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁹³ huis van Jans van der Eycken: Vannieuwenhuyze.

⁷⁹⁴ Houtmarkt: perceelsplan van W.B. Craen.

⁷⁹⁵ de Kerskorff: Vannieuwenhuyze.

⁷⁹⁶ Sint-Joris: Vannieuwenhuyze.

⁷⁹⁷ hoekhuis van Laurens de Bliou: Vannieuwenhuyze.

⁷⁹⁸ huisje van Jannen Jacobi: Vannieuwenhuyze.

⁷⁹⁹ Parochiaanstraat: perceelsplan van W.B. Craen.

⁸⁰⁰ huis van + Philips Haneton: Vannieuwenhuyze.

⁸⁰¹ Sint-Goedelekerkhof: HOUZÉ (1907), *Note historique*, passim.

⁸⁰² Sint-Michielskapel: KIECKENS (1897a), *Pierre de Thimo*, p. 82 ; LEFÈVRE (1970-1971), *Origines*, pp. 341-342.

⁸⁰³ straat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁰⁴ huis van de pastoor van Sint-Goedele: Vannieuwenhuyze.

⁸⁰⁵ Hooghschool: Vannieuwenhuyze.

⁸⁰⁶ zijstraatje: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁰⁷ herberg van Park: LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 36.

⁸⁰⁸ straat2: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁰⁹ Tiendenschuur: Vannieuwenhuyze.

⁸¹⁰ Sint-Goedelegeesthuis: Vannieuwenhuyze.

⁸¹¹ Kanselarij: Vannieuwenhuyze.

Cancellerien achter **nederslaende** ter selver rechter zijden tot in der voirs. Prochiaenstraete voirbij 't **goidshuys van Baex**⁸¹² ende soe den hoeck omme tot ten voirs. geesthuys van Sinte Goedelen, excluys. Ende van daer **opwaerts** beghinnende aen de herberge van Percke, incluys, ende soe **Sinte Mertens kerchoff**⁸¹³ op tot ten Scuttershove ter slincker zijden ende soe van der selven Scuttershof wederomme keerende voirbij des **officiaels**⁸¹⁴ **nederwaerts** gaende ter slincker zijden voirbij den **Apostelen**⁸¹⁵ ter Arcken toe, incluys, ende tegens over d'Arcke wederkeerende voirbij der **stoeven**⁸¹⁶ in een **zijdestraetken**⁸¹⁷ tot ten **Gruenenberchstraete**⁸¹⁸, excuys, tot ten hoicke van der Cancellerien, excluys, ende soe **nederdalende** achter die voirs. Cancellerie ter slincker zijden voirbij **den Cardinael**⁸¹⁹ ende soe die Groenenberchstraete recht **op** tot achter die stoeve ende van daer wederkeerende op d'ander zijde van der voirs. Groenenbergestraet ter slincker zijden tot ter voirs. Houtmerct toe ende soe die selve Houtmerct ter slincker zijden **nedergaende** voirbij **den Paeuwe**⁸²⁰ ende achter den selven Paeuwe met ter **zijdestraetken**⁸²¹ in beyde sijde, comende tot in de voirs. Coperbeke toe met ten **huyse**⁸²² heere Philips Cotreu toebehorende ende soe de selve Coperbeke recht **oppe** ter slincker zijden tot tegens over 't huys des voirs. meester Jans van der Eycken, 'tselve hoeckhuys mede incluys, daer desen wijck eyndende is.

Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	202
Ombewoende huysen	12
Bewoende bij arme	34

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden geestelicke huysen der geestelicheyt toebehorende 40, de welcke worden bewoent eens deels ende 'd meeste deele bij werlicke personen ende eensdeels bij geestelicke, boven mede getelt.

Noch in den voirs. wijck bevonden vijff huysen, elck met twee versceyden huysraeden ende elck van dien boven getelt voir twee.

In desen wijck is 't Heylich geestshuys van Sinte Goedelen onbewoent.

Item, 't goidshuys van der Arcken daer inne sijn met ten siecken ende arme tsamen arme oude vrouwepersonen 18.

⁸¹² *Baexgodshuis*: Vannieuwenhuyze.

⁸¹³ *Sint-Maartenskerkhof*: Vannieuwenhuyze.

⁸¹⁴ *Officiaal*: Vannieuwenhuyze.

⁸¹⁵ *godshuis van de Twaalf Apostelen*: Met waterverf opgehoogd plan van Brussel in negen bladen circa 1750.

⁸¹⁶ *stoof*: Vannieuwenhuyze.

⁸¹⁷ *zijstraatje9*: perceelsplan W.B. Craen.

⁸¹⁸ *Groenenbergstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁸¹⁹ *de Kardinaal*: Vannieuwenhuyze.

⁸²⁰ *de Pauw2*: Vannieuwenhuyze.

⁸²¹ *zijstraatje10*: perceelsplan W.B. Craen.

⁸²² *huis van Philips Cotreu*: Vannieuwenhuyze.

Item, 't goidshuys van den Apostelen, daer inne sijn arme oue manspersonen 13.

Item, priesteren ende rentmeester 1.

Item, marten 1.

Item, 't goidshuys geheeten Baexgeesthuys, daer inne sijn arme oude vrouwen levende van den Heylegen Geest 12.

Item, een huys⁸²³ daer inne woent een sangmeester met ten coralen, tsamen in getale 9 ende boven voir een woninge getelt.

Item, in den voirs. wijck staen oick die herbergen van Tongerlo⁸²⁴ ende Perck, bewoent bij conchergen, boven mede getelt.

Onder den wijck van der Langer Ridderstraeten⁸²⁵, daer honderste man aff is Joest Ydens, vleeshouwer.

Welcken wijck beghint van aen de putteborre⁸²⁶, op ten hoeck van der Berchstraeten ende soe nederwaerts gaende in de Stormstraete⁸²⁷ ter rechter zijden voirbij der herbergen van Sint Michiels⁸²⁸ tot ter bynnenste Vermoespoirten toe ende van daer wederkeerende ter andere zijden van der straeten, voirbij de Maene⁸²⁹ in de Ridderstraete⁸³⁰ ter rechter sijden, voirbij der Prekeren⁸³¹, incluyt, ende tegens der Prekeren over keerende in de Grijpstraete⁸³² ter rechter zijden tot ten achteruuytgange⁸³³ Jans van den Heetvelde ende tstraetken⁸³⁴ daer tegens over staende, beyde exclus. Ende soe wederkeerende op dander zijde van der Grijpstraeten voirgenoemd tot in de voirs. Ridderstraete ende van daer in de Vleeshouwerstraete⁸³⁵ ter rechter zijden tot tegens over den huys⁸³⁶ wijlen Huybrechs van Overbeeke, exclus, ende van daer wederkeerende op tandere zijde van der selver Vleeshouwerstraeten tot in de Ridderstraete, voirbij thuys⁸³⁷ van den huys [sic] meester Frans van der Hulst tot in de Vederstraete⁸³⁸ tot eynde toe ende op dander zijde van der Vederstraete wederkeerende beyde de hoicken exclus voirbij het Caetspele⁸³⁹ ende soe het Moriaentshoet⁸⁴⁰ omme ter rechter

⁸²³ huis van de koralen: onbekend.

⁸²⁴ herberg van Tongerlo: Vannieuwenhuyze.

⁸²⁵ 1526_wijk van de Lange Ridderstraat: Vannieuwenhuyze.

⁸²⁶ puttenborre2: Vannieuwenhuyze.

⁸²⁷ Stormstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸²⁸ herberg van Sint-Michiels: Vannieuwenhuyze.

⁸²⁹ de Maan: Vannieuwenhuyze.

⁸³⁰ Ridderstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸³¹ Predikherenklooster: BUYLE (1994), *Localisation*, pp. 213 & 215.

⁸³² Grijpstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸³³ huis van Jans vanden Heetvelde: Vannieuwenhuyze.

⁸³⁴ straatje9: perceelsplan W.B. Craen.

⁸³⁵ Vleeshouwersstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸³⁶ huis van + Huybrechs van Overbeeke: Vannieuwenhuyze.

⁸³⁷ huis van Frans van der Hulst: Vannieuwenhuyze.

⁸³⁸ Vederstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸³⁹ het Kaatsspel: Vannieuwenhuyze.

⁸⁴⁰ het Moriaanshoofd: Vannieuwenhuyze.

zijden tot in de voirs. Stormstraete, met het Eggeloeystraeten⁸⁴¹, incluys, tegens over den voirs. borreput, thoechuys⁸⁴² van der selver straeten excluys, daer den wijk eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijk bevonden.

Bewoende huysen	100
Ombewoende huysen	11
Bewoende bij arme	20

Item, in den voirs. wijk sijn bevonden 8 huysen elck met twee versceyden huysraeden ende elck van diere boven voir twee getelt.

Noch twee huysen oft woeningen bij eenen persoon bewoent ende boven getelt maer voir een.

Noch 10 huysen der geestelicheyt toebehorende, bij werlike personen bewoent, boven mede getelt.

Noch staen in den voirs. wijk de herbergen van Sinte Michiels ende van Cleve⁸⁴³, boven mede getelt.

Noch staet in den voirs. wijk tcloester van den Predekeren, daer inne sijn priesters met ten prior 24, conversen ende donaten 10, novicien ende jongere 6.

Onder den wijk van der Berchstraete⁸⁴⁴, daer honderste man aff is Peter Vuenix, cousmakere.

Welcken wijk beghynt van aen 't huys 's heren van Bergen, incluys, ende gaende alsoe 't kerchoff van Sinte Goele omme tot ten Langen trappen⁸⁴⁵ toe in beyde zijden ende gaende van daer voirts ter rechter zijden in 't Heete gat⁸⁴⁶ in beyden zijden ende van daer keerendetegens over in de Berchstraete ter rechter zijden voirbij den Roeyen Helm⁸⁴⁷ ende de Vleeshouwerstraete, excluys, tot ter Roosen toe, toebehorende Jannen Clements, incluys. Ende van daer noch keerende opt d'ander zijde van der straeten, beginnende aen Sint Anna capelle⁸⁴⁸, incluys, ende gaende soe recht oppe⁸⁴⁹ voirbij de Zekele⁸⁴⁹ ende den Kemel⁸⁵⁰ tot ten voirs. langen trappen⁸⁵¹ toe. Ende van daer de Waeystraete⁸⁵¹ recht oppe⁸⁵¹ tot ten huysen wijlen meester Philips Haneton, excluys. Ende van daer wederkeerende voirbij Sinte Goedelen gasthuys⁸⁵² in beyde zijden tot in de Eyckestraeten⁸⁵³ toe, voirbij der Drievoldicheyt⁸⁵⁴ tot ten huysen toebehorende

⁸⁴¹ Eggloystraet: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁴² hoekhuis: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁴³ herberg van Kleef: BUYLE (1994), *Localisation*, p. 213.

⁸⁴⁴ 1526_wijk van de Bergstraat: Vannieuwenhuyze.

⁸⁴⁵ Lange Trappen: Vannieuwenhuyze.

⁸⁴⁶ Etengat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁴⁷ de Rode Helm: Vannieuwenhuyze.

⁸⁴⁸ Sint-Annakapel: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁴⁹ de Zekele: Vannieuwenhuyze.

⁸⁵⁰ de Kemel: Vannieuwenhuyze.

⁸⁵¹ Waaistraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁵² Sint-Goedelegasthuis: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 60 ; perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁵³ Eikstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁵⁴ godshuis van de Heilige Drievuldigheid: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 54 & 58.

meester Jannen Jacobi, inclus, ende van daer wederkeerende op 't huys⁸⁵⁵ van meester Peter van Waelem op 't hoexken van den Nieuwen straetken tot ten Tocseinstreuten⁸⁵⁶ [Loxemstraat] toe ende deselve Lochcemstraete inslaende in beyde zijden tot ten huysse meester Jaspar Stijnen ende soe voirbij den Langen Wagen⁸⁵⁷ in beyde zijden tot ter Berchstraeten toe, excluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in der voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	142
Ombewoende huysen	1
Bewoende bij arme	8

Item, sijn in den voirs. wijck bevonden 8 huysen, elck met twee versceyden huysraeden, boven elck getelt voir twee.

Noch 9 huysen der geestelicheyt toebehorende, eensdeels bij geestelicke personen ende eensdeels bij werlicken bewoent, boven mede getelt.

Noch 't huys van den heeren van Bergen bewoent bij den conchergen ende boven mede getelt.

Noch 't goidshuys van Kalvaryen⁸⁵⁸, daer inne sijn arme oude manspersonen levende ten aelmissen, tsamen 6.

Noch 't gasthuys aen Sinte Goedelen trappe, daer inne sijn gewielde nonnen met ter vrouwen 6.

Ende arme oude vrouwen met ter marten 13.

Noch 't goidshuys van den cleynen canonicken⁸⁵⁹, daer inne sijn arme oude mannen levende ter aelmissen, tsamen 4.

Item, 't goidshuys van der Heyliger Drievoldicheyt, daer inne sijn arme oude vrouwen met ter marten, tsamen 13.

Noch 't goidshuys van Sinte Elizabeth van Hongeryen⁸⁶⁰, daer inne sijn arme vrouwe personen levende ter aelmissen, tsamen 12.

Onder den wijck van der Cortter Ridderstraeten⁸⁶¹, daer nu honderste man aff is Gielis Eymbrechts.

Welcken wijck beghynt van aen de Prekeren ende de Grijpstraeten beyde excluys, ter rechter zijden voirbij de Muntersbruggen⁸⁶² toe ende de Wincket daer bij staende ende van daer

⁸⁵⁵ huis van Peter van Waelem: Vannieuwenhuyze.

⁸⁵⁶ Loxemstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁵⁷ de Lange Wagen: Vannieuwenhuyze.

⁸⁵⁸ godshuis van Kalvarie: HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 289 ; DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 58.

⁸⁵⁹ godshuis van de kleine kanunniken: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 58.

⁸⁶⁰ Sint-Elisabethgodshuis van Hongarije: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 55 & 58.

⁸⁶¹ 1626_wijk van de Korte Ridderstraat: Vannieuwenhuyze.

⁸⁶² Muntersbrug: perceelsplan W.B. Craen.

wederkeerende, beghynende aen **de Mande**⁸⁶³ genoempt de Camme, incluys, voirbij de **Groete Scipstraeten**⁸⁶⁴, exclus, tot in de **Corte Ridderstraete**⁸⁶⁵ ter rechter zijden tot ten **huyse**⁸⁶⁶ of [sic] erfgenaemen wijlen Jans Mertens ende van daer wederkeerende op dander zijde van der straeten, begynnende aen thuyt Jans van den Heetvelde, beyde incluys, voirbij de **Bekeerde Sundersse**⁸⁶⁷ tot in de Lange Ridderstraete tot ter Grijpstraeten toe excluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	97
Ombewoende huysen	7
Bewoende bij arme	3

Item, sijn int voirs. getale van den bewoende huysen mede gerekent de **herbergen van Affligem**⁸⁶⁸ ende **Grimbergen**⁸⁶⁹.

Item, sijn in den voirs. wijck bevonden **Heylich Geestshuys van Sinte Loey**⁸⁷⁰, daer inne woent de rentmeester, boven mede getelt voir een.

Noch 12 huysen der geestelicheyt toebehorende, bij werlicke personen bewoent, boven mede getelt.

Noch twee huysen, elck met twee versceyden huysraeden, boven getelt elck voir twee.

Noch een huys met drie versceyden huysraeden, boven getelt voir drie.

Noch tgoidshuys van Sinte Maryen Magdeleen geheeten de Bekeerde Susteren, daer inne sijn geprofessijde met ten marten, 29, donatinnen 4, pater 1.

Onder den **wijcke van den Werve**⁸⁷¹ genoempt, daer nu honderste man aff is Cornelis Eddiers, drochsceerdere.

Welcken wijck beghint in de Lange Ridderstrate tegens **Kelderken**⁸⁷² over ende soe ter Scipstraeten inne ter slincker zijden voirbij 't **Drincke**⁸⁷³ dar men de perde wetert, met ten **zijdestraetkens**⁸⁷⁴ tot in de **Rechte straete van den Werve**⁸⁷⁵ ende soe den selven Werff **neder** op

⁸⁶³ *de Mand*: LINDEMANS (1960), *Brouwerijen en brouwers*, p. 379.

⁸⁶⁴ *Grote Schipstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁶⁵ *Korte Ridderstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁶⁶ *huis erfgenamen van + Jans Mertens*: Vannieuwenhuyze.

⁸⁶⁷ *godshuis van de Bekeerde Zondaressen*: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁸⁶⁸ *herberg van Affligem*: Vannieuwenhuyze.

⁸⁶⁹ *herberg van Grimbergen*: LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 33.

⁸⁷⁰ *Sint-Elooisgeesthuis*: COEKELBERGHS (1989), *Hôtel des Monnaies*, fig. 7 ; BUYLE (1994), *Localisation*, p. 213.

⁸⁷¹ *1526_wijk van de Werf*: Vannieuwenhuyze.

⁸⁷² *Kelderke*: Vannieuwenhuyze.

⁸⁷³ *Drinkwater*: Vannieuwenhuyze.

⁸⁷⁴ *zijstraatjes11*: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁷⁵ *Rechte straat van de Werf*: perceelsplan W.B. Craen.

te slincke zijde met ten Mosselmansstraetken⁸⁷⁶ tot ten Cop⁸⁷⁷, incluys. Ende van daer wederomme keerende op te andere zijde van der straeten, begynnende op 't hoechuys⁸⁷⁸ van den straetken⁸⁷⁹ van den achteren uuytganck van den Mynderbruederen, 'tselve hoechuys incluys, tot ten Scipbruggen⁸⁸⁰ toe. Ende van daer wederomme kerende aen't Capelleken⁸⁸¹ aldaer in de Cleyen Scipstraete⁸⁸², in beyde zijden den Werve omgaende ende van daer wederomme keerende in de Lange Scipstraete ter slincker zijden tot ten drinckwater toe voirg., daer desen wijck eyndende is.

Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	75
Ombewoende huysen	8
Bewoende bij arme	66

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden 12 huysen, elc met twee versceyden huysraeden ende elck van dien boven getelt voir twee.

Noch twee huysen den armen toebehorende ende bij armen bewoent, boven mede getelt.

Noch een huys der geesteleicheyt toebehorende ende bij werlicke personen bewoent, boven mede getelt.

Onder den wijcke van Sinte Katelijnenstraete⁸⁸³, dair nu honderste man aff is Joest Robben.

Welcken wijck beghint van aen de bynnenste Zwarte Lakenpoirte ter Torffzennen⁸⁸⁴ wairts toe met ten zijdestraetken⁸⁸⁵ tot ter Scipbruggen toe. Ende van daer gaende nae Sinte Kathelijnen poirte ter rechter zijden voirbij Sinte Katelijnen kercke⁸⁸⁶ met ten kerchoff⁸⁸⁷ aldaer. Ende van daer wederkeerende op d'ander zijde van der straeten⁸⁸⁸ voirbij 't Scaeckbert⁸⁸⁹ ende soe die

⁸⁷⁶ Mosselmansstraatje: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁷⁷ de Kop: Vannieuwenhuyze.

⁸⁷⁸ hoekhuis2: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁷⁹ straatje10: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁸⁰ Schipbrug: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁸¹ Kapelletje: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁸⁸² Kleine Schipstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁸³ 1526_wijk van Sint-Kathelijnestraat: Vannieuwenhuyze.

⁸⁸⁴ Turfzenne: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁸⁵ zijstraatje11: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁸⁶ Sint-Kathelijnekerk: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁸⁷ Sint-Kathelijnekerkhof: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁸⁸⁸ straat3: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁸⁹ Het Schaakbord2: DEGRE (1995), *Akker, brouwerij, overdekte markt*, p. 40 ; DEMETER & DE KEUKELEIRE (1995), *Sint-Kathelijnewijk*, pp. 25-26 ; DE KEUKELEIRE (1995), *Brouwerij Schaeckbert-den Valck*, pp. 67-68.

Groenvisschers Zynnen straete⁸⁹⁰ inne slaende ter rechter zijden met beyde de zijdestraetkens⁸⁹¹ tot ten Wolfs wincket toe. Ende van daer wederomme met ten zijdestraetken⁸⁹² tot ter Hollanscher bruggen⁸⁹³ toe ende van der selver bruggen met ten huysen⁸⁹⁴ staende over de Zenne tot ter Scipbruggen toe voirg., daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in desen wijck bevonden.

Bewoende huysen 145

Ombewoende huysen 7

Bewoende bij arme 9

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden vier huysen, elck met twee huysraede ende boven elck getelt voir twee. Ende een met drie huysraeden ende boven getelt voir drie.

Noch 11 huysen toebehorende der geestelicheyt, bij werlicke personen bewoent, boven mede getelt.

Noch drie ombewoende huysen der geestelicheyt toebehorende, onder de ombewoende mede getelt.

Noch staet in den voirs. wijck de herberge van Bygarden⁸⁹⁵, boven mede getelt.

Onder den wijck van der Vleeshouwerstraeten⁸⁹⁶, daer nu honderste man aff is Jan de Brien, visschere.

Welcken wijck beghynt van in de Lange Vleeshouwerstraete⁸⁹⁷ aen 't erve wijlen Huybrecht van Overbeke, incluyt, ende soe die Vleeshouwerstraete inne ter slincker zijden ende de selve slincke sijde inneslaende voirbij den Groenen Schilt⁸⁹⁸ tot ter Berchstraeten toe, exclus. Ende van daer wederomme keerende opt d'ander zijde van der straeten tot in den Boeckers in't midden van den selven straetken tot ter plecken geheeten 'd Brugsken⁸⁹⁹. Ende van daer wederomme keerende opt d'ander zijde van den Boeckers tot in de voirs. Lange Vleeshouwerstraeten ter slincker zijden voirbij 't Verxken⁹⁰⁰ ende de beckerije met ten twee doeren⁹⁰¹ onbereende [sic] in de andere Vleeshouwerstrate⁹⁰² ter selver slincker zijden te Schoebeecke⁹⁰³ wairts tot ten huysen geheeten Zeelant⁹⁰⁴, incluyt. Ende van daer wederomme keerende ter andere zijden van der straeten tot in de voirs. Lange Vleeshouwerstraeten toe tot

⁸⁹⁰ Groenvisscherszennestraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁹¹ zijstraatjes12: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁹² zijstraatje12: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁹³ Hollandsebrug: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁹⁴ huizen: onbekend.

⁸⁹⁵ herberg van Bijgaarden: HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 232.

⁸⁹⁶ 1496_wijk van de Vleeshouwersstraat: Vannieuwenhuyze.

⁸⁹⁷ Lange Vleeshouwersstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁸⁹⁸ het Groene Schild: JANSSENS (1983), *Straatnaamgeving*, p. 119.

⁸⁹⁹ het Brugske: Vannieuwenhuyze.

⁹⁰⁰ het Varksken: Vannieuwenhuyze.

⁹⁰¹ bakkerij met twee deuren: Vannieuwenhuyze.

⁹⁰² Vleeshouwersstraat2: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁰³ Schoenbeek: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁰⁴ Zeeland: Vannieuwenhuyze.

ter Grijpstraeten toe, excluys, ende van daer wederomme keerende in't **Bladerenstraetken**⁹⁰⁵ tott in de voirs. Lange Vleeshouwerstraeten toe tegens over 't voirs. huys van wijlen des voirs. Huybrechts, daer desen wijck eyndende is.

Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	103
Ombewoende huysen	6
Bewoende bij arme	7

Item, in de voirs. wijck sijn bevonden vier huysen der geestelicheyte toebehorende ende bij werlicke personen bewoent, boven mede getelt.

Noch sess huysen, elck met 2 huysraden, boven getelt elck voir twee.

Noch twee huysen elck met twee versceyden huysraeden, wesende all erme ende getelt elck voir twee.

Onder den **wijck van der Scoebeke**⁹⁰⁶, dair nu die honderste man aff is Merten Moncornet.

Welcken wijck beghynt van op te Vismerct aen den beckerije geheeten de Pater Noster, excluys, met ten **straetken**⁹⁰⁷ daerbij staende, incluys, gaende soe ter rechter zijden ter **Brederijen**⁹⁰⁸ toe ende van daer op ten Scoebeke tot in de Grijpstraete tot ten huysken geheeten dat **Stadhuys**⁹⁰⁹, incluys. Ende van daer wederomme keerende beghinnende aen den achteren uuytganck Jans van den Heetvelde, excluys, gaende alsoe tot in de voirs. Scoebeke tegens over de **Soutstraete**⁹¹⁰, 't **hoechhuys**⁹¹¹ der voirs. Zoutstraeten excluys, gaende alsoe ter rechter zijden voirbij **den Rose**⁹¹² tot in de **Peperstraet**⁹¹³ ter rechter zijden tot ten **Nedermerct**⁹¹⁴ toe, exclus, ende van daer wederomme keerende op ten hoeck van den **Broothuyse**⁹¹⁵ voirbij den **Vleeshuyse**⁹¹⁶ doer die brederije tott in de **Herinxstraeten**⁹¹⁷ tot ter **Nedermerct** toe, insgelijx excluys, ende van wederomme keerende aen 't **Amptmans camerken**⁹¹⁸ tot ter voirs. Vismerct aen 't huys geheeten

⁹⁰⁵ *Bladerenstraatje*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁰⁶ *1526_wijk van de Schoenbeek*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁰⁷ *straatje11*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁰⁸ *Braderij*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁰⁹ *het Stadhuis*: Vannieuwenhuyze.

⁹¹⁰ *Zoutstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹¹¹ *hoekhuis10*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹¹² *de Roos2*: Vannieuwenhuyze.

⁹¹³ *Peperstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹¹⁴ *Nedermarkt*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹¹⁵ *Broodhuis*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹¹⁶ *Vleeshuis*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹¹⁷ *Haringstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹¹⁸ *Ammanskamertje*: perceelsplan W.B. Craen.

in de Stat van den Bossche, excluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	102
Ombewoende huysen	2
Bewoende bij arme	48

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden vier huysen der geestelicheyd toebehorende ende bij werlicke personen bewoent, boven mede getelt.

Noch drie huysen elck met twee versceyden huysraeden, boven getelt elck voir twee.

Noch staen in den voirs. wijck onder 't Vleshuys twee hersteden van brederijen⁹¹⁹, beyde ombewoent ende boven nyet mede getelt.

Onder den wijck van der Melckmerct⁹²⁰, daer nu honderste man aff is Peter van den Eeckhout.

Welcken wijck beghint aen den Cop, excluys, ende het Caetspelstraetken⁹²¹ inne beyden zijden, gaende soe ter slincken zijden tot in de Corte Ridderstraete tot ten huysse der erfgenamen wijlen Jan Mertens ende nu der weduen Dale toebehorende, excluys. Ende van daer wederomme keerende op d'ander zijde van der straeten beghynnende aen 't huys Jans van den Heetvelde, excluys, op te Melckmerct⁹²² tot ter Grijpstraeten ende der Soutstraeten, met beyde hoechuysen van der selver straeten excluys, gaende soe voirbij de voirs. Soutstraten op t' Oude Cleermerct⁹²³ ter slincker zijden tot tegens over der Mynderbruederen ende op twee huysen⁹²⁴ nae van den thoeren⁹²⁵ van Sinte Claes kerchoff⁹²⁶ ende van waer wederkeerende beghynnende aen der Mijnrebruedren, excluys, met ten zijdestraetken⁹²⁷ voirbij 't geesthuys van Sinter Claes⁹²⁸ tot tegens over den voirs. Cop in 't straetken geheeten de Valbeeke achter den uuytganck van den Mynderbruederen, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	88
Ombewoende huysen	4
Bewoende bij arme	308

⁹¹⁹ twee haardsteden van braderijen: Vannieuwenhuyze.

⁹²⁰ 1526_wijk van de Melkmarkt: Vannieuwenhuyze.

⁹²¹ Kaatspelstraatje: Vannieuwenhuyze.

⁹²² Melkmarkt: perceelsplan W.B. Craen.

⁹²³ Oude Kleermarkt: perceelsplan W.B. Craen.

⁹²⁴ twee huizen2: Vannieuwenhuyze.

⁹²⁵ Sint-Niklaastoren: Vannieuwenhuyze.

⁹²⁶ Sint-Niklaaskerkhof: Vannieuwenhuyze.

⁹²⁷ zijstraatje2: perceelsplan W.B. Craen.

⁹²⁸ Sint-Niklaasgeesthuis: Vannieuwenhuyze.

Item, in den voirs. wijk is bevonden een huys met drie versceyde huysraeden, all arme wesende boven getelt voir drie.

Noch twee huysen elck met twee versceyden huysraeden, daer aff d'een is arme end [sic] elck van dien boven getelt voir twee.

Noch twee huysen oft woeningen oick bij eenen persoen bewoent ende oick getelt mer voir een.

Noch twee huysen bij eenen persoen bewoent, boven getelt voir een.

Noch 19 huysen der geestelicheyd toebehorende, bij werlicke personen bewoent ende boven mede getelt.

Onder den **wijck van Sinter Claes Puttenborre**⁹²⁹, daer nu honderste man aff is Jan Vyncke.

Welcken wijck beghint van tegens over der Mynrebruederen twee huysen voir den thoeren van Sinter Claes kerchoff incluyt ende soe gaende voirbij den selven kerchof ter slincker zijden in de Zoutstraete tot ter Melckmerct toe excluyt ende van daer wederkeerende op dander zijde van der selver straeten ter slincker zijden ter Nedermerct toe tot **ten Piroen**⁹³⁰, incluyt, ende tegens den Piroen wederomme keerende op thoeckhuys geheeten **Hemelrijcke**⁹³¹, excluyt, met ter **Melckstraeten**⁹³² ter slincker zijden tot ter **Steenstraten**⁹³³ toe, **thoeckhuys**⁹³⁴ aldaer incluyt, ende van daer wederkeerende op dander zijde van der Melckstraeten, tselve **hoeckhuys**⁹³⁵ excluyt tot in **theymelicheytstraetken**⁹³⁶ tot ten **Leestmakershuys**⁹³⁷ toe, incluyt, in beyde zijden tot ten Mynderbruederen toe incluyt, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijk bevonden

Bewoende huysen	87
-----------------	----

Ombewoende huysen	7
-------------------	---

Bewoende bij arme	9
-------------------	---

Item, in den voirs. wijck is bevonden twee huysen oft woeningen bij eenen persoen bewoent ende boven getelt maer voir een.

Noch twee huysen insgelijcx bij eenen persoen bewoent ende getelt voir een.

Noch 16 huysen toebehorende der geestelicheyd ende bij werlicke personen bewoent boven mede getelt.

⁹²⁹ 1526_ *wijk van Sint-Niklaasputtenborre*: Vannieuwenhuyze.

⁹³⁰ *de Piroen*: Vannieuwenhuyze.

⁹³¹ *Hemelrijk*: Vannieuwenhuyze.

⁹³² *Melkstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹³³ *Steenstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹³⁴ *hoekhuis11*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹³⁵ *hoekhuis12*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹³⁶ *Heimelicheidstraatje*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹³⁷ *Leestmakershuis*: Vannieuwenhuyze.

In desen wijck ist goidshuys van den Mynrebruederen, daer inne sijn geprofessijt priesteren 39, diakenen jongers 5, leecke brueders, coeckene, poyrtiers samen 10, familiares seu famili 2.

Item, in desen wijck is met ten voirs. bewoenden huysen mede getelt thuys geheeten **tSteenken**⁹³⁸, dwelck is een volle leen gehouden van den hertoge van Brabant, daer inne sijn drie diverse woeninge ende boven getelt voir drie.

Onder den **wijck van der Coelmerct**⁹³⁹, daer nu honderste man aff is Jan Loems.

Welcken wijck beghint op te Nedermerct aen 't huys geheeten op **Galissyen**⁹⁴⁰, incluys, gaende soe voirbij 'd Amptmans camerken ende het Broethuys tot ten huys geheeten de Piroen, excluys, ende van daer wederkeerende op te selve Nedermerct aen 't hoechhuys geheeten Hemelrijck, incluys, voirbij **den Sack**⁹⁴¹ tot in de **Coelmerct**⁹⁴² ter rechter zijden voirbij de **Blaeuwe fonteyne**⁹⁴³ ende het **straetken**⁹⁴⁴ daer tegens over, beyde excluys, tot ten hoechuyse geheeten **het Netteken**⁹⁴⁵, incluys, keerende soe die **Volderstraet**⁹⁴⁶ inne alleenlick ter slincker zijden tot ten huys Roelants die Wert geheeten **de Oude Wissel**⁹⁴⁷, incluys, ende van daer wederomme keerende ter selver zijden tot in de voirs. Coelmerct tot achter het **Stathuys**⁹⁴⁸ ende de **Vroente**⁹⁴⁹ aldaer, incluys, aldaer desen wijck eyndende is.

Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	100
Ombewoende	2
Bewoende bij arme	7

Item, sijn in desen wijck bevonden acht huysen, elck met twee diverse huysraeden, daer aff de eenige sijn bewoent bij arme ende elck van desen boven getelt voir twee.

Onder den **wijcke van der Stoefstraeten**⁹⁵⁰, dair nu honderste man aff es Daniel Huygen.

⁹³⁸ *Steenken*: Vannieuwenhuyze.

⁹³⁹ *1526_wijk van de Kolenmarkt*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁴⁰ *Gallicië*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁴¹ *de Zak2: Patrimoine monumental* (1993), p. 140.

⁹⁴² *Kolenmarkt*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁴³ *Blauwe fontein*: GOEDLEVEN (1996), *Martelaarsplein*, p. 48.

⁹⁴⁴ *straatje12*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁴⁵ *het Netteken*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁴⁶ *Voldersstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁴⁷ *de Oude Wissel*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁴⁸ *Stadhuis*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁴⁹ *Vroente*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁵⁰ *1526_wijk van de Stoofstraat*: Vannieuwenhuyze.

Welcken wijck beghint achter der Stathuys aen der Vroenten aldaer, excluys, gaende soe ter rechter zijden in der **Stoefstraeten**⁹⁵¹ tot in de Volderstraeten aen't huys geheeten de Oude Wissel toebehorende Roelant die Wert, excluys, ende daer tegens over wederomme keerende op't **huys**⁹⁵² meester Anthonis Henkenshoet, raet, incluys, met ten **hoechuyse**⁹⁵³ tegens die **fonteyne**⁹⁵⁴ over, incluys, ende daer tegens wederomme keerende opt d'ander zijde van der Stoeffstraeten aen 't **huys**⁹⁵⁵ meester Jaspers Longeville, excluys, ende soe ter rechter zijden tot in de **Violetstraete**⁹⁵⁶ voirbij 't **huys**⁹⁵⁷ heer Jaspers de Molle tot ten **hoechuyse**⁹⁵⁸ toebehorende Peteren Nagels, potgieter, incluys, ende daer tegens over wederkeerende toegens den **poel van Sint-Jans**⁹⁵⁹ over alsoe tot in de **Hoeymakersstraete**⁹⁶⁰ ter rechter zijden voirbij de **Keesmerct**⁹⁶¹ tot op te Nedermerct aen 't huys geheeten **de Boerse**⁹⁶², incluys. Ende van daer wederkeerende op te selve Nedermerct beghinnende aen **den Wijsere**⁹⁶³ voirbij **de Sterre**⁹⁶⁴ ende **den Guldenen Boem**⁹⁶⁵ tot in de voirs. Hoeymakerstrate ter andere sijden voirbij **het Vosken**⁹⁶⁶ tot in de voirs. Stoefstraete voirbij **den Nyeuwen Wissele**⁹⁶⁷ aldaer tot ter Nedermerct toe, excluys. Ende van daer wederomme op d'andere zijde van der Stoeffstraeten achter het Stathuys voirbij het **het's vridaigs Vleeshuys**⁹⁶⁸ tot ter voirs. Coelmerct toe, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	119
Ombewoende huysen	5
Bewoende bij arme	Nyet

Item, in desen wijck sijn bevonden drie huysen, elck met twee diverse huysraeden ende boven getelt voir twee.

⁹⁵¹ *Stoofstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁵² *huis van Anthonis Henkenshoet*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁵³ *hoekhuis13*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁵⁴ *fontein*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁵⁵ *huis van Jaspers Longeville*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁵⁶ *Violetstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁵⁷ *huis van Jaspers de Molle*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁵⁸ *hoekhuis van Peteren Nagels*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁵⁹ *Sint-Janspoel*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁶⁰ *Hoedenmakersstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁶¹ *Kaasmarkt*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁶² *de Beurs*: *Patrimoine monumental* (1993), p. 148.

⁹⁶³ *de Wijzer*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁶⁴ *de Sterre*: *Patrimoine monumental* (1993), p. 144.

⁹⁶⁵ *de Gulden Boom*: *Patrimoine monumental* (1993), p. 146.

⁹⁶⁶ *het Vosken*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁶⁷ *de Nieuwe Wissel*: Vannieuwenhuyze.

⁹⁶⁸ *Vrijdags Vleeshuis*: Vannieuwenhuyze.

Onder den **wijck van den Koerenhuyse**⁹⁶⁹, daer nu honderste man aff is Merten Grielinx.

Welcken wijck beghint aen de Steenpoirte op te zijden van **den Crucifixe**⁹⁷⁰ de **straete**⁹⁷¹ recht **neder** voirbij **'t Gulden Hooft**⁹⁷² tusschen 't Gulden Hooft ende den **Koerenhuyse**⁹⁷³ de **Kattestraete**⁹⁷⁴ mede incluyt, tot ten yersten **Rosierstraetken**⁹⁷⁵ toe, excluys. Ende van daer wederkeerende tegen over beghynnende aen de **herberge**⁹⁷⁶ des heeren van Wesemaele, incluyt, gaende ter rechten zijden voirbij het Koerenhuys tot ten huys Peter Nagels, potgietere, excluys, ende het **straetken**⁹⁷⁷ daer achter incluyt, ende van daer wederkeerende op 't andere zijden van den **Korenhuysestraet**⁹⁷⁸ voirbij die **Gasthuysstraet**⁹⁷⁹, excluys, voirbij **den Helm**⁹⁸⁰ ende de **herberge van Vorst**⁹⁸¹ tot ten **huys**⁹⁸² toebehorende Paskier Borman, exclus, aen de **dwerse goete**⁹⁸³ tot ten voirs. Steenpoirten toe, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijk bevonden.

Bewoende huysen	124
Ombewoende huysen	12
Bewoende bij arme	8

Item, sijn in den voirs. wijk bevonden een huys met twee versceyden huysraeden, boven getelt voir twee.

Noch twee diverse huysen oft woeningen bij eenen persoene bewoent ende boven getelt maer voir een.

Noch 12 huysen der geestelicheyt toebehorende bij werlicke personen bewoent, daer onder begrepen sijn de **herbergen** van Vorste ende **Zevenborre**⁹⁸⁴, boven mede getelt.

Item, in 't voirs. getal van den bewoenden huysen is mede getelt 't huys van den heeren van Wesemale, wesende een volle leen gehouden van den hertoge van Brabant.

⁹⁶⁹ 1526_wijk van het Korenhuis: Vannieuwenhuyze.

⁹⁷⁰ Crucifix: Vannieuwenhuyze.

⁹⁷¹ straat4: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁷² het Gulden Hoofd: Vannieuwenhuyze.

⁹⁷³ Korenhuis: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

⁹⁷⁴ Kattenstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁷⁵ Rozierstraatje: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁷⁶ herberg van de heer van Wezemaal: Vannieuwenhuyze.

⁹⁷⁷ straatje13: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁷⁸ Korenhuisstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁷⁹ Gasthuisstraat2: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁸⁰ de Helm : Vannieuwenhuyze.

⁹⁸¹ herberg van Vorst: d'OSTA (1979), *Rues disparues*, p. 67 ; LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 29.

⁹⁸² huis van Paskier Borman: Vannieuwenhuyze.

⁹⁸³ dwarse goot: Vannieuwenhuyze.

⁹⁸⁴ herberg van Zevenborren: onbekend.

Onder den **wijcke van den Pepercoerenborre**⁹⁸⁵, daer nu honderste man aff is Daniel tSas.

Welcken wijck beghint aen 't huys toebehorende Paskier Borman aen de Steenpoirte, incluys, gaende soe ter rechter sijden de **Guldenstraete**⁹⁸⁶ inne voirbij 't **hoff van Camerick**⁹⁸⁷, 't **Gulden Lavoir**⁹⁸⁸ tot ten wincket toe ende van daer voirbij **den Keysere**⁹⁸⁹ tot ter 's Kantersteen, excluys, ende daer tegens over wederomme keerende in de Gasthuysstraete ter rechter zijden voirbij der **Lombarden**⁹⁹⁰ tot **Sint Jans gasthuys**⁹⁹¹, incluys, ende tegens over 't voirs. gasthuys noch omme keerende op d'ander sijde van den Gasthuysstraete recht **oppe** in de Guldenstraete voirbij **de Roode Poirte**⁹⁹² tot ten hoechuyse tegens over des voirs. Pasquyerhuys voirtijts geheeten die **Drie Coeningen**⁹⁹³, incluys, daer dese wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	73
Ombewoende huysen	4
Bewoende bij arme	Een

In desen wijck sijn bevonden twee huysen bij eenen persoon bewoent, boven getelt mer voir een.

Noch staet in desen wijck 't gasthuys van Sint Jans, daer inne sijn geprofessijde susteren met ter moeder 22, ongeprofessijde 2, prochiaen 1, rentmeester 1, knaep 1.

Item, onder 't voirs. getal van den bewoende huysen sijn mede getelt **viijff huysen**⁹⁹⁴ den voirs. gasthuys toebehorende, bij werlicke personen bewoent.

Insgelijcx is mede getelt de herberge van den bisscop van Camerick.

Item, in desen wijck staet het nyeuwe **geesthuys van Onser Lieve Vrouwen**⁹⁹⁵, onlanx gefondeert, bij eenen werlicken persoon bewoent ende boven mede getelt.

Onder den **wijck van der Pongelmerct**⁹⁹⁶, daer nu honderste man aff is Maximiliaen van Opbergen.

⁹⁸⁵ 1526_wijk van de Pepercorenborre: Vannieuwenhuyze.

⁹⁸⁶ Guldenstraat: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁸⁷ hof van Kamerijk: LORTHIOIS (1998-2000), *Refuges monastiques*, p. 23.

⁹⁸⁸ het Gulden Lavoir: Vannieuwenhuyze.

⁹⁸⁹ de Keizer: Vannieuwenhuyze.

⁹⁹⁰ Lombarden: Vannieuwenhuyze.

⁹⁹¹ Sint-Jansgasthuis: DEMETER & GUILARDIAN (2007), *Implantation*, pp. 54 & 60.

⁹⁹² de Rode Poort: Vannieuwenhuyze.

⁹⁹³ de Drie Koningen: Vannieuwenhuyze.

⁹⁹⁴ viijfhuizen van het Sint-Jansgasthuis: onbekend.

⁹⁹⁵ Onze-Lieve-Vrouwgeesthuis: Vannieuwenhuyze.

⁹⁹⁶ 1526_wijk van de Pongelmarkt: Vannieuwenhuyze.

Welcken wijck beghint van op ten hoeck van der Pongelmerct⁹⁹⁷ aen Sint Jans gasthuys poirte, gaende soe de Pongelmerct **neder** tot in de Forsierstraete met ten zijdestraetken⁹⁹⁸ ter rechter zijden tot op ten hoeck van der Spiegelbeke ende van daer wederomme keerende tegens over opt d'ander zijden van der Forsierstraeten, beyde hoecken aldaer excluys, voirbij den Roeden Schilt⁹⁹⁹, de Keesmerct inne tot ter Hoeymekersstraeten toe, excluys, keerende soe daer tegens over op t' andere zijde van den Keesmerct voirbij den Draeck¹⁰⁰⁰ tot op ten anderen hoeck van der voirs. Pongelmerct tegens Sint Jans poel over 't hoechuys¹⁰⁰¹ aldaer, incluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	95
Ombewoende huysen	2
Bewoende bij arme	5

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden twee huysen, elck met twee versceyden huysraeden ende boven getelt elck voir twee.

Noch thien huysen der geestelicheyt toebehorende, daer aff de achte¹⁰⁰² toebehoren den gasthuyse van Sint Jans bij werlicke personen bewoent, boven mede getelt.

Onder den wijck van Sint Jacobs poirte¹⁰⁰³, daer nu honderste man aff is Jan Boet.

Welcken wijck beghint aen de Stoefstrate aen 't huys¹⁰⁰⁴ des voirs. Jan Boete tegens over 't huys meesters Jaspars Longeville, incluys, gaende soe ter rechter zijden in de Eyckstraete¹⁰⁰⁵ tot ten huys¹⁰⁰⁶ Jans de Meye aen de Coelmerct tegens den Ber¹⁰⁰⁷ over, incluys, keerende daer tegen over beghynnende aen den Ber gaende soe tot Sint Jacobs poirte toe, sonder de zijdestraete¹⁰⁰⁸. Keerende aen de zelve poirte voirbij de Quade Goete¹⁰⁰⁹ tot aen 't wincket¹⁰¹⁰, incluys. Ende soe

⁹⁹⁷ Pongelmarkt2: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁹⁸ zijstraatje3: perceelsplan W.B. Craen.

⁹⁹⁹ het Rode Schild: Vannieuwenhuyze.

¹⁰⁰⁰ de Draak: Vannieuwenhuyze.

¹⁰⁰¹ Hoekhuis3: Vannieuwenhuyze.

¹⁰⁰² acht huizen van het Sint-Jansgasthuis: onbekend.

¹⁰⁰³ 1526_wijk van Sint-Jacobsport: Vannieuwenhuyze.

¹⁰⁰⁴ huis van Jan Boete: Vannieuwenhuyze.

¹⁰⁰⁵ Eikstraat2: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰⁰⁶ huis van Jans de Mey: Vannieuwenhuyze.

¹⁰⁰⁷ de Beer: GODDING (1995-1996), *Aubergistes*, p. 135.

¹⁰⁰⁸ zijstraat: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰⁰⁹ Kwade Goot: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰¹⁰ Wiket: DEMETER (2001), *Eerste stadsomwalling*, p. 15.

voirbij der **Vrouwebruederen**¹⁰¹¹ in de **Nyeuwestraete**¹⁰¹² aen beyde zijden te Korenhuyse werts met beyde de **Rosierstraetken**¹⁰¹³ tott tegens over 't huys des heeren van Wezemaële ende aen 't selve huys wederomme kerende voirbij de fonteyne daer het **Manneken Pyst**¹⁰¹⁴ tot ten voirs. huysse meester Jaspars Longeville, incluyt, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	118
Ombewoende huysen	11
Bewoende bij arme	4

Item, in desen wijck sijn bevonden twee huysen, elck met twee versceyden huysraeden ende boven getelt elck voir twee.

Noch twee versceyden huysen oft woeningen, bij eenen persoon bewoent ende boven getelt mer voir een.

In desen wijck sijn noch bevonden **vijff huysen**¹⁰¹⁵ die men seeght leenen te zijne gehouden van den borchgreff van Bruessele, boven mede getelt.

Noch 't **gasthuys van Sint Jacop**¹⁰¹⁶ daer inne men herbercht alle pelgroms ende arme lieden, daer inne woent een concherge ende boven onder de bewoende huysen mede getelt.

Noch **17 huysen**¹⁰¹⁷ den Vrouwenbruederen ende andere geestelicke personen toebehorende, bij werlicke personen bewoent ende boven mede getelt.

Item, noch staet in den voirs. wijcke 't goidshuys van den Carmelyten, daer inne sijn geprofessijde priesteren met ten prior 26, diakenen 2, novicien 1, leecke brueders 8.

Onder den **wijcke van der Verwerstraeten**¹⁰¹⁸, daer nu ter tijt egeen honderste man aff en is.

Welcken wijck beghint in de Volderstraete aen 't erve meester Anthoenis Henkenshoet, excluys, gaende soe ter slincker zijden ter Koelmerct toe ende van de selve Coelmerct ter **Verwerstraeten**¹⁰¹⁹ inne met ten **Verwershoecke**¹⁰²⁰ voirbij den winckette de **Zwarten**¹⁰²¹ [sic] ende den **goidshuysse van den Nasaretten**¹⁰²² tot ter bruggen aldaer ende soe de **Platte**

¹⁰¹¹ *Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster*: DELIGNE (2005), *Brussel boven water*, plan binnenkaft.

¹⁰¹² *Nieuwstraat3*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰¹³ *Rozierstraatje2*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰¹⁴ *Manneken Pis*: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

¹⁰¹⁵ *vijf huizen in leen van de burggraaf van Brussel*: onbekend.

¹⁰¹⁶ *Sint-Jacobsghasthuis*: Vannieuwenhuyze.

¹⁰¹⁷ *zeventien huizen van het Onze-Lieve-Vrouwbroersklooster*: onbekend.

¹⁰¹⁸ *1526_wijk van de Verversstraat*: Vannieuwenhuyze.

¹⁰¹⁹ *Verversstraat*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰²⁰ *Ververshoek*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰²¹ *godshuis van Afrika*: INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 14 ; DEMETER (1995), *Données historiques*, p. 21.

¹⁰²² *godshuis van Nazareth*: INDESTEGE (1958a), *Broeders van het Gemene Leven*, p. 16 ; DEMETER (1995), *Données historiques*, passim.

Steenstraete¹⁰²³ inne, all tsamen in beyde zijden tot ten voirs. Coelmerct toe ende den huyse geheeten 'd Nettekē, excluys, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	102
Ombewoende huysen	8
Bewoende bij arme	16

In den voirs. wijck bevonden 7 huysen der geestelicheyt toebehoerende, bij werliken personen bewoent, boven mede getelt.

Item, in den voirs. wijck sijn bevonden acht huysen elck met twee versceyden huysraeden ende getelt boven elck voir twee.

Noch twee huysen bij eenen persoon bewoent, getelt maer voir een.

Noch twee huysen bij eenen persoon bewoent, getelt maer voir een.

Noch twee huysen bij eenen bewoent ende getelt insgelijx voir een.

Noch 't goidshuys van den Nazaretten daer inne sijn Graeuwe brueders geprofessijt priesteren 12, leecke brueders 7, commensalen 25.

Noch staet in den voirs. wijck 't goidshuys van Affrica geheeten de Zwesteren, daer inne sijn susteren geprofessijt 24, novicien 1.

Noch 't goidshuys van Sinte Loey¹⁰²⁴, daer inne sijn twee arme vrouwen ende meghden levende van der aelmissen.

Onder den wijck van der Steenstraete¹⁰²⁵, dair nu honderste man aff is Victor die Paepe.

Welcken wijck beghint aen 't brugskē van den Nazaretten geheeten der Joeden brugge¹⁰²⁶, gaende soe Sinte Goerix¹⁰²⁷ weert ter rechter sijden ten kerchove¹⁰²⁸ inne voirbij de Pyllpoorte¹⁰²⁹ in de Steenstraete voirbij der Gulden Poorte¹⁰³⁰ tot ter Blauwer Fonteynen toe, excluys, ende daer tegens over wederkeerende voirbij der Melckstraeten met ten zijdestraetkens¹⁰³¹ over de Spiegelbrugge¹⁰³² tot ter Hollantsche Bruggen toe, de selve Steenstraete met ten zijdestraetkens in beyde sijden ende van daer wederkeerende achter Sinte Goerix voirbij de herberge van

¹⁰²³ *Plattesteestraat*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰²⁴ *Sint-Elooisgodshuis*: onbekend.

¹⁰²⁵ *1496_wijk van de Steenstraat*: Vannieuwenhuyze.

¹⁰²⁶ *Jodenbrug*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰²⁷ *Sint-Gorikskerk*: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

¹⁰²⁸ *kerkhof*: stadsplattegrond van Braun & Hogenberg.

¹⁰²⁹ *Pijlpoort*: Vannieuwenhuyze.

¹⁰³⁰ *de Gulden Poort*: DB 1860 ; Vannieuwenhuyze.

¹⁰³¹ *zijstraatjes3*: perceelsplan W.B. Craen.

¹⁰³² *Spiegelbrug*: perceelsplan W.B. Craen.

Dilegem¹⁰³³ tot ter voirs. Joedenbrugge toe, daer desen wijck eyndende is. Ende sijn in den voirs. wijck bevonden.

Bewoende huysen	157
Ombewoende huysen	5
Bewoende bij arme	23

Item, in de voirs. wijck sijn bevonden acht huysen elck met twee versceyden huysraet meestedeele wesende arme luyden, elck boven getelt voir twee.

Noch een huys met drie diverse huysraeden, all arme wesende boven getelt voir drie.

Noch de capelle van den Merslieden¹⁰³⁴, daer inne woenen arme personen van den selven ambachte, soe oude mans ende vrouwen tsamen 10, knapen 1.

Noch 21 huysen der geestelicheyt, huysen daer onder begrepen is de herberge van Dilegem, bij werlicke personen bewoent, boven mede getelt.

Noch de herberge geheeten de Gulde Poirte met sijnen toebehoirten, wesende een volle leene ende boven mede getelt voir drie huysen.

Getelt die poirten ende thoerens van den buytenvesten der stadt van Bruessele.

In de voirs. stat sijn bevonden zeven poirten ende in elcke poirte woenende twee poirtiers ende elck van hen hebbende een besundere woenstat, maken bewoende tsamen 14.

Item, bewoende thoerens aldaer die bewoent waren bij personen nyet vercleert wesende ter aelmissen oft van den Heyligen Geeste te levende, tsamen 5.

Ombewoende thoerens 14.

Bewoende thoerens bij arme bewoent, levende van den Heylegen Geeste oft huysarmen, tsamen 50.

Item, op te voirs. vesten sijn oick bevonden drie huyskens gemaict bij der stat om die ziecken van der pesten daer inne te logeren, boven nyet medegetelt.

Alsoe dat getal van den huysen voirs. tsamen loopt 17.

Ende van den thoerens voirs. tsamen 60.

Nota. Dat die gecommitteerde tot ter hertellingen in de stat van Bruessele voirs. onder die voirs. hersteden nyet mede getelt en hebben die zoemerhuysen oft huyskens van plasensien staende

¹⁰³³ herberg van Dielegem: LINDEMANS (1958b), *Brouwerijen en brouwers*, p. 340.

¹⁰³⁴ Meersliedenkapel: HENNE & WAUTERS (1975), *Histoire de Bruxelles*, III, p. 109.

bynne der voirs. stadt, all hadden die oick schouwen, even verre die nyet stedevast bewoent en waeren noch en hadden geweest, dewelcke men aldaer in goeden getale bevonden heeft.

Item, en sijn oick hier boven nyet mede getelt de winckelen, bottyken ende kelderen aldaer bevonden, alle hadden de gebruyckers der selver daer inne haer dagelixe naeringe [sic] ende oick daer inne etende ende drinckende waeren, soe verre die daer inne nyet en sliepen ende elders bynnen der stadt huer woeninge hadden, dewelcke oick daer inne redelicken getale bevonden sijn.

Item, en sijn insgelijcx boven nyet mede getelt verhuerde cameren in huysen alleene verhuert omme te slaepene, daer inne die huerders egheene manangie en hielen daer inne etende, drinckende ende slaepende.

Item, en sijn oick nyet mede getelt de huysen in fieri wesende, die al noch nyet volmaict en sijn van wenden ende van daicke.

Item, onder 't voirs. getall sijn alleene begrepen alle hersteden bewoent bij personen levende van den Heyligen Geeste ende huysarmen hebbende het teecken van den armen.

Item, onder 't voirs. getall van den armen is daer een deele bewoende die ambachten ende neringe doen ende oick boven voir arme getelt.

Bewoende

5437

Buyten der stadt van Bruessele ende bynnen der Vrijheyt der selver.

[...]